

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА
ТІЛДЕРДІ ДАМУМЕН ҚОЛДАНУДЫҢ
2011-2020 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН МЕМЛЕКЕТТІК
БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ШЫҒАРЫЛДЫ

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында шығарылған 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша «Тілтаным» Бас редакция алқасы:

Мұхтар ҚҰЛ-МҰХАММЕД – *бас редакция алқасының төрағасы, министр*
Шерубай ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ – *ф.ғ.д., проф., төраға орынбасары*
Өмірзақ АЙТБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Телғожа ЖАНҰЗАҚ – *ф.ғ.д., проф.*

Әбдуәли ҚАЙДАР – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Мырзаберген МАЛБАҚОВ – *ф.ғ.д., проф.*

Шора САРЫБАЕВ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Рәбиға СЫЗДЫҚ – *академик, ф.ғ.д., проф.*

Нұргелді УӘЛИ – *ф.ғ.д., проф.*

Көбей ХҰСАЙЫН – *ф.ғ.д., проф.*

Рүстембек ШОЙБЕКОВ – *ф.ғ.д., проф.*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ МИНИСТРЛІГІ
ТІЛ КОМИТЕТІ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ АТЫНДАҒЫ ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

Он бес томдық

X том
Қ - М

АЛМАТЫ
2011

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2
Қ 17

Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігінің Тіл комитеті
«Мемлекеттік тілді және Қазақстан халқының басқа да тілдерін дамыту»
бағдарламасы бойынша шығарылды

Жалпы редакциясын басқарған
Ахмеди Ысқақов, Нүргелді Уәли

Томның редакторы
А.Үдербаев

Сөздікті құрастырушылар:

М. Малбақов (қолтық – қорек), **Н. Оңғарбаева** (қорексіз – қудалаушылық),
А.Үдербаев (кудыр – құлдыра), **С. Иманбердиева** (құлдырақ – құрдастық),
Р. Шойбеков (құма – құнажын), **А. Фазылжанова** (құрамды – құрдастық),
Г. Смағұлова (құрдасша – қыркұлақ), **Қ. Күдерінова** (құрдым – құрышшы),
Р. Шойбеков (құс – қызғалдақтай), **А. Жаңабекова** (қызған – қызыл), **О. Жұбаева**
(қызылда – қылшықсыз), **А. Фазылжанова** (қылшықта – қыркұлақ), **Г. Халықова**
(қыркы – қышыту), **Қ. Айдарбекова** (Л – лян), **Ж.Манкеева** (М – майқара).

Арнаулы редакциялық топ:

А.Жаңабекова, О.Жұбаева (жауапты шығарушы), **Қ.Күдерінова,**
А.Үдербаев, А.Фазылжанова (жауапты шығарушы), **Р.Шойбеков**

Қ 17 **Қазақ әдеби тілінің сөздігі.** Он бес томдық. 10-том / Құраст.: М.Малбақов,
Н.Оңғарбаева, А.Үдербаев және т.б. – Алматы, 2011.
10-том. – Қ–М. – 752 б.

ISBN 978-601-7293-21-5

Қазақстан Республикасында тілдерді дамыту мен қолданудың 2011–2020 жылдарға арналған
мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген бұл сөздік – қазақ тілінің сөз байлығын молынан
қамтитын «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» атты он бес томдық түсіндірме сөздіктің оныншы томы.

Аталмыш томда сөздік бірліктер әліпби тәртібімен беріліп, олардың мағыналары ықшам түрде
түсіндіріледі, грамматикалық, стильдік мағыналары сараланып, кейбір сөздердің қолданылу аясы мен
саласы, этимологиясы көрсетіледі.

Сөздік негізінен көпшілік қауымға – баспасөз, ғылым, білім, мәдениет, оқу-ағарту қызметкерлеріне,
ана тілін тереңірек білсем, қазақ тілін үйренсем деген жұртшылыққа арналады.

УДК 80/81 (038)
ББК 81.2 Қаз-4я2

ISBN 978-601-7293-21-5 (Т.10)
ISBN 978-601-7293-11-6

© Тіл білімі институты, 2009
© Тіл білімі институты, 2011

ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІ

А а	И и	Р р	Ш ш
Ә ә	Й й	С с	Щ щ
Б б	К к	Т т	Ъ ъ
В в	Қ қ	У у	Ы ы
Г г	Л л	Ұ ұ	І і
Ғ ғ	М м	Ү ү	Ь ь
Д д	Н н	Ф ф	Э э
Е е	Ң ң	Х х	Ю ю
Ё ё	О о	Һ һ	Я я
Ж ж	Ө ө	Ц ц	
З з	П п	Ч ч	

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУ

а в и а ц.	– авиациялық	г е о л.	– геологиялық
ал ғ ы с.	– алғыс сөз	г е о м.	– геометриялық
а н а т.	– анатомиялық	г е о ф и з.	– геофизикалық
а н т р.	– антропологиялық	г и д р.	– гидрологиялық
а ң ш.	– аңшылық	д и п л.	– дипломатиялық
а р х е о л.	– археологиялық	д і н и.	– діни
а с т р.	– астрономиялық	е г і н.	– егіншілік
а у ы л ш а р.	– ауылшаруашылық	е л і к.	– еліктеуіш сөз
а у ы с.	– ауыспалы мағына	е р к е л е т у.	– еркелету
а ф р и к а.	– африка тілдері	е с к і к і т.	– ескі кітаби
ә д е б.	– әдебиеттану	е с і м.	– есімдік
ә л е у м.	– әлеуметтік	е т.	– етістік
ә с к.	– әскери	ж а ғ ы м с ы з.	– жағымсыз
б а ғ т е р.	– бағалы терілер	ж а қ т ы р м а у.	– жақтырмау
б а л а т і л і	– бала тіліне тән сөзқолданыс	ж а ң а.	– жаңа сөз
б а т а.	– бата	ж е р г.	– жергілікті сөз
б е й н.	– бейнелі сөзқолданыс	з а ң.	– заң
б е й п і л.	– бейпіл сөз	з а т.	– зат есім
б и о л.	– биологиялық	з е р г.	– зергерлік
б и о х и м.	– биохимиялық	з о о л.	– зоологиялық
б о т.	– ботаникалық	и н ф.	– информатикалық
в е т.	– ветеринарлық	к ә с.	– кәсіби сөз
г е о г р.	– географиялық	к е к е с і н.	– кекесін

келемеж.	– келемеж	сушар.	– сушаруашылық
кен.	– кен ісі	сүйсінү.	– сүйсінү
контекст.	– контекстік мағына	сын.	– сын есім
көлік.	– көлік қатынасы	табу.	– табу сөз
көне.	– көнерген сөз	тамақ.	– тамақ өнеркәсібі
көтер.	– көтеріңкі стиль	тар.	– тарихи
кіт.	– кітаби стиль	театр.	– театртану
қарап.	– қарапайым сөз	терм.	– термин
қарғ.	– қарғыс сөз	тех.	– техникалық
қаржы.	– қаржы термині	тоқыма.	– тоқыма
қоғ.-әлеум.	– қоғамдық-әлеуметтік	түйешар.	– түйешаруашылық
қоғ.-саяси.	– қоғамдық-саяси	тілек.	– тілек сөз
қолөнер.	– қолөнер	үст.	– үстеу
құқық.	– құқықтық	шыл.	– шылау
құр.	– құрылыс	физ.	– физикалық
лингв.	– лингвистикалық	физиол.	– физиологиялық
мақташар.	– мақташаруашылық	филол.	– филологиялық
малшар.	– малшаруашылық	филос.	– философиялық
мат.	– математикалық	фольк.	– фольклор
мед.	– медициналық	хим.	– химиялық
менсінбеу.	– менсінбеу	шахм.	– шахмат термині
металл.	– металлургиялық	экол.	– экологиялық
мин.	– минералогиялық	экон.	– экономикалық
миф.	– мифологиялық	экспр.	– экспрессивті
мод.	– модаль сөз	эмоц.	– эмоциялық
муз.	– музыкалық	энерг.	– энергетикалық
мысқыл.	– мысқыл	эпос.	– эпостық
од.	– одағай	этно.	– этнографиялық
ойын.	– ойын	ағыл.	– ағылшын тілі
өнер.	– өнертану	ар.	– араб тілі
өс.	– өсімдік	голл.	– голланд тілі
пед.	– педагогикалық	грек.	– грек тілі
полигр.	– полиграфиялық	жапон.	– жапон тілі
поэт.	– поэтикалық	исп.	– испан тілі
псих.	– психологиялық	итал.	– итальян тілі
реніш.	– реніш	қыт.	– қытай тілі
ресми.	– ресми	лат.	– латын тілі
сан.	– сан есім	малай.	– малай тілі
саяси.	– саяси	моңғ.	– моңғол тілі
саят.	– саятшылық	нем.	– неміс тілі
сәулет.	– сәулет өнері	порт.	– португал тілі
сирек.	– сирек қолданылатын сөз	поляк.	– поляк тілі
совет.	– советизм	ор.	– орыс тілі
сөйл.	– сөйлеу	тат.	– татар тілі
спорт.	– спорт	франц.	– француз тілі
стат.	– статистикалық	эфиоп.	– эфиоп тілі

ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕР

- [] тік жақша – ир., ар., лат., грек. т.б. тілдерден енген сөздің этимологиясы.
- < > сынық жақша – терминдік мағынадағы сөздің латын, грек т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы.
- [__] үзік сызықты тік жақша – дерексөздің қысқартылып берілуі.
- ≈ ықшамдалған түрде көрнекі материалдардың берілуі.
- // грамматикалық мағынаның өзгеруі; сөз мағынасының басқа реңк алуы.

ҚОЛТЫҚ¹ з а т . 1. а н а т . <лат. axilla>

Адамның, жануарлардың иық иінінің ішкі жағы, қолдың төспен ұштасқан тұсы. Ой қозғайды оңаша таудың басы. Сол күннен былай Жүніс қолтығына кітаптарын қысып, бір күн де сабақтан қалмай, мектепке барып жүрді (М.Дулатов, Шығ.). О, көктем, ол иісті білесің сен, Бөлетін әр тірліктің үлесін сен. Сәбидің қолтығында, борбайында Айналып хош иіске жүресің сен (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Құранды ерді қылп еткізбес шоқтығы, Құр жүрсек те білінбейтін тоқтығы. Жалы артық, қомдағайлық қолтығы, Жирен аттан басқа досым жоқ күні (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2. Киім жеңінің боймен астасқан жері.** Байқасаң оң мен солыңды, Бәрі де оңай секілді. Соза да соза қолымды, қолтығым әбден сөгілді (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Тұтанның шешек дақты мұрнының ұшы тершіді, ескі гимнастеркасының қолтығы дымқылданды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). **3. а у ы с. Белгілі бір мекен-жайдың, я орман-тоғай, сай-саланың тасалау, ықтасындау, ойпаңдау жері.** Төбе-төбенің қарын үйіріп әкеп, ойпаңдау жерге – қолтыққа тыққылайды жел (С.Әлжіков, Дала.). Ара-тұра сал айдаушылар болмаса, бұл қолтыққа қылт етіп көтерілетін тірі пенде жоқ (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Басы – қар, қолтығы – күз, тас – табаны, Алатау ақ шуда бұлт жастанады (М.Құрманалин, Шалқар.). **4. а у ы с. Қол асты, қарамағы.** Шешендіктің сәні жоқ – Сөзіне сүттей ел ұйып, қолтығына ел сыйып, Басына бақыт қонбаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Бір қолтық. Мөлшері бір қолтығына сыятындай. Тұмсығына тақай тастаған бір қолтық шөпке дәрменсіз сиыр тілін созып жыбырлатқан болады (С.Жүнісов, Жапанда.). Әмина бір қолтық құбұтақты майдалап, қазан-ошақтың басына жеткізді (Д.Сапаров, Өткен күн.).

Кең қолтық. а) *Ұзаққа шабатын жүйрік ат.* Шабысы шаң беретін сұрапылда, Шабыттың қамшы ұрсам құратына, кең қолтық, кереге жол жануарым, Жеткізіп тастауы хақ мұратыма (Т.Шопашев, Сұлутөбе). ә) *Айтыс өнерінде алдына жан салмайтын майталман айтыскер ақын.* Арқаның нудан ұшқан алғырымын, кең қолтық Орта жүздің арғынымын. Сүйінген ел мадақтаған өлеңімді, Алдынан өткергенмін сан мыңның (Ә. Найманбаев, Шығ.). б) *Кеңпейіл, дарқан*

адам. Арғы атаң сенің Нарынбай, Кең қолтық ұзын қарымдай, Елдің жүгін көтерген Ақ өңеш шөңгел нарындай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). в) *Бейқам, қамсыз, алаңсыз.* Баяғы бір кеңдік, еш нәрсені елемеушілік, кең қолтық, бейғамдық сияқты белгілі қалыптан басқа түк із жоқ (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Сарыарқа сағынамын сары желін, Кең қолтық, келте шапан, өңкей ерің (Айтыс). г) *Мақтаншақ, тыраш.* Мен бала күнімде естуші едім, біздің қазақ сартты көрсе, күлуші еді: «Енеңді ұрайын, кең қолтық, шүлдіреген тәжік, арқадан, үй төбесіне саламын деп, қамыс артқан» деп (Абай, Тол. жин.).

Қолтығына дым бүрікті. а) *Біреуді біреуге айдап салды, қарсы қойды.* – Сапекең қолтығына дым бұріксе керек, қарадан қарап отырып Байбол екеуімізбен байланысқаны, – деді Жақып (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). ә) *Қолпаштап, желіктірді.* – Е, адасқан жоқсың. Осы бетің нағыз жау түсіретін жігіттің тәсілі, – деп Райды қошеметтеп, оның қолтығына дым бұркіп қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қолтығына кірді. Біреуді арқа тұтты, паналады; жақындасып, сеніміне кіріп алды, оң қолы болды. Жақып тек пысықтығымен Шәкен мырзаның қолтығына кіріп алып, біреу мен біреуді, бір ел мен бір елді атыстырып жүреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Табақтас Ықшылбай мен Жапар қалды, Орнына Жарқымбай боп жаңаланды, Түлкідей Ықжекеңнің бұлаңы бар, Жақындап қолтығына кіріп алды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қолтығына қысты. Панасына алды, қамқорлық етті. Жалғыз інісін қолтығына қыса жүрді (Ауызекі).

Қолтығынан алды. Сүйеді, демеді. Құлтума сүрініп кетті. Осыдан кейін буыны дірілдеп, балдағы тайып кете бергесін Рәйіс оны қолтығынан алды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

Қолтығынан демеді [сүйеді]. а) *Жүріп-тұруы ауырлаған қарт кісіні қолтығынан сүйемелдеді, жәрдем берді.* Қалтыраған шалдардың Қолтығынан ол демеп. Шыңдарына таулардың Шыққан екен өрмелеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Асфальт жолды аяғандай жай-жай басып барады, Жүрегіне қаяу салып, ренжіткен кім ананы?! – Неге бұлай? – деген сұрақ көкейімнен кетпеді, Қолтығынан

*деме*н оны алып шықтым шеткері (М.Шаханов, Ғасырлар.). Байқан молда пырақтың үзеңгісіне аяғын соза бергенде, бір жұмсақ қол келіп *қолтығынан сүйеді* (Б.Майлин, Шығ.). *Ә) Қамқоршы болды, демеуші болды.* Аламын сенен жақсы сыр, Кеудеңе көзбен үңілсем. Сыншыл бол әр кез жан ашыр, *Қолтықтан деме*, сүрінсем (С.Мәуленов, Торғай.). Айналайын апажан, Мен сенен өнген балапан, *Қолтығымнан демеші*, Балаң буды белдерін (Батырлар жыры).

Қолтығынан жебеді. *Демеу берді, сүйеді, қолдады.* Жауынгерлерді жалынды жырларымен суық күндерде жылытып, тар кезеңдерде *қолтығынан жебеді* (С.Мәуленов, Жұлдызды.). Ашылмай саған қалған сыр жоқ, *Жебей тұс қолтығымнан*, алда асу көп (К.Мүсірепов, Раушан). Соғыста өлген шейіттің, *Қолтықтан жебеп* жетімін. Тәтті ұйқысын бөліп түн, Ойласа кем-кетігін Соғыста болды сол адам (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Қолтығына паналады. *Біреуді сүйеніш етті, қамқорында болды.* Олар тұтасымен Түркістанға барып, Қожанұлының *қолтығына паналады* (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Қолтығына су бүрікті. *Желіктірді, жел берді; айдап салды.* Бас білмейтін байғұсты еліктіріп, *Қолтығына су бұркіп*, желіктіріп... Амал қанша, ұялам сақалыңнан, Таспа алар ем жоныңнан керіп тұрып! (М.Мақатаев, Шығ.). Әлгі сөздері Жанастың *қолтығына су бұркіп*, оны бұрынғыдан бетер құлшынта түсті (М.Дүйсенов, Қалыңдық). Қара, қара! Келе жатыр бұрқырап. *Қолтығына су бұркіп*, Қытығына тие бер (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай!).

Қолтығына тығылды. *Паналады, қорғаныш етті.* Кейбіреулері ағайындарының *қолтығына тығылып* жүріп күн көрді («Лен. жас»). Қандай қызық табар екем тағы да, Тағы міне келіп тұрмын жаныңа. Кейбіреулер *қолтығыңа тығылып*, Атын ойып жазып жатыр жарыңа (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қолтығында жүрді. *Панасында, аясында, қамқорында болды.* *Қолтығында жүріп* ем, Қырың менен ойыңда, Жиырма жылдың бойында, Өсіп ем-ау қойныңда (С.Ерубаев, Шығ.). Баяғыдан бері Жұмық атаң Қараменденің *қолтығында жүріп*,

бәрі бір зәңгіге қараушы еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қолтығында кетті [кете барды]. *жағымсыз. Қыз, әйел, адамның жеңіл жүрісі туралы айтылады.* – Мына бір сұп-сұлу қара торы келіншек буыршын сияқты мына бір жігіттің *қолтығында кетті*, – деді бала (С.Бакбергенов, Адам.). Ол маған жалт қарап, бейне бір шала таныс адамдай болар-болмас бас изеді де, «ағасының» *қолтығында кете барды* (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз).

Қолтығын сөгу. *этн. Жүйрік аттың қолтық тұсындағы тамырынан арам қан ағызу тәсілі.* Халық арасында бөйгеге шабатын, саятқа мінетін немесе жорыққа мінетін аттардың кейбірінде болатын түтігу, зорығу кінәратын кетіру үшін *қолтығын сөгу* қолданылады (Эксп. матер.).

Қолтығы сөгілді [жыртылды]. *Бөйге аты бауырын жазып, көсіле шартты.* *Қолтығы сөгіліп* болмаған көк қасқаның ұзын-сонар сынағы әлі алда («Қаз. әдеб.»). Болмайтын-дай жай жатса, *Сөгіліп* көк *қолтығы*. Жел жетелеп тайлақша Тайраңдайды толқыны (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жүйрік сүйер мәрелердің алысып, Көкжиекті қуа түскен шабысын. Көсіледі *қолтықтары жыртлып*, Делебесін қоздырады таныс үн (Т.Рахимов, Он сегіз.).

Тар қолтық. *Нағыз қолтықтың өзі; жүрек тұс.* Амал қанша, қабырғадан ілгерірек қойып, *тар қолтыққа* жанастыра тартып кеп жібердім (Ә.Көшімов, Лашын). *Тар қолтықтан* оқ тисе, Тарыққанда қайрылар, Қарындасым менде жоқ (Махамбет, Өленд.).

ҚОЛТЫҚ² за т. ге о. гр. 1. *Мұхит, теңіз, көлдің құрлыққа ішкерілей жіңішкере кірген бөлігі; қойнау.* Көл *қолтығында* қаз-қатар тізіліп тұрған қайықтар (С.Омаров, Киыр жол). Қоржыннан Бозаралға дейінгі 70–80 км аралықта ол зерттемеген бірде-бір *қолтық*, бұғаз және көл жоқ (М.Тайыров, Балқаш.). Жиекке жақын теңіз түбінен қайыр жоғары көтеріліп, *қолтық*, құлақ шығарады. Бұл құлақтар теңізге қылымен қосылады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). **2.** *Өзен аңғарының кілт бұрылатын тұстарында пайда болатын, ағын баяулайтын не теріс ағатын шағын шығанақ.* **3.** *жер. Құрлық жердің жіңішкеленіп теңізге сұғынған бөлігі.* Біз шағала *қолтығынан* шықтық (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **4.** *Кең сай, шабындық.* Абдол сияқты қоныстарымыз да, көгалды кең

қолтықтар да бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛТЫҚГҮЛ з а т. ө с. <лат. middendorfia> *Тергүл тұқымдасына жататын мамыр-тамыз айларында гүлдеп, қыркүйекте жеміс салатын біржылдық өсімдік. Қолтықгүлдің қысқа сағақты дара гүлдері жапырақ қойнауларында (қолтықтарында) жетіледі (ҚҰЭ).*

ҚОЛТЫҚСАБАҚ з а т. ө с. <лат. talassia> *Шатыршагүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қолтықсабақтың жиі кездесетін түрі – Іле қолтықсабағы (talassia transiliensis). Оның биіктігі 40-70 см, көп сабақты өсімдік түбірінен шығатын жапырақтары сағақты, шоғырлана орналасқан (ҚҰЭ).*

ҚОЛТЫҚСҮЙЕР з а т. э т н. *Беташар рәсімін өткізгенде жаңа тұскен келіннің екі жағында қолтығынан ұстап, бірге сәлем салып тұрған екі жеңгесіне берілетін кәде (мата, орамал т.б.). Қанаш осы үйге келін болып түскенде қасында жүріп, қолтықсүйер алғанмын (Эксп. матер.).*

ҚОЛТЫҚТА = е т. 1. *Қолының ішкі жағынан ұстау, қолтығынан алу. Ағаш-ағаштың саясы топ-топ адам. Ол топта пәремішін көрсеңкелеп, тәуекеншіл самаурынын бықсытқан татар әйелдері де бар; орталарына қымыз қойып, қой сойып, жерошаққа еттерін асып шымырлатып жатқан қазақ та бар; қыз қолтықтаған, гүл терген орыс та бар; арақ ішкен, мас болған, сырнай тартқан, өлең айтқан орыс, татар да бар (Ж.Аймауытов, Шығ.). // э т н. Кетуге жиналған үлкен кісіні не сыйлы қонағын қолтығынан демеп, құрметтеп шығарып салу. Және қараңғы үйдегі күйеу, қалыңдықтың сыбырын тыңдайтын жеңгесі біз емес, оны жеңгелерінен сұрай жатарсыз. Әйтеуір ел тұрмай атқа қонды. Ақбілек шапанын бүркеніп, қасында тұрып, жеңгесі қолтықтап аттандырып, саулық тілесті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қолтықтап әлгі кемпір алып жүрді, Жөнелдік трамвайға қайта мініп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 2. Бір затты қолтық астына қыстырып ұстау. Әлжанов папкасын қолтықтап, есіктен шыға бергенде Нұрбаймен бетпе-бет келіп, соғысып қала жаздады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Сейсімет сыртқы есікке такай бергенде, іштен кенеп дорбасын*

қолтықтай Оразғали қарт шықты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Қораптан қолтықтап әкеткен шөпті ешкім есептемейді, ол үшін ферма меңгерушісі іштарлық жасамайтын, жаманатты болғысы келмейтін (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). 3. а у ы с. *Демеу, жәрдемдесу, көмектесу.* Қанаттыны көрсең шаршап-шалдыққан, Құрақ ұша ұмтыласың демеу үшін қолтықтап (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ел де еңбек адамдарын қолтықтап, өндіріс істеріне дем беріп жүр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚОЛТЫҚТАС = е т. *Бір-бірін қолтықтап жүру; қолдың қар тұсынан білекті орай ұстасу.* Сабақтан босанса, жігіттермен жыртыңдасып, хат жазысып, қолтықтаасып, құшақтасып жүргені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Талай-талай отырдық шалқып-тасып, Сұлулармен қыдырдық қолтықтаасып. Алды-артына қарамай енді бүгін Бара жатқан сияқты бақыт қашып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Адамдыққа жасаған обалы үшін, Бірге жүріп, су ішіп, от оттасып. Бірге күліп сауықта, сайрандасып, Бірге барып жұмысқа қолтықтаасып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚОЛТЫҚТАСУ *Қолтықтау етістігінің қимыл атауы.* – Болмайды, – деді Құндыз, – бұл парк емес, ауыл. Қолтықтауды түгіл, оңаша тұру сөлекеттік соғады (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Ол кешке серуендегенде, я бақшаға барғанда болмаса, қолтықтауды аса жаратпайтын (Т.Нұртазин, Мұрат).

ҚОЛТЫҚТАУ *Қолтықтау етістігінің қимыл атауы; қолтығынан ұстап сүйеу, демеу, қолдың қарын орай білекті ұстау.* Батырбек оны қолтықтауға оқталып, артынша өзін тежей қойды (А.Жақсыбаев, Егес). Отызға келген ағаны Күлімдеп қарсы аламын. Ағасы, біздей баланы, Қолтықтауға жарадың (Ж.Сыздықов, Алтын қалам).

ҚОЛТЫҚТҰМАР з а т. э т н. *Тіл-көзден, бөле-жаладан, жың-шайтаннан қорғайды деген сеніммен көбінесе жас балалар киімінің қолтық тұсына тағылатын үшбұрышты не төртбұрышты келген қорғаныш зат. Қолтыққа (киімнің ішінен) тағылатын түрі де болуына байланысты тұмар түрі қолтықтұмар аталған (Эксп. матер.). Қолтықтұмар әдетте кішкентай сәбилерге тағылады (олар бойтұмарды қолдарымен үзе беретіндіктен болу керек) (Эксп. матер.).*

ҚОЛТЫҚТАУШЫ з а т. *Жәрдемші, сүйеніш*. Иә, осының бәрінде де сенің сүйенер *қ о л т ы қ т а у ш ы ң* шыдамдылық қана (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚОЛТЫҚША¹ з а т. қ о л ө н е р. *Үшкіл өрнегінің ішкі ойыс жағы*. Құрдың өрнектері көбінесе ромба тәріздес төрткүлдер мен екі жақ жиегіндегі «су» өрнектерінен, олардың аралықтарындағы үшкілдер мен *қ о л т ы қ ш а л а р д а н*, «мүйіздерден» құралады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОЛТЫҚША² ү с т. *Қолтық тәрізді, қолтық секілді*. Алдыңғы жақта теңіз *қ о л т ы қ ш а* боп, төбелердің арасына бойлап жатыр екен (Тұлпар).

ҚОЛТЫРАУ з а т. с ө й л. *Қолтырауын*.

ҚОЛТЫРАУДАЙ с ы н. с ө й л. *Қолтырау сияқты, қолтырау тәрізді*. Жүргенде ізін санаған Бауырын тартып жараған Қысыр жылан өзекті *Қ о л т ы р а у д а й* танаулы, саптаяқтай ерінді, Сарымсақтай азулы, от орнындай тұяқта, қиған қамыс құлақта Табаны жалпақ тарлан боз Ат береді мін сәнә (Ер Едіге).

ҚОЛТЫРАУЫН з а т. з о о л. <лат. *stocodylia*> *Бауырымен жорғалаушылар класының архозаврлар тармағына жататын денесі кесірткеге ұқсас, тропикалық аймақтарда мекендейтін ірі су жануары*. *Қ о л т ы р а у ы н д а р д ы ң* үш тұқымдасының (аллигаторлар, гавиалдар, көдімгі қолтырауындар) 26 түрі Африканың, Оңтүстік-Шығыс Азияның, Малай аралдарының, Жаңа Гвинеяның тропиктік аймақтарындағы теңіз жағалауында, батпақты жерлерде, өзен, көлдерде кездеседі (Қаз. тілі термин. Биология). Австралиядағы Сидней қаласының хайуанаттар паркінен қырық *қ о л т ы р а у ы н* қашып шықты («Алматы ақшамы»).

ҚОЛТЫРМА з а т. *Қолмен жұмыс жасауға арналған шағын тырма, тырмауыш*. Сабы ұзын *қ о л т ы р м а н ы* ала кел (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛТЫРМАШ¹ з а т. *Арқаға көтерген жүк (отын, құрай т.б.) бұлтақтап қозғалмас үшін, оны көлденеңінен бастырып қоятын жіп*. – Тек арқалатып жіберсеңдер болды, мынау *қ о л т ы р м а ш ы м* қысқа боп, қолтығыма батқаны (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Көшпелі қазақтар ішкі-сыртқы киімдерінің бөріні жүріп-тұруға бөгет жасамайтындай етіп ықшамдап тіккен. Киімнің қолтық тұсы кең

болу үшін *қ о л т ы р м а ш*, етігі кең болу үшін бүйірден шабу қойған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚОЛТЫРМАШ² з а т. *Бала ерінің (ашамай) екі қасының арасына жүргізілген сырлық ағаш*. Мықтап тарт ашамайдың *қ о л т ы р м а ш ы н*, Жас бала жол үстінде болдырмасын (Қаз. әдет-ғұрып.). Ертерек кезден ашамай (*қолтырмаш*) тек баланың ері болып есептелетін (Х.Арғынбаев, Қазақ отбасы.).

ҚОЛТЫРМАШ³ з а т. қ о л ө н е р. *Кестенің айқш-ұйқыш өрнегінің атауы*. Түскііз, төсекақтың ою-өрнегінің төменгі тұсына *қ о л т ы р м а ш п е н* толтыруға тура келді, уақыт та, жіп-су да жетпеді (Эксп. матер.).

ҚОЛТЫРМАШТА= е т. *Арқадағы жүкті бұлтақтамас үшін көлденеңінен бастырып таңып қою*. Түйе беліндей құрайға сүйеніп отырып, *қ о л т ы р м а ш т а п* алған жібін ағытады (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Тепсе темір үзетін жігіт емеспін бе, қабымды *қ о л т ы р м а ш т а п* арқаға таңып алып, тартып кеттім («Лен. жас»).

ҚОЛТЫРМАШТАУ *Қолтырмашта етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жүкті *қ о л т ы р м а ш т а у*.

ҚОЛТІС з а т. ж е р г. *Ағаш соқа*. Бұрын *қ о л т і с* деген соқа болатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛҰСТАТАР з а т. э т н. *Қыз жеңгелерінің қалыңдықтың қолын ұстатқаны үшін күйеу жігіттен алатын кәдесі*. Қатындар қалыңдықты ортаға алып, оң жаққа шымылдық құрып: «Шымылдыққұрар», «*қ о л - ұ с т а т а р*», «шашсипар», «төсексалар», «етікшешер», «іргетебер», «көрпеқимылдатар кәделер» «жол менікі, сенің жолың анау жолы біткен» десіп, керілдесіп, керісіп, таласа-тармаса бір жапырақтан жырымдап алысуға, оның артын ала жаздай өсекке, пышпышаққа, араздыққа айналдыруға байдың үйіне қарай ентелесті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір жұмадан кейін сол жеңгемізді алды. Оқығандардың үйленгені де біртүрлі ғой. Құдатүсер, *қ о л ұ с т а т а р*, шашсипар, ілу, жыртас, киіт-сиіт, кәде-сәде дегеннің бірі де жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОЛУЗБЕК з а т. ж е р г. о й ы н. **Әйгөлек**. Біз етек-етек, белбеу тастамақ, ақ сүйек, алтыбақан, соқыр теке, *қ о л ұ з б е к* сияқты ойындардың бірінен-біріне ауысып, жарым түнге дейін ойнаймыз (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚОЛУЗДІК з а т. э т н. *Іске көмектескені үшін берілетін заттай сый; соғым сойғанда мал иесінің қасапшыға беретін омыртқа, ауызомыртқа сияқты кәдеге жүре бермейтін еттер. Қ о л ұ з д і к* деп мал сойып бергенге төстің етегі немесе қуырдақтық ет, киім тігіскен, сырмақ сырысқанға артылған жіп, бау-шу, жағаға ұсталатын пұшпақ қатарлы тағы басқа нәрселер береді (Д.Шоқбарұлы, Ата салт.).

ҚОЛХАТ з а т. 1. *Бір нәрсені алғандығын жазбаша түрде растап, қол қойған қағаз. Генерал-губернатор ақындардан бұралқы сөз – бұзақы жыр айтпасқа қ о л х а т* алып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Сұлтанмахмұт қалтасынан қағаз суырып алып, каталашканың есігіне төсеп *қ о л х а т* жазды (Д.Әбілев, Баянауыл.). 2. з а ң. *Заңды немесе жеке тұлғаның қолымен қуатталған және бұл тұлғаның басқа тұлғадан ақша, тауар, материалдық құндылықтар, заттар т.б. алғанын және оны қайтаруға міндеттенетінін куәландыратын құжат. Қылмыстық іс жүргізу құқығында қ о л х а т* – анықтаушының, тергеушінің немесе соттың рұқсатынсыз тұрақты не уақытша тұратын жерінен кетпеу, сотта істі тергеуге және қорғауға кедергі келтірмеу, белгіленген мерзімде қылмыстық іс жүргізуші органның шақыруы бойынша келу жөнінде сезіктінің, айыптаушының немесе оған кепілдік беретін басқа адамдардың жазбаша міндеттемесі (ҚҰЭ).

ҚОЛША ү с т. ж е р г. *Қолма-қол. Жақсы ат, жақсы киімдерін қ о л ш а* алып кетеді (С.Сейфуллин, Әңгім.). Шынында да, бұл қасқырлар жұртқа жаппай шабуыл жасамайды, тек әлді – малдылардан *қ о л ш а* сойыс алады (Ә.Көшімов, Лашын.).

ҚОЛШАЛҒЫ з а т. *Адам бойындай тік ағашаптың басына имектеу келген жүзі өткір темір орнатылған шөп шабуға арналған құрал. Иә, иә... мына әйелдерді енді қ о л ш а л ғ ы* тартуға үйрету керек (Б.Ырзабаев, Ертіс - Жайық). Тулақтай жерін *қ о л ш а л ғ ы м е н* тырнатпай, бір бау шөбін арқалатып жаяу тасытпай, маусымдық жұмыстардың барын бір орталықтан атқарып, азаптан ақаптал болған Жарылғастың арқабасын жеңілдетсем бе деп еді («Жұлдыз»).

ҚОЛШАНА з а т. *Балалардың қыс кезінде сырғанап ойнайтын шанасы; шағын шана. Онда сен тергеудесің, Польшадасың. Мен сәби ем, ұйымшыл сүйреткен қ о л ш а н а с ы н* (І.Қажытай, Тасжарған).

ҚОЛШАРШЫ з а т. ж е р г. *Қолорамал. Менің қ о л ш а р ш ы м д ы* жуа сал (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛШАТЫР з а т. *Адамдардың жауын-шашыннан, аптап ыстықтан қорғану үшін ұстайтын, қолға ұстауға арналған сабы бар, шағын келген жиналмалы шатыры. Жүгіруге еркіндеп жасыл жайға Жер лайсаң Көңілсіз осындайда Қ о л ш а т ы р ғ а* бүрсендеп тығыласың, Бұлты тарап мына күн ашылмай ма? (Ф.Оңғарсынова, Өленд.). Өмір сүрем сенсіз, өмір сүрем күнсіз... Тек ойымда – бір сіз... Жайылмаған бүгін *қ о л ш а т ы р ы м* үнсіз (Н.Бердалы, Өленд.).

ҚОЛШАТЫРДАЙ с ы н. *Қолшатыр сияқты. Шырша, қарағай ағаштары бейне жарқабаққа сүйеп-сүйеп кептіруге қойған қ о л ш а т ы р д а й* түрлі түске малынып, көз тартады (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОЛШОҚПАР з а т. 1. *Ерте кездегі жорықшылардың, батырлардың қаруы (бір құлашқа таяу шоқпар ағаш). 2. а у ы с. Біреудің сойылын соғуш, сөзін сөйлеуші. Жергілікті өкімет – патшаның қ о л ш о қ п а р л а р ы* (М. Дүзенов, Ант.). Пифагоршылар реакциялық құлдық аритокартияның *қ о л ш о қ п а р ы* (О.Жәутіков, Математика.).

Қолшоқпар болды [етті]. *Біреудің сойылын соқты, сөзін сөйледі, жогын жоқтады. Байдың қ о л ш о қ п а р ы б о л ы п* жүріп бетіме дақ түсірдім (Ж.Еділбаев, Бауыржан.). Оны *қ о л ш о қ п а р е т і п*, талай Құландыға жұмсаймыз (С.Шаймерденов, Әнім.).

ҚОЛШЫҒЫР з а т. ж е р г. *Құдықтан су тартып шығару үшін, құдық аузына орнатылып, қолмен бұралатын, қарапайым жүк көтергіш ағаш құрал. Қ о л ш ы ғ ы р* – үш ағаштың басына жіп байлап, жіптің бір ұшына шелек байлап, бір кісінің суды арыққа құятын құралы. *Қ о л ш ы ғ ы р м е н* бір адам күніне он сотықтай жерге су береді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЛШЫЛ с ы н. ж е р г. *Құшті, мықты. Ағайынды екі жігіт қ о л ш ы л*, катал Сәлменнің дүре жазасына солайша бірдей ұшыраған (М.Әуезов, Қараш.). Бар ынтымағын Құнанбайға бағындырған жиырма ауыл дәл бір ұялас бөрідей еді. Қалың Тобықты ішінде ең *қ о л ш ы л*, ең мықты болатын себептері де осы (М.Әуезов, Абай жолы). Бөрі десе – бөрі, үй басы өре түрегелетін шетінен *қ о л ш ы л*, қара сойыл азаматтары көп (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ҚОЛШЫЛДЫҚ з а т. ж е р г. *Құштілік, мықтылық.*

ҚОЛЫ-БАСЫ з а т. *Қолы да, басы да.* Жолаушылары кілең *қ о л ы-б а с ы* таңылған жаралы солдаттар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Кербез басқан сұлулардың *қ о л ы-б а с ы* жарылып, Күнде жаңбыр, күнде боран, Досын көрмей тарығып (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОЛЫ-ҚОЛЫНА: *қолы-қолына жұқпай [тимей].* *Тез, көз ілеспей, ылдым-жылдым.* Жаңылған бала тоқығанын *қ о л ы-қ о л ы н а ж ы қ п а й* сөгіп, қайтадан қатарындағыларды қуып жетуге асықты (С.Шәріпов, Шығ.). – Қазір, қазір. – Орта бойлы ықшам келген қара торы қыз *қ о л ы-қ о л ы н а т и м е й* ақ самауырдың шүмегін ағытып жатады («Лен. жас»).

Қолы-қолына жұқпайды. *Жылдам, ширақ қимылдайды, тез-тез істейді.* Жігіттермен қоян-қолтық араласып жүрген оның да *қ о л ы - қ о л ы н а ж ы қ п а й д ы* («Қаз. әдеб.»).

ҚОЛЫНДА ү с т. **1.** *Қарауында, қамқорында.* Жәңгір Аштархан губернаторы Андреевский дегеннің *қ о л ы н д а* өсті. Орысша, арабша, парсыша заманынша жақсы тәрбие алды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Бұл айдалып кеткенде Құрмаш нағашы апайының *қ о л ы н д а* қалыпты (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **2.** *Иелігінде, билігінде.* – Үкімет еңбекшілер *қ о л ы н д а*. Еңбекші болып түгел бірікпесек, қолымыздағы тізгіннен айырылып қалуымыз мүмкін, – дейді (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚОЛІГЕК з а т. ж е р г. *Сырт киімнің әшекейі* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОМ з а т. **1.** *Түйе өркештерінің тұп жағындағы тұтаса біткен жота майы; өркештің қабырғаға қарай төмен түскен етегі.* Болыс болдым мінеки, Бар малымды шығындап. Түйеде *қ о м*, атта жал, қалмады елге тығындап (Абай, Тол. жин.). Өркештері баладай тіп-тік, *қ о м ы* астаудай, жібек жүнді қоспақ атан ұзақ жолда жай жүріп, жалпақ басып келе жатыр (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Семіз түйенің өркештері майға толғанда тік тұрады, *қ о м ы* қабырғаларының орта шеніне дейін төмен түседі (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру.). **2.** *Түйеге жүк арту үшін, оның қос өркеші мен жотасын (қомын) орай салына-тын қабат-қабат киіз; өрелі киізден немесе туырлықтан жасалған уақытша жазы.* Сыр, Қуаннан кеткенде, Арыс, Келес өткенде, Талас, Шуға жеткенде Түйенің *қ о м ы н* шешкенсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Қ о м* – көпі-қонда жазы табылмаса, түйенің

беліне киізден жазы сияқты иіп, оны жазы ағаш тәрізді екі кеспекке жіппен таңып, жүк арту үшін табанда істей салатын түйе әбзелі (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі.). Жүк тартқан құмырсқадай қыбырласып, Жұмысшы, жүгіріскен бәрі сасып, Үй жыққан, жүгін түйген, *қ о м ы н* артқан, Таңғалы арқан-жібін даярласып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аттың жалы, түйенің [атанның] қомында. *Асығыста, қарбаласта; көшіп-қонып, мал соңында жүріп.* Күні кеше ғана Шағатай балаларының қол астында саудагердің базарына, диханның егісіне жақындай алмай *а т т ы ң ж а л ы*, *т ү й е н і ң қ о м ы* күн кешкен көшпендіміз (Ә.Кекілбаев, Үркер). Әйтеуір Құсындар *а т т ы ң ж а л ы*, *т ү й е н і ң қ о м ы н д а* жүріп, сауаттанды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Ежелден мал шаруашылығымен айналысып, аспан астында, *а т т ы ң ж а л ы н д а*, *а т а н н ы ң қ о м ы н д а* өмір сүріп келген халықтардың бірі – қазақ халқы. Оның ертедегі тағдыры малға, ал малдың тағдыры шөбі шүйгін, суы мол жайылымға байланысты болған (М.Исқақов, Халық календары).

Екі өркешін қом басқан. б е й н. *Май жинап, әбден қомданған семіз түйе туралы айтылады.* Маң-маң басқан, маң басқан, Шудаларын шаң басқан *Е к і ө р к е ш і н қ о м б а с қ а н* (Халық ауыз әдеб.).

Қом байланды [басты]. а) *Май жинады, семірді.* Өркешке *қ о м б а й л а н ы п*, Сан еті сыртқа айналып Шет жағында бір атан – Бөрінен семіз бұл атан (Ақын жырлары). ә) *Мал жиды, байыды, дәулеті артты.* Соңғы бір-екі жылдың ішінде *қ о м б а й л а ғ а н* нағашысы жалғыз жиеніне мынадай ауыр жылы бірдеңе бергенде, дәулеті ортая түспес еді, бірақ амал қанша (Ж.Тәшенов, Өтелген.).

Қом жиды [жасады]. *Семірді, қонданды.* Шындығын анық білдік енді ойланып, Жайына жай жүріп-ақ *қ о м ж и ы с ы ң*. Әл білмес – бұл дүниенің бәрін білмес, Кел, қысқарт, қаламыңның сарқ сиясын (Т.Ізтілеуов, Назым). Ел болар он екі ру, бірі – Серкеш, *қ о м ж а с а п*, сар атанға бітеді өркеш Бес-алты ауыз айтайын құлағың сал Баян мен ертеде өткен Қозы Көрпеш (Қозы Көрпеш.). Ойың көкпен ойылған, *Қ о м ж а - с а п* түйең тойынған, Жылқыңның шабы бусаған, Ыңыранып қой жусаған (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қом көтеру. *Ет алу, семіру.* Бұл *қ о м ы н к ө т е р у г е* бос жіберген Шұғылдың жұмысқа арнаған жалбыр қара бұрасы болатын (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚОМАҒАЙ с ы н. **1. Тамақсау, ашқарақ.** Қасқырдың кім білмейді *қ о м а г а й ы н*, Көңілден, жемтік көріп, кетті уайым. Келді де бір сүйекті салды ауызға Шетінде бөлегірек жатқан дайын (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Қ о м а г а й - а й*, *қ о м а г а й*, Қос қолдап-ақ соғады-ай, іс дегенде майысып Солқылдайды қоғадай (М.Әлімбаев, Балдәурен.). Сондайтұғын, аққулар, сондайтұғын, Асығыстық оларда болмайтұғын. *Қ о м а г а й* көкқұтандар секілденіп, Жалп беріп жағаға кеп қонбайтұғын (М.Мақатаев, Шығ.). **2. а у ы с. Тойымсыз, ынсапсыз, қанағатсыз.** Пәленше шақырым маңайдың бәрі жайқалған егін... Сонда да бұларға аз көрінеді... Өзі тойса да, көзі тоймайтын өңшең *қ о м а г а й* (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл ортаның тойымсыз, ынсапсыздығын, ардан кешкен алымпаз аярылығын, *қ о м а г а й* топастығын Абай өткір сынмен ашады (М.Әуезов, Әр жыл.). Көбінесе өзінің *қ о м а г а й* құлқынын оңай олжамен толтыру үшін Қаңбақбай құдалыққа зор дәмемен аттанған-ды (З.Жәкенов, Таң самалы.). **3. а у ы с. Ішіп-жеп, тінте қараған, ашкөз.** Нақты қашан екені белгісіз, әйтеуір бір күні ол тұңғыш рет өзіне сұқтана қараған еркектің *қ о м а г а й* көзқарасын сезінгені бар (Қ.Жұмаділов, Қаздар).

ҚОМАҒАЙЛАН= е т. **1. Бірдемені апыл-гұпыл жеу, ашқарақтану.** Ындыны құрып *қ о м а г а й л а н а* жұтып-жұтып жіберіп еді (О.Бөкеев, Қамшыгер). Кішкене қазан бас сары ә дегенде ыссы жарманы *қ о м а г а й л а н а* ұрттаймын деп аузын күйдіріп, бақырып жіберді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Бұрынғыдай емес, қоянның да етін *қ о м а г а й л а н а* паршалап, сүйектерін пашырлата шайнайды (А.Мекебаев, Жезтырнақ). **2. а у ы с. Бірдемеге шектен тыс әуестену, құмарлану.** – Нұрила ұнатса, мен ертең егінге машина жүргізсек деймін, – деп Садуақас темекісін орап, *қ о м а г а й л а н а* тартып, біраз үнсіз тұрды (С.Бегалин, Уақыт.). Жұпар ауаны *қ о м а г а й л а н а* жұтқан қыздар қолдарын көгершін қанатындай жайып жібереді де, кеудесін керіп, біраз жерге дейін жүгіріп-жүгіріп алды (Б.Бабақов, Алтын алқа). **3. а у ы с. Тінте қарау.** Айналаның бәріне көз тігіп, *қ о м а г а й л а н а* қараймын («Қаз. әдеб.»). **4. а у ы с. Жалмау, жайпау.** Жеуге ниет еткенде алды-артына қарамай *қ о м а г а й л а н ы п*, өжеттеніп кететін, бет алған

жерін ойып түспей, қансыратпай, жалмамай қоймайтын кәрі қасқыр – Итбай (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚОМАҒАЙЛАНУ *Қомағайланетістігінің қимыл атауы. Қ о м а г а й л а н у ы н* қарашы (Ауызекі).

ҚОМАҒАЙЛАУ с ы н. *Тамақсаулау, ашқарақтау.* – Күйебаев *қ о м а г а й л а у*, қарын жайын көбірек пайымдайтын ашқарақ жігіт еді (Қ.Көпішев, Төйімбет Көмекбаев).

ҚОМАҒАЙЛЫҚ з а т. **1. Ашқарақтық, тамақсаулық.** Баршағала Қандыөзектің үстіне үймелепті. Өлермен *қ о м а г а й л ы қ п е н* қайта-қайта шүйлігіп кеп, төсімен суды шалп еткізіп соғып қалады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Кейде маған жер бетіндегі адамдар тамақ ішіп-ішіп, ұйқысын қандырып алып өліп кете салу үшін жаралған сияқты боп көрінеді. Үш мезгіл тамақ ішу деген *қ о м а г а й л ы қ т ы* былай қойғанда есуастық қой (Д.Исабеков, Қарғын). Көктемнің салқын суы ішін жыландай жалаған ат көрінген шөпке бас қойып маза кетірді. Бұдан бала көз байлағанда ғана құтылды. Бүйірі қызған қаракер де *қ о м а г а й л ы қ т ы* ұмытты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). **2. а у ы с. Бірдеңеге шектен тыс әуестенушілік, құмарлық.** Өзінде бір қызық *қ о м а г а й л ы қ*, әлденені аңсау бар, көкірегінде ірі мақсат жатқандай (З.Қабдолов, Жалын). *Қ о м а г а й л ы қ* жараспас тәртіпті елде. Қоғам мүлкін үйіңе қарпып келме! Артық бөлме сұрайсың, Ағайын-ау, Артық ақыл қоса ма артық бөлме! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚОМАҚ з а т. *Бір нәрсенің мөлшері, саны.* Хүкімдер былай бөлінеді: 1) жасалуына қарап, 2) *қ о м а г ы* яки санына қарап, 3) іші яки сынына қарап, 4) ие мен айтылыс арасындағы байланысқа қарап, 5) мүкімің шындық дәрежесіне (модальность) қарап (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚОМАҚТА= е т. **1. Көлемін арттыру, үлкейту, аумақты ету.** **2. Бір жерге жинау, шоғырлау.** Мен шашырап кеткен қозыларымды *қ о м а қ т а п*, жылжыта жайып ауылға қарай беттете айдап келемін (С.Ғаббасов, Өскен ұя). Тәжі бытырай қаптаған қозысын *қ о м а қ т а п*, бетін қараша төбе етегіне қарай бұрды (Қ.Салғарин, Жанында жүр.). Келе бағаналы шаңырақ мүйіз қоңыр өгізін ұстап мінді де сиырларын *қ о м а қ т а й* жинап, арба кеткен ізбен айдай жөнелді (С.Ғаббасов, Ана

жүрегі). **3.** *Көлемін байқау, мөлшерлеу.* Сол-ақ екен, өз-өзінен қытығы келіп, төсіндегі қол батпайтын қос алмасын *қ о м а қ т а н* көрді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). **4.** *а у ы с. Қосып айту, өсіру.* Хабарды айран-шалаптық, сорпа-сулық қадірі бар қатындар қоспасымен, *қ о м а қ т а н* жеткізді (Ә.Бектасов, Мәди). **5.** *а у ы с. Дайындау, сайлау.* Күдіктенетін, секем алатын ештеңе жоқ болғанмен, ол бір қолайсыз жаңалықтың шет пұшпағын жұқалап жеткізген екен. «Бір күшіген», сұңқардан бұрын ілем деп қалыңмалын *қ о м а қ т а н* жүрген көрінеді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). **6.** *ж е р г. Бау-бақшадағы жеміс-жидек ағаштары мен көкөністің топырағын қопсыту, жинақтау.* Қияр мен картопты *қ о м а қ т а н* жатырмын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОМАҚТАЛ= *е т. 1. Үлкейтілу, аумақты етілу, ұлғайтылу. 2. Жинақталу, топтастырылу, шоғырлану.* Әңгіме осы салт аттының маңына *қ о м а қ т а л д ы* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). **3.** *Көбею, саны арту, өсу.* Үш күмбездің алқабына жиналған ел бірте-бірте қоюланып, *қ о м а қ т а л ы н* келеді (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Бірақ ағаштың кәзіргі күйін, күнбе-күн өсіп, жоғары қарап зымырап көтеріліп бара жатқанын ойласақ осы күдік есіне сап ете қалады. Жүре-жүре мұның өзі *қ о м а қ т а л ы н* өсе берді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОМАҚТАЛУ *Қомақтал етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о м а қ т а л у ы н* күтті.

ҚОМАҚТАН= *е т. 1. Үлкею, ұлғаю, ауқымдану.* Күннен-күнге *қ о м а қ т а н а* түскен жал-жал топырақ төмектер биіктеген сайын терге малшынған қара күрең иықтар бірте-бірте аласарып, бір күндері жер астына біржола еніп, жоқ болды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Таң алдында бұлбұл сайрап, боз торғай өнге басады, тау сілемдері *қ о м а қ т а н ы н*, шатқал құздар еңселі көрінеді (Қ.Ұябаев, Қырда.). **2.** *Көбею, саны арту, топтану.* Қойдың шетіне *қ о м а қ т а н ы н* жұрт жинала бастады (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚОМАҚТАНДЫР= *е т. 1. Ұлғайттыру, ауқымдандыру. 2. Көбейту, санын арттыру.* Совхозымыздың қалай өркендегенін көзімізбен көріп отырмыз. Шаруашылық астықпен бірге қойлы отар қарасын *қ о м а қ т а н д ы р а* түсу бағытында да табыссыз емес (Алтын масақ). **3.** *а у ы с. Қосып айту, өсіру.* Қыздар пәлендей әйел

қатысты деп *қ о м а қ т а н д ы р ы н*, өтірік айта алмады (А.Хангелдин, Қараторғай). **4.** *а у ы с. Аузын толтырып мақтанышпен айту.* Үкең «біздің шахтада» деген сөздерді аузын *қ о м а қ т а н д ы р а* айтатынды шығарды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ҚОМАҚТАНДЫРУ *Қомақтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚОМАҚТАНУ *Қомақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОМАҚТАУ *Қомақта етістігінің қимыл атауы. ≈ Топырақты қ о м а қ т а у.*

ҚОМАҚТЫ *с ы н. 1. Үлкен, аумақты, көлемді.* Әжептеуір *қ о м а қ т ы* қара саба бес биенің екі күн жинаған сүтіне иіндеп тұр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екі басы *қ о м а қ - т ы* қоржын мен чемодан алып шыққан Әбен аға арбаға мінді (О.Тәжиева, Жетім қыз). Есік шалқасынан ашылды. Қолтығында сары қағазға ораулы *қ о м а қ т ы* заты бар, аяғына үлкен пима сұққан Қиясбек тарп-тарп басып кірді (С.Сматаев, Алғашқы асу). **2.** *Көп, мол, күрделі.* Адамның миы олардан да артық үлкен, күрделі, *қ о м а қ т ы*, тетікті болса, адамның қылығы да, қозғалысы да, қызметі де анағұрлым көп, анағұрлым күрделі, анағұрлым жетік болатындығы осыдан байқалса керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОМАҚТЫЛАУ *с ы н. 1. Үлкендеу, аумақтылау, көлемдірек.* Үш үйдің ішінде еңсесі көтеріңкі *қ о м а қ т ы л а у* біріне Аман мен Таймас ат басын тіреді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екі үйдің ортасындағы қарасыны сәл *қ о м а қ т ы л а у* төрт қанат қараша үй Оспандікі (С.Омаров, Дала.). **2.** *Көптеу, молдау.* Үйдің төбесіне үйілген шөп күздігүні *қ о м а қ т ы л а у* еді, қазір азайып, басылып қалыпты (З.Ақышев, Достарым.).

ҚОМАҚТЫЛЫҚ *з а т. 1. Көлемділік; аумақтылық.* Төбенің *қ о м а қ т ы л ы ғы н а* қарағанда, кең де, еңсесі биік орда болғанға ұқсайды (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). **2.** *Ірілік, ұлкендік.* Сыртының сіңірі түйін-түйін қос қолының *қ о м а қ т ы л ы ғы* бел күректің басындай (Б.Аманшин, Көкжар). Осы күнгі жігіттердің көбісінің қазіргі қыздардан іздейтіні бет ажарымен қатар аяқ түзулігі, балтыр толықтығы, төсінің, тағы кейбір жерінің *қ о м а қ т ы л ы ғы* Бибіштен табыла кетті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚОМАРҚАН *з а т. 1. Түйеке жүк таңу үшін екі ұшы қомға бекітілген арқан.* Не сыртта, не босаға жақта жататын екі көтеп

жүк астына жиналып, *қ о м а р қ а н ы н а* шейін шумақтаулы (Қ.Жұмалиев, Айқас). *Қ о м а р қ а н* – түйеге қом жасап, оны түйенің үстіне жайлы етіп орналастыру үшін пайдаланылатын арқан жіп. Түйеге жүк артылмайтындықтан *қ о м а р қ а н* сөзі архаизм қатарына қарай ығысып барады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі). **2. Түйеге кереге артқанда екі қапталдағы керегенің басын қосып байлайтын арқан.** *Қ о м а р қ а н* – түйеге жүк артуға қажетті, сондай-ақ, кереге бастарын қосып байлайтын арқан (С.Қасиманов, Мал иесі).

ҚОМДА¹ = е т. *Түйенің үстіне қом салу, қом байлау.* Осымен қатар ел-елдің бәрі де түйесін *қ о м д а п*, үйлерін жығып, көшуге кіріскен еді (М.Әуезов, Қилы заман). Қайыспас қара болат еменді Қарабай кетіп қалды төменге енді, Күн бұрыннан түйесін *қ о м д а п* алып, Аякөзді бет қойып жөнелді енді (Қозы Көрпеш.). *Қ о м д а п* атан, қосарлап ат келмедім, Алтын да емес, астық та емес теңдегім, Сізге деген бар құрметті халқымның Сым қып тартып өзіңізге бермегім (А.Хангелдин, Қыз жүрегі).

ҚОМДА² = е т. *Қолын, ығын, қанатын т.б. көтеру, қимыл-қозғалысқа ыңғайлау.* Алпамсадай денесін *қ о м д а й*, лампаны ұстап, темір шыбықтарға төне берді (К.Баялиев, Дегелек.). Есті кенет ескек лебі биігінен, Кейде құйып көз ілеспей үйірілген. Қолын *қ о м д а й* қоса ұмтылған жігіт те, Айнымайды қаршығадай шүйірілген (Ф.Орманов, Танд. шығ.).

Иығын қомдады. а) *Иығын көтерді, ілгері қарай қозғады.* Іргелі елдің елшісінің алдынан игі-жақсыларының бәрін қыздай тізіп, омырауын тіктеп, *и ы ғы н қ о м д а п*, сән-салтанатымен шықпағасын келіссөзден не пәтуә күтпексің! (Ә.Кекілбаев, Үркер). Ендеше, бара бер дегендей, *и ы ғы н* бір *қ о м д а п* қойып, Қажы тез-тез басып төбенің сырт жағына беттеді (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). – Сәлиманы да, сені де кейін бір жылы жерге орналастырам, Жок, қасыма алдырам, – деді *о и ы ғы н қ о м д а п* (М.Сүндетов, Ескексіз.). ә) *Түсінбегендік, білмегендік кейіп білдірді; иығын қиқаң еткізді.* Айнаш Дәулетке бір қарап, әжесіне таңдана бұрылып, *и ы ғы н қ о м д а д ы* (М.Сүндетов, Құмдағы.). Нұрмағанбет әлденеге ықтияр болмағандай сұраулы кейіпшен *и ы ғы н қ о м д а п*, тамсанып қойды (Б.Шаханов, Ғашық.).

Қанатын қомдады. а) *Ұшуға ыңғайланды, қанатын көтерді.* Аспандап Алатаудың асқарынан Көрінді тоқымдай-ақ далалары. Ақ сұңқар *қ а н а т ы н қ о м д а ғ а н д а* Тау бүркіт жарысуға жарамады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Биік бұтақта қалғып отырған үкі жалт қарап, *қ а н а т ы н қ о м д а п*, дүр-дүр сілкінді (С.Елубаев, Ойсыл қара). ә) *Талаптанды, ілгері ұмтылды.* Бүгінгі күні *қ а н а т ы н қ о м д а п*, пәк түлеп, Шәмшіден ұшты сендерге деген ақ тілек Алыста жүрсе сүю де жақсы аңсаумен, Жақынға келсе құшақтап сүйген тәттірек (Т.Айбергенов, Шығ.). Айтады сөзін жаттап жұрт үнемі, Сол кезде тарап қара түн түнегі. Қиялға баяғыша ерік беріп, Қырандай *қ а - н а т қ о м д а п* сілкінеді (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір күнім жоқ өзіңді қолдамаған, Бір күнім жоқ *қ а н а т ы н қ о м д а м а ғ а н*. Мен сен үшін айналам төмпешікке, Бір мәрмөрің, айналар сонда маған (Қ.Мырзалиев, Көш). б) *Дайындалды, әзірленді, сайланды.* Ауыл *қ а н а т ы н қ о м д а п* отырғанда, Ханафия тағы жолға шығып кетті. Бөген жақта біреулер шақырыпты (З.Шүкіров, Отты өкел.).

ҚОМДАЛ¹ = е т. *Қом салыну, қом байлану.* Осы екі арада ат арба, өгіз арба, *қ о м д а л ы п* жүк артылған түйелер әрлі-берлі сапырылысып кете барды (Ф.Сланов, Замандас.). Күні кеше жүрісі жайлы түйе үстінде шешесінің алдында өз көріп келе жатыр еді. Жан-жағы *қ о м д а л ғ а н* түйе үсті кішігірім бөлмедей жайлы-тын (С.Елубаев, Ойсыл қара). *Қ о м д а л а т ы н* түйелердің үстіне өрнекті кілемдер жабылады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚОМДАЛ² = е т. **1. Қимыл-қозғалыс жасауға ыңғайлану, сайлану.** Қайта творчестволық шүйдесі бұрынғыдан көтеріліп, шабыт қанаты *қ о м д а л ы п*, толқын атқан жүректен бір кесек туындыны жарыққа шығарамын деп талпынады (А.Жұбанов, Замана.).

ҚОМДАЛУ *Қомдал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қанаты *қ о м д а л у*.

ҚОМДАН¹ = е т. **1. Түйенің семіруі, қоңдана түсуі.** Күз болысымен алаботаға тояттаған түйелер *қ о м д а н а*, өркештері тік көтеріле бастайды (К.Тоқаев, Тасқын). Жазда жанның рахаты, Жайлауы малдың нар басы Өркеш-өркеш *қ о м д а н ы п*, Артып күш кернеп тұлғасы (Халық ақын.). **2. а у ы с. Қомақталу, көлемі арту.**

Міне, нардың өркешіндей *қ о м д а н ы п*, Талғардың шоқысы жатыр (Қ.Әбдіқадіров, Мақташы.).

КОМДАН² = е т. **1.** *Ұшуға ыңғайлану, қанатын көтеру, қимыл-қозғалыс жасауға ыңғайлану, сайлану.* – Әнеки! – деді, Әскербек екі қолын алдына бірдей созып. Ол сонау көрінген қызыл шапаққа ұша жөнелетіндей *қ о м д а н ы п* түр (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). **2.** а у ы с. *Талап қылу, ілгері ұмтылу.* Сергі көңілім, сергі енді! Балапан құстай ондалып, қанатыңды *қ о м д а н ы п*, жатпа ұяда қорғанып (Абай, Тол. жин.). Ұқсап бір сонда жанның жыл құсына, Сол әннің сезім балқып уысына, Бойыңа қуат бітіп, *қ о м д а н а р с ы ң*, Талпынар көңіл шіркін шыңға ұшуға (М.Әшірбеков, Кеш жарық.).

Құстай [ұшатын құстай, бүркіттей, қырандай] қомданды. *Ілгері ұмтылды, талпына қозғалды. Ұшатын құстай қымтанып, қ о м д а н ы п* алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Ұшатын құстай қ о м д а н а м*, Кеудеме бір сәт жел қонып. Елестейді ылғи ол маған, Ғажайып көркем жер болып (С.Жиенбаев, Танд. шығ.). Жошы иіліп тағзым етті де, шығып кетті. Қаһарлы әке тас түйін болып селт етпей отырып қалған. Сәлден соң тықыршып мазасызданып *ұ ш а т ы н б ү р к і т т е й қ о м д а н ы п*, қопандап алды (Д.Досжанов, Жусан.). Домбырамды қолға алып, *қы р а н д а й ы н қ о м д а н ы п*, Мен де шашу шашайын Тереңнен тартып толғаным (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кел, ақын, ойлан, ақын, толған, ақын. Шын ақын шын *қы р а н д а й қ о м д а н а т ы н*. Кезің келді Сәкен боп ұран тастап, Қасымдай жүрегімен толғанатын, Қаламын қаруындай қолға алатын (М.Мақатаев, Шығ.).

КОМДАНДЫР = е т. **1.** *Ынталандыру, жігерлендіру.* Жеңімен тонын сабалады. Жаңа бастықтың ықыласы *қ о м д а н д ы р ы п* тұрғандай еді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). **2.** а у ы с. *Биіктету, шарықтату.* Қиялын қыран құстай *қ о м д а н д ы р ы п*, Өтті олар аясында пәрменді үміт. Қонды олар қия шыңға қалам ұштап, Жорықты өлең-жырда жол қалдырып (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы.).

Қанатын қомдандырды. *Ынталандырды, күш-жігер берді, демеу болды.* Өмірге келген таланттың *қ а н а т ы н қ о м д а н д ы р ы п*, бұғанасын қатайта түсетін – қоғамы. Қоғамның демеуімен Ғазиза Жұбанова да

искусство көшін бастап, ардагері болды (С.Мыңжасарова, Замандас.).

КОМДАНДЫРУ *Қомдандыр етістігінің қимылауы; ұшуға ыңғайландыру.* ≈ Қанатын *қ о м д а н д ы р у*.

КОМДАНУ *Қомдан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ұшуға ыңғайлану, қанат жию.* Қара құс сияқты *қ о м д а н у ы н*! Мені қоянның көжегі деп тұрсың ба, – деп сөгіп сөйледі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** а у ы с. *Әзірлену, дайындық жасау, сайлану.* Үлкен коллектив алдымызда келетін қос мереке құрметіне жаңа міндеттемелер алып, биікке ұшар қырандай етек-жеңді жинап, *қ о м д а н у* үстінде (Ж.Исмағұлов, Адам.).

КОМДАНЫС = е т. *Даярлық жасасу, әзірленісу.* Бәрі де тас түйін, тізгіндерін тежей ұстап, ұшатын қырандай *қ о м д а н ы с ы п*, сақ отыр (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр). Қазір жау бетіне көз алдар етіп шығарған жігіттердің асудан дүркірей құлап түскенін көрген сарбаздар тас түйін *қ о м д а н ы с ы п*, шайқасқа әзірлене бастады (К.Ахметбеков, Сый орамал.).

КОМДАНЫСУ *Қомданыс етістігінің қимыл атауы.*

КОМДАС = е т. *Түйеге қом жасау, қом артысу.* Жаз шықса, құрт-құмырсқа жыбырласып, Тірілер өлген дене қимылдасып. Қарулы, өзі жылпың бозбалалар Ел көшсе, жүк артысар қом *қ о м д а с ы п* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Түйесін көше *қ о м д а с қ а н* Үйлерін тігіп өздері, Кереге, шаңырақ орнатқан (Манас).

Иық қомдасты. *Түсінбегендік кейіп білдірісті, аңтарысып қалды.* Сөзінің артын жұтып, ашулы бастық жүрді де кетті. Бірі атты, бірі жаяу екі директор аңыра қарасып, *и ы қ қ о м д а с т ы* (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

КОМДАСУ *Қомдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түйені *қ о м д а с у*.

КОМДАТ = е т. **1.** *Қанатын көтертіп жиғызу.* Сыздық түз құсын аса сақтықпен баса отырып, қос қанатын *қ о м д а т т ы* да, қалың ішікке құндақтаған балаша орап тастады (А.Сейдімбеков, Ақиық). **2.** а у ы с. *Баптау, қатарға қосу.* Әрқашан ел іші алтын бесік. Ол талай таланттардың тұсауын кесіп, аялап өсіріп, қиял қанатын *қ о м д а т ы п*, арман асқарына ұшырған («Лен. жас»).

КОМДАТУ *Қомдат етістігінің қимыл атауы.*

КОМДАУ¹ *Қомда етістігінің қимыл атауы; түйенің үстіне қом салу.* Көштің түйесін

қомдау – қазақөмірінде ең сәнді көріністің бірі (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Жок, қорықпа, аруана жадырағын, Келдің артып қазақтың шаңырағын, Сеземісің, жараңның *қомдауды* ағы, Енді қайтып жүк түспей жазыларын (Ә.Сәрсенбаев, Миллиард.). *Қомдау* – түйені жүк артуға әзірлеу үшін киіз, т.б. жұмсақ заттардан құрастырып, түйенің үстіне жазы сияқты төсеніш жасау (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

ҚОМДАУ² *Қомда етістігінің қимыл атауы; қолын, иығын, қанатын т.б. көтеру, қимыл-қозғалысқа ыңғайлау.* Алғашқы райынан қайтқанымен, ол көпке дейін ара-арасында «о, нес-ай, маған» деп көтеріліп-басылып иығын *қомдаумен* болды (Ә.Сараев, Тосқауыл). Бұл қанатты *қомдауым*, Бұл – домбыра ондауым – Перне басар, бет ашар (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚОМДАУЛЫсын. *Қомсалынған.* Өгізінде ыңырақ, Ерттеулі тұр сұр шалақ, Түйе тегіс *қомдаулы* (І.Жансүгіров, Шығ.). Бес болыс елді ертіп, Әлидің қолы бөлінеді, Түйелері *қомдаулы*, Көшкен елдей секілді (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚОМДЫсын. **1.** *Қом салынған, қомданған.* Оның соңынан тізбектелген аттылы, түйелі қалың керуен. Кейбір *қомды* түйелерде ағараңдаған әйел кимешектері көрінеді (І.Есенберлин, Қаһар). Батан шал қара саннан қамшыласа, Алмайды *қомды* қоспақ қарсыласа, Бейшара бекер жылап бақырғанша, Қайтеді ақтық рет қансыраса?! (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан). **2.** *Күйлі, семіз, қоңды.* Құр ат, *қомды* түйе, атпал қойдың іріктілерін сұрыптап, түн ішінде базарға айдатты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). // *Күйлі, семіз, қоңды мал (түйе).* – Ағайын-ау, аттанып ауылыңа келдім бе, қосыңа кіріп *қомды*ңа құрық салдым ба? Алдырған малымды астыңнан таныдым (С.Бегалин, Бала Шоқан).

ҚОМДЫҚзат. **1.** *Түйенің қомы, жота майы.* Қарт тітіркеніп кетті. Ұзын қамшымен қара інгенді *қомдығын* орай бір тартты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Сайдақталып саңлақ аттар, Қозғап зорға *қомдық* майын (С.Бегалин, Таңд. шығ.). **2.** *Түйенің арқасы, қом тұратын жер.* Үш желмая ұстады жорығына, Бірінін азық артты *қомдығына*. Екеуіне ер ертеп мініп алып, Барабанды қалдырды орынына (Абай, Тол. жин.). *Қомдық* – түйенің артқы өркешінен екі саны

мен екі жақ қабырғаларына дейінгі қом майы басқан жері (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОМП: *қомп етті. Қысқа сөйледі, құңк ете қалды.* Маған не істе десеміз де құп, – екі ұртын томпайтып *қомп етті*. Сонсоң алдындағы қағазына қайта еңкейді (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

ҚОМПАЙ= е.т. **1.** *Бір нәрсенің көлемі өсіп, үлкею, қампаю.* Қыр астынан екіншісі көтерілді де, бірте-бірте бүйірі *қомпайып*, ысықырып өте шықты (С.Санбаев, Аруана). **2.** *Аузы томпаю, ұрты бұлтты.* Құлтуманың аузы-мұрны маймылдың тұмсығындай *қомпайып*, сорайып, аңырайып, ақымақ болды да қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзі жымынып күледі. Осы ісіне көңілі толып тоғайған сыңайы бұл. Орнына *қомпайып* қайтажайғасты (Д.Досжанов, Жібек.). **3.** *ауыс. Әлдеқандай болу, болып-толу, дардию.* Сыр бермей сыртымнан *қомпайған* Жүремін кем соқпай сойқаннан, Байқаймын, одан да шаршаймын, Әлсіздей болдырып жантайған (Ә.Тәжібаев, Жартаң). Кетсем, кетем. Қандай опа тауыппын мен Көңбайдан? Тек бай деген аты ғана *қомпайған*. Қартайғанда белге түйді-ау ұятты, Шүйгін шөпті, жайлау, көлді жерсінбей Қашып шыққан ессіз бұқа сияқты (М.Шаханов, Ғасырлар.). – Әй, Сапбас-ай, – деп әлдекімдердің атын қайта-қайта атап, білгішсініп, *қомпайып* қояды (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ҚОМПАЙТ= е.т. **1.** *Бір нәрсенің көлемін үлкейту, қампайту.* Судыр Ахметтің қоржынын осынша *қомпайтқан*ы – ер артындағы екі түйіншек (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). **2.** *Аузын томпайту, ұртын бұлтты.* Томпақ бет, жылтыр қара Ыбырайым ернін *қомпайтып* өкпелеген төрізденді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). **3.** *ауыс. Өсіру, әсірелеу, асыра айту.* Қалай болса, солай жазып және соны қалыңдатып, *қомпайтып* жазатындар да бізде баршылық («Лен. жас»).

ҚОМПАЙТУ *Қомпайт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Үлкейту, қампайту.* **2.** *ауыс. Әсірелеу, өсіру, асыра айту.* Жұрт дабыры сәл бөсеңдеген кезде Абзал: – *Қомпайтудың* да шегі бар емес пе? – деді (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚОМПАҢелік. *Қозғалақтаған, ебедейсіз қимыл-әрекетті бейнелейтін сөз.*

Иықты компаң еткізді. *Екі иықты көтеріп, білмейтін ишарат білдіреді. Біз иығымызды компаң еткіздік*, білмейтінімізді айттық (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Ақшаны көргенде уәделесіп қойғандай екі ұры да *қо м п а ң е т е* түсті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). *М е н и ы ғ ы м д ы қ о м п а ң е т к і з е м і н*. Не болатынын қайдан білейін? (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

КОМПАҢДА= е т. **1.** *Қомпаң-қомпаң етіп ебедейсіз қимылдау, қорбаңдау.* Екі көзім әкемде. Қарауыл шал да *қ о м п а ң д а п*, трактордың астына түсердей ұмтылады (Н.Сералиев, Қанат). **2.** *Қозғалақтап отыра алмау.* Ән-күй десе, әсте, көпшіліктің құлақ құрышы қанған ба? Әне залдың орта шенінде отырған қаба сақалды қария да өнер қызығына түсіп кетіп, отырған орнынан қайта-қайта *қ о м п а ң д а п* қояды (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Ат емес, қазір өзі шығардай бөйгеге, Қасымда бір қарт, *Қ о м п а ң д а п* отырентігіп (С.Жиенбаев, Әлия). **3.** *Аузын томпайтып сөйлеу.* Сәл еркелеу ме қалай, аузын толтыра *қ о м п а ң д а п* сөйлейді (С.Жүнісов, Ақан сері). Одан арғы сөзіне аузы *қ о м п а ң д а й* бастағанда, құлақ тоса қойған Ардақ анық түсінді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). **4.** *а у ы с. Өкпелеу, ренжу.* Мінезі де қызық. Сәл нәрсеге бала қасап *қ о м п а ң д а й* бұртиып қалады. Енді қарасақ жадырап тұрғаны (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау). **5.** *а у ы с. Мерейі үстем болу, қуану.* Мақтағанына *қ о м п а ң д а п* қалды (Ауызекі).

КОМПАҢДАС= е т. **1.** *Қомпаң-қомпаң етісу.* Бір-бір ырғалып қалып, бір-бір *қ о м п а ң д а с ы п* қалып әлгілер елгезектік танытқаныммен, араларынан суырылып сөйлей жөнелетіні және шыға қоймайды (С.Сматаев, Елім-ай). **2.** *а у ы с. Мерейлері өсіп, қуанысу, масаттану.* Бұған қоса бірер шәкірттердің де есімдері аталған. Ата-аналары *қ о м п а ң д а с ы п* қалды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Үйелмелі-сүйелмелі екі сары үрпек бала да: – Аға келді! – деп ыржиысып *қ о м п а ң д а с т ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

КОМПАҢДАСУ *Қомпаңдас етістігінің қимыл атауы.*

КОМПАҢДАТ= е т. *Ауыз бен ұртты дөңгелете, томпайта қимылдату.* Мекеш сықылықтай күледі, аузын *қ о м п а ң д а т а* жейді, жұтынады, біресе шырылдап жылайды (Ф.Мұстафин, Көз көр-

ген). Шайға турап салған жұқа дөңгелек езіліп, былбырап кеткен екен. Тіссіз аузын *қ о м п а ң д а т а* толғап отыр (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Шылым тұтатып, көк түтінді мұртына сүзгізе ұртын *қ о м п а ң д а т ы п* лақ-лақ атқылады. Содан кейін қызыл дақ жайлап дари бастаған көзін ежірейтіп маған тесіле қарады (М.Қабанбаев, Бақбақ.).

КОМПАҢДАТУ *Қомпаңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Екі ұртын *қ о м п а ң д а т у*.

КОМПАҢДАУ *Қомпаңда етістігінің қимыл атауы; ебедейсіз қимылдау, қорбаңдау.* Мына жүрісінен, *қ о м п а ң д а у ы н а н а* қ қандай екенін көрмейсің бе? (Ауызекі).

ҚОМПАҢ-ҚОМПАҢ е л і к. *Қайта-қайта қозғалақтап, томпаң-томпаң еткен арсын-гүрсін қимыл-әрекетті бейнелейтін сөз.* Қазанатын мінісіп, *Қ о м п а ң-қ о м п а ң* желісіп, Жағасыз көйлек киісіп, Көк шай салып су ішіп (Жамбыл, Шығ.).

Қомпаң-қомпаң етті. а) *Қомпаңдады, арсын-гүрсін, ебедейсіз қимыл жасады.* Ол ересек балаларға еліктеп *қ о м п а ң-қ о м п а ң е т і п* секірген де болады (М.Сүндетов, Ескексіз.). ө) *Мәз-мәйрам болды.* – Болды бір қызық – Кенбай балаша қуанып, *қ о м п а ң-қ о м п а ң е т т і* (А.Алдабергенов, Жаңару).

ҚОМПАЮ *Қомпай етістігінің қимыл атауы; аузы томпаю.* ≈ Ұрты *қ о м п а ю*.

КОМПИ= е т. **1.** *Қомпайып ісіну, торсию.* Жараланған мүшенің *қ о м п и я* ісініп, жаны кететін ауруы өз алдына (Х.Жұматов, Құтыру.). Тегештегі қып-қызыл боп *қ о м п и ы п* піскен майлы бауырсақ көзімнің жауын алды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Оның ақ көйлегінің арты желге толып, местей *қ о м п и ы п*, бір көйлектің ішіне екі адам сыйғандай көрінеді. Бұл Ізім шалдың баласы, Ақбілектің күйеуі (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** *Аузын томпиту, бұлтиту.* Осындайда таныстықтың да септігі тиеді екен, – деп Шымырбай *қ о м п и ы п*, қатты жөтеліп, тамағын бір қырnap алды (Б.Тілегенов, Көктем.). Сонда барып қатты бір жөткіріп *қ о м п и ы п*, көтеріліп қойды. Атын бұрып, артына, Жылаған атаның шыңына қарады, ұзақ қарады (Д.Досжанов, Зауал).

КОМПИТ= е т. **1.** *Қомпайту, бұлтиту, толтыру, торситу.* ≈ Қалтасын *қ о м п и т ы*. **2.** *Аузын не ұртын дөңгелете томпита қимылдату.* Екі ұртынды *қ о м п и т ы п*, Сөйлейсің сен аптығып. Елінде ер бар ма? – деп Сұрайсың және шаптығып (Жамбыл,

Шығ. жин.). **3. а у ы с.** *Өсіру, әсірелеу, ұлқейту.* Кейбіреулері институтқа мен түсемін, өзгеңе орын жоқ дегендей, иықтарын *қомп и т ы п*, буына семіріп жүр (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.). –Төсегіңді сал! Қасымда кісі бар... – Мына біреу ме? Ой, кұдай шебер-ай, кісі деп *қ о м п и т қ а н ғ а* қаладан біреу еріп келген екен десем... Өзіміздің Ебейсін бе еді? (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Үлкендер «Айсұлужан, Айсұлу келін», замандастар «Айсұлу бәйбіше», кішілер «Айжеңеше, Айсекең» деп *қ о м п и т а д ы* (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КОМПИТУ *Компит етістігінің қимыл атауы; өсіру, әсіре мақтау.* – Ә, ә, Мүнекең, осындай еді ғой! Бәсе! – десіп... әйтеуір көбі *қ о м п и т у* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

КОМПИИС= е т. *Ірісіну, кісімсін-ну.* Сүңгібай болыс төр басында сіресіп қалыпты. Жемтікке жиналған күшігендей *қ о м п и ы с ы п*, оны қаумалай отырған Пірқожа мен Түндебай, тағы басқалары, тау ды-тасты өздері тіреп тұрғаннан бетер олар да шіренеді (А.Хангелдин, Ғани.).

КОМПИИСУ *Компиис етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о м п и ы с у л а р ы* жаман.

КОМПИЮ *Компи етістігінің қимыл атауы.*

КОМП-КОМП: комп-комп етті. а) *Аузын толтырып, ұртын бұлтитып сөйледі.* Ол қабағын түйіп, *қ о м п-қ о м п е т і п*, түкірігін шашырата сөйледі (З.Жәкенов, Таң самалы). ә) *Қомпылдады, құмп-құмп етті.* Осы кезде манағы Ашақ жақтан шыққан қара бұлт та аспанды түгел жауып алған-ды. Туырлықтың артқы қанаты *қ о м п-қ о м п е т т і*. Түйе пысқырды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

КОМПЫЛ з а т. *Қомпаңдап сөйлегендік, қомпылдағандық, қомп еткен дыбыс.* Құр *қ о м п ы л*. Шын пейілі де сол. Бірқына тисе, жөнеле беретін адамдай (М.Қаназов, Жер кіндігі).

КОМПЫЛДА= е т. *Аузын толтырып, ұртын бұлтитып сөйлеу, қомп-қомп етіп бұрқылдау, ұрсу.* Оның соңғы сөзін жаратпаған Түкең оған *қ о м п ы л д а п* жатты (А.Оразалин, Қайырлы.). – Қит етсем желкемді үзуге дайын тұрасыңдар! – деп жыламсырап, біраз *қ о м п ы л д а д ы м* да қойдым (С.Мұратбеков, Жабайы.). Ыбырайым тұрып қалды. Өзінің морт кеткенін түсініп, *қ о м п ы л д а п* сөйлейді (А.Жаксыбаев, Қайырлы таң). // *Есімше*

формасында тұрып, ірі, дәу, семіз деген мағынаны білдіреді. Дәу кезде, сом қабырға, *қ о м п ы л д а ғ а н*, Жуан кісі екенсің ақылың жоқ (Бес ғасыр.).

КОМПЫЛДАТ= е т. *Масаттандырту, қомпайту.* Иә, екеуден-екеу отырғанда Әзім досының тұла бойындағы мүшесін түгел мақтайтын. Тақа болмағанда аузын, мұртын мақтап *қ о м п ы л д а т ы п* қояды (Ә.Нұрпейісов, Сен).

КОМПЫЛДАТУ *Қомпылда етістігінің қимыл атауы.*

КОМПЫЛДАУ *Қомпылда етістігінің қимыл атауы. ≈ Ретсіз қ о м п ы л д а у.*

КОМСЫЗ сын. *Қомы жоқ, қом салынбаған.* *Қ о м с ы з* түйе үстінде... Самұрық екі басты жатқан бүріп (Жамбыл, Шығ. жин.).

КОМСЫН= е т. **1.** *Азсыну, аз деп табу.* Қарайды да алтынға, *Қ о м с ы н а д ы* «аз ғой» деп. Қыстау керек, үй керек, Сән-салтанат, расход көп (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Көңілі толмау, менсінбеу, олқысыну.* Орыстың тәржіме еттім мысалдарын, Әзірге қолдан келген осы барым. Қанағат азға деген, жоққа сабыр, *Қ о м с ы н ы п* қоңырайма, құрбыларым! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бірін-бірі тең көрмей *қ о м с ы н ғ а н* жан, Дұрыс жүрмес қомсынып қосылған жан. Махаббаты басқаға аударылып, Харам бала туады осылардың, Бір ғұрфымыз тағы бар біздің және (М.Дулатов, Шығ.). Масқара ғой мынауың! Немді саған берейін? Шошқа терісін берем бе? Нәрсем болса бергендей Әлдеқашан сатпас пем. Серінің сөзін *қ о м с ы н ы п*, Сен, ит, сенбей тұрмысың (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КОМСЫНТ= е т. *Көңілі толмастай ету.* Таласамыз өжетсіп: Жұрт көңілін *қ о м с ы н т ы п* Кеше шыққан газеттің Жыртығына қол сүртіп (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.).

КОМСЫНТУ *Қомсынт етістігінің қимыл атауы.*

КОМСЫНУ *Қомсын етістігінің қимыл атауы. 1.* *Азсыну, аз деп табу.* Манағы «ең берісі бір тоқтының бұлынан кем болмас» дегені есіне түсіп, онысын *қ о м с ы н у ғ а* батылдығы әрең жетті (С.Алдабергенов, Асу). **2.** *Менсінбеу, көңілі толмау.* Қыз қадірін түсіріп, Емес мұным *қ о м с ы н у*. Әйтсе де не түсініп Отыр дейсің сол сұлу! (Қ.Мырзалиев, Көш). Ән-күй, әсіресе, Қазанғапта көп. Бірақ біздің музыка зерттеушілеріміз оны не ән деп әнге, күй деп күйге қоспай *қ о м с ы н у м е н*

келеді. Мұның өзі, шындығына үңілсек, қазір тамсана тыңдап жүрген толғау күйлеріміздің арғы атасы емес пе? («Қаз. әдеб.»).

ҚОМСЫНЫҢҚЫРА = е т. 1. *Азырқану*. Қасиға қонақасыны *қ о м с ы н ы ң қ ы р а п*: – Қара малдың, күздікке сойған қартаң малдың еті көбірек болды, – деді (Ғ.Мұстафин, Да уыл.). 2. *Аздап қомсыну, көңілі толыққырамау*. Жас жігітті *қ о м с ы н ы ң қ ы р а п* отырған Әбдікәрім осы арада сөзден жеңілгенін сезді (С.Омаров, Қиыр жол). Қолына тым *қ о м с ы н ы ң қ ы р а п* ұстаған жұпыны дәптердің ішінде өзін қатты таңдандырып, талай тағдырды көз алдынан өткеретін қомакты дүние бар шығар деген ой Қабекеңнің қаперінде жоқ еді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚОМША з а т. 1. *Түйенің қомы; кішірек қом*. *Қ о м ш а* (қомыт) – жақын жерге жүк тасу, көші-қон кезінде жазы орнына бүктемелеп жасалған, көбіне, қомның, кейде ашамай, ауыт, көтептердің астына салынатын төсеніш киіз (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі). Ақжанар бесікке асылып, боз інгеннің *қ о м ш а с ы н да* шайқала қалғып отыр (С.Бақберген, Алтынемел). Сол күні боз тайлақтың *қ о м ш а с ы н да* отырып жүкпен бірге жерге ауып түскен Асылбектің өзі қазір елуге қарай аяқ басты (Дала қырандары). 2. а у ы с. *Тозығы жеткен, ескі-құсқы киіз, төсеніш*. Осы кезде Есімнің әжесі *қ о м ш а* жайып, тағы бір жерден майшам жағып, есік жақта тұрғандарды төрге шақырды (А.Лекеров, Түз гүлі). – Жә, Ахметжан, ұзында өш, қысқада кегің жоқ еді, асымды ішіп, *қ о м ш а м д ы* тіліп, бұл істеген ісің не? – деді ол (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы). – Мәдина, мыналардың ішінен қалағаныңды ал. Балалардың да үстін жаңарт. Ертең жолға шыққанда *қ о м ш а м ы з д ы* тастап, кісі құсап көрінейік кездескен жұрт көзіне (А.Мекебаев, Құпия қойма). 3. ж е р г. қ ө л ө н е р. *Сырмақ*. *Қ о м ш а* – сырмақтың түрлі-түрлі киізден өрнек жасалып, шеті әртүрлі жіппен көмкерілген түрі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қомша жабу. *Жауын-шашында арық-туырақ, әлсіз түйелерге, тайлақ, боталарға жауып қоятын жабу*. Ол қомша сияқты қалыңдау етіп жасалғандықтан, *қ о м ш а ж а б у* атанған (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

ҚОМША: қолын қомшаға малды. ж е р г. *Қолын жылы суға малды*. Бала неме, күні ертең *қ о л ы н қ о м ш а ға м а л ы* п отыратынын білмейді ғой (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ҚОМША-ҚОМША ү с т. *Алба-жұлба, өрім-өрім*. *Қ о м ш а-қ о м ш а* киінген, Кешегі кедей баласы. Етек-жең сыптай түйінген, Періште бүгін, қарашы! (И.Байзақов, Құралай.).

ҚОМШАЛАН = е т. *Ескіру, тозу, өрім-өрімі шығу*. Үстіндегі киімі жөнең, шалбары *қ о м ш а л а н ы п*, тізесі шығып кетіпті. Жапырайта киген көнетоз картузын шешіп, сілкілеп, қаққылап келеді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Мәдина ыссы сумен бой жылытқан Серғазысы мен Күләйімін тастай киіндіріп, үйден шықты да, кеше Түктібай із тастаған соқпаққа түсті. Артта қалып бара жатқан аласа тамдардың бірен-сарандарының мұржасынан тіршілік белгісін байқайтын түтін көрінеді. Сәлден кейін есік алдында жаулықтары ағараңдап әйелдер, долбайлы еркектер, *қ о м ш а л а н а* киініп балалар қараңдады (А.Мекебаев, Құпия қойма).

ҚОМШАЛАНУ *Қомшалан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Киімі *қ о м ш а л а н у*.

ҚОМШАЛЫҚ з а т. *Түйеге қомдалған жүк*. Шөгеріп қоспақ атанды, Қозғалды тұңғыш *қ о м ш а л ы қ* Салған жоқ босқа беталды, Қиналар емес оншалық (А.Тоқмағамбетов, Дария сыры).

ҚОМШАЛЫ с ы н. *Қомына жүк артылған (түйе)*. Құйрық-жалы–кешкі нұр, жалбырап бір Алысқа ұзап барады арғымақ қыр Ирек мойын *қ о м ш а л ы* қара атандай, Маңқ етпейтін маңғаз тау қалғып-ақ тұр («Қаз. әдеб.»).

ҚОМШЫ: қолын қомшыға малды. с ө й л. *Қолын қомшаға малды*. Қой баққанда *қ о м ш ы ға қ о л ы м д ы м а л а т ы н е м*. Бірақ менің мінезіме жылқы жәйіз ғой. Көрші шопан қағытты: – Институт бітіргенде кім болатын ең? (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚОМЫЗ з а т. м у з. *Қырғыз халқының ағаштан шауып жасаған үш ішекті, пернесіз, шертіп ойналатын ұлттық музыкалық аспабы*. Дуылдап еркек жағы қатты күлді, Күлімдеп қыз-келіншек сыбырлады. Қазақша ән, орысша би, қырғыз *қ о м ы з*, Башқұрт қурай, татарша жыр жырлады (Д.Еркімбеков, Шаншу). Бұл бір сәтті бас қосу болды. Ән айтып отырайық. Өзім де қара жаяу емеспін, – деп Мұқыш ағай жымиып орнынан тұрды да, төрде ілулі тұрған көне *қ о м ы з д ы* алды (І.Жақанов, Қайта орал.). Тоқтасының *қ о м ы з ы* аумаған қазақ домбырасы тәрізді кейде бір ішегін алып тастап, қазақ домбырасы құсатып қояды. Немесе сол үш ішектің

өзімен қазақ әндерін тартып құйқылжыта береді (Ж.Өмірбеков, Тас түйін).

ҚОМЫЗШЫ з а т. *Қомызда ойнаушы, қомыз тартушы адам.* Қиялы жерді оратып қалқытады, Ойнатып көңіл күйін шалқытады. Шерткендей сырлы күйін *қ о м ы з ш ы* атай, Әсерлеп жан жүйесін балқытады (Достық жыры).

ҚОМЫТ з а т. *Ескі-құсқы, тозған, кір-леген киім-кешек.* Жалаң бас, жалаң аяқ, жыртқық дамбал, Кір көйлек, *Қ о м ы т* күпі, шидем шалбар, Сары үрпек көгілжім көз, өңі жүдеу, Қу мойын, аш қабырға аңғал-саңғал (С.Торайғыров, Шығ.). Аз асы, көптен берсе, жетпей қалып, Жарымай, бәрі жылар, аз-аз берсе. Ұрып, алдап, *қ о м ы т қ а* орап салып, Бай үйінің жұмысына кетер шеше (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Мен *қ о м ы т* киіп қозы бағып жүргенімде, Ержанның екі серісінің қасында қатарласа атқа мінген Таусоғар едің ғой (С.Бегалин, Замана).

ҚОМЫТСЫН = е т. с ө й л. *Қомсынұ.* Жолаушылап келемін өзім жүдеп, Киім тозған, сәнім жоқ, жолға түнеп Жылы көріп жүзінді жақындап ем, *Қ о м ы т с ы н ы п* сөйледің үдеп-үдеп (Жамбыл, Шығ. жин.). Сойылыңды соғып тұр, Ұлығың мен болысың. Біздей жаһан кезбені *Қ о м ы т с ы н с а ң* қомытсын (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚОН = е т. 1. *Ұшып келе жатқан құс не қанатты жәндіктің қанаттарын жинап, қшуын доғарып жерге, талға т.б. табан тіреп отыруы.* Ағашқа *қ о н ы п*, қаранып, Қанатын, жүнін таранып, Болмақшы еді мәз-мейрам (Абай, Тол. жин.). Сылық-сылық күліп, сылдыр қаққан су сұлу, Көлге *қ о н ы п* қаңқылдаған қу сұлу. Бейне айнай жарқыраған айдыннан Күн шығарда көтерілген бу сұлу (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ортасында шалқардың Бар екен үлкен аралы. Сол аралға кеп *қ о н д ы* Бір лашын құс жаралы (С.Сейфуллин, Өлеңд.). 2. *Әуедегі ұшақтың белгіленген жерге келіп түсуі, қшуын тоқтатуы.* Ұшақ жерге *қ о н д ы* (Ауызекі). 3. *Көшкен ел-жұрттың үй тігіп, уақытша мекендеуі, белгілі бір жерге тұрақтауы.* Жазды күн шілде болғанда, Көкорай шалғын, бәйшешек ұзарып өсіп толғанда. Күркіреп жатқан өзенге Көшіп ауыл *қ о н ғ а н д а* (Абай, Тол. жин.). Нариман еміс-еміс біледі, соғыстың алғашқы жылдары ауылда әлі киіз үйлер бар еді. Ел жайлауға, тау бөктеріне таман барып *қ о н а р* еді (Ш.Мұртазаев, Қара

маржан). Жағалай ауыл *қ о н ғ а н* көлдерім-ай, Суыңды жүзіп ішкен кездерім-ай, Шарқ ұрып, шалқып *қ о н ғ а н* қайран қоныс, Зар болып бір күнгіге шөлдерім-ай? (С.Торайғыров, Шығ.). 4. *Түнеп шығу.* Үш *қ о н ы п*, төртінші күн белден асты, Ол күні алтынды үйге душарласты. Тау басына түсірген тәуекелмен Ол үйге кірмек болып қадам басты (Абай, Тол. жин.). Бір күні Ғали қалаға бара жатыр едім деген болып, Сәрсенбайдың үйіне келіп *қ о н д ы* (М.Дулатов, Шығ.). Қырман басында үш вагон тұр. Бірі – асхана, екіншісі – кітапхана, үшіншісі – жатақхана. Біз сонда *қ о н д ы қ* («Қаз. әдеб.»). Қонғанша қонақ ұялады, *қ о н ғ а н* соң үй иесі ұялады (Мақал). 5. *Бір жерге жайғасу, отыру.* Алғаш әкесінің тізесіне *қ о н ы п*, домбыра ұстағаны, содан есі-дерті күй қайыру болғаны жадына оралды (М.Сатыбалдиев, Жартас). Мен оның ишаратын түсіндім де, жұмсақ орынға *қ о н ы п* алдым (М.Сатыбалдиев, Жартас). 6. а у ы с. *Тігіншілік, ұсталық, әншілік, ақындық т.с.с. табиғи қасиеттің адам бойына даруы.* Бостандық, теңдік, әділдік, тыныштық, береке, өнер, білім, саясат, қысқасы, қандай жақсы ниет, таза мақсат болса да, надан адамға *қ о н б а й д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Армансыз дүниеден өтер едім, Ақындығым, қарағым, *қ о н с а* саған. Алтайжан өзирге жас, сын көтермес, Көз нұрым, қуанышым, болсын аман (Айтыс). Мен алғаш рет Әмірені 1925 жылы қазақ театры ашылғанда көрдім. Ән деген нәрсе әркімге *қ о н а* бермейді ғой (Ж.Шәкәрімов, Әміре). 7. а у ы с. *Киімнің шақ келуі, құйып қойғандай, жарасып кетуі.* Шәмшия күйеуі үйде жоқта үстіне киіп, айна алдында әрліберлі жүріп алды. Киімнің *қ о н ғ а н ы* сондай, таңдайын қағып, тамсанып-тамсанып қойды (С.Алдабергенов, Жаңару). Бірақ қыз балалар әйтеуір елден қалмау, жұрттан ерекше көріну жағын ойлап, бойына *қ о н а* ма, қонбай ма оған назар аудармайды («Қазақст. әйелдері»).

Ақылға қонбады. *Миға кірмеді, ұғынылмады.* Маған осының бәрі де аса *а қ ы л ғ а қ о н а* бермейтін, тіпті әңгімелеуді де көтермейтін жәйттер (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Ақыл қонбады. *Айтқанды ұқпады, түсінбеді, ақыл кірмеді.* Біле білсең жазалаудың осылай, Бабалардан келе жатқан салты бар. Күдік айтты: «Мұның бәрі далба-

са, Қайтер едің оған *а қ ы л қ о н б а с а*. Қыз ұсақтап кетер ме еді, егер де, Ұсақ сезім жетегінде болмаса» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ақыл қонды. *Ақылы кірді, оң-солын таныды.* Біреу ерте есейеді, ерте қартайды. Енді біріне *а қ ы л кеш қ о н а д ы*, қонбаса тіпті қартайғанша маңына жуымайды (Ә.Әлішев, Бөйтерек.).

Ара қонды. *Екі ортаға бір күн түнеді.* Қарабай тоқсан мыңмен өрге салды, Жылқыдан ақ қайыңды мініп алды, Су аяғы құрдымнан *ара қонып*, Осы тұрған Семейге жетіп барды (Қозы Көрпеш.). – Жүр, – деді, – балаларым, болса ондай, Жетейік Кей-Қысырауға *ара қонбай*, Жарасар не айтса да ағасының, қайғысы қажаған соң қатқан таңдай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). «Бүгін жетеміз деп өктемейік. Асықпай, *ара қонып - а қ барайық*», – дескен-ді аңшылар (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Аруақ [пір] қонды. *Ата-бабасының қасиеті бойына дарыды, аруағы жебеді, дем берді.* Оның әнін шырқағанда Кәлен де дәл бір *аруақ қонған* әншідей, жанындағы кісілерден жотасы асып, айбаттана түсетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ілгеріде Шөже, Балта заманда өткен, Асекең, Бұхар жырау арманда өскен. Солардың *аруағы* маған *қонып*, Ел мұңын жырмен толғап нөсерлеткен (Жамбыл, Шығ. жин.). «Адам болсын, әйтеуір тірі болсын, Шоқантайдың айбарлы *пірі қонсын*», деп әкесі «Жақанбай» дей салыпты, «Тірі болса, ауылға бір үй қонсын» (Ж.Өмірбеков, Ана мейірі).

Атқа қонды. а) *Атқа мінді, атқа отырды.* Арай дабыл көтергенде Дала – сырмақ қой қаптаған. Жел тигенде шетендерге, *Атқа қонсақ* ойнақтаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Шайға қанып алғаннан кейін Оразқұл *атқа қон ады*. Тағы да бастық. Осы Сантастағы қалың орманның жалғыз құдайы өзі (Ш.Айтматов, Қош бол.). ә) *Атаққа ілінді, белгілі болды.* Оздырып ақындықтан әкімдікті, Көрінді *атқа қонған* әркім мықты. Күндейді әлі тірі жүргенінді Дегендей «қатарыңның бәрі бітті!» (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Керек сенін *қонуың* Қайткенде де бір *атқа*. Қандай адам болуың Байланысты мұратқа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). б) *Бір нәрсеге белсене араласу үшін, сапарға шықты; белді бекем буынды.* Ақын *атқа қондым* мен үш жыл өтпей, Лүпілдедім, өртендім жас жүректей. Атағыма

құлаған біреулердің Қалды-ау маған қайтейін қолы жетпей (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бірақ кейде арыңның *А т ы н а* тез *қ о н а - с ы ң*. Бір сөзіне жарыңның Бұрқан-талқан боласың (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Азаматтар *атқа қонды*. Солардың ішінде Қазақстанның қалам қайраткерлері де бар еді (От ортасы).

Ауыл-үй қонды. *Аралас-құралас отырды, істес болды.* Қазір өткенге көз жіберіп қарасам, сәби бала кезімде-ақ ажалмен талай-талай *ауыл - үй қонғанға* ұқсаймын (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қырық бес шықтың кезеңге. Маң-маң басқан бұла аттай. Е л у қ о н д ы қ а у ы л ү й. Тізгіндеп ұстап құлақтай (XX ғ. қаз. ақын.).

Бақ [басына бақыт, бақыт құсы] қонды. *Бақытты болды, жолы болды, дәулет жинады.* Өлді Оспан, Кетті шопан, Енді кім бар *бақ қон а р?* Ұрла, қарла, Жұртты шарла, Ойла, барла – не болар? (Абай, Тол. жин.). *Бақыт* та елден *қон ады*, Дәулет те елден болады, Ел менен ер ержетіп, Емендей өсіп толады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Обалы не керек, қазақ *б а с ы н а бақ қонған да* емес, басына іс түскенде көретін халық қой, шіркін. Үш арыстың үшеуінде де арыстандай ақырған талай батыр тұрса да, ортаға шыққан төрт батырға ешқайсысы тебеген аттай теріс айналып қыржыңдаған жоқ (Ә.Кекілбаев, Үркер). Шешендіктің сәні жоқ Сөзіне сүттей ел ұйып, қолтығына ел сыйып, *Б а с ы н а бақыт қон б а с а* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Биыл да былтырғыдай ақ көбейсін, Елінде ертегідей шақ көбейсін. Қасыңа досың келсе, жауың келмей, *Б а с ы м а* бір *қонатын бақ* дегейсің (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Адам баласының басына қона бермейтін *бақыт құсы* бұның *б а с ы н а қонған* (І.Есенберлин, Алтын Орда).

Басына оқу қонбады. *Миына сабақ кірмеді, оқығанын түсінбеді, оқуға шорқақ болды.* – Менің *б а с ы м а оқу қонбайды...* қырық жасаған тақыр басқа сел құйса да, шөп шықпас, – деді Әрхам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Дауа қонбады. *Ем-домы дарымады, аурудан айықпады.* Тұтандық та, өртендік, Ойландық та, дерттендік, Ем боп *дауа қонбады* (С.Дөңентаев, Шығ.).

Дауа [ем] қонды. *Ем-домы дарыды, тәуір болып кетті.* Жылайсың да шыдайсың... Енді қазақ ел болмас: Күні өтіп, айы асқан, Дәрігері

дарын болса да, Ауруына *ем қонба* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Таңменен таңға кірпігін қақпай Дөңбекшіп, Тулап, Бір тыным таппай, Жасаған *емі қонбапты*. Қанталап көзі қабынып ісіп, Артынша жерді қармапты (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ауруға, тілеп алса, *ем қонбайтын*, Деп жүрме: «Бір бәлеге қайдан қалдым». Кейбіреу көп болғанмен, бекер жұмсап, – Рақатын көре алмайтын жиған малдың (Айтыс).

Дәулет қонды. *Тұрмысы жақсарды, байыды.* Қорама қой толтырсам *дәулет қонып*, Бұл тегін олжа емес пе? – деді ойланып (М.Әлімбаев, Толғау). Аман болса табылады дүние, Амандықсыз адамдардың күйі не?! Амандықтың арқасында оралып, Бақыт, *дәулет қонды* шалдың үйіне (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Көңілге [көкейге] қонды [қона қалды]. *Ақылға сыйды, ұнады.* Қазіргісін көрсеткенде келешегін ешқашан естен шығармау керек. Оның бер жағында, шындық дегеннің бәрі бірдей салған жерден *көңілге қона қоймайды* (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.). Ай қиядан батар ма? Алтын жерде жатар ма? Айтқан сөзі жақпаса, Әлем сүйіп айтар ма? Шолпан көкте батар ма? Жыр *көкейге қонбаса*, Жыршы шырқап айтар ма? (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осы сөздер *көкейіме қона қалды*. Әншейінде ешкімнің тілін алмайтын қикар басым, неге екенін білмеймін, әлгі ақылға ұйыдым да қалдым («Қаз. әдеб.»).

Күн ұясына қонды. *Кеш батты.* Жау Тау ман Қазынаны байлап алмақ боп, ағайынды екеуі жаяу аяндағанда *күн ұясына қонған* еді (С.Досанов, Қыран.). Бір сұмдық, естігенім, шын болар ма? Жүргендей *ұя* таппай *күн қонарға*, Көзіме елестейді өмір-шатқал, Тар жолда құлаған ат, сынған арба (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қона жатты. *Бірнеше құн қатарынан қонды, жата-жастанды.* Өзінің біраздан кейін тағы бір келіп, қартпен *қона жатып*, кең әңгімелесетінін айтты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Қона кетті [қалды]. *Киім құйып қойғандай болды, тура келді; жарасты.* Екеуі де қызыл қоңыр матадан тігілген, бірақ Әлияның көйлегі өзіне *қона кеткен* (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары). – Шүберек шіркін адамға қандай өң береді, ө, – деді тілші екеуіміз ресторанның төменгі қабатында шешініп,

айна алдында тұрғанымызда. – Өзіңе қара костюм, қара галстук, ақ көйлек қалай *қона қалған* (Қ.Баялиев, Мейірім).

Қонсы қонды. *Қатар келіп қонды, көрші болды.* Өзеннің өне бойы елге толды Қыс бытырап кеткендер *қонсы қонды*. Кезек-кезек ерулік әкелісіп, Елменен ел жүргізді ата жолды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Түбіміз бір туысқан, Бауыр едік ұғысқан, Сізге *қонсы қонайын*, Тілеулесің болайын (Ш.Смаханұлы, Тотияйын).

Құлағына қонбады. *Айтқанды ұқпады, миына кірмеді, түсінбеді.* Еркек айтты «бұл сөзің болмайды» деп, Әйел бастап қалған іс оңбайды деп. Бұл турадан қанша сөз айтқанменен Әсте бір *құлағына қонайды* деп (Майлықожа, Нақыл).

Құс қонбас. *Тірі жан жүрмес, адам аяғы баспас.* Қосабаның жанында *құс қонбас* құла жапанда, Жылай-жылай бір жалғыз, Дүниеден өтті дегейсің (Қыз Жібек).

Құт қонды. *Дәулетке кенелді, береке кірді.* Жаз келсе, Саяхат көңілді – Еңбекпен *құт қонған* өңірді. Мақтаныш етеміз, сүйеміз, Сүйеміз Отанды, өмірді (М.Әлімбаев, Биікке.). Бір күнің бар қызығына мың жасар, Гәп сонда ғой азын-аулақ миласаң. *Құт қонды*, доспен өткен сол күнді Ең ақырғы күндей қатты сыйласан (К.Салықов, Жезкиік).

Құтты жерге [орнына] қонды. *Күйеуге шықты, тұрмыс құрды.* Қызы бой жетсе, ол *құтты жеріне қонса*, қазақ үшін онан артық қуаныш бар ма? (З.Шүкіров, Қиын түйін). – Оу, Қолеке, қызыңның *құтты жерге қонғаны* құтты болсын! – деді (К.Баялиев, Дегелек.).

Қыдыр қонған. *м и ф. Қыдыр дарыған, бақ қонған, берекелі.* Жиюшы ең жәрмеңкеде қойды мыңдап, «Ақша бар, – дейді ғой жұрт, сенде бір қап» Сол ақшаң жетер!.. *Қыдыр қонған* малды, Құрытпа, тілімді алсаң, түнде ұрлап! (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Мен өзім әрі баймын, әрі молмын, Әуелден *қыдыр қонған* шалқар көлмін. Айтайын төрт уезден құтым санап, Төрт-төрттен сегіз уез берген балап (Айтыс).

Қызы қияға қонды. *Тұрмыс құрды, отбасылы болды.* Аниасын аймалап бақты. *Қызы қияға қонды*. Қазір немере сүйіп отыр («Лен. жас»).

Миға қонбады. *Ақылға сыймады.* *Миыма* сөз айтасың *қонайтыңы*н, Айтасың қу сөзіңді болмайтұғын. Ол күнде

жақын емес, алыс едім, Ертенді қандай адам болжайтұғын? (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Миына [миға] қонды. *Ақылға кірді, көкейге қонды, ұнады.* – Қайдам? Ол жағын тағы ақылға сап көрерміз. Сенің айтқандарың *миға қонып* отыр. Бір есептен де дұрыс сияқты (Р.Өтесінов, Алыстағы алау).

Үстіне қона кетті [түсті]. *Қарғып мінді, бүркітше бүрді.* Сол сол-ақ екен, айдарлы тентек орнынан ұшып тұрып, жездесінің *үстіне қона кетті* (Х.Ерғалиев, Шындық.). Тазша бала жүгіріп келіп, Түлкішектің *үстіне қона түсті* де, шап беріп екі құлақтан алды (Тұлпар). Мені де кернеп кетті ашу, намыс Сабырдың болып кетті аулы алыс. *Үстіне* бар күшімен *қона түстім*, Ашынған не тыңдайды аш жолбарыс (Д.Еркінбеков, Шығ.).

Шет қонып, қиыр жайлады. *Жырақ жерді қоныстанды, ағайыннан алыс жүрді. Шет қонып, қиыр жайлап,* ағайыннан жырақ жүрді (Ауызекі). Қанатын биыл жаймақ Мөлдір сөз төккен құсым, *Шет қонып, қиыр жайлап*, Тағы да кеткенбісің?! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ішіне ел қонды. *Тамақ ішіп, аштықтарын басты, тойды. Іштеріне ел қонғаннан кейін қойшылар біріне-бірі иін тіресе өскен дәу шидің көлеңкесіне отырып, демдерін басты (Ө.Қанахин, Жер бас.). Балалар іштеріне ел қонғанша сулы, салқын, төтті қауындарды дем алмастан соқты-ай келіп (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).*

Ішіне қонбады. *Ұқпады, миына кірмеді.* Ол тілге едік ондайлы, Қарыпсыз біліп сондайды. Біліп-ақ ұғып қоюшы ек, енді *ішіме қонбайды* (Абай, Тол. жин.).

ҚОНАҒА ү с т. *Кешке қарай, кешқұрым; қонатын мезгіл.* *Қонаға* келіп түскен үйде таң сібірленгенше әңгімемен отырды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Елеместің ауылына Келді кемпір *қонаға*. Қонақпын деп ақырды, Үй сыртына келген соң. Біреу шықты далаға (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бұл сөзге Шора күледі. Бір әңгіме болғанын ішінен өзі біледі: «Ондай болса, Шопеке, Мың кісі тап сіз бүгін. Тастөбенің түбіне *Қонаға* барған жөн еді» (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҚОНАҒАЛЫ: қонағалы уақыт. *Күн кешкірді, қараңғы болды. Қонағалы уақыт* болды ғой, енді ертең жүресіңдер (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОНАҒАСЫ з а т. с ө й л. **Қонақасы.** Аяқ астынан бүгінгі *қонағасының* басты кейіпкері мен болып шықтым. Әркім сөйлеген сайын ретін тауып менің әншілігіме тоқталмай кетпеді (Т.Әбдіков, Ақиқат). – Мұхамәдиге *қонағасы* беріп жатсыңдар ма? – Иә. Кеше біздің үйде болды. – Не ойы бар екен? Осы арадан аттанбақ па, әлде еліне бара ма екен? Әйелін қайтпек? (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚОНАҒУАР з а т. с ө й л. **Қонақуар.** Бұл үй көп Тобықтының үлкен санайтын күтетін үйі және Күнкедей емес, Ұлжан *қонағуар* кең бейіл, мырза (М.Әуезов, Абай жолы). Абайдың бұл ауылдан кеткісі келмеді. *Қонағуар*, жылы жүз, жақсы мінезді үлкендердің үйі аса бір сирек кездесетін жайлы ұя сияқты екен (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОНАҚ¹ з а т. 1. этн. *Жолаушылап келе жатып, үйге түскен бейтаныс адам, құдайы қонақ.* Бейсенбай, Дінтай, Тәжікен Құрмет қылды, оздырды. Жөнді білген асылзат *Қонақтың* жәйін көреді Айтпасақ та әңгіме (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қонған шығар бұрын да талай *қонақ*, Бәріне де жетеді, асың мол-ақ. Кейін тағы келетін керуен бар, Жер босатам, бұл үйге кірсін сол-ақ (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Бір үйге, я бір елге сый-сияпат көрсетіліп, арнайы шақырылған мейман.* Аздан соң қайтатұғын уақыт жетті, Бізге де *қонақ* бол деп тілек етті. Марияны қасына алып Троекуров, Қонаққа үш күннен соң, о да кетті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жайлауың болар жеріміз, Төсегің болар төріміз. Білгіңіз келсе қазақты, *Қонағы* болып көріңіз (Қ.Мырзалиев, Көш). 3. *Келім-кетім адам.* Көңілімнің күйінен Мен ылғи да шықпаймын. *Қонағы* жоқ үйді мен Үй екен деп ұқпаймын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Балалар шулап бақырды, Ынтасы даусын білдірмек. *Қонақтың* күйін қашырды, Басты ауыртты көп дүрмек (Абай, Тол. жин.). Тұрғындардың негізгі бөлігі келген-кеткен *қонақтарға* қызмет көрсетумен, кәдесый сатумен, гондолада серуендетумен ғана тіршілік жасайтын Венецияда қыс айларында мыңдаған адам жұмыстан босап, қиналып қалады екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны). 4. с ө й л. *Уақытша бірге тұратын адам.* Мен – қажыған арықпын, Қатын-бала *қонағы*. Сендерге де қонақпын, Жұртың анау баяғы (Абай, Тол. жин.). 5. д і н и. *Өткінші, тұрақты емес; жалған.* Дүниенің кезек-

тігін, шолақтығын, Адамның бір-біріне *қонақтығын* Күнде айтамыз мақаммен, мақалмен де, Опасыздық таппайды одан тыным (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Дүние ойлап тұрсам шолақ екен, Адамдар бір-біріне *қонақ* екен. Барында оралыңның ойна да күл, Қызығы бұл жалғанның сол-ақ екен (Қара өлең).

Қонақ аттандырды. *Мейманды сый-сияпатпен шығарып салды.* Көптеген *қонақ аттандырады*, көмектеген жау қашырады (Мақал).

Қонақ аяқ. *э т н. Мейманға еселеп құйылатын шай.* – Қайтесің, айналайын, болдым. Жүрегім толып кетті. – Бұл сіздің *қонақ аяғыңы*з. Өйткені сирек келесіз ғой (М.Сүндетов, Ескексіз).

Қонақ бала. *э т н. Қыз бала.* Әйел баланы «жат жұртқа жаралған» өз үйіне, ауылына «*қонақ бала*» деп көруі де мазмұны жағынан ұтымды пікір деп көруге болады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

Қонақ бөлме. *Үй ішіндегі қонақ қабылдауға арналған кең бөлме.* Орынсыз қалған соң папам *қонақ бөлмедегі* менің орныма жатуға мәжбүр болды (Е.Оразақов, Дөрігер). Екеуі *қонақ бөлмеге* оңаша келіп отырған соң: – Ермекбай іштеме айтты ма? – деді Шөгел (Ғ.Мұстафин, Дауыл). *Қонақ бөлме* барлық отбасы мүшелерінің бос уақытын өткізуге – жұмыс күнінен соң демалуға, телевизор қарауға, қонақ қабылдауға арналған (Шаңырақ әңгі.).

Қонақ болды. *Мейман болды, қонды.* Ырғызбай ішінде Базаралы тек Абай аулында *қонақ болып* қайтқан (М.Әуезов, Абай жолы). Кім олардың көзінен мұң көреді, Сол ортада ұл мен қыз гүлдер еді. Ертелі-кеш тыным жоқ, Сөйтіп жүріп Бір-біріне *қонақ боп* үлгереді (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қонақ етті. *Қонақ қылды; сыйлады, құрметтеді.* Өздері де қазақ достарын *қонақ етіп*, ағайын-туыс боп кеткен азаматтар (М.Дүзенов, Әке.). Нақ сол тойда шаңын сілкіп көшенің Бір ақсақал қамшылаған есегін, Нағашыңның жақсылығын көп көргем деп, қоймастан *қонақ етті* неше күн (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қонақ жабдығы. *Қонаққа ас-тағам әзірлеу ісі, қонақ қамы.* Ерлі-байлы екі адам бірі оны, бірі мұны істеп, екеуі де *қонақ жабдығын* да жүр (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Қонақ күту. *Мейманды сыйлау, құрметтеу салты.* Үй иелері де *қонақ күту* міндетін атқарып болып, жайласып отырысты (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Ата салты *қонақ күту* – рәсім; Төріме шық, отыра бер қысылмай, Жібермеймін, бірақ сөздің расы, Көмейіңнен бұлбұлдарыңды ұшырмай (А.Нысаналин, Көзайым).

Қонаққа барды. *Мейман болды.* – Көп кешікпей, сізге бір сұлу бикеш *қонаққа барды*, жақсылап қабылдап, қарсы алыңыз (Б.Момышұлы, Москва.). Мыңың да! Жанықпайсың қаламын деп жұмыстан. Барам десен *қонаққа бар* гүл ұстап. Бәрі ғажап: Айналаңның, бәрі құт. Хабар да жоқ күтетұғын зарығып (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қонаққа шақырды. *Мейман етті, босағасын көрсетті.* Бүгін Қоңыр он жасқа толған. Дәурен үйіне *қонаққа шақырды* (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Болғандықтан емес бұл батыр ақын, Батыр ақын барлығын жапыратын... Болмысым сол баяғы, Әдетім жоқ Әкімдерді *қонаққа шақыратын* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

Қонақ қылды. *Қонақ етті, сыйлады, құрметтеді.* Көш қонысымен басқа келіндерінен үйді бұрын тігеді де, атасын *қонақ қылды* (Қаз. ертег.). Менің атым – Жолжомарт деген. Осы жолмен жүрген адамды *қонақ қылып* жіберетін әдетім (Бозінген). Мұнан соң Арғынғазы хабар берді, Кешубай өз жеріне қайта келді. Неше күндей ақ патша *қонақ қылып*, Сыйлыққа алтын сағат бедер берді (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қонақ хақы. *Қонақтың өзі келген үйін сыйлап, әдеп сақтауы.* Іштегі осы бір ызалы сөзді айта алмай, тілін тістей, зығырданы қайнаған Нияз мысқылға көшті. *Қонақ хақы* дегенді жинап қойды (З.Шашкин, Доктор Дарханов).

Құдайы қонақ. *э т н. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде ел орынға отыра келген жолаушыға құт, ырыс ала келеді деп, мейман етіп күту салтына байланысты шыққан сөз.* – Мен *құдайы қонақпын*, – дейді адасып жүрген жігіт (Ә.Қарағұлов, Шоқине). Бейілін барлық бергенде ғалам Қаған атам мен гоуан атамның Заманы қайтып келгендей маған, Бес қызға *құдайы қонақ* атандым (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Құтты [құт] қонақ. *Ақжолтай мейман. Құтты қонақ* келсе, қой егіз табады. Құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабады (Мақал).

Сөзге қонақ бермеді. *Әңгімеге құлақ аспады, тыңдамады. – Сіз сөзге қонақ беріңіз!* – Жапар сөйлемек болған директорға алақанын жая созды (Т.Нұртазин, Ауыл.). Отырғандардың өзара дабырласқан, *сөзге қонақ бермей* жамырасқан әңгімелерінен Тезекбайдың құлағы тұнып кетті (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Той иесі торы айғырдың алты жаста екенін қоштайды. Бірақ бұл қолтума өз малым деп *сөзге қонақ бермейді* (Б.Дәулетбаев, Парыз).

Сый [сыйлы] қонақ. *Қадірлі, құрметті мейман.* Мал да сол, байлық та сол әнім болса, Әнім жарастықты сөнім болса. Келгенде құрбы-құрдас, *сыйлы қонақ*, Күтетін жарқын жүзді жарым болса (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Малдас құрып қақ төрде отырғанына қарағанда, алыстан келген *сыйлы қонаққа* ұқсайды (Н.Баяндин, Ергіс.).

ҚОНАҚ² з а т. ө с. <лат. echinocloa> *Астық тұқымдасына жататын біржылдық шөптесін өсімдік.* Селеулі жерлерді тың игеру есебінде жырып, оларды жоңышқа, беде, *қонақ* сияқты екпе шөпке пайдаланған өте қолайлы (Ә.Әбішев, Шопан.). Бидай түр өткір мұртын тікелейтіп, *Қонақ* түр шал жауырынын бүкірейтіп. Сыланған бойжеткендей күнбағыс түр, Кәмшәтін шекесіне шекірейтіп (І.Жансүгіров, Шығ.). Боз *қонақты* миясын Жер ме еді түйе сыдырып! Егер ме еді егінді, Езілген кедей жұмылып (О.Шипин, Дастан.).

Қонақ көже. э т н. та ма қ. *Ақталған қонақ дәнін суға, сорпаға, сүтке қайнату арқылы дайындалатын сұйық тамақ.*

ҚОНАҚ³ з а т. э т н. жылқышар. *Ердің алдыңғы және артқы қасы бекітілетін ортаңғы ағашы.* Алдымен ердің екі қапталын шауып, өңдеп, алдыңғы артқы қасы отырғызылатын *қонағы* шығарылып біріктіріледі. Екі қаптал бір-біріне тура жалғасады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҚОНАҚАСЫ з а т. э т н. 1. *Қонаққа арнайы сойылған малдың етінен асылған тамақ.* Қой сойып, *қонақасы*, Мырзалық еткен сыйы. Келінті жылдың құсы, Күнде шу көлдің тұсы (М.Дулатов, Шығ.). Танабай ауылына бұрын көп кісі жиылып, тобымен *қонақ*

асы ішіп көрмегенге, тұнықтан қараған кісіге бұл қонақтардың бұл ауылда жатуы ерсі сықылды көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Алыстан келген қонақтарға берілетін ас [Әдетте қонақасы о дүниелік болған адамның үй ішіне көңіл айту үшін алыстан келген қонақтарға беріледі. Марқұмның жерленетін, жетісін, қырқын, жүзін, құдайысын беретін күннен бір күн бұрын ірі қара, уақ мал сойылып, жайғастырылады. Сол күні кешке сойылған ірі қара мен қойдың етінің бір бөлігі асылып, кешкі ас дайындалады. Бұл кешкі асты алыстан келген қонақтар, қызмет қып жүрген адамдар жейді].* Қонақтар *қонақасы* жеп болып аттанарда, көңілдес жігіті Аманша келіншекке келіп: «Әбубәкірді өзің неге күтпедің? Ол саған өлең шығарып кетуі мүмкін ғой, ең болмаса барып аттандырып сал», – деген соң, Балжан қонақ үйге барады (Кердері Әбубәкір, Қазағым). // *Қонақасына сойылған мал. Қонақасы* сойылды. Сабада қымыз күрпілдеп Піскенде буы бұрқылдап, Шараға қымыз құйылды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қонақасы берді. *Қонағын мал сойып, құтті.* Андығаны жілік боп. Тілегені бүлік боп, Момынды сорып сүлік боп, Адам дауға келгенде, Желжетпейтін күлік боп, *қонақасы бермесе* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алыстан келген сыйлы мейманға мал сойып, *қонақасы беретін* ежелгі салтымыз бар ғой. Ағатайың бордақыға байлап, семіртіп отырған керсең құйрық қоңыр тоқтыны алып соғып, жайратып тастады (С.Омаров, Қасиетті бұлақ).

Қонақасыға зарлы. *Берері жоқ, жарлы-жақыбай.* Бұл үйлер жарлы ғой, *қонақасыға зарлы* ғой, қарның ашып қалды ғой... – деп жыбырлатты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОНАҚБАСТЫ с ы н. *Қонақжай, келіметім адамы көп.*

Қонақбасты болды. *Қонақ көп келді, үзілмеді.* Той өтіп, жұрт тарағаннан кейін де Есенеі ауылы *қонақбасты болып* қала берді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Ол тіпті *қонақбасты болған* күндердің өзінде күйбендеп, асығып-саспай, байсалды жүріп-ақ бәрін тындырады (Т.Ахтанов, Боран). *Қонақбасты болып* жатқан отау үйге қолқабыстарын тигізуге әдейі қалып қойған (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚОНАҚЖАЙ¹ з а т. 1. *Түпкі үй, төр үй, қонақтар отыратын бөлме.* Хұжра шәкірт

жатқан жүз елу бар, Үшбулары және басқа *қ о н а қ ж а й д а н*. Айтуға зейінімнің хатта жетпес, Көргендер бейнесіне қалар қайран (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **2. с ө й л.** *Қонақұй, мейманхана*. Бізді үлкен мөлдір көл жағасына салынған аппақ тас сарайға, салтанатты *қ о н а қ ж а й ғ а* әкеп түсірді (М.Әуезов, Индия очерк.).

ҚОНАҚЖАЙ² *с ы н. э т н. Қазақ халқының бар дәмдісі мен жақсысын қонағына сақтайтын, үйіне келген жолаушыны қабақ шытпай қарсы алатын, қонағын асты-үстіне түсіп күтетін, үйінен келім-кетім кісі үзілмейтін, ырыс, береке, құт қонақтың аяғынан деп тұратын қонақуар, ақжарқын қасиеті*. Қысы салқын қоштасу азабындай, Жазы дархан кездесу базарындай. Күзі мырза *қ о н а қ ж а й* қазағымдай, Ал көктемі... махаббат назарындай (К.Салықов, Жезкиік). *Қ о н а қ ж а й* сыйыменен, Бір шерткен көңіл күйін. Әпкемнің үйіменен Көрші еді-ау сенің үйің (М.Шаханов, Ғасырлар.). Шарлап жүрген аспаннның кемесіне, Шарам да жоқ мен солай демесіме. Жерден ұшқан ақиық қырандарым, Аман-есен жетсе екен енесіне, Қонса екен *қ о н а қ ж а й* жер төбесіне (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОНАҚЖАЙЛЫ *с ы н. Ашық-жарқын, қонақуар*. Қарсы алғанда «төрге шық деп, – жан балам», *Қ о н а қ ж а й л ы* қарттарына танданам. Бар сыйлықтан бағасы артық осынау Жарқын жүздер – арайлаған таң маған (Н.Оразалиев, Көңіл.). – Айта көрмеңіз... Ол жолы шынында да, көңілімді аса бір жылылығымен баураған *қ о н а қ ж а й л ы* сапарым болды (С.Ғаббасов, Серпер).

ҚОНАҚЖАЙЛЫҚ *з а т. с ө й л.*
1. Қонақжайлылық. Бірақ ханның *қ о н а қ ж а й л ы ғ ы* адам көрген емес. Қаз-қатар қазылған жерошақтарға қаз-қатар асылған тайқазанның қайсысының қақпағын ашып қалсаң да – былқып жатқан семіз жабағы, қалқып жүрген сары ала май. Тұмсығыңды пейіштің бағына бір сұғып алғандай рахаттанып қаласың (Ә.Кекілбаев, Үркер). – Аздаған сәлем-сауқат бар ғой. Ауылға жүріп қонақ болыңыздар бүгін, – деп жас шопан *қ о н а қ ж а й л ы қ п е н* күлімсірейді (Саржайлау). **2. э т н. Қазақ халқына тән қонақжай қасиет.** Қазақтың халықтық мінезінің ерекшелігін көрсеткенде *қ о н а қ ж а й л ы ғ ы н а н* кейін өзілқойлығы, тілмәрілігі айтылса керек (Р.Нұрғалиев, Талант.).

ҚОНАҚЖАЙЛЫЛЫҚ *з а т. 1. Қонақуарлық, меймандостық.* – Сонша асыққандарың не? Отырындар, – деп, Жұлдызай *қ о н а қ ж а й л ы л ы қ* білдірді («Қазақст. әйелдері»). Өз елінің *қ о н а қ ж а й л ы л ы ғ ы н*, сауықшылдығын дәріптеп жатқандар да бар (Т.Әлімқұлов, Ақбозат). Көрсеткен *қ о н а қ ж а й л ы л ы ғ ы* үшін шалға алғысымызды айтып, біз әрі қарай жүріп кеттік (Ш.Өтепов, Жалында.). **2. э т н. Қазақ халқының қонақжай қасиеті.** *Қ о н а қ ж а й л ы л ы қ* – қазақ халқының ұлттық дәстүрінің салт-санаға айналған түрі (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚОНАҚЖҮГЕРІ *з а т. ө с. <лат. sorghum> Астық тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік*. Дөңдік *қ о н а қ ж ү г е р і* тағамға, мал азығына және крахмал, сірне, спирт алуға пайдаланылады (ҚСЭ). Қазақстанда *қ о н а қ ж ү г е р і н ің* егіс алқаптары мен суармалы жерлерде өсетін 5 түрі бар (ҚҰЭ).

ҚОНАҚКӘДЕ *з а т. э т н. 1. Қонағасыдан кейін үй ішінің қалауы бойынша өлең-жыр немесе әңгіме айту, домбыра тарту салты*. Қатықсыз қара көже бере салып, Сұрайтын *қ о н а қ к ә д е* бетің бар ма? – деген екен (М.Дулатов, Шығ.). Сабыр қилуға төзбей Қарасақал: «Қонамын, күн суық». «Қонсаң қон, бірақ *қ о н а қ к ә д е* бересің...» – деген бір жас әйел (М.Дулатов, Шығ.). Қырда онда оқу емес, өлең арман, *қ о н а қ к ә д е*, Айт, – деді қыз-бозбала елең алған (Б.Адамбаев, Ақбөбек). **2. Үй иелері төсек-орын қамына кіріскен шақта қонақтың үйді босату мақсатында сыртқа шығып, ізет көрсетуі. Сөз байлауы осы болды. Аман *қ о н а қ к ә д е* істеп, тысқа шықты. Маржан қонағына төсек салды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Қ о н а қ к ә д е* салтымен тысқа шыққан Әбунәсір жан-жағына барлай қарады (Д.Сапаров, Өткел).**

ҚОНАҚ-ҚОПСЫ *з а т. Келімді-кетімді кісі, мейман*. Ауылға керек, *қ о н а қ-қ о п-с ы ғ а* керек қант, шай сияқты алатын зат көп (М.Әуезов, Абай жолы). *Қ о н а қ-қ о п-с ы с ы* көп, молшылық үйде қызмет істейтін адамның артықшылығы жоқ, бұлар өзі келген Күншашты қуанып қарсы алған (З.Шүкіров, Қиын түйін). Үй болғасын келді-кетті кісісі, *қ о н а қ-қ о п с ы с ы* болады (Е.Домбаев, Ғашық.).

ҚОНАҚҚҰМАР *с ы н. Қонақ келгенді жақсы көретін, қонақжай; қонаққа барғыш*. Жақсы ісі таусылмас жыр айтуға әлі,

Жарқырап аспанынан ай туғалы. Сауыққой, *қ о н а қ қ ы м а р* қойлы ауылдың, Әсте бір тарқамаған той-думаны (Ө.Жайлауов, Шопан.).

ҚОНАҚОТ з а т. ө с. <лат. roaspicata Drob> **Масақты қоңырбас** (астық тұқымдасы қоңырбас тұқымдасына жататын өсімдік түрі). Қонақ өсімдігіне ұқсас жабайы шөп. Қой малы өлеңшөп, *қ о н а қ о т*, тас беде секілді шөптерге жайылғанда тез семіреді (Қазақст. етті молайту.).

ҚОНАҚОТТЫ с ы н. *Қонақот өскен, қонақоты мол.* Бұл бірнеше түрге – тың, бидайықты, *қ о н а қ о т т ы*, тыңайған құрайлы, бетегелі-жусанды жер болып бөлінеді (Малшыларға кеңес).

ҚОНАҚПАЗ с ы н. с ө й л. *Қонақжай, қонақуар.* Беркімбайға арқа сүйеп, Есімбек сол «Өгізсойғанның» ең шұрайлы жеріне қонушы еді. Өзі де жомарт *қ о н а қ п а з* еді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОНАҚСЫЗ с ы н. *Қонағы жоқ, қонақ келмей.* Жеңгей көлеңкеге үстел қойып, шай әзірлейді. Азаматты шайға шақырады. Дастарқан басы көршіден келген *қ о н а қ с ы з* болмайды (Б.Майлин, Азамат.). – Бір күн *қ о н а қ с ы з*, ойын-күлкісіз отыра алмаймын, үйім анау орманды сайдың ішінде, – дейді (Бозінген).

ҚОНАҚТА¹= е т. **1.** *Құстың белгілі бір жерге қонып отыруы, түнеуі.* Ұяны ересек құстар өздері түнейтін тұрғын орын ретінде еш уақытта пайдаланбайды, тек біраздаған құстар ғана, мысалы, тоқылдақтар және кейбір торғай тәрізділер *қ о н а қ т а п* шығу үшін ғана пайдаланады (Р.Әлімбаев,... Құстар.). Жат жерде елге қосылмай, Сенімді доссыз жалтақтап. Көк қанат, бейіс құсындай, қу ағашқа *қ о н а қ т а п* (Абай, Тол. жин.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің үстіге қонуы, жабысуы.* Демеші үсті-басың қайдан аппақ, Қалған ғой киіміңе қар *қ о н а қ т а п*. Үстімен жалтыр мұздың жөнелуге, Табаның тұрмайды ма, тайғанақтап?! (М.Құрманалин, Аспан). **3.** а у ы с. *Әр жерге бір бару, жер-жерді аралау.* Саясында халқымның сандуғаш боп, Гүлден-гүлге *қ о н а қ т а п*, жемістерге, Түгел көрдім Жетісу ел мен жерін, Араладым Ала-тау бел мен шөлін (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **4.** а у ы с. *Асқар тау, биік шың басынан көрінген бұлт туралы айтылады.* Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең, Бір маза жоқ, кілем

тоқып, гүл өрем. Асқар тауға ақша бұлт боп *қ о н а қ т а п*, Қара жерге қара аспандай түнерем (М.Мақатаев, Шығ.). Мекені биіктегі күннің қасы, Кавказдың жалтырайды шың қиясы. Бұлттардың *қ о н а қ т а й т ы н* тұғырындай, Басында қырандардың тұрды ұясы (С. Мәуленов, Алыс кет.).

Сөзге қонақтамады. *Айтқан уәжге, дәлелге құлақ аспады.* Ауыл адамдары именіп ештеңе дей алмайды, меймандарын менсініп, *с ө з г е қ о н а қ т а п* отырған Шоқай және *ж о қ* (М.Мағауин, Өмір жыры).

ҚОНАҚТА²= е т. *Қонақ болу, мейман болып жату.* Өртеңнің бауырына қонып отырған Ұлжанның ауылына Құнанбай екі-үш күндей *қ о н а қ т а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Сол жолы Байжан үйде жоқ болатын. Бәтима да төркініне *қ о н а қ т а п* кеткен (С.Рахимов, Сеңгір). Бір тәулік *қ о н а қ т а ғ а н* соң, Төлеу Рақиланың әке-шешесімен көп сөйлесті (М.Иманбаев, Сұлу).

ҚОНАҚТАЙ с ы н. *Қонақ сияқты, қонақ тәрізді.*

Құт қонақтай. *Құтты мейман тәрізді.* Өкінбе, самайымның ағын көріп, Жан – дедік, жанам – дедік, жалын – дедік. Жылына бір келетін *қ ұ т қ о н а қ т а й* Сезімді арадағы қадірледік (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚОНАҚТАРЫ з а т. ө с. <лат. setaria italika> *Тары іспеттес ұсақ дәнді астық тұқымдасына жататын өсімдік.* *Қ о н а қ т а р ы* – азық-түліктік және жем-шөптік дақыл. *Қ о н а қ т а р ы н ы ң* тұқымын 10–12 см тереңдікке, топырақ қызған кезде себеді (ҚСЭ).

ҚОНАҚТАТ¹= е т. **1.** *Құсты белгілі бір жерге (керілген ағаш не арқан т.б.) табан тіретіп отырғызу, түнету.* Ырғак деген көлденең керген арқан немесе екі басынан жіпке байлап көлденең асып қойған жіңішке ағаш. Құсты соған *қ о н а қ т а т ы п*, ұйқы бермей тербетіп отыру керек («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Қолға түсіру, ие болу, ұстау.* «Бақыт дегеніміз ұшып кеп басқа қонатын құс емес». Оны қолға *қ о н а қ т а т а т ы н* адамның өзі. Сонда біздің бақыт деп отырғанымыз не нәрсе? Бәлкім, ар тазалығы болар (Т.Тобағабылов, Тағдыр). Асқақ ұстап басынды, Көкірегіңе *қ о н а қ т а т ы п* жиырмасыншы ғасырды, Жырға құрмет бар қашан да, Қастерлеймін, болмасаң да, Табынатын,

ақыным. Бірақ тағы жол сияқты өзіңе ұқсас жақыным (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚОНАҚТАТ² = е т. *Қонақ, мейман ету, түңету.* Жер әбден қарайып, көк шыққан соң, бұлар ауылға жолай *қ о н а қ т а т ы п*, жылқыны беттетіп келеді (А.Жұмаділдин, Сен.).

ҚОНАҚТАТУ *Қонақтат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бақ құсын *қ о н а қ т а т у*.

ҚОНАҚТАУ *Қонақта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құстың белгілі бір жерге қонуы, түңеуі.* Қанатын қағып құс ұшар, Өзіне керек жемі үшін. *Қ о н а қ т а у ғ а* барады, Жемісі көп жер үшін (Ақын жырлары). **2.** *Жүріп келе жатып қолайлы жер тауып орналасу, түңеу.* Рүстем аң аулауға бір күн шықты, Кездескен құландарды атып жықты. Еттерін отқа қақтап отыр еді, Қолайлы *қ о н а қ т а у ғ а* тауып ықты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **3.** а у ы с. *Құннің қысына кіруі, батуы.* Осылайша басталған, себебі жұмбақ сергелден күн де кешкіріп қалған. Күн де қызыл ала болып, ұясына *қ о н а қ т а у ғ а* зорға жылжып бара жатқандай. Толық тұтылу кезінде түн болды екен деп бақшада бұлбұл сайрап, торғай, тауықтар қонақтауға ыңғайланады; сиыр мөңіреп, ит ұлып жануарлар мазасыздана бастайды (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

ҚОНАҚТЫҚ с ы н. *Қонаққа арналған (үй, бөлме).* Үй иелерінің қайда жатуларын сұрастырса, бұл – *қ о н а қ т ы қ* үй екен де, иесі жататын үй басқа екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). // *Қонақ құту, қонақты сыйлау ғұрпы.* Айтармын хал-жайымды жолыққанда, Жатырқап жат көрмесең сорымызға. Қызайдың ауылына біз бір қонақ, Аманат *қ о н а қ т ы ғ ы м* мойыныңызда (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қ о н а қ т ы қ қ а* шақырып қолқалама. Қол босамас шаруасы мол қалада. Алты-ақ тармақ өлеңнің басын үйде Ал қалғанын жазасың емханада! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚОНАҚУАР с ы н. *Қонақжай, меймандос.* Алдарынан дәл кешегідей сыпайы, *қ о н а қ у а р* жылпос жігіттер қылаң ұрып қарсы алды (М.Әуезов, Абай жолы). Бекіштің әйелі де қалбалақтаған *қ о н а қ у а р* бір жан екен («Лен жас»). Әзелден *қ о н а қ у а р* асыл халқым, Әз тұтам көнермейтін осы салтын. Опалы қазақ – жүрек қашаннан да, Біледі сыр мінезді досы парқын (М.Әлімбаев, Менің Қазақст.).

ҚОНАҚУАРЛЫҚ з а т. *Қонақжайлылық, меймандостық.* – Абай аға, жеңіз, алыңыз! –

деп Дәмежан *қ о н а қ у а р л ы қ* көрсетті (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОНАҚҮЙ з а т. **1.** *Қала мен ауыл-селода жолаушылардың уақытша түңеуіне, тұруына арналған мекен-жай; меймандосхана.* Ханның даяшылары жалақтап қонақтарды *қ о н а қ ү й ғ е* әкеліп күтіп жүр (Қаз. ертегі.). Өтегелдінің отауы емес, Мұсабай үйінің жанындағы *қ о н а қ ү й* – ақ отау екен (М.Әуезов, Таң. шығ.). Соңғы жылдары республикалардың астаналарында, демалыс, курорт орындарында *қ о н а қ ү й* көптеп салынды (ҚСЭ). **2.** а у ы с. *Қоныс, мекен, тұрақ.* Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса тән жанға *қ о н а қ ү й* бола алмайды әм өзі өспейді, қуат таппайды (Абай, Тол. жин.).

ҚОНАҚШЫЛ с ы н. **1.** *Қонақуар, қонақжай.* Қазақтың *қ о н а қ ш ы л* әдегімен, үй иесі жылы шыраймен қарсы алды. Әңгімені осы ауылдың қоныстану жайынан бастадық (Ә.Нұрпейісов, Бесқара). *Қ о н а қ ш ы л*, көпшіл көңілді ауылды – жылы ұяны қимағандай да болатын (М.Әуезов, Қараш.). Сонымен келіп жеттік барар жерге, *Қ о н а қ ш ы л* күтіп алды сүйген ел де, Қойылды қонақасы алуан түрлі, Ұқсайды сірге жияр аққан селге (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). **2.** с ө й л. *Қонаққа барғыш.* Солар-ақ *қ о н а қ ш ы л* екен, ылғи үйлерінде болмайды (Ауызекі).

ҚОНАҚШЫЛДЫҚ з а т. *Қонақжайлылық, меймандостық.* Біз оларды құрмет етіп, ортамызға алып, қолдан келген сыйымызды жасап, *қ о н а қ ш ы л д ы қ* көрсеттік (С.Бегалин, Замана.). – Бүгін бізде қонақ боларсыздар, – деп шопан *қ о н а қ ш ы л д ы қ* мінезін де алға салды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚОНАҚЫЛЫҚ з а т. *Қонақжайлылық, меймандостық.* Бұл ғұрып, бұл *қ о н а қ ы л ы қ* дос деген сөзді жоғарыда айтылған мағынада ұғуға бір дәлел. Қазақтың қарияларының айтып кеткен сөзіне қарағанда, тіршіліктің қызығын адамзатқа жақсылық қылуымен болып көрінеді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚОНАЛҚА¹ з а т. *Қонып шығатын жер, түңейтін орын.* Екі жігіт қалың жүгерінің шетіне ілінгенде, көлеңке ұзарып қалған шақ еді. *Қ о н а л қ а д а* әлі ойы жоқ аттылар асықпай аяндап келе жатты (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Біз бұл ауылдарды аралап, біріне қонып, біріне түстеніп жүріп, бүгін үшінші *қ о н а л қ а ғ а* Мәсәлім деген бидің аулында

едік (С.Торайғыров, Танд. шығ.). Ыбырай сол жігіт кезінде Атбасар жағында жүріп, бір ауылға *қоналқаға* келеді (А.Жұбанов, Замана.).

Бір қоналқа жер. *Бір күндік қашықтық.* Салттысы, арбалысы дегендей, бізді *бір қоналқа жерге* дейін көп достар шығарып салды (С.Мұқанов, Есею жыл.). *Бір қоналқа жер* болса, орданың осы тұсында болмақ (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚОНАЛҚА² ү с т. *Кеш бата, қараңғы түсе; қонаға.* Сол тілек орындалып, Сілетіден ертең ертемен жіберетін боп, *қоналқаға* аттарды шабарман айдады. Жиын жұрт бүгінгі мәжілісті балуан күрестіру қызығымен өткізбек болды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). – Сырымбеттің қойнына кірген бетіміз. *Қоналқаға* төренің аулына жеттік, – деді Құсекең (З.Иманбеков, Нажағай.). Керекуден шыққан адам мұнда *қоналқаға* жетеді екен (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

ҚОНАЛҚАЛА = е т. *Қону, түнеп шығу.* Тоқтаған сәттерінің бәрінде елді ерекше таңырқатқан, әр алуан жүктері бар, бұл орасан мол кірекеш Қарқаралыға тірелгенше жұптарын жазбай, өктемей, ылғи *қоналқалап* отырды (Ә.Әзиев, Жез тау.). Көбінде замандастары Тұтан, Әлімдер, кейде *қоналқалап* келген Келес, Сүлеймен, Тескенбай сияқты сыйлас құрбылары да онымен бірге сыртқа төсек салдырып, әңгіме айтысып, алысып, ойнап-күліп бір заманда барып ұйқыға кетеді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). Серігі: – Шокан шырақ! Әдейі жол кешіп едім. *Қоналқалайтына* ауыл жақын, – дейді (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚОНАЛҚАЛАУ *Қоналқала етістігінің қимыл атауы.*

ҚОНАЛҚАЛЫ с ы н. *Қонатын, қонып шығатын, түнейтін.* Барлаушы жіберіп, тұрғын халықтан сұрастырсақ, бұл – дұшпанның бір дивизиясының *қоналқалы* орны екен (Б.Момышұлы, Біздің генерал). – *Қоналқалы* жерде бір ауылға түсіп қалдым, енді осы жақта қалың ел бар дегенге, құдай бір жөнін берер деп, жаяу келе жатырмын, – деді Жанбота (С.Омаров, Қиыр жол). – Өркенің өссін, балам! – шал алқады, Жан едім келіп жүрген *қоналқалы* іңірден есік жауып, ерте қамдап. Бұл несі ел дәстүрін жоғалтқаны? (Т.Әбдірахманова, Кілт).

ҚОНАЛҚАЛЫҚ с ы н. *Қоналқаға жарайтын, қоналқа боларлық (жер).* Кеш тақау,

қоналқалық жерге әлі де жүре түсіп, жету керек (М.Әуезов, Ақын аға). Өткен-кеткен керуен ұзақ жолда не көлігі талып шалдығып, не өзі шаршап қажып келе жатқанда қадаулы *қоналқалық* не түстіктік жері Арқалық болады (М.Әуезов, Қараш.). *Қоналқалық* жерде үй тігіп, бір-екі күн ерулеп, жайлауға қарай қайта көшеді, – екен дейді И.И.Рейер (Х.Арғынбаев, Қаз. этног.).

ҚОНАЛҚЫ¹ з а т. *Қоналқа (қонып шығатын орын).* Геродот суреттейтін патша жолында да керуен сарайлар мен *қоналқы* орындар бір күншілік жерге, яғни жүк артқан түйе 9 сағат жүретіндей қашықтыққа салынатын (Ә.Кекілбаев, Ұйқыдағы ару.). Түн қараңғысында алыстан көрінген оттар өшпес үміттей бал-бұл жанып, көңілге ыстық басылады. Қол бұлғап, *қоналқыға* шақырғандай болады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚОНАЛҚЫ² з а т. с ө й л. *Қоналқа.* Салт атты, түйелі ымырт үйіріле Қамыскөлдің жағасында *қоналқыға* тоқтаған (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚОНАР-ҚОНБАСТАН ү с т. *Әлі қонып болмай-ақ.* Самолет жыртылған жердің жиегіне жетіп, *қонар-қонбастан-ақ* Ярош екеуі секіріп түсіп еді («Қаз. әдеб.»).

ҚОНАША з а т. е с к і т. *Қоналқа, түнейтін орын.* Қас жаманның үйінен Жақсының артық моласы Панасына түнеп қайт, Бойыңа боран жоламас, Осы үйден абзал *қонаша* (Қашаған // Ақберен).

ҚОНҒЫЗ = е т. *Қондыру, орналастыру.* Біз отырған мекен-жер, Жержүзінде жұмыскер Еңбекшіні *қонғызбақ* (С.Керімбеков, Өленд.).

ҚОНҒЫЗУ *Қонғыз етістігінің қимыл атауы. ≈ Құтты орнына қонғыз у.*

ҚОНДАС з а т. *Елсіз жолда істеген ұрлығы үшін ат-көлігінен айырылған адам.* Жолда келе жатқан адамды тонаса... ол адам ұсталса, ұры өзінің атынан айырылып, жаяу тасталады. Мұны «*қондас*» дейді («ДУГ»).

ҚОНДЫР = е т. 1. *Құсты қонақтату, отырғызу, ұстау.* Сонда Манас сөйледі Сөйлегенде бүй дейді: – Ат байламас ақырға, Ат байлаған ер Манас, Құс *қондырма* с тұғырға, Құс қондырған ер Манас (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Абай қызыққаннан Шөкенің қаршығасын өз шеңіне *қондырып* алды (М.Әуезов, Абай жолы). Құр тұрмасын босағам Жаман да болса әйтеуір Күн батқанша тұғырға *Қондырып* бір құс бер

дейді (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Ортада күрен мінген скиф сақалды ірі денелі қария. Сол қолының қарына үлкен бүркіт *қ о н д ы р ғ а н* (Ә.Тарази, Асу.). **2. Орналастыру, жайластыру.** Ауылды кейін *қ о н д ы р ы п*, Қызылкөл мен Торғай өзенінің екі ортасын мекен қылып қостарымызды, күркелерімізді тігіп алып, бір қоста төртеуден, бесеуден бөлініп жаттық (С.Шәріпов, Бекболат). Рухына нәлет келтірдің, Қабыңменен сабыңа. Бұзықты құрап, ел етіп, *Қ о н д ы р д ы ң* оң жағыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Атқа қондырды. *Атқа мінгізді, сүйемелдеп, демеп, ат үстіне отырғызды.* Мұқажан қалбаң-қалбаң етіп, Омарды қолтығынан сүйемелдеп, *а т ы н а қ о н д ы р ы п* жатыр (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Елі алақанға қондырған. б е й н. *Елдің маңдайына біткен асыл, біртуар (тұлғалары туралы).* Олар жоқ, Бәрі бір-бір дастан еді, *Қ о н д ы р ғ а н а л а қ а н ғ а* асқар елі. Болса егер Сәкен, Ілияс, Қасым, Тайыр, Жұртын бір желпіндіріп тастар еді, Осынау жыр бөйгесін бастар еді (М.Мақатаев, Шығ.).

Қолына күн қондырғандай арайлады. б е й н. *Нұрын, шапағатын төкті.* Көп ойладың өмір қамын, жол қамын, *А р а й л а д ы ң қ о н д ы р ғ а н д а й қ о л ғ а қ у н*. Сенің таудай төзіміңнің арқасы, Менің нардай бола алғаным, болғаным (Т. Молдағалиев, Шақырады.).

Қолына [құс] қондырды. а) *Жігіт үйленді, отау құрды.* Дәметкен – Түменнің баласы Тұрғалидің келіншегі. Нармағамбет оны осы ауылға келген жылы-ақ *қ о л ы н а қ о н д ы р ғ а н* (Б.Аманшин, Көкжар). Несі кетіп барады, уылжыған сұлу келіншекті *қ о л ы н а қ о н д ы р ы п*, шалқиып отырмай ма? (С.Омаров, Өмір асу.). Оның үстіне балалары жас, *қ ұ с қ о н д ы р ы п* өз алдына әлі түтін де түтетіп үлгірген жоқ (М.Дүйсенов, Меймандар). ә) *Көңілін тапты, айтқанына көнетін етті.* Жолықтың ару армандар болып алысқа тартқан жолда кең, Босатып қайта қоя да берген, *қ о н д ы р ы п* алып *қ о л ғ а* ерең. Орамал сыйлап Оралда қалдың қара бұрымды қыз болып, Сағынып кеткем сонда мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бұл ойланатын идея екен. Жамантай жуас жігіт. Бір *қ о л ғ а қ о н д ы р ы п а л с а ң*, айтқанды орындаттырасың да отырасың (С.Шаймерденов, Өмір нұры).

Құтты орнына [жеріне] қондырды. а) э т н. *Қыз баланы күйеуге берді, ұзатты.* Аман-есен тұрғанында баламды *қ ұ т т ы ж е р і н е қ о н д ы р с а м* деп ойлайтын (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Жетім қап, жастайынан тәрбиелеп өсірген қолдарындағы қаршадай қара қызды бой жеткесін енді *қ ұ т т ы о р н ы н а қ о н д ы р ы п* парыз деп осы Бәдіғұлға қосты (Ш.Құмарова, Қос шынар). ә) э в ф е м. *Жерледі, жер қойнына берді.* – Айманкүл, аман- есенсің бе? Әке-шешенді «*қ ұ т т ы ж е р і н е қ о н д ы р ы п* с ы ң, арты қайырлы болсын. Шалдың бәрі өледі, жастың ажалы жеткені өледі деген (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚОНДЫРҒЫ з а т. т е х. *Арнайы орнатылған техникалық механизм, құрал-жабдық, прибор.* Ауа райы бұзылып тұрса да, арнаулы *қ о н д ы р ғ ы л а р* самолеттің өткенін білмей қоймайды (К.Тоқаев, Түнде.). Үңгір-бөлменің іші, шынында да, адам жатуға лайықталып жасалған. Қабырғаның оң жағында кісі сиярлық кішкене нар текпішек бар. Нар текпішектің бас жағында шырақ қоятын шағын *қ о н д ы р ғ ы* түр (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Ол міне, Маңғыстау қойнауының сырын ашуға арналған бұрғылау *қ о н д ы р ғ ы с ы н а* үңіле қарап тұр (С.Еркебаев, Жолдар.).

ҚОНДЫРМА¹ з а т. *Бір нәрсенің үстіне қондырылатын бөлек зат.* Оп-оңай жеңдіре қоятын дерт емес. Бірақ үміт бар. Пластикалық бірнеше *қ о н д ы р м а* жасау керек (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Ердің ортасы бір бөлек шабылады да, екі шетіне «қанат» деп аталатын қосымша *қ о н д ы р м а л а р* желімделетін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

ҚОНДЫРМА² з а т. с а я с и. *Көзқарас және соларға сәйкес теориялық қағида.* Қоғамның саяси, праволық, діни, философиялық жаңа базиске сәйкес *қ о н д ы р м а* да түгелдей өзгеріп, философия жаңа түрге ие болады (З.Ақназаров, Ғылыми.).

ҚОНДЫРМАЛЫ с ы н. *Қондырылған, алып-салуга ыңғайлы.* ≈ *Қ о н д ы р м а л ы* бөлшек.

ҚОНДЫРМАЛЫҚ с ы н. *Қондырмаға тән, қондырмаға жататын.* Шынында, адам базистік, ал образ *қ о н д ы р м а л ы қ* категория болғандықтан, бұл екеуінің арасына теңдік белгісін қою көркемдікке үйлесімсіз («Қаз. әдеб.»).

ҚОНДЫРТ = е т. **1.** *Құсты қонақтату.* Әйтсе де, қоярда-қоймай Қарашолағын балдағына *қ о н д ы р т ы п*, Қарашоқы жағына жөнеп кеттік (Е.Тұрысов, Құралай.). **2.** *Орналастыру, жайғастыру.* Ауылды өзен жағасына *қ о н д ы р т т ы* (Ауызекі). **3.** *Есік, терезе сияқты заттарды орнату, салдырту.* Үйге биыл есік *қ о н д ы р т т ы* (Қазақ тілі аймақ. сөздігі).

ҚОНДЫРТУ *Қондырт етістігінің қимыл атауы; құсты қонақтату.* ≈ Құсын қолына *қ о н д ы р т у*.

ҚОНДЫРУ *Қондыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Құсты қонақтату, отырғызу, қолда ұстау.* **2.** *Орналастыру, жайластыру.* Қырдағы малшылардың бала-шағасын суыққа тоңдыра бермей, ауылға көшіріп, жылы орынға *қ о н д ы р у* қажет болар (А.Жақсыбаев, Қайырлы жаз). **3.** *Орнату, салдыру, қойғызу.* ≈ Есікті *қ о н д ы р у*. **4.** *м е д.* Адам ағзасындағы мүшелерді бір адамнан екінші адамның денесіне ауыстыру не қайта орнына салу. Әрине бір органды хайуанаттан адамға, адамнан екінші адамға көшіріп, *қ о н д ы р у* жөнінде ғылым тәжірибесіз емес (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Академик Филатовтың есебі бойынша, дүниежүзінде қарашықты қайта *қ о н д ы р у* операциясын жасауды қажет ететін 5 миллионнан артық ауру адам бар екен (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Бір адамның өкпесін екінші адамға *қ о н д ы р у* сияқты тәжірибе операциялары жасалына бастады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ҚОНДЫРЫЛ = е т. *Орнатылу, қойылу, салыну.* Әшекейлеуге *қ о н д ы р ы л ғ а н* асыл тастарды халық әдетте «тас» немесе «көз» деп атайды («Қазақст. әйелдері»). Темір үзенгі сом темірден тұтас соғылатын да, табаны ғана бөлек соғылып *қ о н д ы р ы л а т ы н* (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Екі ортаға есік *қ о н д ы р ы л м а п т ы*. Кіріп-шығарда әлгі пешке жалғастыра салынған шойын плиталы аласа қазандықтың алдымен өтеді екенсің (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). // *Іске қосылу.* Мәдени жорық кезінде радио желісі тартылып, мыңдаған қазақ үйлеріне радио нүктесі *қ о н д ы р ы л д ы* (Х.Ермұратов, Октябрь.).

ҚОНДЫРЫЛУ *Қондырыл етістігінің қимыл атауы; қиатын заттарды (қишақ, тікқишақ) жер бетіне түсіріп, қиуын тоқтаттыру.* Ракетаның алдын ала көрсетілген орбитамен ұшырылуы және қай

мезгілде қай жерде болатынын дәлме-дәл біліп отыру – механика мен астрономияның табысы, корабльді басқару және оның ішіндегі түрлі машиналық аппараттарға Жер бетінде жүретін машиналарға ұқсайтын қолайлы жағдай туғызу – автоматика саласындағы табыс, ракетаға оптимальды (тиімді) форма беру және оның дұрыс ұшырылып, кабинаның Жер бетіне дұрыс *қ о н д ы р ы л у ы н* қамтамасыз ету – аэродинамика саласындағы жетістік (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚОНДЫРЫС = е т. *Орнаысу, салысу.* – Егер уақытыңыз болса, өзіңіз жүріп *қ о н д ы р ы с ы п* берсеңіз қандай жақсы болар еді? – деп қиылды Шалқыма (А.Хангелдин, Фани.).

Бас қондырысы. *Бас сүйегінің бітімі.* Әлгілердің *б а с қ о н д ы р ы с т а р ы* содырлы еді: бәрінің де қос қолы қалтада, түктері тікірейіп, қабақтарының астымен сүзе қарайды (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік жолы). – Айтпап па ем сол байбақтыңның *б а с қ о н д ы р ы с ы* онша емес деп?! Бұрыннан ілігі бар хан-төремен (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚОНДЫРЫСУ *Қондырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОНЖИ = е т. **1.** *Біреудің, бір нәрсенің үстінен басып, қона түсу.* Қомша сұлу мұрттың кеудесіне бүркіттей *қ о н ж и ы п*, алқымын езіп жібергенде, ол өлердегі сөзін айтып, «енді тимейін, көкетай!» деп безек қақты (Д.Исабеков, Тіршілік). Тұрса да жәрдем болмай мұнан өзге, Дәу тайып мұрттай ұшып түсті лезде. Көкжалдай ыршып барып Әлімқара, *Қ о н ж и д ы* көк желкеге осы кезде (Ә.Әленов, Әлімқара). **2.** *Атқа т.б. көлікке мініп алу, отыру.* Қодаркүл мотоциклдің рөлінде қомданған бүркіттей *қ о н ж и ы п* алып, қатты айдайды екен (Ә.Тарази, Құйрықты.). Есік пен төрдей жирен атқа «пісімілдә» деп Хазірет өзі *қ о н ж и ы п*, кер дөненге Сұлтанмахмұтты мінгізіп, ертіп алып «Найзатас» қайдасың деп Әбунүсіп болыстың аулына тартқан еді (Д.Әбілев, Ақын.). **3.** *э к с п р.* *Жапырайып, құжірейіп жайғасу.* Шөп тиеген ша-нада *қ о н ж и ы п* Әкім отыр (Қ.Қазыбаев, Ызғар). Жайшылықта балапандарын еріткен қоқиқаздай, нөкерлерін шұбатып келіп, алаң ортасында өзіне арнайы орнатылған тақтың үстіне *қ о н ж и а т ы н* хан бүгін осынау құбыжықтан қорыққандай, сарайынан

шықпай қалыпты (Қ.Салғарин, Үбедей). Бір досым – бастық бір жерде, Бір досым – такси айдайды, Бір досым қонақүйлерде *Қ о н ж и ы н* етік майлайды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚОНЖИТ = е т. 1. *Қою, орналастыру.* Амандықтан кейін Молланұр мыжырайған бөркін шешіп, тізесінің үстіне *қ о н ж и т т ы* (М.Гумеров, Хазірет.). 2. *Мінгізу, отырғызу.* Нәтекең сары інгеннің үстіне әкімді *қ о н ж и т т ы* да: – Анау тораңғыны көрдің бе? – деді (К.Қазыбаев, Ызғар). 3. *Оңдырмай ұру, салып қалу.* Омардың іші мұздап сала берді, басы айналғандай, көзі қарауытып, не айтарын білмей, қалай етерін білмей отырып қалды: «Шіркін, анау сорайып салбырап тұрған мұрнынан *қ о н ж и т а р* ма еді» (Ө.Тарази, Тас жарған). Ғазиз Аса йынды жағасынан ұстап көтеріп тұрғызды да, кім екенін білсін дегендей, бетіне бетін тақай тұрып құлақ-шекеден аямай тағы бір *қ о н ж и т т ы* (Ө.Қанахин, Бақыт.). Жиырма жаста тұрғанмен ол атылып, Сұлулығы: жақсы ана болатыны, Маңдайынан қасықпен *қ о н ж и т п а с ы н*, Етегіне кетсе ұлын оратылып (Ж.Нәжімеденов, Мен туған.).

ҚОНЖИТУ *Қонжит етістігінің қимыл атауы; қою, орналастыру.* Көкейімнен сәл-пәл шығыңқырамай тұр. Жалпы жауабыңа бір «бесті» *қ о н ж и т у ғ а* болар еді («Қаз. әдеб.»).

ҚОНЖИЮ *Қонжи етістігінің қимыл атауы; міну, отыру.* ≈ Ат үстіне *қ о н ж и ю*.

ҚОНЖЫҚ з а т. з о о л. *Аюдың баласы.* Ала мойнақ енесі де, екеуі өткен жаздағы *қ о н ж ы қ т а р ы* ала жаздай айырылмай бір жүрді (Т.Жақыпбайұлы, Лашын). Қазақ тілінде құлан мен есектің баласын «қодық», аюдың баласын «*қ о н ж ы қ*» дейді («Қаз. әдеб.»). «Кірекейді өлтірме, *қ о н ж ы ғ ы* кем болмасын» – деген тіркестегі кірекейдің – ұрғашы аю, *қ о н ж ы қ т ы ң* – күшік деген сөздер екенін алғаш Қ.Жармағамбетов аузынан естігенім құлақтан кетпейді («Қаз. әдеб.»).

ҚОНЖЫҚТА = е т. *Балалау, қушіктеу.* Ана аю екі жылда бір *қ о н ж ы қ т а й д ы* (ҚСЭ).

ҚОНЖЫҚТАУ *Қонжықта етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о н ж ы қ т а у* кезеңі.

ҚОНЖЫР з а т. з о о л. ж е р г. *Суда жүретін балшықшы сияқты, бірақ одан кішілеу, еті адал құс.* Бүгін әкемнің тышқанға

құрған қақпанына бір *қ о н ж ы р* түсіп қалыпты (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОНТАЙШЫ з а т. т а р. *Жоңғар хандығындағы биліктің ең жоғарғы басқарушысындағы адам.* *Қ о н т а й ш ы* – Жоңғар хандығының билеушісі. Қонтайшыдан кейінгі дәрежені тайшы, ноян, зайсандар иемденген (ҚҰЭ). Уайыс хан мен әкесі Исан-Тайшы сан айқасқан ойраттардың *қ о н т а й ш ы с ы* Амансанджи жағына ауып кетті (І.Есенберлин, Алмас.). Оның осындай төтенше ерлігіне қалмақ *қ о н т а й ш ы с ы* тәнті боп, алдына шақырып: «Дүниедегі ең тәтті үш нәрсені қателеспей айтып берсең, басыңа бостандық берем», – дегенінде: «Ақ некелі жардан тәтті не болушы еді, ақтан туған ұлдан тәтті не болушы еді, азамат екенінді біліп өлген ажалдан тәтті не болушы еді» депті («Егемен Қазақстан»).

ҚОНУ *Қон етістігінің қимыл атауы.*

1. *Құстың, жәндіктің қонақтауы, отыруы.* Бір килограмм бал жинау үшін бал арасына 19 миллион гүлдерге *қ о н у ы* керек (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Ағашқа *қ о н ы п*, қаранып, Қанатын, жүнін таранып, Болмақшы еді мәз-мәйрам (Абай, Тол. жин.). 2. *Көшкен елдің бір жерге қоныстауы, орналасуы.* Төртқұдық, Тұзжағасы, Алдаберген, Қайран ел *қ о н у ы* еді көлденеңнен. Беріштің әр үйіне түскен қонақ Жылқыдай болушы еді көлге келген (Мұрат Мөңкеұлы, Өленд.). Жайлауға шыға айғыр суытшы еді, Ыстықтың қалмайды деп зарараты. Тізіліп көл жағалай *қ о н у ы* еді, Жарасып ақ үйлердің қияфаты (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Бір жерге түнеп шығу.* Ұшқанмен таңдай биікті. Сол жүргеннен қас қарайғанша жүріп, аттар әбден сабылды. Жолаушылар кешке Қамысты көлдің жағасына жетіп, шатыр құрып, *қ о н у ғ а* жатты (Б.Соқпақбаев, Қайда.Гауһар). «Онда мен Әбдібайдікіне қона кетіп, ертең күн жарығанда-ақ ауылға жететін едім...» – деп жарым жолдан асқанда барып жаңағы шәугім ала барған үйге *қ о н у* ойыма түсті (Ө.Қанахин, Жер бас.).

Атқа қону. *Атқа міну, жөнелу.* Содан кейін *а т қ а қ о н у ғ а* бұйырды. Қалың әскер лек-лек боп жаңағы өздерін жусатып кете жаздаған жауларының соңынан қуа жөнелді (І.Есенберлин, Қаһар).

Бақ қону. *Бақытты болу, дәулеті арту, абыройы асу.*

Қону алаңы. *Ұшақтар мен тікұшақтардың ұшу мен қону кезіндегі жүрісін қысқартуды авиация бөлімдері мен бөлімшелерінің орналасуын қамтамасыз ету мақсатында жабдықталған жер аумағы.* ≈ Ұшақтың қону алаңы.

Қону арақашықтығы. *Авиациялық ұшу аппаратының қонуы кезінде қалықтау биіктігі, қону жолағына қауіпсіз жақындау шарттарын анықтайтын тұрақты бөгеттер биіктігіне тең жерден бастап, жерге қонғаннан кейін толық тоқтағанға дейінгі жер бетімен салыстырмалы түрде жүріп өткен жолы.* Қ о н у а р а қ а ш ы қ - т ы ғ ы н ы ң мөлшерін тұрақты метеорологиялық жағдайларда және ұшу аппаратының берілген қону салмағына қарай анықтайды (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қону арақашықтығы* желдің жылдамдығы мен бағыты, атмосфералық қысым, температура, ұшу аппаратының қону салмағы сияқты қону шарттарына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қону жылдамдығы. *Ұшу аппаратының қону кезінде жермен түйісу сәтіндегі жылдамдығы.* Қ о н у ж ы л д а м д ы ғ ы – ұшу аппараттарының аэродинамикалық сипатына және қанатының жүктемесіне сай келетін төменгі жылдамдық (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОНЫМ з а т. *Киімнің құйып қойғандай тура келуі, жарасуы.* Бибі оның төрт жағынан бірдей тұрып қарап, қызының үстіндегі киімінің қ о н ы м ы н байқады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Үстіндегі киімнің түсі де, қ о н ы м ы да өзіне жақсы жарасып, тұлғасын да сымбатты қып тұр (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚОНЫМДЫ с ы н. **1.** *Үстіне қона кететін, жарасымды.* Жақсы тігілген қ о - н ы м д ы киім Мағаштың нұр сыпатын, бой сыпатын артық етіп тұр (М.Әуезов, Абай жолы). «Шалбары қандай екен» деп бір байқағанымда: аяғы түп-түзу, қ о н ы м - д ы тігілген жасыл шалбар кигендігін аңғардым (Ғ.Сланов, Замана.). Жеті бояу – жеті түс Сонда болар ұғымды Табиғаттың қ о н ы м д ы Бояуы осы жетеуі (М.Әлімбаев, Балдәурен.). **2.** а у ы с. *Орынды, жөнді, ұғымды.* Жамал баяндама жасады. Ол әуелі «Ғылым жолымен қарағанда!» – деп кітап сөзімен бастап сөйлеп, бойы үйреніңкіреген соң, жұртқа қ о н ы м д ы сөзбен сырды ағытты (Т.Нұртазин,

Ауыл тынысы). Мұның бәрі ауыз әдебиетінде жасалған ұнамды, қ о н ы м д ы теңеу, метафора, салыстырулар болып табылады (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Жаңағы болайын деп тұрған бала екен. Уәжі де қ о н ы м д ы. Текті жердің баласы-ау, сірә (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Көңілге қонымды. *Жанға жақын, түсінікті.* Бірақ көненің көзі – қариялар үшін ата-баба салты бөрінен де ыстық, жанға жақын, к ө ң і л г е қ о н ы м д ы сияқты (Ө.Қанахин, Жүрек.). Мұны Баубек өзі қалай түсінсе, соны жастарға тән, түсінікті, жүрекке жылы, к ө ң і л г е қ о н ы м д ы тілмен жеткізіп бере білді (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). – Сол су мәселесі мақалада мейлінше орынды көтеріліп, к ө ң і л г е қ о н ы м д ы ұсыныс, пікірлер айтылған, – деп, Тұнқатарды көз қиығымен шолып өткен Айбергенев енді Заманбекке бұрылды (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚОНЫМДЫЛЫҚ з а т. *Жарасымдылық, ұғынықтылық.* Абай өлең-жырлардың бейнелі келуіне, тіл шеберлігіне, қ о н ы м д ы л ы ғ ы н а аса көңіл аударды (М.Ақынжанов, Қаз.ағартушы.). Оның қоңыр даусынан көңілге бір қ о н ы м д ы л ы қ байқалатын (А.Лекеров, Түз гүлі).

ҚОНЫМСЫЗ с ы н. *Жарасымсыз, ұнасымсыз.* Көсеудей арық қолы денесіне қарағанда, ұзын секілді, біртүрлі қ о н ы м с ы з (С.Сарғасқаев, Көңілді бала). Түпнұсқаның төркіндік белгісін сақтаймын деп отырып, кейде қазақ тіліне қ о н ы м с ы з атауларды ала беруге де болмайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Көп шығармалар баланың психологиясын білмей жазылғандықтан, қ о н ы м с ы з ақыл айтуға үйір болып жүр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

Ақылға қонымсыз. *Миға сыймайтын, жарамсыз.* Ондай ел жалбырауыққа балаша қызығып алданбайды: пайдасызға, а қ ы л ғ а қ о н ы м с ы з ғ а малданбайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОНЫМСЫЗДАУ с ы н. *Сәйкес емес, ұнамсыздау.* Повестегі [«Келін»] ғалым Алмабек пен оның әйелі Ақбаланың арасындағы конфликті қ о н ы м с ы з д а у (М.Базарбаев, Замана тудырған.).

ҚОНЫМСЫЗДЫҚ з а т. *Жарасымсыздық, ұнамсыздық.* Қыздың үстіндегі шинельдің бойына қ о н ы м с ы з д ы ғ ы сонша, егер түймесін ағытпай, етегінен тартып қалсаңыз сыпырылып түсетін сияқты (Қ.Жабаев, Жұмбақ.).

ҚОНЫС з а т. 1. *Малды ауылдың жылда қонып жүрген жері; жайлау, қыстау, күзеу жайлы орын.* Ен қ о н ы с, тоқты қоздап, тай құлындап, Бір мың боп, ел лықсып қысы-жазы (Батырлар жыры). Бұл жерді Бектас тартып алған жоқ па, Зорлықпенен сындырып біздің белді, Тоғандап көзін ашып егін салса, Қ о н ы с қой қарық етер кедейлерді (О.Шипин, Дас-тан.). Сонымен күн найза бойы көтеріле бергенде, Жігітек қ о н ы с ы – Сарыкөл мен Бөкенші қонысы – Шалқар арасы, Суықбұлақ пен Қаршығалы арасы – қайнап сірескен қолға толып алды (М.Әуезов, Шығ.). Шөбінді сенің татқан мал Құламасы сусаған, Масаты кілем жайғандай Қ о н ы с т ы ң шұрай жері едің! (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бірысқа қарай ұл өсер, қ о н ы с қ а қарай мал өсер (Мақал). 2. *Елді мекен.* Сай иірілген жылан-дай болып ауылды қоршап алған Ауылдың қ о н ы с ы май қара топырақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Еділдің екі жағынан қ о н ы с алып, Отырған ортасынан сайлап қамын. Қоныстан ақырында ол да кеткен Құдайым бөтен жұртқа тартып дәмін (Кердері Әбубөкір, Қазағым.). Сарыарқа салқын тауда төтті сулы, Бұл қазақ кіндік кесіп, кірін жуды. Өлген мола, туған жер қ о н ы с ы н а н Кездескен қиын жағдай бізді қуды (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. *Тіршіліктенген жер, мекенеткен аймақ.* Қысқы қ о н ы с т а р ы н д а қыс бойы тіршілік етеді де көктемде тағы да жылы жаққа ұшып келіп, ұя сала бастайды. Сөйтіп жер шарының басым бөліктерінде құстар жылына екі рет ұшады, яғни ұя басқан жерлерінен қысқы қ о н ы с ы н а б а-рып, қайтып оралады (Ж.Төреходжаев, Құстар қайтып.). Шығыс бетте Жоңғарды жеңіп, бөріктіре қуып, біраз қоныс алғанына бірнеше-ақ жыл (А.Байтұрсынов, Оқу құралы).

Атамекен [ата] қоныс. *Ежелгі, байырғы мекен.* Жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақтың көп рулары а т а м е к е н қ о н ы с ы н а н босып ауып кеткен (Е.Ысмайылов, Ақындар). Кешегі ел ба-сына күн туып, а т а м е к е н қ о н ы с ы н тастай ауған Ақтабан шұбырындыдағы ел ұранындай болған «Елім-ай» әнінің сөздері келеді құлағына (Х.Елебекова, Үні кетпес.). Айырылып а т а қ о н ы с, мал-мүлкінен, Ақыры бір шыбындай жан деп қашқан, Күйзелген ел, жығылған туды көрмей, Бір-біріңе ойлайтының әлі қастан (Ә.Найманбаев, Шығ.). А т а қ о н ы с Арқадан Қалмақтың таймай іргесі, Селі кетіп

қазақтың, Қалған кезде сіркесі Әбділмансұр хан болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Елді қоныс. с ө й л. *Ауыл, елді мекен.* Біз үй салу үшін құрылыс материалдарын бас-қа жерлерден тасып жеткіздік, жап-жақсы е л д і қ о н ы с т а р орнаттық («Мәдениет және тұрмыс»).

Жайлы қоныс. *Мал-жанға, тіршілікке қолайлы мекен.* Ж а й л ы қ о н ы с табу, қонысты тартып алғандарды жою, хандарды, билерді, төрелерді қыру, қара қазақ бала-сына теңдік алып беру – міне, Исатайдың ұраны өткен әсірдегі саясат партияларының бағдарламаларымен салыстыруға да ке-леді. Жұрттың Исатайға еруінің себебі осы (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.). Жақсы болса алғаның Жарық сәуле шырағың. Жайма-шуақ өмірдің Ж а й л ы қ о н ы с, тұрағың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қоныс аударды [жаңартты]. а) *Басқа жаққа көшті, мекенжайын ауыстырды, қонысын өзгертті.* – Жігіттер, білесіндер ме, білмейсіңдер ме, қазақ халқында «ерулік беру» дейтін ғұрып бар. Сырттан біреуі көшіп келсе, тіпті ауыл ішінде қ о н ы с ж а ң а р т с а да, малдарын сойып, қонақасы беріп жатады (М.Сарыбаев, Ұят туралы.). Сүңгірдің елі қысы, жазы көшіп жүрген. Жаз-да кейде Қаратау өңірін, кейде Жеті Қоңырды жайласа, қыстап, Шудың қамысын пана-лайды, кейде Үш Көкшенің құмына қ о н ы с а у д а р а д ы (Т.Әлімқұлов, Шығ.). ә) *Жыл мезгілінің ауысуына байланысты жыл құстары мекендерін ауыстырды.* Оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстанның шөлді жазықтары мен тік жарлары немесе ағаштары бар тау бөктерлерін (ұяларын індер мен ағаш қуыстарына салады) мекендейді. Саны анықталмаған, бірақ жылма-жыл қ о н ы с а у д а р а т ы н құстарға бақылау жасау оның санының кеміп бара жатқанын көрсетеді (Қазақст. қызыл кітабы). Ұяға іздеп сан бар-дым, Кетіпті қ о н ы с а у д а р ы п. Кішкене балапандардың Өмірін қорғап, жан бағып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қоныс аудару. <лат. migratio> а) демогр. *Халықтың тұрғылықты мекенін, қонысын ауыстыруына байланысты көшіп-қонуы.* Жер-ге қоныстану, жерді шаруашылық мақсатта игеру, өндіргіш күштерді дамыту, нәсілдердің, тілдердің, халықтардың құралуы, араласып-құраласуы сияқты мәселелер осы қ о н ы с а у -д а р у м е н байланысты (ҚҰЭ). ә) б и о л.

Тіршілік ету ортасының өзгеруі немесе даму кезеңінің өзгерістеріне байланысты жануарлардың бір жерден екінші жерге орын ауыстыруы. Қазақстанда ұшып өтетін ақ тырналар тек Наурызым мен Қорғалжын қорықтарында ғана қорғалады. Ақ тырнаның *қоныс аудару* жолында орналасқан Торғай қорығын құруды тездету қажет (Қазақст. қызыл кітабы). Балықтардың *қоныс аударуы* н өрістеу деп атайды (ҚҰЭ).

Қоныс аударушылар. <лат. migrans> а) *Түрлі саяси, экономикалық жағдайларға байланысты бір өлкеден екінші өлкеге келіп, қоныс тебуші адамдар тобы.* Қазақ жеріне Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде *қоныс аударушылар* Ресейден көп келді. Одан кейін Ұлы Отан соғысы қарсаңында Қазақстанға Қиыр Шығыстан көрістер, Еділ бойынан немістер, Кавказдан шешен, ингуш, қарашай, балқар, қырым татарлары т.б. көптеп қоныс аударды. Тың игеру кезінде Ресей мен Украинадан т.б. республикалардан халық көп келді («Жас Алаш»). ә) б и о л. *Биосфераның әртүрлі құрамдас бөліктерінде суда, ауада, жерде жыл мезгілдерінде орын ауыстырып тұратын жеңіл заттектілер мен жануарлар.* Елімізге көктемде оңтүстіктен ұшып келіп, қара күзде кері қайтатын құстар тобы да *қоныс аударушыларға* жатады (Эксп. мат.).

Қоныс етті [қылды]. *Мекендеді, жайлады.* Арабтар – Арабстан жерін ерте заманнан бері *қоныс етіп* келе жатқан халық (Т.Тоқжігітов, Құран тур.). Жетелейді әр мезгілге шежірелер әрқилы, Қиялымның сағымдары көз алдымда шалқиды. Көре берем ғасырлардың сонау қиыр шетінен, Кең өлкені *қоныс еткен* моп-момақан халқымды (Қ.Мүсірепов, Раушан). Сен құсап сармасадай ілбиткен жоқ, Қаланың көшесінде жоқтық қысып, Алтай, Ертіс, Сыр-дария, Есіл, Жайық, Арасын *қоныс қылды* мірге жайып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мені-дағы ит жүгіртіп, құс салушы ем, Өлеңші өнерімді білдірейін. Қасқарау аз ел емес, алты болыс, Күнгей мен теріскейді *қылған қоныс* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кісі екен үй иесі бір қарт орыс, Ертеден бұл қаланы *қылған қоныс*. Баланы сүйеп алды отырғызып, Кедейдің күйігі үшін қылып намыс (О. Шипин, Дастан.).

Қоныс қалмады. *Қонысынан айырылды, тұрақтайтын мекені қалмады.* Терістік жақтағы жақсы жерлерді орыстың қара

шекпендері алды. Қазаққа орталықтағы Наурын деген құмнан басқа жарытып *қоныс қалмады* (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

Қонысқа таласты. *Жайлы қоныс үшін соғысты, қырғиқабақ болды.* Бір жағынан, патша хүкіметінің құралы болған орыс-казактарымен арпалысу, патша хүкіметінің құралы болған орыс-казактарымен жауласу, патшалардың саясатын жүргізген хандармен алысу; екінші жағынан, *қонысқа таласып* естек, қалмақ, түркімен секілді көршілермен жауласу; үшінші жағынан, өзара ру таластары – Кіші жүздің өткен тарихында кездесіп келеді де тұрады (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

Қоныс құтты [жайлы] болсын! т і л е к. *Жаңа мекенжайға көшіп келген адамға айтылатын тілек.* Жайларың, жеке *қоныс құтты болсын*, Өріске мал, қоймаңа алтын толсын. Көшелерің көркейіп, көркемденіп, Саясына сандуғаш, бұлбұл қонсын (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). – Суық тигізіп алыппын. Жатуым керек еді. Ал енді көшің көлікті, *қонысың құтты болсын!* (М.Тиесов, Дала перзенті). – Ассалаумағалайкүм. *Қоныс жайлы болсын!* Қырман тасысын! – деді Тоқтар қол беріп (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.).

Қоныс тапты. *Орналасты, жайғасты, орнықты.* Жердің де жесір қалып, сорасы ағып, Көрінген *қоныс тауып*, қора салып. Дүниеден қазақ деген атың өшіп, Жан-жақтан тарихыңды таласа жұрт! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Бұл үйден *қоныс тапқан* сері кілең, Пушкин кеп шығыпты елдің көңілінен. Мұңлы әні Татьянаның төгіліпті, Сыңғырлап Әйгерімнің ерінінен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қоныс тепті. *Келіп орналасты, орнықты.* Жасып осы поселкаға алғаш *қоныс тепкендердің* бірі еді (А.Байтанаев, Қансонар). Село біріне-бірі іргелес жатқан екі орманның аралығындағы кең алаңға *қоныс тепкен* (Н.Көшекбаев, Қарулас.). Қызғаныш-ау, үнсізсің ғой, көзің неге мөліген? Байқауымша, сен де *қоныс тепкенсің*-ау сол үйден? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қонысы аударылды. *Тұрақтамады, орнықпады.* Шығынға әбден батады. Бұл болмаса, онысы, *Аударылып қонысы*, Алыстан дәм татады (Абай, Тол. жин.).

Қонысы құт болды. *Жаңа көшіп келген жері жайлы, құтты, берекелі болды.* Елінде

Қарақыздың харап болдым, *Қонысы құт болмады* Қарасордың. Мұндай іс қылғанын еш естігем жоқ, Қазағы Кіші жүздің, Орынбордың (Ақмолла ақын, Жыр.).

Қонысынан ауды. *Басқа жаққа көшті, мекенжайын ауыстырды.* Құланыңды бауыздар желіге айдап. Құраныңның өртенер соры қайнап, Қайда барсаң Қорқыттың көрі болып, *Қонысыңнан ауарсың* «Елі-майлап» (М.Мақатаев, Шығ.).

Қонысы тарылды. *Мекен ететін жері азайды, тіршілікке қажетті жерінің көлемі кішірейді.* Ел өсіп, *қонысы тарылғанда*, бұл дөбі келген іс болды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Бір жағынан, орыстан көрген қысымшылық, *қоныстың тарылуы*, қоныстың тозуы; екінші жағынан, молдалардың, хожалардың, келімсектердің астамшылдығы елді Жәңгір ханға наразы қылды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Қоныс іздеді. *Малға жайлы, тіршілікке ыңғайлы орын іздеді.* Асан қайғы желмаяға мініп, жиһан кезіп, «Жер ұйық» дейтін ну орманды, көкорай шалғынды, сулы жер, қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын *қоныс іздейді* (Қорқыт.). Халық аузындағы сөзге қарағанда, заманда бірнеше жыл жердің үстін кезіп, еліне жау ала алмайтын *қоныс іздеген* (Х.Досмұхамедұлы, Аламан).

Құйрығы қоныс таппады. *Турақтап отыра алмады.* Ол абалаған талай төбетін жұмсап: «тіршіліктен үміті болса бұл арадан кетсін...» деп қайта-қайта сәлем айтып, мазамды ала берген соң, *құйрығым қоныс таппай*, «Сырымбет қайдасың» деп тартып бердім (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құт [құтты] қоныс. *Жайлы, берекесі мол мекен, тұрақ.* *Құт қоныс* қойны қайырлы, Алдымда Ақсу – Аюлы. Бұғылы мен Тағылы, Тарихтай жатқан жаюлы (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Құтты* бір *қонысына* ұсай ма әлгі, Құзарды аспан зәулім үш айналды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құтсыз қоныс. *Жайсыз, берекесіз мекен.* «Құттылар қашқан – жаудан, көшкен – жұттан» дегендей-ақ, Мұраттың ұлы сарыны – *құтсыз қонысты* тастау керек, кету керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Құтты қоныс етсін. *Тілек. Жаңа көшіп келген жері жайлы, ыңғайлы, берекелі болсын.* Арман жеңгей, мына орныңды *құтты қоныс етсін!* «Ел іші – алтын бесік»

деген, таршылық-кемшілікті көппен бірдей көресіндер (Н.Оразов, Достар).

Құтты қонысына қондырды. *Қызын тұрмысқа берді, ұзатты.* Ағыжанды кербез тоқал Ұмсындық *құтты қонысына қондырып* қайтты (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚОНЫС = е т. 1. *Минісу, отырысу.* Бәрінің жүзі де бап-байсалды. Атқа да үнсіз *қонысты* (Ә.Кекілбаев, Дала.). – Ал, жігіттер, атқа қоналық! – деген дауыстан соң бәрі де орындарынан тұрды. Ердің босатып қойған артқы айылын қайтадан тартып, атқа *қонысты* (Х.Елебекова, Үні кетпес.). 2. *Жайғасу, орналасу, тұрақтау.* Мал шашқан өнер емес болыснайға, Зұлымдық бұған келіп *қоныспай* ма, Сарып қып зұлымдыққа малды алмай, Құларсыз ақыретте терең сайға (Ақмолла ақын, Жыр.). Ақындық кеңшілікпен тел табысқан, Қос өнер – қос қанатым, ел *қонысқан*. Әрі жар, әрі сепшіл, Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, ар-намысқа (К.Салықов, Жезкиік).

ҚОНЫС-ЖАЙ з а т. *Мекенжай, орын.* Қаратау әлгі айтылған алтын бесік, аялы жер, атамекен *қоныс-жай* болғандығынан (С.Бақберген, Кентау).

ҚОНЫС-ЖҰРТ з а т. *Атақоныс, атамекен.* Өз басым Абай ағамыздың қала көшелерінде жүрген жолымен күнде өтем. Сіздер болсаңыздар, туған аулы мен жерін де, бастау-бұлағын да, *қоныс-жұрты* н да еске аласыздар (К.Оразалин, Абай.).

ҚОНЫСҚҰТТЫ: қонысқұтты айтысты. *тілек. Жаңа мекенің құтты болсын деген тілек айтысты, қоныстың құтты-берекелі болуын тіледі.* Қонысы қонған ауылдар бір-біріне барып *қонысқұтты айтыс* ады (Ә.Кекілбаев, Таңд.).

ҚОНЫСМАЙЛАР з а т. э т н. *Жаңа қонысқа көшіп келгенде, көрші-қолаңға жасайтын ырым.* – Кешке *қонысмайларға* келіңіз. – Жок. Келе алмаймын... Еменалы шақырып қойды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Әрине, *қонысмайларға* шақыратын шығарсыз, Жәке! – деді ол (К.Ахметбеков, Қыран.). Мұның бәрі де ишарат: шай қойындар, ет асындар. Отау үйлердің «*қонысмайлар*» біздікі – жастардікі дегендері (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚОНЫССЫЗ с ы н. *Қонысы жоқ; мекенсіз, жайсыз.* Оның бар ойы мынау жерсіз, сусыз, *қоныссыз* кедейлер қайда барып күн көреді, бұларға кім көмектеседі?! –

деп ойлады (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қазақ пен қарақалпақ бастан егіз, Аралас қашаннан-ақ жатқан елміз. Жері жаз, Суы тұнық болғанымен, *Қоныссыз* з қор болады шалқар теңіз (Айттыс).

ҚОНЫСТА = е т. *Мекендеу, орналасу, тұрақтау*. Көк төбе, Үшқарқара – жер жан-натын. Өзінің өлкесіне қосады Іле. Сол жерді *қоныстаған* Албандағы, Болған іс кеше мұнда осы әңгіме (І.Жансүгіров, Шығ.). Мұқан, сенің жұлдызың таныс маған, Шығысында аспаннның *қоныстаған*. Сол жұлдыздан бір ғажап үн келеді, Қазақ атын шақырып, дауыстаған (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). *Қоныстайтын* бабалар құмға барып, Үңілетін құдыққа құмған алып. Құмға оранып өмірді ашатын да, Жабатұғын өмірді құмға оранып (М.Мақатаев, Шығ.). Қазанға біраз Әли *қоныстады*. Жан ашып жарлы-жалшы болысқаны, Қалтаға түссе де ақша, алғыр Әли Ойында жүрді оның орыс шалы (О.Шипин, Дастан.).

ҚОНЫСТАН = е т. *Қоныс ету, қоныс тебу, орналасу*. Одан бұрын Құлыстай аталатын бұл өлке қазақ пен қалмақтың итжығыс түсіп жүрген кезінде, бір-бірінен кезек тартып алып, алма-кезек *қоныстанып* келген жайылым-мекені еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Бабаларым, басқан ізің өшпейді, Құт жайлады жұт шарпыған төскейді. Кең далаға бақыт тілеп Алладан *Қоныстанды*, қазақ енді көшпейді (К.Салықов, Жезкиік). Ыбырайдың жастай елге жаны ашыған. Кетіріп таласты елдің арасынан, Оқуға облыстың ортасы деп, Торғайдың *қоныстанды* қаласынан (О.Шипин, Дастан.).

ҚОНЫСТАНДЫР = е т. *Орналастыру, орнықтыру*. Бір-бірінен үйренсін деген жақсы ниетпен екі бригаданы осылай жақын *қоныстандырып* ты («Қазақст. әйелдері»). Қазақтарды сондай бір дархан, ырысты алқапқа *қоныстандырып* кетсем деген ізгілік арманына ол бәрібір жете алған жоқ. Дүниенің төрт бұрышын шарлағанмен, Жер ұйық табылмады (З.Серікқалиев, .. Ақыл.).

ҚОНЫСТАНДЫРУ *Қоныстандыр етістігінің қимыл атауы*. Ендігі мәселе көшпелі ауылдарды тез *қоныстандырудың* практикалық шарасына кірісуде ғана қалды (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Сол себепті де біз шопандарды бір жерге шоғырландырып, үлкен елді мекендерге жақын *қоныстан-*

дыруды мақсат етіп қойдық («Қаз. әдеб.»). 1911 жылы жетінші июньде *қоныстандыру* мекемесінің басқармасы (переселенческое управление) қызметке алынады (З.Шашкин, Тоқаш Бокін).

ҚОНЫСТАНУ *Қоныстан етістігінің қимыл атауы*. Орыс шаруалары қалаған жерлеріне қазық қағып *қоныстануда* (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Уәлиханның Сырымбет тауына қоныс салуы, тоқалы – Айғанымның тілегін орындаудан шыққанын, біз осы шығарманың бірінші кітабынан білеміз. Оған *қоныстану* Уәліге оңайлыққа түспеген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Құнанбай Бердіғожаға кезінде қолдан келген жәрдемін, жақсылығын аямаған, *қоныстануына* жер шұрайы Архатты береді (А.Әуезов, Бала Мұхтар). Еділдің бойындағы кең тоғайларды, теңіздің жағасындағы қалың нуларды қазақ әуелгі уақытта емін-еркін *қоныстанушы* еді (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Қоныстану тығыздығы. а) демогр. *Халықтың белгілі бір аумақта қоныстану деңгейі, аумақ өлшеміне шаққандағы тұрғылықты халық саны*. Өндіріс орындарының ашылуы, өнеркәсіптің, ауылшаруашылығының дамуы, кен байлықтарының табылуы т.б. факторлар *қоныстану тығыздығына* әсер етеді (ҚҰЭ). ә) б и о л. *Құстардың, жануарлардың белгілі бір аумақтағы орналасу шамасы*. Сирек, таралу аймағы шағын. Зайсан ойпатында таралған, құмның барлық типтерін (таза шағылдардан басқа) мекендейді. Кейбір жылдары *қоныстану тығыздығы* 1 га-да 10 және одан да көп басқа жетеді (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚОНЫСТАНУШЫ з а т. *Мекендеуші, тұрақтанушы, орнығушы*. Осы көше түгел жаңа *қоныстанушылар*, әр ұлттың адамдары бар, тату-тәтті көршілерміз (З.Иманбаев, Айналайын.). Бұл, әрине, жер иесі, қазақ елінің қалауымен де, *қоныстанушы* қарашекпеннің тілеуімен де жүргізілген іс емес-ті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Арыққа су жүрді, аптап арыны басылды. Әуелі осындағы жастардың үйгіштері, содан кейін басқа жұрт келе бастады. Жаңа *қоныстанушылардың* дені – Арыс, Шаян, Қаратас аудандарының қазақтары (Ә.Жәмішев, Армысың.).

ҚОНЫСТАС с ы н. *Көршілес, іргелес; қонысы бір.* Балталымен *қоныстас* бола алмаймын Тоқсан мыңды бір жауға берсем-дағы (Батырлар жыры). Қызайға үйден шықтым июнь айда, Ауылым Сайрам көлі деген жәйда. Қожағұл Еміл елі әміршісі, Отырмыз бір *қоныстас* Жатқанбайда (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қоныстас* біз – құтымбет, сен – бегімбет, Қашаннан қатар өскен терезем тең. Ұрды деп бұл үшеуі жылап отыр, Қалайша таяқ жеді жалғыз сенен? (О.Шипин, Дастан.). Туысқан біз Атығай, Қарауылмыз, *Қоныстас* керей, уақ бір ауылмыз. Сәулетті Советімдей сыйлаған жоқ, Ақын мен балуанды патша жауыз (Ғ.Малдыбаев, Желдірме). // *Көршілес, іргелес отырған адам.* Ойда орыс, өрде қытай *қоныстас* ым, Ауылым бар Ауғанға да Теуіп барған (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚОНЫСТАСТЫҚ з а т. *Қонысы бірлік, мекендестік, көршілестік.* Өз жақындығы *қоныстастығы* бұзыла бастады (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚОНЫСТАТ = е т. *Қоныстандыру, орналастыру.* Таулы ауылдың үстінен өте қалса, Алып ұшқан, жат жерге *қоныстатқан* (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

ҚОНЫСТАТУ *Қоныстат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жаңа орынға *қоныстату*.

ҚОНЫСТАУ *Қоныста етістігінің қимыл атауы.* Бірер ұсақ-түйек мал ұстағысы келген адам поселканың орталығынан көрі шетірек *қоныстауды* қалайтын әдет бар (А.Байтанаев, Қансонар). Ертегі болған Домбай да, Осы жерді іздеп ыңғайға, *Қоныстауға* меңзеген (Жамбыл, Шығ. жин.). Көрген соң кітабынан осыны енді, Анайы Көштасыпты іздеп келді. Көштасып нештікіне кеткен екен, Қайсардан *қоныстауға* аулақ жерді (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚОНЫСТАУШЫ з а т. *Қоныс аударушы, орналасушы.* Ол Мордовиядан жиырма семья жаңадан *қоныстаушыларды* бастап алып келді (Ә.Нұршайықов, Тың астығы).

ҚОНЫСТОЙ з а т. *Жаңа үйге кіру қуанышына арналған той-думан.* Оның бөлмелерінде теңіз жобасын сызатын институттың қызметкерлері *қоныстой* өткізіп жатыр («Қаз. әдеб.»).

ҚОНЫСТЫҚ с ы н. *Қоныс боларлық, мекендік.* – Мұқа, қалай, *қоныстық* жер таптыңыз ба? – деп одан колхозшы-

лар жайлау жайын жапа-тармағай сұрап жатыр (С.Мәуленов, Жер нәрі). // *Қоныс боларлық мекен.* Сендерді күтеді-ау, Көкорай мекен-жай *қоныстық*. О, бақытты үйректер Бағытың – Оңтүстік (Т.Бердияров, Көгілдір.). Дегенмен жаңа *қоныстықтардың* жақсы қасиеттері апамды көңілдендіре бастады. Жергілікті ақын кеткен соң той асына жиналғандардың үлкені есепті «қысылмай отыра беріңдер» деп лұқсат берді (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар).

ҚОНЫСШЫ з а т. ж е р г. *Көрші, қоңсы.* Үйің жаман болса да, *қонысшың* жақсы болсын (Мақал).

ҚОНЫШ з а т. *Етік, мәсі, пима, тағы басқа аяқкиімдердің балтырды жауып тұратын бөлігі.* – Көшіртіп алдым, – деп Тұрсынбай оған етігінің *қонышына* төрт бүктеп тыққан қағазды ұсынды (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Бір дружина жігіттерге башмақ берген екен, бірақ бұлар орманда, қалың қарда, сазда киюге жарамайды, шолақ *қоныштан* қар, су құйылады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Басында желін қапша жапырайылған қара елтірі тымағы, аяғында сыдырма қып тіккен байпағының *қонышы* салпылдаған жуан саптама етігі, қолында өрімі түйе мұрындық ырғай сапты қамшысы бар (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). Тор алдына бара бергеніңде екі сұр жылан ысылдап келеді де, екеуі екі жеңіңнен кіреді, қойныңнан шығады, қойныңнан кіреді, *қонышыңнан* шығады (Қаз. ертег.).

Жуан қоныш. *Ауқатты, әлді.* Мойнына құрық түспей тағы өскен жылқы тәрізді, әбден бетімен кеткен ауылдың *жуан қоныш* дөрекі байы ызадан өзін-өзі ұстай алмады (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Кең қоныш. *Етек-жеңі жиылмаған, қамсыз; кеңпейіл.* Әрине, жаман тымағын баса киіп келген *кең қоныш* дала жігіттері елдерінен ру жігінен бастап шұбалған ескі мінез әдет-ғұрыпты өндіріске бірге ала келіп еді (І.Омаров, Шабыт шалқары). Үй сыртында үшеу отыр. Ортасында – *кең қоныш*, қаба сақалды еңгезердей кісі (С.Әлжіков, Көрі сайтан). *Кең қоныш* қазакеңнің баласымын, Ескілік, жаңалықтың арасымын. «Аталсаң ауылыңмен» деген мақал, Бұзайын елдің неғып рәсімін (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

Қонышынан басты. а) *Етікті дұрыс кимей, сіресінен басты.* ә) *Еркін жүріп-*

тұрды, ойына келгенін істеді, шалқыды. Қолдан келіп тұрғанда, аз күн болса да қоныштан басыйық (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Сондай-ақ болыс-билері де бөз-баяғыша дүниені қонышынан басып жүріп жатыр (Ә.Қалмырзаев, Ар.). Қолымнан келеді, қонышымынан басам деу асылық (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қонышынан кешті. Белшесінен баты. Қалың кара жусанды қонышынан кешіп Отырар даласын жаяу аралап келе жатқан Иланшы Қадырхан осыны ойлады (Д.Досжанов, Жібек.). Григорий қасындағылармен бірге балшықты қонышынан кешіп, Игнаттың үйіне тақап қалды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қысқа қоныш. Жоқ-жітік, кедей, қолы қысқа. Қоңырат қысқа қоныш болсамдағы, Тотия сендей қызға басқан ізім (Айтыс).

ҚОНЫШБАУЛЫ с ы н. Етіктің, шұлықтың қонышын жоғары ұстап тұратын бауы бар. Қазіргі аяқкиім үлгілері арасында әйелдерге арналған етіктердің қонышбаулы түрлері көп ұшырасады («Лен. жас»).

ҚОНЫШҚАЛЫП з а т. к ә с. Аяқкиімнің қонышын тігуде пайдаланылатын қалып түрі. Бұрын қалыпты кепкен, толымды қайыңнан етікшілердің өздері шауып алатын. Қазір неше түрлі қалыптарды кәсіпорындарында істеп шығарады. Саптама етіктің қонышын қалыпқа салып керіп қатырады. Мұны қонышқалып дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОНЫШТЫ с ы н. Қонышы бар; қонышы ұзын. Әдеттегі қысқа қонышты табанына... шеге қаққан ауыр етіктерімен батпақты сылп-сылп кешіп келе жатқан екі жендет бұлардың тұсына келіп тоқтады (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Аяғында ұзын қонышты жып-жылтыр кара етік. Омырауында бір сары, бір ақ медаль (М.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Аяғына қонышты бәтеңке киген ұзын бойлы ақ құба жігіт өзіне жақындаған сайын көзге жылы ұшырап барады (Б.Тоғысбаев, Асыл.).

Жуан қонышты. Ауқатты, әлді. Жуан қонышты, кең шекпенді болғанымен, мал баққан кара қазақ емес екеніңіз, жүрісіңізден де, сөз саптауыңыздан да көрініп тұр (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Кең қонышты. Етек-жеңі жиылмаған, қамсыз, кеңпейіл. Кең қонышты қазағыма Атом сырын ашқызған. Жер-жаһанның базарында Алшаң-алшаң басқызған (Ғ.Жұмабаев, Алтын.).

ҚОҢ з а т. 1. Малдың сауыры; сауыр еті. Кей ерді сом қосылған дейміз тәуір, Атқа жайлы болса да кісіге ауыр. Бір желгізбей, астыңа тақ-тақ етіп, Мініп алсаң қылады қоңды жауыр (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Ала күшік шаңқылдап Қалар емес соңынан. Бір жүгіріп, бір құлап, Тер құйылды қонынан (М.Хакімжанова, Ана.). 2. Адамның жамбас сүйегі маңындағы еті. Қонынан найза салады, Сөйтіп кегін алады. Қобыланды сынды еріңіз Шоңқайып аттан құлады (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Кешегі Токпамбеттегідей қоңдарын түріп қойып, жалаңаштап тұрып, сазайын беремін! – деді (М.Әуезов, Абай жолы). 3. ауыс. Қүйі, семіздігі. Ол жиырма мыңға жуық малды түгел аралап қонын көрді (Е.Естаев, Өмір.). Қоны болмаған ат жегілген арба ылдиға қарай зырылдаса, өрге келгенде шиқылдап, жүйке шағады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). 4. ауыс. Құнар, шұрай. Ылғалға мол қаныққан жер қоны сауырына ыстық тиісімен дүр көтеріле көктеді (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Қоң алды. Ет алды, семірді. Шүйгінді көрмей мал қона алмайды, малдың қоңын көрмей малшы да жадырамайды (Б.Токтаров, Тауда.).

Қоң бітті. а) Семірді, оңалды, шыр бітті. Жазымен мініп, жалғыз атыма қона бітірмеді, жайлаудан тұралап келді (А.Токмағанбетов, Шығ.). ә) Тұрмысы оңалды, әлденді. Ол – бірер жылдан бері Құлтай қазіреттің екі баласымен байланыс жасап, қона бітіп қалған адам (З.Ақышев, Ақбел).

Қоң бітірді. Әлдендірді, жағдайын жасады. Күшің барда қарашаларыңа қона бітірмей шеңгелінде сығып ұстағайсың (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қоң ет. Сауырдың, санның қалың еті. Момындар жүр зар жылап, Қоң еттері жалбырап. Жасаған ие, өзің тап Елді осындай қылғанды (Шәкәрім, Өлеңд.). Пулемет атқылап, оқтарын су бетіне шортаңдата сеуіп-сеуіп қояды. Санымның қоң етін шым ете қалды (Б.Момышұлы, Москва.). Алыстан салған найзасы, ту сыртына бір тиді, Сегіз көздің қоң еті, Кере қарыс жыртылды (Жамбыл, Шығ.).

Қоң етін кесіп [ойып] берді. Шынайы таза достық істеді, жанын аямады. Әміренің адамшылығы аса зор еді. Барынша әділ, Жүректі еді. Қаннен-

қаперсіз, қалай болса, солай жүретін. Дүние үшін қабақ шытып, бір тарықпайтын. *Қоң етін кесіп беретін*. Жомарт еді (А.Жұбанов, Замана.). Жолдасыңа *қоң етіңді ойып беруден* тайынбайтын батылсың да, жомартсың (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Жолдастарына қадірлі, өйткені жолдасына *қоң етін ойып бергендей*, өтірікке де жоқ, бір сөзді жігіт (С.Сейфуллин, Әңгім.).

Қоң жинады [жиды]. а) *Ет алды, семірді*. Қатты қалжырап титықтап келген аттар да *қоңын жинап* қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сәл кідірістен соң, әлгі әкелген түйесін рабадтағы түйекештің алдына сал, *қоң жинасын*, – деді (Д.Досжанов, Жібек.). ә) *Әлденді, жағдайы жақсарды, күйленді*. Бір-екі жылдан кейін Барлыбай *қоң жиына* бастады (З.Шүкіров, Қиын түйін). Тәңірберген дереу Ебейсінді шақырып алды. Бұл күнде Ебейсін ептеп *қоң жия* бастаған (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қоңын бермеді [бере ме]. *Арықтамады, жүдемеді*. – Осы, тегінде, уайымдау дегенді де білмейді ғой деймін? Уайымсыз адам өмірі *қоңын бере ме?* – деді ол (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қоңы таймады [түспеді]. *Арықтамады, жүдемеді, күйін төмендетпеді*. Сырт қарағанда, бұларды қыс көрген мал деу де қиын – күзгі *қоңы таймаған* (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Аздан соң Сапар әңгімешілдігіне басты. Бұл алыста жүріп қайтқанмен, *қоңы түспеген*, қайта бұғағы салбырағандай. Көбіне көңілді сөйлейді (Ұ.Доспанбетов, Ел есінде).

Қоңы түзу [түзулеу]. *Күйлі, семіз*. Зу ете түсетін машина өз алдына, *қоңы тқзу* белді атпен қатынас жасау да оңайға соқпады (Тарту). Басқалардан *қоңы тқзулеу* бір-екі өгіз үлесін лезде тақырлай тауысып, бас жібін үзе-мүзе әлсіз тайыншалардың арасына кіріп кетті (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚОҢАЙ = е т. 1. *Ет алу, семіру*. Қазір тақымын жазып, ерге жайғаса отырған кезде, атының *қоңайын* қалғанын байқады (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Еңбекшіңді қайнатар, Еңбегіңді жайнатар, Арығың құнар, *қоңаяр* (І.Жансүгіров, Шығ.). Ал бөлек бағылған қозылардың күйі, әрине, ондай болмады. Олар еркін жайылып, *қоңайын*, күзде қайтадан кем болмай шыға келеді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жұттан аман қалған мал көкке тойынып, тез арада *қоңайын* кетті

(С.Омаров, Дала.). 2. а у ы с. *Оңалу, тыңаю, әлдену*. Сол жылы ел тұрмысы түзеліп, жұрт *қоңайын* қалды (С.Жүнісов, Жапанда.). Сарыбастауда бөтен біреудің үйінде жүргендей емес, нағашым үйіне келгелі көңілім өсіп, *қоңайын* қалдым (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚОҢАЙТ = е т. *Семірту, еттендіру*. Бір жағы мына тірсегі дірілдеген қара өгізді ила-лап жеткізіп, ағайынның біріне *қоңайтын* бер демек (М.Қуанышбаев, Кек.).

ҚОҢАЙТУ *Қоңайт етістігінің қимыл атауы*. Шағылыс науқаны қарсаңындағы Шопанның жауапты міндеті – саулық қойды тез оңалтып, *қоңайту* (Тарту).

ҚОҢАШ з а т. с ө й л. *Тұрткі, мүшек*. Аралдың бұл *қоңаш* көрген күйін мұғалім ағай жақсы ұқты (Ә.Қалдыбаев, Мишка.).

ҚОҢАШТА = е т. *Жан-жақтан тиісу, мүшектеу*. Балалар оны ду етіп *қоңаш-та* п ала жөнелді (Б.Соқпақбаев, Жексен). – Әні, бұлар ылғи осылай. Кісіні жазғырғанда өстіп текке *қоңашта* п күйдіреді ғой (К.Ахметбеков, Ақдала). – Сыртынан «шымшыққа шырылдаған неме» деп *қоңашта* п отыратын отағасы да бұл жолы нағып жайылып төсек бола қалғанын қайдам, – деп кемпір ерінін сылп еткізіп қояды (К.Баялиев, Нөсер).

ҚОҢАШТАУ¹ с ы н. *Аздау, шағын*. Биылғы астықтың да *қоңаштау* болғаны судың тапшылығы емес пе? (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚОҢАШТАУ² *Қоңашта етістігінің қимыл атауы*. Тықылдақ сары қыз содан кейін мені *қоңаштауын* қойған болатын (Б.Қыдырбекұлы, Ұры). Ал ел ішінде қалған жұрт жастайынан сөз үйренген «ауыл баласын *қоңаштауға* кимады, ата жұрты белгісіз келімсекке» тоң-торыс мінез танытты (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚОҢАЮ *Қоңай етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Қоңаюға* айналды.

ҚОҢДАН = е т. 1. *Семіру, ет алу*. Төлдерін бөліп алғаннан кейін саулықтар тез *қоңданады* (Абзал жандар). 2. а у ы с. *Қор жию, әлдену*. Арын үйінің қалаға әбден орнығып, *қоңданын* алған кезі болатын (З.Ақышев, Ақбел.). Айдардан айналасы азғантай үйі, *Қоңданын* он-он бес жыл біткелі күйі. Үйреніп егін салып мұжықтардан, Болғаның кеше емес пе дәулетке би (И.Байзақов, Құралай.).

ҚОНДАНДЫР = е.т. *Семірту, ет алдыру*. Жаман отарды *қ о ң д а н д ы р ы н*, қатарға қосу үшін көп күш, малдың жайын білу керек (С.Мыңжасарова, Замандас.). Екіншіден, биыл туған жас төлді ерте бастан *қ о ң д а н д ы р ы н* алып, қысқа қорықпай-үрікпей әзір енгізуді көздеген (М.Дүзенов, Әке болғым.). Қай малды болмасын, ойдағыдай *қ о ң д а н д ы р ы н*, семірту үшін өріс керек (Т.Айнабеков, Алғы шепте.).

ҚОНДАНДЫРУ *Қоңдандыр етістігінің қимыл атауы*. Жазда семірмеген малды шөптің буыны қатқан кезде – күзде және қыста – жайып *қ о ң д а н д ы р у* қиын («Жетісу»). Жалғыз өзі болса асханадан ішіп жүре берер еді, жолдан келген Асқар бар, асыл тамақ ішкізіп, *қ о ң д а н д ы р у* керек (З.Шашкин, Теміртау).

ҚОНДАНУ *Қоңдан етістігінің қимыл атауы; семіру, еталу*. Шілде өтісімен қойдың *қ о ң д а н у ы н а* назар аудару керек (Шопан сырласы). Күтімі қаншама жақсы болғанымен, қыстан шыққан мал ғой, көктем шуағында көкке бас қойып, *қ о ң д а н у ғ а* бет алған (Ер есімі.).

ҚОНДЫ с ы н. **1.** *Семіз, етті; арық емес*. Боталаған інгендер де, шөгерілетін буралар да күйлі, *қ о ң д ы* болуы қажет (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). – Қойы күйлі болса, қозы сыйлы болады, – дейді Жүргенбай біздерге *қ о ң д ы* қойларды қолымен нұсқап көрсетіп (С.Мәуленов, Жернәрі). Аңшылық – әуелінде қандай тәтті, Еркіндік, кім жек көрер салтанатты. Бұл күнде *қ о ң д ы* тұғыр табылса да, Аздан соң желдіктерсің жауыр атты (Шәкәрім, Өлеңд.). **2.** а у ы с. *Ауқатты, күйлі*. Менен көрген залалы жоқ. Қойма ұстадым, *қ о ң д ы* тұрдық. Қолымнан келгенше Төлештің туған-туыстарына да жәрдем бердім (К.Қазыбаев, Аманат). – *Қ о ң д ы* сы да, қара шаңырағы да сонау шеткі үй, – деді Сәкеннің екінші жолдасы (Т.Әлімқұлов, Туғанауыл.). // *Ауқатты, күйлі адам*. Ол өзі мұнда кейін келген, осылардың ішіндегі ең *қ о ң д ы* с ы болатын (Т.Ахтанов, Боран).

Қонды көмір. к е н. *Көмірленудің нақтылы дәрежесіне сәйкес келетін, яғни метаморфизмнің III сатысы жағдайында қалыптасқан таскөмір түрі*. *Қ о ң д ы* көмірдің тығыздығы 1,15–1,25 г/см³; жану жылуы 8400–8600 ккал/кг; біріктістік мөлшері 15–35 мм (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОНДЫҚ з а т. *Жамбас тұсындағы еті қалың жер, сауыр*. *Қ о ң д ы* қ т а -

р ы н май басқан, Шудаларын шаң басқан (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). Ақсақалмен амандастық, Шын жүректен қолын алдық, *қ о ң д ы* ғ ы н а қол батпаған, қойларына қайран қалдық (Қ.Сатыбалдин, Бақытты ұрпақ).

ҚОНДЫЛАУ с ы н. **1.** *Семіздеу, еттілеу, күйілеу*. Бала Имаш бір күні өріске шыққанда, байдың *қ о ң д ы* л а у қойын сойып, жасырын түрде етін үйіне әкеліп еді (С.Алдабергенов, Асу). Қадірлі қонақ келгенде *қ о ң д ы* л а у қойдың сойылатыны белгілі. Бүгін де солай болды («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Ауқаттылау, әлділеу*. *Қ о ң д ы* л а у тұратын Алдаберген басында мойынсерікке қосылмап еді, енді қысыла отырып, қабылдауға өтініш жасады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚОНДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Семіздік, күйлілік*. Көз алдында, қара нардың ізімен көш жосылып тартып келе жатқан. Құдайға шүкір, жүк артқан нарлардың көбі *қ о ң д ы* л ы қ т а н болар, бел бермеген кез (С.Ерубаев, Білте шам.). Ауыр салмақ тартқан өгізшелер ойдағыдай *қ о ң д ы* л ы қ - н е н қабылданды (Е.Мырзахметов, Медет). **2.** а у ы с. *Құнарлылық, шұрайлылық*. Әуелгіде су жеткілікті болды, жер *қ о ң д ы* л ы ғ ы әсер етті. Әйтеуір ортақ қырманға ақ күрішті тау ғып үйіп бергені рас (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОНДЫРАҚ с ы н. **1.** *Әлдірек, күйлірек*. – Сенің құсың әлі де *қ о ң д ы* р а қ менің байқауымша, – деді ол (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). **2.** а у ы с. *Ауқаттырақ, байырақ*. – Онда мен бір *қ о ң д ы* р а қ қызға үйленетін болдым ғой, – деп Болат та әзілмен жауап беретін (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚОҢҚ е л і к. *Келіспей, наразы болғанды дуңқ етіп сөйлеп білдіретін сөз*.

Қоңқ етті. *Келіспеушілігін, наразылығын, күдігін дуңқ етіп сөйлеп білдірді*. – Мектеп пен милиция қайда, олар немізді бітіреді? – деп бір *қ о ң қ е т т і* де, аяғын маң-маң басып жүріп кетті жуантық («Қаз. әдеб.»). Сол кезде мен иығынан тартып қалдым. – Тоқта, бір сұрағым бар. – Немене? – деп *қ о ң қ е т е* түсті (Ә.Омарбеков, Кәрлен кесе). Құты түскен батыр, маңындағыларға қарап ойланған да жоқ, *қ о ң қ е т т і*: – Ішінді ұрайын, қыпшақ шақырса, осынау атығай-қарауылдан басқа біреуді көрмеп пе? (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚОҢҚА: *қоңқа мұрын*. с ө й л. **Қоңқақ мұрын**. Хасеннің қасында кішкене скамейка-

да алыстағы Орал қаласынан келген *қ о ң қ а м ұ р ы н*, ұзын мұрт казак есаулы Петух отыр (М.Қаратаев, Далада.). Алда үйлері жамырап жатқан селоға, артта қалып кеткен далаға кезек көз жібере тұрып, *қ о ң қ а м ұ р ы н ы - м е н* насыбай ііскеді, дауыс шығара түшкірді (Ж.Жұмақанов, Қарақөз.).

ҚОҢҚАБАЙ с ы н. с ө й л. қарап. *Кеудемсоқ, қоқаңдай беретін (адам)*. Атақты Әбдіғанап, Таутабайлар Жарамсақ жампаң қағып жүр талайлар, Омардан Алмасұлы бұйрық күтіп, Құр кеуде қоқақтаған *қ о ң қ а б а й л а р* (Н. Ахметбеков, Амангелді).

ҚОҢҚАЙ з а т. ж е р г. *Асықтың тұмсығынан шанышылып тұрған жағы, омп*. Таптап жібергенде асық *қ о ң қ а й* түсті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҢҚАЙ= е т. *Үлкен көріну, сораю*. Қалың қабақты мұрны *қ о ң қ а й ғ а н*, көп сөйлемейтін Жайбасар мінезге де өте ауыр еді (С.Бегалин, Сәтжан). Азып-жүдеген адамның мұрны *қ о ң қ а й ы н*, үлкен көрінеді екен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Түрің құрсын! – деді мұқатқандай үнмен. – Не боп кеткесің сонша, мұрның *қ о ң қ а й ы н*, ұртың суалып, Әлде жас әйелің күндіз-түні отынсуға салып қоя ма? («Қаз. әдеб.»).

ҚОҢҚАЙМА с ы н. с ө й л. *Қоңқайған, қоңқайып қалған*. Сән-салтанат сөз болғанда, баяғы шоңқайма етіктер мен *қ о ң қ а й м а* етіктер, саптама етіктер мен қайтарма етіктер қатар түзеп, бәсекеге түсті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Емберген семіз ала аттың шарбаққа байлаулы тізгінін шешіп, жасыл сырлы *қ о ң қ а й м а* доғаның шығыршығына байлады (Р.Әутәліпов, Той тарқар).

ҚОҢҚАҚ с ы н. *Дөңкиген, көтеріңкі, үлкен*. *Қ о ң қ а қ* та кесек тұлғалы, мінезі морт, анық ал кеуденің өзі болғанымен, ағасынан гөрі ептеген сұңғыла, бақай қулығы бар жігіт (З.Жәкенов, Таң самалы).

Қоңқақ мұрын. *Ортасы дөңес, көтеріңкі, сарайған мұрын*. – Қойғанда қайте қоярсың? – деп *қ о ң қ а қ м ұ р ы н* сепкіл бет жігіт, тасты бармағына қыстырып, қолы дірілдеп отыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өндірішегі сарайған қапсағай қара кісінің *қ о ң қ а қ м ұ р ы н ы н ы ң* қыр арқасы күнге шағылысып, жылт-жылт етеді (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚОҢҚАҚТАУ с ы н. *Мұрны дөңестеу, сарайған*. Басына сұрғылт шапан жамылған, бетінің жарымын бүркеңкірей түскен,

орта бойлы бір қыз кірді. Мұрны *қ о ң - қ а қ т а у*, қара торы көрінеді (М.Әуезов, Абай жолы). Нұрғали мұрны *қ о ң қ а қ т а у*, жұқа өңді, бойшаң сары жігіт (Б.Аманшин, Көкжар). Мұндай кездерде *қ о ң қ а қ т а у* мұрны қусырылып, көзінен біреер тамшы жылы жастың өңіріне үзіліп түскенін де байқамайтын (Е.Салихов, Алақан).

ҚОҢҚАЛА= е т. *Қаумалау, дүрлігу*. *Қ о ң қ а л а ғ а н* көп жаман. Орағымды өлтірдің Долой-долой матпенен! (Мұрат, Өленд.).

ҚОҢҚАШ с ы н. с ө й л. *Қоңқақ, дөңес*. Басын көтеріп алса, *қ о ң қ а ш* мұрын, көзілдірікті, ұзын тұра студент ыржия қарайды (З.Шашкин, Сенім.). *Қ о ң қ а ш* мұрын, жар қабақты, елегізген акын дәл қарт бүркітке ұқсайды (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Тоғысбектің қасындағы бетінен майы шыққандай жылтыр, *қ о ң қ а ш* мұрын қараның ашқарақ көздері келіншекті ішіп-жеп қарайды (Л.Құрманбаева, Қыраным.).

ҚОҢҚАЮ *Қоңқай етістігінің қимыл атауы*. ≈ Мұрынның *қ о ң қ а ю ы*.

ҚОҢҚИ= е т. *Мұрны сораю, дөңестену*. Есімде ең берік қалған шешеннің біреуі арық, ұзын денелі, мұрны *қ о ң қ и ғ а н*, көздері кішірек қоңыр өңді бала жігіті (С.Мұқанов, Есею жыл.). – Анау төсекте жатқан мұрны *қ о ң қ и ғ а н* сары бала өзіңнің інің (Е.Мырзахметов, Медет). Апырай, көрші биыл жүдеген-ақ екен. Жағы пышақ жанығандай, *қ о ң қ и ғ а н* мұрны ғана қалып ты, – деп еді апасы (М.Сүндетов, От іші.).

ҚОҢҚИЮ *Қоңқи етістігінің қимыл атауы*. ≈ Мұрны *қ о ң қ и ю*.

ҚОҢҚЫЛДА= е т. **1.** *Қорс-қорс етіп, мұрнын тарту, жыламсырау*. Бұлардың сөзіне енді ғана көңіл бөліп, елең ете қалған Рүстем: – Ата, құла жорғаға мен мінейінші! – деп *қ о ң қ ы л д а й* жөнелді (С.Ғаббасов, Өскен.). *Қ о ң қ ы л д а п* немересі де жылайын деп еді, мен көтеріп алдыма алып уаттым (А.Лекеров, Түз гүлі). Құшақтаса кеткен Үміт пен Меңдеш біресе күледі, біресе дауыстары дірілдеп, кемсең қағады. Сонда да иба сақтағыш Үміт бетін қашқақтатқанына қояр түрі жоқ, Меңдеш *қ о ң қ ы л д а п* айырылар емес (Б.Аманшин, Жар мұңы). **2.** *Қоңқ-қоңқ ету, ренжу*. – Жұрымың құрғыр-ау! Оны неге тастап кеттің? Қасқыр жеп қойса қайтесің, – деп, қойшы *қ о ң қ ы л д а п*, жер-жебіріне жетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әлтай интернаттың

өшмүшкедей нормалы нанын місе тұтпай *қ о ң қ ы л д а н*, сабақ біткенше әрең шыдайды (Ш.Мұртазаев, Интернат.). **3. а у ы с.** *Құңкілдеу, көңілі толмау.* Хадиша мұндай сөзге қанағаттанбай, біраз күнге шейін *қ о ң қ ы л д а н* жүруші еді (С.Алдабергенов, Жаңа.). – Көкімтай, саған Сейіл *қ о ң қ ы л д а н* жатыр ғой, – деді Рүстем ертеңінде күлмендеп, – *Қ о ң қ ы л д а м а қ* түгілі қикылдап қалсын! (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Қыз. жігіт.). Аусар қозғалған жоқ, жүрегі сазып, іші *қ о ң қ ы л д а ғ а л ы* қашан, әйтсе де, шыдап бағуға тырысты. Бағана оянған бетте-ақ кешегі оқиғаны түгелдей тағы бір ойластырған (М.Ысқақбаев, Ұят туралы.).

ҚОҢҚЫЛДАУ *Қоңқылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОҢҚЫШ с ы н. *Қоңқақ, қоңқаш.* Зелімнің көк сия төгілгендей секпіл басқан *қ о ң қ ы ш* мұрнының өзі сүйкімді көрініп кетті (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚОҢСЫ з а т. **1.** *Құнкөрісі нашарлау, әл-ауқаты аз адамдар, кірме.* «Осы үйді сорлы қылуға мен себеп болдым-ау» деп, адам боп, қойшының, *қ о ң с ы н ы ң* қызы боп жаралғанына өкінді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құрметінді білмесе жалғыз басың, Сен – бір *қ о ң с ы*, жоқ болған қарындасың. Дос пенен дұшпаныңды айырмаса, Болса да алған жарың, ол – бір қасың (Ақмолла ақын, Күндер.). Оның маңындағы қараңдаған, жапырайған он шақты үй – Қайдардың *қ о ң с ы с ы* – малшы-малайының үйлері (Б.Майлин, Азамат.). **2.** *Бір-бірімен іргелес, қатар отырған көрші.* Кназдар бір-бірімен ұрыс қылып *қ о ң с ы л а р ы н* шаба бастады («ТУГ»). Дегенмен, аталықтар «көрші ақысы», «төңірі ақысы» десе де «отты көсей берсең өшеді, көршіні қуалай берсең көшеді», «аталастың аты озғанша, ауылдастың тайы озсын» деп *қ о ң с ы н ы* сыйлайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Оның өз атының басына салған әбігері *қ о ң с ы* отырған көрші ауылдарға да мазасыздық әкелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3.** *Ауылдас адам, көрші-қолаң.* Ақберген – Жанболаттың жан жолдасы. Бала жасынан бірге өскен қашаннан бергі *қ о ң с ы с ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Қой, Айсары, мұның не? Сенде нан таусылса, *қ о ң с ы ң д а* бар. Менімен еріп үйге жүр, бірдеме табылар, – деп бригадир жесір әйелді жұбата бастады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *Қ о ң с ы* тату болса – күт, қаңқу болса – жұт (Мақал).

Қоңсы болды. *Бай аулымен бірге көшіп-қонып жүрді; көрші болды.* Ертеден іргелі,

аталы жуан байдың *қ о ң с ы с ы* б о л ғ а н соң, қыстыгүні қыстайтын орнын да бай білетін (М.Әуезов, Қараш.). Бір жылына жан сақтауға сыйыса алмас, Ұлы жүз ауып барса шеніңізге, *Қ о ң с ы* б о п ерулікке шыдас бермес, Шөп пенен тозып кетер жемімізге (Айтыс).

Қоңсы қонды. *Бай аулына қоңсы болды, көрші отырды.* Түбінде біздің қазақ тілі, біздің тіл тұқымы бір, өзге мұсылманды байытпаса. Бір-бірімізге *қ о ң с ы* қ о н б а й м ы з ғ о й (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Байларға *қ о ң с ы* қ о н ғ а н кедейлер күнделікті ішкен-жегені, мінген көлігі мен сауған сауынына бола байдың малына қарайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ағайының келіп отыр. Ақылыңа *қ о ң с ы* қ о н а келіп отыр. Не дейсің? Нұсқайтын бетінді айт! – деді Сүйіндік Бөжейге (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚОҢСЫЗ с ы н. *Қоңы жоқ; күйсіз, арық.* Көктемнің лайсаң шағында бірінен-біріне ылаудың *қ о ң с ы з* аттары терге шомылып әрең жеткізеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ұйықтап жатыр «әй» десең, Әсте ұйқысы қанбайды. *Қ о ң с ы з* қоңыр шолағым Жұрт бәйгесін шалмайды (І.Жансүгіров, Шығ.). Олар қыстан *қ о ң с ы з* шыққан арық-тұрақ мал жайын ойлап, күннің қабағына қарап, қай ауыл бастап көшер екен деп қыпылдасып, біріне-бірі қарайлап отырғанда, уақ мал төлдеп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Суыққа тоңып ұйлыққан *қ о ң с ы з* малдың жотасындай бүкірейіп қырқа тасасынан, орман іргесінен шаруа үйлерінің шатырлары қылтияды (Т.Ахтанов, Қаһарлы.).

ҚОҢСЫЗДЫҚ з а т. *Қоңы жоқтық, күйсіздік.* *≈ Қ о ң с ы з д ы қ т а н* әлсіреген мал.

ҚОҢСЫҚ с ы н. *Сасық, қоңырсыған.* Тағы да әлдеқандай тұздың ба, әлде тердің бе әйтеуір бір айырып болмас *қ о ң с ы қ* иістер бар бойында (С.Мұратбеков, Жабайы.). Өзім де Жабас күңімін – Сыпырғыш, кетпен-шоты - мен, Шығамын *қ о ң с ы қ* күлімен Кіремін боқсық отымен (Ж.Молдағалиев, Жесір.). // *Сасық, қоңырсыған иіс.* Жердің салқын сызы әлі біржолата кете қоймағанмен, өткен жылдың *қ о ң с ы ғы н а н* гөрі жаңа өмірдің жұпар иісі басым жатыр (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚОҢСЫ-ҚОЛАҢШЫ з а т. сөй л. **Қоңсы-қолаң.** Ауыл кешке өзгеше жанданғандай. Қатын-бала, кемпір-шалға шейін тыста. Әркім әртүрлі шаруамен қарбаласады.

Әсіресе малшы-жалшы, *қ о ң с ы-қ о л а ң ш ы* біткеннің әбігер-машақаты, әуре-сарсаңы бітер емес (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОҢСЫ-ҚОЛАҢ з а т. *Малды ауылдың малын бағысып күн көретін кедей ауыл.* Ауылдың екінші шеті мен мал иірілетін орта тұсында өңшең қоңыр үй. *Қ о ң с ы-қ о л а ң* атты көп жанның баспанасы – осы жақ (М.Әуезов, Абай жолы). «Қарашы» дегеніміз ханның төңірегіне жиналып, соның шаруашылық істерінде жүретін, ас-суы, киім-кешегі хан шаруасының мойнында болатын, одан басқа ақы-пұл төлемейтін, өздерінде ешбір меншік жоқ *қ о ң с ы-қ о л а ң д а р* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өз баспанасын тіге алмаған *қ о ң с ы-қ о л а ң-д а р* Жұманның көшін жөнелтуге кірісті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚОҢСЫЛАС с ы н. *Бірге көшіп-қонатын, көршілес.* Сәдір болса өзі келіп жатқан туыстарының ауылымен ілгері кетпек. Бұдан былай олармен *қ о ң с ы л а с* болу-болмауы екіталай (А.Хангелдин, Қараторғай). Екі енені төл емген еркетайдан *қ о ң с ы л а с* ауылды қона-түстеніп жүре беретінбіз. Алайда қатал уақыт бізді де ерте есейтіп жіберді (Б.Әбдіразақов, Сыр саздары). Ал енді Сүлгетай мен Қоңыр *қ о ң с ы л а с*, іргелес елміз. Бердібек мені сыйласа, Сүлгетайдың елін сыйлағаны. Сондықтан бәйгені соған тарт, – деп кеңес берді (М.Рүстемов, Нартай). // *Қатар, бірге, іргелес.* Қауіпті емес өлгесін Темір де онша, Ақын қайтпек *қ о ң с ы л а с* өлім қонса?! Бір Құдай бар Бүгінге Ертеңдеген, Ертеңге жет Бүгінге кегің болса (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚОҢСЫЛЫҚ з а т. *Көршілестік, қонысы жақындық.* Ақберген де өзінің нашарлығын, жалғыздығын, *қ о ң с ы л ы ғ ы н*, достығын, тілеуі бірлігін айтып шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұндайда Бөкеннен жасы үлкен болғанмен, *қ о ң с ы л ы ғ ы н* істеп Боржобай сыбағалы жердің бөрінде құрмет көрсетеді (С.Мұқанов, Өмір мект.). Көлдеріңнен балық аулап, күн көрсін, – деп *қ о ң с ы л ы қ-қа* берген екен (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚОҢСЫ-СЫБАЙ з а т. *Көрші-көлем, ауылдас адамдар.* Падишасы, жалғыз хақ, Көп қайырың тиеді, Елінде *қ о ң с ы-с ы б а й ға* а (Қобыланды батыр).

ҚОҢТАРЫС с ы н. *Құлазыған, жүдеулі.* Білемін, сәулем сен менің Жаныма дауа бермесің, Жай таба алмай жүрегім, – Көңілім күпті, *қ о ң т а р ы с* (Шығыс жұлдыздары).

ҚОҢТОРАЗ с ы н. ж е р г. *Күйі нашар, арықтау, жүдеулеу.* Бабақтың алақаны ашық болғанмен, қолында бары аз және байланып жүргендіктен, еттері *қ о ң т о р а з* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жайлаудағы ағайын жұрт әлі *қ о ң т о р а з*, дүмі берік бай баласына еш айла жасай алмай, тек Айбикеге іздеу салып жатқан көрінеді (Ә.Әзиев, Жез тау.).

ҚОҢТОРАЗДАУ с ы н. *Жүдеулеу, нашарлау; онша емес.* Содан бері көңілім *қ о ң т о р а з д а у* болып жүргенмен, бірге өсіп, біте қайнағандай болған Ғабиттің пәтеріне түсуге ұялып келем (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚОҢТОРҒАЙ с ы н. **1.** *Жүдеу, жұпыны.* Сіздің үйдің жағдайы *қ о ң т о р ғ а й* екенін кейінірек білдім (З.Шүкіров, Қиын түйін). Бұл өңірдің балықшылары жылдағыдан гөрі биыл *қ о ң т о р ғ а й*, бастоқсан түссе де, жылымық күннің аяғы тұманға айналып, ұлы теңіз ұстата қоймайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ағасы болса, өлді. Үйі *қ о ң т о р ғ а й* панасыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Көңілсіз, ренішті.* Дәл сол сияқты бір кішкене кілтипат болмағанда, мына жуантақ сары екеуіміз де ренжіскен адамдарша *қ о ң т о р ғ а й* қалпымызда жөн-жөнімізге кете баратынымыз хақ еді (С.Шаймерденов, Сел.). **3.** а у ы с. *Ашкөз, тойымсыз.* Даңқы жер жарған мейірімді жандарды көріп, тілдесуге, олардан сыйлық алуға әсіресе *қ о ң т о р ғ а й* кедейлер өте құмар (С.Омаров, Қасиетті.).

Қоңторғай мал. *Өмірі бойына ет алып, тойынбайтын.* Қодардың сатып алған жылқысы *қ о ң т о р ғ а й мал* болып шықты (Эксп. матер.).

Қоңторғай тұрмыс. *Төмен тұрмыс, ептеп-септеп күнелтетін тұрмыс.* *Қ о ң т о р ғ а й т ұ р м ы с п е н* күнін көреді (Ауызекі).

Қоңторғай түйе. *Жайылым мен күтімге жарымай жүрген түйе.* *Қ о ң т о р ғ а й т ү й е н і қ* қомы шамалы болады (Ауызекі).

ҚОҢТОРҒАЙЛАУ с ы н. *Жұпынылау, жұптаңдау.* Музейден алатыны қанша дейсің, *қ о ң т о р ғ а й л а у* тұрады деп естігем (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Елдің малы азайған, *қ о ң т о р ғ а й л а у* кезі. Үй арасы жырақтамай, ауыл жиып отыр (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚОҢТОРҒАЙЛЫҚ з а т. **1.** *Жүдеулік, жұпынылық.* Қырық бесінші жылдың жазы

мен күзі той-думанға толы. Әр үйдің майданнан азаматы қайтып, екі-үш күнде бір той болып жататын. Соғыстан жүдеп шыққан халық *қ о ң т о р ғ а й л ы қ т а р ы н а* қарамастан, ертеңгі күннің уайымын жинап қойып, ақтарылып қалатын (Т.Ахтанов, Дала сыры). **2. а у ы с. Көңілсіздік.** Арадағы *қ о ң т о р ғ а й л ы қ т ы* одан әрі ұзартқысы келмеген Сырға: – Үй іштерің аман ба? – деп сұрады («Қаз. әдеб.»). Содан жұрттың жігері қаралай жүн болып, әлеуметтік *қ о ң т о р ғ а й л ы қ* етек жайыпты («Егемен Қазақстан»).

ҚОҢЫЗ з а т. з о о л. <лат. *goleoptera*> *Сыртқы пішіні тіршілік жағдайына байланысты әртүрлі болып келетін, қатты қанатты жәндік.* Адам да, ұшқан құс та, жүрген ан да, Жұмыссыз тек тұрған жоқ ешбір жан да. Кішкене *қ о ң ы з* да жүр жүгін сүйреп, Барады аралар да ұшып балға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жұлдызы сары атаның қауыс болмас, Жаманның кесепаты алыс болмас, Терісі ала *қ о ң ы з* иге көнбес, Жөкені майлауменен қайыс болмас (Ақмолла ақын, Жыр.). Ат етіп тал шыбықты қайғы орнына, *Қ о ң ы з д ы*, көбелекпен қуған інің. Алалы сақа менен ақты асыққа Таласып бетін жасқа жуған інің (Үш ғасыр.).

Қара қоңыз. з о о л. <лат. *tenebrionidae*> *Көбіне боқтың арасында, дымқыл жерде, қараңғы лас жерде тіршілік ететін қоңыздың бір түрі.* Өз баласы Аққұлыға: «Іңірде ұшқан *қ а р а қ о ң ы з ғ а* ұқсап дарылдаған неме!» – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Жылмиып келіп, қылмиып келіп, әкеке-ау деп, сенен бөтен тәуіріміз жоқ еді-ау деп, өгірік күліп отырып, есіктен шығып бара жатқан бойда жылтыр *қ а р а қ о ң ы з д ы*ң қылығын істейтінін іші сезсе де – солай ойлауға үйренді (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

Қоңыз мұрт. экспр. *Мұрынның суағарына қойған бармақтай мұрт.* Галстук тағып, *қ о ң ы з м ұ р т* қойса, мұнтаздай киініп елге келсе, жұрт аң-таң (М.Қаназов, Жер кіндігі).

Қоңыз тергізді. *Қайыр сұратты, қаңғыртты, тентіретіп жіберді.* – Жазығым болса, *қ о ң ы з т е р г і з е р с і*ң, Жазықсыз болсам, зәрің шашқанмен, түк қыла алмайсың (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қоңыз терді. *Тентіреді, босты.* Ендеше мен шабамын, шаптым ойбай, Аяман, *қ о ң ы з т е р і*п, босып кетсін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Қ о ң ы з т е р ғ е*н, шөп қаузап, Босқан жайы белгілі, Омыраудан жас саулап Еске түсіп шер күні (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ).

Мәйке қоңыз. з о о л. *Көкектің аяғында, мамырдың алғашқы жартысында жусанды жазықтарда пайда болатын денесі ұшбунақты, тұрқы 3,5 см-дей қара қоңыз.* Кептірілген *м ә й к е қ о ң ы з д ы* ұнтақтап құмырада сақтайды. Оны өңіне айналмайтын текті жараға, қара теміреткіге, күйдіргі теңге қотырға қолданады. Улы болғандықтан оны ішуге болмайды («Қазақст. әйелдері»).

ҚОҢЫЗДАЙ с ы н. *Қоңыз сияқты, қоңыз тәрізді.* Сан тимеген жамандар, Лактай басқа секірді. Боқ аударған *қ о ң ы з д а й* Не жаманның баласы, Ханнан туған секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚОҢЫЗША ү с т. *Қоңызға ұқсап, қоңыз секілді.* Трамвай, автобус, автомобильдер *қ о ң ы з ш а* жорғалайды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Өзен мінезді болмаса, қыз-келіншекпен сейіл құрар еді, *қ о ң ы з ш а* домалатып дүние жинар еді (Д.Досжанов, Дария). Өмірінше Жексеннің алдында *қ о ң ы з ш а* домалайтын Қозыжан реті келгенде тырнағын батыра, шымши сөйлейтін оған (Ж.Тәшенов, Өтелген.).

ҚОҢЫЛСЫҚ с ы н. с ө й л. **Қоңырсық.** Төбесін көлегейлеген бұтақтардан ашқылтым жұпар иіс пен мүжілген ағаш қабығының *қ о ң ы л с ы қ* иісі мұңкиді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОҢЫЛТАҚ с ы н. **1.** *Сырт киімнің ішінен басқа ештеңе кимеген, жалаңқабат.* Сырбай жалт қараса, пальто-ішігін *қ о ң ы л т а қ* киіп, шығып келе жатқан Анатолий Кондратьевич екен (С.Мұқанов, Сырдария). Мен әлі не болғанын түсінбей, Райханды жылы төсекке салып, жалаңаш денеге тонды *қ о ң ы л т а қ* киіп, қораға қайта шықтым (С.Жүнісов, Жапанда.). Менің үстімдегі киімдерім *қ о ң ы л т а қ* еді, тоңып келем (Ә.Көшімов, Жас аңшы). **2.** *Ішінде ештеңе жоқ, жадағай.* Асып-сасып жүріп, галифе шалбарын теріс киді. Жап-жаңа етігіне аяғын *қ о ң ы л т а қ* сұғып, серігінің жанына отыра қалды (Б.Мұқаев, Жалғыз жаяу). Ырысжан қысқа аяқтың қадамын қыбырлай көбейтіп, *қ о ң ы л т а қ* кебістің табанынан шаң суырып сыза жөнелгенде, Әйкен әлдебір ауыр міндеттен құтылғандай, талдырмаш денесін билетіп, сыртқы дарбазаға қарай жүгірді (С.Сматаев, Алғашқы асу). **3.** *Бос, қаңыраған.* Ысқарған желі ұйтқытып Шаңнан шашу шашады Қырат, белес *қ о ң ы л т а қ* Мал ылдиға қашады

(Б.Майлин, Шығ.). 4. *Бойына ет алып, дұрыс тойына алмайтын (мал)*. Аманияздың көк биесі қысы-жазы бір күй, *қ о ң ы л т а қ* жылқы болып шықты (Эксп. матер.). 5. а у ы с. *Жабырқаңқы, жүдеу*. Иә, бұл *қ о ң ы л т а қ* көңілден туған қарабайыр жыр емес, қатерлі күндерде Жамбыл сынды алып ақынның Алатаудай зор сенімін ақтап шыққан қаһарманның жүрек толғауы еді (М.Хасенов, Берлин.). Оның жалғыздығымен мезі еткен *қ о ң ы л т а қ* тіршілігіне ерекше бір мағына енетін тәрізденеді (Р.Токтаров, Ғасыр наны). Жалғыз-жарым мал көздеген *қ о ң ы л т а қ* кедей шалдар, бұзау көздеген, ұршық иірген кемпірлер немесе тізеқап байлаған, бір балағы салпылдаған биешілер болмаса, өзгенің бөрі қымызға қанып, күр-күр кекіріп, қарнын сипап, итарқа-шаңырақ салма, жүк күрке, арба күркелерінің астына кіріп, манаурады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОҢЫЛТАҚТАЙ с ы н. *Қоңылтақ сияқты, қоңылтақ тәрізді*. Сен өзің немене, *қ о ң ы л т а қ т а й* болып жұқарып қалыпсың ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҢЫЛТАҚСУ *Қоңылтақсы етістігінің қимыл атауы; құлазу, жабырқау*. Қара басыңды хан тұқымымен тең ұстадым. Сонда да көңілің *қ о ң ы л т а қ с у ы н* қоймады (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қазыбек таныс белгі, жұрт орны, жерошақ шұңқырына жабырқай қарады. Көңілде *қ о ң ы л т а қ с у* бар (С.Сматаев, Елім-ай).

ҚОҢЫЛТАҚСЫ= е т. 1. *Киімі жұқа болып, тоңа бастау*. Әлі жаз айымен жүрген Жәнібек бойын суық кеулеп, *қ о ң ы л т а қ с и* бастады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Терезеден суық жел келеді. Біраз отырғандікі шығар, *қ о ң ы л т а қ с ы н* тоңази бастаған («Лен. жас»). 2. *Босау, қаңырап қалу*. Ол бала шағынан белін кемер белбеумен тас қып буып алуға дағдыланған адам еді. Кейін ол белбеуден айырылып, белі біраз жыл *қ о ң ы л т а қ с ы п* жүргенде, қолына ағасының қыл шылбыры түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Күнде қораның ішінде тұратын пәуеске, пысқырынып лапас астында тұратын үш күрең аттың бір де бірі жоқ. Қора іші *қ о ң ы л т а қ с ы п* қалыпты (С.Бегалин, Шоқан асу). Дүкен іші бұрынғыдан *қ о ң ы л т а қ с ы п* қалған. Сөреде жататын ұсақ-түйек бұйымдар жоқ (С.Жүнісов, Жапанда.). 3. а у ы с. *Қарны ашу, ашығу*. – *Қ о ң ы л т а қ с ы п* жүрсін-ау, бәтшағар, – деді (С.Талжанов,

Сейфулла.). Манағы бір шайдан кейін *қ о ң ы л т а қ с ы п* қалған қарындарға ет турап беріп үлгеру қандай десеңізші (А.Хангелдин, Ғани.). Қарны *қ о ң ы л т а қ с ы п* қалған манағы жалпақ бас шырақшы шал лып етіп сәкіден ырғып түсті (Д.Досжанов, Тұлпар.). 4. а у ы с.

Көңілі құлазу, жабырқау. Сары қарт сөзін ішіндегі біреудің атын атап, соған арнай айтса, қалғандары жүдеп, *қ о ң ы л т а қ с ы п* қалады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Құланбаевтың қасындағы серігі манадан бері сөз кезегі тимей, төзімі таусылып, *қ о ң ы л т а қ с ы п* отыр еді (С.Омаров, Өмір асу.).

Көңілі қоңылтақсыды. *Көңілі құлазыды, жабырқады*. Екі серігіне бауыр басып қалғаны сонша, осы отырғанда Ахмедиярдың *к ө ң і л і* біртүрлі *қ о ң ы л т а қ с ы п*, Нұрай мен Демесінді іздеп, кәдімгідей елегзі береді (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Әлдеқалай таңертең ол кісімен ұшыраса алмай қалсақ, әлдебір міндетті шаруамыз орындалмай қалғандай *к ө ң і л і м і з қ о ң ы л т а қ с ы п* қаламыз (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ҚОҢЫЛТАҚСЫТ= е т. *Жабырқату, көңілді құлазыту*. Алыстан атағы таудай боп дүңк-дүңк келіп жататын. Қасынан көргенде көңіл толмайтын сыны мен міні көбейіп, *қ о ң ы л т а қ с ы т ы п* жіберуші еді (С.Сматаев, Елім-ай).

Көңілін қоңылтақсытты. *Жабырқатты, көңілін құлазытты*. Бітік егін, тасқындаған астық кезінде қырмандағы мына сурет *к ө ң і л і м д і қ о ң ы л т а қ с ы т қ а н д а й* («Қаз. әдеб.»).

Орнын қоңылтақсытты. *Жогын білдіртті, орны білінді*. – Бейсеннің *о р н ы н қ о ң ы л т а қ с ы т п а с*, – деді, Шайхabet жол мастерінің қалжыңына жығыла (С.Бегалин, Ана.).

ҚОҢЫЛТАҚСЫТУ *Қоңылтақсыт етістігінің қимыл атауы*.

ҚОҢЫЛТАҚТАН= е т. 1. *Іші босау, қоңылтақсу*. *Қ о ң ы л т а қ т а н ы п* қымызы таусылған местей күңгірлеп тұрған үй іші лезде нәресте күлкісіне толып, тәтті үнге бөленді («Қаз. әдеб.»). 2. *Жабырқау, көңілі құлазу*. Бес жыл бойы үзбей бес алу – айтуға ғана жеңіл, Мәлік *қ о ң ы л т а қ т а н ғ а н* адамдай Нұрланға тағы бір қарап, қайтадан дипломға үңілді (З.Шашкин, Сенім).

Көңілі қоңылтақтанды. *Жабырқады, көңілі құлазыды*. *К ө ң і л і қ о ң ы л т а қ т а н ы п* сала берді. Онсыз да сыздап, шыдатпай тұрған

ауыр жараның аузын қан-жоса қылып тырнап ашқандай болды (Б.Тілегенов, Уақыт).

ҚОҢЫЛТАҚТАНУ *Қоңылтақтан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қарны қоңыл-ты қыт ану.*

ҚОҢЫЛТАҚТАУ с ы н. **1.** *Жұқалау, жалаңқабаттау.* Киімім қоңылтақтау еді, тоңайын дедім (Ш.Айманов, Қыран.). Бастағы жұқа қоңыр елтірі тымақ қыстың қатты суық аяздарында қоңылтақтау болатын (С.Сейфуллин, Тар жол.). **2.** *Жұтынылау, жұптаңдау.* Үмітті тұңғыш рет көруім өзгелерден гөрі маған ала-бөле әсер етті ме, әйтеуір ертеңіне Мендеш маған кеше кештегі әлгі түрінен солғындау, қоңылтақтау көрінеді (Б.Аманшин, Жар мұңы). Байлардың өзі де жылдағыдай сән түзеп, салтанат құруды қойып, қоңырқай үйлерде қоңылтақтау күй кешкен жайлары бар секілді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚОҢЫЛТАҚТЫҚ з а т. *Жүдеулік, жұптаңдық.* Қараменді ауырмауға тиісті. Бір жегілік үзіліс бұл семья тіршілігіне бір ай қоңылтақтық әкеледі (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Көңілдің қоңылтақтығы. *Көңілдің құлазуы, жабырқаушылық.* Басының бостығы, тізгінің жоқтығы күнделікті күйі тіршіліктен құтқарғанмен, көңілдің қоңылтақтығына араша түсе ме. Ол да әншейін жауырды жаба тоқыған адамның іштегі күйігін жасырғаны да (Қ.Ысқақов, Қара орман).

ҚОҢЫЛТАЯҚ ү с т. *Аяқкиімнің жалаң өзін ғана (шұлықсыз), жадағай.* Кимешегін қисық киіп, аяғына кебіс іле салып шыққан қатын, қақырынып-түкірініп, елді басына көтерген отағасылар, мәсісін қоңылтаяқ киген, өзінен-өзі ұялатын келіншектер (М.Жұмабаев, Шығ.). Жұмабек жайлап орнынан тұрды, сипалап жүріп етігін тапты. Қоңылтаяқ аяғын сұға салып, терезеге барып еді, аспан бетінде ала шұбар бұлттар жөңки бастапты (Б.Тілегенов, Уақыт). Жалаң аяғына калашын қоңылтаяқ сұқты да, Балқия тысқа шықты (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ҚОҢЫР с ы н. **1.** *Қара мен қызылдың аралығындағы қою күрең түс.* Жерошақ басы: қожалақ бала, қоңырсық құйқа, қандықыл қатын, ішек-қарын, тезек, сылп-сылп ит, тікесінен шаншылған майда қоңыр түтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қара балада мал

дегенде торы ат, сынық мүйіз қоңыр сиыр, қара баспақ бар (Б.Майлин, Қара бала). Қоңыр шұнақ тоқтыңмын Мен түсемін қиялға Нешік айла болады Көзімнің жасын тиярға (Батырлар жыры). Сендерге батпайды оның қайғы, назы, Боп жүрсін айдын көлдің қоңыр қазы Таусылып аздан кейін азықтары, Шығар деп зарлап жүрмін қашан жазы (Шөкәрім, Өленд.). **2.** а у ы с. *Оңша мәз емес, жұтаң (тұрмыс-тіршілік).* Ол уақыттары қоңыр ғана тіршілігі бар біздердей кісілер шайды құрт, ірімшік, сарысумен ішеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Отан соғысының соңғы жылдарындағы бір күн болатын. Ел тұрмысының қоңыр жайдақ тақыр кезі («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Жанға жайлы, жағымды.* Қоңыр қаздай болса-дағы, Қоңыр сол шақ өмірлері. Болса ірімшік, болса ағы, Қараша үйлер көңілді еді (С.Мәуленов, Алыс кет.). Халықтың қоңыр тілінің ішінен тамаша сөз тұлғаларын жасауға болатындығын Абай айқын көрсетті (Ф.Мұстафин, Ой әуен.). Жылтыр қара шашын шашыратпай, ерекше ұқыптап, сұлата тараған, әскери жинақы, осы бір ажарлы, қоңыр мінезді адамның арғы сырына үңіледі (Ә.Әзиев, Шұғыл.). **4.** а у ы с. *Ықылассыз, көңілсіз, салқын (пейіл, мінез).* Алғашқы келгендегідей емес, Кәдірбек Әтікені қоңыр қарсы алды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Қару-жарақты, әскери киімді екі адамды көргенде Таусоғар сыр бермегенсіп, қоңыр амандасты (С.Бегалин, Замана.).

Ағайынды қоңыр қаз. *Үнемі жұбын жазбайтын екі адам, тату құрбы.* – Ағайынды қоңыр қаз, елден оқшау не қып отырсыңдар? (Т.Ахтанов, Дала сыры). Екеуіміздің де салмағымыз бірдей. Жарыс бола қалса, ағайынды қоңыр қаз белдесіп жатқанымыз («Лен. жас»).

Қара қоңыр тартты. *Түсі қарая бастады, күңгірт тартты, қара қошқылданды.* Үйдің салынғанына біраз болса керек, бөренелер қара қоңыр тарта бастапты (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Айжанның бойшаң келген сұлу ажары қара қоңыр тарттып, қатты түтіккен («Лен. жас»).

Қойдан қоңыр. *Жуас, момын. Қойдан қоңыр, жылқыдан торы* Бөкең, Ауылдыққа бар елдің зоры Бөкең, Ұры-қары көбейіп, к... шөмейтіп, Неге болды бар елдің қоры Бөкең (Абай, Тол. жин.). Бұдан бір ғасыр бұрын мойнына түскен бұғалықты жатырқап, асау-

дайын бұлқынатын тарпаң халық, бүгінде жер-суынан, мал-дәулетінен бірте-бірте ажырап, *қ о й д а н жуас қ о ң ы р* болған (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Қоңыр ала. *Қоңыр және ақ тұстердің араласып келуі.* Аса қара болмаса, *қ о ң ы р а л а*, Ал күрең— үш қызылдың бірі болсын. Келінім Мәдинаға тапсырайын, Омаштың мырзалығы шыны болсын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Есенеидің өз қоңсылары да тақыр-таза, тыр жалаңаш емес екен, *қ о ң ы р а л а*, боз ала болып қоңып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қоңыр аң. а) м и ф. *Халық ұғымында арқар, бұғы, тау ешкі, елік сияқты киелі саналатын аң [Қоңыр аңды, әсіресе, бастаушысын сол мекеннің киесі атады, мергеннің мылтығы қырсығады немесе жазатайым мертігеді деп атпайтын болған].* Тау тағылары, дәстүрлі түсінікті белгілі уақыт өткен соң өлген адамның қайта жанданған рухы арқар, бұғы, тау ешкі, елік қатарлы тағыларға көшеді, оларды қоңыр емес, киелі аң деп атайды. Мұндай киелі аңдарды қазақта *қ о ң ы р а ң*, Құдайдың малы деп сенген (Қаз. әдет-ғұрып.). ә) *Арқар, бұғы, елік, құлжа, тау ешкі сияқты шөп жейтін жыртқыш емес аңдар.* Бұл кезде елік, күдір сияқты *қ о ң ы р а ң д а р* етекке, ұсақ адырлы тепсенге түседі (С.Бегалин, Шығ. жин.). Ол күзде қарақұйрық пен жирен қуып, кейде мергендерді қасына ертіп *қ о ң ы р а ң ғ а* шығатын (С.Тәукейұлы, Ақын Жәнібек).

Қоңыр аю. з о о л. <лат. ursus arctos> *Көбіне қалың орманды жерді мекендейтін сүтқоректі жыртқыш; аюдың бір түрі. Қ о ң ы р а ю* — терісі, майы және шипалық қасиеті бар өті үшін ауланатын бағалы аң (Х.Қыдырбаев, Терісі бағалы.).

Қоңыр ән [әуен]. *Баяу, қоңыр дауыспен салынатын ән, әуен.* Бұрауын босатамын домбырамның, Қосылар сонда ғана *қ о ң ы р ә н і м* Өлшемей өз үнімді қатты бұрап, Қалайша әсем әнді қорқыламын (Ә.Тәжібаев, Құрдастар). Жұмыстан қайтқан қыздардың *қ о ң ы р ә н і* кеп, Күлдірлейді-ау бір құлынның қоңырауы боп, Су құмар жетеу толқынды «Аһпшулетіп», Ернін көгертіп, күміске шомылады кеп (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә). Жұбанов со кезде-ақ «Оркестрдің өзіне тән *қ о ң ы р ә у е н і н е н* айырылып қаламыз-ау», — деп айтқан болатын. Шынында да, бұрынғы қоңыр үн естілмейді («Ана тілі»).

Қоңыр әңгіме. *Жайлы, тартымды әңгіме.* Шаңырағы астында қонақсыз, кісісіз отыра алмайтын қазақ емес пе, біраз кемпір бір үйге жиналып, шөлдемесе де *қ о ң ы р ә ң г і м е* үшін күрең шайды жайлап тартып отырады (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Қоңыр бұйра шай. *Дәмді, қою шай.* Әйтсе де кешкісін бала-шаға қасына келіп, *қ о ң ы р б ұ й р а ш а й д ы* сіміргенде, денең бір жазылып, қабырғаға қарайсың («Лен. жас»).

Қоңыр дауыс [үн]. *Бірқалыпты ырақпен айтылған, жайлы үн, дауыс.* Батимада әдемі *қ о ң ы р д а у ы с* бар екен, сабырмен бастап кетті, оған Бүркітбай қосылды (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). Кенеп қалды *қ о ң ы р д а у с ы н* Сол сәтте әнші келіншек, Ажарлы екен өзі-дағы Қарға ауаған түлкідей (М.Айтқожина, Баянжүрек). Сафураның «жақын арада барып қалармын» деген хатын алғалы бері Құлахмет ағай екеуіміз түннің көп мезгілі өткенше бақ ішінде темекі тартып, *қ о ң ы р ү н м е н* баяу сөйлесіп ұзақ отыратын болдық (Д.Исабеков, Танд. шығ.). Ән аяқталғанда шөйі орамалымен көзін сүрткен Ақан аз уақыт үнсіз отырды да, *қ о ң ы р ү н м е н* сөйлеп кетті (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қоңыр [майда] жел. *Жанға жайлы салқын жел.* Жаз болса, туырлықтың етегінен, шидің арасынан жылаңдай жүз бұралып, *қ о ң ы р ж е л* кіріп, жолдасын жоғалтқан жандай мұнды, зарлы қоңыр бір әнге басады (М.Жұмабаев, Шығ.). Үзілмей, қатаймай бірқалыппен желіп соққан әдемі салқын *қ о ң ы р ж е л* қандай рахат. Осы желмен құлпыра толқып, су бетіндей жыбыр қағып, шалқып жатқан алкүрең көде мен селеу далалары... дала емес, теңіздері қандай (М.Әуезов, Абай жолы). Сырымбетте сыры тұнық көлмісің, Әлде мөлдір, *м а й д а қ о ң ы р ж е л м і с і н*. Ақандарға арман болған сенбісің, Сәкендерге сәуле болған сенбісің (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қоғам малы жайлауда, салқын жайда, Ергелі-кеш *ж е л* соғар *қ о ң ы р м а й д а*. Көктөбенің басынан қарап тұрсаң, Көз тояр бітік өскен ақбидайға (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қоңыр кеш. *Жанға жайлы, салқын кеш.* Бүгінгі *қ о ң ы р к е ш т е* сол өткеннің әртүрлі шағын есіне алып, мезгілі кеткен дәуреннің қызыл-жасылды суреттерін аралап жатқанда, Ғайшаның көңілі соңғы санның ішіндегі бір адамға тоқтады (М.Әуезов, Шығ.). Енді әрбір ұйымда отряд құрып, ашық күреске шығуға

қызу дайындалып жатқан. Май айының маужыраған *қ о ң ы р к е ш т е р і н і ң* бірі еді (Қ.Қайсенов, Жас партизан.).

Қоңыр көмір. *г е о л. Қазба көмірлердің көмірлену дәрежесі тұрғысынан жүйеленген тізбегінің бастапқы, яғни шымтезек пен тас көмір аралығындағы мүшесі.* Қазіргі уақытта Қазақстанда әртүрлі көмірлер: тас және *қ о ң ы р*, металлургиялық және энергетикалық *к ө м і р л е р* шығатын екі жүзден артық жер бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Ондай жоғары сапалы *қ о ң ы р к ө м і р д і* аяқ жетер жерден табу қиын, көп кешікпей Шұбаркөл көмірі ашық әдіспен қазыла бастады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Қоңыр көрді. *Ұнатпады, жақтырмады, кем тұтты.* Татулықты, тыныштықты *Қ о ң ы р к ө р е р*, кем көрер. Ұрлық пенен қулықты Қызық көрер, өң өнер (Абай, Тол. жин.).

Қоңыр күз. *Күздің ауа райы жылы және құрғақ кезі.* «Таң таяу» деп жел хабар бермегенде, Білмес еді түн қалай өткенін де... Баян айтты: «Келіпсің жалғыз саяқ, *Қ о ң ы р к ү з* қыс та болса қалды таяп» (Ш.Әбенев, Шыңғыстау). Жас емес пе, *қ о ң ы р к ү з д е н* бері мұның тәрбиесін көріп жүрген Дүйсентай Досанқұлов «ауылға ерте қайтатын болдық-ау, ә» деп қуанып келеді (Ж.Дәуренбеков, Уақыттан оз.). *Қ о ң ы р к ү з* аяқталып, қараша туған мезгілде қалың ел күзектен дүрк көтеріліп, түстіктегі Барлық тауына қарай бет түзейді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Қоңыр [ала қоңыр] күй. *Қарапайым, орташа тіршілік.* Терезеден телміретін жиі біз, Жоқ бүгінде қарсы қонған үйіміз. Бұл күндерде *а л а қ о ң ы р к ү й і м і з*, Жоқ көздерден босқа біздің сыйымыз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ертеңгі күн асықтырмаса, лепілдетіп, құмарын қозғамаса, бүгінгі *қ о ң ы р к ү й* кейін де қайталанбаса не тұрмыс болмақ? (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). Бұрын бұл Мамырқан деген отыз шақты үйі, *қ о ң ы р к ү й і* бар шағын ауыл еді («Қаз. әдеб.»).

Қоңыр күрең. *Қоңыр мен күрең араласқан тұс атауы.* Біраз жерге дейін жылжып тиген, бірте-бірте *қ о ң ы р к ү р е ң* тартып, одан қоңыр қошқыл түске енеді де, бейне оқ тиген крокодил сияқты тұмсығымен жер тіреп жата кетеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қоңыр қабақ. *Салқын қабақ; кейіс.* – Бір күнгі сабағыңнан қалып қойдың ғой, – деп *қ о ң ы р қ а б а қ п е н* амандасты (С.Бегалин, Сәтжан).

Қоңыр қаз. *Өзен-суларда жүретін қоңыр тұсті жабайы қаз.* «Бәлен елде Берден деген күйші бар, Ол күй тартса, *Қ о ң ы р қ а з* жерге қонады. Құлан-бұлан Қасына төніп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оңтүстіктен қайтқан қаз, үйрек осы қақтарға қонып Нұра баурайына жайылады. Қаңқылдаған *қ о ң ы р қ а з д ы ң* дауысы көш жерге естілгендей, Мерген атаулының күні туып, аспаннан тілегенін жерден бергендей (Ә.Әлішев, Бәйтерек.). Сендерге батпайды оның қайғы, назы, Боп жүрсін айдын көлдің *қ о ң ы р қ а з ы* Таусылып аздан кейін азықтары, Шығар деп зорлап жүрмін қашан жазы (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Қоңыр қаздай. *Қоңырқаз сияқты, қоңырқаз тәрізді.* Қарасайда қараша үйлер, Қанаттасып тобын жазбай. Қарасайда қараша үйлер, Отыратын *қ о ң ы р қ а з д а й* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қоңыр қаз көл жағалап қаңқылдаған, Тізіліп көлге қонып салқындаған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көңілді басылыңқы оятқандай, Әнге сал *«Қ о ң ы р қ а з д а й»* саңқылдаған Ахау, иісін, Қоңырқаз бен шаһибаз. Айтқанмен таусылмайды Көңілде наз (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қоңыр қозым. *э к с п р. Кішкентай ер балаға қарата, еркелете атайтын сөз.* Кәрі әжесі Зере бәйбіше: – Қарашығым, *қ о ң ы р қ о з ы м*... Абай жаным, – деп кемсендеп жылауға айналып кетті (М.Әуезов, Абай жолы). – Жаным, *қ о ң ы р қ о з ы м*, қалай келіп қалдың?! (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

Қоңыр қошқыл. *Қуңгірттеу, қоңыр тұс.* Асылгүлдің мына *қ о ң ы р қ о ш қ ы л* шымыр денесін көрсе, қала әйелдері қызыға қарар еді-ау (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Қоңыр раушан. *өс. <лат. rosa cinnamomea> Бойы өте биік өсетін бұтаның бір түрі; итмұрын. Қ о ң ы р р а у ш а н н ы ң* алқызыл, қызыл, қоңыр гүлдері ерекше көз тартады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қ о ң ы р р а у ш а н* – жабайы және қолдан өсірілетін өсімдік. Оның жемісінен және ұрығынан «Раушан майы» және «Каротолін» препараты жасалады (Шаңырақ энцикл.).

Қоңыр саз. *Бірқалыпты естілетін әуен; үн.* Гүлсім оның ұйқысын күзетіп отырып, *қ о ң ы р с а з д ы* дауысымен баяу ән салады (З.Шашкин, Өмір.). Домбыраның *қ о ң ы р с а з ы*, музыканың алуан ырғағы, орындаушылық шеберлік, жүрек қылын шерткен әсем қоңыр үн өз әлемінде жүр-жүрлеп ертіп, аралатып жіберді («Лен. жас»).

Қоңыр самал. *Бірқалыптен соққан жайлы леп.* Ашық терезеден көктемнің *қ о ң ы р с а м а л ы* есіп тұр (Т.Бердияров, Солдат.). Көгілдір түннің ендігі көрінісі түтін салған дымқыл тұманды күзгі алакеуімге ұқсайды. *Қ о ң ы р с а м а л* ескенде, тұс-тұстан әртүрлі дыбысты жеткізеді (С.Сматаев, Елім-ай).

Қоңыр тартты. *Қарайды, күңгірттенді.* Бір әзірде ғана *қ о ң ы р т а р т қ а н* әр үйдің терезесінен электр шамы да жарықтай бастады (М.Иманжанов, Көк белес). Жаздың аспаны *қ о ң ы р т а р т а* бастады (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап).

Қоңыр топырақты. *Шөл жерлердің топырағы.* Қазақстан мен Өзбекстанда соңғы бес-алты жылдың ішінде сұр топырақты, қара топырақты, *қ о ң ы р т о п ы р а қ т ы* жерлерде балқытылған фосфаттар егістік жағдайында сыналды (К.Сәтбаев, Қазақстан.).

Қоңыр төбел. *Маңдайында теңбілі бар қоңыр түсті (мал).* Семіз *қ о ң ы р т ө б е л* ат жүріп келеді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қоңыр тірлік. *Бірқалыпты, қарапайым тіршілік (тұрмыс).* Азаматтары майданға кеткен ауылдың *қ о ң ы р т і р л і г і* өз арнасында бірқалыпты жылжып жатты (Қ.Салғарин, Сол бір.). Сөйтіп елдің *қ о ң ы р т і р л і к - п е н - а қ* қоң жинай бастаған қалпы бар («Егемен Қазақстан»).

Қоңыр ұйық. *к е н . Қоңыр түсті, тотыққан терригендік ұйық.* *Қ о ң ы р ұ й ы қ* Солтүстік Мұзды мұхит теңіздерінде дамыған. Термин сондай-ақ тотыққан шөгінділер синонимі ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қызыл қоңыр. *Қызылы басым қоңыр түс.* Бедер *қ ы з ы л қ о ң ы р* түспен жүргізіледі («Халық мұғ.»).

Қызғылт қоңыр тартты. *Қоңырқайланды, қошқылданды.* Денесі қалыпты немесе аздап кебіңкі, қабыршақтары қопсыған, жүзбеқанат түбіндегі терісі бұлтиған, торсылдағы қалыпты, бауыры қызғылтым

немесе *қ ы з ы л т қ о ң ы р т а р т қ а н* (Қ.Қайымов, Суасты.).

Майда қоңыр. *Жанға жайлы, жағымды.* Ардагер Аманкелді досы едің, Жолдас боп қайрат-ақыл қосып едің. Майталман, *м а й д а қ о ң ы р* жырларыңды Әр уақыт қарсы алатын тосып едің (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Тянь-Шань қоңыр аюы. 300 л. *Тянь-Шань және Жоңғар Алатауында, орманды және бұтасы қалың таулардың Альпі шалғынына дейін мекендейтін аюдың түрі. Т я н ь - Ш а н ь қ о ң ы р а ю д ы ң* Қазақстанда жалпы саны 500 бастан аспайды. Санының азаюының негізгі себептері – қасақылық және шаруашылықты дұрыс жүргізбеу (Қазақст. қызыл кітабы). *Т я н ь - Ш а н ь қ о ң ы р а ю ы* Алматы қорығында ойдағыдай өсіп-өнеді. Екі қорықта және төрт қорықшада қорғалады (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚОҢЫРАЙ = е т. 1. *Қоңыр түске ену, қоңыр тарту.* Күнбатыстан күрең жалын алаулап, шығыстан солғындау қоңыр-көк мұнар жылжыған. Бірден-бірге қоюлана түсіп, *қ о ң ы р а й ы п* барады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз әуен.). 2. *Күнге күйіп, тотығу.* Түсте Бәтима су алуға өзенге барғанда жағада күтіп отырдым. Күнге күйіп, *қ о ң ы р а й ы п* кетіпті (Т.Әбдіков, Күзгі.). 3. а у ы с. *Жабырқау, жүдеу.* Бәрін де сындай қуанышты, бақытты болса екен дейді. Ешкімді ренжітетін, ешкімге жамандық ойлайтын түрі жоқ. «Неге пысады?» деп қойшының *қ о ң ы р а й ғ а н ы н* да жарастықты көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Орыстың тәржіме еттім мысалдарын, Әзірге қолдан келген осы барым. Қанағат азға деген, жоққа – сабыр, Қомсынып *қ о ң ы р а й м а*, құрбыларым! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жан ашыған сөзінді дұшман көріп, *Қ о ң ы р а й ы п* достарың салқын тартса; Суық жылан араңнан кесіп өтіп, Сөнбейтұғын өсектің отын жақса (М.Дулатов, Шығ.). Есенеі марал жайындағы әңгіменің басталып кетуіне қуанса да, аяқталуына наразы болып *қ о ң ы р а й ы п* қалды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚОҢЫРАЙҒАН-ҚОҢЫРАЙҒАН с ы н . *Қоп-қоңыр болған, қоңыр түске енген.* Жазғытұрғы екі сары үрпек балапан қазір *қ о ң ы р а й ғ а н - қ о ң ы р а й ғ а н* құс болып қалыпты. Енді ұшар кездері жақын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚОҢЫРАЙТ = е т. *Қоңыр түсті ету, айналдыру.* Бойынан қан қызуы дертіп, тақасаң-ақ лапылдаған сезіміне мас ететін; жел сүйіп

қоңырайтқан жүзінен дала жұпары аңқып тұратын (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Көп уақыт күн көзін көрсетпей бүркеп алып, анда-санда ғана оның шұғыласы жарқ етіп төгіле қалады да, қайтадан жоғалып, қабағы жабық қоңырқай пішін әлемді қоңырайта түседі (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Түнеп шыққан жер беті қоңырайтын, құм астынан дымқыл білінеді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОҢЫРАЙТУ *Қоңырайт етістігінің қимыл атауы. ≈ Жүзін қоңырайту.*

ҚОҢЫРАЙЫС = е т. *Жабырқасу, өкпелесу.* Жұрт бұл сөзді естуін естісе де, манағыдай емес, қоңырайысып, үндемей қалды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Үшеуіміз ауылдан ұзап, Телігөл деңгейіне келгенде, Тоқбол сол мандағы Тілес аулына соға жүргелі бұрылып қалды да, әрі қарай Ақшал екеуіміз кеттік. Бірақ қоңырайысып, үндескеніміз жоқ (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚОҢЫРАЙЫСУ *Қоңырайыс етістігінің қимыл атауы. ≈ Қоңырайысудан пайда жоқ.*

ҚОҢЫРАУ¹ з а т. **1.** *Металдан (мыстан) конус тәрізді етіп жасалған, ішінде тербеліп тұратын тілі бар, сол арқылы дыбыс шығарып белгі беретін, хабарлайтын құрал.* Қайғының Мария тартты қатты сызын, Болмады ерітер жан іште мұзын. Жылаумен ұйқы көрмей танды атырып, Шақырды қоңырау қағып жалшы қызын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Салты жоқ қарқаралы қоңырау таққан, Аумалы жүктер де аз түйеге артқан, Құрсаулы қарамайлы дөңгелектер Жемшікше тіркеп алған кіре тартқан (Ж.Аймауытов, Шығ.). Алтыннан неше түрлі қоңырау тағып Түрлентіп жердің жүзін шұғыладай (Батырлар жыры). **2.** *Телефон, сағат т.с.с. құралдардағы арнайы дыбыс беретін құрылғы және сол заттың дауысы.* Ақбаянмен кездестім. Электр қоңырауын басып едім, есікті өзі ашты (І.Есенберлин, Алтын құс). Сағаттың қоңырауы құлақты шыңылдата шылдырап қоя беріп еді, Дәмелі шошып оянды (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Алғашқы [тұңғыш] қоңырау. а) *Жаңа оқу жылының басталуына байланысты мектеп босағасын бірінші аттаған шәкірттер үшін берілетін бірінші қоңырау.* Гүл толы қала, дала да, Гүл толы бүгін омырау. Шақырып мектеп – анаға, соғылды тұңғыш қоңырау (Кел шырқайық.). Жас ұстаздар мектепте алғашқы қоңыраудың соғуын асыға күтті (Ауыл ажары). ә) *Оқу жылының басында, 1 қыркүйек күні болатын мектептегі салтанатты жиын.* Құс шарлап аспан-

ды, Күз айы басталды. Алғашқы қоңырау оқуды бастады (Ә.Табылдиев, Көңілді.).

Қоңырау білезік. э т н. *Екі ұшы бір-біріне айқастырылып жасалатын білезік түрі.* Қоңырау білезіктің екі басында дөңгелек бұршақтары болады, сол арқылы шырт етіп жабылып, бір-бірімен қабысып тұрады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Қоңырау қалып. к ә с. *Қоңырау құятын қалып.* Қоңырау қалып – күміс қоңырау, қоңыраушалар құятын қалып (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Қоңырау соқты. а) *Мектепте сабақ арасында үзіліс болғанын, не сабақ басталғанын білдіріп, қоңырау шырылдатты.* Кешігіп қалдық, қоңырау соғып кетіпті (Ауызекі). ә) *Телефон шалды, хабарласты.* Келе телефон құлағына жармасып, аэропорт бастығына қоңырау соқты (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

Қоңырау сырға. з е р г. *Қоңыраулы, салтынақтарына қоңыраушалар бекітілген сырға.* Қоңырау сырға сыртқы жарасымдылық берумен бірге сынғырлаған нәзік дыбыс шығарады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

Қоңырау таққан құба нардай болды. *Елден ерекшеленді, өзгешеленді.* Бір кездесуде ортаға шыққан қария: «Қоңырау таққан құба нардай боп», – деп сөз бастады. Қойын кітапшама түртіп алдым («Ана тілі»).

Қоңырау үнді [көмей]. *Сыңғырлаған ашық дауысты.* Жұмат жымиып күліп тұрып: «Әміремен ойнамандар, Парижде қазақтың атағын тек шығарды дейсің бе, бет құбылысы, дене қимылы да қоңырау үнді дауысымен бірге ұнаған ғой» деп қойды (Б.Балабеков, Ән.). Көргенде көптен бұрын жәбірлі істі, Сарп етіп салушы еді өрен күшті. Сымпылдап топта даусы үздік шыққан, Ер еді қоңырау көмей, қаз дауысты (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Қоңырау шашақ. қ о л ө н е р. *Сырт түрі қоңырау тәрізді төгілмелі шашақ.* Аяқ бау уықтың иінінен төрт жерден тағылады. Әрбір аяқ бауда үш-үштен алты шашақ әдемі түйіліп, төгіліп тұрады; ондай төгілмелі шашақты қоңырау шашақ деп атайды (Ө.Тәжімұратов, Шебердің қолы.).

Құйрығына қоңырау байлады [ілді]. *Біреуге жала жапты, артынан сөз ілестірді.* – Е, қарағым, сен не білесің? Жұрт тек жүре ме, бір-бірінің құйрығына қоңырау байламай (Р.Тоқтаров, Терістік.). Қазір

түсе қашсам ба екен? Бірақ қашқанда қайда барам? Қайда? *Қ ұ й р ы ғ ы м а қ о ң ы р а у* мықтап тұрып *і л і н д і* (С.Нарымбетов, Ас-салау. Атлант.).

Соңғы қоңырау. а) поэт. *Мектеп түлектері үшін соғылатын қоңырау үні. Соңғы қоңырау үні* күндегіден ерекше сыңғырлап естіледі оған («Қазақст. әйелдері»). Мұрат ана бір жылдары Кемел оқыған, Тура он жыл бойы балалықтың балғын шақтары өткен мектептің оқушысы болған. Сондай аяулы босағадан Кемелдің *соңғы қоңырауды* естіп, қош айтысқаннан бері де он-он бес жыл өтіп кетіпті (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл). ә) *Оқу жылы аяқталғанда, 25 мамыр күні болатын оқушылар мен мұғалімдерге арналған салтанатты жиын.*

ҚОҢЫРАУ² з а т. ж е р г. 1. *Қолдан соққан қысқа сабақты, сылдырмақты түйме. Қоңырау соғуға Әлім шебер-ақ* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Күмістен күмбезделіп жасалған түйме. ≈ Қоңырау тағылған киім.*

ҚОҢЫРАУБАС з а т. ө с. **Қоңыраугүл.** Торлы сүт жолы көбінесе күрделі гүлділер, апиын немесе қызғалдақ, *қоңыраубас*, шырмауық тұқымдастардың бірнеше түрлеріне тән (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚОҢЫРАУГҮЛ з а т. ө с. <лат. samphanula> *Гүлінің күлте жапырақшалары қоңырау тәрізді бес қалақты, бір немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. Қоңыраугүлдің гүлдері сыпыртқы немесе шошак гүлшоғырына топталған (ҚҰЭ). Қоңыраугүлді өсемдік, тағамдық және дәрілік мақсатқа қолдану үшін өсіреді (ҚҰЭ).*

Қоңыраугүл тұқымдасы. б о т. **Қоңыраугүлділер.** *Қоңыраугүл тұқымдасына* жататын өсімдіктер, көбіне сүтті, шырынды келеді (ҚҰЭ). *Қоңыраугүл тұқымдасының* жемісі қорапша тәрізді, пісіп жетілген соң қорапша қақырап, тұқым сыртына шашылады (ҚҰЭ).

ҚОҢЫРАУГҮЛДІЛЕР з а т. б о т. <лат. sampanulaceae> *Қоңыржай аймақта кең таралған қосжарнақты, гүлдерінің пішіні қоңырау тәрізді бір немесе көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық өсімдіктер тұқымдасы. Қоңыраугүлділердің тұқымдастары Қазақстанда кең таралған, жиі ұшырасады (Эксп. матер.).*

ҚОҢЫРАУДАЙ с ы н. *Қоңырау сияқты, қоңырау тәрізді. Қоңыраудай* алтын

күңіреніп Ертелі-кеш серуенге Шығады майлап шашын да (Батырлар жыры).

ҚОҢЫРАУЛА= е т. *Қоңырау тағу, қоңырау салу.* Ойнаған асау тайға құлдыраңдап, Келіншек кермиықты жүр «құраулап». Үніне күңгірлеген үйлессін деп, Қойыпты құлындарын *қоңыраулап* (С.Мәуленов, Өлеңд.).

Телефон қоңыраулады. с ө й л. *Телефон шалды.* Ол тағы тосып отырды. Түскі демалыс өтті. Бір кезде тағы *телефон қоңыраулады* (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚОҢЫРАУЛАТ= е т. 1. *Қоңырауын соғу, шылдырлату.* Сәске кезінде *қоңыраулатты* пәуескемен төре де көрінді (М.Дулатов, Шығ.). *Қоңыраулатқан* екі пар атты Ақмола жолынан бұрылғаннан кейін де жүрісін бәсеңдеткен жоқ (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Сол кер жолдың үстінде бүкіл даланы *қоңыраулатты* бір шоғыр арбалылар кетіп барады (Ә.Әбішев, Найзағай). Саз балшықтай иледі. Қараша емес қауысты *Қоңыраулатты* дауысты (Батырлар жыры). 2. а у ы с. б е й н. *Күн күркіреу. Қоңыраулатқан* аспанды Найзағай шаншып өткенде, Есіңе мені алғайсың (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОҢЫРАУЛАТУ *Қоңыраулат етістігінің қимыл атауы. ≈ Ауылды қоңыраулау.*

ҚОҢЫРАУЛАУ *Қоңыраула етістігінің қимыл атауы. ≈ Ат доғасын қоңыраулау.*

ҚОҢЫРАУЛЫ с ы н. 1. *Қоңырау тағылған, қоңырауы бар.* Бәрінің де жеккені пар-пар ат, арбасы қорапты, доғасы *қоңыраулы* (Ә.Әбішев, Найзағай). Дариға-ай, болар екен кімнің жары, Жұмбақ-ау өмірлері одан әрі. Керуендей *қоңыраулы* келді ауылға, Сыңғырлап, шылдыр қағып шолпылары (И.Байзақов, Құралай.). Семей жақтағы белес астынан *қоңыраулы* қос ат жеккен күймелі жолаушы шыға келді (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). 2. а у ы с. *Соңынан сөз, өсек ерген; аты шыққан.* – Мен *қоңыраулы* адаммын ғой, – деп Еділов күлді (М.Дүйсенов, Гүлжан). – Мен бұл таққа өкіметтен қашып келген *қоңыраулы* кісімін, – деді Балуан Шолақ (С.Мұқанов, Шығ.).

Қоңыраулы бұйра [құба] нардай болды. Елден ерекшеленді, өзгешеленді. Кейбір жағымталсыған кәрілер: «Қарадан хан

тудың!» деп, «Қырғынды қылау салмай шықтың!» деп, «Қ о ң ы р а у л ы б ы й р а н а р д а й б о л д ы ң?» деп, көпе-көрінеу қошемет, жорғалық та істейді (М.Әуезов, Абай жолы).

Қоңыраулы етік. к ө н е. *Сал-серілердің күміс, жез қоңыраушалармен безелген сәнді етігі.* Ертедегі сал-серілердің бірқатары қ о ң ы р а у л ы е т і к киюді сән деп білген (Эксп. матер.).

Қоңыраулы найза. к ө н е. *Әскери белгі ретінде басына қоңырауша тағылған найза.* Отыз беске келгенде қ о ң ы р а у л ы н а й - з а қолға алдық (Аксауыт). Қ о ң ы р а у л ы н а й з а қолға алып, қоңыр салқын төске алып, қол төңкерер ме екенбіз? (Ақтамберді жырау). Көшпелілер өркениетінде кәсіби әскерилер ретіндегі батырлар институтының жойылуына байланысты қ о ң ы р а у л ы н а й з а ұстау дәстүрі 19 ғ-да қолданыстан шығып қалған (ҚҰЭ).

Қоңыраулы шашбау. ж е р г. *Екі қоңырауы бар шашбау.* Қ о ң ы р а у л ы ш а ш б а у д ы жас қыздарға тағады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоңыраулы шолпы. з е р г. *Қоңырауы бар шолпы.* Қ о ң ы р а у л ы ш о л п ы – дыбыс шығаратын қоңыраулары бар, түйме, қозалары бар шолпы (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

ҚОҢЫРАУХАНА з а т. *Шіркеулердегі әртүрлі үнді қоңыраулар ілінген арнаулы орын.* Бес басы алтынмен апталған Успенск үлкен соборы, ұлы Иванның 81 метрлік зәулім қ о ң ы р а у х а н а с ы, екі жүз тонналық патша қоңырау, қырық тонналық патша зеңбірек, басқалары одан да көп еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ҚОҢЫРАУША¹ з а т. *Кішкентай қоңырау.* Аспапқа қ о ң ы р а у ш а л а р тағылып, көлемі мен формасы әртүрлі темір сылдырмақтармен әлеміштенген (Шарапат). Су түбі қармағымен аулағанда бірнеше ілмек қолданылады және қалтқының орнына кішкене қ о ң ы р а у ш а л а р немесе саптың ұшынан 20 сантиметр төмен қармақбауға байланған шылдырмақтар жүреді (К.Күленов, Қазақст. балық.). Жеңіл тарантасқа жегілген қос күрең бауырын тартып, кекілді қағып тастап, қ о ң ы р а у ш а л а р д ы шыңғырлата сергек желіп келеді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ҚОҢЫРАУША² ү с т. *Қоңырау тәрізді, қоңырауға ұқсап.* Хабаршы әне бір құс

қ о ң ы р а у ш а сылдырлап төбеңнен өтті, ол – шәукілдек, қызыл аяқ кербез балықшы (Ш.Айманов, Қыран.). Сабырлы да салмақты үні қ о ң ы р а у ш а сыңғырлай, біртүрлі таза, жағымды естіледі (М.Қаратаев, Дала.). Күлкің қайда құлаған қ о ң ы р а у ш а, Тоқталмайтын құмарды қандырғанша? Жазғы жаңбыр иісіне еміреніп, Мен жалаңбас жүремін жаңбыр жауса! (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер).

ҚОҢЫРАУШЫ з а т. *Қоңырау соғушы, қағушы адам.* – Сіз бір кезде шіркеуде қ о ң ы р а у ш ы болған көрінесіз. Енді священник болуды қалай көресіз? – деді (Ә.Шәріпов, Партизан.). Біз мектепке келгелі, Қ о ң ы р а у ш ы бұл кісі. Көңілінің медеуі Қарапайым жұмысы (Қ.Баянбаев, Қол шатыр). Мешіт азаншысы да, шіркеу қ о ң ы р а у ш ы с ы да ашулы топқа үрейлене қарайды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Қ о ң ы р а у ш ы апайды Күллі бала біледі. Мерекеде атаулы Сыйлық беріп жүреді (Қ.Баянбаев, Әсем әлем).

ҚОҢЫРАЮ *Қоңырай етістігінің қимыл атауы; жабырқау.* – Сен қ о ң ы р а ю д ы қой! – деді Алтынсары, – бір жыл туған төл емеспіз бе, антұрған! (С.Мұқанов, Аспаз). Әбеу ағайдың қ о ң ы р а ю ы мүмкін, мінезі қатал кісі (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚОҢЫРБАС з а т. ө с. <лат. goa> *Басында ұсақ дәні бар, далада құмдақ жерлерде өсетін көпжылдық шөп.* Итжуа мен қызғалдақ, қ о ң ы р б а с пен ебелек, көкпек пен изен, шырмауық пен қырықбуын – бәрі де табылады (Т.Айнабеков, Алғы шепте.). Еламан түнге қарай жылқыны теміржолдың арғы бетіне өткізіп, қ о ң ы р б а с пен мортығы мол көлтабанға жаймақ боп, жылқы соңында жарау атпен келе жатыр еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.). Бұл жайылымдарда өсетін шөптің дені – бетеге, қ о ң ы р б а с, еркекшөп және әртүрлі жусандар (Ә.Әбішев, Шопан.).

ҚОҢЫРДАҚ з а т. ж е р г. *Жаңбырдан кейін көгерген көгал жер.* Ылғалдан кейін қ о ң ы р д а қ пайда болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҢЫРЖАЙ с ы н. 1. *Ыстық та емес, суық та емес, біркелкі қоңыр салқын.* Күндіз ысып кеткен ауа райы күн қайта қ о ң ы р ж а й болады да, күн бата салқындап кетеді (С.Мұқанов, Шығ.). Бұл жаздың қ о ң ы р ж а й жайлы күндерінің бірі еді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Бағыла болса

балғын көктемді бейғам артқа тастап, жаздың бір *қ о ң ы р қ а й* түнінде ашылған гүл сияқты, сүйіспеншілік сезім деген әлемнің алғашқы шыққан күніне, аспаны мен бұлтына, мынау ғаламат әсем дүниенің тазалығына таңырқай да, үрке қарайтын шақта еді (Д.Исабеков, Қарғын). **2. а у ы с. Жағымды, жайлы (дауыс, әуез, саз).** Есіктен кіре бере бөлмелердің айнадай тазалығын, жинақылығын көріп, ас үй жақтан жұмсақ торғын дауыспен шырқалған жаңа бір әннің толқынды *қ о ң ы р ж а й* әуенін естіп, таңданған кейіппен есік алдында тұрып қалды (М.Серғалиев, Замандастар).

Қоңыржай белдеу [белдік]. г е о г р. *Ауа райы, табиғат жағдайлары қолайлы, аса ыстық немесе суық болмайтын белдеу.* Еменнің жабайы өсетін түрлері *қ о ң ы р ж а й б е л д е у* г е аралас жапырақты ормандарда, өзен жағасында, Қырымда, Кавказда, Оңтүстік Қазақстанның таудағы ормандарында кездеседі (К.Шалекенова, Жеміс.). Алабұға тұлғалылар отряд тармағы оттегі мол тропиктік және *қ о ң ы р ж а й б е л д і к т е г і* суларда тіршілік ететін балықтар (Қ.Қайымов, Суасты.).

Қоңыржай климат. г е о г р. *Қоңыржай белдеуде болатын ауа райы. Қ о ң ы р ж а й к л и м а т т ы* елдердің – Европа мен АҚШ-тың топырағы барынша толық пайдаланылған деуге болады (Т.Қалыбеков, Экология.)

ҚОҢЫРЖАЙЛАН= е т. *Қоңыр салқын тарту.* 1942 жылы ауа райы *қ о ң ы р ж а й л а н а* бастаған кез еді (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.).

ҚОҢЫРЖАЙЛАНУ *Қоңыржайлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ о ң ы р ж а й л а н у ғ а* айналды.

ҚОҢЫРЗАҚ з а т. ж е р г. *Сайдың ойпаң жерлерінде иірілген су. Сол қ о ң ы р з а қ онша таза емес те шығар* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҢЫРҚАЙ с ы н. **1.** *Қоңыр күрең, қошқылдау (тұс).* Сабанмен жыртқанда, кетпенмен жер қазғанда үстіңгі қабаты шым *қ о ң ы р қ а й* екенін, өсімдіктің тамырлары бірімен-бірі ұстасып жататынын көреміз. Онан әрі кеткен соң, шөп тамыры болмайды, шым таусылады (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы). Қысты жердің қояны күздігүні Дей ме әдейі қардай боп ағарайын? Көгалдағы шегіртке жасыл болып, Көрдің бе қырдағысы *қ о ң ы р қ а й с ы н ғ а*? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жүндес қабағын ылғи нұр шашып

тұратын *қ о ң ы р қ а й* көзі жұмсартып жібереді. Өзін осы төңіректің итіне дейін жақсы көреді (Ә.Кекілбаев, Күй). Әйел жүзі күнге тотығып, *қ о ң ы р қ а й* түске енген, бірақ сол көрікті қалпы құлпырып тұр (З.Шүкіров, Қиын түйін). **2. а у ы с. Қоңыр салқын, қоңыржай.** Ой, балалар, балалар, *Қ о ң ы р қ а й* күз болыпты, Қурап жапырақ солыпты (І.Жансүгіров, Шығ.). «Бақасу» колхозының тұрғындары көктемнің бір *қ о ң ы р қ а й* кешінде аяқ астынан бір оқыс хабарға тап болды (С.Ғаббасов, Ана.). Ғажап-ау, әсіресе, жазда көрсең, *Қ о ң ы р қ а й* самал желі есер еді (Айтыс). **3. а у ы с. Жағымды, жайлы (дауыс, әуез, саз).** Ана сүтімен сүйекке сіңген *қ о ң ы р қ а й* әуен тыңдаған сайын жаныңды жаңғыртады (Ә.Көшімов, Лашын.). Біздер оның *қ о ң ы р қ а й* жуан даусын ұйып тыңдадық (Қ. Исабаев, Жұмбақ үй). Оның *қ о ң ы р қ а й* дауысы әдетінше байсалды шықты (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). **4. а у ы с. Қарапайым, жұпыны.** Вагонның есігі ашық еді, қолтығында шүберекке түйген нәрсесі бар, *қ о ң ы р қ а й* киімді әйел өтіп бара жатты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Сақал-мұрты өскен, қоңырқай киімі, *қ о ң ы р қ а й* ер-тұрманы, жобалғы аты бар оны ешкім де Балуан Шолақ деп ойламайды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Көп ауылдың күзгі әдеті бойынша, Абай ауылы да жаз тігетін үйлерін жығып, жинап қойып, оның орнына *қ о ң ы р қ а й* кішілеу үйлерін тіккен (М.Әуезов, Абай жолы). **5. а у ы с. Жақсы да, жаман да емес, орташа.** Тыңдады жұрт шын ұйып: – Сәндіктен жоқ саудамыз, *Қ о ң ы р қ а й* қара шаруамыз, Астыққа толған ауламыз (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Оған ағасының кісілік намысы ырыққа көнбегендей. Өзі секілді момын *қ о ң ы р қ а й* көпшілікпен бірге күн кешуді қалап алған (О.Сәрсенбаев, Сағым). Анасы қайтыс болғаннан кейін Жәнібек үшін бірқалыпты, *қ о ң ы р қ а й* тіршілік басталып еді. Бұрынғы еркелік, шөлжақтық дегендер адыра қалған (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Қоңырқай тартты. *Қоңыр күреңденді, қошқылданды.* Кепкен соң жапырақтар *қ о ң ы р қ а й т а р т т ы* п, хош иісті болады (А.Байтұрсынұлы,... Оқу құралы). Желкілдек дөңге, жайқалған гүлге ондағы, Жылтылдап оты, киіз үй келіп қонғалы Шалғынды бес күн ақ көлшік отар жөргек қып, Қотанның түсі *қ о ң ы р қ а й т а р т т ы* қордалы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚОҢЫРҚАЙЛАН = е т. **1.** *Қоңыр күрең тарту, қарауыту.* Әнет машинаға барып іске кірісті, аңызак соққан оның жүзі *қ о ң ы р қ а й л а н а* түскен (Б.Тәжібаев, Қараторғай). Үш жігіттің бірі – өңі *қ о ң ы р қ а й л а н а* тотыққан, көзін айнала сүзе қарайтын, қияқ мұртты Иван дейтін жігіт (Ф.Орманов, Жүрек). Кеше ғана *қ о ң ы р қ а й л а н а* жатқан жербетінің бүгінгі өрнегін ауызбен айтып алмастай. Таңертең жортып келе жатқан ат шашасынан ақ меруерттей шашылып отырады (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). **2.** а у ы с. *Бірқалыпты жағымды, жайлы сарыңға тұсу.* *Қ о ң ы р қ а й л а н а* шығатын қоңыраулы әдемі үнмен ақырын, баппен сөйлейді (Ш.Ахметов, Айдарлы.). **3.** а у ы с. *Жабырқану, мұңдану.* Ол үйге кірсе үй іші жарқырап кеткендей болады да, ол шығып кетсе, *қ о ң ы р қ а й л а н а* қалады (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бұлай тіл қағысу екі дос арасында бірінші рет. Олар достасқаннан бері пікірлері әрдайым бір жерден шығатын. Әзілдеспей, сырласпай, *қ о ң ы р қ а й л а н ғ а н* бойы ұйқыға кеткендері де осы кеш (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жаңа ғана ажарланып кеткен да уысы қайтадан *қ о ң ы р қ а й л а н а* берді (Ф.Мүсірепов, Белдерде).

ҚОҢЫРҚАЙЛАНУ *Қоңырқайлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кешкі *қ о ң ы р қ а й л а н у* сәті.

ҚОҢЫРҚАЙЛАУ с ы н. **1.** *Қоңырқай тартқан, қоңырлау.* Сәкеннің сұрғылттау өңі *қ о ң ы р қ а й л а у*, толқынды қою шашының өңі шымқай қара, қалың ұзын мұрты қара сұрлау; жалпы бет-бейнесі – адамзаттың сұлуы болатын (С.Мұқанов, Есею жыл.). Бірақ негізінде «сарғылт» аталатын тұқымға жататын моңғолдан қазақтың өңі *қ о ң ы р қ а й л а у* сияқты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** а у ы с. *Сәл жуандау, бәсеңдеу, жайлы (дауыс, үн).* Екеуінің әуезі бір сыдырғы болса да, үні әртүрлі, біріншісі тым жіңішке, екіншісі *қ о ң ы р қ а й л а у* (К.Баялиев, Нөсер). – Рұқсат па? – Кіріңіз, кіріңіз, – деді аржағынан *қ о ң ы р қ а й л а у* жуан дауыс (І.Есенберлин, Айқас). **3.** а у ы с. *Көңілсіздеу, ықылассыз.* Әуелі қонағының Біржан екенін білмей, *қ о ң ы р қ а й л а у* қарсы алған бай, киімінен, атының ер-тоқымын, домбырасынан бұл жолаушының жай адам емес екенін сезіп, бөйбішесіне дұрыстап қонақ етуді тапсырды (А.Жұбанов, Замана.). **4.** а у ы с.

Қарапайымдау, орташа. Алашорданың облыстық және жалпы қазақстандық съезі шақырылды. Съезде Базархан бастаушының бірі болғанмен, Мадияронша жарқырай қойған жоқ, ол алашшылардың *қ о ң ы р қ а й л а у* қатарынан ғана орын алды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚОҢЫРЛА = е т. **1.** *Қоңыр тұске ену, қоңыр тарту, күреңдену.* Жұлдыз көрінісімен құм *қ о ң ы р л а п* сала берді, Жоламан екі қолын басына жастап, тым-тырыс жатқан (Ә.Сараев, Бозқырау). Кеш *қ о ң ы р л а п*, күн түсіп ұясына, Ауын сүйреп талайы шетке қайтты (И.Байзақов, Құралай.). **2.** а у ы с. *Қоңырсалқындану, қоңыржайлану.* Бұлар жүгері ішін бойлаған сайын алдан ескен ауа лебі *қ о ң ы р л а й* берді (К.Сақабаев, Өткел.). Кеңінен жайып құлашын, Әлемге бірдей жай келді. Түн самалы *қ о ң ы р л а п* Көп жұлдыз бен ай келді (Ш.Сариев, Замана.). **3.** а у ы с. *Бірқалыпты, жағымды, жанға жайлы әуенмен айту, жай сарыңға тұсу.* Бәрін ұйытып алған жырау бүгін ерекше шабыттанып жырлап отыр. Ол өзінің асқақ үнін аңыратып, көңіл пернесін басқандай *қ о ң ы р л а ғ а н* тәтті үнмен күллі елді тебіренітіп алды (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Әйел үнінің көпшілігі скрипканың бірінші ішегі сияқты шырылдап шығатын еді ғой, ондай емес, Майраның үні қоңыр қаздың дауысындай, *қ о ң ы р л а п* шығады екен (М.Токжігітов, Ән атасы.). Енді қазақ әндері рояль үнімен шарықтай шықты. Бұл – домбыра емес *қ о ң ы р л а й* тартылатын, бүгінгі заман аспабы (Ж.Шөкәрімов, Әміре).

ҚОҢЫРЛАН = е т. **1.** *Қоңыр тұске айналу.* ≈ Бояу *қ о ң ы р л а н а* бастады. **2.** а у ы с. *Дауыстың жайлы, жағымды сазға тұсуі.* Бір жілік бесеуара асып беріп, Өзінді кем көрмедің «шабылғаннан». Оны да артық көріп, әйеліңе – Дауысың қатты шықты *қ о ң ы р л а н ғ а н* (О. Шораяқов, Шайыр).

ҚОҢЫРЛАНДЫР = е т. **1.** *Қоңыр тұске айналдыру.* ≈ Бояуды *қ о ң ы р л а н д ы р у*. **2.** *Дауыстың, үннің жайлы сарыңға тұсуі.* – Командир қайсың? – Мен, – деді Мәмбет үнін *қ о ң ы р л а н д ы р а* түсіп (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚОҢЫРЛАНДЫРУ *Қоңырландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Түсін *қ о ң ы р л а н д ы р у* керек.

ҚОҢЫРЛАНУ *Қоңырлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дауыстың *қ о ң ы р л а н у*.

ҚОҢЫРЛАТ = е т. *Қоңыр сарынға салу*. Боталардың қоңыраудай сыңғырлаған жіңішке, сұлу, қаяусыз зары, еселерінің ауық-ауық *қ о ң ы р л а т а* бастап, қоюлата көтеріп, бір жоғары, бір төмен толқытып, жіңішкерте, сүмірейте созып: «У-ү-ү-һ» деп барып басылған ырғалаң боздасы сайын даланы жаңғырқытырып, өз алдына бір гөй-гөй тартып, біріне-бірі ұласып, қызғыштай қытқылдап, қырғидай шықырлап бара жатқан арбалардың шиқылы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Дәулет те *қ о ң ы р л а т а* дауыс қосты (С.Мұқанов, Шығ.). Тербеліп жан толқыны сыртқа теуіп, Жас Нұрлан *қ о ң ы р л а т ы п* қосылды өнге (Қ.Аманжолов, Шығ.).

ҚОҢЫРЛАТУ *Қоңырлат етістігінің қимыл атауы. ≈ Дауысты қ о ң ы р л а т у.*

ҚОҢЫРЛАУ¹ с ы н. **1.** *Қоңыр тартқан, қоңырқай*. Мұңайтып сол нәзік құрбыны, Ертеңгі күнді ойлап қайғырмай, *Қ о ң ы р л а у* бұл залға бір күні Кеткенмін мүлдем мен қайырылмай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жауды мына арадағы еңісте біржола жойып жіберу керек деп, картаның *қ о ң ы р л а у* бояумен қисық-қисық сызылған жерін командир қарындашпен айналдыра сызып көрсетті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Бір сәтке оның жүзі жадырап, *қ о ң ы р л а у* келген қой көзі күлім қаққандай болды (Ә.Көпбаев, Мақтаныш).

2. а у ы с. *Баяу дауыспен жайбарақат айтылған*. Әбікеш домбыраны қолына алды, *Қ о ң ы р л а у* бір сарынды өнге салды (Ж.Саин, Күлөңда). **3.** а у ы с. *Бұйығылау, байқала бермейтін*. Балташ көп сөйлемейді. Ақбаладан гөрі *қ о ң ы р л а у* бұйығылау, білімі де Ақбаладан төменірек пе деп ойладым (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОҢЫРЛАУ² *Қоңырла етістігінің қимыл атауы. ≈ Түсін әлі де қ о ң ы р л а у* керек.

ҚОҢЫРЛЫҚ з а т. **1.** *Құмның шетіндегі шөбі нашарлау өсетін қоңырқай түсті құрғақ жер*. Құм сирек, *қ о ң ы р л ы қ* көбірек кездесе бастады (Қ.Жұмалиев, Айқас). Күншығыс жағындағы *қ о ң ы р л ы қ т а* н өне бойын қына басып кеткен төрт-бес қара тас қылтияды (Ә.Кекілбаев, Дала.). **2.** ж е р г. *Қара отты жер*. *Қ о ң ы р л ы қ т а* қарағайлы жас қала текше-текше аппақ үйлер бірнеше (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОҢЫРСАЛҚЫН с ы н. *Аса суық та, жылы да емес; жанға жайлы*. Көңілім менің қараңғы. Бол, бол ақын! Алтынды домбыраңмен келші жақын. Тиек бойлап он

саусақ жорғаласа Бейістің үні шығар *қ о ң ы р - с а л қ ы н* (Абай, Тол. жин.). Қордайдың айналайын жерінен де, Тұнық су, *қ о ң ы р - с а л қ ы н* желінен де, Шаң-топырақ болмайды, көк майсалы, Тынысым ашылды ғой күннен-күнге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Адамдарды азбаған сондай алтын, Сағынғанның айыбы жоқ қой, халқым! Өзі түгіл, сөйлеген даусынан да Лебі есетін даланың *қ о ң ы р - с а л қ ы н* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ұры айтты: «Көрінеді сөзің алтын, Лебізің жаз, мысалы, *қ о ң ы р - с а л қ ы н*. Күйеуің сенің асқан ер екен ғой, Бұл істің сабырлықпен күткен артын» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚОҢЫРСУ *Қоңырсы етістігінің қимыл атауы. ≈ Шала жанған ағаштың қ о ң ы р с у ы.*

ҚОҢЫРСЫ с ы н. с ө й л. **Қоңырсық**. Бір қаланы аралап келе жатса, түтін шыққан шеткі үйден бір *қ о ң ы р с ы* иіс мұрнына келе беріпті (Қаз. ертег.). Ыстық күлшенің, күйіңкіреп піскен сүттің *қ о ң ы р с ы* иісі келеді мұрынға (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай). Төсек маңы *қ о ң ы р с ы* түтінге толып, науқастың аузы-мұрнына тығылады. Молда оқуын жалғастыра береді (Б.Абылқасымов, Телқоңыр). Студент мұрнына әлдебір *қ о ң ы р с ы* ащы иіс келеді (С.Шаймерденов, Болашақ.).

ҚОҢЫРСЫ = е т. *Күйген заттан мұрын жарар иіс шығу; көңірсу*. Иіс мұрнын жарғандай, *Қ о ң ы р с ы* п киіз жанғандай. Жігіттер көзге жас алды, Шын бір сұмдық болғандай (Жамбыл, Тол. жин.). Туған аулының, үйінің, әжесінің көңірісіген, *қ о ң ы р с ы ғ а* н туған иісі мұрнына келгендей болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жыңғыл, дүзгін томашаларының шоғын салып күйдіріп қараған, темірді беттетпеген қасиетті ағаш майсінді шүберектің күйгені тәрізді *қ о ң ы р с ы* п жүре берді (Ж.Нәжімеденов, Шығ.).

Ошағы қоңырсымады. *Ас дайындалмады, тамақ жасалмады*. Жетілігі мен қырқында да *о ш а ғ ы қ о ң ы р с ы м а д ы*, бірақ ол үшін ешкім кінәлаған жоқ (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ҚОҢЫРСЫҚ с ы н. *Қоңырсыған, жағымсыз (иіс)*. Жерошақ басы: кожалақ бала, *қ о ң ы р с ы қ* құйқа, қандықыл қатын, ішек-қарын, тезек, сылп-сылп ит, тікесінен шаншылған майда қоңыр түтін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мұрынға қарағайдың

шәйірі ме, балықтың отқа күйген қабығы ма – әйтеуір бір *қоңырсық* иіс келеді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Оған осы сәт мынау қолқаны атар *қоңырсық*, шаң аралас шөптің иісі де жат сезілген жоқ. Қайта өзіне тарта түскендей (Ауыл ажары). *Қоңырсық* иіс қолқасын қауып, жүрегін көтеріп барады (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОҢЫРСЫТ = е т. 1. *Пісіру, шыжғыру кезінде май исін шығару*. Молданың үйінің үлкен бақырын әкеліп, алқымына көсеу тіреп, *қоңырсықтып* бауырсақ пісіріп отырғанда, талталаңдап, қалталаңдап, көзін ашып, жұмып, манаурап, жалаңбұт Медеужаны да келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Көше салу қиын емес қой, – деді ойын күңгірттеп. – Үн-түнсіз ұрланып кете қоймайтын шығармыз, мал сойып, ел шақырып, әуелі бірдеме *қоңырсықтайық* (Б.Нұржекеев, Бір өкініш.). – Мұндайда жерошақ *қоңырсықпағанымыз* жөн бе? – деп Мәрзия шешей қонақ күтудің қамына кірісті (Б.Асанбаев, Адам.). 2. а у ы с. *Бір нәрсені көку, бықсыту*. Ұрғашы демекші, Терлікбайдың да келіні бұзылып жүр деп, біздің кемпір бірденені *қоңырсықтып* отыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бауыржан, бұл сұраққа жауап бермейін деп мен саған былтыр айтқанмын. Немене биыл тағы сол сұрақты *қоңырсықтып* отырсың? (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). Бірденені *қоңырсықтып* айта бастайды да, күлімжіп қалады. Әлде Мадиярдың бір сұмдығын біле ме екен? Қой, олай бола қоймас (С.Омаров, Өмір асу.).

ҚОҢЫРСЫТУ *Қоңырсыт етістігінің қимыл атауы; бықсыту, көку*. – Жә, жетті, – деді Сергей Николаевич жақтырмай, – бөлектеп жинауды бәріміз мақұлдағанбыз. Енді *қоңырсытудың* қажеті жоқ! (Абзал жандар).

ҚОҢЫРТӨБЕЛ с ы н. *Жұпыны, жұтаң*. Назыкеннің тұрмысы *қоңыртөбеле* кендігі байқалды (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Сырт қарағанда қасындағы бай ауылындай сәулетті емес, жұпыны, *қоңыртөбел*. Үй саны да аз (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚОҢЫРҮЙ з а т. *Ас-су әзірлейтін, қызметшілер, құтушілер тұратын үй*. *Қоңырүй* құры томсарып, Тіксіне қалды үндемей, Бөрі топ қынға қол салып, Зәр шаша кірді: Тұр, кедей! (М.Мақатаев, Шығ.). Мырза ақ үйін жинап қойып, *қоңырүй*

тігіп отыр (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Кейде қанат санын аңғартатын қара үй (үш қанат), *қоңырүй* (төрт қанат), боз үй (бес қанат), ақ үй (алты қанат) деп атаса, ақ ала орда, ақ шаңқан, алтын орда немесе алтын үздік деп 8-12-18-30 қанат үйлерді атайды («Қаз. әдеб.»).

ҚОҢЫРША с ы н. 1. *Қоңырқай, солғын күрең*. Жайылып желін толтырған *Қоңырша* қойдың сүті едім Қатын қақтап сауған соң Шелекте қалып бүркендім (І.Жансүгіров, Шығ.). Тамылжып көктемнің майда қоңыр кеші тұр. Жылжымай манаурап қалғыған *қоңырша* бұлттың арғы жағынан нұрын жерге ептеп жіберген күн лебі өн бойына балқыған бір бей-жай құбылыстар құйып жатыр (Ф.Сланов, Шалқар). 2. *Қарапайым, жұтаң*. «Жайлауға көше алмай қыстау маңында қалған мүгедек кедейлер шығар. Сусын ішіп, жол сұрайын» деп ол шеттегі *қоңырша* үйдің сыртына келіп: – Әй, кім бар? – деп дауыстады (Х.Есенжанов, Көп жыл.). 3. а у ы с. *Қоңырсалқын*. Үйдің һауасы *қоңырша*, бүркітті жатарда босағаға кіргізіп, томарға қондырған еді (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). 4. а у ы с. э к с п р. *Момақан мінезді, орташа күйлі, орташа*. *Қоңырша* менің Мәжитім, Осы қыз саған жалынды-ау! Болды ма бүгін аз ұйқың, Қабақтың асты қалындау! (Ф.Қайырбеков, Таулар.). // *Орта шаруалы адам*. Онша-мұнша қой жүнді *қоңыршалар* күнін де көре алмай жүр (Абай, Тол. жин.).

ҚОПА з а т. *Қураған шөптер шіріндісіне аралас қоға, қамыс, құрақ өскен қорысты жер*. Сөз орнына Сыздық сақ-сақ күледі, Екі атса ғой, тырнаққа Құдай береді! Біраз тұрып, тәлтіректеп жезтырнақ Сүйретіліп *қопаға* қарай жөнелді (М.Жұмабаев, Шығ.). – Қарағым, барып едің қайда? – деді, – істеп ең не қызмет байға, – деді. – Қария, балаңызды жұмсап едім, Үйген шөп *қопадасы* сайға, – деді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Біз бала кезімізде Торғай өзеніне шомылуға баратынбыз. Торғай өзенінің жиегі айнала қамыс, ну *қопа* болатын (С.Мәуленов, Шыңдағы.). *Қопаға* бөлек біткен қарағым-ай, Дөңгелек жылқыдайын тұяғым-ай. Көзімнен таса болсаң өлмеймін бе, Келмейсің деп шошимын шырағым-ай (Қозы Көрпеш.).

ҚОПАЙ = е т. *Күдірею, күжірею, қодыраю*. Жамбыл Есдәулет ақынға: «Суық төбенің

суыр аңдыған қоңыр ала бүркіті құсап, *қ о п а й ы н* қайдан келдің?» – дейді (М.Әуезов, Әр жыл.). Бүркіттің үлкендігін кеудесінің жуандығын өлшеумен айырады. Бірақ бүркіт *қ о п а й ғ а н* үлкендігімен қыран болмайды (Ш.Айманов, Қыран.). «*Қ о п а й ғ а н* құр көпе емесіңіз?» – дегендей әрлі-берлі ырғап көріп еді, оған Айтжан мыңқ етпеді (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ҚОПАҚ¹ з а т. ж е р г. *Қоғалы, қамысты батпақты жер; қона.* Енді әңгіме не керек? Тауып алдым торпақты, Қарап жүріп *қ о п а қ т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Кәлен Курнос Иванды қайықтың тұмсығы тиіп тұрған қамыс *қ о п а қ қ а* атып жіберді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жалпақ қара қайық тымық судың бетін бауырымен сызып кеп, кішкене *қ о п а қ қ а* тұмсығын тіреді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОПАҚ² з а т. ж е р г. *Қамыстың түбіндегі көкішіл жұмсағы.* Қамыстың түбіндегі *қ о п а ғы н* мал жейді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОПАҚАРДАЙ с ы н. *Әлдеқандай, дардай.* Азаға *қ о п а қ а р д а й* ғып шақырған сібірлік аталатын халықтардың өкілдері, олардың ішінде қазақтар елеусіз ұсталды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екі шал өздері үркітіп алды, онан басқа дөнеме де жоқ... Мұны *қ о п а қ а р д а й* сөз қылуларыңның өзі... – деп Рамазан күмілжіді де сұп-сұр болып кетті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.). Бүгін *қ о п а қ а р д а й* үндеу қабылдап, ертең түк нәтиже шығара алмасаң, бөрекелді деп маңдайыңнан сипайтын шығар (С.Омаров, Өмір асу.).

ҚОПАҚ-ҚОПАҚ е л і к. *Қонаң-қонаң еткен, ебедейсіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Қопақ-қопақ етті. *Қопақтады, қонаң-қонаң етті.* Бұл Карпов жасағы болып шықты. Шолақ құйрық күрең айғыр мінген хорунжий алдында келе жатыр, ат үстінде *қ о п а қ-қ о п а қ е т е д і*, шынында да, ашулы қара бура тәрізді (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚОПАҚТА= е т. **1.** *Орнында отыра алмай, қонаң-қонаң ету.* Қайролда сүйреткен құрығымен шанды бүрқылдатып *қ о п а қ т а й* қозғалып, желдіртіп барады атын (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Тынышсыздану, мазасы кету.* *Қ о п а қ т а н* отыра алмай қойдай шулап, Екі жақ «А, Құдайлап», аруақтасты (І.Жансүгіров,

Поэм.). – Сен қорықпа да, *қ о п а қ т а м а!* Бәрібір енді ешқайда құтылмайсың менен, достым! (Д.Әбілев, Баянауыл.). – Қасымбекті ила-аллаға көндіре алмаған соң, *қ о п а қ т а й* бересің білем, – деп кәрі әже де болжауын айтып қалды (К.Оразалин, Абай.).

ҚОПАҚТАУ *Қопақта етістігінің қимыл атауы; қонаңдау, қонаң-қонаң ету.* Кешеден бері аттана шабамыз деп *қ о п а қ т а у м е н* бар уақыттарың өтті. Бәрің ашыныпсыңдар. Бұл жақсы қасиет. Бірақ әлі ескертемін, қалың елге сойыл сүйретіп барғанымыз ұят болар, халық алдында мінді көрінбейміз бе? (Қ.Сәрсекеев, Қызыл жалау).

ҚОПАҚТЫ с ы н. ж е р г. **Қоналы.** Су астында жүргенмен балық та басқа мақұлықтай ық іздеп, жайылым таңдап, теңіз түбінің толқымайтын тыныш жерлерінде, қамысты басаттар мен *қ о п а қ т ы* көлдерде жүреді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бұл екеуіне Рәйс пен тағы бірнеше жігіт қосылды. Алғашқыда олар ермек тапқанына мәз болды. Қабаданды тоқып болғансын ғана қиындыққа кездесті: суы тыныш, *қ о п а қ т ы* көл болмаса, қабаданды тереңге салуға болмайтын (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

ҚОПАЛ с ы н. ж е р г. *Ебедейсіз, бос.* – Ой, тоба! Ақын ақылға аңғал, күшке *қ о п а л* келеді деген рас екен! Әйтпесе, өзіңе тірек болар қазақты әлдеқашан табар едің ғой, – деп бас шайқады Бейсен (О.Бодықов, Ақ құс). Жалқау жалтақ келеді, *қ о п а л* қорқақ, еріншек, Іске шорқақ, ісіп-кеуіп мақтаншақ, гуілдегіш Басқа біреу істесе, соған ортақ («Қаз. әдеб.»). // *Ебедейсіз, икемсіз адам.* Ол ойынды-шынын араластырып былай дейтін: «Мен адамның қолынан түк келмейтін олағын, қарпылмаған киіздей *қ о п а л ы н*, қоян жүрек қорқағын жек көрем» (Ө.Тұрманжанов, Адам).

ҚОПАЛАҚ с ы н. *Иі жұмсақ, бос.* Жайда *қ о п а л а қ*, алқам-салқам болып көрінетін Нұрмақ қазір қатуланып, бойына қайрат жиған шағында қаңтардағы бурадай айбаттанып, кеудесі шалқақтап, көзі оттанып кетті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). – Ай, сен *қ о п а л а қ*, не былшылдайсың? – Ақтай қамшысын екі бүктеп алып, ілгері ұмтыла түсті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ҚОПАЛАҚТА= е т. *Елпектеу, елпең қағу.* *Қ о п а л а қ т а м а й* тыныш отыр, ей, Ыбырай! (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Орынбасар сөйлеген сайын Жүрекең *қ о п а* -

ла қ т а н, қоштап қояды (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). – Ыбырайым отырған орнында қ о п а л а қ т а й берді (Ш.Айтматов, Қош бол.).

ҚОПАЛАҚТАТ = е т. 1. *Елпелекте- ту, елпең қақтыру.* Соны қайтесің, қ о п а л а қ т а т ы п (Ауызекі). 2. *Қобы- рату, қомпайту.* Қарттың шынымен кетіп бара жатқанын көріп, түтіп отырған жүнін жиып, қ о п а л а қ т а т ы п дорбаға салды да, етегін қақты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚОПАЛАҚТАУ *Қопалақта етістігі- нің қимыл атауы.* Өмір бойы қ о п а л а қ - т а у м е н келеді (Ауызекі).

ҚОПАЛЫ с ы н. *Қопа басқан, қопасы бар.* Көпшілігі басымен қайғы, әрине. Кей болыстар көп шығынға ұшырамапты. Шөп шауып алғандары, қ о п а л ы көлді паналағандары аман да қалған секілді (Ж.Молдағалиев, Таза бұлақ). Тоқтай тұр, мына қамысты алқап Ұлықөлдін өзі басып өтетін Жыланды жотасына жақындар жердегі қ о п а л ы қолтық емес пе екен? Сол болса қазір қалың қамыстан құтылып, Аққулының ашығына шығады (А.Мекебаев, Құпия қойма). Қ о п а л ы жердің сәні жоқ – Тұңғыық мөлдір иірім, Көз болжамас қиырын Айдын көлі болмаса (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚОПАҢ е л і к. *Қалбалақтаған ебедейсіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.* Сайлау- бай өзінің бүгін аңғарымпаз болып кеткеніне таңы бар. Қасым Жомарттың қызыл реңінен ащы мысқылдың ойнап өткенін байқады. Титықтаған атын қамшымен осып-осып жіберіп, қ о п а ң желіспен Қасым Жомартқа қатарласты (Таң нұры). // *Қопаңдаған, ебедейсіз қимыл.* Қоңыр айтқандай: «Қ о п а ң ы м » бар да, қозғаларым жоқ» мұңдықпын. Кіріптар тұтқынмын, – деді Сұлтанмахмұт алқынып, ентігін баса алмай (Д.Әбілев, Арман.).

Қопаң еткізді. *Қопаңдатты, қозғалтты.* Гүлзия ойын аяқтамай сөзін жұтты, Нұрбек иығын бір қ о п а ң е т к і з і п үнсіз қалды (С.Еркебаев, Ауыл.).

Қопаң етті. *Орнынан оқыс көтерілді.* Құмарбек қ о п а ң е т і п көтеріле берді де, жерге жүресінен отыра кетті (С.Бақбергенев, Кентау). Қалыптан тыс сөз айтқанда, әзілдегенде, өзгенің тапқыр сөзіне риза боп күлгенде орнынан бір қ о п а ң е т і п, шашын сипап қоятын әдеті ежелден келе жатқанын Сәргел білетін. Ол бұл жолы да тап солай етті,

демек, өз сөзіне өзі риза әрі көңіл күйі жақсы деген сөз (Д.Исабеков, Қарғын).

ҚОПАҢДА = е т. *Бір орында отыра алмай, қопаң-қопаң ету.* Исахмет желдей есіп, желпініп, қ о п а ң д а п қойды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жүгірген күйі атыма келдім. Аздап тыңайып қалыпты, тебініп едім, қ о п а ң д а п желе жөнелді (Ә.Дүйсенбеков, Көкжиек). 2. а у ы с. *Кеудесін керу, дандайсу.* Дейсіндер- ау! Қасымның несі басым?! Қасым со- лай болмаса, несі Қасым, «Ақынмын» деп қ о п а ң д а п жүргендердің Әммесінен Қасымның десі басым (М.Мақатаев, Шығ.). «Осы жолы аузыңды аштырмаспын. Қара да тұр» деп іштей ірілік көрсетіп қ о п а ң д а п қойды («Лен. жас»).

ҚОПАҢДАС = е т. *Қопаң-қопаң етісу.* Жұрт қ о п а ң д а с ы п, бірін-бірі қағытқанымен, ешкім суырылып шықпады («Қаз. әдеб.»). Жаңа әлгіде Мырзатайлар да «байқа, басталып кетпесін» деп қ о п а ң д а с ы п, қайта-қайта қабырғадағы сағатқа жалтақтап отырған (М.Ысқақбаев, Ұят ту-ралы.).

ҚОПАҢДАСУ *Қопаңдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қ о п а ң д а с у д а н аспады.

ҚОПАҢДАТ = е т. 1. *Қопаң-қопаң еткізу.* Оның бұл ниетін сезетін дос-жарандары, көңілдері Әпжаппарды ортаға алып, біраз қолпаштап, қ о п а ң д а т ы п көріпті дейді (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Өмір иығын қ о п а ң д а т ы п, жан-жағына қарап, үндей алмай қалды (Қ.Исабаев, Жолдас.). 2. а у ы с. *Дандайсыту.* Күндердің күнінде артист болам деп Алматыға тартып кетпесін, – деп тағы қ о п а ң д а т а д ы (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚОПАҢДАТУ *Қопаңдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Иығын қ о п а ң д а т у.

ҚОПАҢДАУ *Қопаңда етістігінің қимыл атауы; қопаң-қопаң ету, дандайсу.* «Көп жортқан түлкі терісін алдырады» деген, Павелмен екеуінің қ о п а ң д а у ы көбейіп кетті (А.Лекеров, Түз гүлі). «Барып келем» деген дұрыс сөз аузына түспеді, кетем деп қ о п а ң д а у ы н қарашы, қорқайын дедім (М.Асылғазин, Ауылдастар). Қорқақтың күні қ о п а ң д а у ы м е н өтеді (Мақал).

ҚОПАР = е т. 1. *Жер қыртысын аудару, астын үстіне шығару.* Мұнар түнеп, бұлт көшкен Асқар белге ұқсайды; Кенетінен ду етсе, Тас қ о п а р ы п, тау бұзған Аққан селге ұқсайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қысы қатал, қытымыр, Жазы жайсаң шуақты, Ойлап тұрса, осы жан барлығына

шыдапты. Тас *қопарып*, тау суын егінжайға әкеліп, Жетелеген кетпенмен желіп аққан бұлақты (М.Мақатаев, Шығ.). Кең далада тың жерлерді *қопарып*, жалын атқан тракторларды көресің (С.Мәуленов, Жер нәрі). 2. а у ы с. *Ескіні қазбалау, ақтару, қайта жаңғырту*. – Бояма белсенділігің де жоқ емес, қиып өткен жанға найза лақтырасың, арғы-бергіні қазбалап, өткен-кеткенін *қопаратыны*ң да бар (С.Төлешов, Түрлі. бас.). Апай бұрынғысынан да жадырап, қабағы ашылып, өзі де өткендегіден *қопарып*, әңгімелеп кетті (Н.Мағзұмов, Жұмбақтас.). Режиссер ақтық айқасқа шыққан екі ұғым, екі идея жақтаушыларының психологиялық, әлеметтік хал-ахуалын терең *қопарып*, тексеру аясына алады (Қ.Уәлиев, Сахна).

ҚОПАРҒЫШ¹ з а т. *Қопару, жару жұмыстарын жүргізетін маман*. Ендігі жерде іске кен *қопарғыштар* (взрывники) кіріседі. Олар әлгі скважинаға жарылғыш дәрі құйып «оқтап» атады (С.Байжанов, Сұңқар.).

ҚОПАРҒЫШ² с ы н. *Бір нәрсені қопарып тастайтын (зат)*. Қызылшаны қызылша *қопарғыш* құралмен немесе кескіш аппараты алынған қызылша комбайнымен қазады (М.Ерлеспесов, Тұқым өсіру.). Қанша опынғанмен, амал қанша, енді шегінер шама жоқ, көнгеннен басқа айла да қалмаған, өзі ойлап тапқан *қопарғыш*, өзі ойлап тапқан қос қабат ұнтақтағыш, өзі қолдан өсірген озат жұмысшы Жексен – таңның атысы, күннің батысы, бір ритм, бір қимыл, «жүр былай» (Ә.Тарази, Тас жарған).

Қопарғыш заттар. г е о л. *Сыртқы әсерден (соққы, жылу т.б.) газ тәрізді өнімдер мен жылу шығаратын химиялық реакцияларды өздігінен таратуға қабілетті, дербес химиялық қосылыстар мен қоспалар*. Қолданылуына қарай *қопарғыш заттар* қоздыратын, жаратын және лақтыратын болып үшке бөлінеді (ҚҰЭ). Оттегі от алдырғыш болғандықтан, *қопарғыш заттар* жасауға қолданылады («Қазақст. мект.»).

Қопарғыш құты. ә с к. *Жарылғыш заттармен (тротил, мелинит, пироксилин т.б.) сығымдалған, жарылыс жұмыстары жүргізілген кезде қолданылатын жарылғыш*. *Қопарғыш қүтыны* жару оған қойылған жарылғыш сынап капсулының көмегімен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОПАРҒЫШТЫҚ з а т. *Бір нәрсені қопара алатын қабілет*. ≈ *Қопарғыштық* дәрежесі.

ҚОПАРМАЛЫ: *қопармалы тілдер*. л и н г в. *Сөздің лексика-грамматикалық, грамматикалық мағынасы түбірдегі дауысты дыбыстардың алмасуы негізінде жасалатын тілдер тобы*. Әдетте агглютинатив тілдер түбір тұлғалы (аморф), *қопармалы* (флексив), инкорпорациялы (полисинтетикалы) *тілдер* типімен қатар аталады (ҚСЭ).

ҚОПАРТ= е т. *Аударыстырту, аударматтыру, қаздырту*. Қарақорым мүрдені *қопарта* алмаспын. Көшпеймін деген соң көшпеймін! Сүйегім осы жерде қалсын! Сөз сол (Бал дәурен). Шыңырауда жатқан қоңыртас, Алынып темір сом діңгек, Қопарып жатқан батыр тас, *Қопартып* жатқан ұлы еңбек (С.Бегалин, Шығ.). Жер қаздырып, карьерде тас *қопартып* ауыр жұмысқа салады (Т.Ахтанов, Дала.).

ҚОПАРТУ *Қопарт етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жер қойнауын *қопарту*.

ҚОПАРУ *Қопар етістігінің қимыл атауы*. 1. *Жер аудару, жырту*. Өткен күнге көз жіберсек, тың игеру дегеніміз жер *қопару* ғана емес, адам өмірін құру, асырау, киіндіру, денсаулығын сақтау, оқыту, тәрбиелеу, рухани қажетін өтеу сияқты толып жатқан шексіз қамқорлық екен («Қазақст. мект.»). 2. *Қазу, қазба жұмысын жүргізу*. Жұмыс аумағын есептесек, осындай қысқа мерзім ішінде экспедиция мүшелері көп шаруа бітіріпті. Өйткені археологиялық жұмыс тек *қопару* емес («Білім және еңбек»). 3. *Жару, жарылыс жасау*. Тау-кен жыныстарын карьерлерде қазып алуға әзірлеудің негізгі әдісі – оларды *қопару* (жарылыс жасау). Мұндай мақсат үшін жарылғыш заттар зарядтарын салуға арналған қопару скважиналары бұрғыланады (Т.Қалыбеков, Экология.). 4. а у ы с. *Үлкен іс тындыру, жетістікке жету*. Қайталап айтамын, мүмкіндік пен батылдық бар жерде үшінші керек – ұйымдастыру қабілеті табылса, онда тау *қопаруға* болады (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Егер сенім деген мықты болса, жалғыз адам тау *қопаруда* н тайынбайды (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

Қопару жұмыстары. г е о л. *Қопарғыш заттардың көмегімен жүргізілетін канал, қазаныңқыр қазу, тау-тасты, жерді жару жұмыстары*. *Қопару жұмыстары* жарылғыш заттардың энергиясын пайдалану

арқылы жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Қопару құралдары. ә с к. *Жару жұмыстарын жүргізу үшін қолданылатын жарылғыш заттардың, жару құралдарының, ток көздерінің, өлшегіш және тексергіш аспаптардың құрамы. ≈ Қопару құралдарының тізбесі.*

Қопару ісі. *Қопару құралдарымен орындалатын жұмыс. Кен орындарында қопару ісін ең маман қопарушылар жүргізеді (Ауызекі).*

ҚОПАРУШЫ з а т. *Қопару ісін істеуші, қопарғыш. – Көмір қопарушылар, Тасмандай тасыраң байлар тау көрінсе қопартпасын, Мәшһүр-Жүсіп пен Барақтың садағасы кеткірлер көрмей ойнамасын, – депті (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Сонда да шешуі істің басы-қасында болу абзал ғой, Бөгенбайдың күнұзаққа разрез ішінде жүруі де осыдан. Иә, көмір қопарушылар да істерін ойдағыдай тындырды (Қ.Сапарғалиев, Шығ.). Дөң үстінен айналаның бәрі күзетшіге айнадай көрінеді. Қас қарайған кезде қопарушылар зор қиыншылықпен тоғайдың шетіне ілігеді (К.Тоқаев, Көмескі із).*

ҚОПАРЫЛ= е т. **1.** *Аударылып-төңкерілу, астан-кестені шығу. Астан-кестен қопарылған тау іші, Айқыш-ұйқыш найзағайлар ағысы, Бәрі қалды... Естілді тек құлаққа Жалғыз ғана жас сәбидің дауысы (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Аласапыран болып кетті дүние Карпат тауы қопарылып жатқандай (С.Жиенбаев, Алтын қалам).* **2.** *Жер жыртылу, аударылу. Тусырап жатқан тың алқаптың сексен гектар жеріндегі ірі бұталар оталып, түбіртектерін тазартып, түренмен жер қыртысы қопарылды (Алтын масақ).* **3.** *Жарылыс жасалу. Ал ашық кен жұмыстары практикасында тау-кен жыныстарын қазып алуға әзірлеу кезінде олардың қопарылып, ұсақталуын қамтамасыз ететін бұрғылау-қопару әдісі мейлінше кең қолданылады (Т.Қалыбеков, Экология.).* **4.** *Түбірінен жұлыну, үзілу. Тамырынан қопарылған көрі терек те жапырағынан айырылып, арса-арсасы шығыпты (М.Асылғазин, Ауылдас.). Қалың арша теректі Құйрығымен орады. Тиген ағаш түбімен Қопарыла құлады (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).* **5.** *Бәрі бірдей, дүркірей көтерілу. Батальон жауынгерлері*

ұшып тұрып, жалма-жан қопарыла көтерілді. Асыға-аптыға сапқа тұрып, нұсқаған жолға түсті (Б.Момышұлы, Таңд.). **6.** а у ы с. *Түбегейлі өзгеру. Ғасырлар бойы жеке-жеке дәурен сүріп келген шаруаның ой-жүйесінде мұндай түбірінен қопарыла өзгеру болған емес еді (І.Омаров, Шабыт.).*

ҚОПАРЫЛҒЫШ с ы н. *Қопарылу әрекетіне бейім, қопарылу қасиеті жоғары. ≈ Қопарылғыш қоспалар.*

Қопарылғыш газдар. к е н. *Белгілі бір пропорцияда ауамен араласқан кезде қопарылыс туғызатын газдар (метан, жоғары көмірсутектер, сутек пен көміртек оксиді т.б.). Қопарылғыш газдар әдетте шахталарда, жер астында көміртек оксиді, сутек, бензиннің буы т.б. жеңіл тұтанатын сұйықтардың ауамен араласуы нәтижесінде пайда болады (ҚҰЭ).*

ҚОПАРЫЛУ *Қопарыл етістігінің қимыл атауы; жарылу. – Бәрібір тәуекел ете алмаймыз. Динамиттің суда қопарылуы мен жақсы білемін. Балықтар одан тек талып қана қоймай, өліп те қалады (Н.Мұраталиев, Жасыл көл.).*

ҚОПАРЫЛЫС з а т. **1.** *Бір нәрсенің қопарылуы; жарылыс. Бұл жолақтар, сірә, ерте кездегі Ай вулкандарының қопарылысы кезінде атылып, ұшып барып түскен тозандар болу керек (Х.Әбішұлы, Халық астроном.). Қолдан жасалған қопарылыстың нәтижесінде пайда болған екі тауды бір-бірімен жалғастырып тұрған фантастикалық алып тоған миллионға жуық өмірдің қорғанындай, жылдар бойы халыққа төніп келген сел қаупін ауыр денесімен біржолата түншықтырып маңғаз жатыр (Д.Исабеков, Қарғын). Жұлдыздарда химиялық элементтер дәл қазіргі уақытта да пайда болуда, бірақ бұл процесс жұлдыздардың қопарылысы кезінде ғана өте тез, қысқа уақыт ішінде өтеді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).* **2.** *Адам санасындағы, қоғамдағы өзгеріс. Және феодализмде дүниеге келіп... Социализмде өмір сүре бастаған біздің аға толқынның санасында бірер ғасырдың шеңберіне сыя қоймайтын зор қопарылыстар жүріп жатыр (К.Ахметбеков, Жеңіс.).*

Қопарылыс толқыны. г е о л. *Қопарылыс кезінде таралып, қоршаған ортаның тепе-теңдік күйінің аз уақытқа бұзылу процесін тудыратын соққы толқын. Қопарылыс толқыны бойынша атмосфера қабаты*

мен жер қыртысының құрылымы, қазба байлықтың түрі, орналасқан тереңдігі, алып жатқан көлемі т.б. зерттеледі (ҚҰЭ).

ҚОПАРЫНДЫ з а т. *Қопарылыс, жарылыс кезінде сыртқа шығып қалған әртүрлі заттар*. Сол бір мезетте шығыстағы шыңдарға жаңғырып күрс-күрс құлаған *қ о п а р ы н д ы л а р* дүбірі құлаққа келе қалды (Ғ.Сланов, Шалқар).

ҚОПАРЫС= е т. *Аударып-төңкерісу, астын үстіне шығарысу, ақтарысу*. ≈ Сандық түбін *қ о п а р ы с т ы*.

ҚОПАРЫСТЫР= е т. *Қопарып ақтара қарау, аударып-төңкеру*. Университетті бітірген жылым еді, Қаратау қойнауларының біріне шатыр тігіп алып, маңайды *қ о п а р ы с т ы р ы п* асыл тас іздеп жүргенбіз («Білім және еңбек»). Экскаватор енді осыларға таяу ауданның жерін *қ о п а р ы с т ы р а п* жүр (Е.Қалиев, Рудный.). Сонан соң және бір қағаздардың арасынан әлдене іздегендей *қ о п а р ы с т ы р а* бастады. Біресе жоғын мұннан таппағандай, шкаф астына үңілді (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚОПАРЫСТЫРУ *Қопарыстыр етістігінің қимыл атауы*. Қызға қарап еді, ол сурет іздеген бала құсап тағы да кітабын *қ о п а р ы с т ы р у ғ а* кірісіпті (М.Мағауин, Көк мұнар). Колхоздардың жасаған жұмыстарын кешеден бері қайта қарап *қ о п а р ы с т ы р у д а* (Қ.Оразалин, Ақ жазық).

ҚОПАРЫСУ *Қопарыс етістігінің қимыл атауы*. ≈ Ағаш діңін *қ о п а р ы с у*.

ҚОПАСЫЗ с ы н. *Қопасы жоқ*. Балықсыз су болмайды, *қ о п а с ы з* көл болмайды (Мақал).

ҚОПАШЫҚ з а т. *Көлемі шағын қопалы жер*. Жылқышы күндіз шағын *қ о п а ш ы қ т ы* бір сүзіп шыққан, оның ықтасын бетін бұрыннан есепке алып, боранды күнге әдейі сақтап жүретін (М.Дүзенов, Әке.).

ҚОПАЮ *Қопай етістігінің қимыл атауы*. Құр *қ о п а ю д а* и не шығады (Ауызекі).

ҚОПИ=ет.сөйл.*Қолпи*. Мені қинайтын – біздің қорқақтығымыз. Сол жалғыз атты қаңғыбасқа дүйім елді үрейлендіртіп қойып, босқа *қ о п и я т ы н ы м ы з* батады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ол дағдысынан тыс пейілденіп, *қ о п и ы* нотыр.

Кеудесін қуаныш пен мақтаныш аралас сезім кернейді (І.Қожабаев, Қансонар).

ҚОПИТ= е т. *Қолпиту, қолпайту*. Айбо-сын да соны болжамдағандай: – Иә, Дәукең сыйлас кісілеріміз, сізге айтсаң шөп береді деген, – деп, өп-өтірік шалды *қ о п и т а* сөйледі (К.Ахметбеков, Ақдала). – «Ұзын саны» деп *қ о п и т а т ы н д а й* түгі жоқ, әр елден артынып-тартынып ең кемі елуден шамандар келеді (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ҚОПИТУ *Қопит етістігінің қимыл атауы*. ≈ Өтірік мақтап *қ о п и т у*.

КОПИЮ *Копи етістігінің қимыл атауы*. ≈ Кісімісіп *қ о п и у*.

ҚОП-ҚОҢЫР с ы н. *Өте, тым қоңыр*. Күз келе жатыр *қ о п - қ о ң ы р*, Күз келе жатыр сап-сары. Ой қуып жүріп өтті өмір, Күндерім өтті, көп саны (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сілтідей *қ о п - қ о ң ы р* ботқаны көрген Есімбектің есі шықты. Ұйыған ботқа. Мұнысы қалай? Бұрын ұнтақ ерімей діңкені құртқан еді (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Қ о п - қ о ң ы р* боп тотыққан бетімнен өзіңе андасанда бір сүйгізіп кетіп, уақытымның көбін астық алабында өткізуші едім ғой (С.Сматаев, Армысың.).

ҚОП-ҚОЮ с ы н. *Тым қою, өте қою*. *Қ о п - қ о ю* шаңның арасында, қарлыққан дауыстарымен «бар-бар» етіп маңырап қояды (С.Жүнісов, Өшпе. із.). Сол көктемгі көкжиек *қ о п - қ о ю* жалқынды сағым іркілеп барып, әлгі көк күмбезімен көмкерілген («Лен. жас»). *Қ о п - қ о ю* аспан мен жер екі арасы Ұшты ма бүркіті, бар қыраны, Желкеден шықты жаудың көз шарасы. Сезді жау қайда келіп ұрынғанын (Қ.Аманжолов, Ақын.).

ҚОПСЫ= е т. **1.** *Тығыз нәрсенің (топырақ, жүн т. б.) босап көтерілуі*. Танап тазартып, топырақ *қ о п с ы* н Арқаның ақ бидайын егетін сәт те туды (Б.Бабақов, Алтын алқа). Таза ауада еркін серуендеген мал бой жазады, жүні *қ о п с и д ы*. Шөпке де тәбеті артады (Ж.Ертілесов, Туған жер.). **2.** *Жиналмау, қобырау, ыбырсу*. Оң жақ іргеде шымылдық тұтылған, ішінде екі адамдық ағаш төсек, көрпесі қобырап *қ о п с ы* п жатыр. Әйел тұсынан өте бере шымылдығын сырып, көлегейлей кетті (Д.Досжанов, Табалдырығың.). Ашылды қанша қойма, қанша құлып, *Қ о п с ы ғ а* н қолғап іші, қанша шұлық. Домалап дорба, қаншық, темір сауыт, Сасқанда қолдан сусып, сан шашылып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **3.** *Опырылу, мүжілу, үгітілу*. Суға

құлайтын жардай *қ о п с ы н*, сәл шүңейттеу көзіне түйліге төнген қабағы тым дөң де қату (З.Қабдолов, Өмір.).

ҚОПСЫҚ с ы н. *Борпылдақ, жұмсақ, бос.* Меринос тұқымды қойларда жұқа, майысқақ, теріге – биязы, қою, серпімді жүн өссе, жұқа, *қ о п с ы қ* теріге биязы, сұйық, салалы жүн; қалың қопсық теріге қатты, сирек, ұзын жүн өсетіні байқалады (С.Омаров, Мал терісі.). Ұсақ кесекті, *қ о п с ы қ* өсімдік тамырларының тыныс алулары үшін ауа ұстайтын, ылғал сіңіріп, оны сақтап тұра алатын, өсімдіктердің қоректенуіне қажетті минералды тұздарды жеткілікті мөлшерде ұстайтын топырақ керек (Ботаника). Қыстыгүнгі суықта тері *қ о п с ы қ* әрі босаң болады; ал жазғы ыстықта, терлеу нәтижесінде, тері құрғап серпінділігі азаяды (С.Омаров, Мал терісі.).

ҚОПСЫҢҚЫ с ы н. *Қопсыған, бос; жұмсақ, борпылдақ. Қ о п с ы ң қ ы* топыраққа дөңді дақылды себу жеңіл, ағам малаларымен бір мезетте малалап отырып жүргізеді (М.Әмірғалин, Биязы жүн.). Құрылымы жақсы топырақты өңдеу де оңай, өйткені олар көбінесе *қ о п с ы ң қ ы* келеді (Н.Шоқанов, Топырақ). Әртүрлі жыныстардың беткі жағы *қ о п с ы ң қ ы* жыныстармен, желмен айдалып келген құммен түгелдей дерлік жабылған (Н.Баяндин, Топырақ).

ҚОПСЫҢҚЫРА = е т. *Қопси тұсу, көтерілу.* Шаштың жарасы жеңіл екен – әлгі бірде шашылып кетіп бетін жапса, қазір он саусақ екі жақтап қаумалағанда, *қ о п с ы ң қ ы р а п* болса да орнына жатты (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚОПСЫҢҚЫРАУ *Қопсыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОПСЫТ = е т. **1.** *Топырақты босату, жұмсарту.* Ұлдар бейне бір бағбан тәрізді жеміс ағаштарын аялап, түбін *қ о п с ы т ы п*, жапырақтағы өрмекші-насеком торларын қағып түсіріп тазалап, ұдайы бақылап жүрген («Қазақст. мект.»). Сушылар суарды, сосын біз қабыршақтанып қатып қалмас үшін өсімдіктің қатар аралығын, түбін *қ о п с ы т а м ы з*, тыңайтқыш сіңіреміз (Ш.Омарханұлы, Қыз сыры). Қазір де балалар картоптың түбін *қ о п с ы т ы п* барады. Ересек екі бала – Дулат пен Поткова ұзап кетіпті (Ә.Тарази, Тасжар.). **2.** *а у ы с. жа ғ ы м с ы з. Өткен істі, әңгімені қайта қоңырсыту, қазбалау.* Болған нәрсені *қ о п с ы т ы п*, қазбалап қайтесің? (Ауызекі).

ҚОПСЫТҚЫШ с ы н. **1.** *Топырақты босатып қопсытуға арналған.* Бұл кезде дөңді-бұршақты дақылдардың қаптал тамырлары мықтап өседі. Сондықтан бұл тамырларға зиян келтірмеу үшін, *қ о п с ы т қ ы ш* құралдың жұмыс бөлшектері өсімдіктерге 10–12 см әрі жақындамай топырақты 6–8 см қопсытып өтуге тиіс (М.Ерлеспесов, Тұқым өсіруші.). // *Қопсытуға арналған құрал.* Мұнда топырақты жыртуда қыршуыш пен терең *қ о п с ы т қ ы ш т а р* пайдаланылады (С.Бсқаков, Табиғат.). **2.** *к е н. Тау жыныстарын механикалық қопсытуға арналған (тырендi жабдық).* Қопсыту тереңдігіне қарай жалпы және арнаулы *қ о п с ы т қ ы ш* болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОПСЫТУ *Қопсыт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Топырақты босату, жұмсарту.* Тағы бір ерекшелігі – су тиген топырақ саз балшықтанып тез қатып қалады, сол себепті овощ пісіп жетілгенге дейін әр суарылған сайын жүйек аралық *қ о п с ы т у* жүргізіліп отырады (Ә.Бұралқиев, Табыс). Мұндай жерлерде жыртылған қабаттың астын тереңдігі 35–40 сантиметр *қ о п с ы т у* керек (М.Ерлеспесов, Суармалы.). Жерді жыртудан бастап, арамшөбін отау, топырағын *қ о п с ы т у*, тыңайтқыш сіңіру, арық қазу, арықты қайта жауып тегістеу, мақта теру, оны тасып жеткізу жұмыстарының бәрі техника күшімен атқарылады (С.Байжанов, Сұңқар.). **2.** *а у ы с. жа ғ ы м с ы з. Өткен жағымсыз іс, әңгімені қайта қазбалау.* Татулық пен саяси қудалау құрбандарын еске алу жылын біз өткендердің былық-шылықтарын қайта-қайта *қ о п с ы т у* үшін емес, қоғамды зұлмат зобаландарға ұшыратқан әлеуметтік өшпенділік, бұқаралық құлақкестілік және таптық жікшілдік сияқты сұмпайы құбылыстардың жымсысқы мінез-құлықтарын жан-жақты тани түсу үшін, олардан қайта алданып, ондайларға қайта арбалып қалмау үшін өткіземіз (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ҚОПСЫТЫЛ = е т. *Босатылу, жұмсартылу.* Картоп егілген шақта топырақ *қ о п с ы т ыл ған* күйінде, арамшөптен таза және ылғалы жеткілікті болуы керек (Б.Шағыров, Картоп). Күрекпен *қ о п с ы т ыл ған* жерге отырғызбайтыны жоқ: қауын, қарбыз, асқабақ, жүгері, қияр, помидор, темекіге дейін егеді (Б.Тоғызбаев, Боз жорға). Бұл суарудан кейін қызылшаның қатар-аралығы механизм күшімен

қ о п с ы т ы л ы н, екінші қоректендіру жүргізілді (Қ.Ұбаев, Қырда.).

ҚОПСЫТЫЛУ *Қопсытыл етістігінің қимыл атауы.* ≈ Егіндік жердің қ о п с ы т ы л у ы.

ҚОПЫ з а т. ж е р г. **Қорық.** Мынау жер колхоздың қ о п ы с ы (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОПЫН з а т. ж е р г. **1.** *Егін басына уақытша салынған, ағаш бұталарынан құрастырылып, үсті шөп-шаламмен жабылған баспана үйшік.* Жігіт арқардың өнерімен пайда болатын бөйге қара атқа мініп аң аулайтын, елікке қайдағы асыл, нәрлі шөпті теріп әкеп беретін, ал елік тамақты дәмдеп пісіріп, шөптен жасап алған қ о п ы н д а р ы н күзетіп үйде отыратын болыпты (Ертегілер.). **2.** *Жер үй.* Қойшылар қ о п ы н д а отырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОПЫРА = е т. с ө й л. *Қобырау, үйме-жүйме болу.* Қайдағы бір қ о п ы р а ғ а н шөптерді әкеп, онымен солдаттарды емдеді, сөйтіп хирургия заңын аяқ асты етті (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ҚОР з а т. **1.** *Мол болып жиналған қазына, дәулет.* Бойынан қайраты кетпей тұрған шағында қ о р ж и н а п қалмаса бола ма, қашанғы өстіп жүре береді (Д.Исабеков, Тіршілік). Тегінде адам жиған қ о р бітсе де, жарықтық табиғаттың қоры бітпесін де (Т.Әбдіков, Айтылмаған.). **2.** *Әлі игеріле қоймаған табиғи байлық.* Техникалық прогрестің үдемелі дамуы Жер «ана» қойнауындағы қазба байлықтарды, дәлірек айтқанда, мұнай мен газ секілді көмірсутегілі қ о р д ы ң азабына бір жағынан, екінші жағынан, қоршаған ортаны әртүрлі қышқылды қоқыстармен ластауға алып келгені рас («Зерде»).

3. қ а р ж ы. *Мемлекеттің, кәсіпорынның белгілі бір мақсатқа арналған ақша қаражаты немесе материалдық құндылықтары.* Мәселен, қ о р д ы ң қаражаты оның арнаулына сәйкес ата-аналардың немесе оқушылардың өтінішінің негізінде бөлінеді («Түркістан»). Онда барлық мұнай қаржылары Ұлттық қ о р ға құйылады, одан ағымдағы бюджет жапа шекпейді, жылдық даму бағдарламалары Ұлттық қордан берілетін трансферт арқылы қаржыландырылатын болды («Айқын»).

4. қ о ғ. *Жеке азаматтар және заңды тұлғалар ерікті мүліктік жарналар негізінде құрған әлеуметтік, қайырымдылық, мәдени, білім беру және өзге де қоғамдық пайдалы мақсаттарды көздейтін, мүшелігі жоқ,*

коммерциялық ұйым. Бейкоммерциялық қ о р л а р д ы ң өзі жеке, қоғамдық, мемлекеттік және кооперативтік түрлерге бөлінеді («Лен. жас»). Д.А.Қонаев қ о р ы аса ірі мемлекет қайраткерінің өмір жолы мен шығармашылығын, қоғамдық қызмет жолын, мұраларын зерттеу мақсатында құрылған («Лен. жас»).

Айналмалы қор. э к о н. *Өндірістің бір кезеңі бойындағы өндіріс процесінде түгел тұтынылатын және құны даяр өнімге аударылатын бөлігі.* Өндіріс құрал-жабдықтары немесе өндірістік қорлар – негізгі және а й н а л м а л ы қ о р л а р – қоғамдағы халық байлығының негізгі бөлігі болып табылады (Қысқ. саяси экон.).

Алтын қор. Е л, мемлекет үшін аса бағалы, рухани құндылық. Әлемдік әдебиеттің а л - т ы н қ о р ы н а қосылатын мұндай көлемді туындыны аудару үшін аудармашының көп еңбектенуі қажет екені түсінікті («Қаз. әдеб.»). Оның «Күрес күндерінде», «Гвардия алға!», «Шоқан Уәлиханов», «Сәкен Сейфуллин» тәрізді пьесалары ұлттық драматургиямыздың а л т ы н қ о р ы н а қосылды («Қазақст. мект.»).

Қор арбитражы. э к о н. *Бағамдық айырма алу мақсатымен бағалы қағаздарды (акцияларды, облигацияларды) сатып алу-сату операциялары.* Қ о р а р б и т р а ж ы н д а бағалы қағаздар бағамы төмен рыноктан сатып алынып, бағамы жоғары рынокта сатылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қор биржасы. э к о н. *Негізгі қызметі бағалы қағаздармен сауда жасауды ұйымдастыру болып табылатын, өз жұмысын қолданымдағы заңдарға сәйкес және биржа белгілеген қағидаларға сай жүзеге асыратын заңды тұлға.* Қ о р б и р ж а л а р ы н д а ғы құнды металдардың бағасы үнемі өзгерістерге ұшырап отырады («Қаз. әдеб.»). Қ о р б и р - ж а с ы – бағалы қағаздар (акция, облигация) сатылатын және сатып алынатын, өзінің тұрақты орны мен жұмыс уақыты бар, қатаң белгіленген тәртіппен тұрақты түрде әрекет жасайтын қаржы мекемесі (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.).

Қор жинады. а) *Қажетті материал жинады.* Меніңше ақын, жазушы алдағы уақытта да жазатыны – қ о р ж и н а у д ы ерте бастауы керек (М.Әлімбаев, Көңіл күйі). ә) *Азық-түлік, қаражат жинады.* Тіршілік деген қиын ғой, олар қайғымен қан жұтып

жүрсе де қыстың қамын ойлайды, *қ о р ж и - н а п* алсақ дейді (Ә.Ибрагимов, Ақ пейіл).

Қор операциялары. э к о н. Банкілердің бағалы қағаздармен (акциялар, облигациялар) жасайтын операциялары. *Қ о р о п е р а - ц и я л а р ы н а* бағалы қағаздар кепілімен несие беру, бағалы қағаздарды сатып алу және сату операциялары кіреді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Негізгі қор. э к о н. Өндірістік қордың ұзақ уақыт бойы тұтынылатын бөлігі. *Н е - г і з г і* өндірістік қор кез келген кәсіпорынның жұмыс жасауы үшін ауадай қажет, басты қорлардың бірінен саналады («Лен. жас»). *Негізгі қорларды* пайдалану тиімділігінің төмендеуі – жобалық қуаттарды және жаңа технологияны игеру қарқынының қанағаттанғысыз болуының, жабдықтарды пайдалану деңгейінің төменгі салдарынан болып отыр (Д.Қонаев, Таңд.).

Сөздік қор. а) *Жеке тілдік тұлғаның қолданысындағы сөз байлығы.* Тіл дамытудың негізі – *сөздік қор*. Ең кереметі, сол сөздердің көбі осы қазақ тілін зерттеп жүргендердің біреуінің *сөздік қорында* жоқ қой (Е.Домбаев, Менің туыс.). ә) лингв. *Белгілі бір тілдің лексика-фразеологиялық байлығы.* Өмір үнемі өзгереді, жаңарады, ілгері дамиды, соған байланысты халықтың тілі, оның *сөздік қоры* мен сөздік құрамы да өзгеріп отырады («Қаз. әдеб.»).

Тұтыну қоры. э к о н. Қоғам мүшелерінің жеке басының тұтынуы мен қоғамдық қажеттерін қанағаттандыру үшін пайдаланылатын ұлттық табыстың бір бөлігі. *Тұтыну қорына* өзінің заттық формасы жағынан қоғам өндірген барлық тұтыну бұйымдары кіреді (Әлеумет. эконом. сөздігі).

ҚОР² з а т. т а м а қ. *Қымыздың ашытқысы.* Көктемде қымызды алғаш ашыту үшін негізгі ашытқы түрлерін қолдана береді. Кейде ондайда алғаш көне қымыздың *қоры* пайдаланады (З.Сейітов, Сүт өңдеу). Түйеге төрт тең салып жүк артылды, Сабадан, бие ағытып, *қор* сарқылды (Н.Ахметбеков, Жасауыл). Мол қымызға жүде зармыз, *Қоры* азайып келеді. Орыстардан сүт аларсыз, Қымызды кім береді (К.Салықов, Жезкиік).

ҚОР³ з а т. ж е р г. *Қоламта, ыстық күл.* Ағаш үйдің сүйегін *қ о р ғ а* салып балқытып, тезге басатын еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОР⁴ [ир. خوار] с ы н. *Сорлы, бишара, байғұс.* Жержүзіндегі жұрттың *қ о р ы* болып, бірімізді-біріміз аңдып өтеміз (Абай, Тол. жин.). Ақ болсын, қара болсын – өзі сынар, Біреуді *қор*, біреуді мықты қылар. Ақ жүрек, ақыл көзбен сынға алыңыз, Кім болмақшы болып жүр енді осылар? (Шәкәрім, Өлеңд.). Қызды *қ о р ғып* жасаған жаратқанын, Мал бергеннің аузына қаратқанын. Сүйгеніме бара алмай арманда боп, Торға түскен торғайдай алақтадым (М.Дулатов, Шығ.).

Ит қор адам. Өмірде көп қиыншылық көрген, қайғы-қасіретті жан. Қабыл көрсен, көңілім жай, тастап кетсең, япырмай, *Ит қ о р а д а м* болар ма, Бұл жалғанда сорлындай (Абай, Таңд. жин.).

Қор болды. а) *Сорлады, соры қайнады.* Қазақ *қ о р б о л а р* ма еді көп болса егер, Шаһбазлар осы айтқандай өнері асқан. Немене бұл күнгі хал ойлап тұрсақ, Жақсымыз өз пайдасын құр қарасқан (М.Дулатов, Шығ.). Оралбайға жалданып тіліңнен айырылып, бір *қ о р б о л д ы ң*, енді қалыңмал алып, екінші рет *қ о р б о л а т ы н* болдың (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). ә) *Қадірі кетті, бағасы түсті.* Арғын, найман жылса, Таңырқаған сөзіме. Қайран сөзім *қ о р б о л д ы*, Тобықтының езіне (Абай, Тол. жин.). б) *Мерт болу, опат болу.* «Қамы үшін қара қазан, сар баланың» Демесін «бас кесіліп, *қ о р б о л а м ы н*», Қаптаған көк қаруға ол да шықты, Түбінде «Жасқұс» пенен Жанқаланың (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Қ о р б о л д ы* күш танытпай кереметтер, Оқ құсқан ұңғысынан пулеметтер Ажалдың шалғысындай қиратады, Кеткендей дүрілінен дөңгелеп бел (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қор етті [қылды]. *Сорын қайнатты, сорлатты.* Бұ дүниенің рахатының қайда екенін білмей, есіл өмірді ескерусіз, босқа жарамсыз қылықпен *қ о р е т і н* өткізеді (Абай, Тол. жин.). Арасында екі оттың Мені, Алла *қ о р е т т і ң*. Ғариптің көңілін мұнайтып Дұшпанды шадлы зор еттің (М.Дулатов, Шығ.). Бір заманда ақын Сара зар еткендей, өзінің қайталамас асыл өмірін *қ о р е т і н* өткізеді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Мені ағам дейтін болса, сол жігітке шықпасын тұрмысқа, *қ о р қ ы л а д ы* (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Қор санады. *Кем көрді, менсінбеді.* Кеп қалдым мен де ғасырға, Қардай аппақ шапшым да. Қойшыны *қ о р с а н а й т ы н*,

Бай-манаптың тұсында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қор тұтты. *Кемітті, төмен санады.* Менсінбеуші ем наданды, Ақылсыз деп, *қор тұттып* (Абай, Тол. жин.). Өзін *қор тұттып* жүргендерге де жарамайтын болғаны ғой (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚОР⁵ елік. *Біңғайсыз жатқан немесе тыныс жүйесін май басқан яки ауырып жүрген адамның ұйықтаған кезде ауыз қуысынан қырылдап шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қор етті. *Қорылдады, ұйықтап кетті.* Қалжан басы жастыққа тиген бойда *қор етті* («Қаз. әдеб.»). Бір кезде күзетшіні де ұйқы меңзеді, ол да ағашқа сүйеніп *қор етін*, қатты ұйқыға кетті (Ә.Шәріпов, Партизан.). – Ой, қалалық адамдарды айтпа, шіркіндердің ұйқысы қап-қап болар деп қалдым. Жастыққа басы тисе *қор ете* түседі, әйтеуір, – деп Досан мені бір қағытып та қояды («Қаз.әдеб.»).

ҚОР⁶ [ар. حورية]: **қордың қызы.** *Діни сенім бойынша жұмақтағы ең сұлу қыз.* Оның мақтауынша, Сақыш – *қордың қызы*, Алматыдағы ең сұлу келіншек; пішін қандай, мінез қандай, көрген жан аузын ашып, таң қалғандай (М.Дүйсенов, Гүлжан.). – Лизочка, қандай көріктісіз. Сіздей *қордың қызы*, осындай далаға келе ме? – деді (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Қыздың биязы, салмақты, жылы шуақты өңінде қараған жан қайтып назарын ала алмай қалатын сиқырлы тылсым бар тәрізді. Оны мына тіршілікте кездестіретін жұмыр басты пенде деуден гөрі *қордың қызы* деп қабылдау әлдеқайда сыйымды (Б.Шаханов, Қаратау.).

ҚОРА¹ з а т. **1.** *Қабырғалары ағаш, қамыс не саманнан қаланған, төбесі жабылған, мал қамауға арналған орын, жай.* Бір күні таңертең көршісі Қожаның есегін сұрап келеді. – Барып өзінен сұрап келейін, көнсе – берейін, – деп Қожа *қорасына* кіріп кетеді (Қожанасыр.). Түйе боздап, қой қоздап – *қорада* шу, Көбелек пен құстар да сайда ду-ду. Гүл мен ағаш майысып қарағанда, Сыбдыр қағып бұлаңдап ағады су (Абай, Тол. жин.). *Қорамда* сан жетпейтін малым бар. Сандығымда сан жетпейтін алтын бар (М.Дулатов, Шығ.). Осы үйде ол үйдің төменгі жағын ала салынған жылқы *қорасына* көз жіберді. Бірақ күні кеше ғана жер бетін бүркеп тастаған үрпек қардан сарайдың керегелері ғана қарайып

көрінді (И.Есқаров, Тосқауыл). **2.** *Есік алдындағы төңірегі қоршалған ашық жер, аула.* Он бес минуттан кейін машина көрші үйдің *қорасына* еніп кетті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Мамырбай ақсақал бұлақтан өтіп, *қораның* ығындағы тармақ діңгекке таман келе жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Ауылдағы қой жататын ашық жер, қотан.* Жазды күні қойды *қораға* иіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір қора. *Көп, бір топ.* Үй алдында *бір қора* жұрт жым-жырт үйіріліп тұр екен (К.Баялиев, Дегелек.). Ай сүттей жарық. Алқақотан отырған ауыл шетінде *бір қора* бала у да шу болып ойнап жүр (Х.Әбішев, Аспан.). Оңтүстік Американың бір елінде мақта плантацияларына *бір қора* қаз жіберіледі («Білім және еңбек»).

Қора баспақ. ж е р г. *Астындағы қидың мезгілінде алынбауынан болатын қойдың өкпе ауруы.*

Қораға түсті. *Ұрлық қылды деген мағынада.* Кеше кешке ұрылар көршінің *қорасына* *түсіпті* (Ауызекі).

ҚОРА² з а т. ж е р г. *Шеңбер.* Шаңырақтың *қорасын* құрамай жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРАБА¹ з а т. *Жинаған дәулет, байлық; қор.* – Назым алдында қандай кінәм бар, а? – деді Рашит, – сіңірі шыққан тақыр кедейге емес, *қорабасы* бар тұрмысты адамға шықса жаман ба?! (Ө.Ахметов, Адам бол.).

ҚОРАБА² з а т. т а м а қ. *Саба түбінде қалдырылған ашытқы қымыз.* – Е, осы қайынның жанында «Күріштің арқасында күрмекте су ішеді» дегендей, бізде бір тояйық. Әйтпесе сен қатын бізге *қорабасын* да татырмассың, – дейді басқалары базына жасап (Қ.Сегізбаев, Біз қалада.).

ҚОРАБА³ з а т. *Сыр, құпия.* Мәкеңнің шын делебесі қозып, ішіндегі бар *қорабасын* ақтарып салады (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ҚОРАБАЛАН = е т. *Қорлану, баю; көбею, молығу.* Күздегі бір отар қой, төлі қосылған соң, жазда *қорабаланып* көбейіп кеткен (Ғ.Орманов, Жүрек). Тұрмысымыз кәдімгідей оңалып, аз уақыттың ішінде үйімізге дүкеннен бірсыпыра бағалы заттар кіріп үлгерді. Киім-кешегіміз бүтінделіп, дастарқанымыз *қорабаланып* қалды (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚОРАБАЛАНУ *Қорабалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Дүние-мүліктің *қорабалануы*.

ҚОРАБАЛЫ¹ с ы н. *Қоры мол, дәулетті, бай. Жаңабек сияқты алды-арты тып-типыл, жалғызілікті адамға өсіп-өнген, қ о р а б а л ы* жермен құдандалы болған жақсы еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Белгілі-белгілі қолайлы өңірлер малшаруашылығының кәдімгі *қ о р а б а л ы* қонысы боп кеткен (Ғ.Орманов, Жүрек).

Қорабалы кісі. кө н е. *Қоры ата-бабасынан үзілмеген деген мағынада. Қ о р а б а л ы кісі м с і п* тұрсың ғой, дегенмен саған күнім түспес-ау (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

ҚОРАБАЛЫ² с ы н. *Қорабасы мол, жеткілікті. Үлкеннен үлгі үйренсең, мысалында боларсың, қ о р а б а л ы* сабаның! (Т.Ізтілеуов, Назым). Сонда дағы сипаттап, Аттарын айтып берейін, Дер екен «Бекер» кім мұны. Аяған қожа мысалы: *Қ о р а б а л ы* сабадай, Сәһәр тұрып піскенде Көп жерге кететін гүмбірі (Т.Ізтілеуов, Әр елдің.).

ҚОРАҒАШ з а т. с ө й л. *Қолағаш (қазық, қада қағуға, ұруға арналған, басы жуан, жұмыр ағаштан жасалатын құрал, тоқпақ).* Еменжелкелер қолындағы *қ о р а ғ а ш* бақандарымен бұлардың аттарының басына соғып, жақындатпайды (Б.Аманшин, Көкжар). – Шық үйіннен, Сапақ, – деді ақырып, – Шаңырағыңды ортаңа түсіргелі келдім... Сақый киіз үйдің шаңырағына *қ о р а ғ а ш т ы* салып өтті (Ғ.Сланов, Дөн асқан).

ҚОРАҒЫТ = е т. ж е р г. *Қорғанишақтау.* Бағанағы қораз әлі сыңар аяқтап, күн суықтан *қ о р а ғ ы т қ а н д а й* болып тұрғаны көрінді. Бірақ анау жалпақ далада адамдар *қ о р а ғ ы т п а й*, күннің қытымырлығына, қатыгездігіне бой бермей, қызыл маржан жиып жүр (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Бұрынғыдай бола алмас, Күндердің күн болғанда, *Қ о р а ғ ы т ы* п барып түленер (Ер Тарғын).

ҚОРАҒЫТУ *Қорағыт етістігінің қимыл атауы. ≈ Суықтан қ о р а ғ ы т у.*

ҚОРА-ЖАЙ з а т. *Мал қамауға, отын, шөп үюге арналған жайлар.* Өйткені бірнеше күн қатарынан дамылсыз бораған даланың барлық қары Қашаудың ауласынан пана тапқандай, *қ о р а - ж а й д ы* түгел сипап кеткен (Қ.Тоқымырзин, Оқшау отау). *Қ о р а - ж а й ы* жылы, жемшөбі мол болмаса, жаз бойғы еңбектің зая кетуі ықтимал. Әсіресе, аязды күндері отардың күтіміне ерекше көңіл бөлген дұрыс (Ә.Ысқабаев, Жетекші.).

Бір жерде ферманың жаңа клубы салынып жатса, енді бір жерде екі жүз сиыр сиятын механикаландырған кең *қ о р а - ж а й* салынып бітуге тақаған (З.Қабдолов, Сыр).

ҚОРАЗ [ир. خروص] з а т. **1.** *Тауықтың еркегі, әтеш.* Үнсіз жатқан ана мен қасірет шеккен жас қыздар таңғы *қ о р а з д ы* ң қышқыруын да есітті (М.Әуезов, Абай жолы). Тынымсыз шақырған *қ о р а з д а р д ы* ң да үні өшкен (С.Омаров, Әңгім.). Басында бар тарағы, Құйрығында орағы. Өзіңдеймен араз, Таңнан айқай салады... Айтшы, бұл не? – *Қ о р а з* (М.Әлімбаев, Балдәурен.). **2.** а у ы с. *Ер, батыр.* Дәулеті бар деп сыйлайды Бұл секілді жоқ па адал? Ең кенжесі Алшыораз Секілденген шын *қ о р а з* (Қамбар батыр). Сөзімді тыңда, Алшыораз, Сүйегің асыл шын *қ о р а з*, мен көрдім, Қамбар кедейді, Назымжанға не деді? (Қамбар батыр).

ҚОРАЗДАН = е т. **1.** *Көкірек керу, мен-менсу, паңсыну.* Бет-аузын сөз сөйлерде жүз құбылтып, Қас кермек, мойын бұрмақ *қ о р а з д а н б а қ* (Абай, Тол. жин.). Бұлар қаншалық *қ о р а з д а н ы* п, қанатын қомдап келгенмен, Бақтығұл сасқан жоқты (М.Әуезов, Қараш.). Көтерер надан байлар мұрнын көкке, Артықсып, *қ о р а з - д а н ы* п тектен-текке (XX ғ. қаз. ақын.). **2.** *Мақтану, масаттану.* Құсы да, иесі де *қ о р а з д а н а р*, Алпыс екі айлалы түлкі алғанда. «Үйірімен үш тоғыз» деп жымыңдап, Жасы үлкені жанына байлағанда (Абай, Тол. жин.). Ол айтты: «Сенен артық талай жан бар, Мәселен: әтеш тоты, хайуандар. Қанша әдемі киініп *қ о р а з д а н с а ң*, Сонан артық болмайсың, мұнымды аңғар!» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мондыбастау, мосқалдау үш құда Шекердің қақ төрінде малдасын құрып, *қ о р а з д а н а* қапты! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аяқ қоразданды. ж е р г. *Аяқ ісіп ауырды.* Аяқ *қ о р а з д а н ы* п ауырып жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Шекем қоразданды. ж е р г. *Шікірейді, мардамсыды.* Сен *ш е к е м қ о р а з д а н б а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРАЗДАНДЫР = е т. *Айбаттандыру, көкірек кергізу.* Оны *қ о р а з д а н д ы р ы* п, өз-өзінен білімді кісі қылып көрсеткендей болуға да мүмкін (М.Әуезов, Қилы заман.).

ҚОРАЗДАНДЫРУ *Қораздандыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Өтірік мақтап қ о р а з д а н д ы р у.*

ҚОРАЗДАНУ *Қораздан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кісіміп *қораздану*.

ҚОРАЗСЫН= е т. *Мардамсу, менменсу. Қоразсынған* көп жаман (Ауызекі).

ҚОРАЗСЫНУ *Қоразсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қоразсынудына* қара!

ҚОРАЗША ү с т. *Қоразға ұқсап, қораз секілді.* [Дариқаның шешесі] Жүрегімді аяғымның басына түсіріп, былқ етпей тұруын қарашы, мына көргенсіздің. Жуадай жұлынғыр, – деп желке жүні дүрпіп айбаттанған *қоразша* жұлқына төнді (Н.Серәлиев, Ақбөпе). Тіпті, айдар, өкше, саусақ пайда болып, кәдімгі *қоразша* шақыратынды шығарады (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ҚОРА-ҚОПСЫ з а т. *Мал қамалуға, отын, шөп үюге арналған орын, қора-жай.* Үстірт пен Сам, Қызылқұм, Мойынқұм, Сарыесік, Атырау сияқты шөл құмдарды қыстайтын қазақтар тұрақты тұрғын үй, *қора-қопсы* салмайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). – Малыңыз түгел ме? – *Қора-қопсыңыз* тыныш па? (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.). – Қалай десеңіздер олай деңіздер, менің білетінім – жемшөп базасының мықты болмауы, *қора-қопсының* жетімсіздігі, адам күшінің аздығы қой басын көбейтуге мүмкіндік бермейді (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Рула үйлері Урштротмал өзенін бойлай, екі тау арасындағы шатқалға сығылыстыра салынған, біз барғанда 5 мың тұрғыны бар, елді мекен екен. Ал қағазға тұңғыш рет «30 *қора-қопсысы* бар» деп, 1500 жылы тіркеліпті («Парасат»).

ҚОРА-ҚОРА с ы н. *Қора толы, өте көп, мол.* Үйір-үйір жылқы, *қора-қора* қой мойынға таққан ауыр алқадай қала сыртын қоршай орап жатады (Х.Есенжанов, Ағайынды.). Тұқыртқан басын жерден алмай жайылып жүрген *қора-қора* қойлар (М.Қаратаев, Дала.). Кішіқұмның қойнауынан *қора-қора* қой өрді (С.Көбеев, Орынды арман).

ҚОРАЛА= е т. **1.** *Малды қораға иіру, егізу, қамалу.* Әсіреп екі үйдің малын жалғыз *қоралап* болған кезде, Есенеі аулына кеткен Мүсіреп те қайтып келді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Біз көшесіне кіргенде ауыл әбігер екен, біреулер табан-табын малдарды *қоралап* жүр (С.Мұқанов, Өмір мект.). Бірде кешкілік малды *қоралап*, үйге кірсем, апайдан басқа жан жоқ екен (Ә.Дүйсенбеков,

Көкжиек). **2.** *Белгілі бір жерді қоршап тастау, айналасын бекіту.* Болсын деп жұмысқа жай, үйге пана, *Қоралап* айналасын шарбақпенен, Тұрғызды тағы шағын ұстахана (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). – Мына жерді *қоралай* салайын деп едім, – деді Кәлен (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

Қоралаған қойдай қылды. *Бөліп тастады, топтастырды.* Хан Тұрсын халқы көп еді, *Қоралаған қойдай қып*, Тұс-тұсына бөледі (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ҚОРАЛАН'= е т. **1.** *Қора-қораға қамалу.* Кешке қарай жастар қасына келдік, мал *қораланып*, бұлардың да дамылдаған шағы екен («Лен. жас»). Ерекең көңілі толып, саябырлана қалды. Демек, қой *қораланды* деген сөз (Қ.Ұябаев, Қырда.). Шақпақтасты жайлаған елге де бөгелмей, ымырт үйіріліп, мал *қоралана* берген мезгілде, Сарқыраманың табанында отырған бір бай ауылға ат басын тіреді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** *Айналасы бекітілу, қоршалу.* *Қораланған* кемер жартастың түбінде тұмсығынан қарақан ағып, өліп жатқан қасқырдың үстінен шықты. Сонан соң жиналып, от жағып, таң атқанша кезектесіп жылқыларын күзетті (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **3.** а у ы с. *Ошарылу, әлдебір себептен топтасып, жиналып қалу.* Ат дүбірінен үріккен малдың алды *қораланып* қалыпты («Қаз. әдеб.»). Бәрін де таныған Өтеп: – Бұлар *қораланып* нағып жүр? –деп ойлады (З.Асабаев, Ар соты).

Күн қораланды. *Күн сәуле шұғыласымен қоршалды, шеңберленді.* «*Күн қораланса*, күрегіңді сайла» деген халық тәжірибесін есіне ала, аттан түсті Таймас (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚОРАЛАНУ *Қоралан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Малдың *қоралануы*.

ҚОРАЛАП ү с т. *Қора-қорасымен, топ-тобымен.* Қырдағы елдің малды *қоралап* айдап әкеп сатып, қыстайғы ішуіне жететін қант-шайын, қаптаған ұнын, киер киім-кешегін алып қайтатыны міне осы кез (З.Ақышев, Ақбел). Бір ғажабы, сол қарт өмірінің соңғы жылдарында ала-бөле жұтқа ұшырайды, жылқысы үйірлеп, қойы *қоралап* қырылады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Еміреніп егізден, Ешкі лақтап, қой қоздап, *Қоралап* қойды өргізген, Қойшы жүр шат ой қозғап (Т.Жароков, Шығ.).

ҚОРАЛАС= е т. *Малды қораға қамасу.* Күнде малды бірге *қораласатын* Қайша

бүгін үйден шыққан жоқ (К.Оразалин, Ақ жазық). Қойды *қ о р а л а с*ып жүрген әйел мені көре сала үйдің сенегіне сып етіп кіріп кетті (Ж.Қосыбаев, Әнші.).

ҚОРАЛАС с ы н. *Мекен-жайы ұласып, жалғасып, қатар жатқан.* Қашаннан елі аралас, малы *қ о р а л а с* жатып, бір өзеннің суын ішіп, бір таудың екі бөктерін бөліп мекендеп, қатар жатқан егіз халық бір-бірінің өлең-жырына жастайынан құлағы қанып өсетін («Мәдениет және тұрмыс»).

Ауыл аралас, қой қоралас. *Аралас-құралас отыру мағынасында. Ауыл аралас, қой қоралас* отырмыз, өзін де есігіп жатқан шығарсың (С.Талжанов, Ұлдай.). Біз есітерде, қаны бір бола тұра, іргелес, іргелес дейміз-ау, *қ о й ы қ о р а л а с, ауылы аралас*, ағайын екі елдің біразға дейін алакөз болып жүретін жайлары да бар («Қаз. әдеб.»). Енді *ауыл аралас, қой қоралас* болып кетті. Жастар тым сергек әрі еркін отырды. Қайыржан бірдеме айтса, кіші Салиқа оны құптайды (С.Шаймерденов, Сел.).

ҚОРАЛАСУ *Қоралас етістігінің қимыл атауы.* Қой басын түгендеп, *қ о р а л а с у ғ а* көмектескен ауыл адамдары ананың көңілін жұбата сөйлейді (Дала дауылпаз.). Қозыларды *қ о р а л а с у ғ а* алдымнан шыққан анашым қауырт келе жатқан қозы табынын кес-кестей әрең тоқтатты да, анадай тұрған шарбақ қораға қарай бұрып жіберді (С.Ғаббасов, Серпер).

ҚОРАЛАТ= е т. *Малды қораға қамау, мал жайлау.* Ақсақал үйде жоқ еді. Ақбілек шарасын қолына ұстап, әйнек алдында тұр еді. Малшылар мал *қ о р а л а т ы н*, малшы қатын сиыр сауып жатыр еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ауыл малын *қ о р а л а т қ а н*, қора есігін берік жауып қымтаған (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Айтекең де қойын әкеліп *қ о р а л а т т ы*, жайланып отырып қонақ пен үй іші сыр түйісе әңгімеге кірісті (С.Бегалин, Уақыт.). Бағана кеш түсе отарын *қ о р а л а т қ а н* Шәркен төр жақтағы дөңгелек стол жанында бір қалың кітапты әлі аударыстырып, кей жерін қадала оқып жатыр (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ҚОРАЛАТУ *Қоралат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қойды *қ о р а л а т у*.

ҚОРАЛАУ *Қорала етістігінің қимыл атауы; малды қораға иіру, қамау.* Мына екі қара домалақты дұрыстап жұмсаң, малға шөп

салуға да, оны суарып, *қ о р а л а т у ғ а* да әбден жарап қалды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Кейде кешке таман қой *қ о р а л а у д ы* екеуіне тапсырғансиды да оларды аулақтан бақылап, өзі жекеменшікті малдарын жайғап жүреді (Қ.Тоқмырзин, Оқшау отау). Салық оны қос шам жағылған үлкен үйге бастап кіріп, құрметпен киімін шешіп, төрге шығарды да, өзі мал *қ о р а л а у ғ а* кетті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОРАЛЫ с ы н. **1.** *Бір қора, бір қорадай; қыруар, көп; қора-қора.* *Қ о р а л ы қ о й д а й* шоғырланып, бет-бетімен жүрген солдатқа сап түзеп қатар тұрғаны жарасып, көзге ұнамдырақ көрінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құсмұрын биігіне қарай *қ о р а л ы* қой қаптап келеді. Бұл қарашада соғып кеткен ақтүтектен аман қалған Қайрақтының қойы (Т.Қажыбаев, Айналайын.). Әр тұста қаптай жайылған *қ о р а л ы* мал, соңынан қарайған қойшылар ілесіп барады (Д.Досжанов, Зауал). Мысықтың соңынан жүріп келе жатқан жолаушылар жер қайысқан *қ о р а л ы қ о й ғ а*... кездеседі (Қаз. ертег.). **2.** а у ы с. *Бір топ, бірнеше.* Бір кездегі селбесіп тіршілік еткен *қ о р а л ы* жаннан қайтып оралғаны жалғыз мен ғанамын (Ө.Қанахин, Жер бас.). Қалтамдағы *қ о р а л ы* жанның суретін қолыма алып, дәрігерге ұсындым (Ә.Әзиев, Шұғыл.).

Қоралы бала [жұрт]. *Шиеттей жан.* Мына *қ о р а л ы б а л а н ы* қалай бағамын деп ойбайлай беріпті әйел (Қаз. ертег.).

ҚОРАЛЫҚ с ы н. *Қора боларлық, қораға жарарлық.* ≈ *Қ о р а л ы қ* сарай.

ҚОРАМ з а т. *Көлем, шама, мөлшер, аумақ; қарасы.* – «Балуан! Балуан!» – деп көтеретін едік, асқаралы таудай көретін ек. Төмпедей-ақ *қ о р а м ы* бар екен ғой мұның! – деді Қордабай (С.Мұқанов, Шығ.). Ұшып тұрып, бір құм төбенің басына жүгіріп шығып еді, өзен жағасынан алыстап, шалғынға түсіп, қырға қарай үлкен сең сияқты қалқып барады екен. Әріректе қой-ешкі *қ о р а м ы* (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Көз тастап кең даланың *қ о р а м ы н а*, Бір жігіт волейболдың торын жайды (Қ.Ұябаев, Дархан.).

ҚОРАМА з а т. к ө н е. *Ертеде оқ құюға арналған қалып.* *Қ о р а м а н ы* күйдірген қыштан немесе қайрақ тастан жасаған (ҚСЭ).

ҚОРАМДАС с ы н. *Көлемдес, мөлшерлес, шамалас; қарайлас.* Сұлтанмахмұт ат үстінде

тұрып, батысты, түстікті шолады. Тап осы *қорамдас* тіпті бұдан да көп жер қайысқан қолды Қаржастар да жиып, олар да төбе басына жиылып шоғырланып жатыр (Д.Әбілев, Арман.).

ҚОРАМДЫ с ы н. *Көлемді, аумақты, үлкен*. Ақшатауға келіп жеткенде көзге екі қатарлы екі үй түсті, осындағы ең *қорамды* үйлер де осылар ғана екен (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

ҚОРАМЖЫ з а т. ж е р г. *Сыбаға, енші, үлес*. – Бұл әкелген мал түгелімен менікі, қолдан шыққан *қорамжым*, қол жеткен соң алып отырмын, – деді Төлеш (М.Әуезов, Қараш.).

ҚОРАМСА з а т. с ө й л. *Қорамсақ*. Екеуі бірдей шегініп, *Қорамсамен* атысты Жайына қарап жүрген жоқ Қызыл қанға батысты (Батырлар жыры). Қолында қосауыз мылтық. Белінде – оққа толы *қорамса* (Ө.Қанахин, Дәмелі). Ер басына ілген өрнекті киіз жарғақ *қорамсаларда* бірнеше жібелер қатар тізілген (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚОРАМСАҚ з а т. к ө н е. *Садақ, жай оқтарын (жебесін) салып жүруге арналған, оқ салатын қалта, оқшантай*. Бұлардың негізгі қаруы садақ, иықтарына ілгені жебеге толған *қорамсақ*, қисық алдаспан және жау мойнына лақтыратын қыл арқан еді (І.Есенберлин, Алмас.). Сол жағында, белінде қайың шоқпар, *Қорамсақта* қаз-қатар сарамжа оқтар. Өмірі жаудан беті бір қайтпаған Қодар батыр осы еді қыңыр сотқар (Ш.Әбенев, Шыңғыстау).

Қорамсаққа қол салды. к ө н е. *Жау жарағын кезенді*. Бұл сөзді айтып Төлеген *Қорамсаққа қол салды*, Бірсалғанда мол салды (Қыз Жібек). *Қорамсаққа қол салмай*, Қозы жауырын оқ алмай, Атқан оғы жоғалмай, Ерлердің ісі бітер ме? (Махамбет, Өлеңд.).

ҚОРАП з а т. 1. *Бір нәрсенің қатты заттан жасалған қабы*. Жартастардың бірінің басына шығып төмен қараса, біздің машинамыз сіріңкенің *қорabyндай* ғана болып көрінетін шығар деп ойлады (Береке бастауы). Қыздар шөлмек алқаларды *қорabyнан* алып беріп жатыр («Лен. жас»). Ұнтақ аминопластардан әртүрлі бұйымдар, ойыншықтар, телефон, радио және телевизор *қорapнтapы* т.б. әзірленеді (ҚҰЭ). 2. *Арба, шана, машина т.б. үстіне адам отыру және жүк арту үшін орнатылған қоршау, қалқан*.

Тарантастың тоқыма кең *қорabyнда* екі жас жігіт отыр (С.Мұқанов, Саяхаттар). Торы ат ыта кеп жөнелді де, Арыстанхан арбаның *қорabyна* жалп ете түсті. Егер қасындағы жігіт ұстап қалмағанда, оның қораптан ауып түсуі ықтимал еді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Екеуі танысқан соң, *қорabyна* ақ кірпіш артқан машинаға отырысты (Дала дауылпаз.).

ҚОРАПСЫЗ с ы н. *Қорабы жоқ, ашық, жайдақ*. *Қорapнсyz* тарантасқа жеккен жуас атпен Ботагөз ауылға келсе, Амантай томпаңдап үй алдында ойнап жүр екен (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Күн бата Ырысбайдың белесіне жалғыз атты қақпалап, *қорapнсyz* арбаға мінген екі адам тырмысып шығып келе жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОРАПТА = е т. *Сыртын қаптау*. Келе жатқан үстін брезентпен *қорapтап* жапқан жүк машинасы екен (К.Тоқаев, Түнде.).

ҚОРАПТАУ *Қорапта етісігінің қимыл атауы*. ≈ Заттарды *қорapтау*.

ҚОРАПТЫ с ы н. *Қорабы бар, қорап орнатылған*. Ат жеккен *қорapты* арбасымен жортып бара жатқан дала адамдарын көрдім (С.Сейфуллин, Тар жол.). Кең *қорapты* ұзын арбаның белі қайысып келеді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Ардақ есік алдында, *қорapты* арбаға сүйеніп тұр. Оған қарсы, арбаның екінші жақтауына сүйеніп, орысша әдемі киінген, бұйра бас жігіт тұр (Ғ.Мұстафин, Қарағанды).

ҚОРАПША¹ з а т. *Шағын, кішірек қорап*. – Мынаны көрдің бе, кеше ауданнан алғыздым. – Кімнен? – дедім мен жұлып алғандай, Хадиса ұсынған *қорapша* ны алып жатып (С.Сейтхазин, Хадиса). Бір кезде сақал-мұртты, ұзынтұра біреудің қолындағы әшекейлі *қорapшаға* көзім түсті («Ара»).

ҚОРАПША² з а т. ө с. *Қауашақ сияқты құрғақ жеміс түрі*. *Қорapша* немесе қауашақ – кемінде екі, әйтпесе онан да көп жеміс жапырақтан пайда болған көп тұқымды, бір немесе көп ұялы болатын құрғақ жемістің бір түрі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚОРАСАН з а т. *Шешектің асқынған түрі*. Басқа жұрттан қазақта бетін *қорapсан* жеп қойған бұжырлардың көптігі, ол бұжырлардың көбі соқыр, тыртық болып қалған: мұның себебін қазақ енді-енді біле бастады (М.Дулатов, Шығ.). Шытынаған қабағы мен *қорapсан* талаған бұжыр-

бұжыр бетінде, әлдеқайда құпия қуаныштың не ашудың табы екені белгісіз, бір шиыршық атқан өжет сүс бар (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қазіргі кезде оба, шешек, *қорасан* сияқты жұқпалы аурулар мүлде жойылды деуге болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

Қорасанға қой айтты. *к ө н е. Жалынып-жалбарынды, қайыр-садақа атады.* Әулиеге ат айтып, *Қорасанға қой айтып*, Артынан қуып жетіпті, Өлгенде көрген шешесі (Үш ғасыр.). Тоқтар менен Аналық, Әулиеге ат айтып, *Қорасанға қой айтып*, Шыбын жанын және айтып, Тілеп алған баламын (Қобыланды батыр).

ҚОРАСЫЗ *с ы н.* *Қорасы жоқ; қораға қамалмаған.* *Қорасыз* қойлар маңырап, жақтырмай жатыр жауынды (А.Токмағамбетов, Өмір.). Шолақ белсенділер *қорасыз*, азықсыз жерге көп малды сақтай алмай, қырып алды («Лен. жас»). «Қоралы қой» дегенің – иман шығар, Көңіліңе қорқынышты көп ойлатқан. *Қорасыз* қойды босқа жібергендер, Қасқырға әлгілерді тақымдатқан (Айтыс).

ҚОРАШ *с ы н.* **1.** *Көз тойғызып, көңіл толтырмайтын; жұпыны.* Болғанмен сырым *қораш*, ішім сұлу, Сол ғана тұла бойға берген жылу (Жамбыл, Шығ.). Халық мүддесі үшін ара түсуге қызметі де, өзі де тым *қораш* сияқты (Б.Нұржекеев, Бір. махаб.). **2.** *Төмен, аласа.* Өзінің бойы да *қораш* екен (Ауызекі). **3.** *Кішкентай, шәукиген.* Бекболат бұрынғыдай емес, сақал, мұрты да көбейіп, бет-аузы да ажимданып, бойы да аласарып, *қораш* боп қалғандай көрінді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Көзге қораш. *Сырт кейті келіссіз.* Оның үстіне бас бухгалтер Меңсұлудан басқасы бір ененен туғадай *көзге қораш*, өңшең бір торшолақ еді (Қ.Бісқақов, Қараорман). Осы кеште Киров ауданының секретары *көзге қораш* кішілеу, арықша болса да, қатты өркештеніп, көтеріле сөйлеп отыр (М.Әуезов, Шығ.).

Қораш көрінді. *Көңілге олқы, көзге шағын, кіші көрінді.* Столдың жанында сілейіп тұрған қыз көзіне тым *қораш көрінген* секілді (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Айбаршаның бұл үйі өзгеге *қораш көрінген* мен, өзіне сарайдай (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). Бұл үй – сырт көрінісінде көзге *қораш көрінген* мен, ішкі мазмұны бай үйдің бірі (С.Мұқанов, Саяхаттар.).

ҚОРАША *з а т.* *Шағын қора; қоршау, қоршаулы аула.* Лек-легімен айдалған мал. Бәрін дуал *қорашаға* қамап жатыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ҚОРАШАЛА = *е т. с ө й л.* **Қорша.** Жаяу да жанын сала қорғанады, Бойынан бір суық тер сорғалады. Алдынан екі қасқыр тағы шығып, Алды-артын *қорашалап*, торлап алды (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚОРА-ШАРБАҚ *з а т.* *Үй айналасындағы қоршау, шарбақ.* Терек, қайың жапырақтары сарғыш тартқан, сәл ғана жел күшейіп самал соқса, сабақтарынан үзіліп, жапатармағай ұшып, аула-алаңдарды, *қорашарбақтарды* толтырғалы тұр (Х.Рахимов, Полк туы).

ҚОРАШСЫН = *е т.* *Қораш санау; олқысыну, көңілі толмау, менсінбеу.* – Мана саған көңілім толмай, *қорашсың* аным рас еді, кеше гөр. Ризамын, – деді Әбен (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ол жанындағы жігіттің иығына жетер-жетпес екен. Аласа бойын *қорашсынып* тұрғаны қызараңдаған өңінен байқалады (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Қарға мен Гүлсім аты қатар шықты, Әйел деп төмен етек *қорашсынбай.* Сұқтанып ерлі-зайып арасына, Сүйсен жар деуші еді жұрт бол осындай (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҚОРАШСЫНУ *Қорашсын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Кем көріп *қорашсыну*.

ҚОРАШТАН = *е т.* **1.** *Ұсқыны кету, жұтау.* Менің өзім де *қораштанып* кеттім, ішкі дүниемде бас көтерер бірдеңе қалмаған сияқты (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Өмір емес өмірі, *қораштанған*, Байғұс ана тірліктен қалас қалған (М.Мақатаев, Аққулар.). **2.** *Тартыншақтану.* Мен өзім биге шорқақпын ғой. Кезінде ақша төлеп арнаулы үйірмеде үйренсем де, осы өнер маған қонбай қойды. Әлде ынжықтықтан ба, үнемі *қораштанамын* да да тұрамын (Қ.Баялиев, Дегелек.). *Қораштанып*, жасып, жалтақтап сырт айнала береді. Ал енді бір адамдар етігімен су кешіп, бір етегін төсеніп, бір етегін жамылып жүрсе де жалт етіп бір жарық жұлдыз болып жанбайынша тынбайды (Д.Жанботаев, Шыңда.).

ҚОРАШТАНДЫР = *е т.* *Ұсқынын кетіру, жұтаңдату.* Асығыстыққа, шалағайлыққа жол беру – көп жақсы істі *қораштандыратыны* сөзсіз («Лен. жас»).

ҚОРАШТАНДЫРУ *Қораштандыр етістігінің қимыл атауы. ≈ Өзін-өзі қораштандыру.*

ҚОРАШТАНУ *Қораштан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қораштануың қоймады.*

ҚОРАШТАРПАҢ *з а т. Жылқының орманда кездесетін жабайыланған, тағы түрі. Қораштарпаң ат болмас (Нақыл).*

ҚОРАШТАУ *сын. 1. Көңіл толмайтындай, көзге олқылау. Бұрын сып-сидам, көзге қораштау көрінетін жазық дала енді көз тоймастай құлпырып сала берді (Қ.Салғарин, Ақмаржан). 2. Кішілеу, шәукиген. Мари-ям жастығына, шағын ғана қораштау дене бітіміне қарамастан байсалды көрінді (С.Бакбергенов, Алтынмел.). Наурыз мұндай жиналысқа көмекші шопан болғалы сегіз жылдың ішінде бірде-бір рет қатыспаған екен. Өңшең аға шопандардың арасында өзін қораштау сезінді (М.Байғұтов, Сырбұлақ).*

ҚОРАШТЫҚ *сын. 1. Көңіл толмастық; шағындық, майдалық. Өз қимылының ақылға сыймас қораштығын Бек осы кезде барып бір-ақ аңғарды (М.Мағауин, Ақша қар). Біреулері өзіне-өзі сенбей, талантының барын білмей қораштық, білместік жасаса, біреулері сүйеу таппайды, ақыл-кеңес айтатын аға таппайды, сөйтіп талантына жол таба алмай, құмның ішінде жатқан алтын сияқты жылтырап қала береді (С.Бакбергенов, Адам). 2. Жұпынылық, қарапайымдық. Аса сәндісін кесе, қонақтардан бөлектеніп кетпек. Ең қорашын кесе, жорта қораштық жарамсыз болмақ (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).*

ҚОРАШЫ *з а т. Қора-жай соғушы, қора салушы. Кіл еркектің ішінде екі әйелміз. Қорашылар көшсе көшеміз, қонса қонамыз, билік соларда (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).*

ҚОРАШЫҚ *з а т. Шағын қора. Оң қанатта кереге көзді кішігірім қорашықтар. Қозы қора екендігі айтпаса да көрініп тұр (Б.Дәулетбаев, Парыз).*

ҚОРАШЫЛ *сын. Қорадан шықпайтын, қораға жайлы (ит). Жез қарғылы құба арлан, Жез қарғыдан айырылып, қорашыл төбет болған күн (Махамбет, Өленд.). Саңқ-саңқ үріп қорашыл кәрі төбет, Анда-санда қотанда барқыраған (Т.Жароков, Шығ.).*

ҚОРБАЛАНДА = е т. с ө й л. *Қорбаңда. Шал столды, орындықтарды реттеп, ыдыс-*

аяқтарды тасып, қорбаландан жүр (Ж.Самұратов, Мәңгі есте). Ондай тегеу рінді күтпеген «батыр» орнынан атып тұрып, енді қайда барарын білмей, Дәйсалға айбат шегіп, қорбаландан айнала берді (Р.Нұрпейісов, Бесқара). Үрейі ұшқан Құрмаш қорбаландай басып депоға қарай жүгірді. Жаңа адамның төңірегіне жұрт жиналып қалды (А.Жұмаділдин, Қайырлы.).

ҚОРБАЛАНДАУ *Қорбалаңда етістігінің қимыл атауы. ≈ Қорбаланданумен келеді.*

ҚОРБАҢ *елік. Ебедейсіз, келіссіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз. Ұршықтай үйіріліп, лыпып билеуден гөрі көбік қардың үстінде тұрған аюдай қорбаңы көп болса да, Бауыржан өзін шақырған әйелдерден бас тартпайды (Ә.Нұршайықов, Ақиқат). // Қорбиган, көзге қораш. Емберген қорбаң денесімен қопарыла қол созып, стол үстіндегі тарелкадан нан үзіп алды (Р.Әутәліпов, Той.). Құлақтарын қайшылап жер тарпыған сәйгүліктің үстіне қонжиган қорбаң адам сұлу жылқының сынын кетіріп тұр (А.Сатаев, Дала.).*

Қорбаң етті. *Ебедейсіз қимылдады. Хал-жай сұрап, амандасып малшымен, Етігінің қарын қағып қамшымен, Қорбаң етін, ілез сүңгіп кетесің Жомарт үйге дастарқанның басы кең (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар). Қатты ыңыранып сол жатқан күйі қорбаң етін аунап түскен Маржан көзін ашты да, қайта жұмды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).*

Қорбаң қақты. *Қорбаң-қорбаң етті, ебедейсіз қимылдады. Қолы босаса болды, қорбаң қағып әлденені орап-түйіп, қуыс-қуысқа жасырады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қорбаң қағып барды дағы, Қос баласын алды дағы, Қойды басып қос тентегін (Ә.Тәжібаев, Өленд.).*

ҚОРБАҢДА = е т. *Қорбаң-қорбаң ету, ебедейсіз қозғалу. Үрей болып бет-бетімен қашқан қалың көптің ішінде қорбаландан Біржан да бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Профессор кафедра мен тақта арасында қорбаландан жүріп қанша айтқанмен, Тайман жер сырын аз аңғарыпты (З.Қабдолов, Жалын.). Қорбаландай жүгіріп, жаңа ғана арқар бөгелген жерге жетті. Ештеңе де көрінбейді (М.Мағауин, Қиянда.).*

ҚОРБАҢДАС = е т. *Қорбаң-қорбаң етісу. Қыр жуандары қорбаңдасын орында-*

рынан тұрды (А.Сатаев, Дала). Қонақтар қосарласа амандасып, *қ о р б а ң д а с ы н* аттарынан түсті (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ҚОРБАҢДАСУ *Қорбаңдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Аюларша *қ о р б а ң д а с у*.

ҚОРБАНДАУ *Қорбаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қалың киім киіп *қ о р б а ң д а у*.

ҚОРБАН-ҚОРБАН е л і к. *Қорбаңдаған, икемсіз жүрісті бейнелейтін сөз.* Енді бірде, әрекетсіздіктен әбден рәсуа болғаны ма, кім білсін, арғы шеткі үйдің жас келіншегін тауып ап, *қ о р б а ң-қ о р б а ң* етіп, әлгіні шаңқылдата ашуландырып, оқыс түртіп қалып, бірденелер істеп жүреді (З.Қабдолов, Жалын).

ҚОРБАШЫ зат. тар. *Әскербасы, қолбасы.* 1922 жылғы газеттерде сол пашаның бір батагей серігі Муэтдинбек *қ о р б а ш ы н ы ң* қолға түскені, оның сотталатыны жайлы көп жазылған (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Ауыл ортасындағы үлкен ақ үйден өліп жатқан Тоқабай табылды. Қарабай *қ о р б а ш ы* оны тілмаш, хатшы етіп, өзіне ертіп жүреді екен. Жаңа ғана атып кетіпті (Б.Кенжебаев, Асау жүрек).

ҚОРБИ = е т. *Кең киім кигендіктен қомпийт көріну.* «Омин-омин» – деп, аузын толтырып, бетін сипап, мықтап тастаған кісіге ұқсап, әйтеуір тілеулес болып оқыта беріңізші деп, маңызданып, күнісіне сыймай *қ о р б и ы н* шығады (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Аңшы бастанып киген брезент сулығымыз, мойында қос ауыз, астымызда қылаң ұрған, ағылшын ер-тоқымды аттарымыз, артымызда сыңқылдасып күліскен қыздар, мықырайған Жәкімнің бөксесі ерге сыймай, *қ о р б и ы н*, пәлтесі тырысып, үрген местей қоқиып, аяғының басын аттың қолтығына тығып, атқа отырысы (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аяғындағы етіктің қонышы кең, белін бұған кең гимнастерка да *қ о р б и ы н* тұр (Т.Ахтанов, Боран).

ҚОРБИТ = е т. *Қомпиту, ұрпиту.* Дуадақ та өзінше қаршығаға алуан түрлі амал жасайды; отырған дуадақтар қаршыға келе жатқанда, жүнін *қ о р б и т ы н* үлкен қаптай болып тұра қалады (Ш.Айманов, Қыран.).

ҚОРБИТУ *Қорбит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүнін *қ о р б и т у*.

ҚОРБИЮ *Қорби етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қалың киініп *қ о р б и ю*.

ҚОРҒА = е т. 1. *Бір нәрсені қауіп-қатерден аман алып қалу, құтқару, сақтау.* Қолдағынды *қ о р ғ а н* бақ, Мал арзан деп аптықпа. Сыпайы

жүр де, Шаруа ойла, Даңғойланып қақтықпа (Абай, Тол. жин.). Торғай жаңбыр жауса, балапанын *қ о р ғ а й д ы*, бұршақ жауса, басын қорғайды (О.Бодықов, Бұлбұл). Аманкелді жүз жылқыны қайырып, қалғанын болыстан зәбір шеккен батырақтарға үлестірді, бұл ел *қ о р ғ а ғ а н* ерлердің ата салты болатын (М.Жұмағұлов, Қыран.). 2. *Біреуге болысу, қамқорлық жасау, жақтау.* *Қ о р ғ а н* едім күдіретімнің барында, Жұрттың бердім: бейілін де, малын да. Енді мынау бас имейді табиғат, Сендер түгіл, өзім де өрт-жалында! (Б.Майлин, Шығ.). Қадишаның мінезін білетіндер Айманкүлді *қ о р ғ а н*: «Пейілінен тапты дейсің бе? Құдай салса, кім көнбейді» – десті (Б.Тілегенов, Аққайнар). Біреудің, ел адамдарының сөзімен айтқанда, оң жақта отырған қызына бола осынша «бүлініп» жүрген інісін сөзден *қ о р ғ а м а қ* (Ж.Молдағалиев, Ескі дос).

3. ғ ы л. *Магистрлік, кандидаттық не докторлық дәреже алу үшін ғылыми кеңесте өз еңбегінде жазылған пікірлерін, тұжырымдарын дәлелдеп шығу.* Қабенді айрықша қинаған соңғы апта. Бұдан он күн бұрын газеттер төртінші бетке хабарландыру басып, Қабен Оразовтың диссертация *қ о р ғ а й - т ы н ы н* жазды (З.Қабдолов, Жалын). Ал Жаңабек аспирантураға қалды. Естуімше, өткен қыста «Шыңғыстау диалектісі» деген тақырыпта кандидаттық диссертация *қ о р ғ а н т ы* (М.Мағауин, Ақша қар). 1953 жыл. Раушан ауыр науқастардың бір түрінің емдеу жолдарын тауып, кандидаттық диссертациясын *қ о р ғ а ғ а н* кез (С.Мыңжасарова, Замандас.). 4. *Жоғары оқу орнын бітіруші студенттің жазған диплом жұмысын комиссия алдында баяндап, тұжырымдарын дәлелдеп беру.* Кішілердің бас тартпай тағамынан, Үлкендердің дәм татқан табағынан Ініңізбен *қ о р ғ а ғ а н* дипломын Ағалардың қасы мен қабағынан! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Ел қорғады. *Ел-жұртын жауға бермеді, қарсы тұрды.* Ерлерін *ел қ о р ғ а ғ а н* есте тұтып, Ел бітпес, кеңес қылып күңіренген! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Ел намысын қорғады. *Елінің, жерінің абыройын сақтады, жауға қарсы тұрды.* Жау тылында жүрдің де, Ақ алмасты қолға алдың. Өрт ішіне кірдің де, *Ел н а м ы с ы н қ о р ғ а д ы ң* (Х.Талғаров, Көгілдір.).

Көздің қарашығындай қорғады. *Ешкімге тигізбеді, сақтады.* В.И. Ленин орыстың ұлттық мәдениетін *көздің қарашығындай қорғады*, оның ұлы өкілдерін насихаттады (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

Қызғыштай қорғады. *Бір нәрсені барлық ықыласымен, ынтасымен сақтауға тырысты.* Тұтқындағы осы серігін *қызғыштай қорғап*, біздің кісілерді оған жолатпау үшін басқалары осы танкіге қарай оқ атты («Лен. жас»). – Саған жайлы тиетін хабар жоқ, Серікжан! Өздерің *қызғыштай қорғап* өсірген малдарыңның рахатын қара табан кедейлер көріп жатыр (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Өз [қара] басын қорғады. *Ортақ қиындықтан қорқып, өз басын алып қашты.* Батырды, батыр деменіз, ісі болмай елімен, *өзінің басын қорғаған* (О.Шипин, Аманкелді). Жігерің болса бойыңда, *Қорғама қара басыңды* (А.Лекеров, Өмір оты).

ҚОРҒАҒАНСЫ = е т. *Қорғаған болғансу.* Қадірлеп хан алдына бармағансып, Қарауыл хан ордасын торлағансып. Екеуін бір адаммен тілдестірмей Тастайық, ханның тағын *қорғағансып* (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҚОРҒАҒЫШ¹ з а т. т е х. *Тым көп электр кернеуінен желінің қақымдануын болдырмау үшін электр есепшісіне салынатын тығын.* Әрбір үйдің қабырғасында тұратын электр есепшісінің *қорғағыш* тығынын бұрап алу арқылы да ток өсерін тоқтатуға болады (А.Рақышев, Бұл тур. біл.). Амперметр, вольтметр, реостат, балқығыш, *қорғағыш*, айырғыш, т.б. таныстыру үшін электр станциясына экскурсия жасалды («Халық мұғ.»).

ҚОРҒАҒЫШ² с ы н. *Үнемі қорғап, сақтап жүретін.* Бас аман, бауыр бүтін, бақыттымыз Қайғысыз өткіземіз уақытты біз, Жамағыш жыртқытарды шешеміз бар, *Қорғағыш* қорқыныштан әкеміз бар, Екеуі күліп-ойнап тұрғанда бір Болар деп ойламаушы ем тұрмыс ауыр (Ә.Тәжібаев, Поэм.).

ҚОРҒАҚТА = е т. с ө й л. *Имену, бата алмау, қорғалақтау.* – Әке кегіне шыдай алмай, Майсорды қамшымен шықпыртып өткен Ақжал емес пе едім кеше? Өзімді-өзім Майсордың күңдігіне апарып берем бе деп *қорғақтаймын* ба? (Д.Әбілев, Арман.). Тағдыр одан тайқи соғар *қорғақтай*, Ондайлардан аулақ жүрер сор батпай (Т.Әбдірахманова, Кілт).

ҚОРҒАҚТАУ *Қорғақта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ол *қорғақтаумен* келеді.

ҚОРҒАЛ = е т. **1.** *Сақталу, қорғашталу, қамқорлыққа алыну.* Елімізде табиғат байлықтары үнемі *қорғалып*, пайдалы хайуанаттардың саны мен түрлерінің өсіп көбеюіне мүмкіндіктер жасалуда (Ж.Кенжебаев, Орман.). Адамзат ұрпағының өмір сүріп отырған қоғамы, әлеуметтік жағдайы қандай, жеке басының қадір-қасиеті бағалана ма, бас бостандығы *қорғалама* – гәп сонда (З.Серікқалиев, ... Ақыл.). **2.** *Қоршалу, қорған жасалу.* Сонымен, орман алқаптарымен *қорғалған* жерлердің микроклиматы өзгеріп, ауылшаруашылық дақылдарын өсіру үшін қолайлы жағдай туады (М.Ахметов, Егін қорға.).

Қорғалған режим. и н ф. <ағыл. protected mode> *Есептеу машинасының қосымша жадына төте бағыттауға мүмкіндік беретін жұмыс режимі.* *Қорғалған режим* кезінде орталық процессор 16 М байтқа дейін физикалық және 1 Г байтқа дейін виртуалдық жадты адрестей алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қорғалған файл. и н ф. <ағыл. protected file> *Жазбаларға кіру үшін пароль енгізуді қажет ететін файл.* ≈ *Қорғалған файл* – *дар* құрамы.

ҚОРҒАЛА = е т. **1.** *Қорғаштап сақтау, қорғап қалу.* Атты кісі қоя ма – Сәрсен қуып жетіп, көк желкеден мылтығының құндағымен қонжитқанда, Мақтанберген екі қолымен басын *қорғалап*, етбетінен құлады (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Жеті жасар немересін жау оғынан сақтағысы келгендей Әбілхайыр кенет Мұхамед-Шайбаниды бауырына қысып, *қорғалай* түсті (І.Есенберлин, Алмас.). **2.** *Пана тұту, паналау, қорғаныш іздеу.* Айдар шеттен келген жалғыз жан еді. Зығыр жеп кеп еді. Абайды *қорғалап* келмеп пе еді (М.Әуезов, Қараш.). Сол сөз есіне түскен Араб апасына *қорғаламақ* болып, Шыңғыс ордасына барса, Жақып оның әйеліне қызығады да, шешесіне жеткізбестен, сөзі өтетін Беклемишевке «Ұры, қашқын» деп ұстатады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **3.** *Ұялашақтау, батылы бармау, жасқану.* Айта алмай шын сөзінді *қорғалайсың* Туғаның бүйтіп қор боп құрысын да! Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса, Мал ғұрлы

мағына жоқ тұрысында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Пәленшенің қызы қашып кетіпті деген атаның намысына тиеді ғой деп те *қорғаладық*, ақыры құдайдың жазуынан артық бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жапон мұғалімдері балалардың жастайынан бұйығы боп, *қорғалап* қалмауына, өз пікірін ашық айтып, өз көзқарасын батыл қорғай білуіне көбірек көңіл бөледі (Ә.Кекілбаев, Тырау-тырау.).

Ай қорғалады. *Ай қараңғысы болды.* *Ай қорғалап* қалса керек, көрінбейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Есім ауып кетсе керек, әлден уақытта көзімді ашсам, әлгім менің бетіме үңіліп отыр, бұл кезде *ай қорғалап*, енді туып келе жатты ма, әйтеуір ала көлеңке екен (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). *Ай қорғалапты.* Қараңғы құлаққа Марқакөлдің бірқалыпты сылп-сылп етіп, таңдайын қаққаны естіледі (О.Бөкеев, Үркер).

Бұта қорғалаған торғайдай. *Жан сауғалап, пана іздеп.* Туған-туысқаннан ешкімім жоқ. *Бұта қорғалаған торғайдай* боп суға кетіп бара жатқан жан тал қармайды дегеннің кебін киіп, келгенімді түсінер деп келіп еді (З.Рысбекова, Әйел сыры). Қас жауына ішкі сырын сездірмеу үшін тізесін екі қолымен қатты қыса құшақтап, ителгіден бас сауғалап *бұта қорғалаған торғайдай* бүрісіп отыр (З.Жәкенов, Күн көтеріл.).

ҚОРҒАЛАҚ с ы н. *Жасқаншақ, именшек, қорғанишақ.* Сен басар ізінді батыл баспай, қорқа соғатын *қорғалақ* әдетіңнен айырылмай-ақ қойдың-ау. Бұл болмайды (А.Байтанаев, Асан.). Ал одан сескеніп, именшек, *қорғалақ* болсаң, онда тіпті оңбайсың. Көзге ілінбей тасада қаласың (Т.Ахтанов, Дала сыры). Зағипаның шеше сіне ойын ашық айтпай, *қорғалақ* келуінің бір себебі бар: соңғы кезде Есей бұған хат жазбай, қара үздіріп, сусып кетті (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

ҚОРҒАЛАҚТА= е т. *Жасқаншақтау, тайсақтау, бұқпантайлау.* Болыстар тағы да үндемей *қорғалақтап*, бірін-бірі ақырын түртпектеп, ұлық жаққа жалтақтай отырып, бірен-саран жерде ақырын-ақырын сыбырласқандай болды (М.Әуезов, Қилы заман). Түрмені бұзғанымды етті ғажап, Пендеге өзім өлмей болман мазақ. Қиратып «Терезеден шық» дегенде, Шықпады

қорғалақтап орыс, қазақ (С.Мұқанов, Шығ.). Сөйте тұра адам біткеннің қоры – кім көрінгеннен *қорғалақтаған* ез, қоян жүрек бола алмады (Қ.Бектұрғанов, Ізгілік.).

ҚОРҒАЛАҚТАУ *Қорғалақта етістігінің қимыл атауы.* Кешегі бір кезде, тіпті студент күнінің өзінде қалтасында барын суша сапырып жүретін досымның мына *қорғалақтауы* жаныма қатты батты (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қани айтқандай, егер мұның міні – біржақтылық болса, соның өзі семьяның тыныш қалпын бұзбайын, әйелдің наразалығын туғызбайын деп *қорғалақтаудан* басталған жоқ па?! (А.Жақсыбаев, Бөгет). Болғанын біліп еді иран жақтан, өлтірген отыр-ау деп етіп мақтан, болмас деп тұра сала белін буды, қатындай *қорғалақтау* қосты баққан (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сонымен қатар, қызмет тілі, өндіріс тілі, көше тілі түгел орысша болғаннан соң, ана тілінде күнделікті сөйлеу машығы жетімсіз, нәтижесінде белгілі мөлшерде қазақша біле тұра, *қорғалақтау* бар, бұл жағын да ұмытпаған жөн (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

ҚОРҒАЛАН= е т. *Тасалану, сақтану, айбыну.* Біз халықты көтеріміз. Сырттан бір күш ентелеп келмейінше, оны халық көріп тұрмайынша *қорғалана* береді (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

ҚОРҒАЛАНУ *Қорғалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бұршақша жауған оқтан *қорғалану*.

ҚОРҒАЛАҢ с ы н. *Жасқаншақ, қылашақ.* ≈ *Қорғалаң* әдет.

ҚОРҒАЛАҢДА= е т. сөйл. *Қорғалақта.* Зәуре тысқа *қорғалаңдап* шықты. Түн тастай қараңғы. Адам аяғы естілмейді (Қ.Исабаев, Жолдас.). Инженер *қорғалаңдап* тағы екі күн өткізді, сол екі күнде қарсы жақтағы ереуілшілерге бірнеше топ келіп қосылды (Қ.Исабаев, Айқыз).

ҚОРҒАЛАҢДАУ *Қорғалаңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қорғалаңдау* мен келеді.

ҚОРҒАЛАҢСЫЗ с ы н. *Жасқанбайтын, тайсақтамайтын.* – Біздің бала да сөйтеді, бәрінікі сол, – деді Ақсұлу. – Сендер іше беріңіздер, шай ыстық. – Әйел «Біздің баланы» еш *қорғалаңсыз*, түйткілсіз айтты (Т.Тілеуханов, Өмір арнауы).

ҚОРҒАЛАТ = е т. **1.** *Қорғаштату, қызғыштай қору.* Байлар жүр жиған малын *қ о р ғ а л а т ы н*, Өз жүзін, онын беріп алар сатып. Онын алып, тоқсаннан дәме қылып, Бұл жұртты қойған жоқ па құдай атып (Абай, Тол. жин.). **2.** *Айбындыру, сескендіру.* Жұртты ықтырып ұстаған Итбай Амантайды да *қ о р ғ а л а т а м* деп еді, оған Амантай көнбеді (С.Мұқанов, Ботагөз). **3.** *Паналату, пана беру.* Мен Амандосқа «қанатыңа *қ о р ғ а л а т*» деп жалбарындым. Өзін сыйламасам да қызметін сыйладым (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

ҚОРҒАЛАТУ *Қорғалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ойлағаны *қ о р ғ а л а т у* болды.

ҚОРҒАЛАУ *Қорғала етістігінің қимыл атауы; қорғаныш іздеу, паналау.* Бөгелек тыпырлатқан жылқыдан өзгенің бәрі көлеңке қуалап, ыстықтан *қорғалауда* (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Сөйтті де бұл келе жатқан сапары мағынасыз сапар екенін, *қ о р ғ а л а у ғ а* пана іздеген жазықты адамның ғана әрекеті екенін ұқты (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚОРҒАЛАУЫҚ с ы н. *Жалтақ мінезді.*

ҚОРҒАЛАУЫҚТЫҚ с ы н. *Жалтақтық, жасықтық.* Кей бай өзі біреумен күш таластырамын деп, жүз кісіге *қ о р ғ а л а у ы қ т ы ғ ы н а н* жалынып, малын үлестіріп жүр (Абай, Тол. жин.).

ҚОРҒАЛУ *Қорғал етістігінің қимыл атауы; сақталу, қорғашталу, қамқорлыққа алыну.* Әркімнің жеке өміріне қол сұғылмауына, өзінің және отбасының құпиясы болуына, ар-намысы мен абыройлы атының *қ о р ғ а л у ы н а* құқығы бар (ҚР Конституциясы).

ҚОРҒАМПАЗ с ы н. *Қорғаншақ, бас сауғалаушы.*

ҚОРҒАМПАЗДЫҚ з а т. *Қорғаншақтық, бас сауғалаушылық.*

ҚОРҒАН з а т. **1.** *Бір нәрсені айнала соққан қоршау, дуал, биік қабырға.* Әрбір үйдің ұзын-ұзын, иір-иір *қ о р ғ а н ы* бар (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Қораның биік *қ о р ғ а н* айналасы, ішінде өрік, алма, екпе ағашы. Кілемнің жібін тізген ағашында Таранып отыр екен қаршығасы (Ш.Әбенев, Кейпін.). Жалғыз ағаш орман болмас, Жалғыз кірпіш *қ о р ғ а н* болмас (Мақал). **2.** *Айнала қорғаныс және қоршау жағдайында ұзақ уақыт ұрыс жүргізуге арналған, айтарлықтай қарулы жасағы бар, әскери жағынан*

күшейтілген маңызды бекініс, қамал. Сол әскер суды өрлеп талай жүрді, Судың басы бір құзар шатқа кірді. Шаттың аузын бекіткен алтын *қ о р ғ а н* қақпасы бекітулі, көзі көрді (Абай, Тол. жин.). Екі сұңқар таласса, күзгынға жем, Берекесін бұл қазақ сөйтіп құртқан. Сол күнде жауға қарсы *қ о р ғ а н* күрсе, Құтылып надандықтан ғылым тапса (М.Дулатов, Шығ.). Айтады Афрасияп хан болғанын, Төрт мың жыл салғанына сол *қ о р ғ а н ы н* (Қ.Тоғызбақов, Өлеңд.). **3.** а у ы с. *Арқа сүйеп, күш тұтар тірек, таяныш, пана.* – Салынып дауға, Сатылып жауға, Болыстықты алысты. Қазық боп жұртқа, *Қорған* боп сыртқа, Кім ойлайды намысты?! Мақтады ұлық – болды мәз, Қауым үшін қайғы аз (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). Уайым – ер *қ о р ғ а н ы*, есі барлық, қиыны бұл дүниенің – қолы тарлық. «Ehe-ehe»-ге елірме, боз балалар, Бұл – бес күндік бір майдан ер сынарлық (Абай, Тол. жин.). Қарадан хан боп өткен бабақ Боштай Халқына бақташы боп болған *қ о р ғ а н* (М.Көпеев, Тіршілік.).

Қорған болды. *Пана болды, саясына алды.* – Сені көріп, саған *қ о р ғ а н б о л у ғ а* асығып отыр, – деп Ләйланы айналдыра үйіріп барады (С.Шәріпов, Шығ.).

ҚОРҒАН = е т. **1.** *Өзін қорғау, сақтану.* Бұл – біздің сыртқы жауларымыздан *қ о р ғ а н а т ы н* жалғыз ғана құралымыз (Ә.Шәріпов, Алыс.). – Ал пулеметің бұзылды, сонда сен немен *қ о р ғ а н б а қ с ы ң?* – деді (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.). **2.** *Жасқаншақтану, имену, сескену.* Бір дәурен – кемді күнге боз балалық, Қартаймастай көрмелік, ойланалық. Жастықта көкірек зор, уайым жоқ, Дейміз бе еш нәрседен *қ о р ғ а н а л ы қ* (Абай, Тол. жин.). Үйінде Байбол қонып отыр. Ол Шәкен мырзаникінде төрге шыға алмай *қ о р ғ а н с а*, бұған тіпті еркін (Ф.Мұстафин, Дауыл.). – Сіз ойыңызға келген сұрағыңызды *қ о р ғ а н б а й* сұрай беріңіз, – деді (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚОРҒАНДА = е т. *Белгілі бір жерді қоршау, қорған салу, бекіту.* Айналасын кісі бойы етіп кірпішпен қалап *қ о р ғ а н д а ғ а н*. Үлкен аумақты жерді ағаштан *қ о р ғ а н д а п* тастаған (С.Ерубаев, Менің құрдас.). Кейбіреулері қомақты сайдың қабағын бірсыпыра жерге шейін *қ о р ғ а н д а п*, осы көп жер аз көрінетіндей, осыдан үлесін көбірек алып қалайын дегендей қара балшықты шоқпақтай үйе беріпті (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОРҒАНДАЙ с ы н. *Қорған тәрізді, мықты, берік қамалдай.* Қарасам түнде қалың ормандайсың, Ал күндіз киіз үй боп қонғандайсың. Құйылған қорғасыннан құрыш қамал, Енді сен жау ала алмас *қ о р ғ а н д а й с ы ң* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚОРҒАНДАЛ = е т. *Қоршалы, дуалмен бекітілу.* Бесқыран құрылысының барлық төрт жағы тақтаймен *қ о р ғ а н д а л ғ а н* (Е.Қалиев, Рудный.).

ҚОРҒАНДАЛУ *Қорғандал етістігінің қимыл атауы.* Әрбір зираттың қоршалуы, *қ о р ғ а н д а л у ы*, безендірілуі де талай-талай сырға бастайды («Білім және еңбек»).

ҚОРҒАНДАУ *Қорғанда етістігінің қимыл атауы.* Мұның иесі кім болды екен? Осынша жерді *қ о р ғ а н д а у* себебі не екен? Осы қорғанды кімнің күшімен тұрғызды екен? (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОРҒАНДЫ с ы н. *Қоршауы бар, айнала қоршалған.* Бұл кезде осы абақтының қат-қабат темір торлы, кең *қ о р ғ а н д ы* алаңында болашақ 33-ші түрменің іргетасы қаланып, тұтқын атаулы соның құрылысында еді (Ж.Тілеков, Жоңғар). – Осыдан артық не қыл дейсің маған, қордалы елім, *қ о р ғ а н д ы* жұртым? – деп, даусын күңіреніп шығарып. – Алдыңнан өтпей, ортаға салмай заңға шаптым ба? (Д.Әбілев, Арман.). Ойнатып мені қайтатын, Жылт ете қалса күн көзі, *Қ о р ғ а н д ы* үй-жайын айтатын, Жарқырап тұрған күмбезі (Ж.Аманов, Ынтызар.).

ҚОРҒАНСЫЗ с ы н. **1.** *Қорған-қамалы жоқ, қоршаусыз.* Маньчжурияда *қ о р ғ а н с ы з* қыстақ кемде-кем-ақ (С.Омаров, Әңгім.). Сырлы-қала дейтін қаласы, *Қ о р ғ а н с ы з* сырты ашық-ты, Қырлы-қала дейтін қалаға, Атарман да шабарман бектері басын қосыпты (Қобыланды батыр.). **2.** а у ы с. *Панасыз, қорғаушысы, сүйенері жоқ.* Ол жалғыз, ол бақытсыз, ол *қ о р ғ а н с ы з*, оған ешкімнің де жаны ашымайды (С.Дөңентаев, Шығ.). Күш қылу айуанға да жараспайды, *Қ о р ғ а н с ы з* қыз екен деп қорғаламаңыз (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). – Ақымақсың! – деді Естай күйіп кетіп. – Жиырма жылдан бері сен бағып келген екенсің ғой оны? *Қ о р ғ а н с ы з* жетімді аяқасты етіп кете беруге болады дейтін шығарсың? Олай ойласаң, қателесесің (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

ҚОРҒАНСЫЗДЫҚ з а т. *Панасыздық, жан ашыры, сүйенері жоқтық.* Кедейлігінен, *қ о р ғ а н с ы з д ы ғ ы н а н* басқа міні жоқ,

салмақты, таза тәрбиелі бала бұл күнде не көріп отыр (М.Әуезов, Қараш.). – Әркімнің бір сүйенері бар шығар. Ал ондай жанашыр адам менде жоқ. *Қ о р ғ а н с ы з д ы ғ ы м ы з - д ы* біліп, әркімге бір жалтақтап, жақын болуға ұмтылдым. Одан ешбір пайда таппадым (А.Жақсыбаев, Бөгет). Кешегідей тағы да үйде ырың-жырың басталып кете ме деп қорқатын болар. Бұдан басқа оның қорғанышы жоқ. Жаңағы еңірген даусы осындай жалғыздіктен, *қ о р ғ а н с ы з д ы қ т а н* туған ышқыныс, үрей үні, жан айқайындай естілді (Б.Тілегенов, Уақыт).

ҚОРҒАНУ *Қорған етістігінің қимыл атауы; өзін қорғау, сақтау.* Өзін сақтау, қауіптен *қ о р ғ а н у* адам өмірінің заңы. Оны еш ерлік бұза алмайды (І.Омаров, Шабыт.). Ол кезде қазіргідей қаланың айналасы ашық болмаған. Жаугершіліктен *қ о р ғ а н у* мақсатымен халық қаланың сыртын қорғанмен қоршаған (Ж.Еділбаев, Түркістан). Адамның арғы тегі осы құралдарды күн көру үшін аң аулау және жауынан *қ о р ғ а н у* үшін пайдаланатын болды. Құрал жасаумен бірге шын мәнісіндегі еңбек ету басталды (Қ.Жарықбаев, Психология).

Қорғану қабілеті. *Жеке адамдардың, адамдар топтарының және мемлекеттің сыртқы агрессиядан қорғануға дайындығының дәрежесі.* Егемендік алған кезеңнен бастап елдің *қ о р ғ а н у қ а б і л е т і н* нығайтуға зор көңіл бөлу қажет екендігі анық нәрсе («Жас Алаш»).

ҚОРҒАНУШЫ з а т. **1.** *Жау шабуылынан қорғану үшін қарсы соғысушы.* Моңғол әскерлері қалаға жеті күн бойы шабуыл жасады. Бірақ *қ о р ғ а н у ш ы л а р д ы ң* қаншама табан тіресе қарсыласқанына қарамастан қала талқандалды (ҚазССР тарихы). Біздікі жай барлау есебінде. Біз жаудың бір қанатындағы *қ о р ғ а н у ш ы* әскерін жою жұмысын ғана жүргіздік (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). **2.** *Өзін қорғаушы, өзін-өзі сақтаушы.*

ҚОРҒАНУШЫЛЫҚ з а т. *Қорғану, сақтау қасиеті.* Организмнің *қ о р ғ а н у - ш ы л ы қ* қабілетін арттыруда тамақтың құнарлы да әрі дәмді болуының да маңызы зор (С.Нұрғожаев, Бала. ауруы).

ҚОРҒАНША ү с т. *Қорған секілді, қорған құсап.* Шығысын Текелі мен Түлкілі, оңтүстігін ақ басты Алатау, батысын Қалқан мен Матай таулары *қ о р ғ а н ш а* қоршап тұрады (С.Бакбергенов, Алтынемел.).

ҚОРҒАНШАҚ с ы н. *Жасқаншақ, именшек.* Оның бойында жұрттың бәрінен именетін *қ о р ғ а н ш а қ* мінез пайда болған. Жылы сөйлесіп, жақын жіберсе, кез келген адам ішінде не жатқанын оқып қоятындай, оқи сала бетіне қарап, саусағымен нұқып тұрып қарқ-қарқ күлетіндей, сол күлгіден аспан айырылып, жер қопарылатындай өзінің де жүрегі жарылардай, есінен танардай көрінетін де тұратын (М.Мағауин, Көк мұнар). Бөрібаев көзінің жанарын төңкеріп, Мадиярға сыншыл пішінмен қарап отыр. Мадияр әкеден жастай жетім қалды. *Қ о р ғ а н ш а қ*, ұялшақ болып өсті (С.Омаров, Өмір асу.). Жасқаншақ жарым ырысынан ажырайды, *Қ о р ғ а н ш а қ* өз-өзінен қожырайды (Мақал-мәтел).

ҚОРҒАНШАҚТА=ет. **1.** *Жасқаншақтау, қорқу, имену.* Енді сол емнің арты бұрын *қ о р ғ а н ш а қ т а н* жатқан Базаралыны қатарға қоса бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Қазіргі жастар жол таппай ма? Келе салуға ұялатын шығар, *қ о р ғ а н ш а қ т а н* жүр де (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Бұл өленді Мұхтар түгелдей жатқа біледі екен. Әуелі *қ о р ғ а н ш а қ т а н*, даусы дірілдеңкіреп, кідіріс жасай берген бала әлден соң өзінің көп алдында айтып тұрғанын да ұмытып кеткен сияқты (К.Оразалин, Абай.). **2.** *Қорғаштау.* Бұзаулы бұғы бұзауын *қ о р ғ а н ш а қ т а н*, операторға жақын келіп, аяғымен жер тарпып, оскырынып, шапқылап, тыныштық көрмейді (Қ.Қайымов, Қызықтық зоол.).

ҚОРҒАНШАҚТАН=ет. *Жасқаншақтау, именшектену.* Осы кезде қарсы алдынан Науан шыға келіп, ана ашуын баса қойды. Қу түйіншекке бола шалының соншама *қ о р ғ а н ш а қ т а н а* қалғанын ұнатпастан, сәл ашуланғаны да рас еді (А.Байтанаев, Қыран.).

ҚОРҒАНШАҚТАНУ *Қорғаншақтан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Бекер *қ о р ғ а н ш а қ т а н у д ы* қою керек.

ҚОРҒАНШАҚТАУ *Қорғаншақта етістігінің қимыл атауы.* – Өте дұрыс, – деді Мәкіш күлімдеп, – «жығылсаң нардан жығыл» деген емес пе, *қорған-шақтанудың* ешбір қажеті жоқ («Қаз. әдеб.»).

ҚОРҒАНШАҚТЫҚ зат. *Жасқаншақтық, именшектік, батылсыздық.* – Айсұлуды ұялады, көп алдында жауап беріп көрмеген, *қ о р ғ а н ш а қ т ы қ* етеді дейді ғой қулар. Мұны хат алған, көп хат алған деп бір сөйлейді (М.Әуезов, Өскен өркен). Қыбыр етпей отыра-отыра аяғы да алдырмай қалған

сияқты, сәл сылти басады. Бейне жұрт көзіне түсуге жасқанғандай, қимыл-қозғалысында түсініксіз бір *қ о р ғ а н ш а қ т ы қ* бар (З.Шүкіров, Жас жесір). Сен заман жасының бірісің, оянатын, ашылатын күн туып отыр. Бұдан былай анау сөгеді, мынау тыяды деген бос *қ о р ғ а н ш а қ т ы қ т ы* қою керек (С.Бегалин, Замана.).

ҚОРҒАНШЫ зат. с ө й л. *Қорғаушы.* Ертеңіне Бұхара тағына Мұхаммед дінінің жаңа *қ о р ғ а н ш ы с ы*, мәртебелі Әбді-Мумин әмір келіп отырды (І.Есенберлин, Жанталас). Мұндай жағдайда гүілдеген, шуылдаған, атой қойған қалың топты көріп, қамал *қ о р ғ а н ш ы л а р ы* шыдай алмады, қарадай зәре-құты қашып, қамалды қорғамақ түгіл, бекініс үстінде де отыра алмай, көбіне-ақ қаша жөнелді (І.Есенберлин, Қаһар). Моңғол әскері әлсін-әлсін тынығып алады, ал өздерінің мұндай мүмкіншіліктері жоқ Медине *қ о р ғ а н ш ы л а р ы* әбден қажып, түбі жеңіледі (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚОРҒАНЫС зат. **1.** *Қорғану ісі, қорғану бағытында жүргізілетін жұмыс.* Бет ашылды ғой. Есінде болсын, батыр, қолынан келсе губернатор елге қарулы отряд шығаруы мүмкін. Жақсы *қ о р ғ а н ы с* керек (А.Нұрқанов, Дала қыраны). Әттең, айқайлағанға не жетсін, үндемеудің осыншама мықты *қ о р ғ а н ы с* екенін Жұмабек осы жолы сезді. Нағыз алынбайтын, бұзылмайтын қамал екен (Б.Тілегенов, Уақыт). Ауылшаруашылығын өрге бастыру мен елдің *қ о р ғ а н ы с ы н* нығайтуда химияның маңызы өте зор («Лен. жас»). **2.** *Жау күшіне тойтарыс беріп, қарсы шабуылға шығу мақсатында жүргізілетін ұрыс.* *Қ о р ғ а н ы с* – ұрыстың бір түрі. Шабуылға шыққан жаудың басым күшіне тойтарыс беру, оны көп шығынға ұшырату, өздері орналасқан *қ о р ғ а н ы с* шебін қолдан шығармау, сөйтіп өздерінің батыл түрде қарсы шабуылға шығуына жағдай жасау (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Мырзағалилардың полкі жағалай *қ о р ғ а н ы с* ұрыстарын жүргізіп, жауды үлкен шығынға ұшыратты (С.Мәуленов, Шыңда.). Біздің әскер бөлім шең құрып, *қ о р ғ а н ы с қ а* шыққан екен (А.Лекеров, Түз гүлі). **3.** *Қорғанатын жер, бекініс.* Жаяу әскерлер дұшпан *қ о р ғ а н ы с ы н ы ң* бірінші шебіне жете берген шақта, артиллерия атысты екінші шепке аударды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жауынгерлерді топ-топқа бөліп, деревняның бір шетінен *қ о р ғ а н ы с* істеуге орындар белгілеп жүрміз (Б.Момышұлы, Майдан).

Әскерлер қалың орманның күнбатыс жиегіндегі ұзын дөңеске *қ о р ғ а н ы с* жасауға кірісті (Ә.Шәріпов, Партизан.).

Азаматтық қорғаныс. ә с к. *Соғыс жағдайында көпшілік халықты аман сақтап қалу үшін жүргізілетін жұмыс.* Алғашқы әскери дайындық кабинетінде *а з а м а т т ы қ қ о р ғ а н ы с* тәсілдері, әскери дәреженің белгілері т. б. стенділермен безендірілген («Қазақст. мект.»). Мұнда *а з а м а т т ы қ қ о р ғ а н ы с* оқып үйренуге байланысты материалдар көп («Қазақст. мект.»).

Қорғаныс аймағы. ә с к. *Қорғаныс мақсатында инженерлік құрылыстармен жабдықталған жергілікті жер ауданы.* Ұлы Отан соғысы жылдары мен соғыстан кейінгі кезеңде *қ о р ғ а н ы с а й м а ғ ы* тактикалық және оперативтік болып бөлінген (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қорғаныс шебі. ә с к. *Әскердің қорғаныс әрекетін жүргізу үшін инженерлік тұрғыда дайындалған алқап.* *Қ о р ғ а н ы с ш е б і* бірінші негізгі алқап, екінші аралық, армиялық мандайшептік болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОРҒАНЫССЫЗ с ы н. *Қорғанысы жоқ.* Сарбаздарды, амалсыз, ығыстырды қалың қол, *Қ о р ғ а н ы с с ы з*, қамалсыз, Жайыққа асты салып жол (Т.Жароков, Шығ. жин.). Қоршаған ортадағы экологиялық жағдайдың нашарлауы, өндірістен келетін зиянды әрекеттер организмді әлсірете береді. Сөйтіп оның бұларға қарсы қызметі азайып, организм *қ о р ғ а н ы с с ы з* қалады («Білім және еңбек»).

ҚОРҒАНЫСТЫҚ з а т. *Қорғай алатындық.* Бүйректің сыртын май капсуласы (бүйрек майы) қоршап жатады, мұнда май тканінің *қ о р ғ а н ы с т ы қ* маңызы болу керек (Жалпы биология). Түйенің ұзын шудасының *қ о р ғ а н ы с т ы қ* маңызы бар (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Қос мекенділердің *қ о р ғ а н ы с т ы қ* қабілеті онша күшті жетілмеген. Ең әсерлі қорғанысы – тері бездері бөліп шығаратын улы сұйықтық (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ҚОРҒАНЫСШЫ з а т. с п о р т. с ө й л. *Қорғанысқа қатысушы, қорғаушы.* Рас, қақпашыға, *қ о р ғ а н ы с ш ы л а р ғ а* деген шешеміздің аяушылығын біз бала жастан білеміз (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.). Әуелгі кезде именшектеу ойнаған, допты дәл беруге машықтанбаған ол күзге қарай белді, үмітті

қ о р ғ а н ы с ш ы ғ а айналды («Қаз. әдеб.»). Біз *қ о р ғ а н ы с ш ы* болу бет қаратпай допты кері серпу ғана еместігін көрдік. Қарсы жақ төніп келгенде қақпа алдындағы додаға білекті түріп тастап, сұғынып кететін орталық шабуылшыларды көрдік (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

ҚОРҒАНЫШ з а т. 1. *Қорғап, сақтап қалатын нәрсе.* Егер ол маңда табиғи *қ о р ғ а н ы ш* болмаса, айналасына орман алқаптарын отырғызған жөн (М.Ахметов, Егін қорға.). 2. *Қамын ойлаушы, қамқоршы; таяныш, сүйеніш.* Ұлы ақындар халық басына күн туған ауыр асулар жолында дүниеге келеді де, сол халықтың сөзін сөйлеп, *қ о р ғ а н ы ш ы* болады («Мәдениет және тұрмыс»). Есейген сайын әр нәрсені бір ойлайды; көбіне ол *қ о р ғ а н ы ш ы* жоқ қарт ата-анасын аяп, қашан ұйқыға кеткенше үнсіз жатып жас төгетін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Меніңше, бой жеткен қыздың бір *қ о р ғ а н ы ш ы* сол «тәкаппарлық» болуы керек. Тәкаппар болмасаң кім көрінгеннің қол жаулығы болып кетуің де оп-оңай (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал).

Қорғаныш бажы. э к о н. *Отандық өндірушілерге елеулі зиян келтіруі мүмкін мөлшерде жеткізілген қайсыбір тауарларға кеден бажынан тыс алынатын баждар.* ≈ *Қ о р ғ а н ы ш б а ж ы* налу.

Қорғаныш жамылғы. ә с к. *Ұшақтардан және химиялық снарядтардан (миналардан) түсетін сұйық тамшылы улағыш заттардан, сондай-ақ радиоактивті заттар мен бактериялық заттар залалдарынан сақтану үшін қолданылатын жекелей қорғаныс құралы.* Химиялық және бактериологиялық қарудың пайда болуы қазіргі әскерде *қ о р ғ а н ы ш ж а м ы л ғ ы л а р д ы ң* қолданылуына алып келді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қорғаныш қаптама. *Құрылыс материалдарын (ғимараттар т.б.), металдан жасалған бұйымдарды жемірілуден қорғау үшін олардың сыртқы бетін қаттайтын заттар құрамы.* *Қ о р ғ а н ы ш қ а п т а м а с ы* мен жабу.

Қорғаныш рең [түс]. б о л. <ор. микрия, ағыл. *timicru*> *Жануарлар мен өсімдік түрлерінің реңі мен пішінінің басқа жануарға, өсімдікке немесе затқа ұқсауы.* Жануарлар дүниесінде *қ о р ғ а н ы ш р е ң* деген кең тараған. Бір облыстың барлық жануарларының түсінде бір реңнің басым болатыны жиі кездеседі (Жалпы биология). Бұдан да өткен алуан түрлі таңғажайып

қорғаныш тұстар тропикте тіршілік ететін жыландарда көп кездеседі. Оларда *қорғаныш тұс* қимылсыз қалу, еліктеу, алдамшы ұқсастықтар сияқты бейімділіктермен ұштасады («Қазақст. мект.»).

ҚОРҒАНЫШТЫҚ с ы н. *Қорғаныш боларлық, қорған сақтарлық.* Сөйтіп, лимфоциттер нейтрофильдермен бірге қандағы *қорғаныштық* қызмет атқаратын клеткалардың қатарына жатады (Қ.Нұғматжанов, Гистология.). Жамбастың *қорғаныштық* және тіректік қызметіне байланысты сүйектерінің пішіні қисайып бұралған сияқты жуан келеді және жамбас сүйектерінің қозғалмайтын байланысы да сол қызметіне байланысты болады (Адам анатом.).

ҚОРҒАП-ҚОРША= е т. 1. *Бағып-қағып өсіру, пана болу; қамқорлық жасау.* Әр шұңқырда ата-анасыз қалған миллиондаған жас ұрпақты *қорғап-қоршап* өсіріп, өндіріп теңізге алып қайту үшін қалды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Бастарыңа әлдеқандай күн туа қалса, ортамызға келіндер. Дала кең, *қорғап-қоршап* алатын шығармыз (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). 2. д і н и. *Қайтыс болған адамның аруағы тірі адамды желеп-жебеп жүруі туралы.* Кемпір айтты, көрдегі мен бір ғайып, Жалаңаш деп мен сені қылман айып. Жаманшылық басыңа келер болса, *Қорғап-қоршап* жүрермін қанат жайып (Батырлар жыры).

ҚОРҒАП-ҚОРШАУ *Қорған-қорша етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қорғап-қоршаумен* өсіру.

ҚОРҒАС= е т. *Бірлесіп қорғау, қорған болу.* Содан былай бұл бала мерген атанды. Мергендікпен әлі алда, *Қорғасар* ұлы Отанды (Т.Жароков, Шығ.). Бұл жерде тек Түркістан жағдайында сол кезге дейін созылған азамат соғысында біздің де қатысқанымызды, қасиетті Отанымызды алғаш *қорғасқанымызды* айта кетпек пін (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Брест қамалын *қорғасқандар* қатарында үш мыңдай қазақстандықтар жаумен бетпе-бет келді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ҚОРҒАСУ *Қорғас етістігінің қимыл атауы.* Ғалиден Әлібидің сөзін тыңдай отырып, өзін бұдан бір жыл бұрын оқуға аттандырып салған Забурын балықшыларының осы сөзін еске түсірді. Сол кедейлердің жаңа

ғана қолдары жеткен жас өкіметін, әрине, *қорғасу* керек (Р.Иманғалиев, Мың тарау.).

ҚОРҒАСЫН з а т. 1. *Сұрғылт тұсті, жұмсақ, майысқыш және ауыр салмақты, созылғыш металл.* Дүние боктың аздығын Қайратты-ай жігіт елей ме? Сақа қылған бар ма екен, *Қорғасын* құйып кенейге? (Қамбар батыр). Апырау, мырзамым неге хат жазбайды? Аман болса болар еді, соғыста оқ деген мына жаңбыр сияқты дейді ғой. Соншама *қорғасынды* қайдан алады екен? (Т.Жармағамбетов, Соңғы хат). Барлаушылар мұнда алтын жатыр, мұнда күміс бар, мынау жерден *қорғасын* шығады деп, белгі қойып кетеді (С.Баязитов, Күтп. кездесу). 2. *Қорғасыннан жасалған оқ.* Жүсіпов саптан шыққан жолдасының орнын басты да, дереу пулеметке сөз беріп, дұшпанның басына *қорғасынды* жаңбырдай жаудырды (С.Сейітов, Сөз сұра.). Оның көзі қанға толып кеткен, *қорғасынды* үсті-үстіне жаудырып жатыр (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Сай үстімен жер бауырлап ұштықта, гитлершілерге зеңбірек пен пулеметтен жаудырдық *қорғасынды* (Т.Бигелдинов, Аспан.).

Қой боғындай қорғасын. *Мылтықтың оғы.* Төлеген сынды мырзаның Қанын судай пашады. *Қой боғындай қорғасын* Ажал болып жабысты (Қыз Жібек).

Қорғасын қосылыстары. х и м. *Қорғасын элементі түзетін химиялық қосылыстар.* *Қорғасын қосылыстары* құрамындағы 2,4 валентті, 4 валентті қосылыстар тұрақсыз болып келеді (ҚСЭ).

Қорғасын құйғандай. *Естілмейтіндей, ұқпайтындай.* Біздің Торғай ақсақалдары бұл мәслихатта құлақтарына *қорғасын құйғандай* керең болды (М.Дулатов, Шығ.).

ҚОРҒАСЫНДА= е т. *Қорғасын қосу, қорғасын салу.* ≈ *Қорғасындаған* қоспа.

ҚОРҒАСЫНДАЙ с ы н. 1. *Қорғасын тәрізді.* Мойны қисайып, Сілекейі ағып, Сүйектері *қорғасындай* балқыды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ішіне су толып, еріген *қорғасындай* жалт-жұлт етіп көзді шағылтады (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. а у ы с. *Салмақты, ауыр.* Олардың орталарында бір ұзын бойлы қара бұжыр кісі аптықпай, әңгімелерін *қорғасындай* салмақтап сөйлейді (Н.Әбүталиев, Қайран Нарын). Мықтымын ғой дегенмен, *Қорғасындай* бір салмақ ке-

тер емес денемнен. Басады кеп төбемнен (М.Мақатаев, Шығ.). Білгенге: білім – байлық, бағасы артық, Салмағы сан жетпейтін қорғасындай (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚОРҒАСЫНДАТ = ет. Қорғасын қоспасын қостыру, қорғасын жалату. ≈ Қорғасында т ы л ғ а н сақа.

ҚОРҒАСЫНДАТУ Қорғасындат етістігінің қимыл атауы. ≈ Қорғасында т у мөлшері.

ҚОРҒАСЫНДАУ Қорғасында етістігінің қимыл атауы. 1. Қорғасын қосу. ≈ Қорғасында у технологиясы. 2. к е н. Металл бұйымдардың сыртына тоттанбау үшін және рентген сәулелері әсерінен сақтау үшін қорғасын жалату. Бұйымдарды қорғасында у оларды балқымаға батыру, жылтырату тәсілдері арқылы орындалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОРҒАСЫНДЫ с ы н. 1. Қорғасыны мол. Алтын алқап егінді, Қорғасын - д ы, көмірлі, Кен қопарып мал баққан. Қазақ елі көңілді (Қаз. әндері). 2. Қорғасын құйылған, араласқан. Оларға жататындар: қорғасын д ы сыр, цинкті ақ сыр, титанды ақ сыр, бор, известь (Химия өнім.).

Қорғасынды қорытпалар. к е н. Қорғасынның негізінде қалайы, сұрма, мыс және т.б. элементтер қосылған қорытпалар. Қорғасын д ы қ о р ы т п а л а р д ы ң қаттылығы аз, балқу температурасы төмен, технологиялық және антифрикциялық қасиеттері жақсы, коррозияға қарсы (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОРҒАСЫНСЫЗ с ы н. Қорғасыны жоқ, қорғасын құйылмаған. Қорғасын с ы з дәу асық, Жатыр енді іргеде (Ж.Қыдыров, Шынарым.).

ҚОРҒАСЫНША ү с т. Қорғасын секілді. Қалман бұл күні жан-жүрегімен тебіренді. Жылдар бойы тас болып қатып қалған шыдамдылық осы күні қорғасын ш а балқыды (Ә.Әбішев, Батыр бол.). Өзегі өртеніп, еңкейген басы ердің қасына тиіп кетеді кейде. Шой кеудесі күңіреніп, қатал жүрегі қорғасын ш а балқып келеді шұбаған топтың арт жағында (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ҚОРҒАСЫНШӨПТЕР з а т. б о т. <лат. plumbaginaceae> Бір және көпжылдық шөптесін, бұта, бұташық, лиана өсімдіктері тұқымдасы. Жер бетінде қорғасын ш ө -

т е р тұқымдасына жататын 22 туыс, 600-ден астам түр бар (ҚҰЭ).

ҚОРҒАСЫНШЫ з а т. Қорғасын өндірісінде жұмыс істеуші адам, қорғасын құюшы маман. Қ о р ғ а с ы н ш ы кәсібі қиын да құрметті кәсіп екендігі көпке мәлім («Қаз. әдеб.»). Әрине, қат-қабат процестері көп өндіріс сырын бірден түсініп кету қиын. Сол кездегі білікті қ о р ғ а с ы н ш ы л а р Оразалыға ақыл-кеңес айтып, білгендерін үйретті («Лен.жас»).

ҚОРҒАТ = е т. 1. Сақтату, тигіздірмеу. Еділдің бойын алдырып, Патша қала орнатты, Қазыналық орман деп Қалың бір нуды қ о р ғ а т т ы, Қазына мүлкін қорға деп, Елді айдап сорлатты (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). 2. Зерттеушіге өз еңбегінде жазылған пікірлерін, тұжырымдарын Ғылыми кеңесте дәлелдеп шығып, қорғауға жетекшілік ету, кеңес беру. Сондықтан өз күшіне сенетін бол. Ал сен түсе қалғандай болсаң жетекшілік етіп, жұмысыңды қ о р ғ а т ы п шығару менің міндетім, Сол күнге жететін болайық (А.Жаксыбаев, Бөгет).

ҚОРҒАТУ Қорғат етістігінің қимыл атауы. ≈ Көпірді қ о р ғ а т у.

ҚОРҒАУ¹ з а т. 1. з а ң. Қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамдардың құқықтары мен мүдделерін қамтамасыз ету, айыптауды жоққа шығару, жеңілдету, заңсыз қылмыстық ізге түсуге ұшыраған адамдарды ақтау мақсатында қорғау тарабы жүзеге асыратын іс жүргізу қызметі. Қ о р ғ а у шаралары – заңдық міндеттердің орындалуын қамтамасыз ететін және құқықтардың жүзеге асырылуын кепілдендіретін құқықтық ырықтандырудың бір түрі (Қаз. тілі. термин. Заңтану). 2. ғ ы л. Диссертациялық зерттеу жұмысының тұжырымдарын қорғайтын ғылыми кеңес отырысы.

ҚОРҒАУ² Қорға етістігінің қимыл атауы. 1. Аман алып қалу, сақтау, пана болу. Ерте барып, итше қашып жүріп, малын, басын жаудан қ о р ғ а у д ы ң да мәнісін білмесе керек (Абай, Тол. жин.). Аттандым қайнап ащы кек, Қ о р ғ а у ғ а туған Отанды (Қ.Ұябаев, Тағдыр.). Бар тілегіміз – екі жастың өмірін қ о р ғ а у. Малға, дүниеге келетін жерге іркіле көрмеңіздер, – деді Бірәлі (А.Нұрқанов, Дала қыраны). 2. Қуту, аялау, қамқорлық жасау. Жастарымызды да табиғатты қ о р ғ а у ғ а және аялауға баули берейік. Біле білгенге бұның өзі

баршаның ісі емес пе? (С.Алдабергенов, Жаңа жағалау). Кен орнын ашық әдіспен игеру айналадағы ортаны *қ о р ғ а у* мәселесімен үйлесімді ұштастыра білуді талап етеді, ал бұл талаптарды орындау – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің қатарына жатады (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚОРҒАУСЫЗ с ы н. *Қорғайтын адамы, сүйеушісі жоқ.* Несіне қорқасың? *Қ о р ғ а у с ы з* емес екенінді көріп жүрміз ғой (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚОРҒАУШЫ з а т. 1. *Қауіп-қатерден сақтаушы, ел қорғаны.* Аңызға қарағанда, Сауран шаһарына Шыңғыс хан әскері кіре алмаған. Тек қаланы *қ о р ғ а у ш ы л а р д ы*ң бірі қалмай аштан қырылғаннан кейін моңғол басқыншылары ие болған (І.Есенберлин, Жанталас). 2. *Қамқоршы, бәле-жаладан сақтаушы.* «Қауіпті кезде керегі болар» деп Сібір губернаторы Шыңғыс аға сұлтанға жиырма адам қарауыл казак-орыс беріп қойған еді. Олар әрі аға сұлтанды *қ о р ғ а у ш ы*, әрі тырп еткізбейтін бақылаушы болатын (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Сандалып, сая таппай саясаттан, Жоқшылық, қымбатшылық, сор апаттан, Бір сәтке паналауға аш қойныңды, Зарығып, *қ о р ғ а у ш ы м д а й* жаңа тапқан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қай әулиенің жарылқарын да білмеймін. «Жүрек», «Иман» деген нәрсе қолқаға жүрмейтін шығар, жарылқаушыны да, *қ о р ғ а у ш ы н ы* да өзі іздеп, өзі тынып табатын шығар деп ойлап, ол сырымды жасырып отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Белгілі бір мүддені, мақсатты жақтаушы.* Мен – Отанның мүддесін *қ о р ғ а у ш ы* адаммын, мемлекет есебінен біреуге жақсылық істеу – біз үшін кешірілмес қылмыс (М.Дүзенов, Ант). Ол жастайынан халықтың мұң-мүддесін белсенді *қ о р ғ а у ш ы* болды («Қазақст. мект.»). 4. з а н. <лат. advocatus> *Заңда белгіленген тәртіппен сезіктілер мен айыпталушылардың құқықтары мен мүдделерін қорғауды жүзеге асыратын және оларға заң көмегін көрсететін адам.* Міне, сентябрьдің 9-нда Орынборда тексерілген іс осы еді. Тоқтабайұлының *қ о р ғ а у ш ы* адвокаты Орынбордағы Присяжный Поверенный Алексеев болды (М.Дулатов, Шығ.). Егде тартқан айыптаушы мен бөкене *қ о р ғ а у ш ы* қалың-қалың сөмке қолтықтап есікке бет алды (Д.Досжанов, Дария). Қарсыласып сөз таластырушы болған жоқ, Қамбарбек өзіне *қ о р ғ а у ш ы* алудан

да бас тартты (С.Бақбергенев, Кентау). 4. с п о р т. *Қарсыластар шабуылшыларына тойтарыс беретін ойыншы.* Өзіне қарсы ойнайтын *қ о р ғ а у ш ы н ы* алдап өтті де, допты ортаға қарай тепті («Қазақст. мұғ.»). Жалт беріп икемсіз *қ о р ғ а у ш ы н ы* алдап өткен ол допты қақпаға соқты («Қазақст. мұғ.»). – Шабуылшы да, *қ о р ғ а у ш ы* да жеткілікті, ал қақпада тұратын ешкім болмай тұр, – деді («Білім және еңбек»).

Жартылай қорғаушы. с п о р т. *Футбол, хоккей, т.б. спорттық ойындарда қорғаныспен бірге шабуылға да шығып ойнайтын ойыншы.* Сонымен, 2003 жылы аяқталған маусымда Қазақстан футболының жұлдыздары болып аталған үздіктерге келсек, олар мыналар: үздік қақпашы – Ю.Новиков, үздік қорғаушы – И.Солошенко, үздік *ж а р т ы л а й* *қ о р ғ а у ш ы* – А.Богомолов, үздік шабуылшы – Ә.Бөлешев, т.б. («Түркістан»).

ҚОРҒАУШЫЛЫҚ з а т. *Қорғаушы болушылық, қорғағандық.* – Отыз жыл *қ о р ғ а у ш ы л ы қ* қызметте жүріп мен автоинспектордың автомобиль-жол оқиғасына байланысты мұндай білікті сөз айтқанын есіткеніміз жоқ, – деді ол. Керек десе, маған, қорғаушыға, сөз қалған жоқ сияқты (М.Құттықов, Аяқталма.).

ҚОРҒАУЫШ з а т. *Сыртқы әсерлерден сақтайтын жамылғы, киім т. б. заттар.* Сілті ерітіндісін дайындап, сабын өңдеуге қатысы бар адамдарға арнаулы киім, резинка етік, қолғап, клеенкадан істелген алжапқыш немесе халат және *қ о р ғ а у ы ш* көзілдірік берілуі тиіс (Қ.Құсайынов, Сабан.). Қалжындасуға шамасы келмеген Байжан қолындағы жапырақ *қ о р ғ а у ы ш ы м е н* денесін қағына түсті (С.Мұқанов, Шығ.). Машина жетпей, жол жағасына үйілген құрал-жабдықтарға *қ о р ғ а у ы ш* пердесі жасалды (Қ.Әбдіқадіров, Макташы.).

ҚОРҒАШБАЙ: *қорғашбай сақа.* э т н. о й ы н. *Табан жағын молырақ ойып, қорғасын құйған сақа.* Ағамнан маған ауысқан *қ о р ғ а ш б а й с а қ а* құтты болды (Ауызекі).

ҚОРҒАШТА = е т. 1. *Бір нәрсені қорғау, қору; жақтау, шыр-пыр болу.* Үлкен сарай, төбесі жабық – қыстағы жауын-шашын, боран деген пәледен шыыр тұяқ пақырларды *қ о р ғ а ш т а й д ы*, оның алдында ашық қора – қойлардың күз бен көктем жататын мекені (Д.Досжанов, Зауал). Бір азамат сыннан

мені *қ о р ғ а ш т а н*, Бір азамат артық-кемсіз мақтады (Қ.Мырзалиев, Көш). **2. Жасқану, имену.** Ахметов Нұрпейістің әлгі бір операсын «европалық музыка мәдениетінің асқақ талаптарына *қ о р ғ а ш т а м а й* көсіле жауап болатын алғашқы қарлығаштарымыздың бірі» деп бағалап, әлі дабыры басылмай жүрген кейбір солақай сынның ендікпесін басты (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚОРҒАШТАУ *Қорғашта етістігінің қимыл атауы; қорғау, жақтау.* Шәймерден одан жаман қызып, Азаматқа ауыр-ауыр сөздер айтты. Қайша қызарандап, Азаматты *қ о р ғ а ш т а у м е н* болды (Б.Майлин, Азамат.).

ҚОРҒЫШТА = е т. с ө й л. **Қорғашта.** Өткен қыста Ковальчук бір семіз атқа акты жасап, арзан қазына бағасымен Ерекеңе соғым берген соң, председатель қанат астына алып, аупартком бюросында қызғыштай *қ о р ғ ы ш т а н* жүретін (З.Шашкин, Сенім). Мен сені *қ о р ғ ы ш т а д ы м*, қия алмадым, Көруге қыр басынан қиялдадым (Т. Нұрмұхамедов, Күн.).

ҚОРҒЫШТАУ с ө й л. *Қорғышта етістігінің қимыл атауы.* Шоқан аттанарда «Қосбайтал» төңірегіне жиналған жұртта есеп болған жоқ. Ешбір *қ о р ғ ы ш т а у* бөгет бола алмады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚОРДА з а т. **1. Көң, қи т. б. заттардың бірнеше жыл бойы жатқан үйіндісі.** Жеміс ағаштарын күзде тегіс суарады да, қыста ескі *қ о р д а н ы* төгіп жайып тастайды (А.Балтабаев, Жасыл орман.). *Қ о р д а* – күзектің қотанында бірнеше жылдар бойы қалып келе жатқан көң. *Қ о р д а н ы* мор салуға, малдың астына төсеуге пайдаланады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Қ о р д а* – теңіз құстарының құрғақ климат жағдайында шіріген саңғырығы. Азот және фосфор тыңайтқышы ретінде қолданылады (Экология.). **2. Түрлі органикалық заттар мен өсімдік қалдықтарын шірту арқылы алынатын өте құнарлы тыңайтқыш.** *Қ о р д а н ы* зябь айдағанда, жерді қайта жыртқанда шашып, көшет отырғызғанда ұяға салады (ҚСЭ). **3. Қазба байлық қоры, көзі.** Үйренсең өнер-білім өшпес мұра, Таусылмас тау кенінің *қ о р д а с ы н д а й* (О.Шораяқов, Шайыр). **4. а у ы с. Көп жыл жинақталған қор, қазына иесі.** Ассалаумағалайкүм, Секең қажы, Қазақтың сізге бірдей көп пен азы. Ел қонған ескі *қ о р д а* күтекей деп, Тілейміз

тілеуінді қысы-жазы (XX ғ. бас. қаз. ақын). Күш қайраттың *қ о р д а с ы* Қаһарбекке қадалып, Қабағын қарыс түйген ер (Батырлар жыры). **5. а у ы с. Ескі тарих, өткен-кеткен уақиға.** Айналайын мен кісі сынаймын. Осы ниетіңе де рахмет. Қыстама. Ал ескі *қ о р д а н ы* қопармасаң да жарайтын еді. Бірақ арыңды аршығың келген шығар. Ескіні теріп мойныңа салық қып салмайын. Мен кештім (Ж.Мусин, Ақалаң). **6. а у ы с. Құпия, жұмбақ.** – Көп үндемейтін жас жігіт екен. Не маубас, не «үндеместен үйдей бәле бар» деп, бар *қ о р д а с ы* ішіндегі біреу. Спектакль көргеннен басқа әзірше ештеңе бітіріп жүрген жоқ (Н.Серәлиев, Зеңгір аспан). **7. а у ы с. Қалың қасірет.** Қайда барсам белшеден Надандықтың *қ о р д а с ы*, Тақырға шыққан тарыдай Қосылмайды ел басы (Жамбыл, Шығ.).

ҚОРДАЛА = е т. *Жиналу, сақтау, жинастыру.* – Алтынтана! Сендікіпін деген жалғыз ауыз сөзіңе бола келгенмін!.. – деді нешеме жыл айтуға батылы жетпей, жүрек түбіне *қ о р д а л а н* сақтап келген сыр сандығының аузын бір-ақ ашып (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚОРДАЛАН = е т. **1. Жиналу, үйілу.** *Қ о р д а л а н ы п*, оңалып, етек алып кеткен шіркін, қайнап тұрған су болмаса, анау-мынауыңды қырау құрлы көрсін бе, қанша тарақтағанмен берекелі неме таусылмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ал Жер бетінде *қ о р д а л а н ы п* жатқан қатты техногендік қалдықтар қазір 500 млрд тоннаға жетсе, соның 70 млрд тоннасы ТМД елдері үлесіне тиеді («Зерде»). **2. а у ы с. Ішінде сақталу, көптен жиналып қалу.** Қарт бригадирдің көптен көкірегінде *қ о р д а л а н ғ а н* сөзі екен. Ақтарылып айтып салды (Ғ.Мұстафин, Жайнаған.). Іштей жиылып, *қ о р д а л а н ы п* келген базына, өкпе, мұң, ашу, беттен алу – бәрінің бір ашылар тұсы дәл қазір (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ҚОРДАЛАНУ *Қордалан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ о р д а л а н у* дәрежесі.

ҚОРДАЛАУ *Қордала етістігінің қимыл атауы.* Бұл бағдарламаның түпкі мақсаты – гуманитарлық білімнің әлемдік мол қазынасын, халқымыздың рухани байлығын мемлекеттік тілде *қ о р д а л а у* екені белгілі («Жас Алаш»).

ҚОРДАЛЫ с ы н. *Қоры көп, бай; мол қазыналы.* Халима: – Жол бер дейсің бе? *Қ о р д а л ы* қора, сәулетті сарай, ен

дәулет пе іздегенің? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). – Ал онан соң анау Балқыбекті *қордалы* байлық Балқыбегі етеміз (М.Әуезов, Шығ.). Осыдан артық не қыл дейсің маған, *қордалы* елім, қорғанды жұртым (Д.Әбілев, Арман.).

Қордалы ауыл [ел, үй]. *Малға бай, дәулетті жұрт.* Құт дарыған *қордалы аулының* сүбелі атасының баласымын... қашанғы келін болайын (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОРДАҢ е л і к. *Ебедейсіз қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

ҚОРДАҢДА = е т. **1.** *Қалың киініп, қорбаң-қорбаң ету.* ≈ *Қордаңдаған* адам. **2.** *Біреуге қордаң-қордаң ету, әкірендеу.* Оған *қордаңдаған* жараспайды (Ауызекі).

ҚОРДАҢДАУ *Қордаңда етістігінің қимыл атауы; қорбаң-қорбаң ету.* Қалың киім сыртынан күпі киген адамның *қордаңдауы* табиғи нәрсе (Ауызекі).

ҚОРДАП з а т. *Зертханада құрғақ бактериядан әзірлеген ашытқы, ұйытқы.* Ұйытқы, әдетте, орталық лабораториядан алынған таза, құрғақ бактериялық *қордаптан* – культурадан даярланады. *Қордаптың* әсеріне байланысты сүт әдетте 12–20 сағаттан соң ұйи бастайды (С.Сейітов, Сүт өңдеу.). Тамыр түйнек жемістерді пайдаланғанда туралған сабанды кеспекке салып, оны әбден араластырып, 30°-қа дейін салқындатқан соң ашытқы *қордабын* құяды (Химия).

ҚОРЕК [ир. خوراك] з а т. **1.** *Табиғаттағы тіршілік иелерінің өмір сүріп, өсіп-өнуіне қажетті нәр, азық, тамақ.* Кісі әуелде тоғайдың арасында, таудың басқа хайуандары секілді төңірінің жаратқан әзір *қоректерін* жеп ғұмыр сүрді («Абай»). Адам *қорегі* – ерте заманнан-ақ өсімдік (Ғалам ғажап.). Құлынның алғашқы айдағы негізгі *қорегі* – сүт (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). **2.** *ауыс. Рухани азық, жан дауасы.* Болаттан берік партиям, Идеяң – жанның *қорегі* (Халық ақын.). Шөлдегенде шөлімді өз ойымның *қорегімен* басқанмын (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Допты оңды-солды тебуден басқаны білмейтін жас балалар ойыны шебер ойыншылардай көңілге *қорек* бере алмайды (С.Баязитов, Алтын кілт). **3.** *ауыс. Өндіріске керекті шикізат.* «Атбасарцветмет» тресі болашақ заводтың *қорегі* – шикізат пен отын қорын молайту ісін мықтап қолға алды (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). – Хром дейміз

ғой. Өндірісіміздің негізгі *қорегі* де сол. Ол да темір тегінен (Ғ.Сланов, Замана.).

Қорек етті [алды, қылды]. *Нәр татты, талшық етті.* Тоңазыған жол азықтарын мұздай опырып, қанттай қаршылдатып шайнап *қорек етін* жатыр (Б.Момышұлы, Шығ.). Ең аяғы көктемнің әсем күнінен *қорек алып* гүлдеп келе жатқан гүл-бөйшешек, ағаштар да Назымның көз алдына тіршілікті елестетті (М.Иманжанов, Шығ.). – Орман ішіне апарып атыңды сой да, етін алып кел; соны *қорек қылып* жата берерміз, – деді (Қаз. ертег.).

Минералдық қорек. *Өсімдіктер өсінуіне қажетті азот, фосфор, калий сияқты химиялық элементтер. Минералдық қорек* өсімдік денесіндегі барлық физиологиялық процестерге (өсу, даму, тыныстау, су режимі, фотосинтез т.б.) тікелей қатысып, органикалық заттар құрайды (Орыс.-қаз. топырақтану түсін. сөздігі).

ҚОРЕКСІЗ с ы н. **1.** *Азықсыз, тамақсыз.* Әлішерден бір жас үлкен баласы Нартай кемпір шешесімен үйде қалып еді, *қорексіз* қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). *Қорексіз* тән тірлігі болмайды, адам баласы, жан-жануарлар тіршілікті қан арқылы ғана алады (Б.Омаров, Жүрек.). **2.** *Құнарсыз, нәрсіз.* Шорманның мінезіндегі жағымсыз жайлар Ақшатауға келгеннен кейін *қорексіз* қалған құрайдай солды («Жұлдыз»). **3.** *Сусыз.* Жаңадан өскен жас қайың, *Қорексіз* шөлдеп налып тұр. Күтпесе егер жастайын, Өсуден мәңгі қалып тұр (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОРЕКТЕН = е т. **1.** *Құс, жан-жануар, жәндіктердің тамақ тауып жеуі.* Түлкі әртүрлі ірілі-ұсақты кеміргіштермен де, құстармен де *қоректенеді* (Ж.Кенжебаев, Орман). Қысқаш тәрізді тұмсығымен жаңғақ ішіндегі дәнін алып *қоректенеді*. Осыған байланысты бұл құсты шырша торғай деп атайды (Х.Қыдырбаев, Қазақст. хайуанат.). Қырғауылдың адамға келтіретін пайдасы көп. Ол арам шөптің дәнi мен зиянды насекомдар және шегіртекелермен *қоректенеді* (Ж.Әбиев, Биология). Балыққа судың сарыбасжыланы да қауіпті, бұл ұдайы балықпен *қоректенеді* және өзін ұстау қиынға түседі (К.Күленов, Қазақст. балық.). Қазақтар барлық хайуанаттарды «адал» және «арам» деп екіге бөледі. Адалы – шөппен, жеммен *қоректенетіндері*,

яғни басқа тірі жәндіктерді жемейтіндері, ал арамы – тірі жәндіктерді өлтіріп, етпен *қоректенетіндері* (С.Мұқанов, Халық мұрасы). **2. Өсімдіктердің бойына қажетті қуат қорын беретін заттарды алуы.** Шөл далада өсетін өсімдіктер тамырсыз да сумен *қоректенеді* (Ж.Жатқанбаев, Су.). **3. Жануарлар мен құстардың жеген тамақты сіңіруі, қорытуы, қоректік заттарды бойына алуы.** Жұмыртқа басып отырған құс аз *қоректеніп*, арықтап әлжуаз күйде болады. Міне, осы кезде құстардың сезім органдары да әлсірегендіктен олар жауларынан көптеп қырылады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). **4. Тамақ жеу, тамақтану (адам).** Қараңғы түн жерге кебін төседі, Қонайын деп Сыздық аттан түседі. *Қоректенбек* болып жатар алдында, Қанжығадан қос қоржынын шешеді (М.Жұмабаев, Шығ.). **5. т е х. Қуат алу.** Электроходтың двигателі өзінде орнатылған аккумулятордан, электр станциясынан не сыртқы контактілік желіден *қоректенеді* (ҚСЭ).

ҚОРЕКТЕНГІШ с ы н. *Қорек ететін, қоректенетін.* Көшіріп отырғызған соң 20-30 минуттан кейін жырадан *қоректенгіш* сұйық зат өтеді («Лен. жас»).

ҚОРЕКТЕНДІР= е т. **1. Құс, жан-жануар, жәндіктердің өз ұрпақтарын тамақтандыруы.** Киттер баласын бір жылдан артық мерзімге дейін сүтпен *қоректендіреді* (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Аралар балапан құрттарын сүтпен *қоректендіреді* (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Ал қараторғайлар ұя маңындағы участокқа басқа торғайлардың балапандары келе қалса, оларды бөтенсінбей *қоректендіреді* береді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Олар бір топ тышқандарды генетикалық тұрғыда өзгеріске бой алдырған соя бұршақтарымен азықтандырған. Тағы бір тышқандардың тобын кәдімгі соямен *қоректендірген* («Зерде»). **2. б и о л. Жүйке жүйесінің ұлпадағы және жануар ағзасы мүшелеріндегі зат алмасуға тікелей әсер етуі** (М.Закиров, Биология).

ҚОРЕКТЕНДІРГІШ с ы н. *Қорек беретін, қоректендіретін.* Тыңайтқыштар топыраққа өсімдік *қоректендіргіш* культиватормен енгізіледі (К.Иманғазиев, Минерал.). Резиналы шлангтар *қоректендіргіш* пышақтарға бос кигізіледі (Тракторист.).

ҚОРЕКТЕНДІРУ *Қоректендіретіс-тігінің қимыл атауы.* **1. Құс, жануарлардың балапан, төлдеріне азық тауып беріп, тамақтандыруы.** Құстар өздерінің ұяларындағы балапандарын *қоректендіру* үшін сыртқа күніне бірнеше жүз рет шығып, қайтып өз ұяларын жаңылмай тауып алады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). **2. Қолдан, үстеме қуат көзін беру, қажетті қоректік заттарды толықтыру.** «Алматы» совхозында помидорды тыңайтқыштармен *қоректендірудің* тиімді әдістері пайда болды (Е.Жәкенов, Тұғырлас.). Үйде өсірілетін өсімдіктің барлығыда үстем *қоректендіруді* қажет етеді (С.Турдиев, Үй өсімдік.). Жаз айларында екі бағытта салынған культивация, үстем *қоректендіру*, ызалатып суару, қозалардың түп саны түгел плантацияны күн санап құлпыртты (Ақ бидай). Қазына ауданда күрішті бірінші болып самолетпен себуді, егістікті үстем *қоректендіруді* қолға алды (Бал дәурен).

Қоректендіру блогі. и н ф. <ағыл. power supply unit> *Кернеуі, жиілігі, қуаты белгілі электр энергиясымен компьютерді немесе басқадай аппаратураны жасақтайтын құрылғы.*

Қоректендіру көзі. и н ф. <ағыл. power supply> *Компьютер үшін тұрақты электрлік кернеуді қалыптастыратын 12 және 5 вольт кернеуге түрлендіру болып табылатын құрылғы. Қоректендіру көзінің* ақаулары болған кезде аккумуляторлық батареялар энергиясын қолдану арқылы, белгілі бір уақыт аралығында есептеуіш жүйенің жұмыс істеу қабілеттігі сақталады (ҚҰЭ).

ҚОРЕКТЕНДІРУШІ з а т. *Қуат, қуш беруші. Қоректендіруші* кернеудің одан әрі өзгеруінен неонды лампы арқылы өтетін токтың өзгерісін және екінші вольтметрдің көрсетуінің тұрақтылығын байқаймыз («Қазақст. мект.»).

Қоректендіруші жүйке. б и о л. *Ұлалардың зат алмасуы мен қоректенуін реттейтін жүйке* (М.Закиров, Биология).

ҚОРЕКТЕНДІРІЛ= е т. *Тыңайтқыш қосылу, нәрлендірілу.* Фермамызда тұқымдық қошқарлар жыл бойына жеке отарда бағылады, олар күн сайын 0,5 – 1 килограмм жеммен үстем *қоректендіріледі* (Береке бастауы). Картоп алғашқы гүлдеу кезінде қосымша *қоректендірілсе*, түйнектері көп болады («Қазақст. мект.»).

ҚОРЕКТЕНДІРІЛУ *Қоректендіріл етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЕКТЕНУ *Қоректен етістігінің қимыл атауы. 1. Жан-жануар, жәндік, құстардың ағзасына қоректік заттардың немесе қоректің түсуі, қорытылуы және сіңуі. Қоректену* арқылы организмдер тіршілік әрекетіне және ұдайы жаңғыруына, өсуіне қажетті әртүрлі химиялық қосылыстарды алады (Қаз. тілі термин. Экология). Қызғылт қара ала торғайдың жау шегірткелерімен *қоректенуіне* байланысты оларда тағы бір биологиялық ерекшелік пайда болған (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). **2. Тамақтану.** Адамның денсаулығы, жұмысқа қабілеттілігі мен өмірінің ұзақтығы оның тамақтануына (*қоректенуіне*) байланысты (Қаз. тілі термин. Биология). **3. Өсімдіктердің топырақтан нәр алуы.** Тамырлары, жапырақтары мен сабақтары – өсімдіктің *қоректену* органдары (Ботаника). Жәндіктермен қоректенетін өсімдіктер өздерінің *қоректену* тәсіліне қарай жапырақтарын да өзгертеді (Ғалам ғажап.). Тоғанды бұлайша орман белдеуімен қоршау барысында жерүсті сулары жерастына өтуі арқылы тоғанның жыл бойы грунт суларымен тұрақты, біркелкі *қоректенуіне* мүмкіндік туады (Табиғат сулары.). **4. Ағзаға қажетті нәр алу.** Жүрек бұлшық етінің нашар *қоректенуі* мен сіріленуіне байланысты жүрек қуаты кеміп, қан айналымының қалыптылығы бұзылса, адам тез шаршайды, жүрсе ентігеді, аяғының басы домбығады (Б.Омарұлы, Жүрек. ауру.).

Қоректену атырабы. с у ш а р. *Сулы қабатқа атмосфералық жауын-шашынның, жерасты және жерүсті суларының түсу атырабы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоректену ауданы. с у ш а р. *Жерасты суларының қалыптасуына тікелей әсері бар аудан* (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоректену модулі. с у ш а р. *Жерасты су сақтағыш қабатының сумен толықтырылуы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоректену ошақтары. *Берілген сулы қабатқа жауын-шашынның, жерүсті және жерасты суларының қарқынды түрде келіп қосылатын орындары (жерлер). Қоректену ошақтары* жердің геологиялық, геотектоникалық, геоморфологиялық құрылысына, шөгінді құрамы мен оның қалыңдық ерекшелігіне және сол маңайда

су жұтқыш шұңқыр үңгірлердің болуымен тығыз байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоректену тізбегі. *Ағзалар арасындағы өзара қатынас. Қоректену тізбегі* арқылы экожүйеде заттектер мен энергия трансформацияланады, «қорек – тұтынушы» қатынасы арқылы бір-бірімен байланысқан дарақтар тобы (яғни, алдыңғы звено келесі звенодағыларға қорек болып табылатын тізбек) (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚОРЕКТІ с ы н. *Құнарлы, кенеулі, сіңімді.* Сүт белогының өте *қоректі* болатыны жақсы сіңетіндігіне ғана емес, сондай-ақ ондағы амин қышқылдарының құрамына да байланысты (Қымыз). Архар-меринос қойы оты мол жерлерде шөптің дәмдісін, *қоректісін* теріп жейді (М.Ермеков, Қазақст.).

ҚОРЕКТІК с ы н. **1. Қорек боларлық, азықтық, құнарлылық.** Қыста жайылым шөбінің *қоректік* қасиеті төмендеп, қойдың өрістен тойынбай қайтуына әкеп соғады (Н.Айдаров, Жазылбек.). Әртүрлі азықтың *қоректік* сапасы бірдей болмайды, сондықтан рацион жасаған кезде мұны мұқият ескеру қажет (Қазақст. етті молайту). Шөпті гүлдегенге дейін пайдалану керек, өйткені тез қатайып, *қоректік* маңызы кетеді (ҚСЭ). Картоп түйнегін кесіп сақиналағанда, жоғарғы көздерден *қоректік* заттардың төмен ағуы тоқталады (М.Ерлеспесов, Суармалы егін). **2. Ағзаның дырыс жетілуіне қажетті.** Оған мысал өсімдіктерге су топырақтан *қоректік* заттар жеткізеді және температурасын реттеп тұрады (Табиғат сулары.).

Қоректік аумақ. е г і н ш а р. *Әр өсімдіктің тамырын қоректендіретін жер аумағы* (Ауыл шаруаш. сөздігі).

Қоректік деңгей. б и о л. <грек. trophe> *Қоректену түрімен біріктірілген ағзалар жиынтығы.* Әртүрлі *қоректік деңгейлердің* байланысын экологиялық пирамида түрінде бейнелеп көрсетуге болады (Қаз. тілі термин. Биология).

Қоректік ерігінді. б и о л. *Өсімдіктерді минералды заттармен қоректенуі мен тамыр жүйесі қызметтерін зерттеу үшін өсіруге арналған жасанды ерітінді.* Бүгінгі таңда ондаған *қоректік ерітінділер* түрлері белгілі (Қаз. тілі термин. Биология).

Қоректік заттектер қоры. б и о л. *Топырақтың белгілі бір қабатындағы қоректік заттектер қоры* (Қаз. тілі термин. Биология).

Қоректік орта. биол.а) *Микробиологиялық практикада әртүрлі микроорганизмдерді өсіруге арналған орталар* (Қаз. тілі термин. Биология). ә) *Микробиологияда бактерия, саңырауқұлақ (ашытқы және зең саңырауқұлақтар) және балдырлар өсіру үшін қолданылатын қоректік заттар. Қоректік ортаның жасанды не табиғи түрлері болады. Жасанды қоректік ортаның құрамында микроорганизмдердің өсіп-өнуіне қажетті калий, магний, темір тұздары, азотты және көміртекті заттар болады (ҚСЭ).*

ҚОРЕКТІЛЕУ с ы н. *Қоректік қасиеті молдау, құнарлылау, жұғымдылау.* Күздік дәнді дақылдардың сабағына қарағанда жаздық дәнді дақылдардың сабағы *қоректілеу* болады (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

ҚОРЕКТІЛІК з а т. *Жұғымдылық, құнарлылық, нәрлілік.* Қоңы жоғары мал етінің *қоректілігі* қоңы ортадан төмен мал етінің *қоректілігінен* екі есе артық болады (Мал бордақылау.). Жұмысқа түспеген жас түйенің еті жұмсақ, *қоректілігі*, дәмі сиыр етінен кем емес (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру).

ҚОРЕКТІК-ТІРЕКТІК: *қоректік-тіректік ұлпа.* б и о л. *Көпклеткалы жануарлар ағзасында ұрықтық дамудың алғашқы сатыларында-ақ эпителий ұлпаларымен қатар жетілетін ұлпа. Қоректік-тіректік ұлпаға қан, лимфа, май, ретикулярлы (торлы), борпылдақ және тығыз дәнекер, шеміршек, сүйек ұлпалары жатады (Қаз. тілі термин. Биология).*

ҚОРЕН с ы н. з а т. ж е р г. *Мешкей, жемқор, тамақ талғамайтын.* Қанат қуырған жүгеріні *қорен* атша шайнайды (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Атың *қорен* болса, берді құдай, әйелің *қорен* болса, ұрды құдай (Мақал). Бекзат құс қомағай да, *қорен* де емес, қанағатпен қарын тойғызып, қай кезде бойын күтіп, таза қалпын сақтай біледі («Жас Алаш»).

ҚОРЕНДЕУ с ы н. *Жемқорлау, мешкейлеу.* Қалдарбектің келуіне Тәукең күз басынан дайындалған. Қорасының ішінен арқаларынан бармағымен басып жүріп «байлауға осының жөні келер, өзі де *қорендеу* еді» – деп, бір боз ісекті бөлек шығарып, байлауға алған (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

ҚОРЕНДІ с ы н. **Қорен.** Бүркіт текті құс қой. Дегенмен мұның да асылы мен жасығы, қыраны мен мылжыңы, қырағысы мен көз

састысы, жүректісі мен жүрексізі, әлдісі мен әлсізі болады. Бапты-бапсызы, мінезді-мінезсізі, *қоренділері* мен кірпияздары кездеседі (Ж.Бабалықұлы.. Қырандар).

ҚОРЖА з а т. ж е р г. *Егіншілікпен шұғылданытын 20-30 түтіннен тұратын отырықша ауыл, қыстақ.* Нартай өз эскадронымен қалаға таяу жердегі бір *қоржаға* ат басын тіреп, осында біраз ес жинап алмақ болған (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚОРЖАН с ы н. 1. *Қимылы ебедейсіз, қоржиган (адам).* 2. *Дөрекі, тұрпайы, қолайсыз.* Қатының сені сүйсе, сен де оны сүй, *Қоржаң* суық келеді кей сасық ми. Ері ақылды, қатыны мінезді боп, Тату болса, райыс үстінде үй (Абай, Тол. жин.). Көріп жүрміз *қоржаң*, қонқақ Ағайынның талайын. Қызығыңа болмаса ортақ, Оның несі ағайын? (А.Шамкенов, Түнгі.).

ҚОРЖАНДА е т. *Қоржаң-қоржаң ету, ебедейсіз қимылдау.* Ешқайсысын оятпастан ротаның оң қанатына жете бергенімде, бесалты жауынгердің *қоржаңдап* бекініс істеп жатқанының үстінен шықтым (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚОРЖАНДАУ *Қоржаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЖИ= е т. *Қорбию, күжірею.* Столдың қасындағы табуреткада сырт киімін шешпестен *қоржып* қонақ отыр (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Топырақ түсіне ұқсап қоңырая бастаған сарғыш тоным, түлкі құлақшыным бар, бұларды кигенде аюдың баласындай *қоржидым* да қалдым (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Қорлыққа көніп, тепкіге шыдап жүрген орыстың қара мұжығы үнсіз, тілсіз, көнбіс надан емес. Қылжыр, өзімшіл, зор көкірек надан еді. Патшаның пәрманына, ақсүйектің тізесіне амалсыз көніп, кекетіп-мұқатып, сырттан *қоржып* жүруші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОРЖИЮ *Қоржи етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЖЫН¹ [ир. خورجين] з а т. 1. э т н. *Әртүрлі нәрсе салуға арналып, шірілген жүннен, мақтадан тоқылған екі басты қапшық, теңдеме. Қоржын* іші бөлек-бөлек қалта бар, Қалта толған мейіздейін малта бар. «Шөл далада жалғыз отыр ер балаң. Жел-ау, жел-ау алты алашқа айта бар!» (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қоржынға* кітап, құран салдым жинап, Не таптым, бала жастан нәпсі сыйлап, Ойландым бекер қарап жатпайын

деп, Біраз күн жүрейін деп жанды қинап (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Пісіп тұрған еттерін, малшының ең мол тамағы – ащы құрттарын *қ о р ж ы н ғ а* толтыра салып алып, жолдастары мен Жұманға тамақ әкетті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Берері көп, *қ о р ж ы н ы* толған жеміс, Тірлігінде жері жоқ болған кеміс. Қасиетін әйтпесе елемейсің, ішсең оның суынан сен шөлдеп іш (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2. э к о н.** Жекелеген фирма, сала және микроэкономика деңгейіндегі белгілі бір күнгі тауарлар тапсырысының жиынтығы. **3. э к о н.** Сұранымды және дайындаушылардың мүмкіндіктерін ескере отырып жасалатын, өнімді жеткізу шарттарын жасасу үшін негіз болып табылатын тауарлардың түр-түрі бойынша сұрыпталымдық жоспар. **4.** Заңды не жеке тұлға иеленетін түрлі бағалы қағаздар; пакеттерінің жиынтығы. $\approx$ Құнды қағаздар *қ о р ж ы н ы*. **5.** Субъектінің байлығын құрайтын активтер жиынтығы. *Қ о р ж ы н* экономиканың барлық аяларында қолданылады және фирма, ұйым, кәсіпорын қызметінің ауқымы, экономика келешегі, рыноктағы орны, т.б. туралы пайымдауға мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Экономика.). **6. ж е р г.** Аудың бір бөлігі. Ауға түскен балық ығысып барып *қ о р ж ы н ғ а* жиналады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **7. и н ф.** <ағыл. recycle> Windows ортасының жүйеге қызмет ету программасы немесе жүйелік бумасы. *Қ о р ж ы н* дискілердегі (магниттік, лазерлік) жойылуға тиісті қажет емес мәліметпен жұмыс істеуді жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Информатика.). *Қ о р ж ы н д а ғ ы* мәліметтер қажет етілмейтін болса, оны бірден тазалап, ішіндегі мәліметтерді біржолата қалпына келмейтін етіп жоюға болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Инвестициялық қоржын. қ а р ж ы. Банктердің белсенді әрекеттерінің арқасында тиімді объектілерге қаржы жұмсап, жинап алған құнды қағаздардың жиынтығы. *И н в е с т и ц и я л ы қ қ о р ж ы н д а* корпорациялардың, серіктестердің, фирмалардың, кәсіпорындардың құнды қағаздарына салынған банктің өз инвестицияларымен қатар, сондай-ақ мемлекеттің өтімді қорлары – өтімді құнды қағаздары да жинақталуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қоржын апару. э т н. Қалыңдықтың жасау жабдығын үлкен тойдан бұрын, тіпті

бір жыл бұрын апарып, күйеуді қалыңдық еліне көрсетіп, көп ырым-салттардан өтіп қайтатын күйеу жағының барысы.

Қоржын ау. Балық аулайтын екі бөлімді ау. Елеулі бір кедергіге ұшырап, не ілгері, не кейін кете алмай тұрып қалсақ, *қ о р ж ы н а у ғ а* түскен балықтай боламыз (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Қоржынды әртараптандыру. э к о н. Инвестицияларды бірнеше тәуекелдік активтер арасында бөлу жолымен қатерді бәсеңдетуге бағытталған әдіс (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қоржын қора. Кіріс аузы бір, өзара қарама-қарсы салынған қора. Қарсы алдындағы *қ о р ж ы н қ о р а д а н* Сұлтанғазы шыға келді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

Қоржын майланды. ж е р г. Балық ауға көп түсті.

Қоржын мойнынан түспеді. Қайыр тілеумен өмірі өтті. Жеңсіз сар бешпенттің екі өңірін дамылсыз тепкілеген тоқ *қ о р ж ы н да м о й ы н а н т ү с п е г е н* тәйтік баладай ығыр етіп келе жатты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Қоржын мұздық. су шар. Тау жотасының асу белінде орналасқан ортақ мұздық қар алабынан басталып, салалары жотаның қарсы екі беткейімен ылдиза жылжитын қосарланған тау мұздығы (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоржын той. э т н. Күйеу есік аша келгенде қайын жұрт жағы жасайтын той.

Қоржын түбі қағылды [қазысты]. Азықтың қоры таусылды, сарқылды. Сол жылы болған жұттан көп үйдің *қ о р ж ы н ы н ы қ т ү б і қа ғ ы л ы п* еді-ау (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Жылқышылардың торсық бүйірін бірге сығысып, *қ о р ж ы н т ү б і н қа ғ ы с т ы* (Х.Есенжанов, Тар кезен).

Қоржын шалбар. Тізеден жоғарғы жағы делдиген тар балақты шалбар. Төлеген *қ о р ж ы н ш а л б а р ы н ы қ* қалтасынан жұпар иісі мұңкіген ақ орамалын алып, олай-бұлай аяндап жүріп, мұрнын шұқылай сұртті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қоржынына қоқым тоқтамайтын. Құтсыз, берекесіз, ырысы жоқ, жолы ауыр (адам). Жарықтық қайын атасы *қ о р ж ы н ы н а қ о қ ы м т о қ т а м а й т ы н* берекесіз, қазанына қақ тұрмаған кедей еді (Қ.Ысқақов, Қараорман.).

Қоржыны тоқ. Олжалы, табысы мол. Жарау аттылардың *қ о р ж ы н ы т о қ* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

Қоржын үй. Итарқасы өзімен бірге жабылатын, әдетте құрылыстың өн бойына теріскей жағынан берілетін, астықтың тұр-түрін бөлек құятын қамбалары, қақ, қауынқұрт, кептірілген жеміс, ірімшік, құрт, диірменге тартылған ұн қоятын орындары, уақытша ет ілетін адалбақаны болатын, арасында асхананың да міндетін атқаратын, ауызүйден оң жақ, сол жаққа қарай тарайтын, бірінде өздері тұрып, екіншісінде қонақ күтетін екі бөлмелі тұрғын үй. «Асхана» деп дабырайтып жүргендері жаңадан салынған екі бөлмелі қоржын үйі көрінеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.). ...Қоржын үйінің ауласында үстіне масахана құрылатын сәкісі (сыпасы), құрт жаятын, жеміс кептіретін сөресі, қазан асатын ошағы, тандыр оттығы т.б. үй шаруасының қажетті құрылғылары болған (Ө.Жәнібеков, Жолайрықта). Қоржын үйінің ортасындағы ауыз үй терезесіне қалың қырау тұрған қара көлеңкелеу екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Мойнына қоржын ілді. Тентіреді, қайыршыланды. Үстіне шекпен кигізіп, Ақ таяғын таятты, Мойнына қоржын ілгізіп, Елден тамақ сұратты (Ш.Қанайұлы, Шығ.).

Тапсырыстар қоржыны. қаржы. Кәсіпорындардағы, фирмалардағы белгілі бір күнге дейінгі және орындалуға тиіс тапсырыстардың жиынтығы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚОРЖЫН² з а т. ойын. Балалардың екі топқа бөлініп, әр топтан бір-бір бала шығып, екінші топтан өз тобына екі баланы сүрінбей-жығылмай көтеріп апарғанда, балалар сонда қалатын, жығылса қарсы жақ тобында қалатын балалар ойыны.

ҚОРЖЫНДАЙ с ы н. Қоржын сияқты, қоржын тәрізді.

Дәуіттің қоржынындай. миф. Қол салғанда, ішінен тілеген зат, тамақ шығатын кереметі бар қоржын [Діни ұғымда үш пайғамбардың (Сүлеймен, Мұса, Дәуіт) ұшзаты (жүзік, аса, қоржын) кереметке ие болған]. Ол тастың Сүлейменнің жүзігіндей, Мұсаның асасындай, Дәуіттің қоржынындай қасиеті бар (Қаз. ертег.).

ҚОРЖЫНДАН= е т. Қоржын сияқты, екі бөлікке бөліну. Бұл мавзолейдің құрылысын бірінші рет көруге келген кісі оның әдемі қақпасына, тепе-тең, қоржын-дана жасалған күмбезді аралықтарына қызыға қарайды (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ҚОРЖЫНДАП ү с т. 1. Қоржын сияқты етіп, екі бөлікке бөліп. Қаланың орталығынан қоржындап салған кішкентай қазақы үй сатып алды (Д.Досжанов, Тұлпар.). Біз үйге кірдік, қоржындап салған, төбесі тым аласа, ауасы қапырық, жертөле сияқты баспана (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. Қоржын-қоржын етіп, қоржынын толтырып. Жамбы, тайтұяқ, қойтұяқ, атантұяқ аталатын алтын мен күмісті Рафаилов керуені қоржындап жияды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Атаңнан тозбас тон, азбас ат, қоржындап алтын алу керек (Қаз. ертег.). 3. Көп қылып, толтырып. Семейден қоржындап кітап тасып, қараңғы қазақ даласына жарық нұрын сепкен (Ө.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жүздеп, мыңдап, он мыңдап, Дор-балап та, қоржындап, Ақша түсті кассаға (Ш.Смаханұлы, Ұры тіс).

ҚОРЖЫНДАТ= е т. Қоржын ету, бірнеше қоржынды болу, артынып-тартыну.

ҚОРЖЫНДАТУ Қоржындат етістігінің қимыл атауы.

ҚОРЖЫНДАУ Қоржында етістігінің қимыл атауы.

ҚОРЖЫНДЫ с ы н. Қоржыны бар.

ҚОРЖЫНДЫҚ: қоржындық инвестиция. экон. Қор рыногында жағдаяттың өзгеруіне қарай кейіннен сату үшін бағалы қағаздарды сатып алу, несиегерге тәуелсіз қарызгерге несие беру. Қоржындық инвестицияның негізгі мақсаты – алыпсатарлықпен пайда алу немесе несие бойынша пайыз алу (Қаз.тілі термин. Экономика.).

ҚОРЖЫН-ҚОЛАҢЫ з а т. Қоржын және қоржын тәрізді әртүрлі бұйым салатын қап-қалталар, бұған-түйген заттар. Көтеріп алған қоржын-қолаңы, буыншақ-түйіншегі тіпті көп (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Аққыз әуелі қоржын-қолаңын шешіп, керекті заттарын іріктеп, буып-түйіп қолтығына қысты («Қазақст. әйелдері»).

ҚОРЖЫН-ҚОСҚАЛАҚ з а т. Қоржын және ішіне неше түрлі зат салатын ыдыстар. Кеңсенің алды толы, ығы-жығы адам. Көбінің арқалаған қапшығы, қоржын-қосқалағы бар (Е.Тұрысов, Ақбақай). Арпа орылып болды дегенде, Самарқанд жаққа жол тартып кетеді де, сол сапарынан әкем кейде қоржын-қосқалағын толтырып, күзде бір-ақ қайтады (Ж.Аяшев, Алақан).

ҚОРЖЫН-ҚОСҚАЛАҢ з а т. с ө й л. **Қоржын-қосқалақ.** Сонда да болса бірлі-жарым басыартық *қ о р ж ы н - қ о с қ а л а ң д ы* байқап қалса керек, әпкеміз: – Біржола келген сыңай байқадым, жайшылық па? – деп сұрады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Артынып тартынған, *қ о р ж ы н - қ о с қ а л а ң ы* көп әлдебіреулер әрең дегенде ентігін басып, «анау арзан, мынау кымбат» деп, өздерінің мұнда келе жатқандағы түпкі мақсатын әңгімелей бастады («Қазақ елі»).

ҚОРЖЫНСӨГЕР з а т. э т н. *Құда күту тойындағы қыздың ет жақындарына жігіт жағының әкелген сый-сияпатын, яғни қоржынның аузын – осы рәсімге жиналған әйелдердің бірінің сөгу кәдесі.* Болашақ келін осы сыбағадан және құда күту тойындағы *қ о р ж ы н с ө г е р* дастарқаннан ауыз тимеуі шарт. Өйткені келін болып бармайынша, ол үйдің дәмін тату әбестік (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.).

ҚОРЖЫНША ү с т. *Қоржын тәрізді.* Ол осылайша атқа мінді, екі құшақ шөпті ердің артынан *қ о р ж ы н ш а* етіп артып алды (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ҚОРЖЫНШЫ з а т. к ө н е. *Біреудің қызметіндегі адам.* Сөз арасындағы азғана кідірісті пайдаланып Тілеуімбет би Есенеиге қарап: – Аманқарағай дуанының төбе биі Есенеи орыстың *қ о р ж ы н ш ы с ы* болыпты дегенді естігенде қуанарымызды да, қайғыларымызды да білмедік... қалайда өзіңе лайық болса, бізге сол болады (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚОРҚ е л і к. *Мұрнын тартқанда қорс етіп шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қорқ еткізді. *Қорс еткізді.* Ақылжан *қ о р қ е т к і з і п* мұрнын бір тартып қойды (Қ.Әжікеев, Саят).

ҚОРҚАҚ с ы н. 1. *Өжет те өткір емес, жүрексіз, жасқаншақ, үрейшіл.* Момыннан жаман *қ о р қ а қ* жоқ, «қу», «пысық» деген ат қойды (Абай, Тол. жин.). Кемітпеген тіпті *қ о р қ а қ* күйеуінің парқын да, Ұлылық бар сол әйелдің даңқында... Бірақ мақтау қажет те емес алтынға (М.Шаханов, Фасырлар.). Әзберген қырсық мінезді, қыршаңқы тілді болғанымен, қуыс кеуде *қ о р қ а қ т ы ң* бірі болатын (М.Әуезов, Қараш.). // *Жүрексіз, жасқаншақ, батылы жоқ адам.* Ол ерлікті ерекше дәріптеп, *қ о р қ а қ т а р* мен үрейшілдерді жан-тәнімен жек көрді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.). – *Қ о р -*

қ а қ т а р ы ң осы бастан қалыңдар. Кәне кім? – деп бәрімізге шүйіле қарағанда да ешқайсымыз селт еткеніміз жоқ (С.Жиринов, Туған үй). Ата-баба көрмеген Қорлықты кештік кіл *қ о р қ а қ*. Үрейден үрей өрлеген Күн – лайсаң, түн – бұрқақ (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). 2. *Өзі-өзіне сенімсіз, табансыз, күйрек.* «Ел» дейтін адал басшы әзір сирек Көпшілігі табансыз, *қ о р қ а қ*, күйрек. Ел үшін құрбанға шалса разы, Кім бар еді, ту ұстаған елін сүйреп? (С.Торайғыров, Шығ.). Шаруаң қанша енді соның бәрімен, Қоштасатын шақ келді. Кимекпісің *қ о р қ а қ* атын нокта ғып, Қалсын десең еркек атың сақталып, Есінді жый, айнама менің, есінді жый, қамықпа, Ел мазағын көтеруден өлім ауыр болып па?! (М.Шаханов, Фасырлар.). Қайтеді сөйлесуге тіл де шорқақ. Мұндайда болып шықты ол да *қ о р қ а қ*. Барады кеудесіне сыймай жүрек, Қарады жан-жағына жалтақ-жалтақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көзім *қ о р қ а қ* көруге сұлулықты, Бойымдағы от бітті, жылу бітті. Дерев жария боласың жалпақ елге, Жасай қалсаң егер де бір ұрлықты (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 3. *Үйді айналып шықпайтын, қорқау (ит).* *Қ о р қ а қ* қаншық бөксесін үйге тығып тұрып, шәу-шәу үреді (Т.Ахтанов, Махаббат). 4. *Дызақтап, өз-өзінен байыз таппай жүретін, қорқашоқтау.* Жөн таппас жанның *қ о р қ а қ* елгезегі; Жақын тұр жаудың құлар бір кезеңі; Ақ патша шырматылып жатыр қазір, Шортандай ауға ілінген желбезегі (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Қорқақ ой. *Жасқаншақ, дәрменсіз, құмәні бар ой.* Үміт үзген *қ о р қ а қ о й* Дірілдеді қалшылдап. «Мүмкін емес, мұны қой» – деп жалынды жалпылдап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қоян жүрек қорқақ. *Сужүрек, табансыз. Қ о я н ж ү р е к қ о р қ а қ т а р* Оқ тимей-ақ, сауда өлер (С.Мәуленов, Таңд. шығ.). Бірлік қып іс істеуге шорқақ, жұртым, табылса оңай олжа ортақ, жұртым. Сияқты қара қарға шуылдаған, Үрейсіз, *қ о я н ж ү р е к қ о р қ а қ*, жұртым (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚОРҚАҚТА = е т. *Жүрексіздену, үрейлену, қорқу, жасқаншақтау.* Елім, жұртым ақтарыла барын әкеп отырғанда, әлі де сенше *қ о р қ а қ т а н*, «тәубе-тәубе» деп жатайын ба (М.Әуезов, Шығ.). Ол шынында, операция дан *қ о р қ а қ т а н* әр себептерді үйіп-төгіп «жағдайым жақсы, режимді сақтап жүре бе-

рейін» деп құтылады (М.Сисекенов, Өкпе.). Жағдайға бағынып, *қорқақтайтын* адам мен емес (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚОРҚАҚТАУ¹ з а т. *Жүрексіздеу, су жүректеу, жасқанишақтау.* Қалжыңға келер шорқақтау, Жауға келер *қорқақтау* Еркін жерде ызақор, Томирық келер торқылдап (Абай, Тол. жин.). Омар бірақ *қорқақтау*, әлгі өзі іштей сынап жүретін қарағай көпірдің астындағы өзенге қарғып түсуге жүрегі дауаламайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ҚОРҚАҚТАУ² *Қорқақта етістігінің қимыл атауы; тайсақтау, жасқанишақтық білдіру, беттемей тайсақтау, бата алмау.* Әр азаматтың өмірлік позициясын осы принципке сай бағалаған жөн. Өйткені алға қойылып отырған жаңа мақсаттарды ескірген стереотиптегі абайшыл, *қорқақтауға* бейімдер емес, жаңаша ойлай білетіндер ғана жүзеге асыра алады («Айқын»).

ҚОРҚАҚТЫҚ з а т. *Жүрексіздік, батылсыздық, қоянжүректік.* *Қорқақтықтың* белгісі Арықты да жар дейді; Кертартпаның белгісі Кең дүние тар дейді (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Сәрсенбайдың жуас, *қорқақтығы* Шолпанға бұрыннан мәлім һәм бұл сапарда да пікірі төмам көрініп қалған себепті, енді бұл тұста Сәрсенбаймен ақылдасып, бастарына түскен уайымды бөлісуден үміт үзіп, сол түннен былай Жамал хақында Шолпан Сәрсенбаймен һеш нәрсе сөйлеспейтін болды (М.Дулатов, Шығ.). Теміртайдың бұл кезде Түкті көзі көрмеді, Табансыздық, *қорқақтық*, Қамалап еді жеңбеді (С.Мұқанов, Шығ.). Дегенмен бәрі де жақсы адамдар. Тек Сиықтың манағы бір *қорқақтығы* сәл ұнамай қалды (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚОРҚАУ з а т. 1. *Малға шабатын ит тұқымдас жыртқыш аң.* Алғаш ақырып қалған аруана аздан соң өзіне қарсы жүріп келе жатқан жарық жұлдыз тәріздес қызылды-жасылды оттардың дала *қорқаулары* – көкжал қасқырлардың көздері екенін білді (С.Досанов, Қыран). Олар бейне бір жарасын жалап, үңгіріне тығылған дала *қорқауы* тәріздес еді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). 2. а у ы с. *Жауыз, залым, озбыр.* Сенің еліңнің өйелдері сұмпайы, еркектері нағыз *қорқау*, ал сен бөрінен де жексұрынсың (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қорқауды*, өсекшілді қатарға алма, Кеселін тигізеді сапарға алда. Не бетімізді айтамыз Болашаққа, Жат қылықты қалдырмай

апарғанда? (М.Мақатаев, Шығ.). Терезе темірленді, темір есік, Қорғану *қорқаулардан* көрі көсіп. Бәлен жас жасаймыз деп жер бетінде, Қойғандай Құдаймен де уәделесіп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қорқау қасқыр. з о о л. <лат. hyaenidae> а) *Сырт пішіні қасқырға ұқсас, артқы аяқтары қысқарақ, алдыңғы аяқтары ұзын, сондықтан денесінің алдыңғы жағы биік келетін сүтқоректілер класы, жыртқыштар отрядының біртұқымдасы. Қорқау қасқыр* жеке, кейде жұп құрып немесе топтанып тіршілік етеді (ҚҰЭ). Қара санынан қақпанға түскен *қорқау қасқыр* өз етін өзі жұлып жеп жатыр (З.Ақышев, Жесірлер). ә) а у ы с. *Озбыр, залым.* Орыстың көрсе ұлығын Қыздан дағы қылықты. Ұлық кетсе, қазаққа *Қорқау қасқыр* құлықты (Дулат Бабабайұлы, Замана.). Қайғымен құса боп, Қапа шегіп зарланды, *Қорқау қасқыр* – бай залым, Ағалық деп жерді алды (Н.Байғанин, Өрісте.). – Қан иісі шыққанда қарап отыра алмайтын еді, *Қорқау қасқыр* Шағай сұлтан қайда? (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қорқау қасқырдай. *Жыртқыш аң құсап озбырлық, жауыздық танытып.* Қызыңды сатып, қымызға мас боп жатындар, Халықпысыңдар?! Қазан аңдыған қатындар! *Қорқау қасқырдай* бірісін-бірі талаған, Бірісін-бірі тонаған, тозған пақырлар! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚОРҚАУЛАН е т. *Араның аша түсу, ашкөздеу.* Кең далаға дүрілдеп тиген қаудың өртіндей жүрген жерін қарап қылды, қан жоса етті; жортқан сайын араны ашылды, жалмаған сайын *қорқаулана* түсті (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚОРҚАУЛАНУ *Қорқаулан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚАУЛЫҚ з а т. *Жауыздық, залымдық, озбырлық; жыртқыштық, қастық.* Жыртқыштық, *қорқаулық*, жауыздық қиянатты көргенде, сендердің сезетінің мен айтатының осы ма? Бүйтіп ақын болмай-ақ қой! (М.Әуезов, Абай жолы). Совет астана-сына *қорқаулықпен* ұмтылған жаудың бар күші де осы жерге төгілді («Қаз. әдеб.»). – Бұл тіпті *қорқаулық* қой, Бауырымды өлімге қалай қиям! – деді інісі қиналып (Жыл он екі ай). Оның қара сұр кескінінде аң көрген аш қасқырдай қомағай *қорқаулық* белгісі пайда болады (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚОРҚОР¹ з а т. *Ішінде суы бар, екі жағы тесілген, бір жағында тұтігі бар, төбе жағында темекі салатын орны бар, ботелкеден немесе темірден жасалған шылым тартатын ыдыс.* Қанды көз кіргенде Бике кілем үстінде *қ о р қ о р* тартып отыр екен, күйеуін көрісімен аузынан ала қойды, садан сапты қанжары қасында жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Екеуі де күн батқанша *қ о р қ о р* тартып, қызды аңдып отырды; содан кейін, қанды көз атқа мініп, әкесі қызын көтеріп алып берді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қасында отыр уәзірі, Таксырлауға әзір-ді Қос құлағы қалқайып. Хан *қ о р қ о р ы н* тартады (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚОРҚОР² з а т. ж е р г. э т н. *Қорықтық*¹. Қойшылар бұрынғы кезде түсте *қ о р қ о р* жасаушы еді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қойшының *қ о р қ о р ы н* талай іштік қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОР-ҚОР е л і к. *Қызған оттың ішінен алған тасты не шоқты сұйыққа салған кезде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қор-қор етті. *Шоқ не қызған тасты сұға, сұйыққа салды, қорылдаған дыбыс шықты.* Осы кезде қойшы екі тезектің арасына қызарған тасты қысып *қ о р-қ о р е т к і з і н*, сапты аяғына салып жатыр еді. Сүт заматта бүлк-бүлк қайнады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОРҚ-ҚОРҚ е л і к. *Қорқылдаған, қорқыраған дыбысты бейнелейтін сөз.* Сол тебеген жирен қасқамен *қ о р қ-қ о р қ* желіп, отар қойды шырқ иіріп алшысынан түсіруші ек (М.Қабанбаев, Арыстан.).

Қорқ-қорқ етті. *Қорқыдады, қорқырады.* Іші *қ о р қ-қ о р қ е т і н* желген биік мәстектермен ояздың әскерлері де ат үстінде қоқандап айғайлап жүр (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚОРҚУ *Қорық етістігінің қимыл атауы.*

1. *Құдіктену, күмәндену, үрей пайда болу.* Жігіт, жігіт санала ма бұғып жүрсе тасанда, Өз пікірі жоқ еркектен *қ о р қ у* керек қашанда! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Адамға келеді екен төрт-ақ дәуір, Жастықта екпіндеген қайтпас дауыл. Көңліне құрттай *қ о р қ у*, қайғы келмес, Көтерер қандай тұрмыс келсе де ауыр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Әжеңнен сарқыт деген соң Екі сұлу сенеді. Жеген шақта бүйректі, Тұла бойы дір етті, Балқытты бүйрек денені. Қыздар күліп қуанып Көңіліне *қ о р қ у* келмеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).
2. *Зәресі қшу, үрейлену.* Әуелден адам ба-

ласы *қ о р қ у* да үшін жаралған. Сондықтан жүрек қарашы, Кеудеге барып қамалған (М.Мақатаев, Шығ.).

Қорқу білмейді. *Батыл, ештемеден қаймықпайды.* Олар *қ о р қ у* д ы да, жан аяуды да *бі л м е й д і*, елден ерек кимылдап жүр (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Жүнісбай, шынында да, *қ о р қ у*, біреуден ықтап, шайлығу дегенді *бі л м е й т і н* (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Қорқу түсті. *Қорқыныш, үрей келді.* Жығылып үш ұмтылдым тұрайын деп, ішіме *қ о р қ у т ұ с т і* уайым жеп. Ұялдым сақалымнан көп ішінде, Артынан балаларша жылайын деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қол келді патшаның қаласына, Халықтың, *қ о р қ у т ұ с т і* арасына (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚОРҚУШЫЛЫҚ з а т. *Қорқақтай берушілік.* Ойында бұрынғыдай *қ о р қ у* ш ы л ы қ жоқ (Ауызекі).

ҚОРҚЫЛ з а т. *Қорқ етіп шыққан дыбыс.* ≈ *Қ о р қ ы л* шықты.

ҚОРҚЫЛДА= е т. *Ішінде су, лай, батпақ бар шағын кеңістікке сұғылып, шыққан кезде қорқ-қорқ еткізген дыбыс шығару.* *Қорқ-қорқ ету.* Ішіне су толып *қ о р қ ы л д а й* берген етігінен ұялып келе жатқандай еді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Тұла бойы шұрқ тесік, ойдым-ойдым тартпа. Гүрілдеп, қорылдап, гүмбірлеп, *қ о р қ ы л д а н* су жұтып жатқан апандар (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Тонды аударса, астында *қ о р қ ы л д а ғ а н* сазға адам батып кетеді (Қазақст. геогр.).

ҚОРҚЫЛДАҚ с ы н. *Қорқ-қорқ ете беретін, қорқылдай бергіш.* Қызды алдына өңгертіп берсек, ауылға алып келе аласың ғой? Мінген атың қандай? *Қ о р қ ы л д а қ* шабдар бие ме? (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде).

ҚОРҚЫЛДАТ= е т. *Батпақ, лай жерді қорқ-қорқ еткізіп басу.* Алдымда қарандай, саздың сулы тұсын шалпылдата, кейбір тұсын *қ о р қ ы л д а т а* жөнеле берген құдамның соңына ердім (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Дәл қостың қолтығында торы мәстек батпақты *қ о р қ ы л д а т а* кешіп құрақ орып тұр (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚОРҚЫЛДАТУ *Қорқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚЫЛДАУ *Қорқылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚЫНЫШ з а т. 1. *Бір нәрседен жүректің сескенгенде, шошынғанда пайда болатын сезім; қауіп-қатер, үрей.* Тоғысай

құлым едің қасымдағы, Бұл сырдың маған сор ғой ашылмағы. Білсе кек алмайды деп ойламаймын, *Қ о р қ ы н ы ш*, қатерім сол басымдағы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бәсе, мен қанатымды қатты қақтым, Көзімді күшң тасып жарқыраттың. *Қ о р қ ы н ы ш*, қонар жер жоқ, қырылмақ ек, Ер Төстік, бұл ақылды қайдан таптың? (К.Әзірбаев, Шығ.). Ағузу биллах кәрім Рахман *Қ о р қ ы н ы ш ы м* көп, қыламын ахлу ағлам. «Рахман отқа түскен», – деп, қылып нағман (әні һылан) Ат қойды сонда өзіне: «ібіліс шайтан» (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **2. п с и х о л.** *Индивидтің биологиялық не әлеуметтік тіршілігіне қатерлі жағдаяттарда туындайтын эмоция.* Тіршілік үшін қауіпті факторлардың нақты әрекетінен болатын ауыру не басқа да зардап түрлерінен болатын ерекше *қ о р қ ы н ы ш* олардан күнілгері болады (Қаз. тілі. термин. Педагогика.). *Қ о р қ ы н ы ш* күшейсе, үрейге айналады. Қорқынышты адам қай кезде сезеді? Көрнеу бір азап, қатер, не бір жамандық пәле таянғанда сезінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жүрегіне қорқыныш ұялатты. б е й н. *Үрейлендірді, сескендірді, қорқытты.* Әжесінің нашарлаған халін Райс бір көргенде-ақ ұққан. Енді біртүрлі суық әлгі сағыныштан туып, жанын аялаған қуанышты су сепкендей басып, *жүрегіне қорқыныш ұялатты* (З.Шүкіров, Жас жесір).

Қорқыныш кіргізді. *Қорқытты, үрейлендірді.* Күннің тұтылған қазаққа қанша *қ о р қ ы н ы ш кіргізіп*, тасаттық бергізіп, қанша қой сойғызып әурелеуші еді (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қорқыныш қысты. б е й н. *Қатты қорықты, зар қақты.* Кішкентай жүрегін *қ о р қ ы н ы ш қысын*, зар қаққан бала дәл бір от басып алғандай шыр-шыр етеді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қорқыныштан арыла алмады. *Ұзақ уақыт үрейленіп жүрді, өз-өзіне келе алмады.* Тәрбие ауызға қанша қаққанмен, Сырбай басына ұялаған *қ о р қ ы н ы ш т а н арыла алмай-ақ* қойды (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Қорқыныш ұялады. б е й н. *Үрейленді, сескенді.* – Бұл не? – дейді көзіне *қ о р қ ы н ы ш ұялаған* қыз, – Бұл киелі құстың тоқылы, – деді бала (Ә.Әлімжанов, Отырар). Тәрбие ауызға қанша қаққанмен, Сырбай басына *ұялаған қорқыныштан* арыла алмай-ақ қойды (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

ҚОРҚЫНЫШСЫЗ с ы н. **1.** *Қамсыз, үрейсіз.* Балалар үрейсіз, *қ о р қ ы н ы ш с ы з*, қиналмай оқысын (Т.Ахтанов, Шығ.). Нәресте үлдеген бесіктегі, Үрейсіз *қ о р қ ы н ы ш с ы з* өсіп тегі. Ержетсін дейміз жастан, бейбітшілік, болсын деп дәйім оның есіткені (С.Сейітов, Жаңғырық). **2.** *Қауіп-қатері жоқ; бейқам.* Білемін артық емес Қодар күші, Ол сол елді қорқытып алған кісі. Қанша күшті болсаң да сен жалғызсың, *Қ о р қ ы н ы ш с ы з* болады елдің іші (Қозы Көрпеш.). // *Қорықпай, қаймықпай.* Оның ойын «Тоқта!» деген күзетшінің даусы бөліп жіберді, қараңдаған біреу еш *қ о р қ ы н ы ш с ы з* таяп келеді (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.).

ҚОРҚЫНЫШТЫ с ы н. **1.** *Кісі шошынарлық, үрейлі, қауіп-қатерлі.* Құдық іші, ешбір сәулесіз қап-қараңғы, сондықтан адамға жер жұтып бара жатқандай *қ о р қ ы н ы ш т ы* сезім пайда болады екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Шіркін, өмір, қымбатсың ғой, бірақ өлім де онша *қ о р қ ы н ы ш т ы* емес екен. Қасиетсіз өлім ғана *қ о р қ ы н ы ш т ы* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Жыраулардың жазбай кеткен жырларын, Арулардың ашпай кеткен сырларын, Қорқытыңның *қ о р қ ы н ы ш т ы* мұң-зарын, Қобызыңның шаңағынан тыңдадым (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ о р қ ы н ы ш т ы* емес бұл аса... Өмірім осында өткендей. Таңертең... үйден шыға сап, Соғысқа кіріп кеткендей (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). // *Адамның зәре-құтын аларлық.* Кішкене баласымен екеуден-екеу бір қорада жалғыз жату алғашқы кезде *қ о р қ ы н ы ш т ы* көрінсе де, жүре-жүре оған да еті үйреніп кеткен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қорыққанғенде Сары балаға өз елінің үйреншікті қоралары көрдей *қ о р қ ы н ы ш т ы* көрінді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). **2.** *Адам шошырлық (бет-әлпет, дауыс, қимыл).* Бұзау *қ о р қ ы н ы ш т ы* жаман үнмен соңғы рет бір өкірді де, басын шалғылап, жерге тоқпақтай бастады (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Шұп-шұбар киінген санасыз сайқымазақтар секіріп, балуандар күресіп, ойыншылар да денелерінде бір тал сүйек жоқ сықылды иіліп, майысып, арқанда ойнап, батырлар адам өлтіруге бәсекелесіп, найзаменен сайысып, біреулерін қызыл, біреулерін жасыл түске бояп, біреулерін *қ о р қ ы н ы ш т ы*, біреулерін мазақ қылып, пілдерді шығарып, халық мәз-мейрам болып жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қорқынышты жағдай [оқиға]. *Үрей туғызатын нәрсе. Шөпіш сияқты адамды төсегінен суырып әкетуі – қорқынышты жағдай, – деп үрейленісті олар (К.Оразалин, Абай.). Қалғымауға тырысып-ақ отыр еді, көп күнгі жосқын жүріс, одан бергі ұшырасқан қорқынышты оқиғалар титыктатып кеткен секілді, азғана уақыт тәтті ұйқыға шомды (Д.Досжанов, Жібек.).*

ҚОРҚЫНЫШТЫЛЫҚ з а т. *Үрейін, зәре-құтын кетіргендік.*

ҚОРҚЫНЫШТЫРАҚ с ы н. *Үрейлірек, қауіптірек. Ауыл тағы да үрпиісіп отыр. Кеш жамылып келе жатқан әскер манағы қосыннан гөрі қорқыныштырақ көрініп тұр (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).*

ҚОРҚЫҢҚЫРА = е т. *Сәл қорқу, аздап үрейлену. Инпросқа мен әуелі қорқыңқырап бардым, өйткені менен бұрын я менімен қатар кеп түскен студенттердің көпшілігі сақа жігіттер еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Ұзын бойлы, ашаң жүзді мұғалім есік алдында қорқыңқырап тұрған мені көрді де: – Бала, саған не керек? Мұнда неге келдің? – деді (Қ.Әміров, Жастық.).*

ҚОРҚЫРА = е т. *Бауыздалған малдың, жануардың жан шығар алдында қорылдата дыбыс шығаруы. Малайы темір айыр, балтаны алып, Аюды жықты басын, ішін жарып. Қанқан боп үсті-басы өлейін деп, Қорқырап аю жатты ыңыранып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бағылан мен семіз құлын бауыздалып, Үстінде тал шыптаның қорқырады (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Құлажал айғыр көз алдында үн шығара алмай, қорқырап өліп кетті (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).*

ҚОРҚЫРАТ = е т. *Малды, жануарды қор-қор еткізіп сою, қанын ағызу. Ықшам киінген, білектерін түрінген төрт жігіт манағы боз қасқаны қорқыратып бауыздап тастап, енді терісін сыпыруға кіріскен екен (М.Мағауин, Өмір жыры). Қайраған ақ балтамен ер Ілияс, Аюды қорқыратты қанға малып (Н.Баймұратов, Қанды жорық). – Қарасан келгір, мені танымай жүр екен, қара пышақты қарнына сүңгітіп, қорқырат асалайын, – деді Айдархан («Лен. жас»).*

ҚОРҚЫРАТУ *Қорқырат етістігінің қимыл атауы; қорылдатып дыбыс шығару.*

ҚОРҚЫРАУ *Қорқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚЫС = е т. *Бойды құдік билеп, үрейленісу, қаймығысу, именісу. Бірсыпыра кедейлер Боранбектің мұнысына сүйсініп, ал Танабай мен оның тілектестері қорқысып, үлкен күдіктеніп қалды (С.Сейфуллин, Шығ.). Сансыз әскер Мысырға жақын түсті, Мысыр елі жау бар деп көп қорқысты (Қиссадастан.). Олар директордың тоқ еткізер шешімінен қорқысады (Т.Тілеуханов, Өз. бақыты.).*

ҚОРҚЫСУ *Қорқыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРҚЫТ: **Қорқыттың [қайда барса да Қорқыттың] көрі.** м и ф. а) *Қайда барсаң да өлімнен құтыла алмайсың [Қорқыт – Түркі халықтарына ортақ аңыздардағы өліммен күресіп, ажалдан қашып құтылу жолын іздеуші, дүниенің төрт бұрышын кезетін ұлы ойшыл, қобызшы жырау]. Қайда барса да, алдынан Қорқыттың қазулы көрі шығады. Қазулы қорден, өзіне құрылған өлім торынан қайтсе құтыламақ (Қаз. ертег.). Сен де аман бол Сарысу, Қаратауым, Жеңе алмадым Қоқанда кетті дауым. Қорқыт көрі алдымда қазулы екен, Ақырында мінекей жеңді жауым (І.Есенберлин, Қаһар). ә) Қайда барса да кезігетіні ауыр азап, зор бейнет (сары уайымға түсіп, қиындықты төндіретін кісі туралы айтылады). Қошмәмбет о жолы бай ауылын сонша шаңдатып кеттім деп ойлаған жоқ еді. Қайта, кедей сорлыға қайда барса қорқыттың көрі - а у деп, таяқ жеген үстіне ішқұса боп егіле келген (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Алдында қазулы қорқыттың көрі, артында қуалаған бейнеттің соры деп түңілген екен сол шақта (Қаз. ертег.).*

Қорқыттың қобызындай [Қорқыт Атам қобызындай]. б е й н. *Зар илеу, сарнау мағынасында. Надандықтай жартасты соқ Қалсын жартас қаңсылап. Қорқыт Атам қобызындай, Талмай тартып күйінді (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).*

ҚОРҚЫТ = е т. **1. Зәресін қшырту.** Неше түрлі жын-пері, шайтандарды айта отырып, солар арқылы адам баласын қорқытатын (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). *Қорқыт қалы өзінді, қыздардың қылған айласы шындап құса сүйте ме, Ақылмен өзін ойлашы! (Құлқаныс-Зеберше). Әттең, дүние-ай! Мына текені кең танауын көрсетіп Марияны*

қорқытсақ - а у, – деп көңілденіп, қымыз сапыртып отырғанда, біреу сәлем беріп келді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2. Сескендіру, үрейлендіру, қаймықтыру.** Майырдың алса бұйрығын, Борбайға қысып құйрығын, Ел пысығы жортады-ай. Өзі елді қорқыттып, Онан өзі қорқады-ай Алдына түсіп томпаңдай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Алдынан шыға алмады ешкім мұның, Бәрін де алды, қорқытты жолдағының (Абай, Тол. жин.). Мен «жалшыларға еңбекақы төлендер және адам сияқты қылып ұстандар» деп сұлтандар мен байларға талай рет айттым, өйтпесендер болмайды деп заңмен де қорқыттым (Ш.Уәлиханов, Мақала.). Мықтымын ғой тегінде! Қорқыттарың олам бе, оранарым кебін бе?! Түкірдім мен оларға! Ей, жүрегім, жеңілме! Қорқыттып би, болысты айдап алып, Көндірді жүрмегенін байлап алып. Қалың ел қан майданға буды белін, Қолдағы жарақтарды сайлап алып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп педім. Айтатын сөзі, істейтін ісі өз шамасынан асып бара жатқанда айтылатын әзіл-шыны аралас сөз. «Қорқыт дегенде, осылай қорқыт деп педім?!» Бұл Базаралы тартыс бастаған жоқ. Құшағын толтырып, бөле әкеліп тастады. Серігің боп келген жоқ, сергелдең әкелді (М.Әуезов, Шығ.).

Қорқытып алушылық. заң. Бөтен мүлікті немесе мүлікке құқық беруді, немесе күш қолданумен не бөтен мүлікті жоюмен, немесе бүлдірумен қорқыту арқылы мүлдіктік сипаттағы басқа да іс-әрекеттер жасауды талап ету, сол сияқты жәбірленушіні немесе оның жақындарын масқаралайтын мәліметтерді таратумен, не жәбірленушінің немесе оның жақындарының мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін өзе де мәліметтерді жариялау (Заң термин. қаз.-ор. анықт. сөздігі).

ҚОРҚЫТҚА за т. Үрей тудыру үшін жасалатын қоқан-лоқы. Бүгінге арналған ашу іспен шықпай, көп дырдудың айғайы, ащы кекесіні қорқытқа сияқты доң айбатымен шығып бара жатқандай болды (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚОРҚЫТУ Қорқыт етістігінің қимыл атауы. **1. псих.** Жеке адамға қарсы психикалық күштеудің бір түрі. Яғни баланы жазаман қорқытуды еш дұрыс емес. Жазаман қорқытқандай бала нәрсені істегісі келіп істеп, болмаса істемегісі келіп істемейді емес,

жазадан қорыққаннан ғана не істейді, не істемейді (М.Жұмабаев, Шығ.). Дұрыс тәрбиелеу мен қорқыту – бір-біріне қарама-қарсы нәрсе. Тәрбие ісінде қорқытуға жол бермеу керек (Семья тәрбиесі). **2. Сескендіру, зәресін алу, үрейлендіру.** Қорқыту жалғыз сенің ғана қолыңнан келеді деп ойлайсың ба? (І.Есенберлин, Көшпенділер). Заманбай ашуланшақ. Қорқыту үшін бе, әйтеуір қамшысы ылғи босағада тұрады (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **3. әск.** Әлеуетті қарсыласты шабуылға шықпастай немесе жауап соққы арқылы қақтығысқа кіріспестей ету (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОРҚЫТЫП-ҮРКІТ = е т. Қоқан-лоқы көрсетіп сескендіру, үрейлендіру. Еуропарламенттің аталмыш қарарының ішінде Қазақстанда діни азшылықты қорқыттып-үркітуді, құдалау орын алған деп көрсетілген («Ана тілі»).

ҚОРҚЫТЫП-ҮРКІТУ Қорқытып-үркіт етістігінің қимыл атауы.

ҚОРЛА = е т. **1. Басыну, кемсіту.** – Ауылымды тойыңа шақырмай бір қорладың, көрі жілік тартып екі қорладың. Бұл не!? – деп зіркілдеді Күркімбай (І.Жансүгіров, Шығ.). Тамам елді қорлаған мен ғой бүгін, Ләйім, жылда солардың қылма түгін. Менің биім – өзіңнің ақ жүрегің, Сөзімді ұқтауыңды айт, соған жүгін (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2. Аяқасты ету, қадірін түсіру.** Бір жан жоқ жамағат боп жиылатын «Құдай бар, құлдық бас» – деп, сиынатын желкеңнен кезің қиылатын! Қорладың дін исламның ғаламатын (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Ата қазақ ұрпағын Аяқасты қорлапты, Аспаныңды торлапты, Жазираңды шандапты, Жазықсыз елді қандапты (М.Мақатаев, Шығ.). Біреулері жанын салып сан қатерден қорғады, Біреулері мендегі үлкен адамдықты қорлады. Бірі шаттық, бірі реніш – бәрін жаным сезеді, Менің кеудем – сан толқынның сарқыраған өзені (Т.Айбергенов, Мен саған.). **3. Біреудің ар-намысын аяққа басу.** Қарсыңа қалай жіберді Қазақ саған баланы? Қазақ сені қорлады, Баладан төмен санады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Арымызды қорлайды алдайды кім – Жойылсын сол! Бірігіп кірісейік! Жер шарының бақытын, бар байлығын Баршамызға тепе-тең үлесейік! (М.Мақатаев, Шығ.). Маған күнде шағынып, Мұңдасады сорлы ана. Қарыныңа бағынып,

Дарыныңды қорлама! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4. Жәбірлеу, азаптау; абыройынан айыру, қорлық көрсету.** Хан жасағындағы төлеңгіттер бас көтерер, пана болар еркектерді айдап кетіп, артында қалған қыз-келіншектерін *қорлайды* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қарт өз баласын жазғырып: – Сен әлім жетті деп келінді *қорлай* берме! – деді (Ә.Тарази, Құйрықты.). Жігіттерім рухыңа қармақты Салмақ болып, Тәніңді әбден *қорлапты* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Намысты қорлады. *Намысқа әбден тиді, аяқасты етті.* Бұлардың бұлайша маған таңылуын менің азаматтық *намысымды қорлағандық* деп білемін (А.Бекбосынов, Ауылым).

Сүйегін қорлады. *Ата-тегінің намысына тиетін, қорлық болатын іс етті.* Жазасын тартқан жоқ па Медғат аған, Не қылды қарындасың ойла саған. *Қорлаған өз сүйегін* тіпті оңбайды, туысқа мейірімсіз боп қарамаған (Мағауия, Медғат-Қасым).

ҚОРЛАН¹= е т. **1.** *Ашу, ыза кернеу, ызаға булығы, күйзелу.* Жүніс бастаған бірнеше жемшіктер қатарынан қатты *қорланып*, күйініп күйзелген сөздер айтты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **2.** *Абыройы төгілу, біреудің басынғанына күйіну.* Жылады қыз, жырлады, Ағытты о да арманды. Кейіді, күйді, *қорланды*, Тудым деп неге қарғанды (І.Жансүгіров, Шығ.). Намыс сол – өзің *қорлан* кемдігіңе, Құрбыңмен ұмтылып бақ теңдігіңе. Алмай өс алдыңғының аяғынан, Соқтықпай өзің іздеп еңбегіңе (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қайран қазақ халқы өзінің басындағы барынан айырылған, қырылған, жойылған, тапталған, *қорланған*, шегін шұбатып қайта тұрған, жарасын жазып, жоғының орнын толтыруға қадам басқан ХХ ғасырдың 90-жылы еді (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны). **3.** *Ұятқа қалу, қытын тарту.* Ақбілегін жақсы көргені, аяғаны, қызғанғаны, өкінгені, жиренгені, *қорланғаны* бәрі араласып, ақсақалдың жүрегіне зіл қара тастай бір бітеу жара пайда болған еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4.** *Намыстану, біреудің мүсіркегеніне ашыну.* Аққозыға қайта жолығуға өзінің мына мүсепіртүрінен *қорланып*, одан біржолата күдер үзген (І.Есенберлин, Көшпенділер). Жүзімді де, жанымды. Терім жүр-ау әлі алынбай, Жан берудей би маған. Қорбаңдаймын

қара аюдай, *Қорланам* да қиналам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ал сау бол, сау бол мәңгі арман-арым, Мәңгіге еске аларым, толғанарым. Өтінем, мүсіркеме, *қорланамын* Бақытым бол деп сені зорламадым (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5.** *Намысы аяққа тапталу, намыстану.* Керіле түсіп қалжыраған, *қорланған* қыз көзіне жас алмапты. Мүсіркеушілерге «Бәлем тұра тұрлап!» күнігушілерге қалың ерні қалшылдап ыза шашады аузынан (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Мәден түйнек ауруы бар адамдай аунайды. Өкінеді, үйілдейді, *қорланды*, қамығады, уанады (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ол аталасының әдепсіз сөзіне әбден *қорланса* керек: – Осыны айтып тұрғанының өзі шошқалық! – деді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында). Жансейіт кірерге тесік таба алмай *қорланыпты* (Ұ.Шойбеков, Сұсты күн.).

ҚОРЛАН²= е т. **1.** *Мол етіп қор жиып алу, баю.* Гвинея, Сенегал, Нигерия, оңтүстік Африка елдерінде көне мәдениеттің мол мұрасымен бірге *қорланып* келе жатқан жаңа мәдениет барлығы айқын көрінеді (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Білімсіз дүниетаным *қорланбайды*. Өйткені білім – дүниетанымды қалыптастыратын негізгі құрылыс материалы (Психология). **2.** *Сомдалу, ірілену.* Етжеңді, бет пішіні мол, сақа тартқан сарқарын әйел шалбар, етік кигеннен бері тұлғасы бұрынғыдан да *қорланып*, еркек бітімденгенмен, жүріс-тұрысында әйел затына тән майдалық бар (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Қорланған пайыз. э к о н. *Облигация бойынша соңғы төлем төленген күннен бастап құралған пайыз жиыны.* *Қорланған пайыз* сатып алушы төлейтін бағада ескеріледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚОРЛАНДЫР¹= е т. *Ызаландыру, намыстандыру, күйзелдіру.*

ҚОРЛАНДЫР²= е т. **1.** *Мол етіп қор жидыру.* Қоғамдық үлкен мақсатты көздейтін шығармалар Ұлы Отанымыздың күшкүдіретін *қорландырып*, байытып жатқан миллиондардың тарихи ұлы еңбектері мен тілектеріне үндес шығып отырмақ (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қыс айларында қи, көң-көпсіні *қорландырып*, атызға қалқанмен қар ұйыстырса да, әйтеуір қарап жатпауға іштей берік бекініп алды (Х.Ерғалиев,

Шындық). 2. а у ы с. *Байыту, көбейту*. Келесі еңбекке өмірден алған тәжірибемді, көркемдік ой жүйесі болып қалыптасқан бар философиямды *қорландырып* барып кірісем (І.Омаров, Серпін). Одан кейін бір ескеретін жәйт, тілімізді көріктендіре, *қорландыра* түсетін әдіс – туысқан халықтар тілінен ауыс-түйіс жасау, жақсысын алу (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

ҚОРЛАНДЫРУ *Қорландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЛАНУ¹ *Қорлан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ар көру, намысы келу, ызалану.* Жіберген жоқшылары қайтып осындай хабар әкелген соң, Жарасбай түні бойы күйіп, *қорланудан* тыныштық алалмады (М.Әуезов, Қараш.). Жүрегім лүпілдеп қоя берді, әлгі іштей *қорлануым* мен налуым көрінісіндей быт-шыт болды (Д.Исабеков, Тіршілік). Мүмкін арқа күйігінен *қорлану* күйігі уыттырақ болған шығар (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Аш өзегі үзіліп бара жатса да сұғынып жалақтау, өзіндей бала, не ересек біреудің қолындағы тамақты көріп, сілекейі шұбыру немесе оның үстіндегі киімге қарап *қорлану* дегендер Сейітке жат еді (Р.Райымқұлов, Бала жігіт). 2. *Аяқасты етілу, қадірі кему.* О, табиғат, әдемілікті *қорлану* үшін, мазакталу үшін берген бе едің (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер). Адам дегеннің, халық дегеннің сонша *қорлануына*, соған төзіп жойылып кетпеуіне танданасың (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚОРЛАНУ² *Қорлан етістігінің қимыл атауы.* 1. *Мол етіп қор жинау, баю.* Салған егіндері бітік шығып, артель шаруасы *қорлануға* айналып еді (Б.Майлин, Шығ.). 2. *Эконом. Ұлттық табыстың бір бөлігін өндірісті кеңейту қажеттеріне пайдалану.* *Қорлануды* яки қосымша құнның қайтадан капиталға айналуын неғұрлым дәлірек анықтауға кіріспестен бұрын біз классикалық саяси экономия туғызған екіұшты түсінікті жоюымыз керек (Саяси экон.). *Қорлану* процесіне әсер ету үшін пайдаға салынатын салық нарқы да өзгертіледі: салық нарқы барынша төмен жағдайда өндіріске ақша қаражатымен жұмсау әдетте өседі (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). 3. а у ы с. *Баю, көбею.* Бұғанасы жаңадан бекіген жас әдебиет өрнекті жолға түсіп, келелі әдебиетке айналуға қам жа-

сап *қорлану* керек болды (М.Қаратаев, Шығ.).

Қорлану мөлшері. *экон. Қосымша құнның жинақталатын мөлшерінің жұмыс істеп тұрған капиталға немесе қосымша құнның бүкіл мөлшеріне қатынасы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қорлану нормасы. *экон. Қорланатын қосымша өнімнің (қорланым қорының) ұлттық табысқа пайыз түрінде көрсетілген қатынасы. Қорланудың ең аз және ең көп нормасының объективті шектері бар, бұл шектен асқанда экономиканың өсуі үшін теріс әлеуметтік-экономикалық зардаптары болуы мүмкін* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қорлану шоты. *экон. Акциялар шығаратын коммерциялық банкке арналып Орталық (Ұлттық) банк мекемелерінде ашылатын шот. Қорлану шотына* банк акцияларына төленген ақы үшін алынған теңгелей қаражат есептеледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚОРЛАНЫМ *зат. Қор.* Мұнда жылжымайтын мүліктерді кепілге салу шартымен несие беру үшін пайдаланылатын ипотекалық облигациялар шығару арқылы ұзақ мерзімді ақша *қорланым*ы жинақталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Зейнетақы қорланым. *қаржы. Жинақтаушы зейнетақы қорларына аударылған міндетті және ерікті жарналарын, сондай-ақ жинақтаушы зейнетақы қорларының инвестициялық қызметінен құралатын инвестициялық кірісті қоса алғанда, зейнетақы төлемдерін алушының дербес зейнетақы шоттарында көрсетілген ақшалай қаражаты* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қорланым қоры. *экон. Өндірістік және бейөндірістік негізгі қорларды молайту үшін, сондай-ақ босалқы сақтандыру қорлары мен сақтық қорларын жасау үшін пайдаланылатын ұлттық табыс бөлігі. Қорланым қоры* негізгі бөлігі материалдық өндіріс саласының негізгі қорлары мен айналым қаражатын ұлғайтуға және сапалық жағынан жетілдіруге жұмсалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚОРЛАНЫС *е т. Күйзелісу, ашу-ызаға булығысу.* Батырлар апырақтап, зорланысып, Қамалды қалың әскер *қорланым*сып, Өрлігін кербез шыңның енді байқап, Үндемей

хан да тұрды зор намыс қып (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚОРЛАНЫСУ *Қорланыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЛАТ = е т. 1. *Басынту, кемсіту, жәбірлету.* Өлім біреу-ақ!.. Қандас шаруаларды байларға *қ о р л а т п а й м ы з*, оларға азаттық әпереміз! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жігіт екені, адам екені рас болса, қимылдар. Өзін кім көрінгенге *қ о р л а т а* қоймас (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ). 2. *Ар-намысын аяққа таптату.* Желекті қырда желбіреп өскен тұлымым, Мен сол аймақтың аруана – боздақ ұлымын. Достымды жатқа *қ о р л а т п а н*, Жұлынып кетпей жұлыным! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жұрттың бәрі мейірбан, арайлы деп, Жұрттың бәрі шындықты қалайды деп, Биікті ардақтайды деп, Асылды *қ о р л а т п а й д ы* деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚОРЛАТУ *Қорлат етістігінің қимыл атауы; жәбірлету, кемсіту.*

ҚОРЛАУ *Қорла етістігінің қимыл атауы.* 1. *Басқа адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін әдепсіз түрде кемсіту.* *Қорлау* әрекеті ауызекі, жазбаша, қол жұмсау жолымен, көпшіліктің көзінше не жәбірленуші жоқта жасалуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Педагогика.). 2. *Басыну, кемсіту.* Менде жоқ: мынау орыс, мынау қазақ, Не мақтау, не кемсіту, *қ о р л а у* мазак (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Көрісіп мойнынан бір құшақтайын, Жетімге иесі өлген ұқсатпайын. *Қ о р л а у ғ а* берер ме едік Сәкен ерді, Қорғауға пәлекеттен тұрсақдайын (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // *Мазак, азап.* Мен сендердің *қ о р л а у ы ң а* жалғыз баланы бере алмаймын, онан да алдымен мені өлтіріңдер, – деп, Бәпи тарс кетті (Ә.Бектасов, Мәди). Мендегі ұлы мүмкіндікті жойдыңыз. Ботақанын тартып алған інгендей Ордаңызға жаутаңдатып қойдыңыз. Көктем өтпей жетіп қапты күзім де, Өттең, мына сұм тағдырдың *қ о р л а у ы -ай* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Онсыз да үзілді-кесілді жауабын айтпай, созбаққа салып келе жатқан Ұлпанға Еманалының қылығы, әрине, естен кетпес *қ о р л а у* еді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан.).

ҚОРЛАУШЫ з а т. *Қорлық көрсетуші, зорлық-зомбылық етуші.* Дүниежүзі алғашқы рет Азия-Африка жазушыларының ызғарлы үнін естіді. *Қ о р л а у ш ы ғ а* – бөгесін, қорланғанға қорғаушы барын таныды (Ф.Мүсірепов, Достық.).

ҚОРЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Ар-намысты аяққа басушылық, зәбірлеушілік, азаптаушылық.* Діни сезімдерді *қ о р л а у ш ы л ы қ* көп зиян келтірді (Ауыз екі).

ҚОРЛЫ с ы н. 1. *Дәулетті, бай.* Бүгінгі малшының үйі де, күйі де кем емес десе, асылық болмас. Малшылар бай, *қ о р л ы*, мәдениетті тұрады (Ө.Тұрманжанов, Адам.). 2. *Қоры мол.* Қазақстан таулары дүние байлықтарының *қ о р л ы* қазынасынан қаланған (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚОРЛЫҚ з а т. 1. *Әлсізге қуштінің көрсеткен озбырлығы, үстемдігі; зәбір, жапа, азап, қиыншылық.* Көп нені айтады? – Азға қылған зорлығын айтады. Аз нені айтады? – Көптен көрген *қ о р л ы ғ ы н* айтады (С.Сейфуллин, Шығ.). Назым Хикмет туған елінің елдігіне тиіп жатқан қорлыққа ерекше жауап берді: озбырлыққа, *қ о р л ы қ қ а* қарсы аштық жариялады (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Ешқашан бұған, жақын келме – дейді, Өзін де жүзі түгіл көрме – дейді. Біреудің ғашық жарын аламын деп, *Қ о р л ы қ п е н* азап көріп өлме – дейді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Тас үңгірде тұрды олар аз-ақ күн, Тартты бәрін *қ о р л ы қ* пенен азаптың. Қыр үстінде Еңлік-Кебек қоштасты, Ромео – Джульеттасы қазақтың (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. а у ы с. *Ұят, намыс, арға тиетін нәрсе.* Шетелдерге араласа жүріп, халықаралық бір тіл білмеу деген үлкен *қ о р л ы қ* (Ф.Мүсірепов, Достық.). Қызғаныш, жиреніш, өкініш, аяныш, ыза, *қ о р л ы қ* – бәрі ұласып, оның тірі қалып, көзге күйік болғанына бармағын шайнап, зығырланар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сұлу жүзді, өр көңілді нар жігітті осыншалық бағы көшкендей *қ о р л ы қ* түсте көру Абайға аянышты да намыс болды (М.Әуезов, Шығ.). – Шығыршы болу *қ о р л ы қ* емес, игі іс. Осы шығыр болмаса, бүкіл ауыл ашығар еді (С.Мыңжасаров, Замандас).

Ит қорлық. *Қор болушылық, қадір-қасиеті кетушілік.* Әрі денесіне қамшы тиіп, әрі мына көкпарша сүйреген *и т қ о р л ы қ қ а* шыдамай, ол түтеп кетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Көргенің сол көрген Базаралы... Жоқшылығымен, *и т қ о р л ы қ қ а* бейнетімен тұзы сор, еңбегі еш қам-қарекеті мен болсам да, әйтеуір жат үйдің босағасында емеспін, – деді Дәркембай Базаралыға (М.Әуезов, Абай жолы).

Ит қорлығын көрсетті. *Азап тарттырды, қиыншылық көрсетті, азаптады, көресіні*

көрсетті. Қызды желмаяның артына таңып, ит қорлығын көрсетіп, ханның қолына әкеп табыс қылды (Қаз. ертег.).

Қорлығына төзбеді [шыдамады, көнбеді]. *Істеген зорлығына көнбеді.* Түлкінің қорлығына шыдай алмай, шал бір күні екінші жерге көшем деп, дүние-мүлкін арқалап жолға шығыпты (Қаз. ертег.). Жақыным қызымды алды, ұнамаймын, *Қорлыққа* тартып алған *шыдамаймын*. Егерде Қалқаманды тірі қойса, Ел болып Кішкентай бас құрамаймын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «*Қорлыққа* өлтірсең де *көнбейміз*», – деп, Үн қосып нашар аңдар ал шулады (М.Дулатов, Шығ.).

Қорлығы өтті. *Әбден намысына тиді, қорлады; ызасы өтті; тізесі батты.* Кәлен аеке-ай, *қорлығы өтті*-ау мыналардың. Мынадан кейінгі тірлігі құрсын да! – деді Рай (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Жалынды жалғыз апам, шешемменен, Айырылып қаламыз деп тағы сенен, Алдадым ізін біліп қалайын деп, *Қорлығы өтіп* барад өңменімнен (И.Байзақов, Құралай.). Болғанмен маған қайын көп жыл өтті, Аз емес, екі арада мол жыл өтті. Жетімге үй-жайы жоқ, қыз бермен деп, Жеп алып барлық малды *қорлығы өтті* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қорлық көрді [тартты]. а) *Қорланды, біреудің ызасы өтті.* Әрі алып мүйізінді, теңдік бермей, Аулымда шиедей қып басым жарды. *Қорлықты* мұндай тіпті *көргенім* жоқ, Зілеке, көремісің, мынау қанды! (О.Шипин, Дастан.). Кейде *көрсек* өмірден тірі *қорлық*, Кеше ғана демейміз «ірі» болдық. Дауыл жұтқан теңізде кемелердей Доллар жеңген дәуірдің құлы болдық (К.Салықов, Жезкиік). Бай жақсы, батырдан да, шешеннен де, Елім дейді, қуқыл жігіт төселгенде Аз болып ағайыннан *көрсек* *қорлық*, Сол жаман ыңқылдаған кеселден де (Қабан жырау, Алтын қазық). ө) *Азабын шекті, азаптанды.* «Жамалдың *көрген* *қорлық*, кемшілігін мұсылман баласына бермесін», – деп айтарлыққа лайық болып, тұрса аяққа, отырса басқа ұратын болды (М.Дулатов, Шығ.).

Қорлықпен өлді. *Өмірі азаппен өтті, рақат көрмеді.* Атаңа лағынет алпыс ит, Жанын өзі берсін деп, *Қорлықпенен* өлсін деп, Анталап келіп тұрады (Қыз Жібек).

Қорлықпен өтті. *Өмірі азаппен, таршылықпен, біреуден көрген зәбір-жапамен өтті.* Осылай *қорлықпен өте* бермеспіз, біздің де күніміз туар (А.Хангелдин, Ғани.).

Қорлық сөз. *Намысқа тиетін, адам арын аяққа таптайтын, ауыр сөз.* Ғалияның аузымен айтылған бұл *қорлық сөз* – шемен боп жүрегімде байланды да қалды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

Қорлықта жүрді. *Азап өмір, қиыншылық көп көрді.* Қызылдар – төңкерісшіл партия. Бұлар жұмысшыларды қолдайды. Біз сияқты кемдікте, *қорлықта жүрген* ұлттарға теңдік береді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қорлықта өлді. *Ит өліммен өлді, азап, қиыншылықпен өмірден өтті.* Мұндай сорлы қылғанша, Жаратпасаң етті ғой! Қайтып күнелте алармын? Жүзіқара боп ел-жұртқа. Не бетіммен барармын?! Кімнің босағасында *Қорлықта* шіріп өлермін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Нақақтан [нақақтан-нақақ] қорлық көрді. *Құр босқа, бекерге қосақ арасында кетті; бекерден-бекер жазалы болды.* *Нақақтан-нақақ* шашылып, төгіліп, *қорлық көріп* қырдың қалашылары жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

Одан артық қорлық бар ма. *Мен үшін осы да жеткілікті, ауыр, азап нәрсе осы деген мағынада.* Зейнеп сықылды сүйіп жүрген қызымды іріп-шіріген бір мерез алатын болса, басым қаңғырмай ма, *одан артық қорлық бар ма* (М.Дулатов, Шығ.).

Тірідей қорлық. *Қараптан-қарап, ішпей-жемей, күнәсіз қиянат көру.* *Тірідей* *қорлық* көрген соң, Бір шапағат болар деп, Үміт етіп келіп ем, жаяу іздеп ханымды (А.Азаматқызы, Өлеңд.).

ҚОРЛЫҚ-ЗОРЛЫҚ з а т. *Зорлық-зомбылық, адамның ар-намысын аяқасты етушілік; басынушылық, ауыр азап.* Жуандардың істеген арамдығы, *қорлық-зорлығы* шектен асты (М.Әуезов, Қараш.). Сайымның тепкісінен *қорлық-зорлықтың* бәрін көрген ызалы халық 1916 жылғы көтерілісте оны кескілеп өлтірді (С.Көбеев, Орынд. арман.). Өмірі байдан, күштіден *қорлық-зорлық* көріп келдім (Ж.Аймауытов, Шығ.). Он-ақ жыл! Абақты, аштық, *қорлық-зорлық*, ауру, азап ақынды аймай-ақ титықтатқан (Ә.Әлімжанов, Шығ.).

ҚОРМА з а т. *Қайықты бағыттап отыратын жақ.* Абай отырған *қорма*

жақтағы қайық бойы екі жаққа кезек теңселіп, қатты ырғала берді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОРМАЛ с ы н ж е р г. *Жанашыр, қамқор адам.* Жеңеше, Қожекең сияқты *қ о р м а л* адамның аз күн тыныққанын көтере алмағаның менің көңіліме сыймай тұр (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Талай бұздым қамалды Бар десеңіз барамыз, Қой десеңіз қоямыз Қосай аға, *қ о р м а л ы м* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). // *Жанашырлық, қамқорлық.* Қамбармен болған әңгімесін а дегенде сездірмеген Әшім «Сақыпты дұрыстап аттандыруды саған ғана жүктеп қоймаймыз», – деп Бекбосынға *қ о р м а л* жасағандай жайлаудағы үйіне әкеп түсірген-ді (К.Оразалин, Ақ жазық). Мақұл десең балалар Тұрып қолың жайыңдар, Көптен бата алыңдар. Төске-төсті тигізіп Мойынға қол салыңдар. Мынау елдің *қ о р м а л ы* Манас батыр нарың бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚОРПЫ з а т ж е р г. *Ұнның кебезі.* Електен өтпей қалған *қ о р п ы н ы* жеген мал тез семіреді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Ақзер ұнды елегенде, *қ о р п ы* өте аз шықты (Қазақ тілі. диалек. сөздігі). Бұрын *қ о р п ы м е н* қолдың майын сүртетін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРПЫЛА= е т ж е р г. *Қайта көктеу.* Бұрын шапқан жердің шөбі жауын күшімен қайта өссе, «о, мына жер *қ о р п ы л а п* қапты» дейміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРПЫЛАУ *Қорпыла етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРПЫЛДА= е т. *Тарп-тарп еткізіп, кең аяққиймен жүру, қорп-қорп ету.*

ҚОРПЫЛДАТ= е т. *Қорп-қорп еткізу.* Жалаң аяғына киген кебісін *қ о р п ы л д а т а* басып, үйге оралған Биқасап Сапарбекті көрді (Ж.Жұмаканов, Жазылм. кітап).

ҚОРПЫЛДАТУ *Қорпылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРПЫЛДАУ *Қорпылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРС е л і к. *Қанжар, пышақ, қылыш, найза сияқты үшкір нәрсені сұғып алғанда шығатын дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қорс етті. а) *Әзіл-оспақты, қалжыңды көтере алмай ашуланып, дүңк ете тұсті.* Жұматай қайғыға кездессе, құлап қайғыруды білмейді; қуанышқа кездессе, тасып қуануды білмейді; ашуы келсе, шошқаға ұқсап *қ о р с е т е д і* (Б.Майлин, Шығ.). Екі ауыз сөзге келмей *қ о р с е т е* қаласың-ау! Жаксылардың

әдеті ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). ө) *Жануар қорс етті, қорсылдады.* Егер қыздың тақымындағы байшұбар емес, одан басқа жастау жылқы болса *қ о р с е т е і п* үркіп, үстінде ербиіп отырған иесін тастап-ақ кетер еді (О.Бөкеев, Ән салады.). Қолбаң етіп, *қ о р с е т і п* сөйледі аю: – Батыр патшам, не керек көп ойлану? Қойды жан деп, есіркеп кім аяйды, Ақылы ала қойдың – қырып салу (Абай, Тол. жин.).

Қорс еткізді. *Үшкір нәрсені сұғып алды.* Старшина оны қылышын дәл бүйірден *қ о р с е т к і з і п* түйреп түсірді (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек). Қаңбақ қынындағы қарыс қара пышағын шапшып тұрған қасқырдың қақ жүрегіне *қ о р с е т к і з і п* салып-салып қалды (М.Әуезов, Шығ.).

ҚОРСАҢ: қорсаң етті. *Ашу білдірді, торсаңдады.* «Немене, демалыста да тыныштық бермейсің» деп бір *қ о р с а ң е т і п*, Сәніш теріс аунап түсіп, жата берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚОРСАҢДА= е т. *Өкпелеу, ашу білдіру, ренжу, торсаңдау.* Бізден бөлініп қалғанына Бекен *қ о р с а ң д а п* еді, ойын басталысымен-ақ ренішін ұмытып кетті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Боржықбай ашуланып *қ о р с а ң д а д ы*. Қисықбай кетемін деп торсаңдады (О.Иманалиев, Өлең.).

ҚОРС-ҚОРС е л і к. **1.** *Шошқаның қорсылдаған үнін бейнелейтін сөз.* **2.** *а у ы с. Жылағанда, мұрнын үздік-үздік тартқанда шығатын дыбыс, үн.* Бала жылауын қойып, *қ о р с-қ о р с* өксік атты (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Қорс-қорс етті. *Қорсылдап жылады.* Ойынға алданғанда болмаса, жайшылықта әжесінің етегінен қолы екі елі ажырамайтын Тілек еш нәрсеге түсінбей анасына бір, әжесіне бір қарады да, олардың көзінен жас көріп, ұртын кептіріп *қ о р с-қ о р с е т т і* (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОРСЫЛ з а т. *Шошқаның қорс-қорс еткен үні.* Дәулеттің құлағына қамыс арасынан қабанның *қ о р с ы л ы* шалынғандай болды (С.Мұқанов, Сырдария). Мүйіске тақалған сайын қоға-құрақ салдыры мен балалардың шуылдасқан дауыстары айқындалып шыға берді де, көп кешікпей шошқа *қ о р с ы л ы* да шалына бастады құлаққа (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.).

ҚОРСЫЛДА= е т. **1.** *Шошқа, қабанның қорс-қорс етуі.* Шыққанменен

қорсылдап тасқа биік, Бола алмайды, әрине, шошқа киік. Шошқалардың ішінде бірақ өзін Ғажап емес кетуің босқа күйіп (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Дәреті жоқ аяқтар, *Қорсылдаған* саяқтар Былғамасын қасынды, Қасиетті басынды, Дегеніміз болмаса, Қазаққа не жазып ек?! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бүйенбай байғұс шамданды, Торайша тұрып *қорсылдап*, Үрген бүйен, қарынша, жарылып кеуіп торсылдап (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Шірік жүрек сасықтар, Арамдыққа асықтар Жетілді, жетті мұратқа. Қыбырлаған қоңыздар, *қорсылдаған* доңыздар Көктен келген қонаққа (М.Жұмабаев, Шығ.). **2. Батпақты, лай, саздауыт жерге ағаш, таяқ, күрек т.с.с. кіргізу.** Ағады тізгін жіберсек, Атыңа сенсек, аз қауіп. *Қорсылдап* кірер тілерсек, Қолаттың түбі саздауыт (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3. а у ы с. Көңілі босау, мұрнын үздік-үздік тартып жылау. *Қорсылдап*, жылаған бірен-саран көңілі бостар да көрінді (М.Әуезов, Қилы заман). Бала деген қызықау. Мана ауылдарынан шығар кезде жылап, біраз жерге дейін *қорсылдап* мұрындарын тартып келе жатыр еді (Т.Ахтанов, Боран). Бөріктер ұшып торсылдап, Біреулер қалды *қорсылдап*, Қай жақтан да ер өлді Аз өлмеді көп өлді (Бес ғасыр.).**

ҚОРСЫЛДАҚ з а т. э к с п р. *Шошқа, доңыз.* Сәпен Ефимнің қызы Мариямды алғанда замандастары: – Енді сіздің үйден *қорсылдақ* тың құлағын жейміз ғой, – деп мазақтаған болатын (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла).

ҚОРСЫЛДАТ= е т. **1.** *Қорс-қорс еткізу.* Мұрындарын *қорсылдатып*, томпаңдаған шошқалар қаптады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). **2. Балшықты, лайлы жерді солқылдатып, дүрсілдетіп қазу.** Мүңсік иісі аңқып борсыған көл жағасынан қоймалжың қара балшығын *қорсылдата*, қолтығымызға жеткенше терең етіп құдық қазамыз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚОРСЫЛДАТУ *Қорсылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұрнын *қорсылдату*.

ҚОРСЫЛДАУ *Қорсылда етістігінің қимыл атауы.* Жемге дәндеген қос мегежін өз майын көтере алмай, алдыңғы екі аяғымен әрең жер тіреп, *қорсылдауын* үдете түсті (К.Тоқаев, Тасқын).

ҚОРСЫН= е т. **1.** *Біреуді кем тұту, кемсіту, қор санау.* Осы әңгімеге қарап албан

атаулы әрі көптігіне, әрі күштілігіне сүйеніп, Әлжанды әрқашан кемсіте, *қорсына*, шетке қаға жүретін (М.Әуезов, Қилы заман). Кедейлер мен жалшыны, Қоқиюшы ең *қорсынып*. Жұртты өлексе көруші ең, Өзіңді бір зорсынып (Пернедегі терме.). Біреуге бас ұрып, зорсынып, Біреуге үстемсіп, *қорсынып*, Біреуді тең көріп менсініп, Біреуді өзімнен кемсініп, Тіпті мен көргем жоқ (Ө.Тәжібаев, Жартас). **2. Місе тұтпау, қомсыну, олқысыну.** Жай солдат болып жүруді *қорсынып*, командирлік оқуға түсті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Қызға қызыққаныммен істеп жүрген жұмысымды *қорсынып* ұялып та барам (С.Сматаев, Алау). Құмырсқаны *қорсынып*, Өзін өте зорсынып, Тапап тайпап кетем деп, Жермен жексен етем деп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚОРСЫНУ *Қорсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРСЫТ= е т. ж е р ғ. **Қонар.** Осы тұрған кісілердің қыс бойы балық іздеп бармаған жері жоқ, қос аршын мұзды *қорсытып* ойып, Көлқораның қайырымдарын талай сүзді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОРСЫТУ *Қорсыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жерді *қорсыту*.

ҚОРТАҢ; қортаң етті. е л і к. *Өкпелеген, ренжіген кейіп көрсетті, бұртаңдады.* Қиялым, лаға бермей айнал бері, Жаманша өнімсізге *етпей қортаң* (Үш ғасыр.).

ҚОРТАҢДА= е т. *Өкпелі болып бұртаңдау; мінез көрсету.* Ерні дүрдийіп *қортаңдап*, Махамбет те киіне бастады (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ҚОРТАҢДАТ= е т. *Өкпелетіп бұртаңдату.*

ҚОРТАҢДАУ *Қортаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРТИ= е т. *Бойы қысқа болу, мыртыю.* Сөзіңе таңғаламын сынай алмай, Айтқаным кетті саған ұнай алмай, Көзіңді күшік құрлы бір ашпасың, *Қортиған* шірігіңді құдай алмай (Айтыс). – Бармақтай-ақ қаралдың, *Қортиып* қалай жаралдың, Төреңнен қалай ұялмай, Тасқа шығып тарандың? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚОРТИЮ *Қорти етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРТПА з а т. з о о л. <лат. huso huso> *Бекіре тұқымдас, тікенсіз, көкшіл тұсті, кәсіптік маңызы зор, бағалы, ірі балық.*

Қортпаның тұмсығы қопарған су аспанға атылды (С.Хайдаров, Теңіз.). Сүйексіз дәмді еті және қара уылдырығы үшін, әсіресе, бекіре тұқымдас балықтар – *қортпа*, бекіре өте жоғары бағаланады (Зоология).

Қортпа тор. к ө с. *Қортпа аулайтын, көзінің кеңдігі 40 см-дей үлкен ау.*

ҚОРТЫҚ с ы н. *Аласа бойлы, тапалтақ, мыртық.* Дүйсенбайдың баласы да Бибажарға тең емес, бір *қортық* көрінеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Оның күйеуі *қортық* та болса, ынжық та болса, жас қой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өзі *қортық* болғанымен, қолы ұзын, Қолы ұзынның, белгілі ғой – жолы ұзын. Қағып салып отырады не берсең, Талғамайды арығы мен семізін (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). // *Тапал адам.* Болсаң да онда разы, барымта алып, Сен иттер боп жүрсіндер кімге мықты? «Бұзады елді *қортық*, қойды шартық», Еш адам теріс демес бұл билікті (О.Шипин, Дастан.). Әлі де «жақсы» кемдікте *қортықтар* қорлы, дәулетті. Өзіміз бағзы елдікке Орнатқан қолдан нәубетті (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.). Қор болдың бір *қортыққа* Сара қалқам, Армансыз қылар кімнің үйі-түзін! Дені сау адам емес Тастамбектің, Жүр екен тастай алмай о да қызын (Айтыс.).

Қортық боция. з о л. *Тайландта кездесетін, дене тұрқы 4 см, момақан балық. Қортық боцияның* аквариумда көбеюі туралы ешқандай дерек жоқ (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОРТЫҚТАУ с ы н. *Аласалау, тапалдау, қысқалау.* – Ал, Бағила, сені қай партаға отырғызайын. Бойың тым *қортықтау* екен (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.). Таң ата жылқы жиып келді сол шал, Астына бір *қортықтау* мініп дөнен (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚОРУ Қоры етістігінің қимыл атауы. 1. *Күзету, қарауылдау.* Солардың малынан сескеніп, жер *қорум* ең күн кештік қой (М.Әуезов, Абай жолы). Әженің парыз-міндеті, Қырымды *қору*, қап жамау (Қ.Дәрібаев, Серт). 2. *Металдың ыстық температурада еріп балқуы.*

ҚОРУШЫ з а т. 1. а у ы с. *Белгілі бір затты, шаруашылықты, табиғатты, мүлікті сақтап, күзетуші адам.* Кенет ойыма сап ете қалды: осы қылтадан екі-үш шақырым жерде орман *қорушы* Мұстафа дейтін карт

тұратын (С.Шаймерденов, Мінез). 2. а у ы с. *Біреуге пана, қорған болушы адам.* – Мені қайтесің, Кенжетай, торушым бар да, *қорушы* жоқ жан емеспін бе, – деді, ол жұмбақтай сөйлеп (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ҚОРУЫЛДА = е т. *Күзету, қору.* Түнге қалып кетсе, көз ілмей машинасын *қоруылдап* шығады-ау енді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚОРУЫЛДАУ *Қоруылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРУЫШ з а т. *Қамқоршы, қорған сақтаушы.* – Жә, балаға *қоруыш* болғанның жөні осы деп, қанатыңыздың астына ала бермеңіз (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.). Апырай, совхоз дүниесін қимайды екенсің, соншама *қоруыш* бола қалғаның қалай? (Б.Мұстафин, Жайнаған жер).

ҚОРУЫШТА = е т. *Қорғаштау, қамқор болу.*

ҚОРУЫШТАУ *Қоруышта етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРША = е т. 1. *Бір нәрсені айналдыра бекіту, қоршау жасау, шарбақтау.* Бақтың орнын *қоршап*, алма ағаштарының жас шыбықтарын әкеліп тіккенде, алғашқы шыбықты Жәкең өз қолымен орнатқан (С.Бегалин, Жеткіншек). Қазір онда ешкім бармайды, көремісің, жан-жағын *қоршап* қойған (С.Бегалин, Жеткіншек). Егер су қоймаларынан мал су ішетін болса, отырғызылған ағаштарды шарбақпен *қоршап* қою керек (М.Ерлеспесов, Су-армалы егін.). 2. *Айнала қоршаулап тұру.* Ықыласы табиғаттың жауған саған, Ынтасы жамғаттың ауған саған. Анамның ақ сүтіндей киелі кен, Ақ кенім айналасын тау *қоршаған* (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. *Қарсылас жақты, жауды қамап алу, қамауға түсіру.* Берлиннің оңтүстік-шығыс жағында неміс әскерлерінің үлкен бір тобын *қоршап* алып, жойып жіберу ұрыстарына қатысты (Т.Ыдырысов, Жалынды жыл.). Жау батальонының оң жақ шебін бұзып, *қоршағалы* келе жатырмыз (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.). Шаң болып Қызылөткел жағалауы, Қалың қол қараңғыда қараңдады. Ортада келе жатты жалғыз адам, Неге оны бәрі *қоршап* қамалады? (О.Шипин, Дастан.). Уа, күдіреті күшті Жаббар Ием! Дәл қазір мені *қоршаған* дұшпан арасынан Расулыңа сәлем айтардай пенде көре алмай қиналып тұрмын («Жалын»).

4. *Айнала ортаға алу, қаумалау.* Сәлиманың есіктен шығуы мүң екен, бір топ әйел оны қоршап алды (А.Нұрманов, Аққу.). Базардағы халықтың біразы қобызшыны айнала қоршады (С.Бақбергенов, Алтынемел.). Тағы жайна, жарқыра, тағы түнер, Қоршап тұрған өзіңді халықты көр. Балаларды жеткіздік Алатау боп, Ақ отау ғып шығардық бәрін түгел (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Назымды қоршап жырлаған Тоғайдың жыршы құстары, Қанатын оған бұлғаған Көтеріп жерден ұшқалы (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 5. *Түгел қамтып тұру.* Ауа жерді суландырады, климатты жұмсартып, біздің планетамызды қоршап тұрады (Ж.Жатқанбаев, Су.). Бізді қоршап тұрған дүние сыры мол, бірақ оны тануға әбден болады (Қ.Жарықбаев, Психология). Жерді қоршаған ауа қабатын атмосфера деп атайды. Шынында, біз осы ауа мұхитының терең түбінде тұрамыз (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). Оталу кезінде заттың өзі жанбайды, оны қоршаған ауа қоспасы мен буы жанады (Қаз. тілі термин. Экология.). 6. *Қаптау, сыртын көмкеру.* Тістің иектен шығып тұрған басын қатқыл ткань қоршаған, оны эмаль дейді (Е.Оразақов, Дәрігер). 7. *ауыс. Көмкеру.* Есімін ердің гүл қоршап, Ерліктер елге болды аңыз. Бір үйде жалғыз ұл болса, Майданға кетті сол жалғыз (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 8. *ауыс. Меңдеу, мазалау.* Сондай бір сезім мені де Қоршаиды көктем келгенде. Желіге түсем, желіге Жел ойнақтап кеудемде (Ф.Қайырбеков, Көксадақ.).

Қоршаған орта [дүние]. а) *Айнала, табиғат.* Даму ұзақтығы әртүрлі себептерге, қоршаған орта температурасына байланысты (Мал. ауру.). ә) *Адамның тіршілік етуін, қалыптасуын, іс-әрекетін анықтайтын барлық табиғи, қоғамдық, материалдық және рухани жағдайлар.* Қоршаған орта мәселелерімен шұғылданатын бірнеше халықаралық ұйымдар құрылған (ҚҰЭ). Қабілеттің дамуына адамның қоршаған ортамен өзара қарым-қатынасы зорықпал жасайды («Қазақст. мект.»). Қорқыныш баланың өмір тәжірибесі аздығынан, өзін қоршаған дүниедегі оның түсінігінің шамалылығынан болады (Семья тәрбиесі).

Қоршаған ортаға әсер. экол. *Қоршаған ортада өздігінен немесе антропогендік іс-әрекеттер нәтижесінде пайда болып, қоршаған ортаға кері әсерін тигізетін заттек-*

тер, энергиялар мен ақпарат ағыстарының кез келген түрі (Қаз. тілі термин. Экология.).

Қоршаған ортаны қорғау. экол. *Жанды табиғат (өсімдік пен жануарлар дүниесі) пен жансыз табиғатты (топырақ, су, ауа, т.б.) қорғау, ұтымды (сарықпай) пайдалану және қалпына келтіру жөніндегі шаралар кешені.* Қазақстан Республикасында «Қоршаған ортаны қорғау туралы» Заң 1997 ж. 5 тамызда қабылданған. Кейде қоршаған ортаны қорғау табиғатты қорғау ұғымымен баламалы түрде қолданылады (ҚҰЭ).

Қоршаған ортаның ластануы. экол. *Адамға және табиғи экожүйеге зиянды әсер ететін физика-химиялық және биологиялық заттардың қоршаған ортаға нұқсан келтіруі.* Табиғат құбылыстары мен заңдылықтарына қайшы келетін және оның қалыпты жағдайына нұқсан келтіретін сандық, сапалық және құрамдық өзгерістердің барлығы қоршаған ортаның ластануына алып келеді (ҚҰЭ).

Қоршаған орта сапасы. экол. а) *Өмір сүру ұзақтығымен, денсаулық өлшемімен және белгіленген тұрғындар тобы үшін қалыпты аурулардың деңгейімен сипатталатын адам өмірінің қажеттілігіне сәйкес орта дәрежесі.* ә) *Азаның қажеттілігіне сай табиғи жағдайлар дәрежесі* (Қаз. тілі термин. Экология.).

ҚОРШАЛ= ет. 1. *Бір нәрсенің айналдыра бекітілуі, шарбақталу.* Бесінші қабат тұтас ақ мәрмәрдан ойған шілтерлі тормен қоршалған (Т.Ахтанов, Үндістан.). // *Айналдырыла, айнала.* Ортада он шақты ақ боз үй қоршала тігілген де, ортасында кеудесі биік және бір шаңқан ақ үй тұр (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). 2. *Айналдырылу, сызылу.* Осылайша жасалған бағдарламамен жазғыш механизмге төрт бұрыш, үш бұрыш, трапеция т.с.с. сынық сызықтармен қоршалады (К.Айманов, Физика.). 3. *Түгел қамтылу.* Жер бірнеше жүз километр ауа қабатымен қоршалған. Ауа әлемдік кеңістікке тарап кетпейді, өйткені Жердің өзінің центріне қарай тарту күші оны ешқайда жібермейді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚОРШАЛА= ет. сөйл. 1. *Айнала қоршалап тұру.* Ауланың бір жағында Ұлықбек медресесі, екінші жағында – Ширдар, үшінші жағынан Тиллякари зәулім үйлері қоршалап, апалы-сіңділідей

шоғырласып, орта ғасырдың асқан ансамблін жасап тұр (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

2. Ортаға алу, қаумалау. От басын *қоршалай* отырған төрт-бес қатын, бөрінің көзі қазанда (Б.Майлин, Шығ.). Менде жоқ бұларға айтар амал енді, Деп тұрмын, құтқарушым жаңа келді. *Қоршалап* жан-жағымнан қамап алып, Асылы, жібермейді самал желді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Біз дәу шартабақты *қоршалай*, алқа-қотан отырып алдық (Тұлпар).

ҚОРШАЛАН= е т. **1. Қоршаулану.** **2. Ортаға алыну.** Бұлар *қоршалап* жартастың басында тұр (Ө.Қанахин, Ауыр күн.). Жастар ауызғы үйде *қоршалап* отырып алды (С.Ерубәев, Шығ.).

ҚОРШАЛАНУ *Қоршалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАЛАС= е т. *Қаумаласу, ортаға алысу.* Есебі жоқ қалың жау, *Қоршала* сып қалысты (Жамбыл, Шығ. жин.). Халқым болды тоғайым, Жан сақтаған паналап. Домбырам болды ермегім, *Қоршала* са жамағат (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚОРШАЛАСУ *Қоршалас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАЛАТ= е т. *Жан-жақтан қоршап, ортаға алдырту.* Аржасып әскерлердің енді қалған, Өзінің *қоршалатып* қасына алған (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚОРШАЛАТУ *Қоршалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жан-жағынан *қоршалату*.

ҚОРШАЛАУ *Қоршала етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАЛУ *Қоршал етістігінің қимыл атауы.* **1. Бір нәрсенің айналдырыла бекітілуі.** Вернер ол барактың жеке *қоршалу* сырына көзі жетпесе де, қай жақсылыққа дерсің деп түйді ойын (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). **2. Айнала, жан-жақтан қаумалау.** Суслякованың түскен үйі Сейілбек басқарған топпен *қоршалуы* тиіс (К.Тоқаев, Тасқын). **3. Түгел қамтылу.** Ең алдымен Жерорта теңізі жоғарыда аталған құрлықтармен *қоршалуы* суының тұнық, жағалауларының кеме тоқтауға қолайлылығы, тағы басқа тарихы, физикалық, географиялық жағдайлары бар-ды (Н.Баяндин, Ғасыр қойнауы.).

ҚОРШАМ з а т. и н ф. <ағыл. shell> *Жұмысты атқарушының операциялық жүйемен өзара әрекетін қамтамасыз ететін,*

көбінесе тәуелсіз түрде жұмыс істейтін бағдарламалық жасақтама; пайдаланушының файлдармен, каталогтармен, дискілермен жұмысын жеңілдетуге (автоматтандыруға) арналған бағдарламалар дестесі (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚОРШАМА з а т. *Айналасы қоршалған жер, қоршау.* Қара інгеннің үстіне текеметтен әдемілеп *қоршам* жасалады, оған әжем екеуміз жайласамыз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚОРШАМАЛА= е т. с ө й л. *Қоршама жасау, айнала қоршау.*

ҚОРШАМАЛАН= е т. с ө й л. **Қоршалу.** Беріліс жүйелері (белдікті беріліс, тісті беріліс, маховиктер) қауіпті жағдай тудырмау үшін міндетті түрде қорғаныш қалқаман *қоршамалап* (Қаз. тілі термин.).

ҚОРШАМАЛАНУ *Қоршамалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАМАЛАУ *Қоршамала етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАТ= е т. **1. Айналдыра ортаға алдыру, жан-жақтан қаумалату.** Полковник: – Аманкелді Иманов, *қоршат* па мені мына топырларыңа! (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Жиналды би мен болыс Алматыға, *Қоршатты* жұртты патша солдатына, Жалаңаш қылыш ойнатып ел үстіне, Қорқытпақ қарайлатпай алды-артына (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Ағаш, сым т.б. заттармен айналдыра қоршау жасау, қоралату.** Ағаштан шарбақ жасатып, *қоршатты* алды (Ауызекі).

ҚОРШАТТЫР= е т. **1. Қаумалаттыру, ортаға алдырту. 2. Қоршау жасаттыру, қоралаттыру.** Өздерінің разведка органына қатысы бар екенін төңіректегі елге сездірмес үшін Феннер мектеп айналасын күні бұрын тікенек сыммен *қоршаттырып* қойған (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

ҚОРШАТТЫРУ *Қоршаттыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Сыммен *қоршаттыру*.

ҚОРШАТУ *Қоршат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Шарбақпен *қоршату*.

ҚОРШАУ¹ з а т. **1. Ағаш, кірпіш, темір, қамыс т.б. заттардан айнала қоршап жасалған бөгет, қорған.** Енді темір *қоршаулар* сау дырап жерге түсіп, қорғанның солтүстік жағының жиырма құлаштай жері үңірейе қалды (І.Есенберлин, Көшпенділер). Әр үйдің айналасы бір түтест бояған тақтай *қоршаумен* қоршалған (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Үйдің алдындағы алаң цементтеліп,

ұзына бойы оюланған темір *қоршаумен* қоршалыпты (Дала қырандары). **2. Тұс-тұстан қаумалағандық, ортаға алғандық.** Анадай жерде шашы жалбыраған, ақ көйлекті бала гитар тартып, үш-төрт жігіттің *қоршауында* әндетіп тұр (М.Сүндетов, Құмда.). Біз Рашид екеуміз кеншілердің *қоршауында* қалдық (А.Ахметов, Шығ.). Аяккиім тазалаушылардың *қоршауынан* өрен дегенде сытылып шығып, ілгері жүре бергенімде тағы бір топ адамға кездестім (Ә.Шәріпов, Алыс.). **3. ауыс. Төңіректі түгел басқандық, шырмағандық.** Көбейіп Абайда ақын достар саны, Сөгілді түйық қамал тас *қоршауы*. Татьяна – Әйгерімнің көздерінен Мөлтілдеп төгіледі жас моншағы (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4. Түрме, абақты.** Айналайын мақшұғым, Өкпелеп мұны азсынба. *Қоршауда* отыр жезденіз, Темір тордың астында (М.Дулатов, Шығ.).

Қоршау құралымы. *Ғимараттардың сыртқы қабырғалары болатын немесе оларды жеке-жеке бөлмелерге оқшаулайтын құралым элементтері. Қоршау құралымы* – вертикальді (қабырғалар, аралық қабырғалар) және горизонтальді (аражабын, төбежабын) болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Тор қоршау. *Бірнеше бөлімнен тұратын, терісі бағалы аңдар, қоян, жабайы аң, құс, ит ұсталатын қоршау.* Үй қояндары фермада *тор қоршауда* ұсталады (Ауызекі).

ҚОРШАУ² з а т. э т н. *Ертеде көшкенде түйе қомының үстіне қаттап бүктеліп, дөңгелене қоршалған текемет, балалы әйелдер мен жас балалар отыруға арналған орын.* – Таң атқанша тынық, саған бола бір түйеге *қоршау* қоршатып, әдейі алып қалдым, – деді (Н.Баяндин, Құм асты.). Ертелі бері нәр татпай ерні кезерген, *қоршау* толы балалар мен көш соңындағы түйелерде шоқиған кемпір-шалдар күн қызған сайын шекелері тырысып, ұйқыға қарай меңзейді (А.Хангелдин, Қараторғай). Ертеңіне үйдегі азын-аулақ жүкті түйеге теңдеп, киізбен *қоршау* жасап, Аманкүл мен Ғабдолланы сол *қоршауға* мінгізіп, Қайрақбай түйенің бұйдасын қолына ұстады да, ауыл қайдасын деп тартып берді (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚОРШАУ³ з а т. ә с к. *Жою немесе тұтқындау мақсатында қарсыластың белгілі бір бөлігін басқа әскерлерінен оқшаулау; жаудың екі қанатын орап, белгілі бір тобын жедел шабуыл жасай отырып айналып өтіп,*

тылына шығу әрекеті. Қоршау екінші дүниежүзілік, әсіресе, Ұлы Отан соғысында кеңінен қолданылған. Кеңестік әскерлер қарсыластарының 200-ден астам құрамаларын қоршап, жойып, бірнеше үлкен операцияларды табысты өткізген. Олардың көбі *қоршау* операциясының классикалық үлгілері болып қалды (Қаз. тілі термин. Әскери.). Құл екенін місе тұтпай, бұл кісі де орасан батыр болыпты. Бір қанды айкаста өзінің төресін – иіс Бұғыны жау *қоршауынан* құтқарам деп жүріп, қолға түсіпті (І.Есенберлин, Көшпенділер). 1055 жылы Бағдатта ұзақ уақыт *қоршаудан* кейін түрік сельджуктері басып алды (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.).

Қоршауға алды. ә с к. *Тактикалық ауқымда ұрыс қимылдарын жүргізу кезінде кейіннен жою немесе басып алу мақсатында кейбір объектілерді оқшаулады.* «Алейхимуссәлам» деп сөлемді қабыл алған соң Расулы Әкрам қасындағы жолдастарына мүшріктердің қаһарман сахабаларды *қоршауға алғанын*, өлтіргелі тұрғанын, жайсаң жандар үшін Аллаһтан кешірім сұрауды өтінді («Жалын»). Добаның қалың әскерлері Жанатай сарбаздарын талай рет *қоршауға алса* да, батырдың не өзін өлтіре алмай, не қолға түсіре алмай қапыда қалады (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

Қоршаудағы ұрыс. ә с к. *Қарсылас әскер айналасына қоршау майданын жасаған жағдайда жүргізілетін ұрыс түрі. Қоршаудағы ұрыс* нәтижесінің шешуші мәні командирлердің ұстамдылығы, бастамасы, батылдығы, әскерлердің табандылығы және жігерлілігі, қимылдың кенеттігі мен белсенділігі, атыс, күш және құралдармен өнерлі маневр жасауына байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қоршауда қалу. *Қарсылас әскерінің арнайы әскери тактика бойынша жасаған мақсатындағы ұрыс майданының ортасында қалу.* Он бір жасқа келгенде соғыс басталып, туған қаласы Ленинград *қоршауда* қалды (Жарық жұлдыз.).

Қоршаудан шығу. ә с к. *Соғыс тәсілінің бір түрі; бөлімдердің, бөлімшелердің батыл және белсенді қимылдармен жаудың майданын бұзып өтіп, қоршаудан тыс ұрыс жүргізіп жатқан бөлімдермен қосылуы. Қоршаудан шығу* командирдің бұйрығы бойынша жүргізіледі және

тұтқиылдан, ұйымдасқан түрде, әдетте ұрыс арқылы іске асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қоршаудан шығу* мезгілін, белгі-сигналдарды және қоршаудан тыс бөлімшелермен қарым-қатынас жасауды лауазымы үлкен командир белгілейді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қысылтаяң жағдайдың бірінде жаудың *қоршауынан* өзер *шығып*, өз бөлімшелерін іздеп жүрген бірнеше жігіт Мәлік басқарған жауынгерлерге келіп қосылады (К.Сейдаханов, Қаһарман.).

Қоршау жағдайы. *ә с к. Әдетте соғыс уақытында майдан алқабындағы стратегиялық маңызды аудандарды (қалаларды) қарсыластың жаулап алу қаупі туған кезде енгізілетін әскери жағдайдың ерекше түрі.* Азамат соғысы және Ресейдегі әскери интервенция жылдарында *қоршау жағдайы* Петроградта және Киевте (1918 ж. ақпан), Царицын (1918 ж. тамыз), Астраханьда (1919 ж. наурыз) және басқа қалаларда енгізілді. Ұлы Отан соғысы кезінде Бас қорғаныс комитеті жарлығымен *қоршау жағдайы* 1941 ж. 20 қазанында Мәскеуде және оның айналасындағы аудандарда, 26 қазанда – Тулада, 29 қазаннан – Қырымда, 1942 ж. 25 тамызынан – Сталинградта енгізілді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қоршау желісі. *с у ш а р. а) Құрғату жүйесіне еріген қар, жаңбыр, қашқан қашыртқы суларын сырттан келтірмей ұстап, өзенге апару үшін салынатын мелиорациялық желі. ә) Жер құрғату және суландыру жүйелерінің жинағы. Қоршау желісі* жерүсті және жерасты суларын тосып алып, суландыру объектісіне жеткізу немесе басқа жаққа бұрып өкету үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Қоршау конструкциясы. *қ ү р. Фимараттардың сыртқы қабырғалары немесе оларды жеке-жеке бөлмелерге оқшаулайтын құрылыстық бөлік. Қоршау конструкциясының* қажетті беріктігі, орнықтылығы, өртенбеу және суыққа төзімділік және ұзақ мерзімге шыдау т.б. қасиеттерінің болуы шарт (ҚСӘ).

ҚОРШАУ³ *Қорша етістігінің қимыл атауы; белгілі бір ауланың немесе басқа заттың жан-жағын айналыра бекіту, қымтау.* Бұған өзендер мен жылғалардың арнасын бұру, ормандарды отау және түбірлерді тамырымен жұлып тастау, дренаж арықтарының желісін

жүргізу арқылы карьер алабын *қоршау* сияқты арнаулы, кейде қымбатқа түсетін әрі ірі инженерлік жұмыстарды жүргізу кіреді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚОРШАУ: *қоршау түйе.* *к ә с. Сырмине, бақырмайтын, туламайтын, жуас, еш нәрседен үрікпейтін, тоқтасқан және барынша әдемі, келісті, әрқашан қоршауға үйренген мыңқ етпес түйе* (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

ҚОРШАУЛА = *е т. Қоршау жасау, қоршау тұрғызу.* Астына кереге жайып кеңейткен, айналасына ши ұстап *қоршаулаған* арбадан Айгүлге балалар дауысы естіледі (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚОРШАУЛАУ *Қоршаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРШАУЛЫ¹ *с ын. Қоршалған, қоршауы бар, қоршау жасалған. Қоршаулы* айналасы биік қорған, Берік қып салған темір терезесіне. Қалайша мұны көріп көңіл сенбес Атамып жау келсе де бермесіне? (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қоршаулы балықшаруашылығы. *б а л ы қ ш а р. Тауарлық сапаға дейінгі балықтарды арнаулы қоршауда қолдан өсіру формасы* (М.Закиров, Биология.).

ҚОРШАУЛЫ² *с ын. Қоршау орнатылған, қоршау бекітілген.* Күнзия онан кейін не болғанын білген жоқ, есін жиғанда *қоршаулы* түйе үстінде келе жатыр еді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚОРШАУСЫЗ *с ын. Қоршалмаған, қоршауы жоқ.* Олмектеп үйінің *қоршаусыз* ауласына кірді (Ауызекі.).

ҚОРШЫЛЫҚ *з а т. Қорлық өмір, ауыр азап, қиыншылық, бейшаралық, сорлылық.* Тірі жүрдің демесең, Ақылым, балам, кетті ғой, *Қоршылық* басқа жетті ғой (Ғашық-наме). Бұған ермен өзгене ерсем-дағы, Кәрі басым *қоршылық* көрсем-дағы, Балталымен қоныстас бола алмаймын, Тоқсан мыңды бір жауға берсем-дағы (Қозы Көрпеш.). Енді ер ортасы жасқа келдік; қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі де *қоршылық* екенін білдік (Абай, Тол. жин.).

ҚОРЫ¹ = *е т. 1. Бір нәрсені қорғаштау, қарауылдау; қызғану.* Көк теңіздің балығын қорадағы малындай *қорыған* қалай? Бұнысы қай зорлығы? – деді Еламан ішінен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Жат есікті және

қорып, Жара салма сен маған. Жұрт жамандар жатқа жорып, Жалынамын мен саған (Абай, Тол. жин.). Ел білерлік ісің жоқ, Дегдар емес, будансың. Будан дейтін себебім: Айналанды торисың, Түзден тоят тілемей, Өлексені қорисың, Алдына келсе жүгініс, Терісті оң деп жорисың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2. Қүзету, багу, басқадан қорғау.** Ау, қызғыш құс, қызғыш құс, Ел қорыған мен едім, Мен де айырылдым елімнен, Көл қорыған сен едің, Сен де айырылдың көліңнен (Махамбет, Өлеңд.). Иван, болысты шақырып кел, – деген соң, казак-орыс барып болысты шақырып, қосқа кіргізді де, өзі анадайдан қосқа ешкімді жолатпай қорып жүр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ренжітіп бақ қорыған атаны, Барлық бала рахатқа батады. Иығына салып алып кетпенді, Апам қырға кетіп бара жатады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қызғыштай қорыды. Бір нәрсені (адамды) жанын сала, бар ынта-жігерімен қорғады, ешкімді жуытпады. Мендей сені қызғанар Бауырыңда өскен қай балаң! Көл қорыған қызғыштай Сен десе салам байбалам (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Махзум руының жігіттері бас көтерерлерінің көбісінен айырылған соң Әбу Жәһилді қызғыштай қорып, айналасынан шықпай қояды («Жалын»). Мадиярға шаң жуытқысы келмеген Балзия оны қызғыштай қорыды (С.Омаров, Өмір.).

ҚОРЫ² = е т. *Кен рудасының ыстық температурада балқуы.* Қосылып алтын қорымас Мырыш пен мыс, жезбенен, Меруерттей сөзбен шашайын Бойыма біткен асылым Ақындық әсер қуатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Поташ (сақар) – ауа ылғалын бойына тез сіңіріп, қорғасын сияқты қоритын зат (Б.Тілекметов, Фотосурет). Асыл гауһар дер едім – Оттан ыстық шыдамай, О да қорып ағады (Халық ақын.).

ҚОРЫҒЫШ з а т. **1. Қорушы, қүзетуші.** Бір қайғыны ойласаң, Жүз қайғыны қозғайды. Жер қорығыш желгек шал, Желіп жүріп боздайды (Абай, Тол. жин.). Құсмұрыннан Сырымбетке көшіп келгелі, Шепе ағаш қорығыш боп, бір бұрау кескен кісіден кеміне бір тоқты, я лақ алатын; көбірек кескен кісіден түйесін, атын деген сияқты ірі қараларын тартып алатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2. Біреуден қызғанып, аяғын қия**

бастырмай, аңдып, бағып отырушы. Ал мына Гүлөйя әпкең жанынан екі елі шығарғысы келмейді. Қартайған сайын қорығыш боп бара ма өзі (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Мұндай да тексіз туады екен, ө! Өзгеде қатын жоқтай, қорығышың, – деп, төр жақта біреу тісін қайрап отыр (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚОРЫҒЫШТА = е т. *Қорған жүру, қүзету, қарауылдау.* Содан бері бұл қорықты қол тигізбей қорығыштап, арасындағы шығымы мол шабындықты совхозға жыл сайын мая-мая шөп қып үйіп берумен келеді (Д.Досжанов, Зауал).

ҚОРЫҒЫШТАУ *Қорығышта етістігінің қимыл атауы.* Жерін қорығыштаумен болды (Ауызекі).

ҚОРЫҚ¹ з а т. *Малдың жайылуына уақытша тыйым салынған шалғынды шүйгін шөпті жер; шабыс.* Олар қорыған қара бауыр бұйраттардың не жоталардың жазық бауырында қалың бидайық, көкорай шалғынды кең алқаптар болады, ондай жерлерді «қорық» дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Абылай хан Самарқант шаһарының бетіндегі Жұпар қорығына түсіп, алғаш қонған түні түс көріп, ертеңіне қасындағы түс жоритын қариясына жорытады (М.Дулатов, Шығ.). – Өртүрлі асты даярлаппісір, – дейді. – Қонып қалса алысқа көшір, – дейді. – Мал түгіл, адам жерлік от, суы бар, Қорық жайға ап келіп түсір! – дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚОРЫҚ² [ир. قرق] з а т. э к о л. *Сирек кездесетін аңдар мен жануарларды, әр алуан құнды өсімдіктерді қорғап өсіретін аймақ.* Қорықтың ең басты міндеті – қорғауға алынған табиғат кешенін (эталондық табиғи экожүйелерді), сондай-ақ осы аумаққа тән организмдердің гендік қорын сақтау және қалпына келтіру, табиғи құбылыстардың даму заңдылықтарын ғылыми тұрғыдан кеңінен зерттеу (ҚҰЭ). Ойсырап қалған жануарлар дүниесін сақтап қалу және бұрынғы қалпына келтіру мақсатымен, Африкадағы тәуелсіз жас елдердің үкіметтері қорықтар ұйымдастырып, аң аулауға тыйым салған (Ә.Шәріпов, Алыс.). Атамы қорығында марал, бұғы, таутеке, қарақұйрық, елік, ондатр, күзен өсіріледі (Ғалам ғажап.). Алматы қорығы Іле Алатауының Орталық бөліміндегі табиғат байлығын қорғау және ғылыми-зерттеу

жұмыстарын жүргізу мақсатында құрылған *қ о р ы қ* (Жетісу энцикл.).

Қорық сүтоғандары. с у ш а р. *Ерекше ғылыми және мәдени құндылығы бар сүтоғандар. Қ о р ы қ с у т о ғ а н д а р ы* табиғат ресурстарының бүкіл кешенін қорғау және ғылыми зерттеулер жүргізу мақсатымен пайдалануға беріледі (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚОРЫҚ³ з а т. ж е р г. *Мақтаның не басқа егістің арықшасы, сайы. Су қ о р ы қ т а н* асып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРЫҚ⁴ з а т. с ө й л. *Дуал.* Әр ұйғырдың үйінің іргесінде *қ о р ы қ* соғып, қоршап алған бақшасы бар, онда картоп, пияз, сәбіз, асқабақ, күнбағыс, капуста егеді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Осы кезде *қ о р ы қ* қотаннан шығып, бұта басын шалып жүрген ешкілақтар әлденеден секем алғандай жалт беріп кейін серпілді (Дала дауылпаз.).

ҚОРЫҚ⁵ з а т. с ө й л. *Күзет.* Мойынкүмда изен мен теріскен қалың өскен жерлер аз емес. Мұндай жерлерге *қ о р ы қ* қою, ол шөптердің тұқымын жинап алу мәселелерін мықтап ойластырған жөн (К.Баялиев, Жер.). – Сізге ауыр тиеді мал бағу. – Оның бағым-күтімі, жемшөбі дегендей қиындығы мол. Ал егер нақа үйде отыра алмаймын десеңіз, бидай *қ о р ы ғ ы н* алыңыз (С.Әлжіков, Дала.). Атасы Дәукен қарт күнде ерте тұрып, бидай *қ о р ы ғ ы н а* кетеді (Н.Сералиев, Ақбөпе).

ҚОРЫҚ⁶ з а т. **1.** *Қорытылған кен, металл.* Гулет, көрік, Қызсын *қ о р ы қ* қайнасын, *Қ о р ы қ* пеште Өрт боп көмір жайнасын (С.Сейфуллин, Өлеңд.). **2.** *Әртүрлі металл қорытқанда шығатын қоқыс, илақ.* Әкемнің қара темірді қорытқанынан қалған *қ о р ы ғ ы* түрлі болса, алтын, күміс, жез, мыс, қалайыдан пайда болған *қ о р ы қ т а р* да бесенеден белгілі (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚОРЫҚ= е т. **1.** *Сескену, тайсалу.* Қорықты ма Төленің сақалынан, *Қ о р ы қ т ы* ма Төле би атағынан. Қара батыр қылышын қынға салды, Қуа алмады күздағы жатағынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Патша әскері өрт салды, Қаланың түс-тұсынан, *Қ о р ы қ қ а н* соң батырдың Найзасының ұшынан (О.Шипин, Дастан.). Мен өлімнен *қ о р ы қ п а й м ы н* Асарымды асадым, Жасарымды жасадым. Тек мына бір жайсаң бұла боздақтың, Боз тағдыры жүрегімді қозғап тұр (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Бір нәрседен қатты шошу, зәресі қалмау, үрейлену.* Төрт қасқыр аузын ашып жалақтайды,

Тілдері сілекей боп салақтайды. Тығылып *қ о р ы қ қ а н ы м н а н* үнім шықпай, Төрт болып екі көзім алақтайды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Батылы бармау, жүрексіну.* Кіруге *қ о р ы қ т ы* (Ауызекі). Қиыншылықтан *қ о р қ ы н* оқымай қалуға болмайды (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Ауыр істен қорықпа, Ауыр сөзден *қ о р ы қ* (Мақал-нама).

ҚОРЫҚБАС з а т. ж е р г. *Қарақұйрықтың серке текесі (былтырғы лағы).* Атқанымның бірі – үлкен теке де, бірі *қ о р ы қ б а с* теке (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОРЫҚҚЫШ с ы н. *Жоқтан өзгеден қорқа беретін, үрейленгіш (адам).* Бірте-бірте баланың өзі де не болса содан *қ о р ы қ қ ы ш*, өз сезімдеріне көңіл аударғыш болады («Соң. Қаз.»).

ҚОРЫҚПАЙ-ҮРІКПЕЙ ү с т. *Жүрек-сінбей, үрейленбей, сескенбей.* Сонда деймін-ау, қайтіп *қ о р ы қ н а й-ү р і к п е й* шыдап жатты екен (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚОРЫҚТА= е т. *Белгілі бір жерді малдан қорықтау, қорыққа айналдыру.* Сулы жылдары ыждағатты ферма басшылары түгел бір алқапты мал аяғынан *қ о р ы қ т а н*, қысқа жетерлік шөп те дайындап алатын (С.Әлжіков, Дала.).

ҚОРЫҚТАУ *Қорықта етістігінің қимыл атауы. ≈ Мал аяғынан қ о р ы қ т а у.*

ҚОРЫҚТЫҚ¹ з а т. э т н. т а м а қ. **1.** *Отқа қыздырылған тасты сүт құйылған ыдысқа салып пісірген сүт.* Бірнеше кішірек тастарды отқа қыздырып алып, сүт сауылған саптаяққа салса, сүт бұрқылдап қолма-қол пісіп шығады. Осыны қазақ халқы *қ о р ы қ т ы қ* дейді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бұрынғы қойшы қойды ұрлап сауатын, *қ о р ы қ т ы қ* қылатын (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қ о р ы қ т ы қ т ы ң* үстіне келдім. Құттың дәмінен ауыз тиіп кетейін, жолым болар ма екен, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Малдың етін аузы берік ыдысқа кесектеп салып, үстіне қыздырған тас салып, аузын берік жауып пісірген тағам, ас* (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

ҚОРЫҚТЫҚ²: *қорықтық құю.* э т н. *Шошынған адамның, баланың төбесіне су толтырған ыдыс қойып, соған ерітілген қорғасын, май т. б. сұйық затты шығ еткізіп құю ырымы.* Тағы *қ о р ы қ т ы қ қ ы ю* ма, қара малдың өкпесімен қағып көшіру ме, жыңға орау, қырық аяқ сумен ұшықтау... не керек, әйтеуір, осылар секілді «қасиетті» қазақ ем-

дерінен қалғаны бар ма екен? (С.Торайғыров, Шығ.).

Қорықтық құйды. *Шошынған адамның төбесіне су толтырған ыдыс қойып, соған ерітілген қорғасын, май т. б. сұйық затты шыж еткізіп құйып, ырым жасады.* Ештеңе етпейді. Шошығансың да. Пұшық бибі келіп *қ о р ы қ т ы қ қ ұ й с а*, тұрып кетесің (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы.). Жібек бірер күн шошып, ұйықтай алмай жүрді де, *қ о р ы қ т ы қ қ ұ й ғ а н* соң, көңілі бітейіп, түзеліп кетті (Ә.Сараев, Тосқауыл). Әжеме айт: әкем үрейленген, *қ о р ы қ т ы қ қ ұ й с ы н*. Ешқайда шығармасын, – деді анадай жерде тұрған Дәркембекті нұсқап (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

ҚОРЫҚТЫҚ³ с ы н. *Қорық боларлық, қорыққа жарарлық.*

ҚОРЫҚША з а т. э к о л. *Жергілікті жердегі табиғат көрінісін, өсімдіктер мен жануарлар түрін, қазбалы байлықтарды және т.б. табиғи қажеттілікті қорғауға бөлінген шағын аумақ.* Қазақстанда 60 *қ о р ы қ ш а* бар. Қорықтан ерекшелігі – ауыл, орман шаруашылықтарының жерлерінде, әдетте, 10 жыл мерзімге арналып белгіленеді және қорғалатын объектілерге нұқсан келтірмейтіндей деңгейде шаруашылық қаракетке рұқсат етіледі (Қаз. тілі термин. Су.). *Қ о р ы қ ш а н ы ң* қорықтан айырмашылығы бүкіл табиғат кешені емес, оның тек белгілі бір бөлігі ғана қорғалады (ҚҰЭ).

ҚОРЫҚШЫ з а т. 1. *Қорық қорушы.* Жаңа ереже бойынша мемлекеттік орман *қ о р ы қ ш ы с ы н ы ң* қатарына орман шаруашылықтарының директорлары да, орманшылар да және олардың көмекшілері де, мамандар да кіреді (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Біле білсек, Мұсақұлбек – елдің жердің азаматы, *қ о р ы қ ш ы* болғанына аттай жиырма үш жыл болыпты (Д.Досжанов, Зауал). Шоңайнаның мөрін жанға басып ап, Бақша кірсе, қумайтын ел тасын ап. *Қ о р ы қ ш ы* да қамамай-ақ жүретін Өзін-өзі беделімен асырап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. а у ы с. *Қорғаушы, қамқоршы.* Қамқорым менің, *қ о р ы қ ш ы м*, Алаңдай берме сен маған. Туфли де алып қойыпсың... Қайтпасам болмас енді аман! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚОРЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Қорыққорушылық, күзетшілік, қарауылдық.* Баған бұл күні *қ о р ы қ ш ы л ы қ қ а* да бармаған (О.Бөкеев,

Үркер). Иесі *қ о р ы қ ш ы л ы қ т а н* босағалы арқасынан ақ қайың ері түсіп, өзен бойын еркін жайылып, қоң жинап, таралып қалған Салпаңқұлақты бүгін Жаманеркек келіп мініп кетті (Д.Досжанов, Зауал).

ҚОРЫЛ¹ з а т. *Ыңғайсыз жатқан немесе тыныс жүйесін май басқан адамның ұйықтаған кезде қор-қор етіп шығаратын тынысы.* Оның төзбейтін дыбысы – *қ о р ы л* болатын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Құрым үйдің ішінде Нұрабектің *қ о р ы л ы*, сыртта Нұрғалидың сақылдаған тістері ғана тиыштықты бұзып тұр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қорылға басты. *Шырт ұйқыға кетті, қорылдап ұйықтады.* Жалтыр бас кісі бетіне баяғы алашадай журналды айқара жамылып, *қ о р ы л ғ а б а с ы п* жатыр екен (Д.Исабеков, Тіршілік).

ҚОРЫЛҒАЙЫН з а т. д і н и. п о э т. *Жұмақтағы (пейіштегі) сұлу қыз, хор қызы.* Дін мұсылман естіген *қ о р ы л ғ а й ы н*, Қытай, Шүршіт, Қалипа Үрімменен, Таңмен қайтқан жұлдыздай дәуірің аз, Өте шықты дәрежең дүрілдеген (Ақан сері, Шығ.).

ҚОРЫЛДА= е т. *Ұйықтап жатқан кезде қор-қор еткен дыбыс шығару.* Жомартбек жоқ еді, Пернеш кітапханадан қайтпаған, тек Төлеубек қана төсегінде *қ о р ы л д а п* ұйықтап жатқан (Ә.Нұршайықов, Махабб.). *Қ о р ы л д а ғ а н* Жәмиланың тынысын, Түні бойы тыңдағаннан не пайда (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Көп пайдалы орындар, Одан да көп үміттер. Теріс қарап *қ о р ы л д а р* Тояттаған жігіттер (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚОРЫЛДАҚ с ы н. *Үнемі қорылдап ұйықтайтын.* – Мен *қ о р ы л д а қ* баланы сұрап тұрғаным жоқ, өзімнің бойымды ұйытып, ойымды ұйтқытқан жігітті сұрап тұрмын, – деді Мәди (Ә.Әбішев, Найзағай).

ҚОРЫЛДАС= е т. *Жаптай қорылға басу.* Иванның үйінің іші тегіс ұйқыға кірісіп, *қ о р ы л д а с ы п*, жаман көрікше пысынаса бастады (С.Сейфуллин, Өңгім.).

ҚОРЫЛДАСУ *Қорылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫЛДАТ= е т. *Қорылдаған, қор-қор еткен дыбыс шығару, мұрынмен, ауызбен сұйық затты т.б. қор-қор еткізіп ішке қарай тарту, сору.* Мойны сала құлаш қауаққа су құйып, оны олардың түтіктен *қ о р ы л д а т ы п* сорып жатқаны (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

Не істерін білмей аласұрған қаншық үшінші тәулікте тұмсығымен қарды тесіп, *қ о р ы л д а т а* біраз тартып, иіскелеп тұрды да, жан ұшырып, екі аяғымен бұрқыратып қаза бастады (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚОРЫЛДАТУ *Қорылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫЛДАУ *Қорылда етістігінің қимыл атауы; қор-қор етіп ұйықтау.* Жайнақтың *қ о р ы л д а у ы* оны оятып жіберді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қонақ үйде *қ о р ы л д а у ы*ң жетеді, Сыртқа шығып жүрші өзің (Ж.Нұрқанов, Нұрлы.).

ҚОРЫМ¹ з а т. **1.** *Ыстық пен суықтың, желдің әсерінен ұсақталған қиыршық малта тас, сынған жарғышақ тас үйінділері.* Биік таулар мен тасты шөлдердегі үйіліп жататын тас *қ о р ы м д а р* осындай үгілудің нәтижесінде пайда болады (С.Жортанов, Өлкетану.). Шың мен құз бар ма, тас кешу бар ма, *қ о р ы м*, қойтас бар ма – барлық жықпылын білетін бұл өңірдегі атаулы жерші Бекбөл ғана (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ешкімнің мұнда естілмек емес еңтігі, Етегі *қ о р ы м* еңлікті құздың ең тігі. Ержүрек құстың ұясы еді, етекте Аткөпір сүйек – арқар мен елік жемтігі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** г е о л. *Үгілу нәтижесінде пайда болған қатты жыныстардың ірі кесектерінің беткейлер етегіндегі шоғырлары.* Шамадан тыс ылғал жұту нәтижесінде борпылдақ тау жыныстары өздерінің теңбе-теңдік күйін жоғалтып, ауырлық күшінің әсерінен қозғала бастайды. Жылжу сипатына қарай көшуші жыныстардың сырғыма, опырылма, сыдырма, қорыс, *қ о р ы м* деп аталатын түрлері болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚОРЫМ² з а т. *Тас, топырақ немесе қиыршық тастан үйіліп жасалған ертедегі ғұрыптық жерлеу орны; өлгендердің сүйегі қойылған қалың бейіт.* Қазақстанда қола, темір дәуіріне жататын *қ о р ы м д а р* бір-шама зерттелген (ҚҰЭ). Аздан соң Ханым есін жиып алды, Балқыбек ақыл таппай көп сандалды. Ел білсе, қашып кетті демек болып, *Қ о р ы м ғ а* жаназасыз көме салды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Мен келемін кең даланың жолында, Мөлдір сағым мөлтілдейді жоныңда. Көңілім күз аспанындай мұнартып, Көз жіберем жонда тұрған *қ о р ы м ғ а* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚОРЫМАЛ з а т. с ө й л. *Қормал (жанашыр, қамқор адам).* Біз ол жануарларға

алыстан *қ о р ы м а л* болып қала бердік. Әсіресе, біздің таңғалғанымыз – әлгінде ғана қарауылда тұрған текелер жоқ. Ал мына лақтаған құралайлар тырп етпестен жатыр (Саятшылық).

ҚОРЫМАЛДАН= е т. ж е р ғ. *Жаны ашу, қамқорсыну.* – Сен немене, әлі де қорқып отырсың ба? Жеп қой, қалғанын етегіне салып ал, – деп, *қ о р ы м а л д а н а* сөйледі (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚОРЫМДАНУ= е т. г е о л. *Шөгінділердің, тұнбалардың, жәндік және өсімдік қалдықтарының шөгінді (тұнба) материалдардың келесі қабатымен жаппай көмкерілуі нәтижесінде олардың түзілім қалыптасуы ортасынан (су немесе ауа кеңістігінен) бірте-бірте шеттелуі.* *Қ о р ы м д а н у* – түзілімнің қазындыға айналуының алғашқы сатысы (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОРЫН= е т. **1.** *Қорғану, басын қорғаштау.* Жас әйел қолындағы жұмарланған газетпен сары масадан *қ о р ы н ғ а н д а й* желпінеді (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). **2.** *Бір нәрседен тайсалу, жасқану, тайсақтау.* Нұрыңа күллі ғалам шомылғандай, Жаныңа жан жанаспай *қ о р ы н ғ а н д а й*. Жұлдызды жылы кеште айырылысып, Айтып кет, жүріп кеткен жолың қандай? (М.Дулатов, Шығ.). Тым болмаса Камила байғұс бізді шығарып салуға да келе алмады-ау! «Күйеуінен, қайын аға, абысындарынан айбынады ғой, *қ о р ы н а д ы* ғой. Оқымаған әйел қор ғой! Қапастағы құстай ғой!» деген ойлар келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еркекшора болып өскен Ұлпан балаша ойнап өсті. Шынар болса, жасынан ескі-құсқы киіп, тең құрбыларынан *қ о р ы н ы п*, қорғалақтап өсті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). **3.** *Жұрт көзіне түспеу, ыңғайсыздану, қысылу.* Кешегі төбелестен Еламанның үстіңгі ерні күлдіреп ісіп, оң көзінің алды қанталап кеткен. Осыдан *қ о р ы н д ы* ма, әйтеуір жан адамға хабарласпастан үн-түнсіз жүріп кеткелі жиналып жатқан-ды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сол күйде екі ғашық *қ о р ы н а р* ма, Тұрса да мылтық атып, қылыш тартып. Айқасып ғафу гишрәт ойынменен, Құмарлық лебізінің оты шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚОРЫНУ *Қорын етістігінің қимыл атауы; қысылу, ыңғайсыздану.* Ұзақ, әлгінде ғана әке үйінен аттанардағы *қ о р ы н у д ы*ң,

қыстығудың бәрін бір сәтте естен шығарғандай еді (С.Мұратбеков, Отау.). Өзінің аласа бойынан *қ о р ы н у д ы* ұмытып, Әлімбек осы кезде Жұбайханның ұзын бойын жаңа көргендей таңданумен болды (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚОРЫНШАҚ с ы н. *Өжет емес, жүрексіз, қорғанишақ, именшек, жасқанишақ.* Ол өз-өзін қайрағанмен, көңілінің бір қыртысында *қ о р ы н ш а қ* жалтақтық та бұғып жатыр еді (Ә.Сараев, Тосқауыл). Өшейінде, қалт еткенге түс-тұстан аттан салатын «ынтымақшыл» иттер де қазір селкеу, *қ о р ы н ш а қ*, Тек шілдеуік шырылы ғана онсыз да еңсесі жабыңқы өңірдің жабайы сұсын молайтып, құлақ тұндырып тұр (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОРЫНШАҚТА = е т. *Жасқанишақтық білдіру, беттемей тайсақтау, бата алмау, имену.* Мен сұмдық пималарымды балаларға көрсеткім келмей қорланып, *қ о р ы н ш а қ т а п* отырмын (Б.Сокпақбаев, Балалық.).

ҚОРЫНШАҚТАУ¹ с ы н. *Қорғанишақтау, жасқанишақтау.* ≈ *Қ о р ы н ш а қ т а у* адам.

ҚОРЫНШАҚТАУ² *Қорыншақта етістігінің қимыл атауы; қысылып-қымтырыну.*

ҚОРЫС¹ з а т. *Бірнеше жыл бойы мал, адам аяғы баспаған қалың қопалы, қамысты жер; жыныс.* Қараңғы терең сайлардан *қ о р ы с т ы ң*, сасық судың, долананың жүректі жаратын ауыр иісі келіп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Құрақтың құлап қалған құрғақ сабақтары арасынан жас құрақтар өсіп шығады, мұның нәтижесінде адам өте алмайтын *қ о р ы с* пайда болады (Б.Муханов,.. Қазақст. өсімдік.). Батырбай қыстауы Қаракөл, Ақжал атырабына қараған қалың бұйраттың ішінде, көл жағасы қалың *қ о р ы с*, тораңғылы тоғай (Е.Тұрысов, Келіншектау).

ҚОРЫС² з а т. геол. **1.** *Су сіңген құмдақ борпас таужыныстардың жиналмасы; үстіндегі қалың қабаттың қысымымен және өзге де қиштердің әсерінен жайылып, орнынан сырғып кетуге бейім, суға қаныққан борпылдақ шөгінділер.* *Қ о р ы с* қатқан кезде ұлғаяды; су сіңіргіштігі азаяды (Қаз. тілі термин. Геология). Шамадан тыс ылғал жұту нәтижесінде борпылдақ тау жыныстары өздерінің теңбе-теңдік күйін жоғалтып, ауырлық күшінің әсерінен қозғала бастайды. Жылжу сипатына қарай көшуші жыныстардың сырғыма,

опырылма, сыдырма, *қ о р ы с* деп аталатын түрлері болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **2.** *Ірі өзендердің су басқан жайылмалары мен атырауларындағы қамыс құрағы, қияқ нуы өскен батпақты саға.* *Қ о р ы с т ы* құрғатып, ауылшаруашылығы дақылдарын өсіру үшін пайдаланады (Қаз. тілі термин. Геология). Бау қамыстың шашағы мен сағағында қатты батқан арқан ізі сайрап жатыр. Демек, ойлағанындай-ақ, Дауыл бергі бетте қалмай, теңіздің қалың *қ о р ы с ы н а* қарай асқан (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚОРЫС = е т. **1.** *Құзетісу, бірге қарауылдау.* Қадиша сол үйдің екі атыз тарысына су құйысып, қызыменен бірге торғайын *қ о р ы с ы п*, тапқан көжесіне ортақ болып жазды өткізуге айналды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). **2.** а у ы с. *Қамқор болысу, қамқорлық жасасу.* Күлкісін жастың *қ о р ы с ы п*, Ұйқысын қарттың торысып, Ержеттік еңбек үстінде, Қой бағып, егін орысып (Ө.Жайлауов, Шопан.).

ҚОРЫСТЫҚ: *қорыстық қозғалыстар.* геол. *Мору өнімдері сияқты қопсық (жер бетілік) таужыныстар мен шөгінділердің біршама қалың қат-қабаты массаларының қозғалысы.* *Қ о р ы с т ы қ қ о з ғ а л ы с т а р* еңістік 3-5⁰ болғанда құрғақ таужыныстарда әрекет етуі мүмкін немесе ылғалды грунттарда дамиды (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОРЫСУ *Қорыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫТ¹ = е т. кен. **1.** *Кен рудасын ыстық температурада балқыту.* Сексенде тұяғыңды серіппейсің, Селт етіп еш нәрсеге елікпейсің, Токсанда тотықсыған сен қорғасын, Май құйып *қ о р ы т қ а н м е н* бірікпейсің (Шал ақын, Өлеңд.). Ол қоржынның екі басын қоңыр қызыл топыраққа толтырып, таскөмірдің «қара тасына» *қ о р ы т ы п* қорғасын алыпты дейді (С.Бакбергенев, Кентау). **2.** а у ы с. *Айыру, ажырату, анықтау.* Табылды өз бойымнан екі дұшпан, Біреуі іштен болғанда, бірі – тыстан, Ұста жоқ алтын, күміс тілін білген; *Қ о р ы т ы п* айырып олар бізді мыстан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **3.** *Қыздырып еріту, қайта өңдеу.* Әрине май, тұз сіңген қарын төтті болады. Кейде майды (егер көгере бастаса) *қ о р ы т ы п* алады. Оны «шыртылдақ» деп атайды («Парасат»). **4.** а у ы с. *Ой-пікірді тұжырымдау.* – Азап пен рахат егіз, өмірдің өзі сол азап пен рахат деген ғой бұрынғылар, – деп, *қ о р ы т т ы* ойын

Молжан ақсақал (Б.Кенжебаев, Асау жүрек). Айтылған пікірлерді қысқаша *қ о р ы т ы н*, шопандар ұсынысын басқарма мәжілісінде қарауға ой түйді (М.Дүзенов, Ақ өже). Шоқан тағы да бірдеме сұрамақ болған ойынан тыйыла қалды да, бұл қыз жайындағы бағасын іштей *қ о р ы т ы* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **5. а у ы с.** *Нақтылы бір тоқтамға келу.* – *Қ о р ы т ы н* айтарымыз, – Арғын би сәл саябырлады, – айыптысың, бізге ер демейміз. Ал ел бірлігін ойласаң, ертең біз көшкен күні, сонау Торғайдағы атамекен қонысыңа сен де көшесің (І.Есенберлин, Көшпенділер). Уәліден басқасы Бір жерге бәрі *қ о р ы т ы* Үлкен-кіші ақылды (О.Шипин, Дастан.). **6. Жалпы есебін шығару, санын анықтау.** – Ойдағы-қырдағы малды тегіс санап біткен, енді соның жалпы есебін *қ о р ы т ы н*, кемі қайсы, артығы қайсы, соны ажыратып жатыр, – деді Түйекеш (Д.Досжанов, Зауал). **7. п е д.** *Тоқсандық бағаны шығару.* Тоқсан соңында *қ о р ы т ы н*, баға шығарылды (Ауызекі).

ҚОРЫТ¹ = е т. *Асқазандағы астың түрлі сәлдердің әсерінен еріп, бойға сіңуі.* Жас бұзауға уыз берілетін себебі – тіршілігінің алғашқы күндерінде олардың асқазаны уызды ғана *қ о р ы т а* алады (Қазақст. етті молайту). Күйіс қайыратын жануарлар секілді асқазаны екі бөліктен тұратындықтан, теріп жеген жапырақтарды мейлінші *қ о р ы т ы н* барып бойына сіңіреді («Парасат»).

ҚОРЫТҚЫШ¹ с ы н. *Кен қорытатын.* Бұл кенді сол өндірілген жерде өңдеу жұмыс күшін онша көп керек етпейді, Тасымалдап жүруге кен *қ о р ы т қ ы ш* зергерлердің шамасы жетпеген (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). // *Металл балқытатын шойын ожау.*

ҚОРЫТҚЫШ² с ы н. *Асты бойына сіңіргіш.* Саят құстарының асқазаны берік, тез *қ о р ы т қ ы ш* келеді (Ә. Марғұлан, Саят құстары).

ҚОРЫТПА з а т. к е н. *Екі немесе одан көп элементтерді балқыту тәсілімен қорытылып алынатын металдық қасиеттері бар материалдар; қорытылған металл.* *Қ о р ы т п а л а р д ы ң* қасиеттері олардың құрамындағы металдардікінен айрықша болады (ҚСЭ). Бар пәле руданы байытудан басталады екен, соны ұнтақтау, екшеу, елеу жүйесі қаншама жақсарса, *қ о р ы т п а* соншама шымыр шығатын халге жетеді («Қаз. әдеб.»). Ерінбей іздеген еңбек жемісін береді екен. Коллосиликаттың соңғы *қ о р ы т п а с ы*

Есімбекке ұнады (Б.Оразақов, Дәрігер.). Зергер *қ о р ы т п а н ы ң* қасиетін молынан пайдаланған (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚОРЫТУ *Қорыт етістігінің қимыл атауы.* **1. Металдарды ыстық температурада балқыту.** Қара және сирек кездесетін металдар рудасын циклонды әдіспен *қ о р ы т у д ы* өндірісте тезірек қолдану үшін арнаулы тәжірибе жұмыстарын жүргізу керек (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Малшаруашылығына, сондай-ақ мыс, қола сияқты, түсті металдарды *қ о р ы т у ғ а* көптеген адам күші керек болады да, адамдар жіктеліп, енді бұрынғы матриархалдық дәуірден патриархалдық дәуірге көшеді (Н.Баяндин, Ғасыр.). **2. Қоспасынан ажырату немесе балқыған металға әртүрлі қоспалар қосу арқылы қорытпа алу процесі.** Қоспасы аз, тотыққан никель рудаларын мейлінше тиімді жолмен балқытып алу үшін сульфитті қоспа арқылы емес, 37-30 процентке дейін оттегімен байыту арқылы *қ о р ы т у* тиімді келеді (Қ.Сәтбаев, Қазақст.). Қорғасын зауытында жас инженер Сүлеймен Естаев *қ о р ы т у* цехының технология болып істейді екен (Ж.Исмағұлов, Адам.). **3. Белгілі бір істі, ой-пікірді тұжырымдау.** Астрономия, физика, геодезия сияқты тәжірибелік ғылымдарды ықтималдық теориясы бақылаудың нәтижелерін *қ о р ы т у д а* теориялық негіз болып пайдаланылады (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). Уәлидің болған істі ойлап *қ о р ы т у ғ а*, болашағына көз жіберуге шамасы келмеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Қорыту пеші. *Әртүрлі металдарды (материалдарды) балқу температурасынан жоғарырақ қыздыру арқылы балқытатын өндірістік пеш.* *Қ о р ы т у п е ш і* қатты, сұйық және газ тәрізді отындармен қыздырылады (ҚСЭ).

Қорыту цехы. *Металдарды ыстық температурада балқыту процесі жүретін арнаулы өндіріс орны.* ≈ *Қ о р ы т у ц е х ы н* салу.

ҚОРЫТУ *Қорыт етістігінің қимыл атауы; ішкен асты денеге сіңіру.* Ас қорыту жүйесі дегеніміз – адам мен жануарлар организмінде ас *қ о р ы т у* қызметін атқаратын органдар (ҚСЭ). Тамақты отқа пісіріп жеу организмнің асты *қ о р ы т у* мен сіңіруге жұмсайтын қуат мөлшерін азайтты (Жалпы биология).

ҚОРЫТЫЛ¹ = т. **1. Металдың балқытылуы.** **2. Қыздырып ерітілу, қайта өңделу.** Қазақ әйелдері балаларына «сен туғанда бір

тостаған май іштім» деп айтатын базынасы бар. Өйткені кез келген адам *қ о р ы т ы л ғ а н* ыстық майды іше алмайды («Парасат»). **3. Ойдың, пікірдің тұжырымдалуы.** Жоғарыдағы өсиеті солардың ақпарын тыңдағаннан туған ба, жоқ, көп заман іште *қ о р ы т ы л ғ а н* ойдың мәйегі ме, сол жағы ғана ашылмады («Жұлдыз»).

ҚОРЫТЫЛ² = е т. *Тамақтың денеге сіңірілуі.* Мәселен, қырғауыл балапандарын тоғайға ертіп барып, ондағы құмырсқа илеуін аяғымен қопсытып, оларға құмырсқалардың қуыршақ жұмыртқаларын жегізеді. Бұл қорек жаңа шыққан балапандарға әрі жұмсақ, әрі асқазанында тез *қ о р ы т ы л а д ы* (Р.Әлімбаев,..Құстар.). Жыртқыштардың бір ерекшелігі асқазанда *қ о р ы т ы л м а й* қалған жемнің қалдықтарын құсып, сыртқа шығарып тастайды (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ҚОРЫТЫЛУ¹ *Қорытылетістігінің қимыл атауы.* Инженер одан кейін мартен пешіне төгілген темір кенінің *қ о р ы т ы л у ы н а*, яғни судай сұйық боп балқуына қажетті жемдерден, қоқыстан басқа да бірталай элементтерді баяндап кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚОРЫТЫЛУ² *Қорытыл етістігінің қимыл атауы; тамақтың, ішкен астың денеге сіңірілуі.* Калийдің организмге қажетті мөлшерде келіп тұруы азықтағы қоректік заттардың толық *қ о р ы т ы л у ы* үшін қажет (Д.Рамаданов, Мал. азық.).

ҚОРЫТЫМПАЗ с ы н. *Қорытқыш, тез қорытатын.* Алған жемін олар сүйегімен не қауырсын жүндерімен жұтса да асқазаны шымыр, *қ о р ы т ы м п а з* болған соң, оны еркімен сіңіріп отырады (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

ҚОРЫТЫНДЫ¹ з а т. **1.** *Белгілі бір іс-әрекеттен, тәжірибеден туындайтын шешім, байлам, тұжырым, тоқтам.* Форум жұмысының *қ о р ы т ы н д ы с ы н д а* оған қатысушылар «Үшінші мыңжылдық басындағы (таңындағы) халықаралық ынтымақтастыққа парламенттік көзқарас» Декларациясын қабылдады («Егемен Қазақстан»). Кезек алып әркімдер басты өнге толқынды. Бір жетідей өткен соң, Шықты барлық *қ о р ы т ы н д ы* (О.Шипин, Дастан.). – Аздап кеш қалған екенсіз, қабылдау комиссиясының *қ о р ы т ы н д ы с ы* шығып, бұйрық ілініп қалды (З.Ақышев, Ақбел.). **2.** *Бір істен шыққан нәтиже, салдар.*

Бұл жетістік ондаған жылдар бойы су қоймасында жасалған коллективтік еңбектің *қ о р ы т ы н д ы с ы* болып табылады (М.Тайыров, Балқаш.). Шаруашылық есепті енгізу шаруашылықтың әрбір саласында еңбек шығындары мен оның *қ о р ы т ы н д ы с ы н* салыстыруды керек етеді (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.). Тереңірек қарасаң, бұл әртүрлі ұғым, мінездің *қ о р ы т ы н д ы с ы*. Бір қорытынды әр адамның басында болған тұрмыстың әртүрлі көп шарттарының қорытындысы (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** л о г и к а. *Тұжырым процесінде алғышарт есебінде берілген пікірден логикалық ой тұю арқылы алынатын жаңа пікір. Қ о р ы т ы н д ы н ы ң* ақиқаттығының болуының өзіндік логикалық шарттары бар (Қазақстан энцикл.).

Қорытынды акт. *Халықаралық конференцияның, келіссөздердің немесе халықаралық кеңестердің қорытынды құжаты* (Қаз.-орыс. диплом. сөздік). ≈ *Қ о р ы т ы н д ы* а к т жасады.

Қорытынды ақпарат. и н ф. <ағыл. summary information> *Мәліметтерді өңдеу нәтижесі ретінде қалыптасқан ақпарат.* Ондай а қ п а р а т *қ о р ы т ы н д ы* қосынды, орта мән және басқа мәліметтерден тұрады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қорытынды баланс. қ а р ж ы. *Жылдың аяғында жасалатын активі мен пассивінің мәліметтері мейлінше дәлме-дәл болатын, мүлкті толық түгендеу (инвентаризация) негізінде жасалатын баланс* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қорытынды жасады. *Атқарылған істің нәтижесін түйіндеді.* «Мың жұмақтан бір күнгі өмір артық» деп *қ о р ы т ы н д ы* ж а - с а й д ы (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

Қорытынды сөз. *Ғылыми, публицистикалық көркем сөздің соңында қорытындылай, түйіп айтатын пікір.*

Қорытынды тест. п е д. *Оқушылардың белгілі бір пән бойынша білім, білік, іскерлік дағдыларын анықтауға арналған тест* (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қорытынды шешім. з а ң. *Қылмыстық процесті жүргізуші органның іс бойынша іс жүргізудің басталуын немесе жалғастырылуын болдырмайтын, сондай-ақ, түпкілікті болмаса да, істі мәні бойынша шешетін әртүрлі шешімдері.* ≈ *Қ о р ы т ы н д ы* ш е ш і м шығару.

ҚОРЫТЫНДЫЛА = е т. *Нақтылы бір тоқтамға келу, нәтижесін шығару, жинақтау.* Сөйлегендердің пікірін зер салып тыңдап алды да, кеңестің жұмысын *қ о р ы т ы н д ы л а н* сөз сөйледі (Х.Ермұратов, Октябрь.). Тыңның бір жылдық жұмысын *қ о р ы т ы н д ы л а ғ а н* аудандық партия комитетінің бюросы да қызықты өтті (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қорытындылай келе. *Сөз соңында, сайып келгенде.*

ҚОРЫТЫНДЫЛАН = е т. **1.** *Қорытынды жасалу, қорытынды шығарылу.* Келген комиссияның тексеруі ертең *қ о р ы т ы н д ы л а н а т ы н* көрінеді ғой, ақ-қарасына көз жеткізіп берер (Ф.Қабышев, Мінездеме). **2.** *Белгілі бір іс-әрекеттен, тәжірибеден туындайтын шешімнің, байламның нақтылы бір тоқтамға келуі, нәтижесінің жинақталуы.* Археологтардың қиын да қымбат ізденістерінің алғашқы нәтижесі «Древний Отрар» деген кітапта *қ о р ы т ы н д ы л а н ы п*, Қазақстанның көне мәдениеті жайында бағалы байқаулар, құнды салыстырулар жасады («Қаз. әдеб.»). Биыл Тәуелсіз Қазақстанның даму стратегиясын нақтылы іс-қимылға айналдырудың алғашқы он жылдығы *қ о р ы т ы н д ы л а н ы п* отыр («Жұлдыз»).

ҚОРЫТЫНДЫЛАНУ *Қорытындылан етістігінің қимыл атауы; қорытынды жасалу, нәтижесі шығарылу.*

ҚОРЫТЫНДЫЛАТ = е т. **1.** *Нәтижесін шығарту, қорытынды жасату.* **2.** *Тұжырым жасату, түйіндету.*

ҚОРЫТЫНДЫЛАТУ *Қорытындылат етістігінің қимыл атауы.*

ҚОРЫТЫНДЫЛАУ *Қорытындыла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қорытынды жасау, нәтижесін шығару.* Байғабылдар тамақтанып болған соң, кешегі жұмысты *қ о р ы т ы н д ы л а у* үшін өзара кеңесіп, ақылдасып алуды жөн көрді (С.Хайдаров, Теңіз.). **2.** *Тұжырым жасау, түйіндеу.* – Енді айыптау, талдау, *қ о р ы т ы н д ы л а у* басталады, – деді Меңдіқыз (Х.Есенжанов, Көп жыл.). **3.** *Аяқтау, өндіріске қосу.* Жаңа бесжылдықта Қазақстанда Бұқтырма, Шульба ГЭС-і мен Іле өзенінде Қапшағай су-электр станциясын салуға байланысты біздің ғалымдарымыз Қазақстан жағдайында су-электр станцияларын салу тәжірибесін *қ о р ы т ы н д ы л а у* керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҚОРЫТЫНДЫЛАУШЫ з а т. *Қорытынды жасаушы, нәтижесін шығарушы.* ≈ *Қ о р ы т ы н д ы л а у ш ы* адам.

Қорытындылаушы жыл. *Белгіленген мерзімнің (бесжылдық т.б.) соңғы, ақырғы жылы.* Сөз етіп отырған бесжылдықтың *қ о р ы т ы н д ы л а у ш ы ж ы л ы н д а* картоптың егіс көлемі үш мың гектарға, орташа шығымдылығы 113 центнерге жеткізілді («Жетісу»).

ҚОРЫТЫС = е т. *Ой-пікірді тұжырымдасу, бір тоқтамға келісу.* Шапшаңдатылған проходка жұмысына көрші Батыс руднигінен бес бұрғышыны қатыстыру жөнінде қалалық партия комитеті мен комбинат басшылары ой *қ о р ы т ы с ы п т ы* (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ҚОРЫТЫСУ *Қорытыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Ой қ о р ы т ы с у.*

ҚОС¹ з а т. ж е р г. *Соқа.* *Қ о с қ а* жегілген күш көліктердің жемшөптері де жер басына жеткізілген (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қос айдады. *Жер жыртты, егін екті.* «Найза алып, жауға бармадың. Камшы алып, дауға бармадың. *Қ о с а й д а п*, егін екпедің, Құрық ұстап, малға кетпедің», – деген екен апасы (Б.Момышұлы, Шығ.). Атамен бірге *а й д а д ы қ қ о с т ы*, Жығылып жатқан көрмедік босты. Ауыр істі аналар істеп, Астықпен атып жау жолын тосты (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

ҚОС² з а т. **1.** *Белгілі бір жұмыста істеуге, жолға, жорыққа шыққан адамдардың тобы.* Жөңкерілген қалың *қ о с* Жүйткіген желге ұқсайды; Көрінісі кей кезде Толқыған көлге ұқсайды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Шөп шабу, егін салу, егін жинау, жылқыны қысқы отарда бағу кезінде көшіп-қонуға ыңғайлы, тігуі, жығуы оңай шағын уақытша баспана.* *Қ о с* екі керегенің басын қосу немесе бірнеше сырғауыл, бақан, сырық басын біріктіріп байлау арқылы жасалады (ҚҰЭ). Жолшыбай тау-тасқа нашарлары өліп-қырылып, ылғи ірілері іріктеліп қалған, мал-жандары, қора-қопсысы, барлық мүлкі ақтардың қолында қалып, жазғытұрым желігетін қасқырдай зығырлары қайнап мұжықтар *қ о с т а р ы н ы ң* ішінде жатып даланы ойлайтын, Ертісті сағынатын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қос бала. з т н. *Көмекші, қосшы бала.* Хан: «Күйеуің келген соң айт, маған *қ о с б а л а* болсын, сан дәулет, енші, бөлек үй берем», – дейді (Ертегілер).

Қос басшы. *Бір қос елдің басшысы.* Біздің Ақбота болысынан үш жүздей сиыр, бірнеше жүз жылқы жиналып, соны жеткізіп беруге мені *қос басшысы* етіп жіберді (Ш.Айманов, Қыран.).

Қос жегу. *Ат, өгіз сияқты күш көліктерін арбаға қосу.* Сиыр берсең сүтті бер өңкей мама... *Қос жегуге* жарамды Ылғи бойшаң өгіз бер, Жүп-жұбымен егіз бер (Қаз. салт-дәстүр.).

Қостікті. *Кішігірім үй, күрке орнатты.* Ары үшін жанын садаға ететін қазақта қасиетті халықтың, осы елдегі сан түрлі ұлттың баласының басын қосып, басшылығында жүру тұрмақ, *қосын тігіп*, қосшылығында жүрудің өзі жаныңды тербейтін бақыт емес пе еді?! («Егемен Қазақстан»). Екінші күні мұғалімге бір *қос тігіп* беріп, он шақты шөкірт жиналып оқу басталды (М.Дулатов, Шығ.). Ақ шәуліге *қос тігіп*, ауыр қол жидырып алдырдың, Қалмаққа ойран салдырдың, Қабанбай мен Бөгенбай Арғын менен Найманға Қоныс қылып қалдырдың! (Үмбетей Тілеулы // Алдаспан.).

ҚОС³ а н. *Екі, жұп, пар, егіз.* Екі құшағы. Деді де, тымақ оңдалып, *Қос* құлағын қомданып, Құс боп ұшып жөнелді. Қара құстай қалықтап, Ойдан қырға шарықтап. Екі бауы салақтап Елге жетті далақтап (Ж.Аймауытов, Шығ.). // *Тең, теңдес, сәйкес.* Ескерткіш барша қазақ қолдап салған. Сан ғасыр қиялеткен орнатты арман. *Қос* батыр, қос жолбарыс ұйықтап жатыр Жоңғардан ел намысын қорғап қалған (К.Салықов, Жезкиік.).

Қос ақиқат. *ф и л о с. Философиялық және теологиялық білімдерді ажыратуға қолданылатын термин.* Осы *қос ақиқат* ілімін мұсылман құдайтанушыларымен айтыста Ибн Рушд көбірек қолданған (Орыс.-қаз. түс. Философия).

Қос ат. *Ұзақ жолға шыққанда кезек-кезек міну үшін іріктеп алынған екі ат.* Қам қылып, жатыр барғалы, *Қос ат*, жарақ қамданып. Қылып, мылтық байласып, Қош айтысып, қоштасып, Көрісіп, қолын ұстап, Абылғазы, хан Тұрсын, Сарпай беріп қайтарды (Т. Ізгілеуов, Шығ.).

Қос бармақ. *Бармағы егіз біткен, алты саусақты.* Біздің бухгалтердің оң қолының бармағы *қос бармақ* болатын (Ауызекі.).

Қос белгі кісі. *Аты бар, заты жоқ, құр селтіп жүрген адам туралы айтылады.* Ол сенің не қажетіңе керек, әншейін, бір жүрген *қос белгі кісі* ғой (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қос белдеулі көріз. *с у ш а р. Көлденеңінен орналастырылған су жүргізгіш құбырлар жүйесі.* *Қос белдеулі көріз* көбінесе саз балшықты, саздақ және шымтезекті жердің суын құрғату үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

Қос бұрым. *Екі тарамдалып жұмырлана өрілген ұзын қолаң шаш, екі бұрым қазақ қыздарының әдемілігінің бір сипаты.* Ұзын *қос бұрымы* н беліне қыстырып алған, ат үстінен бір жағына қарай жантая, садағын кезене ыңғайланып келе жатқан ерке сұлу, Жәнібек сұлтанның қасынан өте беріп, садағын тартып жіберді (І.Есенберлин, Көшпенділер). Жазы жібек, ал күзі алтын-дана, Жатыр ма әлі жазира салқын дала? *Қос бұрым* қолаң шашы білектей боп, Айна жеңгей баяғы қалпында ма?.. (М.Мақатаев, Шығ.). *Қос бұрымы* арқасына салбыраған аспан көз жаңа өспірім ақ сары қыз қазықша қаздып, пианиноға күңгірлетіп күй шалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қос дүркін салық салу. *э к о н. Табыстың (капиталдың) бір көзінен салықтардың алуан түрлерін алу немесе бір мезгілде салық салудың екі ұлттық жүйесін қолдану.* Халықаралық *қос дүркін салық салу* салық төлеуші мен салық алу объектісінің белгілі бір мемлекеттердің бағыныштылығында болуының нәтижесінде өртүрлі елдерде дәл осындай салықтарды бір мезгілде ұстауға байланысты (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қос жанар. *Екі көз, екі қарашық.* Ашқандай таң түндікті, Құлпыртты бар тірлікті. *Қос жанар* жарқ еткенде Денемде қан дүрлікті (К.Салықов, Жезкиік). Бала жатыр төсекте албыраған, Әке жатыр еденде қалжыраған. Түн күзетіп ана отыр, *қос жанары* Шарасыздан шаршаған, жаудыраған (М.Мақатаев, Шығ.). Міне, міне, алдымда тұр орамалы желбіреп, Күлімдейді, *қос жанары* қарақаттай мөлдіреп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қос жынысты. *Аталық та, аналық та жынысы бар.* Сүлік – *қос жынысты*. Ол бір рет 10–30-ға дейін ұрық шашады (Ш.Қалықов, Қой мен ешкі.). *Қос жынысты* гүлі бар өсімдіктерде аталығы мен аналық аузы бір мезгілде пісіп жетілмеуіне байланысты өздігінен тозандану болмайды (Жалпы биология).

Қос қабат. *Қосарланған, қос-қос, екі қабат.* Әткеншек тебу үшін аралары 4–5 метр қашықтыққа қағылған екі бағанаға *қос қабат* аркан керіледі (Ө.Жолымбетов, Айгөлек). Бір қап газет-журнал әкеп тастады. Қабы *қос қабат* сары қағаз екен

(К.Тоқаев, Түнде.). «Жиде» деп аталатын өлеңде *қос қабат* мағына жатыр (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

Қос қазы. та ма қ. *Екі қабырғаны ұштастыра жасаған қазы.* Дәметкен орамал жіберген екен, түйенің тоқпақ жілігі, биенің *қос қазысымен* қайқайма табақ оған кетті (І.Жансүгіров, Әңгім.). Ел ана Сұрпақпайдың сұрпақтап алған *қос қазысын* соқтасымен суырып алды (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Қос қанат. поэт. а) *Құстың екі қанаты.* Азырақ қыран толғанып, *Қос қанатын* қомданып, Көтерілді қалықтап. Есетті ұшып айнала Жүріп біраз жай ғана, Аспанға асты шарықтап (М.Дулатов, Шығ.). *Қос қанатпен* қыран ұшар аспандап, Бақытымды жасаймын мен қос қолдап. Екі жауған жаңбырменен гүл өспек, Қайығынды қисайтады бір ескек (Т.Айбергенов, Мен саған.). ө) а у ы с. *Екі бірдей тірегі, таянышы.* Қандай едің, кара кейін қайырылып, Қандай едің, түрсыңодан айырылып. Мүгедек боп *қос қанатың* майырылып, Өксіп жылап өгей ұлша, елім-ай! (М.Дулатов, Шығ.). Ақындық кеншілікпен тел табысқан, Қос өнер – *қос қанатым*, ел қонысқан. Әрі жар, Әрі сепшіл, Сен ортақсың Менде бар қуат, жігер, ар-намысқа (К.Салықов, Жезкиік). Қыранымын сары сайран даланың, *Қос қанатың* – алтын Алтай, Оралым. Еркін дала ардақтысы, еркесі, Бетім қайтпай өскен батыр баламын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қос қолдап. *Екі қолмен.* Бір бағыланды сойғызып, іргеде жастық қойғызып, Үйіне болыс кеп отыр. Құйрыққа бауырды астарлап, Пыс-пыс етіп *қос қолдап*, Сылқылдатып жеп отыр (М.Жұмабаев, Шығ.). Үзеңгісін шірене арт жағына қарай қисая, қолындағы құрығын *қос қолдап* бұрай тартып жанаса жабысып келеді (І.Есенберлин, Көшпенділер). Жұмабек қолындағы алты атарды *қос қолдап* ұстап, көздеп тұрып атып жіберді (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қос қыртыс өркеш. т ү й е ш а р. *Будан түйелер өркешінің үстіне екінші қабат өркеш түскендей болып көрінетін қомақты да ірі өркеш.* *Қос қыртыс өркеш* көбіне қалмақ, моңғол және қазақ айырларының буданында болады (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Қос нүкте. лингв. *Негізінен бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш сөзден кейін қойылатын тыныс белгі.* Бірыңғай мүшелерден бұрын тұрған жалпылауыш сөзден кейін, мысалы,

атап айтқанда, деген сөздер келсе, олардың алдарынан үтір, соңынан *қос нүкте* қойылады (Қаз. тілі. анықтағышы).

Қос орда. *Біріктіріп тіккен, үлкен, еңселі киіз үй.* Қос-қос орда, *қос орда*, Қосылып қонбас бізден соң. Бала сыйлап атасын, Құрметтемес бізден соң (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

Қос өкімет. та р. *Ресейде Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясынан кейін 1917 ж. март-июльде елді қатар басқарған екі өкімет: буржуазия өкіметі – Уақытша өкімет және пролетариат пен шаруалардың революция-демократия диктатурасы – жұмысшы, солдат және шаруа депутаттарының Советтері.* *Қос өкімет* ұзақ уақыт қатар өмір сүре алмады, олардың келіспес қайшылықтары не Советтердің, не Уақытша өкіметтің жеке билеуіне жеткізуге тиіс еді (ҚСЭ).

Қос өркеш. т ү й е ш а р. *Екі өркешінің аралығына екі адам еркін сыйып отыратындай, таза тұқымды қазақы түйелер мен қалмақ және моңғол түйелерінің өркеш атауы.* Шудалары сала құлаш желкілдеген *қос өркешті* буралармен бірге, ор қояндай сидіған жаңа туған құлындай тықыр жүнді, арабы қызғылт нарлармен аралас, үстіне сегіз қанат үй, тиесең де мыңқ етпейтін лөк тұқымды аруаналар (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қос өркешті қызыл нар. ф о л ь к. *Ауыз әдебиетінде кездесетін әсірелеу тәсілімен жасалған нар түйенің тәуірінің бірі.* Сарайда сарай, сарай бар, сарайға қолды жеткізген *Қос өркешті қызыл нар.* Малы кемнің зары бар (Ақсауыт).

Қос өрісті сигнал. т е х. <ағыл. bipolar signal> *Элементтері оң және теріс кернеу болатын сигнал.* *Қос өрісті сигналдар* мәліметтерді жеткізу жүйелерінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қос сөз. лингв. *Екі сөздің қосарланып немесе қайталанып айтылуынан жасалған күрделі сөз.* *Қос сөздердің* тілімізде алатын орны аса үлкен. *Қос сөздер*, негізінен, екі сөзді қосақтау, бір сөзді қайталау арқылы оның бір буынын қабаттастыру арқылы жасалады (Қазіргі қаз. тілі).

Қос суперфосфат. х и м. *Ол табиғи фосфаттарға фосфор қышқылын қосу арқылы алынатын фосфорлы тыңайтқыштардың байытылған түрі; химиялық формауласы $Ca(H_2PO_4)_2$.* Қазақстанда фосфор тыңайтқыштарының, соның ішінде *қос суперфосфаттың* басым бөлігі Тараз,

Қаратау қалаларындағы зауыттарда дайындалады (ҚҰЭ).

Қос тармақты өлең. ә д е б. *Тармақтың ең қарапайым түрі: ырғақтық құрылысы бірдей (арабтың бәйімі сияқты) немесе әркелкі (элегиялық қос жолды өлең сияқты) екі тармақты өлең* (Ор.-қаз. түс. Әдебиет).

Қос тепең. *Қосарлап жеккен атты тепектете айдау. Қ о с т е п е ң г е* салып, көшпің кекшіне тартса да, тоқтата алмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қос тынысты балықтар. з о о л. <лат. dipneustomorpha> *Торсылдағы орнына өңешпен жалғасқан өкпесі болатын, өкпесімен де, желбезегімен де тыныс ала алатын балықтар. Қ о с т ы н ы с т ы б а л ы қ т а р* ағыны баяу, суы тұщы, тіпті суы тартылып қалатын суларда кездеседі (К.Күленов, Балық.). *Қ о с т ы н ы с т ы б а л ы қ т а р* омыртқасыздармен, балықтармен, қосмекенділермен қоректенеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Қос уыс. *Екі қолдың аясы толған деген мағынадағы өлшем. Қ о с у ы с* ділда берді Әзімге шал, Сенің ортақ малың деп, мендегі мал. Шешілісіп, сырласып отыралық. Әртүрлі қымбат баға ішкілік ал (Абай, Тол. жин.). *Қ о с у ы с* бидай – нәр осы, Түсірмей жейміз ақырын (М.Мұқанов, Жан дүние.).

Қос электрлік қабат. ф и з. *Кеңістікте қарама-қарсы таңбалы электр зарядтарымен бөлініп тұрған екі фазааралық бөлу шекарасында түзілетін өте жұқа беттік қабат. Жылулық қозғалыстың әсерінен қ о с э л е к т р л і к қ а б а т т а* иондар электродтың бетінде тек қана кулондық күштің әсерінен адсорбцияланады да, атмосферадағы молекулалар сияқты таралып, оның диффуздық қабатын түзеді (ҚҰЭ). *Қос электрлік қабат* сыйымдылығымен және минералдың бет зарядын өзгертуімен сипатталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚОС⁴ с ы н. с ө й л. Қош. Не істеу керек? Елге қайтып кету де оң көрінеді, бірақ оған дос көңілі *қ о с* емес екенін сезіп, тына қояды (А.Байтанаев, Қыран.).

Қос көрді. *Дұрыс деп тапты, ұнатты.* Кедейдің табан ақысы мен маңдай тері ол мес қарынды алысқа ұзата бермейтінін көзіне шұқып көрсетіп қоюды *қ о с к ө р е д і* (А.Байтанаев, Қайнар.). – Шал *қ о с к ө р с е*, мен де қос көрер ем. Бас билік сонда ғой, – деді Әміржан (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚОС= е т. 1. Бір нәрсені екінші бір нәрсемен біріктіру. 2. м а т. Бір санға бір санды үстеу, қосындысын шығару. Бүгін үлкен қуаныш, Беске бесті *қ о с а* алдым. Былай қалып жаман «үш», Бірінші рет «бес» алдым (Қ.Мырзалиев, Күміс.). Құбылмалы көктем оған тағы да бір он күн *қ о с* деп тұрғандай (Ж.Молдағалиев, Жүрек.). Қасына екі мыңды *қ о с т ы* санап, Шарбақты түнде келіп алды қамап. Өмірін патшаның келтірмекші, Бұларды өлтірмек боп жүндей сабап (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. с ө й л. Электрқұралдарын энергия тарататын көзге жалғау. ≈ Телевизорды қ о с у.** **4. Үстемелеу, заттың үстіне зат қосып толықтыру, молықтыру.** Үстем *қ о с с ы н* пенсияға, айлыққа, Беу, кәсіпкер! Сен де өрле, қаймықпа! Немерелер алаңдамай, ер жетсін, Балаларды бөлеп тағдыр байлыққа (К.Салықов, Жезкиік). Жан жолдас жас күнімнен қайда барсам, Жаныма жүре алмаймын байламасам. Даусыма дауыс *қ о с ы н* әсер беред, Жаңғыртып тау мен тасты айқайласам (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қарқынға қарқын *қ о с у д ы ң* басты жолы жанды басшылық ету («Лен. жас»). **5. Бір нәрсеге екінші нәрсені араластыру, үстеу.** Серік біраз кідіріп, Суығанын тосты да. Ішіп алды сіміріп, Суық суды *қ о с т ы* да (Е.Елубаев, Көкпар). Сабынды суға май *қ о с ы н* былғайды. Былғаған сабын тез байлану үшін ішіне жүн-жұрқа тастайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Онысы түн ортасы болған заман, Сүм екен талай жанды әуре қылған. Дәрі *қ о с қ а н* аяқты ішкеннен соң, Әзім барып жығылды шалқасынан (Абай, Тол. жин.). **6. Бірге жіберу, ілестіріп жіберу.** Майор қарсылық білдірген жоқ. Тек оның қасына бір сержант *қ о с т ы* (Р.Хайруллин, Офицер.). – Маған сол Галя мен Аңғалбайды білетін бір адам *қ о с ы н* беріңіз, менің олармен бүгін сөйлесуім керек (Т.Қойшыманов, Тынымсыз жан.). – Жаныма бір күші бар адам *қ о с*, – деп, бір ғана тілек айтты (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **7. Ақшалай не малдай, мүліктей жәрдем беру.** Жігіттердің үйі бір-бір қойдан *қ о с қ а н д а*, осы ауылдың тойға соятыны отыз шамалы қой болатын болды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Мынау біздің үйдегінің ағасының тойына *қ о с қ а н ы*. Аз болса да, көптей көрерсіз (Д.Досжанов, Зауал.). **8. э т н. Мал басы азайғанда не мал ұстауға мүмкіндігі болмай қалған жағдайда малын жақынының не туысының қарамағына уақытша беру.** Осы күнгі қазақтың іске

жараймын дегені өзінің азды-көптісін біреуге *қоса* салып, сөз аңдып, тамақ аңдып, ел кезуге салынады (Абай, Тол. жин.). – Бұл екеуіне тимейік! Малдың құты болар, ауылға апарып қой мен ешкіге *қосайық*, – деді бір шал тұрып (Қаз. ертег.). Қойымды Аянбайға кеттім *қосын*, Жеткендей төбем көкке көңлім өсіп. Құрдасым тілімді алып қала берді, Жалғызаяқ бір жолға кеттім түсіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сендерге *қосқаным* болсын. Семірттіп сояйын десем, пышаққа қимаймын (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). **9. Үйлендіру не күйеуге беру.** Мұны [Ақжүністі] өзінің сүйгеніне *қосайын* деді де, Тарғын батырға *қосты* (Ер Тарғын). Келсе, хан қызын нөкердің ең үлкеніне *қосалы* жатыр екен (Қаз. ертег.). Сенің қызың бой жетті, Менің балам ер жетті, Екі жасты *қосалық*, ұнасқан жасқа біз де бір Рақымшылық жасалық Кешегі күнде жарлы едің, Төгілме тасып соншалық! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **10. Дұрыс деп табу, қостау, ұнату, жарату.** – Зарлап кіруге ұялмас бұлар. Мұқарама шерлі ешкімді үйге кіргізуге *қоспайды* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). – Бата істеуді *қоспайды*. Өйткені олар мұсылмандар емес (А.Машанов, Жер асты.). – Дінді мазақтаушы, хазіретті жәбірлеуші Құдайдан безгендер ат құйрығына байлап, сүйретіп өлтіруге *қосады* (Д.Әбілев, Ақын.). **11. ж е р г. Атты арбаға жегу.** **12. ауыс. Жақындастыру, көңіл жақын ету.** Екі көңіл арасы – жылышылық жер, оны қайтп *қосады* ол ант атқан (Абай, Тол. жин.). **13. ауыс. Дем беру, демалу, құш-қуат беру.** Бұл күнде бүкіл әлем таныс маған, Көшіме көлік *қосты* ғарыш-ғалам. Қалықтап қанат жайды ақ арманым, Азаттық ақжолында қарыштаған (Қ.Салықов, Жезкиік).

Ақыл қосты. *Дұрыс кеңес берді, ой салды.* – Бұлардың әдісі белгілі. Манағы мен айтқан ауылшаруашылық бөлімінің бастығына бар, – деді *ақыл қосын* (З.Шашкин, Сенім). – Сөзіп отырмын. Айтсаң, білгенімше *ақыл қосар* едім, – деп, Данияр да сасқалақтап қалды (А.Байтанаев, Қансонар). *Ақыл қосын* осылай, Жөніне бәрі тарады, Амангелді қосына Бір түйіліп қарады (О.Шипин, Дастан.).

Ат қосты. *Жүйрік атты бәйгеге, жарысқа жіберді.* Бәйгеге *ат қоссаң* атыңды тартыспайтұғын ағайын, атың келсе, бәйгесіне

өкпелейтұғыны қалай? (Абай, Тол. жин.). Баяғыда тойда не аста ел-елден адамдар келіп, бәйгеге *ат қосын*, бағын сынаиды екен (М.Дүйсенов, Мейман.). Бәйгеге *атын қоспаса*, Тұра алмайды балақай. Ойнайықшы басқаша, Керегі не, – деді Ақай (Қ.Баянбаев, Қол шатыр.).

Әнге қосты. *Әнімен айтты, әуенге салды.* Шәйлән деген молда болды елімде, Бекзат еді бастар діншіл сенімге. *Әнге қосын* оқушы еді аятты, Нұр жауғандай дән байланған егінге (Қ.Салықов, Жезкиік).

Бас қосты. а) *Бір жерге жиналды, кеңес құрды.* Отыз құл ақылдасты *басты қосын*, Өлеміз деп ойлады жаннан шошып, Бір шеттен бір жағаға келе жатқан Кәрі иттің ұстай алды алдын тосып (Абай, Тол. жин.). Он болыс ел *бас қосын* төтенше съезд құратын, ат шабыс қылатын начальнигі, судьясы, дәрігері тұратын кара шаңырағы – Баян (Ж.Аймауытов, Шығ.). Торқалы топыр тойында, Топ *бас қосар* ойында, Қасқа, жайсаң алдында Топ жиынды дулаттым (Дулат Бабатайұлы, Замана.). ә) *Кездесті, бірге болды.* Енді өзінің астанасын Батуханның әскері екі жүз жиырма жыл бұрын *бас қосқан* Кеңгір бойындағы Орда-Базар деп аталатын қалаға көшірді (І.Есенберлин, Көшпенділер). Сонда насыбайын атып болып, Бекет айтқан екен: батыр мен батыр мандайласқан жауда *бас қосады*; шешен мен шешен таңдайласқан дауда бас қосады; молда мен молда жайнамазда бас қосады; ит пен ит жерошақта бас қосады (Ж.Аймауытов, Шығ.). б) *Ұйымдасты, топтасты, бірікті.* Бізде жалшылар, кедейлер *бас қосарлық*, ұйымдасарлық, мұң-мұқтажын сөйлесерлік фабрик-заводтар сияқты ордалы дүкендер болмады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аман бол, көріскенше ел-ағайын, Басыңа түсті қазір сары уайым. Ел-жұртым еркіндік ап, *басын қосса*, Серпілер онда менің арман-ойым (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қуанды *бас қосқан* соң кедей біткен, Жеріне ие болып байға кеткен. Басымай мая-мая тұрып қалды Егіні бітік болып жерге сепкен (О.Шипин, Дастан.).

Бәйгеге қосты [түсті]. а) *Атты жарысқа жіберді.* Бір *бәйгеге қосатын* аттай тынып, Өмір бойы жігіттік баптайтыным. Жеңілуге бәрібір көнбейді ешкім, Ең соңғы оқты асығыс атпай тұрып (Т.Молдағалиев,

Шақырады.). Балжекең қарсы алды көптен күткен, Қартайып сол уақытта халі біткен. «Тайында ат *бәйгеге қосармын*» деп, Осы еді немересі үміт еткен (О.Шипин, Дастан.). Ә) *Топ жарысқа түсті, бағын сынады*. Жақсылықты тос, ақын, Той бар ғой деп ел жидық. *Бәйгелерге қосатын* Болармын ба мен жүйрік (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Дауыс [үн] қосты. Қолдады, қостады, құптады. Ұранға *дауыс қосып* осы кезде, Ең алдыңғы қатарда түсіп көзге. Майданға аттанбақшы ақындардың Жүрегін жарып шыққан жалын сөз де (С.Мұқанов, Шығ.). Ерді сенің артыңа, *дауыс қосты* Қарсы соғыс өртіне бүкіл әлем (Ж.Саин, Таңд. шығ.). Басында ақылы бар кісі үкімет ұранына *үн қосатын* уақыт болды (С.Мұқанов, Шығ.). Ұшы-қиырсыз шөл дала құдды нұрлы пенденің тілегеніне *үн қосқандай*, тымтырыс, мұңды кейіпте («Жалын»).

Ел [жұрт] қатарына қосты. Басқалармен бірдей дәрежеге жеткізді, жұртпен теңестірді. Дәшті Қыпшақты дүрілдетіп қайтадан *ел қатарына қосқанда* мен тек өз күшіме, өз ақылыма ғана сүйенгем (І.Есенберлин, Көшпенділер). Ол да біз сияқты екі баласын *ел қатарына қосты*. Еңбегі жанып, малшаруашылығының озаты атанды (Ә.Жәмішев, Армысың.). Арғы жағын Шоқбикемен сөйлес. Намысым келді ғой, баланды *ел қатарына қосайын* (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қажы болмаса, бұ да осы қалың кедейдің бірі болып жүдеу тірлікпен жүретін еді. Жетектеп жүріп саудаға үйретті. «Сауда жасай білмесең, саудаң бігеді», – деп, *жұрт қатарына қосты* («Жұлдыз»).

Жасына жас қосты. Жасы ұлғайды, есейді. Мен шалқайсам, сен-дағы шалқаясың, Азаматын аяса, халқы аясын Мен *жасым* а жыл сайын *жас қосқанда*, Ана сен де бір жасқа қартаясың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жұмысқа [іске] қосты. Бір нәрсені жұмыс істетті, пайдалануға берді. Бозан лебедканы *жұмысқа қосты*, лебедка ауды ақырын тартып барады (С.Хайдаров, Теңіз.). Дүйсен Жауынбайдың қолынан мылтықты алып, оны *жұмысқа қосты* (Б.Майлин, Шығ.). Түн ортасында біз ашық алаңға тоқтап, палатка тіктік, шағын электростанциямызды *іске қостық* (Н.Әбуталиев, Сахара.).

Жырға қосты. Жыр етті, жырлады. Даланың төсіндегі тұнған аспан, Көл болып келе жатыр құрғамастан. Көкшетау – шежіресі халқымыздың, Көп ақын күңіреніп *жырға қосқан* (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ерлікпен өмір көшіп өріңе айдап, Алатау сені-дағы *жырға қостық* (Ж.Байтанаева, Алыстан хат).

Ит қосты. Біреуді ит айтақтап құды, аластады. Безіп барад балалар, *Ит қосқан* соң айқайлап. Құстай ұшып барады, Маған бір жалт қарады (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын). Ақырып ақырында жіберді ұрып, *Ит қосып* орманынан шықты қуып, Әлсіреп, әлі кетіп титықтады, Көк шөпті көшедегі жеді жұлып (О.Шипин, Дастан.). Қыз бергені былай тұрсын, кейбіреулер жүре қалса, соңынан *ит қосатын* болды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Көңіл қосты. Бірін-бірі ұнатты, сүйді, жарасты. Өздеріне іргелес отыратын Зікірия деген байдың қызы Жамашқа *көңіл қосып*, сөз байласқан екен (Д.Әбілев, Арман.). Шешем мені тастап, бір жалшымен *көңіл қосып* тұрмысқа шықты (Ә.Әлішев, Батыр.).

Тізе қосты. Ұйымдасып бірікті, топтасты. Осы гүлдене түскен дәулетті кентке қолы жетісімен Бегдербек Ақмешіттің хакімі Жақыпбекпен *тізе қосып*, ең алдымен Сыр, Созақ, Шу бойындағы қазақ ауылдарын бұрынғыдан да бетер қысымның астына алды (І.Есенберлин, Көшпенділер). Қазықтай жерге қадады Дұшпанын деген «сені ме!» *Тізе қосып* теңесті Тепкісі тең теңіне (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Олардың көп қой тіпті көргендері, Осы ғой бізге қолын берген жері, Солардың ақылымен бақыт таппақ, Ұйысса *тізе қосып* елерлері (О.Шипин, Дастан.).

Тілек қосты. Тілектестік білдірді. Ортақтық, тыныштық – достық қой, Оның қадірін кім білер. Әркімге-ақ *тілек қостық* қой, Бәрі алдамшы саудагер (Абай, Тол. жин.). Құттықтап жатыр достарым, Жатырмын сүйіп мен де оны. Тілекке *тілек қосқан* үн Барады кернеп кеудені (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Үлес қосты. Пайдасын тигізді, көмегі болды, қол ұшын берді. Қарқындап қызу еңбек қайнады шын, Барлығы Отан үшін, майдан үшін! Әр адам өз әлінше *үлес қосты*, Өзінше өзі біліп ойдағысын (М.Мақатаев,

Шығ.). Ол фашистердің берік қамалдарын талқандауда өз *у л е с і н қ о с т ы* (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Іске қосты. *Жұмыс істетті, қызметке, айналысқа кіргізді.* Қамбар сыртқа шығып, дербес электр қондырғысын *іске қосты*. Шам жағылды («Жұлдыз»). Әбден тозған, уланған, тез арада пайдалануға келтірмейтін жерлерді тегін, бірақ міндетті түрде өңдейтін, құнарландырып, *іске қосатын* шаруалар бар болса, соларға мәңгілікке беру керек («Ақиқат»).

ҚОСА ү с т. *Қатар, бірлесе, қабаттаса, қабат, үстіне.* – Жеріміздің түгі етіміздің түгіндей, бұны орасаң өзімді қоса орасың, *қоса* жайрат мінекей! – деп Әбді шапанын жұлып тастап, балғын денесі мығымдай, ең шеткі озғын орақшының алдына нық басып тұрып алды (М.Әуезов, Абай жолы). Сондықтан бір мақсатым өлең жазу, Оқуменен бірге іздеп, *қоса* қазу. Осы ойыма өткен түн серт берілді, Менде болмас бұл ойдан өмірде азу (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Үнемі естіп жүрер ме екем үніңді! Жанар жұмып жұтынғанда, жұтқанда, *Қоса* жұтып қояр ма екем тілімді?! Бақ жанданар сен күлімдеп шыққанда, Сенің сөзің даналық қой ұққанға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қоса берілген артиллерия. ө с к. *Жауынгерлік міндетті орындау кезінде оларды күшейту үшін жалпы әскери құрамалар мен бөлімдер командирлерінің қол астына уақытша келген артиллериялық бөлімшелер, бөлімдер, құрамалар.* *Қоса берілген артиллерияны*ң бағыныштылықтан шығуы жоғары бастықтың өкімімен жүзеге асырылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қоса қабат. *Қабаттасып, бірге.* Жәмила сонда жығылып, танды есінен, Әжібай тағы мыжыды тізесімен. Арашалаған шешесін *қоса қабат*, Жықты итеріп ашумен, кеу десімен (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

Қоса шөктіру. х и м. *Негізгі құрамбөлікті тұнбаға түсіргенде қоспалардың ілесе түсуі.* *Қоса шөктіру* заттарды бір-бірінен бөліп алу және оларды тазалау үшін пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия). Аналитикалық химияда *қоса шөктіру* арқылы заттарды топтап және іріктеп шоғырландыру үшін химиялық талдауға кедергі жасайтын қосымшаларды шығарып тастау және талданатын заттарға келесі талдау жасау үшін

оларды ұяқалыпқа ауыстыруға болады (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСАҒА з а т. ж е р г. *Шымылдықтың жоғары әшекейі, сәнді бөлегі.* Мына шымылдықтың *қосағасы* жақсы екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСАҒАСЫ з а т. *Қосқа басшылық етуші адам.* Құмалақ қырық бір болса сөйлейді деп, Ержанды қосты Манас *қосағасы*. Аттанды қырық бір шора сонан кейін Сауыт, қалқан, басында дулығасы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Сүтіне боз биенің шомылдырып, Алдымен ақ киізге ханды орады. Ақ киіз, аю тері, кілемге сап Ер Қосай *қосағасы* қол жаяды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). – Балаларға қауын-қарбыз жеткіздіріңіз, *қосағасы*, – деп басқарма жүріп кетті (М.Сүндетов, Балық.). – Ал *қосағасы* Тайлан болса, жаңа келді. Жол соғып шаршаған болар, дем алсын (С.Шаймерденов, Өмір.).

ҚОСАЗАМАТТЫҚ з а т. з а н. *Бір адамның екі немесе одан да көп мемлекеттің азаматтығында болуы.* Естеріңізге сала кетейік, оның негізгі себебі – бұл елдегі *қосазаматтық* институтының жойылуына байланысты, оның мыңдаған орыстіді тұрғындарына Түркіменстан, я болмаса Ресей азаматтығының біреуін ғана тандап алу етілген («Жас Алаш»). Бірінші кезең – саяси ассимиляция. Мәселен, 90-жылдардың басында қоғамның бір бөлігінде Қазақстанның азаматтығын мойындамаушылық анық байқалды. Сол кездері кейбіреулер: «Біз КСРО азаматы, Ресей азаматы немесе *қосазаматтық* жүйеде болуымыз керек» дегенді айтып қалған («Жас Алаш»).

ҚОСАЙКЕБІС з а т. э т н. *Өкшелі мәсі, өкшесі шұқыр келген кебіс.* Өкшелі мәсі мен өкшесі шұқыр кебісті *қосайкебіс* немесе шоңқайма деп те атайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚОСАҚ з а т. 1. *Ұзын арқанмен мойындарынан тіркеп байлаған қой-ешкілер тобы.* Өнеге қандай жүйрік жон-жосыққа, Бұларға бірлік қылса шен босап па? Бурадай анадайдан шегінісіп, Сыймай жүр екі қошқар бір *қосаққа* (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қой саны молырақ орта шендегі екі-үш ауылдың *қосақтары* ғана ағытыла қоймаған (Ө.Көшімов, Қысталаң.). Қойы маңырап *қосақта*, Қоздап жатыр кеңөлке. От шапшыса ошақта, Жығылады көлеңке (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). 2. *Бірге қатар жүрген екі нәрсе;*

жүп, пар. Жыр – ақынның ғашығы, Жыр – ақынның *қосағы*, Соған ғана шашылып, Соны ғана ол тосады (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Әнші әйелдер *қосағы* М.Михайловна мен А.Оспановна сіздерге сықақ әндерді орындап береді (А.Сатаев, Дала.). **3. ауыс.** *Ерлі-зайытты* кісілердің бірі, *жары; жұбайы, өмірлік жолдас.* Сол тілектің артынан жалғыз ұлы Қорамсаның *қосағы* Жаңыл жүкті болып, одан ұл туады. Ұлдың атын Ақжігіт қояды (М.Жұмабаев, Шығ.). Біреуі өкпеледі разы болмай Өзіне, *қосағына* көңілі толмай Алмастан қалыңдығын кетті тастап Сөзіне атасының мойын бұрмай (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мұңлы басты енді кімге қосамын, Тәу еткізген теңдесі жоқ бақ, қайғым? Қара шашты қол жетпеген *қосағым*, Мен өзіңсіз табытқа да жатпаймын! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қосағынан айырды. *Серігінен ажыратты, жұбайынан айырды.* Алланың хикіметіне жүрмін көніп, Зар болдым жанған шырақ отым сөніп, Құдайым *айырған* соң *қосағымнан*, Отырмын жау қармаққа пенде болып (Қ.Жармағамбетов, Шығ.).

Қосағынан айырылды [жырылды]. *Серігінен ажырады, зайыбын жоғалтты, жұбайы қайтыс болды.* – Осындай күйге кездестім, *қосағымнан айырдым*, көрген де күнім не болар? (С.Омаров, Дала.). *Қосағынан айырылып*, келіннің қолына қараған өзі сияқты шалдарды да көріп жүр (М.Дүйсенов, Мейман.). Құдай қосқан *қосақтан* Жалғанда қалдым *жырылып*. Қайғында қалдым қамалып, Қызығым кетті сырылып (Абай, Тол. жин.).

Қосағын жазбады. *Үнемі бірге болды, бірге жүрді.* Стадионға 68 жастағы пенсионер екі дос *қосағын жазбай* күнде келіп жаттығатын («Спорт»).

Қосағың жазылмасын. *тілек. Қартайғанша жұбайыңмен тату-тәтті өмір сүр (жаңа үйленген жастарға айтылады).* *Қосағың жазылмасын*, шырақтарың (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қосағыңмен қоса ағар. *тілек. Жұбайыңмен тату-тәтті өмір сүріп, бірге қартай.* Жалғыз кіндіктен аспай жүрген шаңырақ едің, қарағым, *қосағыңмен қоса ағарып*, бақытың тасысын! (Ж.Мусин, Үміт). Зибаш екеуің *қосағыңмен қоса ағарыңдар!* – десті әйелдер, шын көңілден риза болып (С.Мұратбеков, Жабайы.). – Жо-

ламан аға, бақытты болсын, *қосағыңмен қоса ағарсын* деп тілеңіз, бітер іске дәнекер болыңыз! (С.Омаров, Өмір.).

Қосақ арасында [бос, босқа] кетті. *Бекерден-бекер күйді; күнсіз жазықты болды.* – Өзіңе айтарым бұл мәселе жайлы ешкімге де аузыңды аша көрме, ашам деп, *қосақ арасында босқа кетпе* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Қазақ не онда, не мұнда жоқ, *қосақ арасында бос кетіп* отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Менің бұл мәселеде кінәм жоқ қой, *қосақ арасында босқа кетіп* жүрмейін. Манағы сөзіңнен танбассың (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қосақ арқан. *Қойды қосақтан сауғанда мойындарынан тіркеп байланатын жіп-шулардың ішіндегі ең берігі, ең ұзыны, ең жуаны.*

Қосаққа қосылмайтын. *Ырыққа көнбейтін, өзімшіл.* Бұрынғының үстіне бұзақы деген жаман ат жамалады. Тіпті түзелмейтін, *қосаққа қосылмайтын* қыңыр және бұзақылар қатарына қосылады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Қосақ түртінген. *Тіміскіленген, ашкөзденген.* Кедей, сорлы, қаңғырған, жетім-жесір мұжықтан басқа *қосақ түртінген*, қазақ жеріне телмірген, жерге еңбек сіңірмей... құр жер менікі қылып от қойып, жерді еміп отырмақ болған жетім ұлықтар бар (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

Ілме қосақ. *Екі малды қосақтап байлаған не жіптің ұшын шешілуге оңай болсын деп ілмектей байланған арқан.*

ҚОСАҚБАСЫ *з. а. т. Мал ұрлап қолға түскен ұрыға жаза ретінде қолданылатын айып.* Дәстүрлі қазақ қоғамында ұрыға тоғыз айып салынса, оның біріншісін *қосақбасы* деп атайды (ҚҰЭ). *Қосақбасы* ірі қарамен не бағалы затпен өтеледі (ҚҰЭ).

ҚОСАҚИҚАТТЫЛЫҚ *з. а. т. Филос. Теориялық дәлелге негізделген философиялық ақиқат пен діни сенімге байланысты ақиқаттың қатынасын білдіретін ұғым.* *Қосақиқаттылық* орта ғасырларда философтар мен теологтар арасында өткір айтыс-тартыс туғызады (ҚҰЭ). Әйгілі араб философы ибн Рушд *қосақиқаттылық* ілімін ұсынып, дүниені, табиғатты ұтымды танудың ислам дініне қарсы келмейтінін, діни ақиқат пен «дәлелдеуге негізделген зерттеу жүргізуге мүмкіндік беретін» ақиқат бір-

бірімен үйлесімді болатынын тұжырымдаған (ҚҰЭ).

ҚОСАҚСЫЗ с ы н. *Жұбайсыз, жесір; бойдақ.* Елуге жаңа шыққан шағында *қ о с а қ с ы з* қала берді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Қандай ауыр тұрмыспен тұрсадағы, Өмір жоғы – *қ о с а қ с ы з* тұрмыс заңы (С.Мұқанов, Сұлушаш).

ҚОСАҚТА= е т. **1.** *Қойды қосаққа байлау.* Еспембеттен Бөртенің Бұрын шықты атағы. Ақбөртеге қызығып, Біреу қойын *қ о с а қ т а н*, Біреу қысырақ матады (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қой *қ о с а қ т а н* жүрген сауыншы әйел көйлегінің етегін ышқырына қыстырып, балағын түріп алыпты (З.Ақышев, Ақбел.). Көріп тұрмын, кемпір қойларын *қ о с а қ т а н* жатыр (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Мұндайда бала-шаға, кемпір-шал мал қызығына араласып кетеді. Бірі қой *қ о с а қ т а с а*, бірі құрығын сүйреп жылқыға кетеді (Т.Оразов, Қаныш.). **2.** *Бір-біріне қосып байлау, матау.* Мәулен мен Қасымбекті *қ о с а қ т а н*, үш қанат қара лашыққа қаматты да, дүре салдырды (З.Ақышев, Ақбел.). Жылқыларды екеу-екеу, үшеу-үшеу *қ о с а қ т а н* алға қарай шұбырған топ ұзап барады (З.Иманбаев, Солма. гүл.). Алдында жүрген батырлар: Ақылбеков Ахметбек, Бақшақ ұлы Нұрғазы Бүйірде жатқан алашты *Қ о с а қ т а н* қойдай айдады (О.Шипин, Дастан.). Бестен *қ о с а қ т а н* байлаған аттар тұр. Лагерь бейне бір ауыл секілді (М.Жұмағұлов, Қыран.). **3.** *Жұптау, парлау, екі нәрсені бірге қатар жүргізу.* Соның бірі – ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшелігін ескермей, оны жазба әдебиеттің қатарына *қ о с а қ т а н* тексерудің орын алып келгендігінде («Қаз. әдеб.»). Ақиығындай арқаның, Нағашым болсаң басы аппақ, Сый қылып саған тартамын, Мөрттік пен жырды *қ о с а қ т а н* (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қазақ, қырғыз арасында Тәуке хан мен Тиес манапты бөлмей, екі халықтың достығының бейнесі етіп, Тәуке – Тиес деп, *қ о с а қ т а й* атады (І.Есенберлин, Көшпенділер). **4.** а у ы с. *Біреуге жұбай етіп қосу.* Ел жиылып бас қосып, жесірді елден жібермеу үшін он жасар қайына *қ о с а қ т а д ы* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Мүмкін, сүймеген жүрегімді қатал әке жат біреуге күштеп *қ о с а қ т а д ы* деп, ақталғың келер (З.Шүкіров, Ізгілік). – Мырзаны кедей Жәукенің қызына *қ о с а қ т а н*

қайтесің? Оған өзіне тең байдың сұлу қызын алып бер (С.Омаров, Қызыл арай).

ҚОСАҚТАЛ= е т. **1.** *Бір-біріне қосылып байлану, маталу.* Бұлар қай ортаға кез келсе, сол ортаның жағдайына ыңғайланып жүре береді, өз ойынан шығаратын үздік өнері болмайды, олар есекке *қ о с а қ т а л с а* да, атқа *қ о с а қ т а л с а* да үйір болып кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қатар жүру, болу.* Ымырт үйіріле бастаған шақта олар иық түйіскен күйінде *қ о с а қ т а л ы н* кері қайтты (З.Қыстаубаев, Ақ түн). Қалиманың өзі әр есікке бір барды. Еленді ертіп, онан қалса, бригадир әйел үшеуі *қ о с а қ т а л ы н*, үй-үйді аралап кететін (Ә.Бөриев, Ақ бидай). **3.** *Жұпталу, бірге аталу, бір айтылу.* Спорттың құшағынан босап мәңгі Көргенде, бар қызығым осы-ақ, мәнді: Аңдамай ғашық болып, сол атыма Бір сұлу қыздың да аты *қ о с а қ т а л д ы* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сүрме болды көздерге жазған хаты, Хақ қасында қабыл боп шапағаты. Өз атымен Алланың *қ о с а қ т а л ы н*, Көк пен Жердің арасын алған аты (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **4.** а у ы с. *Біреуге жұбай болу, қосылу.* Мағұлым бір өзіңе менің халім, неш рақат көрмегендей сенсіз жаным, Еріксіз бір есекке *қ о с а қ т а л с а м*, Жаһанда екі бірдей келмес мәнім! (М.Дулатов, Шығ.). Тыңдаңыз: қасіретім мынау менің – Өзіне көз болмаса сүйер теңің. Лажсыз сүймес жарға *қ о с а қ т а л с а ң*, Ойлашы, керегі не дүниенің? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қосақталған мәшине. и н ф. <ағыл. coupled computer> *Қос мәшинелі есептеу кешенінің бір компьютері* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚОСАҚТАЛУ *Қосақтал етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бірге аталу, бір айтылу.* Осы тарихи сөзді қаз-қалпында бере отырып, фильм авторлары «ислам терроризмі» деген тіркестің негізсіз, бұл екі сөздің *қ о с а қ т а л у ғ а* тиіс емес екенін нақты және бейнелі детальдар арқылы жеріне жеткізе дәлелдейді («Жас Алаш»). **2.** а у ы с. *Жұбай болу, қосылу.* Өмірді біраз танып қалған. Енді тұрақтап, біреумен мәңгі *қ о с а қ т а л у* жағын да ойланатын кез жеткенін аңғарған еді (М.Мағауин, Бір ата.).

Қосақталу заңы. г е о л. *Қосақталған бітістегі индивидтердің қатынасын анықтаушы кристаллографиялық заңдылық.* *Қ о с а қ т а л у з а ң ы н ы ң* жақтық,

қабырғалық және күрделі түрлері бар. Жақтық қосақталу заңында қосақталу осі бітісу жазықтығына перпендикуляр, ал қабырғалықта параллель болады (Қаз. тілі термин. Геология). Күрделі *қосақталу заңында* жақтық пен қабырғалық қосақталу бірге жүреді (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОСАҚТАН= е т. *Жиылу, бірігу, жұптану.* *Қосақтан*ып шыққан қосынға Қараман батыр толғапты; Қараспан тауын жайлаған Қалың қышпақ елі бар, Қобыланды деген ері бар (Қобыланды батыр).

ҚОСАҚТАНУ *Қосақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСАҚТАС= е т. **1.** *Қойды қосаққа байласу.* Түсте қозы көгендеп, саулықтарды *қосақтасқаннан* басқа Қали желінің басына бие қайырып береді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Баласы кішкентайында әуейілеу еді. Мал сауып жатқанда қой *қосақтас* деп жіберсең, ауылдың шетінде батып бара жатқан күннің шапағына қарап аузы аңқайып тұрар еді (Ә.Кекілбаев, Таңд.). **2.** *Жұптасу, бірлесу.* Жастар екі-екіден *қосақтасып* бидің жаңа түрлерін көрсетіп тұр (М.Дүзенов, Әке.).

ҚОСАҚТАСУ *Қосақтас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қойды *қосақтасу*.

ҚОСАҚТАУ *Қосақта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қойды қосаққа байлау.* Шынын айту керек, қой *қосақтау* да өнер еді. Үш жүз, төрт жүз қойды буынып қалмайтындай, босанып кетпейтіндей етіп, бір арқанның бойына тізіп шығу – осы күні екінің бірінің қолынан келмейтін шығар (С.Балғабаев, Құм.). **2.** *Жұптау, екі нәрсені қатар қолдану.* Домбыра мен сыбызғыны біршама тез үндестіріп жолға салғанмен, сыбызғы мен қылқобызды дуэт етіп *қосақтау* бізді көп қинады («Білім және еңбек»).

ҚОСАҚТЫ с ы н. *Қосағы бар, қосақтаулы, қосақталған.* *Қосақты* қойдың арасында сауын сауып бүрсеңдеп жүрген шешесінің бойын Байсүгір анда-санда бір көреді (М.Әуезов, Шығ.). Бірі өз сыбағаң деп, бірі аруақтың сыбағасы деп, көгенді қой, *қосақты* жылқыларды, тіркеулі түйелерді өкеліп жататын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әр жылдың көктемі хазіретке *қосақты* қой боп маңырап, жылқы боп кісінеп келеді. Оның аты – зекет (Д.Әбілев, Ақын.).

ҚОСАҚТЫҚ з а т. *Бірге, қатар жүрушілік.* *Қосақтық*, масылдық, еңбекке ортақтық тұрмыс түрлеріне көп мысалды құрттардан, шаяндардан, өрмекші сияқты жандықтардан табуға болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қарап тұрсаң құстардың қос қанаттарында да егіздіктің, *қосақтықтың* көзге көрінбейтін қасиетті жібек жібі жатқандай-ау («Лен. жас»).

ҚОСАЛҚА з а т. қ о л ө н е р. э т н. **1.** *Кейде алқа, сырға, жүзіктің көзі сияқты заттарда қосарлана келіп, жүрек бейнесіндегі алқаны бейнелейтін қазақ оюларының ішінде көп тарағандарының бірі.* *Қосалқа* – қазақ оюларының ішінде көп тарағандарының бірі ... кейде алқа, сырға, жүзіктің көзі сияқты заттарда қосарлана келіп, жүрек бейнесіндегі алқаны бейнелейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** з е р г. ж е р г. *Мойынға екі қатар тағылатын алқаның түрі.* Қыздар тағар *қосалқа*, ішке жарар ақмалта (Қамбар батыр).

ҚОСАЛҚЫ з а т. к ә с. *Қыста сүзектің жеңіл болуы үшін оның жоғарғы жиек арқаңына екі-екіден байланған қалтқы* (К.Күленов, Балық).

ҚОСАЛҚЫ² с ы н. **1.** *Қосымша, жанама.* Бұрын балықшы колхоздар *қосалқы* ауылшаруашылығына мән бермей келген еді (Х.Ермұратов, Октябрь.). Оның осынау *қосалқы* ғимаратының құрылысы бұдан жиырма жыл бұрын бір рет қолға алынғаны бар еді («Егемен Қазақстан»). Кен орнына бөлінетін территорияны әдетте карьерлер, үйінділер, теміржолдары мен автомобиль жолдары, уату-сорттау фабрикалары, сондай-ақ *қосалқы* цехтары мен құрылыстары бар өндіріс алаңдары иеленіп жатады (Т.Қалыбаев, Экология.). **2.** с п о р т. *Қажет кезінде негізгі ойыншыларды ауыстыратын.* Арада бір жыл өткенде «А» класында ойнайтын атақты футбол командасының *қосалқы* тобында ойнауға қолым жетті (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

Қосалқы [жұмыстық] айналымы. и н ф. <ағыл. target variable> *Аралық мәліметтерді сақтау үшін бағдарлама пайдаланылатын айналымы; кірістік немесе шығыстық мәліметтерге жатпайтын айналымы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосалқы ақпарат. и н ф. <ағыл. house reeping information> *Жүйеде сақталатын, міндетті емес мәліметтер.* *Қосалқы*

а қ п а р а т т ы ң қатарына жүйенің бағдарламалық модулінің бастапқы тілдегі мәтіні, жүйенің мүмкіндіктерін сипаттайтын мәтіндер, демонстрациялық мысалдар және басқа мәліметтер жатады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосалқы айқындауыш. лингв. *Зат есімді анықтайтын және өзі де зат есімнен кейін тұрып, бір септікте болатын сөйлем мүшесі. Қ о с а л ы қ ы а й қ ы н д а у ы ш*, әдетте, зат есімдерге қатысты болып, солардың лексикалық мағыналарын заттық, сапалық жағынан қосымша айқындайды (Қаз. грамм.).

Қосалқы аудан. әск. *Орналасу орнын өзгерту қажеттілігі туған жағдайда әскери объектілер мен бөлімшелердің (бөлім, құрамалардың) сабақ жүргізуіне арналған немесе дайындалған жергілікті жер аумағы. Қ о с а л қ ы а у д а н* қарсылас соққысы астынан әскерді (объектіні) шығару мақсатында, сондай-ақ негізгі ауданды су басу немесе зақымдау қаупі туған кезде дайындалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қосалқы аэродром. әск. *Негізгі аэродромды пайдалануға мүмкіндік жоқ кезінде авиациялық бөлімдердің (бөлімшелердің) қажетін өтейтін аэродром. Қ о с а л қ ы а э р о д р о м* тек қазір әрекеттегі авиациялық-техникалық бөлімі (комендатурасы) жайылған, ұшу аппараттарының қабылдауын, қызмет көрсетуін, ұшуға шығаруын қамтамасыз ететін аэродром болуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қосалқы әскерлер. әск. *Майдандағы армия мен флотты толықтыру үшін соғыстың алдында және оның барысында қалыптастырылатын бөлімдер және құрамалар. Қ о с а л қ ы ә с к е р л е р д е* әртүрлі мамандықтар бойынша әскери қызметшілермен әскери дайындық (қайта дайындық) жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қ о с а л қ ы ә с к е р л е р* (күштер) түрінің құрамына байланысты өздеріне сәйкес атаулар иеленеді. Мысалы, қосалқы мотоатқыштар дивизиясы, қосалқы инженерлік-сапер бригадасы және т.б. (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қосалқы бөлшек. тех. *Қажет болған кезде қолданылатын деталь.* Көбіне бұл жерлердегі автоклубтардың қыс күндері алыс қыстақтарды аралауына мүмкіндік туып отырған жоқ. Өйткені мұнда автомашинаның *қ о с а л қ ы*

б о л ш е к т е р і жетіспейді («Соц. Қаз.»). Бұдан тысқары «Қазақстан темір-жолы» ұлттық компаниясы үшін құрал-жабдықтар, *қ о с а л қ ы б о л ш е к т е р* шығару қолға алынбақшы («Егемен Қазақстан»).

Қосалқы жад. и н ф. <ағыл. auxiliary storage> *Сыртқы және қосалқы жедел жадты қамтитын компьютер жадының бөлігі.* Файлдарды басқару – файлдарды жалпы басқарумен, яғни *қ о с а л қ ы ж а д қ а* орналастырумен, файлға қатынас құруды бақылаумен, резервтік көшірмелерді жазумен және анықтамалықтар жүргізумен байланысты программалық процестер (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосалқы жалгерлік. экон. *Жалға алынған мүліктің бір бөлігін үшінші бір адамға немесе адамдар тобына жалға беру. Қ о с а л қ ы ж а л г е р л і к* жағдайында жалгер қайталама жалға беруші рөлін атқарады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосалқы жедел жад. и н ф. *Белгілі бір уақытқа мәшинелік командалармен мәліметтерді тікелей өңдеуге жедел түрде қолайлы болатын шапшаң әрекетті сақтауыш құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосалқы жұмыстар. Кен орындарды ашық қазу әдісінде – пайдалы қазылым мен қазып алу, тасуға тікелей байланыссыз, бірақ карьерде орындалатын негізгі жұмыс процестерінің қалыпты өтуін қамтамасыз етуге ықпал ететін жұмыстар. *Қ о с а л қ ы ж ү м ы с т а р* экскаваторлардың, қайта тиегіштердің, үйінді жасағыштардың, бұрғы білдектерінің және басқа да негізі кен жабдықтарының жұмыс істеуі үшін үнгубеттер дайындаудан тұрады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Қ о с а л қ ы ж ү м ы с т а р ғ а* сонымен қатар карьер көлігінің қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету де қамтылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қосалқы кемелер. әск. *Әскери-теңіз флотының тұтастай алғанда күнделікті және жауынгерлік іс-әрекеттерін материалдық, техникалық қамтамасыз етуге арналған кемелер. Қ о с а л қ ы к е м е л е р ғ е* оқу кемелері, сүңгуір қайықтардың жүзбелі базалары, теңіздік тіркемелер, мұзжарғыштар, танкілер, құтқару және кеме көтеру кемелері, жүзбелі шеберханалар және әртүрлі міндеттемелі басқа да кемелер жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қосалқы командалық пункт. ә с к. *Командалық пункт істен шыққанда немесе ол арқылы әскерді басқару мүмкін болмаған жағдайға дайындалған басқару пункті. Қосалқы командалық пункттің жұмыс істеу үшін штабтан, басқарудың басқа да органдарынан, байланыс пен қызмет көрсету бөлімшелері құрамынан қажетті күштер мен құралдар бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.). Қосалқы командалық пункттің болуы басқарудың тұрақтылығын, сенімділігін және үзіліссіздігін жоғарылатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).*

Қосалқы комитент. э к о н. *Банк комитенттің комиссионерге тауар алу немесе комитенттің кімнің тауарын сататынын анықтау жөніндегі тапсырмасы, өздеріне арналған кәсіпорын немесе тұлға (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Қосалқы құрал-жабдық. т е х. а) *Негізгі емес, қосалқы қызметті орындайтын құрал-жабдық. Гидромеханикалық, энергетикалық, көмекші, қосалқы құрал-жабдықтар мен жобалау жұмыстары құрылыстық нормативдерге сәйкес жүргізіледі (Қаз. тілі термин. Су.).* ә) и н ф. <ағыл. ancillary (support) equipment> *Орталық процессордың тікелей басқаруында болмайтын құрал-жабдық (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы құрылғы. и н ф. <ағыл. auxiliary device> *Dos жүйесіндегі резервтегі енгізу-шығару құрылғысы. Стандартты қосалқы құрылғы рөлін келісім бойынша СОМ1 порты атқарады (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы лицензия. э к о н. *Банк лицензиатқа лицензияны үшінші біреулерге сату құқығының берілуі. Қосалқы лицензия жөнінде лицензиялық келісімде ескертпе жасалады немесе ондай құқық лицензия иесінің жазбаша рұқсаты бойынша беріледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Қосалқы материалдар. к ә с. *Кен қазу кәсіпорындары тұтынатын, бірақ өндіретін өнімді құрамайтын қажетті еңбек заттары. Қосалқы материалдар өндіріс процестерінің орындалуына жағдай жасау, дайын өнім алу және еңбек құралдарының тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).* Кен қазу кәсіпорындарында қосалқы материалдарға шегендік ағаштар, металл және

темір-бетон шегендері, желдетіс құбырлары, кеніш рельстері, жарылғыш заттар, жағар майлар және басқалар жатады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қосалқы мердігер. э к о н. *Бас мердігер нысанының құрылысын салуға тартқан фирма, ұйым (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Қосалқы мүшелер. биол. *Негізгі мүшелерге көмекші қызмет атқаратын мүшелер. Қосалқы мүшелерге аталық көбею мүшелері қызметінің толық деңгейде жүзеге асуы үшін қосымша сөл бөлетін қосалқы жыныс (көпіршікше, қуықалды, баданалық) бездері жатады (Қаз. тілі термин. Биология.).*

Қосалқы процессор. и н ф. *Негізгі процессордың қызмет мүмкіндігін толықтыратын маманданған процессор (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы регистр. и н ф. <ағыл. standby register> *Есептеулер барысының қарапайымдылығы бұзылған жағдайда операцияларды қайталау үшін пайдаланылатын мәліметтерді сақтауға арналған регистр (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы ресурстар. и н ф. <ағыл. secondary resources> *Тапсырманы орындауға міндетті емес, бірақ есептеу процесінің тиімділігін арттыру мақсатымен оған бөлінетін ресурстар (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы символ. и н ф. <ағыл. auxiliary symbol> а) *Рекурсивті саналатын жиынды беру кезіндегі негізгі алфавитке жалғастырылған символ.* ә) *Туындаушы грамматиканы анықтау кезіндегі қосалқы алфавиттің элементі (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

Қосалқы сорғы агрегаттары. с у ш а р. *Құрылыс нормалары мен қағидаларының шарттарына сәйкес, қажетті жағдайда негізгі сорғы агрегаттарын алмастыруды және қосымша су беруді қамтамасыз ететін қондырғылар. Қосалқы сорғы агрегаттары қажет болған жағдайларда негізгі сорғыларды алмастыру үшін орнатылады (Қаз. тілі термин. Су.). Қосалқы сорғы агрегаттары кей жағдайда қоймада (станция көлемін ұлғайтпау үшін) сақталады, бірақ көп ретте негізгі сорғылармен қатар станция имаратында орнатылады (Қаз. тілі термин. Су.).*

Қосалқы сөз. л и н г в. *Негізгі сөзге жалғанып, түрлі грамматикалық мағына*

үстейтін, жеке қолданылмайтын сөздер. Қосалқы сөздер туралы алғаш зерттеген Қ.Жұбанов (Қаз. тілі. грамм.) оларды дәйек сөз және аяқ сөз деп екіге жіктеді (ҚҰЭ).

Қосалқы сүзекі. к ө с. Екі жақ қанатын екі кемеден тартатын, теңізде балық аулауға арналған құрал (К.Күленов, Балық).

Қосалқы тамыр. б о т. Өркеннің, сабақтың ылғал топыраққа жанасатын жерінде пайда болатын тамырлар. Құрғақшылық жылдары бидайдың сабағынан қосалқы тамыр түзілмей, тек ұрықтан өскен тамыр ғана өсімдікті минералдық көректендіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

Қосалқы шаруашылық. Мекеме не жеке меншіктің қарауындағы шаруашылық. Бүгінгі бас қосуымызда азық-түлік молшылығын жасауда қосалқы шаруашылықтардың пайдасы жөнінде аз айтылған жоқ («Мәдениет және тұрмыс»). Қосалқы шаруашылықта питомник те бар. 40 гектар жерді алып жатқан питомникте 135 ағаш өсіп тұр («Соц. Қаз.»).

Қосалқы шоттар. э к о н. Бухгалтерлік есептің неғұрлым ірі және ортақ талдамалы шоттары. Қосалқы шоттар кәсіпорын, фирма бөлімшесі өзінің негізгі шоттарының бөлігі, тармағы ретінде ашатын, жинақтамалы шоттардың деректеріне толықтыру ретінде қорытындыланған көрсеткіштерді алу үшін қолданылатын көмекші шоттар (Қаз. тілі термин. Экономика).

Қосалқы элементтер. г е о л. Кен құрамында өте аз мөлшерде болғанмен, сол кеннің өндірістік құндылығын анықтауда үлкен рөл атқаратын элементтер (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОСАЛҚЫЛАН= е т. Қабаттасу, қосылу. Л-дан басталатын сөздің алдынан қалай да бір қысаңдауысты қосалқыланьп отырады (Қазіргі қаз. тілі). Әубәкір көз алдына тағы бір елестеп кетті. Ержанға не болды деген ой қосалқылана түсті (Ж.Жұмаханов, Москва.).

ҚОСАЛҚЫЛАНУ Қосалқылан етістігінің қимыл атауы.

ҚОСАЛЫҚТА= е т. Киіз үйді қос-қосап, қосарлап тігу. Қосалықтап отау тіктірген, Көшкенде бартал тарттырған (Едіге).

ҚОСАЛЫҚТАУ Қосалықта етістігінің қимыл атауы.

ҚОСАМЖАРЛА= е т. с ө й л. Қабаттасу, қатарласу, қасынан қалмау. Көш қасынан қалмайсың қосамжарлап, Аулақ жүрсең, жарқыным, кім өкпелер (Жамбыл, Тол. жин.). Бүркітті үйге енгізіп, ұш аяқты тұғырдың үстіне қондырды. Жәнібек қосамжарлап қасынан қалмай жүр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚОСАМЖАРЛАН= е т. Қабаттасу, қосарлану. Күмбілдеген қанды майдан бітер болмады, онымен қосамжарланьп қыраулы қыс келді (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Мұның айқын айғағын XV-XIX ғасырларда жырланған қисса-аруақ атауларының бір тұлғада қосамжарлана аталуынан аңғаруға болады (С.Ақатай, Инжумаржан.). Біреудің жымысқы әрекетіне лағып, қосамжарлана шабу, біреу жер сұраса, сол сәтінде солқ еткізіп бере салу, біреу мұнай сұраса, лезде қотара салу – бізді түбінде опат қылатын аңғырттығымыз осы! («Жұлдыз»).

ҚОСАМЖАРЛАНУ Қосамжарлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қосамжарлануын қоймады.

ҚОСАМЖАРЛАС= е т. Қабаттасу, қалыспау. Шомбал қараны өкшелей қосамжарласа ұмтылып сойыл сілтеген екі жігіт те талма жерден соғып өтті (З.Жәкенов, Таң самалы). Кембашта қосамжарласьп қол созды, саусақтарымды қысып, жіберер емес (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ҚОСАМЖАРЛАСУ Қосамжарлас етістігінің қимыл атауы.

ҚОСАҢ: қосаң ерінкер. з о о л. Тайландтағы ағын суларда тіршілік ететін балық (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОСАР з а т. 1. Атты адамның жаны, қатары. – Мен қайдан білейін. «Алып кел» деді, келдім. Қосарым да ат бар. Киін, мүмкін, ет жесін деген шығар (Т.Дәуренбеков, Біз.). Көкжалдың сулығынан ұстап, қосарына алған жігіт те жетті (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). 2. Атты адамның жетекке алған аты. Алыстан ызғытып келе жатқан жанында қосары бар салт атты көрінді (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Атты қосарға алды. Ұзақ жорыққа аттанған әскер жолаушы немесе хабаршы ұзақ жортуға төзімді де шыдамды, берік, мықты ереуіл атты жетегіне, қатарына алып жүрді, ертті. Қоңқаның тұлпарына мініп

алдым, Жетелеп өз а т ы м д ы қ о с а р ғ а а л д ы м (Батырлар жыры).

Қосар төраға. қ о ғ - с а я с и. *Ұйымның сайланбалы, тең құқыққа ие жетекшісінің бірі.* «Желтоқсан» партиясының қ о с а р т ө р а ғ а с ы Х.Қожахметов және басқалардың қазақ тілінің қазіргі халін... ащы шындықтармен ортаға тартуы әңгімеге қатысушыларды кәдімгідей иландырғаны байқалды («Ана тілі»).

ҚОСАРЛА= е т. **1.** *Қосақтау, жұптау; қосағына алу.* – Барындар үйлеріне. Мылтық, қылыштарыңды алып, бір-екі ат қ о с а р л а п, дереу сарбазға оралыңдар (М.Жұмағұлов, Қыран.). *Қ о с а р л а п* қара тұлпарын, Қалмақтың ханы Шажасы Алып қашты өз жанын (С.Бегалин, Шығ.).

Сөз қосарлады. *Сөз жарыстырды, қабаттастырды.* Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, мақалдап айтады екен с ө з қ о с а р л а п Ақындар ақылсыз, надан келіп Көр-жерді өлең қыпты жоқтан қармап (Абай, Тол. жин.).

ҚОСАРЛАН= е т. *Қоса қабаттасу, қосамжарлану.* Шоқан атынан түсе қалды да, ат шылбырын қ о с а р л а н а түскен Жайнаққа ұстатты (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екеу де боп ағасың қ о с а р л а н ы п, Қырық та боп қоштасып тарасасың, Қай жаққа құласаң да жарасасың, Ей, менің қара шашым! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Екеуі қ о с а р л а н а келіп Сәтбекке көңілдерін білдіргенде, ол азырақ тұнжырап отырып, қолын жай ғана созды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Әбен атам қауғаға қолын қайта созғанда Балабек қ о с а р л а н а ұмтылып, қауғаны одан бұрын ілді (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қосарланған валюта рыногы. қ а р ж ы. *Валюта рыногын ұйымдастыру формасы. Қосарланған валюта рыногында валюта ресурстарының котировкасын екі рет – коммерциялық және қаржы операцияларында – жеке-жеке белгілеу көзделеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).*

Қосарланған жанартау. г е о л. *Күрделі жанартау құрылысы, ірілеу көне жанартаудың қираған тұрқына жаласқан жас жанартау конусынан тұрады (Қаз. тілі термин. Геология).*

ҚОСАРЛАНДЫР= е т. *Қоса қабаттастыру, қосамжарластыру.* Секемі күштіліктен бе, сес көрсеткісі келген-

діктен бе, ағашпен қапталған маузерді қ о с а р л а н д ы р а асыныпты (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Мүйізді не мүйізсіз малдың түсін жасына байланысты қ о с а р л а н д ы р а атап, мүйізді ақ қой, мүйізсіз қара тоқты т.б. деп айтады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚОСАРЛАНДЫРУ *Қосарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСАРЛАНУ *Қосарлан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қабаттасу, жағаласу.* Қазақы мінезді Абылай әйелдің сөзге қ о с а р л а н у ы н ұнатпағандай Жаңылға түйіле қарап қойды (С.Мұқанов, Есею жыл.). **2.** *л и н г в. Қосақталу, қос сөз құрау.* Негізгі түбір сөздер қ о с а р л а н у, бірігу, қысқару жолдарымен жаңа тұлғаға ие болады, мағынасы күрделенеді («Қазақст. мект.»). **3.** *и н ф. Әртүрлі құрылғылар мен процес-сорларда әртүрлі процестердің бір уақытта орындалуы (Қаз. тілі термин. Информати-ка.).*

ҚОСАРЛАНУШЫЛЫҚ з а т. **1.** *Бірдей нәрселерді, ұқсас заттарды жарыса жасау, бірін-бірі қайталау.* Республика халық шаруашылығының жекелеген салаларында жұмсалған қаржының сомға шаққандағы экономикалық тиімділігі 20-40 тиыннан аспайды. Бұл көбінесе ғылыми мекемелердің жұмысындағы қ о с а р л а н у ш ы л ы қ пен бірін-бірі қайталаудың, олардың арасында тиісінше байланыстар болмауының, олардың халық шаруашылығындағы техникалық прогресс үшін жауапкершілігінің төмендеуінің салдарына тікелей байланысты болып отыр («Соц. Қаз.»). **2.** *ә с к. Бір мақсатқа жетуге бағытталған біркелкі қимылдарды екі немесе одан да көп мәрте орындау; екі данада орын-дау, қайталау, екі еселеу.* Әскери істе, әдетте, қ о с а р л а н у ш ы л ы қ әскерді (күштерді) басқару, сенімділікті арттыру үшін байла-ныс және өкімдерді тапсыру, су кедергілері арқылы өткен кезде қойылған тапсырманың орындалу мүмкіндігін арттырады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қ о с а р л а н у ш ы л ы қ* әскери техника өміршеңдігін арттырудың негізгі құралы болып табылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОСАРЛАП ү с т. *Қатарынан, қосамжарластыра.* Ол емес жалғыз өзгерген, Өзгерткен жылдар әр үйді. Құрбымның көбі көз көрген Қ о с а р л а п сүйген сәбиді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алыстан көгілдір тартып көрінген жасыл шалғында,

көк теңіз үстінде ұшқан ақ шағаладай, сүттей аппақ киіз үйлерді үштен-төрттен қосарлап тіккен хан ордасы (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қосарлап стимулдау әдістемесі. п с и х. Орыс психологы Л.С.Выготскийдің (1896–1934) жоғары психикалық функциялардың жанама сипаты туралы тұжырымдамасы негізінде жасалған психологиялық әдістеме (Қаз. тілі термин. Психология.).

ҚОСАРЛАС= е т. Қабаттасу, жарысу, қатарласу. Анасының аузынан сөз шығуы мұң екен, екі бала қосарласа аптыға сөйлеп кетті (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Қонақтар қосарласа амандасып, қорбаңдасып аттарынан түсті (Ә.Тарази, Құйрықты.).

Қосарласа аударма. Бір тілден екінші тілге қолма-қол тәржімалау. Сонан соң, қосарласа аударма жасайтын аудармашылар даярлау курстары бірде-бір облыста ұйымдастырылмаған («Соц. Қаз.»). Жергілікті Советтердің сессиялары, басқа да қоғамдық-саяси шаралар кезінде қосарласа аударма жасау баяу енгізілуде («Соц. Қаз.»).

ҚОСАРЛАСТЫР= е т. Қатарластыру, қабаттастыру. Адамның жан дүниесінің сырын жақсырақ түсіну үшін бірнеше әдісті қосарластыра пайдаланған дұрыс (Қ.Жарықбаев, Психология). Мұғалімнің ерік-жігер тәрбиесін қосарластыра жүргізуі оқушыларға көп көмек көрсетеді (Қ.Жарықбаев, Психология).

ҚОСАРЛАСТЫРУ Қосарластыр еістігінің қимыл атауы.

ҚОСАРЛАСУ Қосарлас етістігінің қимыл атауы.

ҚОСАРЛАТ= е т. Қосақтау, жұптау. Қосарлататын ат мініп, Атка біздей қарт мініп, Аралады тауыңды (Жамбыл, Тол. жин.). Басында бір шайнам миы жоқ Мұқажаның болыс болса, жер бетін басып жүрмей-ақ қояйын, қасына қосарлатып жекпек қой (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚОСАРЛАТУ Қосарлат етістігінің қимыл атауы.

ҚОСАРЛАУ Қосарла етістігінің қимыл атауы; қосақтау, жұптау. Ораз бен сен деп қосарлау, Астарлы сөз бе, жайша ма? (Ж.Молдағалиев, Жесір.). Машиналарды трактормен қосарлаудың тәсілдеріне қарай аспалы және жартылай аспалы болып екіге бөлінеді (Ауылшаруаш. машина).

ҚОСАРЛЫ с ы н. Жарыспалы, қосақтаулы. Әуелі аят, хадис – сөздің басы, Қосарлы бәйітсымал келді арасы. Қисынымен қызықты болмаса сөз, Неге айтсын пайғамбар мен оны Алласы (Абай, Тол. жин.).

Қосарлы баға. э к о н. Ұқсас тауарды түрлі рыноктарда түрлі бағамен сату (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы бағам. қ а р ж ы. Мемлекеттің валютаны реттеу әдісі. Қосарлы бағам коммерциялық операциялар мен қаржы операциясы бойынша жеке-жеке ұлттық валютаның қос нарқын белгілейді. Ұлттық валютаны тұрақтандыру мақсатымен коммерциялық бағам қатаң түрде белгіленеді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы валюта нарқы [рыногы]. қ а р ж ы. Валюта нарығын ұйымдастырудың коммерциялық (саудалық) және қаржылық операциялар бойынша валютаның қос нарқын белгілеуді көздейтін түрі. Қосарлы валюта рыногында тиянақты және өзгермелі валюта бағамы режимдерінің арасында аралық орын ұсталады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы жазба. қ а р ж ы. Бухгалтерлік есеп әдісі. Қосарлы жазбада белгілі бір сомадағы әрбір шаруашылық операция екі шотта: бірінің дебетінде, екіншісінің кредитінде жазылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Қосарлы жазбаны пайдалану бухгалтерлік өткізбе болып табылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы кеден тарифі. э к о н. Кеден бажы мөлшерлемелерінің (көп мөлшерлемесі мен аз мөлшерлемесінің) екі қатарынан тұратын тарифі. Қосарлы кеден тарифінің әрқайсысы белгілі бір елдердің тауарларына осы елдермен сауда және саяси қатынастардың сипатына қарай қолданылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы қарыз. қ а р ж ы. Екі валюталы несие. Қосарлы қарыз пайыз бір валютамен төленетін, ал негізгі капитал басқа валютамен қайтарылатын ахуал (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы меншік. э к о н. Меншіктің түрлі нысандарын (мыс., мемлекеттік меншікті, кооперативтік меншікті т.б.) қиастыру негізінде құрылған меншік (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы сақтандыру. э к о н. Белгілі бір нысанның қандай да бір қатерден бірнеше сақтандырушыда сақтандырылуы (Қаз. тілі термин. Экономика).

Қосарлы салық салу. э к о н. Бірлескен кәсіпорынға шетелдік қатысушының пайда-сына оны шетелге аудару кезінде салық салу және осы пайдаға шетелдік қатысушының елінде салық салу. Қ о с а р л ы с а л ы қ с а л у д а н не бір елде төленген салықтарды екінші елде есепке алу жолымен, не бір елдің салық көзін екінші елдің салық салуынан босату жолымен құтылуға болады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосарлы тыныс алу. б и о л. Құстардың ұшу кезінде ауа қатшықтарында жиналған ауамен өкпеді қанның екі қайтара оттегімен тотығу процесі (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОСАУЫЗ з а т. Екі ұңғылы мылтық. Ұр жаңа қ о с а у ы з мылтықтың темірі күн сәулесімен шағылысып, айнадай жалтылдайды (Б.Майлин, Шығ.). Жаратып бір-бір атын мініп алды, Қарына айбалтасын іліп алды. Мойнында кейбірінің қ о с а у ы з бар. Азығын белбеуіне түйіп алды (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Бір қ о с а у ы з мылтықты алып Қалибек аға үйге келді де, жеңгейден дорба сұрап алып, патрондарды салды (Б.Балабеков, Ән сапары). Қаңбақбай керегеде ілулі тұрған қ о с а у ы з ғ а жармасты (З.Жәкенов, Таң самалы).

Қосауыз сорғы. с у ш а р. Жұмыс атқару принципіне және жұмыс органдарының құрылымына қарай – динамикалық, бөлмешіктегі процесіне байланысты – қалақшалы, жұмыс доңғалағы қалақтарының ағынды сұйықтыққа тигізер әсеріне байланысты – ортатепкіш түріне жататын сорғы түрі. Қ о с а у ы з с о р ғ ы бір сатылы, көлденең білікті, тұрқы көлденең жазықтықта ажырамалы, температурасы 85°С-қа дейінгі суды және сұйық заттарды көтеруге арналған (Қаз. тілі термин. Су.). Қ о с а у ы з с о р ғ ы консольды сорғылармен салыстырғанда бірқатар артықшылығымен ерекшеленді (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚОСАЯҚ з а т. з о о л. <лат. dipodidae> Алдыңғы аяғы өте қысқа, артқы аяғы мен құйрығы ұзын, секіріп жүруге бейімделген, майда не орташа денелі, дала тышқаны. Түн жарымына дейін қ о с а я қ атады. Жарыққа жиналған қосаяқтар жыңғыл садақтың оғына ұшып, жусап қалады (Ф.Оңғарсынова, Биік-

тік). Зейнегүлдің жертөлесі қ о с а я қ т ы ң іні сияқты жерді үңгіп, жантая қазылған (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қ о с а я қ, суыр менен қарсақ, борсық, Қоян байғұс бұғады күндіз қорқып. Қасқа күзен, сары тышқан, байбақ ұлу Таң атқанда жылайды дауысын қосып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Көргендер де, Көрмеген де арманда, Ертеде бір той бопты, ұлым, орманда. Қоқиқаз да, қарақұс та, қыран да, Қара аю да, күшіген де, жылан да, Қырғауыл да, қ о с а я қ та, зорман да, Бас қосыпты сол маңда (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚОСАЯҚТАЙ с ы н. Қосаяқ сияқты, қосаяқ тәрізді. Қ о с а я қ т а й көшкенде Қатар-қатар қара нар Көш болып қашан түзелер? (Ер Тарғын).

ҚОСАЯҚША ү с т. Қосаяқ тәрізді, қосаяққа ұқсап. Ымырт үйіріліп кеткен еді, анандай жерде қ о с а я қ ш а қараңдап бір аң қашып барады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚОСБАҒЫТТЫ с ы н. Екі бағытты, екі жаққа бағытталған. Қ о с б а ғ ы т т ы сыну күші оптикалық индикатрисаға тән кез келген қиындының жартылай осьтері аралығындағы шама немесе анизотропты кристалдың белгілі бір қиындысына көлденең бағытта жылжыған, ажыраған сәуле толқындарының сәуле сындыру көрсеткіштері арасындағы айырма (Қаз. тілі термин. Химия).

Қосбағытты реакция. х и м. Бір мезгілде қарама-қарсы бағытта жүре беретін химиялық реакция, мыс., $4H + O_2 \rightarrow 2H_2O$ (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСБАҒЫТТЫҚ: қосбағыттық ағын. и н ф. Бірғана жалғастырушы желі бойынша екі бағытта жөнелтілетін хабар ағыны (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚОСБАЛДАҚ: қосбалдақ жүзік. з е р г. Екі саусаққа салатын екі балдағы(сақинасы) бар, үсті тұтас жүзік.

ҚОСБАС з а т. ө с. <лат. digraphis> Астық тұқымдасына жататын көпжылдық өсімдік. Қазақстанның барлық аймақтарындағы өзен, көл жағалауында, ылғалды жерлерде қамысты қ о с б а с (D. agudinacea) өседі (ҚҰЭ).

ҚОСБАСҚАН з а т. ж е р г. Түсі қара, қылшықты, бақайы қызыл, аяғы қысқа, жіңішке құйрық, қасқа маңдай тышқан. Қ о с б а с қ а н н ы ң отыз-қырқы бір ішік болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСБАСЫМДЫЛЫҚ з а т. б о т. <лат. соп – birge, dominantis – басым, үстем болу> *Биоценозда өте басым болатын өсімдік түрлері* (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОСБАУЫР з а т. к ө н е. ж е р г. *Жүзі өткір, пышақ тәрізді имек темірдің екі ұшын екі ағаш сапқа орнатқан аспап* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСБАУЫРДАҚ з а т. з е р г. *Екі сақиналы, үсті тұтас жүзік; қосбалдақ жүзік.*

ҚОСБУДАН з а т. б и о л. *Бір-бірінен бір емес, қос (екі) белгісі бойынша айырмашылығы бар дарақтарды жұптастыру нәтижесінде алынған будан.*

ҚОСБҰРЫМ з а т. қ о л ө н е р. *Зергерлік бұйымдарға салынатын өрнек.*

ҚОСЫЛЕЗІК з а т. з е р г. *Әшекей, бұйым, жалпақ бауырлы тұтас келген, үстіңгі бетіне екі қатар етіп, жіңішке жұмырылған күміс жүргізілген білезік түрі. Қосбілезік салу Солтүстік Қазақстанда көбірек кездеседі* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.).

ҚОСДӨНГЕЛЕК з а т. қ о л ө н е р. *Төрт түлік малдың ендері мен таңбаларынан шыққан, қазақ аулында осы соңғы уақытқа дейін кездесетін өрнек.*

ҚОСЕТЕК з а т. *Етек-жеңіне бүрме, желбір жүргізген, сәнді көйлек. Қасындағы балдыздары өзара шұңкілдесіп, бірінің-бірі қосетегін шығасып, қалтасының қақпағын шұқыласып, киім, кесте жайын сөз қылып отыр* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басына қатынның кимешегін, үстіне ұзын қосетек көйлек киіп алды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бұла көңіл әр сыйбырдан ой аулайды елеңдеп, *Қосетегі* аяғына оралады көлендеп, Егер тағы көз жүгіртіп талап қылсаң көрем деп, Қос алма түр сұлу қыздың бой жеткенін дәлелдеп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚОСЖАҚТАУЛЫЛАР з а т. з о о л. <лат. bivalvia> *Бақалшағы екі жақтаудан құралатын омыртқасыздар, былқылдақ денелілер класының өкілдері. Қосжақтаулылардың 15 000-ға жуық түрлері теңізде және тұщы суда мекендейді* (М.Закиров, Биология.).

Қосжақтаулы моллюскілер. з о о л. **Қосжақтаулылар.** Уылдырық шашатын арнайы аквариумға бөлме температурасындай етіп су құйып, су түбіне қосжақтаулы моллюскі немесе соның бақалшағын салады (Қ.Қайымов, Суасты). *Қосжақтаулы*

моллюскілер теңізде, тұщы суда тіршілік етеді (ҚСЭ).

ҚОСЖАПЫРАҚТЫ: қосжапырақты жұпаршөп. ө с. <лат. platanthera bifolia> *Сүйсіндер тұқымдасына жататын, биіктігі 25–60 см көпжылдық шөптесін өсімдік, маусым-шілде айларында гүлдейді, жемісі шілде-тамызда піседі. Мысалы: қосжапырақты жұпаршөпті* тек июль айында, жапырақтары түспей тұрғанда дайындау қажет (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚОСЖАРНАҚТЫ: қосжарнақты өсімдік. б о т. <лат. magnoliopsida> *Ұрықта екі тұқым жарнағы болатын жабық тұқымды гүлді өсімдіктердің екі класының бірі* (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОСЖАУЫРЫН з а т. к ө н е. *Шеңбері екі бунақ иілген садақ* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОСЖЕЛБЕЗЕКТІЛЕР з а т. б и о л. *Басаяқты цулар (моллюскілер) класының тармағы. Қосжелбезектілердің бақалшағы рудиментті немесе мантиямен қапталған тақта түрінде сақталған* (ҚҰЭ).

ҚОСЖОЛАҚ: қосжолық лирақұйрық. з о о л. *Батыс Африкадағы суқоймаларда, әсіресе Камерун, Нигерияда мекендейтін, дене тұрқы 6 см балық. Қосжолық лирақұйрықтың шабақтары циклоп және бейнеке личинкаларымен қоректенеді* (Қ.Қайымов, Суасты.). *Қосжолық лирақұйрық* басқа балықтармен бірге болса, жем жей алмай қағыс қалып, өзіне тән реңнен айырылады, сондықтан оны су температурасына 20–23°C, сыйымдылығы 20–30 литрлік аквариумда жеке өсірген дұрыс (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОСЖҰЛДЫЗ з а т. а с т р. *Кеңістікте бір-біріне жақын орналасқан және құраушылары өзара тартылыс күштерімен байланысқан физикалық жүйе құрайтын екі жұлдыз. Бірнеше құраушылардан тұратын қосжұлдыздар еселі жұлдыздардың дербес тұрған түрі болып саналады* (ҚҰЭ). Қазақстанда қосжұлдыздарды зерттеумен Астрофизика институтының ғалымдары айналысады (ҚҰЭ).

ҚОСЖҰПАЯҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. diplopoda> *Дене тұрқы цилиндр пішінді, дөңес-шығыңқы немесе шар тәрізді қалың хитинді кутикуламен қапталған, аяғы 12 жұптан (шыбыққұйрықтыларда) 375 жұпқа дейін (тропиктік кивсяктарда) же-*

тетін көпаяқтылар класының тармағы. Көпаяқтылар қосжұпаяқтылар шіріген органикалық қалдықтармен және детритпен (өлексе) қоректенеді (ҚҰЭ).

ҚОСЖҮЗІК з а т. з е р г. Екі саусақты қатар сұғатын екі сақиналы, бірақ үсті тұтас жүзік түрі. Қосжүзік қарақалпақтарда да болған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОС-КҮРКЕ з а т. Қос, лашық, күрке сияқты баспаналар. Жол үстіндегі қоскүркелер көз алдынан тізіліп өтіп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОСКІНДІК з а т. в е т. Жас төлдің кіндігіне микроб түсуінен пайда болатын ауру; кіндік, зәр түтігінің бітеліп қалуы. Ең болмаса тіліміз өтіп, көзіміз тиіп, бірденесі бүлініп, құрығанда бота-тайлағына қоскіндік келсін деп әдейі істейді (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Қоскіндік ауруына шалдыққан ботаның кіндік тұсындағы ісікті екі қатар тісі бар, яғни «ұры тісті» адамға тістеп үздірген (Қаз. әдет-ғұрып.). Құлжұмырдың бойында он жеті түрлі өнер бар: айғыр, бұқа пішеді, бұзаудың қылауын, қоскіндігін, қойдың көн тақасын емдейді (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

ҚОСҚАБАТ: қосқабат гүлсерік. б о т. Гүлде тостағанша және күлте екеуінің болуы (Ауылшаруаш. сөздігі).

Қосқабат ұрықтану. б о т. Өсімдік аналығына енетін екі шәуеттің біреуінің жұмыртқа жасушамен, екіншісінің ұрық қабіның орталық жасушасымен қосылуы.

Қосқабат суперфосфот. х и м. Құрамындағы өсімдік қабылдайтын затты (P_2O_5) мөлшері 45–48% шамасына баратын тыңайтқыш (Ауылшаруаш. сөздігі).

ҚОСҚАНАТТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. diptera> Жәндіктер класының үлкен бір отряды. Кейбір қосқанаттылар түрлерінің дернәсілдері өсімдіктер мен жануарлар денесінде өсіп жетіледі, ересек жәндіктер өсімдік шірігімен, жануар қанымен қоректенеді (ҚҰЭ).

ҚОС-ҚОС с ы н. Екеу-екеу, жұп-жұп, екі-екіден. Жанардың қонақтары Ханымзия мен Марғау, тағы да екі қыз бен екі жігіт өзара жұптасып, қосқосымен орындарында отыр (З.Қабдолов, Жалын). Қос-қос түйе жегілген көк арбалы ұзын көш алысқа тартқандай жинақы кетіп бара жатты (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). Жанына жалын құйып жас басынан, Өзіне өнер беріп қосқосынан, Бұл халық

жақсы арманын Жақсылық қып, Жасапты ән, жыр, күйдің қоспасынан (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жандарға бола алмады ешкім бөгет, Еткен көп батыр үшін елде көмек. Қос-қос боп қалашыдай жолдастары, Қапталдап қыр астымен жүрді бөлек (О.Шипин, Дастан.).

ҚОС-ҚОСТАП ү с т. Қосарлап, жұптап, қатарынан. Сол балалардың ішінде босаға жақта, астында бір жапырақ тай тері, мұрнын қос-қостап тартып, қожасының ақ сабауына қарай түсіп, шиге шанышқан бір жапырақ қағазына үңіліп, құнысып бір бала отыратын еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кірсең адасқандай сан бөлмесі бар, қымбат радиолар, қос-қостан кілемдерді тұсқа да, сарғыш сырмен сырланған еденге де төсеп тастаған (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

ҚОСҚҰЙРЫҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. diplura> Жәндіктер класының алғашқы қанатсыз класс тармағының бір отряды. Қосқұйрықтылар өсімдіктердің және жануарлардың қалдықтарымен қоректенеді, көпшілік түрі – жыртқыштар (ҚҰЭ).

ҚОСҚҰЛАҚ з а т. этн. ойын. Ел жайлауға шыққанда қой күзетінде, жаздың айлы түнінде ашық далада жігіттер мен қыздар немесе балалар ойнайтын қазақтың ұлттық ойыны. Қосқұлақ – бірін-бірі ұнатқан жастардың оңаша кездесуіне де дөнекер болған – ақсүйек тәрізді ойын. Шығыс өңірлерінде мұны қосқұлақ деп те атайды («Тілтаным»).

ҚОСҚҰЛАҚ з а т. қолөнер. Ою-өрнек түрі. ≈ Қосқұлақ салу.

ҚОСҚЫЗ е т. Бір нәрсені екінші бір нәрселермен біріктіргізу, қостыру. Дінасыл сүтін молырақ қосқызып, бірер шыны шай ішті де, асығыс сыртқа шықты (К.Оразалин, Абай.). «Қыз балаларды тәрбиелеудегі қателік» деген тарауды әдейі өзі қосқызған (Т.Тілеуханов, Шарапат.).

ҚОСҚЫЗУ Қосқыз етістігінің қимыл атауы. ≈ Үстіне қосқызу.

ҚОСҚЫШ з а т. 1. т е х. Екі нәрсені бір-бірімен жалғастырып, қосып тұратын нәрсе. Күндізгі жарық беретін лампаны тізбекке қосуға арналған қосқышты елқаның кішкене лампаларын бір жағып, бір сөндіріп тұру үшін пайдаланады (К.Айманов, Физика.). Ол двигатель мұғалім столындағы қосқыш арқылы алыстан басқарылады («Қазақст. мект.»). 2. и н ф. <ағыл. jumper>

Компьютердің аппараттық құралдарының пішім үйлестіруіне арналған айырып-қосқыш немесе алмалы-салмалы құрылғы. Ол көрсетілетін кескіннің айқындылығын, түстердің көп түрлілігін анықтайды; мониторды процессормен байланыстыратын қосқышы бар арнайы тақта, оны бейнекарта деп те атайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосқыш тетік. т е х. Агрегаттарды, механизмдерді, жабдықтарды іске қосатын арнаулы тетік (Ауылшаруаш. сөздігі).

ҚОСМӘНДІЛІК: қосмәнділік принципі. ф и л о с. Ақиқаттылық тек екі ғана мәнде болады («ақиқат» немесе «жалған») деген ережеге сүйенетін логикалық жүйелердің негізгі қағидасы (ҚСЭ).

ҚОСМЕКЕНДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. amphibia> Құрғақта да, суда да өмір сүре беретін жан-жануарлар. Құрлықтағы омыртқалы жануарлардың арғы тегі қосмекенділер. Олар су жағалауларын мекендеген (Жалпы биология). Суда немесе суға жақын жерде балықпен қоректенетін әртүрлі хайуанаттардың, құстардың және қосмекенділердің қандай түрлері бар екені анықталды (Т.Телеуғалиев, Балық.). Қажетті балық және қосмекенділер (аксолотельдер) дер кезінде жеткізіліп тұрады (Қ.Қайымов, Суасты.). Суық қанды омыртқалылар – бауырымен жорғалаушылар мен қосмекенділер де суықты жақсы көрмейді (Р.Ә.Әлімбаев,.. Құстар.). Қорыта айтқанда, құстардың жоғарыда айтылған биологиясының бірнеше прогрессивтік ерекшеліктері болғанымен, олардың өсімталдығы балық, қосмекенді және бауырымен жорғалаушылардан әлдеқайда төмен (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ҚОСМҰРТ: қосмұрт бәсір. з о о л. Индонезия мен Тайланд суларында мекендейтін, дене тұрқы 10 см, жайынтұлғалылар отряд-тармағына жататын балықтың бір өкілі. Қосмұрт бәсір 22-27°C температурадағы суда еркін тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Суасты.). Қосмұрт бәсір судың химиялық құрамына талғампаз болмағанмен де кермектегі 10⁰ dH шамасынан артпауын қадағалау керек (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОСӨКПЕЛІЛЕР з а т. з о о л. <лат. dipneumones> Қостынысты балықтар класы, қосөкпелілер отрядына жататын сүйекті

балықтар тобы. Қосөкпелілерге тән белгілері: өкпесінің екеу болуы, желбезектерінің аздап редукцияға ұшырауы, қосқанаттарының нашар дамуы (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОСӨРІС з а т. ф и з. Бір-бірінен біршама алыс тұрған, абсолюттік мөлшері тең әртас екі нүктелі зарядтың жиынтығы.

ҚОСӨРІСТІ с ы н. Екі өрістен құралған, екі өрістен тұратын.

Қосөрісті жасушалар. б и о л. Жасушаларының қарама-қарсы екі өрісінен екі өсінді шығатын торшалар. Қосөрісті жасушаларға жүйке ұлпасының биполярлы нейрониттері жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚОСПА¹ з а т. 1. Қасиеттері әртүрлі бір не бірнеше заттың қосындысы. Қоспалар бір текті және әртекті болып бөлінеді. Қоспалар табиғатта кең тараған және оның өндірісте маңызы зор (ҚСЭ). Өмірғашық, бүкіл әлем мас маған, Көзім заңғар Күн сияқты қырағы. Менің денем Менделеев ашпаған Металдардың қоспасынан тұрады (Т.Айбергенов, Мен саған.). Құдықпен бастау суында әртүрлі тұз қоспасы болатындықтан, аквариумға құюға келмейді (Қ.Қайымов, Суасты.). 2. Бір нәрсенің құрамына қосылған зат. Шынының құрамына қосылған қоспаның әсерінен оның түсі де сан қилы болатынын білеміз (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Аммиак нитраты – өте бағалы тыңайтқыш, оның құрамында тас, топырақ сияқты бөгде қоспа жоқ (К.Иманғазиев, Минерал.). Март айында Москва ерекше нұрлы, табиғатында қоспасы жоқ таза ауа (С.Мәуленов, Үркер.). 3. ге о л. Монокристалдағы кристалдық құрылым бағытының белгілі заңдылықпен өзгеруінен пайда болатын түзілім. Түсірілген күштің бағытында сырғанау деформациясы қиындаса, механикалық қоспалар түзіледі (ҚСЭ). 4. а у ы с. Өтірік, жалған. Бактиярдың қоспасы жоқ, шындығы мол қызық әңгімесі де таусылды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – Пішен дайындау жөніндегі ақпарда қоспа бар екенін ұмытпа, – деп қойды Әмір (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Нүрекең бір жағын мақтаныш етіп айта салады, жұрт оның сөзінің қоспасы бар екенін біледі (З.Шашкин, Сенім!).

Азеотроп қоспасы. х и м. Тұрақты температурада қайнаған кезде құрамдас бөліктерге

бөлінбей, бастапқы қалтында буга айналатын сұйық заттардың қоспасы. Өнеркәсіптік маңызы бар қоспалардың жартысына жуығы *азеотроп қоспасы*н түзеді (Қаз. тілі термин. Химия).

Бітеқайнақ қоспа. *хим. Бірдей құрамды газ фазасымен тепе-теңдік болатын қоспа* (Қаз. тілі термин. Химия).

Дифенилді қоспа. *хим. Құрауыштары физикалық әдістермен бөлінетін гетерогенді жүйе* (Қаз. тілі термин. Химия).

Қоспа минералдар. *геол. Таужыныс құрамында қосалқы қызмет атқаратын минералдар* (Қаз. тілі термин. Геология).

Қоспа салмақ. *Белгілі кезеңде малдың тірілей ауырлығына қосылған салмақ* (М.Закиров, Биология).

Қоспа элементтер. *геол. Басқа элементтер минералдарында изоморфтық қоспалар түрінде не жұқа металл кірмелер түрінде болатын химиялық элементтер* (Қаз. тілі термин. Химия).

Резеңкелі қоспа. *хим. Көксағызды арнайы ингридиенттермен араластыру арқылы алынатын біртекті пластикалық масса* (Қаз. тілі термин. Химия).

Хромды қоспа. *хим. Қаныққан калий дихроматының ерітіндісі мен концентрациялы күкірт қышқылының бірдей көлемдерінен дайындалатын қоспа. Хромды қоспа* күшті тотықтырғыш, қатты кірленген химиялық ыдыстарды жууға пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСПА² *з а т. Екі заттың, бөлшектің қосылысқан, түйіскен жері.* Он қанат керегенің *қ о с п а с ы н* киюластыра таңғышпен шандып жіберіп, шаңырақты көтеруге кірісті (С.Бегалин, Шоқан асу.). Құзқияның етегіне тоғысқан екі өзеннің *қ о с п а с ы н* да *г ы* тұңғыық түпсіз сияқтанды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жұрт назары сахнада. Бір заматта шымылдық *қ о с п а с ы* сәл ашылды да, шашын жылмита тараған жас жігіт шықты (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚОСПА³ *з а т. э т н. т а м а қ. Үгілген ірімшік не жармаға бал, тары, май мен қант қосып жасаған ұлттық тағам; жент.* Майы тамылжыған ет, қарын-қарын май, қап-қап күрт, ірімшік, балдай *қ о с п а н ы* осында көресің (Б.Серкебаев, Өткенде). Хош иісін бұрқыратып сүтке қайнатсаңыз да, *қ о с п а* жасасаңыз да, тіпті бөртпе дайындасаңыз да болады («Лен. жас»).

ҚОСПА⁴ *з а т. ж е р г. Топса.* Есіктің *қ о с п а с ы н* сатып алды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСПА⁵ *з а т. э т н. Қазақ салтында байдың қора-қора қойына өзінің азын-аулақ қойын бағуға мүмкіншілігі жоқ етжақын ағайындары қосып жіберетін мал. Қ о с п а* мал жоғалып, не қасқыр жеп кетсе, бай мал иесіне «малың жоғалып кетті» дей салатын болған, ал оған мал иесі ренжімейтін (Ә.Қайдар, Халық даналығы).

ҚОСПАЖЕМ *з а т. а у ы л ш а р. Ғылыми негізделген рецепт бойынша құрамында пайдалы заттары, дәрумендері бар жемнің бірнеше түрі араластырылып жасалған, малға берілетін азық. Қ о с п а ж е м* е *н* қас-көзім «сүрмеленген», Сақал өсіп, сапсияр түрге келген. Шірік сабан, қи мен жем иісі аңқыған, Алағөлең қораға кірген ем мен (Ж.Жақыпбаев, Ләйла).

ҚОСПАҚ¹ *з а т. т ү й е ш а р. Түйе тұқымын асылдандырудың қазақы тәсілімен шығарылған, біртуманың нар маясы мен таза тұқымды бураны шағылыстыру жолымен алынған буданның екінші ұрпағы. Қ о с п а қ т ы ң* қылшығы ірі, шудасы айырдың шудасындай, жүндес, сүті енесінен аздау болғанымен, басқа өнімдері нар маядан кем түспейді, тұлғасы да біртумадай ірі келеді (ҚҰЭ). Қызылқұмның ұзақ жолы қажытқан қазақы айыр атандар мен *қ о с п а қ* үлектер самарқау ғана изеле шөгіп, ұзын мойындарын құмға төсең сұлық жатыр (Т.Ахтанов, Дала сыры). *Қ о с п а қ* қалды, Жол үстінде нар өлді. Жетпістегі ене қалды, Жар өлді. Жалғыз өлді, Бірге туған он аман... Қиянат бар, Бір қиянат бар енді! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Айыр қоспақ. *т ү й е ш а р. Өсетін жердің табиғатына, жергілікті тілдік қолданысына қарай қоспақтан айыр түйе түріне ауа бастаған қоспақ будан. Ай ы р қ о с п а қ* айыр інгенге біртума нар бура шөккеннен туған ұрпақ (Ә.Жақыпов, Түйе.).

Ара қоспақ. *т ү й е ш а р. Атасы – таза бура, енесі – мырза қоспақ, монтақ қоспақ, бал қоспақ, кез қоспақ інгендері болып келетін, өркеш аралығы айырдан гөрі әлде де қоспаққа тән будан түіенің айырға ауа бастаған, сіңіре будандастырудың төртінші, кезек будандастырудың бесінші ұрпағы* (Ә.Жақыпов, Түйе.).

Итарқа қоспақ. т ү й е ш а р. *Атасы нар бура не қоспақ бура, енесі – нар мая не қоспақ інген болғандығынан азғын қоспақ атанған будан. И тар қа қ о с п а қ т ы ң* алдыңғы өркешінің орнында болмашы ғана өркеш ізі болса, артқы өркешінің ізі де болмайды. Осы өркешін иттің арқасындай, өркешсіз түйе дегендей кемсітіп, *и тар қа қ о с п а қ* атандырған (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі). *И тар қа қ о с п а қ т ы ң* сан жүні өте тықыр, түлеген кезде өзі түседі (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Қосқыртыс қоспақ. ж е р г. *Таза айыр інгенге қоспақ нар бура шөгеру жолымен алынған будан түйе ұрпағы.*

Қоспақ бота. ж е р г. *Нар мая мен таза нәсілді бураның шағылысуынан туған бота.* – Фермамызда әзір *қ о с п а қ б о т а* жоқ, жеке түйе ұстайтындарда да мұндай боталар аз (Ә.Жақыпов, Түйе өсіруші. сөздігі).

Қоспақ шөгеру. ж е р г. *Ерегіске бел байлау.* Кенже біздің айтқанымызға көнбесе, тәуекел, – деп *қ о с п а қ ш ө г е р у* керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоспақ інген. т ү й е ш а р. *Бірту-ма нар мая мен асыл тұқымды бурадан туған қоспақтың және қоспақтардың, яғни бесінші-алтыншы ұрпағы, ұрғашыларының ортақ атауы.* – Түйелерден бөлініп кеткен бе, *қ о с п а қ інген* өрістен әлі келген жоқ, атаңа барып, айдап келмесең болмас (Ә.Жақыпов, Түйе.).

ҚОСПАҚ² з а т. *Екі нәрсенің қосылған, түйіскен жері, қоспа.* Ақсақсары тауының беліне шығып, асудағы айыр жолдың *қ о с п а ғ ы н д а ғ ы* қалың қарағайға бұрдық (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚОСПАҚ³ с ы н. *Қосарланған, қатар тұрған.* Келгендерді қондыратын *қ о с п а қ* екі бөлме екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). Арт жағында қаңқайып тұрған дәу клуб, онан әрі Жаншаның *қ о с п а қ* дүкені, қатарласқан лапкелер (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚОСПАҚТА= е т. *Қосақтау, қосарлау.* Көп тұрмай киімдерін алды да, сыртқа шығып, конькиін *қ о с п а қ т а* п оң иығына аса салған Зәру Ахмедиярды қолтықтай кетті (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚОСПАҚТАЛ= е т. *Қосақталу, қатар тұру.* Аттардың танаулары-на *қ о с п а қ т а л ы* п сүңгі мұз тұрады да, терді жалақтаған шұнақ аяз жалап алады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қатар

қ о с п а қ т а л ғ а н теміржолдың өкшесіне, отарба келе жатқан жаққа қарасып, жұмыскерлер самбырласып сөйлеулерін көбейтті (С.Сейфуллин, Әңгім.).

ҚОСПАҚТАЛУ *Қоспақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСПАҚТАН= е т. *Қатпарлану, қосақталу.* *Қ о с п а қ т а н ы* п келуі Қақпақ жауырын тұсының – Сыртқа айқын те-бүі Сұлу сымбат түсінің (А.Асылбеков, Көкорай.).

ҚОСПАҚТАНУ *Қоспақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСПАҚҮЙРЕК з а т. з о о л. <лат. *anas acuta*> *Үйрек туысының бір түрі.* *Қ о с п а қ ү й р е к* өсімдік жапырағы, бүршігі тұқымымен, насекомдар және олардың личинкаларымен қоректенеді (ҚСЭ).

ҚОСПАЛАҒЫШ з а т. с у ш а р. *Өңделмеген су массасын реагентпен тез әрі толық араластыруды қамтамасыз ететін құрылғы.* Бір орталықтан жылыту жүйелері мен өнеркәсіптік қондырғыларда, сондай-ақ ауаны сорып алу үшін конденсациялық құрылымдарда *қ о с п а л а ғ ы ш* ретінде жиі қолданылады (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚОСПАЛАТАЛЫ с ы н. қ о ғ. - с а я с и. *Екі (жоғары және төменгі) палатадан тұратын.* Парламенттің бөле-жарылуына әкеп соғатын парламентаралық келіспеушілік-тің ықтималдығы өседі; *қ о с п а л а т а л ы* құрылым аппараттың «қампиып» кетуіне, парламентті ұстауға кететін шығыстардың күрт өсуіне әкеп соғады деп ойлады және басқа да кейбір дәйектерді келтірді («Егемен Қазақстан»). *Қ о с п а л а т а л ы* парламент өкілдік демократияның көрінісі болып есептелген, бірпалаталы парламент көбіне диктатуралық сипатқа тән тікелей демократияның көрінісі болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Қоспалаталы Парламент. *Екі палатадан тұратын жоғарғы мемлекеттік заң орны.* Бұл жұмысты *қ о с п а л а т а л ы Парламенттің* депутаттары респу-блика Үкіметінің бірлесе отырып, одан әрі жалғастырған болатын («Егемен Қазақстан»). Жоғарғы Кеңестің басшылығы Парламенттің мұндай құрылымының жақсы жақтарынан гөрі кемшіліктері көбірек деп ұйғарды және *қ о с п а л а т а л ы Парламент* кезінде рәсім күрт күрделеніп, заң жобаларының

қабылдану мерзімі ұлғайып кетеді («Егемен Қазақстан»).

ҚОСПАЛАТАЛЫЛЫҚ з а т. *Екі палатадан құралғандық*. Еуропаның кейбір елдерінде үш, төрт, бес палаталы парламенттер солай пайда болды. Кейін көппалаталық қоспалаталылықпен ауысты («Егемен Қазақстан»).

ҚОСПАЛЫ с ы н. *Қоспасы бар, қоспа қосылған*. Есіктен шығып бара жатқан қыздың талма белі мен қоспалы үлкен шолпысына ұрлана бір қарап алды (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ҚОСПАРТИЯЛЫҚ з а т. қ о ғ. - с а я с и. *Екі партиядан тұратын саяси жүйе*. Шынайы оппозициялық бәсекелестігі жоқ қоспартиялықтың бірпартиялықтан айырмасы шамалы («Егемен Қазақстан»).

ҚОСПАСЫЗ с ы н. *1. Ешнәрсе қосылмаған, қоспасы жоқ*. Соғуға, созуға қолайлы болу үшін қоспасыз таза күмісті таңдап алады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Қазақтар ол жарқырауықтарды әуелі жез а бояу деп жүрсе, сұрастыра келе алтын болып шықты және қоспасыз саф алтын дейді (С.Мұқанов, Шығ.). *Қоспасыз* таза сүт пен су қосылған сүттің тығыздылығы мен майлылығы әртүрлі болады (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). *2. а у ы с. Өтіріксіз, жалғансыз*. Автор сөзінің негізгі белгісі – біреудің сөзін өзгеріссіз, қоспасыз айтып, жазып берушінің сөзі екендігі («Қазақст. мект.»). Бастауыш мектептің мұғалімі өзінің қоспасыз, көзбояусыз толық үлгірімге қалай жеткен тәжірибесі жайлы айтты («Қазақст. мект.»).

ҚОСРЕЙ с ы н. ж е р ғ. *Есалаң, жыңды (адам)*. Қосрейлер дауыс беру еркінен айырылған (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОССАЗ з а т. м у з. э т н. *Шерттер мен домбыраны біріктіріп жасаған бес ішекті шертпелі аспап*. Ел ішінде қоссаздың «қос домбыра», «қос шанақты домбыра», «қос мойын аспап», т.б. атаулары сақталған (ҚҰЭ). Балтабай екеулерінің кеудесінен қоссаз аспабы қайтадан түледі. Алтынбек жай ағашты әулие ағашқа айналдырса, Балтабай оған үн берді («Азия»). Қоссазбен шебер өнер иелері ғана ойнай алады (Б.Кәмешұлы, Қаз. муз. аспап.).

ҚОССАЙЫС з а т. с п о р т. *Белгілі бір спорттың екі түрі бойынша өткізілетін жарыс*. Бәсекенің көбі Ленинград қаласында

өтпек, 21 февраль күні шаңғы қоссайысынан жарыс басталады («Спорт»). Қоссайыс қорытындысында Гарипов чемпион атағын тағы да жеңіп алды («Спорт»).

ҚОССАЙЫСШЫ з а т. с п о р т. *Қоссайыспен айналысатын спортшы*. Қоссайысшылар жиналды (Ауызекі).

ҚОССЫРНАЙ з а т. м у з. э т н. *Даусын күшейту үшін екі (ауызды) кернейлі етіп жезден жасалған, мойны ұзынша келген үрмелі музыкалы аспап (ертеде мұны ағаштан, қамыстан, төрт қырлы, алты қырлы қара құрайдан да жасаған)*. Қоссырнайды өзі тектес аспаптар мен көне ішекті ыспалы, ұрма ұлттық аспаптар үнін әсерлеуге пайдаланады (Б.Кәмешұлы, Қаз. муз. аспап.). Қоссырнай «қомақты дыбыс» бере алатын көне аспап (Б.Кәмешұлы, Қаз. муз. аспап.).

ҚОСТА¹ = е т. *Біреудің істеген ісіне қолдау жасау, растау, дұрыс деп табу, мақұлдау*. Қазақты жақсы көрем бе, жек көрем бе? Егер жақсы көрсем, қылықтарын қостасам керек еді (Абай, Тол. жин.). Еркебай, екіншіден, шын дос маған, Көрсетіп жақсылықты шын қостаған. Қашанда жег жат-жұрат жақындығын Көзінің қыры түсіп қорғаштаған (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Біраз дәурен құрбыңды тастамай бақ, Өтірік, өсек, жалғанды қостамай бақ. Көпті көрген қарт, дана ақылын алып, Залымдардың сөздерін құптамай бақ (Ақмолла ақын, Жыр.). Бұл сөзін де қостады, Мыңбасы мен жүзбасы; Майданда күш көрсетер Батырдың қымбат жолдасы (О.Шипин, Дастан.).

ҚОСТА² = е т. *Әрбір қосқа лайықтап жылқы болу, жылқыны қос-қос етіп топтау*. Ұрқия болса қотандап қой өргізген, қостан жылқы шығарған байдың қызы еді (З.Ақышев, Ақбел.). Жылқыны қостан қысқы жайылымға айдап салған соң, елдің ендігі шаруасы қала шығуға қамдану болатын (З.Ақышев, Ақбел.). Бензин құйған бөшкелер қостаған жылқыдай үйір-үйір боп қырда жатыр (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚОСТАБАН з а т. в е т. *Екі тұяқтың арасы іріңге толып кететін қой ауруы*. Жаз шыға екі тұяқтың арасы іріңге толып, қойды қатты ақсатады. Мұны халық қостабан деп атайды (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Жылқыда ақбас, қутұяқ, сасықтабан сияқты аурулар кездессе, қойда құлық, қостабан аурулары болып тұрады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ҚОСТАЙ с ы н. *Қос сияқты, қосқа ұқсас.* Байкөбектердің жаз жайлауы Сарарқада үлкендігі кішігірім итарқа *қ о с т а й* қара тас жатыр («Жұлдыз»).

ҚОСТАҚТА: *қостақта алқа.* эт н. қ о л ө н е р. *Екі күміс пластинадан (алақан) құрастырылып, шынжырмен үзбелестіріп әртүрлі салтынашақтар қадаған өңіржиек.* Бір алпауыз әйел тұсауын кесіп, Зейнептің *қ о с - т а қ т а* алқасын қағып алды (Ә.Кекілбаев, Бір шоқ жиде).

ҚОСТАЛ= е т. *Қос-қос етіп, қосқа лайықтап, топталу.* Жабағылы биесін *қ о с т а л ғ а н* көп жылқыға, жиырма-отыз ұсақ тұяқтарын жалпы қотанға қосқан (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Есік алдында сұлық жатқан қасқыр *қ о с т а л ғ а н* жылқылар ішінен соңғы айда төрт тай-жабағыны құртқан (Ә.Көшімов, Екі бүркіт.).

ҚОСТАЛУ *Қостал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жылқылардың *қ о с т а л у ы*.

ҚОСТАН= е т. *Қару-жарағын, азық-түлігін, тігер қосын сайлап, артынын-тартынып, сайланып, алыс жорыққа аттану.* *Қ о с т а н ы н* шыққан қосынға Қараман батыр толғапты: «Тілімді алсаң – азамат, Жаппарға жан аманат» (Батырлар жыры). Егінші егін егіп, *Қ о с т а н ы н* арба жегіп. Тыныш жөк ерте мен кеш, Еңбекпен азап шегіп (М.Дулатов, Шығ.). Қоңыратқа жас кезімде біз де барған едік, *қ о с т а н ы н* керуен тартып көп түйемен астық әкелгеніміз бар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). *Қ о с т а н ы н* шөп шауып жатқан бай ауылдың пішеншілеріне барып, Мөңкені жамандап қайтты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОСТАС¹ з а т. эт н. к ө н е. м у з. *Табиғаттағы сыңғырлап шығатын асыл тастардан өңделіп, үні ән-күйді сүйемелдеуге пайдаланылған көне музыкалық аспап.* Қазақ халқының да табиғатқа етене жақын «таста хақысы бар халық» болғандықтан, *қ о с т а с* аспабын да қазақтың ұлттық дәстүрлі сазды аспаптарының еншісіне қосуға болады (Б.Кәмәшұлы, Қаз. муз. аспап.). Кей ұлттық фольклорлық ансамбльдер арасынан *қ о с т а с* ойнап тұрған өнерпаздарды көруге болады (Б.Кәмәшұлы, Қаз. муз. аспап.).

ҚОСТАС² с ы н. *Қосы бірге, бір қостағы (адам).* *Қ о с т а с* шөпшілер бір жердеміз (Қ.Бадыров, Өткендер.). Оншақты күн өткеннен кейін *қ о с т а с* екі құрдас ортақ торы дөненмен ауланған ортақ олжаны

бөлуге отырды («Жұлдыз»). // *Бір қостағы адам.* Жалбағаймен *қ о с т а с т а р* Көбейтті сауын сиырын. Үстеріне үй тігіп, Жаңартты жыртық киімін (О.Шипин, Екі дастан). Әлімжанның *қ о с т а с т а р ы* қиыншылықтан қорықпайтын, үйренуге, білуге құмар жастар екен (Ш.Орманбаев, Қос басшы). – Мен атып түсірмесем, мүйіз қайдан Келер ед, ей, ағалар, оны да ойлан! Бөлістің бір реті бола жатар Арамыз арылмасын ойын-тойдан, – Деп күлді мергендерге Амангелді (Ағалар, көрдіңіз бе мұндай ерді?) Құныққан ақша бағып *қ о с т а с т а р ы* Көнбеді әділ сөзге, бой бермеді (О.Шипин, Дастан.).

ҚОСТАТ= е т. *Мақұлдату, растату, құптату.* – Мына арам Әбділданы ана арамыңды *қ о с т а т қ а л ы* шақырып отырсың ғой, – деді Бейсенбі (М.Әуезов, Қараш.). «Өйттім, бұйттім» деп, болуға мүмкін емес нәрселерді көпірте соғады да, Титанға *қ о с т а т ы н* қояды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ҚОСТАТУ *Қостат етістігінің қимыл атауы.* – Құрысын, бір пәлеге қалармын, – деп сөзін *қ о с т а т у* үшін Сәбираға қарап қояды (Т.Ахтанов, Боран).

ҚОСТАУ *Қоста етістігінің қимыл атауы; біреудің іс-әрекетін, пікірін дұрыс табу, мақұлдау, қолдау, сөзін сөйлеу.* Ерлі-зайыпты адамның бірі бастауы керек те, бірі *қ о с т а у ы* керек (І.Есенберлин, Ғашықтар). Ол белгісіз бас шұлғи салды. Мұнысы *қ о с т а у* екенін, әлде терістеу екенін өзге түгіл өзі де аңғара алмады (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). Ағыны зор ағалық үгітімнің, *Қ о с т а у ы* тапсын ақтұйғын жігіт үлгің. Королі бол нарықтың халқым сүйген, үлкені сол тілеген үмітімнің (К.Салықов, Жезкиік).

ҚОСТАУШЫ з а т. *Қолдаушы, мақұлдаушы.* Бастаушы болса, *қ о с т а у ш ы* табылар (Ж.Кейкин, Қазақы атау.). Сатымсақ, арадан кешкен арзан ақын болма, жуандарға *қ о с т а у ш ы*, құптаушы, қошаметші болма, қайта олар істейтін жауыздықтың шындығын ашып, әділет пен ақындық тілшісі бол, өмір сорақылықтарының өкімшісі бол, – дейді Абай (М.Әуезов, Әр жыл.). Ресейдің бұрынғы президенті «ресейлік ұлт» идеясын қолдаушылардың, *қ о с т а у ш ы л а р д ы* ң басы («Айқын»).

ҚОСТОТЫҚ з а т. х и м. *Екі тотықтың қосындысы.* Оған бромның *қ о с т о т ы ғ ы н* араластырды (ҚСЭ).

ҚОСТҰЗДАР з а т. х и м. *Кешенді иондар құрамында кешен тұзуші металл атомдары мен тек қышқыл аниондары ғана болатын қосылыс. Қ о с т ұ з д а р* химиялық анализде сирек кездесетін металдарды бөліп алуда, тазартуда т.б. пайдаланылады (ҚСЭ).

ҚОСТҰМАРША з а т. э т н. қ о л ө н е р. *Түйістірілген екі тұмарша тәрізді геометриялықұшбұрыштарбейнесіндегіөрнек. Қ о с т ұ м а р ш а д а* төбесінен түйістірген екі тұмарша қосылады да екі геометриялық ұшбұрыш жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОСТЫР= е т. 1. *Бір нәрсеге екінші нәрсені араластыру.* Сүт құйғызбай, қаймақ *қ о с т ы р м а й*, құрымдай қара шайдың өзін ішіп отыр (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). 2. *Бір нәрсені екінші бір нәрсемен біріктіру.* – Ана торы биені жылқыға *қ о с т ы р ы ң ы з*, қыстың малын енді тақырға қамауға болмайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚОСТЫРТ= е т. *Көбейту, үстемелету.* Ол анау жылы комсомолға өтемін деп, екі жасты *қ о с т ы р т ы п* жазғызған болатын (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚОСТЫРТУ *Қостырт етістігінің қимыл атауы. ≈ Жасына жас қ о с т ы р т у.*

ҚОСТЫРУ *Қостырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚОСТІЛДІЛІК з а т. л и н г в. <лат. bilinguis> *Белгілі бір мемлекет, республика көлемінде екі тілдің тең дәрежеде болуы; индивидтің немесе қоғамның екі тілді қатар қолдануы. Қ о с т і л д і л і к* көп этникалы тұрғындардың қарым-қатынасындағы өндірістік әрі тұрмыстық қасиеттіліктерінен туындайды (Саяси түс. сөздік.). *Қ о с т і л - д і л і к* жеке адамның екі тілде бірдей ұдайы қарым-қатынас жасауы, яғни сөйлеу, жазу тәжірибесі (Қаз. тілі энцикл.).

ҚОСУ¹ з а т. м а т. <ағыл. addition> *Сандарды бір-біріне қосатын арифметикалық амал.* Паскаль 18 жасында *қ о с у* амалын орындайтын есептегіш машина құрастырған (Шопан). Қосынды векторды көбінесе тұйықтаушы вектор дейді; векторларды қосу бұрынғы арифметикасы, алгебрасы қосудан басқаша болғандықтан, геометриялық *қ о с у* болып аталады (Ә.Ермеков, Ұлы математика.). Натурал сандарға *қ о с у* және көбейту амалдарын бір рет не бірнеше рет қолданғанда да нәтижеде натурал сан шығып отырады. *Қ о с у* амалына кері амал бар, оны азайту

амалы деп атайды (О.А.Жәутіков, Жоғары математика.).

ҚОСУ² *Қос етістігінің қимыл атауы.*

1. *Енгізу, кіргізу.* Бұл – мемлекеттік тілдің шынайы мәртебесін көтермей жатып, қазақ және орыс тілдерінің өзара бәсекесіне енді зорлап ағылшын тілін *қ о с у* деген сөз («Жас Алаш»). Негізгі отарға қозыны *қ о с у д ы ң* зиянды екенін мұқият ескерген жөн (Шопан). Осындай орнықты жағдайға шүкіршілік етпей, қазақ тобында білім алғысы келетін балаларды да күштеп орыс тобына *қ о с у - ғ а* тырысу – нағыз шектен шыққандық! Және бұл әрекеттің өзге ұлт өкілдері емес, өз қандастарымыздың қолымен жасалуы қынжылтады («Жас Алаш»). Желтоқсандық батыраларды мектеп бағдарламасына *қ о с у* керек деп ұсыныс айтушылар табылып жатқанымен, олардың ерлігіне қарсы шығушылар да табылуда («Түркістан»). 2. *а у ы с. Екі жасты табыстыру, бастарын біріктіру.* Қыз бұрын амандасып қылды жауап: «Алладан қадамыңа болсын сауап. Шаһзада, ырза болдым енді сізге, *Қ о с у* хақтан, көрмекке бізден сәбәп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бірге бірді қосқанда не болады? – Онда өмірден бойдақтар жоғалады. Алдында тұрған шақта асу-белең, Қандай жақсы мақсатты *қ о с у* деген (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Салу, араластыру, қату; құю.* Теңбіл жұпжегінің әсіресе жас балықтарды тұщы суға тез көндіге алады, дегенмен аквариумға теңіз суын немесе ас тұзынан аздап *қ о с у ғ а* тура келеді (Қ.Қайымов, Суасты.). 4. *Қолдану, пайдалану, ендіру.* Қазақ тілін оқытуды жеңілдету және жеделдету үшін электрондық құжат айналымға мемлекеттік тілді *қ о с у* технологиясын жетілдіру жағы республикада бірінші болып қолға алынды («Жас Алаш»). 5. *Қатарға жатқызу, санатқа тіркеу.* Классик жазушымыз Мұхтар Әуезовтің «Ана тілін білмеген адамды мәдениетті адамдардың қатарына *қ о с у ғ а* болмайды» деген сөзі тегін айтылған ба? Бізді қойшы, «жаны қазақтар ана тілін білмегендері үшін өздері өлердей сыйлайтын шетелдік әріптестерінің алдында ыңғайсызданбай ма екен?..» («Жас Алаш»).

Сүйек қосу. э т н. *Әулеттес, аталас, қандас, сүйектес адамдардың мәйітін бір жерде сақтау үшін арнайы соғылған сағана тамға жерлеу.* Қазақ арасында күні бүгінге дейін сақталған «*сүйек қосу*» рәсімі бойынша аруаққа айналған руластар біртұтас субъ-

ект ретінде зерделенеді. «Аруақтардың сүйегі қосылмаса о дүниеде рухы жетімсірейді. Сүйектері қосылған аруақтар ұрпағын желеп-жебейтін болады» деп отырады (А.Сейдімбек, Шығ.). Өлікті сағанаалап жерлеу, яғни «с ү й е к қ о с у» рәсімі Қазақстанның шалғай түкпірлерінде там-тұмдап болса да сақталған («Мәдениет»).

Үлес қосу. *Бір істің орындалу, жүзеге асуына атсалысу, септігін тигізу.* Алайда мойындау керек, біздің Парламент нәтижелі жұмыс істеп, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына үлкен үлес қосуда («Егемен Қазақстан»). Сондықтан да барлық мемлекеттер, саны мен сапасына қарамастан, қауіпсіздікті нығайту мен дамытуға қал-қадірінше өз үлес т е р і н қ о с у л а р ы қажет (Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).

Іске қосу. *Жұмысын бастау, қызметке, айналысқа кіргізу.* Жаңа жұмыс орындарын ашу мен экономикалық маңызы басым ірі кәсіпорындарды іске қосу мәселесі де шет қалған жоқ («Жас Алаш»).

ҚОСУШЫ: іске қосушы. *Жүзеге асырушы, бір істің орындалуына мұрындық болушы.* Қысқасы, қандай қиындық болмасын, оған қасқайып қарсы тұрған, сөйтіп бүкіл ел боп асыға күткен алыптың алғашқы пешін пайдалануға берген құрылысшыларды, монтажшыларды, ірі құрылысты іске қосушыларды шын жүректен құттықтау құрметі менің үлесіме тиді (Д.Қонаев, Өтгі дәурен.).

ҚОСУЫТ с ы н ж е р г. *Қоспасы бар, таза емес, аралас.* Кей киіздерді басқанда қ о с у ы т зат көп болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСУЗБЕЛІ: қосүзбелі шолпы. э т н . з е р г. *Күміс теңгелерден қос қатарлап, күміс сымдармен үзбелестіріп жасаған бұрым әшекейі.* Үзбелі, қ о с ү з б е л і ш о л п ы - л а р көбінесе арналып соғылған әшекейлі шаштеңгелерді, ақша теңгелерді біріне-бірін үзбелеп жалғастыру арқылы жасалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚОСҮЙЕК з а т. ф и з. *Бір-бірінен белгілі қашықтықта орналасқан шамалары бірдей, таңбалары қарама-қарсы екі нүктелік электр зарядтарының жиынтығы* (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСҮЙЕКТІ: қосүйекті сәт. ф и з. а) *Қосүйектік қасиетті сипаттайтын физикалық шама.* ә) *Молекуланың электрлік қасиетін зарядталған бөлшек жүйелері ретін-*

де сипаттайтын векторлық шама (Қаз. тілі термин. Химия).

Тұрақты қосүйекті сәт. *Оң және теріс зарядталған полюсті молекулалардың ауырлық центрлері* (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСҮЙЛІ с ы н. б о т. *Аналық және аталық гүлі жеке орналасқан (өсімдік).*

Қосүйлі қалақай. ө с. <лат. urtica dioica> *Биіктігі бір метрге жететін, көпжылдық, шөптесін сабағы төрт қырлы, тұзу, жоғары жағында бұтақтары көп өсімдік. Қ о с ү й л і қ а л а қ а й д ы* көптен жазылмай жүрген жараларды емдеуге, организмдегі витаминнің жетіспеуін және қанның құрамын қалпына келтіру үшін пайдаланады (Ә.Искендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

Қосүйлі мысықтабан. ө с. <лат. antennaria dioica> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын, биіктігі 5–30 см, мамыр-шілде айлары арасында гүлдеп, жемісі шілде-тамызда пісетін көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ о с ү й л і м ы с ы қ т а б а н д ы* халық медицинада өкпеден, геморрой түйіндерінен, жатырдан, мұрыннан, асқазаннан, ішектерден, сыртқы жарақаттардан кеткен қанды тоқтатуға қолданылады (Ә.Искендіров, Қазақст. дәрілік өсімд.).

Қосүйлі өсімдіктер. ө с. <лат. dioica> *Аналық және аталық гүлі жеке орналасқан өсімдіктер. Қосүйлі өсімдіктерге* тал, көктерек, бөйтерек, сора, жаңғақ, қымыздық жатады (ҚСЭ). *Қосүйлі өсімдіктердің шаруашылықта маңызы зор* (ҚСЭ).

ҚОСҮЙТАС з а т. к ө н е. *Сыртқы түрі киіз үйге ұқсаған VI–VIII ғасырларда тастан салынған құрылыстың бір түрі* (ҚСЭ).

ҚОСШАҒЫЛУ з а т. г е о л. *Таужынысты яки минералды ажыратқыш микроскоп арқылы зерттеуде ескерілетін шамалардың бірі. Қ о с ш а ғ ы л у* бір ғана ажыратқыш арқылы қарай отырып, тастілім тұғырын (микроскоп үстелшесін) айналдырған жағдайда минералдың түс өзгерістерінен немесе жарық қарқындылығының бәсеңдей не күшейе түсуінен аңғарылатын шағылу көрсеткіштерінің үлкен және кіші мөлшерлері арасындағы айырма (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОСШАҚПАҚ з а т. ж е р г. *Шөп тасты арбаның қанаты. Қ о с ш а қ п а ғ ы* сынған соң, арба болудан қалғаны (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОСШОЛШЫ з а т. э т н. з е р г. *Үлкен қос ұзбелі шолпы.* Аяғын сәндене басып, ауыр қ о ш о л п ы с ы н шылдырлата жүріп, керегеге сүйеулі тұрған үлкен қара сабаны пісіп-пісіп жібереді де, сырлы шараға жусан аңқыған сары қымызды құя бастады (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚОСШЫ з а т. 1. *Ертеректегі қазақ қоғамында ауқатты, дәулетті тап өкілдеріне жалданып, жеке құтушісі болып жұмыс істеген әлеуметтік топ өкілі, қызметші.* Мың жаманына басшы болғанша, бір жақсыға қ о ш ы бол (Мақал). Қазақтың заңы – аулына жаңадан саудагер келсе, қария және бозбалалары саудагердің қосына келеді. Біз қосымызға жақындап жеткенімізде Тілеу деген бір қ о ш ы м ы з және жиылып отырған ауылдың бір-екі адамы жүгіріп келіп, бізді қармытып түсіріп, аттарымызды ұстап байлап, есік ашып, өзімізді қосқа кіргізді («ТУГ»). – Білмейтін Рүстемді жоқ, – деп иран, Біз қ о ш ы ер-тоқымын оның жиған. Неліктен ол кісіні сұрадың? – деп, Дағдарып босқа сөзді енді тиген (Рүстем–Дастан). Досына жан жолдасы сөз салады, Жалғаннан өлмей-өтпей кім қалады? Өлсек те жар жолында өлейік деп. Шаһардан тауып олар қ о ш ы алады (Ғашық-наме). 2. *Батырдың қасына ерген сенімді сарбазы, көмекшісі; әскербасы.* Исатайдың атын үнемі жоғары ұстайды. Исатай – басшы, мен – қ о ш ы деп кішіпейілділік танытады. Исатайды өзіне аға санайды, асқар таудай арқа тұтады («Түркістан»). Ерте туған көбеген сексен жігіт қ о ш ы алып Он бес жігіт басшы алып Ақжайыққа жөнеген (Батырлар жыры). 3. *ауыс. Сенімді серік, қасындағы бірге жүрген жолдасы.* Күн де, күн қ о ш ы л а р ы – планеталар да, ай да, жер де бірыңғай бір бағытпен айналады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). – Сағынып еді досым ағаң – деді, Өзім де бармақ едім саған – деді. Жайлансын қ о ш ы л а р ы ң қонақ үйге, Жігіттер сыйлар жайып тағам, – деді (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.).

Күйеу қосшы. э т н. *Қалыңдыққа ұрын келген күйеудің қасындағы жақын жолдасы, серігі.* К ү й е у қ о ш ы с ы н ы ң, бозбалалардың ырымын әперіп, ойынды тарқатайық, – деп, Нұрыш, Түркеш барып ырым сұрады. Күйеу қосшысы Әлімбай деген бір тіс қаққан жігіт еді. – Жарайды, берейік, «Орамал тойға жарамағанмен, жолға жарайды» деген мақал

бар еді, көне, не аласындар, жігіттер? – деді (С.Көбеев, Қалың мал).

Қосшы бала. *Біреуге қызмет етуші, біреуді құтуші, көмекші жасөспірім, қолбала.* Жалма-жан қ о ш ы б а л а н ы жұмсап, анадайда жайылып жүрген сары атанды алдырып, шығырға жекті. Құдыққа ұшын тұзақтап шығыр арқан тастайды (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Әйтекеңнің жалғыз өзі бір арбада, біз атай екеуміз бір арбадамыз. Мен «ат құтуші, қ о ш ы б а л а» болдым да қойдым («Мәдениет және тұрмыс»).

Қосшы би. з а ң. *Мекемелердің белгілі бір ісіне қатысу үшін сайланған халық өкілі.*

Қосшы билік. *Қосшы бидің міндетін атқарушылық.*

Қосшы одақ. т а р. *Түркістан АКСР-інде, кейін Орта Азия республикалары мен Қазақстанның ауыл, қыстақ кедей шаруаларынан құрылған бұқаралық ұйым.* Қ о ш ы о д а қ ауылда әлеуметтік өзгерістер мен жер-су реформаларын жүзеге асыру үшін кедейлерді таптық тұрғыдан тәрбиелеу, кооперацияға біріктіру, оларды құралсайманмен жабдықтау т.б. мәселелермен шұғылданды (ҚСЭ). Губерниялық, уездік партия, совет органдары орта шаруалардың тілегіне орай қ о ш ы о д а ғ ы н ұйымдастыру туралы шешім қабылдады (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Жаппай коллективтендіруге көшуге байланысты қ о ш ы о д а қ т а р ы н өз қызметін тоқтатты (ҚСЭ).

Қосшы союз. с ө й л. *Қосшы одақ.* Көлбай, Талпақ, Сарыауыз үшеуі қ о ш ы с о ю з ы н ы ң болыстық съезінен қайтып келеді. Астағы аттар енді бұрынғыдай тайтулақ емес, жал-құйрығы бүтін, қоңы тоқ – шаруаның тұғыры (М.Әуезов, Таңд.).

Қосшы ұйымы. т а р. с о в е т. *Кеңес өкіметі орнағаннан кейін ауылды жерде алғаш ұйымдасқан кедей шаруалар ұйымы.* Коммунист партиясының басшылығында қ о ш ы ұ й ы м ы жасқанбай, ауылда нағыз совет өкіметін жасауда (С.Сейфуллин, Шығ.). Қ о ш ы ұ й ы м ы н а кірген кедейлердің еңсесі көтеріліп, теңдікке ие болып келеді (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚОСШЫ-ҚОЛАҢ з а т. 1. *Мал-дәулеті мол, ауқатты, бай адамның қызметін істеп, ат-көлігін бағып-күтіп, шашбауын көтеру үшін жанынан тастамай ертіп жүретін атқосшы, қызметшілері.* Үйірлі қасқырдай қ о ш ы-қ о л а ң ы н ертіп, қатты аяңмен келе

жатқан Сүңгібай тобы Тартубек аулының дәл желкесіне келіп тоқтады (А.Хангелдин, Фани.). Өзіне қарасты ауылды Қаралакөл бойына қондырған соң, қасына *қ о с ш ы - қ о л а ң* ертпей, қалаға жалғыз тартып кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). **2.** *э т н. Күйеу жігіттің қалыңдыққа црын келгенде қайын жұртына ерте келетін шашбауын көтеруші жолдас-жора, қызметшілері. Қ о с ш ы - қ о л а ң ы н* ерткен күйеу ұрын келген сапары болса да, үлкен алдында әдеп сақтап, сызылып жатқан жоқ (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОСШЫЛЫҚ *з а т. 1. Біреуге қызмет етушілік, қосшы болушылық.* Ары үшін жанын садаға ететін қазақты қасиетті халықтың, осы елдегі сан түрлі ұлттың баласының басын қосып, басшылығында жүру тұрмақ, қосын тігіп, *қ о с ш ы л ы ғ ы н д а* жүрудің өзі жаныңды тербейтін бақыт емес пе еді?! («Егемен Қазақстан»). Төлеудің өзінен көрі Тәңірбергеннің *қ о с ш ы л ы ғ ы н д а* жүрген інісі Қалау табыскер болды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Біз ақпар берген жалшы жігітті *қ о с ш ы л ы қ қ а* алып, суыт жүріп кеттік (Ж.Тілеков, От кешу). **2. Батырдың сенімді сарбазы болушылық, атқосшылық, әскербасылық етушілік.** Екі адам *қ о с ш ы л ы қ қ а* қосты жана, Болған соң кен баябан ұзақ дала. – Сау болсам, кешікпей-ақ келермін, – деп, Жөнелді хатты қолға ала сала (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Үлкен соғыс Бекетай құмы деген жерде болады. Әрине, зеңбірек пен мылтық найза мен садақты жеңеді. Қазақ көп қырылады. Осы соғыстарда қайрат көрсетіп, Махамбет батыр атаққа ілінеді, Исатай *қ о с ш ы л ы қ қ а* сайланады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

ҚОСЫҚ *з а т. с ө й л. Қосық.* Жаны оның да ақын ғой, Көңілімді дос ұқты. Жүзіңізде жатыр ой, Жазасың ба *қ о с ы қ т ы* (С.Мәуленов, Шығ.). Қос өрімдей Бердақ ақын *қ о с ы ғ ы н*, Жатқа айтады біздің жастар осы күн (Қ.Жармағамбетов, Дәурен).

ҚОСЫ-ҚОЛАҢ *з а т. т а р. Әскердің, қолдың соңында ілесіп, керек-жарағын, азық-түлігін алып жүретін қызметші топ.*

ҚОСЫ-ҚОЛАҢДЫ *с ы н. Соңында қосы-қолаңы келе жатқан, қосы-қолаңы бар.* Зымыстан қыс түсіп, күн суық болып, қар қалың жауып, *қ о с ы - қ о л а ң д ы* қосын жүруге жол ауырлық қылып, жұрт жүдеубас болайын дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚОСЫЛ = *ет. 1. Бірігу, топтасу, ұйымдасу.* Қазақтың соғысқа жарарлық адамы сол Шыңғыстың әскеріне *қ о с ы л ы п*, бұларды Шыңғыс Жыны деген үлкен баласына билетіпті (Абай, Тол. жин.). Біздің артиллерия жауды ұрғылап берді де, резервтегі күштеріміз келіп *қ о с ы л д ы* (С.Нұрмағамбетов, Жауынгер.). Секірген ор текедей ерке күнім, барады өтіп бастан, енді ойлансам. *Қ о с ы л ы п* екі есер төбелессе, Кетеді ерегісіп қой-қойласаң (Ақмолла ақын, Күндер.). **2. Айтқанына көну, айтқанын істеу, қолдап-қостау, соңынан еру.** Мақтан құма, керек қу. Ойсыздарға *қ о - с ы л м а.* Қойында ақша, қолда қой, Күзетке оңай шошынба (Абай, Тол. жин.). Бұқар да, Қазыбек те, Жәнібек те өз алдарына ұлыстары бар билікшілер. Абылайдың бастамаларына қосылған да, *қ о с ы л м а ғ а н* да кездері бар («Егемен Қазақстан»). Жан берер хақ жолында шын кемеңгер, Алдан-бас жақсыларға *қ о с ы л ғ а н* ер. Ғылымды сипатымен танымаса, Қай адам ол кісіні данышпан дер? (Ақмолла ақын, Күндер.). **3. Араласу, салыну, қатылу.** Бір кепке Жамал кіреді. Ішетұғын балына *У* қосып Жамал береді, Шірісін деп жүрегі, ішкелі бала қолға алып *Қ о с ы л ғ а н* уды біледі. Білдірмей ғана күледі (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). *Қ о с ы л ы п* алтын қорымас Мырыш пен мыс, жезбенен, Меруерттей сөзбен шашайын Бойыма біткен асылым Ақындық әсер қуатын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тарбағатай тауынан Тоқсан сала *қ о с ы л ы п*, Тоғыз өзен түйісіп, Ақтың төмен жосылып (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Теңбілтек тұщы және сәл тұзды суды, судың химиялық құрамының бірқалыпты болуын қалайды, ол үшін су таза және аздап ас тұзы *қ о с ы л ғ а н* болуы керек (10 л суға 2 ас қасық тұз салынады (Қ.Қайымов, Суасты.). **4. а у ы с. Біреуге үйлену не күйеуге шығу.** Санай берсең жетімдік жетпіс болар, Бірақ та арман да шын үш жетім бар: Бірінші – ат жетім өрен жүйрік шабылмаған, Екінші – құс жетім саятшысы табылмаған, Үшіншісі – болады екен әйел жетім Өзінің теңін тауып *қ о с ы л м а ғ а н* (Шал ақын, Өлеңд.). *Қ о с ы л ғ а н* сол қатынға жатқан түні, Бозторғай жырлап атқан таңдай болар. Жақсы әйел жанған шоқтай жайнап тұрар, Қазаны барлы-жоқты қайнап тұрар (Ақмолла ақын, Күндер.). Денсаулығым қалмады бір сені ойлап, Сағынғаннан мен жүрмін судай қайнап,

Қосылмақты не қылса ойлаушы едік, Дариясына тәуекел басты байлап (Ә. Найманбаев, Шығ.). *Қосылғандарына* бір жыл толар-толмастан, Құдай берген соғысқа аттанып кеткен (Ж. Жұмаханов, Махаббат.). Бір ат келді базардан құла қасқа, Жібек нөкта басында, бауы басқа. Ғашық болып *қосылған* Ғалияжан, Кел, екеуіміз мінейік тарантасқа (Балуан Шолақ // Екі мыңжылдық.). **5. Кіру, қатарға алыну.** Ай басында Тегеранда Қазақстан, Ресей, Әзірбайжан және Иран арасында Каспий теңізінің қоршаған ортасын сақтау жөніндегі конвенция қабылданды. Келіп түскен ақпараттарға сүйенсек, оған Түркіменстанның *қосылатыны* да мүмкін («Жас Алаш»). Қоғам алдағы уақыттарда да белгілі себептермен ана тілінен адасып қалған өкілдерін сыртқа итермей, ішке тартудың амалдарын қарастыруы тиіс. Онсыз да өз қағынан өзі жеріген құландайын саяқ кетіп бара жатқан жандардың тіл білместігін бетіне салық ете бергеннен гөрі олардың өз үйіріне *қосылу* жайын қамдастырған жөн («Егемен Қазақстан»). Шырын сөз оралсын ба ойға бірден, Тосылдым, тосаңсыдым, тойладым мен Тобына арғымақтың *қосылып* ем Көдімгі қоңырыммен қойға мінген (Ә. Дәуренбеков // Екі мыңжылдық.). Алдыңғы қатарлы 50 елдің қатарына *қосылу* үшін біздің де сол елдердегі рухани, әлеуметтік салалардағы жетістіктерінен кем түспеуіміз керек қой? («Жас Алаш»). **6. Басқосу, жұмылу, үсті-үстіне келу, бірлесу.** Жүгірді жас балалар жалаң аяқ, *Қосылды* шұрқырасып тайлы-түяқ, Жан бар ма әрекетсіз, қараңызшы, жадырап жаз шыққанда жасыл қияқ!? (Ақмолла ақын, Күндер.). Кірісті дереу бөрі іске, Мөз болып, таңға желпініп, *Қосылып*, алуан дауыспен Даланың сөнін келтіріп (С. Жиенбаев, Алтын қалам). Шағалалардың у-шуы, әсіресе, сұр шағаланың сыңқылдаған дауысы, қызғыштардың қиқылы *қосылып*, сол маңды бастарына көтеріп, құлақты тұндырады (Ж. Төреходжаев, Құстар тіршілігі). **7. Бір санатта болу, теңелу, тең түсу, бірдей болу.** Адамда – өсек пенен жала жаман, Шыбында – шағатұғын ара жаман. Сөйлесе сөйлей берсін қара таған, *Қосылмас* ақ маралға қара қабан (Ақмолла ақын, Күндер.). **8. Бірге жүру, серіктес, жолдас болу.** Құрбының бірі екенсің тұсымдағы, Мақтайтын көрген жандар осындағы. Айта

алмай жүзіңізге әлі жүрмін, Біраз күн дәмдес болып *қосылған* (Кердері Әбубәкір, Қазағым). **9. Қол астына ену, бағынышты болу.** Ресей бұл саясатын қазақ жерінің «өз еркімен *қосылуы*» арқылы жүргізсе, Цин империясы Жоңғар хандығы өміршілерінің басқыншылық әрекетін қолдау, солардың қолтығына су бүрку арқылы жүзеге асыруға тырысты («Астана ақшамы»). **10. Қабаттасу, қатарласу, жалғасу.** Көпек итпен *қосыла* боран ұлып, Түндікті тау төбесін орады бұлт. Түнгі қолат қойнына құлап жатты Түйетайлы беткейден жол ағылып (Е. Раушанов // Екі мыңжылдық.). Ал енді тыңда, келдік бір жасыңа, *Қосылып* балалардың іңгәсына. Бір күні ө дегенше екі келді, аяқта, әл, шама жоқ бір басуға. Торғайдай ұшып-қонған үш те келді, Күл шашып шарқ ұратын үй қасында (Мәделі Жүсіпқожаұлы // Екі мыңжылдық.).

Басы қосылды. Бірікті, бір жерге шоғырланды, күш жиды. *Қосылып* басы қазақтың, Алатаудан асырды Арқадан айдап қалмақты. Бозбалаға мінгізді Сайгүлік пен саңлақты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қосылған құн. қ а р ж ы. *Өндіруші (кәсіпорын, фирма, т.б.) сатқан өнімнің оны өндіру үшін сатып алынған және пайдаланылған бұйымдарға (материалдарға) жұмсалған шығынды шегеріп тастағандағы құны.* *Қосылған құн* ұлттық есепшоттар жүйесінде әзірленетін экономика дамуының макродеңгейдегі маңызды көрсеткіші болып табылады (ҚҰӘ).

Қосылған құн салығы. қ а р ж ы. *Жанама салық түрі, қосылған құнның мемлекеттік бюджетке аударылатын бөлігі, бюджеттің маңызды көздерінің бірі.* Соңғы кездері Қазақстанның экономикалық даму үрдісін қамтамасыз ету мақсатында *қосылған құн салығының* мөлшерін азайту шаралары іске асырылуда (ҚҰӘ).

Іске қосылды. *Жұмысын, қызметін бастады, айналымға енгізілді.* Сондай-ақ 2000 жылы *іске қосылған* вексельдік қайта қаржыландыру жүйесі банктік кредиттеудің баламасы бола алды («Егемен Қазақстан»). Соның негізінде жоғары оқу орындарына студентті қабылдау ережелері түбегейлі өзгеріске ұшырады және жоғары кәсіби білімі бар мамандарды мемлекеттік білім беру тапсырыстары негізінде дайындау жүйесі *іске қосылды* («Түркістан»).

ҚОСЫЛҒЫШ з а т. м а т. Қосылатын сандар. Қ о с ы л ғ ы ш т а р д ы ң орнын ауыстырғаннан қосынды өзгермейді (Арифметика). Мысалы, қосынды қ о с ы л ғ ы ш т а р д ы ң орналасу ретіне немесе заттарды санау нәтижесі осы санау қай ретте жүргізілгеніне тәуелді емес екенін тәжірибеден байқайды (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Дифференциялданатын бірнеше қ о с ы л ғ ы ш функциялардың алгебралық қосындысының туындысы барлық қосылғыш функциялардың туындылардың қосындысына тең болады (О.Жәутіков, Математика.).

ҚОСЫЛДЫР= е т. Біріктіру, бірлестіру. Менің, 7-8-дегі жалаңбұт жүгіріп жүретін кезімде ойын-сауық болғанда, келіншектер бізді (Ақат ағам екеумізді) көтеріп әкеліп, етегімізге бауырсақ, құрт салып қойып, қ о с ы л д ы р ы п ән салғызар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОСЫЛДЫРУ Қосылдыр етістігінің қимыл атауы.

ҚОСЫЛМАЛЫ с ы н. Қосыла беретін, жалғана беретін созылмалы. Жұрттың туынды, қ о с ы л м а л ы ұзын сөздері ауызша айтылғанда, қысқарып, ықшамдала береді. Сөз ықшамдық тілейді. Қарап отырсақ, ықшамдалып, сығылысып кеткен сөздер толып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОСЫЛУ Қосыл етістігінің қимыл атауы. 1. Топтасу, ұйымдасу, бірігу. Сондықтан да жерінен айырылып, ақ патшадан түңілген жұрт Кенесарыға қ о с ы л у д а (І.Есенберлин, Көшпенділер). Күңгірт тартқан төрт қабырғада жалғыз қалуға шыдай алмай, көпке қ о с ы л у ғ а сыртқа шығарып кетті (Т.Ахтанов, Боран). 2. Араласу. Жерасты суларының температурасы ауа температурасының, инфильтрацияның, өзгеше температурасы бар жер беті немесе жерасты суларының қ о с ы л у ы н а н тағы басқа жағдайлардан ауытқиды (К.Сапарбайұлы, Геология.). Оттегінің басқа элементтермен қ о с ы л у ы тотығу реакциясы деп аталады (Т.Қалыбеков, Экология.). 3. а у ы с. Үйлену не күйеуге шығу. Үйленетін адаммен әуелі танысу керек, одан кейін сынасу керек, бір-біріне ұнауың керек, біріңді-бірің сүйюң керек, содан кейін ғана қ о с ы л у ғ а болады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚОСЫЛЫМДЫ: қосылымдық ығу. пед. Практикалық нәтиже алуға бағытталған, арнайы ұйымдастырылып, жоспарланған оқу іс-әрекеті.

ҚОСЫЛЫҢҚЫ с ы н. Аздап қосылған, қосыла тұсқан. Екі ауылдың арасы қашық емес, қ о с ы л ы ң қ ы («Егемен Қазақстан»).

ҚОСЫЛЫС з а т. х и м. Молекулалары бірнеше элементтердің атомдарынан тұратын зат.

ҚОСЫЛЫС= е т. 1. Бірлесу, біріге жиру. Жүздеріңді сау көрсем, Екі көзім нұры еніп. Қ о с ы л ы с ы п бір жүрсем, Әр нәрсені үйреніп (Абай, Тол. жин.). Күн күйеуін жер көксіп, ала қыстай, Біреуіне біреуі қ о с ы л ы с п а й Көңілі күн лебіне тойғаннан соң, Жер толықсып, түрленер тоты құстай (Абай, Тол. жин.). 2. а у ы с. Үйлену, күйеуге шығу. Екі жастың қ о с ы л ы с а р тұсында Раушанды геройлыққа ұсынбай қоя тұрсаң деп ойлаймын (Д.Әбілев, Жүрек.). Дауыстары қалтырасып, Қ о с ы л ы с қ а н екі ғашық Тағы нені сұрайды? (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚОСЫЛЫСТАР з а т. х и м. Өзара байланысты элементтерден тұратын біртұтас материал; бірнеше нәрседен біріккен қоспа, қосынды. Жер қыртысының тікелей зерттеуге болатын жоғарғы бөлігі (15-20 км тереңдікке дейін), гидросфера және атмосфера табиғи қ о с ы л ы с т а р д а н немесе саф элементтерден тұрады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Азот қ о с ы л ы с т а р ы негізгі тыңайтқыш ретінде саналса да, өсімдіктерге қажет жалғыз бұл емес (Ғалам ғажап.). Ертеде бор қ о с ы л ы с т а р ы шетелден алтынға сатып алып келетін, қазір борға зеру емеспіз (Н.Нұрахметов, Дархан химия.). Жезқазғанның кендерінде мыстан басқа қазір шығарылып отырған қорғасын, күміс, күкірт, әлі пайдаланылмай келе жатқан мырыш, кадмий, кобальт, висмут, молибден, селен, теллур, гарманий, рений және тағы бақа қ о с ы л ы с т а р бар (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Алифатты қосылыстар. х и м. Молекуласы өзара жай байланыспен байланысты көміртек атомдарының сызықты, тармақталған және тармақталмаған тізбектерінен тұратын көмірсутектер не олардың туындылары (Қаз. тілі термин. Химия).

Алициклді қосылыстар. х и м. Молекула құрамына көміртек атомдары өзара ароматты жүйе түзбейтін байланыстармен байланысқан бір немесе бірнеше циклдер кіретін көмірсутектер не олардың туындылары (Қаз. тілі термин. Химия).

Ароматты қосылыстар. х и м. Молекуласының құрамына ароматты жүйе кіретін көмірсутектер және олардың туындылары (Қаз. тілі термин. Химия).

Ациклді қосылыстар. х и м. Молекуласына циклдер кірмейтін көмірсутек не олардың туындылары (Қаз. тілі термин. Химия).

Бейорганикалық қосылыстар. х и м. Барлық химиялық элементтердің, соның ішінде тек көміртек қосылыстарының басым көпшілігін есептемегендегі химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Гетероциклді қосылыстар. х и м. Цикліне гетероатом кіретін циклді қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Жоғары молекулалық қосылыстар. х и м. Молекуласының массасы бірнеше мыңнан көптеген миллионға жететін химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Изоморфты қосылыстар. х и м. Изоморфизмнің жүзеге асқандығының бейнесі болып табылатын химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Карбоксильді қосылыстар. х и м. Орталық атом (көбіне металдар) және онымен байланысқан молекулалардан немесе иондардан тұратын фрагменттері бар өздігінен бола алатын химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Кешенішіндік қосылыстар. х и м. Металдардың полидентатты лигандтармен циклді кешенді қосылыстары. К е ш е н і ш і н д і қ қ о с ы л ы с т а р д а ғ ы орталық атом бір немесе бірнеше циклдердің құрамына кіреді (Қаз. тілі термин. Химия).

Конденсацияланған қосылыстар. х и м. а) Бейорганикалық және органикалық қосылыстардың конденсациялану реакцияларының барысында түзілетін өнімдері. ә) Құрамына өзара жұптаса жалпы байланысқан циклдер жүйесі кіретін изоциклді қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Көпфункционалдық қосылыстар. Құрамына әртүрлі функциялық топтар кіретін қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Қаныққан қосылыстар. х и м. Көміртек атомдары өзара қарапайым байланыстармен байланысқан химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Қанықпаған қосылыстар. х и м. Құрамында еселі байланыстар болатын қанықпаған көмірсутектер және олардың туындылары (Қаз. тілі термин. Химия).

Мезоиондық қосылыстар. Құрамына екі не одан да көп гетероатом кіретін сақина және сақинадан тыс О, N немесе S атомдарымен байланысқан биполюсті бесмүшелі гетероциклдері бар химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Органикалық қосылыстар. х и м. Көмірсутектер және олардың туындылары. О р г а н и к а л ы қ қ о с ы л ы с т а р ғ а құрылымы бойынша алифатты, алициклді, гетероциклді қосылыстар болып бөлінеді. Табиғи органикалық қосылыстарға, мыс., нуклеин қышқылдары, нәруыздар, майлар, витаминдер жатады (Қаз. тілі термин. Химия). Хромасома оң зарядты гистон белоктары және дезоксирибонуклейн қышқылынан қысқаша ДНК деп аталатын бұл күрделі о р г а н и к а л ы қ қ о с ы л ы с т ы толық заряды теріс болғандықтан «қышқыл» деп атайды («Білім және еңбек»).

Полициклді қосылыстар. х и м. Құрамына конденсацияланған жүйелер кіретін химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Химиялық қосылыстар. х и м. Бірден артық нуклиді бар нуклиді-электронды жүйелер. XX ғасырдың басында химиктер кішкене молекулалы кейбір х и м и я л ы қ қ о с ы л ы с т а р д ы біріктіріп, үлкен молекулалы немесе полимер деп аталатын қосылыстарды алудың жолын тапты (Химия).

Циклді қосылыстар. х и м. Құрамына циклдер кіретін химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

Элементорганикалық қосылыстар. х и м. Құрамына көміртекпен тікелей байланысқан элементтер кіретін (оттек, азот, күкірт және галогендерден басқа) химиялық қосылыстар (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚОСЫЛЫСУ Қосылыс етістігінің қимыл атауы. **1.** Бірлесу, бірігу. **2.** з а н. Заң тұлғасының қайта құрылуы, соның нәтижесінде жаңа тұлға құрылып, оған екі немесе бірнеше заң тұлғаларының құқықтары мен міндеттері беріледі, ал қосылған тұлғалардың қызметі тоқтатылады. Қ о с ы л ы с у заңдарда белгіленген талаптарды сақтай отырып, орындалуға тиіс (Қаз. тілі термин. Заң.).

ҚОСЫМША¹ с ы н. **1.** Бір нәрсені толықтыра түсетін, толымды ететін; қосалқы, жанана. Комиссия көптеген қ о с ы м ш а фактілер тауып, соны растап-

ты (С.Бакбергенов, Адам.). Еңбек жөніндегі заңды қатаң сақтауға байланысты *қ о с ы м ш а* шаралар белгіледі (Ж.Жанарыстанов, Бұзақылық.). **2. Негізгіден бөлек, соған қосалқы.** Жерасты жолының кейбір жерлерінде бүйірден қазып шығарған кішкене *қ о с ы м ш а* бөлмелер бар (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). (Бұдан артық қуантпас табыс кейде), Жарқ етті жанарыма таныс бейне. Апырау, ол мұғалім емес пе еді?! *Қ о с ы м ш а* қойшы болып тағы істей ме?! (М.Мақатаев, Шығ.). Содан бұл бала өзінің хан сайлауын талап етіп тұрғауға тайпалар басшыларының шахмаст биге келгенде бұл кісі дербестік талап етіп, өзі хан болу үшін қанша әрекет етсе де оған жете алмай, сонда да «би» атына *қ о с ы м ш а* дәреже қосып алған (Қ.Халиди, Тауарих.). Жатсам-тұрсам мазамды алған осы үлкен іске деген талабымды Найф ағамыз қос қолын көтере құптады, *қ о с ы м ш а* қаржы бөлдірді, Нұр, Нұрлан, Назархан, Қуаныш, Жолмырза тәрізді азаматтар да көмекке келді («Жас Алаш»). **3. Бас ұйымға, мекемеге т.б. қарасты (бөлімше).** Ұлттық аэроғарыш агенттігінің төрағасы газеттің қазақстандық *қ о с ы м ш а* с ы н а сұхбат беріпті. Онда ол Қазақстан үшін Байқоңыр ғарышайлағын Ресеймен бірігіп пайдалана беру дұрыс деген ойды қуаттай түсті («Қаз. әдеб.»). Жақында ғана қазақ халқының ұлттық ар-намысын аяққа таптайтын мақала басқан «Известияның», сондай-ақ, «Комсомольская правда», «Аргументы и факты», «Труд» сияқты газеттердің қазақстандық *қ о с ы м ш а* л а р ы отандық оқырманға Ресей идеологиясының дәнін сеуіп жатқан жоқ па екен? Ал оны қадағалауға тиіс Ақпарат министрлігінің аталған қосымшалардың не жазып, не қоятынымен шаруасы да жоқ тәрізді («Жас Алаш»). **4. Негізгіге, табиғиға қарама-қарсы ұғым, жасанды, құранды.** Шешендерді бүктеп Думаның көпшілігі көптігін қылып, жүйрік шешендерді бүктеп, әділдікті бүктеп, *қ о с ы м ш а* закон болсын деді (М.Дулатұлы, Шығ.). **5. Үстеме.** Ол – ешкімге де парыз емес, Аллаға қауышуды мақсат тұтқан адамның өзіне *қ о с ы м ш а* міндеттемелер алуы арқылы өзін-өзі жетілдіру тәсілі, ислам діні шеңберінің ішіндегі мұсылмандардың белгілі бір бөлігінің тірлік ету дағдысы мен өмір сүру салтына айналған, дін ғұламалары әлі күнге дейін біржақты бағасын бере алмай келе жатқан

құпия ілім («Егемен Қазақстан»). Оның екі түрлі себебін баса айтуға болады; біріншіден, көп шенеуніктердің арасында *қ о с ы м ш а* дәріс алып, біліктілігін жетілдіруді бос әурешілік деп санайтын тоқмейіл пиғылдың орын алуымен түсіндіруге болады («Егемен Қазақстан»). Бұларда технологиялық процесті ондап, ысырапты тек бір процент кемітудің есесінен ғана елімізге *қ о с ы м ш а* жүздеген тонна металл беруге болады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

Қосымша ақы. қ а р ж ы. *Нормадан артық істелген жұмыс үшін төленетін ақша.* Жұмысшылар *қ о с ы м ш а* а қ ы дегеннің не екенін білмейді екен (Қ.Ұябаев, Қыр.). Жұмыс берушілер мен жұмысқа жалданушылардың келісімі бойынша, жоғарыда көрсетілген факторларға байланысты болатын өзгерістер түзету коэффициентіне енгізіледі, сөйтіп кәсіпорынның жалпы жұмысының нәтижесінде атқарған рөлдеріне қарай оның дербес буындарына жеке жұмысшы-қызметкерлеріне берілетін *қ о с ы м ш а* а қ ы л а р д ы ң, сыйлықтардың және көтерме ақылардың шамасын анықтайды (Б.Жүнісов, Нарық. экон. негіз.).

Қосымша әдебиет. п е д. *Мектеп және оқу орындары оқушылары мен тәлімгерлеріне пән бойынша берілетін негізгі әдебиетті толықтыратын әдебиет.* Оқулық, сөздік, *қ о с ы м ш а* ә д е б и е т осының бәрін бесалты жылдың көлемінде жасап үлгердік десек, артық айтқандық болар еді («Түркістан»).

Қосымша бет. *Құжаттарды толықтырғанда, жазғанда орын болмағанда жапсырылатын қосымша парақ.*

Қосымша бит. и н ф. <ағыл. addition bit> *Белгілі бір мақсатпен мәліметтер сөзіне үстемеленетін бит (мысалы, кодтау үшін, жұптығын бақылау үшін және т.б.)* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосымша бөлшек. с ө й л. *Қосалқы бөлшек.* Қазақстан Республикасында орын алып отырған *қ о с ы м ш а* б ө л ш е к т е р тапшылығын осы еңбекте ұсынылған тозған детальдарды қайта қалпына келтірудің жаңа технологиясын өндіріске кең ауқымда ендіру есебінен жоюға болады («Егемен Қазақстан»).

Қосымша білім беру. п е д. *Азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің білімге деген қажеттерін жан-жақты қанағаттандыру мақсатымен барлық деңгейдегі қосымша білім*

беру бағдарламаларының негізінде жүзеге асырылатын тәрбиелеу мен оқыту процесі. Қосымша білім берудің негізгі міндеті – әрбір кәсіби білім беру деңгейінде және әрқашан білім стандартының жетілдіруіне байланысты жұмысшының, қызметкердің, маманның білімін үздіксіз жетілдіру (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қосымша дақылдар. а у ы л ш а р. Негізгі дақылдардың үстіне қосымша егіліп, негізгі дақылдар орылған соң жаздың екінші жартысында түсімі жиналатын бүркелме дақылдар.

Қосымша дамыту бағдарламасы. п е д. Оқушылардың жеке басының дамуына, кәсіптік бағдарын айқындауына, шығармашылық еңбегіне, қоғамдық өмірге бейімделуіне; азаматтық сана-сезімінің, жалпы мәдениетінің, саламатты өмір салтының қалыптасуына, бос уақытын мәнді ұйымдастыруға бағытталған бағдарлама (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қосымша демалыс. с о в е т. КСРО-ның Еңбек туралы Заңдар кодексіне сәйкес жыл сайын берілетін негізгі демалыстан тыс демалыс. Қосымша демалыс еңбек жағдайлары зиянды жұмыстарды істейтін жұмысшылар мен қызметкерлерге... жоғары және арнаулы орта оқу орындарында өндірістен қол үзбей оқитын еңбекшілерге беріледі (КСЭ).

Қосымша еңбек. э к о н. Материалдық өндіріс саласындағы қызметкерлердің қосымша жұмыс уақыты ішінде қосымша өнім өндіруге жұмсалған еңбегі. Қазіргі жағдайда қосымша еңбектің мөлшері қажетті еңбектің мөлшерінен асып түседі (Әлеумет. экон. сөздігі). Қосымша еңбектің пайда болуы кез келген қоғамдық ілгерілеудің негізінде айналады, сондықтан «қосымша еңбек жалпы белгілі бір қажеттіліктер мөлшерінен тыс еңбек ретінде болуға тиіс» капитал иелері қосымша еңбекті пайда әкелетін қосымша күн түрінде иемденеді (Әлеумет. экон. сөздігі).

Қосымша жад. и н ф. <ағыл. expanded memory> а) Компьютердің жедел жадының көлемін арттыру үшін оған қосымша жалғанатын құрылғы. ә) Адрестік кеңістікте 1 мегабайттан жоғары орналасқан физикалық жад аймағы. Бұл жадқа 286 және одан жоғары процессорлы компьютерлер тек қорғалған режимде тікелей қатынас құра алады. Windows жүйесі қосым-

ш а ж а д т ы қолданбалы бағдарламаларды жұмысқа қосу және оларды басқару үшін пайдаланады (Қаз. тілі термин. Информатика.). MS-DOS жүйесінің қолданбалы бағдарламалары қосымша жадыға, әдетте, қатынас құра алмайды (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосымша жалдау. э к о н. Жалға алушы өзі жалға алған мүлікті басқа тұлғаға (қосымша жалдаушыға) жалға беруді көздейтін шарт. Қосымша жалдау шартын жасасу үшін жалға берушінің келісімі қажет (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосымша жауапкершілікті серіктестік. э к о н. Қатысушылары серіктестік міндеттемелері бойынша өздерінің жарғылық капиталға салымдарымен жауап беретін, ал бұл сомалар жеткіліксіз болған жағдайда, өздеріне тиесілі мүлікпен оған өздері еселенген мөлшерде енгізген салымдар арқылы жауап беретін серіктестік (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосымша желі [қорек]. а у ы л ш а р. а) Жануарларға үстеп берілетін жем. ә) Өсімдіктерге түсімін арттыру үшін үстеме берілетін тыңайтқыш түрі (Ауылшар. экон.).

Қосымша жеңілдіктер. э к о н. Жалақыдан тыс өтемақы түрлері. Қосымша жеңілдіктерге еауырғанын растайтын құжат бойынша ақы төлеу, медициналық сақтандыру, т.б. жатады. Оларды сондай-ақ қосымша төлемақы деп те атайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосымша жергілікті қоғам. қ о ғ. ө л е у м. Шаруашылық қызметті жүзеге асыру мақсатында заңи тұлғалармен немесе азаматтармен (жеке тұлғалармен) жасасылған келісім бойынша олардың мүлкін біріктіру жолымен құрылған бірлестік. Қосымша жергілікті қоғамның жарғылық қоры құрылтайшылық құжаттармен айқындалған мөлшердегі үлестерге бөлінеді, жарғыда қоғам қаражаты жетіспеген жағдайда қатысушылардың нақты мүліктік жауапкершілігі көзделген (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қосымша жүйке. б и о л. <ағыл. nervus accessoris> Мидың он бірінші жұбы – қозғалтқыш жүйкесі (Қаз. тілі термин. Биология).

Қосымша жыныс бездері. <лат. glandulae genitales accessoria> Шығару өзектері зәр-жыныс өзегінің қуысына ашылатын көпіршікті-

түтікшелі бездер. Қосымша жаныс бездеріне көпіршікше, қуықалды және баданалық бездер жатады (Қаз. тілі термин. Биология).

Қосымша код. и н ф. Санның кері (қарама-қарсы) шарт-таңбасының кіші разрядына «бір» санын қосу арқылы алынатын шарттаңба (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосымша құн. э к о н. Жалдама жұмысшының еңбегі арқылы оның құшінің құнынан артық жасалатын және капиталист тегін иемденетін құн. Қосымша құнның үнемі қайтадан капиталға айналып отыруы өндіріс процесіне кіретін капитал мөлшерінің ұлғаюынан көрінеді (К.Маркс, Капитал.). Мен жолдастарым арқылы ақтықараны танып, қосымша құн дегеннің не екенін түсіне бастадым (М.Қаратаев, Дала.). Қазақстан үкіметі халықаралық консорциумды мердігер компанияларға қосымша құн салығын (ҚКС) төлеуден босатқаны үшін айыптаған болатын («Жас Алаш»).

Қосымша [міндетті емес] құрал-жабдық. к ә с. Негізгі кешенге кірмейтін құрал-жабдық.

Қосымша өнім [табыс]. э к о н. Жоспардан артық алынатын түсім, табыс. Сабанның жұғымдылығын 10 – 20 процент арттырғанның өзінде малшаруашылығынан жылына мыңдаған тонна қосымша өнім алуға болады (Қ.Құсайынов, Сабан.). Картоптың әр гектарынан 30 центнерден қосымша өнім алынды (Б.Шағыров, Картоп).

Қосымша бағдарламаны бөлшектеу. и н ф. <ағыл. application segmentation> Клиент-сервер жүйесінде – қосымша бағдарламадан оның үш негізгі бөлімін: мәліметтерді басқару, қосымша бағдарлама алгоритмі мен жариялау алгоритмін бөліп алу және оларды есептеу желісінің әртүрлі тұғырлары мен тораптарына тиімді жолмен үлестіру (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қосымша сабақ. п е д. Оқушының үлгермеушілігін жойып, білім сапасын арттырып, оқу шеберлігі мен дағдысын жетілдіріп, тиісті бағдарлама деңгейінде білім меңгеруін қамтамасыз ету үшін сабақтан тыс ұйымдастырылған сабақ (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қосымша сандар. м а т. Логарифмнің сәйкес сандар қатынасын өлшеуге арналған

қосалқы сандар. Осылай атау арқылы ол логарифмдердің сәйкес сандар қатынастарын өлшеуге арналған қосымша сандар болатынын айқын ажыратып береді (А.Көбесов, Математика тарихы).

Қосымша сметалар. қ а р ж ы. Жергілікті бюджеттер бойынша бекітілген бюджетке кірмей қалған, бірақта қалайда жұмсалуга тиісті қаржыларға немесе шаруашылықтың бір саласын көтеруге бағытталған қаржыға жасалатын есептеу.

Қосымша тіркеме. ә с к. Әскер қатарына шақырылуға жарамды адамдарға берілетін куәлік. Паспорт, тууы туралы куәлік, әскери билет немесе оның қосымша тіркемесін әркім өзімен бірге ала келуі керек («Соң. Қаз.»).

Қосымша шешім. з а ң. Сот шешімі жеткіліксіз, толық емес болған жағдайларда шығарылатын шешім. Мұндай ауытқуды сол шешімді шығарған сот қосымша шешім шығару арқылы түзей алады (Қаз. тілі термин. Заң.).

Қосымша шығын. э к о н. Бекітілген бюджеттен тыс тиісті жоғары органдардың ұйғаруы (шешім) бойынша босатылған қаржы. Қосымша шығын өндіріс пен мәдениетті онан әрі дамыту үшін қажет болған жұмыстарды орындауға жұмсалады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚОСЫМША² з а т. л и н г в. <лат. affixus> Өз алдына дербес жұмсалмайтын, тек түбірге қосылғанда ғана оған жаңа мағына үстейтін, түбірдің (негіздің) лексикалық не грамматикалық мағынасын түбегейлі өзгертетін не сөз тіркестері мен сөйлемдердегі сөздер арасындағы қатынасты айқындайтын қызметтік морфема, жұрнақ және жалғау. Қосымшалардың көпшілігі дыбыстық жағынан өзгергіш, түрленгіш келеді (Қазіргі қаз. тілі). Қосымшалар мағынасына және атқаратын қызметіне қарай жұрнақ және жалғау делініп, екі топқа бөлінеді (Қазіргі қаз. тілі). Түрік тілі – жалғаламалы тіл. Жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейді. Сөз аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

Өнімсіз қосымшалар. л и н г в. Мүлде сөз тудырмайтын немесе жаңа сөз бен тұлғаларды сирек жасайтын морфема.

Өнімді қосымшалар. л и н г в. Жаңа сөз бен тұлға жасауда қолданылатын морфемалар.

Сөз жасаушы қосымшалар. лингв. Жаңа сөз жасауда қызмет ететін морфемалар.

Сөзтұлға жасаушы қосымшалар. лингв. Сөз тудыру мен тұлға жасау қызметін қатар атқаратын қосымшалар.

Сөз түрлендіруші қосымша. лингв. Сөз тұлғаларын жасауға қызмет ететін морфема.

ҚОСЫМША³ үст. Барыс және көмектес септігіндегі сөздермен тіркесіп, бұған қоса сонымен бірге, мұнымен қатар деген мағынаны білдіреді. Бұған қосымша Марстың климаты да Жер климатына жақын (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

ҚОСЫМШАЛЫ сын. лингв. Қосымшасы бар; жалғау, жұрнақ жалғанған. Қосымшалы сөздерді өтуде қосымшаның жұрнақ және жалғау болып бөлінетіндігіне байсалды тоқталынады («Қазақст. мект.»).

ҚОСЫМШАЛЫҚ сын. лингв. Қосымшалардың түбір мен негіздерге жалғануы негізіндегі. ≈ Қосымшалық қызмет.

Қосымшалық сөзжасам. Қосымшалар арқылы жаңа сөз тудыру.

ҚОСЫМШАСЫЗ сын. лингв. Жалғаусыз, жұрнақсыз. Сөздер кейде ешбір қосымшасыз тұрып та, кейде түрлі сөздермен тіркесіп те, сол сияқты қосымшалармен де келе береді («Қазақст. мект.»). 2. ауыс. Ешбір бүкпесіз, шынайы. Болмыстың өзінде ертегіге ұқсас болатын кездері де аз болмайды. Осы мәселеде ешбір қосымшасыз шындықпен жазылады (С.Бегалин, Замана.).

ҚОСЫН зат. 1. көне. Жауынгерлер тобы, әскер, қол. Бие бауы шалғынға, қондырып патша қосынды, Әскерді көріп сыртынан Әзімбай жаман шошынды (Қозы Көрпеш.). «Оң», «сол», «орта» аталатын қосындар көшпелі халықтардың бөрінің де тарихында бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жердің беті қан жоса қызыл ала, Жүрегі – жер, көңілі – көр, жүзі қара. – Қара батыр қосыны тоқтап қалды, Тастап соққан тап болып құжыраға (С.Мәуленов, Алыс кет). Енді бұл қосын өздерінен басқа дүниеден түгел қол үзіп, жалғыз қалды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Сусындарын ішіп, астарын жеп болған соң, қосын біраз тынықты (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. Әскердің, қолдың тұрағы, жауынгерлер тобы тұратын жер.

Қараман, Қобылан қосылып, қосынға келіп енеді (Қобыланды батыр). Арыстан туған Қамбар бек Аш бөрідей жалақтап, аралады қосынды (Қамбар батыр). 3. әск. Белгілі бір мемлекеттің аумағында бөгде әскердің орналасқан жері, әскери тұрағы. Қазір әлемнің 130 елінде АҚШ әскерілерінің әскери базалары мен тірек қосындары бар және оларда 500 мың әскерилер қызмет етеді («Түркістан»). Қазақстан жерінде басқа әскери қосындардың орын алуына шек қойылған («Ақиқат»). 4. Белгілі бір іс, шаруамен айналысатын адамдардың тұратын жері, орналасқан тұрағы. Барлық әскери жөнешаруашылық қосындарында, бақташылар күпендерінде түтін шалқып, сарбаздар мен қызметшілер ет жеп, сорпа ішіп жатқан (Ш.Айтматов, Шыңғысхан.).

Қалың қосын. Қаптаған әскер, қалың қол. Тарады бет-бетіне қалың қосын, өлтірді өз қолынан батыр досын (Б.Майлин, Шығ.). Мен десең қалың қосын атқа мінсін, Соңымнан бірі қалмай еріп жүрсін (Б.Майлин, Шығ.).

Қосын жекті. Бұл жерде біреудің қызметін істеді, соның қызметіндегі адамға айналды деген мағынада. Малы кеткен жігіттің досы кетті, Діні дағы малменен қосыла өтті. Жалғыз қойын құрттауға ерінгендер, Жаудан жаман қиынның қосын жекті (Майлықожа, Нақыл).

Қосыннан түсіп қалды. жерг. Қатардан қалып қойды, кері шегінді, елге ілесе алмады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қосын тартты. жерг. Жұмысын істеді, қызмет атқарды. Бұрынғы кезде байдың қосын тартқанымыз бен жағушы едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Тілшілер қосыны. кіт. Аймақтық газет тілшілерінің жұмысы, тобы. Ақпаратты кеңейтудің ең ұтымды жолы еліміздің аймақтарында тілшілер қосынынашу екені белгілі («Егемен Қазақстан»). Қыс маусымына әзірліктің жайы туралы редакциядан тапсырма алғанымызда, осыдан 3-4 күн бұрын газеттің тілшілер қосынына телефон шалып, арнайы хат әкеліп тапсырған Өскемен қаласындағы А.Малғаждарова т.б. бастаған бір топ тұрғынының шағымы ойға оралды («Егемен Қазақстан»).

ҚОСЫНДЫ зат. 1. Қасиеттері әртүрлі заттардың қосылған түрі; әртүрлі нәрседен құралған қоспа. Ақ күміске қара ала өрнек жасайтын қоспаны қазақ шеберлері төрт

түрлі заттың қосындысынан жасаған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Әрбір шұқырға цемент пен лай қосындысына құяды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Алмалардың қабығын аршиды, өзегінен айырады, лимон шырынын себеді, ішіне бадам мен құрғақ жеміс қосындысына салады. Маймен сылаған формаға аударады («Парасат»). 2. м а т. <лат. summa> Бірнеше қосылғыштарды қосқаннан шыққан нәтиже. Бұл аксиоманың тұжырымы мынадай: егер бір түзу екі түзуді қиып өтіп, олармен қосындысы екі бұрыштан кем болатын тұтас ішкі бұрыштар жасайтын болса, онда екі түзу созған кезде міндетті түрде өзара қиылысады (А.Көбесов, Математика тарихы). Қосылғыштардың біреуін «а» әрпімен, екіншісін «в» әрпімен белгілесек, ол сандардың қосындысын «А – В» деп жазамыз (Алгебра). Қосындымен қосылғыштың біреуі белгісіз болғанда, екінші қосылғышты табу үшін қосындыдан белгілі қосылғышты аламыз («Халық мұғ.»). Жалпы мүшесі осы теңдікпен өрнектелген тізбек, еселігі q геометриялық прогрессиялар мүшелері қосындыларының тізбегі болып табылатын болды (О.А.Жәутіков, Жоғары математика.). 3. а у ы с. Оң, терісі аралас, жақсылығы мен жамандығы да бар нәрсе, құбылыс т.б. Қасымбысың? Досымбысың? Әлде мүмкін Қосындысың! Өзіңбісің? Көзімбісің? Әй, әйтеуір Төзімдісің! Өлеңбісің? Кененбісің? Әлде іштегі Шеменбісің? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 4. Екі түрлі үдерістің, көзқарастың, әдіснаманың т.б. өзара бірліктегі қолданысы. Стратегия болашаққа арналған және этносаралық қатынастар саласындағы базалық және басқарушы бағыттардың жүйеленген қосындысы болып табылады («Егемен Қазақстан»).

ҚОСЫНДЫЛАУЫШ з а т. и н ф. <ағыл. adder> 1. Компьютердің кірісіне берілетін және санаудың кейбір жүйесінде кодтармен ұсынылған сандардың қосындысын табуға арналған компьютердің то- рабы. Ол есептеу жүйесінің аппараттық құралдарында (мыс, шиналарда, регистрлерде, қосындылауыштарда және т.б.) сигналдар мен мәліметтер жеткізуді басқаруды жасақтайды (Қаз. тілі термин. Информатика.). Қосындылауыштар қосу амалымен қатар, алу, көбейту, бөлу және логикалық операцияларды да (логикалық

қосу мен көбейту және 2 модулі бойынша қосу) орындайды (ҚҰЭ). 2. Екі санның цифрлық кодтарын қосуға арналған қызметтік бөлшек. Қосындылауыштың әрбір разрядының шығысында қосынды және келесі жоғары разрядқа тасымал мәні анықталады (ҚҰЭ).

Параллель қосындылауыш. и н ф. <ағыл. parallel summer> Қосылғыштарының барлық разрядтары бір уақытта қосылатын қосындылауыш. Параллель қосындылауыштар әрбір разрядты қосындылауға арналған жеке схема болады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚОСЫНДЫСЫЗ с ы н. Қосындысы жоқ, қоспасыз, табиғи күйдегі. Су қосылған және қаймағы алынған сүт қосындысыз таза сүтке жатпайды (З.Сейітов, Сүт өңдеу.).

ҚОСЫҢҚЫ с ы н. Аздап қосыла түскен. Қастарының арасы қосыңқы, соған қарағанда өйел жанды болар, – деп жеңгелер күлісіп жатыр (Қ.Сәрсекеев, Қараша қаз.).

ҚОСЫҢҚЫРА = е т. Аздап қосу, қоса түсу.

ҚОСЫҢҚЫРАУ Қосыңқыра етістігінің қимыл атауы.

ҚОСЫС = е т. Біріктірісу, бірге қосу. Әуелі Сарыөзекке жетіп жығылып, сонда салынып жатқан теміржол құрылысына кіріп, қанды құрықтан құтылыпты. Содан Қоғалыға ауысып, біржолата мекендеп қалыпты. Сөйтіп жүргенде, қызы Шәрбану Жаркент жақтағы Мұса ұстаның баласы Сұлтанмен көңіл қосысады («Егемен Қазақстан»).

Жан [көңіл] қосысты. Сөзі жарасты, екі жас бір-бірін ұнатты, бастары қосылды, үйленді. Жаныммен бағасы бір досым деуші ең, Мәңгілік жан қосысқан қосым деуші ең (С.Сейфуллин, Өлең.).

ҚОСЫСУ Қосыс етістігінің қимыл атауы.

ҚОТАН з а т. 1. Мал түнейтін орын, ашық қора [Арбаларды ауылды айналдыра қойып, қоршау жасайды да, ауылдың ортасындағы орын – қотанда малды түнетеді, қотанға бақан тігілсе, ауылда ұрлық болғанын, ұрының алғанын қайтармаса, тәңірдің қаһарына ұшырайтынын білдіреді]. Өзге сиырлар үй жанында, қотан жиегінде: «А, Құдай, бергеніне шүкір!» дегендей, әуелі алдын, содан артын шөгеріп, тыныштанып жатқанына бір күрсініп, тұмсықтарымен жұлдыз қарап, қараса да түк көрмей, дүрдек ауыздары малжандап күйіс

қайыруға кірісті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аяқ басып *қ о т а н д ы* жүгірген күн, Шешенің емшегінен түңілген күн. Тыпыр-тыпыр ары-бері жарысқан боп, «Кімді озды» деп атаға жүгінген күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Міне, тағы ақ бұршағы секірді, Боз ат кетті бүгежектеп күміс түк. Таудың бұлты қорашыл ит секілді, *Қ о т а н д а р д ы* жүреді ылғи тіміскіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2. Қойды жайылымда баққан кезде түнде түнететін, күндіз жусататын орын.** *Қ о т а н ғ а* жыл маусымы күн райы ескеріліп өрістің шөбі аз, жайылымдық маңызы нашар, суаттан қашық, ыстық күндері қойға салқын соғып тұратын биіктеу, күзде ықтасын жер белгіленеді (ҚСЭ). Ана даладағы қой, қозыны *қ о т а н ғ а* иірді (С.Талжанов, Ұлдай.). *Қ о т а н д а* қой шетінде арпалысып Жол құм, ер жастағаны, тоқым төсек; Кетпестік бір миқынат зердесінен (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). **3. Ел жайлауға шыққанда ауыл іргесіндегі мал жусайтын шағын алаң.** Түнде *қ о т а н д а* мал иірілетіндіктен ит-құстан сақтану үшін оның төңірегіне әр жерден қарақшы қойылады, не *қ о т а н д ы* айналдыра арқан керіп тастайды (ҚҰЭ). Желкілдек дөңге, жайқалған гүлге ондағы, Жылтылдап оты, киіз үй келіп қонғалы Шалғынды бес күн ақ көлшік отар жәргек қып, *Қ о т а н н ы ң* түсі қоңырқай тартты қордалы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4. Төбесі ашық мал қора.** Қазақстанның кейбір аймақтарында қарапайым материалдардан (қамыс, жыңғыл, шеңгел, сексеуіл, т.б.) тұрғызылған төбесі ашық қораларды да *қ о т а н* деп атайды (ҚҰЭ). Жар жағдайын ойлайды, мұнайды анық, Қайырып жүр отарын жылай барып. Кенет боран, үйірген ақ қанат құс, Қона алмай жүр *қ о т а н д ы* шыр айналып (М.Мақатаев, Шығ.). **5. ж е р ғ. Бір бөлек ауыл.** Сырымбеттің балалары сол *қ о т а н д а* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Үлкен *қ о т а н н ы ң* сонау шетінде алтыбақан теуіп, ән салып жатыр бір топ жас (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қой қотан. *Қой түнейтін ашық қора.* *Қ о й қ о т а н ы н д а ғ ы* дінгектің басына орнатылған электр шамдары айналаны жарқ еткізді (Дала шұғыласы).

Қотаннан саулық өргізді. б е й н. *Ризық несібесін молайтты, малға, аққа кенелтті.* Беріп қойды аямай денсаулықты, Отырғызып қасыңа ақ жаулықты. Саусақ бие, артуға түйе беріп, *Қ о т а н ы ң н а ң ө р г і з і н* жүз *с а у л ы қ т ы* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚОТАНДА= е т. *Малды қораға иіру, қамау, қотанға жайғастыру.* Жұрт кешкі шаруаларын жайғап, малдарын *қ о т а н д а н* жүр (С.Сейфуллин, Шығ.). Жұрт малдарын әбден *қ о т а н д а н* жайласып, ел орынға отыра бес ауылдың қыз-келіншек, жігіттері Айша тұрған үйге тағы да жиылып топырласып, ұйлығып отырып тарқасты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚОТАНДАС с ы н. *Қотаны жақын, аралас-құралас.* Ақжол бидің ауылы Жәнібек ауылымен *қ о т а н д а с* отыр еді (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚОТАНДАС= е т. *Малды қораға қамасу, қотанға жайғастырысу.* Олар ай сайын қой бағысады, кешкілік өрістен оралған малды *қ о т а н д а с а д ы* (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.).

ҚОТАНДАСУ *Қотандас етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТАНДАУ *Қотанда етістігінің қимыл атауы; малды жайғау.*

ҚОТАНДЫ с ы н. *Қотан толы; қоралы.* Әнекей, байдың үйінен *қ о т а н д ы* қой да шығып, адырды бауырлап бізге таман қаптап келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Майсор қазір елде жаңа қора-жайы бар, тоғыз қанат ақ ордасы бар, *қ о т а н д ы* қойы бар байдың бірі (Д.Әбілев, Арман.).

ҚОТАН-ҚОТАН с ы н. *Қой мен ешкі малының жиыны, бірнеше қотан, қора-қора.* Үйір-үйір жылқы, топ-топ сиыр, *қ о т а н - қ о т а н* қойлар – бәрі де қалып жатыр (С.Шарипов, Бекболат). Көш соңында қара мал, одан әрі жүре жайылған *қ о т а н - қ о т а н* қой мен ешкі (І.Есенберлин, Қаһар). *Қ о т а н - қ о т а н* қойлар бар түсіменен, Қос-қос жылқы ішінде қосыменен, Аяқ алып жүре алмай жатқан малдан, сегіз күнді өткізді осыменен (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚОТАНТАС з а т. т а р. э т н. *Қола дәуіріндегі түркілерге тән тас құрылыстардың бір түрі.* Қотантас қақпа тастарды қаз-қатар шеңберлей тігу арқылы тұрғызылады. Құрылыстың мұндай топталған түрін жазғы ауыл қотанына ұқсас болғандықтан *қ о т а н д а с* деп атаған (ҚСЭ).

ҚОТАНШЫЛ с ы н. *Қотанды жақсы күзететін, қотан қорығыш (ит).* Қой бітерде *қ о т а н ш ы л* ит бітеді (Мақал). Қотандағы малдың түнгі күзетінде *қ о т а н ш ы л* сақ иттердің де орны бөлек болады (Х. Арғынбаев, Қаз. этногр.). Бір гүл селт етпейді не бір

жапырақ сыбдырламайды, төңірек құлаққа ұрған танадай, ауыл маужырап ұйқыда. Анда-санда *қ о т а н ы л* төбеттер саңқылдайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОТАР= е т. **1.** *Сұйық затты бір ыдыстан екінші ыдысқа бірден аудару*. Ыдысысың параның *қ о т а р а* құйса толмайтын. Ашылған әбден араның – Түйені жұтсаң түгімен, Биені жұтсаң бүгімен, Қақалмай-ақ толғайтын (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сүтті бір ыдыстан екіншісіне *қ о т а р ы н* та араластыруға болады (Қымыз). Үлкен тегенеге *қ о т а р ы н* алған қымызды ақ бәйбіше құлаштап сапырып, сырлы аяқтарға құя бастады (З.Ақышев, Ақбел.). Балайым жалт етіп бір қарады да, сырлы тегенеге жаңадан қымыз *қ о т а р ы н* әкелді (М.Хасенов, Алғашқы ән). **2.** а у ы с. *Белгілі бір мәтінді бір тілден екінші тілге аудару*. Түрікмен тілінен қазақшаға әрпін қуалай *қ о т а р с а қ*, түсініксіз бірдеңе болып шығар еді (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Дала барып, тау барып, Жұр жырымыз от алып. Қиналмайсың *қ о т а р ы н* (Ж.Молдағалиев, Шығ.).

Қотара салды. *Қылық еткізіп ішін жіберді, бірақ жұта салды, қылғыта салды.* Ысқақтың қымыз ішісіне ұқсатып сімірмей, жұтпай өңешіме сылқ еткізіп *қ о т а р а с а л д ы м* (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚОТАРТ= е т. **1.** *Сұйық затты бір ыдыстан екінші ыдысқа бірден аудартып құю.* **2.** а у ы с. *Белгілі бір мәтінді бір тілден екінші тілге аударту.*

ҚОТАРТУ *Қотарт етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТАРУ *Қотар етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұйық затты бірден аудару*. Бригадир сұйық шойынды *қ о т а р у*, металды ағызу мерзімін мартеншілермен келісіп алады (Қ.Мыңжанов, Шыңдал.). **2.** а у ы с. *Мәтінді бір тілден екінші тілге аудару.* Аудармашылық өрнекті Абай тек орыстың классик поэзиясын *қ о т а р у ғ а* жұмсайды (М.Әуезов, Әр жыл.). Арабшаны қазақшаға *қ о т а р у* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОТАРЫЛ= е т. **1.** *Бір ыдыстан екіншісіне құйылу.* Омырауы есіктей болып, қарны дастарқанға сүйретіліп жатыр. Оған берген қымыз тек бір сабадан бір сабаға *қ о т а р ы л ғ а н* сияқты (І.Жансүгіров, Шығ.). **2.** *Сұйық заттың күшті қарқынмен атылып құйылуы.* Өзен бұрынғы саласын тілімдеп келіп, Каспий теңізіне *қ о т а р ы л а д ы* (Н.Баяндин, Өзен алқабы.).

ҚОТАРЫЛУ *Қотарыл етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Сұйық заттың бірден құйылуы.* **2.** а у ы с. *Жұмыла лап қою.* Жастықтың барлық, жалыны өмір кірпішін қалауға, тың қамалдарды алуда *қ о т а р ы л у ғ а* тиіс (С.Мәуленов, Үркер.).

ҚОТАРЫС= е т. *Бір ыдыстан екінші ыдысқа аудару құйысу.* ≈ Тез-тез *қ о т а р ы с у.*

ҚОТАРЫСТЫР= е т. *Сұйықтықты бір-біріне аударыстырып құю.* Нұржамал бөлек-бөлек ыдыстағы биенің сүтін бір-біріне *қ о т а р ы с т ы р ы н* жүр (М.Хасенов, Тұлпар.).

ҚОТАРЫСТЫРУ *Қотарыстыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ыдысқа *қ о т а р ы с т ы р у.*

ҚОТАРЫСУ *Қотарыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТИЫН з а т. ж е р г. *Тентек, содыр-сотқар, қиямпұрыс.* – Мына *қ о т и ы н* қайтеді-ей, – деп қалды Сіләм көзі бажырайып (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚОТИЫНСЫ= е т. ж е р г. *Қоқилану, кісімсу.* – Е, сөйт, сөйткенің дұрыс қой! – деп мынау торлы барақтың Құдайы менмін дегендей көр соқыр *қ о т и ы н с ы н* қалды, бірақ жүрегі шайлықты ма, қайтып маңына жолаған жоқ (Қ.Ысқақов, Қараорман).

КОТТАН= е т. с ө й л. *Жағдайы жақсару; қуаттану, әлдену.* Бұл жылдар ішінде Мұзаппардың өзі де әбден *қ о т т а н ы н*, байып алған-ды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Тізімнің аяқ шенінде жаңа байып, *қ о т т а н ы н* келе жатқан бірнеше қытай саудагерлері тіркеліпті (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ҚОТТЫ с ы н. к ө н е. *Ішін-жемі мол, мал-мүлкі жеткілікті.* Ішкені алдында, ішпегені артында. Бұрынғыдай емес, ауылдағылар *қ о т т ы* тұрады, үй басы бір-бір мәшине (Арқа еңбеккерлері). Әйтпесе жылқының құны түскен, мол асылы сиыр екен. Ал екі бұзаулы сиыры бар, он шақты тұяғы бар адам *қ о т т ы* саналады (М.Мағауин, Ала-сапыран).

ҚОТЫН с ы н. к ө н е. *Қотты, нәсіпті, ризығы мол.* Нендей таулы биік өр, Нендей шың жартас, бел, Нендей сулы шалқар көл, Нендей сусыз жапан Шөл, Нендей ғазап *қ о т ы н* жер (Бабалар сөзі).

ҚОТЫР з а т. **1.** *Адам мен хайуандардың терісіне шығатын жұқпалы қышыма ауру.* Итсигектің сулы тұнбасын денедегі

қышыманы, қотырды емдеуге, шыбын-шіркей, құрттарды жоюға, малдың тері ауруларын емдеуге қолданады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Ақымақ болсаң, ағанның, Ашынбауы мүмкін бе?! *Қотыры* бар адамның, Қасынбауы мүмкін бе?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // а у ы с. *Тегіс емес, бұжыр*. Өзеннің оң жақ қабағындағы *қотыр*, жартасты биік таулар – Алтайдың ұшығы (А.Машанов, Жер асты.). // *Денесіне, терісіне қотыр шыққан, қотыр басқан*. Орыны бала оқытқан таза емес: Дәріс тыңдар *қотыр* бұзау, ешкі, лақта. Келер ме өздігінен бізді іздеп, Қол созып ұмтылмаймыз мағрифатқа хүнөрлі халықтардан өрнек алып, Келенді, бұлғадетті тасталық та! (М.Дулатов, Шығ.). Көрілік – күлге аунаған *қотыр* бура, Кешегі жақсы қайда сөзге тура, Көріні сыйлаймын деп ниет қылсаң, Көрпені қалың сал да, майды тура (Шал ақын, Өлең.). // *Лас, біркелкі емес, былғаныш*. Әлдеқашан сіздің тұқым солған ба екен немесе хақтан көзін жұмған ба екен, Артықша таза жерді артқа тастап, Шыбындай *қотыр* жерге қонған ба екен (Ақмолла ақын, Күндер.). // *Ауру, арық-тырық, ақсақ-тоқсақ, барлық мүшесі сау емес (мал)*. Қайырына берері – арық, *қотыр*. Байғұс молда сол қотырды күтіп отыр. Иншалла, осы мал болмас па деп, Шығынына шығарар көзі соқыр (Ақмолла ақын, Күндер.). Ұмтылып молдалары отыр алдан, «Кесікбас», «Ақыр заман» оқығаннан, Жаманын малдың берер сайлап, ұстап, Тізгіндеп *қотыр* – арттан, соқыр – алдан (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара қотыр. *Жарасының беті қатты қабыршақтанып, жазыла бастаған қотыр*. Буындырып ойнайды, қиқылдатып, Жегенімді құстырып, шиқылдатып. Тұла бойым сірескен *қара қотыр*, Тойғанымның үстіне тырқылдатып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қотыр бидай. е г і н ш а р. *Жабайы бидай*.

Қотыр ешкі секілді. с ө й л. *Қағынып, ұрынарга қара таппай*. Бірден сен бола алмайсың үлкен кісі, Жігіттің елге жағар икемдісі. *Секілді қотыр ешкі* кейбір бұзық Кеп тұрад көрінгенге сүйкенгісі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қотыр қайың. ө с. *Сыртқы қабығында қара қошқыл түсті бұжыр дақтары бар қайың түрі*. Мәселен, жоғарыда сөз болған қайың туысының мынадай түрлері бар: ақ

қайың, қызыл қайың, *қотыр қайың*, түкті қайың, Алатау қайыңы т.б. (Б.Қалиев, Қаз. тілі. өсімдік атау.).

Қотыр майы. *Карбол қышқылынан жасалған қотырға жағатын майдың халық арасындағы атауы*. «Кейінгі жылдары темекі суын және карбол қышқылын жағып емдеу өте нәтижелі екендігіне жергілікті халық көз жеткізіп жүр. Сондықтан да оны «*қотыр майы*» деп атап кеткен (Эксп. матер.).

Қотыр раушан. ө с. <лат. goza laxa> *Раушангүлдер тұқымдасына жататын бұтасын өсімдік. Қотыр раушан* биіктігі 2 метрге дейін жететін бұта (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қотыр сөз [тіл]. а) *Жалғаны көп, өтірік сөз*. – Бұл *қотыр сөз* емес, шын сөз, – деді жұртқа көз тастап Бақыш (Ә.Ипмағамбетов, Жайық.). «Сен қыз мұндай *қотыр сөзді* қоймасаң»... дей беріп еді, Шекер оны сөйлетпей тастады (Ә.Әбішев, Жас түлек.). ә) *Жанға тигізе айтылатын қыршаңқы сөз*. Мысқыл күлкі, тікенекті *қотыр тіл* Әлібектің құлағында тұр (А.Тоқмағамбетов, Агроном.).

Қотыр тай да бермеді. *Сараңданды, іштарлық жасады*. Не дейсің-ей, көң сасыған Көңбаймы? Сенен тексіз болсам егер оңбайын. Қара мұны, мен бе екенмін ермегің, Құдай куә, сендей сараң көрмедім. Ай мен күндей қызымды алып, Тым болмаса *қотыр тай да бермедің* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қотыр там. *Қолдан құйған, балшықтан, кірпіштен салынған шатырсыз аласа тоқалүй*. Иін тірестіре салынған ығы-жығы барақтар, жатаған *қотыр тамдар*, бұрылысы мен бұлттарысы мол қысқа көшелер... Бірақ жасыл желекке оранған өңірдің өсем табиғаты қоңыр төбел – жұпыны тіршіліктің кем-кетігін білдірмейтін (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Қотыр теке серке болып кетті. б е й н. о к к а з. *Түкке тұрмайтынды жалған сөзбен мақтауын асырды, жоқ нәрсені бар қылып өтірік сөзбен жағынды*. Жағаласып жүрсең де, Жағаласып, Жылпостардың жатады амалы асып. *Серке болып кетеді қотыр теке*, Сақа болып кетеді жаман асық (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қотыр түйе. *Қотыр ауруына шалдыққан түйе*. Қайта *қотыр түйеге* мініп алды, Түйе болды сеп-семіз өркеш, жалды. Жұнттай болып жазылды қотырынан, ұстап жағасын, қайран қалды (Мәшһүр-Жүсіп,

Шығ.). *Қотыр түйе* сүйкеншек (Мақал). Бағұзұр тыныштықта жатқанымда, Бір қағаз реті жоқ келді маған, Қыршаңқы *қотыр түйе* секілденген Білмейтін әдеп-ұят нет кен адам (Айтыс).

Қотырын қасыды. *Жанды жеріне тиді; тигізіп айтты.* Ондағы өлең-жырларым, Ұнадым жастар тыңдарын. Ескермей елдің мұңдарын, *Қаси* алмадым, *қотыры* н (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Әдебиеттегі келенсіз сарындар мен ағымдар, жағымсыз құбылыстар туралы ой толғағанмен, нақты авторлар мен шығармалардың *қотыры н қасы мауға* тырыстым, Өмірде ненің жаман екенін білсек те жеткілікті, кімнің жаман екенін қазбалау – қазымырлық («Егемен Қазақстан»).

Қыршаңқы қотыр тауып қасынады. бейн.окказ. *Бөле іздеген жанжал шығармай қоймайды.* Шыншыл бол, шықпа жолдан, шыдамды бол, Ақыл – дос, талап – басшы, табасың жол. *Қыршаңқы қотыр тауып қасынады,* Есірік кейбір надан ақымақ құл. Мамықтай мінезінді жұмсақ қылып, жылы жүз, тәтті сөзбен мақтауға тол (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Өз қотыр тайын бақты. *Өз ісімен болып, басқаның ісіне бас сұқпады.* Әркім тойда сөйлесер іңкәрімен, бектер ауға шығады сұңқарымен. Әркім *бақпай өзінің қотыр тайын,* ісі бар ма біреудің тұлпарымен? (Орынбай//Екі мыңжылдық.).

Өз қотырын өзі қасыды. *Ешкімге қолқа салмай, өзінше тірлік етті.* – Тәуекел ғып, шөрге келсем деймін. Кісінің қол кіріне қарағанша, *өз қотырымды өзім қасиын* (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Басыңа ерік тиіп, *өз қотырыңды өзің қасығанға* не жетсін (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Дәл қазіргі жағдайда Батыстан сабақ алу күлкілі жағдай – *өз қотыры н өзде рі қаси* алмай жатқанда, біздің маза-лауымыз қасқырдан барып, қой жаюға көмек сұрағанымызбен бірдей («Түркістан»).

Теңге қотыр. *Теңбіл-теңбіл боп тұтасып шығатын ірі қотыр.* *Теңге қотыр* қызылшасының түсі алғашқы кезде ал қызыл болады да, бірден-бірге қызарып, бақыр (мыс) түсті болады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.). Теріге *теңге қотыр* қотыр болып бөлінеді. Қотырдың түрі көп-ақ. Қызылша, бөрткен, жара – орта дәуірдегі теңге қотырдың негізгі түрлері (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Тілінің қотыры бар. *Біреуді кекетіп-мұқатып сөйлейтін, қыршаңқы тілді.*

ҚОТЫРАШ с ы н. *Кедір-бұдыр, қотыр-қотыр; алапес-алапес, алабажақ-алабажақ.* Таулы жердің бауырындағы *қотыраш* тастардай жыпырлап ауыл жатыр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Үйлерінің қабырғаларын жаңбыр шайып *қотыраш* етіп тастаған (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Біз мұншама бетсіздікке таң қалып, ішімізді тарттық. «Сонда қалай... Көрмеге бұрынғыдай *қотыраш* кітаптарды апарып, бәйге қайда, күлкі болып қайту керек пе?» («Жұлдыз»).

ҚОТЫР-ҚОЖАЛАҚ с ы н. *Кедір-бұдыр; кір-қожалақ, қотыр-қотыр.* *Қотыр-қожалақ* үйлердің кір-кір терезесінің әйнектері ішкі жағынан буланып тершіп тұр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚОТЫР-ҚОТЫР с ы н. *Кедір-бұдыр, қотыраш.* Алақайлаған жастар қамшыларымен жаман етіктерінің *қотыр-қотыр* қоныштарын осып-осып қалады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Кіреберісте ығы-жығы, *қотыр-қотыр* көп інішек (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚОТЫРЛА= е т. 1. *Кедір-бұдыр, қарабажақ із түсіру.* Күніне үзбей үш сағат оқитын болдым, бұрын қағаз бетіне *қотырлап* қол қоюдан басқаны білмейтін едім (І.Жансүгіров, Әңгім.). 2. *Қасыну, қотырын үйкеп-сүйкеп қотыр ету, қасу.* Арқамды көп сүйеніп, *қотырлағам,* Халықта Ақмолла тек отырмаған, семірсе, бірін-бірі иттей талап, Байлыққа адам бар ма құтырмаған? (Ақмолла ақын, Күндер.).

ҚОТЫРЛАН= е т. *Тегіс емес болу, бұжырлану.* Екі ерні жалақтанып, етіндегі жараларының орны қара *қотырлан* нып қалыпты (С.Жүнісов, Өмір.). Меладинин – тері қотырланып, не алапестеніп кеткен кезде қолданылады. Күн сайын таңертең тамақ алдынан 1-4 таблеткадан жұтады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.).

ҚОТЫРЛАНУ *Қотырлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жараның *қотырлануы.*

ҚОТЫРЛАУ *Қотырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚОТЫСТЫР= е т. ж е р ғ. *Араластыру, былықтыру.* Әр заттың басын шалып *қотыстырып* та жырышы болады екен-ау (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Орысша мен қазақшаны *қотыстырып* «айран давай, арақ пьем» – деп ... қыдыратын да жүретін («Жұмысшы»).

ҚОШ¹ [ир. خوش] о д. 1. *Бір-бірімен айырылысар, ұзаққа қоштасар кезде айтылатын лебіз сөз. Қ о ш*, қалқам, Қош, қаламқас, ұмытпа! Бұл кім десем, күйеулер ғой, Желдіріп жүрген ымыртта (Б.Майлин, Шығ.). – *Қ о ш*, елім, қош, туған жер! – дегенде ол, Даусынан тани кеттім Ғалияның (Ж.Молдағалиев, Өленд.). Жаудыр көз жары қалды ұзап, Деді де «*Қ о ш*, қош. Аман қайт тек, дос!» (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ). Түбі бірге түтпейді? Тұрандай түгел халқымнан, Тұрғызбай Төстік ап келген. Осылай деп Ақжелек, Уа, балалар, *қ о ш*! – деді, Орнынан ұшып тұрды да Бокмұрынды иіскеді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қапыда үлгірмедім «*қ о ш*» деуге де, Бірдеме үзілгендей бос кеудеде, Бір айқай сол кеудеден шықты ма әлде, Соңғы бір қоңырауындай көшкен кеме? (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). 2. а у ы с. *Әлқисса, әңгімені осыдан әрі жалғастырайын деген мағынадағы қыстырма сөз. Қ о ш*, сонымен, талас, Енесей тас бітіктерімен салыстырғанда, Орхон ескерткіштерінің композициялық-архитектуралық құрылыс ансамблі орналасқан табиғи ландшафтың жалпы көрінісі, нар тастардан кейіпкер мүсінін ағаш жонғандай сыр-сымбатын, кескін-келбетін сомдауға төселген кәсіби машықтану, жазу таңбаларының палеографиялық ерекшеліктері канондық қалыптасып, жетілгені – көшпелі түрік өркениетінің шырқау шың-құзының дәлелі («Жас Алаш»). Демек, Еуропарламенттің көзімен қарағанда, бүгінгі таңда Қазақстан экономикалық және демократиялық реформамен үндестік тауып отырған заң жобалары өмірге жолдама алып отыр екен. *Қ о ш*, делік («Түркістан»).

Қош айтты. *Қоштасты, айырылысты.* Ал аулақта, егісте, шабындықта, Көздің жасын көрсетпей қалың жұртқа, Көңілі сүйген ағаға *қ о ш а й т а* алмай, Қалып қойды бейкүнә қалыңдық та (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ о ш а й т ы п* өрлей желдім Қалқұтыны Буымен әріптестің жан құтырды, Май айда маужыратып жұпар гүлі Бұлбұлдар сайраушы еді тап сол күні (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қош айтысты. а) *Алыс сапарға аттанарда бір-біріне ізгі тілек тілесті; аман-саулық тілеп қоштасты.* Досжан бала-шағасымен *қ о ш а й т ы с ы п*, қалаға жүріп кетті (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). Тау жаңғыртып тамаша құстың әні, *Қ о ш а й т ы с ы п* көлменен ұшты бәрі. Көл бетінде көлбеңдеп жаралы аққу, Ұша алмайды, ұшпақ боп күш

қылады (М.Мақатаев, Шығ.). Бақтығұл кешке ымырт жабыла Құдайға тапсырдым деп *қ о ш а й т ы с ы п...* тауға қарай тартып берген (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Бір істен, бір нәрседен қол үзді, бір жастан, шақтан алшақтады.* Осы салмақта соңғы кезге дейін ең мықты саналып келген Олимпиаданың екі дүркін жеңімпазы кубалық Марио Кинделин бокспен *қ о ш а й т ы с қ а н*. Сондықтан жерлесіміздің кез келген қарсыласын тізе бүктіретініне мүмкіндігі бар («Егемен Қазақстан»). *Қ о ш а й т ы с ы п* өлеңмен, Терезеге төнем де Алатауды көрем мен Басы қарға бөленген. Бауыры көкке кенелген Алатауды көрем мен (Қорғасындай бір салмақ арылмайды денемнен) (М.Мақатаев, Шығ.). *Қ о ш а й т ы с т ы* жиырма бес, Отыз келді ойнақтап. Қылт етеді қырда елес, Шыңға шыққан, ойды аттап (С.Мәуленов, Алыс кет.). б) *Дүниеден өтейін деп жатқан адаммен кешу айтысты; ақтық рет арыздасты.* Бір кезде тіршілікпен *қ о ш а й т ы с ы п*, Мезгілсіз өлімге де басты байлап, Кетсем де қараша үйге қайта оралдым, Ызалы дұшпаныма тісім қайрап (Ж.Саин, Шығ.). Ер-келеп еркін өсіп ойқастанды, Он жаста өлең айтып, той бастадың, Кеп жатыр *қ о ш а й т ы с ы п* ағайындар, Көп екен құрбы-құрдас жолдастарың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). в) *Бір нәрседен айырылды, жоғалтты.* Сол кездің өзінде біраз пікірталастар туып, Қиынов «елдің көзін өз есебіне жеткіземін» деп жүріп, орынтағымен *қ о ш а й т ы с т ы* Орнына өз пікірін алдыңғы екеуіне ұқсап ашық білдіре бермейтін, аз сөйлеп, аз көрінетін Ұ.Қарабалин келіп, ешкімнің жұмысын жоққа шығармастан, үзіліп қалған Балғымбаевтың саясатын жалғап алып кетті («Жас Алаш»).

Қош, аман бол. *Аман-есен бол деген мағынадағы қоштасқанда, ұзаққа айырылысқанда айтылатын лебіз сөз. Қ о ш, аман бол*, боз атым, Он жыл мінген өз атым. Мен жүйрікпін дегеннің Қолтығын талай созатын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қош бол [болың]! *Қоштасарда аман-саулық тілеп айтылатын сөз. Қ о ш б о л*, қош бол, ұлы өлкем! Біз қайтармыз күні ертең (Қ.Аманжолов, Шығ.). Аттанып бара жатыр аққу-қаздар, Қош енді, *қ о ш б о л ы ң д а р*, гәкку-наздар! Кеудемде күңіренген дастан қалды, Киелі қанатымен аққу жазған (М.Мақатаев, Шығ.). Менмін адал ар ұлы,

Қазғаным жоқ саған ор. Қош бол, Тобыл аруы, *Қош бол*, енді аман бол! (С.Мәуленов, Алыс кет.). – Менің жүретін уақытым болып қалған екен. *Қош бол!* – деп, есік алдына шықты (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Көре алмасам *қош болың*, қалың Алышын, Кіші жүз – Сегіз арыс Адайым (Қалнияз Шопықұлы//XIX ғ. қаз. поэз.).

Қош боп тұр! *Көріскенше аман-есен бол, амандығыңды тілеймін деген мағынада қоштасқанда айтылатын тілек. Жасампаз арманыңнан жаралып ем, Қойныңа талай аңсап оралып ем, Қош боп тұр* көріскенше, о, туған Жер, Тағы да алыс самғап барамын мен (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚОШ² [ир. خوش] с ы н. 1. *Ұнамды, жағымды, құптаған, жылы, тартымды. – Уағалайкүмассалам!* – деп Субай адвокат *қош* дауыспен сәлем алды (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. *Жарқын, игі, жақсы.* Славян мен қазақтың Достығына ұзақ тым Ертеден куә азат күн – Халықтан туған *қош* тілек (Т.Жароков, Шығ.).

Көңіл қошы. *Жанын жадыратар нәрсе, көңілін көтеріп, орнықтыратын жақыны, жақсы көретіні.* Ел-жұртым, аға-іні, *көңілі қошым*, Бұл менің арыздасқан сөзім болсын, Даусымды ести алмай арқыраған, Сыбырым тандандырар шыққан тосын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көңілі қош. *Көңілі жайлы, жаны жадыраңқы, көңіл күйі орнықты, көтеріңкі.* Сары алтын, сапы меруерт қарағым-ай, Көргенде жамалыңды *көңілім қош* (Ақан сері, Шығ.). Болса тең жекжат, құрдас, айнымас дос, Селеудей кейбір жолдас тамыры бос. Заманда әділ, шындық, ақ ниетпен, Жүріңдер, күліп-ойнап *көңілің қош* (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қош алды. а) *Дұрыс деп тапты, құптады, мақұлдады.* Аз еді деп санамаң, Әбестігім жасаған. Мені өзіңе балаған Наз өкпенді *қош аламын* (Ө.Жайлауов, Арай). Бас тақсыр деп ығылман. Қара басым кетсе де, Айтқаныңды *қош аламын* (Дастандар). ә) *Құтті, қарсы алды.* Тағы бір жыл тарихта өтіп кетті, Тағы батыр бір жасап өмір шекті. Атар таңды әр күнгі келіп *қош апын*, Алдан сұлу көргендей жігіттікті (Ж.Молдағалиев, Өлең.). Қымызы бар қылтиса, Сүмірейіп көтесің, Ақау түсіп сағыңа; Қымызы бар *қош аласа*, Дүрдиесің мінгендей Қара орын хан тағына (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қош алушы. *Қошеметпен күтім көруші.* Құзғын тамағымыз үшін біріміз – жалшы, біріміз – *қош алушымыз* (Абай, Тол. жин.).

Қош болды. *Риза болды, көңілі толды.* Көркіне көңілім *қош болып*, Балқашты айтсам, мақтанам (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қош келдің! т і л е к. *Дер кезінде, дәл уақытыңда келдің; зәуі түсіп келдің, сәтті келдің (көбінесе сырттан келген кісіге, қонаққа т.б. жылы лебіз білдіру үшін айтылады).* *Қош келдің*, мейрам – жарқын Май, Гүлдерге толы құшағың (Ж.Молдағалиев, Өлең.). – О, мырза, *қош келдіңіз*, үйге кіріңіз, – деп, асты-үстіне түсіп жатыр (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Сәлем бердік, *қош келіпсіздер*, – деп, құлақшынын шешіп, қол алысты (С.Қалиев, Еңбек ері). *Қош келдіңіз*, құтты қонағымыз болыңыз (А.Токмағамбетов, Шығ.). *Қош келдің*, бөрекелді, иә, Жебірейіл, Ғазірейіл маған келді құрып сейіл. Алдынан оның келіп хабар бермей, Айт маған не себепті қалдың кейін?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Қош көрді. *Ұнатты, жаратты, мақұлдады, құптады.* Алғашқыда қошаметті *қош көргем.* Аулақ жүрем енді әдеби кештерден. Қазір мені іздемеңдер ауылдан, іздеңіздер... Ұзап кеткен кештерден! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). – Мұнда мен өзімді сізге таныстыру үшін, жаңа өкіметті шын көңіліммен *қош көріп* қарсы алатынымды білдіру үшін келдім, – деді (Б.Кенжебаев, Асау жүрек). Отбасы шаруашылығына орай мал ұстап, қорақопсы салып алып, бөлек отырғанды *қош көрді* (Р.Өтемісов, Ақиқат.). Аптығып асау інің келді ақсақал, Тау-тасқа, адамзатқа салып жанжал. Дем алайын деп келдім, аш қойныңды, Сәлем-сауқат әкелдім, *қош көріп* ал (Абай, Тол. жин.).

Қош рай. *Қошуақ көңіл.* Астыңда аң құтқармас атың болса, *Қош рай* қойыңыңда қатын болса. Әртүрлі дерт, сырқаудан денің сау боп, Күлкі, ойын, күнде кеуіл шатың болса (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

Қош тұтты. *Құрметтеді, сый-құрмет жасады, қошемет көрсетті.* Құрбыдай *қош тұттым* Жасың мен көріңді, Жоқтамай ұмыттым Ақыл мен нәріңді (Абай, Тол. жин.).

Қош уақыт болды. *Бір мезетке жаны жайланды, бір сәтке болса да көңілі жадырады, қуанышқа бөленді.* Лашыңды көрем егер

де, Құшағыма алар ем. Құмарымды тарқатып, *Қ о ш у а қ ы т б о л ы п* қалар ем (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚОШАҚ: *қошақ зекет*. діни. *Астықтан алынатын зекет түрі*. Келі түбім деп алады, Кеусенім деп алады, Ұшыра зекет деп алады, *Қ о ш а қ з е к е т* деп алады (Жанкісі Өтемісұлы, Шығ.).

ҚОШАҚАН з а т. 1. э к с п р. *Қойдың төлін, қозысын жақсы көріп айтатын сөз*. Қорқыныш жоқ *қ о ш а қ а н* қаперінде, Қаперінде жоқ оның қатерің де. «Қой баласын қоңыр», – деп ойлаушы едім, Не істерге білмедім қапелімде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Саулықтар құйрығы шошандап жүгірген *қ о ш а қ а н д а р ы н* танып, оларға емірене ұмтылды (М.Дүзенов, Әке.). Тіпті кішкентай Бейбіт те үй мен күркенің арасында өрі-бері жүгіріп, кішкентай *қ о ш а қ а н д а р ы н* тасумен болды (Октябрь өрендері). 2. а у ы с. *Кішкене баланы еркелеткенде айтылатын сөз*. – Қойшы енді, қоңыр *қ о ш а қ а н ы м* менің, қойшы... – деп, әжесі басын сипап отырғанын ол біраздан соң сезді (М.Сүндетов, Ескексіз.). Жайдары кескінмен: – Беу, *қ о ш а қ а н д а р ы м -ай*, сәбилер-ай! – деп қояды Қалампыр ана (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚОШАҚАНША ү с т. *Қошақан тәрізді, қошақанға ұқсап*. Енесін іздеген *қ о ш а қ а н ш а* әке-шешесінің төсегіне қойып кетті (Н.Сералиев, Қаңтар).

ҚОШ-АМАН: *қош-аман бол!* *Қош-есендік, аманшылық, тыныштық тілеймін (айырылысқанда айтатын қоштасу сөз)*. Ойынды сен маған бір бөлмедің, Тез келмедің, Мені іздеп ішінде ыстық қан жоқ. Тас бауыр жар, *б о л қ о ш - а м а н!* (Абай, Тол. жин.). *Қ о ш - а м а н б о л*, кең жайлау, өскен жерім, Қайтқан қаздай қалың ел көшкен жерім (І.Есенберлин, Көшпенділер). Көргенше *қ о ш - а м а н б о л*, құдай жазса, сұлу сөз ырым болсын жакындыққа Әрі тон, әрі тығыз өзім мағзұр, Кең ықылас жаза алмадық отырыста (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Інілер, *қ о ш - а м а н б о л*, келіндерім, Жарқын жүз, жарық маңдай көрімдерім, Астана Алматыға алты жылда Аққудай көл аңсаған келіп едім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚОШЕМЕТ [ир. خوش آمد] з а т. 1. *Адамға жасалатын сый, құрмет, ізет, қолпаштау*. *Қ о ш е м е т і н* халықтың жастан көріп, Күні-түні ән шырқап кеппей терім. Жасым-

да Жетісудай жер жоқ деуші ем, Балқаштай дүниеде көл жоқ деуші ем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жалғыз ұлға сауын етіп отырған Атып ұрып жалғыз шұнақ ешкісін. Ел осылай ер ұланын елеусіз Қалдырған жоқ, *қ о ш е м е т с і з*, демеусіз, Ал мына сіз сол адамның есімін де білмейсіз, Сөйте тұра қалың жұртты адалдыққа үндейсіз (М.Шаханов, Ғасырлар). // *Мадақтаған, дәріптеген, қолпаштаған*. «Ой, пәле!», «Жігітім-ақ екен!» деген *қ о ш е м е т* дауыстар бүкіл өзен бойын алып кетті (І.Есенберлин, Жанталас). Баубек жас оқушылардан көптеген *қ о ш е м е т* хаттар алған еді (От ортасы.). «Міне, азамат!», «Нағыз желаяқтың өзі екен» деген *қ о ш е м е т* сөздер тасқыны көпке дейін толастамады (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). 2. *Қолпаштап, көтермелеген сөз*. Күнікей Шәмшидің ол *қ о ш е м е т і н е* құлақ қойған жоқ, жүдеметеле-жүдеметеле 2–3 әнді тастап-тастап жіберді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з. *Жағымпаздық, жарамсақтық*. Өткен күннің бәрі ұмыт, Қолдан келер қайрат жоқ. Бағанағы байғұс шал, Ауылда тұрып келеді, *Қ о ш е м е т* қылып қарқылдап (Абай, Тол. жин.). *Қ о ш е м е т т і*ң жөні деп жалшысы, Мағынасыз беталды ыржандады (Абай, Тол. жин.).

Қошемет көрсетті [қылды, етті]. *Шаш-бауын көтерді; сый-құрмет жасады; құрметтеді*. Ақ самаурын алдында Тәтті шайы бұрқырап Анда-санда жырлатып, *Көрсеткендей қошемет*. Қояды бізге тіл қатып (Жамбыл, Танд.). Әкем туған жердегі ауылдастарым ересен зор *қ о ш е м е т көрсетіп* қарсы алды (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Біреуің *қ о ш е м е т қылсаңдар*, ерсеңдер, теріс батамды беремін, Төлегеннің кететінін білсеңдер, ұстап беріндер, – деді (Қыз Жібек). Өлік шыққан үйді туысқандары бас-басына қонаққа шақырып, *қ о ш е м е т е т і п*, қайғысын жеңілдетуге тырысатын дәстүр бар (Б.Соқпақбаев, Шығ.). Диканға жас-кәрі деп қарамай, оның білімі, тәжірибесі, зеректігіне қарай *қ о ш е м е т көрсеткен* дұрыс деп ойлаймын (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Аты бар деп атшы боп, *Қ о ш е м е т қып* қосшы боп, Ел бастаған ағаға, Адьютант болып ермедім (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚОШЕМЕТ-ҚОЛПАШ з а т. *Адамға көрсетілген құрмет, қолдау, сый-сияпат*. *Қ о ш е м е т - қ о л п а ш* айту жағынан күнде қасында отырған біздерден гөрі оқта-текте

бір соғатын ағайындар ұпайын асырыңқырап жібереді («Егемен Қазақстан»). Ұзақ өмірде көпшіліктен *қ о ш е м е т-қ о л п а ш т ы* аз көргенім жоқ (Т.Әлімқұлов, Кертолғау.).

ҚОШЕМЕТ-ҚҰРМЕТ з а т. *Сый-құрмет, қолдау мен қолтаптау*. Ашық аспан аясында әуелеген классикалық әуенді тыңдауға жиналған көпшілік Елбасын *қ о ш е м е т-қ ұ р м е т п е н* қарсы алды («Егемен Қазақстан»).

ҚОШЕМЕТТЕ= е т. **1.** *Құрметтеу, сый-құрмет көрсету, ізет білдіру*. Абай екінші қолымен келіншегін құшақтап, *қ о ш е м е т т е п*, торғын шәлісінің сыртынан құрметтеп сипады (М.Әуезов, Шығ.). «Аспаннан киіз жауса да, сорлыға ұлтарак тимейді» деген бар емес пе? Бұл сөзді айтқан қазіретке риза болысып, *қ о ш е м е т т е п* қарқылдап бір күлісіп алды (Ф.Сланов, Домбыра.). Ақанды *қ о ш е м е т т е п* келсе де, жаңа дүниеге көзін ашқан сәбидің шілдеханасы сылтау болды (С.Жүнісов, Ақан сері). Маңайыңа дос толып, Бал бөлісіп ішпесе, Әр сөзіңді хош көріп, *Қ о ш е м е т т е й* түспесе (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Он екі ата Жалайыр *Қ о ш е м е т т е п*, құрметтеп, Шопабайдың аузына Елі түгел қараған (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2.** *Мақтау, мадақтау, қолдау, дәріптеу*. Сол күні ол техникалық кеңесте өзінің зерттеуін қорғады. *Қ о ш е м е т т е п* сөйлегендер де көп болды (І.Есенберлин, Алтын құс). Өлден уақытта барып сатырлаған шапалақ, *қ о ш е м е т т е п* жабырлаған дауыстар естілді (К.Баялиев, Нөсер). – Ананың ақ батасынан артық дүниеде не бар, – деп, Молдабек бәйбішесін әдейі *қ о ш е м е т т е й* түсті (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

ҚОШЕМЕТТЕС= е т. *Сый-құрмет көрсетісу, ізет білдірісу, құрметтесу*. Үкімет басшыларының орналасқан жеріне дейін еріп барып, *қ о ш е м е т т е с і п* қайтты (С.Бегалин, Уақыт.). Басқа меймандарды өзімен бірге отырып, *қ о ш е м е т т е с і п* қарсы алсын деген екен (Б.Балабеков, Ән.).

ҚОШЕМЕТТЕСУ *Қошеметтес етістігінің қимыл атауы*.

ҚОШЕМЕТТЕТ= е т. *Қошеметтетету, сый-құрмет көрсеттіру, ізет білдірту*.

ҚОШЕМЕТТЕТУ *Қошеметтет етістігінің қимыл атауы*. ≈ Қарияларды *қ о ш е м е т т е у*.

ҚОШЕМЕТТЕУ *Қошеметте етістігінің қимыл атауы; қолдау, мадақтау*. Жарыс озаттарын көтермелеу, *қ о ш е м е т т е у*, жарысқа қатысушылармен жұмыс жүргізу мұнда жақсы жолға қойылған (А.Байболатов, Жарыс.). Ол уақытта көрушілердің қол ұрып *қ о ш е м е т т е у і* әлі әдетке айналмаған еді (Б.Балабеков, Ән.).

ҚОШЕМЕТТЕУШІ з а т. *Қошеметтеуші, құрметтеуші*. Айтыскерлерге құлақ түрген және түрлі қолпаш сөздермен өз өкілдерін *қ о ш а м е т т е у ш і* қалың қауым, әдетте, тек тыңдаушы көрермен ғана емес, төреші де болып жатады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

ҚОШЕМЕТШІ з а т. **1.** *Қызмет етіп құрметтеуші, сыйлаушы*. Қазір ол Игіліктің саркытына қанағат етіп, *қ о ш е м е т ш і* күйіне түсіп қалды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). – Е, дұрыс-ақ! Пәлі! Айша домбыраның жөнін тапты! – деп, *қ о ш е м е т ш і л е р* пұшпақ бөрікті барқыт жағалы, ашаңдау қара торы жігітті, айналдыра бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Мадақтаушы, көтермелеуші, дәріптеуші*. Құнанбай қасындағы көп *қ о ш е м е т ш і н і*ң ішінде Ырғызбайдан – Майбасар, Жакып, Ызғұтты сияқты туысқандары (М.Әуезов, Шығ.). Баяғы қауқылдаған көп *қ о ш е м е т ш і* де, қасы мен қабағына қараған қара құрым қол да жоқ (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әнші иегін аспанға көтеріп, тік шырқап барып тоқтағанда, *қ о ш е м е т ш і* көрермен ду қол соғады (О.Әубәкіров, Сиқыр). **3.** а у ы с. ж а ғ ы м-с ы з. *Жарамсақтанушы, жағымпазданушы*. Жұрт біледі, күледі, Сұркия тілдің жаманын, *Қошеметшілері* намалын, Сонда да солар қайда (Абай, Тол. жин.). Қанішер қаһарлы хан ашуы көп, Атағынан қорқады жұрт қайғы жеп. Сол күнде *қ о ш е м е т ш і* айтады екен: Ханның ханы, патшаның патшасы деп (Абай, Тол. жин.). Биліктің барлық сала-сатыларына мемлекет пен мемлекет басшысына жаны ашитын, елдің мүдде мен ұлттық идея үшін жанын қиюға әзір арабтың адал сүт емген азаматтарын жинаудың орнына, айналасына кілең *қ о ш е м е т ш і л е р* мен «орындаушыларды» топтастырғаны белгілі-ақ боп қалды («Жас Алаш»).

ҚОШЕМЕТШІЛ с ы н. **1.** *Қошеметте білетін, қошемет қылатын, қолдаушы, дәріптеуші*. Ән тыңдап отырған *қ о ш е м е т ш і л* қауымның тасқынды көңіл қошын танытатын бір салтанатты тыныштық ор-

нады (С.Омаров, Өмір.). Екеуі *қ о ш е м е т ш і л* топпен бірге есіктен ене бергенде ақ жаулықты аналар шашу шашып, қыз-жігіттер «жар-жарды» шырқай жөнелді (С.Досанов, Қыран.). **2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з.** *Жарамсақтанғыш, жағын-ғыш, жағымпаз.* О кездегі ақындар ия *қ о ш е м е т ш і л*, ия тіленші, ия мақтаншақ болып заманның ыңғайымен кетіп, сөздеріне баға қойылмаған һәм баға қойдыра алмаған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жамандық жақсылыққа қарар салқын, Долығы тез басылып, қайтар қарқын. Ұлыққа *қ о ш е м е т ш і л* құл сықылды Қатерге аяқ баспас, көрмей артын (Абай, Тол. жин.). Мақтау – жел сөз жанға қас, *Қ о ш е м е т ш і л* шығарған. Бір мақтаса, боқтамас ел табылса, құмарлан (Абай, Тол. жин.).

ҚОШЕМЕТШІЛДІК з а т. *Асыра мақтаушылық, дәріптеушілік.* Бұл Орталықтың озбыр саясаты, *қ о ш е м е т ш і л д і к*, аз ұлттардың тіліне, діліне, тарихи жадына деген астамдығы, өзiм білемдігі еді («Ана тілі»).

ҚОШ-ЕСЕН: *қош-есен бол. Қош-сау бол, аман-есен бол.*

ҚОШЕТЕР з а т. *Зергер, қош етуші (жұрттың бәрін қуантатын шебер).*

ҚОШҚАР з а т. **1.** *Жыныстық қуаты 4–5 айлығында жетілген, күйекке түсетін еркек қой.* Саулықты қысыр қалдырып, *Қ о ш қ а р д ы ң* түспей күйегі. Айғырдан бөліп биені, Бурадан бөліп түйені, Қайта Арқаға көшкені (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Қ о ш қ а р* болар қозының, түмсық үсті дөң келер. Ел билейтін жігіттің етек-жеңі кең келер (Мақал). Расулы Кибрианың жүзіне жара салған Ибни Қалша Меккеде малын түгендейін деп тауға шыққанда бір сүзген *қ о ш қ а р* пәрше-пәршесін шығарып өлтіреді («Жалын»). Алматы маңынан табылған қолөнер ескерткіштерінің бірі – шырағдан тәрізді ойық ыдыстың кенересінде отырған 16 жолбарысы бар, ортасында бір *қ о ш қ а р д ы* ортаға алып, жәукемдеп жеп жатқан екі бөрісі бар, оған сырттан қарап тұрған екі қарғаның мүсіндері салынған тегершік шырағдан көптен бері-ақ ғалымдардың назарын аударса да, шешілмеген жұмбақ болып келеді («Парасат»). **2. а у ы с. ж а ғ ы м с ы з.** *Әйтеуір еркек аты бар адам.* Ешен, елді аралап, *Қ о ш қ а р*, теке жинадың. Құдай жолын қуған деп, Ешен, сені сыйладым (Дулат Бабатайұлы, Зама-

на.). Мың қойыңның ішінде Ақ мүйізді бір *қ о ш қ а р*, Хан келсе де кішірмей, Камшы тастап, сөз бастар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Екі қошқар бір қосаққа сыймады. *Екі ірі тұлға бір-біріне көндігіп, бірінің айтқанына бірі иілмеді.* Өнеге қандай жүйрік жон-жосыққа, Бұларға бірлік қылса шен босап па? Бурадай анадайдан шегінісіп, *С ы й м а й* жүр *екі қошқар бір қосаққа* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көк қошқар. д і н и. *Құрбандыққа шалына-тын еркек қой [Құран кәрімдегі аңыз бойынша, Ыбырайым пайғамбарға түсінде ұлы Ысмайылды Алла тағала құрбандыққа шал деген аян берілді, Ысмайыл бұған әзір еді. Алла жолында әкесіне өзін құрбандыққа шалуға дайын екенін айтады. Осы сәтте өз құлдарының адал екеніне көзі жетіп, рақымы түскен Алла тағала құрбандыққа көктен еркек тоқты түсіреді. Содан бері Алла тағалаға бағыштап құрбандыққа еркек мал шалынатын болған].* Құрбанға Ысмағұлды шалған шақта, Түсіріп *к ө к қ о ш қ а р д ы* пәрмен еткен. Жеті жыл Аюб тәнін құрт жегенде, ол дағы денсаулықты арман еткен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *К ө к қ о ш қ а р* Смағұлға құрбан бердің, Жүністі үш зұлматтан халас қылдың. Жүсіпке құдық түбін бостан қалып, Файсаға «Інжіл» атты кітап бердің (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Қортық қошқар. *Бір ені тартылмай кетіп, қошқарлық құратын еркек қой.* Піштірілмеген *қ о р т ы қ қ о ш қ а р л а р* қойға араласса, отарды аздыртады. Малдың сапасы нашарлайды (Ғ.Қыдыр尼亚зов, Шығ.). Қасыма ер Меңдібай жетіп келді, Келді де Бақтыбай деп жауап берді. Секілді *қ о р т ы қ қ о ш қ а р* жазғаным-ай, Басынды бермен қарай көтер, – деді (Айтыс).

Қошқар туған қозыдай. б е й н. *Келісті, ер мүсінді, денелі, келбетті.* Бұ келген төрт жігіттің бірі: *қ о ш қ а р т у ғ а н қ о з ы д а й* келбетті, бітімді Ақбала еді; енді бірі келбетті де, киімі де қоңырлау, жүріс-тұрысы да солапаттау Балта деген жігіт еді; одан соңғы дәрдек ерін, жалпақ мұрын, бір көзін аса, бір көзін баса қарайтын, Доға деген қара бұжыр жігіт еді. Төртінші Доғаның жанында ершіктей, балқаштың жанында шаппашоттай жылмырайған Жорғабек деген кісі еді (Ж.Аймауытов, Тол. жин.).

Қошқар түмсық [мұрын]. *Дөң мұрын, қоңқақ мұрын.* Қара торы, орта бойлы,

қ о ш қ а р т ұ м с ы қ, түлкі мұрт шүңірек көз жігітпін (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұзын бойлы, *қ о ш қ а р м ұ р ы н*, қоңыр көзді, ақ сұр жігіт өзіне қадала қараған самсаған көзден қайысқан жоқ (І.Есенберлин, Алмас.). *Қ о ш қ а р т ұ м с ы қ*, дөң мұрын, Көрінеді ол мықты. Салып едім найзаны, Жаһаннамға жан шықты (О.Шипин, Дастан.). Кісі екен *қ о ш қ а р т ұ м с ы қ*, қара торы, Ерліктің маңдайынан түскен жолы. Оралған құлағына қара мұрты, Қақпақ жаурын, қажымас дене зоры (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шәрипа керу-ет тұсындағы кілемнен жоғарырақ ілінген суреттен шықшыттары шығыңқылау, *қ о ш қ а р м ұ р ы н*, қысық көз жігіт бейнесінен көз айырмай көп тұрды (Ө.Қанахин, Шығ.).

Қошқар тұмсықты. Дөң мұрынды, қоңқақ мұрны бар. Қою қара қасты, *қ о ш қ а р т ұ м с ы қ т ы*, қызыл шырайлы, ат жақты келбетті жігіт еді. Оң бұрышта кішкене үстелді ортаға алып, ақ жағалы, *қ о ш қ а р т ұ м с ы қ*, біз тұмсық, төрт саудагер «пас», «пис» деп «пре-феранс» соғады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚОШҚАРАТ з а т. қ о л ө н е р. *Шиыршық-талып келген қошқардың мүйізіне ұқсас бір-біріне жалғасқан желі түріндегі қазақтың көбіне басқұрға салатын өрнегінің түрі.* Ішкі жиһаздарының байлығын былай қойғанда, күмбезінің иінішіне киіз астынан берілетін, жолағы ақ қойдың жүнінен иірілген жіптен тоқылатын кілем басқұрдан кереге мен уықтың қиысатын тұсына тұтылатын желісі қазақтың *қ о ш қ а р а т*, белгілер ретінде сәндікке ілінетін шаңырақбау, уықбау, желбау салпыншақтарынан, шаңыраққоршау, туырлық, үзік жолақтарынан... сүйекпен, түрлі түсті тастармен толықтырылатын ою-өрнектерден Ордадағы адам қиялына сыя бермейтін мінсіздікті көреміз (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ҚОШҚАРДАЙ с ы н. *Ірі, үлкен.* Әр есікке бір бар да «*қ о ш қ а р д а й* қос ұл берсін бесігіңе» деп қақсай бер (Ә.Әбішев, Ғаламат). – Өмірге *қ о ш қ а р д а й* бір ұл әкелдің, құттықтаймын! – деді ақушерка әйел («Лен. жас»). Айтамыз жарапазан есігіңе, *Қ о ш қ а р д а й* қос ұл берсін бесігіңе. Қошқардай қос ұл берсе бесігіңе, Туады олар батыр несібіңе (Қара өлең).

ҚОШҚАРЛЫ с ы н. *Қошқары бар, қошқар ұстайтын.* Ай мүйізі шақпақтай, Шүйделері тоқпақтай, Тегене құйрық *қ о ш қ а р л ы*.

Малды берсең қойды бер (Қаз. әдеб. хрестом.).

ҚОШҚАРЛЫҚ з а т. *Қошқар болғандық, күйекке түскендік.* Еркек тоқтылар күзден бастап-ақ *қ о ш қ а р л ы қ* жасайды да, арамзалардың көбеюіне себепші болады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Қ о ш қ а р л ы қ* жасау былай тұрсын, қойға ере алмай қор болды (М.Рашев, Бетін қисық.). Қой сүйеді баласын – қоңырым деп, Құлық-сұмдық білмейтін момыным деп. Салпы құйрық, дөң маңдай бұйра жүнді, *Қ о ш қ а р л ы қ қ а* ылайық болымың деп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚОШҚАРМАҢДАЙ г е о л. *Мұздықтар қозғалысы әсерінен тегістелген және жалтырай өңделген дөң-дөңес* (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚОШҚАРМҮЙІЗ¹ з а т. э т н. қ о л ө н е р. *Қошқардың мүйізі тәрізді қазақтың ұлттық дәстүрлі өрнегі, оюы.* Ою-өрнек дүниесінде *қ о ш қ а р м ұ й і з*, құсқанат, түйетабан өрнектерімен бірге күнделікті болмысты бейнелейтін тұтас көріністердің мол болуы өте қызығлықты («Қаз. әдеб.»). 17-нші октябрь манифесі шықпай тұрып, Г.Думаны ақылсерікке алмай тұрып, біздің патшалық орыс тілінде неограниченная монархия еді, мұның мағынасы қазақша қағусыз үкімет патшаның атымен *қ о ш қ а р м ұ й і з* салса деген болушы еді (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Қазіргі сәулеткерлер мен дизайн-суретшілер, тоқымашылар мен тігіншілер, қолөнершілер мен модельерлер оған жеңіл-желпі қарайтын болып алған. Үйлесімі келсін-келмесін «*қ о ш қ а р м ұ й і з дің*» – құрылыстан, киім-кешектен, тікесызықты өрнектердің – ыдыс-аяқтан, ғарыштағы әуендерінің – текеметтен, түскестеден көріне салатыны міне осыдан (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта). *Қ о ш қ а р м ұ й і з* – қойдың төбесі мен екі жаққа иіріле түскен мүйізін бейнелейтін ою-өрнектердің байырғы түрі (ҚҰЭ). // *Қошқардың мүйізіне ұқсап иірілген.* Қолдарында *қ о ш қ а р м ұ й і з* сары түтіктері бар, солдаттай сап құрып, күй тартып келе жатқан солар екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басында *қ о ш қ а р м ұ й і з* етіп ойған алтын тәжі, үстінде тор көз қорасан сауыттың сыртынан киген алтын зерлі қызғылт торқа шапаны бар (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚОШҚАРМҮЙІЗ² з а т. з о о л. <лат. unio> *Қос бақалшақты моллюскілер туы-*

сы. *Қ о ш қ а р м ү й і з* бақалшағынан түйме, баска да әсемдік бұйымдар жасалады (ҚСЭ). Бұл ұлулар бақалшағы шиыршықталып, қошқардың мүйізі тәрізді оралып жататындықтан «*қ о ш қ а р м ү й і з*» деп аталған (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОШҚАРША ү с т. *Қошқар тәрізді, қошқарға ұқсас*. Сойылшы сілтеп үлгергенше, сүзетін *қ о ш қ а р ш а* қолтығының астына барып та қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең). Теке болып көргенім жоқ, бірақ *қ о ш қ а р ш а* бірер мекіренетінім бар (Х.Есенберлин, Тар кезең).

ҚОШҚАРШЫ з а т. м а л ш а р. *Үлкен мал шаруашылықтарында қошқарға жеке қарайтын малшы*. Жаймасы баяғы *қ о ш қ а р ш ы* кезінде алған шкап («Егемен Қазақстан»). Ол заманда *қ о ш қ а р ш ы* малшы біткеннің ең күзірлісі («Қаз. әдеб.»).

ҚОШ-ҚОШ¹ о д. *Қойды қайыру, тыныштандыру немесе иіту үшін айтылатын ишарат сөз*. Атам әр малды ұстарында, оны тоқтату үшін, жылқыны «күр-күр!», «тәк-тәк!» десе, қойды ұстарда – «*қ о ш-қ о ш!*», ешкіні ұстарда «шөре-шөре» дейді («Қазақст. пионері»). Сауарда не ұстаған уақытта тыныштандыру үшін жылқыға «күр-күр», қойға «*қ о ш-қ о ш*» сияқты сөздер айтылады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қой імеген жағдайда «*қ о ш-қ о ш*» деп, желініне қаттырақ түртіп иіту әрекетін жасайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚОШ-ҚОШ². **қош-қош айтты**. *Қайта-қайта қоштасты*. Қашыпты көрінеу алып ханның қызын, Ел қарап тұрып қалды көктің жүзін. Әуемен ұшып жүріп *қ о ш-қ о ш а й т т ы*, Қарыз қылмай кетіпті татқан тұзын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚОШҚЫЛ с ы н. *Қара қоңыр, күреңдеу (тұс)*. *Қ о ш қ ы л* қою түтін әлі де булықтырып тұр (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ақбілек не дерін білмей, біресе дуананың шошандаған бес тал сақалына, біресе күнге күйген *қ о ш қ ы л* омырауына қарап қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Деді де, *қ о ш қ ы л* көзінен Мұңды бір сәуле төгілді. Кәдімгі қазақ сөзінен Айырмасы жоқ көрінді (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). Қара топырақты бір ыдысқа салып, су құйып шайқасаң қошқыл лай болады. Сол *қ о ш қ ы л* су егінге жағымды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

Күрең қошқыл. *Қошқылданған қою қызыл тұс*.

Қара қошқыл. *Шымқай қара емес, қоңырқай, қоңыр тұс араласқан, қара мен қоңыр тұстің екеуі де байқалатын, қарасы басым тұс*. Жаяу бөйгеден Египеттен қашып келген ғалым, жараған арғымақ аттай сидиған ұзын бойлы күйген кірпіштей *қ а р а қ о ш - қ ы л* отыз бес жасар араб жігіті эль Мүлік ибн Зархум келді (І.Есенберлин, Көшпенділер). Тек екінші қатардан қойшылардың жел қарыған *қ а р а қ о ш қ ы л* жүздері қарауытады (Т.Ахтанов, Дала.). Қызыл қан әр жерде бетін алып, жаңа туған қозының елтірісіндей *қ а р а қ о ш қ ы л* бұп-бұйра шашына ұйыса жабысқан (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қара қошқыл тартты. *Қара қошқылданды*. Қара торы өңі әбден күнге тотығып, мүлдем *қ а р а қ о ш қ ы л т а р т ы п*, қарауытып кетіпті (Бал дәурен). *Қ о ш қ ы л т а р т қ а н* қалың беті, кезерген жалақ ерні, жаңа шығып келе жатқан селдір түлкі мұрты, баяу жіті қасқырдың көзіндей қара шегір көзі, безеулі қатпар шотпақ маңдайы, қалың қасты жар қабағы, келтелеу кең танаулы мұрты, кішкене шойын құлағы, қара күрең мойыны, омырауы, қысқасы, бүкіл бет пернесі оның қысқы аяз бен жазғы ыстықты көп көріп, жел мен күннің отына шыныққандығын көрсетіп тұр (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы).

Қоңыр қошқыл. *Қарасы басым қоңыр тұс*. Жаушүмілдік – мамыр-маусым айларында гүлдейтін, тармақталған жуан тамырлы, *қ о ң ы р қ о ш қ ы л* түсті сарғалдақ тұқымдас өсімдік («Парасат»).

Қошқыл бактериялар. б и о л. *Құрамында түрлі тұсті (қызыл, күлгін, қоңыр, қошқыл) бояулары бар бактериохлорофилді және қаратеноидті пигменттері бар бактериялар*.

Қошқыл қызыл. *Қошқылы басым қызыл (тұс)*. Дайын шикізат қысқа, жуан етженді, бұдыр, *қ о ш қ ы л қ ы з ы л* түсті көген тамыр мен ұзын тамырлардан тұрады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Әсіресе көгілдір реңнің үстіне *қ о ш қ ы л қ ы з ы л*, қоңыр, сары және қара дақтар секілдене боялған түрі шыт болады, сондықтан балықтың аты шытбалық делінген (Қ.Қайымов, Суасты.).

Қошқыл теміртас. г е о л. *Бірқатар минералдардың қоспаларынан, негізінен темір гидроксидтерінен (гетит, гидрогетит, гидрогематит), балшықты минералдардан тұратын темір рудалары*. *Қ о ш қ ы л т е м і р т а с т а р* әртүрлі химиялық қоспалар

кіріктіретін гетит немесе лепидокрокит минералдарының жаралымдарынан тұрады (ҚҰЭ). *Қ о ш қ ы л т е м і р т а с* негізінен қоңыр қошқыл, кейде шымқай қара түсті, кейде сарғылт түсті болып келеді (ҚҰЭ).

Қошқыл теңгіш. з о о л. *Австралия суқоймаларында тіршілік ететін, табиғатта дене тұрқы 20 сантиметрге дейін жететін зеңгібас тұқымдас балықтардың бірі.* Тірі және құрғақ жеммен дұрыс қоректендірілсе, *қ о ш қ ы л т е ң г і ш* температурасы 22-26° суда жақсы өседі (Қ.Қайымов, Суасты.). *Қ о ш қ ы л т е ң г і ш т і ң* шабақтары инфузория және бейнеке личинкаларымен қоректенеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚОШҚЫЛДАН= е т. *Қошқыл тарту, күреңдену, қарауыту.* Кешке қарай сонау Қараторғай жақтан *қ о ш қ ы л д а н ы п* тұтаса түнеріп келе жатқан қалың бұлт көрінеді (Бал дәурен). Суық сорған беттері *қ о ш қ ы л д а н а* күреңіткен де, қой көздерінде қайсарлықтың белгісіндей уытты шоқ бар (Саржайлау). Темірбектің қара сүр өңі *қ о ш қ ы л д а н ы п*, танауы қусырылып кетті (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Қоңырқұлжаның онсыз қара қоңыр жүзі енді тіпті *қ о ш қ ы л д а н ы п* кетті (І.Есенберлин, Көшпенділер).

ҚОШҚЫЛДАНДЫР= е т. *Күреңдендіру, қара қоңырландыру.* Қар жамылған қара жердің тоңы мен топырағы аспанға ұшып, жан-жағымызды қою *қ о ш қ ы л д а н д ы р ы п* жіберді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚОШҚЫЛДАНДЫРУ *Қошқылдандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өңін қ о ш қ ы л д а н д ы р у.*

ҚОШҚЫЛДАНУ *Қошқылдан етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Өңі қ о ш қ ы л д а н у.*

ҚОШҚЫЛДАУ с ы н. *Қара қоңырлау, күреңдеу.* ≈ *Қ о ш қ ы л д а у* түс.

ҚОШҚЫЛТ с ы н. *Қошқылданған, қошқылдау.* Кенет биік таулар дір-дір етіп жөтелгендей болды да, аспанға қою *қ о ш қ ы л т* түтін түйдектерін атқылады (Т.Шаханов, Көгілдір.). *Қ о ш қ ы л т* тарамыс саусақтары қозғалып, даусы шіңкілдеп естіле бастады (Бейбітшілік даусы).

ҚОШНА с ы н. ж е р г. *Жақын араласатын, аралас дос адам.* Кеткен бағың айналып, Қайтадан қонса басыңа, Кеткен досың сол күні, Қайтадан болар *қ о ш н а*. Шірікін жалған

өмірдің, Бір қызығы осында (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

ҚОШНОТ с ы н. к ө н е. е с к і к і т. *Риза, көңілді, қуанышты.* Айтысқан Кеңесбай мен Жарылқап та, Естіген сөз өнерін жиып-жаршы. Оларға сәлем айтып *қ о ш н о т* болдым, Рахмет бізге абырой берген қаржы (Керейіт).

ҚОШРОЙ с ы н. е с к і к і т. *Сұлу, сымбатты, әдемі, шырайлы.* Тұратын адалдықпен қызмет етіп, Бас қоссам, құмырсқа бел, қолаң шашқа. Рақат бұл дүниеде сол емес пе, *қ о ш р о й* жұптылансам зәбардасқа (Шегебай // Айтыс).

ҚОШ-САУ: *қош-сау бол. Аман-есен бол деген мағынадағы қоштасқанда айтылатын лебіз сөз.* *Қ о ш - с а у б о л*, енді қалқа, көргенімше, Дәм тартып тіршілік боп келгенімше. Тапсырдым бір Құдайға қалқам сені, Қолымды аман ба деп бергенімше (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚОШТА= е т. *Біреудің іс-әрекетін, пікірін қолдау, құптау, мақұлдау.* Меніңше, негізінен дұрыс шешім қабылдағансыз, генерал да *қ о ш т а р* деп ойлаймын (Б.Момышұлы, Москва.). Сол ұсынысты біз де, аудан да *қ о ш т а п* отырмыз, жаңа бөлімше басына өзін барасың (Ғ.Сланов, Замана.). Шешемнің айтқандарын я *қ о ш т а ғ а н ы*, я қоштамағаны белгісіз, көзін бір ноқаттан алмай, үн-түнсіз тыңдап отыр (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Мінім, мұным мінегіш досқа мәлім, Қостағанын білмеймін, *қ о ш т а ғ а н ы н*. Біреу жатыр бетімді сілемейлеп, Біреу жатыр тықпыштап тостағанын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Сөзін *қ о ш т а п* досының, Соғады енді бірі кеп: – Жұлдыз емес, осының Жер астының күні – деп (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚОШТАН= е т. *Көңілі жай табу, көңілдену.* Жаздың көк мия, жасыл гүлдерінің, балбырап шаңқиған қызғалдақтарының, жасыл жапырақтарының жұпар иісіне *қ о ш т а н ы п*, жан-жануар шаттануда еді (С.Сейфуллин, Шығ.). – Қарап қойыңыз. Очеркке іздесе табылмайтын конфликт, – деді көңілі бұрынғыдан да гөрі *қ о ш т а н а* түскен тілші, маған еріксіз бас изетіп (С.Мұратбеков, Жабайы.). Жұтқан сайын тұнық ауа, *Қ о ш т а н а м ы н*, өңденемін (Қырғыз өлең-жыр.).

ҚОШТАС= е т. 1. *Қош айтысу, «қош бол» деу.* Кирсанов шын ықыласымен бәріміздің

қолымызды алып *қ о ш т а с ы н*, машинаға мініп жүрді де кетті (Б.Момышұлы, Москва.). Азық-түлік асын да Артып алып тамақты, Ел-жұртымен *қ о ш т а с ы н* Жауға бетін қаратты (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Тұнық көзбен қарар ең тұнық көкке, Тұрар еді тұнық нұр тынып бетте. Алматыны сыйласаң, сапар жолға Алатаумен *қ о ш т а с п а й* жүріп кетпе! (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Қол ұзу, айырылысу*. Ата жұртпен *қ о ш т а с ы н*, Көрінді түрік өткендей, Су кешіп, кейде от басып, Қақ төрге шығып кеткендей (К.Салықов, Жезкиік).

Бақылдасып қоштасты. *Өлім аузында жатқан адаммен қош айтысты.* Ауру әкесін қайта-қайта есіне алып, көзі тірісінде *ба қ ы л д а с ы п қ о ш т а с а* алам ба, жоқ па деген қорқыныш көңілін мұздатып отыр (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

ҚОШТАСТЫР= е т. 1. *Қош айтыстыру.* Жиырма бес, арманыма жету үшін Рақмет сыйлаған отың үшін! Достастырған күндерге ризамын, *Қ о ш т а с т ы р а р* күндерде өкінішім (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Қол үздіру.* Үйге түсуге бет шыдатпады. Бұл жағдайда ата-анамның көзіне көрінсем, шынымен спортпен *қ о ш т а с т ы р ғ а н* болар еді (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Балалық балауса шағымен ерте *қ о ш т а с т ы р ғ а н* кешегі сұрапыл соғыс жылдары көз алдына келді («Қазақст. әйелдері»).

ҚОШТАСТЫРУ *Қоштастыретістігінің қимыл атауы.* ≈ Еріксіз *қ о ш т а с т ы р у*.

ҚОШТАСУ¹ з а т. ә д е б. *Елді, жерді тастап, алысқа сапар шеккенде, жақын-туыстарынан айырылғанда әнге қосып айтылатын мұңлы-шерлі сарынға толы, мұң-шер өлеңдер тобына жататын, қазақтың дәстүрлі салт жыры.* Қазақ халқының «Қыз Жібек», «Ер Тарғын», «Қобыланды батыр» т.б. лиро-эпостық және батырлық жырларында *қ о ш т а с у д ы ң* аса көркем үлгілері кездеседі (ҚҰЭ). Қазақ халық поэзиясында *қ о ш т а с у* өлеңдері ұлт-азаттық көтеріліс кезінде, Отан соғысы жылдарында көбірек жырланды (Қаз. әдеб. энцикл.).

ҚОШТАСУ² *Қоштас етістігінің қимыл атауы; қош айтысу.* Қазір кешкі сағат оннан асып барады, бірақ екі жағымыз да *қ о ш т а с у ғ а* асықпаймыз (Т.Ахтанов, Үндістан.). Бөрінен бұрын бірге жүріп, бірге қайнаған достармен *қ о ш т а с у* қиынға түсті (К.Тоқаев, Соңғы.). Махамбет ақын өлерінен екі күн бұрын айналасындағыларға өзінің

жан шошынарлық сұмдық түс көргенін, түсінде иығынан үзіліп түскен өз басы өзіне *қ о ш т а с у* айтып тұрғанын әңгімелеген (М.Шаханов, Фасырлар.).

ҚОШТАТ= е т. *Мақұлдату, құптату.* Анастасия бүкіл шаштаразды *қ о ш т а т ы п*, Майлыбаевтың өзіне өре бас салды (К.Тоқаев, Түнде.).

ҚОШТАТУ *Қоштат етістігінің қимыл атауы; мақұлдату.* Жеткіншек өзі орындаған жұмыстың қоғамдық маңызын анықтауға, өзінің көзқарасы мен сенімін *қ о ш т а т у ғ а* құштар болады (Семья тәрбиесі).

ҚОШТАУ *Қошта етістігінің қимыл атауы; қолдау.* Орынғали сықылықтай күлді де, *қ о ш т а у* іздегендей Бектұрсынға қарады (М.Дүйсенов, Мейман.). Баланың орынды тілегі лайықты *қ о ш т а у* табуға тиіс (Семья тәрбиесі).

Қоштау артиллериясы. ә с к. *Батальондық немесе полктік және қоса берілген өздігінен жүретін артиллерияның бөлімшесі.* *Қ о ш т а у а р т и л л е р и я с ы* Ұлы Отан соғысы жылдарында жаяу әскер мен танкілердің ұрыс қозғалыстарына бөгет жасаған қарсыласты жою үшін әрекет етіп, көбіне тікелей көздеумен атыс жүргізген (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚОШТЫҚ: көңіл қоштығы. *Көңілдің жай тапқандығы.* Торда отырып жеген тамағы да, *к ө ң і л қ о ш т ы ғ ы* да құрысын (А.Тоқмағамбетов, Әке.). Сол өлең жолдарынан жан рахатын да, *к ө ң і л қ о ш т ы ғ ы* н да тапқандай (Д.Сапаров, Өткен күн.).

ҚОШУАҚ с ы н. *Жайдары, жарқын, шат-шадыман, көңілді, қуанышты, бақытты.* Күлімдеген көзі мен оймақтай аузы, қияқтай қасы мен үлбіреген тамағы кімнің де болса көңілін *қ о ш у а қ* қылғандай келісімді (А.Хангелдин, Ғани.). Көнімпаз пейілі көз алдында көрінгенге *қ о ш у а қ* болып, ала жарқын райда отыр (Б.Шаханов, Ғашық.). Жолданды жанабыңа бұл ылтимас, Көненің асылына көмәлаттас, Есітіп *қ о ш у а қ* болдым, есендігін, Қадырдан ғайып ана, ей, замандас! (Кете Жүсіп, Шығ.).

Қошуақ алу. *Қошеметтеу, көңілді қарсы алу.* Мәриям оны *қ о ш у а қ а л ы п* мәз болып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Жұман дейтін қолбақадай тырбиған біреу менің келгенімді *қ о ш у а қ а л ы п* (Б.Майлин, Шығ.).

ҚОШЫҚ¹ з а т. к ө н е. *Өлең-жыр, ән-күй.* Жан ауыртпастың әрекеті дағы. Қой бағып

көрсінші, *қ о ш ы қ т ы ң* қайда қалғанын білмес (Д.Досжанов, Зауал).

Қошығын қостады. *Біреудің сөзін сөйледі, қошеметтеді.* Олар өзі көшіп келіп жатса, менің үйде отырғаным қылмыс қой. Оның үстіне олардың *қ о ш ы ғ ы н қ о с т а й т ы н* адамдары да жоқ деседі (С.Бердікүлов, Жұмыр жер.).

ҚОШЫҚ² з а т. ж е р г. *Музыкалық аспап.* Онда барғанша әңгіменді айтып, *қ о ш ы ғ ы ң д ы* тартып отыратын адамсың ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОШЫҚ³ с ы н. ж е р г. *Дұрыс, орынды, жөн.* Сен *қ о ш ы қ* айтасың (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОШЫН з а т. к ө н е. ә с к. *Қосын.* Қап еді жалғыз Есім хан, Есепсіз *қ о ш ы н* сау етіп, Түсе қалды тосыннан. Кебенек шекпен киіп ап, Шыға берді буынып, Жүре алмай қалған жұртында, Торы шолақ байталмен (Т. Ізтілеуов, Шығ.).

ҚОЮ⁴ с ы н. 1. *Сыйқемес.* Қою сары қымыз көбігі бүркырап, быжылдап иісі кеуденді жарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аурудың тамағы тұзсыз пісірілетін болғандықтан, тамақтарға лимон қышқылын, сірке суын не томат, ал *қ о ю* тамаққа қайнатқан пияз қосу керек (Б.Омарұлы, Жүрек.). Олар *қ о ю* бөкпенге қасықты сала бергенде, ала күшік шәуілдей қалды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). 2. *Қалың, тығыз, жиі.* Бұта *қ о ю*. Қою болғанмен тырбық қарағанның көлеңкесі шамалы. Қарағаннан қараған иісі аңқып тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Міне, менің алдымда тұр, өмір құмар бір адам *Қ о ю* шашы маңдайынан төмен қарай құлаған. Байқамайды ол ештеңені, су қараңғы көздері. Көре алмайды ол бала күнгі елесінен өзгені (М.Шаханов, Ғасырлар.). 3. *Ештеңе көрінбейтін, қап-қараңғы.* Жүрек қайда асықты, Ауыл үстін *қ о ю* ғана қараңғылық басыпты. Осы арада қоштастым да бала кезгі құрбыммен, Соңдарынан көпке дейін үнсіз қарап тұрдым мен, Екеуің де егіз өлең шумағындай боп ұйқас, Сенем сенің болашағың алдыңда әлі, Дариғаш! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жолықты, жолықты деп айту оңай, Қиналды асыл Абай, ақын Абай. *Қ о ю* түн құшағына кіріп кетті Батты да шіркін күні жарқырамай (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қою сүт. ж е р г. *Иінді сүт, сиырдың екінші сауған сүті.* Сиырдың екінші иіндісін *қ о ю сүт* деп атайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Сөзі қою шықты. *Айтқаны маңызды, мәнді болды.* Әзірге *с ө з д е р і қ о ю ш ы ғ ы н* жатқан жоқ (Т.Ахтанов, Танд.).

ҚОЮ² *Қой етістігінің қимыл атауы.* 1. *Орналастыру, жайғастыру.* Шоқанның өзімен де ақылдасармыз. Оған кісі жіберіп шақырту керек те, алдынан үй тіктіріп *қ о ю* керек (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Қалдыру, сақтау.* Қазақ қолынан келетін нәрсе үйдің терезесін алып, есігін ашып, бір жұмадай бос *қ о ю* керек, сонда жел һәм таза һауа кіріп, үйді тазартады (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). 3. *а у ы с. Тоқтату, доғару, тию.* Асықпаған арбамен қоянға жетеді. «Анау бөлен болды, мынау түген болды» деген күншілдікті де *қ о ю* керек (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Болмаса шын дәреті әуелі іштен. Дүниеге тою да жоқ, *қ о ю* да жоқ, Қапшығын қанағаттың тышқан тескен! (Ақмола ақын, Күндер.). 4. *Жерлеу, көму.* Қазақтардың дәстүрі бойынша, жоғарыда айтқанымыздай, өлген адамды жат қорымға *қ о ю ғ а* әсте болмайды («Парасат»).

Ат қою. *Жаңа туған нәрестеге азан шақырып, есім беру, атау.* Баланың *а т ы н қ о ю* үшін бе, әлде тіпті бір тамақ жібіту үшін бе, олар маған маза беруді қойды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Жолға қою. *Бағыт беру, жөнге салу.* Қазан айына дейін бүкіл даму институттарының индустриялық-инновациялық даму стратегиясын жүзеге асыру жөніндегі іс-қимылын кешенді түрде үйлестірудің нормативтік-құқықтық негізін *ж о л ғ а қ о ю* жұмысын жедел аяқтауды тапсырды («Жас Алаш»).

Талап қою. *Талап ету.* Дүниежүзілік сөреге тұра алар шығармаларды көптеп бермедің деп қатаң *т а л а п қ о ю* да қиын (Ф.Оразаев, Басты.).

ҚОЮЛА= е т. *Қою ету, қойылу, қою жасау.* Шай ішетін шақты күтіп *қ о ю л а п*, Бір текемет басты анам оюлап. Жылда-жылда тана болған бұзауды Көжеқатық ететін ек сойып ап (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚОЮЛАН= е т. 1. *Қою тарту, қойылу.* Ботқа *қ о ю л а н ы п*, иленген камыр сияқты болды (Қазақ тілі. син. сөздігі.). 2. *Жиілену, қалыңдау, тығыздалу.* Күн еңкейді, көлеңке де ұзарды, Көк торғыны *қ о ю л а н ғ а н* тоғай – бак, Жыланшықта бірге болған қыз әлгі, Жаксы кеуде жатыр қазір сені ойлап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жолдың екі жағында тізіліп тұрған қалың ағаш бірде сиреп, бірде *қ о ю л а н ы п*, қанаттас ну тоғаймен барып ұласады (К.Тоқаев, Көмескі із). Ағаш

қ о ю л а н а бастады. Жыныс орман ішінде Қартқожа бәрін бастап келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Қараю, қараңғылану.** Қалайша қайтарамын гүл өтеуін, Дегендей ой астарын түлетемін Қамырдай қараңғылық қ о ю л а н ы п, Қылымсып қымтай түсті түн етегін (А.Әлімұлы // Екі мыңжылдық).

ҚОЮЛАНДЫР = е т. *Қойылту, қою тарттыру.* Ол бетінің әр жеріне әдемі мен салып, қара қасын қ о ю л а н д ы р а түсіпті (Ә.Әбішев, Найзағай). Қиылған қара қасы мен қарақаттай мөлдір қара көзі, қою қара шашы үйдің қараңғылығын қ о ю л а н д ы р ы п тұрғандай (Ә.Әбішев, Найзағай).

ҚОЮЛАНДЫРУ *Қоюландыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мұртын қ о ю л а н д ы р у.

ҚОЮЛАНУ *Қоюлан етістігінің қимыл атауы; қою тарту, қойылу.* Қант протейиндік заттарды ұюдан, қ о ю л а н у д а н сақтайды (Ж.Әбиев, Биология.). Бірақ митохондриялардың құрылысы мен орналасуы протоплазманың қ о ю л а н у және сұйықтану қасиеттерін толық бейнелей алмайды («Лен. жас»). Аристотель (біздің заманымыздан бұрынғы 384-322 жылдар) жерасты сулары тау жыныстарының қуыстарындағы суық ауаның қ о ю л а н у нәтижесінде пайда болады деп санады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚОЮЛАТ = е т. **1.** *Қою тарттыру, қойылту.* **2.** *Қалыңдату.* Жаңа тұқымды қойдың жүнін қ о ю л а т а қ, арқарлық жағына қайта ойыса ма деп ойлаймыз (С.Бегалин, Уақыт.). **3. Қарайту, қараңғылату.** Жоғары көтерілген күн сәулесі қайың аралас қарағай орманның көлеңкесін қ о ю л а т а түсті (Т.Ахтанов, Дала.).

Күдігін қоюлатты. *Одан әрі күмәндана түсті.* Малдың ажары көңіліндегі к ү д і г і н қ о ю л а т а түсті (Т.Ахтанов, Таңд.).

ҚОЮЛАТУ *Қоюлат етістігінің қимыл атауы.* Жүнді қ о ю л а т у және жүннің шайырын көбейту үшін рамбульенің қаны да араластырылды (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.).

ҚОЮЛАУ с ы н. **1.** *Қоюланыңқырап кеткен, қоюырақ.* Балық майы – сарғыш түсті қ о ю л а у келген сұйық май (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). **2. Қараңғылау.** Түн қ о ю л а у тұманданған, Қой шетіне барды қиял. Отыр қойшы, жарғақ тонды Барып қолын алды қиял (О.Шипин, Дастан.). Үйіне ат тіреген сыйлы қонақтарын жеңгеміз жарытып күтпесе де, мұржасынан

шыққан түтіні қ о ю л а у көрінген соң жұрт осы үйді төңіректей береді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚОЮЛЫҚ з а т. **1.** *Сұйық еместік, үйірімділік.* Қайнау мен суалдырудың мезгілін қайнап шыққан қабық бояуының түсіне және қ о ю л ы ғ ы н а қарай отырып белгілейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Мұнайдың жерасты қабаттарында ағып жылуына өзінің қ о ю л ы ғ ы мен жабысқақтығы кедергі жасайды (М.Маташев, Қара алтын.). **2. Жиілік, қалыңдық, тығыздық.** Роза көзін тайдырып төмен қарағанда, Жұмабек қыз кірпігінің қ о ю л ы ғ ы мен ұзындығын байқады (Т.Ахтанов, Дала.). Елтірілердің жүнінің қ о ю л ы ғ ы жеткіліксіз, жібектік қасиеті мен жылтырлығы нашар болады (Шопан серігі). Шаштың қ о ю л ы ғ ы мен түсінен де жалпы денсаулықтың дұрыстығы байқалады («Қазақст. әйелдері»).

ҚОЮШЫ з а т. *Бір нәрсені қойған (қоятын) адам.*

ҚОЮЫРАҚ с ы н. *Қоюы мол, қоюлау.* Көже құйғанда Рамазанға шелектің түбінен алып қ о ю ы р а қ етіп, маған сұйығырақ құятын тәрізді (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Дүрия үн-түн жоқ бидайын қ о ю ы р а қ қып маған да құйды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚОЯ' з а т. **1.** *Құстың бөтегесі мен иттің асқазанында қорытылмай, жеген асынан қалып қойған жарамсыз зат (жүн-жұрқа, қоқсық т.б.).* Жүн-жұрқа жегенде құстың ішінде қ о я деген нәрсе пайда болады (С.Қасиманов, Сикырлы.). Құсты құстыру үшін құрым киізді жұмарлақтап аузына тығып жіберіп локсытады. Сонда құрымға оралып қ о я с ы да түседі (С.Мұқанов, Шығ.). Аңға шығар мезгілге бір айдай қалғанда итті құстырып, ішін шайып, қ о я с ы н тазалайды («Лен. жас»). **2. Қоя тастату үшін құстың аузына тығындап салынған не берілген зат.** **3. а у ы с. Жасырын пікір, ашылмаған сыр, былық.** Орынбектің өзінде де ақ үй, елу-алпыс мал бар. Сәкенді онда апармай мұнда әкелуі жай емес, қ о я с ы н жасырғаны (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Киіз қоя. *Жебесі бір тұтам, жуандығы бас бармақтай етіп таза киізден жұмырлап тігіп жасалған қоя.*

Қоясын ашты [ақтарды]. *Қылмысын әшкереледі, сырын ашты.* Біләл мен Мұқтар арыздаса-арыздаса бір-бірінің қ о я с ы н а ш т ы (Ф.Мұстафин, Көз

көрген). – Шарбақбайдың да талай *қ о я с ы н а қ т а р ы н* бердім, жазасын тартады енді, – деді (А.Нұрманов, Құлан.).

Қоясы теріс келді. *Жақтырмады, ұнатпады, жыны ұстады.* – *Қ о я ң т е р і с к е л і п* отыр ма! – деп қырсық шалдың қыжыртпасын түсінбеген кемпір Осипті көзімен іздеп, айдалаға қарады («Қаз. әдеб.»).

Қоя түсіру. с а я т. *Құсты аңға саларда киіз не қыл жұтқызып, бірер тәуліктен кейін қайта құстырып, қояны сыртқа шығару.* Қыран құсты «ақ жемге» отырғызып, етін қайырып күйіне келтіреді, *қ о я с ы н т ү с і р і п*, ішін шайып, бойын жеңілдетеді, тартпа жұлдырып денесін шымырландырады (Р.Әлімбаев, Құстар.).

Сүйек қоя. с а я т. *Сүйекті отқа күйдіріп, оны үгітіп, ұсақтап, таза ақ шүберекке жұмырлап, бірнеше қабаттап орап тігілген, бүркітке салатын қояның түрі.*

Тал қоя. *Ұзындығы бір тұтам, жуандығы бас бармақтай, сырты ақ шүберекпен орап тігілген, талдан жасалған қоя.*

ҚОЯБА з а т. с ө й л. *Құстың қоясы.* Бүркіт жаз түлеген кезінде тышқандармен қоректенеді де, олардың кейбір кішігірімін тұтас күйінде қылғытудан да *қ о я б а* болады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). – Қар жауар алдында жемсауын мұздай сумен бір-екі рет жу. Сонан соң мұныңның *қ о я б а с ы н* түсіріп пе едің? (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

Қоябасын шығарды. *Масқара қылды, әшкереледі.* – Вера Петровна, осы әдісіміз қалай өзі, бір күні тексеруші *қ о я б а м ы з д ы шы ғ а р м а й м а?* – деп сыбырлады бухгалтеріне (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Сұлу сезімді қойыртпақ сөздермен *қ о я б а с ы н шы ғ а р с а*, қалай ренжімессің! («Лен. жас»).

ҚОЯЛА= е т. *Қоя жиналып қалу.* Шошып кеттім де, *қ о я л а п* қалды ма деп, әдеттегі құсбегі емін істеп, жарты шақпақ қант жұтқыздым (Ш.Айманов, Қыран.). – Оның салмағы бұдан әлдеқайда жеңіл, – деп бір күлдіріп алды да, *қ о я л а ғ а н* құстай қолбандап қырындай отырды (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚОЯЛАТ= е т. *Қоясын түсірту, құстырту.*

ҚОЯЛАТУ *Қоялат етістігінің қимыл атауы.* Қазақ құсбегілерінің құсты тиісті баптап, күйіне қарай ашықтыруы, *қ о я л а т у ы*

(құстыруы), шаятыны (ішін жүргізуі) болады (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚОЯЛАУ *Қояла етістігінің қимыл атауы; қоясын түсіру.*

ҚОЯН' з а т. з о о л. **1.** *Құйрығы қысқа, артқы аяқтары ұзындау келген, ұзын құлақ кішілеу аң.* Боран. Боран. Ақ боран ой да, қыр да, Бар қаһарын төгуде қойлы ауылға. Бұққан *қ о я н* секілді қыстау жатыр, Бұғып алып таудың бір қойнауына (М.Мақатаев, Шығ.). Жок, болмады... Жаз да қайтты, Күз түсті. Одан сайын қайрап бактық біз тісті. Қасқыр түспей, *Қ о я н* түсті қақпанға, Ал тұзаққа – Даңқ түспей – Қыз түсті (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** з о о л. <лат. Ieporidae> *Кеміргіштер тобына жататын ұзын құлақ сүтқоректі жабайы аң (не үй жануары).* XX ғасырдың басында *қ о я н д а р ғ а* тауықтың тырысқақ дертінің бацилласын жұқтырған Пастердің алғашқы тәжірибелерінен кейін биологиялық қарудың бактериологиялық түрін жасап дамыту жұмысы ғылыми жолға қойылды («Айқын»).

Жерден жеті қоян тапқандай. *Қатты қуанды, далақтады, мәз болды.* Бірі дағы қайтейін ел болмады, Ешқайсының, көңілінде жел қалмады. Бәрі бір-бір кемпірді жетелеп жүр *Ж е т і қ о я н т а п қ а н д а й ж е р - д е н* бәрі (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қолындағы жаңа бір әзірде ғана алған «өте кұпия» деген жазуы бар пакетті ашып оқыды да, кенет өзгеріп, *жерден жеті қоян т а п қ а н д а й қ у а н д ы* (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Екі шал мойындарын бұрғанда аттарының ауылға таяп қалғанын, сондарында *жерден жеті қоян т а п қ а н д а й* далақтап жүрген жігіттерді көрді (З.Ақышев, Ақбел.).

Қоян биі. *Қазақтың халық биі.* Ел арасына аты аңызға айналған Зәрубай Құлсейітов Қоянды жәрменкесінде «*Қ о я н б и і н*» билеген. Ол үстел үстінде тізбектеп қойылған шыныларды құлатпай (қоян қимылдарын сипаттап) 20 минут билеп, жүлде алған (ҚСӘ).

Қоян бүркіт. *Қазақтың халық биі.* Чехо словакияда өткен халық билері фестивалінде «*Қ о я н б ү р к і т т і*» орындап, жүлде алды (ҚҰЭ).

Қоян ерін. с ө й л. **Қоянжырық.** *Ерні қоянның ерні сияқты жырық.* Кейде бала *қ о я н е р і н* болып та туады (Ауызекі).

Қоян жақ. *Жағы қоянның жағы сияқты шығыңқы.* Шокпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, *қ о я н ж а қ*, бөкен қабақ (Абай, Тол. жин.).

Қоян жон. *Қоянның жоны тәрізді дөңес келген. Қ о я н ж о н* үймек тұрғызып, Қоқилана қарасан. Соның да өзі бір қызық, Соның да өзі тамаша! (М.Мақатаев, Шығ.). Бұл – кәдуілгі Сарыарқаның сиыр таңдайланып жататын қызыл күрең, *қ о я н ж о н* қырқалары («Лен. жас»).

Қоян жүрек. *Су жүрек, қорқақ, црейшіл.* Бірлік қып іс етуге шорқақ жұртым, Табылса оңай олжа ортақ жұртым. Сияқты қара қарға шуылдаған, Үрейсіз, *қ о я н ж ү р е к* қорқақ жұртым (А.Байтұрсынов, Шығ.). – Біздің арамызда *қ о я н ж ү р е к т е р* енді болмайды, Отанның тапсырмасын абыроймен орындаймыз! – деп уәдемізді береміз (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Өй, нағыз *қ о я н ж ү р е к* өзің едің ғой, бүгін тіпті батырсынып кетіпсің (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Қоян жылы. *Барыс жылынан соң, цлу жылынан бұрын келетін, 12 жылда бір рет қайталанып отыратын мүшел есебінің 4-жылы. Қ о я н ж ы л ы* мамыр айында патшаның салықтан босатқан бес жылы өткеннен кейін, жаңа жарлық шықты (І.Есенберлин, Көшпенділер). *Қ о я н ж ы л ы* Азия халықтарының (қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, өзирбайжан, татар. т.б.) күнтізбелерінде де бар (ҚҰЭ). Менің Бекарысым қазақша *қ о я н ж ы л ы н ы ң* мамырында туды ғой (З.Жәкенов, Танд.).

Қоян қашты. *ж е р г. Егінді орып бітер кезде сұрап келгендерге беретін цлес.* Егіннің соңғы жақта қалғанын: «*қ о я н қ а ш т ы*, *қ о я н қ а ш т ы*», – деп орып алатынбыз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоян қашты, бел басар. *ж е р г. Егін орылып жатқанда, аяқталатын кезде тездетіп ору.* Ал енді *қ о я н қ а ш т ы*, *б е л б а с а р* етейін (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қоян қора. *Үй қояны цсталатын тор, торлы батарея, жаппа. Қ о я н қ о р а* да қоян жынысына, жасына қарай бөлініп ұсталады (ҚСЭ).

Қоянның жымындай жол. *Ирек, жықпылга тартуы көп сүрлеу.* Орман ішіндегі *қ о я н н ы ң ж ы м ы н д а й* жалғыз аяқ *ж о л* ирелендеп, ұзарып кеткен сияқты (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қоян терісі құрлы болмады. а) *Заттың сапасы түкке жарамалы.* ә) *Шыдамсыздық, төзімсіздік көрсетті.*

Қоян фермасы. а у ы л ш а р. *Қоян өсіруді цйымдастыратын ауылшаруашылығы кәсіпорнының бөлімшесі.* Тұқымдық қоян және ет, түбіт, тері үшін өсірілетін *қ о я н ф е р м а с ы* болады (ҚСЭ).

Қоян шоқырақ. *Жай шабыс.* – Балам, балалық жасап, *қ о я н ш о қ ы р а қ п е н* бітіпсің ғой, атыңның терлеген сиқы жоқ, қолтығын сегіп алу керек еді, – деді Бортай (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Назар жұрттан құтылмаққа асығып: – Біздікі *қ о я н ш о қ ы р а қ* қой, шаң тимес жүйріктерге ілесе алмай қалдым, – деді (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

Ор қоян. *Қоңыр сүр түсті, жасамыс қоян.* Отызда *о р қ о я н д а й* арыстадым, Болса да қайдан дүбір қалыспадым, Бүркіттей тасқа қонған талап етіп, Алдында хан-қараның қарыштадым (Шал ақын, Өлеңд.). *О р қ о я н н ы ң* салмағы жеті килограмға дейін жетеді (Х.Қыдырбаев, Дала.). Сан құстар сая тауып оябыннан, Ор құмдар көрінбейді *о р қ о я н ы ң н а н*. Сәулесін кемпіркосақ көрем жазда Қырғауыл қанатының бояуынан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Үй қояны. *Үй жағдайында өсірілетін қоян.* Алынатын өнімдерінің түрлеріне қарай *ц й қ о я н ы н* етті, етті-терілі және түбітті тұқымдарға бөледі (Шаңырақ энцикл.).

ҚОЯН² з а т. а с т р. <лат. lepus> *Аспанның оңтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз [Оның екі жарық жұлдызы 2,6- және 2,8 – жұлдыздық шамада жалтырап көрінеді. Эридан, Таразы, Сыңар мүйіз, Үлкен Арлан, Көгершін, Кескіш шоқжұлдыздарының аралығында орналасқан. Қазақстан аумағында қараша – желтоқсан айларында көрінеді].*

ҚОЯНАЯҚ з а т. ө с. *Тарының сарғыштау түрі. ≈ Қ о я н а я қ* тары.

ҚОЯНБҰРШАҚ з а т. ө с. <лат. orobus> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Жапырағы қысқа, тікенекті. Қазақстанда қ о я н б ұ р ш а қ т ы ң* алты түрі өседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚОЯНДАЙ с ы н. *Қоян сияқты, қоян тәрізді.* Өкпешілін қайтейін, Тарпаң тайдай қылтыңдап; Бәтуасын қайтейін, Тазы ит қуған *қ о я н д а й* Қаққанша қабақ бұлтылдап (Дулат Бабатайұлы, Замана). Кезегін бабай алсын деп, Қарт *қ о я н д а й* қасқарып, Қарсы қарай тұрады (Ер Тарғын).

ҚОЯНДЫ с ы н. *Қояны көп (жер).*

ҚОЯНЕРІН з а т. ө с. *Дәрілік шөп. Қ о я н е р і н* тау бөктерінде, ұсақ тасты беткейлерде, өзендердің малта тасты жағаларында өседі (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Қ о я н е р і н н і ң* сабақтарын гүлдеген кезінде жинайды (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

ҚОЯНЖҰТ: *қоянжұт шөре.* ө с. <лат. climacoptera kasakarum> *Биіктігі 15-50 см, түп жағы бұтақты, көкшіл сұрғылт, төменгі жағында ұзын, ұйысқан түктері бар, алабота тұқымдасына жататын біржылдық шөп.*

ҚОЯНЖҮЗГІН з а т. ө с. <лат. calligonum humile> *Жүзгін туысына жататын, биіктігі 0,3-0,7 м бұта. Қ о я н ж ү з г і н* – Торғай қолатында, Арал теңізі маңында, Балқаш-Алакөл ойысында өсетін эндемик өсімдік (ҚСЭ).

ҚОЯНЖҮН з а т. ө с. *Қоянжын.*

ҚОЯНЖЫН з а т. ө с. <лат. halocharis> *Биіктігі 5-30 (50) см, көкшіл, сұрғылт, түгі қысқа, алабота тұқымдасына жататын жұмсақ, ұсақ шөп. Қ о я н ж ы н н ы ң* сабағы көкшілдеу келген, сыртын қысқа тықыр түк басқан (ҚҰЭ). *Қ о я н ж ы н н ы ң* жапырағының тікенекті түгі бар, ол өте жіңішке таспа пішіндес. Сабаққа кезектесіп орналасады (ҚҰЭ).

ҚОЯНЖЫРЫҚ¹ з а т. м е д. *Адамның үстіңгі ерні жырық болып біткен, іштен туа пайда болатын кемістік.* Ел арасында үстіңгі еріндері жырық болып туған балаларды «қоян-жырық» деп атаған. Және шешесі екіқабат кездерінде қоянның етін жеген деп атайды (Б.Қанарбаева, Қаз. наным-сенім.).

ҚОЯНЖЫРЫҚ² з а т. ө с. <лат. lagochilus bge> *Жапырақтары сопақша, үш-беске тармақталған, гүлдері жиналып, масақ тәрізденіп сабақ басына орналасқан, биіктігі 25-45 см кішілеу келген тікенді бұта.*

ҚОЯНҚАРТА з а т. ө с. ж е р г. *Қой малы сүйіп жейтін ұзындығы 15-20 см, түп-түп болып құмда өсетін өсімдік.*

ҚОЯН-ҚОЛТЫҚ ү с т. 1. *Тым жақын, бетпе-бет.* Қыран бүгін сымбатты, Күйіне келген тым қатты, Көрінесе қасқыр алатын. *Қ о я н - қ о л т ы қ* келмей-ақ, Кезіккен әр жерден-ақ, Жұлдыздай ағып баратын (М.Дулатов, Шығ.). Сондықтан сарбаздардың жаумен *қ о я н - қ о л т ы қ* келгенше ең көп пайдаланатындары садақ (І.Есенберлин, Көшпенділер). «Ағаш көркі – жапырақ» дегендейін, «Газет көркі – ел хабары» деуге болады. Ол аз. Газет

қалың бұқаранікі болу үшін, елмен *қ о я н - қ о л т ы қ* айқасу керек. Қайткенде газет елмен жақын айқасады? (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Тізе қосып, аралас-құралас, бірге.* Олар осы бастан бұл кешенге байланысты ұсыныс-пікірлерін тиянақтап, жобалаушы органдармен *қ о я н - қ о л т ы қ* жұмыс істеулері керек («Қаз. әдеб.»). Біздің елімізде халық шаруашылығының, ғылым мен мәдениеттің барлық саласында әйелдер ерлермен *қ о я н - қ о л т ы қ* еңбек етеді («Қазақст. әйелдері»).

Қоян-қолтық араласты. *Өте тығыз байланыста болды; мұдай араласты.* Бүгінгі шопан сан алуан техникамен *қ о я н - қ о л т ы қ а р а л а с ы п* жүр (К.Смайылов, Мамандық.). Олар егіс даласындағы жастармен *қ о я н - қ о л т ы қ а р а л а с ы п* кетті («Лен. жас»). Тоқтамасқа серттеніп, Жаудың бетін қайтармай, Көтеріп сойыл, қада ағаш Жауға шауып жалаңаш ерегiскен екі жақ, *Қ о я н - қ о л т ы қ а р а л а с* (Н.Байғанин, Шығ.).

Қоян-қолтық соғыс қарулары. *көне. әск. Қазақтардың шабуыл құралдарының негізгі түрлері. Қ о я н - қ о л т ы қ с о ғ ы с қ а р у л а р ы* атқаратын қызметтері мен түрлеріне қарай шабатын, түйрейтін, сұғатын, кесетін қарулар болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қоян-қолтық ұрыс [айқас]. ө с к. *Соғысушы жаяу әскердің бөлімшелері бір-біріне қысқа қашықтықта жақындап, негізінен суық қарулар (найза, қанжар және т.б.) қолданылатын таяудағы ұрыс түрі.* Көзді ашып-жұмғанша тұтқиылдан тап берген жеңдеттермен *қ о я н - қ о л т ы қ* қанды *а й қ а с* басталып кете барды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚОЯН-ҚОЛТЫҚТАС= е т. *Тығыз араласу, бірлесу.* Әйелдер ерлермен қол ұстасып, *қ о я н - қ о л т ы қ т а с а* отырып, соғыстың қаһарлы жылдарында да, бейбіт құрылыс жылдарында да батырлықтың үлгісін көрсетті («Қаз. әдеб.»). Жастықтан айырмасын деп, араларында *қ о я н - қ о л т ы қ т а с ы п* жүрген жоқпын ба? («Лен. жас»).

ҚОЯН-ҚОЛТЫҚТАСУ *Қоян-қолтық-тас етістігінің қимыл атауы.* Даяр автономия. Терезесі тең, сөйлесуге, *қ о я н - қ о л т ы қ т а с у ғ а* жарайтын автономия (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚОЯНҚҰЙРЫҚ з а т. ө с. <лат. alopecurus> *Астық тұқымдасына жататын*

өсімдік туысы. Алдымен қырат жерлердегі жайылымдарды, онан кейін шөбінде қ о я н қ ұ й р ы қ, атқонақ, арпабас сияқты өсімдіктері бар сай-саланы пайдалану керек (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.).

ҚОЯНҚҰЛАҚ з а т. ө с. <лат. lindelofia> Айлаулықтар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қазақстанда өсетін 4 түрі бар. Олар: ұзын аналық мойынды қ о я н қ ұ л а қ, шымған қоянқұлақ, бағаналық қоянқұлақ және жіңішке жапырақты қоянқұлақ (ҚҰЭ).

ҚОЯНҚҰЛАҚШАМ з а т. ж е р г. Шынысыз шам. Лампаның басы болмаған соң, қ о я н қ ұ л а қ ш а м м е н отыра беруші едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЯНОТЫ з а т. ө с. <лат. sedum telephium> Жасаңшөп тұқымдасы боз кілем туысына жататын өсімдік. Кіші қосаяқ тас-бұйырғын, қ о я н о т ы сияқты шөптер мен ши арасындағы ашық алаңдарды мекендейді (Х.Қыдырбаев, Зиянкес кеміргіш.).

ҚОЯНСҮЙЕК з а т. ө с. <лат. ammodendron> Құмды жерде өсетін биіктігі 2-4 метрлік бұта, кішігірім ағаш; құмқараған. Күнге жарыса талпынғандай сай ішінде қ о я н с ұ й е к, жыңғыл өсетін бойы бойшаң жусан тәрізді сығылыса сыңсып өскен (Бәйшешек). Құмның ішінде қ о я н с ұ й е к, жыңғыл өсетін ықтасын да, жайылым да көп («Қаз. әдеб.»). Қар қалың болғанмен жыңғыл, қ о я н с ұ й е к, тораңғы, жиде сияқты құмға төн өсімдіктерді баса алмаған («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚОЯНТАМАҚ з а т. ө с. <лат. perovskia rarel> Биіктігі 1 метр, сабағы судаң бұтақты, түкті, кейде түксіз, еріндігүлділер тұқымдасына жататын жартылай бұта. Қ о я н т а м а қ ерінгүлділер тұқымдасына жататын жартылай бұталар. Іле, Күнгей Алатаулары мн Батыс Тянь-Шаньнің өзен аңғарларында құрғақ шағыл тастардың арасында өсетін 2 түрі бар (ҚҰЭ).

ҚОЯНТӘРІЗДІЛЕР з а т. б и о л. <лат. lagomorpha> Сұтқоректілер класының бір отряды. Бұларды 20 ғ-дың ортасына дейін жүп күректістілер отряды тармағына жатқызып келді. Қ о я н т ә р і з д і л е р кеміргіштермен ұқсастығы дивергенция емес, керісінше конвергенция процесімен түсіндіріледі (ҚСЭ).

ҚОЯНТОБЫҚ з а т. ө с. <лат. scorzonera sericeo-lanata> 1. Құмға шығатын, түбі қар-

топ тәрізді, жапырағы қарбыз жапырағындай өсімдік. Бала-шағалы үйлер бұрын аштық жылдары талшық ететін құмдағы құмаршық, қ о я н т о б ы қ, даланың жуасы мен сызды жердің сарымсағын керек ете бастады (Ө.Қанахин, Дәмелі). Құм ішінің қызғалдағы мен бәйшешегі, тобылғысы мен бүлдіргені, жауқазыны мен қ о я н т о б ы қ қандай тамаша! («Лен. жас»). Бір құм төбенің қойнауында өсіп тұрған мол қ о я н т о б ы қ қ а кездесіп, қазып алдым да біреуін інімнің, біреуін өз аузыма салдым (Ө.Қанахин, Жер бас.). 2. ж е р г. Ұзындығы 10–20 см-дей өсімдік. Барлық малдың сүйсініп жейтін шөбі қ о я н т о б ы қ (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЯНХАНА з а т. ж е р г. Қоян үшін тастан салынған үй. Қ о я н х а н а жасауға көмектесіңіз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚОЯНША үст. Қоян тәрізді, қоянға ұқсап. Ол Әлібектің қасқырды қ о я н ш а ұстайтын қара тазысын қалап алды (Ш.Айманов, Қыран.). Соның ішінде ақ боз ат қ о я н ш а қарғып бір бүйірде шауып бара жатты (Х.Есенжанов, Тар кезең). Алдынан сөре, артынан қиқу таялса, Бұзау тіс қамшы бұтынан шақса шаянша, Құлажирен ат құйқылжып шығып баянша, Құла бір дөңнен құлдырар еді қ о я н ш а (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚОЯНШӨП з а т. б о т. <лат. asparagus polyphyllus> Лалагүл тұқымдасына, қасқыржем туысына жататын, көген тамырлы көпжылдық өсімдік туысы. Қ о я н ш ө п овощ ретінде барлық жерде қолдан өсіріледі. Қ о я н ш ө п т і ерте көктемде овощ аз кезінде пайдаланады (ҚСЭ). Қ о я н ш ө п т і ең дұрысы салқын, әрі қараңғы жердегі ылғалды құмда сақтаған жөн (Шаңырақ энцикл.). Қ о я н ш ө п т і ң сабағы мен тамырында аспарагин, каротин және В, С витаминдері бар (ҚҰЭ).

ҚОЯНШЫҚ з а т. м е д. <грек. epilepsia>

1. Кенеттен естен тандырып құлататын ұстамалы, талма ауру. Россияда меруерт гүлді ертеден бері жүрек, шешек, қ о я н ш ы қ т. б. ауруларға қолданып келді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Итжүзім тамыры бауыр мен жүрек шаншып ауырғанда, өкпе қабынғанда, гипертония, қ о я н ш ы қ, сал ауруларымен ауырғанда, сондай-ақ, әртүрлі тері ауруларына, жараға қарсы қолданылады («Парасат»). Күндегі бас ауруы емес, кәдімгі қ о я н ш ы қ болған адамдай аузынан ақ көбігі ағып, талып

жығылыпты (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).
2. а у ы с. *Жынды, есуас, есалаң.* – Жарайды, сөзді қысқартайық, сенің *қ о я н ш ы қ* ұлыңа менде беретін қыз жоқ (Д.Исабеков, Мазасыз). Сен қайда барып оңайын деп едің, көргенің анау *қ о я н ш ы қ* Қали мен көбік ауыз Кенжебай ғой (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – Біреуді өсіру жайлы сөз болса, Сондай бір сөзге кез болса, Ой, ол *қ о я н ш ы қ т ы* білемін, Қазанын шағып, кескілеген кілемін, – дейді (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз).

Қояншығы басына жиналу. ж е р г. *Жыны ұстау, ашудан жарыла жаздау.*

Қояншығы ұстады. *Қырсығып қалды, жынданды.* – Әне, Заманбектің *қ о я н ш ы г ы ұ с т а д ы*. Ол енді біразға дейін басылмайды (О.Сәрсенбаев, Сағым). Дошы боран ішін тартып, бірден-бірге асқына түсті. Бейне бір аяқ астынан *қ о я н ш ы г ы ұ с т а ғ а н д а й* үдеп, құтырынып кетті (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

ҚОЯРДА-ҚОЙМА: қоярда-қоймады. *Жалынып-жалпайды, өзеуреді.*

ҚОЯРДА-ҚОЙМАЙ ү с т. *Жалынып-жалбарынып, қыр соңынан қалмай.* Түнеугүні Әбді келіп, оны *қ о я р д а - қ о й м а й* арық қазуға алып кеткен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Кәмшат пен Ермекбайдың қанша барғысы келмесе де, Бибісара *қ о я р д а - қ о й м а й* жүріп ертіп әкетті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Шоқайдың айтқаны болды, *қ о я р д а - қ о й м а й* жүріп ет комбинатына ертіп келді («Қаз. әдеб.»).

ҚОЯР-ҚОЙМАС ү с т. *Тез, жылдам, асығып-үсігіп.* Кітаптарын бөлмеге *қ о я р - қ о й м а с*, асханаға қарай антала (Ш.Мұртазаев, Жүрек.).

ҚУ¹ з а т. з о о л. *Иілген ұзын мойынды, суда жүзіп жүретін үлкен құс, аққу.* Айдыннан *қ у д ы* ілдіріп, Сұңқар шүйер деуші едім; Тұйғын құстай алыстан Тоят тілер деуші едім; Бунағы алтын беліне Семсер ілер деуші едім (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сый қандай, мінез қандай, симбат қандай? Қызығы қыз, бозбала ұмытылмас, Андып кеп айдын көлден *қ у* атқандай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жыршы құстар әуеде өлең айтып, Қиқу салар көлдегі қаз бен *қ у л а р* (Абай, Тол. жин.).

Қу дауысты. *Даусы саңқылдаған, әдемі.*

Қуды мініп, құланды құрықтады. *Өте епті, әбжіл адам туралы айтылады.* Біреулер қара сөзді қамшы қылып, *Қ у д ы м і н і п*, *қ ұ л а н д ы қ ұ р ы қ т а п* жүр, Қайсысын маған соның еп көрерсіз, Әкетсем өзім тандап өкпелерсіз (Жамбыл, Шығ.).

Қу мойын. *Ұзын, иілген мойын.* Жалаң бас, жалаң аяқ жыртық дамбал, Кір көйлек, қамыт күпі, шидем шалбар, Сары үрпек, көңілжім көз, өңі жүдеу, *Қ у м о й ы н*, аш қабырға аңғал-саңғал (С.Торайғыров, Шығ.).

Қу мүйіз кісі. а) *Көпті білетін, жағдайға қанық, кәнігі, пысық.* Колхоз құрылғалы бірге жасап келе жатқан *қ у м ү й і з к і с і* (М.Әуезов, Шығ.) ә) *Әкімқұмар, мансапқор.* Сібірдегі үкіметтердің ең зоры – алдымен Омбы үкіметі бағынбады. Ақтың *қ у м ү й і з д е р і* орынға таласып, өзді-өздері сүзисті (С. Сейфуллин, Танд.).

ҚУ² з а т. э т н. *Темір, тас шақпақпен от тұтату үшін арнайы мақтадан әлде сиырқұйрық сияқты шөптің бүрінен әзірлеп қойған зат; оттұтатқыш.* От керек болса, шақпақпен *қ у д ы* тұтатып алып, жаға қоямыз (М.Әуезов, Қараш.). Шақпақ шағып жібердім, *қ у ғ а* түсті, Тұтандырып алуым болды күшті. Қызыл өңеш болғанда азар жанып, Соған шейін асығып ішім пысты (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.). Пештің үстіндегі шақпақпен *қ у д ы* тұтатып, бұрыштағы жинаулы отыннан алып, пешті жақты (Б.Момышұлы, Жауынгер.).

ҚУ³ с ы н. **1.** *Дымқыл емес, құрғап кепкен, қураған; құрғақ.* *Қ у* шөптен басқа нәр жоқ далада бір, Түртініп тапқан өрең мал ғана азық (Х.Бекхожин, Өлеңд.). Құрт жайлаған тамырын *қ у* ағаштай, Бір күн сынып не болдық кетсек құлап? Кім қызықпас жүрегін бір жалғауға, «Мені же!» деп алдында жатсақ сұлап? (М.Дулатов, Шығ.). Томпиган қабір топырағының үстіне ескі шүберектердің қиқымдары мен жылқының қуарған *қ у* бастарын, аттың жал құйрығын үйіп тастаған (І.Есенберлин, Көшпенділер). **2.** а у ы с. *Құрып кеткір, құрығыр деген мағынада.* Баяғы жалғыз жортқан көк қасқырша өзімен-өзі ғана болып, *қ у* жалғыздық күйін қайта көрді (М.Әуезов, Қараш.). Менің өмірімді қойшы, *қ у* соғыс өксітіп кетті ғой (С.Мұратбеков, Дос.). Сорлы шал бұл адасып келе жатқан, *Қ у* бейнет жарлылықтың дәмін татқан. Қойын, қоныш, мойнына ызғар өтіп Үлбіреп қарлар толып, еріп қатқан (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

Аузын қу шөппен сүртті. *Бардың өзін жоқ деп, тып-типыл етті.* Байлар қуланды. Малдарын жасырып, астықтарын тығып, түк көрмегендей бәрі де *а у ы з д а р ы н қ у ш ө п п е н с ү р т е д і* (М.Мырзақұлов, Ақық). *Ауызды қу шөппен сүрте* берген де жаман, ептеп ұғындырып айтқанда

болатын еді («Мәдениет және тұрмыс»). Бұл қаулыда бәрі қолмен қойғандай көрсетілгенді, тек ал да орындай бер. Оған амал не, *қу шөппен ауыз сұртумен* тындырды (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Қу аяқ ат. *Өте жүрдек жылқы деген мағынада.* Алдыңғы *аты* не жорға, не *қу аяқ* желісті болуы керек (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

Қу бас. *Бала көрмеген не баласынан айырылып, жалғыз қалған, жалғыз басты кісі, адам (көбіне, кәрі шал-кемпір туралы айтылады).* Баласы жоқ адамның Әркімге ақы кетеді, Байбөрі *қу бас* деген сөз Сүйегімнен өтеді (Алпамыс). Бұл заман екі айналып келмес, бір күндерде малың шығын болып, басқа да зар болдыңыз, «*қу бас*» деген сөзді естіген күніңіз болды (М.Дулатов, Шығ.). Қайда жыттырып жіберді, оңбаған *қу бас*, Жыннан жаралған бақсының тұқымы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қу бас жақтанды. *жерг. Кәрілік келді, қартайды.*

Қу бастан қуырдақ ет алды. *Өте сараң, жоқтан барды жасайтын адам туралы да, арамниетті адам туралы да айтылады.* Және *қу бастан қуырдақ ет алды* дейтін қан сүлік Әбділда болатын (М.Әуезов, Шығ.).

Қу басы. *Бірөзі, қарақан басы.* – Менің *қу басы* м кімгекерек? Өлтірсең, өлтірмені! – деп қорасына кірді (С.Шарипов, Шығ.). Қыз бала бізге жолдас емес, бүгін болмаса, ертең біреуге кетеді. Солдатқа беріп, ұлдан айырылып, күйеуге беріп, қыздан айырылып, *қу басың* сорайып қалғанда ойбайдың әкесін сонда көресің. Құрымыңа ие болатын кім екенін білесің бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қу басы* ма жетпей жатқан ештеңе жоқ, қай баламды асырай алмай отырмын («Мәдениет және тұрмыс»).

Қу бауыр. *Туысы, жақын адам (кекесін мағынасында).* *Қу бауыр* деген қиын ғой, жаман да болса жақын еді (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қу борбай. *Қушиған, сымпиған, келісімсіз (адам).* Осындай сйдаң жігіт елде мол-ақ, Бәрі де шаруаға келеді олақ. Сырын түзер біреу жоқ, сыртын түзеп, Бар өнері *қу борбай*, *шымпыс шолақ* (Абай, Тол. жин.). Әйтеуір адам керек болған соң, шашы дудардай, *қу борбай* бір жігітті маған серіктікке жіберіпті (Ғ.Сланов, Домбыра.). Көмекшің Диястай бір *қу борбай* болса, тіпті қиын екен, – деді (Ғ.Сланов, Домбыра.).

Қу бүйен. *в е т. Бүйені қатып қалып ауыратын қой ауруының түрі.*

Қу дала [медиен], құба [құла] мекен [дүз]. *Елсіз, сусыз құла дүз, құлазыған мекен; ұшы-қиыры жоқ сары дала.* Жас Федоров өзі судай шашып жүрген ақшаның ана жақта әкесіне қандай қиындықпен түсіп жатқанын білмейді. Енді байқаса, әкесі аяғы жетпейтін алыста *қу дала, құба мекенде*, жабайы халық арасында айлап-жылдап күн кешіпті (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Шөл ғасырдың *қу медиен, құла дүзінен* бұлар заманға, жарқын заманға қарай жалғыз аяқ жол тартқан ақын болатын (М.Әуезов, Шығ.). Құшақтай *қу далада* қалдым жылап, Жазым боп. Жау қолынан жалғыз атым (І.Жансүгіров, Поэм.). Қайсар қолына ештеңе түспей, екі күндей *қу даланы* кезіп жүреді де, бостан-бос үйіне қайтады (І.Есенберлин, Алтын құс).

Қу жаны қуырдақ болды. *Жаны қалмады, күйіп-пісті, бәйек болды.* Кенеттен болған сәтсіз іске күйіп-пісіп, *қу жаны қуырдақ болмасы* бар ма? (А.Тоқмағамбетов, Шығ.).

Қу жауырын. *э т н. Бір нәрсені болжап, жорамал айтатын, бал ашатын әбден кептірілген, қақталған сүйек.* Артынан жауырыншы Дәкір білгір де менсіз қара қойдың отқа күйдірген *қу жауырынын* сызықтарына қарай отырып: «Жеті халықтың тағдырын, сол жеті халықты басқаратын жеті патшаның ажалын, күні бұрын болжай алатын қара басты қара қойдың *қу жауырынын* айтуына қарағанда, биылғы жыл – Мешін жылы күні қаһарған, бораны ақырған ауыр жыл, биыл жұт жылы болар», – деген (І.Есенберлин, Көшпенділер).

Қу жебе. *Садақтың қақ болып әбден қатып қалған оғы.*

Қу жетім. *т а р. Панасыз (туыс, жақыннан жүрдай) бала, нағыз жетім.* Дүрілдеп өт, *қу жетім*, дірілдемей, Жол да ашылар, болмаса білім кедей. Өткен күндер, шапқан ат, өшкен ошақ Көз алдымда бәрі де бүгінгідей (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жасымнан-ақ қиялшыл, ойшыл едім, Қарамай ат-тоңыма тойшыл едім. Қорласа құрбыларым *қу жетім* деп, Тұра сап төбелескен қойшы едім (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Қу жетім*, бұл қылығың жөн бе еді деп, Сенен менің көңілім кем бе деп (Қозы Көрпеш.).

Қу заман. *Бұзылған, кері кеткен дәуір.* Сауыр жерден айырылып, Қазақ елі жұқарды, Сауыр емес, шап болды, Заманға сай адамы – *Қу заманға сұм басшы* Сорымызға тап болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жақсылық та, жамандық та саудаға түскен шіркін, *қу заман* (І.Есенберлин, Көшпенділер). Сұм-сұрқия *қу заман* Гүл көрінер жігітке, Кеудесі толып үмітке (Абай, Тол. жин.).

Қу кедей. *Өмірінде жарымаған, жалшымаған (адам).* – Шық ойбай, құдайсымай! Болыс пен стражник қысып жатса, сен *қу кедей* де салмақтанамысың? – деп боқтап, ақыра бастайды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Алдыңда жиған малың жоқ, *Қу кедей* сің қаңғырған, Жауласарға әлің жоқ (Жамбыл, Тол. жин.). Құдасының айтқаны: – Ей, құда, үстінде жоқ киім, – деді. Табуын қалыңмалды қиын, – деді. Қызымды *қу кедейге* бере алмаймын, Байлауым осы соңғы түйін, – деді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қу қанжыға. *Сор жолды, жолы болмайтын, қырсыққа шалдыққыш.* *Қу қанжыға* жүйріктің Топырыштан несі артық? Көктемесе жаңбыр боп, Қайырсыз жаздан қыс артық (Н.Наушабаев, Өлеңд.).

Қу қаптал. *Қағынған, бұзық, сұм кісі.* Талайды көрген *қу қаптал* ғой (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Қу қоңыс. тар. *Құтсыз, бақыты жанбаған, ырысы бұйырмаған мекен.* Қош, *қу қоңыс* Бұйырмаған топырақ (І.Жансүгіров, Шығ.). Осы *қу қоңыс* дейсің ғой, атам жатқан жер дейсің ғой (А.Токмағамбетов, Шығ.).

Қу Құдай. кейіс. *Қатты күйзелгенде, ашу-ыза кернегенде айтылатын кейіс сөз.* Қыз емес, қыз дегенім бәрі де азбан! *Қу Құдай*, жерім бар ма саған жазған? (М.Әуезов, Танд.). – Ол бала сау емес, *қу Құдай* құлқынына жұтпаса, қайда кетпекші. Көрсетейін дегенің осы ма еді, жаратқан (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). – *Қу Құдайдың* желі де жын сияқты! – деді де, жел шақырып, екі кетік тісінің арасынан ысқырық шығарған болды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Қу мазар. *Бейіт, мола тәрізді, ыңшыңсыз.* Баласыз үй – *қу мазар* (Мақал).

Қу мал. сөйл. *Опасы жоқ, дүние-мал.* Бала емес, мал аздырды, Қу нәпсі құнықтырып, мені азғырды, Айырылып адамдықтан *қу мал* үшін, Құдайым адамзатпен араз қылды (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Қу маңдай [шұнақ]. кейіс. *Жазған сорлы, азабы арылмаған, сорлы деген мағынадағы кейіс*

сөз. О, *қу маңдай* Далдабайдың баласы, сен немді бітіріп жүрсің? (М.Иманжанов, Менің махабб.). Қуарған! Мұқан! Қолыңды әкел, *қу шұнақ*! Қош, құрыған аруақ! Қош, қу қоңыс. Бұйырмаған топырақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қу мұрт. *Селдір мұрт.* Шүйке шал, аузы ұрадай опырылған. Су мұрын, *қу мұрт*, ұрты шұқырайған. Боз бура бір күндегі тасқа шөгіп, Шал отыр қу қайында мықырайған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қу сирақ. а) *Жарымаған, дәнеңесі жоқ, кедей.* Хабар келіп, алдынан қой сойылатын болып әзірленіп жатқанда, мына шыр бітпеген *қу сирақ* келді (Х.Рахимов, Қызғалдақ). ә) *Қыдырымпаз, кезбе.* Әбдібек дегенді біз де білуші едік, әр ауылда тентіреп жүрген *қу сирақтың* өзі емес пе еді (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Онсыз да кітап бетін ашпайтын *қу сирақтарға* мынау енді рақат болды (Б.Соқпақбаев, Шығ.).

Қу сүйек. *Еті қашқан, қаусаған, дәрменсіз адам.* Бекболат та қолын көкірегіне басып сәлем беріп, қолын ұсынып еді, Ықаң көзілдірігі арқылы сүзе қарап, *қу сүйек* мықыр қолымен бостау ұстап: – Аманбысың? – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төсек үстінде *қу сүйек* боп жатқан Ағабек кейде бөтен, жат адам сияқты көрінеді (О.Сәрсенбаев, Сағым). Бүгін баласының аурудан тұрғандай *қу сүйек* боп қалғанын көріп, тағы да уайымдады (А.Нұрманов, Аққу.).

Қу тамақ. *Ішер ас, аш өзек, нәпсі.* «Токтық не дегізбейді, аштық не жегізбейді» деп, бәрі *қу тамақтың* қамы ғой (А.Токмағамбетов, Шығ.). *Қу тамақ.* Көп болса семіред, Жоқ болса – қақ сүйек кеміред. Кешегі үретін жауына Жанасып жүгіріп телміред (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қу толағай бастанды. *Басына құн туып, зорлық-зомбылық көрді, тарықты.* Түн қатып жүріп, түс қашпай, Тебіңгі теріс тағынбай, Темір қазық жастанбай, *Қу толағай бастанбай*, Ерлердің ісі бітер ме?! (Махамбет, Өлеңд.).

Қу тізесін құшақтады. *Әйелсіз, балашағасыз өмір сүрді; үйленбеді.* Қыруар мал, ұшан-теңіз дүниені бергенінді қайтейін қу бас шал қылып, *қу тіземді қышақтатып* қойғаныңды қайтейін (М.Әуезов, Шығ.). Уай, қартайғанда *қу тізені қышақтаған* ның зары өтіп отыр дейсің бе, қу көңілдің тамыршысы болмай, жетімденіп отыр емеспін бе? – депті (А.Токмағамбетов, Шығ.). Тауып бердің сұлуымды аңсаған, *қу ті-*

з е м д і қ ы ш а қ т а у д а н құтқардың. Қарыздармын, шопан досым, мен саған! (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай).

ҚҰ⁴ с ы н. **1.** Айлакер, амал тапқыш, епшіл. Айсылу да бір қу болып шықты, келісімен-ақ Қасымбекті баурап алды (З.Ақышев, Ақбел.). Бұлар – зәңгі жол тосып кісі өлтіргіш, Бір қылатын ісі бар бүгінгі кеш. Сары бастық – бұлардың атаманы, Өзі батыр, өзі қу, өзі білгіш (Бес ғасыр.). Әйелдер-ай! Әй-әйлар-ай, қулар-ай, Жанарлардың жауын алып тұрғаны-ай! Біле тұра бүйректерің бүлк етіп, Кетесіндер тыңдай тұра тыңдамай. Әйелдер-ай! Әй-әйлар-ай, қу л а р-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. Алаяқ, сұм, сұмырай. Ол – бүкіл елді жерге отырғызып кеткен қу (Т.Әлімқұлов, Шығ.). Орыс теріс айтпайды, Жаман бол деп оларды. Қаны бұзық өзі ойлар Қу менен сұм боларды (Абай, Тол. жин.). Болады мал аласы сырт жағында, Жүреді күшіген құс жұрт жағында. Қу л а р мен алаяқтың сыры мәлім, Аласы көрінбейді, ұрт жағында (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. Опасыз, жалған, баянсыз. Қу өмір жолдас болмас, әлі-ақ өтер. Өз күлкіңе өзің қарқ болма бекер (Абай, Тол. жин.). Біреуді тасыттырған, қу дүние-ай! Біреуді жасыттырған, қу дүние-ай! Біреуді түлкі еткен, қу дүние-ай! Біреуді күлкі еткен, қу дүние-ай! (Қ.Бектұрсынұлы, Үміт.). Қу тіршілік, Кім басында болмаған, Кімді қорлап, кімнің қанын сормаған. Қинаса да, тырнаса да жүрегін ойлап-ойлап, ақырында көнді оған (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қу ауыз. Өсекші, жылпос, жалаң сөзбен шаң жуытпайтын (адам). Ақанның осылай деп өктегенін «Құламнан озар жылқы жоқ» – дегенін, Жеткізді Батырашқа бір қу а у ы з, «Құлаға бөктерілер Көк» – дегенін (І.Жансүгіров, Таңд. шығ.). Ысқақбайдың тілі он Әлібекті жерге отырғызып кетер еді, қаңқулаған қу а у ы з атқамінерлер іліп-қағып сөйлетпеді (Д.Әбілев, Ақын.). – Жаңағы қу а у ы з д ы ң сөзіне өзегіміз өртеніп, көпке дейін тілге келе алмадық, – деді Айнагүл (И.Жақанов, Қайта орал.).

Қу аяқ. Ала аяқ, залым, зымыян, арамза. Сол елде Қоңқаш деген бір қу а я қ жігіт болатын (Абай, Тол. жин.). Бір күні далада аң аулап жүргенде, оған қу а я қ кемпір кез болады (Қаз. ертег.). Мәсен ит сол бұзық, қу а я қ т а р д ы менің соңыма салды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қу жақ. Сөз кезегін бермейтін, не болса соны айтып мазаны алатын, әзілқой, қалжыңбас, сөзуар. – Мына алшынның қу ж а қ дауегі менен тағы қоныс даулайтын түрі бар ғой, – деп ызғарлана сөз бастады (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ет пен қаймаққа бір тойып қайтуға шыққан қу ж а қ т а р не демейді сіздер сияқтыларға (З.Ақышев, Жесірлер). Жантас секілді қу ж а қ балалар сол мезетте-ақ атыңды тоғыз саққа жүгіртіп, тәлкек ете бастайды (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Қу таңдай. Таңдайы тақылдап қалған, сөзуар. Уа, қу т а ң д а й Жалайыр! Менен асқан елінде Бар ма сірә бір батыр? (Жамбыл, Тол. жин.).

Қу тілденді. Қуақыланды, қуланды. Асанның қу т і л д е н е сөйлескеніне Маржан да, Ғани да күліп жіберді (А.Хангелдин, Ғани.). – Меңгермек түгіл, өңгеріп жүр десе боларлық, – деп Көлдей тағы да қу т і л д е н е түсті (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚҰ⁵ з а т. Ажуа, мысқыл, шымышма сияқты неше алуан қызықты өңгімелерді жанынан шығарып әрі оны бар бояуымен құлпыртып орындайтын күлдіргі халық өнерпаздары. Қу л а р қазақ халқының қоғамдық өмірі мен тұрмыс-салтына байланысты пайда болды. Мыс., аты аңызға айналған Алдар көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр мен Тазша бала есіміне байланысты күлдіргі өңгімелер ел арасында ертеден белгілі. Қу л а р өз өнерін дәстүрлі мереке-жиындарда, той-тамашаларда, шілдехана мен жәрменкелерде, халық думандарында көрсетіп отырады (КСЭ).

ҚҰ= е т. 1. Қашқан нәрсеге жету үшін соңына түсу, жүгіру. Кез қайда жігіт қу ғ а н, қыз жеткізбей, Кімдер бар жүрген оны іздеп біздей. Асыға мен келмесем ендігәрі Кеп жүрер өлеңдерім іздеткізбей (Т.Молдағалиев, Шақырады.). – Аттан! Ұста, алып кетті! Қу! Жет! – деп құйғыта шапқан қалың топ ең даланы айғай-шуға бөлеп келе жатты (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Он адамды қалада қалдырып, қаруланған отыз милиционерді алып, Кейкі бандының соңынан қу д ы (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** Бір жерден кетіру, бездіру, аластау. – Қырқылып неге қалмайсың! Ақанды анау елден қу д ы ң, паналап келген қызды тұтқынға алдың! – деді Мәмбетәлі (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). «Егер бұл шаһарға шын қожа болғың келсе, қаладан оларды тезірек қу», – деп ақыл бер-

ді (І.Есенберлин, Алмас.). Қарауыл секілді келімсектерді *қу* дейді, орыстың заңын қойып, жұртты ата-бабаның жолы бойынша қазақтың ескі әдет заңымен биле дейді (Х.Досмұхамедұлы, Аламан.). **3. а у ы с.** *Бір нәрсеге ынта қою, соңына түсіп іздену.* – Мә, қарындаш, қағаз ал. Ойынды аз *қу*, оқуды көп *қу*, ұстазыңның айтқанын істе! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Дүние *қу саң* қашар, қашсаң жетер. Өмірді жетемін деп *қу ма* бекер. Дүние ені жалпақ, түбі терең, Көп адам аттай алмай түсіп кетер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Арман қуды. *Мақсат көздеді.* Үмітіммен қолдасып бір, Арман қуып алда келем. *Ар - ма н қу ы п* жолға шықтым, Тек адасып қалма менен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Ата-бабаның аруағын қуып, арын арлады. *Өткен ұрпақтың намысын жыртып, есесін іздеді.* Берегірек көп билік қолына тигенде де келешектің қамын жеп, ертеңгі күннің күйігін күйттеудің орнына әлдеқашан сүйегі қурап қалған *ата - ба ба ны ң аруағын қу ы п, арын арлап* кетті (Ә.Нұрпейісов, Таңд.).

Ата жолын қуды. *Бабалардың, әкелердің салып кеткен жолымен, айтып кеткен өсиетімен жүрді.* Шоңмұрын: *А та ж о лы н қу са м*, ізімен жүрсем, неге қыңырлық болады (М.Ақынжанов, Қаз. ағартушы.). Артынан ұл тусын деп, *А та ж о лы н қу сы н* деп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бірақ одан ұрпақ тарап Одан ақын туғанша, Ал ол ақын *ата ж о лы н қу ғ а н ша*, Кеудесіне сыйдырғанша даланы, Айырғанша ақтан бөліп қараны, Талай өзен тасып өтер, Бәлкім, талай ғасыр өтер – деп, Қайырхан жасқа толып жанары Отырарға қимай, ұзақ қарады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бая қуды. *Өріс кезіп, түрлі бұта-бұтаны сағалай мал жайды.* Қозыдай қауын-қарбыз көгендегі, Тай тұяқ алма күміс тебендегі, Қой жайғыш *ба я қу ы п* тақыс шалдың Ұстады қойын, тонын шегелдегі (І.Жансүгіров, Өленд.).

Дау қуды. *Жанжалдасты, таласты.* Жол қуған қазынаға жолығыр, *Да у қу ғ а н* бөлеге жолығар (Мақал).

Дүние қуды. *Мал-мүлдіктің соңына түсті, көзі тоймады.* *Дү н и е қу д ы қ* екіленіп, ұстамаққа кезеніп. Дүние қырын салмады Ешбір бізге еміреніп (Б.Өтемісов, Шығ.).

Жан қуды. *ж е р ғ. Жанталасты.* Ол *жа н қу ғ а н* адам екен (Қазақ тілі. диалек. сөздігі).

Жау қуғандай. *Асығыс, тым жедел; қым-қуыт.* Әр тұстан үміт, жорамал аралас дауыстар шыға бастаған. – Тым күрт келе жатыр-ау! – Артынан *жа у қу ғ а н да й!* – Жоқ, қуаныш әкеле жатқан жан тәрізді (І.Есенберлин, Шығ.). Жылысбай тұр даурығып, Жүрген жандай *жа у қу ы п*, Бейне соққан борандай (І.Жансүгіров, Өленд.).

Жел қуған қаңбақтай. *Еш жерге тұрақтай алмай.* *Ж е л қу ғ а н қа ң ба қ та й* қаңғып жүріп, бір күні тосын иістен қалт етіп тұра қалысты (С.Елубаев, Ойсыл қара).

Мақтан қуды. *Дәріптеуді сүйді, мақтаншақтыққа салынды.* *Ма қ т а н қу ма*, керек қу, ойсыздарға қосылма. Қойында ақша, қола қой, Күзетке оңай, шошынба! (Абай, Тол. жин.).

Мал қуды. *Пайда табудың, дүние табудың соңына түсті.* Дайым барымтамен *ма л қу ма қ*, ауыл шаппақ, бірде бұл ел, бірде ол елмен жауласпақ, қырқыспақпен күні кешіп өскен (Абай, Тол. жин.). Талаптың ішінде адам баласы, көбінесе, басына кәдір іздеп, сол талапта болады. Біреу *ма л қу ы п* жатыр (Абай, Тол. жин.).

Өкшелеп қуды. *Ізбе-із, соңынан қалмай қуды.* Жеткізер ме өткен күн, өмірді *қу са м өкшелеп*. Тақты күндер мойнына Қалампыр маржан текшелеп. Еңіреп жүрген ерлерді Ерендер қашан ескеред (Алпамыс).

Өсек қуды. *Іздегені өсек-аяң, сытсың әңгіме болды; жаманат қауесет, сырт қайбат сөз таратты.* Аяғы мен ғабағын қойған жауып, Сүймендеп сөз сөйлемес *ө сек қу ы п*, Бір сөзді екі сөз ғып еш айтпайды, Көбейсін ұрыс-жанжал қайдан туып (Ақан сері, Шығ.).

Сағым қуды. *Қолжетпес нәрсеге ұмтылды, алдамшы нәрсеге қол созды.* Қайным, *са ғ ы м қу ы п* барасың. Токта. Мен мына Байсейіттің үйінен шықтым (Ғ.Мұстафин, Тол. жин.). Өзіңді сенгіштікпен әуре етпе, Құмарпаз боп мақтанды қуып кетпе. Жұртпен бірге өзіңді қоса алдасып, Салпылдап *са ғ ы м қу ғ а н* бойыңа еп пе? (Абай, Тол. жин.).

Сөз қуды. *Өсек-өтірікпен айналысты.* Жалғыз қызын селтендетіп жібергені анау демей ме бұл *с өз қу ғ а н* жұрт (Ә.Қалмырзаев,

Ар). *Сөз қуған* адам ешқашан да тиянақты іс бітірмейді (М.Мағауин, Көк мұнар).

Тазы қуған қояндай. *Қатты қорқып, абыржып сасқалақтады. Тазы қуған қояндай* алқынып-жөтеліп, өн бойынан буы бұрқырап, қарауытып, сұрланып жылқышы кіріп келді (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Түре қуды. *Өкшелеп соңына түсті.* Кебек жаудың сегізін *түре қуып* кеткен (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Ісін қуды. *Істі болуына байланысты жоғарғы орындарға арызданды, шағым етті.* Аяпберген кәриядан *қуып жүрген ісін*нің жайын сұрады (І.Жансүгіров, Шығ.). Рақымғали қайын атасының *ісін қуып*, үйіне жетіп келеді деп ойлаған жоқ еді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ол кездегі еліңнің мұрасына, Қонақ түгіл, болады Құдай риза. Өткен күнгі *ісімді қумасаңыз*, Мазанды ала бермесің жылдан-жылға (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚУАҒАШ з. а. т. б. *Қураған ағаштардың құламаған құрғақ сұлбасы.*

ҚУАЙ-ҚУАЙ о. д. *Түйені түзге шақырғанда айтылатын ишарат сөз.*

ҚУАҚЫ с. ы. н. *Әзілқой, күлдіргі, қалжыңбас.* – Сонда, немене, сендердің идеяларың тек күйеуге шығу ғана ма? – деді қалжыңдай, жаңағы *қуақы* жігіт (І.Есенберлин, Айқас). Қыз-келіншек тап болып, Құдай ұрып қалмайын?! *Қуақы* Құмыс шоқпен тең, Сөзінде сенім жоқпен тең (Манас). Жұлдызды айтып құралпы Тастағандай құрығын, Кім біледі *қуақы* Қыз баланың қылығын (С.Мәуленов, Таңд.).

Қуақы тілді. *Қу тілді, әзілқой.* Қабағын түсіріп ойлана қалған Батырбектің көз алдына *қуақы тілді*, әзілқой жігіт келді (А.Жақсыбаев, Егес). Сом денелі, жалпақ бетті, ер көңілді, *қуақы тілді*, жайдары Ибрайым жанып тұрған от еді (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Асықпа, – дейді, – жолдастар, *Қуақы тілді* Борис та. – Боласың қайсың той бастар Жазда жаңа қоныста (М.Әлімбаев, Өленд.).

ҚУАҚЫЛАН = е. т. *Қутың қағып, қулыққа салыну, ойнақылану.* – Қойшы-ей, саған да ой келе ме? – деді Қанипа *қуақылан*ып (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Жайшылықта *қуақылан*ып жүретін әзілкеш досының қыз алдында абдырап құдай ұрғанын қарашы

(Н.Ғабдуллин, Өмір.). Сұлтанмұрат екі-үш парта ілгері отырған Мырзагүлге қарап қойды. «Сол күлкі мүйісіне сені апарар ма еді!» – деп ойлады ол *қуақылан*ып (Ш.Айтматов, Ерте қайт.).

ҚУАҚЫЛАНДЫР = е. т. *Қуландыру, қутың қақтыру, қутыңдаттыру.* – Облыстағы Әбдірайымовтың бірі менмін, бірақ менің Дарпек деген ағайым болған емес. Демек басқа Әбдірайымовтарды қарастыру керек, – деді комсомол комитетінің секретары Әбдірайымов сөзін *қуақыландырып* (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

ҚУАҚЫЛАНДЫРУ *Қуақыландыр етістігінің қимыл атауы; қағызттыру, қалжыңдаттыру.*

ҚУАҚЫЛАНУ *Қуақылан етістігінің қимыл атауы; қалжың-әзіл айтуға жаны құмарлану.*

ҚУАҚЫЛАУ с. ы. н. *Қу тілділеу, қалжыңбастау, әзілқойлау.* Күлдіргіш, *қуақылау* жігіт еді, мүмкін (З.Шашкин, Сенім). Есепші жігіт бір *қуақылау*, қызық адам еді (М.Хасенов, Тұлпар.). *Қуақылау* бір солдат оқ атып жатып қалжыңдап: – Нағашысының аулына келген немедей тайрандауын көрдің бе өздерінің!? – дейді (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ҚУАҚЫЛЫҚ з. а. т. *Әзілқойлық, ойын-күлкіге, әзіл әңгімеге қыштарлық.* Бет-бейнесі мен бар тұрпатында, тіпті күлген күлкісінің өзінде де сақа жігітке тән *қуақылық* нышаны жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Бәлдірау жеңгей үндемей жүргенмен *қуақылығы* бар, әзілге де шебер екенін сездірді (С.Хайдаров, Теңіз.). Торсықбайдың бірезулігі, кеудесоқтығы, *қуақылығы* салған жерден аңғарылады («Қаз. әдеб.»).

ҚУАЛА = е. т. 1. *Ұстап алу үшін қашқанның артынан қуу, соңынан жүгіру.* Оның ойында не бар екенін қайдан білейін, мені *қуаламай*, менің атыма қарай жүгірді (Ж.Тілеков, От кешу). *Қуалап* кешке дейін көбелекті, Мініп ап ағаш атқа зуылдайсың. Көңлінде дәнене жоқ, қарның тойса, Өзіңе падишаның ұлындайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Малды алдыға салып жеделдете қуу, тез айдау.* Қой келіп, балалар қозы *қуалап*, ауыл үсті азан-қазан (І.Есенберлин, Қатерлі.). Малды *қуалап* айдап, Жүсіптер ауылдан ұзады (Б.Майлин, Шығ.). Қолғабыс зөру бұл шақта, Жыр

жазу қайда алаңсыз. Көгенін үзген қозыны *қу а л а п* кеттім амалсыз (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жылқышылар қалың жылқыны шатқал жақтан *қу а л а п*, ауылға қарай бет алған (Б.Тілегенов, Аққайнар). **3.** *Бір нәрсенің артынан іле-шала іздеп бару, тездетіп жедел жету; ізіне түсу, өкшелеу.* Арқаның ұрылары Шуға көшкен елдердің соңынан *қу а л а п* келіп, жылқы ұрлап кетіп жататын сияқты (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Сол біреулер сендер көрінесіңдер, машиналарыңның нөмірімен *қу а л а п* келіп тұрмыз, малымды қайтарыңдар, ол қай басынғандарың?! – деді (Ғ.Қабышев, Күлеміз.). Ақысы кеткен кісідей Көшкен елді *қу а л а п*, Күн-түн қатқан жиырма бес (Бес ғасыр.). **4.** *Бір жаққа қарай қуып жіберу, айдап тастау: үркіту, қорқыту.* – Олардың малын жерімізге түсті деп *қу а л а й с ы ң*, сендерде жер бар ма? Жер патшанікі (М.Әуезов, Қилы заман). Шешесі Майлыаяқты жек көргенге бұл дағы ұнатпай, үнемі таспен атқылап, *қу а л а п* тастап отырады (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол торғайларды *қу а л а п* ұшырып жіберді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). *Қу а л а п*, ұрып, ескетіп, Олардан гүлді сақтады. – Тиме, – деп оған ескертіп, Араны Саша мақтады (Ж.Смақов, Намыс). **5.** *Тұрған жерінен, тұрақты мекенінен зорлықпен қуу, қишпен айдап шығу; аластау.* Төмеі су мен нуды орыс ұстап, Қазақтың мұнан жұтап шалынғаны. *Қу а л а п* Исатайды өлтірген соң, заманның сонан бері тарылғаны (Х.Досмұхамедұлы, Аламан). Бақшақ деген елді егін салып отырған жерлерінен *қу а л а й ы н* деп жатқанда, большевиктер үкіметті қолдарына алды (С.Шәріпов, Бекболат). Қараларға Лазым емес бұл алап, Бұл қоныстан Шығу керек *қу а л а п* (Қ.Бекхожин, Шардара). *Қу а л а п* шығып үйіңнен, Жасамақ сайран ол тантық. Күйікті ондай күйіңнен, Қырқысып өлу өзі артық (Ғ.Орманов, Таңд.). **6.** *Бір жаққа қишпен жіберу, еріксіз баруға мәжбүр ету.* Енді шешесі екеуін қайдағы бір ит өлген жерге *қу а л а м а қ ш ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Жөгер сәтті бір түнде астына көлігін, қанжығасына азығын байлап беріп, ұлын меңіреу орманға *қу а л а п* қоя берді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). // *Дедектетіп жұмсау.* Адаспайсың. «Көкеңе сусын апарып бер» деп апамның күнде ертемен *қу а л а й т ы н* әдегі (О.Бөкеев, Үркер). Ыдырыс та, Смағұл да бойдақ.

Бригадир қайда *қу а л а с а* сонда барады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **7.** *а у ы с. Қызметтен қуу, жұмыстан шығару; қудалау.* Бригадирліктің жөні осы екен деп, сүт таратып... Қарамағындағы кісіні *қу а л а п* (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Халқыма қамқор болып, ол көбіне, Ұстаз боп, шырақ жаққан ел көгіне. Қартайғанда жұмыстан *қу а л а ғ а н*, «Сыйлығы» ширек ғасыр еңбегіне (Ә.Нілібаев, Болашақ.). **8.** *Бірінен кейін біріне көшу, ауысу; сатылап жылжу.* Мен дәптерді басынан түсіп *қу а л а й* ақтара бастадым (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Майқанова тізімнің басынан төмен қарай *қу а л а п* сұрайды, онысы біз үшін рахат (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Ақылмен ойлап айтқан сөз Бойыңа жұқпас сырғанар. Ынталы жүрек сезген сөз Бар тамырды *қу а л а р* (М.Дулатов, Шығ.). **9.** *Бір нәрсенің бойын бойлау, бойымен жылжу, жағасын жағалау.* «Кең бұлақ» Менің бабам өскен мекен Менің әкем кіндігін кескен мекен. Сайды сағым *қу а л а п* бара жатыр, ... Ғасырлардан оралған көштер ме екен?! (М.Мақатаев, Дариға). Темірше жол бастап, барлығы соған ілесіп, сайды *қу а л а й* жүріп кетті (Б.Тұрсынбаев, Айнамыс.). Күні бойы жаңа таныс құрбыммен, Қыр басында гүл *қу а л а п* жүрдім мен. Келе ме деп күтіп едім, келмедің, Үмітімді тасқа соқтың сен менің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **10.** *а у ы с. Бір нәрсенің соңына түсу, соны дйттеу, іздену, түртіншектеу.* Айгүлім өз қалаған өнерін *қу а л а с ы н*, маған да, қойға да байланбасын деген ойым бар (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Мамандықты бірінші орынға қою, соны *қу а л а п* кету – іске түзу көзқарас емес (Ж.Молдағалиев, Самал). Кек *қу а л а п*, жапырлап тоқтамаған, Жалқы төлді саулықтан топтама алған, Отыз-қырық қозының қолы жеңіл Тәрбиеші-тәуібі боп та қалғам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **11.** *а у ы с. Бір нәрсеге ғана баса көңіл бөлу; басқаны елемей, ескермей.* Қыстан шыққан малды, алынған төлдің санын *қу а л а п*, бар күшін соған жұмсап жүріп жатты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Кейбір механизаторлардың жерді баптаудың сапасына немқұрайды қарап, көбінесе гектар *қу а л а й т ы н ы н* осы ақы төлеу тәртібіндегі кемшіліктің салдары деп білу керек (К.Баялиев, Жер тынысы). Жасыратыны жоқ, жайлауға шыға-ақ жағасын жайлауға жіберіп, ауыл қыдырып, қызық *қу а л а п* кететін тойшы шопандар да бар

(Дала дауылпаз.). **12.** а у ы с. *Аңсау, іздеу.* Сән-салтанат Жұбантпас жас жүректі, Кім де болса тұрғысын көксемек-ті. Мезгілі өткен дәуренді *қу а л а ғ а н* Неғылсын бір қартайған қу сүйекті (Бес ғасыр.).

Алпыс екі тамырын қуалады. *Өн бойына тарады, бүкіл денесіне жайылды.* Қарсы беттен таза леп соқты, *алпыс екі тамырын қуалап*, рахатқа бөледі (Д.Досжанов, Зауал). Осы бір ыстық, сиқырлы екі топтың қосылып майдандасқан жерінен талай тәтті сырлар *алпыс екі тамырды қуалап*, бойға тарап жатты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Ақ бетінді бір өпкенім ас еді, Сол коректің айтып болмас әсері. *Алпыс екі тамырымды қуалап*, Жүгіретін бар сезімнің әсемі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Бірін-бірі қуалады. *Бір-бірін қуып ойнады, асыр салды.* Екеуі осылайша *бірін-бірі қуалап*, қарлақтырып, ойнай жүгіріп, фермаға қалай жеткендерін де білмей қалған (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Міне, бүгін де бұлар түскі тамақты ішіп болысымен ән салып, әзілдесіп, бірімен-бірі алысып, *бірін-бірі қуалап*, су шашысып мәз-мейрам болып кетті (Ж.Бектепов, Қызылшашы.).

Доп қуалады. *Футбол ойнады.* Аязды далада, қалың қарда жалаңаш күйде *доп қуалап*, шана теуіп жүрген баланы да, қызды да көрмейсің (М.Әуезов, Өскен өркен). Шеткерірек бір аулада өңшең сойталдай бозбала *доп қуалап* жүр (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Жын қуалады. *Жастықтың әсерімен қайда болса, сонда жүрді.* Жиырмаға келген соң, *Жын қуалап* ақтадым, Жиырма беске келген соң, Жақсыларды жақтадым. Отыз жасқа келген соң, Әр ісін сүйіп мақтадым (Шал ақын, Өлеңд.).

Көк қуалады. *Мал жаңа шыққан көкшөпті іздеп, андыздап кетті.* *Көк қуалап*, андыздап кеткен қойды жиып, артына бұрылды (Д.Жанботаев, Шыңда.). Қойды еркіне жіберсе *көк қуалап*, ентелеп, өре жайылып, шырқай беретін мінезі бар (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі).

Қуалаған ит көрмеу. *жер г. Адам баласы басын сұқпау, ешкім кірмеу.*

Сөз қуалады. *Біреудің айтқандарын жіпке тізді, ауыздан шыққан сөзге жармасып, айырылмай қалды.* Қазынаға жетер жол қуған, Бәлеге батар *сөз қуған* (Бес ғасыр.). – Әй, қарағым, тақылдамай барып тұршы! Қаршадайыңнан *сөз қуалаған*

неғылған бәлесің (С.Алдабергенов, Жаңару). – Қасқырымды бұ жолғы өзім алам, Болған шығар бұйырар кезі маған. Тапқанымды қашанғы шаша берем, Қинамаңыз, Әзеке, *сөз қуалап* (Қ.Төкежанов, Қария.).

Тұқым қуалайды. *Үрім-бұтағына ауысып отырады, ұрпақтан-ұрпаққа беріледі.* Шеккіні [жылқы ауруы] жазуға болмайды. Мұндай ауру *тұқым қуалайтын* дәлелденген (А.Сыздықов, Жылқы өсіру.). Бұл аурумен жүгерінің дән қабығы, жұқа сорттары көбірек зақымдалады және мұның өзі *тұқым қуалайды* (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). – Бұл – былтырғы төл. Осы бір төртеуі *тұқым қуалап*, арқар болып туды. Ниені де арқар, – деп Жамал ақ көңіл аңғал ниетімен барлығын ашып айтты (С.Бегалин, Уақыт.).

Із қуалады. *Ізге түсті, із кесті.* Қуғыншылар *із қуалап*, ауыл сыртында жүріп алды (К.Баялиев, Дегелек.). Желе жортып *із қуалап* келемін. Жонның ойдым-ойдым томары, шілікті тоғайы көп (Ж.Орманбаев, Тұзақтал.).

ҚУАЛАҒЫШ: тұқым қуалағыш. *биол. Тұқымнан тұқымға ауысатын, тегіне (негізіне) тартатын.* Сүтті ірі қара шаруашылығында асылдандыру жұмысы сүт өнімінің мөлшерін, оның майлылығын арттыратын *тұқым қуалағыш* қасиеттерге қарай бағытталады (Ә.Қарасаев, Батыс облыс.). Өкпе ауруын қазақтың ертеден *тұқым қуалағыш* ауру деп санауының өзі де осы жұғудан шыққан (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ҚУАЛАҒЫШТЫҚ: тұқым қуалағыштық. *Тұқымнан тұқымға ауысқыштық, тегіне тартқыштық.* Егер генетиканың өткеніне көз жіберетін болсақ, алдымен *тұқым қуалағыштықтың* негізгі заңдары болып есептелетін Мендель мен Морганның жаңалықтары ашылды («Қазақст. мект.»).

ҚУАЛАНДЫ *сы н. Тыным таппаған, көп жүрген, айдалған.* Бұл машинаға жалғыз Сағынның емес, басқа да талай бастықтардың тақымы тиген көрінеді. Әбден *қуаланды* болғандығы көрініп тұр (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ҚУАЛАС= *е т. Бірінің соңынан бірі жүгірісу, қуысу.* Барушы ек, үйді айналып, дуал асып, Есікті қыз тұрушы ед қуана ашып. Ентігіп сол қалпыңмен жүрсің бе әлде, Төсінде Алатаудың *қуаласын*

(С.Асанов, Алматы.). Тойып алған соң өзі қатарлас көжектермен *қу а л а с ы н* ойнайды («Қазақст. әйелдері»).

ҚУАЛАСПАҚ з а т. о й ы н. *Балалардың бірін-бірі қуаласпайтын ойыны. Бірімізді біріміз, Ұстап алмай, қоймайық. Кел, Қошақан, екеуміз Қу а л а с п а қ* ойнайық! (Н.Әлімқұлов, Барабан.). Тамшылар жылжып әйнекте *Қу а л а с - п а қ* ойнаған. Біз айтамыз Айбекке – Уақытты дұрыс пайдалан! (Т.Бердияров, Бозторғай).

ҚУАЛАСУ *Қуалас етістігінің қимыл атауы.*

ҚУАЛАТ= е т. *Қуғызу, қудырту.* – Көмекші шопанға қыз *қу а л а т ы н*, тізгін-шылбырын түріп жіберетін немесің ғой, бақ қойды енді өзің (З.Жәкенов, Таң самалы). Жүйек-жүйекті *қу а л а т а* суғару жүргізіледі (Самғау). Сағым *қу а л а т ы н* шаршатқан қу өмір-ай! (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚУАЛАТУ *Қуалат етістігінің қимыл атауы.* Келген ізді *қу а л а т у* бос әурешілік. Сол себепті төтелей салды (С.Шаймерденов, Сел.). – Сөйтіп, тұқым *қу а л а т у* мәселесі тек кремний нуклеин қышқылы проблемасына ғана тіреліп тұр екен ғой, – деді полковник («Білім және еңбек»).

ҚУАЛАУ *Қуала етістігінің қимыл атауы.*
1. *Біреудің соңынан қуу, жүгіру.* Буылғандай тіл-жағың Менен безіп тартындың. Мойныңды да бұрмадың, *Қу а л а у м е н* алқындым (А.Шамкенов, Түнгі.). 2. *Бір нәрсенің артынан тездетіп жедел жету; ізіне түсу, өкшелеу.* Өтпелі кезеңде экономикалық өзгерістердің екпіндеп алға кетіп, рухани-мәдени сала оның соңынан *қу а л а у ғ а* тура келетіні – талай елдің басынан өткен тәжірибе («Егемен Қазақстан»). 3. *а у ы с. Бір нәрсенің соңына түсу, түртіншектеу.* – Жарыңыз, балаңыз барын ұмытпаңыз. Қызық *қу а л а у* көбелек *қу а л а у м е н* бірдей (С.Алдабергенов, Асу).

ҚУАЛАУШЫЛЫҚ: *дыбыс қуалаушылық. Дыбыс, сөз ұйқасына мән берушілік.* Әйтсе де, әуендес сөздерге, *дыбыс қу а л а у ш ы л ы қ қ а* тым үйір болу ақынға абырой әпермейді («Қаз. әдеб.»).

ҚУАН= е т. *Бірдеңеге мәз болу, қуанышқа бөлену, шаттану; көңілі өсіп жайдарылану.* *Қу а н д ы* пайғамбар көріп (оны), «Саламат екен ғой, – деп, – енді Ғалы!» Батырды аман-есен көргеніне Шүкір ғып жад қылады бір

Алланы (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мұны естіп төмам ұлық бас ұрыпты, Ол қайтып *қу а н - ғ а н ы н* жасырыпты? Олар түгіл дос, қайын, нағашысы Зұлымдықты жүз есе асырыпты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шәрбану кіріп келіп, Қанапияны көріп именген, *қу а н - ғ а н* сипатты, қызарып, шешесінің қасына келіп, бір қолымен жер таянып отыра кетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен *қу а н а м* бүгінгі сол дала үшін Барған адам келгісі келмейтұғын! (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Алтын тапқандай қуанды. *Қатты қуанды, жүрегі жарылып кете жаздады.* Әшрафи *ал - т ы н та п қ а н д а й қу а н ы н*, дәптеріне жазу түсірді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Мұнысына *ал т ы н та п қ а н д а й қу а н ы н*, ойламаған жердебір «ұтып» кетеді (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз). Өлең айтқым келмейді ерінгенге, Бойым байсал тартады керілгенге. Жерден *ал т ы н та п қ а н д а й қу а н а м ы н*, Тақияңның төбесі көрінгенге (Қара өлең).

Әкесі базардан келгендей қуанды. *Қатты қуанды, мәз-мейрам болды.* Ұлдай да *ә к е с і ба за р да н к е л г е н д е й* арсалақтап *қу а н ы п т ы* (С.Талжанов, Ұлдай.).

Балаша қуанды. *Сәби құсап мәз болды, шын қуанды.* – Қара, қара. – Манадан бері қойын дәптеріне әлденелер жазып отырған Бекше кенет *ба л а ш а қу а н ы п*, айқайлап жіберді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қожайыны мына бұлақты көргенде *ба л а ш а қу а н д ы* (Н.Оразов, Достар.).

Жерден жеті қоян тапқандай қуанды. *Қатты қуанды, шаттанды (Табан астынан, күтпеген жерден болған жақсылыққа қуанғанда айтылады).* Машинаға жете бере жергілікті ақын Әлкен жолығып, бізді көре сала *же р - де н ж е т і қ о я н та п қ а н д а й қу а н д ы* (Ж.Молдағалиев, Тыңдағы.). *Жерден жеті қоян тапқандай қу а н ы п* кеткен Нартай жатқан орнынан атыла тұрды (О.Бодықов, Бұлбұл).

Қатты қуанды. *Мәз болды, шат-шадыман болды.* «Оқу бітіргендердің балына киюіне жақсы болды ғой!» деп Зәру бұған да *қ а т т ы қу а н д ы* (Ө.Қанахин, Жүрек.). – Тамаша, тамаша! – деп, *қ а т т ы қу а н ғ а н* Әділ не істерін білмей жан-жағына қарады (Тұлпар).

Төбесі көкке жеткендей [тигендей] қуанды. *Қуаныштан масаттанды, шаттанды, қуанышы тасыды.* Әке даусын естіген сайын оның кеше-

ден бергі көрген қасіреті есінен шығып, *төбесі көкке жеткендей қуанады* (Р.Райымқұлов, Болат.). Балаң сержант бұл жолы *төбесі көкке жеткендей қуанады* (Ө.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ол өзі түрмеден қашып, Ләйләні Кәбиріден құтқарып, *төбесі көкке тигендей қуанады* (С.Шарипов, Шығ.).

Ұл тапқандай қуанды. *Ерекше қуанды, мәз болды, шаттанды.* Көл шетіне жел айдап әкелген қалпағымды ұстап алып, апам *ұл тапқандай қуанып*, секіре беріпін, секіре беріпін (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Өзім *ұл тапқандай қуандым* (Қ.Қуанышбаев, Өңгім.).

ҚУАНА-ҚУАНА үст. *Қуанған үстіне қуана; қайта-қайта қуанып.* Москвада жұмысшы халықтың саны судай ағып жатқанда, атаман *қуана-қуана* той жасайды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). – Жылама. Жүр, сені ертең Сүмбеге алып кетейін. Сонда оқисың. Киім де, бәрі де, табылады, – деді Қағазбай. Мен бұған *қуана-қуана* келістім (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Бірақ «Баласы інісі Мұхамед-Рақымға тым ұқсас екен» деген сөзді ішіне түйіп алған. Саудагер *қуана-қуана* Бұрындықтың тілегіне көне кетті (І.Есенберлин, Көшпенділер).

ҚУАНАРЛЫҚ с ы н. *Мәз боларлық, шаттанарлық, масаттанатындай.* Екі басқа, Алайда түбі бірге, Ашу-ыза толып тұр күбілерде. *Қуанарлық* себеп аз қай кезде де, Қақымыз жоқ әйтсе де түңілерге (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Сонымен қатар бір *қуанарлық* жай, Федор Михайловичтің інісіне жолықтым (С.Бегалин, Шоқан асу.). Қандас халықтың осы бір қаһармандық жыры ертеден елге аян болса да кейінгі кезде жеке кітап болып қазақ халқының да той қазынасына айналып кеткені *қуанарлық* іс (С.Мәуленов, Үркер.). Ендігі жұрттың сөзі ұрлық-қарлық, Саналы жан көрмедім сөзді ұғарлық. Осы күнде осы елде дәнеме жоқ, Мейір қанып, мәз болып *қуанарлық* (Абай, Тол. жин.).

ҚУАНҒАННАН үст. *Шаттанғандықтан, мәз болғандықтан.* – Сенен тілерім сол ғана, – деді ол даусы *қуанғаннан* дірілдеп (І.Есенберлин, Қатерлі.). Жаңа кемзал киген бала *қуанғаннан* ыршып түсіп, әкесінің мойнын құшады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн көзінен тағы сәуле сұрадым, Арманым

жақындадым бір адым, Балам алғаш мектебіне барғанда, *Қуанғаннан* күліп тұрып, жылады (Т.Молдағалиев, Жүрек.).

ҚУАНДЫР = е т. *Шаттыққа бөлендіру, мейірлендіру, көңілін өсірту.* Бұл хабар *қуандырар* елді байтақ, Керегін матбұғаттың келген байқап (М.Дулатов, Шығ.). Екі күннен соң Ш.Айтматов пен Қ.Мұхамеджанов жолға шығатын болғанда, Қалтай ағамызбен көңілі жақын Ж.Бекхожаев деген бастығым ойда жоқта маған «Сол кісілерді Түркістанға дейін екеуміз шығарып саламыз» дегені. Бұл хабар мені *қуандырды* әрі састырды десем болар («Қаз. әдеб.»). Қараң қалған халқыңды *қуандырып*, Жылап жүрген жұртыңды жұбандырып. Шөлдегенде табылдың, зәмзәм суым, Бастау көзді кетіп ең суалдырып (Ө.Найманбаев, Шығ.).

ҚУАНДЫРУ *Қуандыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Халқын *қуандыру*.

ҚУАНТ = е т. *Көңілді риза ету, шаттандыру, масаттандыру.* «Енді бұлар бізді пана тұтып келді ғой, біз де елдігімізді көрсетіп қорғалық, көп болса екі жыл дауласар, оның ар жағында өздері де шаршар», – деп жастардың көңілін бұрынғыдан да *қуантқан* еді (М.Дулатов, Шығ.). Қара тұлпарды ерттегің, *Қуанталық* екеуміз Ер Төстіктей батырды. Атқа мініп екеуі Қырға қарай кетеді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Оқыт бізді, әкетай, Қам көңілім болсын жай. Надандықтан құтқарып, *Қуант* көр, Құдай-ай! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Көз қуантады. *Тамсандырады, таңғалдырады, көңілтолады.* Жаңа үлгімен бой түзеген село көркі *көз қуантады* (Ұ.Бағаев, Дала.). Ардагерақынымыздың атымен аталған кітапхананың бүгінгі өмір тынысы *көз қуантады* (А.Сатаев, Ақын.).

ҚУАНТУ *Қуант етістігінің қимыл атауы.* – Нең бар, – дедім, – әй, әке, одан артық? Менен несін жасқандың бойын тартып. Мен риза Сәлімді жар қылуға, *Қуанту* керек еді көргенді айтып (Бес ғасыр.). «Бір көрген адамыңды *қуантуға* тырыс, бәлкім, қайтып көрмессің» – дейді екен шығыс даналығы (А.Жақсыбаев, Егес). Тағдырдың жотамызға жүк артуы Әр күннің *қуантуы*, мұнартуы. Өрілді өлен бөліп, бақсыздық та Кеп жатты басымызға жыр арқылы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Демек, жеке меншік кәсіпкерлер де өздерінде жұмыс істеп жүрген жұмысшы-қызметкерлерді

жалақыларына осындай үстеме қосып, *қуан-туғ а* мүмкіндік алды («Айқын»).

ҚУАНУ *Қуан етістігінің қимыл атауы; риза болып шаттану, көңілдену.* Бақыт емес сұлу болу ай мүсін, Бақытты емес дүниеге бай кісің. Бақыт, сірә, сүйе білу, *қ у а н у*, Сезе білу махаббаттың қайғысын (А.Бақтыгереева, Қуаныш.). Жаңа жыл *қуануд а*, күрсінуде, Сел-дария сезімдердің түйсігінде. Жолдардың жан баспаған торабында, Талдардың гүл жармаған бүршігінде (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жат оларға біреу үшін *қ у а н у*, Дұрысынды дұрыс-ау деп мойындау (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Аз уақыт бұрын хабардар болдық. 3 қазанда Тереңөзектегі «Арман» кино-театрына С.Қожықовтың есімі беріліпті. Бірақ бұған қанағат қылып, *қ у а н у* әлі ерте («Түркістан»).

ҚУАНУЛЫ *с ы н. Қуанышты, мәз-майрам, шаттанған.* Тракторлардың тетігін Тәптіштеп ол біледі. Өзі жасап заводтан Шығарғандай күледі. Сыбанулы білегі, *Қ у а н у л ы* жүрегі (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҚУАНЫС = *е т. Шат-шадыман болысу, қуанышқа бірге бөлену.* Тапсырған соң бір істі. Тапсырды деп иманға, *Қ у а н ы с ы п* күлісті (Дастандар). Ысмайылдың үй іші сыйлас құдасының жақсы көрген оқымысты баласы келген соң, *қ у а н ы с ы п* хал-жайын сұрап, барынша құрметтеп күте бастады (М.Әуезов, Қараш.). Ай да аспанда емес пе, күн де аспанда, Аспанды көр жұлдыздар ымдасқанда. *Қ у а н ы с ы п* олар да нұрын шашар Жерде екеуміз оңаша бас қосқанда (Қара өлең). Мырзаны жеңгелері жүр шалғайлап, Болады деп бүгін кешке шілдеhana, Балалар *қ у а н ы с қ а н* алақайлап (Батырлар жыры).

ҚУАНЫСУ *Қуаныс етістігінің қимыл атауы.* Пәлендей жерден аттаныпты, пәлен ауылға келіпті дегенге дейін, жүрген, түскен жерлерінде кімге не айтқанын ынтыға тыңдап разы боп *қ у а н ы с у д а* (Ж.Санн, Жол үстінде).

ҚУАНЫШ *з а т. 1. Бір нәрсеге қуану, масаттанып, риза болу сезімі; шаттық, көңілділік.* Қайта қалың түрік тұқымының бір тарауы болған қазақ жұрты өзінің тұқымдастарынан кейін қалмасқа тырысып, олармен аяғын тік басуға тағы да төтерек жол тауып, ілгері ұмтылғаны *қ у а н ы ш* емес пе?

(М.Дулатов, Шығ.). Уа, *қуаныш* қайғыменен жұбай дейді, Үнемі қуанбассың ұдай дейді, Пәлемез риза, қазама сабыр етпесең, Бір Алла қаһарланып былай дейді (Шал ақын, Өлеңд.). Бұл жүрек *қ у а н ы ш қ а* тойған емес, Сол алғыстан гүлдесін дала мынау. Мұратжан, сабау басты бойдақ емес, Сен пілдей күйеу болдың, қарағым-ау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бөлме сонда *қ у а н ы ш қ а* толады, Айтылады тірлік әні, жол әні. Немересін бір құшақтап әжесі, Науқасынан айыққандай болады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2. а у ы с.** *Біреудің көңілге медеу тұтарлық жұбанышы, қызығы, арқа сүйері.* Көкаяқ біздің үйдің *қ у а н ы ш ы* еді, ақыры қайғысы да содан басталды (Ж.Жұмақанов, Екі жол). Әр барған сайын ол соңына жаңадан бір-екі жігіт қосып шығатын еді. Серікқалидың жалғыз *қ у а н ы ш ы* осы (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). – Бұлардың менен кейінгі арқа сүйері, *қ у а н ы ш ы* сенсің. Сыйла атаң мен әжеңді. Түсіндің бе? (Тұлпар).

Бойын [бойды] қуаныш биледі. *Шаттыққа бөленді, жаны жадырады.* Ол күні таң атар-атпастан менің *б о й ы м д ы қ у а н ы ш б и л е й т і н* (С.Сматаев, Армысың.). *Б о й д ы б и л е п қ у а н ы ш* Саған алғаш барып ем. Дүниеге тым алыс Жас кезімді салып ем (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бір *қуаныш* керемет *Биле* алса *б о й ы м д ы*, Өздеріңсіз мен не деп, Өткізермін тойымды (А.Шамкенов, Сырларым.). Қарбалаң әр күн өтеді. Қызықты талай туады іс. Белгісіз неге екені, *Билейді бойды қуаныш* (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.).

Кеудесін [көкірегін] қуаныш кернеді. *Шаттыққа бөленді, көңілі тасыды.* Ғайнекеңнің *к е у д е с і н қ у а н ы ш к е р н е д і*, тынысы кеңейді (Д.Досжанов, Дария). Керек десеңіз, екі аяғымның жоқтығы да есіме келмейді. *К е у д е м д і қ у а н ы ш к е р н е п*, жердегі теңіз, көктегі күнге қараймын (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Қаншайымның да *көкірегін қуаныш кернеді* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Көз қуаныш. *Риза боларлық, сүйсінерлік, тамсанарлық.* – Ниетіңе жет шырағым. Қайсың озаңда ризамыз. Біздікі *көз қуаныш* қой (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала). Қолмен келсек, қорқытқанымыз емес, жауға қарсы қайрат көрсетер күшіміз сендерге де *көз қуаныш* болсын деп келіп отырмыз (І.Есенберлин, Көшпенділер). Идеясы айқын, мазмұны терең,

сөзі бекем, бейнесі айқын киноларымыз осы аты аталған режиссерлеріміздің тұсында *көз қуанышымыз* болғанын кімнен жасыра аламыз («Түркістан»).

Қуаныш әкелді. *Қуантты, қуанышқа кенелтті, мәз етті.* Соңғы апта менің досыма құшағы жетпес *қуаныш әкелген-ді* (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). 1972 жыл еңбеккерге үлкен *қуаныш әкелді* («Қазақст. әйелдері»).

Қуаныш білдірді. *Бірге қуанды, қосыла қуанды.* Бұл кезде оған амандаса келіп, *қуаныш білдірген* ағайын көп (М.Әуезов, Абай жолы). – Рефератыңның баспа бетін көруіне мен де *қуаныш білдіремін* (С.Шаймерденов, Болашақ.).

Қуаныш етті. *Қуанды, мәз болды.* Жас баланы бесікке салуды қазақтар *қуаныш етін*, тойлап өткізген (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Сайрап тұрған тілім жоқ, Қайнап тұрған ғылым жоқ. *Қуаныш етін* айтамын, Қызықты көзім көрді көп (Қ.Тәкежанов, Қария).

Қуаныш көрді. *Бірге қуанды, мәз болды.* Оқуға мен ынталы болдым. Онымды шешем *қуаныш көретін* еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Арнаулы пенсияға шығып отырған қарт шопанның юбилейін бәрі де *қуаныш көреді* (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Қуанышқа батты. *Қуанды, мәз-мәйрам болды, шаттанды.* Жау тылындағы бейтаныс орманда екі жауынгер бір-бірімізге кездескенімізде дәл бір тұтас туған елмен құшақтасқандай *қуанышқа баттық* (Ж.Жұмақанов, Махабб.). Адам теңіз толқынына ұқсайды, Құшақтасып жатады, *Қуанышқа баттады*. Сөйте тұрып, әттең-ай, Бірін-бірі алдайды, Бірін-бірі сатады! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қуанышқа бөледі. *Қуантты, мәз етті.* Мастерді *қуанышқа бөлеген* де осы жай еді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Осының бәрі председателді *қуанышқа бөлегені* сөзсіз (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Қуанышқа бөленді [кенелді]. *Қуанды, шаттанды, мәз болды.* Мен ән сала бастағанда-ақ ол шексіз бір *қуанышқа бөленді* (С.Бақберген, Өз. жігіт.). Қазақстанның халық артистері Үрия Тұрдықұлова, Ғарифолла Құрманғалиев, Мүсілім Абдуллин, тағы басқа артистер Еділ жағасына келіп, қазақтың әндерін салғанда қазақ жауынгерлері рухтары көтеріліп, үлкен

қуанышқа бөленді («Түркістан»). Ой кеудесін серпіп, Шындық шырқап жөнелді. Күй сандығын шертіп, *Қуанышқа кенелді* (М.Хақимжанова, Таңд. өлеңд.). Ең тандаулы ғалымдарымыздың республиканың өндірісіне пайда келтіретін ұсыныстарын, ашқан жаңалықтарын конкурстарға жолдаймыз. Жеңіске жетсек *қуанышқа кенелеміз* («Зерде»).

Қуаныш құтты [қайырлы] болсын! тілек. *Қуанышты жағдайға байланысты адамға (отбасына) айтылатын тілек.* – Саламатсыздар ма? *Қуаныш құтты болсын* (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). – Деуші еді қыздарда көп кегім кетті, Көрейік күйеу болған Бегімбетті. – Уа, қартым, сөнген отың жанды қайта, *Қуаныш құтты болсын*, келін кепті! (М.Құрманалин, Көңілім.). – Уа, *қуаныш қайырлы болсын...* Айттым ғой, осының иісін мұрным бағана-ақ шалып еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қуаныш қылды. *Қуанды, мәз болды.* – Не қыла қоясың сонда? – Тіл біткен досын *қуаныш қылған* Әлжан күлімсірей қарады (О.Бодықов, Бұлбұл). Көрмей мені жат, Жазғаныңа хат Қалай қылман *қуаныш*. Нансаңыз сөзге, «Ойым жоқ өзге», – Дедім етіп жұбаныш (Б.Күлеев, Айтшы.).

Қуаныш оты жарқ етті [жарқырады, көрінді]. *Қуанғандықтың белгісі байқалды.* Менің кеудемде *қуаныш оты жарқ ете қалды* (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Ерні күлсе де, қарақат көзінен ондай *қуаныш оты жарқырамайды* (З.Шашкин, Теміртау). Эриканың көз жасының ар жағынан *қуаныш оты көрінді* (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

Қуаныш сыйлады. *Қуантты, қуанышқа бөледі.* Яғни қазақ тіліндегі тұңғыш интернет газеті талайға жүрекжарды *қуаныш сыйлап* жатыр («Түркістан»).

Қуаныштан жүрегі жарылып кете жаздады. *Қатты қуанды, шаттанды.* Балқияны көргенде, оның Еркінді әкелгенін естігенде Көжектің *қуаныштан жүрегі жарылып кете жаздады* (Т.Ахтанов, Қаһарлықүн.). Жүрегім лүпілдеп, неболғанымды білмеймін. *Қуаныштан жүрегім жарылып кете жаздады* (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қуанышы қойнына сыймады. *Қуанғаннан жүрегі жарылып кете жаздады, шаттыққа бөленді.* Ағай сенің ойыңа Ашуланса – күлесің.

Қуанышың қойныға Сыймай кейде жүресің (Қ.Мырзалиев, Мәңгімайдан). Қайран жездем! *Қуанышым сыймағандай қойныма*, Кітабымды тастай салып, асылдым-ау мойнына (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ертеңіне Серігім көптен жоғалтқанын жаңа тапқандай *қуанышы қойнына сыймай* бізге жетті (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.).

Қуанышында шек жоқ [шек болмады]. *Қатты қуанды, шаттыққа бөленді.* Құлмырза үйге келгелі Айшаның *қуанышында шек жоқ* (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Досов жаңа мектептің біткен тойына келді. Мұндағы мектеп оқушыларының *қуанышында шек жоқ* екен (С.Бақберген, Адам.). Біздің ол күнгі *қуанышымызда шек болған жоқ* (Ә.Нұршыбаев, Тың астығы).

Қуанышын жасыра алмады [ішпінесыйғыз алмады]. *Мәз болды, шаттанды.* Мәкен қобалжытқан *қуанышын жасыра алмады* (М.Әуезов, Абай жолы). Өзі ашқан жаңалықты соншама бір асығыстықпен аптыға айтып, *қуанышын жасыра алмай тұр* (С.Шаймерденов, Болашақ.). – Біз бар ғой, ояздың помошнигі Жәкен Өскенбаевтың пәуескесімен келдік, – деді Дәмеғәй, көкірегін кере, *қуанышын ішіне сыйғыз алмай* (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

Қуанышыңды жер көргірі! қарғ. *«Жастай солғыр» деген мағынадағы қарғыс.* Балаға айтылатын қарғыстарға: қырғын келгір, қағынды келгір, желкен үзілгір, бықырт тигір, көкала келгір, жер жастанғыр, *қуанышыңды жер көргірт.* б. жатады (Қаз. тілі тарихы.). – *Жер қуанышыңды көргірі*, жетпегірі Сәлім бар лақ-қозыны тарыға жайып жіберіпті («Лен. жас»).

ҚУАНЫШ-КҮЙІНІШ з а т. *Қуанышы мен күйініші екеуі де, шаттық пен күйік.* Мұндайда өзіңе жан-тәнімен берілген адамның ойыңды, арманыңды, *қуаныш-күйінішіңді*, сенің өзіңдей ұғып, сенімен бірдей толғана білетін абзал жан болғаны қандай рахат! (А.Жолдасбеков, Әке.). Қазақ халқының өте ерте кезден бергі тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы мен кәсібі, *қуаныш-күйініші*, көңіл күйі... бәрі-бәрін ауыз әдебиетінен табуға болатындығы белгілі (Бозінген).

ҚУАНЫШ-ҚАЙҒЫ з а т. *Қуанышы мен қайғысы екеуі де, шаттық пен қасірет.* Соғыс кезінде бір тілекті адамдар бір ғана түн бірге түнеп шықса да, бірінің *қуаныш-қайғысы*

сына бірі оп-оңай ортақ болып қала береді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Ол ол ма, тіпті Қабен өзін осы көшедегілердің ортасында тек бүгінше ғана жүрген, ертең жөніне кететін, бұлардың арман-мүддесі де, *қуаныш-қайғысы* да бөлек көлденең кісі – жолаушы сезіне қалыпты (З.Қабдолов, Жалын).

ҚУАНЫШ-МҰҢ з а т. *Қуанышы да, мұңы да бар, жақсылығы мен жамандығы аралас.* *Қуаныш-мұңы* қабаттаса, тәтті қиялға бастайды (М.Ысқақбаев, Пенде ғұмыр).

ҚУАНЫШ-РЕНІШ з а т. *Қуанышы мен реніші екеуі де, шаттық пен қаяу.* Зифаның барлық *қуаныш-реніші* де түп-түгел солардың қамы (З.Қабдолов, Жалын). Мұның өзі қазақ халқымен ғасырлар бойы бірге жасысып, оның асыл арманына, *қуаныш-ренішіне*, қайғы-мұңына ортақтас болған көне дүние (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ҚУАНЫШ-СҮЙІНІШ з а т. *Қуанышы мен сүйініші екеуі де, шаттық.* Осы *қуаныш-сүйініші* т ің бәрін ол түсінде көріп жүргендей, оянып кетсе, бәрінен де айырылып қалатындай сезінді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Еңбек үстіндегі адамдардың қажыр-қайратын, жасампаздығын, *қуаныш-сүйінішін* паш етеді («Қаз. әдеб.»).

ҚУАНЫШСЫЗ с ы н. **1.** *Қуанышы жоқ; қайғысы көп.* Өкініш, *қуанышсыз* з өмір бар ма? Толқындай кейде тулап соғар жарға. Мен емес, сеніңдағы сырың жатыр Тулаған алдындағы тасқындарда (А.Лекеров, Өмір.). Жасұақтың жастық шағы бақытсыз, *қуанышсыз* з өткенді (Ғ.Сармұрзин, Мейірім.). **2.** а у ы с. *Қуаныш сезімін бастан кешпей, қуанбай-ақ.* *Қуанышсыз*, ренішсіз оны түсіру қиын (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бұл неліктен? Жастықтың оты жастық, өшіп бара жатқан жас ғұмырын аяп, *қуанышсыз* з өткізіп, өкінгісі келмегені ме? *Қуанышсыз* з өрілген күніміз Сезім ояу жүрген жерде сыр ояу, Бірімізсіз біріміз тұра алмаушы ек, Құдай-ау! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚУАНЫШТА = е т. *Қуаныш ету, қуану, мәз-мәйрам болу.* Алыс жолдан келген Дөмешті *қуаныштаған* көрші-қолаң, құрбыларының мадақ сөзі, күлкісі үйдің ішін басына көтерді (З.Шашкин, Теміртау.). – Сонда, – деді күй аяқтала орнаған өлі тыныштықты сәулендірген майда дауыс, – Кербаланың керез әуезі – ең ақыры күйін естіген Байжігіт жауап ретінде бұған мүлде қарама-қарсы

сарындағы, күн шуағын, тіршілік нұрын *қ у а н ы ш т а й т ы н* «Бұлғын-сусар» атты әсем күйін шерткен екен (М.Мағауин, Өмір жыры). «Ғашықтың тілі тілсіз тіл, сыртын көр де ішін біл» деген Абай сөзін Әбдіжан Қадима мен Задабектің көзінен, көңіл күйінен аңғара *қ у а н ы ш т а й* қарайды (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚУАНЫШТАУ *Қуанышта етістігінің қимыл атауы.* Өне-міне дегенше, мұны естіген көрші-қолаң бұлардың қуанышын бірге *қ у а н ы ш т а у* үшін Сәдірдің үйіне тегіс жиналды (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚУАНЫШТЫ с ы н. *Қуанышы мол; ризашылық сезімге бөленген, көңілі көтеріңкі.* Жіберген хатыңды алып, Дағдарып кеп отырмыз құр сандалып, Ақсақал да кеп отыр баласымен, Бір жолықтыр деген соң құштарланып, Өзіңнен Шоқан деген бір ұл туып, *Қ у а н ы ш т ы* болып ек жүрек жарып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еркесің сен көзіңде үміт ойнаған, Шулы теңіз секілді бір айналаң. Қараймын да *қ у а н ы ш т ы* жүзіңе, Көпке дейін үнсіз қалам, ойланам (М.Шаханов, Ғасырлар.). *Қ у а н ы ш т ы* күнің, жаңа жылың құтты болсын қазақ (М.Дулатов, Шығ.).

ҚУАНЫШТЫЛЫҚ з а т. *Қуанғандық, шаттыққа бөленгендік.* Бұл жолы келіншек Мұратты көргеніне *қ у а н ы ш т ы л ы ғ ы н* жасырмай, өңі құлпырып күле амандасты (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҚУАНЫШ-ШАТТЫҚ з а т. *Қуаныш пен шаттық, көңілділік, шат-шадыман сезім.* Жарлығыңыз тақсыр-ау, Екі емес енді бір болсын. *Қ у а н ы ш-ш а т т ы қ* қасиет Жетілетін күн болсын! (Бес ғасыр.).

ҚУАҢ с ы н. **1.** *Шөл-шөлейтті, ылғалы тапшы (жер, дала).* Жүдеу аспан, *қ у а ң* жер, елсіз-күнсіз сортаң аймақ (Р.Токтаров, Терістік.). Қараймын, қазір солар еске түсіп, Қоңыр күз, *қ у а ң* дала неткен ыстық! Бұлдырап көз алдыма елестейді Балғын шақ балапанша кеткен ұшып! (Ғ.Орманов, Жер қызығы). Көзі ашылсын ұлы *қ у а ң* даламның, Хан басыңмен айнып кетсең, еркінде, Тұрар болсаң сертінде (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Қ у медиен, құла дүз, ен дала.* Бірде Қарауыл төбедегі ауылдан шығып, *қ у а ң - ғ а* бет алғанмын (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Жалшының малын жасаңға айдасаң, Құдай қуалап *қ у а ң ғ а* шығарады (Мақал-мәтел). Құнары күшті қос өзен, Бауырын шөлге төседі. Құмарта суын көксеген *Қ у а ң ғ а* гүлдер өседі (Жастар эстрадасы). **2.** *Жауын-*

шашынсыз, құрғақ (жыл, мезгіл). Жаздың басы *қ у а ң*, құрғақ басталды (М.Жұмағұлов, Қыран.). Төңірек біткен еңіреп келіп, *қ у а ң* жазға жолықты (Ғ.Қайырбеков, Жел қайық). 1946 жыл біздің жердегі ең бір *қ у а ң*, аңызға жылдардың бірі екен (Майдан). **3.** а у ы с. *Өңі қашқан, бозарған, құқыл тартқан (жүз, өң).* Әбілқасымның *қ у а ң* жүзінде, ойлы қара көзінде уайым бар секілді (С.Омаров, Қиыр жол). Бөлім бастығының *қ у а ң* жүзіне бірте-бірте қан жүгіріп, көзі күлімдеп барады (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

Қуаң жер өсімдіктері. ө с. <грек. херос – құрғақ, phyton – өсімдік> *Нақтылы бір өңірде топырақ пен ауаның ұзақ уақыт құрғақшылығында өніп-өсуге бейімделген өсімдіктер. Қ у а ң ж е р ө с і м д і к т е р - д і ң* ішінде бағалы егістік дақылдар – бидай, арпа, сұлы, тары; мал азықтық шөптер – қау, бетеге; ағаштар мен бұталар – емен, үйеңкі, жиде, жүзгін және т.б. (Қаз. тілі термин. Биология).

Қуаң тартты. а) *Жауын-шашын болмай, жер беті сарғайып кетті; ылғал жетіспеді. Қ у а ң т а р т қ а н* сарғыш жоталар жаз ортасының ауып бара жатқанын еске салады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Шөп қурап, ағаштар жапырағынан айырылып, *жер қ у а ң т а р т қ а н* кез (Ш.Айманов, Қыран.). ә) *Өңі құқылданды, түсі қашты.* Қараңғы күркеге қамалып, күн көрмей *қ у а ң т а р т қ а н* сұрғылт жүзі сол баяғы ызадан да, реніштен де атымен ада, сынық қалпы (Ә.Кекілбаев, Күй). Осыны айтып, Сұлтанмахмұт ауыр күрсінді. Іле екі-үш рет тық-тық жөтеліп барып басылды. Жүзі де *қ у а ң т а р т ы н* барады (Д.Әбілев, Арман.).

ҚУАНДА= е т. с ө й л. **1.** *Ылғалсыздықтан сарғайып, қурау.* Адырларға, бұйраттарға, сайларға шыққан биік қараған, тобылғы, қалың көде, бетеге шілденің ыстығынан *қ у а ң - д а н*, бурыл тартыңқыраған (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). **2.** а у ы с. *Өңі қашу, бозару.* Қыз өңі қалт *қ у а ң д а н*, қас қаққанша қан теуіп қайта өзгерді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ақтарыла анамыз қуанбады, Семе берді, күн сайын *қ у а ң д а д ы*. Есінде ме, біз емген ақ бұлақтар, Біржолата тартылып суалғаны? (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚУАНДАН= е т. **1.** *Жауын-шашын болмай құрғау, қурау; сарғаю.* Қазір қоңыр күз, бетеге *қ у а ң д а н ы н*, жоңыршақ сарбалақ тартқан

(Ж.Жұмақанов, Соқпақ.). 2. а у ы с. *Өңі қуқыл тарту, бозару*. Ақшыл жүзі *қу а ң д а н ы н*, ер-нің тістеп алған (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Қараторы жүзі *қу а ң д а н ы н*, ат жағы ояң тартты (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). *Өңі қу а ң д а н а* түскен. Мұны тегі бір жерде ішкен шығар деп жорамалдап, Агнес те қазбалай қоймады (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ҚУАҢДАНДЫР = е т. *Өңін қуқыл тарттыру, бозарттыру*. Осы қазір де жүзін *қу а ң д а н д ы р ы н*, түсін қашырып тұрған сол (М.Сүндетов, Құмда.).

ҚУАҢДАНДЫРУ *Қу а ң д а н д ы р етістігінің қимыл атауы; құрау, құрғау.* ≈ *Өңін қу а ң д а н д ы р у*.

ҚУАҢДАНУ *Қу а ң д а н етістігінің қимыл атауы; құрау, құрғау.* ≈ Жер бетінің *қ у а ң д а н у ы*.

ҚУАҢДАУ с ы н. 1. *Жауын-шашыны аздау, құрғақтау*. Текебай атынан түсті де, қалтасындағы сіріңкесін алып, бір түп *қу а ң д а у* көдеге от бере қойды (С.Мұқанов, Мөлдір махаббат). Өзеннің бас, аяқ жақтарындағы *қ у а ң д а у*, бірақ суаты мен оты мол өңірлерінде ел дегеніңіз қаптап отыр қазір (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Жыл *қ у а ң д а у* болып, егін нашарлау бой көрсеткен бір жылы «Двуречный» шаруашылық жылын 250 мың сом таза табыспен аяқтады (Ақ бидай). 2. а у ы с. *Жүзі қуқылдау, бозарыңқы*. Есен, әдетте, бет пішіні *қ у а ң д а у*, арықша келген ақсұр жігіт еді (М.Иманжанов, Көк белес).

ҚУАҢДӘРІ з а т. ө с. <лат. oponis> *Бұршақ тұқымдасына жататын көпжылдық кейде бір жылдық бұталы өсімдік*. Ең көп тараған түрі егістің *қ у а ң д ә р і с і*. Биіктігі 40-80 см, сабағы бұтақталып өседі, сыртын безді түк жапқан (ҚҰЭ). *Қу а ң д ә р і* көбінесе далалы шалғында, су жағасында, бұта арасында, Қазақстанда Тобыл, Есіл, Семей орманы, Батыс және Шығыс Атырауларда, Зайсан ойпатында, Алтай мен Жоңғар Алатауларында кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚУАҢДЫҚ з а т. 1. *Жауын-шашынсыздық, құрғақшылық*. Жаркент жерінің *қ у а ң д ы ғ ы н* ескеріп, ол алғашқы кезде бұл өңірде жүгері өсіруге қарсы болды (С.Бақбергенев, Алтынемел.). Міне, енді биылғы жылдың *қ у а ң д ы ғ ы* оларды осы жақындықтан айырмақ (Саржайлау). Жетті міне! Жетті міне, сол көктем. Сол көктемді түсірді екен кім көктен?! Қуаң жері *қ у а ң д ы қ*-

т а н арылды, Қарттан қайрат, жастан жалын өрлеп кең (Қ.Көпішев, Ержүрек). 2. а у ы с. *Қуқыл тартқандық, өңі қашқандық*. Әлде көштен қалғандық па, әлде Жабайға жаны ауыра ма, әйтеуір жүзінде *қ у а ң д ы қ* бар (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Ол жас мөлшерінен ұзарып, сорайып кеткен және бала шағындағы *қ у а ң д ы ғ ы* өзгеріп, беті қанды, ажарлы жеткіншек болған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚУАҢҚЫ с ы н. *Қуқыл тартқан, қуаң. Алмагүлдің бетіне қан жүгіріп, қу а ң қ ы* жүзі албырттана берді (Б.Дәулетбаев, Парыз). Бекен оның қаны аз, *қ у а ң қ ы* өңіне қадала қарады («Қаз. әдеб.»).

Қуаңқы тартты. *Қу а ң т а р т т ы, қуқылданды*. Қарасаң жердің жүзіне *Қ у а ң қ ы т а р т қ а н*, реңсіз. Мөлтілдеп жасы көзінде, Келіп те қалған күрең күз (С.Мәуленов, Жаз ерке). Бел-белесі бар *қ у а ң қ ы т а р т қ а н* дала («Қаз. әдеб.»).

ҚУАҢШЫЛЫҚ з а т. 1. *Жауын-шашынсыздық, құрғақшылық*. Биылғы *қ у а ң ш ы л ы қ т ы ң* түрін көрдіңіздер, өзі сирек біткен көк шөпті қырық күн шілде қан-сөлін алып қуырып барады (З.Шүкіров, Қиын түйін). Биыл, ақсақал, өзіңізге мәлім, Ақан, сіз де көп елді аралапсыз, көрген шығарсыз, былтырғы жылдың *қ у а ң ш ы л ы ғ ы н а* н ел жұтқа ұшырау қаупінде отыр (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Жауын-шашынсыз, жоғары ауа температурасының ұзақ сақталу кезеңі*. *Қ у а ң ш ы л ы қ* кезінде ауаның ылғалдығы кемиді, температура жоғарылайды, су күшті буланады, өсімдік солады (ҚСЭ). Елімізде Төменгі Еділ бойы, Қазақстан, Орта Азияда *қ у а ң ш ы л ы қ* жиі болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. термин.). Ауа райының *қ у а ң ш ы л ы ғ ы н а* қарамастан суармалы жерден тұрақты әрі мол өнім алынып келеді (Береке бас-тауы).

Қуаңшылық аймақ, с у ш а р. *Жауын-шашын мөлшері топырақтан буланып ұшатын ылғал мөлшерінен әлдеқайда аз аймақ*.

Қуаңшылық индексі. *Климаттың қуаңшылық дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш* (Қаз. тілі термин. Экология).

Қуаңшылық кезеңі. *Жауын-шашынның ұзақ уақыт болмауына, жерасты суының тым тереңде жатуына және күннің өте ыстық болуына байланысты топырақтағы ылғалдың кеуіп, өсімдіктердің құрап кететін кезең*.

Қуаңшылыққа төзімділік. Өсімдік органдары, тканьдері және клеткаларының судың кемуіне, өте ыстыққа төзімділік қабілеті. *Қуаңшылыққа төзімділік* эволюциялық дамуда пайда болған тұқым қуу қасиетіне байланысты (ҚСЭ). *Қуаңшылыққа төзімділік* физиологиялық процесс фотосинтез, транспирация т.б. әсерлерден пайда болады (ҚСЭ).

Қуаңшылыққа ұшырады [ұрынды]. *Құрғақшылыққа тап келді.* Чилидің көлемді аудандары әдеттен тыс *қуаңшылыққа ұшырады* («Соц. Қаз.»). 1967 жылы совхоз *қуаңшылыққа ұрынды*. Шөп шықпай қалды («Лен. жас»).

ҚҰАР= е т. 1. *Қурау, сарғаю, солу.* Ал қарағай сұлу сындардай Сымнан тартқан сымбалдай, Көгерген бүрі *қуармай*, Шөлде өссе де суармай, Бойы сұлу болғанмен, Көлеңкесі талша жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Салқын жайлау, самал жел, саумал бұлақ, Жатар ма екен көпіршіп, таудан құлап? Биыл жазда тағы да көгере ме, Былтыр күзде *қуарып* қалған құрақ? (М.Мақатаев, Шығ.). Ойпаң-өзектер мен сай-саланың оты болмаса, қырдың, қырат-қырқалардың шөбі *қуарып*, мәні қалмай барады (М.Хасенов, Тұлпар.). 2. *Күнге күй, құрғау.* Мынау *қуарған* дала енді баяғыдай қалпына келіп, толықсырма? (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. а у ы с. *Өңі қашу, түсі бұзылу, бозару, құжылдану.* Нағыз ғашық қарттығына көнер ме?! Алмадай пісіп тұрған екі бетім *қуарып*, қаны қашып, күлге айналдым (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қуарып* мұртың, Суалып ұртың, Түздегі қу бас жақтанып. Тұра алмай жатып, Былшылдап, шатып, Өткен күнді айтып мақтанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қорлан өзі кейінірек қылтамақтан өлерде Әжімді жүзі *қуарып*, түнеріп, Күйеуін сыртқа шығарып жіберіп, Ақпалап, қозып делебесі де Бойжетіп қалған немересіне Естайдың әнін салдырып (М.Шаханов, Ғасырлар.). 4. а у ы с. *Бала-шағасынан айырылып, жалғыз басы қалу.* Мен болсам сарнаған тілімнен басқа түгім қалмаған, ...*қуарған* бір кемпірмін (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Не қатын жоқ, не бала жоқ, не жұмыс жоқ, жалғыз басың *қуарып* не бітірмексің (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Сен келгенде – жас болдым да қуандым, Сен кеткенде – қарт болдым да *қуардым*. Тағы келсең – тағы жайнап шығармын, Тағы кетсең – тұрмас болып құлармын (І.Мәмбетов, Дос.). 5. а у ы с. *Иесіз,*

босқалу, қаңырау. Кейбірауылдың қыстаулары иесіз қорадай маңайы жым-жылыс болып *қуарып*, сорайып тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Жүзі [өңі] бір қызарып, бір қуарды. *Бет-әлтегі біресе қызараңдап, біресе құжылданды, сан құбылды.* Жарқынның дөңгелек жүзі *бір қызарып, бір қуарды* (Н.Ғабдуллин, Алғашқы.). Сағатовтың *өңі бір қызарып, бір қуарды* (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Оның *өңі бір қызарып, бір қуарып*, даусы дірілдеп шықты (Майдан.). «Нанбасаң, мінеки», – деп алдына алды, Қыз көріп, қарап тұрып бек ұялды, Айнытпай, тап бұлжытпай тұрғаннан соң, Барат қыз *бір қуарып, бір қызарды* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Жүзі [өңі] жуған [оңған] шүберектей қуарды. *Өңі қашып, түсі бозарды, сұрланды.* Толықша келген ақ құба келіншекте өң жоқ, *жүзі жуған шүберектей қуарыпты* (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Мария қатты қайғырды. Ақ *жүзі оңған шүберектей қуарып*, қуаң тартты (С.Мәуленов, Жұлдыз.). Аттылы жолаушының қорыққанынан көзі шарасынан шығып, *өңі оңған шүберектей қуарып* кетті (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚҰАРҒАН с ы н. 1. *Қурап қалған, солғын.* *Қуарған* жапырақтар төгіле бастады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Қуарған* қара ағаштай қақиғанша, Жас шақты өткізелік гүлдей жайнап, Ойжайлау (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 2. а у ы с. *Өңі қашқан, құжылданған, бозарған.* Қыздың берген жауабы: – Құдай не үшін жаратқан, Емес пе екен қыз пенде? Мен жыламай қайтейін, Сақал-мұрты *қуарған*, Көз жанары суалған Баймағамбет деген шал Айттырып мені мал берді (О.Шипин, Дастан.). Ауылдан шықты Байекең Зылиқаны алмақ боп, Сақал-мұрты сауыстай, Бет-бейнесі *қуарған* Қаны ішіне тартылып, Тамырлары суалған (О.Шипин, Дастан.). 3. ж е р г. *Құрыған, сорлаған.* Не деп отыр, қарашы, иттің ғана баласы, *Қуарған* кедей оңбаған! Ұмытпа, бәлем, сөзіңді, Жоғалтармын көзіңді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰАРҒЫР= е т. қ а р ғ. *Қуарып қалғыр, құрығыр!* Ей, *қуарғыр*, құрғыр қыз Айтпасаң да не етуші ед? Айтқаннан соң қайырылады қылышым! Кескілескен кесірге Қандай сыйлық ет дейсің? (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жалынып қолын жайған ба, Кедейдің құлдар

керігі. Жарытты соқа-сайманға, *Қуарғыр* «Қарыз серігі» (Ж.Молдағалиев, Жесір.).

ҚУАРЛА = е т. *Бір нәрсені қазу, қазбалау; тақымдау.* Қалмақ алды мүлкімді; Торғауыт төкті қанымды, Қоймас болды *қуарлап*, Бір шыбындай жанымды (Манас). – Әй, сен де бір қазан түбінде шемірішек қалды деп *қуарлай* беретін нағыз қызыл көз екенсің! – деді Ақшал қабағын шыта, менен сырт айналып (Ғ.Орманов, Жүрек). – Оның *қуарлап* отырғаны менің бір ретсіздеу айтып қалған сөзім болған (С.Бегалин, Ана.).

ҚУАРЛАУ *Қуарла етістігінің қимыл атауы.* – Сыбаға таластырған есе емес, ондайды *қуарлауға* болмас (Т.Тілеуханов, Өзге. үшін). Бұдан әрі қазбалап *қуарлауды* ерсі көрді (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚУАРТ = е т. 1. *Құрғату, қурату, сарғайту.* Жел топырағын суырып, көк балғын өсімдіктің іргесін жалаңаштап, *қуартып* кетсе не шара (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Сөйтіп, қанша бөйтеректі *қуартты*. Ох, қаншама ұлыларды жұрт түсінбей өлтірді, Сөйтіп, мына тіршілікке үлкен зиян келтірді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жердің көркі – бұлақ, Көлдің көркі – құрақ. Ердің көркі – пырақ, Бұлағымды суалттың. Құрағымды *қуарттың*, Пырағымға жүк арттың (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. а у ы с. *Сорлату, сорын қайнату.* Енді қалды қу мен сұм, олар өзі де *қуартпай*, суалтпай тыныштық көрер емес (Абай, Тол. жин.). Артыңда иесіз қалды мың сан малың, Отыз қатын алсаң да саған жетер. *Қуартты* мен сорлыны тастап кетпей, Елден таңдап бір сұлу алсаң нетер (Қозы Көрпеш.). – Қайдан болсын? Табасың? Екеуің бірдей сомадай боп отырып, жалғыз қызымды *қуартқаным* ба? – деп, Шекер қызының шашбауын көтерген болды (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. *Құрту, жоқ қылу.* Бірін қудалап, бірін *қуартқан* басқа не тындырғаны өздеріңізге белгілі, қысқасы, Лигачев қай саламен айналыспасын сол жерде жұмыс ақсап жатты (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Әйел де болсаң дана едің, Мұнымды саған саламын. Жау шауыпты елімді, Жау кесіпті желімді. Сындырып кетті белімді, *Қуартты* кетті көлімді (Батырлар жыры).

ҚУАРТУ *Қуарт етістігінің қимыл атауы; құрғату, қурату.* ≈ Егінді *қуарту*.

ҚУАРУ *Қуар етістігінің қимыл атауы; қурау, құрғау, сарғаю.* Жусан да *қуару* дегенді білмейді ғой. Ол да тамырын 7-8 м тереңдікке

жайып жіберетін көрінеді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Шуласты үш бөйтерек құдыретке, Дес ті олар: Жараттың ба, бізді текке? Болмаса соның үшін өстік пе біз? Тек қана *қуаруға* оқшау шетте (XX ғ. қаз. ақын.).

ҚУАРЫҢҚЫ сын. 1. *Аздап қурай бастаған, қуаң тартқан.* Таңшығамал баспаған *қуарыңқы* шөптің басын там-түмдап қана дымдағаны болмаса, малшынған суға шомылдыра алмаса керек (О.Бөкеев, Үркер). Қырында *қуарыңқы* құба жоны, Сарғайған жапырағы талдың да өңі. Көлікпен қатысатын жан-жағынан, Тек қана, жатыр айқын айдау жолы (Т.Жароков, Шығ. жин.). 2. а у ы с. *Қуқыл тартқан, бозарған, сұрланған.* Кейде маған: – Бүгін жүзің *қуарыңқы* ғой, шаршадың ба әлде? – деп қояды (Б.Аманшин, Жар мұңы). Қыз көңілінің толқыған күйін ағай да түсінгендей, *қуарыңқы* жүзіне көз тоқтаға қарайды (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚУАРЫҢҚЫРА = е т. 1. *Аздап қуару, қуаратқу, қуаң тарту.* Байтас күннен қашып көлеңкеге жатты. *Қуарыңқырап* кеткен шөптерден тозаң иісі келеді (Т.Әбдіков, Күзгі.). 2. а у ы с. *Қуқыл тартыңқырау, бозарыңқырау.* Көкеңнің толықша жүзі *қуарыңқырап*, жіңішке қырлы мұрны бұрынғысынан да қусырыла түсті («Қазақст. мұғ.»).

ҚУАРЫҢҚЫРАУ *Қуарыңқыра етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жүзі *қуарыңқырау*.

ҚУАРЫС = е т. Өңі қашысу, түсі бозарысу. Отырғандардың шақшадай басы шарадай болып, бозарысып, *қуарысып*, орындарынан тұрып дүрлігіп кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚУАРЫСУ *Қуарыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚУАТ [ар. قوة] з а т. 1. *Құш, қайрат, әл, дәрмен.* Сықырлап келіп қалған қысы қандай, Қар жауып, су қатырған мұзы қандай. Берген соң Алла *қуат* жан сақтарлық, Жүреді мақұлықтар үсік алмай (М.Дулатов, Шығ.). Жарайды, бөрекелді, қош келдің сен! Өзім аш, әрі көрі, *қуатым* кем, Отырмын отынымды көтере алмай, Арқалатып жібер деп шақырып ем (А.Байтұрсынов, Шығ.). Тау қозғайтуғын *қуатым* бар-ау әлі беу, Сезімтал жастық кеткенмен менен әрілеу. Кәрімін деймін жапырақ жайған мына емен, Өкемнен көрі, атамнан менің көрілеу (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 2. *Күнделікті ішетін тамақтан алынатын, адам мен жан-жануарлардың тіршілігіне*

қажетті нәр; калория. Дене қимылымен аз мөлшерде айналысатын адамдар үшін 2800–3400, ауыр қол жұмысымен айналысқандарға 3600–4000 килокалория, ал аса ауыр қол жұмысымен айналысқан адамға 4200–6000 килокалория қ у а т керек (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Мұнымен қоса жүгері дәнінің қ у а т ы да өте жоғары (Қ.Құсайынов, Жүгері.). Ал сендердің мына күріш деген пәлелерінде түк қ у а т жоқ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). 3. ф и з. Нақты уақыт бірлігі ішінде істелінген жұмыстың сол уақытқа қатынасымен өлшенетін физикалық шама, энергия. Енді Бұқтырма мен Өскемен ГЭС-тері, толып жатқан ТЭЦ-тер жылына 21 миллиард киловатт-сағат қ у а т өндіреді (Ж.Исмағұлов, Адам.). Бұл кен өндіру және байыту кәсіпорындарымен бірге бірлестік құрамына қ у а т ы 204 МВт құрайтын жылу электр орталығы да кіреді («Зерде»). Жарылғыш заттың қ у а т ы м е н жұлынып кететін тауларды, шүйделі төбелерді көз алдына елестетеді (Х.Ерғалиев, Шындық.). 4. ә с к. Өндірілген энергия эквивалентімен сипатталатын ядролық жарылыстың күші. 5. э к о н. Өндіргіш күш, пәрмен, қарқын. Комбинат бастықтары өздерінің жоспарларының тиім үлкен екенін және оны орындауға өндіріс қ у а т ы н ы ң әлі жетіспей жатқандығын сылтау етіп, бөлендей уәде бере қоймайды (І.Есенберлин, Көлеңке.). Заводтың екінші кезегі үстіміздегі жылы іске қосылып, қуаты екісесартты (Жаңарғанөлке). 6. а у ы с. Медеу, тірек, сүйеніш. Құлаққа дін хақында осы керек, Мүбәда бұл секілді болса өрнек. Духовный собраниеге біз қарасақ, Дініміз қ у а т табар һәм бегірек (М.Дулатов, Шығ.). Мұндай кезде жолдастың сөзі үлкен медеу, қ у а т қой (К.Тоқаев, Көмескі із). Бірақ көңілдерін иман қ у а т ы м е н нәрлендірген мұсылмандар жеңістен үмітті («Жалын»). 7. а у ы с. Ықпал, әсер. Жайына біреу келсе кез, белгілі жұмыс, сор қайнар. Қуаты күшті нұрлы көз, Қуатын білген абайлар (Абай, Тол. жин.). Дұғамның қ у а т ы н жіберме өзгеге, Әбіштің сыйқатын бекітесің кеудеге (Абай, Тол. жин.).

Атом қуаты. ф и з. Атомдық жарылыстар арқылы алынатын энергия. Бізде а т о м қ у а т ы м е н жұмыс істейтін электр станциясы да бар (С.Сейітов, Жылдар.). Бізде де бар, білсін олар, сол атом, Салтым да бар, жауға ойран салатын. Соғысқа емес, бейбіт іске, еңбекке,

Тілейміз біз жұмсауды а т о м қ у а т ы н (Пернедегі термелер).

Бойға қуат [болды]. Қайрат, күш, жігер берді. Кімнің бар, айналайын, Төретамда Төрт бөлдің түн ұйқымды мына таңға. Болды ма бір ауыз сөз б о й ғ а қ у а т, Бермей-ақ қойдың тыным телефонға (М.Құрманалин, Аспан). Нәрестенің тілі жоқ, Қояды тек іңгәлап. Бал бұлақтай таза үн Б о й ғ а қ у а т бір ғажап (О.Шипин, Дастан.). Кім сүймес көкке өрлеген әсем әнді, Көңілдің күйін шерткен көркем сәнді. Б о л ғ а н д а й б о й ғ а қ у а т, ойға азық, Балқытып еріткендей тербеп жанды (Қаз. әндері).

Бойдан [бойынан] қуат кетті. Күш-қайраты азайды, әлсіреді. Апам бұрынғыша колхозда. Қолыма кел десем, «қайтесің, қарағым, бойдан қуат кеткенше өз күнімді өзім көрейін, шаңырағымды жықпайын» дейді (А.Жұмаділдин, Сең.). Б о й д а н қ у а т к е т і п әлсіреген шақта ми қайнатқан күннің аптап ыстығына төтеп беру оңай емес еді (А.Байтанаев, Қансонар). Сол бір жыл көз алдында өткен жырақ, Арудың тал бойынан к е т к е н қ у а т, Кім білсін елші Марвар, мүмкін бөтен, Кеткен-ді қара шұбар кекпен бірақ (З.Шүкіров, Арал.).

Бойына қуат бітті. Күш, қайрат пайда болып, қайраттанды, жігерленді. Кеуденді кере жұтқан сайын бүкіл сарайың ашылып, б о й ы ң а қ у а т біткендей боласың (З.Ақышев, Ақбел.). Қуат бітіп бойыма, Теңіз болып тербелем. Асам бірге солармен, Асу келсе көлденең (М.Әшірбеков, Кербез.).

Бойына қуат жиды. Қайраттанды, күш жинады. Іреңің неге сонша мұқатулы? Жігерің неге сонша уатылды? Балауса шыбық едің, емен болдың Б о й ы ң а ж и ы п алып қ у а т ы ң д ы (М.Мақатаев, Шығ.).

Бойына қуат кірді [енді]. Әлденді, күш жиды. Шопанның кезерген ерніне күлкі жүгірді. Б о й ы н а қ у а т к і р г е н д е й болды (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Токсанбай бір кесе шұбат ішті. Б о й ы н а әжептәуір қ у а т к і р д і («Лен. жас»). Күн жаңғырып, б о й ы н а қ у а т е н г е н, Алтынды үйдің ішінде еркеленген. Жан-жағын қалай сайран қылсаң еркін, Жалғыз-ақ бір есікке кірме, – деген (Абай, Тол. жин.).

Дәтке қуат [қылды]. Алданыш, сүйеніш, медеу. Мінгенім астымдағы ұзын құла ат,

Өзеннің екі жағы малға суат. Кеткенде аулық алыс қимас қалқа Сала жүр осы өніме *дәткә қуат* (Қара өлең). Жанардың төбесін анадайдан көрсем де *дәткә қуат* емес пе! (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). Таңдайын жібітіп отыратын «бір бие бұлақтың басы, екі бие елдің асы» деп *дәткә қуат қылатын*, жалғыз көк бие еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Кәлен қарағым сау болса, қалашыларды жауға бермес, – деп қарт ана қорыққанда Кәленді көңіліне *дәткә қуат қып* отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қуат алды. *Қайраттанды, жігерленді.* Қурағаншынар көгеріп, Қутқыла алды *қуатты*. Ақ маңдайлы арудың Жұпармен шашын сылатты (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Тау дейтін алып жүрек Ана туған Мен таулықпын! Таудан мен жаратылғам. Киіктің сүтін еміп ержеткенмін, *Қуат алып* қыранның қанатынан (М.Мақатаев, Шығ.). Атыңнан айналайын Арғын-Найман, Туған жер *қуат алар* күн мен айдан. Үлкендер ықыласпен берсе бата, Ұрпақтар қос тізерлеп қолын жайған (Қара өлең).

Қуат берді. а) *Әлдендірді, күш қосты.* – Сүт, ішіңіз. Сүт әрі тамақ, әрі сусын. Адамға *қуат береді* (М.Гумеров, Шыңырау). Аптекаларға соңғы кезде адамға *қуат береді* бір дәрілер келіпті деп естідім (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). ә) *Қайраттандырды, жігерлендірді.* Көтерер майда тусың сен, Сусың сен шөлге қаптаған. Күрсінбес жерде күрсінсем, *Беріп тұр қуат* – от маған (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қанша айтқанмен еркек қой, көзінен жас шығармады. Қайта маған *қуат бере* сөйледі (С.Мәуленов, Шыңда.).

Қуат болды. *Медеу тұтты, сүйеніш етті.* *Қуат боп*, күш боп даритын жыр-өні қанға, Суда да бар ғой, дарынның сұрауы бар ма? ...Өлді деп тұлпар, қай кезде өкірді есек? Қайтты деп қыран, қай кезде жылады қарға? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Жаралы тәніме, жалғыз ілікті басыма *қуат болсын* деген Қуаты жөргекте қалды (Қ.Салғарин, Жанында.). Азырақ дәтке *қуат болар* ма екен, Секілді серпіткендей тұманды жел. Жаның сау, жағаң боста тебіренбесең – Тартылса не болады тәніңнен сөл? (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қуат етті [қылды]. *Көңіліне медеу тұтты, дәтке қуат етті.* Он бір баланың ішінен Әбілқайыр Сүйіншік сұлтан мен немересі

Мұхамед-Шайбаниды ерекше көңіліне *қуат ететін* (І.Есенберлин, Алмас.). Кең пейіл ене қолындағы қарғадай баланы *қуат етеді*, ермек қылады (З.Шүкіров, Жас жесір). – Е, е, жөн-жөн. Біз де мынау жұдырықтай немені *қуат қылып* отырмыз (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Жылайды сөзге келмей ауыздары, Хан қызын *қуат қылып* енді бәрі. Ұшқан қаздың айтқанын табасың деп, Бұрынғы күнімізге қылды зарлы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қуат кетті. *Әлсіреді, күші кеміді.* Сарғайдым күннен-күнге *қуат кетін*, Қалың ой – қара жылан жүректі еміп. Ақырын бігіп барам жанған шамдай, Көзіме ыстық жастар мөлт-мөлт келіп (М.Жұмабаев, Шығ.). Келгенде сексен жасқа селкілдейсің, Әркімді «қарағым!» деп елпілдейсің. Баса алмай бел-тізеңнен *қуат кетін*, Жалтақтап қазан жаққа мөлтілдейсің (Қара өлең).

Қуат көрді [тұтты]. *Сүйеніш санады, медет тұтты, медеу көрді.* Жалғыз-ақ тарыққанда *қуат көріп*, медеу санайтыны қасындағы екі серігі (С.Омаров, Дала.). «Құдай тағаланың кешпес күнәсі жоқ» деген жалған мақалды *қуат көрген* мұндай пәнденің жүзі құрсын (Абай, Тол. жин.). Адамбайда басқа мақсат жоқ, оларыспен достығын көңіліне әжептеуір *қуат тұтады* (Р.Тоқтаров, Терістік.). Осының бәрін біле тұра жорыққа шыққанда Мәлкенің *қуат тұтатыны* – осы мезгілде Арқаға қарай ауатын қалың ел (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен).

Қуаты артты. *Шама-шарқы өсті, күшейді.* Ол еңбегі өзгені байытпайды, өз Отанының *қуатын арттырады* (Ы.Жақаев, Менің бақытым). Екеуі де Отанымыздың ауыр өнеркәсіп орындары ғой. Ауыр өнеркәсіпсіз еліміздің *қуаты арта* қоймас (Ғ.Сланов, Замана.).

Қуаты қайтты. *Әлі кетті, күші азайды.* Өзі менен 6-7 жас қана кіші. Сонда да *қуаты қайтпаған* (С.Алдабергенов, Асу). Шешемнің де *қуаты қайта* бастады («Білім және еңбек»).

Құдай қуат берсін! *Тілек. Құш-қайрат кемімесін; Алла жәрдемдессін деген мағынадағы тілек.* – Сенің бір күн бұтап берген отының неге жарар дейсің, *Құдай* өзіме *қуат берсін* (С.Досымов, Директор.). Тоқтабай да: – Іске сәт! *Құдай қуат берсін!* – деп жатыр (Ж.Молдағалиев, Самал).

Электр қуаты. ф и з. *Киловатт-сағатпен өлшенетін электр энергиясы.* Жан басына шаққанда *электр қуаты* н өндіру жөнінен біздің еліміз Американы да басып озды (Ә.Шәріпов, Алыс.). Қарағандыны *электр қуаты* мен қамтамасыз ету үшін қуаты күшті суэлектр станциясын салу керек (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚУАТ-БІТІМ з а т. *Адамның қайратты тұлғасы, күшті дене бітімі.* Тірі қалуына осы бір ерекше *қуат-бітім* і, жүрегінің, қанының ерекше күдіреті себеп болды ғой деседі керекуліктер (Д.Әбілев, Арман).

ҚУАТ-ЖІГЕР з а т. *Қажыр-қайрат, күш-қуат.* Әннің қайырмасын айтқанда балалардың бәрі ерекше шабытқа бөленгендей құлшына түседі. Өркімнің бойына *қуат-жігер* қосылғандай сыңай білінеді (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Белгісіз хатқа жасаған тойды Қарашоқы аулы көп уақыт бойы ауыздан тастамай, жыр етіп айтып жүрді. Бұл әңгіме Шәріпке де *қуат-жігер* берген (Ә.Әлішев, Бәйтерек.).

ҚУАТ-КҮШ з а т. **1.** *Әл-қуат, күш-қайрат.* Дуан салып ішінен, Айырып *қуат-күш* і н е н, Ақ патша десе үрпіп, Оянып шошып түсінен, Аға сұлтан қазының Ел сілкінді ісінен (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өткен, кеткен бәрі түсіп ойыма, Бір *қуат-күш* құйылғандай бойыма, Қорқыт бабам, қолтықтап ап ұрпағын Келе жатыр елдің ұлы тойына (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Отан туын ұстаған, Көрдім халық ұлдарын. Берді *қуат-күш* маған, Туды жаңа жырларым (М.Хақимжанова, Намыс.). **2.** ф и з. *Физикалық күш, энергия.* Электр станциясының *қуат-күш* і бір миллиард киловатт-сағат шамасындай болады (М.Әуезов, Индия очерк.). **3.** а у ы с. *Мүмкіндік, шама.* Сене алмай *қуат-күш* і м е, Ашпадым жырда түндікті. Өтірік костым ішіне. Өткізу үшін шындықты (Қ.Мырзалиев, Көш.).

ҚУАТ-ҚҰДІРЕТ з а т. *Керемет күш, гажайып қасиет.* Мұнан әрі Ырысбек тынысын бір кеңейтіп алды да даусының бар *қуат-құдірет* і н әннің қайырмасына салды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚУАТСЫЗ с ы н. **1.** *Күш-қайраты аз, әлсіз.* Түрегелді Қобыланды Көзінің жасы мөлтілдеп, Мойны кетті батырдың *Қуат-сыз* болып былқылдап (Батырлар жыры). Жүргенде өле жаздап ашып-арып, Қолына *қуатсыз* дан таяқалып, Қисайып, қыңырайған

аласа үйге, Жас Әли жарды сүзіп кірді барып (О.Шипин, Дастан.). Күш-қуат қайдан келсін аш адамға, *Қуатсыз* аяғымды баса алам ба, Осыншама келгендей кедей болып, Не қылығым жақпады жасағанға (Қара өлең). // *Әлсіз, күшсіз, жәрдемсіз адам.* Қамалған қараңғыда қалың қазақ, қайратсыз, қалтсыз құрып қалдың, қазақ. Қарулап *қуатсызды* қуаттандыр, құрдан-құр қампитқанша қарын қазақ (С.Дөңентаев, Өлеңд.). **2.** *Қауқары жоқ, нәрі аз.* Қанша жегенмен *қуатсыз* тамақтың жұғымы болмайды (Ауызекі). Тартпа – аңның не малдың сіңірі, толарсағы сияқты сөлсіз жерлерінен дайындалған жем. Сөлсіз болғандықтан *қуатсыз*, әлсіз жем ретінде пайдаланылады («Парасат»).

ҚУАТСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Күшсіздік, әлсіздік.* Сөз басында Кейкаус өзінің баласы Гилон шахқа арнап: «Ей, перзентім, мен қартайдым, төнімді күн сайын *қуатсыздық* жайлап келеді, өлім уақыты да жақындап қалды» («Түркістан»). **2.** *Қауқарсыздық, нәрсіздік.*

ҚУАТТА = е т. *Біреудің сөзін растау, пікірін қолдау, ойын мақұлдау.* Ақылы жоқ адамдар Тентектің сөзін *қуатта* р. Ақылы бар адамдар Бал бастаудан суаттар (Қабан жырау, Алтын қазық). *Қуаттап* алып жүріп өркім дінін, Жаһилдік қалар еді өрбір форым. Қажылар партияға басшы болды, Шопимыз қажылардың көріп түрін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). 23-нші майда 1908 жылы Государственный Думаға Сібірге қараған губерния һәм облыстарға земство ашылу жобасы кірді. Думада мұны *қуаттап* сүйеуші кәдет, трудовик һәм октябрист партиясы еді (М.Дулатов, Шығ.). Біздің телеграмма съездің ашылуына дәл барыпты. Кейбіреулер осы федеративный республиканы *қуаттап* сөйлепті (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Қызу қуаттады. *Бір ауыздан мақұлдады, толық қосылды.* Олар Соколов-Сарыбай кен байыту комбинатының экскаваторщикі, Социалистік Еңбек Ері Е. Антошкиннің бағалы бастамасын *қызу қуаттап*, бесжылдықты 4 жыл 6 айда орындап шығуға социалистік жеке міндеттеме қабылдады (Достық нұры). Бесжылдықтың жоспарды мерзімінен бұрын орындауға шақырған оның бастамасын әріптестері *қызу қуаттады* («Лен. жас»).

ҚУАТТАЛ = е т. *Бір ауыздан мақұлдану, қоштау; расталу.* Фараби саны – Жер

планетасында есептеліп шығып, Галактика төңірегіндегі Космосаралық математика бөлімшесінде *қ у а т т а л ғ а н* формула (Бәйшешек). Онда АҚШ-тың Мемлекеттік департаментінің мәлімдеуі бойынша, мұнайдың экспорттық маршруттарына, атап айтқанда, Баку-Тбилиси-Жейхан тұрба құбырына АҚШ-тың қолдауы *қ у а т т а л ғ а н* («Егемен Қазақстан»).

ҚҰАТТАЛУ *Қуаттал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ұсыныстың *қ у а т т а л у ы*.

ҚҰАТТАН= е т. **1.** *Әлдену, қуат алу, қиш жию; дилану.* Зынданнан шығып алған соң, Көңілі мекем толған соң. *Қуаттанып* болған соң, Жарағын алды сайланып (Батырлар жыры). Бұл дәріні ішкен адам *қ у а т т а н а д ы*, жұмыс қабілеті артады (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Өне бойы жылынып *қ у а т т а н д ы*, Енді қажет қылады арсыз жанды. Әр бентін машинаның бұрайын деп, Бір Құдай ойға салды манап-ханды (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Жігерлену, қайраттану.* Бойдағы *қ у а т т а н ы п* біліміне, Шаттанып қуанышты өміріне (Т.Жароков, Танд. шығ.). Ақса қал Жамбыл келед жанаттанып, жазылып бүкіш белі *қ у а т т а н ы п* (Жамбыл, Тол. жин.). Ұтса егер біздің «Қайрат», *қ у а т т а н а м*, Бір досым мінгізгендей құр ат маған (М.Әшірбеков, Кербез.). Қорқамын, осы кәзір неге мен? – деп, Болған соң өзім дербес, егемен, – деп, Сұраймын өз-өзімнен, *қ у а т т а н а м*, Сонда да тұрғандаймын тағы елеңдеп (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚҰАТТАНДЫР= е т. **1.** *Қиш беру, әлдендіру.* Адамның төбетін ашуына қымыздың жалпы *қ у а т т а н д ы р а т ы н*, әлдендіретін қасиеті себепші болады (Қымыз.). **2.** а у ы с. *Жігерлендіру, қажырландыру, қайраттандыру.* Жауынгерлердің шаршағанын көре қалсақ болғаны, оларды сергітіп, *қ у а т т а н д ы р ы п* жіберетін амал табатын (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жазушы жалпы халықтық еңбектің әрбір адамды *қ у а т т а н д ы р ы п*, пәрмендендіріп, оның дұшпанға қарсы күресте өз орнын табуға көмектесетіндігін көрсетеді (Қ.Нұрмаханов, Дос лебізі).

ҚҰАТТАНДЫРУ *Қуаттандыр етістігінің қимыл атауы; жігерлендіру.* Оның мұнысы ана сөзін Шолпанның есіне салып, *қ у а т т а н д ы р у*, жігерлендіру еді (А.Хангелдин, Қараторғай). Бәрін қойып,

ана тілімізді қайта тірілтуде, өлең сөзімізді қалпына келтіру, *қ у а т т а н д ы р у д а* да өнегесі мол шебер («Түркістан»). Бүгінде адам мен қоғам, адам мен әлеуметтік орта байланысын көрсетуде, әсіресе, жеке адам бейнесін *қ у а т т а н д ы р у*, тұлғаландыра түсу керек («Қаз. әдеб.»).

ҚҰАТТАНУ *Қуаттан етістігінің қимыл атауы; қишею, бекіну, әлдену.* Зат алмасу – тірі организмнің өмір сүруіне қажет қоректік заттарды қабылдауы, оларды өз денесіне сіңіруі, соның нәтижесінде *қ у а т т а н у ы* («Қазақст. мект.»).

ҚҰАТТАС= е т. *Пікірін қолдау, мақұлдасу.* Олар қонақ шақырысады, ойын жасайды, таң атқанша тарқамайды. «Әдеп сақтаңдар» деп ақыл үйрететін ата-аналардың өздері мұны *қ у а т т а с т ы* (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚҰАТТАСУ *Қуаттас етістігінің қимыл атауы.* ≈ Пікірді *қ у а т т а с у*.

ҚҰАТТАУ *Қуатта етістігінің қимыл атауы; біреудің айтқан сөзін, ұсынысын қолдау.* Менің осы ұсынысымды барлық жерде *қ у а т т а у л а р ы ң ы з д ы* өтінем, аудан басшылары (Ш.Айтматов, Қош бол.). Өзі орындайтын жаңа бесжылдық жоспарды қызу талдап, толық *қ у а т т а у* үшін қол көтерді (Ә.Жәмішев, Армысың.). Бірақ істің түбі насырға шабатын болса, аудандық жер бөлімі Колосовты *қ у а т т а у ы* керек (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

ҚҰАТТАУШЫ з а т. *Бір нәрсені қолдаған, мақұлдаған адам; қостаушы, жақтаушы.* Жиналған жұрттың ішіндегі азғана сол жаңа жолды *қ у а т т а у ы л а р* болмаса, өзге әлеумет пьесаны жамандады (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Мұсылман діни идеологтары ислам дінін *қ у а т т а у ы л а р д ы ң* арасындағы алауыздық діни мәселелерді шешуге байланысты туған деп біледі (Ислам діні.).

ҚҰАТТЫ с ы н. **1.** *Қарулы, қауқарлы, әлді, қайратты (адам).* Алып денелі, орасан *қ у а т т ы* шалдың өзі оны оп-оңай-ақ баса салатын (С.Мұқанов, Бақташы.). Жүп-жұмсақ, *қ у а т т ы* бір ыстық қол өзін кенет көтеріп әкетті (С.Шаймерденов, Өмір нұры). Қоқаңдаған қонтайшының қоқырайған найзасын қобалжымай қағып тастайтындай қолы *қ у а т т ы* кім бар? (Ә.Кекілбаев, Үркер). **2.** *Қишті, мықты, қуаты мол.* *Қ у а т т ы* оттай бұрқырап, Уәзінге салып тізілген. Жаңбырлы

жайдай сырқырап, Көкбұлттан үзілген (Абай, Тол. жин.). Жылап келіп, келмейді жылап кеткім! Ол ғұмырды келеді бір-ақ тепкім. Жамандықты жақсартып, жақсылықты Онан сайын келеді *қ у а т т ы* еткім (М.Мақатаев, Шығ.). Жарты жаһанды жаулай жаздаған ұлы Кирдің өзін жер жастандырғанына қарағанда, сақтар саны жағынан да, жауынгерлік рухы жағынан да заманында *қ у а т т ы* күш болған (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **3. Калориясы мол; майлы, жұғымды.** Ана арықтаса, *қ у а т т ы* тамақ ішпей, кезінде тынықпай, ертеден-кеш баланы емізе берсе, ол нәрестенің көрген күні қандай болмақ (З.Шашкин, Сенім). Май – өте *қ у а т т ы* тамақ. Бір грамм май 9 калория береді (Б.Омарұлы, Жүрек.). Бұларды әктің көбіне буаз кезінде, балалайтын уақытта *қ у а т т ы*, калориясы өте жоғары азықтармен қоректенуді қажет ететіндіктен жейді (Ж.Кенжебаев, Орман.). **4. ф и з. Энергиясы жоғары, әлеуетті.** Осыған қарағанда оның бойына шағын *қ у а т - т ы* су электр станцияларын орнатуға әбден болады (Қ.Қамбаров, Алтай.). Жер бетіне жақын келіп, ол қазіргі нағыз *қ у а т т ы* сутегі бомбасынан да 20 есе артық күшпен жарылған (Шарапат). Ақпаратты көшіріп алу үшін WINDOWS 98 және одан да жоғары *қ у а т т ы* жүйеге ие компьютер керек («Зерде»). **5. э к о н. Экономикалық жағынан қушті дамыған, өндіргіш қушті мол, мықты (ел).** Болсын деп бұл өмір шуақты, Болсын деп бұдан да сәндірек, Болсын деп еліміз *қ у а т т ы*, Болсын деп бұдан да әлдірек (А.Шамкенов, Жайлау.). **6. Ауыр жұмыс атқаратын, қушті, мүмкіндігі мол (техника, аспап, жабдық т.б.).** Сондықтан да ол сығылған ауаның энергиясын барынша тиімді пайдаланып, қозғалтқыш мейлінше шағындау және *қ у а т т ы* болуын мақсат еткен («Зерде»). Трактор, комбайн секілді *қ у а т т ы* машиналар ол кезде жаңа пайда бола бастаған (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Екі жерден қойылған *қ у а т т ы* насостар котловандағы сарқылған суды Ертіске қайта қотарып жатыр (Қ.Қамбаров, Алтай.). **7. Қарқынды, нәрменді.** Олтынымсыз қимылға басқан адамдардың, техниканың бірлескен *қ у а т т ы* қимылын көзбен көрді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Социалистік қоғамды орнату жолындағы *қ у а т т ы* құрал социалистік мемлекет болып табылады (Б.Ордабаев, Коммунизм.). **8. Ауқатты,**

дәулетті, бай (адам). Қыз әкесі *қ у а т т ы* тұрады екен. Бір өзінде 2–3 жылқы, 4–5 сиыр, бірнеше қой бар болып шықты («Қаз. әдеб.»).

Қол қуатты болсын! Жұмыс үстіндегі адамдарға айтылатын тілек. Олар ат үстінде тұрып, шалғышыларға *қол қуатты болсын* айтты («Лен. жас»).

Қуатты ма? Аман-есен бе, сау-саламат жүрме? – Қалай, үй іштеріңіз аман, бөйбішеңіз *қ у а т т ы ма?* (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). – Көкең мен апаң *қ у а т т ы ма?* – Қуатты (М.Дүйсенов, Гүлжан.). – Құдағи *қ у а т т ы ма?* – деді Молдабай, жайғасып отырған соң (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ҚУАТТЫЛАУ с ы н. *Қуштірек, әлдірек.* Бұл – артқы аяғы алдыңғыға қарағанда едәуір *қ у а т т ы лау* және ұзындау, түсі қоңыр, аздап теңбіл келген кішкентайлау әсем бұғы (Қазақст. аң байлығы).

ҚУАТТЫЛЫҚ з а т. **1. Қайраттылық, әлділік, қауқарлылық.** Алғашқы кезде сол *қ у а т т ы л ы ғы*, сол қайраты жақсы-ақ еді, әй, көп ұзамады-ау, әлденеге буындары тым тез босап, шөгіп қалды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Бұған ақын білегінің *қ у а т т ы л ы ғы* н, ой-санасының тереңдігін қосуға болады («Қаз. әдеб.»). **2. Қуштілік, мықтылық.** Ароганның тәжірибесі Френель теориясының дұрыстығын, математикалық методтың *қ у а т т ы л ы ғы* н көрсетті (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Сіз өзіңіздің теңдесі жоқ шығармаларыңызбен тіліміздің көркемділігін, халық *қ у а т т ы л ы ғы* н дұшпан алдында айқын көрсеттіңіз (Айбек). Таулар тек сұлулықтың баламасы ғана емес, сонымен қоса күшпен *қуаттылықтың* мағынасына бағзыдан ие («Лен. жас.»). **3. Калориясының көптігі, нәрлілік, майлылық.** Бал – өте құнды тағам. Оның ішіндегі қант организмге тез сіңеді және балдың *қ у а т т ы л ы ғы* да өте жоғары; 100 г бал 336 калорияға дейін қуат береді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Әрине, жылқы малы Францияда да, Германияда да, Ресейде де баршылық. Бірақ олардың етінің *қ у а т т ы л ы ғы* біздердікінен төмендеу боп келетін («Зерде»). **4. ф и з. Энергиясының молдығы.** Ракеталардың *қ у а т т ы л ы ғы* сонша, атом бомбасын, ядролық зарядты жер шарының көрінген ауданына еркін апарып тастай алады (Ө.Қанахин, Өз. ақылы.). Бұл станцияның *қ у а т т ы л ы ғы* сондай, ол күніне Екібастұз

көмірінің екі-үш эшелонын «басына бір-ақ көтеріп» отырмақ (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). **5. э к о н.** Экономикалық жағынан *құшті дамығандық, өндіргіш күші молдық*. Елімізде ұлы өзгерістер жасап, Совет мемлекетінің *қ у а т т ы л ы ғ ы н* арттыруда аталған қайраткеріміздің сіңірген еңбегі ұшан-теңіз (Ә.Кәкімжанов, Коммунизм.). Біздің космос кеңістігін бағындырудағы теңдесі жоқ табыстарымыз совет мемлекетінің *қ у а т т ы л ы ғ ы н ы ң* жаңа мысалы болды («Қаз. әдеб.»). **6. Қарқындылық, пәрменділік.** Осыған байланысты Лениногор комбинатының *қ у а т т ы л ы ғ ы* үш есе өспек (М.Бакенов, Қазақст. минерал.). Соғыс уақытының қиыншылығына қарамастан Алматы, жеміс-жидек консервілері комбинатының, ет, сүт, балық өңдеу кәсіпорындарының *қ у а т т ы л ы ғ ы* арттырылды («Қазақст. әйелдері»). Бұл құйын жолын жайпап кеткен соң, он шақты минуттан кейін екіншісі көрінді. Оның *қ у а т т ы л ы ғ ы* алғашқыдан да күшті еді («Лен. жас»).

ҚҰАТТЫРАҚ с ы н. **1. Қауқарлырақ, әлдірек.** Ұмытпа, менің қанжарым сенің кездігіңнен ұзындау, жүзі де өткір. Қолым да *қ у а т т ы р а қ*, жылдамырақ (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. Құштірек, мықтырақ.** Қара, қошқыл қоңыр түсті минералдар мен тау жыныстары ашық түсті минералдар мен тау жыныстарына қарағанда күштірек қызады, сондықтан олардың үгілуі де біршама *қ у а т т ы р а қ* болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). **3. Калориясы молдау, нәрлірек.** Өсімі ерте көктемде шырпылғандағы өсімнен екі есе көп және жасартылмаған ағаштардың өсімінен үш есе *қ у а т т ы р а қ* болған (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

ҚҰАШТА= е т. ж е р г. *Апшысын қуыру, мазасын кетіру*. Біздің ауылда бай Тілепберген болды. Азғана тай бітті деп айналасын *қ у а ш т а д ы* (С.Талжанов, Ұлдай.). Артына мойнын бұрды. *Қ у а ш т а п* келе жатқан айқайдың төркінін ұғып, кейінгілеріне басшылық ұсынған дыбыс білдірді де, сәнді паң аяңмен қасқайып тура тартты (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ҚҰАШТАУ *Қуашта етістігінің қимыл атауы*. Сәрсен оған томырық бір қарады да қойды. Сана ары қарай *қ у а ш т а у д ы ң* жөнсіз екенін түсінді («Лен. жас»).

ҚҰБҰЙЫРҒЫН з а т. ө с. <лат. anabasis turgais> *Итсигек туысына жа-*

татын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ у б ұ й ы р ғ ы н н ы ң биіктігі 5–15 см, түсі сары жасыл. Түп жағы бұтақты, сабағы түксіз (ҚСЭ).

ҚҰҒЫЗ= е т. **1. Қашқан нәрсенің соңынан жүгірту.** Бір күні Рақымбек Ералының үш жүз саяқ жылқысын жігіттеріне *қ у ғ ы з ы п* алды (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2. а у ы с.** *Бір жерден кетіру, қудыру*. Иа, ібіліс, сен Адамның алдың бағын, дамылсыз періштеге *қ у ғ ы з а р м ы н!* Әбден-ақ рахматымнан наумид малғұн, көрмегіл мұнан былай жұмақ маңын! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қанша айтқанмен әркімнің өз көйлегі етіне жақын ғой, манжұрлар патшаны *қ у ғ ы з б а й м ы з* деп зор жанжал шығарды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). – Осы елден масқара етіп *қ у ғ ы з ы п* жіберу қолымнан келеді, – деді ол, столды қойғылап (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ҚҰҒЫЗУ *Қуғыз етістігінің қимыл атауы; кетіру, қудыру*. Біздің әскеріміздің атынан қазақ халқына үгіт жүргізу, жігіт, ат-көлік, азық жинап беру, қашқан солдат, офицерлерді *қ у ғ ы з у*, ұстау сіздің міндетіңіз болады (С.Шәріпов, Бекболат).

ҚҰҒЫЛЫҚ з а т. *Қуғын, қудалаушылық*. Бұл өңірдің түлкісі әлі қашқылық, *қ у ғ ы л ы қ* көрген жоқ (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰҒЫН з а т. **1. Қуып келе жатқан адам (топ).** – *Қ у ғ ы н* болса, келіп қалатын уақыты болды ғой, ешкім келе қоймас (М.Әуезов, Қараш.). Ағаш ішімен жүріп келеміз. Әзір соңымыздан шыққан *қ у ғ ы н* білінбейді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жақындап жігіттерге, Шолақсайға, *Қ у ғ ы н* ды жетіп қалған сонда көрді. Айқасып айдалада құмар тарқап, Сынайтын кезек келді ер мен ерді (И.Байзақов, Құралай.). **2. Қуушылық, қуу әрекеті; біреуді қуғандық.** – *Қ у ғ ы н д ы* қойып, жақсылықпен үйлеріңе қайтыңдар, әйтпесе іс жаманға айналады, – деп ескертті Аманкелді оларға (М.Жұмағұлов, Қыран.). Оның *қ у ғ ы н н а н* өкпесі күйіп, тәлтірек қақты (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Бұл *қ у ғ ы н* 11 күнге созылып, ақыры Ембі өзенінің арғы жағында Баймағамбет сұлтан көтерілісшілерді ұстап алады («Лен. жас.»). Ұлт мүддесіне қатысты ой-пікір атаулы шектелді, ұлттың ұлағатты ұлдары әуелде жаппай *қ у ғ ы н ғ а* ұшырап, көп ұзамай, түгелдей айдауға кесілді, түрмеде шіріді, атылды (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны). **3. а у ы с.** *Біреудің соңына түсушілік,*

қудалаушылық. Ол түрмеден шыққан соң, өз еліндегі байлардың *қуғынның* а шыдамай, басқа көршілес елдерге көшеді (Е.Ысмайылов, Ақындар). Айырылған жерден ол сорлы, *Қуғынның* көрген азабын. Ылажы жоқ, көтерді «Тағдырдың» тартып мазағын (Ж.Сыздықов, Белестер).

Қуғынға салды. *Қудалады, соңына түсті.* Мені бұлар шынымен-ақ «бұзық» деп *қуғынға салғаны* ма? Қап, бөлем! (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Айтқаның рас болса, ешкім де сені *қуғынға сала* алмайды (М.Иманжанов, Менің махабб.). Ғаниды *қуғынға салды*. Жақындарының кеңесімен, сонда Ғани Қазалы сыртындағы ауылды уақытша паналаған (Ж.Арыстанов, Шығ.).

Қуғынға түсті [ұшырады]. *Қудаланды, қуғын көрді.* *Қуғынға тңсер* күн туса, батырлықты құрмет тұта білетін қазақ, кейбір ішіндегі өзөзілі болмаса, көрер көзге ұстап та бермейді (І.Есенберлин, Қаһар). Қазақ ғылымының корифейі, академик Қ.Сәтбаевтың «ұлтшылдықпен» айыпталып, *қуғынға түскені* де тарихымыздың қасіретті беттері болып табылады («Қаз. әдеб.»). – Көксегеніміз шат өмір, ырғын тұрмыс еді. Сол үшін *қуғынға ұшырап*, жота теріміз сылынбады ма?! (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Ұлт мүддесіне қатысты ой-пікір атаулы шектелді, ұлттың ұлағатты ұлдары әуелде жаппай *қуғынға ұшырап*, көп ұзамай, түгелдей айдауға кесілді, түрмеде шіріді, атылды (М.Мағауин, Шығ.).

Қуғында болды. *Қуғында жүрді, қуғын көрді.* 1917 жылы апрельдің 3(16) күні ұзақ уақыт *қуғында болғаннан* кейін В.И.Ленин Ресейге қайтып келді (КПСС тарихы).

Қуғында жүрді. *Қудаланды, қашып-тысып күн көрді.* – *Қуғында жүрген* ер-азаматтарға мұны бір ауыз біліп қойған да жөн (Ж.Еділбаев, Түркстан). *Қуғында жүрген* қазақтың, Жалындап жанған көгімен. Халқыма тілеп азат күн, Сыймадым, кеттім елімнен (Ж.Тоғашев, Атырау.). *Қуғында жүрген* ерлерге Дамылалған күй болып, Бұта түбі үй болып, Исатайдан өзгесі Ызылдаған даланы Салулы орын, салқын үй, Құс төсекке меңзеді (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Қуғын көрді. *Қудаланды, қуғынға түсті.* *Қуғын көрген*, қаңғырған, Қараңғыда жылт еткен, Жаман күнде жау қуған, Сәлем, сонау ағайға (І.Жансүгіров, Шығ.). Атыңнан

айналайын Қарқаралы, Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады. Сайыңнан сайғақ құрлы сая таппай, Мен бір жан *қуғын көрген* Арқадағы (Бес ғасыр.). Алып кеттім атқа артып Үйдегі бәрін мүліктің. *Қуғын көріп* сорлаған Мен-дағы бірі жігіттің (О.Шипин, Дастан.).

Қуғын салды. а) *Соңынан қуғын жіберді, қуды.* – Я, соңына *қуғын сап* ұстауға Жәукені жіберді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Ақырында Төбет ауырып жатқан Күшікбайдың ауылын шауып, атын алып кетеді. Күшікбай ызаға шыдай алмай *қуғын салайын* деп жүріп, дерті меңдеп, айдалада қалады («Қаз. әдеб.»). ә) *Қудалады, соңына түсті.* Осы екеуінің *қуғын са-луына* байланысты мектеп директоры мен оқу ісінің меңгерушісі мені жұмыстан шығарды (М.Қосшығұлов, Шындық.). Жағаласып жүргенде «солдаттан қашқан» деп арыз беріп, артыма *қуғын салды* («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰҒЫНДА = е т. 1. *Қуғын салу, қуу.* *Қуғындаған* жау, тынымсыз жүріс бұларды жел айдаған қаңбақтай домалатып, октябрь айында сонау шекарадан Могилев облысының Климович аймағына әкеп тастады (Ә.Шәріпов, Партизан.). Көзді ашып-жұмғанша дегендей, өзіміздің жігіттерге қосылдық та бізді *қуғындап* келген жау автоматчиктеріне атыспен соққы бердік (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Теңізден дауыл *қуғындап*, Оралып жатыр қайықтар. Жағада тұрды шуылдап, Қанатын желге жайып тал (Ө.Нұрғалиев, Қайық.). 2. а у ы с. *Қудалау, соңына түсу.* Жаулары Абайды өмір бойы *қуғындап*, соңына түсумен болды (М.Қаратаев, Туған әдеб.). – Сені ақ патша Жайтудың баласын өлтірді деп *қуғындап* жүрген жок, қауіпті адам деп *қуғындап* жүр (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.). Сұрасаң руымды Қаракесек, Досымнан дұшпаным көп қылған өсек. Дұшпанның *қуғындаған* жаласынан Жатқаным қу қара жер болып төсек (Бес ғасыр.).

ҚҰҒЫНДАЛ = е т. *Саясатқа көзқарасы, ісі қарсы деп тапқан тұлғалардың мемлекет тарапынан басқа жаққа қудалануы, қуылуы.* Үкімет пен КОКП тарапынан аяусыз басып-жаншылған, айдалып, *қуғында-лған* жастардың сол бір бейнет шеруінің жаңғырығы бүгінге дейін жұрт санасында («Егемен Қазақстан»). Басқа да көрнекті ғалымдар (Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов)

ұзақ жылдарға сотталып, енді біреулері (Ә.Қоңыратбаев, т.б.) *қ у ғ ы н д а л ы н* жүргенде фольклортану қайтіп қарыштап өсе қойсын? («Қаз. әдеб.»). Ерте заманда адамдар Күнге, аспандағы жұлдыздарға, Айға табынған. Сол кездегі бақылаушылардың бірі Күн бетінде дақ бар екенін аша қалса, ол адам ғылымда жаңалық ашқан емес, Күдайды күстаналаушы деп есептеліп *қ у ғ ы н д а л ғ а н* (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Жұлқынбай сияқты жалшыларға бостан-босқа тағы пәле жабылып, *қ у ғ ы н д а л а д ы* (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

ҚҰҒЫНДАЛУ *Қуғындал етістігінің қимыл атауы.* Біздің тұқымда түрмеде отырмаған — жалғыз менмін. Қалғандары айдалып, жаншылып, атылып кетті. Мен де студенттік кезде — 60-70-жылдары ереуілдерге қатыстым, бірақ *қ у ғ ы н д а л у д а н* аман қалды («Жас Алаш»).

ҚҰҒЫНДАТ = е т. *Қудалату, соңына түсірту.* ≈ Арыз беріп, *қ у ғ ы н д а т т ы.*

ҚҰҒЫНДАТУ *Қуғындал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰҒЫНДАУ *Қуғында етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қуғын салу, қуу.* Реквизициялық комиссиялар селодан селоны аралап, неміс патрульдері тауларға көтеріліп, партизандар отрядтарын *қ у ғ ы н д а у м е н* болды (Т.Шаханов, Көгілдір.). 2. *Саясатқа көз-қарасы, ісі қарсы деп тапқан тұлғаларды мемлекет тарапынан басқа жаққа кетуіне мәжбүр ету; соңына түсу, қудалау.* Қазақстанда бостандық аңсаушы бөгде ойдағыларды *қ у ғ ы н д а у* сотпен ғана шектелініп қойған жоқ, бұған үкімет МҚК және ІІМ сияқты қаһарлы мекемелерді де кең көлемде жұмылдырып отырды («Егемен Қазақстан»). Бірақ прокурор осы бюродағы мойындауынан кейін, әділдікке көшіп, М.Мұстафаевты *қ у ғ ы н д а у ы н* тоқтатуы қажет еді («Соц. Қаз.»).

ҚҰҒЫНДАУШЫЛЫҚ з а т. *Қудалаушылық, соңына түсушілік.* Ол қазақ жігіттерін *қ у ғ ы н д а у ы л ы қ* бар деген өтірік деп танды (С.Шәкібаев, Үлкен Түркістан.).

ҚҰҒЫН-СҮРГІН з а т. 1. *Қудалау, қуғындаушылық, қыспағы көп сергелдең.* Байланыс жасап хан мен хан, Бір-біріне астыртын Жатады екен хабарлап. Бай мен манап бірігіп, Нашарды жейтін амалдап *Қ у ғ ы н-с ү р г і н* халықтың Осындай қиын заңы бар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз.). Ол *қ у ғ ы н-с ү р г і н н е н*, қамаудан, айдаудан қайтып оралғанда, осы кенді сағалаған (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). 2. с а я с и-

қ о ғ. <лат. repressio> *Мемлекеттік органдар тарапынан жүргізілетін жазалау шаралары (түрмеге жабу, жер аудару, ату жазасы т.б.). Қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* Аңғам былай тұрсын, Зиновьев Рудзутақтар да төзе алмады (М.Шоқай, Таңд.). Сөйтіп, жеке адамға табыну дәуірін, неше түрлі *қ у ғ ы н-с ү р г і н* кезеңін бастан кешіріп, еңсесі езіліп, рухы жаншылып, көзі қорқып қалған сол заманның төл перзенттерінің бейнесі біздің әдебиетте осылай пайда болған еді («Жас Алаш»). Бірақ кәмпеске кезіндегі *қ у ғ ы н-с ү р г і н н е н* жүрегі шайлығып қалған Бақтияр ешбір үйге аяқ баспайды (М.Гумеров, Хазірет.).

Қуғын-сүргінге салды. *Қудалады, қуды; атышысын қуырды.* Басқыншылар бір жетіден кейін «Совет Армиясының офицері» деп өзін де *қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* салған (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Қуғын-сүргінге түсті [ұшырады]. *Қуғын көрді, қудаланды.* Шоқанның жаңашыл, демократиялық көзқараста екенін білген П Александр оны *қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* түсірді (Н.Баяндин, Саяхат.). Көп ұлтты Россия халықтарының азаттық үшін күрескен ардагер ұлдары *қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* т ұ с к е н д е талайы Сібірге жер аударылғаны белгілі («Қаз. әдеб.»). Отаршылдыққа қарсылық білдірген жергілікті адамдарды олар *қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* ұ ш ы - р а т ы п, түрмеге жапқан, атып-асқан, азаптап өлтірген (Ә.Шәріпов, Алыс.). Көтеріліс жеңіліс тапқаннан кейін ол *қ у ғ ы н-с ү р г і н г е* ұ ш ы р а п, өмірінің кейінгі жылдарын аштықта, жоқшылықта өткізеді (Қ.Нұрмаханов, Дос.).

Қуғын-сүргінде жүрді. *Айдауда болды, қуғындалды.* Ол айдауда, *қ у ғ ы н-с ү р г і н д е* ж ү р і п, Григорий Тимофеевпен танысты (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ал Алекс Ла Гуманың, өзі көп жылдан бері *қ у ғ ы н-с ү р г і н д е* ж ү р («Қазақст. комм.»).

Қуғын-сүргін көрді. *Қуғындалды, қудалауға түсті.* Сенісер, арқа сүйер саналы достар бұл күнде жоқ. Бәрі *қ у ғ ы н-с ү р г і н* кө р і п, жел айдаған қаңбақтай бытырап кетті (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Бірақ деревня адамдары немістерден *қ у ғ ы н-с ү р г і н* кө р і п, шошынып қалған (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.).

ҚҰҒЫНШЫ з а т. 1. *Қуып келе жатқан адам; ізге түсуші, қуушы.* Бұл торың жүйрік

болса, құтыларсың, Немесе *қуғыншыла* тұтыларсың. Найзасы жеткен ерден қаза болып, Мұны біл, қара жерге жұтыларсың! (Бес ғасыр.). Сонда Махамбет астындағы бұлық көпшікті жарып жіберіп, ішіндегі мамығын жақындап қалған *қуғыншылардың* көзіне шашып жіберіп, құтылып кетеді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Жұрт абыр-сабыр. Аяқ жетер жердің бәріне *қуғыншылар* жіберілді (Д.Исабеков, Тіршілік). 2. *этн. Қызды алып қашқанын хабаршылардан білгеннен кейін қыз жағынан жіберілетін адам. Қуғыншылар* келгеннен соң барып, қыз жағы «хабаршыларға» қой сойып, құрметтеп өз жағынан киіттерін кигізіп жібереді (Қаз. әдет-ғұрып.). Ат терлете Көктеп өтіп шатқалды Біраздан соң *қуғыншылар* кеп қалды. Қыз бейшара тұманданып көз алды. Бір қызарды, Бір сұрланды, Бозарды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚҰҒЫНШЫЛЫҚ *з а т. Біреуді қуушылық; соңына түсушілік, қудалаушылық.* – Ұлықтардың *қуғыншы* *қуғын* а ұшырап, сопылардың озбырлығына душар болған жалғыз мен емес (М.Ақынжанов, Ыбырай.). Әлгі шаруа сол заманда жиі кездесетін *қуғыншылықтың* салдарынан бір күні жайлы қоныс іздеп шығады (Қаз. ертег.).

ҚҰҒЫШ *с ы н. Қуатын, қууға бейім.* «Апыр-ау, мынау ашаған *қуғын* қарагер бие әлі де бар екен-ау!» деп ойлады ол (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚҰҒЫШТА = *е т. 1. Қайта-қайта қуу, қуа беру.* Жолдыбайдың Жәмиласын шойқақтай, *қуғынштаған* болды, қолға қамшы алып (А.Тоқмағамбетов, Агроном.). – Ұятсыз, арсыз. Бұзақылығыңды басқа жаққа барып істе, бар! – деп, Әшпір күйіп-пісіп оны *қуғынштап* жүр (А.Хангелдин, Қараторғай). Нағыз қоян аяғын жеген. Ауылдың қозы-лағын *қуғынштайды* да жүреді (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 2. *а у ы с. Бір нәрсеге ынта қою, соңына түсу.*

ҚҰҒЫШТАУ *с ы н. Бір нәрсенің соңына түскіш, бейімдеу.* Ертенді күткен еріңе ұйқы да керек, Арман *қуғынштау* ақынның көңілі зерек. Ұйық-татпадың-ау, бұлбұлым, бүгін тағы да, Жараланғыштау жанымды бір күйге бөлеп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚУДАЙ¹ *с ы н. 1. Қу сияқты, қу тәрізді.* Қанаттас қайтқан *қудай* қиқулаған Таңғалтты самолеттер өнеріне (Т.Жароков, Таңд. шығ.). Көтермелеп тартысты, Ұзатып шылбыр жалғалап. Қызыл іңір түскенде Қарауыл қашып құтылды, Хан Жәңгірдің әскері Құс алған *қудай*

тұтылды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). 2. *Қу құсындай әдемі, көркем, сымбатты.* Сәске кезі болғанда Ауылда тұрып қыз Назым *Қудай* мойнын толғады, «Барайын» деп ойлады (Батырлар жыры). Күлісіп шулай, Шомылып *қудай*, Армансыз өскен гүлдерім! Жер жұмағы – ен дала, Жер хоры – сұлу қыз бала (Үш ғасыр.). Кіршіксіз таза еді ғой аққан судай Сымбатты, қияпатты, мойны *қудай*. Ауызға ерте ілініп, көзге түскен, Алаштың ордасында жасыл тудай (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Қудай *іілген. Аққудың иілген ұзын мойнындай, сұңғақ.* Бұл қағазбен қоса кешкі серуеніне мінсін деп Бірінші Николай патшаның өзіне арнап мойны *қудай иілген* алты ақбоз арғымақ жіберген (І.Есенберлин, Көшпенділер). – Дәрігерге де барғанмын, – деді Арқат, қыздың *қудай иілген* аппақ мойнынан, балапан шаштарынан, көзінен аймалап отырып (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚУДАЙ² *с ы н. Ақ, аппақ.* Бармағын тістеп шайнады, сақал-мұрты *қудай* боп. Қарсыласты шабысты, Әуеден түскен жайдай боп (Көрұғлы). Ақ сеңсең киген, сақал-мұрты *қудай* қария алдындағы ақ лақтың терісіне шашылған жиденің тастарына қарап, басын шайқап қояды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Аппақ [әппақ] қудай. *Тымақ.* Сүйеу қарт үйінде екен. Ақбаланың өні *аппақ қудай*. Баласын құшақтай түрегелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жиналған жұрттың ішінен сақал-шашы *аппақ қудай*, арық қара шал орнынан тұрды (М.Дүйсенов, Мейман.). Сол кезде жасы алпыста, Құныс боп белі бүкшиген, *Аппақ қудай* қарт кісі, Аяр емес мал-жанын Зылықаның жолынан, Жеткен үшін сертіне (О.Шипин, Дастан.).

Аппақ қудай болды. *а) Өңі бозарып кетті, қуқылданды.* Ол *аппақ қудай* боп төсекте сұлық жатыр екен (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). «Партизан» деген сөзді естігенде неміс офицері еленете түсті де, *аппақ қудай* болып кетті (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). *ә) Ағарды, ақшылданды.* Анау жылы кездескенде шашыңызға қылау түскен жоқ еді, сіз де *аппақ қудай бопсыз* (М.Мағауин, Ақша қар).

ҚУДАЛА = *е т. 1. Біреудің артына түсу, қыр соңынан қалмау, қуғындау.* Болғысы жоқ ешкімнің бұйдалы адам, – Бастықтар бар сол үшін *қудалаған*. Біреулер бар қаладан бейіш іздеп, Қашып келген ауылдан – «Қу даладан» (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Жаратпай екең байдың өр мінезін, Бар еді бойында от ерлік сезім. *Қудалап* қоймаған соң, Бектасқа айтқан: – Отырма, көш бұлақтан, қазған өзім

(О.Шипин, Дастан.). Ішкі есебінде білмеген қазақ зеңбірек пе, әлде не дер. Білгендері – алдыңғы қатардағылары суретімді басып алып қойып, артынан *қудалар* деп жасқанар деген есебі бар еді (М.Әуезов, Қилы заман). **2. Бір жаққа қарай қуу, қуалау.** – Қонақтардың аттары ерттеліп болса, мылтық, қоржын, заттарын алып шығындар! – деп үй иесі мені *қудалады* (І. Жансүгіров, Әңгім.). Бір күні жауды *қудалай* келіп, түн болып қалған соң бір таудың беткейінен қорғаныс алып жаттық (Қ.Көпішов, Тәйімбет Көмекбаев). Қойды *қудаламай*, жайымен оттатып, тәулігіне небәрі 12–15 км жүріп отырғандай етіп айдаған дұрыс (А.Елеманов, ... Қой шаруаш.). **3. ауыс. Қазу, қазбалау, егжей-тегжейін қалдырмай сұрау, қыспаққа алу.** – Билер түз тағысын тосқауылдан қуатын ұялы қасқырша бірінің сөзі әлсірей бергенде, екінші біреуі іліп әкетіп, Ұлпанды ұзақ-ұзақ *қудаласа* да бір түйыққа әкеліп қамай алмай қойды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). – Егер, түптің түбінде қатты *қудалап* сұрай бастаса... – деп, ар жағын жорта айтпай қойған (Д.Әбілев, Баянауыл.). – Көрерміз, сөйлесерміз тиісті жерлермен, – деп керіге жауап берді. Келіншек оны *қудаламай* біраздан кейін шығып кетті (С.Мәуленов, Шыңда.).

ҚУДАЛАН= е т. *Қуғындалу, қуылу.* Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша *қудаланады* (ҚР Конституциясы.). Революциялық қызметі үшін ол *қудаланып*, Ашхабад станциясына жұмысқа ауысқан (К.Сейдаханов, Түркістан.). Бірақ сол *қудаланғандардың* ұрпағы ішінде анаған ұқсасы жоқ сияқты (Ж.Тілеков, От кешу).

ҚУДАЛАНУ *Қудалан етістігінің қимыл атауы.* Жиырма жылдан артық созылған *қудалану*, қауіп-қатер, тұрмыс қиындығы Ибн Синаның организмін ерте тоздырып, күш-қайратын кемітіп, ауыр науқасқа шалдықтырды (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.). Әділбек Омбыда оқып, саяси *қудаланудың* дәмін де татты (М.Тиесов, Әділбек Майкотов).

ҚУДАЛАС= е т. *Қуғындасу.*

ҚУДАЛАСУ *Қудалас етістігінің қимыл атауы.*

ҚУДАЛАТ= е т. *Біреудің соңынан түсірту, қуғындату.* Қолға түскендерден, олардың небәрі екі жүздей адам екенін, сонау Гурьев

тұсынан шығып, орағытып келгенін білген Әліби көп *қудалатпады* (М.Әбдіхалықов, Ленин.).

ҚУДАЛАТУ *Қудалат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Жауды *қудалату*.

ҚУДАЛАУ¹ з а т. *Қуғын, қуғындаушылық.* XVII ғасырдың басындағы Боннда болған «мыстандарды» *қудалау* кезіндегі оқиғаны дінбасы Альфтер өзінің граф Вернер фон Сальмге жазған хатында былайша суреттейді («Парасат»). Кейін *қудалау* бола ма деп зәресі ұшқан жұрт осыдан-ақ меңдуана жегендей есегіреп қалса керек, сайлау кезінде шенеуніктер жұртты жетелеп келіп, «қалаулы» кандидаттарына дауыс бергізіп жатты («Жұлдыз»).

ҚУДАЛАУ² *Қудала етістігінің қимыл атауы.* **1. Қыр соңына түсу, ізін бағу, аңду.** Туған жеріме қайтам десең рұқсат, – деді Жетісу – бірақ күндердің күнінде патшаның *қудалауына* тағы да іліксең, паналатуға біз өзір (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Алдақашан өтіп кеткен іс болса да Құлыбай әулетінің көкірегіне қан қатып қалған. Құлыбайды кулаксың деп *қудалау* керек пе еді? (Ш.Айтматов, Қош бол.). Әгәр буржуйлар бұл *қудалауын* қоймаса, тура Орынборға тартамын (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2. Бір жаққа қарай қуу, қуалау.** – Ертең демалыс қой, әже! – Әжесінің өзін *қудалау* себебі ертең жексенбі екенін білмегендіктен деп ұққан Маржанның даусы жарқын шықты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Қудалауға ұшырады. *Қуғынға түсті, қудаланды.* Үкімдар төрелердің бірталайы кезінде реформашыларды жақтағаны үшін *қудалауға ұшырапты* (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ҚУДАЛАУШЫ з а т. **1. Біреудің қыр соңынан қалмаушы, ізіне түсуші адам.** Дарынды жас дәрігер Дархановты қайда барса да қыр соңынан қалмай *қудалаушылар*, жалақорлар сол бір күндердің «еркелері» еді («Қаз. әдеб.»). **2. Қолға түсіру үшін соңынан ілесіп қуушы.** Сескенген алыптар [киттер] *қудалаушылардан* қашып, су астына сүңгіп кетеді (Естімеген елде.).

ҚУДАЛАУШЫЛЫҚ з а т. *Соңына түсушілік, ізін аңдушылық.* Алайда Қазақстан большевиктері *қудалаушылық* әрекетке табандылықпен қарсы тұрды (А.Нұрқанов, Мызғымас.). Біздің алғашқы иммигранттар – осы діни *қудалаушылықтың* кесірінен АҚШ-қа бет бұрған жандар («Түркістан»).

ҚУДЫР = е т. 1. *Қашқан нәрсеге жету үшін соңынан жүгірткізу.* Кенесарының бір ойлаған айласы – күші басым, зеңбіректі, мылтықты жаумен бетпе-бет келіп ұрыспай, тиіп-қашып, соңынан *қудыра* қалжыратып, шаршата ұрысу (І.Есенберлин, Қаһар). – Ал сен, Уәли, Аманқұлды тауып ал, тез келсін. Жылқыны өздерің қараңдар, мен оны Қызылүйге аттардың артынан *қудырып* жіберемін (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 2. а у ы с. *Бір жерден кеткізу, аластатқызу, бездіру.* Бәрін де айтпақ, «кесірлі» көршіні бұл төңіректен *қудырмақ* (С.Шаймерденов, Өмір.).

ҚУДЫРА = е т. *Әбден қурау, кеуіп кету.* Жамылғысыз, жарғақ тон *қудыраған* Қандай жанның үйінен біз қуылмас (К.Әзірбаев, Өлең.). *Қудырап*, құмдай қуарып, Тұмсарып ... Тағы суалып, Түтігіп ана тұнжырап (А.Тоқмағамбетов, Өлеңд. жин.).

ҚУДЫРАҢДА = е т. *Құлдыраңдау, қутыңдау.* Осы ел жүр өтірікті үнем қылып, Ақты қойып, арамға көңіл бұрып. *Қудыраңдап*, қу, білгішатанам деп, Шығарады бір пәле қарап тұрып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚУДЫРЛА = е т. *Қудыр-қудыр ету, қаудырлау.* Итмұрыны мөлдіреп, *Қудырлап* қоңыз ұшады. Қайың мен сәуле сүйіссін, Сүймегенді нысабы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚУДЫРЛАҚ с ы н. *Қаудырлаған, қураған.* ≈ *Қудырлақ* тері.

ҚУДЫРЛАУ *Қудырла* етістігінің қимыл атауы.

ҚУДЫРТ = е т. *Аластаттыру, бездірту.* – Қуа алмаймыз ол қарияны. Жазығы жоқ, – деді Есен. – Қуасың! *Қудыртамын!* – деп Сақып қайта өршіді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚУДЫРТУ *Қудырт* етістігінің қимыл атауы.

ҚУДЫРУ *Қудыр* етістігінің қимыл атауы; *бір жерден аластатқызу, бездіру.* Қалай да бұл мұғалімді қажы ауылынан *қудыруға* арба үстінде хукім қылған (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қазіргі кәсібі – «Қызылжидеге» сырттан келген директор, парторг, мамандарға қоқан-лоқы көрсетіп, айтқанын істету, көнбесе үстінен арыз жаудырып, ауылдан *қудыру*, мұның құрығына түспейтін бастық аз, бұл соған мәз (Ә.Тарази, Тас жарған). – Сенің бар мақсат-мүддең мені осы үйден *қудыру* ғой, жетісе қаларсың (Қ.Нұрғалиев, Екінші.).

ҚУЖАҚ с ы н. *Қутың қаққан, жылмаңдаған.* Жігіт әлдебір оқиғаларды еске алып, жуасып қалды. Ішінен: «Қайынатаны қорғасам, келіншегімді сөзбен шымшылайды ғой, бұл *қужақ!*» деп тұр (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Сайлау жиынында *қужақ* қараның «Салықты сайлайық» деп сайқымазақ еткенін, бұл әңгіме де ауызға алуға татымайтын ұсақ дүние, жалғыз ұлының шалапайлығын мазақ еткен бейпіл ауыздың сөзін Жаяу атаға жеткізу ұят (Д.Әбілев, Баянауыл).

ҚУЖАНДА = е т. с ө й л. *Қужыңда.* Той десе қубас домалар, Қыз-бозбалалар *қужаңда* бар Бәрің де солай дулаңдар (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚУЖАУЛА = е т. с ө й л. *Қузаула.*

ҚУЖАУЛАУ *Қужаула* етістігінің қимыл атауы. Нұрғайша председателдің *қужаулауын* күткен жоқ; тұрған қалпында сөйлеп кетті (Т.Нұртазин, Адам.).

ҚУЖАУЫРЫН з а т. *Жылқыда жөнсіз міністен болатын аурудың түрі.* Үрдіс міністен зорыққан жылқы кейде «*қужауырын*» болып ауырады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚУЖЫҢДА = е т. *Қутың қағу, қунақылдану; қужаңдау.* Орналасқан жұмыстарында олар тегіс ширап, *қужыңдап* аса үлкен бейіл бере лыпыл қақты (М.Әуезов, Танд. шығ.). Күндерде бір күн біртүлмаш, *қужыңдаған* қу тілмаш. Қағаздарын ақтарды Тымақты тысқа лақтырды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Оларға билет жыртып берейін-ау деген шофердің қаперінде де жоқ, тек *қужыңдап* баранканы әрлі-берлі айналдырумен келеді («Ара»).

ҚУЖЫҢДАС = е т. *Қужаңдасу, қутыңдасу.* Қаусыраған өлмелі кемпір мен шал талдыра зарықтырған перзентін көргенде, өлгені тіріліп, өшкені жанғандай қуанып, *қужыңдасып* қалысты (І.Қожабаев, Қансонар).

ҚУЖЫҢДАСУ *Қужыңдас* етістігінің қимыл атауы.

ҚУЖЫҢДАУ *Қужыңда* етістігінің қимыл атауы.

ҚУЖЫҢ-ҚУЖЫҢ: *қужың-қужың етті.* *Қужыңдау, қутың қағу.* Күндер мен түндер өтіп, арыстан Көкқасқалар қалжыраған кезде тойдың қызығы *қужың-қужың етін*, құлқын аңдығандардың қолында кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚУЗА = е т. 1. *Бір нәрсені, отты қозғау, ысыру.* Қазаншы баяғы қалпына түсіп, бір ауыз сөз қатпастан қамысты *қ у з а й* берді (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қонақтарының қасына орныға отырған Мырсейіт алдарындағы отты *қ у з а п* қойды (А.Лекеров, Түзгүлі). Отты *қ у з а ғ а н* өшірер, Қоңсыны *қ у з а ғ а н* көшірер (Мақал). 2. а у ы с. *Бір нәрсені қаузау, мәселе көтеру.* Жарайды. Барыңды *қ у з а й* бер. Кімдер екен, барып білейік (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). 3. *Малды жеделдете бастыру, көлікті ылдым-жылдым жүргізу; тездету.* Қойшы баланың енді оны өзі істеуге тура келді. Сөйтіп, ол торы байталға мініп, *қ у з а й* қамшылап, жедел тебініп, жүріп кетті (І.Жансүгіров, Шығ.). Бар тапқан ақылым асығып, астымдағы қара атанымды қосақтағы шу асау маямды қуа, *қ у з а п* сабаулай түсем (Ө.Тұрманжанов, Адам.). *Қ у з а, қ у з а* жиреніңді! Қытықтасын үзеңгі! Мынау кою түн қойнына Жанарыңды сүз енді (Ж.Қалиев, Армысың.). 4. а у ы с. *Тынышын алу, мазасын кетіру.* Одан әрі *қ у з а с а* шалды ашуландырып алармын деп қорыққан Самарқан енді ол жөнінде сөз қозғамады (С.Мұқанов, Шығ.). Жиырма да аз емес-ау, – деді қабағы жазылып. Бірақ мен қырықтан түспедім, ата! Бұдан ары ол да *қ у з а м а д ы*. Күлді де қойды (М.Мағауин, Көк кептер.). – Бәрі де өз кезегімен бола жатар, – деді баласы. Анасы да одан әрі *қ у з а й* бермей, суын алып үйге беттеді (М.Құмарбеков, Асау Ертіс). Мен «қайдан білейін» дегендей иығымды қимыл еткіздім, Әпкем көмекейімді танып қойды. Одан ары *қ у з а м а й* жүріп кетті (М.Иманбаев, Сұлу). 5. а у ы с. *Кәріне (қырына) алу, өшігу, өштесу.* Сұлтанбекті «өзімшіл, кекшіл, шамасы келсе қырына алған адамды оңдырмайды, *қ у з а ғ а н* адамның қыр соңынан қалмайды, құртпайтын-байды» деп естіген (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жаманды мұнша елірткен, Жақсыны жаншып *қ у з а ғ а н*, Қызылбас жебір шегірткен, Қайтейін сені, қу заман (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес.).

ҚУЗАЛ = е т. *Сөз болу, қозғалу.* Жиылыс бастығы: – Кезектегі мәселе атқару комитетке сайлау, – деді. Бектас, Қылышбайлар бір-біріне қарасып, *қ у з а л ы п* отыр (І.Жансүгіров, Әңгім. фельетон.).

ҚУЗАЛА = е т. *Қазбалап айту, мазасын кетіру.* – Арбаға мінгізіп, ұстап отырам! – Алып шық! – Нағып тұрсың! – деген еркектердің *қ у з а л а ғ а н* үндері (І.Жансүгіров,

Шығ. жин.). Айнұрдың бір нәрсеге күйзеліп, реніш тартып жүргенін жүрегі сезсе де, өз аузынан айтуын күтіп Медет *қ у з а л а п* сұрамаған еді (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚУЗАЛАУ *Қузала етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЗАЛУ *Қузал етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЗАҢҚЫРА = е т. *Аздап қаузау, қаузайтқу.* – Ендеше, Сатан, атты *қ у з а ң қ ы р а п* айда! – деді Құсайын (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚУЗАҢҚЫРАУ *Қузаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЗАУ *Қуза етістігінің қимыл атауы.*

1. *Бір нәрсені қозғау, қаузау.* Олтекқазандықтың астына тыққан қамысты сырғыштап отқа қарай *қ у з а у м е н* болды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

2. а у ы с. *Мәселе көтеру, қозғау салу.* Сол жерлерде жиналған запасты біліп, оның тез өткізілуіне *қ у з а у* салмақ (Ә.Нұршайықов, Жер туралы.). Зұлқияның ойы колхозшылар ұсынысын болғалы жатқан сессияда қабылдауды *қ у з а у* болатын (М.Иманжанов, Таныс қыз).

ҚУЗАУЛА = е т. с ө й л. *Қуза.* Бұл да қойының артын *қ у з а л а п*, тездете бастады («Лен. жас»).

ҚУЗАУЛАУ *Қузаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚУ-ҚУАЛЛА з а т. д і н и. с ө й л.

Құлқуалла. Иманымды айтып, *қ у - қ у а л л а м д ы* үш қайырдым да көзімді жұмдым. Әбден шаршаған секілдімін (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚУҚҰМАЛАҚ з а т. *Уақ малда болатын аурудың бір түрі.*

ҚУҚЫЛ с ы н. 1. *Қан-сөл жоқ, бозарған.* Махамбетшенің құрысқан *қ у қ ы л* бетіне қан жүгіріп, жымың қағады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Бұдан шығады, бұдан шығады, істейді бұл! – деп Бөкеннің *қ у қ ы л* өңі сұрланып, иегі дірілдеп кетті (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Кемпір ұлын өлдіге жорыды. Таңертең томағатұйық аттанғанда екі бетінің қаны қашып, *қ у қ ы л* тартып тұр еді (О.Бөкеев, Мұзтау). 2. *Боз, бозғылт.* Даланың *қ у қ ы л* шөбінен көрі тор атқа да көлеңкеде тұрып, күтір-күтір жейтін құрақтың салалы, дәнді айыл жапырағы жұғымды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Орманнан өздерімен бірге әкеліп отырғызған басқа ағаштардың айнала жамырап, жайнап өсіп келе жатқанын көргенде,

қу қ ы л тартқан ағаштар қапаланып, қайғыға батты (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар.).

Қуқыл жүзді [өңді]. *Жүзі қуқыл тартқан.* Ар жақтан телміре қараған, сақал-шаштары өсіп кеткен, қу қ ы л ж ү з д і біреулер көрінді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Көш алдындағы аттылардың ішіндегі қу қ ы л ж ү з д і, ат жақты, селдір сақал, сары, қырықтар шамасындағы кісі оза кеп, аттан түсті. Бұл – Ерше (Б.Аманшин, Жар мұңы). Басында – фуражка, аяғында – етік. Қу қ ы л өң д і, аласа бойлы адам (М.Гумеров, Хазірет).

Өңі [реңі, жүзі] қуқыл тартты. *Бет әлпеті құп-қу болып кетті, қаны қашты, сұрланды.* Мәкіштің екі көзі қызарып, өң і қу қ ы л т а р т қ а н ы н көрді де, жылағанын білді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қасындағы Сәрсекеннің өң і сынып, қу қ ы л т а р - т а бастапты, шоқша сақалы дір-дір етеді (Д.Досжанов, Кісі.). Әрине, «ақ сұр рең і қу қ ы л т а р т ы п, танауы қусырылып, көкірек жарған демігін әзер басып отырған» Сейфолланың Сәкені қара жаяу емес («Қаз. әдеб.»). Сұр шинелді кісінің қу қ ы л т а р т қ а н рең і жадырап сала берді (Ж.Аяшев, Алақан). Ашу ма, ыза ма – тұла бойын кернеп, қаны тартылып, ж ү з і қу қ ы л т а р т т ы (Б.Майлин, Шығ.). Қу қ ы л т а р т т ы ақ ж ү з і м, Ішінде тас бөлменің, Тау-сылмапты дәм-тұзым, Өлмедім мен, өлмедім (С.Мәуленов, Таңд.).

ҚУҚЫЛДАН= е т. *Өңі бозару, түсі бұзылу, сұрлану.* Батырдың түсі қу қ ы л д а н ы п, зәрі бетіне шауыпты, талағы тарс айырылардай тырсып, екі-үш мәрте кеуделете дем алды да, «біреулер келісіп қояр» деген асығыстықпен қолын шошаң еткізді (С.Сматаев, Елім-ай). Оның әлгінде ғана қу қ ы л д а н а түскен жұқа жүзіне қыза сөйлеген сөзбен бірге қызыл шырай ойнап кетті де, көздері жайнандай қалды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ең арғысы есік алдына келіп, топыраққа аунап, томп ете түскен қара домалақ бала көрсе, көзінің жасы мөлдіреп, қып-қызыл беті сүрең тартып қу қ ы л д а н ы п сала беретіні де сол (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Ауық-ауық желмен қозғалған жайпақ, жеңіл тымақ астында, көлеңке жақтан қарағанға ма, сүйекше қу қ ы л д а н а - д ы (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚУҚЫЛДАНУ *Қуқылдан етістігінің қимыл атауы.* Ол басында үрейленген сияқты

болған, аздан кейін машинаға әбден көңігі боп жүрген кісідей, кескіні манағыдай қу қ ы л д а - н у д ы қ орнына жайрандай бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚУҚЫЛДАУ с ы н. *Аздап бозарған, сұрқай.* Оның алғашында сәл қу қ ы л д а у көрінген ақ бетіне лап етіп қызыл бояу жайылғаны байқалды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Өтірікке дағдыланбаған Агофоновтың қу қ ы л д а у сұрғылт жүзіне қызыл толқын ойнап шыға келген (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ҚУҚЫЛДЫҚ з а т. **1.** *Бозарғандық, сұрланушылық.* Сәлден кейін өзіне қарай бұрылғанда ол Хакімнің көзінен жас таппады, оның тек жүз қу қ ы л д ы ғ ы н байқап, дауыс дірілін ғана сезді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). **2.** *Бозғылттық, сұрқайлық.* Көкжиекте көрінген таулар менен бел-белестерді көкшіл мұнар көкке көтеріп кетіп бара жатқандай, дала шөбі түрлі түстес емес, жүдең тартқан қу қ ы л д ы ғ ы бар (К.Оразалин, Ақ жазық.).

ҚУЛА= е т. **1.** *Бір нәрсенің бойын бойлау, жағалау; қуалау.* Кер жазықылди төмен өрмен қарай, Жазылған Жалаулының бауырын қу л а й. Көлкілдеп жотасында сағым ойнап, Аңқиды жусан ісі жұпарға сай (И.Байзақов, Құралай.). Бет алып Сырлыңғы жөнелді асып, Оранған қалың қоға сайды қу л а п. Асқардан тулап түскен мөлдір бұлақ Қаланың ортасымен жарды қу л а п (С.Бегалин, Таңд. шығ.). Өлкенің ылдиларын қу л а п ағып, Жамыраған қозылардай шулап ағып, Есілдің арнасынан сонан бері Кеткен ғой талай-талай сулар ағып (К.Райбаев, Жаңа толғау). **2.** *Кеулеу, ұңғу.* Жер астында қазына барын білдік, Оған да кірдік қу л а п, терең ін ғып (С.Мұқанов, Ақ аю). Үңгіп, қу л а п жер өзегін, Бара жатыр жігіт. Босқа өткізіп іс кезегін, Көрген емес тізе бүгіп (Қ.Боранбаев, Жаңарған.).

ҚУЛАН= е т. *Қуақылану, айлакерлену.* Жарыста озып кеткесін, Баласы түр жұлде алып. Шіркін, жасқа не жетсін, Дейді әкесі қу л а н ы п (С.Мәуленов, Таңд. өленд.). Иттің ең әдемі жерлерінің біріне дәлдеп атқанын қарашы, – деп партизан қу л а н ы п бар өнерін салып байлап жатыр (Қ.Қайсенов, Сол бір.). Бәрін де біліп ішімнен, Білмеген болам қу л а н ы п. Сол секем алған кісімнің Көзінен көрем ұды анық (Т.Молдағалиев, Жүрек.). «Тек Заданың құлағында «діріл қағып, дамыл алмай сілкіне түсіп тұратын» сырғасы

ғана жоқ» деп қуана да, *қ у л а н а* күлетін (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚҰЛАНҒЫШ с ы н. *Кулана беретін, қулануды ұнататын.*

ҚҰЛАНДЫР= е т. *Қуақыландыру, ойнақы қылдыру.* – Бұл ағаң астарлап, не *қ у л а н д ы р ы н* сөйлеуді білмейтін кісі (С.Алдабергенов, Алға). – Шофер баланы рульде қалдырып, машинаны өзім итеріп жеттім-ау, әйтеуір! – деп *қ у л а н д ы р ғ а н* болады (Өнегелі өмір). Заманды жылдан-жылға *қ у л а н д ы р д ы*, Бойынды алтын-күміс буландырды. Келгенде жүз-тоқсанға бір өлім бар, Көзінді әлі-ақ бір күн суландырды (М.Көпеев, Шығ.).

ҚҰЛАНДЫРУ *Қуландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАНУ *Кулан етістігінің қимыл атауы.* Оқуға *қ у л а н у д ы ң*, жалпақтаудың, жалтарудың керегі жоқ (С.Мұқанов, Алып. адым.). Әкем маған бұрылды. Мойыл қарашығында *қ у л а н у* нышаны бар (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҚҰЛАУ¹ с ы н. *Аздаған қулығы бар, айлакерлеу.* Сембин жолдас *қ у л а у*, суайт, айласын алдап асырады (З.Шашкин, Сенім). – Ол ысылған, тәжірибелі адам, бір айыбы – аздап *қулау* (З.Қабдолов, Сыр.). – *Қулау* ма, қалай осығамаыз, – деп тілімен екі ұртын бір-бір томпайтып қояды Төкен (С.Мәуленов, Үркер.). *Қ у л а у* бастық құтылатын өсіріп Адамынан ақыл-үгіт қонбайтын: біз де сені жігіт қып тез өсіріп, «Құтылмасақ» болмай тұр (Ж.Нәжімеденов, Ұлым.).

ҚҰЛАУ² *Құла етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені бойлау, қуалау.*

ҚҰЛЫҚ¹ з а т. **1.** *Алдамшы іс-әрекет.* Мысалы, [---] неше түрлі ойын, *қ у л ы қ*, жұмбақ, жаңылтпаш білетін жастар; мал бағумен айналыс қылған байлар; аң аулау жайын білетін саятшы-құсбегілер, ат сынайтын сыншылар, қысқасы, кімнің не білетіні бар («Абай»). Керейді кінәламағанда қайтсін! – деп *қ у л ы ғ ы н* араластыра, күле отырып, тебен инені Батыраштың құйрығына да жіберіп қойды (С.Жүнісов, Ақан сері). **2.** *Амал, айла, тәсіл.* – Темекі, осы сіздің бұрғыңыз бен перфораторыңыз бір мүлтігуді білмейді ғой, қандай *қ у л ы ғ ы ң ы з* бар? – десең, ол ыржия күледі (І.Есенберлин, Алтын.). Қазақ елі мысқылды, *қ у л ы ғ ы т ы* бағалайды. Қазақ ұлт театрында келешекте осы күлдіргі сөз, мысқыл бөлімі жоғары сатыға қойылар деп сенуге болады («Қаз. әдеб.»). **3.** *жағымсыз.*

Залымдық, зұлымдық, айлакерлік; арамдық. – *Қ у л ы қ* пенен сұмдықты Көбікті тағы ойлады. Оянып кетсе болмас деп, Қобыландыны Көбікті, Ұйықтап жатқан жерінде Тоғыз қабат тор салып Бекітіп әбден байлады (Қобыланды батыр). Жамандар қыла алмай жүр адал еңбек, Ұрлық, *қ у л ы қ* қылдым деп қағар көлбек. Арамдықтан жамандық көрмей қалмас, Мың күн сынбас, бір күні сынар шөлмек (Абай, Тол. жин.). *Қ у л ы ғ ы* жоқ мен бір солдат, Шинелінен сыққан қанын; Сызып жалау, қойып ноқат Картасына Европаның (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Бақай қулық. *Ұсақ, жымысқы қулық.* Бірақ онда іскерлік қабілет болмағанмен, *бақай қ у л ы қ* баршылық («Қаз. әдеб.»).

Қулығы көген басынан аспайды. *Қулығы алысқа бармады; тез әшкере болды.* Түбіне найза бойламайды деген Рамбердінің *де қулығы көген басынан асқан* кезі болмапты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қулығына құрық [найза] бойламас. *Нағыз ала аяқ, қу, сұм.* – Ал шынында, сіз сауысқандай сақ, *қ у л ы ғ ы н а қ ы р ы қ б о й л а м а с с ы з* екенсіз, – деді ол (Ә.Шәріпов, Қапаста.). *Қ у л ы ғ ы н а қ ы р ы қ б о й л а м а с* Қарамен көзіндегі қандай сәуле? Алдап тұрған жоқ па екен? (Р.Нұрғалиев, Талант.). – Садықтың *қ у л ы ғ ы н а найза бойламайды*. Соны күрделі жұмыс тапсырып бір жаққа жіберді-ау деймін (К.Тоқаев, Соңғы.). – Сөздерің осы шоқының басында қалсын. Қатындардың *қ у л ы ғ ы н а найза бойламайды*. Ертең өзіңді өтірікші ғып, масқаранды шығарады (Ә.Шәріпов, Сахара.).

Қулығына қылап болды. *Әдеттенді, қулантылды.* Үлкен-кішісіде, төресіде, қарасы қалай жұмыс істеудің тәсілін емес, қайткенде жұмыс істемеудің *қ у л ы ғ ы н а қылап болып* алған (Қ.Ысқақов, Қара орман.).

Қулығын [қулық] асырды. *Айласын асырды, алдады.* Қарияның мінезін жақсы білетін шораяқ сары *қ у л ы ғ ы н а с ы р ы п* кетті (Ә.Сараев, Қараша.). Өйткені баяғыда мал сойса, Құлпаштан *қ у л ы ғ ы н а с ы р ы п*, ымы-жымын көрсетпей қоятын да, егер келмей қалса: «Әлгі қатын қайда жүр, ауырып қалған жоқ па?» – деп елегізіп, іздеп отыра еді («Қаз. әдеб.»). Сөйтіп, аңқау түйе алыстан жылды мен бұрын көрем, жыл басы мен болам деп жүргенде, тышқан *қ у л ы ғ ы н а с ы -*

рып, жыл басы болып, түйе бойына сеніп жылдан құр қалған екен (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сері жанды Қыстаубаев, Солай қулық асырып жүр. «Сері» деген атын жайып, Қылмыстарын жасырып жүр (М.Рашев, Біле қойдым).

Қулығын өткізді. Алдады, айлакерлік істеді. – Көрім, сен ше? – деді Қасым қулығын өткізудің оңтайлы кезеңі туғанын сезіп (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Біреулер: «Әйелмен түлкі Сиқырлықтың кілті, Олардан ешкімнің қулығы өтпеген» – деп көп жерде көкіп жүр. Менімше, сол екеуінен де, Жағымпаздың шаруасы тез өтіп жүр (О.Әубәкіров, Көктайғақ).

Қулық жалғады. Алдады, айласын асырды. Сенісерге келгенде, Сене берер талғамай, Жұрты құрғыр сенгішке Тұра ма қулық жалғамай? (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қулық жасады. Амалдады, алдады. Оны Трофимов бергісі келмей, қулық жасапты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – Қулық жасайды деп кімнің есіне келген, – деді дәрігер қосылып (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Қулық жинады. Арамдық ойлады. Айтамын мұны жастарға, Таза арақ ішкен мастарға, У ішіп, қулық жинаған, Айтпаймын қуыс бастарға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қулыққа барды. Қулық істеді, амалдады. – Алғашқы кезде күлсе күл, сүйсе сүй, амал не? Ондай қулыққа бармаса болмайды (Т.Жанкелдин, Сын.). Тарыққан жазушы еріксіз қулыққа барарды, тақырыптан тайып шығып, бөгде бірдеңелермен оқушыны қызықтыруға тырысады (Ғ. Мұстафин, Ой әуен.).

Қулыққа басты. Айлакерлік істеуге көшті, алдады. Бірақ Сандыбай – Сандыбай болса, енді өзі де төзе алмас деген оймен Әжекең де қулыққа басты: артындағы жастық ағашқа шалқайып жата кетті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ол әдеттегісіндей қулыққа басып: – Жарайды, апа, – дей салды (М.Гумеров, Шыңырау).

Қулыққа көшті. Қулық жасады, айла істеуге кірісті. Әлім қулыққа көшті. Автоматының дүмімен қабырғаны бір түртті (Ә.Шәріпов, Партизан.). Ал велосипед болса – біреу. Осы арада жарысты ұйымдастырушылар қулыққа көшті (Ғ.Тәшімбаев, Қос терек).

Қулыққа түсті. Алдау-арбауға ілікті, алданып қалды.

Қулыққа салды. Қулық істеді, амалдады. – Бұл менің өз қызым, – деді Қалмырза қулыққа салып, – апамыз Құрсақ көтермеген соң, осы баламды оның қойнына салып ем (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Досов қулыққа салды. Қаладан келген, атағы бар адам алдында Нұрмолданы сөйлетіп, жазып жүрген очеркіне керек материал алып қалмақ (С.Бақберген, Адам.).

Қулық қуалады. Қулықпен айналысты, айламен күн көрді. Жасынан қулық қуалап, сөз сауып өскен аса зымиян Шайқы бидің мына ақылын үй толы байлар ұйып тыңдады (З.Жөкенов, Таң самалы).

Қулық қылды [істеді]. Алдамшы әрекет жасады, айласын асырды. Аңқау кетті бұл іске көңілі сеніп, Сол шынардың түбіне кетті еніп. Түн болған соң қу адам қулық қылдып, Жасырып алып кетті өзі келіп (Майлықожа, Нақыл). Ұнамаған адамға шөл арықпын, Қулық қылған кісіге қас шұнақпын. Қылап қып уағыдамды неғылайын, Серттен тайман, қызымды берер-ақпын (Қозы Көрпеш.). – Бұлар менің асыл тасымды арзан олжаланып кеткелі әдейі қулық істеп отыр (А.Машанов, Жер асты.). – Осы жасқа келгенде сақал сатып, қулық істер жайым жоқ (М.Рашев, Бетің қисық.).

Қулық сақтады. Арамдық ойлады, айла жасады. Сенбе жұртқа тұрса да қанша мақтап, Әуре етеді ішіне қулық сақтап. Өзің сен, өзінді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап (Абай, Тол. жин.).

Қулық сауды. Үнемі арамдықпен күн көрді, біреуді алдап-арбады. Ант ішіп күнде берген заңы құрсын, Арын сатып тіленген малы құрсын. Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып, Қу тілмен қулық сауған заңы құрсын (Абай, Тол. жин.). Сол күннен бастап қулық сауып, ер жеткенімді білдім (О.Бөкеев, Ән салады.).

Сасық қулық. Түкке тұрмайтын бақай қулық. Тәшімге олардың киесі қона қоймаса да, бір өзіне жетерлік сасық қулығы, жұртты аузына қаратып, тілін алдыратын ептілігі бар (Б.Тілегенов, Аққайнар). Осы Оңалбектен өнер шығып келеді. Мұнда да сасық қулық болады деп кім ойлаған (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара).

Түлкі қулық. Барып тұрған айлакерлік, айлалылық.

ҚҰЛЫҚ² з а т. *Алғаш құлындаған байтал.* Үйір болып сол жерде, Қырық күнге шейін бурылға *Қ у л ы қ т ы ң* сүтін емізді Және қырық күн біткенше, Қысырдың сүтін емізді (Батырлар жыры). Мырза бүгін мама биелерді босаттырып, көбінесе *қ у л ы қ т а р д ы* байлатты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мына бір *қ у л ы қ* құлын тастады, себебі әлі мәлім емес (Ж.Орманбаев, Қос басшы). Бурыл құлынға қырық күнге дейін *қ у л ы қ т ы ң* сүтін береді (Т.Әлімқұлов, Өнерпаз.).

Құлық бие. *Бірінші рет құлындаған байтал; жас бие.* Мәселен, тайында айғырдан шығып, байталында құлындаса, оны *қ у л ы қ б и е* десе ... немесе әдейі құлындатпайтын биелерді бедеу деп атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қырдағы жылқышылар ұйқы көрмес, Қолынан *қ у л ы қ б и е* құлындатып. Май кірді, жер құлпырды, гүлдер жайнап, Жібектей көкорайлар жатқан жайрап. Сұлудай бұрандаған бұтақтарда (М.Жұмабаев, Шығ.). *Құлық биенің* қысыр емген семіз жабағысын қонақасыға сойғызып тастаған Жомарт батыр, Қорабайды қасынан шығармай, көп күн күтті (С.Сматаев, Елім-ай.).

Құлыққұлындады. *Бірінші рет құлындады.* Сұлу мүшелі, жорға торы бие биыл *қ у л ы қ құлындады* (Ғ.Сланов, Жанартау). Жалғыз қыздан туған тұңғық жиенім деп, *қ у л ы қ құлындаған* құла биенің құлынының құлағына Мәймұнаға ен салдырды Нүрекен (З.Ақышев, Ақбел.). Оның деректеріне қарағанда, сүтті ең аз беретіндері *қ у л ы қ құлындаған* биелер (Қымыз.).

Құлықтың құлынындай. *Сүйкімді, тартымды.* Ал Мақпал шешейдің қолынан өткен қай зат та *қ у л ы қ т ы ң құлынындай* жұтынып, аса мүсінді көрініп тұрушы еді (Р.Ниязбеков, Қаңтар.).

Тұмса құлық. *Үш немесе төрт жасқа дейін айғырдан шықса да құлындамай жүрген бие* (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ҚҰЛЫҚ-СҰМДЫҚ з а т. **1.** *Амал-айла, айла-шарғы.* Мұқан көзсіз батыр еді, бірақ *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ*, айла дегенді білмейтін (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Ізін жасыру, ізін адастыру, ізін басқа іздермен шатастыру, шиырға, сүрдекке, жолға, ауылға соғып, қуғыншыны адастырып кету, қашқан бағытын тастап, өкше ізіне қайтып келу сияқты *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ т а р* адамда ғана болатын айла (Ж. Бабалықов, ... Қырандар). **2.** *Алдау-арбау, айлакерлік.* Ырым Нұриладай емес, ауыл өмірін, еларасының *қ у*

л ы қ-с ұ м д ы г ы н көбірек білетін сұңғылалау еді (С.Бегалин, Ана.). Жазу-сызу, алдау-арбау, *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ* дегенді осы атүсті шаруа соңында шапқылап жүріп үйренді (Ә.Сараев, Тосқауыл). **3.** *Залымдық, арамдық, қаныпезерлік.* Ол, әсіресе, қалаға шыққан сайын саудагерлердің *қ у л ы қ-с ұ м д ы г ы н* әшкерелеп жүретін (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Егер біз іздеп жүрген Черносовқа кезіксең, одан барлық *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ т ы* күтуге болады (Қ. Тоқаев, Түнде.). Аттың аяғын сындыру, ішіне пышақ тығып алу, маңдайдан балтамен ұрып жығу сияқты *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ* шықты (З.Ақышев, Ақбел.).

Құлық-сұмдығы жоқ [құлық-сұмдықты білмейтін]. *Ақпейіл, адал; жаны таза.* Бұл ең алдымен арамдығы, *қ у л ы қ-с ұ м д ы г ы ж о қ*, жаны таза адам (Р. Нұрғалиев, Күретамыр). Райымбек – еңбекшіл, адал, *қ у л ы қ-с ұ м д ы г ы ж о қ*, ақ көңіл, бірақ аңқаулау («Қаз. әдеб.»). Дүниеде өсек-аяң *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ т ы білмейтін* не болмаса тірі пенденің бетіне «әй, сен сондайсың» деп қарамаған немесе тірі пендеге тілі тимеген, жарықтық ораза-намазы бұзылмаған таза да тәкаппар әйел еді (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚҰЛЫҚ-СҰМДЫҚСЫЗ с ы н. *Амал-айласыз; құлығы жоқ.* Ол осы қарасымен ең алдымен өзінің мол сезімін, аналық махаббатын, *қ у л ы қ-с ұ м д ы қ с ы з* таза жүрегін, достық табысына мақтана да, шаттана да алатын кең пейілін аңғартып еді (С.Бақбергенов, Алтын емел.). Осы мақсатпен мен Атбасар округінің аға сұлтандығына сайлануға ризалық бердім, бірақ сайлау чиновниктерінің әртүрлі *қ у л ы қ-с ұ м д ы г ы н с ы з* өте алмады (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

ҚҰЛЫҚСЫЗ с ы н. *Амал-айласыз; ешқандай құлығы жоқ.* Бұл сөздерді ол ешқандай *қ у л ы қ с ы з*, жай ғана шынайы үнмен айтты (Т.Жанұзақов, Азамат.). – Донбаста болса керек, өкемнің мамама айтқанынан аңғарып қалдым, – деді Ваня ешбір *қ у л ы қ-с ы з*, балалық аңқаулықпен (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚҰЛЫҚТЫ с ы н. *Құлығы бар.* Ал ол түлкі *қ у л ы қ т ы* елімнен кейінгі ұрпақ бақа-шаян, құрт-құмырсқа, жылан-кесіртке тәрізді көкір-шүкірге айналады (І.Есенберлин, Қаһар.).

ҚҰЛЫҚШЫ з а т. с ө й л. *Қу, айлакер, алдамшы, құлықшыл адам. Қ у л ы қ ш ы*

Досмағамбет мені тағы бір айтысқа салып жіберді (С.Мұқанов, Менің мект.). Балуан да, домбырашы да, әнші де, *қ у л ы қ ш ы* да болған Қауқарды атқа мінген шағында Айғаным атқосшы ғып қасынан тастамайды екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚҰЛЫҚШЫЛ с ы н. *Қу, айлакер, тәсілқой, алдамшы*. Алдар көсе кісінің ойыншы, *қ у л ы қ ш ы л*, келемежшіл болатынын көрсетеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Парикмахер қолтоқпақтай ғана денелі, бүкіштеу, өзінен мұрны мен мұрты үлкен, кішірек шүңірек көк көзді, *қ у л ы қ ш ы л* шал екен, өзі қазақшаға судай (С.Мұқанов, Балуан Шолак). Оның осы қылығын қалт жібермей бақылап отырған *қ у л ы қ ш ы л* бір құрдасы басына келді де, малдас құра жайғасып, «Зәуреш» әніне сала өлендете жөнелді (М.Хасенов, Алғашқы.). Бұрынғы Семей уезіне қарасты Мұқыр болысының адамы Рахымберлі деген ойыншы, өлеңші, өнершіл, *қ у л ы қ ш ы л*, тапқыр болған деседі (Шопан серігі).

ҚҰЛЫҚШЫЛДАУ с ы н. *Аздан қулықшыл, қулау, айлакерлеу*. Біздің алдымызда үнемі жол бастап жүріп отыратын Дауыт жездей. Оның атқосшы серігі Құлмағамбет орта жастағы, өзі бір *қ у л ы қ ш ы л д а у* кісі болатын (С.Бегалин, Замана.).

ҚУМА¹ з а т. к е н. *Кен түсіруге арналған тік немесе еңіс орналасқан қысқа қазба* (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚУМА² с ы н. **1.** *Бірден-бірге ауысатын, бір-біріне жалғас*. Жүректің жұмысы *қ у м а* насостың жұмыс істеу тәсіліне ұқсас (Шопан сырласы). Егер біз жұмыс істеген алғашқы жылы цехтарға тек экскурсия жасасақ, өнімді еңбекке араласқан 1980 жылы 141 т иірілген жіпті орап, одан 1 миллион *қ у м а* метр мата өндіруге үлес қостық («Қазақст. мект.»). Әзірге ұзындығы 306 *қ у м а* метрге жететін бұл өткелді салудың беталысы жақсы («Егемен Қазақстан»). **2.** *Бірінен кейін біріне кіретін, бір-біріне жалғас салынған*. Ескерткіштің өн бойы аса берік күйген қыштан өрілген. Солтүстік қанатында *қ у м а* етіп салған қос бөлме бар («Қаз. әдеб.»). Көп бөлмелі үйлер көбінесе *қ у м а* болып келеді («Білім және еңбек»).

Қума жел. *Қуалай соғатын жел*. Ал қыста оларға сапалы пішен, *қ у м а ж е л* соқпайтын кең, құрғақ қора бөлінуі керек (Р.Әбуғалиев., Қой өсіруші.). Бейбіт күннің бұл да бір жыры ма еді, Борықтай ақ бойжеткен кір іледі.

Ілген сайын Ойнаған *қ у м а ж е л* мен Жібек көйлек ақырын түріледі (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

Қума құдалық. *Үш-төрт адамның бір-біріне бір кезде қыз беріп, қыз алатын құдалығы*. Келіні түсуімен қызын Дүрімбай Қаражігітке ұзатады, Қаражігіт тағы да біреуге ұзатпақ, сөйтіп осы жазда *қ у м а қ ұ д а л ы қ* ажырасын деп үш-төрт болыс елдің байлары уәделесіп отырған жылы еді (С.Шәріпов, Бекболат).

Қума толқын. ф и з. *Бірінің артынан бірі келетін, бағыты бірдей толқын*. Ауа бөлшектері солдан оңға, оңнан солға тербелсе, толқындар да осы бағытта тарап отырады. Мұндай толқындарды *қ у м а т о л қ ы н д а р* деп атайды (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Осы кеңістіктен *қ у м а* және көлденең сейсмикалық *т о л қ ы н д а р* дың еркін өтуі бұл тұжырымның сенерліктей дәлелі болып табылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Көлденең толқындардан басқа, тербеліс бағыты мен толқынның тарау бағыты бірдей болатын толқындар да болады. Мұндай толқындар *қ у м а т о л қ ы н д а р* деп аталады (Физика.).

ҚУМАДАН з а т. *Қам кірпішті өртеп, қыш жасайтын пеш*.

ҚУМАЛА= е т. **1.** *Қуа беру, қуалау*. Қымыз сапырған Сақыптың көздері кесе соңынан барғанша, қайтқанша *қ у м а л а* п отырды. Дастарқанға да көз қиығын салып қояды (М.Қуанышбаев, Жалғыз жиде.). **2.** а у ы с. *Қазбалау, қаузау*. Құлыбек бірін де елеген жоқ. Кенженің жауабын *қ у м а л а* й берді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚУМАЛАУ *Қумала етістігінің қимыл атауы*.

ҚУМУЙІЗ с ы н. **1.** *Көп нәрсені бастан кешірген, ысылған, төселген, әккі болған (адам)*. Жиналғандардың ішінде талай жиындарды қолдарынан өткерген *қ у м у й і з* д е р д е бар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Осы арада туып, осы арада өскен, кімнің ертең не ойлайтынын бұлжытпай білетін *қ у м у й і з* емес пе ол (З.Ақышев, Ақбел.). Не керек, талай қоқыс шықты сыртқа, – Кездесті *қ у м у й і з* д е р қу тұмсыққа, Қашанда қанағаттан айырылса адам, Белгілі жолығары бір қырсыққа (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** *Әкімшіл, мансапқор, қу*. Сібірдегі үкіметтердің ең зоры – алдымен Омбы үкіметі бағынбады. Ақтың *қ у м у й і з* д е р і орынға

таласып, өзді-өздері сүзісті (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚУНА = е т. 1. *Демалу, тынығу.* – Қай уақытта келсеңіз де есігім ашық. Төрім босатулы, дастарқаным жаюлы. Аунаңыз, *қ у н а қ ы з* (Е.Естаев, Өмір.). – Қай-қайсыңызға да өкпе-назым жоқ. Аунадым, *қ у н а д ы м*. Бір қауым шаруамды бітіріп алдым (Бәйшешек).

2. *Тыңаю, ширау, қуаттану, бойы сергу; жеңілдену.* Жігіттер ән салысып, күрес салып, ойын-сауық, қалжыңмен отырып, етті жеп, сорпа ішіп, *қ у н а п* қалысты (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Осы азғана ғұмыры бар сасырды ауырып, әлсіреген малға берсең, *қ у н а п* шыға келетін (О. Бөкеев, Үркер). Бір кезде жұрт жұмсайтын: «баласың» деп, «Шаршасаң, ертең *қ у н а п* қаласың!» деп. Жұмсайды қазір мені «ағасың» деп, Жас таппас кілтін істің табасың деп (М.Әлімбаев, Көңіл.).

3. *ауыс. Құлтыру, жайнау, жадырау, өңі кіру.* Биғайша күн сайын құлпырып, ажарланып, бойын-басын түзеп, адам болып *қ у н а п* кетті (Б.Майлин, Шығ.). Маңындағыларды түгел таңданып, ол бейне сау күніндегідей *қ у н а п* шыға келді (З.Қабдолов, Жалын). Қанат самғап біз жеттік, Жердің қиыр шегіне. Қайта *қ у н а п* жасардым, Қан жүгірді өңіме (О.Шипин, Өмір.). Шалдың жаңағы айтқан ақыл-жұбатуы ма, әлде кемпіріне берген соңғы (қазанға ас сал деген) бұйрығы ма, әйтеуір *қ у н а п* сала берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚУНАҚ с ы н. *Қунақы, тың, ширақ.* Қазір де *қ у н а қ*, ширақ кемпір Сақыштың өзі де қасына қара кемпір Әселді ерте кепті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жомарт батыр иығы қомданып, көзі жайнандып осыларды қуақы, *қ у н а қ* көңілмен тез барлап, алуан-алуан ойға шомды (С.Сматаев, Елім-ай.). Жұмыстың қандай ауырлығында жүрсе де *қ у н а қ* Аман-келді шөпші жігіттерге ел қорғаған батырлар, шешендер мен мергендер туралы қызық-қызық әңгіме айтып беретін (А.Нұрқанов, Дала қыраны.). Аясы кең үлкен көзді, сәл таңқы мұрындау, қара торы тапалтақ келген адам көзге бірден түсетін ерекшелігі өте пысық, *қ у н а қ* жүреді екен (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Әлібек етек-жеңін жиып, орнынан *қ у н а қ* тұрды да, үстінің шаң-тозаңын екі қолымен кезек-кезек қақты (С.Омаров, Өмір.). Ол қара қоңыр өңіне қан жүгіріп, тершіп, отырған орнында *қ у н а қ* қимылмен қозғалып, сергек қомданып алған (Б.Шаханов, Ғашық.).

ҚУНАҚТЫ с ы н. с ө й л. *Қунақы.* Ақлиманың *қ у н а қ т ы* қара торы жүзі жаймашуақ көктем күніндей жадырап сала берді (М.Хасенов, Тың тарлан.).

ҚУНАҚТЫҚ з а т. *Ширақтық, тыңай-гандық.*

ҚУНАҚТЫЛАУ с ы н. с ө й л. *Қунақылау.* Адамда сондай бір сезік бола береді. Осы бір соңғы шақтарда әлденеге елегізіп, *қ у н а қ т ы л а у* боп кеткен-ді (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚУНАҚЫ с ы н. *Ширақ, тың, пысық; сергек.* Бұраңбел шалғын бұйығып, Алдына құлап бас ұрса, *Қ у н а қ ы* қарттар жиылып, Мақтауын да айтпай жасырса (М.Мақатаев, Шығ.). Құттыбек шалдың дәуіріне аяқ салса да, қайратты, өңі қайтпаған жас жігіттей-ақ *қ у н а қ ы* еді, өзінің маңдайына біткен екі-үш ауыз өлеңін іркілместен қоя берді (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Мұрты түксиген жұқа қабақ мұғалім түйіліп газет оқып отырғанда, қутындаған *қ у н а қ ы* зиялы жігіт жайтандап кіріп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кеше, іңір қараңғысында үсті-басы малмаңдай су болып оралып еді; қалжырап қайтса да қаны бетіне шауып, *қ у н а қ ы* қайтты (С.Нарымбетов, Тентек.).

ҚУНАҚЫЛАН = е т. *Ширау, пысу, қатаю.* Кенет еңсені езгілеуді қойып, *қ у н а қ ы л а н ы п*, қатайып бекіп те сала беретіні бар (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қара шал көктемде бүршік жарып, жапырақ жайған көрі ағаштай жасарып, *қ у н а қ ы л а н ы п* барады (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

ҚУНАҚЫЛАНУ *Қунақылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚУНАҚЫЛАУ с ы н. *Ширақтау, тыңдау, пысықтау.* Кемпірдің *қ у н а қ ы л а у ы* үйден жүгіре шығып, әлгі аттыға артынан айғай салды (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Осы бір соңғы шақтарда әлденеге елегізіп, *қ у н а қ ы л а у* боп кеткен-ді (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚУНАҚЫЛЫҚ з а т. *Ширақтық, сергектік; пысықтық.* Бүгінгі жылқы күзеу, қысырақ алу науқаны ойында жатқан Шоқан орнынан әдеттегі *қ у н а қ ы л ы қ п е н* ұшып тұрды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ердің басына қамшыңды тіреп, маңдайыңды соған қойып, сәл мызғысаң, көңілің бірлеп сала беретін *қ у н а қ ы л ы қ* та ұмыт болыпты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚУНАҚ: *қунақ қақты. Секең қақты, ойнақ салды.* Қоқан көгі құлпырды, Құм сіркеден құтылды. *Қ у н а қ а қ т ы*, қоң бітті.

Көгі көкке тойынды (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). – Міне, тамаша! Бірге барамыз? – Баланың көзі шырадай жанды. Әдеттегі самарқаулықтан бір сәтте арылып, *қ у н а ң қ а қ т ы* («Лен. жас»).

ҚУНАНДА= е т. *Ойнақ салу, секеңдеу*. Басын көтеріп алып қайырылып келіп, апамның етегіне орала, еркелей бір сүйкеніп өтті де, анадай жерде екі ақ лағымен жайылып жүрген анасына қарай *қ у н а ң д а н*, секектеп жүгіре жөнелді (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚУНАНДАУ *Қунаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚУНАҢ-ҚУНАҢ е л і к. *Ойнақшыған, секеңдеген қимылды бейнелейтін сөз*. Қоя бердім, істеп оған жақсылық, Адал жанға не қылайын қас қылып?! Қуанғаннан *қ у н а ң қ у н а ң* жүгірді, Жабырқаңқы жас көңілін шат қылып (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Кірпі ана баласын Жұмсағым деп сүйеді, *Қ у н а ң қ у н а ң* басатын Қуыршағым деп сүйеді (Ө.Тұрманжанов, Бозша.).

ҚУНАС= е т. *Тыңайысу, бірге сергу, ширау*. Бостандықтың бағында Жататынбыз *қ у н а с ы п*. Қайда, шіркін, со күндер, «Айхай, шексіз көгім!» дер (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.). «Тойың тойға ұлассын!» – Деп берісіп батаын, Шалдар қалды *қ у н а с ы п* Аппақ қудай сакалы (Ш.Мұхамеджанов, Жас қанат).

ҚУНАСУ *Қунас етістігінің қимыл атауы.*

ҚУНАТ= е т. **1.** *Демалдырту, тынықтыру*. Ерімді алып аунатпай, Жүгенімді алып *қ у н а т н а й*, Пайғамбардай несінші, Бала оқиды мешітте (Батырлар жыры). Әбілпейіз арғы атаң Алтын тұғыр сұңқар-ды, еріктіріп батырын *Қ у н а т ы н* еді тұлпарды (Үш ғасыр.). Айбалтасын алтынменен булатқан, Алапасын арттырып, Арпалап атты *қ у н а т қ а н* (Бұқар жырау, Жыр.). **2.** *Бой сергіту, тыңайту*. Сол сияқты аунатсаң да өзің біл, Ағайындар, *қ у н а т - с а ң* да өзің біл. Түркіменстан – туған аулым менің де, Алыс қырдан аңсап келген кезім бұл (М.Әлімбаев, Көңіл.).

ҚУНАТУ *Қунат етістігінің қимыл атауы.*

ҚУНАУ *Қуна етістігінің қимыл атауы; тыңаю, ширау, қуаттану*. Бірге жатып, бір тұрып, Бір ойнады ойынын. Күн – деп өсіп құлпырып, *Қ у н а у ы н* көр бойының! (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

ҚУРА= е т. **1.** *Ылғал мен күн сәулесі жетіспеу салдарынан өсімдіктердің өспей*

қалуы, тіршілігін тоқтатуы; солу, сарғаю. Ұялшақ көркем келіндей, Сүюге тосқан еріндей, Албырап тұрған қызыл гүл солды *қ у р а п* бұзылып (С.Сейфуллин, Өлең. поэм.). Бастау басына төнген жалбыз бен қоға әлі көк. Ал қырда мия мен сора әлдеқашан *қ у р а п* қалған (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Күзге жақындағанда нажағай түскен жуан екі қарағай *қ у р а й* бастағанды (Ә.Тәжібаев, Хаттар.). Жаңбырсыз ерте *қ у р а ғ а н* тықыр бозды ұстарадай қыркып, шаң мен шіркейден дамылсыз пыскырық атқан көп жылқы өрттей қаптап, көкжиекті көрсетпей жіберді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **2.** *Бір нәрсенің күнге (отқа) қақталып, қатты кеуіп кетуі; құрғау, қаудырлау*. Сол сабаны ысқа қойғанда, ауыз жағы *қ у р а п* кетіп, бұған ашуланған Есенек ыс салған адамның үйірге түсіп тұрған айғырын сойғызып, терісін сабаның құрғаған аузына жаматқан (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Таксыр-ау, бұл бергенің сары ат па еді, Аузында бір тісі жоқ көрі ат па еді? Кірпігіне қарасам *қ у р а п* қапты, Тұсында Абылайдың бар ат па еді?! (Сүйінбай ақын, Ақиық.). Көп уақыт жаңбыр көрмей, *қ у р а п*, күйіп, Жоқ еді Сарыарқада көрер сиық. Сол қатарда шөлдеген жан-жануар Аузына тұра алмаған тілі сыйып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бұл сөзді қостамаймын жалғыз саған, мысалы *қ у р а п* қалған қазақ сабан. Өзімшіл, өзге үшін жәрдемі жоқ, Жақынын жат көретін жаудан жаман (С.Торайғыров, Шығ.). **3.** а у ы с . *Қуру, жоқ болу; солу*. Уылжыған ақша бет *қ у р а с а й ш ы*! Мөлдіреген екі көз суалсайшы. Бір жаманға қор болып кеткеніңше, Өліп қана қыз сорлы уансайшы! (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Надан ел қойдай маңырап жаңа дінге ду қоя берсе де уақыт өткен сайын өмір аса жай, шабан болса да ілгері басады, өседі. Дін кебеді, *қ у р а й д ы*, астының мысы шығады. Аяққапсыз шабатадай болады (М.Дулатов, Шығ.). Ойхой, қазақ даласы! Қанша *қ у р а п*, қаншама көгермедің?! Қорқыттың қобызымен боздаттың ғой, Асанның шерге оранған өлеңдерін (М.Мақатаев, Шуағым менің).

Қурап қалсын [кетсін]! к а р ғ. *Қараң қалсын, құрысын!* – Құрысын жұмысы құрғыр, *қ у р а п қ а л с ы н*! О, байғұсым, сен тірі қалсаң болды (Ш.Айтматов, Қош бол.). Көгермесе – маған десе *қ у р а п к е т - с і н*, менде де жан бар, бүкіл жастығымды кетпенмен өткізер жайым жоқ (Д.Досжанов, Жусан.).

Қурап отыр. *Түгі жоқ, жетіспейді.* Күләштің үйі, Қажендікі де, Тәжендікі де отынсыз *қ у р а п о т ы р с а* керек, әлі жер аяғы кеңігенше қашан, ақ жауын басталуы да мүмкін ғой (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

Сүйегі қурады. *Өлгеніне талай болды, қайтыс болғанына көп уақыт өтті. С ү й е г і* Маңғыстауда баяғыда *қ у р а п* қалған әкем марқұм қолымнан жетектеп барды (Ф.Сланов, Домбыра.). Домбыраң да сондағы бұрауында, ішекке қонған тозаңын тұр ауырлап. Сен мінген ат *с ү й е г і қ у - р а ғ а н м е н*, Сені көрген кісілер жүр ауылда (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.). Өздерінің жұмыр басы мен ошағының үш бұтының пайдасына бастары жетпей жатып, әлдеқашан *с ү й е - г і қ у р а ғ а н* аруақты айтады (Ә.Кекілбаев, Күй.).

ҚУРАҒАН с ы н. 1. *Қурап қалған.* Шұқырдың ішінде *қураған* адамның, аңның сүйектері, қару-жарақтың тот басқан темірлері жатыр (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. *а у ы с. Соры қайнаған, сорлаған.* – Қап, әлгі *қураған* қызға кімнен екенін анықтап оқытып алмай! (Ш.Құмарова, Қос шынар). – Ой, *қураған* қу қожа, соны да сөз деп... (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Әттең, *қураған* қу жетімдік қинады-ау! Өрісімді тарылтып, үмітімді кестің ғой! (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ҚУРАЙ з а т. б о т. *Биік болып өсетін шөп тектес ірірек өсімдіктердің жалты атауы және олардың мал жемейтін қатты сабағы.* Бұл жазықта, әсіресе, *қ у р а й* көп өседі екен (Қ.Исабаев, Арман.). Жіп-жіңішке *қ у р а й - д а н* ұзындығы бір сүйемдей түтік жасап алдым (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Біз қосқа шапқан кезде, жолдың екі жағындағы қалың *қ у р а й* мен шиге от қойындар (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). – Бәрібір, бүгін біздің үйде бола-сыз. Кетпейсіз. Мен сізге бір құшақ *қ у р а й* кесіп әкеліп қойдым (Ф.Мүсірепов, Ұлпан.).

Қурай басын сындырмады [сындырған емес]. *Түкістемеді, еңбекетпеді.* Баланы жақсы көргеннің жөні осы деп, *қурай басын сындыртпай* кеп қорғаштайды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Керіліп-созылмай қайтсін, өзі өз боп қоғам үшін *қурай басын сындырған емес* (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Қурай кеуде. *Бос, қуыс кеуде.* Әсіресе, бізге оның Аркашканың сағын сындырғысы келмей, *қурай кеуде* Қаленмен айқасындағы көрініс ұнады («Қаз. әдеб.»).

Қуыс қурай. *Қауқарсыз, жігерсіз, бос.* Егер серінің бұрынғы өлеңін жыртып, ендігі өлеңін тыйсам, сері *қ у ы с қ у р а й* біреу болып қалмай ма?! (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құмай қурай. *ө с. Төрт түлік түгел жейтін, қадау өсетін, тегінде сырт беті ошағанға ұқсап кететін өсімдік.*

Орнына қуыс [жалғыз] қурай. *Оның бары да, жоғы да бір деген мағынада.* – Жәуетей, Кебектің дәурені кеткен, оның елге керегі жоқ. *О р н ы н а қ у ы с қ у р а й* (М.Әуезов, Танд. шығ.). – Кетсең кет, сенің *о р н ы ң а ж а л ғ ы з қ у р а й*, – деп Қарсақ ілінісе кетті (Ә.Әбішев, Пьеса.).

ҚУРАЙ з а т. м у з. *Көне ұрмелі музыкалық аспап.* Қолында домбырасы, белде *қ у р а й*, Көп жылдар өтіп жатты аққан судай. Сол қойшы бүгін де отыр сол орнында Қойменен бір жасасқан бірге тумай (Ө.Тұрманжанов, Танд. өленд.). Хайролланың өзі атақты гармоньшы, оның үстіне *қ у р а й д ы* да жақсы ойнайтын («Қаз. әдеб.»).

ҚУРАЙДАЙ с ы н. *Жіп-жіңішке, ұп-ұзын.* Басқыншының алдында намысын түсіргісі келмей, ұлы тағына лайық киініп келген екен, басындағы ауыр тажы *қ у р а й д а й* мойынын үзіп жібермей шаққа тұр (Ә.Кекілбаев, Дала.). Қараса Ерманның бойы *қ у р а й д а й* боп ұзарып кетіпті (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

ҚУРАЙЖУСАН з а т. ө с. <лат. artemisia scoraria> *Жусан туысына жататын биіктігі 30–70 см, тамыры жіңішке, тік келген бір не екі жылдық шала бұта. Қ у р а й ж у с а н - н ы ң* сабағының жоғарғы жағы... қызыл күлгін. Жылқы, қой, түйе жейді (ҚСЭ).

ҚУРАЙЛАН = е т. *Шөп тектес өсімдіктер сабағының іріленіп, қатайып кетуі.*

ҚУРАЙЛАНУ *Қурайлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚУРАЙЛЫ с ы н. *Қурай өскен, қурайы бар.* Көп кешікпей, *қ у р а й л ы* қалың шалғынның арасына кіріп жоқ болып кетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). Оның ар жағы батпақты, бұталы, *қ у р а й л ы* дала (З.Ыбыраев, Өскемен.). Тербетіп тілсіз түнгі айды, Қырларды кезіп *қ у р а й л ы*, Самайды сипап самал жел, Сырымды менің ұрлайды (А.Асылбеков, Көкорай.).

ҚУРАЙЛЫҚ с ы н. *Қурай боларлық, қурайға тұрарлық.*

ҚУРАЙ-СУРАЙ з а т. *Қурай және тағы басқа сол сияқты шөптер.* – Қарашы, ішінен бір тал *қ у р а й - с у р а й* табыла қояр ма екен (Б.Соқпақбаев, Алыста.). Енді бүгін соның

анасына – бәріміздің анамызға қайғы жүгі аз болғандай, *қ у р а й-с у р а й* арқалатып қойғанға арлансаң етті (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ҚУРАЙША ү с т. *Қурай тәрізді, қурай құсап*. Зәбираның ұялғандығы сонша, кірерге тесік таба алмады. Жалынға ұстаған *қ у р а й-ш а* лапылдап, құлақтары жанып бара жатқан сияқтанды (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

ҚУРАЙШЫ з а т. *Қурай аталына-тын музыкалық аспапта ойнаушы адам*. Өзбекстаннан биші Тамара ханум, Әзірбайжаннан Шевкед ханум Мамедова, Башқұртстаннан *қ у р а й ш ы* Есенбаев өздерінің ұлт киімдерімен сахнаға шығып, өнерлерін көрсетті (Ж.Шәкәрімов, Әміре.).

ҚУРАЙЫШ з а т. *Түрікмен халқының ұлттық бас киімі, қой терісінен істелген сеңсеңбөркі*. Түстері суық. Сеңсең*қ у р а й ы ш* астынан шүңірек көздері зәр шаша қадалады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

ҚУРАҚ с ы н. *Кеуіп кеткен, қураған; құрғақ*. Ай сүттей жарық. Ақбоз су бүріккен *қ у р а қ* жоңышқаны күрт-күрт шайнап тұр (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Сол сәтте шеңгелдің *қ у р а қ* қоңыраулары саудырап төгіліп судыр-судыр үн шығарады (О.Сәрсенбаев, Бакыт.).

ҚУРАҢҚЫРА= е т. *Аздап қурау, қурай тұсу*. Гүлденген соң жүгерінің төменгі жапырақтары *қ у р а ң қ ы р а п*, сабағы қатая бастайды (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

ҚУРАҢҚЫРАУ *Қураңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚУРАТ= е т. **1.** *Құрғату, солдыру, қатты келтіру*. – Шөпті *қ у р а т-п а й* жинап аламыз ба деп отырмыз, – деді Қанат (М.Сүндетов, Балық.). Өйткені шөл даланың қайнаған күні әлгі бау-бақшаны *қура тып* жібереді (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Мизам кеп, ойындар қанбады. *Қура тып* алса да гүлін күз, Сонда да жабайы алманы Қағушы ең аюдан бұрын біз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Сорлату, сорын қайнату; құрту*. Заман кімді жарылқады, кімдердің төбесін көкке жеткізді? Кімдерді қуантты, кімдерді *қура т-ты*? (О.Бөкеев, Қайдасың.). Артыңда иесіз қалды мың сан малың, Отыз қатын алсаң да саған жетер. *Қура т ы п* мен сорлыны тастап кетпей, Елден тандап бір сұлу алсаң нетер! (Қозы Көрпеш.).

ҚУРАТУ *Қурат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Егінді *қ у р а т у*.

ҚУРАУ *Қура етістігінің қимыл атауы; солу, кебу*. *Қ у р а у ы* жеткен күзгі қау мен ақ селеулер сылқ-сылқ күлгендей сытырлап жанып, дүрілдей жөнелді (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Ол қызғалдақ көңілім еді, *Қура у ы н а* аз қалған. Ол қызғалдақ өмірім еді, Қирауына аз қалған (Ф.Қайырбеков, Қанатты.).

ҚУСА: **қусаған түйе**. ж е р г. *Бақырауық түйе* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚУСАҚ¹ з а т. *Тұмса бұзаулаған сиыр*.

ҚУСАҚ² з а т. ж е р г. *Шөптің бір түрі*.

ҚУСАҚТАЙ с ы н. *Қусақ сияқты*.

Жаз бойы жайлауға үш рет бет алған жиыны мың төрт жүз қытай әскері осындай тосқауыл шайқасқа тап болып, бірде-бірі аман қайтпай, шалғы тиген *қ у с а қ т а й* күйреп тынған (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр).

ҚУСАҢ с ы н. ж е р г. *Әккі, қу*. Қай жердің отын оттап, суын ішіп келгенін кім білсін, әйтеуір көп жортқан қарсақтай *қ у с а ң*, ойнақы да ақ жарқын жан (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Әккі боп алған *қ у с а ң* түлкі тазыға құйрығын шалдырып қойып, өзі бұлт беріп, екі бүйірге кезек шығып кетіп отырады («Лен. жас»).

ҚУСЫН= е т. *Қу болғансу, өзін-өзі қу санау*. Сырттансынбақ, *қ у с ы н б а қ*, өршілденбек, Сыбырменен топ жасап бөлек-бөлек. Арамдықпен бар ма екен жаннан аспақ, Өзімен-өзі бір күн болмай ма әлек? (Абай, Тол. жин). – *Қ у с ы н ы н*, кісімсіп шірене басқаныңды жек көремін (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚУСЫНУ *Қусын етістігінің қимыл атауы*. Өзінің зыпылдап *қ у с ы н у ы н* көрмейсің бе? (Ауызекі).

ҚУСЫР= е т. **1.** *Екі нәрсені айқастыра қосу, біріктіру; бір-біріне қаусыру*. Киіз етіктің басы мен қонышын бөлек, екі бет етіп пішіп алып, тігістіктеріне былғарыдан немесе жақсы иленген қайыстан сыздық салып отырып *қ у с ы р ы п* тігеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *Екі қолды қаусырып, біріне-бірін білектен орау, айқастыру*. Толқын көкірегі қарс айырылғандай ауыр күрсініп, орнынан баяу тұрды да, қолын *қ у с ы р ы п*, кең бөлменің ішін әрлі-берлі кезіп кетті (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Тез отырып, екі қолды төмен түсіреді, тізені қолмен *қ у-с ы р ы п*, дем шығарады (Б.Айтқожина, Бронх. демікпе). **3** а у ы с. *Белгілі бір қашықтықты түгесу, қысқарту, қамту*. Алты ат машина кең қолатты кенерелей шауып, *қ у с ы р ы п* келе жатқан (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Болат тұлпарды ерттеп мінген

ерлер егін дариясының етек-жеңін қызу қарқынмен күн санап *қ у с ы р ы п* келеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Екінші бөлімшенің механизаторлары шексіз алқапты екі шетінен *қусырып*, дендетіп тастапты (Далақырандары).

4. Жан-жақтан қысу, ығыстыру, тықсыру. Кей уақытта: «Ақтардың күші азайыпты, енді қызылдар күшейіпті. Ақтарды бірте-бірте *қ у с ы р ы п* келе жатыр дейді» деген хабарды да алып қоямыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). Өрт бізді жан-жақтан *қ у с ы р ы п* барады (С.Омаров, Дала.). **5. а у ы с. Белгілі бір жас мөлшеріне таяну, жақындау; алқымдау.** Қымсынбай сандуғаштай сайра тілім, Қырықтың *қ у с ы р с а ң* да дәл ортасын. Алқалай, арзу болған аға-ініге – Жел сөзден жетерліктей бер қолқасын (Кете Жүсіп, Өлеңд. толғау.). Бет әлпеті қара торы келген, қою мұрты бар, жауырынды, тығыршықтай, жасы алпысты *қ у с ы р ы п* тастаған кісі екен (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Бұл кісінің жасы елуді *қ у с ы р с а да*, жүзінде әлі де әжім жоқ екен (Ғ.Сланов, Замана.). **6. а у ы с. Зәресін алу, қорқыту; апшысын қуыру.** Байкинбайғұс шалды үйіріп, *қ у с ы р ы п* барады (К.Тоқаев, Түнде.). Көрімді біраз *қ у с ы р ы п* алған соң, Зейінгүл ежелгі ақ жарқын қалпына көшті (Көктем лебі).

Басын [бас] қусырды. *Үйленді, отбасын құрды.* Ол Нақыш екеуі *б а с қ у с ы р ғ а л ы* жүр («Лен. жас»).

Жер танабын қусырды. *Қатты жүрді, өндіріп тастады.* Сол кезде байлаулы тұрған тал, жыңғыл «арғымақтардың» біріне аяқты арта салып, *ж е р т а н а б ы н қ у с ы р а*, жарысты сала отырып, ышқына шабамыз келіп (Ө.Қанахин, Жер бас.). Көк аспанға, ғарышқа Арманыңды ұшырған, Тұлпары әзір жарысқа *Ж е р т а н а б ы н қ у с ы р ғ а н*, Мен даланың ұлымын! (М.Қанғожин, Қызылжар).

Қол қусырды. *а) Екі қолын кеудесіне қойып, тәжім етті; құрмет қылды.* Сыпыра сынды сұп жырау алып бір жетіп келгештен, Еңкейіп үйге кіргештен, *Қ о л қ у с ы р ы п* тұрғаштан, Тұрады дағы толғайды (Едіге батыр). Есепсіз келе жатыр ертіп қолды, Көркіне көргендердің көңілі толды. Құлдарша *қ о л қ у с ы р ы п* иіледі, Адамдар алдындағы ашып жолды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *ә) Бас иді, құлдық ұрды, аяғына жығылды.* – Сеніңше *қ о л қ у с ы р ы п* ы қана өту керек пе еді? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Жалғыздық сиынғаны күші ғана, Жауына *қ о л қ у с ы р ы п* қысыла ма. Ажалсыз Ақбөпеден айырылып, Жүрегін өз қолымен ұсына ма?! (С.Сматаев, Астана.). *б) п а р а л и н ғ в.* *Қолын бір-біріне айқастырып, еш нәрсе істемей бос тұрғанды, істегісі келмегенді білдіретін қимыл-ишрат.* Жанында *қ о л ы н қ у с ы р ы п* түрегеп тұрған қыз ба, келіншек пе, өзінен егделеу біреуге әлдене айтады (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Қол қусырып [қарап] отыр. *Еш нәрсе істемей босқа жүр, текке отыр.* Үйде *қ о л қ у с ы р ы п* *о т ы р а* беріп не бітіремін деп, ол трамвай, троллейбусқа билет тексеруші боп орналасты (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Сонда менің не істеуім керек? Осылай *қ о л қ у с ы р ы п о т ы р а* бермекпін бе? (К.Тоқаев, Көмескі із). Бірақ солай деп ойыңа алған жақсы істерді жүзеге асырмай, *қ о л қ у с ы р ы п қарап отыруға* бола ма? (С.Досанов, Қыран.).

ҚУСЫРМА сын. *Қусырылған, қусырылып келген.* Киіз үй дөңгелек, керегелі, *қ у с ы р м а* төбелі болады (ҚазССР тарихы).

ҚУСЫРМАЛА = е т. *Екі жақтан қысу, құрсаулау.* Енді бір қырқадан аса бергенімде сайтандай алдымнан екеу, артымнан екеу тап бола кетті де, *қ у с ы р м а л а й* мені ортаға алды (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Ол өзіне қарсы екі қанаттан *қ у с ы р м а л а й* ұмтылған қорғаушылармен әрі өзіне бетпе-бет келген атақты Афониннен жасқанбады («Спорт»).

ҚУСЫРМАЛАТ = е т. *Қысқылап құрсаулату.* Бұлар бетті сол биікке қарай түзеді. *Қ у с ы р м а л а т а* айдап, көп ұзамай шоқының сол жақ қапталына ілінді (Т.Тілеуханов, Өзгенің бақыты.).

ҚУСЫРМАЛАТУ *Қусырмалат етісті-гінің қимыл атауы.*

ҚУСЫРМАЛАУ *Қусырмала етістігінің қимыл атауы.*

ҚУСЫРТ = е т. *Айқастырту, қаусырту.*

Қол қусыртып отырғызбады. *Еш нәрсе істетпей босқа жүргізбеді, текке отырғызбады.* Үй сыпырудан жиіркенсе, қара жұмысқа кірсін. Соғыс жүріп жатқанда, үкімет бәрібір *қ о л ы н қ у с ы р т ы п о т ы р ғ ы з б а й д ы* (З.Шүкіров, Сарша тамыз).

ҚУСЫРТУ *Қусырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚУСЫРУ *Қусыр етістігінің қимыл атауы; айқастыра қосу, біріктіру.* Әр машинаның атқаратын қызметі мынау:

көмкеру, қусыру, қаю, ысқылау, құрастыру, керу, қалыптау, шегелеу, ұлтандау сияқты ұсақ істер (С.Мұқанов, Саяхат.).

Қол қусыру. *Ізет жасап, құрмет қылу.* – Қайным-ау, үйге келген қонаққа қол қусыр-ру салтымыз емес пе еді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚУСЫРЫЛ= е т. *Ығыстырылу, тықсырылу, қысылу.* Шын қатерді енді сезгендеймін. Әрине тынысым тарылып, айналам қусырылып келе жатқан секілді (С.Шаймерденов, Қарғаш). Жылдан-жылға қонды жер қусырылып барады, мезгіл өткен сайын сордың ауқымы кеңейіп келеді (Д.Досжанов, Дария). Сол сияқты жер астында да ығысу болады. Түрлі себептерден жер астындағы үлкен қабаттары ісініп, кейде қусырылып ығысады (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Алтай қойнауындағы ат төбеліндей аз ауылдың ерте көктемде басталған қарбаласы қусырыла дөңгеленіп, саябырси бастаған (О.Бөкеев, Ән салады.).

Танауы қусырылды. *Ашуланды, қанын ішіне тартты.* Қайғы басса, бас, кеуде, иық, кірпік салбырайды, танау қусырылады, ерін үстіндегі қатпар төмен түседі; көз азырақ қысылып, ерін тиісіп, танау тартылады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тапал күрегі түсіп кеткенде таңқы танауы қусырылып, ренжіп қалып еді, жолдасы алып берген соң, танауы делдиіп қуанып қалды (М.Жұмабаев, Шығ.). Өңі сұп-сұр боп, кішкене танауы қусырылып кетті (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ҚУСЫРЫЛУ *Қусырыл етістігінің қимыл атауы.* Танауы қусырылу жаман иісті бөгеудің, уайымның, тіпті болса күшті сезіммен (мәселен, ашумен) алысудың құбылысы (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ҚУСЫРЫН= е т. *Айқастыра қосу, қаусыру.* Сержан күртеше шапанды қусырынып, түймесін салайын десе де, онысы тырсылдап жетпейді (Б.Майлин, Шығ.). Қоңырат қусырынған қолын алып, қозғалақтап жөнделіп отырды (Р.Тоқтаров, Ертис.).

ҚУСЫРЫНДЫ з а т. *Былғары мата сияқты бұйымның қусырылған шеті.* Қусырындының шеттерін сол қолдың көмегімен ширата бүктемелеп отырып жөрмеп тігеді (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

ҚУСЫРЫНУ *Қусырын етістігінің қимыл атауы.*

ҚУСЫРЫҢҚЫ с ы н. *Аздап қусырылған, қысыңқы.* Межелі жерге жақындаған сайын әннің ыңылы төмендеп-төмендеп, қусырыңқы танауының ішіне кіріп кеткендей жоқ болды (Ж.Мусин, Ақ алаң).

ҚУСЫРЫҢҚЫРА= е т. *Аздап қусыру, қусыра түсу.* Ауылдан аттанғанда жиырмаға жетпеген балғын жігіт қырықты қусырыңқырап барып, жігіт ағасы болған шақта туған топырағына бір-ақ оралады (З.Қабдолов, Сыр.).

ҚУСЫРЫҢҚЫРАУ *Қусырыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚУСЫРЫС= е т. *Қысысу, біріктірісу.*

Қолқусырысты. *Қолдарын кеудесіне қойып, тәжім етісті.* «Құлдық» деп қусырысты қолын бәрі, Көркейіп көңілдері, кірді әрі. Керемет көрсеткен соң бұл сияқты, Хан, қара қалды қайран, жас пен көрі (Т.Ізтілеуов, Назым).

ҚУСЫРЫСУ *Қусырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚУТАБАН с ы н. *Ел кезіші, көп жүретін, қыдырымпаз (адам).* Бұл қутабандардың да баспайтын жері болмайды (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – Қаракесектің қутабандары қит етсе тұра шауып, күйзелтіп еді елді, енді қайтер екен! – деп Бименде сызданды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚУТАҚЫМ с ы н. **1.** *Мінер атқа жарымайтын (адам).* Өзі бір ат құтаймас қутақым (А.Токмағамбетов, Шығ.). – Сенің қутақым балаң ит мініп, ирек қамшыласын. Менің тайларым өзіңнің жирен тайыңнан мықты деймісің? Ол да сол сияқты жанды мал (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). Қайнар бойы аласа, қутақым атанған жасамыс атшабар еді (С.Бегалин, Сәтжан). **2.** а у ы с. *Әркіммен тартысып-таласып жүретін сұм.* Бұл жүрістің түбі бір жанжалға соғарын сезінген қутақымдар Игіліктің тобына өздері қосылып, елден елге шығарып салып қайтты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). **3.** а у ы с. *Әйелге жарымайтын (еркек).* Қутақым қайным-ау, тізеңді құшып, тақымынды қысып жата бересің бе? – депті (А.Токмағамбетов, Шығ.).

ҚУТОЛАҒАЙ ү с т. ж е р г. *Мүлде, тым.* Апа, хаттың өзі көңіл көтерері аздау болып шықты білем. Бірақ қутолға й мүгедек екен деп қалма! (Ғ.Мүсірепов, Өмір.). Мінгені Шүршіттердің Кекбұлағай, Бір су бар Қылы деген жап-жадағай. Жолдыбай жол

асуы аңғыл кезең, Қалмайды жанасалап
қ у т о л а ғ а й (Қара өлен).

ҚУТҰМСЫҚ з а т. з о о л. <лат. *cygnopsis cygnoides*> *Арқасы мен бұйірі ақшыл көлденең жолақты, қоңыр-сұр, бауыры ақшыл, мойны ұзын әрі жіңішке қаз тәрізділер отрядының ұйректер тұқымдасына жататын қаз. Қ у - т ұ м с ы қ* қалың қамыс-қоғалы, әсіресе, таудағы көлдерді мекендеген. Саны ондаған есе кеміп кетті. Қазақстанда соңғы 30 жылда екі-ақ рет – 1967 және 1978 жылдары кездескен (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚУТҰЯҚ¹ з а т. *Тұяқтың сыртты қабыршықтанып, жарылып, айналасы білеуленіп ісіп кететін жылқы ауруы. Жылқыда ақбас, қ у т ұ я қ, сасықтабан (қан түсу, жем түсу) сияқты аурулар кездесе, қойда құлық, қостабан аурулары болып тұрады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Қ у т ұ я қ а* қарсы шашадан қан алып, тұяқты жонып тазалап, борсықтың шелді терісімен үш күн бойы орап тастайды, онан соң сазды жерге арқандайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Біз жылқының доғаласына, таңлағына, құйрығының бөгені мен *қ у т ұ я ғ ы н а* сырттан дәрігер іздемейміз (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ҚУТҰЯҚ² сын. **1.** *Қайырымсыз, рақымсыз, сұмырай.* Бұрында біреуден алуды ғана біліп, беруді білмейтін бедерсіз *қ у т ұ я қ* еді, енді одан не қайыр (Р.Райымқұлов, Болат.). **2.** *Қу, сұм, сұмтайы.*

ҚУТҮЛЕК з а т. с а я т. *Кейде жана деп те аталатын сегіз жасар бүркіт.*

ҚУТЫҢ е л і к. *Қуланған адамның қимылындағы, сырт пішініндегі өзгерісті бейнелейтін сөз.* Сырт пішіні жинақы, *қ у т ы ң*, көбіне елгезек жас баланың отырысын еске түсіреді (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

Қутың қақты. *Қулана құлімдеді, құнәпсімен телмеңдей жымиды, қуланды.* – Сіздер айтқан соң бармасқа бола ма? Барайын, – деп бір сомды қонышқа салып, *қ у т ы ң қ а ғ ы н*, Түнқатар жөнелді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қу бала *қ у - т ы ң қ а ғ ы н* үйге кірдің, Жымиып сірә өтірік неге күлдің. Бір сөзді тіпті өтірік айта салдың, Балықтың үлкендігін қайдан білдің? (Қара өлен). – Айтпақшы, Айгүл қарындас, сен театрдың табалдырығын жууың керек. Әйтпесе ән мен күйдің киесі атады, – деді Сазанбай *қ у - т ы ң қ а ғ ы н* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

ҚУТЫҢДА= е т. **1.** *Қутың қағу, қулану; ойнақылану.* Мұрты түксиген жұқа қабак мұғалім түйіліп газет оқып отырғанда, *қ у - т ы ң д а ғ а н* қунақы зиялы жігіт жайтаң дап кіріп келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кешегі майдан басындағыдай емес, насыбайларын атып, шылымдарын түтіндетіп бір-бірін іліп-қағып, көрші кемпірлерге соқтығысып *қ у т ы ң д а н* отыр (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). – Мұны сіз жалғыз Ерболдың бергені деп ойламаңыз, Тана, – деді ол *қ у т ы ң - д а н* (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Қара көзің жылтылдап, Отыр екен кім тыңдап. Қара көздің қасында, Қандай қу жүр *қ у т ы ң - д а н* (Қара өлен). **2.** *Құлдыраңдау, бұлтандау; жортақтау, секектеу.* Ілеспей көзің, Әкелер сөзін, Тұрымтайдай *қ у т ы ң д а н*: «Тілепті тілек берсін» – деп, «Ер болса, үйге келсін» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Бара танысып, жата сөйлесіп, бір құмардан тарқайық, – деп қысық көз қара шал Жандостың алдына түсіп, есікке қарай *қ у т ы ң д а й* жөнелді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Торғай оты, ақ көде, жусан, бүрген бұтаның төгілген бүрлеріне тістері тиіп, ешкілер де *қ у т ы ң - д а н* қалатын (С.Жүнісов, Өмір.).

ҚУТЫҢДАС= е т. *Қуланып, қутың қағысу.* Шалдар бейтарап раймен миығынан күлді, еркектер *қ у т ы ң д а с ы н* Тілеуішті қаумалай бастады, ал әйелдер құлақтарын басып баж-баж етті (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Әуелде жоғары мәртебелі мейманның қызымен келгеніне қуанысып, *қ у т ы ң д а с ы н* қалған қулардың ауыздарына заматында құм құйылғандай болды (А.Сатаев, Дала.). Деп жымиып күледі, Қуанышты сөздері. Қымыз сырын біледі *Қ у - т ы ң д а с ы н* өздері (Х.Талғаров, Қанатты.).

ҚУТЫҢДАСУ *Қутыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚУТЫҢДАТ= е т. *Қутың-қутың ету, бұлтаңдату.* Арқасы аруақтанып бір тіл қатпай, Ерінін тыңдаушының сылпылдат пай. Жай ғана аяңдайды шаршағандай, Қызығып, құмарымен *қ у т ы ң д а т п а й* (Е.Ибраһим, Гәкку). Ойсырап бұл екеуі кем жатқанда, Менімен шаба алмайсың бірге ілесіп. Жел сөзді *қ у т ы ң д а т - п а й* қарызыңды өте, Сөйлей бер содан кейін желдей есіп (Айтыс).

ҚУТЫҢДАТУ *Қутыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚУТЫҢДАУ *Қутыңда етістігінің қимыл атауы; қутың қағу, қулану.* – Қайдан білейін, мына қу т ы ң д а у ы ң а карағанда құралақан емессің бе деп отырмын (Т.Иманбеков, Үш ай.). Оған қарап келе жатқан жігіттердің бірі: – Қарашы, қ у т ы ң д а у ы н! – деді (Т.Жанұзақов, Азамат.).

ҚУТЫҢ-ҚУТЫҢ е л і к. *Қайта-қайта қутыңдаған кейіпті, бұкең қаққан, жортақтаған қимылды білдіретін сөз.* Мен мақтағанға мәз болып, Жанбосынға сенен асып кеттім бе дегендей қ у т ы ң - қ у т ы ң қараймын (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Өңшең марқалар ыққа қарай қ у т ы ң - қ у т ы ң жүгіріп, жылы қораға асығып барады (Т.Ахтанов, Боран). Жаңа бір тың күшке енгендей, Тарзанның ізін ала қ у т ы ң - қ у т ы ң жортысып, олар қалтарыстан шыға берді (С.Ерубасев, Ойсыл қара).

Қутың-қутың етті. *Қутыңдады, қуланды.* Дәулет мұртынан күледі. Әдеттегі самарқау қимыл, байыптылық қалды, қ у т ы ң-қ у т ы ң етеді (З.Шашкин, Өмір.). Дүкенші жігіт шотын сарт-сұрт қағып, қ у т ы ң-қ у т ы ң етеді (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚҰТІЛДІ с ы н. *Құлдіргі, сөзге жүйрік, сықақшыл, әзілқой.* Ол қ у т і л д і, жайдары, пысық жігіт еді (Б.Майлин, Шығ.). Қағылез келген қ у т і л д і Алатаев жол-жөнекей күлдіріп те қойды (Ақ бидай). Бірақ қ у т і л д і жігіттерді қыздар менсіне қоймайды ғой. Сол себептен де ол өлдім-талдым деп отызға жеткенде әрең үйленеді (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ҚУУ *Қу етістігінің қимыл атауы.* **1. Жету үшін соңына түсу, жүгіру.** – Ауырған дөңесі жоқ. Таңертең тазысын ертіп Сырға қоян қ у у ғ а кеткен (Д.Досжанов, Зауал). Қазіргі фильмдерден ана бір жылдардағыдай қоғайда жапырылып жатқан фашистерді, соларды «ураалап» қ у у д ы ғ а білетін біздің әскерлерді сирек көріп, құлақ тұндырар зеңбірек гүрсілін аз естиміз (С.Абдрахманов, Елдік сыны). **2. а у ы с.** *Бір жерден кетіру, бездіру, аластау.* 40-жылдың жарлығы бойынша, жер бізге қалынды деп атты казак қазақты жерден қ у у ғ а ізденді (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). – Ермек, шынында да, сені бүгін жұмыстан қ у у керек, – деп қояды (К.Баялиев, Жер тынысы). **3. а у ы с.** *Бір нәрсеге ынта қою, соңына түсіп іздену.* Талайды осы күні-ақ жүрмін көріп, Жалқауды қақпалайсың аттай мініп. Талаптының маңына жоламайсың, Талапта-

нып қ у у ғ а өзімде ерік (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚУУШЫ з а т. **1. Бір нәрсені қуған адам, қуғыншы.** Дала тас қараңғы. Қашушы да, қ у у ш ы да қара сияға батқандай жоқ болады (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). **2. а у ы с.** *Қуынушы, соңына түскен адам.* Мына келген сіңлісі жүздікті жоқтаушы, апасының кегін қ у у ш ы (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

Жолын қуушы. *Біреудің істеген кәсібін істеуші, соның ісін жалғастырушы.* – Қырықтан аса звено Ыбырай атамыздың ж о л ы н қ у у ш ы л а р (Ұ.Бағаев, Дала.). Ол республика емес, одақ көлемінде шопандар ағасы атанған. Қазір Жазыкеңнің ж о л ы н қ у у ш ы л а р көп (Д.Айдаров, Дәуір.).

ҚУШИ= е т. **1. Ішке қарай тартылыңқы болу; бүрісу, бүгілу.** Құр сүлде. Мұрны қызарып, көзі бозарып, жағы қ у ш и ы н, тілі күрмеліп, бірдеңелерді айтпақ болып міңгірлейді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине). Екі иығы қ у ш и ы н, сәлделі басын төмен салып, тұқшандап жатыр (О. Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Бозбаланың көш, бәдік, санына көш, Жатыпішер жалқаудың қарнына көш. Онан көшер жерінді мен айтайын, Жігіттердің қ у ш и ғ а н жағына көш (Қара өлең). **2. Азаю, кішірею, тарылу.** Әр ауылдан жиналған отряд, елден алыстаған сайын қ у - ш и я бастады (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Оның азды-көпті жинап алған шөбі күннен-күнге қ у ш и я берді (М. Дүзенов, Ант). **3. а у ы с.** *Жарымау, қытымырлану.* Отырсың ғой қ у ш и ы н, Қой баққандай қу кедей. Байлығын айтсам Тарақтың Қаларсың сен үндемей (Жамбыл, Шығ.). Қ у - ш и ы н бай болғанша, қолы ашық кедей бол (Мақал-нама).

ҚУШИТ= е т. *Бүрістіру, бүктіру.* Маяның бұрыштарын қ у ш и т п а й жазып, бүйірлі, биік етіп үйетін әдегі болыпты (Ж.Мұзапаров, Қаби карт.). Желке тұсынан бураның ыстық ырсылы естігенде бүткіл денесінде мұз инелер ойнақ сап, онсыз да тар әлемді ұстара жүзіндей қ у ш и т ы н жібереді (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚУШИТУ *Қушит етістігінің қимыл атауы.*

ҚУШИЫҢҚЫ с ы н. *Қушиған, бүріскен.* Қ у ш и ы ң қ ы баспақ денесі әдеттегіден бетер семіп, күйкентайдай-ақ болып, бүрісіп қалған (О.Бөкеев, Мұзтау). Екі жағына пышақ жанып алғандай қ у ш и ы ң қ ы бетінің түгі үрпиіп шыға келді (Ж.Мусин, Ақ алаң).

ҚУШИЮ *Қуши етістігінің қимыл атауы.*

ҚУШЫКЕШ с ы н. *Қу, айлакер, күлдіргі.* – Бізде шофер көп, машина жоқ, әйтпесе біздің Әукен де үш жыл оқып алған правосы қалтасында тұр, – деп қалды бір *қ у ш ы к е ш* жігіт (С.Досымов, Директор.). *Қ у ш ы к е ш* шал қазақшаға судай екен. Тек кейбір дыбыстарды бұзғаны болмаса, мүдірмейді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ҚУШЫКЕШТЕН= е т. *Қулану, әзіл айту.*

ҚУШЫКЕШТЕНУ *Қушыкештен етістігінің қимыл атауы.*

ҚУШЫКЕШТЕУ с ы н. *Аздап сайқы-мазақтау, күлдіргі.* Ал Сәліммен көп қалжыңдасып жүретін Сенбі Дүйсенеев деген *қ у ш ы к е ш т е у* жігіт: – Иә, бұл ойналып жатқан Шопектің «Теріс қақпайы», – деп еді, күлкі одан сайын үдей түсті (Т.Жанкелдин, Сын сағаты).

ҚУШЫКЕШТІК з а т. *Қуланғандық, қулық, айлакерлік.* Жасекен Жамалдың *қ у ш ы к е ш т і г і* н сезсе де әдейі білмегенсіп: – Ой, сабазым-ай! Мынауың дұрыс болған екен, – деп қарқ-қарқ күлді (Ғ.Сармұрзин, Мейірім).

ҚУШЫҚ с ы н. *Қушиған, тар; бүрісіңкі.* Ел-жас ырық бермеді. Жағаласса, иығы *қ у ш ы қ*, білегі жіңішке Сұңғатты екі бүктеп астына алғалы тұр (А.Жақсыбаев, Қайырлы.). – Осы қойдың әлі де кеудесі *қ у ш ы қ*, сан еттері аз, тым сида жатыр (С.Бегалин, Уақыт.). Қарсы алды орта бойлы, қызыл шырай, Сақтанып, жан-жағына қарай-қарай. Сұңғақтау, *қ у ш ы қ* жаурын, қараторы, Мөліп тұр атында бір тапжылмай (И.Байзақов, Құралай.).

Қушық бет. *Беті қушиған, жағы сарайған.* – Аяғың тоңбап па, Махмұт? – дейді, иегіндегі бес тал азғана сақалы мен мұрты ақ қырау, шүңірек көз, *қ у ш ы қ б е т*, қунақы атшы (Д.Әбілев, Арман.). Осы бір танауы тығындалғандай маңқылдап сөйлейтін, қан-сөлсіз *қ у ш ы қ б е т* әйел маған албастыдай көрінетін (Қ.Толыбаев, Қайдасың.). Оның *қ у ш ы қ б е т і* сұрланып, нұры мол кішкене көздері сығырайып, үн-түнсіз кішкене отырды да, «Сауысқанға» тиісе сөйледі (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Қушық шеке [маңдай]. *Шекесі қушиған, тар маңдай.* *Қ у ш ы қ ш е к е*, қайқы бел, Жуан қарын сызып жер, Тып-тып төбет жүреді (М.Жұмабаев, Шығ.). *Қ у ш ы қ*

ш е к е, тар маңдай, Орақ тұмсық, дөң мұрын, Қаршыға деп қалғандай, Қарағанда ол қырын (С.Мәуленов, Құлыншақ). Ақжелке деген аты да, жуан мойны да, *қ у ш ы қ м а ң д а й ы* да, адам жиіркенерлік тұлға-бітімі де оның рухани жұпынылығын айқындай түседі («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚУШЫҚТАЛ= е т. *Қусырылу, тарылу.* Пирамидалардың табаны, негізі байтақ, шаршы. Биіктеген сайын *қ у ш ы қ т а л а* береді, жіңішкере береді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ҚУШЫҚТАЛУ *Қушықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚУШЫҚТАУ с ы н. *Аздап қушиғандау, тарлау.* Арынның да шекесі жылтыр, сәл *қ у ш ы қ т а у*; бұйра шашы жидіңкіреп, кейін қарай кетіпті (Р.Токтаров, Ертіс.). Мұның бойы да сұңғақ болатын. Сұлтанмахмұттан гөрі маңдайы *қ у ш ы қ т а у* (Д.Әбілев, Арман.). Жаратқан сопақша бетіне шақтап қана жапсырған қапталы *қ у ш ы қ т а у* жарғақ мұрынның жотасына бөртпештеп шық жинала бастаған екен, дүмбіл бидай, ыстық сүт бастыққа да жағатын тәрізді (Қ.Ысқақов, Шығ.).

ҚУШЫҚТЫҚ з а т. *Қушиғандық, тарлық, бүрісіңкілік.* Бөкесінің *қ у ш ы қ т ы ғ ы* н а н ба (бұл өне бойы атқа мініп жүруден болса керек), әйтеуір қазақ әйелдерінің босануы көбінесе қиын болады (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

ҚУЫҚ з а т. **1.** а н а т. <лат. vesica> *Жануарлар мен адамның несеп (зәр) жиналатын ішкі мүшесі.* Бүйрек арқылы организмге қажеті жоқ және зиянды заттар зәрге араласып *қ у ы қ қ а* жиналады, одан барып сыртқа шығарылады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). Өсімдікті қайнатып, суын *қ у ы қ*, бауыр, бүйрек, ревматизм және түрлі асқазан ауруларын емдеуге, ал спирттік тұнбаларын өкпе ауруына қарсы ішеді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Тас жалғыз бүйректе емес, өт қабында да, бауырда да, *қ у ы қ т а* да кездеседі (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Сондықтан да ол дәріні көбінесе *қ у ы қ* пен зәр жолдары ауруға шалдыққанда қолданады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **2.** а у ы с . *Қабы жұқа, іші торсиган (желге толған) зат.* Дарига қайтайын деп жетіп келді, Дарияда таңғажайып бір іс көрді. Бір *қ у ы қ* су бетінде қалқып жүрген, Ол қарап, тамашалап соған төнді (Батырлар жыры). – Төлеу аға, сен уылдырығына қара. Майға бөктірген тары

сияқты. Ойбай, әне бір аппақ қ у ы ғ ы не? («Лен. жас»).

Қуығы тұтылды. *Зәр жүрмей қалды.* Өлі ауруына ұшыраған жылқының қ у ы ғ ы т ұ т ы л ы п, кіші дәреті жүрмей қалады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Қуық байлану. *Қуыққа жиналған несептің бөлініп, сыртқа шыға алмау кеселі.* Қазақтар ежелден оның (құркылтайдың) ұясын құяң, бел, буын ауруларына, қ у ы қ б а й л а н у, несеп жолдары кеселдеріне ем ретінде пайдаланып келген («Жас Алаш»).

Қуық бас. *Басы үрген қуықтай, торсиган.* Тамақ үстінде Наурыз аса көңілді отырды. Қ у ы қ б а с, тарғыл бет келіншегінің асты-үстінде түседі (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Қуық босатты. *Зәр шығарды.* Торшалақ төбеге ұрғандай оқыс тоқтады да осқырынып жіберді. Әуелде қ у ы қ б о с а т а т ы н шығар деп еді, төрт тағандап талтиып тұрған борбайынан сығалап науа жолға көлденең түсіп, сұлап жатқан көкжалды көргенде көзі тас төбесінен шықты (Қ.Ысқақ, Күреңсе).

Қуық майы кету. *Ауру түрі.*

ҚУЫҚТАЙ с ы н. *Аядай, тар, қушиған.* Мұғалім апай қызы екеуі мектеп үйінің қ у ы қ т а й бір бөлмесінде тұратын (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.). Қанша үш бөлмелі дегенмен қ у ы қ т а й бөлмелерге, артық-ауыс дүние жинамағанның өзінде, өздері әрең сияды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

Үрген қуықтай. *Торсиган, бұлтиган; торсықтай.* Ерте туып маркайған, енесінің сүті жұғымды бұзау, ү р ғ е н қ у ы қ т а й сеп-семіз, доп-домалақ екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Екі ұрты ү р ғ е н қ у ы қ т а й тырсыған, майлы бетінде кішкентай мұрны жоғалып кеткен Ігілік сығырайған сәулемелі жанарын қулана шүйірді (Ә.Сараев, Бозқырау).

ҚУЫҚТАС з а т. *Бөсір тас (мал ауруы).*

ҚУЫҚША ү с т. *Қуық тәрізді, қуық құсап.* Баланың үрген қ у ы қ ш а тырс ете түсуі қызға да ұнамаса керек (С.Баязитов, Күтп. кездесу).

ҚУЫЛ= е т. *Қуғындалу, аластатылу.* Ақырында жау, міне, Селодан да қ у ы л д ы. Әне! Солдат алдымен, Мектепке әкеп ту ілді (М.Жаманбалинов, Батыр.). Басына тауқи лағынет жетгі дейді, Құдайым оған қаһар етті дейді, Бір мінез төкаппарлық қыламын деп Қ у ы л ы п дәрғаһынан кетті дейді (Мәшһүр-

Жүсіп, Шығ.). Атамекен – туған жер, Күнде думан болған ел. Туған жерден қ у ы л ы п Кетті-ау талай есіл ер (Қара өлең). Түбі не боларын кім білсін? Техникумнан қ у ы л м а с а м болғаны әйтеуір! (Т.Бердияров, Солдат.).

ҚУЫЛУ *Қуыл етістігінің қимыл атауы; қуғындалу, аластатылу.* Адам Атаның ұжмақтан қ у ы л у ы н а себепкер болған Хауаның көркі де осындай-ақ шығар (І.Есенберлин, Қаһар). Беллетристикалық бестселлердің де пайымдық «концептуалдық» өзегі Пейіштен қ у ы л у д ы ң әйелдер мен еркектер тағдырына тигізген салдарынан құралады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). – Ә, сырылдың ба, сидам жігіт! – Сырылу мен қ у ы л у сіздерден қалған мұра (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚУЫМПАЗ с ы н. *Бір нәрсені қуа беретін, қуғанды жақсы көретін.*

ҚУЫМПАЗДЫҚ з а т. *Қуа бергіштік, қуғанды ұнатушылық.* Оның сондай суды қ у ы м п а з д ы ғ ы н а Наталья қайран қалады да отырады (С.Мұқанов, Сырдария).

ҚУЫН= е т. *Соңына жету, бір нәрсенің анық-қанығына жету.* Бірте-бірте бала саны аз деп мектептегі сол орынды қысқартып тастаған екен. Жорабай қ у ы н ы п жүріп, қайта алғанға ұқсайды (Т.Иманбеков, Үш ай.). – Найым қ у ы н ғ а н ы ш а сендер Бөрілінің шөбін шауып, тасып аласыңдар (Ә.Нәбиев, Шолпан).

ҚУЫНДЫ с ы н. *Ары-бері қуылған, тыным көрмеген.* – Сенен басқа ...адам жоқ па осы! Елді жаяу адақтап, қ у ы н д ы боласың да жүресің (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ҚУЫНУ *Қуын етістігінің қимыл атауы.* Майсор жүруге, қ у ы н у ғ а әзір екенін білдірді (Д.Әбілев, Арман.). Науан өз басы бұған көнген ретпен ешкімге қ у ы н у жолын сілтеп, өтініш те етпеді (А.Байтанаев, Қыран.).

ҚУЫНЫМ: қуыным жасау. *Қайтадан іс қозғау, шағымданып тергеуге бау.*

ҚУЫҢҚЫРА= е т. *Қуа түсу.*

ҚУЫҢҚЫРАУ *Қуыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЫР¹= е т. **1.** *Ет, көкөні т.с.с. маймен қыздырылған ыдысқа салып, араластыра отырып су қоспай пісіру.* Етті жуып, қазанға салды да, отты молырақ жағып, үлкен қара бақырға бидай қ у ы р а бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бұл уақытта Қазима шешей қуырдақ қ у ы р ы н, шай әзірлеп қойған еді (Е.Домбаев, Ол осындай.). Сәуле ауылдан әкел-

ген қаз етін араластырып, картоп қуырды (Ө.Күмісбаев, Ауыл.).

2. Қышқыл немесе ашқылтым заттың ауызды, тілді, асқазанды тызылдаттып ашытуы; жайсыз әсер етуі. Кейде біз қара шайдың тіл қуыратын ескермейміз (К.Тоқаев, Түнде.). Ұрық қабының жуандығы 3 мм, құрғақ; дәмі ауыз қуырарлықтай ашқылтым, қышқыл; жеуге жарамайды (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). Аузыма от толғандай боп, өңешім өртеніп, ішімді қуырып барады (Қоғамдық тәртіп.).

3. ауыс. Күннің қатты қыздыруы; күйдіру. – Қайда болса да апаршы әйтеуір. Мына күн қуырып барады (Д.Исабеков, Тіршілік). Көктен күн, жерден құм қуырып бара жатыр (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Қырманның басы, қос басы, Қуырып қырды тұр аптап. – Пошташы келді... Пошташы түскендей көктен бір аттап (Қ.Дәрібаев, Серт).

4. ауыс. Суық ұрып, аяз қару. Осы нудың орта тұсында қаңтардың сары аязы қуырғанша мұзы қатпайтын, еңсіз болғанымен, түбі шұңғыл, теріс ағын сарқырама «Қабан сай» бар (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

5. ауыс. Екі аяғын бір етікке тығу, жанын шығару. – Өлгі Хатираны айтам-ау. Тура бір алғыр жігіт дерсің. Біздің секретарьды қуырып барады ғой, тіпті (Ғ.Сланов, Замана.). Мені қуырғанша «баламның жазығы не» деп сұрамаймысың мұғалімнен? (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – Босқа салпаңдап ойнаған балаға сол керек! – деп апамдар Шәкір екеумізді біраз қуырып алған (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Апшысын қуырды. Жанын көзіне көрсетті, есін шығарды. – Тал түс қой! Шекең күнсіп, бұрымың сірке-сірке боптал түске дейін жатқансың ғой?! – деп, әйелінің апшысын қуырып, жеп жібере жаздады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Айтқанша болған жоқ, көз алдымда солаңдап бара жатқан түлкінің апшысын қуырып төніп-ақ келдім (А.Сейдімбеков, Ақ қыз.). Оның бер жағында ертеректе Кіші және Үлкен Алматы өзенінің арнасымен төмен қарай топан су жиі ағып, елдің апшысын қуыратын қатер және бар еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Бидайдай [бидайша, бидайықтай] қуырды. Жанын шығарды, екі аяғын бір етікке тықты; тасқақтай қағыстырды. Бір айдан кейін мен оның бір сержанты бидайдай қуырып, шыжғырып

жатқанының үстінен шықтым (Б.Момышұлы, Москва.). Балаларды бидайдай қуырып, қанын ішіне тартып, неше күннен бері адамға тіл қатпаған молла, қалпені көріп күліп жіберді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Ол кетісімен Танагөз Әбекең мен Тәукені бидайша қуырды (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.). Әлдеқалай осы дүниеліктер өз сәнімен тұрмаса Жәмила кемпірді бидайықтай қуырады (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Жер апшысын [танабын] қуырды. Өндірте-те жүрді, зулады, жүйткіді. Поезд жер апшысын қуырып жүйткіп келіп, Аманқарағай станциясына тоқтай қалды (С.Мәуленов, Жер нәрі). Тегіске түсісімен атына қамшы басты. Жүйрік қарагер жер танабын қуырып, арындап келеді (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Қу сөзден қуырдақ қуырды. Аузымен орақ орды; істің бәрін сөзбен ғана тындырды. Ол қу сөзден қуырдақ қуырғанға ғана тәуір: қимылы олақ, шабан, құлашы китің-китің (М.Қабанбаев, Бақбақ.).

Қуырып жеді. Жанын шығарды; қыспаққа алды. – Оу, Карл тамыр, түске дейін Төменарыққа жетіп үлгермесек, Сейіт назар басқарма қуырып жейді ғой (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – Е, жөн мына сөзің. Ал, құй арағыңды. Мен аттанған соң қуырып жесең де мейлің (З.Жәкенов, Таң самалы).

Сусыз қуырды. Жанын көзіне көрсетті, қыспаққа алды. – Оқа емес, бір кезде сен де мені сан рет сусыз қуырып, отсыз күйдіріп алғансың (А.Лекеров, Түз гүлі).

Тілімен бидай қуырды. Аузымен орақ орды, бар істі сөзбен бітірді. Әшейінде тілімен бидай қуыратын жанның бұл халінен Сейіттің де, Байбосынның да хабары жоқ (Р.Райымқұлов, Болат.).

ҚҰЫРҒЫШ з а т. Қазан ішіндегі пісіп жатқан тағамды араластырғыш. ≈ Тамақты қуырғышпен араластыру.

ҚҰЫРДАҚ з а т. тамақ. **1. Етті турап, майға қуырып пісірілетін тағам.** Қымыз келіп болған соң, шаймен қоса қуырдақ келді алдымызға (Ә.Көшімов, Лашын.). Не керек, бір сағат, жарым сағаттар шамасында қой сойылып, қуырдақ пісіп, шай келіп қалды (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). **2. Өкпе-бауыр, ішек-қарынды турап, майға қуырып пісірілетін тағам.** Бәтима мен Қадияша өкпе-бауырдан

қуырдақ қуыруға кірісті (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Бал қуырдақ. т а м а қ. *Жас етті турап, қаймақ салып қуырылатын тағам.* Жас етті кейде қаймаққа да қуырады. Мұны «б а л қ у ы р д а қ» дейді. Әрине, ол өте жеңіс ас («Парасат»).

Балық қуырдағы. т а м а қ. *Шортан, алабұға, жайын, қызыл балық сияқты ірі балықтардың ішкі құрылысын алып тастап, турап, өз майына қуырылатын тағам.* Б а л ы қ қ у ы р д а ғ ы н жеген адамның өңі қарақошқылданып семіреді, денсаулығы да жақсара түседі. Бұрынғы емшілер жас балаларды балық майымен, ересек адамдарда кездесетін кейбір ауру түрлерін б а л ы қ қ у ы р д а ғ ы м е н де емдеп жазған («Парасат»).

Бұқпа қуырдақ. т а м а қ. *Қай малдың болса да жаңа сойылған жас етін қазанға салып, бие сүтін құйып, тұз салып ақырын ғана қайнатқан кезде өз буымен пісетін, сірнеге ұқсас тағам.* Кей жерлерде мұны «б ұ қ - п а қ у ы р д а қ» деп те атайды. Піскен кезде еті сағыздай созылып тұрады. Аталған дәмді сыйлы кісілер мен қарт адамдарға тартады. Бұқпа да, сірне де, сырбаз қуырдақ та жасалу жолы ұқсас болғанымен, әрқайсысының өз ерекшелігі бар («Парасат»).

Жошы қуырдақ. *Майлы етке үн сеуіп қуырылатын тағам.*

Кісе қуырдақ. т а м а қ. *Негізінен жаңа сойылған малдың өкпе, бауыр, бүйрек, ішек қарынына сарымсақ, бек деп аталатын шөп турап араластырып, қуырылатын тағам.* К і с е қ у ы р д а қ т ы көбіне Қытай аймақтарында тұратын керейлер өте дәмді етіп әзірлейді («Парасат»).

Қу бастан қуырдақ алады. *Қу, айлакер, етті.* Жұрынбай болса қу б а с т а н қ у ы р д а қ а л а т ы н н ы ң өзі. Ақысын ешкімге жіберіп көрген жоқ (З.Иманбаев, Қыран.).

Қу жаны қуырдақ болды [қылды]. *Жаны қалмады, бәйек болды; зыр жүгірді.* Екеуі қандай сыйласып, бір-біріне төгіліп, қу ж а н ы қ у ы р д а қ б о п отырар еді-ау (Ш.Құмарова, Қос шынар). Түгелбай таңның атысы, күннің батысы қу ж а н ы қ у ы р д а қ б о п далада жүреді (Б.Тілегенов, Көктем.). Бәйек дүниеден жалқау да өтер, пысық та өтер, Қу ж а н д ы қ у ы р д а қ

қ ы п қысып бекер. Сырласып жұбын жазбай аққу да өтер, Аңдысып арсыз ит пен мысық та өтер (Қара өлең).

Қу сөзден қуырдақ қуырды. *Аузымен орақ орды; істің бәрін сөзбен ғана тындырды.*

Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда [сойған соң] көрерсің. *Бұл, бұл ма, мұның зоры алда деген мағынада.*

Қызыл қуырдақ болды. *Дау-жанжал болып, қып-қызыл ұрысқа айналды.*

Май қуырдақ. т а м а қ. *Балық етін өз майына қуырып пісіретін тағам.*

Соғым қуырдағы. т а м а қ. *Соғым сойған күні жұмыс істеушілерге арнап қуырылатын мол қуырдақ.* С о ғ ы м қ у ы р д а ғ ы н а мойын ет, көк бауыр, өкпе-бауыр, ішек-қарын, іш май, түрлі қикым еттер қосылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Сүр қуырдақ. т а м а қ. *Ұсақтап туралған сүр етті қайнаттып, сорпасын төгіп, қайтадан майға салып қуырылып дайындалатын тағам.*

ҚУЫРДАҚ² з а т. *Арам шөптің бір түрі.* Егіннің ішіне қу ы р д а қ шығып, өсірмей тұр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қуырдақ жапырақ. ө с. *Қарақошқыл дөңгелек жапырақты өсімдік* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚУЫРДАҚТАЙ с ы н. *Қуырдақ сияқты, қуырдақ тәрізді.* Мына тамақтың қуырылуы, дәмі бәрі қ у ы р д а қ т а й болады екен (Ауызекі).

Қуырдақтай қуырды. а) *Қ а т т ы шығжырды, күйдірді.* Қазір нөсер құяды; құяды да қояды. Лезде жалдырайды. Күн қ у ы р д а қ - т а й қ у ы р а д ы (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). ә) *Екі аяғын бір етікке тықты, жанын көзіне көрсетті.* Ауылдағы жұмыс істейтін балашаға мен жас келіншектерді қ у ы р д а қ т а й қ у ы р ы н, бір араға иіреді де, командамен сапқа тұрғызады (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

ҚУЫРДАҚТАТ= е т. *Молынан қуырдақ қуыру.* Әбден желігіп алған жігіттер артының не боларын да ойлаған жоқ, қолына түскенін ұстап мініп, ту биелерді келе сап сойып қ у ы р - д а қ т а т ы н, іргелі Қазыбек елінде қуып келер жоқтаушы, әкелген малдың сұрағы жоқтай-ақ мәре-сәре болысты (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

ҚУЫРДАҚТАТУ *Қуырдақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЫРДАҚТЫ с ы н. *Қуырдақ пісірілген, қуырдағы бар.* Шай. Шай болғанда, өрік-мейізі, жеміс-миуалы, тәтті-мәттілі ғана емес, қазы-қарталы, *қуырдақты*, тағы бірдеңелері тусырылып жатқан жаңа бір қонақасы («Жұлдыз»).

ҚУЫРДАҚТЫҚ с ы н. *Қуырдаққа жарарлық; қуырдақ боларлық.* Көмек болмас көрдегі бабаларың, Өздеріңнің кем болса бағаларың, Ұрса, соқса, көніңдер, сойсадағы! *Қуырдақтық* болған соң шамаларың (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мал сойып бергенге төстің етегі немесе *қуырдақтық* ет, киім тігіскен, сырмақ сырысқанға артылған жіп, бау-шу, жағаға ұсталатын пұшпақ қатарлы тағы басқа нәрселер береді (Д.Шоқбарұлы, Ата салт.).

Қу бастан қуырдақтық [ет] алатын. с ө й л. *Қу бастан қуырдақ алатын.* – *Қу бастан қуырдақтық* ет алатын жігіт, – деді үнсіз келе жатқан Владимирова қазақ тілінде (Ж.Тәшенов, Жауынгер.). Таң бозынан орындарынан ақыра тұрып, бірін-бірі аяусыз қидалауға тиіс, ал қазір ұйқы құшағында жатқан жарты миллион адамның өмірі осы көкірегі ашық, ақылы кемел нөкер мен *қу бастан қуырдақтық* ет алатын жансыздың еркіне тиді (М.Мағауин, Көк мұнар).

ҚУЫРДАҚША ү с т. *Қуырдақ тәрізді, қуырдақ секілді.* Қалғаны – тең жартысы саналы өмір, Олдағы арқамыздан сипамады. Сонда да *қуырдақша* күйе пісіп, Жүреміз басқа әлекті үйе түсіп (Т.Нұрмұхамедов, Көкемарал).

Қуырдақша қуырды. *Ұрсыт, зекіп, береке-сін алды, есін шығарды; қатты қысты.* – Қол астындағыларды *қуырдақша қуырып* н қоймасаң болмайды (М.Рашев, Бетің қисық.). Қашан да ұрыс шығарып, үй ішіндегі адамдарды *қуырдақша қуырар* алдында Қарасай белгілі нәрсені түсінбеген адамдай жорта қазбалап сұрап, соқтығуға кара іздейтін (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚУЫРДАҚШЫЛ с ы н. *Қуырдақты жақсы көретін, қуырдақты ұнататын.* – Жаманның *қуырдақшылы* н қарашы! – деуші еді Омар, кейде бір көңілі тасып отырып, өрістен қойын айдай қуырдақтан дәмектен Жұмабекке (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚУЫР-ҚУЫР: қуыр-қуыр қуырмаш. *Балалардың қуырмаш ойынын ойнау кезінде айтылатын сөз. Қуыр-қуыр қуырмаш.*

Балаларға бидай шаш. Бас бармақ, Балаң үйрек, Ортан терек, Шылдыр шүмек, Кішкене бөбек (О.Әубәкіров, Сүзеген сөз.).

ҚУЫРМА з а т. *Етті қуырып жасаған тамақ түрі.* ≈ Бағлан етінен дайындалған *қуырма*.

ҚУЫРМАШ¹ з а т. э т н. *Жас балалардың саусақтарын атымен атап бүгіп, қайтадан ашып, қытықтап ойнататын ұлттық ойын.* Ойнайықшы *қуырмаш*, Жыбырласын алақан. Кір емес пе көрейік, Қолыңды жай, балақан (Кел, шырқайық.).

ҚУЫРМАШ² з а т. та ма қ. *Қуырған бидай мен жүгеріден жасалған тамақ.*

ҚУЫРТ= е т. *Тамақты майға пісірту.* Біздікіне келіп, Шекерге балық *қуыртып* жейміз (Б.Аманшин, Жар мұңы). Жұмыртқаны бірде *қуыртып* жеп, бірде сылқитып шикідей-ақ сорып қоятындар да табылады (Б.Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа.). Азимов екі түйе тауықты *қуыртып*, палау пісіртті (С. Шәкібаев, Үлкен.).

ҚУЫРТТЫР= е т. *Біреуге тамақ қуырғызу.* Зейнеп апай таңертеңгі шайға мол етіп қуырдақ *қуыртырған* еді (Д.Әбілев, Ақын.).

ҚУЫРТТЫРУ *Қуыртыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЫРТУ *Қуырты етістігінің қимыл атауы.*

ҚУЫРУ *Қуыр етістігінің қимыл атауы; тамақты қыздырылған ыдысқа салып, араластырып, су қоспай пісіру.* Су бойында өскен қазақтың баласы болғандықтан, балық асуға, *қуыруға*, тіпті қарма жасауға келгенде алдыма жан салмаймын (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Әлияның картоп *қуыру* болмаса, бөтен өнері жоқ көрінеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

ҚУЫРША з а т. *Түйенің үстіндегі жүкті жауып, екі қиын алдына әкеліп түйген кілем.* Көшпенді түйеге *қуырша* а жасайтын еді, әлі де жасаймыз, бірақ кілем жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚУЫРШАҚ¹ з а т. 1. *Қыз, бойжеткен, кішкентай бала бейнесіндегі қыз балалар ойыншығы.* Нөкері жоқ, жап-жалғыз Шыға келіп патша қыз, Ұшырасты ханменен. *Қуыршаққа* қуанған, Балаларша уанған, Жылағанын хан қойды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оның қасында қарындасым Жаңыл *қуыршағын* а көйлек тігіп әуреленіп отыр (М.Сүндетов, Балық аула.). Көкем маған сыйлады, Жібек жалды құлыншақ. Мамам маған

сыйлады, Көзі қара *қуыршақ* (Р.Қунақова, Ерке.). **2.** *Осы ойыншықпен ойнайтын ойын.* Балалық шағымда мен де өзге қыздар сияқты *қуыршақ* ойнадым, оған көйлек тіктім (Береке бастауы). // *Ойыншық сияқты, кіп-кішкентай.* Кіреберіс алаңда биік жарқабақ бар, қабақ бетінде үйме-жүйме орналасқан *қуыршақ* үйлер (Ә.Тарази, Құйрықты.). Бейне бір терең тұңғыық түбіндегі *қуыршақ* қала іспеттес («Білім және еңбек»). **3.** а у ы с. *Әркімнің еркінде кететін, біреудің айтқанын істейтін адам.* Күлгенін, назданғанын сатулы қып, Құр масыл *қуыршақ* боп, ерін құртпас. Қалаңның назданысы, қылмындасы, Бәрі фальшы, ешкімнің ішін жылытпас (С. Торайғыров, Алаш ұраны). – Жо, әлде кім көрінгеннің айтқанын істейтін *қуыршақ* дейсіңдер ме? (М.Дүзенов, Астана.). // с а я с и. <франц. *marionnette*> *Басқа біреудің, күштердің ырқымен жүріп, еркіне бағынатын адам, ұйым, мемлекет* т.б. Ағылшын монополиясының *қуыршақтары* олардың айтқанын екі етіп көрген емес («Соң. Қаз.»). Жарайды, отар болыпсың, кіріптар болыпсың. Бәрі сырттан, жоғарыдан шешіліпті, мұндағы *қуыршақ* үкіметіне отарлаушы, өктем халыққа бейім ғана емес, исалмас, тіпті, өз жұртына жау кісілер тағайындалыпты, еріксіз ел амалсыздан бәріне көніпті (М.Мағауин, Шығ.). Жағдайдың ушығып жатқанын сезген Ирактың *қуыршақ* үкіметі де қояр емес. Олар АҚШ әскерлерін өзирге Ирактан шығаруға болмайтынын, ондай жағдайда жаңа қиян-кескі соғыс басталатынын айтып, алқын жатыр («Жас қазақ»). **4.** *Адам бейнесіндегі мүсін.* Әр кісінің бір сүйері өлген болса, ұлы, қызы немесе аға-інісі оған ұқсатып үйінде бір *қуыршақ* жасап қояды (Әбілғазы баһадүр, Түрік шежіресі). Солтүстік Алтайдағы кумандықтарда, шорларда, төлеуіттерде магиялық күші бар деп табынған «әйел құдайы» бейнеленген *қуыршақтар* да кездеседі («Парасат»).

Жанды қуыршақ. Қолынан еш нәрсе келмейтін қауқарсыз адам. Маңайымнан әрмен кет, *Жанды қуыршақ*, арам ет. Білдірместен астыртын Алдап едің көз құртын, Құр бояма қызыл бет (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Олай болмаған күнде ана Кетрампор байына не бетімізді айтамыз. Қазақ сахарасында жүргенімен құр *жанды*

қуыршақ екен демей ме? (С.Шаймерденов, Әнім сен.).

Қуыршақ театры. т е а т р. *Қуыршақтар арқылы ойын көрсететін балалар театры.* Қуыршақ түріне, оны қимылға келтіру, тәсіліне, сахнасына қарай *қуыршақ театры* бірнеше топқа жіктеледі: киімелі, сылдырмақты, суретке түсірілген қуыршақтармен ойын көрсетілетін театрлар (Қаз. өнері энцикл.). *Қуыршақ театры* актерінің де, режиссерінің де, оған пьеса жазатын драматургтің де көтерген жүгі әдеттегіден ауыр. Өйткені ол балаларға қызмет етеді («Ана тілі»). Бөбегім отырғызбай үйге мені, *Қуыршақ театрына* сүйреледі. – Бұлдағы ойынсауық базарындай Көңілге ой себеді, күй береді (Ә.Ахметов, Жерұйық).

ҚУЫРШАҚ² з а т. з о о л. *Толық түрленіп дамитын насекомдардың ересек насекомға айналар аралығындағы қоректенбейтін, қозғалмайтын, тыныштық қалпы.* Осы ұяшықта личинка алдымен коконға, сонан соң *қуыршаққа* айналады. Сөйтіп, 21 күнде жұмыртқадан кәдімгі ара өсіп жетіледі (Ж.Әбиев, Биология.). Мұнда көбелектердің тек өздері емес, әсіресе личинкалары мен *қуыршақтары* қатты зақымданады (Н.Шоқанов, Микроб.). Насекомдар ең алдымен қолайлы орынға жұмыртқа салады да, одан личинка, личинкадан *қуыршақ, қуыршақтан* ересек насеком өсіп шығады (Қ.Аймағамбетова, Табиғат тану).

ҚУЫРШАҚПАЗ з а т. *Қуыршақ театрының әртісі, қуыршақ театрында ойнаушы адам.* ≈ *Қуыршақпаз* ойыны.

ҚУЫРШАҚТАЙ с ы н. **1.** *Кіп-кішкентай, әдемі, сүйкімді.* Басына желлек жамылып, «келіншек» деген атақты ерте иемденгені болмаса, бұрын мұның көріп жүргені қол-аяғы майысқан *қуыршақтай* ғана қыз екен ғой, тәйірі (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Болады *қуыршақтай* құр киінген, Көркі қайда – көруменен көз сүйінген?! Жан біткен бұл заманда болды терек, қайың, тал қайда көрдің басы иілген?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **2.** *Ойыншық сияқты, кіп-кішкентай, тап-тұйнақтай.* Теміржол бойынан сәл әрменіректе *қуыршақтай* қызыл шатырлы әдемі үйлер болушы еді (К.Тоқаев, Көмескі із).

ҚУЫРШАҚТАН=ет. *Насеком личинкаларының қуыршаққа айналу сатысы*

на өтуі; қоректенбейтін, қозғалмайтын күйге ауысу. Дамып жетілген алғашқы личинкалар марттың бірінші жартысында сиырдың арқа жотасының терісінен шығып, жерге түсіп, қуыршақтан айна бастайды (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Шілдердің қорегінде ең негізгі орын алатын егістіктер мен орманның аса жауы – қуыршақтанған қоңыр көбелектер, өсімдік қандалалары және қызылшаның көптеген зиянкес насекомдары (Р.Әлімбаев, Кұстар.). Келесі көктемде жұлдызқұрттар жапырақтармен біраз қоректенеді де, артынша қуыршақтан ады. Июльде олардан үлкен көбелектер ұшып шығады (Б.Шайкенов, Табиғатта.).

ҚҰЫРШАҚТАНУ Қуыршақтан етістігінің қимыл атауы. Қуыршақтан аны сатысы жұлдызқұрттың пілде құруынан басталып, топырақта, ағаш сүрегінде, жапырақ арасында өтеді (ҚСЭ). Күздік қоңыр көбелекке қарсы күрес түрі мынадай: жұлдызқұрт дамиды кезеңде арамшөптерді құрту, қуыршақтану кезеңінде егістікті қандыра суарып, топыраққа қатар аралық өңдеу жүргізу (М.Шаймерденова, Зоолог. қаз.-орыс. сөздік).

ҚҰЫРШАҚША ұст. 1. Қуыршақ тәрізді, қуыршақ секілді. – Құтқарушымыз осы болып жүрмесін... Бірақ қуыршақша қылтиған түрі жаман екен (А.Сатаев, Ақын.). 2. Қуыршақ құсатып. Шешесі үш ұлын қуыршақша киіндіретін (М.Гумеров, Шыңырау).

ҚҰЫРЫЛ= ет. 1. Қыздырылған ыдысқа салып, не майға шыланып пісірілу. Сапсары боп қуырылған бидайды майға орап, Тынаш бұлардың алдына әкеп қойды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Піскен ет пен балықты күніне бір-ақ рет жеген дұрыс, ал қуырылған ет асқазанның жұмысын ауырлатып жібереді (Ж.Қодаров, Жасана.). 2. ауыс. Құнның ыстығына қыздырылу, құйдірілу. Миы аққан жердің қуырылған, Танабы болған Түркістан. Тұяқтан шаңның суырылған Алаңы болған Түркістан (Т.Айбергенов, Мен саған.). Шырылдауық шегірткелер де күн көзіне қуырылып бара жатқандай шыжалақтап жанталасып шоршыласты (К.Оразалин, Ақ жазық). Қуырлыды жердің танабы, Арқырап алып паровоз. Қол бұлғап артқа қалады, Қадалып талай қара көз (С.Мәуленов, Магниттау.). 3. Қаудырлау, солу. Бар денем көріліктен қуы-

рылған, Кішірейген, сиық кеткен, күш құрыған. Дірілдеп, төгіп алар қолым асты, Сүлдемін құлайын деп құрап тұрған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Пейілің мұнша неге қуырылған! Шапқанда жүйрік едім суырылған Сырымнан естіген жұрт әуес еді (Бес ғасыр.).

Қуырылған мәңгі. тамақ. Дайын шикі мәңгіні май қыздырылған шұңғыл табаға жақсылап қуырып әзірленетін мәңгі тағамының түрі. Қуырылған мәңгіге дастарқанға әкелерде төрелкеге салынып, үстіне өзі қуырылған тұздық құйылады (Қаз. ұлт. тағам.).

ҚҰЫРЫЛУ Қуырыл етістігінің қимыл атауы; пісірілу. Қара қазанда шарт-шұрт домалап, тары қуырылу да (А.Байтанаев, Асан.).

ҚҰЫРЫМ: бір қуырым. Бір рет қуыруға жарарлық. – Нан көзімізден бұлбұл ұшты ғой. Анда-санда бидайдың қоқымын береді, қанша уақыт тазалағанда бір қуырым бидайды зорға аласың («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰЫС зат. 1. Бір нәрсенің ішіндегі бос, ашық жер; кеуек. Әдеп пен Рүстем ағаш қуысындағы қағаздың бар-жоғын білу үшін Ласкер сайының ар жағындағы орманға қайтадан барды (М.Гумеров, Хазірет.). Қатты жасқанған қабаған ит жер бауырлап тақтай қуысына кіріп кетті (К.Тоқаев, Тасқын). // Іші бос, еш нәрсемен толтырылмаған. Бидай сабағының іші қуыс, түтік тәрізді келеді (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анатом.). Сусын құйып апарған топатай шелектегі іркітті қуыс құраймен сыздықтатып сорып ішіп тауысам да, қайтадан бүркеп, түк көрмеген пендеше аңызға шалқаннан түсіп жата кетем (М.Мақатаев, Шығ.). 2. Ішіне бір нәрсе қою үшін арнайы жасалған бір жағы ашық ойық. Столдың қасында, кроваттың басында білте шам қоятын қуыс бар (С.Мұқанов, Саяхат.). Мұрат сумкасын партасының қуысына қоя салды да, көздерінен ашу ұшқыны шашырай, түйіліп жетіп барды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Ондағы бұйымдар арнаулы қуыстарға рет-ретімен қойылған (Естімеген елде көп). Бір нәрсе жұдырықтай іші қуыс, ішіне зат сияды бір-ақ уыс. Желігін бір батырдың баса қояр, Ойсызға оны табу қиын жұмыс (Қара өлең). 3. Жауын-шашыннан паналауға, жасырынуға болатын іші кең, жан-жағы берік, төбесі жабық жер; үңгір. – Сіздерді кереге тастың бір болыс ел сиятын қуысы -

на апарып, орналастырамын (А.Лекеров, Түз гүлі.). Біз отырған *қуыс* еміс-еміс жарық болды (І.Есенберлин, Алтын құс). Лашын көп сәтте жартас, құздағы қолайлы кертеш *қуыс тараға*, тік жарлардың ағаш, бұта тасалап тұрған бетіндегі өңгелектерге ұя салады (Ж.Бабалықов,... Қырандар.). – Жақын жерде бізге пана болатын бір *қуыс* бар. Соған жетуіміз керек (М.Дүзенов, Ант). **4. ә с к.** *Окоп түбінде, орда немесе байланыс жолында орнатылатын, 1–2 адам демалуға, қару, оқ-дәрілер, азық-түлік, су қоюға арналған ойық. Қуыс мынадай есеппен жасалады: оның үсті 0,6 м-ден кем емес қорғаныс мақсатындағы қалың топырақ қабатымен бүркелуі керек (Қаз. тілі термин. Әскери.).* **5. а у ы с.** *Бір нәрсенің көзден таса, қалтарыс жері; бұрыш, түкпір.* Жыр ауылы төре би ғып Абайды, Махамбетпен өнер жауын сабайды. Сөкенмен толтырады *қуысы* н, Ілияспен бір жыртығын жамайды (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Кең аула ішінде тінтілмеген *қуыс* қалған жоқ (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Қабырғаға сүйек, кірестеп қойған жәшіктердің бір *қуысы* н а н қағазға оралған әлденені алып келіп, маған берді (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Ауылымыз үлкен жолдан аулақта, таудың бір *қуысындамыз* (Ф.Сланов, Замана.). **6. а у ы с.** **э к с п р.** *Баспана, үй.* – Біздің жатып тұратын үйіміз жоқ, баспана сияқты бір *қуыс* болса әзірге, – деп Дидарбек сөзін асығыс бастады (А.Байтанаев, Қыран.). Үй дегендегі үйіміз екі бөлмелі бір *қуыс* (С.Бакбергенов, Өз. жігіт.). – Сонда қай жерде дайындалмақсындар? – деп сұрады. – Бір *қуыс* табылар (М.Әбдіхалықов, Алыста.). // *Мақсатсыз, мәнсіз, бос.* Салқын, *қуыс* с – өмірі я қараңғы. Білім де жоқ, білімге сенім де жоқ. Өнерсіз қартаяр деп біл баланды (Абай, Тол. жин.).

Арты [арт жағы] қуыс. *Күдікті, сезікті; қылмысты.* *Арты қуыс* Битабар қылп ете қалды: «Құдай-ай, бір сұмдық болмаса жарар еді!» (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Тілдейсің де АҚШ-тық саясатты, Мұнда айтасың Қайдағы «май асатты». Гарри күлді: – Дұрыс-ау, *арт жақтарың қуыс-ау!* (Ш.Смаханұлы, Жүз шымшыма.).

Аспан асты қуыс. *Жер беті кең.* – Иә, Зейнешжан, *аспанның асты қуыс* болғансын жүре береді екенсің (Ж.Молдағалиев, Самал). – *Аспанның*

асты қуыс болғанымен, бос жатқан жер болмағаны ғой, оны енді білдік, – деді Ыбырай (С.Шәріпов, Шығ.).

Ауыз қуысы. **а) а н а т.** <лат. *cavum oris*> *Ас қорыту жүйесінің жұтқыншақпен жалғасатын тіс пен тіл орналасқан алдыңғы бөлігі.* Ас қорыту органдарының жүйесіне: *ауыз қуысы*, жұтқыншақ, өңеш, жемсау, ішек, ұйқы безі кіреді (Құс өсіруші.). **ә) л и н г в.** *Ауыздың сөйлеу мүшелері орналасқан бөлігі.* Бұл мүшелерге *ауыз қуысы*, мұрын қуысы жатады (Қаз. тілі).

Көкірек [кеуде] қуысы. **а н а т.** <лат. *cavum thorasis*> *Денедегі өкпе, жүрек, бауыр орналасқан қуыс. Көкірек қуысы* көлемінің кішіреюі өкпенің сыйымдылығын азайтып, оның ішіндегі қысымды ұлғайтады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). Бірінші категорияға: бауыр, бүйрек, тіл, жүрек, *көкірек қуысындағы* көк шандыр, желін және құйыршық еттері жатады (Қазақст. етті молайту.). Адамның жүрегі *кеуде қуысының* сол жақ жартысына орналасқан (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

Кірге қуыс таппады. *Жерге кіріп кете жаздады, қатты ұялды.* Онсыз да оның өзі ұялғаннан *кірге қуыс таппай* жүреді (Ә.Қалмырзаев, Ар.).

Қуыс бас. *Ақылсыз, мисыз, топас.* Айтамын мұны жастарға, Таза арақ ішкен мастарға, У ішіп, қулық жинаған, Айтпаймын *қуыс бастарға* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Шоқанның Омбыда *қуыс бастар* тобына қоспайтын екі-ақ чиновнигі бар: бірі – Майдел, екіншісі – Гутковский (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қуыс білезік. **з е р г.** *Қуыс етіп құйылып жасалған білезік.*

Қуыс ине. **м е д.** *Укол салу үшін немесе қан алу үшін қолданылатын медициналық құралдың бір бөлшегі; шприцтің ұшы.* Сөл бездерінен жағынды алу үшін оған тазартылған *қуыс инені* қадайды да, иненің екінші ұшын шприцпен жалғастырады (С.Сыбанбаев, Мал. ауру.).

Қуыс кеуде. **а) Қолынан еш нәрсе келмейтін, бос; дәрменсіз, жігерсіз.** Ал өзіңізді жұрттан ала бөтен *қуыс кеуде*, топастардың қатарына қоссаңыз, ерік сіздікі (К.Тоқаев, Түнде.). Жүйрікпін қара өлеңге желмейтұғын, Қырандай ұшқан сайын өрлейтұғын. Жел өкпе, *қуыс кеуде* мақтаншақты, Мен болам қара өлеңмен емдейтұғын (Қара өлең). – Жок!

– Кесенің түбі столға тақ етті. – Сізді кетіреді. Бізге сандалбай *қуыс кеуде л е р д і ң* керегі жоқ (М.Мағауин, Өмір жыры). ә) *Су жүрек, қорқақ*. Әзберген қырсық мінезді, қыршаңқы тілді болғанмен, *қуыс кеуде* қорқақтың бірі болатын (М.Әуезов, Қараш.). Тек бізде ғана... бере-келі, бейбіт жағдай. Жазармандар қауымы да мамыражай қалыпта. Тамақ тоқ, көйлек көк. Піскен көкірек, *қуыс кеуде* (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

Қуыс қурай. *Еш нәрсеге шамасы келмей-тін, қауқарсыз; бос, бейшара*. Бәпиха ұзақ жылап жатты. Оған күйеуі жай ғана *қуыс қу-р а й* болып көрінді (З.Иманбаев, Дала.). Маған тартқан ұл болса, саған бір септігі тиер. Әйтеуір осындағы қалып бара жатқан *қуыс қурай л а р д ы ң* бірі құрлы болар (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қуыс үй. *Үй аты бар жай; үй атаулы*. – Бүгін той емес пе? Той күні *қуыс үй* кісісіз бола ма? (С.Бақбергенев, Менің досым). Қайтып қалам *қуыс үй де* жападан-жалғыз! (М.Иманжанов, Менің махабб.).

Қуыс ыдыс. *Ішіне бір нәрсе салуға боларлық ыдыс*. Бидайды шағын қамбасына сыйғыза алмаған соң, алаша, киіз дегендерді тігіп, үйдегі *қуыс ыдыс ты ң* бөріне салып зорға жайғастырды (Т.Нұртазин, Ауыл.). Үй-үйді аралап, бидай салатын *қуыс ыдыс* та таба алмадық («Лен. жас»).

Құрсақ қуысы. а н а т. <лат. *sacrum abdominis*> *Қарынның көк ет пен мықын сүйегі аралығындағы бос орын*.

Мұрын қуысы. а н а т. *Негізгі тыныс жолы; кеңсірік*. Ауру басталғанда теріде, әсіресе, оның беткі жағында дақтар пайда болады. *Мұры н қуы-сы ны ң*, тамақтың ішінде қатты қабыршақтар пайда болады (Н.Шоқанов, Микроб.). Оның жоғары бөлімі – *мұры н қуысы ны ң* арт жағы – носоглотка (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

Орнына қуыс қурай. *Оның бары да, жоғы да бірдей деген мағынада*. – Жәуетей, Кебектің дәурені кеткен, оның елге керегі жоқ. *Орнына қуыс қурай* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Іш қуысы. а н а т. *Дененің ішек-қарын орналасқан бөлігі*. Анетин қарын мен ұлтабардың жарасына және *іш қуысы ны ң* басқа да ауруларына жақсы әсер етеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Бұл жаттығулар адамның

іш қуысындағы мүшелердің қызметін де жақсартады (Семья тәрбиесі).

ҚҰЫС= е т. 1. *Бір-бірін қуу, соңынан жүгірісу*. Осылай екеуі бірін-бірі *қуысып* ұзақ жүрді (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). *Қуысып*, қар лақтырып, жалықпастан ойнар ек. Осылай бір шат күліп, Жаңа жылды тойлар ек (Ж.Әбдірашев, Саяхат). 2. а у ы с. *Бір-бірімен араздасу, бір-бірінің соңына түсу, қуғындау*. Кенесары ығысқанда ол айдап алған Айдаболдың бір бай кісісінің бар мүкәммалы Кенені *қуыс-қ а н* Шорманның қолында қалып, содан байыған-мыс («Қаз. әдеб.»). Әркім де-ақ бар ғой туысқан, Қайсысы жауды *қуысқан*? Күн жауғанда қойныңда, Күн ашықта мойныңда. Арылмас міндет болған соң, Әркімнің көңілі суысқан (Абай, Тол. жин.). Сағынсаң сағыныңыз туысқанды, Туыспен талай көрдік суысқанды. Жыласып көріскенге куә болдық, Ұмытып арыздасып *қуыс қ а н д ы* (Қара өлең).

ҚҰЫС-ҚОЙНАУ з а т. *Ой-шұқыры, бұлттарысы, қалтарысы көп жер*. Ол – жасыл орман жамылған, *қуыс-қ о й н а у л а р ы*, күз-шатқалдары бар, сарқырама өзені бар құнарлы, шұрайлы тау (Ақ бидай).

ҚҰЫС-ҚҰЫС с ы н. *Қуысы көп, бір-неше қуыс*. Су егеуқұйрығының бір метр тереңдікте ұялайтын *қуыс-қуыс* бөлмелері бар (Х.Қыдырбаев, Зиянкес.). Кені алынып болған жерлер шахта есебінде *қуыс-қуыс* болып қала береді (С.Ысқақов, Табиғат.).

ҚҰЫСҚҰЛАҚ¹ з а т. к ә с. *Ағашты үңгіп шабу үшін, екі шетін ішіне қарай иілдіре жасаған шот*. Ерші саймандары – шаппа шот, үскі, аталғы шот, тышуыр, бұрғы, *қуыс-құлақ*, ыңғыру, балта, балғалар – есікке дейін шашылған (С.Жүнісов, Ақан сері). Сондағы ең ауыр заттары – ақ балта, шаппа шот, *қуысқұлақ*, ыңғыру, үскі, қайрақ (Саятшылдық).

ҚҰЫСҚҰЛАҚ² з а т. *Ұшы қуыс, жуан біз*. Кейде кеуілжірден жоғарырақ сүйекті екі жерден *қуысқұлақ п е н*, яки жуан бізбен тесіп, әрқайсысына бидайдай алмас немесе тотияйынды жібек жіппен арқандап салатын да, үш күн өткен соң алып тастайтын (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ҚҰЫСҚҰЛАҚ³ з а т. ж е р г. *Екі шеті ішке қарай иіліп келген ұлкен күрек*. Бізге ломнан басқа бірнеше *қуысқұлақ* а қ алуымыз керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЫСМҮЙІЗДІЛЕР з а т. з о о л. <лат. *bovidae*> *Жұп тұяқтылар отрядына жа-*

татын сұтқоректілер тұқымдасының бір тобы. Мүйіздері бұтақсыз, іші қуыс. Өмір бойы өседі, алмаспайды. *Қуыс мүйізділерге* сиыр, қой, ешкі және бөкендер жатады (ҚСЭ).

ҚҰЫСПАҚ з а т. о й ы н. *Бірін-бірі қуып ойнайтын балалар ойыны.* Олар *қуыс-п а қ* ойнайық деп еді, оны бәрі де қостады (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Суды шалпылдата шуласып жүрген балалар бір кезде *қуыс-п а қ* ойнамақ болып екі бөлінгенде, Әлкей жоқ болып шықты (Е.Өтетілеуов, Бос шелек). Цыгандар келген күні дүкеннің алдындағы тақырда Әсет мықыр Халенмен *қуыс-п а қ* ойнап жатқан (М.Айымбетов, Шілде.).

ҚҰЫССЫМАҚ з а т. *Қуыс тәрізді, қуысқа ұқсас жер.* Ең үскі екі бөрененің арасындағы *қуыс-сымаққа* бірімізге-біріміз жалғасып тізбектеле жатқанбыз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚҰЫСТА= е т. **1.** *Қуыс жасау, қуыс ету.* Ал кейбір шебер ұсталар үзеңгінің ішін *қуыс-тап* соғатын да, сыртын толығынан күмістеп безендіретін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Қаңылтырдан майыстырып *қуыс-тап* жасай салған майшамның жарығымен қазақтың эпостық жырларын оқып отырсам, әжем қасыма келіп: – Дауыстап оқышы, мен де тыңдайын! – дейтін еді (М.Мақтаев, Шығ.). Анадай жердегі бір түп қызыл құрайдың басын *қуыс-тап*, үстіне шөп жауып, көлеңке жасап алды (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). **2.** *Шұқырлау, ұңғу, ұңгірлеу.* Шөпті *қуыс-тап*, Қауынбай соған кіре жатты (Б.Майлин, Шығ.). Ал енді «Қарағанды – 715» болса, түгел көсілгенде 37 метрге созылып, жерді *қуыс-тап* кіріп барады (С.Хайдаров, Жүрек сыры). Ол есін жиғанда су соғып, *қуыс-тап* тастаған үй орнындай жартастың үңгіріне тығылып қалғанын көрді (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр).

ҚҰЫСТАЛ= е т. *Қуыс жасалу, қуыс етілу.*

ҚҰЫСТАЛУ *Қуыстал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЫСТАН=е т. **1.** *Қуыс тарту, қуыс болу.* Кейін осы газбен бу жиналған лава кеуектеніп, *қуыс-танып* қалады (С.Жортанов, Өлкетану). Ал өсімдіктердің тағы бір тобында (қамыс, атқұлақ, рауғаш т. б.) өзектің тек орны ғана босап, *қуыс-танып* кетеді (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** а у ы с. *Бір нәрседен сезіктену, құдіктену, секем алу.*

Сабақтан қайтар-ау немесе әлдеқайдан оралар-ау деген уақыттарда үйін торып, өзіме көз тоқтата қараған адам атаулыдан *қуыс-танып*, ұрыша баспалап жүргенім (М.Мағауин, Өмір жыры). Келесі минутта біздің шаңыраққа біткен менен кейінгі жалғыз ұл – сегіз жасар Серікбол өз-өзінен қорқып, *қуыс-танып* отырып бір үзім нанды түсіріп алды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). «Ал, не отырыс, шаруаға кірісейік», – деп әлдекім сұрақ беріп қала ма деген қауіпшен *қуыс-тана* орнынан қарғып тұрып кететін (О.Бөкеев, Ән салады.). **3.** а у ы с. *Ыңғайсыздану, жайсыздану.* – О кім, о кім, – деп Айтқұл *қуыс-танып*, қипақтап қалды (З.Ақышев, Жесір.). Бұл мен жайлы сөз ғой деп *қуыс-тап-ба*. Сыйысқан жөн, Қайшы кеп қиысқанша. Барлық пәле шығады жұрағаттан, Барлық сұмдық шығады туысқаннан (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Мырзабек бұларға не болды, неге күледі дегендей *қуыс-танып*, жалтақ-жалтақ қарай берді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚҰЫСТАНУ *Қуыстан етістігінің қимыл атауы; ыңғайсыздану, жайсыздану.* Ертеңгісін әлі де *қуыс-танудан* айықпаған бала жігіт Балғыннан бұрын тұрып кетті (Ө.Қанахин, Жүрек.). Талаптың күнге тотыққан қараторы жүзінде *қуыс-тануға* ұқсас бірнәрсе байқалғандай (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚҰЫСТАТ=е т. *Қуыс еткізу, қуыс жасату.*

ҚҰЫСТАТУ *Қуыстат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЫСТАУ¹ с ы н. *Аздап қуыс.*

ҚҰЫСТАУ² *Қуыста етістігінің қимыл атауы; қуыс жасау, қуыс қылу.* Металдарды қақтау, *қуыс-тау*, жұмырлау, домалақтау, шашақтау және тағы да басқа әдістермен жасау сияқты бірнеше түрге бөлуге болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Суарар алдында егістік жерге борозда тарту, сонымен бірге топырақты *қуыс-тау* – ылғалды мол жинауға және оны сақтауға көмектеседі (М.Ерлепесов, Суармалы егін.).

ҚҰЫСТҰМСЫҚ з а т. *Тұмсығы ойыс, қуыс келген қысқаш түрі. ≈ Қуыс-тұмсық* құралы.

ҚҰЫСТЫ с ы н. **1.** *Қуысы бар, қуыс кездесетін.* Осы сайдың ар жағы терең *қуыс-ты* жылға боп келеді де, өзенге тіреледі (К.Тоқаев, Тасқын). **2.** а у ы с. *Құдікті, сезікті; секемшіл.* Саудагер: «Бұ базарға біреу-міреуден түсіп қалған нәрсені

қағып әкету үшін жүргендер де бар», – деп айтатындай көріп, *қуысты* келіншек қысыла бастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ержан Кәкібай әңгімесін шын ықыласымен тыңдады. Оның жағдайын, ұрлық қылғандай *қуысты* халін түсінді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҚҰЫСТЫҚ з а т. *Қуыс болғандық; сезіктілік, күдіктілік.* – Кімге не беріп, не қойғаныңды көмекшің қағазға жазып жүріпті ғой. Артыңның *қуыстығы* бар, әйеліне қол салып нең бар еді (Т.Тобағабылов, Тағы бір.).

ҚҰЫСТЫЛЫҚ зат.кен. *Тау жыныстағы кеуектер мен жарықшақтарды қоса алғандағы барлық қуыстардың жиынтық көлемі.* Қуыстылық барлық шөгінді жыныстарға тән, тек көбіне тығыздығы жоғары келетін химиялық шөгінділерде ғана *қуыстылық* байқалмауы мүмкін (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Қуыстылық* көлем бойынша бірлік үлестермен, пайызбен немесе масса бірлігіне шаққандағы көлем бірлігімен білдіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.). *Қуыстылығы* аса жоғары тау жыныстары суды нашар өткізуі немесе мүлде өткізбеуі мүмкін. Мысалы, қуыстылығы 50% саз су өткізбейтін жыныс болып табылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚҰЫСТЫР = ет. *Жан-жақтан қуғыздыру, соңына түсіру.* Тәттімбеттің естуінше, бұрын жазылған осындай бір арызды өкімет орындары *қуыстырып*, кімнің қолынан шыққанын тапқан да, жазушыны жазалаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚҰЫСТЫРУ *Қуыстыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЫСУ *Қуыс етістігінің қимыл атауы; бірін-бірі қуу, соңынан жүгірісу.* Мынадай сұлу шерліні Солдырған пәле белгілі. Сол пәлені *қуысу*, Міндетің сенің ендігі (С.Мұқанов, Шығ. жин.).

ҚҰЫСШЫЛ с ы н. *Секемшіл, күдікшіл.* Тым аса *қуысшыл* ма, шамшыл ма, секемшіл ме, не әлде намысшыл ма, қалай болғанда да ондай кісілер жұрт білетін мінін шалғайымен жапқандай қымтап болады («Лен. жас»).

ҚҰБА с ы н. *Ақшыл сары, бозғылдау, сұрқай (түс).* *Құба* көлден өткенде, Сары өзенге жеткенде, Көбіктің Тарлан-ай Құйрығын құстай тарайды (Батырлар жыры). Құмдықөл басы қара құрт, Қара құрт емес, қалың жұрт, Қалың жұрт *құба* дөңесте, Арам кірлі күбір жоқ (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл 15 шақты кісінің

бірі – орта бойлы, көсе, орта жасқа келген *құба* кісі үй иесі, ал ішіндегі ықпалды бай Танабай (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Ебей басты *құба* үлек Сенен соң жүк көтерер түйе жоқ! Айғыры өлген ақ байтал Сенен соң ат туарға бие жоқ! (Мұрат Мөңкеұлы).

Ақ құба. *Өңі ақ сұр.* Серәлінің алдында мөлдіреген бота көзді, *ақ құба*, талдырмаш қыз тұр (Т. Ахтанов, Махабб.). Әйтеуір ол осы отырған жылы жүзді, *ақ құба*, жалбыраған қара шашты жігіттің өзіне қараған сәттерін ұнататын (Б.Шаханов, Ғашық.).

Қу дала, құба мекен. *Елсіз, сусыз құла түз, құлазыған, қиы-қиыры жоқ дала.*

Құба дала. *Қуқыл тартқан, қуарған кең жазық жер.* Жеріміз қалған екен шөлдеп суға, Су бердік – *құба дала* толды нуға. Еліміз қалған екен шөлдеп мүлде, Ұмтылдық қаптай өріп біз оқуға (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Ол Қазақстан топырағын басқан бес-алты жылдан бері мұндай жансыз *құба даланы* көп көрген («Лен. жас»).

Құба жон [бел, қыр]. *Сұрқай тартқан, елсіз-құнсіз дөңес; үстірт.* Көсілген ойлы, қырлы, елсіз, жым-жырт *құба жондармен* жүріп отырып, бір көлденең жатқан биік жерге шыға келдік (С.Сейфуллин, Тар жол.). Осылай ойнап, сарнап бақыс жатты, Қалжырады, қап-қара терге батты. Сол кезде ат келетін *құба жонды*, Түтіндей будақ-будақ бір шаң жапты (М.Жұмабаев, Шығ.). Көрдің бе мұндай асыл, бай даланы!? Жанымды әсем әуен аймалады. Киіктер қойдай өріп *құба белде*, Аққулар айна көлді айналады (Б.Тәжібаев, Жүріп келем). Қолымда бір камшы бар бауыры жоқ, Камшымның бауыры жоқ ауыры жоқ. Желдіріп *құба белге* шыға келсем, Құлазып жұртым жатыр, ауылым жоқ (Қара өлең). Ұзын бойлы адам *құба қырға* әлі қадалып қарап тұр. Басқа шара болмаған соң, *құба қырдың* қойнына көңілмен, көзбен ұшып кетпек болып қомданып тұрған тәрізді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құба жондатты. *Ұзын сонарлатты, орағытып сөйледі.* Қазақ баласы бұлдыратып, түссіз қылып сөйлейді: ақтан тигізіп, тапбасар сөйлейтін адам кем болады; көбінесе *құба жондатты*п, тайғалақтатып, бетін қырпып, жалпы сарынға салып отырғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.). Осы күнде сөні кетіп бара жатқан үшінші бір жік бар. Бұл жіктің ақыны ескі өлең, жыр, тақпақтарға еліктеп, желе-жортақтатып,

құба жондатып келетін Ғұмар Қарашев (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құба қалмақ. т а р. *Жоңғарлардың (ойраттардың) ерте кездегі қазақтар арасындағы атауы. Құба қалмақпен* соғыс кезі екен дейді, бірде соңынан ерген қолы ойсырап қайтыпты (М.Мағауин, Таңд.). Жиылысып сол араға бөрі келді, *Құба қалмақ* сықылды іштен бүлді (Қозы Көрпеш.). Жерін басып алып, халқын аздырып-тоздырған ойраншыл, бас кесер *құба қалмақтың* өзі түгіл, қазір қорған астындағы қурап қалған сүйектерінен де жақсылық күтпейді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – *Құба қалмақ* пен қазақ шабысқан кезде қол бастаған ірі батырдың бірі осы Наймантай ғой, – деді Жомарт (С.Бегалин, Сәтжан).

Құба қалмақ заманы. к ө н е. *Қалмақ пен қазақ шабысқан кез. «Құба қалмақ заманы»* деп атанған заманда қалмақ пен қазақтың ел шабысқан дауларын бітістіруде Қазыбек үш рет билік айтқан екен (Б.Адамбаев, Шығ.). Ол *құба қалмақтың* шапқыншылық *заманы* н да бастан кешті (А.Машанов, Жер асты.). Жауапты түгел Жігітек береді. Және ағайынды елдің арасында естіп көрмеген қастық істеді. *Құба қалмақ заманы* н орнатты, шауып алып, қырып отыр (М.Әуезов, Абай жолы).

Құба тал. ө с. *Өзен бойларында өсетін, биіктігі 5-6 м-дей, шыбығы жіңішке, нәзік әрі майысқақ боз түсті тал.* Төменде, сай табанында тырбиған *құба талдардың* арасында бұлақ сылдырайды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Тайызға біткен *құба тал* Мойындағы алқадай. Жер еркесі жер мынау, Шер қалар ма тарқамай?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жүрсең суды бағалай, Төңірегің нұр атар. Қол ұстасқан баладай, Өскен қалың *құба тал* (Жыл он екі ай).

Құба тон. *Көйлек, кимешек.*

Құба төбел. а) *Жұпыны, қарапайым.* Исатайдың кірпіш үйі. Төрде жүк: әбдіра, сандық, төсек, жабдық. Жерде *құба төбел* төсеніш, алаша, сырмақ, оң жақта көтерулі шымылдық. Кішірек бір-екі терезе, есік біреу (Ж.Аймауытов, Шығ.). Біздің *құба төбел* ауылдар оп-оңай жұтап қалды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Бұрқанның үй іші де *құба төбел* тұрмыс кешкен, шаруа баққан момын жандар (О.Сәрсенбаев, Сағым). ә) *Ортан қол, орташа.* Сыртын түзеп кейбіреу

аласұрды, Киіміне мақтанған бала сынды. Ат болсын, киім болсын, мінез болсын, *Құба төбел* істі қыл жарасымды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол талаптанып, еңбектеніп жүріп, даңқы болмағанмен, әжептәуір аты бар *құба төбел* журналистердің санатына қосылды (М.Мағауин, Ақша қар). Ортан қол, *құба төбел* аударма пьесаларды сахнаға шығарумен кейбір режиссерлердің тым әуестеніп кетуі – берекелі ізденістердің, творчестволық олжаның үлгісі еместігі айдан анық (Р.Нұрғалиев, Өнер алды.).

Құба түз [дүз]. *Қу медиен, шөл дала.* Әлден уақытта қарсы алдымыздан қарауытқан бірдеңе елес беріп, жапан дала, *құба түзге* жан біткендей болды (Ә.Шөріпов, Алыс). Күдіретсіз, құдайсыз іске асып ел арманы. Аң баспаған *құба түз*, Елге ырысын арнады (Қ.Ұябаев, Өтеді жыл.). Сарғайған сахарда қазақ елі, Қашаннан қу тағдырға мазақ еді. Арманын ашамайлап *құба дүзде*, Көргені өмір емес, азап еді (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай).

Сырдың құба талындай. *Жіп-жіңішке, нәп-нәзік.* – Көрмейсің бе, Зәуре қыз кезінде *Сырдың құба талындай* нәп-нәзік еді, енді бес биенің сабасындай сары қарын әйел болды да шықты (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). Белсенген білек көрінер *Сырдың құба талындай*, Түрген балтыр көрінер Ақ киіктің таңындай (Қамбар батыр).

ҚҰБАДҮМБІЛ с ы н. *Орташа, жетер-жетпес.*

ҚҰБАҚАЙ с ы н. с ө й л. *Құбақан.* – Қыздар, есен-сау боларсыңдар!? Бағар көбейсін! – Толықша дөңгелек жүзді, *құбақай* Жағда атынан түсті (Ғ.Сланов, Шалқар). Шөкімдей шоқша сақалды, көзәйнек қыстырған *құбақай* өңді қарт салмақты, сабырлы қалпын өзгертпеді (Қ.Ұябаев, Жан сұлулығы). Жаяу жел таспа өреді, *Құбақай* жолдың шаңынан. Аяндап қана ереді Аттылы бала соңынан (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

ҚҰБАҚАН с ы н. 1. *Ақ пен қоңырдың аралығындағы түс.* Төртіншісі – мақарлау бойлы, қырқылжың, салпы ерін, үлкен ауыз, өңсіз, *құбақан* кісі – Танабайдың ауылдасы, ақылдасы Әбділда деген қазақ (С.Сейфуллин, Өңгім.). Ол да *құбақан* жүзі гүл-гүл жайнап қызара қатты күліп алды (Е.Мырзахметов, Медет). 2. *Қылаң, боз, сұр, сұрғылт.* Құрбанның астындағы

кер бесті 193 аттың алдында *құбақан* құламен қарақшыға таласа жетіп, бас бөйгені бөліп алған жылқы (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Күреңсе бетеге, бурыл жусан өскен азғана алаңқайында *құбақан* лағын ілестірген киік жусап жатыр (З.Жәкенов, Таң самалы). Қылаңға – ақбоз, боз, бурыл, теңбіл, *құбақан*, сары, құла, шабдар, сұр... жатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

3. ауыс. *Қарапайым, жұпыны; орташа.* Дуня сырт пошымының онша тартымы да жоқ сол бір *құбақан* ғана жігіттің есімін алғаш танысқан күні-ақ жаттап алған-ды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма). Іншалла, *құбақан* тіршілігі – сол жан ауыртпаудың қамы емес пе (Д.Досжанов, Зауал). М.Әуезов аударманың асқан теоретигі ғана емес, анық білгір практигі де еді. Практигі болғанда *құбақаны* емес, озығы, өрен жүйрігі болатын (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ҚҰБАҚАНДАУ с ы н. *Сұр, сұрғылт, сұрқай.* Алайда келген жоқ ол қырға қона, Қиыршық, *құбақанды* құмға бола. Оқыдық алматылық достың хатын, іші із жып-жылы бір нұрға тола (С.Сейітов, Жаңғырық.).

ҚҰБА-ҚҰП ү с т. *Жақсы, өте дұрыс, мақұл.* Шаттансын жүрек нұр алып, Әкем боп қолды бұлға сен. Інім боп жетсең *құба-а-құп*, Ағам боп келсең бұл да әсем (Т.Айбергенов, Мен саған.). Бәрін көріп, бәрін тіркеп, бәрін болжап отыратын компьютерлі ғасырда назар адамға, оның мұң-мүддесіне түбегейлі ауа алса, тіптен *құба-а-құп* болар еді (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Бізге керегі шығыс жақ. Мына поезд олай қарай жүрсе, онда *құба-а-құп*. Ал егер олай қарай жүрмей, батысқа қарай жүрсе ше? (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Әсіресе бастауыш кластардың «Ана тілі» кітаптарына фольклор нұсқалары көп кірсе *құба-а-құп* (Р.Бердібаев, Гүлстан.). Құстың су ішу, шомылу қажетін өтеу үшін сыйымдылығы 5-10 шелектік астауға күн сайын немесе араға күн салып таза су толтырып қойса, тіптен *құба-а-құп* (Ж.Бабалықов,.. Қырандар).

ҚҰБА-ҚҰРҒАҚ с ы н. с ө й л. *Құп-құрғақ.*

ҚҰБАЛАН = е т. *Сұрқай тарту, сұрғылттану, бозару.* Бұталар күндіз *құбаланып*, айлы түнде қоңырланып тұратын (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Қар астынан жаңа босанып, көгі көтерілмеген тепсеңді *құбалан-*

ғаны өңін өзгерткен жоқ еді (С.Бегалин, Уақыт.). Шынында да, бұл күндері жаз түлкісінің жонындай *құбаланған* ақ селеу мен үкілі басты көде бүркенген кең даладан жалғыз тамшы су таппайсың (М.Сәрсекеев, Жеті жылдық.).

ҚҰБАЛАНУ *Құбалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰБАЛАҢ: *құбалаң тартты. Бозғылт-танды, сұрланды, сұрғылт тартты.* Мана бір өзір жауын жауған. Со жауын, ұмытылып бара жатқан көктем иісін әкелді. *Құбалаң тартқан* бел-белес, жауын иісінен айырылып, сарғыш тарта бастаған медиен даланың айызын бір қандырады (Р.Сейсенбаев, Аңсау).

ҚҰБАЛАУ с ы н. *Құбаға жақын; қоңыр сұрлау.* Жанындағы адам оқыған, зиялы адамға ұқсайды. Бет-жүзі *құбалау* жігіт. Бірақ оның да киімі тым әдемі емес (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚҰБАҢ с ы н. **1.** *Сұр, сұрғылт.* Ол заман... Дулы дәурен, жауынгер шақ, Алтайдан ағылған жұрт дауыл құсап. Хазардың айдынынан асып әрі, Жайлапты *құбаң* қырды қалың қыпшақ (Қ.Бекхожин, Әппақ-наме). Өткен күнге қарасам, Асусыз *құбаң* бел көрем (Ж.Сыздықов, Өлеңд.). **2.** *Ақшыл, бозғылт; ақ құба.* Шынықтым колхоз түзінде, Дегендей, өктем күшім бар. Дөңгелек *құбаң* жүзінде, Сабырлы, қатал пішін бар (Ж.Молдағалиев, Поэм.).

Құбаң тартты. *Ағарды, бозарды; ақшыл тартты.* Таң кезі күншығыс жақ мұнарлатқан, Сырылып көк жиегі *құбаң тартқан*. Тып-тыныш маужыраған табиғатқа Дамылсыз таңның құсы тек үн қатқан (Ж.Саин, Танд. шығ.).

ҚҰБАР = е т. с ө й л. **Қуар.** – Иә, – деді де Мәзім сол *құбарған* күйінде кейін бұрылды (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Жағдайсыз сезім буып Гүлжамалды, Ақ жүзі бір қызарды, бір *құбарды*. Бас тартсам бір бөлеге қалармын деп, Отырып кемпір басын қолына алды (Ә.Әленов, Әлімқара).

ҚҰБАРЛАН з а т. к ө н е. *Құмай тазы.* Ерлері бареді егескен, Дұшпанымен шенескен, Абыройы асқардай, Не жақсымен теңескен. *Құбарлан* ертіп, құс салған, Лашын, сұңқар ұстаған (Қашаған // Ақберен).

ҚҰБАТ [ар. قبة] з а т. **1.** *Күмбез. 2. Шатыр.* Аулаққа *құбат* жасайын деп, Көңілімді ғашық болған басайын деп, Сыртымнан қойдай бағып дию дұшпан, Ойлапты мұны

алып қашайын деп (Ғашық-наме). **3. Ат үстіндегі әшекей.**

ҚҰБАША с ы н. *Ақ құба, ақшыл.* – Мен сізге қасірет болып жабысқан сол Келбетпін, – деп қыз бас киімін қолына алып еді, оның *құбаша* өңі Мәдидің көзіне айдай көрініп кетті (Ә.Әбішев, Найзағай). – Қой, нан шикі емес, тек қарын тойса, қарта боқ сасиды, – деп, есік жақта отырған *құбаша* жігіт қайтарып тастады (С.Қамбаров, Әңгім.). Сонау бір жалғыз *құбаша* ұл, Әлі де ұзап кеткен жоқ, Еділден әрі өткен жоқ (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Кешегі кеткен еңселі, Ерні салпы *құбаша* ұл Сонша жасқа келгелі Осындай ер жігітті көре алмаған көріңмін (Едіге батыр).

Ақ құбаша. *Ақшыл, ақ құба.* Бекен онымен амандасып жатып, «ағасы болар» деп ойлады. *Ақ құбаша*, келісті адам екен (М.Қаназов, Сонар). Дөңбекши берем. Көз алдымнан Сейдуалының бидай өңді, *ақ құбаша* жүзі елестеп кетпейді (З.Асабаев, Ар соты).

ҚҰБАШАП с ы н. *Тез шабатын, шапса қуып жететін, атшабар.* Қасындағы аттардың бәріне де бастарын орамалмен таңып алған, өңшең бір атқа жеңіл *құбашап* балалар мініпті (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.). Бұның шетінен атқа жеңіл, *құбашап* жеңіл қолы артынып-тартынған ауыр қолдың сол қанатына тосыннан лап қойды (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.).

ҚҰБЫЖЫҚ з а т. **1. м и ф.** *Табиғатта бар жан-жануарлардың ешқайсысына ұқсамайтын қорқынышты бейнелі (бірнеше басты, жалғыз көзді т. б.) мақұлық.* Алыстан қарағанда тым шабан қимылды осы бір жан иесі не малға, не аңға, не адамға ұқсамайтын *құбыжық* тәрізді еді (Қ.Салғарин, Сол бір күн.). Адам суретін саламын деп құлағын есектікі, көзін адамдікі, тұмсығын күстікі секілді қылып салса ол дұрыс сурет емес, балалар қорқатын *құбыжық* болып шығады (М.Дулатов, Шығ.). Бұрыш-бұрыштарда өзін бас салғалы әлдебір *құбыжықтар* тұрғандай (З.Шүкіров, Ізгілік.). **2. а у ы с.** *Қорқынышты зат, шошынарлық нәрсе.* Түйе көрмеген орыстың баласы түйенің дауысын алғаш естігенде, жылап жібереді, ал поездың дауысын естісе дөңең етпейді. Қазақтың баласы қалаға келсе, көрінгеннің бәрін *құбыжық* қөрмей ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ақбақай қара түнді сілкіндіріп, құйрығына байланған *құбыжықтар* н үркіп, бетінің ауған жағына

тасырлата шаба жөнелген (І.Есенберлин, Алмас.). Қордай алда, екі жігіт артта сорайған аппақ *құбыжыққа* келсе, алдындағы таудай болып жатқан қап-қара пәле қозғалады (К.Әзірбаев, Аңыз.).

Құбыжық болды [болып көрінді]. *Қорқынышты әсер етті; шошытты.* Ахметтің заттары *құбыжық болды.* Далада ит үрсе, үйдегілер шошынып оянады (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Ауыл Сәлияға *құбыжық болып көрінеді* (М.Қаназов, Сонар). Көңілім онға бөлінді. Келемін түнде зар жылап. *Құбыжық болып көрінді* Жолыққан жолда әрбір зат (С.Мәуленов, Рауан).

Құбыжық көргендей. *Қатты үркіп, шошынып.* Мекешті көргенде қыз-келіншектер *құбыжық көргендей* киімдерін киместен құшақтай қашты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ел ол кезде милиция десе, жаны түршігіп, *құбыжық көргендей* қорқады (С.Жүнісов, Жапанда.).

Құбыжық көрді. а) *Қорықты, шошынды.* Бірақ Бактығұл оншалық сынған жоқ. Баяғы қорқып, *құбыжық көріп* жүрген абақтысына бұл күнде бойы әбден үйреніп алды (М.Әуезов, Қараш.). ә) *Ерсі көрді, ұнатпады.* Кейбіреу жас қыздың бұл ісіне жиіркене қарап, сыртынан «қыз баланың шофер болғаны несі» деп *құбыжық көрді* («Лен. жас»).

Құбыжық көрінді. *Қорқынышты болды, үрейлендірді.* Бұрын Ертіс бойындағы қала өзінің кәсібімен, базарымен қырдағы елдің ынтасын тартқан болса, бүгін де аяқ астынан қала қыр еліне *құбыжық көрініп*, үрейлендіре бастаған (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Қабырға тастардың әрқайсысы өздерінше үрейге толып, *құбыжық көріне* бастады (С.Мұратбеков, Дос ізде.).

Құбыжық қылды [етті]. *Қорқынышты етіп көрсетті.* – Неғылдейді? – Нұрланды *құбыжық қылғысы* келеді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). – Жұртты қыр соңыма салып, адамды *құбыжық қып* қойды (Б.Тілегенов, Көктем.). Оның үстіне балалар «Қашқынның баласы» деп, әкесін *құбыжық етіп* бітсе керек (М.Гумеров, Хазірет.).

Құбыжық қып [етіп] көрсетті. *Қорқынышты етті, жағымсыздандырды.* – Е, Мүсілімді, *құбыжық қып көрсетіп*, өзі зәбір көрушілердің қорғаныш-сүйеніші

болмақ-ау! (З.Шашкин, Теміртау). Әсіресе, Қарабайды құбылған үнмен де, қыңырайған кескінмен де *құбыжық қып көрсеткен* (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

ҚҰБЫЖЫҚТАН = е т. *Қорқынышты болу, үрей туғызу*. Ол қара тастай мызғымай, бір орында түйіліп, *құбыжықтананып* тұр (М.Әуезов, Қилы заман). Кейбір қара орманның қолтықтары қарауытып *құбыжықтананды* (С.Қамбаров, Әңгім.).

ҚҰБЫЖЫҚТАНДЫР = е т. *Құбыжық қып көрсету*. Кііздей қалың қара көк ағашты сол тастар әр жерден тілім-тілім қылып бөлгендей; көк жасыл көріністің ортасынан түсіп, көркін бұзып, тас шимайын салып, беттің түсін суытып, *құбыжықтанандырып* тұр (М.Әуезов, Қараш.). Қалай ойлайсыз, кешегі советология КСРО-ны әсіре *құбыжықтанандырганы* сияқты бүгінгі транзитология да кешегі кеңестік кеңістіктегі жағдайды тым сүмірейте сипаттап отырған жоқ па? («Егемен Қазақстан»).

ҚҰБЫЖЫҚТАНДЫРУ *Құбыжықтан-дыр етістігінің қимыл атауы*. ≈ Шектен тыс *құбыжықтанандыру*.

ҚҰБЫЖЫҚТАНУ *Құбыжықтан етіс-тігінің қимыл атауы*.

ҚҰБЫЖЫҚТЫҚ з. ат. *Қорқыныштылық, үрейлілік*. Мен бір түрлі елегізейін дедім. Тым-тырыс қоршаған мылқау түн, жабайы *құбыжықтығы* н да танытқысы келген сияқты (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚҰБЫЛ = е т. 1. *Әлденеше тұске ену, сан түрлі бояумен түрлену*. Оның гүл жапырақшалары әр түсті: үстіңгі екеуі күлгін немесе әрқилы түспен *құбылған* көкшіл, ал астыңғы үшеуі ақ немесе сары болып келеді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Алып кесірткенің қызылды-жасылды болып *құбылып* тұратын терісі қатпар-қатпар кіреуке сауыт тәріздес (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Сол үйдің іші де асыл, тысы да асыл, *Құбылып* түрленеді қызыл-жасыл. – Алланың еш мүлкінде кілт жоқ еді, Бұл үйде болар ма екен мақсат хасыл?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). 2. а у ы с. *Жалт-жұлт ету, құлтыру, жайнау*. Алматының алтын күзі. Ағашта да, жерде де сары ала жапырақ күн сәулесімен *құбылып*, көшеге көңілді рең беріп тұр (К.Сейдаханов, Түркістан.). *Құбыласың*, жайнайсың Бұхардың қызыл пайындай. Ойнақтайсың, ойнайсың Қысырдың қызыл

тайындай (Қ.Райбаев, Жаңа толғау). Дені сау жігіттерде кемшілік жоқ, *Құбылған* тоты құстай күнім қайда? Атадан мың туса да, бір жалғыздық Кетеді быт-шыт болып әрбір жайға (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). 3. а у ы с. *Бір қызарып, бір бозару; өңі бұзылу, түсі өзгеру*. Ғашықтық сөзге жүйрік әсіресе, «Дем алысым, құмарым – бір сен» десе. Жанын құрбан жолына қылған жансып, Көз қарауы *құбылар* әлденеше (Абай, Тол. жин.). Қанат сөйлеп отырғанда Раушан бір қызарып, бір бозарып *құбылып* отырған (Ғ.Сланов, Жанартау). Мырза састы, сүрінді. Мұқан түсі *құбылды*. Жылан тиген бұқадай, Түсінбей текке тек тұрды (І.Жансүгіров, Шығ.). 4. а у ы с. *Бірде олай, бірде бұлай болып өзгеріп тұру, тұрақсыз күй таныту*. Қыстың жақындағанын сездіргендей ауа райы *құбылып* тұр (К.Тоқаев, Көмескі із). Оның өршу қарқыны белгілі бір жердің өзінде *құбылып* отырады (Ө.Қарамендин, Бұзау. ауруы). 5. *Айнып қалу, толқу; аяқ астынан өзгеру (мінездің тұрақсыздығы)*. *Құбылдым*, құйқылжыдым, шатып бактым Бір мезгіл білмегенсіп жатып бактым. Шыдатпай шымбайыма батырған соң, Ол атса, мен де оларды атып бактым (Ш.Құдайбердиев, Өленд.). – Ой, сен жолда жатқан тегін олжа болса, бізге де айтсаңшы, – деп Таутан аяқ астынан *құбылып*, өтірік күліп шыға келді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Тілеубек оның кейде осылай кісімісіп *құбыла* қалатынын білетін (Р. Райымқұлов, Бұрылыс.). 6. *Әртүрлі ырғаққа түсу, толқындану, құйқылжу*. Өте еркін, өте әсем дауыстың барған сайын тынысы ашылып, серпіні күшейіп, орай соғып, *құбылып*, құйқылжып кетті (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Әннің ырғағы *құбылған* сайын, қызықты думан алыстан тартып, тамаша көрінісін көз алдына жайып тұр (К.Оразалин, Ақжазық). Көздің жасы, жүрек қаны буылып, Сұлық болдым сөз айта алмай тығылып. Жанарының оты өтіп өкпеннен, Құлағыма келді үні *құбылып* (Б.Күлеев, Таңд. шығ.). 7. а у ы с. *Икемделу, қалыптасу*. Семейдің әйелдеріне шейін сауда қылғанына мен қуанып жүрмін. Бұл – қазақтың тұрмыс жағдайына *құбыла* білетіндігін көрсетеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Аяқ астынан құбылды. Кенеттен өзгеріп шыға келді. Жәния басын төмен салып, алашаның жігін жатқызып ойға шомып отырды да, бір кез *аяқ астынан құбылып*,

жайрандап сала берді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Жүз құбылды. *Небір күйге енді, түрленді, құлтырды.* Жаз жетіп, қарлар кетті, сулар ағып, Күн де тұр жарқ-жүрқ етіп нұрын жағып. Құлпырып, *ж ү з қ ұ б ы л ы н* жердің жүзі, Қуанбас жан-жануар бұған нағып (С.Торайғыров, Таңд. шығ.). Шырт түкіріп, шынтақтап, *Ж ү з қ ұ б ы л ы н*, қылтақтап. Сұлуын-ай, шіркіннің Дегізбекші жұрт мақтап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қырық құбылды. *Сан рет өзгерді, әртүрлі көрініс берді.* Ал боран біресе бөсеңдеп, біресе күшейіп, *қы р ы қ қ ұ б ы л ы н* тұрған (І.Есенберлин, Көлеңке.). Пушкин романының аудармашыларға алдырмайтын асу болып келе жатқанының басты сыры ақын тілінің *қы р ы қ қ ұ б ы л ы н* ырғағында (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Қысы – қара суық, қар түссе қызыл шұнақ аяз, қала берді *қы р ы қ қ ұ б ы л ы н*, түске дейін киіз, түстен кейін мүйізге айналады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Мың құбылды. *Жиі-жиі өзгерді, әртүрлі ырғаққа түсіп құйқылжыды.* Бірақ әрқайсысы өз орнында болып, қосылып айтып кеткенде, бірі гүрілдеп, бірі сұңқылдап, бірі тақылдап, бірі шақылдап, *мы ң қ ұ б ы л ы н*, мұңға шомылып, сыбызғыдай созылып, үзіліп-үзіліп алпыс екі тамырынды қозғағандай ән болып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сан қилы құс баласының тынымсыз салған *мы ң қ ұ б ы л ы ң* қыл-сыңқылдары сай ішін күні-түні ию-кию басқа көтеріп жатады (С.Елубаев, Ойсыл қара.). Сарыкөлге жақындаған сайын малды ауылдың көгілдір аспанында қанат қаққан осы бір жүз бұралып, *мы ң қ ұ б ы л ы н* әсем ән анық естіле бастады (С.Хайдаров, Жүрек сыры).

Сан құбылды. *Әлденеше рет өзгерді, түрленді.* Қырмызы қызыл гүлдей *с а н қ ұ б ы л ы н*, Дос жандар тұрушы еді үйден шығып. Алланың құдіретіне шара нешік Болад деп ойлап па едік мұндай қылық?! (Мұрат Мөңкеұлы). Оның ішкі есеп, айла-тәсілін, *с а н қ ұ б ы л ы н* мінез-құлқын, қимыл-әрекетін қапысыз толық бейнелеп шығады (М.Әуезов, Әр жыл.). Ол әртүрлі күйге түсіп, қабағы бірде түйіліп, бірде жадырап, *с а н қ ұ б ы л ы н* тұрғандай көрінеді маған (С.Мәуленов, Үркер.).

ҚҰБЫЛА [ар. قبله] з а т. 1. д і н и. Намаз оқыған кезде бет қарататын жақ, Мекке жақ.

Ол кісі *қ ұ б ы л а ға* қарай тізерлеп отыра кетіп құран оқыды (Д.Исабеков, Мазасыз.). – Намазды бұрын *қ ұ б ы л а ға* қарай оқитын еді, ал мына татардың батысқа қарап оқитыны несі? (С.Хайдаров, Теңіз.). 2. *Оңтүстік-батыс, күнбатыс; батыс жақ.* *Қ ұ б ы л а д а н* соққан аңызға жер-дүниені күйдіріп, жусатып жатты (С.Шаймерденов, Мезгіл). *Қ ұ б ы л а д а н* қаптаған тұтас алапат бұлт күннің көзін қайтадан сірестіріп басып алды (С.Жүнісов, Ақан сері). Губернаторға бөлінген Көкжардың ең еңселі әрі көрікті үйі қаланың *қ ұ б ы л а* бетінде болғандықтан, Бақытжанға жәрмеңкені қақ жарып өтуге тура келді (Б.Аманшин, Көкжар). Бата жасалған соң, Балқожа қойды *қ ұ б ы л а ға* қаратып жықты да, аяқтарын айқастыра ұстады (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер). 3. а у ы с. *Бет бұрған (идеялық) бағыт, бағдар.* Бүгінде кедей, бұқара жастарының бет бұрған *қ ұ б ы л а с ы* – коммунистік идея (Ш.Хұсайынов, Таныс адам).

Бетін [басын] құбылаға берді. *Жүзін (басын) құбыла жаққа, күннің батысына қарай түзеді.* Сөйтсем, төрдің қақ төбесінде *бетін құбылаға беріп*, Мақпал намаз оқып отыр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Кім болды екен деп жақындасам, әкем екен. *Қ ұ б ы л а ға бетін беріп*, шарт жүгініп күбірлеп отыр (Т.Иманбеков, Үш ай.). Осыдан үш күн бұрын мынау оң жақ бұрышта *басын құбылаға беріп* әкесі жатып еді (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Құбылаға басқойды [берді]. *Басын құбыла жаққа қаратып, намаз оқыды.* *Қ ұ б ы л а ға бас қоймақ* Мұсылманның тарығы Руза, намаз қаза қылмасаң, Көңілінде Құдай барлығы (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Қ ұ б ы л а ға бас қой ы н*, тоңқандап жатқан кемпір-шалды Дәрмен осы жақтан көп көрген (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). *Қ ұ б ы л а ға бас беріп*, Екі көзге жас беріп, Байбөрі хаққа налынды: «Алмадың, Құдай, жанымды» (Алпамыс).

Құбылаға бет алды [қойды]. а) *Күннің батысына қарай жол жүрді.* *Қ ұ б ы л а ға бет алған.* Жауды жеңіп жаншуға, Батысқа ұмтыл, ерлерім, Жерді түгел аршуға (Жамбыл, Таңд.). Жаздай жайлап, елдің шаңын шығарып тастаған жайлауын қақ жарып *қ ұ б ы л а ға бет қой ы н* келе жатырмыз (Б.Майлин, Шығ.). ә) *Құбылаға бет түзеп, намаз оқыды.* Қаймағы бұзылмаған қайран дінім, Қаймағың быт-шыт болды қайдан бүгін?! *Қ ұ б ы л а ға*

бет алып қол қусырып, Сәждеге бас қоятын қайда күнім? (М.Мақатаев, Шығ.).

Құбылаға қарап, күн өткізді. Жұмыссыз, бекер өмір өткізді. Сонда қалай, балам, біз секілді кәрілер енді үйде қол қусырып отырып, *құбылаға қарап, күн өткіз-бек пе* (О.Сәрсенбаев, Шығ.).

Төрт жағы [тең] құбыла. Барлық мүмкіншілігі бар, жағдайы жақсы. Қазір Зәбираның төрт жағы құбыла сияқты. Озат звено бастығы, Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты (С.Мыңжасарова, Замандас.). Асырып айтқаным емес, *төрт жағымыз құбыла*. Абырой да, дүние-мүлік те жетіп жатыр (Ж.Еділбаев, Бүгінгі.). Ал бұдан артық ғұмырда япыр-ау, нені тілермін. *Төрт жағым тең құбыла*, мен онда, достар, түгелмін (Ш.Мұхамеджанов, Шағала.).

Төрт құбыласы сай [тең]. Ешқандай қайғы-қасіреті жоқ, барлық арман-тілегі орындалған, ешбір уайымсыз. Бауыры жара, көңілі нала, ал өлең айтқан түріне қарасаң, *төрт құбыласы сай*, ешбір қайғы-уайымы жоқ жандай (І.Есенберлин, Қатерлі.). Әйелдің сөзі шат, расында қатты риза боп, сүйсінген кісінің сөзіндей қалтқысыз естілді. Өзі *төрт құбыласы сай* адамдай жайбарақат, мол, сенімді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Олар келсе, дастарқаным бай менің, Олар келсе, *төрт құбылам сай* менің. Әнмен, жырмен дірілдетер едік қой Терезенің әйнегін (Т.Молдағалиев, Жүрек.). Оған төбесінен өткен самолеттің бәр-бәрінде өңкей бір *төрт құбыласы тең*, қағанағы қарқ бақытты адамдар мініп отырғандай сезілетін (О.Бөкеев, Таңд.). Құдабайдың *төрт құбыласы тең*. Қызметте де сыйлы, беделі бар. Не ішемін, не жеймін демейді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Төрт құбыласы түгел [тегіс]. Дүние-мүлік те, абырой-атақ та бар, бәрімен қамтамасыз етілген; бақытты. Бауырым, Құдай жеткізеді. Шәрбануды босатып алдық. Міне, сен де аман келдің? Енді біздің, *төрт құбыламыз түгел* (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Түп-түгел төрт құбыламды* түстік етіп, Туған жер, мен сен салған құс түлетіп, Дүниетай, қандай жақсы ед табаныңа Тұрғаны өз топырағыңнан ыстық өтіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). Желпінетін, Серпілетін ой бар ма?! Құрбы-құрдас табылады ойнарға. *Төрт құбылам тегіс* жандай Мен

өзім Көп күлемін, Көп күлемін тойларда (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

ҚҰБЫЛАҒАТ с ы н. *Бес уақыт намазын қаза қылмайтын, Меккешіл*. Артыма назар салмастан *Құбылағат* ата-анамды Кім бағады өзімдей (Батырлар жыры).

ҚҰБЫЛАҒОЙ с ы н. ді н и. *Құбылағат*. Артыма назар салмастан, *Құбылағой* ата-анамды Кім бағады өзімдей? (Қамбар батыр).

ҚҰБЫЛАНАМА [ар.ир. قبلهنامه] з а т.

1. Жердің төрт құбыласын көрсететін аспан; компас. Планшеткамдағы картаның шеті ғана су болған екен, *құбыланама*ны қолыма алып, болжап, тұрған жерімізді картадан таптым (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Қалталарындағы картаны алып жайып, *құбыланама*ны қойып, жүріс бағыттарын қарастырды (С.Бегалин, Уақыт.). *Құбыланама* істеуге екі басын сүйірлеген темір біткеннің бәрі жарай бермейді, магнит жұқтырған ғана темір жарайды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Екпінді ескекпенен алға ұмтылып, Сүйір қайық сұмандап суды тіліп. *Құбыланама*сына қайта-қайта Қарайды шақпақ шағып жарық қылып (Ш.Әбенев, Ортақ арал.). **2.** а у ы с. *Бағыт сілтер, жол көрсетер белгі*. Үркерді аспан *құбыланама*сы деуге болады (Х.Әбішев, Аспан сыры). Дәл жол айырығында үлкен құлпытас бар. Ол сапар шегіп келе жатып шәйіт болған белгісіз біреудің қабірінің басына қойылған белгі емес. Жол көрсететін *құбыланама* (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Орыс прозасы, орыс поэзиясы, орыс драматургиясы қазақ каламгерлерінің бағдар тұтар *құбыланама*сы, үйренер мектебі болды (С.Мәуленов, Үркер.).

ҚҰБЫЛҒАҚ з а т. з о о л. с ө й л.

1. Тіршілік ететін ортасына қарай түсін тез құбылтып, өзгертетін, ыстық жақты мекендейтін кесірткенің түрі, хамелеон.

2. а у ы с. *Өз пікірін, көзқарасын өзгерте қоятын, тұрақсыз, құбылғыш адам*.

ҚҰБЫЛҒЫШ с ы н. **1.** *Тез құбылатын, жиі-жиі түрлене беретін; өзгергіш*. Әлжуаз түріне қарағанда дауысы шыңылдаған шақар-ақ. Жүзі тез *құбылғыш* (Б.Аманшин, Жар мұңы). Алматының ауа райы бала мінезді *құбылғыш* та айнығыш қой («Білім және еңбек»). **2.** а у ы с. *Айнығыш, тұрақсыз (мінез т.б.)*. Бағыңа біреу кез келер, Шын сүйсең, қиын бұл

бір іс. Мінез де бара өзгерер, Ал сезім әсте *құбылғыш* (Ә.Абайділданов, Маржан).

ҚҰБЫЛҒЫШТЫҚ с ы н. *Құбыла бергіштік, айнығыштық, тұрақсыздық (қасиет, мінез т.б.)*. Ол топтың ел билеуде қолданатын неше түрлі сұрқиялық, аярлық, *құбылғыштық* мінездерін жарыққа салады (М.Әуезов, Әр жыл.). Оның *құбылғыштығы*, бір сөзде тұрмайтындығы елге мысал болған (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.). Күлкеевтің *құбылғыштығы*, күнбағыстың басындай бұралып бір сөзде тұрмайтындығы елге мысал болған (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

ҚҰБЫЛДЫР = е т. *Құбылжыту, тамылжыту, төгілдіру*. Ал әнді екпіндете, *құбылдыра*, құлаққа жағымды ғып айтуда Ыбырайдың «аузынан түсіп қалғандай» (С.Мұқанов, Есеу жыл.). Өскен ел әнді сүйіп бала жастан, Отырды тырп етпестен қозғалмастан. Қыздағы даусын мыңға *құбылдырыды* Ән сазын өткізгендей қара тастан (Ж.Санин, Күләнда).

ҚҰБЫЛДЫРУ *Құбылдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰБЫЛЖУ *Құбылжы етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰБЫЛЖЫ = е т. **1.** *Құбылу, түрлену, өзгеру*. Аққұлдың жүзі *құбылжып*, толқып кетті білем (Б.Момышұлы, Шығ.). Күні кеше ғана жүз жайнаған, *Құбылжыған* сәнді табиғат. Бүгін көрсең жөнді түр қалмаған, Солған, өшкен, өлген – бәрі жат (Үш ғасыр.). **2.** *Дауыстың түрліше толқуы; әртүрлі сазбен айтылу, тамылжу*. *Құбылжыған* ән салып, Саяда бұлбұл сайрап тұр. Бөдене салып «бытылды» Шағала, қызғыш, топ-топ шіл (Халық ақын.).

ҚҰБЫЛЖЫТ = е т. *Құйқылжыту, тамылжыту*. Сайрадың құйқылжытып, *құбылжытып*, Тамсандым, таңдайымның суын жұтып. Толқытып, толықсытып, емірентіп, Қиқуға қызықтырды, қылдыңынтық (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол өткен қыста театр мүшесі ретінде облыстық байқауға барып, телестудия арқылы *құбылжыта* күй тартты («Лен. жас»).

ҚҰБЫЛЖЫТУ *Құбылжыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰБЫЛМА с ы н. **1.** *Түрленіп, құбылып тұратын*. Диястың үйінен *құбылма* атлас халат киген, ақ құба жүзін әжім айғыздап, қыртыстанып қалған бәйбіше шықты (Ғ.Сланов, Домбыра.). Менің ауам

тар, тығыз; *құбылма* түс көп, тіршіліктің тынысы аз (Т.Тілеуханов, Шарапат.). Табиғи төкаппарлығына әйел затының еркек сезімталдығы, тәсілгөйлігі қосылғанда, кісіні күнәға итермей қоймайтын, суық жалтылының өзі жүрек жылытып, үміт құяр *құбылма*, сиқыр бір сұлулық пайда болды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). **2.** *Бірде олай, бірде бұлай болып өзгеріп тұратын (күн райы т.б.)*. Капитан ауа райының сан-сапалақ *құбылма* мінезімен арпалысқан еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). **3.** а у ы с. *Айнымалы, қылт етпе, құбылмалы*. «Шын қасиет соларда», – Дегенім күнә болар ма? *Құбылма* мінез, тайғақ ой, Екі сөз болмас оларда (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** *Түрліше ырақпен, сазбен айтылған, құйқылжыған (дауыс, әуен)*. – Үлкен күнә жасадың, інішек, – деп өзінің әдеттегі сайқымазақтау, *құбылма* даусына салды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Әсия да *құбылма* күйдің үйіріміне түсіп кеткен шығар (Т.Иманбеков, Үш ай.).

ҚҰБЫЛМАҚ з а т. з о о л. *Аквариумда өсірілетін кішкене балық*. *Құбылмақ* – бұл үйір-үйір болып жүретін балық (Қ.Қайымов, Суасты.). *Құбылмақ* суға жарықтың мол түсуін, судың таза және оттегінің бай болуын қалайды, сондықтан аквариум неғұрлым ұзын және кең, су температурасының 23-26°C болуы қажет (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚҰБЫЛМАЛЫ с ы н. **1.** *Түрлі түске еніп, құлтырып тұратын (түс)*. Әрине, Иван Георгиевич айтқандай, «қорғасын түсті сұр» емес, *құбылмалы* қызғылт түсті (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осындай *құбылмалы* түстер арасында өзімізге таныс арктика цианеасы да жүр (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Бүйі шөл, дала және шөлейтті аймақтарда кеңінен таралған, денесін түк басқан ірі өрмекші, дене тұрқы 25–30 мм. Реңі *құбылмалы* – кейде қоңыр, кейде қара, кейде тіпті жирен (М.Шаймарданова, Зоол. қазақ.-орыс. сөздік). **2.** *Бірде олай, бірде бұлай болып өзгеріп тұратын, өзгергіш (күн райы, табиғат т.б.)*. Биылғы Алматының қысы әдеттегіден тым *құбылмалы* болды ғой (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Ніл суының мұндай *құбылмалы* келетінінің себебін мысырлықтар біздің жыл санауымыздан алты мың жылдай бұрын білген (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.). Таудың табиғаты қандай *құбылмалы*. Бұлар барғанда қыламықтап

қар жауып тұрды (С.Ақтаев, Дала.). **3. Айнымалы, толқымалы; қылт етпе (мінез).** Еріксіз айырғанда менен сені, Тағдырдың қайтпақшы екен қанша кегі? Мінезін *құбылмалы* рақымсыз Басқасы көрсетуден бар ма, тегі? (М.Дулатов, Шығ.). Әйтсе де ол үй иесі келіншектің жүріс-тұрысына, *құбылмалы* мінезіне ылғи да таңданып қалатын (М.Сүндетов, Құмда.). Маған керек емес, Мінездері *құбылмалы*. Маған керек емес, Дүниенің бояулы сұлулары (С.Мәуленов, Найзағай.). **4. Түрліше ырғақпен, сазбен айтылған, құйқылжыған (үн, дауыс).** Бірақ бұл ән ырғақ байлығымен, *құбылмалы* әуенімен айтылмаса да, алғашқы жүрек тірілі сияқты ыстықынтығымен тебіріндіретін (Т.Ахтанов, Дала.). Міне, өншінің *құбылмалы* әсем үні, сұлу даусы көптің көкейіне осындай бір суреттер әкелді (С.Бақберген, Адам.). Бала жігіттің тартқан гармоны, оның *құбылмалы* ырғақты үні асқа тігілген үш жүз үйді елең еткізді (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚҰБЫЛМАЛЫҚ з а т. **1. Құбылып тұратындық, өзгергіштік.** Гипертония ауруына күн райының *құбылмалылығы* әсер ететіні күмәнсіз (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Сондықтан эллинизмді қабылдаған өзге дүние ойшылдары да уақыт *құбылмалылығы* н мойындайтын ағымдарға тосырқай қарады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Қозы ауа райының *құбылмалығынан* жиі-жиі ауруға шалдыққыш келеді (Шопан серігі). **2. Түрленгіштік, құйқылжығандық.** Оның мелодия байлығы, ырғақ оралымдылығы, ладтық жағынан *құбылмалылығы* күйге ерекше шаттық, әсемдік қасиет береді (ҚСЭ).

ҚҰБЫЛМАЛЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Жиі өзгеріп тұратындық, құбылғыштық.* Өзеннің осы *құбылмалылығы* екі жағаны қосатын көпір салдырмай-ақ қойған (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Ауа райының *құбылмалылығы* адам организміне, әсіресе, жаңа келіп қоныс тепкен кісілерге әр алуан әсер ететіні айтпаса да түсінікті («Жетісу»). Бұл ауылшаруашылығы технологияларын өрескел бұзудың, қаржы қоры тапшылығының, техника тозғандығының әрі ауылшаруашылығы өнімдеріне деген сұраныс *құбылмалылығының* салдарынан болып отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚҰБЫЛМАРЕН: құбылмарен кергек. з о о л. *Топырағы шымтезекті канал, бөген*

және батпақ суларында тіршілік ететін балықтың түрі. Құбылмарен кергектер жем талғамайды, су температурасының 22–24°С болғаны жөн (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚҰБЫЛНАМЕ з а т. е с к і к і т. **Құбылланама.** Колумб деген батыр теңіздің ар жағына өтіп шығамын деп, кемемен *құбылнамеге* қарап, күнбатыс жаққа таман жөнеледі («ТУГ»).

ҚҰБЫЛТ = е т. **1. Түрлендіру, өзгерту.** Келермін кейде, бәлкім, әсем киіп, Үстіме неше түрлі әсерді үйіп. *Құбылтып* қанша әдемі киінгенмен, Көнбес ем мәртебемді десең биік (Ғ.Орманов, Жер.). Әзәзіл, орның даяр, кел ішіме, Жүрмеймін мұнан былай ел ішінде. Адамға өз елінен басқа ел жақсы, Түсуге құр *құбылтып* бір пішінге (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2. а у ы с. Құйқылжыту, тамылжыту.** Өлеңді сыдырт десең сыдыртайын, Түгіндей тоты құстың *құбылтайын*. Өлеңді жеке айтсам болмас қызық, Жағалап қыздар жаққа қыдыртайын (Қара өлең). Ол халық фольклорын беталды *құбылта* берудің түрі емес (І.Омаров, Шабыт.). Алыстан аңдардың үрейлі, құстардың *құбылта* сайраған үндері естіледі (Н.Әбуталиев, Сахара.).

Жүз құбылтты. *Сан түрлі етті, құлпыртты.* Тірі жанға құрбы боп жап-жасында-ақ, Қалжыңдамақ, қасынбақ, ыржақтамақ. Бет-аузын сөз сөйлерде *жүз құбылтып*, Қас кермек, мойын бұрмақ, қоразданбақ (Абай, Тол. жин.). Ал домбыра шалысы...Тоқсан толған перне басысы, *жүз құбылтқан* ішек қағысы (М.Мағауин, Өмір жыры).

ҚҰБЫЛТАС з а т. з е р г. <ор. александрит> *Зергерлік ісінде көп қолданылатын жарықтың түсуіне қарай әртүрлі түспен құлтырып тұратын асыл тас.* Қолөнершілер гауһар, жақұт, ақық, інжу, су тас, зүбәржат, маржан, лағыл, көктас, *құбылта* с, жарқырауық тас сияқты тастарды кеңінен пайдаланған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚҰБЫЛТҚЫШ: құбылтқыш заттар. *Жарық түсуінің және шашырауының әсерінен әртүрлі түске боялып көрінетін заттар.*

ҚҰБЫЛТУ *Құбылт етістігінің қимыл атауы. 1. Түрлендіру, өзгерту.* Бойын билеп, кезі келгенде бет-аузын тиісінше *құбылту*, аяқ-қолы, бүтін кеудесінде түрліше ұстай білу – көргенді, сыпайы жігіт атану (М.Дулатов,

Шығ.). **2. Құйқылжыту, тамылжыту.** Осы күні ойлаймын: жаңағыдай басын бір сілкіп қойып: «Арман! Арман!» деп даусын *қ ұ б ы л т у ы* да театрда я кинода көргені, соған еліктегені екен ғой (Б.Аманшин, Жар мұңы).

ҚҰБЫЛУ *Құбыл етістігінің қимыл атауы.*

1. Бір қызарып, бір бозару; түрі өзгеру. Ақшыл жүзіндегі жұқалтаң қызғылт шырайының *қ ұ б ы л у ы н а* қарап, әңгіменің оған еткен әсерін де ештеп аңдауына болар еді (Н.Фабдуллин, Қызық дәурен). **2. Турақсыз күй таныту.** Температураның *қ ұ б ы л у ы* теңіз өсімдіктері мен жануарларының тіршілігіне онша әсер етпейді (Ж.Әбиев, Биология). Климаттың *қ ұ б ы л у - лардан* туындайтын экологиялық өзгерістер ұлан-ғайыр кеңістіктегі геосаяси ахуалды да құйқылжыта құбылтып отырыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰБЫЛЫМПАЗ *с ы н. Құбыла беретін; өзгерімпаз. Қ ұ б ы л ы м п а з* ғой дала тым: Қыраттың қызық аң түсі. Ақбас шың осы алаптың Сияқты бейне сақшысы (Б.Ырзабаев, Тұңғыш.).

ҚҰБЫЛЫҢҚЫ *с ы н. Жиі-жиі өзгеріп тұрған; құбылмалы.* Ауа райы сол күні *қ ұ б ы л ы ң қ ы* еді. Шығысқа қарай баяу сырғып қозғалған жентек-жентек шуда сұр бұлт бар (Б.Соқпақбаев, Балалық шақ.).

ҚҰБЫЛЫҢҚЫРА = *е т. Аздап құбылу, бет-әлпеті өзгеріңкіреу.* – Нүрке!? – деп, Қазі басын кроваттан көтеріп алды да, кескіні *қ ұ б ы л ы ң қ ы р а п* кетіп, – Не дейді?.. (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Момынтай қазір сол жансыз кескіні *қ ұ б ы л ы ң қ ы р а п*, түкірігіне шашалғандай даусын кенеп қойып, қонақтарының әңгімесін ұнатыңқырамай отыр (Р.Токтаров, Ертіс.).

ҚҰБЫЛЫҢҚЫРАУ *Құбылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰБЫЛЫС *з а т. 1. Бізді қоршаған дүниеде, айналада болып тұратын әртүрлі (физикалық, биологиялық, қоғамдық т.б.) өзгеріс. Әуелі төңірегімізде, айналамызда болып жатқан қ ұ б ы л ы с т а р - д ы ң* анығына жеткен жөн (Т.Шаханов, Жоғалған.). Бұл *қ ұ б ы л ы с* қардың әсері екенін Күлипа бірден аңғарды (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Бұл – табиғаттың жыл сайын айналып соғатын заңды *қ ұ б ы л ы с ы* (М.Дүзенов, Әке.). **2. Белгілі бір оқиға, жағдай.** Бұлардың бәрі тек заманауи

«бесжылдық жоспарға» байланысты *қ ұ б ы л ы с т а р* болып қалмастан, сол жоспардың туындысы және соның көріністері болып табылады (М.Шоқай, Таңд.). Ал мектептен шығарып, тезге салу деген бізде мүлдем сирек *қ ұ б ы л ы с* (О.Сәрсенбаев, Сағым.). Ал қызыл шоқтың ұшып жүруі, меніңше, ғажайып *қ ұ б ы л ы с* (К.Тоқаев, Тасқын). «Тынық Донның» қазақ тіліне аударылуы республикамыздың мәдени өміріндегі елеулі *қ ұ б ы л ы с* (М.Қаратаев, Туған әдеб.). **3. Адамның бет-бейнесіндегі өзгеріс.** Ахметжановтың бет *қ ұ б ы л ы с ы н а* қарағанда, Хасеннің берген сұрағы да, өзі де оған ұнаған тәрізді (І.Есенберлин, Көлеңке.). Ғұмар бәйбіше жүзіндегі мынау *қ ұ б ы л ы с - ға* байланысты ұлы Гетенің манағы айтқан өлеңін тағы да еске түсірдім (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). **4. Адамның ішкі дүниесіндегі өзгеріс.** Жүрдік пе әлде сыбыр-күбір үшін? Жаныңның сездірмедің *қ ұ б ы л ы с ы н*. Білдірші, Ақаш, енді оңашада, Ойыңның мен туралы жүгірісін? (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

Әолдық құбылыстар. *г е о г р. Желдің әрекетінен пайда болатын құбылыстар. Ә о л д ы қ қ ұ б ы л ы с т а р д ы ң* зияны да, пайдасы да бар: бір жағдайларда тау жыныстары мен топырақты бүлдірсе, екінші жағдайларда – олардың шөгугіне себепші болады (К.Құрманов, Физ. геогр.).

ҚҰБЫР [ир. قور] *з а т. Су, мұнай, газ т.б. сұйық заттарды тасымалдауға (ағызуга) арналған металдан, керамикадан, асбест-цементтен т.б. жасалған көлденең қимасы, көбінесе, сақина тәріздес іші қуыс зат.* – Осы биіктен *қ ұ б ы р* арқылы әрбір үйге су бармақ (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Қазіргі кезде колхозға жаңадан клуб салу, поселкеге *қ ұ б ы р - л а р м е н* су тарту және әр үйге газ плиталарын орнату ісі жүргізіліп жатыр (М.Тайыров, Балқаш.). Қазіргі мұнай өтетін *қ ұ б ы р л а р - д ы ң* ішкі қабырғасына парафиннің таты тұрып қалып, мұнайшыларды әлек етеді де жатады (Н.Нұрахметов, Дархан химия.).

Құбыр желісі. *к ө л і к. Әртүрлі диаметрлі, жекелеген құбырлар құрамынан тұратын сұйық, сусымалы жұктерді, мұнайды, газды құбырмен тасымалдауға арналған құралдар жиынтығы.* Құбырлық шұра *қ ұ б ы р ж е л і - с і н д е г і* сұйықтық, бу немесе газ ағындарын тоқтатуда және реттеуде қолданылады (Су шаруаш. терм. түсінд. сөздігі). Каспийдің қазақстандық бөлігіндегі мұнай өндіруші ком-

панияларда Баку-Новороссийск *құбыр желісі* өз мұнайын тасымалдауға қолданып келген («Ана тілі»).

Мұнай құбыры. *к ө л і к. Мұнай тасымалданатын құбыр.* Қазақстан мұнайын тасымалдаудың негізгі экспорттық бағыты Атырау – Самара *мұнай құбыр* желісі болып қала береді («Егемен Қазақстан»). Алғашқы *мұнай құбыры* Қазақстанның батысында: ұзындығы 154 км Доссор – Рақушка – Каспий мұнай құбыры Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде салынған (КСЭ).

ҚҰБЫРЛЫ *с ы н. Құбыр түріндегі. Құбырлы* құдық бұрғылау арқылы жасалатындықтан көбінесе бұрғылау құдығы не бұрғылау скважинасы деп аталады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ҚҰБЫРЛЫҚ: *құбырлық шұра. Су-йық затты, газды, буды сыртқа шығармауға арналған, ашылып-жабылатын реттеу құрылғы.* Қысымы жоғары құбыр желісінде күрделі *құбырлық шұраны* ашу үшін негізгі шұрамен бірге диаметрі кіші байпас шұра орнатылады (Су шаруашылығы.).

ҚҰБЫРТӨСЕГІШ *з а т. Құбыр салу, төсеу үшін қолданылатын арнайы машина құрамындағы көтергіш кран. Құбыр төсегіш* ауыр әрі көп еңбекті талап ететін тазалау және оқшаулау жұмыстарында қолданылады (ҚҰЭ). *Құбыр төсегіштің* кран жабдықтары шынжыр табанды тракторға орнатылады (ҚҰЭ).

ҚҰДА¹ *з а т. 1. Күйеу мен қалыңдықтың (ерлі-зайыпты адамдардың) аталары, әкелері.* Заманында өзінің Аз бен көпті теңеген. Құрмаласқан *құда* да, Құдайласқан досты да Артығым кетті деген (Мұрат Мөңкеұлы). Екі бірдей қызын беріп отырған *құдасы* мен алысуға Бұрындық қазір бара алмайды (І.Есенберлин, Алмас.). Сол күні екі *құда*: қыз әкесі – Жәкен мен күйеу баланың әкесі – Есалы Избасар Бейсеновты екі жағынан қолтықтап кеп, атқа мінгізді (С.Адамбеков, Қожанасыр.). **2. Ерлі-зайыпты адамдардың ересек туған-туыстары мен ағайындары, ағалары, аталас, рулас ер адамдар.** – Аса жақын *құдасы* емеспін, – деді шаруа әлі де даусы дірілдеп (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қарауыз Ділдәбектің баласы қатын алып, соның *құдасы* болып барып едім (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Күйеуге еріп келген *құдалар* он бес қаралы (М.Дүзенов, Ант).

Бас құда. *э т н. Жолы ұлкен, ең басты құда.* Тек *бас құданың* ашуы әлі тарқамағанын, құдағайының жасырын шақырып отырғанын айтпай, бүгіп қалды (Ғ.Сланов, Асау арна). *Бас құда* қораш топты менсінбейді, Мадақтың мыңғырғанын кемсінбейді. «Бозбастың әлегі-дүр алып келген, Әйтпесе, қайсың маған теңсің?» – дейді (Т.Әлімқұлов, Боз жорға). Төрде отыр *бас құда*, Қасында отыр жас құда. Құйрық-бауыр асатам, Ауызыңды аш, құда (Қара өлең).

Бауыздау құда. *э т н. Тұңғыш құда түсуге барғанда арнайы сойылған малдың қанына қол тигізіп, баталасқан адам.* Бұлардың бірі – ақынның өз елінен ала шыққан серіктесі Мұсақан, екіншісі – *бауыздау құда* қойбақтардан қосылған Көрібек (Ә.Көшімов, Лашын.). Құдалардың ішінде, әдетте, *бауыздау құда* деп аталатын, күйеу жігіттің туғандарынан бірер адам болуы керек (Қаз. әдет-ғұрып.).

Бел құда. *э т н. Әйелдері екіқабат, әлі тумаған балаларын атастырып, баталасып құдаласқан адамдар.* Әйелдері жүкті екенін білген соң Қарабай мен Сарыбай *бел құда* болысты (М.Әуезов, Әр жыл.).

Бесік құда [бесік кертгі құда]. *э т н. Бесіктегі ұл мен қызын атастырып қойған әкелер.* – Біз осы елдің бай десе бай, беделді десе беделді бір ақсақал ауылымен *бесік құдамыз* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – Аякеңмен көзі тірісінде *бесік құда* болғанымыз қайда? Әкесі жоқ деме (Р.Токтаров, Ертіс.). Бесік құда (*бесік кертгі құда*) болғанда көңілді, құрбы-құрдас, бірін-бірі жақсы білетін өзара сыйласатын адамдар балалары бесікте жатқанда-ақ құдалық сөйлесетін (Қаз. әдет-ғұрып.).

Бет құда. *ж е р ғ. Ержеткен ұл, бойжеткен қыз болса, ата-аналары сол ауылдың мән-жайына қанық бола келіскен құдалар.* Бет құдалық халық арасында кең етек алған дәстүр. Алайда *бет құда* көбінде «ауқаттылар», «атқа мінерлер», «бай-төрелер», «молда-қожалар» арасында өріс алып жататын салт болған. Бет құданың негізі «бет сату», «бет бедел арқылы» құдаласуға саяды (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәстүрі).

Қарсы құда. *э т н. Екі жағы да қыз берісін, қыз алысқан жекжат.* Тоқтаман таудың, тастың таңсығына, Тартайын әңгіменің дәл шынына. Бұғыда Балта дейтін маңғаз манап,

Саурықпен бола қапты. *Қ а р с ы қ ы д а* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Қарын құда. э т н. *Бел құда.* Сондай-ақ екіқабат әйелдері барлар бала қарында жатқанда құдаласады. Мұны *қ а р ы н қ ы д а* дейді (Қаз. әдет-ғұрып.).

Құда бала. э т н. а) *Құдасының баласы (ұлы), т.б. жасы кіші туысы.* Өткен бір кезде Сатқын Мұхиттан қызмет сұрамаққа барған. Мұхит оның *қ ы д а б а л а с ы* (Ғ.Сланов, Шалқар). Ол бұл ауылға арғы беттен – Досжан үйінен қатынайды. Сол үйдің туған *қ ы д а б а л а с ы* (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). ә) *Құда болған екі жақтың аталас, рулас жасы кіші жігіттер, бозбалалар.* Жігіт пен қалыңдықтың бірге туған інілерімен қатар оларға аталас, рулас жасы кіші жігіттер, бозбалалар да *қ ы д а б а л а* болып саналады (ҚҰЭ). Жемеймін қара нанды қалаш тұрып, іздеймін күнде сені бал аштырып. Кез болған қиуада *қ ы д а б а л а* Көрінбей қайда жүрсің адастырып (Қара өлең).

Құда болды [болып, құйрық жесті]. э т н. *Біреудің қызын баласына алып берді немесе қызын біреудің баласына күйеуге берді; жекжат болды.* Біреуге біреу жақын жүрейін деп, *Қ ы д а б о л а р* сыр жайын білейін деп. Бір-бірін сүймесе де құда болар, Сонымен партияға кірейін деп (М.Дулатов, Шығ.). Ел арасында сөз жата ма, ергенінде-ақ Байбатыр мен Қадырдың *қ ы д а б о л ғ а н ы* ауыл ішіне тарап кетті (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір кезде Кедей, Бегей бірге көшкен, Ерулік, көмек беріп «көрші» дескен. Есжан бай Кейқуаттың атын қалап, Ақыры *қ ы д а б о л ы п, қ ы й-ры қ ж е с к е н* (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Құда жортақ. ж е р г. *Құда тұсуде істелетін ырым* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Құда да [тыныш], құдағи да тыныш. *Ешкім еш нәрсе демейді; бәрі де орнында.* – Бәрі күзде жыртылсын. Көктемде тек тұқым себейік. Сонда *қ ы д а да, қ ы д а ғи да тыныш* (К.Қазыбаев, Дәуір.) – Управдомның – Алдан Адырақбаевичтің айтқанын заң деп жүріп жатыр. *Қ ы д а да, қ ы д а ғи да тыныш* (М.Рашев, Бетің қисық.). «Сонымен *қ ы д а да тыныш, қ ы д а ғи да тыныш* болды ғой», – деп ойлады олар («Қаз. әдеб.»).

Құдай қосқан құда. *Өздері танысып, өз қалауымен қосылған күйеу мен қалыңдықтың ата-аналары.* Құдалықтың ең кең тараған түрі – жастардың өз қалауы-еркіне байланысты болатын «*қ ы д а й қ о с қ а н қ ы д а*

деп, бір-бірімен араласатын түрі (Қаз. әдет-ғұрып.).

Құда сүйреу. э т н. *Құдалыққа келген кісілерден алынатын ырым.*

Құда табақ. э т н. *Жылқы сиыр, қой еттерінен мүшелі еттерді топтап жілік, жамбас, омыртқа салынып, құдаларға ұсынылатын сыйтабақ.* Жаңа сойылған малдың мүше бөліктерін салған, құданың сыбағасы, жамбас салынған *қ ы д а т а б а қ* тарту да ырым салумен жалғасады (Қаз. әдет-ғұрып.).

Құда тарту. э т н. *Құда түсе келгенде қыз ұзату тойында жігіт жағынан келген құдалардың біріне ән салдырып, екіншісіне күй тартқызып, үшіншісіне басқа да талаптар қою арқылы істелетін ойын-сауық.* Үйлену тойында бұрын «*қ ы д а т а р т у*», «беташар», «тойбастар», «кемпір өлді» т.б. сол сияқты ойындар ойналған (Б.Төтенаев, Қаз. ұлт. ойын.). Мұнан соң «*қ ы д а т а р т у ғ а*» кірісіп, түрлі ойын-сауық бас-талады (Д.Қатран, Қазақ ас-тағам.).

Құда түсті. э т н. а) *Біреудің қызын баласына айттыра барды (келді).* – Әкем алдақашан *қ ы д а т ы с і п*, құйрық жесіп қойған. Енді қала мейлің, қалама мейлің, сол Жәркешке баруың керек (З.Шүкіров, Қиын түйін). Қыз болып туылыпсың амал қанша, Қуанды *қ ы д а т ы с і п* мал алғанша. Өз елінен топырақ бұйырмаған, Қыз байқұс жаралмасын жаралғанша (Қара өлең). ә) *Бір нәрсеге қолқа салды, сұрады.* – Сол мендегі мотоциклге құрылыстағы инженер *қ ы д а т ы с і п*, қиылып сұрайды кеп (С.Әлжіков, Күле көрме.). Аттарды қақпайлағаннан басқа амал жоқ. Қамшыға жолда *қ ы д а т ы с і п* қойған. Соны бекер берген екем (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Құда тігер. э т н. *Құдалыққа келген кісілерден алынатын ырым.*

Құда шақыру. э т н. *Құдалық жасап, құдаларды күту салты.* Екі-үш қараның бірін сойып, *қ ы д а ш а қ ы р у д ы* да өткерді (Б.Шаханов, Ғашық.).

Қызылдай құда болды. э т н. *Әйелдері жүкті адамдар іштегі балалары тумай жатып құдаласты.* Екі бай осы сөзбен тарқап кетті, Олжасыз тарқамайды құрған епті. *Қ ы з ы л д а й қ ы д а б о л ы п* жүргенінде, Арада бір, екі-үш өліп кетті (Қозы Көрпеш.).

Сарысүйек құда. э т н. *Ежелгі, ескіден келе жатқан құда.* Халқымыздың ежелгі салт-

дәстүрінде құда болудың бірнеше кезеңдері болған, атап айтқанда, бел құда, бесік құда, есік құда, *сары сұйек құда* т.б. (Қаз. әдет-ғұрып.)

ҚҰДА² з а т. с ө й л. *Құдай сөзінің қысқарған түрі*. Пұл үшін қызықпассың, сен де – бір ер, Сені маған кез қылған пәруадігер. Бір *Құда-ны*ң хақы үшін мен тілеймін, Қабыл көр, сертім үшін қолыңды бер! (Абай, Тол. жин.). Тапсырдым сені, Шайхы, бір *Құдаға*. Ерте-кеш еңбегіне ел дұғада. Жеті жыл Сейфілмәлік те дария кешкен, Талаппен табылады әр мүддаға (О.Шораяқов, Шайыр). *Құда-ны*ң бірлігі, пайғамбардың хақтығы үшін талай ерлер қан майданға аттанды (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Манат қыз, назарың сал хатқа мына, Кедейге жұпты болған Дуктираша. Малы жоқ, патша қызын көрбан алған, Тиерсің мендей шалға, жазса *Құда* (Молда Мұса, Шығ.).

Құданың құдіреті. с ө й л. *Құдайдың құдіреті*. *Құда-ны*ң *құдіреті*, әуелде сен тіл алмай, баланы мұнша қайғы-қасіретке салдың, міне, көрмеймісің, Жамалжан өзді-өзінен азып, жүдеп кетті (М.Дулатов, Шығ.). *Құданың құдіреті* мен келдім мұнда, Атам көрген түсінде Нұрғазарын Табамын қай уақытта құдауәндө (Қисса-дастан.). *Құда-ны*ң *құдіреті* де, екі мырза құс салса, ілген аңдарының саны да, сапасы да тең; Ашақтың тазысы үш қоян ұстаса, Мәшінің иті де сүйткен; бөйгеге қосқан аттарына шейін қатар келеді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰДА-АНДА з а т. с ө й л. *Құданда*. Бұларды малына, шаруасына жетерлік жерге орналастырмаған соң, ағайын, *құда-анда-лары*н сағалап отыр («Қазақ»).

ҚҰДАҒАЙ з а т. ж е р г. *Құдағи*. – *Құда-ғай*, сіз де ғапу етерсіз, танымасын сыйламас менен де болды (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Мынау өлмелі шал, *құда-ғайының* немере ағасы екен (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Ол *құда-ғай* аталып, белді біреудің төрінде қақырайып, сыйлы отыруды армандаушы еді (М.Қаназов, Сонар).

ҚҰДАҒИ з а т. э т н. 1. *Күйеу мен қалыңдықтың шешелері немесе әжелері (құдандалы адамдардың әйелдері)*. Күләш бәйбішенің Қоңырдағы *құда-ғиы* келді (Б.Майлин, Шығ.). Бөрі жапа-тармағай сыртқа қалыңдық пен күйеудің шешесі қос *құда-ғиға* жүгіріп, екеуінен шүйінші алады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Анау көрші бөлмедегі *құда-*

*ғиы*ң мен абысындарыңның арасында отырмаймысың (Т.Иманбеков, Үш ай.). 2. *Күйеу мен қалыңдықтың немесе ерлі-зайыпты адамдардың ересек әйел туыстары мен жеңгелері*. – Ә, мал-жандарыңыз аман ба, құдаша, *құда-ғилар* (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). – *Құдағи*, танымадық, – деді Қиықша. – Танымасаңыз таныса жатамыз да, *құда-ғи* (С.Досымов, Жаңғырық). Бас құдасы, жас құдасы бар, үлкен құдағи, кіші *құда-ғиы* бар, жігіт-желең, қыз-қырқын бар, жиыны 23 адам сау ете қалдық («Лен. жас»).

Құдағи жүзік. э т н. *Ертеректегі салт бойынша, қыз шешесінің құдағиына сыйлайтын қос дөңгелекті, үсті тұтас, қомақты, асыл тастардан көз қондырылып, сірке салынған, аса қымбат жүзігі*. *Құда-ғи* *жүзік* кәдімгі қос балдақ жүзікке ұқсас, бірақ одан көркемделуі жағынан ерекше болып келеді әрі мұны қыздың шешесі зергерге арнайы жасатады да, сақина тәрізді қартайғанша бірге өмір сүруін тілейтіндігінің белгісі ретінде құдағиына сыйға тартады (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі). Қос дөңгелекті *құда-ғи* *жүзік* ті қыздың шешесі өзінің жақсы көретін, яғни келінін өз қызындай тәрбиелейтін құдағиының қолына салуды ерте кезден әдетке айналдырған (Ә.Төжімұратов, Шебердің қолы.).

Құдағи табақ. э т н. *Сыбағасы ретінде жылқы, сиыр, қой еттерінен жақ, қазы-қарта, қарын, тоқ ішек, асықты жілік салынып, құдағиларға ұсынылатын табақ*. Қазақ ғұрпында сыйлы қонаққа табақ тартудың өзі бір өнер. Бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ деп негізінде төртке бөлінеді. Оның бер жағында күйеу табақ, *құда-ғи* *табақ*, қыз табақ, союшының табағы дегендер бар (Қаз. ұлт. тағамдары). «*Құда-ғи* *табаққа*» – жақ, қазы-қарта, қарын, тоқ ішек, асықты жілік, жылқы, сиыр, қой еттерін салады. Қазақ халқы малдың жағын құдағидың сыбағасына жатқызады («Қазақст. әйелдері»).

Құда да [тыныш], құдағи да тыныш. Бәрі де өз орнында; ешкім еш нәрсе демейді. – Ең тиімдісі 20 мың қойды ет комбинатына бірден апарып тоғытпайсың ба, жылда әуре болмай. Сонда *құда да* *таыныш*, *құда-ғи да* *таыныш* (К.Ахметбеков, Ақдала). – Мына мен бәле өлмей қойдым ғой, мен өлсем, *құда да* *таыныш*, *құда-ғи да* *таыныш* болар еді (Д.Исабеков, Тіршілік).

ҚҰДАҒИЖАН з а т. э к с п р. *Құдағиына құрметтеу* мәнінде айтылатын қаратпа атауыш. Балықтың бір атасы Сазан балық, Салыңыз кесіп-кесіп қазанға алып. Тұзды болып кетпесін *құдағижан*, Құда өкпелеп жүрмесін мазанды алып (Қара өлең).

ҚҰДАҒИЛЫҚ з а т. э т н. *Құдағи болғандық, жекжаттық*. – Біз де олардан осал түсе қоймаспыз, сіз *құдағилықтан* бас тартпасаңыз болғаны, – деп Мария саңқылдай күлді (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

ҚҰДАЕКЕ з а т. с ө й л. *Құдасына немесе құда жақтағы ересек ер адамдарды сыйлау, құрметтеу нышанымен айтылатын қаратпа атауыш*. *Құдаеке* кісі жібер Жамбылыңа, Жамбылды болар ма екен алдыруға? Албан, Дулат тобында мен бір жорға, Менімен жарар ма екен шалдыруға (Жамбыл, Тол. жин.). *Құдаекем* бар ма, жоқ па, отыр нағып, Қарсы ұшпай ақ сұңқардай қанат қағып. Тауып ал керек болса өзің іздеп, Дауысым тұрған жоқ па алапты алып (Қара өлең). Керек болсам *құдаекең* өзі келіп алады (Ә.Иппағамбетов, Жайық.).

ҚҰДАЖАН з а т. *Құдасын құрметтеу, жақын тарту мәнінде сыпайылап айтылатын атауыш сөз*. «Нағашы, бүйтіңіз» деп мен барам, «*Құдажан*, өйтіңіз» деп сіз келесіз. Бес жүздің орнына жеті жүз, сегіз жүз болатын себебі сол (Т.Тобағабылов, Тағы бір.).

ҚҰДА-ЖЕКЖАТ з а т. э т н. *Ілік-шатыс, құда адамдар*. – Сенің *құда-жекжат* ыңа, ағайын-туысың да, тамыр-танысың да көп (С.Бақбергенов, Мен сізді.). Бәрінен де қымбаттысы – ол қазақ сынды халықтан мәңгі ажырамас дос-жаран, *құда-жекжат* тауып оралды (А.Бекбосынов, Ауылым.). Содан кейін кәдімгі *құда-жекжат* болып араласып кетеді (К.Әзірбаев, Аңыз.). Атаулы ауылдағы, бірін-бірі жақсы білетін, бірге жасап келе жатқан ағайын, дос-жаран, *құда-жекжат* азғана жұрт Серінің еркеліктен есерлікке бейім, өзгеше мінезіне үйреніп еді («Жұлдыз»).

ҚҰДАЖОЛ з а т. д і н и. *Құдай жолына бағышталған тамақ; құдайы ас*. Немересінен бетер қуанған үлкен кісі табан жерде баласын – Бахтиярды шақыртты да, анау-мынау тойға бергісіз *құдажол* жасаттырды (Ө.Қанахин, Жас дәурен). – Ойбай-ау, онда мен ақсарбас сойып, Құдайға *құдажол* айтамын ғой (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚҰДАЙ [ир. خدا] з а т. 1. *Бүкіл ғаламды, дүниені жаратушы, оның әміршісі,*

табиғаттан тыс бір ғана құдіретті қиш ретінде бейнеленетін діни ұғым; Алла тағала, Тәңір, Жаратушы. *Құдай* – діни ілімдер мен түсініктерде аса құдіретті, табиғаттан тыс, бүкіл әлемді жаратушы және басқарушы күш; исламда – Алла, иудаизмде – Яхве, христиандықта – Қасиетті Троица (Мәд.-фил. энцикл. сөздік). Һәр істі деп білеміз *Құдай* қылған, Жап-жақсы адамдарды бұлай қылған. Ләкин һәр кімге Алла берді ықтияр Бәнде өзі тапса керек фиғылынан (М.Дулатов, Шығ.). 2. а у ы с. *Айтқанын екі еткізбей істететін адам; ең мықтысы, бастығы; пірі*. Олардың *құдайы* ДарСи деген бай мен оның маманы Ригардсон деген кісі арендаға жер алып, мұнай өндірісіне кірісті (С.Шәріпов, Бекболат). Ол – кластың *құдайы*, Ол – жуастың тірегі. Тентектерге ұдайы Тыйым салып жүреді (Ж.Әбдірашев, Саяхат). Жиырмаға толар-толмаста «жарты патша» атанған Батыс Сібір «*құдайы*» Госфортқа қай «бұратана» адъютант болып жұтынып шыға келе алады?! («Қаз. әдеб.»).

Аққа Құдай жақ. *Кім ақ, адал, әділ болса, оның ісі әрқашан да оңға басады деген мағынада*. – Қорықпа, анашым! Біз ақпыз, *аққа Құдай жақ* емес пе, бізге не істемек! (Ж.Саин, Жол үсті.). – Ақ болғаны жақсы, Қаден шырағым, ақ болсын! Қашан да *аққа Құдай жақ* деген емес пе? (С.Ғаббасов, Ана.).

Жаппар Құдай. *Алла тағала, жаратқан әмірші, Тәңірі*. Бір түнде бұл итімді пайда қылып, Ғайыптан келтіріп еді *жаппар Құдай*. Қасқырдан он екісін алып еді, Қорамды қорып тұрып үш күн ұдай (Кете Жүсіп, Шығ.). Әжем Ауған болғанда, мен Жолдыбай, Мен нешік осы арадан тартынғандай. Ішінде Құдас, Төбет шықтым сайрап, Жағыма жәрдем берсін *жаппар Құдай*! (И.Байзақов, Танд. шығ.). Деп айтад: не жазып ем *жаппар Құдай*? Ізіме Кей-Қысырауды салдың ұдай. Халқым мен қазынамның бәрін алып, Өзімді «өлтірем» деп қуды бұлай (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қу [қурап қалған қу] Құдай. с ө й л. кейіс. *Қатты күйзелгенде, ашу-ыза кернегенде қайырымсыз, мейірімсіз, әділетсіз Құдай деген мағынада айтылатын сөз*. – Бұл *қу Құдай* маған аусарлықтан басқа өнер дарытпапты (Ө.Көшімов, Лашын.). Ерікті, игілікті, үлгі көрген, Туғызсаң болмас па еді тең ғып ермен, «Құлым» деп *қу Құдайдың* қорғауы

жоқ, Бір жебеу көрмей барам өлгендерден (І.Жансүгіров, Шығ. жин.).

Құдай абырой берді. *Иіні келді, сәтін түсірді. Қ ұ д а й а б ы р о й б е р д і*, сәл кешіккенде, суға кетіп қалатын еді (А.Токмағамбетов, Таңд.).

Құдай адамы. *Құдай жолын ұстаушы дін-дар адам; қож, молда т. б.* – Олардың мұсылман болуы қиын. – Неге, ойбай? – Көпшілігі сүндеттелмеген болуы хақ! – Қатырды. *Қ ұ д а й а д а м ы н ы ң* сөзі осы (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). – Бәрі рас. Мен күнәлімін. Сен сияқты *Қ ұ д а й а д а м ы н а н* жасырмасам да болатын екен (С.Бақбергенев, Қарға там.).

Құдай айдап. *Тәңірдің жазуымен, Алланың әмірімен, дәм бұйырып, тұз айдап.* Жақсы-жаман дүниеде сөз болыпты, Басты әр жаққа бастайтын көз болыпты, Бір бәдәуи астына түйесі бар, *Қ ұ д а й а й д а п* үстіне кез болыпты (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Елінен безген қос жетім, *Қ ұ д а й а й д а п* кез болды Әкемнің досы ноғайға (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Ал десе міне шаптым боз ойнаққа, Келіппін *Қ ұ д а й а й д а п* қызойнаққа. Ағалар айт дегенің өлең болса, Басайын «он екі звот, бес будаққа!» (Қара өлең).

Құдай ақы [ақына]. *Ешқандай өтірігі жоқ, шын айтамын деген мағынадағы ант етуді білдіретін сөз.* Жарасар барға – шүлен, нарға – кілем, Құрысын бұл жаһанда жоқтық жолы. Інісі Дербісәлі, *қ ұ д а й а қ ы* Дүнияға ғани екен жеткен қолы (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Артынан аңдып келіп алдым тауып, Сіздерді қойған екен қымтап-жауып. Есіркеп, естерінді жаңа ендірдім, Қылмаңдар, *қ ұ д а й а қ ы*, менен қауіп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). *Қ ұ д а й а қ ы н а*, қазір сен екеуіміз қатар кіріп көрелік, әуелі сені тыңдамай, мені тыңдайтынына қолыңды бері әпкел! – деп бір қойды (М.Әуезов, Абай жолы). – Жок, жок. *Қ ұ д а й а қ ы н а*, мен мұны ойлаған жоқ едім (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Құдай алды. *Өлді, о дүниелік болды.* Кеудесінен оқтисе, Уһ демеген ер дейді. Өткен қайтып келмейді, *Алғанын Құдай* бермейді (Алдаспан). Ойбай-ау, не дейді, ойбай. Сазамбай сенімен құрдас емес пе? Жалғыз қызды қатынының текпісінде шіріткенше, *Құдайдың алғаны* жақсы емес пе? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құдай алдында сұраусыз. *Ешбір сұрауы жоқ.* – Мә, мә, *Қ ұ д а й а л д ы н д а с ұ р а у*-

с ы з, ала ғой, сәулем! – деп құлдық ұрды (С.Омаров, Өмір.).

Құдай алмады. *Өлмеді, құрымады, көзі жоғалмады.* ...Көзінді өле-өлгенше бір ашпасың, Мырзанды Жиенқұлдай *Қ ұ д а й а л м а й* (Қ.Жұмалиев, Қырдағы күрес). Бозбалаға сауық ем, Сауырым кетіп, күл сөнді. Жұрттан асқан көсемді, *А л м а й* ма *Қ ұ д а й* шешенді (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Құдай алар ма? [алмайды]. *с ө й л. Ешқайда кетпейді, жоғалмайды, не болады ғой дейсің.* – Е, *Қ ұ д а й а л а р* дейсің бе? Барамыз да (Бәйшешек).

Құдай артының жақсылығын берсін. тілек. *Кісісі қайтыс болған үйдің адамдарына көңіл айтудың түрі.* *Қ ұ д а й а р т ы н ы ң ж а қ с ы л ы ғ ы н б е р с і н*, шырағым (Ауызекі).

Құдай атқан [атсын, атқыр]. *э к с п р. Қураған, оңбаған, Құдай ұрған. Қ ұ д а й а т - қ а н* ку молда, Берекенді ұшырып, Кетірейін пысыңды (Жамбыл, Таңд. жин.). Орамалжерде жатыр, кірі батпан, Салдырап аяқ-табақ қирап жатқан. Сүтінен шелектегі ит жаласа, «Кет!» – депешайтпайды *Құдай атқан* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Ендеше сырлы сақпан, сырлы сақпан, Сақпанды сырылдатар бабын тапқан. Барында оралыңның ойна да күл. Күле алмас, ойнай алмас *Қ ұ д а й а т қ а н* (Қара өлең). – *Қ ұ д а й а т с ы н*, Қорғамбек! Құдай атпайды-ау сені (Б.Майлин, Шығ.).

Құдай атты. *Қырсық шалды, ісі оңбады, сәтсіздікке ұшырады; Құдай ұрды.* – Соқыр қариды *Қ ұ д а й а т т ы*. Маған қас ойлағаны үшін «кәләм шариф» ұрды, – деп ол сүйсініп қалды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Сені *Қ ұ д а й а т т ы*. Енді қолға түспей, тез жоғал (Б.Майлин, Шығ.). Қыз қарамай отырған жоқ, *Қ ұ д а й а т т ы н*, біз жарамай отырмыз (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар-ай).

Құдай атымен ант ішті. *Қарғанып, барын айтып серт берді.* Ол ханның сықағын естіп, бұл хан әбден ыза болып: «*Қ ұ д а й а т ы - м е н а н т і ш е м і н*, осы істерді істеген ку кім болса да, кінәсін кешемін, маған келіп мәлім болсын» – дейді (Қаз. ертег.).

Құдай бар-ды. *Өтірік емес, шын айтам деген мағынада.* – Хакім, не деді? *Қ ұ д а й б а р - д ы*, түсінгенім жоқ, – деді ол (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Құдай басқа салды. *Тағдырдың ісіне, амалсыз шараға мойынсұнды.* Мен сырымды сізге айтайын, *Қ ұ д а й б а с қ а с а л ғ а н* соң,

Сізге айтпай қайтейін (Қыз Жібек). Мінезін жақсы қатын жазсам, бітпес, Халалдан, жаман қатын, ерін күтпес, Көне бер, сен бишара, амалың не, *Салған соң басқа Құдай, еш нәрсе етпес!* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құдай басқа бермесін [салмасын]. *Құдай көрсетпесін, ешкімнің басына кезіктірмесін, душар етпесін деген мағынада (басқа түскен қиыншылық, ауыртпалық туралы).* Көшуді тастап қалада отырған қазақтардың жайы бізге мағлұм, бұлардың тұрмысын *Құдай басқа бермесін* (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). *Құдай басқа салмасын* сен секілді Желмен жерге тығылып, жар сүзекті (Абай, Тол. жин.).

Құдай берген. «Жасаған ие» жарылқаған, тәңір берген. Міндім де жасыл қоңыз сона құдым, Басынан мұнар төбе сағым будым. Дәулеттің *Құдай берген* арқасында Қанменен көйлегімнің кірін жудым (Қаз. ертег.).

Құдай берді. *Сәті түсті, ыңғайы келді.* – *Құдай берді.* Асылбек бүгін үйде жоқ екен! Қазір соның отауына кіреміз (М.Әуезов, Танд. шығ.). Мұндай қуанбаспын. «*Құдай берді*» деп, кеудешемдегі қалтама салып алдым (С.Бегалин, Мектеп.).

Құдай бетін көрсетпесін [көруге жазбасын]. *Жолата көрмесін, бетін аулақ қылсын.* Оның зұлымдығы әркімнің-ақ шымбайына батты, *Құдай* оның *бетін көрсетпесін* (Ауызекі). *Құдай* оның *бетін көрсетпей-ақ қойсын*, кім біледі («Қаз. әдеб.»). Ол бетпақтың *Құдай бетін көруге жазбасын* (Б.Майлин, Шығ.).

Құдай бұйырса [бұйыртса]. *Сәті түссе, орайы келсе; тәңір жазса.* – *Құдай бұйырса*, ертең аттанамыз (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жиналған жұрт қаумалап ортаға алып, құдықтың тез біткенін, *Құдай бұйырса*, екі-үш жылға шейін суы сыр бере қоймайтынын айтып, мақтасып жатыр (Д.Исабеков, Тіршілік).

Құдай бұйыртпасын. қ а р ғ. *Жақсылық көрмесін, тәңір жарылқамасын.*

Құдай біледі. *Анығын қайдам, бірақ менің ойымша... деген мағынада.* – Сен болсаң ғой, *Құдай біледі*, Дербісәлінің баяғы малы, Баяғы дәулеті қайда деп, дал болып жүрсін (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Менің осы шығайбай балам, *Құдай біледі*, әлгі ақшаны әлі салған жоқ («Қаз. әдеб. »).

Құдай білсін [бір Құдайдың өзі білсін]. *Неғайбіл, белгісіз, күңгірт.* – Мұның арты неге соғар, оны *Құдай білсін* (Ж.Саин, Жол үсті.). Бүгін бармыз, ертең не боларымызды *Құдай білсін* (А.Жақсыбаев, Егес.). – Химия құдірегі қол ұшын берді. Әйтпесе биыл жерге қарап қалар ма едік, қайтер ек! Оны *бір Құдайдың өзі білсін!* (Абзал жандар).

Құдай бір, пайғамбар хақ. діни. *Діни ұғым бойынша, «Алла деген біреу, пайғамбардың барлығы шын» деген қағидасы.*

Құдайға ақ сары басын айтты [атады]. *Тәңірді атап, мал садақа берді (ауырған кісінің айығуына, не сапар шегіп кеткен адамның есен-аман оралуына, т.б. құрбандыққа мал атау ұғымын білдіреді).* Мен Абайға күнә қойдым. Елде қатын-бала сені уайымдап, түн ұйқысын төрт бөліп, *Құдайына ақ сары басын айт ады* ... Сен болсаң, шалжиып жатқаның мынау, – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Құдайға аманат. *Аман-сау болуды бір Құдайға тапсырдым деген мағынада.* Анасы бұза алмады бала сөзін, Көрген соң жаспен толған екі көзін. – Бар, – дейді – енді сенің жолың болсын! – *Аманат* бір *Құдайға* а қылып өзін! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Балам, жаның *Құдайға аманат*. Аман жүрсең болды, әйтеуір ертелі-кеш бір кездесерміз («Лен. жас»).

Құдайға аян. *Ақиқат, шын.* Кесел сөз жақпаушы еді бастарыңа, Сондықтан жан жүрмеген қастарыңа. Сүйегін екі ағаңның жалғыз алғам, *Құдайға аян*, өзге жұрт қашқаныңда (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). *Құдайға аян* ұрлық етпегенім, Орнымнан тұрып түнде кетпегенім. Жалғыз-ақ тауықтардың түсінде емес, «Әсілі, өмірімде ет жемедім» (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

Құдайға жазған. қ а р ғ. *Айыпқа батқан, күнәһар.* – Бұл қонақтар қайдан білсін, *Құдайға жазған-ау!* (Б.Қожабеков, Көктөбе).

Құдайға жазды. *Күнәлі, жазықты болды, айыпты болды.* Баксы да сірә болмадың, Өлең айтып оңбадың. Ел ішінде азыпсың, Бір *Құдайға жазыпсың* (Жамбыл, Шығ.). Әлеумет, түйе қандай, тайлақ қандай, Түйе де тайлақ-тайын ойнатқандай. Баланы беріп тұрып қайта алады, *Не жаздым мен Құдайға* а зарлатқандай (Ақын жырлары).

Құдайға жалбарынды [жалынды]. *Аллаға жалбарынып, рақымын тіледі.*

Құдайға құлдық айтты. *Құдайға сиынды.* Шал тұра қалып *Құдайға құлдық айт-тады*, дұға оқиды (С.Сейітов, Сөз сұра.).

Құдайға құлшылық қылды [етті]. *Аллаға жалбарынды, Құдірет иесіне құлшылық етті.* Инабатты ол білім бізге пайда, *Құдайға құлшылық қыл* осындайда. Шүбәсіз көңілімізден тағат қылсақ, Боламыз қиямет күн жақсы жайда (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Ақ сақалды шалдар беттерін шығысқа беріп, *Құдайға құлшылық қылып* тұр (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Медет *Құдайға құлшылық етіп*, жалғыз қарашығының тірі қалғанын тілейді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құдайға не жазды. с ө й л. *Аланың алдында қандай күнә үшін жазаға тартылды, азапқа түсті дегенді білдіретін, қатты кейігенде, азаптанғанда айтылатын сөз.* Ақсақал сәлемі деңіз Бөшен байға, Кей адам түсінбейді айтқан жайға. Айырды айдын көлден қанып тұрған *Не жаздық* бұл секілді біз *Құдайға*? (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

Құдайға [бір Құдайға] сиынды. *Құлшылық етті, табынды; Жаратқан иенің қолдап-қорғауын тіледі.* Қазақтың ұлы жиылып, *Құдайыңа сиынып*, Қондыгерге хат жазып, Кешіктірмей дат жазып, Өлместің енді қамын қып, Басың сотқа ілінбей! (Шортанбай Қанайұлы // Екі мыңжылдық.). Ет те жоқ, төстік те жоқ, марал да жоқ, *Құдайға* мерген отыр құр *сиынып*. Баяғы оқ тимеген қалыбынша Қабақта үш марал тек тұр жиылып (Кете Жүсіп, Өлеңд. толғау.). *Сиынып* аруақ пен бір *Құдайға*, Ұстадым етегіңнен, баста батыр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Жатыр ұйықтап барша халық, *Бір Құдайға сиынып*, Қайғы-қасірет бәрі қалып, Шаруасы жиылып (Б.Күлеев, Айтшы.).

Құдайға [бір Құдайға] тапсырды. *Біреудің аман-есен болуын Құдайдан тіледі.* – Төлеген сонда сөйледі: «Мен Жайықтан қайтқанша, Жүзіңді есен көргенше, Ата-анамды, мал-жанды *Тапсырдым* Алла, *Құдайға*» (Қыз Жібек). Егер Семейдің анау төрт азаматындай «қайтейік, төбелесейік пе?» деп мөлдіреп отыратын болсақ, «ата-бабамыз баспасөзсіз де күн көрген» деп, «*Құдайға тапсырып*» жүре тұралық (М.Дулатов, Шығ.). *Тапсырдым бір Құдайға* сені, балам, Жоқты бар қылған өзі Хақ тағалам! «Өлді!» – деп, қабыл етсе, соны ойлайын, Болмаса бір өлмек

туған адам! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Олар: «*Бір Құдайға тапсырдық!* Алла өзі жар болсын!» – деп баталарын беріп қала берді (С.Жүнісов, Өшп. іздер.).

Құдайға тәубе [тауба, тоба, шүкір]. *Бір нәрсеге риза болған, қанағат тұтқан жағдайда айтылатын Аллаға риза болуды білдіретін гибадат сөз.* – *Құдайға тәубе*, табыс жетерлік, бірақ ұқсастыра білмейміз (Б.Қожабеков, Көктөбе). Жан-жағына жалтақтай қарап, Арасанның басына келді. *Құдайға тәубе*, суы баяғы қалпынша жетісегіз көзі түгел ағып жатыр екен («Жалын»). – Қойшы, шешей, саған не болған! *Құдайға тоба*, міне, қайның отыр, мен ешқайда барғам жоқ, – дейді Мәрия, азар да безер болып (Ф.Қайырбеков, Ақ желкен). – Оки, біле, көре келе, *Құдайға шүкір*, біз де Қошкелермен қатарласуға жақындап келеміз (С.Мұқанов, Өсу жол.). Қарттың тілеулі батасы қабыл болды, *Құдайға шүкір*, он бес жыл отбасының берекесі кеткен жоқ (О.Бөкеев, Танд.).

Құдайға [бір Құдайға] шет болма. *Құдай алдында айыпты, күнәһар болма.* Өзіңмен бірге туысқан Алаштан бетер жат болар. Сиынған пірің сарт болар, *Бір Құдайға шет болар* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Құдайдан безген. қ а р ғ. *Имансыз, қадір-қасиеттен жұрдай, оңбаған.* – Ә, жұлының үзілгір, *Құдайдан безген* қарабет, ұялмай-қызармай келіп тұрғанын қарашы! (Ә.Көшімов, Лашын.). – *Құдайдан безген*, сақалымды сыйласаң қайтты? (Бәйшешек.).

Құдайдан қайтсын. т і л е к. *Жақсылығыңның есесін Құдай қайырсын деген мағынадағы ризалық тілек.* Бізден қайтар демеймін, ылайымда, *Құдайдан қайтсын* (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Құдайдан қорықпады. *Беті бұлк етпеді; ұялмады, қызармады.* Осындай жаман сөздерді *Құдайдан қорықпай*, пен-деден ұялмай айтқан қазақтардың баласы оқығанменен не бола қойсын? (Абай, Тол. жин.).

Құдайдан медет тіледі. *Жасаған иеге жалбарынып, көмек сұрады, тілек етті.* Саймандарын сайланып, Алтыннан кемер байланып, Абжыландай толғанып, Қызыл найза қолға алып Шұбарға қарғып мінеді, *Құдайдан медет тілейді* (Алпамыс.).

Құдайдан сұрап алған жалғызы. *Әлпештеген сүйіктісі.* Біреу ашу

үстінде тентек ұлына «қарғайын десем жалғызым, қарғамайын десем жалмауызым» деген екен. *Қ ұ д а й д а н с ы р а н а л ғ а н ж а л ғ ы з ы н а* дөңеңе дей алмағаны ғой (Ауызекі).

Құдайдан [мойнына бұршақ салып сұрап] тілеп алды. *Құдайға мал, жан атап жүріп тапты, тілеу тіледі.* Жамал қыз ед, қыздың шолпан жұлдызы ед, Шашы қолаң, қасы қара күндіз ед. *Бұршақ салып тілеп алған Қ ұ д а й д а н*, Есекеңнің ұл қып сүйген бір қызы ед (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құдай деген. *Құдайдың жазғаны осы деп, бәріне де көніп жүре беретін; көнбіс.* Малшы қауым кешегі белі бүгілген, қолындағы қара таяқтан басқамен ісі жоқ, *қ ұ д а й д е г е н* қарттар емес (Ә.Қалмырзаев, Ар).

Құдай деп. Халін сұраған үлкен кісінің *Жаратушыға сиынып, Құдайға аманат етіп деген мағынадағы жауабы Қ ұ д а й д е п* жүріп жатырмын (Ауызекі).

Құдай дескен. *Уәделескен, келіскен, ант ішкен.* Шоқаннан кейінгі баласы Жақып туған соң, Шыңғыс Өсіптің бесікте жатқан қызы – Ақықты атастырып, екеуі «*Қ ұ д а й д е с к е н*» құда болып кеткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Құдай дескен дос. *Қияметтік дос, тамыр.* – Ей, Зейнел, екеңмен *Қ ұ д а й д е с к е н д о с* едім. Сен мына халге ұшырап қалған екенсің. Әкең тірі уағында бір перінің патшасымен дос еді (Ертегілер).

Құдай дескен көрші. *Тату-тәтті көрші.*

Құдайды құлағынан ұстады. *Астамсыды, тәкаппарланды.* Я, ол *Қ ұ д а й д ы қ ұ л а ғ ы н а н ы с т а д ы м* деп жүр ғой (Қыз Жібек).

Құдайдың еркесі. а) д і н и. *Мұса пайғамдардың ел арасындағы бір сипаты [Құран Кәрімдегі аңыз бойынша, бағынбай кеткен ұмметін Алла жолына салу үшін Мұса пайғамбар бірнеше рет Алладан өз ұмметінің сұрауымен оның бар екеніне сендіретін амалдар көрсетуді өтініп, соңында тіпті Құдіретті Құдайдың көрінуін де жалбарынып сұраған, пайғамбардың бар талап-сұрауын Алла орындаған, сондай-ақ оның бала кезіндегі абайсыз кісі өлтіретінін де кешірген. Осымен байланысты ел арасында Мұсаны Құдайдың еркесі деп атаған].* ө) э к с п р. *Өз еркімен жүрген, ешкімге бағынбайтын (адам).* Сол пырақ сынды жануарды өлтіріп, Сері Ақанды жындандырған, бүкіл елді күйзелткен қаныпезер Жүніс

жалғыз *Қ ұ д а й д ы ң* жалғыз *еркесі* болса да, басын кесуден тайынбаған («Жұлдыз»).

Құдайдың жазғаны. *Аланың бұйырғаны, нәсіп еткені.* *Қ ұ д а й д ы ң ж а з ғ а н ы н а н* артық не қыламыз, екінші кісіге берем десең, Байжан болыстармен қосылып, біздің жанымызды қоя ма? (М.Дулатов, Шығ.).

Құдайдың зарын қылды. с ө й л. *Бір нәрсені қайта-қайта айтты; безек қақты, қақсады.* – Қарағым, Мұрат, осы тұқымды екпейін деп *қ ұ д а й д ы ң з а р ы н қ ы л м а н* па ем? (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Оның үстіне Мариям биыл *қ ұ д а й д ы ң з а р ы н қ ы л ы п*: «Ешкімнің алдауына түспе, өтірікке мөр басушы болма, басың кетеді», – деп қақсап қалған (Б.Майлин, Шығ.).

Құдайдың кенже ұлындай. с ө й л. *Құдайдың өзі мұра еткендей.* Ерке *Қ ұ д а й д ы ң к е н ж е ұ л ы н д а й* боп, қара жер мен көк теңізді қоса билеп отыр (Ә.Нұрпейісов, Таңд.).

Құдайдың құдіреті. с ө й л. э к с п р. *Бір нәрсеге таңданғанда, таңырқағанда айтылатын қыстырма сөз (Алла тағаланың кереметі деген мағынада).* Аман болсақ, салып тұрамыз ғой. *Қ ұ д а й д ы ң қ ұ д і р е т і - а й*, жоқ жерде мына Сазамбай деген жауыздың қармағына ілініп қалдық (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құдайдың құлағы сүйсінсін. *Істеген ісі ұнасын, қылығы жақсын, жұмысы көңілге қонсын, риза болсын.*

Құдайдың құлы. д і н и. *Алланың жаратқаны, дүниенің, байлықтың немесе басқа да осы дүние қызығының емес, Алланың бағыныштысы, соның қызырындағы адам.* Халқымның салтанаты еске түссе, Жүрегім өртенеді оттай жайнап. *Қ ұ д а й д ы ң қ ұ л ы* болсақ бізге күлме, Боларсың сенде біздей сорың қайнап (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

Құдайдың құтты күні. *Күнде, әр күні, күн сайын.* Бәтестен хат келмегелі *Қ ұ д а й д ы ң қ ұ т т ы к ү н і* почтаға барам, бірақ хат жоқ (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Дайрабай малын жанға балайтұғын, Қанаса тышқан мұрын талай шығын. Қаптаған қара құрттай төрт түлігін, *Қ ұ д а й д ы ң қ ұ т т ы к ү н і* санайтұғын (С.Омаров, Сәукен).

Құдайдың пендесі. *Ақыл мен нәпсіден тұратын Алланың жаратқаны (ақылдан кенде емес, пәк емес адам).* *Қ ұ д а й д ы ң* көкірекке аз да болса күйі құйып жаратқан *п е н д е с і м і з* ғой, біз де армандаушы едік, білгенім артымда қалса, өнерімді ұстар,

өзімнен озар шәкірт туса деп (М.Мағауин, Өмір жыры).

Құдайдың салғанын көрді. *Басқа түскенге көнді, пешенесіне жазылғанға төзді.* – Қайтейін, *Құдайдың* бір *салғанын* көр ем де (М.Әуезов, Қараш.). – Оған мен болмадым. Не болса да *Құдайдың салғанын көрдім* деп, бөйге күрең атым бар еді, соған мініп алып, тәуекел деп, Ұшаралға жүріп кеттім (Қаз. ертег.). Мүсілімнен қалай айырылармын?.. Қой, не де болса басымды берген соң, бір жола берейін... *Құдайдың салғанын көрермін* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құдайдың сүйген құлы. діни. *Құдайдың жарылқағаны, рақымы түскен пендесі, мейіріміне, кешіріміне бөленген жаратқаны.* Міне, қара – *Құдайдың сүйген құлын*, Өзі білер құлының қадір пұлын. Тайға таңба басқандай белгілі қып, Жетімдікпен жаралап қойды дүлін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құдайдың шеберлігі. *Жаратушының кереметі, теңдесіз құдіретті ғажап ісі.* Таң қалып тақ Сүлеймен күлді дейді, *Құдайдың шеберлігін* білді дейді: – Менікі ойлап тұрсам, бекер екен, Малғұнды босатайын енді! – дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құдай жазанды бергір. қарғ. *Көресіні Құдайдан көргір, Құдайдан тартқыр.* *Құдай жазанды бергір* Зәурбай мен Омар, Ахметтер қас болды (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Құдай жар болды. *Құдай қолдады, демеу болды.* Бір күні *Құдай жар болын*, шырайы жылы, қой асығындай қолайлы жас жігіт кіріп келеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құдай жарылқады. *Ісі оңға басты, сәті түсті; Құдай оңдады.* *Жарылқап* не береді *Құдай* маған, Жақсы боп қайта тумас анау жаман. Менің барлық тілегім жалғыз сенсің, Бақытты өмір бергей де тәңірім саған (С.Торайғыров, Шығ.). – *Құдай жарылқады* де! Неге қуанбайсың? (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.) Ыңыранып отырып алды, Әр алуан қырға салды. Ақыры *Құдай жарылқап*, Қалталарын толтырып алды (Жамбыл, Таңд. жин.).

Құдай [алдыңнан] жарылқасын. тіл. е. к. *Құдай оңдасын, сәтін берсін.* Тамақтың алды-артынан «*Құдай жа-рылқасын*» деп бет сипағаны болмаса, күніне бес уақыт шоңқандап намаз оқып,

құманын сүйреген кезін кезіктірмеген (Бәйшешек). Және көп сөз бар еді, Тамам болды кітабым. Тамам муһмин күнесін *Жарылқасын Құдайым* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Қандай тәсіл қолдансам екен? Біріккің келмесе «*Құдай алдыңнан жарылқасын!*» деп қуып шықсам ба екен? (І.Есенберлин, Алмас.).

Құдай жолы. *Хақ жолы; түзу, дұрыс, ақиқат сара жол, бағыт.* Пірді сағынап үйреткен *Құдай жолын*, Надандарға танытқан оң мен солын. Байдан алса, нашарға тарататын, Сағынбасқа бола ма ел қамқорын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Сонда Караулов докладчик дін бәрі құрдас, дінге бостандық, *Құдай жолы* адам көкірегінде, бұған ешкімнің таласы жоқ деп, жүріске алғанда Г.Думаның оң жағынан бір депутат «Каторжник!» деп, хайуандық қылып Карауловтың бетінен алды (Ә.Бөкейханов, Шығ.). «Жастығына қарамай *Құдай жолын* ашын берілген адам», – деп ел Зәкіржанды мақтайды (Б.Майлин, Шығ.).

Құдай [өзі] кешірсін [кешсін]. *Аллам жазғырмасын, тәңірім кешірсін.*

Құдай көз жасын иді. *Тілегі орындалды; арманына жетті.* – Мені бақырауық еткен тұрмыс тақбезесі... Биыл *Құдай көз жасын иді* и, ішермендік астық берген соң, өзіме-өзім тоқтау салып, даусымды тежеп жүрмін (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құдай көрді. *Пір тұтты, табынды.* Сақалды басыңменен сайтанға еріп, Қаңғырған бір әншіні *Құдай көріп*. Бишара-ау, елден-жұрттан ұялсаңшы, Артық қой бұдандағы қалсаң өліп (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

Құдай қаласа [қойса]. *Сәті түссе, орайы келсе; Алла хош көрсе.* «*Құдай қаласа*, бай мырзасының бір сәйгүлігі біздің тақымға түскен шығар» деп ойлап Судыр Ахмет мұртынан күліп қойды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). – Ақырма! Сіз отырған орынға *Құдай қаласа*, біз де отырып қалармыз (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Құлагер өкең тұлпар, шешен сұңқар, Соғып ең дөненінде сегіз арқар. Сенен соң орның басар Кербесті бар, Болады *Құдай қойса* ол да тұлпар (Ақан сері, Шығ.).

Құдай қарғады. *Құдайдың қарғысына ұшырады, тәңір атты.* Еңбекке жалқауландық екі қолым, Тілейсің жылы суға дәйім малмақ. Сырласып сыбырменен сылқыл жасап,

Құлағым, қуқыл болдың, *Құдай қарған* (І.Жансүгіров, Шығ. жин.). Тағы да түсін оңбай тұрсың келіп, Келіпті иран қалмай соңына еріп. Асылында, аруақ атып, *Құдай қарған*, Қаларсың, қайт ізіңмен, қалай да өліп (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Құдай қосқан. *Шариғат жолымен қосылған, бұйрықты (жар, қосақ, жесір т.б.).* Айбас құл қашамын деп ойына алды, Баянмен ақылдасып көңілі тынды. *Құдай қосқан* жарыңа барамын деп, Алтын сандық, ақ жамшы қолына алды (Қозы Көрпеш.). – *Құдай қосқан* жесірімсің, сенде не жаласы бар? Менде не ақысы бар! (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Жарым көңіл адам ғой. Ренжіте көрме, айналайын. *Құдай қосқан* қосағың (Т.Ахтанов, Махабб.). Келе ме жігіт сәні ел болмаса, Келе ме елдің сәні жер болмаса? Қаздай боп жалғыз аяқ қалғаның ғой, Қосағың *Құдай қосқан* тең болмаса (Қара өлең).

Құдай қосқан құда. *Өздері танысып, өз қалауымен қосылған күйеу мен қалыңдықтың ата-аналары.* Алдабек. Әли болсын, бет алып келген шаруамыздың шамын айтпай-ақ түсінетін де боларсыз. Әуелде *Құдай қосқан қыңда* едіңіздер (Б.Серкебаев, Өткенде).

Құдай қосса. *Сәті тұссе, орайы келсе, Құдай бұйыртса.* Көп ұзамай Байжан Сәрсенбайға «*Құдай қосса*, құда болайық» деп бір кісі жіберді (М.Дулатов, Шығ.). *Құдай қосса*, балалар бірге жүреді ғой? Жолшыбай кезіктіріп, үйір етіп жібер (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Кетермін *Құдай қосса* қызынды алып, Бола бер бұл сөзіңнің ізінде анық. Деген соң Мәһрабтың көңілі тасып, Көркейіп кетті жүзі қызылданып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Құдай қуат [күш-қуат] берсін. *тілек. Жаратқан ием демеп, қайрат-жігер берсін.* Ел еңсесін көтеруге көмектесетін спортшы қауымға халық сенеді. Айдай әлемге қазақ деген халықтың бар екенін паш ететін спортшыларға *Құдай күш-қуат берсін* («Түркістан»).

Құдай құлқын алды. *Пейілін тарылтты, аранын ашты, ашкөз етті.* Ағайын жоқ нәрседен етер бұртын, Оның да алған жоқ па *Құдай құлқы* н. Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ, Сыпырылды байлығың, баққан жылқың (Абай, Тол. жин.).

Құдай құлым десе, пайғамбар үмбетім демесе к...і бар ма! *сөйле. Мықты, күштінің*

өзі қолдаса, басқалар ізет етпеске лажы жоқ деген мағынада.

Құдай [Құдай тағала] мүсіркеді [есіркеді]. *Жаны ашыды, аяды, жар болды.* Ел қамын ойлар артымда тұяғым жоқ па деп қынжылатын едім. *Құдай тағала мүсіркеген* екен. Мұныңа да шүкір (І.Есенберлин, Шығ.). Сен мені есіркесең, балам, сені *Құдай есіркесін*, Құдайдан қайтсын жақсылығың! (Ауызекі).

Құдай оңдады. *Ісі оңға басты, сәті тұсті; Құдай жарылқады.* Ержан енді болмаса шығып кететін еді, *Құдай оңдап* поезд жүріп кетті (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Баладан, халқым, не пайда, ісінді қолдан алмаса? Бірің екі болады, ісінді *Құдай оңдаса* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Жүк арттым ақ атанға уық қомдап, Кім соққан үзеңгіңді қоян жондап. Отырсың жеңемін деп желдей есіп, Қайтесің жеңіп кетсем *Құдай оңдап* (Қара өлең).

Құдай сақтасын [сақтай көр]. *Жаманшылықтың бетін аулақ қылсын, көрсетпесін.* – *Құдай сақтасын*, – деді жігіт жымыңдап, – қарап жүріп қателесетін мені не қара басыпты (С.Омаров, Өмір.). *Құдай сақтасын*, жаман ырым бастап не көрінді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Құдай салды, мен көндім. *Басқа туған күн болса, өз мойныммен көтерем; тәңірім жазса, өз пешенем деп білем деген мағынада.* Сен екеуіміз атқа жүруге мықты болушы ек. Бірақ даңғыл қара жол болса, бетті түзеп қойып, әйтеуір, «*Құдай салды, мен көндім*» деген ұзақ-сонар, қара жортуылға тәуір едік, – деп Ербол қалжың айтқан (М.Әуезов, Шығ.).

Құдай сүйер қылығы жоқ. *Оңып тұрған жоқ; жексұрын, сүйкімсіз.* Жер-жебіріне жетіп ұрсып: – *Құдай сүйер қылығы жоқ.* Қазан бұзар тентексің! – деді кемпір (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Не *Құдай*, не пенде *сүйер қылығы жоқ*, пасық Малқар сонда да болыс (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Өзімде де *Құдай сүйер қылық жоқ*. Екі ай бойы қасынан шықпай, әбден емексітіп, кеттім де қалдым (С.Ғаббасов, Ана жүрегі).

Құдай табады. *Тәңір жазғырады, Құдай сазайын береді.* Момынның есебін қу табады, қудың есебін *Құдай табады* (Мақал). – Уай, Күнту, таразыға сенімен мен түспек боп тұрғам жоқ. Аруақпен елтүсіп тұр. Содан үлкен болдым деп, содан аттап кетем десе, Сүгірді де *Құдай табап*! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Құдай тағала. *д і н и. Құдай, тәңір, жаратқан, жасаған; Алла тағала.* Әуелде *Қ ұ д а й т а ғ а л а* хайуанның жанынан адамның жанын ірі жаратқан (Абай, Тол. жин.). Егер молдалардың *Қ ұ д а й т а ғ а л а* көкте дегені рас болса, мынандай мөлдір аспаннан ол көрінбей қоймас еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). Итемген қалың қара ауыл еді Әр күні кеңес сұрап барып тұрған. Шалқыған қарындастан дәулет кетіп Ойласам *Қ ұ д а й т а ғ а л а* тарықтырған (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.).

Құдай тапсын [тапқыр]. *қ а р ғ. Жасаған ием жазанды берсін!* – Осы, отырған қалың би, сендерді *Қ ұ д а й т а п с ы н!* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Құдай тілеуінді берсін! *т і л е к. Тілегің орындалсын, арманыңа жет; Құдай жарылқасын!* – Мынау аяз қойды ғана қинап тұрған жоқ. Өстіп, міне, өзімізді де арқадан бүріп бүрсендетіп тұр. Қолдарыңнан келсе, *Қ ұ д а й т і л е у л е р і ң д і б е р с і н*, осы бүгін оралыңдар (М.Әуезов, Өскен өркен).

Құдай тілеуінді бермесін! *қ а р ғ. Үмітің ақталмасын деген мағынада.*

Құдай ұрған. *к е й і с. Құдай атқан, аруақ соққан; оңбаған.* Ер Ғалы бір оңаша үйге барған, Табынған жанған отқа, *Қ ұ д а й ұ р ғ а н.* – Бұл қалай – деп, – шаһардың рәсімі, Қатыннан хазірет Ғалы кеп сұраған (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). – *Қ ұ д а й ұ р ғ а н*, – деп Жанқия апай желкемен бір түйіп, мені өз құшағына тартып алды, – Сұрт жасыңды, көрсетпе (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). – Я, тәңірі, – деді Досжан көріп тұрған, Өңшең қу жиналыпты-ау ойдан-қырдан. Миллионер Яуешевтың бұл баласы Қанадан асқан екен, *Қ ұ д а й ұ р ғ а н* (Қ.Тоғызақов, Өлең.).

Құдай [төбеңнен, тас төбеңнен] ұрғыр! *қ а р ғ. Құдай жазанды бергір, тәңір атқыр деген мағынада.* – Осы елде сенен ақымақ шеше, сенің қызыңнан ант ұрған қыз көрдің бе? Айтып бер деймін соны, *Қ ұ д а й ұ р ғыр!* (М.Әуезов, Қараш.). Бай қартайса, малы-наберершылбыр, Мал өмірді жаңғыртпас, *Қ ұ д а й ұ р ғы р.* Біреудің қызын алып малға сатып, Баяғыны іздеген қандай құрғыр? (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). – Тұу, *Қ ұ д а й төбеңнен ұрғыр*, шәлтік-ай, ұйқыдан қалдырып, – деп, Садық кейін шегініп кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Құдай ұрды. *Ісі оңға баспады, сәтсіздікке ұшырады; Құдай атты.* Кім де кім үйреніп жетпей жатып үйренгенін қойса, оны *Қ ұ д а й ұ р д ы*, ғибадаты ғибадат болмайды (Абай, Тол. жин.). Соқыр айтты: – Мен анық тұрмын көріп, Бір адыр қол келеді сейіл құрып. Саны сонша өзінің пәлен мың! – деп, Бүлінді өз-өзінен *Қ ұ д а й ұ р ы п* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Келесі күні мақта теруде *қ ұ д а й ұ р ы п*, жай күндердегі табысымыздың үштен біріне зорға ілініп қаппыз (Алғы шепте.).

Құдай [төбеңнен, тас төбеңнен] ұрсын! *қ а р ғ. Құдайдың қаһарына ұшыра; оңба, көгерме! Қозыбақтың қызы едім, атым Ұмсын, Серттен тайған жігітті Қ ұ д а й ұ р с ы н!* Ақбоз үйдің ішінде мен отырсам, Мені іздеген жігіттер үйге кірсін (Айтыс). Қара ала үйрек ұшады қаңқылдаған, Сазға қонып, табаны салқындаған. Он бес пенен отыздың арасында *Қ ұ д а й ұ р с ы н* жігітті талпынбаған (Қара өлең). – *Қ ұ д а й т ө б е ң н е н ұ р с ы н* сені! Босқа көкіп жүр екенсің ғой (М.Иманжанов, Менің махабб.). – Масақбай-ау, *Қ ұ д а й т а с т ө б е ң н е н ұ р с ы н!* Сен өлгенде арақпен арулатып, аузы-мұрныға арақ күйдірайын («Қаз. әдеб.»).

Құдай үйі. *Құдайға ғибадат ететін орын; мешіт.* Мешіт пен медресе тұр болып көріп, Барады сөйлемесем ішті жарып. *Қ ұ д а й үй і н* тұтқан соң мұнша қорлап, Көне, айтшы, біз оңамыз қайда барып?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). – Біз қалаға келдік, мынау *Қ ұ д а й - д ы ң үй і* – мешітке келіп тұрмыз (М.Әуезов, Абай жолы). Оны табу жолында *Қ ұ д а й - д ы ң үй і н* тінтуге дейін бар (Қ.Исабаев, Ажал күрсауы.).

Құдай үшін. *Өтіну, жалыну, жалбарыну мәнінде айтылады.* *Қ ұ д а й үш і н* тіленші келсе есікке, Зарықтырып сорлыны, көп кешікпе! Бар мен жоқтың жаратқан бәрін Құдай, Қастас болып кедеймен, тіпті өшікпе! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). *Қ ұ д а й үш і н* сол әдетті тастаңыз да, тойды тездете көріңіз (Ә.Әбішев, Пьеса.).

Құдайын танымады. *Жасаған жақсылықты ұмытты, адамшылықтан безді.* Жеңгей биылғы бір ұстаған прислугасының беттен алғыш, шапылдақ болғанын, прислуга дегендердің «*Қ ұ д а й ы н т а н ы м а й*» бара жатқанын айтып зарланумен болды (Б.Майлин, Азамат.).

Құдайын ұмытты. *Көзінің еті өсті; асқақтады, кекірейді.* – Есігімде жүрген ессіз құл, *Құдайдың ұмытқан* екенсің! – деді Құрман (М.Әуезов, Қараш.). Адам деген тойған соң *Құдайын ұмытады* (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес).

Шұнақ Құдай. с ө й л . э к с п р . к е й і с .
Қу Құдай. – Ойбай-ау, желігіп нең бар еді, сорлы болған сор мандай! Енді не болдың?! *Шұнақ Құдай*, көрсетейін дегенің осы ма еді?! («Қаз. әдеб.»). Құдай, *шұнақ Құдай!* – Пәнді жаратқасын қанағатымен қосып жаратпайсың ба! – Батекең барған сайын қызып, таусылып сөйлейді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Құдай ісі. *Құдайдың дегені, маңдайға жазғаны.* Қарағым, мен – сенікі, сен – менікі, Орайсыз құры үміт қой өзгенікі. Алланың бекіткені бұзыла ма Бұра ма *Құдай ісін* пенденікі? (Ш.Құдайбердиев, Өлеңд.).

ҚҰДАЙДАЙ сын. **1.** *Құдай тәрізді, Құдай секілді.* – Командировкаға шықсам, *Құдай-дай* төбелеріне көтереді. Гонорар жағы да тапшы емес (О.Сәрсенбаев, Сағым). Қазақ осы: Құда бол деп қинайтын, Құдаларын *Құдайдай-ақ* сыйлайтын. Қазақ осы: Дүние мен малыңды Жақсылап бір шашу үшін жинайтын (Қ.Мырзалиев, Домбыра.). **2.** а у ы с . *Мықты; тоң ми; тып ете қалғыш.* Басқа қыздардың суретін салғанда *Құдайдай*. Менің-ақ суретімді сала алмай қойды («Жетісу»).

Құдайдай көрді. *Мықты деп білді; басиді, құрметтеді.* Олар оны *Құдайдай көретін*. Көкке көтеріп, кіршік жолатпайтын оған (Т.Шаханов, Көгілдір.). Сең үстінде тұрғандай Секем алды жұбайлар. Сені *көрді Құдайдай*, Жоқ болса да Құдайлар (М.Әлімбаев, Танд. өлеңд.).

Құдайдай сенді. *Шын ниетімен сенді, нанды, иланды.* Сондықтан болар, Түгелбай да үлкен ағасына *Құдайдай сенін*, сөзін екі етпейді (Б.Тілегенов, Көктем.). Қолдарына күректен басқа құрал ұстамаған, күрек болса боқ табылады деп Совет өкіметіне *Құдайдай* сеніп жүрген пышана байқұстар сол «Құдайынан» айырылып қалған соң қарақетсіз қаңғып қапты («Жұлдыз»).

Құдайдай сөзім. *Шын сөзім, расым.* – Афанасий Арсентьевич, *Құдайдай сөзім* мен бар пәлені басында сізден көріп ем (М.Дүзенов, Ант.).

ҚҰДАЙЕКЕ з а т . с ө й л . *Құдайды құрметтеу мағынасында, ауызекі сөйлеуде қолданылатын атауыш сөз.* Ермекке *Құдайекенің* тура өзі болысып тұрғанға ұқсайды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Кімнің қашан, не істеуі керек, ол бәрін жазып қоятын. Бұл тәртіпті *Құдайекем* бұзудан сақтасын дей бер (Қ.Әміров, Революция.).

ҚҰДАЙЖАСАМПАЗДЫҚ з а т . ф и л о с . *XX ғасырдың алғашқы он жылдығында Ресейде пайда болған адам баласының жасампаз қызметін діни жолмен түсіндірген этикалық ағым.* *Құдайжасампаздық* идеологиясының негізі Құдайсыз-ақ адамдарды сезіну жағынан «күдіретті күшке» біріктіретін дүниені білуде жатыр деп түсінді (ҚСЭ).

ҚҰДАЙЛА= е т . *Құдай деу, Құдайды ауызға алу.* Бір үйге шынжырлаулы аю байлап, Үстіне кіргізеді біреуді айдап. Аю қарсы ақырып тап бергенде, Азар жаны қалады, а, *Құдайлап* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰДАЙЛАНДЫР= е т . *Құдаймен байланыстыру.*

ҚҰДАЙЛАНДЫРУ *Құдайландыр етістігінің қимыл атауы.* Математикалық білімнің материалистік түсінігінің дұрыстығын және діни-идеалистік түсіндірмелердің жалған екендігін оның қазіргі даму жолы анық дәлелдеп отырады. Ал математиканы *құдайландыру* туралы істер толық күйреуге ұшырайды (Ә.Нысанбаев, Қазіргі мат. кейбір философ.).

ҚҰДАЙЛАП: а [иә, я], *құдайлап.* *Тәңіріге сиынып, тілеу тілеп.* Келе жатқан үш салт аттыны көргенде ауылдың еркек-ұрғашысының бәрі де «а, *құдайлап*» тілеу тілеп, қуанысып тұр еді (М.Әуезов, Қараш.). Тазыны көтеріп кетуге тырысып, қарды бұрқырата тыпырлап жатыр. Бірақ осы сәтте «а, *құдайлаған*» Қазы атынан домалай түсіп, сүріне-қабына құлаған беті қонышынан қандауырын суырып алып, қасқырдың ішін есіп жіберді (М.Мағауин, Танд.). Алды олар атына артып, азық сайлап, Екеуі жолға түсті *иә, құдайлап* (Қисса-дастан.). «Алаштап» ұран шықса, қаны қайнап, Намыстан тұра алмайтын, қойсаң байлап. Түлкі алатын қырандай түйілгенде, Жұрт тұрғанда «бере көр, *я, құдайлап*» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Жүктерін бір кемеге үйді жайлап, Өздері бір қайықты мінді сайлап. Теңізбен «тәуекел» деп кете берді, Сау шықсақ болар

еді? – деп, *я*, «*қ ұ д а й л а н*» (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰДАЙЛАС = е т. *Құдай десу*. Заманында өзінің Аз бен көпті теңеген. Құрмаласқан құда да, *Құдайласқандосты* да Артығым кетті деген (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.). Құда болып қонағасылап, қол жайып бата оқып, «*қ ұ д а й л а с қ а н құда*» болады (Қаз. әдет-ғұрып.).

ҚҰДАЙЛЫҚ з а т. *Құдай болушылық, құдайға тәндік*. Адам болсаң, басқаға пайдаңды шаш, Көмілден соңға қалма, ілгері бас. Жоғарыла *қ ұ д а й л ы қ қ а* жеткеніңше, Қартайтамын, өлмейтін есікті аш! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Өзі *қ ұ д а й л ы қ* құдіретімен пендесінің біреуін жақсылыққа бұрып, біреуін жамандыққа бұрып жіберіп тұрады екен (Абай, Тол. жин.). Шын жабысқан Құдайға түзу жүрер, *Қ ұ д а й л ы - ғ ы н* Құдайдың ел-жұрт көрер. Мұнан да артық мал мен бас, бау ағашты Мұнда берер болмаса, онда берер! (Мәшіһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚҰДАЙСУ *Құдайсы етістігінің, қимыл атауы*.

ҚҰДАЙСЫ = е т. *Өзін-өзі жоғары санау, мықтысыну*. Бір күні *қ ұ д а й с ы ғ а н* Есмет малды, Елдерге маңындағы хабар салды. «Келсін» деп пәлен күні таң сәріден, «Көрем» деп қызыққандар әділ заңды (Ж.Саин, Күләнда). Махаббат не деп сұрайсың, Сенесің бе жазылмайтын дерт десем. Қайтесің, досым, *қ ұ д а й с ы н*, Махаббатыңа күн-түн жүріп жетпесең (Т.Молдағалиев, Мен де.). – Шық ойбай, *қ ұ д а й с ы м а й*! Болыс пен стражник қысып жатса, сен қу кедей де салмақтанамысың? – деп боқтап, ақыра бастайды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚҰДАЙСЫЗ с ы н. **1.** *Құдайға қарсы, Құдайдың барлығын мойындамайтын; дінсіз*. – Қарғыс атқан *қ ұ д а й с ы з* басурмандар тегі Құдай үйі – шіркеуді де аямады (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Ол *қ ұ д а й с ы з - д а р д ы ң* Ташкент комитетін, Ташкентте ашылған қазақ педагогикалық жоғары мектебі – партия ұйымын басқарады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Иә, өтері өтті. Дінді тәрк еткен *қ ұ д а й с ы з* қоғам сол Одақпен бірге келмеске кетті. Ел егемендігімен бірге тіліміз бен дініміз де ортамызға оралды («Түркістан»). **2.** ү с т. *Құдай болмайынша, Құдайдың қатысынсыз*. Құранда *қ ұ д а й с ы з* ешбір жақсылық болмайды дейтіні қайда? (М.Токжігітов, Құран тур.). Фалес және оның шәкірттері дүниенің

шығуын *қ ұ д а й с ы з* түсіндіруге тырысқан (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

ҚҰДАЙСЫЗДЫҚ з а т. *Құдайдың барлығына шек келтірушілік, Құдайға сенбеушілік*. *Қ ұ д а й с ы з д ы қ* идеясына көбінесе даладағы бәдәуилер көбірек баратын, өйткені олар діни уағыздарға сенімсіздікпен қарады (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Сөйтіп, халқымыз ғасырға толар-толмас уақыт ішінде құдайшылықты да, *қ ұ д а й с ы з д ы қ т ы* да мойындады («Жалын»).

ҚҰДАЙСЫН = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Мықтысыну, бәлсінү*. Бұл даланың қасқыры түгілі, *қ ұ д а й с ы н ы н* жүрген Текештің де қанын судай шашар әлі (Ә.Әбішев, Найзағай). Туралау да, бетгі де Тап болсаң бір дөйіне. *Қ ұ д а й с ы н ы н* кетті деп, Қонағыңа кейіме! (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ҚҰДАЙСЫНУ *Құдайсын етістігінің, қимыл атауы*. Молдан жұтсаң таза ақты, Менсінбейсің жанды да. Қонағыңа қазақтың *Қ ұ д а й с ы н у* заңды да! (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ҚҰДАЙСЫТ = е т. *Өздерінен мықты санау, бәлсінту*. Алдында зыр жүгіріп, сонша *қ ұ д а й с ы т ы н* не бопты (Ауызекі).

ҚҰДАЙСЫТУ *Құдайсыт етістігінің, қимыл атауы*.

ҚҰДАЙТАНУ з а т. <грек. theologia> **Теология**. [---] тылсым дүниенің жұмбағын шешуге тырысқан адамдардың алғашқы айналысқан ілімі де, ғылымы да *Қ ұ д а й т а н у* болған («Түркістан»).

ҚҰДАЙША ү с т. *Құдай тәрізді, Құдайға ұқсап*. Ол сонда тастан жасалған кішкене *Қ ұ д а й ш а* мелшиіп көп отырады (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ҚҰДАЙШЫЛ с ы н. *Құдайға сенуші, Аллаға сиынғыш, діншіл*. – Құнанбай Қарқаралыға бір мешіт, Меккеге бір мешіт салдырған. Мен ондай *қ ұ д а й ш ы л* адам емеспін (Д.Әбілев, Баянауыл.). Жаратылыстан керегін әрбір адам, Еңбегімен алуға бармау болмас. Әкіммін, *қ ұ д а й ш ы л - м ы н*, әскермін деп, Еңбексіз еңбекшіні жалмау болмас (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Осы бір түрі тап бір *қ ұ д а й ш ы л* кісінің құдірет алдында тілсіз табына қалғанындай екен (Д.Рамаданов, Тастүлек.). Сонымен бірге жаңа құрылған мемлекеттерде демократияны, егемендікті бүркемелеп, ескі тоталитарлық, бюрократиялық жүйені оған бейімдеп, барлық игіліктерді пайдаланып,

екінші жағынан, «құдайшылы» болатындар да көбейді (А.Айталы, Ұлттану).

ҚҰДАЙШЫЛДАУ с ы н. *Құдайға сенгіштеу, діншілдеу*. Інісінің құдайшылыдауы мінезін Мақан үнемі қалжыңға айналдырып мазақтайтын (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚҰДАЙШЫЛДЫҚ з а т. *Құдайға сенушілік, Аллаға табынушылық; діншілдік*. Шоқан «қазақ еліне тарай бастады» деп шошына қараған құдайшылық, оның биік шоқысы – сопылық сол кезде еркектердің ғана емес, бірен-саран әйелдердің де арасынан ұшыраса бастаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өзінің құдайшылығын қасындағы нөкеріне паш еткені ме, ерте тұрып, үш храмға кезек-кезек кіріп, ғибадат қылады (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). Сопылардың алғашқы ұстаздары ретінде дәріптелген мистиктер өздерінің құдайшылығымен, діни тәртіпті бұлжытпай орындауларымен белгілі еді («Парасат»).

ҚҰДАЙШЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Құдайшылық*. Қазақтың мақалдарының көбінің іске татырлығы да бар, іске татымақ түгіл, не құдайшылыққа, не адамшылыққа жарамайтұғыны да бар (Абай, Қара сөз). Тұтынған жолы, көздеген шырағы туралық, әділдік, ақылдық, адалдық, құдайшылық болсын. Жұмысы қара болса, әкесі болса аямасын (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Әй, Сәке-ай, сіз де сүмірейтесіз-ау. Бөкең болмаса, менің құдайшылығымды қойшы (М.Сүндетов, Құмда.). Қуатты кезінде құдайшылығы шамалы еді, қартайғасын осылай жайнамаз жайып, құбылаға қарап, тоңқаңдап құлап жату әдетке айналды (Қ.Сәрсенбаев, Бақыт.). Байырғы ғарыштық құдайшылық та тәңірінің құдіреті дарымаған зат та, құбылыс та жоқ деп уағыздалды (С.Ақатай, Інжу-маржан.).

Құдайшылығын айтты. *Дұрысын, шындығын айтты*. – Осылай дедім ғой, Рабиға, ө? *Айтшы құдайшылығыңды?!* (Б.Майлин, Шығ.). – Ақсақал, құдайшылығың дәл айттыңызшы, бүгін осы екеуіміздің қайсымыз көмірді көп бердік? (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ҚҰДАЙЫ з а т. д і н и. *Ескі наным бойынша, қауіп-қатерден, қатты аурудан аман қалған кезде Құдай жолына деп берілетін қайыр-садақа (ас, тағам, киім, ақша т.б.). –* Әжей мана атамның аулына құдайыға кетіп еді, келіп қалар (Н.Серәлиев, Қаңтар). Бет қойып нысанаға тағайынды, «Я, тәңірі,

аш» деп «бақ пен талайымды!» Бір лағын құдайыға алып соғып, Шақырды көңіл жетер ағайынды (Қ.Тоғызақов, Өлеңд.). Ал деп он шақты қатын сүйреп, жұлмалай бастап құдайына соятын асау құлындай бірі басы, бірі қолы, бірі аяғынан алып, алысып-жұлысып, қаумаласып, шыпылда-тып, қақсатып, әйтеуір, мың пәле, жүз машақатпен Нұрымның қолына жеткізді-ау! (С.Торайғыров, Шығ.).

Құдайы айтты [атады]. діни. *Құрбандыққа мал шалатын болды*.

Құдайы берді. д і н и. *Құдайы деп атап, садақа берді; құдайы ас таратты*. – Құдая тоба, жеткерді деген осы, тіл-сұқтан аман қыла гөр! – деп, бір малын сойып, құдайы берген-ді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Ертеңіне ауыл ақ тайлақты жетелеп, Көкбөрінің басына барып, құдайы беріп қайтуға аттанады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Көк есекті әулие дейтін себебі: үстінен шыққан жиынды жерде, жұма оқыған мешіт маңында, ас айтқан алқалы топта құдайы деп берген қайыр-садақаны сол жерден шықпай жатып пақыр-міскінге үлестірді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Құдайы қылды. д і н и. *Құрбандыққа мал шалды, садақа мал, дүние атады*. Ақ Айман әлде айла, ақыл тапты, Көңілімді алпыс күнге жабырқатты. Айманға аман-есен жолықтырса, Шалар ем құдайы қып қара ала атты (Айман-Шолпан).

Құдайы шалды. д і н и. *Бір малды атап сойып, құдайы берді*. – Сәбиді осы араға жерлейміз. Әлсірген аттың бірін сойыңдар. *Құдайы шалып*, жұртқа да сорпа-су ішкізейік (Ә.Әлімжанов, Жаушы). – Машина қырманда тұр. Жұрттың бәрі ана төбеде құдайы шалып, соған кетіпті (М.Дүйсенов, Мейман.).

Құдайы тамақ [садақа]. этн. *Құдайы. Құдайы тамаққа* жиналған жұрт Нарботаға ақ жол тілеп, адал ниет білдіріп, таң біліне тарады (С.Омаров, Қиыр жол.). Көп кісілік асханасы да жақында пайдалануға берілмек. Онда дүниеден озған марқұмның жетісі, қырқы, жылы және құдайы тамақ үшін кең дастарқан жайылмақ («Түркістан»).

Құдайыға ақ сар басын шалды. *Жаратқанға атап мал садаға берді*.

ҚҰДАЙЫҒА: құдайы көрші. этн. *Құдай қосқан көрші; жазмыштың бұйрығымен*

болған көрші. Ескендір – қ ұ д а й ы к ө р ш і м і з. Ол майданнан менің әкемнен кейінірек оралған (З.Асабаев, Ар соты). – Қуан мейлің, ренжі мейлің – осының екеуінде де алдымен үн қатып, демеу болар кісі – басқа емес, қ ұ д а й ы к ө р ш і ң, қарағым (Ө.Ахметов, Алда.).

Құдайы қонақ. э т н. *Жолаушылап келе жатып, кез келген үйге тұскен, құтпеген, кездейсоқ жолаушы.* Мен білмейтін байың жоқ, Қайыры жоқ малынан, Зекеті жоқ жанынан Байдың несін мақтайсың? *Қ ұ д а й ы қ о н а қ* келмеген, Бір аяқ ас бермеген, Бөтен түгіл, өздері Мал рақатын көрмеген (Н.Байғанин, Өлеңд.). Біздің ауылда күні бүгінге дейін *қ ұ д а й ы қ о н а қ* келсе де дастарқанын жайып отырып үй иесінің: – Жанжігіт атаңның саптағына құйып берейін бе, әлде сырлы кесемен сызылып отырып ішемісін? – деп сұрайтын әдет бар (Қ.Ысқақ, Күренсе). Мәші қаңғырған бір жолаушыны *қ ұ д а й ы қ о н а қ* деп әлпештеп, шапан жауып, ат мінгізді. Ашақ әлдекімге бір тоғыз нар жетектетті (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Құдайы құда. э т н. *Құдай қосқан құда.* «Бірдемеге қақым бар...», «Жол менікі» «*Қ ұ д а й ы қ ұ д а м ы н*» деп бір нәрселерді шатты-ай кеп (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰДАЙЫМ з а т. *Жаратушы, жаратқан ием, тәңірім деген мағынадағы Алла тағалаға жалбарығанда, одан тілек тілегенде, оған жалынғанда айтылатын атауыш.* Зиян тартпай қалмайды осыдан бай, Болмаған соң қонақтың көңілі жай. Көрінгенге көз сүзбей күнін көріп, Қазақ қашан ел болар, *қ ұ д а й ы м - ай!* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰДАЙЗДЕМПАЗДЫҚ з а т. ф и л о с. *Азаматтық тұрмыс пен өмір сүру жағдайларын христиан дінін жаңарту арқылы өзгертуді уағыздаған орыс либерал интеллигенциясы арасындағы діни философиялық ағым. Қ ұ д а й - і з д е м п а з д ы қ* батыс және эмигранттық философиялық әдебиеттегі экзистенциализм мен персонализмге, діни философияға негіз болды (КСЭ).

ҚҰДА-КҮЙЕУ з а т. *Құда мен күйеу жігіт жақ. Қ ұ д а - қ ұ й е у л е р* аттанар кезде бұларға өз үйінде құдаларды, күйеу мен қызын біріктіріп қонақасы береді (Қаз. әдет-ғұрып.).

ҚҰДА-ҚҰДАҒИ з а т. *Құда мен құдағи, екеуі де. – Қ ұ д а - қ ұ д а ғ и л а р* келді! Әлгі

күйеу баламыз қайда жүр? (А.Жолдасбеков, Әке.). «Қызымыздың қу сүйегі қалыпты» деп *қ ұ д а - қ ұ д а ғ и л а р д ы ң* да көңіліне келеді емес пе? (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қуанышым бойымды кернеп, *қ ұ д а - қ ұ д а ғ и л а р ғ а* не айтарымды білмедім (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Қай айлар, жақсы айлар өткен айлар, Боз бие, сүр құлыншақ, жорға тайлар. Сәрсенбі сәтті күні той жасапсыз, Той құтты болсын *қ ұ д а - қ ұ д а ғ и л а р!* (Қара өлең).

ҚҰДА-ҚҰРМАЛАС з а т. с ө й л. *Құда-жегжат.* Мұжығым жатарда бай, тұрса – сорлы, Байлықтың, құрып типыл, қалған орны. Аһлап, уһілейді, ұры алған соң Терімен маңдайының жиған қорды. Туысқан, көрші, *қ ұ д а - қ ұ р м а л а с ы н*, Дос-жаран жиып, мұжық жәрдем сұрады (А.Байтұрсынұлы, Ақ жол).

ҚҰДАЛА= е т. «Құда», «құда» деп қайта-қайта айту.

ҚҰДАЛАС= е т. *Ұл мен қызын атастыру, құда болысу.* Ол кісілердің өздерінше *қ ұ д а л а с ы н* маған әпермек қыздары мына Орынбор даласындағы бір сұлтанның қызы екен (С.Бегалин, Шоқан асу.). Іргелі ел еді ғой *қ ұ д а л а с ы н*, Қызайға қызын берген, қызын алған. Сөз білсең, жиен бала, осылай айт, Шындыққа бұтып-шатып қоспай жалған (Т.Жолдыұлы, Арман тау). Нояндар, лауазымы жоғары адамдар бір-бірімен *қ ұ д а л а с а* бермейді екен. Себебі, ақсүйектер (цагаан ясан) табына жататындықтан өзара туыс деп саналған («Парасат»).

ҚҰДАЛАСУ *Құдалас етістігінің қимыл атауы.* Егер *қ ұ д а л а с у ғ а* келісе қалса алдын ала қалыңмал, оның саны мен төлейтін уақытын белгілеу үшін хабаршыны қай кезде жіберуге болатыны жайында сөз байласады (Қаз. әдет-ғұрып.). Бұл сапар – «*қ ұ д а л а с у*», ал оған арнап жасалған той – «құда түсу тойы» делінген (ҚҰЭ).

ҚҰДАЛАУ *Құдала етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДАЛЫҚ з а т. э т н. *Құда тұсушілік, құда болушылық.* Ұлытауға қайтып келісімен сұлтан сонау Алтын хан еліне *қ ұ д а л ы қ қ а* кісі жіберді (І.Есенберлин, Алмас.). Ғәм оның атқа мінер, сүндет тойы, Тойға сойған үйінің жылқы, қойы. *Қ ұ д а л ы қ*, үйі түскенде сойған малын Еңбек қып кедей таппас өмір бойы (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қылышын белдеуіне байлап, найзасын шаңырағына шан-

шып, іргеде жау жатқанда мына кергілесіміз буаз қыздың *қ ұ д а л ы ғ ы н д а* қалыңмалға дауласқандай ұят әңгіме көрініп отыр маған (Ә.Кекілбаев, Үркер). Кейін Бақыткүл бойжеткен соң, Барлыбай *қ ұ д а л ы қ* жайын сөз қылатынды шығарды (З.Шүкіров, Қиын түйін).

Қума құдалық. *Үш-төрт адамның бір-біріне бір кезде қыз беріп, қыз алатын құдалығы.* Келіні түсуімен қызын Дүрімбай Қаражігітке ұзатады, Қаражігіт тағы да біреуге ұзатпақ, сөйтіп осы жазда *қ у м а қ ұ д а л ы қ* ажырасын деп, үш-төрт болыс елдің байлары уәделесіп отырған жылы еді (С.Шәріпов, Бекболат).

Құдалыққа барды. *Біреудің қызына құда түсе барды.* Түнеугүні Азынабай Тайпаққа *қ ұ д а л ы қ қ а б а р ғ а н* Сатым молдадан хабар айтып жіберіпті (Б.Аманшин, Көкжар). – Әке, мен бір адамды ұнатып қайттым. Ертең басыңызды көтерсеңіз, *қ ұ д а л ы қ қ а б а р ы п* қайтасыз (Р.Токтаров, Терістік.).

Құдалыққа жүрді. *Бір-біріне құда болуда келістіру үшін, екі отбасының (үйдің) арасында дәнекерлікке жүрді.* Ойпырым-ай, өмірімде *қ ұ д а л ы қ қ а ж ү р і п* көрмеп едім, қалай, не деймін? (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

Құдалық сөйлесті. *Құда түсе барды, құда болғысы келетіндігін айтты.* Аяғында Сыздықтың әкесі Байсалбай өзінің бір-екі тәуір көретін ағайынына бір жолдасты ертіп беріп, Мақышпен *қ ұ д а л ы қ с ө й л е с у* ге жіберді (М.Әуезов, Қараш.). Ертеңінде өзіміздің ауылдың бір шалын ертіп, әкем көрші ауылдағы Шекердің әкесімен *қ ұ д а л ы қ с ө й л е с і п* қайтты (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ҚҰДАНДА з а т. э т н. *Құда, жекжат.* Сол тұстағы елдерден *қ ұ д а н д а л а р*, жекжаттар табылады (С.Мұқанов, Өмір мект.). Біреуі мен біреуі *қ ұ д а н д а* ілік-шатыс екені Бекболаттың ойына да келмейді, әділдіктен үміт үзбей, жылқы, түйемді алам ғой деп келе жатыр (С.Шәріпов, Бекболат). Барың болса қарышта, Емеспін саған *қ ұ - д а н д а*. Сен күйкентай, мен түйгын, Жүр жайыңа бұдан да (Жамбыл, Шығ. жин.). Бұларды малына, шаруасына жетерлік жерге орналастырмаған соң, ағайын, *қ ұ д а н - д а л а р ы н* сағалап отыр («Қазақ»).

ҚҰДАНДАЛ с ы н. с ө й л. *Құдандалы.* Ертен Құдай бұйыртып, *қ ұ д а н д а л* бола қалсақ, бетімізге шіркеу болмасын дегендер Балпанның үйінен тағы бір-бір марқаның

басын мүжіп отырып, «бұның жөн болған, ағайынның алдынан қалсын, сұлу қыз өнері асқан өрен жігітке барсын» деп баталасты (Ә.Кекілбаев, Танд. шығ.). Онымен *қ ұ д а н д а л* болу – он екі қанат ақ ордама тағы да бір жаңа тіреу қосылды деген сөз (І.Есенберлин, Қаһар). Өзі бізге *қ ұ д а н - д а л а д а м* (Ұ.Доспанбетов, Кәрі қобыз.). – Осы үйдегі Қасен дейтін баланың ауылымен *қ ұ - д а н д а л* келеміз (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ҚҰДАНДАЛЫ с ы н. *Қыз алысып, қыз беріскен, сүйек шатысы бар (адамдар).* Әншейінде аралас-құралас, *қ ұ д а н д а л ы* ауылдың өзін соғыс тірлігі араластырмай да қойды (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Бұрынғы құдайы көршілер енді *қ ұ д а н д а л ы* үй болып, жақындаса түсті (Н.Оразов, Достар.). *Қ ұ д а н д а л ы* жегжат болған соң ба, әлде дос-жаранды сол жақтан таңдаған соң ба, менің де ағайындарым Дулатияда жүрген сияқты болады да тұрады («Жұлдыз»).

ҚҰДАНДАЛЫ-ЖЕКЖАТ з а т. *Құда, ағайын, туыстас.* Кейбірі ауыл-үй аралас, *қ ұ д а н д а л ы - ж е к ж а т* өткен жазықсыз елмен қайтіп соғысармыз деп нарау болды (Б.Құсбегин, Зука батыр).

ҚҰДАНДАЛЫҚ з а т. *Құда болушылық, жекжаттық.* – «Байтал түгілі бас қайғының» кебін киіп, *қ ұ д а н д а л ы қ т ы* екі бастан «тұқымы құрысынға» шығарып, күдер үзіп қойған (Е.Мырзахметов, Медет). – Қане, орныңа бар. Аршатайдың өкіл ағасы болып, енді Жаңкеңмен *қ ұ д а н д а л ы қ* қатынас жасайсың (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Сөйтіп, негізінен, қазақтың ескі ауылындағы зиянды әдеттердің бірі – мал беріп, дүние өткізіп жасалатын сатымсақ *қ ұ д а н д а л ы қ т ы* сынайды (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ҚҰДАНДАЛЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Құдандалық.* Оның іргесін қалаған алғашқы діншілдер өз мүдделерін жоғары ұстаған, *қ ұ д а н д а л ы л ы қ* немесе туыстық, жақындық негізінде бірлескен, сөйте тұра өзді-өзі қырқысып, бірін-бірі орға жығып, өмірлерін билікке таласумен өткізген адамдар болды (М.Токжігітов, Құран тур.).

ҚҰДАСЫН= е т. *Құда болғансу.*

ҚҰДАСЫНУ *Құдасын етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДАТАРТАР з а т. э т н. *Қыз алуға келген құдалар тарапынан берілетін*

кәделердің бірі. Құда түскенде жігіт жағынан келген құдалардан «көнекке салар», «қ ұ д а т а р т а р» т. б. кәделер алынған (ҚСЭ). Күйеуге төс табақ тартып – төрт алады, «қ ұ д а т а р т а р» деп – бес алады («Қаз. әдеб.»).

ҚҰДАТАРТЫС з а т. э т н. *Қыз алуға келген құдалар жағы айтыс, өлең айта алмаса, жұмбақ шеше алмаса, оларды ортаға салып, әжуалаған қыз-келіншектерден құтылу үшін құдалар жағына берілетін рәсім, кәде.* Кешкі ас ішіліп болған соң, әйелдер мен құдалар арасында қ ұ д а т а р т ы с деген ойын басталады. Ән, жұмбақ айтқызады, күлдіргі өңгіме айтуды бұйырады. Құданың ойлануына мұрсат бермей асықтырады. Құда ән сала алмаса, жұмбақ шеше алмаса, күлдіре алмаса, жауапқа тартылады немесе айып беріп құтылады (ҚҰЭ).

ҚҰДАТҮСЕР з а т. э т н. *Қалыңдықтың ауылына құдалардың келу салты.* Жаз ортасында Шәмшидің қайынысы келеді, қ ұ д а т ү с е р і, қол ұстатары қабат болады деген хабар естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Даламның қыз ұзатар, қызойнағы, Сауығы, салтанаты ас-тойдағы, Қ ұ д а т ү с е р, батаоқыр, шілдехана Қыз-бозбала жиылған маңайдағы (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚҰДАУАНДА м о д. *Құдай тәуба, Құдай тағала; о, Құдай.* Фазылыңа ал, ғәділіңе алма, Қ ұ д а у а н д а, Болмасам қиямет күн мен шарманда. Зәрінен малғұн шайтан қылғын аман, Қиын іс алдымда бар талай жаман (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). – О, Қ ұ д а у а н д а! Еділ бойы дегенің естуімше ит өлген жер, тіпті мына біздің Нұрзайсанның арғы жағасынан да алыс жер болса керек қой (К.Сегізбаев, Беласқан.). Совнарком көзін салсын жылағанға, Бермесем тартып алды сұрағанға. Әділдігім осы деп аңырады, Енді қайда барамыз, Қ ұ д а у а н д а? (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.). Осындай өмір қылды Қ ұ д а у а н д а, Бейіштен Пырақ алып келдім мұнда (Бабалар сөзі).

ҚҰДАУАНДКЕР [ир. خداوندگار] з а т. *Құдай, жаратқан, өмірші, билеуші.*

ҚҰДАША з а т. э т н. 1. *Ерлі-зайыпты адамдардың жасы кіші әйел туыстары; құдандалы адамдардың қыздары.* – Шай ішеміз, өңгімелесеміз. Және сені қ ұ д а ш а ң - м е н таныстырамын. Менің балдызым бар ғой, білесің бе? (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Қ ұ д а ш а ң да өстіп міне Қараса ғой сүзіліп; Төсін басып ыстық күлге Тайлақ жатса қызынып (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).

– Қ ұ д а ш а, қарағым, Кенжәлі сау ма? Ол да осы топта ма? – деді кемпір, күйеу баласы жазым болмады ма екен деп қобалжып отырғанын сездіріп (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). 2. *Жасы кіші бойжеткен қызға немесе әйел адамға құрмет, ізет ретінде айтылады (сөйлеушіге қатысты).* – Сіз, қ ұ д а ш а, ән жағына қалай едіңіз? – деді Бақтыбек, осы кісіге алғашқы танысқан сағатта (С.Бегалин, Ана қайраты). Бұл тойда бейтаныс жандар санаулы-ақ. Оның бірі – қалыңдықпен еріп келіп қ ұ д а ш а болып, жас жұбайлармен қатар отырған қыз (Ш.Сариев, Арайлы.). – Қ ұ д а ш а, аманбысың? – дедім қарап. Жолаушы ем, жоқ қараған бір нән талап. Күн ыссы, шөлдеген соң жолым жырақ, Келіп ем жұғайын деп сусын, шалап (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Бірігіп салған ән қызық, Қолыңды берші қ ұ д а ш а. Алысқа кетті ай жүзіп, Екеуміз қалдық оңаша (А.Тоқмағамбетов, Сайра бұлбұл). Өлеңім көлдей ме екен, селдей ме екен, Ол қостап, мен бастасам ермей ме екен. Алыстан ат арытып келгенімде Жанынан қ ұ д а ш а орын бермей ме екен? (Қара өлең).

ҚҰДАШАЛАП ү с т. *Құдаша, құдаша деп қайта-қайта айтып.* Бұрын рулас боп, шүйіркелесіп жүре беретін болса, енді жақындап кетсе, «құда», «құдағи», «қ ұ д а ш а л а п» қалжындайды (М.Сүндетов, Ескексіз.). Мінгенім астымдағы қызыл шолақ, Қыз байғұс әкесіне аз күн қонақ. Әй, қыздар, кедейсінбей өлеңінді айт, Тұсыңа келіп қалдым «қ ұ д а ш а л а п» (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚҰДАШАЛЫҚ з а т. *Құдаша болғандық.* Неге екенін қайдам, екіқабат әйел қыз кезін, қ ұ д а ш а л ы қ шағын сағынды (Т.Әлімқұлов, Қүрең өзен).

ҚҰДАШАСЫЗ с ы н. *Құдаша болмайынша, құдашаның қатысынсыз.* Кешікпей келтіріңдер «Құдашаны», Көңілді қ ұ д а - ш а с ы з кім ашады. Керілген кермаралдай керім сұлу, «Келіншекпен» бұл отау ұнасады (М.Айтхожина, Аққуым.).

ҚҰДАЯ м о д. сөйл. *Құдай, о, Құдай.* Қ ұ - д а я, құдіретіңмен сақтағайсың, Хақ деген пендең болса тастамайсың, Су құйса төгілмейтін боз жорғаның Аяғын андаусызда қақпағайсың (Шал ақын, Өлең.). Шаһзада қорыққанынан еңірейді зар: – Қ ұ д а я, рахым қылсаң үмітім бар (Қисса-дастан.). Қ ұ д а я, осынша кең дүние көсілуімізге жетпейтіндей, күні кеше қырықпышақ боп қырықтық-ау (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

Құдая, жаманыңмен теңді қылма, Құрбымнан өзім теңді кемді қылма. Жаратқан барша жанды пәруардігер, Өзімдей пенделерге пенде қылма (Алдаспан).

Құдая тоба [тәуба]. с ө й л. *Тәубесі еске түскенде айтылатын қыстырма сөз.* – Нұрперзент, а, Нұрперзент! Қайдасың? – деп Мамай айқай салды. – Қой емес, қозы емес, адам да жоғалады екен-ау, *қ ұ д а я т о б а*? (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Сен күшік не деп оттап тұрсың, а! – *Қ ұ д а я т ә у б а* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰДДЫ [ир. خردى] ү с т. *Дәл, нақ, тура, тап, нағыз, бейне бір.* Шаруашылыққа жер беретін, қазаққа шыққан нұсқаулар, заңдар көбінде Сібірге шығарылған заңға сүйеніп, *қ ұ д д ы* түгелімен жүргізетін, бұлардың басын байлайтын бұршағы басқа саналғанмен, жемісі бір болатын (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Кіжінсе *қ ұ д д ы* кірпідей мұрты, Бетінде ызғар – бекіген аяз, – Айуан деп, аң деп даланың жұртын Ортада қатты зекіген ояз (Х.Ерғалиев, Жылдар.). Зейнекүлді Нұрәлі Алматыға тегін әкелмегенін, тегін ертіп жүрмегенін мен сеземін. Екеуі *қ ұ д д ы* ерлі-зайыпты адамдар тәрізді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қызылды-жасылды керіліп тасталған жіптер *қ ұ д д ы* кемпірқосақ, жауыннан кейінгі шұғыла (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰДДЫС [ар. قدیس] з а т. д і н и. *Әулиелі, қасиетті жер (Иерусалим).* *Қ ұ д д ы с т ы ң* етегіне салсаң назар, Дураған, үнсіз, жансыз шөл дала бар. Алланың фәрманымен өрт шалғандай Сарғайған сәні кетіп, қашқан ажар (М.Дулатов, Шығ.). *Қ ұ д д ы с т а* жан-жануар бәрі келді, Әнбия Мұрсаллардың жаны келді. Бұл не түн, Қыдыр түн бе, бірайт па, Саруары екі дүние ханы келді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Бұрын мұсылмандардың Меккеге тауап қылғанындай немесе бар христиан әлемінің Иерусалимге (*Қ ұ д д ы с қ а*) Құдайы жол тартқанындай, Бенареске барлық Индияның діндар жандары әулие қала санап, тауап қылып келеді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰДЕКЕ з а т. э м о ц. **Құдайеке.** – Кемпіршал, бала-шағаның көз жасын *Қ ұ д е к е м* көрген екен (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰДИ= е т. 1. *Бір нәрсенің жоғарыдан төмен қарай шанышыла қарауы, төне түсуі.* – Немеңе, жайлауыңыз жарасып, жатып алғансыз? – деді, бойы еңгезердей Тәкен Отарбекке сол биіктен *қ ұ д и я* қарап (Ғ.Орманов, Жүрек.).

Қож-қож болған биік құздар жоғарыдан *қ ұ д и я д ы* (К.Сегізбаев, Қойнау.). Жатырқап жалғыз жатқан жат адамды, *Қ ұ д и я* қарап тұрды құралай кеп. Тұяғы тасырлатқан таудың тасын, Алыстан ат дыбысы және естілед (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). 2. *Қыран құстың жоғарыдан төмен қарай сорғалай ағуы, шүйілуі.* Мұндайда қызық көрген аңшылар аспаннан *қ ұ д и я* сорғалаған шәулі қанатының ысқырығын ғана естіп қалар еді (С.Жүнісов, Ақан сері). Сары құс ойдағы бір шоқ қарағанға қарай төтесінен *қ ұ д и я* бара жатты (Ө.Көшімов, Екі бүркіт). Томағасын тартысымен барқын етпетінен түсе, *қ ұ д и я* жөнелді де, қайқайып көкке самғады (С.Қасиманов, Сиқырлы.). 3. *Жолдың биіктен еңіске қарай тіке құлауы, еңкейе, тік түсуі.* Айналасындағы көп ауыл мен дөңдерді, бел-белестерді осқылаған қасқа жолдар *қ ұ д и ы п* кеп бір үлкен ойпаңда тоғысқан (З.Жәкенов, Таң самалы). Жібек жолы көгілдір ылдига *қ ұ д и я д ы* екен (Д.Досжанов, Жібек.). Ол сөніп қалған шылымын қайта тұтатып, ылдига қарай *қ ұ д и ы п* бара жатқан жолға тесіле қарап келеді (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.).

ҚҰДИТ= е т. *Төндірту, шүйілту.* – Сартүбегіме бір *қ ұ д и т ы* п алайын отарымды, – деп Мөкен дөненін желдірте жөнелді (Ж.Ыбыраев, Алтай.). – Мені саған *қ ұ д и т ы п* тұрған сол сәулет... (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Тар тізе, қысқа балақ болсаңдағы, Алдыңнан тоса қалып сүрінтермін. Бүйіріме мұз теңдегем қызғанымда, Қара тер шыққан сайын *қ ұ д и т а р м ы н* (Бозінген).

ҚҰДИТУ *Құдит етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДИЫС= е т. *Шанышылып қарасу.* Бетпбет келген екі балуандай, бірін-бірі аңдып, *қ ұ д и ы с ы п* қатып қалған (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

ҚҰДИЫСУ *Құдиыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДИЮ *Құди етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДУ сын. ж е р г. *Жұп-жұмыр.* Үлбіреген *қ ұ д у* тамақтың асты әдейі кергендей, қыз жоғары қараған сайын керіле түседі (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Толықсыған жас шағың, отты лебің, ыстық лебің шарпып тұрған шағың. Анау жұп-жұмыр *қ ұ д у* дене (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Құду бел. *Жіңішке, жұмыр бел.* А, мына сияқты *қ ұ д у б е л*, қазық аяқ, шекесінен қараған қыз Қазаннан келмесе, Теке мен

Жымпитыдан шыға қоймас (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚҰДЫҚ¹ з а т. **1.** *Адамды, малды тұщы сумен қамтамасыз ету және жер суландыру үшін жердің су шығатын қабатына дейін арнайы қазылған тік шұңқыр.* Сонда да суы жарамсыз және жеткіліксіз Бөкейліктің әлгі көрсетілген өзендер мен аз-мұз көлдерінен басқа жерінде ел суды *қ ұ д ы қ т а н* ішеді, қатқылдағы *қ ұ д ы ғ ы* әлденеше құлаш жерден шығады (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Табалама, шырағым, кеш жазамды, Айтпасаң да тарттым ғой мен сазамды. Шығармасаң, *қ ұ д ы қ т ы ң* аузынан кет, Ала бермей күйдіріп көп мазамды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Асылгүл, тағы бір әйел үшеміз күні бойы *қ ұ д ы қ қаздық* (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). – Мына арада бір қойшы *қ ұ д ы қ* аршып беріндер деп өтініп тұр, барасың ба? (Ә.Сараев, Бозқырау). Өзен бойы кейде қалың ши, кейде аламыш далаңқай, әр жерден үлкен, ескі апан *қ ұ д ы қ т а р* кез келеді (С.Сейфуллин, Әңгім.). **2.** т е х. *Мұнай т.б. сұйықтықтарды өндіру, жер бетінен атмосфераның және беткей суларды аластау, жерасты суларының режимін зерттеу мақсатымен қазылатын гидротехникалық құрылыс. Қ ұ д ы қ т а р* қазылу әдістеріне қарай шахталы (шегенді) және құбырлы деп аталады (ҚҰЭ).

Артезиан құдығы. г е о л. *Жердің терең қабаттарында жатқан артезиан суын алу үшін бұрғыланған ұңғыма. А р т е з и а н қ ұ д ы ғ ы* тұңғыш рет Францияның Артуа провинциясында жасалғандықтан осылай деп аталып кеткен (Қ.Құрмашев, Физ. географ.). Практикада шегенді және *а р т е з и а н қ ұ д ы қ т а р ы* пайдаланылады. Олар фермаларды сапалы сумен жылдың кез келген маусымында қамтамасыз ете алады (Р.Әбуғалиев, Қой өсіруші.). Қазір совхоздың мал жайылымдарында *а р т е з и а н қ ұ д ы ғ ы* жұмыс істейді («Лен. жас»).

Инемен құдық қазғандай. *Қыруар еңбекті, аса төзімділікті қажет ететін; өте ауыр (жұмыс).* Оқу «*и не мен қ ұ д ы қ қ а з ғ а н д а й*» деп тегін айтылмаған ғой. Өзің инемен құдық қазып көрші... әне сондай (А.Сейдімбеков, Ақиық). Баланың білім меңгеруі, мұғалімнің сабақ оқытуы – екеуі де *и не мен қ ұ д ы қ қ а з ғ а н д а й* аса қиын нәрсе (Қ.Жарықбаев, Психология).

Құдық суы. *Сапасы жағынан жоғары, құдықпен ашылған жерасты суы.* Манаптың күнәсін саудаласып, бір жорғаға түсірген біреу «*қ ұ д ы қ с у ы м е н*» ант еткен (М.Дулатов, Шығ.).

Құдыққа құлан жығылса, құлағында құрбақа ойнайды. *Бағы тайғанды кім көрінген басынады деген мағынада.* Ханзадам, табалап неқылайын, «*Қ ұ л а н қ ұ д ы қ қ а жы ғ ы л с а, қ ұ л а ғ ы н д а қ ұ р б а қ а о й н а й д ы*» дегендей айтсаң, ұялып қаламын ғой, бірақ граждандық борышымды өтегім келеді (М.Дулатов, Шығ.).

Шеген [шегенді] құдық. *Қазылған құдықтың төңірегі орылып, түбіне түсіп кетпес үшін, ішкі қабырғасы шыбық, сексеуіл, тас т.б. сол сияқты заттармен әдемілеп өрілген құдық.* Батпандай саусақтарымен оны балаша көтеріп ап, *ше ген қ ұ д ы қ қ а* келеді (С.Нарымбетов, Тентек.). Ұрттамы шөлге дарудай Шыңырау *ш е г е н қ ұ д ы ғ ы*. Оған да қожә кәрі бай, Күзетте қамшы, құрығы (Ж.Молдағалиев, Жесір тағдыры). Стандартты бір сиыр және төрт қой қора салынды. 9 тұрғын үй, *ш е г е н д і қ ұ д ы қ* даяр етілді («Лен. жас»). *Ш е г е н д і қ ұ д ы қ* су көзінен 1–2 м-ге тереңдетіліп қазылады. Құдықтың тереңдігі су шығатын деңгейге тәуелді болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Шыңырау құдық. *Тереңдігі 10 метрден асатын, одан да терең, суы мөлдір құдық.* Талпынып тұрушы едік той дегенде, Алмадық ата тілін қой дегенде, Мысалы *ш ы ң ы р а у қ ұ д ы қ* секілденген, Түбі жоқ түсіп кеттік ой дегенге (Сейітжан ақын, Өлеңд.). Ұзатқан қыздың жасауының басы етіп *ш ы ң ы р а у қ ұ д ы қ* атау осы елде болған. Бәйгеге құдық тігу – осы елдің салты (У.Қыдыралын, Қазан төңкеріс.).

ҚҰДЫҚ² з а т. **1.** *Пештің мойнының түбі.* **2.** *Пештің ішкі айналмасы, жылу аралайтын жері.* Құдық үш, бес не жеті болып, тақ болу керек. *Қ ұ д ы қ* тақ болмаса жылу болмайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰДЫҚПЕШ з а т. **1.** *Тура шығатын тік пеш.* Қолым босағанда мына пешті Тәукеше ... бір қойып құлатам да, *қ ұ д ы қ п е ш* салып берем (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2.** м е т а л. *Құю цехтарындағы шойын балқытатын шахта типтес тік пеш.* Қажет болғанда *қ ұ д ы қ п е ш* те мыс қортпалары, металлургиялық жодар және минерал мақта алынатын таужыныстар

балқытылады, әктас, доломит күйдіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Құдықпеш газы. *Құдықпештен шойын балқытқанда шығатын ыстық, улы газ.*

ҚҰДЫҚСЫЗ с ы н. *Құдығы жоқ, құдық қазылмаған.*

ҚҰДЫҚТЫ с ы н. *Құдығы бар.*

ҚҰДЫҚШЫ з а т. *Құдық қазуды кәсіп еткен адам, құдық қазушы. Күн бұрын қ ұ д ы қ ш ы жіберіп, қаздырып қоймаса мал қатқақсып қалар деп, Жылқыбай ақсақал ауыл жігітін жиып апарып, құдық қаздырмақшы болды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Қ ұ д ы қ ш ы шұқырдан аулаққа, құрғағырақ жерге барып жүрелеп отырды (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.). Көлдің батыс жағымен тура егіншілер қосына тартуға болатын, бірақ ол тракторын қ ұ д ы қ ш ы л а р ғ а бағыттады (С.Еркебаев, Жолдар.). Ол осыдан бір көш төменде, Шаңлы деген қоныста, қ ұ д ы қ ш ы л а р бригадасын басқаруда (Е.Тұрысов, Келіншектау).*

ҚҰДЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Құдық қазу кәсібімен шұғылданушылық, құдық қазушылық. Бірақ «Дәуренім қ ұ д ы қ ш ы л ы қ ту өнерімді ата кәсіп етіп бойына сіңірсе, маған сол да жұбаныш» деп ол өз аузынан талай айтпап па еді? (С.Санбаев, Аруана). Еңсеп әкесінің елмен бірге көшіп, бірге қоныс жүретін ұсталыққа құмар боп, қ ұ д ы қ ш ы л ы қ т а н неге қашқақтап өткеніне енді түсінді (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).*

ҚҰДЫР з а т. з о о л. <лат. moschus moschiferus> *Биіктігі бір метрге жетпейтін, денесінің алдыңғы бөлігі артынан аласалау, бұғы тектес (аша тұяқты, сүт қоректі) күйіс қайыратын кішірек аң. Құдыр Қазақстанда бір кезде Оңтүстік Алтай тауынан ғана кездесетін. Қазір Бұқтырма өзенінің жағасында және Нарын жотасының солтүстік беткейлерінде жиі көрініп жүр (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Қ ұ - д ы р д ы ң сыртқы пішіні аздап кенгурге және бұғыға ұқсастау келеді. Екінші сөзбен айтқанда, денесінің артқы бөлігі алдынан биік (Қазақст. аң байлығы). Мускус – қ ұ д ы р текесінің арнайы безінен алынатын күдерлі құрамды, жұпар иісті зат (К.Қайымов, Қызықты зоол.).*

Құдыра бота. з о о л. *Мерзімінен бұрын туған күзге салым тайлақтан кіші, басқа түйе төлінен үлкен бота (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).*

ҚҰДІРЕТ [ар. قُدرة] зат. 1. *Құдай, Алла, тәңір, жасаған, жаратушы. Сонда да панаң күшті,*

қ ұ д і р е т і м, Жылатпау нашарларды өз міндетің. Қашқан да, қуғандағы барар саған, Жоқты бар, бар нәрсені жоқ ететін (М.Дулатов, Шығ.). – Содан бері ол қ ұ - д і р е т к е жалбарынып, адам қалпына қайта түсір деп зарланумен келеді бейшара (С.Омаров, Дала.). Есін жиып, өз-өзіне әбден келді, Шеберлігін қ ұ д і р е т і ң танып білді. Қылған ісін Құдайдың тамаша етіп, Ие болмай өзіне-өзі, сылқ-сылқ күлді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). 2. а у ы с. Керемет күш, ғажайып қасиет. Бұл көзге көрілген, көңілге сезілген ғаламды қандай қ ұ д і р е т - пенен орналастырған, ешбір адам баласының ақылы жетпейді (Абай, Тол. жин.). Жарықтық, күн мен судың қ ұ д і р е т і – Алланың рақыметінен кем емес қой (Т.Ахтанов, Дала сыры). Намыс дегеннің де қ ұ д і р е т і осал көрінбейді. Ол шындап қозбасын, коза қалса небір қаһарлы қадам жасатар, төтенше ауыр іске бас ұрғызбай тынбас айласы бар соншама күшті бір сезім екені мәлім (А.Байтанаев, Қансонар). 3. а у ы с. Құш, қайрат, қуат, шама, әл. Астана дәрігерлерінің қ ұ д і р е т і тек сол көзіңнің жанарын қайтаруға ғана жете алды (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Білмедім мен, сен әйтеуір ораласың көп тілге, Киелі сүт қ ұ д і р е т і м е н әлде есейіп кеттім бе! Ана десе, әйтеуір, мен өзге сөзді есітпен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Енді үй салып алуға жұрттың өз қ ұ д і р е т і де келеді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). – Мырза, мұңайтын несі бар, кімді аламын десеніз де қ ұ д і р е т і ң і з жетеді ғой (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Құданың [Алланың, Құдайдың] құдіреті. *Алла тағаланың шексіз кереметі. Қ ұ д а - н ы ң қ ұ д і р е т і, жоқ жерде басқа болысқа шығамын деп, жарты ауылнай елді құртуға таяды-ау! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Барды жоқ қып жіберген, Қ ұ д і р е т і күшті қ ұ д а н ы ң, Құдіретіне не дермін (Дастандар). Қ ұ д а - н ы ң қ ұ д і р е т і, қой аузынан шөп алмайтын момын секілді еді, аяқ астынан желік бітіп, қағынып шыға келді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қырмызы қызыл гүлдей сан құбылып, Дос жандар тұрушы еді үйден шығып. А л л а н ы ң қ ұ д і р е т і н е шара нешік Болад деп ойлап па едік мұндай кылық? (Мұрат Мөңкеұлы, Шығ.). Әлемді жаратуының өзі А л л а н ы ң қ ұ д і р е т і болып саналады (ҚҰӘ).*

Құдіреті жетті [келді]. *Билігі жүрді, қолынан келді. Па, шіркін, қ ұ д і р е т і м*

бұған *келсе*, Мұқтаж боп қалар еді бұл да менше. Жел, қымыз, жұлдыз, шуақ, от, су болсам, Бұл менен айырылар ма еді өмірімше (І.Жансүгіров, Өлеңд.).

ҚҰДІРЕТСІЗ с ы н. *Құдіреті жоқ; қушсіз, дәрменсіз.*

ҚҰДІРЕТСІЗДІК з а т. *Қушсіздік, әлсіздік, дәрменсіздік.* Өлімге қарсы, туберкулезге қарсы Европа ғалымдарының өзі де әлі дәрменсіз. Адам өнерінің *құдіретсіздігіне* налиды (Д.Әбілев, Арман.).

ҚҰДІРЕТТЕН = е т. **1.** *Айбындану, шабыттанду; қушею.* Қыз домбыра тартқанда *құдіреттеніп* кетті (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). «Бейғамсың балам» – деуші еңіз, Сақтығым бейне сауысқан. *Құдіреттенем* сенсеңіз, Уралаған дауыстан (Д.Әбілев, Таңд. өлеңд.). Жанымға кірген жаңалық, Жандырып, қайта жаңарып, *Құдіреттеніп* кетіппін (Ө.Тұрманжанов, Сұңқар.). **2.** а у ы с. *Өзін-өзі қушті санау, мықтысыну, тәкаппарлану, паңсыну.* Әлжанның мұншалық *құдіреттен* е қалуының себебі де бар екен (І.Есенберлин, Алтын.). Жаңа ғана *құдіреттеніп* отырған Мырқалдың енді құрдай жорғалап, маймандай қалғанына Сәуленің әрі күлкісі, әрі ызасы келді (Ө.Әбішев, Жас түлек). Балаға да жауап қатқаным жоқ. Кәдімгідей *құдіреттеніп*, манағы текелер жусап жатқан бетке қарай аяндадым (Н.Қазыбеков, Тұсаукесер).

ҚҰДІРЕТТЕНДІР = е т. *Қушейттіру, қуаттандыру; айбындандыру.* Ақын адамгершілікті, сұлулықты, өлеңді *құдіреттендіріп*, айбындандырып аспанға көтереді (С.Мәуленов, Үркер.). Жолдас, Маяковский! Біздің ғасыр атомдық ғасыр атанды. Атом тағы *құдіреттендірді* Отанды (Ө.Тәжібаев, Аралдар).

ҚҰДІРЕТТЕНДІРУ *Құдіреттендіретістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДІРЕТТЕНУ *Құдіреттен етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰДІРЕТТІ с ы н. **1.** *Құдіреті қушті, кереметі мол.* Енді біздің бастағы тағриф бойынша Құдай тағала ғылымды, рахымды, ғадаләтті, *құдіретті* еді (Абай, Тол. жин.). Әлемге ортақ *құдіретті* күн де сол өлкеге жылы шыраймен қарап, нәрлі нұрын мольнан төгетін тәріді (С.Байжанов, Сыр.). Халиманың бір қотыр түйесі бар, Жас жетімнің *құдіретті* киесі бар. Қотыр түйе мінген соң жазылыпты, Жас

баланың бойында киесі бар (Ақыт қажы Үлімжіұлы, Ғахылия). Кейде домбыраның *құдіретті* үнінен бой шымырлап, жүрегің езіліп кетердей елте тыңдайтын сәттер болады ғой (Б.Шаханов, Ғашық.). **2.** *Айбынды, сұсты, қаһарлы.* Қыран еді бұл неткен *құдіретті*! Найзағайдай жарқылдап ғұмыры өтті. Көрген кезде осыны Шіміркеніп, Жас бүркіттің жүрегі бір дір етті! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). – Токта, жауыз, қолыңды көтер! – деді бір *құдіретті* дауыс (Б.Қыдырбекұлы, Шайтан.). Осыдан көп ұзамай-ақ, жау бекінісінің сырт жағынан біздің қол пулемет пен автоматтың үсті-үстіне бебеулеген *құдіретті* жаңғырығы естілді (Ө.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Күні кеше Шамаланның бойында шаң кешкен қазақтың қара сирақ баласы атағы әлем аузындағы *құдіретті* Совет Армиясының офицері боламын деп сірә ойлады ма екен! (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). **3.** *Қасиетті, қастерлі.* Махаббат адамдар қатынасының ең ардақты, асқақ түрі: онан *құдіретті*, онан сұлу сезім жоқ (Ө.Қанахин, Жүрек.). Осына кенезесі кеуіп, ерні кебірсіп жатар ен дала – қолқаны қабар жалмауыз құмда не құты қалды екен бұл елдің? *Құдіретті* қуатқа толы ғажап сиқыр бар ма?! (О.Бөкеев, Танд.). Сокты боран... бұзылды сол тыныш шақ, Күлге айналды шаттығы мол күміс бақ. Кеттің әке, туған елді қорғауға, Қолыңа сен *құдіретті* тұ ұстап (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). Жер болмаса жеңгеге жазған аға, Жоқтамаса жалғызын боздап ана... *Құдіретті* сөз болып дарысам ғой Қыз алдында қысылған бозбалаға! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ.).

Құдіретті күш. *Зор, алып қуш мағынасында.* Жараланған жанымнан қан тыйылар. *Құдіретті* күш кеудеме кеп құйылар, Аттанармын жағасынан Еділдің, Айқастарда жау желкесі қиылған (С.Мәуленов, Өлеңд.).

ҚҰДІРЕТТІЛІК з а т. **1.** *Құдіреті қуштілік, кереметтілік; ұлылық.* Шынымды айтайын, мен актерлік өнердің ұлылығы мен *құдіреттілігін* дәл осы сәтте ғана сезіндім (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Шынайы поэзияның *құдіреттілігін* өз оқырманын еліктіре, баурай білуінде ғой («Қаз. әдеб.»). Сондықтан кәдуілгі халықтың санасында діни идеалистік және ырықсыз материалистік талғам-таным, дүниені рухани игеру жолындағы жеңіс пен жеңіліс, қиял мен шындық, жарық жалғанның

бопсасы мен болмысы, күйкілігі мен *құдірет-тілігі* мидай араласып жатады (С.Ақатай, Інжу-маржан.). 2. *Айбындылық, қаттылық, мықтылық*. Оның сөзінің *құдіреттілігі* сондай, бұлардың сайысын қызыға тыңдап тұрған Бурханның өзі де араласты (Ә.Әбішев, Ғаламат). «Қайрат» тағы бір *құдіреттілік* көрсетті («Спорт»). Әңгіме жалтақтықтан емес, ақ десе – алғыс, қара десе – қарғыс болатын орталықтың *құдіреттілігінде* еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ҚҰДІРЕТТІРЕК с ы н. *Құдіреті қишті-рек, кереметтірек*. Олардың пыш-пышының сиқыры тірі пайғамбардың көкірегіндегі киенен де *құдіреттірек* болғаны ғой (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚҰДІРЕТШІ з а т. *Құдіреті қишті адам; әмірші*. «Ордаңды жұмған жұдырықтай берік ұстай алсаң, халықты да берік ұстай аласың» деп әлем *құдіретшісі* ұлы Шыңғыс хан бабамыз бекер айтпаған екен (І.Есенберлин, Алмас.). Алғашқы көргеннен-ақ осы қыз музыканың *құдіретшісінде* й әсер қалдырды (С.Мыңжасарова, Замандас.).

ҚҰЖ з а т. м и ф. *Бәрін керісінше жасайтын, аңыздық алып, дәу*. Демежанның ұйқысы *құжды*ң ұйқысындай еді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Бес жылда мыс қоймасы өспек үдеп, Мойымас қанша алсақ да көсіп күреп, Отырған тау басында *құж* тәрізді, Келмекші кемеліне табан тіреп (Шашубай ақын, Шығ.). Қайтсең де, әлемдік алпауыттардың санатына қосыл! Бізге қатардағы ұры-қары емес, құлашы кең *құж* керек! («Жұлдыз»).

ҚҰЖ 2 с ы н. *Бұжыр, кедір-бұдыр*. Тау төбесінен құлап түскен *құж* тастар шошынып үріккен өгіздей жосып, ақтарылған судың алдында келе жатыр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Құлжаның мойнындай *құж* мойны ала шекпеннің кең жағасына сыймағандай булығып жатыр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

Құж қара. *Үлкен қара бұжыр (кісі)*. *Құж қара* жігіттің қолында газет. Оқшаулау үлкен қыстаудың күн шуағында жиналған жұрттың қақ ортасында дауыстап оқып отыр (Ғ.Сланов, Шалқар). – Көрсетейін мен сендерге? Желкелеріңді қияйын мен сендердің! – деп бүйрек бет, *құж қара* кісі балаларды жұлқылап түйгіштеп жатыр екен (Д.Әбілев, Арман.).

ҚҰЖАНТУ з а т. ж е р г. *Үлкен пышақ*. *Құжанту* ды не нәрсеге салса да, тегі ойып түседі (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЖАТ [ар. حجة] з а т. <лат. documentum>

1. *Қандай да бір фактіні немесе әлдебір нәрсе жөніндегі құқықты қуаттайтын ісқағаз*. Қазірет Әмір хақындағы аңызды Уфа құрылтай атынан «Бүкіл Ислам әлеміне» деп жазылған *құжатты* біз Мәскеудің «Правда» газетінен өз көзімізбен оқығанбыз (М.Шоқай, Танд.). О, сәуегей, әулие, көріпкелім, Құдайдан *құжат* алып келіп пе едің?! Қастерлеп, қанат байлап жіберсең де, Тұлпардан тұғыр озбас желікпегің! (М.Мақатаев, Қарлығаш.). Ал дұрысында, хадистер ісі мұсылман баласы үшін Құраннан кейінгі екінші құқықтық *құжат* саналады (С.Абдрахманов, Елдік сыны). 2. *Заңдық құқы бар жеке басты куәландыра-тын жазбаша тәлқұжат*. Ж.Ақбаев жазған *құжаттар* - *ғ* а (шағымдарға, өтініштерге және т.б.) жасалған талдау оның патша заңдарын, соның ішінде Дала өлкесін басқаруға қатысты ережелерді терең білетіндігін көрсетеді (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері). Кейбір саясаткерлердің өз пікірлерін қабылдаған *құжатта* жазбаша көрсетуді талап етуі соның дәлелі («Егемен Қазақстан»). 3. *Белгілі бір тарихи оқиғаны растайтын жазбаша куәлік*. Жоғарыда келтірілген *құжаттардың* бәрі Алаш қозғалысының пайда болуы, үкімет құрылуы алдында зор дайындық жұмысы жүргізілгенін жақсы көрсетеді (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері). Ұлы Отан соғысының батыры Р.Қошқарбаевтың Рейхстагтағы жеңіс туын тіккенін енді ғана растаған Ресей осы ерлікті айқындайтын *құжаттарды* еліміздің Мемлекеттік өнер мұражайының қорына тапсырды («Алматы ақшамы»). 4. *Белгілі бір деректерді ақпарат сақтаушыда (қағазда, фотожарғақта, магниттік дискіде) көрсететін, ресми сипатта пайдаланылуға немесе кейіннен өңделуге және жолданушысына берілуге тиіс жазбаша куәлік*. *Құжат* шаруашылық өмір фактілер туралы бухгалтерлік ақпараттың негізгі сақтаушысы болып табылады және талдау, бақылау немесе аудит кезінде зерттеу объектілерінің бірі ретінде пайдаланылады (Қаржы-экон. сөздігі). Ең басты *құжат* – «Алматы декларациясында»: «Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының құрылуына байланысты Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы өзінің өмір сүруін тоқтатады», – деп жарияланды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Құжат деректемелері. Қолданыстағы ережелерде немесе заңда көзделген құжаттар үшін міндетті, құжатты жарамды деп тану үшін онда берілуге тиіс мәліметтер. Бухгалтерлік қ ұ ж а т т а р д ы ң д е р е к т е м е л е р і н е ерекше қатаң талап қойылады (Қаржы-экон. сөздігі).

Электрондық құжат. и н ф. <ағыл. electronic document> Программалық және аппараттық құралдардың көмегімен адамның қарап шығуына және тыңдауына арналған есептеуіш жүйенің жадындағы мәліметтер жиынтығы. Э л е к т р о н д ы қ қ ұ ж а т мәтіндік, графиктік және дыбыстық ақпаратты қамтуы мүмкін. Сондай-ақ ол гипермәтін түрінде де дайындалынады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰЖАТНАМА з а т. с ө й л. *Құжаттама.* Бұл ресми құжаттардың көшірмелері музейдің көрме залына деректі қ ұ ж а т н а м а ретінде қойылған («Айқын»).

ҚҰЖАТТА= е т. *Кез келген мекеменің қызметін, әрекетін көрсететін құжаттарды жасау, толтыру.*

ҚҰЖАТТАЛ= е т. *Құжат жасалу, толтырылу.* Осы аса шетін территориялық дау мәселесі ресми қ ұ ж а т т а л ы н шешілген соң ғана тыныс кеңейіп сала берді (С.Абдрахманов, Елдік сыны). 1920 жылғы 10 тамызда Севрде Антанта державалары мен сұлтан үкіметінің арасында бейбіт шартқа қол қойылды, осы арқылы Түркияның бөлінуі мен кіріптарлыққа түсуі қ ұ ж а т т а л д ы («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЖАТТАЛУ *Құжаттал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖАТТАМА з а т. *Бірыңғай ереже бойынша даярланған құжаттар жиыны.* Тауар белгісі (сауда таңбалары) фирмалық тауарларға, орамаларға, сызбаларға, анықтамалықтарға, шоттарға, бланкілерге, затбелгілерге және тауарлармен, жұмыстармен, қызметтермен қоса жүретін басқа да қ ұ ж а т т а м а л а р ғ а соғылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Аспаптық программалық құрал қандай да бір программаны немесе оның қ ұ ж а т т а м а с ы н құрастыру, тестілеу, талдау немесе сүйемелдеу кезінде қолданылатын программа (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Есеп құжаттамасы. қ а р ж ы. *Салық салу объектілері мен салық салуға байланысты объектілерді айқындау үшін, сондай-ақ салық*

міндеттемелерін есептеу үшін негіз болатын бастапқы құжаттар. Е с е п қ ұ ж а т т а м а с ы жасалған кезеңнен кейінгі салық кезеңінен бастап, осындай құжаттама қатысты болатын әрбір салық түрі немесе басқа да міндетті төлем үшін салық заңдарына белгіленген талап қою мерзімі өткенге дейін сақталады («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЖАТТАМАЛЫҚ с ы н. *Құжаттамаға қатысты.* Бағалы қағаздар эмиссиясының тәртібінде эмитенттің бағалы қағаздар шығару туралы шешім қабылдауы, бағалы қағаздар шығарылымын тіркеу, шығарылымның қ ұ ж а т т а м а л ы қ нысаны үшін – бағалы қағаздар сертификатын дайындау, бағалы қағаздар шығарылымының қорытындылары туралы есептемені тіркеу кезеңдері қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚҰЖАТТАМАСЫЗ с ы н. *Құжаттамасы жасалмаған, құжаттамасы жоқ.* Тізілімді жүргізу және акцияларды қ ұ ж а т т а м а с ы з нысанда шығару кезінде тізілімнен алынған көшірме бағалы қағазға теңестіріледі және бағалы қағаз бойынша құқықтың табысталғанын қуаттайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚҰЖАТТАНДЫР= е т. с ө й л. *Құжаттармен бекітіру.*

ҚҰЖАТТАНДЫРУ *Құжаттандыр етістігінің қимыл атауы.* Ауданда әділет басқармасы атқаратын жұмыстардың басым көпшілігі азаматтарды қ ұ ж а т т а н д ы р у ғ а саяды («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЖАТТАУ *Құжатта етістігінің қимыл атауы.* «Ресми ісқағаздары» термині мекемелер мен ұйымдардың басқару қызметін қ ұ ж а т т а у, құжаттарды ұйымдастыру дегенді білдіреді (Ресми ісқағаздары). *Қ ұ ж а т т а у* дегеніміз – кез келген мекеменің қызметін, әрекетін көрсететін құжаттарды жасау, толтыру («Ана тілі»).

ҚҰЖАТТЫҚ с ы н. *Құжатқа қатысты, құжатпен байланысты.* Бұл қағаз қ ұ ж а т т ы қ дәлдікпен толтырылды («Ана тілі»).

ҚҰЖАТХАНА з а т. *Құжаттар сақталатын орын.* Қазақстанға жер аударылған халықтар хақындағы кітаптар топтамасын тезірек басып шығарған лазым. Бұған ұлттық-мәдени орталықтар, тарихшылар, қаламгер қауым, қ ұ ж а т х а н а, мұражай қызметкерлері, қоғамдық ұйымдар жұмыла кіріссе құба-құп (Ә.Кекілбайұлы, Үш белес). *Қ ұ ж а т х а н а л а р д а* н табылған материал-

дарға қарағанда, Әлихан Бөкейхан жандармерия басқармасының назарына алғашқы рет осы жылдары-ақ ілігіп, «саяси сенімсіздердің қара тізіміне» алынды (М.Базарбаев, Замана тудырған.).

ҚҰЖБАН с ы н. *Бұжыр-бұжыр, қатпар-қатпар; ұлкен, дәу.* Тіспайдың *қ ұ ж б а н* денесі дірілдеп, жүрегі қатты-қатты соғып кетті (Р.Райымқұлов, Болат.).

Құжбан бұқа. *Сиырға шағылысар сәтте өзін сабырлы ұстайтын, аталығы жағынан әбден жетілген, жеті жасар ұлкен бұқа.* Көрі, *қ ұ ж б а н* қоңыр *б ұ қ а* қызыл қашырдың соңында. Өзі де оттамайды, оны да оттатпайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құжбан қара. *Дәу, қара бұжыр.* Бірақ жалпақ бет, май мұрын *қ ұ ж б а н қ а р а* мыңқ етер емес, атының аяңымен денесін бос тастап, теңселіп келеді (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Әсіресе тамақ соңынан екі *қ ұ ж б а н қ а р а* мешкейді әкеліп жарысқа салғандары-ақ батты (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚҰЖ-ҚҰЖ¹ с ы н. *Бұжыр-бұжыр, қатпар-қатпар.* Ол жерде көбіне терек, емен сияқты қабығы пілдің терісіндей *қ ұ ж-қ ұ ж*, қатпар-қатпар ағаштар өседі (Ө.Қанахин, Жер бас.). *Қ ұ ж-қ ұ ж* тау, қалың жыныс осы бір маң, Әлемнен таса жердей жасырынған. Қасымда төрт-бес серігім бар, мінгеніміз бабы келген бір-бір жарау ат, Қызылтау деп аталатын *қ ұ ж-қ ұ ж* қызыл тасты биіктердің құмырсқа бел сайларын көктей қуалап келе жаттық (А.Сейдімбеков, Ақ қыз). Қырандардың желбесін құстарды қысып, бауырына басытын саусақтарының ішкі жағын саятшылар «шеңгел», не «алақан», болмаса «табан» дейді. Олардың бұл жері құс-күс, шодыр, *қ ұ ж-қ ұ ж* көріністе болып келеді (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

ҚҰЖ-ҚҰЖ² е л і к. *Ұсақ жәндіктердің (құрт-құмырсқа, ара, шыбын-шіркей т.б.) бір жерге шоғырланып, быжынаған, құжынаған, сапырылысқан қимылын бейнелейтін сөз.* Бастау басы *қ ұ ж-қ ұ ж*. Біреулер түгін салып отыр. Доғарған көліктері бар. Әйтеуір қарбалас (Т.Иманбеков, Үш ай.). Төбесіндегі айқыш-ұйқыш ағаштардан салбыраған қауынқақ шірнесіне сұғынған ара *қ ұ ж-қ ұ ж* (Н.Сералиев, Қаңтар).

Құж-құж етті. *Бірі кіріп, бірі шықты; құжыңдады.* Есік алды араның ұясындай *қ ұ ж-қ ұ ж е т е д і* (М.Гумеров, Сүйе ме.).

Киімдерімізді көтеріп клубқа келсек, адам деген *қ ұ ж-қ ұ ж е т е д і* (Б.Балабеков, Ән сапары).

Құж-құж қайнады. *Араның ұясындай құжынады, ары-бері сапырылысты.* Алаң, клуб, мешіт құмырсқаның ұясындай *қ ұ ж-қ ұ ж қайнайды* (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Әсіресе, қысқы каникул кезінде ауылдың орталық көшесі құмырсқаның илеуіндей *қ ұ ж-қ ұ ж қ а й н а й д ы* (С.Сарғасқаев, Тәмпінш қара).

ҚҰЖТЕКЕ з а т. о й ы н. *Отырып ойнайтын асық ойынының бір түрі.* Сәмел отырып *қ ұ ж-т е к е*, жемекіл ойнады. Дауы, зорлығы көп. Сонда да ұтылды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚҰЖУ *Құжы етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫ= е т. с ө й л. *Құжынау, құж-құж ету.* Түсте үйге дымы құрып жетеді, күн ыстық, шыбын-шіркейдің *қ ұ ж ы-ғ а н* кезі (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қозы, лақтар ойнақтап, *Қ ұ ж ы д ы* ауыл маңайы. Толқынға ұқсас қой қаптап, Толды өрістің талайы (Ғ.Орманов, Танд.).

ҚҰЖЫЛДА= е т. *Гүлеу, ызыңдау.* Ала өгіз басын шұлғып, құйрығымен дамылсыз қаққанмен, *қ ұ ж ы л д а ғ а н* қара шыбын ерік берер емес (Ә.Әлішев, Батыр.). – Сіздерді мынау *қ ұ ж ы л д а п*, қаптап отырған ел жібермейтін көрінеді. Бүгін тынығыңыздар (Б.Балабеков, Ән сапары).

ҚҰЖЫЛДАС= е т. *Құж-құж етісу, гүлесу.* – Мына өлеңде бір Ғиззатолла емес, бәріміздің де тағдырымыз айтылған, – десіп көпшілік *қ ұ ж ы л д а с ы п* кетті (С.Бегалин, Замана.). Ескі-құсқыға үймелеген шыбын-шіркейлер сияқты қызыл-жасылды, ала қоңыр киім киген, басына сәлде ораған, тақия киген, қилы түс-түрпаты бар адамдар *қ ұ ж ы л д а с ы п* жатыр (А.Токмағамбетов, Жыр.).

ҚҰЖЫЛДАСУ *Құжылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫЛДАУ *Құжылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫМ з а т. ө с. *Бұжыр-бұжыр болып өсетін өсімдік. Қ ұ ж ы м ы н ы ң* түсі қызыл болады. Оны тері илеу үшін пайдаланады (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЖЫНА= е т. 1. *Құж-құж қайнау, жыпырлау, қаптау, бықу.* Қара тастың маңы гу-гу көк шыбындар *қ ұ ж ы н а п* жүр (Ә.Кекімбаев, Дала.). Қара шыбын *қ ұ ж ы н а п*, үйдің ішіндегі нәрселерді не ақ, не қарасын

айыртқызбайды (С.Шарипов, Шығ.). 2. ауыс. *Араның қысындай сапырылысу, шоғырлану, топталу.* Кешкі мейманханада *Құжынаған* бір халық. Халық толы қалада Қалды ақыры шырмалып (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Ертемен кеңсеге келсем, есіктің алды *құжын аған* солдат (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

Құмырсақдай құжынады. *Қаптап кетті, өріп жүрді. Құжынап құмырсқадай* сала-сала, Мұнда жоқ қатын-қалаш, бала-шаға. Ояздың төртібімен иірілді жұрт, Бодам ел тақсырлаған жақ аша ма? (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰЖЫНАЖАЙ з а т. *Адамның көп жиналған жері.* Қалың көпшілік жиналатын, Көкшіл аспан мынау *құжынажай* шаһардың үстінде аунап алғысы келгендей, шалқасынан түсе сұлапты (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.).

ҚҰЖЫНАС= е т. *Құж-құж қайнасу, жыпырласу.* – Іһе, балалар байғұстың сүндетін сылтау ғып тағы *құжынасқан* екен ғой (С.Нарымбетов, Тентек). Немістер қара құрттай *құжынасып*, Келеді алғы шепті бұзып асып. Денесі Первалов ауыр тартып, Барады бірте-бірте қызуы асып (С.Мәуленов, Таңд.).

ҚҰЖЫНАСУ *Құжынас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫНАТ= е т. *Құж-құж қапталу, жыпырлату.* Өткел аузына *құжынат* тып, қарайған халықты иіріп қойыпты (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Помидорлар *құжынат* а түйнек салды (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Шындап тәуелсіз болуы үшін көп жыл керек. Отаршылдық өзінен құтылса да, сорынан құтыла алмайтындай ғып, құзғын қақпандарын *құжынат* ып құрып кеткен (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

ҚҰЖЫНАТУ *Құжынат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫНАУ *Құжына етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЖЫҢ-ҚҰЖЫҢ елік. сөйл. *Құжың-құжың.* Олардың жүзген түрлері *құжың-құжың*, қимылдары болымсыз болатын (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚҰЖЫР: *құжыры қанды.* сөйл. *Құшыры қанды.* Кеужірінің *құжыры қанбаса* да орталап қалған сигаретін сарғайып кеткен саусағының ұшымен мыжып отырып, бет терісін бырс-бырс сындырды (Қ.Ысқақ, Күренсе).

ҚҰЖЫРА [ар. حجرة] з а т. 1. *Мешіт, медресе жанындағы шәкірттер тұратын кішірек бөлме.* Бұл *құжыралар* о баста шәкірттерге, соңынан сопыларға мекен болған. *Құжыра* дегеніміз әйнексіз, пешсіз бір қараңғы қуыс қой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ораза уақыты болғандықтан, *құжыраның* көбі, ішкі үйлердің бірқатары кілттеулі екен (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Түстен кейін «Баланд» медресесін аралады. Толып жатқан *құжыралар*, аспанмен таласқан мұнаралар мен айуанханалар, әсіресе, күнмен шағылысқан күмбездер шабытын қозғады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). Бұрынғы Шайхантаур медресесінің шәкірттері жататын *құжыралар* – қазір осылардың мекенжайы (К.Сейдаханов, Түркістан.). 2. *Тастан, шымнан немесе саманнан соғылған іші тар, кішкене ғана аласа үй; баспана.* Көшенің екі қапталы бірдей қаз-қатар тізілген жайлы дүкендер, құжынаған *құжыралар* (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Айлап иесіз тұрған, қарын әйнекті тас *құжыраның* түсі ажалдай суық (Д.Әбілөв, Ақын.). Алты-жеті бір қабат қызыл кірпіш үйлерден басқасы өзінен бастап дуалына дейін саз балшықтан соғылған ап-аласа *құжыра* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Саманнан соққан *құжыра* Жаман да болса өз үйі. Әйелі, өзі, қызына Баспана «қайран боз үйі» (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ҚҰЖЫРАЙ= е т. *Тұқыраю, тұқшию, тұқию.* Қайын атасы – Қуанышбек деген момын ғана *құжырайған* қарашал екен (Б.Майлин, Шығ.). – Ханыммен бірге отырып тамақ жейтін, *құжырайып* отырған бұл қай неме? – деп қалды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Биік төсектен мысықтай қарғып, *құжырайған* желкеге қона түстім (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ҚҰЖЫРАЛЫ с ы н. *Құжырасы бар, құжырасы көп.* Қырка үстінде бүкіл қазақ жері шен Түркістанға діни ғылымның ошағы болған, қалың мәуе ағашына бөленген көп *құжыралы* Қарнақ медресесі тұр (І.Есенберлин, Қатерлі.).

ҚҰЖЫРАҢДА= е т. 1. *Құжыраю, тұқшию.* Шекер Ордабайдікіне қымызға барғанда, ана жақта, жүктің бұрышында: «Пүп-пүп» деп, былғарыға су бүркіп, тықылдатып, *құжыраңдап* жатқан мойны ішіне кірген бір жаманды көруші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Қунақылану, қутыңдау.* – Алла бұйырса,

Құдай тағала сабағатын салар, – деп *қ ұ ж ы - р а ң д а н* қалдым (З.Иманбаев, Нажағай.). Кемпір-шал бір-біріне *қ ұ ж ы р а ң д а н*, Қалмады қуанбаған алапта адам. Төл өрбіп тумаған ту мал балалап, Күзді күні құс өрбіп жұмыртқалап, Жанның бәрі қыбырлап, талаптанған (Айтыс).

КҰЖЫРАНДАТ= е т. *Құжырайту, тұқшиту*. Таң ызғырығы бойды тоңазытып, қасындағы көйлекшең өзбектің *қ ұ ж ы - р а ң д а т ы н*, жауырынан қиқаңдатып қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КҰЖЫРАНДАТУ *Құжыраңдат етістігінің қимыл атауы.*

КҰЖЫРАНДАУ *Құжыраңда етістігінің қимыл атауы.*

КҰЖЫРАЮ *Құжырай етістігінің қимыл атауы.*

КҰЖЫРЛАН= е т. с ө й л. *Бір нәрсеге іштей ызалану, тістену, құшырлану*. Әлденеге *қ ұ ж ы р л а н ы н*, жұдырығын түйіп алғандар да болды (Б.Майлин, Шығ.). *Қ ұ ж ы р - л а н ы н*, екі қолымды сермеп, турниктің белдеуіне қолымды қапсыра жабыса кеттім (Б.Момышұлы, Шығ.). Сосын киіз астынан түртіп шыққан сексеуіл шырпысының бұтақшасын өші қалғандай *қ ұ ж ы р л а н а* сындырып алып, күлдене бастаған от үстіне шиырып жіберді (К.Ахметбеков, Ақ дала.).

КҰЖЫРЛАНУ *Құжырлан етістігінің қимыл атауы.*

КҰЗ з а т. **1.** *Таудың адам аяғы қия баса алмайтын шыңы; тік шатқал, биік жартас*. Тау бүркіттері ұясын биік *қ ұ з ғ а*, қанаттыдан басқаның өресі жетпейтін жалтыр беттегі кемерге салады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Шіркін, қол жетпес *қ ұ з ғ а* ұялаған аспан серісі ақ иықтың балапанын алғандағы қуаныштай дүниеде қуаныш бар ма екен десеңші! (Ф.Орманов, Жүрек). Қиқу салып *қ ұ з ғ а* ұшқан, Құздан суық мұзға ұшқан, Мұздан биік бұлтқа ұшқан, Бұлттан биік көкке ұшқан Қарулы қыран кім еді? (Т.Жароков, Шығ. жин.). **2.** *Терең, тұңғыық шыңырау*. Батыр сұңқар бір мезетте сілкініп қалды, талпынып, көтерілді азырақ, *қ ұ з - д ы* шолып қарады. Сұрғылт тастан аққан су мен қараңғы күз дамығып, сасық еді иісі (Ж.Аймауытов, Шығ.). Төменде, *қ ұ з - д а* құлағанды тосып, түпсіз терең тұңғыық түр (М.Әуезов, Абай жолы).

КҰЗА= е т. с ө й л. **Қуза**. Шыққалы он жеті күн ұзағалы, Ауылына тез жетуді *қ ұ -*

з а ғ а л ы. Айдаған алдарында малдары бар, Дәмдерін тата жүріп сыбағалы (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

КҰЗАР с ы н. *Асу бермес биік, заңғар*. *Қ ұ - з а р* шыңдар таң жалап алқымдарын, Сарқыратып құяды салқын қарын. Ормандардың бояуы өзгереді Дүмпуінен кейінгі толқындардың (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қырымның *қ ұ з а р* биігі – Ай-Петридің қос шыңына ұқсайтын бұл екі алыптың арт жағында жас терек жапырақ жайып тұр (Ә.Нұршайықов, Алтын соқпақ). – Әлі жүріп келеміз бе, ей? – Келеміз. – Өстіп жүріп өлеміз бе, ей? – Өлеміз. *Қ ұ з а р* тауда біз адасып келеміз, Бір жылынып, бір суынып денеміз (М.Мақатаев, Аманат.). Сен терең тамырларыңмен *қ ұ з а р* қойнаудан нәр аласың. Биіксің. Беріксің (М.Мағауин, Өмір жыры).

КҰЗАРЛА= е т. *Зәулім биікке көтерілу, аспандау*. Серпілтіп көш келеді бұл жаһанды, Қарт қайсар нұрға бөлеп құба таңды. *Қ ұ з а р - л а н* қыран шабыт құмарды алып, Өзен, ну, тау күмбірлеп тіл қатады (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

КҰЗАРЛАТ= е т. *Биікке көтерту, аспандату*. Маңғаз май *қ ұ з а р л а т т ы* өрге нұрын, Сәлемін алды Алатау елден бұрын: Желпініп баурайда бау-бақшалар Алматы менің әсем сәнге енді бір (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

КҰЗАРЛАТУ *Құзарлат етістігінің қимыл атауы.*

КҰЗАРЛАУ *Құзарла етістігінің қимыл атауы.*

КҰЗАРТ с ы н. с ө й л. **1.** *Құзар*. Осылардың бәрінің төбесінде мәңгі қар бүркенген *қ ұ - з а р т* шыңдар тұрады (О.Сәрсенбаев, Бақыт құсы). **2.** *Терең, тұңғыық шыңырау*. Ауыл ішінің қақ-соқ кәдесіне ғана жарайтын жеңіл қайық олардың арасына енгенде жақпар-жақпар *қ ұ з а р т* шатқалға түсіп кеткендей болды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

КҰЗҒАНА з а т. *Қайып-қатер*. Жарқыным, мешел десең мешеліңмін, Аузынан барып қайттым неше өлімнің. Жалғанда маған деген *қ ұ з ғ а н а* көп, Қайтесің атын сұрап кеселімнің (Н.Ахметбеков, Шығ.).

КҰЗҒЫН¹ з а т. з о о л. <лат. *сogvus согaх*> **1.** *Қорек талғамайтын, көбіне өлексені жемтік ететін қарға тұқымдас құс*. Ала қарға, көк қарға, қара қарға, *қ ұ з ғ ы н*, сұр қарға, шәу қарға, шәукілдек қарға деген

құстардың барлығын жинап, қарғалар немесе ұзақ қарғалар деп атайды қазақ (С.Қасиманов, Алтай.). *Қ ұ з ғ ы н* қарғалар үлкен топ құрамай, бес-алты құстан құралған үйірмен ұшады (Р.Әлімбаев, Құстар.). *Қ ұ з ғ ы н* – торғай тәрізділер отряды, қарға тұқымдастар ішіндегі ең ірі құс. Бүкіл жер шарына таралған десе де болады (М.Шаймарданова, Зоол. қазақ.-орыс. сөздік). **2.** а у ы с. *Жауыз, озбыр, қанішер*. Екі сұңқар таласса *қ ұ з ғ ы н ғ а* жем, Берекесін бұл қазақ сүйтіп құртқан (М.Дулатов, Шығ.). Алас ұрып, ісініп, Есі кетіп жығылып, Есіл ер үсіп өліп пе? Ердің солай өлгенін, Қардың қалай көмгенін *Қ ұ з ғ ы н н а н* басқа көріп пе? (М.Жұмабаев, Шығ.). Арам қанды *қ ұ з ғ ы н д а р*, Тартсын, тартсын жазасын! Жәбіршіл жауыз залымдар Тартсын енді сазасын (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құзғын құлқын. *Тойымсыз, қанағатсыз, жалмаңдаған*. Иә, оның сөзден гөрі іске бейімі болушы еді. Тіпті болмаса, осының бәрі ұяттан безген есірік нәпсінің *қ ұ з ғ ы н қ ұ л қ ы н ы* ма? (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЗҒЫН² з а т. а с т р. *Аспанның оңтүстік жарты шарындағы шоқжұлдыз*. *Қ ұ з ғ ы н* СССР-дің оңтүстік аудандарында март-апрель айларында көрінеді (ҚСЭ).

Құзғын сәрі. с ө й л. *Құлқын сәрі*. Сейітқұл *қ ұ з ғ ы н с ә р і д е н* тұрып алып, көрші-қыбыр мазаны алатын құс ұйқы көршісіне жек көре қарады (О.Бөкеев, Таңд.).

ҚҰЗҒЫНДАЙ сын. *Құзғын сияқты, құзғын тәрізді*. Заманы қандай болады, Аналық атты бөйбіше Танадай көзі жарқылдап, Жылайды жазған аңқылдап. Байбөрі бай келеді *Қ ұ з ғ ы н д а й* қақсап қаңқылдап (Алпамыс). Молдалар пайдалы іске уағыздамай, Керексіз ұсақ сөзбен бақасласқан. *Қ ұ з ғ ы н д а й* қызыл көрсе барар жетіп, Кісіні көрсе билер бір дауласқан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қазақтар емес-ау, келімсек кезбелер мен туристер, облыстағы төрт қала, оның сыртында Германиясы, Голландиясы, мұхиттың арғы бетінен Америкасы бар ма-ау, қызыл көрген *қ ұ з ғ ы н д а й* қаптап жүр («Жұлдыз»).

ҚҰЗҒЫНДЫҚ з а т. *Құзғынға тән қасиет; тойымсыздық, ашкөздік*. Өнбес іске өкпе ғып, Келмей қойма бұлтыңдап! Қолданып кетпе құлықты, *Қ ұ з ғ ы н д ы қ п е н* қутыңдап! (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰЗҒЫНША ү с т. *Құзғын секілді, құзғын тәрізді*. Осы маңда өлім-жітім болса, кәрі *қ ұ з ғ ы н ш а* ұшып жететін молда (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚҰЗДАН = е т. *Құзға айналу, құз болу*. Әр қырқасына көтерілген сайын жақпар тас жалаңаш *қ ұ з д а н ы н* биіктей бастайды (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚҰЗДАНУ *Құздан етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЗДЫ с ы н. *Құз болып біткен, құзы бар*. Шынды тас, *қ ұ з д ы қ*ия қуысынан, Кім еді саған мұндай су ұсынған. Қаратау, Қазықұрт па, Алатау ма – Әйтеуір үшеуінің бірі ұсынған (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ).

ҚҰЗ-ЖАР з а т. *Терең құз, шыңырау*. Тауда *қ ұ з -ж а р л а р*, жартастар көп болғандықтан, ондай биікке шығу өте қиын тиеді (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.).

ҚҰЗ-ЖАРТАС з а т. *Таудың басы, шыңы; тік шатқал, биік жарта*. Ой қозғайды оңаша таудың басы, Өткеннің ойға түсіп тамашасы. Қолтығына қабағын түйіп қарап, Өне тұр Қодар өлген *қ ұ з -ж а р т а с ы* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Құлай жаздап құсадан, *Қ ұ з -ж а р т а с -т а р* шаққа тұр. Таздың басына ұсаған, Шыңның басы тап-тақыр (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰЗ-ҚИЯ з а т. *Таудың тік қиялы биік шыңдары*. Қой емес ол еті үйренген көгенге, Жүрегі оның сыймайды бір тегенге. *Қ ұ з -қ и я -д а* Қарамайды жоғары, Қарайды ол жоғарыдан төменге (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Құс өз топшысын соғып аларлықтай жазым өткел *қ ұ з -қ и я ғ а*, тар жер, шым-шытырық шырғалаңға кезіккенде де жетім шалғы көмегімен өзін қауіптен бір сәтке шеттете алады (Ж.Бабалықов,.. Қырандар). Асқар таулар, *қ ұ з -қ и я*, терең шатқалдар, асау өзендер, айдын-шалқар көлдер – әмбе табиғат жаңарып, жасарып, гүл жайнаған шағы (С.Омаров, Қызыл.). Ойнақтаған күнім-ай лақтайын, *Қ ұ з -қ и я д а н* секірген бұлақтайын. Шалма түсіп мойныма шалқаладым Асаусыған адырда құр аттайын (Қара өлең).

ҚҰЗЫР¹ [ар. حضر] з а т. **1.** *Әмір, билік*. Алладан болған іс болса, Маңдайымнан көрейін Жәңгір ханның *қ ұ з ы р ы н* Алып барып көрсетші (Бес ғасыр.). – Е, қарағым, Есен балам, мұңым елді мекенінен қуып, жер аударам десен де *қ ұ з ы р ы ң д а* екенбіз (Ғ.Сармұрзин, Мейірім). – *Қ ұ з ы р ы ң* жетсе, Қанышжан,

сол кісіні ертіп келші маған, – деген-ді ол (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Дағдарып Рауа мінді алтын таққа, Қойғандар қор болмады көңілін аққа. – Жібер, – деп – қыздарыңды *қ ұ з ы р ы м а* Бұйырды бек пен уәзір небір наққа (Т.Ізтілеуов, Назым). Айта алсаң өлең неге өнер емес, Ақымақ ақыл айтсаң көнер емес. Барында *қ ұ з ы р ы ң н ы ң* қудай жайқа, Жас дәурен қайта айналып келер емес (Қара өлең). **2. з а ң.** *Нақты органға немесе тұлғаға заң арқылы берілетін өкілеттік, құқық, міндет.* Әлдебіреудің я болмаса ұйымның және «Орталық Азия Ынтымақтастық» бағыт-бағдарын жүзеге асыру әр елдің Сыртқы Істер министрлігінің *қ ұ з ы р ы н д а* және ол Президенттің тікелей қарамағында болады («Жас Алаш»). Мектеп директорлары, мекеме басшыларын аудан басына қайта-қайта шақырып: «Жоғарғы жақтың нұсқауын орындамасандар қызметтен қуыласындар» деп Президенттің атымен, үкіметтің *қ ұ з ы р ы м е н* қорқытты («Жұлдыз»).

Құзырына ұшырады. *Тақсыретін тартты, опық жеді.* – Заң сен жағында болғанмен, бір мезгіл Құдайдан, адамнан қорық. Ерді қорлаған әйел елдің *қ ұ з ы р ы н а ң ш ы р а ы д ы* (С.Бақбергенев, Кентау).

Құзырыңа құлдық. *Айтқаның бұлжытпай орындалады, әмірің екі болмайды.* – *Қ ұ з ы р ы ң ы з ғ а қ ұ л д ы қ!* – деп Тұйғын жаны ашыған кейіп білдіріп бәйек болды (М.Рашев, Бетің қисық.).

Құзыр қылды. *Тілек етті, көксей өтінді.* Бұлға аралас құзда тұрып, Ту-ту алыс биікте Қолқа салдым *қ ұ з ы р қ ы л ы п*, Жөн білгі бір жігітке (Ғ.Орманов, Өлеңд.). Біз, дала уәлаятының қазақтары, былайша *қ ұ з ы р қ ы л д ы қ* («ДУГ»).

Құзыры түсті. *Рахымы, ниеті түсті.* – Баяғыдан қасыңызда жүрген Бейімбет екеуімізді құшақтамай, Елубайға *қ ұ з ы р ы ң ы з т ұ с к е н* себебін де біліп тұрмын, – деді Илияс (Е.Өмірзақов, Ұстаз.). – «Бүгін мына кісінің *қ ұ з ы р ы* саған *т ұ с т і*-ау өзі», – деп сыбырлады ол (Ж.Мусин, Қанат.).

ҚҰЗЫР² з а т. ж е р г. *Сырқат, ауру, дерт.* – Бұл *қ ұ з ы р* ана жылы Төкеңмен бірге ығысқа ұшырағанда жабысқан. Жылда теңіздің таза ауасына шығысымен жеңілдеп қалушы едім (Ә.Сараев, Тосқауыл). Уақыт тауып осындай бір ауру шалға келіп отыр. *Қ ұ з ы р ы н ы ң* жайын біліп, көңілін сұрамақ (Ғ.Сланов, Жанартау).

ҚҰЗЫРЕТ [ар. *حضرة*] з а т. з а ң. <лат. competere> *Нақты мемлекеттік органға немесе лауазымды тұлғаға заң арқылы берілетін өкілеттіктің, құқықтың және міндеттердің жиынтығы.* Үкіметтің *қ ұ з ы р е т і*, ұйымдастырылуы мен қызмет тәртібі конституциялық заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). Осылайша мемлекет үшін айрықша маңызды референдум сияқты акцияны жүзеге асыру Жоғарғы Кеңестің де, Президенттің де *қ ұ з ы р е т і н д е* болды («Егемен Қазақстан»). Ұйымдарды басқару органдарының құқықтық актілермен белгіленген *қ ұ з ы р е т* ұйымдардың құрылтайшылық құжаттарында кеңейтіліп, нақтылануы мүмкін (Қаржы-экон. сөздігі).

ҚҰЗЫРЕТТІЛІК з а т. *Құзыры болушылық.* *Қ ұ з ы р е т і л і к т і ң* заман талабына сай кез келген саланың маманы болуға мүмкіндік беретін басты екі түрі белгіленіп отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЗЫРЛЫ¹ с ы н. *Өкілеттік берілген, құқыққа ие.* Мәселенің жай-жоспарын анықтау үшін облыс әкімі аппараты жанынан *қ ұ з ы р л ы* орындар қызметкерлерінің қатысуымен салааралық комиссия құрылды («Егемен Қазақстан»). Артынан білдім, қыз әкесі – бір *қ ұ з ы р л ы* әскери қолбасшының жақын досы, аталары Осман заманында уәли, яғни әлдебір уәлаятта губернатор болған, дәулетті бай ғана емес, үлкен оқымысты, елге белгілі кісі екен («Жұлдыз»).

ҚҰЗЫРЛЫ² с ы н. ж е р г. *Науқасты, сырқатты, дертті.* *Қ ұ з ы р л ы* адам анасынан жаңа туған сәбидей құлантаза болып шыға келеді (Ә.Қарағұлов, Шоқ ине).

ҚҰЗЫРЛЫҚ з а т. *Жетекшілік, басшылық.*

ҚҰЗЫРХАТ з а т. с ө й л. <лат. petitio> *Жоғары тұрған органға, үкіметке, үкімет басшысына хат түрінде ұжым болып жазылатын ресми өтініш.* Алаш қозғалысының басталу кезеңі жөнінде әңгіме болғанда, көбінесе, 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде дүниеге келген Қарқаралы *қ ұ з ы р х а т ы* айтылады («Астана ақшамы»).

ҚҰЙ¹ з а т. *Жан-жағынан тартылған арықтар арқылы жаңбыр, қар сулары құйылып, көбіне мал суаруға пайдаланылатын құдық, шұқыр.* Мұндай *қ ұ й д ы* қазады беске шейін, меспен тасып толтырар кешке шейін (Қозы Көрпеш.).

Төбесіне [төбесінен] құй қазды. Жамандық жасады, қастандық, арамдық ойлады. Жетпегір боп ол саған не істеді? *Төбеңе құй қазды ма?* (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Түбіне тартатын тұңғиық тереңнің ағысы естілмейтіні тәрізді, көп оқыған білімді жігіттің ішкі сырын алдырмай, өзінің *төбесінен құй қазып* жүрмегенін кім білсін? (Ж.Еділбаев, Түркістан.).

Құйы бұзылды. *Көңілсізденді, қиырғасы түсті.* Ойлай-ойлай Шораның *құйы бұзылды* (Ж.Тұрлыбаев, Райымбек батыр).

ҚҰЙ² шылы. *Мейлі, не.* – Өз жолыңды өзің аңғарасың ғой. Тек менің айтар ағалық бір ақылым бар, оны *құй ал, құй алма...* ерік өзінде, – деп тоқтады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Орыс заңоны жұрттың бәріне бірдей, *құй бай болсын, құй жарлы болсын* ел бастап жан алып, одан соң сөз сұрайды («ТУГ»). – *Құй сен, құй сенбе, Амантай.* Менің көңілім тап осы жолы адал, – деді Бүркітбай (С.Мұқанов, Ботакөз). Шын ғашық сый болмас, Сый болса, сыр болмас. Арызымды айтайын *Құй болар, құй болмас* (Абай, Тол. жин.). – Ол өздігімен барамын десе *құй ол, құй тіріл* – қолдан келер дәрмен жоқ («Айғақ»).

ҚҰЙ= ет. 1. *Сұйықтықты бір нәрсеге төгу, бір заттың ішіне қотару.* Суды әуелі төбемнен *құйып* жіберші (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Қатша қол жуатын жылы суды шәугімге *құйды* (М.Әуезов, Қараш.). 2. *Сұйық тағамдарды (шай, сүт, қымыз т.б.) ыдысқа бөліп жайғастыру, ишуге әзірлеу.* Ас *құйған* сайын «есіңізге ал» – деп сол шебер істеп беріп кеткен ожауы, – деді ол (С.Бегалин, Сәтжан). Қара торы келіншек *шай құйып* отыр (Ә.Тарази, Асу). Он екі, он үш жасқа келген бір қыз Бұларға дастарқан сап, қымыз *құйды* (Айтыс). 3. *Ағынды сулардың (өзен, бұлақ) бір-біріне немесе көл, теңіз, мұхитқа келіп қосылуы.* Табын көші сонау Елек өзенінің Ақ Жайыққа *құятын* жағасынан шығысқа қарай Електі өрлеп келе жатыр (І.Есенберлин, Қаһар). Бұлақ бара-бара кеңейіп үлкейеді, бұған бөтен бұлақтар *құйып*, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.). 4. *Жауын-шашынның нөсерлетіп қатты жауып кетуі.* Қара жаңбыр *құйып* тұр, күн күркіреп, нажағай жарқылдай түсті (Ә.Әбішев, Жас түлек). Жауын әуелі екпіндете, бүрке келді де, *құйып* кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 5. *Балқытқан металдан бір заттың бейнесін,*

мүсінін қалыпқа түсіріп жасау. Бір-екі жігіт қорғасыннан *оққұйып* жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). Грибоедовтың шойыннан *құйған* ескерткіші тұр (С.Шәріпов, Шығ.). Алтын Орда хандары алтын ақшаны өз аттарынан *құя бастаған* (І.Есенберлин, Алмас.).

Ақ құйды. *э т н. Үйге кірген жыланды өлтірмей, басына ақ (сүт, айран) құйып шығару дәстүрі; ескі ырым.* Үйге кірген жыланды да басына *ақ құйып* шығарады (О.Бодықов, Қанжар.).

Астық [тұқым, дән] құйды. *Мемлекетке астық өткізді, тапсырды.* 1958 жылы керекуліктер Отан қоймасына 155 миллион пұт *астық құйды* (А.Сатаев, Ақын ізі). *Тұқымды қоймаға құяр алдында тазарту, іріктеу керек* («Соц. Қаз.». Облыс еңбеккерлері Отан қамбасына 29 миллион пұт алтын *дән құйды* (Ш.Есмұраев, Мәртебе).

Аузына құм құйды. *Сөйлетпеді, үнін өшірді, дыбысын шығармады.* – *Аузымызға құм құйдыңыз ғой, түк айта алмадық* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Басынан [төбесінен] төмен қарай алтын құйды. *Олжаға қарық қылды, белшесінен батырды, жарылқады.* Әйелі ұл туса, сүйінші сұрай келген адамның *басынан төмен қарай алтын құятын* болып уәде қылады (Қаз. ертег.). Бекет әке тәрбиесін емес, менің тәрбиемді көрді. Жарайды, *төбесінен төмен қарай алтын құйдым* демейін, бірақ ел қатарына қоспадым ба? (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Басына су құйды. *Жоқ қылды, тауысты, түгесті.* Жомарттықтың жөні осы екен деп, қолыңдағы азын-аулақ малыңның *басына су құйсақ*, күн көрісін не болады, – деді ол әкесіне («Қазақст. әйелдері»).

Бір арнаға құйды. *Бір жерден шығып, тоқайласты, тоғысты.* Совет адамдарының ой-арманы *бір арнаға құйып*, бір мақсатқа тоғысып жатыр (Бал дәурен). Біз *бір арнаға құятын* екі саланы өңгіме етіп отырмыз (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Көкейіне [санасына, миына] құйды. *Айтып жеткізді.* Апаңмын деген сөзімді *көкейіне* *құя* бер (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Сіздердің осы сөздеріңізді *санасына* *құяйын*. Түсінер, тоқтар (Д.Досжанов, Зауал). Ағымдағы жаңалықтар мен саясат мәселесін де Сағатбай ұғымымызға

лайықтап, *м и м ы з г а қ ұ й ы п* отырады (Б.Соқпақбаев, Балалық.).

Кіріпш кұйды. *Балшықтан қалыпқа салып кірпіш дайындады.*

Қан кұйды. *Науқас адамға тобы тура келетін басқа біреудің қанын берді, қан жаңартты.* Іштей қансыраған. Дереву *қ а н қ ұ й ы п*, операция жасамаса өледі, – деді дәрігер (М.Иманжанов, Адам).

Құйып қойғандай. *Шап-шақ, артық-кемі жоқ, дөп-дөл мағынасында.* Қайырдың киімі жарасымды, бойына *қ ұ й ы п қ о й ғ а н д а й*. Мандайы кере қарыс. Келісімді-ақ жігіт (З.Шашкин, Шығ.). Мың километрдей жалаң аяқ жүрген едім, мына бөтенке менің аяғыма *қ ұ й ы п қ о й ғ а н д а й* екен – деп, Жылбек киіп алды (Ө.Шәріпов, Шығ.).

Құлағына кұйды. *Есінде қалсын, ұқсын деп қайта-қайта айтты, ұмытпайтындай етіп түсіндірді.* «Үлкенді сыйлағаннның қадірін үлкейгенде білерсін» деген парасатты сөзді балалардың *қ ұ л а ғ ы н а қ ұ я* білсекші (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Тәжірибеден алынған ақыл-өсиет, нұсқауды жастарға жасынан *қ ұ л а ғ ы н а қ ұ я д ы* (Тарту).

Құлағына кұйып алды. *Әбден ұғып алды, жадына сақтады.* Аман ұстазының бір сөзін шашау шығармастан, *қ ұ л а ғ ы н а қ ұ й ы п а л ы п* келе жатыр еді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Алматы мен Түлкілінің арасында келе жатқанда талай тыңдаған ол айтысты Метербай *қ ұ л а ғ ы н а* әбден *қ ұ й ы п а л ғ а н* («Жалын»).

Құя беріс. *Өзеннің басқа бір сұға құйылар, қосылар жері.* Зорманның жиі қоныстанған жерлері – жоғарыда аты аталған өзендердің бір-біріне *қ ұ я б е р і с і* (М.Исмағилов, Зорман.).

Нұр кұйды. *Сәуле шашты; жадыратты, жайнатты.* Шаңқай түс. Балбыраған жерге күн *н ұ р ы н қ ұ й ы п* тұр (Ф.Мұстафин, Шығанақ). Елу жыл алға бастап, *Н ұ р қ ұ й д ы* көңілге. Үйреттің ерлікке, асқақ – Жеңуге, жеңуге (М.Әлімбаев, Құрбыма).

Отқа май кұйды. а) э т н. *Жаңа түскен келін алаш босағаны аттарда жасалатын ырым.* Келін түскендей үлкен үйдің *о т ы н а м а й қ ұ й ы п*: «От ана, май ана, жарылқа!» – дегізіп, бас ұрғызған секілді (Абай, Тол. жин.). ә) *Дау-дамайлы жайды өршіте, қоздыра түсті, жел берді.* Бұлар бір кезде буржуазияшыл ұлтшылдықтың *о т ы н а м а й қ ұ й ғ а н* көзқарастар болатын (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

Таздың басына кұйғандай. *Қатты ашып кеткен (қымыз, іркіт, айран).* *Та з д ы ң б а с ы н а қ ұ й ғ а н д а й* қылып ащы қымыз әкелді (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

Тезек кұйды. *Қалыпқа келтіріп, тезек басты.*

Ініне су кұйды. *Түбіне жетті; жойды, құртты.* *І н д е р і н е с у қ ұ й ы п*, Ұясын өртеп, талқандап, Тамырын құрттып шабады (Жамбыл, Танд. жин.).

ҚҰЙҒАН з а т. *Өзен-судың құя берісі, құяр жері.* Жиырма үйлі жан Сары кеңгірдің *қ ұ й - ғ а н ы н д а* он түйесінің сегізінен бір түнде айырылып, жаяу қалды да қойды (С.Шәріпов, Бекболат). Жыл санауымыздың 61-жылы түркі тайпалары Ергенектіге жиналып, түбегейлі қоныс тепкен. Қанат жайған жері – Төр Алтай, Өр Алтай, бүгінгі Алтай өлкесі түгелімен, Моңғол жері тұтасымен, батысы Бұқтырма мен Ертістің *қ ұ й ғ а н ы н а* дейін («Жұлдыз»).

ҚҰЙҒУ *Құйғы етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙҒЫ= е т. *Жүрісіне көз ілеспеу, зымырау, заулау.* Уа, өлең! Тегің өткір жайдан десем, Еркім бар қайда қонып, қайдан көшем. Мен жетем *қ ұ й ғ ы п* барып сүйіншіге, Мен алам не берсе де қайран шешем (Х.Ерғалиев, Құрманғазы). *Қ ұ й ғ ы д ы* бетке алып дала-сын, Сізбеген елікте жанды үміт. Аtpa! – деп еліктің анасын, Қайталап жатты тау жаңғырып (Ш.Сариев, Теңіз.).

ҚҰЙҒЫЗ= е т. *Сұйықтықты бір нәрсеге төккізу.* Тоғжан дастарқан жайғызып, күтуші әйелге шай *қ ұ й ғ ы з д ы* (М.Әуезов, Абай жолы). Бұзауын ол жіберер, ерте тұрар, Күн қызғанша бүрсектер, ұршық бұрар. Түсте тұрып, *қ ұ й ғ ы з ы п* дәрет суын, Бәйбіше «шай даяр ма!» онан сұрар (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бұзаулар өрістен келерде орға түсіріп салқындатып: қойған сүтін астауға *қ ұ й ғ ы з ы п*, Зейне күндегі дайындығын істеді (С.Бегалин, Танд.).

ҚҰЙҒЫЗУ *Құйғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙҒЫН с ы н. *Жылдам, жүрдек.*

ҚҰЙҒЫНДАТ= е т. *Құйғыту, заулату.*

ҚҰЙҒЫНДАТУ *Құйғындат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙҒЫТ= е т. *Құйындату, қатты шаба жөнелу.* Шу дегенде боз жорға шықты алдына, оған тете Күнікей келеді *қ ұ й ғ ы т ы п*: шапқан сайын ызғып барады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жөн-жосықсыз неге қалдық деменіз. Жұрт *қ ұ й ғ ы т с а*, Біз ақырын желеміз. Арын-

ды атты ауыздықтап, Қор болып Соңғы топта тозаң жұтып келеміз (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Ал қунақы балалар әлі де тай-құнаннан түспей, қыр-қыраттарға шапқылап шығып, одан өзенге қарай *қ ұ й ғ ы т ы п*, ерсілі-қарсылы елеуреп жүр (Д.Әбілев, Арман.). Қашаған құсап *қ ұ й ғ ы т қ а н қия* жермен де, Таптатты ма екен табынан жинай келгенде, Асыққан малшы атынан түспей терген бе? Тоғайдай қалың таңқурай жатыр тапталып, Тұғылда мынау тұяқтар басып, қатталып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

КҮЙҒЫТУ *Құйғыт етістігінің қимыл атауы.* Алтынды жалатқан ба түктеріне? Жолағын күміспенен күптеді ме? Құлықтың құлынындай шағын мүше Құйындай *қ ұ й ғ ы т у ғ а* біткені ме? (Қ.Бекхожин, Ардагер).

КҮЙҒЫШ *з а т. Сұйықтықты құюға арналған ауыз жағы кең, сұйық ағып шығатын жері тарлау зат. ≈ Қ ұ й ғ ы ш т ы* пайдалану.

КҮЙҒЫШТА = *е т. 1. Қайта-қайта құя беру. 2. а у ы с. Есінде қалу үшін қайта-қайта айта беру.* Бозбала кезімде сол кісінің үйіне көп барғыштап жүретінмін. Саятшылықтың қыр-сырын зердеме *қ ұ й ғ ы ш т а й т ы н* (Саятшылық).

КҮЙҒЫШТАУ *Құйғышта етістігінің қимыл атауы.*

КҮЙДЫР = *е т. 1. Сұйықтықты құйғызу, басқа ыдысқа төктіру.* Сабадан қымыз *қ ұ й дырып*, Ортасына қойдырып Жасы үлкендер бірбөлек Кеңесіп, күліп сылқылдап (Абай, Тол. жин.). Үйретті күйеуіне тәжімдерді, Келінге: «Сәлем ет!» – деп, бағындырды. Келін мен күйеуге май *қ ұ й дырып*, «Отана, жарылқа!» – деп, табындырды (М.Көпейұлы, Шығ.). **2. Балқытып, сұйық күйінде қалыпқа түсірту.** Өзегіне қорғасын *қ ұ й дырып*, бұзау тіс қып мығымдап өргізген дойыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Күмістен бесік ойдырды, Алтыннан түбек *қ ұ й дырды* Қара кісті қатты деп Бала кіске бөлетті (Сайын батыр).

КҮЙДЫРУ *Құйдыр етістігінің қимыл атауы.* Алғашқы кезде қан *қ ұ й дыру ғ а* өз еркімен ешкім келе қоймаған (А.Даиров, Хирург.).

КҮЙҚА *з а т. 1. Сойған малдың үйітілген терісі.* Сәлден соң құлағы жалбыраған, *қ ұ й қ а с ы* сыдырыла піскен семіз бас салынған үйме табақ ет келді (М.Мағауин, Ақша қар). Аң қашпас ақсақ тазыдан, Мешеуден қандай

сиқы бар? Түсінде жеген қазыдан, Өңінде жеген *қ ұ й қ а* артық (Ж.Молдағалиев, Шығ.). «Әділтайым *қ ұ й қ а н ы* жақсы көреді» – деп төрт сирақты түгел үйтіп, сап-сары ғып жуып, оны даярлайды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). **2. Адам басының терісінің шаш өсетін бөлігі.** Шашын жаңадан қырғызса керек, *қ ұ й қ а с ы* шыныша жылтырайды (А.Сейдімбеков, Ақиық). **3. а у ы с. Жердің шым болып жатқан үстіңгі қабаты.** Біздің жігіттер қазуға жердің жұмсақ *қ ұ й қ а с ы н* іздейді (Д.Досжанов, Зауал). Қарлы жаңбыр бүгін де ашылар емес. Жер *қ ұ й қ а с ы* тартпа сазға айналған (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Сабанмен жер жыртқанда сол *қ ұ й қ а д а н* төмен түренді батырмайды, өйткені өсімдікке керек тамақ тек осы құйқаның ішінде болады (А.Байтұрсынұлы, ... Оқу құралы).

Құйқа тамыры [терісі] құрысты. Жақтырмады, суқаны сүймеді. Нұрбайдың аты аталғанда Торғауыттың *қ ұ й қ а тамыры қ ұ р ы с т ы*, денесі шымыр ете қалды (С.Талжанов, Ұлдай.).

Құйқа тамыры [төбе құйқасы] шымырлады. Төбе шашы тік тұрды, сай-сүйегі сырқырады. Мына тосын хабарды естіген Яковлев түгілі менің өзімнің *қ ұ й қ а тамырым шымырлап* кетті (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Ойбай, бауырым! Қыршыныңнан кеттің-ау қиылып! Арманда кеткен күнім-ай! – деп зар қақсағанда *қ ұ й қ а тамырым шымырлап* (С.Жүнісов, Ақан сері). Бұл аңыз Мұхиттың тұла бойын тегіс меңгеріп, *т ө б е қ ұ й қ а с ы н шымырлап* татып, қатты толқытады (А.Жұбанов, Замана.).

ҚҮЙҚАЛА = *е т. Ұсақтап кесу. ≈ Қ ұ й қ а л а п* тұрады.

ҚҮЙҚАЛАҚ *з а т. та ма қ. Мал сойғанда төстің үстіңгі жағындағы етті терісімен қоса кесіп алып, отқа қақтап пісіретін тағам.* Сондай тәтті әрі дәмді *қ ұ й қ а л а қ т а р ғ а* қарбытқан үш аңшы құр суды қайнатып, малтамен шай ішті (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Жігіттер лақты өздері сойып, отқа *қ ұ й қ а л а ғ ы н* пісіріп жесті (І.Жансүгіров, Шығ.). Жартастың үңгіріне отырысып, *қ ұ й қ а л а қ* жесіп, бір жырғап қалған (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚҮЙҚАЛАҚТА = *е т. Отқа қақтап құйқалақ жасау.* Ол қылышын сермеп жіберіп, басын қағып түсірді. Денесін отқа

қ ұ й қ а л а қ т а н, аузына салып жіберді (Мың бір түн).

КҮЙҚАЛАҚТАН = е т. *Құйқасы көріну*. Бірақ мешіттің ірге жағы шебер жазылған дуадай, шебер қадаған маржандай тізіліп келе жатып, үстіңгі жағы оқысынан *қ ұ й қ а л а қ - т а н ы н*, иілген арқалықтар, көлденең бүкпелер, кедір-бұдыр боп бара жатқанын ханым байқай қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

КҮЙҚАЛАҚТАНУ *Құйқалақтан етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙҚАЛАҚТАУ *Құйқалақта етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙҚАЛАН = е т. 1. *Құйқа болу, құйқаға айналу*. Әлем біткен қара *қ ұ й қ а л а н а* өртенген, нағыз бір дүниені дозақ отына ұстап үйтіп алғандай (І.Есенберлин, Қатерлі.). 2. *Шымдану, құнарлану*. Қайсыбірі жаман ырымға жорыса, енді бірі «берекемізді алар сусылынан гөрі осы момақан мінезі дұрыс, құм көшпесе, жер беті *қ ұ й қ а л а н а д ы*. Шымданып шөп шығады, малға өріс болады» – десті (О.Бөкеев, Танд.).

КҮЙҚАЛАНДЫР = е т. *Құйқасы көрінгенше тықырлау*. Ата-бабаның салты бойынша шашын көк *қ ұ й қ а л а н д ы р а* қырқып, иегіне сақал өсірген (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

КҮЙҚАЛАНДЫРУ *Құйқаландыр етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙҚАЛАНУ *Құйқалан етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙҚАЛАУ *Құйқала етістігінің қимыл атауы*. Құлағы жырым-жырым пұшырайған қой басы мен көзі үңірейген шекені *қ ұ й - қ а л а у*, жеп тоймасаң да әжептеуір даража, ал басқа бата беру бас ұстамаған пендеге бұйырмайтын құрмет («Жұлдыз»).

КҮЙҚАЛЫ с ы н. 1. *Құйқасы бар*. Менің ұстарамды жазғырғанша, осындай қалың *қ ұ й қ а л ы* бас берген Құдайға өкпелеңіз (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). 2. *Бас терісі үйітілген*. Кәрияларға түйенің түз сіңбеген жас өркеші мен бағланның *қ ұ й қ а л ы* басы тартылған (Д.Досжанов, Жібек.). 3. а у ы с. *Оты мол, малға жайлы, егінге лайық, құнарлы*. Тал-терегі болсын және тау қайыңы – қисықша қызыл қайың болсын – барлығы да көктеп, жайнап тұр. Бұл ара бір *қ ұ й қ а л ы*, жақсы қыстау еді (М.Әуезов, Шығ.). Бархан алды-артына – иә, айналасына, қарашаның салқынына бедірейе арқасын

беріп, бетпақ жатқан *қ ұ й қ а л ы* құмды тұңғыш рет аяғандай, жанарын тайдырмастан көпке дейін қарайды-ай (О.Бөкеев, Танд.). Құм *қ ұ й қ а л ы* жерге түскен ылғал тез сіңіп, кеуіп кетеді. Құм суыспалы болған соң шөптің тамыры бекуі де қиын; құм топырақ дайым құрғақ болады. Соның үшін егінге, шепке құм топырақ қолайсыз болады (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы). Төре аулының күзеу құдығы – күзгі малға шөбі шүйгін, *қ ұ й қ а л ы* қоныс (С.Бегалин, Шоқан асу.).

КҮЙҚАСЫЗ с ы н. *Құйқасы жоқ, құнарсыз*. ≈ *Қ ұ й қ а с ы з* жер.

КҮЙҚЫЛЖУ *Құйқылжы етістігінің қимыл атауы*.

КҮЙҚЫЛЖЫ = е т. 1. *Бір нәрсенің тез өзгеріп, құбылып тұруы*. Тауып айтқан талас-сыз мақтау, боқтау, Жақсы іске ыңдып, зияға салар тоқтау. Көп наданның сөзімен *қ ұ й қ ы л - ж ы с а ң*, Сен де жынды боласың есі жоқтау (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Оның *қ ұ й қ ы л - ж ы г а н* қас-қабағында, бірде мұңды, бірде өткір көз қарасында талай терең сыр жатады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Аяштың аңқау, ақ көңілдігіне, мінезінің құбылып, *қ ұ й қ ы л ж ы н* тұратынына қызығатын сияқты (Б.Тілегенов, Көктем). 2. *Бір орында тұрмай ойнақшу, ширығу (ат туралы)*. *Қ ұ й қ ы л ж ы г а н* құла жирен ат мінген, Құйрық, жалын шарт түйген. Мен кескекті ердің сойымын Кескілеспей бір басылман (Махамбет, Өлеңд.). Қыздары *қ ұ й - қ ы л ж ы г а н* жорға мініп, Кетіпті көп жігітті орға жығып (Ж.Молдағалиев, Кісен ашқан). 3. *Биіктен құйылып сорғалау (құс туралы)*. Қой жайылып жаздыгүн, Шыққан екен қияға. Аспаннан бүркіт *қ ұ й қ ы л ж ы н*, Сорғалап келіп ыраға (Абай, Тол. жин.). Бір сәтте бүркіт *қ ұ й қ ы л ж ы н* көктен төмен сорғалады (Ш.Айманов, Қыран.). Қаршыға *қ ұ й қ ы л ж ы* ұшып көтерілді де, зуылдап қазға жетіп барды да, бір қазбен айқаса түсіп ұмар-жұмар болды (С.Бегалин, Шығ. жин.). 4. а у ы с. *Ән-күйдің тамылжып төгілуі*. Қараймын отты көзбен жан-жағыма, Ой тастап арттағыма, алдағыма. Қарлыққан соғыс даусын киіп-жарып *Қ ұ й қ ы л ж ы н* күй келеді құлағыма (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Оның «салау... малейкум-у-м... құдалар!» дегендегі ернінің шалдықақ емеуріні *қ ұ й - қ ы л ж ы г а н* дыбысы, ере кірген ақ тазысы, жабайы бос белбеуі көп бозбаланың бірі емес екендігіне куәлік бергендей болып тұр

(Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол өзі жақсы күйші, домбырашы, Ауылдың өнер сүйген сол бір жасы. Сиқырлы он саусағы жорғаласа, *Құй-қылжыр* әуендердің небір нәші (Қ.Бекхожин, Қайран жас.). **5. Шарықтап ұйтқу, құбылу.** Көңіл құсы *құйқылыжыр* шартарапқа, Адам ойы түрленіп ауған шақта. Салған ән – көлеңкесі сол көңілдің, Тактысына билесін ол құлаққа (Абай, Тол. жин.).

ҚҰЙҚЫЛЖЫМА с ы н. *Құбылмалы, өзгермелі.* Олар дүниені ұдайы өзгерістер үстінде болады деп емес, ондағы құбылыстар араларына белгілі бір уақыт салып, ұдайы қайталанып отырады деп пайымдаған. Сондықтан олар әлгіндей *құйқылыжы-м* а құбылыстарды емес, баяндылық пен тыныштықты мұрат тұтқан (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰЙҚЫЛЖЫС= е т. *Бірге өзгеріп, бірдей құбылу.* Зеңгір көк, сарғыш, қызғылт дақ, *Құйқылыжысып* кеткенде, Бәйшешек пен қызғалдақ Гүл жарғандай көктемде (Ғ.Жұмабаев, Алтын.).

ҚҰЙҚЫЛЖЫСУ *Құйқылжыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙҚЫЛЖЫТ= е т. **1. Өзгерту, құбыл-ту.** Климаттық құбылулардан туындайтын экологиялық өзгерістер ұлан-ғайыр кеңістіктегі геосаяси ахуалды да *құйқылыжыт* а құбылтып отырыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). **2. Ойнақшыту, тыпырышыту.** Астындағы құлагерін *құйқылыжыт* а Тұяқ та жетті (І.Есенберлин, Жанта-лас). **3. а у ы с. Тамылжыту, төгілту.** Оның үзілте, сызылта, *құйқылыжыт* а тартқан гармоньның үніне Әлмағамбет сызылта шырқап әнін қосады (С.Бегалин, Замана.). Ақ ауыл, айдын көлден көзді жұмып, *Құйқылыжыт* с а, естімей бұлбұл құсын. Ақ ерке, алтын сәуле көлбендесе, Міз бақпауға жетер ед және күшім (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚҰЙҚЫЛЖЫТУ *Құйқылжыт етіс-тігінің қимыл атауы; тамылжыту, төгілту.* Өмірде қолынан баянын түсірмейтін ол тағы да бір әуенді *құйқылыжыту* ғ а құлшынып отырды («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰЙҚЫЛТ= е т. с ө й л. *Құйылту, құйғыту, құйындату.* *Құйқылыт* а шауып келе жатқан қыз өзін қуып келе жатқан жігіт-ке ұшына теңге түйген орамалды басынан асыра лактырып келеді (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Қуанамын шапқанына *құйқылы-*

т ы н, Қанаттанып, алыс жолды тез ұтып (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние).

ҚҰЙҚЫЛТУ *Құйқылт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙМА з а т. **1. т е х. Металл, металл қорытпалары, пластмассалар, шынылар т.б. заттарды балқытып, қалыпқа құйып қатай-ту нәтижесінде алынатын зат, дайындама.** Алмас – техникада да теңдесі жоқ зат. Себебі оның қаттылығы бірде-бір металда, бірде-бір *құйм* а д а, бірде-бір минералда кездеспейді (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Металдың түрі мен пайдалану мақсатына қарай *құйм* а н ы ң салмағы бірнеше грамнан жүздеген тоннаға дейін жетеді (ҚҰЭ). **2. Қолдан құйған кір-піш немесе құйма кірпіштен жасалған дуал.** Қала үйі біріне-бірі тіркеле салынған, ұзыннан-ұзақ *құйм* а л а р (С.Бегалин, Шоқан). Ақбесті *құйм* а д а н бір-ақ ырғыды (М.Әуезов, Әңгім.). Көп қабатты зәулім үй жоқтың қасы. *Құйм* а қабырғалы, шифр шатырлы өңкей ақ үйлер («Қаз. әдеб.»). **3. Өзен-судың құйылысы; құйған.** Шығыс жағы Семей арқылы, Зайсан көлінің «Қара Ертіс» *құйм* а с ы н а тіреледі (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **4. з е р г. Қорытылған, қоспасынан айырған алтын, күміс кесегі.** Қытай фарфорынан жасалынған бұл ыдыс сонау Мин әулеті өмір сүрген кезеңнен бері елдің қызығушылығына ие болуда. Оның сырты ағылшынның алтындатылған күміс *құйм* а с ы м е н қапталыпты («Парасат»). **5. Қыстай жиналған мал қиын көктемде көлікпен бастырып, қалыпқа немесе т.б. құйып жасаған тезек.**

Құйма алтын [күміс]. з е р г. *Қоспасыз таза кесек алтын (күміс).* Үзеңгісі үзбе алтын. Тебінгісі терме алтын Құйысқаны *құйм* а алтын Қунайзалы жирен тай (С.Сейфуллин, Шығ.). *Құйм* а алтын мен *құйм* а к ү м і с халық дәстүрінде асыл қазына, үлкен мұра деп есептелген (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Мұндай құйысқандардың бетіне түгелдей *құйм* а к ү м і с т е н, күмістелген не алтындалған темір пластинкалардан, түрлі-түсті тастардан әшекейлер жүргізетін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

Құйма болат. к е н. *Өндіріс барысында сұйық күйден өткен қатты болат.* Өткен ғасырдың екінші жартысынан былай әлемде өндірілген болаттың бәрі конверторларда, мартен пештерінде, доғалық пештерде және басқа балқыту агрегаттарында қорытылған

қ ұ й м а б о л а т болып табылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Құйма білезік. з е р г. *Алтын яки күміс, қола, жез, мельхиорды балқытып, арнаулы қалыпқа құю арқылы жасалған сом білезік.*

Құйма жүзік. з е р г. *Арнаулы қалыпқа құйып дайындаған жүзік; құйма қалыппен жасалатын жүзік.* Оның тағы бір ерекшелігі – *қ ұ й м а ж ұ з і к т е р* соғып, сақина көзіне асыл тас, ақықтар орната алатындығында («Соц. Қаз.»).

Құйма қант. т а м а қ. *Үлкен, тұтас, шағылып бөлінбеген қант.* Мінеки, ол чемоданының түбіндегі құмандай *қ ұ й м а қ а н т т ы* теңдей етіп ұсақтады да, бөз дорбаға салып, темір қобдишаны ұстап, жылғаға тартты (М.Мақатаев, Шығ.).

Құйма тұяқ. *Тұяғы құйып қойғандай, жұмыр.* Абсенттің тұлғасы тұлпардың тұлғасындай. Жотасы түп-тұтас, басы қагілез, құлағы үшкір, жібек жал, құлан құйрық, бота тірсек, *қ ұ й м а т ұ я қ* (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Жер соғары жоғары, тұяғы қалың – *қ ұ й м а т ұ я қ*, қанша шапсаң қызбайды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тұяғы жұқа, тағалығы төмен. Менің Торалағым тәрізді шашасы биік, *қ ұ й м а т ұ я қ* емес (С.Бақбергенов, Мен сізді.).

Құйма тұяқты бие. *Жүргенде табаны көп тасырламайтын, тұяғы мықты бие, қысырақтардың атауы.*

Құйма үй. к ұ р. *Арнайы сырғымалы қалыппен құйылып салынатын үй.* Сонымен енді, *қ ұ й м а ү й* дегеніміз не, оның артықшылығы неде деген сұраққа токтала кетсем деймін. Біздің жаңа үйіміз кірпіштен қаланған жоқ, темір-бетон детальдарынан да құрастырылмады. Оның әр қабаты арнаулы қалыптармен құйылды («Соц. Қаз.»). Өткен жылы менің бригадама жаңа типті, экспериментальды тұтас *қ ұ й м а - ү й* объектісінде еңбек етуге ұсыныс жасалды («Соц. Қаз.»).

Құйма үлгісі. э т н. *Қалыптың құйма пішініне сәйкес келетін қуысын жасауға арналған қалып, үлгі.*

ҚҰЙМАҚ з а т. т а м а қ. *Айранға не сүтке ұнды қоймалжың етіп езіп, майға пісірілетін жұмсақ нан.* *Қ ұ й м а қ* құю үшін ең алдымен көрлен кесеге не болмаса сол сияқты ауызы кең ыдысқа бірнеше жұмыртқаны жарып салып, жұмыртқаның ақ уызы мен сары уызы өбден араласқанша қасықпен араластырады (Шаңырақ энцикл.). Жеңгей сары майға *қ ұ й*

м а қ құйып пісіріп, самауыр қайнатып, шайды жасап, даярлап отыр екен (С.Сейфуллин, Тар жол.). Абайға арнап пісірген *қ ұ й м а ғ ы* мол бауырсақтың ортасында табаққа салынып қойылған еді (М.Әуезов, Абай жолы).

Жайма құймақ. т а м а қ. *Ашыған сұйық қамырдан әзірленіп, дөңгелек пішінде табаға пісірілген жұқа құймақ.* Құймақ қамыры суға немесе сүтке езіледі, ашытқысы молдау, *ж а й - м а қ ұ й м а қ қ а* қарағанда қамыры қоюлау, қасықпен жеңіл алынады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Құймақ мүз. г е о г р. *Диаметрі 0,5-2 метр болып келетін дөңгелек мүз.*

ҚҰЙМАҚАЛЫП з а т. т е х. *Балқыған металлды белгілі бір пішінге келтіру үшін құйылатын қалып, құрал.* Сондай-ақ зергерлік өнерінде қыз-келіншектердің тағар бұйымдарына да тірі жәндік бейнелерінің *қ ұ й м а қ а л ы п*, соқпа аспаптар арқылы бейнеленіп, асқан шеберлікпен түсірілгені, өрнектелгені айқын көрінеді (Ә.Тәжімұратов, Шебердің қолы.). Ферроқорытпалар мен түсті металлургия өндірісінде тік бөлшектері бар астау тәрізді *қ ұ й м а қ а л ы п т а р* пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚҰЙМАҚТЫҚ с ы н. *Құймақ пісіруге арналған. Қ ұ й м а қ т ы қ* бидай ұны – бидай ұнына үстемелер (жұмыртқа ұнтағы, құрғақ сүт, сода, қант ұнтағы және басқа) араластырылған қоспа (Шаңырақ энцикл.).

ҚҰЙМАҚҰЛАҚ с ы н. *Тез ұққыш, зерек, зерделі.* Аманның бұйығы, ұялшақ мінездері жөнді байқалмайды. *Қ ұ й м а қ ұ л а қ*, зерек жігіт мектептен тыс, өз тұсынан оқып та, ой, білімін бірталай кеңейтіп алған (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.). *Қ ұ й м а қ ұ л а қ қ а* айтсаң, құйып алады. Ақпа құлаққа айтсаң ағып кетеді (Мақал-мәтел).

ҚҰЙМАҚХАНА з а т. *Құймақ пісіріп сататын дәмхана.* Базар жанынан *қ ұ й м а қ - х а н а* ашылды (Ауызекі).

ҚҰЙМАҚША з а т. т а м а қ. *Ішіне ұсақталған ірімшік, ет салып майға пісірген жұқа нан.* ≈ *Қ ұ й м а қ ш а* дайындау.

ҚҰЙМАЛА = е т. 1. *Сұйық затпен қайта-қайта құю.* Қазды осылай екі сағаттай бұқтырады. Әлсін-әлі бетін ашып, өзінен аққан тұздығымен үстін *қ ұ й м а л а п*, аударып отыру керек («Мәдениет және тұрмыс»). 2. *Балқытқан металдан құйып әшекейлеу.* Томағаның қысып тұрған жерлеріне жұмсақ шүберек, мақта орап қояды. Томағаны сәндеп,

алтын-күміспен *қ ұ й м а л а й*, әшекейлеп қояды. Құйманың жеңіл болғаны дұрыс («Парасат»).

ҚҰЙМАЛАН = е т. с ө й л. *Сұйықтықпен құйыну*. Ваннадан шығарда салқын сумен *қ ұ й м а л а н ғ а н* пайдалы («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰЙМАЛАНУ *Құймалан етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙМАЛАС с ы н. *Іргелес, қанаттас*. Кеңсе ашық емес-ті. Өз пәтерімен *қ ұ й м а л а с* қабырға, тек есігі ғана бөлек (М.Сәрсекеев, Туған жер.). Әуез өзінің өтініші бойынша Құнанбайға салынған бейітке *қ ұ й м а л а с* орын салдырып, сонда жай тапқан (К.Оразалин, Абай.).

ҚҰЙМАЛАУ *Құймала етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙМАЛЫ с ы н. *Құйып жасалған*. Әбзел сәнді ақ тоқым, Тайбурылға шақ тоқым. Баса байлап алыпты, *Қ ұ й м а л ы* алтын үзеңгі (Манас). Қабырғалардың негізгі бөлігі қыш сияқты *қ ұ й м а л ы* көзе шаршылармен безендірілген (ҚСӘ).

ҚҰЙМАТАС з а т. к е н. *Құм, цемент пен су араластырып, құйып біріктірілген тас; жасанды құрылыс материалы*. ≈ Құрылыс *қ ұ й м а т а с ы*.

ҚҰЙМЫР с ы н. *Ойнақшыған, жайнан, ойнақы*. Өйткені сомадай Жұматай мен Құлтума, әрі көлендеген ақ жаулығы мен *қ ұ й м ы р* отты көзі тұрғанда, аштан өліп, көштен қалмаспын деп ойлаушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЙРЫҚ з а т. 1. *Жан-жануарлар денесінің арт жағында орналасқан, үстіне жұн, қыл, қауырсын шыққан мүшесі немесе дененің сүйірленген бір бөлігі*. Сәйгел қуған сиырларда ес жоқ, *қ ұ й р ы қ т а р ы н* шошайта, көздерін шатыната тырым-тырағай шапқылауда (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Суда тұрып шыбындап, *Қ ұ й р ы ғ ы м е н* шылпылдап. Арасында құлын-тай Айнала шауып бұлтылдап (Абай, Тол. жин.). Мұндай құс кез боп қалса, керегінде, Ет берер иесінің ебі болса. Танырқап талай адам тұратұғын, Жарты аршын *қ ұ й р ы ғ ы н ы ң* ағы болса (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Балықтың екі жанында бастан *қ ұ й р ы қ қ а* дейін созылған екі сызық бар, бұл сызықтар балықтың сезім мүшелері (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). 2. а н а т. <лат. cauda> *Адам денесінің арқадаң төменгі, жұмсақ бөлігі, бөксе*. Бұланбай

тұтқын жігітті Ігіліктің алдына тастай берді де, *қ ұ й р ы ғ ы н а* қамшымен бір тартып қалды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке). Солдаттар жерге түсіп, біреуі тасқа *қ ұ й р ы ғ ы н* қойып отырады, біреуі көк шөптің үстіне жата-жата кетеді (З.Ақышев, Жесірлер). 3. *Май қоры жиналатын мүше*. Үйден суарылатын қызыл қозылар есік алдынан былқ-былқ етіп, *қ ұ й р ы қ т а р ы н* тарта алмай өтеді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). 4. а у ы с. *Заттың үшкірленіп, сүйірленіп келген шет жағы, ұшы*. Біз мінген Каравелла самоләті үш реактив моторы *қ ұ й р ы ғ ы н а* орналасқан, өте жайлы екен (Т.Ахтанов, Үндістан.). Үйден-үйге қыдырып, ақ кимешектерінің *қ ұ й р ы ғ ы н* жерге сүйреткен жас келіншек, әйелдер (С.Шәріпов, Шығ.). 5. к ә с. *Кеменің, қайықтың кейінгі жағында бағытын өзгертіп, бұрып отыруға арналған құрылғы*. Атаман кеменің *қ ұ й р ы ғ ы н* ұстап отырғанда қалғып кетіпті (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Желкенді кеме көк теңізбен күні-түні дамылсыз ұзақ жүрді. Теңізге шығып жүргенмен, оның жолын жете білмейтін Нұқы әкесінің сілтеуімен *қ ұ й р ы қ* ұстап қана отырады (Ә.Сараев, Ақ тымық тұн.).

Ат құйрығына байлады [тақты]. *Атқа сүйретті, жазалады*. – *А т қ ұ й р ы ғ ы н а б а й л а* урядникті! – деген дауыстар сыртта борап тұрғанда, үйге енгендердің бірі жігітке пышақты салып-ақ жіберді (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Кебек пен Еңліктің *а т қ ұ й р ы ғ ы н а т а ғ ы л ы н* өлтірілуі өзге түрлі шарасыздықтан емес (М.Әуезов, Абай жолы).

Ат құйрығын кесті [үзді]. *Қайта көрместей болып, қарым-қатынасын үзді*. Шоңбай алда-жалда *а т қ ұ й р ы ғ ы н к е с і с е м і н*, ала жіпті үзісемін десе, зауал өзінде (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Арқаға қарай көшермін, Алашыма ұран десермін, *А т қ ұ й р ы ғ ы н к е с е р м і н*, Ат сауырсын берермін (Жиенбет // Алдаспан). Мырзаға сәлем айт, не ат тізесін қосатын, не ат *қ ұ й р ы ғ ы н ы ң* з е т і н кез келді қазір (О.Бодықов, Қанжар.).

Ат құйрығын [шарт] түйді. *Тәуекелге бел буды, не де болса көріп алды*. Кер заманға кез болдық, Кер айылдан ат мінелік. Көк соқтада жол үсті. *А т қ ұ й р ы ғ ы н ш а р т т ұ й е л і к* (Ф.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Бұлаң құйрық. а) *Жылқы малының бір-қалыпты жортып отыратын жүрісі, ылдым-*

жылдым жүріс. Кәкен дойыр қамшыны оң қолына қымқыра ұстады да, *бұлаң құйрық* бүлкекпен ел шетіне кіре берді (Ә.Нүрпейісов, Қанмен тер). *Бұлаң құйрық* желіспен Қос күрең ат желеді. Қос күреннің желісі Көңілге жел береді (Б.Майлин, Шығ.).
 ә) *Қу, айлакер, алдамшы*. Өмір деген *бұлаң құйрық* түлкі сияқты деуші еді (А.Байтанаев, Қайнар.).

Бұлаң құйрыққа салды. а) *Ылдым-жылдым жүрді, жорттып отырды*. – *Бұлаң құйрыққа салып* кетсеңіздер, көз байлана жетіп қаларсыздар (Ә.Әбішев, Найзағай). ә) *Сөзінің ұстатпай, құлығын асырмақ болды*. Парторг Қалбақайдың *бұлаң құйрыққа салып* тұрғанын сезе қалды да: – Сіз бұлтақтатпай-ақ қойыңыз, – деді (Е.Қонарбаев, Түнгі от).

Күлте құйрық. *Қыл түбінен бастап қалың өскен құйрық*. Кең сауырлы, тар мықын, қалбағайлы, Алды-артына бірдей келсе ерге жайлы. *Күлте құйрық*, қыл түбі әлді келіп, Көтендігі шығыңқы, ала майлы (Абай, Тол. жин.).

Құйрығы жерге тимеді [жер иіскемеді]. *Зыр жүгіріп, дамыл таппады, отырмады*. Шайханашы келген-кеткенді күтіп, *құйрығы жерге тимеді* (С.Шәріпов, Шығ.). Анасы қартайып қалғанына қарамастан, үй тіршілігін өзі атқарады екен, біз кеткенше дамыл көрген жоқ, *құйрығы жер иіскеген жоқ* (Абзал жандар).

Құйрығына қыл батпады. *Қатты алаңдап, мазасы кетті*. Оспанның да *құйрығына қыл батпай*, Нұрым ыңыранған сайын бетіне қарай түсіп, анау үйден мынау үйге кезекпе-кезек жүгіре берді (С. Талжанов, Адам тур.).

Құйрығына қыстырмады. *Менсінбеді, елемеді, бит шаққандай көрмеді*.

Құйрығын басты. *Жас баланың өз бетімен отыра бастауы*. Наурыз әлі жүрген жоқ, жаңа-жаңа *құйрығын басып* отырып жүр (Р.Токтаров, Ертіс).

Құйрығын бұландатты [бұлғаңдатты]. *Алдап-арбап, құлыққа басты*. Үнем болмас *құйрықты бұлаңдатқан*, Сауырына шапақтап сүйіп жатқан. Екі көңіл арасы жылшылық жер, Оны қайтіп қосады ол ант атқан? (Абай, Тол. жин.). – Жазылған алдыңдар ма бұйрығымды, Ордаға тарттыңдар ма сыйлығымды? Айтыңдар, ал шынында антыңменен, Түлкідей *бұлаңдатпай құйрығыңды* (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

Құйрығын жалады. *қарап. Жалпақтады, жағынды*.

Құйрығын қарға шанышты. *Жерге қаратып, отырғызып кетті*. – Уай, Қыдыш болсаң қайтейін, қиналмай-ақ қой үйтіп. Елдің *құйрығын қарға шанышп* болғансың (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құйрығын қысты. *қарап. Қорықты, жым болды*. Шаршаған жанға күн ұзап, Құтылу, сірә, мұң болды. Нан тастап еді бір үзім, *Құйрығын қысты*, жым болды (Ш.Смаханұлы, Ұрытис). «Қикарлансам, айдалада атып тастар» – деп қауіптенгендіктен, ол *құйрығын қысып*, аттан түсе қалды (Ә.Көшімов, Лашын.). Майырдың алса бұйрығын, Борбайға *қысып құйрығын*, Ел пысығы жортады (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Құйрығын майлады. *Жаңа ие болған атын ырым ретінде жолдастарына көрсетті*. Торы ат сатып алдым, саудасында болған кісілер енді *құйрығын майла* дескен соң, бір саба қымыз сыйладым (Ауызекі). – Жануар өзі де есік пен төрдей екен. Енді мұның *құйрығын майламайсың* ба? (Ә.Нүрпейісов, Сергелден).

Құйрығын сүзді [тарады]. *Бәйге атындай жаратты, батпады*.

Құйрығын сыртқа салды. *Тайқыт шыға келді, жонын көрсетті*. Досайдың «үйіне ит келді-ау, кісі келді-ау» демей, жерін жеп алған соң, *құйрығын сыртқа салуы* – Ыдырыстың көңілін ит тырнағандай қылды (І.Жансүгіров, Шығ.). Оразбай да, Абыралы да *құйрықты сыртқа салып*, бұлаң берді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құйрығын ұстатпады [шалдырмады]. *Құлығынасырып, қолғатпүспеді; түлкі бұлтаққа салды*. Түлкідей бұлтақтап, бір жотадан бір жотаға жортып, әлі *құйрығын ұстат* ар емес (Б.Момышұлы, Танд. шығ.). – Әй, қу бала-ай, балықтай жылпылдап, *құйрығыңды бір ұстатпайсың-ау!* – деп Ережеп кеңк-кеңк күлді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Ол тақау дегелі жылдан асты, әлі тақалып болмапты. Шорқақ аңғал жігітке зымыян қыз түлкіше *құйрығын шалдырып* жүрсе керек (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Құйрығын шанышп [тігіп]. *Асыр салып, ойнақтап*. Мың құлпырған, жайнаған, Құлындарым құлдырап, *Құйрығын шанышп* ойнаған (Ақын жырлары). Ықтиярына салса, *құйрығын тігіп* ап бір-ақ тартқалы тұр (С.Мұқанов, Бақташы.). Байтал ер-тоқымды

бауырына ала сартылдатып, Қызыладырға қарай *қ ұ й р ы ғ ы н т і г і п* алып, шығындап жөнеле берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құйрық атты. *Құйрығын көкке көтерді.* Тобын жазбай ұйытқыған асау үйір бірінен-бірі *о за қ ұ й р ы қ а т ы п* сытыла жөнелді (С.Бегалин, Қыран тур.).

Құйрық ботқа. *э т н. Бала бес-алты айға толып, отыруға айналған кезде жасалатын ғұрып [Баланы құйрығын басып отыра бастаған кезде үстіне таза ақ шүберек жауып табаққа салынған ботқаға отырғызған болып ырымын жасайды].* Бала құйрығын басып, отыруға айналған кезде күріштен не тарыдан ботқа пісіріп, табаққа салғаннан кейін үстіне таза ақ шүбірек жауып, оның үстіне баланы құйрығымен отырғызған болады да, қайта көтеріп алады. Мұны Жетісу төңірегінде *«қ ұ й р ы қ б о т қ а»* дейді (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.). Кішігірім дәм тату түрінде болса да, міндетті түрде балаға 5-6 ай толып, ол алғаш отыруға талпыныс жасағанда *«қ ұ й р ы қ б о т қ а»*, «көтен ботқа» немесе «отыр көтен» ғұрыптарын атқарған (Қаз. дәстүр. әдет-ғұрып.).

Құйрық жеу [соғысы]. *к ө н е. Кетіп бара жатқан жаудың ең кейінгі қосының артынан, екі бүйірінен тию.* Төрт тараптағы додаға түскен қолдардың соғыс барысын барлап, байланысшылар арқылы тіл алып отырған Ұлы хан Болат пен қазақ қолының бас қолбасшысы – Әбілқайыр екеуі жаудың шегінген бетін болжап, әрі қарайғы бағытын белгілеп, үш жүздің төбе билері мен Орда ханы, түмен басшыларына: «жауды қуалай соғып, *«қ ұ й р ы қ ж е у д і»* бұйырды (С.Тәукейұлы, Ақыр Жәнібек). Көптеген қазақ батырлары соғыс өнерін жетік білетіндігін көрсетті. «Ай қораланды», *«Қ ұ й р ы қ ж е у»*, «Ашамай» т.б. қазақтың байырғы ұрыс тәсілдерін кеңінен қолданды (Түркістан энцикл.).

Құйрық түйді. *Бекінді, бел байлады.* Қиял айтқыш болсаң жүйрік, Сөз айтпаққа *т ұ й - с ең қ ұ й р ы қ*, Осынау бала кетер – дейді, – Жеңілтектіктен аспанға ұшып (Кете Жүсіп, Оленд.).

Құйрық тістесіп келді. *Қатар жарыса, бірінің-бірі ізін баса жетті.* Үш ат *қ ұ й р ы қ т і с т е с і п к е л е д і*. Енді міне үзеңгі қағысты (К.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Жер бетін қағып ұшқан құстай шүйгіп, Адақтап барған сайын шықты жүйрік.

Төртеудің мың үш жүзден мойны озып, Құлагер *к е л е* жатыр *т і с т е п қ ұ й - р ы қ* (І.Жансүгіров, Поэм.).

Салпы құйрық. *Қойдың салпыған құйрықты келгені.* Қой сүйеді баласын – қоңырым деп, Құлық-сұмдық білмейтін момыным деп. *С а л п ы қ ұ й р ы қ*, дөң маңдай бұйра жүнді, Қошқарлыққа ылайық болымың деп (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.).

Тарақ құйрық. *Түйе құйрығының қысқалау, екі жақ жанының қылышық жүні құйрық ұшына шейін тарақ жүзіндей екі жағына қақ жарыла келгені.*

Ту құйрық. *Жылқы малының күзелмеген құйрығы.* Жұмыртқа жон жұмырланып, *Т у қ ұ й р ы ғ ы* күлтеленіп, Бейне сағым мың бұралып, Өкеткендей жел көтеріп (З.Қалауова, Таңд.).

Түлкі құйрық. *Алдамшы, қу.* Бір сәт жақын рақат та, бақыт та, Ризасың зымыраған уақытқа. Бұлаң етсе *т ұ л к і қ ұ й - р ы қ* дүние, Азамат бар кететұғын сатып та (Ә.Қасымбеков, Ұршық). Жас дәуренде шайқаған қызық барсың, Жеткізбес *т ұ л - к і қ ұ й р ы қ* үміт барсың. Екі дүние арасын шектестіріп Көз алдында бар арман бұрып калсын! (С.Сейтхазин, Теренде.).

Шу қара құйрық. *Алды-артына қарамай, бір қайырылмай кете барды.* «Әдірісімді білдіріп хат жазармын» деген. Хат жазума, *ш у қ а р а қ ұ й р ы қ* көзден ғайып болды (З.Шашкин, Сенім).

ҚҰЙРЫҚ-БАУЫР *з а т. т а м а қ. э т н. Қойдың піскен құйрық майы мен бауырынан туралып жасалған, негізінен құдаларға тартылатын дәмді тағам.* Қазақ халқының келін түсіріп, қыз ұзатып құдаласуы барысында орындалатын тәрбиелік мәні зор дәстүрлердің бірі – *қ ұ й р ы қ - б а у ы р*. Құйрық-бауыр қазақ дәстүрінде құда болудың заңды белгісі – құжаты болып бекітілген. Сондай-ақ құйрық-бауыр салтында да қалжың өлендер мен қағытпа сөздер айтылмай қалмайды («Қазақст. әйелдері»). Құда, құда дейсің-ау, *Қ ұ й р ы қ - б а у ы р* жейсің-ау. Құйрық-бауыр жемесең, несіне құда дейсің-ау (Халық әні).

Құда болып, құйрық-бауыр жесті. *э т н. Құда болу рәсімін істеп, құдаласты.* Біз осы елдің беделді бір ақсақал аулымен бесік құдамыз. Әкең сен бесікте жатқанда олармен төске төс түйістіріп, *қ ұ д а б о л ы п, қ ұ й р ы қ - б а у ы р ж е с к е н* (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Бергені бір қожаның бай ба-

ласы, Мал, басқа түгел толған айналасы. *Құда боп, құйрық-бауыр жегеннен* соң, Басылған бақ күндестік тайталасы (С.Торайғыров, Шығ.).

Құйрық-бауыр асатты. *э т н. Құда тұсу дәстүріне байланысты құдаларға құйрық-бауыр жегізу ырымын жасады.* Піскен еттен үй иесіне немесе құда алдымен *асататыны* – бір тілім *құйрық пен бауыр*. Сондықтан құдаларды «құдай (уәде) дескен, құйрық-бауыр жескен» деп жақындастырады (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Қалдыбай Мақтымға *құйрық-бауыр асатты* (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

ҚҰЙРЫҚ-ЖАЛ *з а т. 1. Жылқының құйрығы мен жалы.* Судан шығып, дүр-дүр сілкініп, *құйрық-жалынан* маржан шашып тұрғандай айғырлар, өзен жағалай жарысып кеткен семіз құлындар (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Бәйгеге қосатын атты жаратып, *құйрық-жалын* күзеп жіберсе, көрікті болып жұтынып шығады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қалмақтың ханы жұртынан, *Құйрық-жалы* түйілген Құр айғыр ұстап жылқыдан (Қамбар батыр). **2. а у ы с.** *Сүйеніш, арқа сүйер тірек.* Өткізіп отызды да осыменен, Қынжылмай қырықта қылау әлі болса. Бейнетті өлгенінше істетпейтін, Елуде ердің *құйрық-жалы* болса (Кете Жүсіп, Өлеңд.). Менің *құйрық-жалым* – адал еңбектің адамдары (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Құйрық-жалын сүзді [тарады]. *Бәйге атындай жаратып, баптады. Құйрық-жалдарын сүзіп,* мейіздей ғып жаратып тастаған бәйге аттарын көргенде, Сабынды көлде лепіріп, толқын үстіне толқын атады (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). *Құйрық-жалын сүзген* бәйге аты бар (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Кекілге үкі тақтым да, *Құйрық-жалын тарадым.* Жастайынан бақтым да, Жабырқатпай қарадым (Х.Талғаров, Торы тайым).

Құйрық-жалын [шарт] түйді. *Ат-көлігін сайлап, баптады, әзірледі.* Қыз Назымға жаушы ғып, Жиырма жігіт жіберді, Қалмақтың ханы жұртынан, *Құйрық-жалы түйілген,* Құр айғыр ұстап жылқыдан (Қамбар батыр). Құйқылжыған құла жирен ат мінген, *Құйрық-жалын шарт түйген,* Мен кескекті ердің сойымын, Кескілеспей бір басылман (Махамбет, Өлеңд.).

Құйрық-жалы төгілген. *Көз сүрінгендей сұлу (жылқы). Құйрық-жалы төгілген* жарау ақ боз атта – Ермек (М.Гумеров, Сүйе ме.). Кейде оның көз алды *құйрық-жалы төгілген,* үйір-үйір жылқыға толып кететін (Бал дәурен).

ҚҰЙРЫҚ-ЖАЛСЫЗ *сын. Құйрық-жалы жоқ.* Осы сүйекке сіңді хадет құлашаның *құйрық-жалсыз* қалуының салдары сықылданатын (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚҰЙРЫҚСЫЗ *сын. Құйрығы жоқ, құйрығы салтимаған; шығыңқы емес.* – Бұдан былай енді *құйрықсыз* қой өсіретін боламыз (М.Дүзенов, Ақәже). Қосмекенділер сыртқы пішініне қарай құйрықты, *құйрықсыз* және аяқсыз деп үш топқа бөлінеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

ҚҰЙРЫҚТАН = *е т. Құйрығы өсу, құйрық пайда болу.* Көктемде құмнан әсем жер болсын ба, Жайқалып жауқазыны, раң гүлдер. Бойда-ры бозбаладай асыр салса, Қозысы *құйрықтан* *нып* дөңгеленер (І.Жансүгіров, Шығ.).

Жылан құйрықтанды. *Иір-иір болды, ирелендеді.* Көк шалғынды кешіп отырып құм жиегіне жақындағанда *жылан құйрықтан* *нып* жалғызаяқ жол басталды («Лен. жас»).

Құлын құйрықтанды. *Сирек шашақты.* Жолдың екі жағында *құлын құйрықтан* *нып,* желкілдеп тұрған боз жусанның исі өкпесін қауып, танауын жарып жібере жаздайды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Мысық құйрықтанды. *Бидайдың басы өсіп, дәні толығы бастады.* Арқаның ақ бидайының енді-енді дәні толығып, *мысық құйрықтан* *на* бастаған кезі-ді (Тербеледі тың дала).

ҚҰЙРЫҚТАНУ *Құйрықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙРЫҚТАС = *е т. Құйрық тістесу, бірінің ізін бірі басу.* Екі-үш аттан оп-оңай озып, оқ бойы алға шығып кеткен Курнос Иванның атымен *құйрықтас* *ты,* бірақ басып оза алмады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Шоқша сақалдың астындағы мықты жирен ат онымен *құйрықтас* *ып* тақалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚҰЙРЫҚТАСУ *Құйрықтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙРЫҚТАТ: *бөдене құйрықтатты.* Бөдененің *құйрығындай етіп кесті.* Етжең бет-аузы ұйқы қақты боп, арақ өтіп, екі домбыққан батықасы Ташкеннен шығарда *бөдене құй-*

рықтатып күзеп тастаған сақалын иегімен қосып уыстағаннан басқа қайрат қылған жоқты (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚҰЙРЫҚТЫ с ы н. 1. *Құйрығы бар, құйрығы өскен.* Осы кезде қос мекенділердің 2600–2800 түрі бар деп есептеледі. Олар сыртқы пішініне қарай *құйрықты*, *құйрықсыз* және *аяқсыз* деп үш топқа бөлінеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). 2. *Құйрығы үлкен, семіз (қой).* Сен әрқашан да ең семіз, *құйрықты* қозыны ұстайсың (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс.). «Қошқартас» үлгілерін мұқият зерделеп қараған кезде олардың шынайы прототипі – *құйрықты* – *ты* қоймен байланысын аңғаруға болады (Р.А.Бекназаров, Қаз. дәст. тас қашау).

Құйрықты жұлдыз. астр. <грек. kometes> *Аспанда оқта-текте тұманданған нысан түрінде байқалып, жұлдыздарға қатысты орын ауыстыратын, орта тұсында ядросы бар аспан денесі.* Кометаның жұлдызға ұқсап жарқырап созылған құйрығы бар сияқты болып көрінгендіктен, қазақтар *«құйрықты жұлдыз»* деп атап кеткен (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін туралы). 1826 жылы 28 февральда «Биела» деген оқымыс бұрын ешкім көрмеген, жәй көзге түспейтін кішкене ғана *құйрықты жұлдыз* – *ды* тапқан (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Мен жарық Жермін Жаңғырықтарға үн қосқан, Төбемді көрсе түн қашқан, Омырауымнан жарқылдап ағып жатады *Құйрықты жұлдыз* тынбастан (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Құйрықты жұлдыз секілді. *Жарқ етіп көзге түскен, ел назарына іліккен дарынды адам туралы айтылады.* *Құйрықты жұлдыз* *секілді* Туды да, көп тұрмады. Көрген, білген өкінді, Мін тағар жан болмады (Абай, Шығ.).

Құйрықты қой. *Құйрығы үлкен болып келетін қылшық жүнді қой тұқымы, қазақы қой.* *Құйрықты қойдың* түбіті қыста жылы болады, ал биязы жүнді қойлардың терісі суықты көтермейді (К.Баялиев, Жер тынысы).

ҚҰЙТАҚАНДАЙ с ы н. экспр. *Құйттай, титтей, кіп-кішкентай.* Қайта гүлдеп жыл сайын дала гүлі, Жаңғырады тірліктің саналы үні. *Құйтақандай* қызымның қылығымен, Көз алдымнан өтеді балалығым (К.Ахметова, Ақ гүлім.). Бөбек ештеңемен шаруасы жоқ: *құйт ақандай* екі қолын кезек сермеп, дыбырлап бірдеңелерді айтып бара жатты

(Ө.Қанахин, Бақыт.). Инкубатордан жаңа шыққан *құйт ақандай* жан иелері жәшіктің ішінде шикылдап, екі-үш күн иесіз жатты (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ҚҰЙТИ = е т. с ө й л. *Қортию, мыртию.*

ҚҰЙТИЮ *Құйти етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙТТАЙ с ы н. 1. *Көлемі шап-шағын, титтей.* Жиырма бес – көрмеу жасқанып, Көз бенен сөздің батылы, Бұлақ боп *құйттай* басталып, теңіз боп толу ақыры (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қайтар жолдарында сәндік үшін емес, сәбилеріне ескерткіш үшін әлі күнге *құйттай* құлпытас орната алмағандықтарын екеуінің де іші сезіп, бірінен-бірі ұялатын (М.Мақатаев, Шығ.). 2. *Бойы ап-аласа, кіттей.* Сонда мен мынау *құйттай* бойыммен Аспанды тіреп тұрған секілдімін (Ф.Оңғарсынова, Асау.). 3. *Кіп-кішкентай, титтей.* Келеді жазғы таң атып, Тоғайға сәуле таратып. Сайрайды *құйттай* жыршы құс, Сәт сайын сұлу үні артып (І.Мәмбетов, Дос.). Аяп кетіп жаралы құсты *құйттай*, Ажалменен айқасқа шықты бұқпай. Солдат құсты қолға ала бергенінде Оқ қадалып домалап ұшты мұрттай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰЙТҰРҚЫ з а т. с ө й л. *Құтұрқы.* Ақ көңіл, адал жан, ішіміздегі ең үлкеніміз болғансын аяп кеттім оны. *Құйтұрқы* – *сы*, бүкпесі жоқ, сыншыл, турашыл адам (Ж.Самұратов, Мәңгі.). Әй, өмір-ай! Бұл тағы қай *құйтұрқы* болды екен? (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ҚҰЙТЫ с ы н. с ө й л. *Құтұрқы.* О, өмір! О, неғылған сиқыр едің, Қалай-қалай соғады *құйты* желің?! Діңкелеп, шаршап келіп жантайғанда, Тәтті бір түс көрсеткен ұйқы ма едің?! (М.Мақатаев, Шығ.). Көңіл деген *құйты* құсты Көнбейтінге көндірдім. Сенетінге иландырмай, Сенбейтінге сендірдім (М.Мақатаев, Шығ.). Өздерін осы отырған кісінің қолтығынан келердей *құйты*, таты сезіністі. Нағыз ердің ісі, сабаздың бітімі де келіскен-ақ екен (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Сонсоң мұржа түбінен қол басындай кесек алды, осы минутта өз ойының, өз қасіретінің жанында сауысқандар тірлігі шектен тыс *құйты* көрінді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰЙТЫМАНДАЙ с ы н. с ө й л. *Құйттай.* *Құйтымандай* болса да біріне-бірі зорлық, әділетсіздік істеуге ғадеттенген («Айқап»).

ҚҰЙТЫМДАЙ с ы н. с ө й л. *Құйт-тай*. Адырдың бауырына жеткен соң, қойлар үйір-үйір ұйлығып, жерді тесіп жіберетіндей, *қ ұ й т ы м д а й* аяқтарын шылтыңдатып, қарды бұрқыратып, қадалып тебе бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.). – Сырықтай болып *қ ұ й т ы м д а й* балалардың арасында өңкііп отырмақсың ба? (С. Жүнісов, Өшп. іздер). Мишка төсегінен көйлекшең атып тұрып, апасының жанына келіп, *қ ұ й т ы м д а й* жұдырығын түйіп, офицерге... (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰЙТЫҢ: құйтың етті [қақты]. *Құй-тыңдады, қитың-қитың жүрді*. Жылуы жоқ бойының Жымығаны неткені? Құбылуы ойының Кетпей *қ ұ й т ы ң е т к е н і* (Абай, Шығ. жин.). Задатқа деп аузына аз май жағып, Алған сайын тым шешен судай ағып, «Екі жұма бұл істі күтіңіз» – деп, Амандасып жөнелді *қ ұ й т ы ң қа а ғы п* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰЙТЫҢДА= е т. *Құйтың қағу, қитыңдау*. Зайкүл *қ ұ й т ы ң д а п*, басын қиқаңдатып, ернін ыңғайлай бастады (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Күлген қорлық емес пе? Жығылып жүріп жыртындап. Жылы жансып, адалсып, Мал үшін тұрма *қ ұ й т ы ң д а п* (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰЙТЫҢДАУ *Құйтыңда етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙТЫРҚЫ с ы н. с ө й л. *Қитырқы*. Бірулер логоцентризм (сөз үстемдігі), фаллоцентризм (еркектер үстемдігі), феминизм мен маскулинизм антогонизмі (жыныстар текетіресі), өркениеттік – социологиясы мен тоятқұмарлық феноменологиясы сынды әлеуметтік кеңістіктің аса «нәзік» *қ ұ й т ы р қ ы л а р ы м е н* бас қатырса, біреулеріне халық болып қалу мен күнкөріс айырудың өзі уайым болып тұр (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). // *Құлығы бар, айлалы*. Ал қырғи назсыз шытырлақ. Ойнақы, өте қытымыр, *қ ұ й т ы р қ ы*, адамға етене жақын келмей, ылғи да жабайылық мінез сақтағысы келеді (Ж.Бабалықов,... Қырандар.).

ҚҰЙТЫРҚЫЛЫ с ы н. с ө й л. *Қитырқы*. *Құйтырқылы* заман мен күйкі өмірге деген ел ішіндегі шілікті қарсылық Махамбеттің жүрегінен өзекті орын тауып, тегеурінді күшпен жалынды ұранға тән жыр шумағына айналып шығып отырған («Түркістан»).

ҚҰЙЫ з а т. к ө н е. *Шұңқыр жер, құдық*. От орнындай жер екен айналасы, Кім байқасын болған соң шөп арасы. *Қ ұ й ы ғ а*

белуардан кетті батып, Басталды оқиғаның бір саласы (И.Байзақов, Құралай.).

ҚҰЙЫҚ з а т. ж е р г. *Судың иірімі*. Қорағатының суы қауіпті. Оның кейбір *қ ұ й ы қ т а р ы н ы ң* тереңдігі 8–10 метр (Дала дауылпаз.).

ҚҰЙЫҚТЫР= е т. с ө й л. *Атқа қамшы басып, қатты шаптыру*. Сейітқан қонақ атын өреден босатып мініп, *қ ұ й ы қ т ы р а* шапқан (М.Әуезов, Танд. шығ.). Шыққандайсың ат емес, киік мініп, Шабасың кеп шаң түтіп, *қ ұ й ы қ т ы р ы н* (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ҚҰЙЫҚТЫРУ *Құйықтыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙЫЛ= е т. 1. *Сұйықтықтың төгілуі, ағылу*. Бір гауһар су *қ ұ й ы л д ы* алтын тасқа, Көзге түсіп көрініп айдай қасқа. Таңдайыңды суырып, татсаң дәмі, Сортаң жердің суынан болды басқа (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

2. *Балқытылып қалыпқа түсірілу*. Ежелгі сақ өнерінің алтын мен қоладан *қ ұ й ы л ғ а н* үздік туындылары Қазақ елінің ғана емес, сондай-ақ дүниежүзі музейлері экспонаттарының қатарынан орын алады (Жетісу энцикл.). Өкінішке орай, табылған құйма қалыптардың барлығы дерлік біржақты, сондықтан құю техникасы туралы негізінен дайын үлгілерден немесе *қ ұ й ы л ғ а н* бұйымдардың сынықтары бойынша мағлұмат алуға болады (Р.Бекназаров, Қаз. тас қашау).

3. *Үйілу, топталу, үсті-үстіне қосылу*. Әрине, қаржының қазынаға Үкімет мөлшерлегеннен декөбірек*қ ұ й ы л ы п* жатуы біресептен алғанда, жақсылықтың белгісі («Егемен Қазақстан»). Сонда бағадағы айырма қайда кетеді? Егер Ресейдің бюджетіне түссе – бұл бір басқа, бірақ ол біреулердің қалтасына *қ ұ й ы л а - т ы н* болса, бұл басқа әңгіме («Жұлдыз»).

4. *Қаптап келу, ағылу, жиналу*. Ғаламнан жиылсын, маған *қ ұ й ы л с ы н*, отырған орныма ағып келе берсін деген, ол не деген нысап? (Абай, Тол. жин.). Біздің үйге кісілер *қ ұ й ы л а* бастады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

5. *Әбден пісіп, төгілу*. Шөптің *қ ұ й ы - л ы н*, піскен кезі. Жуық арада жаңбыр жауып өткенге ұқсайды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). 6. а у ы с. *Құстың сорғалап төмен қарай зымырауы*. Лашын құстай *қ ұ й ы л ы н*, Қабағы тастай түйіліп, Жауатұғын бұлыттай Келе жатыр қалмақ құбылып (Алпамыс). Қанат, құйрық суылдап ысқырады, Көктен қыран сорғалап *қ ұ й ы л ғ а н д а*. Жарқ-жүрк

етіп екеуі айқасады, Жеке батыр шыққандай қан майданға (Абай, Тол. жин.).

Аузына құм [талқан] құйылды. *Аузы жабылды, үні өшті, үндемей қалды.* – Қонақтар, мұнда келіңіздер, – деді Сәуле. Сонымен Сәулеге оңаша айтармын деген сөзін айта алмай, Баян бәйбішенің *аузына құм құйылып* қала берді (Ә.Әбішев, Шығ.).

Көзіне құм құйылды. *Өлді, көмілді.* Бұл – адам көз сүйегі, – деді ханға, Тоя ма адам көзі мың мен санға? Жеміт көз жер жүзіне тоймаса да, Өлсе тояр, *көзіне құм құйылған-да* (Абай, Тол. жин.).

Қан құйылды. *Жүрек, қан тамырларының қабыну салдарынан болатын ауру.* Дәрігерлер оның миына *қан құйылғанын* анықтап, аяқ астынан қазаға ұшырау себебін дәлелдеді (Ауызекі).

Құйылған тіл. *тамақ. Сорпа құйылып қйған, пісірілген тіл.* Балық уылдырығы немесе шпрот қосылған канәпе, *құйылған тіл*, «Сюрприз» рулеті, жас көкөністер, саңырауқұлақ тұздығы, «Изобилие» котлеттері, «Папини үйрегі» ұлттық ет тағамдарының түрі және басқалары («Алматы ақшамы»).

Өті аузына құйылды. *Жаны шығып, қатты састы.* Ана сорлылардың *өті аузына құйылып* кететін болды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ҚҰЙЫЛДЫР= е т. *Ән-күйді құйқылжыту, тамылжыту, төгілдіру.* Екеуі *құйылдырып* шырқап әнді Шаттанып қарсы алғандай атқан таңды. Ешқайда бұрылмастан қосқа келіп, Секіріп аттарынан түсе қалды (Ж.Саин, Күлөнда).

ҚҰЙЫЛДЫРУ *Құйылдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫЛМА¹ з а т. **Құйылыс.** – Біздің шыңыраудың суы да бұрынғыдай емес, – деді Қамбар. Жарым құлашқа тақау төмен түсті. Әйткенмен, әлі де қауға бойламайтын терең. Мол. Сарқыла қоймас. Сірә, *құйылмада* тұрса керек (М.Мағауин, Шығ.).

ҚҰЙЫЛМА² с ы н. *Құйылғыш, құйылатын.* Жан ұшырдық көз жұмып, Найзағай оты жарқ етті. *Құйылма* бұлт бос қуық, Жиылған барын сарп етті (К.Салықов, Жезкиік).

ҚҰЙЫЛМАЛЫ с ы н. *Құйылма, құйылатын.* *Құйылмалы* бұлақтар грунт сулары су өткізбейтін жыныстардың тостаған төрізді ойдымының бетінде орналасуынан пайда болады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚҰЙЫЛТ= е т. **1.** *Үсті-үстіне үйе тұсу, қосқызу.* Бүгін – жеңіс, күніміз мересімді, Мадақтайтын зор еңбек, ер есімді. Миллиард пұт *құйылтқан* Қазақстан Талай-талай тағы да берер сыйды (Жыл он екі ай).

2. *Қатты екпінмен құйындаша шабу.* – Серкеш ағаны қара... Күрең жорғамен *құйылтып* барады (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

3. а у ы с. *Ән-күйді төгілте шырқау, орындау, құйқылжыту.* Сері Естай тоқсан толғап құбылтады, Серпілтіп төгілтеді, *құйылтады.* Алпыстар алыс күннің арбауында, Сексендер сілекейін шұбыртады (М.Әлімбаев, Жүрек.). Бұрыннан белгілі әуенді емес, табан аузында шығарылған тың күйді *құйылта* сорғалатқандай (М.Мағауин, Өмір жыры).

ҚҰЙЫЛТУ *Құйылт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫЛУ *Құйылт етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Ағылу, төгілу.* Қанның артерияларға *құйылуы* тоқтаған кезде қан қысымы тіпті төмендеп кетеді (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). **2.** *Үйілу, қосылу, топталу.* Әйтеуір Ұлттық қордың дер кезінде құрылып, жоспардан артылған қаржы сонда барып *құйылуының* арқасында инфляцияның жаңа толқындарынан әзірге аман қалғандай болдық («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЙЫЛЫС з а т. *Өзен-судың бір-біріне құятын жері; құйған.* Жоғарғы 1865 жылғы комиссияның жоспары Жайық бойындағы Елек *құйылысынан* Үйшікке дейін өлкені 10 шақырым, кейде артық та казак-орыс пайдасына қалдырмақ (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Өзендердің *құйылысында* судағы майда жәндіктер көп болғандықтан, балық шабақтары көп жиналады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Нұра өзеніне құятын Өткелсіз өзенінің *құйылысындағы* қорықтан үй тікті (Ә.Бектасов, Мәди).

ҚҰЙЫЛЫС= е т. *Бірге топталу, жиналысу.* Балалар дүркірей *құйылыса*, бір-бірін көріп алды (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

ҚҰЙЫЛЫСУ *Құйылыс етістігінің қимыл атауы.* Оны кешегі тоталитарлық идеология да, «қосылысу мен *құйылысуды*» ғана күйттеген солақай интернационалистік саясат та жүзеге асыра алмады (Ә.Кекілбаев, Үш белес.).

ҚҰЙЫМШАҚ з а т. **1.** а н о т. <лат. *соссух*> *Омыртқаның жамбаспен жалғасқан*

жердегі бөлігі. Түйеде 7 мойын омыртқа, 12 кеуде омыртқа, 7 белдеме, 5 қ ұ й ы м ш а қ омыртқа және 18 кішкене құйыршық омыртқа болады (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). Малдың бөксе жағына: мықын, қ ұ й ы м ш а қ, жамбас, құйыршық, сан және асық жіліктің бір бөлегі кіреді (Қазақст. етті молайту.). 2. э т н. *Сый табаққа салынатын отбасындағы қыз балаға, не қонақ қызға ұсынылатын кәделі мүше*. Қазақ дастарқанында әр жіліктің өзіндік орны, мәнісі бар. Мысалы, бас пен жамбас кәріге немесе сыйлы қонаққа, орган жілік – құдаға, асық жілік – құдағиға, төс – күйеуге, жүрек – келінге, қ ұ й ы м ш а қ – қызға, бүйрек – сәбиге беріледі т.т. (Қаз. ұлт. тағамдары). Қ ұ й ы м ш а қ – қыздардың, төс – күйеу баланың сыбағасы (Қаз. дәст. әдет-ғұрып.).

Құйымшағынан майы шыққан. *Өте сөзіміз, майдан жүре алмайтын. Құйымшағынан майы шыққан* егіздер, жегуте әзірленген аттар, әлекедей жалаңған жігіттер (Ф.Мүсірепов, Шұғыла.).

Құйымшағы тесілді [ойылды]. *Көп отырды, еңбектенді*. Өкпесі өшіп, қ ұ й ы м ш а ғ ы т е с і л і п жүріп бастауыш білім алды («Қаз. әдеб.»). Ала жаздай атқа жайдақ мініп, қ ұ й ы м ш а ғ ы т е с і л д і (Ауызекі).

Сиыр құйымшақ. *Бір істі жеріне жеткізбе, аяғын сұйылтып жіберу*. Шындық шеңберінен әдейі ауытқып, с и ы р қ ұ й ы м ш а қ жауаппен тынды (С.Омаров, Өмір.). Есек дөме, алдамшы үміт жетелеп, Тағы келдім Әбілхайыр алдына. Істің артын сөзге салсаң, шұбатып с и ы р қ ұ й ы м ш а қ боп жіңішкеріп бітетін (Т.Ахтанов, Шырағыз.).

ҚҰЙЫН з а т. 1. *Ауаның жер бетінен топырақты, қарды, суды үйіре көтеріп, айналмалы қозғалып, ұйтқы соғатын екпіні қатты жел*. Қ ұ й ы н да жел, бірақ ауданы кішкене жел, құйынның да күші, биіктігі түрліше болады: біреуі үйдің бастау байланған түндігін жұлып алып кетіп, анадай жерге апарып тастайды (А.Байтұрсынұлы, .. Оқу құралы). Кең далада қ ұ й ы н да көп. Жиырылып тік шаншылған шаңды ұршықтай иіріп, ойды-қырды кезеді де жүреді (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ұзынды-қысқалы екі-үш кезбе қ ұ й ы н бірін-бірі шыр айнала қуалай қыр асып барады (С.Нарымбетов, Тентек). 2. т е х. *Техникада ауаны тазарту мақсатымен шаңды ұстау үшін немесе сулы ортада түрлі диаметрлі түйіршіктерді ірілік*

фракцияларға бөлуде қолданылатын құбылыс. Қ ұ й ы н құбылысы пайда болу үшін бастапқы ауа не қойыртпақ аппаратқа жанама түсіріліп, оның ішінде айналмалы қозғалысқа келтіріледі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Ала құйын. а) *Астан-кестен ұйтқытын соққан боран*. Әлгідемайдашуақашықаспанала қ ұ й ы н желдетіп, құммен қоса тас атып, қара боран түре соғып жөнелді (Ф.Сланов, Шалқар). ә) *Ұшып-қонған, жеңілтек мінезді (адам)*. Бүреке-ау, осы сандық сізге қиын, Қорқытпа кетірем деп сөздің сынын. Әжібек құр мақтанып жүрген шығар, О да бір жігіт еді а л а қ ұ й ы н (Айтыс).

Қара құйын. а) *Топырақ, құм борататын дүлей жел*. Ап-ашық күндерде де сахарда аяқ астынан қ а р а қ ұ й ы н шыға келеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қ а р а қ ұ й ы н ойнақтап, етекке тас пен мұз құйылып, тау қойнауы әлем-тапырық, ойран болып жатқан еді (Ж.Жұмаханов, Қаракөз.). ә) *Ауыртпалық, қиыншылық*. Осы кезде Жұмат өміріне бірінші дүниежүзілік соғыстың қ а р а қ ұ й ы н ы килігеді (Р.Нұрғалиев, Талант тағдыры).

Құйын боп [болып]. *Көз ілеспей, жылдам, тез*. Өте берді күндер солай қ ұ й ы н б о п, Кеуде кере дем алу бір қиын боп (М.Құрманалин, Шалқар теңіз). Ән естілді, Әлдиледі даланы. Қарап тұрмын, Қ ұ й ы н б о л ы п ағады Қара жолмен Көршіміздің Жанары (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

Құйын соққандай. *Ұйқы-тұйқы, астан-кестен, алай-түлей*. Қызғанышқа жеңгізген күдікшіл көңілі қ ұ й ы н с о қ қ а н д а й ұйтқыды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Майданға жігіт алады деген хабарды естіген ел қ ұ й ы н с о қ қ а н д а й алай-түлей болды да қалды (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚҰЙЫН= е т. 1. *Өзіне құю, шашу*. Үстібасына жұпар қ ұ й ы н ы п, сұп-сұлу күйде отыр екен (Ж. Жұмаханов, Махаббат.). 2. *Суға түсу, шомылу*. Орыс елінің І Петрға дейінгі тарихында монша болмаған, әркім білгенінше қ ұ й ы н ған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚҰЙЫНДА= е т. 1. *Желдің ұйтқы соғып, құйынға айналуы*. Мая түбінде үйіріле қ ұ й ы н д а ғ а н боранға тұншыға жаздап жүргенде, қойлармен ілесіп, бұларға шылбырын шұбатқан ер-тоқымды ат та келіпті (Ж.Жұмаханов, Махаббат.). Әлі бір көргенім жоқ күннің көзін, Соғып тұр жынды дауыл

қ ұ й ы н д а г а н (Ә.Есамбетов, Жырла.).
 2. а у ы с. *Заулау, зымырау*. Екі жүз тұяқ – елу ат, Асығыс бұлттай келді ауып. Ысқырып, желдей қ ұ й ы н д а н, Біз қалдық артта шаң қауып (Ғ.Қайырбеков, Қанатты.). Үйіріп өтті күндер қ ұ й ы н д а г а н, Баяндау бәрін жырмен қиын маған. Бүкпейін мәймөккелеп, кейбіріңе Туған жер топырағы бұйырмаған (М.Әлімбаев, Жүрек.).

ҚҰЙЫНДАЙ сын. 1. *Құйын секілді алай-дүлей, ұйтқыған*. Көзін жұмып еді, жер көшіп, қ ұ й ы н д а й ұйтқыған құтырық ағыс жұлып алып жөнелгені (Қ.Ысқақ, Күреңсе). Сағатын түсе сала алды жерден, Маңайым су еткендей салқын желден. *Қ ұ й ы н д а й* құтырынып қайта мінді Атына алай-дүлей қарқынменен (Қ.Көпішев, Кезеңдер). 2. *Тез, шапшаң, жүйрік*. *Қ ұ й ы н д а й* зымыраған тағы жүйріктер бейне желдей ұйтқып, үйілген тастың деңгейіне келіп қалды (Ғ.Сланов, Замана.). Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе қ ұ й ы н д а й екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құйындай ақты [жүйткіді]. *Желдей есті, жүрісіне көз ілеспеді, заулады*. Мектепке қарай зымырап, *А г а м ы з* келіп қ ұ й ы н д а й. Желіден жаңа шығып ап, Желіге шапқан құлындай (С.Жиенбаев, Таңд. шығ.). Семіз үш кара кер ат жолға түсіп алған соң қ ұ й ы н д а й ж ұ й т к і н, боратып кетті (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). *Қ ұ й ы н д а й ж ұ й т к і г е н* машина ай-шайға қаратпай-ақ жеткізетін сияқты (К.Баялиев, Жер.).

Құйындай қаптады. *Кенеттен, тұтқиылдан бас салды*. Қара қ ұ й ы н д а й қ а п т а н, тыныш отырған момын елдің басына әңгіртаяқ орнатыпты ғой (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Олай болса жауды қап-қалың бұлттай, қ ұ й ы н д а й қ а п т а й төніп қабаттап ұру керек (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Құйындай ұшты [ұшырды]. *Зымырады, заулады*. Кең жазықта Есілді бетке ұстап қ ұ й ы н д а й ұ ш қ а н Ақан өкініп келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жеткізбейді шұбарат, Атқан оқтай зырылдап. *Қ ұ й ы н д а й ұ ш ы н* келеді, Жал-құйрығы суылдап (Алмапыс). Жирен жорға үш кісілік шананы қ ұ й ы н д а й ұ ш ы р а д ы (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚҰЙЫНДАЙЫН сын. поэт. *Құйындай*. *Қ ұ й ы н д а й ы н* бұрқырап, Тағы да желпіп, уантып, Жас баладай қуантып, Айналып келіп басады (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰЙЫНДАТ= е т. 1. *Желдің құйынға айналып, ұйытқыта соғуы*. Бір мезгіл екпіндетіп, долдандырып, Бір мезгіл жыны буып күбірлетті. Қалың құмды қап-қара бұлтқа қосып, Қызыл жел қ ұ й ы н д а - т ы н дірілдетті (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаздың бірінші жаңбыры желдете, қ ұ й ы н - д а т а келіп төгіп жіберді (Б.Майлин, Шығ.). Болмады сөзін тәмам еткенінше Бұрқырап, қ ұ й ы н д а т ы н дауыл шықты! Дауылдың екпініне шыдай алмай, Не түрлі мақұлықтың бәрі шықты (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. *Екпіндете шабу, заулату*. Кенет күншығыс жақтан қ ұ й ы н д а т а шапқан салт атты көрінді (І.Есенберлин, Алмас.). Аппақ шаң алып кетті ен даланы, Орнынан тұрып Домбай бір қарады. Салдыртып Сәтбай салған қара жолмен, Көрді шал қ ұ й ы н д а т - қ а н бір қараны (Н.Ахметбеков, Амангелді). Біраунап көк шалғынға белуардан, Бой жазып, алшаң басу ендігі арман, Сәйгүлікті апайтөс қ ұ й ы н д а т ы н, Шығар ма еді, уа, шіркін, бір құмардан (Ж. Өмірбеков, Ана мейірі).

ҚҰЙЫНДАТҚЫШ з а т. м е т а л л. *Сульфидті шикізатты балқытып өңдейтін металлургия пеші*. Газ тазарту – өнеркәсіптік газдарды бағалы, керексіз немесе залалды қоспалардан тазартудың технологиялық процесі; қатты және сұйық қоспалар қ ұ й ы н - д а т қ ы ш т а р м е н, сүзгілермен ұсталып қалады (Қаз. тілі термин. Химия).

Құйындатқыш оттық. м е т а л. *Отын мен қож тозаңдары араласқан газ-ауа ағынын спиральді қозғалысқа түсіретін оттық*. *Қ ұ й ы н д а т қ ы ш о т т ы қ* жылу электр стансыларында және технологиялық пештерде камералық оттықтың алдыңғы оттығы ретінде пайдаланылады (ҚҰЭ).

ҚҰЙЫНДАТУ *Құйындат етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙЫНДАУ *Құйында етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙЫН-ДАУЫЛ з а т. *Топырақты, қарды көтеріп, айналдырып соққан екпінді жел, алай-дүлей дауыл*. Беріпті саған орын суға жақын, Тұрсын деп қ ұ й ы н - д а у ы л, шуға жақын. Көз салып әр тарапқа қарап тұрсам, Аз екен дүниеде сенен пақыр (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚҰЙЫНДЫ¹ з а т. *Екі немесе одан да көп металл түрлерін қосып балқыту арқылы алынған құйма*. Мысалы, Кемерово облысында ... металл қалдықтары деген атпен шетелге сату мақсатымен 110 тонна алюминий *қ ұ й ы н д ы с ы н* ұрлап әкеткен іскерлер тобы қамауға алынды («Лен. жас»). Өзінің таңбасы бар түсті металл *қ ұ й ы н д ы л а р ы* әлемнің қырық шақты еліне жөнелтіліп жатыр (З.Ыбыраев, Өскемен.). Оны көне заманда тұрғын халықтар қазып алып, қорытып, мыс *қ ұ й ы н д ы л а р ы н* жасаған («Соц. Қаз.»).

ҚҰЙЫНДЫ² с ы н. *Құйын түрінде қозғалатын*. Бұл қабаттағы құйындар аққыш дене бетінен сырғанап отырып, сол дененің артында әртүрлі пішіндегі түзілістер (*қ ұ й ы н д ы* қабаттар, *қ ұ й ы н д ы* жолдар) жасайды (ҚҰЭ).

Құйынды қозғалыс. ф и з. *Ұсақ бөлшектер ілерілей орын ауыстыра отырып, белгілі бір лездік осьтің маңында айналыс жасайтын сұйықтықтың не газдың қозғалысы*. Табиғатта немесе техникада кездесетін сұйық пен газдар ағынының басым көпшілігі *қ ұ й ы н д ы қ о з - ғ а л ы с* болып табылады (ҚҰЭ).

Құйынды токтар. ф и з. *Тұтас өткізгіштерді қиып өтетін магнит ағымының өзгеруі нәтижесінде пайда болатын тұйықталған электр тоғы*. Ленц ережесіне сәйкес *қ ұ й ы н д ы т о к т а р д ы*ң магниттік өрісі өзін индукциялаушы магнит ағынының өзгерісіне кері әсер ететіндей болып бағытталады (ҚҰЭ).

ҚҰЙЫНДЫР= е т. с ө й л. *Құйыну*. Егер балаға суды *қ ұ й ы н д ы р ы п* шынықтыру процедурасы қолайсыз болса, бұрынғысынша сүртінудің процедурасын жүргізе берген дұрыс (Б.Хабижанов, Бала организмі.).

ҚҰЙЫНДЫРУ *Құйындыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙЫН-ПЕРЕН ү с т. *Жын соққандай, ала құйын болып, алды-артына қарамай, ешкімді тыңдамай*. Олар әй-шайға қарамастан, кермеде тұрған қонақ аттарына міне салып, қашаған, қуған адамның артынан *қ ұ й ы н - п е р е н* қуа жөнелді (Б.Құсбегин, Зука батыр). «Ей, Балтабай, – дедім, – сексен сегіз әкеңнің аузын...» – деп сарт дегіздім де атымның басын шапшаң бұрып *қ ұ й ы н - п е р е н* шапқылап, мінеки, түп-тура сізге келдім (О.Бөкеев, Ән салады.). Мас қалмақтар аттың о бауырына бір, бұл бауырына бір түсіп, *қ ұ й ы н - п е р е н* шапқылайды да жүреді, бірақ ешкім жығылмайды («Жалын»).

ҚҰЙЫНУ *Құйын етістігінің қимыл атауы; өзіне су құйып жуыну, шайыну*. Алла тағала наласын қабыл етті, Тап-таза боп бойынан дерті кетті. *Қ ұ й ы н у*ға су іздеп аласұрып, Су-таба алмай елсізде, шаршап бітті (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Организмді шынықтыруда сүртінуді, *қ ұ й ы н у*, шомылу сияқты су процедуралары өте маңызды (Семья тәрбиесі). Ғұсыл *қ ұ й ы н у* жұбайлық қатынастан соң немесе белгілі бір себептерден кейін міндет болып саналады («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЙЫНША ү с т. 1. *Құйын құсап*. Шабдар ат *қ ұ й ы н ш а* бұлдырап келе жатты. Айша атының басын ірікпей жіберді (С. Сейфуллин, Шығ.). 2. *Өте тез, жылдам, лезде*. Осы хабар халыққа *Қ ұ й ы н ш а* тез тарады. Осыны естіп ер Наркыз Ойға салып қарады (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Қаршыға тектес құстардың тұяғы қармақ тәрізді іліп түсер болғандықтан, оларға желбесін құстың ашық жерде не бұтаның, не қамыстың арасында, не ағаштың бұтағында отырғаны қиын болып табылмайды, керек уағында сыпыртып келіп, *қ ұ й ы н ш а* іліп жүре береді (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

ҚҰЙЫНҚЫРА= е т. *Құя түсу*. Жарбол ағай тұздықты *қ ұ й ы н қ ы р а* п жіберген болар (А.Шамкенов, Толқын.).

ҚҰЙЫНҚЫРАУ *Құйынқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЙЫРШЫҚ з а т. 1. *Құйымшақтың сүйірленіп келген ұш жағы*. Адамның денесінде керексіз мүшелер жоқ (соқыр ішек, *қ ұ й ы р ш ы қ* сықылды кейбір жұрнақтарды алмағанда) (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сүт қоректі жануарлардың көптеген *қ ұ й ы р ш ы қ* омыртқаларынан құйрық скелеті құрылады (Адам анатом.). Құйрықтың терісі сыпырылып түскенде, түлкінің *қ ұ й ы р ш ы қ*ы салақтап, артында шұбатылып келеді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). 2. ауыс. *Біреудің қолишоқпары, сойылын соғушысы; жағымпаз*. Қазақ кедейі өзінің байынан, ханынан зорлықты бір көрсе, оның *қ ұ й ы р ш ы қ*ы болған төрелерінен зорлықты екі көрді (С.Сейфуллин, Шығ.). Сендердің міндеттерің: сол *қ ұ й ы р ш ы қ - т а р д ы* тауып алып, қара спесікке кіргізулерің керек (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қ ұ й ы р - ш ы қ* болдың ба десеңіз, Жиырмас бестен асқансын, Отызға қадам басқансын Қарсы тұрып күштіге, Малша айдауға көнбедім (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚҰЙЫРШЫҚТАН = е.т. *Жарамсақтану, жағымпаздану.* – Мына Тоқаға не жоқ ей, қ ұ й ы р ш ы қ т а н ы п жеңгетай боп (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚҰЙЫРШЫҚТАНУ *Құйыршықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫРШЫҚТЫҚ з а т. *Құйыршық болушылық; жағымпаздық.*

ҚҰЙЫС = е.т. *Бірге құю, құюға көмектесу.* Таныдым Ержанды, Совхозда жұмысшы. Тас қазды, үй салды, Цемент те қ ұ й ы с т ы (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы).

ҚҰЙЫСҚАН з а т. э т н. *Ер-тоқым аттың мойнына кетпеу үшін тағылатын былғарыдан қайыспен астарлап қайып жасалатын ер-тұрман әбзелі.* Ылдиға жүретін аттың ер тоқымы шоқтығына кетпеу үшін ердің артын құйрық түбімен жалғастырып тартып тұратын бұйымды қ ұ й ы с қ а н дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). *Қ ұ й ы с қ а н д ы* күміспен өрнектеп әсемдейді. Былғарыдан шашақ жасап қымбат тастар қадайды (Шаңырақ энцикл.). Әйелдердің ер-тұрманы, тоқым, қ ұ й ы с қ а н, өмілдірік, жүгендері тегіс жалпақ күміске малынған (М.Әуезов, Танд. шығ.). Үзеңгісі үзбе алтын, Тебінгісі терме алтын, *Қ ұ й ы с қ а н ы* құйма алтын, Қу найзалы жирен тай (С.Сейфуллин, Шығ. жин.).

Құйысқанға қыстырылды. а) *Өзіне қатысы жоқ іске, араласпайтын жерге араласты.* Сен оның қ ұ й ы с қ а н ы н а қ ы с т ы р ы л ы п, қадірінді кетірме, – деді Абзал (Ә. Әбішев, Шығ.). Тағы не пәлемен келе жатыр. Бұл ит қ ұ й ы с қ а н ға қ ы с т ы р ы л м а с а жүре алмайды (Б.Тілегенов, Аққайнар). ә) *Қосақарасында бос кетті, нақақ құйді.* Сұғанақтардың арбауына еріп, қ ұ й ы с қ а н ға бос қ ы с т ы р ы л ы п бара жатқандар да бар шығар (Қоғамдық тәртіп.).

Құйысқан өрімі. *Өрім өнерінің басты түрі (мұнымен бүкіл құйысқанды тұтас мәнерлеп өріп шығады).*

Құйысқан тістесті. *Бірінің соңынан бірі қалмай келді, қалыспады.* Құнандардың алдыңғы бөлектеріндегі бір-бірімен қ ұ й ы с қ а н т і с т е с е, ызғытып келе жатқан топтың айқайлай шулағаны естіледі (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құйысқаны берік. а) *Өзіне-өзі сенімді, тұрақты.* – Қ ұ й ы с қ а н ы б е р і к т е р бар ма? – деймін. – Ел емеспіз бе? – дейді. Азамат екен, айтқан сөзінде тұрды

(Ғ.Қабышев, Күлеміз бе.). ә) *Құмалақ ашқанда балгерлердің мал-жан аман деген мағынада айтатын сөзі.* – Құдай жарылқады ғой, аттың басын босағаға тіреді, қ ұ й ы с қ а н ы б е р і к, күйеу бала келе жатыр (С.Жүнісов, Ақан сері).

Құйысқаны көтерілді. *Сапарға аттанбақшы болды, жолға шығуға бекінді.* – Онда тезірек ат ерттендер, – деді Қанағат. – Бәріңнің де қ ұ й ы с қ а н ы ң к ө т е р і л і п тұр екен, беттеріңді қақпайын (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Туған жердің дәм-тұзы тартты. *Қ ұ й ы с қ а н к ө т е р і л і п* еді, оң босағаға оралдық (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ҚҰЙЫСҚАНДА = е.т. *Құйысқан тақты, құйысқан салды.* Ақбозды Балуан Шолақ үйіне әкелді де, үстіне ер-тоқымын салып өмілдіріктеді, *қ ұ й ы с қ а н д а п* айылын берік тартып ерттеді (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Шай ішіп, бой жылынып, күннің көзіне қарап келген соң, бес-алты арық сиырға сырмақ, алаша, ескі туырлық жауып, өмілдіріктеп, *қ ұ й ы с қ а н д а п* шандып алып, артқы аяқтарын сілкіндіріп, мамырлатып қорадан айдап шығамыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мейлі алыста, не жақында жүрсін; мейлі оны көрсін, не көрмесін; мейлі ол сөйлессін, не сөйлеспесін, – ынтазар тілек суыған жоқ. Ол үміт атты арғымақты *қ ұ й ы с қ а н д а п* тұрып, қайтып түспестей ерттеп мінер еді (О.Бөкеев, Ән салады.). Қарабай жылқы айдайды көш соңынан, Токсан құлы келеді көшін жөндеп. «Заманым әлде қандай болады», – деп, Кезең асты түйесін қос *қ ұ й ы с қ а н д а п* (Қозы Көрпеш.).

ҚҰЙЫСҚАНДАС = е.т. *Құйрық тістесу, қалыспау.* *Қ ұ й ы с қ а н д а с ы п*, үзеңгілесіп, тізгін тістесіп қатарласып қалғанда қуғыншы серіктерімнің тас түйін келбетін көріп, делебем қозып кетеді (Х.Мусин, Үміт).

ҚҰЙЫСҚАНДАСУ *Құйысқандас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫСҚАНДАТ = е.т. *Құйысқан тақтыру, құйысқан салдыру.* Әкең саған күміспен *қ ұ й ы с қ а н д а т қ а н* ат-әбзелін ала келер әлі (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

ҚҰЙЫСҚАНДАТУ *Құйысқандат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫСҚАНДАУ *Құйысқанда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЙЫСҚАНДЫ с ы н. *Құйысқаны бар.* *Қ ұ й ы с қ а н д ы* ер-тоқымының күміс нақыштары жалт-жұлт етеді (Ауызекі).

ҚҰЙЫСҚАНДЫҚ¹ з а т. **1.** *Құйысқанды ермен жалғастыратын ердің артқы қапталындағы шығыршық; ілмекті қайыс бау.* **2.** *Аттың құйысқан салатын жері.* Әлекең аттың жалына, алқымына қолын жүгіртіп, *қ ұ й ы с қ а н д ы қ* пен сауырына көз тастады (К.Ахметбеков, Сый орамал).

ҚҰЙЫСҚАНДЫҚ² с ы н. *Құйысқан боларлық, құйысқанға жарарлық.* Ана жылы басқармадан бір *қ ұ й ы с қ а н д ы қ* қайыс сұрап бермедің деп маған жылға жуық өкпелеп жүріпті (С.Бердікұлов, Егеулі найза).

ҚҰЙЫСҚАНСЫЗ с ы н. *Құйысқаны жоқ, құйысқаны тағылмаған.* *Қ ұ й ы с қ а н - с ы з* құранды ер мойынға кетпейтіндей кейін лықсиды (Т.Әлімқұлов, Күрөң өзен). Шын батыр *қ ұ й ы с қ а н с ы з* ат мінер (Мақал).

ҚҰЙЫСУ *Құйыс етістігінің қимыл атауы.* ≈ Цемент *қ ұ й ы с у*.

ҚҰҚ¹ [ир. خوک] з а т. *Шошқа, доңыз.* Ауданнан кісі келіпті, Жиылыс болыпты. Сен «*қ ұ қ*» бопсың. – Аласалау келген, апыл-қапыл сөйлейтін күйгелек Қаратайдың қоян көзі, ошақ болған сиырдай, айналып кетті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰҚ² о д. *Жас баланы қорқытқанда айтылатын сөз.* «*Қ ұ қ*» деп үрейлендірмей, ол самолет ұшады, қонады, оны да адам айдайды, – деп құлағына құя берген бала бүйтіп қорықпайды (Жыл он екі ай).

ҚҰҚ³ **құқ қылды.** т а р. *Еркін жойды; іс-әрекетіне шек қойды, тыйым салды.* *Қ ұ қ қ ы л - д ы* да, қолын салды, «Жеке салық» жолын салды. Жат істесе бір сәрі еді, Ылғи қаудыр тоным салды (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰҚАЙ з а т. **1.** *Адамды шошытатын, қорқытатын тосын көрініс, құбыжық.* Бала ойламаған, күтпеген *қ ұ қ а й ғ а* қарай, қараңғылықтың құшағына кіріп те кетті (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Кенет күтпеген *қ ұ қ а й* От басы толған тасбақа! (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). **2.** а у ы с. *Азап, бейнет, қиындық.* Қарап қалған заман емес айлыққа, Қиындықтың *қ ұ қ а й ы н а н* қаймықпа. Бәрі өткінші, Бәрі, бәрі баянсыз, Әсіресе, сенбеу керек байлыққа! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Қорлық пен *қ ұ - қ а й д а н* көз аша алмай жатса да, баяғы бір ұлы табан қара жұртына қайтып келіп, [...] таңдағы тамақ төңірден деп, қырық жыл қырғынға тап болса да, күдерін үзбей, келешекке кеңірдегін созып телмендеп баққан бұл не қылған өлермен жұрт еді!

(Ә.Кекілбаев, Үркер). Жасынан *қ ұ қ а й - д ы* көп көргендікі ме, Майлық өзінен үлкен-кіші болсын, бетіне жасқаншақтай қарайтын (А.Нұрманов, Құлан.).

Көрген құқайы бұл [осы] емес. *Талай қиындықты көрген, көнбіс.* – Жаман айтпай, жақсы жоқ, басымызға іс түсе қалған күнде де бірінші *к ө р г е н қ ұ қ а й ы м ы з б ұ л е м е с*, – деді батыр (С.Досанов, Қыран.). – Менің *к ө р г е н қ ұ қ а й ы м* бір ғана *б ұ л е м е с*, үйге жетіп алып сөйлесейін Мәдилермен (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс). Атайдың бір көрген *қ ұ қ а й ы о с ы д е й с і ң б е?* Ол кісі талай тап жауын да жайратқан (Ә.Қалдыбаев, Шаншар атай.).

ҚҰҚЫ [ар. حق] з а т. с ө й л. **Қақы.** Үкімет присажный сотын Торғай облысына алдымыздағы 1915-нші жылы кіргізуге лайықтап, бұл туралы керекті мағлұматтар жиылып, присажный заседательдікке *қ ұ қ ы* бар адамдардың есебін ала бастады (М.Дулатов, Шығ.). Сендердің істеріңе килігіп, өкімшілік жасауға менің ешбір *қ ұ қ ы м* жоқ (С.Сарғасқаев, Тәмпіш қара). – Менің ісімді, жүріс-тұрысымды тексеруге ешкімнің *қ ұ қ ы* жоқ! (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

Әуе құқы. *Әуе кеңістігін пайдалану кезінде пайда болатын қатынастарды реттейтін құқылық нормалар жиынтығы.*

ҚҰҚЫҚ [ар. حقوق] з а т. с ө й л. **1.** *Бір нәрсені жүзеге асырудың, әрекет етудің мүмкіндігі.* – Кәне, жолдастар, осы ауылдағы *қ ұ қ ы ғ ы* жойылатындарды атаңдар, – деді (І.Жансүгіров, Әңгім.). Отаршылдардың ең негізгі заңын өзі тасталқан қылып бұзуы, қазақ *қ ұ қ ы ғ ы* мен пайдасын лас аяқпен басуы деген осы болады (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). **2.** *Негіз, себеп.* Осыны айтуға толық *қ ұ қ ы ғ ы м* бар (Ауызекі). **3.** *Мемлекет тарапынан, болмаса тиісті қаулы, заңмен әрбір адамға берілген ерік, бостандық, құқық.* Әр халық, әр адам өзінің *қ ұ қ ы қ т а р ы н* пайдалану үшін білімді, сауатты болу керек (С.Сейфуллин, Шығ.). М.Дулатов 3 маусым заңы қазақтарды ғана емес, қазақ облыстарында тұратын басқа ұлыстарды да саяси *қ ұ қ ы қ т а р ы н а н* айырғанын арнайы атап өтеді (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері). *Қ ұ қ ы қ* адам баласына ортақ мүлік: оны қорғау ісі де адам баласына бірдей ортақ ынтымақпен болуы керек («Қазақ»). **4.** *құқық. Қоғамдағы адамдардың қарым-қатынасын реттейтін, мемлекет тарапынан белгіле-*

нетін және қорғалатын ережелер мен заңдар жиынтығы және соны зерттейтін ғылым саласы. Халық пен мемлекет атынан билік жүргізуге Республика Президентінің, сондай-ақ өзінің конституциялық өкілеттігі шегінде Парламенттің қ ұ қ ы ғ ы бар (ҚР Конституциясы). Неғұрлым қоғамдық қатынастарда тұрақтылық басым болса, соғұрлым олардың жолын алдын ала болжау да оңайырақ болып, қ ұ қ ы қ арқылы реттеудің жолы жеңілденеді (Ғ.Сапарғалиев,... Мемлекет. теориясы). XIX ғасырдың аяғына XX ғасырдың басына дейін созылып келген заң мен қ ұ қ ы қ жүзіндегі қазақ пен атты казактың жер таласы, айтысы, жанжалы, бұрынғы отарлаудың сөнбей қалған ұшқыны еді (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Енді Керенскийдің ұсыныстарындағы екінші мәселеге – саяси қ ұ қ ы қ, ұлттық тәуелсіз елдердің мүдделерін тең тұрғыдан құру жөніндегі тұжырымдамасына келейік (М.Шокай, Таңд.).

Авторлық құқық. з а ң. <ағыл. copyright> Азаматтық құқықтың ғылым, әдебиет және өнер т.б. туындыларын пайдалануға байланысты туындайтын қарым-қатынастарды реттейтін саласы. А в т о р л ы қ қ ұ қ ы қ объектісі болып табылатын туындылары арнаулы заң баптарында көзделген (Заңи термин. түс. сөздігі). Тұтынушыларды жасанды тауарлардан қорғау үшін комбинат үстіміздегі жылы өзінің әйгілі халықтық брэндін а в т о р л ы қ қ ұ қ ы қ - п е н қорғап, бұл жөнінде қауымдардың арасында ақпараттық компания жүргізді («Егемен Қазақстан»).

Азаматтық құқық. қ ұ қ ы қ. <ағыл. civil law> а) Мүлiктiк, коммерциялық немесе отбасы құқығы сияқты құқықтың қылмыстық құқықтан өзге саласы. – А з а м а т т ы қ қ ұ қ ы қ т а р ы ң жойылған адам емесің. Күнелтесің, өлмессіңдер – деп Сәлім жүріп кетті (М.Әуезов, Таңд. шығ.). ә) Өкімет органдарының немесе басқа да жеке адамдардың зорлық-зомбылық жасауына жол бермейтін саяси және әлеуметтік құқықтар. Мәдениет пен өнердің жекелеген қайраткерлерін елден аластау және оларды а з а м а т т ы қ қ ұ қ ы қ а н айыруды Саяси бюрода оның [Ю.В.Андропов] одақтас республикаларда қызмет істейтін мүшелерінің қатысуынсыз шешіп отырды (Д.Қонаев, Өтгі дәурен.).

Әкімшілік құқық. з а ң. <ағыл. administrative law> Мемлекеттік басқару органдарының ұйымдастыру, атқару, билік жүргізу барысында пайда болатын қоғамдық қарым-қатынастарды реттеуші құқық саласы. Ә к і м ш і л і к қ ұ қ ы қ - т ы ң бастауы – Конституция, заңдар, жарлықтар мен қаулылар, кодекстер, жарғылар, бұйрықтар т.б. нормативтік сипаттағы құжаттар (Заңи термин. түс. сөздігі).

Конституциялық құқық. з а ң. <ағыл. constitutional law> Мемлекеттік билік институттарының ұйымдық принциптерін, қызмет ету тәртібін, азаматтардың құқықтық ахуалы мен олардың мемлекетпен қарым-қатынасын реттейтін құқық саласы. К о н с т и т у ц и я л ы қ қ ұ қ ы қ т ы ң негізгі бастауы – Конституция, оның нормалары құқықтың басқа бастауларының барлығынан – Парламент заңдарынан, мемлекеттік биліктің атқару органдарынан, соттың үлгілік тәжірибелері мен салттарынан жоғары заңдық күш иеленеді (Заңи термин. түс. сөздігі).

Құқық қорғау органы. қ ұ қ ы қ. Заңдылықты, құқық тәртібін, адам құқықтарын мен бостандықтарын қорғау және қылмысқа қарсы күрес міндеттерін атқаратын мемлекеттік органдар. Әскери қызметшілер, ұлттық қауіпсіздік органдарының, қ ұ қ ы қ қ о р ғ а у о р ғ а н д а р ы - н ы ң қызметкерлері мен судьялар партияларда, кәсіптік одақтарда болмауға, қандай да бір саяси партияны қолдап сөйлемеуге тиіс (ҚР Конституциясы). Қ ұ қ ы қ қ о р ғ а у о р ғ а н д а р ы н ы ң міндеті осы себептерге қатысы бар мемлекеттік органдар, қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып, заң бұзушылықтарды анықтау, тоқтам салу болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Құқық нормасы. қ ұ қ ы қ. Құқықтық қатынастарға қатысушылардың мінез-құлықтарын анықтайтын жалпыға міндетті ереже. Қ ұ қ ы қ н о р м а л а р ы н д а азаматтардың, лауазымды адамдардың, мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдардың нақты мінез-құлық қағидаларын түзе отырып, [...] барлық құқық субъектілерінің мінез-құлқының шегін, іс-әрекетін айқындайды (Заңи термин. түс. сөздігі).

Құқық социологиясы. Құқықтың әлеуметтік институттар жүйесінде қызмет

етуін, құқықтық нормалардың динамикасы мен құрылымын, қоғамдағы рөлін зерттейтін социология ғылымының саласы. Құқық со-циологиясы тәртіпті сақтау негіздерін, сондай-ақ құқықтың әсерінен туындайтын әлеуметтік өзгерістердің себептері мен алғышарттарын зерттейді (ҚҰӘ).

Қылмыстық құқық. з а н. Қылмыстылықты, қоғамдық қатынастар жүйесіне қауіпті іс-әрекет үшін қолданылатын жазаны айқындайтын заң нормаларының жиынтығынан тұратын құқық саласы. Қылмыстық құқық қоғамдағы конституциялық, азаматтық, еңбек, әкімшілік, қаржы салаларымен реттелетін қатынастарды қорғайды (ҚҰӘ).

Халықаралық құқық. з а н. <ағыл. international law> Мемлекеттер мен халықаралық байланыстың басқа да қатысушылары арасындағы қарым-қатынастарды реттеуші заңдық ұстанымдар мен нормалардың жиынтығы. Мемлекеттердің өз міндеттемелерін бұзуының ақыры халықаралық құқық бойынша жауапкершілік арқалауына апарып соғады (Заңи термин. түс. сөздігі). Халықаралық құқықты жүйелеп, прогрессивті түрде дамыту БҰҰ-ның Жарғысында мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың аса маңызды міндеттерінің бірі ретінде қарастырылады (Заңи термин. түс. сөздігі). Сондықтан халықаралық құқық әлі түгел жойылып бітпеген отаршылдық қиянат зардаптарын жоюда әлеуметтік әділет болуына баскөздік етуге тиісті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚ з а т. з а н. Қоғамға, мемлекетке, тұлғаға зиян келтіретін және заңмен жазаланатын, қоғамға жат іс-әрекет. Жасалған іс-әрекетте құқық бұзушылығы құрамының бір белгісінің болмауы іс-әрекетте құқық бұзушылығы жоқтығын және оны жасаған адамды заңды жауаптылықтан босату қажеттігін көрсетеді (Заңтану). Сонымен, орталық құрудағы басты міндет – мемлекеттік қызметтің сапасын жақсартып, сыбайластық құқық бұзушылығын, төрешілдікті, сөзбұйдалықты, өзге де әкімшілік кедергілерді жою («Егемен Қазақстан»). Құқық бұзушылығы заң бойынша тиісінше азаматтық, әкімшілік, тәртіптік, қылмыстық жауапкершілікке тартылады (ҚҰӘ).

Салықтық құқықбұзушылық. с а л ы қ. Салықтық қатынасқа қатысушылардың салық заңдарының нормаларымен белгіленген міндеттерін орындамауларына байланысты, заңды жауапкершілік көзделген құқыққа қайшы әрекет. ≈ С а л ы қ т ы қ құқық бұзушылығы бақылау.

ҚҰҚЫҚСЫЗ с ы н. Құқығы жоқ. ≈ Құқықсыз іс-әрекет. Құнсыздығымыз соншалық, ұлттық қасиеттен айыру, отарлау саясаты жоғарғы, советтік, партиялық билік тұрғысынан айрықша арсыздықпен, ашықтан-ашық жүргізілді, ал бейресми жағдайда, күнделікті тұрмыста, қазақтың кемшін екендігі, қор, сорлы, ешқандай құқықсыз екендігі өктем, жаулаушы жұрт тарапынан аяқ аттаған сайын көзге шұқып, нұқып көрсетіліп отырды (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

ҚҰҚЫҚСЫЗДЫҚ з а т. с ө й л. Құқықбұзушылық. Олар халқымыз бастан кешіріп келген және бұдан соң да бастан кешірімек болып отырған құқықсыздықты жоюға бел байлаған (М.Шоқай, Таңд.).

ҚҰҚЫҚТАНУ з а т. з а н. Заңдар, құқық жүйесі туралы білімдердің жиынтығы. Жалпы құқықтану саласындағы терминдердің орнықсыздығы мен әркелкілігін, сөзжасамдардың семантикалық жартыкештігі мен стильдік тұрлаусыздығын жойып, келешекте қазақ тілінде заң қабылдауға, нормативтік актілер түзуге септігін тигізеріне сенімдіміз (Заңи термин. түс. сөздігі). Құқықтану тек құқықты, құқық жүйесін ғана емес, сонымен бірге мемлекетті және саяси жүйенің басқа да бөліктерін қамтитын білім салалары ретінде қалыптасты (ҚҰӘ).

ҚҰҚЫҚТАНУШЫ з а т. Құқықтану саласының маманы, заңгер.

ҚҰҚЫҚТЫҚ с ы н. Құқыққа қатысты, құқықпен байланысты. Адамның және азаматтың Конституцияда баянды етілген құқықтары мен бостандықтарына нұқсан келтірілген деп танылған заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің күші жойылады және қолданылуға жатпайды (ҚР Конституциясы). Біз құқықтық қоғамға неғұрлым жақындай түскен сайын, қазақстандықтар өздерінің еліміздің толыққанды және белсенді азаматтары екендіктеріне көбірек сене түсетін болады (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар

тоғ.). Қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде болып жатқан өзгерістер жедел *қ ұ қ ы қ т ы қ* ресімдеу мәселесін алға қойды («Егемен Қазақстан»). Біздің де бастапқы екі жылымыз тәуелсіздігімізді жүзеге асырудың *қ ұ қ ы қ т ы қ* негізін жасауға кетті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Құқықтық жаза. з а н. *Құқыққа қайшы іс-әрекеттерді заңды түрде кінәлаудың түрі және қолданылған шара.*

Құқықтық жүйе. з а н. *Құқықтар жиынтығы.*

Құқықтық қатынастар. *Құқық нормаларымен реттелетін қоғамдық қатынастар. Қ ұ қ ы қ т ы қ қ а т ы н а с* нақты тұлғалар арасында шығады, оның қатысушыларының өзара тәртібінің қатаң белгілілігімен сипатталады (З.Сабикенова, Орыс.-қаз. салықтық. сөздік). Ондағы негізгі мақсат – бұл бағыттағы *қ ұ қ ы қ т ы қ қ а т ы н а с т ы* жетілдіре отырып, қатерлі кесел бойынша сауаттандыру бағдарламасын, дәрігерлік көмекті жетілдіру, жақсарту болып табылады («Түркістан»).

Құқықтық мемлекет. з а н. *Конституциялық басқару тәртібі, дамыған құқықтық жүйе мен тиімді сот билігі бар мемлекет нысаны. Қ ұ қ ы қ т ы қ м е м л е к е т* құру жолына түстік. Бәрі де заң жолымен шешілетін елге айналып келеміз («Егемен Қазақстан»). Әділеттілікті жоғары дәрежеге көтеру арқылы табыстың қалыптасуы тиісті экономикалық және саяси алғышарттарға байланысты болатын *қ ұ қ ы қ т ы қ м е м л е к е т т і*ң сапалық белгісі – адам және азамат құқығы мен бостандығына халықаралық өлшем деңгейінде кепілдік беру (ҚР Конституц. түс. сөздігі).

Құқықтық сана. *Адамдардың, әлеуметтік топтардың құқыққа, заңдылыққа, сот әділдігіне байланысты қалыптасқан көзқарасының, ойларының, сезімдерінің жиынтығы. Қ ұ қ ы қ т ы қ с а н а* қоғамдық өмірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен, оның мәдени-құқықтық, демократиялық не авторитарлық дәстүрлерімен айқындалады (ҚҰӘ).

Құқықтық саясат. *Қоғамдық қатынастарды реттеудің негіздері, принциптері, бағыт-бағдарлары және оларды жүзеге асырудың стратегиясы, тактикасы.* Соған орай алқабилердің қатысуымен сот ісін жүргізу қажеттілігі Қазақстан

Республикасындағы *қ ұ қ ы қ т ы қ с а я с а т* тұжырымдамасында және Мемлекет басшысының халыққа арнаған Жолдауында жан-жақты айқындала түсті («Егемен Қазақстан»).

Құқықтық шектеу. *Заңға қайшы келетін әрекетті құқық арқылы тежеу. ≈ Қ ұ қ ы қ т ы қ ш е к т е у* қойылды.

ҚҰҚЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Құқыққа ие болушылық.* Ұлттар Ұйымының өз мүшелерінің тең *қ ұ қ ы қ т ы л ы ғ ы* хақындағы кепілдігі де бос сөз болып шықты (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Заратустра сонысы арқылы космократиялық үстемдік құруға *қ ұ қ ы қ т ы л ы ғ ы* н да заңдастырып беріп еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰҚЫЛЫ с ы н. *Құқығы бар, құқыққа ие.* Ендеше, ондай қоғам өз үкіметінен де, саяси элитасынан да толыққанды демократияны, нағыз конституционализм мен шын мәніндегі заң үстемдігін талап етуге *қ ұ қ ы л ы* (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Бұдан былайғы жерде республикамызда ешкім ресми түрде өзін «мен қазақпын», «мен орыспын», «мен әзірбайжанмын», «мен татармын» деп айтуға *қ ұ қ ы л ы* емес болып отыр («Жалын»).

ҚҰҚЫЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Құқықтық.* «Алаш» партиясының саяси және *қ ұ қ ы л ы қ* идеялары патша өкіметі құлатылғаннан кейін кенеттен пайда болған жоқ, олар, жоғарыда айтылғандай, ондаған жылдар бойы қалыптасып келді (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері). Сондықтан ол тіпті ең өткір мәселелерді де өркениетті жолмен, жүйенің кеселдерін ашық сынау, әшкерелеу, *қ ұ қ ы л ы қ* негізде іс-қимыл жасау жолымен шешу мейлінше қолайлы деп санады (М.Құл-Мұхаммед, Алаш ардагері).

ҚҰЛ з а т. 1. *Құлдық, феодалдық дәуірде басында еркі жоқ, иесіне толық тәуелді шаруа адамы, жарлы-жалшы. Қ ұ л* еңбегі, негізінен, феодалдық үй шаруашылығында қолданылды. *Қ ұ л д а р* мал бақты, жер жырты (ҚазССР тарихы). Еріксіз еңбек ету, жалшы болу, Жұмыскер шаруаға қатты батты. Адам деп жарлыны ешбір санаған жоқ, Талайын мал орнына *қ ұ л ғып* сатты (Ақын жырлары). Асылзада баласы Дәулеті кетіп қолынан Қоңсысына *қ ұ л* болды. Асылсыздың баласы Ақшасына сүйеніп Айтқан сөзі пұл болды (Мұрат, Өлең.). Бір патшалыққа бағыну *қ ұ л* болу деген сөз емес қой, өз

керегін өзі білдіртпесе Петрбурда отырған чиновниктер 3-4 мың шақырым жерде ен далада көшіп жүрген қазақтың тұрмысын қайдан біледі? (М.Дулатов, Шығ.). **2. к ө н е.** *Соғыста қолға түскен тұтқын.* Қарашылар, әдетте, бір рудан емес, сан рудың жарлы-жақыбайларынан немесе жаугершілікте жау жағынан қолға түскен «қ ұ л» аталатындардан құралады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Ертеде, жаугершілікте, соғыста қолға түскен адамды «тұт» деп атап, қызметші – қ ұ л етіп алатын болған («Қаз. әдеб.»). **3. а у ы с.** *Пенде, пақыр.* Жүрегі жұмсақ, білген қ ұ л, Шын дос таппай тыншымас. Пайда, мақтан бәрі – тұл, Доссыз ауыз тұшымас (Абай, Төл. жин.). Жаратқан Мұхаммедтің нұрын Құдай, Ғаламнан он сегіз мың бұрын Құдай. Өз қандасын өзіне досты қылып, Мұндай артық сүйер ме, қ ұ л ы н Құдай? (Шал ақын, Өлеңд.). **4. а у ы с.** *Бір нәрсеге табынып, соған бағыныштылық.* Мәдениет жүзінде адам баласы құс болып ұшып, балық болып жүзіп, алысты жуық болдыруды анық қалап отырса да, бірін-бірі өлтіруді, зорлығы, қиянаты қалмай отыр. Неге? Адам тәрбиенің қ ұ л ы болуға жетпей әлі күнге табиғаттың құлы болып жүргендік (Ж.Аймауытов, Шығ.). Кірді ғой түстен кейін тентек ақылы, Сертімнің бұл өмірлік ең ақыры: «Адамның – қ ұ л өзін жеңіп ұстамаған» Деген бір Сократтың бар нақылы (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Адам – ар-намысының қ ұ л ы ғой (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сауда өнері де мәдениет дәрежесіне қ ұ л (Ө.Бөкейханов, Шығ.).

Азбан құл. с ө й л. *Гаремде қызмет ету үшін әдейі тарттырылған еркек.* Бұл жерге (гаремге) сұлтан әулетінен басқа еркек кіндіктен үш мамандықтың өкілдеріне ғана жол ашық екен. Олар: дәрігерлер, мұғалімдер мен музыканттар. *А з б а н қ ұ л д а р* көбіне негрлер болып келеді («Егемен Қазақстан»).

Алланың сүйген құлы. *Құдайдың жарылқаған, рақымы түскен пендесі.* Мен едім Базарбайдың үлкен ұлы, *А л л а н ы ң* шыныменен *с ү й г е н қ ұ л ы*. Қаршекем сәлем берсем қарамайды, Бар еді Төлегеннің неден міні? (Қыз Жібек).

Жазған құлда жазық жоқ [шаршау бар ма]. *Жұмыстан бас алмайды, екі айтқызбайды, шаршау дегенді білмейді. Ж а з ғ а н қ ұ л - д а ж а з ы қ ж о қ.* Қамбарбек оқиғаны қайтадан, бастан-аяқ айтып шықты (С.Бақбергенов, Кентау). Қол-аяғымыз салдырап

қозғалтпай қалыпты. Бірақ *ж а з ғ а н қ ұ л - д а ш а р ш а у б а р м а?* (Т.Ахтанов, Шырағың.).

Иманды құлға жолықсын [кез келгір]. көне тілек. *Ұяты-ары бар, ізгі ниетті, тілеуі ақпен кездессін деген мағынадағы бата-тілек.* *Иманды құл кез келер,* Қаузы, қаусар суына (Қобыланды батыр). Ашылмаған қызыл гүл, *И м а н д ы қ ұ л ғ а ж о л ы қ с ы н* (Ауызекі).

Иттің құлы итақай. *Кім көрінген, кез келген.* – Мен Шәкенге сенемін. Осы жасқа келгенше бір қабақ шытыстық па екен. *И т т і ң қ ұ л ы и т а қ а й* алып жүрген мәрді аяғаны несі (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Құдайдың [Алланың] құлы. *Адам, пенде.* Халқымның салтанаты еске түссе Жүрегім өртенеді оттай жайнап. *Қ ұ д а й д ы ң қ ұ л ы* болсаң бізге күлме, Боларсың сен де біздей сорың қайнап (Мұрат, Өлеңд.). Бәрі рас айтқанының ақ Алланың, Құм менен топырақтан жаралғанмын. *Қ ұ д а й - д ы ң қ ұ л ы м ы н* мен – мұсылманмын, Денемде түйірі жоқ арам қанның (М.Мақатаев, Шығ.). Баймөңке – жер сауырысы, Тілеу, Құлан, Қайран ел көшуші еді толықсыған. Шай ішіп самаурынан сәске түсте Көп еді төкөппәрсіп мырзасынған. *А л л а н ы ң қ ұ л ы* болсаң бізге күлме, Тап болар тасқан елге мұндай ылаң (Мұрат, Өлеңд.).

Құлақкесті құл. *Басыбайлы құл, меншікті жалшы.* – Ха, Қалқан, сен *қ ұ л а қ к е с т і қ ұ л ы м с ы ң*, ана ауыздан қайыр дуа дарыған шындық күтсем – сұмдық айтпас деп едім; қызыл тілің сұмдыққа да дөп екен, құл алдында ашу шақырмайтын ата салтым қашанғы, аттамасын салтымды – кештім жүйріктің құнын (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Құл базар. с ө й л. қ а р а п. *Жалдамалы жұмысшылардың жұмысқа жалдану үшін тұратын орыны. Қ ұ л б а з а р д ы ң* көрігін қыздырушы ірі қылмыстық және жартылай әскери құрылымдар («Қазақст. әйелдері»). Со-сын базар жағалап, арба сүйретіп, *қ ұ л б а з а р - д а* малай болмағанда жастар не істейді («Жас қазақ»). Күйеуім бір кездері жұрт *қ ұ л б а - з а р* деп атап кеткен қара базарда жалданып жұмыс істеген («Жас Алаш»).

Құл қылды [етті]. *Еркінен айырып, тәуелді етті.* Адам деп жарлыны ешбір санаған жоқ, Талайын мал орнына *қ ұ л ғ ы н* сатты (Ақын жырлары). Тұлымдысын тұл қылып, Айдарлысын *қ ұ л қ ы л ы н*,

Солқылдаған мырзасын Табанға салып жүн қылып (Қобыланды батыр).

Мақтанның құлы. *Мақтаншақ, мақтан-құмар.* Мен *мақтанның құлы* емес, Шын ақылға зорлық жоқ. Ант ұрған көп бұл емес, Өлім бар да қорлық жоқ (Абай, Тол. жин.).

ҚҰЛА с ы н. *Сары мен жиреннің арасындағы жылқының түсі.* Анау қара ат, торы ат, *құла* бие, жирен бие, әне бір *құла* биелерге Шекер де, Күнікей де мінер еді! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бас бөйгені алған *құла* аттың аты-жөнін, кімнің аты екенін жамырай сұраған ел (С.Бегалин, Замана.). Құнан, дөнен мінгенім асау тарпаң, Осы күнде *құла* ала деген жайпаң. Бұл иттен де жаяуым тыныш екен деп, Қаздай басып келеді байпаңбайпаң (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құла дала [түз, жапан, медиен, мекен]. *Елсіз, иен дала.* Адам түгіл аң білмейтін жолдарды тауып, *құла далаға* көшіп үйренген ру басшылары жан-жағынан ағыла бастады (І.Есенберлин, Алмас.). Бұлар жүр даурығып осы сөзге, Құдайдың құба жоны, *құла тұз де.* Ес көріп осыларды қара тартқан, Ойласаң, шайнам ақыл жоқ қой бізде (М.Көпеев, Тірлікте.). Құс қонбас *құла жапан* да Жылай-жылай бір жалғыз Дүниеден өтті дегейсің (Қыз Жібек). Көкжиектің кемері сағым тартып алыстап кеткен сияқты. Ұшы-қиыры жоқ *құла медиен* (Қ.Ысқақов, Тұйық). Жылап қалды жеңгесі Едіге ердің сөзіне Атының басы қайратты *құла мекен* шөліне (Едіге).

Құла жирен. *Құла мен жирен аралас жылқының түсі.* Қылаңға: ақ боз, боз, бурыл, көк бурыл, теңбіл, құбақан, сары, құла, *құла жирен*, шабдар, көк, сұр, құла кер, қызыл, нар қызыл, сар қызыл жатады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Құйқылжыған *құла жирен* ат мінген, Құйрығын келтесінен шарт түйген. Қорамсаққа қол салған, Бір салғанда мол салған, Суырып алған қу жебе Сүбесінен жол салған (Мұрат, Өлеңд.).

Құла жылқы. *Басы мен денесі жылтыр сары немесе құрым сары реңді, аяқтары мен жал құйрықтары қара, арқасынан құйрығына дейін созылған жіңішке қара жолағы бар жылқы.*

Құла кер. *Құла мен кер аралас түс.* Кілең бір *құла кер*, құла жирен, құла қасқа үйірлер шұбырады (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

Құла қасқа. *Қасқасы бар құла түс.* *Құла қасқаны* маған уәде еткенін бұл қу біліп жүр екен ғой (М.Дүйсенов, Меймандар).

Құла төбел. *Төбелі бар құла түс.* Астындағы жарау *құла төбелдің* жол жорғасына тербеле, кең далаға құмарта қарап келеді (Ж.Мусин, Таң нұры).

ҚҰЛА= е т. **1.** *Жығылу, таяу, сүрініп етпетінен түсу.* «Апалап» уанбастан жылаған күн, Жүрем деп қаз-қаз тұрып *құлаған* күн. Еркелеп, құр былдырлап, өтірік жылап, Алдына апам байғұстың сұлаған күн (М.Жұмабаев, Шығ.). Әкең үйдің алдында *құлап* жатыр. Алып кірмеймісің? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Аманкелді көздеп басып қалды. Тағы екеуі *құлады* (М.Жұмағұлов, Қыран.). **2.** *Опырылу, қирау, бұзылып қалу.* Серәлінің соғыстан бұрын салып алған екі бөлмелі үйі қазір *құлаған* (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бұл наукас қатаң тиді, сірә маған, Бардай-ақ бассыз ісім ұнамаған. Ажалдың ақ бораны соқса қарсы, Гүлденген гүжім бар ма, *құламаған*? (Кете Жүсіп, Өлеңд. толғау.). Неше түрлі орнатқан шөптің гүлі, Сондай жайда ашылған бұлбұл үні. Бірден он төрт *құлапты* мұнарасы, Дүниеге хақ пайғамбар келген күні (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **3.** *Жата кету, сұлау.* – Енді демалайық, – деді де өзі жастығына жамбастай *құлап*, көзін жұмды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Өлде көгін келсем бе бір айналып, Өлде шөбін сүйсем бе *құлай* қалып? Қалеке-ау, біз ілгері жүрген сайын. Айнала бара жатыр шыр айланып (Д.Қанатбаев, Жетіқарақшы). **4.** *Биіктен төмен қарай құлдырау.* Атылып мұнарадан қыз *құлаған*, Қадалып түйліккен шал – құзғын оған. Жұтқанда жас аруды көрі теңіз, Кеудеге бұлтын жиып құз жылаған (С.Мәуленов, Танд.). Қалмағандай қыстың елге бұлдары. Сияқты аспан дымқыл сіңген былғары. Маскүнемнің бас киімі тәрізді Шатырлардың *құлағалы* тұр қары! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). **5.** а у ы с. *Тақтан айырылу, орнынан түсу, күйреу.* Әмір Темір тұқымы *құлағаннан* бергі Бұқар-Самарқанның тарихы қазақпен шиіе байланысқан болса керек (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Төңкөріс болып, патша *құлады* дегенді естігені бар (Б.Тілегенов, Аққайнар). Самарқан өмірі *құласа*, соның орнына сізді өміретіп қоймақшы (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). **6.** а у ы с. *Емтиханнан, не басқа бір сыннан сүріну, өте алмай қалу.* Енді қысқы емтихан сессиясы басталады. Қорқып жүр *құлап* қалам ба деп (М.Мағауин, Көк мұнар). Баласы бірдеңесін қорғай алмай

қ ұ л а п т ы (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). 7. а у ы с. *Көңілі кету, ынтасы ауу*. Аң-құсы қайта айналып келіп қолына қонғандай, Қанипаға өлгенше қ ұ л а п тұр (С.Омаров, Қызыл арай). Темір спортқа қ ұ л а й берілді, футбол десе ішкен асын жерге қойды (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). Дастарқанда қара қойдың басы алда, Сөйтеді елім, қ ұ л а п құрмет жасарда! Бұл – шопанның талай қашқан ұйқысы, Күн шаңырағын арайымен ашарда (Ә.Ахметов, Жерұйық).

Асқар тауы құлады. Ең жақын жан-ашырынан, тірегінен айырылды. Жалғызыма сәлем де, А с қ а р т а у ы қ ұ л а д ы. Ағар бұлақ суалды (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Құлай бермеді. Қайраттанды, берік болды. Қайғы келсе қарсы тұр, қ ұ л а й бер ме, Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме. Жүрегіне сүңгі де, түбін көзде, Сонан тапқан шын асыл тастай көрме (Абай, Тол. жин.).

Құлай сүйді. Өлердей ғашық болды, жан-тәнімен жақсы көрді. Қ ұ л а й с ы ғ ы - г е н қызының бойынан табылған кешірімсіз ақаудай көңілін құлазытып, бір сәт дүйім ғаламнан түңілтіп кетті (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Туы құлады. Жеңілді, тізе бүкті. Жаудың т у ы тоғызында қ ұ л а п т ы (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

ҚҰЛАБА с ы н. Көнерген, егде тартқан, қақсал. Бетіне әжім кірген қ ұ л а б а л а р «Алла» деуге әлі келмей, екпінді сеңге құрбан болып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛАҒДАР с ы н. Істің, оқиганың мән-жайынан мағлұматы бар, хабардар, құлақтас. Биыл ана үлкен ініңе тоқал әпереміз бе деп жүрміз ғой, одан да қ ұ л а ғ д а р с ы ң (Б.Аманшин, Көкжар). «Москва», «Молодая гвардия», «Звезда», «Русская литература» және өзге де басылымдар Олжас Сүлейменовты жерден алып, жерге салды. Ел құлағы – елу. Кремль хабардар, біз де қ ұ л а ғ - д а р м ы з (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

ҚҰЛАҒЫШ с ы н. Жығылғыш, жығыла бергіш. Жас бала қ ұ л а ғ ы ш болады (Ауыз-екі).

ҚҰЛАДЫН з а т. з о о л. <лат. circus> 1. Қаршыға тұқымдасына жататын кішкене құс. Құстың қоры қ ұ л а д ы н – әр төбенің қонағы; Құстың зоры ақиық – әр төбенің қожасы (Мақал). Дүние жеткізбейді ойласаң да, Жаксы артық, әзілдесіп ойнасаң да. Баласы қ ұ л а д ы н ы ң қу ілмейді, Тұғырға

баптап неше байласаң да (Ақан сері, Шығ.). Соқса бір құрай сындырмас, Қ ұ л а д ы н жаман қу алмас, Қ ұ л а д ы н құдың теңі түгіл-ді, – Тебіренсе ауыр жұртын тындырмас (Алдаспан). 2. Дене тұрқы 43,5 – 52,5 см, салмағы 310–550 г-дай болатын, арқасы көкшіл сұр, құйрық қауырсыны ақ сұр, көлденең жолақты, бауыры ақ, жемсауы көкшіл сұр, тұмсығы қара жыртқыш құс. Қ ұ л а д ы н Қазақстанда далалы, шабындық жерлерде кездеседі. Ерте көктемде жерге ұя жасап, 3–5 жұмыртқа салады, 28–30 күнде балапан басып шығарады (ҚСӘ).

Дала құладыны. з о о л. <лат. circus pasceus> Ересек аталығының арқа жоны көгілдірленіп, бауыр жағы таза ақ түсті, қыбасарының бауыр жағы қоңырқай, тұмсығы мен тырнақтары қара түсті келетін, жыртқыш құстың далалық аймақта мекендейтін түрі. Қазақстанда далалық аймақтарда, бұталы шалғындарда, өзен аңғарында, қалың қамыс арасында, шөл және шөлейт аймақтарда мекендейтін д а л а қ ұ л а д ы н ы, шалғын құладыны, саз құладыны және құз құладыны бар (ҚҰӘ).

Құлан жортпас, құладың ұшпас шөл. Елсіз, сусыз шөл дала. Қазақтың сондағы шұбырған даласы бір кезде қ ұ л а н ж о р т п а с, қ ұ л а д ы н ы ұ ш п а с ш ө л дала атанған Балқаш пен Алатаудың арасы еді (Ә.Әбішев, Замана.).

Түз құладыны. з о о л. <лат. circus suaneus> Ересек аталығының арқа жоны күлгін сұр, бауыр жағы ақ, басы ақ бурыл, қыбасарының арқа жоны қара қоңыр, бауырында қара қошқыл теңбілдері бар, қанаттарының ұшы, тұмсығы, тырнақтары қара түсті келетін жыртқыш құстың егістік алқабы мен шабындықты мекендейтін түрі. Т ү з қ ұ л а д ы н ы кеміргіштердің үрдіс көбейіп кеткен аудандарына көптеп жиналып, ауылшаруашылығына айтарлықтай пайда келтіреді (Ж.Төреходжаев, Жыртқыш құстар).

ҚҰЛАДЫНДАЙ: құладындай ұшты. Ынталанды, берілді. Жалмауыздай жалаңдап, Ар, ұяттан күсіппін. Құлық пенен сұмдыққа Қ ұ л а д ы н д а й ы ш ы п ы н (Абай, Тол. жин.).

ҚҰЛАЗУ Құлазы етістігінің қимыл атауы; көңілсіздік басу, жабырқау. Мұның аты көрілік, Келе жатқан ентелеп, Сабырлық керек, сабырлық, Қ ұ л а з у әзір ертерек

(Д.Әбілев, Уақыт.). *Қ ұ л а з ы* – қуанышқа ауыспаған, Тәтті арман, тәтті кештер, тәтті елестер Бұл күні алыстаған... Алыс маған... (Н.Бердалы, Жаңбырлы түн).

ҚҰЛАЗЫ = е т. 1. *Иесіз қаңырап бос тұру (үй, мекен, жай)*. Адыра қалғыр қу Нарын, Талауға түсіп бүлініп, Адамы қойдай қырылып, *Құлазыған* жер қалды-ау! (Махамбет, Өлеңд.). *Қ ұ л а з ы ғ а н* бос бөлмеде мұншалық қоңыр күйді, жүдеу халді Қабен айтқызбай ұғып, жүрегі құлазып тұрды (З.Қабдолов, Жалын). Көптен бері әйел қолы тимеген екі бөлмелі ағаш үйі *құлазып*, Мадияр көңілін онан сайын жүдете түседі (С.Омаров, Күншуақ). Азғын тартар қаз бен қу, Суалса айдын көлдері. Өзеннің бойы *құлазыр*, Жайлаған кетсе елдері (Ақберен). 2. *Игерілмей, пайдаға аспай жату (жер)*. Бір кезде *қ ұ л а з ы п* жатқан ұшан-теңіз кең даланың қойны-қоншы елдің ырзығына толып тұр (С.Мәуленов, Жер нәрі). Басына мәңгілік мұз қатқан шынды да игердім. Сан ғасыр *құлазып* бос жатқан Тыңды да игердім (Ә.Фатихов, Менің алтын.). Осы алқап бұдан 10-15 жыл бұрын *қ ұ л а з ы п* жататын боз көделі өңір еді (Ә.Көшімов, Лашын.). 3. а у ы с. *Көңілсіздік басу, жабырқау*. Сауырда су төгілмесе боз жорға едім, Тарлан тарта танбайтын жорғасынан. Өткен еске түскенде *қ ұ л а з и м ы н*, Ақ киіктей айырылған ордасынан (Шал ақын, Өлеңд.).

Көңілі құлазыды. *Жалғызсырады, жабырқады, көңілсіздік басты*. Бірде ән салып, бірде бес асық, хан ойнап, талапайласып мәз болған қыз-жігіттерден оқшау қалған Ақанның *к ө ң і л і* өз-өзінен *қ ұ л а з и* берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Құрманғазының *к ө ң і л і* су сепкендей басылып, *қ ұ л а з ы п* сала берді (А.Сатаев, Дала күйлері).

ҚҰЛАЗЫТ = е т. *Көңілсіздік орнату, жабырқату*. Шексіз сар дала сары аурудай созылып, жалғыз жолаушының көңілін *қ ұ л а з ы т а* түсті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бір кезде осы бір тыныштықты *қ ұ л а з ы т ы п*, төбе жақтан ұлыған иттің даусы естілді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛАЗЫТУ *Құлазыт етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛАЙБЕРІС з а т. *Құлама, ылди*. Жарқабақтың *құлайберісі* не салынған тас пештер алғашқы сыннан әрең аман өтіп, әлі аптығын баса алмай тұр екен (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚҰЛАҚ' з а т. 1. а н а т. <лат. auris> *Адам мен омыртқалы жануарлардың есту мүшесі*. *Қ ұ л а қ т а н* кіріп бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар Өнді сүйсең менше сүй (Абай, Тол. жин.). Ауылдан шыққан жалаңаш балалар да *қ ұ л а ғ ы н а* қолын басып-басып алып қозының, қойдың шулаған даусын біресе ашық, біресе күңгірт естіп, у-у дегізіп, санға өзін-өзі шапалақтап, бір салып, қозының алдына қарай жөнелді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). *Қ ұ л а ғ ы н д а* үлкен сырғасы сілкіне түсіп, жіті қозғалып шай құйып отыр (М.Әуезов, Абай жолы). 2. а у ы с. *Баскиімнің құлақты жауып тұратын бөлігі*. Құлапара басымда пұшпаң тымақ, ішкі бауын өткізген тесік *қ ұ л а қ* (Абай, Шығ.). Тымақ тапты – кенелді, Кеңсеге алып жөнелді. Жаман тымақ бүрісіп, *Қ ұ л а қ т а р ы* құрысып. Шәрке, телпек серік боп Жатты шкапта құнысып (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тымақтың *қ ұ л а ғ ы н* тегіс жымыра байлап алғанбыз (М.Әуезов, Қараш.). 3. а у ы с. *Тұрмыстық заттардың ұстауға арналған жері, тұтқасы*. Бір әйел сары самауырды қос *қ ұ л а ғ ы н а н* көтеріп әкеп, пештің алдына қойды (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Бәрі есімде, далам да, тұрағым да, Тек есте жоқ, Күлдік пе, жыладым ба. Балалық шақ жарбиып жүретұғын Өгіз жеккен соқаның *қ ұ л а ғ ы н - д а* (М.Мақатаев, Қарлығашым.). – Түсіндім. Қара қазанның төрт *қ ұ л а ғ ы н а* құр байлап, қамыт қып ки де тарта бер. Айтпағың осы ғой. Солай ма? (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). 4. а у ы с. *Музыкалық аспаптың ішегін қатайтатын немесе босататын тетігі*. Естай домбырасын қолына алды, ыңылдата отырып *қ ұ л а ғ ы н* бұрады, шертіп байқады (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). 5. к ө с. *Бірнеше ауды жалғастырып ұстап тұратын дөңгелек шығыршық*. Мына аудың *қ ұ л а ғ ы* түсіп қалыпты (Қ.Айтқазин, Кәсіби лексика.). 6. т а р. *Түбіртек мағынасында*. Бұл болыс алым жинағанда *қ ұ л а қ* (квитансия) кесіп бермейді екен; ақшаны қазынаға салмайды екен («Қазақ»). Арам жеп адасқан жүзі қара болыс, жұрт қолында алым *қ ұ л а - ғ ы* (квитансия) жоқ деп, алымды елден қайта жинайды («Қазақ»).

Атқұлағы көрінбейтін. а) *Биік, қалың (шөп, егін)*. Екі аралық *а т қ ұ л а ғ ы көрінбейтін* көкорай шалғын, шоғыр-шоғыр итмұрын, долана ағаштары (Р.Токтаров, Ертіс.). ә) *Тұқ көрінбейтін, көз ашқызбайтын, түтеген (бо-*

ран). Аспаннан жауып, жерден көтеріліп, *ат құлағы көрінбейтін* ақ боран ұйтқып соқты-ай кеп (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.).

Ат құлағын теңесті. *Қиын-қыстау күн туды.* Бірікпеді екеуі, Осы айтылған кеңесте. Сұлтансық берішпен *Ат құлағын теңесті* (Бес ғасыр.).

Аттың [ат] құлағында ойнайды. *Атқа мінуге шебер, берік, икемді, жеңіл, шабандоз.* *Ат құлағында ойнайтын* сайыпкерлер республикамызда ондап емес, жүздеп саналады («Қаз. әдеб.»). Менің қызым бар, өздеріндей оқыған бала. Бірақ сен сияқты ер үстінде отыра алмайды емес, тіпті *аттың құлағында ойнайды*, асауды үйретеді (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Айсұлу аяғын үзеңгіге мықтап тіреп алып, *аттың құлағында ойнайтын* шабандоз жігітше сілтейді (А.Байтанаев, Қансонар).

Аш құлақтан тыныш құлақ. *Қақ-соқтан, пәлесінен аулақ.* *Аш құлақтан тыныш құлақ*, сол жарықтықтан қашық жүрсек деймін, – деді хатшы (С.Ерубаев, Шығ.).

Бас десе, құлақ дейді. *Сөздің байыбына бармайды, сөзқұпайды.* Өзің, немене, *бас десе, құлақ деп.* Сөйлетпейсің ғой (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Екі езуі екі құлағында [құлағына жетті]. *Өте қуанышты, мәз-мейрам, көңілі шат.* Жақсылық *екі езуі екі құлағында*, жарқылдай түсіп асыра басып келе жатыр (Ғ.Сланов, Әңгім.). Елдос күле сөйлеп, *езуі екі құлағына жеткенше* мәз бола қалды (А.Байтанаев, Қансонар).

Естір құлаққа ұят. *Айтуға ұят қылық, іс.*

Жарғақ [жар] құлағы жастыққа тимеді. *Тыным таппады, дамыл көрмеді.* Мақсұттың *жарғақ құлағы жастыққа тимей* жазғы егіске дайындықтың қамын ойлап жүрді (Б.Шалабаев, Өмірде.). Ат жалын тарта мініп, елін бағып, *Тимеген жастыққа да жар құлағы.* Ұрыстан ел іргесін аулақтауға Осы еді елді бастап келген жайы (І.Жансүгіров, Шығ.).

Кәрі құлақ. *Өткен-кеткеннен хабары мол, көне көз.* Ойбай-ау, мына жұрт не дейді, Бақа? Естімеген сөзің жоқ *кәрі құлақты* өзің ең. Өзің айтшы деп, Кәкітай содан үміт қып еді (М.Әуезов, Абай жолы.). О да зейінді, *кәрі құлақ* жігіт (Ол күндер.).

Қабан құлақ. *Әрі қысқа, әрі үлкен құлақ.* Атамнан қалған берендер Бек сауытын

киермін. Мен *қабан құлақ* қара атты Қатырып тұрып мінермін. Мен көрмеген Алаш жоқ Бәріне де тиермін (Мұрат, Өлеңд.). Тап болып таланыңа мұндай бүркіт, Тағы да ішіп-жейтін малы болса. Астыңа мінген атың еті семіз, Қалың жал, *қабан құлақ*, жабы болса (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

Қайшы құлақ жылқы. *Жүргенде сүйірік біткен екі құлағын қайшылап жүретін жылқы.*

Қалқан құлақ. *Қалқиган, үлкен құлақ.*

Қамыс құлақ. *Тіп-тік, сүйір құлақ (атқа қатысты).* Шоқпардай кекілі бар, *қамыс құлақ*, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ (Абай, Тол. жин.). Ақбоз ат жазық бауыр, *қамыс құлақ*, Жарқырап екі көзің бейне шырақ. Күмбірлеп көкті жарып кісінейсің, Барам деп қай сапарға жолды сұрап (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). Саптыаяқтай ерінді, Сарымсақтай азулы, От орнындай тұяқты, Қиған *қамыс құлақ* - *ты*, Ат берсең де міне алман (Едіге).

Құлағы елең етті [елендеді]. *Құлағын тіге қойды.* Ержанның *құлағы елең ете* қалды. – Ол кім? – деді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Менің сөзіме «төре» жігіттің *құлағы елеңдейін* деді (Б.Майлин, Шығ.).

Құлағы қанды. *Құлағына сіңді, көп естіп құлағы ұйренді.* Бала күнінен осы сөзге *құлағы қанық* Махамбеттің еліндегі ақсақал, қарасақалдары біздің келтіріп отырған өлеңімізді дұрыс дейді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Атасының күнде қайталайтын ақылына олардың *құлағы қанып* болған («Қазақст. мект.»). Осының бәрі күнде есіте бергесін еті өліп, *құлағы қанған* әңгіме сияқты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Құлағымды кесіп берейін. *Бір нәрсеге, бір істің шешіміне сенімді болғанда, бәстескенде немесе кепілдік беру мәнінде айтылатын сөз.*

Құлағым сенде, айта бер. *Тыңдап тұрмын, естіп отырмын деген мағынадағы сөз.*

Құлағы мүкіс [құлағының мүкісі бар]. *Құлағы нашар естиді.* *Құлағы* көптен *мүкіс* тартқан кәрі әжесінің ең бір жақсы көретін немересі Абай-ды (М.Әуезов, Абай жолы). Кеше шал келмеді ме қайыр сұрап, Белі аспанда, көзің ірің, *мүкіс құлақ*; Күрс-күрс етіп, аяғын шалыс басып, Түгі жоқ, киімнің бәрі құрақ (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Құлағына алды. ж е р г. *Тыңдады, ескерді, ден қойды.* Әлде ар жағы сене алмай тұрсадағы, Сөзімді *құлағына алған* болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құлағына алтын сырға. а) *Естімей-ақ қой, мән берме деген мағынада.* Мұраттың *құлағына алтын сырға.* Айнада кісіні тартар қылық, іс жоқ («Қазақст. әйелдері»). ә) *Ескерсін, зейініне түйіп алсын деген мағынада.* Ал сонан соң, бөрінің *құлағына алтын сырға:* алда-жалда қажының қызы Әтікемен қашып кететін болса, сүйреп өлтірем (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

Құлағына жақты [қонды]. *Айтқаны ұнады, көңілінен шықты.* Сапардың «Аманды күт» дегені *құлағына жағып* кетті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Ақсақалдың сөзі *құлағына қона* кеткен көш басшысы аттың басын өзен жаққа бұрды (Қаз. ертег.).

Құлағына кірмеді [кіріп те шықпады]. *Ұқпады, елемеді, тыңдамады.* *Құлағына кірмеді,* Ағайынның айтқаны, Мұны айтқанның бөріне, Жасы менен кәріге ішіне жиды өкпені (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қажылар, мұны қой да, дініңді күт, *Кірмейді құлағына* айтқан үгіт. Жүріңіз қажылықтың жолыменен, Қой-дағы партияңды, балаңды оқыт! (М.Көпейұлы, Шығ.).

Құлағына құйды. *Қайта-қайта айтып тәптіштеді, ұмытпайтындай етіп түсіндірді.* Аманға ұстазының таныс үні әдеттегідей жай, қоңыр естілсе де, шапшаң әсер етіп, бір сөзін шашау шығармастан *құлағына құйып* алып келе жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құлағына мақта тықты. *Естімеді, тыңдамады.* Ашынған ащы сөзді айтысады, Молда естімес, *құлаққа мақта тыққан* (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

Құлағынан ағып кетті. *Айтқан сөзді ұқпады, тыңдамады; сөз далаға кетті.* Жақыптың құлағы әңгімеде, көзі желі басында. Сірә, Аман сөзі оның *құлағынан ағып кеткен* болар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құлағынан кетпеді [құлағында қалды]. *Дауысы, айтқан сөзі есте қалды, ұмытылмады.* Соның тәтті әуені *құлағынан кетпей,* әлі де тебіреніп келеді (Т.Ахтанов, Боран). Сұлу келіншектің әлгі сөзі *құлағында ақалды* (М.Дүйсенов, Гүлжан).

Құлағынан күн көрмеді [құлағынан тартып тұрғызғандай]. *Өте жүдеу, арық; қармаққа шанышыр еті жоқ.* Асхананың көп жұмысы баланың қанын сорып, *құ-*

лағынан тартып тұрғызғандай (Қ.Әбдіқадыров, Әңгім.).

Құлағынан қиқу кетпеді. *Мазасын алды, тынышын кетірді.* Дәл сол кезде осы цех жетекшілерінің *құлағынан қиқу кетпейтін.* Тұралап жатқаны соншалық, бүкіл кеніштің еңбек өнімділігіне кері әсерін тигізіп, етектен тартып жүретін-ді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Құлағына салды. *Ескертті, айтты, аңғартты.* Тек бір ғана нәрсені *құлағыңызға сала* кетейін (М.Иманжанов, Көк белес.).

Құлағына тиді [жетті]. *Естіді, хабарланды.* Аанада, осы сөз *құлағына тигенде,* жөнді маңыз бермей, сәл нәрсе қарағаны есінде (З.Шашкин, Темірқазық). Хабарым хан кеңесінің де *құлағына жетсе* екен, – дейді (І.Есенберлин, Алмас.).

Құлағына [құлағының ұшына] шейін қызарды. *Қатты ұялды, қысылды.* Рақила қараса, Жакып *құлағына шейін қызарып:* – Жатсынбаймын ғой, – деп ыржыңдап жауап береді (Б.Майлин, Шығ.). Орынсыз сұрақ бергеніне қысылған Беркін: – Үйде жоқ, – деп *құлағының ұшына дейін қызарып* кетті (М.Дүйсенов, Ант).

Құлағын ашу. *Балаға ат қойып, үш-төрт рет айқайлап, азан шақырып естірту.*

Құлағына ілмеді. *Тыңдамады, естігісі келмеді.* Деуші едік ұрлық малды «түнде туған», Жігітті «батыр» деуші ек оны қуған. «Қой» деген ақыл сөзді *құлаққа ілмей,* Көз жасы енді мынау бетті жуған (М.Дулатов, Шығ.). – Мен бұрын мұндай істі білмес едім, *Құлаққа* айтқан сөзді *ілмес* едім. Боларын мұндай азап бұрын білсем, Бұл жерге ділда алам деп келмес едім (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Абзал оның қажағанын *құлағына ілмей,* басқарма орындығына жайғасты да, Мұхамәди шығарған папкаларды суырмаға қайта тығып, столдың қақпағын жапты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Құлағын басты. *Естігісі келмеді.* Япырмай, көрші-ай, не қылды? Бас ауырды қаңғырды. *Құлағын басып* жалынды, Қойдыра көр деп құрғырды (Абай, Тол. жин.).

Құлағын бұрады. *Үгіттеп, айтқанына көндірді, мақұл дегізді.* Қалай, бала, Омекең *құлағыңды бұрамай* ма? – деп Қалыбай күліп сұрайды (Б.Майлин, Шығ.). Ел атынан иек көтеріп, Құдай атымен ант бекітетін қожаның *құлағын бұрап* ғой, бұл мерезі деп Жұмабек төре ойлайды (Ғ.Мүсірепов, Танд.).

Құлағын қайшылады. *Құлағын кезек-кезек қозғады, алма-кезек қимылдатты.* Сол күндер еске түсуі мұң екен, айғай шықса *құлағын қайшылап*, жер тарпып, тұра алмайтын полктың сыралғы атындай өзі де дүр сілкініп, біртүрлі құлап қалады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Құлағын қатырды. *Мазасын алып, қыңқылдай сөйлей берді, құлаққа маза бермеді.*

Құлағын сарсытты [сасытты]. *Айта-айта мезі қылды, ығыр қылды.* Кей сөзі дәмді, кей әзілі *құлақ сарсытады* (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Көп жерлерде сол баяғы көз жалықтырып, *құлақ сарсытқан* мүсіндер, көше, жер-су атаулары сол қалпында тұр (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Құлағын сатты. *Тыңдағаны үшін ақы сұрады.* Ақы беріп тыңдатқан Сөз көкейге қонар ма? *Құлағын сатқан* тәңірі атқан, Оңдырар ма, оңар ма (Абай, Тол. жин.).

Құлағын түрді [салды, тосты, төседі, тікті, бұрды]. *Елегізіп хабар құтті; сөзге көңіл аударды, ден қоя тыңдады, зейін салды.* Қайғы, қызық не нәрсе, – дәмін білмес, Байлық, бақыт дегенді көзіне ілмес. Жақсы, жаман сөздердің парқын айырып, Не десең де таңданып, *құлақ тұрмес* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ал енді осыдан бірер жыл бұрын әлі жұрт көзіне түсе қоймаған балаң ақын Олжас: «Жер, Адамға табын!» – деп жар салып еді, адамдар *құлақ тұр іп*, елең ете қалды (М.Мақатаев, Шығ.). Азырақ *құлағың сал*, ақын інім, Ойымыз, рухымыз жақын, інім. «Ағалық правосын қолыма алып, Келемін айтайын», – деп ақыл, інім! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әуелгі уақытта Жәңгір Қарауылдың сөзіне онша *құлақ салмай* жүреді (Х.Досмұхамедұлы, Танд.). Түсті ғой қысым жаным, Түншықтым ғой қаным! Ием болсаң, жаратқан, *Салсаңшы құлақ* зарыма! (М.Жұмабаев, Шығ.). – Уа, қатын, *құлағың тос*. Алдыма салып берген алты өгізіңді айдап, ар жаққа өттім (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Оқшаулау отырған Раушан әңгімеге *құлақ тосты* (Т.Ахтанов, Қаһарлы.). Түс ауып кеткен. Жұрт шөлдегеніне, терлегеніне қарамастан, сот тергеуіне *құлақ төсеп* отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екенсің албыртмендей бала күңгі, *Тігемін* сылдырыңа *құлағымды*. Жарысқан толқынына қол бұлғаймын,

Тұрғандай аттандырып қонағымды (Т.Айбергенов, Мен саған.). Күзетші *құлақ тигіп* артында тұр, Андыған құпиялық айтқан сөзді (Қаз. әдеб. хрестом.). Дұғай сәлем Күлфариза! Ойнап-күлдік, көңіл риза. *Құлағыңды* маған *бұршы*, Көзден аққан жасың тый да (Б.Майлин, Шығ.).

Құлағын шулатты. *Біреуді сыртынан сөз қылды.* – Тұмай кеткір-ай, *құлағымды шулатып-ақ* бітірдің-ау әбден! (Ә.Әбішев, Замана.).

Құлағының етін [құрышын, құртын, құрт етін] жеді. *Мазасын алды, мезі қылды, сөзбен ығыр қылды.* Сендер-ақ *құлағымның етін жеп* бітірдіңдер ғой! (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойбай, қазымыр кісі. Бір мұлт кетсең болғаны, *құлағыңның етін жеп* болады, – деді малай жігіт (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Тұздыбай «қайт, қайт» – деп ертенді-кеш Мәмбеттің *құлағының құрышын жеді* (І.Жансүгіров, Шығ.). Көктаспа қашан көзі ілінгенше миын шағып, *құлағының құртын жейді* (Н.Серәлиев, Ыстық күлше).

Құлағының шері тарқады. *Әбден естін, айызы қанды.*

Құлағы тарс [тас] бітті. *Тұқ естімей қалды.* Дьяковтың ұрыс кезінде *тас боп бітіп* қалған *құлағы* ... есіте бастады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Құлағы теріс біткен. *Тыңдамайтын, елең қылмайтын кісі туралы айтылады.* *Құлағы теріс біткен* немеге айтқанша, жарға айтқан жақсы (Ауызекі).

Құлағы тосаңсыды. *Құлағына жат естілді.* Шу дегенде *құлағың тосаңсиды*, Өскен соң мұндай сөзді бұрын көрмей (Абай, Тол. жин.).

Құлағы түрік [түріңкі, тесік]. *Әр нәрседен хабардар.* Оқымаған жабайы қазақтың тілі шешен, ойы орамды, *құлағы тіпті, түрік* (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). Ел жи дегенім, қандай заман болса да, *құлағы түріңкі* отырсын, – деді ол (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құлағы тыныш. *Ешкім мазасын алмайды.* Не істеу керек? Бәрін тастап оқуға кету керек пе? Сонда *құлағы тыныш* болар еді (С.Жүнісов, Жапанда.).

Құлағы үйренді [жаттықты]. *Ести-ести, еті үйренді, көңдігіп кетті.* Бұндай толғауға бүкіл Жошы үрім-бұтақтарының *құлақтары үйренген* (І.Есенберлин, Алмас.). Командалық пунктке таяндық, *құлақ*

жа т т ы қ қ а н, ет үйренген күндегі сарын (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап).

Құлағы шалды [құлағына шалынды]. *Естіді, хабардар болды.* Байы өлген қатындарға шешем (Батима) жыр шығарып, үйретіп отырғанын жас кезімде *қ ұ л а ғ ы м ш а л у ш ы* еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Рай мен Бөбектің көңілі жақын екен деген сыпсың сөз сұпының *қ ұ л а ғ ы н а ш а л ы н а т ы н* (Ә. Нұрпейісов, Қан мен тер). *Ш а л ы н ы п қ ұ л а ғ ы н а* дала мұңы, Көзіне елестетіп қаралыны, Аһ ұрған ата-ананың қорғанындай, Асыға туған дала барады ұлы (Н.Ахметбеков, Амангелді.).

Құлағы шыңылдады. *Есі ауып, көзі қарауытты.* Оның *қ ұ л а ғ ы ш ы ң ы л д а п*, оқтын-оқтын көзі қарауытып кеткен секілденді (Б.Майлин, Шығ.). *Құлағы да шыңылдап*, Кетті естімей сөздерін (Ф.Орманов, Сәт сапары).

Құлақ асты [қойды]. *Ден қойып тыңдады, айтқанымен санасты, есептесті.* Халық күйзелісін жан-тәнімен сезінген сандаған адам есепсіз қаражат шашып Петербурға жол тартып, министрлердің табалдырығын тоздырды. Бірақ оған *қ ұ л а қ а с қ а н* министр болмады (М.Дулатов, Шығ.). Даналық халықта. Олардың ортасында жиі болып, айтар тілегіне, қоятын талабына *қ ұ л а қ а с с а ң*, өзінді өмір мектебінен дәріс алып қайтқандай сезінесің (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Енді хақиқат сүйіп, шынды білмек құмарың бар болса, адамдыққа лайықты ықыласты *қ ұ л а ғ ы ң д ы қ о й* (Абай, Қара сөз.). – Ассалаумағалайкүм, Хақ пайғамбар, Беремін ер Ғалыдан сізге хабар! Қылайын қазір баян көргенімді Тындасаң, *қ ұ л а қ қ о - й ы н*, көп жарандар! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құлақ аспады [қоймады]. *Тыңдамады, ден қоймады, айтқанымен санаспады.* Дос айтқан үгіт сөзді қастық санау – Белгісі ғақыл жағы тақырлықтың. *Қ ұ л а қ қ а* айтқан сөзді *а с - п а ғ а н ы*. Миы жоқ ыспаты сол ғапыллықтың (Ғ.Қараш, Шығ.). Өсек сөзге *қ ұ л а қ аспады*. Әркімді анкетасына қарап бағаламай, ісіне, қабілетіне қарап бағалады (С.Шаймерденов, Шығ.). Тыңдамады, өңі сүп-сүр, оқ жырған қабағы түксиген ол жұрттың айтқан басуына, қарттардың ақылына *қ ұ л а қ қ о й м а д ы* (Ә.Сараев, Ақ тымық тұн).

Құлақ аурулары. мед. *Құлақтың сыртқы, ортаңғы және ішкі бөліктерінде кездесетін дерттер.* *Қ ұ л а қ аурулары* жедел және со-

зылмалы деп бөлінеді. Жиі кездесетін сыртқы *қ ұ л а қ ауруларына* отит, перихондрит, отогематома, құлық т.б. жатады (ҚҰЭ).

Құлақ елеңдетер. *Елең еткізер, бейжай қалдырмайтын (хабар, сөзт.б.).* *Қ ұ л а қ елең - д е т е р* бірдене естіп келсе, хан орданың маңында ертелі-кеш толып жүретін көп қызметшілерге анадайдан ақырып-жекіріп, жолын кескестеп сұқақтаған тазыларды қамшымен бір сықпыртып, төлеңгіттерді де тұқым-тұяғымен түгел сыбап, табалдырықтан бұтқа толып зорға аттар-ды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Құлақ естімес, көз көрмес [құлақ естіп, көз көрмеген]. *Бұрынды-соңды болып көрмеген, болмаған, кездестірмеген.* Сені *қ ұ л а қ е с т і м е с*, *к ө з к ө р м е с* жерге жіберуін ешкім құптаған жоқ (Ауызекі). Үкіметтің тапсырмасы бойынша, 1930 жылы Америка Құрама Штаттарына барып, құрылыстың бұрын-соңды *қ ұ л а қ е с т і п*, *к ө з к ө р м е г е н* ғажайып қыр-сырына қанығып қайтады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Құлақ жарды [тұндырды]. *Даусы қатты шықты, құлақтан өтті.* Қос балам деп шақырған Даусы *қ ұ л а қ ж а р а д ы - а й*. Қайырылмай кетсек жаман-ай, Қарғыс берер Қарашаш (Батырлар жыры). Шағалалардың у-шуы, әсіресе, сұр шағаланың сынқылдаған дауысы, қызғыштардың қиқылы қосылып, сол маңды бастарына көтеріп, *қ ұ л а қ - т ы т ң ы н д ы р а д ы* (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Қазіргі фильмдерден ана бір жылдардағыдай қоғадай жапырылып жатқан фашистерді, соларды «уралап» қууды ғана білетін біздің әскерлерді сирек көріп, *қ ұ л а қ т ң ы н д ы р а р* зеңбірек гүрсілін аз естиміз (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Құлақ кесті [кескендей]. *Құлаққа ұрған танадай, жым-жырт, тым-тырыс.* Ұзамай тағы да *қ ұ л а қ к е с т і* тыныштық болды (А.Нұрманов, Аққу.). – Бос уақытта *қ ұ л а қ к е с к е н д е й* жым-жырт жүреміз де қоямыз, – деп мұңаяды ол («Лен. жас»). Күнұзын шалқып ескен жұмсақ леп *қ ұ л а қ к е с т і* тыйылып, дүние талмаурағандай тына қалды (Ә.Сараев, Қараша.).

Құлақ күйін келтірді. *Музыкалық аспаптың құлағын бұрап, әуеніне, нәшіне келтірді.* Домбырасын жұлып ап *қ ұ л а қ к ү й і н к е л т і р і п*, қағып-қағып жібергенде үйдің ішіне уыс-уыс күмісті шашып қалғандай болды (С.Мұратбеков, Жа-

байы.). Домбыраның *құлақ қуыі кел-мені*, әрі бірде-бір перне дұрыс басылмайды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Құлаққа жылы тиді. *Жағымды естілді, көңіліне қонды.* Қарайды үнсіз ол-дағы, Қалтырап жанған шыраққа. Жауабы кенет сондағы *Тиеді жылы құлаққа* (Ғ.Орманов, Таңд. шығ.).

Құлақ қақпады. *Тып-тыныш отырды, сілтідей тынды.* *Құлақ қақпай* сілтідей тынған жиын ортасында ақты-бозды төкпе акын домбыраны сирек қағып, жосып отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ешбір қыбыр-сыбыр естілмейді. Қорыққаннан ба, әлде қалың ну *құлақ қақ-ты* ма, әншейінде құс-аңға толы, бір-бірімен сыйыспай шақылдап, ұлысып жататын, не жапырақтар суылдап, шөп басы теңселіп шулап тұратын орманның үйреншікті дыбысын да ести алмады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ. *Жоқ малдың орны толу мағынасында [Ескі заманда барымта, т.б. түрде қолды болған мал орнына мал алу, санын түгелдей алу салтынан келіп шыққан].* Міне, биыл екі жыл болды, талай рет кісі салдық, берер емес. Бүгінде *құлаққа құлақ, тұяққа тұяқ* ал дейтінді шығарды (Шешендік сөздер.).

Құлаққа сіңген сөз. *Үйреншікті, баяғыдан айтылып келе жатқан дағдылы, машықты сөз.* – Өлеңнің сөзі Мағаш пен Дәрмен айта беретін күндегі көптің *құлағына сіңген сөз* бола ма екен? Кейде айшықты сөз әлдеқайда алыстан кеп, осылай таңырқатып та кетуі керек, – деді Кәкітай (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Құлаққа сінді. *Құлағына құйылды, жеткізе айтылды.*

Құлаққа тақты [ілді]. *Тыңдады, зейін қойды, ескерді.* Талапты аға-іні халыққа қызмет қылатын болсаң, осыны *құлаққа тақ!* (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Егер түзу көрінсе, ойлап-ойлап *құлаққа іл.* Ақымақ көп, ақылды аз, Деме көптің сөзі бұл (Абай, Тол. жин.).

Құлаққа түрпідей тиді. *Сөзі өрескел, жағымсыз естілді.* Бұл сөз оның *құлағына түрпідей тиді.* Ол: «Антұрғанның аузы жамандыққа қалай барады» – деп тіксінді («Қаз. әдеб.»).

Құлаққа ұрған танадай. *Тып-тыныш, жым-жырт, еш нәрседен хабарсыз.* Тек қоңыр салқын арықтың ақырын сыбдыр қаққаны

болмаса, төңірек *құлаққа ұрған танадай* мелшиді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Танк *құлаққа ұрған танадай* есеңгіреп, сырт айналып, кілт тоқтап қалды (Б.Момышұлы, Таңд.). Сосын жым-жырт, *құлаққа ұрған танадай* тыныштық орнады (О.Бөкеев, Ән салады.).

Құлақ қашты қылды. *Мазаны алды, тыныштық бермеді.* Әншейінде быт-быттап *құлақ қашты қылар* «ДТ» мен «Беларусь» та әр үйдің ауласында қаңтарулы тұр (О.Бөкеев, Мұзтау).

Құлақ құрышын қандырды. *Тыңдап, құмардан шықты, айызы қанды.* Өнерің болса ішінде шығар сыртқа, Бұл жерде жасырудың болмас мәні *Қандырып құлақ құрышын* тыңдаушының Жарайды, міне, жігіт, десін пәлі (М.Дулатов, Шығ.). Көп сөз бар мұнан кейін, тұра тұрсын, Аз дәурен пенде, шіркін, құра тұрсын! Мысалды адамзаттан баян қылып, Бозбала, *қандырайын құлақ құрышын!* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мұхаң «Абай жолы» романын қалай жазғанын, қандай қиындықтарды бастан кешіргенін, алдағы жоспары туралы айтып, *құлақ құрышын* бір *қандырды* (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Құлақ сүйінші [шүйінші]. *э.т.н. Қуанышты хабарға берілетін сый.* Анық хабаршыға сақтағаныңды, атағаныңды берерсің, маған есіткен *құлақ шүйіншімді* бер (Ауызекі).

Құлақтан азды. *Құлағы ауырлады, мүкістенді.*

Құлақтан өтті. *Қатты, оқыс шыққан дыбыс туралы айтылады.* Алды-артына кетеді, Қосылмайды әндері, *Құлағынан өтеді*, Құр айғай салған сәндері (Абай, Тол. жин.).

Құлақтың тынышын алды. *Мазаны алды.* Айдалада айқайлап сүрен салды, Құр шулатып *құлақтың тынышын алды.* Өкпесіне қараса қолын салып, Шығаршықпас кеудеде жаны бар-ды (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құлақ шеке. *Құлақтың үстіңгі жағы.* Есей бірін табанда атып түсіріп еді, екіншісі Есейді *құлақ шекеден* құлаштап қойып қалды (Ә.Нүрпейісов, Курляндия). Бір оң келіп Қабыштың атының *құлақ шеке-сінен* сарт етті (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Бұл жағынан келгенде сиырдың басын бұзу қойдың басын бұзуға ұқсайды. Шықшыт еттері езуден бастап сонау *құлақ шеке-*

з е дейін сүйекке жеткенше толық кесіледі (Қ.Салғарин, Қасапшылық.).

Мал құлағы саңырау. *Естір құлаққа ұят, ешкім естімей-ақ қойсын деген мағынада.* – Талаптансаң, ешбір көмексіз-ақ оқуға түсіп кетерсің. Қол ұшын беріп, пара алу дегенді атама. *Мал құлағы саңырау*, естір құлаққа ұят нәрсе, – деді Әбілхамит (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Періштенің құлағына шалынды. *Тілегі орындалды, айтқаны келді.* Яһуда осылайша айтты сөзін Сөйлетіп тұрған екен Хак сонда өзін. *Шалынды періштенің құлағына* Келтіріп қабылдаққа тәңірім кезін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Салпаң құлақ. а) *Құлағы салпаң. Салпаң құлақ*, қара ауыз тазы арсалаңдап, құйрығын бұлаңдатады (З.Шашкин, Ақбота). ө) *Түк білмес, ештеңемен ісі жоқ жуас.* Болбыраған бір салпаң құлақ екен байғұс (Ауызекі). б) *Тыңшы, жансыз.* Сен өз ішімізде де байқа. Мүмкін өз адамдарымыздың ішінде салпаң құлақ болып жүрмесін (Ә.Шәріпов. Шығ.).

Сары құлақ. *Көп естіген, көп тыңдаған, есте көп сақтайтын.*

Құлақ нан. ж е р г. *Еттің наны.*

Ұзын құлақ. *Біреуден біреуге жетіп, ел арасына тараған хабар.* Көргенім менің баққан болды сол-ақ, Көз жасым аға берді болып бұлақ. «Меккеде аман-есен жүр, – деп, – тірі» – Айтады еміс-еміс ұзын құлақ (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Дәл анық хабар елге жіңішкелеп қана келетін еді де, екінші бүйірден қосыла кететін ұзын құлақ ісіріп-кептіріп, өңін айналдырып әкететін (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚҰЛАҚ² з а т. к ө с. *Арықтағы суды жырып бөліп жіберу үшін әр жерден қойылған кішкене тоспа, бұрма.* Арықтың құлағын ашқаннан кейін, су егінге тарайды (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Баспа құлақ. *Бірнеше гектар жерді суаратын ұлкен арық.*

Құлақ ашты. *Суды бөгеп тұрған жерін ашып, арық-арыққа су жіберді.* Жаңа құлақ аштып келдім (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Құлақ байлау [қайыру]. *Суды бөгеу, арық-арыққа жіберетін жерді бекіту.*

ҚҰЛАҚ³ з а т. к ө с. *Қырмандағы астықты қызылдағанда сұраушыларға берілетін ұлес.* Егін жақсы шыққанда жұртқа құлақ берілетін (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛАҚ⁴ [ор. кулак] з а т. с ө й л. *Батырақтардың еңбегін пайдаланатын ауқатты, бай жекеменшік шаруа.* Николайдың заманында бай мен би, Сұлы жеген бедеу аттай бағылды. *Құлақтар* мен қожа, молда құтырып, Ұлықтардың сөзін сөйлеп жағынды (Кете Жүсіп, Шығ.). Бұл өзі жамап-жасқап мектепке айналдырған, *құлақ* боп жер ауған Абыралының қоймасы (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Бұл да бай-құлақтардың таратқан өсегі. Қуаныш байдан қорқып, қырмандағы астықты *құлақтар-ға* тарата алмаспын, – деді ол (Б.Тұрсынбаев, Айнымас дос.).

ҚҰЛАҚАҒАШ з а т. к ө с. *Қайықтың екі жақ қапталындағы кемеріне орнатылған ағаш.* Ескекті құлақаға аш қ тіреп ессе, жылдам жылжиды (Қ.Айтқазин, Кәсіби лексика.).

ҚҰЛАҚАРҚАН з а т. к ө с. *Сүзекіні мұз астынан тартып жылжытып отыруға қажетті кендір жіп.* Үскірік аязда протошке түбінде отырып, сүзекінің құлақарқаны ойықтағы суға жалаңаш қолмен жіберіп отыру екінің бірінің қолынан келе бермейді (Қ.Айтқазин, Кәсіби лексика.).

ҚҰЛАҚАРЫҚ з а т. 1. *Жаңбырлатқыш машинаға суару желілері мен су жеткізетін гидротехникалық құрылыс.* 2. *Суармалы егістіктегі тұрақсыз арық.* Бұрын Бибісарамен бірге істеп жүргенде қиналушы еді. Әсіресе түн-ақ жаман. Судың қай құлақарықты бұзып кеткенін білмей зыр жүгіресің (Д.Исабеков, Қара шаңырақ.).

ҚҰЛАҚБАУ з а т. 1. *Бас киімнің құлақты жауып тұратын жерне тағылатын бау.* Далада тістеуік аяз бар екен, малақайымыздың құлақбауын түсірдік («Лен. жас»). 2. *Доға мен тәртені бекітіп, байластыратын қайыс.* Әуелі доғаны сол жақ құлақбаудан өткізіп алып, аттатып ар жағына түсіреді екен ғой (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Қамытыңның құлақбауы осал ғой, Әбе. Мөкенде қайыс бар, жанартуың ғой (М.Мақатаев, Шығ.). Біреуінің шанасы құлап, біреуінің жетек түбі үзіліп, біреуінің құлақбауы үзіліп, қамыты сынып, болмаса аты жығылып, бейнеттеніп жатқанда, орыстан көлік жалдағандар озып өте шықты (С.Шаринов, Шығ.).

ҚҰЛАҚКЕСТІ с ы н. *Еріксіз, тәуелді.* Өз-өзінен құлағалы тұрған империямен қоштаспайынша, ешқандай демократиядан

дәметуге болмайтыны уақытылы ұғына алмаған дауыс берушілердің 76 пайызға жуығы *қ ұ л а қ к е с т і* тоталитаризмнің ең шектен шыққан үлгісі болып табылатын КСРО-ны сақтап қалуды жақтағаны белгілі (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Ондай жылдар бойы біреуге қарап ауыз ашып қалған *қ ұ л а қ к е с т і* құлдықты қазір өтпелі кезеңнің келеңсіздіктерін бәрін жаңа бастамаларға жаба салатын жалақор кертартпа күштер пайдаланбай қалып жатқан жоқ (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Құлақкесті құл [күң]. *к ө н е. Басыбайлы құл, меншіктегі малай.* – Ха, Қалқан, сен *қ ұ л а қ к е с т і* *қ ұ л ы м с ы ң*, ана ауыздан қайыр дуа дарыған шындық күтсем – сұмдық айтпас деп едім (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Ана тіліне шорқақтық – аса қауіпті сауатсыздық. Жай сауатсыздық жарлы етсе, өз тіліңе сауатсыздық өзге мәдениетке *қ ұ л а қ к е с т і* *қ ұ л* етеді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). – Көзінді ашып қара! Мен *қ ұ л а қ к е с т і* *к ү ң і ң* емеспін. Күнім туар болса, осының үшін көзіңді ақитып тұрып ағызармын бәлем! – деген болатын Сақыпжамал (М.Әуезов, Өскен өркен).

ҚҰЛАҚКЕСТІЛІК *з а т. Еріксіздік, тәуелділік, бағыныштылық.* Сондықтан да Тағулық пен саяси қудалау құрбандарын еске алу жылын біз өткендердің былықшылықтарын қайта-қайта копсыту үшін емес, қоғамды зұлмат зобалаңдарға ұшыратқан әлеуметтік өшпенділік, бұқаралық *қ ұ л а қ к е с т і* *л і* *к* және таптық жікшілдік сияқты сұмпайы құбылыстардың жымысқы мінез-құлықтарын жан-жақты тани түсу үшін, олардан қайта алданып, ондайларға қайта арбалап қалмау үшін өткіземіз (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Бірақ кешегі кеңестік кеңістіктегі *қ ұ л а қ к е с т і* *л і* *к* бұрын-соңғы етекбастылықтың қай-қайсысынан да асып түсіпті (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

ҚҰЛАҚКИГІШ *з а т. с ө й л. Құлаққап.* Бұдан басқа, мидың сәуле алуынан сақтану үшін барлық телефондар *қ ұ л а қ к и г і ш* *т е р м е н* бірге сатылатын болады («Президент және халық»).

ҚҰЛАҚҚАҒЫС *з а т. Шет пұшпақтап айтты, есіне салу, ескертпе.* Үйлену жайында *қ ұ л а қ қ а ғ ы с т ы* көбейткен әке-шешесіне: «Оқуымды бітірмей, алаң болмаймын», – деді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Тағы бір *қ ұ л а қ қ а -*

ғ ы с – Хан биігінен 12 шақырымдағы «Қарасай» қыстағының маңындағы сай табанынан бұл өлкедегі дың, ұйтас, сынтас, тасқорым, мықтың үйі, қалмаққорған, қорғانتас, қорым т.б. обаларға ұқсамайтын тас молақорған табылып отыр («Білім және еңбек»). Үш шапалақтың астарында назы бары, айтылмаған қолқаның ағайынға деген *қ ұ л а қ қ а ғ ы с ы* бары да рас еді («Жұлдыз»).

Құлаққағыс қылды [етті]. *а) Есіне түсірді, ойына салды.* Ертеңгі шайды бізден ішерсіздер, ақылдасатын шаруа бар еді, – деп *қ ұ л а қ қ а ғ ы с қ ыл д ы* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ие, Белекеңнің өзіне де *қ ұ л а қ қ а ғ ы с е т і* *п* қояйын (С.Шаймерденов, Өмір.). *ә) Айтар ойдың қиын шығарды, ойын шет пұшпақтапты ескертті.* Солбаланеістеп жүр деп, өткенде *қ ұ л а қ қ а ғ ы с е т і* *п* еді, елемеп ем (Ауызекі). Әділбек сөйлесетін, ойласатын шаруалар жайын *қ ұ л а қ қ а ғ ы с е т і* *п* еді, директор кешкілік үйге соғуын өтінді (З.Шүкіров, Қиын түйін). – Детсад ашсаң қанша әйелдің қолы босар еді, – деп *қ ұ л а қ қ а ғ ы с қ ыл д ы* (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚҰЛАҚҚАЛҚАН *з а т. с ө й л. Құлаққап.*

ҚҰЛАҚҚАП *з а т. Теле- және радиобайланыс жүйелеріне қажетті дыбыстар тыңдау үшін қолданылатын құрал, аспап. Құлаққаптармен және микрофондармен «қаруланған» байланысшылар сап түзеген коммутаторлар алдына қатарласа отырып алған («Соц. Қаз.»).*

ҚҰЛАҚ-МҰРЫН *з а т. Құлақ және мұрын.* Бұлар әлгі өлеңнің сыртын өзгертіп, сөздерін ілгері-кейін ауыстырып, *қ ұ л а қ - м ұ р ы н* *н* шұнтитып, домалақ кеудесін ғана алдына салатын болды (М.Дулатов, Шығ.). Аяздың түрі жаман. Сақтанбасандар, *қ ұ л а қ - м ұ р ы н* *н а н* айырылуларың мүмкін, – деді ол («Білім және еңбек»).

Құлақ-мұрнын кесті. *Құл қылды, адам ғұрлы санамады.*

ҚҰЛАҚСЫЗ *с ы н. 1. Құлағы жоқ. Құлақ - с ы з ғ а* сөз айтсаң, Құлағының астында (Қаз. әдеб. хрестом.). **2. Тетіксіз, бұрандасыз.** *Қ ұ л а қ с ы з* домбыра болмайды (Ауызекі). **3. Шошайған ұшсыз, тұтқасыз.** Оң жағында Қағазбай марқұмның *қ ұ л а қ с ы з* тамы қарауытады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛАҚТА= е т. *Құлағынан ұстау, жармасу*. Екі жылқышы күрең байталды *құлақтан* тұрып ноқталап алды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Асау біраз шаршады-ау деген мезгілде ол шабдар тайды *құлақтан* тұрып: «Ал, бол, мін» – деді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚҰЛАҚТАН¹= е т. *Хабардар болу, есту*. «Ақан сері келіпті» деген хабарды асқа жиналғандар түгелдей *құлақтанды* (С.Жүнісов, Ақан сері). Тәңірберген жаманат хабардың осы өңірдегі халыққа тез тарап, *құлақтанып* бара жатқанына қынжылды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жәния екі арамздағы қатынасты ешкім білмейді ғой деп ойлаушы едім. Енді байқасам, елдің бәрі *құлақтанған* тәрізді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛАҚТАН²= е т. *Қылқиып көріну*. Үш құлақ, төрт *құлақтанып* қылтиған қырбық жапырақтар судың ыңғайымен бір-бір жығылып тұрды (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

Күн [ай] құлақтанды. *Халықтық ұғым бойынша, ауа райы бұзылып, күн суытты*. Сәске. *Күн құлақтанып* шықты. Сарышұнақ аяз қарып барады (М.Мақатаев, Шығ.). Қаңтардың қысқа *күнi* қырқаға иек артып, *құлақтанып* біраз тұрды да құлай салды (Қ.Ысқақ, Күренсе). Толған ай екі жағынан *құлақтанып* тұрған аязда төбеттер өңкей көкшіл көрінді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). «*Күн құлақтанса* – күреңгіңді сайла, *ай құлақтанса*, арбанды сайла» деген екен бұрынғылар (Мақал-нама). *Күн құлақтанып*, шаңғытып тұр. Ертең аяз болар, онан әрі бір жұмаға созылатын боран басталып, көз аштырмас (З.Ақышев, Ақбел).

ҚҰЛАҚТАНДЫР= е т. *Естірту, хабардар ету*. Оқымыстар айдың, жердің жүрісіне қарап есептеп, қай жерде, қай мезгілде ай, я күн тұтылатынын күнілгері жұртқа *құлақтандырып* қояды (А.Байтұрсынұлы, Оқу құралы). Үкіметте облыс басшылары мен Астана және Алматы қаласының әкімдері еліміздегі тұрғын үй құрылысының жай-жапсарымен Үкімет басшысын *құлақтандырды* («Жас Алаш»). – Тегіс *құлақтандырдым*, Абзеке! Мұсағұлдан басқасы келер (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛАҚТАНДЫРУ *Құлақтандыр етістігінің қимыл атауы*. Маңайдағы ағайын-

туысқандарды *құлақтандыру* керек, – деді ол (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚҰЛАҚТАНДЫРЫЛ= е т. *Хабардар етілу*. Әдебиет кешін, диспут, тағы басқа да шараларды өткізер алдында бір ай бұрын оқушылар *құлақтандырылады* («Лен. жас»).

ҚҰЛАҚТАНДЫРЫЛУ *Құлақтандырыл етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛАҚТАНУ *Құлақтан² етістігінің қимыл атауы*.

Күн [ай] құлақтану. *Ауа райы бұзылу, күн суыту*. *Күннің құлақтануы* жаман, тағы бір боран болмай қайтер дейсің, – деп карт әкем күшеніп кейіп қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Атмосферадағы болатын қызықты құбылыстарды – кемпірқосақ, сағым, *Күн мен Айдың құлақтануы*, полярлық шұғыла, найзағай т.б. таңғажайып көріністерді жүйелі түрде жекелеп түсіндірген («Лен. жас»).

ҚҰЛАҚТАС с ы н. *Жай-жапсарынан құлағдар, хабардар*. – Сен біздің бала мен кемпірге *құлақтас* болып отырарсың (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). – Осы үйді өз үйіңдей көрде, жатабер. Жауыңнан *құлақтас* болып тұрармыз (М.Әуезов, Қараш.). Бай бас-тас болады, Батыр қандас болады, Би *құлақтас* болады (Ш.Смаханұлы, Шығ.).

ҚҰЛАҚТАУ *Құлақта етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛАҚТЫ с ы н. **1.** *Құлағы үлкен*. Бұл жиырма үштер шамасындағы, толық бетті, үлкен *құлақты* Сәлім деген жігіт (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). **2.** *Шығып тұрған шиы, ұстайтын құлағы бар*. Қанипа жайған торғын дастарқанға Сыздық әкеліп күміс *құлақты* сары тегенені қойды (С.Бегалин, Шоқан.). Қақ ортадағы *төрт құлақты* тас қорғанның сыңар құлағы қапты, елден ерек едірейеді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады.). **3.** а у ы с. *Ұғымтал, зерек, естігіш*. Өзінде өшің болса, саңырауға ұрын, Ұрынбасаң, білмейсің оның сырын. Сыбырлап жасырып айтқан құпия сөзді, Естиді *құлақтыдан* әбден бұрын (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құлақты жарқанат. з о о л. <лат. plecotus auritus> *Дене тұрқы 4–5 см, құлағының ұзындығы дене тұрқымен бірдейге жуық қолқанаттылар отрядына жататын үлкен сүтқоректі жануар*. Үңгірге, үй шарбағына, еден астына денесін қанатымен жауып, аяғымен бір нәрсеге жабысып ұйықтайды. Бір

үңгірде мыңдаған, он мыңдаған *қ ұ л а қ т ы ж а р қ а н а т* қыстап шығады (ҚСЭ). *Қ ұ л а қ т ы ж а р қ а н а т* Орталық және Солтүстік Евразияның барлық жерлеріне дерлік, Солтүстік Америкада, СССР-дің Европалық бөлігіне таралған (М.Шаймарданова, Зоол. қаз.-ор. сөздік).

ҚҰЛАҚТЫҚ з а т. *Бас киімнің құлақша тұсы, құлақты жауып тұратын жері.* Қыстыгүні қазақтар *қ ұ л а қ т ы ғ ы* және артқы етегі мол шошақ тымақ киеді (ҚазССР тарихы). Ауа желсіз-тін, түлкі тымақтың қос *қ ұ л а қ т ы ғ ы* құлықсыз салбырайды, тамақ бауының бір сыңары ғана екі-үш мәрте желбіреп басылғанға ұсады (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰЛАҚША¹ з а т. 1. *Бір заттың ұстайтын кішкене тұтқасы.* Дауылпаздың бетіне тері қапталады, 5–6 *қ ұ л а қ ш а л а р ы* болады (Қысқ. муз. сөздік). 2. *Құлақша қағаз.* ≈ Костюмнің *қ ұ л а қ ш а с ы*.

Құлақша қағаз. <франц. etiquette> *Тауарлардың бағасы және т.б. мәліметтер көрсетілетін анықтама.* Мансұров барлық сатылатын бұлдарының бұрынғы бағасын көрсетіп тұратын *қ ұ л а қ ш а қағаздарын* жұла бастады (Ғ.Мүсірепов, Жат қолында.).

ҚҰЛАҚША² з а т. а н а т. <лат. atrium> *Жүректің қан айдайтын жоғарғы бөлігі.* Жүрек өкпе-бауырдан жекеленген соң, оның қолқамен қиылысқан тұсында бір-біріне қарсы орналасқан «саңырауқұлақ» деп аталатын екі жапырақша (*қ ұ л а қ ш а*) етті кесіп тастайды (Қ.Салғарин, Қасашылық).

ҚҰЛАҚШЫН з а т. *Құлақты жауып тұратын жылы бас киім, малақай.* Аяғында жіппен, көк қайыспен шандып алған бұзау бас етік, үстінде қазақы күпі, басында құлағы салбыраған қара *қ ұ л а қ ш ы н* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Үстінде шолақ қара тоны бар. Жағасы басындағы *қ ұ л а қ ш ы н ы* төрізді көгілдір елтірі (І.Есенберлин, Алтын құс). Аузын әйнекке тақап, ып-ыстық лебімен көздей жерді жібітті де, тысқа қараса, *қ ұ л а қ ш ы н ы н* түсіре киіп, алқымынан байлап алған бақташы көрия ат үстінде тұр екен (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰЛАҚШЫНДЫ с ы н. *Құлақшын киген.* Қысқа тонды, түлкі *қ ұ л а қ ш ы н д ы* біреуі Күнжан екенін Дәметкен айтпай-ақ таныды (С.Мұқанов, Аспаз.).

ҚҰЛАЛА= е т. *Алалау, бөлектеу.* Тәй-тәй тәуелсіздіктің алдынан ала жіп керетіндер де солар. Отаршыл империя қай пұшпағының да қаймағын сылып, аузын алалап, құлқын *қ ұ л а л а п* бітеді. Ала-құла қоғамның аражігі көп болады (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Бірін алалап, бірін құлаламады. *Бірдей көрді, алаламады.* Өгей деген аты болмаса, бәрімізге бірдей мейірімді еді. *Бірін алалап, бірін құлаламайды* (Р.Токтаров, Тұлпар.).

ҚҰЛАЛАН= е т. с ө й л. *Құла тұсті болу, құла тұске ену; лайлану.* Бұлыңғыр сұрғылт күндерде *қ ұ л а л а н ы н* толқып көл жатса, сол айдыңның бетіне көпіршіп, шыпшып шаңбырақ атқан көбіктер шықпаушы ма еді? («Мәдениет және тұрмыс»). Алыста көздің ұшынан Ағады өзен бұлдырап. Ағыны жедел лепіріп *Қ ұ л а л а н ы н* құлдырап (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.).

ҚҰЛАЛАНУ *Құлалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАЛЫ с ы н. *Құла тұсті (жылқы).* Өзеннің бойында пысқырып, қаптап *қ ұ л а л ы* жылқы жатыр (С.Сейфуллин, Тар жол.). *Қ ұ л а л ы* жылқы қып-қызыл, ортасы шүп-шұңқыр болып жатушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛАМА з а т. 1. *Таудың, жардың тік қабағы.* Екі жағасы *қ ұ л а м а* биік жар қабақ, ортасы терең арна (А.Байтанаев, Қайнар бұлақ). Тауда аң аулап жүрген аңшы бір топ арқарды көреді Олар тау беткейіндегі *қ ұ л а м а* жардың жағасымен қатар түзеп өтіп бара жатады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Төбенің *қ ұ л а м а* жарында, ауылдан шашау шығып, бөлек отырған қора-қопсысы бытысқан жермен-жексен жалғыз үй болатын (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). Сол қанатында асу бермес адуын тау өзені, оң жағында шыңырау, *қ ұ л а м а* күз (С.Досанов, Қыран.). 2. *Жолдың төмен түсетін жері, құлай берісі.* Әмина балаларды жолдың *қ ұ л а м а с ы н а* иіріп қойып, қолын көтерді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Саятқа мінілетін қу аяқ жылқылар қунақ желіспен жалғыз үй отырған *қ ұ л а м а* қойнауан ұзай берді (Ә.Кекілбаев, Үркер). 3. *Биік жартастан қуатты екпінмен төмен құлаған су; сарқырама.* Енді біздің қызыға қарағанымыз – Ниагара су *қ ұ л а м а с ы* (І.Омаров, Шабыт.). «Марқакөлдiң тентегі» атанған бұл өзенді

жүз километрге созылған су *құла масы* десе де болады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Құлама бесін. *Құн еңкейген, бесіннің аяққы кезі. Құла ма бесін* кезінде олар да келіп қалар (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құлама жаға. *Сырт киімге салатын жағаның түрі.* Құлахмет ағай сол екпінімен ұзын бойлы, денелі, басында жылт-жылт еткен құндыз құлақшынды, көк елтіріден *құла ма жаға* салынған пальтосы бар кісінің құшағына қурайдай боп қойып кетті (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Құлама өркеш. *Түйе өркештерінің бітісіне қарай аталатын, бір жағын ала құлай қисайып жатқан өркеш атауы.*

ҚҰЛАМАЛЫ с ы н. 1. *Тіп-тік, жарлы, құлама болып келген.* Аспанда ақиығы шаңқылдаған, Құздардың *құла малы* астында өстім (І.Жансүгіров, Поэм.). 2. *Еңіс, ылди.* Оң жағымыз – түпсіз шыңырау, *құла малы* ылди (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ).

ҚҰЛАН з а т. 1. *Үйір-құйыр болып жүретін жабайы жылқы.* Кешке таман Тайбурыл Жын қаққанға ұсады *Құлан* менен құлжаның Ұзатпай алдын тосады (Батырлар жыры). *Құлан* ойнар қу тақыр Қурай бітпес деменіз. Қурай бітпес құба жон *Құлан* жортпас деменіз (Үш ғасыр.). 2. зоол. <лат. eguius hemionus> *Тақтұяқтылар* отряды, жылқы тұқымдасына жататын түсі сарғыштау, жотасында қара қошқыл жолағы бар, құйрығының шиы қара жабайы жылқы. *Құлан* есектен үлкен, жылқыдан кішірек, жүйрік аң (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). *Құлан* ертеден бағалы аңның бірі болған. Оның еті сапалы және дәмді, терісі былғары, жылы аяқкиім жасауға, ал халық медицинасында еті мен майы кең қолданылған (ҚСЭ).

Жолақ құлан. с ө й л. **Зебра.** Хайуандардың арасында көзге әсіресе түсерлігі керек, *жол ақ құлан*, бегемот, түйе құс (А.Байтұрсынұлы... Оқу құралы).

Құлан аяқ. *Өте жүйрік, жылдам жүгіретін.* Мұның өзі жаяу жүріп аттан озған *құлан аяқ* (Ж.Тілеков, Жоңғар.).

Құлан бүлкек [бүлкіл]. *Құланның желісіндей майда жүріс.* Елемес атының жүрісін кенет іркіп, *құлан бүлкекке* басты (С.Омаров, Қайырлы жаз).

Құлан дала [елсіз]. *Иен дала; елсіз, сусыз жер.* Қарағанды бұрын қараған өсетін *құлан дала* болатын (Ғалам ғажап.). Осы өздері жүрген *құлан елсіз*, жансыз, қыбырсыз *далаларда* үн беруге жарарлық

жан атаулыны іздеп бақты (М.Әуезов, Өскен өркен). Айнала *құлан елсіз*, мүлде меніреу (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құлан жал [құйрық]. *Әдемі, төгіліп тұрған жал (құйрық).* *Құлан жал*, бөрі кеуде, қамыс құлақ, Салпы ерін, тарбақ танау, киік сағақ. Бос белбеу, бота тірсек, қол ет бөлек, Сіңірі желбеленген, құлан тұяқ (И.Байзақов, Құралай.). Ортекедей жүгіріп, Құлын сауыр, *құлан жал*, Ерекше белін бүгілтіп, Атты баптап алыпты (Батырлар жыры). Абсенттің жотасы түп-тұтас, басы қагілез, құлағы үшкір, жібек жал, *құлан құйрық*, бота тірсек, құйма тұяқ («Қаз. әдеб.»).

Құлан жүрмес [жортпас, құладың ұшпас] құла түз [қу мекен, дала]. *Ешкім аяқ баспайтын елсіз, сусыз, шөл дала, айдала.* Қазақтың сондағы шұбырған даласы бір кезде *құлан жортпас, құладың ұшпас* шөл дала атанған Балқаш пен Алатаудың арасы еді (Ә.Әбішев, Замана.).

Құлан құрықтап мінеді. *Өте тың, ширақ.* Ол өзі қатарлыларға қарағанда әлдеқайда қарулы, *құлан құрықтап мінеді* (Ауызекі).

Құланның айғырындай. Қаншама кергіп баққанымен *құлан ның айғырындай* осықырынып жалғыз отыра алмады да алдыңғысын сығырып тастап, күржиіп барып Жақыптарға қосылды (Қ.Ыдырысов, Қара орман).

Құланның қасуына, мылтықтың [мергеннің] басуы. *Істің орайы келгенде; сәті түскенде деген мағынада.* *Құлан ның қасуына, мылтықтың басуы* дәл келіп тұр, бала! Біз келгенде, қыз әкесінің үйде болмауы жақсы ырым деп қойды (Ауызекі). Біздің ойымызша, Ақтөбе шаһарының бұл ниеті, бұл хаты қазақ үшін «*құланның қасуына, мергеннің басуына*» дегендей, сәтіне қарсы келген іс болды-ау дейміз (М.Дулатов, Шығ.).

Құлан түз. *Елсіз, сусыз жер, айдала.* Сонымен жігіт айтқанын орындатады да, үш күннен кейін қызды бүкіл дүние-мүлкімен алып жүреді. Үшеуі жүріп, бір *құлан түзге* келіп еру болады (Ертегілер).

Құлан шаш. Қалмақтар тұрып кеңесті Қаптай қусақ боз аттың Қарасын жылқы көрместі Сайынды қолға берместі Аяғанымен анасын *Құлан шашын* қойдық деп Ат үстіне салыңыз! Таман тарта қалыңыз Төбе шашы жұлынса, Даусы шығар шырқырап (Сайын батыр).

Ордалы құлан. *Бір аймақты жайлаған құландар үйірі. О р д а л ы қ ұ л а н* обығып Бір бөлеге жолығып Жануарлар жабығып Көбейіп кетті шығыны (Батырлар жыры).

Түрікмен құланы. з о о л. *Шөл және шөлейтті жерлердің жазықты, төбелі және қиыршық тасты жерлерін мекендейтін құланның бір түрі. Т ү р і к м е н қ ұ л а н ы* аласа тау мен тау бөктерлерін де жайлай береді. Алматы және Қарағанды хайуанаттар парктерінде бағылады және көбейді (Қазақст. қызыл кітабы.). Өткен ғасырдың 70-жылдарында Арал теңізіндегі Барсакелместен бұл маңға 27 *т ү р к і м е н қ ұ л а н ы* әкелінген еді. Қазір олардың саны 2000-ға жетті («Парасат»).

ҚҰЛАНДАЙ с ы н. 1. *Құлан сияқты кезбе. Қ ұ л а н д а й* үркіп елдерің, Қалдырып мекен жерлерін, Жаяу, жалпы, жалаңаш, Қатын, бала, ерлерің Аштықтан қырғын тапқанда, Сыпыра жомарт, қайда едің? (М.Дулатов, Шығ.). Осынша тамақты құла дүзде *қ ұ л а н д а й* босып жүрген көп обырдың жемсауына тықыпшытап бағу да шамалы кісінің қолынан келе қойматын сахилық-ау! (Ә.Кекілбаев, Үркер). 2. *Жұйрік, қиқыр.* Жиырманың күнінде Көкірегім тел өсті Мінілмеген жундай. Сөйлемеді ерігіп Көрмеген қара *қ ұ л а н д а й* (Мұрат, Өлеңд.). Құлия шапқан *қ ұ л а н д а й*, Жымия қашқан бұландай, Бауырымды жазамын (Н.Байғанин, Шығ. жин.). Отыз қатын ойнақтап, Өрмегін тездеп жүгіртті Табаны жерге жарылып, *Қ ұ л а н д а й* салды дүбірді (Қамбар батыр).

Құландай ащы дауысты. ф о л ь к. *Айбарлы, айбыны қишті.* Кермиығым, кербезім, Керіскендей шандозым! *Қ ұ л а н д а й а щ ы д а у ы с т ы м*, Құлжадай айбар мүйіздім! (Махамбет, Өлеңд.).

Қақпа жабылған құландай. *Топырлап, жапа-тармағай.* Тарылып келген батырлар *Қ ұ л а н д а й қ а қ қ а ж а б ы л ғ а н* Бұл кендікке ерісті. Жатпақ үшін босатып Батырға бір үй берісті (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚҰЛАНДАЙЫН с ы н. п о э т. *Құландай.* Жеріген *қ ұ л а н д а й ы н* өз қағынан, Бұлбұлдай безіп ұшқан өз бағынан, Осымен үшінші рет жазғалы мен Қоштастым сағындырған саздарыммен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Арман деген арғымақ қой, Алдырады әркім-ақ бой. Қолға түспес *қ ұ л а н д а й ы н*, Құлдыраған мәңгі бақ

қой (А.Асылбеков, Туысыңды тап.). Алма мойын ақ сұңқар. Бөрі құлақ, серке сан. *Қ ұ л а н д а й ы н* жүйткіген Жоғары көкке өрлейсің (Насихат).

ҚҰЛАНДЫ¹ з а т. *Елді мекеннің бұрынғыдан қалған орны, жері.* 1872 жылдан соң қазақты ені 10 шақырымдық ішінен күшпен айдап шыққанда, қазақтың тастап кеткен қыстауларының *қ ұ л а н д ы с ы* әлі бар, олар сол қазақтікі екендігіне айғақ болып тұр (Т.Шонанов, Жер тағдыры.). Музейде Ахетатон қаласының *қ ұ л а н д ы - л а р ы* мен перғауындар Хефреннің, III-ші Аменемхеттің, патшазада Каапердің және басқалардың бейіттері мен статуялары сынды әлемге әйгілі жәдігерліктер бола тұра, жұрт Каир музейін айтқанда алдымен есіне Тутанхамонды түсіреді (С.Абдрахманов, Елдік сыны). Алла тағала көне *қ ұ л а н д ы л а р д ы*, жылнама-қолжазбаларды бүгінгі ұрпақ ашып көріп, бір кездегі құдіретті қалалар мен мемлекеттер неден харап болғанын, бастарына неліктен нәубет орнағанын жітірек тексеріп ұғыну үшін қалдырған («Жас Алаш»).

ҚҰЛАНДЫ² с ы н. *Құлан мекен ететін жер. ≈ Қ ұ л а н д ы* мекен.

ҚҰЛАНИЕК ү с т. *Таң жаңа сыз беріп ата бастаған кез.* Таң *қ ұ л а н и е к* беріп, бозарып келе жатқан (Х.Әбішев, Аспан сыры). *Қ ұ л а н и е к* таң да атып қалыпты (Қ.Жармағамбетов, Әнші.). Атқанда *қ ұ л а н и е к* жаздың таңы шығыста тұрса жалғыз таң Шолпаны (З.Қалауова, Өлеңд.). Таң сыландап шығыстан, *Қ ұ л а н и е к* кез еді, Арайланып алыстан, Нұрлы сәуле келеді (З.Қалауова, Өлеңд.).

Құланиек, құлқын сәрі. *Таңеркін атпаған, өте ерте кез.* Шырт ұйқыда жатқанда Шырылдады торғайым. Ұйқыны ашты, оятты. *Қ ұ л а н и е к, қ ұ л қ ы н с ә р і* Құрылып торғын шымылдық Шырға тартты, таң атты (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰЛАНИЕКТЕ= е т. *Таң жаңа біліне бастау.* Шығыс жақтан *қ ұ л а н и е к т е* п көтерілген таң сәулесі айналаны айқындап қалып еді (С.Бегалин, Бала Шоқан). Түріліп түннің шеті жиектегі, Құба таң өне *қ ұ л а н и е к т е* д і. Сол таңның шабарманы бозша торғай Асығып әнге басты үдетпелі (Ғ.Игенсартов, Тың дала).

ҚҰЛАНИЕКТЕН= е т. *Рауандап таң ату.* Ағажай мен Тана тіпті таң *қ ұ л а н и е к т е* не тұрып кетсе керек, Зарлықтың бар жабдығын

дайындап, түннен қалған етті жылытпалап қойыпты (О.Бөкеев, Қайдасың.). Күзгі таң *қ ұ л а н и е к т е н і п* баяу атып келеді екен (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Ай сәулесі жүдеп қырқа үсті, ақ шалаң тарта *қ ұ л а н - и е к т е н і п* атып келе жатқан таңмен бірге шашақты сасыр, түйе жапырағы аралас, ат құлағы көрінбейтін көк шалғынды ылдидан қалың көш көрінеді (І.Есенберлин, Шығ.).

ҚҰЛАНИЕКТЕНУ *Құланиектен етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАНИЕКТЕУ *Құланиекте етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАН-КИІК *з а т. Құлан мен киік атаулы.* Бір тау бар бұдан былай басы биік, Болса да басы биік, шөбі сұйық. Байлығы еліміздің ол емес пе, Баурында мекендеген *қ ұ л а н - к и і к* (Қара өлен).

ҚҰЛАН-КИІКТЕЙ *с ы н. Құлан-киік сияқты.* Көшіп жүргенде *қ ұ л а н - к и і к т е й* еш уақытта басы қосылмайды дейді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰЛАН-КИІКШЕ *ү с т. Құлан-киіктер құсап бөлініп, жан-жаққа шашырап.* Енді осы жоқпен кемшілігімізді толтырмай, қисығымызды түзетпей, кем-кетіктерімізге, оқу жолында тарыққандарымызға жәрдем бермей, жеке-жеке *қ ұ л а н - к и і к - ш е* жайылып жүре береміз бе, жоқ, біз де басқалардан өрнек алып, дертімізге дәрмен іздейміз бе? (М.Дулатов, Шығ.). Шал сөзді былай бастады: «Уа, жұрт, бір шетте, құм сахарда *қ ұ л а н - к и і к - ш е* жосып жүрген көшпелі шөмекей, шекті деген ел боламыз» (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰЛАНҚҰЙРЫҚ *з а т. өс. 1. Сабағы түп жағынан бұтақтанып өсетін, мал жемейтін улы өсімдік. Жер ауыр. Және аттаған сайын шөп қоюланып барады. Қара қаңбақ, майқаңбақ, шағыр, бүргем, қ ұ л а н қ ұ й р ы қ, селеу, сағыз-сабақ, ебелек (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). 2. <лат. eremosparton songaricum> Биіктігі 40–80 см, жапырағы жарғақ қабыршақ тәрізді, гүл сағағы қысқа, тостағаншасы түкті бүршақ тұқымдасына жататын бұта. Қ ұ л а н қ ұ й р ы қ – бүршақ тұқымдасына жататын бұта (ҚСЭ). Қазіргі кездегі сөздіктерде, ғылыми әдебиеттерде жиі ұшырасатын ақшешек, балшөп, баттауық, бозизен, бөріқарақат, елекшөп, жұлдызшөп, иттабан, көкбас, көктікен, күнкелді, қ ұ л а н - қ ұ й р ы қ, қызылтамыр, [---] деген сияқты т.б. толып жатқан атауларының қалыптасып*

кетуіне С.Армбетовтың осы сөздігі себепші болды (Б.Қалиев, Қаз. тілі. өсімдік атау.).

ҚҰЛАНТАЗА *с ы н. Кіршіксіз, адал.* – Әйтеуір, біржола босадың ба? – Босадым, шеше, *қ ұ л а н т а з а* ақпын (Б.Тоғысбаев, Асыл адам). XX ғасырдың елуінші жылдарында эпос туралы дискуссия кезінде әлгіндей кінәраттан *қ ұ л а н т а з а* шыққан жыр-дастан некен-саяқ еді («Қаз. әдеб.»).

Құлантаза арылды [жазылды, айықты]. *Әбден айықты, ауру-сырқаудан мүлде жазылып кетті.* Абай, шынында да, дәл осы кезде өзін-өзі бар сырқаттан *қ ұ л а н т а з а* боп *а р ы л ғ а н д а й*, нық бір қайрат жиып алғандай сезініп еді (М.Әуезов, Шығ.). Жазылады деп ең, жазылмай Талайы өлді қаза боп; Өледі деп ең, *ж а з ы л д ы* Талайы *қ ұ л а н т а з а* боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бір-екі күн жатқаныңыз жөн болар еді. *Қ ұ л а н т а з а ж а з ы л ы п* кете қойған жоқсыз (К.Тоқаев, Көмескі із). Дәрігердің уколы мен дәрісі біраз тыныштандырғандай болғанмен, Дүрия *қ ұ л а н т а з а а й ы - ғ ы п* кете алған жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Жібектің әлі *қ ұ л а н т а з а а й ы ғ ы п* кетпегенін білетін Абзал осыншама бейшаралыққа бармай-ақ, жағдай айтса да түсінетін (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛАНША *ү с т. Құлан тәрізді, құлан құсап.* Құлыным *қ ұ л а н ш а* ойнап, ботам нардай, Арқардай биылғы төл туған қозым (Айтыс). Қашан көрсең де көзі ойнақтап, пұшықтау мұрнының жұқа танауы делдініп, дөңес маңдайы жылтырап, қунақ *қ ұ л а н ш а* атығырлып тұрғаны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛАПАРАДАЙ *с ы н. с ө й л. Құләпарадай.* Шешкен *қ ұ л а п а р а д а й* бастары артқа қарай бейлек-сылқ етіп жатыр (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰЛАС = *е т. Бірге құлау, омақасу.* Екі жігіт күресе кеп жөнелді. Бірін-бірі алып ұрып, қайта тұрып, қайта *қ ұ л а с ы п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚҰЛАСУ *Құлас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАТ = *е т. Жығылту, омақастыру.* Құралай көрсе, көзге атқан, Құланды көрсе, белге атқан, Оң келгенін оң атқан, Сол келгенін сол атқан, Солақай тартып *қ ұ л а т - қ а н* (Мұрат, Өлеңд.). Адам баласының аяғы тимеген тауда ғасырлар бойы құрап,

шіріп құлаған, не жел түбімен қопарып айқыш-ұйқыш *қ ұ л а т қ а н* жуан ағаштар жол бермейді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Су жүректер қашса қашсын дүркіреп! Алады ол күннен жаман күркіреп. Соқса сарай *қ ұ л а т а т ы н* төрт аяқ Дүлей күшті тас тұғырдай түртіреп! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ).
2. Қирату, құл-талқан ету. Орданды тіккен *қ ұ л а т ы н*, Өзінді-өзің өлтіріп, Қатын мен бала жылатып, Құлданғаның соғыс па? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Жарға құлатты. *Арандатты, айдап салып жолдан тайдырды, бір пәлеге ұшыратты.* Тау басында тұрғанда, *Ж а р ғ а* қарай *қ ұ л а т н а*. Дұшпан өрті жанғанда, Жалынға мені сұлатпа (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Ол бала теріс жолда жүр. Оған өзің еріп кетіп жүрме, *ж а р - ғ а қ ұ л а т а д ы* (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

ҚҰЛАТҚЫЗ= е т. *Қиратқызу, шайқалту.* Көзім тіріде Еламанның шаңырағын *қ ұ л а т қ ы з б а й м ы н*, – деп кесіп тастады ол (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚҰЛАТҚЫЗУ *Құлатқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАТТЫР= е т. *Жығылдыру, тұрған күйінен жерге түсірту, тастату.* Қырға жүргізген телеграмды талай рет *қ ұ л а т - т ы р ы н*, үздіріп тастаған Жұмакең еді ол (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚҰЛАТТЫРУ *Құлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАТТЫРТ= е т. *Жығылттырту, тұрған күйінен жерге тастаттырту.*

ҚҰЛАТТЫРТУ *Құлаттырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАТУ *Құлат етістігінің қимыл атауы.* **1. Жығылту, жерге түсірту.** Төленнің маядан шөп *қ ұ л а т у ы* да, шөп лақтыруы да тым жай (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).
2. а у ы с. Орнынан тайдырту, кетірту. Түркістанда жарты ғасырға созылған орыс үстемдігі ішкі күштерімізді *қ ұ л а т у м е н* ғана тынбастан, ұлттық ынтымағымызға да сына қағып үлгірді (М.Шоқай, Танд.). Ұзақ жылдар Кеңес Одағын *қ ұ л а - тудың* сценарийін жасақтаумен шұғылданған Батыс теоретиктері социалистік жүйенің шын мәніндегі құлауын көргенде, тіптен абыржып қалды (Н.Ә.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.).
3. а у ы с. Емтиханнан не басқа бір сыннан сүріндіру, өткізбеу. Қазақ орта мектебін барлық басқа пәндерден үздік бітіріп келген-

дерді емтиханнан *қ ұ л а т у* орын ала бастады («Қаз. әдеб.»).

ҚҰЛАТЫ с ы н. *Соны, тың, бұрын ешкімнің қолы жетпеген. Қ ұ л а т ы* тауға қол салып, Садақтың оғын мол салып, Бетпақтың ен бір шөлінен Төтелеп жүріп жол салып, Қолды бір бастар ма екеміз!? (Ақтамберді Сарыұлы // Алдаспан).

ҚҰЛАТЫЛ= е т. *Биіктен төмен түсірілу, құлдылатылу.* Таң атты, күн шықты. Қалың жылқы суға *қ ұ л а т ы л д ы* (Ә.Көшімов, Лашын.). Уақытша құдықтар қатарына құмдардағы онша терең емес жерден қазылатын, тез *қ ұ л а т ы л ы н*, тез көміп тастауға болатын құдықтар жатады (Р.Бекназаров, Қаз. дәст. тас қашау).

ҚҰЛАТЫЛУ *Құлатыл етістігінің қимыл атауы.* Көмірдің *қ ұ л а т ы л у ы н а н* тасуы шабандап қалған (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚҰЛАТЫС= е т. *Бір-бірін құлату.* Екеуіміз, осылайша, бір-бірімізді суға кезек *құлатысып*, біраз күш сынастық (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).

ҚҰЛАТЫСУ *Құлатыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛАУ *Құла етістігінің қимыл атауы.*

1. Жығылу, мұрттай ұшу. Қазақтың ұғымында ат пен түйеден *қ ұ л а у д а н* өгізден *қ ұ л а у* жаман (С.Мұқанов, Алып. адым.). Төзімді бол, тастан үйрен шыдауды, Таудан үйрен, тік тұруды, *қ ұ л а у д ы*. Жол табуды үйрен аққан бұлақтан Шыңнан үйрен қайтадан кеп сұрауды (А.Тоқмағамбетов, Шағала.).
2. а у ы с. Орнынан түсу, күйреу. Түркістан мен Қазақстандағы, Кавказдағы ұлттардың бөлініп кету мүкіндігі молайып, империяның *қ ұ л а у* қаупін тудыратынына көзі жеткенде, Кеңес өкіметі асығыс түрде 1917 жылы 20 қараша «Россияның және Шығыстың барлық еңбекші мұсылмандарына» Үндеу жариялады («Жұлдыз»).

ҚҰЛАУЫҚ с ы н. *Құлағыш, құлай беретін.* – Құдығы да *қ ұ л а у ы қ!* Қоныс боп жарытпадың – деп кінәлап, жазығы жоқ қара жер байғұсты біраз сілейтті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚҰЛАШ з а т. **1. Иық деңгейінде кере созылған екі қол ұшының арасы.** Аспанда ұшқан ақ сұңқар, Қолымда туған лашын, Қосылған жаста арудың Көре алмай кеттім *қ ұ л а ш ы н* (Махамбет, Өлеңд.). Ұлбосын балтаны қос қолдап ұстап, *қ ұ л а ш ы н* кере-кере шаба-

ды (Б.Майлин, Шығ.). Серікқали алдында тұрғандарды түгел құшақтағысы келгендей *қ ұ л а ш ы н* кең жайды (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). 2. *э т н. Екі қол шының арасындағы ұзындыққа тең өлшем.* 1838 жылғы мәлімет бойынша, Бұхарда *қ ұ л а ш* 142,24 см болған. Қазақстанда негізінен Бұхар құлашы қолданылған (ҚСЭ). Кең маңдай, қолаң шаш, Я бір кез, *я қ ұ л а ш*. Ақ тамақ, қызыл жүз, Қарағым, бетіңді аш! (Абай, Тол. жин.).

Кере құлаш. *Құлаш созым; үлкен, кең. К е р е қ ұ л а ш* айнаның алдында тұра қалғанда Мариям өзіне сұқтанған адамша қарады (Б.Майлин, Шығ.). Қаз мойын, алмас сағақ, меруерт жалды, Кербез төс, *к е р е қ ұ л а ш* омыраулы. Қара көз, қамыс құлақ, жұмыр тұяқ, Астында түрікпеннің жануары (З.Калауова, Танд. шығ.).

Құлаш бойы. *Бір құлаштай, құлаш созым.* Қолымда *қ ұ л а ш б о й ы* қатқан қайың шоқпарым бар (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Құлаш жазды [жайды]. а) *Еркін көсіліп әрекет етті.* Қаршыға әлсіз болса қаз алмайды. Ер жігіт малсыз *қ ұ л а ш ж а з а а л м а й* ды. Бұл дүние жұртты алдаған бейне базар, Әр адам өз әлінше базарлайды (Ақан сері, Шығ.). Мұны естіп, Дайыр жылдам аттан түсті, Ұққанға, адал сөзден, бар ма күшті? *Құлашын ж а й ы п*, қойнын ашып келіп, Нәбікті сүйіп Дайыр, мойнын құшты (А.Байтұрсынов, Шығ.). ә) *Жан-жақты өсті, дамыды, өркендеді.* Жөк шығар ешбір бөгет онда жолда, Еркінмен *қ ұ л а ш ж а й ы п* оң мен солға, Мезгілмен толуды, сол билігі де Ол уақыт емес шығар басқа қолда? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қоғам құру арқылы АҚШ-тың іскер жандарымен, мәдени ортасымен тікелей байланыс жасап, қарым-қатынасты күшейту – еңбекті ұйымдастыру, оған ғылыми негіз беру, өндіріс технологиясын жетілдіре түсу сияқты кенже қалған салаларымыздың тынысын ашып, *қ ұ л а ш ы н ж а з у ғ а* мүмкіндік әперетін еді (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Құлаш жайып қарсы алды. *Шын көңілмен қуанып қабылдады.* Мектеп оқушылары өздерінің сүйікті ақын-жазушыларын құшақ-құшақ гүл ұсынып, *қ ұ л а ш ж а й ы п қ а р с ы а л д ы* («Балдырған»).

Құлаш сапты. *Ұзын сапты.* Боп кетті таудың тасы астан-кестен, Жаркылдап селебелер желдей ескен. Қаршылдап *қ ұ л а ш с а п т ы* айбалталар, Алмадай домаланып басты кескен (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Құлаш созым [созба]. *Жап-жақын, қол жететіндей.* Ер үстінде қыбыр етпей, екі

көзін көк аттың *қ ұ л а ш с о з ы м* мойнының ұшында қылтылдаған қамыс құлағына қадап алған (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Міне, оң жағымда *қ ұ л а ш с о з б а* жерде бала мінезді, ақ пейіл, ер жүректі Мадияр жатыр (Б.Момышұлы, Шығ.).

Құлаш ұрды [созды, сермеді]. *Талаптанды, талпынды, ұмтылды.* Сол ерді көріп қалған хұрмет үшін, Әр уақыт ауыр сөзге аузым бармас. Әркімнің алқалаған айқайына, Терең бе, иә таяз ба, *ұ р м а қ ұ л а ш!* (Кете Жүсіп, Өленд.). Нар тәуекел! *Қ ұ л а ш ұ р д ы м* қиынға, Арман, шіркін, алып шықса қиын ба. Бұл сапарда сүрініп те қалармын, Сонда, досым, мені айыпқа бұйырма (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.). А, Жамбыл, кезің келді сөзің бастар, Барынша *қ ұ л а ш с о з ы п* аяқ тастар (Жамбыл, Шығ. жин.). Есін жия ел деп *қ ұ л а ш с е р м е п т і*, Ағайынның бірін де жат көрмеңгі. Ер азамат бір нақақтан қысылса, Қорғау бопты, бірін қолдан бермеңгі (М.Жұмабаев, Шығ.). Жеңіс те жетті, Ел жарасын емдедік, Ағаларға еріп, Біздер де мықтап терледік. Содан ба, міне, шарадан шалқып тершілік Ертегі аңыз – Ғарышқа *қ ұ л а ш с е р м е д і к* (К.Салықов, Нұрлы күн.).

Құлашын кең [алысқа] тастады [сілтеді]. а) *Арындады, қарқынның үдетті.* Аттың бойы жіпсіген сайын *қ ұ л а ш ы н кең т а с т а п*, шабысын үдете түсті (С.Бақбергенов, Кентау). Әуелі *қ ұ л а ш ы н а л ы с қ а т а с т а п*, бәрімізден оза жөнелген Ерекен (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). ә) *Шешіліп, көсіліп сойледі; тереңнен толғады.* Әуелі адымын жай тастап, сөзін баяу бастаған Мұқаң бара-бара *қ ұ л а ш ы н кең сіл т е п* көсіле шапты (С.Мәуленов, Үркер). б) *Өркендеді, дамыды, қарыштады.* Мемлекеттік тәуелсіздік ұлттық жасампаздығымыздың байлаулы қолын шешіп, *қ ұ л а ш ы н кең ге сіл т е у* ге мүмкіндік берді (Ә.Кекілбаев, Үш белес).

Қырық құлаш. *Өте ұзын. Қ ы р ы қ қ ұ л а ш* Баянның шашы дейді, Бұ Қодар құл құдайға ғасы дейді. Алып келіп Баянға тастай берді, (Ал) бақты қара байынның басы дейді (Қозы Көрпеш.). Онан соңғы ер Шыңғыс, Оны да көрген көріңмін. Мұнарасы *қ ы р ы қ қ ұ л а ш*, Өзден сұлтан Жәнібек Оны көрген көріңмін (Едіге).

Сала құлаш. *Құлаш созым, екі қол саласындай ұзындықты білдіретін халықтық өлшем.* Өгіздердің бәрі де атан түйедей, *с а л а қ ұ* -

лаш мүйізді, өңкиген жануарлар (С.Мұқанов, Танд. шығ.). Салқы төс *с а л а қ ұ л а ш*, алма мойын, Секілді омырауы бейне есік. Сом тұяқ қысқа бақай, жазық бауыр, Бақан сан, бөрі құлақ, құлын сауыр (Батырлар жыры).

ҚҰЛАША з а т. *Жас құла жылыңы*. Кулық туған *қ ұ л а ш а*, Ат боларын білмедім. Күннен туған Кейқуат жат боларын білмедім (Едіге). Жез қарғалы құба арлан Жез қарғыдан айырылып, Қорашыл төбет болған күн, Аса шапқан *қ ұ л а ш а* ат Зымырандай болған күн (Махамбет, Шығ.). Қалған-күтқан ел болып, Қадірберді сұлтан хан болып, Қулықтан бір туған *қ ұ л а ш а* Құлында емді, тайда емді (Едіге).

ҚҰЛАШ-ҚҰЛАШ с ы н. **1.** *Ұзындығы бірнеше құлаш*. Қол жуған адамдарға *қ ұ л а ш-қ ұ л а ш* орамалдар әзір тұр («Қазақст. әйелдері»). **2.** *Көп, ұзыннан-ұзақ*. Нартайлақ үйдегілерге қазақтың *қ ұ л а ш-қ ұ л а ш* аман-сәлемін аямай айтты (А.Жүнісов, Өмір ізі). *Қ ұ л а ш-қ ұ л а ш* сөз сөйлегеннен гөрі Шолоховтай ұлы өнегеден үн-түнсіз үйренген абзал ғой (З.Қабдолов, Сыр.).

ҚҰЛАШТА= е т. **1.** *Құлашын керіп кең жазу*. Сегіз қанат ақ орда іші толы адамдар, оң жақта төсекалдында маңғасақ бөйбіше *құлаш-тапқымыз* сапырады (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Мен қара төспін шойынды саздай илеген, *Қ ұ л а ш т а п* соқсаң күйге енем. Жаңғырта алмайды жапанды Жаңғырығымды сүймеген (Т.Айбергенов, Мен саған.). – Сенің қыздан, менің жігіттен қай жеріміз кем, «Қызқумақ» жасайық, – деп Көзімжанның астындағы құла атты *қ ұ л а ш т а п* тұрып қамшымен осып-осып қалған (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Арындау, еркін көсілу*. Жүйрік озды жүйріктен *қ ұ л а ш т а ғ а н*, Көрген жұрт көз мөрімен растаған. Көрі демей, жас демей айтысатын, Сүйімбайдан соңғыға мирас қалған (Жамбыл, Шығ. жин.). Осындай қуаныштың арқасында *Қ ұ л а ш т а п* қалай айтсам ұялмаймын (Айтыс). Кешегі Исатайдың барында, Алақандай Нарынды Басушы едім *қ ұ л а ш т а й*. Жәбір беріп жала етсең, Былғанған басым ласқа-ай (Махамбет, Өленд.).

Құлаштап жүзу. с п о р т. *Екі қолды кезекте-кезек ілгері созып жүзу әдісінің бір түрі*. Жүзудің *қ ұ л а ш т а п жүзу*, шалқалап жүзу, брасс, баттерфляй, қырындап жүзу сияқты әдістері бар (ҚСЭ). *Қ ұ л а ш т а п*

ж ү з у – ең шапшаң әрі кең тараған спорттың жүзу әдісі (Спорт атау. қаз.-орыс. түс. сөзд.).

ҚҰЛАШТАЙ с ы н. *Ұзындығы құлаш созым*. *Қ ұ л а ш т а й* майлы ішектен бір сүйем тастамаған досына Бөкең аздап ішінен қынжылып қалды (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Мойыны қып-қысқа, басы үлкен, көзі кішкене, мұрны мұрын емес, бір жарым *қ ұ л а ш т а й* болып, түп жағы жуан, үш жағы жіңішкерек (М.Дулатов, Шығ.). Қалтасынан *қ ұ л а ш-т а й* ақ орамалын суырып алып, желкесін, маңдайын сүртіп өтті (Д.Досжанов, Зауал).

ҚҰЛАШТАС= е т. *Құлаштарын жазысу*. – Жоқ, анасы түзік деп, – Жо, мынасы бұзық деп, Қалғандар да қағысты, *Қ ұ л а ш т а с ы н* қалысты (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

ҚҰЛАШТАСУ *Құлаштас етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛАШТАУ *Құлашта етістігінің қимыл атауы; еркін көсілу*. Сондықтан бір-екі ауыз жаздым өлең, Қасықпен қалқығандай кетпей терең. Еркім жоқ екпіндетіп *қ ұ л а ш-т а у ғ а* Отырған ұйқылы-ояу мен бір кезең (Б.Бердин, Қанды асу).

ҚҰЛАШТЫ с ы н. *Көлемді, үлкен*. Халқымыздың азаматтық тарихы жаңаша байыпталып, ежелгі дәуірден күні бүгінге дейінгі кезең ұлттық мұрат тұрғысынан байыпталған, зерделі, көркем, кең *қ ұ л а ш т ы* тарихи романдар дүниеге келді (М.Мағауин).

ҚҰЛАШТЫҚ з а т. *Құлаш боларлық*. Қасымдағылар бұл кезде әрқайсысы он бес *қ ұ л а ш т ы қ* он екі арқанды біріне-бірің жалғап та үлгірді (Р.Райымқұлов, Қызайна).

ҚҰЛБЕТТЕН= е т. *Қуарып, қаны қашу, өлеусіреу*. Тастай қатып бедірейген жүзінде тіршілік белгісі білінбейді. Өліктің түсіндей қуарып, *қ ұ л б е т т е н і п* сөніп барады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚҰЛБЫ= е т. к ө н е. *Құлтыру, жайнау, түрлену*. Жел жүрсе, жылыжып, Гүл біткен *қ ұ л-б ы п*, Көрінеді қасиет. Жалынды жүрек, жанды жас, Көкірегіңді гүлге бас (Үш ғасыр.).

ҚҰЛҒАНА з а т. *Жұқпалы ауру, қауіпті жара*. Елде көңілге қарау деген нәрсе кемірек болса, мерез, *қ ұ л ғ а н а* сықылды жұқпалы аурулар осыншалық тамыр жайып кетпес еді (М.Дулатов, Шығ.). Бір замандарда мыңмындаған адамды бір-ақ сәтте жусатып салған оба, шешек, *қ ұ л ғ а н а*, тырысқақ аурулары бүгінде жиі кездеспесе де, егер алдын алып,

сақтық шараларын қолданбаса, қайта қоздауы бек мүмкін («Парасат»).

Құлғана болғыр. қ а р ғ. *Құлғана ауруымен ауырғыр.*

ҚҰЛҒАНАДАЙ с ы н. *Құлғана сияқты, құлғана тәрізді.* Дұшпан – тазы, біз – түлкі, Қашсақ ерікке қоймайды. Инге кірсең – суырып, *Қ ұ л ғ а н а д а й* қадалып, – Қазынасы кең құдайым, Сақтағайсың саламат! (Мұрат, Өлеңд.). Әсіресе, бір сөзді құлағы шалса, *қ ұ л ғ а н а д а й* қуалап, соңына шам алып түсер Жұманайға қатты ескерткен (К.Сегізбаев, Беласқан.). *Қ ұ л ғ а н а д а й* қуып, қайда барсаң құтқармайтын неткен айықпас дерт еді? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

ҚҰЛҒАНА-МЕРЕЗ з а т. *Құлғана, мерез сияқты жұқпалы аурулар.* Біреудің қолымен от көсеуді жақсы көретін отаршылар жұқпалы ауруларды, *қ ұ л ғ а н а - м е р е з д е р д і* жергілікті халықтың өзіне емдетуді ойластырған («Алматы ақшамы»).

ҚҰЛДА= е т. с ө й л. *Еңіске, ылдига қарай жүру, қозғалу, құлдилау.* Өзекті *қ ұ л д а н*, екі атты жетектеп шауып бара жатқан біреуді көрді (М.Әуезов, Қараш.). Ертіспен *қ ұ л д а н* келе жатқан парохоттың жүрісі баяу (І.Жансүгіров, Шығ.). Тау беткейін *қ ұ л д а н*, әрі үрке, әрі төкаппар түрде бастарын сілкіп қойып, бірінің артынан бірі келе жатқан жеті-сегіз тауешкі осында суатқа келуге тиіс («Жалын»). Бұлар Яңханды *қ ұ л д а н* орталық кітапханаға келді де, оңға бұрылып «Хаңшың» клубына қарай бет алды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚҰЛДАЙ с ы н. *Құл сияқты.* Алтынды боқтай көріп, дорбалаған, Кем-кетік маңайына қорғалаған. Ғайридин басқа мазһаб төрелері *Қ ұ л д а й* боп қызметінде жорғалаған (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құлдай істеп, бидей ішті. *Ерінбей еңбек етіп, тіленбей ас ішкен еңбекқор адам туралы.*

ҚҰЛДАН= е т. 1. *Біреудің еңбегін қанау, құл ету.* *Қ ұ л д а н б а қ* капиталдар құлдың бәрін, Баурына баспақшы боп жердің бәрін. Мақсаты қара күнді қайта орнатпақ, Белгілі жасағанда жорықтарын (Ақын жырлары). Орданды тіккен құлатып, Өзінді-өзін өлтіріп, Қатын мен бала жылатып, *Қ ұ л д а н ғ а н ы ң* соғыс па? (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). 2. а у ы с. *Малдану, пайдасын көру.* Адам екі аяғына басып тік өсіп, дүниені тегіс көрмекке

лайықты һәм өзге хайуандарды *қ ұ л д а н а р л ы қ*, пайдасын көрерлік лайығы бар (Абай, Танд. шығ.). Мұнысы айуаннан қалай дейсің, Бір жаңа өнер шықса, «пәлі-ай», дейсің. Ол өнермен өзгені *қ ұ л д а н ы н* ап, Аямай өз баурыңды қалай жейсің? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бағаналы ішінде біреуден ат майын *қ ұ л д а н ғ а н*, біреуден сауын сауған кісі жоқ болатын (С.Шәріпов, Бекболат). Ол кезде тым жас Елік тәжірибелі әке өнерінің байыбына бармай, әншейін еліктеумен, жасына сай жеңіл ұғып, жетесіз *қ ұ л д а н с а* – құртқа мұншалықты батпас еді (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰЛДАНУ *Құлдан етістігінің қимыл атауы; еңбегін қанау, құл ету.* Он тоғызыншы ғасырдың жетпісінші жылдарында ұйғырлар Манжур үкіметінің *қ ұ л д а н у ы н а* қарсы көтеріліс жасайды (С.Мұқанов, Алып. адым.). Европаның жиһаскерлері Түркияны дуана талағандай қамап, арбап, алдап, бір жағынан қорқытып, қайткенде оңай жем қылу, бұрынғысындай *қ ұ л д а н у*, езу шарасын кеңесіп жатыр еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰЛДАНУШЫ з а т. *Біреудің еңбегін қанап, езуші үстем тап өкілі.* Әлі отаршылдық бұғауында азап шеккен халықтар *қ ұ л д а н у ш ы л а р ғ а* қарсы қажырлы күрес жүргізуде (Қыск. саяси экон.). Сөз иелері өздерінен де үлкен ие - асыраушы, бағыттаушы, бағдарлаушы, жинақтап келгенде, *қ ұ л д а н у ш ы* совет өкіметі мен коммунистік партияға керек еді (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

ҚҰЛДАНҚЫРА= е т. *Құлдилау түсу.* Абай көшесін *қ ұ л д а ң қ ы р а н* аурухананың өзен жақ сыртындағы жалғыз қабат кішірек ақ үйге беттеді (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚҰЛДАТ¹= е т. *Ылдилап жүру, құлдилату.* Осы сайды *қ ұ л д а т ы н* айдай бер (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚҰЛДАТ²= е т. *Құл ету.* Шырайды қайғы жасырмай, Құлкінің ерні кезермес. Шыдасаң есті қашырмай, *Қ ұ л д а т ы н*, қорғып жібермес (Абай, Тол. жин.).

ҚҰЛДАТУ *Құлдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДАУ *Құлда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДИ з а т. *Тау, жота, дөңес, төбе сияқты биік жерлердің құлай беріс төменгі жағы, еңіс.* Қарағай сонау *қ ұ л д и* төменге

қарай созыла құлап барады (Б.Соқпақбаев, Алыста.). Оқ оның санын ала дарыпты да, Құлапты *қ ұ л д и* сайға алып тұлға. Өлдіге санап сендер кетіпсіңдер, Бас бағып, жасырынып барып қырға (Р.Нұрпейісов, Қапшағай).

Құлди қақты. *Зырқырады, зыр жүгірді.* Кезінде Аспрасияпты көзі шалған, Қолына Барзу дереу қылыш алған. Қорыққанынан *қ ұ л д и қ а ғ ы п* қашуменен, Құтылды, неше саптан өтіп аман (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰЛДИЛА= е т. 1. *Ылдиға, еңіске, етекке қарай түсу.* Мерген де асықты, балалар да тайқұнандарына тез-тез мініп, етекке *қ ұ л д и л а д ы* (Ғ.Сланов, Замана.). Жаңа салған сүрлеумен тауды бөктерлеген қара пәуеске *қ ұ л д и л а й* берді (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Аспаннан төмен қарай зымырау, сорғалау.* Ну қамыстың арасынан гүрс еткен мылтық даусы шықты. Жалғыз аққу қанаттарын дегбірсіздене қағып *қ ұ л д и л а й* бастады (А.Сатаев, Ақын ізі). Самолет қанатын қомдап *қ ұ л д и л а й* бастады (С.Мәуленов, Шыңда.). 3. *а у ы с. Кері кету, құлдырау, төмендеу.* Бақытқа да бап керек. Шыққан биігіңнен *қ ұ л д и л а м а* (Ұ.Бағаев, Жан сұлу.). Кел бермен, альбомымды көр, қарағым, Тулаған өмірім менің толған ағын. Мұнда мен бірде төмен *қ ұ л д и л а й м ы н*, Қасқайып тұрып бірде өрге ағамын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Көптеген тарихи себептердің салдарынан грек ғылымы біздің эрамыздың V-VI ғасырларында бүтіндей *қ ұ л д и л а п* төмендеп кетеді (А.Көбесов, Сөнбес жұлдыз.).

ҚҰЛДИЛАТ= е т. 1. *Ылдиға, еңіске түсіру, құлату.* Жылқыны бір жүз жиырма екі есе ғып, Құлаттық *қ ұ л д и л а т ы п* терең сайға (Батырлар жыры).

ҚҰЛДИЛАТУ *Құлдилат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДИЛАУ *Құлдила етістігінің қимыл атауы; аспаннан төменге зымырап қушу, сорғалау.* Қара бүркіт лақтырған тастай бірден жоқ болды. - Аң көрген ғой, сонша *қ ұ л д и л а у ы н* қарашы, – дедім (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.).

ҚҰЛДУ-СҰЛДУ з а т. *Бос сөз, шатпақ, мылжың әңгіме.*

ҚҰЛДЫҚ з а т. 1. *қ о ғ. Адамзат тарихында өндіріс құралдары ретінде иесінің құлдарды жеке меншігіне айналдырып, еңбегін пайдаланып қанаудың алғашқы дәрежі түрі.* *Қ ұ л д ы қ т ы ң* әлеуметтік-

экономикалық мәні және кең етек жаюы XVII-XIX ғғ. басында – плантациядағы жұмыстар үшін Африкадан құлдар әкелінген Америка құрлығындағы отарларда болды (Саяси түс. сөздік). Теолог хуан Хинес де сепульведа, сөйтіп испан басқыншылығын ақтау үшін Жаңа Дүние тұрғындары әу бастан мәңгі-бақи *қ ұ л д ы қ т а* болуға жаратылған деген қисын шығарды (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Әбубәкір Біләл деген бір түбі эфиопиялық құлды сатып алып, *қ ұ л д ы қ т а н* босатып жібереді (М.Токжігітов, Құран тур.). 2. *қ о ғ.-с а я с и. Құл болушылық, қаналушылық, тәуелділік.* *Қ ұ л д ы қ т а н* қазақ босады, Білмеймін, қайдан тосады. Күн шыққанға ұсады, Бостандық сәуле берген соң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көні, біреу мейлінше болды пасық, Өмір бойы *қ ұ л д ы қ т а н* жүрді қашық, Шын көңілмен оқыса бір салауат, Сегіз ұрмақ есігі оған ашық (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Адамзаттың ақылы күнде үстемек. Ақылдың өскен сайын айтатыны: «Жоқ *қ ұ л д ы қ*, жоқ төрелік, жоқ күштемек» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). 3. *а у ы с. э к с п р. Бас иіп қостаушылық, ризалық.* Е, бұл айтқанына *қ ұ л д ы қ п ы н*, – деді қарт іркілмей (Б.Токтаров, Тауда.). Сөзіңе *қ ұ л д ы қ*. Тұнығым да, аяулым да өзіңсің (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Мына отырған отыз сегізсің – Алаша мен Адай, бірің өз жұртым, бірің қайын жұртым ең, қарыма тартсам, қарым сынар, Бибатыр, сен Беріш Бекей сойысың, қидым саған құмайды! – *Қ ұ л д ы қ*, Жәкем, сөзіңе (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Жаратқан *қ ұ л д ы қ* үшін Құдай бізді, Көрсін деп берген бізге екі көзді. Бесіншісін айтайын тағы да оның, Рас сөйлеп, тастаңыз жалған сөзді (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.).

Құлдығың болайын [кетейін]. *Садағаң кетейін, құрбаның болайын.* Мұндай қайын інінің *қ ұ л д ы ғ ы б о л ы п* кетсең болмай ма! (С.Шаймерденов, Өмір нұры). *Қ ұ л д ы ғ ы ң б о л ы п* кетейін, қарағым, онда! Ал қалай бітіресің бұл жұмысты (С.Мұқанов, Шығ.).

Құлдыққа салды [түсірді]. *Тәуелді етті, қанады.* Немістер Францияны *қ ұ л д ы қ қ а т ұ с і р д і* (Ә.Шәріпов, Алыс жағалау.).

Құлдық қылды [айтты]. *Жалынып-жалбарынды, бас иді, табынды.* Деп айтты: – *Қ ұ л -*

д ы қ қ ы л ы п сөзім тыңда, Тыңдасаң таң қалғандай мән бар мұнда (Көрұғлы). Табиғат күшінің көбі бір керемет болып көрініп, дүние неше түрлі құдайлардың, перілердің, періштелердің, шайтандардың, жындардың быжынап жатқан қордасы, ұясы секілді көрініп, көңіліне қорқыныш кіргізген себепті, алғашқы адамдар табиғат алдында қол қусырып, *қ ұ л д ы қ қ ы п*, бас ұрумен болған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Мұны естіп уәзірлер *қ ұ л д ы қ қ ы л ы п*, Бірталай күн бостандық ба-рын біліп, Ханымыздың бағы асын деп тарқады, Қуанып сауық салып, ойнап-күліп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Құлдық психология. с а я с и.-қ о ғ. *Отаршылдықтың, тәуелсіздіктің салдарынан қалыптасқан мінез-құлық, намыссыздық.* Тәуелсіздікті алар-алмастан-ақ, сырттай қарағанда, қазақтың қамын жеген, елдің тыныштығын ойлаған, шын мәнісінде тек сүйекке сіңген қорқыныш пен *қ ұ л д ы қ п с и х о л о г и я*ның ғана көрінісі болып есептелетін, ақыр түбі ... ар-намыс, кісілі кейіптен айырған сұрықсыз тіршілікке жеттік (М.Мағауин). *Қ ұ л д ы қ п с и х о л о г и я* – жоғарыдағы адам не айтса, соның барлығын орындау деген сөз. Адам ойын түмшалаған осындай психологиядан арылмай, бізде ештеңе орнына келмейді («Алаш айнасы»).

Құлдық сана. *Ұлттық сананың болмауынан субъектінің өзін ұлт ретінде сезінбеушілігі.* Отаршыл империялар алдымен бодан болған халықтың келер ұрпақ, үрім-бұтағының жадынан осы тарихи топонимдерді өшіру арқылы, оларды рухани мәңгүрттік, *қ ұ л д ы қ с а н а ға* алып келерін жақсы білген (Ә.Кекілбаев, Үш белес). Үш ғасырлық *қ ұ л д ы қ с а н а* заңды сипат иеленіп, жұрт күтпеген деңгейде ұлттық намысты құлдыратып жіберді (М.Шаханов, Шығ.).

Құлдық ұрды. *Бағынды, тізе бүкті; алдында құрдай жорғалады.* Ет, қымыз тамақ болса әркімге арзан, Тәтті, дәмді іздер ең онан да арман, Өз пұлыңмен халің жоқ күнде тояр, *Қ ұ л д ы қ ұ р ы п* асайсың асы бардан (Абай, Тол. жин.). Бермей қойсаң, ана бай және дайын, Араны ашық ол иттің жұтқан сайын. Арды білмей, арсызға *қ ұ л д ы қ ұ р ы п*, Есін алып қойған бар бір құдайым (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жылы шырай бер десем, Аждаһадай ысқыршы! *Қ ұ л д ы қ ұ р ы п* жалынсам, Арт жағыңа

қыстыршы! Алтын, күміс асылға Баға бермей, мыс қылшы! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚҰЛДЫҚТАП ү с т. *Құлдық ұрып, бас иіп.* Шылия жылтыр жезді, сылдырап шоқ, Сөнге істеткен, табарлық міні де жоқ. Қарсы алды «алдиярлап» қамағандай, «*Қ ұ л д ы қ т а п*» қол қусырып жиналған топ (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ҚҰЛДЫҚҰРУШЫЛЫҚ з а т. *Жағымпаздық, мәймөңкелік, жарамсақтық.* Білік пен Отанды бір ұғым деп қарайтындықтан да біз биліктің алдында құлдық ұрамыз. Осындай *қ ұ л д ы қ ұ р у ш ы л ы қ* (сервизм) жойылмай, біз еш уақытта оңала алмаймыз («Жас Алаш»).

ҚҰЛДЫРА= е т. 1. *Төмен қарай екпінмен құлау.* Құлайын деп бара жатам *қ ұ л д ы р а п* Көңілім жүдеп, көзім алды бұлдырап (Т.Молдағалиев, Шығ.). Са-тымен тырбандап төмен *қ ұ л д ы р а п* кетіп бара жатырмын (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Көз ілеспей зымырау, заулау.* Белгі алуға шыққан Барақбай *қ ұ л д ы р а п* келе жатқан Құлагердің шылауынан ұстаңқырап қалса керек, мұны көріп тұрған Ақанның Барақбайға тілі тиеді (М.Жұмабаев, Шығ.). Төрт жүз тоқсан тоғыз жүйрікті артқа тастап, жалғыз *қ ұ л д ы р а п*, аққан жұлдыздай Құлагер Көкөзектің сайына құйысқаны сартылдап, екпіндетіп түсе берді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жүгіре басқан жаяу – боз шинельді солдат болып шықты, *қ ұ л д ы р а п* ауылға келіп қалды (Б.Майлин, Шығ.). 3. а у ы с. *Құрт төмендеу; кейін кету.* Тірлік – түлпар бір орнында тұрмайды, Кейде қобыз, Кейде ойнап сырнайды. Өмір деген – самғау және *қ ұ л д ы р а у*, Өмір деген – бір қуаныш, бір қайғы (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Сәлімгерейдің денсаулық жағдайы сағат сайын *қ ұ л д ы р а п* барады (С.Омаров, Өмір асу.). Әркімдерге әртүрлі өмір тиіпті-ау: Өрмелеген адамға ол – биік тау; *Қ ұ л д ы р а ған* адамға ол – шыңырау, Шыңырауға атқан тастай зымырау (Қ.Мырзалиев, Көш.).

ҚҰЛДЫРАҚ с ы н. *Құлдыраған, құлдырауық.* Құралайды бұл біресе ақ ботаға, біресе *қ ұ л д ы р а қ* құлынға теңейді (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

ҚҰЛДЫР-ҚҰЛДЫР ү с т. *Кішкентай баланың қалт-құлт етіп, құлдыраңдап жүгіргені.* Мөлдір қара көздері, былдыр-былдыр сөздері, *Қ ұ л д ы р-қ ұ л д ы р* жүгірген

айналайын інімнен, айналайын үнімнен! (Ө.Табылдиев, Көңілді.).

ҚҰЛДЫРАҢ: *құлдыраң қақты.* а) *Тез жүрді, ширақ басты.* Жасы жетпісті қусырып қалса да, *құлдыраң қағады* (Б.Аманшин, Көкжар). ә) *Қутың қақты, қуақыланды.* – Әй, бір қарық болып қалар едік, – деп Шалғымбай *құлдыраң қақты* (І.Жансүгіров, Өңгім.).

ҚҰЛДЫРАНДА= е т. 1. *Құлдыраң қағып жүгіру, шапқылау.* Ойнаған асау тайға *құлдыраңдап*, Келіншек керме иықты жүр «құраулап». Үніне күнгірлегіш үйлессін деп, Қойыпты құлындарын қоңыраулап (С.Мәуленов, Танд.). Қопа түбінен лақтай ақ қоян атып шығып қаша жөнеді. *Құлдыраңдап* анадай жерге барды да, шоқиып тоқтады (Н.Сералиев, Қаңтар). 2. а у ы с. *Қутындау, қуақылану.* Өзім де соны айтуға асығып отыр едім дегендей құлшынып, *құлдыраңдап* кетті Мадияр (С.Омаров, Қызыл арай). Төлебай иегін бір сипап, тағы да *құлдыраңдай* күліп алды (Ақ бидай).

ҚҰЛДЫРАНДАС= е т. *Қутыңдасып, қуақылану.* Өй, өңшең қырсыздар, тоқтандар, түге! Арбаға жаңа жегілген құнандай *құлдыраңдасып* немене астықты басып-жаншып жөнелдіңдер! Айтты айтпады бастығымызға осалдығымызды байқаппайық дегендей, орған жерімізден масақ қалдырып, тапырақтай жөнеліппіз (К.Сегізбаев, Жыл. күндері).

ҚҰЛДЫРАНДАСУ *Құлдыраңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДЫРАНДАТ= е т. *Зырылдату, зуылдату.* Мамажаны азамат болып, әке қолындағы ауыртпалығын алғалы қашан! Міне, Гүлнәрдің өзі де ескі «Т-28-ін» *құлдыраңдатты* айдап барады. Анасы дүниеден қайтқанда артында қалған жас бала ержетті деген осы да. Өтіп жатқан уақыт-ай («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰЛДЫРАНДАТУ *Құлдыраңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДЫРАНДАУ *Құлдыраңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛДЫРАС= е т. *Зыр қағысу, зуылдасу.* Азаматтың алты ұлы – ылғи құл-шыпыр: алды комсомолға биыл ғана өтті, соңы балалар бақшасына барды. Жас балаларға, әрине, ойын керек. Өздері анау жігітке әбден үйреніп, бауыр баса қалған, атына дейін біліп алыпты: Қабан-аға, Қабен-аға! – деп *құлдырасады* («Жалын»).

ҚҰЛДЫРАТ= е т. 1. *Төменқарай домалату, ағызу.* Соған қарағанда, өлім, мола ғана емес, барлық бақытсыздық атаулының да мекен-тұрағы – ойда, ылдида болса керек. Уақыттың өзі алды-артына қаратпай айдап *құлдырат* а бере ме, қалай? (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). 2. а у ы с. *Қажыту, еңсені басу.* – Құр қайғының *құлдырат-қаннан* басқа болысары жоқ, бекем болыңыз (К.Тоқаев, Көмескі із). Өргенбесе өмірі аз үміттің. Басыңды имей ділгірлет, сандалт, *құлдырат* («Лен. жас»). 3. *Істің нәтижесін төмендету.* Оның есесіне қосылған өндірістік қуаттарды нашар игеріп, экономикалық көрсеткіштерді *құлдыратып* жіберген Қарағанды, Шымкент, Павлодар облыстары қатты сынға ұшырады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). 4. а у ы с. *Түкке алғысыз етіп тастау.* Бұғыбайдың мінезі ерекше қызық. Біреуді мақтаса аспанға көтере мақтайды. Ал біреуді жамандаса төмен *құлдыратып*, сау-тамтығын қалдырмай, іске алғысыз етіп шығарады (С.Омаров, Өмір.). Бұл жетпіс жыл бойы билікті дербес иеленіп келген монополист партияның беделін көзәпара *құлдыратты* (Ө.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰЛДЫРАТУ *Құлдырат етістігінің қимыл атауы; істің нәтижесін төмендету, кері тарту.* «Искусствоның қоғамдық мақсатқа қызмет ету правосын тартып алу, – деп жазды Белинский, – оны жоғары көтеру емес, *құлдырату* болып шығады» (І.Омаров, Серпін).

ҚҰЛДЫРАУ *Құлдыра етістігінің қимыл атауы; жағдай нашарлау, төмендеу.* Көшім халықтың ұрпақтары бұл өңірдің жұртына қараңғылық пен қайыршылық құру мен *құлдыраудан* басқа не мирас қалдыратын еді (Ә.Нұршайықов, Жомарт өлке). Қай қоғамның болмасын *құлдырауы*, бір есептен, оның адамдарының мінез-құлық жағынан азғындауынан, әдебінің жойылуынан басталады (Ө.Қанахин, Жүрек.). Жаһандасу жағдайында томаға-тұйық қалыппен дамудың болашағы жоқ, егер ақиқатын айтар болсақ, ондай әрекет *құлдырауға* ұрындырады («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЛДЫРАУЫШ з а т. ж е р г. 1. *Дөдеге.* Үзіктің *құлдырауышын* тік (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). 2. *Үзіктің етегінен бастырыла жүргізілетін құр, аяқбау.* *Құлдырауышты* үзіктің дөдегесінен өткіз (Қаз. тілі. диа-

лек. сөздігі). **3.** *Ұзын әрі жіңішке сырғауыл тәріздес зат* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚҰЛДЫРЛА = е т. *Құлдыра*. Зырла, экспресс, үш, зырла! Жұлдыздай ақ, *құлдырла*! Құйындай құтыр, бұлдырла, Аямай жүгір бөрің де! (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚҰЛДЫРЫҚТАЙ ү с т. *Құлдыр-құлдыр етіп, құлдыраңдап*. Нәрестені жетектеп, ауылға қайтып келеді екенмін. Қатарласа *құлдырықтай* жүгіріп келе жатқан ол маған қарап былдыр-былдыр бірдеңе айтқан болады (Ө.Қырғызбаев, Асмере). Кабинеттің есігі ашылғанда ар жақтан *құлдырықтай* шауып қара мәшке жетті. Жарамсақ жанары жалт-жұлт ойнап, иесінің тізесіне асыла берді (М.Сқақбаев, Сұлтөр.).

ҚҰЛДЫРШАҚ з а т. экспр. *Құлыншақ*. Баласы тағы да мыңқ ете қалды: – Әскерден қашып келгенде құлыным, *құлдыршағым*, аман жүрсең жарайды, – деп әлек болмап па едіңіз? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚҰЛДЫРШЕК з а т. ж е р г. *Тұтқасы бар, сүт құятын кішкене ыдыс*. Қазаннан қалған сүтті *құлдыршекке* құйып қой (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛЖА з а т. **1.** *Арқардың еркегі, қошқары*. Арқар денелі, ай мүйізді аң. Еркегін *құлжа*, дейді (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Жетісудың қазақтары мұның қошқарын – *құлжа*, саулығын – арқар деп атайды (Ә.Бірмағамбетов, Қаз. геогр.). Кәдімгі қарсақ, сусар, бұлғын, жанат, Сол таудың іздейді аңшы ту сыртынан. Таутеке, арқар, *құлжа*, қарақұйрық, Көруге болад бәрін жайылымнан (І.Жансүгіров, Шығ.). Арқардың қошқарын қазақтың *құлжа* дейтінін Шоқан білмейтін еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қарлы шың көкте алтынмен жарқырайды Құз-құздан сулар құлап сарқырайды. Қияда ай мүйізді *құлжа* аңырап, Шатта аю, етекте айғыр ақырайды (С.Сейфуллин, Шығ.). **2.** *Құлжаның асығы, сақа*. Өйткені Смағұл өзінің барлық асықтарын төгіп, Оспанға жаңа боялған бір арқар асығы – қызыл *құлжасын* көрсеткен болатын (М.Әуезов, Абай жолы). **3.** а у ы с. *Мәйек, таңдаулы нәрсе*. Ола ауылдан күлімдеп Қайтқан емен олжасыз. Қанжығама ілінген Жырдың талай *құлжасы* (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құлжа мойын. *Семіз, бұқа мойын*. Кебеже қарын, кең құрсақ, *Құлжа мойын* төгерек, Ұмтыла шапқан Тарланым, Алты мыңдай

кісі екен, Тіл жіберсең саған серт! (Батырлар жыры). Ойдық желке, кекпіл бас, *Құлжа моын* назбедеу Қазығында байланып, Сапары теріс айналып, Күні толған ерлердің Нешеуінен қалған жоқ? (Базар жырау, Жыр.).

ҚҰЛЖАДАЙ с ы н. **1.** *Құлжа сияқты*. Мен құланмен *құлжадай* Таудан ескен самалдай, Уайымсыз жүрген жан едім, Келіп тұрмын жаныңа (Қисса-дастан.). Құландай аңы дауыстым, *Құлжадай* айбар мүйіздім (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет). **2.** *Денелі, ірі, үлкен*. Абылай түрегелді даусын кернеп, Сөйлейді *құлжадай* боп қолын сермеп, Батырлар бір қызық сын келді міне, Мінін дер аттарыңа жылдам ерлеп (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚҰЛЖАЛЫ с ы н. *Құлжасы көп (жер)*. Көш өрлеп Талдыөзектен басып өтті, Жарықтан «Киікатқан» асып өтті. *Құлжалы* қоңыр таудың етегінен Қойнауға «Қоңыроба» жаңа жетті (И.Байзақов, Құралай.).

ҚҰЛЖАША ү с т. *Құлжа тәрізді, құлжаға ұқсап*. Шолпан туып таң ата, Тау еркесі *құлжаша*, Елеусіз сайды паналап, Жаудың келді қасына (Қ. Әбдіқадыров, Батыр). Өнері өзіне аян кем емесі, Күшіне мұның ешкім тең емесі. Тұрған бұл, жас *құлжаша* күші тертіп, Тұрса да қайнап, қызып делебесі (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚҰЛЖЫҢ: *құлжың қақты*. *Біреудің алдында әбігерленіп, асты-үстіне тұсті, әуре-сарсаңға тұсті*. Мұндайда қошаметшіл қара кемпір, дегендей бәрекелде *құлжың қақты*. Сақпен Балтабайлар ойнап жүрген, бұлар да дастарқанға келе қапты (О.Малқаров, Өтсе де.).

ҚҰЛИЕЛЕНУ з а т. с ө й л. *Құлиеленушілік*. 1619 жылы ағылшындар Вирджинияға алғашқы 20 негр-құлдарды әкелді, бұл Солтүстік Америкада ағылшын отарларының *құлиеленуіне* жол салды (Саяси түсінд. сөздік).

ҚҰЛИЕЛЕНУШІ з а т. тар. *Құлиеленушілік құрылыстағы құлдың еңбегін қанаушы үстем тап өкілі, құл иесі*. Құлдық қоғамда *құлиеленушілер* мен құлдардан басқа ерікті шаруалар мен қолөнершілер де болды (Е. Байзақов, Еңбек.). Біздің жыл сануымыздан бұрынғы төрт мыңыншы жылдарда Тигр және Евфрат деген екі өзеннің арасындағы кең ойпатта *құлиеленуші* мемлекеттер болған (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚҰЛИЕЛЕНУШІЛІК з а т. *Құлдың еңбегін қанаушылық*. Отаршылдық соғыстар, *құлиеленушілік*, аумақтық басқыншылық, әділетсіз сауданың тонаушылық әдістері немесе отар елдердің байлығын қотара қарбытуміне, мұның бәрі де астарлы әрі ашық қалпында қатталып келеді (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Құлиеленушілік құрылыс. қ о ғ.-с а я с и. *Құл еңбегін қайтарусыз, тегін, жеке меншікте пайдалануға негізделген алғашқы таптық қоғамдық-экономикалық құрылыс. Құлиеленушілік құрылыстың ыдырауына байланысты латифундия ұсақталып, колондарға жалға берілді (ҚСЭ). Құлиеленушілік құрылыс алғашқы қауымдық құрылыстың ыдырауы нәтижесінде пайда болды (ҚСЭ).*

ҚҰЛЛИ [ар. قلى] з а т. с ө й л. *Құллі, бүкіл, барлық*. Көптеген әдебиеттен хабары бар ел адамдарымен отырғанда Бекет ел арасына тараған шығыс әдебиетінен тек қана «Жүсіп-Злиха» атты Жамидің хиссасын бөле бағалап, «Сал-Сал», «Зархұм», Хасен-Хүссейн» атты діни киссаларды *қ ұ л л и* өтірік нәрселер деп бағалап отырғанын естігенім бар еді (І.Омаров, Шабыт шалқары).

ҚҰЛҚ елік. *Сұйық затты жұтқанда адам жұтқыншағының қозғалысынан шығатын дыбысты бейнелейтін сөз. Құйылғанды қ ұ л қ* еткізіп, Барлық «кезекті» жиілете бастады (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ҚҰЛҚАЙЫР з а т. ө с. <лат. malva> *Жапырақтары кезектесіп орналасқан, саусақ салалы тілінген, бөбе жапырақшалы, гүлдері дара немесе қос жынысты, жемісі – бір тұқымды, бөлшектенген жемісшелер немесе қоратша болып келетін малазықтық, дәрілік, әсемдік, техникалық талшықтық бұта, ағаш, өсімдіктер тұқымдасы*. Мақта дақылының түпкі тегі жабайы өсетін көпжылдық *қ ұ л қ а й ы р* тұқымдас бұта өсімдік болған. Оны адамзат қолдан еге бастаған соң оның өсу жағдайлары да және қасиеттері де өзгере түскен (М.Майлыбаев, Қаз. мақта шаруаш.). Мұның табандарына, беткейлеріне еркек жоңышқа бидайық, *қ ұ л қ а й ы р* тұқымдарын ексе ғой, шіркін («Қаз. әдеб.»). Далада *қ ұ л қ а й ы р л а р* мен қызғалдақтар гүл атып, жер беті құлпырып тұрған кез еді (Д.Исабеков, Мазасыз.).

Құлқайыр көбелегі. з о о л. *Құлқайырда болатын желіқанатты тұқымдасқа жататын, құрт тышатын көбелек*.

Құлқайырлар тұқымдасы. б о т. <лат. malvaceae> *Жапырағы шоқтанып орналасқан, гүлі ақ, ал қызыл, қоңыр қызыл, сары түсті, көпжылдық шөптесін өсімдік тұқымдас*.

ҚҰЛҚАЙЫРЛЫ с ы н. *Құлқайыры мол өскен. Қойды жусанды, қ ұ л қ а й ы р л ы, мыңбас сияқты жұғымды шөбі мол жерлерге беттете жайды («Коммунизм туы»).*

ҚҰЛҚАНАДАЙ с ы н. *Кішігірім, кішкентай. Әңгіменің жолына тіреу боп, қ ұ л қ а н а д а й* қадалап мықты бір бөгет тұрғандай. Сол бір немені алып жіберсе-ақ, екі кемпір де аңырай жөнеліп, дүниені күңірентерлік дауыс шығарғандай (Ғ.Сланов, Жанартау).

ҚҰЛҚИ= е т. *Қылқию, сопайып тұру*. Алдымда тұрған ақ жарқын өдемі келіншектің етегіне майлы сөмкемді тірей итеріп, *қ ұ л қ и ы н* тұрышпын, құрттып алыпшын. Келіншектің етегі майлы қожалақ болып шыға келді (Ә.Табылдиев, Қой бағу.).

ҚҰЛҚУАЛДА з а т. д і н и. с ө й л. *Құлқуалла*. Аллаға алғыс. Білсеңіз: «*Қ ұ л қ у а л д а!*» – құран сөзі, Мұқтажсыз, мұңсыз, қамсыз болған өзі. Тумайды, өзі ешкім тудырмайды, Адамға ұқсас емес бір мінезі (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). «*Қ ұ л қ у а л д а*» шалдар-дағы оқынып, Бір-біріне дейді: «Нәпіл оқылық» (Б.Майлин, Шығ.). Мажыра тағы талықсып кетті. Ақылбай тағы ақырды. Ерназар екіленіп екі салып кетті де, қара шараға құйған суды Мажыраға *қ ұ л қ у а л д а н ы* үш қайырып оқып, бүркіп қалып еді, суық судан селк етіп Мажыра көзін бір ашты (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰЛҚУАЛЛА [ар. قُل هو الله] з а т. д і н и. *Құрандағы «Ықылас» сүресінің бастапқы сөзі. «Аруақтың орнына келген екенбіз дұға оқып жіберейік»-деп бір қарады да, молдаларша жүрелеп отырды да мақамдап қ ұ л қ у а л л а н ы* төнеп берді (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрек). -Шай артынан *қ ұ л қ у а л л а н ы* қайта соғып бердің, – деп күлдірді Төлеубай (Ш.Өтепов, Өшпес жалын). – Рас, әже, олла-біллә, «*қ ұ л қ у а л л а н ы ң*» қазақшасы тап осылай (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Қолында сандықтан алған құралы бар, *қ ұ л қ у а л л а н ы* білетіндердің аузында дамыл жоқ (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚҰЛҚҰЛ: құлқұл салды. *Айғай-сүрен, у-шу қылды.* Және мінді дүлдүлді, Кәпірге с ал ды қ ұ л қ ұ л ды (Бабалар сөзі // Діни дастан.).

ҚҰЛҚҰС з а т. ж е р г. *Бақа-шаян, құрт-құмырсақмен қоректенетіндіктен еті дәмсіз, жеуге келмейтін су құстары.* Дуадақ – *қ ұ л қ ұ с*, ал қаз, үйрек құлқұс емес (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛ-ҚҰТАН з а т. *Малшы-жалшы, кедей-кепшік.* Онда *қ ұ л-қ ұ т а н н ы ң* да, төленгіттердің де құлағы тыныш болады (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сан мыңдаған *қ ұ л-қ ұ т а н д а р* ертелі-кеш тынбастан, Сар даланың кеудесіне жазып жатты бір дастан (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ант соқса, адам шіркін тосылады, Кері кетсе, ұйқы кеп қосылады. *Қ ұ л-қ ұ т а н*, қарақалпақ болса-дағы, Мал шіркін абыройыңды жасырады (Шал ақын, Өлеңд.). Құдай-ау, енді мынау көрген күнім, Қорыққаннан кедейлерден шықпайды үнім. Кешегі есіктегі *қ ұ л-қ ұ т а н д а р* Бас жейді төрде отырып енді бүгін (Б.Майлин, Шығ.). Басыңнан бақыт құсы ұшқан күні, *Қ ұ л-қ ұ т а н* басынады, малайың да (А.Байтұрсынұлы, Шығ.).

ҚҰЛҚЫЛДАТ = е т. *Сұйық затты құлқ-құлқ еткізіп, дыбыс шығарып ішу.* Бір сөт үнсіз өтті. Үйде тек сабадан құя бастаған қымыздың жұмсақ сырылы ғана ағаш табақтың түбін *қ ұ л қ ы л д а т ы п* жатты (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚҰЛҚЫН¹ [ар. *حقوق*] з а т. *Қара бастың қамы, пайдасы.* Өз *қ ұ л қ ы н ы* үшін қандай болса да сатып кете беретін жігіт (Б.Майлин, Шығ.). Азғырған әлде әкесі *қ ұ л қ ы н* үшін, Әлде өзі, кім тінтіпті оның ішін. Халиолладан Жақыпты артық көріп, Сүйгені, таңғаламын, қандай пішін (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Қ ұ л қ ы н ы* боп жеңілісі, жеңгені, Сан ғасырдан ата кәсіп ермегі, тышқан аулау тәжірибесін өзінің Махаббатқа қолданып көр дер ме еді?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Өзінің ата мекенін сүймейтін, сағынбайтын жан–жан емес, күнделікті тоқтықтың әуеніне еріп кеткен тек *қ ұ л қ ы н* (З.Ақышев, Ақбел.).

Қу құлқынның қамы үшін [қамымен]. *Қүнделікті, күйбең тірлікпен, тірлік үшін.* *Қ у қ ұ л қ ы н н ы ң қ а м ы ң* ш і н әншейінде иттей ырылдасып жүруші ек (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Ойлайтының бұл күннен Отан мен ел бағы ма? Не болмаса, *қ ұ л қ ы н* мен Қара

бастың *қ а м ы* ма?! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құлқынға құл болу. *Жеке басының пайдасын ғана ойлау.* Мінезі әулиедей, ел айтатын, *Қ ұ л қ ы н ғ а қ ұ л б о л у д ы* білмейді ақын. Жаны әзір сүйгені үшін құрбандыққа, Бүкпесіз жүрек сырын айтар жұртқа (Ә.Тәжібаев, Өлеңд.).

Құлқынның мінез. *Тойымсыздық, ашкөздік.* Ендігі барып түсетіні болыстікі. Алдияр байдікін көріп қуанысып еді Қаңғелді байдың *қ ұ л қ ы н* м і н е з і н көріп, енді көңілі орнықпай, әлдекалай болады деп қауіптеніңкіреп келе жатыр (С.Шәріпов, Бекболат).

Құлқынның кірі көрінді. *Ұятсыздығы, тойымсыздығы байқалды.* Емес пе ол сұмырайлар жаудың бірі? Қайтеді ондай болмай жаудың түрі... Тон жамылып қой жеген сұғанақша *Қ ұ л қ ы н н ы ң к ө р і н д і* ғой барлық *к і р і* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құлқынның құлы. *Қара бастың қамын ойлаушы; тойымсыз, пайдақүнем, ұятты ойламайтын.* Қоғамның мүлкін қорғаған–халықтың ұлы. Қоғамның мүлкін қармаған *қ ұ л қ ы н н ы ң қ ұ л ы* (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Адамшылық, ар ұждансыз, Арам *қ ұ л қ ы н қ ұ л д а р ы* Олар менен әмпейлескен, Қазақтың өз сұмдары (С.Сейфуллин, Шығ.). Беттерінің арын белбеулеріне түйген *қ ұ л қ ы н қ ұ л д а р ы* өткен жылы құрылыстың аңқау ақ пейіл басшыларын алдап-арбап жүріп, республика бойынша мемлекеттің бақандай 10,7 миллион сом қаржысын қымқырып кетті («Соц. Қаз.»).

Құлқын саусақ. *Ашкөздік, парақорлық.* Ашқарақ, тамақсаулық жаныңа күйгелектік, күңгірттік күй қас, қу нәпсіні қуалап *қ ұ л қ ы н* с а у с а қ арылмас ауру болар, тез жазылмас (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Құлқын таныды. *Ынтасын, діттегенін, аранын байқады.* Мақсаты елді жемек, төресінбек, «Елге қызмет қылам» деп жайып дөріп. Басында еліксе де, қолын сілтер, Біраздан соң қазақ та *қ ұ л қ ы н т а н ы п*. Қаланың ұлығынан орын сұрар, «Оңбайды» деп, қазаққа ызаланып (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Құлқыны аңсады. *Армандады, ашкөзденіп, қомағайланып, көп нәрсені қамтығысы келді.* Міне, осындай ынтық әуен мың сыры, Ет-жүректі бақытты өн сылқымы. «Жезкиіктей» бұл жалғанда ән қайда, а ң с а п тұрар тірі жанның *қ ұ л қ ы н ы* (К.Салықов, Жезкиік).

Құлқыны ашылды. *Ашкөзденді, араны ашылды.* Олар: Шорман мұрап, сенің құлқынының әбден ашылған – десті («Лен. жас»).

Құлқыны бүлк-бүлк етті. *Бірдеме дәметті, қамтып қалғысы келді.* Аш қапсын ғой, тыртығым, *Бүлк-бүлк етіп құлқынының,* Құмға шыққан тікендей, Бітсін қара мұртының (М.Мақатаев, Шығ.).

Құлқыны жаман. а) *Бидыны бұзық.* Құлқыны жаманға қыз қосып жіберген өзіңнен көр (Ауызекі). ә) *Ашқарақ, қомағай.*

Құлқыны құрғыр. *Нәпсісі «бар болғыр» деген мағынада.* Құлқыны құрғырдың байқамай жеп қоя беретінін де сөз қылды (З.Шашкин, Шығ.).

Құлқынықырыды. *Бидыны ауды.* Босатпас алдын табақтың, Арақ десе жымындар, Құлқыны құрып қылмындар, ішпесе басы ауырар (Жамбыл, Танд.). ..Олар біздің мына өз атқа мінерлеріміздей қыз көрсе, құлқыны құрып, босағанды мойнына іліп жүрмейді екен, етке тойып ап, қымызға қанып алып, торсиып жатты да қойды (Ә.Кекілбаев, Танд. шығ.).

Құлқынын құртты. *Құлқынын тесті, есін кетірді.* Онан да құлқынымды құрттып отырған ақша десейші (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Құлқынынан өткізіп жіберді. *Жеп қойды, арам жолмен өзіне пайда қылды.* Сөзінде тұрлау, ісінде береке жоқ. Алайда алдау-арбау жолын таңдаған қылмыстық топ өзіне тиесілі шартты орындамады, алынған бидайды сатып, одан түскен 259 492 467 теңгені құлқындарынан өткізді де жіберді («Егемен Қазақстан»).

Құлқынына тықты. *Пара берді, үнін өшірді, аузын алды деген мағынада.* Кедейлер шабылды. Оларға жәрдем қылар, болысар кісі жоқ. Бар малын құлқынына тықты (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құлқынын ашты. *Аранын ашты, тойымсызданды.* Дариядай дап-дайын бол, Пароходпен жүрсе де. Болса толқын, ашпа құлқыны Жұтамын деп баршасын! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Құлқынын сезді. *Арам ойын, ашкөздігін байқады.* Ұлықтың кетті бұлар құлқыны сезіп, Кекті ашу шыдатпады жанып езіп. «Шешінген судан тайынбас» дегендейін, Жөнелді жортуылдап жиһан кезіп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Құлқынын ойлады. *Өз пайдасын есептеді, қара басының қамын жеді.* Арпа-сұлы... Ойлайтығын құлқынын Сен сияқты келеді өсіп мың құлын. Не жетеді түрлі-түрлі жорғаға, Әсіресе дорғасына жылқының! (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Біреуге о деп, біреуге бұ деп сөзге кіріспесе, ептеп-септеп өз құлқынын ойламааса, ел адамының адамдығы, айбыны бола ма? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құлқыныңа құм құйылсын [құлқының құрғыр]. қ а р ғ. *Бидының құрысын, тамағыңа тас тығылсын.* Бізден дәметеді-ау, ұялмағырлар, құлқынына құм құйылғыр! (Ауызекі). Айғыз бенен Қалиқа бір тостаған қымыз жұтқызса, «құлқының құрғыр!» деп, сұғын қадап тұрып, зәрін қоса жұтқызады, – дейді Бүркітбай (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құлқыны үшін арын сатты. *Қара басының пайдасы үшін адамдықты ұмытты.* Сұмпайы, сұм, сұрқия кімге жаққан, Құлқыны үшін өзінің арын сатқан (С.Сейтенов, Бойжеткен.). Құлқыны үшін, атақ үшін арын, әділетін сатқан адам бір күні ата-анасын да, елін де сатады (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚҰЛҚЫН²: құлқын сәрі. *Таң жаңа сыз беріп атып келе жатқан кез.* Есбике құрт қайнатса, Баян құлқыны сәрідеен бері демалмастан үлкен күбіде іркіт пісіп тұр (М.Әуезов, Абай жолы). Бригадир шал көрінбейді. Күнде құлқыны сәрідеен қылқып жетіп келуші еді (Н.Серәлиев, Қанат.). Бүгін де құлқыны сәрідеен, Бұрындау жұрттың бәрінен. Табынды қара қабақтан, Асырып, қайтып келеатқан (Б.Алдамжаров, Нұр.).

ҚҰЛҚЫНДАЙ с ы н. *Ашкөз, қомағай.* Құптасаң да, сөксең де сен өзің біл, кейде асқақтау сөйлесем Мен өзім бір құлағы естіп кенеттен, тілі шыққан саңырау-сақау құлқындай мінезім бар (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚҰЛҚЫНДАС с ы н. *Жең ұшынан жалғасқан, жемтіктес.* Бүтіндей комбинат коллективінің көзін бояп жүрген ежелгі мешкей Литвинов пен оның құлқындастарының қомағайлығы сорақының сорақысына ұласып барады (М.Рашев, Бетің қисық.).

ҚҰЛҚЫНДЫ с ы н. *Құлқыны бар, бір нәрсеге дәмесі бар.* Өне өледі, міне өледімен қыстай аңдыған кейбір құлқынды кемпір-шалдың үмітін Бәтима ақтамады (О.Бөкеев, Қамшыгер).

ҚҰЛҚЫН-КЕҢІРДЕК з а т. *Дауыс, дауыс желбезегі.* -Өзі бөле бала ілмий алып, кітап көрсе кеміріп жеп қояды. Әй, осы сен қартайғанша қатын ала алмай жүріп, қалым болам дейсің бе, Шалатуған, – дейді Қалқабай. Қалеке, қалым емес, ғалым деңіз. *Қ ұ л қ ы н - к е ң і р д е ғ і ң і з* тым мейірімсіз, жұмсақ дыбысты айта алмайсыз, – дейді Аитуған. Қалым болмасаң да залым боп қалыпсың, Шалатуған, – деп қорытады аға шопан екеуара дискуссияны (М.Байғұтов, Шілде).

ҚҰЛҚЫНҚҰМАР с ы н. *Қара басының қамын, пайдасын ойлаушы, жемқор, қомағай.* Маған ақша тапсам болды деп білетін *қ ұ л қ ы н қ ұ м а р* саудагер магазин иесінің қылығына қынжылмасқа болмады (Ә.Шәріпов, Қапаста.). // *Жемқор, паракор адам.* Қажытайдың жаңа жинағы маймылдың мәдениетінде де, арамызда да анда-санда болса да салаң етіп бой көрсетіп қалатын көріксіз көріністерді, ерсі-ерсі істерді, қия басқан қадамы қисық кете беретін *қ ұ л қ ы н қ ұ м а р - л а р д ы*, моральдық мұраттарымызды, мұрнын бұзып, жұлынын үзетін маймылдардың мәдениетін және мәдениеттегі маймылдықты мінейтін уытты өлеңдер, мысалдар, балладалар топтастырылған («Қаз. әдеб.»).

ҚҰЛҚЫНҚҰМАРЛЫҚ з а т. *Қара басының қамын ойлаушылық, жемқорлық, нысапсыздық.* Сонда солар табысы тамағына жетпегендіктен істей ме? Тіптен олай емес. *Қ ұ л қ ы н қ ұ м а р - л ы қ т ы ң*, нысапсыздан, нәпсіге тыйым сала білмегендіктен, тегін пайдаға кенелуді өнер санағандықтан істейді (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ҚҰЛҚЫН-ТАМАҚ з а т. *Жемқор, паракор.* Аңқау сорлы бір қудан алды сабақ. Бөденемен дос қылды *қ ұ л қ ы н - т а м а қ*. Жау міндеті мойнында бөдененің, Екеуі емін-еркін қырда оттамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰЛҚЫНШЫЛ с ы н. *Жемқор, пайдақор, паракор, құлқынқұмар.* Хан, сұлтандар өздерінің *қ ұ л қ ы н ш ы л* пейіліне бақты (ҚазССР тарихы). Бұрын атқамінерлер мен *қ ұ л қ ы н ш ы л* қулардың тепкісінде жүрген кедей активтері енді атқа мініп, кек алуға кірісті (Ш.Байбатшаев, Бел-белес).

ҚҰЛМАҚ з а т. ө с. <лат. humulus> *Сиярбүлдірген (шырмалып өсетін ұзын сабақты, жемісі сыра ашытуға, дәрі дайындауға пайдаланылатын көпжылдық өсімдік).* *Қ ұ л м а қ т ы ң* гүлі дара жыныс-

ты, жапырақтары қарама-қарсы орналасқан (ҚСЭ). Нан ашытатын *қ ұ л м а қ* тереміз деп, келін-кешік, қыз-қырқыны бірге шыққан-ды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Шырмауықты, салыстыру мақсатымен, *қ ұ л м а қ* егілген жердің қасына отырғызған жөн. Өніп шыққан *қ ұ л м а қ* пен шырмауықтың түбіне жіңішке қазық қағып, оның ұшына бір-бірден ұзын жіп байлап, олардың бір шетін бел ағашқа іліп қояды. Сонда өсіп шыққан әрбір *қ ұ л м а қ* пен шырмауық жіпті байлап, жоғары қарай шырмала өседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚҰЛМАҚАНДЫ с ы н. *Өсімдігі мол.* Соқпақ бірте-бірте азайып, ақырында бір шөпті, құрақты кең ашылып *қ ұ л м а қ а н - д ы* сусыз көлге келіп бітті (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚҰЛМАҚША ү с т. *Құлмаққа ұқсап.* Мойныма оны алайын, Күнә ма ол ортақ бір маған – Шыбықтай қыздың талайын *Қ ұ л м а қ ш а* орап, шырмағам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰЛМАН: *құлманы ашылды. Арты ашылып, қыятты, масқара болды.* Біз жұмылып ұлылығын айтып айырсақ, *қ ұ л м а н ы а ш ы л ы п* масқара болып қалмай ма? – деп Арыстан ашулана сөйледі (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰЛМАНБЕС з а т. ө с. ж е р г. *Құмда өсетін басы ақ, жұмсақ өсімдік. Қ ұ л м а н б е с т і* мал сүйіп жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі). *Қ ұ л м а н б е с т і* абайлап қарамаса, бетеге деп қалады (Қазақ. тілі. аймақ. сөздігі).

ҚҰЛМАНКӨДЕ з а т. ө с. ж е р г. *Құмды жерде тырбықтау болып өсетін өсімдік. Қ ұ л - м а н к ө д е н і* сиыр, жылқы сүйіп жейді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛМЕНЕК з а т. ө с. *Жапырағы үш тармақты, гүлі ақ, хош иісті, тәтті жидегі бар көпжылдық шөптесін өсімдік.*

ҚҰЛПАЙЫС з а т. ж е р г. *Аңшылардың ыдысы. Аңшы Жанбырбай қарт үнемі қ ұ л - п а й ы с ы н* алып жүреді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛПЫ¹ з а т. 1. *Өңі құлтырып тұратын жібек мата.* Көгалмен безелген мал өрісі. Алысты қызыл жайнақ, *қ ұ л п ы*, масаты кілеммен нарды жапқандай қызғалдақ кестелеген (І.Жансүгіров, Әңгім.). Желіде құлын жусаса, Кермеде тұлпар бусанса Сәні келер ұйқының, Жылқы қолдан тайған соң, Қызығы кетер күлкінің, Қыздың көркі *қ ұ л - п ы д а*, Жігіттің көркі жылқыда (Батырлар

жыры). // *Құлпыдан тігілген киім*. Шығады қыз-бозбала серуенге, үстіне масаты мен киіп *қ ұ л п ы* (Ақтамберді жырау). Басыр-басыр басырды, Аққа *қ ұ л п ы* жасылды, Ақылдасып сексені Төлегенді жасырды (Батырлар жыры). **2.** *Сырттан киетін жібектен істелген шапан*. Үстіне киіп *қ ұ л п ы д а н*, Керейұлы Келмембет Сөйлес қылып кідірді, Ауылын келіп сыртынан (Батырлар жыры). **3.** а у ы с. *Құлып, құпия, сыр*. Көңілдің *қ ұ л п ы л а р ы н* ашайық та, Қиялмен қиялардан асайық та. Қасиетті Наурыз тойын елдігіңнің Ерке бір қуанышы десе, айып па? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Пасыл да пасыл, пасылман, Аққа *қ ұ л п ы* жасылман, Жақсыға сырым жасырман, Жаманға, сірә, бас ұрман (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚҰЛПЫ² з а т. с ө й л. *Құлыптас*. Кейбіреулер осы Қосжүрек төмпешігінің астында екі ғашық жерленген, мынау жартас соған қойылған *қ ұ л п ы* десетін (О.Бөкеев, Үркер). Төбе басында теңіздің қайрақ тасынан *қ ұ л п ы с ы* бар жалғыз мола болғанын әңгімелейді ол (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚҰЛПЫЛАН= е т. *Жылтырау*. Торсиған шекесі қана *қ ұ л п ы л а н ы н*, майы шып-шып шығады (Б. Қыдырбекұлы, Ешкімге айтпа).

ҚҰЛПЫЛЫ с ы н. *Құлты бар*. Шамның түбі қараңғы дегендей, Алатау қанша биік болса да, етегінің аты етек екен де жарықтықтың. Есінді шығаратын епті қылықтары көп қой, көп. Тауандар өрге жүріп өрмелеп кеп қалың бақтың ішінде тұрған *қ ұ л п ы л ы* үйдің қасына кеп тоқтады да орындарына спاسبаларын мінгізіп, таксиді қайтарып жіберді (О.Әубәкіров, Сықыр).

ҚҰЛПЫНАЙ з а т. ө с. <лат. *fragaria moschata*> **1.** *Жапырағы үш тармақты, гүлі ақ, хош иісті, көпжылдық шөптесін өсімдік*. Бақтағы ағаштардың түбіндегі бос жатқан жердің топырағын өңдеп, оған *қ ұ л п ы н а й* және көлеңкелі жерге өсе беретін үрмебұршақ сияқты овоштық өсімдіктер егуге де болады (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). Мұнда жұпар иісті жабайы *қ ұ л п ы н а й* көп. Жидегі ұзынша-сопақ тау емес, қызғылт түсті домалақ (Б.Мұханов,.. Қазақст. өсімдік.). **2.** *Осы өсімдіктің қызыл, тәтті, бұртік-бұртік жидегі*. Әрі қарай аттасаң бүлдірген, *қ ұ л п ы н а й* сыңсып тұр (С.Сматаев, Алау). Бірақ Мойя бар-жоғы үш жарым-ақ жаста ғой, ол жаста баланың өзі де Мойядан артық сурет сала ала ма? – деді Беатрис

Гарднер. Мәселе Мойяның құсты бейнелей білуіндей ғой. Апрельден бері ол бірнеше рет құстың, мысықтың, ал осыдан үш апта бұрын кәдімгі *қ ұ л п ы н а й д ы ң* суретін салған («Білім және еңбек»). Вареньені алма, алмұрт, шие, тәтті шие, алхоры, қызыл өрік, шабдал, жүзім, мандарин, лимон, апельсин, *қ ұ л п ы н а й*, малина, қарақат, тошала, мүк жидек, райхан гүлі жеміс-жидектерінен, қауын мен сәбізден қайнатуға болады (Келіншектер.).

Құлпынай тосабы. т а м а қ. *Құлпынай жидегінен қант қосып қайнатқан, аса тәтті, хош иісті, құрамында қышқылы аз болатын тосап*.

ҚҰЛПЫНАЙДАЙ с ы н. *Құлпынай сияқты*. *Қ ұ л п ы н а й д а й* шешек атқан Аялапты ол құс жанын, Себебі не? Кесек атқан элементті дұшпанын (С.Мәуленов, Танд. шығ.).

ҚҰЛПЫР= е т. **1.** *Неше түрлі түспен құбылу, жайнау, түрлену*. Болады кейде жасыл, кейде сары, *Қ ұ л п ы р ы н*, түрленіп түр жүннің бәрі. Көрмеген өмірінде бір түрлі түс, Суыр деп айтар емес жолдастары (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Көр, қара, ішіне кір, далаға шық, Бір өрнек бір өрнектен барады асып, Мың түспен *қ ұ л п ы р ы н* түр бұл мұнара, Бояуға ана сүті араласып (Т.Айбергенов, Мен саған.). Неше түрлі *қ ұ л п ы р ы н* нұрдың назы, Қысы кетіп замана, шықты жазы. Бұ заманның құрылып бау-бақшасы, Айдын көлде аққу мен жүзіп қазы (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Батқан күннің қызыл торғын шапағымен *қ ұ л п ы р ы н*, Әсем гүлдер жымияды бізге қарай ұмтылып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жаз жетіп, қарлар кетті, сулар ағып, Күн де тұр жарқ-жүрк етіп нұрын жағып. *Қ ұ л п ы р ы н*, жүз құбылып жердің жүзі, Қуанбас жан-жануар бұған нағып (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** *Жайқалу, табиғаттың әсем түрге енуі*. Енді мен бәйшешегі *қ ұ л п ы р ғ а н* кең даламен де, жалтылдай жайнаған күнмен де бетпе-бет тұрып қалдым (С.Мұқанов, Есею жыл.). Дала шудасы жал-жал боп қатпарлана, толқындана, белестене *қ ұ л п ы р ы н* кетті (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Шалқар деген кең төскей, мол жайлау *қ ұ л п ы р ы н* түр екен (М.Әуезов, Абай жолы). Басқа бір жайлы өлкеде, жайнайды көктем *қ ұ л п ы р ы н*. Басқа бір назды еркеге, Тұр басқа жан ынтығып (С.Мәуленов, Алыс

кет.). Бірінен-бірі жақын, маған жылы, Томары, жарық, шалшық көлі, қыры... Көк жасыл жүз *қ ұ л ы р ы н*, Өзгеше әлденеге бүгін түрі (Б.Майлин, Шығ.). **3.** а у ы с. *Әдемілігімен, көркемен көз тарту, сұлулану, сымбаты келу.* Қамар осындай әркімнің көзіне күйік болған қалпымен күннен-күнге *қ ұ л ы р ы н*, 15 жасына жетті (С.Торайғыров, Шығ.). Жанымның сайрап бұлбұлы, *Қ ұ л ы р а* бердім мен көктеп (Т.Молдағалиев, Шығ.). Болаттай бол, жаси көрме іменіп! Арып-ашсаң, *қ ұ л ы р*, кетпе іленіп! (Б.Майлин, Шығ.). Бірақ қайдан мән бермейсің алдында әсем гүл тұрса, Көктемнің шуағындай көз жауын ап *қ ұ л ы р с а*, Мен жеңілдім, тұңғыш рет қыз алдында жеңілдім, Жеңілмейміз дегеніміз желігі екен көңілдің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4.** а у ы с. *Гүл-гүл жайнау, жүзі бал-бұл жану.* Бала құстай талпынып, Бір күндері қаз тұрды. Гүл-гүл жайнап *қ ұ л ы р д ы* Бет-бейнесі жаз нұрлы (О.Шипин, Дастан.). Жаңа туған бар ғажап ынтық әнім, Үнсіз түзеп, әрдайым құлшынамын, Тез *қ ұ л ы р а* р алдыма жеткенінде. Шымылдықтан бүркесе лағыл сағым (К.Салықов, Жезкиік). Алғашқы нұрдың ынтығып, Қай жерге тұңғыш барғанын, Алғашқы гүлдің *қ ұ л ы р ы н*, Қай жерде бүршік жарғаны (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Дастарқанда ақ көңілдің ақ дәмі, *Қ ұ л ы р а* р жан қызыл гүлдей бақтағы. Шақырғанға ренжिमін бірақ та, Бір күнімді жейтін болды деп тағы (К.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **5.** *Жалт-жұлт ету, жалтылдау.* Атшабар бала, оны да ел келісіп апты, Зар күйі осы, бұл тойға келісі бапты Құндыз түктеніп, *қ ұ л ы р м а й* терісі қапты, – Шапқан ат жетпес, екпінді, желісі қатты Кекілін түйген, қаншырдай, жанары жайнап, Шеки де басып кермеге барады бәйге ат баяғы (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Боз қырау жерге түскен соң, Түлкі, қарсақ жетілді, Түгі түгел *қ ұ л ы р ы н* (А.Жапсарбаев, Өлең.). **6.** *Желкілдеу, осу, өркендеу (жастар туралы).* Жер жыртқан өрен жастарым *Қ ұ л ы р ы н* гүл-гүл жайнаған. Жастарменен жарыс сап, Көрілер де қалмаған. Көктемнің күнін қарсы алып, Бүгін елім тойлаған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **7.** а у ы с. *Дегеніне жетіп, масаттану.* Жапалақ бадырақ

көз босқа қалып, Қырғи құс түлкіні алып *қ ұ л ы р м а с* па? (М.Дулатов, Шығ.).

Масатыдай құлпырды. *Жайнады, түрленді. М а с а т ы д а й қ ұ л ы р ғ а н* жаз кезінде Көрмей-ақ кояр едім жаздың түсін, Ақ ауыл, айдын көлден көзді жұмып, Құйқылжитса, естімей бұлбұл құсын (С.Торайғыров, Алаш ұраны). *Қ ұ л ы р ы н м а с а т ы д а й* су жиегі, Жарасып оған қарап қыз иегі, Магниті сұлу қыздың қандай күшті, Алыстан айдаһардай тартты мені (Ә.Найманбаев, Шығ.). Июнь айында Қызылжар атырабы жасыл ала рең алып, жердің жүзі *м а с а т ы д а й қ ұ л ы р а д ы* (С.Омаров, Өмір.).

Масатыдай құлпырып жердің жүзі [үсті]. п о э т. *Табиғат әсем күйге еніп, жайнап.* Жазғытұры қалмайды қыстың сызы, *М а с а т ы д а й қ ұ л ы р а р ж е р д ің ж ү з і* (Абай, Тол. жин.). Бала бұған келісті, Екті жылдам егісті. *М а с а т ы д а й қ ұ л ы р ы н* жайнап кетті *ж е р ү с т і* (А.Асылбеков, Алтын дән.).

ҚҰЛПЫРҒЫШ с ы н. **1.** *Неше түрлі болып құбылғыш, түрленгіш.* Әкесі базардан жарқ-жарқ еткен небір *қ ұ л ы р ғ ы ш* маталар, қоржын толған қант-конфеттер әкелді («Балдырған»). **2.** а у ы с. *Айнығыш, өзгергіш.* Мен аға, ол бір маған қарындастай, Бір бүтін қайыңдай ек жарылмастай. Ұл, қызды ортақ сүйіп жасай бердік, *Қ ұ л ы р ғ ы ш* қырғандарша бажылдаспай (Ә.Тәжібаев, Аралдар).

ҚҰЛПЫРМА с ы н. *Жалт-жұлт еткен, жалтылдаған.* Екі қолын екі қалтасына салып, *қ ұ л ы р м а* бешпентін керіп тастап, терезеден жұлдыздарға қарап тұрды (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Қызыл ала текеметтер мен *қ ұ л ы р м а* кілемдер, шәйі көрпелер төселіп, жастықтар тасталыпты (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

ҚҰЛПЫРМАЛАР з а т. г е о л. *Белгілі бір бағалы қасиетімен (жоғары дәрежелі қаттылық, мөлдірлік, әдемі тұс немесе түрлі тұстердің құлпыра астасуы, жылтырлық, жарықты шашырату қабілеті, қырлауға не өңдеуге төзімділік т.б.) сипатталатын мейлінше мөлдір тұсті және тұссіз асыл яки әшекей минералдар мен таужыныстардың жалтылама атауы* (Қаз. тілі термин. Геология).

Құлпырма тас. *Жарқ-жұрқ етіп тұратын асыл тас. Қ ұ л ы р м а т а с* – орысша пер-

ламутр деп аталатын асыл тас (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚҰЛПЫРМАЛЫ с ы н. **1. Жарқыраған, жарқ-жұрқеткен.** Күн шықты *қ ұ л ы р м а л ы* арайменен, Апталып қалды алтынмен маңай, белең. Өзіңе көзің тіктеп қарау қайда, Әйтеуір жоғарыға қарай берем (Ж.Нұрқанов, Нұрлы терезе). **2. а у ы с. Құбылмалы, өзгермелі.** Алдымызда бала тұр, мәңгі қозғалуға талпынған, одан-бұдан алған әсері *қ ұ л ы р м а л ы*, құбылмалы қабілеті шықпаған, ілтифаты, күшеймеген, ойыннан өзгеге зауқы соқпаған, соқса да, тез жалыққыш, тез суынғыш, ойнақтаған бала тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛПЫРТ= е т. **1. Желкілдету, сусылда-ту (шаш).** Бір түйіп, бірде керіп қиғаш қасын, *Қ ұ л ы р т ы н* сабын жуған қара шашын. Аямай Алла берген нұрын сонша, Ақылдан, сақтанбасаң, адасасың (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Жайнату, құбылту, әсемдеу, көркейту.** Жердің жүзін *қ ұ л ы р т ы н* көктем келеді (С.Омаров, Өмір асу.). Сергимін де, сезім гүлін *қ ұ л ы р т а м* Кел дегендей болады бір күміс бақ (Т.Молдағалиев, Шығ.). Көп жүріппіз, жетер жол да аз қапты. Баяғыдай *қ ұ л ы р т ы н т ы* жаз бақты. Үнсіз ғана қоштасып ек екеуміз, Үнсіз қайта табысуға жазбапты (Т.Молдағалиев, Өлеңд.). *Қ ұ л ы р т ы н* Сарбұлақтың көзін ашып, Бөгет сап суын тегіс тоғандады, Жер жыртып соқаменен егін салды. Бидай мен қатар өсіп шөп аңдады (О.Шипин, Дастан). **3. Жақсарту, әдемілеу.** Қаламды, Желеу ақын, келіп көрдің, Аралап Алтын Орда отау тігіп. Еншіңді Түркістаннан бөліп бердім, Зейнеттеп, отауынды *қ ұ л ы р т а р* деп, Келешек жеміс күтіп сеніп бердім (Айтыс). Көрегенің сыртынан ұсталған шым шилердің орауы нәзік әдемі мүйіздеп келтірген өрнегімен кереге сырын *қ ұ л ы р т а* түскен (С.Бегалин, Замана.). **4. Шашу, тигізу.** Махаббат адал сақтай білсең тот баспайтын, інжу сәулесін *қ ұ л ы р т а* түсетін бір гауһар тас (І.Есенберлин, Ғашықтар).

Құлшырта суреттеді. Оқиганы, біреудің сыр-сипатын көркем тілмен ерекше етіп баяндап берді. Міне, Мұхтар Әуезов бұл жағынан келсеңіз бетіне бедер түскен көне бейненің өзін *қ ұ л ы р т а с у р е т т е п* көз алдына қаз-қалпында алып кеп тартқандай емес пе? (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚҰЛПЫРТҚЫЗ= е т. *Неше түрлі етіп өзгерту.*

ҚҰЛПЫРТҚЫЗУ *Құлпытқыз етісті-гінің қимыл атауы.*

ҚҰЛПЫРТУ *Құлпыт етістігінің қимыл атауы; жайнату, көркейту.* Қазақ бізге қолын созса көргенбіз, Ермекке емес, көмекке деп келгенбіз. Қол ұстаса *қ ұ л ы р т у ғ а* даланы Партияға осылай сөз бергіміз (А.Хангелдин, Қыз жүрегі). *Қ ұ л ы р т у* керек даланы, Қайтадан бөлеп арайға. Тірсегі шидей болады Тойдыру керек қалайда! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰЛПЫРТУШЫ с ы н. *Өзгертуші, жай-натушы.* Ол өмірдің игілігін көрумен бірге, табиғатты жаңғыртушы, дәулетін де, сәулетін де арттырушы, *қ ұ л ы р т у ш ы*, саналы да жасампаз, ғаламат күш иесі! (С.Байжанов, Сұңқар көңіл.).

ҚҰЛПЫРУ *Құлпыт етістігінің қимыл атауы; жайнау, жақсару.* Бұлындайды еркелеп ол ойнайды, Құбылуын, *қ ұ л ы р у ы н* қоймайды (С.Сейітов, Жаңғырық). Бұл менің өмір бойы көрмеген молшылығым, туған жердің мұндай *қ ұ л ы р у ы н* мен өмірімде көрген емеспін («Қаз. әдеб.»).

ҚҰЛПЫРУЛЫ с ы н. *Құлпытмалы, құбылмалы.* Есепсіз еліме әлі берешегім, Күн сайын *қ ұ л ы р у л ы* келешегім (А.Нұртазин, Орман.).

ҚҰЛПЫРЫН= е т. *Құлтыру, гүлдену.*

ҚҰЛПЫРЫНУ *Құлпырын етістігінің қимыл атауы.* Өлкелерге ауыл қонған мезгілдер Бейшешектер *қ ұ л ы р ы н ғ а н* мезгілдер Майысып бір, көк талдардың басында, Құстар сайрап, көңіл бұрған мезгілдер (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰЛПЫРЫС з а т. *Ажарлану, жақса-рушылық.* Осындай бір *қ ұ л ы р ы с* жауынгерлердің де бет әлпеттерінен аңғарылатын еді (Ж.Жұмаханов, Әлия). Адамдық құлшыныссыз отандық *қ ұ л ы р ы с т а н* да дөмете алмаймыз. Ұлттық саясаттың дамуға негізделуі деп те осыны айтса керек (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰЛПЫТАС з а т. э т н. *Қабір ба-сына орнатылатын ескерткіш тас.* Әр бейіттің басында *қ ұ л ы т а с*, не бір белгі тұрады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). *Қ ұ л ы т а с* қою дүниежүзінің барлық халықтарының салтында бар (ҚСЭ). Нұрлы жалын, дулығалы *қ ұ л ы т а с*, Сырты сұлу, жүзі жылы тұрқы жас. Ата-баба сан ғасырлық рухымен Тәуелсіздік белгісіндей біртұтас (К.Салықов, Жезкниі). Баяғыда бір нақұрыс адамшылықтан да аттап, Шоқанның *қ ұ л ы т а с ы н а н* қол диірмен жасамақ болған. Онысынан... көзі шыққан.

Құлпытастан ұшқан тас түйіршік бетіне емес, қас астынан тиген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қарап сол *қ ұ л ы т а с ы н а*, өлмейтін мәңгі жырды айтып, Жүреді тынбай басына, Бір келіп жұрты, бір қайтып (С.Мәуленов, Алыс кет).

ҚҰЛПЫТАСТАЙ с ы н. 1. *Құлпытас сияқты*. -Гельмут, Гельмут құртақандай ғана ұлым менің, – деді Зурен іштей көзіне жас алып. Ол бұл сөзді үйінің орнында қалған жалғыз қабырғаға қарап айтып еді, әлде осыдан ба, бір кезде қабырға әйелі мен баласының басына қойылған *қ ұ л ы т а с т а й* болып елестеді (Қ.Исабаев, Комендант). 2. *Тастай, мықты, берік*. Әйелдер үнін шығармай, көз жасын көлдетті. Тек Құлғаныс қана *қ ұ л ы т а с т а й* қатып, кірпігіне тығылған жасты кілкілдетіп төкпей ұстаған күйі зиялы кісінің шүкіршілікке шақырған әлгі сөзінің аяғы қайда барып тірелерін күтіп, мізбақпай отырды (И.Жақанов, Екі жирен). Өмір – шындық, өлім дейтін – өтірік, өлемін деп опық жеме өкініп. Күннің нұрын, жер жылуын мәңгілік қызықтай бер *қ ұ л ы т а с т а й* бекініп («Қаз. әдеб.»).

ҚҰЛТА з а т. *Ішіне сақтаған сыр, құпия*. Оған өз бағыныштысының ішіне *қ ұ л т а* сақтамағаны, не ойлап, не қойғанын түк қалдырмай түгел айтып бергені керек (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Ішіне *қ ұ л т а* сақтаған кісі қанша жылы шырай байқатқысы келгенімен не қабағы ашылмайды, не сөзі қабыспайтын өдеті. Тура қарай алмайды. Көзі тайқып кете береді (Д.Қонаев, Ақиқаттан аттау.). Ал мына күй жалған сөйлей алмайды, ішіне *қ ұ л т а* сақтауды білмейді, жанындағысын жалтармай жайып салады (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚҰЛТАБАН з а т. з о о л. *Балықтың түрі*. Шортанкөл атаулының «құдайы», «акуласы» кейбірінің ұзындығы метр жарымға дейін барады. Олар майшабақ пен *қ ұ л т а б а н д ы* қырып жібереді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚҰЛТАНАҚ з а т. *Тістің шіріп кеткен қалдығы*. Бұрынғы маржандай ақ тістерінен қалған бірлі-жарым көгерген *қ ұ л т а н а ғы м е н* қантты тық-тық тістей отырып, кемпірлер майды мұрындарының астына тастай бастады (Ө.Қанахин, Дәмелі).

ҚҰЛТАНСЫЗ с ы н. *Ешнәрсесіз, түксіз, құр қол*. Иранға сіз сұлтансыз ғой, бірақ кірме *қ ұ л*

т а н с ы з ғой. Ұлтармада еншіңіз жоқ, қоныш емес, ұлтансыз ғой («Қаз. әдеб.»).

ҚҰЛТЕМІР з а т. с ө й л. *Бірыңғай және адам өміріне қауіпті жұмыстарды адам орнына атқара беретін темірден жасалған, автоматтандырылған құрылғы*. Бұдан бір жылдай бұрын әлгі тіміскілегіш «Спирит» [Американың Марстағы ғарыштық құрылғысы] *қ ұ л т е м і р і* тағы бір тастың бетіндегі бедерленген бірдеңені байқап қалып, суретке түсіре салыпты. Сөйтсе ол 194 деген арабша сан таңбасы болып шығады («Ана тілі»).

ҚҰЛТИ = е т. *Қылтию, өзіне шап-шақ қылып таза киіну*. *Қ ұ л т и ы п* қана киінген, домаланған жас бала, кенеп дорбасын қолтықтап, есіктен кіріп келді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰЛТҰҒЫР з а т. ж е р г. *Шабан, жуас ат*. Менің Әбеуге сатқан, яки айырбастаған құнаным қамшы кесті, мойын қамыт қаққан *қ ұ л т ұ ғ ы р* еді (С.Бегалин, Замана.).

ҚҰЛТЫЛДА = е т. *Ойнақ қағу, ойнақшу*. Тау суындай *қ ұ л т ы л д а н*, Сүмбідейін жылтылдап, Айдынды туған Қыз Жібек Отауға қарап жөнеді (Қыз Жібек).

ҚҰЛТЫЛДАУ *Құлтылда етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛТЫМ: *құлтым балық*. ж е р г. *Кішкене балық, шабақ балық*. Біздің көлде ірі балық та, *қ ұ л т ы м б а л ы қ* та көп (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛТЫРАҢДА = е т. ж е р г. *Қулық ету*. Ей, сен *қ ұ л т ы р а ң д а м а*, бөрібір біз оны біліп қоямыз (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛТЫШ з а т. ж е р г. *Табан балықтың кішкенесі*. Біздің балалар он бес *қ ұ л т ы ш* ұстапты (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛФЫНДАЙ с ы н. е с к і к і т. *Құлтыдай*. Арғымақ сұлу сымбатты, Бағасы оның қымбатты, Жүні жылтыр *қ ұ л ф ы н д а й*, Құбылса да бұлғындай, Сергелдең жорық болғанда, Шабысы оның тайша жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.). *Қ ұ л ф ы н д а й ы н* құлпырған Құбылып тұрған жүнім бар, Молдан ойып алғандай Мүлтіксіз біткен сыным бар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚҰЛҒҰ: *құлғу аһат*. д і н и. *Құлқу алла*. *Қ ұ л ғ ы а һ а т т ы ң* үшінші қайталанар тұсында әуезді дауыстың бауыры кенет жазылып, бейне шұбат аққандай көсіле тайпалып кетті. Талай естіген сөздері бейтаныс

мазмұнның таныс сөздері (А.Сүлейменов, Бесік).

ҚҰЛША ү с т. *Құл секілді, құл құсап*. Бұхар халқы хандардың етегіне намаз оқымайды, ханға *қ ұ л ш а* бағынбайды (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ҚҰЛШАР з а т. к ө н е. *Құлдың баласы. Қ ұ л ш а р* өссе, қожаның құлы (Мақал).

ҚҰЛШЫ з а т. к ө н е. *Құлдарды сатушы, сатып алушы адам*. Балықшы қорықты «патша өлтірер» деп Мені сатып жібереді жариям деп Бағдатқа баратұғын бір *қ ұ л ш ы ғ а*, Мені ұстап тұруды көрмеді еп (Бабабалар сөзі). Ол *қ ұ л ш ы* мені сатып алып кетті, Бағдатқа неше күнде келіп жетті. Мені мұнда ол *қ ұ л ш ы* алып келіп, Сеида Зүбайдаға қаби етті (Хикаят дастан Хатымтай // Бабабалар сөзі).

ҚҰЛШЫЛЫҚ з а т. 1. *Құлдық, өмірін құлдықта өткізушілік, тәуелділік*. Өлтіргенің жалғыз ерді ар болар, *Қ ұ л ш ы л ы қ п е н* өткен өмір тар болар (Көрұғлы). Бір кезде *қ ұ л ш ы л ы қ т а* жүрген кедей, Бұл күнде азат болды, баурын жазып (Халық ақын.). Жойылсын *қ ұ л ш ы л ы қ*, кемшілік, Жасасын әділдік, теңшілік. Бұрынғы қу қыспақ жол қалсын, Өз еркін бұқара қолға алсын (С.Сейфуллин, Өлеңд.). «*Қ ұ л ш ы л ы қ ы*», «құлдық» күнді ауыл, Жаңартты, қазір, жырды ауыл (Б.Майлин, Шығ.). 2. д і н и. *Құдайға сиынып, діни парызын өтеушілік. Қ ұ л ш ы л ы қ қ а* жиылған көп жамағат Сыбдыр қағып тосып тұр, сол-ақ қымбат (Абай, Тол. жин.). Күн өткізді Меккеде жазы-қысы, *Қ ұ л ш ы л ы қ т а н* басқамен болмай ісі. Тауға барып бәйшешек, жантақ теріп, Бір отыншы белгілі болды кісі (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Шыңғыс кілем үстіне шекпенін жайып, *қ ұ л ш ы л ы қ қ а* кірісті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Басты иген көп *қ ұ л ш ы л ы қ* неге керек, Де де қой: «Екі дүниенді өзің оңдас!» (О.Шораяқов, Шайыр.). Екі дүние бағытын тең ойлайтын, Қолы бос болмайтындай *қ ұ л ш ы л ы қ т а н*, Ей, Жақа, қолыңды әпкел көріселік, Үй іші, есен-сау ма бала-шағаң? (Ә.Найманбаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Рақым, рақымшылық*. Ой орнына – тақпақ, өлең орнына – жоқтау береді деп, *қ ұ л ш ы л ы қ* күтті (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

Құлшылық ету. *Алла тағалаға жалбарыну, сиыну*. Мұны сендер үшін Құдай тағалаға күндіз-түні *қ ұ л ш ы л ы қ е т у д е н* жазбай келе жатқан әулие апа Марияның атынан

сұраймын (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Дини-идеалистік концепция табиғаттан тыс сыры ашылмаған және оны ашуға өмір бойы болмайтын күшке сену негізінде құрылады да, адамдардың танымының ішкі заңдылықтарын іздемей, тек Құдайға «*қ ұ л ш ы л ы қ е т у мен*» қанағаттануын талап етеді (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос. мәселе.).

Құлшылық көрді. *Бейнет, азап, құлдықпен өмір сүрді*. Көп к ө р д і м *қ ұ л ш ы л ы қ т ы* жапар қақта, Пендеде кім таласар берген баққа. Адамзат ешқашанда қор болмайсың, Көңіліңді тәуекел деп қойсаң аққа (Бозинген).

Құдайға [Аллаға] құлшылық ет [қыл]. *Тәубаңа кел, шүкіршілік ет, намазға жығыл деген мағынада*. – Сақалың ағарып, қария адам болдың. Енді төріңнен көрің жақын. *Қ ұ д а й ғ а қ ұ л ш ы л ы қ е т*, намаз оқы («Қаз. әдеб.»). Ей, әке, бір шаруамен келдім саған, Көп елге үлгі айтқан арғы бабаң. Қызыл шайды тәтті деп іше бермей, *Қ ұ д а й ғ а қ ұ л ш ы л ы қ е т*, келсе шамаң! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қаракөк, жылқы ішінде биемісің, Құдай десең тамұққа күйемісің?! Тағат, ғибадат, *Қ ұ д а й ғ а қ ұ л ш ы л ы қ қ ы л*, Дүниеде ақырда өлмей жүремісің! (Шал ақын, Өлеңд.). Қаланың барлық мұсылмандары жиналмаса да, осы күні біраз қауым Орталық мешітке келіп, *А л л а ғ а қ ұ л ш ы л ы қ е т е т і н і* де дәстүр («Егемен Қазақстан»). Амалың сонда қылған болса жаман, Түсірер басыңызға ақыр заман. Шын ниетпен бір *А л л а ғ а қ ұ л ш ы л ы қ қ ы л*, Түзу түс алдындағы жолға таман (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құлшылық қылды [етті, ұрды]. д і н и. а) *Құдайға сиынды, Аллатағалаға жалбарынды*. Егер бақ бергісі кеп маған Аллаһ, Мен болсам сопыларша соқыр нанған... мешітке *қ ұ л ш ы л ы қ қ ы п* өтер едім, Түкірер ем ләззатқа, беріп жалған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Құдайға *қ ұ л ш ы л ы қ қ ы л м а ғ а н*, пайғамбарға бағынбаған адамдарды құран үнемі жамандайды. Кәпір дейді (М. Токжігітов, Құрантур.). *Қ ұ л ш ы л ы қ* күндіз-түні *е т т і* дейді, Айтқанын шарияттың күтті дейді. Рузасын (ораза-сын) қаза намаз жиып алып, Сонан соң тақуа болып кетті дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Менің қарамағымдағы жұмыс істейтін шебер мыналар туралы ант-су ішу керек: 1) ол өмір бойы бес уақыт намазын

оқыған және бір рет те қаза жібермеген; 2) ешқашан да шариятқа сай дәрет алмай қара жерді баспаған және ешқашан жамандық ойламаған; 3) ешқашан зинақорлық жасамаған және әрқашан таза жүрген... б) Құдайдан басқаға *құлшылық етпеген* (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Ақыры: – Алла, Алла! – деп тәубаға түскендей *құлшылық құрып* сиынды (К.Оразалин, Абай.). ә) *экспр. жақтырмау. Бас ұрды, табынды, көзсіз басиді.* Жарынды сыйла, жырынды күнде қонақ ет, Қуларды сыйлап, *құлшылық қыл* а бергенше (Т.Молдағалиев, Шығ.).

ҚҰЛШЫЛЫҚСЫЗ ү с т. *Құлшылық етпей.* -Құдайға *құлшылықсыз* жақпайтының секілді, әйелге де қылықсыз жақпайсың, – деді Садырбай жер астынан шыққандай жылымшы үнмен (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚҰЛШЫН= е т. 1. *Бір нәрсеге ынтамен, ықыласпен жігерлене кірісу; жанын сала ұмтылу.* Жұлысып жатыр екен ерікті жұрт Сол шуда мен де олардан қалмадым сырт *Құлшының аң* жұртта ұран біреу екен «Мылтық, найза қаламмен жауды тез құрт!» (С.Мұқанов, Шығ.). Кедергілер көлденеңдеп күтпеген, Пәле болды көңіл жықпастық деген. Шығып жатыр, Шығып жатыр *құлшынып*, Бойсыз, Ойсыз, Тек ұшуға құштарлар Құштарлықтан тұра ма әлде тіршілік?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. *Екі білегін түрініп, дайын екенін білдіру.* Сыпайылық, сыршылдық Бар еді ұяң жүзінде, Барсамдағы *құлшынып*, Қимаушы едім үзуге (С.Мәуленов, Шығ.). Жыққаныма өзімше лепіре түсіп: «Кәне, тағы да күресесің бе?» – деп *құлшынамын* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Өзімнен-өзім *құлшынам* Әрекет, істі сағынып, Болмайды сәтім тыншыған, Сәулелі оялар сабылып (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ). // *Асығып, апыл-құпыл.* Құсынып сөйлем, *Құлшынып* жеке (Мақал-мәтел). 3. *Бар ниетін, ынта-шынтасын салу.* *Құлшына* бірақ құшақ жайып, Түсінген жүрек семгенін! Сәулең сөніп, нұрың тайып, Бұл қалай енді келгенің?! (М.Мақатаев, Шығ.). Жиырма бес – әр асуға бір шығып, Кең әлемге көз жіберу *құлшынып*. Жиырма бес – қашықтыққа ғашықтық, Қашықтыққа ғашықтық қой – көк пен жер! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жалғасын бізді тәтті үміт, Қос емін табайық. *Құлшынып*, құштар үздігің, Рақаттан күйіп-жанайық (К.Салықов, Жезкиік). Әр күн сайын *құлшынып*, Әр күн

сайын түле бір. Мәңгі күрес – тіршілік, Мәңгі майдан – бұл өмір (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). // *Бар пәрменімен, жақсылап тұрып.* Қаңтар келді, Қар жаумай қырсығып тұр. Қара суық қариды *құлшынып* бір. Шолақ көйлек бойына қамсу болмай, Түсі қашып қарайды қымсынып қыр (М.Мақатаев, Шығ.). Көктемнің бір күні еді, Тұлпарына ол мінеді, Тұңғыш тері көк шымды Таспадайын тіледі. Ән шырқайды *құлшынып*, Саржазықтың түлегі (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Құлшына кірісті. *Белсене, ынта-шынтасымен атсалысты.* Нағыз іске *құлшына кірісіп*, жастар халықтық шабуылдың алдыңғы шебінде келеді («Лен. жас»). Күндегі осы... Күндегі осы тіршілік, Жең сыбанып, *кірісемін құлшынып*. Анау-мынау... Бітіп еді әлгінде, Тағы да бір «анау-мынау»... тұр шығып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰЛШЫНДЫР= е т. *Бір нәрсеге жігерлендіру.* Аймағын еңбегімен сүйсіндірді, Өнерге көп достарын *құлшындырды*. Бар ма екен тап осындай адамдарың, Бұлардан малшыларың алсын үлгі (Айтыс). // *Жандырып, төпелетіп.* Тағы да ескектете, желпіндіре, желіктіре, ышқындыра, *құлшындыра* соғып, тыңдаушының айызын қандырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛШЫНДЫРТ= е т. *Бір іске жігерлендіру.*

ҚҰЛШЫНДЫРТУ *Құлшындырт* етістігінің қимыл атауы.

ҚҰЛШЫНДЫРУ *Құлшындыретістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛШЫНТ= е т. 1. *Бір нәрсеге жігерлендіре кірістіру.* Іске асса екен деп тілеген, өзімді де *құлшынтқан* асыл арманымда шек жоқ (А.Байтанаев, Қансонар). Ең бастысы, Несіпбай қарт осы өткізген әңгімесінен соң шопандар көңілінен бір соны серпілісті сезіпті. Осы көктемгі серпіліс мұның да бойын сергітіп, жас адамдай *құлшынтқан* сияқты (Ә.Қалмырзаев, Ар). 2. *Ынтықтыру, ынталандыру.* Ажарыңнан гүлдей нәзік, балдырған, Көз алмаушы ем жасап іштей жан құрбан. Сен едің ғой құштар етіп, *құлшынттып*, Ең алғашқы ғашық отын жандырған (К.Салықов, Жезкиік). Күн сәулесін *құлшынттып* ала келген Ақ жаңбыр боп төгіле шашыламын (К.Салықов, Жезкиік).

ҚҰЛШЫНТТЫР= е т. *Бір іске ынта-жігермен кірістіру.*

ҚҰЛШЫНТТЫРУ *Құлшынттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛШЫНТУ *Құлшынт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛШЫНУ *Құлшын етістігінің қимыл атауы; ынталану, жігерлену. Қ ұ л ш ы н у - м е н* өмірім өтем дейді, Қиял – сұңқар қияны мекендейді. Жиырмасыншы ғасырым – асқақ ғасыр, Қалғып-шұлғып жүруді көтермейді (Т.Қызықбаев, Парыз). Әкемнің өмірі мұз астына түскен күннің сәлесіне ұмтылып, ұлы Жарық дүниеге *қ ұ л ш ы н у м е н* өткен балдыр сияқты («Жұлдыз»).

ҚҰЛШЫНУШЫ з а т. 1. *Құмар адам, құмартушы.* Көп ұзамай, бұл кәсібінің де тиімсіз емесіне көзі жетті. Заман қанша жаңарсын, дүние қанша өзгерсін – бәрібір әйел халқының жылтыраққа құмар ниеті сол күйінде қала берді екен – сырға, білезік соқтыруға *қ ұ л ш ы н у ш ы л а р* әлде де жеткілікті еді. Наурыздың тұрмысы дұрыстала бастады (С.Балғабаев, Құм.). 2. *Бір іске белсене қатысушылар.* Дегенмен Торғай өңірінде осындай игі іске *қ ұ л ш ы н у ш ы л а р* саны жылдан-жылға көбейіп келеді (С.Әсіпов, Ауыл.).

ҚҰЛШЫНЫС з а т. *Ұмтылыс, талпыныс, талап.* Мемлекеттік тілдің қажеттілігі артқан сайын олардың тіл меңгеруге деген *қ ұ л ш ы н ы с ы* өзінен-өзі арта түсері сөзсіз («Егемен Қазақстан»). Кешегідей жұмысқа деген *қ ұ л ш ы н ы с* та зым-зия, өзімді-өзім ұрсып, үгіттеп, егіс басына тағы кете бардым. Бара-бара бұған да үйреніп алдық (Таң нұры).

Құлшыныс білдіру. *Талантану, қызығу, ынтасы ауу.* Қазір жұмыссыз жүргендер, жұтылып кеткендер, бір оқу орнын бітіріп, қызметке тұра алмағандар екінші мамандыққа ерекше *қ ұ л ш ы н ы с* білдіруде («Егемен Қазақстан»).

Құлшыныс танытты. *Ынта-жігері ауды, неге болса да дайын екенін білдірді.* Демек, мемлекеттің ауылшаруашылығы саласында жүргізіп отырған саясатының жемісін тіршілік етуге *қ ұ л ш ы н ы с т а н ы т қ а н* адамдар көріп, сезініп отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚҰЛШЫНЫС= е т. *Ұмтылысу, ынта білдірісу.* Байсал құралақан қайтқан соң, біраз жұрт бұған қарап жүріп жауығып, бет алдын бір көріп қайтуға *қ ұ л ш ы н ы с т ы* (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.).

ҚҰЛШЫНЫССЫЗ с ы н. 1. *Талпыныссыз, ұмтылыссыз, талапсыз.* Адамдық *қ ұ л*

ш ы н ы с ы з отандық құлшырыстан да дөмете алмаймыз. Ұлттық саясаттың дамуға негізде-луі деп те осыны айтса керек (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Көштен кейін қалғандай сезінемін, Өзіме айып тағамын, өзіме мін. Құлшыныссыз өмірде парық бар ма, *Қ ұ л ш ы н ы с ы з* өмірден безінемін (Т.Қызықбаев, Парыз). 2. *Ықылассыз, пейілсіз.* Әйелдер сана-сында қалыптасып қалған қате түсініктердің бірі – әйелдің ерін аймалап құшып сүюі ыңғайсыз, әйелдің тарапынан ыстық *қ ұ л ш ы н ы с ы з* ақ жолдасы ләззат сезімін ала алады деген пікір («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰЛ-ШЫПЫР с ы н. *Бірінен соң бірі ілескен, үңір-шүңір.* Азаматтың алты ұлы ылғи *қ ұ л ш ы н ы р:* алды комсомолға биыл ғана өтті, соңы балалар бақшасына барды. Жас балаларға, әрине, ойын керек. Өздері анау жігітке өбден үйреніп, бауыр баса қалған, атына дейін біліп алыпты: Қабан-аға, Қабан-аға! – деп құлдырасады («Жалын»).

ҚҰЛЫБАС з а т. *Шабындықта кездесетін қыр шөбі, көпжылдық өсімдік.* Жел болмаса да *қ ұ л ы б а с* анда-санда ыңырсып баяу ғана қозғалады. Бірыңғай сарғыш ақ көбелектер, жемсауы толған қыранша ауырлап жалқау ұшады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚҰЛЫҚ' [ар. خلق] з а т. 1. *Адамның мінез-құлқын, ойын, пікірін білдіретін психологиялық және рухани қасиеттердің жиынтығы; мінез.* Адам баласында болатын барлық жақсы *қ ұ л ы қ т а р - д ы* санау, ол жақсылықтың бәрін мұғалімге міндет қып тағу бұл кітаптың мақсатында жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Салмақ пен сабыр, *қ ұ л ы қ т ы* Бір денеге сыйғызып, Жаратқан Алла бөлмеңді (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет). Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі *қ ұ л қ ы*, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші арасында болған түрлі әлеумет қимылдары анық сезіледі (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). Түзікке түсінетін құлақтарыңыз бар екен, соны енді көкейге түйер *қ ұ л ы қ т а р ы ң ы з* бар ма? (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.). 2. *Өз қара басының қамы, өз пайдасы.* Қазақ қамын ойлаған кісің бар ма, Білгенің, іздегенің – өзің *қ ұ л қ ы ң*, Ғаділет, шапағат жоқ жүрегіңде, Адамға ерік бермес өңшен қыртың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Арсыз құлық. *Адамдығы төмен мінез си-паты.* Сәрке қажы аталы сөзге тоқтамай, *а р -*

сыз қылық жетегінде кетіп, арзан сөйледі (Қ.Салғарин, Жанында жүр.).

Құдай құлқын алды. Араны ашылды, қанағаттан айырылды. Ағайын жоқ нәрседен етер бұртын, Оның да алған жоқ па Құдай қылықын. Бірлік жоқ, береке жоқ, шын пейіл жоқ, Сапырылды байлығың, баққан жылқың (Абай, Тол. жин.).

Құлқы кетті [ауды]. Ниеті, ынтасы ауды. Оқуын әрі жалғастырмақ болып қылықы кеткен баласына оның бөгет болғысы келмеді («Жалын»).

Құлқы қатқан. бейн. Мінезі қатты; қаныпезер, аяусыз. Құстардың зәре-құтын шықыратқан, Неғылған қаныпезер қылықы қатқан?! (М.Мақатаев, Шығ.).

Құлқы сүймеді [соқпады]. Ұнатпады, көңілі қаламады. Ескіні де, жаңаны да Малтабардың қылықы сүймеді (Р.Әутәліпов, Алтын жеміс.). Оның үстіне қылық соқпаса, қалайша сүйреп ән салдырып, би билетесің (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). Қызмет арасында сыбай-солтаңның реті болмаған соң, жайланып сөйлесетін уақыт табармыз деп аса қылық да соқпай, ұзын арқау, кең тұсаумен жүрген (М.Әуезов, Шығ.).

Құлқы таза. Көңілі ақ, ниеті дұрыс. Қандай жарға соқса да заман селі, Қылықы таза қалсыншы адам тегі. Қарайлама, жалған дос, жолың болсын, Күндер өтті байлатқан маған сені (К.Салықов, Жезкиік).

Құлқы шаппады. Ниетіне жете алмады. Тетелес інім – Уәлиді бермек ем, қылықы шаппай теріс жолда опат болды. Ендігі арманым – кіші інім – Мақыжанды әскер оқуына беру (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Құлық танытты. Сыңай көрсетті, мінезін білдірді. Шеткілеу бір майсалы алаңдарда баянға қосылып ән шырқағандар қаланың деревнялық қылықын танытады (З.Қабдолов, Өмір үшк.).

Шаруаның құлқын табу. көне. Жұмыстың, шаруаның ретін келтіру, ыңғайын білу. Балқара деп қануын, Қараша, біздің шіркін бай Шаруаның қылықын табуын (Бес ғасыр.).

ҚҰЛЫҚ² з а т. Құлақтың шеміршекті бөлігіндегі май бездерінен бөлінетін сарғыш тұсті секрет, уақытында тазаламаса, қатып қалатын зат. – Құлағыңды көрсетші маған, мүмкін қылық қатып қалған шығар, – деді жеңгем (Ө.Қанахин, Жер бас.). Кейде адам уақытша естімей қалуы мүмкін. Мысалы,

құлаққа қылық қатқанда, құлақ ішіне іріңді жара шыққанда (ҚҰЭ).

ҚҰЛЫҚ³ з а т. в е т. Қойдың бақай безінің ісінуінен пайда болатын кесел. Кейбіреулер дерт қай жерінде екенін білмей, тұяқ арасында ісіп тұрған қылықты алып тастайды (Саржайлау). Қойда болатын қылық ауруын халық арасында «айырма», «мамыр» деп те атай береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚҰЛЫҚ-МІНЕЗ з а т. с ө й л. Ділі, ойы, санасы, мінез-құлық. Бұрынғы ауыр еңбектің көбін ғылым-техника жеңілдетті, өнімді етті. Арман, қиялдардың талайы болмысқа айналды. Осылар адамның ойын да, қылық-мінезін де өзгертіп жатыр (Ғ.Мұстафин, Ой әуен.).

ҚҰЛЫҚСЫЗ сы н. 1. Ынтасыз, ықылассыз. Ләйлә шеше тәлім-тәрбиесін жүре тыңдайтын орашолақ, қылықсыз қыздардың біріне де ұқсамайды (Ш.Құмарова, Қазбауыр Бұлт.). Айдар үйге қызыққанымен, қазір оны көріп шығуға қылықсыз. Көңілі анасын ойлап алаң (К.Баялиев, Жер тынысы). 2. Немқұрайды, селқос. – Біз ертең жайлауға көшеміз, – деп әңгімені қылықсыз бастады (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Негізі ең мықты велосипед клубтары қатарындағы велошабандоздардың өз еліндегі чемпионатта топ жарғаны аса қылықсыз («Алматы ақшамы»). Қазақтың қылықсыз, құлқынсыз, таза жүріп, жұртқа пайда келтіретін күні бар ма? Құлға «дес» тиген күні құдайын ұмытып, бармақ бастыға сала бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ондай жан Асты да қылықсыз ішеді. Көзінің асты да Көлдіреп іседі. Жаулайтын жалғанды Жыр ғана құралым. Оңаша қалғанды Тілеп-ақ тұрамын (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ҚҰЛЫҚСЫЗДАУ сы н. Ынтасыздау, ықылассыздау. Күтіп тұрған көңілсіз минуттарды алдын ала сезгендей, аяғын қылықсыздау басып келеді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ал күн ашық-тымық боп тұрса, төрт-бес ай айдын үстінде жүріп, жер басқан соң ырай-тырай болып қылықсыздау кететін балықшыларға ақырып-жекіріп жүріп кемелерді жаға бойына сапқа тұрғандай қылып жинаттырады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛЫҚСЫЗДЫҚ з а т. Ынтасыздық, сүлесоктық; қалай болса, солай қараушылық. Мен тағы да оқи бастадым. Ашығын айтқанда, алғашқыдай емес, қылықсыздық бар (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара).

ҚҰЛЫҚТАН = е т. *Ынталану, ниеті ауу*. Жұрт өлеңге қатты *қ ұ л ы қ т а н ы п* тындап, ауылдағы һәм маңайдағы жан үйге толып ентеледі (С.Сейфуллин, Шығ.). Шоқан сол кісіден көрген жобасымен сурет салуға *қ ұ л ы қ т а н ы п* алған-ды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Ол әлдебір ішкі есебіне соқпаған бірер тасты шеткері ысырып қойып, орамал үстіне ентелеген денесін тік көтеріп алғанда, оның сөйлеуге *қ ұ л ы қ т а н ғ а н ы н* аңғарған Ақкемпір жаулығынан құлағын шығарды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЛЫҚТАНУ *Құлықтан етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЛЫҚТАС с ы н. *Құлқы бір, мінездес*. Өлшеу бар тәтті нанды татарына, Асықпа, саған да ор бар шатарыңа. Күйелі көсеуменен ұрылып Шығарсың бір *қ ұ л ы қ т а с* қатарыңа (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰЛЫҚТЫ с ы н. **1.** *Ынталы, ынтық*. Екеуінің де әлі жүрістен аптығы басылған жоқ. Сөзге *қ ұ л ы қ т ы* болмай келе жатты (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.). Өзінің де совхоздан кетуге онша *қ ұ л ы қ т ы* емес екендігі сезілгендей (Бал дәурен). Бірақ «Медиа-Регион» бұлай істеуге *қ ұ л ы қ т ы* емес. Өйткені қазақша жарнамаға қазақ тілінен мақұрым адамдарды отырғызып қойған («Егемен Қазақстан»).

2. *Мінезді, сипатты*. Базарбай сексенге келгенде, оның кіші қатыны қырық төртке келгенде бір ұл тауыпты, басқа қатындарда еш бала жоқ, оның атын Төлеген қойды, осы Төлеген періште сипатты, хор *қ ұ л ы қ т ы* болып туды, оның артынан тоғызыншы жылда бір ұл туды, оның атын Сансызбай қойды (Батырлар жыры). Әйтсе де әрбір жақсы *қ ұ л ы қ т ы* адамға қойылатын шарттар оқытушыларға да қойылуы тиіс (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰЛЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Ынталылық, ниеті барлық*. *Қ ұ л ы қ т ы л ы қ* – адамның дүниеге, басқа адамдарға және өзіне этикалық көзқарасының негізгі формаларының бірі. Моральмен салыстырғанда *қ ұ л ы қ т ы л ы қ т ы ң* нормалары мен максималдары міндетті әрі абсолютті болады (Филос. сөздік). Ғанидың оқуға *қ ұ л ы қ т ы л ы ғ ы н а* таңтамаша болып қуанған Алексей оны әлі де болса нығарлай түсті (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚҰЛЫҚ-САНА з а т. *Сана-сезімі, ойы*. Ал *қ ұ л ы қ-с а н а* бір-ақ заттан ғана қорытылмайды, әлденеше түрлі заттардың

түрлі сезімдерден қорытылады. Олай болғанда сананы тексеріп, тарамдап бөлшектеп, не қатауға, не тізбектеу-ге бола ма?... Әрине болады (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰЛЫН з а т. **1.** *Жылқының алты айға дейінгі төлі*. Екі-екіде, ел көшсе, өнге салып, Жиналып жастар жылқы айдағанда. Ел қонса, құрық алып шырқ иіріп, Биені үйге бөліп жайғағанда. *Қ ұ л ы н д ы* шырылдатып, шұрқыратып, Көк майса шалғын жерге байлағанда. Қыздырар, қымыз ішсең, албыратып, Бал татып бағылан еті шайнағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көктілі, көкалалы төске толған, Сары қарын биелері мама болған. Бұлтылдап жұтқыншақтың жұмырындай, Жарысып *қ ұ л ы н* мен тай ойын салған (И.Байзақов, Шығ.). Сен *қ ұ л ы н д а* емдің, тайда емдің, Құнан жаста арда емдің, Дөнен жаста үйреттім, Алты қабат ала арқан Жібектен өріп сүйреттім (Ер Тарғын.). Күндіз енесінің қосағында жүріп оты қанған *қ ұ л ы н д а р* құйрығын тігіп ойнақтайды (С.Мұқанов, Теміртас). – Сал құрықты! Ноқта қайда? – Мына *қ ұ л ы н д ы* апар, байла! (Б.Майлин, Шығ.). **2.** а у ы с. *Кішкентай ұрпақ, жас жеткіншек*. Алуға оңашада мауқын басып, Иіскейді *қ ұ л ы н ы н ы ң* төсін ашып. Үйіне белгі болып қалатындай Басында керегенің бір дорба асық (О.Шипин, Дастан.). Әуезовтен дәріс алған, өріс алған *қ ұ л ы н* ем, неменеге жасқаншақтап, неменеге бүгілем. Неменеге кетіп қалған жастық атты керуеннің, Артынан мен айғай салып жүрегімді ап жүгірем (Т.Молдағалиев, Шақырады). – Оу, ағайындар! Жәбірлемендер баланы, Жәбірлейтіндей қайсыңа тиді залалы?! Бұл да бір асау, құрық көрмеген *қ ұ л ы н* ғой, Желісін үзіп сендерден қайда барады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Адам баласының жас кезі, жасөспірім, жеткіншек*. *Қ ұ л ы н ы* жетті-ау қиырдан, Елімен амандасқалы. Ұлынан топырақ бұйырған. Ұйқысын ана ашпады (Т.Молдағалиев, Өлең.). Ол кезде екеуі де *қ ұ л ы н* еді, құлындай ойнап қана күлімдеді. Ержеткенде ол ойым у болды Оларға бала кезде білінбеді (С.Мұқанов, Шығ.). **4.** э к с п р. *Баланы жақсы көріп еркелету мәнінде айтылатын қаратпа атауыш*. Айналад Ұлжан баласын: Қарағым, сәулем, *қ ұ л ы н ы м!* (Б.Майлин, Шығ.). Ақылдастыр! Тақымдастыр! Жақсылармен, Жақындастыр! Інімбісің? *Қ ұ л ы н б ы с ы ң?* Сүйенгенде Мығым-

бысың?! Ағамбысың? Аманбысың? Жайықпысың, Шағанбысың? Баламбысың? Шаламбысың? Астары жоқ Жалаңбысың? (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Жан Гүлнарым, Жалғыз қызы інімнің. Жұма ма еді, Қай күн еді бүгін күн? Сейткерейді тағы да еске алайын Тұра тұршы, Асықпашы, *қ ұ л ы н ы м!* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Қозым менің, *қ ұ л ы н ы м*, Әрі қызым, әрі ұлым. Құсым менің құлшынған, Гүлім менің құлпырған (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Құлын дауыс. *Шырылдаған, шыр-шыр еткен, жан айқай.* Кете барған, артына бұрылмаған, Аят оқып, ішінен сыбырлаған. Қозыкөш жер қырғыннан ұзағанда, *Қ ұ л ы н да у ы с* естілді шырылдаған (М.Мақатаев, Шығ.). Мұрат қабағын сәл шытып, тамағын кенеді де, әнтек шіңгірлек *қ ұ л ы н да у ы с п е н* орыс тілінде тақпақтата жөнелді (Ә.Нұршайықов, Батыр.).

Құлындағы даусы құраққа шықты [барды]. *Қатты шыңғырды, жан даусымен айқайлады.* Бүркеншігін анасы жұлып алды, Бір-ақ келді «а!» деуге, есі танды. – Мұсылманлар, өңім бе, түсім бе?! – деп, *Қ ұ л ы н да ғ ы қ ұ р а қ қ а да у с ы барды* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Жәми *қ ұ л ы н да ғ ы да у с ы қ ұ р а қ қ а ш ы ғ ы н*, жан түршіктіре бір шыңғырып қалды (С.Омаров, Қайырлы.). Қамар сорлының *қ ұ л ы н да ғ ы да у с ы қ ұ р а қ қ а ш ы қ с а да*: «Бишара-ау, дертіңе шипа берсін, саған кім болса да қастық қылып отырған жоқ қой», – деуден басқа бақсыға қой деуші кісі жоқ еді (С.Торайғыров, Шығ.). Жау қабақ жігіт те айбалтасын үйге сүйей сала, жүгіріп келіп келіншекті ұстап, екеулеп сүйрегенде, келіншектің *қ ұ л ы н да ғ ы да у с ы ш ы қ т ы* (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құлындағы сақау, құнандағы тістеуін айтты. *Өткен-кеткен ескі дауларын түк қалдырмай тізді.* *Қ ұ л ы н да ғ ы са қа у, қ ұ н а н да ғ ы ті с те у і н а й т ы н*, қолдан келсе, Тобықтыны жырым-жырым қылып әкетпек болды (М.Әуезов, Абай жолы). Даудың қарасын көбейтем деп *қ ұ л ы н да ғ ы са қа у, қ ұ н а н да ғ ы ті с те у д і* осы сөздің үстіне әкеліп үйгенің лайықсыз (М.Әуезов, Еңлік Кебек).

Құлын еміздігі. *Құлын туған соң таңдайының астынан түсіп қалатын жұмсақ без.* *Қ ұ л ы н е м і з і ғ і н* алып

кептіріп, мал ауырып әлсірегенде суға қайнатып беремін (Эксп. матер.).

Құлын жақы. *Құлын терісінен, түгін сыртына қаратып тігілген сырт киім.* Құлдарға жылқы айдатты, кигізіп *қ ұ л ы н ж а қ ы с ы н* («Едіге»).

Құлын жарғақ. а) *Жүнін сыртына қаратып, құлын терісінен тіккен сырт киім.* Бұл сияқты шымқай қара *қ ұ л ы н ж а р ғ а қ* Зейнептен басқа өзге жұртта кездеспейтін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Басына түлкі тымағын, үстіне жеңіл қара *қ ұ л ы н ж а р ғ а ғ ы н* ... киіп, далаға әлсін-әлсін кіріп-шыға берді (С.Мұқанов, Ботакөз). ә) *Құлынның көктемгі терісі.* Қасқыр ішігі, *қ ұ л ы н ж а р ғ а ғ ы* болса, неге кимесін? (Д.Әбілев, Баянауыл.). Приходько мырза көзінің қиығымен Тұрардың *қ ұ л ы н ж а р ғ а ғ ы н а* тігілген дөңгелек телпегіне қарап қояды (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

Құлын жас. *Өрімдей, уыздай жас.* *Қ ұ л ы н ж а с* кезінде елден кеткен әкем біраз шет жайлап жүріп, туған жерді аңсап, қайта оралды («Қаз. әдеб.»).

Құлын жүрек. б е й н. *Жас, жеткіншек, бозбала.* Құландар жортып өткен сағым далам Алдыма күй боп келсе ағындаған, Құлшынып, *қ ұ л ы н ж ү р е к* шұрқырайды (К.Салықов, Жезкиік).

Құлын мүше. а) *Бабына келген жорғаның сыны.* Балуан Шолақ аттанатын күні Әлім ақсақал шапса үстінен су төгілмейтін *қ ұ л ы н м ү ш е* бір қара жорғаны дереге әкеп байлады (С.Шаймерденов, Жыл құсы). ә) *Дене бітімі сымбатты (жас қыз туралы).* Қарақат көз, қыр мұрын, *Қ ұ л ы н м ү ш е*, ақ маңдай, Арман болып күн бұрын, Жүректе ғана жатқандай (Д.Әбілев, Алтай.). Қос шелек беті үйіріліп барып тынғасын, Құбақан *қ ұ л ы н м ү ш е н д і* бері бұрғасың, Кекілді түртіп, алқара шашты жөндеп сап, Ендігі күнім не болар деп те тұрғасың (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құлын мүшелі. *Денесі сымбатты, сұлу.* *Қ ұ л ы н м ү ш е л і* бала жігітті ана сөзі қатты толқытты («Соц. Қаз»). Тыңдаушының көз алдына құралай сынды, *қ ұ л ы н м ү ш е л і* сұлу қыздың кескіні келіп тұра қалды (Б.Аманшин, Көкжар).

Құлын мүшесі бұзылмаған. *Уыздай жап-жас, балғын.* Жасы он сегізге енді ғана толып, әлі *қ ұ л ы н м ү ш е с і б ұ з ы л м а ғ а н* Ғалия сол бір кезде қандай әдемі еді! (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Еті қызған жез мойын, алқара ат

жыландай жарау, *құлын мүшесі бұзыл-м ағ а н*, иегін көтеріп тастап жорғақтап шоқақтай, билей аяңдап барады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құлын салды. *Құлын туды.* Құрсағы жуан боз бие *Құлын салмас* деменіз. Құлық туған құлаша Құрсақтанбас деменіз (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Құлын тастады. *Бие іш тастады, құлыны өлі туды.* Октябрь, әлде, тойы ма, Қосылды бірде бас тағы. Сол бие Нәукем сорына Тағы да *құлын тастады* (Ә.Абайділданов, Алыс көкжиек.). Тебінде жүрген үркердей аз жылқы шашасы қиылып, аузы жарып оттай алмай жүдеп, біраз биелер шетінен *құлын тастаған* (С.Жүнісов, Ақан сері). Биді Құдай ұраында жортуыл бастайды. Биені Құдай ұраында *құлын тастайды* (Мақал-мәтел).

Тел еміскен [емген] құлынбыз [құлындаймыз]. *Балалығы, бозбалалығы бірге өткен.* Біз екеуіміз – *құлынбыз тел еміскен*, Анамыздың ақ сүтін тең бөліскен (Ә.Жәмішев, Сағым.).

ҚҰЛЫНДА¹ = е т. Биенің *құлын тууы*. Биелері *құлындап*, үй сыртынан желі тартылды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Қарагер биенің *құлындай тын* күнінің жақын екенін білетінмін (М.Хасенов, Тұлпар.). Жолдас бар ма әрі жомарт, әрі бай?! Жақсыға да, Жаманға да жан қайғы. Су жанады, Ағаш кейде жанбайды. Жабы бие *құлындайды* жыл сайын, Жүйріктерден кейде түяқ қалмайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құлындаған биеден құдықтағы су артылмайды. *Жаңа босанған әйелдің сұйық асқа (сорпа, су, шай т.б.) құмар болатындығы жайында* (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚҰЛЫНДА² = е т. с ө й л. **Құлынымда.** Кішкентайынан еркелетіп, асты-үстіне түсіп, *құлындап* отыратын Үрлөпия Жағыпарға енді ұрсуды шығарды (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Шешенің *құлындап* тұрғанынан, ұрысқаны жайлырақ (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚҰЛЫНДАЙ с ы н. 1. *Сүйкімді, тартымды, жақын.* Атаға бес жасында *құлындай-сың*, Көздің нұры, көңілдің буындайсың. Он жаста ми қатпаған ақылсыз кез, Жақсылық, жамандыққа ұрынбайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. *Құлын сияқты, құлындікі тәрізді.* Жарысып келген *құлындай* Малшының терге денеміз, Қараңғы түсе, дуылдап, Жатаққа қарай келеміз (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Бір нәрсе көтеретін адамдай-ақ Созылған екі жаққа екі қолы. Бір сүйем ұрындығы тіке шыққан, Тұсында нақ жүректің жалғыз қылы. Желкеден жауырыңға тіке түскен *Құлындай* жаңа туған жалдың түрі (О.Шипин, Дастан). // *Кішкентай күнінен.* Жұрт түгел, оның *құлындай* құлағы кесік, Адырайған қордыкі мына бір есік. Машайықтарша қызылкөз пәледен қашқан Көрші боп қалған... көш жерге тынады көшіп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жайлауға шыққан құлындай. б е й н. *Жайнаған, құлтырған.* Осы келіншек жүдеу еді. Қазір *жайлауға шыққан құлын-дай* құлпыра қалыпты (Ж.Жұмаханов, Махаббат.).

Жетім қалған құлындай. *Шарасыз күйге түскен.* *Жетім қалған құлындай* құлдыраған, Көз ұшында бір қара бұлдыраған. Тағат етіп тұруға дәрмен қайда, Аттың басын сол жаққа бұрды баба. ...Есі кеткен алдында тұрды бала (М.Мақатаев, Шығ.).

Құланның құлынындай. *Сымбатты, сұлу.* Сұңқардың баласындай торға түскен, *Құланның құлынындай* орға түскен; Тұтқын қыз жауларына жаутаңдайды, Киіктің лағындай қолға түскен (С.Сейфуллин, Шығ.). – Өзі де *құланның құлынындай* қыз екен. Қарауға көз керек (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Құлындай ойнады [ойнақтады]. *Қутыңдап құлдыраң қақты; ойнақтады.* Берен жеті жасқа келгенде *құлындай ойнап* қиырдағының көзін тартты (Б.Майлин, Шығ.). Роза жүдеп келіп еді. Ауруханадан *құлындай ойнап*, сауығып шықты (Н.Әбдікерімова, Сенім.). Сәби бір кезде енесін айналсоқтай шауып, *ойнақтаған жас құлындай* бұлдыраққа басты («Қазақст. пионері»). Кейде бұлтың қақты күй, *Ойнақтаған құлындай*, Құйрық атып құлдырап (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құлындай тебісіп өсті. *Кішкентайынан бірге жүріп, қатар өсті.* Сана-сын шырмаған ой. Қарт әке... Қарт ана... *Құлындай тебісіп өскен* құрбы-құрдастар (Ш.Шалқаров, Серіккөл.).

Құлындай шұрқырасты. *Қуана қауышты.* Ғани ескі достарын көріп *құлындай шұрқырасты* (Ж.Арыстанов, Жалын.). *Құлындай шұрқырасып* таң сәріде, Масайрап мәз болады өзді-өзімен (Қ.Бекхожин, Мариям.).

Құлындай шыңғыртты. *Жан даусын шығарды, жанына батырды.* Қыл шылбыр-

мен бұрау сап Бұрыл аттың санына, *Құлындай ғып шыңғыртты* Жәбір қылып жанына (Батырлар жыры).

Құлындай шырқырады [шыңғырды]. *Қатты айқайлады, жан даусы шықты.* Сонау «сұрапыл өрттің кезінде» талай «ақ шашы күйген ананы», «*құлындай шырқырап жатқан баланы*» құтқарған (Ж.Әбдірашев, Парасат.). Және келіп жон терісін шылбырлады, Екі би *құлындай* боп *шыңғырады* (Батырлық дастан.).

Тай-құлындай тебіскен. *Балалық шақ, боз-бала шағын бірге өткізген, қызық, қимас дәурен кешкен.* «Таласып емшек еміскен, Бір төсекке жатысқан, Көп қызықша батысқан, *Тай-құлындай тебіскен*» (Қыз Жібек).

ҚҰЛЫНДА-ҚҰЛЫНЫ: *құлында-құлыны шықты.* *Жан даусы шықты, жанына қатты батты, айқайлады.* Ең астында қалғандар түншығып өліп қала жаздаса керек, ал үстіңгі жағындағылары *құлында-құлыны шығып* шыңғыратын көрінеді (Х.Есенжанов, Тар кезен). Кейде тіпті қатты шойырылып, қимылдауға мұрша бермей *құлында-құлыны шығатын* (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚҰЛЫНДАТ = е т. *Биені құлын туғыздыруы.* Бес жүз биені аман *құлында тқан* а жылқы ішінен шыға алмады (Ж.Тілеков, Қайнар). *Құлында атты* биені, Боталатып түйені, Мыңғыртқан малды елім (Жамбыл, Шығ.).

ҚҰЛЫНДАТУ *Құлындат етістігінің қимыл атауы.* Биені аман *құлында тату* үшін оның азығы мен күтімі болу керек (Тарту).

ҚҰЛЫНДАУ *Құлында етістігінің қимыл атауы.* Жаппай *құлындау* апрельдің алғашқы жартысында басталады (А.Иманғалиев, Адай жылқы.).

ҚҰЛЫНДЫ с ы н. *Құлыны бар, құлын ерткен (бие).* – Құла қасқа атты мен сатып алам. Екі *құлынды* бие беремін, – деді ол (М.Дүйсенов, Мейман.). Баурындағы он екі *құлынды* биенің бәрі күрең қасқа (З.Ақышев, Ақбел.). Өзім ойласам тайлы, *құлынды* бие тиеді, біреуге ойлатсам, аяғым анда-санда бір тиеді (Қаз. мақал. мәтел.). Сонша жанның қарап отырған малы: бір *құлынды* бие және астына мініп жүрген денелілеу құнан (С.Мұқанов, Есею жыл.). // *Құлынды бие.* Сүйкімді халайыққа көрінеді, Ботасы, қозысы бар *құлындылар*. Қашан болса халыққа сүйкімі бар, Ақ сөзді

ләззатты шырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Құлынды шыныаяқ. ж е р г. *Тәселкелі, кружалы, шыныаяқ атауы.* Бізде *құлынды шыныаяқ* жоқ (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰЛЫНСЫЗ с ы н. *Құлыны жоқ.* Кереге басы құр нокта, *құлынысыз* қаңырап тұр нокта (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰЛЫНТАЙ з а т. э к с п р. *Құлын атауының еркелеткенде, жақсы көргенде айтылатын кішірейткіш түрі, жылқының жас төлі.* Арасында *құлынтай* Айнала шауып бұлтылдап, Жоғары-төмен үйрек-қаз Ұшып тұрса сымпылдап (Абай, Шығ.). Анда-санда енесінің баурында шұрқыраған *құлынтай* қақтығып құлап қалып та келеді (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Айғырларын тістелеп, *құлынтайы* н ііскелеп, Баланың көнбей еркіне (Батырлар жыры). Жау қамалап жан-жағын, Жақындады деп едік. Еліңіз ата жиналды, Ерлеріңіз қиналды. Аттар мұнша буланды Ауыл қорқып шулады, *Құлынтайлар* тулады, Үніңізге иланды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жүйткір еді шарлап ойын-төбесін, Кете алмай жүр шыр айналып енесін. Шұрқыраған *құлынтайдың* дауысы Шымырлатып барады оның денесін (С.Жиенбаев, Алтын калам).

ҚҰЛЫН-ТАЙ з а т. *Құлын мен тайдың топ атауы.* Суға қанып көп жылқы, Шықты белге өрмелеп. Жібек жалды *құлынтай*, Ойнақ салған дөңгелеп (Қ.Тастайбеков, Өлеңд.). Көрі бұғы мүйізі айда-сайда, Құрбыжан, айта отыр, аулың қайда. Алыстағы ауылың жақын қонып, Асыр салсақ ұксап бір *құлынтайға* (Қара өлең).

ҚҰЛЫН-ТАЙДАЙ с ы н. *Тату-тәтті, бірге жүріп, бірге өскен.* Баубек екеуміз егіз туған қозыдай едік дейтін еді ол. – Оқуды бірге оқыдық, *құлынтайдай* бірге өстік (Ф.Сармұрзин, Өнеге). Екеуі де тел өскен, *Құлынтайдай* тел өскен. Сайдан теріп бүлдірген, Қырда ойнаған шекем тас, Бір-бірінсіз тұра алмас (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жігіті біздің елдің сылқым-сері, Думан-той, ойын-күлкі жүрген жері. *Құлынтайдай* асыр сап ойнақтаған. Әркімнің өзіне ыстық туған жері (Қара өлең).

Құлын-тайдай аяқасты [алысты]. *Жұбын жазбай, жастық шақтың қызығын бірге көрді.* Сағыныш бар дүниеде, жұбаныш бар, Көңілді көтеретін қуаныш бар. *Құлынтайдай аяқасты* п, ойын салып, Кептерше сүйеніскен

демалыс бар (Абай, Таңд. шығ.). Бай дейді бұл күндерде Байқадам жер, Бар-жоқтың тақсиретін байқаған жер. *Алысып құлын-тайдай* құрбы-құрдас, Аққуша Шабақтысын шайқаған жер (Б.Адамбаев, Аманат).

Құлын-тайдай тебісті. *Бірге өсіп, біте қайнады; жастық шағын бірге өткізді. Құлын-тайдай тебісіп,* бірге өстік. Бір класта, бір партада отырып, бірге оқыдық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Әсіресе маған бір ұнайтыны – Алатаудан долы өзен құлайтыны, *құлын-тайдай тебіскен* құрбылардың, Әзілменен бір-бірін сынайтыны (М.Мақатаев, Шығ.). Ақ сүтіңнен асыраған, айналайын, жан ана, *Құлын-тайдай тебіскен* қимасым ең, жан аға, мен жыламай, кім жылдар, кетіп барам параға (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құлын-тайдайшапқылап. бейн. *Бұлқынып, қайда барарын білмей.* Көбік пен шырын *құлын-тайдай шапқылап,* Бұлқынар шампан аспалы шамға атқылап. Домбырадан «Сарыжайлау» күйі төгілер, Тамсанар көршім сұлу саз сүйгіш, саққұлақ (К.Салықов, Жезкиік).

Құлын-тайдай шұрқырасты. *Қуана қауышты.* Екеуміз бірімізді-біріміз құшақтап, *құлын-тайдай шұрқырасты* қалдық (І.Есенберлин, Алтын құс).

ҚҰЛЫНТАЙЫНАН ү с т. *Кішкентай кезінен, бала күнінен.* Қыз үшін қайтіп жүдеді, Төбетін алған шырағым, Құлыным *құлын-тайынан* (Батырлық дастан.).

ҚҰЛЫНША ү с т. *Құлын секілді, құлын құсап.* Құба бел, құла жота, құмық сағыз, Бала күн бізге айтып ең бірінші аңыз. Табанға ақ түкірік, құлық жағып, Шабушы ек шаңқай түсте *құлынша* біз (Ғ.Қайырбеков, Алтын бесік). Ұқсайды егіз *құлынша* Ауылдың барлық пеші де. Аркасы кімнің жылынса, Алады көршімді есіне (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰЛЫНШАҚ з а т. **1.** *Жылқы төлінің туғаннан бастап желіге байланғанға дейінгі атауы.* *Құлыншақ* тісі бір жұманың ішінде бүртиеді, келесі жұмада қасқа тісі жарады (Б.Қинаятұлы, Тісіне қарап.). Мама бие шұрқырап, *Құлыншаға* ын табар кісінеп. Бұзауы бар сиырлар, Төлін тұрар иіскелеп (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **2.** ә к с пр. *Құлының сүйкімділігіне, әдемілігіне қарай еркелетіп, жақсы көріп, еміреніп айтылған атау.* Бір кез-

дегі құла *құлыншақ* бұ кезде құнан шыққан (Б.Тәжібаев, Қара торғай). Құлыншақ-ау, *құлыншақ*, Бола берме ұрыншақ, Желіге әкеп байлармын, Мойыныңа құрық сап (Б.Батырбекова, Жарқыра.). Атылып Ұлы таудан ұрандаған, Өзенсің көк төсінде жыр аунаған. Үні бар толқынында *құлыншақ-тың*, Даусы бар келіншектің құраулаған (С.Мәуленов, Шығ.). **3.** а у ы с. *Жас балаға еркелетіп айтылатын сөз.* Мен күткен бақыт күні келді міне, Сенімен бар қуаныш келді бірге. Алдымда жүрсің жайнап, жаным, менің, Арман жоқ, *құлыншағым*, енді міне (М.Әшірбеков, Белестер). Бауырымда жалғыз ұлық *құлыншағым*, Бір көріп иіскеші тұлымшағын (Ғ.Малдыбаев, Қырым қызы). Әрине, Құдай қосқан қосағының барын, тәйтөй басқан қос *құлыншағының* барын ұмыта қойған жоқ («Егемен Қазақстан»). Сағынған бауырында *құлыншағым*, Бір сәтке «үһ» деді де тыныс алды. Ұлының тірі тұрған бейнесіне Көзінің ақтық рет қырын салды (Ғ.Қайырбеков, Қоссадақ).

ҚҰЛЫНШАҚТАЙ с ы н. *Құлыншақ сияқты сүйкімді; жап-жас, балғын, қимас.* Кеш менің бұл еркіндік жастығымды, Еркелік екпінімді, тасқынымды. Әулеті жақсы атаның омырауынды аш, Бер маған *құлыншақтай* жас күнімді (Ғ.Қайырбеков, Сарыарқа.).

ҚҰЛЫНЫМДА е т. э м о ц. **1.** *Жақсы көріп емірену, елжіреу.* Құшақтап *құлын-ымда* ана сүйді, Суылдап сүт бұлақтай емшек иді (Д.Әбілев, Шалқыма). От та болғым келмейді! Жылуым бар. Жылуым бар, керексе жылыныңдар. Әлди болғым келеді, Әлди болғым Күн сәулесі ойнақтап тұлымында, Отыратын анасы *құлын-ымда* п (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Өлген баласын жоқтап жылау.* Ой мен қырды басына көтеріп «ой бауырымдап» сарнаған, *құлын-ымда* п күңіренген, жер-көкті түгел тебіrentкен дауыс қалды (З.Ақышев, Ақбел.). Гүлсім Төлеубай үйінің табалдырығын аттай бере әйелдің «*құлын-ымдаға* н» даусын естіді (Абзал жандар). *Құлын-ымда* п зарлады, Жайылған малдай далада, кемпір мен шал бүкшендеп, Бозінгендей аңырады: – Асыраушы едің жалданып, Сен кеткен соң, қарағым, Енді кім бізді бағад! – деп (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰЛЫП¹ з а т. **1.** *Есікті, т.б. бекітіп қоюға арналған, кілтпен жабылып-ашылатын құрал.* Бас болды жүз балаға өрнек шашып,

Халыққа фариад ойлап афған салды. Күнінде қимайтының қоға *қ ұ л ы п*, Көрсетті халыққа түзік жолды (Батырлық дастан.). Олай болса, аш та *қ ұ л ы п ы н* қақпаның, Шығар сыртқа, көтер асыл заттарын, Алтын, күміс, лағыл, маржан – тасыңды Теңдеп тұрып жүз түйеге арт бөрің (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ашылды қанша қойма, қанша *қ ұ л ы п*, Қопсыған қолғап іші, қанша шұлық. Домалап дорба, қапшық, темір сауыт, Сасқанда қолдан сусып, сан шашылып (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Ол кезде күн шықты ма, таң атты ма? Ол кезде жұрт жарлыны жаратты ма? Әлиді айдап барып салмақ болды Ауызы темір *қ ұ л ы п* абақтыға (О.Шипин, Дастан.). **2. и н ф.** <ағыл. lock> *Белгілі бір объектіге, мәліметтерге қатынас құруды басқару үшін пайдаланылатын программа немесе код.*

Құлыпты алып тастау. и н ф. <ағыл. removal of the lock> *Программаның қалып-күй сөзіндегі жадты қорғау кілтінен бетпердені алып тастау.*

Дарбазалы құлып. *Дарбазаға салынатын құлып.* Туысыңның кемі жоқ, Берік қақпалы шаһардай *Д а р б а з а л ы қ ұ л ы п ы* бар (Базар жырау, Жыр.).

Құлпы берік қақпасы еді. *Сенімді адам.* Бір кезде халықтың бағылан бақпасы едік, Сарайдың *қ ұ л ы п ы б е р і к қ а қ п а с ы е д і к* (Базар жырау, Жыр.).

Құлып астында ұсталды. *Жасырын, елдің көзінен таса қойылды.* Халел сынды арыстардың еңбектері Қазақстанда 1980 жылдардың ақырына дейін кітапханалардың арнайы қорында (спецфонд) *қ ұ л ы п а с т ы н д а ұ с т а л д ы* (Х.Досмухамед ұлы, Алғысөз).

Құлып салды. *Құлыппен есіктің аузын кілттеді.* Айқыз ішкі есік, сыртқы есіктерін қадағалап жауып, әрқайсысына жеке-жеке *қ ұ л ы п с а л д ы* (Қ.Исабаев, Айқыз). Дарбаза сыртынан үлкен *қ ұ л ы п с а л д ы* (Р.Райымқұлов, Болат.). Қақпаға *қ ұ л ы п с а л а* алмай Бет-бетімен қашады (Батырлар жыры).

ҚҰЛЫП² з а т. *Түрме, абақты, қамау.* Жазасыз мұжықты кеп қолақ тапқан, Малдарын жүздеп қуып, жауша шапқан. Мұжық пен надан ерді атыстырып, Шолақты ұстап ұлық *қ ұ л ы п ы* а жапқан (С.Сейфуллин, Шығ.). Артынан ешкім келе қоймады, тұтқындаушылар, *қ ұ л ы п қ а* бір салған соң қарасын көрсетпей кетті

(Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қан жұтты Гүлөндам деп қайғыланып, Бір күнде нөкер жүрген қолы *қ ұ л ы п* (Батырлық дастан.).

ҚҰЛЫП³ з а т. с ө й л. *Клуб (ауылдық жерлерде концерт, қойылым т.с.с. көрсететін, мәдени-ағарту мекемесі).* Түн қараңғысы қоюланған сайын *қ ұ л ы п* маңындағы жаң-жұң дауыс ұлғая берді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰЛЫПЕРЕН ү с т. *Құныперен. (әбігерленген, бей-берекет іс, қимыл).* Ал Дүйсен болса бет-бетіне қоя беріп, биіктен отарды бақылады да отырды. Қызығы сол ұстаз-шопан сол күндері *қ ұ л ы п е р е н* қу талқан шапқылап, қаратер болған бұларды емес, Дүйсенді мақтады («Қаз. әдеб.»). – А, а, – а, – деп сасқалақтай орнынан тұрған шешесі: – Ой, ой, құлыным-ау, аман-есен келдің бе? – деп бауырына басып аймалап жатыр. Ол жалма-жан баласын шешіндіріп, үй ішіне шам жағып, *қ ұ л ы п е р е н* болды да қалды. Екі-үш айдай көрмеген ұлының жанына қайта-қайта кеп үйіріле толғанып мәре-сәре боп жүр (С.Аббасов, Өскен ұл). Е, Қасқырым! Осылай десейші! – деп ойлары дүкенге қарай *қ ұ л ы п е р е н* шапқылып бара жатып: – Пәле, нағыз пәле мына Дәмеш үндемей жүріп. Қу өзі (М.Қабанбаев, Кермек).

ҚҰЛЫПСЫЗ с ы н. *Құлты жоқ.* Ол көп жүрмей бөлмесіне қайта оралды. Әлдекім желкелеп әкеп, осы бір қабырғаның ортасына қамап кеткендей, ешқайда аттап шыға алмайды. *Қ ұ л ы п с ы з* түрме, кісенсіз тұтқын. Ол үшін ендігі түп-түгел түрмеге айналғандай (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Мал басының аман өсірілуі де, көбеюі де соларға сеніп тапсырылған. Менің есімде бар, малшылардың өткен бір облыстың советінде Сырдария ауданы, Аманкелді атындағы совхоздың Ленин орденді шопаны Таңқақ Баймаханов деген қарт: – Малшы – халықтың *қ ұ л ы п с ы з* қоймасының иесі (Ш.Құндызбаев, Ильич атында.). Осыны айтты да, Моулади іргеде жатқан *қ ұ л ы п с ы з* ағаш сандақты көкпарша сүйрелеп әкеп алдына қойды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚҰЛЫПТА = е т. 1. *Құлып салу, бекіту.* Ұры да бар... Есікті *қ ұ л ы п т а р с ы ң*. Ол ғой кілтке кіріптар, Біліп барсын. Іштің екен – араққа, Айналайын, Шектің екен – шылымға кіріптарсың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жұмысқа барарында ол есікті сыртынан *қ ұ л ы п т а ы н*, мені үйге қамап кетті (Н.Серәлиев, Ақбөпе.). **2. а у ы с.**

Ешкімге сездірмей, құпия сақтау. Сол ұрлықты білуші еді-ау өзі. Бірақ жүрек түбінде *қ ұ л ы п т а н*, сездірмей келген еш жанға (З.Шүкіров, Жас жесір). **З. и н ф.** *Бірнеше тұтынушысы бар жүйелерде белгілі бір объектінің басқаларға бермеу, оны пайдалануға рұқсат етпеу; тосқауыл қою, тежеу, мыс., (пернелерден) келетін барлық сигналдарды қабылдамау.*

ҚҰЛЫПТАЙ с ы н. *Құлып сияқты, құлып тәрізді.* Жан барда, лебіз ашып, сөйле, тілім, Денемсің, кең шарбақтың *қ ұ л ы н д а й*-ақ! (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚҰЛЫПТАЛ= е т. *Құлып салу, бекітілу; қамалу.* Осы асыл дүниелердің ішінде аса үлкен қара сандыққа салынып, ауыз *қ ұ л ы п т а л ғ а н* және ерекше күзетілген Қасиетті Стефаның тәжі де болады («Парасат»). Қаз-қатар қалың есік *қ ұ л ы п т а л ғ а н* Тұтқындар тұтқасын да жұлып болған. Кім білсін, қаңыраған қара пештер Қай жылы ақтық рет жылып қалған (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ҚҰЛЫПТАЛУ *Құлыптал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛЫПТАН= е т. *Құлып салыну.* Шам жағады да, шалына: «Құдайдан қорықсайшы. Су-су болып мен жүрмін. Еркек басыңмен сен жатырсың. Ана сарай *қ ұ л ы п т а н б а й д ы*. Жүр, құлыптап бер», – деп дігірлейді (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Тұңғыық, *қ ұ л ы п т а н ғ а н* қара қабақ үйге Мәукіл кіре алмады (С.Бегалин, Уақыт.). *Қ ұ л ы п т а н д ы*, ашылмастай жабылды. Есік тарс жабылып, көзді ашып-жұмғанша кілттеніп қалды (Е. Домбаев, Ғашықтық).

ҚҰЛЫПТАНУ *Құлыптан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛЫПТАТ= е т. *Бекіту, құлыпқа жаптыру.* Қорыққаннан қақпаларын *қ ұ л ы п т а т ы н*, Бекініп, барлығы да алды жатып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰЛЫПТАТТЫР= е т. *Жаптырту, құлып салдырту.* Қуфадан әкелген кәнізат уәзірдің тілін алмай қойды, үш күн болды, нәр татпай, есігін *қ ұ л ы п т а т т ы р ы н* тастады (Ә.Ахметов, Былғары пальто).

ҚҰЛЫПТАТТЫРУ *Құлыптаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛЫПТАТУ *Құлыптат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛЫПТАУ *Құлыпта етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰЛЫПТАУЛЫ с ы н. *Құлып салынған, бекітулі.* Ақжан енді тұтқаны тартып көріп еді, есік *қ ұ л ы п т а у л ы* екен (М.Хасенов, Нартәуекел). «Ертең тойға жиналыңдар, әзір басымды қатырмаңдар!» Ел аяғы басылғасын, *қ ұ л ы п т а у л ы* есікті ашып, қасына салпы ауызды ертіп келіп: «Енді өздерің оңашада тіл табысарсыңдар» – деп сылқ-сылқ күліп, көк айыл әйел кетіп қалды (О.Сәрсенбаев, Жақсы көзі.).

ҚҰЛЫПТЫ с ы н. *Есігінде құлып бар, құлыптаулы.* Шынжырын қолындағы жіптей үзіп, Жұлқынып арыстанша күші қызып Түрменің бөлмесінде жалғыз құлжа Шегініп *қ ұ л ы п т ы* есікті соққан сүзіп (С.Сейфуллин, Шығ.). Суық тас темір *қ ұ л ы п т ы* қамау үйі, Шолаққа темір кісен қылған «сыны» Тас үйде есік *қ ұ л ы п т ы*, қолда бұғау Тордағы торғай құстай, тұтқын күйі (С.Сейфуллин, Шығ.). Ел өзегі Талулы еді Ғалым бұрын Налулы еді Есігінде Салулы еді Қара *қ ұ л ы п т ы* зұлымның (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰМ з а т. **1.** *Түрлі минералдар мен тау жыныстарынан тұратын өте майда түйіршікті борпылдақ, шөгінді жыныс.* Құрамындағы тау жыныстарының, минералдардың түсіне сәйкес *қ ұ м* ақ, сары, жасыл, қоңыр, қызыл т. б. түсті болады (ҚСЭ). **2.** *Құмайт, шөл жер.* Қырқалап Шаймердендер жалғыз шапты Бір *қ ұ м ы н ы* көз жіберіп өзегіне, Күренге қатты қинап қамшы басты, Бір жерді түсіп атар көздеді де («Қаз. әдеб.»). Тастады ма өлтіріп толқын соғып, Иә болмаса, жел айдап *қ ұ м ғ а* тығып. Балық жұтып қойды ма бір-ақ қылғып, Қайдан адам болады, қалай шығып?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Саһаттықпен сәлем хат Жолдағушы дүр Омар – Қызылдың қия *қ ұ м ы н д а* (О.Шораяқов, Шайыр.). **3.** *Түйіршікті, борпылдақ, шөгінді жыныс басқан жер, топырақ.* Қалың *қ ұ м* Ақ сауаттың кенері. Өткенді еске алып, Күнде барғым келеді (Б.Майлин, Шығ.). Мына сатқын перзентіме қосақтап Өлтіруге міндеттісің мені де! Азғындықтың соңы бізбен құрысын Сабақ болсын ертеңгі атар күн үшін. *Қ ұ м* мәңгілік бүркей алмас асылды, Даңқың көктеп өтеді әлі ғасырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мешел мәстек секілді тырбаңдайды: Тартылмайтын соқаны тыңға салып Көше қоян секілді тыраңдайды Аяғын ала алмаған *қ ұ м ғ а* салып (С.Сейфуллин, Шығ.). Жүрегім аптығады, жиі ұрады, Көргендей алыстан бір шұғыланы,

Сәл ғана лүп етсе жел, ақ қ ұ м шекер Мойныма келіп менің құйылады (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Білмедің бірақ сен де оны, Ол жәйді ешкім білмеген, Со бойда тентек жел қолы Жасыра салған қ ұ м м е н е н (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Аузына [көмейіне] құм құйылды [құйғандай]. Дыбысы шықпады, үні өшті. Нұртаза зығыры қайнап, «а у з ы ң а қ ұ м қ ұ й ы л ы п отыр ма» дегендей, қасындағы Көбей биге алара қарады (С.Жүнісов, Ақан сері). Балтекең сөйлегенде әншейінде сөзге көсем, тілге шешен былайғы ағайын а у ы з д а р ы н а қ ұ м қ ұ й ғ а н - д а й үнсіз қалысқан. Шар айнасы шалқасынан шатақ кісі деп бәрі де сескенетін сияқты («Егемен Қазақстан»). Сондай кездерде әлгі адамдар а у з ы н а қ ұ м қ ұ й ы л ғ а н д а й, шықпа жаным шықпа деп үнсіз отырып, әліптің артын күтеді, ең әрісі бөгелектеген аттай бас изеп, не айтсаң да «ләппай!» деуден тайынбайтын (Д.Қонаев, Өтті дәурен.). Тағы келдім қиналып, Тағы кеттім. Сол баяғы сұрағы Гамлеттің. Қ ұ м қ ұ й ы л с ы н менің д е к ө м е й і м е, Қақпақ болсам аузына Әділеттің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Бүгін к ө м е й л е р і н е қ ұ м қ ұ й ы л ы п, жұмған ауыздарын ашпай отыр (Б.Серкебаев, Өткенде).

Жігері құм болды. Тауы шағылды, жасып қалды. «Әй, мұқтаждық, қайтейін!» – деп қайғырып, «Керегімді бермедің» деп сай қылып, Ж і г е р і қ ұ м б о л ғ а н н а н соң тоқтайды, Бойындағы талабынан айырылып (Б.Майлин, Шығ.). Қападан ж і г е р і қ ұ м б о л ы п, өзін қайда қоярға білмейді (Ө. Қанахин, Жүрек.). Мұндай жасық емес сияқты еді, Панбайдың ж і г е р і қ ұ м б о л е з і л і п тұр (К.Баялиев, Нөсер). Ахуалы Хасен ердің мұндай болды, Көңілі алаң, ж і г е р і қ ұ м д а й б о л д ы, Қалқадан қашан хабар аламын деп, Батуы жалғыз күннің жылдай болды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Көзіне құм құйылды. Ажал жетті, өлді. Бұл адам көз сүйегі, – деді ханға, Тояма адам көзі мың мен санға. Жеміт көз жержүзіне тоймаса да, Өлсе, тояр к ө з і н е қ ұ м қ ұ й ы л ғ а н д а (Абай, Шығ.). Қ ұ м қ ұ й ы л с ы н к ө з і ң е Осы екен саған сыбаға! (Батырлыр жыры).

Құм боран. Құмды, топырақты суырып, ұйтқи соғатын боран. Мүсілімнің көргені көп еді, қуаңшылықты да, мұздақты да, шөлді де,

қ ұ м б о р а н д ы да көрген. Бірақ мұндай тасқынды көрмеген еді («Қаз. әдеб.»).

Құм бұлау. Қызған құммен емдеу. Кешеден бері белінен қ ұ м б ұ л а у кеткен жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құмға сіңген жылғадай. Еңбегі бағаланбай, елеусіз қалу жайлы. Шараң қанша, қ ұ м ғ а с і ң г е н ж ы л ғ а д а й, Көкбай атың өшкелі тұр, бейбағым. Маңдайыңа сор боп тиді-ау бөспелік! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құм дақылы. а у ы л ш а р. Құмда өсетін мәдени дақылдар.

Құмды судай сапырды. Аянбай күш жұмсады, еңбектенді. Қайрат қозса, қ ұ м д ы с у д а й с а п ы р д ы ң, Таудай істі түк көрместен жапырдың. Аламын деп алтын айды аспаннан Арыстандай айбат шегіп атылдың (Б.Күлеев, Шығ.).

Құм діңгектер. г е о л. Борпылдақ таужыныстардың желден жемірілуінен қалыптасатын жер бедер нысандары.

Құм жуасы. ө с. Құмда өсетін пияз. Айдарынан қыраттың Жанға жайлы шілде желі ескенде, Ақ шарбы бұлт керуенін кері бұрып көшкенде, Изен иісі мұрын жарып, Қ ұ м ж у а с ы бұрымданып (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құм кесек. Кішкене, тас сияқты қатқан құмнан тұратын кесектер. Жеңешем сұр жыланның балапанды суық құшағына алып, умаждап жатқанын көзі шалды. Мен оған қанша рет қ ұ м к е с е к лақтырып көздегеніммен, қабырғаға жабысып жиырылып алған соң, жыланды нысанаға ала алмай-ақ қойдым. Кесегім жан-жаққа тарамданып, шашырай берді (Қ.Сәрсекеев, Кілт).

Құм кешті. Құммен жалаңаяқ жүрді. Балтыр түріп жүгірген баладай-ақ, Мен келемін қ ұ м к е ш і п жалаң аяқ. Табаныма бір шөңге қадалғанда, Баяғыша жыңғылдар қарады аяп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құм қапты. Түгі қалмады, құр қол қалды. Егесте сойыл соғар, еседе қ ұ м қ а б а р (М.Әуезов, Абай жолы).

Құм қараған. ө с. Құмды жерлерде өсетін қараған түрі.

Құм қиыршық. Майда құм, тастар. Жоғарғы беткейлерден жуылған, шашылған өртүрлі қ ұ м қ и ы р ш ы қ заттар төменгі сатыда жатқан егістік жерлерді қалай болса, солай көміп, жолдарды, құрылыстарды бұзады (Е.Жамалбеков, Суармалы егін.).

Құм қорған. к ө н е. *Құмнан жасалған қорған.* «Тасқорғанды қиратып, *Құм қорған* ды құлатып, Пейілі бұзылып заң талап Екеумізді сұлатып (Манас).

Құм мінез. *Айнымалы, тұрақсыз.* Махаббатың *құм* секілді *мін* е з і жоқ сырғыма Жүргенімен көп опық жеп алданып... Ғайша кенет орнынан сүйретіліп тұрды да, Бір ғана ойға табан тіреп түбірлі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құм салаубасы. ө с. <лат. *helichrysum aenarim*> *Күрделігүлділер тұқымдасы салаубас туысына жататын көпжылдық дәрі шөп.*

Құм төсі. б е й н. *Құм, далалық жер.* Жоқ, атама, қимайды жұрт атақоныс даланы, Құмда туды, моласы да *құм т ө с і н д е* қалады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚҰМА зат. көне. **1.** *Құңшапқыңшылықта қолға түскен әйел.* – Бөкенші, Борсақ *құма* - *дан* туып па?! – Қашанғы шыдаймыз? – деді – жігіттер (М.Әуезов, Абай жолы). *Құмадан* туып па едік? Негесек алып, есеңке тұтпайды? Бізді күннен-күнге тоқалғақұңқылып барады, – деп өз басына өкпе салып жүрмесін, – деді апам (М.Әуезов, Қараш.). **2.** *Ханның некесіз әйелі.* Қиындық, күрес үстінде қартайған, бірақ қажыры мол Көшімнің некелі жеті әйелі, некесіз жетпіс *құм а с ы* түгел асыл алқа, алтын білезік, жақұт жүзік тағынды (М.Мағауин, Аласапыран).

Құмадаң құл. *Құңнің баласы.* Қу Мыстан, жарық көрмей алақтарсың, Албасты пішінінің бар талақ қарсың, Қайран ағам қоғанды жады қылған, *Құмадаң құлдың* теңі жалап қарсың (Қозы Көрпеш.).

ҚҰМАЙ зат. **1.** *Тазының, иттің еңжүйрік, шалымды түрі.* Бұрынғы қазақ көшпелі тірлігінде арман еткен, түйеде – «жампоз», жылқыда – «тұлпар», сиырда – «тыңжы», қойда – «құтпан», «келепан» десе, итте – *құмай*, адамда – «алып», ал қас дұшпаны қасқырды – «сырттан» дейтін (М.Әуезов, Алғы шепте.). Қазақтың ұғымында ең жақсы ит – *құмай*. Халық аңызында оны иттен емес, аталақаз дейтін қарала құстың жұмыртқасынан шығыпты-мыс дейді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). Ер деп елді бұзғышты, Сұқсыр деп сұмырай қызғышты, Кезқұйрықты лашын деп, Кенеусізді асым деп, Жабыны шабан тұлпар деп, Құтқармайтын *құмай* деп, Төбетке қарғы таққандай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). **2.** *Жүйрік ат.* Мінген

соң Қуандықтың *құмайына*, Жөнелді қыз елі мен жұбайына. Жалшыбай тірі жанға шалдырар ма, Көркөжек тигеннен соң сыбайына (С.Сейфуллин, Шығ.). Шапшыды тықыршып кер бөйге сұрай, Аузымен құс тістеген бейне *құмай*, Жандыға шалдырмайтын желаяқты Қосса да қос қанатты мейлі Құдай (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құмай ала [ат, торы]. *Мініске төзімді, жүйрік ат.* Жылқыда *құмай ала* ны, Атадан дақ дараны, Жалғызым деп Тоқтар шал Жоқтаушы еді баланы (Батырлар жыры). Көкшетау шабар қылды автобусты Машина тұлпар, *құмай аттан* озды Жарысқан жол аузында бөсекемен, Па, шіркін! Тыраңдатты атты бізді (С.Сейфуллин, Шығ.). Мінген ат ақалтеке *құмай торы*, Қамыстай қос құлағы, жылқы зоры, Әніне әріптестің шырқап салсам, Тау-тастың жаңғырады ылди-өрі (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құмай иттей. а) *Жүйрік, алғыр тазы, ит сияқты.* ә) *Аңқос, жабайыланатын кеткен ит тәрізді.* *Құмай иттей* қаңғырып, Бұралқы болар қораға, Бір жорытпай, шешеке-ау, Сірә, көңілім тынар ма? (Батырлар жыры).

Құмай көңіл. п о э т. *Жүйрік көңіл, қиық қиял деген мағынада.* Қыран едік шіркін-ай, Қызыл көрсе бүретін, *көңіл* деген бір *құмай* Елік қуып жүретін (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құмай тазы. *Тазының еңжүйрік, алғыр түрі.* Қырғауылға *құмай тазы* мен ем қосушы жерменен, Ал сен болсаң құралайды көзден атқан мерген ең (Т.Айбергенов, Мен саған.). Алтайы қызыл түлкіне Қосайын деп ойлап ем *Құмай жүйрік тазымды* (Батырлар жыры). Онан бері жүріп ем, *Құмай та* - *зы* бір құды Алған екен бейнетпен (Батырлар жыры).

Оймақ ауыз, құмай көз. *Бет бейнесі келіскен, әдемі.* Күнімжан биыл жиырма алтыға шыққан. *Оймақ ауыз, құмай көз*, қараторының сұлуы (І.Есенберлин, Қаһар). *Оймақ ауыз, құмай көз* келіншек есіктен иіле келіп сәлем берді де, қымыз құюға отырды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ҚҰМАЙ² з а т. з о о л. <лат. *Gyps himalayensis*> **1.** *Биік, таулы жерлерді мекендейтін ірі жыртқыш құс.* Дәстүр, ырым, жәйімен құдай қалды, Жалғыз ұлдан басқасы былай қалды. Айдыңның аққуының орнынан көргендей көзі тұнып *құмайларды* (М.Мақатаев, Шығ.). Ойсыз көз көрмек үшін

үңілмейді, Өнерге салақ адам шүңілмейді. Алтын, мыс айырылмасы нышаны бар, Қ ұ м а й бүркіт болғанмен, түк ілмейді (Ә.Найманбаев, Шығ.). 2. Басы мен мойны ұлтілдек, сирек мамықты, құйрығының үстінгі жағы аппақ, бауыры ақшылдау, қанатының асты ақ, жемсау үстіндегі дағы реңсіз, көзі қоңыр, аяқтары сұп-сұр, тырнақтары қара болып келетін, өлекселермен қоректенетін құс. Қ ұ м а й д ы ң дене тұрқы 125-150 см, салмағы 8-12 кг (ҚСЭ). Бір қызығы, қ ұ м а й хайуанаттардың ауруға шалдығып өлгендерін, эпизоотия жағдайында қырылғандарын қорек еткенімен, өздері жұқпалы ауруларға шалдықпайды (Ж.Төреходжаев, Жыртқыш құс.). Ал тау бөктерлеріндегі жарларда, үйінділерде ұялап тіршілік ететін құстар көбірек. Олар: қара дегелек, көк кептер, сұр шіл, лашын, ителгі, жұртшы, қ ұ м а й, жыланжегіш, үкі, сақалтай, сасық көкек, қызғылтқарала торғай және жар қарлығашы (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Ақбас құмай. з о о л. <Gyps fulvus> Биік таулы жерлерді мекендейтін басы ақ тұсті, басы мен мойнында ешқандай қауырсын болмайтын, көбіне өлекселермен қоректенетін ірі жыртқыш құс. А қ б а с қ ұ м а й өлекселерді биікте қалықтап ұшып жүріп бақылайды. Өлексені көрісімен төменірек түсіп, оның үстінен тағы да біраз бақылап ұшып жүреді (Ж.Төреходжаев, Жыртқыш құс.).

ҚҰМАЙ³ з а т. ө с. <лат. sorghum pers> Тары тәріздес көпжылдық арамшөп. Оның түрлері: алеп құмайы, дөңді құмай, кәдімгі құмай, қонақ құмай, имек бас құмай, мал азықтық құмай, бал құмай, техникалық құмай, сыпыртқы құмай, шай құмай. Мақталық алқапқа су жіберсе, қозадан бұрын қ ұ м а й, сөмек, шырмауық тәрізді арамшөптер қаулап кетеді (З.Асабаев, Ар соты). Көп тараған арам шөптер: қызғылт сары кекіре, қ ұ м а й, мысыққұйрық, шырмауық, томар дәрі, есекмияның бірнеше түрі, қурай және басқалары (ҚҰЭ).

ҚҰМАЙДАЙ с ы н. Құмай сияқты. Үйге тұрмас, Меңлібай, Қаңғырып қайдан келдің-ай? Түс көрдің бе қ ұ м а й д а й, Түтінді қайдан көрдің-ай? Берекесін қашырдың Ұсқының құрғыр елдің-ай (Бақтыбай ақын, Жыр.). Шіркін, аузымен құс тістеген жүйрік ат, қ ұ м а й д а й аққан қара құлақ алғыр тазы, саңқылдаған қыран, бүркіт ер жігіттің бақыты емес пе!.. Осы үшеуінің біріне ие болмаған

жігіт ертең қартайғанда: «Өмірде не көрдім», – демей ме? (З.Шашкин, Өмір тынысы). Желі басындағы көсе шалдың көз қиығына әдетінше оқшау шалынды. Өзгелерден сырт бітімі алабөтен ерекше: төбет арасындағы қ ұ м а й д а й жұтынып тұр (Ә.Сараев, Тосқауыл).

ҚҰМАЙЛА = е т. «Құмай-құмай» деп айқайлап шақыру. Дәріжан әрі-бері «қ ұ м а й л а н» шақырып еді, оған қарайтын емес (А.Хангелдин, Алғыс).

ҚҰМАЙЛЫҚ з а т. Құмай иттің алғырлығы, желге жеткізсіз жылдамдығы. Қуған сайын, қызған сайын тыңайған Қ ұ м а й л ы қ қой күтеріміз құмайдан Қыр түлкісін бір түскенде-ақ бүре алған Қырандық қой күтеріміз қыранынан (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Демежан оның осы әдемілігіне әрі алғыр қ ұ м а й л ы ғ ы н а қызығып, өткен жылы екі бестіге сатып алған-ды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

ҚҰМАЙРЫҚ з а т. Құмдауыттың бас-талатын жері; құмайт. Ә, жай әншейін, 30-40-ақ шақырым. Өне-міне дегенше машина жолдан бұрылып та кетті. Бұл қ ұ м а й р ы қ-қа шопан төл алу кезінде аз уақыт қана көшіп келеді екен (К.Баяшев, Жер тынысы).

ҚҰМАЙТ з а т. Құмдыжер, құмдауыт. Жол жыңғыл төскен құмайттың арасымен жүруші еді (С.Мұқанов, Таңд.). Баялышты қ ұ м а й т т а н, Бүлдіргенді шұңайттан, Асу-асу шөлдерден Үміт үзіп жол шекті (С.Сейфуллин, Шығ.). О, дүние! – дедім мен Таң-тамаша көңілмен. Сөйтіп сонау қ ұ м а й т т а Өмір барын көрдім мен (Ф.Қайырбеков, Өлең.).

Құмайт пелит [лай]. г е о л. Құрамында 50-70% пелит (лай) фракциясы бар шөгінді.

ҚҰМАЙТТАН = е т. Құмдауыттану, құмды жерге айналу. Көдесі мақпал түгіндей Қ ұ м а й т т а н ғ а н жер екен. Құрағы көктен гүлдеген айдынды шалқар көл екен (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҚҰМАЙТТАНУ Құмайттан етістігінің қимыл атауы.

ҚҰМАЙТТАС з а т. г е о л. Құрамының 50 %-дан артығы ірілігі 0,01-0,1 мм сынық түйірлерінен тұратын, керіштелген шөгінді таужыныс.

ҚҰМАЙТТЫ с ы н. Құмдауытты, құмды (жер). Хан қалың қолымен қ ұ м а й т т ы, сорлы, сұрғылт даланы басып, үш күннен кейін Жейхун дарияның сол жақ жағасына жетті (І.Есенберлин, Алмас.).

Құмайтты шөгінділер. Құрамында өлшемі 0, 01-0, 1 мм бөлшектер басым шөгінділер.

ҚҰМАЙЫҚ з а т. к ө н е. *Құмай* (ірі жыртқыш құс). Құс төресі – бидайық, Ит төресі – қ ұ м а й ы қ (Мақал-нама).

ҚҰМАҚ¹ з а т. с ө й л. *Құмдауыт, құмдақ.* Жардың тұсындағы ағын судың асты қ ұ м а қ, саяздау қайраңында суды өрлеп бір топ балық ақырын жүзіп кетіп бара жатыр екен (С.Сейфуллин, Әңгім.). Екінші жағынан дөңбек жалдар еңіс тартып, көлбей тоқайласқан дөңгелек ойпат ұштасар жерде қара бас еркек, оқшаулау ұйлыға өскен қ ұ м а қ төбе мама қатынның емшегіндей дөңкііп, жер түбінен көзге ұрып тұр (Ә.Кекілбаев, Үркер). Көңілін демеп сәл тұрды да, қобының алдындағы қ ұ м а қ - қ а қарай өрлеп, жол кесті («Қаз. әдеб.»).

ҚҰМАҚ² з а т. ө с. *Құмды жерге өсетін бұта.*

ҚҰМАҚ³ з а т. *Ескі шөптің басын немесе құрғақ шөпті жеп, суды аз ішкен жылқының құмалақ сияқты шашылып түскен тезегі.* Ал күзгі қара салқында құрғақ шөпті көп жеп, суды аз ішкен жылқы тезегі де кебірлеу әрі кішілеу түседі де, мұны да қ ұ м а қ деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). Отыны аз болса да өріс қуалап көшкен малшылар күзде де, көктемде де қ ұ м а қ теріп, отқа жағады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Қара құмақ. *Жылқының қар астында қалған, көктемде тез кебетін тезегі.* Жылқының күзгі тезегі қыс өтіп, қар астынан шыққанда тез кебеді де, оны қазақтар қ а р а қ ұ м а қ деп атайды (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

Құмақ тезек. ж е р г. *Жылқының күнге кепкен тезегі.* Тайқазан құртты суалту үшін алты-жеті мөшек қ ұ м а қ т е з е к керек (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚҰМАҚҚАТА з а т. *Құрғақ шөп жеп, суды аз ішкеннен іші жұрмей қалатын жылқы ауруы.* Жалпы, қ ұ м а қ қ а т а сырқаты малдың шөбі қурап кеткен өріске көп жайылуынан, көктемде және күзгі салқын күндері су ішпеуінен не суды тым аз ішуінен болады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚҰМАҚТАТ= е т. *Құмақты жермен жүру.* Біраз жерге дейін қ ұ м а қ т а т ы н барып, сосын бірден тіп-тіке өрмелейтін бұралаң соқпақтан бастаған-ды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚҰМАҚТАТУ *Құмақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰМАҚТАУ с ы н. *Құмдауыттау, құмайттау.* – *Құмақтау* жерге қақ тұрмайды, – деді Кәрібай («Лен. жас»).

ҚҰМАҚТЫ с ы н. *Құмағы көп.* Күз түсе тауға жауар қардан қашып, *Қ ұ м а қ т ы* бұйраттарға кетеді асып. Адамға, малға олар да керегінше Шашылып аяқ асты жатқан нәсіп (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҚҰМАЛАҚ¹ з а т. 1. *Қой, ешкі, түйе, қоян сияқты жануарлардың үзік-үзік, домалақтанған қиы, тезегі.* Әр жерден қойдың жас қ ұ м а л а қ ы кездеседі (Ө.Ахметов, Алда күн.). Буы бұрқыраған көң орнында әр жерде қатып қалған шашыраңқы қ ұ м а л а қ пен тезек қана (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Ертең аулым көшеді, Уық бауын шешеді. Қара қойым қашады, *Қ ұ м а л а қ ы* н шашады (С.Сейфуллин, Шығ.). 2. *Э т н. Бал ашып, болашағын болжауда қолданылатын қой-ешкінің кепкен 41 құмалағы.* Орта Азия қалаларында «болашағыңды айтам, сфу!» – деп қ ұ м а л а қ т ы орамалға жайып жіберіп, қайта жинап алып отыратын тәуіптер болатынын Серікқали білетін (Қ.Исабаев, Соңғы.). – Көні, балашайын ба, балам? – Дорбадағы *қ ұ м а л а қ ы* н алақанына салып, күбірлеп, үшкіріп, алдындағы төрт бұрышты ақ орамалға шашып жіберді шал (З.Шашкин, Сенім). *Қ ұ м а л а қ* қырық бір болса сөйлейді деп, Ержанды қосты Манас қосағасы. Аттанды қырық бір шора сонан кейін Сауыт қалқан, басында, дулығасы (Қ.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Құмалақ ашты [салды, тартты]. *Э т н. 41 құмалақпен сәуегейлік жасады, болашағын болжады.* Сасқалақтап, бақсы *а ш т ы* қ ұ м а л а қ ы н, – Көтеріліп тұр екен, – деді – бағың. Не істесең қорғанба, жолың ашық, Желмен ойнап, желпініп, мінсең сағым (Ш.Әбенев, Кейпін.). Ақтоқымды жайдырып, кейбіреулер кетіп бара жатқан жігіттің қашан қайтуына қ ұ м а л а қ с а л ы н жатыр (І.Жансүгіров, Шығ.). Дәрігерміз дегендер бұ күнде халыққа көп залал келтіріп тұр. Бұлардың есі-дерті мал алу. Малды қ ұ м а л а қ с а л ы н алады, кітап ашып алады, садақа деп алады, ауруды бағамын деп алады (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Кішкене шүберек дорбадағы түйе бұршақты жерге төгіп, *қ ұ м а л а қ т а р т т ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Қ ұ м а л а қ т а р т ы н*, бал ашу – ерте замандардан келе жатқан тәңірлік наным-түсініктердің бірі (Қаз. салт-дәст. әдет-ғұрып.).

Құмалақ дорбасы. 41 құмалаққа арналған матадан тігілген қапшық. Шөгел онысына сенді ме, сенбеді ме, әйтеуір, сабасына түсіп, қалтасынан кішкентай құмалақ дорбасын суырды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құмалақ тәртібі. Құмалақ тартудың 2 қайтара салу заңы, ережесі. Шөгел құмалақ тәртібін бұзып, беске дейін тартты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Құмалақ тізбесі. Құмалақ тартуда үш қатарға үш реттен орналастырылған қалдық тас.

Қырық бір шөптің басы болсаң, ақ басты қара қойдың құмалағы болсаң, ақ сөйле. Құмалақшының құмалағын ашарда айтатын сөзі.

ҚҰМАЛАҚ² з а т. с п о р т. Тоғыз құмалақ ойынының тастары. Сары сүйектен істеген жылтыр құмалақтар ұядан-ұяға тоғыз-тоғыздан сырт-сырт түсіп жатты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ойыншы барлық құмалақтарды алады да, сағат тілшесінің жүрісіне қарсы бағытта жүре отырып, құмалақтарды келесі отауларға бір-бірлеп салып шығады (М.Рахымқұлов, Тоғыз құмалақ).

ҚҰМАЛАҚҚАТА з а т. в е т. Малдың жеген жем-шөбінің тоқ ішекте кідіріп, тұрып қалуынан болатын ауру түрі.

ҚҰМАЛАҚ-ҚҰМАЛАҚ с ы н. Үлкендігі құмалақтай. Дегенше болмай, бұршақ жауды, құмалақ-құмалақ ақ мұздар жерді сойғылай жөнелді. Бірақ қанша екпіндей түскенімен, жерге жетісімен бұршақ еріп кетіп, суға айналды (Ж.Жұмаханов, Жинақ).

ҚҰМАЛАҚТА = е т. Құмалақ тастау. Қатты ұйықтап кетіпті, бетін жалап тұрған бөрте лақтың ернінің жыбырынан оянды. Төрдің алдын жақсылап құмалақтаған (К.Қазыбаев, Бізғар).

ҚҰМАЛАҚТАЙ с ы н. 1. Құмалақ сияқты, құмалақ түрінде. Суырдайын күн кешіп, әркім ойлап өз басын, Тұлпарларды тұқыртып, тұғырлары озғасын, Бүйрегіндей сиырдың бөлшектенген бұл қазақ. Құмалақтай бытырап, қалай ғана тозбасын (М.Мақатаев, Шығ.). Бомбардировщиктер қалбалақтап бомбы-жүктерін құмалақтай тастап, кейбіреулері көкке қара түгін құйрықтарын шұбылта төмен құлдилап құлап барады («Жұлдыз»). 2. Кішкентай, ұсақ, майда. Құмалақтай болса да алтын тап, — деді бірде ол (Д.Сапаров, Өткен күн.). Тұқымы

құмалақтай болса да, күзде осындай ірі боп шығады («Лен. жас»).

Құмалақтай шашылды. Басы бірікпей, бытырап кетті. Біз ғой құмалақтай шашылып, қазір бөлек-бөлек тіршілік етіп жүрміз (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

Түйенің құмалағындай. Баданадай, ірі. Қалтасынан қағазға ораулы түйенің құмалағындай нашаны суырып алды (Ғ.Сармұрзин, Өнеге). Алғашқы жауған бұршақ түйенің құмалағындай еді, соңынан одан да іріленді (Ғалам ғажап.).

Шілдің құмалағындай тозды [азайды, бытырады]. Тоз-тоз боп, бет-бетіне кетті. Сағынай асына Ақан қамданып, атын жара-тып, сайланып жүр екен. Қасына шілдің құмалағындай азайып тозған жігіттерін ертетін көрінеді (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚҰМАЛАҚТАУ Құмалақта етістігінің қимыл атауы.

ҚҰМАЛАҚША ү с т. Құмалақ секілді. Ғайбат сөзді құмалақша шашады әлі (Д.Досжанов, Дария).

ҚҰМАЛАҚШЫ з а т. Құмалақ тар-тып, болжаушы адам. Құмалақшы қырық бір құмалақты үшке бөледі де, төрт-төрттен бөлшектеп «мандай» аталатын үстіңгі қатарын, ортасынан «белдеу» аталатын орта қатарын, төменнен «аяқ» аталатын соңғы қатарын шығарады (С.Мұқанов, Халық мұрасы). Адамдардың келешегін алдын ала болжап біле алатын жауырыншылар, құмалақшылар бұл күндерде де ара-тұра кездесіп қалады (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). Қазір де әрқилы құбылыстардың орын алып отырғандығы, көз тиді немесе дұға оқып басын айналдырып тастады дейтін желеумен көріпкел бақсы-балгерлерді, құмалақшы, сиқыршыларды іздейтініміз жасырын емес («Парасат»).

ҚҰМАЛАҚШЫЛ с ы н. Құмалақ ашуга, аштыруға әуес. Құмалақшы еді-ау, жарықтық! Күндіз-түні қырық бір бұршақты шашып тастап, төніп отырған да шығар (Қ.Исабаев, Соңғы тәулік).

ҚҰМАН з а т. э т н. Қолға су құюға арналған шойыннан, мыстан істелген, тұтқасы бар, шүмекті, сопақша ыдыс. Бір қатер бойын билеп саскалақтап, Қолынан құманы да түсіп кетті. Он жеті қызметшіні шақырып ап, Тігуге шатырларды әмір етті (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Пештің алды қоқырсыған күл, тезек күлге тығып қойған қара құман, шылапшын-

шелек ыбырсып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Ол легенді үйдің ошақ тұратын орта тұсына қойды да, сыртқа шығып, жез *қ ұ м а н* мен бір шелек су алып келді (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚҰМАНДАЙ с ы н. *Құман сияқты; құман тәрізді*. Мұндағы алма аяқтай, Ондағы қауын *қ ұ м а н д а й*, Мұндағы қауын қазандай (С.Мұқанов, Шығ.). Құлақтай ет жеп, *қ ұ - м а н д а й* сорпа іш (Қаз. мақал-мәтел.). Дүние өте шығар көз жұмғандай, Аяңда аяндасаң боз құнандай. Біреуге бой бітсе де, мойын бітпес, Мойының әсем екен жез *қ ұ м а н д а й* (Қара өлең).

ҚҰМАНША з а т. *Кішірек шай шығаратын, демдейтін ыдыс*. Шоққа қойылған *қ ұ м а н ш а* қайнап, бұрқылдап, қақпағы тырс-тырс етіп көтеріледі (Б.Майлин, Шығ.). Шелегін қара тоқалдың алып кеткені Айшаның есіне сонда түсті. Жаны шығып кете жаздады, өйткені қара тоқалдың қолына түскен ыдыс сау қайтқан емес: кесе алса, екі бөліп қайтарады; *қ ұ м а н ш а* алса, шүмегін сындырып қайтарады (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰМАР¹ [ар. قمار] с ы н. **1.** *Ынтық, ынтызар; асық*. *Қ ұ м а р ы н* тарқат алқаның Ықыласын көптің қайтармай. Кейінге қалсын кеңесің – Үлгі қылып айтардай (Базар жырау, Жыр.). Мені қандай күш билеп бара жатқанын білмеймін, әйтеуір Ұлбосынды көруге *қ ұ м а р ы н* (І.Есенберлин, Ғашық.). Жан едім бір көруге *қ ұ м а р* басқан Қайдасың, Баян тауы, мұнар басқан? Талайлар тар заманда өтіпті ғой, Көз жасын бір өзің деп тыя алмастан (Ә.Абайділданов, Маржан). **2.** *Әуес, үйір, қуштар, қызықтағыш*. Сол күнде өз бойыңнан қастық шығар, Осынша жамандыққа болдық *қ ұ м а р*. Аздырған ғазазілдің тіліне ерсек, Шайтанмен бірге айдайды ұмар-жұмар (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қисмет бір қызық ән тамашалы, Естуге ел *қ ұ м а р* боп таласады. Бір өрлеп, бір еңістеп, бір бұлтарып, Қиялап, орғып ойнап қыр асады. Жүлгелеп жүрегінді, өкпенді өрлеп, Құрылыс қуатыңмен сана-сады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сонда саған *қ ұ м а р* болып ол тұрар, Көкірегін өкінішке толтырар. Біле білсең жазалаудың осылай Бабалардан келе жатқан салты бар (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жаны құмар. *Бір нәрсеге өлердей қуштар, өте жақсы көретін*. Жүйрікат десе жаным *қ ұ м а р* (А.Токмағамбетов, Ақмоншақ). Тауға

шығуға дегенге *ж а н ы қ ұ м а р* оның көзіне Көкшетаудың бұйра басты шоқылары елестеді (М.Иманжанов, Шығ.). Жас данаға *ж а н ы қ ұ м а р* жан аз ба, Жақсы өнердің жаңа туған Үркері, Кесте төкші қарасөзбен қағазға, қиялыңмен тоқышы бір шілтерді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Көз құмары. *Көруге ынтық болу, көргісі келу*. Көргеннің *к ө з қ ұ м а р ы* ауып тұрған, Ойы тілеп, көңілі шауып тұрған. Өзіне деп жұлқынған жүрек күшін Сыртқа шашпай, ақылмен тауып тұрған (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Құмар болды. *Ынтасы ауды, ықыласы кетті*. Әйгерімге *қ ұ м а р* болып аттанғаны Ерболға айқын еді (М. Әуезов, Шығ.).

Құмар қылды. *Жанына от салды, ынтықтырды*. Қара сабаның жанды *қ ұ м а р қ ы л а т ы н* мас иісі аңқыған сары қымыз (С. Сейфуллин, Шығ.).

Құмары қанды. *Қарап көріп, құмардан шықты*. Сілке киіп тымақты, насыбайды Бір атасың көңілің жайланғанда. Таудың жиде тергендей ала берсе, Бір жасайсың *қ ұ м а р ы ң* әр *қ а н ғ а н д а* (Абай, Тол. жин.). Білімнің кенін ақтардым, Сусындап *қ а н д ы қ ұ м а р ы м* (Ж.Сыздықов, Асулар).

Құмары тарқады. *Көңілі жай тапты, рахаттанды*. Сүйсінсін құлағым, *т а р қ а с ы н қ ұ м а р ы м*. Әніне бір салшы, Асық боп келіп ем (Абай, Тол. жин.). Қанша көрсең *қ ұ м а - р ы ң т а р қ а м а й т ы н* канал құрылысының ғажайып көріністерін тағы да көрсек деген ниет еді (А.Сейдімбеков, Кеніш).

Құмардан шықты [құмары тарқады, қанды, басылды]. *Көңілі жай тауып, ләззат алды; мауқы басылды*. Амурменен жарысып, Барады Сыр Аралға. Көк теңізде табысып, *Қ ұ м а р ы б і р қ а н а р ма?* (С.Мәуленов, Шығ.). Кейінде қалды демей үйім аулақ, Өзіңді із кесуге жиі баулап, *Қ ұ м а р д а н ш ы ғ у* үшін қансонарда, Құрбылар, қайту керек қоян аулап (М.Құрманалин, Аспан). Аңшылық *қ ұ м а р ы* әбден *т а р қ а д ы*. Көп аттық (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Жүретін осы үйді думан қылып, Әнімен *қ ұ м а р ы м д ы* бір *қ а н д ы р ы п*. Титімдей қарындасым бақыт тапты Дүниені ай жүзімен нұрландырып (Т.Рахымжанов, Күн тамшысы). Ойлы жас! Өлең менің сырласымдай, Сырласам да *қ ұ - м а р ы м* жүр б а с ы л м а й. Айтып өткен ақында арман бар ма, Жүрегінің түбіне кір жасырмай (М.Мақатаев, Қарлығашым.).

Оймақ ауыз, құмар көз. *Бет-бейнесі келіскен, әдемі. Оймақ ауыз, құмар көз,* іздеген ерге табылды-ай (Батырлар жыры).

Сор құмар. *Жолы болмайтын, сормаңдай.* Қымыз құмар, *сор құмар,* Сор құмар өңшең сорлылар (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Шер құмардан шықты. *Еркін сөйлесіп, көңіліндегісін айтты.* Көптен көрмеген апалы-сіңлілі екеуі әңгімелесіп, *шер құмардан шықты* («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰМАР² з а т. *Ақша, мал-мүлік салып ойнайтын карта, асық ойындары.* *Құмар* ойнайды. Картаға беріліп кеткен, атақ-абыройды ұмытқан (Д.Досжанов, Дария). Бұл жерде ұзағырақ тұрып қалған Мұхтар ендігі бір қайырылыста *құмар ойнап жатқандарды* көрді (К.Оразалин, Абай.).

ҚҰМАР³ з а т. *Ниеті, ойы, нысаны.* *Құмары* – қулықпенен жығайын деп, Айламен аялыма бұғайын деп, – Бөрі ішінен қанжарын байланып жүр, Көрінгеннің көзіне сұғайын деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ол ойды жүр едім қағып, *Құмар*, пайда, атақ бағып. Ізденбей қалғамын нағып, Кезегін өткізіп, дүние-ай! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰМАРДАЙ ү с т. *Қызығатын сияқты.* Осы бір сәтке *құмардай*, Бір-бірін қағып, ысырып, Қанатын бөрі жия алмай, Келеді қызды ұшырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰМАРЛАН= е т. 1. *Құмарту, қызығу.* Қолқасы екен үмбетті алған қалап, *Құмарланып* Құдайдан қылған талап. Көк қошқардың есебі қылды оларды Мұхаммедтің үмбетін арашалап (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Оқыды бір кітапты хан баласы, Кітаптың сурет екен айналасы. Ер Хасен анадайдан көзін салса, Суреттің қыз секілді нышанасы. Ұмтылды Хасен көзін салайын деп, Суретке *құмарланды* қарайын деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жасаулы деп, малды деп байдан алма, Кедей қызы арзан деп *құмарланба*. Ары бар, ақылы бар, ұяты бар Ата-ананың қызынан ғапыл қалма (Абай, Шығ.).

2. *Ұмтылу, ынталану.* Бар қиынды тек қана ғылым жеңбек, Оқыса, басқа елдердей қатарға енбек. Білімге ел боп аңсап *құмарланса*, Жетілмек аз-ақ жылда жоғары өрлеп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Еркіндікті үйреніп қырандардан, Мен де соған жан едім *құмарланған*. ...Белгісіз бір төбеде қалғаным ба? Арылмай өңшең құныс

сұраулардан? (М.Мақатаев, Шығ.). 3. *Үздігу, аптығу, асығу.* Назды, ерке, махаббатшыл ұн шуақты, Үздікпей, *құмарланба*й кім шыдапты. Ей, қалқа, гүлдей нәзік дидарыңа Сағыныш салған белгі бір сияқты (К.Салықов, Жезкиік). Кел, жаңа жыл! Жол баста ғасырыма, Кездескендей *құмарлан* асылыңа. Қазақ елі астынан шашу шашам, Өлең деген жол беріп ғашығыма (К.Салықов, Жезкиік). Қанат пен тығып қойған тұмарды алды, Сұстанып сұлу шырай шұбарланды. Тиген соң тұмар менен қолға қанат, Әкуанмен алысуға *құмарланды* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Базар қызу. Бірін-бірі алдау, бірін-бірі ұтуға *құмарланып* өліп барады (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰМАРЛАНДЫР= е т. *Өзіне тарту, көз тарту.* Өмір барлық гүлін ашып, адамды өзіне баурап *құмарландыр* а түседі (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚҰМАРЛАНДЫРУ *Құмарландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰМАРЛАНУ *Құмарлан етістігінің қимыл атауы; ұмтылу, ынталану.* Шынында да, әртүрлі білімге, әрекетке әуес болу, *құмарлану* Ұлықбек пен Навои заманындағы көп адамдарға тән қасиет (Шарапат).

ҚҰМАРЛАС= е т. *Бірге құмар болу.* Кең өлке келбет кетіп мұнар басқан, Бір шақта сері жастар *құмарласқан*. Көтеріп өкшелерін момын жандар, Қош айтқан, қол алысқан қия алмастан (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰМАРЛАСУ *Құмарлас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰМАРЛАУ с ы н. *Әуестеу, үйірлеу.* Сол бала әр нәрсеге *құмарлау* өзі (Ауызекі).

ҚҰМАРЛЫ с ы н. *Ынтық, ынтызар.* Кеш батса, түні бойы қасымда бол, *Құмарлы* от жүректің мауқын басып, Таң атса, елге барып көрініп жүр, Сыр айтар құрбылармен ақылдасып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Екі асық *құмарлы*, Бір жолдан қайта алмай, Жолықса ол зарлы, Сөз жөндеп айта алмай (Абай, Шығ.).

ҚҰМАРЛЫҚ з а т. 1. *Ынтызарлық, құмартушылық.* Ғашықтық, *құмарлық* пен ол екі жол, Құмарлық бір нәпсі үшін болады сол. Сенен артық жан жоқ деп ғашық болдым, Мен не болсам болайын, сен аман бол (Абай, Шығ.). Сөйледі Хасен ердің көңілін басып: «Сіз енді бұл суретке болма ғашық! *Құмарлықтан* қапа боп өлесіз» деп, Өзіңе айтып едім жаным ашып

(Ә.Найманбаев, Шығ.). *Құмарлық* үйде жатқызбай Көкдомбақ барды аралап, Аралап болып соңында Көкдомбақтағы торының Бір жағы қалған жығылып (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). **2. Бір нәрсеге қызығып, сонымен әуестенушілік.** Бекетті жақсы дегенде жай айтқаным емес, менің қиссаға *құмарлығым* - ды бағалап, мені әдебиетке тартқанын айтам (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Молшылықтың арқасы ғой, тегінде, Бір-бір «Волга» әрбір үйдің түбінде. Атқа деген *құмарлығы* халқымның Машинаға көшсе керек бүгінде (Қ.Мырзалиев, Ақ отау). Қазір ше? Бұл жағы енді күмәнді, Жақып қанша қараса да өзінде ешбір *құмарлық* бар деп ойламады (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰМАРОЙЫН з а т. *Құмарланьт, құмар-тып ойналатын ойындар: карта, казино ойындары.*

ҚҰМАРОЙЫНХАНА з а т. *Құмар ойын-дар ойналатын жер.*

ҚҰМАРОЙЫНШЫ з а т. *Құмар ойын-дар ойнайтын адам.*

ҚҰМАРПАЗ з а т. **1.** *Бір нәрсеге ынтық, қызыққыш, әуесқой адам.* Көрсекызар, *құмарпаз* Байламап па еді бағынды? Адасасың сен, Махмұт, Алданып, қума сағымды (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Мен аңшылыққа көп әуестемеспін, ал *құмарпаз-дар* аң аулауға барайық деп қолқаласа, кет әрі де жасамаймын (Ә.Жылқышиев, Айтолқын). **2.** *Құмар ойынына берілген адам.* Бұрынғы меңгеруші *құмарпаздарға* қосылған, картаға беріліп кеткен, атақ-абыройды ұмытқан (Д.Досжанов, Дария). Күні-түні карта ойнап, қалтасы қағылған, басын тауғатасқа ұрса да ұтылғанын қайтара алмаған *құмарпаз* да осылайша опық жеп, өлердей өкінетін еді (С.Алдабергенов, Жаңару).

ҚҰМАРПАЗДАЙ с ы н. *Құмарпаз сияқты.* Болдық бүгін жазушы кітабы жоқ, *Құмарпаздай* қолы бар ұтары жоқ. Көздеуі бар мергендей атары жоқ, Бәйтеректей сидіған бұтағы жоқ. Бәрінен де сұмдығы іштен жылап (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҚҰМАРПАЗДЫҚ з а т. **1.** *Қызығушылық, әуесқойлық, әуестенушілік.* Елден ителгі, қаршыға, бидайық, бүркіт, лашын, сұңқар – бірін қоймай өз қолына жиыпты. *Құмарпаздық* не істетпейді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Осы күні «хобби» деген сөз шықты. Оның қазақша жобасы *құмарпаздық*, хобби – құмарпаздықпен қоса бір жағы

ермек те сияқты (Т.Ахтанов, Үндістан.). **2.** *Ақша, мал-мүлік тігіп ойнайтын құмаройынға салынушылық. Құмарпаздығы* соншама, Құнан қараөгізге, Теңлеппыққан ойынға, Екі шанашы асық-ты, Бір шанашын арқалап, Сай қуалап жөнелді (Бабалар сөзі). *Құмарпаздыққа* ілгері кезде де рұқсат етілмеген. Әсіресе дін исламда кісі есінен адастыратын, мас қылатын әдейі ойынның бәрі – харам (Бабалар сөзі).

ҚҰМАРСЫЗ с ы н. *Құмары жоқ.* Болғанда қызба көңіл, нәпсі жаман, *Құмарсыз* тән мен жанды тапшы маған. Жүректің айдауына еремін деп, Жалғанда қай пенде жоқ таптырмаған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көңілге шек, шүбәлі ой алмаймын, Сонда да оны ойламай қоя алмаймын. Ақылдың жетпегені арман емес, *Құмарсыз* құр мүлгуге тоя алмаймын (Абай, Шығ.).

ҚҰМАРТ = е т. **1.** *Ынтызар болып көңілі кету, ынтасы, ықыласы ауу.* Анадан, асыл құрбым, тудың артық, Күләндам, Сару, Шырам – қызға тартып, Мүләйім мінезіңнің майдасына Тұрады лебізіңнен жан *құмартып*. Әншейін адам тұрғай мінезіңе, Құс түнер төбеңізге қанат қалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кеуілін аулап қайыңның, Келіншектердің кей кезде Болмайтұғын байда ісі, Жеңгесіне еркелеп, *Құмартып* отыр ентелеп, Қайыңның не бір сайлысы, Оларға да бір сәлем! (Базар жырау, Жыр.). Кітабын оқығандар ғибрат алып, Бір сөзін тыңдаған жан мың *құмартты* (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2.** *Арман ету, көксеу, қызығу.* – Ондағы ойым, – деді Жәмпейіс, – дүниеде әскерлік қызметтен жақсы көрерім жоқ. Өзім де *құмартаңмен*, тағдырым ол қызметті маған жазбады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Биікке мегзеп қыз жанын Алатау тұрар мұнартып. Аралап шыңын, құздарын, Көрсем бір дейтін *құмартып* (Н. Шакенов, Айгүл). Айлар өтіп, жыл жылжып, Шықты бір кез тілі де. Ата-ана *құмартып*, Құлақ түрді үніне (О.Шипин, Дастан.). **3.** *Сағынту, аңсату.* Көзіңнің алды мұнартып, Тұрады бірін ішкің кеп, Тұрады бірін – *құмартып*, Қыранша қағып түскің кеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Құмартып* келген ұлына Құшағын жайды сырлы айдын. Толықсып жатқан теңізде Толқынмен бірге тулаймын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бұлақ әні, жел сыбыры мұң артқан, Ертелі-кеш кетпей қойды құлақтан.

Қараңғы түн тіл қатпайды, тау қалғып, Шыдатпайды жаным саған *қ ұ м а р т қ а н* (К.Салықов, Жезкиік).

ҚҰМАРТҚЫЗ = е т. *Еліткізу, еліктіру, көз тарту*. Әлгіндей әйел сыртынан алдына келген еркектің құлқынын құртып, *қ ұ м а р т - қ ы з ы н* отырғанмен, ішінен әлем-жәлем боп, қорынумен болады (Ә.Кекілбаев, Дала баллада.).

ҚҰМАРТҚЫЗУ *Құмартқыз етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰМАРТҚЫШ с ы н. *Қызыққыш, әуесқой*. Мінезің қандай қызық еді! Сол әр нәрсеге *қ ұ - м а р т қ ы ш* қылығың әлі қалмаған-ау деймін, ә! (С. Байжанов, Жастық шақ).

ҚҰМАРТТЫР = е т. *Еліттір, көз тарту, қызықтыру*. Онда әйел қызығатын көрікті де емес, бірақ еріксіз тартатын, *қ ұ м а р т т ы р м а й* қоймайтын бір күш бар (З.Шашкин, Өмір.).

ҚҰМАРТТЫРУ *Құмарттыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰМАРТУ *Құмарт етістігінің қимыл атауы; ықыласы ауу, көңілі кету*. Бос *қ ұ - м а р т у* бар да, шын жақсы көру бар емес пе (Ж.Молдағалиев, Айналайын).

ҚҰМАРТУШЫ з а т. *Қызығушы, ынтығушы*. Алматы деген атының өзі алыстан шақырып, жер жанның екенін көрмей-ақ танытып тұратын бұл қалаға қызығушы мен *қ ұ м а р т у ш ы* көп (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ҚҰМАРТУШЫЛЫҚ з а т. *Қызығушылық, әуестік*. Жалпы «Просторда» дүниежүзінің даңқы жер жарған атақты жазушыларын басуға *қ ұ м а р т у ш ы л ы қ* бар («Қаз. әдеб.»). Әрине, мұндай *қ ұ м а р т у ш ы л ы қ* ермек үшін емес, өз халқының өткендегі тарихын білу, оны терең ұғынып, жан-тәнімен сезіну талабынан туып отырғандығы мәлім (С.Мұқанов, Халық мұрасы).

ҚҰМАРТЫС = е т. *Нует білдірісу, қызығысу*. Екеуіміз де бір-біріміздің жағдайымызды білісуге *қ ұ м а р т ы с ы н*, едәуір пікір алысқанымыз, бұрыннан таныс адамдай жылы әңгімелескеніміз есімде (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.).

ҚҰМАРТЫСУ *Құмарттыс етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰМАРХАНА з а т. *Құмар ойындары ойналатын орын*. Қожа Ахмет күнде *қ ұ м а р х а - н а ға* барып, оның босағасында отырады екен (О.Дастанов, Әулиелі жер.). Ескеретін жайт, ойын бизнесі дамыған Құрама Штаттарда

қ ұ м а р х а н а л а р ға тепсе темір үзетіндер емес, жастары егде тартқандар үйір келеді екен («Түркістан»).

ҚҰМАРХАНАШЫ з а т. *Құмар ойындар ойналатын орынның қожайыны*.

ҚҰМАРШЫДАЙ с ы н. *Құмар ойынын ойнайтын адамдай*. Қалтасындағы соңғы жармағын картаға салған *қ ұ м а р ш ы д а й*, шал ендігі қалған өз өмірін бір игілікті іске жұмсауға бел байлады, ол – қырық жыл бойы көкірек түкпірінде жатқан осынау сапар болатын (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

ҚҰМАРШЫҚ з а т. ө с. <лат. agriophyllum> *Құмды жерде өсетін тары тектес жабайы өсімдік*. Жазғытұрым құмға шыққан ақ желектердің тамырларының сүтін сорғалата жемеуші ме ек? Күз күндері майы тамған *қ ұ м а р ш ы ғы* ше? (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Құман кеше *қ ұ м а р ш ы қ* әкелген, сүтке бөктіріп берейін, жейсің бе? (М.Сүндетов, Ескексіз.). Шөлде *қ ұ м а р ш ы қ* деп аталатын тамаша өсімдік бар. Ол түйе сияқты, күй тандау дегенінді білмейді, құрғақ, тұзды топырақта өсе береді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. географ.). Аузымдағы *қ ұ м а р ш ы қ т ы* түкіріп тастамақ болып бір ыңғайланған едім, Жанқия апайдан жасқандым да, жұта салдым, мана шашалғанда ауырған ба, әлде салқын тиген бе, тамағым шанши ма қалай, жөтеле де бастадым (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ҚҰМАРШЫҚТЫ с ы н. *Құмаршық өскен, құмаршығы бар*.

ҚҰМАРШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсеге құмар болу сезімі*. Бұларға Татьяна сырын айтты: «Тауаным дүниядан бұрын қайтты. Мен солай ғашықтықпен шерменде боп, Азабын *қ ұ м а р - ш ы л ы қ* көрдім қатты» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚҰМБАСТАУ з а т. *Құмдағы бұлақ, су, арық*. Оралбай келіп Бұйрат құмның кеше өзі шидің басын бұған екі өзегінен екі орын аршыды. Қанжығасындағы кішкене күрекпен *қ ұ м б а с т а у д ы ң* көзін аршыды («Қаз. әдеб.»).

ҚҰМ-БЕЛ з а т. *Құмнан үйілген белдер*. Туған дала тыныстар қолтығы кең, Кеудеме мол сағыныш толтырып ең. *Қ ұ м - б е л д е р д і ң* жарысып құйынымен, Тербелейік сыр ерке толқынымен (М.Айтхожина, Аққу.).

ҚҰМБЕЛЕК з а т. ө с. <лат. arenaria> *Қаламтыр тұқымдасына жататын бір, екі не көпжылдық шөп*.

ҚҰМБЕРІШ з а т. ө с. <лат. iris songarica> *Тасты жерде, тау беткейлерінде өсетін, жапырағы жіңішке таспа пішінді көпжылдық өсімдік. Құм беріш* әсемдік үшін өсіріледі, шетқа жасау үшін қолданылады (ҚСЭ).

ҚҰМБЕТЕГЕ з а т. ө с. <лат. festuca beckeri> *Құмды жерде өсетін, бетеге туысына жататын бағалы шөп. Құм бетегенің* биіктігі 30-80 см. Сабағының жоғары жағы түкті. Жапырағы қатты, ширатылған немесе ұзынынан қабатталған (ҚСЭ). *Құм бетеге* – шөл және шөлейт аймақтарда құнарлы мал азығы болып табылады (ҚҰЭ).

ҚҰМБИДАЙЫҚ з а т. ө с. <лат. agropyron fragile> *Құмды жерде өсетін, бидайық туысына жататын өсімдік. Құм бидайықтың* биіктігі 50-100 см; тамыры тығыз шым түзетін көпжылдық өсімдік (ҚСЭ).

ҚҰМБОЗ с ы н. *Топырақтың сарғыш, құмды болуы.* Біздің колхоздың жері *құмбоз* және саз топырақты болып келеді (Ы.Жақаев, Менің бақытым).

ҚҰМБҮРГЕ з а т. з о о л. *Бүргенің түрі.* Бүргенің тағы бір түрі – *құмбүргесі*. Бүргенің бұл тұқымы 1830 ж. Американың ыстық жерінен әкелінген (Е.Оразақов, Дәрігерлік кеңес).

ҚҰМБЫЗ з а т. *Құм кесекті құйдыру, кірпіш жасау үшін салынған үй, кірпіш зауыты.* Әр жерге бір *құмбыз* салғанша, бәрін жинап бір завод салса болмай ма, – деді зырлап келе жатқан машинадан әр жерде бір тұрған *құмбыздарды* көрген жолаушы (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰМБЫЛ с ы н. *Жинақы, нәзік.* Жазу керек әуезге толы дауысын, күзгі құстардың түстікке қарай тартатын, шұбап қайқайып, жұмысшы бұлшық еттерін балғаны соққан, созылып барып шалқайып өзеннің, көлдің, жапырақтардың тынысын, алаңсыз жүрген сәбидің *құмбыл* үні мен қойшының түнгі айқайын (Т.Медетбеков, Сапар.).

ҚҰМҒАН з а т. с ө й л. *Құман.* Қыстаудың кісі жүретін есігінен қолына *құмған* алып шығып келе жатқан толық денелі, ақ сұр жүзді бәйбіше көрінді (М.Әуезов, Қараш.). Ұстағаның қолыңа асыл *құмған*, Айналайын көзіңнен ашып-жұмған. Ондай көңіл сен берсең, қалқатайым, Малам түгіл жолыңа басым құрбан (Қара өлең). *Құмған* алған, Суға барған, Сұлуымды сағындым. Сырғаланған, Қуған арман, Құлынымды сағындым (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰМҒАНДАЙ с ы н. *Құмған сияқты.* Көшкен елдің жұртында Кеберсіп қалған *құмғандай*, Жөнкілген мырза бұлттың да Өтетін жерге дым тамбай (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰМҒЫТ з а т. *Құмдауыт.* Болады асылым Арғын – шұбыртпалы шиелі, Сыр мекені *құмғыт* маңы. Жасым бар жиырма бесте, Барған елім – Елібай құмда жатқан құдықтағы (Айтыс).

ҚҰМДАЙ с ы н. 1. *Құм сияқты ұсақ, майда.* Сайдың тасындай ірі тары болса бір сәрі, мына *құмдай* тарыңа жол болсын (Ауызекі). 2. *Есепсіз көп.* «Үлкен жер» ақиқаты мұндай болды, Бір басқа пәле деген *құмдай* болды. Кешегі кердендеген қайран Тәкең Бұнда да жорғалаған құрдай болды (С.Мұқанов, Алып адым). Өлеңім де *құмдай* құнсыз, тастай көп, Бір дөкейге көрсетіп ем басты, өйбат, Бас асаудай мөңкіп-мөңкіп баспада, Базар жаққа тағын тастап қашты-ай кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 3. *Құмның түсіндей болып бозару, құп-қу болу.* Қаны қашып бетінің Реңі *құмдай* қурады (Батырлар жыры).

Жігері құмдай болды. *Жасыды, тауы шағылды, діңкесі құрыды.* Ахуалы Хасен ердің мұндай болды, Көңілі алаң, *жігері құмдай* болды, Қалқадан қашан хабар аламын деп, Батуы жалғыз күннің жылдай болды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құмдай батты. *Келмеске кетті, қайтып оралмады.* Ойласаң, біздің заман мұнан жатты, Ол дәурен ойран болып, *құмдай* батты. Жұмысы бұл уақыттың – адал еңбек, Заманың көтермейді бұл саятты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰМДАҚ с ы н. *Құмдауыт, құмайт.* Түбі *құмдақ*, лайы жоқ, суы көз жасындай мөп-мөлдір екен (Т.Оразов, Қаныш.).

ҚҰМДАҚТАУ с ы н. *Құмайттау, құмдауыттау.* Арғы жаға белесті, *құмдақ* тау болушы еді (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚҰМДАҚТЫ с ы н. *Құмдауытты, құмайтты.* Құмды және *құмдақты* жерде ол аз кездеседі («Соң. Қаз.»).

ҚҰМДАҚШӨП з а т. ө с. <лат. agroparia> *Қалампыр тұқымдасына жататын бір, екі не көпжылдық шөптесін өсімдік [Оның бірнеше түрі бар: азия құмдақшөбі, ұзын жапырақты құмдақшөп, әсем құмдақшөп, таспа жапырақты құмдақшөп].* Бұл өсімдіктен медицинада қолданылатын сапонин алынады және әсемдік үшін өсіріледі. *Құмдақшөп* – құнарлы мал азығы (ҚҰЭ).

ҚҰМДАЛА з а т. *Құмды, бос жатқан дала.* Күн көзі жөнсіз, бұлдырсыз қаңыраған *қ ұ м - д а л а* н ы бұрынғыдай күйдіре алмаса да жайма-шуақ сәулесімен жылытып, дүниені өзінің мейірбанды кең құшағына қайта алды (І.Есенберлин, Айқас).

ҚҰМДАС с ы н. *Құмды, құмнан тұратын (жел, құйын).* Бізде санаттан қалмаспыз. Бірақ осы тың игеруіміз не боп барады? Елу алтыншы жылдың маластығын шашып-төгіп жинап едік, содан бері: «Қара боран көкті жапты *қ ұ м - д а с* құйын қуалай», – деп сілтей береміз бе? (Ж.Молдағалиев, Самал).

ҚҰМДАСЫН с ы н. *Құмайтты, құм-дауытты, құмдақ.* – *Қ ұ м д а с ы н* жер көрінеді. Тез тобарсыр, – деді ол (Ж.Молдағалиев, Таңд.).

ҚҰМДАУ с ы н. *Құмайттау, құмдақтау.* – Өзен бойын жағалап, *қ ұ м д а у* жермен жүргеніміз жөн болар, – деді ол (С.Досанов, Қыран.).

ҚҰМДАУЫҚ с ы н. *Құм тектес, құм аралас.* Жел жер бетінің құнарлы топырағының орнына әлдеқайдағы құм, *қ ұ м д а у ы қ* жер жыныстарын әкеп, жер құнарын әбден азайтуға айналған (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Құмдауық торғай. з о о л. *Балықшы отрядына жататын кішкентай құс.*

ҚҰМДАУЫЛ з а т. *Құмды, қатты жел, құмды боран.* – Беталды қайда барамыз? – деді шофер. – Бұралып жата бергеннен не шығады, – дедім. *Қ ұ м д а у ы л* әлі құтырына соғып тұр. Сәлден соң шофер тіпті жүруден қалды (Қ.Найманбаев, Үміт.).

ҚҰМДАУЫТ с ы н. *Құмайтты, құмдақты (жер).* Изен ыстыққа шыдамды, құмды, *қ ұ м - д а у ы т* топырақтарда өсетін шөп (Тарту). Көбінесе шөлейт, *қ ұ м д а у ы т* өлкенің қаталап бара жатса, таңдайын жібітер бірақ өзені бар. Ол – Ойыл (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Сүйіктім де, көріп тұрмын оны анық, (Оған деген ықыласым бар әлі) Батқан күннің шапағына оранып, *Қ ұ м д а у ы т* жар жаққа кетіп барады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

ҚҰМДАУЫТТАУ с ы н. *Құмайттау, құмдақтылау (жер).* Іннің үстін түгел аршып болып, бұл не қылған жұмбақ деп аң-таң болып отырғанымызда, әлгі сол жаққа кеткен ін қабырғасының бір жерінің топырағы түскендей болды. Топырақ *қ ұ м д а у ы т т а у* еді, сондықтан түсіп тұр ма деп, әлгіге көзімді тіге қойдым (Қ.Тәукебаев, Айлалы арлан).

ҚҰМДЫ с ы н. *Құмы көп, құмы қалың; құм араласқан.* *Қ ұ м д ы* жерді айтқанда менің көз алдыма туған жерім – Сыр елестеп кетті (А.Токмағамбетов, Жыр.). Сол жылы *қ ұ м - д ы* Орқашты қыстап қалдық (С.Мәуленов, Үркер.).

Құмды дауыл. *Шаңды дауыл, өсімдіксіз, тақыр жер бетінен құм мен шаңды көп мөлшерде көтере қшырып, тасымалдайтын дауыл.*

Құмды құйын. *Құм мен шаңды үйіре көтеріп, ілестіре тасымалдайтын ауа массасының ұйтқымасы.*

Құмды қырқалар. г е о г р. *Басым желдердің бағытына қарай көлденең дерлік немесе олардың бағытына сай созыла параллель орналасқан құмды қырқалар.* *Қ ұ м д ы қ ы р қ а л а р* Орта Азия, Африка, Австралияда кең таралған (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

Құмды мелиорациялау. *Құмның жылжуын тоқтату, оны құнарлы мал жайылымына айналдыру үшін жүргізілетін мелиорациялау шаралары.*

Құмды толқындардың пайда болу теориясы. *Ағынның жылдамдық түтілінің құм-түйірлерге әсерін қарастыруға негізделген ағын түбіндегі құмды толқындардың пайда болу схемасы.*

Құмды топырақ мелиорациясы. *Құмды топырақтың физикалық қасиеті мен қоректену режимін жақсартумен қатар оның құнарлылығын арттыру және автоморфты құмды топырақтың су ұстағыштығы мен сіңіргіштік қасиетін құм тоқтату шаралары арқылы жақсарту мақсатындағы мелиорация.*

Құмды төбешіктер. *Жартылай көшпелі құмды жерлердегі бұталардың айналасына жұмыр пішінде, ретсіз орналасқан жоталар.*

Құмды ұйық. *Динамикалық жіктеме бойынша құрамында 10-30% < 0,01 мм фракциялары бар шөгінді.*

Құмды шөл. г е о г р. *Бетін құм басқан шөл.* Желдің күшімен құмдар бір орыннан екінші орынға көшеді немесе оларды өсімдіктер бекітіп тұрады. Сөйтіп, *қ ұ м д ы ш ө л д е р - д і* ң формалары пайда болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр.).

ҚҰМДЫҚ¹ з а т. *Құмдауыт келген, құмайт жер.* Екеуі қамысқа жақын жердегі кішкентай қайран, ақ *қ ұ м д ы қ т ы* үстіне шықты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Арал – Бөген маршруты бойынша қатынайтын

автобус жолдың қ ұ м д ы ғ ы н тілге тиек етіп, бұл ауылға соқпайды («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰМДЫҚ² с ы н. Құмды жерде өсетін, құм-ға тән. Көктемде баданалы көде, еркек шөп, қ ұ м д ы қ өлең, шөлдік өлең, бидайық т. б. шөптер желінеді (А.Иманжанов, Адай жылқысы.). Алхоры үшін канадалық алхорының көшеті, сондай-ақ қ ұ м д ы қ шиенің көшеті де жақсы ұластырушы болады (А.Жанғалиев, Бағбан.).

ҚҰМДЫҚБОЗ з а т. ө с. <лат. stipa joannis> Тау бөктерлерінде, ылғалды жерлерде өсетін биіктігі 30–100 см-дей, майда тамырлы, жатырағы жіңішке таспа тәрізді шөптесін өсімдік. Қ ұ м д ы қ б о з шалғындықты тау бөктерінде өседі. Қазақстанда – Ертіс, Ақтөбе, Мойынқұмда, Каспий маңында тараған (ҚСЭ).

ҚҰМЕБЕЛЕК з а т. ө с. <ceratocarpus egenarius> Алабұталар тұқымдасы ебелек туысына жататын шөл-шөлейтті, құмды жерлерде өсетін, биіктігі 5-10 см-дей, гүлі ақ, қос жынысты, екі не көпжылдық өсімдік. Қ ұ м е б е л е к – Ақтөбе, Көкшетау, Семей, Қарағанды облыстарында, Алтай, Тарбағатай, Ұлытау, Іле, Күнгей Алатауда, Алакөл, Балқаш алқабында өседі (ҚСЭ).

ҚҰМЕРКЕ з а т. ө с. Көпжылдық шөп. Қазақстанда көпжылдық шөптің ішінен ең көп егілетіндері – беде, еркек шөп, қылтықсыз арпабас, қарабидайық, қ ұ м е р к е (Шопан сырласы).

ҚҰМ-ЖАЛ з а т. Құмды жота, белес. Асығады баласы, Аңсап отыр анасы Алды қ ұ м -ж а л, қашық-ты Атымтайлар асықты (Ә.Табылдиев, Көңілді.).

ҚҰМЖЕБІЛ с ы н. Еш нәрсенің байы-бына бармайтын. Болса да көр соқыр қ ұ м -ж е б і л болып келіпін, алдына барып арыла сырласайын, мендей кешені кешір дейін, қыздырмаға еріппін, сүйіспендік жолына жан пида, – дейді (Д.Досжанов, Табалдырығың.).

ҚҰМЖЕМІЛ ө с. <лат. allium sabulosum> Тамырынан дәрілік тұнба салатын қызғылт гүлді шөптесін өсімдік.

ҚҰМЖЫЛАН з а т. з о о л. <лат. eryx miliaris> Құмды, құмды жерді мекендейтін жыланның түрі.

ҚҰМ-ЖІГЕР з а т. Адамның шыдамы, жүрекжарды көңілі. Ұлындай қарады бір қарт жиенге Жетімді не қылмай қ ұ м -ж і г е р г е Ұл

көрмей өз белінен Жербай Жас жетіп қалды қайран шығып өрге (Ғ.Қайырбеков, Дала.).

ҚҰМЖІЛІК с ы н. ж е р ғ. Арықтау, әлсіздеу. Қ ұ м ж і л і к болған мал әлді болмайды, сондықтан жақсы бағу керек (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Құмжілік болды. Әбден арып жүдеді. Жазымен күн астында істеп, қ ұ м ж і л і к б о п балтыр еті кеткен жігіттер жүдеу көрінді (І.Кеңесбаев, Фразеол. сөздік).

ҚҰМҚАЗАР з а т. з о о л. <лат. arenicola> Буылтық құрттар түінің көпқылтандылар класының отырғыштар класс тармағына жататын, ұзындығы – 30 см, құмда ін қазып тіршілік ететін теңіз құрттары.

ҚҰМҚАЙРАҚ з а т. 1. Ұстара, бәкі, пышақ т. б. құрал-жабдықтарды қайрауға арналған жұмсақ қайрақ. Ойдың, қырдың шалғынды бөктерінде. Ойын салмай сен де енді кеткенің бе? Бір жарқ етіп қалушы ең ақ алмастай, Бір-бір жанып қ ұ м қ а й -р а қ өткенінде (М.Мақатаев, Шуағым.). 2. Қырлары өткір тастар. Үшеулеп бет тасты бір-бірлеп қопарып алысты, көрдің ішіне саулаған қ ұ м қ а й -р а қ ақ кебінді теңбіл ала қып жапқан, үш жерден қылбуыт қып байлаған, сүйегі білеуленген, іші кепкен, сасыған өлік көр түбінде төсек болып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Асты қ ұ м қ а й -р а қ, мөлдір Есілдің бір жері жадағай, жалаңаш, түбі көрініп жатса да, енді бір жері жарқабақ, тұңғыық немесе тоғайлы келеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚҰМ-ҚАЙРАҢ з а т. Өзен-көлдің құмды, таяз жері.

ҚҰМ-ҚАЙРАҢДАН = е т. Су астында майда құм тастардың мөлдіреп жатуы. Өткел қалды орнында... Астына тас төсеткен, «тас өткел» атанған болатын. Асты кейін қ ұ м -қ а й -р а ң д а н ы п алған соң барлық бала сонда шомылатын (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ҚҰМ-ҚАЙЫР з а т. Құмды, қайраңды жер. Оны да Аса өзенінің қ ұ м -қ а й ы р ы н а, жыртылып тасталған жерлерге үйретуге тура келеді (Т.Әлішеров, Өнерпаз.).

ҚҰМҚАНТ з а т. ж е р ғ. Құмшекер. Дүкеннен бір кило қ ұ м қ а н т алдым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі.).

ҚҰМҚАРАҒАН з а т. ө с. <лат. ammodendron fitch> Бұршақтар тұқымдасы, құмқараған туысына жататын қарағанның құмды жерде өсетін түрі, қоянсүйек. Өзімен қатар өсетін құм өсімдіктерінен ерекше, қ ұ м қ а р а ғ а н -

ның кішкене тіл тәріздес жапырақшасы болады (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Осы ма, осы емес пе? Дегендей танданып, *құмқар ағани* мен бозтіккендер өскен үйіндіге жақын кеп машинадан түсе қалды. Ешкімді күтпестен жүріңкіреп барып, маңайды шалды да, бөрімізді қасына шақырды («Білім және еңбек»).

ҚҰМҚАТА з а т. в е т. *Малдың шөппен араластырып құм жеп қоянынан болатын кесел (жылқы, қой, ешкіде кездеседі).* *Құмқата ағашалдыққан жылқының іші кебеді, оттан қалады, іші қатып мазасызданады (ҚСЭ).* – Жерден жаңа көтеріліп келе жатқан көк шөпті жеймін деп қойлар құмды қоса жұтады, – деді. *Құмқата* деген індеттіңөзі осы («Жұлдыз»). *Құмқата* қолда ұсталған малға тазартылмаған жем бергеннен де шығады (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚҰМҚИЯҚ з а т. ө с. *Құмды жерде өсетін қияқ түрі.* Шымкент облысының жағдайында изен, сары жоңышқа, жатаған бидайық, арпабас, *құмқияқ*, жауқияқ, тарланқияқ, теріскен, селеу, тағы да басқа шөптерді егуге болады («Лен. жас»).

ҚҰМ-ҚОҚЫР з а т. *Қоқыс, ыбырсып жататын майда заттар.* – Анталап антанташыл орындаған, жас совет жаудан тегіс арылмаған кез еді, өмір түгіл қоралардан *құм-қоқыр* тазартылып алынбаған (Ә.Ахметов, Тырау-тырау.).

ҚҰМҚОЯН з а т. з о о л. <лат. *lepus tolai*> *Шөлді аймақта өсетін арқасы мен бүйірі қоңыр, сұр, бауыры ақ түсті қоянның денесі шағын түрі. Құмқоян дарадың* ішіндегі ең бір ұсағы, тірідей салмағы 2,5-3 килограмдай ғана болады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Шөлде бізге таныс орқоян мен аққоян болмайды, мұнда *құмқоян дара* ғана болады (Б.Муханов, ..Қазақст. өсімдік.). *Құмқоян* өте өсімтал, жылына 3 рет көбейеді, әр туғанда 1–9 көжекпен табады (ҚҰЭ).

ҚҰМ-ҚҰМ с ы н. *Құм құйылған, құм жабысқан.* Жасыраны жоқ, ыза болғаным сонша, басымды ақырын ғана көтеріп алып жатқандарға қарасам, бағанағы маған «жұмыртқалайтын шыбидай» деп алғаш тиісетін дударбас, үсті-басы *құм-құм* біреу екен, тұра сала бетінен шапалақпен тартып жібердім (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

ҚҰМ-ҚҰЫТ с ы н. с ө й л. *Қым-қуыт.* Олар демін қайта жинап *құм-қуыт* айкайға

басқанша барымызды жасыл алаңдағы жігіттерге жеткізу (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

Құм-қуыт болды. с ө й л. *Қым-қуыт болды (қарбаласқа айналып, быж-тыж болды).* Сары атанды таныған Салиман болды. Олит, бала шулап ізі-шу *құм-қуыт болып* бара жатқан соң далаға шығып еді, сары атан аяңдап, шайқалақтап келеді екен. Ол үйіне қайта жүгірді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚҰМҚҰРТ з а т. з о о л. *Теңіз жағалауындағы лайлы құмда тіршілік ететін бунақ денелі құрт. Құмқұрт* теңіз жағалауының лайлы-құмды жиегінен 30 см тереңдікте ін қазады (ҚСЭ).

ҚҰМҚЫРҚА з а т. г е о г р. *Қатарласа жатқан қырқалы құмды алқап.* Өсімдікпен бекіген *құмқырқаның* биіктігі 10–17 м, сусыма қырка 100–200 м-ге жетеді (ҚҰЭ).

ҚҰММӨ з а т. к ө н е. *Біреудің әйелі, қатыны.* – Мен көпірге *құммөсатпаймын*, – деді саудагер жартылай қазақшаға көшіп (М.Мағауин, Аласапыран).

ҚҰМОТ з а т. ө с. *Шөл далада өсетін, бас жағы ұлтілдеген селдіреуік ақ шөп.* Оның түрлері: биік *құмот*, карелин құмоты, қауырсынды құмот (Б.Қалиев, Өс. термин. сөзд.).

ҚҰМСА = е т. к ө н е. 1. *Ызаға булығып ашулану, қатулану.* Күнту деген елінен, Намаз деген ер шыққан, Төмен жатып *құмсағани*, Қырық жігітті жұмсаған (Жамбыл, Шығ.). 2. *Толысу.* Қара бидайық түбіне дөнек төгілмей тұрғанда, шашпа-етек кезінде арылса, тұқымы құрып кетеді. *Құмсаған* бір күн кешігіп арылса, ұшып кетеді, – дейді Алтынбек («Қаз. әдеб. »).

ҚҰМСАҒАТ з а т. *Екі буылтық болып, шыны әйнекке салынған құмның үстінен астына құйылуы негізінде уақыт мөлшері есептелетін сағат.* Ауруханадағы «*құмсағат*ының» құмы қалай жылжыса, топырақ та солай жылжып, солай сусиды (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Ол бүгін *құмсағаттың* үшінші аударылуына хан кеңесін шақырған (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚҰМСАҒАТ-МЕНЗЕР з а т. и н ф. <ағыл. *hourglass cursor*> *Бағдарлама тапсырманы ұзақ орындаған кезде және оны адам күтуге тура келетін жағдайда экранда пайда болатын құмсағат түріндегі белгі-мензер.*

ҚҰМСАҒАТТАЙ с ы н. *Құмсағат сияқты.* Сабыр, уақыт *құмсағаттай* сусыма Бітнес жұмыс тауып бердің сушыға Киімдерін шешпей халық түсіп жүр Мұнай

монша қуаныштың душына («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰМСАҒЫЗ з а т. ө с. <лат. chondrillas> *Күрделі гүлділер тұқымдасына тән, көпжылдық шөптесін өсімдік. Құмсағыздың дүниежүзінде 42, Қазақстанда 16 түрі белгілі (ҚСЭ). Тал шыбықтан жақында Теретіңіз құмсағыз, Бастайтұғын жақында Төмшіп мұрын сұрша қыз (С. Мәуленов, Тартыс.). Кен табам деп тау-тастың құрсағынан, Шөл аралап іздедім су сағымнан. Ашыққанда құмсағыз сүтін ішіп, Жұттым жұпар даланың жусанынан (С. Мәуленов, Алыс кет.).*

ҚҰМСАҒЫЗДАЙ с ы н. *Құмсағыз сияқты, құмсағыз тәрізді. Сонда тұрып Парпария Құла шұбар ат мінді. Құмсағыздай созылған Ат құйрығын шарт түйді (Парпария).*

ҚҰМСАҚ с ы н. *Көтеріңкі, томпайған. Анада бір күні қолы Халиманың төс жағына сумаң етіп жетіп барған, оны өзі де аңдамаған тәрізді еді, бірақ қыздың жаңа білініп келе жатқан құмсақ жерін қысып кеп қалды (З. Ақышев, Жаяу Мұса).*

ҚҰМСАР = е т. *Томсару, ызалану, булығы. Қайғылы болар қай пәнде, бет алдына құмсарған. Жарамайды тәтті деп, Дүниеге діл салған (Қабан жырау, Алтын қазық).*

ҚҰМСАРУ *Құмсар етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰМСАТ = е т. *Ызаға булықтырып, ашуландыру.*

ҚҰМСАТУ *Құмсар етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰМСӘЛБЕН з а т. ө с. <лат. chamaesphacos> *Ерінгүлділер тұқымдасы құмшалфей туысына жататын шөптесін өсімдік [Оның белгілі бір түрін медицинада дәрілік тұнба жасау үшін пайдаланады].*

ҚҰМСОРҒЫ з а т. т е х. *Бірсақтылы, орта-тепкіш, консольді тектес, жұмыс доңғалағына су тек бір жағынан енетін сорғы. Құмсорғысы гидромелиорацияда, гидромеханикалық құрылыста, кен құрылысында, металлургия мен өндірістің басқа да салаларында құмды, кенді, грунтты және басқа да ұнтақталған тау жыныстарын – су тасындыларын тасымалдауға арналған (Қаз. тілі термин. Геология).*

ҚҰМСОРҒЫШ з а т. *Жерді, құмды қазатын құрал. Бірнеше жылдан бері Жайық өзенінің теңізге құятын тармағын бір ғана құмсорғышпен қазып келеді, әлі де*

Дамбыға жете алмай жүр (С. Хайдаров, Теңіз самалы).

ҚҰМСЫЛАҚ з а т. *Құммен сылау жұмысы [Құмсылақ саманнан салынған үйде екінші сылақ, ал кірпіштен салынған үй қабырғасын сылауда бірінші сылақ жұмысы болып есептеледі]. Қ. Сәтбаев атындағы орта мектеп коллективі қазірдің өзінде жөндеу жұмысына кірісті. Ұстаздар парта, еден сырлау, оларды жөндеу, мектептің іші-сыртын құмсылақпен өктеу сияқты жұмыстарды өз қолдарына алды (С. Айдарбеков, Қызу әзірлік). Құмсылақты қабырғаның түскіізден жоғарғы жері, үй төбесі сексеуіл түстеніп көрінеді (Б. Шаханов, Ғашық.).*

ҚҰМСІРКЕ з а т. **1.** *Адам басында болатын ұсақ жара, қотыр. Осы жүрісінде де еш жерге сия алмай ол Қосайбайдың әйелдерінен, келін, балаларынан талай таяқты жеп, қыс суықта, жаз ыстықта қотыр бұзаудай құмсіркеде таз, көптеп ерін, қара малайдың өзі болды (І. Жансүгіров, Әңгім.).*

2. *Жылқыда болатын қотыр, жара. Есінде шығар, елім-ау Емдеп ед Қоқаң қай көкті? Қоқаң көгі құлпырды Құмсіркеден құтылды (І. Жансүгіров, Шығ.).*

ҚҰМСЫЗ с ы н. *Құмы жоқ. Қылыш қынсыз болмас, алтын құмсыз болмас (Мақал-мәтел).*

ҚҰМТАРЫ з а т. ө с. <лат. digitaria> *Астық тұқымдасына жататын, көпжылдық шөптесін өсімдік. Құмтары – құнарлы мал азығы. Құм тоқтату үшін де өсіріледі (ҰҰЭ).*

ҚҰМТАС з а т. *Құм яки қиыршық түйірлерден қатқан шөгінді тау жынысы. Құмтас құрылыс материалы ретінде пайдаланылады (Табиғат тану). Құмтас барлық геологиялық жүйелер жыныстарында кездеседі. Құрылыста, отқа төзімді материалдар өндіруде, металлургияда т.б. қолданылады (ҚСЭ). Біріктіруші затына қарай сазды, өкті, темірлі құмтас болады. Ұсақ түйіршікті, орташа түйіршікті, ірі түйіршікті құмтас болады (Қ. Құрманов, Физ. геогр.).*

ҚҰМТАСТАЙ с ы н. *Құмтас сияқты. Бұлттардың зымырап келе жатқаны ғой. Әніміні дегенше дәл төбедегі бір үйір жұлдыз көшкен құмтастай опырылып жылжи бастады (Ә. Тарази, Үлкен ауыл).*

ҚҰМТОПЫРАҚ з а т. *Құмы аралас топырақ. – Кеше Гильмаға кеткен, – Козин кейіп тұр, – 41-нің тұрғаны анау, құмто-*

п ы р а қ қажет деп айтқаным қашан оған (Ш.Әбдіраманов, Тас.).

ҚҰМ-ТОТ з а т. *Темірдің тоттануы, құм, шаң-тозаң басуы.* Өткен жылы заводтан келген күріш комбайны ашық-тесік далада қалғандықтан *қ ұ м-т о т* басып, пайдалануға жарамайды (С.Әлжіков, Күле көрме.).

ҚҰМТЫШҚАН з а т. з о о л. <лат. *meriones*> *Сыртқы түрі егеуқұйрыққа ұқсас, құмды жерді мекендейтін тышқанның түрі.* *Қ ұ м т ы ш қ а н ы ң* Қазақстанда төрт түрі бар (Х. Қыдырбаев, Зиянкес.). *Қ ұ м т ы ш - қ а н* Кавказда, Закавказьеде, Оңтүстік, Шығыс Қазақстанда кездеседі (ҚСЭ).

ҚҰМТІЛ з а т. *Теңіз толқындарының әсерінен пайда болатын, теңіздің жағалық бөлігіндегі жіңішке құрғақ алқап.* Арнасы кең өзенге баяу ағатын саласының құйылысында да *қ ұ м т і л* байқалады (ҚСЭ).

ҚҰМША ү с т. *Құм сияқты.* Кеше жауған ұлпа қар желмен ұшып, бір орынға қонақтай алмай безектейді, қырдан ойға, ылдидан биікке қарай сусып, *қ ұ м ш а* суырады. Арқадан соққан желдің ызғары тастай (Ә.Әлішев, Батыр.). Нәмеке алдындағы үйіндіден бас алмастан бидай шарлап жатты. Шарлауында мін жоқ. Өккі диқанның өзі, әбден тазарған баданадай дөңдер *қ ұ м ш а* сусып тұрмайды (Қ.Қазыбаев, Аманат).

ҚҰМШАҒЫЛ з а т. *Топырақ түрі; құм мен майда тас араласқан жер.* Көктемде қандай сұлу *қ ұ м ш а ғы л* Түседі еске шешек атқан гүл шағың. Кім ойлаған қысы суық, жазы ыстық *Қ ұ м ш а ғы л д а* өседі деп мұнша гүл! (Қ.Мырзалиев, Қорамсақ). Ауылдан түскен ақадыр, Белес-белес *қ ұ м ш а ғы л*. Сол даланы ен жайлап Құраулап қауға суырған Қиқулап үйір қайырған Қазақ деген ел жатты (Қ. Шаңғытбаев, Аққу өні).

ҚҰМШАҒЫЛДЫ с ы н. *Құмшағылы көп.* Кесірткелер қаптаған *Қ ұ м ш а ғы л д ы* аймақта Құмға төсін қақтаған Қызығамын тайлаққа (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚҰМШАЙҒЫШ з а т. т е х. *Құмды сумен жуу арқылы бөгде заттардан айыратын машина.* *Қ ұ м ш а й ғы ш т а* р сылақ, бетон дайындайтын заводтарда т. б. орындарда пайдаланылады (ҚСЭ).

ҚҰМШАУЫТ з а т. 1. ж е р г. *Ұсақ құм араласқан, құмдауыт, борпаң жер.* Баялыш, мүжғын, түйеқарын аралас өскен кербіртең бөктерді аралай келіп, бүйрек-бүйрек *қ ұ м - ш а у ы т ы ң* арасындағы шағындау шығанақ

көлге көп тоқтады (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). – Сіз алған төрт бәйге жұмсақ, *қ ұ м ш а - у ы т*, борпаң жерде шабылған («Лен. жас»).

2. Топырақ түрі, құм аралас топырақ. Ойнап ырғаған күрекке шындап ойылатын *қ ұ м - ш а у ы т* топырақ сыртқа шығарғанға себеп тілеп жатқандай екен (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚҰМШАУЫТТЫ с ы н. *Құмды (жер).* Одан бері әйгілі Шу. Шудан өтіп Үшкөкшенің құмын кешкен кездер түрлі сыбаға тартады. Тауды бөктерлей отырып, өзенді өлке, *қ ұ м - ш а у ы т ы* адырлы дала өріске өріс қосқан (Т.Әлімқұлов, Шығ.).

ҚҰМШАШҚЫШ з а т. т е х. *Құм шашатын машина.*

Құмшашқыш машина. т е х. *Тайғақ жолдарға құм, түз себуге арналған жол құрылыс машинесі.* *Қ ұ м ш а ш қ ы ш м ә - ш и н е с і н д е* құм тиелетін қорап, конвейер, шашқыш дөңгелек, өздігінен аударатын жабдығы, гидрожүйесі, реттеу тетіктері болады (ҚҰЭ).

ҚҰМШӘЙ з а т. ө с. ж е р г. *Басында бүршігі бар, ақ тікенді келетін, құмды жерге шығатын өсімдік.* *Қ ұ м ш ә й д і ң* басындағы бүршіктерін сыпырып алып, көк шәй қылады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ҚҰМШЕКЕР з а т. ж е р г. *Ұсақ қант, қанттың ұнтақталған түрі.* Егер де шомырдың, қызылшаның тамырына ас тұзын немесе *қ ұ м ш е к е р* сепсе, оның да әрбір клеткаларында плазмоллиз құбылысы байқалады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.). Жыл бойы жиналған ақша дейсің бе, тонналап тиейтін астық дейсің бе, қап-қап *қ ұ м - ш е к е р* дейсің бе, қоймасына құйылып жатады (Қ.Жұмаділов, Саржайлау).

ҚҰМШЕКЕРДЕЙ с ы н. *Құмшекер сияқты.* Мынаның үлкендеуі оралған тағамдары, ал кішкенесіндегі дәрі-дәрмек. Аяғың ауырса майын жағасың да, түймедей ақтарын, *қ ұ м ш е к е р д е й* ұнтақталғанын ішесің. Жеңгең шайға жетерлік дәрісін бердім деп тұр (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ҚҰМШЕКПЕН з а т. *Қабірдің бетіне жабылған топырақ.* Ақболат шошынғандай селт ете түсті: – *Қ ұ м ш е к п е н* дейсің бе? Астапыралла! Топырақты молаға барғанда жамылармын, айтпағын оны («Қаз. әдеб.»).

ҚҰМШЕЛЕК з а т. ж е р г. *Құмыраға жіптен бау тағып жасаған шелек.* *Қ ұ м ш е л е к* е сымнан бау тағуға болмайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ҚҰМШИЕ з а т. <лат. cerabus>Құмда өсетін шие. Алхоры ұластырушыларын питомникте өсіргенде қойылатын талаптарға сай келмейтін тұқымдар. Олар – жергілікті жерде өсетін тау өрігінің және америкалық *құмшиесінің* көшеттері (Ш.Хабибуллин, Алхоры.).

ҚҰМ-ШӨЛ з а т. Құмды, бос жатқан шөл дала. Аксинының жүрегін сорып келе жатқан мыналар: бұйра шашты бозбала, шөп басып жатқан жіңішке жол, аш қазақ шұбырған *құм-шөл*, әсіресе, қала (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰМ-ШӨЛЕЙТ з а т. Құмды, шөлейтті жер. Сонда барлаушылар бар. Мұнай іздеп жүрген батыр барлаушылар *құм-шөлейт-ті* шарлауда (А.Байтанаев, Қансонар).

ҚҰМШӨП з а т. ө с. <лат. psammogeton> Құмды жерде өсетін өсімдік.

ҚҰМШЫҚ¹ з а т. Шағын, кішігірім құмды төбе, құмайт төмпешік. Шәрипа атын тұсап жіберіпті, өзі жатағандау *құмшық т а* төңіректі бағдарлап отыр (І.Қожабаев, Ұя). «Қарауыл қарайық» деп оны қасындағы *құмшық* төбеге тартқылап жүргенде, келе жатқан аттыларды көзі шалды (Ж.Арыстанов, Танд.). Су ақпаса көлшік болар, Бақа басып бақылдайтын. Су бармаса *құмшық* болар, Шаң-тозаңы басылмайтын (А.Токмағамбетов, Шағала.).

ҚҰМШЫҚ² з а т. Қайнатқан құртқа қойдың қатығын қосып, сықпаламай кептірген ұсақ тұщы құрт.

ҚҰМЫҒУ Құмық етістігінің қимыл атауы; дауыстың булығып шығуы. Орман жиегінен қоңыраудың сылдыры *құмығып* жетті (Қ.Ысқақ, Күренсе).

ҚҰМЫҚ¹ з а т. Құмдардың үйіндісінен пайда болған құм төбе. Мақанның тобы талай рет ауылдан қара үзіп, құмның арасындағы мойны қашық *құмық т а р д ы ң* басын аз шарлаған жоқ (Ж.Еділбаев, Түркістан). Құмайтты, құмды, *құмықты*, Торлаған қара бұлытты, Асау аспас шыңдарды, Шулаған қара орманды, Көрді Өтеген сарбазды (Жамбыл, Шығ.).

ҚҰМЫҚ² з а т. ө с. <лат. fagorum>Құмды жерлерде өсетін, дәні тарыға ұқсас қара домалақ келген шөптесін өсімдік [түрлері: екпе құмық, егістік құмық]. *Құмық* Қазақстанның құмды өңірлерінде, Оңтүстік, Сыр, Нарын, Қызылқұм алқаптарында өседі («Лен. жас»).

ҚҰМЫҚ³ з а т. Негізгі бөлігі Ресей Федерациясы Дағыстан Республикасында, қалғандары Ичкерия, Солтүстік Осетия мен Ставрополь өлкесінде қоныстанған түркі тіл-

дес халық және оның өкілі. *Құмық* халқының қалыптасуына ерте кезден Солтүстік Кавказды қоныстанған әр алуан тайпалар, түркі ұлыстары, әсіресе, 10–11 ғасырдағы қыпшақтар басты ықпал еткен (Түркістан энцикл.). Дағыстанда тұратын, қазаққа тілі, тарихы, ауыз әдебиеті өте жақын халықтың бірі – *құмық* («Қаз. әдеб.»).

Құмық тілі. лингв. Түркі тілдері қыпшақ бұтағының батыс қыпшақ немесе құман тобына жататын тіл. *Құмық тілі* лексикасынан кавказ тілдерінің әсерін аңғаруға болады. *Құмық тілі* Дағыстан Республикасындағы алты ресми тілдің бірі (Түркістан энцикл.). *Құмық тілі* қайтағ, тер, бұйнақ, хаса вюрт деп аталатын диалектілерге бөлінеді (ҚҰЭ).

ҚҰМЫҚ= е т. 1. Дауыстың, үнінің еркін, ашық шықпай, тұншығып, тығылып шығу, булығыу. – Әзірлен! – деп, қасымыздан айқай салған капитан Мирошниктің даусы арғы бір белдің астынан шыққандай, *құмығып* естіледі (Ф.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Жайшылықта сыртқы есік нағыз бажылдауық көкбеттің өзі еді, алты күн жауын оның да жынын басыпты; жүз көрпенің астында қалғандай үні *құмығып* естіді (Ә.Тарази, Жаңбырлы түн.). Орман жиегінен қоңыраудың сылдыры *құмығып* жетті (Қ.Ысқақ, Күренсе). 2. Өнердің, белгілі бір қасиеттің бұйығып, ашылмай тұншығып қалуы. Қыз күнінде бар өнерлері, келін болып түскен соң *құмығып* қалатын өнерлері осындайда бұзып-жарып шыға келеді (Ф.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚҰМЫҚТЫР= е т. Тұншықтырып булықтыру, үстемелеп басып тастау. Осы үн үсті-үстіне үдей түсіп, өзге дауыстардың бәрін *құмықтырып* тастады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Істе дейтінім, – деді Қалиса байсалды дауыспен, – ең алдымен Жұманды *құмықтыр!* – Қалай? Алым бер (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Таудан ескен сумақай самал тентек өзеннің сарылын мата жыртқандай дар еткізіп бірде құлағыңның түбіне ап келеді де, бірде алысқа қуалап, *құмықтырып* апарып тастайды (Қ.Ысқақов, Келмес күндер.).

ҚҰМЫҚТЫРУ Құмықтыр етістігінің қимыл атауы. Машинаның тулай шайқалуына, шаңның бұрқырай *құмықтыруына* шаңқыған күннің жалындай ыстығы араласқан соң берекеміз кете бастады (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚҰМЫЛ з а т. ө с. <лат. cryptodiscus> *Шатыршағұлдер тұқымдасы құмыл туысына жататын құрайдың бір түрі; ешкісасыр.*

ҚҰМЫР¹ з а т. з о о л. *Бұлбұлша сайрайтын, торғайдай ғана кішкене құс.* Осы бір кішкене ғана қ ұ м ы р құстың бал татыған көмейінен мың бұралып шыққан әуез қыз бойын да шымырлатып әкетіп бара жатты (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сайраған қ ұ м ы р бұлбұл үні шықты, Кемпір қара сәлісін бүркеп тықты. Гүл мен ағаш майысып қарағанда, Еліріп тік қарайды Кавказ мықты (Үш ғасыр.).

Құмыр бұлбұл. *Сайрағыш құс, әнші құс.* Кәусәр ғой оның арық сулары! Қандай сандуғаштар, қандай ғана құмыр бұлбұлдар... Нелер шешен күлдіргі тотылар бар Семейде! «Тотынаманың» қырық тарауын өздері «тоқсан тарау» қып, күнде айтып беретін жасыл тотылар қандай Сарыарқада! – деп тұрып, аңсадым да, сарнадым-ау кеп! (М.Әуезов, Шығ. жин.).

Құмыр бұлбұлдай. *Әнші құс сияқты, сайрағыш құстай.* Осылардың қасында талайдан түйіліп қалған әнімен, үш күн, үш түн бойы Әйгерім әндетті. Қапастан құтылған қ ұ м ы р б ұ л б ұ л д а й сайрайды (М.Әуезов, Шығ. жин.).

ҚҰМЫР² з а т. *Бөгелектің жұмыртқасынан өнетін балапан құрттан болатын, танаудан бастап кеңірісті құалайтын мал (қой, ешкі, түйе) ауруы.* Қ ұ м ы р ауруы басталып, мұрны бітіп белгі берсе, түйені жығып, емші сұқ саусағымен жылқы майын танауына жағады. Қойда көбірек кездесетін қ ұ м ы р (пыскырық) ауруының себебі де малдың жайылымына байланысты (С.Омаров, Қой бағу.). Ботада қоскіндік, інгенде қ ұ м ы р деген індет те болады («Соц. Қаз.»). Бұл айтылып отырған аурудың аты қ ұ м ы р, халықтың оны өкпе құрт деуі орынсыз (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚҰМЫР³ с ы н. *Кішкентай, әдемі, көз жауын алатын.* Гүл көрдім күн ғашығы аймалаған Ал түнде манауранып ай қараған. Ал қызыл сол қ ұ м ы р гүл кімнің болсын Көз нұрын тартып алар айдаладан (Н.Оразов, Көңіл көктемі).

Құмыр кеуде. *Кішкене қуыс кеуде.* Әлгі Тұрмағамбет, Асқар ақын лебіздері оның қ ұ м ы р к е у д е с і н е н өз сөздері болып төгіліп жатқан еді. Жыр мен жырауда, жырау мен әуенде, жырау мен домбырада бөлектік

шекара қалған жоқ. Олар тұтас, бір-ақ жалқы нәрсеге әлеми айналып кеткен еді («Лен. жас»).

ҚҰМЫРА [ар. خمره] з а т. *Көлемін түрліше етіп саз балшықтан құйдіріп не қыштан, шыныдан жасаған, ауыз жағы ықшам келген ыдыс.* Пазырық қорғанынан табылған біздің заманымыздан бұрынғы 2 мыңжылдықта жасалынған кілемдер, түскізіздер, қ ұ м ы р а л а р, ат әбзелдері, әшекей заттардағы ою-өрнек үлгілері көп жайдан хабар береді («Парасат»). Қайран жігіт жүрегіне нұр тұна Өліп кетті сені тастап жұртына. Кебек толы қ ұ - м ы р а н ы ң келісті ішін көрмей ғашық болып сыртына (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қ ұ м ы р а л а р борпылдақ саздан жасалып, сонан кейін отқа күйдірілген (ҚазССР тарихы).

Құмыра жасағыш. *Көкөніс немесе гүлдерді өсіру үшін шым құмыра жасауға арналған стационарлы құрал.*

Қыш құмыра. *Балшықтан жасалып, отқа күйдірілген құмыраның түрі.* Өсімдікті қ ы ш қ ұ м ы р а д а н топырағымен қоса қопарып алып, сіліккеннен кейін, оны көшеттеп отырғызуға болатынын айыруға болады (Шаңырақ энцикл.). Дәл ортада мойны сорайған кесек пештің үстінде бірер қ ы ш қ ұ м ы р а тұр (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚҰМЫРАДАЙ с ы н. *Құмыра сияқты.* Жағына пышақ жанығандай жүдеу. Соғыстан кейінгі қ ұ м ы р а д а й сәлдесі о күнде зерендей ғана-тын (Д.Досжанов, Кісі ақысы). Оның дауысы ән сазына қарай бірде сыбырға айналды, бірде жан рақатына тоймай егілетін сықылды болды, ең ақырында бейне бір ішінен жел андыздаған қ ұ м ы р а д а й, жер үстіне жаңа жаралған алғашқы адамның жан үстінде күңірене аңырағандай азынап, асқақ дауыс құлақты жарып жіберді (Ж.Бектұров, Жол.).

ҚҰМЫРАЙ: *құмырай қапты.* ж е р г. *Жер соқты.* Бірақ сендер мен келгенше жеп қойып, қ ұ м ы р а й қ а у ы п жүрмейін (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚҰМЫРАША¹ з а т. *Кішірек құмыра.* Көз алдымда Полтавина жазығы Құлағымда қаз үні Тұратын еді-ау, қ ұ м ы р а ш а л а р - д ы Киіп ап, Шарбақтың қыдиган қазығы (Қ.Боранбаев, Дала дастаны). Қ ұ м ы р а - ш а да жасайтын Құлыншақ та жасайтын, Тұлымшағы жарасқан Қуыршақ та жасайтын (К. Көпішев, Қасиет).

ҚҰМЫРАША² ү с т. *Құмыра сияқты.* Нағжанның басын қос қолымен қыш *құмыр аша* қыса ұстап, сындырып алмайын дегендей жоғары көтерді де, жас толы көзінен, маңдайынан сүйді. Сосын ақырын ғана босатып жіберді (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚҰМЫРАШЫ з а т. *Құмыра жасайтын шебер.* – Ахмет саудагер, ұмытып қалғансыз ба? Мен Ортөбедегі *құмырашымын* ғой (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). *Құмырашылар* мен зергерлердің жаңғыртылған шеберлігі адамдарды мәңгі және шынайы өнермен таныстырып, жаңаша жарқырамақ («Соц. Қаз.»).

ҚҰМЫРАШЫЛЫҚ з а т. *Құмыра жасауды кәсіп етушілік.* Ұрпақтан-ұрпаққа тарап келе жатқан *құмырашылық* өнердің тамаша үлгілеріне куә боласыз («Лен. жас»).

ҚҰМЫРСҚА з а т. <лат. formicidae>
1. *Топтанып тіршілік ететін бунақденелі жәндік.* Сендер түгіл *құмырсқа* ісін қойып дұрысқа, Илеуін сап жабылып, Жемін тасып сабылып, Бір орыннан табылып, Біріне-бірі бағынып, Береке бірлік шақырды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Іннің аузында екі бірдей «қарауыл құмырсқа» тұр. Жүксіз жүгірген *құмырсқа* ны інге жолатпай, сәл қарсыласса басын жұлып, өлтіріп тастайды (А.Тоқағамбетов, Жыр күмбезі). Өсек сөз әрбір түрлі жыбырлаған, Аллаға айқай сөздей сыбырлаған. Өзіңе мағлұм болып тұрған жоқ па, Қозғалыс құрт, *құмырсқа* қыбырлаған?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). **2.** з о о л. *Жер шарына кең таралған денесі бас, көкірек және құрсақтан тұратын, басы үлкен, жақтары жақсы жетілген жарғаққанаттылар отрядының бір тұқымдасы.* Жасыл және ақ қанатты тоқылдақтардың ұзын тілдері сілекейленіп тұрады. Тілдеріне жабысқан *құмырсқа* және оның жұмыртқалары бұл құстарға жақсы қорек болады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Алғаш бұл *құмырсқалардың* Еуропаға келуі Венгриядан бастау алып, содан Еуропаны жайлап, Ла-Манш арқылы Ұлыбританияға да жеткен («Парасат»).

Арқасынан құмырсқа жүріп өткендей болды. *Тұла бойы шымырлады, тітіркенді.* Денем біресе тоңазып, біресе ысып, *арқасынан құмырсқа жүріп өткендей бол*п, не істерімді білмей, екі оттың ортасында қалғандаймын (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). – Саяжан, – деді даусы діріл-

деп. Сосын кідірістеп қалды. Саянның *арқасынан құмырсқа жүріп өткендей болды* (Д.Досжанов, Дария).

Құмырсқа альдегиді. х и м. *Тұншықтырғыш өткір иісті, күшті улы зат.* Оның судағы 40 проценттік ерітіндісі формалин деп аталады (Химия). Альдегидтердің аттары тотыққанда өздеріне сәйкес альдегидтер түзілетін қышқылдардың аттарынан алынады. Мәселен, құмырсқа қышқылы тотыққанда түзілетін альдегид атымен *құмырсқа альдегиді* немесе формальдегид (құмырсқаның латынша аты – formica) деп аталады (Химия).

Құмырсқа аяң. *Ілбіген жай жүріс, баяу қимыл.* Бірінен-бірі асып төгілген жота-жота шағыл құмның қиыр шеті *құмырсқа аяңға* жеткізер емес (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Құмырсқа бел. а) *Жіп-жіңішке, нәзік, қыпша бел.* Сол бота тірсек, *құмырсқа бел*, қаз омырау Зәру қарындастың нақ өзі (Ө.Қанахин, Жүрек.). Қыз емес, жерге түскен періште ме дерсің, Сұңғақ бойлы, *құмырсқа бел*, бота көз, қара торы бір сұлу (І.Есенберлин, Ғашықтар). *Құмырсқа бел*, тал бойлы Тоқсан екі қатын Жал мен жая асады (Батырлар жыры). ә) э т н. *Қынама етіп сәндеп тіккен киім (көйлек, қамзол, кебіс т. б.).* Шұбатылған ұзын көйлек киген әйелдер. Көбінің үстінде *құмырсқа бел*, қынама жеңсіз қамзол (Т.Ахтанов, Дала сыры). Кебістің де «мықшима», «*құмырсқа бел*», «биік өкше», «жай табан» – деп аталатын түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

Құмырсқа ен. *Қойдың екі құлағының ұштарына немесе құлақтың алдынан және артынан кесілген белгі* (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

Құмырсқа жегіш. з о о л. *Тропикалық Америкада өмір сүретін, тісі жоқ, тек құмырсқа жеп құн көретін жануар.* Онда жалпақ тұмсық маймылдар, *құмырсқа жегіш*; қос мекендіден – тапир, пекар көп (ҚСЭ). Ұсқыны айбарлы көрінгенімен, алып *құмырсқа жегіш* те соншалықты дәрменсіз хайуанның бірі. Өйткені оның тісі жоқ («Парасат»).

Құмырсқа илеуі. *Құмырсқаның ұясы.* *Құмырсқаның илеуі* ортасы шұрқырайып кетіпті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ұрлай алмаса, шүберекке өңез жағып, *құмырсқаның илеуіне* аунатады да, әйел ұйықтап жатқанда қойнына тастап кетеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

Өмір – *құмырсқаның илеуінде*, Өмір – дірілдеген күй лебінде. Өмір – көзге көрінбей өтіп жатқан Тіршілік тырбанған күйбеңінде (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құмырсқа көш. *Баяу, ақырын жүріс, өгіз аяң.* Тұтқын күндері осылай өтіп жатты. Өгіз аяң, *құмырсқа көш*, өрең жылжиды (Ф.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Өгіз аяң, *құмырсқа көшпені*лібіп отырып, Көкжардың сыртындағы Қарауыл төбеге жеткені сол еді (Б.Аманшин, Көкжар).

Құмырсқа қышқылы. х и м. *Суда, спирте, эфирде кез келген мөлшерде араласа алатын өткір иісті тұссіз зат, қарапайым органикалық қышқыл.* *Құмырсқа қышқылы* 120° С температура мен жоғары қысымда көміртегі тотығын күйдіргіш натрий ұнтағымен әрекеттестіру арқылы алынады (ҚСЭ). *Құмырсқа қышқылы* қаныққан қышқылдардың гомологтық қатарының бірінші мүшесі – ол құмырсқалардан бөлініп шығатын, қалақайда, шырыша жапырақтарында болатын күйдіргіш зат (Химия).

Құмырсқаның илеуіндей. *Құж-құж қайнаған, қалың нөпір.* Заводта *құмырсқаның илеуіндей* қыбырлаған жан (З.Шашкин, Теміртау). Вокзал үйінің іші құжынаған *құмырсқаның илеуіндей* ың-жың, тарсылдап біреу кіріп, біреу шығады («Қаз. әдеб.»).

Құмырсқаның тас басқаны Төңірге аян. *Қанша құпия, жасырын іс қылсаң да, бәрібір із қалады деген мағынада.*

ҚҰМЫРСҚАДАЙ с ы н. 1. *Құмырсқа сияқты, құмырсқа тәрізді.* Қырқыспайтын, Жұлқыспайтын *Құмырсқадай* тату бол («Егемен Қазақстан»). Отарба, өрге өрлеген, тамаша өнер, Надандық өнер – күшке лажсыз көнер. Кім де кім оның жолын кес-кестесе Езіліп, *құмырсқадай* оңай өлер (С.Сейфуллин, Шығ.). Зәңгі жанын аямай соғысады, Жапырылып *құмырсқадай* тоғысады (Батырлық дастандар). 2. *Қаптаған, құжынаған; мол.* Қарасақ қалың адам тұр кезекте Таласып итермелеп бірін-бірі. Күн бұрын *құмырсқадай* тұрған халық, Маңдайдан қатты аяздан ағып тері (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Біреуге біреу жол бермей, Көрсем деген көп әскер *Құмырсқадай* іші шабылды (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет). *Құмырсқадай* қалың қол қара жерді теңселтті (Ә.Тәжібаев, Пер-

не). 3. а у ы с. *Нәзік, жіңішке.* *Құмырсқадай* белі бар, қос сұрмелі көзі бар, Сұлу сымбат жүзі бар, қыз да келді ол тойға (Батырлар жыры). Оның *құмырсқадай* нәзік беліндегі күміс кемер ме, тірсегіне түсетін қара қос бұрым ба, әйтеуір біреуіне буынып өледі (С.Адамбеков, Атылған қыз).

Құмырсқадай қаптады [құжынады, қайнады, быжынады, құйылды, қыбырлады]. *Қаптап кетті, ығы-жығы болды, қалың нөпір болды.* *Құмырсқадай қаптаған* дұшпанға азғана топ қауқар қыла алмапты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Көпірлер неше күн-түн жиылады, Көптігі *құмырсқадай құйылады*. Көпірдің көптігіне қайран қалып, Ер Ғалы бір Құдайға сиынады (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Бұл өлкеде менен асқан бай бар десе бір кісі, Оған тіпті ха-ха-ха, келер жұрттың күлкісі, Менің малым анау, өне, *Құмырсқадай құжынаған* қалың жылқы белесте, Керек десең есебінен жаңылыстым емес пе? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Мынау баяғы халық *құмырсқадай құжынаған* көк базар (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жаңа салынып жатқан биік үйлердің айналасында мыңдаған адам, жүздеген машиналар *құмырсқадай қайнайдды* (Ф.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ҚҰМЫРСҚАША ү с т. *Құмырсқа тәрізді, құмырсқа құсап.* Майданда еңбек ұлы түгел дабыл! Іс келсе *құмырсқаша* қаптай жабыл. Октябрь жер мен көкті солқылдатсын Лек-лек бас, соқтыр керней, соқтыр дабыл! (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰМЫРША з а т. *Кішкентай құмыра ыдыс.* Сонымен, Шираз елінде, Екі-үш күннің бірінде *Құмыршаға* құюлы Шарап тұрад быжылдап, Құмыршасы тым сәнді-ақ, Әшекейлі, оюлы (М.Жұмабаев, Шығ.). Бір әйел далаға егін ора келіп, *құмырша-сы* н сүтімен шөптің арасына тығып қояды (Қаз. ертег.). Жүгіріп түлкі өзенге келіп, құмыршаны суға батырады, *құмыршаның* іші суға толған соң, өзеннің түбінде батып кетті, түлкіні әлгі алып кетті (С.Көбеев, Қалың мал).

ҚҰМЫТЫ з а т. з о о л. <лат. gega-topogonidae> *Дене тұрқы 1–4 мм, денесінің арқа жағы көтеріңкі, тұмсығы ұзын, қабыршақ жапқан қанаттарында дақтары болатын қосқанаттылар отрядының ұзымұрттылар тұқымдасына жататын қансорғыш жәндік.* *Құмытылардың* омыртқалы жануарлар

қанымен, жәндіктердің гемолимфасымен және өсімдік сөлімен қоректенетін түрлері бар (ҚҰӘ). Бүгін құн жауады ғой деймін, өйткені түстен кейін *қ ұ м ы т ы* қаптап кетті (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ҚҰН' [ир. خون] з а т. 1. т а р. *Кісі өлтірген үшін айыпкер немесе оның руы тарапынан мал басымен төленетін төлем, алым.* Біреуді біреу өлтірсе де, оның «кегін», оның «*қ ұ н ы н*» алатын тұқымы, руы болған (С.Сейфуллин, Шығ.). Қаншама асылдарымыз бен арыстарымыз қапаста көз жұмып, *қ ұ н ы* сұраусыз кетті («Егемен Қазақстан»). *Қ ұ н* үшін мал төленді. Сұлтанды өлтіргені үшін төленген *қ ұ н* жай шаруаны өлтіргенде төленетін *қ ұ н н а н* жеті есе көп болды (ҚазССР тарихы). 2. *Белгілі бір затқа тән баға, нарық; пұл, ақы.* – Неге олай дейсің. Сен оған жерінің *қ ұ н ы н* түгел төлейсің (Қ.Исабаев, Соңғы.). Жүгінген Қантекең мен Досқанаға, Сұраған адам *қ ұ н ы н* бос қала ма? Басы атан, ең аяғы сүт тайлақ деп, Бұл *қ ұ н д ы* олар кескен жүз қараға (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бейшара, *қ ұ н ы* қалғандай, неге сонша құдалады екен? Ақбілек бірдеңесін алды ма? Тегі *қ ұ н ы* қалған ғой. Құны емей немене? Екі баласынан айырып, Ақбілектің әкесі сатып алды (Ж.Аймауытов, Шығ.). 3. а у ы с. *Белгілі бір іске, әрекетке, адам басына тән баға, қадір, қасиет.* Тіріде Тілембекті жан білмейді, Ондайды елеп ешкім көзге ілмейді. *Қ ұ н ы* асты өлгеннен соң мың сан жаннан, Өлшесен, оған ешкім пар келмейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Жаның сүйер елің болмаса, онда сенің өміріңнің не *қ ұ н ы* бар? (І.Есенберлин, Қатерлі.). Атамыз қазақ сөз қадірлеп өтті емес пе. Сөздің қадірін, *қ ұ н ы н* қазақтан артық кім түсінер (Д.Досжанов, Жібек.).

Ар құны. т а р. *Ар-намысқа тигені үшін төленетін төлем.*

Атаңның [әкеңнің] құны [көз құны] бар ма? *Не ақың бар, ала алмай жүрген өшің бар ма, қандай шаруаң бар деген мағынада.* Түбінде адал қандай, арам қандай, Жеті атаңның *қ ұ н ы б а р м а* байымды өлтіріп, Өзімнің аяғыма қақпан сап қан алғандай (Ақын жырлары). Қорабай ентелеп келіп ақырып жіберді: – *Әкеңнің көз құны бар ма?* (М.Әуезов, Танд. шығ.). Дайрабай сөз тартады жанасалап, Өзімді түк білмейтін бала санап, Білмейтін *әкесінің құны бар*

м а? Бетіме көп қарайды тамашалап (С.Омаров, Сәукен.).

Атасының [әкесінің] құнын сұрады. *Аса қымбат сұрады, тым артық талап етті.* Енді *әкесінің құны н с ұ р а с а* да диірменін жүргізіп бер деп Игнат үшін жұрт арыз айта-тын болды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Әкесінің құны кеткендей. *Өші бардай, өшіккендей.* Жоқ болса, *әкелеріңнің құны к е т к е н д е й* сонша жерден не үшін қуып келдіңдер? (Ә.Әбішев, Найзағай).

Бүгін құн. т а р. *Босағада ат теуіп өлтірген балаға төленетін құн мөлшері.*

Ер құны. т а р. а) *Елге қадірлі ер адамдар мен болыс, би, батыр т.б. адамдардың кісі қолынан болған өліміне байланысты кесілетін құн өлшемі.* *Е р д ің қ ұ н ы* мың қой-ды, Алай деп айта келсек те, Білімді жанның құны жоқ (Кердері Әбубәкір, Қазағым). *Е р қ ұ н ы* мен жесір дау, Билік айтып бәріне, Атқардым бәрін басымнан (О.Шипин, Дастан.). Кешегі өткен заманда, Дін, мұсылман аманда, *Е р д ің қ ұ н ы н* тапқан көп, Ашуланып бір түнде (Қабан жырау, Алтын қазық). ә) *Қатардағы ер адамға төленетін құн мөлшері.* *Е р д ің қ ұ н ы* жүз қара ғой, Кіші жүз санын жүзге толтырып, тайынша-торпақ берсін (Қаз. ата заң.).

Ердің құны, нардың пұлы. *Қымбат, бағалы нәрсе; салмағы ауыр талап.* Еспембет, сенің мына айтып отырғаның береке, бітім емес, Найман мен Тобықтының арасына *е р д ің қ ұ н ы, н а р д ың п ұ л ы н ы*ң дауын саламын деу (М.Әуезов, Абай жолы).

Ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірді. *Шешімді сөз, ұтымды үкім айтты.* Әкең Қыдыр, *е р д ің қ ұ н ы н е к і а у ы з с ө з б е н б і т і р г е н.* Сөз таныр деп келдім (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Жарты құн. т а р. а) *Жабықта (киіз үйдің жабығында) ат теуіп өлтірген балаға төленетін құн мөлшері.* ә) *Өлген адамның өнері үшін белгіленген төлем.*

Жетім қыздың құнын сұрады. *Арзан болса да ақы сұрады, ақы талап етті.* Өз қолыңда болса шошқа демей-ақ *ж е т і м қ ы з д ың қ ұ н ы н с ұ р а р с ың* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Көз құны қалды. *ж е р г. Өш алғысы келді, қыр соңынан қалмай қойды.*

Қос құн. т а р. *Бұрыңғы төре, бай, бектер үшін төленетін құн түрі; жай адамның екі есе құны.*

Құн даулады [сұрады]. т а р. *Өлген адам үшін билік кесімі белгілеген төлем, алым беруді талап етті.* Ауыртпалыққа киліккен Сапақтанқұн даулады (С.Талжанов, Ұлдай.). – *Құн сұрайтты* н кім? – Мына мен, – деді Ұлан (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Қодар, Қодар дегенің кім-ді, сірә, Құлдан өлсем жатайын, *құн ы м с ұ р а м а* (Қозы Көрпеш.).

Құн дауы. т а р. *Өлтірілген адамның құнын бұрынғының жолымен би алдында даулап, талап етуі. Құн дауының таптық сипаты рулық қауымның мүдделерін бірінші орынға қою арқылы бүркемеленді (ҚСЭ).* Ол кезде барымта бар, *құн дауы* бар. Тағы да тамыр дауы, қыз дауы бар. Екі ел даулы болса егіт жігіт, Мал тауып қаламыз деп ұрлауы бар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құн [құнын] кесті. т а р. а) *Билік жолымен құнын белгіледі.* Тоқымы кеппес ұры әлде ұрда-жық па еді? Аққа *құн кес* се баяғыда би жазықты еді. Күйеудей кішік күйшінің көргені түрткі, Атаңның көрін ақжүрек күй қазып па еді? (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). ә) *Бағасын белгіледі, бағалады, кесімін айтты.* Біз барғанша, қаланың адамдары бүлінген егінді қарап, өлшеп *құн ы н кес і п* қойған екен (С.Шәріпов, Шығ.).

Құн қалмады. *Қадірі кетті, бағасы түсті.* Жолың тайғақ, таға кетік, Алдымда жар тұрғандай, Баяғыдан баға кетіп, Көзіргідей *құн қал ма й* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Құнсыз кетті. ж е р г. *Ерге өзі шығып кетті.*

Құн тартты. т а р. *Өлген адам үшін құн төледі, айыбын өтеді.* Өлген адамдарымыздың *құн ы н* кім *т а р т а д ы*? Қаншама ел жараланды, қаншама ат өлді (Ғ.Сланов, Асау арна).

Құны ақтап болу. ж е р г. *Нақақтан өлу.*

Құны бір тиын. *Бағасыз, қадір-қасиеті жоқ, тұқке тұрмайтын.* – Кім дос, сен бе? Сендей достың *құн ы б і р т и ы н* (М.Иманжанов, Адам.). Бәріне өзің кінәлісің... не етемін... Жүрегімнен мәңгілікке жазылмайды бұл түйін. Енді сендей әкенің *Құн ы* маған *б і р т и ы н!* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құны жоқ. *Бағасы жоқ, теңдесі жоқ; аса қадірлі.* Барлығынан жалғанның, Жаным сүйген аруым. Көреді мені өзгеше, *Құн ы ж о қ* менсіз бәрінің (О.Шипин, Екі дастан). – Уай, бәлекет, өлең дегенде бұған *құн ж о қ-а у*, – деп бозбала жағы

дүрлігіп Нағиманы мақтаумен болып жатыр (Б.Майлин, Шығ.).

Құны кетті [түсті]. *Қадір-қасиеті кетті, беделі түсті, төмендеді.* Бұрынғыдай емес, оның дос алдында *құн ы кет ті* (Ауызекі).

Құнына қалды. *Пәле-жаласына жолықты, төлеуіне қалды.* – Апырай, мына кісі машинаны қиратып, *құнына қалдырар* ма екен, – деді ол қынжылып (Дала қырандары). «*Құн ы н а қ а л а м ба*» деп Бөбек өліп, Қайрымен Кейқуат та қалған шөгіп. «Қайтам, – деп, – жылқы аралап» аттанды тез Бөбектің бері қараған бетін көріп (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

Құнын алды. а) т а р. *Өлтіргені үшін құнын төлетіп алды; кегін қайтарды [Құн алудың бірнеше түрі болан: бүтін құн – 1000 қой, жар-ты құн – 500 қой болған. Ол – қанның төлеуі].* Кегімен Әмірханның *құн ы н а л а м*, Қарғысты қанмен атам, қанмен ұрған; Арманнан шығатұғын кезім осы, Жігіттер мамакерді әкел маған (И.Байзақов, Таңд. шығ.). ә) *Ақысын өтетті.* Мердігерші жігіт ақысын даулап, еңбегінің *құн ы н ал ды* (Ауызекі).

Құнын тартқызды. т а р. *Өлген адам үшін белгілі мөлшерде малдай төлем төлетті.* Қыс болса бір жағыңды қылып қорық Тақақтап, атқа мініп, жорытқан торып, Жазатайым аяқты енді бассам, *Тарт қыз ды* кісі *құн ы н*, қанын сорып (С.Торайғыров, Шығ.).

Құны сұраусыз кетті. *Өлген адамның кегін қумаған соң, құны із-түзсіз жоғалды, сұраусыз қалды.* Байұлының барымтаға барған бір баласын Әлімнің жігіттері өлтіргелі екі-үш жыл болды. Сол ерлердің *құн ы күні* бүгінге дейін *с ұ р а у с ы з кет і п* барады, – деді («Лен. жас»).

Мал [ат, түйе, өгіз] құны. т а р. *Ұрланған яки біреудің қолынан өлген төрт түлік түріне төленетін төлем.* «Майталман жорға, қара үзген бәйге *а т т а р дың құн ы* – жүз қой, атан, нар *т ү й е л е р дің құн ы* – жиырма бес қой. Тоққара мен атан өгіздің нарқы он қой болса, бір бесті *а т т ың құн ы* сегіз қой болып белгіленеді», – деп кесімді бағалары қойылған (Қаз. ата заң.).

Не [қандай] әкеңнің құны бар? *Ала алмай жүрген кегің бар ма, қандай шаруаң бар?* – Сенің менде *не әкеңнің құн ы ба р?* – деді даусы қалтырап ежірейіп (З.Шашкин, Сенім). – Әй, Шора жігіттері, менің қарындасымда *қандай әкелеріңнің*

құны бар? Тауып шанама салып беріңдер қазір (Ә.Нәбиев, Шолпан).

Өнер құны. т а р. *Ақындығымен, әншілігімен яки бармағынан бал тамған ұсталық, шеберлік т.б. өнерімен елге таныл- мал болған адамның өліміне құн белгілегенде оның қара басынан тыс, өнері үшін арнайы төленетін құн мөлшері.* Тана Малайсары би өз шежіресінде билеріміздің әсіресе «Құн төлеу жоралғыларына», «Елшілік жоралғыларына», «Жер бөлісі жоралғыларына», «Жат жұрттықтармен байланыс жоралғыларына» көп өзгерістер мен толықтырулар енгізгенін айтады. Соның ішінде «Құн төлеу жоралғыларына» қосылған «Сүйек құны», «Өнер құны» деген секілді жаңа баптар жөнінде бір өңімені айрықша ауызға алады (Қаз. ата заң.). Сонда Әйтеке: «Қыз құнын төлерсің-ау, төрем, – дейді. – Бірақ қыздың сүйек құны жарты құн. Сосын бұл жай қыз емес, өнерлі қыз. *Өнер құны* – жарты құн. Осыны түгелдеп, әкесінің алдына салсаң – ел де тыныш. Ел тыныш болса, Жабай мен мен де тыныш» (Қаз. ата заң.).

Сүйек құны. т а р. *Кісі өлтіргені үшін төленетін құн; өлген адамды жерлеуден бастап жылын беру аралығындағы рәсімдерге жұмсалатын шығын мөлшері.* Ал осы сөз болғанекі бап жайына тоқталар болсақ, «сүйек құны» дегеннің мағынасы марқұмды соңғы сапарға шығарып салудан бастап, «жылын» беру аралығындағы рәсімдерге жұмсалатын шығын мөлшері болса керек деп долбарлаймыз (Қаз. ата заң.).

Ширек құн. т а р. *Құнның төрттен бірі.*

ҚҰН² з а т. экон. 1. *Тауарлы өндірісте тауарға сіңген қоғамдық еңбекті көрсететін экономикалық категория.* Бәріне ортақ осы қоғамдық субстанцияның бейнесі ретінде олар – *құн*, товар құндары болып табылады (Капитал). 2. экон. *Тауардың бағасы немесе тауарларды, негізгі құрал-жабдықтарды, игіліктерді сатып алуға, жұмыстарды орындауға және қызмет көрсетуге жұмсалған ақшалай шығын.* Тауар *құны* ның шамасы нарықта бейберекет белгіленеді және қоғамдық қажетті жұмыс уақытымен айқындалады (Қаржы-экон. сөздігі). Отандық шикізаттық емес өндірісті дамыту үшін ең алдымен бәсекеге қабілетті өндірісті дамыту керек. Олардың дамуы үшін өзіндік *құн* н а н алына алатын салықты азайту керек («Айқын»). Оның мақсаты –

шетел валютасының теңгеге қатысты *құн* ы өзгеруінің күрт ауытқуларын болдырмау («Егемен Қазақстан»).

Айырбас құны. экон. *Тауардың басқа бір тауарға айырбасталуы.* Товардың белгілі бір санда басқа бір товарға айырбасталу қабілеті оның *айырбас құны* (немесе тек құн) деп аталады (Қысқ. саяс. экон.).

Бастапқы құн. экон. *Төленген өтелмеген салықтар мен алымдарды жеткізуге, құрастыруға және жөндеуге, т.б. шығынды қосқанда, негізгі құрал-жабдықты орнатуға және сатып алуға нақты жұмсалған шығын.* Негізгі қорлардың жарамдылық коэффициенті – негізгі қорлардың барлық түрлері немесе жекелеген 1 түрі, топтары қалдықтық құнының олардың *бастапқы құнына* қатынасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Жою құны. экон. *Негізгі құрал-жабдықты пайдалы қызмет мерзімінің аяғында жою кезінде істен шығуына байланысты межелі шығынды шегеріп тастағанда пайда болатын алдын ала ойластырылған, болжалды құн.* *Жою құны* негізгі құрал-жабдық өтелімінің мөлшерлемесін есептеу кезінде қажет (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Кедендік құн. экон. *Тауарларға баж алымын салу; сыртқы экономикалық және кедендік статистика, т.б. мақсатында айқындалып, пайдаланылатын тауар құны.*

Қосымша құн. экон. *Жұмысшының қосымша еңбегінің нәтижесінде жасалған құн.* Капиталистік қанаудың жасырын сырын К.Маркс жасаған *қосымша құн* теориясы ашты (Қысқ. саяси экон.). Буржуазиялық қоғамда еңбек эстетикасы капиталистердің *қосымша құн* алудағы, жұмысшылардың күшін сарқа пайдаланудағы жаңа құралы болып табылады (Е. Байзақов, Еңбек.).

Құн заңы. экон. *Тауар өндірісі мен тауар айналымының нәтижесінде шаруашылықта әрекет ететін экономикалық заң.* Мемлекет *құн заңы* н қоғамдық өндірісті өркендету, еңбек өнімділігін арттыру, өнімнің өзіндік құнын кемітіп, өндірістің тиімді болуын қамтамасыз ету үшін саналы түрде пайдаланып отырады (Ауылшар. экон. анықт. сөзд.). Сұраным, ұсыным заңы мен *құн заңы* осы тетік (рыноктық тетік) арқылы өз ықпалын жасайды (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қүнөлшемсі. экон. *Өндірістік қатынастар жүйесі негізінде пайда болған ақшаның қоғамдық қызметі.* Белгілі бір мөлшердегі

алтын түріндегі ақша барлық тауар *қ ұ н ы н* өлшеу қызметін атқарады (Ауылшар. экон. анықт. сөзд.).

Несие құны. э к о н. *Қарызгер несиені пайдаланғаны үшін несиегерге төлейтін сомасы.* Пайыздық мөлшерлеме, комиссиялық төлемдер, алымдар, сақтандыру сыйлық ақысы *н е с и е* *қ ұ н ы н* құрайтын басты көз болып табылады (Қаржы-экон. сөздігі).

Өзіндік құн. э к о н. *Тауарды өндіру яки сатып алу кезінде шыққан шығын мөлшері.* Совхозда өзі *н д і к* *қ ұ н*, шаруашылық есеп, пайда, үнемшілдік, экономикалық талдау сияқты саяси экономияның байламдары коммунистердің құлағына сіңді (С. Хайдаров, Азамат.). Жылқы етінің өзі *н д і к* *қ ұ н ы*, басқа ет түрінің өзіндік құнына қарағанда анағұрлым төмен (А.Иманғалиев, Адай жылқысы).

Тауар құны. э к о н. *Қоғамның тауарды өндіруге жұмсаған шығыны, адам еңбегінің жұмсалыу мөлшері.* Ал *т о в а р* *қ ұ н ы н ы ң* мөлшерін біз немен өлшейміз? Оның бойындағы еңбектің мөлшерімен өлшейміз (Капитал). Импорттың бюджеттік тиімділігі – отандық тапсырыс берушіге сатылған импорттық *т а у а р* *қ ұ н ы н ы ң* оның импорттық құнына қатынасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚҰНАЖЫН з а т. 1. *Екі немесе үш жас аралығындағы жылқы ұрғашысы.* Құлынды биелерден, енесінен ажыратылған жабағы-тайлардың, *қ ұ н а ж ы н д а р д ы ң* еркек-ұрғашыларынан жеке-жеке шағын үйірлер құрған өте қолайлы болады (А.Сыздықов, Жылқы өсіру). 2. *Екі не үш жас арлығындағы сиырдың ұрғашысы.* Біреудің торпағын, біреудің тайыншасын, біреудің тайын, албарынан шығарып алып сатыпты, сойыпты. Соның ішінде, «баласынан артық көріп» бағып отырған Ахметтің қызыл *қ ұ н а ж ы н ы* да кетіпті (Б.Майлин, Шығ.). Мөңірет абын іздеп сары *қ ұ н а ж ы н*, Айтады құрбысына әркім назын. Бірге өскен битімдейден беу қарағым, Тағдырға екі айырған бар ма ла жың (Қара өлең). Бұзауын сағынған *қ ұ н а ж ы н д а р* жіңішке даусымен мөңіреп, мен келе жатырмын деп, хабар беріп қояды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

Құнажын байтал. *Екі мен үш жас арасындағы ұрғашы жылқы.* Бұл үйдің бар малы екі сиыр және бір *қ ұ н а ж ы н*

б а й т а л (С.Мұқанов, Өмір мект.). Қысырақ (бойдақ) биелердің өзі де бірнеше жікке бөлінеді: қысырақтар (бойдақтар) құлындамаған әр жастағы биелерді, *қ ұ н а ж ы н* және дөнежін *б а й т а л д а р д ы*, ұрғашы тайларды бөліп, бірыңғай үйірге жіберілгендерін осылай атайды (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

Құнажын бие. *Екі жастан асқан, әлі үшке толмаған ұрғашы жылқы.*

Құнажын көзін сүзбесе, бұқа бұйдасын [жібін] үзбейді. *Біреуге-біреу тектен-текке, уәжсіз, себепсіз тиіспейді, ұрынбайды деген мағынада.*

Құнажын сиыр. *Екі жастан асқан, үш жасқа әлі толмаған ұрғашы ірі қара.*

ҚҰНАЖЫНДАЙ сын. *Құнажын сияқты, құнажын секілді.* Үлкендер, еркектер тойған сиырдай тырайып дамыл алуға кіріскенде, қыздар қызыл *қ ұ н а ж ы н д а й* қылаңдап, сылаңдап, шоқтанып, топтанып, сылдырлап, былдырлап, Шідертіні өрлей Рақыш ауылына бет қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰНАЙ з а т. з о о л. *Құндыздың баласы, күшігі.* Маңдайдағы жұлдызым, Судағы *қ ұ н а й*, құндызым. Алдымдағы шамшырақ Жарығым, жайым, күндізім (Қ.Жұмалиев, Қырда.).

ҚҰНАҚТЫ с ы н. *Қызығырақ, маңыздырақ.* Оқу бұрынғыдан гөрі *қ ұ н а қ т ы*. Сабақ қазақша (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір *қ ұ н а қ т а* екі жүз жерді басып, Басқанынан екі жүз намазы асып, Жерде жатқан күндей боп жарқ-жүрқ етіп, Домаланып келе жатыр нұры тасып (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Өлігін жиып алады, Алтын *қ ұ н а қ а қ* берен Шілдедегі бір айда Көктен түскен самал-ды (Батырлар жыры).

ҚҰНАН з а т. *Екі жасқа толып, үшке аяқ басқан еркек жылқы малы.* Кербез кер ат болдырып, Кеуілімді менің қалдырып, Бір сенгенім жануар «Қара жорға» ат сен едің. Тайында тағы «құр» едің, *Қ ұ н а н ы ң д а* арда емдін, Дөненінде үйреттім (Базар жырау Жыр.). Қарағайлы көлдік бойында Қамшым қалды ойында: Бүлдіргісі бұлан терісі, Өрімі *қ ұ н а н* білдің қайысы Шырмауығы алтын, сабы жез, – Бей Азының бойында Күзен, қарсақ жер ме екен! (Доспамбет жырау//Алдаспан). *Қ ұ н а н*, дөнен мінгенім асау тарпан, Осы күнде құла ала деген жайпан (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құнан атан. *Түйе түлігінің екі жастан асқан, үшке таянған піштірілген еркегі.* Түйенің екі жастан жоғары піштірілген еркегі *құнан атан* атанатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Құнан бәйге. *э т н. Тек қана құнандарға арналған жарыс.* Күндізгі *құнан бәйге*, дөнен бәйгелердің қызығына көпшіліктің құмары қанбай қалды («Қаз. әдеб.»). *Құнан бәйгесінде* аламыз дер еді, бірақ әкеле жатқан құнандары бапсыз болды десіп келе жатыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құнан бұқа. *Екі жасқа толтып, үш жасқа аяқ басқан бұқа.* Сонда Қарашап қалыңмалға отыз *құнан бұқа* сұрапты (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.). Түйелерге қарай бет алған бір *құнан бұқан* ы кара бура әуелі омырауымен соғып, сонан соң шайнап тастағанын Қарымсақ көрді (Ә.Көшімов, Жас аңшы.).

Құнан жарыс. *э т н. Құнан бәйге.* Күнде той: ат шабыс, *құнан жарыс*, қыз қуудың қауырт басталар кезі (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер).

Құнан жас. *Екі жасқа толтып, үшке аяқ басқан кез.* Айналайын Тарланым, Сен құлында емдің, тайда емдің, *құнан жас-та* арда емдің... Бес жасыңа келгенде, Белдің қызығын көрсін деп, Бес бедеуге салдырдым. Алты жаста ақтаттым (Ер Тарғын). *Құнан жас-та* арда еттім Дөнен жаста үйреттім Алты қабат ала арқан Жібектен өріп сүйреттім (Батырлар жыры).

Құнан қой. *Қойдың екі жастан асып, үшке аяқ басқан піштірілген еркегі.* Талай саба сарқылып, *құнан қойлардың* сүбесі мен жамбасы, семіз тайдың жылы-жұмсақ тілшесі мен қартасы ошарылған жұрттың оқпанын толтырумен болды (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). *Құнан қой* екі жастан асқан қоздайтын қойды саулық, ал піштірілген еркегін құнан қой, дөнен қой, бесті қой, бестен асқанын ақ ауыз қой немесе еркек қой, бойдақ қой дей береді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

Құнан қойдай. *Құнан қой сияқты.* *Құнан қойдай* бой тастап, Қалмайын деп ұялып, Жан-жағын қарап байқақтап (Батырлар жыры). Қарындастың қамы үшін Он сегіз ай жол жүріп, *Құнан қойдай* қосақтап, Алып келдің еліне. Әлішердей іс қылып, Көзге түстің көріне (Базар жырау. Жыр.).

Құнан қымыз. *э т н. Екі түн асқан қишті қымыз.* Әдетте қазақтар қымызды бірнеше түрге бөледі: саумал қымыз, *құнан қымыз*,

дөнен қымыз, бесті қымыз (Д.Керімбаев, Жылқы өсіру). Тай қымыз, *құнан қымыз*, дөнен қымыз, Тең-теңдеп кара нарға сабаны артқан (Ақын жырлары).

Құнан өгіз. *Ірі қараның екі жастан асқан піштірілген еркегі.* Сөйтіп жүргенде «Ұмсындықты бір *құнан өгіз*, бір тайыншаға Тоғанбайдың Әбдірахманы апты» деген хабарды есітті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Артында талай асу да асу жар қалып, Тілеуін тілеп тұрғанда қос зарланып. Құла қасқа атың құйқылжып жалғыз келгенде, Қуанғаннан *Құнан өгізінде* алмадық (Ж.Жақыпбаева, Ләйлә).

Құнан теректей. *Үлкен терек сияқты, биік, ұзын.* Андрей Михайлович қыздай сұлу жігіт еді: аспанкөз, алтыншаш, қаймақ ерін, *құнан теректей* тіп-тік еді (Ә.Тарази, Жаңбырлы түн.).

Құнан шаптырым. *Шама мөлшері 3-4 шақырымдай жер.* Күймелердің өзі *құнан шаптырым* жерге үздік-создық созылған (М.Әуезов, Ақын аға). Суткасына төрт километр жол төсейді. Бұл *құнан шаптырым* жер. Бұл қарқын – қармаулы қарқын (І.Жансүгіров, Шығ.). Қап, күзет те қоймай! – деп Бекбол да өкіне берді. «Енді келер пәле жоқ. Маңайда *құнан шаптырымнан* беріде тірі тышқан жоқ» дегенді айтып, бәрін бейбіт қып қойған өзі еді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құнан шығар. *Үш жасқа аяқ басқан жылқының піштірілген еркегі.* Жалы құлағынан асатын күрең *құнан шығардың* жігіттер жығайын деп жүр (М.Әуезов, Шығ.).

Құнанын Құдайындай, тайын Тәңірісіндей көреді. *Түймедейді түйедей деп есептейтін сараң адам туралы айтылады* (Қаз. тілі фразеол. сөздік.).

ҚҰНАНДАЙ сы н. *Құнан сияқты, құнан тәрізді.* Кішкене сұр машинасын *құнандай* ойнақтатып кеп, жас лейтенант көпірден өте беріп, майорға машинаның есігін ашты, майор машинасына мініп алып, маған бір жымиды да: – Көріскенше қош бол, сержант! Кез боп қалсаң, алдыңнан бір келтірермін, – деді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Дала жолы тентек келеді: бас білмейтін есірік *құнандай* машинаны мөңкітіп-мөңкітіп алады (М.Сүндетов, Қызыл ай). Сен өзің ақын балам Шоқпардағы, *Құнандай* озып жүрген көкпардағы. Белгілі әуел бастан ат

болар тай, Желігі байлап қойған көк саздағы (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚҰНАН-ДӨНЕН з а т. *Құнан-дөнені аралас жылқы*. Өзге жылқыдан озғындап шығып, ойнақ салып шапқылаған *құнан-дөнендер* де көрінді (М.Әуезов, Абай жолы). Қарттың әңгімесін түрлі көріністер толықтырып отырады. Мінекей желмен жарысқан *құнан-дөнендер* күрделі кедергілерді секіріп өтіп жатыр. Міне, Абсенттің өзі, қайраты қайтқан, бірақ өзінің табиғи сұлулығын жоғалтпаған (Қ.Сиранов, Кино.).

ҚҰНАН-ТАЙ з а т. а у ы с. *Жас, толыспаған (адам)*. Әрқашан халық сенен үмітті еді Басшылық етеді деп Майлыбайға. Шығарып сақа айғырды үйірінен Қараған күнің құрсын *құнан-тайға* (Базар жырау, Жыр.).

ҚҰНАНША¹ з а т. *Екі жас пен үш жас аралығындағы түйенің еркегі*. – Бәлкім, сататын бірденең бар шығар? – деді. – Бар... бар... – Нең бар? – Бір *құнанша* м бар (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Алыс жолға шығар болса, қолындағы жалғыз *құнанша* түйесін ер салып мінетін (Ә.Әлішев, Батыр.).

ҚҰНАНША² ү с т. *Құнандай етіп, құнанға ұқсатып*. Астында *құнанша* күзеген күрең биесі бар, Абайларға жақындай бере сәлем берді (М.Әуезов, Абай жолы). Бастарын шұлғи тастап тұрған мәстекі, жуан сіңірлі төртпақ, қаражон аттар да ешкімнен олқымын демейді... көше бойлары ылғи осындай парпар оқта-текте, бірен-саран бастықтар мінген, *құнанша* күзелген салт аттар көрінеді (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰНАР з а т. **1.** *Жердің нәрі, өсімдік үшін қоректік қуат*. *Құнар* аз жерлерді түбегейлі жақсарту есебінен мал азығының қорын нығайту бағытында жұмыс жүргізілуде (А.Байболатов, Жарыс.). Өсімдікке нұр беретін күн сәулесі мол болғанмен, нәр беретін топырақ *құнар* шамалы, ылғал тапшы (Н.Баяндин, Құм асты.). Егіншілердің агротехникалық оқуында егістік жерді тиімді пайдалану, оның *құнары* н арттыру істері жан-жақты үйретіледі (Қ.Сыдықов, Жоғары рентабель.). **2.** *Тамақтық, астық, қоректік қуаты, нәрі*. Түнге қарай қазға дән немесе *құнар* мол дүнді дақылдардың қалдығы беріледі (Құс өсіруші). Сағынып келдім бәйбіше, *Құнар* мол қыр асын... Сіміре қанып ішейін, Шұбатың қайда, шұбатың? (Ә.Сәрсенбаев,

Баспалдақ.). Емізіп ізгі *құнар* ақ сүттіңді, О баста ойлағандай мақсұттыңды, Құйдың мол құлағыма қазақ жырын, Жырлар деп жан тебіренге жақсы күнді (М.Әлімбаев, Бал дәурен.). **3.** а у ы с. *Сөздің мән-мағынасы, мүмкіншілігі*. Өнер сайысы ғұмыры қысқа кей шаралардың сәтсіз кебін киіп, бұрынғыларды қайталау болып қалмас па, *құнары* аз жылтырақ кештің бірі болып жүрмей ме екен деген күдіктен құлантаза айықтырған бөйге болғанын нық сеніммен айтуымызға болады («Егемен Қазақстан»). Асаудай аптық басып арындайсың, Құр сөзге *құнары* жоқ жалындайсың. Терідей шыбын жаққан жылып-жылып етіп, Шіркін-ай, қойған жерден табылмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Тілдің *құнары* н, күйдің көркін, әннің әдемілігін арттырған (Т.Әлімқұлов, Күреңөзен.). **4.** а у ы с. *Құш-қуат, әл-ауқат (адамға қатысты)*. Бұл бала дүниеге келмекші еді, Уағдасы әулиенің хабары жоқ. Уәзір өз-өзіне ақыл салды: «Алла салған ісінің жаманы жоқ, Кешегі Ел көргенше қайран достым, Шіркін-ай, осы күнде заманың жоқ. Ханымның *құнары* жоқ құлдан өлді, Осындай-ақ болады тауаны жоқ» (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құнар қалта. с а я т. *Қыран құсқа арнайы жемін беру үшін алып жүретін теріден жасалған дорбаша*. Бүркітшінің аңға шыққанда жанынан *құнар қалтасы* мен аптечкасын тастамағаны жөн (Ж.Сатығанов, Шығ.). *Құнар қалтасы* н міндетті түрде ішін астарлап, сыртын ет үсімес үшін киізбен қаптау керек (Ж.Сатығанов, Шығ.).

ҚҰНАРЛАН= е т. **1.** *Нәрлену, тыңаю, шұрайлана түсу (жер туралы)*. Біздің бала кезімізде малы көп өңірдің шалғыны да бітік келетін. Өйткені қыс бойы шіріген шөппенен, қалың малдың қиыменен жер *құнарлан* ы п отырады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Осы кезде (күздің алғашқы кезі) әбден пісіп, *құнарлан* а д ы, құжынаған шыбын-шіркей, қабындаған маса-сона, әсіресе, жылқы жауы – инеқұйрық бөгелек құриды («Қазақст. мект.»). Сол өгіздің қанынан топырақ *құнарлан* ы п, пайдалы өсімдіктер өскен. Гелиосқа декабрьдің 25-күні арналған. Осы күн кейін Ғайсаның туған күні, жаздың нышаны деп белгіленіп, христиан дініндегі елдерде жыл басы болып есептеледі (А.Машанов,.. Ғажайып.). **2.** а у ы с. *Құшею, нығаю, мәні арту*. Осыны ойласа, бұл қыздың жан дүниесі бір түрлі байып, *құнар* -

лантықалады (З.Қабдолов, Жалын). Жатқанда хат оқылып бұлар барды, Аспан – жер, шаңтозаң боп мұнарланды. Келген соң кейіннен әскер, қаржы, Көбейіп күш пен қуат *құнарланды* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰНАРЛАНДЫР = е т. 1. *Топырақты, жем-шөпті нәрлендіріп, тыңайту, шұрайландыра түсу*. Оның қажеті не екенін біле алмадық. Үнемі егін танаптарын *құнарландырып* отыратын тыңайтқыш керек болса керек (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Ал бұл – әрбір сауыншының сиырларды жақсы күтімге алуына, олардың жай-күйіне қарауына, уақыттың жетпеуіне әкеп соқтыратын. Оның үстіне сауын сиырларға жемшөп *құнарландырмай* берілетін (Ә.Бұралкиев, Табыс баспалдақ.). Беде егістік топырағын *құнарландырып* азотқа байытады, көп түрі бал береді (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). 2. а у ы с. *Жетілдіру, мәнін күшейту*. Жамбыл халық өлеңін жетілдіре, *құнарландыра*, байыта түсті («Қазақст. мект.»).

ҚҰНАРЛАНДЫРУ *Құнарландыр етістігінің қимыл атауы; нәрлендіру, тыңайттыру*. Жерді күту, ылғалдандыру, *құнарландыру* көп пікір, талас туғызып келе жатқанын айтты Төлебай (Ақ бидай). Мұнда жерді суландыру, *құнарландыру* шаралары кеңінен жүргізілуі тиіс (Ж.Орманбаев, Қос басшы).

ҚҰНАРЛАНУ *Құнарлан етістігінің қимыл атауы. ≈ Жердің құнарлануы.*

ҚҰНАРЛЫ с ы н. 1. *Өсімдік жақсы өсетін, топырағы нәрлі, шұрайлы, қаратопырақты*. Топырақтың ішіндегі ең *құнарлысы* – қара шірігі мол қара топырақ (Н.Нұрахметов, Дархан хим.) Қайда барсам да, Жетісудай сұлу, Жетісудан *құнарлы*, әдемі жерді көрмедім (С.Бакбергенов, Адам.). Экология тұрғысынан алғанда, мұнайлы аймақтарда жүргізілген жұмыстардың салдары – жер бетінің *құнарлы* қыртысының біржола жойылуына, оның қойнауына орны толмас зиянын тигізіп, ауыз су тапшылығына апарып соғатыны белгілі («Егемен Қазақстан»). Күйреу мен күйзелу кезінде Ресей экономикасының ең шұрайлы да *құнарлы* бөліктерін жұмыртқадай астына басып алған алпауыттардың жекелеген өкілдерімен күресуді көздеп отыр («Жас Алаш»). 2. *Аса қуатты, жұғымды (азық, шөп)*. Организмнің қорғанушылық қабілетін арттыруда тамақтың *құнарлы* да әрі дәмді болуының да маңызы зор (С.Нұрғожаев, Бала ауруы). Оларды

құнарлы жемшөппен толық қамтамасыз ету керек (Ғ.Әбішев, Мал. жаракат.). Күйреуік пен бұйырғын Жеген малға көп жұғым. Қойға өте *құнарлы*, Көтере алмас құйрығын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 3. *Семіз, күйлі*. Бақтығұл түптің-түбінде от көсеген көсеудей күйге кететін болса, бұл малдардың *құнарлы* қалың топтары қайда-қайда кеткенін білмегені дұрыс (М.Әуезов, Таңд. шығ.). 4. а у ы с. *Өнімді, ұтымды*. Бұл оқу – үйренудің ең *құнарлы* жолы болды десек, кателеспесек керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Мұндай *құнарлы* еңбек үлгісін «Бронепоезд 14-69» повесі материалында В.Иванов творчествосынан да көруге болады (Р.Нұрғалиев, Күретапыр). 5. а у ы с. *Мазмұнды, мәнді*. Алыстан келе жатқан *құнарлы* ой енді өмірлік арқауын тауып, атақты «Ана» романы жазылғанын көреміз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ендігі Махмұттың ынта-көңілі *құнарлы* білім табуда, тапқан білімін халыққа жаюда болады да жүреді (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). – Бауырым, – деді Қасен, божыдан бос қолын ұсына бере. – Бір елде, бір жерде өссек те, дізлес отырып, *құнарлы* өңгімелескеніміз осы шығар (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚҰНАРЛЫҚ зат. с өйл. 1. *Құнарлылық. Нәрлік, шұрайлылық*. Пішпеннің сапасына шөп шабу мерзімі, ауа райы, топырақтың *құнарлығы*, шөпті жинау және сақтау жағдайлары үлкен әсер етеді (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Қант қызылшасы топырақтың *құнарлығына* өте үлкен талаптар қояды (А.Ажкеев, Қант қызылша.). 2. *Құнарлылық, жұғымдылық*. – Қылшылдаған қыстың аязында, – деді Садықов жолдас, – осы шөптен бір қысым сүрін берсеңіз, *құнарлығы* сонша, сиырға тәулік бойы азық болады (Қ.Қамбаров, Алтай.).

ҚҰНАРЛЫЛЫҚ зат. 1. *Жерге, топыраққа тән нәрлік қасиет, шұрайлылық*. Егер жерді ұқыптылықпен күтсе, ол жақсарып, оның *құнарлылығы* арта түседі (Ә.Стамқұлов, Үй іргесі.). Топырақтың табиғи *құнарлылығын* арттыру тыңайтқыштарды аз жұмсай отырып, мақтадан мол өнім алуды қамтамасыз етеді (М.Майлыбаев, Мақта егісі.). Жылдағы әдіспен жер қыртысын көшіре беру *құнарлылықты* кемітеді («Қаз. әдеб.»). 2. *Тағамның мал азығының қуатының қуштілігі; жұғымдылық*. Адам денесіндегі заттар алмасулары сол ішкен тамақтың *құнарлылығы* мен түрлеріне байланысты (Ж.Қодаров,

Жас ана.). Жылқы мен түйенің еті, майы *құнарлылығы* жағынан өзге малдың еті мен майынан кем түспейді (Ш.Ерманов, Мәңгі жастық). Оған бұл жердің әрбір бұтасы таныс, сан алуан шөбін, олардың қасиетін, *құнарлылығын* бес саусағындай біледі («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰНАРСЫЗ с ы н. **1.** *Өсімдік жақсы өспейтін, нәрі жоқ (жер, топырақ).* Әрине, жердің құнарлысы да, *құнарсыз* да болады (Х.Мұстафин, Ақ тары.). *Құнарсыз* жерге дән егіп, зиян шеккенше, жоңышқа егіп, жайылым көлемін ұлғайтуды ұсынады (Ф.Оразаев, Басты тұлға). Қазақстанның оңтүстік облыстарында құнарлы және *құнарсыз* топырақтар кездеседі (А.Алманиязов, Асқабақ). **2.** *Ешбір қуат-күші жоқ, жұғымсыз төмен (тамақ, азық, жеміс).* Гипертония ауруының пайда болуына бейберекет ішкен тамақ та, жарымай ішкен *құнарсыз* тамақ та себепші болатын көрінеді (Р.Сәтбаева, Гипертония.). Малдың азығы *құнарсыз* әрі жетімсіз болса, суық сумен суару өте зиянды (С.Омаров, Қой бағу.). Қар қалың, күн суық. Құм сусыз, шөп *құнарсыз*. Он шақты күн болды шөп көрмегенімізге (Д.Қасенов, Ауыл ардагер.). **3.** а у ы с. *Әсерсіз, мәңсіз (сөз).* Біздіңше, осы қиюын таппаған *құнарсыз* сөз. Неге десеніз, қазақ тілінде «бітімді егін» деген тіркес жоқ, олай айтылмайды да. «Бітік егін» дер болар? (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз). **4.** а у ы с. *Адамның ой-ниетінің, ісінің мәңсіз болуы.* Қаратай өздерінің жас кезін айтып, әкелер заманын еске алып кеп, бүгінгі заманның озғанын, бүгінгі адамның *құнарсыз* боп, жұтаң тартып бара жатқанын айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Байлай көрме бағымды, Қанша адамға сеніп едім күмәңсіз, Шындығында, күн кештім деп мұнарсыз Айта алам ба? Сенім артқан достарым Тастақ жердей болып шықса *құнарсыз*? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚҰНАРСЫЗДАН = е т. **1.** *Жердің, топырақтың ескіруі, көнеленуі, жақсы, мол өнім беруге жарамай қалуы.* Кейіннен осы қара топырақтың өзі *құнарсызданып*, өнімді мол беретін қалден айырылады (Н.Нұрахметов, Дархан хим.). Азамат соғысы жылдарында Қазақстандағы суармалы жерлердің біразы *құнарсызданып*, егін егуге жарамай қалған болатын (С.Ысқақов, Табиғат.). **2.** а у ы с. *Әлсіздену, нашарлану.* Буржуазия

әдебиетінің әр саласы белгілі бір биігіне жетіп, енді жоғары көтеріле алмай, *құнарсызданып*, кейін сырғи бастады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚҰНАРСЫЗДАНУ *Құнарсыздану етістігінің қимыл атауы; нәрсіздену. Құнарсыздану* – бос таужыныстардың немесе экономикалық тұрғыдан тиімсіз жұтаң кеннің қосылып араласуы салдарынан қазып алынған кен құрамындағы пайдалы құрамбөліктер мөлшерінің есептегі қор құрамындағы мөлшерінен азаюы (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚҰНАРСЫЗДАУ с ы н. **1.** *Құнары кемдеу, нәрсіздеу.* Карбонатты қара шірігі орташа теңбілді топырақ қара шірікті теңбілсіз қара топырақтардан, сондай-ақ карбонатты топырақтардан *құнарсыздау* болады (Агроном. анықтама.). **2.** *Дәмсіздеу, жұғымсыздау; қуат-күші кем, аз.* Тұз жемеген малдың еті де, сүті де *құнарсыздау*, дәмсіз келеді (Ғ.Сланов, Замана.).

ҚҰНАРСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Жердің, топырақтың бойында құнар жоқтық; нәрсіздік.* Ағаш тұқымы әуел бастан құрғақшылық жағдайда өссе, ол отырғызылғаннан кейін де құрғақшылыққа, суыққа және топырақтың *құнарсыздығына* төзімді келеді (А.Балтабаев, Шөлде.). **2.** *Тағамның, мал азығының ешбір дәм-татыуы жоқтық, жұғымсыз болмау.* Мал рационының *құнарсыздығына* және сиырлардың сүтті аз беруінен байқалады (Қ.Нұрғалиев, Сүтөндіру.). **3.** а у ы с. *Әлсіздік, қуатсыздық; өнімсіздік.* Автор кейбір ақындардың поэзиясындағы *құнарсыздыққа*, түр қуушылыққа қынжылады (К.Сейдаханов, Қаһарман.).

ҚҰНАРТ = е т. **1.** *Құнарлылығын арттыру, нәрлілікті көбейту.* Сусыз шөлді *құнарттып*, Бұлақ еткен заманым. Қамыс пенен қурайды Қолдан қайтатуғызып, Құрақеткен заманым (Жамбыл, Шығ.). Қопарып қырларды, Дөңдерді төңкердік, *Құнарттып* құмдарды, Жер бетін көмкердік (Ғ.Орманов, Таңд.). **2.** а у ы с. *Құлтыру, жайнау, жандану. Құнартты* бүгін қу дала, Құлазып жатқан заманғы Сан жылдар бойы сазарып, Пайдаға ешбір аспаған, Кесіртке, қоян мекендеп, Аңнан басқа баспаған (Ү.Кәрібаев, Таңд. шығ.). Қуатым толып, күш өсіп, Бекіді менің сүйегім. Бәрін бірдей *құнарттың*, Алпыс екі жүйенің (Жамбыл, Шығ.).

КҰНАРТУ *Құнарт етістігінің қимыл атауы.*

КҰНДА= е т. **1.** *Бір нәрсенің құнын, қадірін арттыру, ерекше бағалау, құрметтеу.* Ерді танып ісінен, Әлиді ол да сыйлады, Есетпенен жақындап, Сөзін халық *қ ұ н д а* *д ы* (О.Шипин, Дастан.). Көрген жоқ тойда ат *қ ұ н д а н*, Кішікпін жаным барында Өзімізге сен тарттың ба, Өзегің толы жалын ба? (Т.Молдағалиев, Жүректегі.). Қилы да тұстан құралып, қиқымын *қ ұ н д а й* білгендер Біреуі сатып, бірі алып, Ұтуды ойлап жүргендер (Қ.Мұқашев, Жер.). **2.** к ө н е. *Өлген адамның құнын даулау.* Тақ даулайтын, қан *қ ұ н д а й т ы н* адам емес еді. Әкесімен... төс қағысқан дос екенімді естігенім бе, өлде (Д.Досжанов, Тұлпар.). Бұл орайда Төрехан үлес деп қосқан азғана мал-мүлкін, сонау бір жылдары әкесін *қ ұ н д а н* барғанда алған тай-тұяғын айтпайды (А.Сүлейменов, Бесін.).

КҰНДАЙ с ы н. *Құн түрінде, құн есебінде.* Айыпқа *қ ұ н д а й* мал тартып, Қастасқан жанға жан тартып, Малду бас деп айта алман Қайта барып сартынды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

КҰНДАҚ з а т. **1.** *Баланы бесікке салғанға дейінгі ораған бөлеуі, жөргекке оралған жалы.* Көтеріп алып баланы *Қ ұ н д а қ қ а* орап алады (Батырлар жыры). Ақ бұйымға орап алғанымда, *Қ ұ н д а қ қ а* қойды таңып сап. Жып-жылы суға салғанында, Денелері әбден аурулап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **2.** *Өлгеннен кейін оралатын мата, кепін, көрге салу.* Қуыстап салса *қ ұ н д а ғ ы н а*, Кіретін көрге ұқсамақ, Тағдыр жоқ өлмей тұрмағына, Өмірді өлім тұсамақ (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** *Зат сынбау, бүлінбеу үшін жасалған қажетті қорап, қап, сауыт.* Дәрмен бұрауын босатып, домбыраны *қ ұ н д а ғ ы н а* салды да, столға үңілді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Күннен жерге асылған Күміс найза кірпігі. *Қ ұ н д а ғ ы н а н* ашылған Мақтаның ақ бүртігі (С.Мәуленов, Таңд.). **4.** *Мылтықтың дүмі мен ұңғылы, темірін бекітіп тұратын ағаш бөлік.* Қорғамбектің *қ ұ н д а ғ ы* сынық мылтығы бар. Ашуы мен жабуы бір ақырзаман (Б.Майлин, Шығ.). Автомат *қ ұ н д а ғ ы н* бауырына басып, ол жамбастай құлады (Ж.Самұратов, Мәңгі есте). *Құндағы* мылтығының құ қарағай, Айдыннан атушы едім қу, қарабай. Бірге өскен кішкентайдан Мақпал едің, Артыңа кеткенің бе бір

қарамай, Сиындым пірлеріне ғашықтардың, Далада қалмасам ед ат жарамай (Базар жырау, Жыр.). **5.** *Қанжар сияқты қарудың жүзі салынатын бөлігі.* Алтын *қ ұ н д а қ* ақ берен Атылар майдан күн бүгін (Батырлар жыры). Қызықпайды кім баққа! Гүлге мені *қ ұ н д а қ т а*. Асыл ойлар жатады Айтқан сөзде жұмбақтап! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **6.** с а я т. *Салбурында, боранды-желді күндерде, ұзақ жол, суыт көштерде асау құсты, жараланған, ұшынып қалған қыран құсты бөлеп алуға арналған бесік.* Қай құс болса да *қ ұ н д а қ* сол құстың денесіне лайықталып, ені, тұрқы сол құстың мөлшеріне қарай өлшеніп жасалады (Ж.Бабалықұлы,... Қырандар). Батыр келді деген соң, Ертерек Шора келеді. *Қ ұ н д а қ т а* жатқан батырдың Әкелген құсын көреді. Құсты шешіп отырып Шора сөйлей береді (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). **7.** и н ф. <ағыл. cartridge, cassette – кассета> *Әртүрлі ақпарат сақтау құрылғыларын: магниттік таспаларды, магниттік және оптикалық дискілерді орналастыруға және сақтауға арналған қорап* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қуаныш құндағына бөленді. Мәз болды, шаттанды. Не керек, екеуміз адам айтып жеткізе алмастай *қуаныш құндағына бөлендік* (С.Мәуленов, Шыңд.).

Құндағында қағынған. *Кішкентай қу ннен құтырған.* – Айтпдым ба, қызың *қ ұ н д а ғ ы н д а қ а ғ ы н ғ а н* деп? (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

КҰНДАҚТА= е т. **1.** *Жас сәбиді жөргекке бөлеу.* Бір шаһарға тұспа-тұс шығып жерден, Тауып алды бір патшаанда жүрген. Жас баланы *қ ұ н д а қ т а н* алып кетті: «Несіп екен бізге, – деп, – Тәңірім берген!» (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қырым ұлы кемпірдің қолынан *қ ұ н д а қ т а ғ а н* жас баланы алып, мінбеге шықты (С.Сейфуллин, Шығ.). Бір жастау әйел жол шетіне шығып, емшектегі баласын *қ ұ н д а қ т а й* бастады (І.Есенберлин, Жанталас). **2.** а у ы с. *Аялау, әлпештеу, еркелету.* Әрине, анам болдың *қ ұ н д а қ т а ғ а н*, Әрине, әкем болдың күн қақтаған. Әрине жар да болдың, дос та болдың. Әрине, әр сүйемің қымбат маған (Ж.Молдағалиев, Қыран.). Сен десе маған жаңғырық жетіп бір өктем, Жарқылдап көкке шаңшылып та ұштым түнектен. Мен сені сүйіп келемін маздап, аяулым, Аналық алып құрсақтан *Қ ұ н д а қ т а н* шыққан жүреппен (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кір-

пiкке кiр жуытпай *қ ұ н д а қ т а ғ а н*. Мына өмiр, мына дәуiр қымбат маған. Бұл ғасыр, сiрә менiң жүрегiм-ау, Тынысын қыбыр етпей тыңдап бағам (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰНДАҚТАЛ= е т. 1. *Жөргекке оралу, бөлену*. Апырақтап iшке кiрген бетте *қ ұ н д а қ т а л ы*п әйелiнiң жанында жатқан қызыл шақа нәрестенiң жып-жылы маңдайсымағынан иiскейдi (К.Сегiзбаев, Ашылм. сыр). 2. *Құндақ тәрiздi етiп оралу*. Аман оралсам, қолыңнан алармын, егер... қайтпасам, өзiңде қалсын. Iздеген жан сенен табар, – дедi де, шүберекке *қ ұ н д а қ т а л а* оралған бiр бума қағазды Фатимаға ұсынды (Т.Жұртбаев, Бесқарагер). *Қ ұ н д а қ т а л ғ а н* құсты түйеге артқан жүктiң үстiне жайластырып байлайды (Ж.Бабалықұлы, ..Қырандар).

ҚҰНДАҚТАЛУ *Құндақтал етiстiгiнiң қимыл атауы*. ≈ Баланың *қ ұ н д а қ т а л у*ы.

ҚҰНДАҚТАСШЫЛ с ы н. *Бiрге оранған, жөргектелген*. Көкшетау Оқжетпестiң Жұмбақтасым Аспаның өзiңменен *қ ұ н д а қ т а с ш ы л* Сен бе екен әулие жер әлемдегi Алдымен ашатұғын жыр қақпасын (Е.Ибрагим, Оқжетпес).

ҚҰНДАҚТАТ= е т. *Бөлету, орату*. Киiз үйлер шылымын будақтатып, Ақша бұлтқа жатады *қ ұ н д а қ т а т ы п*. Жiгiт-желең қойнауды шуға бөлер Қымыздың қызуымен бұлғақтатып (С.Сейтхазин, Терен. теңiз.).

ҚҰНДАҚТАТТЫР= е т. *Ораттыру*. Радио сымы гүлесiп, Аспанменен тiлдесiп, Алысқа қол ұсынған. Бауырына *қ ұ н д а қ т а т т ы р ы п*, Көкке қанат қақтырып, Самолет құсын ұшырған (Т.Жароков, Шығ.).

ҚҰНДАҚТАТТЫРУ *Құндақтаттыр етiстiгiнiң қимыл атауы*. ≈ Тез *қ ұ н д а қ т а т т ы р у*.

ҚҰНДАҚТАТУ *Құндақтат етiстiгiнiң қимыл атауы*. ≈ Баланы *қ ұ н д а қ т а т у*.

ҚҰНДАҚТАУ *Құндақта етiстiгiнiң қимыл атауы; сәбидi жөргекке орау, бөлеу*. Менi *қ ұ н д а қ т а у ғ а* онды жөргек-жаялық таппаса керек. Кемтарлық деген бiр пәле етектен тартыпты ғой (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Балаларды қабылдау бөлмесiнде сәбидi дүниеге келген күннен бастап күтуге арналған жабдықтар, киiм үлгiсi, *қ ұ н д а қ т а у* тәртiбi көрсетiлiп қойылған («Қазақст. әйелдерi»).

ҚҰНДАҚТАУЛЫ с ы н. 1. *Құндақталған, бөленген*. *Қ ұ н д а қ т а у л ы* баланы алдына алады да, бетiн ашып үңiледi, бетiне бетiн таяп иiскейдi (З.Ақышев, Жесiрлер). Осы сәтте *қ ұ н д а қ т а у л ы* бала да тынышталып, тәттi ұйқы құшағына ендi («Қаз. әдеб.»).

2. *Қорапқа салынған, оралған*. Осы кезде көштiң алды бұларға келiп жеткен едi, алдыңғы арбаның үстiнде *қ ұ н д а қ т а у л ы* домбыра жатыр екен (Ә.Әбiшев, Найзағай).

ҚҰНДАҚТЫ с ы н. *Құндағы бар, құндаққа салынған*. ≈ *Қ ұ н д а қ т ы* домбыра.

Құндақты таспа. и н ф. <cassette tape> *Компьютердiң сыртқы сақтауыш құрылғысы*. *Қ ұ н д а қ т ы т а с п а* мәлiметтер көшiрмесiн сақтап қоюға арналған құндақтың iшiне салынған магниттiк таспа (Қаз. тiлi термин. Информатика.).

ҚҰНДАҚТЫҚ з а т. *Құндаққа қатысты, құндаққа тән*.

Құндақтық жад. и н ф. <cassette mempry> *Тұрмыстық магнитофонның магниттiк таспалық құндағын пайдалануға мүмкiндiк беретiн микрокомпьютердiң сақтауыш құрылғысы* (Қаз. тiлi термин. Информатика.).

ҚҰНДАС= е т. *Қадiрiн, құнын арттырысу, құрметтесу*.

ҚҰНДАСУ *Құндас етiстiгiнiң қимыл атауы*. Екi мықтының қимылында *қ ұ н д а с у* да, қалжыңдасуы да бар сияқты (Т.Әлiмқұлов, Күрең өзен).

ҚҰНДАУ *Құнда етiстiгiнiң қимыл атауы; бағалау, қадiрлеу*. Келуге қақым бар ма едi, Қасиеттi мына мекенге. Қазiргi жүрек дәрменi *Қ ұ н д а у ғ а* мұны жетер ме?! (Ғ.Қайырбеков, Таулар.). Мағжанның өлеңдерiн аса *қ ұ н д а п*, бұлдап жарыққа шығаратын мағжаншылар да бар; iске алғысыз қылып, өртеп жiберу керек дейтiндер де бар (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰНДАУШЫ с ы н. 1. *Өлген кiсiнiң құнын даулаушы*. Өткен жылғы барымтада өлген адамның құнын *қ ұ н д а у ш ы л а р* ауылға кеп сау ете түстi («Қаз. әдеб.»). 2. *Бiр нәрсенiң бағасын, қадiр-қасиетiн бiлушi, қастерлеушi*. Қазақ фольклорының бiлгiрi, *қ ұ н д а у ш ы с ы* Әуезов оның қазынасынан эпитеттер мен теңеулердi уыстап-уыстап алады (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ҚҰНДЫ¹ с ы н. 1. *Бағалы, қымбат*. Кигiзейiн үстiне жақсы тонды, Шамам келсе қылайын пұлды, *қ ұ н д ы*. Аман келсе қылармын айтқанындай, Бiрдi берсем өзгеге,

бұған онды (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Мұндай *құнды* шикізат Челябин металлургия комбинатында аса жоғары сапалы болатты балқытуға ауадай қажет («Егемен Қазақстан»). Жер-ананың жеті қабатын ақтарып, ең қымбат, ең *құнды*, ең бағалы асыл кендерді сенің игілігіне тарту еткен де солар – кеншілер, завод ерлері (Ф.Сланов, Замана). // *Бағалы, қымбат зат*. Жаздай дамыл таппай семіртіп, ең көрнектісін, *құндысы*н әкелген малшы қазақ қымбатқа сатқысы келсе, оның аяулысын жалақтаған саудагерлер арзанға алып, пайда тапқысы келді (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Сүт заводы шаруаның бұлдысы Қысы-жазы басын жоймас *құндысы*, Талай завод әлідағы орнамақ Бұл сүт завод ауылдағы жыл құсы (С.Мұқанов, Шығ.). **2. Аса маңызды, мәнді, қажетті.** Сонда ғана талайдың тағдыры, жазушы және оның сүйікті халқы өткен күллі саяси-шаруашылық, мәдени өткелдерінің куәсі саналатын көлем жағынан да, мазмұнды сапасы жөнінен де *құнды* әрі бай мұра өз шешімін табады (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы). «Токсанның тобы» атты *құнды* поэмасының өзін тоқсан саққа жүгіртіп, бұл ақынның шын ойы, шын көңілі емес деп шулағандар қаншама болды (М.Базарбаев, Замана тудырған.). Міне, сондықтан да Мағжанның «Алыстағы бауырыма» деп аталатын өлеңі түрікшілдік идеясы үшін ең *құнды* және ең пайдалы өлең (М.Шоқай, Танд. шығ.).

Құнды қағаз. э к о н. *Ақша, облигация, акция, аккредитивтер т.с.с.* Мәселен, көлеңкелі бизнестің банк жүйесі мен *құнды қағаздар* рыногынан алшақтауы валюталық саясатты бірден әлсіретті («Егемен Қазақстан»). Шығарылымға ұлттық жеке нөмір тағайындалып, ол мемлекеттік эмиссиялық *құнды қағаздар* тізімдемесіне енгізілді («Егемен Қазақстан»).

ҚҰНДЫ сы н. *Құныкер, құнын төлеуші.* Кедейлердің терезесінен түскен күнді – Нағым мен Нартайлақты өлтірмек пе өздері, қай әкесін өлтіріп еді ол екеуі. Банды дегендер ана өзіміз білетін Қаратай болса, біз оған *құнды* боларымыз жоқ (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ҚҰНДЫЗ з а т. **1.** з о о л. *Құйрығымен қосқанда тұрқы 120 см, салмағы 7-10 кг-дай, өзен-көлде тіршілік ететін терісі бағалы аң.* Ол жер-суы толған балық пен *құндыз*, тауы толған бұғы-марал, жер

шүйгіні әсем өлке (С.Бегалин, Уақыт.). Ата-ананың көрігі – Ай мен Күні – ұл, қызы. Өзен, судың көрігі – құрағы мен *құндызы* (Ө.Тұрманжанов, Танд. өлең.). Бұлғын, жанат, сусар мен *құндыз*, тиін, Алтай түлкі, қасқыр мен асыл киім. Қазақстан жерінде барлық аңдар, Сән-салтанат қымбатты үйге бұйым (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). **2. Осы аңның жүні жылтылдан тұратын бағалы әрі сәнді терісі.** Әйгерімнің үстіндегі қалың қара жібектен тысталған пұшпақ ішігінің айналасына жалпақ *құндыз* ұсталған (М.Әуезов, Ақын аға). Гүл белің тал шыбықтай бұраңдайды, Жан балқып, тән жібімей тұра алмайды. Жарасқан әзіліңе жар болмаса, *Құндызға* құрым киіз құралмайды (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шәйі көйлектің үстінен киген қызыл, жасыл, сары масатымен тысталған іпиктердің жеңі, жағасы бөрі бірдей *құндыз* (С.Шәріпов, Бекболат). **3. а у ы с. Қымбатты, асыл деген мағынада.** – Серімбегім, алтыным, *құндызым*, жарық жұлдызым, – деп Биғайша жылап қоя берді (Б.Тілегенов, Аққайнар). // *Жалт-жұлт еткен, жылтыраған әдемі, сұлу.* Сен үшін ақтым талай жұлдыз болып, Сыландым, құлпырдым да *құндыз* болып. Жаныңа қанат болып, мойныңа да, Оралдым бейне жібек қырмыз болып (С.Сейфуллин, Шығ.). Жерге тиген *құндыз* шашы, Жабысқан қан жорғалап ара-арасы. Шырмалып нұрлы бетке қатқан қанды Жібітед сырғып түскен көздің жасы (И.Байзақов, Танд. шығ.). Аспанда көзі гауһар жұлдыз көрген, Ылайық қасы қара *құндыз* көрген. Күлгенде гүл төгілер табактабақ, ішінде алтын қапас бір құс көрген (Батырлық дастан.).

Бәт құндыз. *Жүні күмісше жылтыраған, терісі қымбат, бағалы қара құндыз.* Түрлі асыл алған жинап қырдан, ойдан, Жолбарыс, аю терісі бітеу сойған. *Бәт құндыз*, қара түлкі, түрлі жарақ, ілдіріп айқыш-ұйқыш сөнге қойған (С.Сейфуллин, Өлең.).

Құндыз бөрік. э т н. *Құндыз терісінен айнала жиектеп я тұтастай тігілген бөрік.* Қалды иесіз терім сіңген *құндыз бөрікім*, Түскен соң, қызыл-сары құрсын көркім. Біріндей бозбаланың Мақпал едім, Басымнан билік кетіп, болмады еркім (Базар жырау, Жыр.). Басында *құндыз бөрікі* бар, үстінде көк мауыты бешпет, омыраулары толған күміс түйме (М.Әуезов, Абай жолы). Көбікті ханның баласы, *Құндыз бөрік*

басында, Әскері бар қасында, Өзі он бес жасында Сүйіншіге қыз алып, Күйеу боп жатқан осында (Батырлар жыры).

Құндыз жекей. э т н. *Құндыздан жасалған баскиім.* Ащыбұлақ Қызтуғанмен арасы бір, Басында *қ ұ н д ы з ж е к е й* жарасып жүр (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Құндыз қайыр. *Құндыздың құрсақ қуысының төменгі жағында ерекше хош иіс шығаратын екі безінен бөлінетін сұйықтық.* *Қ ұ н д ы з қ а й ы р* медицинада, хош иісті сабын, өтір жасауда пайдаланылады (ҚҰЭ).

Құндыз қара. *Құндыздай қап-қара құлпырған жылқы.* Жақсы толғадың, дәл тауып айттың, шырақ. Амандық болса, *қ ұ н д ы з қ а р а н ы* шопандар тойына бөйгеге қосамын (Ж.Еділбаев, Буырқан.).

Құндыз ішік. э т н. *Сап құндыз терісінен тігілген жылы да сәнді сырт киім.* Екі қара атты қатарлап жеккен, ызбройының бәрі жарқылдаған полыской, *қ ұ н д ы з і ш і к к е* оранып, шалқайып біреу жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Әке-шешесіне беретін қамқа тон, *қ ұ н д ы з і ш і к т е р д і* бөлек шығарып қойды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Маңдайдағы құндызым. э к с п р. *Қуанышым, сүйенішім, тірегім деген мағынада.* Сонда қартың сөйлейді: Аспандағы жұлдызым, *м а ң д а й д а ғ ы қ ұ н д ы з ы м*, Сұлу ажар көркем-ді, Қыз да болса шіркінді, Ақжүністей аруды Алып қашып барасың! (Ер Тарғын). Айым, күнім, жұлдызым, *М а ң д а - й ы м д а қ ұ н д ы з ы м*, Қайда кеткен ада-сып, Көз ашып көрген жалғызым (Батырлық дастан.).

ҚҰНДЫЗДА¹ = е т. *Құндыз терісін салу, құндыз терісімен әдіптеу, жиектеу.* Жазушының көзіне түскені: «Жорға мініп, қызылды-жасылды сәнді киініп, жағалауын *қ ұ н д ы з д а ғ а н* бөркіне үкі тағып, көш бастаған қыз» болады («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰНДЫЗДА² = е т. ж е р г. *Өзен, су бойымен жағалап жүру, болмаса қарағай арасымен өрлеп жүру.* Бақтығұл жаудың бір қабат ішін алып, ылғи ғана қалың қарағайды *қ ұ н д ы з д а н* жүрген (М.Әуезов, Қараш.).

ҚҰНДЫЗДАЙ с ы н. 1. *Құндыз сияқты, құндыз тәрізді.* Бір күні суға бармаққа, Шо-мылып қыздар алмаққа *Қ ұ н д ы з д а й* шұбап келді қыз (Алпамыс). Жал-құйрығы жібектің Өрмегіндей тарқатқан, Құлпырған қою түктері, *Қ ұ н д ы з д а й* қамшаттың, Бір ауылға

біреуі, Ойлап тұрсам ырыстай (С.Мұқанов, Шығ.). 2. а у ы с. *Жалт-жұлт етіп құлпырған, әдемі, сұлу.* Десе дегендей, шашы *қ ұ н д ы з д а й*, көздері жұлдыздай жайнап тұрған бір жан екен (Ж.Жұмаханов, Жазылм. кітап). *Қ ұ н д ы з д а й*, қара қолаң шаш Құралай десе Құралай. Оймақ ауыз қиғаш қас Ақ маңдайы бейне ай (Д.Әбілев, Жүрек.).

Құндыздай жалт-жұлт етті [жылтылдады]. *Жылтырады, жайнады, құлпырды, жылт-жылт етті.* Теңіздің «ит балығындай», я болмаса, *қ ұ н д ы з д а й жылтылдайтын* болсын, – дейді Шеген, менің барармамым «ит балық» болудай-ақ (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Теріскейде түлеп шыққан малдың түгін тартсаң майы шығады. Жылқысының жүні *қ ұ н д ы з д а й жалт-жұлт етеді* (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Көзі қап-қара, шашы *қ ұ н д ы з д а й жалт-жұлт етеді* (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Атасы Дон жылқысы, маңдайында төбелі бар көмірдей қара, жүні *қ ұ н д ы з д а й жылтылдаған* ала аяқ таудай Зефир (Т.Сыдықбеков, Біздің заман.).

Құндыздай құлпырды. *Жалтылдады, жайнады, жалт-жұлт етті.* *Құндыздай құлпырған* мап-майда қолаң шашы келте қиылған (Ө.Қанахин, Жүрек.). Түгі өбден жетіліпті, қылшығы *қ ұ н д ы з д а й құлпырады* (Н.Қазыбеков, Шалғайда).

ҚҰНДЫЗДАЙЫН с ы н. п о э т. *Құндыздай.* Тарады құбылдырып иығын жапқан, Толқыған *қ ұ н д ы з д а й ы н* қара шашты. Өрді де қос бұрымын шолпы тағып, Мәз-мәйрам құрбыменен сұхбаттасты (Ж.Саин, Күлөнда).

ҚҰНДЫЗДАЛ = е т. *Құндыздан тігілу, әдіптелу, жасалу.* Басында *қ ұ н д ы з д а л ғ а н* қара бөрік (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚҰНДЫЗДАЛУ *Құндыздал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНДЫЗДАН = е т. *Ерекше нұр бітіп сәндену, құлпыру.* Күнге күйіп тасыған күндіз қаны Қоңыр дала біртүрлі *қ ұ н д ы з д а н ы н*, Тербеледі осылай түн-бесікте Төсегіне тынымсыз жұлдыз тамып (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ҚҰНДЫЗДАНУ *Құндыздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНДЫЗДАУ *Құндызда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНДЫЗДЫ с ы н. 1. *Құндызы көп, қалың.* Ерте, ерте, ертеде, *Қ ұ н д ы з д ы* көл аймағы.

Айнала толған жертөле, Бұзылмапты қаймағы (С.Оспанов, Балақойған). **2.** *Құндыз терісімен жиектелген, құндыз терісі салынған. Құндызды* жеңді қолымды Қиялыға жуына, Көкектей ұшып Дунайдың Жетемін, – деді, суына (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). Қалыңдықтың басында салпыншағы мен жалтырауық тастары мол алтын оқа, жібек шашақтары бай, үкі таққан *құндызды* сәукеле (Қаз. ұлттық киімдері). **3.** а у ы с. *Құлпырған, жайнаған.* Қазір көрсең айналаң *құндызды* алап, Жол таппайсың осыдан күндіз қарап. Кей адамдар өмірде жүрсе адасып, Атам көшті бастаған жұлдыз санап (Р.Ниязбеков, Келер күн.).

ҚҰНДЫЗДЫҚ¹ з а т. *Малдың (жылқының, қойдың т. б.) аяғындағы шаша мен тұяқтың екі ортасындағы жіңішке жері.* Қораның іші лас болса, тұяқты тазалап тұрмаса, тұяқтың тұрасы, жүрекшесі шіріп, *құндызды* жара болады (Ә.Әбішев, Мал санитары.). Мысалы, ақбас ауруында шашадан төмен, тұяқтың дәл *құндызды* бірнеше ақ бөріткендер шығады да, аздан соң іріңдеп, аузы ашылады (Х.Арғынбаев, Мал ауру.). Сәйгүліктің шашасы мен *құндызды* тең келеді. Үздік шығарма да дәйім осылай бағалануы керек (З.Серікқалиев... Ақыл.).

ҚҰНДЫЗДЫҚ² з а т. *Қыр желкеден жоғары, бастың шүйке тұсы.* Мандайды мегзеп ұрған күшті сойыл дәл *құндыздық* танип, басты айырып кеткен екен (М.Әуезов, Қараш.).

ҚҰНДЫЗША с ы н. *Құндыз сияқты, құндызға ұқсап.* Әлде осы жасқа келгенше бала көтермеген әйел өстіп оның бермесі ме екен? Әйтеуір баяғыдай *құндыз* – ш а құлпырып тұрмаған екен. Шырынкүл әлі сымбатты, ажарлы еді (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Дәл жайлау көрінісі көз алдымда жайнап тұрып еді-ау сонда. Түгі *құндыз* – ш а құлпырған қасқа құлын бөріміздің көз қуанышымызға айналған-ды (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

ҚҰНДЫЗШӨП з а т. ө с. *Сарғалдақ тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік.* *Құндызшөп* түрлері: шанышқақ құндызшөп, тілік құндызшөп, ашық құндызшөп (ҚҰЭ).

ҚҰНДЫКЕР з а т. *Өліміне айыпты, ол үшін құн төлеуші (адам, ел, жұрт).* Жаужорық, айқай-аттан, түні түтін, Болмады ұлан жаздай ірге бүтін. Кісі өліп, олар жағы

құндыкер боп, Аяғын өлім сарқып, болды бітім (І.Жансүгіров, Шығ.). Бес шектінің бетке ұстар бар жақсысы былтырдан бері қарап жүрмепті. Қанды мойын *құндыкер* де табылған. Ол төсекте басы, төскейде малы қосылып отырған көрші ел – табын (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚҰНДЫЛАУ с ы н. *Бағалырақ, қымбаттау.* Керуен Түркістанға жеткеннен кейін екі бөлінген. Бір бөлегі малдарын *құндылау* етіп сатқылары келген, ауқаттылау жағы Ташкент барып қайтпақ болған (І.Есенберлин, Жанталас).

ҚҰНДЫЛЫҚ з а т. **1.** *Бәсі қымбаттық, бағалылық.* Кейінгі жылдары, бұлғын терісінің *құндылығы* на байланысты, оны жаңа жерлерге апарып бейімдеу жұмыстары қолға алынды (Ж.Кенжебаев, Халық даналығы). **2.** *Сапасы жоғарылық, сапалылық.* Онда мұның қазіргі жүнінің аса биязы *құндылығы* азғындайды, – деді ол (С.Бегалин, Уақыт.). Алдыңғы мақал қойдың терісі мен етінің *құндылығы* н көрсетіп тұр («Қазақст. мект.»). Шығармаға кірген деректердің көптігі мен *құндылығы* н айтсақ та және сол деректерді автордың белгілі бір хронологиялық ізбен бұра тартпай дұрыс баяндағанын айтсақ та – «Бабырнама» өз тұсында туған тарихи еңбектердің көбінен-ақілгері тұрады («Қаз. әдеб.»). **3.** *Пайдалылық, қажеттілік, керектік.* Тұқымның *құндылығы* оның сорттық және егістік сапасына байланысты анықталады (Овощ өсіруші). Олардың ғылымға *құндылығы* н белгілеп, алдаоны қаза беруге болама, жоқ, бұл жұмысты тоқтатамыз ба деген ниет (Н.Баяндин, Құм асты.). Есептегіш машинаның *құндылығы* адамның оны дұрыс пайдалана білуіне байланысты (Қ.Жарықбаев, Психология). **4.** ф и л о с. *Танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы.* Қазіргі кезеңде ұлттық, таптық, топтық *құндылықтарға* қарағанда, жалпыадамзаттық құндылықтар приоритетті (өмір сүру құқы, еңбек ету, білім алу, теңдік, еркіндік, меншік, балаларға деген махаббат, үлкендерді сыйлау, жақынына жаның ашу, отансүйгіштік, кәсіпкерлік, қауіпсіздік, адалдық т.б.) маңызға ие болып отыр (Термин. сөзд. Философия.). **5.** а у ы с. *Маңыздылық, мәнділік.* Әрбір осындай кездесу «Тар жол, тайғақ кешу» кітабының тарихи *құндылығы* н барған

сайын арттыра түседі (А.Сатаев, Ақын ізі). Тәуелсіз дамуымыздың тәжірибесі көп этносты мемлекетте ұлтаралық қатынастардың тұрақтылығын сақтаудың баға жетпес *құндылығын* сан мәрте дәлелдеді («Егемен Қазақстан»). Журналист-жазушының «Көгілдір таулар» атты айтылмыш кітабының *құндылығы* – оның көркем шығарма болуымен қатар жалпы дүниетануға қосқан үлесінде (І.Омаров, Серпін).

Ұлттық құндылық. *ф и л о с. Белгілі бір ұлттың мүддесіне, таным-түсінігіне бағытталған мәнділік.* Құндылықты қалыптастыратын қағидалар мен *ұлттық құндылықтарға* жаңа мазмұн енгізетін талаптар – ұлттың өзін танытпақ үрдісі, ұлт азаматтарының өзін-өзі танымақ талпынысы («Егемен Қазақстан»).

ҚҰНДЫ-ПҰЛДЫ *с ы н. Бай, қадірлі.* Әбу жаһил айтады: – Болды, болды, Келістіріп келгенге қылсаң жолды, Қос күзетіп бір жетім тазша қалды, Кісі іздейтін кісі емес *құнды-пұлды* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚҰНДЫРАҚ *с ы н. 1. Бағалырақ, қымбатырақ, құны жоғары.* Босағадан аттадым дегенше асылың – жез, жезің – күл болып кете береді екен. Басыбайлы мал да сенен *құндырақ* – ең болмаса, күтімі бар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қысыр сөзді жолатпа! Кері өткізбе! Қымбаттырақ, *құндырақ* деректі ізде (Қ.Мырзалиев, Домбыра). Сенде әр кітап *құндырақ* Бар дүние-мүлкінен. Қабақ шытпай тұнжырап, Қарсы аласың күлкімен (С.Мәуленов, Торғай.). **2. Маңыздырақ, мәндірек.** Майданнан қайтқан өзге ақындардан көбірек те және *құндырақ* та шығармалар жазып жүрген – Қалижан Бекхожин (С.Мұқанов, Өсу жол.). Анау сөз тілінен гөрі қимыл тілін жоғарырақ, *құндырақ* көретін. Басын сәл иіп, қарсы орындыққа отыра қойды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚҰНЕЗЕР *с ы н. Неден болса да қайтпайтын даукес, дауқұмар.* Жұман байды шама келгенше дабырасыз жерлеп, жетісін өткізгеннен кейін, сақалтай-сақалтай *құнезер* балалары енші алысу жайын қолға алысып, тарбайысып қалып еді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

ҚҰНЕРЕЗ *с ы н. Құн талап еткіш, құн даулағыш, даугер.* – *Құнере* з байдың несі жақсы дейсің, – дейді Бәкен Боржабайға (С.Мұқанов, Өмір мект.). *Құнере* з байлар мен жәдігөй билер қудалаған Ақан

жалғыздықта күн кешеді (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ҚҰНЕРЕЗДІК *з а т. Даукестік, даугерлік.* – Төңір жарылқасын! – деді Шолақ... Мен *құнerezдік* қылмаймын. Қайыр сұрайтын дәрежеге жеткенім жоқ (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚҰНЖАҢДА = *е т. Тез-тез қимылдау, құнжаң-құнжаң ету.* Ауылдан шығаршықпастан Нұрымбайдың бір оғаш мінезі көзге түсіп қалды. Кеше Бөген ауданының орталығына келген бетте машина үстінде чемоданын тізесінің үстіне қойып, *құнжаңдап* бірдеңені сүйкетіп жазып отыр (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Мұқажан жалмажан *құнжаңдап*, шапанының жеңімен бет-аузын сүртіп, әбігер боп қалды. – Ой, мына қағынды келгірге не болды, бураша шымын атып, – деп (Б.Тілегенов, Қайнар).

ҚҰНЖАҢ-ҚҰНЖАҢ: *құнжаң-құнжаң етті. Тыныш отыра алмай, шыдамсыздана қозғалды, құнжыңдады.* Бірін-бірі көрмесе, сөз қағыстырып, әзіл жүгіртіп тұрмаса көңілдері көншімейді. Нартай көңілі құлазыған, өзі шаршаған кездері: «Әлібегім, шалқышы» – десе, Әлібек *құнжаң-құнжаң* етіп, домбырасын екі тізесінің арасына тығып, көңілге жағымды қоңыржай күйді күмбірлетіп тарта жөнеледі (О.Бодыков, Бұлбұл).

ҚҰНЖАУ: *құнжауын кетірді [алды].* *ж е р г. Берекесін алды, құтын қашырды.* Кешке қарай жаңбыр тамшылары терезені тырс-тырс шерте бастады. Мал мен жанның *құнжауын кетіретін* кәдімгі күздің жылауық суық жаңбыры (Е.Мырзахметов, Медет). Талайдан бері *құнжауды* алып, еңсе жаздырмай қойған бұлтты, лайсаң түндерден кейін шуақты түндер келеді («Қаз. әдеб.»). Кісінің қарадай *құнжауын* *алып*, арқасын мұздатады. Ал жер-дүние мүлдем сорпасы шығып езіліп жатыр (Т.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ҚҰНЖИ = *е т. Мойны ішіне кіре иілу, құжірею, бүкшию.* Бөлме ішінде отырғандарда үн жоқ. Бәрі *құнжиып* төмен қарап, көзін жасырғандай (С.Сарғасқаев, Сұлтұр.). Өмір бойы стол басынан түспегендікі ме, жауырыны *құнжиып*, мойны ішіне кіріп кеткен (А.Нұрманов, Аққу.). Жоламан да көтеріліп, төсегінің үстінде малдас құрып *құнжиып* отырған Қабенге таңырқай қарады (Ә.Сараев, Бозқырау). Текше-текше таудың, жүгін кім жиды?! Жиған жүктің астында жер *құнжиды*. Жаңбыры мол желін бұлттар Жо-

таны Бауырымен сипап Әрең жылжиды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚҰНЖИТ = е т. *Иықтарын жоғары көтеріп, бүкірейту.* Бәрі де самогон ішіп қызып алған, шалбарларының жан-қалтасына қолдарын салып, иықтарын *қ ұ н ж и т ы п*, аяқтарын тәлтең-тәлтең басады (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Тек Кемелбек қана мойнын *қ ұ н ж и т ы п*, түбі серіппелі дәу блокнотына жазу түсіріп отырды (Т.Әлімқұлов, Шежіре.).

ҚҰНЖИТУ *Құнжит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мойнын *қ ұ н ж и т у*.

ҚҰНЖИЮ *Құнжи етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰН-ЖЫН: *құн-жын болды. Азып-тозды, жадап-жүдеді.* Оның қайда кеткені, өлі-тірісі осы күнге дейін мәлімсіз... Жанысбайдың өзі де *қ ұ н-ж ы н б о п* жынданып өлді (С.Омаров, Қиыр жол.). – Мен болмасам, азып-тозып, *қ ұ н-ж ы н б о л ы п* кететіннің өздерісіндер ғой, түге, – деп сөйлеп ала жөнелді (М.Дүзенов, Ант). Алды жабылған соң, өзгелері қашып кетті. Партиядан шығарылды, *қ ұ н-ж ы н б о л д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰНЖЫҢ: *құнжыңқақты. Құтың-құтың етті, қуанды, мәз болды.* Берітарт бара жатқан бұйымтайының тап үстінен түскенде Керітарт *қ ұ н ж ы ң қ а ғ ы п* қуанып кетті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). *Қ ұ н ж ы ң қ а ғ ы п*, өгізден түсе салып барып үйдің есігін ашты (М.Иманбаев, Сұлу.). Құлдар *қ ұ н ж ы ң қ а қ т ы*, Күңдер ыржың қақты, Алашты айдап, ақты құды, Дала елінің бақыты туды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰНЖЫҢДА = е т. **1.** *Екі иықты қомдап, тұрған орнынан қозғалақтау, бүгжеңдеу.* Артыма бұрылып қарасам, жендет атынан түсіп, *қ ұ н ж ы ң д а п* жатыр (С.Омаров, Қызыл арай). Сол-ақ екен, Уәйіс те, өзгелері де *қ ұ н ж ы ң д а п*, қалталарына қолын салып жатыр (Б.Аманшин, Көкжар). Тәуке де *қ ұ н ж ы ң д а п* қойнына қол салған-ды, бір ескі шүберек шығарды (Ф.Мұстафин, Дауылдан.). **2.** а у ы с. *Қулану, құтыңдау.* – Менің қарық болмағанымды қайдан білесің, – деді Кекжиге *қ ұ н ж ы ң д а п*. Әйелдер мәз, – Бәлекеттің сөзін кара! (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Көптерді өнері асып алған сыйды, *Қ ұ н ж ы ң д а п* арам шіркін арлансиды Қорғансыз аңғал құсты бұғып ұстап, Мақтанып, қоқиланып, мардамсыйды (С.Сейфуллин, Шығ.). Кәрілік әрбір жерден берер хабар,

Жүрген адам көргенінен білім алар. Кей адам бас көтермей *қ ұ н ж ы ң д а ғ а н*, Алдына астау келсе жаудай шабар (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚҰНЖЫҢДАС = е т. *Тұрған орындарында бүгжеңдесу.* Қапия мен Сәнім апыл-құпыл *қ ұ н ж ы ң д а с ы п* жатыр, жерошақта құ томарша лаулауда (Ф.Сланов, Дөң асқан). Буы бұрқырап табақтар келді. Білегін түрініп отырған жұрт лап қойып, *қ ұ н ж ы ң д а с ы п* жатыр (К.Қазыбаев, Ызғар).

ҚҰНЖЫҢДАСУ *Құнжыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНЖЫҢДАУ *Құнжыңда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта *қ ұ н ж ы ң д а у*.

ҚҰНЖЫҢ-ҚҰНЖЫҢ: *құнжың-құнжың етті. Құйбің-құйбің етіп қозғалақтады, бүгжежсектеді.* Майпа әзір сыр білдіретін емес. Үндемей *қ ұ н ж ы ң-қ ұ н ж ы ң е т е д і* (Ф.Мұстафин, Қарағанды). – Құдай-ау, мынау Ердесжанымның дәл өзі ғой! – Әпкем таяғына сүйенген бойы *қ ұ н ж ы ң-қ ұ н ж ы ң е т і п* жүгірмекші болды (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира).

ҚҰНЖЫТ зат. бот. <pedaliaceae> *Біржәне көпжылдық шөптесін, бұташық өсімдіктер тұқымдасы. Қ ұ н ж ы т т ы ң* жапырақтары кезектесіп немесе қарама-қарсы орналасқан, жиектері тегіс, тісті, ойма тілімделген (ҚҰӘ). *Қ ұ н ж ы т т ы ң* гүлдері қос жынысты. Жемісі – қорапша, кейде жаңғақ тәрізді (ҚҰӘ).

ҚҰНЖЫТ з а т. *Болбыр, босбелбеу адам.* – Неғып, сопая қалдың, әй? Болашақ тоқалыңды қарап тұрмысың? Ол келмейді, өзің бармасаң. Ендігі ұрғашы басын бұлдауды білер. *Қ ұ н ж ы т* өңкей (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰНМЕЗГІЛ ү с т. ж е р г. *Мезгіл сайын, ауық-ауық.* Бие суды *қ ұ н м е з г і л* ішіп келеді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰНПАР з а т. ж е р г. *Жалмауыз, қомағай, жемқор.* Қызды көрнеу сатпайды, Сатайын десе батпайды, Көп жеп қалған *қ ұ н п а р л а р* Күніреніп жатпайды (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚҰНСЫЗ с ы н. т а р. **1.** *Өліп кетсе құн, төлем сұрамайтын; іздеусіз, сұраусыз, жоқтаусыз.* – Шын деп қалай ойлайын, ойын демей?! Жаңа ғана келеді босап көмей. Не байларға тимедің алам деген, Саған қалай пұлданды *қ ұ н с ы з* кедей (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Атқан оқтан пайда аз – жөңсіз болса, Жолдасыңнан пайда аз – *қ ұ н*

с ы з болса, мінәжат өлеңменен ісі болмас, Көңлі қайтқан бір дертті кісі болса (Ақмолла ақын, Күндер.). *Қ ұ н с ы з* болып еріміз, Жесір болып жеріміз, «Жан менікі» дей алмай, «Мал менікі» дей алмай, Ит пен құсқа азық ек (А.Байтұрсынұлы, Шығ.). **2. Құны, қадір-қасиеті жоқ, бағасыз.** Әкешесі үшін құрбандыққа атап, Дәмеш сияқты қыздар *қ ұ н с ы з* бөске сатылып жатыр!.. Әй, аштық, әй, аштық, қылдың-ау! (Б.Майлин, Шығ.). – Тас дедің бе? – деді әлгі адам томсарып. – *Қ ұ н с ы з* болып қалғаным ба соншалық (М.Шаханов, Ғасырлар.). Сонда ол Абайдың *құнсыз* байды шенеп, сынағанын айтады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Кешегі ер Мұқанның бүгін *қ ұ н с ы з* бенде болып, өзін-өзі кішірейткені Бекболатты жеркендірді білем (С.Шәріпов, Бекболат). **3. а у ы с. Мәңсіз, мағынасыз.** Есерсоқ өңшең мастары, Бозақор ойсыз жастары Алжыды деп Дулатты, Келеке етіп күлерсің. Менің айтқан бұл сөзім, Саналы болса ой көзің, Өлең емес, жыр емес, *Қ ұ н с ы з* сөздің бірі емес, Басыңа түссе білерсің (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Өткен өмір де *қ ұ н с ы з* еді Мәймүнаға. Мынадан кейін келешек өмірді мүлде керексіз деп тапты ол (З.Ақышев, Ақбел.). Өлеңім де құмдай *қ ұ н с ы з*, тастай көп, Бір дөкейге көрсетіп ем басты, Әйбат, Бас асаудай мөңкіп-мөңкіп баспада, Базар жаққа тағын тастап қашты-ай кеп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **4. а у ы с. Бағасы, теңдесі жоқ, қымбат.** Тіпті *қ ұ н с ы з* бағаға алғандары естерінен шығып кеткен (І.Есенберлин, Көлеңке.).

Құнсыз кен. к е н. *Құрамында бағалы заттың пайыздық үлесі өте аз, байыту технологиясының қазіргі даму сатысында өңделуі тиімсіз кен.* Жалпы кен ішіндегі бағалы заттың өңдеуге жарамды деп саналатын ең төменгі мөлшері байыту технологиясының дамуына байланысты өзгеріп отырды. Мысалы, осыдан 50-60 жыл бұрын *қ ұ н с ы з* деп саналған *к е н д е р* қазіргі кезде тиімді байытылуда (Термин. сөзд. Геология).

ҚҰНСЫЗ-БҰЛСЫЗ с ы н. *Қадір-қасиеті, ешбір бедел-бағасы жоқ.* Бүгін сол Жақсылықтай *қ ұ н с ы з-б ұ л с ы з* келімсектен көрмегенді көріп отыр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Елдің игі жақсысына осы елдің ісі бұқара, *қ ұ н с ы з б ұ л с ы з* қара жұртын

өшіктіріп, үрпитіп салып отыр!» – деген Елеу (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚҰНСЫЗДАН= е т. *Бағасы, құны кему, төмендеу.* Нағыз бақыт тұяғымен тұлпардың, Қиялымен сұңқардың, Өлшенетін мына ұшқыр заманда Бірте-бірте *қ ұ н с ы з д а н а р* бағаң да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бөгелек ауруы салдарынан малдан түсетін өнім азаяды – еті, жүні кемиді, терісі *қ ұ н с ы з д а н а д ы* (Т.Досжанов, Зиянды. насеком.). Бұл кезде жалпы жағдай қиындай бастаған, соның ішінде еңбекақысы *қ ұ н с ы з д а н ғ а н* қала ішінде бұрын молшылыққа үйренген, енді мүлде тақырға отырған жазармандар мүлде қайыршылық жағдайда қалды (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

ҚҰНСЫЗДАНДЫР= е т. *Қадір-қасиетінен айырылу.* Бал татыған сары қымыздарын ашытып, *қ ұ н с ы з д а н д ы р ы п* алған уақыттары да болған («Қаз. әдеб.»). Шын асылды *қ ұ н с ы з д а н д ы р ы п*, шіріктірікті асыра бағалап әуреге түсеміз-ау кейде («Қаз. әдеб.»).

ҚҰНСЫЗДАНДЫРУ *Құнсыздандыру етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мүлде *қ ұ н с ы з д а н д ы р у*.

ҚҰНСЫЗДАНУ *Құнсыздан етістігінің қимыл атауы.* **1. Құнның кетуі, қадірінің түсуі.** Әдебиеттің *құнсыздануының* тағы бір себебі қаламақының аздығы, қамқорлықтың жоқтығы екендігін де автор жасырмайды («Егемен Қазақстан»). Руданың *қ ұ н с ы з д а н у* көрсеткішінің төмендеу жолдарын зерттеп-білу үшін рудникке тәжірибелік блок салу керек («Қазақст. мект.»). **2. э к о н. Инфляция.** Алматы облыстық өнеркәсіп және кәсіпкерлік басқармасы аймақтағы *қ ұ н с ы з д а н у* үрдісін тежеу жұмыстарын үйлестіруде үлкен істер атқарып отыр («Айқын»).

ҚҰНСЫЗДЫҚ з а т. **1. Құны жоқтық, бағасы төмендік.** Алтынның молдығымен қатар *қ ұ н с ы з д ы ғ ы* да сондай: Ұлы Петр Тобыл қаласында салынған шіркеудің төбесін жабуға отыз пұт алтынға ұлықсат еткен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2. а у ы с. Мағынасыздық, мәңсіздік; қасиетсіздік.** Бұл неткен *қ ұ н с ы з д ы қ*, – деп Шалтай ызамен орындықты сарт еткізіп отыра кетіп еді, Мырқал жалт қарады (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Адамгершілік қасиеттен жұрдай, азғын Ахан үшін... Түу, не деген *қ ұ н с ы з д ы қ* (З.Шүкіров, Жас жесір). *Қ ұ н с ы з-*

ды қпен қолыңды соза көрме, азап шегіп ұқсайтын азала ерге! Еш нәрседен алаңсыз ез қылғанша, Көз жұмғанша жаныма маза берме! (Ж.Әбдірашев, Соғыстан соң.).

Құнсыздыққа апарды. *Құнсыздандырды, мәнсіз етті.* Молдақым сөзінде кейбір адамдардың жеңіл-желпі еңбектермен ғылымды *құнсыздыққа апарған* татымсыз ісіне араша да түскісі келеді (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚҰНТ¹ з а т. *Адамдағы ұқыптылық, жинақылық қасиет; ынта, ықылас, көңіл, ниет.* *Құнт* дегеннен шығады, «Передовиктің» адамдары түймедегідейге мән бергіш-ақ (М.Сатыбалдиев, Шопан.). – *Құнт* болса бәрі де болады! – дейді Пангерей су жөніндегі проблеманы жалғастыра отырып (М.Неталиев, Үлкен жол.). Вася қағазды Артемге ұсынды. Командир оны *құнтпен* оқып шықты (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

Құнт [құнты] жоқ. *Ебі, икемі болмады, ықыласы түспеді.* «Біз өзімізге тіпті қарай алмаймыз-ау, оған уақыт табылады, бірақ *құнт жоқ* болса керек» – деп өзін-өзі кінәлады (Ә.Нұрмаханова, Ұлбала).

Құнт қойды. *Ықылас салды, зер қойды.* – *Құнт қойсаң* лезде үйреніп аласың, – деп бастады сөзін сусылдатып (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Бақсақ, соның өзі күлліміз болып, тұрмысымызға аса қажетті дақылдарды өсіруге пәлендей *құнт қоймағандықтан-ау* деймін («Лен. жас»).

Құнт қылмады. *Көңіл бөлмеді, мән бермеді.* Есепші болған жақсы-ақ қой. Мен *құнт қылмай*, құрқалып жүрмін (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Тілін білем-ақ, осы жазу жағына *құнт қылмай* жүрмін (Б.Майлин, Азамат.).

Құнты жетпеді. *Икемі келмеді, ебі болмады.* Өйткені біздің қазақ медресе түгіл, өз басына үй тұрғызуға *құнты жетпей* жүрген халық қой, – деп ойланып қалды да, сөзін қайта жалғады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

Құнты кетті. *Берекесі қашты, икемі кетті.* Біреуін алған екен Жылқыбектен, Тоқты екен қотыр болып, тыншы кеткен. Қотырмен Жылқыбектің жұмысы не? О да бір сорлы кісі ғой *құнты кеткен* (Айтас.).

ҚҰНТ² з а т. *Ұзын қамшы, арба қамшы.* Жүйрікке бап керек, жүйрікке *құнт* керек, жүйрікке жаранау керек (С.Сейфуллин, Шығ.). Сәрсенбай атты доғармастан үйге кіріп, қолындағы *құнтпен* төсек ағаш

үстіндегі жатқан Шолпанды шықпырта бастады (М.Жұмабаев, Шығ.). Шана артына жыландай ирелендеп көсем аттың ұзын *құнты* шұбатылып келеді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке.).

ҚҰНТАҚТЫ с ы н. *Ұқыпты, епті, икемді; құнтты.* – Көріп тұрмын. *Құнтақты* қолдың жасаған қуыршағындай бала екен. Тек саудасына келіссек (І.Жансүгіров, Шығ.). Бұл еңбекқор, *құнтақты*, тыныштық сүйгіш халық еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еңбекшілер үкіметі өткен жылдың аяғында почта конторларын газет тасу жұмысын *құнтақты* түрде орындап отыруға міндетті қылды (С.Дөнентаев, Шығ.). Бұлардың қайдан келгенін Бекболат қайдан білсін? Төлеген қара басына *құнтақты* жігіт екен деп ойлайды. Анығында Төлеген *құнтақты* жігіт еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰНТАҢ: *құнтаң қақтырды.* *Ойнақтатты, асыр салдырды.* Қырманға қарай асыға жүйткіген машиналар той күні жеңгетайына бұрын жетіп, мүше алуға құмартып, құнан-тайын *құнтаң қақтырған* бозбалаларды елестетеді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

ҚҰНТАҢДА= е т. *Бір істі атқаруға ықыласпен кірісу, бар жігер-қайратын сала істеу.* Бір мезгіл өкенең сілтеген кетпенінің жарқ-жүрқ күнге шағылысына аңырып қарап қалады. Соған еліктей ме, *құнтаңдап* қайта кіріседі (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ҚҰНТИ з а т. э т н. *Жастар ойнайтын ұлттық ойынның бір түрі.* Жастардың *құн-ти*, кекселердің «жиырма бірі» кешкі ермектің бодауына жүрді («Қаз. әдеб.»).

ҚҰНТИ= е т. 1. *Мейлінше қысқару, шолтию, шұнтию.* Қоқайды аңдимын. Басы домалақ, жұмыр. Шағын басқа *құн-ти* кішкене мұрын біткен (М.Қабанбаев, Бақбақ.). Қараса құлақтары *құн-ти*, Кесіліп шолақ мұрын шұнтияпты. Тілі жоқ, тілім-тілім үстіңгі ерні, Тек қана екі көзі жыртып тұр (І.Мәмбетов, Сал сары). 2. *Қушию, кішірею.* – Өзің *құн-ти* ып қапсың ғой, үйден не хабар бар? (Ш.Хұсайынов, Таңыс адам.). Етек-жеңін түрініп, *Құн-ти* ып бәрі алады (Дастандар). Қалмақты көріп *құн-ти* ып, Ұрыспағын қамдады (Батырлар жыры). 3. *Әп-әдемі, жып-жинақы болу.* Ақ жағалы сорочка, қара галстук таққан. Тіпті жан жолдасының үйлену тойына баратын адамдай *құн-ти* ып

а қ түр (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Топтан шығып жөнелді, Найзаға таққан шоқтай боп; Ақбөрте кетті *қ ұ н т и ы н*, Садақтан тартқан оқтай боп; Қанға сусап қалмақ тұр, Обатұғын оптай боп (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Жекеленген дұшпанға Ақтүйғындай *қ ұ н т и - д ы* Қыз Назымға таласып Екі батыр соғысты (Батырлар жыры).

ҚҰНТИМАЙ-ЖҰНТИМАЙ ү с т. *Сабырсызданбай, жинақыланып*. Бұрын қала тұнжырай қарайтын еді, енді кеудесіне ірілік кіргендей, *қ ұ н т и м а й-ж ұ н т и м а й*, өзіне-өзі сенім-мен қарайды (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

ҚҰНТИТ= е т. *Мейлінше қысқарту, шолтиту*. Қайтып келіп қасына Келмембеттің Алшыораз Құлағын отап *қ ұ н т и т т ы* (Батырлар жыры). Мен де ризамын сізбен көріскеніме, Дипай мырза. Сіз берген ойыншық «мерседес бенсті» Абзал екі күнге жеткізбей құлағын жұлып *қ ұ н т и т т ы*. Басқалар дін аман (С.Бердіқұлов, Аспан.). Қорлапты әбден. Құлағыңды *қ ұ н т и т ы н*, Мұрныңды да кесіп апты шұнтитып. Батырлықтан бағың бірақ жанған-ә, Маған карап күліп тұрсың сонда да. Олар сенің жеңгенімен тәніңді, Амал нешік, Жеңе алмапты жаныңды (М.Шаханов, Фасырлар.).

ҚҰНТИТУ *Құнтит етістігінің қимыл атауы*. Әттегене-ай, көбірек қиып тастапты ғой ұзын, әдемі шашыңды. Соншама *қ ұ н т и т у - д ы ң* қажеті не еді? (Ауызекі).

ҚҰНТИЫҢҚЫ с ы н. *Жинақы, дайындығы бар*. Оң қолын сыбанып алыпты, бөрінің де пішіні *қ ұ н т и ы ң қ ы*, тақымдары қысыңқы, жаңа жөнелген жауды түсіретін кісіше бәрі де қутың-қутың етеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰНТИЫС= е т. *Қушыысу, кішірейісу*. Сайланып шыққан ірік өңкей кегей; Сайласып мінгендері ылғи кегей. Асынып жарактарын *қ ұ н т и ы с ы н*, Аттарын тұқыртады, шіреп шегей (С.Сейфуллин, Өлең.). Үшеуі *қ ұ н т и ы с ы н* жетті еліне, Өзінің Бұлғар деген елдеріне. Қырғанын Құламерген бастан-аяқ, Сөз сөйлеп, баян қылды ерлеріне (Батырлар жыры).

ҚҰНТИЫСУ *Құнтийс етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үнсіз *қ ұ н т и ы с у*.

ҚҰНТИУ *Құнти етістігінің қимыл атауы*. ≈ Мұрныңың *қ ұ н т и у ы*.

ҚҰНТСЫЗ с ы н. *Ұқытсыз, құнты жоқ; салақ*. Арон бұл үйдің есігін ашпағалы не

заман? Наурыз айтта сәлем беріп шығуға да *қ ұ н т с ы з* (Б.Аманшин, Көкжар). Далада туып-өскен еркек қалтаға орамал салып жүруге қандай *қ ұ н т - с ы з* болса, қалада туып-өскен келіншек мейман терлеп отыр екен деп, сүлгі алып беруге сондай құлықсыз (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Артық айтсам, келмеңіз, *Қ ұ н т с ы з* шыққан кемеміз Адасатын жиі біз. Үйден-үйге жететін, Демде тарқап кететін Үйірілген құйынбыз (Қабан жырау, Алтын қазық).

ҚҰНТСЫЗДЫҚ з а т. *Ұқыпсыздық, салақтық; бір нәрсені орындауға пәлендей мән бермеушілік*. Сонан бері он жыл. Серкебайдың сол баяғы *қ ұ н т с ы з - д ы ғ ы* әлі бар (Н.Қазыбеков, Шалғай.). Сонда-ақ кіріп шықсашы. «Ай, осы *қ ұ н т с ы з д ы қ-ай!*» (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.). Күйеуі – жуықта ашуланбайтын, асықпайтын, тарықпайтын кісі. Оған кейбір *қ ұ н т с ы з д ы ғ ы* қосылғанда, әйелі шыдамай, сөйлеп тастап отырады (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚҰНТТА= е т. 1. *Ынта, ықылас қойып мақұлдау, құптау, қолдау*. – Осы арадан қайтамыз, – деді Нұрлан отырып, – Жабын, шырағым, адам нені *қ ұ н т т а п* соңына түссе, содан қызықты нәрсе жоқ (Ш.Айманов, Қыран.). Кәдуілгі баланың үсті-басын таза ұстау деген бар ғой, соны *қ ұ н т т а м а й - м ы з* (С.Шаймерденов, Өмір.). Жап-жас баланың ғылыми адамша әр нәрсеге ойлана *қ ұ н т т а й* қарайтындық белгісін айқындай түсті (С.Бегалин, Уақыт.). 2. *Көңіл қою, ұқыптау, қадағалау*. Бұл шіркіннің соңына түскен соң, *қ ұ н т т а - м а с а* болмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Айтпақшы, әндерімнің нотасын да *қ ұ н т т а п* сақтаған адам емеспін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Сонымен қатар демократиялық дәстүрлерге елдің бірте-бірте бейімделгенін де *қ ұ н т т а ғ а н* дұрыс екенін, көршімізден көргеннің бөріні сол күйінде көшіре салуға әуестік түбі жақсылыққа апармайтынын да ескермеске болмайды («Егемен Қазақстан»).

ҚҰНТТАЛ= е т. 1. *Ынта, ықылас қойылып, мақұлдану*. Мектептерде кабинеттік жүйемен оқыту бұл күндері ерекше *қ ұ н т т а л ы п* отыр («Білім және еңбек»). Мүсіреповтің бұрынғы, қазіргі әңгімелерін туыстыратын ортақ таңбалар, ортақ сипаттармен қоса, олардың арасында саналық айырма бар. Бұрын әзіл-күлкіге, шаңқан бояуға ұмтылу болса, енді түр

жаңалығы, идея тереңдігі, символ айрықша *қ ұ н т т а л а д ы* (Р.Нұрғалиев, Күретамыр).

2. Ұқыпталу, қадағалану. «Менің шығармаларым *қ ұ н т т а л ы п* жинақталсын» деген тапсырмасы өзінің ақырғы өтінішті еткендей болды (С.Бегалин, Сахара.).

ҚҰНТТАЛУ *Құнттал етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ерекше *қ ұ н т т а л у*.

ҚҰНТТАУ *Құнтта етістігінің қимыл атауы; ынта, ықылас қою, қолдау.* Тек демалыс кезінде ғана болмаса, аңшылықты *қ ұ н т т а у* - ға да қолы тие бермейді (Ш.Айманов, Қыран.). «Олар қазір жазылған қорын *қ ұ н т т а у* - м е н ғана келеді. Және әлемдік әдебиетте өзінің жетпіс жасында өміршен шығарма берушілер аз» – деп күдікке беріліңкіреген сезім танытады (Қ.Ергөбеков, Жан жылуы).

ҚҰНТТЫ с ы н. *Ұқыпты, жинақы, тиянақты.* Дау-далба, билікке жоқ болғанмен, шаруаға *қ ұ н т т ы*, іске ұқыпты (Т.Ахтанов, Қаһарлы.). Жоқты бар етіп, ұқсата білетін, үй іші тіршілігіне *қ ұ н т т ы*, алтын саусақ әйелдер болады ғой (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Совхоз жастарын жинақтылыққа, *қ ұ н т т ы* болуға жалықпай үйрететін абзал коммунист (Ұ.Бағаев, Дала.).

ҚҰНТТЫЛЫҚ з а т. *Ұқыптылық, жинақылық, тиянақтылық.* Балдай жеңгейдің *қ ұ н т т ы л ы ғы м е н* – әлдекімдердің ескі-құсқысын жиып, жамау-жасқаудың күштілігімен әлі келеді (Б.Майлин, Шығ.). Оған тек *қ ұ н т т ы л ы қ* пен күтім керек. Менің жаттап алған әңгімем осы (Ғ.Қайырбеков, Қарқаралы.). Таң енді байқаса, жұрттың лекция жазудағы қимылы пышырай бастаған. Біреулері алғашқы беттері аса *қ ұ н т т ы л ы қ* - н е н жазылған қалың дәптерді ашып қойып, алақанымен басын сүйеп, қалғып отырды (С.Балғабаев, Шөл.).

ҚҰНТЫҢДА = е т. *Құнтың қағу, жеңіл, тез-тез қимылдау.* Көпен Садыққа недәуір «ерлік» айтты. *Қ ұ н т ы ң д а п*, айнала жүгіріп, Садықтың жарасын таңды (К.Жұмалиев, Айқас). Арынғазы қу босқа домаланады. Өтірік *қ ұ н т ы ң д а й д ы* (З.Қабдолов, Өмір.). Қызылжар оған қоныс болмады. Көзін қияға тіккен қыран екен бұл. Төрт жылдан бері өзімен бір жүріп, бір тұрып, көңілде, сырлас боп кеткен досын Сәйфулла да қимай жүр. Мұса *қ ұ н т ы ң д а п*, киім-кешегін ыңғайлап, көзі күлімдеп қуанып жүргенде, жанына келіп біраз тұрды

да, оңаша шақырып алды (З.Ақышев, Жаяу Мұса).

ҚҰНТЫҢДАУ *Құнтыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНУ з а т. з о о л. *Оңтүстік Алтайда кездесетін терісі қара бурыл немесе қызыл қоңыр түсті, тұр-тұлғасы жағынан сусарға ұқсас аң. Қ ұ н у* Қазақстанда сирек кездесетін болғандықтан, оның аң терісі кәсібінде алатын орны өте төмен (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Республикамызда өте сирек кездесетін Алтай бұлғыны, құндыз, қара күзен, сары күзен, *қ ұ н у* сияқты аңдар да көп («Лен. жас»). Қасқыр мен *қ ұ н у* басынған иесіз мекен, аш кезеңнің үстіндегі өлген ауыл (Ә.Асқаров, Мұнар тау.).

ҚҰНЫ з а т. с ө й л. *Құну.* – Аюдың етіне ол қасқыр қалайда бір соғады, *қ ұ н ы* да, бұлғын да келуі мүмкін, олар қандай иіспіл (С.Бегалин, Уақыт.). Алтайдың аң-құсы ағашынан арзан емес, солардың барлығы дерлік қызыл кітапқа жазылған: мұзарт барысы, күдір, *қ ұ н ы*, құндыз, сілеусін, таутеке, бұғы-марал, бұланы мен елігі, алтай қызыл түлкісі басқа жерден кездеспейді (Қ.Ысқақов, Келмес күндер.).

Құны бұйра. *Қара бурыл немесе қызыл қоңыр түсті бұйра (елтірі).* – Айтайын, – деді қарт. – Екпе бұйра, шыны бұйра, *қ ұ н ы б ұ й* - р а, сабақ бұйра, сабалақ бұйра, ала бұйра, шала бұйра – енді ұмытушы болма (Д.Еркінбеков, Шығ.).

ҚҰНЫҒУ *Құнық етістігінің қимыл атауы.* – Нәрсеге *қ ұ н ы ғ у д ы* қой деп тағы да айтам. Құлақ ас (Қ.Исабаев, Жолдас.). Мансапқорлықтың, сөзуарлықтың тағысынтағылардың *қ ұ н ы ғ у ы н* қоссаңыз, миыңыз ашып кетеді (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Ақшаға *қ ұ н ы ғ у* – оны қылмысқа итермеледі (Қоғамдық тәртіп.).

ҚҰНЫКЕР з а т. *Кісі өлтірген айыпкер, жазалы адам.* – Құтырма, Божан! Бергіш болсаң бұрым жұлғыш, бес кісіні соққыға жыққан *қ ұ н ы к е р і м і з д і* бер! (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Ұлы жүз өлтіріп, *қ ұ н ы к е р* болып отырған бала – өзімнің бел балам еді! – деп жалғыз-ақ ауыз сөз айтсаңыз (С.Талжанов, Ұлдай.). *Қ ұ н ы к е р і ң* мен болсам, алдында отырмын. Қолыңды қағар ешкім жоқ. Бекер қинамай, тыныштық бер жанымға (Б.Мұқаев, Жалғыз.).

Құныкер би. т а р. *Құн сұраушы би, жәбірленуші тарап.* Төбе би кісі өлтіруші,

Тапбасар жақтың *құныкер биі* Сәрсенбіні сөйлеткеннен кейін даугер, батыр Есімжанға бұрылды (Ж.Ахмади, Жүрек қартайса.).

ҚҰНЫҚ = е.т. *1. жағымсыз. Бірнәрсеге мейлінше құмарту, құмарлану, қызығу, дөңігу.* Дөніккеннен *құныққан* жаман (Мақал-мәтел). Долгов қымызға *құнығып* алған (М.Әуезов, Ақын аға). Бөлістің бір реті бола жатар Арамыз арылмасын ойын-тойдан, – деп күлді мергендерге Амангелді, (Ағалар, көрдіңіз бе мұндай ерді?) *Құныққан* ақша бағып қостастары Көнбеді әділ сөзге, бой бермеді (О.Шипин, Дастан). **2. Қолға алған істі, тиісті шаруаны орындауға әбден берілу, соның жолына түсу, барынша ынталану.** Боз далам, күрең далам, жасыл далам, Кісі емес саған келіп бас ұрмаған. *Құныға* құшырым бір қанбай қойды-ау, Қалай ғана құшармын ғашық-далам? (М.Мақатаев, Шығ.). Киік маған ә дегенде ұнамады. Мойны еңкіш, тұмсығы қоңқақ болады екен. Және сол қоңқақ тұмсығын көзіне дейін малып жіберіп, *құныға* ішеді екен суды (Қ.Наменгенов, Біздің ауыл.). Ақылға жоқ, ай туа амалға бай, Зар күйінде зәу-атқа алаңдамай, Қарашығын жасынша жарқылдатып, Қылықтының *құныға* а қаралғаны-ай! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰНЫҚТЫР = е.т. *Барынша бір нәрсеге құмарттыру, қызықтыру.* Жазушылық өнер адамды *құнықтыра* түскенде ол мінездер өзінен-өзі жойылады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Сейілбектің арманы күн санап *құнықтырып* бара жатқан арам кәсіпте еді! Абзал ортадан қалай алыстап кеткен ол! (К.Тоқаев, Тасқын). Оқығаныңда, ойыңды елпілдетіп, ілгері жетелеп, қаралай қызықтырып, *құнықтырып*, тасбұлақтың суындай қайнап шығып, мөлдірей тұнып, өз-өзінен лақылдай төгіліп, асып-тасып жатушы еді-ау (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ҚҰНЫҚТЫРУ *Құнықтыр етістігінің қимыл атауы.* Еңбекке *құнықтыру*, аудан көсіпшілері мен ауыл шаруа халқына, ғылымға сүйенгенді мақсат етеді (М.Әуезов, Индия очерк.).

ҚҰНЫС з а т. *Әлдебір аурудың себебінен омыртқаның иіліп қалуы немесе сынуы салдарынан, жауырыны, белі сыртқа шыға томпайып біткен бүкір.* *Құныс* – т ы көр ғана түзейді (Мақал-мәтел). Анам-ай, сонша ауыр күнәң бар ма? Нең кем еді көктегі қырандардан? ...Арылар

күнім менің болар ма екен? Емі жоқ өңшең *құныс* сұрауларын (М.Мақатаев, Шығ.). Сол кезде жасы алпыста, *Құныс* боп белі бүкшиген, Аппақ қудай қарт кісі, Аяр емес мал-жанын Зылиқаның жолынан, Жеткен үшін сертіне (О.Шипин, Дастан).

ҚҰНЫС = е.т. *Денені тік ұстамай бүкшию, бүкірею, иілу.* Сол балалардың ішінде босаға жақта – астында бір жапырақ тай тері мұрнын қос-қостан тартып, қожасының ақ сабауына қарай түсіп, шиге шанышқан бір жапырақ қағазына үңіліп, *құнысып* бір бала отыратын еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Аңдамай алдауға еріп қаншыр ұшты, Тұрымтай оны көріп тым *құныс* – т ы. Қанатының қаққаны көзге ілінбей, Адым жерге жібермей қағып түсті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Дамыл таппай, тобын жазбай, өн салып, Маса шіркей, құстар біткен жүр ұшып. Ұзын тұмсық көккұтан да тамсанып, Жағада отыр *құнысып* (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰНЫСТАН = е.т. *Белі, жауырыны бүкірею, бүкшию, күжірею.* Оның белі *құныс* – т а н ы п қалғалы үш жыл болды (Ауызекі).

ҚҰНЫСТАНДЫР = е.т. *Бүкірею, бүкшию, күжірею.* Қос қолтықтан тіреген балдақ сұлу тұлғалы балғын азаматтың түрін бір түрлі *құныс* т а н д ы р ы п, мойнын ішіне тығып жібергендей (Қ.Салғарин, Жанында жүр.).

ҚҰНЫСТАНДЫРУ *Құныстандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНЫСТАНУ *Құныстан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНЫСТАУ с ы н. *Аздап құныс, бүкірлеу.* Ұзақ науқастан кейін Бақыттың белі *құныс* – т а у боп бітті (Ауызекі).

ҚҰНЫСТЫҚ з а т. *Бүкірлік, кемдік.* Мұғалімнің аздаған *құныстығы* болатын. Самұрықтың тұмсығы мен арқасындағы қанатын өзіне ұқсатып, шамданып қалыпты (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚҰНЫСТЫР = е.т. *Денені тік ұстамай бүкірею, иілу, бүкшию.* Қалбақай иығын *құныстыра* қолын жайды (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Қиындау сұрақ екен, – деді Әзім иықтарын *құныстырып* отырып – Махаббат екі адамның бір-біріне шексіз берілуі ғой. Бірі үшін бірі отқа түсу (Р.Тоқтаров, Тұлпар.).

ҚҰНЫСТЫРУ *Құныстыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰНЫСУ *Құныс етістігінің қимыл атауы.* Қазақ шыдап тұра ма мұнысына, Ерлер өршіп, қорқақтар *құнысу* д а. Бір жағы

еріксізден тізе бүкпек, Найза мен сиынған соң қылышына (Ш.Әбенев, Кейпін.).

ҚҰНЫСЫҢҚЫ с ы н. *Бүкірейген, қолайсыз пішімге енген, бүкшініңкі.* Оларды қимай қос командирдің – қос ағаның іштей егілген жан күйзелісі сәл *қ ұ н ы с ы ң қ ы* көрінген сырт пішіндерінен айқын білініп тұрды (Ә.Нұршайықов, Автопортрет).

ҚҰНЫСЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Екі иығы түсіңкілеу, кейпі қолайсыздау.* Екі таяқты сүйеніп шыққан *қ ұ н ы с ы ң қ ы лау*, өңі мүлде таныс сияқты шүңірек көз адамды көргенде, алғашында Марценко: «Мынау – Біләлов па, ол болса қандай өзгерген» деп ойлап қалды (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

ҚҰНЫСЫҢҚЫРА = е т. *Бүкшініңкіреу, бүкірейіңкіреу.* Тек жауырыны *қ ұ н ы с ы ң қ ы рап*, мойынға асқан жаралы қолын омырауына тығып алыпты (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ҚҰҢ з а т. м е д. *Беломыртқа, сегізкөзін жаза алмайтын аурудың түрі.* Дейді қазір жақын, жаты Өлік, көнбіс ұяң еді. Мен көргенде бар сырқаты, Сегізкөзден *қ ұ ң* еді (Қ.Жармағбетов, Сырлы там).

ҚҰП [ир. خوب] м о д. 1. *Мақұл, жарайды, жақсы.* Кімде түйме көп болса, тілін алып, Оларға пальто әперіп, галош салып, ісің түзу болса да, ол шытыңса, Кешу сұрап алдына шұлғып барып, Не айтса да, «таптыңыз, *қ ұ п*, тақсырлап» (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – *Қ ұ п*, көзіратқа жіберейін! – деп тез түрегеліп үйіне қарай кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.). – *Қ ұ п!* Ұстауға бұйрық болса, ұстап тұрайық, жолдас генерал (Б.Момышұлы, Москва.). 2. *Дұрыс, жөн, деп.* – *Қ ұ п* н айтасын, қадірлі қонағым бол (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Қ ұ п* болып барлық айтқаның, Естің сен қызыл желдей боп. Алған бір беттен қайтпадың, Тасыған мұзды селдей боп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Нұр сипат ханның қызы Гүлайымша, Сыр мінез, сынық дерттің мұнайынша. Қаріпке бас қосатын кезі болды, Құстардың *қ ұ п* мүбәрәк құмайынша (О.Шораяқов, Шайыр).

Құп алды. *Мақұлдады, дұрыс деп тапты; жөн көрді, құптады.* Өлеңді айтпақ түгіл, ұға алмайсың, Айтсаң да, ұддасынан шыға алмайсың. Сен білмейді екен деп айтпасын ба, Неге мұнша сіресіп *қ ұ п алмайсың?* (Абай, Тол. жин.). Мен өзім – бір дертті жан, дуанамын, Қайда бір хақтық көрсем қуанамын. Кітаптан ғажап шындық көргеннен соң, Еріксіз сол себептен *қ ұ п аламын* (Ақмолла ақын, Күндер.). Байтаққа патша болсаң да,

Бас тақсыр деп ыға алман. Қара басым кетсе де, Айтқаныңды *қ ұ п алман* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Құп болады. а) *Жарайды, жақсы, мақұл. Қ ұ п болады!* Оныға үлкен рақмет!... – деп жуандар қалбалаңдап үйден шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.). – *Қ ұ п болады*, айтқаныңызды орындаймыз (М.Әуезов, Танд. шығ.). ә) ө с к. *Бұйрықты алған сарбаздың жауабы.* Жақсы, *қ ұ п болады.* Сонда мен қайда барамын? – дедім (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). – *Қ ұ п болады*, майор жолдас, – деп, тік тұрып бас изеді Карпов (К.Тоқаев, Таскын).

Құп жарасты. *Келісті болды, сай келді.* Сол күндегі жандардан Қодар асып, Мінезіне қайратты *қ ұ п жарасты* (Батырлар жыры).

Құп көрді. *Мақұлдады, қоштады, ұнатты.* Құдайдан қорыққандықтан, беріп тұрмын. Еріткен сары майдай еріп тұрмын. Бізді Құдай осындай жарылқар деп, Келгенінді *қ ұ п* тамаша *к ө р і п* тұрмын! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Өлшеді аспан астын инженерлер, *Қ ұ п көрді* дұрыстығын кемеңгерлер. Әр жерде құлқы таза ғалымдар бар, мәселен, троицилік мүдәрристер (Ақмолла ақын, Күндер.).

Құп тұтты. *Мақұл көрді, тыңдады, құлақ асты.* – Иа, Раббы, білдім бір хақ барлығыңды! *Қ ұ п тұттым* мойынсұнып барлығыңды! Шүкіршілік, үшбу күнде бір біз аман, Басыма салдың бүгін тарлығыңды (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). – Алдияр ата, ақылыңызды *қ ұ п тұттым* (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰПИЯ [ар. حَفِيَة] з а т. 1. *Еш жанға айтылмаған, жария болмаған жасырын сыр.* Ислам теологтары оның қандай жағдайда, нендей *қ ұ п и я м е н* аспанға көтерілгенін анықтау мүмкін емес, ол тек бір Аллаға ғана аян ақиқат дегенді айтады («Егемен Қазақстан»). Қылығың қысқа жұртқа сөз болып жүр, Дау, шатақ абыройсыз кез болып жүр, *Қ ұ п и я* жасырдым деп қылған қылық, Басқандай қансонарға із болып жүр. Тәмсілін дүниенің абайласаң, Біреуге біреу айғақ көз болып жүр (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Жасырын, байқатпай, білдірмей.* Ешкім аты-жөнін біліп болмайтын сырт адамдардың *қ ұ п и я* түрде келіп-кетуі көбейді (Ж.Молдағалиев, Айналайын). Осы жөндерін айтты да, Жұмабай Абайға бір, хазіретке бір қарап: – Бірақ ол жайын оңаша, *қ ұ п и я* сөйлес деп еді (М.Әуезов, Абай жолы) // *Жасырын, көпке жария қылмайтын, астыртын.*

Қара көз қарап маған көп қадалған, *Қ ұ п и я* қайғы өргеніп бойын алған. Болатша, дірілдеген жалын көрген, Бір күңгірт тартып және оттай жанған (Абай, Тол. жин.). Әділдіктің белгісі Расын сөйлеп сырдиған. Пітіне көңіл белгісі, *Қ ұ п и я* сөйлеп ыржиған (Қашаған//Ақберен). Екі ана ортасында жаны ауырған бір бала бейуақтағы үшеуінің *қ ұ п и я* тілегі – зор шындықпен есіреніп тілеген тілегі осы еді. Абай өзі де бетін сипап, ана тілегін барынша қабыл алып, бата қылды (М.Әуезов, Шығ.).

Құпия ақпарат. и н ф. <sensitive information> *Құқықтық режимін меншік иесі коммерциялық, кәсіптік (өнеркәсіптік) құпия, мемлекеттік қызмет жайындағы және басқа заңнамалық кесімдер негізінде тағайындайтын қызметтік, кәсіптік, өнеркәсіптік, коммерциялық және т.б. ақпарат қорғауды талап ететін ақпарат, қорғауды қажет ететін ақпарат* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құпия ақпаратты қорғау жүйесі. и н ф. <secret information security system> *Автоматтандырылған жүйелердегі ақпараттың қауіпсіздігін қамтамасыздандыруға арналған ұйымдастырушылық шаралар мен бағдарлама–техникалық (соның ішінде криптографиялық) құралдар кешені* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құпия дауыс беру. *Жасырын, жария емес сайлау.* Бағдарлама жобасының депутаттарды бәріне ортақ, тікелей, теңқұқылы және *қ ұ п и я дауыс беру мен сайлау*, сот билігінің жоғарлылығы, присяжныйлар сотын негізге алу туралы ережелері рухы жағынан демократиялық және либералдық болып табылады («Егемен Қазақстан»).

Құпия жауап. ә с к. *Күзетте, барлауда, қарауылда тұрғанда өз адамдарын танып білу үшін жақындап келгенде айтылатын жауап* (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Құпия карта. ә с к. *Әскерлерге құпия басшылық жасау үшін қолданылатын карта.* *Қ ұ п и я к а р т а* топографиялық картаға ұрыс жүріп жатқан жер аймағының бөлігін және объектілерді шартты ат немесе шартты сан түсіру арқылы жасалады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚҰПИЯЛА= е т. *Құпия сыр қылып, жария етпеу, жасыру.* Бақытының таңы мен қуаныш-іңкәрінің көркіне балайтын лүпіл сезімін бар әлемнен *қ ұ п и я л а п* ұстағысы

келеді (С.Сматаев, Ақжелең). Қатпа бүгінгі сөздерінің көбінде Қасенге қоса Саматты көп түйрейді. Әңгіменің артын *қ ұ п и я л а п* кеп, үлкен бір мәтінді түйінге соқтыра кеп: – Қасен деген осы Саматтың әдейі қолдан жасап алған өтірік белсендісі (М.Әуезов, Шығ.). Алғаш жұмысқа кіріскен күні Қалмұратқа оңаша шақырып алып, *қ ұ п и я л а п* кеңескені бар (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚҰПИЯЛАН= е т. *Сыр қылып жария етпеу, жасыру.* Бұл өзінше генералдың ерекше тапсырмасымен жүрген боп, *қ ұ п и я л а н а д ы* (С.Бақбергенов, Мен сүйем.). Наушниктен ашық та, *қ ұ п и я л а н ғ а н* да неміс, орыс сөздері естіліп жатты (От ортасы.).

Құпияланған байланыс. и н ф. *Телеграф, фототелеграф, телефон арқылы берілетін хабар құпияландыру аппаратурасы арқылы берілу процесінде шифрланатын байланыс* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰПИЯЛАНДЫР= е т. *Жасыру, құпия еттіру.* Өзі ғана ойлайтын бір ойларын *қ ұ п и я л а н д ы р ғ ы с ы* келіп тұратын ерекшелік пайда болды (Р.Токтаров, Тұлпар.). Қайырға көзін тура қадап, әлденені *қ ұ п и я л а н д ы р ы п*, ұғындырып жатыр («Қаз. әдеб.»).

ҚҰПИЯЛАНДЫРУ *Құпияландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰПИЯЛАНУ *Құпиялан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰПИЯЛАС с ы н. *Жасырын іс-әрекеті бір.* Зинаның жүзін тақай, сыбырлап сөйлегенінің өзі сиқырлы дүниедей сезілуші еді. *Қ ұ п и я л а с* күбірі де қымбат ләззатты (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). // *Сырлас, мұңдас адам.* Бұл ақ бас тау талай заманның ғана куәсі емес, осы бір кішкентай талдырмаш қыздың да сырласы, *қ ұ п и я л а с ы* сияқты (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚҰПИЯЛАС= е т. *Бірігіп жасыру.* Есен: «Қызыңды ұрайындардың Балпан байдың ауылын өртеп жіберетіндей *қ ұ п и я л а с а* қалғандарын!» – деді де, ішінен батпан балғамен тас төбеңнен қойып қалғандай зілдей қып бір боктады да, сыртқа шығып кетті (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚҰПИЯЛАСУ *Құпиялас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰПИЯЛАУ¹ с ы н. *Ешкім білмейтін жасырындау, жұмбақтау.* Аздан соң Байсалға *қ ұ п и я л а у* қып: – Сен Сүйіндік пен Сүгір, Жексен үшеуіне айт, көпті қоздырмасын! Бассын! Шыңғыстың қай тұсына орнықтырсам да,

ол үшеуінің сыбағасы олқы емес, өкінбесін! Өкіндірмеймін! Осы сертіме сенсін! – деді. Олжайдың алғашқы орнына қалған жиынының ортасында тұрған Майбасар болатын (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Сен мұны жазбай-ақ қой, саған *қ ұ п и я л а у* бір сыр айтайын, – деді ол (С.Бакбергенов, Адам.). Олардың арасында біреулердің басынан өткен *қ ұ п и я л а у* уақиғалар, не біреулер туралы Нұрдың өз пікірі болады. Таң бұл сөздің тек екеуінің арасында ғана қалатынын аңғартып, әңгімені қыздыра түседі (С.Балғабаев, Шөл).

ҚҰПИЯЛАУ² *Құпияла етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰПИЯЛЫ *с ы н. Жасырын, астыртын, жұмбақ сырға толы. Үлкен кісіден мақтау есіткен балаша кенет қ ұ п и я л ы қуанышқа кеудесі толып кетті (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қауіпті, қ ұ п и я л ы іске Қасым тек батыр Саянды ғана жұмсайтын (І.Есенберлин, Алмас.). Кенет дәліз түкпірінен біреудің аяқ тықыры шықты. Не керемет екенін, ол әлдебір мен білмес қ ұ п и я л ы ға жайып тәрізденді (М.Асылғазин, Ауылдастар). Байқалмайды әжім-әжім қыраттар, Қырат көзін жарып шыққан бұлақтар. Бұққан сансыз қ ұ п и я л ы ы ойларға, Бір тегіс боп көрінеді сайлар да (М.Шаханов, Ғасырлар.).*

ҚҰПИЯЛЫҚ *з а т. с ө й л. Құпиялылық. Менің қызметімде ешқандай қ ұ п и я л ы қ жоқ. Осы батальондағы дәрігермін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Бірақ өмір деген өмір ғой. Ол өзінің осылай қ ұ п и я л ы ғы м е н де күрделі емес пе? (К.Зәкенов, Жанартау). Бұл да қ ұ п и я л ы қ т ы сақтаудың қамы. Сол қимылдарымыздың өздерінің де құпия аты болатын (Қ.Тұрсынқұлов, Олар.). Бірақ жарық айлы түндердің ыстық сыры қ ұ п и я л ы қ күйінде қалмады, ол сөз өсек болып, білінген жоқ (М.Әуезов, Таңд.).*

Құпиялық белгісі. *и н ф. Беру көзінің өзінде және (немесе) оған ілесіп құжаттамада көрсетілетін, беру көздерінде қамтылған мәліметтердің құпиялылық дәрежесін куәландыратын деректемелер (Қаз. тілі термин. Информатика.).*

ҚҰПИЯЛЫЛЫҚ⁴ *з а т. 1. Жасырын сыр, ешкім білмейтін астыртын, жұмбақ іс. 1947 ж. Совет үкіметі атом қаруының ешбір қ ұ п и я л ы ғы жоқ деп жариялады (Қ.Аманжолов, Қасиетті борыш). Вкладтың қ ұ п и я л ы ғы н а, оның сақталуына мем-*

лекет гарантия береді (Қаз ССР азаматтық кодексі). Жолдағы Қызыл керуенді жұрттың бәрі біледі. Оны жасыра алмайсың, – деп Жарков әлгі сұрағына мән бергісі келмеді. – Мұнда тұрған ешқандай *қ ұ п и я л ы ғы* жоқ қой деймін (Қ.Тоқаев, Соңғы соққы). **2. з а ң. Мәліметтерді авторландырылмаған қатынас құрудан қорғаушылық. Қ ұ п и я л ы ғы ақпаратты жабық (қорғалуы тиіс) деп жариялау құқығы (Қаз. тілі термин. Информатика.).**

Құпиялылық грифі. *и н ф. Мәліметтер тасушыдағы ақпараттың құпиялық дәрежесін растайтын реквизиттер. Қ ұ п и я л ы ғы қ ғ р и ф і* тасушының өзінде немесе жолдамалық құжаттамада орналастырылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құпиялылықты қорғау. *з а ң. Мәліметтерге қатысы бар кез келген адамға қауіп төндіретін, қиындық, ыңғайсыздық тудыратын немесе шығын әкелетін қандай болса да қол сұғудан (араласудан) немесе кездейсоқ оқиғадан мәліметтерді берік қорғау, сақтау және мәліметтің құпиялығын жасақтау үшін әкімшілік, техникалық және физикалық шаралар жиынтығын заң күшіне енгізу (Қаз. тілі термин. Заң.).*

ҚҰПИЯСЫЗ *с ы н. Ешқандай құпиясы, жасырын сыры жоқ. Далаң ба, құмдарың ба, шөлдерің бе? Әлде айтшы қ ұ п и я с ы з дүниеде, Өмірге келгенің бе, өлгенің бе? (Ш.Сариев, Теңізден.).*

ҚҰПИЯСЫЗДА= *е т. Құпиясын ашу, сырын ашу. ≈ Қ ұ п и я с ы з д а м а қ* болды.

ҚҰПИЯСЫЗДАУ *Құпиясызда етістігінің қимыл атауы; құпиясын жариялау, жария ету. Сол күні француз ғалымы Ф.Шампольон Парижді жазулар академиясында Египеттегі Розетта деген жерден табылған таңбалы тасты қ ұ п и я с ы з д а у (дешифровка) туралы хабарлама жасаған (С.Абдрахманов, Елдік сыны).*

ҚҰПИЯШЫЛ *с ы н. Сыр түйгіш, жасырғыш. – Алыстан келген бір сайлаушылар ма десем, әлгі, кешегі қ ұ п и я ш ы л прохочдигің екен ғой (Ғ.Сланов, Замана). Саралап күндік қатені, Қинайды басты, беу, нелер! Бәрін де жұтып жатады, Қ ұ п и я ш ы л, сырлы кеуделер (Қ.Мұқашев, Дүбір).*

ҚҰП-ҚҰ *с ы н. 1. Құрғақ, кебу, кепкен. Тізеден келетін шөптің арасы жып-жылы, қ ұ п -қ у (Р.Токтаров, Тұлпар). Мана бір өзірде малмандай болған үстіміз енді қарасақ қ ұ п -*

қу (Қ.Сатыбалдиев, Қараторғай). **2. Қураған, тап-тақыр.** Бәріне көнем, бәріне көнген батырмын, Сендерсіз шөлмін, сендерсіз қу п-қ у тақырмын. Бірінді-бірің жоғалтып алмай тұрғанда, Жоғалуға да, дем алуға да мақұлмын (Т.Молдағалиев, Шақыр.). Білем ертең далаға Сен комбайнмен шығарсың, Құмайт, қу п-қ у дала орнына Жасыл алқап құрарсың (Украина жырлары). **3. а у ы с. Өңі қашып бозарған, боп-боз.** Абайдың түсі қу п-қ у, катты өзгерген (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сүзектен тұрғандай қу п-қ у. Көзі бозарып, ұрты солып, ойсырап жүдеп кетіпті (С.Омаров, Қызыл арай.). Жүзі шүберектей қу п-қ у. Көзі бұлаудай; жас шықпай ықылық ата береді (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Құп-қу болды. Өңі қашты, сұрланды. Бұрын топ-толық, қызыл шырайлы, қарақат көзді Кәмила қазір сатқақ ұрғандай арықтап, қу п-қ у шөлмектей боп қалыпты (М.Әуезов, Абай жолы). Күләш қу п-қ у болып, көзі шарасынан шыға тұрып қалды (С.Сарғасқаев, Тәмшіш қара). Қойшы: – Кім айтты? – дегенде, Малқардың өңі қу п-қ у болып кетті. Даусы қалтырап, жүрегі аузына тығылғандай болды (Ғ.Мұстафин, Дауылда.).

ҚҰП-ҚУНАҚ с ы н. Шып-ширақ, сергек. Ұйқысы келмегенмен, өне бойы қу п-қ у на қ (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Киіз үйдің әрқашан кісі бойын қу п-қ у на қ қып сергітіп тұратын дағдылы салқын ауасын жас мырза оянған бойда сезді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Нұрға малып күмістей ақ сақалын, Қарсы алады ертемен таң шапағын. Қызығамыз қу п-қ у на қ қимылына, Жалындаған жас жанды жақсы атаның (Қ.Мүсірепов, Раушан).

ҚҰП-ҚҰЙТТАЙ с ы н. Кін-кішкентай, титімдей. Қу п-қ у й т т а й боп қызық-ақ Дастанның ақ мысығы. Аңдитыны күнұзақ Апасының ұршығы (Ж.Мұхамеджанов, Жас қанат). «Помчабан» десе бәрі оны әзілдеп, Тек жымыып қояды, үндемейді. Ойламайсың қу п-қ у й т т а й бала бұл деп, Мал соңында не күндіз, түн демейді (Ж.Қыдыров, Шынарым.). Жүзіміз қуаңданып, жалқынданып, Күн сайын қорқыныштар алқымға алып, Қу п-қ у й т т а й кеудемізде күндіз-түні Жағатын найзағайлар жаркыл қағып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰП-ҚҰП м о д. с ө й л. Мақұл, өте жақсы, қуба-құп. Мен оны келгеннен-ақ байқағанмын, қу п-қ у қ н, – деп, шаштараз көңілденіп, ақ шүберекті Дүйімбайдың

алқымына таға бастады (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбезі). – Бірақ Құндызайды үйге ертерек әкеп таста, – деді. Қуанып кеттім. «Қу п-қ у қ н» дегендей басымды ізей беремін. Құндызай ауыз үйден ала қарбыз әкелді (Ө.Күмісбаев, Жапырақтар.).

ҚҰП-ҚҰПТА = е т. с ө й л. Мақұлдау, қоштау. ҚазТАГ-қа хабар беремін! Мені құрлықтар мұнда құттықтап, Мен де соларды «Қу п-қ у қ н т а н» Пресбюро салондарында (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). Бар жиын, төрден босағаға шейін қу п-қ у қ н т а н: – Дегенің болсын! Айтқаның болсын! Серт – уәдеміз айтылды ғой! Дегеніңе тұрамыз! – десіп, жапыр-жұпыр қостап қалды (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰП-ҚҰРҒАҚ с ы н. 1. Су, ылғал емес, тым құрғақ, кепкен. Аздан кейін байқаса, шөп те қу п-қ у қ р ғ а қ, топырақ та қу п-қ у қ р ғ а қ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қозылардың ұяң, тығыз ақ жүндері қу п-қ у қ р ғ а қ, қолға жібекше тиетін өте майда еді (С.Бегалин, Уақыт.). Мақтаны әбден түтелеп, екі тастың арасына қыстырды да, ұрып қалып еді; қу п-қ у қ р ғ а қ мақта бірден тұтанды (Ғ.Тәшімбаев, Қос терек). **2. Шөлден аузы кеуіп қалған, кебірсіген.** Тілі қу п-қ у қ р ғ а қ. Баланың есіне қалт түсе қалды да, жүгіріп барып тақаудағы бұлақтан шелекпен су әкеліп алдына тосты. Жануар өздігінен іше алмады (Қ.Жаркенов, Жылқышы бала).

ҚҰПТА = е т. 1. Бір нәрсені қуаттау, мақұлдау, қоштау, растау. Өз жағынан Палестина көсемі біздің тәуелсіздігімізді қу п т а д ы және Алматыға ресми сапармен баратынын айтты («Егемен Қазақстан»). От боп өртеп ғашықтықтың ықпалы, Ән қостыңдар... Жұрт қуана қу п т а д ы. Талпындыңдар, Алқындыңдар, ал бірақ Одан Қозы, сенен Баян шықпады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Беталыстарыңды мен қу п т а й алмаймын, ағайын, өспейтін дауды қуады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2. Жақсы, оң баға беру, дұрыс көру.** – Мен Бақаев жолдастың тәртібін қу п т а м а й - м ы н. Тиісті партиялық жаза алуы керек деп білемін. Бірақ мен Сегізбаев жолдаспен де келісе алмаймын (Ш.Айтматов, Қош бол.). **3. Ұнату, жақсы көру.** Басынан елдің секіріп Жататын сөзді кім қу п т а р?! Шындығың жайлы өтірік, Өтірік жайлы шындық бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4. а у ы с. Көңілден шығу, жанға жайлы тию.** Жүзіндей

лыпылдайды ұстараның, *Қ ұ п т а й* ма жаным, жайлы ұстағаның? Үркітіп алам ба деп жасқанасың, Бағында тамылжыған құстар өнін! (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

ҚҰПТАЛ = е т. *Мақұлдану, қошталу, расталу*. Көңілдерің, ниеттерің дұрыс болғанмен, жанжалдарың *қ ұ п т а л м а й* ды (Б.Тоқтаров, Тау.). Бұл пікір дереу *қ ұ п т а л ы п*, сол сыйлыққа лайық есімдер де бірден аталып қалды (Т.Қауыпбаев, Жазира).

ҚҰПТАЛУ *Құптал етістігінің қимыл атауы*. Назар оның сөзіне мән берген жоқ. Мақұлдау, *қ ұ п т а л у* дың бірі ретінде жымиды да қойды (Н.Оразов, Жауқазын.).

ҚҰПТАН ү с т. 1. *Ел жататын мезгіл*. Қарлығаны іздеп ауылдан Шығып еді таң ата Үйге түсті Бурылмен *Қ ұ п т а н* ауып ел жата (Батырлар жыры). 2. д і н и. **Құптан**. *Бес уақыт намаздың жылдыз жамырағанда оқылатын соңғысы*.

Құптан мезгіл. *Құптан намазы оқылатын шақ*. Намаздігер өткенде, *Қ ұ п т а н м е з г і л* жеткенде Екпіндеген Бурыл ат Етпетінен жығылды (Батырлар жыры). Намазшамнан өткенде, *Қ ұ п т а н м е з г і л* жеткенде Құлағына батырдың Бір дауыс кеп шулайды (Батырлар жыры).

ҚҰПТАРЛЫҚ с ы н. *Құптауға тұрарлық*. Балабақшалар мен мектептердегі тіл үйрету яки әліппемен сауат ашу қуанарлық жағдай, тілашар сабақтары да *қ ұ п т а р л ы қ* жәйт. Алайда тек мұнымен іс бітпейді («Егемен Қазақстан»). Әрине, бұл қуанарлық, *қ ұ п т а р л ы қ* бастама (Д. Досжанов, Құм.). Архаизмдерді де тірілтуді автор ескеріпті. Аламейіз, темірен, бейуаз сияқты көнерген сөздерді көпшілікке ұсынуы да *қ ұ п т а р л ы қ* («Жас Алаш»).

ҚҰПТАС = е т. *Бір-бірін қоштау, қуаттау, мақұлдасу*. Үй ішіндегілер тегіс қозғалақтасып, бірінің сөзін бірі *қ ұ п т а с ы п* кетті (К.Оразалин, Абай.). Бұл істің оңай еместігін бәрі білсе де, іштей *қ ұ п т а с ы п*, бас изесті (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Бұған басқалар да қарсы болмады. Тегіс қуана *қ ұ п т а с ы п*, түз себілген, қақталған ет пен бауырды қарияның алдына тартты (Ә.Әзіев, Жез тау.).

ҚҰПТАСУ *Құптас етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰПТАТ = е т. *Біреуге өзін мақұлдату, қоштату, келісін алу*. Барған жердің бөріне де *қ ұ п т а т ы п* келемін (С.Шаймерденов,

Әнім.). Тая әлі сөйлеп жатыр. Бірдеңе деп бұған *қ ұ п т а т ы п* қояды (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). Осыдан кейін, қашаннан бергі әдеті бойынша, күйеуінен жөн сұрап ақылдасқан боп отырып, оған өз ойын *қ ұ п т а т ы п* алған болатын (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Атап тұрып, соны мына екі ояздың алдынан *қ ұ п т а т ы п*, бекітіп өткізу (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚҰПТАТУ *Құптам етістігінің қимыл атауы*. ≈ Сөзін *қ ұ п т а т у*.

ҚҰПТАУ *Құпта етістігінің қимыл атауы; құп көру, қоштау; мақұлдау*. Әйтеуір ашық қарсылық білдірмегенмен, *қ ұ п т а у* ниетін аңғартпағаны анық. Шамасы, сөз айтылуға тиіс, бірақ орындау міндетті емес дейтінге саяр (К.Ахметбеков, Алқакөл).

Құптау айтты. *Қош көрді, қостады, дұрыс деп тапты*. Бұл атауға Рамазан да, басқалар да қарсы болмай, *қ ұ п т а у а й т т ы* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

Құптау сөз. *Мақұлданған қорытынды пікір, қоштау сөз*. Көндіріңдер. Мен жалғызбын. Көп ағайынның *қ ұ п т а у с ө з і* керек (А.Байтанаев, Қайнар.).

ҚҰПТАУЛЫ с ы н. *Мақұлданған, қошталған*. – Иә, отыра қалыңыз, Александр Иванович. – Кеше «Мұздыбұлаққа» барып қайттым. От та, су да жеткілікті. Шопандар *қ ұ п т а у л ы* түгел (С.Ақтаев, Дала).

ҚҰПТАУШЫ з а т. *Біреудің айтқанын мақұлдаушы, жақтаушы, қостаушы*. – Сатымсақ, ардан кешкен арзан ақын болма, жуандарға қостаушы, *қ ұ п т а у ш ы*, қошаметші болма, – дейді Абай (М.Әуезов, Әр жыл.). Жеңген Кәкітай да, жеңілген ақындар да, оларды *қ ұ п т а у ш ы л а р* да Абайдың зілсіз мысқылына мәз бола түсті (М.Әуезов, Абай жолы). Бірін-бірі түсініп, бірін-бірі *қ ұ п т а у ш ы л а р* аз, тіпті бір ұйым, бір комитеттің ішіндегілердің өзі ала-құла (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин.).

ҚҰПТАУШЫЛЫҚ з а т. *Бір істі қуаттаушылық, мақұлдап қостаушылық*. Әшім тізесіне шынтағын жалғап, аузы әнтек ашылып, Қамбардың қозғалысына денесімен жасар *қ ұ п т а у ш ы л ы - ғ ы* да жоқ емес (К.Оразалин, Ақ жазық). Дегенмен, төл алу кезінде көшуді *қ ұ п т а у ш ы л ы қ* ә дегенде шыға да қоймайды (Ақ бидай).

ҚҰПТЫЛЫҚ з а т. *Қабылдап, мақұл көрушілік, қоштаушылық*. Келіпті қақпаңызға

ханның ұлы, Мен қабыл *қ ұ п т ы л ы қ қ а* көрдім соны (Дастандар).

ҚҰПЫРА: құпырасы қашты. *Зәресі ұшты, қорықты, зәр-иманы қалмады.* Деуін десе де ағзамның алдында көбісінің *қ ұ п ы-р а с ы қ а ш ы п*, тілдері байланып қалады. Соның ішінде пысықша біреуі елден бұрын сөз бастайды (Б.Тәжібаев, Қара торғай).

ҚҰР¹ з а т. э т н. *Киіз үйдің кережелері мен уықтарын және үзіктің ішкі жағын т. б. байлайтын ені 2-3 елідей, тоқып немесе есіп жасалған жалтақтау бау.* Жіптерді бір-біріне қоса жуан шуда жіппен тігіп, жалпақтығы 2-3 елідей *қ ұ р* дайындайды (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Айыл-тұрманға арналған *қ ұ р д ы ң* жалпақтығы әртүрлі келеді (Н.Нұрғалиұлы,... Ата салт.). Ермек екеуміз үй ішін шоламыз. Сегіз қанат кереге ала *қ ұ р м е н* айқышталып байланған («Қаз. әдеб.»).

Құр айыл. *Құрдан жасаған айыл, жалтақ тартпа.* Жіптен жасаған айылды халық *қ ұ р-а й ы л* дейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.).

Құр белбеу. *Құр тәрізді етіп жіптен тоқыған жұмсақ сәнді белбеу.* Марғұлан шапанының үстінен бұқардың *қ ұ р белбеуін* буынған (С.Шәріпов, Бекболат.). Сонымен бірге *қ ұ р б е л б е у*, *қ ұ р* дорба, құр бас жіп т.б. бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Құр желбау. *Құрдан жасалған желбау.* Құрлардың халық арасына көп тараған түрлері: басқұр, *қ ұ р ж е л б а у*, құр аяқбау, бастырма құр т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Құр нокта. *Құлынның басына жұмсақ болу үшін құрдан жасалған нокта.* Сондықтан құлын бес-алты немесе он шақты болса, күтімді шаруалар ноктаны құрдан жасап, оны *қ ұ р н о қ-т а* деп атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Кереге басы *қ ұ р н о қ т а*, Құлынсыз қаңырап тұр нокта, Сән-салтанат баяғы, Қалды әдіра бір жақта (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰР² з а т. з о о л. <лат. *Iyurus tetrrix*> *Таулы және орманды жерлерде жүріп, тіршілік ететін тауық тұқымдас жабайы құс.* *Қ ұ р* Қазақстанда Жайық өзенінен Ертіс өзеніне дейінгі орманды аймақтарда мекендейді (ҚҰЭ). Мәселен, ормандарда тіршілік ететін *қ ұ р* құсының байырғы тамағы қарағай қылқаны (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Бурабайдың қарағайлы ормандары мен жал ағаштарында шіл, *қ ұ р*, қырғауыл дегенің жыртылып-айырылады («Қаз. әдеб.»).

ҚҰР³ с ы н. **1.** *Мінілмеген, семіз, қоңды (мал).* Патша әкімінің сыбағасы тоқты-торым емес, құлын, тай және «анау-мынаулары» емес, *қ ұ р л а р ы*, семіздері (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Еркін, бос жүрген, құрық тимеген.* Жылжыған сен бір жорғадай, Мың теңгелік *қ ұ р едің* (Т.Ізтілеуов, Қайран жас.). Ұлын кішкентайынан қылыш пен мылтықты берік ұстауға, *қ ұ р* асауларды ұстап мінуге үйретті (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Қоралы қой мыңғырған Қойның құтты Қоңыртау. Қозың бағлан, қойың нән, Жылқың семіз, *қ ұ р* асау (С.Машақов, Сапарда).

Құр айғыр. *Ұсталмаған, бұрын мініске үйретілмеген семіз айғыр.* Осы озбырлыққа өштескен жылқышылар қатарынан бес-алты *қ ұ р а й ғы р д ы* жаратып жүреді (Ә.Көшімов, Қысталаң жыл.). Ол кезде *қ ұ р а й ғы р д ы* үйретіп жүрген шағымыз, жығылмай кеттім («Лен. жас»).

Құр ат. *Ұзақ уақыт мінілмеген семіз, тың ат.* Ойнақтап *қ ұ р а т т а р* шыға бастады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Додай *қ ұ р а т қ а* мінгізгендей дардиып, басын шұлғып: Додай өзінің танымал екенін, тілеулес екенін сөзімен, кейпімен сездірді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Азғантай аяда, ағаш бас сайын екіден, үштен байланған нокталы *қ ұ р а т*, ту биелер тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қатпа болған түйесі, Көтеріп өркеш қом алмай; Жайламаған *қ ұ р а т ы*, Жал-су бітіп оналмай (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет). Дахлияның суы ащы, шұбаты балдай, Жорыққа мінсең жалтарғыш *қ ұ р а т ы* қандай. Қылышы өткір ұлыстың қызы да өткір, Сүймейді сені алдымен жылатып алмай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Құр атқа мінгендей болды [құр аттай болды]. *Тынықты, тыңайды, сергіді.* Ерте жатып, жақсы дем алып, *қ ұ р а т қ а м і н г е н д е й б о п т ы н ы ғ ы п* қалған екенбіз (Т.Ахтанов, Шырағың.). Өмірінде далаға қонып көрмеген Есенеі таңертең тұрып жатып: *қ ұ р а т т а й б о л ы п* қалыппын, – деді Мүсірепке (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Құр аттай. *Ұзақ уақыт мінілмеген, тың ат сияқты.* Отыздағы жасым-ай, Таудан аққан бұлақтай. Қырықтағы жасым-ай, Қырымдағыға көз салған, Байлаулы тұрған *қ ұ р а т т а й* (Шал ақын, Өленд.).

ҚҰР⁴ о д. *Жылыңы ұстарда шақыратын немесе тоқтатарда айтатын ишарат сөз.* Аттар Абаның ырқына көніп, «*қ ұ р*, жануар, *қ ұ р!*» дегенде тоқтай қалды (С.Мұқанов, Аққан

жұлдыз). *Қыр, қыр, қыр* жануар! Құтың менде жануар, Бері келші бізге деп, Құдіретінді үзбе деп (Айтыс). Ай-ай, *қыр-қыр*, так, жануар!.. – деп дыбысымызды шығарып, бытырап, аяңдап арасына кірген соң, қазақ екенін танығандай, жылқы үріккенін қойды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰР⁵ ү с т. 1. *Бекер, босқа, текке.* Өлең, еңбек – міне екі алып күш, Екеуіне қызмет істе, *қыр* жатпа! Өзің өліп, басың қурап, көрге түс, Сол екеуі керек келер ұрпаққа! (Б.Ысқақов, Сенің өленді.). Абай жүр соны мазақ өлең қылып, Біреуі ұғар ма деп көзі ашылып, Бізге біразырақ айтқаны бар, *Қыр* қылжақтай берме деп босқа күліп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Апалап» уанбастан жылаған күн, Жүрем деп қаз-қаз тұрып құлаған күн. Еркелеп, *қыр* былдырлап, өтірік жылап, Алдына апам байғұстың сұлаған күн (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Жай, әшейін.* Бағанадан бері әкесі мен баласының сөзін *қыр* тыңдап отырған Жаған сөзге кірісті (І.Есенберлин, Алмас.). Бірақ *қыр* бай, таза деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете ала ма? Қай жұрттың тілі болса да туу басында біздікі секілді таза да, бай болған (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Жалаң, бос.* Алып қайта жағаңнан Сілкілейді тұрғызып. Көмектес дейді адамға, Қуа бермей *қыр* қызық (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Кей адам кейбіреуді көтермелер Деп айтар, білімділер, шалымдылар. Ол мақтауы ойласаң оған зиян, Сорлыны *қыр* мақтауға салындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). 4. *Тек қана, бір ғана.* Бетке басып тұрғам жоқ міндерінді, Жұбатқаннан не пайда *қыр* көңілді, Білемісін, балам-ау, құстар түгіл Бір-біріңнің қай жерде жүргенінді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Сиез деген сөз басталған кезде, заманның түріне қарап тынымы осылай болар дегенімізде жұрттың көбі жаратпай, құр әншейін сары уайым, сары қайғы, тартыншақтық, қорқақтық деп, бірсыпыралары *қыр* алауыздық, ұйым бұзарлық, сөз жарыс, егес деп, кейбіреулер сиезді біз керек қылмағандай көріп, кейбіреулер жұрттан сиезді біз қызғанатындай көріп еді (М.Дулатов, Шығ.).

Аузын құр шөпшен сүртті. а) *Еш нәрсе жоқ, түгіміз жоқ деп азар да-безер болды.* Өйтсе де *қыр шөпшен ауыз сырты* – *йік* деп те отырғанымыз жоқ («Лен. жас»). Мистер Ганди жас жағынан маған құрбы. Әйелі, екі ұлы бар екен. Ұлдары мектепте

оқитын көрінеді. Екеуміз әр нәрсенің басын шалдық. Ақыры мен *аузымды қыр шөпшен сырты* соң, ол он бес минуттей отырып шығып кетті (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Көлденең өткен көк аттыны құр өткізбеді. *Сайқалдық, жезөкішелік істеді.* Балуанның көңілін суытамыз ба деген оймен: «Атбасардан қайтқан соң, Ғалия күйеуі Біржаннан айырылыпты. Содан кейін ол бұзықтық әдетке салынып, *көлденең кездескен көк аттыны қыр өткізбейтін* бопты (С.Мұқанов, Шығ.).

Құр айқай. а) *Әуенсіз, мақамсыз ән, саз.* Апырай, әннің де адам танып білмеген күші болады екен. Жаныңмен, барыңмен беріле тыңдамасаң *қыр айқай* құлаққа кірер ме? Әлде мен сол жанды құлай сүйгендіктен бе, әлде осы бір қарапайым әнінен жүрек сырын сезем бе, өзгеше күйге бөленуші едім. Сол сәтте ағамды тағы да кеудемнен аршындай ұшқан арман алыс қияға шақырғандай (Бәйшешек). ә) *Мәнсіз бос сөз. Қыр айқайда* не пайда? (Ауызекі).

Құр айласыз. *Бос, ақылсыз, ойсыз.* Күштінің ыңғайымен жүргендерді Ойлама істейді деп жамандықтан. Болмаса қайратыңа ебің серік, Опа жоқ *қыр айласыз* мықтылықтан (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Құр атақ. *Өзі лайықты емес, бос атақ, дәреже.* Білмейді уазифасын кейбір молда «Еліріп тақсыр» деген *қыр атаққа* (М.Дулатов, Шығ.).

Құр аттанды. *Дәм татпай кетті, құр ауыз қайтты.* Жігітке кедейшілік ол сергелден, Жоқ болса жалғыз атың, өлгенмен тең. Үйіңе құрбың келіп *қыр аттанса*, Не керек дүниеде үміттенген (Біржан сал, Өленді.).

Құр ауыз жіберді. *Дәм татқызбады, ас берместен аттандырды.* – Шайға қарамадыңыз-ау. Енді қайнап та қалушы еді. Қап, *қыр ауыз жібердік*-ау! – дей берді (А.Жақсыбаев, Бозарал).

Құр ауыз кетті [шықты]. а) *Дәм татпады, ештеңе жемей құр аттанды.* ә) *Ішімдік іше алмады.* Кеше жұмыс уақытында *қыр ауыз кетіп* едік. Кәне, әкесіне танытып ішелікші бір (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Жоқ, – Рақым басын шайқады, – мен барған жерімнен *қыр ауыз шыққан* адам емеспін (Қ.Исабаев, Айқыз).

Құр ауыз қайтты. *Дәм-тұз татпастан, ештеңе жемеген күйі оралды.* Ол барған жерінен *қыр ауыз қайтты* (Ауызекі).

Құр аяқ. *Бос ыдыс. Қ ұ р а я қ қ а бата* жүрмес (Мақал-мәтел).

Құр аяққа бата қылды. *Бос сөз болды, бос әурешелік.* Түк өнбес ақсақалға сенгеніңнен, Ақсақал құқармайды елді өлімнен. Олар жүр *қ ұ р а я қ қ а б а т а қ ы л ы п*, Ел кеткен әлдеқашан шеңгелінен (Н.Ахметбеков, Амангелді).

Құр әншейін. *Жай ғана, текке, бекер, босқа.* Бұл *қ ұ р ә н ш е й і н* даңғаза той емес, туысқан халықтың тамаша мәдениеті туралы адал сырлас әңгіме-дүкенге айналмақ («Лен. жас»).

Құр әңгіме. *Бос сөз. Қ ұ р ә н г і м е д е н* басқа бітірері жоқ қырдағы жұртқа бұл біраз азыққа жарады (Қ.Мұқанбетқалиев, Жұлдызды).

Құр әурешілік. *Текке, құр босқа зая кеткен еңбек, бос тірлік.* Шамасы, Ақәжемнен алар жауаптың дәл осылай боп шығарын басында ескермеген. Көптен асырмақ болған ойларының *қ ұ р ә у р е ш і л і к* екеніне көздері енді жетіп, тезірек үйден шығудың амалын іздестіргендей біріне-бірі иек қағысады (М.Дүзенов, Ақәже).

Құр басы. *Еш дүние-мүлкінсіз, құр қол.* Қайта бұл үйге *қ ұ р б а с ы* келгенін бетіне басқанында, Тоқбибі мен Омардың алдына көлденең тартағыны осы малы емес пе (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Құр бекер [босқа]. *Бостан-босқа, тек, әншейін.* Қадіріңді білмейтін жаман қызға, Сөз жасытып *қ ұ р б е к е р* өтінбелік. Жігітлікке муапық болса егер (М.Дулатов, Шығ.). *Қ ұ р б е к е р* ұрандайды, Құр бекер тырандайды. Сөздерің жымдаспаса, Сөйлем де құралмайды (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құр беталды. *Бостан-басқа, мәнсіз, нәтижесіз.* Құтқаруға келе жатқан ешкім жоқ, *қ ұ р б е т а л д ы* шуылдайды. Басын шайқап алды да өгіз жыраға қойып кетті. Судың екпіні өгізді қара суға қарай бұрып, еркінен тыс өкетіп барады (З.Иманбаев, Солма гүл).

Құр дала. *Босқа, тектен-текке.* Жалғыз тастап әйелді, Кете ме екен *қ ұ р д а л а?* Мұндай үлгі қай елде? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөз жаздым үгіт үшін бозбалаға, Осындай елде оқиға азғана ма? Қайырың наданға еткен – шашқан мүлкің Болады рәсуа *қ ұ р д а л а ғ а* (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Құр далаға кетті. *Бостан-босқа еңбекетті, істеген ісі зая кетті.* Істеген жақсылығың *қ ұ р д а л а ғ а к е т с е*, өкінбеске не шара (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Құр далбаса. *Бос даурықпа, жай, әншейін әуре-сарсаң. Қ ұ р д а л б а с а ғ а* түскен жағдайы бар. Қолынан келері тек осы болса қайтсін (Т.Тобағабылов, Жазира). Қарт неміс қалжыраған, естен танған, Жөні жоқ *қ ұ р д а л б а с а* еш бола алмас. Шыныңды айт, құпиялы сырынды айтқын, Сөзді айтпа шатып-бұтып миға қонбас (О.Малқаров, Менің ізім).

Құр даурықпа. *Жай бөспе, бос далбаса.* КП штабының жұмысы түкке тұрғысыз, бос күйбең екен ғой. *Қ ұ р д а у р ы қ п а* («Лен. жас»).

Құр долбар. *Жай сөз, әншейін болжал.* Байсал сөзі *қ ұ р д о л б а р*, әзіл болса да, Банудың бетіне қан ойнап, қызарып кеткені рас еді (М.Иманжанов, Көк белес).

Құр жаяу емес. *Жай, тегін адам емес.* «Осал кісіден мұндай ұлдар туа ма?» Әй, өзім де *қ ұ р ж а я у е м е с п і н-ау!* («Қаз. әдеб.»).

Құр жібермеді. *Бос өткізбеді, міндетті түрде барды, қатысты.* Аман мен Ажар да бір кешті *қ ұ р ж і б е р і п* көрген емес (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш). Жыл сайын біздің мектеп оқушылары мұндай кештерді, кездесулерді *қ ұ р ж і б е р м е й д і* («Лен. жас»).

Құр келді. *Құр қол, еш нәрсесіз, құралақан келді.* Сылаң қаққан сырлы өзендер, Сағым құшқан нұр белендер. Сырнай самал, қырмызы гүл, Саған қалай *қ ұ р к е л е м* мен (М.Айтхожина, Аққу.).

Құр кетті. а) *Дәм татпай шықты, ештеңе жемей, құраттанды.* – Әдей келіп, *қ ұ р к е т с ің бе?* (Қ.Кемеңгеров, Алтын.). ә) *Бос болды, зая кетті.* Көздегені *қ ұ р к е т п е д і*, оның дәлдеп атқан оғынан сол жерде 11 фашист сұлап түсті (Б.Жетпісбаев, Жорық.).

Құр көкірекке [кеудеге] салды. *Бостан-босқа даурықты, күш көрсетпек болды. Қ ұ р к е у д е г е с а л ғ а н ы* болмаса, құлақ елertіп, құрыш қандыраы жоқ жан екен (Қаз. тілі фразеол. сөздігі).

Құр қалбақтап ұшу. *Ештеңе бітірмеу, бос жүру, уақытын босқа өткізу.* Қиын, қиын ойланбасаң түбінде *Қ ұ р қ а л б а қ т а п ұ ш ы-д ы* нысап тұтқан Ұқсастық пен ұсақтықтан Біз әрдайым тиістіміз қорқуға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құр күйді. *Жазықсыз жапа шекті, тектен-текке азапқа түсті.* Жан жарың, жақын досың, жан сүйгенің Жас жанын қиды таппақ болып емін, Құп білем, жақын үшін жанған

отша Жазықсыз оның дағы *құр құйгенін* (Б.Күлеев, Айтшы.).

Құр қалды. *Бос қалды, еш нәрседен үлес, сыбаға алмады.* – Мен бірдеме білсем, бүгін ұйықтаған адам бар қызықтан *құр қалады* (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Батыр-ау, қасыңызға еріп жүрген біз де *құр қал-дық-ау* десіпті (К.Әзірбаев, Аңыз.). Заманына өкпелі ұлы есімдер Болған біраз... Несіне күлесіңдер?! Ойын қайдам! Бойыңа сенемін деп, Түйе жылдан *құр қалған*, Білесіңдер! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Құр қалта. *Ақшасы жоқ, қаражатсыз.* Ұзақ сапарға қалаға істі болып бара жатқанда адам *құр қалта* қалай барады (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Құр қанжыға. *Құралақан, құрқол, олжасыз.* Біз де *құр қанжыға* емеспіз. Жұмаділда мен Райкүл қосылып үш-төрт ән айтып берді (Т.Нұртазин, Адам.).

Құр қиял. *Тек арман ғана.* – Бірақ бұл сөз, сеніңіз, *Құр қиял* ғой өресіз. – Он жылдан соң келіңіз, Сонда бәрін көресіз (А.Асылбеков, Әлем.).

Құр қуыс. *Іші бос, заты жоқ.* Ұқсайды шөлге *Құр қуыс* бөлме, Қалыпты аңырап; Түскендей жасын, Кернеді басын Талай ой жамырап (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн).

Құр сөз. *Бос әңгіме, былшыл.* Сырдақ. Сен *құр сөзді* қойып, қолыңда күшін бар, соны айтшы (Т.Ахтанов, Дала.). Бірақ оның судай сылдыраған *құр сөзі* ас бола ма (Б.Тілегенов, Аққайнар). Жылтыр қара жоқты сылтауратты, бәрі шығарып салма, *құр сөзі!* («Қаз. әдеб.»).

Құр сүлдері [сүйегі] қалды. *Әбден азып-тозды, арықтады, жүдеді.* Алқаны тұтқыннан босатқанда бишараның *құр сүлдері* ғана *қалған* екен (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Сіркесі су көтермей жұқарып, *құр сүлдері* отырса да әйеліне ажырая қарап, қабак шыта қоймады (З.Жәкенов, Таң самалы). Бізден бетер таңсықтың ашыққаны батты, сап-сары болып қатып, *құр сүйегі қалды* (Б.Майлин, Шығ.).

Құр сілікпе. *Қажыған, шаршаған, азып-тозған.* Қызықтырмай еш нәрсе, қойғандайды, Сенің салған қайғыңнан *құр сілікпе* м. Самал өбкен түндерде ауа жетпей, Енді өлердей жүруші ем тұншығып мен (Ф.Оңғарсынова, Асау толқын).

Құр тастамады. *Бос, бекерге қалдырмады.* Өз қайратыңа сеніп, еңбегінді сау, еңбек

қылсаң, қара жер де береді, *құр тастамады* (Абай, Тол. жин.).

Құр текке. *Бекер, босқа.* Басшы болып сол көпке, Ақындық туын көтердің. Еңбегің кетпес *құр текке*, Халықтың сенімін өтедің (М.Хакімжанова, Намыс.). Өткізбей *құр тек* жүріспенен, Атса бір деймін жыр таңы. Сол үшін мені бір істен, Бір ісім күтіп тұр тағы (Қ.Бұғыбаева, Ақ сүт).

Құр тұлыпқа мөңіреген сиырдай болды. *Өтірік, жалған нәрсеге сенді, жоққа иланды.* Елде егер жүрсең келмей, ұмытпассың, Сүйгенге сырттан кір сөз жуытпассың. *Құр тұлыпқа мөңіреген сиырдай боп*, Көрүмен сүйген жарың мауық бассын (С.Торайғыров, Шығ.).

Құр шыбыны [жаны] ғана бар. *Әбден жүдеп-жадаған, азғын.* Асыл Қамарымыз жоқ жерден мұндай жалаға ұшырап, бүлік шығып кеткендігіне қайғыра-қайғыра, сүзектен тұрған кісідей, *құр шыбыны ғана бар* еді (С.Торайғыров, Шығ.).

Құр шықпа. *э т н. а) Дәстүрлі қазақ қоғамындағы үйге келген қонақтың алдына ас-су қою, қазан көтеріп, дәм татыру салты.* Шешем қонақ ертіп келгенімді түсінді де, әдеттегісіндей тағамын ала жүгірді, «қуыс үйден *құр шықпа*» деген мәтелді берік ұстайтын кісі (З.Шашкин, Өмір тынысы). – «Қуыс үйден *құр шықпа*» дегенің дұрыс, – дедім. Қолымды сабындап мұқият жуып болған соң, дастарқаннан бір үзім нан алып аузыма салдым да, шығып кеттім (Ө.Қанахин, Жер бас.). ә) *Қазақ салт-дәстүріндегі үйге бірінші рет келіп тұрған адамға жолы деп, ер адамға – жейде, әйел адамға – көйлек-орамал т.б. кигізу салты.*

Сыбагадан құр қалды. *Тиесілі үлесін ала алмады.* Қартаның соңына түсіп, ата дәулетін шайқадым, көп *сыбағамнан құр қалдым* жол менікі, Қимасандар, көрдегі нұрша бір аунап түседі (Ғ.Мұстафин, Шығ.).

Тым құрыса. *Ең болмаса, тіпті болмағанда.* Мен *тым құрыса* осымен алаң болайын (М.Әуезов, Абай жолы).

Тірі екенді құр етпеді. *ді ни.* *Жан бергенді құр тастамады, ризығын берді.* Қолыма қалам алып салдым нұсқа жайлылар жария сөз бөтен нұсқа. *Тірі еткенді құр етпен* деген Алла, өзі нәсіп береді ұшқан құсқа (Мұңлық-Зарлық).

ҚҰР= *е т. 1. Қоғамдық, әлеуметтік құштер негізінде бір істі ұйымдастыру, бір*

нәрсенің негізін салу, жасау, орнату. Сәкен қазақ ауылында бірінші советті *қ ұ р д ы*, бірінші партия ұясын ашты, бірінші партизан боп жазылды (С.Мұқанов, Өсу жол.). Ревкомның қызметкерлері қазақ селолары мен ауылдарында Совет өкіметі органдарын *қ ұ р д ы*, сонымен бірге ауылшаруашылық артелін ұйымдастырды (Х.Ермұратов, Октябрь.). «Біз ол заманды өз қолымызбен *қ ұ р а м ы з*, арманға әлі-ақ, жетеміз» деген Михаилдың дауысы құлағына естілгендей болды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

2. Жинау, басын құрау. Көкте жасақ *қ ұ р ғ а н д а й* Кемпірқосақ тартылар. Жақсылық күн туғандай Жайнап аспан жарқырап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

3. Бір нәрсені жайғастырып, орнықтырып қою. Ескерткіштерді бетке ұстай құрылған станокты екі пулеметтің арасына әкеп Мәншүк пулеметін *қ ұ р д ы* (Ол күндер.). – Кешке алтыбақан *қ ұ р а м ы з*. Барасың ба, Ләззат? (Т.Ахтанов, Дала.). // *Лу, тұту, керу.* Қазір ғана байқадым. Отырған үйімізді көрпеден *қ ұ р ғ а н* шымылдық екіге бөлген екен (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Байғұсқа қару сілтеп жатыр деме, *Қ ұ р а й ы н* жыртқық қосқа шатыр неге. Ақынның ақын досы әрқашан да, Ол сөзді ұқпағанды ақын деме (К.Салықов, Жезкиік).

4. Ашылмастай етіп бекіту. «Мақұл» деп қасқыр сорлы, қапқа кірді, Баяғы сасып келген тапқа кірді. Қасқырдың қараулығын білгеннен соң Аузына ашылмастай қапқа *қ ұ р д ы* (О.Шораяков, Шайыр.).

Аттан құрды. *Шуға шу ұласты, айқай-ұраны бір жерден шықты.* Ұласып иттер даусы *а т т а н қ ұ р д ы*, бәсірен айтылады сақпан құрлы, Екі тізгім, бір шылбыр қолға ұстатып, осылай атам мені аттандырды (М.Мақатаев, Шығ.).

Әңгіме-дүкен [әңгіме] құрды. *Мәслихаттасты, шүйіркелесіп әңгіме соқты, өзара сөйлесті.* Мұны көріп Төлеген, атының басын бұрады, *Әңгіме-дүкен құрады* (Қыз Жібек). Ақан жуынып, тамағын ішті де, қатардағы күркеге барып, студенттермен *әңгіме құрды* (З.Шашкин, Өмір.). Ал құда көнбеймін деп тұра тұрсын, *Әңгіме*, өсектерін *қ ұ р а* тұрсын. Айтайын өз жайымды біразырақ, Басқалар шаруасын қыла тұрсын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Билік құрды. *Үстемдік жасады, әкімдік етті.* Патшаның дидарына ғашық болып,

Зар қылып жүргендер көп әлденеше. Данышпан бас уәзірі сырлас еді, Өзі де онсыз *билік қ ұ р м а с* еді (Н.Ахметбеков, Амангелді). Бейбарыстан кейін *билік құрған* Қалауын сұлтанның сүйегі де Беріш тайпасынан екені бүгінде талас тудырмайды (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Думан құрды. *Сайрандады, серуендеді, тамашалады.* Қиялдарым өзен болып тарады, *Д у м а н қ ұ р ы п* бақшалардың ішінде. Қайда-қайда мені алып барады Көрем әмсе оны кейде түсімде (Г.Сейілжанова, Ұлар). Өрнекті өлеңімнің гүлі қурап, Сөгілген ескі етіктей қақырадым, Қоштасар мезгіл жетті ел-жұртыммен, Найман ел, жалпақ үйсін, қалың арғын. Сәлем де артта қалған туған елге, Ту тігіп, *д у м а н қ ұ р ы п* өскен жерге! (Ә.Найманбаев, Шығ.). Той болса әйелдер бір бөлмеде, еркектер екінші бөлмеде басқа-басқа *д у м а н қ ұ р а д ы* (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап.).

Дүкен құрды. *Әңгімелесті, мәжіліс құрды.* Қозыкем ойын ойнар, *д ү к е н қ ұ р ы п*, Ашуланса кетеді топты бұзып (Қозы Көрпеш.). Өлеңмен әдегенде *д ү к е н қ ұ р д ы қ*, Өлеңнің бір сабағын сізге бұрдық (Қара өлең).

Кеңес құрды. *Өзара ақылдасты, кеңесті.* Кім білсін осы күнде біздің халді-ей, Сырты алтын көрінсе де, іші жезді-ей?! Бір жерде Мәшһүр *к ең е с қ ұ р а д ы* екен, Жұрт мойнын бұра ма екен жақсы сөзге-ей?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Басында патшамен қылдым егес, Шошынып шыбын жаннан *қ ұ р д ы м к ең е с*. Ей, ғазиз, Құдайға рас, Алла, оңбайын, Мысалы әулиеден былай емес (Ә.Найманбаев, Шығ.). Үйде отырып кімнің қайда оқуы керектігі жайында *к ең е с қ ұ р д ы қ* (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

Қақпан құрды. а) *Айла-шарғы жасады, сүріндірудің амалын істеді.* Шын айтып тұр ма, әлде тағы бір *қ ұ р ғ а н қ а қ п а н ы* ма? Айжан түсінбейді (З.Шашкин, Сенім). Айша Дәмештің алдынан Мүсекеңнің кесекөлденең тұратынын, шамасы келсе заводтан сырғытып жібергісі кеп, *қ а қ п а н қ ұ р ғ а н ы н* түгелдей айтты (З.Шашкин, Теміртау). Әлде бұл немістердің партизандарға *қ ұ р ғ а н қ а қ п а н ы* болар (М.Иманжанов, Адам.). ә) *Біреуге жаманшылық ойлады, алдын кес-кестеді, тосқауыл болды.* Арамың сол, Бөжей маған *қ а қ п а н қ ұ р ғ а н ы н* қойсын, біреудің сыртын бетке ұстап

жүріп маған арман оқ атқанын қойсын, – деді Құнанбай (М.Әуезов, Абай жолы).

Қармақ құрды. а) *Біреуге тосқауыл жасады, кесе-көлденең тұрды; айла-амал істеді.* Қатал тағдыр *құрды* саған *қармағын*, Иығына артар ауыр салмағын (Ж.Саин, Жорық.). ә) *Сөзбен арбады.* Алқына ыстық демі жиі шығып, сырласқан шырмау сөзбен *құрды қармақ* (Ж.Өмірбеков, Кешкі ән).

Малдас құрды [құрып отырды]. *Екі аяғын айқастыра астына басып отырды.* Жылы үйге кіріп, көңіл жайланып, *малдасымды құрып отырдым* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Мен де *малдас құрып отыра* бердім, шалбар қалтасындағы қызыл жемістер де бырт-бырт жарыла бастады (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Тақат басын көтеріп, *малдас құрып отырды* (Ф.Сланов, Әңгім.).

Мәслихат құрды. *Кеңесті, бас қосып әңгімелесті.* Бір тышқан бір түйені жетеледі, Електеп байғұс жетелеп ап, *мәслихат құрған* екен екеуі енді (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Отау құрды [тікті]. *Өз алдына үй болып, шаңырақ көтерді.* – Бәсер, үй болдың, *отау құрды қ.* Осы шаққа дейін айтқаныммен жүрдің, ақылымнан шықпадың (С.Сматаев, Алау). *Отау құрды қ* екі елдің Еркесі мен асауы – Шын махаббат секілді еді Бұл отаудың жасауы (Т.Иманбеков, Бұлақ.).

Өлеңмен сауық құрды. п о э т. *Өлең сөзді ағытты, еселеп жыр төкті.* Тоған қазып шаршасам, Орнымнан зорға тұрамын. Отырғанда демалып, *Өлеңмен сауық құрамын* (Бақтыбай ақын, Жыр.).

Салтанат құрды. *Жарастықты сән түзеді.* Нөкерлерін ертіп, *салтанат құрып* серуенге шықса, қапелімде зауқы соқпай қалып, жарты жолдан кейін қайтады екен (Т.Ахтанов, Дала.).

Сауық [сауық-сайран, сейіл] құрды. *Қызықты думан жасады, көңіл көтерді.* Олар: «Отауға барайық! Азырақ *сауық құрып*, көңіл сергітейік» дескен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Күн бұрын жабығудың жөні жоқ... Жас жігіт көрінесің, қон, бір түн болса да бірге отырып *сауық құрайық*, – деп, ол Бөлкебайға қарады (Б.Майлин, Шығ.). Еріккенде *сауық-сайран құратын*. Желіккенде құмарынан шығатын, Сұлуларын, Сұлтандарын мақтайтын Аты шулы керек бопты бір ақын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Мен мұнда *сейіл құрып*

келген жоқпын ғой, – деді Есілдің мамасы (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

Саят [саяттық] құрды. *Құспен аң аулады, құс ілдірді.* Құс салып, *саяттық құрған*, қыз ұзатып, ас беруді, өлік жөнелтуді суреттейтін тараулар... жеке-жеке-ақ ғылыми-этнографиялық толайым еңбектерге пара-пар (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

Серуен құрды. *Сайрандады, қыдырды.* Дүйсенбіде доп ойнадық қорада, Сейсенбіде *серуен құрдық* далада, Сәрсенбіде сурет салдық бәріміз, Бейсенбіде биге ұласты әніміз (М.Әлімбаев, Өлеңд.).

Таразы құрды. д і н и. «*О дүниеге*» кеткен кісінің *сауап-күнәсы өлшемге салынды-мыс деген ұғымда айтылады* (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Топ құрды. *Ниеттес, пікірлес, жақтас кісілерді ұйымдастырды, шоғырланды.* Лайық Амандікі емес пе деп Айтыпты күшіктегі Адам болыс. Жалайыр Дүнгенеге *топ құрғанда*, Сыртыңнан әңгіме ғып тамам болыс (Бақтыбай ақын, Жыр.).

Торқұрды. *Тосқауыл жасады, кедергі, бөгет болды.* Әсеттің ашық жарыста алдырмайтынына көзі жеткен Ырысжан жұмбақ сөзбен *торқұрады* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Тұзақ құрды. а) *Құс жолына тұзақ байлады.* Басайық, бауырым, ілгері, сазанды сайлар қайда екен. Мынау сай сәби күндегі Мен *тұзақ құрған* сай ма екен? (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) *Тосқауыл, бөгетістеуіңіңайла, амал жасады, пәле ойлады.* Қазір ол қызара бөртіп бір жиында отырған болар. Болмаса әлдебіреуге *тұзақ құрдың*, оны ойлап жатқан шығар? (С.Сарғасқаев, Тәмпіш кара). Деп Асқап бұқараны бірлестіріп, Өзіне көпшілікті алды бұрып, Өшікті содан бастап Жүсіп оған, Асқапты жоғалтуға *тұзақ құрдың* (И.Байзақов, Таңд. шығ.).

Тұрмыс құрды. *Бас қосты, күйеуге шықты.* Бір мұғаліммен *тұрмыс құрған* екен, онысы кейін ішіп, ақыры басқа күлімкөзбен зытып отырыпты (М.Қабанбаев, Бақбақ басы.). Манар институтты ойдағыдай тәмамдап, Боранбай деген жігітпен *тұрмыс құрды* («Қазақст. әйелдері»).

Шеп құрды. *Қарсы шықты, қалың қол жияп, сап түзеді.* Сабақ емес, мен соғыста *шеп құрып* жатқан жауынгерлердің үстінен шыққандай әсер алдым (От ортасы.). Жаудың да *шеп құрғандығы* Көз

алдымда тұрып алды. Даңқты жылдар құрбандығы Құшағында тірі қалды (Х.Ерғалиев, Дәуір.). Қызыл әскер *шен қурып*, оқты оқпен қарсылап, қып-қызыл оттың астында бытырлатып атқылап жатып алды (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰРА= е т. **1.** *Матаның, терінің қалған қиындысынан, бөлшектенген құрағынан құрастырып іс тігу.* Қойдың, ешкінің, тайлақтың пұшпақтарынан *қурап* тіккен ішіктер де болады (С.Қасиманов, Қаз. колонері). Бұл *қурап*, киім түзеп, Қарны тойған, Қағазға өрнек жасап, Сурет ойған (Абай, Тол. жин.). **2.** *Бір нәрсенің басын қосып топтастыру, жинау, біріктіру, қосу.* Тиыннан теңге *қурап*, байимын деп, Мендей боп қаңғып кеткен надан бар ма?! Пайда қуып шығам деп, мұндай болдым, Зор дертке душар етті амал бар ма?! (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Жақсылық қолындағы азғана малды соңғы үш-төрт жылдың ішінде егінге айналған соң *қурап* алған (М.Әуезов, Қараш.). Зәуреш екі жылдан бері Тірнектеп жинап, еш нәрсе *қурай* алмай-ақ қойды (З.Шүкіров, Жас жесір). **3.** *Өлең жолдарын немесе айтпақ ой-пікірді нақышына келтіре ұйқастыру, жақсы, жатық етіп құрастыру.* Үнімен қоңыр назды домбыраның Мен саған мамыр сазды ән *қурадым*. Санасам, борышым көп, барлығын да Келер күн үлесіне қалдырамын (М.Шаханов, Ғасырлар.). Осы кездерде Ілияс, өзінше, ойдан ән *қурап* та жіберетін (Қ.Шөкенов, Гудок). Бір шумақтың ұйқасын мың *қураймын*, Тұрғызам деп бір жырды, мың құлаймын. Ақын сорлы болса егер, мен сорлымын, Ақын құдай болса тек, мен құдаймын (Ж.Молдағалиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Ұйымдастыру, ұйыстыру, құру.* Қызыл отауды да *қурап* берген өзіміз (Ғ.Сланов, Домбыра.). Осы жылы Тұрсын өз алдына звено *қурап*, 15 гектар жер алды (Ж.Бектенов, Қызылшашы.). Ыбырай алғаш рет мектеп ашып, Ту алып, Амангелді атқа мінді, Торғайды кең Арқаға қақпа қылды, Ата жерін қорғаған қара қазақ, Амангелді *қураған* сапқа кірді (М.Мақатаев, Шығ.).

Бас құрады. а) *Бір жерге жиылды, бас қосты, бірікті.* – Осы көптің *басын* жаңа ғана *қурап* алдық, жолдастар. Мына жиналыс та сол бас *құраған*мыздың көрнекі дәлелі, – деді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Ел өкілдері төртінші рет жиналып, кеңеспек боп *бас құрай* бастайды (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

Аздан соң, Жігітек ауылдарынан *бас құрап* аттанған он шақты салт атты, Төкежан аулы жүгін түсіріп, кереге жая бастаған кезде, сол зорлықшыл ауылға қарай беттеді (М.Әуезов, Абай жолы). ә) *Тұрмыс құрды, үйлі болды.* Аң қуып, қайран өмірді құр айдалада қор еткенше, үй қамдап, *бас құрайтын* да кезің келген сияқты (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Тұрмыс құрып, алданыш тапсын, *бас құрап*, бала жұбатсын (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Еш нәрсе құрай алмады. *Қаниша жинаса да бір нәрсенің басын біріктіре алмады.* Бірақ екі жылдан бері тірнектеп жинап, *еш нәрсе құрай алмай*-ақ қойды (З.Шүкіров, Жас жесір).

Жоқтан барды құрады. *Болмады, түк өнбейді деген, үміттенбеген нәрседен іс шығарды.* Ол да бізді аямайтын. *Жоқтан барды құрай* кеп, менің қалқан құлағымды мазақтайтын (М.Шаханов, Қырандар.). Жол қысқарсын дейміз-дағы *жоқтан барды құрай* кеп, Біз екеуміз Танақөзді мазақтаушы ек былай деп: «Жанарыңнан жас кетпейтін жасық болсаң бағаң не? Тағы қиын өжет болсаң нарт-қызба» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Құрақ құрады. а) *Заттың қалған қиындысынан немесе заттың өзінен іс тікті, құрап бұйым жасады.* Тастан *қурақ құраймын*, Тастың атын сұраймын: Геолог – дос ағайым Берді тастың талайын (Ә.Табылдиев, Көңілді бала.). ә) *Әртүрлі мата қиындысынан өрнектеп көрпе-көрпеше жасады.* Әжем *қурақ құрап* отыр (Ауызекі).

Несі құрады. *Несі кетеді, ештеңе де етпейді деген мағынада айтылады.* Жалғыз лақ ойнаса, Таудың *несі құрады*. Тау құласа көтеріп, Көк лақ қайдан тұрады (Айтыс).

Сөйлем құрады. л и н г в. *Аяқталған ойды білдіретін сөйлем құрастырып жазды.* – Кәні, өнерінді көрейін, өз білігіңмен орысша *сөйлем құрап* жазшы, – деді Зия (С.Омаров, Қиыр жол).

ҚҰРАҒЫТ= е т. **1.** к ө н е. *Бір істі орындауға ынтық болу, құмарту; талпыну.* – Е, шырағым, сен оқу іздеп *қурағыт*п келген бала емес, әуесқойлықпен, жеңілдікпен, бетіңмен жүргенді жақсы көріп келіпсің ғой. Ол болмайды (С.Бегалин, Сәтжан). Қайраты бұл дүниенің мал менен пұл Патшадай – малды кісі, кедейлер құл. Сұңқардай *қурағытқан* бауын түтіп, Дәулетсіз қор болды ғой, қайратты құл (Үш ғасыр.). **2.** *Құстың ұша*

алмай жер бауырлап қалуы. Саласы көлемді. Бірақ біз айтқан сынға маңайласпайды. Екінші біреуі *қ ұ р а ғ ы т ы н* қалған шөп қаршыға екен. Оны қолға алысымен, қайтып тұғырға қондырдық та қозғағанымыз жоқ (Ш.Айманов, Қыран.). Мен *қ ұ - р а ғ ы т қ а н* бірқазанды ұстап алдым (Қаз. тілі диалек. сөздігі).

ҚҰРАҒЫТУ *Құрағыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАЙ о д. *Жылқыны айдағанда немесе қайыргандағы айқай.* Ағын өзен алдында *Құрай, құрай* жануар. Қайырайын айдыңға, Мөлдір судан қанып ал (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Сондықтан таптың мақсаты қара халықты қойдай қылып жуасытып алып, қосақтап сауу еді, *қ ұ р а й*, құрайлап суғарып, кішіттеп отгатып соғым қылу еді (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет).

ҚҰРАЙ-ҚҰРАЙ о д. *Қой малын шақырғанда айтылатын сөз, пұшәй-пұшәй.*

ҚҰРАЙЛА = е т. *Жылқыны, қой малын құрай-құрай деп қайыру, айғайлау.* Жылқышы таңмен *қ ұ р а й л а п*, Жаңғыртса байтақ өңірді, Кеткенде шыңмен нұр ойнап Сүйесің жарқын өмірді (Ж.Қашқынов, Соқпақтар). Ұры «батыр» атанған, Жылқы қуып *қ ұ р а й л а п*. Осылар ма, бұл әлде, Олжа ұлескен айқайлап? (К.Шөкенов, Гудок). Қыз қияға ой тастап, Қой қайырса *қ ұ - р а й л а п*. Қос қанатын шапақтап, Торғай көкте тұр ойнап (Қ.Дәрібаев, Серт).

ҚҰРАЙЛАУ *Құрайла етістігінің қимыл атауы; жылқыны қайыру.*

ҚҰРАЙТ: құрайт салды. *Құрайлап айқайлады.* Түн ортасы болғанда *Қ ұ р а й т с а л д ы* Домалақ. Сары айғырдың даусына Тау жаңғырып, тас құлап. Таң сарғайып келгенде Қалың жылқы шұрқырап, Келеді шаңы бұрқырап (Жамбыл, Шығ.).

ҚҰРАЙТ-ҚҰРАЙТ о д. *Жылқының күйін келтіру үшін еліктіре айтылатын сөз.* Мұнымен бірге қошқар, бұқа және айғырлардың күйлеген аналық малға қарауына әсер ету мақсатында қойт-қойт (қошқарға), күж-күж (бұқаға), *қ ұ р а й т-қ ұ р а й т* (айғырға) сияқты сөздер де айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Түйе малынан бураны інгенге шөгергенде, екі бураны ұрыстырарда келе-келе десе, айғырға (кей жерде бұраға) *қ ұ р а й т-қ ұ р а й т*, қырит-қырит! – дейді (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

ҚҰРАЙТТА = е т. *Жылқыға құрайт-құрайт деп дауыстау, айқайлау.* Бұл жүрген Мойынқұмда қыстың малы, Айтылсын енді біраз істің мәні. *Қ ұ р а й т т а п* саяқтарын санап жүрген, Естілді жылқышының ысқырғаны (Пернедегі терме.).

ҚҰРАЙТТАУ *Құрайтта етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАЙЫШ з а т. *Жалбыр жүнді қозы терісінен немесе сеңсеңнен тігілген түрікмен халқының ұлттық бас киімі; сеңсең бөрік.* Бастарына киген *қ ұ р а й ы ш* бөріктерінің маңдайына қиғаштап, қызыл шүберек байлағандар, сартылдатып, сары ала қылып байланып, мылтық асынғандар тұр (А.Хангелдин, Қараторғай). Қара *қ ұ р а й ы ш* астынан қадалған көзін қарт балықшыдан айырмай, тістері аксиып, кіжініп апты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Чапайдың *қ ұ - р а й ы ш ы н ы ң* орнына басына шашағын төгілтіп Испаниядан тараған ақ пилотка киіп жүрді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚҰРАҚ¹ з а т. 1. *Тігілген киімнен, теріден қалған түрлі қиынды.* – Қоңырсыған *қ ұ р а қ - т ы ң* өрқайсысының өзіне орны бар, бұлар – сары майдай сақтап, жиып жүрген мүлкі (Б.Майлин, Шығ.). Кеше шал келмеді ме қайыр сұрап, Белі аспанда, көзі ірің, мүкіс құлак: Күрс-күрс етіп, аяғын шалыс басып, Түгі жоқ, киімінің бәрі *қ ұ - р а қ* (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Ал мынаның бет-ажары тіпті біртүрлі: көп тыртық, бетке жапсырған көп терінің *қ ұ р а ғы* сияқты (Ш.Мұртазаев, Табыл теңіз). 2. *Құрақ көрпе (төрге төсейтін көрпеше).* 3. э т н. *Қазақ дүниетанымындағы «тіл-көзден» сақтайды деген наным-сеніммен арнайы ырымдап тігілетін көрпе-көрпеше, жабу сияқты қолөнер бұйымдары.* Ерте кезде баласы өліп, тоқтамаған үй «тіл-көзден аман болсын» деген ырыммен қырық *қ ұ - р а қ* құрап, баласын соған ораған (ҚҰӘ). Біледі судың жайын мұрап деймін, Жарасар көрпешеге *қ ұ р а қ* деймін. Осындай бірме-бірге кез келгенде, Айта отыр өлеңінді шырақ деймін (Қара өлең).

Құрақ көрпе. *Мата қиындыларын қиюластырып, тұмарша, сегіз жапырақ, ромб тәрізді өрнектерден құралған жеңіл көрпе, көрпеше.* Ол *қ ұ р а қ көрпе* нің үстіне жайғасыш отырды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Төрге *қ ұ р а қ көрпе* төселіп, жастық тасталыпты (Ә.Тарази, Асу.). Шешем *қ ұ р а қ көр -*

пені алып, жазып төрге төседі (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Құрақ құрады. а) *Бүтін заттың кесінділері мен қиындыларынан қиюластырып, өрнекті бұйым жасады.* Тастан *қ ұ р а қ қ ұ - р а й м ы н*, Тастың атын сұраймын. Геолог-дос ағайым Берді тастың талайын (Ә.Табылдиев, Көңілді бала.). ө) *Мата қиындыларын тұртқисіне, пішініне (ромб, қиық т.б.) қарай қиюластырып іс тікті, көрпе-жастық жасады.*

Қырық құрақ. а) *Әбден тозығы жеткен, жамау-жасқауы көп, жамаулы.* Ағам өз үйімнен *қ ы р ы қ қ ұ р а қ* тонымды, бір жаман шарығымды әкеліп кигізді (Ө.Қанахин, Жер бас.). ө) *Құрама, әр жерден жиылған; әртүрлі, бір тектес емес.* Қала осылайша безенген. Ың-жың көпшілік. Ұлт-ұлттан жиналған *қ ы р ы қ қ ұ р а қ* көпшілік (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Омырауындағы медальдары *қ ы р ы қ қ ұ р а қ* терезеден қиялай түскен күн сәулесіне шағылыса мөлдіреп, тұнық су астындағы алтын балықтардай діріл қағады (А.Мекебаев, Жез тырнақ). Дүниеде бөлшектеңіп есінен танып, *қ ы р ы қ қ ұ р а қ* болып қалған жаумен ұрыс жүргізген қиын да азапты болады екен (Қ.Көпішев, Тәйімбет Көмекебаев).

ҚҰРАҚ² з а т. ө с. 1. *Көл яки су жиегіне жайқалып өсетін балғын да балауса шөп; қамыстың жас, балауса кезі.* Қылтиған жас *қ ұ р а қ т а р* су астынан, Айнымай қырдың жаңа жуасынан. Бойынан таратады кермек иіс, Жас иіс – тірлік иісі бұл ашылған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Саған теңеп балауса, ақ қайыңды, Тұрам ессіз, көргендей патшайымды. Күміс көл де өзіндей дыбыс беріп, Қамыс, *қ ұ р а қ* сыланып, шаш қайырды (К.Салықов, Жезкиік). Тауларды да түрленттің жылғалап аққан бұлақпен, Ешкілерді түрленттің Бауырынан емген лақпен. Көлдерді де түрленттің Жағалай біткен *қ ұ р а қ п е н* (Шал ақын, Өленд.). 2. а у ы с. *Жасөспірім, балдырған.* Ұлым менің – Желкілдеген *қ ұ р а ғ ы м*, Қызым менің – Сылдырлаған бұлағым. Таң алдында ақ сәуледей төгілген Екеуінің даусын естіп тұрамын (Н.Жанаев, Жаным.). Ата – асқар тау, Ана – бауырындағы бұлақ, Бала – жағасындағы *қ ұ р а қ* (Қаз. халқ. мақал-мәтел.). Бұлағым балдай тәтті өнербілім, *Қ ұ р а ғ ы м* оқып жүрген жастар өмір. Жыршы бұлбұл, бозторғай өнге басқан, Жас

ақын, Жамбылдайын көрілерім (А.Лекеров, Өмір.).

Көк құрақ. *Сарғайып, құрамаған жас қамыс.* Жөрмеңке ашып құстары азан-қазан, Секілді бір ақ кебік, қара қазан, *К ө к қ ұ - р а қ т а н* көлдері алқа тағып. Жұпар шашып тұрады-ау таңда азан (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ.). *К ө к қ ұ р а қ* басын иеді, Жылы леп пен жылмаң жел Бұраңдатып сүйеді (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қоғалы көлдің құрағы. п о э т. б е й н. *Бұл жерде мейлінше жайдары, жұмсақ, жайлы ұғымында айтылып тұр.* Жас желектей жайқалған Қыз Жібектің дидары – *Қ о ғ а л ы к ө л д і ң қ ұ р а ғ ы* (Қыз Жібек).

Құлындаған даусы құраққа шықты. *Жан даусы шықты, жан даусымен айқайлады, шыңғырды.* Қамар сорлының *қ ұ л ы н д а ғ а н да у с ы қ ұ р а қ қ а ш ы қ с а да:* «Бишара-ау, деуден басқа бақсыға қой деуші кісі жоқ еді» (С.Торайғыров, Шығ.). – Ойбай-ай, ойбай! – деп *қ ұ л ы н д а ғ а н да у ы с ы қ ұ р а қ қ а ұ ш т ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРАҚ³ з а т. *Күзгі суықтан кейін өсімдікте қалған мақтаның ашылмай қалған қозасы.*

Құрақ жинағыш мәшине. т е х. *Қалған мақтаны жинауға арналған жартылай жабық ауылшаруашылық мәшинесі.*

ҚҰРАҚ: құрақ ұшты. *Жік-жапар болды, жаны қалмай қызмет етті, құрдай жорғалады, бәйек болды.* Құнанбай аттанып кеткенге шейін мұндай ауылдар *қ ұ р а қ ұ ш ы н*, қалбақ қағып күтеді (М.Әуезов, Абай жолы). *Қ ұ р а қ ұ ш ы н* жүгіріп, есік ашып кіргізіп жүр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қожекең *қ ұ р а қ ұ ш ы н:* – Сол дұрыс болар, – деп, ағытып қойған бауларын байлай бастайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Он үштен он төрт жасқа *қ ұ р а қ ұ ш ы н*, Жүгірдік тойда табақ тартып енді-ай. Он бес пен он алты жас құбылмалы, Тұрады қорғасындай балқып енді-ай (Мәделі Жүсіпқожаұлы // Екі мыңжылдық.).

ҚҰРАҚ-ҚҰРАҚ¹ с ы н. *Жамау-жамау, шоқыт-шоқыт.* Үшінші күн ұдайымен кәдір түнін күтіп жүр, – деп *қ ұ р а қ-қ ұ р а қ* көк шынылы сығырайған жамаулы терезеге қарады (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚҰРАҚ-ҚҰРАҚ² с ы н. *Құрағы көп, құрақ өскен.* Жанкел: Көк қамыс *қ ұ р а қ-қ ұ р а қ* сайда болар, көп жылқы көк алалы байда

болар. Келіп ем Ұлбикеден сұрағалы, Кешуі көкөзектің қайда болар? (Айтыс).

ҚҰРАҚ-СҰРАҚ з а т. с ө й л. *Құрақ және сол сияқтылар, қалған-құтқан мата қиындылары.* Шешесі Мәриям өзінің көйлек-көншектерінен қалған ескі *қ ұ р а қ-с ұ р а қ - т а р д ы* құрастырып, ішіне сабан толтырып ойыншық, қуыршақ жасайтын («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРАҚСЫЗ с ы н. *Құрақ өспеген, құрағы жоқ.* Айдын көлде сын болмас, Жағасы болса *қ ұ р а қ с ы з*, Асқар тауда сын болмас, Бауыры болса бұлақсыз (Ақберен). Таулы жер бұлақсыз болмас, Сулы жер *қ ұ р а қ с ы з* болмас (Қаз. мақал.). Мауыт бешпет маужырап қынай белде, Шыр бітіріп тұрғандай шырайлы ерге. ...Жарқабақта өсетін жалғыз шыбық, Жапырақсыз, *қ ұ р а қ с ы з* былай көлде. Сәл қабағын шытынып, лебіз қатты: – Сабыр, ана сабыр ет, жылай берме (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰРАҚТАЙ с ы н. *Жас, балғын, балауса.* Іші күйіп, қалшылдап Жаудың сағы сынып тұр *Қ ұ р а қ т а й* болып жайқалып Бақыт гүлін төгіп тұр (Пернедегі терме.). Жас өспірім баламын Жапырағы жайқалған, Көлге біткен *қ ұ р а қ т а й* (Айтыс). Он бестегі жасым-ай, Жарға ойнаған лақтай, жиырмадағы жасым-ай, көлге біткен *қ ұ р а қ т а й* (Алдаспан). Қайда кеттің жиырма жас Тастан шыққан бұлақтай? Жиырма бес бар ма маңайда Жайқалған жасыл *қ ұ р а қ т а й*? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Көлге біткен құрақтай. ф о л ь к. п о э т. *Ұзынша, сидаң (Жүйрік аттың дене бітімін, соның ішінде құлағын суреттеуде қолданылатын өрнекті сөз айшығы).* Құйрығы – қынаптан шыққан қанжардай, жалы – күлтеленген жібектей, шықшыты – оралып жатқан түбектей, құлағы – *к ө л г е біткен қ ұ р а қ т а й* (Ер Тарғын).

Құмға шыққан құрақтай. *Қоқырайған, қомтиған. Құмға шыққан қ ұ р а қ т а й* қоқырайып, Саптаяқтай көрінеді ұман, құдам. Үйіме жаңа ғана қонақ келді, Еркек қой іздеп келдім бұған, құдам (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құрақтай жапырылды. *Құрақ қиыты, жік-жапар болды, бәйек қақты.* Келе алмай қарсы кеселеп Жұрттың бәрі жол берген – *Ж а п ы р ы л ғ а н қ ұ р а қ т а й*, Ақылыңа болайын – Тасты жарып қайнаған Баһарда аққан бұлақтай (Базар жырау, Жыр.). Шалматайдың малы дегенде *қ ұ р а қ т а й ж а п ы р ы*

л а т ы н жалмауыз билер қаужаң-қаужаңға келіп Сатанды: – Отырғыз ананы! – деді (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құрақтай құлады. *Айтқанға көнді, не айтса да орындады.* Ол Қартбайдың «бұқтымына» да, «шықтымына» да иіліп-бүгіліп, *қ ұ р а қ - т а й қ ұ л а п* отыр (С.Әлжіков, Күле көрме.).

ҚҰРАҚТЫ¹ с ы н. *Құрақтан жасалған, құрақтан құрап тігілген.* Жер еден толы айшық түсті, көк ала киіз, жасыл *қ ұ р а қ т ы* төсеніш бөстек (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚҰРАҚТЫ² с ы н. *Құрағы мол өскен, құрағы қалың.* Ел сыртында айдын көл: *Құрақты*, жалтыр, суы мол. Жапырылмаған көк орай, Ауыл қонған жаңадан (Б.Майлин, Шығ.). Бұл бір *қ ұ р а қ т ы* қара судың жағасы еді (І.Есенберлин, Жантала). Аққулы-қазды шалқар көл, қамысты-*қ ұ р а қ т ы* көк өзен. Қозылады бәрі шуласып, қосылды бәрі шаттанып (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰРАҚША ү с т. *Құрақ тәрізді, құраққа ұқсап.* Жолдың екі жағында пісуге бет алып, бурыл тартқан бидай, көл бойындағы бойшаң *қ ұ р а қ ш а* жел лебі қозғап, құбыла толқиды (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚҰРАЛ з а т. **1.** *Белгілі бір іс, шаруашылық үшін қажетті аспап, сайман.* Жаңа өндірістерді қаржыландыру үшін жаңа *қ ұ - р а л д а р д ы* енгізбегендіктен және халыққа көрсетілетін қызмет тізімін кеңейтпегендіктен жоғарыдағы міндет жергілікті түрде табысты іске асып отырған жоқ («Егемен Қазақстан»). Бұл хатты жазған өзіңсің, тілекке *қ ұ р а л* он саусақ, Жазған мәнер салды өне, шүйке ораған бұл саусақ (Б.Майлин, Шығ.).

2. *Соғыста пайдаланылатын қару.* Соғыс *қ ұ р а л д а р ы* тиеліп, кенеппен жабылған соңғы арбада ат айдаушыдан басқа екі солдат отыр (Ә.Әбішев, Замана.). Шын орақшы – орақ жанды малды, Шын батыр, *қ ұ - р а л* таңдамайды (Қаз. мақал-мәтел.). Бәймен болыс өкіріп, Ат үстінен жалпетті. Түс-түстан айқай шыққанда, Жау шегініп жөңкіліп, Бет алдына ол кетті, Бар *қ ұ р а л д ы* ата алмай, Дірілдеп буын, әл кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** и н ф. <ағыл. facility, tools> *Қандай да бір процесті автоматтандырылған түрде орындайтын аппараттық немесе бағдарламалық құралдар.* ≈ Бағдарламалауды автоматтандыру *қ ұ - р а л д а р ы*. **4.** *Әдіс-тәсіл.* Оның беті аулақ болсын десек, ең алдымен, туған тілімізді жұмыла үйреніп, жабыла меңгеріп, жан ая-

май дамытып, нағыз осы заманғы білім алу мен зейнет көрудің ең шешуші *құралына* айналдыруымыз қажет (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Бұқаралық ақпарат құралдары. *Баспасөз қызметі.* Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, лауазымды адамдар және *бұқаралық ақпарат құралдары* әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (ҚР Конституциясы). Болашақта *бұқаралық ақпарат құралдары* мен зейнетақы активтерін басқару сияқты маңызды мәселелерді халыққа түсіндіру мақсатында қарым-қатынас жасайтын боламыз («Түркістан»).

Көрнекі құрал. п. д. *Сабақ ойға қонымды болу үшін, материалды жүйелі меңгеру үшін қолданылатын кесте, сурет, сызба сияқты көрнекіліктер.* Қалған сөздердің мағынасына да нақтылы мысалдар, тәжірибелер және *көрнекі құралдар* арқылы түсіндіріледі («Қазақст. мект.»). VIII класс әдебиеті бойынша да қолдан жасалған көптеген *көрнекі құралдар* қолданылды («Қазақст. мект.»).

Оқу құралы. п. д. *Белгілі бір ғылым саласы бойынша түжырымдары мен қағидат-ережелері жүйелі түрде, оқушының қабылдауына лайықталып жазылған мектеп оқушыларына, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу кітабы.* Қазақ мектептеріне арнап ол көптеген *оқу құралдары* ны шығарды («Қазақст. мект.»). Оның бұл еңбегі, техникалық мектептерге лайықты *оқу құралы* деуге болады (О.Жәутіков, Математика.).

ҚҰРАЛ= е. т. *Жинақталу, топтастырылу, басы бірігу.* Алтынның *құралды* сынығы көп, Белгілі бірін-бірі көрмейді жек. Отырды бір сағаттай әдеп сақтап, Сұрамай бірін-бірі сіз кімсіз деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бұл келген жиырма шақты жігіт Екібастан, Ертіс бойынан *құралған* жігіт екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Жылқы құлыннан, ақша тиыннан *құралды* емес пе? (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Басы құралды. *Мал бітті, жиналды.* Шөпте бір қолын кісіге береді, Малының *басы құрала* бастаса, Не пәле келіп өшіге берді (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚҰРАЛАЙ¹ з. ат. **1.** *Жабайы, тағы аң; киік, бөкен.* Көрсем де де *құралайды* атқаным

жоқ, Ұқсаттым Мақпал жанға шын жүректен (Ә.Найманбаев, Шығ.). Шыңда шырлап ойнаған. Қызыл киік *құралай*, Айшықты мүйіз арқары-ай, Тоспада тойын тойлаған (И.Байзақов, Құралай.). Көздепатып *құралай* мен елікті, Кесір көңілаж асты желікті. Қол шіркіндер сүйеді екен тізгінді, Тақым әсте сүйеді екен көлікті (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **2.** *Киіктің жас лағы. Құралайы* н өргізген үйір-үйір киіктер түстікті бетке ұстап, бұл өлкеден әлдеқашан безіп кеткен (Ә.Кекілбаев, Дала.). *Құралайы* құлаған жас туша жанын жалауға байлап бір-ақ қарғып, құзар тастан ұшты («Қаз. әдеб.»). Бұл – қыр еркесі сұр киіктің *құралайы* еді («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Сүйкімді, көрікті, тым әдемі, сұлу қыз.* Айтатын алда сөзің, Ыбырайым, Сөз тыңда, Жамал келін, *құралайым.* Шығып ем көңілге алып бір Алланы Шаруаның Дүйсеке аға айтсын жайын (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Өте ме сұм өмірдің тепкісінде, Бота көз Күлөнда атты *құралайың*, Не өлім, не бостандық – бірі маған, Төресін өзің берші апатайым (Ж.Саин, Күлөнда). Қуан дейсің, ал енді қуанайын, қуаныштан қолыма ту алайын, қайыра бір қасыма соғар ма екен, аулақ кеткен адасып *құралайым* (М.Мақатаев, Аққулар.).

Құралай бастаған киік оңбайды. к. ө. н. е. *Көшбасшысы жоқ, бала-шаға билеген елдің берекесі болмайды. – Құралай бастаған киік оңбайды,* – депті ғой баяғы кісілер. Соның кері кеп жүрмегей (Қаз. тілі. фразеол. сөздігі).

Құралайды көзге атқан. *Атқан оғы дөп тиетін, қас мерген.* Мынау төбе саған соңғы шығар шың Болатынын ұғарсың. Сен, әрине, *құралайды көзге атқан*, Атқан оғын маздатқан Менің мерген екенімді ұмытпаған шығарсың? – деді әкесі құлазып нар көңілі (М.Шаханов, Ғасырлар.). Бесатарды түйеге артып жүреді дейді. Өзі *құралайды көзге ататын* мерген көрінеді (С.Бегалин, Замана.). Өзі «*құралайды көзге атқан*» дейтін мерген, атқан оғы мүлт кетіп көрген емес (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қырғауылға құмай тазы мен қосұшы ем жерменен, Ал сен болсаң *құралайды көзден атқан* мерген ең (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Құралайдың көзіне дәл қадайтын. *Қадаған жеріне дәл тигізетін; қас мерген.* Әсіресе жақ тартуға келгенде, жебесін *құралайдың көзіне дәл қадайтын* мерген-ді. Міне,

осы қасиеті қазір де өзіне үлкен жәрдем береді (І.Есенберлин, Алмас.).

Құралайдың көзінен өтетін. *Дәл, тура, дөп тиетін (мылтық).* Аңшылардың арманы алдымен жақсы ат, жүйрік ит, қыран бүркіт, түзулігі *құралайдың көзінен өтетін* жақсы мылтық (Д.Керімбаев, Қазақст. жылқы.).

Құралай көз. *Мөлдіреген, әдемі, мойыл көз.* Болыстың жалғызсынбай ханышасы, Бірінші сұлулықтың мәртабасы. Қаз мойын, *құралай көз*, пісте мұрын, Көрінер тамағынан ішкен асы (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Құралай көзді* сұлуды Еріксіз дұшпан өппесін. Шалқып тұрған дәулетті Аяқпен басып теппесін (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). *Құралай көзді* сұлуды Қоштасып, ақ таң атқанда, Бозбала күннің буымен Алшандап келе жатқанда (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰРАЛАЙ² з а т. э т н. *Май айының екінші жартысында болатын 8–10 күндей жауынды-шашынды мезгіл; амал. Құралай* – Қазақстанның орталық және солтүстік аумақтарында шамамен 20 мамырдан басталып, оншақты күнге созылатын ауа райының құбылмалы күндері (ҚҰЭ). Амалдың көпшілікке мәлімдерінің бірі – *құралай*. Бұл майдың 23-інен басталып, 10 күнге созылады. Қара суық, дауыл болып өтеді (М.Ысқақов, Қаз. байырғы календ.). Желбіреп сары ала ту шыққан бойда, Құйылып қалың әскер қырдан ойға, Астында Ақ табан ат, алда Исатай, Сол күнде «қырқарланып *құралайдай*» (Ғ.Қайырбеков, Көңсадақ).

Құралай салқыны [суығы]. э т н. *Май айының екінші жартысынан басталып, он шақты күнге созылатын дауылды қара суық, амал; киіктің лағын өргізетін мерзім.* – Көресің бе, Жақан, жел батыстан соғып тұр. Бұл *құралай салқыны* деген амал. Бүгін киіктер лағын өргізеді, – деді Хасен Жақанға («Қаз. әдеб.»). Хәлелден *құралайдың салқынынд* а көз жазып қалды. Қызық, қазір Ғазиза тірі ме екен? Не күй кешуде, ұшырасса. Құралайға жиі келетін. Кішіпейіл. Айыбы... Жүзіктің көзінен жиі өтетін (Жалғыз салт атты). Баяғы сол тәртібі – Келеді жел арқылы, Лағы боп киіктің *Құралайдың салқыны* (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Құралай суығының* аяғы кейде аязға айналып кетеді (М.Дүзенов, Ақәже).

ҚҰРАЛАЙГҮЛ з а т. ө с. <лат. myosotis> **Ботагөз** (*Айлауық тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік*). *Құралайгүлдің* 40 шақты түрі белгілі, шабындықта, таулы жерлерде өседі. СССР-де 25 түрі, Қазақстанда 12 түрі өседі (ҚСЭ). *Құралайгүл* – біржылдық және көпжылдық шөптесін өсімдік туысы (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

ҚҰРАЛАЙДАЙ с ы н. **1.** *Құралай сияқты.* **2.** *Әдемі, аса көрікті, келбетті.* Күләнда қолаң шашты алма бетті, Қыз болды *құралайдай* бір келбетті (Ж.Саин, Танд. шығ.). **3.** а у ы с. *Көзі жайнаған, нұрлы.* Жеті жасар баладай-ақ ізі бар, *Құралайдай* мөлдіреген көзі бар, Шыққан ізі Ақанайдың қабірі, Туды десем келетұғын жөні бар (Көрұғлы). **4.** а у ы с. *Ойнақы, ерке.* *Құралайдай* ойнақтаған баяғы, жан серігін қарты ішінен аяды. Сүйейді қарт, бөйбішесін демейді, Сыр алдырса, сырт көз әлде не дейді? (М.Әлімбаев, Балдәурен.).

ҚҰРАЛАҚАН с ы н. **1.** *Еш нәрсе алмаған, қолында еш нәрсесі жоқ, құр қол.* Сыйлыққа әкелетін еш нәрсем болмай, *құралақан* келдім (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). – Апыр-ай десеңші, сенің әйеліңнің мінезі шөлкес еді, *құралақан* барсақ, шыбын жаныңды қуырдақтай қуырады-ау сорлы! (Ә.Әбішев, Замана.). **2.** *Жоқ, ада.* Халық ауыз әдебиетін жүйелеудің тырнақалды тәжірибесі болғандықтан, біздің очеркіміз тұтастай, әсіресе, оның классификациялау бөлімі кемшіліктерден *құралақан* болмаса керек (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Үкімет күшінен *құралақан* болса да, Шәкен өзіне көп сенеді (Ғ.Мұстафин, Дауылда.).

Құралақан қалды. а) *Қолына еш нәрсе тимеді, сыбаға алмады, құрқол қалды.* Мына сендердің әкелерің де оқу-тоқудан *құралақан қалды*, киіз кітап құшақтап жүруге қолы тимеді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). ә) *Бос, қара жаяу қалды.* Орыс тілі мен әдебиетін жақсы білсең, арман жоқ қой! Бірақ сені екеуінен де *құралақан қалама* деп қорқам (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Білім іздеп сусаған Жылайды пендең алдында, Мейірі кең, жасаған, *Құралақан қалдым ба?* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰРАЛАС = е т. *Қарым-қатынаста болу, араласу.* Ғалия бір рет көшеде кездестірдім деп келді. Екеуің де сонымен тым-тырыс

болдыңдар. Жекжат адамдар деген сөйте ме екен. Бірін-бірі қайдан да болса іздеп тауып, араласып-құраласып тұрмайтын ба? Біз жуырда пәтерге шыққанбыз. Жатсынбай келіп тұруына болады, – деп жатыр (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

ҚҰРАЛ-АСПАП з а т. **1.** *Белгілі бір істі орындау үшін пайдаланылатын сайман, жабдық.* Әдейі қойылған түрлі зерттеу құрал-аспаптарының көрсеткіштері бойынша табанда есеп жасалды (Қ.Қамбаров, Таудағы қала). Рентген сәулелерін алу үшін алуан түрлі құрал-аспаптар жасалынды (А.Тұрғанбаев, Рентгенология.). Біздіңше, қазақ мектептерін физикалық құрал-аспаптармен жабдықтау ісіне назар аудару керек («Қазақст. мұғ.»). **2.** *Соғыс ісіне қажетті қару-жарақ.* Бұлардың сарайларының белгілі бөлімдері соғыс құрал-аспаптарына арналған оружейная палата болады (М.Әуезов, Индия очерк.).

ҚҰРАЛДА = е т. ж е р г. *Дайындау, әзірлеу, жабдықтау.* Келіні дастарқан жайып, шай құралдайды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.). Мәруә құрал-жамау, шыны-аяқ кеселерін жәйіп, ертеңгі шайды құралдап жатқан (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.).

ҚҰРАЛДАН = е т. **1.** *Құрал-аспаппен қамтамасыз етілу, керек-жарағын алу, жабдықтау.* Сүйменмен құралданған адамдар шаналарды бұзып жатыр екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Халифа өзінше құралданып, қолына асатаяқ ұстап, торын көтеріп, судың жағасына келді (Мың бір түн). Біз алғаш құралданып тас балтамен Үй салдық, қайық етіп ойдық емен... Мамонттарды құлатып, пілді үйретіп, От таптық, ойнадық от-жалынмен (Ә.Сәрсенбаев, Өлеңд.). **2.** *Соғыс қару-жарағымен қарулану.* Қызылжарда қазақ жұмыскерлері ұйымдасып, құралданып, саясат, әлеумет майданына шықты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қоршаудан шығып, қару-жарақсыз келе жатқан жігіттер құралданып қалды (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ханға лайық сол болар – Әскер жиып алыңыз, Құралданып қол жиып, Салтанатпен барыңыз (Батырлар жыры). **3.** а у ы с. *Оймен, қиялмен, сөзбен қарулану.* Көзді алдап көрінетін мұнарланып, Сұлулыққа қалмайын күр алданып, Бер маған жаратылысты өз қалпынша, Шындықпенен шырқайын құралданып (С.Мәуленов, Найзағай.).

ҚҰРАЛДАНДЫР = е т. *Құралмен қамсыздандыру, қамтамасыз ету, жабдықтау.* – Петр Петрович, менің ойымша, алдымен қолдағы бар адамды бар қарумен құралдандырып, осы «траншеяда» ұстап отыру керек (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Барлық жігіттерді жинап құралдандырамыз (С.Шарипов, Бекболат).

ҚҰРАЛДАНДЫРУ *Құралдандыр етістігінің қимыл атауы; жабдықтау.* Үйірмелер оқитын бөлмелерді құралдандыру керек (Ғ.Сланов, Шалқар).

ҚҰРАЛДАНУ *Құралдан етістігінің қимыл атауы.* Ендігі оқудың мақсаты халыққа қызмет ету үшін құралдану болады (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ҚҰРАЛДАС с ы н. *Қарулас, майдандас.* Құралдас достар лейтенант Алексеев, Петр Вычукжанин, капитан Гастеллс батыл қимыл жасады (Ә.Сәрсенбаев, Батырлар.).

ҚҰРАЛДАУ ж е р г. *Құралда етістігінің қимыл атауы; жабдықтау, дайындау.* Батыр «ат үстінде жортып алмай, енді тыншықпас» деп, қос күрең мен ала аяқ құланы құралдау қамына кірісті (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ҚҰРАЛДЫ с ы н. *Қару-жарақпен, құрал-сайманмен жабдықталған, қарулы.* Бай-кулактар азық-түлігін тығып, бермеумен ғана емес, Совет өкіметіне құралды күшпен де қарсы шықты (С.Мұқанов, Өсу жол.). Елдің шетін күзеткен Құралды әскер тергеді (Ә.Тәжібаев, Шығ.). Ақбілектің хабары! Сымбат бойы, ажары Ай мен күннен кем емес Құралды берік қаласы Ер баратын ел емес (Батырлар жыры).

Құралды көтеріліс. т а р. *Қарулы көтеріліс (қолға қару алып, қарсы шыққан ереуіл).* Риддер жұмысшылары құралды көтеріліске даярланып жатты (А.Хангелдин, Өткен күн.). Колчакқа қарсы құралды көтеріліс жасағанда, өзге тұтқындармен қабат босанып, қашқан бойымен Сібірдің партизандарына қосылды (С.Мұқанов, Есеу жыл.).

ҚҰРАЛ-ЖАБДЫҚ з а т. **1.** *Шаруашылық мекемелерге, өндіріс орындарына, оқу орындары мен лабораторияларға қажетті саймандар мен жабдықтар.* Ал Астана, Алматы қалаларындағы, сондай-ақ облыс орталықтарындағы бірқатар сайлау учаскелерінде электронды дауыс беруге арналған құрал-жабдықтар орнатылды («Егемен Қазақстан»). Құланбаев

мектепке келесі оқу жылына керекті *қ ұ - р а л - ж а б д ы қ т а р д ы* қасындағы серігіне жаздырып тізімдеп алды (С.Омаров, Өмір.). Халықтың қолөнеріне әдет-ғұрып жабдықтарымен қатар, аң аулауға, мал өсіруге және егіншілікке қажетті *қ ұ р а л - ж а б д ы қ т а р* да кіреді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

2. Соғысқа қажетті қару-жарақ. Разъезд жанына батыстан бір завод көшіп келіп жатыр. Оның естуі бойынша, соғыс *қ ұ р а л - ж а б д ы қ т а р ы* н жасап шығаратын көрінеді (Ө.Қанахин, Дәмелі). Кейін шекарада болдық. Міндетіміз – шекарашыларға *қ ұ р а л - ж а б д ы қ*, азық-түлік тасу («Лен. жас»).

ҚҰРАЛПАС с ы н . ж е р г. *Жас жағынан шамалас, құрдас, қатарлас.* Көке іштен бекітіп алып отырады. Қиру қайта. Маңынан жүруге болмайды. Тіпті алыстан шулауға да. Бірақ Ертай ештеңені тыңдамайтын. Ақымақ. Өзі *қ ұ р а л п а с* балалардан есті дейтін апасы (М.Мағауин, Бір ата.). Сүгірмен жасы *қ ұ р а л п а с* қариялар қазір Алматының өзінде бар. Олар аталмыш шындықтың бәрін растайды (Т.Әлімқұлов, Шығ.). Әуелгі кезде Гүлшаш күн сайын екі мезгіл аулада әжептеуір сейілдеп, өзі *қ ұ р а л п а с* қыз-келіншектермен әңгімелесетінді. Әсіресе, осы қалада тұратын құрбысы Құралаймен көп сырласып, әзілдесіп, жаны жадырап қалатын (З.Жәкенов, Қайта айналып.).

ҚҰРАЛПЫ с ы н . **1.** *Жас шамасы, мөлшері тең, тұстас, қатар.* – Жасы қай *қ ұ р а л - п ы*? – Қырықтың ар жақ, бер жағында. Былтыр көргенде менің шамалауымша солай еді (Б.Әшімов, Қаражал). Сөз болып па зарымыз Ел қызығар бағымыз Жұрт *қ ұ р а л п ы* қатынбыз Хан қызына татырмыз (М.Әлімбаев, Ту тіккен). – Апа, бұл сөзді қалай айтқаның? Мен о кісінің қызы *қ ұ р а л п ы* емеспін бе? Өз теңім бар ғой (М.Мырзақұлов, Өмір.). **2. Тәрізді, сияқты.** Тіпті Қаратаудың күнгейінде ол *қ ұ р а л п ы* күй тартқан болмады деседі (А.Нысаналин, Алыста.). Бұған онша шеберліктің керегі жоқ. Осы *қ ұ р а л п ы* талай үйшікті баларақ кездерінде бұлар да жасап көрген (А.Байтанаев, Асан). Жер бетіне шығып жатқаны, шамасы, сынық сүйем *қ ұ р а л п ы* (Ш.Мұртазаев, Қызыл жебе).

ҚҰРАЛ-САЙМАН з а т . **1.** *Түрлі шаруашылық салалары мен өндіріс орындарына қажетті, соған пайдаланылатын жабдықтар мен аспаптар.* Қар жауғанша зыб көтерген

механизаторлар техниканы, *қ ұ р а л - с а й - м а н д а р д ы* орталыққа жиыстырып жөндеу жұмыстарына кіріскен (Ұ.Бағаев, Дала.). Техника аз, екі участокта бір ғана трактор, қажетті *қ ұ р а л - с а й м а н - д а р* – күрек, қайла, зембіл, қоларба да жеткіліксіз («Қазақст. әйелдері»). Маған *қ ұ р а л - с а й м а н* тауып берген сол Бағдәулет, – деп Тоқтыбай енді істеген ісімен таныстырды (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі). **2.** ә с к. *Соғыс ісіне қажетті әскери қару-жарақтар.* Ол капитан артиллерия начальнигінің *қ ұ р а л - с а й м а н* ды жетістіріп бере алмағандығын, ауыр артиллерияның кейін қалғандығын айтады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Ақтың әскерлері түн ортасы кезінде, үріккен қойдай дүркіреп, *қ ұ р а л - с а й м а н* дарының біразын тастай қашты (С.Омаров, Әңгім.). – Сен партизандардың *қ ұ р а л - с а й м а н д а р ы* н түгендеп, жорыққа дайындығын тексеріп шық, – деп бұйрық берді Шупахин маған қарап (Н.Көшекбаев, Қарулас.). **3.** ә с к. *Әскерлердің ұрыс кезінде жеке құрамның ор қазуға, фортификациялық құрылыстар, маневр жолдарын жасауға, көпір құрылысына және бөгеттер жасауға қажетті құралдар.* *Қ ұ р а л - с а й м а н* дар тасылуына байланысты жауынгерлердің пайдалануына қажетті үнемі өздерімен бірге алып жүретін шағын құралдар және әсері көліктік машиналармен алып жүретін көлемді құралдар (үлкен күректер, балта, лом, ара т.б.) болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Құрал-сайман шеберханасы. *Құрал-сайман сақталатын орын.* ≈ *Қ ұ р а л - с а й м а н шеберханасы* н салды.

ҚҰРАЛ-САЙМАНСЫЗ с ы н . *Ешбір аспапсыз, түксіз, қарусыз.* Бірақ ол *қ ұ р а л - с а й м а н* с ы з, құрқол шалдың інді қалай қазбақ болғанына таңғалды (Ф.Дінісламов, Көл жағасы.).

ҚҰРАЛСЫЗ с ы н . **1.** *Қолында тиісті аспабы, сайманы жоқ.* Адам арнаулы *қ ұ р а л - с ы з* 5200 метр биіктікке дейін көтеріліп, жұмыс істей алады (К.Әбдіғпаров, Қызықты физ.). Тайсойған деген құмыңнан, Желдер жарған дымыңнан, *Қ ұ р а л с ы з* қолмен су ішкен. Қақбақты кара көл екен (Дастандар). Көкке ұшпай асқар таудан өту қиын, *Қ ұ р а л - с ы з* з айға жылдам жету қиын. Отарба, автомобиль, тракторсыз Мұртақа алыстағы жету қиын (С.Сейфуллин, Өлеңд. поэм.). **2.** *Қару-жарағы жоқ, қарусыз.* *Қ ұ р а л с ы з* солдат

жауға қалай төтеп береді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Батырларға не дауа, Болса егер *құралсыз*. Жезтаңдайға не дауа, Өмір кешсе бұла өнсіз (М.Айтқожина, Баянжүрек). **3.** ауыс. *Қауқарсыз, нәрсіз, қуатсыз. Құралсыз* құрап ұшқан жапырақтай, Тіршілік бастарынан бақыты тайып. Күншілдікпен күні өткен мас елім-ай, Мұнша надан қалуға кімнен айып? (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚҰРАЛСЫЗДАН = е т. *Аспан-сайман, қару-жарақтан ада болу, қарусыздану.*

ҚҰРАЛСЫЗДАНДЫР = е т. *Қарусыздандыру.* Полицей мені бөлмеге енгізіп, сені шығара бергенде, екеуміз полицейді *құралсыздандыра*йық, ал Илько жәрдемшісін бөгей тұратын болсын (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚҰРАЛСЫЗДАНДЫРУ *Құралсыздандыр етістігінің қимыл атауы; қарусыздандыру.* Болатов пен Илькоға паровоз айдаған немісті *құралсыздандыру* тапсырылды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

ҚҰРАЛСЫЗДАНУ *Құралсыздан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАЛСЫЗДЫҚ з а т. *Құралы жоқтық, қарусыздық.*

ҚҰРАЛУ *Құрал етістігінің қимыл атауы; жинақталу, басы бірігу.* Хажы жолына бір мінгішті сатып жібергелі бұл үйге жылқы басы *құралуды* қойды (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тана-торпақ, тоқты-торым сияқты ұсақ жөндіктерден бастап, малдың басы *құралуға* айналды (С.Мұқанов, Шығ.). Бұл жөніндегі аңыздардың маңызды болатын себебі олар бір халыққа жататын руларды және халықтың *құралуы* н анықтайды (Ш.Уәлиханов, Мақала. хат.).

ҚҰРАЛЫМДАР з а т. т е х. <лат. constructio> *Мәшине мен ғимараттардың немесе тораптар құрылысы мен жұмысының сұлбасы және сол мәшине, ғимарат, тораптың өзі мен бөлшектері. Құралымдар* мәшине бөлшектері мен элементтерінің өзара орналасу ыңғайына, олардың бір-біріне бекітілу тәсілдеріне, өзара әрекеттесуіне және бөлек бөлшектерінің жасалатын затына байланысты болады (ҚҰЭ).

ҚҰРАЛЫМДЫҚ с ы н. *Құрылымға қажетті, құралым жасауға арналған. ≈ Құралымды қ материалдар.*

Құралымдық материалдар. т е х. *Құралымдарды жасауға арналған материалдар.* Материалдардың сыртқы күш әсеріне

төзімділігі (мысалы, серпімділік модулі, беріктілігі, пластикалығы т.б.) *құралымдық материалдың* сапа көрсеткіші болып есептеледі (ҚҰЭ).

ҚҰРАЛЫПТАС с ы н. **1.** *Жас жағынан шамалас, құралтас.* Жасы мен *құралыптас* ол Текеде шығатын қазақ газетінің редакторы екен (С.Мұқанов, Өсу жол.). Автобустың шофері Дәулетқанның өзі *құралыптас* қазақ жігіті екен (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы). Уалихан екеуміз жас сұрасып көрген емеспіз. Бірақ шамасы біз *құралыптас* қырыққа жетер-жетпес болса керек деген оймен оның өткен жылғы өзіліне жауап бердім енді (Достық нұры). **2.** *Бір нәрсеге ұқсас, тәріздес, сияқты.* Осы *құралыптас* кемшілік азамат соғысы дәуірінен бірсыпыра мәлімет беретін Қ.Исабаевтың «Айқыз», Ж.Жұмақановтың «Соқпақ соңы» романдарында да баршылық («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРАЛЫПТЫ с ы н. *Құралыптас, құралтылас.* Жаманкөздің қонақтар түскен үйіне Серке де, ол *құралыпты* ла р да жолаған жоқ (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өзі *құралыпты* жігіттердің көпшілігіне үшінші-төртінші разряд берілгенде, оған бесінші разряд беріліпті («Лен. жас»). Әлде, өзі *құралыпты* жігіттердің қатарынан қалғаны көңілін тарықтырып, үмітін торықтырып тастады ма екен? (Е.Мырзахметов, Өмір сыйы).

ҚҰРАМ з а т. **1.** *Бір бүтін нәрсенің барлық бөлшектері, жиынтығы.* **2.** р е с м и. *Жалпы жиналыс президиумының, болмаса арнайы бір комиссияның, ұйымның құрылымына енетін адамдардың жиынтығы, сан құрамының, мөлшері.* Тазартылған мыс және мыс шикізатын өндірумен айналысатын корпорацияның *құрамына* Жезқазған мыс қорыту зауыты, Балқаш кенметаллургия комбинаты, Жезкент кен-байыту комбинаты, Шығыс Қазақстан мыс-химия комбинаты және тағы басқа да нысандар енеді («Егемен Қазақстан»). Комиссияның құрылар мерзімі, *құрамы* жайлы, сол пікір қорытқан жолдастың өзіне тапсырылды (С.Бегалин, Уақыт.). Мені кооперацияның басқарма *құрамына* мүше етіп сайлады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). **3.** *Белгілі бір әлеуметтік топты құрайтын адамдар (жиынтығы).* Қазақтың *құрамы* Қашанда, қыраным, Қырқыссаң, Қырқысқан Біздерден тұрады (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** *Бірнеше нәрсенің қосындысынан*

тұратын зат. Қымыздың шипалық қасиеті оның химиялық *қ ұ р а м ы н а* байланысты (Б.Байжанов, Өкпе түберк.). Мал етінің *қ ұ р а м ы н д а ғ ы* бағалы зат – белок (Ғ.Әбішев, Мал.). Мал азығы рационның *қ ұ р а м ы* сүт майының сапасына әсер етеді (З.Сейітов, Сүт. өңдеу.). **5. Өзара тіркеу құрылғылармен бекітілген бірнеше вагоншалар (вагондар)** (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қан құрамы. м е д. Қанда болатын микроэлементтердің (қан түйіршіктері – эритроциттер, лейкоциттер, тромбоциттер және клеткааралық сұйық зат – плазма) жиынтығы. *Қ а н қ ұ р а м ы н ы ң* өзгеруі – ағзадағы болатын өзгерістерге (стресс, қансырау, инфекция, ашығу, т.б.) қайтарған жауабы, сондықтан қан құрамын талдау (анализ) қорытындысының медициналық және ветеринариялық диагностика қоюдағы маңызы зор (ҚҰЭ). Оңтүстік Америкада европалықтар келгенге дейін мүлде болмаған мумиялар қаны «А» группасына жататын қан екен. Оның үстіне инктер *қ а н ы н ы ң құрамы* өте ерекше болған (Шарапат). Біздің ғасырдарын боп жалындады Бөгеттерді ысырып жолындағы Адамзаттың *қ а н ы н ы ң қ ұ р а м ы н а н*, Алтын тапты грузин ғалымдары (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қосалқы құрам. Негізгі құрамнан басқа қосымша топтар мен командалар. Бұрнағы күні Алматының орталық стадионында «Динамо» және «Қайрат» командаларының *қосалқы қ ұ р а м д а р ы* кездесті («Лен. жас»).

Массалық [салмақтық] құрам. х и м. Құрауыштарының массалық мөлшерімен өрнектелетін құрам. $\approx$ М а с с а л ы қ қ ұ р а м ы н анықтау.

Сөздік құрам. л и н г в. Тілдің байырғы сөздерін де, шеттен кірген сөздерді де қамтитын сөздердің тұтас жиынтығы. Қазақ тілі с ө з д і к қ ұ р а м ы н ы ң аясы кең. Бұл қазіргі әдеби тілде қолданылып жүрген сөздерден, сөйлеу тіліндегі лексика мен диалектілік лексикадан ғана құралмайды, қоғамдағы әртүрлі топтардың тіліндегі арнаулы сөздер де ұлттық тілдің с ө з д і к қ ұ р а м ы н а енеді (Қ.Айтазин, Кәсіби лексика). Сөздік құрамға жалпыхалықтық лексикамен қатар кірме сөздер, терминдер, кәсіби сөздер, диалектілер, жаргондар, әдеби және ауызекі тіл лексикасы т.б. енеді (ҚҰЭ). С ө з д і к қ ұ р а м ы жағынан да өз міндет-

мақсатына сай болып келген («Қазақст. мұғ.»).

ҚҰРАМА¹ зат. 1. тар. Әр тараптан басы қосылған, бір жерге жиналып біріккен ел, жұрт. *Қ ұ р а м а* жиып ел қылып, Қосын таза сақтаған. Тілі шайпау тентегін, Ақылменен тоқтатқан (С.Сейфуллин, Шығ.). Жетпіс түрлі тіл білген, Шешендікке жетіккен, Қара құс жиып күш қылған, *Қ ұ р а м а* жиып жұрт қылған (Манас). Жетім өсіп теңелді, Жетісіп жесір кенелді. Шалшық суы көл болды, *Қ ұ р а м а л а р* ел болды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Көп князьдікке бөлінген *қ ұ р а м а* Индиядан біртұтас республика жасалды (М.Әуезов, Индия очерк.). **2. Әртүрлі әскери бөлімдерден немесе тұтас бір қол боп құралған жоғары басшылығы мен штабы бар әскери бірлестік, топ.** Мейманхана вестибюлінде армия штабының офицерлері, әскери *қ ұ р а м а л а р д ы ң* командирлері күтіп отыр екен (Б.Момышұлы, Шығ.). – Біз немістің қоршау шебін бұзып, екі үлкен қалада жаудың ірі *қ ұ р а - м а с ы н* қоршауда қалдырдық (М.Ғабдуллин, Ел намысы.). Москваның өрт сөндіргіш *қ ұ р а м а л а р ы н ы ң* бірінде өрт сөндіруге өте бір қолайлы әдіс ойлап табылды (С.Мұқанов, Естімеген.). *Қ ұ р а м а ғ а* барлық әскер тектері мен қарулы күштер түрлерінің корпустары, дивизиялары мен бригадалары, эскадралар (ЭТФ-да) кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.). **3. ж е р г. Көпшілік бас қосқан жалпы жиналыс.** Жетіжылдық мектептің құрылысын салып шығуда көп тарих жатқан көрінеді. Колхоз *қ ұ р а м а с ы н д а* қарап, мектеп саламыз деп қаулы алыпты (З.Иманбаев, Айналайын.). Үш күннен кейін Сәлемгерейден өзгесі Алматыға жүріп кетті. Ал бір жеті жетпей бұл барлау схемасын Қазақстан Кен зерттеу министрлігінің *қ ұ р а м а с ы* да бекітті. Осылай өзек мұнайының тағы бір жаңа кезеңі, үлкен мұнай үшін жаңа тартыс-күресі басталды (І.Есенберлин, Маңғыстау.). Түнде *қ ұ р а - м а* мәжілісі болып, сиыр мен қойдың жауапкершілігі Қырмызы Ұзаққызына жүктеліп еді (Ж. Мұзапаров, Қаби қарт.). **4. с п о р т. с ө й л.** *Құрама команда.* Республикалық жарыстарда ерекше шеберлігімен оқшауланған ол 1986 жылы Қазақстан *қ ұ р а м а с ы н а* қабылданды («Егемен Қазақстан»).

ҚҰРАМА² с ы н. 1. Жеке, бөлек нәрселерден құралған, қосылған қосынды, құранды. Мына көзілдірік киген аласа бойлы, бурыл сақалды,

құрама тісті, қара-торы кісі ол кезде жап-жас жігіт еді (С.Бегалин, Уақыт.). Драма ма, *құрама* ма, Сөз осылай құрала ма? Сен жазушы болса екен деп, Өмір, бетін бұра ала ма? (С.Дөнентаев, Шығ.).

Құрама азық. *Әртүрлі жемнің басын қосып жасалған қуаты мол мал жемі. Құрама азықтарды* мол дайындау, онымен малды азықтандыру республикада әлі де болса толық пайдаланылмай келе жатқан резервтердің бірі (Т.Сарбасов, Мал. азық.). *Құрама азықтар* белгілі рецепт бойынша әртүрлі малға арналып заводтарда дайындалады (А.Еламанов, Қой шаруаш.). *Құрама азық* – ғылыми негізде құрастырылып дайындалған және ұсақталған жемшөп құрамасы (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

Құрама баяндауыш. *лингв. Есім мен көмекші етістіктен құралған күрделі баяндауыш.* Көмекші етістік қатысқан баяндауыштарды күрделі есім баяндауыштардан айырып, *құрама баяндауыштар* деп атаймыз (Қазіргі қаз. тілі.).

Құрама [болат] дулыға. *Әр бөлігі металдан жеке жасалынып, бір-біріне бекітілген жауынгерлік бас киім.* Ауқатты адамдар *құрама дулығаларының* төбесін алтын, күміс жалатылған ою-өрнекпен әшекейлеген (ҚҰЭ). Жау-жарағын асынып, Жүрмекке даяр болады *Құрама болат дулыға* Шекесіне қояды (Батырлар жыры).

Құрама желі. *инф. <ағыл. composite network> Тораптар мен байланыстардың берілген жиынтығы бойынша құрастырылған гипермедиалық желі.* ≈ *Құрама желі* салу.

Құрама жем. *Зауыт жағдайларында үш немесе одан да көп азық қосындыларынан жасалатын азық; арнайы рецепт бойынша жасалған азықтың майдаланған дайын қоспасы.* Бір килограмм салмақ қосу үшін 4,5 килограмм *құрама жем* беріледі (Д.Қасенов, Ауыл.). Қошқарлардың рационында алуан түрлі жемшөп, пішен, сүрлем, *құрама жем* болады (Абзал жандар).

Құрама жем агрегаты. *Үш немесе одан да көп азық қосындыларынан жасалатын азықты майдалауға арналған агрегат.* *Құрама жем агрегаты* – түрлі жемшөпті өзара қосып, құрама жем дайындайтын агрегат (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

Құрама жем цехы. *Үш немесе одан да көп азық қосындыларынан жасалатын азықты*

жасауға арналған цех. *Құрама жем цехы* тиісті мөлшерде түрлі жемшөпті өзара қосып, құрама жем дайындайды (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

Құрама команда. *спорт. Түрлі спорт жарыстарына қатынасатын таңдаулы спортшылар құрамы.* *Құрама команда* спорттың белгілі бір түрінен де, программасына спорттың көптеген түрлері енген спартакиада, универсиада және олимпиалық ойындар, турнирлер т.б. үшін де құрылады (ҚСЭ).

Құрама қондырғы. *Құрастырылған агрегат.* ≈ *Құрама қондырғы* орнатты.

Құрама объект. *инф. <ағыл. composite object> Екі және одан да көп өзара байланысты объектілерден тұратын объект.* Символдық жолдарды енгізуге арналған меню, диалог терезесі немесе олардың комбинациясы *құрама объект* бола алады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрама отряд. *Түрлі маман иелерінен құралған топ.* Мұнда бес отряд бар еді. Олар: геофизиктер отряды, аэрометеорологиялық отряд, механиктер отряды, *құрама отряд* (М.Мұсабаев, Антарктида.).

Құрама садақ. *Садақтың салмағын жеңілдетіп, беріктігі мен серпінділігін арттыру үшін ағаш, сүйек, мүйіз сияқты материалдардан құралып, біріктіріліп жасалған садақ түрі.* *Құрама садақ* ағаштан жасалып, басына берік болуы үшін сүйек, серпінді болу үшін иініне мүйіз, тарамыс салынған. Кеуіп кетпес үшін сыртын қайың қабығымен немесе терімен қаптап, қосылған тұстары ажырап кетпеу үшін сыртынан тарамыспен буылған (ҚҰЭ).

Құрама сандар. *мат. Кем дегенде үш не бірнеше бөлгіштері бар сандар.* Натурал сандарды түрлі қасиеттеріне қарап: жұп, тақ, *құрама*, жай және фигуралық *сандар* деп бірнеше топқа бөледі (А.Собалақов, Математика.).

Құрама сугартқыш құдық. *сушар. Тік ұңғымалы құрылым жүйесіне горизонтальды кәріз көмегімен жалғанатын құдық суын тұтынушыларға жеткізіп тарататын құрылғы* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Құрама сүрлем. *Өсімдік, астық, тамыр жемістерден дайындалған маңызды толыққанды азық.* *Құрама сүрлем* көк балауса, тамыр-жемістер, астық, жем қосып дайындалады (Х.Тілемісов, Ауылшаруаш. сөздігі).

Құрама тыңайтқыш. *Құрамында негізгі екі немесе үш элемент (азот, фосфор, калий) болатын кешенді тыңайтқыш. ≈ Қ ұ р а м а т ы ң а й т қ ы ш т ы* пайдалану.

ҚҰРАМА = е т . к ө н е . *Санатқа қоспау, есепке алмау.* Атының басын іркіп тұра қалды, Адам деп мені ойына *қ ұ р а м а д ы*. Шап беріп жауырыннан жұлып алып, Көлденең ер қасына бүге салды (Батырлар жыры).

Ештеңесі [түгі] құрамайды. *Ешбір зиян көрмейді, түгі де кетпейді.* Заттары өтсе өтті, өтпесе тағы *е ш т е ң е с і қ ұ р а м а й д ы* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Оның *ештеңесі қ ұ р а м а й д ы*, кеше ғана болыс боп сайлана сап, өнінің әдемісін (М.Жұмағұлов, Қыран). Қалаған затты алғанға, Әрине *т ү г і қ ұ р а м а с*. Қалпында бәрі қалғанда, Кешірім сенен сұрамас (Ғ.Орманов, Танд.).

Қылшығы құрамады. *Түгі де кетпеді, еш нәрсеге шығын болмады.* Қайта *қ ы л ш ы ғ ы қ ұ р а м а ғ а н д а й* қымсынбайды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚҰРАМАЙ: құрамай қапты. *Құралақан қалды, жер соқты, қара жаяу қалды; дәмеленген нәрседен құр қалды.* Осы күні жеңілген Құнанбай балалары өздерінің қалай алданғанын, қалайша *қ ұ р а м а й қапқанын* аңғара алмай, көп әлекке түскен (М.Әуезов, Танд. шығ.). Үшінші, бұл дүниедегі хұқұх (право) жағынан әйел шарифатта жарты кісі, ол анау дүнияда тіпті теңсіз. Олай дейтіні, күнәсіз я күнәсінен арылған еркек ол дүниеде жұмаққа кіреді де хордың қызын құшады, ал әйел ол дүниеде өзгелер түгіл, өз ерінен *қ ұ р а м а й қабады*. Бұл дасорақы әділетсіздік емес пе? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Құрамай қаптырды. *Құралақан қалдырды.* Қолынан ұстағысыкеп, мәліе қарап, жақындай түсіп ынтыққан Жүсіпті тағы да *қ ұ р а м а й қаптырды* (З.Шашкин, Доктор.).

ҚҰРАМАЛЫ с ы н . 1. *Әр тараптан құралған, әр жақтан жиналған.* Емелев басқарған *қ ұ р а м а л ы* отряд үш күннен соң Тастаққа ат қойды (Ж.Арыстанов, Сұңқар). Олардың жалпы ұзындығы 10 метрдей, Құрманбек шебердің істеген сүйекті асадалы бөлшектері мен ағашын қоса есептегенде, 96 бөлшектен тұрады. Демек істері *қ ұ р а м а л ы* іс. Сондықтан ең алдымен бөлшектерді қиюластырып алудың мәні өте зор (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *Жиналмалы, алмалы-салмалы; құрастырмалы.* – Үй қабырғасын тұрғызу онша қиын емес, *қ ұ р а м а л ы* дүние

ғой, – дейді жұмысшылар («Қаз. әдеб.»). Іздегенге сұраған дегендей, әйтеуір, іздене де, сұрана да жүріп, *қ ұ р а м а л ы* он үй сатып алып қайтты (С.Шаймерденов, Сыбызғы). Қысқа мерзім ішінде *қ ұ р а м а л ы* ағаш үйлерден қалашықтар пайда болды (Р.Өтемісов, Ақиқат).

ҚҰРАМАЛЫҚ з а т . *Бірнеше құрамдас бөліктен тұрушылық.* Қазақ жұртының *қ ұ р а м а л ы ғына* аты дәлел, қазақ әр жұртта болған, әр жұрттан наразылықпен бөлініп шыққандардың бәрі қазақ атала берген, сондықтан қазақ жұртында түрік, моңғолдан бөлініп шыққан тұқымдардан құралған деуді дәлелсіз көретініміздің мәнісі – қазақ бөлінуді, бетімен жайылушы, еркіндікті сүйші мағынасында екендігі рас болғанда да жұрт біткеннің бәрі бұл мағынаны «қазақ» деген бір сөзбен атауының қисыны жоқ (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰРАМБӨЛІК з а т . к е н . *Кен және одан алынатын өнімдердегі бағалы заттар.* Кенде бір ғана пайдалы *қ ұ р а м б ө л і к* болуы сирек кездеседі. Көптеген кендер бірнеше *қ ұ р а м б ө л і к т і* болады (Қаз. тілі термин. Кен.). Кен, әдетте, пайыздық үлесіне қарай бөліп алуға жеткілікті *қ ұ р а м б ө л і к т і* атымен аталады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Құрамбөліктердің жылжымалылық қатары. *Метасоматоздық процесстегі химиялық элементтердің жылжымалылық реті.* *Қ ұ р а м б ө л і к т е р д і ң ж ыл ж ы - м а л ы л ы қ қ а т а р ы* элементтердің иондық радиусына, электр зарядына, атомдарының иондану энергиясына және орталық сілтілігі мен қышқылдығына байланысты (Қаз. тілі термин. Геология).

Құрамбөліктердің орналасу біркелкілігі. к е н . *Бағалы минерал түйіршіктерінің кен кесектерінде орналасуының біркелкі болу-болмауының көрсеткіші.* *Қ ұ р а м б ө л і к т е р д і ң о р н а л а с у біркелкілігі* болмаса, мұндай кендерді ұнтақтау не ұсату алдында алдын алу ауыр суспензияда немесе тұндыру жолымен бос таужыныс минералдарының белгілі бір бөлігін бөліп, қалдық ретінде алуға болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚҰРАМДАН = е т . *Толығу, қауымдасу.* Шыңғыс заманында қашып барған Қаңлылар өсіп, *қ ұ р а м д а н ы* п қалған екен (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ҚҰРАМДАС с ы н . *Өзара тығыз байланысты, сабақтас.* ≈ *Қ ұ р а м д а с* бөліктер.

Құрамдас бөліктер. *Қандай да бір қоспаның немесе қауымдастықтың құрамды бөлігі.* Қазіргі заманғы цифрлық технологияларды пайдалана отырып, трафиктің барлық түрлерін беруді және телекоммуникациялық қызмет көрсетулердің ауқымды спектрін бөліп беруді қамтамасыз ететін қажетті *құрамдас бөлігі* ретінде мемлекеттік органдардың бірыңғай мультисервистік көліктік ортасы құрылатын болады («Егемен Қазақстан»).

ҚҰРАМДЫ с ы н. *Бір нәрсенің құрамына енетін, соның бөлігі саналатын.* Саяси қызметкерлер әскери кадрлардың *құрамы* бір бөлігі боп табылады (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Искерлікке тәрбиелеу – ақыл-ой тәрбиесі менадамгершілік тәрбиесінің *құрамды* бөлігі (Семья тәрбиесі). Еңбекке баулу және кәсіптік бағдар беру – жастарға коммунистік тәрбие берудің негізгі бір *құрамды* бөлігі («Қазақст. мект.»).

Құрамды индекс. и н ф. <ағыл. concatenated index> *Аргументі атрибуттар мәндерінің комбинациясы болатын индекс.*

Құрамды оператор. и н ф. <ағыл. compound statement> *Қарапайым операторлар тізбегінен тұратын оператор.*

Құрамды ұқсастырғыш. и н ф. <ағыл. qualified identifier> *Бір-біріне қабаттасқан және сол объектіні ұстайтын топтамалар ұқсастырғыштарын қосатын объект ұқсастырғышы.*

ҚҰРАМДЫҚ с ы н. *Құрамға қатысты, соған тән.* Демек, әр сабақтан түсер дәннің саны да үш-төрт есе көп. Бұл – арпа және бидайық шөбін өзара будандастыру арқылы алынған жаңа түрі. Ондағы мақсат – бидайық *құрамды* қ арпаның көлемдік, бидайықтың көпжылдық және төзімділік қасиетін бір тұқымның бойына жинақтау. Байқап отырмысың, досым, жаңа өнімнің дәмділігі бидаймен бірдей болмақ (ҚҰЭ). Бұл олимпиада – республикалық физика-математика және химия олимпиадаларының *құрамды* бөлігі («Қазақст. мұғ.»). Сын есім болса, оның сөз табы ретіндегі өзіндік қасиеті, қандай, қай шырай формасында тұр, мағыналық, тұлғалық, *құрамды* жағынан қалайша бөлінуші еді, соны анықтау қажет («Қазақст. мект.»).

ҚҰРАМЫЛТҚАН с ы н. *Талықсыған, ұйыған.* Күннің жылдай өткізген ұзақ айлар бойы жалғыздықта жанына жинаған

құмарлығын бірге не ханға сақтап, *құрамыл* т қ а н денесінің әрбір ләззатын, қомағай еріннің әр сүйгенін соған ғана татырам деп жүргенде, шебер деген немесі сүйгіз дейді! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРАМЫС с ы н. *Құрақтан құралған, құрақ-құрақ.* Ескі *құрамыс* көрпені алдырына түсіріп, екеуі де қожайынға қарап отыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Астына бір *құрамыс* көрпе, басына бір жастық тастаған екен (С.Мұқанов, Шығ.). **2.** *Құранды, жаммау-жасқаулы.* Мұның өзі тігулі киімнің жеңдерінен ғана біріктірілген *құрамыс* болып шықты (І.Омаров, Серпін).

ҚҰРАН [ар. قرآن] з а т. д і н и. **1.** *Ислам дінінің негізгі қағидалары көрсетілген, Мұхаммед пайғамбардың 610-632 жылдар аралығында Мекке мен Мединеде пайғамбарлық аяндар түрінде айтылған уағыздарының жазба жинағы ретіндегі мәтіні, 114 сүреден тұратын мұсылмандардың ең басты қасиетті кітабы, адамзат баласына Алла тағаладан көктен түскен қасиетті төрт кітаптың бірі. Құран 114 сүреден тұрады. Мұхаммедтің 610–632 жж. аралығында Мекке және Мединеде пайғамбарлық аяндары түрінде айтылған уағыздарының жинағы. Аспанның Алла тағаланың жіберуімен бірнеше рет түскен аяттар негізінде жазылған. Барлық мұсылмандардың қасиетті кітабы болғандықтан, Құран ның мұсылман әлеміндегі орны ерекше. Құран ды әлемдік мәдениеттегі ең негізгі кітаптың бірі ретінде адамзат қоғамы мойындап отыр (Философ. термин. сөзд.). Осы ойдың үстінде оның есіне Құран ның «Әнниса-өхаббата аш-шайтан» – «қатын шайтанның тұзағы» деген сөздері түсіп кетті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Арам болса қашады су кісіден, Естімеген сөз шығар сұм кісіден, Кітап – Құран айтқаны рас болса, Ұрмақ көрер бір жан жоқ бұл кісіден (Шал ақын, Өлең.). Шырағым адастырмас жолымдағы, Құран ы м оқи берер қолымдағы. Абайым дүниеге аты жеткен, Болдың сен менің бағым, оның бағы (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **2.** *Құран кәрім аяттары толық жазылған кітап.* Бұлардан ала алмады хабар, тілді, Хазіреті рухы Аллада хабар келді. Бастан-аяқ сырының бәрін сөйлеп. Құдай сөзі – Құран ның аят енді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Оның ортасына қара киізден тігілген қабы бар Құран ды әкей байлап жатыр (Н.Қазыбеков,*

Тұсаукесер). // *Құранның дауыстап оқылған аяттары*. Түпкілікті шын бақыт табу үшін, *Құран мен* күңдірентер ем мешіт ішін (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Кеуделеріне [көкірегіне] Құран ұрды [қойды]. *Ақтық сөзін айтып, ант берді, ант ішті*. Меңсіз қара қойдың қанына қолдарын батырып, *кеуделеріне Құран ұрып* пәтуаласқан-ды (З.Жәкенов, Танд.). Сөздің шыны керек, *көкірегімізге Құран қойып* та ант бергенбіз (Ш.Байбатшаев, Бел-белес).

Қатым Құран шығарды. д і н и. *Құран кәрімді толығымен оқып шықты*. «Жаны ардақты жақсының Күндебірі өлсін» дер; «Жа-назасын оқы, деп Шақыртушы келсін» дер; «*Қатым Құран шығарып*, Мал мен мүлкін бөлсін» дер; «Сол бөлінген олжадан, Өзгелерден көбірек, Сыбағама берсін» дер Бұл – молдалар тілегі, Сондай тілек бола ма Жақсылардың тілегі (Базар жырау, Жыр.).

Құдай бір, пайғамбар хақ, Құраны шын. *Мұсылман адамның иманын, ақидасын құрайтын Алла тағала жалғыз барлық адамзатқа ортақ, пайғамбар оның ақиқи елшісі, ал оған түскен Құран Алланың адамға дұрыс жол көрсететін жолдаған рас сөзі дегенді білдіретін Ислам дінінің негізгі ұстанымдары*. Боламын мен, мұсылманға ауған елден, *Құдай бір, пай-ғамбар хақ, Құраны шын*. Сұлуды жұлдыз-айдай алмақ үшін, бөйгеге ат қосуға келіп жүрмін (Көрұғлы).

Құранаударды. д і н и. *Құран оқыды*. Іңірде хазірет намаз бөлмесінде оңаша *Құран ауда-рып* отыр еді. Қасқырдан қашып тығылған-дай, өң жоқ, түс жоқ Сейітжаппар кіріп келді (Д.Әбілев, Ақын.).

Құран аудартты. *Өлген адамға арнап Құран, дұға оқытты, қатым қылдырды*. – Нұрқандар қайда кетті? Жүзтайлақ болыстың өлген жеріне бата оқи кетті, өзі осы арадан жақын екен ғой! Сол жерде *Құран аудартып*, хатым қылдырмақ (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Құран аударту. *Өлген кісіге бағыштап Құран оқыту*. Өлгенге мүше беру, киімін алу, жаназа шығару, *Құран аударту* деген түрлі әдебиеттерді желеу қылып, артынан таласатын да сол молдалар («Лен. жас»).

Құран аяты. д і н и. *Құран сүрелерінің белгілі бір шумағы*. Әлбетте, өзі де түсініктер беріп, басты шығармасын *Құран аяттары мен*,

ақындардың жырларымен өрнектеп отырады («Егемен Қазақстан»). Ғашық адамға *Құран аяты* қасиетті емес, жарының сөзі қасиетті, жарынан басқа адамның сөзін не қылсын Шолпан! (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құран бағыштау. д і н и. *Марқұмға иман тілеп, Құран сүре, аяттарын оқу. Құран ба-ғыштауды* да, жаназа шығаруды да «тәямі-міді» қалай соғуды үйренді («Жұлдыз»).

Құран кәрім. д і н и. *Қасиетті Құран*. Бұл кітапта қасиетті *Құран кәрім де* көркем сөзбен кестеленіп, асқан шындықпен жазылған ұлағатты хикаялар баяндалады (А.Ахмед, Құран кәрім.).

Құран қайтарды. д і н и. *Аллаға гибадат қылып Құран оқыды*. Әкем *Құран қай-тарып* болған соң, орнынан тұрды да, терең күрсініп, Ыбышқа қарады (Д.Исабеков, Ма-засыз күн.).

Құран оқыды. д і н и. *Өлген адамға арнап немесе Аллаға гибадат етіп Құран сүрелері мен аяттарын оқыды, дұға қылды*. «О, қойыңдар, қойыңдар», – деді де, басқа не айтарын білмей, шарт жүгініп, көзін жұмып қирағаттап *Құран оқи* бастады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). – Өтәйінді жөнелттік қарағым. Тумақ бар да, өлмек бар. Тағдырдың ісі ғой не шара, – деді Орман жайғасып, *Құран оқып* болғансын (Р.Токтаров, Терістік.).

Құран сөзі. а) *Қасиетті Құран кәрім аяттары мен сүрелері*. Суниттің жолын ұстанушылар *Құран сөзін* мойындаумен қатар, әрқилы аңыз-өңгімелерден (хадистерден) тұратын «қасиетті ғибраттарды» қасиет тұтады («Парасат»). Ес білгелі қадір тұтып иманды, Бір Алладан әулиелік сыйды алды. Құс жолындай ашаң жүзі жұқарып, Көкірегіне *Құран сөзі* жиналды (К.Салықов, Жез-киік). ә) *Қасиетті Құран кәрім кітабы*. «Мә, *Құран сөзі* – Құдай сөзі, маңдайыңа сүйке». Ишан қатқыл дауыспен өктем сөйледі (М.Қаратаев, Далада.).

Құран сөзіндей. *Құдай тағаланың қасиетті сөзіндей*. Ганстің айтқандары Есіркегеннің жүрегінде *Құран сөзіндей* жатталып қалды (І.Есенберлин, Айқас).

Құран түсірді. д і н и. *Өлген адамға иман сұрап, соған бағыштап аят оқыды, дұға қылды*. – «Алтынның сынығы, асылдың тұяғы» екенсің, балам. Әкең марқұмға *Құран тусіртіп* тұрсың ба? (Ж.Еділбаев, Түркістан). Орманның әкесіне *Құран тқ-*

сіріп жүріп, сол қызды көрген (С.Адамбеков, Атылған қыз.).

Құран ұстады. *Құранды ұстап тұрып ант берді, ант-су ішті.* Растығына *Құран ұстайын*, молда аға, Құраныңызды беріңіз! (Д.Әбілев, Ақын.). Қасымға қол көтермейсіңдер! *Құран ұстап*, осыған ант беріңдер (І.Есенберлин, Алмас.). Күні кеше ғана екеуінің алдында қатарымызға қостық, бұрынғы көзтүрткіге бұдан былай жол бермейміз деп *Құран ұстап* анттасқан үш арыстың игі жақсылары олардың сөзін бүгін кеп жерге тастай қояр дейсің бе? (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Құран хатым. д і н и. *Толықтай оқылған Құран.* Анасының аруағына арнайтын дағдылы «*Құран хатымды*» молдаға оқытпай, өзі оқитын болды (М.Әуезов, Абай жолы).

Құран хатым қылды. д і н и. ескі кіт. *Құран хатым шығарды (Құран кәрімді толығымен оқып шықты, Құран түсірді).* Қылығың еске түскенде, Көзімнің жасы жосыды-ай! *Құран хатым қылайын*, Жан досымның басына-ай (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құран шығарды. *Өлген адамның аруағына бағыштап Құранды бастан-аяқ оқып шықты, Құран аударды.* Қайтыс болған адамды үйдің оң жағына жатқызады да, молдалар *Құран-шығаруға* кіріседі (А.Құрманғалиев, Ислам діні). Молда түнімен *Құран-шығарды*. Танертең бір топ шал сүйекке түсті (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ҚҰРАНДАЙ с ы н. 1. *Құран сөзіндей, қасиетті, ең қадірлі сөздей, Алланың сөзіндей.* Енді әйелдер еркін тұрмыс алуы керек деген сөздер Раушанның жүрегінде *Құрандай* жатталып жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Ол төңірінің қасында отыратын, Адам еді-ау *Құрандай* оқыр атын. Жабыққанда жанына медеу етіп, Қайран елі әулие, пір тұтатын (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Майталман Құлшық күйші болып бала жастан, Аңыратты Адай күйін бір тынбастан. *Құрандай* Құрманғазы құшақтаған, Екі күй: «Кісен ашқан», «Көбік шашқан» (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.). 2. а у ы с. *Имандай, Құдайдай, кәміл.* Жеген нанын ақтап жейді, қожасының бұйрығына *Құрандай* сенеді (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚҰРАНДАЛЫ с ы н. ж е р г. *Әртүрлі заттардан жасалған, құрамалы. Құрандалы ұста дүкендерінде ыстықтан тершіген ұсталар*

мен жасөспірім бозбалалар жеңдерін түрініп ап, жебелер мен найзаларға ұш, құралайға қорғасын оқ құйып, семсер соғып жатыр (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

ҚҰРАНДАС = е т. *Бәтуаласу, серттесу.* «Партияға» беріп жатыр сиырды, *Құрандас ып*, Бауыр қылып қиырды. Кеше үш сиыр тағы айдағып қалыңға, Мені мұнда бос қоюға бұйырды (С.Дөнентаев, Шығ.).

ҚҰРАНДАСУ *Құрандас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАНДЫ с ы н. 1. *Әртүрлі нәрседен құралған, біріккен; біртекті емес, құрама.* – Иә, мені *құранды* шаңырағымыздағылардан басқа ешкім ұзатқан жоқ (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Құлжа төңірегі өте *құранды*, неше қилы халық бар (С.Бакбергенов, Мен сүйем.). 2. *Құрастырмалы, қоспалы, қиыспалы.* Бұл машиналар тұрғын үйдің *құранды* материалдарын, екінші біреулері ауылшаруашылық саймандарын тасып, жанымыздан өтіп жатты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Төрт пәтерлі, *құранды*, ағаш үйлер жым-жырт түзде қатар түзеп, қанат жайып келеді (Тербеледі тың дала). Кетер кезде бізге Джәу Карлас Керудің музейін көруді ұсынды! Мен бұл есімді үндінің өздерінше жазып отырмын. Жауһар «лал» (лағыл) деген екі асыл тастың *құрандысынан* жасалған есім бұл (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Құранды азық. м а л ш а р. *Құрама жем; түрлі концентраттың қосындысынан жасалған мал жемі.* Мал азығына өсімдік және тағам қалдықтары мен *құранды* азықтар жатады (Малшыларға кеңес).

Құранды әдіс. т е х. *Әртүрлі үдерістердің тиімділігін арттыру үшін екі немесе бірнеше әдісті машиналар түрлерін қиастыра қолдану.*

Құранды бөлік. *Бірнәрсенің құрамдас бөлігі.* Сол көп ұғымдардан Орталық Американың абыздары, көптеген *құранды бөліктері* мен композиция принциптері Ескі дүниеден алынса да, таза америкалық болып саналатын ұғымдар жүйесін жасады (Шарапат).

Құранды ер. э т н. *Құрап жасалған, қасы қошқар тұмсық келген, отырап жері жалпақтау жасалған үлгісіне, сыртқы түріне қарай ердің бір түрі.* Ердің «қазақ ер», «қоқан ері», «*құранды ер*» деп аталатын түрлері бар (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Мама ағашта ерттеулі ат бай-

лаулы түр. Ысқақтың *құранды ерін* мен бірден таныдым (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.). Құмай күреңнің шылбырын жалма-жан кермеден шешіп алды да, күмістен өрнектеген үзеңгіге аяғын салып *құранды ердің* аша тұяқ қасынан мықтап ұстап, ат үстіне дік ете қалды. Алды-артына қарамай, жер ортасы – Көктөбе қайдасың деп жөнөп кетті (С.Омаров, Қиыр жол).

Құранды кен жұмыстары. к е н. *Пайдалы қазылымдарды қазып алуда жерасты және ашық қазу әдістерін белгілі бір технологиялық байланыста бір мезгілде немесе кезектестіре қолдану.*

Құранды қазу жүйелері. к е н. *Каме-ралар мен кентіректерге бөліп, бір сызба-мен дайындалған блоктарды әртүрлі қазу жүйелерін қолданып қазу.* Әдетте, *құранды қазу жүйелерінің* кейбір элементтері ортақ болып келеді (Орыс.-қазақ. терм. сөздігі. Кен.).

ҚҰРАНСЫЗ с ы н. *Құранның қатысын-сыз.* Екі топ Ертістің екі кемері тәрізді. Орта ашық, ұрансыз, *құрансыз* осылай бір жіктеле қалған жай бар жұртта (Д.Әбілев, Арман.). Соғысқа деген әзірлікті *құрансыз* ақ, әдетте әскерге адамдар ұйымдастырады, ал Құдай тарапынан берілген көмек бар ма? Әңгіме сонда (М.Токжігітов, Құран тур.).

ҚҰРАНШЫ з а т. д і н и. *Құран оқушы, Құранды дәріптеуші. Құраншы* әбден бытысты. Ішінен тағы бір мәрте қайталап көруге бел байлаған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). *Құраншы*, азагер, пидияға жиналған малда, сүйекші, жыртқышы болып сол ажалдың сөзін ақиқаттады (Д.Досжанов, Дария).

ҚҰРАҢҒАРЛАР з а т. геогр. *Маусымдық нөсерлер ағыны есебінен шөлді аймақтарда өте тез пайда болатын тік жағалы өзеншелер немесе жыралар аңғары.*

ҚҰРАПА з а т. ж е р г. *Мәжіліс, кеңес.* Балам, көрші үйде ел ақсақалдарының *құра-насы* болып жатыр екен, жүр, сонда барайық (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰРАПАТ з а т. *Адамдар тобы, жамағат.* Ара-тұра, кездейсоқ жағдайларда, қызметтес жолдастар арасында өткен-кеткен қызық күндер жайы әңгіме бола қалса, бұл көбінесе *құрапатқа* қосылмай, қаңырайып үнсіз отыратын (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Данышпан сол секілді ғалымдарды – Орынсыз жай бола ма жабырқатқан? Заманның өтіп кеткен

оқулығы, Болышты көбірегі *құрапаттан* (Айтыс).

ҚҰРАРЫ з а т. *Бастамашы, ақылшы.* Мал таппайтын еркек болмайды, *құрары* н айт, бала таппайтын әйел болмайды, тұрарын айт, – дейді халық (Б.Адамбаев, Халық дана.).

ҚҰРАС= е т. 1. *Бірігу, топтасу, топта-лу.* – Егін де жинаймыз, совхоз да *құраса-мыз* (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). 2. *Құралы, құрастырылу.* Сабыр ет, сабыр, демалшы, Тындашы біраз ағасы. Осы сәт маған *құрасып* Жыр келді білем шамасы (М.Құттықов, Ар-намыс).

Әңгіме құрасты. *Әңгімелесті, пікірлесті.* Сөзден сөз туып, зеңбірек оқтаушысы жауынгер Ханекио екеуі бұл жөнінде аз-кем *әңгіме құрасып* та алды. Пөлкендей пікір қайшылығы жоқтығынан ба, әлде екеуі де айтыс-тартыс жаны сүймейтін адам болғандықтан ба, әйтеуір көздеуші мен оқтаушы ортаға түскен мәселені ешбір жанжалсыз шешті (С.Сейітов, Сөз сұра.).

ҚҰРАСТЫР= е т. 1. *Біріктіріп топ-тастыру, жинастыру.* Жер-жерлерде оқырмандармен жүздесе жүргенде етжеңді нөмірлердегі танымдық мәні, тәлімдік маңызы мол дүниелер кітап күйінде жарық көрсе жақсы болар еді деген тілектерді ескере келіп, біз мұның алдында «Етжеңді Егемен Қазақстанның» 2001, 2002 жылдардағы үздік жарияланымдарынан қос жинақ *құрастырып*, шығарғанбыз («Егемен Қазақстан»). Осыдан басқа мал жоқ. Мал *құрасты-ратын* адам да жоқ (Б.Майлин, Шығ.). «Манат пен Шәді айтысыпты» деген пікір 1942 жылы Сәбит Мұқанов *құрастыр-ған* «Айтыс» жинағында айтылған (Р.Бердібаев, Гүлстан.). 2. *Құрау, үйлес-тіріп жалғап жасау.* Сол міңгірлеуік әкім биыл омартасын ел аяғы жетпейтін, ауыл советтің агенттері көрмейтін алысқа орналастырған. Тақтайдан *құраст-тырған* шағын үйшікте тұрып жатқан күндіз ермегі омарта, анда-санда Ктор деген овчарка тұқымдас тай төбетпен сөйлесіп қойып, қала берді, өзінің әдеттегі жалынды сөздерінен басатын (Ә.Тарази, Бұлтқа сал.).

ҚҰРАСТЫРМА з а т. *Әр нәрседен алынған, әр үзіндіден қосылған; жиынтық.* Әртүрлі басқа спектакльдер мен фильмдерден келген үлкенді-кішілі *құрастырмалар* «Қарақыпшақ Қобыландының» бойына көркемдік құт болып тұрғандай («Соц. Қаз.»).

ҚҰРАСТЫРМАЛЫ с.ын. **1.** *Жиналмалы, құралмалы, алмалы-салмалы.* Отарлардың бірінде озат шопан Сопан Тәпішевтің үйі отыр. Көзге үйреншікті қазақы емес, финн үйі. Шатырлы екі семьялық, *құрастырмалы* үй. Ұядай жылы. – Әзірше осындай сегіз үйіміз бар, – дейді директор. – Сегіз үйде он алты семья тұрады. Таяуда тағы да біраз үй алып қалатын сияқтымыз (Тоғызыншы шежіре). Солардың бірі – биіктігі мен көлбеулік бұрышын өзгертуге болатын *құрастырмалы* экран («Қазақст. мект.»). Көпірдің ұзындығы 782 метр. Оның барлық бөліктері *құрастырмалы* темір бетон (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Завод балалардың *құрастырмалы* велосипедін жәрмеңкеге алғашқы рет апармақшы («Лен. жас»). **2.** *Әртүрден қосылған, құрамалы.* Голландиялық домалақ сыр тұз ерітіндісімен немесе *құрастырмалы* тұздармен тұздалады (С.Сейітов, Сүт өңдеу).

Құрастырмалы темір-бетон. қ ұ р. *Өндірістік мәні зор ірі құрылыстар мен әртүрлі ғимараттарға арнап алуан түрлі конструкциялар мен детальдар өндіретін материалдың өндіріс саласы. Құрастырмалы темір-бетон құрылыста көптен бері пайдаланылып келеді (ҚСЭ).*

ҚҰРАСТЫРУ¹ з а т. **1.** п е д. <лат. construo> *Балабақшада балаларды құрастырмалы ойыншықтармен әрекетке баулу ойыны мен сабағы. Құрастыру баланың шығармашылығы мен көркемдік талғамын, қабілетін, ойын, көруі мен қимыл үйлесімін дамытады (Орыс.-қаз. термин. сөздігі. Педагогика.).* **2.** <ағыл. collection> *Аударғыш-түрлендіргіш (компилятор) бағдарламада объектілік модульдер мен сыртқы сілтемелер нұсқауларын біріктіру жолымен жеке түрлендірілген модульдер.*

ҚҰРАСТЫРУ² *Құрастыр етістігінің, қимыл атауы. 1. Біріктіру, жинастыру. Үйдің шатырының қақпасын құрастыру* августың басында аяқталды (А.Сатаев, Ақын ізі). **2. Құрау, үйлестіру.** Сөйлемді сауатты *құрастыруға* көңіл бөлген жөн (С.Алдабергенов, Өңгім.).

ҚҰРАСТЫРУШЫ з а т. **1.** *Бір нәрсенің қиюын келтіріп істеуші, қиюластырушы, құрап жасаушы.* Әне, жұмысқа жаңа кіріскелі келе жатқан бір топ кеме *құрастырушылар* жасыл баққа енді (Ш.Есмұрзаев, Ильич

хаты). Темірхан сияқты *құрастырушы* слесарьлар мұнда көп (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Разақ ауылдан келген жігітті цехына кеме бөлшектерін *құрастырушыға* көмекші етіп аударды («Қаз. әдеб.»). **2.** *Белгілі бір ғылыми еңбекті яки халық ауыз әдебиеті нұсқаларын бір жүйеге келтіріп жинаушы, соны кітап етіп шығарушы.* Көптеген мақалдың көп мәнділігі болғандықтан, оларды қай бөлімге, қай тақырыпқа кіргізу деген мәселе *құрастырушының* қолын байлайды (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

Құрастырушы жабдық. т е х. *Стансы ішіндегі коммуникацияларды құрастыру және бөлшектеу үшін қолданылатын жабдық. Құрастырушы жабдыққа құрастырушы қоспалар жатады (Қаз. тілі термин. Машина-жасау).*

ҚҰРАСТЫРЫЛ= е т. **1.** *Біріктіріліп, жинастырылу.* Мұндай ағаштар кейде екі бөлек, кейде үш бөлектен *құрастырылady.* Бұларды шаңырақтың қоспасы дейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Біз мінген көненің тыңынан *құрастырылған,* бойында әртүрлі машинаның қасиеті бар жайсаңның өзі (Сыбызғы сазы). Кеше құсқан, түнде кіршеме сіңген ішібауыры қолқылдап, қарны қатты ашып қалыпты, сондықтан жатақ орнына қайтқанда, тақтайдан *құрастырылған* столсымаққа таудың жуасын араластырып, жұмысшылар шикі балықтан жасаған тамақты жылымшы татуына қарамастан, қолдан жасаған бір тұрпайы үлкен қасықпен көсіп ап, Шоқан қауып-қауып жіберді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). **2.** *Үйлестіру, жинақтап жасау.* Дамудың жоғарғы сатысында жаңа қатынастар мен формалар бұрынғы ескі және белгілі қатынастар мен формалардан *құрастырылып,* бізді қоршаған дүниенің тереңірек бейнесі болады (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем.).

Құрастырылған тікұшақ. т е х. *Тікұшақпен ұшақ жиынтығынан тұратын ұшу аппараты. Құрастырылған тікұшақ қанаты, тірегі, негізгі қалақшалары тікұшақтағыдай. Тікұшақ сияқты тік ұшып-қона алады, ал тартушы қалақшалары мен қанаттары көлденең ұшуда үлкен жылдамдықты үдетуге мүмкіндік береді (ҚҰЭ).*

ҚҰРАСТЫРЫЛУ *Құрастырыл етістігінің қимыл атауы.* 1. Біріктіріліп жинастырылу, құралу. Демек тұлғаның қалыптасу процесі кезеңімен байланысты келетін әсіресе организм мүшелерінің құрастырылуы кезеңінде төлдің жеке жетілуді динамикасы негізге алынатын елеулі факторлардың бірі – иесі организмнің физиологиялық күйі (Т.Күлтебаев, Қой төлі.). Электронды микроскоптардың құрастырылуына байланысты вирустардың түрі мен шамасын дәлірек зерттеуге мүмкіндік туды (Н.Шоқанов, Микроб.). 2. Үйлестірілу, жинақтап жасалу. Қазақ тілі «Әліппесі» өзінің мазмұны және құрастырылу принципі жағынан тым жақсы туынды («Қазақст. мект.»).

ҚҰРАСТЫРЫС = е т. Бірлесіп жинақтасу. Міне, содан бері Жұмабай жүз алпыс екі машинаны құрастырысты («Қаз. әдеб»). Ал Метранпаж Нанема Илиясова ұстазымен қатар газет беттерін шебер құрастырып, еңбек жарысында үнемі үзеңгілес жүр («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРАСТЫРЫСУ *Құрастырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАСУ *Құрас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАТ = е т. Өздігінен бір нәрсені құрастырту. Мұғалім сол сөздерді қатыстырып немесе бұрыннан жазылған сөздерді пайдалана, картинадағы әрбір зат туралы сөйлем құрат ады («Қазақст. мект.»).

Басын құратты. *Басқарды, біріктірді.* Қуаныш түстен оянып, Азамат басын құратты Халқына түсін сынатты (Батырлар жыры).

ҚҰРАТУ *Құрат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАТЫЛ = е т. Өздігінен бір нәрсенің құрастырылуы. Осыдан кейін сөздердің барлығын тиісті орнына қойып, сөйлем құратылады («Қазақст. мект.»).

ҚҰРАТЫЛУ *Құратыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАУ¹ с ы н. Бүтін (сау) емес; құрақ, жамау, құрсауланған. Құрау кесесін шиіріп тастап, жалпақ алақанымен қасында отырған менің тіземнен салып қалды (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Сынық, құрау кеселерді дастарқан үстіне қойды (Қ.Сәрсекеев, Кілт). Үлкенді-кішілі мың бөлшектерден тұратын бұл машинаға құрау түспеді (Қ.Қамбаров, Ал-

тай.). Кетпей жүр көңілден бір қылау көптен, – Екеуміз қалған бүкіл бір әулеттен. Қабырғам қайысады кейде менің Көнөтөз керегедей құрау кеткен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қырық құрау. а) Әбден тозығы жеткен, жамау-жасқау. Есбикенің қызы Сақыш қырық құрау болған ескі көйлегінің тізесін жамап отырып, қыстығып жылайды (М.Әуезов, Абай жолы). Еденге қырық құрау киіз төсеген («Қаз. әдеб.»). ә) Біркелкі емес, ойдан-қырдан, анан-мұнан құралған, алуан түрлі. Қырық мекеменің өзінен алған қырық құрау документтері болады (С.Төлешев, Түрлі-түрлі.). Отбасының әңгімесі – қырық құрау (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл).

Он екі де бір құрауы жоқ. *Ешбір нұсқасы жоқ, әлі дайын болмаған.* Жаңа мектептің шым кесектен салынған жапырайған шағын үйінен басқа он екі де бір құрауы жоқ болса да, Ыбырай жасымады (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

ҚҰРАУ² *Құра етістігінің қимыл атауы; құрастыру, тұрғызу.* Дивизияның бөлімдерін құрау қызу жүріп жатты (Б.Момышұлы, Біздің генерал).

Мал құрау. *Дүние жинау, баю.* Әміре соңғы кезде мал құраудың екінші бір ебін ойлай бастаған (М.Әуезов, Қараш.).

Сөз құрау. *Сөз саптау, ойын сөзбен жеткізу.* Замандас ғалымымыз өкпелесе де, айтпасқа амалымыз жоқ, мұның аты материалистік диалетиканы тым тұрпайы түсінудің маңайы болады. Ал енді автордың сөз құрау, сөйлем жасау жақтарына келсек, ана тіліміз үшін авторға біз өкпелеуіміз керек (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚҰРАУ-ҚҰРАУ¹ о д. Жылқыны шақырғанда айтылатын ишарат сөз. Күмбір-күмбір күрең тай, Құрау-құрау құлыншақ! Ат боларсың ерге сай Жүйріктігің желге ұсап (М.Хакімжанова, Намыс). Мәселен, малды өзіне шақыру үшін: жылқыға құрау-құрау, ірі қараға ауқау-ауқау, түйеге көс-көс сияқты сөздер де айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жолға шыққан көлігім, Жапанда жүрсем серігім, Қамбар ата өсірген құла атым қайда менің, қайдасың? Құрау-құрау (Қаз. ертег.).

ҚҰРАУ-ҚҰРАУ² с ы н. Жамап-жасқап қойған, құрсау салынған; жамау-жамау. Құрау-құрау жалғыз қабат терезенің өйнегіне үйдің бауымен білеу-білеу мұз сірескен (М.Қаназов, Жер кіндігі).

ҚҰРАУЛА = е т. *Жылқыны қайырганда немесе жемге, суға шақырғанда айғайлап құрау-құрау деу.* Аулағырақ ұзап жайылып кеткен құланға *құраулаған* жылқышының кешкі тымық ауада дауысы талып естілді (Т.Қаупынбаев, Жазира). *Құраулап* жылқы шақырған, Қоңырау үнді келіншек; Қуалап құлын қайырған Қайда жүрсін, жеткіншек? (Қ.Аманжолов, Шығ.). Тек кейбір кеш қалған әйелдердің «*құраулаған*» жалғыз-жарым даусы ғана ертеңгі тыныштықты бұзатындай. Битабардың көзі ауыл сыртындағы оңаша, оқшау тұрған ақбоз үйге түсті (С.Шаймерденов, Жыл құсы). Атылып Ұлы таудан ұрандаған, Өзенсің көк төсінде жыр ауаған. Үні бар толқынында құлыншақтың, Даусы бар келіншектің *құраулаған* (С.Мәуленов, Шығ.). **2.** *Тырнаың цшып бара жатқанда құрау-құрау деп дауыс шығаруы, қиқулау.* Бұл көп оралып, аса қатты қиқулап, *құраулап* ұшқан тырналар (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰРАУЛАС = е т. *Құрауласып айғайлау.* *Құрауласа* қиядан қайырады, «Құр-құрынан» қашаған тайынады. «Ғай, былай жануарлар» деген жаққа, Жылқылар жапырыла жайылады (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға).

ҚҰРАУЛАСУ *Құраулас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРАУЛАТ = е т. *Құраулап жылқы қайырту.* Шыға кеп Сырдариядан сыр аунатқан, Кім десем құлын-жырды *құраулап* таяғының таңбасы түсіп қапты, Әбділданың жолы ғой мынау жатқан (Б.Дүйсенбаев, Ақ пейіл).

ҚҰРАУЛАУ *Құраула етістігінің қимыл атауы; құрау-құрау деп жылқы малын шақырады.* Жайылған жылқышылар бетін айды, түгендеп жылқышылар *құраулауды*; Егінге жолай алмай күзетшіден ыза боп тырна қатты тыраулайды (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚҰРАУЛЫ с ы н. *Жамауы көп, құралған.* Осы кезде әкесі төпелтек тамның *құраулы*, сықырлауық есігін ашып, тамашаның үстінде отырған баласын шай ішуге шақырды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Қырық құраулы. *Әбден тозығы жеткен, шұрық тесік; жамауы көп.* Қасқырда қуат қалмаса – «Апа» дейді ешкіні. Тонған

торқа көреді *Қырық құраулы* ескіні (Т.Ізтілеуов, Назым).

ҚҰРАУСЫЗ с ы н. **1.** *Әр жерге шашылған, жинаусыз.* Шырылдап жаны, шыңға ұшқан, Халықтан болмай сүйері, Сұраусыз келген сұм дұшпан *Құраусыз* жатыр сүйегі (Қ.Шаңғытбаев, Аққу өні). **2.** *Жамауы жоқ, жамау салынбаған.* Осы біздің Әмина тым ұқыпты-ау. Үстіндегі көйлегін кигеніне үш жыл болса да, әлі *құраусыз*, жамаусыз («Лен. жас»).

ҚҰРАУСЫЗ-ЖАМАУСЫЗ с ы н. *Еш қоспасыз, таза.* Олар қазақтың ән-күйінің үн арнасынан алыс кетпей, соны еуропалық музыка өнерінің сатысына көтере алған. Сондықтан «Абай» музыкасы құлаққа жағымды әрі опералық тереңдігі, *құраусыз-жамаусыз* тұтастығы бар (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

ҚҰРАУЫШ з а т. т е х. *Құрылғының, бағдарламаның, жүйенің, мәліметтердің құрамды бөлігі.*

ҚҰРБАҚА з а т. з о о л. <лат. bufonidae> **1.** *Суда да, құрлықта да өмір сүретін, қосмекенділер тобына жататын жәндік.* Көлбақа, *құрбақа* және триппон қос мекенділер класына жатады; бұлар құрлықта мекендейді, бірақ суда көбейеді, дамиды (Зоология). *Құрбақа* а қ а л а р мен көлбақалар суда да, құрлықта да жүре береді («Білім және еңбек»). **2.** *Далалы жерлердің сулы мекендерінде көп кездесетін бақа түрі.* Құдыққа құлан құлаған, құлағында *құрбақа* қауіп-қатерсіз ойнаған. Ойлағанға бұл заман: Қырда құлан жүрсе аман (Үш ғасыр.). Енді қалай: құлан құдыққа құласа, құлағында *құрбақа* ойнамаушы ма еді! – Сөйтейін. – Ендеше несіне таңғаласың! Ондайлар сөйтеді (Ә.Тарази, Тас жарған). Сипап тұрып, *Құрбақа* ның желбезегі сияқты Кенет ісіп шыға келген шекесін. Ол айтқанын орындады. Лебізіне бекем екен, «азамат», Сондайлардың кейде жолы болатыны ғажап-ақ (М.Шаханов, Ғасырлар.). Белінен батып балшыққа, Көтеріп көкке маңдайын, *Құрбақа* жатыр шалшықта, өкіне қағып таңдайын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚҰРБАҚАДАЙ с ы н. *Құрбақа сияқты.* Әйел адамның сүйегіне ілініп *құрбақадай* тырбып тұрғаны – несі жақсы? Толықтық, білсең, дені сау, көңілі қош, жаны жайсаң адамдарға ғана бітетін ырыспен бақыт, – деп біраз кейіді. Өйткені Зәмзә

өзі де етжеңді, иықты, келбетті адам еді (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.). Тақсырау, үстіңізге кисең шекпен, Қылып бейнет қолыңа алсаң кетпен, Ат басқан *құрбақада ай* бақырар ең, Жаман жан болмас еді сізден өткен (Майлықожа, Нақыл).

ҚҰРБАҚАЛЫ с ы н. *Құрбақасы көп, қалың.* Қараменді *құрбақа* қалы құдықтан су әкелді (Ж.Молдағалиев, Самал).

ҚҰРБАҚАША с ы н. *Құрбақа тәрізді, құрбақаға ұқсап.* Тас төбемде *құрбақаша* а тырбаңдап жүзіп жүрген қайсар бұлдырайды. Су бетіне шоршып шығып, қайыққа қарап зымырай жөнелдім (Тұлпар). Кейбіреулер *құрбақаша* тырбаңдап кетіп барады. Бұл жағдайды көрген біздің жігіттер автоматтарының тиегін ағытып жіберді (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.).

ҚҰРБАН [ар. قربان] зат. діни. 1. *Құдайға құлшылық етудің бір амалы ретінде Аллаға арнап садақаға соятын мал, құдайы.* «*Құрбанға* өгіз союшы еді. Малайларына бір бөлек арнатып *құрбан* союшы еді. Бұл төреден мырза жан жоқ еді» – деді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Келесі жылы малды *құрбан* ретінде сойып жейтін болған. *Құрбаның* етінен дәм татқандар аман болады деп есептелген (М.Исқаков, Соқыр сенім.). 2. а у ы с. *Асқақ, биік, асыл мақсатты орындау жолында жанын қиып, қаза болған адам.* Абдуллаев пен Мельник екі ер, екі елдің боздағы, Отан *құрбаны* десең олқы емес ерлердің бірі еді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ батыры). Соғыс басталған күні Алдаберген өз еркімен майданға сұранып, Ұлы Отан соғысының алғашқы *құрбандарының* бірі болды (С.Мәуленов, Шыңда.). 3. а у ы с. *Бір нәрсенің кесіріне қалған, жазықсыз жазым болған адам.* Рабфак студенттері оны күтқармақ болып заң орындарына барса, ондағылар тыңдап, шара қолданудың орнына кіріспей-ақ қойындар деген «ақыл» айтады. Ақыры қыз ескіліктің *құрбаны* боп кете барды (І.Есқожин, Сәбит Мұқанов.). 4. а у ы с. *Жемтік.* Жүрмеді ол жай жөніне бос қаңғып, *Өз құрбанын* өзектерде тосты аңдып. Өзі еркін болғанымен өзгеге Беруге ол қарсы болды бостандық (С.Мәуленов, Алыс кет.). 5. а у ы с. *Бір нәрсенің жолына арналған садақа; пидә.* Кетсем де кейде күйіккен қаңғып, Үміткер едің биіктен барлық. Жақсылық айтар адамға *құрбан*, Жомарт та қылған, сараң да қылған, Көңілім менің,

көңілім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Осы Отанға енді өзің қожа, өзің хансың. Менің жиған-тергенім сенің жолыңа *құрбан* (О.Сәрсенбаев, Сағым). Айттым сәлем, қалам қас, Саған *құрбан* мал мен бас. Сағынғанда сені ойлап, Келер көзге ыстық жас (Абай, Тол. жин.). 6. а у ы с. *Шығын, зиян.* Содан тура он жыл араға салып, қоян жылы келген жұттың да *құрбаны* аз болған жоқ (С.Қалиев, Еңбек ерені). Облыстан уәкіл келеді – олар не атақ шығарады, не шатақ шығарады, саған қайсысы керек! Әрине атақ шығарғаны керек. Бір қойың – *құрбан*. Төрт деп қой (Ә.Тарази, Қиян-соқпақ).

Басым [жаным] құрбан. *Бір жолда, істе жаным садаға, жанымды бердім деген мағынадағы сөзқолданыс.* Отанның біз де жасымыз, Халықтың тауһар тасымыз. Жастық борыш бізде тұр. Ел үшін *құрбан* басымыз. Ұрысқан жерде тұрыс жоқ, Алға қарай басыңыз (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.). – Бостандық алуға бар күшті жұмсау деген сөз. Керек болса *басымызда құрбан* (Х.Есенжанов, Тар кезең). Орнынан Науфал сонда атып тұрды: «Батырлар, қайдасың? – деп бір ақырды, – Жаны үшін *жаным құрбан* баландық» – деп, Әскерін ертіп алып Науфал жүрді (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Сендей жігітке кез болдым – арманым жоқ. Сенің жолыңа *жаным құрбан!* – деді (Б.Майлин, Шығ.).

Құрбан ай. діни. *Құрбандық шалатын ораза айттан кейінгі құрбан айты болатын ай.* Фейд (20) күні, оныншы күн *Құрбан айда*, Қажы бармаған байлықтан көрмес пайда. Оқыдың таң намазын сарғайтпастан, Мәшһар Әл-Харам деген абзал жайда (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Құрбан айт. діни. *Зұлхиджа айының 10 күні басталып, 3-4 күнге созылатын, Меккеге қажыға бару аяқталар күні қажылық етушілердің Мина алқабында құрбандық шалу рәсімімен ерекшеленетін мұсылмандардың Аллаға құлшылық етіп, мал соятын басты мейрамының бірі [Бұл күні әрбір мұсылман құрбандық шалып, Алладан Құбылаға қарап құрбандықты қабыл алуды өтінеді. Діни ант бойынша, шалынған құрбандықтың барлық еті кембағалдарға, пақырларға үлестіріледі, көп жағдайда еттің үштен бірі асылады, Құрбан айт мейрамында арнаулы мерекелік намаз оқылады].* Оразадан кейін 70 күн өткен соң мұсылмандар үлкен айт – *Құрбан айт* тойлайды (К.Шүлембаев,

Ислам діні.). Жалпы мұсылман жұрттарына ортақ жылына екі рет келетін ораза, *Қ ұ р - б а н а й т т а р ы н* есепке алмағанда, біздің қазақ-қырғызда жалғыз-ақ мейрам бар, ол – Наурыз (М.Дулатов, Шығ.). Сонау Совет мемлекетінің алғашқы құрылған жылдары-ақ мұсылмандардың кәделі мейрамы – *Қ ұ р б а н а й т т ы ң* үш күнін демалыс күндері деп жарлық шығарған да Нәзір Төрөкүлұлы болатын («Егемен Қазақстан»).

Құрбан айт мүбәрак [мерек] болсын! т і л е к. *Құрбан айт мерекесімен құттықтағанда айтылатын тілек сөз.* Құрметті бауырлар, *Қ ұ р б а н а й т м ү б ә р а к б о л с ы н!* Қуанышымыз ұзағынан сүйіндіргей («Егемен Қазақстан»).

Құрбан болды [етті, қылды]. а) *Алға қойған белгілі бір асқақ, биік мақсатты орындау жолында жанын қиды, тида етті.* Отан жолында ерлікпен *құрбан болған* достар әруақытта да есімізде болсын (Б.Момышұлы, Москва.). Жатқаның елден ұят алып ата! Атағың жер жүзінде мәлім, ата. Алғалай Отан үшін *қ ұ р б а н б о п т ы*, мен келдім, басын көтер, көңіл айта! Өлтіріп жетпіс жауды шейіт болды. Өлген жоқ, өлтірмейді тарих ата (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Олардың азаттықпен тағдыры рас, Сұлделер намыс қонбас, ар бұйырмас. Осылай Азаттықтың *қ ұ р б а н ы б о п* Қиылды бас соңынан тағы бір бас. (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). Әрбір жан дүниеге өзін кіндік Қылмақшы, табылар ма мұнан бірлік? Үміт ету ақымақтық менің үшін Еркін *қ ұ р б а н қ ы л а р* деп бәрі бірігіп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бір жанды кедей үшін *қ ұ р б а н қ ы л ы п*, Кедейдің үстем шамын жақпақ болды. Үй құрып, туды тігіп, жолдас алып, Басында Молалының жақпақ болды (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Әркім сені ерлігіңмен танысын, Кімге сенсең, создың соған қол ұшын. Сен достықты биік қойдың бөрінен, Бақытынды *қ ұ р б а н е т т і ң* сол үшін (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Бір істің орындалуы, мақсатқа жету жолы үшін барын аямады.* Алатауға барған болсаң, аға үйіне барғаның, Мәз болады ол жолымызға *қ ұ р б а н е т і п* бар малын (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Құрбан ету. *Құрбандыққа шалу, жанын қию.* Обадан халықты құтқарудың жолы бір жақсы адамды *құрбан ету* екен (М.Әуезов, Абай жолы). Адамды *қ ұ р б а н е т у* ғұрпы көптеген халықтарда болған және мыңдаған

жылдарға созылған (М.Исқақов, Соқыр сенім.).

Құрбан терісі. *Құрбандыққа сойылған малдың терісі. Қ ұ р б а н т е р і с і*, зекет, ғұмыр секілді нәрселер мұндай орынға жиыла бастаса, өзі бір қазына болар еді (М.Дулатов, Шығ.).

Құрбан [құрбанға] шалды. д і н и. *Аллаға құлшылық етіп, соған арнап мақсатының орындалуын сұрап, мал сойды.* Жылда 9-ншы июньде монастырьға жұрт жиылып, «Тәңірі» Шығыстың сүйегіне намаз оқып, осы ақ боз атты *қ ұ р б а н ш а л а д ы* (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Өлікке арнап *қ ұ р б а н ға ш а л ғ а н* қойларын о дүниеде «бағуына» әрі жылқы өсіріп тіршілік етуіне қажетті егейатын қоса сояды (Қаз. әдет-ғұрып.). Күн шықпай, міне, келіп даярландың, Бір-бір қой кісі басы сатып алдың. Ағызып таудан қанын сарқыратып, Құдайға жаныңды айтып *қ ұ р б а н ш а л д ы ң* (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Ораза, намазыңды әсте қойма, *Құрбан шал*, ақыреттің қамын ойла. Пітір бер мезгілінен қалдырмастан, Оразаның сауабын, жаным, жойма! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Құрбан шалу. *Аллаға құлшылық етіп, мал сою.* Оразаның аяғы үлкен тойға, салтанатқа айналды. Ақ қошқар айтып, *қ ұ р б а н ш а л у* басталды (Ә.Шәріпов, Алыс.).

ҚҰРБАНГЕРШІЛІК з а т. *Ортақ іс, игілік үшін өзін аямаушылық.* Бұл жерде Достоевский жазушының дарынын, білімін, зердесін ғана айтып тұрған жоқ, сонымен бірге өзге қасиеттерін де (Патриоттығын! Елшілдігін! Отаншылдығын! Ұлтжандылығын! Елгезектігін! Парасатпайымын! Батылдығын! Саяси сергектігін! Ел мен жерінің мүддесі үшін *қ ұ р б а н - г е р ш і л і к к е* (жертвенность) дейін бара алатын жанкештілігін! Қажырын! Табандылығын!) түгел айтып отыр («Егемен Қазақстан»).

ҚҰРБАНДЫҚ з а т. д і н и. 1. *Құдайға құлшылық етіп мал сойып бағыштаушылық.* Әбіш қана ауылдағы азын-аулақ шалшауқандардың жиналып, *қ ұ р б а н д ы қ* айтып, мал шалып жатқанынан хабардар етіп қойды (М.Дүйсенов, Мейман.). 2. *Бір нәрсенің жолына бағышталған садақа, тида.* Бір сөз үшін жекпе-жекке шақырған Қайсар Пушкин Дантесті. Ар-намыстың *қ ұ р б а н д ы ғы* Аз болмапты, қайраулы әлі әділеттің балтасы (М.Шаханов, Ғасырлар.).

«Иә, бала, нарымды тауып бере гөр. Батасы саған *құрбандық*» – деп Құранын аяқтап тұра келсе, іздеп жүрген қызыл нары тұр (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Одан кейін Абылай ханның заманында қалмаққа тағы да бір үлкен аттаныс қылғанда *құрбандық* – *қ* *а* бие шалған (С.Сейфуллин, Тар жол.). **3. Белгілі бір мақсат, арман-тілек үшін жан қиюшылық, пида болушылық.** – Бізде мал жоқ Дүлдүлден өзге – дейді, – *Құрбандық* бір жанымыз сізге! – дейді. – Балалар бұл аурудан жазылса аман, – Садақа үш күн ораза бізге! – дейді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Алаш туы астында, Куә болсын арымыз. Көркейтуге Алашты *құрбандық* біздің жанымыз! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). «Оқты біз тұрған жерге атындар. Отан үшін біз *құрбандық*. Қош», – деді Жетенов (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Құттықтап құстар сайрап, сөйлеседі, Құдайдан келген әлде дерек пе екен?! Айтындар, мазасы жоқ бұл ғаламға, Алысып аспан мен жер тулағанда, Адамнан бір *құрбандық* керек пе екен? (М.Мақатаев, Шығ.).

Еркек кіндік [еркек тоқты, ер] құрбандық. *Ел мүддесі, елдік сияқты биік, асқақ мақсатқа жету жолында ер азаматтың жаны пида, жаны садақа [Мұсылман аңыздары бойынша, Ыбрайым пайғамбар Алланың аянын орындау үшін баласы Ысмайылды құрбандыққа шалмақшы болып, Ысмайыл да Құдай жолында жанын пида қылмақшы болып тұрғанда, Алланың рақымы түсіп, құрбандық ретінде көктен қошқар түседі; осыған байланысты еркек тоқты, еркек кіндік құрбандық деген сөзқолданыс қалыптасқан].* – Кебек, ел болып мені саған жіберді, *еркек тоқты құрбандық* деген еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Қайрат деген атым бар, Қазақ деген затым бар. *«Еркек тоқты – құрбандық»*, Атам десең, атыңдар! (Қ.Рысқұлбек // Екі мыңжылдық.). Ел үшін *еркек кіндік құрбандық* (Қаз. мақал-мәтел.). Патшадан әділетсіз келді жарлық. Орнынан естіген жұрт тұрды қарғып. Ел көнбей бұл зорлыққа көтерілді, Болсын деп ел жолында *ер құрбандық*. Аттаныңдар-ау! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Құрбандығың [құрбандығыңа өзімді шалайын] болайын. *Садағаң кетейін, жолыңда өлейін.* – Сүйтші, *құрбандығың болайын*. Ал осы жолы сені де ұшырайын, – деді де, Тышекең тұрды тыштыып (А.Тоқмағамбетов, Өмір.). *Құрбандығыңа шалайын*

жолыңа сенің өзімді. Бір көріп қана қалайын Сен атқа мінгені кезінді (Т.Молдағалиев, Шақырады).

Құрбандық берді. *Құдай жолына, бір себептерге байланысты садақа арнады, құдайы берді.* Ескі Үрім, грек азаматтары жорыққа, не ұзақ сапарға шыққанда *құрбандық беретін* болған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Скифтер еліктің басын батыс жаққа қаратып қояды, бір жыл толған соң басына келіп мал шалып, *құрбандық беретін* болған («Қаз. әдеб.»).

Құрбандық етті [болды]. *Өзін өлімге қиды, құрбан болды.* Лама дінінде дін жолына өзін *құрбандық ету* ілімі дамыған (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм). Қалипа мұның бәрін өзінше ұқты. Күтпеген жерден өзі кеп қойнына кірген қуаныш үшін ол *құрбандық бо*п кетуге әзір тұр (М.Дүзенов, Әке.).

Құрбандыққа бару. *Мақсат-мүдде үшін өзін құрбан ету.* Жок, апа, мен үшін Бибі күйеуін қиып отыр. Мен де сондай *құрбандыққа баруым* керек... Өйтпесе махаббат бола ма (І.Есенберлин, Маңғыстау.).

Құрбандыққа қиды. *Біреуді өлімге, азап жолына берді.* – Түнекбай мен оның барымтасына ұшырап, қан талауына түспеу үшін Мәдендей інісін *құрбандыққа қиған* Қақабай болыс (Ә.Әбішев, Найзағай). Ойының болмай қойды тиянағы, Қарайды балапанға ұядағы. Үлбіреп қауыз ашқан үш өмірді, Қалайша *құрбандыққа қи*я алады (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрбандыққа шалды. *д і н и. а) Құдайы, садақа ретінде мал сойды, құдайы берді.* – Молдеке, кеше әлгі Салықбек, Бір семіз қой алып кеп, *Шаламақшы* еді *құрбандық* (Ж.Ақбергенов, Басқа пәле.). Арнаулы жерлерде аруақтарға деп *құрбандық шалынған* (ҚазССР тарихы). *ә) Басын өлімге қиды, жанын пида етті.* Басқаларды білмеймін, халқың үшін, ұлтың үшін өз қамыңды, қара бастың қамын былай қойып, ғұмырынды *құрбандыққа шалып* жіберетін кез – осы кез («Егемен Қазақстан»). Ақбай үйір-үйір жылқы айдап отырса да, бір ат үшін адам өмірін *құрбандыққа шалмақ* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). *б) Біреудің жолына текке құйді, жаны пида болды.* Аблаевты бас салып *құрбандыққа шалуы* даусыз (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Олар тіпті, қатар жүрген жора-жолдас, дос-жарды да *құрбандыққа шалып* жібереді, яки алдап, айламен жығып алады («Қаз. әдеб.»). *в) Жазықсыз жазым етті.* Кеңгірбай

да Тобықтының қалың елінің тыныштығы үшін Кебекті *құрба н ды қ қ а ш а л ғ а н* болып көрінеді (А.Тоқпанов, Бүгінгі күн.).

ҚҰРБАНДЫҚСЫЗ с ы н. *Шығынсыз, өлім-жітімсіз.* – Соғыстың аты – соғыс. Онда *құрба н ды қ с ы з* болмайды (З.Шүкіров, Жас жесір). Революция қансыз, *құрба н ды қ с ы з* жасалмайды. Біз меньшевиктер емеспіз. Қиыншылықтан, қорқыныштан қаймығып, жауырды жаба тоқып жүре бермейміз (М.Дәулетбаев, Қызылжар). Елестеп өтсін дедім бір, Өткерген бастан мұңлы өмір. *Құрба н ды қ с ы з* келмеген, Бүгінгі тұрмыс, нұр көңіл (Р.Нұрпейісов, Мейірім).

ҚҰРБАНСЫЗ с ы н. *Шығынсыз, өлім-жітімсіз.* Ауданға жіберетін адам тап. Мұндай ұлы жұмыс *құрба н с ы з* орындалмайды! – деді. Сауатсыздар мектебі. Еркек, әйелдер. Жүніс мұғалім оқытушы. Ол дауыстап: Жамал, тақтаға шық! – деді (Б.Майлин, Шығ.).

ҚҰРБАУ з а т. э т н. *Киіз үйдің есін жасалған, құр байлайтын баулары.* Өмір болса, өздері ауылға келгесін тігіп береміз... Әзірге күнге күйгізбей жинап қояйық, – деген Жадыра келініне оқтын-оқтын отау үйдің киіздерін, *құрба у ы н* жайғызып, желдеткізіп алғызатын. Өзі төсек тартқанға дейін отау үйді күтіп ұстайды екен (Ә.Әлішев, Ат тұяғы.).

ҚҰРБАШЫ з а т. т а р. с о в е т. *Совет өкіметіне қарсы (1917–26) Орта Азияда қарулы көтеріліс ұйымдастырған бандылар тобының басшысы.* Шамасы *құрба ш ы* болу керек, басқаларынан гөрі өзгешелеу киінген бір түрікпен ақ арғымағын ойқастатып кеп, Айғаншамен қатарласты (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Жыртық киім, кір-сауыс өңіржаға, Қайта жаңарғаны тек көңіл ғана. Бір белгілі тобынан *құрба ш ы н ы ң* Төрт жігіт кеп бас иді Абдоллаға (Б.Тұлғажапов, Жомарт.).

ҚҰРБӘТ з а т. е с к і к і т. *Құрбы, замандас.* Бөрінен де сол қымбат, Қайтерсің өңкей наданды. Сыпыра батыр сұм *құрбәт* Мақтанмен алды мазамды (Абай, Тол. жин.).

ҚҰРБЫ¹ з а т. 1. *Жасы қатар, шамалас, құрдас адам.* Екеуі де елдеріне беделді адамдар және жас жағынан Шыңғыспен *құрбы л а р* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Алпыс келсе, Жасқанамыз біз неге, *Құрбы л а р ғ а* «күдерінді үз» деме. Бұл алпысың кәрі де емес, жас та емес, Екі ортада әрі-сәрі бір-

деме (К.Салықов, Жезкиік). 2. *Терезесі тең замандас адам.* Қысында сұм тағдырдың омбылады, құлады. Жақын келші, жан *құрбы м*, жылжып маған бір адым, керек боп тұр бір әнің (С.Мәуленов, Шалқар). Айман. Жарар ма екен соншалық, сый *құрбы н ы* шенеген! (М.Әуезов, Шығ.). Құдая, жаманыңмен теңді қылма, *Құрбы м-н а н* өзім теңді кемді қылма. Жаратқан барша жанды пәруардігер, Өзімдей пенделерге пенде қылма (Шал ақын, Өленд.). Өз *құрбы ң н а н* қор болмай Тау суындай таса бер, Бақ-дәулетің аса бер. Ер Төстік пен Бокмұрын, Айырылмай тізе қоса бер. Алысқан залым жауыңның Қанын судай шаша бер (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). 3. *Бір-бірімен сырлас, сыйлас, жасы шамалас қыз бала, әйел адам.* Ару білер көз арбаудың әдісін, Сүрме тартса әр береді шырайға. *Құрбы ң* салса Көшімірдің шәлісін, Менде жоқ деп нәзіктікпен мұңайма (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бас қосты жолда Мұсабек Әрбір аудан ерімен. Көңілі судай тасыды Ойнап *құрбы*, теңімен (Қ.Жапарбаев, Сөйле.). Жүгірген сабақ тастап кең далаға *құрбы л а р*, бала заман есте бар ма? Алысып жақ-жақ болып күрес салған. Күн қандай қызық еді сол заманда? (І.Жансүгіров, Поэм.). Мектепте он жыл бойы бірге оқып, құлын-тайдай бірге ойнап, бірге өскен *құрбы л а р* енді он екі жыл өткен соң бір-ақ кездеседі (М.Мағауин, Ақша қар).

Құрбы қыз. *Бозбалаға қатарлас, замандас, жасы шамалас бойжеткен.* Бастаңғыға өңкей бала жиылып, *Құрбы қ ы з ғ а* наз айтамыз қиылып. Бірде тауда ақ бұршақтың астында Тұрам үнсіз қора қойды иіріп (Т.Молдағалиев, Өленд.).

ҚҰРБЫ² з а т. ж е р г. *Қауынның бір түрі.* Мынауың *құрбы* қауын ба? (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰРБЫДАЙ с ы н. 1. *Жасы тең адамдай, құрдастай.* Байтастың *құрбы д а й* қалжыңдағанын пайдаланып: – Ал Ойке апана не бетінді айтасың сонымен, Байтас аға? – деп жабыса түсті (М.Әуезов, Абай жолы). Жас арасының алшақтығына карамай, тең *құрбы д а й* болып кеткен қимас досымен қоштасар алдында Аманкелді қатты толғанды (З.Мұхамеджанов, Торғай.). Биік қыратқа жайғасқан ата мен бала қатар *құрбы д а й* еркін, әзілдесе ашық сөйлесіп отыр (Н.Айдаров, Жазылбек Қуанышбаев). 2. *Замандас, сыйлас*

адамдай. Қазір Айжан мен Раушанның арасы қайта жақындасты: бір-біріне сыйлас *құрбы-да й* телефон соғып тұрды (З.Шашкин, Сенім). Өміріңді сенің жүн қылмай, Тірілу үшін өлі ой. Менің де басқа *құрбым да й* Келуім керек еді ғой (Т.Молдағалиев, Хаттар.).

ҚҰРБЫ-ДОС з а т. *Тең құрбы, замандас, жолдас.* «Жауға қарсы шайқаста халқымыздың, қаламыздың, қала берсе, осы мектепте бірге оқыған *құрбы-достарың ы з д ы ң* абыройына кір келтірмеңдер» – деп, өз ойларындағы тілегін білдіріп жатыр (Арулар отты жыл.).

ҚҰРБЫЖАН з а т. *Қатарлас, жасы шамалас немесе замандас адамына еркелете, жақсы көріп айтатын қаратпа атауыш.* Кейбіреуі кетеді ұқсап, асқақтаған терекке... – Ал сіздерше, бұтадай боп, сынып жату керек пе? – Жоқ, *құрбы жан*, керегі жоқ, керегі жоқ сынбаңыз, Одан-дағы сынбас өмір қуанышын тыңдаңыз (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚҰРБЫ-ЗАМАНДАС з а т. *Құрдас, жасы бір, заманы бір адамдар.* Келсем: әке-шешем қартайған, *құрбы-замандастарым ы ң* бірі анда, бірі мұнда бытырап кетіпті (М.Қаратаев, Далада.).

ҚҰРБЫ-ҚҰРДАС з а т. *Заманы бір, жасы қатар, замандас; дос-жар, жолдас-жора.* Сонан соң қайтып келдім қыз қасына, Пайдасы тиген сондай бір басыма. Неше күн ел-жұртыммен амандасып, Қосылдым қатар *құрбы-құрдасыма* (Базар жырау, Жыр.). Он жақтағы үзеңгісін Бәрінің мен кесермін. Осындай айла табармын. Аман бар, батыр, еліңе, Өніп-өскен жеріңе, *Құрбы-құрдас* теңіңе, Таймен шапқан беліңе, Шомылып жүрген көліңе (Бақтыбай ақын, Жыр.). Еркелеп еркін өсіп ойкастадың, Он жаста өлеңайтып, той бастадың, Кеп жатыр қошайтысыпағайындар, Көпекен *құрбы-құрдас* жолдастарың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). *Құрбы-құрдас*, бауырласты сағындым, Жаны қоңырау қаққандай. Мәңгі сырлас ауылдасты сағындым Арасында ақ маңдай. Кіндік кескен, туып-өскен Жалғызтауды сағындым (К.Салықов, Жезкиік). *Құрбы-құрдас*, Сырдың кенін қазыңдар! Соны көңіл дәптеріне жазыңдар. Сүйегіме сінген-менен жомарттық, сараңдығым ұстап қалар кезім бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Секілді *құрбы-құрдас* жолдастарың, Есінде ме, еңбекке жол басқаның? Есінде

ме, қаршадай қара бала, Соқаның құлағына жармасқаның? (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰРБЫ-ҚҰРДАСТАЙ с ы н. *Замандастай, қатарластай.* Абайдан екі-үш жастай үлкен болса да, Жиренше, Ербол, Асылбектер бұл кезде әбден жақын *құрбы-құрдастай* боп кеткен (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚҰРБЫЛАС с ы н. *Жас жағынан шамалас, тұстас, замандас.* Келесі түнде Оралбай қасына *құрбылас* үш жігітті ертіп алып кеп, Керімбаланы алып қашты (М.Әуезов, Абай жолы). Тамырлық *құрбылас* кісінің арасында болады. Ал жасы үлкен кісімен жас жігіт тамырласам десе, кейде осылайша өкіл күйеу боп аталады (М.Әуезов, Шығ.). // *Жас жағынан шамалас адам, құрдас.* Жетік молда қаламмен қағаз түртер, Жақсы болса сүйгенің, жұпар бүркер, *Құрбылас*, бұл қай ән деп сұрасаңыз, Бұл әннің аты еді «Сырмақ үйкер» (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қайсы артық бала күнгі *құрбыластан*? Тең көрген бай-жарлыны, бала күнім, Кеттің сен, мен-мендікпен көңіл тасқан Бір шықпай ғарапатқа ықырам байлап, Ақ көңіл баладағы таба алмаспын (Үш ғасыр.). Көз салып Қорғанжардың сағасынан Қарайтын ну нұраның жағасынан. Тең түскен терезесі *құрбыластың*, Шалқисың байлығыңның шарасынан (Айтыс).

ҚҰРБЫЛАСТАЙ с ы н. *Құрдастай, құрбыдай.* Әуеде ұшып жүрген торғай ма екен, Шикылдап балапанын қорғай ма екен. Кез болған қиуада жолдас-жора Бірге ескен *құрбыластай* болмайды екен (Қара өлең).

ҚҰРБЫЛАУ с ы н. *Жасы шамаластау, жақындау, қатарластау.* Өзіме *құрбылау* ауыл жігіттерін іздеп келе жатыр едім, суда шомылып жүрген бір қыз: – Аға, секіріңіз, секіріңіз! – деп, айғайлап қалды (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар.).

ҚҰРБЫЛЫҚ с ы н. *Құрдастық, замандастық.* – Сәуле, саған бір *құрбылық* ақыл айтқым келіп еді. Тілімді алмасан да қаперінде жүрсін (Т.Ахтанов, Дала.). Бір қылығын Зәуреш Асқарға айтып қояр ма екен деп қорыққан еді Жомарт. Ол Асқардың Зәурешті сүйетінін бұрыннан білетін, сондықтан да қызбен жай ғана *құрбылық* қарым-қатынаста болатын. Алайда араларынан қай сайтанның өткенін кім білсін, әйтеуір екеуі де бір-бірінен алыстап кетті. Бірақ ол жайлы екеуі де бұған ләм деп ештеңе айтқан емес (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). //

Қырбыға тән қасиет. Жаман қайыңдарша төмендей берме. Кеуденді тік ұста. Өзім күнде келіп тұрамын, – деді. Әй, шіркін, *қ ұ р б ы л ы қ*-ай, десеңші, Құралай бір көтеріліп қалды (А.Әлсеров, Ауыл.).

ҚҰРБЫМ з а т. *Қатарлас, жасы шамалас адамға қарата айтылатын атауыш сөз.* Ең болмаса сен әділдеу бол, *қ ұ р б ы м!* Ақиқатқа сендіре алмай болдырдым. Он адамның бағы болса басымда, Қайғысы мен құсасы бар он бірдің! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚҰРҒА з а т. *Бал ашуға, құмалақ салуға арналған ақ тұсті мата.* Осылар осы арада жатқан шақта, Придон *қ ұ р ғ а н ы* алып жатқан қапта, Не түрлі бар екен деп бізге оқиға, Астыңа тартты құрға, қойып тақта (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Құрға салды. *Бал ашты, құмалақ ашты.* Отырып ұкаманлар *қ ұ р ғ а с а л д ы*, Құрғаның құралдарын қолға алды. Қарасып, сіз баяндап беріңіз деп, Кашуаттың үйді алдына өңшең палды (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰРҒА = е т. **1.** *Кеуіп кету, кебу.* Бұлардың айтуынша, осы арықтың жері, топырағы қар кетісімен аса тез *қ ұ р ғ а й-д ы* екен (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Бұлт күңіреніп жырламас, Ақ нөсер боп селдетпей. Жердің жасы *қ ұ р ғ а м а с*, Дауыл тұрғып желдетпей (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** *Кеберсу, кезеру.* Аңызак желден алқынып, *қ ұ р ғ а н* кеткен еріндерін жалап, құдық түбіне үңілісіп тұрысты (Ә.Тарази, Асу.). Жол үстінде де бізден өзге қыбыр еткен бір қара көрінбейді. Таңдайымыз да *қ ұ р ғ а н* барады. Бірақ жол шеті таусылар емес (Т.Ахтанов, Үндістан.). Сосын өзі төрдегі орнына барды. Бұған жапалақ-жапалақ қарап қояды. Тамағы *қ ұ р ғ а н* қап, даусы шықпай қиналып отырғандай қылғына қарайды (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). **3.** *Тартылып қалу.* Соңғы жылдары тек Солтүстік Қазақстан облысының өзінде-ақ бірнеше жүздеген көл тіпті *қ ұ р ғ а н* қалған (Қазақст. аң байлығы).

Құрғап қалатын өзен. с у ш а р. *Жауын-шашынсыз кезеңде, жерасты қат-қабаттық су толық сарқылғанда, арнадағы судың қарқынды түрде сорғуға және булануға шығындалуынан өзен арнасындағы ағыстың тоқтауы.* Бұл аймақта *қ ұ р ғ а н қ а л а т ы н* ө з е н д е р көптеп кездеседі («Парасат»).

ҚҰРҒАҚ¹ з а т. **1.** *Құрлық, құрғақ жер.* Жержүзін өлшеп, план пішкенге ше. Кенін қазып, дәм-тұзын ішкенге ше, *Қ ұ р-*

ғ а қ т ы теміржолмен орап алып, Флотпен мұхиттардан кешкенге ше?! (С.Торайғыров, Алаш ұраны). – Әрі кетсе он сегіз сағат іші, Қос кеме, мың сан қару адам күші. Көмекке жеделдетіп жеткіземіз, Теңізбен, *қ ұ р ғ а қ -п е н е н* де өткіземіз (Ж.Смақов, Мың махаббат.). Бақалардай бақырған *Қ ұ р-ғ а қ* та бір, Су да бір (Қ.Мырзалиев, Күміс.). **2.** *Жағалау, судың жағасы, сусыз жер.* Алдымда тұр жағалау көлбең қағып, Өмір-су бір тынбастан келген ағып. Сонау бір *қ ұ р ғ а қ*, суық жағалауға Бас қойып, жығылармын мен де барып (Ф.Қайырбеков, Көнсадақ). *Қ ұ р ғ а қ қ а* шыққан жайын – қанаты қырқылған құспен тең емес пе? (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚҰРҒАҚ² с ы н. **1.** *Сулы емес, дымқыл емес; кебу.* Жеті күн боран соқты ашылмастан, керуендер өлер болды енді аштан. От жағып ауқат қылар еш лаж жоқ, *қ ұ р ғ а қ* нәрсе табылмай халі қашқан (Ғашық-наме). **2.** *Қурап қалған, қу.* Жеңгесі пешке ағаш әкеп салды. *Қ ұ р ғ а қ* карағай шытыр-шытыр етіп маздап жанды (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). Шым үйдің ішінде: жерге төсеген *қ ұ р ғ а қ* қамыс, бір жақ қабырғасына үйіліп қысқы киімдер жатыр (С.Шарипов, Шығ.). Қалғандары тоғайға барып *қ ұ р ғ а қ* бұта жинап, от жакты (М.Жұмағұлов, Қыран.). **3.** г е о -г р. *Жауын-шашынсыз, ылғалы аз.* Орталық Қазақстанның далалы аймақтары көбінесе *қ ұ р ғ а қ* болады (А.Балтабаев, Жасыл орман). Жазы *қ ұ р ғ а қ*, қысы қатал Семей өңірінде де қой басынан егіз қозы өсіруге болады екен (К.Бокасов, Әкеге қарап.). **4.** *Суы тартылып қалған (арна, аңғар т.б.).* Ақжансай дария – Қызылорда облысының Қазалы ауданындағы *қ ұ р ғ а қ* арна (ҚСЭ). Неге бұлай? Жәлелдің ойынша, Оңтүстік Бозашыдағы, Қызандағы аздаған зерттеулер мұнай теңізінің *қ ұ р ғ а қ* араларында өтіп жатқан секілді. Мұнаралар мұнайы бар алаңдарға қойылмағандай көрінеді оған (І.Есенберлин, Маңғыстау.). **5.** *Кеберсіген, кеуіп кеткен, сусаған.* Шілденің ыстық шағы еді. Көптен жаңбыр жаумай, жер *қ ұ р ғ а қ* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Азғана ағашы бар, кең қораға келіппіз. Жаңбыр тоқтаған, жер *қ ұ р ғ а қ* (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). **6.** *Қақырықсыз, түкіріксіз (жөтел).* Сәл ғана жөтеледі, өкпеде аздаған *қ ұ р-ғ а қ* сырыл естіледі (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.). Үрмәш бір күн, бір түннен кейін ғана көзін ашты. Оқтың-оқтың *қ ұ р ғ а қ* та ауыр жөтеледі (Ә.Әлішев, Батыр.). Бала ке-

нет жөтеле бастады. Жөтелі кеңірдек кесердей *құрғақ* екен («Лен. жас»). 7. а у ы с. *Бос, құр бекер, жай, нәтижесіз. Құрғақ* әкімшілікті жою, партия ұйымын өндіріске жақындату міндеттері алға қойылды (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Сонымен, екі жақ *құрғақ* арбасу жолында (М.Дулатов, Шығ.). *Құрғақ* мақтау емес, малдай сыйға белшеден батып қалды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Сөйтіп *құрғақ* белсенділікке салынып, ақындарымызға орынсыз кінә тақты (С.Мәуленов, Үркер.).

Құрғақ азық. а) *Сапар кезінде ыстық тамақ жасауға мүмкіндік жоқ жағдайда пайдаланылатын нан, сыр, май т.б. тамақ.* – Адамдарымыз аш, екі күндік *құрғақ азықты* біткеніне бір тәулік болды, – деді Мәлік (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Әркім аузына үш күнге берілген *құрғақ азықты* уыстап құйып отырған жоқ, кәдуілгі буы бұркыраған ыстық ботқа жеп отыр (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). ә) *Малға, құсқа берілетін, құрамында ылғалы аз жем-шөп.* Құрамында ылғалы көп, бірақ сүрленуі қиын өсімдіктерді сүрлеу оған *құрғақ азық-тар* (шөп, сабан т.б.) қосып, олардағы ылғал мөлшерін азайту керек (Н.Шоқанов, Сапалы сүрлем.). Балапанға берілетін әр килограмм *құрғақ азық* 0,1 килограмнан биотин қосу керек (Құс өсіруші.).

Құрғақ бағдар. этн. зерг. *Бағдарлаудың бір зергерлік әдісі.* Бұйымның алдын ала безеліп, оймышталған жеріне ақдөнекер ерітіндісін жағып, оған *құрғақ бағдар* ұнтағын сеуіп, бұйымдарды бағдар балқып, безелген тұсы толғанша қыздырады (Р.Шойбеков, Қаз. зерг. лекс.).

Құрғақ бұйрық. *Еш күші жоқ бұйрық.* Земство деген жаңа естілген жат сөз болғанға, жылда шығып тұратын көп *құрғақ бұйрық-тардың* бірі екен деп елеусіз қылмау керек (М.Дулатов, Шығ.).

Құрғақ білім. *Жаттанды, санаға қонбаған білім.* Оқудан мақсат жалғыз *құрғақ білім* үйрету емес, біліммен бірге жақсы тәрбиені қоса беру (М.Дулатов, Шығ.).

Құрғақ газ. х и м. *Газдың ылғалсыз түрі.* Газды бензин мен пропан-бутан қоспасын бөліп алғаннан кейін *құрғақ газ* қалады, оның басым көпшілігі метан мен этан қоспасынан құралады (Химия).

Құрғақ далалық аймақ, геогр. *Ауа райы қыста суық, жазда ыстық болатын далалық белдеуге тән климат түрі.* Аумағы 1 миллион

813 мың гектар жерді алып жатқан Екібастұз ауданының климаты *құрғақ далалық аймаққа* жатады («Егемен Қазақстан»).

Құрғақ дәрілеу. х и м. *Ұрықты зиянкестерден, ылғалдан сақтау үшін улы химикаттармен өңдеу арқылы дәрілеу.*

Құрғақ жарыс. *Мардымсыз, пайдасы жоқ жарыс.* Бекерге пайдасы жоқ *құрғақ жарыс* не лайық, адамдарға ағасы?! Сіздердің өз-өзіңе басың түгіл, ақылыңның жұртқа тиер бар ма шамасы (Айтыс).

Құрғақ жаттау. п е д. *Қысқа мерзімді жадта ғана жаттау, мазмұнын түсінбей жаттау.* Оқу процесі барысында есте сақтау үшін белгілі бір мәтінді бірнеше рет қайталау түрлері: мәтін мазмұнын ұғып, түсініп, санау түрде жаттау және *құрғақ жаттау* – мәтін мазмұнын ұғынып түсінбей-ақ жалаң жаттау (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Құрғақ жел. *Құн ыстықта тұратын қапырық жел.* *Құрғақ желден* құлаштай шалқыған от теңізі көз жетер жерді түгел басып, шып-шып қайнағандай көрінеді (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты).

Құрғақ жөтел. м е д. *Тамақты жыбырлататын қақырықсыз жөтел.* Ал жөтелдің зияндығына келсек, оның ең зияндысы *құрғақ жөтел* (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). – Алғашқыда *құрғақ жөтел* еді, соңғы аптада қақырық түсетін болды, – деді жігіт (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру).

Құрғақ климат. г е о г р. *Атмосфералық ылғал жеткіліксіз мөлшерде түсетін ауа температурасы жоғары ауа райының түрі.*

Құрғақ қалдық. ф и з. *Табиғи суды қайнатып буландырғаннан кейін оның құрамындағы еріген заттардан ыдыс түбінде пайда болатын қалдық.*

Құрғақ қиял. *Қиялдың адамды іс-әрекетке ұмтылдыратын түріне қарама-қарсы түрі, арманға қарама-қарсы келетін енжар қиял.* Мұндай қиялға шомған адам жарқын болашақ үшін күреспейді, тек мойнына су кеткен кісідей жұртқа мұнын шағып, мүлгіп отырғанды жақсы көреді. Оны қиыны да, қызығы да мол өмір қызықтырмайды, ол күнбе-күнгі тұрмыста кездесетін қиындықтарды, қайғы-қасіреттің мән-мәнісіне ой жіберіп жатпайды. Бұл жағдай сенімі мен дүниетанымы жөнді қалыптаспаған адамдарда жиі кездеседі. *Құрғақ қиял* сергек күйдегі қиялдаудың ойша «адасуы» (Қаз. тілі термин. Педагогика.). Ұйықтағанда көретін түстей емес, *құрғақ*

қиял психикалық денсаулыққа да байланысты болады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Құрғақ қол. *Карусыз, құр қол.* Енді ол Герентии жаққа қарағысы келмесе де қарады. Қарамасқа амалы қанша, жау қаптап келді, оң жақ *құрғақ қолмен* кімге әлі келеді (С.Мұқанов, Аспаз).

Құрғақ мұз. *х и м. СО² қатты күйіндегі көміртек диоксиді. Құрғақ мұз* тамақ өнеркәсібінде азық-түлікті тоңазытуға, зертханалық практикада, т.б. қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Құрғақ рақмет. *Сөз жүзіндегі алған алғыс.* – Жаз ғой, аңдар түлеп жүрген кез ғой, еттері де арық, босқа өлтіргенде не болады? – деп, Шоқан ықылас қоймады. Ақыры, *құрғақ рақмет* - *пен* Банзаров екеуі аттанатын болды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Құрғақ сөз. *Сенімсіз, дәлелсіз бөспе әңгіме.* Іші арам, көп көзіне сырты «таза», Тапқызбас тал бойынан ешбір жаза, Бастыққа не қылса да жағып алып, Бермейді *құрғақ сөзбен* жұртқа маза (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бірақ қыздырма *құрғақ сөзге* кім сене қоюшы еді (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.). Ал жұмысшылардың шын өміріне келсек, өнеркәсіп саласында жүрген интеллигенцияның жайына келсек, поэмадағы нәрсенің бәрі тек үстірт, көркемдігі нашар, долбар, ешкім сенбейтін, ешкімді тебірентпейтін *құрғақ сөз* ғана (Ф.Мүсірепов, Суреткер.).

Құрғақ тұман. *геогр. Құрғақ ауада ұсақ қатты бөлшектерден түзілетін тұман.*

Құрғақ тілек. *Ауызбен ғана айтылып, әрекетпен бекітілмеген тілек.* Құрбан да шалғанымыз жоқ. «Құдай өзі сақтар» деп *құрғақ тілекпен* отыра бердік (М.Дулатов, Шығ.).

Құрғақ уәдеден қуырдақ қуырды. *бейн. Құр сөзбен бәрін жарылқады, өтірікті үйіп-төкті.* Біздің одақтастарымыз «екінші майдан ашамыз» деп *құрғақ уәдеден қуырдақ қуырды* (Е.Әукебаев, Таң шапағы).

Құрғақ шай. *Нансыз, майсыз, қантсыз ішкен жалаң шай.* Екеуміз *құрғақ шайды* тартып отырмыз (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Құрғақ шежіре. *Дәлелсіз, сенімсіз жасалған шежіре.* Қара халықтың ұғымынша, «атамыз адам пайғамбар...» деп, бәрі де жаттап алған

құрғақ шежірені қаулата берумен, қазақпен қырғыздың тегін еріксіз «пәлен әулие, түген сахабаға» апарып телумен нағыз тарих шықпайтыны оқымысты, білімді азаматтарға аян (М.Дулатов, Шығ.).

Құрғақ шөппен ауыз сүртті. *Бос, түкке тұрғысыз нәрсеге қанағаттандырды.* Мен нигилизмнен, *құрғақ шөппен ауыз сүртуден* аулақпын. Сөйтсе де құрғақ шүкірлікке де қарсымын («Қаз. әдеб.»).

Құрғақ шірік. *биол. Әртүрлі зиянкестер туғызатын өсімдік ауруы.*

ҚҰРҒАҚСУ *Құрғақсы етістігінің қимыл атауы; кеберсу, қаңсу.* Екінші курстан кейін ұстаманың сирей түсуімен бірге ұзаққа бармай тез арада басылатын болды, бірақ жүнге кездесіп қалған сәтте жөтел басталып, тамақ *құрғақсу* н сезіне берді (бақылау әлі де жүргізілуде) (Б.Айтқожина, Бронх демікпе.).

ҚҰРҒАҚСЫ= е т. 1. *Құрғақ тарту, кебіңкіреу.* Көптен бері көктен жалғыз тамшы тамбай, *құрғақсын*, ерні кеберсіп жатқан жердің бетін жаңбыр басты (С.Сейітов, Сөз сұра.). Жаңбыр жаумай, жер *құрғақсын* тұрған-ды («Лен. жас»). **2.** *Кеберсу, қаңсу.* Иә, Жазира, жеңеңе де сұлу... біздің Ахат аға тегін кісіге ғашық болмайды ғой, – дейді Самат ағам. Ғашық деген сөзді естігенде құлағым елең ете түседі. Әлденеге екі бетім дуылдап, тамағым *құрғақсығандай* (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Кейімеші, жар ізгі! Кейімеші, төңірім! Кеуіп қалған тәрізді. *Құрғақсиды* тамырым (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ҚҰРҒАҚТА= е т. *Құрғақ ету, кептіру; тазалау.* – Біз келгенше сіз баланы *құрғақ-тап* орап, қайнаған суға кішкене қант езіп жұтқызыңызшы, – деді (С.Ғаббасов, Ана жүрегі). Әлсін-әлсін астын *құрғақтап*, боталар тұратын бөлменің жылылығын бірқалыпты ұстау шарт («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰРҒАҚТАЙ *үст. 1. Құрғақ, кебу күйінше.* Ал денсаулығы нашар нәзік балалардың денесін 1–2 апта бойы *құрғақтай* жұмсақ сүлгімен әуелі қолын, сосын аяғын аздап қыздырғанша сүртеді (С.Нұрғожаев, Бала ауруы). Жаңағы көкем айтпақшы: – Не жаңалық бар? – деп сұрадым. – Не жаңалық сұрайсың? Төрт бірдей шал шабуылға шығыпты. Санап берейін бе? – Құйсенді әкесі тура қуып еді, желаяқтың пайдасынан құтылып кетті. Біздің үйдің де сырты суық

көрінеді, естуіме қарағанда, шашымды *құр-ғақтай* сыпырғалы отыр дейді (Қ.Жаркенов, Туыстар). **2.** *Еш нәрсе араластырмай, қоспай, жалаң.* Үлкен самауыр шайды *құрғақ-та й* ішіп болған соң Қалиман мен Қаңтарбайды ертіп Арын Әбілді іздеп шықты (З.Ақышев, Ақбел.). Біреулер нанды *құрғақ-та й* айдап, қоржынға әйелі не шешесі тыға салған кешегі піскен етті азуға басып жатыр (М.Жұмағұлов, Қыран.). **3.** а у ы с. *Таза есептен, еш мүмкіндік бермей.* Сапакең соған сеніп: – Құданың күдіреті, ойын деген қызық қой. Анау прокурор бала мені бұйым құрлы көрмейді. Ал Бауыржан оны ылғи *құрғақ-та й* қарамай қаптырады. Мен болсам, Бауыржанды шақ келтірмей ұтамын, – деп ылғи мақтанып жүреді (Ә.Нұршайықов, Ақиқат пен аңыз).

ҚҰРҒАҚТАН= е т. **1.** *Кебіну, кептірілу.* Ол үстің отқа кептіріп, *құрғақтан* ып алды (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Солғындану, бәсеңдену.* – Бұған дауыңыз бар ма? – деді ол Дәулетханға қарап, – Жоқ! – деді Дәулетхан дауысы *құр-ғақтан* а шығып (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Екі жастың бар айтқаны осы ғана. Соның өзінде сөздері *құрғақтан* а шығып, үндері тамақтарына тығыла қалды («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРҒАҚТАНУ *Құрғақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРҒАҚТАУ¹ с ы н. **1.** *Құрғағырақ, кебіңкіреген.* Үш-үштен косилка тіркелген шөп машиналары қопаның табаны қатты *құрғақтау* бөлігін шауып жатқан (Ж.Молдағалиев, Самал). Бірақ дән тайызға түседі-ау, бөле болып. Жер *құрғақтау*, тайызға түскен соң өнбей қалып жүрсе (Ш.Мұртазаев, Табыл. теңіз). **2.** *Жауын-шашыны азырақ, ылғалы аздау.* Сарыарқаның қыраты солтүстікке – Батыс Сібір ойпатына қарай, оңтүстікке – Балқаш, Алакөл ойпатына қарай еңкейіп аласара береді. Міне, осы екі аралықтың ауа райы *құрғақтау*. Жауын-шашыны, ылғалы аз болады да, жаздың екінші жартысынан бастап күн қақтап сарғаяды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **3.** ауыс. *Осалдау, бостау.* Бірақүгіт*құрғақтау* ма, әйтеуір, қатардағы жұмысшылардан тырс еткен бір жан жоқ (Бал дәурен). Өңіндегі *құр-ғақтау* жасыл рең әлі тараған жоқ. Елең етіп, тың-тыңдап сергек отыр. Алпамсадай үлкен қолымен қасқа маңдайын сипалап,

кеудесін керіп көтеріле түседі (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚҰРҒАҚТАУ² *Құрғақта етістігінің қимыл атауы. ≈ Қора-жайды құрғақтау.*

ҚҰРҒАҚТЫҚ с ы н. **1.** *Дымқыл еместік, кебулік.* Мұнда өсімдіктің дымқылдығын, *құрғақтығын* естен шығаруға болмайды (И.Жұмағұлов, Түйе өсіру). **2.** а у ы с. *Нашарлық.* Үстірт схема – қанша шебер жазылса да оқушылардан *құрғақтығын* жасыра алмайды (Ә.Тәжібаев, Өмір.).

ҚҰРҒАҚШЫЛЫҚ з а т. *Жауын-шашын аз болушылық, қуаңшылық.* Февральдың бас кезінде жер қап-қара еді. Ауыл үстінен дүркін-дүркін шаң-тозаң суырған ала дауыл соғып, биыл *құр-ғақшылығы* болады деген үрей-сүрең ел мазасын алып тұрған (Ә.Тарази, Асу.). *Құрғақшылығы* болып, су тасымай, қорыққа шөп шықпай қалған жылдарда да «Көмей» құралақан қалдырған емес (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Әлі көк жүзінен бір тамшы жерге түспеген. Сірә биыл *құрғақшылығы* болатын тәрізді (І.Есенберлин, Ғашықтар). Білсін деп дерт екенін тіл өнері, Тіл өнері жоғалтып жіберерін. Түсіңсін бе дым тамбай көк аспанның, *Құрғақшылығы* жылдары түнерерін (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрғақшылық көрсеткіші. г е о г р. *Буланумен жыл ішінде түскен жауын-шашын мөлшері теңдестігінің көрсеткіші.*

ҚҰРҒАМА= е т. *Құр қалмау, босамау, бос болмау.* Сол Ерденнің жыл сайын құрсағы *құрғам ай* балалай беретін, жуан бөксе, семіз сары бәйбіше боларлық қызын алмай, бір күнінді алады деп естідім, рас па? (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Күнделікті газет, журналдардың нөмірлері де бір *құрғам ай тын* болар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз).

Күн құрғамады. *Күнде, күн сайын, күнбе-күн.* – Қазақтың малы егінге түспей тұра ма? *Күн құрғам ай ды*, шығынды төлейміз де отырамыз, – деді Оспан (С.Шарипов, Шығ.).

Көз жасы құрғамады. *Уайым-қайғысы басылмады, тыйылмады.* Арада күндер, апталар өтті. Ананың *көз жасы құрғам ай ды* (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.).

ҚҰРҒАНАТ з а т. ж е р г. *Маса сияқты шыбын.* Ерте тұрып қарасам, айналам ызыл-

дап ұшып жүрген *қ ұ р ғ а н а т* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰРҒАТ = е т. 1. *Сусыздандыру, кептіру.* Терезеңе шаң тұнса, жуар тамшы түн қатып, желпінтетін артынша жапырақтар *қ ұ р ғ а - т ы н* (С.Мәуленов, Таңд. шығ.). Апталап-айлап таңдайын мейілі тасбауыр шөлдер *қ ұ р ғ а т - с ы н*, Қазығын таппай тоқтамайды екен мәңгілік тіпті күн батсын. Туған жер төсін аңсаумен өткен аруана – бауыр дүние, Сен маған осынау ақ жүрегіңмен қымбатсың (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Нәрестенің жаялығын, су, дымқыл киімін құрғақ киімге ауыстыру.* Осы кезде баланың дыбысы шыққасын Ботагөз төргі бөлмеге кіріп, ояңған Амантайды *қ ұ р ғ а т ы н*, емізіп отыр еді, Асан төргі бөлмеге кірді де, екі терезенің арасындағы орындыққа отырды (С.Мұқанов, Ботагөз).

Көз жасын құрғатты. *Жұбатты, жанын жайландырды.* Жабықсаң егер, Беретін шебер *Көзіңнің жасын құрғатын*. Адамның нары – Абайдың бары, Әкенің бары – бір бакыт (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Тер құрғатпау. *Тер төгу, күнде еңбектену.* Күш кеткенше беліңнен Керек *т е р д і қ ұ р ғ а т п а у*. Қашанда Оңай өлімнен Қиын өмір қымбаттау! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚҰРҒАТҚЫШ з а т. т е х. *Элеваторларда астық құрғататын аспап, аппарат.* – «Целинный», «Ковыльный» совхозынан келген астықтың ылғалы бар. *Қ ұ р ғ а т қ ы ш т а н* өткізбесе болмайды, – деді Марианна («Лен. жас»). *Қ ұ р ғ а т қ ы ш т а р* – концентраттарды құрғату үшін қолданылатын әртүрлі аппараттар (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрғатқыш каналдар. с у ш а р. *Өте ылғалды, сазды жердің артық суын басқа жаққа бұрып әкетіп, жерді құрғатуға арналған каналдар, жерқұрғату жүйесінің бір бөлігі.* ≈ *Құрғатқыш каналдар* жүргізу.

Құрғатқыш қарқындылығы. *Құрғату қарқындылығын бағалайтын өлшем.* *Құрғатқыш қ а р қ ы н д ы л ы ғ ы* құрғатқыш көлемінің әр текшеметріне шаққанда бір сағат ішінде бөлінетін бу массасын көрсетеді. Қарқындылық неғұрлым жоғары болса, құрғау жылдамдығы да өседі (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚҰРҒАТПА з а т. ж е р г. *Түйе ауруының бір түрі* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰРҒАТПА = е т. *Құр қоймау, еш босатпау.* Мектептің қарасын көрмеген Әлиева

деген біреуді тіркетіп, ол да өткен жылдың февраліне дейін қалтасын *қ ұ р ғ а т п а д ы* (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Шетке қылмай ерлікті, Ел қорғайтын ер бітті. Тебінгісін тоздырып, *Қ ұ р ғ а т п а й* тоқым-терлікті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Ай құрғатпай. *Ай сайын, айма-ай.* Алғашқы жылдарда екеуі біріне-бірі *ай құрғатпай* хат жазысып тұратын (З.Ақышев, Жесірлер).

Ат құрғатпай. *Атізін суытпай, жиі.* Ол мал өсірген аудандарды *ат құрғатпай* аралап тұрады екен (Дала қырандары). Осы хабар естілген сонау көктемнен бері журналистер *ат құрғатпай*, ауданнан да, облыстан да келеді (К.Қазыбаев, Дәуір.).

Күн құрғатпай. *Күнделікті, күнде-күнде.* Басшы деген *к ү н қ ұ р ғ а т п а й* адам шақырып, наряд өткізіп жатушы еді. Оны да естімейміз (К.Баялиев, Нөсер).

Жыл құрғатпай. *Уақыт жібермей, жыл сайын.* Ауылға *ж ы л қ ұ р ғ а т п а й* барып тұрғанда, тілерсек жауып, қара шевиот сүртік, өміркен бәтіңке кисең жетіп жатыр (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚҰРҒАТУ *Құрғат етістігінің қимыл атауы; кептіру, ылғалсыздандыру.* *Қ ұ р ғ а т у* – домна пешіне үрленетін ауаны қыздыру алдында ылғалсыздандыру (Қаз. тілі термин. Кен.). Ауырған жануардың азығын құнарлы етіп, күтімін гигиеналық талаптарға сай келтірсе, ем жақсы дауа болады. Ең алдымен мал тұратын қораның ауасын *қ ұ р ғ а т у*, оның үшін булықты жөндейді, еденді ондап, төсенішті құрғатады (С.Омаров, Мал терісі.).

Жерді құрғату. с у ш а р. *Адамның шаруашылық әрекетіне судың тигізетін қолайсыз әсерін тойтару, болдырмау шаралары.* *Ж е р д і қ ұ р ғ а т у* гидротехникалық және басқа шаралар арқылы топырақтан артық суды кетіреді, топырақтың ауа алмасуын жақсартып, ондағы процестерді реттейді (Т.Тазабеков,... Ор.-қаз. топырақ. түс. сөзд.).

Көз жасын құрғату. *Жұбату, жанын жайландыру.* Мен өз үлесімді аналардың *к ө з ж а с ы н қ ұ р ғ а т у ғ а*, жас нәрестелерді жетім етпеуге, жастар махаббатын сақтап қалуға қоспақшымын, соған себімді тигізбекшімін (Ө.Нұрмаханова, Шығыс шынары).

Құрғату желілері. с у ш а р. а) *Тұрақты және уақытша каналдар мен коллекторлар және жер құрғатуға арналған кәріз желілері.*

ә) Құрғатылатын аумақтан артық суды қабылдау және оны су қабылдағышқа жеткізуге арналған тұрақты және уақытша каналдар.

Құрғату жүйесі. Шахтаға (кенішке, карьерге) ағып келе жатқан жерасты суларын тоқтату үшін қолданылатын құрғатым құрылғыларының кешені. Құрғату жүйесі орналасу әдісіне қарай жерасты, жербеті және аралас жүйе болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрғату процесі. т. е. х. Кептіру, сусыздандыру, ылғалсыздандыру үдерісі. Құрғату процесі – энергия көп жұмсалатын операция болғандықтан, ол басқа амалдар тиімсіз болған жағдайда ғана қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚҰРҒАТУШЫ з. а. т. Ылғалды кептіретін, құрғататын адам. – Ылғалы несі, құп-құрғақ дәндер ғой, бізді жұмыссыз қалдыратын болды-ау, – деп атақты құрғатушы да күлді («Лен. жас»). Гюрингия ағашшылары мен малшыларының, Саксония кеншілері мен шыны өндірісшілернің, Саксон-Ангальд жұмысшылары мен егіншілерінің, Макленбург балықшылары мен батпақ құрғатушыларының арасында болдым. Ресторанда, хотелде, автобус пен поезд үстінде, шаруаның үйінде, grosбаурдың сарайында кім көрінгенмен, кездескен адаммен сөйлестім (Қ.Исабаев, Жолдас комендат).

ҚҰРҒАТУ-ЫЛҒАЛДАНДЫРУ: құрғату-ылғалдандыру жүйесі. е. г. і. н. ш. а. р. Жерді алдымен құрғатып, содан соң ол жерді ылғалдандыру шаралары қолданылатын мелиорациялық жүйе.

Құрғату-ылғалдандыру мелиорациясы. е. г. і. н. ш. а. р. Пайдаланылмай жатқан жерді құрғату, жерасты суының деңгейін төмендету және сол егістік жерді өңдеу арқылы оны ауылшаруашылық дақылдарын егу үшін ылғалдандыру, ауамен байланысын, сонымен қатар қоректенуі мен жылылық режимін (топырақтағы) кешенді шаралары іске асырылатын мелиорация жүйесі.

ҚҰРҒАТЫЛ- = е. т. Кептірілу, ылғалсыздану, сусыздану. Душтан кейін баланың денесі сүлгімен әбден құрғатылып сүртіледі (С.Нұрғожаев, Бала ауруы.). Ағаш көшеттері отырғызылатын жерлерге тез арада құрғатылмай жеткізіле алады (М.Ахметов, Егін қорға.). Ширығып, морт үзіліп, ширатылып, Түншығып, судан шығып, құрғатылып,

Керемет бал толқынға, жан толқынға, Денеңді бір шығарып, бір батырып (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

Құрғатылған алаң. с. у. ш. а. р. Табиғи жолмен гидрографиялық желі немесе жасанды құрылыстар арқылы жер үсті және грунт суларының ағыны қамтамасыз етілетін аудан.

ҚҰРҒАТЫЛУ Құрғатыл етістігінің қимыл атауы. Пайдаланылмайтын табиғи су қоймалары мүмкіндігіне қарай құрғатылуы тиіс (Т.Досжанов, Зиянды насеком.). Оған дейін ГЭС-іміз салуға жұмсалған қаржыны қайтарып үлгереді деген пікір бар. Осы пікірден мынадай тағы бір пікір туады. Құрғатылуы тиісті жердің өзінен 12-20 процент қана су алынады екен (Қ.Исабаев, Мал терісі.).

ҚҰРҒАТЫМ з. а. т. к. е. н. Жер астындағы су деңгейін немесе пайдалы қазылымдар кен орындарындағы су деңгейлерін төмендетуді қамтамасыз ететін әртүрлі қазбалар жүргізу арқылы құрғату әдісі. Құрғатым шахта мен карьерді салу кезінде және кен орнын қазып алу барысында қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Құрғатым қазбалардың өнімділігі. Уақыт бірлігі ішінде ұңғыма немесе құдық арқылы берілетін сұйықтықтың не газдың көлемі. Құрғатым қазбаларының өнімділігі сұйықтық пен газ коллекторының ауқымына, таужыныстардың өткізгіштіктеріне, горизонттардың сулылық және таужыныстардың газдық шамасына, су мен газдың қорына байланысты болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Құрғатым сулары. к. е. н. Тартып шығарылған немесе құрғатым жүйесі жабдықтарынан өздігінен құйылған сулар.

ҚҰРҒАУ Құрға етістігінің қимыл атауы; кебу, кеберсу, ылғалсыздану. Теңіз жиегіндегі саяз сулар тартылып, құрғау басталды (А.Машанов, Жер асты.). Күн шығып, топырақ ылғалы кеми бастаған кезде ол жапырақтарын тағы да түсіріп тастайды. Сөйтіп, ондай өсімдіктің жапырақтары, күннің ысуы мен топырақтың құрғауына және жаңбырдың жаууына қарай, бір жазда бірнеше рет түсіп, бірнеше рет шығады, сонымен өсімдік тіршілігін сақтайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника.).

Есігі құрғаудан қалды. Үйінен қонақ арылмады. Сұлтанғазы есігі құрғау-

д а н қ а л д ы. Әсіресе Жаңажол қариялары, бұрынғы өздерінің басқармасына тәуліктеп, апталап жатып, атасы Қарасайды ауыздарына алысып, дұғаның неше атасын оқитын болды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚҰРҒЫЗ= ет. **1.** *Бір нәрсені жасатқызу, қиюластыру, түзгізу.* Бауырында Ақбеттің, Алтыбақан *қ ұ р ғ ы з ы н*. Түнде арғы жаққа өттім, Шөкенменен біз жүзіп (С.Мәуленов, Сен екеуіміз). **2.** *а у ы с. Әзірлету, дайындату.* Сәске түсте тұрғызып, Құралын шайдың *қ ұ р ғ ы з ы н*, Жез самауыр қайнады (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). **3.** *а у ы с. Өткіздіру, ұйымдастыру.* – Рас, оны құрту керек еді. Сот *қ ұ р ғ ы з ғ а н* да сол малғұн (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚҰРҒЫЗУ *Құрғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРҒЫР= ет. **э к с п р. 1.** *Құрып кеткір, жоғалғыр деген мағынадағы жақтырмау, ұнатпау мағынасын білдіретін сөз.* Күйдірген уы *қ ұ р ғ ы р*, өртеп ішің, Кетірді сонда бойдан қуат-күшің. Елжіреп іш-бауырың, от боп жанып, Біртүрлі қап-қара боп кетті түсің (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Ей, бұлбұл, сен де бұлбұл, мен де бұлбұл, Қаңғыртқан екеуімізді патша *қ ұ р ғ ы р*. Айырылып ел мен жерден жүрген шақта, Жұбатып ертелі кеш-сайра да тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2.** *Әдетте жағымды нәрсе, зат, құбылыс немесе адамға қарасты айтылып, налуды, өкінішті, күйінішті білдіретін сөз.* Ал қазір ... Сондағы сөз болған қыз осы Меруерт екенін енді оның жүрегі *қ ұ р ғ ы р ы* сезіп қалғандай, соны солай деп ұққан сайын, қапалана бастады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Келемін әлі, келемін терді құрғатпай Арманы *қ ұ р ғ ы р* жеткізбейді екен түнгі оттай! (Қ.Мырзалиев, Көш). Бар пәле сол қызы *қ ұ р ғ ы р д ы ң* кесірінен болды. Қыз құрғыр да шын сұлу еді. Аты Нұрила еді. Жігіттің бозбас күнінде сұлу қызы құрғыр кісіні отқа да, суға да түсірмей ме! (С.Сейфуллин, Шығ.). Жас жігіттер жүйрік атпен Құйындатып жүр қырды. Шал шаршаған күй-қуатпен Қарғайды өмір *қ ұ р ғ ы р д ы* (С.Мәуленов, Алыс кет.). // *Құдай соққыр, оңбағыр деген мағынадағы біреуді қарғағанда айтылатын сөз.* – *Қ ұ р ғ ы р*, әрірек қисайшы. Кескен помидордай болып, бүгін төрдің алдын бір өзің алып жамбастап қалыпсың, – деп, ол Мәмбеттің үйіне үңіле қалыпты (Х.Есенжанов, Тар кезең). // **э к с п р. ж а ғ ы м д ы.** *Біреуге*

таңғалғанда, ісіне құтпеген жерден риза болғанда «қарай гөр өзін» деген мағынадағы бір жағы еркелете айтылатын сөз. Не деген балажанды *қ ұ р ғ ы р* еді, киіз үйге бір шығып, бір кіреді (М.Мақатаев, Аққулар.). // **э к с п р. ж а ғ ы м с ы з.** *Бір істі немесе біреуді жақтырмағанда «құрып кеткір» деген мағынадағы соны атау үшін қолданылатын сөз.* Жөн таппай адасыпсың ғашықтыққа, Жаныңа бұйырмады-ау нәсіп дыққа. Бір *қ ұ р ғ ы р* бекер бостан мазанды алып, Ұқсады ишаратың жасықтыққа (Ә.Найманбаев, Шығ.). Ішінде сол айқайдың мен де бармын *Қ ұ р ғ ы р д а н* құтылғанша ынтызармын. Қорыққанның бір белгісі – дауысым күшті Көтеріңкі әнменен жерді жардым (К.Әзірбаев, Тойбастар). Көпке дейін тежеу мүмкін болмады Ұлан-асыр қуаныштың тасқынын. Өте орынды соғылды бұл шапалақ, – деп сөз алды тостаған көз жапалақ, – Біз де өнерін қадірлейміз бұлбұлдың, Бірақ аз-мұз шатағы бар *қ ұ р ғ ы р д ы ң*, Қараңдаршы, бір қанаты қырқылған, Балақ жүні ұйпаланған, жыртылған, Достарым-ау, жатқан жоқ па осында, Бет қызартар үлкен істің былығы? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қараң құрғыр! **қ а р ғ.** *Көзің жоғалғыр, жоқ болғыр! Ой, қ а р а ң қ ұ р ғ ы р*, жұмсаған жерге бармай неғып отырсың әлі (Ауызекі).

Тұқымың құрғыр! **қ а р ғ.** *Үрім-бұтағың жойылғыр, қырылғыр! Ей, т ұ қ ы м ы ң қ ұ р ғ ы р*, сен не бүлдіріп жүрсің? («Мәдениет және тұрмыс»). – *Т ұ қ ы м ы ң қ ұ р ғ ы р*, сол қиға бола, жатқаным мынау енді (Е.Домбаев, Ғашықтық).

Тілеуің құрғыр! **қ а р ғ.** *Үмітің үзілгір, тілеуің кесілгір! Тілеуің қ ұ р ғ ы р*, байлар осы күнде қойдың терісін қойып, қасқырдың терісін де керек етпейді (А.Жүнісов, Өмір). *Тілеуің қ ұ р ғ ы р*, шал, қайда кетіп едің? Қоралы қойынды қасқыр қуып кетті (Қаз. ертег.).

ҚҰРДАЙ **с ы н. 1.** *Құр сияқты, құрт тәрізді.* Суық қол тигеннен-ақ атып тұрды, Шошынып, ұясынан ұшқан *қ ұ р д а й*. Толқынды қара шашы тізеден кеп, Алтайға құшақ жайды сабыр қылмай (С.Мұқанов, Сұлушап). Ақыры ақиқаты мұндай болды, Бір басқа пәле деген құмдай болды. Салбырап екі иығы Төкеннің де, Майырылған топшысынан *қ ұ р д а й* болды (Т.Жолдыұлы, Армантау). **2.** *Құр құсап, құрша.* Ал бұл күнде ше? Машина дегенің *қ ұ р д а й* шұбырып жатыр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Жайлауларға *қ ұ р д а й* қаптап

мал шығып, Жайнар дала жасыл кілем түгіндей. Оқыранар жайшы құлақ қазан ат, Желдей жүйткіп сені алып кетуге (Достық жыры).

Құрдай жорғалады. *Аяғынан тік тұрып, жаны қалмай қызмет етті, бәйек болды.* Та-тьяна мінез жағынан барып тұрған мешанка. Ол ешкімді де менсінбейді, еш нәрсені де ұнатпайды. Осы мінезін білетін ол үйдің адамдары оған жақпайтын қылық істемеуге тырысады, алдында *құрдай жорғалайды* (С.Мұқанов, Есею жыл.). Өмір бойы осынікі ғана жөн сияқты. Өз басының бабы табылса болады. Айналасындағының бәрі *құрдай жорғалап* құл болып жүру керек (Ш.Айтма-тов, Қош бол.). Жатпаймын мен төркініңді сұрап та. Жақындарың жоқ-ау сенің, сірә, атқа! Жорғалайсың, *Жорғалаған құрдай-сы ың...* Құр да мықты жорғалайды, Бірақ та! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚҰРДАН-ҚҰР ү с т. *Бостан-бос, бе-керден-бекер, тектен-тек.* Олар *құрда н-құр* бет-бетімен есі шыға тырағайлап бара-ды (О.Бөкеев, Қамшыгер). Тоқтай тұршы, немене, сөзді көбейтіп кеткенің ештеңенің ретін де білмейсіңдер де, бетімен соғасындар, мен солардың қызынан кем қылайын деп жүр деймісің, *құрда н-құр* борбайлап кетесің (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бір адам отыр екен жер басында, Дария ағып жатқан бар қасымда *құрда н-құр* су түбіне үңіледі, бұғау бар жанай қойған арқасында (Рүстем-Дастан). Атпақ ек бір-бір құр, Қу екен құр құрғыр. Таптырмай қырдан құр, Қайттық біз *құр-да н-құр* (Қ.Мырзалиев, Күміс.).

ҚҰРДАС з а т. **1.** *Жас жағынан жасты, бір жылы туған құрбы адамдар.* Жасым 84-ке келді. Сіздердің газеттен бір-ақ жас кішімін. Былайша айтқанда *құрда с н ы з* («Егемен Қазақстан»). Анау Жақып сөн түзеп, сауық құрған, *Құрда с ы м* емес пе еді бір күн туған? Мен туғанда, табылмай қара сабын, Ол туғанда, иіс сабын тәнін жуған (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Бір ойды қолға ұстатып санам, Күтеді бір сөз байтағым. Бақыткерей Ысқақов, саған *Құрда с ы ң* жайлы айтамын (Ж.Жа-қыпбаев, Ләйлә). **2.** *Замандас, құрбылас дос-жаран.* Шыдамайсың ойынға, Бажыл-дап зар-зар қағасың. Сайтан келіп қама-сын, Бақаңменен *құрда с* боп, Біл-мей жүрген шамасын (Бақтыбай ақын, Жыр.). Әлі жұмысқа ілікпеген біздің

құрда с т а р ы м ы з, оның ішінде тұрмыс жағдайы көтеретіндер ғана одан әрі оқуын жалғастырды. Біз қатарлардың ішінде жоғары оқу орнын былай қойғанда, орта мектепті бітіргендердің өзі өте аз (Е.Әлімжанов, Оралу). Тілегімді тауыстым мақсатымды, Әжептәуір шығардым жақсы атымды. Тұрғыластар, *құрдастар*, қушыкештер, Ұмытпайды баяғы жас ақынды (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Кәсіпестер – нәсібі ортақ ауылдай, Студент достар – бірге туған бауырдай. Мектептестер – қайта оралмас көктемнің, *Құрда с т а р ы ң* – соқпай өтпес дауылдай (К.Салықов, Жез-киік). // *Бір уақытта туған, жасты.* Жас қала тұр Атырау жағасында Көкірегі толған арман – әй, аппақ гүл дерсің қауызын әлі жармаған, Сарғалдақ өңді сәбімен *құрда с* қала бұл Әлі мектепке бармаған (Т.Айбергенов, Мен саған). *Құрда с* жыл-дар өткен бе, ақшаланды бұл басым жапырақ жайып көктемде, жасарады құрдасым (Қ.Бекхожин, Қайран жастық). // *Тұстас, қатарлас.* Сен Октябрьмен *құрда с-с ы ң*, жаңа дүниенің жас азаматы, бәріміз де жиырма бестеміз (К.Әбілдаев, Коммунист.). Қылтиып суреті де тұр басымның... Соны-мен республика *құрда с ы м ы н*. Басқаның өлер жылдан бәрі алдында, Аз десең ан-кетаны, жырда сырым (Ж.Молдағалиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Сырлас, мұңдас, тілегі бір адам.* Көңіл серігі, жанның *құрда с ы*. Жаһанның байлығы, жалғыз бір басы. Елдің жақсысы, жақсы баласы, Сенен тілегім – сағындырмашы! (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Басқа басқа, Қыр басқа. Барып қайтсам *құр-да с қа*, Болған онда бір күнім Бір айыңа тұрмас па! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Түйдей құрдас. *Бір жылда туған, жас-ты.* Садық менімен *т ү й д е й құрда с* (І.Есенберлин, Алтын құс). Ойпырым-ай: *Т ү й д е й құрда с* болып шыққаны ма? Өлімге қалай қайтіп қимақ. Қарасаңшы отты жанары тесіп барады. Жасаған ием-ау, қай-қайдағы ата жауым қазақтың жігітіне көңілімнің бұзылғаны несі?! Жоқ, жоқ, мүмкін емес (С.Жанәбілов, Дүрбелең).

ҚҰРДАС-ҚҰРБЫ з а т. *Заманы бір, жасы қатар адамдар.* Ажалсыз келдің тірі, өлмеген соң, Не білер үйде жатқан жүрмеген соң?! Жандай – дос, балдай – *құрда с-құрбы л а р да н*, Сағындым бір де бірін көрмеген соң! (Мәшһүр Жүсіп, Шығ.). Олар жас айырмашылықтарына қарамай, *құр*

д а с-қ ы р б ы л а р сияқты әзілдесе кететін (М.Ғабдуллин, Сұрапыл жыл.). Қырға барсам, Тыңға барсам, Сені көрем, қ ы р д а с-қ ы р б ы м. Хош келдің деп, құшақ жайсаң, Жермен мені сырластырдың (М.Әлімбаев, Құрбыма).

ҚҰРДАССЫН=ет. *Өзін қатар, тең құрбы санап, құрдас болғансу*. Бір жағы, қ ы р д а с-с ы н ы п, екінші жағынан, жақын тартып: «Құда болсаң қайтер еді» деген тілек айтқан Жәпек («Соц. Қаз.»).

ҚҰРДАССЫНУ *Құрдасын етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРДАСТАЙ с ы н. *Құрдастар сияқты*. Әлжаннан кіші де болса, екеуі қ ы р д а с т а й: – Ал, «саудаласуды қой!» – десем, болмайсың! Сусының қанды ма? – деп мазақтайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Өзі жігіт ағасының жасына жетіп ұлғайып қалғанына қарамастан, бір бөлмеде жатқан бозбала інілерімен тең қ ы р д а с т а й қалжыңдап, емін-еркін сөйлесетін (О.Сәрсенбаев, Жиде.). Лариса ән де салды. Жағымды қоңырқай әдемі дауысына әлдеқандай белгісіз мұң араласып, жанды тербейтін тәрізді. Адам жатырқамайтын ашық қыз менің бірер жас қалыңқы екеніме қарамай, қ ы р д а с т а й жұлқылап, қолқа салды: – Заңғар, ендігі кезек сенікі (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ҚҰРДАСТАР з а т. *Қатарлас, жас шамасы бір замандас адамдарға қарата айтылатын атауыш сөз*. Кеште тойды бір бастап, бірге аяқтап қалғандар. Азаймандар, қ ы р д а с т а р, мені азапқа салмаңдар (Т.Молдағалиев, Мен де жиырма.). Жасың қатар қ ы р д а с т а р, Тілеуің бірге сырластар, Өрт бұршағы жауғанда Қажымастан кім бастар. Отан үшін берілген Қайратты туған ұл бастар (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ҚҰРДАСТЫҚ з а т. **1.** *Жас жағынан шамаластық, бір жылы туғандық, құрбылық*. Жасының қ ы р д а с т ы ғ ы н а қармай, құрбы-теңіне ақылшы, тәрбиеші. Сенің Меңтайыңа жігіттер ғана емес, қазіргі қыздар да ғашық болар-ау! Бір ескертпем, Меңтайың салғаннан кесек тұлға болып шыққан (М.Әлімбаев, Қалам қайраты). Бақтыбаймен айтысқан Мәйке сұлу ақын ғой. Алып туар енеден, Ат туады биеден, Сұрағаның дұрыс қой, Сынағаның мақұл ғой. Сіз деген сөзден, Меңлібай, Сен деген сөзім жақын ғой. Ежелден сенің ақынға Қ ы р д а с т ы-ғ ы ң батыл ғой (Бақтыбай ақын, Жыр.).

Бір ретте шопан үйіне үш-төрт қонақ келді. Соның бірі Лезбайдың құрдасы Кенеш деген кісі еді. Әзілі жарасты Кенеш бұрын келген сайын қ ы р д а с т ы ғ ы н танытып, Айғанды әурелеп ойнайтын. Сол дағдысымен енді «Өзім болмасам, Лезбайда не қауқар қалды дейсің, кел бері, – деп Айған орнын басқан Ұмсындықты құшақтай берем дегенде, тыныш жатқан Марғау атылып келіп жарып тастай жаздаған еді (С.Шаймерденов, Сел.).

2. *Дәуірі, заманы бір болушылық*. Жұбанның атағы да, бақыты да оның республикасымен қ ы р д а с т ы ғ ы н д а (І.Омаров, Серпін).

Құрдастық заман. *Қатарластық, теңдік заман*. Бұл кешегі қанішер Николайдың заманы емес. Ол жауыздың қарашығы баты. Бұл бостандық, теңдік, қ ы р д а с т ы қ заманы. Так что, сіз нетпеңіз! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРДАСША ү с т. *Құрдасы құсап, құрбысыңша, замандасыңша*. Абылғазының өзі Әкімқожаның келіншегі Қапамен қ ы р д а с ш а ойнайтын (М.Әуезов, Абай жолы). Өзімізден үш жастай үлкендігі болса да онымен қ ы р-д а с ш а күліп-ойнайтынбыз (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ҚҰРДЫМ¹ з а т. **1.** *Өзеннің құмға сіңіп, жоқ боп кететін аяқ жағы, соңы*. Бұл не ғаламат, қ ы р д ы м деген осы ма? Мың жылдық өмірі бар, кең саға, айдын арнаның осы біткені ме? (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Бұл өзеннің теріс ағып жатқаны рас. Ол солтүстіктен оңтүстікке қарай көлбеу, аяғы Аралға жетпей қ ы р д ы м барып, құрып жатыр (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

2. *Теңіз, мұхиттағы түпке үйіріп тартып кететін тұңғыш*. Ешнияз бен Толыбай – Кемені тартар күндіктен, Өртүрлі нәһан жай қылған Қ ы р д ы м н ы ң қара шүңгілі! (Т.Ізтілеуов, Әр елдің.). – Әй, шырағым-ай, соның несін сұрай бересің. Бұл теңіздің балығын қ ы р д ы м жұтып жатыр ғой (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

3. *Өзен, көл түбіндегі түпсіз терең жер, оқпан*. Оның тұңғыш баласы алты жасында дәл осы арадан қ ы р д ы м ғ а түсіп кетті (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). «Ойбай, қ ы р д ы м шығар асты, тез қайт, тез», – деген Есімнің сөзін ол есітпегендей-ақ (Т.Қаназов, Сонар).

4. а у ы с. *Тұңғыш, шыңырау*. Сәл ғана тайдың немесе жаңылдың, күзден қ ы р д ы м ғ а құлағандай құлдырап кеттің де бардың! (А.Хангелдин, Қараторғай). Сол замат көзім төменге түсті.

Құрдым секілді, жарқыраған асфальт. Басым айналды (Н.Серәлиев, Қанат). Алатау – Алатау ғой біздерменен, Жылылық бізден таппай, іздер неден? Құрдымға құлап кетсек, өкінбейік, Жігіт пе үйде туып, құзда өлмеген (М.Мақатаев, Мавр.).

Құрдым болды. Жым болды, жоғалды. Бас-аяғы әжептеуір әңгіме болып еді, аяғы сиырқұйымшақтанып барып, сауал түбі құрдым болды (Е.Домбаев, Ғашықтық).

Құрдымға айналды. Жоқ болды, жоғалды, ғайып болды. Ол көлдің бір-екі-ақ жылдық өмірі қалды, содан соң ол құрдымға айналмақ (М.Хасенов, Тұлпар). Таудан ағатын, жазықпен өтетін, жазда тартылып құрдымға айналғандары н өзендер де көп («Халық. мұғ.»).

Құрдымға итерді. Тұңғыққа тастады, тереңге батырды. Ой, қақпас-ай, мынадай қысылтаяң күндері құрдымға итеріп кетті-ау (О.Сәрсенбаев, Сағым). Осындай жылы жүзділердің ішінде шімірікпей құрдымға қарай итере тастайтындардың талайын көрген ғой (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Құрдымға кеткен іс. Болмайтын, орындалмайтын сәтсіз шаруа. Танкерді атыс позициясына қойдық. Біраз оқ шығардық. Нәтиже жоқ, бірақ құрдымға кеткен іс болды бір (Ә.Мендібаев, От.).

Құрдым шақ. Халі біткен кез, күш-қуаттан айырылған уақыт. – Арымайтын семіз, құрымайтын теңіз жоқ. Менің құрдымшағымда кездескен екенбіз (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

Құрдым шөкті. Жоқ боп кетті, жоғалды. Өзен! Қалайша бұл өзен? О заманда арқырап жатып аяғы құрдым шөгіп кетуіне не себеп? (М.Сатыбалдин, Қоңыр қозы).

Су аяғы құрдым. Бір нәрсенің ең соңы, шамасы біткен кезі. Білмеймін не боларын, Не келерін басыма, не қонарын. Су аяғы құрдымнан ойымды алып, Су аяғы құрдымда доғарамын (М.Мақатаев, Шығ.).

Су аяғы құрдымға айналды. Жоқ болды, құрыды, зым-зия жоғалды. Біздің елдің қыздарына жауынгерлерден ара-тұра келіп тұратын хаттар да кейінгі кездерде сиреп кетті. Су аяғы құрдымға айналып барады (С.Омаров, Қиыр жол).

Су аяғы құрдымға кетті. Бәрі бітті, қырсықшалды. Ал мынау бәлелі іске басы шатыл-

са, су аяғы құрдымға кеткені ғой (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

ҚҰРДЫМ? с ы н. Құрыған, оңбаған, ант ұрған. Кісі қадірін біліп көрмеген құрдымның қызы бұл кімді сыйлайды дейсің? – деді Әбділда (М.Әуезов, Қараш.). Тозаның андасанда бүрк-бүрк етер, Сабасам бейпіл тілді екі жақтап. Күн көргелі келдің бе құрдым қақпас, Жинауға сынық малта найманды ақтап (Айтыс). Бағзы Сүлейменнің даңқын қазірге жеткізген де әлгі жарлы дихан мен құрдым құмырсқа емес пе? (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚҰРДЫМДАЙ с ы н. Теңіздің тұңғығындай. Опасыз жеңіл дүние, Теңізден шыққан құрдымдай Жетпеді ешкім түбіне (Қамбар батыр).

ҚҰРДЫМДАЛУ з а т. б и о л. Жәндіктер мен өсімдіктер әлеміне қатысты кейбір түрлер мен тектердің геологиялық тарих барысының кейбір кезеңдерінде жаппай қырылуы. Құрдымдалудың басты себептерінің бірі – жәндіктер мен өсімдіктердің сыртқы жағдайдың күрт өзгеруіне бейімделе алмауы болса керек (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚҰРДЫР = е т. Құрғызу, жасату, орнату. Таң атар шақ болғанда Арубибі толғатты, Адалбақан құрдырды Ноғайлының кемпірі (Батырлар жыры).

ҚҰРДЫРУ Құрдыр етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРЖАН: құржан жүрді. ж е р г. Жан-қалтасына пышақ, бәкі тәрізді құрал салмай, сақтанбай жүрді. «Қоғамдық тәртіпке бағынып, пышақ салмай, құржан жүретін болдық (Экспед. мат.).

ҚҰРЖАН: құржаң қақты. Қалбалақтады, қалбаңдады, асты-үстіне тұсті. Жігіт жатыр құржаң қағып, Қалыспақ па жарынан, Сырттан қарап тұрған бағып, Қарқынынан таныған (Б.Майлин, Шығ.). Кемпіршал, құржаң қағып, бала бүрсең, Көңілсіз қара суық қырда жүрсең Кемік сүйек, сорпасу тимеген соң, Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең (Абай, Тол. жин.).

ҚҰРЖАН-ҚҰРЖАН: құржаң-құржаң етті. Асты-үстіне тұсті, қалбалақтады. Намазшамның артынан Құржаң-құржаң етеді. Жер ұшық берген кісідей, Тоңқандай ма, не етеді (Абай, Тол. жин.).

ҚҰРЖАНДА = е т. сөйл. Құржыңда. Ақаң бір жерге келіп тоқтады да белін шешпей-ақ құржаңдап бірдеме етіп жатты

(Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). *Қ ұ р ж а ң - д а й д ы* бәрі де Шөп аршысып күрекпен. Жан қорғамақ болады Тырбаңдасып білекпен (С.Сейфуллин, Өлең.).

ҚҰРЖАҢДАУ *Құржаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЖИ= е т. *Құржию, бүрісу.* Байзақтың күреңқасқасының үстінде бұғатүсіп, *құржиып* отыр (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы.). *Құржи - ғ а н* шал желбейін жоғары көтере түсіп, қызарған көзін Жақыпқа қадай қойды (Б.Майлин, Шығ.). Ана біреулер не қылып жатыр? – дегендей, алдындағы аласа төбелерден аса қарап, кейбір биіктерден созылған жота қыр алдыңғы төбенің иығынан тапқан ана биіктің қолы сияқтанып, бөктерге жақын, тіпті, аласа төбелер: «аналар көрмей қалар» дегендей-ақ еңкейіп *қ ұ р - ж и я* қарап, бәрінің көзі көшкен елде сияқты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚҰРЖИТ= е т. *Бүрістіру, құнжиту.* Өйт-бүйтпесем, ей, байғұс, өйт-бүйтпесем, Қу шекпенді *қ ұ р ж и т ы п* отқа үйтпесем, Жапалақша жарбаңдап қалмай қойдың, Итаяққа ас құйып «көйт-көйт!» – десем (К.Әзірбаев, Шығ.).

ҚҰРЖИТУ *Құржит етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЖИЮ *Құржи етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЖЫҢ-ҚҰРЖЫҢ е л і к. *Құнжың-құнжың, бұқшең-бұқшең еткен қимылды бейнелейтін сөз.* Пішен басындағы *қ ұ р ж ы ң - қ ұ р ж ы ң* қыбырлаған Бекейдің белгілі бейнесі (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Құржың-құржың етті. *Құнжыңдады, бұқшең-бұқшең етті.* Қалтарыста рингке шығатын адамша өзімнен-өзім біраз *қ ұ р - ж ы ң - қ ұ р ж ы ң е т і п*, жаттығу жасап қойдым (Ш.Мұртазаев, Табыл теңіз.).

ҚҰРЖЫҢДА= е т. *Құнжыңдау, бұқшеңдеу.* Қайролданы көргенде көзіне жас келгенін сезбей қалды. Біреу аттан қарғып түсіп, *құржың - д а п* үйге беттеді (Б.Майлин, Шығ.). Ол *құржыңдап*, аяқ астынан елбелектей қалды (Қ.Қазыбаев, Дәуір.). – Келші, – деді, есік алдында *қ ұ р ж ы ң д а п*, сырт киімін іле алмай жатқан қара балаға қарай құшағын жая, – келші! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚҰРЖЫҢДАСУ= е т. *Құнжыңдасу, бұқшеңдесу.* Начальник сыртқа шығып қойын-қонышын қарап, *қ ұ р ж ы ң д а с ы п* жатқан көпті көріп бет-аузы жыбырлап, бұрынғыдай

жылы ұшырап кетті (А.Токмағамбетов, Жыр күмбез.).

ҚҰРЖЫҢДАСУ *Құржыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЖЫҢДАУ *Құржыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРКЕУДЕ с ы н. *Даурықпа, бос адам.* Автор Көтібарды бос, қуыс, *қ ұ р к е у - д е*, күнінің өткенін өзі де білмейтін, күші жоқ феодалдық қоғамның өкілі етіп алады (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). Қара жұмысқа қажырым бар деп жүрген *қ ұ р к е у д е* екен. Алқынып, ентігіп қалды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Бірді аударып бірге кетіп қалыпшын Жолым қайда? Түстім бе әлде сүрлеуге?! Отан – менің алдымдағы жарық күн, Болдым әлде, мағынасыз *қ ұ р к е у д е*?! (Ө.Нұрғалиев, Кемпірқосақ).

ҚҰРҚОЛ с ы н. **1.** *Қолында еш нәрсесі жоқ; ақшасыз, затсыз.* Мереке күні *қ ұ р қ о л* бармайын деп арнайы алғаназын-аулақ сыйлығым да бар («Қаз. әдеб.»). Аштықтан талықсып жатқан адамға *қ ұ р қ о л* барғанымыз болмас, – деді Есей (Ө.Нұрпейісов, Шығ.). **2.** *Бос, бекер; саймансыз, қарусыз.* Танкілермен *қ ұ р қ о л* алысқан ерлер, машиналардан жаяу озған ерлер теңдесерін өз заманынан ғана табатын сияқтанады (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдатты). Қалашының бастығы Ағыбай батырдың немересі екен. *Қ ұ р қ о л* белсеніп, «Ағыбайлап» атын орғытып, мылтықты әскерге қарсы шығыпты (С.Сейфуллин, Тар жол.). Кәлен қан сәскеде Ақбауырда отырған болыс аулына келді. Қасында Мөңке мен Дос. Бәрі жаяу. Бәрі *қ ұ р - қ о л* (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). **3.** *а у ы с. Босқа, бекер, өнерсіз.* Қаладан арнайы шақырылған жігіттер мен қыздар да тойға *қ ұ р қ о л* келмеген екен (С.Омаров, Дала.).

ҚҰРҚҰЛАҚ з а т. м е д. <нем. Skorbur> *Азгада С дәрумені жетіспегендіктен болатын ауру.* Әлгі Қарашаштың Дүйсені сырқат екен, соған соғып, тісі қанайды, аяқ-қолы сырқырайды деген соң, қызылсырап *қ ұ р қ ұ л а қ* боп жатыр ма деп, кешегі сонарда алған қоянымды әкеп бергенім (Н.Сералиев, Қаңтар). *Қ ұ р қ ұ л а қ қ а* дер кезінде ем қолданбаса, наукастың өліп кетуі де мүмкін (ҚҰЭ). Тағам құрамында «С» витамині жеткіліксіз болса адам *қ ұ р қ ұ л а қ* ауруына ұшырайды (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Бие сүтінің тағы да бір тамаша қасиеті *қ ұ р - қ ұ л а қ* дертінен сақтайды (Тарту).

ҚҰР-ҚҰР о.д. Жылқыны ұстайтын кезде тоқтату үшін айтылатын сөз. Сауарда не ұстаған уақытта тыныш тұру үшін жылқыға *қ ұ р-қ ұ р*, қойға қош-қош, түйені шөктіру үшін шөк-шөк сияқты сөздер айтылатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). *Қ ұ р-қ ұ р*. Құр жануар! Құтың менде жануар, Бері келші бізге деп, Күдерінді үзбе деп, Қазығың қалды менде деп, Құр айтады Домалақ (Жамбыл, Шығ.).

ҚҰР-ҚҰРЛА = е.т. 1. Жылқыны құраулап тоқтату, тыныштандыру, шақыру. Ат-тылар *қ ұ р-қ ұ р л а н*, қоғамдап жылқыны иірді (І.Жансүгіров, Шығ.). Сол күні таңертен енесінен жетім қалып, құлынынан өзі еміздікпен асыраған қара жорғаны Есілден су ішуге келген кезінде еппен *қ ұ р-қ ұ р л а н* ұстап алады (І.Есенберлин, Қаһар). *Қ ұ р-қ ұ р л а н*. Жаланған әлекедей бел буысқан, Жүк артқан қыз-келіншек әрбір тұстан. Айғырын шандырлап-ақ, шартылдатып, Суылдап *қ ұ р-қ ұ р л а н* жүр ат қуысқан (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. Бақаның т.б. жәндіктердің құрылдап дауыс шығаруы. *Қ ұ р-қ ұ р л а г а н* құрбақа Кірді шөпке бір бақа. Шықты топ боп мезетте, Көл бойына күзетке (Қ.Тәңірбергенов, Тауыс).

ҚҰР-ҚҰРЛАТ = е.т. Жылқыны құраулап тоқтату, шақыру. Екі ауылдың арасын Қиқулатқан жиырма бес. Бұғалықсыз асауды. *Қ ұ р-қ ұ р л а т қ а н* жиырма бес (Үш ғасыр.).

ҚҰР-ҚҰРЛАТУ Құр-құрлат етістігінің қимыл атауы.

ҚҰР-ҚҰРЛАУ Құр-құрла етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРҚЫЛДА = е.т. Құстың құрқ-құрқ етіп дыбыс шығаруы. Суға түскен балапанын шыр айналып *қ ұ р қ ы л д а н* жүгіріп жүргендей (С.Мәуленов, Таңд.). Шымшықтар шықылықтап, құмыр *қ ұ р қ ы л д а н* қалыпты. Үні тарғыл-тарғыл шығып, қарға да қарқылдап қояды (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Ойдағы орман ішінен құр қоразының *қ ұ р қ ы л д а г а н ы* естілді (Ә.Әзиев, Оянған ар).

ҚҰРҚЫЛДАС = е.т. Құрқ-құрқ етісін қосылып дыбыс шығару. Тауықтар сарайға жаңа қонақтай бастаған кез еді. Тезек үйіндісінің үстіне *қ ұ р қ ы л д а с ы н*, ұйқы қамына кірісті (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.).

ҚҰРҚЫЛДАСУ Құрқылдас етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРҚЫЛДАТ = е.т. Қылқылдататын, қылқылқ еткізіп су ішу немесе суды құю. Бір шелек

су әпердім. Әшірбек *қ ұ р қ ы л д а т ы п* құйып жатыр (Ә.Қалдыбаев, Су.). Ол жауапты тоспай-ақ шәуігімнің шүмегінен суыған шайды *қ ұ р қ ы л д а т ы п* жұта бастады (Д.Исабеков, Тіршілік).

ҚҰРҚЫЛДАТУ Құрқылдат етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРҚЫЛДАУ Құрқылда етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРҚЫЛТАЙ з а т. з о о л. <лат. remiz pendulinuz> Денесінің тұрқы 7,3–10 мм, салмағы 9 грамдай ғана торғай отрядының бір туысы. *Қ ұ р қ ы л т а й*, қара торғай, бұлдырық, ұзақша сияқты құстардың үні құлақ тұндырады (З.Асабаев, Ар.). Ең жақсы ұя жасайтын құс – *қ ұ р қ ы л т а й*. Оның ұясы әртүрлі шөптерден тығыз етіліп тоқылады (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Біз *қ ұ р қ ы л т а й д ы*ң да өз ұясын әртүрлі шөп қиындыларынан сілекейлеп тоқитынын айттық. Қазақтар ежелден оның ұясын құяң, бел, буын ауруларына, қуық байлану, несеп жолдары кеселдеріне ем ретінде пайдаланып келген («Жас Алаш»).

Құрқылтайдың ұясындай. Өте тар, кішкентай, шағын. Үйішітар, еңсесіпәс, құрқылтайдың ұясындай ғана еді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Апырмай, өзіаласа, өзі құрқылтайдың ұясындай тар, осындағы үйлер менің көңіліме қонбайды, – деді Жайынбай (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚҰРЛА = е.т. Дүрліктіру, улаған-шулаған болу. Қолынан түсіп берінің, Асығыста жарағы. Тас-кесекпен сыбады, Кез келгенмен ұрады. Қуырғандай от басын, Айнала шулап *қ ұ р л а д ы* (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ҚҰРЛАН = е.т. Суы тартылып, құрлыққа айналу. Дария шалқар айдын көл, суы бір кетсе *қ ұ р л а н ғ а н* («Сөз сандық»).

ҚҰРЛАН = е.т. көне. Жерлену, көмілу. Не төбелер бос қалып, не ерлер келіп *қ ұ р л а н ғ а н* (Майлықожа, Нақыл).

ҚҰРЛАТ = е.т. көне. Жұртшылықтың басын қосу, жинау. Жыршысы болса жырлатып, Аламан басын *қ ұ р л а т ы п*, Жақсыларға тыңдатқан (Батырлар жыры).

ҚҰРЛЫ шы л. Құны, дәрежесі, шамасы сөз болып отырған объектіден төмен затпен салыстырып, сол шамаға да сәйкеспей ме деген мағынада жұмсалатын қорашыну шылауы. – Не шығатынын бұдан... ит *қ ұ р л ы* бағамыз жоқ, – деді Жүсекең үһлеп (Б.Майлин, Шығ.). Ауырлығы 56 килограмм пулеметті ол шопак

қ ұ р л ы көрген жоқ (С.Мұқанов, Аспаз). Көздері Кәленде. Оның әсіресе, өз тобының алдына шығып, құлаштан астам болат сүйменді қу таяқ қ ұ р л ы көрмей, шірене басып тұрған нар тұлғасын көргенде қайсінің де жүрегі шайлығып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сен тіпті сиырдың емшегіне жабысқан таскене қ ұ р л ы да жоқсың ба? Ол сүтті де, керекті қанды да мыңқ етпей сорады (Р.Райымқұлов, Болат.). Кәрі шалғай берер бұлың жоқ, қалтаңда сенің дымың жоқ, әншейін де жақыңсың, Шынтауайтқа барғанда Елтірі қ ұ р л ы құның жоқ (Айтыс).

Шыбын [шаққан] құрлы көрмеді. а) *Сезбеді, мыңқ демеді.* Әйтпесе, ана балға соққан адам мені *шыбын құрлы көрмей*, саусағымен-ақмыжи салмай ма (С.Сарғасқиев, Тәмпіш.). ә) *Елемеді, ескермеді.* – Ей, сен тіпті *шыбын құрлы көрмейсің* ғой! Анау мұрынбоқтардан қай жерім кем (С.Нарымбетов, Тентек). Ал Наржан болса Елдос сөзін *шыбын шаққан құрлы көрер* емес (А.Байтанаев, Қансонар). Сабының сақар болсын, дені, келін, *Көрмедің шыбын құрлы* мені, келін, Жұрт сыйлаған басымды күлге теңеп, Жаярмын талай жерге сені, келін (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚҰРЛЫҚ зат. 1. геогр. <лат. continens> *Жер қабығының дүниежүзілік мұхит деңгейінен көтеріңкі ірі бөлігі.* Африка жер шарындағы үлкендігі жағынан Евразиядан кейін 2-орын алатын қ ұ р л ы қ (КСЭ). Олар тұңғыш рет дүниежүзінің екі үлкен қ ұ р л ы ғы н а Европа, Азия деп ат қойды (Н.Баяндин, Геогр.). 2. *Белгілі бір құрлықта орналасқан ел, мемлекет.* Шыңғыс хан бастаған шапқыншылық, жаугершілік, оның барша әулеті түгел қатысқан қанды жорықтар мен дүниені бір төңкеріп, үш қ ұ р л ы қ т а бірдей құрылған мемлекеттер олардың қалыптасып, өркениет жолымен өсіп-өнуі бәрі-бәрі айтып отырған осы үш кезеңдік тарихи заңдылықтарға сәйкес құбылыстар (Қ.Әбдуәлі, Қаңлы). Азия мен Африканың 37 елінің жазушылары бас қосып, екі қ ұ р л ы қ әдебиетшілері ынтымағымыз негізін қалап еді (Ф.Мүсірепов, Достық). 3. *Суы жоқ, құрғақ жер.* Сақалды суға түсе қап, қайықты қ ұ р л ы қ қ а шығарды да, талға байлап тастады (М.Жұмағұлов, Қыран.). Майданармиясының құрамалары гитлершілдердің теңіз бен қ ұ р л ы қ арасындағы барлық жолдарын кесіп тастады (Б.Жетпісбаев, Жорық). Әжептәуір

ығыңқырап кеткен еді. *Қ ұ р л ы қ қ а* табаны іліксе, төменірек барып ілікті (Ә.Сараев, Алтын арал). Кейбір сүліктер ақпайтын сулардан шығып, *қ ұ р л ы қ - т а* да тіршілік етеді (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Құрлық әскерлері. ә с к. *Құрлықта ұрыс қимылдарын жүргізуге арналған Қарулы Күштердің түрі.* *Қ ұ р л ы қ ә с к е р л е р і* құрлықта өз міндеттерін бір-бірімен және Қарулы Күштердің басқа түрлерімен өзара бірлесіп орындайтын әртүрлі әскер салаларының құрамалары мен бөлімдерінен және арнайы әскерлерден тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.). *Қ ұ р л ы қ ә с к е р л е р і* не мотоатқыштар, танк, әуе десанты, ракета, артиллерия, әуе шабуылына қарсы қорғаныс әскерлері және арнайы әскерлер, инженерлік, химиялық байланыс, радиотехника, автокөлік, жол әскерлері жатады (ҚҰЭ). *Қ ұ р л ы қ ә с к е р л е р і* құрамында әуе шабуылдары, инженерлік, жол және басқа да арнайы әскерлері, сонымен қатар әуе-десант әскерлері болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Құрлық гидрологиясы. с у ш а р. *Құрлықтар шегінде өтетін гидрологиялық процестерді су оралымының (цикл) құрлықтық фазасы негізінде зерттейтін гидрология ғылымының бір саласы.* Зерттеу бағыты мен тәсілдері бойынша *қ ұ р л ы қ г и д р о л о г и я с ы* гидрометрия, гидрологиялық есептеулер мен болжам, гидрография мен арнадағы процестер, жалпы гидрология болып бөлінеді. Негізгі әдісі – гидрологиялық жүргіні тіректі станция желісінде тұрақты зерттеу (бақылау); жеке аумақтар мен су объектілерін экспедициялық зерттеу, эксперименттік және теориялық зерттеулер (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрлық өсімдігі. б о т. *Құрлықта өсіп-өнетін өсімдік.*

Құрлық суы. *Өзендерде, көлдерде, бөгендерде, батпақтарда, мұздықтарда, сондай-ақ жер астында жинақталған (негізінен тұщы) сулар.* *Қ ұ р л ы қ с у ы* жер шарындағы өзен арналарында – 2120 км³, көлдерде – 176³ км, мұздықтарда – 24 млн км³ су шоғырланған. Жерасты суларының көлемі шамамен 60 млн км³ (Қаз тілі термин. Су.).

Құрлықтың орташа биіктігі. *Теңіз деңгейінен есептегендегі 875 м биіктікке*

сәйкес келетін көрсеткіш (Қаз. тілі термин. Геология).

Құрлықтың төмендеуі. геол. *Континенттер немесе олардың жекелеген аймақтары деңгейінің тектоникалық қозғалыстар әсерінен төмендеуі* (Қаз. тілі термин. Геология).

Құрлықтың ылғалдануы. *Аумаққа жауған жауын-шашын мөлшері мен осы аумақтың булануы шамасы (немесе температура) аралығындағы қатынас. Жауын-шашын булаудан артып кеткен жағдайда құрлықтың ылғалдануы да арта түседі, ал бұған керісінше, булану артық болса, онда құрлықтың ылғалдануы жеткіліксіз деп саналады. Құрлықтың ылғалдануының мөлшерлік көрсеткіші ылғалдану (құрғақшылық) еселігі мен аридтік және гумидтік индекстермен сипатталады* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚҰРЛЫҚАРАЛЫҚ с ы н. *Құрлықтар, әрбір құрлықтағы мемлекеттер арасындағы. Сөйтіп, «Еуропалық дәуірлендеу», «Азиялық» немесе «Африкалық» дәуірлендеуге қарағанда, бір құрлықпен тұйықталмаған құрлықаралық құбылысқа айналды* (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Бұл жағдай кейін әлемдік державаларды екі бірдей дүниежүзілік, бір «қырғи-қабақ» соғысқа ұрындырды, құрлықаралық қару-жарақты жасап шығуға мәжбүр етті, қазақ даласын Жердің сұмдық ядролық кіндігіне айналдырады («Астана ақшамы»).

Құрлықаралық баллистикалық зымыран. ә с к. 5-7 мың км және одан да ұзақ қашықтықтарға ұша алатын баллистикалық зымыран. Жіберілген кезден бастап жерге түскенге дейінгі құрлықаралық баллистикалық зымыранның ұшу уақыты ұшу қашықтығына тікелей байланысты болады. 1000 км-ді – 9 минутта, 2000 км-ді – 12 минутта, 5000 км-ді – 21 минутта және 10000 км-ді – 33 минутта ұшу белгіленген (Қаз. тілі термин. Әскери.). Жер үстімен 1000-10000 км қашықтықта ұшатын құрлықаралық баллистикалық зымыранның ұшу траекториясының биіктігі шамамен қашықтықтың 15-25 %-ын құрайды (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚҰРЛЫҚТЫҚ с ы н. *Жеке құрлыққа қатысты, соған тән. Олар алдымен әлемдік және құрлықтық біріншіліктерде күш сынасып жүрді («Спорт»).*

Құрлықтық беткей. *Құрлық етегі мен қайраң арасындағы құрлықтың суасты бөлігі. Органикалық заттардың өнімділігі жоғары болуына қарай құрлықтық беткейді ерекше батшалды белдемге жатқызады* (ҚҰӘ).

Құрлықтық суайрық. *Құрлықтың басты суайрығы, құрлықтағы өзен алаптарын түрлі мұхиттарға бөлетін сызық немесе суайрық кеңістігі.*

ҚҰРЛЫҚШІЛІК: құрлықшілік көлдер. *Әлемдік мұхитпен ағынды арқылы байланыспайтын суқоймалар* (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрлықшілік теңіз. геогр. *Жеке құрлық шегінде, құрлыққа тереңдей, суына еніп жатқан құрлықтың шөгінген және оны мұхит суы басуы нәтижесінде қалыптасқан таяз теңіз (мысалы, Азов теңізі, Ақ теңіз, Балтық теңізі)* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚҰРЛЫМ шы л. с ө й л. **Құрлы.** Бойдақ күніндегідей жанып-күймегенмен, бір еркек құрлым сыйлайтын секілді (О.Сәрсенбаев, Сағым). «Жесірді, дейді ол, біреу жұбатпай ма?! Жалғаннан тапсын дей ме жылап пайда?! Қалған жұрт қайғы-шерден өздеріне Тең бөліп түйе құрлым жүк артпай ма?!» (Х.Ергалиев, Көбік шаш.). Қуарғырлар, соққысы мен мазағына ұшыратып, дертке шалдықтырса да, керек десе қатпа лақ, құрлым қалжа да бермеді ғой! (М.Әуезов, Қараш.).

ҚҰРМА¹ [ар. خرما] з а т. ө с. <грек. phoenix> 1. *Аса ыстық Аравия, т.б. жерлерде өсетін, эбен тұқымдасына жататын, пальма туыс ағашы. Құрманның хачиа, хиакуме, емон, зенджимару, гейли т.б. сорттары бар, Қытай, Әзірбайжан, Өзбекстан, Түрікменстан т.б. елдерде өсіріледі* (ҚҰӘ). 2. *Осы ағаштың тәтті жемісі. Дастарқан жайылып, Бұхараның жүзімі, Мысырдың құрмасы тау-теңіз боп үйілді* (А.Мекебаев, Жезтырнак). Көп халық сүйетін құрма жемісі финики пальмасынан алынады (С.Түрдиев, Үй өсімді.). Дастарқан жайды, үстіне мейіз, құрма, өрік, туралған қауыншек шашты (Д.Досжанов, Жібек.). Өгізінің сыры өзіне мәлім болса керек, Құлтума «өк» демейді, құрма аға маужырап отыр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРМА² з а т. к ө н е. ж е р г. *Бас қосқан жиын, топ. Мұсағұлдың ақ жем көне кемесі теңізшілер ұзақ сапарға не күнделікті кешкі*

қ ұ р м а г а көтерілгенде, буаз сиырдай шәртендеп, ел соңында қалатын (Ә.Сараев, Ақ тымық түн). – Қ ұ р м а жарассын! Орта толсын! – Өзіңмен бірге толсын (Ғ.Сланов, Дөң асқан). Он бес жасқа келгенде, Құрбының көрдім қ ұ р м а с ы н, Ағаның көрдім орда-сын. Баяны жоқ сұм жалған Байқадым қолда тұрмасын (Ақберен). Жұрт жиналған бұл қ ұ р м а, құмарың болса сөз тыңда, Сөз келісі бар мыңда (Қашаған Күржіманұлы // XIX ғ. қаз. поэз.).

ҚҰРМА³ з а т. Далда, дуал. Бір-бір буда төсек-орнымызды астымызға басып, қ ұ р м а н ы ң арасынан үйшіктегі қозыдай көзімізді жылтыратып, үйме-жүйме жатырмыз (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРМА: құрма ау. к ө с. Ұзындығы 300–500 м-дей ұлкен ау. Онда бес-алты кісі жұмыс істейді. Көбіне қ ұ р м а ауын құрады. Үстінде ау қарайтын кішкене қайығы және болады (С.Хайдаров, Теңіз.). Ал қ ұ р м а ау суда бір тәулікке дейін тұрады. Осыған байланысты ауға алғашқы түскен балықтар өліп қалады (М.Тайыров, Балқаш.).

Құрма кілем. Бірнеше кілемнен құралған төсеніш (кілем). Міне, ғажап! Топ жиде арасында Қару-жарақ, салтанат бәрі осында. Қ ұ р м а к і л е м үстінде жігіт отыр Он жеті мен он сегіз арасында (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚҰРМАЛ з а т. д і н и. **Құрмалдық.** Қ ұ р м а л ғ а мендей қазақ біте бермес, Жүз жасап барлағанда мен де өтермін. Бір көрсем қайта айналып, қазақ, сені, Берсе Алла ықтиярын, кеп кетер ем (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ҚҰРМАЛА= е т. Арқан құру, керу. Қамыс арасында қалған аттарды қ ұ р м а л а н ұстап ап, ерттеп жатыр (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚҰРМАЛАС с ы н. Септес, жалғас, сабақтас, қатарлас. Өйткені дүниедегі нәрселердің бәрі сабақтас, іліктес, қ ұ р м а л а с; ол сабақтас, іліктес, әм құрмаластығы белгілі себептер бойынша болып, себеп жүзіндегі белгілі бір заңға мойынсұнып, сол заңның жолынан бұрылмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сахнаның қарт шеберлерімен жасы кіші болса да тең түсетін, олармен қ ұ р м а л а с тұратын, тіпті қазақ сахнасында алатын орны ерекше бөлек актер Қазақ ССР-інің халық артисі Камал Қармысов (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). Мораль – қоғамдық идеялардың қ ұ р м а л а с бір бөлігі (Ә.Бәженов, Дүниеге көзқ.).

Құрмалас сөйлем. лингв. Екі немесе одан да көп сөйлемнен құралып, грамматикалық тәсілдермен байланысып, құрмаласып, күрделі ойды білдіретін бірнеше жай сөйлемдердің тобы. Өрнекті сөйлемдер деп қ ұ р м а л а с с ө й л е м д е р д і ң бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке яки кілемге салған түр сияқты болмағанмен өрнек-өрнегімен айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қ ұ р м а л а с с ө й л е м д е р жасалу жолына қарай үш түрге бөлінеді: а) сабақтас; ә) салалас; б) аралас (ҚҰЭ). VIII класта қ ұ р м а л а с с ө й л е м мен оның тыныс белгілерін меңгеруге байланысты «Сөйлем қуаласпақ» ойынын мұғалім ұйымдастырады («Қазақст. мект.»).

ҚҰРМАЛАС= е т. 1. Бір-бірімен байланысу, сабақтасу. 2. лингв. Күрделі ойды білдіру үшін екі немесе одан да көп сөйлемдердің өзара салаласып, сабақтасып байланысуы. Қайшы сабақтасқа енген жеке сөйлемдер кейде алдыңғы сөйлемнің баяндауышы шартты райда тұрып, оған да қосалқысы жалғану арқылы да қ ұ р м а л а с а т ы н ы н ережелеу керек (Қазіргі қаз. тілі).

Құрмаласқан құда, құшақтасқан дос. Бір құда болудың үстіне қарсы құда болу арқылы қатты, жақын араласу туралы.

ҚҰРМАЛАСТЫР= е т. лингв. Сөйлемдерді өзара, бір-бірімен іліктестіріп, сабақтастырып байланыстыру. Сөйлемдерді бір-біріне дұрыс орайластырып, дұрыс қ ұ р м а л а с т ы р ы п, дұрыс орындастыру (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚҰРМАЛАСТЫРУШЫ: құрмаластырушы жалғаулықтар. лингв. Құрмалас сөйлемдер құрамындағы сөйлемдерді бірімен-бірі байланыстырушы жалғаулық шылаулар. Қ ұ р м а л а с т ы р у ш ы ж а л ғ а у л ы қ - т а р жай сөйлемдерді өзара байланыстырып тұрады (Қазіргі қаз. тілі).

ҚҰРМАЛАСУ¹ з а т. с а я с и. <лат. integratio> Өзара ықпалдасу, әсерлесу. Жаһандану кезінде мемлекеттердің экономикасы қ ұ р м а л а с у үдерісіне көшті («Тілтаным»).

ҚҰРМАЛАСУ² 1. Құрмалас етістігінің қимыл атауы. Байланысу, сабақтасу. Бұлай қ ұ р м а л а с у олардың бір-біріне тәуелсіздігін көрсетеді, әсіресе, бұл тәуелсіздік бір мезгіл-дес сөйлемдерден көрінеді («Қазақст. мект.»). 2. лингв. Сөйлемдердің өзара сабақтасып, салаласып байланысуы. Сөйлемдер шұбалаңқы айтылып, бір басыңқы сөйлем қасында көп

бағынықты сөйлем болса немесе сөйлемдердің құралу, *құрмаласу*, сабақтасулары шатақ түрде болса, әйтпесе тыныстар орнына қойылмаса (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚҰРМАЛАУ *Құрмала етістігінің қимыл атауы; ұзын арқанды кермелеп тұрып жылқыны ұстау* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚҰРМАЛДЫҚ з а т. д і н и. *Қазақ халқының діни мәдениетінде қатты науқастанып, ауыр халде жатқан адамның сауығып кетуін тілеу жолында мал сойып, құрбандық шалу рәсімі*. Қазақта *құрмалдықық* а бурадан жолы үлкен мал болған емес (С.Мұқанов, Шығ.). Сыртқы сипаты жағынан ислам дініндегі құрбан айт кезінде құрбандық шалу дәстүрімен ұқсас келетін *құрмалдықық* құрпының кейбір ерекшеліктері қазақ қоғамында әлі күнге дейін сақталып келеді (ҚҰЭ). Бүгін құрбан айтының бірінші күні. *Құрмалдықық* а қой-ешкі көп сойылды (Е.Қонарбаев, Түнгі от). Мұса – Хан иемнің атынан, Сырым батыр, саған *құрмалдықық* а арналған ақбоз атты бауыздап жіберуге әмір ететін! Хан ием қазір осы маңайға келеді, жүр! (Ф.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Жолыңа құрмалдық. *Жолыңа құрбан. Жолыңа құрмалдық* мал мен бас! Өнер тап, өрге шап, қару ат. Аллалап алға бас, ал Алаша!!! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құрмалдық берді. э т н. *Мал сойып, құрбандық шалды*. Кешке таман Төлегенді оңаша шақырып, ақсақал *құрмалдықық беру* жағын ақылдасты. Ақсақалдың көңілі: ірі жылқы сойып, үлкен той қылуда еді. Төлеген тай да жетер деген соң, бала да бірдеңе білетін шығар деп мақұл көрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Көтермешілер Жидебайға құтты болсын айтып, «той қылатын жөнің бар» деп кеукеулеген соң, бір тоқтыға борыштанып, қасындағы екі ауылды шақырып, *құрмалдықық берді* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰРМАЛЫ с ы н. *Өзеннің терең жеріне құрып, салып қойған (ау, қармақ)*. – Бүгін үлкен балықтар қатты секіріп жатыр! – деді Сәлім. *Құрмалы* қармаққа ештеңе ілікпейтін шығар (Т.Жармағамбетов, Сентябрь).

ҚҰРМАН¹ з а т. к ө н е. *Садақ, оқ салатын қалта* («Сөз сандық»).

ҚҰРМАН² з а т. с ө й л. *Құрбан*. Бүрсігүні *құрман* айты, сол мешітке барып намаз оқылады (С.Бегалин, Шоқан асу.). Бір мен

үшін ел *құрман*, Болса-дағы қайғырман, Қалам аман сөгістен (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚҰРМАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Құрбандық*. *Құрмандықық* шалу әдеті Орта Азияда да, қазақта да барын Анатолий Кондратьевич талай көрген (С.Мұқанов, Сырдария). *Құрмандықық* шалатын, садақа тастайтын дөңгелек сажда от сәулесімен жалт-жұлт етеді (Ә.Шәріпов, Алыс жаға.). Ақтанжан-ау, жүгірсендерші! Тауып әкелсендерші, жарығымды. *Құрмандығың* болайын, жаным-ай! (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚҰРМЕТ [ар. حرمة] з а т. 1. *Рухани құндылықтарды қастерлеу, елге, жерге, тілге, адамзатқа, ұлтқа қатысты мәдени-тарихи құндылықтарды жоғары бағалайтын эстетикалық және этикеттік көзқарастар жиынтығы*. Алдымен аталардың ішінде де алдыңғы жағында аталар жазушы, *құрмет* иесі, ел ардақтысы (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Тамаша едің сен неткен, Елімнің еркін ауасы! Басымды идім *құрметпен*, Қазақтың байтақ даласы (С.Мәуленов, Жаңа арна). Біз көп ұлтты мемлекетте өмір сүріп отырмыз, сондықтан біз барлық халықтардың тарихы мен мәдениетіне зор *құрмет* сезімімен қараймыз («Қаз. әдеб.»). 2. *Жеке адамға өзге адамдар тарапынан көрсетілетін қошемет, көрсеткен сый-сияпат*. *Құрмет* өнегеліліктің негізгі талаптарының бірі бола тұра, адамның өзге біреулерге қадірін, жылы лебізін, ілтипатын көрсетеді (ҚҰЭ). Пәнде шіркін оның *құрметіне* табынғанымен, табиғатын таныған жоқ (С.Снабаев, Аруана.). Көптің *құрметіне* көңілі толған Қадар ішпей-жемей мас. Көл болып шалқып, қаз болып қалқып ханымы да, ханшасы да қасында тақта отыр (А.Хангелдин, Ғани.).

Құрмет алды. *Құрмет қылды, құрмет көрсетті*. Келеді кім де болса тура тіктеп, Көшкен ел көрінеді түйе жүктеп. Нөкерлер, алдынан шық, *құрмет алшы*, Алармыз келгеннен соң сұрап, түстеп (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Құрмет белгісі. т а р. с о в е т. *Кеңес Одағы кезеңіндегі белгілі саладағы жемісті еңбегі үшін үкімет тарапынан берілетін атақ, орден*. – Рас, мынау Еңбек Қызыл Ту және *Құрмет белгісін* жылқы баққаным үшін алғанмын (С.Бақбергенов, Қарға там.). Астық тапсыруда ауданның үздік табысқа

жеткені үшін, өкімет Төлегенге тағы да «Құрмет белгісі» орденін берді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

Құрмет грамотасы. т а р с о в. Кеңес Одағы кезеңіндегі республиканың ғылым-білім, өндіріс, мәдениет, ауылшаруашылығы салаларына сіңірген ерекше еңбегі үшін берілетін ресми мақтау қағазы. Мектеп коллективіне Қазақ ССР Оқу министрлігінің Құрмет грамотасымен наградталып, ақшалай сыйлық берілді («Қазақст. мект.»). Жас шопан бірнеше Құрмет грамоталарымен наградталған («Қазақст. комм.»).

Құрмет етті. Сыйлады, құрметтеді. Жақсы-ақ боп аталарың өткен шығар, ісіне қарай құрмет еткен шығар. Асылынан қалдырмай арттағыға, Жақсылығы өзімен кеткен шығар (А.Байтұрсынов, Шығ.). Рақмет, бәйбіше де құрмет етті, Қош алып, малын сойып бала-шағаң. Кешігіп сізді тосып жата алмадым, Айтармын бір жолығып есен-аман (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жасың үлкен, жолың үлкен деп сені, Көрген жерде құрмет еттіп сыйладым, Естісем де елең қылмай көп сені, Жамандыққа, жауыздыққа қимадым (М.Хақимжанова, Танд. өленд.).

Құрмет етісті. Бірін-бірі сыйлады, қадірлерін білісті. Бір жерде бірге жүрсең, басың қосып, Біріңнің-бірің сөйле сөзін тосып. Біріңді-бірің ғиззәт, құрмет етіс, Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып (Абай, Тол. жин.).

Құрметке бөледі. Қадірледі, қастерледі, үнемі естерінде ұстады, сыйлады. Болашақта өз басын көп құрметке бөлейтін де осылар деп біледі (А.Байтанаев, Қансонар).

Құрметке бөлгенді [кенелді, не болды]. Сый-сияпатқа, біреудің сыйлауына ие болды. Сол үшін ол солдаттар мен офицерлердің арасында зор құрметке бөленді (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Жол бойы қонақ болып бай мен бекке, Кенелді сот олжаға, мол құрметке, Тайпалған талай жорға жетектелді. Қалтаға ақша түсті аз ба, көп пе? (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Ішкі жан дүниесінің байлығымен, әлеуметтік тәжірибесімен, жеке басы беделімен, кісілік қасиеттерімен көпшілік ортада көзге түскен адам құрметке ие болады (ҚҰӘ).

Құрмет көрсетті [білдірді]. Қадірлеп-қастерледі, сыйлады. Айна директордың осынша зор құрмет көрсеткеніне іштей риза болып, жұмысына белсене кірісіп кетті (С.Адамбеков, Көсе.). Құрмет көрсетіп,

шопан атаны ізетпен шығарып салып, бәрі де «шопан атадай боламыз» деген арман аясына бөленіп тарасып жатты (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Айнұр үлкен кісі алдында ізеттілікпен құрмет көрсетіп, түрегелген бойы тұрып қалды (Е.Мырзахметов, Медет.). Әкем оған құшағын жазып, құрмет білдірді (Ө.Сәрсенбаев, Теңіз.).

Құрмет көрсету. Сыйлау, қадір-қасиетін бағалау. Сізге құрмет көрсетуге асық еді, жақсылығын ұмытпаспын, сайлауды кейінге қалдыра тұрсын деп айтыңыз... Сүлеймен. Айтатын сөзді білеміз ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адамға құрмет көрсету оның жеке басы қасиеттеріне, ішкі құндылықтарына, кейде жас мөлшеріне, отбасы жағдайына, лауазымына орай орын алады (ҚҰӘ).

Құрмет қылды [тұтты]. Сый көрсетті, құрметтеді, қадірледі, бағалады. Толықсып тал қарсы алып, Бізге құрмет қылғандай, Қызыл-жасыл жасанып, Қыздар сапқа тұрғандай (Т.Жароков, Танд. шығ.). Жақсы көрсе қайны атаң, Құрмет қылар «балам» деп. Өз баласы алған соң, Неге ойласын жаман деп (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жұмабай ақсақал мен Нұрила апайды бүкіл ауыл құрмет тұтады («Лен. жас»). Ондайлар үлкенге үлкен екен деп ізет көрсетпейді, кішіні кіші екен деп құрмет тұтпайды (С.Шаймерденов, Мезгіл.).

Құрмет сақтады. Әдеп сақтады, ізет көрсетті. Үйден қашып кеткім де келді. Бірақ өзімді-өзім ұстап, құрмет сақтадым (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Құрмет санады. Абырой-атақ санады, бедел көрді. Олар өздерінің коммунарлар мұрагерлері екенін үлкен абырой, құрмет санайды (Н.Ғабдуллин, Өрлеу.).

Құрмет тақтасы. тар. совет. Көтермелеу ретінде еңбек ардагерлерінің атын жазатын, суреттерін ілетін тақта. Олар талай рет мақтау алды, аудандық Құрмет тақтасынан түспеді (С.Хайдаров, Теңіз.). Жарыста жеңгендерге сыйлық беріліп, олар Құрмет тақтасына шығарылды (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.). Совхоз партия ұйымының секретары Бексұлу Махамбетованың суретінің Құрмет тақтасына ілінгенін, жуырда ғана жас механизатор қыз-келіншектер арасындағы социалистік жарыста аудан чемпионы атанғанын айтқан еді («Лен. жас»).

Құрметтің әффектісі. п е д. <франц. augeole> Адам туралы ақпарат тапшы

болған жағдайларда ол жайындағы жалпы бағамдаушылық әсердің оның қылықтары мен тұлғалық сапаларын қабылдауға тарауы. Адам туралы бірінші әсерді қалыптастырып, дамуы кезінде *құрметтің эффе́ктісі* позитивті жағымды бағалау (жағымды ореол) немесе негативті теріс бағалау (теріс ореол) нысанасында болады. Мысалы, егер адам туралы алғашқы әсер жағымды болса, әрі қарай оның мінез-құлқы, әрекеті, ісі жағымды бағалана бастайды. Жағымды жақтары жақсы бағаланып, теріс жақтары ілікке алынбайды (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚҰРМЕТ-ҚОШЕМЕТ з а т. *Сый-сияпат; тарту-таралғы*. Туған ауылының көрсеткен *құрмет-қошеметіне* Ұлпан қатты риза болды (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Мұндай *құрмет-қошеметі* көрген де бар, көрмеген де бар ғой (М.Хасенов, Тұлпар.). Бұл қойшының баласының үйі. Мынау өзің деген *құрмет-қошеметі* (З.Шашкин, Сенім).

ҚҰРМЕТЛҮ с ы н. е с к і т. *Құрметті*. *Құрметлү* хат жібердім, жазып онда, Атауға, ат-есімнің жоқ келген мұнда. Қаңғыған хатың келді жолаушыдан, Дал болдым шайтан ба, – деп, жазған жын ба? (Айтыс).

ҚҰРМЕТПЕН ү с т. *Қадірлеп, сыйлап, қадір тұта*. Сөйлеген шешен жігіттің Қостанайда тұрағы. Қонаққа жүр деп *құрметпен*, Қондырып мейман қылады. Сөздерінен сөз туып, Таң атып, күн шығады (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰРМЕТ-СЫЙ з а т. с ө й л. *Сый-құрмет*. Татқан түз, *құрмет-сый* естен шығып Қан сорғыш қара құстар тұр бұзылып. Қарақат Тұрсынға айтып түсіндірді, Ниетін әкесінің ойлап біліп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жігіттер, ат атану тым-ақ қиын, Ат атанбай болмайды *құрмет-сыйың*. Топтағы бай, таптағы би болсаң да, Қолыңнан мал кеткен соң келмес күйің (Шал ақын, Өлеңд.).

ҚҰРМЕТСІЗ с ы н. *Қадірсіз, сыйсыз*. Тірлікте тырбанып қал сайран етіп, Ажал келмей тұрғанда шауып жетіп, *Құрметсіз* зайыбыңмен өмір сүрсен, Қотыр бұзау секілді қалдың өліп (Ақан сері, Шығ.).

ҚҰРМЕТТЕ = е т. **1.** *Құрмет тұту, сыйлау; қадірлеу, бағалау*. Зинахмет Айғанымды қатты *құрметтейтін* (Ж.Молдағалиев, Самал). Азаматты жасына қарап *құрметтейтін* біздің абзал әдетіміз бар (І.Омаров, Серпін). Сөйтіп Әли қаздырған талай арық, *Құрметтеп*, еске алады оны халық. Өлгенмен ердің

өзі, ісі тірі, Тарихта тұрған жоқ па аты қалып! (О.Шипин, Дастан.). «Ақәже» дейтін ауылдың *Құрметтеп* үлкен-кішісі. Әйтеуір біздің қауымның Ақылшы тұтар кісісі (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **2.** а у ы с. *Аялау, баптау, күту*. Табиғат байлығын, табиғат сұлулығын *құрметте*, табиғат байлығын қорға (Ш.Айманов, Қыран.). **3.** *Бағасын білу*. Біз жараттық мынау ғажап ғасырды, Тарихы оның біздерменен ашылды. Біздің мына қолтаңбамыз басулы. *Құрметтеңдер* жиырмасыншы ғасырды! (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Қошеметтеу, сыйсияпат көрсету*. Жұбатып Бокмұрын мен Сумұрынды, «Өткеннің өкінесің несіне енді?» Тоқтатып балаларға ақыл айтып, Тарт деді Ақжелектің көшін енді. Бес жүз қол *құрметтеп* көшті бастап, Түсірді түйе жүгін, шешіп теңді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Құрметтеп қойды. *Арулап көмді, жерледі*. Баланың денесін қайыңның түбіне қабір қазып, шамалары келгенше *құрметтеп қойды* (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

ҚҰРМЕТТЕГІШ с ы н. *Құрмет көрсеткіш, сыйлағыш; кішіпейіл*. Ол үшін әділ, әдепті, үлкен-кішіні *құрметтегіш* болуың керек (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Қайырымды, нашар десе жанын берген, Шын сүйіп солар үшін бейнет көрген, Халықты *құрметтегіш* жас та болса, Атақты және болды өте мерген (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰРМЕТТЕЛ = е т. *Құрмет көрсетілу, бағалану*. Өз үйлерінің төріне шыға алмайтын жас келіндер төрге шығады. Еркектермен бірдей *құрметтеледі* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қай жерде болмайық, ерліктің ерекше *құрметтелетінін* көріп, көңіліміз тасыды («Лен. жас»). Жалпы, Египет – салыстырмалы түрде алғанда зайырлы ел. Өзге араб мемлекеттеріндей емес, мұнда бірнеше дін қатар *құрметтеледі*, діни негізде алауыздық та байқала қоймайды (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ҚҰРМЕТТЕЛҮ *Құрметтел етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРМЕТТЕЛУШІ с ы н. *Құрмет көруші, құрметке ие болушы*.

ҚҰРМЕТТЕЛУШІЛІК з а т. *Құрметке бөленушілік, сый-сияпат көрушілік*.

ҚҰРМЕТТЕС = е т. *Құрмет тұтып сыйласу*.

ҚҰРМЕТТЕСУ *Құрметтес етістігінің қимыл атауы*. Бір-біріне сыр айтыспаса да, іштей ұрысып *құрметтесулері* жұрт

көзіне де орынды танылып еді (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚҰРМЕТТЕУ *Құрметте етістігінің қимыл атауы; жеке тұлғаға сый-құрмет көрсету, ардақтау.* Адамды *қ ұ р м е т т е у*, ананы құрметтеу деген үлкен адамгершілік парасатты айғақтайтын ардақты дәстүр (С.Байжанов, Сыр.). Балзия билігін әжесі мен ағасына берсе, онысы үлкенді *қ ұ р м е т т е у д і*ң игі нышаны емес пе? (С.Омаров, Өмір.). Ең әуелі ата-ананы сыйлап, оған қызмет ету – *қ ұ р м е т т е у д і*ң белгісі болып табылады (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚҰРМЕТТЕУШІ *з а т. Құрмет тұтушы, сыйлаушы, қадірлеуші.* Ең бірінші сіздің жұмысыңызды *қ ұ р м е т т е у ш і* өзіммін (Б.Аманшин, Көкжар.). Фарабиді *қ ұ р м е т т е у ш і*, оның шығармаларынан нәр алушы, одан жақсылық үміт етуші адамдар аз емес (Шарапат).

ҚҰРМЕТТІ *с ы н. 1. Аса қадірлі, ардақты, қадірлі деген мағынадағы ресми қолданыстағы қаратпа атауыш сөз. – Қ ұ р м е т т і* ұстаз, күтіп отырмын сізді, – деді Рабиға (Е.Оразақов, Дәрігер.). *Қ ұ р м е т т і* балалар! Біз республикамыздың жануарлар дүниесімен үстіртін ғана танысып өттік (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.). – А, Нұрғазин, *қ ұ р м е т т і* жас жұмыскер, амансыз ба?! – деді (Ж.Жұмаханов, Мен жұмысшы.). **2. Қадірлі, сыйлы.** Өзі де оның ұйықтамады бұл күні, Құлағымда майда қоңыр тұрды үні... – Сіз бола-сыз! – деді маған, – Анасы, Осы Жердің ең *қ ұ р м е т т і* тұрғыны! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). // *э к с п р. м ы с қ ы л. Өзін аса қадірменді санаушы.* Біздің *қ ұ р м е т т і* ауылнайымыз шаласауатты адам (Ш.Өтепов, Өшп. жалын.). Білесің бе, *қ ұ р м е т т і* м? Арасында дүрмектің, Сені ұмытып кетерімді білмеппін... – ... Енді, міне, ойланатын күн жетті, Арасында дүрмектің, Әлдеқалай жүрмеппін (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрметті атақ. *т а р. с о в. е т. Кеңес Одағы дәуірі кезеңіндегі Совет Одағының Батыры, Социалистік Еңбек Ері сияқты ең жоғарғы ресми атақ.* Ұрмашқа Совет Одағының Батыры деген ең *қ ұ р м е т т і а т а қ* берілді (Ә.Әлішев, Батыр бол.). Озат шопандар Сатаев, Қолғанатов Социалистік Еңбек Ері *қ ұ р м е т т і а т а ғ ы* на ие болды (А.Байболатов, Жарыс.).

Құрметті атақтар. *Қазақстан Республикасының құрметті атақтары – қоғамдық айрықша қызметі, еңбектегі үздік жетістіктері мен жауынгерлік ерліктері үшін ел азаматтарына, сондай-ақ шетел азаматтарына да берілетін атақтар. Қ ұ р м е т т і а т а қ т а р* – халық алдындағы адал еңбектерімен топ жарып, ел алдында шыққан республика еңбекшілерінің шығармашылық белсенділігін ынталандыру мақсатымен берілген атақтар («Қазақ өнері» энцикл.).

Құрметті әскери күзет. *ә с к. Әскери қызметшілерді жерлеу кезінде әскери құрмет көрсету үшін жасақталған әскер.*

Құрметті демалыс. *к і т. Зейнетке шыққан адамдардың демалысы, зейнеткер болу.* Жетпістің екеуіне келген Оспан ақсақал қазір *қ ұ р м е т т і д е м а л ы с т а* («Мәдениет және тұрмыс»).

Құрметті қарауыл. *а) Гарнизон бастығының, құрама немесе жеке бөлім командирлерінің бұйрығын әскери құрмет көрсету үшін тағайындалатын әскер (взводтан ротаға дейін). Қ ұ р м е т т і қ а р а у ы л* мемлекеттік ескерткіштер ашу кезінде, мемлекет басшыларын күтіп алу немесе шығарып салу, мемлекеттік қызметте айрықша еңбек еткен азаматтарды жерлеу т.б. аса маңызды мемлекеттік шаралар кезінде қызмет етеді (ҚҰӘ). Сержанттың қасына ерген *қ ұ р м е т т і қ а р а у ы л* жауынгер сапының алдынан өтті (С.Сейітов, Сөз сұра.). *ә) Арнайы адамдардан құралған, табыт қасындағы күзет.* Ұлы көшбасшымыз, данышпан ұстазымыздың сүйегі басында *қ ұ р м е т т і қ а р а у ы л* да тұрдым (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құрметтілеу *с ы н. Қадірлілеу, сыйлылау.* Бірақ, тек жыршылықпен жүргеннен гөрі ақын жолы *қ ұ р м е т т і л е у* де (Т.Жармағамбетов, Сентябрь).

Құрметтілік *з а т. Қадір-қасиеті барлық, сыйлылық.* Бұл заңдар семья басшысының *қ ұ р м е т т і л і к* жағдайын мақұлдайды (Семья тәрбиесі).

Құрметіне *ү с т. Қызметі, атақ-даңқына орай.* Мұны 1803 жылы «церит» минералынан Клапорт пен Берцелиус ашып, кіші планета церийлердің *қ ұ р м е т і* не церий деп атаған элемент (А.Мырзабаев, Химия.). Баласының бітіру *қ ұ р м е т і* не болған салтанатты кештерге барған ата-ананың еңселері көтеріліп, шоқтықтанып қайтатын (О.Сағынаев, Ұзақ.). Оба тұрып орманның

бір шетіне, Дірілдеді қойылған гүл бетіне. Екі дүркін от шашып оқ атылды, Бірі солдат, бірі құс *қ ұ р м е т і н е* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰРӨЗЕК з а т. м е д. *Тамаққа тәбеті шаптай, ашөзек болып жүретін ауру түрі.* Бактериолоктар *қ ұ р ө з е к* ауруын қоздыратын ұсақ микроорганизмдерді Леффер таяқшасы деп атады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

ҚҰРСА= е т. 1. *Тұтасу, басу, сіресу.* Сұрғылт бұлт аспан әлемін *қ ұ р с а п* алды да, өкпектеген суық жел күшейе түсті (Н.Көшекбаев, Қарулас.). Сұр бұлт Алматы аспанын *қ ұ р с а п* түр (Н.Сералиев, Қаңтар). Екі-үш күннен соң кеудесін мәңгі мұз *қ ұ р с а п* жатқан Антарктида жағалауымен қоштастық (Жыл он екі ай). 2. с ө й л. *Құрсаулау, қысу.* Зейнегүл дастарқанды жайып жіберіп, темірмен *қ ұ р с а г а н* кеселердің біріне Сарқасқаға ақ су құйып берді (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.).

Бойын [тұла бойын, денесін] құрсады. *Өн бойын сірестірді, қысты.* Неше түрлі қорқынышты ойлар *б о й ы н қ ұ р с а й - д ы* (М.Мағауин, Бір ата.). Әлімбек әлгіде үйге кіріп келген сәтте-ақ *б о й ы н қ ұ р с а п* алған бар ашу-қаһары сынаптай сусыды (А.Байтанаев, Қайнар.). Ертемен тұрып алып, гимнастика жасап жібергенде, *т ұ л а б о - й ы м д ы қ ұ р с а г а н* құрыс-тырыс жазылып сала берді (С.Сматаев, Армысың). Өзін-өзі қайраған сайын *денесін құрсаған* әлдебір темір шеңгелден арылғандай бұлқына түседі (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Құрсай садақ. *Мүйіз бен ағаштан қиоластырып жасаған таңдаулы садақ.* Қозы күрең атына мінді дейді, *Қ ұ р с а й с а д а қ* беліне ілді дейді. Періштелер түсіне аян беріп, Қосыларын Баянға білді дейді (Қозы Көрпеш.).

ҚҰРСАЙ з а т. 1. *Гидрографиялық желі беткейлерінің ассиметриялығымен және ирек арналы уақытша ағын сумен сипатталатын төменгі аңғар алды буыны.* Жер бедерінің көп жырмаланған жағдайда *қ ұ р с а й* су жинау алабының ауданы 10-15 шаршы км болғанда дамыса, ал жыралануы аз болғанда – су алыбының ауданы 20-25 шаршы км (Қаз. тілі. термин. Су.). 2. *Мелиорация мен батпақтануда – батпақ ортасындағы құрғақ телімдер* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚҰРСАҚ з а т. а н а т. <лат. abdomen> 1. *Жан-жануарлардың асқазаны; қарыны.*

Тоқ ішектің сол түйіндері ішектің қабырғаларынан жиналған сөлді *қ ұ р с а қ* цистернасына құяды (Т.Телеуғалиев, Ет.). Ұлтабар оң жақ қабырғалардың етегін қуалай *қ ұ р с а қ т ы ң* ішкі жағында болады (Ә.Әбішев, Мал санитары.). *Қ ұ р с а қ* қуысын көмкерген көкшандырдың қабынуы ірі қара мал – жылқыда жиі кездеседі (Ф.Әбішев, Мал. жарақат.). 2. б о л. *Буынаяқтылардың көкірек бөлімінен кейінгі орналасқан бөлігі.* *Қ ұ р - с а қ т ы ң* әрбір сегментінің сыртын қаптайтын қасаңқап (арқасында – тергит, бауырында – стернит) анық көрінеді (ҚҰЭ). Көптеген омыртқасыздарда *қ ұ р с а қ* жеке бөліктерге бөлінген, ал өрмекшілер мен кенелерде *қ ұ р с а қ* сегменттері бір-бірімен бірігіп кеткен (ҚҰЭ). 3. *Бала не төл орналасқан іш қуысы; жатыр.* Ауру *қ ұ р с а қ т а* жатқан қозыға енесінің қаны арқылы жұғатыны белгілі болды (С.Сыбанбаев, Мал. ауру.). Адамның кейбір ерекшеліктері ана *қ ұ р с а г ы н д а* жатқанда-ақ пайда болады (Қ.Жарықбаев, Психология). 4. а у ы с. *Перзент, бала.* Бақыткүлдің алдында жеті *қ ұ р с а қ т ы* жерге берді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Өзі әр *қ ұ р с а қ - т ы ң* тұсында қыңқыл-сыңқылды болатын да, сонысына дауа іздеп, үнемі тәуіпке қаралатын (Ш.Шалқаров, Серіккөл). Алты *қ ұ р с а қ т а н* қалған жалғыз ұлды жарты ауыз зіл айтпай, бұла өсіргендегі тапқаным осы ма деп шилыққан-ды (Т.Иманбеков, Тұт.). 5. а у ы с. *Қойнау, іші.* Кен табам деп тау-тастың *қ ұ р с а г ы н а н*, Шөл аралап іздедім су сағымнан. Ашыққанда құмсағыз сүтін ішіп, Жұттым жұпар даланың жусанынан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Аш құрсақ. *Тамақ ішпеген, аш қарын.* Қолы бос, *а ш қ ұ р с а қ* адамдар Ұзақтың әңгімесін ермек етіп тағы біраз отырды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Осында келер алдындағы жүз грамм спирт өзінің *а ш қ ұ р - с а г ы н* бір дірілдетіп еді (Ж.Тілеков, От кешу). – Таңсәріден тұрып дайындап қойып едім, *а ш қ ұ р с а қ* қайда барасың («Мәдениет және тұрмыс»). Асқа жарымаған, *а ш қ ұ р - с а қ* бірнеше баланың әкесі, сорлы кедей басы шырғалаңға түседі, қырсыққа шалынады (Ә.Шәріпов, Алыс.).

Бір құрсақтан тарады. *Бір анадан туды, өрбіді.* Пәтиха және онымен *б і р қ ұ р с а қ - т а н т а р а г а н* туыстары ауылдағы тіршілікке байланып қалған (К.Баялиев, Жер.).

Жарты [жарым, орта, шала] құрсақ. *Тойып тамақ ішпеген, аш.* Күндіз күлкіміз, түнде ұйқымыз бұзылып, *ж а р т ы қ ұ р с а қ* болып, жамаулы киім киер ме едік (Самғау). *Ж а р ы м қ ұ р с а қ* жүріп жалаң аяқ қар кешкен күндер де болды (С.Ақтаев, Дала.). Қарыны бірде аш, бірде тоқ, көбіне *о р т а қ ұ р с а қ* болып жүретін студенттер қазыны естігенде не жаны қалсын (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Бұл тізе бүкпеген тынымсыз күндер, кірпік ілмеген *ш а л а қ ұ р с а қ* түндер (К.Сейдаханов, Түркістан.).

Кебеже қарын, кең [саба] құрсақ. а) *Рабайсыз ұлкен қарын, ішті адам. Ке бе же қ а р ы н, ке ң қ ұ р с а қ* қатын жоғалып, шөгіп барады («Айқап»). Өздігінен аттан түсе алмай, шүйдесі күжірейіп, көздеріне дейін май басқан *с а б а қ ұ р с а қ* семіздері не сан (О.Бодықов, Бұлбұл.). ә) *ф о л ь к. Құрсақ-қарны ұлкен, қазақы қазан аттың сыны.* Қысқа бақай тар мықын, *Ке бе же қ а р ы н, ке ң қ ұ р с а қ*, Құлжа мойын төгерек, Ұмтыла шапқан тарланым (Ер Тарғын.).

Құрсақ бітті. *Бала көтерді, екіқабат болды.* Үш-төрт жыл Алтай тауын мекен етті. Екі жас бірін-бірі медет етті. Айырылып ел мен жерден жүрген кезде, Кербезге қас қылғандай *қ ұ р с а қ бі т т і* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Құрсақ көтерді. *Перзент көрді, бала туды.* Оны он *қ ұ р с а қ к ө т е р г е н* мен сезуім керек еді (З.Ақышев, Жесірлер). Ағаммен отасқанына он жыл болса да, жеңгем *қ ұ р с а қ к ө т е р м е д і* (Н.Сералиев, Қанат.). Отасқалы пәлен жыл болса да қосағы *қ ұ р с а қ к ө т е р м е п т і* (Д.Досжанов, Танд. шығ.). Он үш *қ ұ р с а қ к ө т е р г е н* Ұлжан шешейдің Мұрат сүт кенжесі (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.).

Құрсақ қақты. *жерг. Сүт кенже; сарқыт.* Үсіп сүт кенжем, *қ ұ р с а қ қ а қ т ы м* ғой (К.Баялиев, Дегелек.).

Құрсақ қуысы. *б и о л. <лат. cavum abdominus> Омыртқалыларда бүйрек пен бауыр, сүтқоректілерде өкпеден басқа ішкі органдар орналасқан целомның бір бөлімі.* Төменгі сатыдағы омыртқалыларда *қ ұ р с а қ қ у ы с ы* мен кеуде қуысы арасында арналар болады (ҚҰЭ).

Тар құрсақ. а) *Бала көтермеген, тумаған.* Өзінің іші көрінбейді, бөтір-ау, бірінші балада көбінесе солай болады. Әлі *т а р қ ұ р с а қ* емес пе (С.Жүнісов, Ақан сері.). ә) *б е й н. Бір ана, бір шеше. Тар қ ұ р с а қ т а н* бір шығып

сүт еміскен Өз ағамдай, інімдей бауыр қайда? Жұбатып жылағанға айтасындар, Жат жұртқа оңайлықпен жағу қайда?! Қайран атам, анам мен елім, жұртым, Жүрегіме запыран қылды пайда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Түлкі [күзен] құрсақ. *Тартыңқы, жарау қарын.* – Ой, тәйірі, қайта-қайта тезекті айтады ғой... Өзің секілді күндіз-түні ақ бауырсақ, қазы-қарта жейтін адам болмаса, *т ұ л к і қ ұ р с а қ* боп жүрген менен не дәметесің? (Б.Аманбаев, Аманат). Күшік ерткен көкжалындай қасқырдың, Ас берер жыл *к ү з е н қ ұ р с а қ* аш жүрдім, Таңдайына тауықтан жем айырып, Маңдайына құшпақ құрап жапсырдым (Б.Адамбаев, Аманат).

Құрсақ жүзбеқанаттар. *Балықтардың кеудесіне қарай, бауыр жағында екі-екіден орналасқан жүзбеқанаты.* Балықтардың жүзу кезіндегі түрлі қимылдары осы *қ ұ р с а қ ж ү з б е қ а н а т т а р ғ а* байланысты (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрсақ педагогикасы. *п е д. Құрсақ ішіндегі ұрық психикасының дамуына әсер ететін әртүрлі факторларды зерттейтін педагогика.*

ҚҰРСАҚТАН= *е т. Құрсақ біту; буаз болу.* Құрсағы жуан боз бие Құлын салмас деменіз. Құлын туған құлаша *Қ ұ р с а қ т а н б а с* деменіз (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

ҚҰРСАҚТАНУ *Құрсақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРСАҚТОЙ *з а т. э т н. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде жас келіннің жерік болып, алғаш құрсақ көтерген кезінде енесінің, абысын-ажындарының жасайтын рәсімі, той, құрсақшашу.* Жас келіннің бойына бала біткеннен кейін оны тіл көзден сақтау мақсатымен қамқор ана ауыл әйелдерін жинап, *қ ұ р с а қ т о й ы н* өткізген (Қаз. халқ. салт-дәст. мен әдет-ғұрып.).

ҚҰРСАҚТЫ *с ы н. Құрсағы ұлкен, қарынды; бала көтергіш.* Бала атаға, қыз анаға – тоғыз бала тапқан шешесіне тартса, *қ ұ р с а қ т ы*, үбірлі-шүбірлі болар («Жалын»).

ҚҰРСАҚШАШУ *з а т. э т н. Көптен бала көтермеген әйел не жас тұскен келін екіқабат болғанда жасалатын ырым.* Жас келіншек екіқабат болғанда абысын-ажын, ауыл әйелдерін жинап, құрсақ тойын өткізеді. Мұны *қ ұ р с а қ ш а ш у* деп атайды (Х.Арғынбаев, Қаз. семья.). Әр жерден халқы келді де, Құтты болсын деді де, *Қ ұ р с а қ ш а ш у* жеді де, Қайтады

халқы тараған (Алпамыс батыр). Көптен бері бала көтере алмай жүрген әйел бойына бала біткеннен кейін, әйелдің жақын араласатын сыйлас құрбылары, құрдастары жиналып, *құрсақшашу* ырымын жасайды (Қаз. халқ. дәст. мен әдет-ғұрып.).

ҚҰРСАН= е т. *Қару-жарағын асыну, сайлану*. Қанатты, қажымайтын тұлпар міндік, Жібекпен жетпіс қабат белді будық. *Құрса-нып* қылып өтпес мұздай темір, Қиядан қыран құсша жауға ұмтылды (М.Жұмабаев, Шығ.). 1812 жылғы орыс-француз қырғынында құрулы мылтық, *құрсанған* жауға дара шауып, Сенадан ат суарған қазақтар туралы ойлады. Білетін аяттарымды оқып, Алла тағаладан Ә.Байбатырұлы мен Н.Жанжігітұлының жатқан жері жайлы, топырағы торқа болуын тіледім («Жас Алаш»).

Мұздай темір құрсанды. а) ф о л ь к. *Қаһарына мінді*. Түрегелді орнынан Амангелді бұрканып, Көздерінен от шашты *Мұздай темір құрсанып*: – Менің сөзім – ел сөзі, Жандаралға айта бар, Берер жан жоқ патшаға, Болсақ тағы күнәкар!.. (О.Шипин, Дастан.). Шошынып тізгін жимады. Буырқанды, бұрсанды, *Мұздай темір құрсанды*. Жау жағадан алған соң («Ер Тарғын»). ә) *Барлық қаруын түгел асынды*. Абыржымай ақырын Теңселеді қара орман, *Мұздай темір құрсанып*, Түн қатады партизан (Ж.Саин, Өленд.).

ҚҰРСАНДЫР= е т. *Қоршау, толтыру*. Болатпен *құрсандырып* елімізді Қамалға айналдырдық жерімізді. Туы боп бейбітшілік Москва тұр, Өзінің ұлы теңдес көріп бізді (Қ.Боранбаев, Өленд.).

ҚҰРСАНДЫРУ *Құрсандыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРСАНТ [ир. خرسند] с ы н. е с к і к і т. *Шат-шадьман, қош (көңіл)*. Ғаріптің басын дарға асты дейді, Жұрт бәрі жылап онан қашты дейді. Ханға жұрт өлтірдік деп айтып келді, *Құрсант* боп, хан көңілі тасты дейді (Ғашық-наме). «Шам» дегенің қағазға жазылған хат, Оқуына дүйімнің бар ұлықсат. Ұрпақтарға жеткізіп жақсы есімді, Атын айтса халықтың көңілі *құрсант* (Айтыс). Бір перзенттің зарынан, Қапалы болды қабағат. Жас иісін көре алмай, Болмады *құрсант*, көңіл шат (Бабалар сөзі // Қарқабат).

ҚҰРСАНТ= е т. *Асындыру, қару-жарағымен жарандыру*. Боранға төсеп ба-

уырын, *Құрсантып* құрыш қаруын, Қару қып көсем ұранын (Жамбыл, Шығ.). Құрыш қорытып қайнатқан Ордалы кеннің төрінен, *құрсантып* қару жасаған Құрыш күйған дала бар (Т.Жароков, Шығ.).

ҚҰРСАНТУ *Құрсант етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРСАНУ *Құрсан етістігінің қимыл атауы; қару-жарағын асыну, ұрысқа сайлану*.

ҚҰРСАНУЛЫ с ы н. *Ашулы, қабағы түсіңкі*. Оның үстіне шеше қабағы мүлде *құрсанулы* екенін аңғарды (А.Хангелдин, Ғани.).

ҚҰРСАТ= с ы н. с ө й л. **Құрсант**. Барын көріп көңілім *құрсат* болсын Құдайдан жүрген шығар мені тілеп (Е.Қандеков, Тұлпар тұяғы).

ҚҰРСАУ з а т. **1.** *Дөңгелек немесе жұмыр заттардың сыртынан айналдыра, қыса ұстатқан темір шеңбер*. Дөңгелегінің *құрс-сауы* қашқан ескі арба да шиқылдап, қирап қала жаздап, зәрені алды (Б.Тілегенов, Аққайнар.). Балықшылар басқа қайыққа түгелдей ауысып үлгермеді, темірдей берік *құрсауға* түскен стойкалар быт-шыт боп қирады (Т.Жанұзақов, Азаматтар). Он екі *құрсау* жез айыр, қара мылтық жұмсаған. Бұл жиынның ішінде Қара найман Жақан бар (Алдаспан). **2.** с ө й л. *Тұтқын адамның қолына салатын бұғау*. *Құрсау* салды білекке, Қамап қойды түнекке. Кісен салып аяққа (Ө.Тұрманжанов, Бозша торғай). Бас көтерер ер-азаматтарымыздың қолына *құрсау* киілді (З.Ақышев, Ақбел.). **3.** а у ы с. *Қыспақ, тор; шырмау*. Бірақ нажағайдай соғып өткен үрей *құрсауынан* біразға дейін босана алмай, сол қаны қашып меңірейген күйі отырып қалды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Шиеленген *құрсауым* Нені біліп есілді? Ер Төстік келген бола ма? Ер Төстігім кеткенде, ішіме бала біткенде, Серттескенмін қызыл нар, Саған бура шөккенде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Бір жағы, сот алдындағы соңғы сағаттарда жалғыздық *құрсауын* да қалмай, адамдар қауымына қосылғанына да қуанышты еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **4.** *Қоршау, қамау*. Олар от шарпыған, қан құсқан жерлерді басып, жау *құрсауында* қалып қойды (Б.Момышұлы, Москва.). Қала халқы қорғаннан жау *құрсауын* жылайдай жиырылғанын, от айналасында жаудың қап-қара көлеңкелерінің

ойнағанын көріп тұрды (М.Жұмабаев, Шығ.). Қазақты қамаған *қ ұ р с а у ы н* орыс патшасы қысыңқырап, тарылтыңқырап, қазаққа ақырындап тұяқты, уысты, ұзын қолды сала бастайды (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құрсауда өтті. *Қыспақта, қиыншылықта өмір сүрді.* Тар заман *қ ұ р с а у ы н д а ө т с е* де өмір, Адамдық қасиетке жастан жармас! (О.Шораяқов, Шайыр.).

Құрсау мұз. *Мұз құрсау.* Қазір сол *қ ұ р с а у м ұ з* қар астынан нәр татырмай, тебіндегі малдың тұяғын тоздырып, табақазығына жетіп барады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

Құрсауы кетті. *Берекесі кетті, босаңсыды.* Нұр иманның белгісі – Көңіліміздің жұмсағы. Ғақлия, азамат: Әуелгі байлық – денсаулық, Денсаулықтан айырылсаң, Дүнианың *к е т е р қ ұ р с а у ы* (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Темір құрсауды үзді [талқандады]. *Жеңу, қол жеткізу мүмкін емес нәрсені жеңді, жеңіске жетті.* Оралхан Бөкей тоталитарлық жүйенің *т е м і р қ ұ р с а у ы н* романтикалық сөз қуатымен ғана *ү з і п* кетуге мүмкіндік барын ерте бағамдады («Қаз. әдеб.»). Қалған танк, құрал-саймандарын асқан шеберлік, білімділік, тәсілқорлық нәтижесінде фашистердің *т е м і р құрсауын талқанда а н*, өзіміздің алдыңғы шептегілерге қосылған (Е.Оразқов, Дәрігер парызы).

ҚҰРСАУДАЙ *с ы н.* *Құрсау сияқты, мықты.* Оның *қ ұ р с а у д а й* қуатты қолы жауды қылғындыра түсті (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Аш белден темір *қ ұ р с а у д а й* қатты ұстаған қол, Ботагөздің есін жинатпады (С.Мұқанов, Ботагөз).

Құрсаудай қусырды. *Тықсырды, қыспаққа алды, бір уыс етті.* Елді, жұртты *қ ұ р с а у д а й қ у с ы р ы н* бара жатқан да сол (А.Хангелдин, Фани.).

Құрсаудай қысты. а) *Қозғалтпады, тапжылтпады.* Ол екеуі біріне-бірі тап-тап береді. *Қ ұ р с а у д а й қ ы с ы н* жұрт жібермейді (Ш.Құмарова, Қос шынар). ә) *Қатты қақады, суыды.* Сақылдап сары аяз *қ ұ р с а у д а й қ ы с а д ы*, Сұп-суық түрменің, түрменің құшағы. Өлуге аз-ақ жүр күзетші бүрсеңдеп, Түрме ішін кернейді үміттер бір сөнбей (З.Төлебаев, Қызыл.).

ҚҰРСАУЛА = *е т. 1.* *Сыртынан темір шеңбермен қысып бекіту, берік ұстату.* Екі жерінен темірмен *қ ұ р с а у л а н* тастаған жуан ақ келінің іші берекеді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.). Зергүл арызын айтып тұрғанда

Орақ пен Әлім тағы бір дөңгелекті *қ ұ р с а у л а н* тастады (Ш.Мұртаза, Шығ.). Сәнді жасалған шаңырақтардың қоспаларын күміс білезікпен *қ ұ р с а у л а н* шегелейді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** *с ө й л.* *Тұтқынның қолына құрсау салу, бұғаулау.* Қылмыскерді ұстаған жерде қолын *қ ұ р с а у л а н*, жабық машинамен алып кетті («Лен. жас»). **3.** *а у ы с.* *Қыспаққа алу, қысу.* Бар жамандық жан-жағынан *қ ұ р с а у л а н*, қымбаттым деп аялап жүргендерінің бәрінен айырылды (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). Кеудесін *қ ұ р с а у л а н* қысып бара жатқан тыныштықтан бір сәт жеңілдегендей терең дем алды (Н.Серәлиев, Қаңтар). Мына сұм тағдыр аяқ-қолын жаздырмай, *қ ұ р с а у л а н* тастаған жоқ па (М.Дүйсенов, Мейман.). **4.** *а у ы с.* *Басу, тұмшалау, қаптау.* Бір-ақ күн ішінде қыстай *қ ұ р с а у л а ғ а н* қалың мұздың быт-шыты шықты (Т.Есімжанов, Дала.). Қоңырқай тартып реңі, Қойғандай алдын *қ ұ р с а у л а н*, Бір шөкім бұлтқа тіреліп, Сәулелер жерге тұр саулап... (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Күнұзын көк әлемін *қ ұ р с а у л а ғ а н* қара қошқыл бұлт күн көзін бір көрсетпеген (З.Шүкіров, Ізгілік.).

Бой құрсаулады. *Бырыс-тырысы жазылмады, көңілі түсті.* Ашық хаттай аштым саған кеудемді, Қара көздер, кім сүймеген сендерді. Жалғыз ауыз жауабыңды аядың, Ой тұсаулап, *б о й қ ұ р с а у л а н* сенделді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰРСАУЛАН = *е т.* *Құрсау салыну, шеңгелдену.* Төрт жерден *қ ұ р с а у л а н ғ а н* ескі кәрлен кесеге шай құйды (М.Иманбаев, Шығ.).

ҚҰРСАУЛАНУ *Құрсаулан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРСАУЛАУ *Құрсаула етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРСАУЛЫ *с ы н. 1.* *Құрсау салынған, мықтап бекітілген.* Ол *қ ұ р с а у л ы* кесеге шөлдеген үлекше бас қойды да отырды (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Салты жоқ қарқаралы қоңырау таққан, Аумалы жүктер де аз түйеге артқан, *Қ ұ р с а у л ы* қарамайлы дөңгелектер Жемпікше тіркеп алған кіре тартқан (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қолдары кісендеулі, кісен салынған.* Айдалып бара жатқандар ішінде жастауларының қолдары *қ ұ р с а у л ы*, аяқтары кісендеулі екен («Айқап»). **3.** *а у ы с.* *Оңашаланған, оқшаулы.* Біздегі қоғам саяси-тоталитарлық режимдегі, *қ ұ р*

саулы (изоляциядағы) түрде болса, батыстық қоғам керісінше өзінің бар кемшіліктерімен қоса сана, болмыс еркіндігінде өмір сүрді («Қаз. әдеб.»). 4. *Тор салыну, бекітілу*. Түрме. *Құрсаулы* терезе. Ойлауға да уақыт молшылық (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ҚҰРСАУСЫЗ с ы н. *Құрсау салынбаған, құрсауы жоқ*. Жуан белдігі мен *құрсаусыз* доңғалағы ғана қалған арбада екі-үш сиыр бұзауларымен байлаулы жатыр (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚҰРСЫН= е т. қ а р а п. *Одан да бас аман болсын, қажеті жоқ деген мағынадағы, бір нәрсені садақа қылармын деген, бер жағынан, уақытша, эмоциямен айтылатын қыстырма сөз*. Балгерлігім *құрсын*, құ Құдай, Орақтай боздақты алғанша мен қақбасты неге алмайды, – деп бұрыл шашын жұлып жылаған (Ш.Мұртаза, Шығ.). Жүз жастың – жүзі *құрсын*, жылуы жоқ, Секілді өткен өмірің бір пұлдай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр.). Өлеңі *құрсын*, Таппадым одан миятты, Жазбай-ақ қойдым, Жазғаным енді ұят-ты. Менсіз де мына ғаламат жырау-дүние, Өзінен-өзі жырланып жатқан сияқты (М.Мақатаев, Шығ.). Осыны ойлап самолетте мен келем. Жерде – шексіз құм жоталар көлбеген. Құмдар, құмдар... Күні *құрсын* бабамның Баяғыда сенде бір күн шөлдеген (Қ.Шаңғытбаев, Арма.). Нұрбек күліп жіберді: – *Құрсын*, айтудың өзі ұят, – деп орамалымен маңдайының терін сүртті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

ҚҰРТ зат. этн. тамақ. *Ашыған айранды пісіп, пісілген іркімті майы алынғаннан кейін, қазанға құйып қайнатып, қоюланғаннан кейін, дорба, қатшыққа құйып, 5-6 күн сорғытылған соң, ұсақтап бөліп, әртүрлі формада жасап, өреге кептірілетін ұлттық тағам*. *Құрттың* түрлері көп: ақ, май, қара, қызыл, көшағыл, шағырмақ, шағылдақ, ащы, ақ түймеш және торақ, қораба, ежігей, жарма, баспа, сықпа т.б. (ҚҰЭ). Мен *құрт*, бауырсақ алып алысқа кетейін. Әлгілер ауыл маңын тінтуі мүмкін (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Ежігей мен алдық ірімшік Айтуынша Дәрінің. *Құртты* салдық қоржынға Білгендіктен қадірін (О.Шипин, Дастан.). Майдалап турап, *құртты* қантшақышпен уақтады (С.Алдабергенов, Асу). Әскердің азық-түлігіне сойыс қамдап, *құрт*, ірімшік, нан дайындайтын бақауыл тобында да бір тыным жоқ (Қ.Жұмаділов, Дарабоз).

Ащы құрт. *Тұздалған сүзбеден жасалып, кептірілген қазақтың сұт тағамы*. Жылқы сорпасына қазақ *ащықұрт* езеді. Ол қазақтың «қысқы қымыз» деп атайтын ең жақсы тамағы (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Баспа құрт. *Қалыңдау жасалған, дөңгелек, тұзды құрт*. Әр үйдің маңдайында сөре, алды кеуіп қалған, арты кеше жайылған сықпа құрт, *баспақұрт*, ежігей, мәйек салған ірімшік, көк сүттен қайнатқан сіңілтір (З.Ақышев, Ақбел.).

Ежігей құрт. *Жеткілікті ашымаған айраннан қайнатылған үгілмелі құрт*.

Жарты құртты жарып жеді. *Барын бөлісті, тату-тәтті болды*. Қайтерсің, соғыс кезі. *Жартықұртты жарып жемеске* кімнің дәті шыдап тұрар (Бәйшешек). Біз доспыз. Бір кезде *жартықұртты жарып жеген* құрбымыз (М.Сүндетов, Ескексіз.).

Жас құрт. *Шала кепкен құрт*. Әлі кеуіп үлгірмеген *жасқұрттарды* қалтаға салып, көлеңкелеу жерге іліп қойса, өте қатып кетпей жақсы кебеді («Мәдениет және тұрмыс»).

Қайнатқан құрт. *Жиналған іркімті қайнатып, сорғытып, кептірген құрт*. Басы таз жас баланың ірін аққан, Құлдардан күні қараң малға сатқан. Жакқаны жарасына *қайнатқанқұрт*, Секілді тері илеуі иге жаққан (О.Шипин, Дастан.).

Қара құрт. *Қатты ашыған іркімтен қайнатылған қатты, түсі қаралау құрт*.

Құрт езбе. *Езілген, жібітілген құрт*. Шарға төлге қатық, *құртезбесін* жылыдай суға араластырып күніне бір-екі кеседен береді (Б.Қиянатұлы, Халық мал дәрігер.).

Құрт езді. *Сорпаға, көжеге қосу үшін құрттарды суға жібітіп сұйылтты*. Атам мен әжем бір аяқтан *құртезген* көже ішіп алды (Ж.Қизатов, Өмір.). Ійді қатықтан, айраннан *незгенқұрттан* не құрттың сары суынан ашытады (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

Құрт жайды. *Құртты жасап, кептіруге өреге қойды*. Шамасы, апасы *құртжайғалы* жатса керек (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

Құрт көже. *Езілген құрт қосқан кеспе көже*. *Құрткөжені* сіміріп, Тұмақты қойып жымырып, Қасқын қасқыр жүр ме екен (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құрт қайнатты. *Жиналған айранды қайнатып, құрт жасады*. Қалима *құртқай-*

натудан қолы босасымен, табаға жұмыртқа пісірді (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Ол біраздан соң *құрт қайнаатып* жатқан кемпірге келді (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Көк шығып, жердің жүзі жайнағанда, Басына бүлбүл қонып сайрағанда. Қойдан қатық, сиырдан айран ұйытып, Тыста *құрт*, үйде ірімшік *қайнағанда* (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Майлы құрт. *Беті алынбаған қою сүттен ашытылып, қайнатылып жасалған құрт.* Шөлдеп келгенде, *майлы құртты* шекіп отырып шай ішкен қандай рақат десейші («Мәдениет және тұрмыс»).

Сықпа құрт. *Сығып жасалған сопақша құрт.* Асығып отырған Танақөз алдына қойған *сықпа құрт* пен сары майдан ауыз тиді де, тысқа шықты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Сықпа құрттан* басқа шайнам көрмейміз (С.Мұқанов, Шығ.). Қалима арбаның үстіндегі қаптың аузын шешіп, екеуінің көрзеңкесіне *сықпа құрт* пен қызыл ірімшіктен қос уыстай, қос уыстай салып берді (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Ұнтақ құрт. *Түйін, әдейі ұнтақтаған немесе қап түбінен қақшып алған ұнтақ құрт.*

Ыстық құрт. *Қайнап жатқан құртты құйып алып, май қосып сапырып, пайдаланылатын тағам.*

ҚҰРТ² з а т. з о о л. <лат. vermes> *Денесі ұзынша, жұмыр, ирелеңдеп жүретін, омыртқасыз жәндік.* Біздің планетамызда *құрттардың* 95000-ға жуық түрі бар (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Малға иттің *құрты* арқылы түрлі шек аурулары жұғады (Қ.Серікбаев, Қастек.). Тыныштықтан, рақаттан да бірдей жеріп, Бала үшін жердің ыңғай *құрты* н теріп, Тынымсыз кептер сорлы жүреді екен, Жем тапса, төрт шақаға әкеп беріп (С.Сейфуллин, Шығ.).

Жердің құрты. э к с п р. с ү й с і н у. *Өте кішкене, құртақандай. Мына жердің құрты* қайдан шықты – деп, таңдана қарады балаға («Мәдениет және тұрмыс»).

Жердің құртындай. *Көп, шексіз, топырлаған.* Өздері неткен көп еді, Қаптаған *жердің құртындай.* Ентелей басып келеді, Қатары сиреп жыртылмай (М.Мақатаев, Шығ.).

Жібек [түт] құрты. *Жібек жібін беретін құрт.* Кәсібі – *жібек құрты* н бағады екен. Әдісін құрт бағудың табады екен. Жазда өндірген жібегін жиып алып, Күзді күні бай болып қалады екен (Б.Бигелдиев, Балқаш).

Тұт құрты сұйық зат шығарады, олар кеуіп, жіп сияқты болып қатады (Химия өнім.).

Кеме құрты. з о о л. *Моллюскалар типінің нағыз пластинка желбезектілер отрядына жататын, денесі құрт тәрізді ұзын, жалаңаш, бақалшағы денесінің ең алдыңғы ұшына бұрғы секілденіп орналасқан ағаш тескіштер тұқымдасының бірі.* Сондықтан бұл моллюсканы *кеме құрты* деп атаған. *Кеме құрты* тескен кемеге үлкен зиян келеді (М.Шаймарданова, Зоолог. қаз.-орыс. сөздік).

Көз [көздің] құрты. *Адамды қызықтыратын, көз тартатын, ынтықтыратын (қыз, дүние).* Қыз да қызыл гүл, *көз құрты* емес пе (М.Сүндетов, Ескексіз.). *Көз құрты* н жейтін Сығанақ пен Сауран арасын жайлаған қыпшақ пен Қоңыраттың бай ауылдары (Д.Досжанов, Жібек.). Көрікті әйел – *көздің құрты*, көңілдің дерті ғой (Т.Әлімқұлов, Шежіре.). Дүние – *көздің құрты.* Анау қалып қоймасын, мынау қалып қоймасын деумен және біраз бөгелдік (Б.Сокпақбаев, Өлгендер.).

Көз [көздің] құртын алды [қытықтады]. *Көздің жауын алды, қатты қызықтырды; өзіне тартты.* Қырғыз қызы Қырмызы *көздің құртын алатындай* сүйкімді, сымбатты еді (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Бұлардың ұсақ дүниелері баланың *көз құрты* н қытықтағандай болды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

Көкейіне [көңіліне] құрт түсті. *Ғашықтық сезімі оянды, іңкәр болды.* *Көкейіне* ғашықтың *құрты* т ұс к ен қыздың тағаты таусылып бітуге айналған еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жігіт *көңіліне құрт түсті* (Д.Досжанов, Тұлпар.).

Құлақ құртын [құрт етін] жеді. *Құлағына тыныштық бермеді, қақсап айта берді.* Ойбай-ау, әлгі әйел далаға ас пісіретін пеш соғып бер деп, бірнеше күннен *құлағымың құрты* н *жеді* емес пе (Қ.Нұрғалиев, Екінші.). Қоспан запас база салып беріндер деп, Құмар мен Қасболаттың *құлақ құрты* н *жеп* жүрген (Т.Ахтанов, Дала сыры). Күнде айтып *құлағының құрт етін жеп* болмаған соң, Мақпал бұған ақыреттегі сөзін айтқызып, уәдесін алды (А.Байтанаев, Қайнар.).

Құлқының құрт тесті. *Бір нәрсенің құмары қысты. – Құлқыныңды құрт тесіп*

бара жатса, құйып іш – деп, арақты алдына қойды (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

Құрт құжынады. *Құрт басты, көбейіп кетті.* Құлазыған қаңсыған, Шаңырқаған шаң басқан, Қара *қ ұ р т ы қ ұ ж ы н а п*, Ордалы жылан арбасқан (Қ.Аманжолов, Танд. шығ.).

Мұрнынан есек құрт түсті. *Асып-тасты, мұрнын көкке көтерді.* Әлде, сол заманда-ақ ат басындай алтынды бауырына басып, *мұрнынан есек құрт түсіп* жүрді ме? Ат басындай алтын кебезесінде жатқан соң, менің берген сыйымды қайыршыға ұстатқан жырымдай көрді ме (Д.Сапаров, Өткен күн.). Шөп пен жем қолында болған соң *м ұ р н ы н а н е с е к қ ұ р т т ы с е д і* (С.Досымов, Директор.).

Тамырын құрт жайлаған қу ағаштай. бейн. *Білінбей, байқатпай келіп, бір күні морт сыну, іштен желіну туралы. Қ ұ р т ж а й л а ғ а н т а м ы р ы н қ у а ғ а ш т а й*, Бір күн сынып не болдық кетсек құлап? Кім қызықпас жүрегін бір жалғауға «Мені же» деп алдында жатсақ сұлап? (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰРТ³зат.сөйл. *Өкпе ауруы.* Тұман түбі – жұт, Тұмау түбі – *қ ұ р т* (Мақал). Ар мен намысшын ердің Кеудесінде тоғысар. Қорқақты қусақ, ер болар, Көп түкірсе, көл болар. Аруақ түбі жын болар, Барымта түбі күн болар. Тұман түбі жұт болар, Тұмау түбі *қ ұ р т* болар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Құрт ауру. м е д. <лат. tuberculum> *Өкпе ауруы, туберкулез. Қ ұ р т а у р у* адам өлерде оның ең жақсы көретін кісісіне ауысады дейді ғой (А.Жұмаділдин, Сең.). Кеудесін мырза десең көтереді, Бардай-ақ *қ ұ р т а у р у ы* жөтеледі. Шегінер халық пайдасы деген іске, Деп айтшы осы сөзді бекер еді? (М.Дулатов, Шығ.).

Құрт жеген тіс. *Тіс жегі түскен, қарайған тіс.* Адам операцияға дейін түрлі анализ жасатып қана қоймай, дәрілер ішіп, тұмау, тамақ баспасы, шиқан, *қ ұ р т ж е г е н тіс* т.б. сырқаттардан толық айықтырылады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ҚҰРТ = е т. 1. *Азайту, жоғалту, жоқ қылу.* Базардан барды-дағы алды бір мес, Қасында жолдасы жоқ, жалғыз, дербес. Дарияның меспен тасып суын *қ ұ р т н а қ*, Демей ме, көрген адам: «Неткен жарымес?» Осы су жайғасын жай іздеді, Дегендей: «Бір жағы – ылди, бір жағы – өрлеш» (О.Шораяқов, Шайыр.). 2. *Көзін жою, қыру.*

Дұшпанды жерден *қ ұ р т қ а н ш а* Көгімде менің жоқ арзу. Көгімде жалғыз сен тұрсаң, Көңілде болмас қобалжу (С.Мәуленов, Алыс кет.). «Батырлығы үшін» медалін жау пулеметін *қ ұ р т қ а н ы м* үшін алғанымды айттым (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Күзетшіні *қ ұ р т қ а н* Шынтас еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). 3. *Жазасын беру, сазайын тартқызу.* Хатты Қазбекке бермесем, Күлімбала мені *қ ұ р т а д ы*, – дейді Жолдыбай (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Алдымен – қызды *қ ұ р т а м ы н* Намысты біздің қорлаған. Бас қамын ойлап, бұл «тағы» Сатылып жүрген оңбаған! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). – Мұныңды командир естісе *қ ұ р т а д ы* ғой (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). 4. а у ы с. *Иеленіп кету, жұмсап жіберу; қымқыру.* – Ақшаны өкел. Қайда *қ ұ р т т ы ң* ақшаны (Ө.Ахметов, Адам бол.). Арызда буфеттің аға бухгалтері Дуреєвтің көп ақшаны *қ ұ р т ы н* жібергені анықталды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

Дымын құртты. *Мысын құртты, әуреледі, не ойларын, не істерін білмейтіндей халде қалдырды.* Бәрі босқа кетпегей, Торлады оны не түрлі ой. «Я» демей не «жоқ» демей, Айжан *д ы м ы н қ ұ р т т ы* ғой (А.Шамкенов, Түнгі жорық).

Діңкесін құртты. *Діңкелетіп шаршатты, әлсіретті.* Күні бойы жеткізбей, *д і ң к е с і н қ ұ р т қ а н* шыңға ерегесіп (К.Жұмаділов, Қаздар.).

Көзін құртты. *Жоқ қылды, жоғалтты, жойды.* Дұшпанның *к ө з і н қ ұ р т п а й* елге қайта алмайтыныңды білемін (Ә.Бектемісов, Жау жағадан.). Қайтсе де бұл біршек көпірдің *к ө з і н қ ұ р т п а й* тыныштық болмайды, қанша әккі, күшті дегенмен, адамнан жеңілмейтін хайуан жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері). Осы тулақтың *к ө з і н қ ұ р т*, – деп қанша қақсаса да, қатынына тілін алдыра алмай қойып еді (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Балпан қызы құрғырыңның *к ө з і н қ ұ р т* деп бәйбішесіне ымдады (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Құлқының құртты. *Көкейін тесті, аңсары ауды.* Көптен *қ ұ л қ ы н ы м д ы қ ұ р т ы н* жүрген қыздың оңаша қалғанына көзім жетіп, есек дәмемен желпіне бастағам (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Мысын құртты. *Шарасыз қалдырды, тоитты.* Әлгі қу қыз байға қашып кетіп, *м ы с ы м д ы қ ұ р т ы н* отырғанын қарашы («Лен. жас»).

Тұқымын [түздай] құртты. *Жоқ қылды, жойды, түбіне жетті.* Иранның мұндай халде қалуына себепкер болған Қаджардан тараған парсылардың *тұқымын құртты* (С.Шәріпов, Бекболат). Қазір бәріміз әктіге қол қойып, ол иттің *тұқымын тұздай құрт амыз* (Ә.Тарази, Асу.). Қостанайдың уезін Қан жылатқан сол кезде Кашаргин атты жендетті, Қазақтың *құртпақ тұқымын*, Күйретпекші шаңырақты, Жылатпақшы баланы, Жайпамақшы жан-жақты (О.Шипин, Дастан.).

Ынтығын құртты. *Іңкәр қылды, ынтықтырды.* Қыздың қылығы офицердің *ынтығын құртты* (Арулар.).

ҚҰРТАҚАНДАЙ *сы н. Кіп-кішкентай, титімдей, құрттай.* Алыста *құрт ақ андай* бозторғай шырылдайды (Т.Есімжанов, Дала.). Күнім-ау, *құрт ақ андай* көгершінім-ау! Кім тиді екен (Ш.Құмарова, Қос шынар). Көз жауын алатын *құрт ақ андай* көк гүлдер (С.Санбаев, Аруана.).

ҚҰРТАҢ *з а т. Құрт ауруына шалдыққан мал (қой).* Қыз тапсаң араз болам деп, Әкең айтып қоймап па еді, Қүңге кіндік кестіріп, Қалжаға *құрт аң* соймап па еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қойды *құрт аң* бүлдіреді, Елді сұлтан бүлдіреді (Мақал).

Құртаң орман. *Ағаштарының өсуі тоқтап, дамуы тежелген шаққа жеткен және орман өнеркәсібіне жарамсыз бола бастаған, ескірген орман.*

ҚҰРТҚА¹ *з а т. з о о л. Тереңсулардан ауланатын багалы балықтың бір түрі.* Біреуі онан кейін *құрт қа* балық, Жетеді шапқыласам жұртқа балық. Балықтың еті төтті, сорпасы ыстық. Қалмасын аузың күйіп ұрттап алып (Айтыс). Үлкен өзендерде бекіре, *құрт қа*, тайман, алабұғалар кездеседі (ҚСЭ).

ҚҰРТҚА²: *құртқа дүние. бей н. Қудүние.* Қасіретті қасапшының ешкісіндей Құрым іліп, құдыққа құлаттың ба? Құбылдың, құйқылжыдың *құрт қа дүние*, «Қызықпаймын» десем де, шыдаттың ба? (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰРТҚАШАШ *з а т. ө с. <лат. iris> Жапырағы таспа тәрізді, гүлдері қосжынысты көпжылдық шөптесін өсімдік. Құмдауыттау белге көтерілгенімізде сарғалдақ, құрт қа ш а ш, ақ гүл, бөрікгүл, тағы басқа да гүлдер алдыман шыға келді (Ө.Қанахин, Жер бас.). Құрт қа ш а ш ты ң* тарамаystай талшығынан қамшы өріп аламыз (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бірақ *құрт қа ш а ш ты ң* гүлдері ірі,

жемісі қауашақ, ал жапырақтары мен көген тамырларының иірге тән иісі болмайды, дәмі өте ащы (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Құртқашаштар тұқымдасы. *ө с. <лат. iridaceae> Дара жапырақтылар класына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. Жер бетінде құрт қа ш а ш т а р тұқы м д а с ы н ы ң* 80 туысы, 1800-ге жуық түрі бар (ҚҰЭ).

ҚҰРТ-ҚҰМЫРСҚА *з а т. Құрттар, құмырсқалар сияқты әртүрлі ұсақ жәндіктер.* Бұл ауру кейде *құрт-құмырсқаларға* жабысып, бір өсімдіктен екінші өсімдікке түсіп отырады (Д.Әбілев, Помидор.). Жарықтық, даланың, ауасы-ай! Тауықтар да *құрт-құмырсқа* теріп жеп, қыт-қыттап қалыпты (Ш.Мұртаза, Шығ.). Палеонтология олардың тасқа басылған таңбаларын, әртүрлі *құрт-құмырсқа*, бақа-шаяндар, өсімдіктер, жәндіктер, хайуанаттар қалдықтарын, тасқа айналып, қатып қалған қанқаларын зерттейді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнауы.). Жаз шықса, *құрт-құмырсқа* жыбырласып, Тірілер өлген дене қимылдасып. Карулы, өзі жылпың бозбалалар Ел көшсе, жүк артысар қом қомдасып (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚҰРТҚЫЗ *= е т. Жойдыру, жоқ қылдыру.* Ханшаның өзі салдырған мұнараны өзі *құрт-қызып* жібергенін елаузы бәрібір оңды нәрсеге жори қоймас (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Оралбай жарайды деп тұрып, сол әйелдің көзін *құрт-қызыпты* (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.).

ҚҰРТҚЫЗУ *Құртқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРТ-МАЙ *з а т. Құрт және май, бәрі.* Жеңгей жұбайының келер тойына *құрт-май* жия бастады (Ә.Ибрагимов, Нағыз.). *Құрт-май*, шай-қант дегендердің де түбі көрініп қалды («Қаз. әдеб.»). – Мұрат, шешен келе жатыр! – Саған *құрт-май* әкеле жатыр! – деп ызаландыратын болды (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Жұрт *құрт-май* беріп жатқан көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жас-кәрінің бәрі де қатындар әкелген *құрт-майды* жабырласып жеп жатыр (М.Әуезов, Қараш.).

ҚҰРТПА *з а т. з о о л. Қортпа (бекіре тұқымдас багалы, ірі балық). Құртпа балық Каспий теңізін, Волга, Орал өзендерін мекендейді (К.Күленов, Қазақст. балық.). Өте құнды бекіре, құртпа, шоқыр балықтары шығын болып жатады (С.Кенжебаев, Балық кәсіп.). Өндірістік*

мәні зор, аса бағалы балықтарға *қ ұ р т - п а* (белуга), бекіре (осетра), шоқыр (севрюга), тағы басқалар жатады (Саятшылық).

ҚҰРТСЫЗ с ы н. *Құрты жоқ, құрт салынбаған.* Мені жақсы көретұғын жан әже, Сен кеткелі *қ ұ р т с ы з* қалды кебеже. Сен кеткелі құтсызданды біздің үй Сырт айналды байлық, бақыт, дәреже (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚҰРТТА= е т. **1.** *Хайуандар денесіне құрт түсу, құрттан кету.* *Қ ұ р т т а г а н* қозы құм ішінде жатып қала беретін-ді (Ж.Тілеков, От кешу). Жамал атасына бір қарап тысқа шығып еді, соңынан кешікпей Сәрсенбай да шығып, Жамалға ақырын сыбырлап айтты: «Анау күнгі жанбасы *қ ұ р т т а н* жүрген көк қозыны әкел, үйге кіргізерде кескегін алып таста! Ұқтың ба? – деді (М.Дулатов, Шығ.). Әрі-беріден соң бәйбіше де айдалаға беталды үруден тоқталған өзінің *қ ұ р т т а г а н* көкала төбеті сияқтанып сөзін доғарды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Малың аман ба, *қ ұ р т т а г а н* тоқтың бар ма? – деді молда (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2.** *Құрттаған малдың құртын алу, құрттан тазалау.* – Егер жиенің оқуға түсіп кетсе, бізге ұсап қой *қ ұ р т т а н* жүрмейді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Андасанда қырықтық ұстағанның өзіне екі-үш күнге шейін белі шойырылып, бөксесін көтере алмай қалатын біздің ауылдың қазағына мына бір қой *қ ұ р т т а г а н* да й шұқыншық жұмыс қол бола қоймас! – деп кеңк-кеңк күліп, кердендей басып кетіп бара жатқандары (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Қойын құрттап, айранын ұрттап. *Мамыр-жай, үйренішті тірлік, қазақтың тұрмысына тән бірқалыпты дағды туралы.* Әр төбенің түбінде *қ о й ы н қ ұ р т т а н*, *а й р а н ы н ұ р т т а н* қозғалмай отырған аңқау ауылдар талапайға түсті (З.Ақышев, Ақбел). Сондай қысылыс-таянда Қали отырып: «Әттең, Құдай-ай, *қ о й ы м ы з д ы қ ұ р т т а н*, *а й р а н ы м ы з д ы қ ұ р т т а н*, ауылда жүре бермей, осынау итарқасы қиянға не іздеп келдік екен?!» – депті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚҰРТТАЙ с ы н. *Құрт сияқты, құрт тәрізді.* Көз қарасын тек қас сұлу бұлдайды, Жанарынды бері қарат жалынды. Тұт ағашын жеген *қ ұ р т т а й* бір қайғы Жегідей жеп кетті-ау менің жанымды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жегі құрттай жеді. *Маза бермеді, білдірмей тиісті, мазасын алды.* Баяғыдан бері ішім жегі

қ ұ р т т а й ж е п жатқан сол әзәзіл қызғаныш қазір қайта бас көтергендей, түсі кенет өзгеріп, әйелін тыйып тастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бірақ соны ақыл-ойын сарқа сарапқа салуға осы кезге дейін *ж е г і қ ұ р т т а й ж е п*, құртып келе жатқан да сол батылсыздық (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Құрттай [қарақұрттай] қаптады. *Құжынап кетті, көбейді.* Қау боп өскен шабындықта *қ ұ р т т а й қап та* надамдар жүрді (З.Шүкіров, Қиын түйін). Сәске мезгіл болғанда, *Қ а р а қ ұ р т т а й қ а н т а г а н* Қарасы жаудың көрінді (О.Шипин, Дастан.). Қаптаған төрт түлік мал төбе астында, Жүрекен бұлар кімнің қол астында! Қой, түйе, жылқы, сиыр *қ ұ р т т а й қ а н т а н*, Шұбырған, болмайтындай талас мұнда (Ә.Әленов, Әлімқара).

ҚҰРТТАЙ² с ы н. э к с п р. *Өте кішкентай, құртақандай.* *Қ ұ р т т а й* баласына шейін шұбырып жүр (С.Шәріпов, Бекболат). *Қ ұ р т т а й* қарнымды тойғыза алмай, құмның құмаршығын қаққан кезім де болған (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Өзінде *қ ұ р т т а й* білім бар ма (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰРТТАЛ= е т. *Малдың құрты алыну, құрттан тазартылу.* Бүкіл ауылдың малы сонда сауылып, сонда *қ ұ р т т а л ы н*, сонда қырқылады («Жалын»).

ҚҰРТТАЛУ *Құрттал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРТТАП-БИТТЕП ү с т. *Үсті-басын кір басып, азып-тозып.* Жазбайым десе, *қ ұ р т т а н б и т т е п* аштан өледі (З.Шашкин, Теміртау).

ҚҰРТТАТ= е т. *Құрт қаптату, шіріту.* Бармақтай-бармақтай қара шыбын құжынап, етті *қ ұ р т т а т ы н* жібереді (Н.Баяндин, Құм асты.).

ҚҰРТТАТУ *Құртта етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРТТАУ *Құртта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қой, ешкі сияқты ұсақ малға құрт түсу.* Жазда қойды *қ ұ р т т а у* да н сақтандыру керек (Шопан сырласы). **2.** *Қолдағы құрттаған малдың құртын алу, тазалау.* Жалғыз қойын *қ ұ р т т а у* г а ерінгендер, Жаудан жаман қиынның қосын шекті (Үш ғасыр.).

ҚҰРТТАУЫШ з а т. *Мал құрттау үшін ағаштан жонып жасалған, үш жағы сүйір қалақша.* Құрттаған малды емдеу үшін пинцетпен немесе *қ ұ р т т а у ы ш п е н* құртты алып, жараны тазартады (С.Омаров, Мал. гигиенасы). Қой құрттайтын *қ ұ р т т а у ы ш*,

нафталин, тағы сол сияқты дәрі шопанның қолында болады (М.Ермеков, Қазақст. қой шаруаш.). Ал енді құрттап кеткен жағдайда, жараны *қ ұ р т т а у ы ш н е н* құрттан әбден арылтады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚҰРТТЫР = е т. *Жойдыру, жоқ қылдыру, құртқызу*. Тың көтеру кезінде, аудан басшылары біздің совхоздың бар жылқысын *қ ұ р т т ы р ы н* жіберіпті (І.Есенберлин, Көлеңке). Бізге Әлімханның көзін *қ ұ р т т ы р ы н* берсеңіз болғаны (М.Дүзенов, Ант.).

ҚҰРТТЫРУ *Құрттыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРТУ *Құрт етістігінің қимыл атауы; көзін жою, қыру*. Сондағы бекінген жауды *қ ұ р т у ғ а*, сөйтіп, таңғы сағат алтыда селоны алуға бұйрық берілді (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Кегі үшін солардың, Туған елдің, өзінің Жауын түгел талқандап *Қ ұ р т у ғ а* бекіп, серт етті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚҰРТУШЫ з а т. *Бүлдіріп-қиратушы, жоюшы*. Жолындағының бәрін жапырып, бәрін құрдымға жіберер әулекі *қ ұ р т у ш ы* ма, әлде баянсыздықтың қолындағы аяу білмес алмас қылышы ма (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚҰРТША ү с т. *Құрт тәрізді, құртқа ұқсап*.

Көкейін құртша тесті. *Дымын құртты, аңсарын аударып маза бермеді*. Өзгеше не дейсің, *к ө к е й і н қ ұ р т ш а т е с і н* бара жатқан соның дерті де (Б.Нұржекеев, Күтүмен өт.).

Құртша жыбырлап. *Жайбасарланып, ілдалдалап*. Елге қайтып келе алмай құм ішінде *қ ұ р т ш а ж ы б ы р л а п* тірлік кешкендер көрінеді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Құртша қайнап. *Быжынап, қаптап, жыпырлап*. *Қ ұ р т ш а қ а й н а п*, жыпыр-жыпыр еткен халық (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚҰРТШАБАҚ з а т. з о о л. **1.** *Кішкентай шабақ балық*. Қайбір ауыз жаритын тамақ еді ол. *Қ ұ р т ш а б а қ т ы ң* кесіндісі (З.Шүкіров, Жас жесір). **2.** *э к с п р. қ о р а ш с ы н у*. *Ұсақ бала-шаға, жасы да, ойы да кіші балалар*. Асық ойнап кеткені маған жақсы болды. Әйтпесе *қ ұ р т ш а б а қ т а р м е н* ойнау әбден жалықтырып еді (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай.).

ҚҰРТЫЛ = е т. *Жойылу, жоқ қылдырылу*. Жау аэродромы *қ ұ р т ы л ы п т ы*, самолеттер сол тұрған орнында өртеліпті (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Жыл сайын көктем кезінде

мыңдаған құстардың жұмыртқасы ұяда *қ ұ р т ы л а д ы* екен (С.Омаров, Өмір.).

ҚҰРТЫЛУ *Құртыл етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРТЫМДАЙ сын. сөйл. *Құртақандай*. Ат сиқы жоқ. Бойы аласа, өзі *қ ұ р т ы м д а й* (С.Бақбергенов, Қарға там.). Кенет ол өзіне-өзі *қ ұ р т ы м д а й* болып кішірейіп кеткендей болды (Р.Тоқтаров, Терістік).

ҚҰРТЫС = е т. *Көзін жойысу, түбіне жетісу*. Германия жерінде *Қ ұ р т ы с ы н* бірге ел жауын. Майданның алғы шебінде, Өзі де болды Тельманның (С.Мәуленов, Таңд. шығ.).

ҚҰРТЫСУ *Құртыс етістігінің қимыл атауы*. Атаңа нәлет. Қылышбайды *қ ұ р т ы с у ғ а* бекідім (Қ.Исабаев, Соңғы.).

ҚҰРУ¹ *Құры етістігінің қимыл атауы; біту, жоғалу*. Әкемнен қалған азғана мал төрт-бес жылда *қ ұ р у ғ а* айналды (С.Омаров, Дала қызы). Голощекин ойнатып әңгіртаяқ, Ескермеді өлмеші жанды аяп. Бүкіл дала аталып қабірстан, Бүкіл халық *қ ұ р у ғ а* қалды таяп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тууы да ән Моцарттың, *қ ұ р у ы* да ән, Татып көрсең ол ішкен бір уынан. Сальери дарынсыздар тайпасының Ең итжанды, ең надан руынан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰРУ² *Құр етістігінің қимыл атауы; жасау, ұйымдастыру, біріктіру; одақтастыру*. Осылармен бірге мемлекет қайта мамандандыру, жаңа жұмыс орындарын *қ ұ р у* және жұмыссыздыққа байланысты жәрдемақы төлеу сияқты әлеуметтік саясат шараларын жүзеге асыруы қажет (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). Қазыбай да өзінің қонақтарына совхозды *қ ұ р у* жолындағы бастан кешкендерін ағыта бастады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Өзінің тарихында тұңғыш рет көпұлтты Қазақстан халқы дербес мемлекеттілігін *қ ұ р у ғ а* кірісті («Егемен Қазақстан»).

Әңгіме-кеңес құру. *Ақылдасып кеңесу, әңгіме айтысу*. Жатақтың жиды жақсысын *Әңгіме-кеңес қ ұ р у ғ а*. Нағашыма барамын, Сырым да осы, жырым да (О.Шипин, Дастан.).

Қайта құру. с а я с и. т а р. *20 ғ-дың 80 жылдарында КСРО-дағы әміршілдік жүйені саяси-экономикалық жүйедегі тоқырауды реформалау үшін пайда болған саяси экономикалық атау*. Жасыратыны жоқ, *қ а й т а қ ұ р у* жылдарында, әсіресе, соңғы төрт жыл ішінде, негізгі бағыттар бойынша

экономикалық көрсеткіштер күрт төмендеп кетті (Д.Қонаев, Өтгі дәурен.).

Құру сызығы. Бейнені геометриялық құруға арналған сызбаның бірыңғай жұқа сызықтары (Орыс.-қаз. түсінд. сөздік).

ҚҰРУ-ҚҰРУ о д. Жылқы малын шақыру үшін айтылатын ишарат сөз. Шалдың саптам етігі тарпылдап, қ ұ р у-қ ұ р у деп атының соңынан жүгіргенін көргенде шек-сілелері қататын (А.Нұрманов, Құлан.). – Қ ұ р у-қ ұ р у, так-так! – деген дауысы анық естіліп тұр (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

ҚҰРУЛА = е т. Құру-құру деп шақыру. Әлдеқайдан үн шығады «Қ ұ р у л а н» Кең даланың ұнайды өстіп тұруы-ақ. Қаладағы көп күйбенді ұмытып, Жата кеткің келер сосын бір уақ (С.Асанов, Күндерім.).

ҚҰРУЛАУ Құрула етістігінің қимыл атауы.

ҚҰРУЛЫ с ы н. 1. Ұсталған, ілінген, құрылып қойылған. Жұмағұл сырт киімін шешпестен қ ұ р у л ы тұрған шымылдықты ашып қарады (З.Ақышев, Ақбел.). Зеренді, Жер ме едің жасыл дара, Қайыңның желбіреген шашын қара. Қ ұ р у л ы тұрғандай бір көк шымылдық, Жүгіндей қыздың жиған тасын қара (Е.Ибраһим, Көктем.). 2. Орнатып қойған, дайын тұрған. Құрулы ошақ, қара қазан бар дегендей, шығып кете беру оңай дейсің бе (Д.Исабеков, Тіршілік). Аллаға нешік шара бар, Далаға шыққын, Қаншайым, Мүсәпір болған сіздерге Құрулы тұрған дары бар (Ғашық-наме). Үйдің нақ ортасында қ ұ р у л ы дйірмен, тостаған толы бидай (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Алдарында екі пулемет қ ұ р у л ы тұр (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). 3. Оқтаулы. Қатын, бала, қара орман Баршасын жауға алдырған, Қ ұ р у л ы жатқан жебеге, Құрсағынан шалдырған. Асыра келіп ойласам, Бұл заманның шағында, - Махамбеттей зарығып, Мұнды болған қайда бар? (Махамбет, Шығ.). 1812 жылғы орыс-француз қырғынында қ ұ р у л ы мылтық, құрсанған жауға дара шауып, Сенадан ат суарған қазақтар туралы ойлады (М.Жас Алаш).

Құрулы қақпан [тор, тұзақ]. Айла-шарғы, қулық. Бассыздың мұнысы несі, қ ұ р у л ы қақпанға өзін-өзі айдағаны ма (Ж.Еділбаев, Түркістан.). Аңғалдық пен аңқаулықтың оған зияны тиді. Күндердің күнінде қ ұ р у л ы қақпанға түсті де мерт болды («Лен. жас»). Қырдың момақан ұлдарын құрулы тордан

алып шығарар азамат кездесер деп күтіп едім (Х.Есенжанов, Тар кезең). Арқа сүйер аға мен шешенің шырмауықтай құрулы жатқан т ұ - з а ғ ы анау (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚҰРУШЫ з а т. Қолымен орнатушы; жасаушы. Бұлардың көбі – Қазақстанда Совет өкіметін қолдарымен қ ұ р у ш ы - л а р (С.Мұқанов, Есею жыл.). Коммунизм қ ұ р у ш ы замандасымыздың жан сарайы нұрлана, сәулелене берсін (С.Байжанов, Сыр.). Күллі әлемде ең алдымен мемлекет қ ұ р у ш ы ұлттың пікір-ұсынысы ескеріледі («Жас Алаш»).

ҚҰРША: алдында құрша жорғалады. Жағымпазданды, жарамсақтанды, құрақ ұшты. А л д ы м ы з д а қ ұ р ш а ж о р - ғ а л а п, етігімізді жалағандай болып, маңдайын қабырғаға ұрып еді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Шөпішті оязға айтып, болыстың кандидаттығына өткіздірткен Төшен алдым - д а қ ұ р ш а ж о р ғ а л а й д ы деп сенген еді (К.Оразалин, Абай.).

ҚҰРШАЯН з а т. з о о л. <лат. scorpiones> Өрмекшітәрізділер класының бір отряды; шаян тұқымдас, улы жәндік. Улы жәндіктерге қарақұрт, бүйі және қ ұ р ш а я н жатады (Қ.Аймағамбетова, Табиғат.). Қ ұ р ш а я н шаққан бала өліп кетуі мүмкін, ал ересек адам қатты ауырсынады (шаққан жері қызарып, дуылдайды, ісінеді) (ҚҰЭ). Қ ұ р ш а я н қорегін түнде аулайды. Баласын түнде туады. Олар бірнеше рет түлеп, 3–4 жылдан соң ересек құршаянға айналады (М.Шаймарданова, Зоолог. қазақ.-орыс. сөздік).

ҚҰРЫ¹ з а т. Теңі, құрдасы, құрбысы. Қатарында кім қалды, Әкемнің айтсам құры - н ы ң. Алжандағы Өскенбай, Дәулеттің баққан жұғынын (Көдек Байшығанұлы, Тұнқатар қажы.).

ҚҰРЫ² с ы н. с ө й л. Құр, жай. Қ ұ р ы көзбен қарасам, Қызығады ой тентек. Ақылмен өлшеп санасам, Қозады оған ескі кек (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Қоңыр үй құры томсарып, Тіксіне қалды үндемей, Бөрі топ қынға қол салып, Зәр шаша кірді: «Тұр, кедей!» (М.Мақатаев, Шығ.).

Құры жанбағыс. с ө й л. Құнделікті тірлік, құнкөріс. Қ ұ р ы ж а н б а ғ ы с кімнің қолынан келмейді? Боташ бір өзге адам (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Құры жер. Құрлық; құрғақ жер. Дүниедегі теңіз, дария, су біткеннің бәріне қарағанда қ ұ р ы ж е р д е н көрі су алған жер екі есе

артық («ТУГ»). Дүниеде *құры жерден* сулы жер көп екенін біліңіз («ТУГ»).

ҚҰРЫ= е.т. 1. *Көзге көрінбеу*. Бүйтіп жігіт болғанша, *құры* (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). 2. *Жоқ болу, жоғалу, жойылу*. Соңғы екі мың жыл ішінде жер бетінде тіршілік еткен сүт қоректілердің 106 түрі, құстардың 139 түрі *құрып* кеткен (Ж.Әбиев, Биология.). 3. а.у.с. *Шаруасы біту*. Өлім сағаты жетті, *құрыдым* деп ойлаймын (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). 4. *Жағдайы мүшкіл болу, біту*. Қарағым, *құрым ағанд* а еш нәрсеміз қалған жоқ. Қайда барып күн көрерімізді білмеймін (М.Дулатов, Шығ.). Қайрақбай одан әрі үрейлене түсіп, бұл не деген жансебілдік. Тез бол, көзге түссек, *құрыдық...* (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Ей, адамзат, ұямнан Алысқа ұшып кеткенмін. Құзға құлап қияннан *Құрыды* екен деп келдім (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 5. *Сиреу, көп көрінбеу, азаю*. Аяқкіім молшылығы жасалғаннан кейін қайыстан шоқай (шарқай), киізден байпақ жасау сияқты ілекерлер де *құрыды* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері.). // *Айтатыны жоқ, сұмдық деген мағынада*. Екеуің жауға барғанда, Қалмақты жеңді ұрысын. Серіксіз қалдың, орағым, Дүние шіркін *құрысын!* (А.Байтұрсынов, Жоқтау). Айта алмайсың дұрысын, Ала аяқ бөрің ұрысын. Жуанды сүйеп ел жеген Баспыларың *құрысын* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Амалы құрыды. *Шарасыз қалды, айласы таусылды*. Сөйтіп ол бейқам жайылып жатқан арқаға *амалы құрыған* аңшының өкінішті көзімен құмарта қарап тұрды (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Болат *амалы құрып*, ойланып тұр (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Аңқасы құрыды. *Кензесі кепті, шөлдеді, сусады*. Қайырсыз шике мал бітсе, *Аңқан құрып* келгенде, Саумал бермес ішгерге (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Атым құрысын. *Айтпады деме, осы дегенімді істеймін деген мағынада*. – Тұра тұр бәлем, осы күніңді өзіңе көп қылып, қу томардай жалғыз қалдырмасам, Арын *атым құрысын!* – деп жаншошырлық түспен көрленіп кетті (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

Аузының суы құрыды. *Таңырқады, таңданды, тамсанды*. Қайтқан соң, көргендерін көпке дейін *аузының суы құрып* айтып, тауыса алмай жүрді (Ө.Тұрманжанов, Адам. дос.). Мықтыбайдың жау жүректілігін, ерлігін мақтап, *аузының суы құрыды* (Ә.Әбішев, Батыр бол.).

Әлі [буыны, дәрмені, діңкесі] құрыды. а) *Шаршады, болдырды, діңкеледі*. Бірақ әлгіндей емес, *әлімқұрып*, қолым ұйи бастады (Т.Сүлейменов, Жұлдыз.). Ақынғұл *әлі құрыған* н білді (С.Мыңжасарова, Қыр. қыз.). Ол *буыны құрып*, қардың үстіне отыра кетті (Т.Ахтанов, Дала сыры). Гая *дәрмені құрып*, орнынан қозғала алмай, кітап бетіне үңіле берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Төлеудің де *діңкесі құрып* отыр екен (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). ә) *Қатты, ширыққан сезім үстінде болды*. Дел-сал боп бойым балқып, *буын құрып*, Өзімді тоқтатуға келмей күшім. Толқыған жүрек сызы сыртқа шығып, Қызарып, бір ағарып менің түсім (Ә.Найманбаев, Шығ.). Албырт толқын аласұрып, *әлі құрып*, Алда-санда кетеді бір жарды ұрып... Дүние шуы бара жатыр алыстап, Бірте-бірте... бізді оңаша қалдырып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Дымы [мысы] құрыды. *Шарасы таусылды, айласы бітті*. Өздері айта алмай *дымы құрып* отырғанда, көңілдегі сөзді Құдай Жапал аузына салып жібергендей болды (А.Байтанаев, Қайнар.). Енді онан бетер *мысымыз құрып*, бір-бірімізбен іштей қоштастық (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).

Емешесі құрыды. а) *Ет-жүрегі езілді, елжіреді*. Сені тілеп, *емешем құрып* келген мен де жоқ (З.Шүкіров, Ізгілік.). Қанипа *емешесі құрып*, сүйікті жарына біртүрлі сүйкімді шыраймен қарап отыр (С.Омаров, Қызыл.). ә) *Аңсары ауды, ынтықты*. Бұл шал қандай амал тапты екен деп, білгенше *емешесі құрып* отыр (С.Омаров, Қиыр жол). Осы менің күйеуімді інім деп *емешен құрпағанд* айсаған не жақындығы бар (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

Жүйкесі құрыды. *Төзімі бітті, шыдамы таусылды*. Осы сөзді есіткенде, *жүйкем құрып*, отырып қалдым («Лен. жас»).

Күні [көрген күні] құрысын. *Қараң болсын; көрген күні қи емес*. Жүз торып кейде жүргенім, Бірауыз айтар сыр үшін. Осындай болса көргені – Ұрының *күні құрысын* (Ж.Молдағалиев, Өлеңд.). Бүйте берсе ғашықтың *Көрген күні құрысын!* Жан сырымды ашыппын, Таяқ жедім сол үшін (Ө.Нұрғалиев, Ақ нөсер). Осы да жақсы, кім білсін, Ділгірсін көңіл ділгірсін. Өкініш, ынсап бір жүрсін. Алайда доссыз өткерген, *Күн құрысын*, бауырым, *күн құрысын!* (М.Мақатаев, Шығ.).

Құлқыны құрыды. *Дәметті, бір нәрсе алып қалғысы келді. Қ ұ л қ ы н ы ң қ ұ р ы н* сенің отырса да, Малшыға кеп мінілген бір байталың. Қайқы төс, қисық мұрын, қалың, қабақ, Дидарың құрсын бетпақ, мен қайтамын (О.Шораяқов, Шайыр.).

Құрып бара жатқан түр. з о о л. *Жойылу қауіпін төнген және сол қауіпті тудырушы факторлардың алдын алмаса бұдан ары қарай тіршілік етуге мүмкіндігі жоқ жан-жануарлардың түрі.*

Құрып кет [құрып кеткір!]. қ а р ғ. *Жоқ бол, құры! О, қ ұ р ы п к е т, қ ұ р ы п к е т к і р* (С.Төлешев, Түрлі. бас.).

Сілесі [титығы] құрыды. *Әбден қалжырап шаршады, діңкеледі.* Ойлы-қырлы ұзақ жолда жүк машинасымен селкілдеп, *с і л е м қ ұ р ы п* қалған екен («Қаз. әдеб.»). Көрді де бір топ атты қуды мені, Ат-абзел, қару-жарақ жоқ бір кемі. Жүгіріп, *с і л е м қ ұ р ы п* жеттім мұнда, Басыма бөле болып бұзау жемі. Қасыңа қарайладым, ей, қарындас, «Қолынан келер-ау, – деп, – дерттің емі» (О.Шораяқов, Шайыр.). Әбден *т и т ы ғ ы қ ұ р ы ғ а н*. Жақыман милициялық қызметтен кететінін білдім (К.Оразалин, Көктем.).

Тымқұрыса [ен құрығанда, құрмаса]. *Тінті болмағанда, ең болмағанда, құрыды дегенде.* *Т ы м қ ұ р ы с а* біреуінің өң-түсін де білмейді (М.Мырзақұлов, Ақық). Менің үстімнен арыз айтқан адамдардың *т ы м қ ұ р ы с а* біреуін атамайсыз ба (М.Гумеров, Хазірет.). *Е ң қ ұ р ы ғ а н д а* бухгалтер, айтпесе ғалым боп кетер (М.Гумеров, Хазірет.). *Т ы м қ ұ р м а с а* қол ұсынып сәлемдеспегенім ұяттау болды-ау деп ойлады (М.Сқақбаев, Қырық қыз.). Темақаң ыдырынып кіріп келетін секілденді де тұрды. «Сені шіркін, етке берсе, *қ ұ р ы ғ а н д а*, он ісегіміз жанымызға қалар еді!» Біріншінің, әй, астам ғой, астам, екінші жайлы пікірінің түрі! (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

Ынтығы құрыды. *Іңкәрі ауды, құмартты.* – Кіруге бола ма? – *Ы н т ы ғ ы қ ұ р ы п* сені тосуда, – деді ол тағы да қалжыңға басып (З.Шашкин, Өмір.).

ҚҰРЫҒАН с ы н. с ө й л. *Бейшара, жетпегір; оңбаған.* Атыңның майы құрымас, бір түске бере тұр десем, әлгі алжыған Ахмет *қ ұ р ы ғ а н* тілімді алсайшы (Т.Каупынбаев, Жазира). – Мынау бір *қ ұ р ы ғ а н* екен, – деді Жәми жайымен (Ү.Уайдин, Ендігі.).

ҚҰРЫҒАНДАЙ с ы н. *Тұқтабылмағандай, басқа ештеме қалмағандай.* Он беске жаңа

ғана келді менің жасым, Келмейді түндегі ұйқы, батпайды асым. Малды деп, мал секілді шалды көрдім, *Қ ұ р ы ғ а н д а й* өзім теңді замандасым (С.Торайғыров, Шығ.).

ҚҰРЫҚ з а т. 1. *Өрістегі жылқыны ұстау үшін, ұшы аттың құйрық қылынан жасалатын ілмек жіп бекітілген ұзын сырық.* Кейбір биелер мойнына *қ ұ р ы қ* салғанда-ақ, бірден тыныштана қалады (Қымыз.). *Қ ұ р ы қ т ы*, көбінесе, жуас жылқыны ұстауға қолданады, асау жылқыны бұғалық салу, шалма түсіру, арқан лақтыру арқылы да ұстайды (ҚҰӘ). Баубек бастырып қалып, *қ ұ р ы қ т ы* қыл мойнынан сала, толғап жібергенде, көк қасқа шыңғыра мөңкіді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Өзінің де киімі күржи қалың болса керек, ебедейсіз байғұстың бөрінің мойнына қарай лақтырған *қ ұ р ы ғ ы* жонына былқ еткенде қасқырдың да тісі сақ етіп, көз ілестірмей *қ ұ р ы қ т ы* жұлып алады (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. а у ы с. *Азап, бейнет, қасірет.* Сессиядан құтылғанына Құдайдың *қ ұ р ы ғ ы н а н* құтылғаннан бетер қуанып отыр (Ө.Қанахин, Жүрек қалауы). Қайғы-қасірет пен тақсірет *қ ұ р ы ғ ы н ы ң* не екенін біліп, күннің көзіндей құбылмалы дүниенің күйдіріп те, тоңдырып та жіберетін күдіреті барын тұңғыш рет мойындап, ағыл-тегіл жылаған – шын жылаған жылы да осы (О.Бөкей, Жесірлер).

Ажал [өлім] құрығы. б е й н. *Өлім, пешенеге жазылған ғұмыр.* Енесіне түскен *а ж а л қ ұ р ы ғ ы*, Жетім лақтың жетті аяныш шырылы. Жай оғынан жан анасы мерт болған Кісінейді қулық бие құлыны (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Ө л і м н і ң* кім құтылар *қ ұ р ы ғ ы н а н* Сұрасаң хал-жайымды, Әсет жаным Жатырмын ұшайын деп тұғырымнан (Бес ғасыр.).

Қара құрық. *Мықты, қалың, қара құрым (халық).* *Қ а р а қ ұ р ы қ*, қалың жан, Қарағайдай қапырық. Топ-тобымен ағылған (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құлығына құрық бойламас. *Нағыз қу, сұм.* Ал шынында, сіз сауысқандай сақ, *қ у - л ы ғ ы ң а қ ұ р ы қ б о й л а м а с* қыз екенсіз, – деді ол (Ә.Шәріпов, Қапаста.). *Қ у л ы ғ ы н а қ ұ р ы қ б о й л а м а с* Қарамен көзіндегі қандай сәуле? Алдап тұрған жоқ па екен? (Р.Нұрғалиев, Талант.).

Құрығы жеткен жер. *Қарамағына алған, қол астындағы жер.* Әйелдердің бостандық еркін қоғамдық, қалыңмалды *қ ұ р ы ғ ы м ы з*

жеткен жерде алғызбайтын болдық (С.Сейфуллин, Шығ.).

Құрығынан кеткен [құтылған] жоқ. *Құтыла алмады, сытылып кетпеді.* Жұртқа жаққан ер жігіт қылығынан, Сілтегенім *кеткен жоқ құрығымнан*. Анталаған дұшпан қалмаса да, Сырдың суы келмейді жұлығымнан (Баулан Шолақ, Шығ.).

Құрығына түсті [ілінді]. *Қолгатүсті, айдауына көнді, ұсталды.* Қайымы келіп тұрғанда *құрығына тұспей* жүрген қас жауы Кәлен мен қара борбай балықшыларды тізесінің астына салып бір-бір мытып алу еді (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Ие, қазақ дала-сында ұрыштың *құрығына ілінбеген* қыздар кемде-кем шығар (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Хандықтардан, қарауылқожалықтардан жәбір көргендер Исатайға барып қорғалап, Қарауылдың *құрығына ілінбейтін* болған соң, хан Исатайға ашулана бастайды (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Құрығы ұзын. *Әмір-билігі қушті, жұмсар қолы көп, айласы мол, қолы ұзын.* Адамның құрығы ұзын, әсіресе заманның *құрығы ұзын*, заманды ол түсінбес, ол адамнан құтылмасын білгендей бұлтаңсыз жүріп отырды (Ш.Мұртаза, Ай мен Айша). Баймағамбет төре жоғарғы айтылған билерге Исатайды ұстап бер деп талай әмір жазады. «Исатайды ұстап берген адамға үкімет екі мың сом ақша береді» деп қызықтырады. Ақырында «ақ патшаның *құрығы ұзын*» деп қорқытады (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.). –Байқа, Темір би, Жәнібек ханның *құрығы* Әбілқайырдікінен *ұзын* болып жүрмесін (І.Есенберлин, Алмас.).

Құрық әкетті. *Басым түсті, үстем болды.* Оңбағандар ойнай білмейді..., енді аналар *құрық әкетті* (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Сен үшеуің атком құрамына өтсең, ол сендерден *құрық әкете* алмайды (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екі жыл болды, қазақша жүргіземіз. Бұрынғы бейбастақтық жоқ па? Мелитсие *құрық әкетпей* ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құрық берді. а) *Бір нәрсеге итермеледі, себепкер болды.* «Олардың малы жоқ, малдың иесі – Қасым» деп қойып, олардың еріншектігіне өзі *құрық беріп*, Қасымның бишаралығын анық арамдықпен қақпай ғылып та қояды (М.Әуезов, Жетім.).

Өзің елдің телі-тентегін жөнге салып отырған адамсыз, өзің бастап бұзақылыққа *құрық бергенің* қалай? – деді (Ә.Хасенов, Жат.). ә) *Тоқтатпады, еркіне жіберді.* Мұғалім ендігі жерде кекесіннен гөрі ашуға *құрық берді* («Жалын»).

Құрық бойламады. *Тереңдігі құрықтан асты.* Құдық аумағындағы шұңқырдың қазіргі тереңдігіне *құрық бойламайды* (М.Гумеров, Шыңырау).

Құрық бойы көтерілді. этн. *Күннің жерден шамамен құрықтың бойындай көтерілгенін білдіретін халықтық өлшем.* Күн *құрық бойы көтеріліп* қапты (Шарапат). Көктем күні *құрық бойы көтерілген* шақ еді (Е.Тұрысов, Келіншектау).

Құрық бойындай жер. этн. *Шамамен 4-5 метр жердей қашықтықты білдіретін өлшем.* Үйінің бұрышында *құрық бойындай жерде* бір тас тұр екен («Қаз. әдеб.»).

Құрық көрген. *Талай рет құрық түскен, құрыққа үйренген.* Ол да *құрық көрген*, ер қашты болған қу екен (Р.Қабышев, Күлеміз.).

Құрық көрмеген. *Қайтпайтын, асау, еркі өзінде.* Сәндібаланың *құрық көрмеген* асау жүрегіне бірінші рет дақ салған сәті еске түсті (Ж.Арыстанов, Шығ.). – Оу, ағайындар! Жәбірлемендер баланы, Жәбірлейтіндей қайсыңа тиді залалы?! Бұл да бір асау, *құрық көрмеген* құлын ғой, Желісін үзіп сендерден қайда барады (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрыққа сырық жалғады. *Өсіріп айтты, түймедейді түйедей қылды.* Жолдасбай әлден бүйтіп жатыр деп, ертең қарсы болып жүргендер *құрыққа сырық жалғайды* ғой (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар). *Құрыққа сырық жалғап* өсекшілер... бір марқаны мың марқа қылудан қашпайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Құрыққа тоқтамады. *Айтқан тілді алмады, ырыққа көнбеді.* *Құрыққа тоқтамай* бара жатқан ел біраз қан алғызбаса, бой бермей кетер (С.Шәріпов, Бекболат).

Құрыққа [құрығына, тұзағына] түсті. *Алдау-арбауына көнді, мойынсұнды.* Сен әлі бойдақсың. Сауырына қол тимеген ақбөкендердің бірін *түсірмейсің* бек *құрыққа* (М.Сатыбалдиев, Жартаста.). Көсеубайдың көршісіндей құлардың *құрығына түсе* көрмендер (С.Адамбеков, Көсе.). Жақсы едің ғой, Құлын мүсін қылықтым, *Тұзағына түс-*

т ің қандай қ ұ р ы қ т ың? Қайдан жүрсің? Жүзің неге сынық тым? Неге ұмыттың, неге бізден суыттың? (М.Мақатаев, Шығ.).

Құрық салды [тастады]. а) *Ұстамақ болды, қолға түсіруге әрекет етті.* Ол әрқайсысына қашаған қудырып, бұғалақ тастатып, *қ ұ - р ы қ с а л у д ы*, шідерлеуді, тұсауды үйретті (Ж.Орманбаев, Қос басшы.). Мысалы, біз ұстау үшін бір атқа *қ ұ р ы қ с а л ғ а н ы м ы з - д ы* суреттесек, аттың үркіп кеткендігі – біраз барып тоқтағаны, біздің жүгендегеніміз өзі келіп суреттеледі (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Біреуді айналдырды, қолға түсіруге бел байлады.* Олар жастар жағына көбірек *қ ұ р ы қ с а - л а д ы* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жалп-жалп еткен жапалақ Жазыда кімге жолдас болмаған, Сар шымшықтай шырлатып Ғазырейіл кімдерге *қ ұ р ы қ с а л м а ғ а н* (Шалкиіз ақын, Шығ.). Екі Бақыт көрінген соң қолдасып, Бұл ауылды торулайды сан ғашық. Талай жігіт оған *қ ұ р ы қ с а л ғ а л ы*, Келе жатыр қондыра алмай қолға әлі (С.Ләмбеков, Қарқаралы.). Семейде Мұсылман медресесінде дәріс алып жүрген жылдарда татар саудагерінің ай десе аузы, күн десе көзі бар маңдайға басқан жалғыз қызына *қ ұ р ы қ с а л - ғ а н* (М.Әуезов, Шығ.). Тоқаң үйіне тура тартып отырды. Телефонға жетіп құлап, редакцияның жауапты секретарына *қ ұ р ы қ т а с т а д ы* (Ғ.Қабышев, Мінездеме).

Құрықтан шығу. *Біреудің билігінен босану, айтқанымен жүруден қашу.* Сол уақыттан бері ол әке *қ ұ р ы ғ ы н а н* (Нұралының үлкен баласы) *ш ы ғ у ғ а* талай талпынса да түйінін шеше алмай, іштен ыза-қыжынымен ғана булығып жүретін-ді амалсыз (Ғ.Әутәліпов, Қыр өңгіме.).

Құрықтың қарымынан көрді. *Бір нәрсені іске асыра алмағанын өзінен емес, өзге қосалқы нәрселерден көрді, соларды сылтау етті.* *Қ ұ р ы ғ ың н ың қ а р ы м ы н а н к ө р м е й*, өзіңнің шалымыңнан көрсеңші («Мәдениет және тұрмыс»).

Құрық ұстатты. б е й н. *Мал соңына салып қойды, мал бақтырды.* – Нешедесің? Кімнің сен тұқымысың, құлыным? – Хангелдіден тараған бір тұғырдың ұлымын, Мал соңына сап қойды, *ұ с т а т т ы* да *қ ұ р ы ғ ы н*, Жылқы жады әкеме жақпай қалып қылығым (М.Мақатаев, Шығ.). Пайдаланып былығың-шылығыңды, Жауың кеп шырылдатты шыбыныңды. Жау да, өзің де ластан тұнығыңды, Жаяу *ұ с т а н* қолыңа *қ ұ - р ы ғ ың д ы*, Қайда босып барасың, қайда,

қайда? Ақтабан шұбырынды! Ақтабан шұбырынды!!! Ақтабан шұбырынды!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

Мойнына құрық тимеген. *Үйретілмеген, шу асау.* Желден басқа мінбеген, *М о й н ы н а қ ұ р ы қ т и м е г е н*. Соны ғана бергін деп, Солай жауап қылады (Айтыс). Дөнен бестісіне шейін *қ ұ р ы қ т и м е г е н* асаулар Қолбағай не бұғалық тастап, не құрық салғанда тақымын қозғауға жарамай, шыңғырып барып жығылып, не темір қолдың күшіне бағынып, буынып барып жуасып, бойсұнып тұрады (М.Әуезов, Жетім).

Ұрыға құрық салдырмады. *Малды ұрыға алдырмады, қырағы болды.* Биеге іш тастаттырмай, жауырдыңарқасын сауысқанға шұқытпай, жабағының қоңын қасқырға тарттырмай, *ұ р ы ғ а қ ұ р ы қ с а л д ы р м а й* мынау қыстан жылқыны аман алып шығу Дарқанның мойнында (І.Жансүгіров, Әңгіме.).

Ізетке құрық бойламас. *Көрсетілген құрмет, сый-сияпатқа аса риза болған жағдайда айтылатын ізет көрсетудің шеі болмайды деген мағынадағы сөзқолданыс.*

ҚҰРЫҚСЫЗ с ы н. *Құрығы жоқ; құр қол.* Ақбоз өте мінезді болды: Шолақтан басқаға айтпаса ұстатпады, Шолақтың қолына *қ ұ - р ы қ с ы з* тұрды (С.Мұқанов, Балуан Шолақ). Көрінбей көпті жеңеді, Қабыл болар дегені. Асау жүйрік мықтыны *Қ ұ р ы қ с ы з* ұстап жеңеді (К.Тәкежанов, Қария).

ҚҰРЫҚСЫЗДЫҚ з а т. *Құрығы жоқ-тық.*

ҚҰРЫҚСІЛТЕМ з а т. э т н. *5-6 аттам жер, таяу аралықты білдіретін халықтық өлшем.* Мен *қ ұ р ы қ с і л т е м* ге жете алмадым (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ҚҰРЫҚТА=ет. 1. *Құрық салу, бұғалықтау.* Баубек биені *қ ұ р ы қ т а н* ұстаудың орнына ақырып, қабырғадан көміп-көміп жіберді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Екінші бір жирен төбел байталды да Жүкен адымын аштырмай *қ ұ - р ы қ т а н* ұстап, ноқталатты (С.Бегалин, Бала Шоқан). Қатын-бала малшының қолында бір-бір ағаш, қозы бөліп, жерді сабалап: «Ойбай, өне кетті, міне кетті! Бәлі, ана жағының бәрі кетіп қалды!» – деп шулап, кейбіреуі өте берген қозыны желкесінен ағашпен басып ұстап, кей балалар қашқан қозыны қуып жүріп *қ ұ р ы қ - т а н*, көген арасындағылар абыр-сабыр қозы-лақтарды көгендеп те жатыр (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. а у ы с. *Еркіне жібермеу, тежеу, тойтару.* Өзінді *қ ұ р ы қ -*

т а й с ы ң, Сезімді құлыптайсың. Төгіліп келсе-дағы, Сөзімді сұрыптайсың (К.Салықов, Нұрлы күн.). Бірақ та қызғаныш асауды тез *қ ұ р ы қ т а н* үлгердім (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сыйласа елің ұлықтап, Араласаң қызықтап. Қызық пенен тыныштыққа, Қазақ тұрмас тұрақтап, Түзу бол деген кісіге, Тура келмес ырықтап. Сырдаң тартып қашады, Ұстайсың қайтіп *қ ұ р ы қ т а н* (Абай, Тол. жин.).

ҚҰРЫҚТАЙ *с ы н. 1. Ұзын, сұңғақ*, Еламан қос құлағын тас төбесіне шаншып алған жарау аттың *қ ұ р ы қ т а й* ұзын мойнына сүйсіне көз тастады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Қарасаң бой нұсқасы тал *қ ұ р ы қ т а й*, Қиылған белі оның қылдырықтай. Дариға-ай, күйеуімді бір көрсем деп, Дөңбекшиді төсегінде бұлдырықтай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мойны ұзын *қ ұ р ы қ т а й*, Борбайы ұзын сырықтай (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). **2. ә к с п р.** *Сорайған, сидиған, ұлкен*. Сирағым сырықтай, бойым *қ ұ р ы қ т а й*, сақал шыққанша интернатта жүрмекпін бе (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Нәзік дене шыбықтай, Көне берді бұралып, Жігіт қолы *қ ұ р ы қ т а й* Көрінді оған бір алып (А.Шамкенов, Сырларым.).

ҚҰРЫҚТАС *сын. Жылқыны бірге бағатын, қатар жылқышы*. Шалдуар өзінің *қ ұ р ы қ - т а с* замандасын даусынан таныса да, далаға шықпады (Көктем.).

ҚҰРЫҚТАС = *е т. Өрістегі жылқыны құрық тастап, бірге ұстасу*. Бір-екі жігіт боп *қ ұ р ы қ т а с ы н* асауды ұстап әкелді («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРЫҚТАСТАМ: *құрықтастам жер*. *э т н. Құрық созым; 4-5 метрдей жақын, таяу аралықты білдіретін халықтық өлшем*. Есен ақ тер, көк терге түсіп, төбенің басына шыға келіп еді, мәреге *қ ұ р ы қ т а с т а м ж е р - г е* келген бурыл атын көрді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚҰРЫҚТАСУ *Құрықтас етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРЫҚТАУ *Құрықта етістігінің қимыл атауы; құрық салу, бұғалықтау*. Танакөз атқа мінуге, құлын *қ ұ р ы қ т а у ғ а*, ағайын арасындағы әңгімелерге араласуға ерінен әлдеқайда епті (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚҰРЫҚТЫ *с ы н. Құрығы бар, қолына құрық ұстаған*.

ҚҰРЫҚША¹ *з а т. Кішкентай құрық*. Қолымда бір кішкене *қ ұ р ы қ ш а* бар (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Қалың ауылдың о шетінен де, бұ шетінен де қолына *қ ұ р ы қ ш а* -

с ы н ала жүгірген бала-шаға (З.Ақышев, Жесірлер). Соқыртекенің көмбесіне қойған ыдысты соғуға арналған *қ ұ р ы қ ш а н ы* барлық бала бір-бір қолымен тұтамдағанда, құрықшаның ең жоғарғы ұшына тұтамы толық ілінген баланың тобы алғашқы соғуға ие болады (А.Шөкенов, Гудок). Бақташы бала қолындағы *қ ұ р ы қ ш а с ы н* көтеріп еді, қасқыр аузын ырситып, тісін ақситты (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚҰРЫҚША² *ү с т. Құрық тәрізді, құрыққа ұқсап*. Қолындағы қармақ сабы *қ ұ р ы қ ш а* иіліп тұр (Ауызекі).

ҚҰРЫҚШЫ *з а т. Құрық салушы, құрықпен жылқы ұстаушы*. Үріккен бойдақ жылқылар *қ ұ р ы қ ш ы н ы ң* оң жағын ала жосып өтіп жатты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚҰРЫЛ = *е т. 1. Іліну, жайылу, жасалу*. Алдында *қ ұ р ы л ғ а н* шымылдык, жиюлы кіреует алдында жерде сырмақ, оның үстінде қаптап төсеген көрпе (М.Дулатов, Шығ.). Көк перделер *қ ұ р ы л ғ а н д а й* кеш кірді. Алыс жақтан бір мұңлы әуен естілді. Сазы қандай, назы қандай: ешбір ән Дәл осылай тербемеген ешкімді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Бұл қыздың өтті осымен екі досы, *Қ ұ р ы л м а й* Алла арнамай ердің қосы. Ішінде қата болса, ғафу еткей, Опасыз, баянсыз жар деген осы (Ә.Найманбаев, Шығ.). **2. Ұйымдастырылу, жасалу**. Қазақстанның солтүстігінде ұлан-байтақ жазық далаларда соңғы үш жылдың ішінде астық шаруашылығының, әсіресе, жаздық бидайдың аса қуатты базасы *қ ұ р ы л - д ы* (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **3. Жасақталу, сайлану, бекітілу**. Осыған байланысты мынананы айтқым келеді: Президенттің биылғы 24 қазандағы Жарлығымен орталықсыздандыру және бюджетаралық қатынастар мәселелері бойынша мемлекеттік комиссия *қ ұ - р ы л д ы* («Егемен Қазақстан»). XVIII ғасырда І Петрдің басшылығымен *қ ұ р ы л - ғ а н* «Ұлы солтүстік экспедициясы» бүкіл солтүстік жағалауды зерттеп, картаға түсірді (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнау.). Қазақстаннан *қ ұ р ы л ғ а н* әскери жасақтар ең жауапты ұрыстарға қатынасты (Қ.Ыдырысов, Отты жыл.). **4. Одақтасу**. Жасасын, жер-дүниедегі жалпы еңбекшіл табының тегістік негізіне *қ ұ р ы л м а қ* кеңесті республикаларының одағы! (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Жуырда Мәскеуде он жылдығы атап өтілген Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы кеңестен кейінгі кеңістікте *қ ұ р ы л ғ а н* егемен мемлекеттердің

өзіндік орын алатындығы сөзсіз («Егемен Қазақстан»). **5. Пайда болу, қосылу.** Полюстерге жеткесін хромосомдар топталып, біртіндеп аралықтары жақындап, қосылып түйіртпекке айналады, екі ядро *қ ұ р ы л а* бастайды – телофазаға көшеді (Жалпы биология).

ҚҰРЫЛҒЫ з а т. **1. т е х.** *Қандай да бір техникалық қызметке арналған тетіктер жүйесі.* Жанасуға болатындай электротехникалық *қ ұ р ы л ғ ы л а р* жақсы изоляцияланады («Қазақст. мект.»). Көптеген кемелерде қолмен басқарылатын штурвал кнопкалы *қ ұ р ы л ғ ы м е н* алмастырылады (ҚСЭ). Таратқыш *құрылғы-л а р* жанбайтын немесе жануы қиын материалдардан жасалған шкафтарға орналас-тырылады («Қазақст. мект.»). **2. Белгілі бір материалдан жасалған, белгілі формасы мен өлшемдері бар бөлшектердің өзара орналасуы және құрамы** (Орыс.-қазақ. түсінд. сөздік).

Құрылғы адаптері. и н ф. <ағыл. device adapter> *Компьютерді оның сыртқы құрылғысымен байланыстыратын арнайы құрылғы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғы атауы. и н ф. <ағыл. device name> а) *Құрылғының типтік атауы.* ә) *Өзі орналасқан құрылғыны көрсететін файл атауының бөлігі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғыдағы қате. и н ф. <ағыл. unit error> *Жабдықтың жаңылысуы немесе арналық программадағы қате* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғы драйвері. и н ф. <ағыл. device driver> *Операциялық жүйенің сыртқы құрылғылармен – пернелік тақта, тінтуір, монитор немесе принтерлермен байланы-сын орнататын төменгі деңгейдегі басқару бағдарламасы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғы контроллері. и н ф. <ағыл. device controller> *Компьютердің сыртқы құрылғыларды басқаратын әрі программа-ланатын құрылғысы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғыларды бөлу. и н ф. <ағыл. device sharing> *Әртүрлі абоненттердің бір құрылғыны бірге пайдалануы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғыларды үлестіру. и н ф. <ағыл. device allocation> *Тапсырма бөліміне, құрылғылардың қолайлылығын тексеруге,*

ыңғайлы құрылғыларды бөлуге және тап-сырма бөліміне құрылғылар бөлу фактісін дайындауға қажетті том мен құрылғыны анықтауға арналған бағдарлама (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғы нөмірі. и н ф. <ағыл. device number> *Компьютердің сыртқы құрылғысына телінетін және осы құрылғыға қатынаудың абсолют адресі ретінде пайдаланылатын сан* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғыны басқару блогі. и н ф. <ағыл. unit control block> а) *Компьютерлердің бірыңғай жүйесінің операциялық жүйесінде – операциялар құрамының, ақпарат түрлерінің, қалып-күй байттарының және басқа да мәліметтерді енгізу-шығару құрылғыларының сипаттамалары бар кесте.* ә) *Шағын компьютерлер жүйесінде – енгізу-шығару драйвер-лерін пайдаланатын және құрылғы жайында статикалық, динамикалық мәліметтері бар кесте* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғының блок-схемасы. и н ф. <ағыл. block diagram> *Құрылғының негізгі блокта-рын, олардың құраушыларын нақтыламастан көрсететін схема.* Мұндай *қ ұ р ы л ғ ы н ы ң б л о к - с х е м а с ы* н даярлау кез келген жүйе тек компьютерлік жұмыс еместігін ұғынудың алғашқы қадамы болып саналады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылғының типтік атауы. и н ф. <ағыл. group device name> *Бір типті сыртқы құрылғылардың тобына телінетін және енгізу-шығаруды программалауда пайдала-нылатын жалпыланған шартты атау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰРЫЛДА=ет. **1.** *Бақаның құр-құр еткен дыбыс шығаруы.* Жақында көл. *Қ ұ р ы л д а ғ а н* көлбақа, барылдаған үйрек (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Бақалардың неге *қ ұ р ы л д а й т ы н ы н* білемісің (Ә.Тарази, Асу.). Көлбақалар *құрыл-дап*, Әуілдейді әуілдек. Көлді айналып бала-лар Біраз жүрді еркіндеп (О.Шипин, Дастан.). **2.** *Құстардың тыр-пыр, құр-құр еткен, бір-бірі-не қосылған дыбыс шығаруы.* Қарттың алдында теңбіл-сары жапырақтармен шұбарланған боз асфальт үстінде үілдеп, *қ ұ р ы л д а п*, жапыр-жұпыр боп жатқан көгершіндердің бір шеті дүр көтерілді де, шағын шеңбер жасап, қайта айналып қонды (М.Мағауин, Көк кептер). Шықылықтап, *қ ұ р ы л д а п* жатқан ың-ыңың құстар үні келеді құлаққа (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Бірте-бірте дыбыстар *қ ұ - р ы л д а ғ а н* дауысқа жалғасып, орман ішін

жаңғырықтырып, құлағыңды тұндырады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ҚҰРЫЛДАҚ с ы н. *Құрылдай беретін.* Мейірімсіз ана да бірдей, Табансыз шана да бірдей. Мейірімсіз апа да бірдей, *Құрылдақ* бақа да бірдей (Қ.Әміров, Қызыл гүл.).

ҚҰРЫЛДАУ *Құрылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫЛМАЛЫҚ: құрылмалық материалдар. и н ф. <ағыл. construction> Алдын ала қарастырылған құштік салмақтарды көтере алатын және төзімділігі жеткілікті болатын әртүрлі құрылмаларды (гумараттар, аспаптар, машиналар, станоктар және т.б.) дайындау үшін қолданылатын материалдар. *Құрылмалық материалдар* металл, бейметалл және композициялық болып бөлінеді (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰРЫЛТАЙ з а т. 1. т а р. *Түркі-моңғол ақсүйектерінің ресми кеңесі.* Түркілерде, кейін Шыңғыс хан империясында *құрылт ай* үлкен рөл атқарған, онда негізінен, Ұлы хан сайлау, жауланған жерлерге иелік ету және әскери жорық бағытын белгілеу мен оған әскербасы тағайындау мәселелері шешілді (ҚҰЭ). Ұлыстарда да жыл сайын Шыңғыс хан әулеті мен әскери-көшпелі ақсүйектердің *құрылт айы* шақырылды (ҚҰЭ). Ата дәстүрі бойынша *құрылт ай-ға* Шыңғыс ұрпағымен қатар, әр руда жұрт тұтқасын ұстаған ақсақалдар, ұлыстағы түменбегі, мыңбегі батырлар, тіпті, жорық, қауға күндерінде айрықша көзге түскен жалаң қылыш ерлер де келген еді (М.Мағауин, Аласапыран). 2. XV-XVIII ғасырларда *түркі мемлекеттерінде, соның ішінде қазақ хандығында аса маңызды мәселелерді шешу үшін шақырылған жиын.* Махамбеттің жасы он тоғызға толғанда жалпақ жазирадағы биік төбелердің бірінде иісі қазақ бас қосқан ұлы *құрылт ай* болды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Әділ хан аз болады Назардайын, Алашқа Есім ханның жолы дайын. Тәукедей данышпан хан құрған екен, Басында Күлтөбенің *құрылт айын* (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. р е с м и. *Түркіменстан, Өзбекстан, Тәжікстан секілді Орта Азия елдерінде мемлекеттік биліктің жоғары органы.* 5-13 декабрьде екінші жалпы қазақ-қырғыз сиезі болды. Бұл сиездің кезінде Россияда екінші өзгеріс болып, уақытша үкімет жоғалып, *құрылт ай* құрылатыны анықталып, большевик дәуірі басталған еді

(М.Дулатов, Шығ.). Мемлекет *құрылт айы* тез жиналып, Россиядағы халықтардың тілегін орындап, тіршілігін тәртіпке салуға тілектеспіз. Біз құрылтай билігінен еш уақыт қашқан емеспіз (М.Дулатов, Шығ.). 4. с а я с и. <ор. съезд> *Партиялардың, қозғалыстардың т.б. өзге де қоғамдық бірлестіктердің аса маңызды мәселелерге байланысты бастапқы басқосу жиылысы.* Бүкіл әлемнің қазақтарын жинап, *Құрылт ай* шақырғанымыз да естен кетпес оқиға (Н.Назарбаев, Сынд. он жыл).

Құрылтай жиналысы. *Құрылтай.* *Құрылт ай жиналысының* желігімен елді аузыма қаратсам-ау дейтін земство комитеті ділмәрлікке басқан (Т.Кәкішев, Сәкен Сейфуллин).

Құрылтай шақырылды. *Құрылтай жиналысы болатыны хабарланды.* Әзірге екі ханның арасындағы қырқыс тоқтатылып, келесі жылы Шыңғыс ұрпақтары жиналған *Құрылт ай шақырылм а қылы* болып келісіп, Қыпшақ Қайду Ордасына қайтқан (І.Есенберлин, Алтын Орда).

ҚҰРЫЛТАЙШЫ з а т. 1. қоғ. *Мақсатты іс-әрекетті ұйымдастырушы және қаржы бөлуші.* Қойған шартымыз: ТМД-ға жай қосылушылар емес, толыққанды *құрылт айшылар* боп кіреміз («Егемен Қазақстан»). Инфрақұрылым әртүрлі субъектілермен, мемлекеттік контрактілік жүйенің қатысуымен банк неснесін, сонымен бірге *құрылт айшылардың* қаржыларын да тарта отырып құрылады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.). 2. э к о н. *Белгілі бір ұйым, кәсіпорын, фирманың негізін қалаушы, заңды немесе жеке тұлғалар.* *Құрылт айшы* жарғы капиталында белгілі бір үлесті иеленеді, оның қызметіне бақылаушылық ықпал жасайды (Қаржы-экон. сөздігі). Ал кереғар тұстарда дербес әрекеттегі заңды тұлғалар жерді меншігіне тек бірнеше *құрылт айшылар* қалпында алады, ал олардың жұмысшылары жалдамалы ғана болады («Егемен Қазақстан»).

Құрылтайшы акциялары. э к о н. *Акционерлік компаниялардың құрылтайшылары арасында бөлінетін және оларға кейбір артықшылықтар беретін акциялар.* *Құрылт айшы ақция* иелерінің үлесіне, әдетте, пайданың неғұрлым көп мөлшері тиеді (Қаржы-экон. сөздігі).

Құрылтайшылар шарты. э к о н. Кәсіпорынның мүлкін меншіктенуші (ол уәкілеттік берген орган) мен кәсіпорынның органы арқылы осы кәсіпорынның өзінің арасында не кәсіпорын (қоғам) құру үшін өздерінің мүліктерін біріктіретін бірнеше меншіктенушілер арасында жасасылатын шарт (Қаржы-экон. сөздігі). ≈ Қ ұ р ы л т а й ш ы л а р ш а р т ы жасалды.

ҚҰРЫЛТАЙШЫ-БАНК з а т. э к о н. Басқа банк акциялары пакетін иеленуші, оның қызметін бақылаушы банк (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚҰРЫЛТАЙШЫЛЫҚ с ы н. Құрылтайшы болуға тән.

Құрылтайшылық пайда. э к о н. Акционерлік қоғам құрылтайшылар акцияларды сатудан алынған сома мен оның құрылуы кезінде салынған нақты капитал арасындағы айырма түрінде алатын табыс (Қаржы-экон. сөздігі).

Құрылтайшылықшығын. экон. Кәсіпкердің кәсіпорынды құруға, ұйымдастыруға, оның жұмыс істеуі үшін негізгі құрал-жабдықты сатып алуға жұмсаған шығыны (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚҰРЫЛУ Құрыл етістігінің қимыл атауы; ұйымдастырылу, жасалу. Оның қ ұ р ы л у тарихына көбірек тоқталғанымыз да, міне, осыдан (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Жас директор әңгімесін совхоздың қ ұ р ы л у тарихынан бастады (Ақ бидай). Советтер Одағында, соғыс жайының қиыншылығына қарамай, ғылымның мейлінше өркендегенінің айқын белгісі – соғыс жылдарында бірсыпыра одақтас республикаларда Ғылым академиясының қ ұ р ы л у ы болды (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). Өйткені қазіргі тұрпаттағы ТМД-ның қ ұ р ы л у ы н жазия еткен тарихи құжаттарға Алматы қаласында қол қойылған болатын («Егемен Қазақстан»).

ҚҰРЫЛЫМ з а т. 1. Ұйым; арнайы жасақталған түрлі ұйымдар мен мекемелердің жалтылама атауы. Биылғы 12 желтоқсан еліміздің кеден қызметкерлері кеден қ ұ р ы л ы м ы н ы ң өмірге келгеніне 12 жыл толуын атап өтеді («Қаз. әдеб.»). 1991 жылдан бері АҚШ және Ұлыбритания ұшақтарының бақылауында отырған Ирак Күрдістанын қазірдің өзінде Хусейн ықпалынан бөлек жатқан Федералдық қ ұ р ы л ы м деп атауға болады («Жас Алаш»). Этностар мен дін-

дер арасындағы үндестік пен үйлесімді қамтамасыз етуге қызмет жасайтын осындай ықпалды қ ұ р ы л ы м қажеттілігін Елбасымыз 1992 жылы Қазақстан халықтарының форумында көрегендікпен айтқан екен («Қаз. әдеб.»). Сонымен бірге Парламенттің ұйымдық қ ұ р ы л ы м ы заң шығару жұмысы сапасының проблемасын шешпейтіндігін ескеру керек («Егемен Қазақстан»).

2. лингв. Тілдік жүйе бірліктерінің құрамы, бөліктері, ұйымдасуы. Сол себепті, осы құралда топтастырылған мәтіндер мазмұны мен қ ұ р ы л ы м ы жағынан оқуға жеңіл, түсінуге оңай болатындай, оқушылардың қазақ тілін білу деңгейіне бейімделініп, жеңілдетіліп, қысқартылып, дәлме-дәл, сөзбе-сөз алынбай, өзгертіліп берілген («Жас Алаш»). Қазақ грамматикасын талдауда ол орыс лингвистикалық мектебінен сусындаған, бірақ туыстығы жағынан өзгешелетін түркі тілдерінің қ ұ р ы л ы м ы н да орыс тілінен ажыратылатын (яғни типологиялық) ерекшеліктері болуға тиіс екенін де жақсы сезген (А.Байтұрсынов, Тіл тағылымы).

3. Бір нәрсенің құрамы, құрылысы. Ең алдымен егістік жер қ ұ р ы л ы м ы н дұрыс анықтау керек (С.Ғабдуллин, Өрлеу.). Топырақ қыртысын аудару топырақтың құрт кесек қ ұ р ы л ы м ы н жоғалтқан, тапталған және тозаңдалған үстіңгі қабатын борозда түбіне түсіру үшін және топырақтың астыңғы құрт кесек қабатын үстіге шығару үшін қажет (Ауылшаруаш. машина.). Ағаш отырғызатын жерді топырақ қ ұ р ы л ы м ы н а қарай түрліше өңдеу керек (А.Қанатбаев, Жасыл орман).

4. Жүйе, мақсатты құрылған құрам. Мемлекеттік қ ұ р ы л ы м н ы ң Қазақстан таңдап алған осы үлгісінің дұрыстығын өмірдің өзі растады («Егемен Қазақстан»).

5. ф и л о с. <лат. structura> Объектінің тұтастығын, тепе-теңдігі мен негізгі қасиеттерінің сақталуын қамтамасыз ететін байланыстар мен қатынастар жиынтығы. Құрылымдар жүйе және элемент ұғымдарымен тығыз байланысты. Оны жүйенің (объектінің) элементтері арасындағы мәнді және қажетті байланыстар мен қатынастардың біртұтас жиынтығы деп қарастыруға болады (ҚҰЭ). Теоремаларды қарастырғанда оның тұжырым-дамуының қ ұ р ы л ы м ы н а, әрбір тұжырымдалудың шарт пен ұйғарымнан тұратындығына назар аудару қажет («Қазақст. мект.»).

6. ө д е б. Өлең шумағының ырғақ, ұйқас, жол жағынан

үйлесімі. Толымды ұйқасты *қ ұ р ы л ы м* жағынан үндестігі екі буынды немесе үш буынды түгелдей қамтиды деп қараған (Әдебиет. термин. сөздігі). **7. ф и з. Элементтердің өзара байланысы.**

Ағындар құрылымы. ф и з. *Сұйықтардың және газдардың ламинарлық немесе турбуленттік ағындарда, олардың ағын бойымен немесе көлденеңдеп араластырғанда болатын құбылыстарды қорытындылайтын түсінігі.*

Кеуекті құрылым. ф и з. *Қатты денелер кеуектерінің сипаттамаларының жиынтығы.*

Құрылым түзгіштер. х и м. *Полимерлердің молекула үстіндік құрылымын бағытты реттеу мақсатымен енгізілетін агент.*

ҚҰРЫЛЫМДАНУ з а т. х и м. *Майдалық жүйелерде және полимерлерде байланысқан кеңістіктік құрылымдардың түзілуі* (Қаз. тілі термин. Химия).

ҚҰРЫЛЫМДАС с ы н. *Құрылымы жағынан ұқсас, құрылымдық, сөзжасамдық үлгісі бір. Тіл-тілдегі сөздердің басқа бір тілдермен түбірлес, қ ұ р ы л ы м д а с болуы кездейсоқ құбылыс емес* (Қазіргі қаз. тілі).

ҚҰРЫЛЫМДАСТЫҚ з а т. *Құрылымы бірдейлік, құрылысы ұқсастық. Бұл үшеуі (дағды, білім, икемділік) бір-бірімен кері қ ұ р ы л ы м д а с т ы қ қатынаста болып отырады* (Қ.Жарықбаев, Психология).

ҚҰРЫЛЫМДАУ *Құрылымда етістігінің қимыл атауы. Кездесу барысында теміржолды барынша қысқа мерзімде реформалауды және қайта қ ұ р ы л ы м д а у ды жүргізу, бұл салада бәсекелес сектор құру қажеттігі атап көрсетілді («Егемен Қазақстан»).* Қайта қ ұ р ы л ы м д а у барысында холдингке кіретін түрлі заңды тұлғалар арасында акция пакеттерін бөлу және айырбастау шараларының күрделі кезеңдері жүргізілуде («Егемен Қазақстан»).

Мәліметтерді құрылымдау. и н ф. <ағыл. data structuring> *Мәліметтерді объектілердің элементарлық типі және олардың арасындағы қатынастар ретінде анықтаудан тұратын мәліметтер құрылымын даярлау* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰРЫЛЫМДЫ с ы н. *Құрылымы бар, бір-неше бөлікті. Ашық қ ұ р ы л ы м д ы сөйлемдер деп құрамында өте көп компоненттері бар салаласты айтамыз («Қазақст. мект.»).* Жабық қ ұ р ы л ы м д ы құрмалас деп сөйлемнің құрамында тек екі синтаксистік компонент-

тен құралған сөйлемді айтамыз («Қазақст. мект.»).

Құрылымды бағдарламалау. и н ф. <ағыл. structured programming> *Нақты схемамен құрылатын, нақты конструкциясы болатын және модульдері мен сатылы құрылымдары белгілі бір деңгейге жеткізілген деп есептелетін қазіргі кездегі бағдарламалар сапасына қатысты айтылатын жалпы ұғым* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылымды сұраныстар. и н ф. *Қажет ететін клиент-компьютер өз сұранысын осы тілде жазып, серверге жөнелтетін, ал сервер соған сәйкес мәліметтерді тауып, сол сұранысты орындайтын IBM фирмасының үлкен компьютерлердің мәліметтер базасын пайдалануға арналған тілі* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ с ы н. *Құрылымына сай, соған тән. Дәнді дақылдардың тұқымы топырақтың температурасына, қ ұ р ы л ы м - д ы қ қасиеттеріне қарай себілсе, 8–15 күннен кейін көктеп шығады* (М.Ерлеспесов, Тұқым өсіру.). Калькалау процесінде өртүрлі тілдердің қ ұ р ы л ы м д ы қ ерекшеліктері ерекшелене түседі («Білім және еңбек»). Минералдарды химиялық құрамы, шығу тегі, қ ұ р ы л ы м д ы қ ерекшеліктері, практикалық мәні т.б. бойынша кластарға ажыратуға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Мамандардың пікірінше, стагфляцияны қоғамдық өндірістегі қ ұ р ы л ы м д ы қ сәйкессіздіктер, басты өндіріс салаларындағы дағдарыстар, қалыптасқан басқару нысаны, тағы басқа жағдайлар тудырады (Б.Жүнісов., Нарық.экон. негіз.).

Құрылымдық артықтық. и н ф. <ағыл. structure redundancy> *Жүйе құрылымын күрделендіру есебінен ендірілген жүйе артықшылығы* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылымдық әдіс. г е о л. *Таужыныстардың бір-бірімен астасу пішіндерін және олардың құрылым-бітім ерекшеліктерін саралауға негізделген зерттеу әдісі* (Қаз. тілі термин. Геология.).

Құрылымдық валюта саясаты. э к о н. *Дүниежүзілік валюта жүйесіндегі ұзақ мерзімді құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталған шаралар жиынтығы.*

Құрылымдық геология. г е о л. *Жер қыртысына қарасты таужыныстардың астасу және тектоникалық бұзылыс пішін-*

дерін зерттейтін геотектоникалық ғылым тармағы. Мұнда құрылымдық геология, кен геометриясы, механика, минералогия, петрография, литология, геофизика мен эксперименттік геологияның деректеріне сүйене отырып, өз алдына геотектоника ғылымының жеке саласы ретінде дамиды (ҚҰЭ).

Құрылымдық дағдарыстар. экон. Циклдік емес сипаттағы ауқымы кең дағдарысты құбылыстар; ұлттық шеңбердегі және халықаралық ауқымдағы ұдайы өндірістің объективті түрде қажетті түйінді үйлесімділіктерінің терең, ұзақ мерзімді сипатта бұзылуы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Құрылымдық жұмыссыздық. экон. Сұраныс пен өндіріс технологиясының құрылымындағы өзгерістерден туындайтын, кәсіпорындарда жаңа кәсіптердің, жұмыс орындарының пайда болуына, ескілерінің жойылуына апарып соқтыратын жұмыссыздық түрі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Құрылымдық индекс. геол. Корреляция индексі алдымен мұнай фракцияларының көмірсутекті құрамын сипаттау үшін берілген (Smith, 1940) шартты параметр. Құрылымдық индекстің төмен мәні метандық көмірсутектердің басым, көтеріңкі мәні – циклдық көмірсутектердің, әсіресе хош иістілердің басым екенін көрсетеді: күкіртті қосындылардың қоспаларын көмірсутектілерден меншікті салмағының үлкендігіне байланысты, олар да осындай әсер етеді (Қаз. тілі термин. Геология).

Құрылымдық карта. Тектоникалық пішіндердің тұрқы мен түрін бейнелейтін карта. Құрылымдық картада көлбеу қабаттар, қатпарлы интрузивтік денелер, пайдалы қазынды қабаттары, стратиграфиялық горизонттардың бірдей биіктік сызықтары (горизонталь, стратоизогипс, изогипс) көмегімен тіректі беттердің (жабыны мен табаны) гипсометр қалпы көрсетіледі (ҚҰЭ).

Құрылымдық модель. и н ф. <ағыл. structured data model> Құрылым түрінде берілген мәліметтер моделі – мәліметтер типтері мен олардың арасындағы байланыстар жиыны түрінде ұсынылған мәліметтер моделі (Қаз. тілі термин. Информатика.)

Құрылымдық психология. псих. а) Психологияның пәні сана элементтері және

олардың арасындағы арнайы жаттыққан интроспекция арқылы табылатын құрылымдық қатынастар деп санаған бағыт. Құрылымдық психологияны гештальтпсихология, функциялық психология, бихевиоризм мектептері сынады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). ә) Ж.Пиаженің зияттың негізінде жатқан ой-түсініктерінің құрылымдарын қарастыратын когнитивті даму теориясы (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Құрылымдық синтездеу. и н ф. <ағыл. structure synthesis> Дерексіз синтездің нәтижесі бойынша элементарлық автоматтардың қызметтік эквиваленттік желісін, әдеттегідей екілік алфавитте құру (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылымдық схема. и н ф. <ағыл. the block diagram> Процестерді ұйымдастыру, талдау немесе мәселені шешу тәсілдерін графикалық ұсыну. Құрылымдық схемада операциялар, мәліметтер ағыны, құрылғылар үшін арнайы графикалық белгілеулер пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Құрылымдық талдау. а) Металдар мен материалдардың кристалдық құрылымын рентген сәулелері, электрондар мен нейтрондардың дифракциясы арқылы зерттеу. Осыған қарай, құрылымдық талдау рентгендік құрылымдық талдау, электроногр. талдау және нейроногр. талдау болып үш түрге бөлінеді (ҚҰЭ). ә) Тілді, әдебиет пен өнер шығармаларын, жалпы мәдениетті, этникалық қауымдастықтарды зерттеуде кеңінен қолданылатын парадигмалық, жүйелілік тұрғыдан талдау әдістері. Нәтижесінде ғылым мен философияда құрылымдық талдау, құрылымдық-функционалдық қызметін талдау, жүйелі құрылымдық талдау әдістері, структурализм сияқты философиялық-мәдениеттану ағымдары пайда болды (ҚҰЭ).

Құрылымдық терраса. геол. Қабаттардың жалпы моноклин кеңістік аясында көлбеу немесе соған жақын жатқан бөлікшесі. Геоморфологияда құрылымдық террасаға жақын түсінік – құрылымдық карниз (мандайша) (Қаз. тілі термин. Геология).

Құрылымдық фактор. физ. Кристалдың элементар ұяшығының рентген сәулеленудің, гамма сәулеленудің және нейтрондардың ұяшықтың ішкі құрылымына тәуелді конгерентті шашырау қабілетін сипаттайтын шама.

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-МЕТАЛЛОГЕНДІК: құрылымдық-металлогендік белдем. геол. *Металлогендік аймақтар мен белдеулер өңіріндегі жекелеген геосинклиндік немесе платформалық құрылымға тәуелді кенді формация мен кен түрлерін кіріктіру мүмкіндіктері тұрғысынан дараланатын атырап.* Әрбір құрылымдық-металлогендік белдемнің өзіндік болмысы бір немесе бірнеше металдың басты және өзге металл түрлерінің қосалқы рөлдерімен анықталады (Қаз. тілі термин. Геология).

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ФОРМАЦИЯЛЫҚ: құрылымдық-формациялық кешен. геол. *Геологиялық құрылымдардың арнаулы түрлерінің дамуы барысында нақтылы тектоникалық режим мен физикалық-географиялық жағдайларға орай қалыптасуына байланысты тек өзіне тән құрам және құрылым ерекшеліктерімен сипатталатын шөгінді және жанартау-текті таужыныстарды біріктіріп, негізінен қатпарлы аймақтар өңірінде қиырғасатын геологиялық формациялар тобы.*

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-ФУНКЦИОНАЛ - ДЫҚ: құрылымдық-функционалдық талдау. XX ғасырдың екінші жартысында батыс Еуропа, АҚШ елдерінде қалыптасқан қоғамдық ғылымдардың әдіснамалық бағыты. Құрылымдық-функционалдық талдаудың басты ерекшелігі: әлеуметтік арақатынастардағы басты элементтерді бөліп, олардың орындары мен рөлдік кең көлемді байланыстарын табу, сөйтіп қоғамды жүйелік тұрғыдан зерттеу (Әлеумет. түсінд. сөздігі). Құрылымдық-функционалдық талдаудың басты идеясы – қоғамды біртұтас құрылымдық құбылыс деп зерттеп дәлелдеу. Бұл идеяны Платонның, Аристотельдің, Т.Гоббстың, Спинозаның, Г.Спенсердің, Э.Дюркгеймнің еңбектерінде кездестіруге болады (Әлеумет. түсінд. сөздігі).

ҚҰРЫЛЫМСЫЗ сыын. Құрылымы жоқ.

Құрылымсыз топырақ геол. Құрылымы жоқ құнарсыз топырақ.

ҚҰРЫЛЫС зат. 1. Белгілі жобамен салынып жатқан әртүрлі тұрғын үй, мекеме т. б. Құрылыстың есік, терезе, ағаштан істелетін керекті заттарының бәрін Бейсен ағай атқарады (С.Омаров, Өмір.). Өзге қалаларға қарағанда Сайрамдағы құрылыс тарт-

дығы көптігі оның табиғи қолайлы жағдайда орналасқандығынан деп шамалауға болады (Д.Досжанов, Құм жұт.). Бұл іске болмасам да бұрын ұста, Кірістім темір тартқан құрылысқа. Қойшы едім, жолшы болып жүрмін міне, Шпалды сүйреп жонға, суық қыста (Қ.Бекхожин, Қайран жастық). Көгілдір «Москвич» көшелермен баяу ғана жылжып, үлкен құрылыс жанына тоқтады (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). 2. Белгілі бір нәрсенің құрылымы, құрамы. Жердің ішкі құрылысы туралы көп нәрсе белгісіз (Ғалам ғажап.). 3. биол. Өсімдіктердің жасушалық құрамы. Өсімдіктер анатомиясы мен морфологиясы – ботаниканың өсімдіктер құрылысын зерттейтін саласы (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Кейбір өсімдіктерде эпидермис құрылысы көп қабат болып та кездеседі, бұған мысал үшін біз фикус өсімдігінің жапырағын көрейік, – деді ол (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.). 4. мед. Адам, жануарлар ағзасының құрамы. Құрылыс ерекшеліктері бойынша жемсау ауруының: шор, түйін және шорлы түйінді түрлері болады (С.Табынбаев, Жемсау.). Бүгін ол ми құрылысы жайлы айтпақ болатын (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). // *Іш-құрылыс.* Қисмет бір қызық ән тамашалы, Естуге ел құмар боп таласады. Бір өрлеп, бір еңістеп, бір бұлтарып, Қиялап, орғып ойнап қыр асады. Жұлгелеп жүрегінді, өкпенді өрлеп, Құрылыс қуатыңмен санасады (Ә.Найманбаев, Шығ.). 5. ауыс. Сипат, ұйымдасу, ұжым. Бір елдің тағдыры мектебінің құрылысына байланысқан нәрсе. Бұл – ескірмейтін игі сөз, өзгермейтін бір шындық (М.Жұмабаев, Шығ.). 6. әдеб. Өлең жолдарының ұйымдасуы. Формалистердің ден қойған мәселелері: өлең құрылысы, әуезділік заңдары, ұйқас, ырғақ мәселелері, сюжеттің құрамдас бөліктері (Р.Нұрғалиев, Өнер.).

Алып құрылыс. Жоспарлы түрде, кешенді салынып жатқан үлкен нысан. Ол кез Қазақстанның алып құрылыс алаңына айнала бастаған кезі еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). БАМ алып құрылысына қазақстандық жастар да аттанды («Лен. жас»). Арқа төсінен ірге көтерген алып құрылысқа өз үлестерін қосқысы келген жастардан хат-хабаршы жер-жерден үсті-үстіне келіп жатты (А.Сейдімбеков, Кеніш).

Қоғамдық [әлеуметтік] құрылыс. Белгілі бір мемлекетке тән басқару жүйесі.

Олар өздерінің мақсаттарына бүкіл осы күнгі қоғамдық құрылысты күшпен құлату арқылы жете алатындығын ашық айтады (КПСС тарихы). Социализм тұсында әлеуметтік құрылыс негізінен тапсыздық бағытта болады («Соц. Қаз.»).

Құрылыс акустикасы. құр. Жалпы акустика ілімінің ғимараттар мен ғимараттардың қоршау құралымдарын сыртқы әрі ішкі орталардың шуынан оқшаулау және оны барынша азайту мәселелерімен айналысатын саласы. Құрылыс акустикасының материалдарын «Алматымонолитстрой», «ЦЕНПСЛ» ЖАҚ-тары т.б. кәсіпорындар шығарады (ҚҰЭ).

Құрылыс алаңы. Құрылыс жүріп жатқан белгілі бір аумақ. Құрылыс алаңына салынуға тиіс үйлер мен ғимараттар, сондай-ақ құрылыс жұмыстарын жүргізуге қажетті уақытша салынған әкімшілік-шаруашылық және мәдени-тұрмыстық үйлер, өндірістік қосалқы мекемелер, көмекші өндіріс орындары мен шаруашылықтар орналасады (ҚҰЭ). Қазіргі индустриялық құрылыстарда құрылыс алаңы көбіне заттарда дайындап өкелінген материалдарды және индустриялық элементтер мен бөлшектерді құрастыратын құрастыру алаңына айналады (ҚҰЭ).

Құрылыс банкісі. т.а.р. Құрылыс үшін күрделі қаржы бөлетін бүкілодақтық банк. 1959 жылы банкіге құрылыстың тұрғын үй, мәдени-тұрмыстық, коммуналдық түрлерін қаржыландыру жүктеліп, ол содан бастап құрылыс банкісі деп аталды (ҚСЭ).

Құрылыс бұйымы. Үймереттер мен ғимараттардың құрылыс элементтері ретінде қолдануға арналған бұйым; орнату орнынан тыс дайындалатын құрылыс құрылымының элементі (бағана, ферма, беларқа, аражабын тақтасы, қабырға панелі, арматура қаңқасы және т.б.).

Құрылыс индустриясы. құр. Құрылыс нысандарын жаңадан салу, қлғайту, жаңғырту, күрделі жөндеуден өткізу, құрал-жабдықтар орнату, құрастыру жұмыстарын индустриялық әдіспен жүзеге асыратын құрылыс-құрастыру ұйымдарының жиынтығы. Құрылыс индустриясының үздіксіз дамуы шаруашылықтың барлық саласымен, әсіресе күрделі қаржының ұдайы өсуімен тығыз байланысты (ҚҰЭ).

Құрылыс көтергіш. құр. Тік немесе жантайған бағытымен айналатын, жұқ құрылғының көмегімен алынған жұқ түсіру және көтеру үшін арналған құрылғы.

Құрылыс қаржылары. экон. Құрылыс жұмыстарына бөлінген қаржы. Өндірістің салалық ерекшеліктеріне байланысты өндіріс қаржылары, құрылыс қаржылары, сауда қаржылары, әлеуметтік сала қаржылары және т.б. болып бөлінеді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Құрылыс материалдары. Үй, ғимараттар салу мен жөндеуде қолданылатын табиғи және жасанды материалдар мен бұйымдар. Цементтен бетон, темір-бетон, құрылыс ертіңділері сияқты құрылыс материалдары жасалады (ҚСЭ). Сөйтіп жүргенде бастығы істі болды да, құрылыс материалын шопанға сатқаны үшін тергеуге алынды (Т.Әлімқұлов, Шешірілі.). Құрылыс материалдары пайдалану мақсаттарына қарай іргелік материалдар (шойтас және бетон), қабырғалық (керамика, кірпіш және силикат кірпіш, кеуек керамика, жеңіл бетон, силикат бетон, кеуек бетондар, туф, ағаш), төбелік материалдар (темір-бетон, гипс бетон, бетон тақталары мен панельдер және ағаш тақталар), жұқа қабырғалық материалдар (гипс тақта, кеуек гипс, тақта, кеуек керамика), едендік материалдар (тактай, паркет, ксилолит, керамика, асфальт-бетон, линолеум, күйма қоспалар), жабындық материалдар (қыш жабын, жабындық тақтатас), т.б. болып бөлінеді (ҚҰЭ).

Құрылыс мәшинелері. Құрылыс жұмыстарына қажетті машиналар мен механикаландырылған құрал-жабдықтар. Құрылыс мәшинелеріне: мұнаралы крандар, өздігінен жүретін шынжыр табанды не доңғалақты крандар, экскаваторлар, бульдозерлер жатады (ҚСЭ).

Құрылыс механикасы. құр. Ғимараттардың беріктігін, қатаңдығын, соққы мен дірілге төзімділігін есептеу тәсілдері мен принципі жайындағы ғылым. Құрылыс механикасын кейде құрылыс статикасы немесе құрылыс теориясы деп те атайды (ҚҰЭ).

Құрылыс объектісі. құр. Соғылып, тұрғызылып жатқан үй-жай, құрылыс нысаны. Совхоз тарапынан кемшілік: құрылыс нысаны объектісіне керекті ағаш, цемент, кірпіш, транспортпен уақтылы қамтамасыз етіп тұрмады («Лен. жас»).

Құрылыс өндірісі. Құрылыстың дайындық және негізгі кезеңдеріндегі құрылыс-құрастыру және арнайы жұмыстарды қоса алғанда тікелей құрылыс алаңында орындалатын өндірістік үрдістердің жиынтығы. Жұмыстардың өзара байланысты кешені ретінде құрылыс өндірісінің нәтижесі болып құрылыстың соңғы өнімі – пайдалануға дайын үймереттер мен ғимараттар саналады (Орыс.-қазақ, түсінд. сөздік).

Құрылыс өнімі. құрылыс объектілерін іздеу және жобалау, оларды тұрғызу, оларға жабдықтар орнату, объектілерді кеңейту және жаңғырту бойынша жұмыстар кіретін қоғамдық өнімнің бөлігі. Құрылыс өнімі құрылымдық сипаттамалары, территориялық орналасуы және атқаратын міндеті бойынша әртүрлі (Орыс.-қазақ, түсінд. сөздік). Соңғы құрылыс өнімі – құрылысы толық аяқталған кәсіпорындарды, қосылатын кешендер және өнімдер шығару мен қызмет көрсетуге дайындалған объектілер (Орыс.-қазақ, түсінд. сөздік).

Құрылыстағы автомобиль көлігі. құрылыс жұмқтарын тасымалдауға кең қолданатын негізгі көліктің түрі (Орыс.-қазақ, түсін. сөздік).

Құрылыс тұтқырғыш заттары. құрылыс. Уақытымен қатайған қатты тас тәрізді дене, ыңғайлы өңдеуі мен массасы пластика сумен араласып алынған цитак тәрізді материал.

Құрылысты басқару. Тұрғызылып жатқан объектілерді еңбек, материалдық және ақша шығындарын неғұрлым азайтып, техникалық прогресс қарқынын арттыру жолымен іске қосу жоспарын орындауды қамтамасыз ету.

Құрылыстың мердігерлік әдісі. құрылыс. Құрылыс-монтаж жұмыстарын жүргізудің ұйымдық нысаны.

Құрылыстың күнтізбелік жоспары. құрылыс. Негізгі құрылыс пен қосалқы объектілерді салу мерзімін келісуге арналған жоспар жасау мен құрылыс-монтаж жұмыстарын жүргізу, сонымен қатар материалдық-техникалық жабдықтау қажеттігін белгілеп, жұмысшы кадрларын, құрылысқа керекті қаражат белгілеу.

Құрылыстың сметалық құны. құрылыс. Кәсіпорынды, жекелеген ғимаратты не олардың кешенін (өндірістік комбинаттарды, тұрғын үй орамдарын, көлік жолдарын) салуға

(жаңғыртуға) байланысты жұмсалатын барлық шығындардың мөлшері; құрылыстағы өнімнің бағасы (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Құрылыстың іргетасын дайындау. Гидротехникалық ғимарат салынатын жердің іргетасын нығайту және жер құрғату мен суландыру желілері құрылысының беріктігін арттыру (Қаз. тілі термин. Су.).

Құрылыс экологиясы. Құрылыста бұзылған жерлерді өңдеу, табиғи қорларды жоғалтудан қақпайлау, топыраққа, суаттарға және атмосфераға зиянды заттарды шығарудан сақтау не тазартумен байланысты шаралар жүйесі. ≈ Құрылыс экологиясын сақтау.

Құрылыс экономикасы. құрылыс. Құрылыс дамуының экономикалық заңдылықтарын, оның тиімділігін зерделейтін ғылым. Құрылыс экономикасы құрылыстың шаруашылықтағы орнын, оның басқа салалармен өзара байланысын, даму деңгейі мен қарқынын, құрылыстың экономикалық және ұйымдық құрылымы мен құрылыс-құрастыру ұйымдарын басқару жүйесін, құрылысты жоспарлау тәртібі мен тәсілдерін, құрылыс өндірісін ұйымдастырудың неғұрлым тиімді түрлерін экономикалық жағынан негіздеп, талдау жұмыстарымен, құрылыс маркетингісімен шұғылданады (ҚҰЭ).

Саяси құрылыс. Мемлекеттік басқару органы. Қазақстанның шаруашылығы мен саяси құрылысындағы өзгерістер жеке әлеуметтік топтардың құрылымын да өзгерте бастады (ҚазССР тарихы).

Социалистік [коммунистік] құрылыс. тар. Социалистік қоғамға тән жүйе. 1917 жылғы революция мен азамат соғысының отты күндері, социалистік құрылыстың табыстары индустрияландыру мен колхоздасу проблемалары (С.Қирабаев, Октябрь.). Одан әрі хал-қадеріме қарай, социалистік құрылыс істеріне қатынасу басталып кетті (С.Мұқанов, Есею жыл.). Біздің жастарымыз коммунистік құрылысқа білек сыбана араласуы керек (С.Омаров, Өмір.).

Теміржол құрылысы. Теміржол қатынасын, рельс т.б. салуға арналған жұмыс кешені. Анау бір жылдары теміржол құрылысын кірпіш керек деп бұздырған Дарханның өзі еді (О.Бөкей, Өз отын.).

ҚҰРЫЛЫС-ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ: құрылыс-технологиялық блок. құр. Құрас-тырылатын құрылыс құрылымдары мен жабдықтарының өзара байланысқан, алдын ала кәсіпорында немесе құрылыс алаңында бірыңғай жыныстардың қалыңдығының ұлғаюы, қабат құруы.

ҚҰРЫЛЫСТЫ с ы н. Құрылысы бар, құрылымды. Күрделі құрылысты, көп клеткалы жануарларға қарағанда, бактериялар мен өсімдіктердің тітіркенуге жауап қайтаруы оңай (Жалпы биология).

ҚҰРЫЛЫСТЫҚ с ы н. Құрылысқа жарамды, құрылыс үшін қажетті. Құрылыстық ағаш, үлкен жүктерді атпен қанша алысқа апара алады (С.Бегалин, Мектеп.). Қолданылуына қарай шынылар: құрылыстық шыны, техникалық шыны, сорттық шыны т. б. болып ажыратылады (ҚСЭ). Заболонь құнды құрылыстық және бұйымдық материал бола алмайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

Құрылыстық керамика. Баздан немесе оның басқа минералдармен қосындысынан жасалып, тастай қатқанға дейін күйдірілген бұйым.

Құрылыстық лай. құр. а) Байланыстырғыш заттардың аралас қоспасы. ә) Құм, тас, цемент және т.б. тәрізді ұсақ толтырғыштармен қоса сумен қанықтырылған және белгілі бір уақыттан берік, байланыстырғыш қасиетке ие болатын құрылыс заты. б) Ағынды су қимасынан белгілі бір уақыт мерзімі ішінде өтетін тұнба (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚҰРЫЛЫСТЫР= е т. Ұйымдастыру, біріктіру, жасау.

ҚҰРЫЛЫСТЫРУ Құрылыстыр етіс - тігінің қимыл атауы. Бұл шығарған қаулы бойынша, Қазақстанның шаруасын құрылыстыру ретінде жиылыс мынадай нұсқаны лайық тапты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰРЫЛЫСШЫ з а т. 1. Құрылыста жұмыс істейтін адам, құрылыс маманы. Мынау тұрақсыз, тұрлаусыз дүниеде бәрі де өтпелі, уақытша, қос шебердің қолынан шыққан зат тозар, атағы әлемге әйгілі құрылысшы салған ғажайып ғимарат мүжіліп, күндердің күнінде жермен жексен болар, тау құлар, тау көшер, көл таусылар (Б.Мұқай, Құлдық ғұмыр). Құрылысшылардың алдында тауды ығыстыру сияқты ауыр міндет тұрса да, ол ұзақ жолмен жүк тасудан гөрі

әрі арзан, әрі оңайға түсті (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Қазыналы Маңғыстауға қазір жас мамандар, әсіресе, мұнайшылар, химиктер, құрылысшылар, энергетиктер ауадай қажет («Қаз. әдеб.»). Шешесі байғұс бір құрылысшы шалдың етегінен ұстауға мәжбүр болады (Ө.Қанахин, Жүрек.). Әр ауылдан он адамнан қосып құрылысшылар тобын құру туралы шешім қабылдады (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 2. т а р. с о в е т. Белгілі бір қоғамға қызмет етуші, соған үлес қосушы. Біз коммунистік қоғам орнатып жатырмыз. Біздің совет жастары соның белсенді құрылысшысы болуға тиіс (Ш.Өтепов, Ғани.). Совет әдебиетінің басты кейіпкері – коммунизмнің құрылысшысы (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

ҚҰРЫЛЫСШЫЛЫҚ¹ з а т. Құрылысты кәсіп етушілік, құрылыс ісімен айналысушылық. Отыз жыл бұрын қалдырып кеткен құрылысшылық мамандығыма мен де қайтып оралармын (Қ.Исабаев, Жолдас.).

ҚҰРЫЛЫСШЫЛЫҚ² с ы н. Құрылысшы кәсібімен байланысты. Оның құрылысшылық жолын енді баласы қуып жүр (С.Ақтаев, Қапшағай.). Трактористік, шоферлік, құрылысшылық курстарға барамыз дегендердің саны көбейді (М.Дүзенов, Әке.).

ҚҰРЫМ¹ с ы н. Күн қақтап, шаң қонып әбден ескірген, тозығы жеткен киіз. Сол жағындағы қырықжамаулы құрымлашықтың иесі Далабай шал (С.Омаров, Қызыл арай.). Айшаның қараша құрым үйі қарсы қойылған (С.Қирабаев, Октябрь.). Аяқ аузындай құрым күркенің ішінде іліп алар бір жапырақ нәрсе жоқ (С.Омаров, Қайырлы.). // э к с п р. Жыртық лашық, жаман үй. Қыз бала бізге жолдас емес, бүгін болмаса, ертең біреуге кетеді. Солдатқа беріп ұлдан айырылып, күйеуге беріп қыздан айырылып, қу басың сорайып қалғанда ойбайдың әкесін сонда көресің. Құрым ыңа не болатын кім екенін білесің бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құрым жұлығы. Құрымнан тігілген шұлық. Енді екі жағы киімдерін жеңілдетіп, жалаң аяқтанып, қолдарына төбетейлерін, байпақтарын, болмаса құрым жұлығын шешіп алып, жатқандарды қашырып, тиіп қашып сабай бастайды (М.Дулатов, Шығ.).

Құрым киіз. Біс сіңіп, қарайып кеткен ескі киіз. Баяғыда бір жұтта аш қойдың тұяғына құрым киіз күйдіріп басып, аман алып

қалғанбыз (Н.Әбуталиев, Жаңарған ауыл). Мәшинені Айша шөптің арасына *қ ұ р ы м - к и і з г е* орап тығып тастайды (Ш.Мұртаза, Ай мен Айша). *Қ ұ р ы м к и і з г е* орап-орап отқа тастап, қазақтың қайсар ұлының қалай үйтілгенін, қалай өртенерін қызық етпек боп дәмеленген жоңғарлардың үміті садаға кетті (О.Бөкеев, Үркер). Ондайда мал аузын үзеңгімен керіп ашып, жараларды ыстық темірмен күйдіріп, қуырылған екі уыс қара тұз бен тотияйын, арша көмірі, *қ ұ р ы м к и і з* күйесін араластырған қоспамен үйкейді (Ж.Бабалықұлы, Төрт түлік.).

Құрым үй. *Жыртық лашық, қараша үй, кедейдің үйі. Қ ұ р ы м ү й д і ң* құбыжық есім төрі, Дәрмені жоқ алмапты шешіп мені. Әкем үйге кіргенде, үнсіз ғана, Әбжыланды нұсқапты бесіктегі (М.Мақатев, Шығ.).

Мойнына [бұрымына] құрым байлады [жапты, ілді]. э т н. *Бұрыннан қалыптасқан ата дәстүрді бұзған адамды жұртқа масқаралап көрсету үшін берілетін жазаны қолданды.* Қазақтың бұрынғы күнде нашар іс істеген адамдарға істеген жазаларының көбі ұялту болған. Мысалы, қазақтар әйелді қара өгізге теріс мінгізіп, бетіне күйе жағып, үстіне *қ ұ р ы м ж а у ы н*, ауылды айналдырады екен (М.Жұмабаев, Шығ.). Осындай тұманды күзде, *м о й ы н ы н а* шылбыр байлап, *қ ұ р ы м і л і н*, бетіне күйе жағып, салт атты адам жетектеп жүрген жас ару көзіне елестеді (А.Лекеров, Түз гүлі). *Қ ұ р ы м і л і н* би үйіне мен барған соң Молдалар көп кеңесті, Аяғында мәнісін әбден шешті, *Қ ұ р ы м і л і н* би үйін жеті айналса, Оған неке қиюға мүмкін десті (Шәкәрім, Өлең. поэм.). Бетіне күйе жағып, *б ұ р ы м ы н а қ ұ р ы м б а й л а н*, шулаған бойымен қара есекке теріс мінгізді (А.Токмағамбетов, Жыр күмбезі).

ҚҰРЫМ² з а т. **1.** *Қызыл күрең немесе қара тұсті, жылтыр бояу.* Біз осы терілер - ді *қ ұ р ы м ғ а* салып, ұқсатуға толығырақ тоқталайық (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). *Қ ұ р ы м ғ а* салынып, ысқа ұсталып, құмға қатырылған теріден саба, торсық, көнек, шанақ істелді («Қаз. әдеб.»). **2.** *Сивырдың не жылқының тұздалып, кептірілген, жер астынан қазылған шұңқырда 5-7 қун ыс-талып, жұмсартылған терісі.* *Қ ұ р ы м - н а н* торсықтың түрлерін, сәнді етіктер, мәсі, бүркіттің томағасын т.б. дайындаған (ҚҰЭ). Бөтенкесінің *қ ұ р ы м ы* күнге шағылысып, жалт-жұлт етеді (Ө.Ахметов, Адам.). //

Құрым терісінен жасалған. Басында үшкірлеу дөңгелек тақия, аяғында жұп-жұқа *қ ұ р ы м* башпак (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Аяқтағы шоқай мен *қ ұ р ы м* шинельде суықтан сақтап қалар қауқар жоқ (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

Құрым етік. *Құрымға боялған, былғарыдан тігілген етік.* Кереуеттің аяқ жағында бір пар *қ ұ р ы м е т і к* жатыр (Н.Сералиев, Қаңтар.). Оның аяғында биік өкшелі қара *қ ұ р ы м е т і к* (Х.Рахимов, Қызғалдақ). Бетіндегі ұлпаны алақанымен сипалап отырып, қар астынан *қ ұ р ы м е т і к т і ң* табанын аршып алды (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

Құрым сары. *Күреңқызыл.* Ерттеулі жарау аттар байсалды тұрғанымен, үлкен үйге тақау байланған қара жал, қара құйрық, *қ ұ р ы м с а р ы* ат көптен тықыршып, тыныштық ала алмай тұр (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚҰРЫМДАЙ с ы н. **1.** *Қызыл күрең, қара қошқыл; ащы.* Сүт құйғызбай, қаймақ қостырмай, *қ ұ р ы м д а й* қара шайдың өзін ішіп отыр (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). **2.** *Құрым сияқты.* Күйе-күйе *қ ұ р ы м д а й*, Жүрмес жала ұрынбай. Көрсек болды ол мені, Кетпейді бір бұрылмай (Қ.Мырзалиев, Домбыра).

ҚҰРЫМДАН= е т. *Күреңітіп, қарайып, тозығы жету.* Киізі *қ ұ р ы м д а н а* қоймаған боз үйдің іші күмбірлеп кең көрінеді (Ө.Кекілбаев, Бір шөкім.). Білтесі *қ ұ р ы м - д а н ғ а н* шам жыпылық-жыпылық етті (И.Салахов, Көкшетау.).

ҚҰРЫМДАНУ *Құрымдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫМСАҚ з а т. *Кірме, келімсек.* *Құрым-с а қ* атанады (Алпамыс).

ҚҰРЫН= е т. *Жоқ дей беру, аузын қу шөппен сұрту.* Бағзы біреулердей аузын қу шөппен сүртіп, *қ ұ р ы н ы н* отыратын азап - тан мүлдем азат (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Малынан пайда көрмеген, Қанағатсыз Қабанбай, Барын жоқ деп *қ ұ р ы н ғ а н* (Ақберен).

ҚҰРЫНУ *Құрым етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫС з а т. *Бойдың бырыс-тырысы, сірескені.* Қиял құс көкке шарқ ұрар, Жазылып бойдың *қ ұ р ы с ы*. Жауыннан кейін жарқырап, Жуылған көктің шынысы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰРЫС¹= е т. **1.** *Бой жаздырмау, сіресу, дененің қатып қалуы.* Басын көтерейін деп еді, Тарамыспен іліктіре-іліктіре салған қырық жамау көн етіктей *қ ұ р ы с қ а н*

дене жібермеді (С.Жүнісов, Ақан сері). Бір-біріне ұмтылып, тақымдары *қ ұ р ы с т ы*. Бірін-бірі ала алмай, Бірі дүние сала алмай, қақырғаны қан татып, Түкіргені жын татап Жаннан күдер үзісті (Қобыланды батыр). Құмар қыздың мәңгілік *қ ұ р ы с ы п* қатып қалған бала бейнесіне мән бермеді, көрмегенсіді, білмегенсіді (Р.Мұқанова, Мәңгілік.). Қара нөсерге қосымша кешен күздің ызғырығы ұрып, жауырыным *қ ұ р ы с ы п* қалды (Б.Мұқай, Түнемел). **2. а у ы с.** *Қабақ шыту, жаратпау.* Бәйбіше қабақ түйіп *қ ұ р ы с а д ы*, Ал ері сыр бермеуге тырысады. Қонағы кеткен соң оңаша қап, Екеуі бір-біріне ұрысады (М.Әшірбеков, Белес.). Оларды көрсе болды жыны ұстаған адамдай *қ ұ р ы с а* қалатын (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Дүкеншінің әйелі мұны табалдырықтан аттағаннан жаратпай, көрсе болды албастысы ұстап, *қ ұ р ы с а т ы н* (Б.Тілегенов, Аққайнар). **3. Тырысу, терінің бырысып қалуы.** Түйелері қу сүйек. Өркештері бос местей мыжырайып, терісі *қ ұ р ы с қ а н* көндей қатпар-қатпар болған (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаман тымақ бүрісіп, Құлақтары *қ ұ р ы с ы п*. Шәрке, телпек серік боп Жатты шкафта құнысып (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ит арқасы құрысты. *Жыны келді, қатуланды.* Қиялай тартып қылышты, Жалғыз жаумен ұрысты. Жау қарасын көрген соң, Ұмтылмай кетер ер ме еді? *Ит арқасы қ ұ р ы с т ы* (Ер Тарғын).

Құйқасы [жүйкесі] құрысты. *Бір нәрсеге ренжіді, қабақшытты.* – Өзіңіз кім боласыз? – деді *қ ұ й қ а с ы қ ұ р ы с ы п* отырған Медет (К.Баялиев, Дегелек.). Бұған жаңағы Жанна қайғысы қабаттасып, *ж ұ й к е с і қ ұ р ы с а* қалды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Құныстай құрысқан. *Қатқан, арық, жүдеу.* Шыға алмады далаға Кемпір-шалдар тырысқан. Жатты кедей үйінде, *Қ ұ н ы с т а й* боп *қ ұ р ы с қ а н* (О. Шипин, Дастан.).

ҚҰРЫС² = е т. *Бірге жасасу, бірге құру.* Сырт естуімше, Сәтімбай осы колхозды өз қолымен *қ ұ р ы с қ а н*, ағайын арасында абыройлы, шаруа жайына майталман білікті адам (С.Шаймерденов, Мезгіл).

Әңгіме-дүкен құрысты. *Ұзақ уақыт әңгіме айтысты, өткен-кеткенді айтты.* Есіркегеннің өзге серіктері мен бір-екі ауыл кісісін үйіне шақырып, кешкі қонақасын берді. Олар біраз уақыт *ә н г і м е-д ү к е н*

қ ұ р ы с ы п, түн ортасы ауа тарқасты (І.Есенберлин, Қаһар).

Мәжіліс құрысты. *Кеңесті, ойласты.* Кө-рі теректің ұшар басында бір топ қара қарға қысты қалай қарсы аламыз деп *м ә ж і л і с қ ұ р ы с ы п* отыр (О.Бөкей, Ардақ).

ҚҰРЫСҚАҚ¹ з а т. *Тымақтың бауын байлауға арналған ағаш тиек.* Күләпара басымда, пұшпақ тымақ, Ішкі бауын өткізген тесік құлақ. Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап, Артын белге қыстырған бар *қ ұ р ы с - қ а қ* (Абай, Тол. жин.).

ҚҰРЫСҚАҚ² с ы н. *Құрысып қалғыш, ашуланшақ.* Кейбір басшылардың басында жиі ұшырасатын *қ ұ р ы с қ а қ*, өзіншіл, паң мінездіге кезікпей, ақ жарқын адамға кездескеніме іштей қуанып та отырмын (Алғы шепте.).

ҚҰРЫСҚАҚТАУ с ы н. *Құрысып қала бергіштеу, ашуланшақтау.*

ҚҰРЫСПА с ы н. *Құрысып қалатын, құрысқақ.*

ҚҰРЫСТА = е т. **1.** *Жаздырмай қою, сірестіру (арқасы, белі т. б.).* Қаны көтеріліп, арқасы *қ ұ р ы с т а й т ы н* бір пәле пайда болды оған (Ш.Ахметов, Айдарлы.). *Қ ұ р ы с т а п* денең дел-сал боп, Буының сыздап сырқырап. Құлазып көңіл енжар боп, Бұзылар ойдың шырқы бар (С.Мәуленов, Алыс кет.). Енді мынау, зәредей салқын тисе, екі тізесі сырқырап, жауырыны *қ ұ р ы с т а п*, орнынан қозғала алмай қалады (Б.Аманшин, Көкжар.). **2. а у ы с.** *Түнеру, бұзылу, ашылмау (ауа райы).* Апта бойы *қ ұ р ы с т а - ғ а н* ауа райының беті бүгін бері қарағандай (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Бағана машинамыз поселканың шетіне кеп кірген кезде-ақ *қ ұ р ы с т а п* тұрған күн қабағы бұзылды (Қ.Мұханбетқалиев, Тоғай).

Арқасы құрыстады. *Шабыттанды, аруақтанды; желікті.* Осындай бір салтанатты жиналыстарда, Сырбай ерекше аруақтанып, іштей желігіп, *арқасы құрыс - т а п* тұрушы еді (С.Мұқанов, Сырдария). Өзін-өзі құламай тік ұстады, Шабыт буып, *ар - қ а с ы қ ұ р ы с т а д ы*. Рояльдің ернеуін тіспен тістеп, Денесімен сезді бар дыбыстарды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰРЫСТАН = е т. **1.** *Денесі жаздырмай сіресу.* Ұзақ отырғаннан кәрі дене *қ ұ р ы с - т а н ы п*, екі тізесіне қан ұйып қалса керек (А.Байтанаев, Қайнар.). **2. а у ы с.** *Құрыстырысы жазылмай, қабағы шытылып жүру.*

Неше күннен бері жон арқасы *қ ұ р ы с - т а н ы н*, ұрынарға қара таба алмай жүрген Қиялханның жерден іздегені көктен табылады (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚҰРЫСТАНДЫР = е т. *Денесін жаздырмай сірестіру*. Күндізгі жүріс жон арқасын *қ ұ р ы с т а н д ы р ы н* тастапты (Бәйшешек).

ҚҰРЫСТАНДЫРУ *Құрыстандыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРЫСТАНУ *Құрыстан етістігінің қимыл атауы*. Шынында, денесі *қ ұ р ы с т а - н у ы н* қойып, жеңілдеп қалыпты (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚҰРЫСТАҢҚЫРА = е т. *Тырысыңқырау, сіресіңкіреу*. Есіл әлі де ұйқы табы айықпай, *қ ұ р ы с т а ң қ ы р а п* тұрған қабағын шыта түсті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). Көптен бері ештеңе ілінбей *қ ұ р ы с т а ң қ ы р а п* қалған саусақтарын сағатты бойлата жонып-жонып алды (С.Нарымбетов, Тентек).

ҚҰРЫСТАҢҚЫРАУ *Құрыстаңқыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРЫСТАТ = е т. **1.** *Денесін жаздыртпау, сірестіру*. Енді манағы денесін безгектей *қ ұ р ы с т а т қ а н* суық діріл жоғалып, тұла бойына жылы толқын тарап келеді (Т.Ахтанов, Дала.). Қарт адамның бұлыңғыр күнгі ескі ауруындай бойын *қ ұ р ы с т а т ы н*, еңсесін көтертпеді (З.Шашкин, Өмір.). **2.** а у ы с. *Жан-жақтан қысу, қыспаққа алу*. Дүние бар мінезің, жалтармалы, Қысасың кейде аяздай қаңтардағы. Тарылтар кеңдігіңді кезеңің бар, Безгектей *қ ұ р ы с т а т ы н*, қайтармалы (О.Малқаров, Мен ат үсті.).

ҚҰРЫСТАТУ *Құрыстат етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРЫСТАУ *Құрыста етістігінің қимыл атауы*. Денесінің аздап *қ ұ р ы с т а у ы* әлі де айықпапты (С.Мұқанов, Алып. адым.).

ҚҰРЫСТЫР = е т. *Сірестіру, тырыстыру*. Күздің ызғарлы желі арқанды *қ ұ р ы с т ы р ы н* тастайды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Жаңа уқалап үзгенімде қолымды тырыстырып, арқамды *қ ұ р ы с т ы р ы н* жібергені (О.Дастанов, Мұрагер.). *Қ ұ р ы с т ы р ы н* кейде көрі денені, Қыңқыл-сыңқыл мазалай да береді. Сені көріп жүру үшін, өзімнің Не болса да, жасай бергім келеді (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰРЫСТЫРУ *Құрыстыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰРЫСТЫРЫП-БЫРЫСТЫРЫП у с т. *Бой жаздырмай, құрыстап*. Белімнің құяңы бар еді, соның *қ ұ р ы с т ы р ы п - б ы р ы с - т ы р ы п* жүргені (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ҚҰРЫС-ТЫРЫС з а т. **1.** *Киімнің мыжылып, умаждалып, қыртыстанып қалған жері*. Офицер киімдерінің *қ ұ р ы с - т ы р ы с ы н* жолай түзеп, ілгерілей берді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Шалбарының *қ ұ р ы с - т ы р ы с* балағы тізесінен екі-ақ елі төмен (М.Гумеров, Шыңырау). **2.** а у ы с. *Ауру-сырқау, жел-құз*. Жень-шеньді көрліктің барлық *қ ұ р ы с - т ы р ы с т а р ы* мен ауру-сырқауларын емдеп жазатын өмір тамыры деп келді (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). **3.** а у ы с. *Ашу-ыза, реніш*. Оның ашу қысқан *қ ұ р ы с - т ы р ы с ы* әлі де таркай қоймағаны күжірейген жауырынынан байқалады (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

Құрыс-тырысы жазылды. *Қабағы ашылды, көңілденді*. Төлеужанның аты аталса Мақпалдың *қ ұ р ы с - т ы р ы с ы ж а з ы л ы н*, көңілі көлдей боп сала беретіні бар (З.Ақышев, Жесірлер). Батырдың маңдайы жіпсіп, *қ ұ р ы с - т ы р ы с ы ж а з ы л д ы - а у* деген мезетте, Жағыпар суыртпақтап әңгіме бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Бір атқа жайдақ міне салып, көрші ауылға құйындатып барып қайтсаң да, *қ ұ р ы с - т ы р ы с ы ң ж а з ы л ы н* қалар еді (Қ.Жұмаділов, Сөйгүліктер).

ҚҰРЫСУ¹ *Құрыс етістігінің қимыл атауы; сіресу, қатып қалу*. Кеуденің көк етінің кенет жиырылып, оның *қ ұ р ы с у ы* салдарынан ықылық тиеді (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Бұлаудай терлеудің бас себебі – тері безі әрекетінің бұзылуы, бұлшық еттердің *қ ұ р ы с у ы*, тағы сондайлар (С.Омаров, Мал. гигиенасы).

ҚҰРЫСУ² *Құрыс етістігінің қимыл атауы; бірге құру, жасасу*. Ол Ертіс бойына колхоздар *қ ұ р ы с у ғ а* атсалысып, қоғамдық жұмыстарға белсене араласады (От ортасы.).

ҚҰРЫСУШЫ з а т. *Бір нәрсені өз қолымен құрушылардың бірі, құрысуга атсалысушы*. Семейде Совдепті *қ ұ р ы с у ш ы л а р д ы ң* бірі Нығмет Нұрмақов болады (С.Мұқанов, Есеюжыл.). Жетісай музыкалық драматеатрын *қ ұ р ы с у ш ы л а р д ы ң* бірі – талантты жас Оспанова болатын («Қазақст. әйелдері»).

ҚҰРЫСЫҢҚЫРА = е т. *Аздап құрысу, сіресіңкіреу*. Оның бірнеше шақырым жер ат үстінен түспей *қ ұ р ы с ы ң қ ы р а п* қалған көрі денесі қазықтай шаншылуға ырық бермеді

(Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Жаңағы өткен жауыннан жауырыным *құрысыңқырап* қалғандай («Қаз. әдеб.»).

ҚҰРЫСЫҢҚЫРАУ *Құрысыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫСЫП-ТЫРЫС = е. т. 1. *Сірестіріп ұстап қалу.* Бейсетай жол бойы *құрысып-тырысып* қалған тұла бойын керіп-созды («Лен. жас»). 2. *Бүрісу, аурудан бұктетіліп қалу.* Егер бір адамның *құрысып-тырысып* жатқанын көрсеңіз, оны нерв жүйесін улайтын затпен уланған деп біліңіз (Мұны білу керек).

ҚҰРЫСЫП-ТЫРЫСУ *Құрысып-тырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫП = е. т. с өй л. **Құрт.** Дүние-дүние деп өзіңнің құрығаныңмен тұрмай, жұртты *құрытатын* болдың ғой тегі (М.Дүйсенов, Мейман). Қай ағашты атқылап *құрытар* дейсің (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Ылайық ақылыңа қылықтарың, іңкәр қып сол ғой мені *құрытқаның*. Ауылыңда айналсоқтап төрт күн жаттым, Сонда да шеніңе бір жуытпадың (Үш ғасыр.).

ҚҰРЫТУ *Құрыт етістігінің қимыл атауы.* Асылбеков сібірлік ревкомда бандылардың қалдығын *құрыту* ісін басқарыпты (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚҰРЫШ з а т. *Жылтыр сұр түсті, темір мен көміртегі және басқа бекіткіштердің ерітіндісінен тұратын болаттың берік түрі.* Тынбайды күрес қызып, күміс таңда, Күштіміз балқып жатқан *құрыштан* да. Жалынды нұрлы жастық белгісіндей, Теміртау айналады Гүлстанға (Қ.Жармағамбетов, Соңғы түн). Неміс танктерінің *құрышы* морт-морт сынғыш келеді (Р.Қайруллин, Офицер.). Қараңғыда қалды екеу қақтығысып, Бір-біріне жүйріктер ақты ұшып. *Құрыштардан* шыңылдап дыбыс шығып, Қылыштардан жалындар жатты ұшып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Біреу алтын алып жүр, біреу *құрыш*, Біреу асыл алады, біреу мырыш. Жақсы – қымбат, жаманның бағасы – арзан, Әркімнің өз сүйгені болар дұрыс (Ә.Найманбаев, Шығ.). // *Құрыштан жасалған.* Жәнібек өзінің он мың атты әскерін ерсілі-қарсылы дүбірлетіп, көк *құрыш* алдаспанын найзағайдай жарқылдатты (І.Есенберлин, Алмас.).

Көз құрышын қандыра алмады [қандырды]. а) *Қатты қызығып, таңғалып, тоймай қарады.* Табанда өзгеріп жатқан көріністерге Қайдар *көз құрышын қан-*

дыра алмай тұр (З.Шашкин, Өмір.). ө) *Құмардан шыққанша қарады, көп қарады.* Қолтығымда келе жатып, көшедегі жігіттерге жалтақ-жалтақ қараушы едің. Енді Құдай берген еркіндікті пайдаланып, *көзіңнің* құрышын қандырып жүрген шығарсың (С.Алдабергенов, Асу).

Құлақ құрышы қанды [қандырды]. *Жақсы сөзді әбден тыңдап, айызы қанды.* Өткендерді ескертті, Пайда жоқ деп уайымнан. Қарттарға да айтқызды Болған деп жазым жауыздан. Асыл сөзбен Әліби *Құлақтың құрышын қанды* (О.Шипин, Дастан.). Ана бір күні Сәкен туралы сөйлескенде *құлағымның құрышын қанды* (С.Талжанов, Ұлдай.). Сайраған бұлбұл үніне *құлағымның құрышын қанды* (Ж.Аяшев, Алақан).

Құлақтың құрыш етін жеді [кемірді]. *Қақсап маза бермеді, көп сөйлеп мезі етті.* Тіпті *құлақтың құрыш етін жеп*, ақыл үйретіп, миды су қылып жіберді (Ә.Сараев, Тосқауыл.). Бір жеті болды, *құлағымның құрыш етін кемірді* (Ш.Құмарова, Қос шынар.).

Құрыш береннің жүзіндей. бей н. *Өткір, шешен. Жүзіндей құрыш береннің,* Түбіндей тыныш тереннің. Сол сөзді айту бұйырған Пешенесіне шебердің (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құрыш қолдар. бей н. *Жұмысшы, жұмысшы табы.* Айтты Әли Қайдауылды үш жерден бу, Құмшыққа өзі бас боп көтерді ту. Бас бөгет, Тайкеткен мен Алақөлге Жайықтай *құрыш қолдар* құйдырды су (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰРЫШТАЙ с ы н. 1. *Шымыр, мықты.* *Құрыштай* денесіне қол батпады, Ойынсыз отырмады үйде жөнді. Өр кеуде арыстандай арпалысып, Жас батыр лезде екі жасқа келді (О.Шипин, Дастан.). 2. *Берік, шыңдалған.* Жастар жасымас *құрыштай* берік болулары керек (Ш.Өтепов, Ғани.). Біздің армиямыздың жауынгерлері Әділхан сияқты *құрыштай* болмаса, біз жауды жеңе алмаған болар едік (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Осындай, *құрыштай* берік, арқар мүйізді, атан жілікті сөздер жонын күдірейтіп алдыңнан анталап шыға келген кезде, оны ақын емес деуге кімкімнің де әдді бара қоймас (Жұлдыз.).

ҚҰРЫШТАЛ = е. т. 1. *Ет жинау, таралу, шымыдалу.* Айтып өлең ортасында қалың топ, Қолы боста гір көтеріп, қуып доп. *Құрыш-*

талып денесі де, ойы да, Өскен Сырым алғыр қыран жігіт боп (І.Есенберлин, Айша). **2.** ауыс. *Шыңдалу, қайраттану.* Қиыншылыққа *құрыштал* түс. Жеңіл еңбек жеңіс әпермейді (Өнеге.).

ҚҰРЫШТАЛУ *Құрыштал етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫШТАН = ет. *Шымырлану, шыңдалу.* Сонан соң тұрсын ба сөз *құрыштан* бай. Ер орыс ұста соққан қылыштардай. Қолында Бауыржанның сынғырлады майрылмай, Болсын мейлі ұрыс қандай (Е.Әукебаев, Таңд.). От тұтанды жүректен. Түктері шықты сыртына, *Құрыштанып* білектен (Бабалар сөзі).

ҚҰРЫШТАНУ *Құрыштан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰРЫШТЫ с.н. *Құрышы бар; мықты.* Аркалап иттік наланы, Өне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Ормандар ұйтқып жанады, Ауылдар ұйтқып жанады. Өне ол Жүйткіп барады, жүйткіп барады. Күрішті дала күл болды, *Құрышты* диқан күл болды, Қадірлі ару тұл болды (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰРЫШШЫ з.т. *Құрыш құюшы; металлург.* Ұшқындардан дүр ұшқын Шегінбейді бір адым, *Құрышшы* түр, құрыштан Ағызып от бұлағын (Жыл он екі ай).

ҚҰС з.т. з.о.о.л. **1.** *Дене пішіні әртүрлі, қауырсынды, қанатты, екі аяқты, тұмсықты, көбіне ұшып жүріп тіршілік ететін жәндік.* Шырқау көкте, биікте *құс* қалқып жүр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жеріме жеріп болғандар, Киіктерімді қорғаңдар! *Құста-рымды* да атпаңдар, Құрақтарымды ормаңдар! (М.Мақатаев, Жартас.). *Құс* қанатымен ұшып, құйрығымен қонады (Мақал). **2.** *Сәндік үшін және қауырсынын, етін, жұмыртқасын пайдалану үшін қолда өсірілетін, ауланатын құс.* Суда жүзетін *құс* т.а.р мен күрке тауықтар үшін бағып-күтудің екі түрлі жүйесін қолдануға болады (Құс өсіруші.). Онша таяз емес көлдерде қасқалдақтар өте көп. Бұлар — түсі қара, маңдайында тұтас ақ дағы бар, үлкендігі көдімгі үйректей, шағын *құс* (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.).

Арман құсы. *Ойлаған ойы, арманы.* Әр нәрсеге нанғыш бала жүрегі рахат, бақыт атаулы ұшпаққа *арман құсы* н ұшыра алмай қор болып жатыр (О.Бөкей, Ардақ). Содан болар, бұрылып бір қарамай, Кетгің ұшып, *арман құсы* маңсаған. Көгершінмен

қайырласқан баладай Бақыт тілеп қала бердім мен саған (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтаты. *Тып-тыныш болды, меңіреу тыныштық орнады. Аспандағы құс ұшуын, жел есуін тоқтатып,* Қорқыттың күйін тыңдапты (Қаз. ертег.).

Астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырды. *Үркітті, үрейін ұшырды.* Бұлар жылын ерте бергізсе, мен оның ар жағын қамдай қояйын деп, үлкен үйдің *астынан ит, үстінен құс ұшырып* жүрмін емес пе (М.Әуезов, Шығ.). Ел-елдің болыс-биі *астынан ит жүгіртіп, үстінен құс ұшырған* жоқ па аңқау елдің (М.Әуезов, Шығ.).

Аузымен құс [құс құйрығын] тістеген. а) *Жүйрік, ұшқыр. Аузымен құс тістеген* тұлпарлардың саны көп, бөрі құса, әудем жерге аттатпайтын бірінен-бірі өткен жүйріктер кілең (М.Дүзенов, Ақәже). ә) *Өткір тілді, кесіп айтатын, адуынды.* Мына отырысында *аузымен құс тістеп* жүрген басшыдан гөрі айықпас дертке шалдыққан құсалы пендеге ұқсады (Б.Мұқай, Дүние кезек). б) *Шешен, білгір, сөзге жүйрік.* Кісі еді-ау ардақтаған, Қол дарып, жағасына қол батпаған, *Аузымен құс тістеген* ақын еді Дәл сондай сөз білетін қалмапты адам (Ғ.Қайырбеков, Өленд.).

Бақыт құсы. п.о.э.т. *Бақыт деген құс сияқты ұшып келіп, біреудің қолына қонатын бақ, шаттық, дәулет.* Баяғы аруақты ерлерге қонатын *бақыт құсы* енді бір қарашыбынға айналып, ұшып таздың басына, соқырдың көзіне қонатын болды деп барамын (Ш.Смаханұлы, Шығ.). *Бақыт құс* - ұшып жүрген қолға түспес, Билеуге оны ешкімнің күші жетпес. Қолыңа құдай айдап бір қондырса, Барам деп мен анаған ұшып кетпес (С.Торайғыров, Шығ.).

Балапан құстай оңдалды. Талаптанды, талтынды. *Балапан құстай оңдалып,* Қанатыңды қомданып, Жатпа ұйда қомданып (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Басына бақыт [бақ] құсы қонды. *Бақ дарыды, құт қонды. Бақыт құсы басына қонған* қазақ елінің бүгінгі болмысының біразы ғана бұл (Ж.Исмағұлов, Адам.). Ал енді, замандасым, болды дедім, *Басыма бақыт құсы қонды* менің, Үш күндей осы жұртта тос деп кетті, Күрен ат аруағыңа бердім ерім (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). *Басыңа* кеп не бір күн, *Қонса* дағы

бақ қ ұ с ы. Таусылмайды өмірдің Ащысы мен тәттісі (Х.Балшабеков, Жылқышы.). Қарақасқа қосарда, Қалмақты басы белінде, *Бақ қ ұ с ы қ о н ы п* басына, Еспембет келді еліне (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Басынан құс ұшырмады. *Әлпештеп өсірді, еркелетті.* Балаға деген ана жүрегі белгілі ғой. Менің *б а с ы м н а н қ ұ с ұ ш ы р - м а й д ы* (Ә.Нәбиев, Бейтаныс.).

Басынан құсы кетті [ұшты]. *Бағы тайды, сәтсіздікке ұшырады.* Мін тақпас ем шебердің ісіне түк Қалса дағы *б а с ы н а н қ ұ с ы к е т і п*, Артық емес ақбасты Алатауды Қашаса да Мұхтардың мүсіні етіп (Р.Ниязбеков, Өлеңд.). Білмеймін, не боларын, қайран көлім, Жарайды тең болмаса күн мен түнің, Итіп қарашекпен келіп қонса, *Б а с ы ң н а н қ ұ с ы ң ұ ш ы п* кетер сенің (М.Жұмабаев, Шығ.).

Бейбітшілік құсы. *Бейбіт өмір символы; көгершін.* Көкте *б е й б і т ш і л і к қ ұ с ы* қалықтайды («Лен. жас»).

Бұлбұл құсы. *Бұлбұлша сайраған ақын, бұлбұл көмей.* Ынтығып өлеңінді сағынады, Қазақтың *б ұ л б ұ л қ ұ с ы* ақын Жамбыл (Жамбыл, Шығ.).

Дәулет құсы. *Байлық, бақыт.* Шалдың бір әйелі, екі баласы, бір *д ә у л е т қ ұ с ы* болыпты (Қаз. ертег.). Тыңдасаң жақсы кеңес құлақ құрышы, Тәтті ұйқы, қалың төсек жанның тынышы. Жүйрік ат, тұзу мылтық, сұлу қатын, Мал мен перзент – адамның *д ә у л е т қ ұ с ы* (Шал ақын, Өлеңд.). Бұ қатынның түйесі болды семіз, Қосақталып әр нәрсе келді егіз. *Д ә у л е т қ ұ с ы* қолына қонғаннан соң, Келе берер тіркеліп жеті-сегіз (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

Ерік құсы. *п о э т. Жігер, ерік күші.* *Е р і к қ ұ с ы* Қайта ұшып келгеніне, Душар болмай дұшпанның мергеніне. Қайта шықты батқан күн, нұр шашылды, Мың шүкірлік төңірінің бергеніне (М.Жұмабаев, Абақтыда.).

Жортқан аң, ұшқан құс атаулы. *Жер бетіндегі жан-жануарлардың бәрі.* Бізді арыстан күтіп отыр. Ол таудағы *ж о р т қ а н а ң, ұ ш қ а н қ ұ с а т а у л ы* ға патша болу үшін кеше осында келіпті (Қаз. ертег.).

Желбесін құстар. *с а я т. Етін, жұмырт - қасын жеп, мамық жүнін шаруаға жарататын пайдалы, адал құстардың тобы.* Саят - шылардың анықтауынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі – *ж е л*

б е с і н қ ұ с т а р, екіншісі – тұяқты құстар (Ә.Марғұлан, Саят құстары.).

Жыл құсы. *а) Күзде жылы жаққа ұшып кетіп, көктемде оралатын құстар.* Бұл жыртықшы *т а ж ы л қ ұ с ы*. Ерте көктемде түз құладыны қыстап шыққан ауданынан март айында жалғыздан-жалғыз 3-5-тен топ құрап, жол-жөнекей аң аулай асықпай келеді (Ж.М.Төреходжаев,... Жыртықшы құс). *Ж ы л қ ұ с ы м е н* қиқулап, Бұлағымен бұрқылдап, Көктем сұлу келеді (С.Мәуленов, Алыс кет.). *ә) Сирек келетін, сағындырып жететін (қонақ).* Ал көркемөнерпаздар коллективі болса, бұлар малшы ауылдың *ж ы л қ ұ с - т а р ы н д а й* сыйлы қонағы (Фермаға кел.). Канат жайып Алатау шың құзынан, Ұшып жеткен аумадық *ж ы л қ ұ с ы н а н*. Қазақстан құрметтеп тойлы көшіп, Аунап түсті Наполеон ұйқысынан (К.Салықов, Жезкиік).

Жыр құсы. *п о э т. Жыр шабыты; музыка.* Хабар айтшы сен келіп, Жүрегімнің *ж ы р қ ұ с ы*. Ол да мендей өртеніп, Келе ме екен сүйгісі (С.Мәуленов, Шалқар).

Ит жүгіртіп, құс салды. *Сауық-сайран құрды. Ит жүгіртіп, құс салған* өнерпаздың өнері, Өтіп кеткен нәрсеге Өкінсең жоқ келері (Шортанбай ақын, Өлеңд.). Ел ішінде сәлем де Замандас, құрбы, теңдерге. *И т ж ү г і р т і п, қ ұ с с а л ғ а н*, Найза ұстаған ерлерге (Қобыланды батыр). Ол уақыттағы халықтың Бойындағы өнері *И т ж ү г і р т і п, қ ұ с с а л ы п*, Аң аулайтын даладан (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Көлінен құсы ұшты. *Сән-салтанаты, құ - ты, берекесі кетті деген мағынада.* *Қ ұ с ы - ұ ш ы п к ө л і н е н*, Құты кетіп жерінен, Саба құрсақ билерден, Еңіреген ерлерден Айырылып адыра қалғанға (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Көңіл құсы. *п о э т. Жүрек сыры, өзекті жарып шыққан сезім.* Өлең де *к ө ң і л қ ұ с ы* екенін ұмытпа. Мәпелеп өсір, баптап ұшыр (О.Бодықов, Бұлбұл). Көрікті де көңілді өмір шабыт отын тұтатқанда, *к ө ң і л қ ұ с ы н* ұшырғанда сол көктемнен жалғасып жатқандай (К.Қазыбаев, Дәуір.). Самғай берді *к ө ң і л қ ұ с* Дүниеде досы көп. Мен ойладым осы тұс Кездесудің басы деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қиял құсы. *Арман, ой, мақсат.* Бейне бір арман бесігіндей тербетіліп, *қ и я л қ ұ с ы ң* шартарапқа ұшырады (С.Тәжіғұлов, Асау Ертіс.). *Қ и я л қ ұ с* көкке шарқ ұрар, Жазылып

бойдың құрысы. Жауыннан кейін жарқырап, Жуылған көктің шынысы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құс айырған Құби жел. *Құс атуға қолайлы мезгіл, уақыт.* Мысалы: қазақ халқының аң жайындағы қанатты сөзінде «*Құс айырған Құби жел*» деген мезгіл межесі бар (С.Бегалин, Шығ. жин.).

Құс ату. с а я т. *Құс атып алуға шығу.* Мен таңертеңнен бері мылтық тазалау - мен әуреленіп жатыр едім, *құс атуға* шықпақшы едім (М.Дулатов, Шығ.). Кім болды екен, мылтығы бар қолында, *Құс атуға* келген мерген секілді (М.Шаханов, Фасырлар.).

Құс базары. а) *Әртүрлі құстар сатылатын базар.* Қызыл қораз аяғында *құс базары* н а н бір-ақ шықты («Лен. жас»). ә) *Теңіз, су жағалауына құстардың ұя салып, топталып мекендейтін орны.* *Құс базары* теңіздің планктондар мен балықтардың көп таралған жерлерінде, сонымен қатар құстардың ұя салуларына ыңғайлы жағалауларда болады (ҚҰЭ). Түс ауып, салқын самал соққанда, құстар қайта ұшады. Қайтадан кешкі *құс базары* басталады (Ж.Әбиев, Биология). б) *Жиналған құстардың қиқуы, сайраны.* Жаз бойы көлде *құс базары* болады да жатады (М.Дүзенов, Әке.).

Құс болып ұшты. *Самғады, зулады, зымырады.* Қуаныш талай көгімде *Құс болып ұшты* қаз қанат. Қайғы өтті кеуде сөгілген, Қайтесің бәрін қазбалап (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.). Бір сұмдық болған шығар деп, *құс болып ұшып* баласына жетті («Лен. жас»).

Құс елтірісі. *Құстың жүні алынбаған терісі.* Бірінші дүниежүзілік соғыс алдында Европадан, әсіресе, Голландиядан жыл сайын 10 мыңдай аққудың, 50 мыңдай үйректің терілері иленіп, «*құс елтірісі*» дайындалған (Р.Әлімбаев,.. Құстар.). Сібірдің, Канаданың, Греландияның, Алясканың жергілікті халықтарының бұрыннан келе жатқан кәсібі – үйрек, қаз, аққу және басқа су құстарының терісін алып, оны неше түрлі қажетке жаратады, «*Құс елтірісінен*» ішік тігу, киімге жаға жасау, тағы басқа бұйымдар шығару бұл жерлерде дәстүрге айналған (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Құс еті. т а м а қ. а) *Сойылған құстың еті.* Басқа кез келген ет сияқты *құс еті* н де

қуырады, пісіреді, бұқтырады, одан котлет және туралған ет тағамдарын жасайды (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Әр ауылда аңшылар мен саятшы-құсбегілер болған. Олар дала жануары және *құс еті* м е н ауылын қамтамасыз етіп отырған («Парасат»). ә) *Сойылған құс етінің асылған, пісірілген, бұқтырылған, қуырылған түрі.* Үй иесінің әйелі менің алдыма жаңа пісірген қалаш, *құс еті* н, шай әкеліп қойды (Қ.Исабаев, Арман.).

Құсжастық. *Құс мамығынан жасалған жастық.* Ералы етігін шешпестен үлкен *құс жастыққа* қисая кетті (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Құс кебі. *Қолдан жасалған құс тұлыбы.* Егер *құс кебі* болса оны жерден дән теріп жүргендей жер шоқытып, сақтандырғандай қайта-қайта басын көтеріп қояды. Кердең-кердең бастырып жүргізеді. Мұны қуыршақ ойнатқандай жіңішке жіптермен алыстау жерге жасырынған құсбегінің өзі басқарады (Ж.Бабалықұлы, Қырандар.).

Құс қақты. с а я т. *Құспен саят құрды.* *Құс қаға*, қызық аулай шыққан бетіміз еді (К.Сегізбаев, Беласқан). Кеше сен Шалдыбайларға кеткенде мен *құс қағуға* шыққамын (М.Дулатов, Шығ.).

Құс қайтты. *Құстар жылы жаққа ұшып кетті.* Менің бір байқағаным, құс келгенде сендер кетесіндер, *құс қайтқан* да, ораласындар («Лен. жас»). Күздігүні *құс қайтуды*, топырақ сарғаюды, қораның жыртық тесігін бүтіндеуді көктем кезінде сөз қылудың жөні жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Құс қалам. *Құстың қауырсынынан жасалған қалам.* Ілияс *құс қалам* мен жазып отыр (Қ.Шөкенов, Гудок).

Құс қанаты күйгендей. *Құннің әбден қайнап тұрған кезі, аспан айналып жерге түскендей ыстық.* Мойнына бұршақ сап *құс қанаты күйгендей* осы ыстықта жазықсыз жас сәбиін... жетім лағын іздеп кеткісі келді (Ә.Нұрпейісов, Танд.).

Құс мұрын [тұмсық]. *Ортасы дөңестеу келген мұрын.* Иықты келген *құс мұрын*, күлім көз қара қоңыр жігіт күлімсірей қарайды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Кәрі тарланым жарайсың, – деп *құс мұрын* қоңыр жігіт көтермелейді (С.Омаров, Өмір.). Бақсы жұқа өңді, аласа бойлы, *құс тұмсық* қара сұр кісі (С.Омаров, Қайырлы жаз.).

Құс мылтық. *Көбінесе құс ататын, оғы онша алысқа ұшпайтын мылтық.* Көбінің қолында оғы қоян қашқан жерге ғана жететін *құс мылтық* (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Есік сыртында Қауынбай күзетте, қолында *құс мылтық* (Б.Майлин, Шығ.). – Мен *құс мылтығымнан* айырылып қалдым (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын.).

Құс салды. *Бүркіт, қаршыға сияқты құстармен аң аулады, саят құрды.* *Құс салып* айдын көлде дабыл қақтым, Ән салып талай елдің дәмін таттым. Жиналып қыз, бозбала отырғанда, «Гәккүді» қайтқан қаздай қаңқылдаттым (Ы.Сандыбайұлы, Әндер). Толтырып жағасына ақ ауылды, Мың жылқы жүзіп ішкен шалқар көлім. *Құс салып*, жағалайтын саяттықпен Көкшігеш томарларым, өзендерім (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Қарала ағаш Қазанның *Құс салар* жер етегі. Қар жауғанда батырдың, Майқұрак, Қорыс, Атырау, Ақдала бопты мекені (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

Құс сүті. *Табылуы қиын нәрсе.* Ол әрине *құс сүті* н сұрап отырған жоқ, қарапайым борщ табылады дегенге кім сенер (Е.Оразақов, Дәрігер.). Ана ертіп келген бухгалтері бар ғой, бастығына *құстың сүті* н сауып беретін, нағыз жағымпаз (С.Адамбеков, Көсе.).

Құстан туған құмай. *Құстың алғыры, қыраны.* Мен *құстан туған құмай* мын Бір тұлпарға жұбаймын. Сауырыма қамшы тиген соң, Шаппай нағып шыдаймын (Махамбет, Өленд.).

Құстарды есепке алу. з о о л. *Құстардың саны мен (абсолютті және салыстырмалы) түрлік құрамын (сайрауы және т.б. белгілері бойынша) анықтау.*

Құстарды қорғау. з о о л. *Жануарларды қорғаудың құрамды бөлігі, құстардың тіршілік етуін қамтамасыз ететін деңгейде олардың саны мен популяциялық-түрлік құрамын сақтауға бағытталған халықаралық, мемлекеттік және аймақтық әкімшілікті шаруашылықтық және қоғамдық шаралардың кешені.*

Құстар фаунасы. з о о л. а) *Белгілі бір аумақта тұрақты, маусым кезінде тіршілік ететін немесе кездейсоқ кездесетін (басқа жақтан ұшып келетін) құс түрлерінің саны.* ә) *Қандай да бір жердің құстары.*

Құс төс. *Алға шығыңқы, бұлтиып тұрған төс.* Басымды кеудесіне тірей беріп едім,

маңдайым тығыз *құс төске* оқыс тиіп кетті (С.Сматаев, Армысың.).

Құс тіл. *Кішкене, жіңішке.* Нанды *құс тіл* етіп турады (Ауызекі).

Құс тірілету [тірілту]. с а я т. *Қыран баланына жанды нәрсе жегізіп, баулу, ауыздандыру.* Арада екі-үш күн өткен соң, далбайға түскен бүркітті тірілтуге болады. *Құсты тірілту* үшін тірі түлкіні қолға түсіріп, тістей алмайтындай етіп аузын тұмылдырықпен, аяғын шідерлеп, қашырып қыранға көрсету керек (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

Құс фабрикасы [фермасы]. *Құс өсірумен айналысатын арнайы орын.* Республикадағы аса ірі *құс фабрикасы* н да біз салдық (К.Баялиев, Жер.). Қалада сүт, сыра заводтары, ет комбинаты мен *құс фабрикасы* жұмыс істейді (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Мұнда үлкен шошқа, *құс фермалары* бар делініп, мақталып келіпті (Қ.Серікбаев, Кастек.).

Құсың құтты [қайырлы] болсын. т і л е к. *Жаңа үйленген адамға айтылатын «қосағың құтты болсын!» деген мағынадағы тілек сөз.* Балам, *құсың құтты болсын*. Әйелді бастан деген. Есік-төрің мықты болсын. Бақытты болындар (О.Әубәкіров, Көктайғақ). «*Құсың құтты болсын*» деп келушілерді жалаң шаймен қайтарып жатты (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Құсы түсті. ж е р г. *Зығырданы қайнады, ашуы келді.* Қара қатын ашуын кімнен аларын білмей, қарт балықшыға *құсы тұс* іп жүр (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең).

Қыран құс. *Тұмысынан аң, құс алып, соңына түскен аңын, құсын қақшып түсетін алғыр құс (бүркіт, қаршыға, қырғи, ителгі т. б.). Қыран құс тәрді тіршілігі осы төрізді ылғи аң аулау әрекетімен байланысты болғандықтан да олардың дене құрылысы, мүше-бітімдері де өзгеше жаратылған, талмай ұзақ ұшуға бейімделген (Ә.Марғұлан, Саят құстары). Қыран құс көңіл ашар, жүйрік тазы, Жігітті мұңайтады малдың азы. Әркім-ақ жамандыққа көңіл берді, Тиятын болмаған соң мықты қазы (М.Көпеев, Тіршілік.). Алғыр бүркіт – қыран құс Қиядан салсаң құс алмас – Бір жүрегі шайылса (Кердері Әбубәкір, Қазағым).*

Қыр құстары. с а я т. *Қырда жүріп, шалғын шөп, бидайық, бетеге, жусан, тамырдың түбі т.б. өсімдіктерді және құрт-құмырсқа,*

шегіртке, неше түрлі шыбын-шіркейді қорек етіп, суды сирек ішетін қанаттылар тобы. Қыр құстары тобына кіретіндер – дуадақ, жорға дуадақ, безгелдек, окпақ, қарабай, тырна, шыңырау, тарғақ, тағы басқалар (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

Тұяқты құстар. с а я т. Аушы құстар, қыран құстар. Саятшылардың анықтауынша, жалпы құс атаулы біріне-бірі қарама-қайшы жаратылған екі үлкен топқа бөлінеді. Оның бірі – желбесін құстар, екіншісі – тұяқты құстар (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

Тілімен құс ұстаған. Тәтті сөз, шығарып - салма әңгіме мағынасында. Асылы, үлкен ақындық үшін үлкен азаматтық, ерлік керек. Онсыз жерде тілімен құс ұстаған тәтті сөзден елге келер пайда жоқ (Р.Бердібаев, Терме.).

Ұшқан құс, жүгірген аң. Қыбыр еткен жан-жануар. Бұл кемпірдің қарамағындағы жерден ұшқан құс, жүгірген аң өте алмайтын (Қаз. ертег.).

Үй құстары. Қолда өсірілген, асыранды құс (тауық, үйрек, қаз, күрке-тауық). Үй құстарына негізінен құстардың төрт түрі жатады. Олар – тауық, күрке-тауық, үйрек пен қаз (Шаңырақ энцикл.). Үй құстары ынтабайық, Суреттерін салайық. Суретін салдық біз, Бәрін тауып алдық біз (Ж.Смақов, Қарақат).

Үстінен құс ұшырып, астынан ит жүгіртті. Неше түрлі зорлық-зомбылық жасап, үркітіп, үрейін қиырды. Бұрын патша заманында төреге, бай-манапқа қарсы дегендер болса, ұстінен құс ұшыртып, астынан ит жүгіртіп сотты қып, әлекке салатын («Лен. жас»).

Шәулі құс. с а я т. Қыран құстардың аталығы. Қазақ саятшыларына белгілі шәулі құстардың барлығы осы кенже туып, талдырмаш өскен балапандардан шығады. Бұл шәулі құстардың ішінен қырандары өте аз болады, олар ұсақ құстар болмаса, қаз, дуадақ, үйректің үлкендерін алуға жарамайды (Ә.Марғұлан, Саят құстары).

ҚҰС= е т. 1. Ішкен асы сіңбей, ауыздан кері шығару. Асқазаны ауырып, күні-түні құсып, аузын жаппай жылап жатты (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мен – бала, Мен – сәби мейірімді ана құшағында, Ақ мамасын сүйемін, жұшамын да. Алтын ана жек көрер шамасы жоқ Былғанама ба, мейілі құсамын ба (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Енді біразда

көк шөпке аунап, керіліп тұрып, жегендерін құс а бастады (М.Әуезов, Көксерек). 2. Сапасы бұзылу, айну. Құсқан сия секілденіп сәбиінің жанында мәңгі-бақи қап-қара дөң қап-қара боп қалады (М.Мақатаев, Қашқын). 3. Түсі бұзылу. Шәйнегіндегі шайы құсып кетті ме десем, жоқ, сүтіне су қосылған ба, немене, – деп кесені итере салды («Жас Алаш»). 4. ауыс. Жеп қойған, ұрлаған дүниелерін иесіне тауып беру, қайтару. Алып соқты ар оны, Ардан қалай құтылмақ. Ұрлағанын, жегенін құсып жатты ыңқылдап (Ж.Сыздықов, Асу.).

Аузына келген жынын құсты. Аузына не келсе соны айтты, көкіді. – Аузыңа келген жыныңды құспай, тезінен жөніңді тап! – деп Зейнеп те егесе кетті (Ә.Әбішев, Ғаламат). О, несі-ай, аузына келгенін құсып (Р.Ниязбеков, Отағасы).

Жүн жеп, жұрқа [жабағы] құсты [тышты]. Жүдеп-жадады, азып-тозды. Қайда сол мықты «алашың?» Жабағы құсып, жүн жеді (Ж.Молдағалиев, Өленді.).

Қайғы жұтып, қан құсты. Іші шерге толды, құсаланды. Қайғы жұтып, қан құсып, құса болған елім-ай (С.Досанов, Қыран.). Қайғы жұтып, қан құссам да, Елім үшін көнемін Қағып қанат, сәтті сағат Жетеріне сенемін (От ортасы).

Құсқысы келді. а) Жүрегі айныды, қобалжыды. Алдына ас келсе жүрегі айнып, кейде көзі қарауытып, құсқысы келеді (З.Ақышев, Ақ бел.). Жаралылар түнеген күні, ел орынға отыра, құсқымы келіп, басым айналды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). ә) Жиренді, қарағысы келмеді. Сол жексұрынды көрсем құсқымы келеді («Лен. жас»).

ҚҰСА з а т. Қайғы-қасірет, уайым-шер. Жылап-жылап, ішін өртеген құсасы аз-кем басылған соң, Бақыт қайтадан есін жиды (Ө.Қанахин, Жер бас.). Әлде, жанды мал үшін жаратып жүрген мынау елге деген өкпе-назын, ішінде қазандай қайнаған құса ойын, ел тағдырын кемеңгерге емес, елге, малға өңгеріп берген заман зарын еншілес дей ме?.. (О.Бөкей, Сарыарқаның жаңбыры). Ол сахнаға шыға алмайтынын ойлағанда, құс-адан өле жаздады (Ә.Сараев, Қараша.). Барлық құсасын, барлық шерін тарқатып жатыр (Р.Хайруллин, Офицер.).

Құса болды [жеді]. Қайғы-қасіретке душар болды, сары уайым басты. Әйелім

қайтыс болғаннан бері әбден *қ ұ с а б о л ы п* жүр едім (І.Есенберлин, Алтын құс). Қайратқа *қ ұ с а б о л ғ а н* сол қырандар Алыста қара көрді аяңдаған. Жақындап қара ордаға келген шақта Шықты айқай топтан шулап: «Баяндаған!» (М.Жұмабаев, Шығ.). Айтайын бір сұлуды Ұлпа деген, Шіркін-ай осындай қыз туса деген. Сонау бір әділетсіз замандағы Ол да бір адам екен *қ ұ с а ж е г е н* (Б.Бердин, Қанды асу.).

Құсаға шалдықты. *Құсаланды, сары уайымға салынды.* Қайғы-қасіреттен *қ ұ с а ғ а ш а л д ы қ қ а н* ол, үйінде жатып мүсәпір болып қалды (Ж.Тілеков, Хинган асу.).

Құса жұтты. *Қайғы-қасіреттің зардабын шекті.* *Қ ұ с а ж ұ т қ а н* шерлі жетімек үшін сен бейбақ қасірет шегуге тиіссің (Б.Мұқай, Түнемел).

Іш құса. *Ішін жегідей жеген уайым, қайғы, шер.* Секретарьға келіп, ренішпен қайтқандары *і ш қ ұ с а н ы ң* бәрін ақтарды (С.Сарғасқаев, Сұлтөт.). Осы жалғыздық Күлайшаның да жанына батып, *і ш қ ұ с а* боп жүрген болар, сол күні кешке таман бәрі бас қосқанда шалына бір тамаша ұсыныс айтты (Қ.Жұмаділов, Сәйгүліктер).

ҚҰСА= е т. с ө й л. *Біреуге, бір нәрсеге ұқсау.* Бір жерде әлгі Әбіш *қ ұ с а п*, мойынды тосып отыра беруден гөрі өзін-өзі ақтағанды дұрыс көрді (М.Дүйсенов, Мейман.). Мен *қ ұ с а п* мұның да есі шығып жүр. Заманы әлдеқалай болады сорлының (Ж.Аймауытов, Шығ.). Тура қолындағы шала үйітілген бас *қ ұ с а п*, Қадिशаны көргенде тісін ақситып, үнсіз күлді (С.Жүнісов, Ақан сері). Хат білмеген ақынның арманы да, Сөзімді жаза алмаған мұңым қалар. Мен онша байлар *қ ұ с а п* қиналмаспын Малым жоқ, дүнием жоқ – кімім қалар? (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ҚҰСАҒАН с ы н. к ә с. *Жын шашқыш (бая түйелердің қарсылығы, өзін қорғау үшін жасайтын әдеті).* ≈ *Қ ұ с а ғ а н* түйе.

ҚҰСАҒАШ з а т. с а я т. *Саят құстары отыру үшін жасалған құндақ ағаш, тұғыр.* *Қ ұ с а ғ а ш т ы* ластаса сұңқардан да үміт үз, – деді Дәмеш апа (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚҰСАЛАН= е т. *Қайғы жұту, шерлену.* Майданда жүріп Қожамқұл ылғи артта қалған ел-жұртты ойлап, *қ ұ с а л а н ы п*, қайғы жұтып болады (І.Омаров, Шабыт.). Қуыс кеуде, күйрек жан ақыры *қ ұ с а л а н ы п* жатып,

соның зарынан дүние салды (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚҰСАЛАНУ *Құсалан етістігінің қимыл атауы.* Мұндай қайғыны ішке сыйғызып, *қ ұ с а л а н у* ауыр (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

ҚҰСАЛЫ с ы н. *Қайғы меңдеген, мұңды, шерлі.* Қашан болсын көңілін мұң басып, мына дүниенің қиянатын көп көрген *қ ұ с а л ы* жандай түнеріп жүретіні несі? (Б.Мұқай, Дүние кезек). Оң жақ бетін жастыққа төсеп алған қыз көңілі тым *қ ұ с а л ы* (А.Жүнісов, Өмір.). Қыздың *қ ұ с а л ы* жүрегін біреу өлтіре оскылап жатқанға ұқсайды (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚҰСАЛЫҚ з а т. *Құса болушылық, қасіретке батушылық.* Ол *қ ұ с а л ы қ т а н* күннен-күнге кеміп, толқын мүжіген жағадай опырылып, аза берді (Н.Сералиев, Қаңтар). Япырай, адам *қ ұ с а л ы қ т а н* жарылатын болса, Қажымұрат жарылар еді (Қ.Ысқаков, Тұйық). Бүгіндер көп күнім *қ ұ с а л ы қ п е н* өтіп жүрген бір жанмын (А.Нұрманов, Құлан.). Ойладың ба... ізің қалмай кетерін, Қалған күнім *қ ұ с а л ы қ п е н* өтерін. Ойладың ба... Мен байғұстың өмірде Сенен басқа сүйеуі жоқ екенін?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚҰСА-МҰҢ з а т. *Қайғы-қасірет, уайым-шер.* Өлеңге баратын жол Кезікпей *қ ұ с а м ұ ң ғ а*. Кіргендей болатын жол Әкенің құшағына (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҚҰСАР: құсар жер. *Күйдің аяқталар тұсы.* Ал шешілу – «күйдің *қ ұ с а р ж е р і*» деп аталады («Жұлдыз»).

ҚҰСАРИЯ з а т. с ө й л. *Құсалық.* Үндесіп күйігі көп *қ ұ с а р и я ғ а*, Шыңғырған шыңыраудан жалыныш бар (І.Қажытай, Топжарған).

ҚҰСАТ= е т. с ө й л. *Ұқсату.* Қолына алып, бала *қ ұ с а т ы п*, басынан сипады (З.Пашкин, Өмір.). Жататын жердің шөбін тықырлап жұлды да, жастық *қ ұ с а т ы п* үйіп қойды (М.Гумеров, Хазірет.).

ҚҰСАТУ *Құсат етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰСАУ *Құса етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰСА-ШЕР з а т. *Сары уайым, қайғы-қасірет.* Барлығын көзбен шолды таң атқалы, Соралқа арқасында тамақтары. Қарт ана асығады Құрманды бір, құшақтап *қ ұ с а-ш е р і н* таратқалы (Х.Ерғалиев, Құрманғазы.).

ҚҰСБАУ з а т. с а я т. *Саят құстарының (бүркіт, қаршыға т.б.) аяғына бекітілетін*

аяқбау; қайыс. Жаңа баптала бастаған бүркітке қоңыраулы *қ ұ с б а у* тағылады («Лен. жас»).

ҚҰСБАУЛА = е т. *Тай-құнанды қосақтап байлап ілестіру*. Әкем беттен жүген ұстап келеді, Құнанымды көш атына *қ ұ с б а у л а н* (І.Қажытай, Топжарған).

ҚҰСБАУЛАУ *Құсбаула етістігінің қимыл атауы*. Қосарға алатын екі атты бірін ұзындау, бірін қысқалау етіп ноктасынан қосақтауды *қ ұ с б а у л а у* дейді (Әксп. матер.).

ҚҰСБЕГІ¹ з а т. 1. *Әртүрлі саят құстарын қолға үйретуші, баптаушы және онымен саят құрушы*. Ителгіні көбінесе қоянға салады, кейбір шебер *қ ұ с б е г і л е р* ителгіге қаз да алғызады (Ш.Айманов, Қыран.). Нағыз *қ ұ с б е г і*, әрине, аңдып жүріп, ұя жатқан жерді біліп алады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Әкем *қ ұ с б е г і*. Жүйрік ат, құмай, тазысыз жүрмейді (С.Сарғасқаев, Тәмпиш қара). 2. *Тор құрып, қыран құстардың балапанын ұстаушы*. Ақ сұңқар құс мақтанса, О да бір күн кез келер, *Қ ұ с б е г і н і*ң торына (Батырлар жыры).

ҚҰСБЕГІ² з а т. к ө н е. *Қоқан хандығының әскербасы*. Дүние шіркін жалған-ды, Елім болды арман-ды. *Қ ұ с б е г і н і*ң қысымы Төз-тоз етті қалғанды (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ҚҰСБЕГІЛІК з а т. с а я т. *Бүркіт, ителгі, қаршыға, қырғи сияқты жыртқыш құстарды қолға үйретіп, аңға, құсқа салатын саятшылық өнер, құс баптаушылық, бапкерлік*. *Қ ұ с б е г і л і к* әсем табиғат аясындағы көңілді, әсерлі қызығы мол демалыс болып табылады (Шаңырақ энцикл.). Бұл әңгімем құс тілін біліп, *қ ұ с б е г і л і к* істеген аталардың өмірінен бір елестер ғой (Ш.Айманов, Қыран.). Қарқаралы, Баян, бұлар барып тұрған *қ ұ с б е г і л і к*, атбегіліктің ұясы ғой (С.Бегалин, Замана.).

ҚҰСЕТЕН = е т. *Бозарып тұршіғу, тітіркену*. Шал біртүрлі тітіркеніп қалды: өз денесінен де сондай өзгеріс сезген тәрізденді, тұла бойы *қ ұ с е т е н і*п кетті (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады). Бірақ дөңбекшіп қапелімде ұйықтай алмады. *Қ ұ с е т е н і*п тұршіғіп кеткен денелері де жылынбады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰСЖОЛЫ з а т. а с т р. <грек. galaktikos> *Жыл мезгіліне қарай орын ауыстырып отыратын аспандағы ақ жолақ; алыс жұлдыздар сілемі*. Галактикаға кіретін, жай көзге көрінбейтін быжынаған жұлдыздар

бізге жолақ тәрізденіп көрінеді, ол жолақ *қ ұ с ж о л ы* деп аталады (Астрономия). *Қ ұ с ж о л ы* деп аталатын аспандағы бозарған үлкен жолақ сүт жолы деп те аталады (ҚСЭ). Қара құйын қауырт қозғалыстың кезінде бұл қатты саса қоймады. Қалың жұлдыздар арасынан өзінің *қ ұ с ж о л ы* н анық танып келеді (Ә.Тарази, Жаза). Мамық түн майсаға кеп дамылдаған, *Қ ұ с ж о л ы* көк белдеуін сағымдаған. Әйелдің үздік-создық әуеніне, Жігіт даусы қосылды мамырлаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰСКЕЗДІК з а т. *Аң-құс союға арналған шағын пышақ*. Ажалдың оғы тиген соң Тырп етпей қабылан өліпті. Арсалақтап жүгіріп Асығыста сүрініп Кеудесіне мініпті *Қ ұ с к е з д і г і* н суырып, Кеудесінен тіліпті Өкпеден алып суырып, Жүрегін кесіп беріпті (Алпамыс).

ҚҰСҚАНАТЫ¹ з а т. *Жыл құстары келе бастаған кезде жауатын соңғы қар*. Бүгінгі жауған қардың ештеңе ете қоймайтынын айтты. Бұл *қ ұ с қ а н а т ы* ғой, – деді (Қ.Сәрсекеев, Кілт). *Қ ұ с қ а н а т ы* болып өтісімен-ақ Көлқамыс төңірегі жайнап салды («Жұлдыз».).

ҚҰСҚАНАТЫ² з а т. з е р г. *Білезікке жүргізілетін өрнек (құстарға байланысты туған ою-өрнектер азаттық, еркіндік символы)*.

ҚҰСҚОДА з а т. *Құс аулайтын құрал*.

ҚҰСҚОНАҚ з а т. с а я т. *Құстардың түнейтін, қонақтайтын орны*. Көрші совхоздың жылқышылары: «Балақбауы бар бүркітті қонақ орнын таптық, тез жетсін», – деп, ағамнан сәлем айтыпты. Хабарды естігенде, тағат тауып отыра алмай, інімді ертіп қос атпен бардым. Жылқышылар *қ ұ с қ о н а г ы* н а ертіп келген (Ж.Сатылғанов, Шығ.).

ҚҰСҚОНБАС з а т. ө с. *Құс қонбайтын, қонақтамайтын тікенді өсімдік*. Бұлар негізінен дыбысталуы жағынан құлаққа жатық, халықтық сөздер болып келеді. Мысалы, *қ ұ с қ о н б а с*, томарбояу, қозықұйрық, итсигек, уқорғасын, ақтаспа, шайшөп, сиырсілекей, торсылдақ, шыңкетер, сасыр, т.б. (Б.Қалиев, Қаз. тіліндегі өсімдік атау.).

ҚҰСҚОРЕКТІ з а т. *Құстармен қоректенетін*.

ҚҰСМҰРЫН: *құсмұрын білезік. Құс тұмсық түріндегі білезік*.

Құсмұрын жүзік. *Бір саусаққа салатын сүйір тұмсық жүзік*.

Құсмұрын өрнегі. *Құс тұмсығын бейнелейтін ою.* Моңғолия қазақтарының ою-өрнектерінде «құсмұрын», «жүрекше», «түйе табан», «қаз табан», «қаз тамақ» оюларын *құс мұрынын өрнегі* деп те атайды (Х.Шобай, Қаз. ұранқай. қолөнері).

Құсмұрын сақина. *Үсті дөңестеу келген сақина, балдақ түрі.*

Құсмұрын төс. *Шалғы шындайтын кішкене төс.*

ҚҰСҚЫЗ = е т. *Құстыру.* Ащы өзектен көк запыранды *құс қызы ардай*, азапты-ақ (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ҚҰСҚЫЗУ *Құсқыз етістігінің қимыл атауы.* Әлденеден уланған баланы *құсқызу* керек (Семья тәрбиесі).

ҚҰСНИ [ар. حسن الخط] с ы н. *Өте әдемі, асқан сұлу.* Беу-беу, Гауһартас. *Құс ни* құрдас Раушан жүзің көргенде Сәулем-ау сабырым қалмас (Халық өлеңі.). Біз бұлбұл қызыл гүлге тартқан сада, Нәркес көз, қалам қасты лағыл бала. Иранның *құс н* и зия тотысындай Гәуһерден шыққан нәсіл тудың зада (Ақан сері, Шығ.).

Құсни жазу. <грек. kalligraphia> *Көркем және түсінікті етіп айқын жазу өнері.* *Құс ни жазу* тарихы қаріп және жазу құралының (ежелгі дүниеде және шығыста – қамыс қаламұш, Еуропада – құс қауырсыны ХХ ғасырға дейін қолданылды) тарихымен байланысты (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ҚҰСОЙНАҚ з а т. *Құстардың күйттеу және шағылысуы кезіндегі түрлі ойыны.* *Құс ойнақ* кезінде мекиені немесе қоразы бір-біріне әртүрлі қимыл-қозғалыстар жасайды, алуан түсті қауырсындарын жайып, басындағы, мойнындағы тері өсінділерін түрлендіреді және әртүрлі дыбыстар шығарып, сайрайды (ҚҰЭ).

ҚҰСТА: *іш құста болды. Ішіне дерт түсті, қайғы-уайым басты.* Ол *іш құста* б о п жүр (М.Әуезов, Абай жолы). *Іш құста* б о л ы п қалған ділмөр неше түрлі мәтелді тізбектейді (Т.Әлімқұлов, Күрең.).

ҚҰСТАЙ с ы н. *Құс сияқты, құс секілді.* Сонсоң ол қанатын жайған *құс т а й* екі қолын екі жаққа жазып тастап рояльды ұрып-ұрып қалды (Қ.Исабаев, Соңғы.). Қанаты қырқылған *құс т а й* досыңның жатысы мынау. Енді қанат қаға ала ма... о жағы жұмбақ (Н.Сералиев, Қаңтар). Барасың кетіп қайырылмай, Тұрайын қалай қайғырмай. Құладым *құс т а й* оқ тиген, Тартылдым тақыр айдындай (С.Мәуленов,

Алыс кет.). Хан қойған Қаратайды Әлім қалап, Өлтірген Жантөрені *құс т а й* талап. Келмеген қатарыңа хан баласы Сол қылған қайратыңнан бермен қарап (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Құстай ұшты. а) *Жүрісіне көз ілеспеді, зымырады.* Баласының баж еткен даусы естілгенде *құс т а й ұш ы п* шешесі де жетіп еді (О.Бөкеев, Үркер). Астында сұлу «Волга» *құс т а й ұш ы п* зымырап жүр (С.Мәуленов, Жер.). *Құс т а й ұш ы п*, құйындай ұйтқып келе жатса, жаяулар да қарақшыға жақындап келген екен (Қаз. ертегі.). ә) *Атағы, абыройы тез жайылды.* Балуан Шолақтың бағы ел үстінде *құс т а й ұш т ы* (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Тоты құстай таранды [сыланды]. *Әдеміленді, түрленді.* Дала т о т ы құс т а й т а р а н ы п, жасыл кілем жамылып, қырмызы түске ене бастады (Ә.Ибрагимов, Нағыз қайнар). Бола алмай дидар нәсіп қол созғанмен, Қызығын көре алмадым рақаттың. *С ы л а н ы п т о т ы құс т а й* қыр көрсетіп, Аққудай биікке ұшып қанат қақтың (М.Дулатов, Шығ.). Осыдан мені айырмай, Үш қатынның үстіне Қоя берсең сол шалға, Ақ сұңқардай түлеген Амангелді сен болсаң, *Т о т ы құс т а й с ы л а н ғ а н*, Зылиқа сұлу мен болсам, Екі қолым жағаңда! (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰСТАЛЫҚ з а т. с ө й л. *Құсалық.* Лиза талайдан бергі ішке бүгіп келген сағынышы мен *құс т а л ы ғ ы н* ән арқылы ақтарды (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат).

Іш құсталық. *Құзаланушылық.* Неше күннен бергі жылауы жылау ма, бүкіл көкірегін кернеген *іш құс т а л ы қ* лықсып келіп сыртқа қарай ытылды (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚҰСТАНА з а т. с ө й л. *Құстана.* Жетісуым – жеті құт, ырыс маған, Барша халық баурында тыныстаған. Араласып әрбір ұлт достасып жүр, Араласып, Адамдар туыс маған, Алакөз боп, *құс т а н а* ұрыспаған (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰСТАНАЛА = е т. с ө й л. *Құстанала.* Айдалада бір аттың қаңқасы қалды деп, аты озған адамды бас салып *құс т а н а л а ғ а н д ы* осында көрдім (С.Жүнісов, Ақан сері). Тұрсынды ел ішінің алабөтен *құс т а н а л а ғ а н ы н* естімепті (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚҰСТАНАЛАУ *Құстанала етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰСТАНУ з а т. *Құстарды кешенді (оның ішінде экологиялық жағынан) зерттейтін зоология бөлімі.*

ҚҰСТАҢБАЛЫ с ы н. *Құс тәрізді, құс бейнесін елестетін.*

Құстаңбалы күмбез қалып. *Құстың қандай да бір мүшесін салатын қалып түрі.*

ҚҰСТАҢДАЙ с ы н. *Құстың таңдайындай бұжыр-бұжыр.*

ҚҰСТАҢДАЙЛА = е т. *Таңдай-таңдай ету, бұйралау.* Содан кейін жел жалап *қ ұ с т а ң д а й л а п* тастаған сай жиегіндегі шағылға кеп отырды (Ә.Сараев, Бозқырау).

Құстаңдайлап кесті. *Жұқалап, жіңішкелеп турады, тілді.*

ҚҰСТӨСЕК з а т. *Құс мамығынан жасалып, матамен тысталған төсеніш көрпе.* Жағыпар *қ ұ с т ө с е к к е* шалқасынан көсіле түсіп, үнсіз жатыр (С.Жүнісов, Өшп. іздер.). Көштен адасып далаға қонып, ашығып, тоңып, ертеңгі күні қар астынан тұрғанда ғой Исатайдың: «Қазақ ел боламын десе: шай ішпесін, *қ ұ с т ө с е к* төсенбесін, қималы етік кимесін» — деп қазаққа сәлем айтатыны (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). Дүниенің осы тұрған жер бетінде Бар ма екен пақыр адам мен бейбақтай? Қатты деп *қ ұ с т ө с е к т і* назданушы ем, Апырай, жамбасыма батты-ау тақтай! (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚҰСТҰМАУ м е д. *Үй құстарында болатын жұқпалы індет.* Алғашында Шығыс және Оңтүстік Азия елдерінде көрініс берген *қ ұ с т ы м а у ы* н қысқа мерзім аралығында әлемнің түпкір-түкіріне таратушы алдымен жыл құстары екені даусыз («Парасат»).

ҚҰСТҰМСЫҚ с ы н. *Құс тұмсығындай сүйір. Қ ұ с т ы м с ы қ ыңғыру* — ою-өрнекті ойып салуға арналған, біз тәріздес жүзі үшкір әрі имек тұмсығының екі жағында да өткір жүзі бар сайман (Қаз. ұлт. қолөнері).

Құстұмсық жүзік. *Бауырының үстін құс тұмсығы сияқты етіп сүйірлеп соққан яки қалыпқа құйған жүзік.* Сондықтан ұзатылған қыздан сәлемдемеге *қ ұ с т ы м с ы қ ж ы з і к* келсе немесе құстұмсық ою-өрнекті тұскиіз, басқұр сияқты зат келсе, ауыл-аймағы қуанып, той жасап, атап өтуді әдет еткен (Ә.Тәжімұратов, Шебердің қолы.).

Құстұмсық қалып. а) *Күмісті сүйір, дөңес формаға келтіретін қалып.* ә) *Білезік*

дайындауға қажетті басы сүйір де иіліңкі шыбық, қадаубас (соқпа қалып түрі).

Құстұмсық құйма жүзік. *Құстұмсық жүзіктің қалыпқа құйып жасалған қымбат түрі.* Бір қолына арасына маржан салған шарбақ жүзік, бір қолына бауыры тұтас, *қ ұ с т ы м с ы қ қ ұ ы м а ж ы з і к* салған (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚҰСТЫ с ы н. *Құс өскен, құсы бар.* Осынау *қ ұ с т ы*, балықты шалқар көліміздің суы күрт кеміп кетті («Лен. жас»).

ҚҰСТЫҚ с ы н. *Құстарға арналған.*

Құстық қаумал. *Құстарды қорғау үшін жасалған қоршау, тор. Қ ұ с т ы қ қ а у м а л* қаумалдағы құстың барлық түрін немесе тек бір түрін қорғау үшін жасалуы мүмкін (Қаз. тілі термин. Экология).

ҚҰСТЫР = е т. *Құсқызу, лоқсыту.* Ерді қорлама — қорқытар, Асты қорлама — *қ ұ с т ы р а р* (Мақал). Қазақтың халықтық медицинасында қаражемісті ерте заманнан-ақ іш жүргізетін және *қ ұ с т ы р а т ы н* дәрі деп есептеген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Тайтұяқ асқазан, жүрек қызметін жақсартады, өт және несеп айдайды, қақырық түсіреді, іш жүргізеді, *қ ұ с т ы р а д ы* («Парасат»).

Қан құстырды. *Ішкен-жегенін желкесінен шығарды, сығып алды.* «Құнанбай мені аяйын деп отырған жоқ. Қандай айламен *қ а н қ ұ с т ы р с а м* деп, соны ойлап отыр» — деді Балағаз (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚҰСТЫРТ = е т. **1.** *Құсқыздыру, лоқсыттыру.* Қазақ құсбегілерінің қолындағы құсты тиісті бап, күйіне қарай ашықтыруы, қоялатуы (*қ ұ с т ы р у*), шаятыны (ішін жүргізу) болады (А.Сейдімбеков, Аққыз). **2.** *а у ы с. Қайтарту, төлеттіру.* Екі жылқы сойдырып тастаған екен, төлеуін *қ ұ с т ы р т т ы* (Д.Әбілев, Арман.).

ҚҰСТЫРТУ *Құстырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰСТЫРУ *Құстыр етістігінің қимыл атауы.* Мұсатыр әрі *қ ұ с т ы р у ғ а*, әрі ішін тазалауға [құстыр] таптырмайтын ем (С.Қасиманов, Сұқырлы.). Егер полярлық былғауыш (крачка) тағы басқа құстар балықты жұтып үлгірсе, онда теңізші құс оны қайткен күнде мазалап, балықты қайта *қ ұ с т ы р у ғ а* мәжбүр етеді (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

Қан құстыру. *Ішкен-жегенін желкесінен шығару, сығып алу.* Біреуге *қ а н қ ұ с т ы р у* оған жақсылық істеуден жеңіл (І.Есенберлин, Қатерлі.).

КҮСУ *Құс етістігінің қимыл атауы.* Ермағамбет *құс ұға* еңкейіп еді, құса да алмады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Алғаш вертолетке мінгендердің бәрі *құс ұшы* еді. Сен жарадың (М.Сүндетов, Құмда.).

КҮСУСИ *сы н. ескі кіт. Басқаша, ерекше, әсіресе.* Бұлардан басқа «*құс ұси*» оқып жүрген ақмолалық үш бала бар (С.Сейфуллин, Шығ.).

КҮСҮЙҚЫ *з а т. Өте сергек ұйқы; аз ұйқы.* Кейде осылай, жастығын іргеге сүйеп, тіп-тік отырып, қалғып кететін *құс ұйқысы* болатын (Р.Тоқтаров, Ертіс.). Сағат сайын қауіп-қатер күтіп, *құс ұйқыға* дағдыланған кез (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

КҮСХАНА *з а т. 1. Құстар тұратын күрке; тауық қора.* Мал суарамын, *құсхана* жасаймын деп, бірнеше рет кетіп қалыпты (С.Омаров, Өмір.). **2. Құс фабрикасы.** Олар *құсхана* алаңына құрал-жабдықтардың тең орналасқан-орналаспағанын міндетті түрде қарап өтеді («Соц. Қаз.»). **3. Жабайы құстарды ұстап құтетін тор, күрке.** Ол *құсханаға* келгенде жан-жақтан жапырлай ұшқан қанатты достары басына, қолтығына, тізесіне, беліне – бүкіл денесіне жапа-тармағай қонады екен (Е.Раушанов, Бакытты өмір.). Қарашеңгелдің *құсхана*сынан... шыққан қырғауылдар Жоңғар, Іле Алатауының тоғайларына, Балқаш, Жаркент, Алакөл маңына – Ақсу жағасына жіберілген (Е.Раушанов, Қырғауыл.).

КҮСША *ү с т. Құс тәрізді, құсқа ұқсап.* Ол салтанатты үлкен зал ішін қыран *құсша* бір шолып өтті де, сөйлеп кетті (Ш.Ерманов, Мөңгі.). Тағы да қақпашы *құсша* ұшып допты ұстап алды (М.Рашев, Бетің қисық.). Шаңқылдап ұшты шағала, Шарқ ұрып *құсша* зулаймын. Ау салып жүрген құрбыға Алыстан қолды бұлғаймын (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

КҮСШЫ *з а т. Құс салатын адам; саяткер.* – Үні не деген жаман, әкетші әрі, – деп, семіз бәйбіше *құсшы* жігітке бұйыра сөйледі (С.Бегалин, Шоқан асу.). Бірақ мұның өзі *құсшының* құр әңгімесіндей жел сөз боп қалады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). *Құсшылар* түгел қайтқан соң Құндақтап байлап қойды да, Екі иықтың үстінен Өріміндей қамшының Қос тамыр алды суырып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

КҮСШЫЛ *сы н. Құсқұмар, саятшыл.*

КҮСЫҚ *з а т. 1. Іштен кері қайтқан, сіңбеген ас, тағам.* Құсарда баланың басын еңкейтіп, маңдайынан сүйемесе, *құсқы* тыныс жүйесіне құйылады (Е.Оразақов, Дәрігер.). Үлкен залдың еденінде желінбеген тамақ, ішілмеген арақ, ақтарылып қалған табақ, жарқыраған *құсқы* жатыр (З.Ақышев, Ақбел.). – Анау сиыр бұзаулай ма енді? Обал-ай, малдың *құсқына* жолығар бұлар («Әдебиет және искусство»). **2. а у ы с. Жер қойнынан атылып шыққан ыстық масса, вулкан, лава.** Жер астынан шығып жататын жанар таулардың *құсқы* қатты қызып, балқыған сұйық лава болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.).

Кұсығын жалады. Біреудің қалған-құтқанын жеп күн көрді, соның арқасында жан бақты. – Ей, әке, осы «арестовайттың» құныне? Сасық кеңірдектен өткен *құсығымды* талай *жалағансың*, қайтейін, құстыр да жалай бер (Ф.Мұстафин, Көз көрген).

Кұсық таптыру. ж е р г. *Құстыру, жүрегін айныту.* Қымыз оған *құсқы* таптырады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

КҮСЫҚШӨП *з а т. ө с. с ө й л. <лат. asarum> Тайтұяқ.* Тайтұяқ – биіктігі 5-10 см-дей көпжылдық шөп тектес өсімдік. Оны халық *құсқышөп* деп те атай береді. Сабағы негізінен жерге төселіп өседі («Парасат»).

КҮСЫТТЫҚ *з а т. ж е р г. Қастық.* Мадиярға тинақтай *құсқыттығы* м жоқ, болысамын, көмектесемін (С.Омаров, Өмір.). Шоқан Петербургтегі тойға барар болса, анау көпір *құсқыттық* жасап, жазымға ұшыратар деп бір сескенетін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚҰТ' *з а т. Береке, байлық, мол қазына.* Мал деп жиырылма, ұлым. Ол халқымның *құты* болатын (К.Сегізбаев, Ашылм. сыр.). Солай, ұлым, Маңғыстау *құт* түбегі (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Қаратау бай қазына ғана емес, ол жердің *құты* мол (С.Бакбергенов, Кентау). Әйел – үйдің *құты* (Мақал).

Құт бітті [қонды, дарыды]. Береке-бақ орнады. *Құт бітейін* десе Құлының оңды туады (Шешендік сөздер). *Құт қонды*, колхозым Қуанышты енді көр (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Зәуеде жастар талабы асып, осы аймаққа *құт дари* қалса, оның жолына бөгет болу жақсы қылық емес (Ғ.Сланов, Шығ.). Құмына да қазақтың *құт дарыған*,

Құмы да оның құлдықтан құтқарылған Аңқан кеуіп қалмайды баяғыдай, Жүзгендердің түбінен сүт табылған (М.Мақатаев, Шығ.).

Құты кетті. Жолы болмады, сәтсіздікке ұшырады.

Құты түсті. а) *Мейірі түсті, шапағаты тиді, жарылқады.* – Дәмеш-ау, биылғы жыл Құдай тағаланың бізге *қ ұ т ы т ұ с к е н* жылы емес пе (С.Жүнісов, Ақан сері). ә) *ж е р г. Аңсары ауды, көңілі кетті.* Алға ас келсе, Жәнібектің *қ ұ т ы т ұ с е д і* (З.Шүкіров, Ізгілік). Болғанмен өзің төмен, сөзің күшті, Айырып білер деп ем алтын, мысты. Әйелің мыс, мейлің алтын болғанменен Әйтеуір менің *қ ұ т ы м* саған *т ұ с т і* (XX ғ. қаз. ақын.).

Құты шайқалды. Берекесі кетті, ынтымақ, бірліктен айырылды. Мамырды бұзып, Қалқаман тап бүгінгідей ағайын *қ ұ т ы н ш а й қ а г а н д а* Әнет бабам не қып еді? – дейді Жиренше Керімге (М.Әуезов, Шығ.).

ҚҰТ² зат. ауыс. *Тамақ, дәм.* Қорықтықтың үстіне келдім. *Қ ұ т т ы ң* дәмінен ауыз тиіп кетейін, жолым болар ма екен, – деді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰТ³ зат. *Қорқыныш, үрей.* Әбіште *қ ұ т* жоқ, зәре жоқ. «Әлхямді» құлқиуалладан» қайран болмаған соң, Әбіш жандәрмен тізесінің астында жатқан балтаны ала ұмтылады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құтын алды [ұшырды]. Берекесін кетірді, үрейін ұшырды. Кеңестің көлеңкесі *қ ұ т ы н а л ы п*, бақытын, малын, тағын бүтін алып, Жер бөліс, конфискенің күшіменен Аластап қуылған-ды түтін салып (Б.Майлин, Шығ.). *Қ ұ т ы н а л с а* дұшпанның Дос-жаранды тыңдаған (Жамбыл, Шығ.). Балтабай Оразкенді шаштан ұстап, Нығарлап әр түкпірге сүйреп тастап. *Қ ұ т ұ ш ы р а* рестілген қатты дауыс: «Анаң, енең!.. Шық үйден! Жолыңды тап!» (М.Жұмабаев, Шығ.).

Құты қашты. Берекесі кетті, ұсқыны қашты, қорықты. Жаңбырбай мен Жоламан сәлем беріп кіріп келгенде, Ыбырайдың *қ ұ т ы қ а ш а* бастады (Ә.Әбішев, Шығ.). Қаһарынан *қ ұ т ы қ а ш ы п* қалтырап, Өзге аңдардың есі кеткен тамтырап. Доптай қағып домалатқан оларды Несібесін ауызынан тартып ап (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚҰТ⁴: *құт қара басы.* *ж е р г. Қу қара басы, жалғыз, жеке басы.* Ол өзінің *қ ұ т қ а*

р а б а с ы н ғана ойлайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚҰТАЙ= е т. *Турақтау, орнығу.* Бірі келсе, бірі кетіп жатты. Мамандар *қ ұ т а й м а д ы* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мұғалім *қ ұ т а й м а й т ы н* бұл ауылға, тағы біреу селтендеп келген шығар деген ой әркімнің көкейінде тұрған сияқты (Т.Иманбеков, Үш ай.). Тәңір қастық қылғандай, о бастан-ақ Ақанға әйел *қ ұ т а й м а г а н* (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау).

Қолы құтаймады. а) *Берекесі болмады, байлық жиылмады.* Қанша тапса да *қ о л ы қ ұ т а й м а д ы*, алдына мал салмады (Ауызекі). ә) *Қолына баласы тұрмады.* Қанша бала тусам да, *қ о л ы м қ ұ т а й м а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сең).

ҚҰТАЙТ= е т. *Турақтату, орнықтыру.* Қатын *қ ұ т а й т п а й т ы н* сол немеге жеңгетай болсаң жетісерсің (З.Жәкенов, Танд.). Қойшекеңнің әдеті сол. Көмекші *қ ұ т а й т п а й д ы* (Д.Досжанов, Дария). Осы өңірдегі ит біткенді қасқыр *қ ұ т а й т п а д ы*, арқалап әкетіп тауысты (Ж.Нәжімеденов, Аспан шақырады).

ҚҰТАЙТУ *Құтайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТАН¹ зат. зоол. <лат. ardeidae> *Сазды, сулы жерлерді мекендейтін, сирағы мен тұмсығы ұзын құс.* Қамысты қопада көптеген құстар: *қ ұ т а н*, қалбағай, балшықты ұялайды (Б.Муханов,... Қазақст. өсімдік.). Бақаны сарбас жылан, *қ ұ т а н д а р* және басқа жануарлар тауып жейді (Зоология).

ҚҰТАН² зат. *Құл-құтан қос сөзінің екінші сыңары; малыш-жалшы, кедей-кепшік.* Мен едім Абылайдың хан Тезегі, Жылқының ұстатпайды сұр көжегі. Ордаға құл мен *қ ұ т а н* басып кірген, Құдайдың бұ да болса бір кезегі (Сүйінбай Аронұлы, Ақиық).

ҚҰТАЮ *Құтай етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТБ [ар. قطب] зат. діни. *Сотылық дәреже сатысындағы ең жоғарғы «әулие», сотылық философияда «кемел адам» деген ұғым.* *Қ ұ т б* жөніндегі Құдайдың жердегі күнәдан пәк халифасы, оның адамдармен қарым-қатынасындағы дөнекері, пайғамбарлық аяндардың «құпия» мағынасының білгірі деген түсініктердің, әсіресе, исмаилшылардың иман жөніндегі қағидасын еске түсіреді (Ислам энцикл.).

ҚҰТБА [ар. خطبة] зат. діни. *Намаз; ел билеуші адамды дәріптеп оқитын намаз.* Бір

бейшара молданы алып келді, Келген молда *құтбасын* оқып берді. Ойда жоқтан қиюын келтірген соң, Шеберлігін құдіреттің танып білді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

ҚҰТБАНДЫ с ы н. с ө й л. *Құтпан*. Жауардың *құтбандысы* Қадыр салаң, Шетінен рақымсыз, түгел сараң. Айтқаны шарияттың рас болса, Зекетсіз жиған малдың бәрі де арам (Айтыс). Ақ сүйек өмірінде *құтбанды* боп, Басынан бағы кетпей, қолдан малы. Нашар боп жалға жүріп неше уақыт, Саған да өткен аз күн малдың зары (Айтыс).

ҚҰТ-БЕРЕКЕ з а т. *Байлық, береке, ырыс, дәулет*. Бүгін халықтың қуанышы кең күні, Күн менен түн – таразының тең күні. «*Құт-береке* болмаса екен кем күні», Деп тілелік, қолың жай-ау, алашым! (М.Дулатов, Шығ.). Сырдария өзені далаға *құт-береке* болып қан тамырындай тарап жатыр (Ұ.Бағаев, Дала.). Баға білсең, қой түлігінің *құт-береке*сі көп (Дала шұғыласы).

Құт-береке дарыды. *Байлық бітті, берекесі кірді*. Қазір *құт-береке* *дарыған* Қарасай құшағы ақтылы қойды ағылтқан алқапқа айналды (Фермаға кел.). Сенің баурайың нағыз *құт-береке* *дарыған* жер ғой (Н.Айдаров, Жазылбек мектебі).

Құт-береке көшті [кетті, қашты]. а) *Байлығы, береке-бірлігі кетті*. Елге үлгі айтар ерің болмаса, *Құт-берекенің көшке-ніемес пе?* (Шешендік сөздер). ә) *Зәресіңшты, қорықты*. Жау алдында жауынгерлердің *құт-берекесі кетсе*, командирден не пайда? Оның құны бір тиын («Соң. Қаз.»).

ҚҰТЕКЕЙ з а т. *Құт қонған адам (жер)*. Ассалаумағалайкүм, Сөкен қазы, Қазақтың сізге бірдей көп пен азы. Ел қонған ескі қорда *Құтекей* деп, Тілейміз тілеуінді қысы-жазы (XX ғ. қаз. ақын.).

ҚҰТҚАР= е т. **1.** *Аман алып қалу, сақтау*. Есінде ме, жазғытұрым кіші ұлы суға аққанда, *құтқардым* (О.Бөкеев, Қайдасың.). Бір қазақты өлімнен *құтқарып* алуға қалай шамасы келмейді (С.Омаров, Қызыл.). **2.** *Бір нәрседен айырып алу, арашалау*. Күйеуімнен *құтқар* деп, ешкімнен ақыл сұраған жерім жоқ (С.Омаров, Өмір.). **3.** *Босату, азат ету*. Қауіпті тұтқынды *құтқарып*, үйде жасырдыңдар (А.Сатаев, Ақын.). Адал ниет халықты ілестірді соңынан. Күң мен құлды *құтқарды* Патша мен байдың торынан (Б.Бигелдиев, Балқаш).

Құтқарып Сарыарқаны зар, азаптан, Елімнің дұшпанынан кек әперді, Әйгілі Қобыландының аруағымен Еске алам кешегі өткен кемеңгерді (О.Шипин, Дастан.).

Тозақтан құтқарды. *Азап, қиыншылықтан азат етті*. Ұжмаққа тура бастайтын Ел серкесі көсемге *Құтқаратын тозақтан* Шариятқа, шешенге (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚҰТҚАРУ *Құтқар етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Аман алып қалу, сақтау*. Шынбергеннің күйіп-жанып іздеген «төртінші өлшем» адамзатты апаттан *құтқаруды* мақсат тұтса керек («Қаз. әдеб.»). Көкірегіңде жалындаса нар сенім, Ұлан болсаң сол сенімге шөлдеген, Бұл жігітті тек бір ғана жолменен, *Құтқаруға* мүмкіндігің бар сенің (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** *Айырып алу, арашалау*. Ақбаянды Әлжаннан *құтқару* деген сөз – маған Ақбаянның қатесін кешіру дегенмен бірдей (І.Есенберлин, Алтын.). Бұл айта алмай жүрген сырлары екеуі қалай ғұмырлық жолдас болып, Жұманнан Жамалды *құтқару* екен (М.Дулатов, Шығ.).

ҚҰТҚАРУШЫ з а т. *Біреуді аман алып қалушы, қамқоршы*. Бағанағы *құтқарушы* м д ы іздеп таптым (Е.Мырзахметов, Туған күн.). Батыр Саянды *құтқарушының* бірі Ақжол би екені сөзсіз (І.Есенберлин, Алмас.). *Құтқарушылар* *намын* рақмет жаудырып, өз аэродромдарына оралды (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

Құтқарушы жарылыс. ә с к. *Шабуылға ұшыраған немесе қирау қаупі бар ракетаның денотациясын іске асыратын жарылғыш жүйе*. *Құтқарушы* *жарылыс* әдетте баллистикалық жүйеге қарсы әрекет сияқты ұсынылады. Өйткені ракеталарды ұстап алу кезінде оқтұмсық денотациясы қиратуды жүзеге асырып, келесі ұстап қалу операцияларын қиындатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ҚҰТҚАРЫЛ= е т. *Аман алып қалыну, сақталу; босану*. Мұз құрсауынан *құтқарылған* жиырма балықшы отырған салонға су тола астады (Т.Жанұзақов, Азамат.). *Құтқарылған* *дарына* сенбей, тұтқындағылардың біреулері жылап, біреулері күліп жатты (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Құмына да қазақтың құт дарыған, Құмы да оның құлдықтан *құтқарылған* Аңқаң кеуіп

қалмайды баяғыдай, Жүзгендердің түбінен сүт табылған (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰТҚАРЫЛУ *Құтқарыл етістігінің қимыл атауы.* Кеменің апатқа ұшырағанға дейінгі ұзақ жолы, олардың *құтқарылуы*, экипаждың қажырлы күресі тәп-тәуір суреттеледі (С.Қирабаев, Октябрь.).

ҚҰТҚАРЫС = е т. *Бірге құтқару, аман алып қалысу.* Елді қырғыннан *құтқарысқан* бұл сапарына Сұлтанмахмұт өзі де дән риза (Д.Әбілев, Арман.). *Құтқарыс*, сен де тұр қатар, Жігітке жол көп тілегі оң. Жарақ ап жатыр тұтқындар, – Мұсылман, татар легион (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚҰТҚАРЫСУ *Құтқарыс етістігінің қимыл атауы.* Өрт ішінде қалған адамдарды *құтқарысуға* көп адам келді («Лен. жас»).

ҚҰТПА [ар. خطبة] з а т. ді н и. *Мешітте ел билеуші адамды дәріптеп оқитын намаз.*

ҚҰТПАН¹ [ир. خفتن] з а т. ді н и. **1.** *Бесуақыт оқылатын намаздың ең соңғысы; бесінші намаз.* *Құтпан* намазының уақыты – қызыл шапақтың жоғалған сәтінен екінші таңның атуына дейінгі мезгіл (М.Исаұлы, ... Ислам.). Ауылдағы қарттар *құтпан* ды оқып бітіріп, от басынан әлдеқашан төсекке жантая орналасқан болар (Б.Момышұлы, Шығ.). Намазшам болды, күн батты, *Құтпан* ның болды уақыты (Алпамыс). **2.** *Құтпан намазы оқылатын мезгіл (түңгі сағат 10–11 аралығы).* Намазшамнан өткенде, *Құтпанға* уақыт жеткенде Ақберенді байлады, Қарына найза байлады (Жамбыл, Шығ.). Сөйтсе, Оразбай *құтпан* намазын жіберіп алған екен (С.Алдабергенов, Асу.).

ҚҰТПАН² з а т. **1.** *Құт-береке, ырыс.* Сәрсөбай кейінгі жылдары қорасы қойлы, өрісі малды бір колхоздың *құтпан* ы болды (С.Бегалин, Жас түлек.). Үзілмес үміт мерекем, Құшағы *құтпан* берекем. Сүйеушім өзің табынған, Жаз көңілді, жан әкем (Ш.Смаханұлы, Ұр.). **2.** *Бақ; қасиет.* Тезек төре: Сүйінбай тегін емес, қызыр көрген, Қол жайып, жаман болмас бата берген. Жылкелді, бір қой әкеп, бата сұра, *Құтпаны* нап қалалық осыменен (Сүйінбай ақын, Ақиық). Қодар емес, *құтпан* ы м болсын, қайтпаспын да, тынбаспын, – деді (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚҰТПАН³ з а т. *Аталық мал, малдың құты.* Көшпелі ортадағы тіршілік қамы жүйесінің арқауы – төрт түліктің өсіп-

көбеюінің, молшылыққа кенелуінің бастауында, әрине, аталық мал орын алған. Сондықтан да қазақтар аталық малды «*құтпан*-айғыр» (*құтпан* мал) деп ардақтаған (Б.Хинаятұлы, Көне дүниетаным.).

Құтпан [жалды] айғыр. *Құтты, байлық басы.* Мен де сені келешекте сол *құтпан* айғырдай, үйіріне жайлы, зәбірсіз жан бола ма деуші едім (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қараны көрсе, өктейді Үйірде *құтпан* жалды айғыр Жанына ерген саяғын Құлағын жымып, теппейді (Бес ғасыр.).

Құтпан айғырдай азынады. *Қорғаштап, маңайлатпады деген мағынада.* «Ертеңгі күні *құтпан* айғырдай ел шетін торып, аз ынап шыға келеді әлі-ақ» – деп, босалаңдау ғана лекіте күлді де, – Мөңке, жә, мен кетейін, – деп түрегелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚҰТПАН⁴ з а т. *Сыйлы адам.* Өй, төңір, қойшысы түгіл *құтпан* ы жаяу қалсын (М.Әуезов, Абай жолы). Дулаттың Құдай қылған *құтпан* ы едің, Өңкей бек, серкенің сұлтаны едің (Бес ғасыр.).

ҚҰТСЫЗ с ы н. **1.** *Құты жоқ; береке-сіз, нашар.* Кедей мен малшыға, жетім мен жесірге жердің тисе, ең *құтсыз* ы тиеді (Х.Есенжанов, Тар кезең.). **2.** а у ы с. *Жолы ауыр; қырсық.* Құтты қонақ келсе, қой егіз табады, *Құтсыз* қонақ келсе, қойға қасқыр шабады (Мақал).

Бауыры құтсыз. *Бала көрмеген, тұшағы қанамаған.* Ізіне қара ермеген, *бауыры* құтсыз мен бейбақ... Құр мойнына масыл болғаннан басқа не күтесің менен (Б.Аманшин, Жар мұңы). Ізіне қара ермеген *бауыры құтсыз* қақбастан опа таппайсың (Ә.Нұрпейісов, Сен).

ҚҰТСЫЗДЫҚ з а т. *Құты жоқтық; сәтсіздік.*

ҚҰТТАБ [ар. كتاب] з а т. к ө н е. ді н и. *Әліппе танытатын және Құран үйрететін бастауыш мектеп.* Орта ғасырларда *құттаб* сөзі кеңірек қолданылатын, қазір Арабия, Мысыр және Тунисте ғана сақталған. Мұндай бастауыш («құрандық») оқу орнын мактап, мектеп т.б. деп те атайды. Ол үшін бөлмелерді немесе әлдебір қоғамдық үйлердің ауласын да пайдаланған (Ислам энцикл.).

ҚҰТТЫ с ы н. *Құт қонаан, берекеді.* Кеншілердің *құтты* мекені, жастық пен жаңалықтың ордасы (А.Жолдасбеков, Әке.).

Қасиетті қыстауым – ыстық ұям, *қ ұ т т ы* бесігім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Бірақ *қ ұ т т ы* орнын, ата-бабасының бейітін аттап ешқайда көшпейді (Бал дәурен).

Айт құтты [мерек] болсын. *т і л е к.* Құрбан айт мейрамында адамдардың бір-біріне айтатын құттықтау тілегі. *А й т м е р е к б о л с ы н*, қарындас, – деді Мәмбет (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қадамы құтты болды. *Жолы болды, келісі жақсы қуаныш әкелді.* Мынау балам оқудан қайтқалы сұле науқас боп, арыла алмай қойып еді. Сендер келгелі жақсы сөздеріңмен ем әкелгендей болдыңдар. *Қ а д а м ы қ ұ т т ы* қонақ *б о л ы ң д а р*, – деді Ұлжан (М.Әуезов, Шығ.).

Қадамың [аяғың] құтты болсын! *т і л е к.* *Ісің сәтті болсын, келуің бақыт әкелсін, береке дарысын!* Келген жерінде *қ а д а м ы ң қ ұ т т ы б о л с ы н*, мал-жаның көп болсын (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). – Ал, құрылысшы жолдас, алғашқы *қ а д а м ы ң қ ұ т т ы б о л с ы н!* – деп құттықтағанда төбем көкке аз-ақ тимей қалған (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

Қоныс құтты [жайлы, қайырлы, өрісті] болсын. *т і л е к.* *Жаңа жұртқа көшіп келгенде айтылатын ізгі тілек.* Басына ақ жаулық салған бір қартаңдау әйел келіп, тіпті «Тың *қ о н ы с ы ң қ ұ т т ы б о л с ы н*» деп орысша сөйлеп, Павленконың қолын қысты (С.Шаймерденов, Шығ.).

Құдайдың құтты күні. *Құн сайын, күнде; әр күні.* Жалғыз жиені – жас өспірім Таулықты *қ ұ д а й д ы ң қ ұ т т ы к ү н і* шырылдатып сабайды да жатады (Б.Аманшин, Көкжар.). Ол біздің үйге *қ ұ д а й д ы ң қ ұ т т ы к ү н і* бір келмесе, тұра алмайтын болды («Соц. Қаз.»). Бөтестен хат келмегелі *қ ұ д а й д ы ң қ ұ т т ы к ү н і* почтаға барам, кей күні әлденеше рет барам, бірақ хат жоқ (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Құсың [алғаның] құтты болсын! *т і л е к.* *Жаңа үйленген жас жігітке айтылатын игі тілек, ықылас.* – *Қ ұ с ы ң ы з қ ұ т т ы б о л с ы н!* – Айтқаның келсін, Құрмашжан (М.Дүзенов, Ант.). Біреу келіп, біреулер қайтып жатыр, *А л ғ а н ы ң қ ұ т т ы б о л с ы н* айтып жатыр. Апырым-ай, мұндай сұлу көрмедік деп, Кейбіреу келіп ішегін тартып жатыр (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

Құтты болды. *Ырыс әкелді, ақжолтай болды.* Тақымы жетімектің *қ ұ т т ы*

б о л ы н, Құлагер қосқан сайын бөйге алатын (І.Жансүгіров, Шығ.).

Құтты болсын! *т і л е к.* *Жақсы іске айтылатын ізгі ниет.* Мінекей, Жаңа жылдың ашып бетін Москва айтып жатыр *қ ұ т т ы б о л с ы н* (Т.Әлімқұлов, Өлеңд.). Әлгі жігіт айтты оған: – Қасымда бол, қарағым, Жан екенсің нан талап. *Қ ұ т т ы б о л с ы н* қадамың! (О.Шипин, Дастан.).

Құтты мекен [қоныс]. *Бақыт орнаған тұрақ, жайлы мекен.* Партия жайып алға картаны, Нұсқап отыр Абай өскен ортаны. Сонда сендік *қ ұ т т ы м е к е н*, жас ұрпақ, Өзің өскен сол өлкеде жасыл бақ (Партия тур. ән).

Құтты болсын айтты. *Қуанышқа, жақсылыққа тілек білдірді, ықыласын танытты.* Мәскеудегі үлкен съезге делегат болғаныңды естіп, әдейі *қ ұ т т ы б о л с ы н а й т у ғ а* келдік (С.Омаров, Өмір.).

Құтты жеріне [орнына] қондырды. *Қызын ұзатты, күйеуге берді.* Енді, құдайым алса да арманым жоқ. Күнзилам *қ ұ т т ы ж е р і н е қ о н д ы* (Ж.Молдағалиев, Самал). Қызды *қ ұ т т ы ж е р і н е қ о н д ы р у* оңай емес, қосағымен қоса ағарсын (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Қызды *қ ұ т т ы о р н ы н а қ о н д ы р у* м е н ата-ананың міндеті өтеліп болмайды (Семья тәрбиесі).

Құтты қонақ болды. *Жолы жақсы болды, ақжолтай болды.* Бүгін Кенжекеңнің ауылда алпыс жылдық тойы тойланғалы жатыр, *қ ұ т т ы қ о н а қ б о л д ы ң ы з* (С.Мәуленов, Шыңда.). *Қ ұ т т ы қ о н а қ б о л д ы ң*, таң атқалы төлдеген саулықтың бәрі егіз тапты (Дала шұғыласы).

Отау құтты болсын! *к ө н е.* *Баласына енші беріп, бөлек үй тұрғызғанда айтылатын тілек.*

ҚҰТТЫҚТА= *е т.* *Біреуге құтты болсын айту, жақсы тілегін білдіру.* Қымбатты туыстар, барлықтарыңды да келе жатқан Жаңа жылмен *қ ұ т т ы қ т а й м ы н* (Б.Жанғалиев, Жылдар.). Қымбатты ерлерім! Бәріңді де құшақтап беттеріңнен сүйемін! Шын жүрегімнен табыстарыңмен *қ ұ т т ы қ т а й м ы н* (Б.Момышұлы, Москва.). – Сені туған күніңмен *қ ұ т т ы қ т а й м ы н* (К.Тоқаев, Түнде). Жүректерін балқытты Әке менен ананың. Жұрт *қ ұ т т ы қ т а п* қарсы алды, Ән мен күйін баланың (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰТТЫҚТАС = е т. *Игі тілек білдірісу, қуанышына ортақ болу*. Дос-жарандарым *қ ұ т т ы қ т а с ы н*, ақтауды ойладым (Т.Бигелдинов, Аспанда.). Үкімет наградасын алған жауынгер жолдастар бір-бірін *қ ұ т т ы қ т а с ы н* жатыр (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚҰТТЫҚТАСУ *Құттықтас етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰТТЫҚТАУ¹. з а т. с ө й л. Құттықтау-хат. // *Құттықтау мәтіні жазылған*. Осы хабарды естіген сағатта-ақ *қ ұ т т ы қ т а у* телеграмма жібергенмін («Қаз. әдеб.»).

ҚҰТТЫҚТАУ² *Құттықта етістігінің қимыл атауы; ресми құттықтау хат жолдау*. Бүгін Ресейдің Новосібір қаласында Қазақстан мен Ресей жастарының фестивалі басталады. Елбасы осынау маңызды шараға қатысушыларға *қ ұ т т ы қ т а у* жолдады («Егемен Қазақстан»).

ҚҰТТЫҚТАУХАТ з а т. *Жазба түрде жолданған құттықтау, тілек*. АҚШ Президенті еліміз тәуелсіздігінің 13 жылдығына орай мемлекет басшысына *қ ұ т т ы қ т а у х а т* жолдады («Егемен Қазақстан»). Бос отырғанша саған *қ ұ т т ы қ т а у х а т* жазайын деп ойладым (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚҰТТЫҚТАУШЫ з а т. *Қуанышқа ортақ болушы, жақсы тілек білдіруші*. Шахтер жігіт қаладан Еңбек Қызыл Ту орденін тағып оралды. Оны *қ ұ т т ы қ т а у ш ы л а р* көп болды («Қаз. әдеб.»).

ҚҰТТЫЛЫҚ з а т. *Құтты болушылық*. Алғашқы тост қарашаңырақтың *қ ұ т т ы л ы ғ ы н а*, Ләтифа ханымның салмақтылығына арналған (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Жерінің *қ ұ т т ы л ы ғ ы н а* сай, Нұраның бойын мекендеген ел де дәулетті тұрады («Қаз. әдеб.»).

ҚҰТХАНА з а т. 1. *Өз үйі, мекен-жайы, тұрағы*. Отыз жылғы өмірімнің ырысы боп, бала-шағамды асырап келген *қ ұ т х а н а м а* аяқ астынан тап бола қап, бас сұққызбауға жанталасып тұрған сен кім едің соншама (А.Байтанаев, Қайнар.). Көңілімнің кірпіктері шықтағанда, қаншама ой кешемін *қ ұ т х а н а м д а...* Сен жоқсың жел жағымда, мен дүлеймін – кей-кейде тоңып-шашып ықтағанда (М.Сатыбалдиев, Қызғыш құс). 2. *Белгілі бір мамандық иелеріне мәдени-тирмыстық қызмет көрсететін жеке жай*. Творчестволық қызметкерлер мен жастар

одақтары ірге тебетін «Домбыра» *қ ұ т х а н а с ы* шын мәнінде ұлттық музыка аспабына – шоғырланған бес домбыраға ұқсас. Творчестволық *қ ұ т х а н а* мен «Күбі» жатақханасының кең вестибюлінде қабылдау-информация қызметі, байланыс салоны, сауда пассажи, алуан киоскілер орналасады («Білім және еңбек»).

ҚҰТЫ¹ [ир. قۇتى] з а т. 1. *Тар мойынды зертханалық шыны ыдыс*. 2. *Жауынгерлердің белбеуіне бекітілетін, жарты литрден көбірек сұйықтық сиятын, тығыз матадан қабы бар металл ыдыс; «фляга»*. Олбеліндегі *қ ұ т ы с ы н* шешіп алып, қақпағына су құйып, қыздың ерніне апарды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). 3. *Оқ-дәрі, шақпақ тас, т. б. салу үшін өңделген былғарыдан не түйенің табан терісінен, мүйізден, ағаш безінен арнайы жасалатын бүйірлі, әшекейлі зат*. *Қ ұ т ы н ы ң* түбі жарты ай тәрізді екі шеті қайқы, қылқа мойын, екі жақ беті бедерлі болып келеді, күміс, асыл тастармен әшекейленеді (Қаз. зергер. сөздігі). 4. с ө й л. *Бөтелке*. Кешікпей стол үстіне консерві, нан, бір *қ ұ т ы* арақ та келіп қалды (Т.Бигелдинов, Аспанда.).

Бунзен құтысы. *Сүзіндіні қабылдауға арналған, бүйірінде түтігі бар құты*.

Дөңгелек түпті құты. *Түбі дөңгелек, қызуға төзімді шыныдан жасалатын, ішіндегі затты қыздыруға болатын ыдыс*.

Жалпақ түпті құты. *Жай жұқа шыныдан жасалған, түбі жалпақ құты (оны қыздыруға болмайды)*.

Клайзен құтысы. *Вакуумнің әсерін пайдаланып, сұйық заттар айдауға арналған құты*.

Конусты құты. *Химиялық тәжірибелерде қолданылатын конусқа ұқсас құты*.

Өлшеуіш құты. *Жалпақ түпті, ұзын мойынды, мойнында шеңберден салынған белгі және бүйірінде берілген температурадағы көлемі жазылған, аузы тығынмен тығыз жабылатын, сұйықтықтың көлемін дәл өлшеу үшін қолданылатын құты түрі*.

ҚҰТЫ: *құты балық*. ж е р г. *Балықтың бір түрі*.

ҚҰТЫДАЙ с ы н. *Құты сияқты, кішкентай*. Зәмзәм құйған *қ ұ т ы д а й*, Домаланған келбеті. Тарта беру тымпиып – Көшеде оның міндеті (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰТЫЛ = е т. 1. *Босану, арылу*. *Қ ұ т ы л д ы қ* деп пәледен Күлісіп жата бе-

реді. Қыздарының киетін Киімін де береді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **2. Ұстатпай кету, сытылу.** Тұлпар кетті *қ ұ т ы л ы п*, Төкетайды алып сытылып. Шалқұйрық пен Ер Төстік, Шала алмай қалды ұмтылып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Тышқан аулап отырған Мысыққа кеп сырмды айта бастадым. Бұл ойымды болар деп ем ұтымды, Мысық бірақ үндеместен *қ ұ т ы л д ы* (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. а у ы с. Азат болу, еркіндік алу.** Ғазиз басым *қ ұ т ы л а* алмай жаладан, Жаудың қолы босамай тұр жағадан. Жүректі жаншып, жанға түскен ауыр тас, Ашу тасып, тамырды қуып тараған (М.Дулатов, Шығ.). Жетпесті құдың, жеттің бе, Барша жаннан өттің бе? Тағдырың жазған ақ өлім, *Қ ұ т ы л ы п* онан кеттің бе? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Желдей есіп желіктім, Үлкен олжа тапқанға. Дейді маған әйелім, *Қ ұ т ы л м а й* жаудан мақтанба (О.Шипин, Дастан.).

Борыштан [қарыздан] құтылды. *Берешегін қайтарды, қарызын төледі.* – Не керек, *б о р ы ш т а н қ ұ т ы л д ы ң* («Лен. жас»).

Бөрікті тастап, бөріден құтылды. *Жан сауғалады, қара басын құтқарды.* Ең болмаса миномет батареясын көмекке қалдырмай, *б ө р і к т і т а с т а п, б ө р і д е н қ ұ т ы л ы п* кеткен екен ғой комбатын, – деді Самарханов (Ж.Тілеков, Шалғай шепте).

Зорға [әрең] құтылды. *Бір нәрседен қиыншылықпен басын босатып алды.* Біз Оразалиевтің материалын әлі қарап үлгерген жоқ едік деп *з о р ғ а қ ұ т ы л д ы м* (Е.Оразқов, Дәрігер.). Жемекбоптырна Келгенде жетіп қасына, *қ ұ т ы л д ы з о р ғ а*, Секірді суға асыға (Ә.Дүйсенбиев, Көңілді.). Ажалдан *ә р е ң қ ұ т ы л ғ а н* жанды қайтадан жау қолына бер дейді, қызық (А.Сатаев, Ақын.).

Қашып құтылды. *Безіп кетті, басын сауғалады.* Қарағым-ау, біз *қ а ш ы п қ ұ т ы л а* алмай жүргенде, сен не рахат табам деп келдің мұнда (Ә.Жәмішев, Дала.).

Құрығынан [құрықтан] құтылды. *а) Құтылып, сытылып кетті. ә) Бостандық, еркіндік алды.*

ҚҰТЫЛА= е т. *Құты-құтыға құю, бөліп салу.* Қайнатқан вареньелерін кілен жартылықтарға *қ ұ т ы л а н*, тізіп қойды («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚҰТЫЛАН= е т. *Құтыға салыну.* Піскен ет, шұжық, сары май секілді тағамдармен қоса, *қ ұ т ы л а н ғ а н* қияр, помидор да қойылыпты (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын).

ҚҰТЫЛАНУ *Құтылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТЫЛАУ *Құтыла етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТЫЛТ= е т. **1. Ұстатпау, сытылту.** Қашса *қ ұ т ы л т ы п*, қуса жеткізетін бұрынғыдай жарамды жүйрік ат жоқ (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2. Құтқарту, азат еттірту, босаттыру.** Ебіне қарай біреуді жетілтейін деп, біреуді *қ ұ т ы л т а й ы н* деген бейнетінің бөрі басында, қолы тимейді (Абай, Тол жин.).

ҚҰТЫЛТУ *Құтылт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰТЫЛУ *Құтыл етістігінің қимыл атауы.* **1. Арылу.** Жердің өзіне тарту күшінен мүлде *қ ұ т ы л у* деген мүмкін емес, бірақ ол күштің әсерін азайтуға болатынын ғылым бізге дәлелдеп береді (О.Жәутіков, Жаратылыстану). Таяудағы жылдары Қазақстанда полиметалл рудаларын өндіру дәрежесін арттырып, республика зауыттарында руда шикізатын сырттан тасу сияқты қолайсыздықтан мүлде *қ ұ т ы л у ы м ы з* керек (Қ.Сәтбаев, Қазақстан.). **2. Ұстатпай кету, сытылу.** Ал олардан *қ ұ т ы л у д ы ң* оңай жолы бар (М.Дүйсенов, Мейман.). Ішкі жағдай осылай болғандықтан, ол үндемей *қ ұ т ы л у д ы* жөн көрді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ҚҰТЫЛЫ= с ы н. *Құтыға салынған, құтысы бар.*

ҚҰТЫР= е т. **1. Орталық нерв жүйелерінің бұзылуынан қауіпті жүйке ауруына ұшырау.** *Қ ұ т ы р ғ а н* ит 2-ден 11 күнге дейін, сиыр мен жылқы 4-тен 6 күнге дейін, шошқа 2-ден 4 күнге дейін өмір сүреді (ҚСЭ). *Қ ұ т ы р ғ а н* хайуанның құйрығы мен артқы аяқтары параличке ұшырап өледі (ҚСЭ). **2. а у ы с. Орынсыз желігу, еліру.** – Ә, *қ ұ т ы р ғ а н* иттің балаларын-ай! Аң құған сияқты. Еліріп кеткен (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Балаларыңды сүндетке отырғызам деп әбден *қ ұ т ы р ы п с ы ң* ғой. Жылқы да сойғанбысың (С.Нарымбетов, Тентек). Дауылды күні бала мен ит *қ ұ т ы р а д ы* (Мақал). **3. а у ы с. Әлінен асу, қағыну.** Шал дегендер бұл күнде *қ ұ т ы р д ы* емес пе? Әйелдерін бөлек шығарып қояды да, бұрынғыша жас тоқал алады (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Осыны пайдаланған басмашылар да *қ ұ т ы р ы п*, елдің мазасын кетірді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). *Қ ұ т ы р ғ а н* екен қу кедей! Дүрені болыстың өзі соқты (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

Арыстандай құтырды. *Аласұрды, жанын жеді.* Зарлық бала ойнайды *Арыстандай құтырып* (Мұңлық-Зарлық).

Құтырған бурадай зіркілдеді. *Қатулан-ды, қаһарланды, бұрқылдап ашуланды.* Бірақ Көпекбай ашуланғанда *құтырған бурадай зіркілдеп*, керемет қайраттанып кетеді (Б.Сокпақбаев, Өзім тұр.).

Құтырған иттің құлағын жедің бе? *Өзіңнің есің дұрыс па деген мағынада.* Сен пәле болдың ғой, *құтырған иттің құлағын жедің бе?* (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Құтырған қан. *кәс. Малдың көтерілген қан қысымы, қан тасу.*

Құтырған қасқырдай. *Жанын жеді, арпалысты.* Мынау Көктөбет, бұл да *құтырған қасқырдай* маңайын жұлып жеп жүр (А.Нұрманов, Құлан.).

Құтырған қасқыр тигендей болды. *Жын тигендей дүрлікті.* Таңертең я түнде бір ауылға жердің астынан шыға келгендей жетіп, *құтырған қасқыр тигендей* қатын-баласын шу еткізе түскізеді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚҰТЫРТ= е т. **1.** *Жүйке ауруына қышырату, жындандыру.* **2.** а у ы с. *Желіктіру, елірту, есірту.* – Жок, мұны *құтыртып* отырған Бимәнді (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.). Арақ шіркінің кейде кісіні *құтыртып* жіберетін ашуы бар (К.Тоқаев, Көмескі.). Болыстықтан басқа қызметке тұрма! Сені қайтсек те Сартауға болыс қоямыз. Бізге тек Әбеннің енесін ұрып берсең болғаны! – деп, Мұқашты әбден *құтыртып* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰТЫРТУ *Құтырт етістігінің қимыл атауы; жүйке ауруына қышырату.* Қоянды 5-6 күнде өлтіретін *құтырту* қоздырғышын Пастер «фиксированный вирус» деп атады (Х.Жұматов, Құтыру.).

ҚҰТЫРУ *Құтыр етістігінің қимыл атауы.* **1.** м е д. <лат. rabies> *Жүйке ауруына қышырату, жындану.* Пастер бір госпитальге барғанда *құтыруда* н азап шегіп, өлім халінде жатқан баланы көрді (Н.Шоқанов, Микробтар.). Пастер *құтыру* ауруына қарсы егетін вакцинаны тапты («Лен. жас»). **2.** *Желігу, елігу.* Ташкентті қанға бөктірген, сатқын Осипов бүлігінен басталса, бұған ілескен Ферғана басмашылары да *құтыруда* еді (Ж.Арыстанов, Естен кетпес.). Бұрын қыз-келіншектің кеуделеріне

қол жүгіртіп, жымыңдап, көз қысып *құтырушы* еді (Ә.Бөриев, Ақбидай.).

ҚҰТЫРУШЫ з а т. *Желігуші, қағынушы.*

ҚҰТЫРШАҚ с ы н. *Желіккен, елірген.* *Құтыршақ* қыз құтырады жыласам, Ондай жарық бере алмайды мына шам. Ол туралы отынынан орыстың Жасалынған жас қағазға сыр ашам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰТЫРЫҚ с ы н. **1.** *Құтырып кеткен; жыңды (адам).* Сіздің жер қазып жүргеніңізді ылғи көріп жүрдім, барайын десем, «ол *құтырық* кісі» – деп мамандар жібермеді («Жалын»). **2.** а у ы с. *Ерке, шолжаң, тентек; надан.* Бұл бала оқудан құтырған, құс құған *құтырық* тың өзі болды («Жалын»). **3.** *Жағымсыз, теріс.* Қытайда аты шулы «мәдениет төңкерісі» дейтін саяси *құтырық* құйын шығып, осы елде жасап жатқан елу қанша ұлттың... мәдени мұра атаулыны жоғалтқалы жатқан кездері екен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

ҚҰТЫРЫН= е т. *Ыршыт секіру, қолды-аяққа тұрмау, өршелену.* Ақ көбік болып терлеген қос қаракер *құтырына* жұлқып тартқан әлігі басылып, бағанағыдай емес, Оспанның бишігінен де қорықпай сал бөксе аяңға басқан (О.Бөкей, Өз отың.).

ҚҰТЫРЫНУ *Құтырын етістігінің қимыл атауы.* – *Құтырынуы* н, далаға айдасаң әкесі базардан келгендей қуанады (С.Еркебаев, Жолдар.). Қолды-аяққа тұрмай *құтырынуың* жаман еді (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.).

ҚҰТЫША з а т. *Кішкентай құты.* Әрине, ондай *құтышалар* біреу емес, бірнешеу болу керек («Қазақст. пионері»).

ҚҰТЫШАҚ з а т. ж е р г. *Қатық, май салатын шұңғыл ыдыс.*

ҚҰШ= е т. **1.** *Құшақ аясына алу, құшақтау.* – Ассалаумағалайкүм, – деп дауысын соза әкесімен амандасып, шешесінің мойнынан *құшып*, бетінен сүйді (С.Ғаббасов, Ана.). Таңғұт сұлуы сәкіден сырғып түсіп батырдың аяғынан *құшты*, бар денесімен оратылды (Д.Досжанов, Жібек.). **2.** а у ы с. *Жарету, сүю, үйлену.* Мынадай қызды *құшқан* адамның арқасына қанат бітетін шығар (М.Мағауин, Ақша қар.). – Даланың төресін, осындай арыстан қазақты *құшың* келе ме? – деді ол орысша сөйлеп (Б.Тілегенов, Аққайнар). Екеуі бірін-бірі сүйді, *құшты*, Қызығы басылмаған достық күшті. Ас үйден

лақтырған бір омыртқа Солардың нақ жаны-на келіп түсті (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Ат жалын құшты. *Ер үстінен еңкейіп, аттың мойнына асыла құлады; соққы тиіп жаралы болды.* Қален оның сойылын қағып жіберген бойы темір сүйменімен оны иықтың тұсын ала соқты. Қаба сақалды *ат жалын құшты* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Алдында Торғай қаласы Алыс емес жақын-ды, Сол жерден сегіз шақырым, Ағызып келген бетімен Батыр басқа тартқанда, Жарылып басы шабардың Есі кетіп ауытқып, *Жалын құшты аттының* (О.Шипин, Дастан.).

Аяғын құшты. *Біреудің басына келгені оның да басына келді, соның кебін киді.* – Сізге өтірік, маған шын... Манағы Манас ағаның *аяғын құш а* жаздадым (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). – Ақын Ақанның *аяғын құш а* р едіңіз демексіз ғой. Солай ма? (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Басын құшты. а) *Құшақтап аймалады, төсіне басты.* Білмеді не болғанын, айбырды естен, Аймалап Құлагердің *басын құшты* (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Кебін киді.* Ол жаман қылықтың, біреудің көрген азабының *басын құшты* (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

Жар құшты. *Үйлі-баранды болды, отбасын құрды.* Сонда мен *жар құшпай* жалғыз өтпекпін бе өмірден (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Арнаның су толғандай кемері - не, *Жар құшты* п, бала сүйіп, бақыт тауып, Орнығып жеткен қандай дегеніңе (Д.Берсүгірова, Шипагер).

Жер құшты. *Ажалы жетті, өлді.* Бү жолы он шақты қуғыншы *жер құшты* (С.Досанов, Қыран.). Раджпуттардың ержүрек көсемі Читара жекпе-жек кезінде Әкбардың қолынан қаза тауып, қорған іргесінде *жер құшты* (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Бірақ, әке, жүргенім жоқ аянып, Қанша үмітім желге ұшты, Қанша әскерім *жер құшты* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қабір құшты. а) *Қаза болды, дүние салды.* Жырдан тізіп қанат, Көкте болса ұшайын, Жерде болса, кеуіп солса, Салқын *қабір құшайын* (Б.Күлеев, Шығ.). ә) *Моласын құшақтап зар жылады, жоқтады.* *Қабір құшты* п, зар еңіреді не шара (Қазақ тілі. фразеол. сөздігі).

От [оқ] құшты. *Жанын аямады, өлімге басын тікті.* Тарихтан емес, Бақытты шақтан көр бүгін, Отаны үшін оққа ұшқан қыздың

ерлігін. Тебіреніп бір жырлауға тиіс жер бүгін, Отаны үшін *от құшқан* қыздың ерлігін (К.Ахметова, Ақ гүл.). Ашуы бойда көп қысар, Бұрқанса сол шақ от құсар. Найзағай жарқ-жүрк ойнаса, Кеудесін ашып *оқ құшар* (Ә.Нілібаев, Жыр – жалау).

Сағым құшты. *Арманына жетпеді, алданды.* Жай адам қияға ондай қол сермей ме?! Ақынға аз нәрсе ауыр ой бермей ме?! Қиялмен арманға ұшқан, *сағым құшқан* Жүйрік жан алдында ылғи көр көрмей ме?! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚҰШ: құш көңіл. *Көңілді, жайдары.* Екі асыл жарасады дүр тасындай, Көпестің сөзің майда торқасындай. *Құш көңілі*, шіркін, жауап бала екенсің, Салмағы әр сөзіңнің қорғасындай (Майлықожа, Нақыл).

ҚҰША з а т. *Алғыс, ризашылық.* Шұбырып жүрген осылай Әзіз туған жақсылар, Алсақ елді *құш асы* н (Жүсіп Ешниязұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

ҚҰШАҚ з а т. 1. *Екі қолдың ішкі жағын қамтитын адамның алдыңғы иіні, қойын.* Бір сенің ғана жаныңда, Сенің ғана *құш ағың* да, Еркелі, майда көзіңмен, Еркелі, тәтті сөзіңмен, Жансая табам ба десем, Жарамды жазам ба десем, Сен де мені отқа салдың ба?.. (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Мейірім, шапағат.* Бақытты бауырды, сүйікті досты сенің *құш ағың* на н тауып едік, Отан (С.Қирабаев, Октябрь.). Большевик колхозының оларға да үй-жайы әзір, ыстық *құш ағы* ашық (Б.Токтаров, Қыран.). 3. а у ы с. *Бір нәрсенің ырқы, ықпалы, шырмауы.* Ауыл іші де, дала да ұйқы *құш ағы* н да сияқты еді (Б.Токтаров, Қыран.). Мен сол күнгі жұмысты да, түнгі кезекшілікті де қалың ойдың *құш ағы* н да жүріп өткіздім (Т.Әбдіков, Ақиқат). Өзі бүтіндей осы әсердің *құш ағы* н а кіріп алған-ды (Р.Хайруллин, Офицер.).

Бөкен құшақ сан. ж е р г. *Жуан, жұмыр, үлкен сан.* Жалбыраған жалы бар, *Бөкен құшақ саны* бар Анау жылқы үйірі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Бір құшақ. а) *Екі қол аясына сыятын, құшақ жететін.* Аздан соң *бір құшақ* қағаз көтеріп, әлгі әйел қайта кірді (З.Ақышев, Ақбел.). Жігіт қалың қағазға оралған *бір құшақ* нәрсені машинаның артқы отырғышына қойды (К.Баялиев, Жер.). ә) *Біршалай, біршама.* Әлден уақытта *бір құшақ* суықты ала-мала Күмісбек ауыз бөлмеге кірді

(Ж.Жұмаханов, Шұбартау.). Айзат мектептен қайтқан беті. *Бір қуша қ* суық буды ілестіріп ала келді (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Жылы [ыстық] құшақ. *Жақсы көретін адамға көрсетілетін құрмет, ізет.* Қазір де анасының *жылы қушағында* отырып, сол кездегідей әсер алды («Қаз. әдеб.»).

Құшағына алды. *Аясына алды, сыйғызды.* Бәрібір, түбінде қара жер *қушағына алмай* (Тоғызыншы шежіре). Жалғаншы, жарық дүние, Бізден де бір күн қаларсың. Піл сауырлы қара жер, Қойныңды ашып, қол жайып, *Қушағыңа аларсың* (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.). Сонау бір алыс күндерде *Қушаққа ап* мені бұл жерде. Тізіліп тұрған тау көші, Алғашқы күннің сәулесі (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Құшағына тартты. *Өзіне жақын тұтты.* Сырын бүркеп қымтылып жүрген жігітті ашық *қушағына тарттып*, райынан қайтаруды көздеді (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Нұр төгіліп аспанымның өңінен, *Қушағына тартты* мені лебімен... Таңның өзі – бірге тұрып әлгінде, Жердің өзі – Бірге оянды менімен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Құшағын ашты. *Ықыласы тұсті, кеңпейілділік көрсетті, мейірлене қарсы алды.* Сұңқардың лаулаған от үстін алып, Ну орман ортасына түсті барып. Туған жер баласына риза боп, *Қушағын аша* берді құшырланып (С.Мәуленов, Өлеңд.). Айналаң толы дос-жаран, Айқара *қушақ ашасың*. Жауының сөзін қостаған Жауыңның өзі жасасын! (М.Мақтаев, Шығ.).

Құшағын жазбады. *Айырылмады, тату-тәтті әрі бірге болды.* Көзінің тірісінде шешесі көкейіне қондыра берген болу керек, бала менен *қушағын жазбай-ақ* қойды (Ж.Жұмаханов, Адам.).

Құшақ жайды. *Қанатын кең жайды, өркендеді.* Бұл қала көп өнерге *қушақ жайған* мәдени орталық (Т.Ахтанов, Үндістан.). Дәрі – сұлу әйелі, Адам еді білімді. *Қушағын жайды* еңіреп, Көрдім бе деп күнімді (О.Шипин, Дастан.).

Құшақ жайып, қарсы алды. *Жылы қабылдады, сыйлады, құрметтеді.* Келіңіздер, біз сіздерді *қушақ жайып, қарсы алмыз* (Қ.Исабаев, Соңғы.). Басқа жерлерден де мұндай хабарлар естіледі. Қала боламын деушілерді үкімет те *қушағын кең жайып қарсы алып* тұр (М.Дулатов, Шығ.). Кеш келдің деп қынжылмас, қайта *қушақ жа-*

йып қарсы алар (Б.Тілегенов, Аққай-нар).

От [оқ] құшағына оранды. *Оттың (оқтың) ішінде қалды.* Шабуылға мен де топпен бірге лап қойдым. Кешікпей қала *отпен оқ қушағына оранды* (Е.Салахов, Алақан).

Өлім құшағында жатты. *Өлі мен тірінің ортасында болды, хал үстінде жатты.* Мен *өлім қушағында жатқанда* сен өмірге келіпсің (Ә.Әбішев, Жас түлек.).

ҚҰШАҚ-ҚҰШАҚ *сы н. Бірнеше қушақ; көп.* Астарына *қушақ-қушақ* пішен төсеп, біздің жиырма шақты жауынгер отыр (Б.Момышұлы, Шығ.). Актілер де, фактілер де табылады менен, – деп, Қағазбаев *қушақ-қушақ қағаздарды* қобырата бастады (М.Рашев, Бетің қисық.).

ҚҰШАҚТА = ет. **1.** *Қушағына алу, қапсыра қысу.* Жаңа қасында паровозды жүргізіп отырған Дарханға еркелей қарап, *қушақ-тай* беріп еді, басына қойдың қарнын кептеген баяғы жат адамға айналып кетті (О.Бөкей, Өз отың.). Қылған ісін Құдайдың таң көремін, Бір көрумен тоймаймын, сан көремін. Дәл өзіңнің қызыңдай боп тұрған соң, Сүйіп-сүйіп *қушақтан* беремін (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Күйеуім қонақтарын шығарып салып, төлтіректеп келіп, мені тағы *қушақтан*, сүйді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *экспр. Қола алу, өзімен бірге алып жүру; қолынан тастамау.* Осыдан кейін қатпа қара шал қобызын *қушақтан*, көпшіктің үстіне отырды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Аккордеоның *қушақтан* есік алдына шықсын (Ә.Тарази, Асу.). Естай Мұхтар Әуезовтің «Абайын» *қушақтан* жатқаны (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

Айқара құшақтады. *Қос қолдап, қапсыра құшақтады.* Сағынған екі батыр *айқара құшақтады*. Сағынған екі батыр *айқара құшақтады* (Қаз. ертег.).

Бала құшақтады. *жерг. Жүгері собық салды, дән байлады; егін бастанды.* Колхоз жүгерісі *бала құшақтады* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қар құшақтап, мұз сүйді. *Қыс көзі қырауда түзде болды, ауыр қиыншылық, азап көрді.* Аязды суық боранда Қалшылдап өстің сүмсиіп, Таңды атырдың қоранда, *Қар құшақтан, мұз сүйіп* (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қу тізесін құшақтады. *Әйелсіз, балашағасыз өмір сүрді; қосағынан айырылды, жалғыз қалды.* – Мен не айтайын. Айы-

рылсын. Айырылып тынсын, біржола. Отырсын солай *қ у т і з е с і н қ ы ш а қ - т а н* (А.Нұрманов, Құлан.). Жортамын көк бөрідей түн өткізбей, Жақындат көңілің болса тілеткізбей. *Қ ы ш а қ т а н қ у т і з е м д і* жата алмаймын, Барасың құмарыма бір жеткізбей (Айтыс).

ҚҰШАҚТАС= е т. **1.** *Бір-бірін құшақтау, қапсырып қысысу.* Қыздар ағасымен *қ ы ш а қ - т а с ы н* қимай қоштасты да, амалсыздан арбаға мінді (О.Бөкей, Өз отың.). Қырмызы шалмен де, келінімен де төс қағысып, *қ ы ш а қ т а с ы н* ұзақ қоштасты (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Сабақтан босанса, жігіттермен жыртыңдасып, хат жазысып, қолтықтасып, *қ ы ш а қ т а с ы н* жүргені (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жүз кедейдің 10 жылда таппайтынын Бір түнде ұстап, бұзықпен *қ ы ш а қ т а с ы н* Жүру жоқ сары даламның әдетінде, Болу жоқ күнде айырылып, күнде ғашық (С.Торайғыров, Алаш ұраны). **2.** а у ы с. *Қолға алу, үйір болу.* Арақпен *қ ы ш а қ т а с - т ы м* дегенше, Ақылмен қоштастым де (Мақал-мәтел).

Құшақтасып көрісті. *Зар болды, зар боп табысты.* Тақымың толмай отыр ғой. Асықпа, бұған әлі *қ ы ш а қ т а с ы н кө р і - с е р с і ң* («Лен. жас»).

ҚҰШАҚТАСТЫР= е т. *Құшақтату, құшағына алдырысу.* Балқия мен Қасым жылап құшақтарын жайып, біріне-бірі қарсы ұмтылады, екеуін *қ ы ш а қ т а с т ы р м а й* полицейский Қасымның қолынан ұстай алады (М.Дулатов, Шығ.). – Көне, күресіндер, – деп қонқақ мұрын екеуімізді *қ ы ш а қ т а с т ы р а* салды (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

ҚҰШАҚТАСТЫРУ *Құшақтастыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШАҚТАСУ *Құшақтас етістігінің қимыл атауы; бір-бірін құшақтау.* Сол-ақ екен, бір шеттен қолалысу, *қ ы ш а қ т а с у*, сүйісу басталды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). *Қ ы ш а қ т а с у*ға солдаттардан қаймығып, біз қол алысып амандастық (І.Есенберлин, Алтын.).

ҚҰШАҚТАТ= е т. *Құшағына алдыру.* Ол чемоданын ашты да, қағазға ораған қуыршақты қарындасына *қ ы ш а қ т а т т ы* (М.Дүзенов, Әке.). Неге еспейсің желіңнен, Аяймысың еріңнен? Жан қозғарлық жар болсаң, Кел, *қ ы ш а қ т а т* беліңнен. Бұйырғанды көрерсің Қимылдатқан ерніңнен (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

ҚҰШАҚТАТҚЫЗ= е т. *Құшақтап-тыру, құшағына қысқызу.*

ҚҰШАҚТАТҚЫЗУ *Құшақтапқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШАҚТАТУ *Құшақтап етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШАҚТАУ *Құшақта етістігінің қимыл атауы.* Шал *қ ы ш а қ т а у ға* бата алмай, қалбалақтап келіп, қолымды ұстай алды (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Маңдайыңнан иіскеп, *қ ы ш а қ т а у* мәңгілік асыл арманым болатын (Т.Әбдіков, Күз.). Серәлі мені *қ ы ш а қ т а у - д ы*, сүюді, өзімен қоса сыйлауды ұнататын, біздің үй оның бала жандығына таң-тамаша қалатын (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚҰШАТ: *саудаңыз құшат болсын.* кө не. ті л е к. *Саудаңыз жүріп, пайдаңыз шаш етек-тен болсын деген мағынада.*

ҚҰШБЕГІ з а т. кө не. *Белгілі бір аймаққа (қалаға) билік жүргізушінің лауазымы.* Ұлы жүздің шанышқылы, қаңлы рулары көптен бері Ташкент *қ ы ш б е г і н і ң* қарамағында қалған (І.Есенберлин, Жанталас). Алды-артына найза ұстаған, салтанатты нөкері бар көрікті керуен. Бұл да Ташкент *қ ы ш б е г і н і ң* арнаулы қонағы (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚҰШНАШ з а т. кө не. *Ем-дом жасау - шы; тәуіп.* Ислам діні таралмай тұрған кездегі Азия халықтары бақсы, *қ ы ш н а ш - қ а* сенген болса керек (С.Бегалин, Шоқан асу.). Онкологиялық дерттің зерттелу жай-жапсары да, балгер-бақсылардың, тәуіп, *қ ы ш - н а ш т а р д ы ң* жантүршігерлік тағылық ем-домы да сөз болды (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Ақынның сөзі алтыннан құнды келетін, Арзандап кеттік, ағайындар-ау, неге тым? *Қ ы ш ы н а ш* болып кетпесек біздер жарады, Көрінген жанға ішірткі жазып беретін (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚҰШНЫР [ир. خوشنور] з а т. ж е р г. *Балшы, құшнаш, бақсы, балгер.*

ҚҰШТАР [ир. خوشتر] с ы н. *Бір нәрсеге құмар, ынтық; әуес.* Өлім қайда қашар дейсің, мен тіршілікке аса *қ ы ш т а р* адаммын (С.Жүнісов, Ақан сері). Майра әніне *қ ы ш т а р* жұрт түстен кейін тағы қайта жиылды (Д.Әбілев, Арман.). Бұрын балалар Байдалы шалдың соңынан қалмай аталап, оған бірдеңе деп сөйлесіп қалуға *қ ы ш т а р* ек, басқа үлкендерге қарағанда оны біртүрлі жақын тартып үйірсектеп, еркелегіміз кеп тұратынбыз (С.Мұратбеков, Қалың қар). Білімге де қазағым *қ ы ш т а р* халық,

Туа сала үйренген ұшқанды алып. Ойындағы нәрсесін орындайды, Бойындағы өзінің күшті аңғарып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Жаны құштар. *Шын ниетпен берілген; іңкәр.* Жаңалыққа, білімге *ж а н ы қ ұ ш т а р* жас жігіт бірте-бірте оқуды, жазуды үйрене бастады (Ж.Ыбыраев, Алтай.).

Құштар болды. *Аңсары ауды, құмартты.* – Сендер әрдайым қой етіне *құштар болсаңдар*, Құдай өмірі бойынша, енді біз қасқыр етіне құштар болдық, – деді теке (Қаз. ертерг.). Үйіңе біраз күн барма, сонсоң ол өзі де сені көруге *құштар бол ады* (З.Шашкин, Шығ.). Жандарға дос та, дұшпан да болған, Құмар да болған, *қ ұ ш т а р да б о л ғ а н*. Көзімнен бұлбұл ұшқанда арман, Иттен де қалған, құстан да қалған, Көңілім менің, көңілім! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰШТАРЛАН= е т. *Құмарту, қызығу, ынтығу.* Әуелгі кездескеннен бергі аңсау, *қ ұ ш т а р л а н* а күткен дидарласу қашан келер екен (А.Нұрманов, Құлан.). Әңгімесін айта берсе екен, соны тыңдай берсем екен деп *қ ұ ш т а р л а н д ы м* (Самғау). Ойын кезіндегі баланың шығарғыштығы, еліктегіштігі қандай екенін балалардың көбірек ойнайтын ойыны не екенін, әйтпесе қандай уақытта, әсіресе, ойынға *қ ұ ш т а р л а н а т ы н д ы ғ ы* н білгіміз келеді екен, міне, осы жобамен бала ойындарының жоспарын жасаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан еркесі жаралған еренғайып, Дей көрмеші ең ғажап дегенді айып. Бота көзі мөлт етіп, бой балқытып, *Қ ұ ш т а р л а н с а* кетпей ме әлем байып (К.Салықов, Жезкиік).

ҚҰШТАРЛАНДЫР= е т. *Қызықтыру, ынтықтыру.* Әсіресе, кәрі адамды өмірге *қ ұ ш т а р л а н д ы р ғ а н д ы* айтсаңшы (К.Баялиев, Дегелек.). Үйлену тойының шырқы неге бұзылады? – деген сұрақтың жауабы сізді әрі қарай оқи беруге *қ ұ ш т а р л а н д ы р а д ы* («Қаз. әдеб.»). Оның бұл жағдайы ертеден-ақ дүниежүзі ғалымдарын *қ ұ ш т а р л а н д ы р ғ а н* (Н.Баяндин, Ғасыр. қойнау. саяхат).

ҚҰШТАРЛАНДЫРУ *Құштарландыр етістігінің қимыл атауы.* Жазда тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру принциптерінің бірі – балаларды білімге *қ ұ ш т а р л а н д ы р ы у*, қоғамдық пайдалы еңбекке баулу («Қазақст. мұғ.»).

ҚҰШТАРЛАНУ *Құштарлан етістігінің қимыл атауы.* Анау бала білек, анау бал тамақ

құшақтауға, *қ ұ ш т а р л а н у ғ а*, аймалауға жаралған жоқ па (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚҰШТАРЛЫ с ы н. *Іңкәр, ынтық, ғашық.* Әрі еркін, әрі ерке бұлбұлмын, *Қ ұ ш т а р л ы* досымын бар гүлдің. Әр күннің шаттығын тауыса алмай, Жырлаумен өтеді мың күнім (Б.Батырбекова, Жарқыра.).

ҚҰШТАРЛЫҚ з а т. **1.** *Құмарлық, ынтықтық, іңкәрлік.* Жылы жарық дүниеге сәби шыр етіп келген бетте-ақ оның қандай кісі болары, *қ ұ ш т а р л ы ғ ы* неге сүйреп, қайда апарары, сапарының ұзақ шығары, кем соғары қашан, солары мандайындағы пешене жазуында дейді ғой баяғы (Д.Досжанов, Таңд.). Арынды асау жүректің Тізгінін кері тартпадың. Сенімге сертің табанды, *Қ ұ ш т а р л ы қ* отың өшпеді, Шаттығым, сенің бағанды, Елемей келсем кеш мені (М.Шаханов, Ғасырлар.). Табиғатқа сүйіспеншілік, сұлулыққа *қ ұ ш т а р л ы қ* ірі қайраткер бойындағы асыл қасиет (І.Омаров, Шабыт.). **2.** *Қызығушылық, әуестік.* Соңғы кездерде бір *қ ұ ш т а р л ы қ* пайда болды, омырауына жарқыратып орден таққысы келеді (С.Мұратбеков, Дос.). Бұрын мектепте де кітап оқымай жүрген кезім жоқ қой, бірақ мына *қ ұ ш т а р л ы қ т ы ң* жөні бөлек еді («Қаз. әдеб.»).

ҚҰШТАРЛЫҚСЫЗ с ы н. *Қызығу жоқ; шабытсыз, көңілсіз.* *Қ ұ ш т а р л ы қ с ы з* істеген қандай жұмыстан болса да, тартымды дүние шықпайды («Қаз. әдеб.»).

ҚҰШТЫР= е т. *Құшақтату; аймалату.* Сөйтіп ол жұмсақ әуеге денесін *қ ұ ш т ы р ы н* қарап тұрды (С.Сейфуллин, Шығ.). Қайғысыз ұйқы ұйықтатып, Қайыруссыз жылқы бақтырып, Қалыңсыз қатын *қ ұ ш т ы р ы н*, Алашты «алаш» қылған сабаздарым (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Жер құштырды. *Жоқ қылды, құрттып жіберді; жойды.* Жау тағы да атойлап ұмтылғанда, оқ нөсері талайын *ж е р қ ұ ш т ы р д ы* (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Онымен қоймай..., бір боздақты *ж е р қ ұ ш т ы р ы н т ы* (К.Сегізбаев, Ашыл. сыр.).

ҚҰШТЫРТ= е т. *Құшақтаттыру, аймалаттыру.* Кең далаға көз жетпес Тұлпарымды ұшыртам, Қалқашыма мойнымнан, Айырылмастай *қ ұ ш т ы р т а м* (С.Сейфуллин, Өленд.).

ҚҰШТЫРТУ *Құштырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШТЫРУ *Құштыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШУ *Құш етістігінің қимыл атауы.* Асығыстық болар, албырттық болар, мен оны *құш уға* ұмтылдым (Б.Шаханов, Ғашық.). Құшақ толтырып жар *құшу*, тақым толтырып ат міну, ауыз толтырып сөз айтуды Мұқағали қашаннан бөлек санайтын (А.Сүлейменов, Бесін). Ойына кіріп шықпайды Зылиқаның мұң-зары, Тоқал етіп бір *құшу* Жүректегі арманы (О.Шипин, Дастан.).

ҚҰШУАҚ: көңілі құшуақ болды. ж е р г. *Көңілі риза болды.* Бәрің де сөз кезегін таптың деді, *Болды* деп көп *құшуақ көңілім* мұнан (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚҰШХАНА з а т. *Мал соятын жер.* *Құш - ханада* сойылған малдардың етінде белок, витаминдер көп болады (Қазақст. ауылшаруаш.). Сейіт қожа үлкен *құш хана* салған (О.Дастанов, Әулие.).

ҚҰШЫН= е т. к ө н е. *Емделу, қаралу.* Бір жағынан тағы да, Тауып *құшы н* бақсыға, Молдаларға оқытып, Алланы айтып зікір сал (Қазанғап Байболды, Еңсегей бойлы.).

ҚҰШЫП-СҮЙ= е т. *Құшақтап айналау.* Ғазиз сол күні қызды *құшы н-сүйіп*, үшінші түнінде үйіне әкеліп таныстырды (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.). Сені *құшы н-сүйіп* жатып, басқа біреудің қылығын ойлап жатса, оның саған адал жар болғаны қайда? (С.Бақбергенов, Кентау.).

ҚҰШЫР¹ [ар. عشر] з а т. ді н и. *Жан басынан алынатын астық салығы; қиыр.* Астығыңнан *құшы р* бер, Құраннан аят айтамын. Ақыретте иман бар, Не болмақшы жиған мал (Жамбыл, Шығ.). Мал шалып молда менен қайыршыға, Құдайы жұрт сарқылды ел *құшы рдан* (Бес ғасыр.). Комитеттің ережесі бойынша, ел ішінен жиналатын жылулар; көрнекті мүшелік жарнасы кемінен 50 сом, қалыпты мүшелік жарнасы 10 сом, бұлардан басқа зекет, *құшы р*, пітір, құрбан, педие, киім, тамақ һәм жай жылулар («Абай»).

ҚҰШЫР²: **құшыры қанды [тарқады].** *Айызы қанды, құмары басылды.* Медет жай айтса да, Құлжабайдың жайын тапқанына ол іштей қатты риза боп, *құшыры қанып* қалған еді (Е.Мырзахметов, Медет). Боз далам, күрең далам, жасыл далам, Кісі емес саған келіп бас ұрмаған. Құныға *құшыры м* бір *қанбай* қойды-ау, Қалай ғана құшармын ғашық далам (М.Мақатаев, Дариға.).

Құшырына жолықты [ұшырады]. *Қа-һарына шалынды, обалы жібермеді.* Солардың

құшырына жолығарсың, Сен қызын Қарабайдың не қыласың? (Қозы Көрпеш.). Нанды ысырап етпе, балам, *құшырына ұшырарсың* (Ауызекі.).

Құшырын төкті. *Ақтарыла, таусыла айтты.* *Құшырын төге* Ақбілек сөйлей алмады; жайшылықта, қыз ұзатқанда, кісі өлгенде айтылатын жырлардың бірде-бірін айтпады; тұтқиылда тығылып қалған жүрек қызыл тілге *құшырын төге* алмады; ішке толған қалың шер кернеп кетілген бұлақтай қатты ышқынған жас болып, ыршып-ыршып кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰШЫР³ з а т. к ө н е. *Ем, ем-дом.* Ізіңе ынтық болып інің жатыр, Кеселдің кілтті қора албарында Қолдағы *құшырыңды* жұмса, Сәке, Ұстазың Абу-Синаға жалбарын да (О.Шораяқов, Шайыр.).

ҚҰШЫР-ЗЕКЕТ з а т. *Әртүрлі алымсалық.* Жұрттан жиналатын *құшыр-зекеті* өз алдына, осы елдің құрбандыққа шалған малының терісінің өзі-ақ оның жыл бойы жатып жеуіне жетеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш.).

ҚҰШЫРЛАН= е т. 1. *Құмарлану, айызын қандыру.* Ақын ащы шараптан жарты стакандай етіп құйды да, *құшырлана* жұтты (С.Бақбергенов, Адам.). Жанқалтасынан шылымын шығарып, асықпай тұтатып, *құшырланып* сорды (М.Сүндетов, Ескексіз.). – Құлыным-ау! – деп, Бауырына қысып, *құшырланып* тағы сүйді. Өлтіретін бала емес екен ғой! Жақсы қыпсын ғой, жеңеше! – деп, Ұрқияны сүйді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. *Жігерлену, қайраттану, өршелену.* Мақсұт жұмысты күн батқанша тоқтаусыз, *құшырлана* істеді (Б.Шаханов, Ғашық.). Петербург ғалымдары ешкімнің еңбегін қанжығасына байламайды, – деп осы бір сөзін аса ірі жігермен *құшырлана*, батыл айтты (С.Бегалин, Шоқан асу.). Келте-келте жауаптасып, жұдырықтарын білесіп, қара мұрт өңі сұрланып шығып кетті. Ол кеткен соң жирен орыс та *құшырланып*, күңкілдеп, боқтаған іспетті болды да, тысқа шықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚҰШЫРЛАНДЫР= е т. *Жігерлендіру, қайраттандыру.*

ҚҰШЫРЛАНДЫРУ *Құшырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚҰШЫРЛАНУ *Құшырлан етістігінің қимыл атауы; құмарлану.* Әлдененің иісін

алыстан сезгендей *құшырлану* бар өңінде (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚҰШЫРЛЫ с ы н. *Өршіген, өршеленген; қарқынды*. Бүргеторының өз еркімен арындата алмай, тізгіні тежелінгеніне ызаланған *құшырлы* кескінін көзім шалды (Ә.Көшімов, Жас аңшы). Пәрәміріз, деді, онда мен барайын, Алысып әл-шамамды аңғарайын. Гүрзісі оның өте ауыр болса, *Құшырлы* ат, қалың қалқан қамданайын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚҰШЫС= е т. 1. *Құшақтасысу*. 2. *Ұйтасу*. Алыста, түстік жақта, шөккен нардай, жалғыз өркеші өрлеп барып, көк аспанмен *құшыс-сып*, Шат тауы жатыр (Ш.Мұртазаев, Ин-тернат.).

ҚҰШЫСУ *Құшыс етістігінің қимыл атауы*.

ҚҰЮ *Құй етістігінің қимыл атауы; сұйықтықты бір нәрсеге төгу, бір заттың ішіне қотару*. Үрияның қуанғаны соншалық, өзінің кесесіне шай *құюды* да ұмытып кетті (Қ.Найманбаев, Үміт.). Ауылдың бір жігіті қолға су *құюға* рұқсат сұрады (Т.Иманбеков, Үш ай.). Велосипедке дейін нөмірлеп, қамсыздандырып тастайтын бұл елде бір автокөліктің өзінде автобанға, аялдамаға, тұрақжайға, жанармай *құюға* рұқсаттың, таңбаларының газ шығармайтынын дәлелдейтін қағаздың неше түрі жапсырулы тұрады (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Қан құю. м е д. *Науқас адамға тобы сәйкесетін басқа біреудің қанын беру, қан жаңарту*. Бірінші топтағы *қанды* адамдардың бәріне *құюға* болады (Е.Оразақов, Қайта соқ.).

Құю пункті. ә с к. *Әскери техникаға отын (жанармай) және май құюға арналған орын*.

ҚҰЮЛЫ с ы н. *Бідісқа құйылған; құйылулы*. Қаңылтыр шәйнекке *құюлы* тұрған суды Омар бөшкеден құйып алған (І.Жансүгіров, Шығ.). Шақырып өзі алады, Даярлаулы тағамы. *Құюлы* арақ-шарабы, Тартулы алуан табағы (Батырлар жыры). Қыс болса отыратын үйің дайын, Еңселі сәнді сарай, қора жайың, Жем *құюлы* қамбада, шөп үюлі Газбенен қайнаулы түр ет пен шайың (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚҰЮСЫЗ с ы н. *Құйылмай қалған*. Самауыр божылдап қайнап тұр. Шай *құюсыз* қалды (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш.).

ҚҰЮШЫ з а т. *Әртүрлі сұйықтықтарды ыдысқа құйып беруші адам*. Шай *құюшы*

қыз-келіншектер мен қымыз сапырған жігіттер де үйден үйге ауысып, араласып, жарыса қызмет көрсетуде («Лен. жас»).

Болат құюшы. *Балқытылған металды белгілі қалыпқа келтіруші; металлург*. Марияның ойына *болат құюшы* болып отыз жылдан астам жұмыс істеген Еслам Айтқұлов түсті (Береке).

Бетон құюшы. *Тас, құм, цемент қоспаларынан құрылыс материалдарын жасаушы*. Ал бетон құюда төрт адам болуы керек. Екеуі *бетон құюшы*, екеуі ерітіндіні жеткізуші (С.Тәжіғұлов, Асау.).

ҚҰЯ з а т. к ө н е. *Судың терең жері; иірімді жері*. Қарабала жұрт анталаған жағалауға жуымай, ағын *құяға* малтып барып, төменіректегі Қаратал тұсынан құрлыққа шықты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚҰЯҚ з а т. *Қаптан тігілген сырт киім*. Көбе, берен, кіреуке, бадана, шарайна сияқты берік әрі қымбат сауыттар воевода, жүзбасы бектер мен бірлі-жарым бояр ұлдарында ғана бар, қалған көп әскерлердің біразы қаптан сыртынан *құяқ* киген (М.Мағауин, Аласапыран).

ҚҰЯҢ з а т. м е д. <лат. radícula> *Жұлын, нерв талшықтарының зақымдануынан болатын бел ауруы*. Орта жасқа келгенде белінен *құяң* болып, кейін мал бағудан да қалған (С.Жүнісов, Ақан сері). Мұндай дәрі өкпе қабыну, жүрек ауруы, *құяң* сияқтыларға ем есебінде қолданылған (Х.Қыдырбаев, Дала.). Ертеде қазақ халқы *құяңмен* ауырғандарды адыраспан шөбімен булап емдеген (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Киелі қаһарының балшығы да, Шипалы *құяң* менен шаншуыңа. Бұлағы Арасанның Ойсаздағы Құяды зуылдаған қарсуына (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚҰЯҢДЫ с ы н. *Құяңы бар, құяңмен ауыратын*.

ҚҰЯҢҚЫ з а т. ж е р г. *Сүтсіз мал. ≈ Құяңқы түйе, құяңқы бие*.

ҚҰЯРЛЫҚ з а т. *Өзен-сулардың қолге, мұхитқа құятын жері; құйған*. Сонымен, Сырдарияның сағасынан бастап, сонау Арал айдынына *құярлығына* дейінгі өн бойында орасан зор су құрылыстары жүріп жатыр (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). Бейрутты ол бейуақытта аралап, Мадридте еңбектері басылған. Арыс – Сырдың *құярлығына* паналап, Заманның бар білімпазы бас ұрған (А.Токмағамбетов, Шағала.).

ҚҰЯШ з а т. *Күн сәулесі; күншуақ, күнес.* Ыстық тидің жүзіме *қ ұ я ш* көби, Ғашық оттан сарғайып болдым саман (Бабалар сөзі // Хикаялық даст.).

ҚЫБЫ: қыбы келді. Жөні келді, орайы, реті келді. Оған таңертең бір сұрақ берсең, жауабыңды *қ ы б ы к е л с е*, со күні кешке, қыбы келмесе, ертеңгі күндіз күте бер (С.Нарымбетов, Тентек).

Қыбы қанды. Айызы қанды, рақаттанды. Ошарбай Аймырзаның сөзіне *қ ы б ы қ а н ы п*, рақаттанып қалған сияқты (С.Мұратбеков, Көкөрай). – Ендеше, сол таптық туысқаның біздің екі адамды атып өлтірді, – деді Ланке, *қ ы б ы қ а н ғ а н д а й* мәз-мәйрам болып (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). *Қ ы б ы қ а н ы п* Түрік сұлтанның атына айтылған сөздер неғұрлым дөрекі, былапыт болған сайын, әлгілердің соғұрлым *қ ы б ы қ а н ы п*, жандарына жаға түседі (М.Шоқай, Танд.).

Қыбын тапты. Тілін тапты, көңілінен шықты. Оқасы жоқ, оның *қ ы б ы н т а б а р м ы н*. Ертең таңертеңгісін барып жолығам, – деді Талғат (К.Тоқаев, Түнде.). Сыртыңды ғана емес, ішкі сарайыңды да көріп тұрғандай, көңілдің *қ ы б ы н т а у ы п* сөйледі (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚЫБЫҒУ¹ з а т. к ө с. *Тері бояйтын бояу түрі.* Дайын теріні томарбояу, жербояу, атқұлақбояу, шағырбояу (Бұқарадан әкелінген) және *қ ы б ы ғ у м е н* бояйды. Бірінші төртеуін әртүрлі қышқылдармен араластырып қайнатса, *қ ы б ы ғ у д ы* ауызға салып шайнап теріге түкіреді. Бұдан көзге жылы ұшырайтын қара күрең рең шығады (Мұса Шорманов, Шығ.).

ҚЫБЫҒУ² *Қыбық етістігінің қимыл атауы.* Толық *қ ы б ы ғ у д а н* тері сол өзі батырылған қабықтың түріне боялып шығады (Ә.Қайыртай, Қазақ қолөнері).

ҚЫБЫЖЫҚ: қыбыжық қақты. Қыбыжықтады, қипақтады. Осыны өзі де сезгендей. Ол шамалы *қ ы б ы ж ы қ қ а ғ ы п* қалды (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). – Аман, шырағым, аман, – деп Қаржаубай қарт *қ ы б ы ж ы қ қ а қ а н* (Қ.Салғарин, Сол бір күн.).

ҚЫБЫЖЫҚТА= е т. *Бір нәрсені батып айта алмай күйбеңдеу, жасқанышақтау.* Құрманбай директорға батып айта алмай, *қ ы б ы ж ы қ т а п* қалды (М.Хасенов, Тұлпар.). Осының өзін артық айтып қойған жоқпын ба деп қыпылдап, *қ ы б ы ж ы қ т а п* қалды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Жататұғын жан

қайда мұны жұптап! Жақұттардың алдында *қ ы б ы ж ы қ т а п*, Күндәй сұлу қыздарың кей кездері Көзін жұмып шығады құбыжыққа! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚЫБЫЖЫҚТАҢҚЫРА= е т. *Қуыстаныңқырау, қипақтаңқырау.* Бірденені бүлдіріп алдым ба деп, *қ ы б ы ж ы қ т а ң қ ы р а п* қалдым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ҚЫБЫЖЫҚТАУ *Қыбыжықта етіс - тігінің қимыл атауы.*

ҚЫБЫЖЫҢДА= е т. с ө й л. *Қыбыжықта.*

ҚЫБЫЖЫҢДАУ *Қыбыжыңда етіс - тігінің қимыл атауы.*

ҚЫБЫҚ= е т. *Өңдеу үшін емен, қарағай, тал, мойыл т.б. ағаштардың жапырағы мен қабығынан алынған қоймалжыңға аң терісінің (қоян, түлкі, бұлғын т.б.) қайнатылуы, қанығуы.* Жылы қоймалжың қабық нәріне терілер 48-72 сағатқа дейін *қ ы б ы ғ ы п* жатады (Ә.Қайыртай, Қазақ қолөнері).

ҚЫБЫҚТЫР= е т. *Аң терісін өңдеу үшін ағаштардың жапырағы мен қабығынан алынған қоймалжыңға салып қайнату, қанықтыру.* Теріні *қ ы б ы қ т ы р у* процесіне емен, мойыл, қарағай, талдардың қабықтары сыдырып алынып кептіріліп, ұнтақталып пайдаланған (Ә.Қайыртай, Қазақ қолөнері).

ҚЫБЫҚТЫРУ *Қыбықтыр етістігінің қимыл атауы. ≈* Теріні *қ ы б ы қ т ы р у*.

ҚЫБЫЛА з а т. д і н и. с ө й л. *Құбыла.* Ұстатып шаһзаданы алып келді, Сындырып қылыш, мылтық, сарыжасын. Қол қатпай шаһзада да тұрды қарап, Халқының байқаған соң *қ ы б ы л а с ы н* (Кете Жүсіп, Өлеңд.).

Жүзін қыбылаға берді. Құдайға сиынды. Сүйіктім менің құрбым дер, *Қ ы б ы л а ғ а ж ү з і ң бер*, Тағдырыңа ашынып, Дұспанға бол қайтпас ер (Шәңгерей ақын, Шығ.).

Төрт жағы қыбыла. Болды-толды, қағанағы қарқ, сағанағы сарқ күйге жетті.

ҚЫБЫЛАҒЕР з а т. к ө н е. д і н и. *Намазын қаза қылмайтын, хақ жолын ұстанған адам.* Сүйенішім-таянышым әм қанатым, Ханымшам әпекелеп көрсе мені, Алғысқой, *қ ы б ы л а ғ е р і м* аман ба екен? (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

ҚЫБЫЛНАМА з а т. *Бағдаршы, жөн сілтеуші.* Бала он жасқа толысымен шаңырақтағы бәрін жөн сілтейтін *қ ы б ы л н а м а*, бала үшін ең ақылды, білгіш адам – әке ғана екеніне, оған үйдегілер тұтасымен бағынуға тиісті екеніне қалыптастыру үшін ең басты шарттың бірі – әйел күйеуінің мәртебесін бала алдында асы-

рып отыру («Ақжелкен»). Магниттің қуаты еді *Қыбыл нама* дегенің. Терең оймен тексерді, Табады ақыл керемет (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚЫБЫЛНАМАДАЙ з а т. *Қыбылнама сияқты, қыбылнама тәрізді.* – Әншейінде *қыбыл нама дай* көзі ойнақшып тұрушы еді, жаны шықпай келеді десеңші әйтеуір! – дейді (М.Әуезов, Танд. жин.).

ҚЫБЫР з а т. *Қимыл, әрекет, қозғалыс.* Таң ата бастапты. Көшеде еш *қыбыр* жоқ (Н.Сералиев, Қаңтар). Еш дыбыс жоқ, *қыбыр* байқалмайды. Бәрі жатып қалғанға ұқсайды (А.Байтанаев, Қайнар.). *Қыбырымды* сездірмей шығып кеттім (С.Сматаев, Асау).

Ернінің қыбырын аңдыды. *Аузына қарады, сөзін бақты.* Жүздеген көз өзіне қадалып, әрбір адымыңды санап, *ернінің қыбыры* *наңдып* отырады (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.).

Қыбыр еткен жан жоқ. *Ешкім жоқ, тырс еткен пенде жоқ.* *Қыбыр еткен жан жоқ*, тар көшелерді шарлап өтіп, олар осы мәхәллаладағы бірінен-бірі аумаптын кішкентай көп қақпаның біреуіне келді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Шаң басқан қисық көшеде *қыбыр еткен жан жоқ* (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Қайнар қыстағы жым-жырт, бейсеуіт *қыбыр еткен жан жоқ* (Ж.Тілеков, Қайнар).

Қыбыр етпеді. *Қозғалмады, тырп етпеді.* Бұл не істер екен дегендей бар ынталарын сала қараған оқушылар *қыбыр етпей* қалды (М.Иманжанов, Шығ.). Қара түнде қара баспаса, Ертісті арлы-берлі кезген қайықшыны қашан көрдің? Енді *қыбыр етер* жайым жоқ (М.Әуезов, Танд. шығ.). Кірпікке кір жуытпай құндақтаған. Мына өмір, мына дәуір қымбат маған. Бұл ғасыр, сірә, менің жүрегім-ау, Тынысын *қыбыр етпей* тыңдап бағам (М.Мақатаев, Шығ.).

Қыбыр етті [еткізді]. *Қимылдады, қозғалды.* Таңғы ұйқыдан елде *қыбыр ете* қалғандай, бақташының «әк, әй, әк» деген даусы шалынды (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Әлде бірдеңе *қыбыр етсе*, екі қашқын айналаға үрке қарайды (С.Омаров, Қызыл арай).

ҚЫБЫРЖУ *Қыбыржы етістігінің қимыл атауы.* Өзге қыздарға *қыбыржу* кірген соң, Күнікей де қолын Байманның қолынан суырып тұруға оқтанып еді, Байман қолынан тартып отырғызды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫБЫРЖЫ = е т. *Қыпңдау, қыбырлау.* Тыпаң *қыбыржы* *п қарап* отыра алмайтын кісі ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫБЫР-ЖЫБЫР з а т. *Қимыл-әрекет, қозғалыс.* Шыны табақпен қайқиып ет келгесін, ет турауға пысықшалары құнжыңдап ілгері жылжып, *қыбыр-жыбыр* молайды (Р.Тоқтаров, Терістік.). Батар күнмен таласа келген жолаушыға үйлерінің төңірегінде *қыбыр-жыбырмен* жүрген шаруа адамдары жамырай қарады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Күрең ат тарпып, қара темірді шайнаған, *Қыбыр да жыбыр*, күбір де сыбыр айнала. ...Асасын ұстап Әлмерек дейтін би келді: – Жеті бабасын жерге қаратқан қай бала?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫБЫРЛА = е т. 1. *Қимылдау, қозғалу.* Жан-жануар адамның айналасына үйірсек болады, іздеп отырғаныңыз қарға мен сауысқан болса, ол жазғандар, әрине, *қыбырлаған* кісілерден жемтік дәмепіп, шар жағына ауысып кеткені рас шығар (О.Бөкеев, Өз отың.). Әсіресе биыл құмырсқаның илеуіндей *қыбырлап* қозғалып кеткен бір халық (З.Ақышев, Ақбел.). 2. а у ы с. *Жұмыс істеу; әрекеттену.* Еңбегіңнің нәтижесі көбейген сайын үйге қайтқың келмей *қыбырлай* бересің (С.Сматаев, Армысың.). Жаз шығып, жан-жануар *қыбырлап*, қалың ел қайта жайлауға көшкенде, Ақан сақау баласымен Қоскөлдің сыртындағы – Сарыкөлдің жағасындағы ағаш үйде жалғыз қалады (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қара құрттай қыбырлады. *Быжынай тұсті, топтала ұмтылды.* Әлдене уақытта жезтырнақтар *қара құрттай қыбырлап* келе жатыр (Қаз. ертег.).

Құмырсқадай қыбырлады. *Толып кетті, қаптап кетті.* Қара жер қайысқандай қалың жиын, *Қыбырлап құмырсқадай* жүрді қаулап (І.Жансүгіров, Шығ.). Кетіп бара жатқандарды ұзатуға, келе жатқандарды қарсы алуға жиналған жұрт *құмырсқадай қыбырлайды* (С.Шәріпов, Шығ.).

ҚЫБЫРЛАС = е т. *Қозғалысу, қимылдасу.* Әр үйдің жанында *қыбырласып*, кіріп-шығып жүрген жаяу кісілер (С.Сейфуллин, Шығ.). Сол сөзбен бәрі де күндегідей ерте оянып *қыбырласып* жатты (С.Дөнентаев, Танд. шығ.).

ҚЫБЫРЛАСУ *Қыбырлас етістігінің қимыл атауы.* Жұмыскерлердің бәрі *қыбырласуда* (С.Сейфуллин, Шығ.).

ҚЫБЫРЛАТ = е т. *Қозғалту; жыбырлату.* Әсет төкаппар қалшын сақтап, ернін ғана *қыбырлатты* (С.Мұратбеков, Дос ізде.). Ол

әлденені айтқысы келіп, ернін *қыбырлататы* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Неғып бақайын *қыбырлататын* келесің? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫБЫРЛАТУ *Қыбырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫБЫРЛАУ *Қыбырла етістігінің қимыл атауы; қимылдау. Қыбырлауға* шамасы келмей, шоңқиып қалды (С.Алдабергенов, Жаңару). Құла биенің тұяғы *қыбырлаудан* қалып еді (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚЫБЫР-СЫБЫР зат. *Уақ-түйексөз;өсек-аяң.* Ол өзі әкімдерге үйір, *қыбыр-сыбыр-ды* сезгіш, қара бурадай сөйлегенімен, қорқақ (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бүкіл барактың *қыбыр-с-ыбыры* менің құлағыма бірі соқпай өте алмайды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Оның сыртында *қыбыр-с-ыбыр-ды* білдіріп отыратын Жанғабыловтың «көз-құлақтары» көп (М.Дүзенов, Әке.). Алдымен жұрт үн-түнсіз таңданады, *Қыбыр-с-ыбыр* артынан жалғанады... Бірде ана көкке жайып алақанын: – Қазір, ботам... Мінеки, таң атады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫБЫРСЫЗ с-ы н. *Қимылсыз, қозғалыс-сыз.* Шырыңқұлден көңілді бір әсем ән күткендей бар төңірек сыбырсыз, *қыбыр-с-ы* з тына қалыпты (С.Омаров, Өмір.). Бекбауыл жағын сипалап, айдалаға *қыбыр-с-ы* з қадалып отыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *Қыбыр-с-ы* з жатқан денеге жақындап еді, есінен танып қалыпты (А.Мекебаев, Жезтырнақ). *Қыбыр-с-ы* з жатқан жау жақта, Бүркеніп қалың орманды. Орманнан былай... аулақтау Көктемде түскен көл бар-ды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚЫДИ = е т. э м о ц. *Қақию, қаздию.* Жакып бір күні *қыдиып* үйге тағы келіпті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ.). *Қыдиып* қасында тұрғанын жаратпады білем, Тәжімұрат інісіне шелді көзін тағы бір қадады (Қ.Ысқақов, Тұйық). Милиция лейтенанты пормы дей ме, немене, сонысын кигенде *қыди* алады (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚЫДИЫП-ҚЫДИЫП ү с т. *Шікірейіп; сәнденіп.* Басымызда ернеулі едірейген шляпа, аяқта біз тұмсық қасықтай туфли, киноға баратындай *қыдиып-қыдиып* шыққанымызға Ғарекен езу тартып күлді де қойды («Қаз. әдеб.»).

ҚЫДИЮ *Қыди етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫДЫНДА = е т. 1. *Қыдың-қыдың ету.* 2. *Қыр көрсету, қоқаңдау.* Көңілінен шықпаса *қыдыңдап*, жұртқа бүйідей тиеді (Б.Тілегенов, Аққайнар). Біздің екі күнде бір барып, *қыдыңдаған* ымыз жараспас (С.Байжанов, Сыр.). Досының әйелін ондай жамандыққа қиғысы жоқ. Оның көптен бері *қыдыңдап* жүретінін білетін (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚЫДЫНДАТ = е т. 1. *Қыдың-қыдың еткізіп жүру, қитың қақтыру.* Хамзе атам көк есегін *қыдыңдаттып*, жол шаңын бүрқылдатып келеді (Н.Сералиев, Қанат.). Ол кешегі бір есі кіріп қалған бала кезіне дейін қара тайқарымен *қыдыңдаттып* жүретін (Е.Әкімқұлов, Даңқ.). 2. *Қыр көрсеттіру, қоқаңдату.*

ҚЫДЫНДАТУ *Қыдыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫДЫНДАУ *Қыдыңда етістігінің қимыл атауы; қыр көрсету.* Апам кетісімен-ақ, мен дереу Нәзира әпкеме *қыдыңдауды* бастадым (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚЫДЫР [ар. خضر] з а т. д і н и. *Ел аралап жүретін адам бейнелі әулие, адамға бақыт, дәулет беруші [Түркі халықтары мифологиясында ислам дініне дейін және одан кейінгі кезеңде пайда болған екі діни-фольклорлық дәстүрді қамтитын мифтік бейне].* Сол Масғұт *Қыдыр* шалдан бата алыпты, Соңында Шәмсі-жиһан атаныпты. Мағынасы «бұл дүниенің күні» деген. Жетіліп бізге ғибрат сөз қалыпты (Абай, Шығ.). Дәулет құсы қонды басыңа, *Қыдыр* келді қасыңа. Бақ үйіне түнедің. Алыстан тоят тіледің (Алдаспан). Қонақ келсе сыртыңа Жүгіріп шық, кешікпе. Қырықтың бірі *Қыдыр-ды*, Дұғасы тиер нешік те (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Жолдасың қыдыр болсын. т і л е к. *Қадамыңа нұр жаусын; бақытты бол!* – Қайда жүрсең, *жолдасың Қыдыр болсын*, қарағым, – деді Мақпал үні баяу шығып (Ш.Мұртазаев, Интернат.). Қазақтың ұлы, Олжасым! Аруақтар сені жебесін, Құдайдың өзі қолдасын, Қиын-қиын сапарда *Қыдыр болсын жолдасың* (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Жортқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр [Қызыр] болсын. т і л е к. *Сапарға жорыққа аттанған кісіге берер бата-тілек.* – *Жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын!* Дұшпаның жерге қарасын... – деп кемпір-шал, құрбы-құрдас бірауыздан тілеу тілеп, арбаны қоршап тұр (Ғ.Мұстафин,

Таңд. шығ.). *Жортқанда жолдарың болсын, жолдасың Қыдыр болсын* («Мәдениет және тұрмыс.»).

Қыдыр баба. м и ф. *Құт, бақыт әкелуші әулие.* Балаға *Қыдыр баба* берді тамақ, Қаншама жолда көрген бірнеше азап (Бабалар сөзі).

Қыдыр дарыды [шалды, орнады, қонды]. *Бақ қонды, ісі ілгері басты.* Ақыры үміт үзілуге айналғанда, тұрмыс құрғандарына бес-алты жыл толғанда, *қыдыр дарыды* (М.Мағауин, Бір ата.). Кейбіреу *қыдыр дарып*, қараса бақ, Бейне бір осы айтылған – Көлеңке нақ. Қайырылмай қарағанда бақ-дәулетке, Артынан қуалайды қайтарып ап (А.Байтұрсынов, Шығ.). Атамды *шалған қыдыр* Абылайдан, Жақсының көңілі жұмсақ сары майдан, Шөл жыланы түстенген сары жігіт, Сұраймын руыңды келдің қайдан (Айтыс). Әсіресе, «қалың қарауылдың қыдыр орнағаны ордасы» – Шөбек балалары (М.Жұмабаев, Шығ.). Жарға жетсем болғаны, Суалған көңіл толғаны. Басыма *қыдыр қонғаны*, Ақсамдағы миллион жыл! (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). Үйге кір, Кұдайдың пендесі, табалдырығын аттаған үйіне *қыдыр қонсын* (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

Қырманың қыдыр дарысын. *Астық берекелі болсын, түсім мол болсын деген мағынада айтылатын тілек.*

ҚЫДЫР = е т. 1. *Біреудің үйіне бару, шақырмай-ақ не шақырумен барып қонақ болу.* Жалғыз биенің қымызынан дәмепіп, қыдырып келетін жұрт бірсыпыра (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Кемпір мен шал бір танысының үйіне *қыдырып* барып, кеш оралыпты (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Әлі есімде, жаз айы болатын. Апам екеуіміз ауылдағы әжемдікіне *қыдырып* келдік (Тұлпар). 2. *Бір нәрсені аралап көру, қызықтау.* Біз келе салысымен қала *қыдырып* кеттік (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Қасболат оның бетін буфеттен бұрып, жұрт *қыдырып* жүрген үлкен залға қарай әкетті (Т.Ахтанов, Боран). Қадаманыз көзіңіздің қарасын, Өткір екен күйдіріп-ақ барасың. Кремльдің кең сарайын *қыдырып* Жүргенде кеп қолымды өзің аларсың (М.Хакімжанова, Таңд. өленд.). 3. *Бой жазу, серуендеу.* Біз жасыл тоғайдың арасына, теңіз жағасына, тауға *қыдырды* (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). – Әлжан, жүрші, біраз *қыдырып* қайтайық, – деді ол досына (О.Бодықов, Бұлбұл). Ұлытаудан әрі өтіп,

Есілді өрлеп *қыдырдым*. Үстінен шықтым бір кезде Ұлы дүбір жиынның (О.Шипин, Дастан.). 4. а у ы с. *Шарлау, шарықтау, кезу.* Алатау тұрмын аяңда, Аяңда тұрмын сыр ұғып. Дегендей маған аялда, Қиялым кетті *қыдырып* (Т.Сейілжанова, Ұлар). 5. а у ы с. *Біреумен көңіл қосу, жасырын жүру.* – Сенің де жолың болмады ма? Әйелің басқа біреумен *қыдырып* қойған жоқ па (А.Жақсыбаев, Егес).

Қыдырған шаңырақ көздену. ж е р г. *Көзі шадыраю, ақшию.*

ҚЫДЫРА: қыдыра жалды, қыл құйрық. *Ат, жылқы деген мағынада. Қыдыра жалды, қыл құйрық* Сенен озбас деп едім. Екі аяқты, бір басты Менен озбас деп едім (Қобыланды батыр).

Қыдыра бота. ж е р г. *Жүні күдірейіп тұратын, күтімі нашар, сүйегі жетілмеген, мезгілсіз туған бота.*

ҚЫДЫРҒЫШ с ы н. *Үйді-үйге қыдыра бергіш. Қыдырғыш* қатындарға еріп, әр үйден бір шай ішіп, жан баққан байғұс еді («Қаз. әдеб.»). Заводтарға, ауыл-селоарға барғанда, Сәкен қатардағы еңбекшілердің үйіне *қыдырғыш*, сөйлескіш, дәмін татқыш келетін (С.Мұқанов, Өсу жол.).

ҚЫДЫРҒЫШТА = е т. *Қыдыра бергіштеу, көп қыдыру.*

ҚЫДЫРҒЫШТАУ¹ с ы н. *Көп қыдыра беретін, әр жерде бір жүретін. ≈ Қыдырғыштау* адам.

ҚЫДЫРҒЫШТАУ² *Қыдырғышта етіс - тігінің қимыл атауы.*

ҚЫДЫРҒЫШТЫҚ зат. *Ауыл аралағыштық, кезгіштік.* Елді аралағанда Балуан Шолақтың *қыдырғыштығы* ұстаған жоқ (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚЫДЫРЛЫ с ы н. 1. *Қыдыры бар, қыдыр дарыған; әулиелі.* Қасиетті сүйсінген, бәлкім, ойыңнан, Сылдырап әсем жыр шығар. *Қыдырлы* Сырдың бойынан, Құйылып өлең түр шығар (Ғ.Орманов, Жер.). *Қыдырлы* жердің біреуі, Лабасы анау Жаңабай, Алтыбай мен Сарыбастау, Мұқаншымен қонады, Жарлыөзекті жағалай (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). 2. *Бақ қонған, ісі ілгері басқан.* Ата сақалың аузыңа түсіп, ел ағасы болған, қырықтан асқан *қыдырлы* шағың екен (О.Әубәкіров, Сиқыр). *Қыдырлы* қонақ қыдырып келер, қыдыры артынан шұбырып келер (Мақал).

ҚЫДЫРМА с ы н. 1. *Қыдырымпаз, қыдырғыш. ≈ Қ ы д ы р м а* әйел. // *Ауыл-үй арасында шақырусыз қыдырып жүретін адам. Жөнсіз бажылдасып байыменен, Кеш қылар ерте күнді шәйіменен. Ұят жоқ ет аңдыған қ ы д ы р м а д а*, Мін тағар жүрмей сөйтіп жәйіменен (Б.Майлин, Шығ.). Олар қызық қуған, түстік аңдыған жай *қ ы д ы р м а л а р* (М.Әуезов, Абай жолы). 2. а у ы с. *Жөңкіліп көшіп жүрген; тұрақсыз. Қосымша ала шарбы, қ ы д ы р м а* бұлт, көгерген көкте жүзді «көнтек жауыр» (А.Тоқағамбетов, Өлеңд.). Жөңкілген *қ ы д ы р м а* қарлар ауыл көшелеріне тауша үйіліп қалыпты («Лен. жас»).

Қыдырма қарас. *Көзі тура қарамай ойнақшып тұратын, бір нәрсеге тұрақтап көз тоқтатпайтын. Көбірек байқап сыналған нәрселер мыналар: орнықты, берік қарас белгілі мүддесі бар, табанды адамдарда болады, қ ы д ы р м а қ а р а с* жеңіл мінезді, жеңіл ойлы адамдардікі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫДЫРМАҚ з а т. *Қыдырымпаз, қыдырмашы. Андыздап қалың адам жүр қыбырлап, Үздіксіз сапырылған бір қ ы д ы р м а қ.* Көшеде қалың топтың арасымен Соқтығып жүресіңшақ бір қырындап (Н.Ахметбеков, Амангелді).

ҚЫДЫРМАШЫ з а т. с ы л. *Қыдырымпаз.* Бөпке апамның бойындағы бір кемшілік – ол аяғына су жұқпас *қ ы д ы р м а ш ы* (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Желі басында ауыл үйдегі көрші-қолаң, кедей-кепшік болмаса, басқа ауылдардан келген бөтен *қ ы д ы р м а ш ы л а р* жоқ (М.Әуезов, Қараш.).

ҚЫДЫРТ = е т. 1. *Аралату, көрсету. Саматжан, алдыға отыр. Шоферға жол көрсетіп, мені қ ы д ы р т* (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Белет екі күн бұрын *қ ы д ы р т ы п* сатылған (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түйе бақыртқан, тері сүйреген, аттың тісін ашқан, қой қосақтаған, кездеме кездеген, бақал *қ ы д ы р т қ а н* адамның алыс-берісі құжынап, бейне қара құрттың ұясын еске түсірді (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *Оймен шарлау, кезу. Алдымен қиял қ ы д ы р т ы п* қиындықтан құтылар саңылау тауып алады, саңылау тапқасын-ақ тырнақ іліктіреп тал іздейді (А.Мекебаев, Періште келіншек).

Көз қыдыртты. *Көз жіберді, шолып қарады. Сонан соң ойын жүйелеу үшін көкжайқын дала бұталарына көз қ ы д ы р т т ы* (А.Мекебаев, Періште келіншек).

Сөз қыдыртты [тастады]. *Өсек-аяң таратты, сөз тасыды. С ө з қ ы д ы р т қ а н,*

жұрт құтыртқан, Антын, арын саудалап (Абай, Тол. жин.).

ҚЫДЫРТҚЫЗ = е т. *Аралатқызу, серуендеткізу.*

ҚЫДЫРТҚЫЗУ *Қыдыртқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫДЫРТТЫР = е т. *Аралаттыру, серуендеттіру.*

ҚЫДЫРТТЫРУ *Қыдырттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫДЫРТУ *Қыдырт етістігінің қимыл атауы; аралату, серуендету. Бізді қасиетті өзеннің бас жағына қыдыртуға алып шыққан сол аудармашы (Т.Ахтанов, Үндістан.). Кең пейіл перзентіміз біз даланың, Күтпесең қонағымды сызданамын. Өзінді қ ы д ы р т у - ғ а* мұршам да жоқ, Ал жалғыз жіберуге қызғанамын (К.Мырзалиев, Көш.).

ҚЫДЫРТУШЫ з а т. *Барған жерінің жай-жапсарын білмейтін адамдарды аралатушы, ертіп жүруші. Туристерді қ ы д ы р т у - ш ы* адамдар да тез жетті («Лен. жас»).

ҚЫДЫРУ *Қыдыр етістігінің қимыл атауы. 1. Біреудің үйіне бару, шақырмай-ақ не шақырумен барып қонақ болу. Үйленіп алғаннан кейін ол үй қ ы д ы р у д ы* әдетке айналдырды (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). – *Қ ы д ы р у ғ а* келгем жоқ қой, – деп тұрасынан қойып қалдым (Т.Иманбеков, Үш ай.). 2. *Бір нәрсені аралап көру, қызықтау. Көшпелі күйдегі жұмыссыздық қазақтың қ ы д ы р у ы н а* зор себепкер болып, қазақ даласында бір-біріне қатынасу көп болады (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). 3. а у ы с. *Біреумен көңіл қосу. Қараңызшы, ұяң жігіт болып өстік біз деген, Керек десең әлі күнге қыдырмаймыз қызбенен, Қ ы д ы р у ғ а* ұяламыз, ұялғанда нетеміз, Алдымыздан аға шықса төмен қарап өтеміз (М.Шаханов, Фасырлар.). Ешкіммен ашылып сөйлеспейді, тіпті жігіттік жасап *қ ы д ы р у д ы* да білмейді, ойын-сауыққа да зауықсыз (О.Бөкеев, Ән салады.).

Уықтың қыдыруы. *ж е р г. Қатты жел болғанда киіз үй уықтарының қаламдықтан шығып қалып, қисайыңқырап қалуы. Үйдің уықтарының жан-жаққа қисайып, қарымы жығылуын қазақ аулында у ы қ т ы ң қ ы д ы р у ы* деп атайды (Б.Кәмалашұлы, Моңғ. қаз. салт-дәст.).

ҚЫДЫРУШЫ з а т. *Ауыл-үй арасында қыдырып жүретін адам, қыдырмашы. Мыналардың қ ы д ы р у ш ы л а р* екенін

естігенде, әкем таңырқап маған қарады (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Табақ-табақ еттер, саба-саба қымыздар, көп-көп қыдырушы қатындармен ілес келіп-келіп қалды (М.Әуезов, Абай жолы). Қыдырушылар көп қой. Солардың біреуі шығармын (С.Сматаев, Армысың.).

ҚЫДЫРЫМПАЗ з а т. 1. Орынды-орынсыз қыдыра беретін адам, кезбе. Бірақ менің мұным, жұмыссыз сандалыс кешіп жүрген кейбір қыдырымпаздарға үлгі де болар (Б.Тоқтаров, Қыран.). – Жұмысымнан қалып, қыдырымпаз атанып жүрермін, – деді Қадияша (А.Хангелдин, Өткен күн.). Қыдырымпаздың аяғы ас пен тойда тынығады (Мақал). 2. а у ы с. Жұмыс бабымен көп жүретін, ел аралағыш. – Ә, қыдырымпаз аз бастық, аман-есен оралдыңыз ба? – деп Әлжанов қағыта сөйледі (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). 3. а у ы с. Қыз-келіншекке көп барғыш, жүрімпаз. Бойдақ күнінде қыдырымпаздың, кейде әлдебір «достарыңдікіне» қона салу әдетің болатын («Лен. жас»).

ҚЫДЫРЫМПАЗДЫҚ с ы н. Ауыл-үй аралағыштық, қыдырғыштық, кезгіштік. Жалқаулық, қыдырымпаздық, селсоқтық сияқты ескі ауылдың әдеттері әлі де көп жүресуді керек етеді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Еңбек тәртібі қатаң сақталып, қыдырымпаздық пышақ кескендей тыйылды («Қазақст. әйелдері»). Оқушылар арасында әлі де болса, бос уақытын дұрыс пайдаланбай, орынсыз қыдырымпаздық жасайтындар кездеседі («Лен. жас»).

ҚЫДЫРЫНДЫ с ы н. с ө й л. Қыдырғыш, қыдырымпаз. Қыдырынды азайды, Қыдырып үйді шұбаған. Жалқаулары көрінбейді, Жатып ішіп сұлаған (І.Жансүгіров, Шығ.). – Мынау бір-екі қыдырындынызыңданға тастаңыз, – деді қазы жұмыскерлеріне (Ы.Алтынсарин, Таңд. шығ.).

ҚЫДЫРЫС з а т. Қыдыруға шыққандық, қыдыргандық. Қыдырысқа аса разылық ниетімді жеткізіп, оның қолын қыстым (Ж.Молдағалиев, Тыңда.). Тамақтан кейін мен паркке қыдырысқа кеттім (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жайлау аралас болса, қыдырыс жүріс аралас болады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қыдырыс жасады. ж е р г. Қыдырды, аралады. Каникулға келген студенттер жазда қыдырыс жасайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚЫДЫРЫСТА = е т. 1. Бір жерлерге арнайы бару, қыдыру. Сол кезде әжем үйде болмай, екі-үш күнге бір жаққа қыдырыстап кете қойған еді (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Қанаттас бір ауылға апам мені жетелеп, қыдырыстап келген (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Аралдың бір қойнауында тұратын балықшы қызы Қызылордаға қыдырыстап барды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). 2. Бой жазу, серуендеу. Қаланы аралап, қыдырыстап қайтқым келді (З.Қыстаубаев, Ақ түн.). Мейманханаға орналастым да, қыдырыстап қайтайын деп көшеге шықтым (Б.Жанғалиев, Жылдар.). Қыздар қыдырыстап жүрек. Үшеуі қолтықтасып алыпты (Ф.Сланов, Шалқар). 3. а у ы с. Шарлау, кезу. – Болад, – деп отырғанда қолын ұстап, Бірінің айтқан сөзін бірі қостап, Дүсірі шапқан аттың есітіліп, Қиял-ой кетіп қалды қыдырыстап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚЫДЫРЫСТАУ Қыдырыста етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЖАЛ з а т. Өкпе, реніш. Осы кештің тыныштығын қатты жүрген аттарының дүбірімен және ызалы қыжал сөздерімен бұза берді (М.Әуезов, Абай жолы). Бүгін өзінде бір қыжал бар сияқты Мұхметжан жайланып болмастан Көкбай соқтыға сөйледі (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫЖАЛАТ з а т. Мұқтаж, зәру. Қандай қыжалатың бар, бізден не көмек керек (Т.Қауыпбаев, Жазира.). Сондай қыжалат кезімнің секундтары сөткелік ғұмырымды сарп қып кетеді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

Қыжалат болды. ж е р г. Зәру болды. Қу жоқшылық кімді аясын, қыжалат болған соң амалсыз сұрайды ғой («Жалын»).

Қыжалат тартты [көрді]. Тапшылық көрді, тарықты. – Апырмау, ештеңенің қыжалатын тартып отырған жоқ қазір; қорасында малы, қолында билігі (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚЫЖАЛДАН = е т. ж е р г. Ашу кернеу, кіжіну; қаны қайнау. Таныған сайын басын шайқап, қыжалданып қояды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Ұйқысын бұзып, тұс-тұстан «аттан сап» жауға шапқан пысықтарға іштей қыжалданады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚЫЖАЛДАНУ Қыжалдан етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЖ-ҚЫЖ: қыж-қыж қайнады. Өте жылы болды, ысып кетті; қыз-қыз қайнады. Қораның іші қаңтардың қақаған аязының өзіндебуыбұрқырап, қыж-қыж қайнап тұрады (Ө.Қанахин, Жер бас.). Біздің бөлме қыж-қыж қайнап тұр (З.Шүкіров, Жас жесір).

Іші қыж-қыж қайнады. Ашу-ызасы қозды, өшікті, кектенді. Мадияр мысы құрып, іші қыж-қыж қайнап, келіншегінің ызғарлы жүзіне таңдана қарай берді (С.Омаров, Өмір.). Жалпақ сарының әлгі қылығы есіне түссе, іші қыж-қыж қайнады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚЫЖЫЛ¹ з а т. 1. Қыж-қыж еткен дыбыс, үн. ≈ Қыжыл етілді. 2. м е д. Асқазанның тырнап ауруы, қарын қышқылының артуы. Жер асты сабағын асқазанның қыжылына, тіс ауруына шайнайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЖЫЛ² з а т. 1. Көңіл кірі, реніш, кірбің. Әйтсе де көңілдің қыжылы н жұмыстың талабына бағындырып, ол адаммен көрісуің, сөйлесуің керек (А.Жақсыбаев, Егес.). – Демек мұның да жүрегінің түбінде қыжыл бар деген сөз (Қ.Жұмаділов, Тағдыр). Өңшең көңілді адамдар мұның көкірегіндегі қыжылды қайдан білсін (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). 2. Ашу, ызса; қыжыр. Ұзақ күн, ұзақ түндер жүрегіндегі қыжыл кетпеді, кек уыты күшейе түсті (Ө.Тарази, Қиян соқпақ). Енді ол мұны бір кеудесінде қыжыл жоқ тірі өлексеге балап кетті (Ө.Кекілбаев, Таңд.). Іштегі қыжылы н жасыра алмады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қыжылы [қыжыл-кегі] бар. Өші, кегі бар. Мәжікеннің Тоқсанбайға қыжылы бар. Былтыр Нұртай қиылып сұраған екен, Тоқсанбай қызын Мәжікенге бермепті (С.Омаров, Шығ.).

Қыжылы түсті [келді]. Ашуы келді, ызаланды. Баласына қыжылы тусіп отырғасын, ешбір мағынасы жоқ сөзді айта салған еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

ҚЫЖЫЛДА¹ = е т. 1. Қыж-қыж еткен дыбыс шығару. Ақыры пысылдай қыжылдап жана бастады (М.Мағауин, Шақан шері). 2. Жүрегі, кеудесі тырнап ауыру, аузынан қарасу ағу. Егер адамның жүрегі қыжылдай берсе, онда қант, нан, жеміс-жидектер сияқты углеводтары көп тамақтарды ішуді азайту керек (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру.). – Гас-трит болса болар. Жүрегім қыжылдайды

да тұрады (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жүрегім қыжылдап жүр, сірә, ащы айран жақпады білем (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚЫЖЫЛДА² = е т. 1. Кеудеге сыймау, сыздау, кернеу. Көңілі ғаламат қимылға айналып, өзегі өртеніп, кеудесіндегі қыжылдағаныза-кекті бұлқындырып сыртқа шығарады (Ш.Сариев, Арайлы.). 2. Ашулану, ызалану; қаны қайнау. – Бақылдамай жатшы әрі! – деді Дәулет аталған жігіт қыжылдап (М.Сүндетов, Құмда.).

ҚЫЖЫЛДАҚ з а т. ж е р г. Ұнның майын көбірек қуырып жасалатын тамақ түрі. Қыжылдақ тәтті үстінен шай құйғанда быжылдап, ...шыны толып кетеді (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚЫЖЫЛДАН = е т. Ызалану, ашулану. Мына бір қарғыс атқан тар інде бар адамыңмен тығылып отырсың, – деді Есет өз ісіне өзі күйініп, қыжылданып айтты (Ө.Нұрпейісов, Курляндия).

ҚЫЖЫЛДАТ = е т. Асқазанды тырнап ауырту. Қаран қыжылдап жүрек кесіп, Жатасың жамбасыңды тақтай тесіп. Осы екен: «ұрлық түбі – қорлық» – деген, Япырмай, құтылармыз енді нешік? (М.Дулатов, Шығ.). Жүректі де әшейіндегідей көп қыжылдатпайды, әсіресе, ыстық күйінде жеген нан қандай жақсы (Ш.Құмарова, Қос шынар).

ҚЫЖЫЛДАТУ Қыжылдат етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЖЫЛДАУ Қыжылда етістігінің қимыл атауы; асқазан ауруы. Жүрек қыжылдау. Қарын қышқылының артуы (М.Исамбаев, ... Мед. анықтама).

ҚЫЖЫЛДЫ с ы н. Қыжылы бар, кекті. Есесі кеткен, ұпайы жоғалған адамның қомағайлығы, қызғанышы мол қыжылды әңгімесі қандай татымсыз естілуші еді (С.Сматаев, Алау.). Қыжылды жұтып қызықпен қайтпін кекірем (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚЫЖЫМ з а т. 1. Сапалы жұннен тоқылған түкті мата; пүліш. Аздап күте тұруға тура келді. Өлден уақытта іштен үстінде қара қыжым қамзолы бар кәрі шешей шықты (С.Мәуленов, Шыңда.). Ол қызыл қыжым желеткесінің омырау қалтасындағы шаңқобызын алып, тарта бастады (Ө.Бөриев, Ақ бидай). 2. Қатпар. Үстіндегі қыжым костюм сияқты қыжым-қыжым көйлектің де өңірін ағытып тастаған мына ақ сары оқымысты... орындықтың

арқасына шалқайып жатып алған-ды (Ә.Нұрпейісов, Сен).

Қыжым кебіс. *Пүлішпен тысталған жеңіл аяққим.* Оның басында кәмшәт бөрік, аяғында қыжымкебіс, желбірлі көйлек, ұзын шашы мойнына оралып, шолпысы сылдыр қағады («Мәдениет және тұрмыс»).

Қыжым көрпе. *Қыжымнан сәндеп тіккен, жамылатын көрпе.* Көрпелері жеркөрпе емес, қыжымкөрпе, масаты жөрме көрпе. Жастықтары шетінен өңшең рақы жастық. Ет көрпе жібектен де әсем жасалған (М.Әуезов, Шығ.).

Қыжым орамал. ж е р г. а) *Шашақты орамал, бөртпе орамал.* ә) *Тоқылған сияқты бұжыр-бұжыр болып келетін ұзын шашақты жібек орамал.*

ҚЫЖЫНДА = е т. с ө й л. *Кіжіңде.* Қаңбақбай ақсақал қыжыңдағанын қоймаса, бауырымды, өзіңді қолыма алып бөлек тұрамын (З.Жәкенов, Таң самалы). Жасы алпысты иектеген қыркылжың Жұманның қыжыңдай бергеніне шыдамады (З.Шүкіров, Жас жесір). Жаман болса қатының, қонбаса айтқан ақылың, Үйіңнің іші жау болып, Отыңның басы дау болып, Көп көзінше қыжыңдап, Оңашада быжындап... Белдеу жаудан жаман жоқ (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫЖЫНДАУ *Қыжыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЖЫР¹ з а т. ж е р г. **1. Қыжыл** (кірбің). – Көрдің бе, жағы байланып қалғанын, дуайпат! – Шал малсақ көңілден туған қыжырын жасыра алмады (К.Ахметбеков, Ақдала). **2. Ыза, ашу.** Ал күшік өзіне біткен табиғи еркіндікпен мысықтың қыжырынан одан бетер қоздыра түседі (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Қыжыры қайнады. *Ашуы келді, ыза болды.* Қыжырым қайнап, жоғары полқаға секіріп шықты (Д.Исабеков, Тіршілік).

ҚЫЖЫР² з а т. *Терідегі қатпар-қатпар қыртыс, қышыр.* Жау шебі сөгілер-сөгілместе өзі де кірісіп кетті. Жауырынының көптен қысқан құрысы жазылып, қолының қанша заманнан бергі қыжыры қанып, қапысыз сілтеді (М.Мағауин, Аласапыран).

ҚЫЖЫР = е т. *Кекетіп-мұқату.* Намыстан өліп кетердей, міне, үзіліп, Өкпесі кеуіп, қуарып, өңі бұзылып. Малдасын құрып жұдырығымен жер тіреп, Бейкүнә момын бәйбішені отыр қыжыры (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЖЫРА [ар. *محجرة*] з а т. *Ескіше жыл санау жүйесі.* Карон әл-Рәшид бір жыл өткен соң қыжыра бойынша 193 жылы, жаңа жыл санау бойынша 809 жылы өлтірілді («Білім және еңбек»).

ҚЫЖЫРАЙ = е т. **1. Қысықтық көрсету, қыңыраю.** Секретарьдың бұл ескертуіне қыжырайып, іштей жаратпай қалған Орай сылқ етіп отыра кетті (М.Хасенов, Нартәуекел). Бірдемеге бар десең, қыжырайып бос кетед, тағы боп өскен тумай (Қ.Қуанышбаев, Өлеңд.). **2. с ө й л. Мыжыраю, мыж-мыж болу.** Осы тас түлекке көз алмай қараушылардың ішінен, қыжырайған қарашал Шәймерден: «Шіркіннің сергегін қарашы» – деді (Ә.Көшімов, Екі бүркіт). Ашайдың киіз байпағының қоныштары тозып, жырымдалып, қайырылып, төмен қарай қыжырайып салбыраған (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚЫЖЫРАЙТ = е т. *Мыжырайту.* ≈ Етікті қыжырайтты.

ҚЫЖЫРАЙТУ *Қыжырайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЖЫРАЮ *Қыжырай етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЖЫРЛАН = е т. с ө й л. *Ызалану, кектену.* Ол бұған іштей қыжырланып, күндеп қарайтын (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ҚЫЖЫРЛАНУ *Қыжырлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЖЫРЛАТ = е т. *Қыжырту, мұқату; ұрсу.* Әлдеқашан піскен түстікті жеудің орнына сөзден жалықпай отырған Абайды Жұман ішінен қыжырлататын жатыр (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫЖЫРЛАТУ *Қыжырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЖЫРТ = е т. ж е р г. *Мұқату, кекету.* Абай көзінше Оспаннның Нұрғанымды қатты қыжыртқан естігені осы болса, одан да қысылған жоқ (М.Әуезов, Абай жолы). – Е, бұған кім берсе, сол жақсы. Ертең сол жақсысы бір рет бере алмай қалсыншы, одан жаман адам бар дей ме екен? – деп шалын қыжыртта сөйледі (Қ.Мәшһүр-Жүсіпов, Бір әйел.). – Маңайында Диқанбай секілді кірмені, қырық темірдің қылауындай қайдағы-жайдағыны жинап алдың деп, көзіне айтуға батпаса да, сыртынан үнемі қыжыртты жүретіні несі? (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ҚЫЖЫРТТА = е т. *Қыжырту.*

ҚЫЖЫРТТАУ *Қыжыртта етістігінің қимыл атауы.* Сенің қы ж ы р т т а у ы ң қалмай келеді. Мен оны ойын көріп, қарап келдім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЖЫРТПА с ы н ж е р г. *Қағытпа, кекесін (сөз т.б.).* Би атасының қы ж ы р т-п а сөзі Қажымұратқа емес, Зылихаға арналған сияқты (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ҚЫЖЫРТУ *Қыжырт етістігінің қимыл атауы.* Мұны істеген Қаукен қу ғой, Оның ойы ел тарту ғой. Сені сайлап, қажыны алып, Бай-бектерді қы ж ы р т у ғой (С.Дөнентаев, Танд. шығ.). Бұл жұрт осы. Сосын сен өйтпедің, бүйтпедің деп қы ж ы р т у ғ а құмар («Лен. жас»).

ҚЫЖЫРЫН= е т ж е р г. *Ренжу, қиналу; тыжырыну.* Мұса ақсақал қы ж ы р ы н б а й, жәй сұрақ қоя сөйледі (С.Бегалин, Замана.). Байтас желкесін сипап, қы ж ы р ы н ы п әрең тұрды (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚЫЖЫРЫНУ *Қыжырын етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗ¹ з а т. **1.** *Әйел бала, ұрғашы жынысты сөбі.* Әлде... қы з д а қырық есекке жүк болатын айла бар дейтін еді, айлалап жүр ме екен? (Ф.Мүсірепов, Шығ.). **2.** *Күйеуге тимеген бойжеткен.* Петрборлық ұлық бойжеткен қы з ы н қасына ерте келіпті (А.Сатаев, Дала.). Ақ отаудың алдында ала сырмақ төсетіп, байдың келіні мен бойжеткен қы з ы мәшинені сырылдатып, киім тігіп отыр («Қаз. әдеб.»). Дем алуға отырғаным да сол еді, есікті сықыр еткізіп ашып, талдырмаш қы з кірді (С.Сматаев, Армысың.). **3.** э к с п р. *Жігіттің көңіл қосқан, жүріп жүрген адамы, алғалы жүрген қалыңдығы.* Алма халатының түймесін шұқылай бастады. – Қы з ы ң ы з бар шығар... Сізге қыдыру керек қой (Т.Әбдіков, Ақиқат).

Айттырған қыз. э т н. *Құда болып, айттырып қойған жері бар қалыңдық.*

Жетімқыздыңқұнынсұрады. *Арзанда болса ақы сұрады, ақысын талап етті.* Өз қолында болса, шошқа демей-ақ ж е т і м қы з д ы ң қ ы н ы н с ұ р а р с ы ң (М.Әуезов, Шығ.).

Жетім қыздың тойындай. *Елеусіз, берекесіз деген мағынада.* Сенің тойың ж е т і м қы з д ы ң т о й ы н д а й болмауына кепіл боламын («Қаз. әдеб.»).

Күннен қыз тудырды [айдан ұл тудырды]. м и ф. *Аңыз бойынша күннен қызды жаратты деген мағынада.* Айдан ұлды тудырып, Кү н н е н қы з д ы т у д ы р ы п, Хан Зайгунға берсін ол (Бозжігіт).

Қаралы қыз [ару]. *Әкесі қайтыс болып, артын күтіп, аза тұтып отырған қыз.* Қ а р а л ы а р у қамығып, зарланады, Қара төбет сүйекпен алданады. Шашпаулары сылдырап Шолпан қыздың, Жас Шоқанның жүзіне таңданады (М.Мақатаев, Шығ.).

Қыз айттырды. э т н. *Қызға құда түсті, сөйлесті.* Жамбылға әкесі қалың беріп, Момын атты қы з д ы а й т т ы р а д ы (С.Мұқанов, Өсу жол.). Мұнан кейін көп уақыт өткізбей, Сәрсенбай бір қы з а й т т ы р д ы (М.Дулатов, Шығ.). Қырымның қыз-ұлына Қы з а й т т ы р ғ а н Төкетай, Қиғаштап көзін салады. Төкетайға қыз жақпас, Шетінен бәрі жарады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қыз алары. э т н. *Жеке, арнаулы сыбаға [Әдетте, үйленбеген жігітке той-томалақта тартар сый аяқ].* Мырза ағаның қы з а л а р ы н беріндер деп бір жеңгесі күле қарады («Қаз. әдеб.»).

Қыз алып қашты. э т н. *Бойжеткен қызды әке-шешесінің келісімінсіз алып кетті.* – Бекайдармысың-ай, е, бұ не, тапа-тал түсте қы з а л ы п қ а ш қ а л ы жүргеннен сауымысың (С.Нарымбетов, Тентек). Арамызда қы з а л ы п қ а ш у жиі кездеседі. Біз мұны ескіден қалған әдет дейміз («Лен. жас»).

Қыз алысып, қыз берісті. *Құда-құдандалы болды, бір-біріне қыз берді.* Аталас ағайын-туғандар ертеректе қы з а л ы с ы п, қы з б е р і с к е н і л і к шатыстарда көп (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Қазақ халқы қоғамдық қарым-қатынастарды әдет-ғұрыптар бойынша реттеп, өздерінің достығын қы з а л ы с ы п, қы з б е р і с і п, құда болу арқылы нығайтып келген (Қаз. салт-дәст.). Қазақ, қырғыз басынан көршілес ел, Араласып бір жүрген еншілес ел. Қы з а л ы с ы п, қы з б е р г е н құда сүйек, Басынан-ақ аралас, көңілдес ел (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қыз асық. ж е р г. *Тобық.* Менің қы з а с ы ғ ы м ауырып қалды (Ауызекі).

Қыз бақай. *Жылқының артқы аяғы, сирағы.* Алдыңғы аяктікін «бақай», артқы аяктікін «қы з б а қ а й» деп атаудың өзінде ерекше сұлулық талғам бар («Қазақст. мект.»). Қы з б а қ а й, қорыта айтқанда, қы з б а қ а й қысқа құндыздық ұзын, жерсоғар тұяқтың қуысында жинақы болса, қара тұяқ болаттай болса, жылқы қара малы асқан атбегі сұңғыла сыншының сынынан сүрінбей өте алады («Қазақст. мект.»).

Қыз бала. *Кішкентай қыз; ұрғашы жынысты ұрпақ. Қыз бала* екен. Шоқпытынан аршыдық. Өрт ішінен аман қалды талшыбық. Талшыбықты, аманатын Ананың Қасиеттеп кеудемізге шаншыдық (М.Мақатаев, Шығ.). Кішкентай қыз балаларым шуылдап далаға шығады да, дәйектемей үйге кіреді (А.Жұмаділдин, Сең.). Жеті жылдан кейін Татьянадан бір қыз бала көрдім (І.Есенберлин, Алтын.).

Қыздан туғандай [қыздың баласындай]. *Өте сүйкімді, бір міні жоқ. Мен көшеден қыздан туғандай, талдырмаш бір жігіт көрдім* (Ауызекі).

Қыздан туған қиықсыз [қыздан туғанда қиық жоқ]. *Жат емес, туыс. Қыздан туғандан қиықсыз.* Деген бір сөз бар мақалдан, Бақытты ерге тап болды, Халінде күйсіз тақалған (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). Еспенбеттің шешесі, Ер Қосайға немере, *Қиық жоқ қыздан туғанда* Оны бөтен көрер ме (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қыздың баласындай. *Сүйкімді, әдемі. Қыздың баласындай* бірінен-бірі өтетін үш боз атты парлап жеккен Жексенбай болыс қарны шартып, мыржық көшірге тізгін ұстатты (І.Жансүгіров, Шығ.).

Қыздың жиған [жинаған] жүгіндей. *Қыз қолынан шыққандай, өте әдемі, жинақы. Зеренді, жер ме едің жасыл дара, Қайыңның желбіреген шашын қара. Құрулы тұрғандай бір көк шымылдық, Жүгіндей қыздың жиган* тасын қара (Е.Ибраһим, Көктем.). Орнына келген аса бір керемет, үйлесімді істі көргенде қазақтың «қыздың жиган жүгіндей екен» деп таңдайын соғатын теңеуі де, бәлкім, сол заманнан қалған (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

Қыз екеш қыздар да. *Қыздардың өзі де, әйел бала болса да. Қыз екеш қыздарға* шейін желігіп өрекілген. Ойда жоқта Ықыластың көрші қызы әндетіп қоя берді («Лен. жас»).

Қыз емшектенді. *Сүйірлене көрінді, сүйкімді, көрікті деген мағынада.* – Алыңыздар, алыңыздар, – деді ол езу тартып күлген болып, ана екеуінің ортасында тұрған шыны тұрғауыштағы қыз емшектеніп сүйірлене піскен жүзімді меңзей (І.Есенберлин, Шығ.).

Қыз жиын. *жерг. этн. Қыз аттанар кезде аулында құрбыларын жинап жасайтын кеш, той.*

Қыз ибасы. *көне. Қыздың сыйлығы, кәдесі. Сонымен, олай-бұлай екшеп келіп, қыз ибаны* Рақыштікіне беруді ұйғарысты (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қыз ибасын* бір қараша ұй алып, қызойнақ қылды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қыз көрді [қарады]. *этн. Ауыл-ел ара-лап, қалыңдық іздеді, таңдады. Қазақта қыз көру* деген жөн-жосық бар еді ғой (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Бозбалалық, – *Қыз қарады* қ, Қалжың өзіл сөйлестік (Абай, Шығ.). Сонымен *қыз қарады* м жанат киіп, Қыздар да қырындайды манат киіп (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.).

Қыз көрімдік. *жерг. Құданың айттырғалы отырған қызын көргенде беретін көрімдігі.*

Қыз көші. *Ұзатылып бара жатқан қыздың жасау-жабдықты, салтанатты көші [Мұндай көш өз аулының шетінен шыққанша осылай аталады. Қыз көші өз аулының шетіне шыққан соң «келіншек көші» деп аталады].*

Қыз күні. *Күйеуге тимеген кезі, жас шағы. Түсіне кірген, қыз күні* болып шақырған, Туған жер екен – айғайлап айтар ақырғы ән. Туған жер екен жеңгемнің іздеп жүргені, Бірақ та мұны жылағанмен ол білмеді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Көктемнің көрсет қызығын, Екеуің дәйім қарсы алып. Еске алып сонау қыз күнін, Жыл сайын жүрсін жасарып (Ж.Қыдыров, Жұлдыз.).

Қыз қамшы. *жерг. Сабы жіңішке, ұш тал тобылғыны былғарымен қосақтап өріп, ұстайтын жерін алтын-күміспен өшекейлеген қамшы түрі. Біз жақтың бойжеткендері әдемілікке қыз қамшы ұстаушы еді* (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қыз мінезді. *Мінезі жайдары, қыздай сызылып тұратын биязы, жұмсақ. Табиғатында ақылды, сабырлы жаралған ол, таныс адамдардың ұғымында қыз мінезді жігіттердің бірінен саналатын* (С.Мұқанов, Есею жыл.).

Қыз мінезділік. *Мінезі жайдарылық, биязылық. Оны қашан көрсең, сол қыз мінезділігінен танбайды* («Қаз. әдеб.»).

Қыз оятты. *Түн ішінде қыдырды, жігітшілік істеді. Өмірі үйге кіріп, қыз оятты* п көрмеген су жүрек еді Нұрғали (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Қандай ер жүрек жігіт те бұл ауылдың қызын оят а м деп дәме қылған емес (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қыз табақ. этн. *Жылқы, сиыр, қой еттерінен құйымшақ, тоқпан жілік, беломыртқа, құйрық, қабырға салынып, қыздарға арналған сыйтабақ.*

Қыз танысу. этн. *Ұзатылатын қыздың тойы қарсаңында ел-жұртымен, туған-туыстарымен қоштасу салты.* Қыздың туған-туысқандарымен қоштасуын қазақта «*қыз танысу*» деп атайды (ҚазССР тарихы). Әдет-ғұрып бойынша ұзатылатын қыз өзінің дос-жаран қыздарымен өз аулының, жақын ауылдардың әрбір үйіне қоштасу жырын айтып кіріп шығады. Қыздың туған-туысқандармен бұл қоштасуын қазақта *қыз танысу* деп атайды (М.Әуезов, Тол. жин.).

Қыз тілік. жерг. *Жеуге ыңғайлы етіп жуқа тілінген тілік (қауын, қарбыз т.б.). Қыз тілікті* әйел адамдарға арнап тілеміз (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

Қыз ұзатты. *Қызды күйеуге берді, құтты орнына қондырды.* Сөйтіп, бүгін қыз ұзаттып, ертең келін түсірер ауылдың қызығы қызған үстіне қыза түсті (А.Хангелдин, Қараторғай). Медетбай қыз ұзатқан отау жауып Ат, құнан бәйге алады оза шауып, Етпекке бір үлкен той жеті болды Қымызын жиғаным бие сауып (XX ғ. қаз. ақын.). Беккожа қыз ұзатпақ, тойы болар, Жиылып қыз, бозбала ойын болар, Дайын бол, өзім барып хабар айтам, Айтайын қалыңдыққа ойың болар (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қыз ұзату. этн. *Құда түсіліп, сырға салынған қызды ұзататын күні ата-анасының үйінде болатын жиын-той, ертеден қалыптасқан салт-дәстүр.* Қыз ұзату кәделеріне көпшік қыстырар, шашу, киім ілу, табалдырық аттау, сыбаға асау, малға бата жасау, босағадан өту т.б. жатады (ҚҰЭ). Алайда соғыстан соңғы кезеңде ауыл арасында өлгенге ас беру, жаназалау, қыз ұзату, келін түсіру салтында кейбір әдет-ғұрыптар атам заманғы кейпінде көрініс беріп жүр (Ә.Қоңыратбаев, Шығ.).

Өгей қыз. *Өзінен тумаған қыз.*

Салиқалы қыз болды. *Естияр, орнықты, ой тоқтатқан қыз болып өсті.* Өспей кеткір сұм басым Он төртіме келгенде Салиқалы қыз болдым Жібектен шашым талдаған (А.Азаматқызы, Шығ.).

Сұңғыла қыз. *Құлығы, қылығы асқан бойжеткен.* Сұлулығын да, балғындығын да паш етпей, тежеп ұстайтын қыз болу ке-

рек. Әлде сұңғыла қыз жасыра ұстаған сұлулықтың өлтіре қызықтыратынын білемекен (Ғ.Мүсірепов, Танд. шығ.).

Тараз қыз. *Тал бойы талдырмаш қыз.*

Ұлын Үрімге, қызын Қырымға тентіретті. *Әр жаққа қаңғытты, бастырып жіберді.* Асықпа! Сені де құдай ұлыңды Үрімге, қызыңды Қырымға тентіретер өлі (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

Ұлың Ұрымға [Үрімге], қызың Қырымға [Қытайға] шұбырсын [кетсін, зытсын]. *қарғ. Үрім-бұтағың ыдырап, тоз-тоз болсын деген мағынада.* Қысқасы, бір кездегі айбынды елдің дұшпандары талан-таражын шығарып, ұлын Ұрымға, қызын Қырымға шұбырттады (І.Есенберлин, Шығ.).

Ұлы ойда, қызы қырда. *Бытырап, тарап кеткен деген мағынада.*

Хор қызы. поэт. *Жұмақтағы (пейіштегі) ең сұлу қыз деген мағынада.* Таң мезгілі болғанда, Шолпанның туған жұлдызы. Кигені алтай қырмызы. Бейістен шығып келмесе, Бұл жалғанда хор қызы (С.Сейфуллин, Шығ.). Лизочка, қандай көріктісіз. Сіздей хордың қызы, атақты адамның қызы осындай далаға келе ме? – деді Құлебакин (С.Ерубаев, Шығ.).

ҚЫЗ=ет. 1. *Жылыну, ысу.* Күнкөтерілісімен қызды (А.Байтанаев, Қайнар.). Тұқымды қызған және жақсы өңделген топыраққа себу керек (М.Ерлеспесов, Суармалы егін.). От маздап, қазан қыз а бастады (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). 2. *Адам денесінің ыстығы көтерілу, еті қызып ауыру.* Ол бойы қызып, денесі ауырлай бастағанын айтты (Д.Әбілев, Арман.). Сырқырап сүйек-сүйегі, қозғала қалса сынардай. Қыз ады тәні, күйеді, Қимылсыз жатты тұра алмай (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес). Өкпе рагының 20 проценттейі көп түкіреді, үштен біріндейі денесі қызып ауырады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.). 3. *Ішімдік ішіп масаю.* Бірақ арақ ішіп қызып отырғанмырзаларымыздың шығуы оңай болмайды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Әй, інім, біле-білсең біздің жолымыз бір, – деді сыраға қызып алған ол (Ә.Нәбиев, Шолпан). 4. *ауыс. Өрекну, өршелену, көтеріліп кету.* Шын қызыс-сам сөзім жалын, домбырам найза, Қырсаулы сауыт болар Маған шекпен (Жамбыл, Шығ.). 5. *ауыс. Үдей тұсу, қарқындау.* Пішен шабудың қызып жатқан кезі ғой (М.Хасенов, Алғашқы ән). Оның қыза сөйлегеніне мен де қызып отырмын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Әңгіме бір қызын басылған кезде ас та келіп жетті (З.Шүкіров, Қиын түйін). **6. ауыс.** *Жылу әсерінен бұлину, көгеру, иістену.* Астық өздігінен қызып кетсе, оны ауа райы қандай болса да желдету керек (Агроном. анықтама.). Баулаған бидай қызып барады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

Бүйірі [қолтығы] қызды. *Шабыты келді, делебесі қозды.* Енді жігіттердің де бұйыры қызып, батылмын деген екеуі әуендетіп қоя берді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). – Тұра тұр, қызығы бар, – деді бұйыры қызып алған Ұзақ тоқтамай (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). – Қара да тұр, ол енді көрсетеді өнерін, қолтығы қызысын, – деді (Жүлдегер.).

Дүбірге қызды. *Думан жарысқа еліктеді, тыпыршып тұра алмады.* Көретін мен де толғанып Келгенінше шаманың. Дүбірге қызған жүйріктей Қызып тұр әзір табаным (Майлықожа акын, Шығ.).

Еті [ет арқасы] қызды. а) *Еліріп көтерілді, намысы қозды.* ә) *Ауыздықпен алысты, шабытына келді, шабысын үдетті.* Мейіздей боп жараған ат, еті қызып апты. Отты көздері қанталап, шиыршық атып тұр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Әлі де ойын салады. Қос тізгінін созады, Артынан қиқу таянса, Ет арқасы қызды (Батырлар жыры).

Көзі қызды. *Қарай бергісі келді, қызықты.* Ақшаны күреп табады-ау деймін, сірә. Алғандарына қарап тұрып, көзің қызды (С.Досымов, Жаңғырық). Баланың мына ойыншыққа көзі қызды білем, бере сал, тағы істеп аларсың (Ауызекі).

К... қызды. *Желікті, желінді.* Көңілденіп кетсе к... қызып, бар сырын ақтаратынның бірі осы туысың («Лен. жас»). Бұзақылар кім азса, мен соған керек боламын деп к... ін қыздырып алып, өзін бір азғана азық қылайын дейді (Абай, Тол. жин.).

Қаны қызды. *Ашуы келді, делебесі қозды, ызаланды.* Өз қорасы, қосы аман Жаппастың қай қанының қызғаны (С.Бегалин, Шоқан асу.). Осы оймен оның қаны жаман қызды, Оң-солды жыртқан кезде даламызды (Ж.Нұрқанов, Нұрлы.). Кедей десе мерейі үстем өседі. Қаны қызып, жігерленіп от болып, Бой тежетпес жұрттың айтқан өсегі (Б.Майлин, Шығ.).

Намысқа қызды. *Намысын жібергісі келмеді, жыртысын жырты.* Осылай намысқа қызып, атқа қонғалы, сойыл-шоппарларын алып қиқулап, шапқалы тұр (Д.Әбілев, Арман).

Сүйегі қызды. *Елікті, намысы қозды, намысқа шапты.* Сонда да мені көріп басқа білімпаздардың сүйектері қызар («Айқап»).

Табаны [тұяғы] қызды. *Бабына келді, шабыттанды.* Жануардың табаны бір қызыса, күндік жерге тоқтамай шаба беруші еді («Спорт»). Күйші, тұяғы қызған тұлпардай болып, барған сайын үдей түсті (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Тұяғы тұлпарының қызған шақта, Түзейді қайдасың? – деп ауылға бет (М.Негалиев, Сағыныш.).

Шекесі қызбады. *Мәз таппады.* Жамылып ішігінді шекем қызбас, Қайтейін басы бүтін бермесейіз (Ақын жырлары).

Шекесі қызды. а) *Бірдеңеге қол жетті, жетісті.* Шекеміз енді қызған екен, соған күліп отырмын, – деді Сүлеймен (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.). ә) *Егесуге, ерегесуге дайын тұрды.* Шекесі қызып алған солдаттар оны тыңдамады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.). Мас болып, шекесі қызды (Ауызекі).

ҚЫЗА-ҚЫЗА үст. *Қыза келіп; өрши-өрши, үдей-үдей.* Бірақ жастар қыз-ақ қыз өз тілінде сөйлеп кетеді де, Галя бөлініп қала береді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Қыз-ақ қыз а келе кім біледі, даусы ашылып та кетер (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Тіпті, қыз-ақ қыз а келе өзінен басқа жұрт бұрын-соңды жүгері егіп көрмегендей, әрбір ұсақ-түйегіне шейін тәптіштей жөнелетіні сонша, кей тұстарда ертегі айтып отырғандай өзі де елігіп кететін (Н.Ораз, Қазығұрт.).

ҚЫЗАЛАҚ зат. жерг. **Қыз.** 13 жасар бойшаң қызалақ түнде бізге тағам дайындап берген (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). Өзі ержетіп қалған қызалақ баланы жападан-жалғыз қалай тастап барасың (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы.). Алты-жетідегі қызалақ бала аузын жыбырлатып сәлем берген болды (Е.Домбаев, Ол. адам.).

ҚЫЗАМЫҚ зат. мезд. <лат. gubeola> *Денесіне қызарып бөрткен шығып ауыратын, жұқпалы балалар ауруы.* Ұзақ жылғы дәрігерлік тәжірибеге қарағанда, нефрит жұқпалы аурулардан кейін, мәселен, баспа, қызамық (скарлатина), тұмаудан кейін туады («Мәдениет және тұрмыс»). Бұл кісіге бала кезінде қызамық шығып, сол бір балалық сырқатты бұдан алпыс жыл бұрын бастан кешірген (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚЫЗАМЫҚ² з а т. б о т. <лат. vitis idaea> *Дөңгелек қызыл қоңыр жемісі бар, көпжылдық бұта. Қ ы з а м ы қ* қыс кезінде жасыл қалпын сақтап, көктем шыға жапырақтарын тастайды (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). Жидек жемісіне жататындар: қараған, помидор, жүзім, *қ ы з а м ы қ* т.б. (Т.Мұсақұлов, Өсімдік. анат.). Итмұрын жемісіне бірдей мөлшерде қойқарақат, шетен, *қ ы з а м ы қ* жемістерін қосып та тұнба жасауға болады («Парасат»).

ҚЫЗАМЫҚТАН= е т. 1. *Қызарып борту, қызарған шығу.* Күрекең көрпе астынан қолын созып, терісіндегі *қ ы з а м ы қ т а н* а күлдіреп тұрған бүршіктерді көрсетті (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). 2. а у ы с. *Қызғылт түске ену, қызару.* Күн сайын *қ ы з а м ы қ т а н ы* п барады (С.Мұратбеков, Көкорай). Қараңғы бақтың үстімен жылжыған ай да дүниені жұмбақты бір құпия күйге бөлеп, *қ ы з а м ы қ т а н ы* п тұр (Ә.Әлімжанов, Отырар.).

ҚЫЗАМЫҚТАНУ *Қызамықтан етісігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАМЫҚТАУ с ы н. *Қызылдау, қызғылт.*

ҚЫЗАН з а т. ө с. с ө й л. 1. *Қызанақ.* Ә.Қасқырбеков бригадасы 17 гектар *қ ы з а н* (помидор) алқабынан жоспарлы 324 центнер орнына 340 центнер өнім алып келеді («Соц. Қаз.»). 2. *Қызанақ жемісі.* Әйел түйіншекті ашты да, тұзды қияр мен *қ ы з а н д ы* алып, баспалдаққа орамал төседі (С.Шаймерденов, Ағалар.).

ҚЫЗАНАҚ з а т. ө с. <лат. lycopersion> 1. *Алқа тұқымдасына жататын бір және көпжылдық шөптесін өсімдік, бақша өсімдігі.* Әкімшілік-тұрмыстық ғимараттарды салу аяқталып қалды. Ал жылыжайдың өзінде салаттар жүйесінің алғашқы өнімі жиналуда, *қ ы з а н а қ* өскіндері көктеп келеді («Жас Алаш»). 2. *Осы өсімдіктің қызыл түсті жемісі.* Тураған *қ ы з а н а қ* пен ақжелкен, аскөк пен балдыркөкті ұзынша етіп тураған тәтті бұрыш, қуырылған пиязды, баялдыны қосып, бәрін етартқыштан өткізіп, сырлы ыдысқа салып араластырады («Қазақст. әйелдері»). Қонақтар асқабақ қосып пісірілген тәтті мандыдан, сөбізден, қияр мен *қ ы з а н а қ т а н*, тағы да басқа асқазанға пайдалы толып жатқан көкөністерден ықыласпен витаминденді («Жалын»).

ҚЫЗАНАҚСЫ= е т. *Қызару, қызғылттану.* Мына гүлдер *қ ы з а н а қ с ы* п, Ана бір

жаужапырақ қол соғады; Қай жерден көрінер деп қансонары, Сонау бір көрі қыран тау шолады; Қыран емес, жауыз ол, қан сорады! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЗАР= е т. 1. *Қызыл түске ену, қызыл тарту.* Қайтарда *қ ы з а р ы п* жанған қораның бір бүйірі әлсіз белгі береді (Р.Токтаров, Тұлпар.). Қашан маңдайы тасқа тигенше көздері *қ ы з а р ы п*, жан екпінмен алға қарай тарта беретін нағыз қара өгіз («Жас Алаш»). 2. *Қаны бетке тебу, жүзінде қан ойнау.* Мен күмілжіп төмен қарадым. Жүзім де шидей *қ ы з а р ы п* кетсе керек (С.Сарғасқаев, Төмпіш.). Қымызға қанып, *Қ ы з а р ы п* жанып, Бай ұйықтайды мастықпен. Шалап ішкен кедей мас, Мына жұрттың түрі оңбас! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Әппақ Әйкен суықтан *қ ы з а р ы п*, бет-жүздері жалындап кірді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Гүлайымның жүзі нарттай *қ ы з а р ы п*, демалысы жиілеп, ентігіп кетті (О.Бөкеев, Үркер). 3. а у ы с. *Қысылу, қылу, ыңғайсыздану.* – Әжетай, күйеу балаңыз міне, мынау, – деп қасындағы *қ ы з а р ы п* отырған Қожашты түртіп, орнынан тұрғызды (Ө.Күмісбаев, Ауыл.). Әлгі жігіт өзінің бір жатқа үйренген ұшауыз өлеңін бітіріп алып, Жамалдың мына сөзіне муафиқ жауап қайтара алмай ұялғаннан *қ ы з а р ы п*, манағы өлең үйреткен жігіттерге жалтақ-жалтақ қарай берді (М.Дулатов, Шығ.).

Бір қызарып, бір бозарды [бір қуарды, бір қызарды]. *Әртүрлі күйге түсті, жүз құбылды.* Омар аунақши берді, жиі күрсінді, *бір қ ы з а р ы п, бір б о з а р д ы* (Б.Кенжебаев, Асау.). Зейнеп апайдың жүзі *бір қ у а р ы п, бір қ ы з а р ы п*, мазасыз күйге түсіпті (С.Омаров, Өмір.). Хан не дерін білмейді, *бір қ ы з а р д ы, бір б о з а р д ы*, жерге кіріп кеткендей болды (Қаз. ертег.).

Көзі қызарды. *Көңілі ауды, қызықты.* Жақанның *к ө з і қ ы з а р ы п* отыр. Басқа балалар да екі-үштен балық ұстады (Д.Қасенов, Серт).

Қызара бөртті. *Қаны бетіне шықты; көңілденді; құлтырды.* *Қызара бөртін*, ет пен қымызға бөгіп жүрген түрі бар (С.Хайдаров, Жүрек.). Манағыдай емес, Хадиша да *қ ы з а р а б ө р т і н*, көңілденіп, жайдарыланып кетті (С.Сейітхазин, Хадиша). Әбеннің екі езуі екі құлағында, *қ ы з а р а б ө р т і н* қонақ күтісіп жүр (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Нарттай қызарды. *Алабыртып құлтырды, бал-бұл жанды.*

ҚЫЗАРАҚТА= е т. 1. *Ашулану, шамдану, намыстану.* Қалжың түрінде айтылса да, Тоқаң сөзіне Дәукен *қызаарақтап* қалды (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Ботагөз аты айтылғанда мен *қызаарақтап*, басымды шайқай бердім (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). 2. *Ұялып қызару.* Көзге ұрып тұрған дөңгелек құрсағын алақанымен қолқалап, *қызаарақтап* жүріп кілтті әкеп берді. Үлкеннің алдында әдеп сақтап ұялғаны Ерекеңе қатты ұнап кетті (Н.Ораз, Қазығұрт.). Қозы бақтым шатқалында шапқылап, Өте шықты қиялшыл бір төтті уақ. Қыз балаға *қызаарақтап* тіл қаттым, Қызғана ма расында бақты бақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚЫЗАРАҚТАС= е т. *Шамданысу, ашуланысу.* Қалжың арасында екі қойшының әйелі *қызаарақтасып* та қояды (С.Ғаббасов, Ана.). Шіркін, жастық деген қызық емес пе, қазір *қызаарақтасып* қалса, ертең бірін-бірі сол үшін аяп сүйеді (Х.Ерғалиев, Шындық.).

ҚЫЗАРАҚТАСУ *Қызарақтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРАҚТАТ= е т. *Шыр-пыр қылу, қызарту.* Бағана көрген шығарсың, түк жазығы жоқ жігітті жұрттың алдында *қызаарақтап* қойғанын (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ҚЫЗАРАҚТАТУ *Қызарақтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРАҚТАУ *Қызарақта етістігінің қимыл атауы; қялу, ыңғайсыздану.* Дәлелдеп көрсін содан соң. Енді *қызаарақтаудан* басқа амал жоқ (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Тергеушінің қыз туралы әзіліне Есеттің *қызаарақтауы* әрине, соның дәлелі (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Жаңа келген жас мұғалиманың әкімнің алдында жыларман боп *қызаарақтауына* тура келді («Жас Алаш»).

ҚЫЗАРАНДА= е т. *Қызарақтау.* Кәне, бол, ойнағың келсе, қайта сал! Болмаса шық ойыннан, – деді Кәлен *қызаараңдап* (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). Тұйғыновтың сөзі әзіл болса да, Арыстанбек *қызаараңдап* қалды (М.Құмарбеков, Асау.). Марттың жиырма жетісінде Күлән Сарбаламен екеуімізге кезек қарап, *қызаараңдап* отырғанын ішім жек көріп еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). *Қызаараңдаған* – беті ашылмағандығы ғой деп жорыды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗАРАНДАС= е т. *Қызарақтасу, шамданысу.* Біз азырақ *қызаараңдастық* (С.Сейфуллин, Тар жол.). Әйелдер бір-біріне жалтақтап қарап, *қызаараңдасып* жатыр (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚЫЗАРАНДАСУ *Қызараңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРАНДАТ= е т. *Қызарақтату, қялту.* Сұлтанмахмұттың басқа бір ұятын есіне түсіріп, *қызаараңдатты* (Д.Әбілев, Ақын.).

ҚЫЗАРАНДАТУ *Қызараңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРАН-ҚЫЗАРАН: *қызараң-қызараң етті.* *Қызарақтап ашуланды, булықты.* – Төртінсіздігіңді неге жасырасың? – деді ызаланып, *қызаараң-қызаараң етіп* отырды (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен) Сайлаубек болса *қызаараң-қызаараң етіп*: «Ей, қайсың, мұны салған» – деп әркімге бір тиісті («Лен. жас»).

ҚЫЗАРҒАН с ы н. *Қызыл тартқан, қызылдау.* Қызығып *қызаарған* кеткендер көп, Шен алып дәрежеге жеткендей боп (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫЗАРТ= е т. 1. *Қып-қызыл етіп жіберу.* Бұл кенелер қойдың жүнін көпсітіп, теріні дымдандырып, *қызаартып* жібереді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Жүйіткіп жиірен атпен күліп өткен, Таниды мені таудың гүлі көптен. *Қызаартты* құбыла да шоқтай жүзін, Құрымдай қара бұлтын түріп еппен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. а у ы с. *Қызараңдату, қялту.* Ал кейбір жағдайда меланхолик бала төртінп бұзса, оны жұрт алдында *қызаартып*, ұялту дұрыс емес (Қ.Жарықбаев, Психология).

Өңешінқызартты. *Өзеуреді, дауыс көтерді, құр айқайға басты.* Шаңғайлық болысы пысық келеді... сөздерін ұзарта келеді, *өңешін қызаарта* келеді (Жамбыл, Таңд.). Береміз деп қалмаққа *Қызаартып* жатыр *өңешті* (Қамбар батыр).

ҚЫЗАРТҚЫЗ= е т. 1. *Қызыл түске енгізу.* 2. *Қызараңдаттыру.*

ҚЫЗАРТҚЫЗУ *Қызартқыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРТТЫР= е т. 1. *Қызартқызу.* 2. а у ы с. *Қызарақтаттыру, қялттыру.*

ҚЫЗАРТТЫРУ *Қызарттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРТУ *Қызарт етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қып-қызыл ету.* Итжидек жемісінің

шырынын әйелдер беттерінің ұшын қызар-
т у ғ а да пайдаланған (Т.Таубаев, Жасыл
әлем.). **2. Ұялту.** «Ұрлық істеу, ол жақсы адам-
ның кәсібі емес», – деп ұялтып, қызар-
т у л а р ы ң керек (Б.Сокпақбаев, Жекпе-жек).

ҚЫЗАРТЫҢҚЫРА = е т. *Аздап қызарта
түсу, қызылдау ету.* – Беке, жеп-іш, Әли,
алсайшы! Қатын, шайды қызар т ы ң -
қырап күй, – дейді Битабар (С.Шаймерденов,
Жыл құсы).

ҚЫЗАРТЫҢҚЫРАУ *Қызартыңқыра
етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРУ *Қызар етістігінің қимыл ата-
уы. 1. Аздап қызыл жүгіру.* Денені орамалмен
ысқылағанда терінің беті аздап қызар-
у ы керек (Б.Хабижанов, Бала.). **2. а у ы с.**
Қызулану, қызыл өңеш болу. Жолдастар, бет
алды солақайлықтың, орынсыз қызарудың
жөні жоқ (Б.Майлин, Шығ.).

ҚЫЗАРЫҢҚЫ с ы н. *Аздап
қызарған.* Қарттың қызар ы ң -
қы өткір көзі өзіне қадалғанда терезеге
бетін бұрды (С.Алдабергенов, Жаңару).
Ұйқыдан безген адамдай нұрлы қой көзі
қызар ы ң қы екен (Ж.Тілеков, От кешу).

ҚЫЗАРЫҢҚЫРА = е т. **1. Аздап қызару,**
қызара түсу, сәл қызару. 2. Ұялыққырау.
Нұрланның өңі қызар ы ң қы р а п, сәл
бөгелді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен).
Қыздың екі беті аздап қызар ы ң қы р а п,
езуіне қуанышты күлкі оралды (С.Санбаев,
Аруана.). Баяғысындай алақанын қалақ қып,
Төлегеннің, жеңгейдің, Ақбілектің алақанына
жапсырып, амандасты. Ақбілектің көзіне көзі
түсіп кеткенде, қызар ы ң қы р а п қалды
(Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗАРЫҢҚЫРАУ *Қызарыңқыра
етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗАРЫС = е т. **1. Бірдей қызару.**
Екеуінің құлақтары қызарысып, мұрындары
сұрланып барады (Ғ.Мүсірепов, Оянған
өлке). **2. Қызарақтасу, ашуланысу.** Олар
таласып қалып жүреді, кейде қызар ы с ы п
ұрысып та қояды (Т.Нұртазин, Мұрат).

ҚЫЗАРЫСУ *Қызарыс етістігінің қимыл
атауы.*

ҚЫЗАУ з а т. *Диірмен тасының бетіне
шекiген сызаттар.*

ҚЫЗБА¹ з а т. м е д. *Қан қысымының артуы
не кемуінен болатын ауру.* Жусан көбінесе
шалфей, жалбыз шөптері мен күнбағыс
жапырақтарына араластырылып, адам
ұстамалы қызба ауруына душар болғанда

пайдаланылады (С.Сұбханбердин, Өсімдік –
дәрі.). Қазақтар қымыз спиртінің қызба
ауруына және жөтелге қарсы ем ретінде
қолданған (Қымыз және шұбат).

Қызба ауру. к ө с. *Малдың құтырып, еліріп,
өзін-өзі билей алмайтын күйге ұшырауы.*

ҚЫЗБА² с ы н. *Қызу қанды, көтеріліп ке-
тетін; ұстамсыз.* Рәйіс аздаған албырт, қызба
демесең, айтқанынан қайтпайтын бір
бет, өжет (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Жоқ
жерден шатақ шығарғысы кеп тұрған қызба
жігіттер де бар (М.Дүзенов, Ақжөне). Сөз
астарын түсінген қызба мінезділеу Темір би
сөз таластырғысы келіп кетті (І.Есенберлин,
Алмас.).

Қызба бас. *Желөкпе, албырт.* Мақтанып
жұртты шулатса, Құмары сол қызба б а с
(Абай, Тол. жин.).

Қызба қанды. *Қызып кететін, қызу
қанды.* Футболшылар ішінде қызба қ а н -
ды біреуі төрешіге тіл де тигізді («Спорт»).

Қызба қандылық. *Қызып кетушілік,
көтерілушілік.* Бірақ арттағылары қызба қ а н -
д ы л ы қ п е н е н т е л е п, алға ұмтылуын
бәсеңдеткен жоқ (Ә.Меңдібаев, От кешу).

Қызба мінезді. *Мінезі ұстамсыз, тез
ашуланғыш.* «Бір қалыпқа сыймайтын» қызба
мінезді ағамыздың сонау 70-жылдары
«Қазақ әдебиеті» секілді қара шаңырақта
қызмет істегенін, осында жүргенде бірталай
көркем шығармаларын дүниеге әкелгенін
білетінбіз («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗБАЛАН = е т. *Қызып кету, өршелену,
өрекну.* Келелі жайды сөз еткен екенбіз,
ашуланбай, қызбал а н б а й әңгімелесейік
(Б.Момышұлы, Шығ.). Үшеуі мылтық
асынып алған. Етжеңді, аласа бойлы біреуі
қызбал а н ы п сөйлеп тұр (Ә.Меңдібаев,
От кешу.). Тоқта, балам, қызбал а н б а
онда сен, Отқа ұмтылған көбелектей болма
сен. Таяз су да ерке өзенмен жарысқан Тым
жарқырап көрінеді алыстан (М.Шаханов,
Ғасырлар.).

ҚЫЗБАЛАНУ *Қызбалан етістігінің
қимыл атауы.* Қызбал а н у д ы ң керегі
жоқ. Күрес, атыс күні алда (М.Ғабдуллин,
Ел намысы.).

ҚЫЗБАЛАНЫҢҚЫРА = е т. *Қызбалана
түсіңкіреу, өршеленіңкіреу.* Біздің жігіттердің
бірі қызбал а н ы ң қы р а п кетті білем
(Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.).

ҚЫЗБАЛАУ с ы н. *Қызба қандылау,
ұрыншақтау; ұстамсыздау.* Айыпты емессіз,

қызбалаусыз. Кей кезде тым қызбалаусыз (Б.Момышұлы, Москва.). Бала кезімнен-ақ *қызбалау*, албырт едім (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Мен байқаған үлкен кемшілігің – тым *қызбалаусыз* (З.Шүкіров, Қиын түйін).

ҚЫЗБАЛЫ с ы н. *Қызба мінезді*. *Қызбалы* кейіпкерлер сыртқы әсерге тез түйсіктенеді, қатты әулігеді. Ыстық қандылармен салыстырғанда, қозғалысқа шабанырақ, үзілмейтін еңбекке икемірек, өте шыдамды, батыл, жұмысқа қабілетті, құнтақты, тереңдегіш (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ойламайды, ол мезетте ойламадық біз дағы Бәлкім, оған кінәлі ме жастығымыз *қызбалы*? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚЫЗБАЛЫҚ з а т. *Қызып кетушілік, ұстамсыздық*. Тым болмаса біздің сақалымызды сыйлап, *қызбалығыңды* доғарсаңшы (Б.Момышұлы, Шығ.). Жастық, *қызбалық* бәріміздің де басымыздан өтті (Б.Тілегенов, Көктем.). Тап қазір Күнімайдың көңіліне алыста жүрген Кәдірбек те сөйтіп, *қызбалықпен* жазым болып қалмады ма екен деген қорқынышты ой ұялады (Н.Ораз, Қазығұрт.). Сен дегенде көңіліңнен ызғарыққан, Неболды екен, қалқам-ау, бізді арытқан? Сұлулықтан махаббат оянады. Ал махаббат ажалы *қызбалықтан* (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қызбалық етті [жасады, көрсетті]. *Сабырсыздық жасады, ұстамсыздық танытты*. Жас патша оның *қызбалық еткенін* кешіріп, өзінің бас кеңесшісі етіп тағайындады (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Ал егер *қызбалық жасаған* болсам, ғапу ет (Р.Райымқұлов, Жасыл белес). Мұндайда ауыл адамдарына *қызбалық көрсету* – ұят қылық (М.Дүзенов, Әке.).

Қызбалыққа салынды. *Ашуға бой ұрды, өрекіп кетті*. – Жолдастардың айтқаны дұрыс, – деді ол. Манар жөнінде *қызбалыққа салынғаным* рас (Қ.Құттыбаев, Оның ұрпағы). Жас неме *қызбалыққа салынбасын* деп әдейі сақтандырғаным емес пе (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚЫЗБАЛЫҚТЫ с ы н. *Албырт, қызба*. Қызыл-жасыл киініп Қынай белің буынып *Қызылбалықты* көрініп Бала болдың бір кезек (Батырлар жыры).

ҚЫЗҒАЛДАҚ з а т. ө с. <лат. tulipa> *Жазғытұрым кезінде шешек ататын жіңішке ұзын сабақты, ал қызыл түсті, ұлбіреген дала гүлі*. Апрельдің соңында, майдың

басында Медеу сайы *қызғалдақпен* сарғалдақ, маржангүл мен қоңыраугүлге бөленеді (Ж.Жұмақанов, Адам.). Ойнас жағын көркейтіп сырламасақ, Қызыққа қызықтырып қырламасақ, Жату, тұру, құшақтауды айтып, Күлкісін ғашықтықтың жырламасақ. Бақшаға ексек, *қызғалдақ* қуармаса (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жаңа ғана қоңырайып жатқан күңгірт дала кенет сарғалдақ, *қызғалдақ* гүлге толып, құлпырып кеткендей болды (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Қызғалдақ атты. *Жайқалып желкілдеді, құлтыра гүл шашты*. Бөктер *қызғалдақ атып*, гүл шашып, көк майса шөбі інін тіресіп міне тұр (М.Әуезов, Шығ.).

Қызғалдақ қалып. *Қызғалдақ бейнесін түсіруге арналған қалып* (Қаз. зергер. сөздігі).

Қызғалдақ майы. *Қызғалдақтан алынатын май*. Сізді ауылдағы Сәбира кемпір *қызғалдақ майына* қыздар шақырып жатыр дейді (Е.Домбаев, Ол. адам).

ҚЫЗҒАЛДАҚТАЙ с ы н. *Желкілдеп құлтырған, гүл-гүл жайнаған, әдемі*. *Қызғалдақтай* күнімде Қыр аралап жүгірдім, Сайдан жуа теріп жеп, Құм көсігін суырдым (О. Шипин, Дастан.). Қыз байғұс ел-жұртына келген қонақ. Мысалы, *қызғалдақтай* ғұмыры шолақ Күн келер өз басынан ерік кетер, Қалалық осындайда күліп-ойнап (М.Дулатов, Шығ.). Алматының ерекше бір күзі бар, Күзінде оның гүл көктемнің ізі бар. Жалт қараса жүрегінді жандырған, Қырға біткен *қызғалдақтай* қызы бар (Ә.Асылбеков, Көкорай.).

ҚЫЗҒАН= е т. 1. *Затты, дүние-мүлкті, атақ-дәрежені т.б. өзгеге қимай іштен күйе; күндейтін қызғаныш сезімі билеу*. Әрбір қалт еткен қимылынан дүние-байлықтың буы бүркырап тұрған бай жігітке біз алғашқыда қызыға да *қызған* а қарадық (Н.Ораз, Қазығұрт.). 2. *Жақсы көрген адамының өзге біреумен қарым-қатынас жасауын көтере алмау, қызғаныш сезіміне жеңдіру*. Жоқ, шыным, мен сені жиырма жылдай *қызған* ып келдім, жаңағы жаныңа отырған келіншектен де қызғанам (І.Есенберлин, Алтын құс). 3. *Төліне, ұрашысына жақындатпау үшін жануарлар тарапынан болатын қорғаштау*. Көк сиыр бұзауын *қызған* ып, бізге қарай тап-тап береді (Ауызекі).

ҚЫЗҒАНҒАНДЫҚ з а т. с ө й л. *Көре алмай күндеушілік; қызғаныш білдірушілік.* – Сіз оны сағынып та қалдыңыз ба? – деді келіні. Үнінде енесін қ ы з ғ а н ғ а н д ы қ бар еді («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗҒАНДЫҚ з а т. 1. *Жылуы күшейгендік, ысығандық.* Бұл – ыстық күні жер беті қатты қ ы з ғ а н д ы қ т а н алыстағы нәрселердің бұлдырап, сағымданып тұрғаны сияқты (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). 2. а у ы с. *Жұмыс қарқыны артқандық, үдей түскендік.* Еңбектің қ ы з ғ а н д ы ғ ы соншалық, тіпті жарты сағат тыныстауға да мұрсат жоқ («Лен. жас»). 3. а у ы с. *Масайып, қызуы көтерілгендік.* – Аздап қ ы з ғ а н д ы қ т а н ба, жайда көп сөйлемейтін кісі еліріп, ешкімге сөз бермей қойды (Ауызекі).

ҚЫЗҒАНДЫР = е т. *Қызғаныш сезімін тудыру.* Қыз жүрегі қиырдағыны сезеді деуші едім ғой, Қалқаш, сол қыз жүрегі кейде назданып, қ ы з ғ а н д ы р а м ы н деп жүріп, құзға да құлатады екен (К.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚЫЗҒАНДЫРУ *Қызғандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗҒАНУ *Қызған етістігінің қимыл атауы.* 1. *Қызғаныш білдіру, іші күйу.* Шіркін-ай, бізге бұйырса деген қызығу мен біреуге кетіп қалар ма екен деген қ ы з ғ а н у – ішкі дүниемді қатар кеулеп тұрған (Б.Токтаров, Тауда.). 2. *Жақсы көрген адамын өзгеге қимау, қызғаныш сезімі билеу.* Қызық қой, наздану да, қ ы з ғ а н у да, Ғашықтың көн отына, ызғарына. Теріскей желдей соққан сонау бір жыл, Әулие махаббатты бұзбады ма? (Қ.Бекхожин, Үш кезең).

ҚЫЗҒАНУШЫЛЫҚ з а т. *Көре алмаушылық, күндеушілік.* Өмірдің көңілінде Таңсықбайдың сөзіне, мінезіне қызығушылық та, қ ы з ғ а н у ш ы л ы қ та бар («Лен. жас»).

ҚЫЗҒАНШАҚ с ы н. 1. *Іштар, күншіл.* Тегі адам қартайған сайын қ ы з ғ а н ш а қ болады дегенді кейде бекер ме деп ойлаймын (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Аппақ боп ағарып сақал-шашы қуарған, бір малды ауыл иесі Қанай шал өте қ ы з ғ а н ш а қ, шодыр, рақымсыз қатал адам болған (М.Әуезов, Өскен өркен). 2. *Жақын, жақсы көретін адамын өзгеге қимайтын, қызғаныш сезімі күшті (адам).* Дон Диаго сіз қ ы з ғ а н ш а қ екенсіз! Көрде жатқан ерім сізді қинайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗҒАНШАҚТАН = е т. *Іштарлану, күншілдік таныту.*

ҚЫЗҒАНШАҚТАНУ *Қызғаншақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗҒАНШАҚТАУ с ы н. 1. *Іші тарлау, күндегіштеу.* Сәлім күйгелек, қ ы з ғ а н ш а қ т а у адам еді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). 2. *Жақын адамын өзгеден қызғана беретін, соған бейім.* Ең басты бір келісім – шығармын қ ы з ғ а н ш а қ т а у. Жөн бе екен сүйгені үшін, Көңілге ызғар сақтау (Ф.Оңғарсынова, Асау.).

ҚЫЗҒАНШАҚТЫҚ з а т. *Ішіне шынашақ айналмайтындық, іштарлық, күншілдік.* Әуел баста, алғашқы қоғамда қ ы з ғ а н ш а қ т ы қ деген сырқат – адам басында болмаған сырқат (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Мақталуға, сыйлық алуға әдеттенген адамның бұл беделді басқаға қиғысы келмейтін қ ы з ғ а н ш а қ т ы ғ ы н көрсетіп, қыңырайып жүр (А.Жақсыбаев, Егес).

ҚЫЗҒАНЫС = е т. *Бір-бірінен қызғану, өзгеге қимай іштарлық, күншілдік танытысу.* Арыстан аюменен жемтік тапты, Өздерін көре сала оқтай атты. Қиыспай бір-біріне қ ы з ғ а н ы с ы п, Алысып әлі құрып талып жатты (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Қайдостың келіншегі Бөкенші мен Борсаққа екі емшегін қатар беріп еді, өмірге келген қос сәби қ ы з ғ а н ы с ы п, бірінің бетін бірі тырнады (О.Бөкеев, Үркер).

ҚЫЗҒАНЫСУ *Қызғаныс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗҒАНЫШ з а т. 1. *Іштарлықтан, күндеуден туатын сезім.* Бірақ нені біліп суындым, оны өзім де білмеймін, адам баласын аздыратын ең жақын жауы – қ ы з ғ а н ы ш қой (С.Бегалин, Уақыт.). Доғал досының мұнысын қ ы з ғ а н ы ш деп ұқса керек, манағыдай тағы бір көз қысып, орнынан атып тұрды (Т.Ахтанов, Боран). Қ ы з ғ а н ы ш, жиреніш, өкініш, аяныш, ыз, қорлық – бәрі ұласып, оның тірі қалып, көзге күйік болғанына бармағын шайнап зығырланар еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. п с и х. *Адамның басқа біреудің (адамдар тобының) игілік, жетістіктеріне (табыс, танымалдық, байлық, еңбек мерейі, біреудің жақсы көруі не сүйіспеншілігі) жақтырмай, жаулықпен қарау сезімінің күйінші нысаны.* Қ ы з ғ а н ы ш көре алмаушылықпен тектес. Бұл эмоциялардың екеуі де өзіне-өзі тәнтілікке, өзімшілдікке, атакқұмарлыққа негізделеді (Қаз. тілі термин.

Педагогика.). *Қ ы з ғ а н ы ш т ы ң* негізі жоқ себептері болуы мүмкін, едәуір дәрежеде адамның түсініктерінен туындауы ықтимал. Қызғаныш сезіміне берілген адам болмысты нақты қабылдай алмайды, күмәншіл, күдікшіл болуға айналады (Қаз. тілі термин. Педагогика.). **3. Жақын адамын ұнатудан, жақсы көргендіктен немесе күдіктен өзгеге қимай, қызғану түріндегі адамда болатын сезім.** Азаппенен атса да асау таңдарым, Қайрағам жоқ *қ ы з ғ а н ы ш т ы ң* қанжарын! Іштен тынып жүре бердім төзген боп. Өзін шексіз құлай сүйген жан барын Қайран ақын сезген жоқ (М.Шаханов, Фасырлар.).

Қызғаныш білдіру. *Қызғанған сыңай көрсету.* Бектас семьясына сырттай тамсанып, қызғушылар да, іштей *қ ы з ғ а н ы ш білдірушілер* де жоқ емес (А.Байтанаев, Қайнар.).

Қызғаныштан не істерін білмеді. *Қызғаныш сезімі бойын билеп, далбасалады, қолынан келгенше кедергі жасап бақты.* Атасының жиған-терген дүниесі мен малының бар қызығын Ғайшаның төркіні көріп жатқандай, іштарланып, *қ ы з ғ а н ы ш т а н не істерін білмей*, бір-біріне айдап салады да жүреді (Б.Иманғазина, Тауқымет).

ҚЫЗҒАНЫШТЫ с ы н. **1. Қызғаныш сезіміне толы, күншіл.** Ғұмар Пруссия алқабына бүгін аса бір *қ ы з ғ а н ы ш т ы* мейірмен сүйсіне карауда (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.). Бізге анық мағлұм, бұл жазған сөзімізді мыңнан бір қазақ оқымас, оқыған болса бұл күнге шейін мұндай *қ ы з ғ а н ы ш т ы* халде қалмас еді (М.Дулатов, Шығ.). **2. Жақын адамын өзгеге қимайтын, сол сезімге бой ұрған.** Ержан өзге түгіл өзіне де *қ ы з ғ а н ы ш т ы* ғашықтық сезімін абайсыз ашып, аяулы қыз жанын қорлап алатындай қорықты (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚЫЗҒАНЫШТЫҚ з а т. *Іштарлық, күншілдік.* Қарабайдың малсақ *қ ы з ғ а н ы ш т ы ғы* лезде күш алып, ол баяғы Сарыбайға берген антын бұзады (М.Әуезов, Әр жыл.). Тап осы кезде әрбір адамның мінез-құлқына бір қаталдық, ширақы *қ ы з ғ а н ы ш т ы қ* белгісі пайда болған (Ж.Саин, Жол үсті.).

ҚЫЗҒЫЛ с ы н. с ө й л. **Қызғылт.** Тірліктен тіледің бе жолды бөтен? Қара түн тас төбеңнен төнді ме екен? Шиңдей *қ ы з ғ ы л* ернің бозғыл тартып, Жұлдызың жымың қақпай сөнді ме екен (М.Әлімбаев, Өшпес от).

Қызғыл тартты. с ө й л. *Қызылданды, алаулап қызарды.* Күн сәулесі тарамданып көгілдір аспанның беті *қ ы з ғ ы л т а р т т ы* (С.Талжанов, Сейфулла.).

ҚЫЗҒЫЛТ с ы н. *Ақшылдау келген, солғын қызыл.* Күнбатыс күннің *қ ы з ғ ы л т* сәулесімен нұрланып, қызыл торғынның түсіндей боялып тұр (М.Әуезов, Шығ.). Герат шеберлері тоқыған *қ ы з ғ ы л т* торқа шапаны күн сәулесімен шағылысып, Әбілқайыр қара орданың есігін ашты (І.Есенберлин, Алмас.). Қасымбек бұл сөзді жеткізгенде, Мұхтар сәл ғана күлімдеп, қоңырқай жүзіне *қ ы з ғ ы л т* нұр жүгірді (К.Оразалин, Абай.).

Қызғылт бірқазан. з о о л. *Қауырсынының ұштары қызғылт бірқазан.* Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитұмсық, *қ ы з ғ ы л т б і р қ а з а н*, қызыл жемсау... ақ бас үйрек, мәрмөр шүрегей, тарғақ, кәдімгі қоқи қаз бар («Соц. Қаз.»). Республикамыздың Қызыл кітабына тіркелген 30-дан астам құс түрі бар, бәрі де қорғауды қажет етеді. Олар бұйра және *қ ы з ғ ы л т б і р қ а з а н д а р*, кәдімгі қоқиқаз, жорға дуадақ, шитұмсық, қызыл жемсаулы қаз, ақ тырна, қара дегелек, тарғақ, ақ бас үйрек т.б. («Қазақст. өйелдері»).

Қызғылт семізот. ө с. *Көпжылдық, жуан қысқа көген тамырлы, жерасты сабақты өсімдіктер.* *Қ ы з ғ ы л т с е м і з о т* халық арасында «алтын тамыр» деген атпенен әйгілі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЗҒЫШ з а т. з о о л. *Көл маңын, саз-батпақты, шабындықты жерлерді мекендейтін, желкесінде қара қауырсынды айдары бар кішкентай қоңырала құс.* Көл басы иесіз, алыстан шағаланың ба, *қ ы з ғ ы ш т ы ң* ба шақылдаған дауысы құлаққа талып естілген секілденеді (Б.Майлин, Шығ.). Қамысты көлдердің ішінде аққу сұңқылдап, қаз қаңқылдап, үйрек барқылдап, *қ ы з ғ ы ш* қиқулап – құс үнінің алуан күйі шертіліп, оркестрі ойнап жатқан тәрізденеді (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Қызғыш болды. *Қорғаштады, қамқор болды.* Әрқашан өзге жұрттың мүддесі өзіне тапсырылып қойғандай ылғи *қ ы з ғ ы ш б о л ы п* жүргені (Ж.Молдағалиев, Танд.). Нұғыманның бүкіл мал-жанына *қ ы з ғ ы ш б о л ы п* жүрген Омар жүргені осы еді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚЫЗҒЫШТА = е т. *Қызғыштай қору, қамқор болу.*

ҚЫЗҒЫШТАЙ: қызғыштай қорыды [қорғады]. *Қамқорлық ойлап, шаң жуытпады, ара тұрды.* Балзияның жездесін қызғыштай қорығанын Мадияр өзінше шип-шикі қазақшылыққа жорып, оған кереғар пікір айтты (С.Омаров, Өмір.). Дариға солардың біреуін де маған тең көрмей, сыртынан қызғыштай қорып жүреді (Т.Ахтанов, Шырағың.). Арзы апам жарықтықтың жаңа бір қолымен қоржынды жасқаса, бір қолымен омырауын басып, Айшаның аманатын қызғыштай қорғап жүргенін байқадым (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ҚЫЗҒЫШТАУ *Қызғышта етістігінің қимыл атауы.* Қызғыш құсқа көл пана, Жетім ұлға ел пана. Оңайдың қызғыштауы - н а н үрей қуды ма, қызғаныш жетектеді ме, кеуде толы ызаны төккелі ашу айбарымен жасқағалы кеңсеге бардым (Ж.Кейкин, Періште әйел).

ҚЫЗДАЙ с ы н. *Жібектей сызылған, сыпайы, биязы.* Қыздай жігітке айттыра келгенде ат-тоңыңды ала қашып ең, келешекте осыны көруге асыққан екенсің ғой (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). – Тәрбиесі тәуір ғой, шіркіннің қыздай мінезін, еңбек сүйгіштігін айтсайшы, – деп қойды бір жуан дауысты (А.Бекбосынов, Ауылым.).

Қыздай алды [қосылды]. *Қыз кезінде үйленді.* – Осы отырған бар кісінің, мына қыздай алған жалғыз жарың – бәйбішенің де өтініші бұл, – деп, Алдаберген қағытып өтті (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Осы өткен көктемде ғана өзінің қыздай алған әйелі Жәмиді олқысынды (С.Бегалин, Уақыт.). *Қыздай қосылған* қосағын екі баласымен қаңғыртып тастап кеткен адамнан опа күту, ақымақ қой (З.Шүкіров, Жас жесір.).

ҚЫЗДЫҚ з а т. *Жыныстық қатыс жасамаған қыз баланың қынап қуысын жауып тұратын жұқа перде.* Қыздық пердесі жарылған кезде ондағы қан тамырларының жарылуына байланысты аздаған қан кетеді (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Ақсақал абдырады, састы, қысылды. Бұрын қыздығынан айырылды деп, өкініп, қызғанып, жиреніп жүрген үстіне мына хабар төбесінен жай түскендей болды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗДЫ-ҚЫЗДЫ з а т. *У-шу, ду-ду.* Есімбектің үлкен үйі лық толған адам, қымыз

ішіп әйдәй қыздықызды болып жатыр екен (Б.Майлин, Шығ.).

ҚЫЗДЫ-ҚЫЗДЫМЕН ү с т. *Қызып кетіп, өзін-өзі тоқтата алмай, сезімін билей алмай.* Баста – олар әңгіме есіткісі кеп қыздықыздымен кіріп қалса да, енді шығып кете алмай отырған-ды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Айтпақшы ол қыздықыздымен «мені бастықтардың жоғарылатпақ ойы бар» дегенді айтып салды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Зіңгіттей-зіңгіттей жоғары сыныптың оқушылары қыздықыздымен жерлес жазушыны туған жерге неге шақырмасқа десіпті («Жас Алаш»).

ҚЫЗДЫР = е т. **1.** *Тоңғанда, суықтап ауырғанда отқа арқаны, аяқты, қолды тосып жылыну.* Жер төсекте пешке арқасын қыздырып, тыныстап жатқан ауру шешем сол кезде үстіне от түскендей басын көтеріп алды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). **2.** *Адам ағзасына жақпайтын тағамдарды шектен тыс тұтыңдандырып, дене ыстығының көтеріліп, ішті күйдіріп кетуі.* Майлы сорпа ішін қыздырып, мазасы кетті (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Желіктіру, жел беру, елірту.* «Құда боп қызымды ал» деп қыздырады. Ақырында бұл адам кедей болса, «Қызымды бермеймін» деп бұзылады. Бір кедей қызын және малға берер (М.Дулатов, Шығ.). – Сөйтіп жүрмең құрысын, өз басында еркің жоқ, әркімнің қыздырған тіліне еріп, ақырында Жамалдың көз жасына қалып отырмыз (М.Дулатов, Шығ.). **4.** а у ы с. *Той-думанды бұрынғыдан да көңілдендіріп, қызықты ете түсу.* Оның үстіне осы ауылдың Сапарбай бастаған жігіт-желеңі түгел жиналып, думанды шарықтатып қыздыра түскен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

Аузын қыздырды. *Өршелене сөйлеуге итермеледі, тілін қышытты.* Міне, солардың бірі менің де есіме түсіп отыр, жарайды ендеше, аузымды қыздырып болмадыңдар ғой (Қ.Жұмаділов, Қаздар.).

Буы қыздырды. *Құр атына мастанды, мәз болды.* Көрсін аспан қар моншақтың ізінен, Қыр жұлдызын қызыл дәнмен тізілген. Қар астында өрнегім бар оюлы, Соның буы қыздырып тұр бойымды (Қ.Бекхожин, Дала комисс.).

Шекесін қыздырды. *Жарылқады, мандытты.* – Білсең сол Құрышбай осы ауылды он жыл басқарды; шала сауатты, ақылы шолақ

сорлы кімнің *шекесін қыздырып* еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

ҚЫЗДЫРМА¹ з.т. *Бірді-бірге итеріп, айдап салатын ұрындырма, құтыртпа* сөз. Өздерің ғой мен не айтсам «жөн» – деген, *Қыздырма аға*, қызыл сөзге ермеген. Өздерің ғой көктем келсе ауылға, «Біздерге арнап қызғалдақты тер!» – деген (Т.Молдағалиев, Мен де.). Сондықтан шешен сөздің «*қыздырма*» яки «қоздырма» деген айрықша бөлімі болады. Оның қызметі адамның жүрегін билеп, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚЫЗДЫРМА² з.т. жерг. *Пештің бөлмеге қараған бетінің ішіне кіргізе, қаңылтырдан жасаған қақпақты қуыс. Қыздырма ның қасында әжемнің бөстегі, пештің түбінде істен шаршап келгенде әкем жантайтын кұрак көрпе жатады* (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚЫЗДЫРМАЛА= е.т. **1.** *Қыздыру, қызығына түсу.* Батырды айтсам, ел шауып алған талап, Қызды айтсам, қызықты айтсам *қыздырмалап*. Әншейін күн өткізбек әңгіме үшін, Тыңдар едің бір сөзін мыңға балап (Абай, Тол. жин.). **2.** *Асыра сілтеу, құтырту.* Мейлің дей сал, тыңдамай отыр тіпті, Ол жасайды еркіне өкімдікті, Көргендері таусылса қиналмай-ақ, *Қыздырмалап* соғады өтірікті (Қ.Бекхожин, Мамырстан). **3.** а.у.ы.с. *Қолтығына су бұрку, жел беру.* Мәдібек сездірмей, түртіп, *қыздырмалап*, Сейдуәліге мені жамандатып, сөзін қостай берді (С.Сейфуллин, Тар жол.).

ҚЫЗДЫРМАЛАТ= е.т. *Белгілі бір қимыл-әрекетті бұрынғысынан да асырып үдете түсу, үстемелеп, жалғастыра беру, қыздырту.* – Уа-а, айт келін-ау, айт келін, Жұмыртқадан ақ келін! – деп беташарды *қыздырмалат* ып бастай жөнелді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Ол Құлжабайды *қыздырмалат* а қайрап, жол бойы Айнуірды теңеу таппай, мақтаумен болып еді (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚЫЗДЫРМАЛАТУ *Қыздырмалат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗДЫРМАЛАУ *Қыздырмала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗДЫРТ= е.т. *Отқа ұстату, отқа қойғызу, ысыту, қайнату.* Шай *қыздыртып* ішкенімізше таң да сыбырлайды (С.Мұқанов, Есею жыл.). Мыс алу үшін пробирканың үштен біріне дейін күкірт

қышқылын және бір шай қасық мыс тотығын қостырып шайқап, қайнағанша ептеп *қыздыртам* ын («Қазақст. мект.»).

ҚЫЗДЫРТУ *Қыздырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗДЫРУ *Қыздыр етістігінің қимыл атауы. 1. Отқа ұстау, қою, қақтау, қайнату.* Келе салысымен киімдерін шешініп, біреуі көрік басуға отырды да, біреуі көмір қалап, темір *қыздыруға* кірісті (С.Шәріпов, Бекболат). **2.** а.у.ы.с. *Бел шеше кірісу, құлшыну; бел ортасында болу.* Қазір тоғыз шаруашылық жоспар-казакды екі-үш есе асыра орындауды мақсат тұтып, еселі еңбектерімен астық майданын *қыздыруда* («Лен. жас»).

ҚЫЗДЫРЫЛ= е.т. *Отқа ұсталу, қақталу, ысытылу, қайнатылу.* Воронина жолдас бұл өрнектерге қайың фанер мен ұшы *қыздырылған* біздерді ғана қолданған (С.Қасиманов, Қаз. колөнері). Ол үшін томпиып тұрған ісіктің айналасын *қыздырылған* істік темірмен қарып, ісікке бірнеше рет пісіп алатын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚЫЗДЫРЫЛУ *Қыздырыл етістігінің қимыл атауы.* Катодтың міндетті түрде *қыздырылу* себебі не? («Қазақст. мект.»).

ҚЫЗДЫРЫН= е.т. *Отқа қақтану, жылыну.* Ол мана блиндаждағы темір пеш алдында *қыздырына* отырып, даладағы қарлы дүлей ажалына құлақ тосқан қалпы, «Қысқы кешті» жырлаған (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

Күнге қыздырынды. *Су жағасындағы құмдауыт жерде суға түсіп келіп, жалаңаш денені күн көзіне ұстап, күйдірді.* Көшеде жалаң аяқ, жалаң бас жүгіріп, *күнге қыздырынып*, суға шомылған кездер көзден бір-бір ұшып, сағынышқа айналды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Жағаның құмдауытында ине тастар жер жоқ, жаппай *күнге қыздырынып* жатқан адамдар (Д.Исабеков, Таңд.).

ҚЫЗДЫРЫНУ *Қыздырын етістігінің қимыл атауы.* – Сені мұнда шабынып, отқа *қыздырынуға* жіберіп пе едім? (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн).

Күнге [көзіне] қыздырыну. *Су жағасындағы ашық, құмдауыт жерде жалаңаш денемен құмға шалқалай не етпеттей жатып күн сәулесін, қызуын денеге сіңіру. Күн көзіне қыздырыну* міндетті түрде дәрігердің кеңесі бойынша жүргізіледі (С.Нұрғалиев, Балалар.).

ҚЫЗ-КЕЛІНШЕК з а т. *Қыз-қырқыны аралас жас әйелдер.* Мал сауған қатындар, бие ағытқан *қыз-келіншектер*, асыр салған балалармен ауыл іші базардай қайнап жатыр (Б.Майлин, Шығ.). Тек шүү дегенде қоршауда қалған бір топ *қыз-келіншек* пен аздаған мал-мүлік қана қолдарына түсті (І.Есенберлин, Жанталас). Орыстың бір мейрамы болған екен, Көп қонақ байға келіп қонған екен. Төре, қара, бозбала, *қыз-келіншек*, Көрі, жасы сол үйге толған екен (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.).

ҚЫЗҚАРАҒАЙ з а т. ө с. с ө й л. *Шыршаның түрі.* – Баяғыда Бурабайда орман техникумында сабақ беріп жүргенде қазақ тілінде бір оқулық шығарамыз деп, ағаш тектіні түр-түрге бөліп балама іздегенде мен «ель» дегенді «*қызқарағай*» деп алдым ғой деймін деді (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

ҚЫЗ-ҚАТЫН з а т. қ а р а п. *Қыз-қырқын, қатын-қалашы аралас, әйел атаулы.* Ертеден қара кешке іс тіге ме?! *Қыз-қатын* – м е н сөйлесіп бос жүре ме?! Жоннан-жонға шығандап түз кете ме?! Бипазданып жұмысы бір бітпейді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Артында иесіз қалды мың сан малың, *Қыз-қатын* алсаң дағы саған жетер (Қозы Көрпеш.).

ҚЫЗҚАШАР з а т. э т н. 1. *Көңіл қосқан қызын қашыруға себеп болған кісіге жігіттің беретін сый-сияпаты.* Қашқан қыз бен жігітке арналған үйдің қожасына жігіт ат мінгізеді не шапан жабады. Бұл кәде «*қызқашар*» деп аталады (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). Күйеу жігіт белгіленген сыйлықтарды, яғни ілуді, жырттысты, *қызқашарды* алып, өзіне берілген екі не үш қазақты алып, ең жақсы киімдерін киіп, салт атпен қалыңдықтың әкесінің ауылына жол тартады (Қаз. әдет-ғұрып.). 2. *Қыз кетерде қыз туысқандарының біреуі не үлкен үйінің жасап беретін тойы.* Қызқашарды алған адамның үйінде болатын жастарға арналған ойын-сауық *қызқашар* деп аталады (Қаз. әдет-ғұрып.).

ҚЫЗҚУУ з а т. э т н. *Үлкен тойда атқа мінген қыз-жігіттің бірін-бірі кезек қуып, атқа мықтылығы сыналатын ұлттық ойын.* Қазақ халқының өзіне тән бірнеше ұлттық ойындары бар: бәйге, көкпар, *қызқуу*, жамбы ату, алтыбақан, тоғызқұмалақ т.б. (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған.). *Қызқуу* ойыны біртегіс, жұмсақ топырақты жазық жерге өткізіледі. Мәренің қашықтығы 300 метрдей, ені 30-40 метрдей жер болуы шарт (Шаңырақ

энцикл.). Кенжехан жапанда жалғыз келе жатып ата-бабаларының көкпары мен жамбы ату, теңге ілу, *қызқуу* сияқты спорттық ойындарын да есіне түсірді (Қ.Әжікеев, Жылан.). *Қызқуу* ойыны үшін жігіттер мен қыздар іріктеліп, ұшқыр, жүйрік аттарға мініп шығады. Жігіт қызды бұрылысқа дейін қуып жетіп, жең ұшына ілінген орамалды ілгері алып қашуы керек (Қаз. салт-дәстүр.).

ҚЫЗҚҰШАҚТАР з а т. э т н. *Күйеу жігіттен қалыңдықтың жеңгесі алатын кәдесі.* Қалыңдықтың жеңгесі күйеу жігіттің қолынан ұстап, қыздың шашын сипатады, сол үшін сыйлығын алады; содан соң олардың қолдарын қосып, «*қызқұшақтар*» кәдесін алған соң, оларды оңаша қалдырып, шығып кетеді (Қаз. салт-дәстүр.).

ҚЫЗ-ҚЫЗ: қыз-қыз қайнады. а) *Қатты ысып кетті.* Түннің ұйтқыған жұмсақ майда қоңыр желі Айшаның *қыз-қыз қайнаған* бетін торғынша шарпып, үздіксіз жұмсақ желпіп отырды (С.Сейфуллин, Әңгім.). Өзі аласа, қауашақтай бөлме, титтей от жақса *қыз-қыз қайнап*, тынысты тарылтады (М.Иманжанов, Көк белес). Ұзын бойлы, қызыл жүзді семіз болыс басына сусар бөркін киіп, ақ елтірі ішікпен *қыз-қыз қайнап*, қызара бөрітп, ажарланып тұр екен (М.Әуезов, Қараш.). ә) а у ы с. *Қарқыны күшейді, үдей түсті.* Әзірге бір-ақ адам. Жайырақ, он жарым, он бірге қарай кел. Со кезде осының іші *қыз-қыз қайнауға* тиіс, – деді ол (Ж.Сабыржанұлы, Өкпелесең.).

Іші қыз-қыз қайнады. *Ашуға булықты, қатты күйінді.* Сонда *ішім қыз-қыз қайнап*, жылармандай болып, жалғыз көшкен болатынмын (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Ішін қыз-қыз қайнатты. *Бізасын келтірді, күйіндірді.* Басталып, істеліп жатқан үйлері, мекен-жайлары көп-ақ, бірақ Строговтың *ішін қыз-қыз қайнататыны* олардың қарқынының шабандығы (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ҚЫЗ-ҚЫРҚЫН з а т. *Қыз балалар тобы.* Қонақ болмаса, ауылдағы ет басындағы жігіт-желең, *қыз-қырқыны* өзді-өздері ойнап, әңгіме, жұмбақ, өленді кезекпе-кезек айтысады (С.Сейфуллин, Шығ.). – Енді сені көрген *қыз-қырқыны* талып түсетін болды, – деп қонақтың бірі ішін тартты (С.Жүнісов, Жапанда.). Осындай алқа-қотан тігілген үйлердің ортасында еркектер бөлек, қатын-

қалаш бір бөлек, *қызырқы*н бір бөлек отырған («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗМЕТ [ар. *خدمة*] з а т. **1.** *Еңбек ету аясындағы жұмыс; кәсіп.* Сол сияқты хабарларға жалғаса бір күні Азамат Азаматықтың Қарасай қаласына *қызметке* келгендігі тарады (Б.Майлин, Азамат.). Үлкен *қызмет*, жұмысы маңызды. Қызметке әбден орнығып қалды, Құдайға шүкір, абырой-атағы да жаман емес (Т.Нұрмағамбетов, Ескі үй.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің мәні; маңызы, орны.* Машина өз алдына, жылқы өз алдына, әрқайсысының орны, *қызметі* басқа-басқа (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Бұл – қазақ поэзиясының келешегі, оның қоғамдық *қызметі* туралы мәселе (С.Қирабаев, Октябрь.). Шаруа адамына сиыр малы неліктен қадірлі, жылқының *қызметі* немесе түйенің пайда-сы қандай? (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз әдеб.).

Әскери қызмет. *Қарулы Құштер қатарында атқарылып жүрген жұмыс.* Төлеген *әскери қызметін* Белоруссияның бір қаласындағы әскери-инженерлік училищеден бастады (К.Исабаев, Ажал.).

Басшылық қызмет. *Қандай да бір мекеме, ұйым т.б. жұмыс орындарындағы басқарушылық, ұйымдастырушылық қызмет, мансап.* Қызметке біраз араластық. Мекемелерде *басшылық қызмет* т е болдым (Т.Нұрмағамбетов, Ескі үй.).

Кеңсе қызметі. *Мекеме қызметі.* Осындай әрекеттерден байқалатын бір жай, қазақ тілінің *кеңсе қызметі* не дендеп еніп кетуін ұлттық кадр саналып жүрген шала қазақтардың өздері жақтырмайды («Қаз. әдеб.»).

Қызмет атқару. *Белгілі бір жұмыс түрін орындау, істеу, жүргізу.* Факторингтік қызметтерге сатылған тауарлар немесе орындалған жұмыстар үшін төленген чектерді сатып алу, қарыздарды өткізу, несие беру, тауарлардың, материалдардың қоры немесе тұрақты активтер мөлшерінде болуын ақшалай қаржыландыру, не болмаса маркетинг саласында, сату және басқару саласында қосымша *қызмет атқару* жұмыстары жатады (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

Қызмет бабы. *Жұмыс барысы, жағдайы.* Қаратай бейтаныс жігіттің кісіні матап тастар сиқыр торына қас-қағым сәтте түсіп қалса да, тез тізгінін жиып, *қызмет бабы* арқылы қанына сіңіп қалған керенау мінезбен орнынан тұрып, коридорға шығып кетті (Д.Исабеков,

Танд.). Жарияланымның авторы облыстық және қалалық әкімшіліктерде жауапты қызмет атқарып жүрген, ана тілін нашар білетін және мемлекеттік тілдің мәртебесін көтеру үшін *қызмет бабында* ынта танытпайтын қазақтардың есімдерін атап-атап айтты (Ж.Сабыржанұлы, Өкпелесен.). *Қызмет бабына* байланысты бірнеше жылдан бері ара-тұра ел байтағы – Астана шаһарына барып тұрамыз («Егемен Қазақстан»).

Қызмет қылды [етті, жасады, көрсетті. істеді]. а) *Жұмыс істеді, еңбек етті.* *Қызмет қылып* мал таппай, Ғылым оқып ой таппай, Құр үйінде жатады (Абай, Тол. жин.). Мұның бәрі де басқармаға бекітілген шекарадағы кеденшілердің күндіз-түні тынымсыз *қызмет етуінің* нақты нәтижесі екені даусыз («Қаз. әдеб.»). Шешен тіл, фарасаттың саясында, *Ететін* талмай *қызмет* данышпаным (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Құрмет жасады, сый көрсетті, құтты.* Әбішті алып күл қылдың, Қызылды, гүлді жасылды, Тым болмаса *қызмет қып*, Өткізбедім қасымнан (Абай, Шығ. жин.). Жәніштің Нәзен екеуміздің арамызға отырып алып, қонақтарға *қызмет етуге* шықпай қойғаны есіме түсті (З.Шүкіров, Ізгілік.). Бүгін күнді Арманыммен осы жағада өткізіп, ішпестен мас болайын, сен бір *қызмет істеп* жібер (Ә.Әбішев, Ғаламат.).

Қызмет көпіршесі. с у ш а р. *Көлденең байланысты, екі фермадан жасалған аса ауқымды жүккөтергіш кран.* *Қызмет көпіршесі* жапқыштың жұмыс процесін жүзеге асыру үшін жүккөтергіш кранды қозғалысқа келтіруге, кейбір жағдайда өзара байланысты тұрақты механизмдерді тиімді орналастыру және қызмет бабындағы адамдардың көпірше үстімен жүруін қамтамасыз етуге арналған (Қаз. тілі термин. Су.).

Қызмет көрсету. *Адамның және жалпы қоғамның қандай да болсын қажеттерін қанағаттандыруға бағытталған, бірақ жаңа тұтыну құнын не жаңа өндіріс құрал-жабдығын немесе тұтыну заттарын жасамайтын тиімді қызметі.* Оларға қоса ағылшын тілін, компьютерге үйрету сияқты лицензиясында қаралмаған заңсыз *қызмет көрсетумен* де айналысып келген («Егемен Қазақстан»). Мәселен, пластикалық карточкаларды шығару, болмаса банк қызметінің

басқа түрлерінен жеңілдетілген қызмет көрсетуі мүмкін («Жас Алаш»).

Қызмет мерзімі. Зат, нәрсе, құрал-жабдықтың өзінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қасиеті мен сапасын сақтайтын кезең. Мына түрлерге бөлінеді: пайдалы қызмет мерзімі – активті пайдаланудан пайда алу көзделетін кезең; нормативтік қызмет мерзімі – субъект тозу жарнасын есептейтін кезең (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қызметтен босату. Қызметкердің тапсырылған жұмысты дұрыс орындамағанда немесе басқа да келеңсіз, жайсыз жағдайлармен байланысты орнынан алу, жұмыстан айыру. Облыстағы аумақтық басқарма басшыларының қаржы саласында заң бұзушылыққа жол бергендігі үшін Атырау облысы бас ветеринарлық инспекторын қызметінен босату туралы мәселе қаралды («Егемен Қазақстан»).

Мемлекеттік қызмет. ресми. Мемлекеттік қызметшілердің мемлекеттік органдар мен оның аппаратындағы кәсіптік қызметі. Республика азаматтарының мемлекеттік қызметке кіруге тең құқығы бар (ҚР Конституциясы). Еліміз егемендік алған алғашқы күннен бастап мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызметтің қазіргі заманғы тиімді жүйесін қалыптастыруға баса назар аударылды («Егемен Қазақстан»).

ҚЫЗМЕТКЕР [ар. خدمتکار] зат. 1. Мемлекеттік және мемлекеттік емес мекемелерде (жауапты, қатардағы) жұмыс істейтін адам. Семинарға Президент Әкімшілігінің, Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің жауапты қызметкерлері, облыстар мен Астана және Алматы қалалары әкімдерінің орынбасарлары, өңірлердегі ішкі саясат департаменттерінің, ақпарат және қоғамдық келісім басқармаларының жетекшілері қатысты («Егемен Қазақстан»). Мүсәпір Қызылордаға менен бұрын жетіп, «Ауыл тілі» газетіне қызметкер боп орналасыпты (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Күн демалыс болса да, комбинат қызметкерлері мен жұмысшылары тез жиналып қалып еді (Ш.Мұртазаев, Интернат.). 2. көне. Біреуге жалға тұрып жұмыс істеуші, қызметші. Қатша кіші балаларымен қаладағы бір байдың үйіне жалданып, қызметкер болып жүр (М.Әуезов, Қараш.). Патшаның баласы енді жүріп кетті, Дариядан,

жаудан, тастан тегіс өтті. Қасында қызметкері – жолдасымен, Ақыры бір шаһарға келіп жетті (Ғашық-наме).

Қызметкерлерді басқару. Кәсіпорынның еңбек ресурстарын қалыптастыру және дамыту жөніндегі шаралар кешені. Қызметкерлерді басқаруда: еңбек рыноктарына қажеттіліктерді жоспарлау; қызметкерлерді жинау, соның ішінде жұмыс орындарына әлеуетті кандидаттар қорын жасау және резервтен таңдаулыларын іріктеу; жалақы мен жеңілдіктерді анықтау, қызметкерлердің біліктілігін дүркін-дүркін көтеру, тиісті әдістемелерді әзірлеу және оларды қызметкерлерге жеткізуді қоса еңбек қызметін бағалау қамтылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ҚЫЗМЕТТЕС сын. Жұмыс орны бір, істес. Менің сырымды білерсің әлі, қызметтес болған кісі бір-бірінің мінезіндегі жақсы қасиетін де, кемшілігін де тез байқайды (С.Омаров, Өмір.). Соңғы кезекте Күлзейнешпен бірге істейтін біраздаған қызметтес достар болып, бәрі бірдей ақ жарқын риза көңілмен тарасқан (А.Байтанаев, Қыран.). Газет жұмысының жандануына редколлегия мүшесі, ұлы ғұлама, жазушы М.Әуезовтің зор көмек көрсеткенін сол кезде қызметтес болған әріптестерім есінен шығармаған болар («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗМЕТТЕСТІК зат. Жұмыс орны, ісі бір болушылық.

ҚЫЗМЕТТІК сын. Қызмет бабындағы, қызметке қатысты.

Қызметтік құпия. заң. Мемлекеттік құпияның құрамына кіруі мүмкін, жарияланған немесе жоғалған жағдайда мемлекеттің ұлттық мүдделеріне, мемлекеттік органдар мен ұйымдардың мүдделеріне нұқсан келтіруі мүмкін жекелеген деректер сипаты бар мәліметтер (Заң термин. анықт. сөздігі).

Қызметтік құжаттар. Күнделікті, басқару жұмыстарын жүргізуге арналған ісқағаздары. Қызметтік құжаттарға нұсқаулар, бұйрықтар, жарлықтар, қарым-қатынас қағазы, баяндамалар, хабарламалар, есептер, актілер, анықтамалар т.б. жатады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Қызметтік тұрғын үй. құр. Азаматтардың еңбек қатынастарының сипатына байланысты өз міндеттерін орындауы кезеңінде оларды қоныстандыруға арналған айрықша

құқықтық режімдегі тұрғын үй (Заң термин. анықт. сөздігі).

ҚЫЗМЕТШІ з а т. с өй л. **1. Қызметкер.** Қарлығаш заводтың жас жұмысшылары мен қ ы з м е т ш і л е р і тұратын төрт қабатты үлкен жатақхананың бір бөлмесінде тұрады екен (С.Хайдаров, Құрыш.). Түз өндірісіндегі жұмысшылар мен қ ы з м е т ш і л е р жаппай тау-кен жұмысшылары кәсіподағының мүшелігіне тартылады (Х.Ермұратов, Октябрь.). **2. Біреуге жалданып жұмыс істеуші адам, жалшы, күтуші.** Қоншы руынан шыққан Мір Хакберді бек үй ішін, қ ы з - м е т ш і л е р і н қалмақ шабуылынан аман сақтау үшін Ыстықкөл жағасына аттанды (І.Есенберлин, Алмас.). **3. а у ы с. Біреудің, я бір нәрсенің тілек-талабын іске асырушы, мүддесін қорғаушы.** Мамыт Зұлқиядан саналы жасты, халық мұратының қ ы з м е т ш і - с і н көрді (М.Иманжанов, Таныс қыз.). Қаби Халиуллин әскери міндетін орындай жүріп, өзінің депутаттық борышын – халық қ ы з - м е т ш і с і екенін де ешбір есінен шығарған емес (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Ал халық қ ы з - м е т ш і с і ретінде еңбекшілердің шағым-арыздарын қарап, шешу – қазіргі ең жауапты борыш болып отыр (Жарық жұлдыз).

Мемлекеттік қызметші. р е с м и. Мемлекеттік органда заңдарда белгіленген тәртіппен республикалық, жергілікті бюджеттен ақы төленетін қызметті атқаратын және мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыруда лауазымдылық өкілеттілікті жүзеге асыратын республика азаматы. М е м л е к е т т і к қ ы з м е т ш і лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар лауазымдық міндеттердің сипатына ғана байланысты болады және заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы). Конституцияға сәйкес мемлекеттік қызметшінің жасы 60-тан аспауға тиіс екендігі көрсетілген (ҚҰӘ).

ҚЫЗОЙНАҚ з а т. э т н. Бозбала, бойжеткендердің бас қосып өткізетін ойын-сауық кеші. Қыздың ұзатылар алдында ауыл жастарының қоштасуы ретінде өткізілетін сауық кеші де қ ы з о й н а қ деп аталады (Қазақ өнері энцикл.). Бұрынғыдай бөйгі бозға мініп, аяшылық етуге, түндерде алтыбақан теуіп, қ ы з о й н а қ т а р д ы құр өткізбеуге уақыт қалмаған сияқты (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Бұрын кіші ауылды атағанда, қыз-келіншек, қ ы з о й н а қ, бозбала жиналып карта ойнау еске түсетін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Естайдың көз алдына баяғы Текшедегі қ ы з о й н а қ, айлы кештегі «алтыбақан», үстіне қос етек көйлек, қима бел қызыл көмзол киіп, ай астында ақ үкісі бұлғаңдап сұлулық тәңірісіндей құлпырған Дүрия елестеп өтті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қызойнақ салды. Қызға қырындады, көңіл көтерді. Қыз-бозбала күні-түні сауық құрып, қ ы з о й н а қ с а л ы п, алтыбақан теуіп, ақсүйек ойнап мәз (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚЫЗСАҚИНА з а т. ж е р г. Бой жетсе де әлі құда түспеген қыздардың сол қолының саусағына тағылатын сақина. Қ ы з с а қ и - н а н ы тек бойжеткен қыздар ғана сол қолдың аты жоқ саусағына салады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚЫЗСАУМАЛДЫҚ з а т. ө с. Өсімдіктің бір түрі. Біздің ауыл көшеде құба жонға, Қымыздық, қ ы з с а у м а л д ы қ шығады онда. Ат артып жетерсің, тон тоздырып, Құрбыжан, қапаланбай шыда жолға (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЗТАЛАҚ с ы н. Оңбаған, жексұрын, бәтшағар. Сонда қалмақ жібек орамалды ары шабады, бері шабады – қылышы өтпейді қ ы з т а л а қ т ы ң (Ш.Мұртазаев, Интернат.). – Кереуетке жатпаймын деп күніге мың қақсағанымда бұл ақпа құлақ қ ы з т а л а қ - қ а сөз өте ме? (С.Нарымбетов, Тентек.). – Қ ы з т а л а қ, асқан сұлулық та абырой таптырмайды екен ғой! – деп күңк етті (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚЫЗТЕКЕ з а т. Еркектік те, әйелдік те жыныстық белгісі бар адам, гермофродит. – Әй, шынында, Тұрсынға неге мұрт шықпайды осы, қ ы з т е к е д е н сау ма, жығып салып көретін екен (С.Жүнісов, Жапанда.). – Мен сенің қ ы з т е к е ң д і маңыратып, қалың қарауылдың ортасына апарам (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай).

ҚЫЗУ¹ з а т. **1. Оттың, құнның ыстығы, жылуы.** Қазан асылған соң, тезек мол жағылып, от қ ы з у ы үй ішін ысыта бастады (М.Әуезов, Абай жолы). Август айының аяқ шені, күн көзінің қ ы з у ы азайып, қоңыр салқын күз нышаны біліне бастаған (С.Омаров, Хантағы). Балық, қосмекенді және бауырмен жорғалаушылардың жұмыртқалары сыртқы ортаның әсерімен, күн сәулесінің қ ы з у ы м е н дамыса, құстың жұмыртқалары басып отырған ата-аналарының денесінен шыққан қызудың күшімен дамиды (Р.Әлімбаев, Кұстар.). Үйдің ортасында

маздаған оттың сәулесі алтын бағанадай шаңырақты тіреп, бүкіл үй ішіне тек жарық сәулесін ғана емес, ерекше бір қызу беріп тұрғандай (А.Лекеров, Түз гүлі). **2. Дененің ыстығы.** Қызу күшейіп, еріндері кезеріп, қарайып кеткен жаралы жігіт аласұрып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Қайта кезерген ып-ыстық ернінен бала бойындағы қызу қаттырақ, күйіп-жанып жатқан кішкентай нәрестемен ана жаны қосыла қиналып шықты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **3. а у ы с.** Тұла бойды билеген жалын. Кешеден бері Ғибадат-Сұлтан-Бегімді көргеннен бүкіл денесін билеп кеткен қызуын баса алмаған Әбілқайыр, енді көңілі бір саябырлап, қалың қолына көтерілуге бұйырады (І.Есенберлин, Алмас.). **4. а у ы с.** Бойға нәр беретін қиш, қуат. Ай, осы күн де бірдеңе шығарайын деп тұр-ау деп іштей ойласа да, балықтың қызуым ең жүре берген-ді (С.Хайдаров, Теңіз.). Әлгінде жеген еттің қызуым ең біраз жердің шөбін жайғап та тастадық («Лен. жас»). **5. а у ы с.** Ішімдіктің әсері, уыты. Арақтың қызуы қойсын ба, бір кезде бәрі де дыбырласып, ұшқалақтап шыға келді (Ауызекі).

Ет қызумен. Бастанқы пәрменмен, әуелгі қарқынмен. Қап, әлгі хатты ет қызумен отқа тастағаным қате болды-ау! (С.Омаров, Өмір.). Межеге тура жете алмай кем соққан жеріміз де, кейде ет қызумен құлашты артығырақ сілтеп жіберген тұстарымыз да болды («Қаз. әдеб.»). Мұның махаббат емесін, өздерінің ет қызумен әлденеден аттап кеткенін, әлденені ұмыт қалдырғанын екеуі де сезінді (М.Мағауин, Көк мұнар).

Қызу шамы. Үйдің ішіне жарық түсіруге, автомобиль фарларына, тігін мәшinesіне, қалта фонарына, фотосуретке түсіру кезінде пайдаланылатын шам. Қызу шамының қызмет мерзімі кернеу күші белгіленген мөлшерден артпаған жағдайда 1000 сағатқа жуық болады (Шаңырақ энцикл.).

Қызуы көтерілу. Ағза жұмысының бұзылуынан кеселге, ауруға шалдығуынан дене ыстығының қалыпты жағдайдан ауытқып, жоғарылауы (38°-тан асып кетуі). Сол күні қызуым қайта көтеріліп, төсек тартып қалдым (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

ҚЫЗУ² с ы н. **1. Қайрат-жігері тасыған, жалынды, албырт.** Дұрыс, өзің басы-қасында болып, өндіріске тікелей араласып отырғаның өте орынды. Біз де баяғыда сондай қызу едік

(М.Әбдіхалықов, Қара тасқын). Екеуінің де өңі өрт сөндіргендей, күреңгітіп, ісініп кеткен, үйге сөйлесе кірді. Теміржан тіпті шапшаң, қызу жігіт көрінеді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). **2. Тез көтерілетін, қызба.** Ол өзі сәл нәрсеге едіреңдеп шыға келетін қызу адам еді (Ауызекі). **3. Ішімдік ішіп, есірген, мас.** Үйдің іші көк ала тұман, әр үстелде шоқ-шоқ болып, сыра ішіп отырған қызу адамдар (І.Жансүгіров, Шығ.). Жаңа ғана стол басына келер алдында Ақбаянмен билеп жүрген кезінде қызу секілді еді (І.Есенберлин, Алтын.). Бір үйге келіп, он шақты жігіт сыра ішіп отырдық. Жігіттер қызу (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Қызу қолдады [қуаттады]. Ұйымшылдықпен мақұлдады. Содан бастап Лейпциг баспаханашылары мен журналистері музей ұйымдастыруға кіріседі. Бұл бастаманы үкімет қызу қолдайды (С.Хайдаров, Жүрек.). Бәрі бірдей сөз түйдегін бір арнаға құйып, ферма басқарушысының тың ұсынысын қызу қуаттады («Лен. жас»).

Қызу орта. Істің нағыз қайнаған іші, арасы, белортасы. Ыстық тамақ, жылы төсектен безініп, ыстыққа күйіп, суыққа тоңып, қырман басында, жұмыстың қызу ортасында жүрді (Ә.Нұршайықов, Жомарт.). Бірнеше жылдан бері директор боп қызмет істеп келе жатқан Байғали мұндай өнер жарысының үнемі қызу ортасында жүреді (М.Хасенов, Алғашқы ән).

ҚЫЗУ³ Қыз етістігінің қимыл атауы; ысу, жылу, ыстығы арту, кую. Қойдың өз қызуы өзіне жетерлік жануар, оны қыста тұмшалай беруге болмайды, әйтпесе, артық қызу да нбуаз мал іш тастауы ықтимал (Ғ.Сланов, Домбыра.). Сондай-ақ сульфидті рудалардың өздігінен қызуы кезінде бөлініп шығатын күкіртті газ да карьер атмосферасын ластайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚЫЗУҚАНДЫ с ы н. Тез көтерілетін, қызба, лап етпе, намысқой. Жақыпбек ойлағанын беті-жүзің бар демей, тіке айттып тастайтын қызу қанды жігіт еді (М.Иманжанов, Көк белес). Юзик қызу-қанды, өте албырт жігіт еді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.).— Ә, сен екенсің ғой, қызу қанды батырым! Асықпа, жүгіресің. Бірақ артқа емес, өзің айттып тұрғандай алға, жауға қарсы жүгіресің (Т.Тобағылов, Жазира).

ҚЫЗУҚАНДЫЛЫҚ з а т. Жігерлік, албырттық, қызбалық; қайрат-жігері тасыған өр мінезділік. Айтыс табиғаты

қызуқандылықты, шартпа-шұрт сөз сайысын тілейді (Ж.Сабыржанұлы, Өкпелесен.). Қайта батырлықты, рухымызды көтеретін ерлік бөрімізге ортақ деп, одан әрі *қызуқандылықпен* іліп әкетсек, тіпті тамаша болмас па еді! («Ана тілі»). Секретарь кавказ халқына тән *қызуқандылық* әрі большевиктік ұстамдылық көрсетті (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ҚЫЗУ-ҚЫЗУ с ы н. *Жалынды, отты.* Сайлау жөнінде Айбек, Ыбырай, Әлім, «Сарыарқаның» жаңа редакторы Сәлімбеков және Жәлелдің өзі *қызу-қызу* сөздер сөйледі (Д.Әбілев, Арман.). // *Үлкен ын-тамен, жалынды түрде, көтеріле түсіп.* Көшедегі *қызу-қызу* сөйленіп жататын сөздер мен пікірталастары оны аса еліктірмеді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық.).

ҚЫЗУЛА = е т. 1. *Қарқыны үдеу, күшею.* – Қайта шаптырамыз! – деп *қызулад*ы. Екеуінің де танауы жел көтерген шапанның етегіндей делендеп кетіпті (Д.Әбілев, Арман.). 2. *Ыстығы көтеріліп ауыру.* Жолай *қызу-лап* келген Ғұмар екінші күні-ақ госпитальға жөнелтілді (Ә.Сәрсенбаев, Батыр.).

ҚЫЗУЛАН = е т. 1. *Қызбалықпен өршелене түсу, көтерілу.* Әкесі емес, ағасы емес, беталды қоқаңдап, өзінен-өзі *қызулан*ып, Медеуге жабыса түскендей болады (Б.Майлин, Азамат.). Бишанды падышаға барды айдап, Жалаң бас, жалаң аяқ, қолды байлап. Қылған соң қызын олжа, *қызулан*ып, Көргеннен зығырданы кетті қайнап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). 2. *Жігерлену, қайраттану, рухтану.* Ол әр сөз шумағын лақтырған сайын, алпыста емес, жиырма беске жаңа шыққан жас жігіттей *қызу-лап* түсті (І.Есенберлин, Жанталас.). 3. а у ы с. *Сезімнің жетегінде кету, еліру, желігу.* Мұндай зор мәселені қара борандатып, соқыр сезімге беріліп, *қызулан*ып тексеру ағат (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗУЛАНУ *Қызулан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗУЛАТ = е т. *Өршелендіру, қызбалыққа салғызу.*

ҚЫЗУЛАТУ *Қызулат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗУЛАУ¹ с ы н. 1. *Жылуы артқан, ыстықтау.* Аяздан келген бізге олар отырған бөлме *қызулау* сияқты көрінді (Ауызекі). 2. а у ы с. *Ішімдік ішкеннен аздап мастау, масандау.* Фибадатың былай тұрсын, *қызулау*

кезінде Құдайды боқтап жіберемін деп, Орман ақсақалдың таяғы мұның шекесін жарған болатын (Б.Майлин, Шығ.). Бой үйрене келе тіктеп көз салсам, Матвеевтен басқа отырған төртеуі де *қызулау* екен (С.Бақберген, Қарға там.).

ҚЫЗУЛАУ² *Қызула етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗУЛЫ с ы н. 1. *Жылуы күшті, ыстық.* Төбеге келген *қызулы* күн жерді ысытып, өзгеше жарқырап, шақырайып тұр (М.Әуезов, Қараш.). Қолындағы *қызулы* ыстық темір көсеумен Байғұлдың Демеуін қағып алды (І.Жансүгіров, Шығ.). Шіркін-ай, майы шығып, маздаған тобылғының алаулаған *қызулы* жылуы әлі есімнен кетпейді (Ә.Жылқышиев, Айтолқын.).

2. а у ы с. *Қарқыны күшті, қайнаған.* Сол кезде қарасаң, бүкіл Сарысудың қайнаған, *қызулы* тіршілігі көз алдыңнан өтеді (С.Мәуленов, Жер нәрі). Озып шық та жарыста. Деді-дағы Елеусіз Тракторын айдады. Комбайн қырқып астықты, *Қызулы* еңбек қайнады (К.Әзірбаев, Шығ.). 3. а у ы с. *Көңілге ұнамды, қызықты, рақат.* Менің де соғыс пен студенттік шақтан кейінгі жастау кезімнің ең бір *қызулы* кезеңдері осы жерде өтті (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Көктемнің *қызулы* күндеріне Саша жете алмады, мәңгілік ұйқыға батып, көз жұмды (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). 4. а у ы с. *Аздап ішкен, масаң.* Көптен бері татып алмай жүрген ол бұл күні тойдан *қызулы* келді (Ауызекі). 5. а у ы с. *Ыстық сезімге толы, жалынды, отты.* Бірақ сенің жүрегіңдегі шок әуелден суық емес-ті... Ол ғажап *қызулы* болатын (Т.Нұрмағамбетов, Ескі үй.). Махамбеттің өзі әрі батыр, әрі жырау, әрі домбырашы болған. Өте *қызулы* адам екен (Х.Досмұхамедұлы, Исатай-Махамбет).

ҚЫЗУЛЫҚ зат. 1. *Үйішінің, орын-жайдың ыстықтығы.* Таң атқалы от жағылмаған үйдің *қызулығы* қайтқан (Ауызекі). 2. *Тез көтеріле кететін, қызбалық.* Біздің ендігі тілегіміз: «Сол *қызулықпен* айтылған сөз боп, адьютант оны ұмытып кетпей-ақта» (Т.Ахтанов, Үндістан.). Тілеуқабақов бар бригаданы өзіне шақыртты; бұл жолы ол жас кезіндегідей *қызулық* білдірген жоқ (І.Есенберлин, Көлеңке.). Өзіңіз тексеріңіз, көп нәрсенің қазақтың *қызулығынан* болғанын көресіз (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.). 3. *Ішімдік ішкендіктен болатын мастық,*

масандық. Қызулығы басым Дәндібай тәлтіректенкіреп столға жығыла жаздағанда Аққұлаш құлатпады (К.Оразалин, Көктем.).

Ет қызулық. Алғашқы беттегі пәрмен, әуелгі екпін. Алданов болса, ет қызулығы үстінде қызараңдап отырған (С.Алдабергенов, Жаңару.). Жігіт кезі болса бір сәрі, бойдағы отпен, ет қызулығымен алып кетер еді (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.).

ҚЫЗУЛЫРАҚ с ы н. 1. Жылуы қиштірек, ыстығырақ. Жүреkte бір жалын бар, Қызулырақ оттан да. Жүреkte бір жалын бар, Қуаттырақ токтан да (С.Сейітов, Жаңғырық). Жанарлары қызулырақ күннен де, Мейірімді нәзіктірек гүлден де. Мөлдір көзі мауыт аспан секілді, Әсіресе сәл жымып күлгенде (Е.Ыбраһим, Жас ғұмыр). 2. а у ы с. Әуелгіден қарқындырақ, жалындырақ. Мейрам трибунаға көтерілгенде сұрғылт жүзі қызғылт тартты, сөзі де бұрынғысынан қарқындырақ, қызулырақ шықты (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). 3. а у ы с. Ептеп ішкендеу, масаңдау. Алғаш сап-сау сияқты еді, енді бір көргенімде ол қызулырақ байқалды маған (Ауызекі.).

ҚЫЗУСЫЗ с ы н. Қызуы жоқ, қызу бермейтін. Ай астында ақшыл дала қызусыз, жарықсыз бір бұлдыр сәуле береді (М.Әуезов, Абай жолы). Қызусыз пеште қайнай ма ақ су Қайнай ма? Жел үрген кермей, Боздай ма, әлде, сарнай ма? (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЗША ү с т. Қыз сияқты, қызға ұқсап. Алғашқы сәтте сүйген жігітін көрген жас қызыша екі беті дуылдап, қызарып тұрып, Еламанға бір ғана сәт жасқанбай тура қарады (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Сары атан ұзатқан қызыша қорадан шықпай жатып, белгілі айғайға басты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚЫЗШӨП з а т. ө с. <лат. goniolimon> Қорғасыншөптер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қызышөп Қазақстанда Ақтөбе облысында, Мойынқұмда, Балқаш-Алакөл ойысында, Шу-Іле таулары мен Қаратаудың жусанды далалары мен сор, сортаң топырақты жерлерінде, жарқабақтарда, тастақты беткейлер мен ши арасында өседі (ҚҰЭ).

ҚЫЗШЫЛ с ы н. Қызжанды, қызқұмар. Жай бос уақыт өткізген қызышыл, қызықшыл, қысыр кеңесті құмарланып тыңдап едің дейтұғын (М.Әуезов, Әр жыл.). Піспеген нандай бозарып жүріп, мұның қызышылын

деп Котов жақтырмаған кейіппен Дәлдуге қарады (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.).

ҚЫЗЫҒУ Қызық етістігінің қимыл атауы; зейіні кетіп құмарту, сондай болсам деп армандау, ынтығу, әуестену. Сол минут жанымды қинаған қызғаныш па, әлде сендердің тағдырларына деген қызығу ма, қандай сезім екені есімде жоқ (З.Шүкіров, Ізгілік.). Жақсы семьяға қызығуға, сондай семьям болса-ау деп арман етуге болады ғой (Ә.Нұршайықов, Алтын.). «Бұл жаратылыс көрінісіне қызығу ма, әлде олардың алғашқы еңбекке араласуынан туған қуаныш па?» деп ойлап та қаласыз («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗЫҒУШЫ з а т. Құмартушы, көңілі кетіп, ынтығып, ынтызар болып жүрген адам. Ырғызбай ішінен, әсіресе, осы Қарашоқыға қызығушылар көп болатын (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚ з а т. Дүниедегі заттар мен құбылыстарды танып-білуге бағытталған адамның жеке ерекшеліктерінің бір көрінісі, адамның зейіні ауып, елігуден болатын құмартушылық, ынтығушылық. Бірақ өлеңге қызығушылығым бұрынғыдай емес, бөсең тартып барады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Сақыптың қуанышты үнін естігеннен кейін «ол қандай жігіт екен» деген қызға тән іштей қызығушылық көкірегің жайлап алды (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Мені бір қызығушылық қытықтағандай алып ұшырып, жанымды шығарып барады (Ә.Қалдыбаев, Шаншар.).

Қызығушылық танытты. Маңызды нәрсеге көңіл аударды, ден қойып, зейінді екендіктерін білдірді. Біріншіден, кәсіпкердің заты қолды болмайды, екіншіден, ол қызығушылық танытады («Қаз. әдеб.»). Сондай-ақ ресейліктер біздегі жоғары оқу орындарына тест бойынша қабылдау үрдісіне де қызығушылық танытты («Егемен Қазақстан»).

Қызығушылық туғызды [тудырды]. Басқалардың назарын аударды, көңіл бөліп, ден қойып, зейінділік танытуына түрткі болды. Тұсаукесер ресейлік ғалымдардың үлкен қызығушылығын туғызды («Егемен Қазақстан»). Конференцияға біздің үкіметіміздің жоғары лауазымды мүшелерінің және Қазақстан мұнай-газ саласы басшыларының қатысуы Батыстың іскер топтары тарапынан үлкен қызығушылық тудырды («Егемен Қазақстан»).

ҚЫЗЫҒЫРАҚ с ы н. *Өзгесінен гөрі қызғылықты, тартымдырақ.* Жайпурда көрген тамашалар Делиден де қызығырақ тәрізді (М.Әуезов, Индия очерк.). Алдым әсер Балатоннан, Қызығырақ бөрінен де. Көркемдікке жаратылған Көл екен бір әуелден де (Ә.Шалабаева, Тау бұлағы).

ҚЫЗЫҒЫС = е т. *Біріне-бірі ынтығу, ынтызар болысу.* Жалын жүрек, жас құшақтар жарасып, Бір-біріне қызығыса қарасып, Махаббаттың бал нұрына бөленіп, Көптен күткен қуанышқа жан асық (Ж.Өмірбеков, Кешкі өн). Құлақ салғын, халайық, Ақынның айтқан кебіне. Қызығысып алғанша, Келмейді даусым ебіне (Майлықожа, Нақыл).

ҚЫЗЫҒЫСУ *Қызығыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚ¹ с ы н. **1.** *Көңілге қонымды, тамаша, қызықты.* Абай үйі бөгде қонақ, үлкен кісілер жоқта неше алуан қызық ермек, халық сауығының үйі болады (М.Әуезов, Өр жыл.). Бүгін оның үйіне әкеле жатқан жаңа журналы ғана емес, қызық жаңалығы да бар (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Егер адам өз халқының игілігіне бола жұмыс істеп жүргенін терең түсінсе, оған еңбектің қандай болса да қызық (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). **2.** *Көз тартарлық, әдемі.* Осы Арқаттың ең биік тұсы оқшау біткен жылтыр құз, текшедей бөлініп, аспанға шаншылып, қызық көрініс береді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). **3.** *Әдеттен тыс, таңғаларлық.* Алматының ауа райы қызық: қыстың суығы енді қайтты деп те немесе басталды деп те сене алмайсың, қай өзгеру де дәстүрінде бар (Б.Нұржекеев, Шығ. жин.).

ҚЫЗЫҚ² з а т. **1.** *Бастан кешкен, көрген қызықты оқиға.* Дәмеш жөнді тамақ ішпеді, шешіліп үй иесіне Ялтада көрген қызықтарын да айта алмай, сол жабыңқы қалпы машинаға отырып кете барды (З.Шашкин, Теміртау). **2.** *Ермек ететін, жұбаныш, алданыш.* Дүниенің бұраңдаған қисық-қисық жолында мандайына бармақтай бақ құралмаған Рысқұл үшін бұл жалғанның бар қызығы осы балалары еді: Тұрары мен Түйметайы (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **3.** а у ы с. *Жан сүйсінерлік ләззат, рахат.* Қорлық, мазақ көрген Ғазизаның көзінен дүниенің барлық қызығы кетті (М.Әуезов, Қараш.). Ұрқия — менің күні өткен жастығымның, отау тіккен қызығымның соңы (С.Жүнісов, Ақан сері). Ызалы Петрушкин «тауық екең тауық

та жұмыртқа салады, сенен көрген қызығым қайсы» деп табалаған шығар (К.Тоқаев, Тасқын). **4.** а у ы с. *Дырдулы ойын-сауық, той-думан.* Уа, жарандар, құлақ сал, Шөмекейдің тойы бар, Қызықта кімнің ойы бар, Бөрің де солай дуландар (М.Әуезов, Шығ.). «Өзге қызық, тамаша бола жатар соңынан» деп, жергілікті шешелер де бір жағынан әндетіп ала жөнелді (С.Төлешев, Түрлі бас.). **5.** а у ы с. *Күтпеген, кездейсоқ жай.* Қырғыз ғалымдары Тянь-Шаньдағы жайылымдарды зерттей жүріп, мынадай бір қызықтың үстінен шықты (Естімеген елде көп). Мынадай қызық болған: мектепке алғаш түскен жылдарында Тайман дүниеде өзінің мұғалім апайынан мықты адам жоқ деп ойлайтын (З.Қабдолов, Өмір үшк.). — Балалар, кеше мен біздің көшеден, Бір қызық байқадым. Мен соны сендерге Түп-түгел айтамын (О.Әубәкіров, Бытпылдық).

Бір [ең] қызығы. *Таңғаларлығы, гажабы.* Бір қызығы, жартастан құлап түсісімен жаным түршігіп, ұйқыдан оянганнан кейін де тағат таппай есім шығатын (Т.Шаханов, Жоғалған.). Молданың бір қызығы — дүние жинауға салақ, есебін білмейтін алданғыш адам (С.Мұқанов, Өмір мект.). Әрине, ең қызығы, жалғыз көзді әйнекті тарс жапқан ғой (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Қызығына [қызыққа] батты. *Ләззат алды, тамашалады, рақат тапты.* Жақсы романның қызығына батқан Айжан күйеуі жатқан кереует жанындағы Тайманның столына түннің бір уағына дейін отырып та қалатын (З.Қабдолов, Өмір үшк.). Мәймұнаның қызығына батып, дүние-жалған есінен шығып кеткен офицер, қас пен көздің арасында не боп қалғанын сезген жоқ еді (З.Ақышев, Ақбел.). Тайыншада пәтер алып жатқаным-ай, Өнердің қызығына батқаным-ай. Қазақ ата малын мендей сатпас, Тұяғын елу сомнан сатқаным-ай (XX ғ. қаз. ақын.).

Қызығына түсті. *Рақатына, тамашасына батты.* Үсті-бастары су-су, жеңінің аузына мұз қатқан, өздері бірақ шаршағанын сезетін емес, көп балықтың қызығына тұсіп, қауқылдасып жатыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бірақ сол сары қымыздың қызығына тұсіп кетіп, өзге дүниені естен шығарып алмайық (М.Хасенов, Тұлпар.).

Қызығын көрді [қызықтады]. *Игілік, жақсылығын көрді, рақатына батты.*

Бұлардыкі ақыл, жаздай шөпті жинады, енді, мінеки, еңбектерінің қызығын көр іп жатқаны (С.Шарипов, Шығ.). Құдай берген келінді ғып көк айыл, Туа ез болса, туған ұлдан не қайыр. *Көр ем* деп ед келінінің қызығын, Қызық қайда! Түс боп қалды о да бір («Жұлдыз»). Біржан балаларының қызығын қызық тап үйде отырғанмен, оған әрбір үй ішінің қимылы көрініп, саналып, бірде қуанса, бірде ренжітеді (А.Жұбанов, Замана.).

Қызығын ұрлады. *Біреуді қуанышынан ажыратты.* Қараңдаған сол бір адам оның бар қуанышын, қызығын ұрлап, қашып бара жатқандай болды (Д.Рамаданов, Тас түлек.). Малға сат, Пайдаға сат қылығыңды, Ылайла ылай оймен тұңғыңды. Сонда өмірден алдамшы бола алмассың, Ол білдірмей ұрлама қызығыңды (Абай, Шығ.).

Қызық көрді. а) *Қызықтады, тамашаланды.* Соғысқа айдайды екен деп қорқып жүргем жоқ, қызық көріп жүрмін (С.Шарипов, Бекболат). Шоқанның ойы, сумен сапар шекпеген өзінің де қызық көргісі келді, қамаудан шыққан досы Достоевскийге еркін ауада дем алғызысы келді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). ә) *Қызық дәурен сүрді, рақатқа батты.* Аз күнгі қызық көрген і түсі секілденіп, енді шықпас шыңырауға батып жатқан тәрізді (Б.Майлин, Шығ.). Мен саған жоқпын; ерге шық, қызық көр, Құран ұстап, Құдайға берген антыңды мен алдым (І.Есенберлин, Алмас.).

Қызықтан құр қалды. *Тамаша, той-думан, ойын-сауықтан шеттеп, қатыспады, ортасында болмады.* Жиылып өңшең құрбы отырғанда, Мен неғып бұл қызықтан қыр қалайын?! (Қаз. өндері).

Қызықты қараңыз. *Міне, ғажап деген мағынада.* Жату қайда мұндайда, орнымнан ұшып тұрдым да, есік жаққа жүгірдім. Қызықты қараңыз, темір қақпа шалқасынан ашылды (М.Иманжанов, Адам.). Келсек, мына қызыққа қараңыз, күркеміздің іші тағы да әптер-тәптер (Б.Соқпақбаев, Менің атым.).

Міне, қызық. *Ал керек болса, мәссаған.* Мария деген әйел бір күні Николай болып шыға келе ме? *Міне, қызық!* (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *Міне, қызық!* Бейсен түкке түсінбей аң-таң, Абрек құлағы елендеп, үнсіз қатып қалды (С.Омаров, Хантағы).

ҚЫЗЫҚ= е т. *Назары ауып құмарту, ынтығу; әуестену.* Ұшында күлтеленген сәнді шашағы бар, ақ жібек белбеу менің көптен қызығып жүрген нәрсем (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Елге де, жерге де қызық-қан Береке ағайын таптым деп, Алматы маңындағы Байсеркеден көшіп, Арқат бөктеріне орнығады (К.Оразалин, Абай.). Оның үстіне Ақылбай бұл инженер қыздың түрі мен түсіне, бойына, көзіне көптен қызығатын (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ҚЫЗЫҚ-ДУМАН з а т. *Дырдулы ойын-сауық, тамаша.* Сөйтіп жастар жиналған жерде кең дүние одан сайын кеңейіп, қызық-думан болып жататын (Т.Жанкелдин, Сын сағаты.). Ол барлық қызық-дманың осында болуын қалайды (Ә.Әлішев, Батыр.).

ҚЫЗЫҚҚАНСУ *Қызыққансы етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚҚАНСЫ= е т. *Ықыласы аугансу, құмартқансу, әуес болғансу.* Содан кейін аң-таң болғансып, оқиғаның қайда болғанымен қызыққансып, сұрай бастады (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.).

ҚЫЗЫҚҚОЙ с ө й л. с ы н. *Қызыққа жаны құмар, әуесқой.* ≈ Қызыққой адам.

ҚЫЗЫҚ-ҚЫЗЫҚ с ы н. 1. *Өте қызық, қызғылықты.* – Сол жігіт: – Асыл жақсы бала екен, қызық-қызық әңгімелер айтты, – деді (Б.Кенжебаев, Асау.). – Мен саған қызық-қызық әңгімелер айтып берейін, – деді де Жортар Қайратқа жақындай түсті (Т.Дәуренбеков, Бір түйме.). 2. *Әдеттен тыс, не қилы.* Қызық-қызық жандарды көріп келем, Қыр гүлдерін қызығып теріп келем. Күйгенім жоқ өмірде, тоңғаным жоқ, Туған жерді жаныммен сүйіп келем (К.Шілдебаева, Қыз көңіл).

ҚЫЗЫҚҚЫШ с ы н. *Әуестенгіш, құмартқыш.* Бибігүлдің мектепте оқып жүргендегі қызыққыш, елгезек әдеті әлі қалмаған (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Бөгденің қасірет-наласына қабырғасы қайыса қоймайтын осы жеңілтек, қызыққыш мінезі намысына тиеді екен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Мүмкін сол тәрбиенің әсері болар, Маржанкүл осы күні жылтыраған заттарға қызыққыш (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

ҚЫЗЫҚҚЫШТА= е т. с ө й л. *Әр нәрсеге бір қызығу.* Жылт еткеннің бәріне қызыққыштамай, оңтайлы тақырып таңдау –

мақтаулы қасиет саналса керек («Қазақст. мұғ.»).

ҚЫЗЫҚҚЫШТАУ *Қызыққышта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚҚЫШТЫҚ зат. *Ынтыққыштық, әуестенгіштік, құмартқыштық.* Егер бұған жеткіншектің жаңаға, құпияға қызыққыштығы еын қоссақ, талай жәйтті оңай аңғарған болар ек («Білім және еңбек»). Бірте-бірте жаңағы әзірдегі бала көңілдің қызыққыштығы тасалана берген (Қ.Найманбаев, Үміт.).

ҚЫЗЫҚСЫЗ сын. **1.** *Ешбір қызығы, әсері жоқ, тартымсыз.* Жолдас болғасын оқи тұрайын деп екі-үш кітабын сұрап алған едім, қызықсыз бірдемелер екен (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ертай сонан соң жылда қайталанатын қызықсыз оқудан көңілі қалып, сабаққа келмей қалатынды шығарды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). **2.** *Көңілсіз, сұрқай.* Осыны ойлағанда Батыр өз тіршілігінің сұрықсыз, қызықсыз өтіп жатқанын сезінді (Д.Досжанов, Дария).

ҚЫЗЫҚСЫЗДАУ сын. *Ықылас тугызбайтын тартымсыздау, көңілсіздеу.*

ҚЫЗЫҚСЫН = ет. *Қызық көру, қызығу.* Қызықсынған Сейіт таяғымен іліп алып, оны анадай жерге лақтырып жіберді (Р.Райымқұлов, Болат.). Қыз көзіне түскеннің бөріне таңдана қарап, қызықсынған пішінде (С.Сейітов, Сөз сұра.). Маржанкүл оның пікіріне ішінен қосылмады, бірақ жігіттің ойын қызықсынын, теңеулерін тамашалап, сөзін елігіп тыңдады (Н.Фабдуллин, Сар. жапырақ).

ҚЫЗЫҚСЫНУ *Қызықсын етістігінің қимыл атауы; бірге тамашалау, қызық көрісу.*

ҚЫЗЫҚТА = ет. **1.** *Қызық көру, тамашалау.* Қалует те бір жағынан Қайырбек мінезін қызықтап, «Баршагүл «Кең өріске» келсе» деген қарт ынтасына күле қарайды (Ф.Сланов, Шалқар). Өзге ауылдардың жігіттері аттарынан түскеннен екі көздері жан-жақта боп, тойлы ауылдың салтанатын қызықтайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сейілдеп, ауылдан едәуір ұзап кеткен Елдос жаздың көгілдір кешін қызықтап тұр еді (А.Нысаналин, Алыста.). **2.** *Қызығын, қуанышын көру.* – Бізбен бірге сен де жапа шек демеймін, көшінді тоқтатпа, жайлауыңа шық, жазыңды қызықта! (Д.Әбілев, Арман.). – Өз жеріңді өңдеп, өз малыңды күтіп, өз семьяңды қызықтап

отырғанға не жетсін! (Қ.Исабаев, Соңғы.). – Бірақ баламыз әлі жас, он алтыға енді шығып отыр, әлі бірер жыл ұстап, қызықтам амақ ойымыз бар (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚЫЗЫҚТАНДЫР = ет. *Әуелгіден де қызықты ету, тамашаландыру.* Көкжиектен асып бара жатқан күн ақырғы алтынды шұғыласымен далаға көрікті нұрын төгіп, ауылдың кешкі қызулы өмірін қызықтандырып тұрғандай (М.Әуезов, Қараш.). Қаламым қолда – қылышым, Қырқам қырсық-қыртысын, Қырды қызықтандырам (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫЗЫҚТАНДЫРУ *Қызықтандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚТАС = ет. *Қызығын бірге көру, бірге тамашалау.* Жолдастарымен қанша бірге болып ойнап-күліп, бір жерге түстеніп, бір жерге қонып қызықтасып жүрсе де, Жәмиланың аты ешбір уақытта айтылмайтын болды (М.Әуезов, Қараш.). – Жаным қалса, жаныңда боп, жаңа заманды бірге қызықтасармын (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚЫЗЫҚТАСУ *Қызықтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚТАТ = ет. *Қызық көргізу, тамашалату.*

ҚЫЗЫҚТАТУ *Қызықтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫҚТАУ¹ сын. **1.** *Тәп-тәуір, әсерлілеу, тартымдылау.* Өтінеді одан жұрт: – Ұйықтағанша әлі де Шертіп жібер, Иваныч, Қызықтау бір әңгіме (Қ.Аманжолов, Шығ.). Көбіне сабаққа тарихи суреттерді, диафильмдерді көрсетіп, әдебиеттерден үзінділер келтіру жақсы нәтиже береді, сабақ қызықтау өтеді («Халық мұғ.»). **2.** *Әдеттегіден өзгешелеу, қайран қаларлықтай.* Өлгі қатқан қара жігіт маған біртүрлі қызықтау көрінеді (Ауызекі).

ҚЫЗЫҚТАУ² *Қызықта етістігінің қимыл атауы; қызық көру, тамашалау.* Ешбір дүниеден хабарсыз меңіреу-мылқау болып жатпақ болғандағы Сыздықтың өзіне белгілеген ермегі жиі-жиі қайындап жүріп, қалыңдығын қызықтау (М.Әуезов, Қараш.). Жәкен осы үйге сол Айша үшін, соның ақылды жүзін қызықтау үшін ғана келгендей, көз жанарында ерекше бір ықылас білінеді (З.Шүкіров, Жас жесір.).

ҚЫЗЫҚТАУШЫ зат. *Қызық көруші, тамашалаушы.* Саудаға түскен малды қызықтаушылар көп: ақшасы бары да, жоғы

да қой байғұстың арқасын басып, шарадай құйрығын көтеріп көріп, тірідей жеп қойғысы келіп, ауыздарының сілекейлерін жұтынып жүр (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫЗЫҚТЫ с ы н. *Көңілді, тартымды, қызғылықты*. Абай көңіліне осы оймен қатар, *қызықты ыстық қиялдай тағы бұлдыр тілек келе берді* (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Осы жолмен барып, *қызықты, тәтті, сұлу өмірдің есігін ашатын секілді*. Басқан сайын бақ есігі жақындайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Зинамен ол кеше теп-тез үйірсектеңіп, екеуі бүкіл кешті тату ойнап, *қызықты өткізіп еді* (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ҚЫЗЫҚТЫҚ з а т. *Ықыласпен көңіл қоятын тартымдылық, тамашалық*. Біз бен сізді күтіп тұрған шаруашылықта қисап жоқ; болашағымыздың *қызықтылығы* да осында (Қ.Исабаев, Соңғы.). Бұл шығармалардың құндылығы, *қызықтылығы* дворян шындығын, типтік характерлерді өздерінің типтік жағдайында алып суреттеуінде (М.Қаратаев, Туған әдеб.). «Сұлушаштың» да, «Мақпалдың» да өлеңдері әр жолы, әр мағыналы сөздерді айтып кететін фольклорлық стильде болғанмен, оқиғасының *қызықтылығымен* тартып әкетеді (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ҚЫЗЫҚТЫ-ҚЫЗЫҚСЫЗ с ы н. *Қызық емесі мен қызықтысы аралас, екеуі де*. Бала кезімде-ақ кішілі-үлкенді, *қызықты-қызықсыз* талай оқиғаларды бастан кешіргенім рас (Б.Нұржекеев, Шығ. жин.).

ҚЫЗЫҚТЫЛАУ с ы н. *Көңілге әсерлілеу, тартымдылау*. Үйге келген ақсақал шайдан соң, ерте кездегі бір оқиға жайында *қызықтылыау* бір әңгіме айтты (Ауызекі).

ҚЫЗЫҚТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қызықтық*. Мұғалімнің сабырымен салалап айтқан сабағының *қызықтылығы* сондай, оны ұқпайтын бірде-бір шәкірт жоқ (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Сөйтіп қызықсыз нәрсе *қызықтылықты* өзгеден ауыстырып, жұқтырып алады, бұл сипат әлгі нәрсені өзінің тәрзіделіп, тума ынтаны қоздырады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗЫҚТЫР = е т. 1. *Назарын аудару, әуестендіру*. XVII ғасырда өмір сүрген әйгілі ағылшын астраномы Вильям Гершельді Күндегі дақтың жердегі өсімдіктерге әсері бар екендігі *қызықтыраған* (Т.Омаров, Күн құбылыс.). 2. *Ынтықтыру, еліктіру*. Керек емес десем де қызбен жүргені дегені *қызық*

тырайын деді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол жоқ болса, өзін ешқандай ойынның *қызықтырмайтынын* қазір түсінді (Б.Нұржекеев, Шығ.). 3. *Құмарттыру, құмарландыру*. Бүркіттен басқа жыртқыш құстарды өртүрлі әдістермен ұстайды. Ересек құстарды ау құрып, оның ішіне қыран құстарды *қызықтыратын* кептер, ұзақ, қарға сияқты құсты байлап қояды (Р.Әлімбаев,... Құстар.).

Көз қызықтырды. *Еріксіз өзіне тартты, құмарландырды, ынтықтырды*. Завод пештерінен аулағырақ үлкен балконды, үш-төрт ақ, көк үй *көз қызықтырады* (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

ҚЫЗЫҚТЫРАҚ с ы н. *Тартымдырақ, әсерлірек; қызықтылау*. Қорық пешке, Өрт қып жақсақ көмірді, Құйып, илеп, Үйсек сайман темірді, Қызса завод – Авто – лау ат, Тасыр сауат, *Қызықтырақ* көріктейміз өмірді (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Арасында қарт кенші, Көп айтылса бұл аңыз. *Қызықтырақ* жаңасын Жас шахтерден тыңдармыз (Қ.Мұқышев, Поэм.). Бекболат келіп кеткеннен былай, Ақбілек анасының қайғысын аз-аздап ұмыта бастады. Өйткені өз тілегі, өз өмірі, өз бағы *қызықтырақ*, басымырақ бола бастап еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗЫҚТЫРУ *Қызықтыр етістігінің қимыл атауы*. 1. *Әуестендіру, назарын аудару*. Зейнептің әр зат жайындағы ұзын-өркеш әңгімесі Мақпалды *қызықтыру* былай тұрсын, жалықтыра бастады (Ө.Қанахин, Мұрагер). 2. *Ынтықтыру, еліктіру*. Қазақ интеллигенциясы кадеттердің мемлекеттік құрылысты демократияландыру қажеттілігі, Ресейде тұратын ұлттардың еркін өздігімен анықтауы, құқықтық режимді, қатал тәртіпті, заңдылықты іске асыру жөніндегі идеяларды *қызықтырмауы* мүмкін емес еді («Егемен Қазақстан»). 3. *Құмарттыру, көз тартқызу*. Белбеуін әдейі көрсетіп, *қызықтыру* үшін сырттан буынғанын Аман сезіп отыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚЫЗЫҚШЫ з а т. *Халықты күлдіріп, түрлі ойын қойып жүретін сахна шебері, сайқымазақ*. Гүл тәріздес Қоянды жәрменкесін дыр-думанға бөлей жүрген халық *қызықшылары* – Жынды Қара, жынды Омар өткен ғой (Ш.Жиенқұлова, Өмірім менің.). *Қызықшылар* театрының дәстүрі қазіргі өзбек театр өнерінің, әсіресе ұлттық муз.-драма жанрының өркендеуіне игі әсер етті (Қазақ өнері энцикл.).

Көкжар.). Жүндібайдың кенжесі Шаяхмет Қапалда тройка боп жүріп, қызыл мен ақтың түтеген арпалысында, қапыда ақтардың қолына түседі (М.Мырзақұлов, Өмір.). // *Малдың, аңның, құстың еті*. Жолшыбай шаң қауып, жел жалап келген жігіттер аузы қызылға тиіп, бір-бір аяқ сорпамен қайқайысып алды (І.Жансүгіров, Шығ.). Сері шал баяғының көзіндей келте көк мылтығын бірінші рет қолға алып, үйрек, қаз атып әкеп, қаршығасын қызылға үйретті (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Жиналған жұрт «Ауызды ақтан айырмасын, қызылды (етті) уақытымен көрсетсін» деп тарқасады (Қаз. әдет-ғұрып.). Қайта тіске тиер қызылды батып жемесек те, шалдың арқасында әйтеуір сатып жеменпіз (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.). // *Жеміс сөлінен дайындалған шарап*. – Әй, тәуекел, Алмасжан үшін өзім де қызылдан ішіп жіберем (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). Жапсырған барқыт бауыр, білем құйрық, Дастарқан бетін ашты алып бұйрық. Татамыз алуан түрлі тағамдардан, Еркекке ақ, Әйелдерге қызыл құйдық (Д.Еркімбеков, Шаншу). Ұрты суалған ұзыным Бұл жолы шын-ақ бұзылды; «Қазақтың наны, тұзының, – дәм!» деп ішті қызылды (Х.Ерғалиев, Күн күмбез). // *Бүркітті бабына келтіру үшін берілетін қан-сөлі бойында, жуылмаған түйір-түйір қызыл ет*. Құстың қылғып қақшуына оңтайланып туралған қызыл ет. Мұның да қан-сөлі өзінде болады (Шаңырақ энцикл.). // *көн е. Әшекей; әшекей бұйымдары (моншақ, алқа сияқты)*. Осы тарыға семірген қырғауылдар әр жерден қарқылдасып, қызыл тағынған қыздай бой көрсетеді (А.Токмағамбетов, Базар жырау). Сағым сында сұлусынған көп елес, Алтын болмас ылғи қызыл көрінген (Қ.Бекхожин, Шығ.). Қазақ, қарақалпақ тілдеріндегі «Қыздың көзі қызыл да!» деген мәтел «Қыз табиғатынан қызылды-жасылды көз тартарлық нәрселерге, әртүрлі әшекейлерге (інжу, моншақ, гауһар жүзік т.б.) құмар» дегенді аңғартады. Мұның арғы тегінде металл (алтын) жатуы мүмкін (Қаз. зергер. сөздігі).

Ал қызыл. *Нарттай, шымқай қызыл*. Ал қызыл галстук таққан бүлдіршін жеткіншектер алма-кезек сахнаға шығып, өз өнерлерін ортаға салды («Қаз. әдеб.»). «Овцевод» совхозында комсомол-жастардың пішен жинайтын бригадасына ал қызыл вымпел тапсырылды («Лен. жас»).

Алтай қызыл түлкі. *Қылышқ жүні жылтыр, терісі сапалы түлкі*. Алтай қызыл тұлкіңе Қосайын деп ойлап ем Құмай жүйрік тазымды (Қамбар батыр). Алдында алтай қызыл тұлкі. Ауылға қарагермен ұшырып келеді. Өне, биік ақ боз үй, өз үйі көрінеді (З.Шүкіров, Ізгілік із.).

Бетіне қызылы шықты. *Ұялғаннан, қысылғаннан екі беті алабұртып, қызарып кетті*. Елжас тақала түскенде Меруерттің бетіне қызылы шығып, «қойшы» деп теріс айналатын (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

Қызыл ағаш. *Жиһаз жасайтын бағалы ағаш*.

Қызыл айыр. *Ойын картасының жүрек белгілері салынған түсі, түіе табан*. Ол кейде картаның «қарға», «қызыл айыр» деп аталатын түрлеріне ұқсап, кейде үстіңгі жағы тұйықтасып қосылмай, қатар тұрған екі ырғақ сынықпен бейнеленеді (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

Қызыл ала. *Ақты-қызылды; алуан түрлі*. Қалың қолдың әр жерге екшеліп, үйіріліп жиылған қара нөпірлерінің ортасында кей-кейде ұзын найзаға байланған қызыл ала тулар да көрінеді (М.Әуезов, Қилы заман). Тек қызыл ала көнетоз сәндік көйлегі бар, өзі тұстас қыз бала табалдырықтан бері шығыңқырап, бір қырындап, жалаңбұт інілерін босағадан әрі итеріп тастап, оларды көлегейлей береді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Назыкеш «көзге түсем, көңіл тартам» дегендей, тек қана сыртқы пішінін көрсетумен болады; ол жағынан қызыл ала бояуды аямаппыз (І.Омаров, Шабыт.).

Қызыл ала қылды [етті]. *Қанға бояды, қанға батырды*. Ершіктен адам тумас деп, Қарғылап байлап үйретіп, Қамшы басын сүйретіп, Қызыл ала қылған-ды (Манас). Атқан оқ, шапқан қылыштан Алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайраттанып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етектен олжаға батып қайтады (М.Дулатов, Шығ.).

Қызылалаң. *Мәскеудегі еңбекшілердің салтанатты шеруі мен Қарулы Құштердің парады өтетін ашық, кең орын*. Ол бір сәтте бір сілкініп алды да, Қызыл алаң жаққа қарай бет бұрды. Илыч жатқан мавзолейдің алдына Содан кейін басын иіп көп тұрды (С.Оразаев,

Дала.). Саған деген құштарлығым күшті еді, Ұланым деп, қыраным деп құш мені. *Қызыл алаң*, қараймын кеп, қараймын, Жігеріме жігер қоса түскелі (Т.Қызықбаев, Темір.).

Қызыл алма. ө.с. *Алманың қызыл түсті түрі, сиверс алмасы.* Ал Қаратаудың оңтүстік бөлігінде қызыл алманың жекелеген түрі кездессе, Орталық Тарбағатай мен Қырғыз және Талас Алатауларында *қызыл алма* кішігірім ағаш шоқтарын құрайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). *Қызыл алма* – Қазақстандағы ең көп тараған алманың түрі. Алтай тауларынан басқа тау жоталарының барлығында кездеседі (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

Қызыл алмас. а) *Қару-жарақ соғуға арналған асыл болаттың бір түрі.* Ең сапалы болат *қызыл алмас* аталған. Одан соғылған семсер, қылыш т.б. отқа суарылғаннан кейін өңі қызыл түске өзгерген (ҚҰЭ). ә) *Қызыл алмастан соғылған қару-жарақ.* Заттың өз атауын атауға тыйым салынған ежелгі наным-сенімдерге орай аталмыш қару-жарақтар *қызыл алмас* деп аталған (ҚҰЭ).

Қызылалтын. кө.не. *Саф алтын, қоспасыз таза алтын.* Сол сияқты сен қазынадағы *қызыл алтын* едің, мен ақыл едім (Қаз. ертег.). Басы лағыл, көздері *қызыл алтын*, Жаратқан Алла тағала оның уәсфін (Қисса-дастан.). Жұрт білді Қозы Көрпеш – Баян атын, Қолында жүзігі бар *қызыл алтын*. Аман-есен келген соң қуаныш қып, Алдынан шатыр тікті қырық бір қатын (Қозы Көрпеш.).

Қызыл арай. *Шығар құн, батар құн алдындағы шұғылалы шапақ, нарттай құн нұры.* Өйткені қалаға өң берген алтындай шығыс жақтың аспан әлеміне *қызыл арай* өң беріп, көк жиектен қанатын жая таң келе жатты (Ә.Әбішев, Замана.). Жаңа ғана батқан күн сәулесінің *қызыл арайы* ерке Ертіс айдынында көлбей жатыр («Қаз. әдеб.»).

Қызыл Армия. с.о.в.е.т. *Кеңес өкіметінің әскери құрылымы.* 1918 жылы 18 ақпанда неміс әскерлері Петроградқа қауіп төндірген соң, Кеңес өкіметі 21 ақпанда жұмысшылар мен шаруаларды *Қызыл Армия* қатарына шақырған үндеу қабылдады (ҚҰЭ). 31 августа *Қызыл Армия* Бухарестке кірді, халық оны салтанатпен қарсы алды (С.Сейітхазин, Хадиса).

Қызыл асық. *Аяқтың тобық тұсы.* Сай-саладағы шабындықтар биыл *қызыл асық*-

тан аспады, шығымы селдір, шегірткенің жеуіне де жетпес (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Биыл да үй маңы жылдағыдай көк ала жапырақ, *қызыл асықтан* оратылған май жоңышқа, тұс-тұстан сылдырап аққан көз, жылтыр тастар (Р.Токтаров, Ертіс.). Табан астының батпағы кейде *қызыл асыққа* жетіп, онсыз да ауыр етікке желімдей жабысып, сіңірді созады («Лен. жас»).

Қызыл ауыз [езу]. *Желдіртін көп сөйлейтін езбе, көк мылжың.* Бірақ басында өздері жайып жіберіп, кейін осы өсек, еріккен *қызыл ауыздың* бәрін кернеп кеткен уақытта, Сүйіндік тағы бір келіп Жексеннен енді анық дерегін сұраған (М.Әуезов, Абай жолы). *Қызыл ауыздардың* айтуына қарағанда, бұл кісі аудандық жер бөліміне атшы болған екен (С.Омаров, Өмір.).

Қызыл әскер. с.о.в.е.т. а) *Жұмысшы-шаруалар өкіметінің Қарулы Күштері мен оның шағын бөлімшесі.* *Қызыл әскер* Жүнейтті қуғанмен, даланы аралап кетпеген болатын (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). ә) *Қызыл Армияның қатардағы жауынгері.* Үлкен жолмен бізге қарай бір *қызыл әскер* келе жатты («Қаз. әдеб.»).

Қызыл балақ. *Алғыр қыран құс.* *Қызыл балақ* қыранның Балапанын дерт алды. Жеміс ағаш бөйтерек Балдырғанын өрт алды (Абай, Шығ. жин.). Бұл шақта осынау күз қияда ұя басқан *қызыл балақ* қыранның бар дүниеге жар салған шаңқылы да тыйылған (Е.Тұрысов, Ақбақай).

Қызыл балдырлар. б.о.т. <лат. rhodophyta> *Теңіздерде, су түбінде таралған балдырлардың ең үлкен бөлімі.* *Қызыл балдырлар* теңіздерде, суасты жартастарына, рифтерге, үлкенді-кішілі домалақ, қиыршық тастарға, құмға, ал майда түрлері ірі балдырларға жабысып өседі (ҚҰЭ).

Қызыл борбай. *Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, өте жас.* Кілең *қызыл борбай* бала баққан Григорий Алексеевичтің шаруасы кейін де дөңгелек қана болады (Т.Нұртазин, Адам.).

Қызыл бұрыш. с.о.в.е.т. *Мекеме жанында мәдени-ағарту жұмыстарын жүргізуге лайықтап жабдықталған арнайы бөлме.* Аспаз Күлән бүгінгі кешкі тамаққа бар шеберлігін салып жатыр; ал қалған жастарды *қызыл бұрыштан* таптық («Лен. жас»).

Қызыл гвардия. т.ар.с.о.в.е.т. *Контрреволюция мен ақ гвардияшыларға қарсы күресу*

үшін алғаш 1917 жылы ұйымдасып, кейін 1918 жылдың 23 февралінде құрылған Қызыл Армияның негізі болған жұмысшылардың қарулы отряды. Сондықтан менің ұсынысым – бүгіннен бастап Совдептің барлық мүшелері қызыл гвардияға тіркелулері керек («Лен. жас»). Бұл отряд Селиванов жолдастың қызыл гвардия отряды деп аталатын (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қызыл долана. ө с. Биіктігі 1-4 метрге дейін жететін, сабақтары қызыл қоңыр тікенге толы өсімдік.

Қызыл жалау [ту]. с о в е т. Қан тұсті ту (Кеңес өкіметінің мемлекеттік туы). Мерекелі күннің қызықты елесіндей бұрыш-бұрышта шаншылған қызыл жалаулар мен биік ілінген ұрандар әлі алынбаған (К.Тоқаев, Тасқын). Қабікен ағасының сол тасқынның басында, желбіреген қызыл тудың астында жарқырап келгеніне қуанады, мақтанады (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен). Сонау Петерборда болған төңкерістің жаңғырығы ретінде қазақ даласына қызыл ту көтерушілер көрінгенде, ол ініне сүңгіп, оқ боп кеткен (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

Қызыл жел. Аңызға, ыстық жел. Жазғытұрымға жардай атанды жығатын қызыл жел әлі соғып тұр («Лен. жас»). Бір мезгіл екіндетіп, долдандырып, Бір мезгіл жыны буып күбірлетті. Қалың құмды қап-қара бұлтқа қосып, Қызыл жел құйындатып дірілдетті (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қызыл жемсау. з о о л. Жемсауы қызғылт су құсы. Қазақстанның көптеген аймағында кездеспейтін, құрып бара жатқан құстар осында өсіріліп, қорғауға алынып отыр. Олардың ішінде жорға дуадақ, шитұмсық, қызғылт бірқазан, қызыл жемсау, ақ тырна, орақ тұмсық шалшықшы, жылқышы, су бүркіті, қара ләйлек, ақ бас үйрек, мөрмөр шүрегей, тарғақ, кәдімгі қоқи қаз бар («Соц. Қаз.»).

Қызыл жон [жосын] етті [қылды]. Қызыл ала қан қылды, сабады. Әңгімеге құлақ қою былай тұрсын, бай сөзге келместен нөкерлерін шақырып, Есжанды қызыл жон етін сабайды («Қаз. әдеб.»). Бұл шіркіндер жүрген жерін қызыл жосын қылмай кетпейді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қызыл жұмыртқа. д і н и. Інжіл кітабының уағыздауы бойынша, Христың қайта тірілді-міс дейтін күнін еске алуға байланысты өткізілетін христиандардың көк-

темгі діни мейрамы. Қызыл жұмыртқа мейрамы Файса үмбеттерін бүгін есінен тандыра әуреледі (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қызыл зерек. ө с. Гүлі қызғылт тұсті шатыршагүлділер тұқымдасына жататын екі немесе көпжылдық шөптесін өсімдік. Бұдан біраз бұрын тораңғы, тарақ, жиде, қызыл зерек ұйыса өскен тоғайлы жыңғыл, жантақ тәрізді түз өсімдіктерінің бірнеше өкілі ғана көзге түседі («Соц. Қаз.»).

Қызыл керуен. а) с о в е т. Көпшілік арасында саяси жұмыс жүргізу үшін арнайы жабдықталған жылжымалы күш-көлік; қазақтар арасында жүргізілген саяси науқан. 1922 жылы Ә.Жангелдиннің басшылығымен ҚазАКСР-інің қызыл керуені ұйымдастырылды (ҚҰӘ). ә) Біріне-бірі тіркесе шұбырған астық таситын көліктер тізбегі. Міне, совхоз орталығындағы қырманнан алғашқы қызыл керуен машиналар колоннасы Тұрмағамбет көшесін бойлап, тас жолға қарай беттеді (Қ.Көпішев, Тәйімбет Көмекбаев). Тілдеспеді менімен. Өтті зулап қасымнан. Қарасам: қызыл керуен – Алтын астық тасыған (Б.Ысқақов, Сениң өлеңд.).

Қызыл көбейсін! т і л е к. «Береке құтайсын, құт дарысын» деген мағынада қырманышларға айтылатын сөзқолданыс.

Қызыл көбік. Көпірме, бос сөз. Қойыла салған қызыл көбік сауал ғой әншейін (А.Сүлейменов, Бесін).

Қызыл көз [көзді]. Барып тұрған жалақор, бәле құғыш. – Тілге келсе сөйтеді бұл... қызыл көз?.. – деп Ақкірпік дүңк ете қалды (Д.Әбілев, Арман.). «Ең қызыл көз бәле осы, бұған тисем, үстімнен домалақ арыз домалар» деп, ол өзінен-өзі шошынады (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Мен келе жатқанда қызыл көзді пәле келе жатқандай атын, дүниесін тыққыштап, өп-өтірік жалпақтауды шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қызыл көк. Жылқыда болатын көкшіл сұр тұс. Мынау тұрған бір күрен, бір қызыл көк «Таулық» колхозының көлігі (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Көзіме доп-домалақ кішкене қызыл көк түсе кетті (С.Бақберген, Қарға там.).

Қызыл көрген құзғындай [бүркіттей, қарғадай]. Қомағайланып төне түскен, ашқарақ, ашкөз. – Қызыл көрген құзғындай үймелеп, сендерге не болды!

Қағаз көрмегендей өліп барасыңдар ғой, түге (С.Омаров, Күншуақ). Қайдан пайда болғаны белгісіз, *қызыл көрген бұркіттей* сұқтана қарап, Сәуленің қақ қасында біреу тұр (Ә.Әбішев, Жас түлек.). *Қызыл көрген қарғадай* ет жеп, сорпа ішуге, аза тұтып, бата қылатындар көбейді де, қой-қозы, ұсақ малдар сарқылып бір қалды (Б.Серкебаев, Өткенде).

Қызылкөрмеді [тістемеді]. *Көп уақыттан бері ет жемеді.* Өйткені кедейлер айында бір *қызыл көрмейді*, өздерінде соятын мал болмайды (А.Жұбанов, Замана.). Ет бізге арам боп па? Ала жаздай *қызыл тістемегеміз* жоқ (С.Мұқанов, Саяхат.).

Қызыл көтен болды. *Әбден зорықты, диңкесі құрыды.* Соншама *қызыл көтен болған* ишпайқайлап не болды. Жау шауып жатқан жоқ, өрт алып бара жатқан жоқ. Жұрттан ұят болды ғой (Ауызекі).

Қызыл көтеру. э т н. *Тұрмысы нашар, кедей адамның ірі қара малы өлген жағдайда ауылдастары 12 жсілікке бөліп, әр жсілікті 12 қозы деп атап, жәрдем беруі.* Бірақ бүкіл ру болып қатысатын және сондықтан да көпке ортақ, рулық іс болып табылатын жылуға қарағанда «*қызыл көтеру*» тек бір ауылда тұратын ағайын-туыстың қатысуымен шектеледі (Қаз. салт-дәстүр.).

Қызыл күрең. *Тобылғы түсті қызыл.* Маған түнгі өрттер жарығында *қызыл күрең* түске енген ауыл түгелімен қанға боялғандай сезілді (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Орыстың бір жазушысы, есімі қаперімде жоқ, ыстықта, төтті де *қызыл күрең* шайды бірін-бірі өте жақсы көрген адамдардың сүйіскеніне теңеген екен (Ж.Тілеков, От кешу). *Қызыл күрең* жібектен өзбекше төсін бүре тіккізген кең көйлек жерде отыруына жайлы, ыңғайлы (М.Әуезов, Шығ.).

Қызыл кітап. *Сирек кездесетін, тұқымы азайып, таусылып бара жатқан хайуандар мен құстарды тіркейтін кітап.* Қазақ ССР-інің *Қызыл кітабына* құстардың 43 түрі тіркелсе, соның төртеуі – торғай тұқымдастарының өкілдері. Олар: әсем шымшық, жұмақ теңбіл торғай, сексеуіл жорға торғай және көк құс («Қазақст. әйелдері»). Сондай-ақ қарақұйрық, құлан, барыс, қарақұлақ, қызыл қасқыр, реликті шағала, қызыл қаз халықаралық табиғат қорғау отрядының *Қызыл кітабына* тіркелген («Соц. Қаз.»). 1983 жылы шыққан

Қызыл кітапта омыртқасыз жануарлар туралы мол мәлімет берілген (ҚҰЭ).

Қызыл қанға боялды [батты, бөкті, малынды]. *Ұрыс-төбелестен, қырқыстан қан төгілді, шиедей болды.* «Қасқа мен жайсаңдардың» мәжілісін талқандап, көп жөніне кетті. Үйде *қызыл қанға боялып*, оқыған жігіт жатыр (Ф.Мұстафин, Қарағанды). Екі жақтың халқы бірдей *қызыл қанға малынғанымен* өздері бірін-бірі ажалға қиюдан аулақ еді (І.Есенберлин, Алмас.).

Қызыл қарын сар [жас] бала. *Буыны бекіп, бұғанасы қатпаған, сәби.* Жоқ, сендер де жан екенінді, ел екенінді білдіріп, тіршілік қылып, *қызыл қарын сар баланың* қамын етесіздер ме? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Адал еңбек, маңдай тері, *қызыл қарын жас баланың* көз сүзіп отырған егіні құл-талқан болып, жоғалып барады (М.Әуезов, Қараш.). Мына *қызыл қарын жас бала*ға енді сен бас-көз бол, осы елдің бір азаматы болуға тырыс (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қызыл қасқыр. з о о л. <лат. *cuon alpinus*> *Арқасы қызыл қоңыр, екі бүйірі солғын қызыл түсті, ит тұқымдасына жататын жыртқыш аң.* Сондай-ақ қарақұйрық, құлан, барыс, қарақұлақ, *қызыл қасқыр*, реликті шағала, қызыл қаз халықаралық, Табиғат қорғау одағының Қызыл кітабына тіркелген («Соц. Қаз.»). Жоңғар Алатауының етегіне орналасқан ауылдардың малшыларын әбігерге салған *қызыл қасқыр* түн түгілі, күндіз адамнан жасқанбайтын көрінеді («Жас Алаш»).

Қызыл қоңыр. *Қызыл мен қоңыр аралас келген, қошқыл түс.* Жігіттер ісі аңқыған *қызыл қоңыр* бауырсақтан тиіп-қашып ауыз тиіп отыр (Т.Әлімқұлов, Сейтек). Әбілтайдың *қызыл қоңыр* күреңіткен жүзі де жылы ұшырап, жақын тартып бара жатты (С.Сматаев, Алау). Осының нәтижесінде балықтың етінің түсі *қызыл қоңыр* болып, біркелкі жылтырайды және дәмі жақсарады (Қ.Күленов, Қазақст. балық.).

Қызыл қошқыл. *Күреңіткен қою қызғылт.* Мөлкенің әйелі де, баласы да қонданып алған. Күнге тотыққан жүздері *қызыл қошқыл* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Ла-Плата ойпаты құнарлы қара топырақты да, Гран-Чако жазығы *қызыл қошқыл*, ал Патагония қоңыр топырақты келеді (ҚСЭ). Ауланың ар

жағында комбинат цехтарының қызыл қошқылы қабырғалары көрінеді («Қаз. әдеб.»).

Қызыл қуырдақ болды. *Дау-жанжалға ұласты, қып-қызыл ұрысқа айналды.* Баяғы күндегі сайлау үстінде талай шатақтар туып, арты барымтаға соғып, ел арасында дүрбелең туып, қызыл қуырдақ болып жататынын сайлаушылар жиналысында сол Бірәлі ақсақал сан рет айтатын (С.Мәуленов, Жұлдыз.).

Қызыл құрт. т а м а қ. *Қызыл күрең түсті жұмсақ құрт.* Құрт қайнап жатқан кезде сүт мол құйылатын болса, құрттың ащы дәмі өзгеріп, тәтті, жұмсақ, өңі қызыл күрең түске айналады. Бұл қызыл құрт аталады (Д.Қатран, Қаз. ас-тағам.).

Қызыл құлақ. с ө й л. *Алыпсатар, саудагер.* Бұта сияқты қызыл құлақтардың ендігі айласы сол базарда өтпегендерін колхоз-совхоздарға апарып, несиеге береді (С.Қышқашев, Таңд.).

Қызыл қырғын. *Кескілескен қан майдан, қырғын соғыс.* – Ал, келін қарағым, уайымдай берме. Кешегі қызыл қырғыннан аман қалған Қоспан ғой (Т.Ахтанов, Дала сыры). Бәлкім сен Орақтың әлі де болса тірі қалған біреуі шығарсың. Сан-сапалақ қызыл қырғын деседі ғой (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Қызыл қырман болды [қылды]. а) *Асты-үстіне шықты, бейберекеті кетті.* Табына талай құрбан боп, Талай қызыл қырман боп, Талайлар қажып қаныққан (І.Жансүгіров, Шығ.). ә) *Үйіліп-төгілді.* Ауылда қызыл қырман болып үйіліп жатқан мол еттің қасына барып, ойланып біраз тұрды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қызыл маржан. *Бағалы, әшекейлік тас, моншақтың түрі.* Ал иіндігін жаққан жұрт, Қызыл маржан таққан жұрт, Ақбоз атқа мінген жұрт (Едіге).

Қызыл моншақ. *Қызыл маржаннан жасалған моншақ.* Жанымда жас қыз бен жігіт болғарлар, Қыз мойнында қызыл моншақ маржандар (Ә.Сәрсенбаев, Атырау сазы).

Қызыл мүйіс. с ө й л. **Қызыл бұрыш.** Әр сөздің аяғы бригадирге тіреле берген соң, аздап аңырғандай болып қалып едік, қызыл мүйіс ітін ашық есігінен ентелей басып, Ердиканның өзі кіріп келді («Қаз. әдеб.»). Екінші, үшінші фермаларда қызыл мүйіс, кітапхана дегендер атымен жоқ («Соц. Қаз.»).

Қызыл оқ. *Ескерту ретінде атылған оқ.* Бүгін ертемен асуға әскерлер келіп жетті. Қызыл оқ (ескерту) атты. Кері қайтындар деп жар салып жатыр («Алматы ақшамы»).

Қызыл отар. с о в е т. *Бұрынғы Кеңес өкіметінің үстемдік саясаты.* Мақта шаруашылығының ұлғайтылуын – Өзбекстанды және бүкіл Түркістанды Мәскеудің қызыл отарына айналдыру үшін болып отыр деп қарайды (М.Шоқай, Таңд.).

Қызыл отау. с о в е т. *Көпшілік мәдени-ағарту мекемесі.* Қызыл отау басшылары Республика Оқу халық комиссариатының саяси-ағарту Бас басқармасына есеп беріп отырады (Қазақ өнері энцикл.). Бұл жерде 20 шақты күн аяндайтын болған соң, исполком қызыл отауда екі-үш үй тіктіріп берген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күлизаның шақыруымен қызыл отаудың ішіне кіргенде оның мәдениетті жиналуына біз қайран қалдық (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

Қызыл Ресей. *Бұрынғы Кеңес өкіметі.* Бірталай мәселелерді, соның ішінде мақта мәселесінде бүгінгі қызыл Ресей ұстанып отырған отаршылдық саясат патшалық Ресейді шаң қаптырып кетті деуге болады (М.Шоқай, Таңд.).

Қызыл сал. *Әйелдердің басына салатын орамалдың түрі.* Құлтуманы қойшы, о түгілі Күңкейге жаңа көрпе, жастыққа тыс, кестелі орамал, ақ шымылдық, сары қол сандық, қызыл сал керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қызыл саң. *Көбіне көйлек-көншек тігілетін қызыл түсті жұқалау мата.* Дәл мінер кезде тайсалғаны болмаса, жүре-жүре Ақбілек бала кездегі апасының мойнына мініп келе жатқандай, астындағы дуана екенін де ұмытып, бала күні есіне түсті. Онда теңбіл ақ шыт көйлегі бар балағының аузын қарала батсайымен көмкерген қызыл саң дамба-лы бар, айдары селтиген, жалаң аяқ жүгіріп жүретін сүйкімді қыз еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қызыл сөз. *Байлауы жоқ, жылтыр, құр әншейін бос сөз.* Тұрымтай тағы да біраз ұран тастап, қызыл сөздерді төгіп-төгіп жіберіп тоқтады (Р.Райымқұлов, Болат.). Автордың кейде көркемдік дәлдіктен гөрі қызыл сөзге бой алдырып алатын кездері болады («Қаз. әдеб.»). Мұсаев қызыл сөзге салынып көп сөйлемеді, ел тыңдағысы келген өзінің

іс-тәжірибесін ортаға салады (Н.Әбуталиев, Жаңарған.).

Қызыл тақта. с о в е т. *Құрмет тақтасы.* Құрметті нелер вахтада, Газетте, қ ы з ы л т а қ т а д а. Ақылшым бірге ерлермен Күндіз де, түнгі шахтада (Х.Ерғалиев, Біздің ауыл.). Тағармын төске мен жұлдыз, Тау тұрғызып мақтадан. Көресің сонда сен бір қыз, Мені қ ы з ы л т а қ т а д а н (Ә.Ахметов, Өлеңд.).

Қызыл тер болды. *Қалжырады, шаршап-шалдықты, терлеп-тепшіді.* Бірақ кішкене шұңқырды айнала қашқанмен қ ы з ы л т е р б о л ы п аман қалдым (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). – Мен кімді сүйсем соны аламын, аға. Несіне босқа қ ы з ы л т е р б о л а с ы з, – деп Мұхит орнынан тұрды (М.Дүйсенов, Қалыңдық).

Қызыл топырақ. *Ылғалды субтропиктік климат жағдайында жалпақ жапырақты орман жамылғысы астында, кейде тропиктік саванналарда түзілетін топырақ түрі.* Кәдімгі қ ы з ы л т о п ы р а қ 8-10⁰-тан 20-25⁰-қа дейінгі еңіс беткейлерде қалыптасады, тік беткейлерде қ ы з ы л т о п ы р а қ аз (ҚҰЭ). *Қ ы з ы л т о п ы р а қ* – маусымдық ылғалды субтропиктік аймақтарда ұшырасатын, алюмосиликатты таужыныстар морылуының нәтижесінде қалыптасатын қызыл түсті сазды таужыныстар (Қаз. тілі термин. Геология).

Қызыл тіл. *Сөзге жүйрік, шешен, орамды тіл.* Сұрасаң шығарушының есім затын, Атайды молда Көкей лақап атын... Кеше ағам молда Шернияз бар күнінде, Мен аққу едім шайқаған айдын көлде. Дүнияға келмес ондай адам. Бір басты екі аяқты қ ы з ы л т і л д е (Көкей молда). Мен өзім қ ы з ы л т і л г е жұрттан озған, Көргенде өлеңшіні арқам қозған. Көсіліп жұлым үйде жата бермей, Келдің бе жеңемін деп мені жазған («Түркістан»). Шернияздың інісі Балмырза деген жырау бір сөзіне «Кешегі Шынекемнің күніне талайды қ ы з ы л т і л м е н мақтағанмын» дейді (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Қызыл шұнақ [аяз]. *Бет қаритын қақаған үскірік, сықырлаған суық.* Алдымызда қылышын сүйреткен қ ы з ы л ш ұ н а қ қ ы с (Ж.Аймауытов, Шығ.). Түу деген түкірікті жерге тигізбейтін қ ы з ы л ш ұ н а қ а я з кеше қарай одан сайын үдей түскен (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Коммунист құрылысшы қыстың мына қ ы з ы л ш ұ н а қ

аязында Ертіске шабуылды бастаушылардың бірі болып отыр (Қ.Қамбаров, Алтай.).

Қызыл ірімшік. т а м а қ. *Қызғылт-қоңыр түсті ірімшіктің түрі.* Ірітілген сүтті сары уыз бойына тартылғанша қайнатады. Сары уыз сіңген ірімшік қызара бастайды. *Қ ы з ы л і р і м ш і к* сүзілмей ыдыста тұрып бір-екі күн сорғиды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

Қызыл іңір. *Ымырт түсіп, қас қарайған кез.* Таңертең тұрып шомын үйсе, шаршап келіп, Раушанның оң тізесін баса отырып, терлеп шай ішсе; қ ы з ы л і ң і р д е н жатып, ұйқысын қандырса – одан артық қызық нәрсе бар деп, Бөкен ойлады ма екен? (Б.Майлин, Шығ.). Күндегі әдетім осы. Ұлы сәскеде қырман басына келемін, қ ы з ы л і ң і р д е ауылға қайтамын (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Шоқан қ ы з ы л і ң і р д е н төсеніші қалың темір кереуетке жатып қалды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Нарттай қызыл. *Албыраған қып-қызыл.* Көк бұлт шөккен Алатаудың шыңына, Шұғыласын күннің көзі төгіпті. Жасыл құрақ тәжім еткен суына, *Н а р т т а й қ ы з ы л* алмалары көрікті («Қаз. әдеб.»).

Шымқай қызыл. *Ашық түсті қызыл.* Бір жастықтың тысын бұрын кестелеп, ұл балаға ырым болсын деп, оған күні бұрын ат қойып, оның шетіне *ш ы м қ а й қ ы з ы л* жібек жіппен «Арман» деп кесте шеккен («Қаз. әдеб.»). Біздерге әзірше келіп жатқан эластика *ш ы м қ а й қ ы з ы л*, солғын қызыл, көкшіл түсті («Лен. жас»). Түнде қ ы з ы л ш ы м қ а й басқұрлар тартылған жұмыртқадай ақ отаудың ішінде құс мамықтың үстінде ұйықтап жатып Саймасай түс көрді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫЗЫЛ⁴ з а т. с ө й л. *Қызылша* (²). Ауыл балаларынан қ ы з ы л шығып, бөрі де үйлерінен шыға алмай отыр (Ауызекі).

ҚЫЗЫЛАШ с ы н. *Семіздігі сыртынан білінбейтін.* «Екпіндінің» редакторы Байсақалов деген кісі сол кездің өзінде орта жастағы, қырым еті жоқ, қасы қара, шашы боз, жағына пышақ жанығандай қ ы з ы л а ш адам болатын («Жұлдыз»).

ҚЫЗЫЛБАЛЫҚ з а т. з о о л. *Еті мен уылдырығы бағалы, ірі, қортпа, шоқыр, бекіре т.б. бекіре тәрізділер отрядына жататын кәсіптік маңызы зор балықтар.* *Қ ы з ы л б а л ы қ т ы ң* сыртында терісіне жабысып тұрған ұсақ тікендер болады (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Каспийге құятын Орал өзенінің суы тайызданып, бағалы қ ы з ы л б а л ы г ы

азайып кетті (Н.Баяндин, Ата мекен). ...Ақциз туралы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес спиртті ішімдікке, шарап-арақ бұйымдарына, сыраға, бекіре мен қызыл балық ұылдырығына, балықтардың бағалы түрлерінен жасалған жеңсік өнімдерге, шоколадқа, темекі бұйымдарына, зергерлік бұйымдарға т.б. ақциз салығын салу тәртібі белгіленген (Б.Жүнісов... Нарық. экон. негіз.).

ҚЫЗЫЛБАС¹ з а т. ф о л ь к. т а р. *Қазақ эпостарында суреттелетін басқыншы, жау елдің аты.* А, замандас, замандас! Бір сөзім бар зейінді аш! Атамды құртқан қызылбас, Не болғанын білмеймін, Арқалап келді Қодар нас (Батырлар жыры). Егер сен солардың, ең болмаса, бір миллионын қол астымызға қаратып берсең, біз қырқысып жүрмес ек, әлгі Азияның алтын қақпасының мынау қызылбастармен жыл сайын бүйтіп қызыл шеке боп кілті де біздің қолымызда болар еді (Ә.Кекілбаев, Үркер). Сенің атаң, Жұмажан, саудагер еді, Арғын, найман – екі арыс ел бар еді. Ағыжан, Мұса – барлықарғын өзімдікі, Сенің мұнда, қызылбас, нең бар еді? (Шөже Қаржаубайұлы // XIX ғ. қаз. поэт.).

ҚЫЗЫЛБАС²: қызылбас беде. ө с. *Бұршақтар тұқымдасына жататын, биіктігі 15-20 см көпжылдық шөптесін өсімдік. Қызылбас бедемен* халық емшілері өкпе ауруларын, қатерлі ісіктерді, тыныс демікпесін т.б. емдейді (Ә.И.Исамбаев... Халық мед. өсімдік.).

ҚЫЗЫЛБИТ з а т. з о о л. *Өсімдік жапырақтарының шырынын соратын зиянкес жәндіктің түрі.* Алма күйесі, долана көбелегі, буылтық жібек көбелектер, жасыл құрт, қызылбит, алмұрт қандаласы, өрмекші және қызыл жеміс кенешігі бар (А. Жанғалиев, Бағбан.).

ҚЫЗЫЛБОЯҚ з а т. с ы н. *Қызарған, қызыл түсті.* – Сықырлауықтың көзінен сығалады. Астарындағы атынан ақ тер төккен үшеуі үйге төніп кеп тізгіндерін зорға ірікті, – деп Жүсіп көкжиектен көтеріліп, батар күннің қызылбояқ сәулесімен нұрланған шарбы бұлтқа мұңдана қарады («Жалын»).

ҚЫЗЫЛБҰРЫШ з а т. ө с. <лат. capsicum> **1.** *Алқа тұқымдасына жататын біржылдық көкөніс өсімдігі. Қызылбұрыш* ауа райы 13°C-тан төмен бармайтын аудандарда егіледі (ҚҰЭ). *Қызылбұрыш* маусым, шілде айларында гүлдейді, жемісі

шілде, қыркүйекте піседі (Ә.И.Исамбаев... Халық мед. өсімдік.). **2.** *Бақша өсімдігінің қабықты жемісінен істелетін ащы дәмді майда ұнтақ.* Бір күні ол: «Мені жақсы көретінің рас болса, көк базарға барып, борщ жасайтын капуста, сарымсақ, қызылбұрыш алып келші», – деді (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш). Олар енген бойда үстерін спиртпен сүртіп-сүртіп алды да, қызылбұрыш салынған бір-бір стаканды төңкере салды (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

ҚЫЗЫЛҒЫШ з а т. з о о л. *Қызылқас.* Сұңқар тектес қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ түзу тұмсықтылар бар. Олар – әуіпідек, ақ шағала, байбай шағала, балықшы, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш (қызылқас) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

ҚЫЗЫЛДА¹= е т. **1.** *Қызыл түске бояу.* Ертеңіне совхоз кеңсесі алдында қызылдап, безендіріп тастаған машина бұларды алып кетуге дайын тұрды («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Жас ет жеу.* Бар, кіші қара тоқтыны сой. Қалған етін кейін балалар қызылдар (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жолбарыс өзінің ну тоғайлы, салқын сулы, белуардан қамысы, тарпа бас салып қызылдайтынын елігі бар туған топырағын ойлайды (Д.Досжанов, Зауал).

ҚЫЗЫЛДА²= е т. *Бастырылған астықты тазалау.* Келген астықты өзім түсіріп, өзім қызылдап, машинаға өзім тиесімін (Ә.Әбішев, Замана.). Ақшалдар астығын өздері бастырып, қызылдап болғанда бір-ақ оралдым (Ғ.Орманов, Жүрек). *Қызылдаған* бидайдың қасында екі бүктелгенескі туырлық жататын (М.Дүйсенов, Гүлжан.).

ҚЫЗЫЛДА-ЖАСЫЛ с ы н. *Түрлі түсті құлтырған, алуан түрлі.* Тамаша қала! Обалы босқа не керек. Құйысқан еріп, жатпаймын таға шегелеп. Алып қаланың аздаған шуы болмаса, *Қызылда-жасыл*, қым-қиғаш әсем төңірек (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЗЫЛДАЙ: қызылдай құда. э т н. Екі бай осы сөзбен тарқап кетті, Олжасын тарқамайды құрған гепті. *Қызылдай* құда болып жүргенінде, Арада бір, екі, үш ай өтіп кетті (Қозы Көрпеш.).

ҚЫЗЫЛДАН¹= е т. **1.** *Алаулау, қызару.* Азамат әлденеге ұялыс тапқандай, беті қызылдағанын, көзін жаудыратып, әлсін-

өлсін Мәриямның ақша бетіне қарап аудар береді (Б.Майлин, Азамат.). **2. а у ы с. Ет жинау, әлдене бастау.** Қар астынан жаңадан шыққан көктеудің бетеге, жоңышқа, сарғалдақ, жусан, раң отын жеп ащы мен суға қарық болған мал тез қызылдан ады (Эксп. матер.).

Күрең қызылданды. Қызыл қоңырланды, қошқылданды. Мен пештен жаңа ғана алынған таба нан бетіндей күрең қызылданған бүгінгі ай реңінен әдеттегідей тыс құбылыс байқағандаймын (Қ.Қазиев, Иманжапырақ).

ҚЫЗЫЛДАН² = е т. Бастырылған дақылдың тазалануы. 1971 жылы сегіз мың центнер дән қызылданды («Қаз. әдеб.»). Бүгін қырман басы ерекше думан. Тары қызылдан ып болған (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.).

ҚЫЗЫЛДАНУ Қызылдан етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЗЫЛДАС з а т. Ойнап-күліп бір жүрген, құрбылас адам. Жаз болса ауылдасым, сусындасым, Қыс болса қораласым, қызылдасым. Қабылдың Тіленшісін бізге қосып Басыңыз, Абылеке, ауырмасын (Ақберен).

ҚЫЗЫЛДАС = е т. Бастырылған астықты тазаласу. Жазғы демалысқа шыққанда оқушылар қырманда астық қызылдасты (Ауызекі).

ҚЫЗЫЛДАСУ Қызылдас етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЗЫЛДАТ = е т. **1. Қызыл түске бояу.** Соған орай айтар тілек ойым бар. Қане, алға календарды жайыңдар. Қызыл күндер, қызыл күндер көбейсін. Туған күнді қызылдаттып қойыңдар (Қ.Ыдырысов, Шуақ.). **2. а у ы с. Жас ет беру.** Қызылдаттып қыранын, Өзі де басып құмарын – Көк бұйраны атқанын. Аң байлана ергендер, Қызық көре келгендер Таласып жолға қалғанын (М.Дулатов, Шығ.). Жәнібек бұл кезде өлі түлкіні тілін суырып ап, көрінің алғыр қыранын қызылдаттып отыр екен (М.Әуезов, Бүркітші).

ҚЫЗЫЛДАТУ Қызылдат етістігінің қимыл атауы; жас ет беру. Бұлар дереу түлкіні ажыратып алып, тілін суырып беріп, жас бүркітті қызылдаттуға асықты (Ж.Арыстанов, Сұңқар.).

ҚЫЗЫЛДАУ¹ с ы н. Жуқалаң қызыл аралас, қызғыт. Сары – жалпы түйеге ортақ түс, түйенің көбінің түсі, бірақ қызылдау түсті («ҚазССР ҒА Хабаршысы»).

ҚЫЗЫЛДАУ² Қызылда етістігінің қимыл атауы; жас ет беру. Қиядағы қыранды

қызылдауға шақырған сайыпкер аңшының тәсіліне салғандай еді (З.Шүкіров, Ізгілік.).

ҚЫЗЫЛДАУ³ Қызылда етістігінің қимыл атауы бидайды тазалау. Кірістік жинап-теріп, қызылдауға, Жұмыла, іс біте ме, жұлқынбаса?! Әдейі айтып сізге ескерткенім: «Тыңдайтын кісі еді, – деп, – бір тыңдаса» (Айтыс).

ҚЫЗЫЛДӘРІ з а т. кө н е. Түрлі шөптің қоспасынан жасалған дәрі. Алмасын деп, талмасын деп, Маңқа, қолқа болмасын деп, Жеміне қосып қыз Құртқа Қызыл дәрі жегізді (Қобыланды).

ҚЫЗЫЛДЫ-ЖАСЫЛДЫ с ы н. с ө й л.

Қызыл-жасыл. Ал жасыл даланы қызылды-жасылды қызғалдақтар, сарғалдақтар бөлеп, көздің жауын алады (І.Есенберлин, Көлеңке.). Мәлике, Сұлтанмахмұт, Шайбай үшеуі қызылды-жасылды қыз-келіншек тобынан озық, алда жүріп кетіп барады (Д.Әбілев, Арман.). Асығып, аласұрған қиялға, қызылды-жасылды болып қуантып жүрген үмітке, жылылықпен атын құрметтеген жүрекке қалыңдығының қазіргі қалпы ешбір үйлеспейтін сияқтанды (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫЗЫЛДЫҚ з а т. **1. Қырмызы қызылға тән қасиет.** Артынша: «Мүмкін, өзінің қызылдығы шығар», – деп ойлады (С.Мұратбеков, Дос.). Түлкінің қызылдығы – өзінің соры (Саятшылық). **2. а у ы с. Қызбалық, есерлік.** Орынсыз қызылдықыт аңбыр жоқ (Қаз. тілі. аймақ. сөздігі).

ҚЫЗЫЛЖАЛҚЫНДАН = е т. Қып-қызыл боп арайлану, алаулау. Алғашқы сәулелерін қар бүркеніп майысып тұрған терек бастарына төгіп, іскерлік кейіппен қызылжалқынданып, алаулап күн шығып келе жатты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн.).

ҚЫЗЫЛЖАЛҚЫНДАНУ Қызыл-жалқындан етістігінің қимыл атауы. ≈ Күннің қызылжалқындануы.

ҚЫЗЫЛЖАНДЫ с ы н. Жылтырағанға жаны құмар, әдеміге әуес. Барынша қызылжанды, бірақ кезінде оны қолына түсіре алмай кіжінген Тотия дүние жинауға келгенде еш тайынбайды (Ш.Құмарова, Қазбауыр бұлт.).

ҚЫЗЫЛ-ЖАСЫЛ с ы н. Әртүрлі ашық түске боялған, құлпырған. Қызық та көп, қызыл-жасыл гүлдер де көп бақшада,

Қызыққам жоқ, әзір оған бұрылуға жоқ шама (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қуат ап көктем күнінен, Құлпыра түсер қырда гүл. Ұшар бұта түбінен *Қызыл-жасыл* қырғауыл (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ал көне, есің қалса, аңғарып ал! Ашылды алтын сарай – алды бір зал Арбады, қызықтырды жиһазымен, Төбеде *қызыл-жасыл* шамдары бар (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Қызыл-жасыл киінді. *Түрлі-түсті киім киді, сәнденді.* Баланың ол кездегі көбі жетім, Жасымен жуушы еді екі бетін. Қыздары *қызыл-жасыл киінетін*, Той күні бір шоқ гүлдей көрінетін (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Балалықтан озған соң Жігіттік дәурен келеді, *Қызыл-жасыл киінін* Сұлу болып өресің, Көрген адам сүйініп (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ҚЫЗЫЛ-ЖАСЫЛДАН=ет. *Алуантүске еніп, құлтыру.* Енді бір сәтте көз алды *қызыл-жасыл данып*, Шойқараның үстінен аударылып бара жатқанын ғана аңғарады (Қ.Салғарин, Сол бір.). Осы өңір талай рет *қызыл-жасыл данып*, өркендеп өсті («Лен. жас»).

ҚЫЗЫЛ-ЖАСЫЛДЫ с.н. *Алуан түрлі, ашық түсті.* Жерде *қызыл-жасылды* оқтар ақты, Көктен жұлдыз құлады от қанатты. Өлгендермен қопшасып жүре бердік, Күзетіне қойдық та автоматты (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көктем келеді, келеді *Қызыл-жасылды* қызғалдақпенен. Қырдан гүлдер тереді Қыздар баппенен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚЫЗЫЛИЕК з.а.т. а.н.а.т. <лат. gingiva> *Ауыз қуысында тіс өсіп шығатын, оның тамырлары ұсталып тұратын қызыл ет.* *Қызылиекке* жел тиіп, суықтауды медицина тілінде парадонтоз дейді (ҚҰЭ). Көздің склерасы және жалпы кілегей қабықтардың сарғайғаны байқалады, ерінге, *қызылиекке*, тілге күлбіреген жаралар шығады (Т.Телеуғалиев, Ет. эксперт.). Күміс тістің *қызылиегін* бұзылудан сақтайды, түрлі бактерияларды жоя отырып, ішек-қарын жолдарын тазалайды (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). // *Тіс шықпаған, жас.* Бұлар маған ақыл үйретті, *қызылиек* санаса керек, – деп Төлеутай іштей айтысып, іштей аңдысты (Т.Тілеуханов, Өзге.).

Қызылиек болды. *Бұл жерде кәріліктен тістері түсіп қалды деген мағынада.* Жалғанды жалпағынан басып өтіп, жасарып

қайта туып, алдым бекіп, Қаусаған отыз тісім қайта шықты, *Болғанда қызылиек*, әлім кетіп (Жамбыл, Шығ.).

ҚЫЗЫЛИЕКТЕН= е.т. *Қызару, қызғылт тарту.* Аңшылар әулиенің басына шыққанда, қыстың күні ақ қарлы, қалың қатпар жоталарда *қызылиектеніп*, сәуле шашты (М.Әуезов, Таңд.). *Қызылиектеніп* күнде көрініп келеді, селдіреген жабағы мұнар жер бауырлап, қалықтап тұр («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЗЫЛКЕҢІРДЕК с.н. *Дауласқыш, көп сөзді.* Нәзірдің осы бір сөзі әрбір қаратанитын қазақтың есінде болуы керек. Әсіресе жазушылар, ақындар, білім иелері жаттап алуы керек. Сөзді «өзінше» бұзбай айтамыз, жазамыз дейтін *қызылкөңірдектерге* осы сөзді көбірек ойлау керек (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Қызылкөңірдек болды. *Керісіп қалды, жанжалдасты.* Ендеше *қызылкөңірдек болатын* не бар? Дала кең, жер жұмсақ, сынаса қойыңдар! – деп Жексен қозғалған кезде, Қайырбек арбадан атып түсті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сөйтіп, кез келгені керілдеп сөйлеп, *қызылкөңірдек болып*, талқыласып жатты (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫЗЫЛҚАЗ з.а.т. з.о.о.л. *Қауырсындары жұқалтым қызғылт келген, өте ұзын мойынды, аяғы ұзын су құсы.* Қорғалжын қорығында құстардың жүзден астам түрлері бар, оның ішінде аққу, бірқазан, дуадақ, көкқұтан, *қызылқаз* сияқты дүниежүзінде сирек кездесетін құстар да бар («Лен. жас»).

ҚЫЗЫЛҚАНАТ з.а.т. з.о.о.л. <лат. erythroculter mongolicus> *Басы сүйірлеу біткен, қанаты қызыл, тиңы суларда өсіп-өнетін балық.* *Қызылқанат* Сырдария атырауындағы көптеген ішкі көлдерде ауланады (К.Күленов, Қазақст. балық.). Мектептегі тірі табиғат мүйісінде аквариумнан мөңке, алтын балықтың көптеген түрлері, сары аққайран, бетшабак, шұбар бәсір, *қызылқанат*, шырма, бұрымбалық және гамбузияларды жиі көруге болады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚЫЗЫЛҚАС з.а.т. з.о.о.л. *Өзен-көл, батпақты жерлерде мекендейтін құс.* Сұңқар тектес қырандармен ауланатын құстардың ішінде суда және құрғақта кездесе беретін бір топ түзу тұмсықтылар бар. Олар – әуілдек, ақ шағала, байбай шағала, балықшы, жылқышы, су шағала, қаншыр, қызғыш, қызылғыш

(қ ы з ы л қ а с) дейтін құстар болушы еді (С.Қасиманов, Алтай.).

ҚЫЗЫЛҚАТ з а т. б о т. *Тасжарғандар тұқымдасына жататын, бұтағы тікенекті, жапырағы жалпақ бұта*. Отырғызылатын жеміс ағаштары мен жидектердің шамамен алғанда мынадай құрамын ұсынуға болады. 10-15 бұта, оның 5-6 бұтасы қара қарақат, 3 бұтасы қ ы з ы л қ а т, 2 бұтасы аққат қарлыған 15-16 бұта отырғызған жөн (Шаңырақ энцикл.).

ҚЫЗЫЛҚҰЙРЫҚ: қызылқұйрық құм-тышқан. з о о л. <лат. meriones erythrouus> Аламан тұқымдасына жататын кеміруші сүтқоректі. Қ ы з ы л қ ұ й р ы қ қ ұ м т ы ш қ а н Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік шығыс бөлігінде кездеседі (ҚҰЭ).

Қызылқұйрық торғай. з о о л. <лат. ruoenicurus> *Торғайлар отрядына жататын сайрағыш құс*. Қ ы з ы л қ ұ й р ы қ т о р ғ а й орманда, өзен жағалауында, талды, бұталы жерлерді мекендейді (ҚҰЭ).

Қызылқұйрық тұқымдасы. б о т. <лат. amar anthaceae> *Қосжарнақтыларға жататын бір не көпжылдық өсімдіктер*. Қ ы з ы л қ ұ й р ы қ т ұ қ ы м д а с ы кейде бұта, шала бұта не ағаш түрінде болып келеді (ҚҰЭ).

ҚЫЗЫЛМАЙ: қызылмай болды. а) *Сабылды, арам тер болып зорықты, діңкеледі*. Бәйгеден зорыққан, «Жаңа дәуір» колхозының орталығы Байқошқарға машинамен жеткізілген ат көп жұрт күткендей қызылмай б о л ы п өліп кетпеді (М.Мағауин, Танд.). Әйтсе де қуанышынан гөрі бағанадан қ ы з ы л м а й б о п іздеген ашуы басымдау боп, анадайдан сөйлеп келеді (С.Жүнісов, Ақан сері). – Мен осылай боларын баяғыда-ақ сезгенмін... Тек қ ы з ы л м а й б о л ы п жүріппіз ғой?! (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). ә) *Жүрегін май басып, шектен тыс семіріп кетті*. Әсіресе еті қалың болса, қ ы з ы л м а й б о л ы п, табаны тиіп жүгіре алмайды (Ш.Айманов, Қыран.). Қаршығаның қызылмай дегені, ат семіздей шұғыл қинау көріп ауыр жүріске салынып тастаса қ ы з ы л м а й б о л ы п шаппайды (С.Бегалин, Шығ. жин.).

Қызылмай қылды. *Зорықтырды, діңкелетті*. Аяңмен жүріп, қ ы з ы л м а й қ ы л м а й, жиі-жиі суытып, оқта-текте таң асырып жүрген (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫЗЫЛМИЯ з а т. ө с. <лат. glycyrrhiza glabra> *Көпжылдық, биіктігі 30-150 см дейін жететін тік сабақты, қарапайым бұтақты,*

шырынды тұқ басқан шөп сабақтас өсімдік. Қ ы з ы л м и я н ы ң тамырында да мия тамырдың құрамындағыдай заттар бар (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Мұндай пайдалы өсімдіктер шөлде толып жатыр: жабайы жуа мен жаужұмыр, сасыр мен қ ы з ы л м и я (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ҚЫЗЫЛӨҢЕШ с ы н. *Желігіп сөйлейтін сөзқұмар, даукес*. Талай ділмарлар суырылып шықты, талай қ ы з ы л ө ң е ш, бұлбұл тілдер сайрады, бірақ еш шешімге келе алмаған (І.Есенберлин, Алмас.).

Қызылөңеш болды. а) *Керілдесін даулас-ты, айтысып-тартысты*. Үшеуміз отырып алып мынаны былай түсіну керек, мынаны былай аудару керек деп қ ы з ы л ө ң е ш б о л а м ы з (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.). Кейде ойланып-толғанып, бәрін сабырға жеңдіріп отырамыз дейтін қарттардың өзі де өзара қ ы з ы л ө ң е ш бопқалды (С.Мұратбеков, Көкорай). ә) *Әбден әуреленді, әбігерге түсті*. Шаппақ шағып жібердім – қуға түсті, Тұтандырып алуым болды күшті. Қ ы з ы л ө ң е ш б о л ғ а н д а азар жанып, Соған шейін асығып ішім пысты (Шәкәрім, Өленд. поэм.).

ҚЫЗЫЛСИРАҚ з а т. ж а ғ ы м с ы з. *Жұлығы шыққан жарлы, қара табан кедей*. – Жұрт, отырсыздар, менің «құқ» болатын күнемді мойныма салыңдар. Өзіме-өзім жетпей отырған қ ы з ы л с и р а ғ ы ң м ы н (І.Жансүгіров, Әңгім.).

ҚЫЗЫЛСОРАҢ з а т. ө с. <лат. salicornia europaea> *Біржылдық етженді, шөп сабақтас өсімдік*. Қайнатылған 100 грамм қ ы з ы л с о р а ң бойында 20, 53 калорий, ал қайнатылған бұршағында 19, 24 калорий болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЗЫЛСУ з а т. *Өзендегі мұз бетіне, қар үстіне жайылған су*. Біраз шағын түсінік бойынша, қ ы з ы л с у төбешіктерінен немесе өзендегі мұз жарығынан шығын төбешіктен айнала немесе өзен мұзымен бірге қататын кәдімгі су (К.Сапарбайұлы, Геология.). Тоғай ішін қаптап кеткен қ ы з ы л с у д ы кешіп, Текестің қабағына дейін атпен келдім (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Белден батып күртікке Енді ізде қ ы з ы л с у. Баланы күміс дауыстан Кім тоқтатар, кім тыяр? (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қызылсу мұзы. *Жерасты, өзен, көл суларының қысқы уақытта жер және мұз бетіне шығып қатуынан болатын мұз* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚЫЗЫЛСУДАЙ с.н. *Қызыл су сияқты.*

Қызылсудай жүрді. *Баса-көктеп ойлағанын істеді, әмірін жүргізді.* Мына отырғандар совет заманында да соны істеді. Әрқайсысы бір болыстың, рудың үстінен *қызыл судай жүргендер* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚЫЗЫЛСЫРА = е.т. *Біраздан бері жемегендіктен, етті аңсау.* *Қызылсыра* п.тарығып отырған артындағы семья қамын күйттей жүретін азамат секілді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Күпті көңілмен қысқы аласапыран боранды өткізді, *қызылсыра* п.жүрсе де балаларын нан мен шайға қаңтарып, көктемгі жылымықты қарсы алды (Д.Досжанов, Шығ.).

ҚЫЗЫЛСЫРАУ *Қызылсыра етістігінің қимыл атауы. ≈ Қызылсырауы жаман.*

ҚЫЗЫЛТАБАН: *қызылтабан болды. Сабылып титығы құрыды, қалжырады.* Бұл үйлерді *қызылтабан* боп сабылып жүріп салды ғой (О.Әубәкіров, Ұзын сөз.). Және мына қырық күн шілдеде тазыны да ыстықта *қызылтабан* болады деп аңға қоспайды (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚЫЗЫЛТАҚ з.т. 1. *Құмның арасындағы тақыр жер.* Сонау құмның ортасындағы *қызылтақта* балалар ойнап жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). 2. *Кішірек құм төбелер.* Сондықтан жиынды далаға, есік көзіндегі *қызылтақтың* басында өткізетін боп келістік (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚЫЗЫЛТАМЫР з.т. ө.с. <лат. *macrotomia*> *Айлаулықтар тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қызылтамыр* дан бояу алынады (ҚҰЭ).

Қызылтамыр қылша. ө.с. *Құмды, далалы жерлерде, көбінесе таулы аймақтың тегіс және бұйратты құмды жерлерінде өсетін өсімдік* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЗЫЛТАМЫРЛАН = е.т. *Тамырлардың білеулене көрінуі.* Ақ еті *қызылтамырлан* нып, жасаураған жанары дімкөс көрінді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚЫЗЫЛТАНАУ: *қызылтану болды. Асығып-аптығып, өреки қимылдады.* Бас көтерер ер-азамат қора басына пішен тасып, бір жағынан егін орағына қамданып, *қызылтану* болып жатқан шақ (С.Омаров, Дала қызы). Жігер-күш егінге жұмсалып, қол тимей *қызылтану* боп жатқанда комиссия

келіп, есті шығарып, бүкіл аудан назарын өзіне бұрып әкетуі келіспейді-ақ (З.Шашкин, Сенім).

ҚЫЗЫЛТАҢДАЙ з.т. ө.с. <лат. *goeternia*> *Көкнәр тұқымдасына жататын біржылдық сұт-шырынды шөптесін өсімдік. Қызылтаңдай* көбіне тастақты тау беткейлерінде, төбешік құмды, сазды жерлерде, жусанды шөлде, бау-бақша, егістіктерде арамшөп ретінде кездеседі (ҚҰЭ).

ҚЫЗЫЛТАСПА з.т. ө.с. <лат. *aviculare*> *Біржылдық сабағының ұзындығы 10-40 см, тік сабақты, шөп сабақтас өсімдік* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЗЫЛТЕЛПЕК з.т. з.о.о.л. *Бозша мөңкеден селекциялық әдіспен қолдан шығарылған алтын балықтың түрөзгерісі.* Балықтың бүкіл денесі аппақ болғанмен, басындағы қызыл дақ бірден көзге түседі, сондықтан да ол *қызыл телпек* аталған (Қ.Қайымов, Суасты.). *Қызылтелпектің* жүзбеканаттары да әдемі (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚЫЗЫЛТҮМСЫҚ: *қызылтұмсық болды.* а) *Астықпие бастады.* Ерінбей ең далаға тары сеуіп, *Болғанда қызылтұмсық* ордым дейін (Б.Майлин, Шығ.). ө) *Олжаға батты, қарық болды.* Бір құлжаны атып ап, *қызылтұмсық* боп жатыр (Фразеол. сөздік).

ҚЫЗЫЛТҮЙІРШІК з.т. б.и.о.л. <грек. *erythos* – қызыл, *kytos* – жасуша> *Өкпеден (денеге) оттегін таратып тұратын қан құрамындағы гемоглобинді қызыл талшық, эритроцит.* *Қызылтүйіршіктің* сыртқы формасы дөңгелек болып келеді (А.Дайыров, Хирург.). Сондықтан кейбір ғалымдар эритроцитті клетка деп санамай, оны қанның *қызылтүйіршіктері* деп атайды (Қ.Нұғматжанов, Гистология).

ҚЫЗЫЛША¹ з.т. ө.с. 1. *Тамыр түйнегі тамаққа қолданылатын, малға азық ретінде берілетін және қант дайындауға пайдаланылатын бақша өсімдігі.* – Жөнін әлі айтқан жоқ, жайлауда қойды санап, мұнда *қызылша* егілген жерді өлшеп жатыр (С.Бақбергенов, Адам.). Осындай құрметке еңбек етудің, маңдай терді мың сығып, *қызылша* өсірудің арқасында ие болғанымыз да естен шығарған жоқпын (Ш.Есмұраев, Мәртебе). 2. ө.с. <лат. *beta*> *Алабота тұқымдасына жататын өсімдіктер туысы.* Мал азықтық *қызылша* а мал азығы ретінде өсіріледі (ҚҰЭ).

Асханалық қызылша. ө с. *Тамыржемісі күрең-қызыл түсті, тағам ретінде пайдаланылатын бақша өсімдігі.* Қазақстанда қант қызылшасы, *асханалық қызылша*, мал азықтық болып бөлінетін кәдімгі қызылша өсіріледі (ҚҰЭ).

Қант қызылшасы. б о т. <лат. vulgaris> *Екіжылдық өсімдік, аса маңызды техникалық дақыл, қант өнеркәсібінің шикізаты.* Сірнесі мен пәлегі құнарлы мал азығы. Жылы жақтың күн шуағын сүйетін *қант қызылшасы* - *нан* да тында мол өнім алу көзделіп отыр (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Қазіргі уақытта біздің республикамызда мақта, *қант қызылшасы*, каучук сықылды техникалық егістер өте-мөте үлкен орын алып отыр (Қ.Сәтбаев, Қазақст.).

Қызылша бізтұмсығы. з о о л. <лат. gurgulionidae> *Бізтұмсық қоңыздар тұқымдасына жататын қоңыздар; қант қызылшасының аса қауіпті зиянкестері.* *Қызылша бізтұмсығы* Ресей, Украина, Орталық Азия, Қазақстанның далалы, орманды-далалы аймақтарында кең таралған (ҚҰЭ). *Қызылша бізтұмсығының* 10-нан астам түрі қант қызылшасына зақым келтіреді (ҚҰЭ).

Қызылша жұмыр құрты з о о л. <лат. heterodera schachtii> *Жұмыр құрттар класына жататын паразит құрт.* *Қызылша жұмыр құрты* Еуропада, АҚШ-та, Австралияда, Қазақстанда (Жамбыл, Алматы облысында) кең таралған (ҚҰЭ). *Қызылша жұмыр құрты* өсімдіктердің өсіп-өну мерзімі ішінде бір рет ұрпақ береді (ҚҰЭ).

Қызылша қандаласы. з о о л. <лат. polymerus cognatus> *Жартылай қантты қанаттылар отрядының мирида тұқымдасына жататын жәндік, қауіпті зиянкес.* *Қызылша қандаласы* қант қызылшасынан басқа зығыр, күнбағыс, қытайбұршақ, бұршақ дақылдарын зақымдайды (ҚҰЭ). *Қызылша қандаласы* денесінің ұзындығы 3,5-5 мм, кара-сұр түсті (ҚҰЭ).

Қызылша өсіру. *Ауылшаруашылығының қант өнеркәсібіне, мал азығына қажетті және асханалық қызылша өсіретін саласы.* 1932 жылдан кейін *қызылша өсіру* өндірістік деңгейде өсірілді. Қызылша өсіруге арналған жаңа техникалық құралдар (тұқым сепкіш, малалағыш, сиреткіш машиналар, қызылша жинау кешендері) жасалды (ҚҰЭ).

ҚЫЗЫЛША² з а т. м е д. <лат. morbilli> *Балалардың денесіне қызарып бөртіп шығатын жұқпалы ауру.* Көп баладан қалған соңғы ұлына да *қызылша* шығып, әл үстінде жатыр еді (Ә.Нұрпейісов, Қан ментер). Қазақта жұқпалы аурудың неше түрлісі бар: *қызылша*, шешектен қазақ балалары шыбындай қырылады (М.Дулатов, Шығ.). Бұл күнгі жер үй лас, тар, суық, дымқыл, есігінен, терезесінен жел соғады, күн сәулесі аз түседі, төбесінен тамшы ағады, пештен түтін шығады, терезесінен жарық аз келеді. Сондықтан ел ішінде қысты күні кезік, сүзек, *қызылша* аурулар аса көп, бірқатар үйлердің ішіндегі адамдардың бірінің төсек тартып жатқанын көріп жүрміз (Х.Досмұхамедұлы, Танд. шығ.).

Қызылша вирусы. м е д. <лат. paramyxoviridae> *Парамиксовирустар туыстығына кіретін вирус.* *Қызылша вирусы* күрделі, сыртқы қабықшасы бар, үлкендігі 120-250 мм, пішіні сфералық, капсид спиральдық симметриядан тұрады (ҚҰЭ). Басқа парамиксовирустардан айырмашылығы – *қызылша вирусы* - *нда* нейраминидаза болмайды. Геномы бір жіпшелі РНҚ (ҚҰЭ).

ҚЫЗЫЛША³ з а т. *Тасты жарып өсетін кермек дәмді шөп.* Қыста да қурамайтын *қызылшаны* ешкі ғана сүйіп жейді (Эксп. матер.).

Қызылша гүлтәжісі. *Биіктігі 20-80 см, бозғылт жасыл түсті, тұкті, сабақты өсімдік.* *Қызылша гүлтәжісінің* тұқымында 7,9% шыны май, 19% протеин, 41% крахмал, 2% қант, 10,9% клетчатка және 4,6% күл болады (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

ҚЫЗЫЛШАҚА сы н. 1. *Құс балапанының жұмыртқаны жарып шыққаннан кейінгі 15-20 күн аралығындағы кезі.* Балапандық өмірдің өзі *қызылшақа*, ақүрпек, қара қанат, көк қауырсын, қанаты қатқан деп аталатын бес кезеңге бөлінеді емес пе? Кейде балапандық дәуірді сары ауыз деп те атайды. Оның себебі бір жылға дейін біз тұмсығының жартысы сары болады (С.Қасиманов, Алтай.). 2. *Жұмыртқадан жаңа шыққан (балапан).* Жиырма шақты күнге дейін – *қызылшақа*, отыз күнде ақүрпек, қырық күнде қара қанат, елу күнде көк қауырсын аталамыз да, алпыс күнде қанатымыз қатып, ұядан ұшамыз (С.Қасиманов, Алтай.). Бірінен соң

бірі бес қызылшақа балапан қабыршақты жарып шықты (А.Нысаналин, Алыста.). Ал торғайдың балапаны жұмыртқадан қызылшақа болып туады да, жуырда ширай алмай, бірнеше заман аузын ашып, шырылдап тамақ сұрап жатады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

3. Тықыр, жалаңаштанған. Сіздердің мына қойларыңның қозысы қызылшақа туады да, кит етсе өкпесінен суық тиіп, дертке шалдығады (С.Бегалин, Уақыт.).

4. Жидіп, түлеген (тері). Шіріктің әсерінен қолтық, башпайларыңның арасы секілді орындарға қолаңса, шуаш пайда болады. Шіріктің салдарынан терің жидіп түлейді, қызылшақа болады, түрлі жара түседі (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

5. Жаңа туған, жас. Анна Ивановна ақ шүберекке оралған қызылшақа нәрестені ана қойына сала берді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.). Бәрі де алдыма бас иер менің, Бір құдірет қолыма тиер ме еді, Қызылшақа сәбидей жүрегінді, Босатып ап түрмеңнен сүйер ме едім (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫЗЫЛШАШЫ з а т. Қызылша өсірумен айналысушы. Кешке жақын жұмыстан қайтқан қызылшашы қыздар біраз көңілін аулап кетті әйтеуір (К.Баялиев, Жер.). Осыдан үш-төрт жыл бұрын Алматы облысының атақты қызылшашысы, Социалистік Еңбек Ері Ақық Нұрманбетов ақсақалмен кездестім (Ж.Исмағұлов, Адам.).

ҚЫЗЫЛШЕКЕ: қызылшеке болды. Әбден төбелесті, бет-аузын қан қылды. Бүгін екеуіміз қызылшеке болып төбелесіп те алдық (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ.). Тіпті кейде сонау бір қырқаның басында допқа таласып қызылшеке болып төбелескеніміз көз алдыма келеді (С.Сейітхазин, Хадиша.).

Қызылшеке етті. Қырқыстырды, айтақтады. Бұларды казак-орыстың қолымен атқаннан гөрі бірінің қолымен бірін бауызда-тып, өздерімен өздерін қызылшеке етіп қойып, қызығына қарап отыру әлдеқайда тиімді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫЗЫЛШУ з а т. в е т. Саулық малдың ауруы (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚЫЗЫЛШЫ з а т. 1. с а я т. Аңшыға ілесіп жүретін қосшы. Атап айтқанда, әуелі қосшы, одан кейін қызылшы, содан соң «жандайшап», шолғыншы, барлаушы бола жүріп, бұдан басқа да қасиеттеріңді қоса танытқанда ғана даңғайырлардың қатарына қосыла аласың (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Түп-түгел қарап тұрса жерге біткен, Өкінді

көрмей жүріп өмірге еткен. Қызылшы, қақпаншыға ақылдасты Бұл жерге кем болмас деп егін еккен (О.Шипин, Дастан.). Таңдап тоят тататын, Талғап жерді жататын, Қиырдап болжап көретін, қызылшылар еретін, Көз тойғандай сымбаты, Кір шалған жемді жемейтін Құстардың мен бекзаты (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

2. а у ы с. Жылт еткенге, әдеміге қызығушы, құмартушы. Жан достың Қадишаны жауға беріп, Ар, намыс, ыза, кекті малға беріп, Қамы үшін қара бастың айуандарша, Төренің қызылшы боп соңына еріп (Н.Ахметбеков, Жасауыл.). Халықтың бозбаласы таласып жүр, Атадан қалған олжа мұрасындай. Қызғанған қызылшы көп сыртыңыздан, Келіп ек хабар тауып сыртыңыздан (Айтыс).

ҚЫЗЫЛШЫЛ с ы н. 1. Етқұмар, қызыл жанды. Бойыңа сіңіп, өрт болған, Қызба бастық жасыңда. Қызылшыл семіз, жас қымыз, Бір үлкен борыш басыңда (Абай, Шығ. жин.). «Ет дегенде бет бар ма» дегендей, қызылшыл қазақтар, қонаққа қой сойылуын пайдаланып, сорпа-суан ішуге жиналған көрінеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз.).

2. а у ы с. Жылтырағанға, әдеміге еліккіш, құмартқыш. Өткен сағым, келер алдың бір мұнар, Қызылшылсың қызарғанға тым құмар. Сақтан деген сөзді жан жоқ шын ұғар. Жемге шапқан, қармақ құрса, елім-ай! (М.Дулатов, Шығ.). Уылжыған көкөрімге ынтызар қызылшыл көрі көңіл ақыр аяғы өзін мерт етерін білді (О.Бөкеев, Қайдасың.). Көз үйренген көңілдің қызылшылы-ай, Қояр емес қызыл гүл қызықтырмай. Біздің ауыл бір қызы сондай еді, Қан ойнаған жүзінде қызыл шырай (К.Салықов, Жезкиік).

ҚЫЗЫЛШЫРАЙЛАН е т. Алаула-ну, қызару. Нәркес жұлқылап далаға алып шыққанда, көкжиек жаңа ғана қызылшырайлан бастаған екен (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚЫЗЫЛШЫРАЙЛЫ с ы н. Бетінен қаны тамған, алмадай. Жаулықты басына тұмшалап орап, қағазға үңіле түсіп, қызылшырайлы әйел отыр (Б.Майлин, Шығ.). Шал да болса, ұзын бойлы, әлі иілмеген, тіп-тік, сақал-шашы ағарса да, қызылшырайлы жүзінде жөнді әжім жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Мені сыртта біздің батальонның кіші адъютанты қызылшырайлы, ақ құба, қыз мінезді жуас лейтенант қуып жетті (Б.Момышұлы, Шығ.).

ҚЫЗЫЛІЗШІЛЕР з а т. с о в е т. *Революция мен азамат, Отан соғыстарының ардагерлері туралы мәлімет жинаушылар немесе тұрған жеріне байланысты тарихи мәліметтер іздеп, жинаумен шұғылданатын жастар тобы. Қызылшілердің* слетін өткізу дәстүрге айналған («Қазақст. мект.»). Өз мектебі, ауданы, қаласы пионер және комсомол ұйымдарының тарихы жөніндегі ізденіс жұмыстары басталды. *Қызылшілер* қызметі әр буындар пионерлері мен комсомолецтерінің ерлігін насихаттаумен, есте қалдыру шараларымен тығыз байланысты («Қазақст. мект.»).

ҚЫЗЫМПАЗ с ы н. *Тез еліге кететін, қызба.* Күрес пен бәйгеге *қызымпаз* қазақтар бұндай жиынды жанжалмен аяқтайтынын білетін Гутковский даяшылық қызметті әскерге тапсырып, басқаруға Шоқанды тағайындады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫЗЫМПАЗДАУ с ы н. *Тез қызатын, қызуқандылау.* Теміртастың ерегіске *қызымпаздау* адам екенін Қозыбақ бір көргеннен аңғарған, сондықтан оны тым қоздырмай танымайтын мәнін бар (С.Мұқанов, Теміртаст).

ҚЫЗЫН= е т. 1. *Жылу табына қақтану, қыздырыну.* Ақпанның ашық күндердегі әдеті, таң біліне бастағаннан тысқа шығып, сәске көтерілгенше күн сәулесіне *қызынып* отыратын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Келе көлге түсті де, Балшық ұлы бұзылды. Ыстық құмның үстіне, Жатып алып *қызынды* ы (Қ.Мырзалиев, Күміс.). 2. а у ы с. *Делебесі қозу, елеуреу, көтерілу.* Әнеу күнгі көкпарда *қызыныған* а н тұлпарды Рысқұл таңдайын тақылдатып тыныштандырғаны бар (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Түн асқан сайын өрлейтін Төрт аяқтан ақсады Томаға көзді боз тарлан Мойынынан жал кеткен соң, Қыршаңқы болып *қызынды* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Елге қатаң тиді деп, Момындар нахақ күйді деп, Ерлерің сонда *қызынды* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚЫЗЫНДЫР= е т. *Еліктіру, қыздыру.* Бізді біраз *қызындырып* алған Степан Яковлевич енді осы элеваторға астық өткізуге тиісті совхоздарды бүгінгі жайымен таныстыра бастады (Р.Райымқұлов, Қыз — айна).

ҚЫЗЫНУ *Қызын етістігінің қимыл атауы; қыздырыну.* Денені шамадан тыс

қызыну д а н сақтануда киімдердің алатын орны да аз емес (О.Сейтекова, Тері. күту).

ҚЫЗЫҢҚЫ с ы н. *Аздап ішімдік ішкен, масаңдау.* Әсіресе ана дәрігер: «Үйден шықпаймыз», — дейді, өзі аздап *қызыңқы* (Д.Досжанов, Дария).

ҚЫЗЫҢҚЫРА= е т. 1. *Делебесі қозыңқырау, желігіңкіреу.* — Оған бола еңсенді түсірме, — деді анау машинаға жақындағанда, — өзің де сәл *қызыңқырап* кеттің білем (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). «Көкшенің күмбезі» осы болар ма? деген ой келіп кеткен Шоқан *қызыңқырап* келе жатқан атының басын тежеді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). 2. *Ішімдік ішіңкіреген, масаңдау.* Байтастікінде қонақ болғанда *қызыңқырап* алып, осы үйге қонған түн есіңізде ме? (А.Жақсыбаев, Егес). Мүсірәлінің иін қандырған соң *қызыңқыраған* бай бір жігітке ым қағып, домбыра алдырды. Жындықара деген жігіті қазақ пен сарттың айтысқанын айтып, қонақтарды күлдірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЗЫҢҚЫРАУ *Қызыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЗЫР [ар. خضر] з а т. м и ф. *Халық аңыздарында көбіне ақ сақалды қария кейінде елес беретін әулие; жолаушылар пірі, қыдыр.* *Қызыр* жолығып, мен Ніл дариясының жағасында бір бәйтеректің қасында тұрмын (Қаз. ертегі.). Жасымда жетім болып безіп кеттім, Қаңғырып айдаланы кезіп кеттім. Түсімде Қабекеңнен өлең алып, *Қызырға* бай қылатын кезікпеппін (Бақтыбай ақын, Жел қобыз). Жылап жатқан жерінде, Тілегін Құдай береді. Ақ сақалды кісі боп, Хазірет *Қызыр* келеді (Батырлар жыры).

Қызыр қонды [шалды, дарыды, жайлады, қолдады]. м и ф. *Киелі пір жебеп, тілегі, жолы болды.* Алла ісінен басқа жаққа баспады, Жастық дәурен көп әуресін тастады. «Көктен тапты» жерден күткен арманын, *Қызыр қонды* жаратушы жақтады (К.Салықов, Жезкиік). Ер жігіттер қор болмас Жеке *Қызыр дарыса.* Харам болмас дария Токсан доңыз сарыса (Кердері Әбубәкір, Қазағым.). Жан бітірген далаға, адамыңа, Сағыз толқып, Жем тасып бара жатыр. Жан бітіріп тарының сабағына, *Қызыр жайлап*, қызық боп міне жатыр (М.Мақатаев, Шығ.). Аз күнгі дүние қызық жалған үшін, Досынан дос айырылып шығар жолдан. Өтіпті бір бай патша бұрынырақ, Тұсында

Қызыршалып бақыт қонған. Болыпты үш баласы сол уақытта, Ержетіп ақылына кәміл толған (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бай болған Ормақайға *Қызыр дарын*, Смайыл келген еді қажы барып (Жамбыл, Шығ.).

ҚЫЗЫС = е т. *Елеуресу, даурығысу*. Сол керегі жоқ әңгімеге *қызысып*, ерегісіп, төбелесіп те тарқасады (С.Шәріпов, Бекболат). Күйеулермен қыдырып келген жұрт та таңертеңнен қозғалмай отырып, әлденеше тегене қымызды ішіп алып, *қызысқан* (М.Әуезов, Қараш.).

ҚЫЗЫСУ *Қызыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҚЫҚТА = е т. *Үзіп-үзіп қырылдап, көмейінен қулу*. – Алда, жеңгетайым-ай, конфет жегің келген екен ғой, – деп *қықықтап* күледі (Н.Сералиев, Қаңтар). Әуелі қарқылдап, сонан булыға шикылдап, күлкісінің аяғы *қықықтап* барып тынды (З.Иманбаев, Солма. гүл).

ҚЫҚЫҚТАУ *Қықықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҚЫЛЫҚТА = е т. *Қық-қық етіп, үзік-үзік дыбыс шығару*. Төбеттің арғы тұсындағы, бүйірдегі үйшік қорада *қықылықтаған* он шақты тауық байқалады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Өтештер мезгілсіз дауыстап *қықылықтап*, қанаттарын жиі қаға берді (Шопан сыры). Әуеде жыртқыш құстар көріне қалса, не ауа райы бұзылып, суыта бастаса мекиені балапандарын сол арада *қықылықтап* шақырып алады да, қанатының астына жасырады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

ҚЫҚЫЛЫҚТАУ *Қықылықта етістігінің қимыл атауы. ≈ Құстардың қықылықтауы.*

ҚЫЛ з а т. 1. *Жал-құйрықтың, кекілдің жіңішке талдары*. Қышыған жердің түгі қырқылып, құйрықтың *қылы* жабысып, сабақталып ұйысып қалады (С.Омаров, Мал терісі.). Ұлы бай жылқы қамап, *қыл* күзетер, Белсенген жылқышыға ноқталатып. Балалар етек түріп, зыр жүгірер, Батпаққа бірін-бірі домалатып (М.Жұмабаев, Шығ.). Арқан мықты, төзімді болу үшін, шүйкенің сыртына не ешкінің, не жылқының *қылы* қосылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. *Жалты қылшық, түк, жүн-жұрқа*. Осынау жолға шыққаннан бері бет-аузын *қыл* басып кетіпті (Ж.Жұмақанов, Шұбартау.). Әлі қызыл шырайы қашпаған нұрлы бетінің жақ сүйегіне шыққан жуан екі ақ *қыл* бадырайып

түр (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Ешкінің *қылынан* иіріп отырған шуда жібі бырт-бырт үзіле берді (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). 3. т е х. *Арнаулы мақсатта қолданылатын бүгілген, иілген жіңішке сым*. Электр плитасының *қылы* жанып кетті де, оның ұштарын қайта жалғағаннан кейін біраз қысқарды (Физика).

Арасынан қыл өтпейді. *Ауыз бірлігі жарасқан, тату-тәтті*. Манағы Домбаев екеуі *араларынан қыл өтпейтін* дос (З.Шүкіров, Қиын.). Қысқасы, Терентьев пен Ермаков *араларынан қыл өтпейтін* дос боп кеткен (З.Ақышев, Ақбел.). Ел еді ол «Алатай мен Қыжық» деген, Ағайын *арасынан қыл өтпеген*. Кім білген күн боларын жауығатын. Кім білген ауыраын сұм дертпенен (Ф.Қайырбеков, Көксадақ).

Достықтың қылы үзілді. *Достығы ажырады, арасы суыды*. Мәстек озып бөйге алды, Тайынша бұл боп, тай қалды, Бағасыз қыран жай қалды, *Достықтың қылы үзілді* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Жүрек [сезім] қылын шертті [қозғады]. *Жан дүниесіне, түйсікке қатты әсер етті*. Оразымбет тарамыс денелі, қатқыл өңді, егде кісіден дәл осындай *жүрек қылын шертетін* нәзік күй шығады деп ойламап еді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Біреудің аузынан *жүректің қылын қозғайтын* осындай сөздер шықса-ақ Ұлтуған егіліп, еңіреп қоя беретін болған (З.Ақышев, Жесір.). Жамбыл жыры өткір жыр *Жүректің қылын қозғайды*. Бұлақтай таза, мөлдір жыр, Кір шалмайды, тозбайды (С.Машақов, Сапарда). Дегендей осынау хат маған, *Сезімнің қылын шертеді*. Жалындай ыстық атпаған Өзекті оты өртеді (М.Айтхожина, Аққуым.).

Қара қылды қақ жарған. *Істеген ісі тура, әділ*. Командир мейлінше әділ болуы керек. *Қара қылды қақ жарған* әділеттікке өркім де құл (Б.Момышұлы, Шығ.). Еліне әрі қорған, әрі дана, Үлкенге – бала, жасқа – туыс, аға. *Қақ жарған қара қылды* әділ Қорқыт, Нашарға Қаратаудай болған пана (Ғ.Малдыбаев, Желдірме). Сұрайды бастан-аяқ қазы талдап, Тұрады үшеуінің сөзін аңдап. *Қақ жарған қара қылды* данышпанға, Айыру ақиқатын емес салмақ (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қыл арқан. *Қылдан жасалған арқан*. Топырақ шығарып тұрған төрт жігіт *қыл арқан* ды әрі жұлқыды, бері жұлқыды

(Ә.Кекілбаев, Шығ.). Аяқ-қолы *қыл арқан-мен* байланған, Тұр ол бүгін ескерткішке айналған. Көгершіндер төбесінде ұшады Тірі қалған қиялындай майданнан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Шұбатылған, ұзын *қыл арқан-ны*ң ұшынан ұстап, ат ыңғайымен болады (М.Мағауин, Танд.).

Қылға тізді. *Түгін қалдырмай жиып-теріп, жіпке тізді.* Сәлімнің ұсақ-түйек қылығының бәрін де Ырысбала *қылға тизіп*, көптің алдында айтып тұруға біртүрлі көзігіп алған (І.Жансүгіров, Әңгім.). Шоқан елдің ішінен қырғашыққан чиновниктердің қиянатын *қылға тизіп*, аса күйзеліп келген (С.Бегалин, Шоқан асу.).

Қылға ілініп тұр. *Қиын жағдайға тап болды, қауіпті күйге түсті.* – Жаны қалғанның бөрі аман бола бермейді, Асанның келешегі бір *қылға ілініп тұр* (Т.Ахтанов, Махаббат.).

Қылдан қылшық айырды. *Ақ-қарасын анықтады.* Ажалдан құтылды мамініп дүлдүл? Жәрдемші барша үмметке шаһаржарлар, *Айырған қылдан қылшық* талай бұлбұл (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қылдан тайды. *Жаңсақ кетіп, жаңылды, қате басты.* *Қылдан тайса* мерегісетінін ді білемін, осыған жеткенің жеткен-ақ, бірақ көріп алдым (М.Әуезов, Танд. шығ.). Таудай болсын өз мінің, Оған көңілің салмайсың. *Қылдан тайған* сорлының Қыр соңынан қалмайсың (С.Дөнентаев, Шығ.).

Қыл жалаулы. *Қыл тағылған жалауы бар.* Жер қарап он екі жыл желмаямен Асан би жердің үстін танып кетті. Ақыр да *қыл жалаулы* қалмақ кетті, Қуалап Дәулеткерей солдат кетті (М.Мөңкеұлы, Өлеңд.). «...Сен біздің қол астымызға келген соң мынау Еділден шыққан Шаған дейтұғын судың бойындағы *қыл жалаулы* көп қалмақты ығыстырып, солардың жерін тартып алып бер» – дейді (Ер Тарғын).

Қыл жуытпады. *Жуып-шайып, кір келтірмеді, қорғаштады.* Оған мүлде *қыл жуытпады* (Ауызекі).

Қыл жұтты. *Арамдық істеді, сұғанақтық жасады.* Қандай азапта жүрсем де кісі мүлкінен тал шайнап, *қыл жұтқан* күнім жоқ еді (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

Қыл кеңірдектен қысты. *Жан алқымнан алды.* Мына сұрақтарды білмейсің, – деп бұйра бас та *қыл кеңірдектен қысты* дейсің бе (С.Жүнісов, Өшп. іздер).

Қыл қапқан. *Аса өткір, қылтып тұрған.* Өз тұсыңнан аспаса сермегенің, Көк тиындық құны жоқ шен дегенің. Қынаптағы *қыл қапқан* көк семсермін, Қашанда бір жарқ етіп сермелермін («Тарбағатай»). Бір бедеу аң құтқармас алды сатып, Бір садақ алды алатын құлан атып. Бір қылыш *қыл қабатын* тағы да алды Қамырдай кететұғын тасқа батып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қыл қимылдатпады. *Түк істетпеді.* Қазақтың еркегін білесің, үйге келсе *қыл қимылдатпайды* (Т.Ахтанов, Боран).

Қыл мойын. а) *Мойынның денемен жалғасқан жері.* *Қыл мойыннан* ұстаған саусағын бірте-бірте жоғарылатып, алқымына таман әкеле жатыр (Т.Ахтанов, Боран). Сырғалыңды күң қылып, Солқылдақты жүн қылып, Күніңді тұман түн қылып, *Қыл мойынға* тақалтып, Шабақтай жемге қақалтып, Көмейіңе салар қармақты (Дулат Баба-тайұлы, Замана.). ә) *Жіңішке, ұзын мойын.* Келер көктемде *қыл мойын* қара құлындар өріске қаптай өрді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Ақ қылшықтар, қара сұр қылшықтар, Небір *қыл мойын*, қызыл көз қырсықтар, Қатар-қатар тұрып жатады (А.Токмағамбетов, Шағала.).

Қыл мойынға тақады. *Өлім халіне келді, өлер жеріне жақындады.* Бірақ *қыл мойынға тақаған* да сені тастап, сытылып, ойнақтап шығады (М.Әуезов, Абай жолы).

Қыл тұзақ. *Қылдан жасалған тұзақ.* Десе де, ақыл серік қонған баққа, Ем болмас бастан барың таяр шақта. Пысықсып Көгершінім отырғанда, Қалыпты өзі түсіп *қыл тұзаққа* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Кітап қылып шығарарда да *қыл тұзақтар* құрылмай қалған жоқ. Әрине, ол жазғандарым – ешкім ешқандай мін таба алмайтындай нағыз шаңтиместер еді дей алмаймын («Жұлдыз»).

Қыл үстінде [ұшында]. *Мүшкіл халде, қиын жағдайда.* Бұл тыриған арық, денсаулығы *қыл үстінде*, оқымаған жұмыскер адам (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). *Қыл ұшында* қу жаным, Жанады ішім өрт болып. Кейбір туыс-туғаным Бара жатыр жек көріп (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қыл шайнап, дән жұтқан жоқ. *Жамандық іс жасамады.* Бірақ сол жүрісінде Бекберген *қыл шайнап, дән жұтқан жоқ*, обалы неге керек (Б.Майлин, Шығ.).

Қыл шапан. *Түкті, түгі шыққан шапан.* Түлкі тымақ, сырты пай, Мойында бар ақ шарып. Қымбат ішік, қыл шапан Папирос тарттым баптанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қыл шылбыр. *Қылдан есілген шылбыр.* Екеуі елге қарай жүрді ентелеп, Мырзасы жүре алмайды уайым жеп. Қыл шылбырдың үзiгiн алды жарлы, Бір нәрсеге керегі болар-ау деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қылы қисаймады. *Түгі кетпеді, мұрты сынбады.* Мәселен, Шортан сияқты дәулетті кісінің бір жылқысын алдыртқаннан қылы да қисаймайды (Б.Аманшин, Көкжар). Содан болар, шұғамен тысталған құндыз ішік пен құндыз бөрік Көлбай қолында бір тал қылы қисаймай, құлпырынды күйін жоғалтпай келе жатқан (Б.Тоқтаров, Қыран.).

Қылы сынбады. *Қоңын бермеді, арықтамады; шығына ұшырамады.* Қозы алып бір жүз жеті жүз саулықтан, Семіріп қыстан шыққан сынбай қылы. Үздік ер Тоқболатов Махмұтым, Ақтап жүр еңбегімен ел үмітін (Айтыс).

Мойнына қыл арқан [бұрау] түсті [оралды]. а) *Бұғауға, тұтқынға түсті; кіріптар болды.* Жақсыларына өтімді Жүректі шіркін қой мына: Жабайы жылқы секілді Қыл бұрау түскен мойнына (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). ә) *Бодан болды, кіріптар болды.* Мойнына қыл арқанның түске лi тұрғанын енді әбден түсінді (І.Есенберлин, Қатерлі.). Оны шамалайтындай жағдайы жоқ, мойнына қыл арқан біржола оралғандай күрт кетіп бара жатқаны айдан анық болатын (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

ҚЫЛ= е.т. *Қимыл-әрекет жасау, істеу, ету.* Не ақылға түспесе, Білгенін қылып істесе, Шашылар бір күн жұрқасы. Ақылың болса адамзат, Тістей көрме арам зат (Қабан жырау, Алтын қазық). Есекті Үкі билеп, алып қолға, Салыпты нақ ғазезіл түскен жолға. «Пәлен» деп күнілгері не қылалық, Түскені ондай жолға бақпа, сор ма? (А.Байтұрсынов, Ақ жол). Дұспаныңның бәрі де қирады-ай, Қазір сені халық қорқып сыйлады-ай. Қылып жүрген ісіңнің бәрі қыңыр, Қисықсың иттің артқы сирағындай (Майлықожа, Нақыл).

Ақыл қылды. *Ақыл айтты, кеңес берді.* Әлиге бай ақыл қып айтты кеңес, Жас өмір, жарлы болу оңай емес, Жетпеген жиырма

беске жас баласың, Жұмыс қыл, тіл алғыш бол, етпе егес (О.Шипин, Дастан.).

Айтқанын қылды. *Айтқанын істеді, айтқанымен жүрді.* Адам да басын изеп, ыма берді, Түлкінің не айтқанын қыла берді. «Тоқпақты қолындағы қайтесің» деп, Түлкекен, жұбауратып сұрай берді (О.Шораяков, Шайыр.).

Айла қылды. *Құлық жасады, алдады.* Біз емес құбыр тартып, пайда қылар, Жай да жоқ отыруға айла қылар. Намысың – ғажап бұлақ жағалауы, Жарисың – басында өшпес қайнары бар (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Айнадай қылды. *Тазалады, жап-жалтыр, мұнтаздай етті.* Ат баққыш бір қорада болды атшы, Мәпелеп, жуып-тарап бақты атты. Күтсе де айнадай ғып астын-үстін Атының жемін ұрлап күнде сатты (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш).

Ажарын пәс қылмады. *Құлпытты, сәндеді.* Баланы бақты кірекеш, Түйілтпей қасқабағын. Түйеге жайлы мінгізіп, Жарылған жазды табанын. Пәс қылмады ажарын. Жер қылмады назарын (О.Шипин, Дастан.).

Аткөпір қылды. *Бұрқыратты, мол етті, толтырды.* Менің балам біреуден аткөпір қылып алып, біреуге аткөпір қылып беріп жүретін (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Аяқасты қылды. *Көзге ілмей, ескеруісіз қалдырды, елемеді; қорлады.* Әлібиге айтқан сәлемі қысқа: «Қызың қайдағы біреумен ашына көрінеді, алтын басымды аяқасты қылып, қорлап жүрген көрінеді» (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Әлек [әуре] қылды. *Әбігерледі, әуре етті.* Ақыл да, ашу да жоқ, күлкі де жоқ, Тулап, қайнап бір жүрек қыл ады әлек. Біреуінің күні жоқ біреуінсіз, Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек (Абай, Шығ.). Ау, жаным, қасқыр деген азулы аңды, Аямас, ашуланса, ешбір жанды! Қайтыңдар, аттарыңды әуре қылмай, Көп болса, жеген шығар бір тананды (О.Шораяков, Шайыр.).

Барға қанағат қылды. *Қолдағы барды місе тұтты.* Жігіт болсаң майда бол, Тал жібектей үлгілде. Барына қыл қанағат. Не береді қу тілге (Қабан жырау, Алтын қазық).

Бата қылысты. *Ризашылық білдірісіп, тілек тілесті.* Үйде отырғандар «аумин-ай, айтқаныңыз келсін» деп, көңілдене дабыр-

ласып *б а т а қ ы л ы с т ы* (Қ.Жұмаділов, Бақыт жолында).

Баян қылды. *Баяндады, айтып берді.* Сөйтті де түнде жортқан жолбарыстай Үйіне жатақтағы жетіп келді. Айтыңыз енді мұның ақылын деп, істерін анасына *б а я н қ ы л д ы* (О.Шипин, Дастан.).

Бетіне салық қылды. *Кемістігін бетіне айтты, шіркеу етті.* Күйеуі ұрысқан сайын: «Өзіндей Ақбаланы қарашы. Жүріс-тұрысына ішпей-жемей ырза боласың!» – деп Ақбаланы бұның *б е т і н е с а л ы қ қ ы п* баса беретін (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ешкім кетіп қойымнан бөлінді, құл, Малы жоқтың етегі өрімді, құл, Оның несін *б е т і м е қ ы л д ы ң с а л ы қ*, Азар болса бір жылғы төлім-ді, құл (Шал ақын, Өлеңд.).

Дал-дал [дал-дұл] қылды. *Парша-парша етті.* Атыңды, Райымқұл, жұртқа жайдың, Дұшпанның отын алып суға шайдың. Ерегіскен жан болса *д а л-д а л қ ы л ы п*, ісін қылды деуші еді Наурызбайдың (Майлықожа, Нақыл).

Дал қылды. *Не істері белгісіз боп, әуре етті.* Жұрты жатыр, елім жоқ, Батпағы жатыр көлім жоқ... Жазығым не осынша Тұншыққандай үн шықпай Осыншалық *д а л қ ы л ы п* (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Дауыс қылды. *Дауыс шығарып, жоқтап жылады.* Жеңген түн ортасында шашын жайып, *д а у ы с қ ы л ы п* келеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Тек әрі, қайдағыны шығарып, екі кештің арасында *д а у ы с қ ы л ғ а н ы* несі ей, жылама (С.Сейтгазин, Хадиша).

Еншілес қылды. *Еншіні бірге бөлісетін етті.* Махамбеттің атасы Өтеміс, Өтемістің атасы Құлмәлі. Мәлі деген жауда қолға түскен тұтқын екен. Жайық беріш Тумаш деген адамның балалары *е н ш і л е с қ ы л ы п* алған екен (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).

Еңбек қылды. *Еңбек етті, қызмет етті.* Елің үшін *е ң б е к қ ы л*, Отыра берме бекерге, Көнбеге таяп қалғанда, Жүйрікке керек көтерме (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Еңбегін еш қылды. *Ісі бекерге, текке кетті; өтелмеді.* Сондай ата мен ананың *е ң б е г і н е ш қ ы л ы п* жүрген жігіттің біреуі – Аманкелді («Лен. жас»).

Есеп қылды. *Есептеді, санады.* Барыскеліс жатқаны, *Е с е п қ ы л ы п* қараса, Екі айдан артық көрінді (О.Шипин, Дастан.).

Жазым қылды. *Оқыстан март етті.* Рұқсат бер, өлмей тұрып мен барайын, Жа-

уына жатып қалмай ат салайын. Жіберіп жалғыз өзін *ж а з ы м қ ы л с а ң*, Бір туған бола алмаспыз біз ағайын (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Жер қылды. *Қор етті, масқаралады.* Сөзуар білгіш, Законшік көргіш, Атанбақ мақсұт, мақтанбақ. Жасқанып, қорқып, Жорғалап, жортып, Именсе елің, баптанбақ. Қарғағанын *ж е р қ ы л м а қ*, Алқағанын зор қылмақ (Абай, Шығ.).

Жоқ қылды. *Жойып жіберді, көзін құртты.* Нұркендей әрбір совет жауынгері жаудың 50-ден аса офицері мен солдатын *ж о қ қ ы л ы п* жібере алса, жауда еншісі кетпес-ақ еді (Ол күндер.).

Жұрдай қылды. *Тып-типыл етті, жоқ қылды, жермен-жексен етті.* Бес мың қой, үш жүз қара олжа алып Басынан Молалының асты тура-ай. Сексен кісі қолменен елді шауып, Жағасын Қараталдың *қ ы л д ы ж ы р д а й* (Қ.Жаппасбаев, Сөйле.).

Жүн қылды. *Еңсесін түсірді, жүңжітті.* Сонан бері Шураны талай сабап, аз уақыт ішінде *ж ы н қ ы п* жіберді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ажалды да алған билеп құл қылып, Қатал ханнан артылмады сұм қылық. Мынау жанды гауһар қуып ізденген Зынданға сап түтпек болды *ж ы н қ ы л ы п* (Қ.Көпішев, Ақмарал.).

Жыр қылды. *Құмартып, аузының суы құри әңгімеледі.* Бұрын бірге қонып біз, Сыр айтушы ек *ж ы р қ ы л ы п*. Енді айтпайтын болыппыз Шықса да үйде бір бүлік (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл.).

Жігерін құм қылды. *Діңкені құртты, титықтапты.* Тың өлкесінде баспаның жоқтығы, оқтын-оқтын шығатын әдеби альманахтың болмауы көп жағдайда жас таланттардың *ж і г е р і н қ ы м қ ы л а д ы* («Қаз. әдеб.»).

Запыс [зәрезап] қылды. *Жүрек шайлықтырды, ығыр етті.* – Қарағым-ай, енді қайтейік, мына қараң қалғыр қу соғыс *з а п ы с қ ы п* біткен жоқ па? – деп жатыр кемпір («Лен. жас»).

Ит қылды. *Масқара етті, қорлады.* Ермен шықты, *и т қ ы л ы п*, Бидай шашқан егінге. Жай жүргенді уерд қылып, Тыныш өлсеңші тегінде (Абай, Шығ.).

Көз жасын көл қылды. *Еңіреп-егіліп, ағыл-тегіл жылады.* Келеді мұңлы дауыс құлағыма, Япырым-ай, бір сорлы әйел жылады ма? Сағынып әлде қымбат бір адамын

Көл қылып көздің жасын бұлады ма? (С.Сейфуллин, Өлең.).

Көз қылды. *Қасақана, әдейі көрсетіп істеді.* Ол тек берегірек келгесін ғана мұның бәрі Ақбаланың жұртқа *көз қылып* істейтін қайраты екенін байқады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен жұртқа *көз қылып* телефонмен милиция шақырған болдым (М.Гумеров, Хазірет.).

Көк ала қойдай қылды. *Дақ, таңба түспеген жер қалдырмай ұрып-соқты.* Оған Мирон көнсін бе, *көк ала қойдай ғып*, сабап-сабап қуып жіберді (С.Омаров, Қайырлы.).

Көңілді шат қылды. *Қуантты, шаттандырды.* *Көңілді* жасық адам *шат қыла* айды (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Көңілін қош қылды. *Жанын жадыратты, көңілін көншітті.* Қазақта озған бұл жұрттың Майлысы едім, Бір өлеңім болмаса қай кісі едім? Бес-алты ауыз өлеңді айтып беріп, *Көңілін қош қыла* йын бәйбішенің (Майлықожа, Нақыл).

Күл қылды. *Быт-шытын шығарды, талқандады, құртты.* Әбішті алып *күл қылды* ң. Қызылды-гүлді жасылдан. Тым болмаса қызмет қып, Өткізбедім қасымнан (Абай, Шығ.).

Күш қылды. *Тырысты, талпынды.* Жұлқынып пырақтар да *күш қыла* ды, Келгендей ту аспанға ұшқылары. Сатырлап сауырынан қамшы тисе, Тұлпарлар тұяқ тіреп ышқынады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Кісі ақына қиянат қылмады. *Біреудің обалына қалмады, ешкімнің еңбегін жемеді.* Ал сонда Өгіз тұрып мәңіреді, Көз жасы ағыл-тегіл еңіреді: «*Қиянат кісі ақына қыл*-мандеуші ем, Азғырды шайтан залым мені», – деді (А.Байтұрсынов, Ақ жол).

Қам қылды. *Дайындық, әзірлік жасады.* Соғысқа онандағы *қам қылыңдар*, Өлтіріп Кей-Қысырауды қан қылыңдар! Аянбай, айқай салып, күш көрсетіп, Арасын аспан, жердің шаң қылыңдар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қан қылды. *Жайратты, жойды, қиратты.* Қызыл қыран батысқа Қарышта жауды атысқа, Деген дауысын жер қия Есітті Қызыл Армия, Алға баса ұмтылды Жау жасағын *қан қыла* (Т.Жароков, Шығ.).

Қарық қылды. *Молшылыққа белшесінен батырды, жарылқады, кенелтті.* Ісі оңалмай жүрген адамның байырғы әдетінше, Ушаков сөзбен *қарық қып* тастағысы келіп, өзгелерінен бұрын сөйлеп кетті (Ғ.Мүсірепов,

Оянған өлке). Судыр Ахмет сонан кейін қаладан әкелген базарлығын үлестіріп беріп, үй ішін *қарық қып* тастады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қас қылғандай. *Біле тұра, қасақана; жор-та істегендей.* – Танысып қойыңдар! – дедім. *Қас қылғандай*, қалыңдығым деген сөз аузыма түспепті (Ж.Молдағалиев, Тыңда.).

Қас қылды. *Зиянкестікпен дұшпандық жасады, жаулық істеді.* Деп үлкендер сақалдарын жас жуып, Қатуланып алды ашулы жас жігіт. Сенің көкең сапарынан қайтқан жоқ. Әлде біреу кетті өлтіріп *қас қылып* (Ғ.Қайырбеков, Қосбасар).

Қастық қылды. *Қастық істеді, арам ойын іске асырды.* Қасқыр да өз ұяласына *қастық қылмайды* екен (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Қуанды малы кеткен аш пен арық. Көңілі көтерілді болған қаріп. Жауызды *қастық қылған* құртқаннан соң Дабысы көтерілді жерді жарып (Қ.Жаппарбаев, Сөйле.).

Қиял қылды. *Қиялдады, армандады.* Шолақ байтал күйреғындай өмір бұл, Сырттай енді *қиял қылар* күнімсің. Бақыт деген жайлау болса көгілдір, Ақ отауың соған барып тігілсін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қоныс қылды. *Мекен етті, қоныстанды.* Кісі екен үй иесі бір қарт орыс, Ертеден бұл қаланы *қылыған қоныс* с. Баланы сүйеп алды отырғызып, Кедейдің күйігі үшін қылып намыс (О.Шипин, Дастан.). Бұлақтың бұл жердегі анық жайын, Біреуден білмек болды түгел сұрап. Батырдың Сарбұлаққа көңілі кетті, Жиып ап бар кедейді *қоныс қылмақ* (О.Шипин, Дастан.).

Қорек қылды. *Талғажау етті, тамақ етті.* Өтіпті ілгеріде қара шекпен, Кем еді, кедейліктен ерні кепкен. Қолайлы *қорек қылар* нәрсесі жоқ Орманда дақылы бар аз-маз сепкен (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қор қылды. *Бағасын түсірді, қадірін кетірді.* Қыс пен бірге тұмсығын салды қасқыр, Малшыларым, *қор қылма* итке малды. Соныға малды жайып, күзетіндер, Ұйқы өлтірмес, қайрат қыл, бұз қамалды! (Абай, Тол. жин.). Халім нашар, көрдің бе, көрдің бе, әнім, Аққұба әнім, айта алмай *қор қылма* ғым. Көмейімнен шықпасты, шыға алмасты, Жеткізе алар ерніңе ернім бәрін (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қосақ қылды. *Қосақтады, жұптады.* Бақыт? Жоқ қой! Жоқ нәрсеге жылама. Сәрсенбіні *қосақ қылмас* жұмаға. Бейсен-

бидей арамыз бар. Не шара? Ирандықтар атын қойған Құдаға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құдайдың зарын қылды. *Зар иледі, қақсады.* Ешкімге ұрынба, малдың өзін ғана айдап қайт деп *Құдайдың зарын қылдым* (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Құлаққағыс қылды. а) *Есіне түсірді, ойына салды, ескертті.* Бұл сияқты қолайсыз жағдайларды осы №2 асхананың меңгерушісі Нина Сергеевна Карпукке *құлаққағыс қыла* қалсаңыз: – Мен қайтейін, – деп арқаны кеңге салады («Лен. жас»). ө) *Айтарын шет пішпақтатты, ойынның шет жағасын білдірді.* Төлеген ертеңгі күннен күтетін үмітті *құлаққағыс қылғысы* кеп еді, одан да тартынды (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.).

Құлақты үйір қылды. *Тыңдауға әуес болды, тыңдағанды ұнатты.* Сал қолыңды сазбенен Сахауат атты ырымға *Үйір қылма құлақты* Қапылат деген тығынға! (О.Шораяқов, Шайыр.).

Қызмет қылды. *Сый-құрмет көрсетті, құтты.* *Қызмет қылатын* жігіттердің бәрі қашып кетіп, ана жақтағы көпке барып қосылған (С.Шәріпов, Бекболат). Мына орысқа *қылған қызметің* неше бір көкесіндейлерін ол өмір бойы Дауылбай мен Саймасайға сан мәртебе көрсетті (Ш.Мұраза, Қызыл жебе).

Қыласыны қылды. *Көрмегенді көрсетті, істемегені қалмады.* Онда да момын елдің қырғын шығыны мол. *Қыласыны қылды* ғой мынау ояз! (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қылмағанды қылды. *Қорлық көрсетті, істемегенді істеді.* Ол соғыс жылдары партияға амалдап кіріп алып, колхозшыларға *қылмағанды қылды* (С.Жүнісов, Жапанда.).

Қыастық қылды. *Қастық қылды, қинады.* Өмірге бір сәт қадам да бастық, Көрмедік тойдан құр қалып. Ойлаған жоқпыз адамға қастық, *Қысастық* жұртқа *қылмады* қ (Ж. Жақыпбаев, Ләйлә).

Мазак қылды. *Келемеждеді, тәлкек етті.* Күн сиқыр *мазақ қылып* күлем деді, «Тойыңның келді сәні бүгін!» – деді. Сәулесі шаңу шашып босағадан, Сұлудың сырғасындай дірілдеді (Т.Әлімқұлов, Боз жорға).

Мәз қылды. *Көңілді көтеріп, шат-шадыман етті.* Жау салған жара жазылды, Жерінде мәңгі жаз күлді. Бейбіт күн төкті шұғыласын, Нұрымен елді *мәз қылды* (К.Бдырысов, Жолық.).

Мезі қылды. *Ығырын шығарды, ерқашты етті.* Өскембай өзінің ел меңгеру әдісінде ең алдымен көпті *мезі қылған* паракорлық мінезінен бойын қашаңдау ұстауға тырысқан (М.Әуезов, Әр жыл.).

Мейман қылды. *Қонақ етті, құтты.* Сөйлеген шешен жігіттің Қостанайда тұрағы. Қонаққа жүр деп құрметпен, Қондырып *мейман қылады.* Сөздерінен сөз туып, Таң атып, күн шығады (О.Шипин, Дастан.).

Мерт қылды. *Құтпеген жерде жазым етті.* Жоқ, болмайды отыруға бос қарап, Бүгінгі жел бұрынғыдан басқарақ. Бүгінгі түн Сырдың сирек қонары, Байкамасаң *мерт қылып* та тастар-ақ! (Ә.Ахметов, Өшп. жалын).

Мін қылды. *Кінә артты, кінәлады.* Үнемі осыны *мін қылады* (Ауызекі).

Міндет қылды. *Біреуді іштей борышты, қарыздар деп емексіді.* Сол ағайын қазіргі кезде сонау бір таршылық кезде қол ұшын бергенін *міндет қылады* (Ауызекі).

Намыс қылды. *Өзі үшін мін санады, ар көрді, қорланды.* Әлді ағайындары Қуанышбайдың ісін *намыс қылып*, жиналып үй салып берген (Р.Токтаров, Ертіс.). Кісі екен үй иесі бір қарт орыс, Ертеден бұл қаланы қылған қоныс. Баланы сүйеп алды отырғызып, Кедейдің күйігі үшін *қылып* *намыс* (О.Шипин, Дастан.).

Не қылғанмен. *Қалай еткенмен, сонда да.* Ұлық боп Ұлы жүзге болған төре. *Не қылғанмен* бұлардың орны өзге (Жамбыл, Шығ. жин.).

Не қылмады. *Қорлығы өтті, азабы батты деген мағынада.* Ауылдан әрі шыққан соң, *Не қылмадың* маған деп, Зылиқадай сұлуды Көшпен жаяу айдады (О.Шипин, Дастан.).

Не қылса. *Қайтсе де, қалай болғанда да.* Бір күні лапкісінде отыр еді, Торғын тон, алтын кемер бір шал келді. *Не қылса* бір құрметті адам ғой деп, Әзім тұрып, иіліп сәлем берді (Абай, Шығ.).

Не қылсын. *Керек қылмады, елең қылмады деген мағынада.* Алтын тақта ханның қызы, *Не қылсын* ол... қайғы-зарды. Көрсін бе ол, білсін бе ол Сыңсығанды... жылағанды (О.Шипин, Дастан.).

Паш қылды. *Жария етті, әйгіледі.* Малым жоқ Шорман айдап алатұғын, Қылығын Мұстафаның *паш қыламын* (Ақын жырлары).

Талқан қылды. *Быт-шыт етті, қиратты.* Сөзінен ызындаған қыздар өлді, Амалсыз шақырған соң келіп еді. Жылап жүріп үйінің бауын шешіп, *Т а л қ а н қ ы л* тоқсан нарға артып берді (Қозы Көрпеш.).

Таң-тамаша қылды. *Таңдандырды, таңғалдырды.* Кейбіреу мақтан үшін шашқан бәрін, *Т а ң-т а м а ш а қ ы л* мақ боп жолдастарын. Елге қайтар болғанда есін жиып, Сонда білмей сандалды не қыларын (Ө.Найманбаев, Шығ.).

Тас қылды. *Шиелен шешілместей етті; қатты бекітті.* Камалап ұстауына батпай тұрды, Қашпағанды заңы жоқ атпай тұрды. *Т а с қ ы л ы п* қол-аяғын байлап әкел, Әйтпесе өзің жүр деп, үрей қылды (Батырлар жыры).

Тәркі қылды. *Тірішіліктен безді, талақ етті.* Тыныш өмірді *т ә р к і қ ы л ы п*, лаң салатын жау бүліншілігі бар екені есімізге де келмейтін («Лен. жас»).

Тәубе қылды. *Шүкірішілік етті, сабыр сақтады.* Менің бір *т ә у б а қ ы л а т ы н ы м*, менің жанымның шықпай жүргені – әлі де сол сұм үміт, атасына нәлет (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Тыю қылды. *Тежеді, тоқтатты.* Бөрінің бұл тұқымын Түрмеге жап, *т ы ю қ ы л*! Егер де тыйым салмасаң, Құртағұғын бізді бұл! (О.Шипин, Дастан.).

Уағда қылды. *Уәделесті, келісті.* Мал үшін құда болар сәби ұлға, *У а г д а қ ы л ы п* тұйықсыз алыс жолға. Ол бала өледі ме, өседі ме, Боларын қайдан білген малға тұлға, Күнөсіз бесіктегі сәбилерді Матайды қарлығаштай тізіп қылға (Ө.Найманбаев, Шығ.).

Үкім қылды. *Бұйырды, әмір етті.* Сұлтаным, ниетінді анық білдім, Таппаққа «бір қап гауһар» *ү к і м қ ы л д ы ң* «Бұл сөзде қате бар» деп қауіп етпеймін, Мақұл сөз мейір үшін қызыл гүлді (О.Шораяқов, Шайыр).

Үміт қылды. *Күдерін үзбеді, сенімін жоғалтпады.* Мен сенен тұрғаным жоқ ақыл сұрап, Көнбеймін несиеге балық шырақ. Қолдағы даярынан кім айырылар, *Ү м і т қ ы л* көп пайдадан алыс-жақын (Ө.Тұрманжанов, Қарлығаш). Бір күні басына оның бір ой кіріп, Қалайда мергендіктен *ү м і т қ ы л ы п*, Атылған киіктердің терісінен Өзіне шақтап бала тікті тұлып (О.Шипин, Дастан).

ҚЫЛАҒАЙ¹ з а т. м а л ш а р. *Қоспақ пен айыр түйеден туған әлсіз, осал тұқым.*

Жампоздар мен бақырауық *қ ы л а г а й*, Тайлақ, бота ызғарына шыдамай, Үлек, бура, мырза қоспақ, бекпатша, Кірмеді оның үстін басып сұрамай (С.Сейтенов, Бойжеткен.). Болғанмен тілің желді, ернің епті, Киерлік қабір жазы нар болмайсың. Көшкенде кереге артып кемпір мінер Қисық төс бақырауық *қ ы л а г а й с ы ң* (Айтыс). *Қ ы л а г а й* – мая мен біртуманың ағайыны, бірақ азғыны; еркегін де, ұрғашысын да *қ ы л а г а й* дейді (ҚазССР ҒА Хабаршысы).

ҚЫЛАҒАЙ² з а т. к ә с. *Шортанның қылтаннан ұлкен, шорағайдан кішісі.* Кеше кетерде құрып кеткен төрт қармағымыздың біреуі бос екен де, *қ ы л а г а й* ілініпті (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). Бірақ бұл күні де дәл кешегідей сонша тор тұзақты сынар *қ ы л а г а й* қақпағаны (Ө.Нүрпейісов, Сең). Үш мың ақ *қ ы л а г а й* балығы мен пұт балық майымен қалыпты (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚЫЛАҒАЙ³ с ы н. ж е р г. *Дене бітімі нәзік, әлжуаз.* ≈ *Қ ы л а г а й* бала.

ҚЫЛАҒАЙЛАУ с ы н. ж е р г. *Нәзіктеу келген, әлжуаздау.* Бұлардың жанына *қ ы л а г а й л а у* келген ашаң жүзді, шашы бұйраланған қиық көз қара бала да жақындады (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

ҚЫЛАМЫҚ с ы н. *Жұқалаң күйде селдір түсіп тұрған, қылаулаған.* Біз көлдің тұсына жете бергенде-ақ күн бұзылып, *қ ы л а м ы қ* қар жауа бастады (С.Жүнісов, Жапанда.). Қыс *қ ы л а м ы қ* ақ ұлпасымен тіпті жақын келіп, табалдырыққа тіреліп тұрған секілді (А.Байтанаев, Қыран.). Далада *қ ы л а м ы қ* қар жауып тұр, күн суық (Ж.Жұмақанов, Махаббат.).

ҚЫЛАМЫҚТА= е т. *Ілбін, қылаулап жауу.* Ұшпалы сұр бұлт аспан жүзін қаптап, ... қиыршық қар *қ ы л а м ы қ т а п* қояды (Б.Майлин, Шығ.). Тұн ортасына дейін *қ ы л а м ы қ т а п* жауған қар ескі шымыр қардың үстін жұқа ақ мамық қармен бүркеген (С.Жүнісов, Ақан сері). Біз мектепке келгенде қар *қ ы л а м ы қ т а п* қана тұр еді, үлкен үзіліске шыққанда байқадық, жапалақтап жауып кеткен екен (З.Шүкіров, Ғажайып.).

ҚЫЛАМЫҚТАН= е т. *Ілбу, қылаулану.* Тек *қ ы л а м ы қ т а н ғ а н* қар ғана мұз бетіне желімдей жабыса береді («Лен. жас»).

ҚЫЛАМЫҚТАУ *Қыламықта етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қардың *қ ы л а м ы қ т а у ы*.

ҚЫЛАҢ¹ с ы н. *Бозғыл түсі басым, ағараңдаған, ақшыл.* Ел едік жеті баулы

Беріш деген, Аузымнан сөз шықпайды келіспеген. Ақтылы қой, қылаң жылқы, қып-қызыл нар, Тең түсіп төрт түлік мал тегістелген (М.Мөңкеұлы, Өлеңд.). Қазақы бақтан аспанға қарадым анық, Қылаң-на н а да тек қана бараны қалып. Алауыздық пен Хо Үрлік түбіне жеткен Маңғыттардай ала бұлт барады маңып (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тырнақтай меңі болған соң, Тарлан тартып оңған соң, Түгіне кір қонған соң, Мінсіз, меңсіз, кіршіксіз Шаңқан болмай, қылаң ба? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қылаң берді. *Бозғыл тартты, ағараңдады.* Көк жібектей керілген аспан аясында, мұнартқан көк жиектен бозарып, қылаң беріп тұрған Тәж-Маһалдың бедерін таныдым (Т.Ахтанов, Үндістан.). Таң қылаң берелінін аттанған Ақтоқты әке-шешесімен де, ел-жұртымен де қалыңдық ғұрпымен қоштасып, жылап-сықтаған жоқ (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚЫЛАҢ² сы н. *Қылт-сылт етіп бұлтақтаған, құбылмалы.* Биің қылаң болса, жұртың ылаң болар (Қаз. мақал.).

Қылаң берді. *Қараңдады, байқалды; қылт етіп көрінді.* О, сайтан! Алмас азу, қандыбалақ, Қанды ізің жосып жатыр, тау, жырада. Тағы да қылаң беріп, құтылдың ба? Тұра-тұр, көрісерміз қанжығада (М.Мақатаев, Шығ.). Нұрлан аттарды шешіп те үлгерген жоқ, кербестіні қаракердің бауырына алып, сабалап келе жатқан Мұқтардың қарасы қылаң берді (О.Бөкеев, Мұзтау).

Қылаң етті. *Қылт беріп көрінді.* Сарыбалақ ызалы қабағын жадырата алмаған бойы ағып келе жатыр еді, ұябасар жақындап келіп, қылаң етіп бұрылып кетті (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Сонда сұлу қыз Құртқа, Қылаң етіп, қылт етіп, Сылаң етіп, сылт етіп Көтеріп басын сөйлейді (Қобыланды.).

Қылаң қақты. *Жымыңдап, қуақыланды; кербезденіп сылаңдады.* «Жезде», – деп қылаң қағып қыздар жүрсе, қызойнақ пен жынойнақтың есігін ашып жеңгелер жүрсе, ар-ұяттан жүрдай емес пе? (С.Төлешев, Түрлі бас.). Өстіп жүргенде «мал келдіге дәл келді» болып, жігіт іздеп қылаң қаққан біреуге кез бола кетіпті (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Қылаң ұрды. а) *Қылаңдады, бұлтақтады.* Ақ жаулық, қылаң ұрған ең, қылаң Шекер, Етегі аяқ басса бұлаң етер. Мықынын қысып қалсақ: – Өй, қағынды! Қойшы, – деп еркеленер, бұран етер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрын

қолына түскенді кие салып, жұпыны-жүдеу тарта беруші еді, бұл жолы ине-жіптен жаңа шыққан әдемі костюм, ақ көйлек киіп, боз-баладай қылаң ұрғып тұр (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ә) *Құрақ ұшты, бәйек болды.* Қонақтар кешке жақын қайта қайтып келгенде, алдарынан дәл кешегідей сыпайы, қонағуар жылпос жігіттер қылаң ұрғып қарсы алды (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫЛАҢДА¹ = е т. 1. *Сәтке қылт-қылт етіп көріну.* Ия, анау ашық алаң атырабы, Дауыстап атымды атап шақырады, Бір мола қыр үстінде қылаңдайды, Кеппеген жаңа қазған топырағы (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Үш нүкте жүр мұхитта қылаңдаған, Бірінен бірі биік шығандаған. ...Саялап киіз үйдің көлеңкесін, Ана отыр аяғынан тұра алмаған (Есіме зоопаркте бүркіт түсті, Телміріп темір тордан шыға алмаған...) (М.Мақатаев, Шығ.). Кешікпей қылаңдаған қараның түйелі адам екені, түйе үстіндегі басына ақ салған әйел екендігі белгілі болды (Ә.Сараев, Қараша.). 2. а у ы с. *Сылаң қағып, бұлаңдай қозғалу.* Көкқасқаның айналасы қылаңдап келіп қосылған ана балықтарға қайтадан тола бастады (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қылаңдап, қырық құбылып тұрғанда, қыз, Артыңа қолаң шашың бұрғанда, қыз. Өкеңнің емін-еркін оң жағында Бізіндей етікшінің жылманда, қыз (Ә.Найманбаев, Шығ.). Сұлу жүр сылаңдаған. Күлімдеп қылаңдаған. Ерініп бір басуға, Жас талдай бұрандаған. Қыдырып жігіт сылқым, Ерігіп күнде дарқан (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫЛАҢДА² = е т. 1. *Айнала бозғыл тартып, жарық түсе бастау.* Осы түннің қылаңдап атқан таңында, қонақтар тарай бастаған шақта, Қуандық Абайды шеткі үйге қарай жөнелтті (М.Әуезов, Абай жолы). Взвод та жинала қалды, бұл кезде таң қылаңдап атып келеді екен (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). 2. *Ақ түске ену, ағару.* Шөншегінен бояудың қарасын алып, қасын күйеледі, қызылымен ернін жосалады; ақ талқанымен бетін, кеңірдегін қылаңдады (І.Жансүгіров, Әңгім.). Кейде адам өзін-өзі сезінбей, Ойлады өзін баяғы жас кезіндей. Шаштарына қылау тұрып қылаңдап, Асқар таудың ақ шалса да өзіндей (С.Мәуленов, Таңд.).

ҚЫЛАҢДАН = е т. 1. *Бозғылдану, жарық түсе бастау.* Бұл кезде бозара бастаған таңның етегі жоғары көтеріліп, төңірек қылаңдана көрініп қалған еді (С.Мұқанов,

Шығ.). Мысалы, тырналар кәдімгідей би ойнағын жасайды. Бұл үшін олар таң жаңадан *қылаңдан ып* келе жатқанда немесе қызыл іңірде ашық жерде жиналады да, дөңгеленіп қатар түзіп тұрады (Р.Әлімбаев,.. Құстар.).

2. Ағараңдау. Жұмыскерлердің алдында бастаған жалғыз жаяу командирдің бозғыл шинелі *қылаңдан ып* қана көрінеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫЛАҢДАНУ *Қылаңдан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛАҢДАТ = е т. *Бозғыл тарту, жарық түсіру.* Шығыс жақта *қылаңдат ып* таң да көтеріліп қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Түн суығы жал-құйрығын атының, *Қылаңдат ып* шыққанша ауыл шетіне (А.Тоқмағамбетов, Танд. шығ.).

ҚЫЛАҢДАТУ *Қылаңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛАҢДАУ¹ с ы н. *Бозғылдау келген, ақшылдау.* Өзінің өңі *қылаңдау* болса керек (Ә.Көшімов, Жас аңшы).

ҚЫЛАҢДАУ² *Қылаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛАҢ-ҚЫЛАҢ: қылаң-қылаң етті.

а) *Бұлдырап көрінді, ағараңдады.* Ат аяғының астында бір нәрсе *қылаң-қылаң етеді.* Қожасын төңіректеп жүрген сол Майлыаяқ екен (Т.Ахтанов, Дала сыры). ә) *Әрлі-берлі тез-тез қозғалақтады.* Бірақ миллиондаған ұрпақ бесігіне бөленді. Енді төрт-бес айда *қылаң-қылаң етіп* жүзе жөнелді (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

ҚЫЛАҢ-СЫЛАҢ с ы н. *Сыланып-сипанып қылмыңдаған, қылтындаған.* Қыздарды мен қайтейін *қылаң-сылаң*, Қалайша ғашық отқа сабыр қылам. Бірге өскен кішкене қимас сәулем (Қаз. әндері). Бұл да ұлы атасына тартқан *қылаң-сылаң*, өмірінің үштен екісі айна алдында өтетін денди екен («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛАҢЫТ = е т. *Ақшыл тарту, бозаңыту.* Күздігүні бетеге, көде, тобылғы, бозқараған да жарық ай астында *қылаңыт ып*, сұрқыл тартады (М.Әуезов, Абай жолы). Тақтайдай тегіс жазықтың үстінде жападан жалғыз *қылаңыт ып* тұратын, төрт құлақты сары там бар (Ә.Кекілбаев, Дала.). Сол орманның сәуледей *қылаңыт-қан* көк желекті қайыңы мен сызыла бойлаған сымбатты қарағайы да, тұлымдары төгілген тал, шыбығы да Жарболға тым ыстық (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚЫЛАҢЫТУ *Қылаңыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛАП¹ з а т. ж е р г. **1. Қиянат.** Қыртысым сүймегенде шөл арықпын, Өзім деген кісіге тас бұлақпын. Уағыдаға *қылап* қылман, не қыласың Күн болса ондай атты берерақпын! (Қозы Көрпеш.). Осының шариятқа бөрі *қылап*, Көз көріп, әрбір жанды жүрміз сынап. Егер де бұл мінезден тыйылмасак, Кетерміз қияметте жарға құлап (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.).

2. Әділетсіздік, кінәрат. Алтын босағаны аттаған екен, енді біз тараптан *қылап* болмасқа керек (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚЫЛАП² с ы н. ж е р г. *Өз ісіне ұқыпты, жинақы, ширақ.* Күнтай сымбаттылығы мен сұлулығының үстіне, он саусағынан өнері тамған ісмер, ас-суға *қылап* әйел болып шығады («Жұлдыз»). Шаруаға *қылап*, ұстаған асына берік, киім-кешегіне бір қыл жұқтырмайтын – нағыз бесаспап дейтін түз елінің әйелдеріне айтылатын мақтаудың бәріне Дәмелінің ісі сайма-сай (С.Жүнісов, Ақан сері). Кертпек танау, жуан қара сұр кемпір өзі *қылап*, асқа бап адам ба, әлде қыз-келіндерінің тәрбиелеп ұстағандары ма, қайткенмен де қымыз тіл үйірген тәтті де салқын (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚЫЛАПСЫЗ с ы н. *Ешбір қылауы жоқ, кіршіксіз; мінсіз.* Сол кезде сырын білмеген адамға соншама *қылапсыз* сеніп, құшағымды ашып кеткеніме өлердей өз басымды өзім тоқпақтадым (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Дей тұрғанмен, бейшараның *қылапсыз* тап-таза үмітпен жаудырап, ботаның көзіндей мөлдірей жасаураған бейкүнә көзін көреді де, амалы құриды (З.Қабдолов, Жалын). Жаңа дүние жасаймыз деп бел байлағанда – біздің жаңа салтымыз *қылапсыз* болуға тиіс, мінезіміз бен қылығымыз соған бағынуға тиіс (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

ҚЫЛАС: *қылас қылды. Құтқарды, аман алып қалды.* Шүкірлік тәңірі не, жомарт саған, Пәледен *қылас қылдың* есен-аман. Қабибым құрметіне киім беріп, Осындай бақыттылық бердің маған (Батырлар жыры).

ҚЫЛАУ¹ з а т. **1. Сілбілеп, ұшқындап түсетін жұқалаң ұлта қар.** Әлі қалындап қар түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, не жұқалаң қырбақ қар, не *қылау* күн сайын болады (М.Әуезов, Абай жолы).

Ауа салқындаса су буы қойылып, жауын, қырау, шық, *қылау*, бұршақ түрінде жерге түседі (Х.Әбішев, Аспан сыры). Қорғасын түстес сұрғылт аспаннан қыс десанты – *қылау* түсіп тұр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).
2. т е р м. *Ауадағы су буынан немесе салқын тұман тамшыларынан түрлі заттар бетіне, ағаш бұтақтарына қататын мұз қабығы. Қылау* әдетте, аязды әрі тымық ауа райы жағдайында, ауа температурсының көтерілуі кезінде тұмандағы су буының сублимациясы нәтижесінде ұсақ мұз кристалдарының ағаш бұтақтарына, сымтемірде және т.б. заттарда шөгуі (ҚҰЭ). **3. а у ы с.** *Шаш пен сақал-мұртқа түсе бастаған ақ.* Кішкентай қара көздері әлі жайнап тұр, сирек мұрты мен сақалында *қылау* жоқ (Қ.Қамбаров, Алтай.). Маңдай шашының кейіндеп, самайына *қылау* тұра бастағаны болмаса, оның да «ішімдегіні жарып ал» – дейтін бұрынғы тымырсық қалпы (С.Шаймерденов, Қарғаш). Шаш арасынан ағараңдап көзге түсетін ана бір *ақ қылау-лар* ойын онға бөліп, Жәмиланың берекесін кетіріп-ақ жүр (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

Қылау шалды [түсті]. *Шашқа, сақал-мұртқа ақ түсе бастады.* Балаш маған қарашы. Елуге жетпей *қылау шалған* мына шаштың ағарған әрбір талын есіне алшы (М.Иманжанов, Жастық). Саймасай еңсегей бойлы, кесек пішінді, қара сақалына сәл-пәл ғана *қылау түскен*, нұрлы жүзді, сымбатты кісі еді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Шашқа қылау қосты. *Қартайды, шашы ағарды.* Таба болман табыспайтын қасыма, Біраз *қылау қосқан* мен *шашым а*. Қанша қайғы, қанша қорлық көрсем де, Қарағам жоқ бөтенкемнің басына (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫЛАУ² з а т. **1.** *Басқа нәрсе, көлденең зат.* Сабыр бригадасының адамдары тым сақ екен, күріш ішінде бір де *қылау* жібермеген, күрмек сияқты зиянды дән атымен жоқ (С.Алдабергенов, Алға). Шеңгел сыпыртқышты алып, аулада *қылау* қоймай сыпырып шықты (Д.Досжанов, Тұлпар.). – Қалаларың қандай таза еді, – деді үлкен кісі. – Көлденең жатқан *қылау* жоқтай (Қ.Найманбаев, Үміт.). **2. а у ы с.** *Бөтен, бөгде, жат ой.* «Саған дегенде көңілімде титімдей *қылау* жоқ, сенен өзге сүйенерім де, сүйерім де жоқ, билігімді өзіңе бердім» – дейді жаудыраған нәркес көзі (С.Омаров, Қиыр жол.). Тап қазір қыздың көңілінде

қылау жоқ, қанат байлап ұшуға бар (Ө.Қанахин, Дәмелі). Шынында, әкесі Нұғыманның да сол қыз туралы жүрегінде бір *қылау* бар сияқты еді (Мың бір түн).

Көңілге қылау түсірген жоқ. *Көңілге кірбің салмады.* Жаңа ғана... Келгендеймін өмірге, Бәрі жаңа – Аспаным да, Жерім де. Ешкім мынау – Пәлен-түген деген жоқ, Ешкім *қылау*... *Түсірген жоқ көңілге* (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Көңілден қылау кетпеді. *Көңілдегі кірбіңнен ажырамады. Кетпей жүр көңілден* бір *қылау* көптен, – Екеуміз қалған бүкіл бір әулеттен. Қабырғам қайысады кейде менің Көнетоз керегедей құрау кеткен (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қылау салмады. *Нұқсан келтірмеді, дақ түсірмеді.* Қырғынды *қылау салмай* ой табатын, жол табатын да жас болады (М.Әуезов, Танд.).

Қылау түспеді [түскен емес]. *Дақ түспеді, нұқсан келмеді.* Тек айта кетерім, қамалдың биік қабырғасын қаптаған қызыл тасқа үш жарым ғасырдан бері *қылау түспепті* (Т.Ахтанов, Үндістан.). Осы халіне тозып кетпей таза жүреді, импорт, дефицит дегендеріңіздің ісі мұрнына бармаса да, қоңыр киіміне *қылау түскен емес* (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

Қылау түсті. *Көңілге кірбің араласты.* Ал қазір неге екені белгісіз, сол сезімге бір *қылау түскен* тәрізді, Қасыммен жөндеп сөйлескісі келмей кетті (І.Есенберлин, Қатерлі.). Ошақтың үш бұтындай бір үйдегі үш жанның шырықты өміріне *қылау түспті* (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Қылау түсірмеді [жұқтырмады, жуытпады, тигізбеді]. *Дақ түсірмеді, кір келтірмеді.* Күтушілер аянсын ба, төсекті баптап, *қылау түсірмей* салып береді (Т.Ахтанов, Дала сыры). Ағайынның өкпесі мен кінәсына Құдайменде ағасын ұстап беріп, өз бойына *қылау жұқтырмай* бара жатты (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Жас дәрігер жігіт те Дінмұқанның мазасын алады деген сылтаумен, *қылау жуытпай*, ішке кісі жібермейді (Д.Досжанов, Тұлпар.). Үстіндегі көнетоз, ескі кительден кішірейтіп тіккен пенжегінің өзін *қылау тигізбей* жүргеніне Ықсан таңданып тұр (М.Сүндетов, Есексіз.).

ҚЫЛАУ³ з а т. **1.** *Кескіш бұйымның қайралған жүзінен толық түспей қалған ір-*

тік-ірттік бұршік. Бұдан соң екінші қайрақ тасқа керосин жағып, қайралған детальдың қылауы түсіріледі (Ш.Әбдіраманов, Шопан.). – Міне, семсер! Жәдігер ұстаға қырық динар алтын беріп, қылауы н умен соққыздым (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Баһыман үлкенінің еді аты, Өзінен аумайтұғын түр-тұрпаты. Нау-шауыр екіншісін дейтін ед ел, Қылыштай жүзінің жоқ қылау, таты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2. Кішке-не жылтыр тас, қабыршақ тас.** Мәселен, қылау сөзі көпшілік жерде «кардың түйіршігі» мағынасында қолданылса, кей жерде «жылтыр тас» деген мағынада айтылады (Қаз. зергер. өнер. сөздігі).

Қылауы түспеген. а) *Судай жаңа, жап-жаңа*. Бірәңкей қылауы т ү с п е г е н асыл жиһаздар электр нұрына шағылып, көз ұялтады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). ә) *Әлі жаңа, көп уақыт өтпеген*. Мәселен, құда болғандарына көп уақыт болмаған құдаларды қылауы т ү с п е г е н құда дейді (Қаз. зергер. өнер. сөздігі). – *Қылауы т ү с п е г е н* құданы кім тез жібере қоюшы еді! – деп Мүсіреп Есенеидің күткен жауабын да, қалжыңын да қосақтай жіберді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қырық темірдің қылауы. *Әртүрлі, қырық ру*. Есіл өрлеп, жағалай тал шығатын. Тілімді менің айтқан алшы, қатын; *Қырық темірдің қылауы* жиналған жер Өзіне-өзін сенсең баршы, қатын (XV-XV ғғ. қаз. поэт.).

ҚЫЛАУ⁴зат.вет. *Көбіне мал төлдері және терісі бағалы аңдарда кездесетін жұқпалы ауру; қоздырығышы Enterovaccariaceae тұқымдасына жататын сальмонелл таяқшасы*. Бұзаудың тышқақ болып ауруын қазақ қылау деп те атайтын (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Өңделген сүрлемнің тағы бір қолайлы жері организмге қышқылдар аз түскен соң, жас бұзаудың қылау-м е н ауруы азаяды (Қ.Құсайынов, Химия.). Қозының қылауы н ішекке түсетін паратиф микробы қоздырады (Қ.Омаров, Қозы ауру).

ҚЫЛАУДАЙ с ы н. *Түттей де, зәредей*. Кісіге қылаудай қиянатың жоқ, колхозшы көпшіліктің біреуісің, әрі күллі облысқа жайылып кеткен атағың бар (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Аспан мөп-мөлдірі көкпеңбек. *Қылаудай бұлт жоқ* (М.Сүндетов, Құмдағы.). Белгілі бір авторлардың өзі шыққан биігінен көріне алмай жүргендігін дер

кезінде айтып отырсақ, одан оларға қылаудай да зиян келмесі ақиқат (Ж.Әбдірашев, Парасат.).

ҚЫЛАУЛА= е т. **1. Себелеп ұшқындаған жұқалаң қар тұсу**. Күн кешегідей емес, әбден суытты, қар қылаулай бастады (М.Сүндетов, Құмда.). Анау – аспан, мынау – бақ, Аспанда бұлт, бақ жадау. Мамық ұшты қылаулап, Қыс та келіп қалған-ау (М.Мақатаев, Шығ.). *Қылаулап* жауған қар ұшқындары бетіне, маңдайына түссе, лезде еріп кетеді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2. а у ы с. Шашқа, қасқа ақ кіре бастау**. Қай заман қара шашты қар басқалы, *Қылаулап* қасыма да жармасты әрі. Тапсам тек сол өңірден жылы өлеңдер, Тастайды таңырқатып көп жастарды (Ғ.Орманов, Көгілдір.). Жаным оқып жақсылыққа жорысын, Мүлде өзгерді менің ғажап қонысым. Қара шашым бурыл тартты қылаулап, іздеп жүріп жырдың мөлдір сонысын (К.Рыспайұлы, Азамат).

ҚЫЛАУЛАН= е т. **1. Жұқалаң қардың себелеуі**. *Қылаулан* ны п, қырауланып тұрса қар, Өзен-көлдер өз демімен бусанар. Қартаймайтын жастығым боп көрінер Мөлдіреген күміс моншақ, шыршалар (Ө.Қасымбеков, Ұршық). **2. а у ы с. Шашқа ақ тұсу**. Бізді ашаң жүзді, күс мұрын, сары шашының самайына қылаулан ақ кіре бастаған ұзын бойлы адам қарсы алды (Ө.Шәріпов, Алыс.).

ҚЫЛАУЛАНУ *Қылаулан етістігінің қимыл атауы*. ≈ Самайдың қылаулануы.

ҚЫЛАУЛАТ= е т. **1. Себелету, қылаулана тұсу**. Бір жауған, бір ашылған, қылаулатқа н, Сылдырлап мың бұралған жаз еркесі, Жалтырап мынау өзен сұлап жатқан (Д.Еркінбеков, Шығ.). **2. а у ы с. Ағараңдату, шашқа ақ тұсу**. Ғарекеңнің бұйра шашының әр жерінен қылаулатқа н бурылы самайға толық жайылып, жоғары өрмелеп бара жатқан тәрізді (С.Хайдаров, Теңіз.).

ҚЫЛАУЛАТУ *Қылаулат етістігінің қимыл атауы*. ≈ Үздіксіз қылаулату.

ҚЫЛАУЛАУ¹з а т. *Алтын ерітіндісін түтікпен үрлеп, заттың бетіне жұқалтаң етіп ұстату әдісі*. *Қылаулау* – күміс бетіне түтікпен үрлеп алтын жалату; қылаулау, алтын ерітіндісін түтікпен үрлеу (Қаз. зергер. өнер. сөздігі).

ҚЫЛАУЛАУ² *Қылаула етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫЛАУСЫЗ с ы н. 1. *Кіршіксіз, таза; мінсіз.* Бұл – жаны дарқан, аяулы ата жүрегінің терең түкпіріндегі ақ ниеті, аздағы ақша қардай *қылаусыз*, ең ізгі тілегі еді (З.Жәкенов, Таң самалы). Емге бұлты жоқ, *қылаусыз* аспан мөлдіреп тұрғанымен, орманды-қопалы бұл өңірде сентябрьдің айсыз түндері көзге тұртсе көргісіз қараңғы (Ә.Сараев, Тосқауыл). 2. а у ы с. *Риясыз, күдіксіз.* Амал қанша, жаманат хабар төтті үміт пен *қылаусыз* ниетті бір жола қиып кетті (М.Иманжанов, Менің махабб.).

ҚЫЛАУЫЗ з а т. жа ғ ы м с ы з. *Өсекші, сөзуар.* Ауылдарыңа Зағипа деген бір өсекші қатын бар емес пе, хабар берген сол *қылауыз!* – деп әйелі кіжіне қосарланды (Ғ.Мүсірепов, Боранды түнде).

ҚЫЛАУЫҚ з а т. *Бедері ұсақ, шағын егеу.* *Қылауықтың* бір басы егеу, екінші басы ұстайтын тұтқа тәріздес болады, жоғары көміртекті болаттан жасалады (Қаз. тілі термин. Кен.). *Қылауық* бұйым беттерін тазалағанда, металдан, ағаштан және басқа материалдардан жасалған ұсақ, дәл тетіктерді өңдеуде қолданылады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ҚЫЛАУЫТ = е т. *Қылаңытып көріну.* Ол шыңырауды дәл осы арадан, ала қырдың үстінде оқшау *қылауытқан* тастақ жүлгенің терістігінен қазатын болды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Шөптің басына аздап жүкқан қар жұғынын атайды. Күзгі түн жер шық болып қырауытқан, суық жел шөптің басы *қылауытқан* (А.Бабылы, Өлгий).

ҚЫЛАУЫТУ *Қылауыт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Алыстан *қылауыту*.

ҚЫЛАУЫШ з а т. *Қылдан жасалған қалам.* Ойық әріптердің биіктігі 2-3 см, тереңдігі 2-3 мм болып келеді. Алдымен орын таңдап алады да, бетін тегістеп, өңдеп, сосын *қылауышпен* мәтінді жазған («Қаз. әдеб.»). Одан соң ерітіндіні *қылауыш* арқылы тас бетіне түскен мәтіннің әр әрпінің үсіне құйып, босап құмдақталған сызықты өткір қашаулармен шегіп, мәтінді толық жазып шыққан («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛАЯҚ ш ы л. же р г. *Ең соңы, ақыры.* Құндыздай шұбаған қызылды-жасылды шерудің соңынан ала ауылдың тамам балашағасы еріп, *қылаяғы* ауылдың қайқы құйрық итіне дейін еркелеп ермек тапты (О.Бөкеев, Ән салады.). Ілікке татыр текемет, сырмақ, тоқым, айыл мен жүген, *қыл-*

аяғы қамшысына дейін тістегеннің тісінде, ұстағанның уысында кетті (З.Жәкенов, Таң самалы). Саймасайдың жан бауыры Анарбайдан бастап, *қылаяғы* қойшы-қолаңға дейін: «Ей, жынды, о, нақұрыс, о, есуас!» деп, отырса опак, тұрса сопак, сүтке тиген күшіктей сүмелек етіп жіберген (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫЛБУЫТ с ы н. *Тар, жіңішке.* Үшеулеп бет тасты бір-бірлеп қопарып алысты, көрдің ішіне саулаған құм қайрақ ақ кебінді теңбіл ала қылып жапқан, үш жерден *қылбуыт* қып байлаған, сүйегі білеуленген, іші кепкен, сасыған өлік көр түбінде төсек болып жатыр (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құмыраның аузы *қылбуыт* болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ҚЫЛБУЫТТА = е т. *Кішірейту, жіңішертту.* Ағашты екі жағынан бірдей кертгіп, *қылбуыттаған* кезде демін бір алды да, балаға қарап тағы сөйледі (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛБУЫТТАН = е т. *Жіңішкеру, тарылу.* О шеті мен бұ шетінде адам көзі жетерліктей боп көсіліп жатқан қомақты, қаламен екі ортасы *қылбуыттан*... бөрене қуалай жанып тұрған электр шамдарымен жалғасатын (Ө.Қанахин, Шығ.).

ҚЫЛБҰРАУ з а т. к ө н е. э т н. *Ертеде жаза ретінде санды буып, қинау үшін қылдан есілген қысқалау арқан.* Адам сезімінің ішкі қайшылығы, өте нәзік психологиялық өрнек, аһ ұра күрсіну, шексіз ынтығу, сағыну, жеру, қайта аңсау, жаның *қылбұрауға* түскендей ышқыну – бәрі-бәрі шағын әңгіменің өн бойына шебер өрілген («Қаз. әдеб.»).

Қылбұрау салды. *Қылбұраумен буып, қатты қинады.* Халқын сатып, жауына болысар адам Жомарт па екен, тақымына *қылбұрау салып*, дүреге жықса да су жолын көрсетпепті (Т.Ахтанов, Махаббат.). Бұл итер *қылбұрауды* шекеден *салды* екен (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛҒУ *Қылғы етістігінің қимыл атауы; жалмау, жұтып жіберу.* Арбада келе жатқан етіңіз бір қоналқада оның бір-ақ *қылғуын* а н қалар ма екен (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).

ҚЫЛҒЫ = е т. 1. *Бір-ақ жалмап, жұтып жіберу.* Ана тілін жақсы білетін ақын «күнді асайын» емес, «күнге асайын» дер еді, «күнді асау» – күнді бесбармақша *қылғып* жіберу болып шығатынын абайлаған болар еді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Көксерек ырылдап

тұрып, тісінің ұшымен қағып жұлып алып, жүріп бара жатып *қылғын* салды (М.Әуезов, Қараш.). **2. а у ы с.** *Өз пайдасына асыру, жеп қою.* Пара жемейтін ұлық бар ма, тәйірі. Оң-солынан қабат алып, қабат *қылғын* та, қыбын тауып жүрмей ме?! (М.Әуезов, Шығ.). Айыбы мынадай еді дейді: ферма меңгерушісі болып тұрғанда 32 қойды, бір жылқыны *қылғын* жібереді (С.Төлешев, Түрлі бас.). Нақ осы кезде, өзіңе көрінгір, қойма меңгерушісі Лухтин жаман дық жори бастап, қолындағы он жеті мың сомның дүниесін *қылғын* қойыпты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). **3. а у ы с.** *Жою, жоқ қылу.* Жапондар туған жерінен қашты, Өртеніп жүріп бұл күні. Хиросимада онымен жасты Бала жоқ, бәрін *қылғынды* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫЛҒЫЗ = е т. *Қылдыру, істету.* Сол заманда-ақ надандар шырыш бұзған, Жалғанның дәмін бұзып қауіп *қылғызған*. Ақыл мен мал екеуін асырай алмай, Арашашы іздепті қатын, қыздан (Абай, Шығ.). Керуен кез боп жапанда Онан сиқыр алғызды. Тазша кебін кигізіп, Кішілікті *қылғызды* (Қозы Көрпеш.).

ҚЫЛҒЫЗУ *Қылғыз етістігінің қимыл атауы.* ≈ Ишара *қылғыз у.*

ҚЫЛҒЫН = е т. **1. Тыныс тарылып булығы, буыну.** Шарты табылмай, зорлықпен *қылғынып* отырып жазылған өлеңнің әдебиетті күшейтуге септігі жоқ. Қайта сынаржақ қылғаннан басқа (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жетпіс беске жеткенде жер таянып, Тамақты бітеу жұтып *қылғынға ысың*. Сексенде қара көздің нұры тайып, Көзінді ұрмай жылап сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Айран емес, тікен жұтқандай Шеген *қылғынып* қалды (Б.Нұржеев, Шығ.). **2. Телміре, дәмелене қарап, түкірігін жұтыну.** Жас бала әлі жағаласып қымыз сұрап барады. Өздері де: жұтып жіберер ме еді деп *қылғын ады* (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Күйге түсіп айтқан кезде бір мұңды, Күміс үнді көмекейім *қылғынды*. Ұмтылғанда сүйенетін тіреуге... Саған жетпей, ұстаушы едім құрбыңды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қаракөздің екі көзі тұнжырап, жасқа толып, екі бетін ерекше ыстық қан басып кетті. Тамағы кебірісіп, *қылғынып* жұтынады (М.Әуезов, Қараш.).

ҚЫЛҒЫНДЫР = е т. *Тамақтан алу, қысу, буындыру.* Әлдебір тегеурінді саусақтар, мені тамағымнан қысып, *қылғындыра* бастаған тәрізденеді (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.).

Бұжыр бет жігіт ананы жағасынан қос қолдап *қылғындыра* бастады (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.).

ҚЫЛҒЫНДЫРУ *Қылғындыр етістігінің қимыл атауы.* Мұндай құралдар болмай қалғанда ұзын арқанмен сағақтан тұзақ салып, қатты *қылғындырудың* нәтижесінде малды үш рет тұрғызса да ісік езілетін болған (Х.Арғынбаев, Мал ауру.).

ҚЫЛҒЫНТ = е т. *Қылғындыру, буындыру.* Көк мойын ұзақ шікірейе алмады, Қаражан мойнынан *қылғынт* а ұстады да, сүргіштеген тығынын ұшырып түсірді (Н.Сералиев, Қаңтар). Мойнына андаусызда алды салып, *Қылғынтты* күшті қолмен тартып қалып, Сиқырлы шынжырменен шырмалған соң, Есінен қапияда қалды танып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Домбыраның көмейін күмбірлетіп аптықпай, майда үн тереді, көп *қылғынтпай*, екі шектің үстіңгісін де жиі жетекке алып, сыпыра шертіп-шертіп жібереді (М.Сүндетов, Еліктің лағы).

ҚЫЛҒЫНТУ *Қылғынт етістігінің қимыл атауы.* ≈ Мойнынан *қылғынту*.

ҚЫЛҒЫНУ *Қылғын етістігінің қимыл атауы; телміре, дәмелене жұтыну.* Несіптің «қорған» болғансуы – қалың дәулетіне қызыл көрген қара мысықтай *қылғыну* (Д.Әбілев, Баянауыл.).

ҚЫЛҒЫТ = е т. *Бір-ақ жалмап жұту.* Дәу күректей қолдарымен ақ майды уыстап алып арандай ауызға тастай береді. Шайнамайды да. Тек *қылғытып* жұта береді (С.Жүнісов, Ақан сері). Осыншалық жер-көк тұтаса, көні кеуіп қалған мезетте, әттең кебірсіген тандайды мұздатып, *қылғытып* жіберер сүп-суық қымыз-ай десеңші (О.Бөкеев, Қайдасың.). Сәл кідірсе, алып ойпат ортасын ашып, көпсіген ұйық мұны да *қылғытып* жұтып қоятындай көрінді (Х.Есенжанов, Шығ.).

ҚЫЛҒЫТУ *Қылғыт етістігінің қимыл атауы.* Тап осы қалыппен, осы *қылғыту-м е н* тостақ-тостақ ішімдік бұлағы сарқырап құйылып кете берер ме еді? (Д.Досжанов, Тұлпар.).

ҚЫЛДА = е т. *Қылын алу, қылдан тарту.*

ҚЫЛДАЙ с ы н. **1. Қылдырықтай, жіп-жіңішке; нәзік.** Сен қара, *қылдай* өрмек анау тұрған. Мен едім азаптанып соны құрған. Кішкене желге де өзі селкілдейді, Көресің темір емес, я тас қорған (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Жап-жаңа бір тоймаған қарап өзі, Бұлдырап жоқ болады қара көзі. Серке сан, бөтегелі, белі *қылд ай*, Баяғы өзгермеген бұла кезі (Е.Ибраһим, Гәккү). Ашуға булығып талай рет жыларманға келіп, қыбын тауып қашып кетейін десе де қыз баланың *қылд ай* жолы жібермейді (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. а у ы с.** *Титтей, зәредей*. – Менде не күнө болатын еді, жан боп жаралғалы бір баладан басқаға *қылд ай* қиянатым болса, не дейсің (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Әрине, ол жер ортасынан ауыңқыраған осы жасында ешкімге *қылд ай* қастық етпеген кісі (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Бұл жігіт серіктеріне *қылд ай* қиянаты жоқ жан, қолда барын дос-жарандарына бөліп берерлік ер (Х.Есенжанов, Тар кезең).

Қылдай бөлді. *Тепе-тең етіп, қақ жарды.* Тығулы пәлен жерде алтыным бар, Дүниеде сезген емес адам біліп. Мен өліп, жер қойнына кіргеннен соң, Алыңдар, балаларым, *қылд ай бөліп* (Ә.Найманбаев, Шығ.). – Дос ағаң қазір жалғыз шабақты *қылд ай бөліп* жеген күндерді де ұмытты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қыс бойы алтындай сақтаған тұқым бидайды жерге сіңіріп, қалған жарты қабын он шақты үйге *қылд ай* етіп *бөлідік* (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚЫЛДУ-СЫЛДУ: қылду-сылду болды. Олай болды, былай болдымен іс нәтижесіз қалды. Жоғалды, ұрлады дегенді айтып, оны Сұлтанғазы қостап, аяғы *қылду-сылду боп* бітті (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа.).

ҚЫЛДЫР= е т. *Қылғызу, жасату.* Бірақ айтқанымды *қылдырам*, ағылшындардың зорлығына көнбеймін дегенінің өзі ағылшындарға өлімнен күшті болып батты (С.Шарипов, Бекболат). Орыс сыяз *қылдырса*, Болыс елін қармайды; Қу старшын, аш билер, Аз жүрегің жалғайды (Абай, Тол. жин.).

ҚЫЛДЫРЫҚ з а т. *Жіңішке, мықты жіп, сым.* Тұтқын *қылдырық* сап қара домбырасын қырық шұқиды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Дәл төбеме топтасқан жүздеген *қылдырықтар* ы алған әсерімді импульстер арқылы одан бетер айқындай түсуде (Т.Шаханов, Көгілдір.).

ҚЫЛДЫРЫҚТАЙ с ы н. **1.** *Жіңішке, қылдай.* Қарасаң бой нұсқасы тал құрықтай, Қиылған белі оның *қылдырықтай*. Дариға-ай, күйеуімді бір көрсем деп, Дөңбекшиді төсегінде бұлдырықтай

(К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кешегі ені *қылдырықтай* қыр өзені дегенге адам нанғысыз: кәдімгі шалқып жатқан телегей теңіз дерсің! (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). **2. а у ы с.** *Нәзік, әлсіз.* Оған тете скрипканың болат шегіндей *қылдырықтай* дауыс үзіліп, безілдеп шырылдады. Бұл жас қарындасым – Гүлшат қой! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛДЫРЫҚТАН= е т. *Қушию, жіңішкере түсу.* Құдықтың ауыз жағы *қылдырықтанып* жіңішкере түсті (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.). Көрінгеннің қолында кетіп, таудай боп үйілген балықтың, ақыр аяғында, түбі *қылдырықтанып* қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚЫЛДЫРЫҚТАНУ *Қылдырықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛЖАЙ= е т. с ө й л. *Қылжи.* Бір уақытта бүркіттің Желкесін қиды бидайық. Жерге түсті денесі Аяқ-басы *қылжайып* (Қамбарбатыр). – Атыңды беремісің тойыма, – деп, Сөзімді жақтырмай-ақ тұр *қылжайып* (С.Керімбеков, Еңбек-ата.).

ҚЫЛЖАЙТ= е т. с ө й л. *Қылжит.* Жалғыз мылтық қаншаға төтеп берсін, жетісегіз немісті *қылжайтса* да, Жұматайда оқ қалмады (Ғ.Сланов, Жанар тау).

ҚЫЛЖАЙТУ *Қылжайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛЖАҚ з а т. э к с п р. **1.** *Сайқымазақ, орынсыз бұрма, тәлкек сөз.* Аталы сөз, *қылжақ*, мысқыл, өсек, күлкі, қабақ шыту, ашу, күйіну, сүйіну, тәжім, ірілік қыр көрсету сықылды қалыптар, қайсысы қандай орында керек екенін жақсы білу (М.Дулатов, Шығ.). Айбүбі болса құрбыларының *қылжағына* араласпай, бойын аулақ ұстап, боз жорғасының жалынан сипалап бөлек тұрған (Ә.Тарази, Кен). **2.** *Орынсыз сөйлейтін, дөрекі ауыз.* Көлбайдан жауап әкеліп тұрған *қылжақ* інісіне: – Ей, шойнаң-шойнаң етпей, жоғалшы әрі, – деп зекіп жіберді (Б.Тоқтаров, Қыран.). Қылжың, *қылжақ* туысқан, Қырт пен мылжың ағайын. Бәрінен де дауасыз Өсекті қайтіп бағайын? (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қылжағына көнбеді [көне қоймады]. *Мазағына көнбеді, қарсы тұрды.* Өмірдің қарсы болмақ кім заңына! Ол сенің *көне қоймас қылжағыңа*. Тартады бір жағына оқалылар, Тартады опалылар бір жағына (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қайтпадым бірақ қарысып, *Көнбедім* қикар *қылжақ*–

қ а. Жалына желдің жабысып, Жөнеле бердім қыр жаққа (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қылжаққа айналдырды. *Сайқымазақ қылды, тәлкек етті.* – Кісінің көкейкесті сөздерін қ ы л ж а қ қ а а й н а л д ы р ғ а - с ы н, ең дұрысы, – мұндайда үндемеу деп білем (Б.Нұржекеев, Құтұмен өт.). Әсіресе, Нұрғазыдай жігіттер кәрі жездесін қ ы л ж а қ - қ а а й н а л д ы р ы п тиісіп отырмаса, іштері толып тұрады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қылжақ қылды. *Құлкі қылды, мазақ етті, келемеждеді.* Үсеннің «мұнан-дағы өзімді атып кеткені жақсы еді, әжемнің жылы толмай жатып, қаралы ауылымды басынып, қ ы л ж а қ қ ы л ы п жүрген Әділден Құдай қойса кегімді алармын-ау!» – деген дауысын Шылықа есітіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ана шопан Гауһарға көмекшілікке жібер десем, «алдымен үйлен, әйтпесе салт жігіттерді көмекшілікке жібере алмаймыз» деп қ ы л ж а қ қ ы л а д ы (Қ.Боқасов, Әке.).

ҚЫЛЖАҚБАС с ы н. э к с п р. *Была-пыт сөйлеп, дөрекілеу әзілдесетін, бейпіл ауыз.* Бүтін кеш бойы өздерінің ішек-сілесін қатырған сөзуар, қ ы л ж а қ б а с Демесін Зәрудің көз алдынан кетер емес (Ө.Қанахин, Жүрек.). Былай қарап тұрса жеңілтек мінез, қ ы л ж а қ б а с дейтін Кемпірбайдың еш жерде өтірік айтқанын әлі күнге естімепті (С.Сарғасқаев, Төмпішқара.). Кім біледі, тәуірлеу үйдің қ ы л ж а қ б а с т а р ы да болар, тәлкек етер (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛЖАҚБАСТЫҚ з а т. *Дөрекілеу әзілдесетіндік, бейпілауыздық.* Ауладағы жас өспірім қыздар да оның қ ы л ж а қ б а с т ы - ғ ы н а н әбден азар да безер болып, үйлеріне тығылып, әбігер болды (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚЫЛЖАҚТА= е т. *Әзілдескен болып, аузына келгенін шату, бейпіл сөйлеу.* Ақкеліншек жесір деп қ ы л ж а қ т а й т ы н болыс үйінің айналасындағы боз бастардың біріне көз қырын, көңіл сырын бермей келеді (Д.Әбілев, Баянауыл.). Оның бұрын мұндай жағымсыз әдеті жоқ еді, енді сайтан суды жұтып алып, әрлі-берлі өткен қыз-келіншекке қ ы л ж а қ - т а п әрнемені айтады (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Жайдары, күлдіргіш қалқам, Ұятсыз, әдепсіз, салқам, Күлгенім бір сенің арқаң, Ыржақта, Қ ы л ж а қ т а, әйда! (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ҚЫЛЖАҚТАС= е т. *Дөрекі әзілдесу, ауыздарына келгенді айту.* Өздерімен қ ы л

ж а қ т а с а беретін Сейпілді Дәмелі мен Дариға қосарласа мазақтайды (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Қанша қыңыр болсақ та, үлкенді сыйлап өскен қазақтың баласы емеспіз бе, оның үстіне әке көзінше қызымен қ ы л ж а қ т а с ы п тұру көргенсіздіктің айғағы (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Ошақ басындағылармен сөйлескен боп, қазан сапырып, самауырын қойып жүрген келіншектердің ыңғайын аңдиды, ән тыңдап, қызық көргісі келген боп, сауық құрып жатқан жерге барып, есіктің алдында өнерпаз жігіттерге қошамет айтып, тойды қыздырып отыратын азулы жеңгелерге тиісіп, сөзден сөз тудырып, қ ы л ж а қ т а с а кетеді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚЫЛЖАҚТАСУ *Қылжақтас етістігінің қимыл атауы.* Әскерден қайтқан жігіттермен қ ы л ж а қ т а с у д ы білген екен ғой (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). – Қой, шырағым, сенімен қ ы л ж а қ т а с у ғ а уақытым жоқ, жолымды бөгеме (Т.Дәуренбеков, Кездес. осы).

ҚЫЛЖАҚТАУ *Қылжақта етістігінің қимыл атауы.* Күлшебай Нұриланың қарсы алдына отырып алып, ащы махорканың түтінін будақтатып, қ ы л ж а қ т а у е н болады (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Естай біреу ұстап алатындай былайырақ барып тұрды. Жұпардың бұған қ ы л ж а қ т а у ы тегін емес-ті (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚЫЛЖАҚШЫЛ с ы н. *Әзілдегенсіп жосықсыз сөйлегіш.* – Сонымен, – деді Банзаров, қ ы л ж а қ ш ы л қалпын байқап жүрген Шоқанды, ойын сөзден шыңға қарай бейімдегісі келіп (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫЛЖАЛАҚТА= е т. э к с п р. **1.** *Жөн-жосықсыз сөйлеп, қиқаң-қиқаң ету.* Көптен бері көп ішпеген Қарасай тәлтіректеп, отырған орнында қ ы л ж а л а қ т а п қалды (С.Жүнісов, Жапанда.). Сенбейсіз бе, өзгелерін білмеймін, Маған өйтіп аузын да ашып көрген жоқ. *Қылжалақтап* жүргенге тек мәз болад, Мақтан үшін, әлде әурелік кім білед? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жағдайын жеңілдетейін деп, қайдағыны айтып қ ы л ж а л а қ т а ғ а н болдым (Б.Нұржекеев, Шығ.). **2.** *а у ы с. Бір нәрсені істегісі келмеу, айтқанға көнбеу.* Биыл бесеу жазыңдар десем, Ақат Кәріпжанович бұлай болмайды деп қ ы л ж а л а қ т а й д ы (С.Бердіқұлов, Егеулі найза).

ҚЫЛЖАЛАҚТАУ *Қылжалақтау* етістігінің қимыл атауы. $\approx$ Қ ы л ж а л а қ т а у ы н қоймады.

ҚЫЛЖАЛАҢ з а т. э к с п р. *Қылжақ сөз аралас қиқақ*. Айттым ғой, тырнап әркім сол жарамды, Талай шат минутымды олжалады. Содан ба, кейде оқтай қадалады, Еш зілсіз досымның да қ ы л ж а л а ң ы (Б.Аманшин, Өлеңд.).

ҚЫЛЖАЛАҢДА = е т. *Қиқаң-қиқаң етіп, әрлі-берлі қозғалақтау*. Қасқырдың басы қ ы л ж а л а ң д а п, аздан соң тістеген өкпесін тастады да, басы жерге сылқ ете түсті (М.Әуезов, Өскен өркен). Ол қ ы л ж а л а ң д а ғ а н Ыбырайымды ауыз бөлмеге тартады (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң). – Оны қайтесің? Жазған мен, – деді Ақан қ ы л ж а л а ң д а й басып қасына келіп (С.Сарғасқиев, Көңілді бала.).

ҚЫЛЖАЛАҢДАТ = е т. ж а ғ ы м с ы з. *Аузын қиқаңдату, қиқаң-қиқаң еткізу*. Аузын қ ы л ж а л а ң д а т ы п ішінен әлденені күбірлеген болып, жыбырлап сұлық жатқан – бақсы (С.Торайғыров, Таңд. шығ.).

ҚЫЛЖАЛАҢДАТУ *Қылжалаңдат* етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЖАЛАҢДАУ *Қылжалаңда* етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЖАҢ¹ з а т. э к с п р. *Орынсыз қалжың, қылжақ*. Сәдір бұдан бір қысылса, екіншіден, ішкен адамның қ ы л ж а ң ы көп болады (А.Хангелдин, Қара торғай). Өзімнен тайыз бір жанды, Тыңдаймын кейде амал жоқ. Адамдық сөз жоқ қ ы л ж а ң д ы, Тыңдамасқа шамам жоқ – Қиналамын сонда бір (М.Құттықов, Ар-намыс).

ҚЫЛЖАҢ² е л і к. *Кенеттен қиқаң, қисаң еткен, қысқа қимылды бейнелейтін сөз*.

Қылжаң етті. *Қиқаң етіп, сылқ құлады*. – Қасқыр қ ы л ж а ң е т і п жығылды. Бүйірін қауып жығылады екен, – деді Сағадат (М.Әуезов, Өскен өркен). Қасқырдың ішін есіп жібердім. Шек-қарны қарға түскенде қасқыр қ ы л ж а ң е т і п құлады (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Жолмұқан білегін ұстай алған Маймақовты оң қолымен шықшыттан сарт еткізді, көк көз сары қ ы л ж а ң е т е қалды (Х.Есенжанов, Тар кезең).

ҚЫЛЖАҢДА = е т. с ө й л. *Әрлі-берлі шайқалып, әзілдеген болып, аузына келгенін айту, жосықсыз сөйлеу*. – Мырзаникі – мырзалық болсын, қан базардың ішінде мұғалімнің арақ ішіп, қ ы л ж а ң д а й-

т ы н жөні жоқ-ақ екен! – деді тағы біреуі (Б.Майлин, Шығ.). Қоста Сәтбай домбырасын діңкілдетіп бейбастақ, ұятсыз көздерін ойнатқан болып, қ ы л ж а ң д а п Гуляны қажап отыр (С.Сейфуллин, Шығ.). Жеткенде он жетіге шырт түкіріп, Қ ы л ж а ң д а п, қызды ауылды қырындайсын. Қызықты, қызбалықты қызу күнің, Бір жерден ебін тауып ұрынғайсын. Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып аяқтанып сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚЫЛЖАНДАУ *Қылжаңда* етістігінің қимыл атауы. $\approx$ Жөнсіз қ ы л ж а ң д а у.

ҚЫЛЖАЮ *Қылжай* етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЖИ = е т. 1. *Сүлдері құрып, қалай болса, солай қисая кету*. Далаға шықпақшы болып орнынан тұрып еді, тәлтіректеп барып, үйдің қабырғасын сүзе Бөкен қ ы л ж и я құлады (Б.Майлин, Шығ.). Әншейінде кешкі тамаққа қарамай, кез келген жерде қ ы л ж и ы п қалатын мен сол түні ұйқы дегенді ұмытып кеттім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Өзге балалардың бәрі отырған-отырған жерінде қ ы л ж и ы п ұйықтап қалған (Д.Исабеков, Тіршілік). 2. а у ы с. *Мұрдем кету, өліп кету*. «Елдегі сорлы кедей байдың малының соңында жүріп, бір күні қ ы л ж и ғ а н ы н білмей қалады, досым» – деп еді (М.Дүзенов, Ант). Сонда Ораз: «Мен жүз емес, екі жүз адымнан-ақ атайын», – деп, сол шамалы жерді мөлшерлеп алады да, шиті мылтықтың аяғын жерге құрып жіберіп, шошқаның өзі жақ құлағын нысанаға алып тартып кеп қалады, шошқа шошаң етіп атып тұрады да, қ ы л ж и ы п барып құлайды (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ҚЫЛЖИМА с ы н. *Жеңілтек мінез*. Әйтпесе, өзге пішімінде шақырық мол, қылтың-сылтыңы көп қ ы л ж и м а бикештер көрген жерден құлап түсер-ақ мүсін (З.Қабдолов, Біз жанбасақ).

ҚЫЛЖИТ = е т. 1. *Қисайту, құлату*. «Шіркінді сол отырған жерінде қ ы л ж и т а салар ма еді» – деген ашыну сезімі келеді осы сәтте (І.Омаров, Шабыт.). 2. *Мерт қылу, сұлату*. Түрме басшыларының біреуі Кузенковтан айырылып қалған солдаттың дәл жүрегінен найзаны сұғып, қ ы л ж и т а салыпты (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚЫЛЖИТУ *Қылжит* етістігінің қимыл атауы; *сұлату*. Дұшпандық әдісімен түн жамылып, Қайсарды қ ы л ж и т у ғ а бірден

жарып Жұмсаған қанды қанжар шоқша сақал – Зымиян болып шықты Ордабаев (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ҚЫЛЖИЫС з а т. *Сылап тұскен жатыс, қалай болса, солай қисая кеткен күй. ≈ Қ ы л ж и ы с ы н* қарашы.

ҚЫЛЖИЫС = е т. *Қисайысу, қатар жату. Сұмдықты сондай талай өлшеп-пішіп», «Саулыққа» – деп соңғы рет арақты ішіп, Әр жерде әрбіреуі арақ сасып, Қорылдап жатты ұйқыға қ ы л ж и ы с ы н* (Т.Жароков, Таңд. шығ.).

ҚЫЛЖИЫСУ *Қылжиыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛЖИЮ *Қылжи етістігінің қимыл атауы; қисаяу.* Мәстектің көзі қарауытып тағы да қ ы л ж и ю г а оңтайланып барады (Ж.Алтайбаев, Сыпырғыш).

ҚЫЛЖЫҢ з а т. э к с п р. *Орынсыз қалжың, қылжақ.* Адамзат тірлікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек. Екеуінің бірі жоқ, ауыл кезіп, Не қорлық құр қ ы л ж ы ң м е н күн өткізбек (Абай, Шығ. жин.). Мен сенің қ ы л ж ы ң ы ң д ы, кейде бізді күлдіру үшін айтатын өтірігіңді, жорта істейтін қайсарлығыңды енді ғана түсіндім (І.Есенберлин, Алтын.).

ҚЫЛЖЫҢБАСТЫҚ з а т. с ө й л. *Қылжақбастық. – Қ ы л ж ы ң б а с т ы -* г ы м а қарап, сен мені түк білмейтін, есер деп ойлайтын шығарсың (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚЫЛЖЫҢДА = е т. *Жосықсыз сөйлеу, қылжақтау.* Үйдегі жұрт күліп, қ ы л ж ы ң - да п отырса да, Рақымжанның әні маған едәуір әсер берген тәрізді болды (С.Сейфуллин, Тар жол.). Үйде отырса салбырап, Түзге шықса албырап, Кісіні көрсе қ ы л ж ы ң д а п, Қалжыңшылсып ыржыңдап (Абай, Шығ. жин.).

ҚЫЛЖЫҢДАС = е т. *Бірге қылжыңдау, қылжақтасу.* Ол жаурынын қиқандатып, қ ы л ж ы ң д а с а күледі (М.Әуезов, Қараш.). Оқас қара қызбен қ ы л ж ы ң д а с а әңгімелесті (А.Сатаев, Аққу.).

ҚЫЛЖЫҢДАСУ *Қылжыңдас етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ ы л ж ы ң д а с у ы н* қоймады.

ҚЫЛЖЫҢДАУ *Қылжыңда етістігінің қимыл атауы. ≈ Қ ы л ж ы ң д а у м е н* болды.

ҚЫЛЖЫР с ы н. *Қитар, қыли көз.* Алыс-тан ат өктеп, аптығып келген азамат масаты шатырға кіріп, төжім етіп, Иран патшасы

еркімен бағынатын емес деп хабар бергенде Темірдің қ ы л ж ы р, қыли көзі нажағадай жарқ етті де, қабағы жауар күндей түйіліп кетті (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйтеуір разы болсын! Өзі бір қ ы л ж ы р адам көрінеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛЖЫРЛЫҚ з а т. *Қылжақтық.* Ондай қ ы л ж ы р л ы қ басылғанша, қыңыр бала түсінген нәрсені де ұқпайды, істе деген істі де орындамайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛИ с ы н. *Қитар көз, шапыраш.* Араласпайтын әңгімелерің болсайшы! – деп, Жәкеңнің қасында тұрған қ ы л и жігіт қатты кейіді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Көздің кей уақытта қ ы л и болып қалуына токсоплазмоз ауруының себеп болатыны даусыз (З.Сырғабаева, Токсоплазм.).

ҚЫЛИЛАН = е т. *Көру бағыты қалыпты күйден ауытқып, қисаю, шапыраштану.* Баланың ақылды өткір көзі әйел қарағанда қ ы л и л а н а қысылып, болар-болмас күлімдеді (С.Бегалин, Жеткіншек). Жаюлы жатқан күс-күс, тас түстес алақанға кекілік көзі қ ы л и л а н ы п, әсем мойнын созып-созып көп қарады (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Бұл кезде Ешмұқан етке де, бауырсаққа да төбеті шаппай қ ы л и л а н ғ а н көзіне күлкі үйірген боп, жан-жағына қарады (К.Қазыбаев, Ызғар).

ҚЫЛИЛАНУ *Қылилан етістігінің қимыл атауы. ≈ Көздің қ ы л и л а н у ы.*

ҚЫЛИЛАУ с ы н. *Көзі қисықтау, қитарлау, шапыраштау.* Бірақ оның орнына облысполком бастығы Ақан Сұлтанов сәл қ ы л и л а у қоңыр көздерін жалт еткізіп, шаншыла қарады (М.Әуезов, Өскен өркен). Көзі қ ы л и л а у, дүрдік ерін, тапал бойлы Айдархановқа қарап, «мұндай кішкентай адам ішіне бір қойдың етін қалай сыйғызады» деп ойлады Төкен (Ә.Нәбиев, Шолпан).

ҚЫЛИЛЫҚ з а т. м е д. <лат. strabismus> *Көз қалпындағы сәйкессіздік, шапыраштық; екі көздің көру бағытының бір нүктеде түйіспеуі.* Каунас қаласында көздерінің қ ы л и л ы ғы н емдеуге келген 19 адамды жан-жақты зерттей келгенде токсоплазмоздың жеңіл түрімен ауыратындығын анықтаған (З.Сырғабаева, Токсоплазм.). Қ ы л и л ы қ көздің бұлшық еттерінің қиысу қызметінің бұзылуы әсерінен пайда болады (ҚҰӘ).

ҚЫЛКӨПІР з а т. 1. *Діни наным бойынша, жәннатқа барар жолдағы лаулап жанып тұрған тамық отының үстінен өтетін,*

қылыштың жүзінен де жіңішке, өткір, азапты, ауыр өткел. Қараң қалған қараңғы үңгір – енді саған тас қабір, Қарамайды, қайырылмайды бұл үңгірге дос, бауыр. Қалтырайсың қияметтің қылкөпірі үстінде, Алдында да, артында да құз, тұңғиық, тосқауыл (М.Мақатаев, Шығ.). Тағы жұт қарыныңды томпайтпасам Болмасың біржолата шоңқайтпасам. Қылкөпір, тас таразы құрылғанда, Аузым жоқ әзір менің, сонда айтпасам! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). 2. *Басқа іс тұскен қиын-қыстау, тар кезең.* Алдап алған малыңның Есебіне жете алмай, Қалтырарсың, Ешенім, Қылкөпірден өте алмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Әрбір қылкөпірден өткенде достың талай кешкен мінездерін біліп, түңілген адамдар жете түсінердей ырғақ бар, ол – өмір ырғағы (С.Талжанов, Ұлдай.). 3. *Қиын сынақ.* Арманы шексіз еді бұлан ердің, Қылкөпір аз болмады сынағы елдің. Жүргенде ұмыта алмай Ақтоқтысын, Өлімі өрттей тиді Құлагердің (К.Салықов, Жезкиік). Сезімнің райын біл де отыр, Ақылмен түбі ол бекісін, Махаббат – нағыз қылкөпір, Аяғы екеу неке үшін (Ә.Абайділданов, Маржан.).

ҚЫЛКӨПРДЕЙ с ы н. *Өте жіңішке, өтуге қиын.* Жаңағы қылкөпірдей көрінген жерден өтсе де, артына карауға қорықты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Қылкөпірдей қиын жолмен, Тұйық жолмен қыз жүрген, Арқасынан түсірмейтін Ажар қайда, Қарт атасы Ес қайда? (А.Тоқмағамбетов, Көгілдір.). Махаббатқа келген кезде әлемнің Жолдары да қылкөпірдей тар екен. Қозысы мен Баяны бар өлеңнің Қызыл көзді Қодары да бар екен (Қ.Мырзалиев, Бұлбұл).

ҚЫЛКҮПЕК з а т. м е д. <грек. phimosis> *Ер адамның жыныс мүшесінің басын жауып тұратын терінің тарылуы түріндегі кемістік.* Аурулардың ішінде жиірек кездесетіні – қылкүпекфимоз деп аталады. Ер балалардың жыныс мүшесінің басындағы теріге – күпекке әртүрлі микробтар түсіп, қабынудан болатын ауру («Жас Алаш»).

ҚЫЛҚ е л і к. *Сұйық затты жұтқанда естелетін қысқа дыбысты білдіретін сөз.*

ҚЫЛҚ ЕТКІЗДІ. *Қылығып жұтып жіберді.* Әлі «әпкел бері!» – деп қолын созса, қылық еткізіп жұтып жіберуден тайынар түрі жоқ (З.Жәкенов, Таң самалы). Жездем өзің біл дегендей, аузындағы нанын екі ұртына кезек

жүгіртіп, қылық еткізіп жұтып қойып отыр (С.Сматаев, Армысың.).

ҚЫЛҚ ЕТТІ. *Бірден жұтылып кетті.* Сенің тиын-тебенің маған ас қой, оған қақалмаймын, тамағымнан қылық ете түседі, – деп, дүкенші жігіт те дес берер емес (Ә.Қарағұлов, Шоқине).

ҚЫЛҚА¹ з а т. қ о л ө н е р. *Ешкі терісінен тігілген жаға.* Жас ешкілердің терілерінің қылшықтарын жұлып, тек қана түбітін қалдырып, қылықа (жаға) істейді. Өңдеудің күшімен түбітті тері биязыланып қалады. Ішкі көк еті бар жағын бояумен бояйды. Мұндай киімдердің түбітін ішке қаратып киеді. Қылықа – түлкі терісінен істелген киімдерден бірде кем соқпайды (Мұса Шорманов).

ҚЫЛҚА² с ы н. *Қылдырықтай жіңішке.* Ал Шідертінің тұңғиық тұсында болсын, саяз тұсында болсын жаяу адам аттап өте беретін де қылықалары бар («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛҚА МОЙЫН. *Жіңішке, қылдай (мойын).* Манап қолын домбыраға созды. Қыл сағақ, қылықа мойын домбыра қаңбақтай жеңіл, қол тигенге-ақ күмбірлеп тұр (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Қылықа мойынның сөзіне қалтқысыз сеніп, имандай ұйып отырған бала «жарайдыға» қиналмай көнді (Б.Токтаров, Тауда.).

ҚЫЛҚАЗАН з а т. ж е р г. *Кішкентай қазан.* Үлікті ашып, темір қазандықты шығарып, қылықазанмен арнадан су алды да, оттықтағы қалаулы ағашқа керосин тамызып, сіріңке тартты (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚЫЛҚАЙЫҚ з а т. с п о р т. *Бір, екі, үш ескекшіге арналған тесік орындары, қақпағы бар, үсті жабық спорттық еспе қайық.* ≈ Қылықайық жарысы.

ҚЫЛҚАЛАМ з а т. 1. *Кескіндеме, графика т.б. өнерінде кенепке, қағазға бояу жағу үшін қолданылатын құрал.* Сырлы бояулы кескіндемеде қылықаламның жаққышы қатты қылдан, желімді кескіндеме мен фрескада ұзынша қылдан жасалады (Қаз. өнері энцикл.). Суретшіде бояуы мен қылықаламы болса болғаны, жеке отырып керекті суретін жасай алады (А.Тоқпанов, Бүгін.). Қылықаламды жануарлардың жүні немесе қылынан қаламсапқа бекітіп жасайды (ҚҰЭ). 2. и н ф. <ағыл. brush> *Сурет салу бағдарламасында (paint program) таңдап алынған түспен және мәнермен сурет салуға немесе бояуға арналған аспап.* 3. и н ф. *Windows жүйесіндегі*

графикалық редакторларда әртүрлі фигура-лармен және сызықтармен шектелген тұйық аудандарды бояу үшін немесе сурет салу үшін пайдаланылатын объект (аспап). Қылқалам пайдаланушыға графикалық бейнелерді бояуға мүмкіндік беретін графикалық редактордың (graphics editor) аспабы (Қаз. тілі терми. Информатика.).

ҚЫЛҚАН з а т. 1. б о т. Мәңгі жасыл ағаштарда (бұталарда) жапырақ орнына өсетін тікенек. Земцов кішкене төмпешіктің үстінде қолымен балапан қарағайдың қылқанындағы боз қырауды қағып түсіріп, орман түкпіріне қиялдана қарайды (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Олардың үстеріне үлкен-үлкен жәшіктер тиеліп, беті қарағай қылқандарымен қымталыпты (Ө.Сәрсенбаев, Офицер.). Қарағайдың қылқанына зер салып қараса, оның бір жағы дөңес, екінші жағы жазық немесе аздап ойыстау (Т.Мұсақұлов, Ботаника). 2. Балық етінің арасындағы ұсақ сүйек, қылтық. Ауылнай Бейсенғали әйеліне шағынғандай мұңая қарады да, тамағына бейне бір балықтың қылқаны тұрып қалған адамша жөткірді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). – Немене, кешегі осы жерден ұстап өкеткен балығыңның қылқаны тамағыңнан әлі кетпей тұрма? – деді Сапар (А.Байтанаев, Асан). Оның еті өте дәмді, ұсақ қылқандары болмайды (Саятшылық). 3. Дәнді дақылдардың көбінің масағына біткен жіңішке талшық, қылтанақ. Арпаның сабаны төсенішке жарамайды, өйткені оның қылқаны қойдың жүнін былғайды (Шопан серігі).

Қылқан жапырақтылар. б о т. <лат. coniferales> Суректі ағаш және бұта түрінде өсетін ашық тұқымды өсімдіктер класы. Қылқан жапырақтылардың Қазақстанда 2 тұқымдасы бар: қарағай тұқымдасы – қарағай, балқарағай, шырша, майқарағай және кипарис тұқымдасы – арша, кипарис; мәңгі жасыл (қыста қылқаны түсіп қалатын балқарағайдан басқасы) өсімдіктер (ҚҰЭ). Қылқан жапырақтылар тұқымы арқылы, кейде вегетативтік жолмен өсіп-өнеді (ҚҰЭ).

Қылқан кескендей. Уылжыған, өрімдей жас. Қылқан кескендей жас өспірімдерге жараса кеткен бұл форма Шоқанды да сұлуландырып жіберген (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Өзгесі қылқан кескендей қызылаяқ жетімдер (Ф.Мүсірепов, Шығ.).

Қылқан селеу. ө с. <лат. stipa capillata> Астық тұқымдасы, қау туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қылқан селеу Қазақстанның барлық аймақтарында шөл, шөлейтті жерлерде, кейде Альпі белдеуінде де өседі (ҚҰЭ). Қылқан селеудің биіктігі 40-80 см, тамыры шашақталып, қалың шымқабат түзеді (ҚҰЭ).

ҚЫЛҚАНДАЙ с ы н. Өрімдей уылжыған, өндірдей жас. Жұрт елеңдесіп, қорқуды былай қойып, сол әскердің түскен үйін жағалады. Мен де бардым: қылқандай жас жігіт, бірен-саран сақалдылары да бар (Б.Майлин, Шығ.). Ортаға кілем үстіне өңшең сәнді киінген қылқандай уыз жас жігіттер шыға келгенде жұрт тағы бір гу етті (Ө.Кекілбаев, Дала). Қылқандай балалар басымыздан жалма-жан құлақшынды жұлып алып, саптағы солдаттардай үнсіз-түнсіз тұра қалыстық (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚЫЛҚАНДЫ с ы н. Қылқаны бар, қылқаны көп. ≈ Қылқанды балық.

Қылқанды арпа. ө с. <лат. hordeum crinitum> Астық тұқымдасы, арпа туысына жататын біржылдық шөптесін өсімдік. Қылқанды арпа Қызылорда облысында, Бетпақдалада, Мойынқұм, Балқаш-Алакөл ойысында, Жетісу (Жоңғар), Күнгей, Іле Алатаулары мен Қаратаудың тастақты тау бөктерінде өседі (ҚҰЭ). Қылқанды арпаның биіктігі 15-50 см, сабағы жылтыр, жапырағы жіңішке, таспа тәрізді, көбінесе ширатылған (ҚҰЭ).

ҚЫЛҚАНКЕСТІ с ы н. Уылжыған, өрімдей. Мектеп ауласына ендім. Іші толы өзін сияқты қылқанкесті кішкентай балалар (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚЫЛҚАНДА= е т. Бір нәрсенің деңгейінен көрінер-көрінбес боп қалт-құлт ету. – Өне, сол қып-қызыл тас, қылқаңдаған жылан толы бір алапты жыртып, гүл жайқалатын өлкеге айналдырған жоқ па? (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Қыз шақырды деп қылқаңдап, таң атпай жетіп келуімнің жөні қалай болады? (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚЫЛҚАНДАТ= е т. Қалт-құлт еткізу. Мен шалқамнан жатқан күйі өзбек қыздарының биін билеген болып, білектерімді бұлтыңдатып, мойнымды қылқаңдаттамын (Ә.Нұршайықов, Алтын.).

ҚЫЛҚАНДАТУ Қылқандат етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛҚАНДАУ *Қылқаңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚАРА з а т. *Атлас сияқты матаның түрі.* Тігін ісінде матаның батсайы, пайторғын, пүліш (ұзын түкті, қысқа түкті), шағи, қ ы л қ а р а (құбылмалы атлас сияқты бұл көбіне шапан тігуге қолданылады), паңбарқыт, қатина барқыт, (паңбарқыттың түрі, қалың, түкті материал), сәтен, көбелек шыт, ағзу, шекпен, сукно, парша, жібек, торғын сияқты түрлер қолданылады (Г.Райымханова, Ата көсіп.).

Қылқара ат. *Сүліктей қара ат.* Төрт солдат бір қазақты ортаға алып, Тұрғанын Қияқбайдың көзі шалып, Ағызып қ ы л қ а р а а т т ы келе жатыр, Өлді-ау деп жалғыз інім жауда қалып (Н. Ахметбеков, Амангелді).

ҚЫЛҚИ= е т. 1. *Ұн-ұзын болып сораю, сидю.* Мен осы арада ғана анық байқадым. Бораптың мойны қ ы л қ и ы н, көк тамырлары тарам-тарам болып тұр екен (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Олардан кейініректе екі келіншек түйеден қалмай, кебежеде бастары қ ы л қ и ғ а н балаларымен қатарласып келе жатты (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). 2. *Көзін тігіп, қадалып тұрып алу.* Байдың үйінен қымыз ішем деп қ ы л қ и ы н күнде бара бергенше, биелердің сауған сүтінен осы кішкентай торсықты толтырып алып тұрайын деп келіскем (С.Омаров, Қиыр жол). Әжем не шешем қамыр илей бастаса-ақ: – Қазанжаппай істейсің бе? – деп қ ы л қ и ы н қасынан шықпай қоям (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚЫЛҚИҒАҚ з а т. м у з. *Скрипка, қобыз сияқты музыка аспаптарында ойнау үшін қолданылатын, ұзына бойына қыл тартылған таяқша.* Қ ы л қ и ғ а қ кескілегенде, қыл ішектер қиғылық салыпты-ау (С.Сматаев, Ғарыш.).

ҚЫЛҚИТ= е т. *Сорайту, сопиту.* Үшінші «б» класының балалары есікті сығырайтып ашады да, мойындарын қ ы л қ и т ы н, көздері жалт-жұлт етіп сыртқа қарайды (З.Ақышев, Достар.). Маржания тарамыс-тарамыс болып сидиған ұзын мойнын қ ы л қ и т а созып бір отырды, бір тұрды (Ә.Сатыбалдиев, Ақмарал). Сен еріксіз шыға келесің, іннен басыңды қ ы л қ и т ы н шығара бергенде былай келіп перемін! – деп, түктің астында жатқан пәлек ағашты ала салып, қақ бастан періп кеп жіберіпті (Ғ.Мүсірепов, Шығ.).

ҚЫЛҚИТУ *Қылқит етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚИЫС з а т. *Сорайыт, қадала тұрып алған күй.* Ол шіркіннің кеше желкемізден қ ы л қ и ы с ы жаман еді, соның қолынан келіп жүрмесе бұл әрекет?! (Ауызекі).

ҚЫЛҚИЮ *Қылқи етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚ-ҚЫЛҚ е л і к. *Қылқылдаған дыбысты бейнелеу үшін қолданылатын сөз.* Әлсін-әлі төпайтоға су қосқан сүт құйып жеп қ ы л қ-қ ы л қ жұтқызады (Ә.Кекілбаев, Дала).

ҚЫЛҚ-ҚЫЛҚ ЖҰТТЫ. *Үсті-үстіне қыли берді.* Суық қар араласқан жылы тамақты қомағайланып, қ ы л қ-қ ы л қ ж ұ т а д ы (М.Әуезов, Қараш.). Тереңіне таман барып, әрі тұнық, әрі мұздай судан рахаттана, бақаша тырбандап жүріп-ақ қ ы л қ-қ ы л қ ж ұ т а береміз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚЫЛҚОБЫЗ з а т. э т н. м у з. *Ысқымен тартылатын екі ішекті ұлттық музыка аспабы.* Менің азын-аулақ қ ы л қ о б ы з тартатыным бар ғой, осыным өзіме ақыры пәле боп жабысты (О.Сәрсенбаев, Бақыт). Жанартауым бар еді ғой өртенген, Жалыны оның неге мұнша ерте өлген?! ...Отырып ап сөнген ошақ басында, Қорқыт атам қ ы л қ о б ы з ы н шертем мен (М.Мақатаев, Шығ.). «Қорқыт ата» квартеті Голливудтан бастап, Лас-Вегас, Аризона қалаларында өнер көрсетіп, ұлттық қ ы л қ о б ы з д ы ң сарынымен америкалықтарды «тербетіп» қайтқан («Алматы ақшамы»).

ҚЫЛҚОБЫЗШЫ з а т. м у з. *Қылқобызда ойнайтын, қылқобыз тартатын адам.* Қазір бүкіл Қазақстан бойынша небәрі екі-ақ қ ы л қ о б ы з ш ы л а р квартеті бар екен («Алматы ақшамы»).

ҚЫЛ-ҚОҚЫС з а т. *Былғаныш көң-қоқыр, көрбай-жербай.* Бұл ілмек шүйкені қ ы л-қ о-қ ы с т а н сақтап, оны биік жерге іліп қою үшін де өте қажет (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ҚЫЛҚҰЙРЫҚ¹ з а т. *Жалты жылқы аты.* Төңірек біткеннің қ ы л қ ұ й р ы ғ ы н болыстың қорқау көмейіне тыға-тыға бұл Рысқұл бұрын не береке тапты? (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Сонау Үшбастан келген бел құдасы ғана кілем жапқан нар әкелді, бұған бір-екі қ ы л қ ұ й-р ы қ қосылды (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Өйткені бұл ауылда Қалқаманның өз шолағынан басқа ол астына мініп, өлім аузынан шауып өтерлік қ ы л қ ұ й р ы қ жоқ (Ә.Нұршайықов, Жер тур.).

Қылқұйрық шығарды [етті]. к ө н е. э т н. *Атқа мінуге жарамды еркектердің бәрін жаппай майданға шығарды.* Аталық жарлық етіп,

ерлігімен танылған шанышқылы қазақтарын көрші ауылымен қоса қала атырабына қондырып, басшыларына шапан-шарқы жауып, жігіттеріне ат-құрал беріп қала халқын *қы л қ ұ й р ы қ* етіп *шы ғ а р а д ы* (Қ. Халид, Тауарих.). Шора сонда сөйледі: Келді қуып Есім ер. Қай жерде тосып аласың? *Қ ы л қ ұ й р ы қ е т і н* айдады, Шаһар Қазан қаласын (Ер Шора).

Қыдыра жалды қыл құйрық. э к с п р. *Жылқы малы.* Тұлпардың тұқымы бұл. Той сайын *қы ды р а ж а л ды қ ы л қ ұ й р ы қ т а р д ы* алдына салмаған жүйрік (М.Дүзенов, Әке бол.).

ҚЫЛҚҰЙРЫҚ² з а т. з о о л. <лат. *syrrhaptex paradoxus*> *Түсі қара жолақты келген сарғыш қоңыр, құйрық қауырсыны үшкір шіл тектес дала құсы.* *Қ ы л қ ұ й - р ы қ* оңтүстік-шығыс Европада, Орта және Орталық Азияда далалы, шөлейтті жерлерде таралған (КСЭ).

Қылқұйрық бұлдырық. з о о л. <лат. *sirrhaptex paradoxus*> *Кеніртәрізділер отряды, бұлдырық тұқымдасына жататын құс.* *Қ ы л қ ұ й р ы қ б ұ л ды р ы қ* Қазақстанда Еділ-Жайықтан бастап Зайсанға дейінгі аралықта кездеседі (ҚҰЭ). *Қ ы л қ ұ й р ы қ б ұ л ды р ы қ* топырағы қатты шөлдерді ұнатып, құмды жерлерде сирек ұялайды (Қазақст. қызыл кітабы).

ҚЫЛҚҰЙРЫҚТЫ з а т. с ө й л. **Қыл-құйрық.** Аламанда Самарханның Көкторғайы алдына *қы л қ ұ й р ы қ т ы н ы* салмапты да күресте Абақтың атақты түйе балуаны жан шыдатпапты (Қ.Ысқақов, Келмес күндер.). Сиырдан табын, қойдан отар салып көрмеген тоғыз түтіннің бар жиғаны мыңға жетпейтін *қы л қ ұ й р ы қ т ы* еді, жер тозбасын деген әйтеуір сылтауда, әйтпесе малмен араласып отырған қазақтың содан ұшынғаны жоқ («Жұлдыз»).

ҚЫЛҚҰРТ з а т. в е т. *Құлынның тіліне түсетін жара; малдың ішегінде қылайтын ұзындығы жарты құлашқа жететін жылқы қылындай басы қара, сарғылт түсті сорғыштар.* *Қ ы л қ ұ р т* жылқы қылындай сүйрік құрттар күңсіген, сасыған сулардан жұғады деп есептейді (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.). Издегенім мал, мансап, мақтан емес, Ой көзімен тексерсең, мәлім жайым. Партия қуған өңкей қырт, Жазылмайтын ол *қы л - қ ұ р т* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚЫЛҚЫ= е т. с ө й л. *Қылғу.* Ебін тапсаң ол қазаннан қалқып ішіп, *қы л қ ы п* жей беруіңе болады (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

ҚЫЛ-ҚЫБЫР з а т. *Жүн-жұрқа, қылышық.* Анда-санда әлдеқандай уақ тері-терсекті пұшпағынан сүйретіп, *қы л-қы бы ры н* арқалап, базарға қарай аяңдап бара жатқан бірен-саран жаяу алыпсатарлар көрінеді (М.Әуезов, Қараш.). Қос қарлығаш кезекпекезек тұмсығымен балшық *қы л-қы бы р* тасып, ұя жасай бастапты (С.Бақбергенев, Адам.). Кепкен киізді тобылғы, қараған сияқты бұталарда буылған сыпыртқымен соғып, сыпырып, бос жүрген *қы л-қы бы ры н* а н арылтады (С.Қасиманов, Қаз. көлөнері).

ҚЫЛҚЫЛДА¹= е т. *Ернеуге, жиекке дейін жетіп шүтілдеу.* Алды бөгелген су жоғарылап, жардың аласалау кемеріне *қы л қ ы л д а п* қапты (С.Мұқанов, Шығ.). Сырласып сұлу сумен сыңқылдайды, Біресе мойнын бұрып тың тындайды, «Жас мерген жаның бар ма, айт» дегендей, Ақ толқын жарға соғып *қы л - қ ы л д а й ды* (Б.Адамбаев, Ақбөбек).

ҚЫЛҚЫЛДА²= е т. *Қайта-қайта қоймай сұрап, әбден мазаны алу.* – Айтсайшы, бұлданбай. Кім екен, не дейді? Қарап отырғанша өңгіме болсын, – деп, *қы л қ ы л д а п* өліп барады Ақтайым (Б.Аманшин, Жар мұңы). Мазамды алып, *Қ ы л қ ы л д а с а* құлқыным, Құлығына басса нәпсі түлкінің, Мен оларды жолатпадым шілдеде Шіркей қуған құйрығындай жылқының! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жеңгесінің айналдырғаны жалаң бұл емес, екі жылдан көржерді айтып, құшақтауды, сүйісуді, қойынға жату – келіншек болуды сөз қылып, баулып, *қы л қ ы л д а й* беретін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛҚЫЛДАС= е т. *Мазасын алысу, маза бермеу.* Жұрт Байжанға: – Сұра, сұра, қайта сұра! – деп *қы л қ ы л д а с а ды* (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚЫЛҚЫЛДАСУ *Қылқылдас етістігінің қимыл атауы.* ≈ *Қ ы л қ ы л д а с у ы* жаман.

ҚЫЛҚЫЛДАТ= е т. 1. *Қылқ-қылқ еткен дыбыс шығара үздіксіз біркелкі жұту.* Торсықты жүк астындағы белгілі қуыстан суырып алып шықтым да, аузынан *қы л - қ ы л д а т ы п* жұта бастадым (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Сақылдай күлген Түндебай алдындағы тостаған толы қымызды қос қолдай көтеріп, көзін сығырайта *қы л қ ы л -*

д а т а жұтты (А.Хангелдин, Ғани.). Жартай қ ы л қ ы л д а т ы п жұтып жатқанда шофер жігіт түндегі қонған үйі жолға берген жілікті қолына ұстап тосып тұрды (С.Алдабергенов, Жаңару). 2. а у ы с. *Қақсату, қайта-қайта мазалау.* «Әлімхан, қ ы л қ ы л д а т а бермей, мына Айсары деген пәледен құтылшы» (О.Сәрсенбаев, Бақыт).

ҚЫЛҚЫЛДАТУ *Қылқылдат етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қ ы л қ ы л д а т у м е н болды.

ҚЫЛҚЫН= е т. с ө й л. *Қылғын.* Басын ноқталап, аяғына өре салып, бұғалықты босатқанда қ ы л қ ы н ы п, есінен танып тұрған жануар жығылып кете жаздады (З.Ақышев, Жесір.). Жұқтырып асап етті май мұртына, Толтырып шайнаған жай екі ұртына. Аз емес босағада отырғандар, Тамсанып тамақтары құр қ ы л қ ы н а (Д.Еркінбеков, Шығ.). Зәуре қ ы л қ ы н ғ а н мойнын ептеп болса да босату үшін, әлсіз екі қолымен қайыстан тартқылайды (Б.Тоқтаров, Қыран.).

ҚЫЛҚЫНДЫР= е т. с ө й л. *Қылғындыр.* Теңізге берсем сәлемді, Шағала-шаттық үн қандай! Босфорымен әлемді Қ ы л қ ы н д ы р ы п тұрғандай! (К.Салықов, Жезкиік). Итбай басын көтере беріп еді, Темірбек қ ы л қ ы н д ы р а тартып тұрған тұзақты босатып жіберді (С.Мұқанов, Ботакөз). Бұл ойынның тәртібі – кімде-кім қолымның қаруы бар десе, ортаға шығып, Балуанның алқымынан қысып, қ ы л қ ы н д ы р а д ы екен (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

ҚЫЛҚЫНДЫРУ *Қылғындыр етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қ ы л қ ы н д ы р у ы н қоймады.

ҚЫЛҚЫНУ *Қылқын етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қ ы л қ ы н у ы н қойды.

ҚЫЛҚЫҢ е л і к. *Кенеттен қылтың етіп өзін қорғаған қимылды бейнелеу үшін қолданылатын сөз.*

Қылқың еткізді. *Мойнын созып қалды.* Назарбек сонсоң жол жаққа қарай мойнын қ ы л қ ы ң е т к і з д і («Қаз. әдеб.»). Қара мұрт оларға ашуланып, көзін тікірейтіп, тіс-тене, ежірейіп сөйлеп еді, беттері қайтқандай, алақандарын жайып, мойындарын қ ы л қ ы ң е т к і з д і (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қылқың етті. *Қылт ете қалды.* Менің қызыл үйілісмен қабымды қолтықтап, қ ы л қ ы ң е т е түскенімді Ақшалдың қыртысы сүйген жоқ (Ғ.Орманов, Жүрек).

ҚЫЛҚЫҢДА= е т. *Қылтың-қылтың етіп, сәл ғана қозғалақтау.* Бірақ бұрын құс ұстап көрмеген Нариман жем іздеп қ ы л қ ы ң да ғ а н ителгіден жасқанып қалды (С.Бегалин, Уақыт.). Біреудің тұлғасы қараңдап, басы қ ы л қ ы ң д а п біраз тұрып, қайта жоқ болғанда барып, мұның адам екендігіне күмәні қалмады (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚЫЛҚЫҢДАС= е т. *Мойындарын созысу.* Қандай жұрт қызыл атты не деседі? Не десіп, неге жорып кеңеседі? Не десіп кеңескенде, қ ы л қ ы ң д а с ы п, Ұзақша мойындарын теңеседі? (С.Сейфуллин, Өлеңд.).

ҚЫЛҚЫҢДАСУ *Қылқыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚЫҢДАТ= е т. *Қылқың еткізіп, мойнын қайта-қайта созу.* Томағасы алусыз күйінің өзінде топқа түсер балуандай жан-жағынан тың тыңдап, мойнын қ ы л қ ы ң д а т а созып қояды (Ә.Көшімов, Екі бүркіт).

ҚЫЛҚЫҢДАТУ *Қылқыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚЫҢДАУ *Қылқыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛҚЫҢ-ҚЫЛҚЫҢ е л і к. *Кенеттен қайта-қайта қылқыңдаған қимыл-өрекетті бейнелейтін сөз.* Жем деп те қалды ма, сұлу мойнын қ ы л қ ы ң-қ ы л қ ы ң созып қарап қояды (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Қылқың-қылқың еткізді. *Қайта-қайта мойнын созды, қылтың-қылтың еткізді.* Бөренеге байлаусыз қондырған бүркіт топшысын аздап қана жазып, етті көріп, мойнын қ ы л қ ы ң-қ ы л қ ы ң е т к і з д і (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау). Қоңыр ала мойнын қ ы л қ ы ң-қ ы л қ ы ң е т к і з і п бір орында шырқ айналды да, ақырын ғана қырқ ете қалды (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚЫЛМАЙҚАҢ з а т. а н а т. *Еркек жыныстылардың жыныс мүшесінің денеге ұласар жері.* Арғымаққа оқ тиді, қ ы л м а й-қ а н ы ң түбінен (Махамбет, Өлеңд.).

ҚЫЛМАҢ с ы н. *Неше құбылған, бәлденіп түрленген.* Жігіт келіншектің қ ы л м а ң қарасынан абыржып, назарын төмен салды (Н.Сералиев, Қаңтар). Биыл Ахмет байдың қ ы л м а ң көз тоқалы бала үстінде кетіпті деген хабар жетіп отыр (О.Бодықов, Бұлбұл).

Қылмаң қақты [етті]. *Қылмыңдап күлім деді.* Бірде қыз болып Сүрмергеннің қасында қ ы л м а ң қ а ғ ы п тұрса, бірде түн жамылып, жанында жалын лаулаған қосқа қарай тартады (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Оның себебі,

Жұмағұлдың күле қарап, ерні жыбырлап, көзін қысып, *қы л м а ң е т і п* қалуынан еді (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚЫЛМАНДА= е т. с ө й л. *Қылмыңда*. Бектастың Біралысы үлкен ұлы, Түлкідей *қы л м а ң д а ғ а н* сумаң тілі, Батырға айыбым деп ат апарды, Шыға алмай қалғандардың бірде-бірі (О.Шипин, Дастан.). Жаксы еркектің әйелі Қырқында да қыр бермей Қыз сияқты тұрады ғой *қы л м а ң д а н* (Қ.Байсейітов, Беу, қыздар.). «Өзі де бір шатынап тұрған нағыз білем» – деп бөтелкеге *қы л м а ң д а д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛМАНДАТ= е т. *Қылмаң-қылмаң еткізу*. Өзі мұртын сылай түсіп, көзін *қы л м а ң д а т ы п* тұрған біреу (Б.Майлин, Шығ.). Көзінді сүзе қарап *қы л м а ң д а т ы п*, Әр сөзді айтасың ғой жылмаңдатып. Ішінде ұлы көптің ұялмастан, Жарысқың келіп отыр жырды ойнатып (Айтыс).

ҚЫЛМАНДАТУ *Қылмаңдат етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫЛМАНДАУ *Қылмаңда етістігінің қимыл атауы*. – Қолыңа домбыра ұстағаныңда «Көңіл ашар» мен «Серпер» ғана ілінуін тілеймін саған! – деп тоқтады, қылымсып, *қы л м а ң д а у ы* жоқ тәрбиелі бойжеткен екенін таныта (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚЫЛМАН-ҚЫЛМАН: *қылмаң-қылмаң етті*. с ө й л. *Қылмың-қылмың етті*. Жолдыбай *қы л м а ң-қы л м а ң е т е д і*, бір қолы қалтада (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ҚЫЛМИ= е т. *Қылтиып сәндену, әсемдену*. Интернат балаларынша мұздай жаңа киім киіп, *қы л м и ы* қалған Қарабала мүлде басқа біреуге ұқсайды (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Қыздың Европа әйелдерінше *қы л м и ы п* киініп, ақ сұр қалпақты шекесіне қойып, бетіне торлама ұстап, өзгеріп кеткен кейпіне Наурыз таңдана, тамашалап қарай берді (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Торы жүзі, күлімдеп тұратын көзі, қалың қара шашын оңып кеткен шыт кәсіңкімен бастыра байлағанда жұтып салатындай боп, *қы л м и ы* а қоятын (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚЫЛМИТ= е т. *Сәндендіру, әсемдеу*. Қолыма асынғаным алтын балдақ, Мен келдім әсемкерді суға жалдап. Құйрығын екі-екіден талдап өріп, *Қ ы л м и т ы п* мініп шықтым қалқаға арнап (Біржан сал, Өлеңд.). *Қ ы л м и т ы п* қызыл-жасыл киіндіріп, Жібәрді епті қатын, кексе қызды (Н.Ахметбеков, Жа-

сауыл.). Сүмірейте, *қы л м и т а* соқты, желде-те құтырта соқты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛМИТУ *Қылмит етістігінің қимыл атауы*. ≈ *Қ ы л м и т у м е н* болды.

ҚЫЛМИЮ *Қылми етістігінің қимыл атауы*. – Құдай біледі, мынау бір қағынған келіншек қой, *қы л м и ю ы н* қарашы (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.).

ҚЫЛМЫҢ с ы н. *Іш-бауырға кіріп, қылымсыған, жылмың*. Ерке тотай *қы л м ы ң* қыздың қасындағы жігіттің пікірін сұрамай-ақ, жақындағыларға жария етіп тұрғаны мынау (О.Сәрсенбаев, Сағым). Сол-ақ екен, аласа есіксымақтан сып еткен біреу Нартайдың аузын баса қойды: «тс-с-с» – деді ол жайлап қана. *Қ ы л м ы ң* көз тоқалдың даусы (О.Бодықов, Бұлбұл).

Қылмың қақты [етті]. *Күлмендеп жылмыңдады, күлмен қақты*. Басқаға түс жылытпайтын сазбет Сымақ «мырзалап» оған *қы л м ы ң қ а ғ а д ы* (Ф.Мұстафин, Көз көрген). Зәлу күйеуінің бетіне қарап, «нендей әрекет екенін айтайын ба» дегендей, *қы л м ы ң қ а қ т ы* (М.Дүйсенов, Ант). – Өзің-ақ іш, – деді Бәтігүл. «Өзім де соны білген едім» дегендей Күлшебай *қы л м ы ң е т т і* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ҚЫЛМЫҢДА= е т. *Қылмың-қылмың ету, жылмың қағу*. Есіктен кіріп келе жатып, полковниктің желкесінен маған *қы л м ы ң-д а й* қарап, көзін қысып қойды (Т.Ахтанов, Шырағың.). Он беске жеткеннен соң бір ой түсіп, Көрінсе қыз-келіншек, *қы л м ы ң д а й-сың*. Айтуға аузың келмей, бір сөзің бар, Өтірік күле сөйлеп жымыңдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Торғын әуелде тартып, шақтап отырса да, кейін Бәзікен мен Жанайға кезек-кезек көз тастап қойып, *қы л м ы ң д а й* бастаған сияқты (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚЫЛМЫҢДАС= е т. *Қылмың-қылмың етісу, жылмыңдасу*. – Пай-пай, аузыңды бүріп алып, қайыстай созылып, керіліп, боз-баламен *қы л м ы ң д а с ы п* кеп отырсаң, ә! (Ф.Сланов, Шалқар). Әйелдері ұятсыз, күнде сүйгіш, тұрақсыз. *Қ ы л м ы ң д а с а р*, керілер. Жүздерінің қаны жоқ, Көздерінің жаны жоқ, Еркектері – «перілер» (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚЫЛМЫҢДАСУ *Қылмыңдас етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫЛМЫҢДАТ= е т. *Қылмың-қылмың ету, қылымсу*. Әлгі жігіттердің кейбіреуі тіпті көзін *қы л м ы ң д а т ы п*, бұған әдейі қадалып,

қырындап қылт-қылт етіп өтеді (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ҚЫЛМЫҢДАТУ *Қылмыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛМЫҢДАУ *Қылмыңда етістігінің қимыл атауы.* Торғынның мына аяқ асты қ ы л м ы ң д а у ы, екі келіншектің қосыла күлгені Жанайға ұнаған жоқ (С.Мұратбеков, Көкорай).

ҚЫЛМЫҢ-ҚЫЛМЫҢ: қылмың-қылмың етті. *Күлмеңдеп, жылмың қақты.* – Көрдің бе, шаршысын екі байлауын! Көзі қ ы л м ы ң-қ ы л м ы ң е т е д і (Б.Аманшин, Жар мұңы). – Қ ы л м ы ң-қ ы л м ы ң е т і п қымсына бастаса-ақ қызды бой жетті дей бер! (Ө.Қанахин, Жүрек.). Болыс келсе жағын сылап, қ ы л м ы ң-қ ы л м ы ң е т і п өліп қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛМЫС з а т. 1. *Қоғамдық құрылыс пен жеке бастың мүддесіне қарсы бағытталған іс-әрекет.* Олар түгелге жақын не солдаттық қызметтен қашқандар, не қ ы л м ы с жасап, жазадан қашқандар (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Жабысқан екен бір бөле, Өсетін өндірі жасыңда. Қ ы л м ы с п е н қашқан ер болса, Мен айтпаймын, жасырма (О.Шипин, Дастан.). 2. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық кодекс бойынша жазалау мүмкіндігімен тыйым салынған, қоғамға қауіпті әрекет немесе әрекетсіздік.* Жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке зиян келтірмеген және зиян келтіру қаупін туғызбаған іс-әрекет немесе әрекетсіздік қ ы л м ы с болып табылмайды (ҚҰЭ). Бірақ көзін ашқалы милицияда істеп келе жатқан Қаталбай қ ы л м ы с ы болса, қолына түскен адамды аямайтын (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). Егер адам бір қ ы л м ы с т ы ақырына дейін жеткізуден өз еркімен және біржола бас тартса, ол осы қылмыс үшін қылмыстық жауапқа тартылмауға тиіс (Заң термин. анықт. сөздігі). 3. а у ы с. *Жалпы тәртіпке, жөн-жосыққа жат, жарамсыз қылық, күнә.* – Осындай қарбалас уақытта қонып жатудың өзі қ ы л м ы с болады, қалаға жетіп бір-ақ тоқтаймыз, – деп өкіл кесіп айтты (С.Шаймерденов, Қарғаш). Бәлкім, тұлпар сол үшін де ызалы. Ызалыны бағалауға шабандауымыз біз әлі. Нағыз еркек тұлпарға ұқсас, айнам-ау, Саған қ ы л м ы с ол жайында ойламау (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қ ы л м ы с ы м ы з емес шығар бір біздің, Жанарымнан жарық түнде мұңды үздім. Денесінің керектігі арқылы Мен ол қыздың керексізін білгіздім (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Ауыр қылмыс. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық құқықта көрсетілген жеке адамға, қоғамға не мемлекетке қарсы күрделі әрекет.* Өлім жазасы ерекше а у ы р қ ы л м ы с жасағаны үшін ең ауыр жаза ретінде заңмен белгіленеді, ондай жазаға кесілген адамның кешірім жасау туралы өтініш ету қақы бар (ҚР Конституциясы).

Қылмыс кодексі. қ ұ қ ы қ. *Айыпты іске қолданатын заңдар жинағы.* Мешіт мемлекеттен бөлініп, мұсылмандық право азаматтық қ ы л м ы с к о д е к с і м е н ауыстырылды (З.Ақназаров, Ғылыми атеизм.).

Қылмысқа дайындалу. қ ұ қ ы қ. *Тікелей ниетпен қылмыс құралдарын немесе бейімдеп жасау, қылмысқа қатысушыларды іздестіру, қылмыс жасауға сөз байласу не қылмыс жасау үшін өзге де қасақана жағдайлар жасау* (Заң термин. анықт. сөздігі).

Қылмысқа қатысушы. қ ұ қ ы қ. *Екі немесе одан да көп адамның қасақана қылмыс жасауға бірлесіп қатысуы. Ұйымдастырушы, айдап салушы және көмектесуші орындаушымен бірге қылмысқа қатысушылар* деп танылды (Заң термин. анық. сөздігі.).

Қылмысқа қатысушының шектен шығушылығы. қ ұ қ ы қ. *Қылмысқа қатысушының басқа қатысушылардың ойында болмаған қылмысты жасауы оның шектен шығушылығы. Қылмысқа қатысушының шектен шығушылығы үшін басқа қатысушылар қылмыстық жауапқа тартылмайды* (Заң термин. анықт. сөздігі).

Қылмыс құралы. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық құқық пен қылмыстық іс жүргізу құқығында қылмыскер қолданған қандай да бір зат.* Қылмыс сипатына қарай түйрейтін, кесетін зат, атыс қаруы, сондай-ақ таяқ, құрал-сайман сияқты күнделікті тұрмыстық қолданыстағы заттар, тіпті тас, ағаш секілді табиғи заттар да қ ы л м ы с қ ұ р а л ы болуы мүмкін (ҚҰЭ). Қ ы л м ы с қ ұ р а л ы қылмыс іздерін (қан, саусақ ізі, матаның ұсақ талшығы) табу мақсатында мұқият зерттелуі тиіс (ҚҰЭ).

Қылмыс социологиясы. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстың әлеуметтік-психологиялық жақтарын, себептерін және оны алдын алу, болдырмау шараларын зерттейтін социология ғылымының саласы* (ҚҰЭ).

Қылмыстардың жиынтығы. қ ұ қ ы қ. *Екі не одан да көп қылмыстық әрекеттердің шоғыры.* Жеке адамға қатысты қ ы л м ы с т а р д ы ң ж и ы н т ы ғы қылмыстық әрекеттерді

жасаған адам қылмыстарының бірде-біреуі үшін сотталмағандығымен немесе заңда белгіленген негіздер бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылмағандығымен сипатталады (ҚҰӘ). *Қ ы л м ы с т а р д ы ң ж и ы н т ы ғ ы* қылмыстық кодекстің түрлі баптарында немесе баптарының бөліктерінде көзделген, адам солардың бірде-біреуі үшін сотталмаған немесе заңмен белгіленген негіздер бойынша қылмыстық немесе одан да көп әрекеттерді жасау (Заң термин. анық. сөздігі).

Қылмыстың алдын алу. қ ұ қ ы қ. *Қылмыс жасауға қолайлы жағдайлар мен оның себептерін азайтуға, жоюға, сақтандыруға, құқық бұзушылардың мінез-құлқын түзеуге бағытталған мемлекеттік және қоғамдық шаралар жүйесі.* *Қ ы л м ы с т ы ң а л д ы н а л у* үшін қылмыс жасаған адамдар мен қылмыс жасауы ықтимал адамдарды түзеу жұмыстары, сондай-ақ кең ауқымды құқықтық насихат жүргізу арқылы қылмыстық заңнан хабардар ету жолымен қылмыс жасаудан сақтандыру жұмыстары жүргізіледі (ҚҰӘ).

Қылмыстың қайталануы. қ ұ қ ы қ. *Бұрын қасақана жасаған қылмысы үшін соттылығы бар адамның қасақана қылмыс жасауы* (Заң термин. анықт. сөздігі).

Қылмысты тіркеу. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстың алдын алуда, анықтауда, жылдам әрі толық ашуда пайдаға асатын нысандарды тіркеу жүйесі.* *Қ ы л м ы с т ы т і р к е у* мәлімет жинау, жүйелеу, тіркелген нысандарды салыстыру, анықтамалық ақпарат беруден тұрады (ҚҰӘ).

Қылмысты іздестіру. қ ұ қ ы қ. *Құқық қорғау органдары қызметінің бір түрі.* *Қ ы л м ы с т ы і з д е с т і р у* қызметіне қылмыс пен қылмыскерді анықтау мақсатында жедел іздестіру шараларын жүргізу және тергеу мен соттан бой тасалаған қылмыскерді табу, сондай-ақ қылмыстың алдын алу мен жолын кесу шарасын жүргізу жүктелген (ҚҰӘ).

ҚЫЛМЫСКЕР з а т. қ ұ қ ы қ. *Қылмыс жасаушы адам, яғни мемлекеттің қылмыстық заңында қылмыс деп көрсетіліп, жаза белгілеу арқылы тыйым салынған әрекеттің жасалуына кінәлі адам.* Ал ол еңбекті өзінің арам пияғылына пайдаланған адам қоғам үшін аса қауіпті *қылмыскер* (М.Дүзенов, Әке.). Істеген қылмысты көргенін мойындағанмен, *қ ы л м ы с к е р д і ң* бір де бірін түстей алмаған Дауыл бүгін бірер кісінің атын атады (Ә.Сараев,

Тосқауыл). — Мемлекеттің қаруын жауына берген ондай *қ ы л м ы с к е р* сіз айтпасаңыз да айдалады, — деді қыз (Ә.Әбішев, Найзағай).

ҚЫЛМЫСКЕРЛІК з а т. *Қастандық істеп, айыпты болушылық.* Соның ішінде буржуазиялық өнердегі өріссіздік, оспадарсыздық пен ойсыздықты қияңқылық пен *қ ы л м ы с к е р л і к т і* эстетизациялау бағыты соңғы кезде бұрынғысынан да бетер бел ала бастауы содан («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛМЫСТАС с ы н. *Істеген қылмысы, айыбы бір.* Оған қастанды құрылысшылардан келді деу ақылға сыймайды, өзінің *қ ы л м ы с т а с* серігінің ісі емес пе деп ойлап отырмын (Қоғамдық төртіп.).

ҚЫЛМЫСТЫ с ы н. **1.** *Қалыпты тәртіпке жат әрекет істеген, қылмысы бар.* — Сонымен келіп осы заманның жыртқышы, кісі өлтіруші *қ ы л м ы с т ы* Сағит үш ай отырып, ақталып шығатын болмады, — дейді Жайлыбеков (М.Әуезов, Өскен өркен). // *Қылмыс жасаған адам.* Абақты ылғи тастан керегесі, Көкпеңбек темір екен терезесі. Апарып *қ ы л м ы с т ы н ы* қамайтуғын, Бұйырған патшаның ережесі (Ә.Найманбаев, Шығ.). Бос өткен әрбір күн *қ ы л м ы с т ы н ы* дер кезінде әшкерелеуге көмектеспейді, қайта оның ізін жасыра түседі (К.Тоқаев, Тасқын). **2.** а у ы с. *Лайықсыз қылық көрсеткен, жазықты, айыпты, күнәлі.* Өтірік мақтану — қиянат, қиянатпен елді алдап, *қ ы л м ы с т ы* болғым келмейді (Б.Момышұлы, Жауынгер.). Айкүміс Қанат алдында таудай *қ ы л м ы с т ы* секілді (Ғ.Сланов, Жанар тау). Мені көргенде қызарып алма беттерің, Қызық еді ғой қасымнан қашып кеткенің. Қызық еді ғой *қ ы л м ы с т ы* жандай бүккендеп, Ақталу үшін аздап бір қайрат еткенің (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қылмысты іс. з а ң. *Қоғам мүддесі мен біреудің жеке басына қастандық жасағаны үшін жүргізілетін іс.* Айтпады деменіздер, елге барған соң Жаманқара Жабағинның *қ ы л м ы с т ы і с т е р і* жайлы жазылған он екі томды қайта қарайтын кісі ішімізде (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Әр апта сайын бұл үйде орта есеппен алғанда 2500 *қ ы л м ы с т ы і с* қаралады («Соц. Қаз.»).

ҚЫЛМЫСТЫҚ с ы н. қ ұ қ ы қ. *Қылмысқа тән, қылмысқа қатысты.* *Қ ы л м ы с т ы қ* жауаптылықты белгілейтін, өзгертетін немесе оның күшін жоятын басқа заңдардың бәрі ҚР Қылмыстық кодексінің мәтініне енгізілуі тиіс (ҚҰӘ).

Қылмыстық әрекетсіздік. қ ұ қ ы қ. *Қылмыстық заң міндеттеген әрекетті орындамаушылық.*

Қылмыстық жауапкершілік. қ ұ қ ы қ. *Құқықтық жауапкершіліктің бір түрі; қылмыстық құқықтық салдары – қылмыскерді жазалау түрінде көрініс табатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы. Қылмыстық заңда көрсетілген нақты бір әрекетті орындауға міндетті әрі мүмкіндігі бола тұра орындамаған адам әрекетсіздігі үшін қ ы л м ы с т ы қ ж а у а п к е р ш і л і к к е* тартылады (ҚҰӘ). *Қылмыстық жауапкершілікке* тарту қылмыстық іс қозғаудан, тергеуден және сот талқысынан тұрады (ҚҰӘ).

Қылмыстық заң. қ ұ қ ы қ. *Қылмысқа жататын қарекеттер мен оларды жасаған адамға берілетін жаза және басқа да мәжбүрлеу шаралары көрсетілген қылмыстық заңнама құжаты. Қазақстанның қ ы л м ы с т ы қ з а ң ы –* бір жүйеге келтірілген Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚҰӘ).

Қылмыстық құқық заң. *Қылмыстылықты және қоғамдық қатынастар жүйесіне қауіпті іс-әрекет үшін қолданылатын жазаны айқындайтын заң нормаларының жиынтығынан тұратын құқық саласы. Сондай-ақ құқықтың тиісті саласын зерделейтін ғылым мен оқу пәні де қ ы л м ы с т ы қ құ қ ы қ* болып табылады (ҚҰӘ). *Қ ы л м ы с т ы қ құ қ ы қ* қоғамдағы конституциялық, азаматтық, еңбек, әкімшілік, қаржы салаларымен реттелетін қатынастарды қорғайды (ҚҰӘ).

Қылмыстық психология. п с и х о л. *Заң психологиясының бір саласы. Қ ы л м ы с т ы қ п с и х о л о г и я* құқық бұзушылықтардың психологиялық механизмдері мен құқық бұзушылардың психологиясын, қылмыстық топтардың құралуы, құрылымы, іс-әрекет жасауы және ыдырауы проблемаларын зерттейді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Қылмыстық іс. қ ұ қ ы қ. *Қылмыс белгілері анықталған жағдайда заңда белгіленген тәртіппен қозғалатын іс. ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 177-бабына сәйкес қ ы л м ы с т ы қ і с т і* қозғауға байланысты себептер мен негіздер: азаматтардың арыздары, кінәсін мойындап келуі, мемлекеттік органда лауазымды қызметтегі адамның немесе ұйымда басқару міндеттерін атқарып отырған адамның хабарламасы, бұқаралық

ақпарат құралдарындағы хабар, лауазымды адамдардың және қылмыстық істі қозғауға құқық берілген органдардың қылмыс туралы мәліметтерді тікелей анықтауы (ҚҰӘ). *Қ ы л м ы с т ы қ і с т е р* бойынша анықтама жүргізу мен алдын ала тергеуді арнаулы органдар жүзеге асырады және бұлар сот пен прокуратурадан бөлінген (ҚР Конституциясы).

Қылмыстық іс жүргізу. қ ұ қ ы қ. *Анықтау, алдын ала тергеу, прокуратура, сот органдарының өзге де мемлекеттік, қоғамдық, лауазымды адамдар мен азаматтардың қатысуы арқылы заңмен реттелген және құқықтық қатынастар түрінде белгіленген қызметі. Қ ы л м ы с т ы қ і с жү р г і з у* қылмыстық іс қозғау, тергеу, сотта қарау және шешу, сондай-ақ үкімдерді ішінара орындау түрінде болады (ҚҰӘ).

Қылмыстық істерді біріктіру. қ ұ қ ы қ. *Бір қылмысқа не бір айыпталушыға қатысты дербес қылмыстық істерді бір іске айналдыру. Оған қоса бір оқиғаға қатысты істердің бөлек жүргізілуі қылмыс көрінісін тұтастай қалпына келтіруге кедергі болып, сот төрелігінің шындыққа жетуін қиындатады. Мұндай келеңсіздіктер қ ы л м ы с т ы қ і с т е р д і* бір іске *біріктіру* жолымен жойылады (ҚҰӘ).

ҚЫЛМЫСШЫЛ с ы н. *Қылмыс жасай беретін, қылмысқа жақын. Қыл көпірден адамды айдар еміс, Қ ы л м ы с ш ы л д ы* тамұққа айдар еміс. Тыңдай тұрған жігіттер, ерлер болса, Ерте заман бір-екі бай бар еміс (Қозы Көрпеш.).

ҚЫЛП: қылп ете түсті. *Секем алды, сезіктенді. Ақ сұр аттың үстіндегі жалпақ бет қара жігіттің жүрегі қ ы л п е т е т ұ с т і* (С.Сейфуллин, Әңгім.). Танабайдың есімін естігенде, Серіктің ішкі дүниесінде бір күдік *қ ы л п е т е т ұ с т і* (Ж.Еділбаев, Түркістан).

Қылп еткізбеді [еткізер емес]. а) *Қыбыр еткізбеді, тапжылтпады. Құранды ерді қ ы л п е т к і з б е с* шоқтығы, Құр жүрсек те білінбейтін тоқтығы. Жалы артық, қомдағайлы қолтығы, Жирен аттан басқа досым жоқ күні (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Қ ы л п е т - к і з б е й* сабақтан қиып алып Дәнді алқымға маржандай құйып алып. Анда-санда тастайды лық еткізіп, Сабан-топан, шөп-шарды жиып алып (А.Тоқағамбетов, Танд.). ә) *Бұлжытпай таныды, тап басты. Жас қыз бен мына жігіт арасындағы сырт көзге*

байқалған шалағайлықты *қылп еткізбей* бағып отырған төрт апай және сөзге басты (М.Әуезов, Өскен өркен). Өзінің жүрегін, өкпесін адам сонша билей алмайды және бұл мүшелердің қозғалысы өте сезімпаз: адамның қылығы биттей өзгергенін *қылп еткізбей* көрсетіп тұрады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қылп етті. *Қылт етіп көрінді, сәл ғана белгі берді. Қылп еткенді* көретін қырағы арқар екі қаратпайтын мінезін істеп, аңшының басы қылт еткен жерден-ақ «пыс» деп жіберіп, биік тастан ойға қарай сытырлап секірген екен (М.Әуезов, Қараш.). Қыстың сондай тарқама, шау, тымырсық күндерінде әйелдер бірін-бірі аңдысып, *қылп еткенді* қылға тізіп, өсектеп, ұрыс-қағыспен күн өткізеді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫЛП: қылын шалды [көрді]. *Болмашы нәрсені көрді, сезді.* – Әжесіз тілінді де білмес едің. Қияннан *қылпын шалмас* киімінің (І.Қажығай, Тасжарған.). Өтіп бара жатқан өмірді тұла бойыңмен сезінің, *қылпын көр-іп* отырасың (Қ.Жұмаділов, Бақыт жолы.).

ҚЫЛПУ *Қылты етістігінің қимыл атауы.* Өткір шалғы да зілдей тартып, ұстарадай *қылпуын* тоқтатты (Қ.Қазиев, Иманжапырақ.).

ҚЫЛПЫ= е т. *Өте өткір болып, лытып тұру, қылтылдау.* Оның үстіне мына бір шапашоты құрғыр да *қылпын* тұрған бірдеңе (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Сәлделерінің ұшын тізелерінің үстіне жайып, жандарынан *қылпыған* кездіктерін суырып алысты (Д.Досжанов, Тұлпар.). Айсалдың қайыс басын өкшесімен мытып кере тартқан күйі *қылпыған* бөкісімен қыл тілгендей шүйіліп қапты (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚЫЛПЫҚ з а т. **1.** *Қылтып көрінген болмашы нәрсе; қылтық.* Бетегеден басқа сол бетте қылтыған *қылпық* жоқ (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Мәңгі-бақи қар тұрмайтын, қынадан басқа *қылпық* өспейтін жалаңаш таулар ғана қара қошқылданып тұр (Б.Қыдырбекұлы, Мазда.). **2.** *Жұп-жұқа ұлтек қар.* Енді міне, қыс өтіп барады, жерге әлі *қылпық* түскен жоқ (Н.Айдаров, Жазылбек Қуанышбаев.).

Қылпық жуытпады. *Еш нәрсе жұқтырмады.* Ол жылап, жалынып, ақтығына ант ішіп, қарғанып, өзіне *қылпық жуытпаған* (Б.Нұржекев, Күтумен өт.).

ҚЫЛПЫҚСЫЗ с ы н. *Шүбәсіз, күмәнсіз.* *Қылпықсыз* қыз сөзіне көніп айтам, ісіне ақ, әдеппен жөніне айтам (Бес ғасыр.).

ҚЫЛПЫЛДА= е т. **1.** а у ы с. *Өте өткір болу, қылту.* *Қылпылдап* тұрған орақ көгілдір жұмсақ сабақты іркілмей орып түсті (С.Мұқанов, Шығ.). Қазір Рысқұлдың жақындары *қылпылдаған* ұстарының жүзінде шықпа жаным, шықпа деп тұрған мына шақта, ойында арамдығы жоқ апам, атам-заманнан бері көрмей кеткен қайнысының халіне қайғырып, дауыс шығарып еді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **2.** а у ы с. *Секемдену, дәті шыдамау, төзімі жетпеу.* Байқан, әсіресе, комсомолдар: «молдалығың зорайды» деп, салықты басыңқырап салып жібере ме деп *қылпылдап* жүр (Б.Майлин, Шығ.). Айналдырған екі түйменің біреуі үзіліп кете ме деп, мен *қылпылдап* отырым (Ф.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Мұны естісе *қылпылдап* байдың к... «Жаман еді-ау көпірдің – деп – ниеті, Семіз атын дайын қыл, ақшасын бер, Тәуір, толық жасалсын шай мен еті» (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Зыр қағу, лыпылдау.* Сырыңды айтпа сырдаңға, Отырса нанба, жылтылдап! Жарлыға бол жағымды, Байға тұрма *қылпылдап* (І.Жансүгіров, Шығ.). Қайырбектер, Қабыкен, Оралдар сияқты *қылпылдап* тұрған жастар керектігін партком секретары да қуаттайды («Қаз. әдеб.»). Күйеу жігіттері өңкей «мен атайын, сен тұр» дейтін ығай мен сығай. Шетінен ұстараның жүзіндей *қылпылдаған* жастар (С.Жүнісов, Ақан сері).

ҚЫЛПЫЛДАТ= е т. *Өткірлеу, лытылда-тып қайрау.* Қайрақшы шал тоқпен айналған қайраққа кобайн орағын да, пішен шалғысын да *қылпылдап* қайрап жатыр (Ф.Сланов, Замана.).

ҚЫЛПЫЛДАТУ *Қылпылдап етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛПЫЛДАУ *Қылпылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛПЫТ= е т. *Өткірлету, қайрау.* Ол: – Қайра, Януш, *қылпытып* қой! – деп, серпіле тіл қатты (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ҚЫЛПЫТУ *Қылпыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛСАП з а т. *Тіс тазалайтын құрал (тіс щеткесі).* Балам, таңертеңгісін, кешкісін тісінді *қылсаппен* жуып тазала (Ауызекі).

ҚЫЛТ е л і к. *Табан астында, лезде болатын қимылды білдіретін сөз.*

Қылт еткізбеді. *Бұлжытпай таныды, тап басты.* Бұрынғыдай емес, Жанкүмістің

де ілтипаты өзгеше, Битабардың әр қылығын тамыршыша *қылт ет кізбей* қостап, жымып қояды (С.Шаймерденов, Жыл құсы).

Қылт етті. а) *Қылаң етіп, көрініп қалды.* Қу даладағы құйын ба дерсің, ойнаған, Қыран ба дерсің, *қылт еткен* құсты қоймаған. Өзатын өзі ұрандап бала келеді, Қамшы сабына жейдесін ту ғып байлаған (М.Мақатаев, Шығ.). Қара бұлт қарақұстай қанат қағып, Алатау қатпар-қатпар қабаттанып. Күңіренген күн астында *қылт етеді*, От тілін найзағайдың жалап қалып (С.Мәуленов, Алыс кет.). ә) *Реніш білдірді, кенеттен бұртты* қалды. Қашан да Ықсанның осындайы бар. Әжептеуір болып жүреді де, болар-болмас нәрсеге *қылт ете* қалады (С.Сарғасқаев, Төмпішқара). *Қылт етіп* ашулана қалған Зәуреш бос шелекті алып, тұмаға қарай жүгіре жөнелді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚЫЛТА¹ з а т. *Мал аяғының бірнеше буыннан тұратын күрделі тұңсы, тізенің астыңғы жағындағы әлсіз сіңір, тірсек.* Оспан арттарынан бұғып кеп, дәл үйге кіре беруде Жиреншені *қылтадан* қатты шымшып алды (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Дуня басын көтерді де, мықынына іркілген сарафанын тартып, *қылтасына* түсірді (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). Көп кідірген жок, *қылтасын* ит тістеп, әбден запы болған адамдай кейінгі жағына жасқана жалтақтаған сулы көз, көсе, сары кісі (З.Жәкенов, Таң самалы).

Қылтасын қиды. *Желкесін үзді, көзін құртты.* Оның өзін қойшы, қасына ерген Жақсыбай сияқты ұры да жел жағынан жүргізбей, ана жылы Төтімнің жалғыз көрігін ұрлап алып, *қылтасын қиды* (С.Бегалин, Замана.).

ҚЫЛТА² з а т. **1.** *Бұрылысты, қалтарысты тар жер, шатқал.* Ілені қыспаққа алған осы Қапшағай *қылтасына* қазір Қапшағай су электр станциясы салынып жатыр (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). – Бір күні Шортанбай мен Сәттібай екеуі бір *қылтадан* шыға келіп, оқыс кездескен достар аттарынан түсіп құшақтасқан екен (С.Талжанов, Ұлдай.). **2.** *Екі құрлықты біріне-біріне немесе түбекті құрлықпен жалғастыратын жердің ені, тар тұңсы, мойнақ.* Мұның өзі есік пен төрдей ғана тар *қылта* болғанымен, жылқы сүйіп жейтін жайлы жайылымы – суы мен шүйгін шөбі мол аядай ғана соны жер болатын (Х.Рахимов, Сеңгір.).

Қылта мойын. *Жіңішке, әлсіз мойын.* Қазағым, таянды ғой *қылта мойын*. Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын. Қарашы өзіне-өзің көз жүгіртіп, Жараспас бұдан былай күлкі-ойын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚЫЛТАЛАН = е т. *Жіңішке тарту, тарамдалу.* Алдаберген боп-боз болып, ұзарып, *қылталанып* кеткен, жарқылдап тұратын өткір жанары мұнарланып өшіп барады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚЫЛТАЛАНУ *Қылталан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛТАЛАУ с ы н. *Енсіздеу, тарлау.* Екі салт атты жағаға келіп, арғы бетке көз салды. – Тым жалпақ екен, бір *қылтаалау* жері болмаса, кім біледі (С.Досымов, Директор.). Қара сулардың *қылтаалау* жерлеріне қатарлай қағылған қазықтарға ши тәріздендіріп қамыстан тоқылған «қоза» құрылады (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚЫЛТАМАҚ з а т. м е д. *Өңеште болатын қатерлі ісік; тамақтан ас өтпей қалатын ауру.* Күйеуі Жұрқабай аудандық тұтынушылар одағында бухгалтер болып істеп жүріп, былтыр *қылтамақ* ауруынан қайтыс болған (С.Омаров, Өмір.). Нағыз ғашық қарттығына көнер ме?! Қорлан өзі кейінірек *қылтамақтан* өлерде Әжімді жүзі қуарып, түнеріп, Күйеуін сыртқа шығарып жіберіп, Ақпалап, қозып делебесі де Бойжетіп қалған немересіне Естайдың әнін салдырып, Жанарын шоқтай жандырып, «Бақыттымын, бақыттымын», – депті де Көз жұмыпты мәңгілік (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ақаң соңғы кезде *қылтамақ* (рак) болып ауырған еді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫЛТАМОЙНАҚ з а т. **1.** г е о г р. *Құрлықтың едәуір мөлшердегі екі бөлігін немесе екі материкті жалғастыратын енсіз құрлық жолағы.* Мысалы, *қылтамоинаққа* Солтүстік және Оңтүстік Америка материктерін жалғастыратын Панама мойнағын жатқызуға болады (Қаз. тілі термин. Су.). **2.** с у ш а р. *Салынып жатқан гидротехникалық құрылыстарды су басып қалмау үшін топырақпен қоршап жасалатын үйінді жал* (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚЫЛТАМЫР з а т. б и о л. <лат. vas, vasis – тамыр, capillus – түк> *Өте жіңішке, ұсақ, қабырғасы тым жұқа қан тамыры.* *Қылтамыр* қан мен ұлпалар арасындағы зат алмасуды жүзеге асырады (Қаз. тілі термин. Биология). *Қылтамыр* диаметрі мүшелердің

құрылыс ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі болады (ҚҰЭ).

Қылтамыр суы. с у ш а р. <лат. capillaries> Таужыныстардың қуыстарында, бос түтікшелерде беттік тартылыс күші ұстап тұратын жерасты сулары (Қаз. тілі термин. Су.).

ҚЫЛТАН з а т. с ө й л. **1. Қылтық.** Әсіресе, жан-жағы биік тау, самал келер аңғары жоқ, қызыл шақа тастардан басқа жалғыз тал қы л т а н ы да жоқ Ойран шоқысы жалын шашып тұр (Ә.Әбішев, Терең тамыр.). Жасы жиырма бестен асып кетсе де, сақал-мұрттан қ ы л т а н жоқ, домалақ қара жігітті осы тұрғандардың бәрі «бала» деп атап кеткен (Ғ.Сланов, Очерк.). Мың аунаса да ыңыршағы шыққан көнтулақтан жерге қ ы л т а н түсер түрі байқалмайды (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.). **2. Балықтың қылқаны, ұсақ сүйек.**

ҚЫЛТАНАҚ¹ з а т. б о т. <лат. lycopodiaceae> Басында масақшасы болатын, қияғы таспа тәрізді, құмды, тасты жерлерде өсетін тік сабақты шөптесін өсімдік. Ағашы сирек жерлерде жас қ ы л т а н а қ қаулайды, ашық алаңдарда солқылдақ көк шыбықтар жайқалады (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Борық пен өзектегі шабындықтың ескі қ ы л т а н а ғ ы қайта көктеп, су тиген барқыттың түгіндей құлпырып шыға келіпті (Қ.Ысқақов, Тұйық). Қ ы л т а н а қ т а р д ы ң жапырақтары бүтін, ұсақ, жіңішке үшкір, қылтанақ тәрізді, бір-бірімен және сабақтарымен қосыла өскен (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚЫЛТАНАҚ² з а т. **1. Дақылды өсімдіктердің масағы мен селеу басына бітетін жіңішке қылтық.** Күрек тісімен қозының құйрық майындай ұп-ұлпа ажырықты күрт-күрт орғанда шиіе татыған ашқылтым дәмі тандайын жалап, анталаған ұлпа қ ы л т а н а ғ ы ерінін қытықтап, күрт-күрт үзілген үні құлағына күйдей жағады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Диқан тері көктемдегі құйылған, Дән боп шығып көз тартады қиырдан. Жез масақтың қ ы л т а н а ғ ы н қарашы, Диқан ағам мұрты бейне қиылған (Н.Оразов, Шұғыла). **2. с ө й л. Қылқан.** Дұрыс шайналмаған тамақ, ішекке кеткен ірілі-ұсақты балық қ ы л т а н а ғ ы өнештің ішкі қабатына зақым келтіреді (Р.Сәтбаева, Өнеш рағы). **3. с ө й л. Қылтық.** Көз жетер жерге дейін қ ы л т а н а қ бұта жоқ, алыста бұлаң қағып түлкі жүр (С.Мұратбеков, Дос.).

ҚЫЛТАНАҚ³ з а т. з о о л. Омыртқасыз жануарлар сірқабығының қозғалмайтын немесе қозғалатын, тұтас не іші қуыс, қорғаныш не сезу қызметтерін атқаратын өсінділері. Қ ы л т а н а қ т а р қылшық, таяқша, ілмек, сояу тәрізді болады (Қаз. тілі термин. Биология). Қ ы л т а н а қ т а р ы н қазғанда, жер бауырлап қозғалғанда тірек қызметін, денесі мен қанаттарын қорғау, жемтігін ұстау, иіс сезу және дыбыс қабылдау қызметтерін атқарады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚЫЛТАНАҚТА¹ = е т. **1. Балық етіндегі ұсақ сүйек талшықтарын ажырату, бөліп шығару.** Мерген болса, осы екеуінің қызығына қарап, әр кесек балық етін қ ы л т а н а қ т а н, аузына анда-санда бір салады (А.Нұрманов, Құлан.). **2. Тамаққа балық сүйегі тұрып қалып, қақалу.** – Талай адам жем қылғысы келгенде кеңірдегіне көлденең тұрып, қ ы л т а н а қ т а н қалып еді, тағы да солай болмасын (Ж.Еділбаев, Тергеуші.).

ҚЫЛТАНАҚТА² = е т. Әр жерден қылтиып көріне бастау. Күнгей баурайларда көк қ ы л т а н а қ т а н, жер бусанып жатыр (З.Шүкіров, Қиын түйін). Сүйір иек жаңа ғана қ ы л т а н а қ т а н шығып келе жатқан тықыр мұрт жолаушы жігіт қоңқақ мұрнының кең танауын бір тартып қойды (Д.Әбілев, Баянауыл.). Жолда қой баласы талшық ететін Мырзабай даласының жусаны, еркегі, кей тұстың көкпегі қ ы л т а н а қ т а н болса да қар астынан көрініп отырды (М.Әуезов, Өскен өркен).

ҚЫЛТАНАҚТАЙ с ы н. **1. Тікірейген қатты.** – Өмірзақ, сен қайдан шықтың? – деді Науан сәбидің қ ы л т а н а қ т а й қатты, тікірейген шашынан күлімдей сипап (М.Сүндетов, Құмда.). Тас төбеге қондырдың, Тас-түйін ғып шашыңды. Жүз сүргілеп, он қырдың, Қ ы л т а н а қ т а й қасыңды (С.Мәуленов, Рауан). **2. а у ы с. Қылдай, құрттай; зәредей.** Жанында абысыны-ажыны жоқ, Кім келер сүйінші, қазығы боп? Шіріген бір жұмыртқа айдалада, Ешкімге қылтанақ-т а й жазығы жоқ (Ғ.Жұмабаев, Жомарт.). Мен туралы әсте теріс, қ ы л т а н а қ т а й да жаман пікірде болмассың деп ойлаймын (Е.Әкімқұлов, Қош бол.).

ҚЫЛТАНАҚТАН = е т. Әр жерден қылтиып көріну. Күнгей беттердің көгі жаңа-жаңа қ ы л т а н а қ т а н ы п, күн нұрымен астарласқан көкшіл мұнараға малынып, сағым астында толқып қалып тұр (К.Оразалин,

Көктем.). Жағы суалып, жүдеп кетіпті өзі. *Қ ы л т а н а қ т а н ы п* сақал-мұрты өсе бастаған (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚЫЛТАНАҚТАНУ *Қылтанақтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛТАНАҚТАУ *Қылтанақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛТАНАҚТЫ *с ы н. Қылтанағы бар, қылтанағы көп. ≈ Қ ы л т а н а қ т ы шөп.*

Қылтанақты балықтар. з о о л. <teleostei> *Сәуле қанатты балықтардың тобы. Қ ы л т а н а қ т ы б а л ы қ т а р д ы ң* негізгі белгілері – циклоидті (шеті тегіс) және ктеноидті (шеті тікенекті) сүйекті қабыршақтарының болуы, ми сауытының көптеп сүйектенуі, желбезек қақпағының шеткі терісін ұстап тұратын сүйекті талшықтарының болуы (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚЫЛТАНДЫ *с ы н. Қылтаны бар. Алабұға – өзендерде, көлдерде жүретін қ ы л т а н д ы балық, құйрық жақтары жіңішке леу, ортасы жуандау болып жаралған (Х.Досмұхамедұлы, Шығ.).*

ҚЫЛТАНЖАҚТЫЛАР з а т. з о о л. <лат. chaetognatha> *Омыртқасыз жануарлардың бір түрі. Қ ы л т а н ж а қ т ы л а р* теңіздер мен мұхиттарда кездеседі (140 түрі белгілі), саяз су түбінде тіршілік ететін түрлері де бар (ҚҰЭ). *Қ ы л т а н ж а қ т ы л а р д ы ң* дене пішіні жебеге ұқсас, мөлдір, ұзындығы 5 мм-ден 10 см-ге дейін, денесі – бас, тұлға, құйрық бөлімінен тұрады (Қаз. тілі термин. Биология).

ҚЫЛТАҢ¹ з а т. с ө й л. *Қылтық, қылтан. Сақал-мұртының ерніне жіберген қ ы л т а ң д а р ы шөлге өскен жусандай сирек және ойқы-шойқы (С.Мұқанов, Алып. адым.). Шошақтау ернінің үстінде бірлі-жарым майда қ ы л т а ң ы бар (З.Иманбаев, Дала.).*

ҚЫЛТАҢ² з а т. *Қағаберіс тарлау жер, қылта. Осынау жалпақ даладағы әрбір қ ы л т а ң, әрбір бұта оны құттықтап тұрғандай, оларға күлімсірей қарайды (І.Есенберлин, Айқас). Махаббат деген жарықтықтың аяқ астынан, мүлдем кездейсоқ, ойға келмес қ ы л т а ң н а н төбе көрсетуі ғажап емес екенін өрекіпген кеуде аңғарып па?! (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Рысқұл Тау-Түрген жақты бетке алып, Тау-Шелектен асатын жалдың Орта Қараш тұсындағы тар қ ы л т а ң ғ а таң ата жетіп, бір-ақ тоқтады (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).*

ҚЫЛТИ= е т. **1.** *Бұршік көрініп, енді ғана біліне бастау.* Көктемім менің, бүгінгі түрім қалай деп, – Қызыл тәжденсе *қ ы л т и ы п* шыққан талай көк, Қабанбай менен Бөгенбай батыр басына Мен қоймай жүрген бір құшақ гүлді қадай кет (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). *Қ ы л т и ғ а н* жас құрақтар су астынан, Айнымай қырдың жаңа жуасынан. Бойынан таратады кермек иіс, Жас иіс – тірлік иісі бұл ашылған (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). Жалғыз-ақ үміті Күтеді көктемді, Тереді күні-түн *Қ ы л т и ғ а н* шөптерді (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

2. *Сәл ғана білініп, төбесі көріну.* Менің оң жағымда, тырбиған тал сымақтың арасында, теңселіп келе жатқан көп адамның бастары *қ ы л т и я д ы* (Ғ.Мүсірепов, Ана). Алдыңғы белдердің кейбірінің жотасынан арғы беттегі қарағайлардың бастары *қ ы л т и ы п* көрініп, иек артып, баспа қылып қарап тұрғандай (М.Әуезов, Қилы заман). Суыққа тоңып ұйыққан қоңсыз малдың жотасындай бүкірейіп, қырқа тасасынан, орман іргесінен шаруа үйлерінің шатырлары *қ ы л т и я д ы* (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

3. *Көзге түсу, көріну.* Жанат алтыншыға шыққанда, қыз бала *қ ы л т и ғ а н ш а* дегендей, бұлар ең алғашқы қар атысып ойнады (І.Есенберлин, Шығ.). Жалтырауық тағынып, *Қ ы л т и ғ а н д ы* қыр қылмай. Мазақтатып әркімге Өзімізді жыр қылмай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** а у ы с. *Өкпелеу, ренжу, кею.* – Сайтанның сарсәпелек балалары шығар, – деп Күнтуар әлі *қ ы л т и ы п* отыр (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Жоқтан өзгеге жігіт басымен неменесіне *қ ы л т и я* қалады екен, – деп ойлап келе жатқан Сағат өз ойынан қайта қойды (Ә.Қалмырзаев, Ар). Кей кездерде бір-бірімізді енді көрместей *қ ы л т и я* қалғанымызбен, сәлден соң-ақ қайта табысатынбыз («Қазақст. әйелдері»). **5.** а у ы с. э к с п р. *Сып-сидам болып, қылмию.* Ұсаған түрлі түсті гүл бақшаға, Сәнденген сахнада кіл жас қана, *Қ ы л т и ы п* европаша киініпті, ішінде Нұрмұқан мен Олжас қана (С.Мұқанов, Шыңнан шыңға). **6.** а у ы с. *Қыздың бой жете бастауы.* Ренжімей қайтсін, қызы *қ ы л т и ы п* бой жеткелі бір күн іргесі тыныш тұрған емес (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Құлағы қылтиды. *Нобайы, жобасы көрініп қалды.* Сонымен артель жайындағы мақаланың *қ ы л а ғ ы қ ы л т и ы п* қалды (С.Шаймерденов, Өмір.).

ҚЫЛТИМА с ы н. *Қылт ете қалғыш, өкпелегіш.* Белі ауырмастың бір парасы – Қаланың кейбір қ ы л т и м а с ы, Кейбір дөйдің шыртимасы (Ш.Смаханұлы, Көріп жүр.).

ҚЫЛТИТ= е т. *Сәндеу, әдемілеу.* Семейге келген соң, ағатайым мен жеңешем маған да орысша киім тіктіріп, мені қ ы л т и т ы п сәндеп қойған. Кейде ағатайыма, кейде жеңешеме еріп театрға, суретке барамыз. Сен оларға барып көрдің бе? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Басын қылтитты. а) *Мойнын созып, басын көрсетті.* Автобус жүрісін баяулатып тоқтай бергенде, Коля терезеден б а с ы н қ ы л т и т ы п жан-жағына қарады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). ә) *Көзге түсті, көрінді, бүршік жарды.* Бұлақтарды арнасында бұлқынып, Құрақтарды жар басында сілкінітіп. Қара жаңбыр құйып өткен кезде бір, Көктер б а с ы н шыға келер қ ы л т и т ы п (С.Тұрғынбеков, Қобыз.).

Бой қылтиты. *Көрінді, бой көтерді.* Жасы қашан жеті жүзге жеткенше Уыз сәби саналыпты бойжеткен. Ара-тұра б о й қ ы л т и т қ а н Күдікке Бір жайсаң сөз айта алмапты Үміт те (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚЫЛТИТУ *Қылтит етістігінің қимыл атауы.* ≈ Басын қ ы л т и т у.

ҚЫЛТИЫП-ҚЫЛТИЫП ү с т. *Әр жерден бір көрініп.* Босағадан тағы да екі-үш баланың басы қ ы л т и ы п-қ ы л т и ы п көрінді (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫЛТИЮ *Қылти етістігінің қимыл атауы.* Атшабар жасаймын деген сөздің шеті қ ы л т и ю ы мұң екен, бейшара Жұмажан алақанына түкіріп шыға келді (Р.Нұрғалиев, Трагедия.).

ҚЫЛТ-ҚЫЛТ е л і к. *Тез қозғалған қимыл-әрекетті бейелейтін сөз.* Қ ы л т-қ ы л т сусаған су жұқпас семіз сауырлар біржола ғайып боп, маңайын ақ, шаңыт тұман басады (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ен далада екі түгін қ ы л т-қ ы л т ұшып, оңаша отырған екі үй елестейді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

Қылт-қылт етті. *Төбесі анда-санда бір көрінді.* Кейде траншеяларда жүгіріп жүрген біздің жауынгерлердің дулығасы қ ы л т-қ ы л т е т і п қалады (Б.Момышұлы, Москва.). Дүниенің осыншама ақтығынан шығар, Мамайға әлгі бір қ ы л т-қ ы л т е т і п қарайған бастар әзірейілдей көрінді (Ш.Мұртазаев, 41-жыл.).

ҚЫЛТ-СЫЛТ: *қылт-сылт етті.* *Қылтылдады, қылмаңдады; неше құбылды.* Осы кезде шылдыр етіп, қоңырау соғылып кетті. Қ ы л т-с ы л т е т у г е енді мұрша қалмады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Жарқырап киініп алған әулие, қ ы л т-с ы л т е т к е н періштелер алдында ойқастайтын бұл саған Қара теңіз жағасы емес (Ә.Әзиев, Оянған ар.).

Қылт-сылты көп. *Мазасыз, күйбең, сабырсыз.* Қызғаншақпын, қ ы л т-с ы л т ы к ө п, сабырсыз, Қарамайға шомылғандай сабынсыз – Албасты боп шыға келдім лезде Қалыбайдың қара итінен қадірсіз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫЛТЫҚ з а т. **1.** *Жіп-жіңішке қылтан, қылтық.* Тек көзіме қ ы л т ы қ түспесе жарар еді деп, зәрем кетіп жүрмін (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Колхозда председатель болған шағында бет-аузында қ ы л т ы қ жоқ, екі беті шикандай, бала әлпеттес жап-жас сияқты еді (Н.Сералиев, Қаңтар). **2.** с ө й л. **Қылтанақ.** – Мұртын қара сондағы, бидайдың қ ы л т ы г ы н д а й! – деп Әйкен шалқалап күлді (Ә.Бөриев, Ақ бидай). **3.** с ө й л. **Қылқан.** Балықта қ ы л т ы қ та бар, қыбыр да бар, Таза етті ішіндегі бөліп жейсің. Күзетшіні ұйықтатып, түн болған соң, Айырып семіз сазанды алып жейсің (Ақын жырлары).

ҚЫЛТЫҚСЫЗ с ы н. *Қылтығы жоқ.* ≈ Қ ы л т ы қ с ы з балық.

Қылтықсыз арпабас. <лат. bromus inermis> *Астық тұқымдасы, арпабас туысына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік.* Қ ы л т ы қ с ы з а р п а б а с Қазақстанның барлық жерінде (орманды, орманды дала, дала аймағында) кездеседі (ҚҰЭ). Қ ы л т ы қ-с ы з а р п а б а с т ы ң биіктігі 40-120 см, тамыр сабағы тармақты, шым түзеді, сабағы тік, кейде түптеніп өседі (ҚҰЭ).

ҚЫЛТЫЛДА= е т. **1.** *Бір байқалып, бір жоқ боп, болар-болмас қана көріну.* Қазақ, қалмақ малы еріп, Қоныс қылған жер екен, Мал құлағы қ ы л т ы л д а п, Бассаң сазы былқылдап, Шөбі жұпар бұрқылдап, Көлінде аккумуля сұңқылдап, Ойы – балық, қыры – киік, Қарағай, қайың былқылдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Күлімдеп шығып, қыздырып батар отты күн, Шыжғырып жатса шыршалы шыңның шоқтығын, Қ ы л т ы л д а п мойны, күн бойы көріп байқады Қыранға қазір қыдыртар жердің жоқтығын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ат құлағы кейде алыстап, көгілдір

ауада көз ұшында қылыл д а п отырды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). **2. а у ы с.** *Тыңши алмай ойнақшу; тытыршу.* Өте сұлу сұр құнан, Қарағанда сыртынан. Атылып тұр қылыл д а п, Бейне сумаң оқ жылан (Ә.Есмамбетов, Жырла.). Қожық қолға түспей аман қалса, ол кінәлі ел шабындыға бір салмай қоймайды, сонда кінәлі ел сибан болсын деген бір ой тағы қылыл д а й берген (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ҚЫЛТЫЛДАТ= е т. *Бір көрініп, бір жасырыну.* Суырды шарбақ қораның ішіне қоя бере салып еді, манадан басын қылыл д а т ы п отырған Қыранқара далбаң етіп барды да, бас салды (Н.Қазыбеков, Шалғай.). Сөйтіп жүрген Сатанға Тәжидің тағы қылыл д а т ы п отырған; Міне, бір «қой алу» деген сөзі бостаншылығын тағы жойып, басын байлайтын сияктанды (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫЛТЫЛДАУ *Қылтылда етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қайта-қайта қылыл д а у.

ҚЫЛТЫҢ' з а т. э к с п р. *Құбылып назданғандық; қылаң-сылаң еткендік.* Қылыл ың менен сылтыңды Білмейтұғын қызды алам. Бұхардың ханы – Темірхан, Лақап аты Қарахан, Қараханға барамын (Манас).

ҚЫЛТЫҢ² е л і к. *Кенеттен, оқыс қозғалған қимыл-әрекетті бейнелейтін сөз.*

Қылтың етті. *Қылт етіп, көрініп қалды.* Сөйткенше болмады, бақтың бергі ағашының тасасынан қыз қылыл ың е т т і (Қ.Исабаев, Жолдас.). Онда да айқыш-ұйқыш темірлермен ішектей шұбатылған трубалар арасынан анда-санда Шәйкеннің басы қылыл ың е т е түседі (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.).

ҚЫЛТЫҢДА= е т. **1.** *Болар-болмас қана әзер көріну.* Көйлегінің етегін ышқырына түрген Айсұлу дөңеске жүгіре шығып, етекте, қазған жердің ішінде, төбелері қылыл ың д а п көрінген еркектерге өлең айта бастады (Ғ.Мұстафин, Шығанақ). Бұлар қалың зираттың шетіне шыққанда, анадай жерде қылыл ың д а г а н екі-үш адамның төбесі көрінді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Ол ін аузында қылыл ың д а г а н қара шұнақ тышқан төрізді, қысық көзін жылтырата Сұлтанмахмұтқа қарайды (Д.Әбілев, Арман.). **2. а у ы с.** *Сан құбылып, қылмың қағу, қиқалақтану.* Сылаң қағып, сымпындап, Сауық іздеп қылыл ың д а п, Әр торғайды жетектеп, Жүрді текке секектеп (Ш.Смаханұлы, Тотияйын). Өкпешілін қайтейін, Тарпаң тайдай қылыл ың д а п; Бәтуасын қайтейін, Тазы ит құған

қояндай Қақанша қабақ бұлтылдап (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Сөйлесе сөзді шым-шымдап Сұлу тұрар керіліп Кербез тұрар қылыл ың д а п (Бес ғасыр.).

ҚЫЛТЫҢДАТ= е т. *Қайта-қайта басын көтеру.* Мәселенің бейбіт күйге көшкенін көріп, мен де алаботада басымды қылыл ың д а т а бастадым (Ж.Молдағалиев, Айналайын.).

ҚЫЛТЫҢДАТУ *Қылтыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛТЫҢДАУ *Қылтыңда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛТЫҢ-ҚЫЛТЫҢ е л і к. *Қайта-қайта қылт-қылт еткен қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Қылтың-қылтың етті. *Әлсін-әлсін қылтыңдап көрініп қалды.* Әріректе бірнеше топ адам биік қардан бастары ғана қылыл ың қылыл ың е т і п, мола қазып жатқан сияқты (Ғ.Мүсірепов, Ояңған өлке).

Қылтың-қылтыңы жоқ. *Бір сөзді, бірбеттік.* Қазақтың қарап тұрсаң әдет-ғұрпын, Мінез ж о қ адамыңда қылыл ың қылыл ың Сүйсе де, жек көрсе де ашып айтад, Боялып бұзбайды әйел мінез-құлқын (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Мойнын қылтың-қылтың еткізді. *Мойнын қайта-қайта созды.* Бөренеге байлаусыз қондырған бүркіт топшысын аздап қана жазып, етті көріп, м о й н ы н қылыл ың қылыл ың е т к і з д і (С.Мұқанов, Ботагөз).

ҚЫЛТЫҢ-СЫЛТЫҢ з а т. э к с п р. *Жеңілтектік көрсетіп, қылмындаған мінез-қилық.* Бондаренко қылыл ың с ы л ы л ың д ы білмейтін, жібі түзу, өмір жолы айқын, ұстамды адам (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Жоламай құрбыларым сырласуға, інілер ажуалап құрдасымдай, Әлі де қылыл ың с ы л ы л ың жүр басылмай, Базарда беті ашылған ұрғашыдай (М.Мақатаев, Шығ.). Бірақ оқуға зейінсіз, жылтыраққа әуес, қылыл ың с ы л ы л ың г а құмар қыз ел көзіне ерте ілігіп, артынан сөз де ерте ілесті (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

ҚЫЛУ *Қыл етістігінің қимыл атауы.* Шамшырақ деген тас жатар Теңіздің терең түбінде. Сүңгіп адам соны алар Шам қылу г а түнінде (Жамбыл, Шығ.).

Әдіс қылу. *Жолын табу, әрекет ету.* Қазақ жері қазақтан көп артылып қалу үшін, яғни переселендерге қазақтан жерді көбірек алу үшін біз әдіс істеп отырмыз. Әдіс қылу

жолсыздық емес, ептілік (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Жер қылу. *Қорлау, масқаралау.* Тобықтының жақсысын *жер қылу* да, соның ішінде, әсіресе, сіз бен мені жер қылуда бұның аянары жоқ екен деп білдім (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Көзден таса қылмау. *Жоғалтып алмау, үнемі бақылап жүру.* Әйтеуір ендігі өмірінде әжесін *көзден таса қылмауға*, бір соны аялап, сыйлап өтуге іштей бекінді (Қ.Жұмаділов, Бақыт жолында).

Сөз қылу. *Әңгіме ету, айту.* Менің дертім шаншу да емес қадалған, Біле алмадым, керек пе оны *сөз қылу*? Шын қасірет – бақытқа ұқсас адамнан, Ит жейдені сәл ертерек тоздыру (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Іс қылу. *Әрекет ету, іске кірісу.* Ендігі айла – төренің малы емес, жанына бататын *іс қылу* (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚЫЛУА з а т. ж е р г. **1.** *Машық болған әрекет, қылық.* Онан кейінгі балаларының да өзгеше бір былдырлақ тәтті тілі мен кісі тоймас *қылуа* мінездері көкейден кетпейді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Әлдеқашан сүйегі құраған адамның *қылуалары* неске түсіруге тура келді (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). **2.** *Қылмыс, бұздық іс.* *Қылуа* жасағандар жауапқа тартылды (Қазақ тілі аймақ. сөздігі). Ауыр жолда өздерімен бірге болған жолдасының *қылуа* мінездерін қызық қып әңгімелескен (Ә.Нұрпейісов, Курляндия).

ҚЫЛУЕТ [ар. *خلوة*] з а т. ді н и. **1.** *Мүридтің бүкіл болмысы Аллаға арнап, Алладан басқа барлық нәрседен қол үзуі.* **2.** *Жерасты мінәжат үйі.* XII ғасырда Түркістанда салынған *қылу-етте* пайғамбар жасына (63-ке) келген Қожа Ахмет Иссауи қалған ғұмырын өткізген. Иссауи кесенесінен 150 м қашықтықта орналасқан *қылу-ет* құрылысы ауқымды, төбесі жайпақ етіп жабылған, екі есігі бар (ҚҰЭ). Менің көбірек баратын жерім *қылу-ет* деп аталатын жер астынан қазылған, есігінен басқа тесігі жоқ, ауасы тар, күні-түні білік шам жағылатын орын (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Қолдың саласындай көшелер, ондағы базар, кешен, мешіт, керуен сарай, әуіз, *қылу-ет* – күллісі көз алдынан қалқып өткенде керуеншілер таңдай қағып, «ah» ұрысты (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚЫЛША¹ з а т. б о т. <лат. *ephedra*> **1.** *Қылша тұқымдасына жататын мәңгі жасыл бұтақтар немесе ағаш өсімдіктер*

тұқымдасы. Қылшаның Қазақстанда Балқаш-Алакөл ойысында, Қаратау сілемдерінде, Жетісу (Жоңғар), Теріскей, Іле Алатауларында, Қаратауда, батыс Тянь-Шаньда кездесетін 7 түрі бар (ҚҰЭ). Қылшалардың жапырақтары қылтанақ тәрізді, гүлдері қос жынысты, кейде дара жынысты. Піскен жемісі сарғылт, қызыл түсті, етжеңді жалған жидек болып келеді (Қаз. тілі термин. Биология). **2.** *Жемісі мен қылқанынан дәрі жасайтын (қазақ арасында құлін насыбайға қосатын) бунақ сабақты, мәңгі жасыл бұта.* Қуырдақ пен қымыздық, *Қылша* шөп пен уыздық. Сарымсақ, жуа, ырғаушы Мал жегенде бір қызық (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Таудың *қылышасы*, даланың ермені мен жалбызы, қарандызы мен адыраспаны, күшәласы дейсіз бе, түгел кәдеге асырылды («Жұлдыз»).

Қылша мойын. *Жіңішке мойын, сағақ.* Қашуға бет алған бір топ жауынгерді қуа жөнеліп еді, *қылышамойны* н а н о қ тиіп, Еснейдің аты омақаса құлады (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

Қылша мойын талша [міне]. *Не істесең де еркін, бәріне де көңім деген мағынада.* Тағы да тебінгіден тер, қабырғадан қан жаудырам ба? Жоқ, *қылышамойным талша* деп бас ием бе? (М.Әуезов, Танд. шығ.). Қара жауың қайтадан шапса еліңді не етер ең? Хас батырын бауыздап, қанын судай етер ем. Қатын болып күн кешіп жүргеннен де қырқысып, *Қылшамойным талша* боп, қанжығада кетер ем! (М.Мақатаев, Шығ.). Ақсақалды берсеңдер, Көшіргелі кеп тұрмын. Аяғына жығылып, Кешіргелі кеп тұрмын. *Қылшамойным міне* деп, Ұсынғалы кеп тұрмын (К.Әзірбаев, Танд. Шығ.).

ҚЫЛША² з а т. ж е р г. *Тамырынан қант дайындалатын, тамақ, жем ретінде пайдаланылатын бақша өсімдігі, қызылша.* – Сол қарасан тигір бастап, *қылышаға* түсе беретіні тағы бар (К.Асанов, Сағыныш).

ҚЫЛШАЛА = е т. *Малды қылша өскен жерге жаю.*

ҚЫЛШАЛАУ *Қылшала етістігінің қимыл атауы.* Әлеумет аяқ-аяқ көже ішті, ет желінді, ел тарады. Бадырақ қашан да сағырлап жатқан қойды *қылышалауға* шығарып, төбе-төбеге жіберіп, биіктен қарап тұрады («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛШАН з а т. к ө н е. *Ертедегі батырлардың жебе салып жүруі үшін жылқының қылынан істелген оқ қабы,*

қорамсақ. Қарағайдан садақ бұдырып, Қылыш анымды сары жүн оққа толтырып, Жанға сақтау болған жұрт (Қазтуған жырау, Өлеңд.). Қылыш аны – шығыс халықтарында б.з.б. 3-мыңжылдықтан бастап қолданыста болған (ҚҰӘ).

ҚЫЛШЫҚ з а т. 1. Жүннің ірі әрі қатқыл талшығы. Ең болмағанда ешкіні жылына бір рет қырқып, қылышығын, түбітін алуға болады ғой (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Киіздің екі жақ бетіндегі кірікпей қалған бос қылыштықтары түсіп қалады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). 2. Бір нәрсеге ілесе жүрген қылқыбыр, жүн-жұрқа, түк. Енді, міне, қылышығы ерінінжі жыбырлатқан шаң аралас арпаның өзі, көзінен бір-бір ұшты (Ә.Кекілбаев, Дала.). Ол сыртқа шығып келіп, жуынып-таранып, костюмінің қылышығын тазартуға кірісті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Сәкен киімді өте әсем, сұлу, тіпті таза киетін. Үстіндегі костюмінің қыры сынбай, бір қылыш киіміне жұқпайтын (Қ.Бадыров, Өткендер.).

Асына қылшық тұрмады. Шаң жуытпады, кір келтірмеді. Екінші әйел – қыналы бармақ дейтін: аз нәрсені көптей қылады; көп нәрсені көлдей қылады, киіміне кір жұқпайды, асына қылыштық тұрмайды, дүниесінің бәрі таза болады (Шал ақын, Өлеңд.).

Қылшығы жығылмады [қисаймады]. Ештеңесі шығын болмады, мұрты қисаймады. Көк мұздан отары қылышығы жығылмай шыққандай еді, сәуірдің рақмет туы көтеріле сүрінді ғой (Саржайлау). Ағанның бұл шыны: Қисаймас қылышығы. Халықты көгертпес Қаламның күншілі! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қылшығы құрамады. Түгі кетпеді. Соларды апарып арандатып қайтқан Оразбай, Әзімбай, Жантай болыстар қылышығы құрамай өз бетімен кете барды (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қылшығына қылау түсірмеді. Шығын шығармады, аман ұстады. – Саған түгендеп шығуын жүктесе, маған қылшығына қылау тұсірмей бағуын жүктеді, – деді Құсбек Дөненбайға («Жастар эстрадасы»).

Қылшығын шалдырмады. Қолға түспеді, түгінде алғызбады. Мұны талай мерген торыды, қылышығын шалдырмай келіп еді (Қ.Әбдіқадыров, Мақташы.).

Қылшығы сынбады. Шеті бұзылмады, мұрты кетілмеді. Жаңа қоныстың қылышы-

ғысын баған көкөрай шалғынға отыра қалып, көздері жаудырап, киноның басталуын асыға күтеді бәрі («Қаз. әдеб.»).

Қылшық жұқтырмады. Шаң жуытпады, кір келтірмеді. Адам өзін-өзі аяққа басып қоретпей, адамдық қасиетті кір тигізбей, қылыштық жұқтырмай жоғары ұстау керек (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Қылшық жүн [-ді]. Талшығы ірі, қатқыл жүн. Сөйтсем Адамбай мен екеуінің аталарынан қалған «асыл тұқымды» қылыштық жүн қызыл күреңі екен баспақ болып жатқаны (С.Бегалин, Уақыт.). Жылқы ішінде аласын, Қылыштық жүнді қарасың, Аған, інің сенің жоқ Жеке туған дарасың (Қобыланды.). Майкөт өз үйінің қасына елу емес, отыз қозы айдап әкелді, көбі қылыштық жүнді іререк қозы екен (М.Тиесов, Әділбек Майкөтов.).

Қылшық құйрықтылар. з о о л. <лат. thysanura> Жәндіктердің бірі отряды. Қылшық құйрықтылардың дүниежүзінде 400-ден астам түрі белгілі, көпшілігі тропиктік және субтропиктік және субтропиктік аймақтарда таралған (ҚҰӘ). Қылыштық құйрықтылар – алғашқы қанатсыз жәндіктер (ҚҰӘ).

ҚЫЛШЫҚСЫЗ с ы н. Қылшығы жоқ, жұмсақ, биязы жүн. Мұның бұлай аталуы мынадай ерекшелігінен: қылыштықсыз, біркелкі жұмсақ әрі тығыз, әрі бұралаңқы жіңішке, биязы, ұзын ақ жүні әрі мықты, әрі серпінді келеді. Қойдың бұл тұқымын бағалы санайды (Ш.Жанәбілев, Қаз. мал атау.).

ҚЫЛШЫҚТА = е т. 1. Жүнді түтіп отырып қыл-қыбырын ажырату, тазалау. Мал келердің алдында үй көлеңкесінде түбіт қылыштықтан, шәлі тоқыған әйелдердің әңгімелесіп отырғанын Жақыптың құлағы шалған (Ж.Мұзапаров, Қаби қарт.). Тоқу әдісінің аты – өрмек. Ол көне заманнан келе жатқан қолөнері. Өрмек тоқудан бұрын жүнді қылыштықтан, түтеді (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). 2. Пышақтың сыртымен арлы-берлі өткізіп, майды қыл-қыбырынан тазалау. Қылыштықтады, Шайқады, Тұзын татып байқады. Бағанағы балалар: – Апа, мағанды айтады (І.Жансүгіров, Шығ.). – Өй, неге үндемейсің? Онда әкеңнің басы бар ма? – деп тістенген Жағалша Май қылыштықтайтын адамша Екі білегін сыбана қалды (Қ.Ілиясов, Қайран.). 3. а у ы с. Егжей-тегжейіне жете, шұқшия тексеру, башайлау. Шын бар-ау, кез келген

қылмысты естіп қылшықтан көрсетіп беретін құрал болса, ө?! (Ф.Қабышев, Мысық.).

ҚЫЛШЫҚТАЙ с ы н. Қылшық сияқты, қылшық тәрізді. Енсіз Бұқтырма еденге түсіп қалған жалғыз тал қылшықтай, жағасында құмырсқаның илеуіндей бір шоғыр қарауытады (Қ.Ысқақов, Келмес күн.).

ҚЫЛШЫҚТАЛ= е т. Қылшығынан тазартылу. ≈ Май қылшықталды.

ҚЫЛШЫҚТАЛУ Қылшықталетістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛШЫҚТАН= е т. Қылшығы, жүні тікірею, тұқсию. Қаблан болса осы екі айдың ішінде желкесі күдірейіп, бұрынғы ұяң жүні қайрат пен ашуға толып, қылшықтан а түскен (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

Ақ қылшықтанды. Жараның орны жазылып, түк шықты. Қойшы ауылда жүргенде қыр арқасын ер қажаған жауыры ақ қылшықтан ып жазылып еді (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚЫЛШЫҚТАНУ Қылшықтанетістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛШЫҚТАТ= е т. Қылшығынан тазартқызу. ≈ Жүн қылшықтатты.

ҚЫЛШЫҚТАТУ Қылшықтатетістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛШЫҚТАУ Қылшықта етістігінің қимыл атауы. 1. Жүнді қыбырынан тазартып тұту. Енді сөз ешкіні қылшықтау, қылшықтайтын құралдар туралы (С.Төлешев, Түрлі. бас.). 2. Майды қылшығынан тазарту. Майды қыл-қыбырынан тазарту үшін пышақтың сыртымен арлы-берлі бірнеше рет өткізіп, тазалауды қылшықтау деп атайды (Д.Қатран, Қазақ. ас-тағам.).

ҚЫЛШЫҚТЫ с ы н. Қылшығы бар, қылшығы мол. ≈ Қылшықты жүн. ≈ Күміс қылшықты.

ҚЫЛШЫЛДА= е т. 1. Өте өткір болып, қылтып тұру. Қылшылдаған пышақ қынын да тесіп кетеді (Мақал-нама). Иә, бұл да қылшылдаған жас, алмастай қылшылдаған өткір болып көрген (О.Бөкеев, Үркер). Табиғатында сөзшең Күндебай Нартайдың қасында жүргенде – қылшылдаған қылыш, жұлып түсер оқ, түйреп өтер найза (О.Бодықов, Бұлбұл). 2. а у ы с. Жасы толү, бабына, кемеліне келү, толықсу. Қалжыңға, өзілге алмастай өткір, отырса – отырысқа жарайтын, жүрсе – жүріске шыдайтын бес аспап, қылшылдаған жастар (С.Жүнісов, Ақан

сері). Ол кезде бұлар жиырма мен отыздың арасындағы қылшылдаған жастар еді (К.Тоқаев, Көмескі.). Оның бұл кезде екі мүшел, жиырма алтыға шыққан қылшылдаған жас шағы еді (Д.Досжанов, Тұлпар.). 3. а у ы с. Қатты суыту, қақау. Көктем кетіп, жаз шығады, жайнаған жаздың орнын қоңыр қабақ күз басады, күз артынан қылшылдап қыс келеді (С.Омаров, Өмір.). Сол қылшылдаған аязда аула ішіне шығып алып, етін қармен ысқылаған, дене шынықтырған осы кісіні көрер едіңіз (М.Иманжанов, Көк белес). – Не болды? – деді олар денем қылшылдап, манағы орнымда тұрған маған кеп (С.Мұқанов, Өмір мектебі).

ҚЫЛШЫЛДАТ= е т. Өте өткір қылу, қылтылдану. Қандай өтпейді деген пышақты қайрақтың қылшылда т ы п жіберетіні тәрізді, қандай қыжыр, қандай қыңыр деген адам Қайырбаевтың қасынан жалын ата, жайраңдап ажырасады (Ә.Нұршайықов, Жомарт.).

ҚЫЛШЫЛДАТУ Қылшылдат етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛШЫЛДАУ Қылшылда етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЫ з а т. ж е р г. Екі алапты қосып тұрған ені тар, қысталаң жер; қылта. Міне, мына қос жартастың арасындағы қылылда өте, ар жағында таяқ тастам жерде иесі жатыр (М.Мағауин, Ақша қар). Облыстық су шаруашылық мекемесіндегі бір білгіш екі көлді қосып жатқан қылыны бөгеіп тастап, су көзі бөгеліп қалғансын, жоғарыдағы көлдің шөбі көбейіп, борсып кеткен еді («Қаз. әдеб.»).

ҚЫЛЫҚ [ар. خلق] з а т. 1. Кісінің жеке басына тән әрекет-қимылдар түрі. Оның үстіне қылық – дегеніміз осы қимылдардың шумағы (жинағы) болса, ол қимылдың арасындағы байланысын табу да, басқаша айтсақ, қимылдардың мінезін, сыртқа шығу түрін тағайындау да психологияға кіреді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. Біреу тарапынан істелген ұнамсыз іс-әрекет. Кейбір қазақ жігіттері елде жоқ қаталдықпен Ғайшаның қылығын бетіне айттып, ұялтуға да айналды (М.Әуезов, Қараш.). Жайсыз осы бір қылық тап қазір Дәмеш жүрегін улап, көз алдында тұрған Қайырдың тұлғасын алыстата берді (З.Шашкин, Доктор.). Мінгенім дәйім менің жирен шұбар, Сұмдық сөз, сұмдық қылық биден шығар.

Жігіттің алған жары жақсы болса, Бұралып тал шыбықтай үйден шығар (Қара өлең). Сүйекке сіңген мінез арылмайды, Жасынан жаман әдет қуып қалған. Бұл айтылған қылықтар табылады Адамсыған, оқыған бұзықтардан (Ақмолла ақын, Күндер.).

3. Кісіге тән жағымды мінез. Ол Костя оныншы класты бітіріп, қолына аттестат алған күні қылығымеде, сөзімен де мұғалімдерді де, жолдастарын да таңғалтты (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Балықтың екіншісі – жайын дейді, Бір жұрты – ер жігіттің қайын дейді. Қылығың бұ жалғанға жағып өтсең, Алдыңда сегіз жұмақ дайын дейді (Қара өлең.).

4. Әдетте жас қызға тән ойнақы әрі назды, тартымды мінез, қимыл-әрекет. Қызда қылық болмаса, құр шырайдан не пайда (Бес ғасыр.). Қазықұрттың басынан түсер тұман, Ақсай басып келеді жорға құнан. Есімді алып өзіңе ынтықтырған, Айналым мен назерке қылығыңнан (Халық әндері.). Ақтоқтының тәтті қылықтарын ойлап, көз алдына елестетіп келеді (Р.Райымқұлов, Жасыл.).

Қарсылық қылық. Қарсыласу әрекеті. Содан көмейіне тас тығылғандай болып қалған ұлық қайтып оның үстіне шыбын қондырмай, алыстан абалап үріп, өзгенің қарсылық қылықтарын бұның басына дарытпайтын (М.Әуезов, Шығ.).

Құдай сүйер қылығы жоқ. Мінезі нашар; содыр, сойқан. «Менің малымды көрнеу қоя беріп отырамысың?» – деп асылып отырып алды. Жер-жебіріне жетіп ұрсып: «Құдай сүйер қылығың жоқ, қазанбұзар, үй тентексің, кісі ығысатын айдыңың жоқ, немесіне жуансисың?!» (М.Әуезов, Шығ.).

Қылығы өтті. Көресіні көрсетті, қатты қинады. Бұл – Құдайдың көк теңізін де бізден қорып, құлып астында ұстап тұр. Қылығы өттігі ой мұның (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

Қылығы тәтті. Ис-әрекеті көңілге жағымды, сондай сүйкімді әдетте (жас бала туралы). Жаратылысы солай ма, әлде «өлерде сөйте ме» – баланың қылығы тәттілігінде хисап болған жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). Көшіме бар ма таласың? Ұқпадым осы арасы... Аймалап өтші анадай Қылығы тәтті баласын?! (Н.Лушникова, Көңіл.).

Қылық көрсетті. Майысып-бұралып, әдемі қимылдап, көзге түсті (қыз туралы). – Сені де жұрт бойжеткен қыз көреді-ау, қыз деген

жігіт келгенде қызмет істеп, қылық көрсетіп, аяғының ұшынан айналып жүрер еді (З.Шүкіров, Жас жесір). Бұдан бұрын көзге шалынбаған бір қыз қылығын көрсете жалт етіп шығып кетті (С.Омаров, Қиыр.).

Қылық шығарды. а) Оқыс мінез білдірді. Анасы да, сасқаны ма, қалай, қазақ естімеген қылық шығарып, Мирастан келер көмекті сот арқылы алатын боп, үкім сұрапты (Ә.Тарази, Үлкен ауыл). ә) Назданып қылымсыды. Шура бақшадағы гүлдей құлшырып өсе бастады. Машинака басуды үйренді, алғашқы кездегідей емес, қыз қылық шығарды (С.Бақбергенов, Қарға там.).

ҚЫЛЫҚСУ Қылықсы етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЫҚСЫ = е.т. Қылық көрсеткенсу; мінезді, сүйкімді көріну. Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып, Бұралып кетіп барады, Неше алуан қылықсып (Қыз Жібек).

ҚЫЛЫҚСЫЗ с.ы.н. Дөрекі мінезді, сүйкімсіз. Бак, дәулет, мал кетерде ырыс кашар, Біреуі біреуіне пәле жасар. Бала пайдасыз болар, Жалшы жалқау болар, Қызы қылықсыз болар (Үш ғасыр.).

ҚЫЛЫҚТАН = е.т. Қылмындап, қылықты мінезімен сүйкімді көріну. Қыз қылықтан ана күлді, – ұнайтынымды өзім де білем, ұнамайсың деп, өтірік айтып әуре болмай-ақ қойыңыз (І.Есенберлин, Қатерлі.). Сұлудың жанарындай қылықтан анып, ойнақы әсем нұр шаша жылмың қағады (Шопан серігі).

ҚЫЛЫҚТАНУ Қылықтан етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЫҚТЫ с.ы.н. Мінез-құлқы сүйкімді, қимыл-қозғалысы тартымды. Бұқарбай жылап қоя берді. Мешіт оның басын тізесінің үстіне салып, Бұқарбайды қыздың қылықты сөздерімен уатты (М.Жұмабаев, Шығ.). Үш жыл ішінде қыз бетіндегі жібек пердені сыпырып, «беті ашылған», тілді де қылықты келіншекке айналған (З.Шашкин, Сенім). Биіктегі боз көйлекті бойжеткен Гүлжаһан есімді осы бір қылықты қыз көптен бері көрші тұратын (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

Қылықты қыз. Мінезі, қылығы жақсы, ерке, назды қыз. Қылықты қыз сияқты көрінсе де, Өлшеусіз сансыз байдан жесір қалған. Күнінде қызыл гүлдей жүз келсе де, сырт айналса, жүрекке жалын салған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қылықты қыздай. б.е.й.н. Қыздай тартымды да сүйкімді. Бір нәрсені іші сезіп,

жымындап күліп тұрған ақ жарқын, қылы қытты қыздай аспан әлемі ашық (С.Досымов, Жаңғырық).

ҚЫЛЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Мінез-құлықтағы тартымдылық, сүйкімділік.* Жасы жер ортасынан асқанда әйелдің қылы қыттылығын, бап білгіштігін қалайды екен ғой адам деген (Б.Аманшин, Көкжар). Дегенмен Ер Тарғынды өзіне қаратып алмақ болған жерлерінде әншіге әлі де наздылық, жан қытықтайтын қылы қыттылық жетпей жатқан сияқты («Лен. жас»).

ҚЫЛЫМСУ *Қылымсы етістігінің қимыл атауы; наздану, сызылу.* Ұяң қыздардай ретсіз қылымсуды бойына шақ көрмейтін Ақбөпе Оспанмен шын сырласты (С.Жүнісов, Жапанда.). Қыз енді қылымсуды қойып, қасындағы Қазыбайдан сылтауратып әр нәрсені сұрайтынды шығарды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Табиғат бейне бір ұзатылатын қыздай-ақ қылымси жымиып, наздана тамылжиды (О.Бөкеев, Шығ.).

ҚЫЛЫМСЫ = е т. 1. жағымсыз. *Қысылған-қымтырылған болып, сызылып бәлсінү.* Еламан осында келгелі байқап отыр, үй толы кісінің алдында жоқтан ұялып, қылымсып жатқан жоқ (Ә.Нүрпейісов, Қан мен тер). Әлдекімше жасқанып, қылымсыған жоқ. Жөңгелер не бұйырса, соны істеді, осы түннен соң Абайлар Алшынбай ауылында он бес күн жатты (М.Әуезов, Шығ.). 2. жағымды. *Назданып сызылу, қылығымен қызықтыру (қыз туралы).* Сырымбет етегінде кездескен шақта қыз болып қылымси қалмасам, маған сол соқтығар ма еді, – деп ойлайды ол (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Кейде қасын керіп, сызыла қалады, кейде назданғандай көзін қысыңқырап, қылымсиды, кейде сені сүйем дегендей қылықтанып, терең қарайды, кейде көзін жалт еткізіп, жайдарылана қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әу, бәдік, көшер болсаң, сайларға көш, Мұқтажсыз, мұғадарсыз байларға көш. Таппасаң көшер жайлау, мен айтайын, Қиғаш қас, қылымсыған қыздарға көш (Қара өлең).

ҚЫЛЫМСЫТ = е т. *Сызылту, назданту.*

ҚЫЛЫМСЫТУ *Қылымсыт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛЫС = е т. *Жасасу, бірлесіп атқарысу.*

Аял қылысты. *Бірге тоқтады, бірге аялдады.* Күн кешкі бесін кезі еді. Сондықтан ертеңге қарап, аял қылысқан жоқ, ең болмаса ізін көріп, бетін аңғармақ (М.Әуезов, Шығ.).

Бата қылысты. а) *Баталасты, қыз беріп, қыз алысуға пәтуаласты, некелесті.* Біздің қырда мұндай нәзік бұлтарыстар болмайды: айттырды ма – айттырды, бата қылысты ма – қылысты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). ә) *Дұға оқып, тілек тілеп, бата жасасты.* Сондықтан ұзақ ауылына жиылып, ақсақалдардың байлауын тосып отырған ел мына сөзді естігенде, шынымен патша құрығынан біржолата құтылып кеткендей болып жабырласып, қуанысып, бейуақытта бата қылысып, бермейтін болдық деп аттарына мінді (М.Әуезов, Шығ.).

Сөз қылысты. *Әңгімелесті, бірге талқылады, сөйлесті.* Жұмағұл мен Қадияша өздерінің оңаша күркелерінің ішіне салған құс төсектің аяқ жағында біріне-бірі сүйеніп қатар отырып шаруа жайын сөз қылысты (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫЛЫСУ *Қылыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫЛЫШ з а т. 1. *Шауып тұсуге лайықтап, болаттан істелген өткір жүзді, ұзындау келген, балдақты имек қару.* Аузынан қанды көбік бұрқ-бұрқ етіп, Жап-жалаңаш қылышты қобыз етті. Көздері қып-қызыл боп қанға толып, Сарыны сардаланы күңіrentті (М.Жұмабаев, Шығ.). Шапқанына шыдамай, Балдағынан үзіліп, Қылыш сынып қалады (Шынтасұлы Төрехан //Ақсауыт). Зәрін тартқан мұнардан, Ұшын қайқы шығарған, Алды қолға қылышын (Манас). Алты атқа алып бір қылыш Шалмадым неге беліме (Аламан). Мінгені пайғамбардың қара қасқа, Жанында үшкір қылыш, бауы басқа. Ашуланып шабады қара тасқа, Қара тас қақ айырылар екі басқа (Қара өлең). 2. э т н. *Жүзін жұқарта жонып, ортасын дөңестеу етіп келтіріп, өрмек арқауын тығыздай тұсуде қолданылатын, ұзындығы 12–15 см, жетесі қалыңдау, жалпақша ағаш құрал.* Ал мен қаншама жылап еңіресем де, өрмектің қылышын бермек түгіл шешемнен ақысына май құйрықтан бір-екі шапалақ жеп тындым (Ө.Қанахин, Жер бас.). Мосыға асылған өрмектің арасынан өгіп тұратын жіпті арқау, арқауды нықтайтын құралды қылыш,

жіптердің жоғарғылары мен төменгілерін ауыстыратын құралды адарға тоқылған өрмектің екі шетін кенере т.т. деп атайды (С.Мұқанов, Қазақ қауымы). **3. а у ы с.** *Шапқышылық, жаулап алушылық.* Үрей билеген халық камал портында тұрса, кемелерге жетуге тырысады. Алайда мәмлүк қылышынан құтылуға тырысқан соншама халықты алып кететін кемелер жоқ еді («Парасат»).

Алдаспан ауыр қылыш. көне. *Шапқанда жауын бірден мерткірту үшін басын жалпақ жалманды қылып ауырлатып жасаған қынапсыз байланытын кесу қарудың түрі. Алдаспана ауыр қылыш* суырған, Ажалға қарсы жүгірген (Ер Шобан // Бес ғасыр.). Ақтабан ару торы ат жайлаған, *Алдаспана ауыр қылыш* байлаған (Бес ғасыр.).

Алмас қылыш. көне. *Сапасы жоғары болаттан соғылған өткір де бағалы қылыш.* Құртқа сұлу батырға Қарағай найза саптатты, *Алмас қылыш* соқтырып, Күміспен қынын шақтатты (Ер Тарғын). Суаруы қанық, жақсы соғылған *алмас қылыштардың* жүзіне қан жұқпай, қуарып тұратын болған (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

Аспаһани қылыш. көне. *Исфаһан қаласында жасалған, бағалы саналатын парсы қылышы.* Әлгі Отрабат шаһарының орнын қаза бастасаңыз, неше түрлі жергілікті ыдыстар, түймелер, моншақтар, *аспаһани* қайқы қылыштар шыға береді (С.Төлешев, Түрлі. бас.). Хан жас сұлтанның тұсаукесер жорықтарының сәтті боп жүргенін айтып, Ырғыз бен Торғай арасынан жаңа өріс, *аспаһани қылыш*, жаудан түскен бір сұқсырды сыйға ұсынды (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Атса – мылтығы [оғы], шапса – қылышы. *Біреудің сойғылын соғатын қолшоқпары.* Бейшара, Шоқпыт! Осы үйге отыз жыл құл болдың, Ахметтің *атса – мылтығы, шапса – қылышы* едің (О.Бодықов, Бұлбұл). Дүйсекені де аяушы табылды. Шүкірлік! Жиырма жыл Жұныстың *атса – оғы, шапса – қылышы* едім (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

Белден қылыш кетірмеді. *Күндіз-түні соғысуға дайын жүрді.* Қайсысынан шықса да, бір қимыл, бір сыр шығады. Соны ойлап жайлау-жайлаудың елі, дәмелі жігіттері аттарын күндіз-түні қолда сақтап, белдеуден найза, *белден қылыш* сабы сияқты қаруын *кетірмейтін* болған. Жатпай-тұрмай із-

деп жүріп, мылтық, алтыатар тауып алғандар да бар-ды (М.Әуезов, Шығ.).

Болат қылыш кетілді. бейн. *Қайсар, мықты, қаниша күшті болса да, қайғы жықты деген мағынада.* Пәлені көрген талай асыл заттар, Жаладан талқан болған алтын тақтар, Дүшпанның бөле жапқан қайғысынан *Кетілген болат қылыш*, меруерт саптар (Ақмолла ақын, Күндер.).

Болат қылыш өтпей қалмас. *Текті, бекзат адам қашанда тектіліктен айырылмас.* Тұтқындар құбыласы еді – босағаңыз, Сөз пұлын білмегенге ұқсамаңыз. Жусаңыз, бір түскен кір кетпей қалмас, Қайраса, кетілген жер өтпей қалмас. «Әрбір зат асылына тартар» деген, Тат кетіп, *болат қылыш өтпей қалмас* (Ақмолла ақын, Күндер.).

Жалаң қылыш. көне. *Алдаспан, жалманы бар ұшы ауырлатылып жасалған қынсыз ұстайтын кесу қаруы. Жалаң қылыш* байлаған, Жау қайда деп сайланған Батырлар келді Қордайға (Жамбыл, Тол. жин.).

Қолына қылыш [найза] ұстады. *Қолбасшы болды, қол бастады, соғысты.* «Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын» дегендей, Уәйіс Жалаиридың таққа отырып, ел басқарып, *қолына қылыш, найза ұстатп* қолбасшылық жасаудан басқа да кеңірек айтылуға тиісті татымды қырлары аз болмаған («Парасат»).

Қыл қабатын қылыш. *Жалманы аса өткір, таңдаулы қылыш.* Бір бедеу аң құтқармас алды сатып, Бір садақ алды алатын құлан атып. Бір *қылыш қыл қабатын* тағы да алды Қамырдай кететұғын тасқа батып (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қылыш жүзінде. *Қыл ұстінде, қиын-қыстау жағдайда.* Қараған сайын тітіркене жасқанып, не айтады деп, *қылыш жүзінде* өзер отырмын (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.). *Қылыштың жүзінде* тұрған аумалы-төкпелі дүние. Бір тастың әрі түсуі де, бері түсуі де мүмкін (М.Мағауин, Бір ата.).

Қылыштың жүзі, найзаның ұшымен. *Күш көрсетумен, өктемдікпен.* Кейде тіпті қатты қақтығысып, бөсеке-таласын қан майданда *қылыштың жүзі, найзаның ұшымен* шешетін секілді күндес әйелдер де бірін-бірі аямайды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Қылыштың жүзіндей. *Кесін, ойып түсетіндей өткір, жұқалмайтын, тайсалмайтын.* Гитлерлік Германияның енді «тағылар

елі, екі аяқты адам тектес жыртқыштар елі болып» отырғанын ол жалынды үнімен, қылыштың жүзінде өткір сөзімен әшкереледі (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Қылыштың жүзінде қылшылдап тұрған жиырма төрт жасар офицер Шоқан, кеудесін қуаныш кернеп, үш ат жеккен күймен осы арадан Омбыға қарай күйғытып өткен (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.).

Қылышынан қан тамды. Зәрін төкті, қаһарына мінді; қырып-жойды. Шыңғыс хан дәуірлеп, ешкімнен беті қайтпай, соғысқан елдердің бәрін жеңіп, қылышынан қан тамып тұрған заманында үлкен баласы Жошыға ол кезде Еділ-Жайық арасын мекен ететін қыпшақ елін берген (М.Дулатов, Шығ.). Қылышынан қан тамған, бетіне жан қарамаған, жұрттың бәрін бір өзі билеген, дүниежүзіндегі ең үлкен мемлекеттің бірі Ресей халқын бір шыбықпен айдап, құл орнында меңгерген патшаның атылуы Нариманның пікірінде төңкеріс жасайды (М.Дулатов, Шығ.). – Халықтың көзінше дарға асқызыпты анау ояз Казанцев. Оның қолы қатты, қылышынан қан тамып тұр (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Қылышын қайрап, найзасын өткірледі. Қаһарланып, үдей түсті. Аяз күн өткен сайын басылмақ түгіл, қылышын қайрап, найзасын өткірлей түскен сияқты (Т.Жармағамбетов, Екі жүрек).

Қылышын сүйретіп қыс келді. бейн. Қазаған, қаһарлы, аязды қыс түсті. Сүйіндік бұлардың айтқанына амалсыздан бағынды да: – Ал, бірақ тапқан ақылдарыңды айтшы! Қылышын сүйретіп қыс келеді. Кемпір-шалды күркілдетіп, баланың жағынан боздағын шығарып, қашанғы отырамыз, қайда барамыз? – деді (М.Әуезов, Шығ.).

Төрт қылыш. діни. Ислам дініндегі аңыз бойынша, жер бетіне жаннаттан түскен қасиетті қылыштар [Осы қылыштардың ішінде қазақ көркем ауыз әдебиетінде асыл қылыш мағынасында зұлтықар жиі қолданылады. Діни аңыз бойынша, зұлтықар – сермегенде ұзарып кететін екі басты қылышын Пайғамбар Мұхаммед ғалайһиссалам ұстаған, кейін ол күйеу баласы Хазірет Әлиде қалған]. Жәбірейіл жәннаттан Алып келген төрт қылыш, Бірінің аты Хам-Хам, бірінің аты Сәм-Сәли, Бірінің аты Зұлқыжа, Бірінің аты Зұлпықар (Қашаған Күржіманұлы//Ақберен).

ҚЫЛЫШБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. pelecus cultratus> Төменгі жақ сүйегі үстіңгісінен асыңқырап біткен, дене тұрқы

ұзын, тұқы тұқымдасына жататын балық. Мен орныма келдім де жайғастым, көп кешікпей бір қылышбалықты суырып талдым (М.Сүндетов, Балық аула.). Қылышбалық омыртқасыз жәндіктер мен басқа балықтарды жейді, шабақтары зоопланктондармен қоректенеді (ҚСЭ).

ҚЫЛЫШБАУ¹ з а т. к ө н е. Қылыш салынған қынапты белге тағуға арналған бау. Қылыштың қыны қылышбау арқылы белге сол жаққа тағылады (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.). Бейнелеу өнері деректері қылыш, семсерлерді жауынгерлер кейде қылышбау арқылы иыққа асып алатынын көрсетеді (Қ.Ахметжанов, Жараған темір.).

ҚЫЛЫШБАУ² з а т. ж е р г. Құміс белбеу (Қаз. зергер өнер. сөзд.).

ҚЫЛЫШКЕР з а т. к ө н е. Әскери қимылдарда қылыштасып соғысуға арнайы жасақтанған сарбаз, жауынгер. Алдыңғы сапта тұрған казак-орыс қылышкерлері бір сәт жапырылып кері ығысқандай қимыл көрсетті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Қақ алдында садақшылар, одан кейін сұп-суық көк алмастарын көкке көтерген қылышкерлер мен найзагерлер тұрды (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚЫЛЫШКЕРЛІК з а т. к ө н е. Әск. Қылыштасуға шеберлік. Мергендік, қылышкерлік, найзагерлік, Шапшандық, таңғажайып айлакерлік, Бөрінен Амангелді өзі басым, Тағы артық ақыл, қайрат, бойдағы ерлік (Н. Ахметбеков, Амангелді).

ҚЫЛЫШСЫЗ с ы н. Қарусыз, кесіп-шабусыз. Бір нәрсе өзі нәзік тым-ақ сергек, Қорқады бала-шаға, әйел-еркек. Өзінің қаны адал, еті арам, Мылтықсыз, иә қылышсыз ұстайды ептеп (Қара өлең).

ҚЫЛЫШТА = е т. Қылышпен шабу, кескілеу. Алсаған анау күнгі сәбиді қылыштаған үшін, әйелді жерлегенің үшін, мына маған істеген қара қылмысың үшін лағынет айтады (Х.Есенжанов, Тар кезең). Плотников бұларды ағашқа тірідей асқызып, Балташ пен Күзеубайды қылыштап өлтіртті (З.Ақышев, Ақбел.). Келгенін қамап қойып қылыштаңдар, Жан-жаққа жалтаң қағып жылыспаңдар (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚЫЛЫШТАЙ с ы н. 1. Қылыштың жүзіндегі, өткір. Аяғы талғанда қайта секіріп, дарбаза астындағы саңлауға түмсығын тығып, қылыштай азу тісін ақситады (К.Тоқаев, Түнде.). 2. Сойдиган, ұп-ұзын. Бәтимаға көңіл айтып, далаға кіріп-шығып жүрген қылыштай қара келіншекке жылы шырайлана, жарлық берді (А.Хангелдин, Фани.). Тігіл-

ген кірпіктері қылыш т а й ы н, Әлемнің бір өзінде тамашасы (Ғашықтық дастан.). **3. а у ы с.** Қайсар, батыр, ержүрек, айтқанынан қайтпайтын, тайсалмайтын (адам). Қылыш т а й қиғыр алмас ем, Шарға шауып мұқалдым (Махамбет, Өленд.).

Алтын сапты қылыштай. б е й н. Асыл, қымбат, бағалы. Қарағым, айналайын алтындайсың, Қылыш т а й а л т ы н с а п т ы жарқылдайсың. Аузыңнан інжу-маржан, гүл төгіліп, Келгенде айтар сөзге тартынбайсың (Қара өлең).

ҚЫЛЫШТАЛ= е т. Қылышпен шабылу, кесілу. Көлкіген қанның үстінде ағайындылар қылыш т а л ғ а н күйінде жатыр; бірақ өзир тірі секілді (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚЫЛЫШТАЛУ Қылыштал етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЫШТАС= е т. Қылышпен кесісу, шабысу. Жиырма шақты жігіт соның ішінде қылыш т а с ы п, атысып, Исатай жігіттеріне қарсы қайрат көрсетті (Б.Аманшин, Жар мұңы). Етінде сұлу қыздың мең болмайды, Жігітке қыз ауыртқан ем қонбайды. Жігіттің алған жары болса жаман, Жауынан қылыш т а с қ а н кем болмайды (Қара өлең).

ҚЫЛЫШТАСУ Қылыштас етістігінің қимыл атауы. – Мен – отряд бастығы Бәйкенмін! Қылыш т а с у ғ а Шалабайды шығарыңдар, қайсымыз жеңілсек, сол жақ берілсін! – деді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам).

ҚЫЛЫШТАТ= е т. Қылышпен кескізу, шапқызу. Көзінің бұрыннан да қыры қалған, Жау тізіп солдаттары тірі қалған. Орданың қарағайлы алаңында Сұлатты қылыш т а т ы п салып ойран (Т.Жароков, Құмда.).

ҚЫЛЫШТАТУ Қылыштат етістігінің қимыл атауы.

ҚЫЛЫШТАУ Қылышта етістігінің қимыл атауы. Оның өзгелерді қамшылауы мен қылыш т а у ы былай тұрсын, жоғарғы чиндегілерін де бет қаратпай балағаттап, сабап тастайды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫЛЫШТЫ с ы н. Қылышпен қаруланған. Топ жәрмеңкеге жақындаған кезде алдынан атты, қылыш т ы, мылтықты солдаттар шығып, көлденеңдей шауып, айбар шекті (М.Әуезов, Шығ.). Қылыштылар шабысады қылышпенен, Шоқпарлы өлді, шоқпарласып ұрыспенен. Найзалылар қырылды найзала-сып, Кетті әркім бір түрлі жұмыспенен (Қисси-и салсал // Бабалар сөзі).

ҚЫЛЫШТІСТІ: қылыштісті жолбарыс. з о о л. <лат. machairodus> Миоцен және

плиоцен дәуіріндегі қазбалардан табылған жоғарғы тістері жақсы жетілген мысық тұқымдасының бір түрі, махайрод. Қазақстанның жоғары миоцен шөгінділерінің орта сармат кезеңіндегі қазбалардан қылыш тісті жолбарыс сүйегі табылған (ҚСЭ).

ҚЫМ з а т. к ө н е. Найзаның үшкір басы. Қасқары найзасының қымы енді білем, Боралдай ат сауырына қарай жылжып бара жатты («Қаз. әдеб.»).

ҚЫМБАТ с ы н. **1.** Нарқы, құны артық, бағасы жоғары. Дүние аты мәшһүр болған қымбат, Ықшамды әрі әдемі сондай сымбат. Мақсатың көңілдегі табылады, Адамзат зор санайды етіп құрмет (Қара өлең). Сен сұрасаң, Әзімбай, Айтайын келген жөнімді. Арада жүрген жеңемін, Киемін қымбат тоныңды (Қамбар батыр). Пәтері төрт бөлмелі екен, бөлме іштері толған қымбат гарнитур, асыл кілем, еденін мысық жалағандай етіп жылтыратып тастапты (І.Есенберлин, Алтын құс). **2.** Бәрінен артық, маңызды. Әрине, жүрмек қызық, көрмек қымбат, Сондай еңбекпен білмекке келдік. Бұның бәрі даусыз шындықтар (М.Әуезов, Шығ.). Қысқасы, жан көріністерінің ең қымбаты – ой, ой тілі – сөз (М.Жұмабаев, Шығ.). **3.** Асыл, ардақты, жанға жақын, ыстық, құнды.

Сіз таныған шындық мен үшін бәрінен қымбат болар, соны ойлаңыз (М.Әуезов, Шығ.). Қонғаны ауылымның көл жағасы, Шаң басқан жасыл құрақ жол жағасы. Қан тамған кіндігінен топырағына, Ер үшін қымбат екен жер бағасы (Қара өлең). Кісінің туып-өскен жері қымбат, Үйренген бала жастан елі қымбат. Ата-анаң, аға-жеңгең қадірлеген Тебіскен құлын-тайдай теңі қымбат (М.Дулатов, Шығ.). **4.** Қымбатты, құрметті, қадірлі. Өз халқына қатты сүйсініп, ерекше шаттықпен ырза болған Ильиных жаңағы орнынан атып тұрып: «Рахмет, қымбат карт» деп кеп, Құлекеновты құшақтай алды да, жабысып кеп бетінен сүйіп алды (М.Әуезов, Шығ.). Жас «Қазақтың» толған жылын құттықтаймыз һәм қымбат ұлтымыз қазақ жұртын нұрландыру жолында өмірлі болып, көп жылдар қызмет етуін тілейміз (М.Дулатов, Шығ.). **5.** Аса қажет, мұқтаж болғаннан құнды. Ауданды жерде не қымбат – құрылыс ағашы қымбат, шифер қымбат. Әрбір шеге, әйнек, темір шатыр, цемент дегендерде ұшы-қиыры бар ма?!

(М.Әуезов, Шығ.). Орала берме, Жібегім, Тезірек жүрші, сен де, біз. Сенсең *қымбат* керегім, Алақандай ақ бөтес (М.Жұмабаев, Шығ.). **6. Маңызды, мазмұнды, терең.** Кейін кездескен «Қасқабұлақ» колхозындағы Абайдың інісі Архам да ақын жайынан нелер *қымбат* әңгімелер айтады (М.Әуезов, Шығ.). Ойлап айт, не айтсаң да өлең *қымбат*, Неге жұрт арзан болса отыр тыңдап. Төрт жолды айта алмасаң тауып жылдам, Алмайсың түк бітіре зарлап, ымдап (Қара өлең). // *Қадірлі зат*. Біз көп нәрсені, көп *қымбаттарымызды* күлкі тоқтықпен ерте жоғалттық (О.Бөкей, Шығ.).

Аса қымбат. а) *Ерекше бағалы, асқан құнды*. Индияның өз тарихынан қалған *ас ақымбат* бір ескерткіш бірінші ғасырда орнатылған обелиск – зор тас діңгек (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Өте қажетті, тапшы, зәру*. Көбінше дене қайраты қара күшімен шындап алданатын, сонысына мәз, мақтанып жүретін адам тәрізді. Кейін ол ауданда *ас ақымбат* мамандық – су технигі болады (М.Әуезов, Шығ.).

Бәсі қымбат. *Бағасы жоғары, құны жоғары*. Ені жоқ, таңбасы бар қара ала аттың, Болады *бәсі қымбат* асыл заттың. «Тек жүрсең тоқ жүресің» деген сөз бар, Жігітке залалы көп жаманаттың (Қара өлең). Базарда *бәсі қымбат* бас кілемнің, Өспесін мал мен басы қаскүнемнің. Сағынып ән әуенін жүргенімде, Шығады даусы қайдан қос күреңнің (Қара өлең).

Ғұламаның сиясы шәһидтің қанынан қымбат. д і н и. *Хадис бойынша, шын білім іздеген, білім таратқан адамның алар сауабы дін жолында соғысқан адамның сауабынан артық тұрады деген мағынада*. Өзгені қойғанда пайғамбардың хәдисіне, *ғұламаның жазу жазған қара сиясы шәһидтің қанынан қымбат* деген сөзді қайтесіз? (М.Әуезов, Шығ.).

Қымбат жақыны [адамы, кісісі]. *Қадірлісі, аяулысы, құрмет тұтқан жанына жақын адамы*. Ақаң қаяусыз таза, адамгершілігі артық азамат еді. Әлеумет, мемлекет қызметіне тыңғылықты, өз ісіне аса шебер еді. Қазақстан сықылды білімді адамға кедей, мәдениет сатысына енді-енді өрмелеп келе жатқан жас республикамыз көрнекті бір қызметкерінен айырылды. Жолдас-жоралары, туған-туысқандары *қымбат жақынынан* айырылды (М.Дулатов,

Шығ.). Егерде біз өзіміз *қымбат* көретін *адамдарымыз* мінегендей бір мін істесек, біздің жанымызда уялу сезімі болады (М.Жұмабаев, Шығ.). Жаушыдан үш жігіт өлді, Серғазының баласы өлді. Байдың баласы өлді. Тағы бір *қымбат кісіміз* өлді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қымбат кесті. *Бағасын көтерді, қымбаттатты*. Тағы Ырғыз үйезінде Арал теңізінде қанша балық ауланады. Мұның бәрін де жоғарыда айтқанымыз секілді, 2-3 есе кем бағаға алып, әр бағасына *қымбат кесіп* қант, шай, ұн секілді нәрселер береді (М.Дулатов, Шығ.).

Қымбат көрді. а) *Баға-нарқы көптеу деп есептеді*. ә) *Қадірледі, артық санады*. Әлде біреудің аузынан естісе оншама бағасы да болмас еді, күнде бірге жүріп, бірге өмір сүріп келе жатқан досы айтқан соң, *қымбат көрінеді* (А.Байтанаев, Қыран.). Ондай тірлікті *қымбат көріп*, бұлардан адам, өлімді жау көріп, ақыретке дұшпан болады (Абай, Тол. жин.).

Қымбатқа түсті. а) *Баға, нарқы жоғарылау болды*. Қазір малдан алынатын өнім әлі де болса *қымбатқа түсіп* жүр (С.Қаженбаев, Балық кәсіп.). Шөп өзгеше *қымбатқа түсетін* сияқты. Сондықтан ендігі жалғыз шара – құмдағы «Тасты» совхозына барып, төтелей жүрсе, ол 120 километрден артық емес (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Көп құш жұмсалды, бейнеті көп болды*. Міне, осы архив елдің халқына өте *қымбатқа түсіп* отыр, бейнеті бастан асатын көрінеді (Ә.Шәріпов, Алыс.). Өзі өз болғалы партияда болыстықтың дәл мұндай *қымбатқа түскен*, осындай пәле, шатаққа белшесінен батырған кезі болғаны жоқ-ты (М.Әуезов, Қараш.). б) *Ауыр тиді, жанына батты*. Осы бір ауыз сөзі Жаннаға қаншалық *қымбатқа түскенін* Жәнібек сезген жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті).

Қымбат қолды. *Еңбегі жоғары бағаланатын (шебер)*. Жәрмеңке комитетіне таяу көк шатырлы қарағай үйде осындағы ең *қымбат қолды* тігінші орыс әйелі тұратын (Б.Аманшин, Көкжар).

Қымбат тас. с ө й л. **Асыл тас.** Азиялықтар Парижде айdan артық тұрады. Тіпті король Саумаға өзінің сирек кездесетін *қымбат астарында* көрсетеді («Парасат»).

Қымбат тасты. *Асыл таспен әшекейленген*. Басында құндыз бөркі бар, үстінде көк мауы-

ты бешпет, омыраулары толған күміс түйме. Белінде алтын жалатқан, қ ы м б а т т а с т ы, көмөр белдік. Шапқылап бара жатқан баланың киім, тұрман, сәні аса бір ардақты, жалғыз қыз сәніндей (М.Әуезов, Шығ.).

Удай қымбат. э к с п р. *Нарқы, бағасы өте жоғары.* – Үш жүз сом?! Не деген у д а й қ ы м б а т. Қой, ол біз сияқтыларға қол емес екен (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚЫМБАТСУ *Қымбатсы етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМБАТСЫ= е т. 1. *Қымбат көру, есептеу.* Алар болсаң, алсаңшы етігінді, әлде қ ы м б а т с ы п тұрсың ба (Ауызекі). 2. а у ы с. *Әлдеқандай болу, бәлсіну, тәкаппарлану.* Қайтесің қ ы м б а т с ы п, қарағым, Шешеннен дана боп туғандай. Орныңнан бір түсіп қалғасын, Жүрерсің жорғалап, қу маңдай (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ҚЫМБАТСЫН= е т. *Заттың нарқын жоғарылау, көптеу көру.* Осыдан бір-екі күн бұрын Бәри ноғай су жағасына келіп, осы екі түйені көріп қызығады да, қ ы м б а т с ы н ы п алмай кетеді (Б.Аманшин, Көкжар). Күланда пәлен сом десе қ ы м б а т с ы н ы п, жата қалып айтысамын, сөйтіп ақыры екеуміз тілге келдік (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Сатып алушы да табыла қоймады, бәрі қ ы м б а т с ы н ы п, иығын бір қозғайды да, ақылдасайық деп кетіп, сол кеткеннен мол кетеді (Д.Исабеков, Қара шаңырақ).

ҚЫМБАТСЫНУ *Қымбатсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМБАТТА= е т. 1. *Бұйымдардың өзіндік құны жоғарылап, нарқы, бағасы көтерілу.* Ағадан іні айырылды, атадан ұл, Ағайын арзандады, қ ы м б а т т а п пұл (М.Дулатов, Шығ.). Бұл елде адам баласына ең қажетті нәрселердің – баспананың, ішетін тамақтың, киетін киімнің бағасы тағы да қ ы м б а т т а д ы (Ә.Шәріпов, Алыс.). Ал бұның қолындағы пұлы анау Сейсеке-лер қосқан үстеме пайдамен өзі де қ ы м б а т т а п барған. Енді мына саудагер тағы да тиын-суан қосады (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Құны жоғарылау, мәртебесі биіктеу, нарқы арту.* Біздер күлсек, күлеміз паң жігітке, Бос белбеу, бас қатқан даң жігітке. Қыз құны қ ы м б а т т а д ы еңбегімен, Паң жігіт, текке сүйер жанды күтпе (Қара өлең).

ҚЫМБАТТАН= е т. *Бағасы көтерілу.*

ҚЫМБАТТАНУ *Қымбаттан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМБАТТАТ= е т. 1. *Бағасын көтерту, нарқын өсіру.* Соғыстан кейінгі ақша реформасы оның қолдан жасалған бұйымдарын біршама қ ы м б а т т а т ы п жіберді (Ж.Молдағалиев, Торғай.). 2. а у ы с. *Еңбегін ерекше жоғары бағалау, бағасын асыру.* – Өйтпесем, тіпті, үлгере алам ба мына совхоздың ұшы-қиыры жоқ есеп-қисабын, – деп Сәмен өзін қ ы м б а т т а т ы п бір қойды (С.Бегалин, Уақыт).

ҚЫМБАТТАТУ *Қымбаттат етістігінің қимыл атауы; бағасын көтерту.* Мұның өзі өнімнің өзіндік құнын қ ы м б а т т а т у ғ а, малшаруашылығының тиімділігін төмендетуге әсер етеді (Ә.Қарасаев, Батыс).

ҚЫМБАТТАУ¹ с ы н. *Баға-нарқы белгілі шамадан артықтау, құны жоғарылау.* Бағасы тым қ ы м б а т т а у, амал не, иесі өзі болғандықтан, оған біз шек қойып отырғанымыз жоқ (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Мұнда Нұрмағамбеттің шұбар аласын «Алшынбай жылқысының тұқымы» деп онша асықпай қ ы м б а т т а у бағамен сатып, 40 жылқыны ақшалап алды (Ә.Бектасов, Мәди).

ҚЫМБАТТАУ² *Қымбатта етістігінің қимыл атауы; бағаның жоғарылауы.* Техникалық прогресс пен жер бағасының қ ы м б а т т а у ы XIX ғасырдың аяғында Нью-Йорк, Чикаго, Сан-Франциско сияқты қалаларда аспанмен тілдескен үйлерді жаппай салуға әкеліп соқты (ҚСЭ). Америка Құрама Штаттарында тұрмыс нарқының үздіксіз қ ы м б а т т а у ы – ереуіл күресінің күшейе түсуінің басты себебі (М.Сатыбалдиев, Жартас.).

ҚЫМБАТТЫ с ы н. 1. *Бағасы жоғары, нарқы көтеріңкі.* Үй ортасында анау-мынау адамның қолына түсе бермейтін қ ы м б а т т ы гарнитурдың әсем столы (Ө.Тұрманжанов, Адам.). 2. *Асыл бағалы, пайдалы, құнды.* Сондықтан да басып алған батыс елдерінен жемтіктер топ тапса да, тілектес ел таба алған жоқ. Өйткені ол қай елдің болса да елдік намысын аяққа басып, кейінгі ұрпаққа мәңгілік етіп қалдырып келген қ ы м б а т т ы мұраларын қиратумен келеді (М.Әуезов, Шығ.). Егер өне бойы жер астының кен байлығын осылай жан ашымастық әдіспен ала берсек, қаншама қ ы м б а т т ы кен жер астында текке қалады (І.Есенберлин, Алтын.). Барлығы бір қ ы м б а т т ы дүниесін жоғалтып, соны сарыла іздеп жүргендей сабанды қолдарымен әрі-бері ақтарып, қайта-қайта қарайды (Ш.Мұртазаев,

Интернат.). **3.** а у ы с. *Аса құрметті, қадірлі, ардақты.* Өткен жаз, күз айларында сол аймаққа бір оралғанымызда сұрастырған ең қ ы м б а т т ы жолдастарымыздың бірі де Ақболат болды (Ғ.Сланов, Замана). – *Қ ы м-б а т т ы* доктор, көмек етіңіз... құтқарыңыз, кешігіпшің, қайырып беріңіз маған бұл жанды, – дейді Назым (М.Әуезов, Танд. шығ.). Бөлімше жауынгерлері *қ ы м б а т т ы* жолдасынан, майдандас батыр серігінен айырылуды орны толмас ауыр қазадай көрді (С.Сейітов, Сөз сұра.). **4.** а у ы с. *Аяулы, сүйікті, ынтық.* Гауһар тас шірімейді мың жыл көмсең, Көз тартып жылтырайды қашан көрсең. *Қ ы м-б а т т ы* өмірдегі ең асылым, Күлімдеп гауһар тастай келші еркем (Қара өлең). **5.** *Маңызды, қажетті, жанына жақын.* – Сіздің халқыңыз мекен еткен өлке туралы, бөлкі мен де бір керекке жарарлық еңбек етермін! – деген. Бұл сөзді осымен доғарып, аздан соң алғашқы әңгімеге, өзіне ең қ ы м б а т т ы, ыстық әңгімеге ауысты (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМБАТТЫҚ з а т. **1.** *Бағасы, нарқы жоғарылық.* Сосын биыл жәрмеңкеде мал қ ы м б а т т ы ғ ы сөз болып еді, мұны да төре соғыс жақындап келе жатқанның бір белгісі деп түсіндірді (Б.Аманшин, Көкжар). **2.** *Ерекше бағалылық, маңыздылық.* Қос әйнек – басындағы қос жанарың, Өмірде онсыз мәлім бос қаларың. Қос кірпігің өзі ашылып жабылады, Жанардың қ ы м б а т-т ы ғ ы жұртқа мәлім (Қара өлең). Шежіремді ұрлапты, Зулапты күн, Ғасырлардан бір ызың тыңдап тұрмын. Алтын адам шынымен қазақ болса, Білген екен құнының қ ы м б а т-т ы ғ ы н! (М.Мақатаев, Шуағым.). **3.** а у ы с. *Бағасы артықтық, орны бөлектік, қадірлілік.* Әй, Біржан, жасың үлкен, өзің аға, *Қ ы м-б а т т ы ғ ы м* белгілі білсең баға. Қамысты терең көлдің сұқсырымын, Қаңғырған ілдірмеймін қаршығаға (Айтыс). **4.** а у ы с. *Тәттілік, құндылық, асыл болушылық, артық тұрушылық.* Басқалардай бұл да адам, Тірлік үнін құмарта тіл тыңдаған. *Қ ы м б а т т ы-ғ ы н* білгендіктен тірліктің, Күндіз-түні көз ілмеген, тынбаған (Р.Нұрпейісов, Қоңыр.). **5.** *Парқы артық болушылық.* Ол, шынында, жылдағы елкада балалар ойыншығында жүретін арзан жылтырақтар емес пе, көрікті деп тақияның төбесіне тауық жүнінен қ ы м б а т т ы ғ ы жөк үкінің жүнін үйе беру де тек этнографиялық музейлік көріктер (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМБАТТЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қымбаттық.* Киген киімнің қ ы м б а т т ы л ы-ғ ы н а қарап-ақ білікті адам екенін тануға болатын (С.Мұратбеков, Дос.). Қазақ халқы ғасырлар бойы жасаған өнер мұраларының молдығына және қ ы м б а т т ы л ы ғ ы н а Шоқан қайран қалады (С.Мұқанов, Аққан жүлдыз).

ҚЫМБАТТЫМ з а т. **1.** *Әдетте сүйіктісіне айтылатын асылым, қол жетпесім, арманым деген сияқты мағынадағы жақсы көру нышанын білдіретін атауыш.* Алаштан асып туған сымбаттым-ай, Базардың пұлы жетпес қ ы м-б а т т ы м-а й. Арманым бұл жалғанда болмас еді, Күн болса қосатұғын саған құдай (Қара өлең). **2.** *Көбінесе еуропалықтарда жақсы көретін адамына қарата айтылатын қаратпа атауыш.* Фидлер Мағашқа да өтірік айта алмайды. Оның жұп-жұқа сұлу майда жүзінен ауыр қайғы, улы жас көріп тұрса да: «Жұбата алмаймын қ ы м б а т т ы м, жалған айта алмаймын сізге, көгершінім! Ғабдрахимнің саушылығы қуантпайды, не шара, не шара?!» – дейді (М.Әуезов, Шығ.). Алексей Иванович, родной! Директор, қ ы м б а т т ы м! Туған әкем! Неге мұнша кешіктіңіз? Біз сізді сағынып, көкसेп өлер болдық қой! (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМБАТТЫРАҚ с ы н. **1.** *Бағасы, нарқы артығырақ, құны жоғарырақ.* – Неге?! – деді ол. – Тегін берілетін коньяк, қ ы м б а т т ы р а ғ ы н алыңыз! (С.Мұқанов, Есею жыл.). Сонымен, осы Есбергендер несиеге қ ы м б а т т ы р а қ сатып, жаңағы сегіз айдың бойында жаз ортасы ауған соң елге барып, қысты күні несиеге сатқан пұлының малын жияды (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Қадірі артығырақ, орны бөлегірек.* Торайғыр көлі саған сымбатты Сабынды мен сұлу Жасыбайдан да қ ы м б а т т ы р а қ (Ә.Нұршайықов, Менің Қазақст.). **3.** *Жөні бөлек, орны ерекше, пайдалырақ.* Енді болса, сізбен тату болғаннан да губернатор, оязға жақсы көріну артығырақ, қ ы м б а т т ы р а қ екенін де ұғынған (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМБАТШЫЛЫҚ з а т. *Заттардың бага-нарқыныңтым көтеріліп, қымбаттап кетушілігі.* Үлкен қалаларда тұрмыс қ ы м б а т-ш ы л ы қ, ал өз еңбегімен күн көретін қарапайым еңбекшілердің күнкөрісі адам айтқысыз нашар (Ә.Шәріпов, Алыс.). Іле өзенінің бойындағы шайхана бастығының ниеті қандай жаман: осы шайхана іші удай қ ы м-

б а т ш ы л ы қ (С.Адамбеков, Қожанасыр.). Осы бір нөмірдің өзінде қанша керекті сөз жазылған! Қазақ малының есебін алу туралы сөз бар, осы кездегі *қ ы м б а т ш ы л ы қ* жайынан жазылған (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫМБАТЫРАҚ с ы н. **1.** *Баға-нарқы жоғарырақ, артығырақ.* Бұл бұғының пантысы маралдыкіне қарағанда *қ ы м б а т ы р а қ* келеді (Қазақст. аң байлығы). – Айтшы, болса білімің, Үлкені не құлынның? – Тайқұлынның ағасы, *Қ ы м б а т ы р а қ* бағасы (Ә.Табылдиев, Атымтай.). **2.** а у ы с. *Өзгеге қарағанда орны бөлегірек, артығырақ.* Маған сонау жазда тапсырылатын емтиханнан гөрі сол сәтте Меңтай қасында көбірек отыру *қ ы м б а т ы р а қ* еді (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Шекарада әртүрлі, Табылады алма да. Сүйген жардың тартуы *Қ ы м б а т ы р а қ* сонда да (С.Мәуленов, Танд. өлеңд.).

ҚЫМ-ҒУЫТ ү с т. *Бей-берекет, шым-шытырық; қарбалас, быж-тыж.* Аласапыран арпалыс, *қ ы м-ғ у ы т* шайқас күндері сол бір жанға рахат тыныс сәттерінде аз уақыт естен шығып, әр жауынгердің жүрегіне үлкен өмірдің, мол тіршіліктің көктемі орнайды (С.Омаров, Дала қызы). Оның, күйкі де, күлкілі де тіршілігіне кезіккен сайын романдағы *қ ы м-ғ у ы т* әрі созыла баяндалған жайлардан сәл арқаң босап, бір сәт үзіліс жасағандай да боласың («Қаз. әдеб.»). Бажылдақ қарғыс, ойбай мен *қ ы м-ғ у ы т* айқай-сүрең жанынан мұздай тер шығарса да, сыр бермей тартып келеді (Ә.Кекілбаев, Дала).

Қым-ғуыт болды. *Аласапыран, қарбаласқа айналып, быж-тыж болды.* Барымтадан соң партия таласымен өшіккен жуан ауылдар аралары *қ ы м-ғ у ы т*, шым-шуыт *б о л ы п* кетті (М.Әуезов, Қараш.). Бір сәтте айналаның бәрі *қ ы м-ғ у ы т б о п* кеткендей (С.Баязитов, Айдарлы.).

ҚЫМҚА ү с т. к ө н е. *Сәл гана, әнтек.* Ол *қ ы м қ а* алдында кетіп бара жатқан екі тазыны кө-кө деп, жайырақ үнмен қайырып алды (Ә.Көшімов, Қарт аңшы.). Желсіз кешкі шақ. Жаннадан *қ ы м қ а* а озып, қашқан қояндай секеңдеп, жеткізбей келе жатқан көлеңкесі бірте-бірте ұзарып, қызықты формасынан айырылып барады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Өзгелерден *қ ы м қ а* озық келе жатқан

Мұрат Лиданың сергек, әсем қимылын қапы жібермей бағып келеді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

ҚЫМҚА= е т. с ө й л. **Қымта.** Жылы ескек сындырады қыстың қырын, Бермейді қысқа көктем ешбір тыным. Жып-жылас сахараны *қ ы м қ а п* жатқан, Болады қар өңірі жырым-жырым (Ғ.Орманов, Жан.). Тұрғанмен айналада бағы өмір, Бәрі де қымтап, *қ ы м-қ а п* алды іңір. Қыршындай көп қызығын көре алмаған. Күн кетті бұл дүниеден тағы да бір (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.).

ҚЫМҚАП з а т. ә т н. *Алтынды, күмісті жіп араластырып тоқылған қалың жібек мата.* Аш беліне байлады Бадағы алтын қылышты. Киді *қ ы м қ а п* мауытты Сиынған пірі Дәуітті (Қамбар батыр). Қоштасып, қол қағысып Шоры қайтты, Айттым, – деп ғашығыңа барып жайтты. Қуанып *қ ы м қ а п*, атлас, кілем төсеп, Үй ішін етіп қойды өте бапты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Сүйсініп, мақтан ете сөйлеген кездерінде: «Атама, сілкінгені тақ *қ ы м қ а п* шапанды сіліккендей келеді, мүттем» – дейтін ол (М.Әуезов, Шығ.). Күлдір-күлдір кісінетіп, Күпенді мінер ме екеміз Күдеріден бау тағып, *Қ ы м қ а п т ы* киер ме екеміз?! (Ақтамберді // Алдаспан.).

ҚЫМҚАУ *Қымқа етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМ-ҚИҒАШ с ы н. *Бей-берекеті кеткен, шым-шытырық, шытырман.* Сонда кеше өзіңнен мидал алып, таза қызмет етіп жүрген болыстарың, тым болмаса, сенің қырқыңды күтпей, *қ ы м-қ и ғ а ш* талас шығарып, ақша шашып, пресдатіл болып кетті (М.Дулатов, Шығ.). *Қ ы м-қ и ғ а ш* майдан жолдарында көш-жөнекей кездесіп қалып, тез ажырап кеткен сан қилы адамдарды біртіндеп зерде назарынан өткізді (С.Омаров, Қызыл.). Көпірдің үстімен автобус та, трамвай да, машина да, әрқилы күш-көліктер де *қ ы м-қ и ғ а ш* жапырлап ағылып жатыр (Қ.Тоқаев, Көмескі із). Тау іші суық. Бұлаңы көп. Сондықтан болар басқа келген ой да *қ ы м-қ и ғ а ш* берекесіз, әр тұстан бір жылт етіп жанып-сөніп жатқандай (Ә.Тарази, Құйрықты жұлдыз.).

ҚЫМҚУ *Қымқы етістігінің қимыл атауы.* – Сабақ десе сылтау көп, Қалмайсың неге жұмыстан? Ұятыңды *қ ы м қ у* жоқ... Бері кел, бері жылыспа? (Д.Әбілев, Алтай асу.).

ҚЫМ-ҚУЫТ ү с т. с ө й л. **Қым-ғуыт.** Бұлар келгенде құдық басы

қы м-қы уы т, қаптаған қой жалғыз науаға таласып, бір жерде топырлап жатқан (З.Шүкіров, Қиын түйін). Олар *қы м-қы уы т* алас ұрған теңізден еш әсер алмады, қайта «мұның несі қызық, сен өзін қызықсың» деп күлген (Н.Сералиев, Қаңтар). Әсіресе азаматқа сын, елге салмақ боп келген сергелден, *қы м-қы уы т* батады. Абай Базаралының өз алдындағы айыбын білсе де, оны әзірше, ер елемейтін жарадай бүркеп кетті (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМҚЫ= е т. с ө й л. *Қымқыр*. Есіне Фольбаум тағы түскен осы сәтте, ұзын сирақ офицер пішеннің сүйірігін ернімен *қы м қы п* ап, екі бүктеді де түкіріп тастады (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚЫМҚЫР= е т. 1. *Нәрсенің шетін ішке қарай жымыру, бұзу*. Газетті қолына *қы м қы р а* бүктеп, тыға отырып, бір-ақ жерін ғана Павлов Абайға орысшалап оқып берді (М.Әуезов, Шығ.). Бірақ ол сыр білдіргісі келмей, қалың ернін *қы м қы р ы п* алып, ұста көрігінің үстінде тынымсыз секіреді (С.Санбаев, Аруана). Ол көйлегінің омырауын *қы м қы р ы п*, аздап білініп тұрған тұмариның бауын жағасының астына салды (Р.Тоқтаров, Тұлпар.). Екі аттының біреуі тонының етегін тақымына *қы м қы р ы п* қойды (С.Адамбеков, Қожанасыр.). 2. а у ы с. *Бір нәрсені іштей бұзғп қалу, жасыру*. Нұрлан жылдар бойы айта алмай, *қы м қы р ы п* жүрген сөзін байқаусызда ызамен қажеті жоқ кезде оп-оңай айта салды (З.Шашкин, Сенім). 3. а у ы с. *Бір затты, нәрсені білдіртпей шетінен ұрлап пайдалану*. Жаңағы екі бала молданың алдына садақадан *қы м қы р ы п* қалған екі бақырды тастай бергенде Біжікенге ойнақы бір ой келді (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Ел іші қыс бойы жерге көміп, шошаланың бұрышына тығып *қы м қы р-г а н* азбыншы етін қорек етіп шықты (С.Жүнісов, Жапанда.). 4. а у ы с. *Көзді ала бере білдірмей қағып кету, жымықыру*. Адал еңбекпен ақша табайық дегенің дұрыс, бірақ қозы *қы м қы р а м ы н* деп, ойламаңдар, – деді біреу қуақылана өзілдеп (М.Хасенов, Нартәуекел). Әлгі алған заттарымды үйге апарып, балама есептетіп көрсем, «дүкеншінің төрт сомын *қы м қы р ы п-с ы ң*» деп, қарқ-қарқ күледі («Қазақст. мект.»). – Жай, әншейін, ептеп *қы м-қы р с а* қайтер еді дегенім ғой, – деді

Қайыркe, күлімсірей маған қарап қойып (С.Мұқанов, Өмір мект.).

ҚЫМҚЫРМА з а т. *Ұсақ-түйекті елеусіз іле кететін жымысқылық*. – Бірақ айта кету керек, колхоз мүлкіне қолының *қы м қы р-м а с ы* болғаны рас (С.Мұқанов, Шығ.).

ҚЫМҚЫРУ *Қымқыр етістігінің қимыл атауы; жымықыру, қағып кету*. Өйткені ол өзінің ұсақ-түйек *қы м қы р у* әрекетіне кесе-көлденең кедергі кезіге қалса, оны есебін тауып, алдын ала жұлып тастап отырады (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай!). Тиынды алғаш ойнап жүрген шақтарда көптеп ұрлайтынмын, соның салдарынан апам мен атамның қалтасына түсіп, тиындарын *қы м-қы р у д ы* шығарғам (Қ.Жаркенов, Тауда.).

ҚЫМҚЫРЫЛ= е т. 1. *Ішке бұзғылу*. Жас әйелдің төменгі ерні әдеттегісінен сәл *қы м-қы р ы л а* түскендей боп, үнсіз отырды да қалды (Б.Майлин, Шығ.). 2. а у ы с. *Жымықырылу, ұрлану*. Бидайдың оралғысын шала пісіп, Жаншылып сабан мен дән жатыр ұшып. Қоймаға астық қалды құйылмастан, Қырманнан *қы м қы р ы л д ы* қапқа түсіп (Айтыс).

ҚЫМҚЫРЫЛУ *Қымқырыл етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫМС е л і к. *Елеусіз әрі қысқа қозғалысты бейнелейтін сөз*.

Қымс етсе. *Қит етсе, қыбыр етсе болды*. Зейнеп оны «Сұңғыла» деп кішкене күнінен ұнатпай, аналық бейіл білдірмей, *қы м с е т с е* сабап, қорғалатып өсірген еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Кейбір тентектері *қы м с е т с е* айқаса кетуге оңтайланып, білектерін сыбанып алыпты (С.Омаров, Қайырлы.). Тай мініп желі айнала жарысқан күн, Тең құрбы балалармен алысқан күн, *Қ ы м с е т с е*, «әке, апа, тиеді» деп, Жұдырықты кезек-кезек салысқан күн (М.Жұмабаев, Шығ.).

ҚЫМСЫН= е т. 1. *Именіп, қылып қалу, қысылып-қымтырылу*. Құнанбай айналадағы топтан, әсіресе, қаланың саудагерлері, молдасы, қалпесінен *қы м с ы н ы п* қалды (М.Әуезов, Шығ.). Қаңтар келді. Қар жаумай қырсығып тұр. Қара суық қариды құлшынып бір. Шолақ көйлек бойына қамсау болмай, Түрі қашып қарайды *қы м с ы н ы п* қыр (М.Мақатаев, Шығ.). Алдына алжапқыш ұстаған, үстіне қынама бел қызыл ала шыт көйлек киген Сағынай *қы м с ы н а*, терезе жақтауына сүйеніп тұр (М.Сүндетов, Ескексіз.). 2. ж а ғ ы м с ы з. *Өтірік қуыстану, ар*

көргенсу. Қазақ боп жаралғанына өкінетін сыңай танытып, қазақтың деуге *қы м с ы н а т ы н* міскіндерді де көріп-біліп жүрміз ғой («Парасат»).

ҚЫМСЫНДЫР= е т. *Қысылдыру, қялту.* Жастардың жарасты әзілін тыңдауға болар еді-ау, өйткенмен мыналарды *қы м с ы н д ы р а* бергісі келмеді (А.Сатаев, Дала.).

ҚЫМСЫНДЫРУ *Қымсындыретістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМСЫНТ= е т. *Ұялту, қысылту.* Құшақтап суға барған қызды жігіт, *Қ ы м с ы н т ы п* қысыр тайдай қысып сүйді. Қатындар қосқан қойды ағытқанда «Жау шапты елді!» деген хабар тиді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫМСЫНТУ *Қымсынт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМСЫНУ *Қымсын етістігінің қимыл атауы; қысылу, қялу.* Сәлімде *қы м с ы н у* жоқ, үлкен нығыз сабыр бар бойында (М.Әуезов, Шығ.). Оның жүзінде Алматыдан келген қонақ алдында ұялып *қы м с ы н у* да, қиналып, жабырқау да бар еді (Б.Соқпақбаев, Аяжан).

ҚЫМСЫНЫҢҚЫРА= е т. *Ұялып қысылыңқырау.* Сонда да, тап қасымда үлкендер отырған соң *қы м с ы н ы ң қ ы р а п* қойдым білем (Ғ.Сланов, Замана.). *Қ ы м с ы н ы ң қ ы р а п* шегініп түсін суыққа салса да, кесесінің үстінен қиыстап бас бағады (Қ.Оразалин, Ақ жазық). Аяп-берген, Байғараулар бір жерін былғап аламыз ба дегендей, *қы м с ы н ы ң қ ы р а п* тізе бүгісті (І.Жансүгіров, Жолдас-тар.).

ҚЫМСЫНЫҢҚЫРАУ *Қымсыныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТА= е т. **1.** *Жан-жағынан саңлау қалдырмай, айнала бітеу, тұмшалау.* Сұлтанмұрат от айналған көбелекше ұшып, әкесінің арқасына күпі әкеп жауып, *қы м т а п* әлек (С.Жүнісов, Ақан сері). Айымжан көрпенің бір шетімен баланы *қы м т а п*, бір шетін өз кеудесіне қарай тарта түсті (З.Ақышев, Ақбел.). Сәбира оларды түнде жатқызып, ашылып қалмасын деп көрпелерін *қы м т а п*, өз бөлмесіне кететін (М.Дүйсенов, Ант). **2.** а у ы с. *Түгелдей басып қалу, жабу.* Құм да сұрғылт, айналаны *қы м т а п* орап келе жатқан бұлт та сұрғылт (К.Баялиев, Жер.). Бітімгершіліктің (мировой) Жер бауырлай сусып соғар үскірік

желі құм мен қарды араластыра ұшырып, бұйрат-бұйратының ықтасынын, сексеуіл мен жыңғылдың түбін қасат қармен *қы м т а й т ы н* (О.Бөкей, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бүркемелеу, жасыру.* Ондай жұмыс тұрмыстан туады ғой! Не пәле ұялғаннан шығады ғой... Неғұрлы бірнәрсені *қы м т а й* берсе, Соғұрлы көңілің соған ауады ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Нағыз дос адам кемшілікті *қы м т а п* күлтектемейді, Ғаббастың бұл сыны да сол кездің ақиқат болмысын бейнелеп еді (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Қанша *қы м т а ғ а н м е н* жаманшылығы құрғыр жасырына ма, ол сыр әуелі үйге, бірте-бірте елге біліне бастады (Ә.Бектасов, Мәди). **4.** *Айналдыра орап берік ұстау.* Даңғарадай үлкен шанақты қолтығына *қы м т а й* қысып алып, іліп-тартып, термелей жөнелгенде, шек бойында серіппедей секіріп ойнап кетеді (Қ.Жұмаділов, Бақыт жолында).

Бір қымтарға жарамды. *Түкке тұрмады, ешқандай пайдасы болмады.* Он жамбы сатсам жетпес бір тұлпарға, Мың қарға татымайды бір сұңқарға. Жаманға жазатайым ісің түссе, *Ж а р а м а с* ашылғанды *б і р қ ы м т а р ғ а* (Қара өлең).

ҚЫМТАЛ= е т. **1.** *Жан-жағынан саңылау қалмай бітелу, оралу.* Көрпеге *қы м т а л ы п* үлгергенім де сол еді. Мейірбан күтушім алдымен дәрі ішкізді де, содан кейін укол салды (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.). **2.** а у ы с. *Тұмшалану, жасырылу.* Көп *қы м т а л ы п*, бірден жарық дүниеге шыға алмаған осы сезімнің ұзақ уақыттан кейін ұсынылуы ақын шыншылдығын көрсетеді (С.Қирабаев, Октябрь.).

ҚЫМТАЛА= е т. *Саңлау қалдырмай бітегіштеу.* Сызды жерді бастырмай «Суық» деп есік аштырмай, Қысы-жазы *қы м т а л а п*, Төсегін қымтап тұмшалап (Ө.Тұрманжанов, Жауқазын).

ҚЫМТАЛАУ *Қымтала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАЛУ *Қымтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАЛЫП-ШЫМҚАН= е т. *Төңірегінен саңылау қалмастай бүркеліп, тұмшалануы, жан-жағынан ашылмайтындай бітелу.* Төр жақта, сырмақ үстіне салынған арқар терісі, жүні ұзын сеңсең бөстектер жатыр. Іргеден жел соқпастай етіп *қы м т а л ы п-ш ы м қ а н ғ а н* жылы жайдың қонақ

отыратын орындары да сыз өткізбес, қалың (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМТАЛЫП-ШЫМҚАНУ *Қымталып-шымқан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАН = е т. **1.** *Саңлау қалдырмай айнала бітелу, тұмшалану.* Жылы үйден шыққан кісілер мұнда келгесін шешінбей, қалың киімдеріне *қы м т а н ы п* үнсіз жатып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). **2.** а у ы с. *Жасыру, тұйық болу, іштей тыну.* Сырын бүркеп, *қы м т а н ы п* жүрген жігітті ашық құшағына тартып, райынан қайтаруды көздеді (Н.Ғабдуллин, Өмір.).

ҚЫМТАНУ *Қымтан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Бүркеу, тұмшаланып орану.* Науан жастығына сеніп, әзір *қы м т а н у д а н* аулақ (А.Байтанаев, Қыран.). **2.** а у ы с. *Жасырыну, бұғыну.* Осы *қы м т а н у ы ң* жетер дегендей, сұстанып алған Данияров телефон соқты (Ә.Әзиев, Оянған ар).

ҚЫМТАНЫҢҚЫРА = е т. *Жан-жағын бітеңкірей түсу.* Өткен жылы қыпшақ жұртынан келген бауырластары сыйға тартқан түйе жүн шекпенін *қы м т а н ы ң қ ы р а п*, құрысқан денесін жаза жатты (Д.Сапаров, Өткен.).

ҚЫМТАНЫҢҚЫРАУ *Қымтаныңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАҢҚЫРА = е т. *Жан-жағын бітеңкіреу, аздап бүркемелеу.* Сәтей бөбектің маңдайынан сипап, көрпесін *қы м т а ң қ ы р а п* жапты да, күтуші қызға бұрылды (Қоғамдық тәртіп.). Тау ішінің салқындығы қойны-қоныштарын кеу-кеулеп мұздатып бара жатқан соң жүргіншілер де шапандарын жамылып, *қы м т а ң қ ы р а п* отырды («Лен. жас»).

ҚЫМТАҢҚЫРАУ *Қымтаңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАП-ШЫМҚА = е т. **1.** *Жанжағын бітегіштеу; айналдыра орағыштау.* Кейбір есімдердің алды-артын қызылды-жасылды әсіре бояулармен *қы м т а п ш ы м қ а п*, көбік сөзді көпіртіп отырып алатындар бар (Р.Нұрғалиев, Өнер.). **2.** а у ы с. *Тұмшалап бүркеу, басып кету.* Екі күн ұдайы жауған қалың қар даланы *қы м т а п ш ы м қ а п* алған («Қаз. әдеб.»). **3.** а у ы с. *Білдірмей жауып жасыру.* Омбыда студент кезінде саяси қудаланудың дәмін татқан Әділбек Майкөтов өз әрекетін *қы м т а п ш ы м қ а п* жинақы ұстау өнеріне ерте жетілді (М.Тиесов, Әділбек Майкөтов).

ҚЫМТАТ = е т. *Бүркеу, жан-жағын бекітіп орату.* Мәлік жаралыны жатқызып, үстіне палатка жауып, *қы м т а т ы п* қояды (К.Сейдаханов, Қахарман.).

ҚЫМТАТУ *Қымтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТАУ *Қымта етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Саңлау қалдырмай бекіту.* **2.** а у ы с. *Бүркемелеу, жасыру.* – Кемшілікті жасырудың, *қы м т а у д ы ң* әдісін емес, соны түзетудің, болдырмаудың жолын ойластырғанымыз жөн емес пе? (Ә.Қалмырзаев, Ар).

ҚЫМТАУЛЫ с ы н. *Ораулы, бүркеулі, жабық.* Даладағы жүрісте мұрны, бет ұшы қызғылт-қоңыр тартса да оның маңдайы, құлак, мойны, иек асты, тамағы ораулы, *қы м т а у л ы* жүретін жерлері күн шалмағандай ажарлы ақшыл тазалық танытады. Мұның жүзіне қарай отырып Құндызды еске алады (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМТУ *Қымты етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТЫ = е т. **1.** *Жымыру, қысып ұстау.* Ол шомбал сирағы кернеген көзел мәсісінің қонышын *қы м т и* тартып, аяғына үйлестіріп қойды (С.Омаров, Қызыл.). Аттарының тізгіндерін *қы м т ы п* ұстап, екі жігіт ауылға, маңайына тесіле, қадала қарайды (С.Сейфуллин, Шығ.). Өңі сүп-сүр, дырау қымшысын *қы м т ы п* ұстап алған салалы саусақтарында сабырсыз діріл бар (М.Әуезов, Шығ.). **2.** *Ішке қарай бұғу, жинақы ұстау.* Сөйлегенде ол еппен, Ернін *қы м т ы п* алады. Күле беріп кенеттен Аузын жұма қалады (Қ.Баянбаев, Әсем.). **3.** а у ы с. *Бір нәрсені бұғу, жасыру.* Қолда бардың бәрін қыс демей, жаз демей жөнелтіп жатырмыз, *қы м т ы п* қалған, жасырып қалған ештеңеміз жоқ (С.Мұратбеков, Жабайы.). **4.** а у ы с. *Көзді ала беріп, қымқырып кету.* Енді дымын қоймай тасып кететін болды, тым құрымаса бір-екі шөмелесін *қы м т ы п* қалайық (Қ.Қазиев, Иманжапырақ). **5.** а у ы с. *Ұқыппен үнемдеп жұмсау.* Дариға ана қысылғанда деп *қы м т ы п* ұстап жүрген бір-екі ішіктік қасқыр терісін көрші әйелдерге ілесіп, базар апарып сатып, шай-қант қып, тірлікке араласатын болған (М.Қуанышбаев, Кек қылышы). Құймалар биік, қақпалар берік. Сарманов маңайдағы ноғай көршілерден де қатынастан тыйылып, айналасын тап-тұйнақтай *қы м т и* жүретін (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМТЫЛ= е т. 1. *Жымырылып, қысылып ұсталу.* 2. *Қапсырмалану, белден тартылу (киім үлгісі туралы).* Мысалға алсақ қыздар белі *қ ы м т ы л ғ а н*, етек-жеңіне желбезек салған қос етектегі көйлек, оқалы камзол киіп, беліне металл шытырлармен безендірілген (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі). 3. а у ы с. *Ұялып, қысылып қалу.* Ораз қысылып та, *қ ы м т ы л ы п* та көрді, бірақ олар бұған мұңаймады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш). Келмесе де күлкісі, Күлімдейді ол маған. «Отырыңыз» деп *қ ы м т ы л ы п*, Орын берді арбадан (А.Лекеров, Өмір оты).

ҚЫМТЫЛУ *Қымтыл етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТЫҢҚЫРА= е т. 1. *Жымырыңқырау, қысыңқырап ұстау.* Делбенді *қ ы м т ы ң қ ы р а п* ұста, балам, атыңның жүрісін жеделдет (С.Омаров, Өмір.). 2. а у ы с. *Ешкімге сездірмей алу, жымқыру.* Ту бастан дөніктірмеу керек, қайта алғашқы кезде өзіміз *қ ы м т ы ң қ ы р а п* қалуымыз керек (С.Әлжіков, Көрі.).

ҚЫМТЫҢҚЫРАУ *Қымтыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТЫР= е т. 1. *Ұрлап алу, жымқыру.* Ұры грек екен, лагерьден босапты, жұмысқа ынтасыз, қолына іліккенді *қ ы м т ы р ы п* күнелтеді екен (Т.Нұртазин, Ауыл.). 2. *Кісіге көрсетпеу, жасыру.* Сендер менен кем ішпейсіңдер, тек сендей кулар тығып, *қ ы м т ы р ы п*, шыжымдап діңкені құртасыңдар, ал мен жазған ашық сілтеймін (М.Иманжанов, Көк белес).

ҚЫМТЫРУ *Қымтыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТЫРЫЛ= е т. 1. *Жымырылу, сығылысып, қысылысып қалу.* Әсіресе кейбір артқы топтары қамшыланбай, *қ ы м т ы р ы л м а й*, бар ауданды бөксе басты қып жатыр (М.Әуезов, Шығ.). 2. *Ұялу, қысылып қалу.* – Жоқ, қайным, әшейін сөздің ыңғайына қарап айтамын, – деді *қ ы м т ы р ы л ы п* (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Өңшең жақсы киінген төрелер кие-жара келіп, үйді билеп кеткен соң, Бекболат *қ ы м т ы р ы л ы п*, әрқайсысының бетіне бір қарап, босаға жақта тұрды да, орындықтың шетіне таман ештеп отыра қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жан-жаққа қарайлап *қ ы м т ы р ы л а* жүруді місе тұтпастан екеуі де бір ғажап еркіндікті сезінеді (А.Байтанаев, Қыран.).

ҚЫМТЫРЫЛУ *Қымтырыл етістігінің қимыл атауы; қысылу.* Ол кезде Пушкин өте жас екен. Сондықтан да одан қысылу, *қ ы м т ы р ы л у* белгісі айқын сезіледі (Б.Мәдиев, Өрендер).

ҚЫМТЫРЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Ұялыққырау, қысылыңқырау.* Қадияша жеңгей шақырыпты. Қапай екеуіміз бардық. Көр-жерді сөйлесіп отырып, сағат он бірде қайттық. Күлән бізге самса істеп ас үйде жүрді... Шай жасап құйып берді. Беті қызарыңқырап, қолын сүртініп, шашын түзеп, *қ ы м т ы р ы л ы ң қ ы р а п* отырды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫМТЫРЫЛЫҢҚЫРАУ *Қымтырылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМТЫРЫН= е т. *Ұялу, қысылу.* Азғана бұдан әрілетсе арты ашылып қалардай жауапты осылай *қ ы м т ы р ы н а*, қысқа қайырды (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). – Кешір аға, ол кітапты мен алдым, Не екенін түсінбеген болармын. Тауып бердім кітапты да сол сәтте, *Қ ы м т ы р ы н ы п* назарынан солардың (С.Сейітхазин, Терең.).

ҚЫМТЫРЫНУ *Қымтырын етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМЫЗ з а т. э т н. *Бие сүтінен арнайы ыдыста (сабада) ашытылып жасалатын қазақ халқының көне замандардан бергі дәстүрлі тағамы, қадірлі асы, емдік қасиеті мол сусын.* *Қ ы м ы з* әдетте соғымға сойылған семіз жылқының қыртысы зақымдалмаған, жүні қырқылған шыңылтырланған терісінен тігілген (сабада) ыдысқа ашытылады (ҚСЭ). Тіл үйірілткен ашымал дәм, сүр, саумал майының иісімен қосылып, тек *қ ы м ы з ғ а* тән көкірек сарайыңды ашатын хош иіс аңқып тұрады (ҚСЭ). «Онда *қ ы м ы з* айрандай» деседі, ол өңірді жайлаған мал да қысқа алабөтен мықты болады деседі (М.Әуезов, Шығ.). Қыз ақ па, көңіл ақ па, *қ ы м ы з ақ па*, Түсемін қымыз ішсем қызып бапқа. Ұсынсаң өзің құйып сәулетайым, Қанбас ем ішіп қымыз күнұзаққа (Қара өлең).

Ақ қымыз. *Әлі ашуы келмеген саумал қымыз.* Кеш болса гүмнілдетіп саба пісіп, Тараса саумал иісі далаға ұшып. Қалқыған қара майы *а қ қ ы м ы з д ы* Бәстессек сәске сайын санап ішіп (Қара өлең).

Бал қымыз. *Дәмі ауызда үйірілетін, әбден пісілген және бойына жылқының не қойдың майы сіңген бапты, жұмсақ қымыз.* Мен оларды теңедім көк орманға, *Б а л қ ы м ы з ы н* кім берді шөп орманда. Болсын – деді

халқым да Тұманбайын, Толсын – деді көңілі көп арманға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Бесті қымыз. *Ашығаннан кейін бесінші тәулікке ауысқан қымыз.* Белдеуден ұзатпаған *б е с т і қ ы м ы з*, Еңкейткен егескенді есті қымыз. Іштегі ыс пенен шаң, даттың бәрін Семсердей сертке соққан кесті қымыз (Қара өлең).

Бірге қымыз ішкен. *Бірге дәурен өткізген, бірге қызық көрген.* Жасымыздан қосылған жүрегіміз, Ән мен жырға біріккен білегіміз. Құрдас, сырлас ойнаған тай-құлындай, Қайда жүрсең бір еді тілегіміз, Қызық *б і р - г е* қыдырып, *қ ы м ы з і ш к е н* Алатаудың аққұсы, түлегіміз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дөнен қымыз. *э т н. Ашығаннан кейін төртінші тәулікке ауысқан қымыз.*

Жуас қымыз. *Үстіне саумал қосып жымсартылған қымыз.*

Кәрі қымыз. *Халықпен бірге жасасып, ежелден келе жатқан қадірлі, атадан қалған асыл ас.* Үйірілген қышқыл, тәтті сары қымыз, Ауруға – ем, сауға – қуат, дәрі қымыз. Ыстықта ұрттар сусын таппағанда, Ерте-кеш байлар ішкен *к ә р і қ ы м ы з* (Жамбыл, Шығ. жин.).

Күздік қымыз. *э т н. Сірге мөлдіретерге дейінгі кезеңдегі күздік шөпке жайылған биенің сүтінен жасалған құнарлы қымыз.* Сол жеткілікті. Күздің мынау жүдеу бүрсең кезінде, үйде көп күтім болмай жүрген шақта, біреудің жылы үйіне барып, *к ү з д і к қ ы м ы з д а н* ішіп, семіз тайдың телшесін жеу Жұман үшін ең үлкен іс (М.Әуезов, Шығ.).

Қорабалы қымыз. *Мол қордың үстіне күн сайын сүт құя отырып, бірнеше күн жинаған қымыз.*

Қою қымыз. *э т н. Жақсы ашып, бабына жеткен, жаз соңындағы немесе ерте күздегі әбден піскен шүйгінді шөпке жайылған бие сүтінен жасалған қымыз.* Күздің ақшыл тартқан *қ о ю қ ы м ы з ы* бүгін ерекше жақсы ашыған екен. Салқын түндерде шала ашып, саумалдау боп тұратын бір қымыздар болушы еді. Бүгін олай емес, алғашқы тостағанды тамсанып ішкен қонақтардың бәрі де: «Бүгін қымыз жақсы ашыған екен!» – десіп мақтаулар айтысады (М.Әуезов, Шығ.). Асылып жатқан ет, маздап жанған от, *қ о ю қ ы м ы з* – бәрі де қонақтар көңілін көтере түскендей. Абайдың бүгінгі мәжілісі күйлі мәжіліс болғандай (М.Әуезов, Шығ.).

Құлын қымыз. *э т н. Ашығанына бір тәулік асқан жаңа қымыз.* Бұл қымыз жаңа ашыған *қ ұ л ы н қ ы м ы з*, Осындай ішіпшеңіз бұрын қымыз Қымыздың үш-төрт кесе желігімен, Жел сөзбен келіп отыр ұрынғымыз (Қара өлең).

Құнан қымыз. *э т н. Ашығаннан кейінгі үшінші тәулікке ауысқан күшті қымыз.* Мінеки, мына қымыз *қ ұ н а н қ ы м ы з*, Аспайды бұл өңірде мұнан қымыз. Сіміріп үш тостаған қандым дейсіз, шынымен қазақсыз ба, күмәндіміз?! (Қара өлең).

Қымыз алды. *э т н. Бие байланып алғашқы қымыз ашыған күні берілетін қымыз.* Қымыз ашыған күн – *қ ы м ы з а л д ы* ауыл адамдарына беріледі (ҚСЭ).

Қымыз аңдыды. *Ойын-сауық іздеді, есілдерті сауық-сайран құру болды.* Келемеж қылып атасын, Алмай ақыл батасын, Мойнына алмай қатасын, Шаруа десе жирендеп, Өсек десе сүйрендеп, *Қ ы м ы з а ң д ы н* қыдырып, Бейпіл сөзге сыдырып, Жаландасып ұл кетті (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қымыз байыды. *э т н. т а б у. Қымыз түгелді, қымыз таусылды [Қымыз – қадірлі ас, әрі көптің асы болғандықтан, қымызды бітті деп ашық айтуға болмайтын, сондықтан қымыз байыды деп кері мағынада тұспалдап түгелгені туралы хабар беретін].* *Қ ы м ы з д а б а й ы д ы*, жұрт та тарқады (Ауызекі).

Қымыз батасы. *э т н. а) Қымыз ішілін болғаннан кейін берілетін бата-тілек.* Ертең екі төренің екеуі де келеді. Керсенмен көтеріп ала келді. Қымыз ішіп болып, қол көтеріп, қымыз батасын қылған соң: – Бұл кісілердің атын жинаңдар, күтіп аттандырыңдар! – деп, тұрып жүре берді (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). ә) *Бие байлағанда, қымызмұрындық тойында, сондай-ақ бие ағытқанда, сірге-жияр дастарқанында айтылатын бата-тілек.* Қымызды аяққа құймас бұрын *қ ы м ы з б а т а с ы* беріледі. Бата аяқталған соң, сыйлы қонақ үй иесіне қарап, «бұйырыңыз» дегенде, үй иесі саптаяғын әкеліп, қонақ екеуі түйістіріп барып іше бастайды (Қаз. әдет-ғұрып.).

Қымызбен емдеу. *Қымыздың шипалық қасиетін ем үшін пайдалану.* *Қ ы м ы з б е н е м д е у д і* ауа райымен емдейтін курорттар мен санаторийлерде жиі қолданады (ҚСЭ).

Қымызбен тандай жібітті. *б е й н. Қымыз ішіп, құмары қанды.* Шөлім неге, шөлім неге қанбайды? Тәтті де іштім, ащы да іштім, нан-

байды. Жүрек нені, жүрек нені талғайды?! Қыр басында отыратын ауылдың *Қымызымен жібітер* ме ем т а ң д а й д ы (М.Мақатаев, Шығ.).

Қымызға бөртті. *Қымызға әбден тойып, қызып қалды. Қобызын Асан ақын шертіп алып, Қымызға қазы-қарта бөртіп алып, Ордаға өрен жүйрік тура тартты Ақжелек, Көкжелекті ертіп алып. Үшеуі хан аулына жүрген кезде Аяндап көшті тартты барша халық* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қымызды кім ішпейді. *Қызықты думанды кім жақсы көрмейді, бәрінің басынан қызықты жастық шақ өтеді. Қымызды кім ішпейді.* Тіл астында тіл бар ғой, Бұл жақта да ұл бар ғой. Күйеусіз босқа жіберсем «Ат көті» деген мін бар ғой, Айттырып жүрген тағы көп, Аңдып жүрген жабы көп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қымыздың қоры. э т н. *Қымыздың алғашқы ашытқысы. Қымыздың қоры* н бие сүтіне сүр қазының қабырғасын, жылқының сүр жаясының жұлынды сүйегін не малта салып немесе ашыған тары көженің суын қосып, бөлек ашытып алады (КСӘ).

Қымыздың тұнбасы. *Қымыз тұбінде тұнып қалған қоюы, тосап қымыз.* Құя түс қымызыңды тұнбасынан, Аңсадым осы күнді жыл басынан. Әңгіме-дүкен құрып отырайық, Қалмасын ортада ешкім сыр жасырған (Қара өлең).

Қымыз жаудың таңдайында кетті. б е й н. о к к а з. *Ел-жұрты басыбайлы болды, жау қолына түсті. Ақтық байлап, табынып талқайыңға, Өтті күнің, сор қатып маңдайыңда. Кетті қымыз жауыңның таңдайыңда,* Кетті қызың жауыңның борбайында (М.Мақатаев, Шығ.).

Қымыз құймай, айран берді. *Сараңданды, сараңдығы ұстады. Туған балалары кішкене екен, Мешітбай сараң жолға түскен екен. Қымыз құймай, таңертең айран берді, Сорлыны зар илетіп піскен екен* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қымыз сапырды. э т н. а) *Ашуы жеткен қымызды ұсынар алдында ауамен қанықтыру үшін ожаумен қайта-қайта араластырып, жоғары-төмен қарай ағызып құйды.* – Мал-жаныңыз аман ба, бала-шаға? – Шүкір, жүрміз сиынып бір Аллаға. *Қымыз сапырды р, қонаққа мал әкеп сой, Шай қайната беріндер отты жаға* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бапты сабадан құйылған сары қы-

мызын сапыра отырып бір күн, бір түн нелер қызық әңгімелер шерткенде, бір айтқанын қайта айтпайды (М.Әуезов, Шығ.). ә) *Қонақ күтуге дайындалды, ас әзірледі.* Тойына бес болыс ел шақырады, Үйін тігіп, *қымызын сапырады.* Тұсын түрген үйлерде қыз-келіншек, Қызғалдақтай киініп отырады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Қымыз жоқ сабадай. б е й н. *Қаңсыған; мән-мазмұны, мәртебесінен айырылған.* Кеше әулие, бүгін жын, бәрі мансұқ, *Қымыз жоқ сабадай* қалған қаңсып. Бабалардың дәстүрі, қасиеті Бара жатыр алыстап, тұман басып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қысырақ [ту] қымыз. *Бірінші рет құлындаған қулық биенің сүтінен ашытылатын қымыз.* Қулық биенің сүті жылда сауылып жүрген мама биелердің сүтіне қарағанда әлдеқайда қуатты болады. *Қысырақ қымызды* әдетте «*ту қымыз*» деп те атайды (Шаңырақ энцикл.).

Қысырдың қымызы. э т н. *Биебайлар жылы құлындамай қалған биенің сүтінен жасалған қою қымыз.* Дәрменді өз қасына отырғызып, *қысырдың қою қымызымен* сыйлап отырып, қолына домбыра ұстатты. Жақсы келдің ғой! «Шығын» деген боп, мешкей көмейлеріне тығын іздеп жатқан жуандарың анау! Аулымды басып, мазамды кетіріп болды (М.Әуезов, Шығ.).

Өлеңнің сары қымызын сапырғызды. б е й н. *Майын тамызып тұрып ән айтқызды.* Әдейі мені мұнда шақырғызды, *Өлеңнің сары қымызын сапырғызды.* Қайда отыр әріптесім әпкел бері Көре алмай отырмын ғой ақын қызды (Қара өлең).

Сары қымыз. *Жақсы пісіліп, әбден бабына келген, дәмі үйірілген құнарлы, қою қымыз.* – Мына көкөрайдың үстіне кілемді төсеп жіберіп, *сары қымызды* сапырар ма еді (Б.Майлин, Азамат.). Ендеше мынау нан мен мынау ақ, қанжығаға байлаған қара торсықта шайқалып, әбден күшіне енген *сары қымыз*, болашақ шайқас, келер жорық алдында бізге қуат берсін (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Қою *сары қымыз* көбігі бұрқырай, бажылдап иісі кеуденді жарады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сапырған сары ожаумен *сары қымыз*, Ысталған сары мөстен дәрі қымыз. Қарасаң қалың тоғай толған жылқы, Түн тұрмақ таба алмайсың қарап күндіз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Сіргежияр қымыз. Бие ағытылар кездегі ең соңғы қымыз. Бие алғаш байланып, уыз қымыз ішерде бір той болса, бие ағытылып, *сіргежияр қымыз* ішерде тағы бір той болады (Шаңырақ энцикл.).

Тай қымыз. э т н. *Ашығаннан кейінгі екінші тәулікке ауысқан қымыз.* Ішеміз бұйырса ертең *тай қымызды*, Тай қымыз ұмыттырар қайғыңызды. Қонақжай өзінің кең пейіліне Қазекең тапқан ғой бұл сай қымызды (Қара өлең).

Тосап қымыз. э т н. *Қымыздың ыдыс түбіндегі тұнып қалған қоймалжың қоюы.*

Түнемел қымыз. э т н. *Ашығаннан кейін бір түн тұрған, күн асқан кешегі қымыз.* Бүгін, өткен түнде де аз ұйықтаған Абай ертеңгі оразасын *түнемел қымызбен* ашып, қызық роман уақиғасына шомды (М.Әуезов, Шығ.).

Уыз қымыз. э т н. *Бие құлындағаннан кейін алғашқы күндері сауылған сүтінен жасалған қымыз.* Қымыз түрлері мен атаулары көп. Олар: саумал қымыз, сары қымыз, *уыз қымыз*, түнемел қымыз, құнан қымыз, дөнен қымыз, бесті қымыз, тосап қымыз, қымыран қымыз, қойыртпақ қымыз, биебау қымыз, сіргежияр қымыз, қысырдың қымызы т.б. нағыз бие сүтінен ғана жасалады (ҚСЭ).

ҚЫМЫЗДАЙ с ы н. *Қымыз сияқты.* Елшекем – сұғанақтау бір су бүркіт, Кеспірі – пісілмеген бір саба іркіт. Іркіттің, *қымыздай* ма, дәмі болмас, Елшекем ел қыдырмай мәні болмас. Қарны ашса, қараша үйді бас салатын, Көзге айтқан өсиеттің шамы болмас (Ә.Найманбаев, Шығ.). Қарны ашқанға көже – балдай, су – *қымыздай* (Мақал-мәтел). Сөздері шырын – шешеннің Құюлы тұрған *қымыздай*. Сапырулы зеренде, Құмартын халқым келгенде (Т.Ізтілеуов, Жоқ деме.).

Сабадағы қымыздай. б е й н. *Шайқалып, сапырылып.* Гармонының қатпарындай қырқалары, Бір созылып, біресе қымтанады. Түн. Жайлау. Төмен сайдан, тау өзені, *Сабадағы қымыздай* бұрқанады (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫМЫЗДЫҚ з а т. ө с. 1. *Жапырағы сопақша келген қышқылтым дәмді, жеуге жарайтын, таран тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін жабайы өсімдік.* – Тау алыс, сен жете алмайсың, одан да қал. Біз саған мол етіп *қымыздық*, рауғаш әкеп береміз (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Тау

басында көкпеңбек көл бар. Маңайында бүлдірген, сарымсақ, *қымыздық* көп, кейін долана, қарақат піседі (С.Байжанов, Сыр.). Қараойдың қамшым қалды қабағында, Шырыны *қымыздықтың* сабағында. Қамшымды я табармын, я таппаспын, Аулыңды алыс кеткен табамын ба? (Қара өлең). 2. т а м а қ. *Бақшада қолдан өсірілетін көпжылдық көкөніс.* Қайнатып, елекпен еленген *қымыздықтың* шөресін тұздау үшін ағаш немесе шыны ыдысқа салып, 1 кг пюреге 250 г тұз қосып, аскөк себеді (Шаңырақ энцикл.). *Қымыздықтың* екпе сорттарының тұқымы ерте көктемде, жазда немесе қара күзде себіледі (Шаңырақ энцикл.). 3. б о т. <лат. gumex> *Таран тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік туысы.* *Қымыздықтың* гүлі даражынысты, қосүйлі, түсі қызғылт, қызыл, не сары (ҚСЭ). *Қымыздықтың* Қазақстанда 23 түрі өседі (ҚСЭ).

Қымыздық дәрі. ө с. <лат. gumex acetosa> *Таран тұқымдасы қымыздық туысына жататын, жапырағы тамаққа қолданылатын көпжылдық шөптесін өсімдік.* *Қымыздық дәрі* шалғынды, далалы жерлерде, тау бөктерінде өседі (ҚСЭ). *Қымыздық дәрінің* жемісі – жаңғақша, үшқырлы, қою қоңыр түсті, жылтыр (ҚСЭ).

Қымыздық қышқылы. х и м. *Қарапайым екінегізді қаныққан қышқыл, түссіз кристалдар.* Азықта *қымыздық қышқылы* мен оның тұздары көп болса, кальцийдің сіңімділігі күрт төмендеп кетеді (Н.Рақышев, Мал. азық.). Клетка шырынында бірнеше органикалық қышқылдар бар, оған *қымыздық қышқылы*, алма қышқылы, лимон қышқылы жатады (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚЫМЫЗЕК з а т. ө с. ж е р г. **Қымыздық.** Сондай-ақ тауда өсетін жидек, шие, долана, алмұрт, алма және жаңғақтарды, түрлі *қымызектерді* көріп қана қоймай, дәмін татып, қолдарымен ұстады (Р.Райымқұлов, Қыз – айна.). Тыңдайын деп тұлпардың дүбірін, Ақ самалдың ерке, назды сыбырын! Қызғалдағын терейін деп қырының, Сорайын деп *қымызектің* шырынын (Ә.Есмырзаев, Мұрат).

ҚЫМЫЗЖЕЛІК з а т. э т н. *Бойды тез билеп, тез басылатын жеңіл қызбалық.* Баяғыдан осылай ұлық кеңсесі ұшықтағанда ел жуандарының ет пен тері арасында жүрген *қымызжелі* тез басылып, тез айығатын (М.Әуезов, Қараш.).

ҚЫМЫЗҚОР с ы н. *Қымызды көп ішетін, қымызқұмар. Қымызқор* Шыңғыс бұндайы кездесе, аяқ түгілі сүйретпені еңсеріп тастайтын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫМЫЗМҰРЫН з а т. с ө й л. *Қымызмұрындық*. Бас қосып қымызмұрынын тойын тойлап, Тай мініп, жас балалар ойнағанда. Халықтың бұл да үлкен бір мұраты, Көкорай жылғалы өзен жайлағанда (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ҚЫМЫЗМҰРЫНДЫҚ з а т. э т н. *Көктемде бие байланған алғашқы қымыз ішуге шақыру салты*. Ертең Итбай қымызмұрындық бермекші болды. Серғазының бұлайша жанын салып сүбелеуі – уәдесіне жетсе, Қожаш ертең кешке, болмаса үш күн өтіп, төртінші күні келмек еді (С.Көбеев, Қалың мал). Осы екі мезгілде тайжүзген толтырылып, көктемдегісін қымызмұрындық, күздегісін сіргемөлдіретер атап, ежелгі төңіректегі елдерді шақырып қонақ ететін (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бір найманнан бастау алған екі жұрт тау басындағы сұлудың жанарындай мөлдіреген көлді тел еміп, тату-тәтті дегендей, бұрын келгені кейінгілерін ерулікке, қымызмұрындыққа шақырысып, жаз қызығын бөле-жара ортақ қызықтасатын (К.Сегізбаев, Беласқан).

ҚЫМЫЗОЖАУ з а т. э т н. *Қызыл аршадан немесе басқа ағаштан жонып, қазы майын сіңіріп, ыстап жасайтын қымыз құюға, сапыруға арналған сабы бар ыдыс, шөміш*. Қызыл аршадан жонып, қазы майын сіңіріп кептірген піспек, қымызожау, биешелек, тегенелерді де майлап отырып ыстайды (ҚҰЭ).

ҚЫМЫЗСЫЗ с ы н. *Қымызы жоқ, қымызы байыған*. «Ұлжан үйі қымызсыз болмасын, Айғыз үйінің сабасы толы тұрсын, қонақүйде екі саба емізіктеп тұрсын, Қалиқанікі қымызсыз болмасын» деп-ақ құртты (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫМЫЗСЫРА= е т. *Қымыз ішкісі келу, қымыз аңсау*. Енді колхоз табынына аузын ашып, қымызсырап отырған ел де біршама (Б.Тоқтаров, Тауда.).

ҚЫМЫЗСЫРАУ *Қымызсыра етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫМЫЗХАНА з а т. *Келушілер қымыз ішіп, сусындайтын көпшілік сауда орны*. «Өзен жағасындағы тал-терегі аралас өскен қалың бақтың ішінен қы-

мызхана ашылыпты» деген хабар қала жұртшылығына бір-ақ күнде мәлім болды (М.Хасенов, Алғашқы өн). Құрт ауруларды дала қымызымен емдеу үшін қазақ жерінен қымызхана ашпақшы болған («Қазақ»). Жаз айларында әдетте ол кісі Алматыдағы ұйғыр театрының ауласындағы қымызханаға келер еді («Қаз. әдеб.»).

ҚЫМЫЗХАНАШЫ з а т. *Қымызхана иесі, қымыз сататын көпшілік сауда орнының иесі*. Кәсіпкерлікті аяқтан тартып, жұмыс істетпейтін жаман әдет қымызханашыларды да айналып өтпеген («Алтын Орда»).

ҚЫМЫЗШЫ з а т. *Бие сауып, қымыз ашытатын кісі*. Сатандар келіп Белгібай қымызшыны есігінен кіргенде, үйдің іші лық толған жиын екен (І.Жансүгіров, Шығ.). Толып жатқан мемлекеттен бәйге алып, Қажымұқан келді елге айналып. Қараөткелде қымызшы қарт үйінде, Демін алып жатты түсте жайланып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ол кітапхана жөніндегі ақылын айтып болған соң, үйіміздің әр бөлмесін кіріп көріп болып, қымызға отырды, қымызшы Оспан шалмен танысты (Ғ.Сланов, Замана.). Әр қымызшының үйінде өзінше бір думан-дырду: айтылған өн, сыңғырлаған сырнай, күмбірлеген домбыра (М.Тоқжігітов, Ән атасы).

ҚЫМЫЗШЫЛ с ы н. *Іздеп жүріп қымыз ішетін, қымызға үйір*. Жөңкенің таз тауында Қымызшылға қызық боп, Күндіз-түні сауында, Жалсыз арық, желін сау, Мана көнек не күйде? (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫМЫЗШЫЛА= е т. *Ел қыдырып, аралап қымыз ішу*. Қонақтары – қымызшылап жүрген ауыл адамдары көрінді (А.Лекеров, Түз гүлі).

ҚЫМЫЗШЫЛАУ *Қымызшыла етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫМЫҢ е л і к. *Қылп еткен қысқа қимылды бейнелейтін сөз*. Ішінде қымың да бар, жымың да бар. Би болуға жарамсыз сұмың да бар. Анық, әділ тартылсаң таразыға, Балтаменен шабатын мінің де бар («Қаз. әдеб.»).

ҚЫМЫҢДА= е т. 1. *Қылпылдау, қозғалақтау*. Кеуектегі қояндай қымыңдап, тыныштық ала алмай жатыр. Екіленіп келген жуандар кеңселердің әр үйіне кіреді (М.Әуезов, Шығ.). Ашыққан ителгі алдынан пыр еткен торғайларға да лап қойғандай, қолға

тұрмай, қымыңдап келеді (С.Бегалин, Уақыт.).

2. Жыпылықтау, әлсін-әлсін өшіп-жану. Тыстағы қатты жел ұзын бағаналарды шайқаған сайын жарық та қымыңдап, әлсіз жанып тұр (З.Иманбаев, Кең аймақ).

3. а у ы с. Қипалақтау, не істерін білмей сасқалақтау. Бастық қалай түшкірер екен деп қымыңдап тұратындар бұл тресте де бар болатын, – деді Жантай (Ә.Әбішев, Жас түлек).

ҚЫМЫҢДАС = е т. *Жымыңдасу, қозғалақтасу.* Екі жігіт өзара қымыңдасты да, әндетіп қоя берді (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Отырып жігіт пен қыз қарсы қарап, Қас қағып қымыңдасты, шашты тарап. Алысып алтын кесе қолдарына, Иіліп бір-біріне берді шарап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚЫМЫҢДАСУ *Қымыңдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМЫҢДАТ = е т. *Қозғалақтату, қимылдату.* Оның қап-қара екі көзін жайнатып, мойнын қымыңдаттып, жанжағына жалтақтап қарай беретін әдеті бар (Ә.Жылқышиев, Айтолқын).

ҚЫМЫҢДАТУ *Қымыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫМЫҢДАУ *Қымыңда етістігінің қимыл атауы; қозғалақтау.* Зікірдиннің құлағы қымыңдаудан тыйылып, шыбық көтерген қолы сылқ етіп төмен түсті (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚЫМЫҢ-ҚЫМЫҢ е л і к. *Қайта-қайта қылылданған қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Қымың-қымың етті. *Қылп-қылп етті, қозғалақтады.* Кейде терезе алдына келген торғайларды көріп, қымың-қымың етті (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Сол арадан едендегі кірпіге жолбарысша атылмақшы болып, қымың-қымың етті (М.Тиесов, Әңгім.).

ҚЫМЫРА з а т. к ө н е. *Ашытылып жасалған, адамды мас қылатын сусын.* Әбілді ұрып өлтіріп, Қабыл хакқа қас болды. Қырық мың кісі Қабылмен Қымыра ішіп мас болды, Шайтанменен дос болды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Асықпай тұр, қанның тасса Қымыра қылда іше бер, қарның апса. Қойға келген жерімде ондай етіп, Менің теңім сен бе едің, шұнақ Тазша?! (Қозы Көпеш.).

ҚЫМЫРАН з а т. э т н. **1.** *Ашыған айранға піскен сүт қосып сұйылтқан сусын.* Сүт пісіріп, қатық ұйыта қояйын десе, күн мынау, қымы-

ра н д ы балалар ашырқанып, іше-іше жерігендей («Қаз. әдеб.»). Қойды айда-сам түс ауа. Ырғала басып, ыңыранып, Қатыным шықса қой сауа, Сусынға қойса қымыра н ғып (М.Жұмабаев, Шығ.). Республиканың түкпір-түкпірінде қымыра н д ы түрліше атайды. Көкшетауда айран қосқан су, Шуда қымызға қосылған сиыр сүті аралас су, Маңғыстауда ашыған көже, Орынборда жылы су мен сиыр сүтін қосып қымызға араластыру, сондай-ақ бірыңғай түйе сүтінен ашытып дайындаған сусын (Д.Қатран, Қаз. астағам.). **2.** ж е р г. *Түйе сүтінен ашытылған сусын, шұбат.* Осы сыпаты себеп шығар, түйенің сүтінен ашытылған қымыз оңтүстікте – қымыра н, бие қымызынан әлдеқайда артық сапалы және асыл ем екенін түйенің қадірін, жөнін білетін жұрттан сұрау керек (М.Әуезов, Шығ.). Түйенің сүті қою, нәрлі болады, одан қымыз сияқты сусын жасайды. Оны батыс облыстарда «шұбат», оңтүстік жағында «қымыра н» дейді (Ә.Қарағұлов, Шоқ.). Түйенің сүті таптырмайтын шипалы ақ дәм – қазақтың сүйіп ішетін қымыра н ы болған (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

Қымыз орнына қымыран ішкендей. б е й н. *Қанағаттанбай, ойдағы дәмекені болмай, көңілі көншімей.* Көңілі құрғыр бүгінде уәждің де, өсектің де өңі өзгеріп кеткеніне наразы болып, қымыздың орнына қымыра н і ш к е н д е й көншімей отыр (Қ.Ысқақов, Тұйық.).

ҚЫН з а т. э т н. **1.** *Қанжар, пышақ, кездік сияқты өткір құралдарды салып жүру үшін ағаштан, балғарыдан жасалған қап.* Ашу қысып булыққаннан Әзбергенді боктап жіберіп, қынынан сапыдай ұзын пышағын суырып алған (М.Әуезов, Қараш.). Сойылмаған бітеу қасқырды атқа өңгеріп, жүйрік аттың бағы қайтады дейтін ырымды білетін аңшы қыны н д а ғ ы кездікті суырды (С.Жүнісов, Ақан сері). Сандыбай белбеуіндегі қыны н а н пышақ алып, Сейсенбайға берді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Талай бардым жасырын қанжар алып, Өлтірсем кетуші едім салып қалып. Бір сені ойлап, буыным босап кетіп, Қыныма қоюшы едім қайта салып (Ш.Кұдайбердиев, Шығ.). **2.** *Ұстараның қабы.* Қынды жергілікті жерде «қылжан» деп атайды, ұстара салатын қыны н ы қ жергілікті атауы – «жәнжәкүл» (Қаз. зергер. өнер. сөздігі). Қанжар, пышақ қы н д а р ы

күмістеліп, алтынмен әшекейленеді (апталады) (Қаз. зергер. өнер. сөздігі). **3. Қынап, қылыштың қабы.** «Сабыр қыл, қылышынды қыныға тығып, Тыңдай көр, тақсыр, енді сөзімді ұғып, Бойынша уағдамыз мені жеңдің, Сөйлеттің бұрынырақ сөзбен жығып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Хангелдінің сауытын кигізіндер, Қынынан алып, қылышын сүйгізіндер. Сырымбеттің туының алдына әкеп, Тәубе еткізіп, басын да игізіндер (М.Мақатаев, Шығ.). Қорықты ма Төленің сакалынан, Қорықты ма Төле би атағынан. Қара батыр қылышын қыныға салды, Қуа алмады құздағы жатағынан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қында жатып қор болды. бейн. *Ешпайдаға жарамай, іске тартылмай уақыты босқа өтті, құр бос азып-тозды. Қор болып қынында жатып қырық жылдай, Біздер бір темір-тектіз тозған жүзі. Шыршықтан шығып жатқан сағасы жоқ, Секілді құр жылтырақ қақтың мұзы (О.Шораяқов, Шайыр).*

Қыннан қанжар суырды. бейн. *Намысын қарумен, қишпен қорғады. Отыз беске жеткенде тоқтау түсіп, Абайлап ұят іске ұрынбайсың. Қырыққа келгеннен соң қалжың қалып, Қыныңнан күнде қанжар суырмайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.).*

Қынға қол салды. Қаруланды, қолына қару алды. Қоңыр үй құры томсарып, Тіксіне қалды үндемей, Бөрі топ қынға қол салып, Зәр шаша кірді: «Түр, кедей!» (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫНА¹ з а т. ө с. 1. *Топырақ бетіне, ағаш пен тасқа қабыршақ тәрізденіп жабыса өсетін, қабықтәріздес өсімдік. Тікқияны өрлеу оған оңай тимеген болу керек, жотаға жетпестен тоқтап, қызылды-жасылды қынасы қалың бір жалпақтау тастың үстіне отыра кетті (Ә.Әбішев, Найзағай). Ұқсаған Көкшетаудың аспанына, Көк-жасыл жалтылдайды таста қына. Садақтың саржасындай қарағайлар, Кетеді шырқап шыңның аскарына (С.Мәуленов, Алыс кет.). Туған жердің ойы мен қыры ғана емес, тіпті қына басқан тасына дейін көзге тым ыстық екенін Құдайберген енді ғана аңғарғандай (З.Жәкенов, Таң самалы).* 2. <лат. lichenes> *Саңырауқұлақ пен балдырдың бірігіп тіршілік етуінен құралған төменгі сатыдағы өсімдік. Қынананың құрамында аскомицеттер, тропиктегі қынананың құрамында саңырауқұлақтар болады (ҚСЭ). Қына топырақ бетінде,*

ағаш қабығында, тас бетінде жабысып өседі (Орыс.-қаз. топырақ. түсін. сөздігі). Тонды тау жоталарында ағаш өсуге жағдай жоқ, оларға көбінесе мұқ, қына өседі (Н.Баяндин, Саяхат).

Қына басты. Еңсесі, көңілі тұсті. Әлдебіреу Ықаңның шылым тартқанының осынша сөз қылғаны несі дер-ау! Десе жетпегендігі де. Мұнда үлкен мән бар. Көңілді қына, көзінді торта басса, күйінсең, өкінсең қайғынды ұғар, сөзінді тыңдар жан болмаса, қайғыға қарсы тұруға қайратың жетпесе, ішке толған қапырықты шылым, насыбай, апиын, арақ болмағанда немен сейілтер едің? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қына басқан тасжүрек. бейн. *Сезімнен әбден жүрдай, қатыгез, қатал жүрек. Мына жүрек, мына көз, мына баста Ненің барын біледі мына қасқан... Сезгіштігін білдіріп алам ба деп, Тас жүрегін жасырар қына басақан (М.Мақатаев, Шығ.).*

Қына қышқылдары. хим. *Қына құрамында болатын фекалға ұқсас, азотсыз қосылыстар. Қына қышқылдары* суда ерімейді, этил және петролейн эфирінде, бензол, ацетон, сілтіде жақсы ериді (Қаз. тілі термин. Химия).

Қына шөп. *Қына (тасқа шығатын шөп). Басеке, мал жануар басқа бітер, Қына шөп секілді ол тасқа бітер. Үйінен ит жаланып шықпайтұғын, Өзіндей жатып ішер насқа бітер (Шал ақын, Өленд.).*

Сүйегіне қына шықты. Құрып бітті, аты өшті. Баяғы аты шулы Тазша өліп, сүйегіне қына шыққалы қазақ даласында өтірікке мұндай есе тиіп көрген емес (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). «Тірі ме екен Қасымәлі қазір?» – деп еді, «ондай қаныпезердің сүйегіне әлдеқашан қына шыққан шығар» – деп күлдім (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚЫНА² [ир. حناء] з а т. 1. *Египет, Аравия, Иран, Үндістанда өсетін лавсония бұтасының жапырақтарынан алынатын сары күрең бояу. Қынамен боялған шашты қышқыл қосылған сумен шаю тиімсіз, себебі мұндай жағдайда бояу сіңбейді (Шаңырақ энцикл.).* 2. а у ы с. *Түрлі-түсті қанық бояу. Ұлдарың ақбидайдың данасындай, Қыздарың Түркістанның қынасындай. Сипатың ешбіреуге ұқсамайды, Кіші жүз араладым жұмләсын да-ай (Кердері Әбуөкір, Қазағым). Құлақтағы дүмбір сырға, тырнақтағы қына, көздегі сүрме, еріндегі далап, беттегі опа – осының барлығы да орын-орнында*

(Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлак). Бұрын қына жағып жүретін әппақ қос бұрымы кір-кір орамалынан шығып, алдына салбырап кетіпті («Қаз. әдеб.»).

ҚЫНА = е т. 1. *Қыса тартып буу*. Жәмеш көшкенде жорға ат мініп, үкі таққан көмшат бөрік киіп, тірсек жең қамзолдың сыртынан белін қына п буынып, шапан киетін (М.Әуезов, Қараш.). Оның астында жалын өрген қылаң бесті, талдырмаш белін қызыл үдері белбеумен қына й бұған, басында төбесін көк мақпалмен тыстаған күндіз бөрік (Т.Ахтанов, Махаббат.). Бұл көздердің шашын келте қиған, ерекше көйлек киіп, белін қына й буынған әйелді тұңғыш көрулері (Ә.Нәбиев, Шолпан). 2. *Киімнің белін жиырып, бүріп тігу*. Белінде күміс сапты қанжар таққан жалпақ белбеу, үстінде белін қына га н қысқа жеңді мауыты бешпет, балағын оюлаған кестелі шалбар (І.Есенберлин, Жанталас). Мұндай киімдердің белін қына п, денеге шақ етіп, жағасыз тігетін де, омырауына бірнеше ілгектер қадайтын (Х.Аргынбаев, Қаз. этногр.). Көрінбес киім сұлу қына м а с а, Көрінбес шашың сұлу сыламаса. Құры айғай түк шықпайды бос ұйқастан, Өлеңің көпшілікке ұнамаса (Қара өлең).

ҚЫНАГҮЛ з а т. ө с. Әсемдік мақсатта өсірілетін бөлме өсімдігі. Африка бальзамині (қына г ү л) – күй талғамайтын және тез өсіп жетілетін бөлме өсімдігі («Мәдениет және тұрмыс»).

Қынагүл тұқымдасы. ө с. <лат. balsaminaceae> Қазақстанда Алтай, Тарбағатай, Жетісу (Жоңғар), Іле, Күнгей Алатауларында, Кетпен тауындағы қылқан жапырақты, аралас ормандардағы бұта арасында, ылғалды жерлерде өсетін бір немесе көпжылдық өсімдіктер. Қына г ү л тұқымдасы туысы – шыңкөтер не шытырлақ (Impatiens) (ҚҰЭ). Қына г ү л тұқымдасының 4 түрі, ең көп тараған түрі – көдімгі шыңкөтер. Қына г ү л тұқымдасының биіктігі 30-120 см-дей, сабағы тік, тармақты. Жапырақтарының жиегі ара тісті тілімденген, жалпақтағы 1,5-2 см-дей, сабақта қарама-қарсы не топтасып орналасады (ҚҰЭ).

ҚЫНАДАЙ с ы н. Қына түстес; қып-қызыл өрттей. Сартылдап соғысқанда бастар мықты, Жарқылдап көздерінен оты шықты. Шайнасып құлақтарын

қына дай ғып, Жапырып бірін-бірі жерге тықты (Ж.Саин, Күланда). Қап, қырдың қына дай қызыл түлкісін бұйыртпаған Құдайға не айтарсың (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.).

Қынадай жабысты. Айырылмастай жабысты. Ж а б ы с а қалып қына дай Қырғи тырнақ бүретін, Айкеңнің алдында, Отыратын тырнауық, Осы отырған Әбділда (А.Тоқмағамбетов, Сайра бұлбұл.).

Қынадай қырды. Шетінен жатырды, қан-жоса қылып жайпады. Бабындағы Құлагер, Басарала, Қараторғай дала аңын қына дай қырды (С.Жүнісов, Ақан сері). Аудан орталығында құрылған қызыл жасақшыларға ұстатпай, бейбіт ауылдың мал-жанын қына дай қырды шыдатпады (О.Бөкеев, Мұзтау).

Қынадай тиді. Ойран-топыр қылды, қырып салды. Бұл ауру қыс басталғалы Көшербай, одан әрі Хұсайын көңіндегілерге қына дай тиді, қырып кетіп жатыр дейді (Ғ.Қайырбеков, Ақ желкен).

ҚЫНАЙ: қынай бел. а) Қыздың жіңішке, талдырмаш, қыпша белі. Аулым көшіп барады Құрайкөлге, Жарасар дүрия бешпет қына й белге. Кеткенде аулым алыс, сәулетайым, Көзіңнен айналайын жылай көрме (Қара өлең). Қызыл-жасыл киініп, Қына й белің буынып, Қызбалықты көрініп, Бала болдың бір кезек (Ер Тарғын). ә) Бойы-тұрқы келіскен бойжеткен. Қырымның қайта оралған қына й белі Қуанып күле берді, жылай берді (Б.Аманшин, Өлеңд.). Алып түсер жігіт көзі Жүзіндей ғой қылыштың. Бір қына й бел кезікті өзі – Мадоннасы орыстың (Ә.Ахметов, Ашық.). б) Жіңішке, сымбатты бел (жігіт туралы). Мауыт бешпет маужырап қына й белде, Шыр бітіріп тұрғандай шырайлы ерге. ...Жарқабақта өсетін жалғыз шыбық, Жапырақсыз, құрақсыз ылай көлде (М.Мақатаев, Шығ.). Қауіпті серпіп тастап албырт жастық, Бұл маған келтірер деп неге қастық? Тәуекел – ежелгі сөз ел қорғаны, Ер бала қынай белін бұды тас қып (О.Шипин, Дастан.).

Қынай белді. Қыпша белді, талдырмаш, жіңішке. Ширатылған нәзік, ұзын бойлы, қына й белді, толқынды қара шашы бар тұңғыш сұлу қара көзді бойжеткен болыпты (М.Әуезов, Қараш.). Енді қарашы, алдында жігіттің төресіне жар боларлықтай бидай

өңді, *қынай белді* сұңғақ сұлу бойжеткен тұр (Ж.Мусин, Үміт).

ҚЫНАЛ = е т. 1. *Белі тартылып буылу, қапсырылу.* Қыз жалаң бас, үстінде белі *қыналған* жеңсіз, жағасыз сары көйлегі бар (С.Ерубасев, Шығ.). Анда-санда шетіне ши барқыт тұтқан, белі *қыналған*, жібін жіңішке етіп иірген шекпен, қамзол, бешпент (І.Есенберлин, Қаһар). 2. *Жіптіктей болу, сымбаттану.* Дік-дік басып, сереңдеп, суреттей *қыналған* жігіттер жөнеліп барады (І.Жансүгіров, Жолдастар).

ҚЫНАЛА¹ = е т. *Қына өсіп шығу.* Майраның өн жаңбыры Айдабол жайлауына бір жұмадан бері нөсер боп құйып тұр. Тас *қыналар*, тақыршықтар көктей бастапты (Д.Әбілев, Арман.).

ҚЫНАЛА² = е т. *Қынамен бояу.* ≈ Тырнағын *қыналарды*.

ҚЫНАЛАР з а т. б и о л. *Қына*¹ (шартты түрде өсімдіктерге жатқызылатын ерекше бір топ құрайтын организмдер). *Қыналар* – саңырауқұлақ пен балдырдан тұратын селбесетін организмдер, ең кедей субстраттар делінетін жартас беттерінде, құрғақ құмдарда бітеді (Қаз. тілі термин. Экология). Көптеген *қыналар* ластанудың биологиялық көрсеткіштері (индикаторлары) ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экология). *Қыналар* тундрада экожүйелердің өндіргіштері және бұғының азығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Экология).

ҚЫНАЛАУ¹ *Қынала етістігінің қимыл атауы; қына өсу.*

ҚЫНАЛАУ² *Қынала етістігінің қимыл атауы; қынамен бояу.*

ҚЫНАЛУ *Қынал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНАЛЫ¹ с ы н. *Қына өскен, қына жабысқан (тас, топырақ т.б.).* Көк, жасыл *қыналы*, Жасарған тас кәрі. Бұлтпен бет жуады Алатау аскары (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚЫНАЛЫ² с ы н. *Қына жағылып, боялған.*

Қыналы бармақ. э т н. *Байырғы қазақ қоғамындағы ер адамның алған екінші әйелінің ел аузындағы аты.* Екінші әйел – *қыналы бармақ* дейтін: аз нәрсені көптей қылады; көп нәрсені көлдей қылады, киіміне кір жүкпайды, асына қылшық тұрмайды, дүниесінің бәрі таза болады (Шалақын, Өлеңд.). «*Қыналы бармақ*, жез тырнақ, күніне қанға бояйын,

албыраған ақша бет сүйегіне таяйын». Жоктау жырларда өмеңгерлік ғұрпы бойынша екінші, әлде тіпті үшінші қатын боп марқұмның туысқандарының біріне тиюге басы байланған жесірдің қайғылы халін айтып жырлау жиі кездеседі (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫНАМА с ы н. *Белі тартылып, жиырылып, бүріліп тигізілген.* Ерғали онда ауылнай еді: жеккені пар ат, әдемі ызбырой, кигені орысша *қынама* киім, тек басында қазақы түлкі бөрік қана болушы еді (Б.Майлин, Шығ.). Өзі қала киімін тастап, ауыл сәнімен киініпті; басында үкілі құндыз бөрік, үстінде қос етекті ақ көйлек пен *қынама* қызыл қамзол (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). // *Қын, қынап.* Жыртқыш аңның кейбірі, қол малына қастық ететін қылығымен алынады. «Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр. *Қынамадан* жаныманы әкел» деген төрізді. Мұнда қасқырдың шаруаға келтіретін залалы көрсетіледі (М.Әуезов, Шығ.). Тағы бір күн Өрік әбдіре ақтарып, төрт кез сантон тауып алып, Ақбілекпен ақылдасқан боп, өзіне *қынама* пішті (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫНАМАЛА = е т. *Белін қапсырмалап, тартып бүріп тигізу.* Көк бостоннан белін *қынамалап* тіккізген бешпеті бар, етегі кеңдеу (К.Тоқаев, Түнде.).

ҚЫНАМАЛАУ *Қынамала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНАМАЛЫ с ы н. 1. *Қапсырмалап, тартылған.* Тар шалбар, бешпент шықты *қынамалы*, Жігітке шапан киген ұнамады (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Қолымда бір қамшым бар бұрамалы, Үстіме кідім бешпет *қынамалы*. Бергенде өзің көңіл, ей, қарағым, Көңіліңе неге сөзім ұнамады (Қара өлең). 2. *Жіңішке, қыпша, талдырмаш.* Қызылбике қадалып оқып жатқанда, Қайырбек біресе олай, біресе былай аяңдап, шылымын тартып жүріп, Қызылбикенің *қынамалы* қылтиған болат беліне, құлағының арт жағындағы үлбіреген үкідей шашыранды шашына көз жіберіп қояды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫНАМЕНДЕ з а т. э т н. *Құйеу жігіттің қалыңдық отауына немесе қыз жеңгесінің үйіне жолдастарымен алғаш келуін қарсы алу кешіндегі жастардың ойын-сауығы.* Олардың ел жадында сақталып қалған ірі айтыстарынан басқа, әрбір *қынаменде*

ойын-сауық, айт пен тойда, ас, мерекеде, тұстас ақынмен, жас-желең, қыз-келіншектермен қағысып айтқан үлкенді-кішілі, әзіл-күлкілі айтыстарында сан жоқ (М.Әуезов, Шығ.). Ауыл арасындағы шілдехана, *қынаменде* қызықтарында әйел жағынан ойын бастап өлең айтатын Бәтін бүгін алтыбақан басына бірнеше жас қыздарды ертіп келді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Соқыр теке, қара құлақ, әйгөлек, Айт пен тойда қуатын қызығы. Шылдахана, *қынаменде* – бір бөлек. Неше түрлі ойындарды істеуші ек, Қыз-бозбала отырысып дөңгелек (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл, Қыз таныстыр – қызыққа жұрт ыржаңшыл. *Қынаменде*, жар-жар мен беташар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл (Абай, Тол. жин.).

ҚЫНАП¹ з а т. *Қатты теріден жасалып, металл құрсаулар салынып жасалатын қылыш қабы. Қынапта* н қылыш суырғандай жалт еткіш, отты, өткір өнерді айтқаны, біз бұны ақпа ақын, төкпе ақын десек жарайды (М.Әуезов, Шығ.). *Қынапта* н суырғанда оқ жыландай ысқырынатын жылмаң қылыштың зәрлі ысылын сыбызғының сазынан бетер құныға тыңдайды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Алтын балдақ ақ семсер саған арнап соқтырып, салдырып қойдым *қынапқа*, аш беліңе ілгейсің (Қыз Жібек). *Қынабына* қылышты салмаймысың, Жазықсызды жаралап, қандаймысың?! Екі көзің қанталап от шашады, Айтқанына Сүйінбай нанбаймысың! (Сүйінбай ақын, Ақиық).

ҚЫНАП² з а т. б и о л. **1.** *Жануарлар мен өсімдіктердің әртүрлі мүшесін қорғап тұратын бөлігі.* Мысалы, жануарларда тарамыс *қынабы*, нерв талшықтарының қынабы, кей балықтарда хорда қынабы болады (ҚСЭ). **2.** а н а т. <лат. vagina> *Сүтқоректілердің ұрғашыларындағы жыныс жолының алғы қуысы.* Бұл дәріні әйелдің *қынабы*, жатыры қабынып ауырғанда да қолдануға болады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). *Қынап* – бірнеше қабаттан тұратын ұзындығы 10–12 сантиметрге созылған труба (Ә.Есенқұлов, Әйелдер.). Сиырдың жыныс мүшелерінің сырты қызарып, іш жағында бөртпешіктер пайда болып, *қынабына* н шырышты ірің шығады (Т.Тілеуғалиев, Мал.). **3.** б о т. *Түтікке ұқсап ширатылып, сабақты орап тұратын жапырақтың төменгі бөлімі.* Оның себебі, қатты бидайдың масақтары жапырақ

қынабына н толық шыққаннан кейін ғана гүлдену кезеңіне көшеді (М.Ерлепесов, Суармалы егін.). Ауру біліне бастаған кезде нөсер жауын жауса, зақымдалған жапырақтың *қынабында* саңырауқұлақтың алқызыл ұрықтары пайда болады (Ж.Жиенбаев, Жүгері.). Дәнді астық өсімдіктері жапырағының айырмашылығы сол – оның сабағы болмай, *қынабы* болады (Мақта шаруаш.).

Қынаптағы қылыштай [қылыш]. б е й н. *Қылышылдаған, құш і асқан, өткір, қырағы, жауға шабуға дайын (адам).* Жиырмамда сегіз қырлы сынаптаймын. Отызда таудан аққан бұлақтаймын. Қырқымда *қынаптағы қылыштаймын.* Елуде һәр жұмысты жұмыстаймын Алпыс жаста тай жеген бөрідеймін, Жетпіс жаста илеген терідеймін (Шал ақын, Өлеңд.). Қатыбас өмірден мен пайда алмадым, Жаныммен жазған жырым – жайған малым. *Қылышың* емес пе едім *қынаптағы*, Жоғалттың неге мені, пайғамбарым?! (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫНАПТАЙ с ы н. *Қынап сияқты.* Отыз бес, неге келмейсің Көп іздетіп жылатпай? Қырық астың кезеңнен Суырған қыннан *қынаптай* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫНАТ= е т. *Қысып орату, сақиналату, құрсату.* Тұлпар мінер деуші едім, Жалын желмен сылатып; Найза ұстар деуші едім, Сағағын жезбен *қынат* ы п (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Бешпет кидім *қынат* ы п, Тойға да бардым сынатып. Он төртке келген жасымда Малға саттың жылатып (Бозінген).

ҚЫНАТУ *Қынат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНАУ *Қына етістігінің қимыл атауы; қыса тартып буу.* Неге өсті екен қыз сорлы жылауменен? Тал шыбықтай, аш белін *қынауменен*. Анасынан онанда тумасайшы, Өксігенше өмірі жылауменен (Қара өлең).

ҚЫНАУЛЫ с ы н. *Белі бүрілген, қапсырылған, жиырылған.* Дойбы, карта – бәрі бар. Жүз құбылған әні бар. Киім біткен *қынаулы*, Таңғаларлық сәні бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚЫНДАЙ с ы н. *Қылдырықтай, жіп-жіңішке.* Белі *қындай*, тұла бойы сымдай майысқан, көгілдір көздері күлімсіреп тұратын, алтын шаш бір сұлу қыз (Ж.Жұмақанов, Махаббат.). Тал бойының кірі жоқ, Бойы бар сымдай, Белі бар *қындай*, Мүшесінің міні жоқ, Қыз осындай болар ма, Оны сөккен оңар ма! (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

Қылыш қындай. б е й н. *Қылыштың қынындай жіп-жіңішке, жіптіктей.* Шалбары бар бұтында қылыш қындай, Жіліншігі шертіп тұр қынға сыймай. Шетелдікше киініп ысқырады, Өзімізді мүлікке мойынсұнбай (Д.Әбілев, Миллиард.).

ҚЫНДЫ с ы н. *Қыны бар, қын бекітілген.* Қасым төре түрегеліп, күміс қынды сапысын шешіп, Кенесарының алдына қойды (І.Есенберлин, Қаһар). Үстіндегі қырыскан, ысқаяқ ескі тоны, көң шалбары, басындағы тысы түте-түте қызыл сеңсең тымағы, беліндегі қырық жылғы қынды кісесі, далаға шыныққан, қошқыл тартқан қалың бет-аузы бұл адамның қойшы екенін айтпай танытады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫНЖЫГҮЛ з а т. ө с с ө й л. *Инжугүл.* Лаванда гүліне телінген тіркес - «Мен сені ұмытқан жоқпын»; Меруертгүл, қыныжылыгүл (ландыш) - «Сен менің өміріме сән бердің» немесе «мен сен мәңгілікке құпия сүйемін» («Айқын»).

ҚЫНЖЫЛ= е т. *Бір нәрсеге іштей ренжу; кею, қиналу.* «Осымен қайта-қайта кездесе бердім-ау» деп ойлады Жәнібек алдынан қара мысық өткендей қыныжылып (Қ.Жұмаділов, Бақыт жолында.). Оның салалы саусақтарына көзі түскенде, Қарамұрттың саусағы есіне түсіп, мазасын алғанға ішінен қыныжылып еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қодар қаншама ауыр азап шексе де, қыныжылым айды, қайта асқындай түседі: (М.Әуезов, Шығ.). Оның рас, несіне қыныжылып амын, Нұрсыз көздің көрсенші тұнжырауын. Жанарымның жартысы ағып кеткен, Себебі бір-ақ рет шын жыладым (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫНЖЫЛСЫЗ с ы н. *Ренішсіз, кейісіз, қиналмай.* Бұл романда Тургенев өзі шыққан дворян ортасына, өзінің замандастарына олардың дәурені өткенін сарын етіп танытады және Россияда оянып келе жатқан жас қуаттарға орын босату қажет екенін өкінішсіз, қыныжылысыз қабыл алады (М.Әуезов, Шығ.).

ҚЫНЖЫЛТ= е т. *Ренжіту, кейіту.* Мені теңіз еңбегінің ауыртпашылығы емес, «теңізге шықтың, қиындықтан қаштың» деп жазырушылар қыныжылтады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осындай әдемі елде жұмыспен шындықтың жоқтығы – авторды қатты қыныжылтады (І.Омаров, Серпін).

ҚЫНЖЫЛТУ *Қынжылт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНЖЫЛУ *Қынжыл етістігінің қимыл атауы.* Бұл түрі, бірақ күлген сияқты емес; бетінде қыныжылу, реніш елесі тағы жоқ

(З.Қабдолов, Жалын). Айдалада оқыған екі азаматтың тіл табыса алмай төбелесуі – қыныжылуға тұратын қылық (З.Шашкин, Сенім).

ҚЫНЖЫЛЫҢҚЫРА= е т. *Іштей ренжіңкіреу, қиналыңқырау.* – Алтын қайдан келсін бізге, – деп, әлгі босқын қыныжылыңқырай, арқасындағы дорбасын Жылбектің қолына ұстатты (Ә.Шәріпов, Партизан.). Екеуі деканға өздерін қоштата алмай, кабинеттен қыныжылыңқырап шықты (З.Қабдолов, Өмір ұшқ.).

ҚЫНЖЫЛЫҢҚЫРАУ *Қынжылыңқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНЖЫЛЫС з а т. *Көңілдегі кейісті реніш, іштей қиналушылық.* – Екі арада сол қыздың айырбасына мен кететін болдым, – дегенінде Валяның үнінен қыныжылыс аңғарылып еді (С.Омаров, Қызыл.). Бағанағы шаршағандықтың, ренжудің, қыныжылыс-тың қайда ұшып кеткенін де Ақан білмей қалды (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Оның өңінде қыныжылыс барын аңғарған Кенжебек енді егжейлей беруді лайықсыз көрді (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр).

ҚЫНЖЫЛЫС= е т. *Іштей қиналысу, кейісу.* Жігіттер Мұратбек жайын түсініп отыр. Бәрі де бірге қыныжылысып, қабырғалары қайысқандай (З.Шүкіров, Қиын түйін). Өзі жұмыста жүрген Қадияшаға мұндай ауыр қазаны естіртудің өзіне қиналып, ауыл басшылары қатты қыныжылысты (Ж.Тілеков, Хинган асуы).

ҚЫНЖЫЛЫСУ *Қынжылыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫНУЛЫ с ы н. *Белін қынай бұған, ықшам киінген.* Болмаған баста билік, Ажарлы арулардан кеткен ерік. Қынулы қыз-келіншек еркектерше, Тон, шалбар, етік, тымық киген бөрік (Н. Ахметбеков, Амангелді).

ҚЫҢ= е т. *Былқ ету, селт ету, айылын жию.* Кішкентай қыз қағу көрмеген ерке болса керек, оған қыңған жоқ (Т.Ахтанов, Шырағың.). Бірақ оған қыңатын ол жоқ. Ұрғашы затынан гөрі өзінің шабдар атын артық көретін сопы адам (С.Жүнісов, Ақан сері). Бараков өздерін неше рет қуса да, оған қыңар, арланар бұлар емес (Ө.Қанахин, Дәмелі).

Түс қыңды. ж е р г. *Күн төбеден ауды.* Кеше тусқыңа бұрын бұл естіп, бұл тебіренбеген бір тосын әуен түледі (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.). Шөл ыстығы басылған, тусқың-

ған кез, мал сауып қолы тимей жатқан апам: «Су алып келе ғой» – деді (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Үшінші күні қауіпті жон асуын түнемеге аспақ боп, *т ұ с қ ы ң а* жолға шықтым (Е.Тұрысов, Ақбақай).

ҚЫҢ е л і к. *Қысқа шуылды дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қың бар ма? *Ләм-мим деген де қарсылық жоқ деген мағынадағы қолдауды, келісуді білдіретін сөзқолданыс.* (Аталы сөзге *қ ы ң б а р м а?*) Егістік. Аукең. Кетпені... Басекен атын бұрды алға, Шөпшілер жаққа беттеді (М.Мақатаев, Шығ.).

Қың демеді. *Ләм-мим демеді, үн-түңсіз қалды, тым-тырыс болды.* Біреу *қ ы ң д е м е й* тыңдап отыр. Құжақ сөйлесе, Тілеумұрат та қорқады деп еді, рас екен (М.Қаназов, Жер.). – Досан Байболдың намысына шаппақ болып, сөз жүргізіп еді, оған Байбол *қ ы ң д е м е д і* (М.Әбдіхалықов, Қара.). Келіншек *қ ы ң д е г е н* жоқ, шай ішіп отырған құттақандай кесесін сүлгімен іші-сыртын сүртіп, үнсіз ұсынды (Н.Сералиев, Қаңтар).

Қың етті. *Тырс етті, сыбдыр етті.* Демімізді тартып, жан-жағымызға құлақ тосып, тың тыңдадық. Әуеде шырылдап ұшқан боз торғай үнінен басқа *қ ы ң е т к е н* дыбыс жоқ (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Көзіміздің жасын жеңімізбен сүрте бердік, бірақ ешқайсымыз *қ ы ң е т і п* дыбыс шығарғанымыз жоқ (С.Мұратбеков, Жабайы.). Міне, Ғалым мен Байдостың рингке шығатыны да хабарланды. Стадион толы адам, бірақ *қ ы ң е т к е н* дыбыс жоқ (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚЫҢБА= е т. *Тайсалып-тайынбау, мойымау.* Әділдігін сұрасаң – Қастаспаған момынға Жәбір-жапақылмады. Қайсарлығын сұрасаң – Бөксе бұрып орнынан, Хан келсе де *қ ы ң б а д ы* (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Қасқырдан *қ ы ң б а й т ы н* батыр боп, еркін өседі, ауыл итіндей қасқыр көрінсе, үйін айнала қашпайды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). Жаңа ғана майлы етке тойып, буы бұрқырап шыққан жігіт күзгі қара суыққа *қ ы ң б а д ы* (Ә.Нұрпейісов, Сергелден).

ҚЫҢБАРЛЫ с ы н. *Тайсалмайтын, қасқайған.* Жирен орыс та *қ ы ң б а р л ы*, ежірейіп, бірдеме деп тастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫҢБАУ *Қыңба етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢҚ е л і к. *Қысқа шуыл дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қыңқ етпеді [демеді]. *Тырп етпеді, төзді, шыдады; үндемеді.* Қален отбасына тыныш, қатын-балаға кең, мейірбан кісі, үйде отырғанда үстіне келі түйсең де *қ ы ң қ е т п е й т і н* (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Ол ертеңнен қара кешке дейін ас ішпесе де *қ ы ң қ е т п е с т е н* бұралып жүре беретін (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Тек бір-ақ қана арманым бар, сол арманымды орында-сам, дәл қазір өліп кетсем, *қ ы ң қ д е м е с* едім (І.Есенберлин, Алтын.).

Қыңқ етті. *Қуңқ еткен дыбыс шығарды.* Абай кіріскендіктен, бірде-бір болыста болыстық, билік, кандидаттық үшін *қ ы ң қ е т к е н* талас болған жоқ (М.Әуезов, Танд. шығ.). *Қ ы ң қ е т і п* балалардың, яки анасының дыбысы шықпайды, барлығы бір баладай (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚЫҢҚЫЛ з а т. *Адамның тынышын алатын, қайталанан беретін беймаза сөз.* – Сізді қартайды, пенсияға неге шықпайды, – деп осы бастығымыз *қ ы ң қ ы л* шығарып жүр (С.Омаров, Өмір.). Ерболдың бірер рет: «Қашан барамыз?» – деген *қ ы ң қ ы л ы н а* құлақ аспаған соң ол да үндеуді қойды (С.Сарғасқаев, Тәмпішқара). Торғай облысының списогінде алдыңғы қатардағы үш кісі үшеуі де бір уезден болған соң, Европа жолынан тайып шығып, біз мүшеден мақрұм қалдық деген *қ ы ң қ ы л* болды (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫҢҚЫЛДА= е т. *Қайта-қайта қоймай айту, мазалау.* Төлеу түйенің басын кейін бұрды, ызалы кемпір кебеже ішінде ас сұрап *қ ы ң қ ы л д а й* бастаған балаларға зекіді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Менің қыр соңымнан қалуды қойды (Күліп). Тымағың жақсы екен деп едім. Түлкі тымағын беріп кетті. Болысқа айыбым ат, тоным даяр, ашуын тастасын деп *қ ы ң қ ы л д а й* береді (М.Дулатов, Шығ.). Қожа қаншама тықыршып, *қ ы ң қ ы л д а ғ а н ы м е н*, қатыны Ардақтан соң қайтып бала көтерген жоқ (О.Бөкеев, Үркер).

ҚЫҢҚЫЛДАТ= е т. *Қыңқылдаған дыбыс шығарту.* Мыналарды *қ ы ң қ ы л д а т п а й* далаға шығаршы (Ауызекі).

ҚЫҢҚЫЛДАТУ *Қыңқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢҚЫЛДАУ *Қыңқылда етістігінің қимыл атауы.* Тастың қызығына түскен баланың ұйқысы да ашылып кетті, *қ ы ң қ ы л д а у д ы* да қойды (З.Ақышев, Жесір.). Оның

үстіне балалы-шағалы болған соң оқудан не сөн, не мән қалады? – деп кесіп айтқаннан кейін ата-ана да *қыңқылы дауын* қойған көрінеді (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚЫҢҚЫЛ-СЫҢҚЫЛ з.т. 1. *Жеңіл-желпі ауру*. Кетпен шауып жүрсе ғой, көріліктің анау-мынау *қыңқылы-сыңқылы* жоламас еді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Құрыстырып кейде көрі денені, *Қыңқылы-сыңқылы* мазалай да береді. Сені көріп жүру үшін өзімнің Не болса да, жасай бергім келеді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Әйтеуір өзім Ертіс бойына барсам, *қыңқылы-сыңқылы даң* арылып, шаншу, сыздау, сырқырау атаулының қайда қалғанын білмей, құлан-таза жазылам да кетем (З.Ақышев, Ақбел.). 2. а у ы с. *Мазаны алатын күңкіл* сөз. Біраз күннен соң олар мені ауырылап, *қыңқылы-сыңқылы* білдіре бастады (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Дүйсенбек алда, Жұмабек соңында, үйректің балапанындай тізіліп үйден шығып кетті, еркелік көрсетіп, *қыңқылы-сыңқылы* шығарған біреуі жоқ (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті.).

ҚЫҢСУ *Қыңсы етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫҢСЫ = е т. с ө й л. 1. *Иттің жағымсыз жіңішке дыбыс шығаруы*. Шарт-шарт жанған от, бұрқыраған ыс-ыс мосы. Маңай меңіреу түн, ұлып *қыңсы-сыған* аш қасқырлар (Д.Досжанов, Зауал). 2. а у ы с. *Ызыңдап, құлағының түбінен қайта-қайта айтқыштау, мазаны алу*. Обыр, сұм, сұқ итше *қыңсы-п*, Сұқса тұмсық, – Дәл тұмсыққа Атар оқ та жоқ емес (С.Сейфуллин, Өлеңд.). Тұяқов бір бүйірден Сейтім шықты, Азғырып Әбдіғарды иттей *қыңсы-п*. Қосылып алашақпен Жанбосынов, Адамның қанын ішті, басын қыршып (О.Шипин, Дастан.).

ҚЫҢСЫЛ з.т. 1. *Иттің, қасқыр тәріздес аңдардың жіңішке, қысылып шыққан аянышты үні*. Мен де тыңдаймын, әлденедей бір жат үн. Ит *қыңсылы-на*, ит ырылына ұқсайды (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Осы кез жаға жақтан ит *қыңсылы* естілді. Қария Қияластың үнін бірден таныды (Ә.Сараев, Қараша.). 2. а у ы с. *Беймаза сөз, қыңқыл*. Қыңкыл мен *қыңсылы* үшін оқып жүрсең өзің біл, менің бірақ басымды қатырма айналайын (А.Сүлейменов, Бесін.).

ҚЫҢСЫЛА = е т. 1. *Иттің, қасқырдың көмейінен қысылып шыққан жіңішке аянышты дыбыс шығу*. Ораздың осылай деуі мүң екен, Майлыаяқ оның аяғына оралып, тыпыр-

шып, *қыңсылалы* бастады (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Құтжол әлсін-әлсін қараңғыға сүңгіп жоғалып кетеді де, сәлден соң *қыңсылал* п қайтып оралады (Н.Сералиев, Қаңтар). Әлде жылаған баланың, әлде *қыңсылалаған* иттің, әлде сырқат адамның дауысындай алыстан бір дауыс естілді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. а у ы с. э к с п р. *Бірдемені қайта-қайта ызыңдап айтып, ығыр ету*. Ұмытқан әлдеқашан қырсық жайды, Атой сап Торғай бойы тыншымайды. Патшадан қайта-қайта әскер сұрап, Болыстар бұралқы иттей *қыңсылалыды* (Е.Әукебаев, Танд.).

ҚЫҢСЫЛАС = е т. *Иттердің, қасқырлардың аянышты жіңішке үн шығарысуы*. Екі сары ала иті әлі ат үстінде тұрған Мүсірептің екі жағынан келіп тізесіне асылды. Еркелесіп, желкемізден сипашы деп *қыңсыласып* қояды (Ф.Мүсірепов, Ұлпан). Ауыл шетіне ырылдаса, *қыңсылалас* топталып, өмір бойы ұлдығына жетпей, шеше алмай келе жатқан дау-жан-жалдарына құныға кірісіп, итшілесе бастады (Х.Әдібаев, Таңбалы.).

ҚЫҢСЫЛАСУ *Қыңсылас етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫҢСЫЛАТ = е т. *Итке, қасқырға аянышты дыбыс шығарту*. Ал Бекше бірде «Ақұлпаны» *қыңсылатып*, бірде құлақ түбімнен шырылдап, маза берер емес (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Сәлден кейін ол сары төбетті *қыңсылатып*, әлдебір ем жасауға кірісті (Ә.Сараев, Қараша.).

ҚЫҢСЫЛАТУ *Қыңсылат етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫҢСЫЛАУ *Қыңсыла етістігінің қимыл атауы*. 1. *Иттің жіңішке, аянышты дыбыс шығаруы*. Кенет ақ күшік *қыңсылалауға* да келмей, бір жағына қисан ете түсті (Е.Домбаев, Ол. адам). 2. *Ызыңдаған жағымсыз дыбыс шығару*. Атамановтың сол бір сүйкімсіз айғайына ілесе шыққан Шарапаттың *қыңсылалауы* құлағына келді (Ә.Әбішев, Найзағай).

ҚЫҢЫР с ы н. 1. *Бір жағына қарай қисық*. «Бір арықтың бойында оқтай түзу терек те өседі, қисық, *қыңыр* жиде ағаш та өседі деген ып-ырас-ау!» – деп, айналадағы жұрт балаға назаланып, Ұлтуарды аяйтын-ды (Ө.Тұрманжанов, Адам.). 2. а у ы с. *Әдейі бұра тартқан, қыршаңқы*. Гүлжан Әбілқасымның *қыңыр* сұрағына түзу жауап беруге іштей бекініп алған (С.Омаров, Қиыр жол). Жақсы

өнер жасап, оны әр көкірекке ұялату үшін алдымен адамдардың өз арасындағы қыңыр қылықтардың негізін өзгерту қажет екен (Ә.Көшімов, Лашын.). **3. а у ы с. Жөңсіздігіне қарамай, өз дегенінен қайтпайтын бірбет, қарысна, қиқар.** Нағашысы Тұяқбай қарадан шыққан қыңыр еді, көрдің бе жиенінің қалай қарай тартқанын (І.Есенберлин, Қаһар). Жарылқасын қаншама жікшіл, бұра тартар қыңыр болғанмен, бұндай ұсақ әрекеттің адамы емес, менің байқауымша (А.Байтанаев, Асан). Ақылды, дара, рахымды, әділ, шынға сусаған қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **4. а у ы с. Қатал, қатып қалған, өзгермейтін.** Үлгермеді, өзі соны арман етіп жүрсе де, Қатал, қыңыр тағдырына қарсы қарап күлсе де (М.Шаханов, Фасырлар.).

Қыңыр кетті. Бұра тартты; дұрыс істемеді. Жәуке өз билігімен құдалық келісімін жасап, көрінер көзге қыңыр кетті (С.Омаров, Қызыл.). Жазып алған сөзінің жоспарынан шығып, өз бетімен қыңыр кетіп бара жатқанын сезе қояды (Ж.Тілеков, Хинган асуы.).

Қыңыр қарады. Ұнатпады, жақтырмады. Үкімет алғашқыда үндемей жүрсе де, ұйымдар көбейе бастаған соң қыңыр қарайтын болды (С.Шарипов, Шығ.). Бұрын қыңыр қарап жүрген кейбір ауылдар енді қара суықтан ықтаған көтерем қозы-лақтай Қоңырқұлжаның қолтығына кіре түскен (І.Есенберлин, Қаһар).

Қыңыр мойын. Бірбеткей, қарысна, қиқар. «Желдей ескен машина тұрғанда ескіден қалған аттың керегі не?» – дейтін қыңыр мойынның дәл өзі (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.).

Қыңыр сөз. Іліп-шалған қырсық сөз. – Әй, Батыраш, сондай қыңыр сөздің не керегі бар, бөйгенді алсаң, саған қарсы тұрған кім бар?! – деп еді Нұрмағамбет (С.Жүнісов, Ақан сері). Апам да ашуға өзер шыдап отыр екен, әкемнің әлгі қыңыр сөзінен естігеннен кейін қолымнан жетелеп, қош деуге мұрша берместен дедектетіп ала кеп жөнелді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Басында Қаратаудың бір топ терек, Қыңыр сөз қисыны жоқ неге керек. Бағаңа бағаласам жан жетпейді Туылған жан екенсің елден ерек (Қара өлең).

Қыңыр сөйледі. Қиқарланып, қырсығып сөйледі. – Озат шахтер боламын десе, ешкімнің

қолын байлап отырған жоқпыз ғой, – деп Ворона қыңыр сөйледі (Н.Ғабдуллин, Өмір күйі). Ол әуелі газеттің көтерген мәселесін қолдап, ол жайында қыңыр сөйлеген Платон Сидоровичті ажуалап, «тілім менің – жауым менің!» деп тәлкек қылды (З.Шашкин, Теміртау).

Қыңыр тартты. Жөнге келмеді, қисайды. – Менің балам оқыған-тоқығаны болса да, істің анық-қанығына жетпей, қыңыр тартқан ды өнер көрді (І.Есенберлин, Айқас).

ҚЫҢЫРАЙ= ет. **1. Бір жағына, бір қырына қарай қисаю, иілу.** Үйлерінің біразының тозығы жеткен, енді біреулері ескіріп қыңырайған, қора-қопсылары нашар және лас, үй тұрмыстары да әлсіз, ыдыс-аяқтары ескі, төсектері жоқ (С.Мұқанов, Есею жыл.). Жүргенде өле жаздап ашып-арып, Қолына қуатсыздан таяқ алып, Қисайып қыңырайған аласа үйге, Жас Әли жарды сүзіп кірді барып (О.Шипин, Дастан.). Үш нәрестенің қасында шүкиіп, шөкелеп шешесі отыр. Кір жаулығы қыңырайып басынан түскелі тұр (М.Жұмабаев, Шығ.). Қызуы қайтқан күн енді тас төбеден шақыраймай, Тарбағатай сілемдерін бойлап, қайырлаған кемедей қыңыра я жүзетін болды (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). **2. а у ы с. Өз дегенінен басқаға көнбей қасарысу, қиқарлану.** Жігітте де жігіт бар тымырайған, Баса киіп кепкесін жымырайған. Андығаны кеш болса қыз-келіншек, Бір Құдайдың пәлесі қыңырайған (Қара өлең). Төре жолдасым маған қыңырайып, екі қолын жанқалтаға салып, әрі-бері жүрді де, төсек даяр болған соң, үйге кірдік (І.Жансүгіров, Әңгім.).

Бір қыңырайса, болмайды. Қиқарлығы, қырсығы ұстап, ешкімнің тілін алмай, айтқанынан қайтпайды. – Иә, бұл дауды қоя тұрайық. Бір қыңырайсаң болмайтынның белгілі, – деді де Аманбай ауылға беттеді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген).

Қыңырайған жағынан түзелмеді. Қиқарланып, қырсығып алды, бетінен қайтпады, өз дегенін істемей қоймады. Олаңалдымен, бір сөзін қайталай беретін мылжың адам, оның үстіне қыңырайған жағынан түзелмейтін – қисық (С.Мұқанов, Есею жыл.).

ҚЫҢЫРАЙТ= ет. **1. Бір жағына қарай қисайту.** Қолын Балзияның иығынан асыра, орындықтың арқасына барынша созып жіберіп, оған қарай басын қыңырайта бейімдеп сөз бастады (С.Омаров, Өмір.).

2. а у ы с. *Қиқарлату, қырсықтыру.* – Тәйірі, со да сөз боп па? Одан да Құдай өзінді қ ы ң ы р а й т ы п отыр десейші (С.Алдабергенов, Канат.).

ҚЫҢЫРАЙТУ *Қыңырайт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢЫРАЙЫС з а т. *Қыңырлық, қиқарлық көрсеткен қасарыс.* Бізге бірдемесін өткізіп қойғандай бұл не қ ы ң ы р а й ы с ы екен оның (Ауызекі).

ҚЫҢЫРАЙЫС= е т. 1. *Бір жағына қарай қисайысу.* 2. а у ы с. *Қиқарласу, бір-біріне қырсығу.* Мен тазша, сен Қодарсың, ой ойлаймын. Қ ы ң ы р а й ы с с а ң – қыңырайыс, бір болмаймын (Қозы Көрпеш.).

ҚЫҢЫРАЙЫСУ *Қыңырайыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢЫРАҚ з а т. *Қанжардың түрі.* Қылғынған жүзі қ ы ң ы р а қ Қыл мойнынан кеседі («Жұлдыз»).

ҚЫҢЫРАТҚУ *Қыңыратқы етістігінің қимыл атауы; қыңыраю, бірбеткейлену.* Өмірінде сәтсіздік көп десе, Қабан ашуланды. Немене, өтірік пе? Жок, өтірік емес, шын. Ендеше орынсыз қ ы ң ы р а т қ у д ы ң орайы қайсы? (З.Қабдолов, Жалын.).

ҚЫҢЫРАТҚЫ= е т. 1. *Бір жағына қарай қисайыңқырау, ойыса түсу.* Тірі заттың сәуле түскен жағы жылынады, дененің жылынған, бөлімнің қызметі де күшейді. Мұның нәтижесі: сәулеленген жактың шілтері жиырылады, сөйтіп өсімдіктің жарыққа қарай қ ы ң ы р а т қ ы п, қисайып өсу себебі де сондай (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әр жерде жеңді білектей жыланға ұқсас резеңке өңештер жатыр. Әр машина орнынан бір қозғалып, бір жағына қарай қ ы ң ы р а т қ и бастаған (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). 2. а у ы с. *Бірбеткейленіп қасарысу, қыңыраю.* – Ана рабочкомдағы қазақ осындайға ылғи бөгет болып, қ ы ң ы р а т қ и беретін көрінеді (М.Әуезов, Тас түлек).

ҚЫҢЫРАЮ *Қыңырай етістігінің қимыл атауы.* 1. *Бір жағына қисаю.* 2. а у ы с. *Қиқарлану, қырсығу.* Мөлтілдеген көзі қиыла қарайды. Қ ы ң ы р а ю ғ а да ерік берер емес, орнымнан тұрдым. Толик те көтерілді (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). – Көкесі, сен қ ы ң ы р а ю ы ң д ы таста, командирің мен сияқты жуас болып кездескенде (С.Сматаев, Алау.).

ҚЫҢЫРЖАҚТА= е т. *Бір алған бетінен қайтпаймын деп, жолдан тайып, қисайып кету.* Және де бұл Есектің көзі соқыр, Бас-

шысыз соқыр қалай жүрсін оңға? Лағып тура жолдан қаңғып кетті, Қисайып қ ы ң ы р ж а қ т а п, шығып жонға (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ҚЫҢЫРЖАҚТАУ *Қыңыржақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢЫРЛАН= е т. *Ыңғайға көнбей, қиқарланып қасарысу.* Қадырханов балама өсек тақты деп, шамданып жүр еді, тегі сондай бірдемеге бұ да қ ы ң ы р л а н ы п қалған ба? – деді (З.Шашкин, Теміртау). Үкі бөрің де түкке жарамайсыңдар деп көп күреспейді, кейде Алпысбай жалынып, күресейік десе де болмай қ ы ң ы р л а н ы п тұрып алады (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.). Әдетте, осылайша қ ы ң ы р л а н ы п келгенде Балбөпенің сабыр лебі есетін қоңыр даусынан кейін бір-екі қайтара күңк етіп, тынып қалатын (М.Әбдіхалықов, Алыста.).

ҚЫҢЫРЛАНУ *Қыңырлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫҢЫРЛАУ с ы н. 1. *Бір жағына қарай қисықтау.* Құрылысқа құмарттың, Қысқа жіпті ұзарттың. Қисық өркеш қ ы ң ы р л а у, Қара нарға жүк арттың (С.Сейітов, Алуан.). 2. а у ы с. *Қиқарлау, қиястау.* Ол бұрын да жаман жігіт болмайтын, сәл қисық, қ ы ң ы р л а у еді (С.Жүнісов, Жапанда.). Аяз шалқасынан жатты да, қ ы ң ы р л а у жауап берді (Ә.Тарази, Қиян.).

ҚЫҢЫРЛЫҚ з а т. *Қиқарланып қасарысқандық, қиястық.* Ысмайыл бәйбішенің қ ы ң ы р л ы қ п е н сөйлегеніне бұрынғыдан жаман ашуланды (М.Әуезов, Қараш.). Еламан оның қ ы ң ы р л ы ғ ы н байқаса да, дәл осы сәттегі өз көңілін билеген достық сезімнен қайта алмады (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ата-ана алдында бұрын-соңды қатты сөз айтып көрмеген Сәдір, әкесінің бұл істеп отырған қисық, қ ы ң ы р л ы ғ ы н а шыдай алмай кетті (А.Хангелдин, Қара торғай).

Қыңырлығына басты. *Қиқарлық істеді, қырсықтық жасады.* Қ ы ң ы р л ы ғ ы н а б а с ы п кеткен Сағындықов лейтенант екі-үш рет айқайлағанда барып мойнын бұрды (Ә.Нұрпейісов, Курляндия). – Бұған өкінбеймін, майор жолдас, – деп Майлыбаев бір беткей кетер қ ы ң ы р л ы ғ ы н а б а с т ы (К.Тоқаев, Тасқын).

ҚЫҢЫРЫҚТА= е т. *Тартыну, қисаңдау.* Күн-түн қатқан жиырма бес Қыз-келіншек

кез келсе, *Қыңырықтан* құр кетпей Бір тіл қатқан жиырма бес (Бес ғасыр.).

ҚЫҢЫРЫҚТАУ *Қыңырықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫП е л і к. *Әп-сәтте болған қысқа, лып еткен дара қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Қып етті. Бірден лып ете қалды. Ұшып өткен торғай ма, әлдене қақпаның ар жағынан *қып ет іп* еді, Иман беліндегі қанжарын суырып алды (Ә.Әбішев, Найзағай).

Іші қып ете қалды. Бірден сезіктене қойды. *Ішім қып ете қалды*, қазір ол Сұлтан екеуіміздің жайлаудағы маскара қылықтарымыз туралы айтатын шығар (Б.Соқпақбаев, Менің атым.). *Ішім қып ете қалды*. Мал бағып үйренген жан құзғын сырын жақсы біледі (Д.Досжанов, Құм жұтқан.).

ҚЫПАҢДА = е т. *Ыңғайсыздана қимылдау, қозғалу.*

ҚЫПАҢДАУ *Қыпанда етістігінің қимыл атауы.* Сөйтіп сіздер жасап шығарған жоспарларыңызды жалпы кластың, бөріміздің кеңесімізге салып мінеіміз, қыраймыз, өзгертеміз, түзейміз ... дегеннен кейін, курсанттар сипаңдай, *қып аңда й*, жымия, қыдия қалам, қағаздарын, програмдарын алып, үйренісіп, шүңкілдесіп, бірінің бетіне бірі қарасып, іске кірісе бастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫП-ҚЫЗЫЛ с ы н. **1.** *Шиедей, нарттай, ал қызыл арайлы.* Ақбаян тары екі беті оттай жанып, *қып-қызыл* боп төмен қарап кетті (І.Есенберлин, Алтын.). Селдір тоғай арасынан шашырай түскен өткір сәуле дүниені *қып-қызыл* бояуға малып алды (С.Жүнісов, Ақан сері). Есімде қызыл шикан таңатқаны, *Қып-қызыл* жасыл орман балақтағы. Білмеймін, еріксізден тіксіндірген, Бүкіл алқап өртеніп баратқаны! (М.Мақатаев, Шығ.). *Қып-қызыл* боп тұтылып, Бұлтқа кірді азалы ай. Қара аспанда қанжардай, Жарқылдады нажағай (С.Мәуленов, Алыс кет.). **2.** а у ы с. *Барып тұрған, нағыз.* Мұнан кейін *қып-қызыл* айтыс басталды; біреуі баяндамашыны қолдады да, екіншілері оның өзін сынады (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Ана елтірі салған чемоданды біреу-міреу қағып кетпесін, ол бұған ертең *қып-қызыл* ақша ғой (С.Жүнісов, Өшп. іздер). Ал мен болсам үйдің айналасында азғана малыммен бала-шағамның қасында боламын деп *қып-қызыл* шығынға

ұшырадым (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **3.** а у ы с. *Ұшы-қиырсыз, ұлан-байтақ, Қып-қызыл* құмның ішінде Қалшып жалғыз тұр қорған. Тұрғандай әлі түсінбей, Қай кезде қирап, күл болған?! (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **4.** а у ы с. *Шоқтай, жанып тұрған, өткір (көз).* Босанып аман-есен Қалампыр жас, Болашақ батыр сонда дүние көрді. Баланы шомылдыра қолына алса, *Қып-қызыл* оттай жанған екі көзі (О.Шипин, Дастан.). **5.** а у ы с. *Малмандай, шылқыған.* Қалт тұрып қалған екем, ат мызғымай, Жануар болған екен *қып-қызыл* май, Ер-тоқым күйіп кеткен ыстығымнан, Әлі де басылмаған от қызуды-ай! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Екі беті қып-қызыл. *Екі беті албыраған, нарттай (ажарлы қыз туралы).* Қалқатай, көп күттірмей тезірек шық, Әлі-ақ өзің келерсің зар болған соң. Қайтемін қайтіп тастап сені қып, *Қып-қызыл екі бетің* қан болған соң. Шалықта шамаң барда, бозбалалар, Қолыңнан түк келмейді шал болған соң (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қып-қызыл болып кетті. *Қатты ұялғаннан беті қызарып кетті.* Мария *қып-қызыл боп кетті* терлеп, өлтіргені жақсы еді мұнан жерлеп. Ұсынып Веренский қызға қолын, Жалынды: «разымын» – деп, «айта көр» – деп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ҚЫП-ҚЫСҚА с ы н. *Тым келте, шолақ.* Күзгі мезгілдің әдеттегі *қып-қысқа* күндері де ұзарып кеткендей, жылжымай, табандап тұрып алатындай көрінеді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Уақыт! Уақыт – тағдырлар өлшемі. Әр сәті алуан толғаныс, Кейде мол қуантар ол сені, Кейде бір *қып-қысқа* жол да алыс (З.Ыбыраев, Алтайым). – Ал осы малдың ендігі өрістер, өсірер құдіреті сіздерде, – деп, *қып-қысқа* сөйлеп тоқтады (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚЫПША с ы н. *Қылдырықтай, талдырмаш (бел).* // *Жіңішке, нәзік бел.* Күнікей қызылшаң белбеуімен *қыпша* с ы н қылдай қып буынып, қызыл тақиясының үкісін дөңгелете сілкіп, желпілдетіп, кебісін тазалап киіп, атын жетелеп байдың жұртына барды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қыпша бел. *Талдырмаш, нәзік, жіңішке бел.* Ұзын бойлы, *қыпша бел* жас жігіт Құдайберді мен кең жауырын Қамысбай ойға түсе бере, көштің алдын көлденеңдеп, жарысып барады (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Е, мына *қыпша бел*, сұңғақ бойлы, қызыл

шырайлы, торғылт келіншек Шынар болар (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). *Қыпша бел*, алма мойын, сұлу Баян, Сипаты жаннан асқан ол бір серім! (Қозы Көрпеш.).

Қыпша белі бұралды. бейн. *Талдырмаш, жіңішке белі майысты, сымбатты, сәнді қозғалды (қыз туралы).* Кір қойныма, *қыпша белің бұралып*, Тарқат шашың, жатсын жібек оралып. Жаным! Жаным! Тезірек тисін төске төс, Көз жұмулы, жиі ыстық дем алып (М.Жұмабаев, Шығ.). Қара көзі мөлдіреп, Кекіл шашы желбіреп, *Қыпша белі бұралып*, Қиғаш қасы бір әліп, Қыз Раушан – қызыл тал, Өзі сері, өзі сал, Ықыластың күйлерін Қар суындай жүлгенің Жүйкіткенде, жүйенің Бәрі босап, балқыды-ау, Шабыт шіркін шалқыды-ау! (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ҚЫПШАҚ з а т. к ө н е. *Қайшы, қос пышақ.*

ҚЫПШАҚТАЙ с ы н. *Қыпшақ сияқты.* Садағың аузы шапшақтай, Атының мойны *қыпшақтай* (Батырлар жыры).

ҚЫПЫ: қыпы қанды. Айызы қанды, *құмары тарқады.* Нүрекең әңгімеден *қыпыңды қандырап* (Ауызекі). Жол тартсаң бәлем шалғы алып, Құлашыңды мол тастап. Отырса қарттар танданып, *Қыптары қанып*, қолпаштап (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫПЫҚ з а т. с ө й л. **Қылшық** (1). Қанағатсыз саудагер қызыға-қызыға *Қыпық* та қалмаған құр сарайдың ішінде шоңқиып отырып қалғанын бір-ақ білді (Ө.Тұрманжанов, Менің кітаб.). Арбадан сусыған бір тал шөптің *қыпығы* н қалдырмай жерге түскенінше қора ішіне іліп алып тастайды (С.Досымов, Жаңғырық).

ҚЫПЫҚТА = е т. с ө й л. *Қытылдау, қипаңдау, ыңғайсызданып кібіртіктеу.* Ал ақын болса осының керісінше тұғырдан ұшқалы отырған күйкентайша қайта-қайта *қыпықтан*, еңсесін көтере береді (С.Бақберген, Адам.). Ербол үн қатқан жоқ, киінді де, *қыпықтан* біраз тұрды (К.Жүнісова, Құстар.).

ҚЫПЫҚТАУ *Қыпықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫПЫЛДА = е т. *Тынышы кету, тықыршу.* Өңі бозарып кетіпті. Қашан кезегім келіп қалар екен деп, *қыпылдап* отырғандар да көп (Ғ.Мүсірепов, Қазақ солдаты). Азғана шөбінің арты шөміп, *қыпылдап* жүрген

Қоспан кешеден бері күннің шырайы кіргесін қойын құзғын адырына қарай айдап кеткен (Т.Ахтанов, Дала сыры). – Бірақ қанды көз келмейді, елім күлкі қылады-ау – деп Бике *қыпылдай* бастады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫПЫЛДАС = е т. *Тынышы кетісу, тықыршысу.* Өзгелері өз ауылдарының жайын енді естеріне алып, енді ғана *қыпылдаса* бастаған сияқты (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.). Олар қыстан қоңсыз шыққан арық-тұрақ мал жайын ойлап, қай ауыл бастап көшер екен деп *қыпылдасып*, біріне-бірі қарайлап отырғанда, уақ мал төлдеп қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚЫПЫЛДАСУ *Қыпылдас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫПЫЛДАТ = е т. 1. *Мазасын кетірту, тықыршыту.* Үш сағатқа созылып, талай маңдайы терлеткен, талай көңілді *қыпылдап* т қ а н ауыр бюроның шешімі шапшаң шығарылды (М.Хасенов, Тұлпар.). 2. *Қылпылдату, қылп-қылп еткізу, қозғалақтату.* Қалмай ес ажал «пақырда» *Қыпылдап* ты қанжарын. Қауқалақтап-қаудырлап: «Неге апырмау аздым», – деп (Қ.Мұқышев, Бала.).

ҚЫПЫЛДАТУ *Қыпылдат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫПЫЛДАУ *Қыпылда етістігінің қимыл атауы.* Ол алғы шепке кеткен сайын «осы жолы аман келер ме екен» деп *қыпылдаумен* болады (Т.Ахтанов, Боран). – Сосын анау Әубәкір де мені айтып қала ма деп зөрем кетіп, *қыпылдаумен* болғаным (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚЫПЫЛЫҚ з а т. *Жиі-жиі қалбақтаған дамылсыз қозғалыс.* Қасымдағы үш жолдасымның көздері де осы бір көбелек қанатының *қыпылығын* да й ғана үмітке қадалып қапты (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.).

Қыпылық қақты. *Тыныш тұра алмады; дегбірсізденді.* – Бұрылма! Тура тарт! Енді солға қарай! Болды, болды! – деп, дамылсыз *қыпылыққа* ғ ы п, қарсы алдымда құбыланама тұр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Ебейсін *қыпылыққа* ғ а бастады; мына кемпірдің айтқанын істемесең, үйінен айдап шығатын қаһарлы кейпін танып, қасындағы қаба сақалдыны сөйлетпей, бүйірінен нұқып қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚЫПЫЛЫҚТА = е т. *Тынышы кету, дегбірсіздену*. Бөлекбаев өзінің аңдамай сөйлегенін енді ғана сезіп, екі жақтан бірдей қысылып, *қыпылық-тап* отыр (Ә.Әбішев, Жас түлек.). – Енді тағдырдың жазуы солай болса, не істейсің, – деді Өтеген күмілжіп, өзінің өлмей қалғанына шын кінәлі адамдай *қыпылық-тап* (Т.Әбдіков, Таңд.). Ол мақұлықтар *қыпылықтаса*, жандарынан қорқып қыпылықтайды ғой (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚЫПЫЛЫҚТАТ = е т. *Тынышын кетірту, дегбірсіздендіру*.

ҚЫПЫЛЫҚТАТУ *Қыпылықтат етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫПЫЛЫҚТАУ *Қыпылықта етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫПЫҢ е л і к. *Жылп, бұлк ете қалған, лезде болған қысқа қимылды бейнелейтін сөз*.

Қыпың етті. *Бұлк ете қалды*. – Иә, артық болмайды, – деді оның қасында отырған мәстек қара *қыпың етін*, орнынан қозғалып қойды (С.Бақбергенов, Қоянкөз.). – Детдомға барасың ба дегенім ғой, – деді. Титанның іші *қыпың етті* (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

ҚЫПЫҢДА = е т. *Дегбірі қашу, мазасызданып, орын таппау*. – Өзі ауданнан шыққан соң, өзі өкіл болған соң, тегін кетпес, Қалқайға протокол істеп кетер-ақ, – деп ауыл болып *қыпыңдай* бастады (Б.Майлин, Шығ.). Сондықтан жер бекітіліп алған қағаздарын ұстап отырған адамдардың өздері: «қай күні қағазымның сыры ашылады» деп қорқып, *қыпыңдап* отыр (С.Шарипов, Бекболат).

ҚЫПЫҢДАУ *Қыпыңда етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫР¹ з а т. **1. ге о гр**. *Аласа таулардың, үстірттің ұзына бойына созылып жатқан биік жері*. Е, бәсе! Жетгі нөсер дала, *қырға*, Жалғасты зәмзәм алтын сабағына. Тамаша! Қарай қалшы! Жаңбырдан соң Туған жер күн ойнаған қабағына (К.Салықов, Жезкиік). Шайқалып нұр, Маужыраған мамырдан май тамып тұр. Жайқалып *қыр*, Тауға соққан боз сағым қайта ағып тұр. Айталық сыр, Серуендеп жүр, қалқам, қайталық бір (М.Мақатаев, Шығ.). Ақсу екі тасып өтті, *қырлар* екі көктеді. Бұл өмірден менің ғазиз, асыл анам кеткелі (М.Шаханов, Ғасырлар.). Дәулетің, бағыңменен таса берсін, Қаһарың дұшпандарды баса берсін. Дұшпаның *қырдан* үркіп, қаша берсін, Құдайым маңдайыңды

аша берсін (Ақмолла ақын, Күндер.). *Қырдың* биіктігі көбіне 70 метрге, ұзындығы 10-даған километрге жетеді (ҚСЭ). **2. Өрістен, жайлаудан, шөлді қыраттардан бөлініп қалған шұратты дөңес**. Кейде мал өрісі, жазда ел қонатын жайлау немесе шөлді атыраптағы қыраттардан бөлініп қалған шұратты дөңесте *қыр* деп аталады (ҚСЭ). **3. Елді мекеннен сырт жер, дала**. Базарбай. Сеніңше бар жақсының бәрі *қырда* Қалада қасиетті нәрсе жоқ па? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Егер мен қашсам онда *қырға* отряд шығып, қазақты қор қылмай ма? (Ә.Бөкейханов, Шығ.). *Қырда* жоқ іздеп жайылып жүрген бірталай адам әлсін-әлсін шырпы тұтатып, ол шырпыларын жел сол сағатында-ақ үрлеп сөндіріп тұрған секілді еді (М.Жұмабаев, Шығ.). **4. ауыс**. *Алынбаған биік, адамның армандаған биік мақсат-мұраты*. ...Мен әлі де қарап тұрмын, ой артынан ой туып, Алатаудың ар жағынан келеді екен ай туып... Біз тынымсыз жолаушымыз, алда – белес, алда – *қыр*, Міне, менің алдымда да тоқсан тарау жол жатыр (М.Шаханов, Ғасырлар.). **5. Бір нәрсенің сырт жақ шеті**. – Жырық қараны деймін, бауыздап жібердіңіз ғой? – Жок, алақанның *қырымен* ұрдым (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). – Сен олай түсінбе, Балкен, – деді Мадияр пышақтың *қырымен* сүйекті ұрып жатып (С.Омаров, Өмір.). Мұрты едірейіп, көзі бедірейіп, қай *қырынан* келсең де өзіңе тік қарайды (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). **6. Киімге үтік басқанда пайда болатын қатпар**. Әлеуов киімінің *қыры*н сындырмай, сакал-мұртын өсірмей, қылшық жұқпас қалпында жүрді (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Костюм-шалбары *қыры* сынбақ түгіл, ине-жіптен жаңа шыққандай (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Жасының мосқалдығына қарамай, пышақтың жүзіндей *қыр* түсірген тар балақ шалбар киген (С.Жүнісов, Өшп. іздер). **7. ауыс**. *Адамның жеке басының ерекше қасиеті, бойына тән қабілеті*. Бұл – Ақаңның жан-жақты талантының тағы бір *қыры* (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Іздегенде ақыннан көшірменді, сол автор пікірінің басқа *қырлары*н табатын, тереңге бойлайтын (М.Әлімбаев, Тәрбие.). Бірақ романды қайта оқыған сайын жаңа ойлар туып, Леонид Максимович соны *қырларымен* көріне береді (І.Омаров, Шабыт.). **8. ауыс**. *Біреуге көрсетілген жағымсыз қылық, мінез; сес*. «Маған ерегісіп істеп

отырған қыры болар», – деп ойлады Алмагүл («Лен. жас»). Ол – анау топқа кіре алмай, шеттеген үш буыршынға істеп келе жатқан қыры (С.Елубаев, Ойсыл қара). 9. а у ы с. *Бір нәрсеге деген икем, еп.* – Оның саудаға қыры қай шамада, әуелі соны білу керек, – деді бір дауыс (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік). Кезекпен келіп қалды жұптыр тоғыз, Өнерпаз ән шырқайды алып қобыз. Жұптырдың алуан қыры н түрлендіріп, Жеткіншек жалғастырсын ұл менен қыз (Қара өлең). 10. а у ы с. *Бір нәрсенің, құбылыс, оқиғаның тағы бір жағы, басқаша мәні.* Сондықтан аталған үрдіске тартылған бір де бір ұйым оны бағалауда монополиялы құқыққа ие болмауы тиіс. Тұтастай айтқанда, бақыланған оқиғаны екі қыры н а н келіп бағалауға болады («Егемен Қазақстан»). Бұл жалғанның қыры мен сырын өлшетіп, Ғалымдық пен серілікті көрші етіп, Түнделетті Төрегелді ағамыз, Сегізінші ғаламаттық көрсетіп (К.Салықов, Жезкиік). 11. а у ы с. *Таулы жер (ой-далалы жазық жер ұғымына қарама-қарсы ұғым).* Білмейсің пайданы да, залалды да, Құр думанға кеттік қой болып мастан, Ойда орыс, қырд а қытай не істеп жүр, Елдік құрсақ болмас па әуел бастан? (Ә.Найманбаев, Шығ.). Абайдың қырд а көне түр қыстауы, ішінен байқалады тұрмыс-халі. Көтеріп Хан тағын көк сағымменен Алыста еңкейеді Шыңғыс тауы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қазақ, қалмақ малы еріп, Қоныс қылған жер екен, Мал құлағы қылтылдап, Бассаң сазы былқылдап, Шөбі жұпар бұрқылдап, Көлінде аққу сұңқылдап, Ойы – балық, қыры – киік, Қарағай, қайың былқылдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). 12. а у ы с. *Бір елдің жері, елдің түкпір-түкпірі.* Көзбен шолып қайтатын Көп елдердің қырлары н. Қоңырлатып айта-тын «Қобыланды» жырларын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қосылдың ба желдің ғана мұңына, Соны ғана жеткіздің бе қырың а. Әлде сонау – аспаныңда шарқ ұрып, Жок іздеген шағаланың жыры ма? (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Алты қырдың астынан. *Алыс жерден, қашықтан.* Алтыбай жирен айғырдың кісінегенін алты қырдың астынан танушы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Мен Біржан болғалы биыл емес, Өлең шіркін біздерге қиын емес. Алты қырдың астынан ән шырқасам, Дауысым отарбадан кейін емес (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын.).

Алыс қырды жақындатты. *Жырақтағы елмен табыстырды. Жақындатып күйімен алыс қырды,* Ажыраған жандарды табыстырды. Арғымақтың ағызып ақ көбігін, Кең жазықта көсілтіп жарыстырды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Етектегі қырға шықты. б е й н. *Еш нәрсесі жоқ адам мақсатына қол жеткізді, беделін өсірді, биіктерден көрінді.* Бір арманды бір арман жетектеді, Қырға шықты бұл күнде етектегі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Жауын алты қырдан асырды. *Жауды тырқыратып алысқа бір-ақ қуып тынды.* Ебелескен жауымды Алты қырдан асырдым. Бойымда тұрды бұрқырап, Қуаты от пен жасынның (О.Шипин, Дастан.).

Көз қырына алды. *Бақылады, назарынан тыс қалдырмады.* Енді қонтайшы бөйгеге ат қосқандай қабағын түнжыратып, тереңнен мөлдіреген қос шырағына күш түсіре бәрін мықтап көз қырына алды («Жұлдыз»).

Көз қырын салды. а) *Назар аударды, қарады.* Анда-санда ауыл әңгімесін айтып қояды да, маған көз қыры н с а л а д ы (Ө.Күмісбаев, Ауылдан.). ә) *Бас-көз болды, көмектесті, жәрдемдесті.* Мына менің екі кішкентай қызым мен жұбайыма да көз қырларыңды салыңдар, – деді Лопатин (Т.Жанкелдин, Партизан.). Зәлу анада Сабираны үйіне шақырып, қонақ еткеннен кейін, «Бодашжанға көзіңнің қыры н с а л а жүр» деп өтінгені рас-ты (М.Дүйсенов, Ант.). б) *Бажайлап қарады, бағдарлады, назар салды.* Құрық салдым қайырып асау тайға, Созғанменен қол жетпес туған айға. Ынтызарым құриды сен дегенде Қыры н с а л ш ы көзіңнің біздің жайға (Қара өлең). Бір көргенде білмессің ердің сынын, С а л ың ы з қысылғанда көздің қыры н. Қанша үгіт наданға айтсаң дағы Пікірлеп, шынға алмас мыңнан бірін (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қара қыр. *Ұзаққа созылған аласа таулар мен үстірттердің қатары.* Түн көбесі сөгіліп, Шолпан жұлдыз батқанда, Қара қырга кездестік Таң сарғайып атқанда Темірқазық – бетіміз, Үркер – оң жақ қапталда (О.Шипин, Дастан.).

Құлан өтпес қырлар. б е й н. *Биік-биік асулар, таулар. Құлан өтпес қырлардан* Құйқылжыта жөнелдім. Бір көпірге кез келдім, Сол көпірде бөгелдім (О.Шипин, Дастан.).

Қыр асты. а) *Қырдан өтті. Қыр асып,* бүктетіліп ойға құлап, Етегін жоңышқа мен гүлдер басып, Майысып жағасына біткен құрақ (О.Шипин, Дастан.). Екі қырда *анасқан* соң директор машинаны тағы тоқтаттырды (С.Әсіпов, Ауыл.). ә) *Өмірінің бір кезеңін басынан өткерді, бір сынақтан өтті, бір жасын еңсерді.* Ал қырқалар кейін қалды, қыргаса *астым* көп, Алманың ағашындай тұтас гүлдеп. Ұялып өз ісімнен өзім жүрдім, Сабасын ендігәрі жыртнаспын деп (Т.Молдағалиев, Шақырады.). б) *Ауылдан кетті, жыраққа кетті.* Көрші қызбен көріп едім сырласып, Білдім сенің кеткенінді қырды *асып* (М.Шаханов, Фасырлар.). в) *Даусы сонадайдан естілді; атағы жер жарды.* Қисмет бір қызық ән тамашалы, Естуге ел құмар боп таласады. Бір өрлеп, бір еңістеп, бір бұлтарып, Қиялап, орғып ойнап қырасады. Жүлгелеп жүрегінді, өкпенді өрлеп, Құрылыс қуатыңмен санасады (Ә.Найманбаев, Шығ.). Талай қырда *анбел асып*, Талай дөңнен құлады. Кенет тиді бұл хабар Амангелді батырға (О.Шипин, Дастан.).

Қырастында. *Алыс емес, жақын.* Қазақстан футболының да 60 жылдық мүшелді тойы қырастында *түр* («Спорт»).

Қыр баласы [қазағы]. *Қырда, кең жерде өскен адам.* Қорқақ төре Хлыновский бұрын өзі өз болып, қыр *баласының* мұндайлық ашулы жайын көрмегендіктен, енді бірде бір кісісін өлтіріп алсақ, өзімізді тегіс қырғынға ұшыратар деп, жолдастарына «Фадей атпа» деп, өмір қылған (М.Әуезов, Қилы заман). Шажар халқының бұл тілегіне қосылып, Ақтөбенің қыр *қазағы* да Роман тұқымының 300 жыл патшалық қылған құрметіне әлгі гимназияны ашуға түндік басынан ақша жинауға лайықтады (М.Дулатов, Шығ.). Білемін мен сендерді, қыр *қазағы*, Арылмас үстеріңнен түн азабы. Сендерге оқу-білім неге керек? Үстінде шаңдақ-шаңдақ қыр тозаңы (О.Шипин, Дастан.).

Қырбасы. *Аласатаулардың, қыраттардың ең жоғарғы биік бөлігі, қиары.* Біз де демімізді ішке тартып, қыр *басына* көтерілген екеуге қызғана қарап қалдық (Т.Есімжанов, Аяулым). Көрші өне, айырылғандай сырласынан, Бір мұңлы күй төгілтіп тұлғасынан, Төсінде шөл даланың жалғыз ағаш, Тұрады қолын бұлғап қыр *басынан* (М.Шаханов,

Фасырлар.). Құрметтеп тойшыларды алып кетті, Мен қалдым қыр *басында* есім ауып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыр гүлі. *Даланың гүлі, жабайы өскен шалғындық гүлдер.* Көрдім оны – қырды *ң қызыл гүлінен*, Жас ағаштың жаңа ашылған бүрінен. Көрдім оны – қалтыраған аспанда Қарашықтай бозторғайдың үнінен (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Көктемнің бұлбұлы Кеудеме қонады, Құшаққа қыр *гүлі* Толғандай болады (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қырға шықты. *э т н. а) Байырғы қазақ қоғамында ел ішіндегі ерекше маңызды мәселелерді жұрт болып шешу үшін немесе бүкіл халық болып салтанатты шара өткізу үшін биік жерге, төбеге жиналды.* Ер Манасты құрметтеп Қыр *ға халық шығады*. Алты өріңді асынып, Сөреге келіп тұрады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қыр *ға шығып* қызықпен Қуанып халық шуласты. Жамбы атып, күресіп Жазып жатыр құлашты, Құшақтасып көрісіп Иран, Тұран жыласты (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). ә) *Өмірінің ұлкен асуына жетті; өмірінің біраз жылын еңсерді, жасы ұлғайды.* Әділ заман тұсында Қабағым ашық, жарықпын. Қыр *ға шығып* қызықпен Сексеннен асып қалыппын (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қырда асық ойнаған. *б ей н. Бала күннен бірге өскен.* Өкінбейтін ел үшін, Кетсе дағы бір басы, Батырдың көбі сырласы, Қыр *да асық ойнаған* Кейбірі тағы құрдасы (О.Шипин, Дастан.).

Қырдағы киіктің дүбіріндей. *б ей н. о к к а з. Жазық жерден үйір-үйір болып шауып өткен киік тұяқтарының жерді дуңгірлеткен дауысындай шуылы.* Өзгенің құлағына түк ілінбей, Жатыр-ау жүректері жүгірінбей. Ұйқымды селдіретті қала шуы, Қыр *дағы* көп *киіктің дүбіріндей* (К.Салықов, Жезкиік).

Қырдан қарауыл қарады. *Биікке шығып жол торып, жауынан сақтанды.* Бақа, бақа, балпақ, Көзің неге тостак, Қырдан *қарауыл* көп *қарап*, Көзім содан тостак (С.Қалиев, Тәлім-тәрбие.). Апыл-құпыл қалың ел Бір уақиға күткендей, Қара *асты қырда* *н қарауылы*, Ұзақты күн үйге енбей (О.Шипин, Дастан.).

Қырдан қашқан түлкідей. *б ей н. Еңіспен ылдилап зымыраандай, зулап ұстатпайтын.* Шырқа, жаным, бабаңның салған әнін. Көз

ұшында «Көкжендет» самғағанын, Түлкі-фәни қыранды алдағанын, *Қырдан қашқан тұлкідей* заулағанын (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырдан ойға шапқыласты. *Даланың биік, ойыс жерлеріне көтеріліп-түсіп қуанысып жүгірісті (балалар туралы).* Жердің жүзі масатыдай құлпырар, Көкте – мұнар, жерден булар бұрқырар. Арық-тұрақ көкке шығып тойынып, *Қырдан ойға шапқыласып*, тырқырар (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қырдың асты. *Аласа таулардың, қыраттардың төменгі бөлігі, етегі.* Қазір Майра байғұс қай *қырдың астында* мені іздеп шырылдап, жылап-еңіреп жүргені де маған беймәлім (С.Досымов, Жаңғырық). Боран. Боран. Ақ боран ой да, қыр да, Толғануға мұрша жок, ойлануға. *Қыр астында* қыстаудың есін алып, Бар қаһарын төгуде қойлы ауылға (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырдың ерке гүліндей. *бейн. Ауылдың еркелеп өскен қызындай. Қырдың ерке гүліндейсің,* Ерке гүлге келем балап. Жолыққанда күлімдейсің, Неге құрбым төмен қарап (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қырдың [қырдағы] қаракөзі. *Ауылдағы қазақтың қызы.* Я сол Мәрусаны сүйгендей болғамын. Бірақ мен соны алмақ болғам ба екем? Жок, мен қазақ, мен кең даланың баласымын. Менің үшін *қырдың қаракөзі* қаланың бұраң белдерінен жүз есе сүйкімді, мың есе артық (М.Дулатов, Шығ.). Сол айтқан қызығыңа бармас едім, Көзімді бұраң белге салмас едім. Соның бәрін *қырдағы қаракөздің*, Жаудырап бір қарасына алмас едім (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Қырдың құланы. *бейн. Еркіндіктің адамы, қырдың, даланың бостандық сүйгіш халқы.* Түн заманды төңкерген Топан заман не күтеді? Қырғыз – таудың тарпаңы, Қазақ – *қырдың құланы* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Қыр жер ой болды, ой жер қыр болды. *бейн. Астан-кестені шықты, аспан айналып жерге түскендей аласапыран орнады.* Жұлып алып ұрысты. *Қыр жер кетті ой болып, Ой жер кетті қыр болып.* Таң атады күн болып, Кеш батады түн болып. Кейінгі елге қалыпты Ертегі мен жыр болып (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыр көрсетті. *Қоқан-лоқы жасады, қорқытты.* Табан тіреп соғысатын емес, *қыр көрсетіп*, көше қашатын тәрізді (С.Сейфуллин, Тар жол.). Қайта арбаға

көп жегілген жылқыдай арса-арса Барбосынның алдында *қыр көрсеткен* сияқты, анда-санда алақанымен шыңылдатып қояды (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Қыр қабағы. *Қырдың дөңкііп, дөңестеу келген тұсы.* *Қыр қабағын* жалғыз жайлап, Тұр оқшаулау қара лашық. Бардай-ақ бір жүрегінде Жазылмастай жара ашып (О.Шипин, Дастан.).

Қыр мұрын [мұрынды]. *Әдетте әдеміліктің нышаны болып табылатын қырланып келген мұрын.* – Сақыш «көрікті, қызыл жүзді, сұңғақ бойлы, *қыр мұрын*, тік қыпша бел» дейтін, сондайлық әсем, көркем келіншек еді (М.Әуезов, Өскен өркен). Атыңнан айналайын *қыр мұрыным*, Күніне тоты құстай мың құбылды. Кісіні қызықтырмай қылығыңмен, Ашсаңшы лебізіңмен жыр құлыбын (Қара өлең). Ол – Зерендідегі саяхаттық бөлімнің комсомол жұмысын басқаратын ұзын бойлы, *қыр мұрынды* жас жігіт (С.Ерубасев, Шығ.). Өңшең тұлпар шұлғиды, Ортадан бәрі шұбайды. Қалмақтың ханы Қара хан Жолай алып жолдасы, *қыр мұрынды* Қоңырбай, Қалмақтың сыншы жорғасы, Тұлпарларды сынады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыр тағысы. *Даланың жабайы аңы.* Екпіні желдей есілген, Төрт аяғы көсілген, Ажалдың құрған шебінен, Аса алмайды шегінен *Қыр тағысы* құлан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қыр түгі. *Даланың бетін жапқан шөп, өсімдік.* Күміс шашып ойнайды күн кірпігі, Ақшоқының қызу еңбек күн-түні. Бұлақтардың жорға жүріс бүлкілі, Абай айтқан масатыдай *қыр түгі* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қыры жоқ. *Икемсіз, епсіз.* Ал кәрияның жұмысқа *қыры жоқ* секілді (Д.Досжанов, Зауал). Ой, оңбаған, тілін қарашы, қыздарға *қыры жоқ* екенін менен көресің бе? (Қ.Мұхамеджанов, Өзіме де.). – Өзі де құр сырты күмпигенімен, әйелге *қыры жоқ* бірдеңе болу керек (С.Мұратбеков, Жабайы.).

Қыры кетті. *Ісі оңға баспады, қырсыққа шалынды.* – Аудан жаңа. Совхоз артқа тартып тұр. Бірақ ісінің *қыры кетіп* ті, өздеріңіздей еңбек ардагерлерін арқа тұтып мықтап қолға алу қажет боп тұр («Қаз. әдеб.»). Қырылып төрт мыңы да болды апсап, Патшаның жалғыз өзі қалды қақсап,

Қор болып қысқасында қолға түсті, Қалған соң қыры кетіп, аты ақсап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

Қырына алды. Біреудің соңына түсті, ерегісті, қыр көрсетті. Осы күзге Құнанбай тағы да бір топ жанды қырына алыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Құрық бердің ұрыға, Момынды алдың қырыңа. Малсыздарды таптадың. Малдыларды жақтадың (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Игі жақсылар мен зиялы қауымды пішендей орган балшабектер оны да тыныш жатқызбай қырына алса керек (Қ.Ысқақов, Келмес күндер.).

Қырысынды. Тауышағылды, бетіқайтты. Мүсілім әлгіндегі әдесе, мәдеп өзінің мінез білдіргеніне іштей өкінгендей, қырысынып қапты, татуласпақшы (З.Шашкин, Теміртау). Қыз-келіншек дегенде қырыңсынып көрмеген боздақсың, көрсет осы жолы («Жұлдыз»).

Қыры тайды. Күйі кетті, нашарлады. Қыстан қыры таймай шыққан саулықтары төлді де төгіп берді (Ұ.Бағаев, Дала.).

Ойға да, қырға да шықты [ұшты]. Бармаған жері жоқ. Сұмдығы-ай осы біреу мұң дауыстың, Шыға алмай көкіректе тұнған ұшқын. Күй тартып көкіректе боздатады, Сұмдығы-ай осы біреу мұң дауыстың. Іздеп мен ойға да ұштым, қырға да ұштым (М.Мақатаев, Шығ.).

Ойдағы жұрт, қырдағы жұрт. Жазықпен таудағы ел, бүкіл халық. Дүр сілкініп, елдің іші дулады, Ойдағы жұрт, қырдағы жұрт тыңдады. Самал таудың сулары оны қайталап, Самарқанның қурайы оны жырлады (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Ой мен қырға көз жіберді. Айналасына алыстан бажайлап зер салып, тереңінен ойланды, жан-жақтағыларды түгел ескерді. Дулат келсе бермейді Төрден орын сырыла. Толғанып, төрем, көз жібер Ойың менен қырыңа (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫР²: қыр соңына түсті [соңынан қалмады]. а) Артынан қалмады, басынан кетпеді. Қалмасам да еңбектен жанымды аяп, Жарымадым жалаңбас, жалаңаяқ. Қыр соңымнан түсіп ақ кедейлік, Жетер-жетпес найзасын жүрді таяп (Қара өлең). ә) Жабысып айырылмады, қайда барса да қалмады. Сіркесі су көтермей жүрген кісіге бір жағынан Курнос Иван қыстырылып, қыр соңынан қалмай жүр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Атамырзаны

өздерің білесіңдер ғой, айтқанын істемесең, қыр соңыңа түсіп алады (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫР¹= е. т. Жаппай өлтіру, қырғынға ұшырату, құртып жайратты. Ендеше улы болса да, жыландарды жаппай қыра бермей, жер бетінен құрып бара жатқан бағалы аңдарды сақтағандай, қамқорлыққа алу керек деген дұрыс (Жыл он екі ай). Ел төрелері тегіс қырып салады да, өліктерін Суықсай деген сайға тастайды (Р.Ыдырысов, Отты жыл.). Бұлар да батыр еді Арыс, Қарыс, Біріне-бірін соқты жас жолбарыс. Қырыпты екі мыңды көзді ашқанша, Еліңе келмей жатып болды таныс (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қасқыр қырды. Қасқыр малға шауып, бауыздап, шетінен өлтірді. «Таңертең, жалғыз балам, қойға кеттік, Қалайша қойды тастап тойға кеттің. Ол қойды қасқыр қырып жатыр-ау» деп, Қалтырап әкем байғұс ойға кетті (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қырып сал – қыран тұқым. бейн. Алғыр, аң алатын қыран құс.

ҚЫР²= е. т. 1. Сақал-мұртты, шашты ұстарамең немесе қыры бар өткір затпен сытыру. Сөйтіп, бүгіндері жағасы жайлауға кетіп, сақалын қырып, өтір сеуіп, сөңдене бастады (Ә.Бөриев, Ақ бидай). Баяғыда біз бала кезімізде шашымызды шалдар қойдың қабырғасымен қыратын (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Сақал-мұртын қырган, шашына недәуір ақ кірген, өзі өте жүдеу, бірақ көзінің оты әлі сөнбеген (С.Шарипов, Шығ.).

2. Бір нәрсені өткір құралмен қырғыштау, қырнау; жұқалап алу. Қазан түбін қырып жатқан Қырмызы күліп қояды (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Сырты күңгірт көрінгендерін пышақпен қырып тазаладық («Қаз. әдеб.»). Топырақ алынатын жердің үстіндегі қыртысы бульдозермен қырып тасталады (М.Сабыров, Бөгет салу.).

Қырып алар [аларға] қызылы жоқ. Арық, жүдеу. Бойында қырып алар қызыл қалған жоқ, іші-бауыры жабысып, жүргенде аяғы аяғын шалады (З.Ақышев, Ақбел.). Ал Қамысбай ақсақал болса, қырып алар қызылы жоқ арық. Жексенбі сайын базардан қалмайды («Қаз. әдеб.»). Оның жабағы күніндегі өлі жүні өлі үстінен түскен жоқ, қырып аларға қызылы жоқ, арық, жөнді от оттамайды (Қаз. ертег.).

ҚЫРА з а т. с ө й л. **Қырқа.** Сенің аулың Қордайдың қырасында, Менің

аулым жартастың жырасында. Мөртай-ай!
(К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚЫРАҒАТ [ар. قراءَة] з а т. д і н и. **Қырағат.** (*Құранды дауыстап оқудың белгіленген нақышы, мәнері, қыраға*). Сол жолдасы: «Есінде болсын, қожаның дауысында *қырағат* болады. Сыңғырлаған дауыстан сақтан», – деуші еді (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). Ол *қырағатқа* басқан сайын оны ұйып тыңдаған жұрттың ойларына өткені мен кеткені оралып, Бәтиманың тірі кезіндегі жарқын бейнесі мен жақсы қасиеттері көз алдарына келді (А.Хангелдин, Ғани.). Майбасар ыңыранған кезде соқыр ишан *қырағатқа* дайындалғандай, ол да тамағын бір кенеді (Ж.Арыстанов, Жалын.).

ҚЫРАҒАТТА = е т. д і н и. **1. Құранды ырғағына келтіріп, мақамдап нақышына келтіріп оқу.** Дауысын *қырағаттап*, құбылмалы мақаммен Құран оқыды (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Әрбір жаңа келуші табалдырықтан аттаған сайын төрдің төбесінде жүрелеп отырған бота тірсек молда дауысын *қырағаттап*, көзді тарс жұмып, Құран оқуға кіріседі (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Ол Құранды *қырағаттап* оқитын өзінің жұмсақ үнімен жалпыға бас шұлғып сәлемдесті (К.Сейдаханов, Түркістан.). **2. а у ы с.** *Бір нәрсені тәптіштеу, сәндеу; жөніне келтіру.* Жақсы түсті жария етуге болмайтынын келініне де *қырағаттап* түсіндірген (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Аймырза, Тен, Нұрбаев, Шарапаттар, Өзінің шаруасын *қырағаттар*. Саятшы, серісіндей баяғының, Қорада қаңтарылып тұрады аттар (Айтыс.).

ҚЫРАҒАТТАУ *Қырағатта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРАҒЫ с ы н. **1. Тез байқайтын, көреген, байқағыш.** Советтік өмірдің сан алуан күрделі уақиғалары жазушының *қырағы* назарынан қақас қалған емес (Ж.Тілеков, Хинган асуы.). *Қырағы* жырау өміріміздің күнгейімен қатар көлеңке жағына да көз жіберіп, кемшілік жайларға кейістік білдіріп отырады (Х.Ерғалиев, Шындық.). **2. Алғыр, көреген.** Теректен кессең бұтақ көсеу болар, Өз ойын дамытпаған мешеу болар. *Қырағы* алғыр болсаң табанда тап, Жұмасы он екі айдың нешеу болар (Қара өлең). – Тез баруларың керек, бай-құлақтар жалтарып қолдарыңа түспей кетпесін, – деп, Жаңқабек бұл жерде *қырағы* басшы адамның сөзін

сөйледі (С.Бегалин, Уақыт.). **3. Аңдап басқыш, абайлағыш.** Күдіктің адам баласы үшін пайда-зияны бірдей, ол *қырағы* да қылады, сенімнен де айырады (М.Дүзенов, Әке.). – *Қырағы* болу керек, арамызда әлі де жансыздар бар, – дегенді ол екі-үш рет қайталады (Е.Өтетілеуов, Бос шелек).

Қырағы көз. а) *Көзі өткір, көргіш.* Менің снайперлігім дұшпанмен табан тіресе айкасқан жауынгерлердің *қырағы көздеріне* қарағанда түкке де тұрмайды (Б.Момышұлы, Шығ.). Әкем айтады: «Сол толқын арасынан балықтың қай бағытқа жөңкіліп, ағып бара жатқанын білу үшін *қырағы көз* керек», – дейді (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Ақсақтың беті мың рет қанға малынып, тот басқан жалпақ сапы сықылды. *Көздері* қысық болса да, бар нәрсені көретін *қырағы* (М.Жұмабаев, Шығ.). ә) *Байқағыш, аңғарымпаз.* Ғашықтың *көзі қырағы* келе ме, кім білсін, әйтеуір қолымның жарасын алдымен Қабира аңғарыпты (Ә.Нұршайықов, Махабб.).

Қырағы қия жазбас. *Өте сақ, бәрін байқағыш, көзі өткір.* *Қырағы қия жазбас* сұңқарым-ай! Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай! Ійілген өлексені өрге сүйреп, Шығармақ қыр басына іңкәрім-ай! (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Қырағы сұңқарлар. бей н. о к к а з. *Алғыр, көреген адамдар, беделді тұлғалар.* Бірақ мұнан отыз жыл бұрын мұндай емес еді. Ол күнде сайрағыш бүлбүлдар қамауда, *қырағы сұңқарлар* торда, жүйрік тұлпарлар матауда еді (М.Дулатов, Шығ.).

Қырағы үкімет. бей н. о к к а з. *Бәрінің ісіне аңду жүргізгіш, цензурашы, азаматтарының жеке ісіне араласқыш үкімет.* Бірақ *қырағы үкімет* мұның ізіне шөп салып, үстінен шағымдар жүріп, 1909 жылы Отыншы Семей абақтысына жабылды (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫРАҒЫЛАН = е т. *Көргіш, байқағыш болу, көзі өткірлену.* Қараңғылық сейілейін деді ме, әлде шаншыла көп қарағаннан көзі *қырағыланды* ма, әйтеуір ол алда кетіп бара жатқан Сейіттің атын анық көріп отырды (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Енді сол шымылдықтың етегі түріліп, көзі *қырағыланды*, бар дүние бұнымен адамша сөйлесіп, тіл қататынды шығарды (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚЫРАҒЫЛАНУ *Қырағылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРАҒЫЛАУ с ы н. *Көргіштеу, көрегендеу.* Әдетте, ер кісіден гөрі әйел көзі қырағылау (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Ұзын жігіттің қошеметшілері аналардан өзгеше өнер таба алмай, қысылып тұрғанда, көзі жігіт қырағылау біреуі былай деді (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ҚЫРАҒЫЛЫҚ з а т. 1. *Көргіштік, байқағыштық.* Негізінен қырағылық бар жерде олқылық етек алып, меңдемейді (М.Қосшығұлов, Шындық.). Бүркіт көз жылқышының қырағылығының пайдасы майданда да тиген тәрізді («Қаз. әдеб.»). 2. *Сақтық, алғырлық.* – Жігіттерге айт, сақ болсын, қырағылығын күшейтсін, – деп командир орнынан тұрды (Ж.Тәшенов, Алғашқы.).

ҚЫРАҒЫРАҚ с ы н. *Байқағыштау, көрегендеу; сағырақ.* Мұның өзгешелігі олардан гөрі қырағырақ. Мүмкін, он алтыншы жылдың оқиғасы есінде болар (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Сөйтсе де Есімбек, «аузы күйген үріп ішеді» дегендей, бұрынғыдан қырағырақ болады (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ҚЫР-АДЫР з а т. *Қыр мен адыр.* Қалып жатыр қыр-адырлар ұлан-ғайыр аумағы Қазығұрттың қарт тауы мен Түлкібастың баулары (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚЫРАН¹ з а т. з о о л. <лат. aquila> 1. *Жыртқыш құстар отряды, қаршыға тұқымдасының бір туысы. Қыранның жер шарында кең тараған 52 түрі бар (ҚҰЭ).* Қазақстанда қыранның қаршыға, қырғи, мықи, үлкен мықи түрлері тіршілік етеді (ҚҰЭ). 2. *Бүркіт, қаршыға, қырғи, ителгі сияқты алғыр құстардың жалпы атауы; өлексенен қоректенетін қарақұстарға қарсы қойылады.* Қозыбайдың және бірдағдысы, жаз – қаршыға, қыс – бүркіт дегендей босағасынан бір қыраны арылмайтын еді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қанды көз қыран қияға қонып, қиянға қарай бастайды (М.Жұмабаев, Шығ.). Қырандар жүр қыр-адырдан түлкі қағып, Ұландар жүр құр ойын-күлкі бағып. Не ол емес, ойлашы, не бұл емес, Бұл дүниеде біз осы жүрміз неғыш?! (Қара өлең). 3. а у ы с. *Батыл, ержүрек адам, қаһарман жауынгер.* Қыранның қиядан соғып ентелеп, басып келе жатқан жау қанатын қорқытқанын көргенмен, жантәсілім еткенде басында болғаным жоқ (Б.Момышұлы, Москва.). Талқыға жан жарасын сала алмаймын, Мәнімді мен айтпайын, сен сұрама, Тілегім –

енді жауға аттаналық, Қан көрсе қасқыранда шер тұра ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Тепсе темір үзетін мықты, алғыр жігіт.* Ерке-летті ер Есет, Болды қыран ересек Қанаты қатып қайратты. Сипады ол сылады, Бүркіт көңілі тынады, Көрмеді қайтып ырғақты (М.Дулатов, Шығ.). Мен – қыран, сен болғанда ақ лашын, Қарағым, сөз қуалап не қыласың. Өлең айт тәуір сайлап осындайда, Көңілі көпшіліктің жадырасын (Қара өлең.). // *Қырағы, қайсар, алғыр.* Досына достай, қасына қастай, адаспай танитын асқан қыран адам (А.Тоқпанов, Бүгін.). // *Адуынды, азулы.* Қызыл отаудың Қызылбикесі, қырғи бикесі, қыран бикесі келеді, басып кетер (Ж.Аймауытов, Шығ.). 5. а у ы с. *Қазақ халқында еркіндіктің символын білдіретін алғыр құс.* Арманы да, үміті де тұр алда, Қазақ жаны қалықтаған қыранда. Қазақ жаны тау-ларында бұлт құшқан, Ат ойнаған, атойлаған ұранда (Т.Молдағалиев, Шақырады.). // с а я т. *Алғыр, аң-құсты бірден алатын, епті де күшті (саят құсы).* Қаршығаң қыран болса тырна алады, Болмаса торғайдан да құр қалады. Барында оралыңның ойна да күл, Күн бітсе бұл дүниеде кім қалады (Қара өлең.). // *Еркіндік сүйгіш, бостандық сүйгіш.* Әділдігі таңғалдырды халықты, Өзі бастап, ел негізін салыпты. Ат жалында өскен қыран қазақты Аждаһа мен ақ аюға танытты (К.Салықов, Жезкиік.).

Бала қыран. *Қыран құстың тегеуріні қатпаған жас түлегі.* Шіркін, қайсар қанаттыны, қандай күш бар бөгеген, Саңсаң етіп бала қыран ұшып өтті төбеден (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қанды балақ қыран. *Аң-құсты жібермейтін әккі, алғыр.* Асуға ат шықпайтын арба шығар, Қыранды қанды балақ қарға жығар. Бұрынғы копа бұзған қабыландар, Қорғалап қоян көрсе шөпке бұғар (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Қыран болды. а) *Ел мақтайтын өжет болды, алғыр, қайсар мінезді болды.* Қария айтты: – Сыйлы басым қуарды, Жария етіп жалғанымды. Менің қыран болғанымды Заман бүгін өтірікке шығарды (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Алыстарға самғады, биіктерге қол жеткізді.* Жол апарды Шведке, болгарға да, Балқанға да шықтым мен, Талғарға да. Қыран болып ұштым мен қияларға, Жеткізбей-ақ кеттім мен сан қарғаға (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қыран бүркіт. а) саят. *Аң-құсқа салса, аянып қалмайтын, тегеурінді, алғыр саят құсы, бүркіт.* Қанады өлең айтсам құлақ құршы, Сұлужар, саулығымды сұрап тұршы. Жүйрікат, қыран бұркіт, ұшқыр тазы, Емеспе ер жігіттің қуанышы (Қара өлең). Екі аяқ, сегіз бармақ бүртік-бүртік, Көрген аң қашқан одан аулаққа үркіп. Өзінің тілі бар да, тістері жоқ, Шешуі бұл жұмбақтың қыран бұркіт (Қара өлең). ә) бейн. *Алғыр да өжет, қайсар, сымбатты жігіт.* Тоқтамай соны айтты да кетіп қалды, Ләйлінің бейітіне жетіп барды. Түлкі алған қыран бұркіт, Құшақтап қу моланы жатып алды (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Қыран жапқандай қылды [дүрліктірді]. *Әлек-шәлегін шығарды, быт-шыт қылды.* Бір жұмаға шейін теріс қарап жатып, қыран жапқандай қылып, балаларын жылатып, отты өртеп жағып, сүтті сулатып, қыр көрсетіп жүрді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Әйелі тұңғыш босанып, ұл туған тойында, Асайын мас болып, бір үй толған жанды қыран жапқандай дүрліктіргенін Мадияр совет мұғаліміне лайықсыз қылық деп бетіне басты (С.Омаров, Өмір.).

Қыран көз [көзді]. *Тез байқайтын, көргіш.* Оның қыран көзі қыраттан қылт етіп шыға келіп, әлденеден шошына қайтадан кейін қарай қаша жөнелген екі баланы шалып қалды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна). Қартайсаң да қыран көзсің-ау, – деді ол, атамды бас сап құшақтай бетінен сүйіп (Тұлпар). Әмен ақылды, өткір тілді, қыран көзді жігіт (З.Шашкин, Ұядан ұш.). Жау жүрек, қыран көзді арыстаным, Жан қиып халық үшін қарысқаның. Қатардан қазақ сорды қалдырмасқа Бәйгеге ұлы дүбір жарысқаның (М.Дулатов, Шығ.).

Қыран [қыран жапқандай] күлкі. *Ішексілесі қатып жаппай күлген күлкі.* Еркектердің аяғына қап кигізіп жарыстыру, әйелдердің жаяу жарысы – қалың жұртты қыран күлкіге батырды (Т.Оразов, Қаныш.). Ол сақау әйелдің күйеуімен айтысын жырлап, жұртты қыран жапқандай күлкіге бір кенелтіп тастады (М.Дүйсенов, Мейман.).

Қыран қабақ. *Қабағы түксиген, сұсты.* Көп ұзамай-ақ хан сарайына қыран қаб абақ, нар денелі, апайтөс, орта жастан асқан бас әскербасы Бақтияр сұлтан келіп кірді (І.Есенберлин, Алмас.). Ол қалқан құлақ, шот желке, қыран

қаб абақ, шұңғыл көз, кесек мұрын, қарулы, кайрат иесі (О.Сәрсенбаев, Сағым).

Қыран қуған шілдей болды. бейн. *Тымтырақай, жан-жаққа қашты.* Бүркіттей бүрсе қызыл ер, Өлігі жаудың үйілер. Жай оғындай шартылдап, Қызыл әскер түйілер. Қыран қуған шілдей боп, Көріне жау кірілер (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыран құс. саят. а) *Бүркіт, қаршыға, тұйғын т.б. сияқты аңға, құсқа салуға үйретілген алғыр құс.* Бір кезде қыран құс тың қарасы қылаң ете қалды (С.Мәуленов, Шында.). Шығанға самғар қыран құс-осылай бір бұлан күш жиды (М.Сатыбалдиев, Жартас.). Қонақты кім қарсы алмас келсе ауылға, Белгісі қыран құс тың жем-сауында. Келгенше жыл айналып кім бар, кім жоқ, Қалайық күліп-ойнап ден сауында (Қара өлең). ә) бейн. *Алғыр, ел алды болған адам.* Біз дағы қыран құс тың баласы едік, Халпенің жөн үйреткен тазасы едік. Ғылымның майданында қатар келген, Төртінші, бесіншіге талас едік (Ақмолла ақын, Күндер.).

Қыран қылық. бейн. *Өрлік, ерлік, асқан қайсарлық, төзімділік.* Ете білсек өткелде шыдамдылық, Жасамады демендер қыран қылық Тәуелсіздік – аңсаған ел арманы, Келем бәрін сол үшін құрбан қылып (К.Салықов, Жезкйік).

Қыран мүсін. бейн. *Сом түлғалы, сымбатты, бет әлпетінде алғырлық, қырағылық нышаны бар.* Ұрлана қарай берді қас-қабағы, Ушықтырған немене жас баланы? Қыран мұсін қырмызы бекзадаға, Жалт қарайды, жалтарып, жасқанады (М.Мақатаев, Шығ.).

Қыран тектес жан. бейн. *Өжет, өрмінезді, алғыр адам.* Махаббат та шың сияқты: Күн жақындап қасына, Бұлт қонатын тасына, Қыран тектес жандар ғана шыға алатын басына (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қыран ұшып жете алмайтын. *Тым биік; қол жетпес.* Күнде асам мен биік-биік құздардан, Сор боп, ор боп соңымызда із қалған. Қыран ұшып жете алмайтын бір шыңға, Апарып, апарып тастайды ғой бізді арман (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Қырып сал – қыран тұқым. *Аң-құсын жібермейтін, табиғатынан алғыр, қанды балақ құс.* Сапарғасаяхат қыпшықпайынша, Отырып үйде жігіт аршылама? «Қырып сал – қыран тұқым» болғанымен Бау ашпас баулық көрмей қаршыға да (О.Шораяқов, Шайыр).

ҚЫРАН² з а т. ж е р г. *Моншақ. Қыран* – қыз-келіншектер сәндік үшін мойнына тағатын асыл заттардан істелінген зергерлік бұйым (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚЫРАНДАЙ с ы н. *Қыран сияқты, қыран құс сияқты.* Астына қанатының бізді тығып, Қуанып табылғандай қалағаны. *Қырандай түлеп ұшқан тұғырдағы, Тартқанда көз жарқетті томағаны (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жау қайтып, бас ашылар дулығадан, Қырандай көзін ашқан томағадан. Тұтқын қып, гауһарымды ала алмаған, Ол гауһар – бір Алла тағаладан (Ақмолла ақын, Күндер.). Қалың қолды қақ жарды Көлге шүйген қырандай, Аллалап салып ұранды-ай (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).*

Кептерге тиген қырандай. б е й н. *Көзіне түскен қызықты бас салатын, құмарын баса алмай, қызыққа қарай анталайтын. Қырандай тиген кептерге,* Қызғалдақ - ғұмыр бозбала-ай! Жалыны қайтып от кеуде, Жасыны солып, тозғаны-ай! (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырандай қырды. *Қырып салды, жауын аман жібермеді.* Сол мисалды қызыл ер, Қырды жауды біздің ел, Қысты күнгі қырандай, шілдей тозды дұшпандар, Табан тіреп тұра алмай (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚЫРАНДАЙЫН с ы н. п о э т. *Қырандай, қыран сияқты.* Домбырамды қолға алып, Қырандайың қомданып, Мен де шашу шашайын Тереңнен тартып толғанып (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚЫРАНДЫҚ з а т. 1. *Қыран құсқа тән қасиет; алғырлық.* Бүркіт бір-ақ жұмыртқа сап басады да, балапан темірқанаттанып, ұшуға талпынғанда қырандыққа баулиды деуші еді (З.Шашкин, Өмір.). Бүркіттің қырандығын болжаудың аңшылар тәжірибесінен алынған көптеген белгілері бар (С.Қасиманов, Сиқырлы.). 2. а у ы с. *Өжеттілік, еркіндік аңсағыштық, қайсарлық.* Өзгерді дербес ел боп ұран бүгін, Әйтпесе дәл осылай шығар ма үнім. Елім деп еңіреп туған ұланыңа Сәкеннің берсін алғыр қырандығын (К.Салықов, Жезкиік).

ҚЫРАНДЫЛЫҚ з а т. с ө й л. *Қырандық.* Қай тектен шықса да, құстың қырандылығы оның жеке басының табиғатына, алғырлығына байланысты (Ж.Бабалықұлы, Қырандар).

ҚЫРАНКЕРЕЙ с ы н. к ө н е. *Алғыр, ержүрек.* Батырды қырық сегіз мың алды тандап, Қисапсыз қару, қапшық азық қамдап.

Қалмастан шаһизадаға ерді бәрі, Өнерпаз, қыранкерей, өңкей саңлақ (Бабалар сөзі).

ҚЫРАН-КЕСКІ с ы н. с ө й л. *Қиян-кескі.* Түн жамылып сойылдасқан екі ауыл жігіттерінің қыран-кескі шайқас сәті типті картинаның соңғы түйіні («Лен. жас»). Екеуміз Жолдасбайға таласып, қыран-кескі қырқысып бір көрейік (Қ.Қуанышбаев, Шаншар.).

ҚЫРАНҚАРА з а т. з о о л. *Қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс, дала қыраны. Қыранқара* зиянды кемірушілерді жеп, өлекселерді жойып пайда келтіреді (ҚСЭ). Бүркіттің тұлғасы қарақұс, қыранқара, саржақ сияқты құстарға өте ұқсас болғандықтан, қыран тіршілігіне зейін қоя зер салмаған адамның балапанның анық бүркіттікі екендігін ажырата салу мүмкін емес («Лен. жас»). Жыртқыш құстар, әсіресе, күйкентай мен қыранқара өзінің жемін биіктеу жерден бақылап барып ұстағанды қалайды (Ж.М.Төреходжаев, Жыртқыш құстар).

ҚЫРАНОТ з а т. ө с. <лат. pteridium> *Қауырсын жапырақты, гүлсіз өсімдік; папоротник.* Концентрлі шоқтың жоғарғы көрсетілген екі түрін зерттеу үшін, інжуғұл мен қыранот өсімдіктерінің тамыр-сабақтарынан препараттар жасайды (Т.Мұсақұлов, Ботаника).

ҚЫРАН-ТОПАН: *қыран-топан күлкі. Ішек-сілелері қатып, жаппай күлген күлкі.* Екеуі қыза келе «Ғашықтар» әнін қосылып айтып, елді қыран-топан күлкіге батырды (С.Омаров, Қызыл.). Басқа балалар ішектері түйілгенше күліп, сандарын шапақтап мазақтап, қыран-топан күлкіге басты (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚЫРАНЫМСЫ = е т. э к с п р. ж а ғ ы м с ы з. *Қыран болғансу, өзін алғыр көрсету.* Сары далада сары уайым жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр, қыранымсып шыңқылдап (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРАНША ү с т. *Қыранға ұқсап.* Ителгі қолдан жем алып үйренген қыранша аққан бетімен келіп, Серікбайдың қолындағы жемге қонды (С.Бегалин, Уақыт.). Халық назары үнемі биікке тігіледі, қыранша алыстағыны көруді ұрпаққа өсиет етеді (І.Омаров, Серпін). Көзіңнің алды мұнартып, Тұрады бірін

ішкің кеп, Тұрады бірін – құмартып, *Қыран-ша* қағып түскің кеп (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ҚЫРАҢ з а т. *Сәл биіктеу, дөңес жер.* Бір шеті өзеннің арғы жағасындағы *қыраң-ға* а шығып кетіпті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Сол себепті де көлге таяу отыратын жұрт қоныстарын *қыраңға* а қарай ойыстыра салды (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *Қыраңға* а шығып алып, оттап жүрді, Бетегелі мырғайға әбден кірді. Тегінде бөдененің айтқаны рас, Тарлауға жайылған соң шын семірді (Шәкәрім, Өлеңд. поэм.).

ҚЫРАҢДАУ с ы н. *Биіктеу, дөңестеу.* Үйді науаның *қыраңдау* жағына неге тікпедің? (М.Тіесов, Дала.). Қоңыр үйрек көл жағасындағы *қыраңдау* жерді таңдайды (Саятшылық).

ҚЫРАҢ-ҚЫРАҢ с ы н. *Дөңес-дөңес, асу-асу болған.* Қарақол *қыраң-қыраң* бөлің қандай, Құлпырған көкмайсалы жерің қандай. Бас қосқан бағландары сауық құрып, Қайғысыз, қасіретсіз елің қандай (Қара өлең).

ҚЫРАРҚАСЫ з а т. *Дөңкіген, доғас жер.* Шөгіп жатқан түйедей, ортасы кезеттеніп, денесін қошқыл қара түк басып, *қырарқас-сы* тарақтай ирек-ирек болып, шудасы желкілдеп тұрған, мынау өзіміздің Баян тауы! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРАТ з а т. **1.** *Биіктеу, дөңес жер.* Әйтсе де осы бір *қыратты* қалқалап, Қос панның біраз жер ұтқысы келеді (Т.Ахтанов, Боран). – Ертең түнде сендер Ақойдың арғы үлкен *қыратында* боласындар (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2.** *Биік-биік қырлар, белес-белес белдері бар созылып жатқан ел жайлаған мекен, ауыл қонған жер.* Сарыарқа мүлде бейіш боп, Елі еркін, кейіс жоқ, Мыңнан бірді таңдатты. Төрт түлікке толтырды, Толағай тұлдыр *қыратты* (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Мәз болып байтақ *қыратың*, Ортада тұрсың гүл құшып. Барады сенің ұлы атың Арғымақтармен бірге ұшып (С.Жиенбаев, Алтын қалам.). **3.** а у ы с. *Биік мақсат, үлкен жетістік, өмірдің бір белесі.* Ісі адал адамға Шығатұғын *қырат* бар. Ісі арам адамдар Қашақтап, қорқып, жырақтар (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қыраттың басы. *Биік, дөңес жердің ең биік нүктесі.* Бір *қыраттың басынан*, Қушоқының қасынан, Солдаттар келед сатырлап, Қару-жарақ жарқылдап, Бәймен болыс ал-

дында, Әукесі түскен салпылдап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Солдат сайының бойындағы бір *қыраттың басындағы* зиратта жас топырақ жамылып, жер ошақтай ғана жерді алып, Саймасай жатты (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Дала қыраты. *Жазық, далалы жердің белдері, биік-биік, дөңес келген бөлігі.* Шуылдаған бұлақтардың Жаңғырығы бар менде. Шайған *дала қыраттары* н Жаңбыр үні бар менде (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚЫРАТ-ҚЫР з а т. *Қырат пен қыр, созылып жатқан қырлы, дөңес биік жер.* Көзіңді сал мына *қырат-қырларға*, Қарттарың бар – Қазына көп бұл маңда, Жыр сандығын өз қолыңмен ашып кет, Құм астында қалып қоймай тұрғанда (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ҚЫРАТ-ҚЫРАТ з а т. *Созылып биік жатқан жер.* Алатаудай аспанмен таласпаса да *қырат-қырат* кілең орман жамылған дүлей дүние (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Дүркін-дүркін күн күркіреп, үсті-үстіне селдеткен жауын суы *қырат-қыраттардан* жылай ағып, сай-сала, жыраларды аузы-мұрнына шығарып шүпілдетіп жіберген (С.Жүнісов, Жапанда.).

ҚЫРАТ-ҚЫРҚА з а т. *Қырат та, қырқа да; қырлы, дөңес созылған биік жер.* Күн жылына бастаған шақта, яғни қары еріп жұқарған кезде *қырат-қырқалаардың* теріскей бетіне жаяды (Береке бастауы). Апрель және май айларында даланың ерте көктейтін эфемер өсімдіктері өскен *қырат-қырқа* участоктары жайылымға пайдаланылды (А.Иманғалиев, Адай.).

ҚЫРАТТАУ с ы н. *Биіктеу, дөңестеу (жер).* *Қыраттау* жер жаяу борасындап, ойпаттау жер әлі үлпілдек қалпында, тиыш жатыр (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). *Қыраттау* жерге қонған екі-үш жұпыны үй (С.Бердіқұлов, Егеулі найза). Негізгі егістік *қыраттау* келетін далалы аймақты алып жатады (С.Ғабдуллин, Өрлеу.).

ҚЫРАТТЫ с ы н. *Қыраты бар, биік.* *Қыратты* жерді шарлап жүріп өзектің шет жағына қиыстап түскен екен (С.Жүнісов, Ақан сері). Соңғы кезде Әлия Ақтөбе қырының ауасын, шөбін, *қыратты* белестерін өте сағынатын (Ж.Жұмақанов, Әлия.).

ҚЫРАРТЫ: *қыратты ойысы.* э т н. а н а т. *Жауырын сүйегі қырының артындағы*

ойыс бөлігі. Г.Н.Потаниннің Қобда қаласында ұранқай бақсысы Табын сақалдың аузынан жазып алған жауырынымен болжау мәліметі қазақтардағы түспалмен жақын келеді. Негізі болжамдар *қырарты ойысында* пайда болған сызат, бедер жолақтарға байланысты жорамалданады (Б.Хинаят, Жауырын.).

ҚЫРАУ з а т. **1.** *Суық күзде немесе қыста тоңазып, дымқыл ауаның заттың бетіне қар тәрізді болып ағарып қатқан мұз жамылғысы.* Қуарған шөптің басындағы *қырау* еріп, бөтенкені сулап келеді (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Терезедегі *қырауға* тырнағыммен сызып, доп қуған бір баланың суретін салып та қойғанмын (Н.Сералиев, Қаңтар). **2.** а у ы с. *Қартайғанда адамның сақалы мен шашына, самайына түсетін ақ.* Қарттықтың боз *қырауы* Сақал-шашын жапса да, Екі көздің жанары Қашып бара жатса да, Бес ұлы бар Бейелкеш (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Мастанбаңыз атаның байлығына, Мақтанбаңыз жүзіңнің айлығына. Байлығы атаңыздың – түскен *қырау*, Айлығы ақ жүзіңнің – жаққан бояу (Ақмолла ақын, Күндер.).

Боз қырау. *Ақшыл сұрғылт болып түскен жұқа қырау.* Боз даланың буалдыр тозаңындай, Бұлдырайды боз бұлттан бозарып ай. Бозша қыстың бүркеген *боз қырауы*, Боз бұтақтар боз саусақ созады жай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қабағына қырау қатты. б е й н. *Қатуланды, қаһарына мінді.* Күркілдеп көкірегі тұмауратқан, Келді қысқабағына *қырау қатқан*. Аспанның белуарлап ақшыл төсін, Түсіріп боз пердесін тұман жапқан (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қабақта қырау еріді. б е й н. *Көңілі жібіді, жайдарыланды, қабағы ашылды.* Қайда барсам, қадірлім, сені көрем, Жеріменен үндескен, еліменен. Жастық көрем сырласқан сеніменен, Жалын алып жылытып келген де сен, *Қырау* қалмас қабақта *ерімеген*. Отыр, жастық, оңаша төріме кеп (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырау басты. *Қырау көмкерді, мұз шалды.* Кірпігіне дейін *қырау бас*қа *қан* көлік аяғын ілгері сала алмайды (З.Ақышев, Ақбел.).

Қырау жапты. *Толықтай қыраумен көмкерілді, аппақ болып қырау басты; суық түсті, қыс келді.* Қоштасып қырлар көп гүлмен, Жер бетін *қырау жапқан* да, Атыңды жазып кеттім мен Алғашқы жауған ақ қарға (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

Қырау кепті. *Аязда, суықта жердің, заттың бетіне қатып қалған ылғал ауа еріп, құрғады.* Күн шығар, *қырау кебер*, гүл ашылар, Бөсеңдеп бірте-бірте жел басылар. Серпіліп қара бұлт та, қайғы тарап, Жарқырап шат өмірге нұр шашырар (Қара өлең).

Қырау қабақ. б е й н. *Қатулы қабақ, қаһарлы, адуынды, айбынды.* Қауқайып ат үстінде сұлделері, Қазақтың *қырау қабақ*шын ерлері, Қабанбай, Бөгенбай мен Жәнібектер – Сабаздар сөгілмеген іргелері (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қырау сақал. б е й н. а) *Ақ сақалды, сақалы ағарған.* ә) *Суық, қыраулы.* *Қырау сақал* күз келгенше, жаз қызығы жетеді Жаз өткен соң өскен жерін тастайды да кетеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қырау тұрды. *Суықта, аязда жердің бетіне, затқа ақ, боз түсті болып ауа, мұз қатты.* Қуырдым қоңыр бауыр, қызыл өкпе, Көктемде *қырау тұрар* ұзын шөпке. Өлеңді жақсы да айттық, жаман да айттық, Баласы текті атаның, бізді сөкпе (Қара өлең). Келіп жетті қыс атпен, Қысты қарлы құшақпен. *Қырау тұрып* басыма, Қалдым қысқа ұқсап мен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қыстың көзі қырауда. *Қыстыңүні аязда, суық кезде.* Досов бұл ауылға соғыстан кейін, *қыстың көзі қырауда*, жылдың ғана емес, уақыттың сұрқай, беймаза кезінде келді (С.Бақберген, Адам.). *Қыстың көзі қырауда* теміржолдан шалғай жатқан жер мойыны қашық, ит арқасы қияндағы қыстағыма жетудің өзі бір қиямет (Ө.Қанахин, Жүрек.).

Самайына қырау кірді. *Екі самайынан бастап шашы ағарды, қартайды, егде тартты.* Бұрынғыдай емес, *самайынан кірген қырау* сақал-мұртқа араласқалы артына қарайлауды жиілетіп жіберген сияқты (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.).

Самайын [сақалын, шашын] ақ [боз] қырау шалды. *Сақал-шашына ақ кіре бастады; қартайды.* *Самайына қырау шалып*, маңдай шашы селдіреп түсе бастаған (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Осы жұрт Қамалдың мерзімінен бұрын *ақ қырау шалған шашына* қарап, қартқа бұл жерде не бар деп ойлайтын болар (Т.Егізбаев, Тұғырлас.). *Боз қырау шалған сақалын* Жөні бөлек атаңның («Мәдениет және тұрмыс»). Жасы отыздар шамасында болса да, қара шаштың *самайын түгелдей қырау шалыпты* (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

ҚЫРАУЛА = е т. *Қырау туру, қырау басу*. Онсыз да үсті-басы *қыр аулап*, ентігіп келе жатқан тор ат өкпесі солқ-солқ етіп, тарта алмай тұрып қалды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Аңламас пен Сүмбілпаш аттарын доғарып, тері қатып, *қыр аулап* қалмасын дегендей, екі атты да қораға байлап қойды (Б.Дәулетбаев, Сүмбілпаш).

ҚЫРАУЛАН = е т. *Қырау басып қалу*. Күбінің өңезіндей боп тұтас *қыр аулап* *г а н* терезеден уақыттың қай мезгіл екенін айыра алмадым (Н.Сералиев, Қаңтар). Жапырағынан айырылып, *қыр аулап* *а* бүріскен жас ағаштың сидиған шыбықтары ысқыра соққан жел өтінде ерсілі-қарсылы теңселіп тұр екен (С.Алдабергенов, Асу).

ҚЫРАУЛАНУ *Қыраулан етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРАУЛАТ = е т. *Қарға айналдыру, қар, қырау қылып қатыру*. Сықырлаған сары аяз ауыздан шыққан демді *қыр аулат* *ы п* ақ мұртқа айналдырады (Е.Оразақов, Дәрігер). Ауыздығын күтірлетіп *қыр аулат* *қ а н* тұмсығымен Днепровтың иығынан түртіп келіп, әлдеқандай құбыжықтан хабар берген сияқтанды (С.Қамалов, Әңгім.). Карлығаштың ұшып кеткен келеріне сенбесең де, «Ақбоз аттың» түсіп кеткен желеріне сенбесең де, Қыс келгенде *қыр аулат* *ы п*, қарлатып, Жас көктемнің тоңып барып елеріне сенбесең де, Менің сені сүйгеніме, күйгеніме сене гөр! (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚЫРАУЛАТУ *Қыраулат етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРАУЛАУ *Қыраула етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРАУЛЫ с ы н. **1.** *Қырауы бар, қырау қатқан*. *Қыр аулы* терезе кештің қараңғылығына қошметкей болып, үйдің ішінде еш нәрсе көрінбестей еді (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Қаншық та қалшып, *қыр аулы* кірпігін жиі қағып, арланына бір, алға бір қарайды (С.Жүнісов, Ақан сері). Күңгірт аспанға бойлап тұрған *қыр аулы* биік ағаштардың басы қыбыр етпейді (С.Шаймерденов, Өмір.). **2.** *а у ы с. Суық, ызғарлы*. Ағаштардың жапырағын сарғайтқан қоңыр күзден кейін, *қыр аулы* қыс та келіп түсті (С.Сматаев, Армысың.). Қыздың ерні сияқтанған жағада, Болмаса да қызыл гүлдер, самала, Қоштасуға жезкиіктер келіпті Қыс *қыр аулы* Кеңгірдегі қалаға (К.Салықов, Жезкиік). Қыстың *қыр ау-*

лы күндерінде құрстың алғашқы сабағы ба-сталып та кетті (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Бесағаштың үстінде қыстың *қыр аулы* күнінде шартылдап найзағай ойнады (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫРАУСЫЗ с ы н. *Қырауы жоқ, қырау қатпаған*. *Қыр аусыз* терезеден көкжиегін күмістеп қызарған күннің сәулесі көрінді (Б.Майлин, Таңд. шығ.).

ҚЫРАУЫТ = е т. *Қырау қату, қырау туру, қырау басу*. Жауындатып, қара желдетіп, шөпті қуартып, жапырақты сарғайтып, елді әбігер қылып, ала сапырандатып күз өтті. Үсті-басы *қырауытып*, қылышын сүйретіп, шықыр-шықыр етіп қыс келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Күн бата көңілің соқса қайтуға елге, Мінген ат *қырауытып* батса терге. Қиындап өз үйіңе жету бүгін, Қонаға тап болсаң бір бұраң белге (Қара өлең). Аласа, тар, қараңғы жер үйінің іші ит байласа тоқтағысыз, есігінен, терезесінен жел азынап, үйінің іші *қырауытып* кеткен (Б.Майлин, Таңд. шығ.). Тортөбелдің де мойны *қырауытып*, бүйірлей соққан желден қайқандап келеді (Т.Ахтанов, Боран).

ҚЫРАУЫТУ *Қырауыт етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРАШ з а т. ж е р г. *Тік бет, жарқабақ*. Терең сайдың құм жақ биіктеу *қырашынан* үңірейіп қасқыр апаны қазылған (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚЫРАШТА = е т. *Тік бетпен, жарқабақпен көтерілу*.

ҚЫРАШТАУ *Қырашта етістігінің қимыл атауы*. Аспанмен таласқан Алтайдың мұз арқасына өрмекшідей өрмелеп елу бес километр *қыраштау* оңай түйілген күрмеу емес (С.Камалов, Әңгім.).

ҚЫРБАЙ¹ с ы н. *Қырғи қабақ, дұрдараз*. Қаратаймен *қырбай* болғандықтан, Құнанбай Көкшенің жайлауына ортақ болғысы келгендей (М.Әуезов, Таңд. шығ.). – Оныңыз рас қой, аға, дегенмен бастығымен *қырбай* боп жүріп, оңған адамды естігеніңіз бар ма? (Н.Қазыбеков, Шалғайда.). Жаналы өмір-бақи әкесімен ұстасып өткен, өзімен де кашаннан *қырбай* (Б.Аманшин, Көкжар.).

Қырбай қабақ. *Қырғи қабақ, араз*. Бұл сөз Қабышқа арналған қарсылық сияқты емес, көбінесе Биіштің бергі мінезінен туған сәл *қырбай қабақ* тәрізді (М.Әуезов, Қараш.). Ана Божбан мен Шынтақтың *қырбай қабақ* әрі өзара бәсекеге түскенін сезді (А.Нұрманов, Құлан.).

ҚЫРБАЙ² с ы н. *Жұмысқа икемі жоқ, ебедейсіз, бейімсіз.* Дүниеде дос деген болса, сондай шын дос Бекболат пен Ақберген еді. Бұларды дос қылған екеуінің де құмарлығы, әуесі – аңшылық еді; екеуінің де сүйегінде де жалқаулық, серілік бар еді; екеуі де шаруаға *қырбай* еді; әкесі Бекболат екеуін «Екі әуейі» деуші еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРБАЙЛЫҚ з а т. *Араздық, келіспеушілік.* Осыдан барып хан мен билер арасында *қырбайлық* күшейе түскен еді (І.Есенберлин, Қаһар). Бұрын-соңды мұндай *қырбайлық*, сөз қағысу деген екеуінің арасында болмаған соң ба, екеуі де бір-біріне қайтып тіл қатыса алмай, тоңтеріс келе жатқан (К.Сегізбаев, Беласқан.). Сорлатқан ТМД елдерінің қай-қайсысында да әзір жаңа мәдениет пен жаңа қатынастар қалыптастырған салауаттылық психологиясы емес, шектен шыға шамырығып, әбден саясаттанып алған қызыл көз әлеуметтік *қырбайлық* психологиясы үстемдік етуде («Егемен Қазақстан»).

ҚЫРБАҚ с ы н. с ө й л. *Қырбық.* Әлі қалындап қар түскен жоқ, бірақ келте сонар боп таңға жақын жауатын, не жұқалаң *қырбақ* қар, не қылау күн сайын болады (М.Әуезов, Абай жолы). Күн суық жерде *қырбақ* қар бар. Күні-түні басқан Сібірдің соқыр тұманы жержүзін ақ қырауға бөлеп тастаған (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРБАҚТА= е т. с ө й л. *Қырбықта.* Таңертең Ұлықбек өз отарын өріске айдағанда қар күндегісінше *қырбақтап* қана жауып тұрған (Ж.Жұмақанов, Екі жол).

ҚЫРБАҚТАУ *Қырбақта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРБАТ с ы н. ж е р г. *Алапат, жойқын.* Қара күштің *қырбаты* түйе балуан едің ғой, көрсетші күшінді (С.Талжанов, Сейфулла.). Жасампаз халықтың *қырбат* қимылына, данышпандығына тәнті болған екен дейді, сонда табиғат (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). Көруге тағы бардым қырманына, Сүйсіндім *қырбат* қимыл жылдамына (Т.Көбдіков, Жырларым).

ҚЫРБЫҚ с ы н. 1. *Ұшқындап жауған, жұқа (қар).* Асфальтты жауып кеткен *қырбық* қарда екі адамның ізі айқын жатыр (Б.Мүсірепов, Белдерде). Күнгейдің *қырбық* қары кебірленіп өкшеге жабысады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Фабдолла үйден шыққанда қарашаның *қыр-*

бық қары жауып, дала үн себілгендей ағарып қалыпты (М.Дүйсенов, Мейман.). 2. а у ы с. *Сирек, тықыр.* Ана жылы *қырбық* қана мұрты бар Рақан, қазір қауға сақалды адам боп, сидам, ұзын денесі толығы бастапты (С.Мұқанов, Есею жыл.). Ернінде кішкене ғана мұрт сияқты *қырбық* түгі бар (С.Сейфуллин, Әңгім.). Бұл қойдың бір тамашасы сирақты, бойшаң, майда, *қырбық* жүнді, молтақ күйрық, ал басы – айнымаған қоянның басы (С.Бегалин, Уақыт.). // *Ұшқындаған жұқа ұлпа қар.* Тамыздың жаңа жауған *қырбағын да*, Мініп ап түлкі соқтым тырнаны да. Сол күні ыза болдым ойда жоқта, Ұстап ап қу суырдың ұрғанына (Қара өлең).

ҚЫРБЫҚТА= е т. *Ұшқындап қар жауу.* Күз басталған жерде *қырбықтаған* жұқа қар бар (С.Бегалин, Замана). Рауандап таң атып келеді. Қар *қырбықтап* тұр («Қаз. әдеб.»).

ҚЫРБЫҚТАН= е т. *Ұшқындану.* *Қырбықтаған* қиыршық қар – Тоңазыған көз жасы, Жанарынан аспаннның Жылағанында шығып па ең (Қанат қақты).

ҚЫРБЫҚТАНУ *Қырбықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРБЫҚТАУ *Қырбықта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҒАҚ з а т. *Судың жағасы, шеті.* Түсінде Қанат қара тасқын суға ағып бара жатып, *қырғаққа* толқын шайқап шығарып тастайды екен (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

ҚЫРҒАУЫЛ з а т. <лат. phasianus colchicus> 1. *Өзен жағасындағы тоғайлы жерде тіршілік ететін тауық тұқымдас қызғылт, сұр тұсті аңшылық құс.* Кенет біреуінің дәл аяғының астынан дүр етіп алтындай жалтыраған *қырғауыл* ұшты (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Жалғыз аяқ жол жиегіндегі қалың бұта арасынан пыр етіп Сырдың қызғылт *қырғауылы* ұшады (С.Алдабергенов, Асу.). Бірде үш-төрт *қырғауыл* сыйлап, мына мылтықты сол Қара Иваннан алған (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе). Сан құстар сая тауып оябыңнан, Ор құмдар көрінбейді ор қояныңнан. Сәулесін кемпірқосақ көрем жазда *қырғауыл* қанатының бояуынан (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. з о о л. *Тауықтәрізділер отряды қырғауылдар тұқымдасының Қазақстанның таулы, далалы аймағында кең тараған түрі.* *Қырғауыл* өзен жағалауындағы тоғайлы,

камысты-қопалы жерлерді, Арал теңізінен Алакөл ойпаңына дейінгі шөлді аймақтарды мекендейді (ҚҰЭ). *Қырғауыл* – отырықшы құс (КСЭ).

Қырғауыл байлау. этн. *Ертеде көш кезінде байлық салтанатының белгісі ретінде ақ түбек ағаштан жасалған құралмен ерттеу ырты* («Ана тілі»).

Қырғауыл тұқымдасы. з о о л. <лат. phasianidae> *Тауықтәрізділер отрядының бір тұқымдасы. Қырғауыл тұқымдасының бір ерекшелігі: танау тесігі қауырсынмен жабылмаған (ҚҰЭ).*

Қырғауылдың мойнындай. бейн. *Құбылмалы, бір сәтте өзгермей тұрмайтын. Балға табы кетпейді темірдегі, Сенің бейнең өшпейді көңілдегі. Қырғауылдың мойнындай мың құбылған, Қылығыңды қайтейін іңірдегі (Қара өлең).*

ҚЫРҒАУЫЛДАЙ сы н. *Қырғауыл сияқты; зулаған, жалт беріп жоқ болған. Жата тұрмай тынымдап, Жанында Тереңөзектің. Қырғауылдай зуылдап, Жастығым, неге тез өттің?! (С.Мәуленов, Алыс кет.).*

ҚЫРҒИ з а т. <лат. accipiter nisus>

1. *Кішігірім құстарды ұстап күнелтетін, имек тұмсық, өткір тырнақты қыран құс. Қараторғайлардың Сыр бойындағы жауы – қырғилар (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). Алашабыр бұлт арасынан байқамады ма, бұған бір қырғи таяп қапты (А.Нысаналин, Алыста.).* 2. з о о л. *Денесінің ұлкендігі кептердей, қанатын жайғандағы ұзындығы 18-26 см, салмағы 120-280 г-дай, таулы, орман-тоғайлы жерлерді мекендейтін қаршыға тұқымдасына жататын жыртқыш құс. Қырғи ұшып жүргенде қанатының қысқалығына, құйрығының ұзындығына қарап, оны бірден айыруға болады (Шаңырақ энцикл.). Жалпы алғанда, қырғи өзінің тіршілік ету жағдайы, мінез-қылығы сияқты көптеген ерекшеліктері жағынан қаршығаның кішірейтілген нұсқасы деп толық айтуға болады (Ж.М.Төреходжаев, Жыртқыш құстар).* 3. а у ы с. *Тез, шапшаң қимылдайтын, ұшқыр, алғыр адам. Атам менің қара құс, өзім қырғи бала құс. Тояттармын болып тұс, Жемтігіңе келдім кез (М.Дулатов, Шығ.). – Біздің бүгінгі диқандарымыз осылар, – деді Кравчук оларды иегімен нұсқап. – Нағыз қырғилар! (Ақ бидай). Түсерін әккі қырғимен Басынан сезген өзі де. Бокстан басқа бір дүние Елестеп кетті көзіне (С.Жиенбаев, Алтын қалам).*

Қырғиқуғаншілдей [торғайдай]. бейн. *Ес-түсі шығып, әбден титықтап, тоз-тоз болып. Көріп-біліп айтқаның, Қорасанға қолың соз. Көріп тұрып айтпасаң, Қырғиқуғаншілдей тоз (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).* Ордалы жылан ойран боп, Құмарлары тарады. Павлов, Әлжан бұлардан Болды ауыр жаралы. Отызға тарта кісі өлді, Оларды жерлеп салады. *Қырғи тиген торғайдай*, Бас сауғалап солдаттар Бетімен кетіп барады (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қырғи қабақ. бейн. а) *Қабағы бар, үстіңгі терісінің қатпары бар әдемі көз. Белің нәзік, қалқатай, шыбық талдай, Қырғи қабақ, гауһар көз, тілің балдай. Сені көріп еш тағат қыла алмадым, Сипатыңды жыр еттім шыдай алмай (Қара өлең).* Көзіңнен айналайын қырғи қабақ, Ойнаған су бетінде сен бір шабақ. Салсам да алтын қармақ ілінбейсің, Қайтейін қылығыңды, ей, ақтамақ (Бозінген). ә) *Бір-бірімен араз, ала көз болушылық. Тамаша әзіл не түрлі, Тартылсын ылғи табақтар. Шөлмектегі арақ секілді Жойылсын қырғи қабақтар! (М.Мақатаев, Шығ.).*

Қырғи қабақ болу. *Араздасу, алакөз болу.* Осы дауға, ел ішінің, ағайын арасының бүлініп, қырғи қабақ болуына екі жас кінәлі (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қырғи қабақ соғыс. *Ұзақ жылға созылған алауыздық, бақталстық, ымырасыз соғыс. Сұқтанатын көршілерылғи қарап, Болды өтетін шат күлкі бұл үйді орап. Әзәзілдер әртүрлі сөз таратып, Бұрқетті кеп бір соғыс қырғи қабақ (С.Мәуленов, Алыс кет.).* Сол арқылы бір кездегі қырғи қабақ соғыстың мәңгі құрбаны болып қалғысы келмеді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

Қырғи мінез. *Араздық, алакөздік. Сыйластыққа көңіліміз тоқ болды, Қырғи мінез қырғын сөз де көп болды. Тәуба деймін, құдай оңдап қазақты Жүзге бөлу осы жолы жоқ болды (К.Салықов, Жезкиік).*

Қырғи салды. *Қырғимен саятшылық етті, қырғимен аң аулады.* Елеусіз ермек етпей әлденені, ілдірдім қырғи салып бөденені. Отырған бекер қарап жараспайды, Өлеңді ойнақтатып жөнеледі (Қара өлең).

ҚЫРҒИДАЙ сы н. *Қырғи сияқты.*

Қырғидай тиді. *Әнтер-тәптерін шығарды, дүрліктірді. Жауға қырғидай тиді п жатқандардың ішінде өзінің Әділбегі де жүр ғой (А.Хангелдин, Өткен күн.).* Кезінде алыс-жақындағы қыз-келіншекке қырғидай

т и г е н қайран Досан бұ күнде тоқал алған, Күлдәрісінің қасынан шықпайды (Ә.Тарази, Үлкен ауыл).

ҚЫРҒИЛЫҚ з а т. *Ұшқырлық, алғырлық мінез.* Ол жай, жастық қызулық, *қы р ғ и л ы қ*, батылдықтың, алып қаш, жұлып қаштың жігіті ғой деп, оны ақтап, мақтап, өзімді-өзім жұбатам (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚЫРҒИША ү с т. *Қырғи тәрізді, қырғиға ұқсап.* Көк құсты қарны ашқанда торғайға тастап жіберем, *қы р ғ и ш а* қағып түсетін (Ш.Айманов, Қыран.).

Қырғиша тиді. *Ойран-топырын шығарды, тас-талқан етті.* Ол 1941 жылы Орталық 1-ші, 2-ші Белорус майдандарының ұрыс далаларындағы шайқастарға сан рет қатысып, немістерге *қы р ғ и ш а т и д і* (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.).

ҚЫРҒЫ з а т. **1.** *Ағаш өңдейтін темір құрал; қырғыш.* Бұлардан басқа түрлі өлшеуіштер мен үлгілер, біз, *қы р ғ ы л а р*, желім, бояу сияқты көмекші құралдары да болады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). **2.** з е р г. *Күмістің бетін тегістеп жылтырататын құрал.* **3.** ж е р г. *Пышақ, қайшының жалпы атауы.* Кейбір түркі тілдерінде *қы р ғ ы* өрі «пышақ», өрі «қайшы» мағынасында қолданылған (ҚҰЭ).

ҚЫРҒЫ с ы н. *Қырдан өтетін, қырдағы (жол).* – Аманқұл, аттың басын, ана орыстардың *қы р ғ ы* жолына қарай тарт, – деді (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *Қ ы р ғ ы* жолға көз тіксең, Құлбыран жеккен ат-шана, Сызылып қарға із түскен, Ауыздық сүзе, ат шаба (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ҚЫРҒЫЗ з а т. *Антропологиялық жағынан моңғол нәсілінің оңтүстік-сібір тобына жататын, дәстүрлі діні сүнниттік ислам болып табылатын түркітілдес ұлт, гасырлай бойы қазақтармен көршілес отырған бауырлас халық.* *Қ ы р ғ ы з д а р* – д ы ң әлемдегі жиынтық саны 3,5 миллионға жуық (1995 ж. санақ бойынша) (ҚҰЭ). *Қ ы р ғ ы з* фольклорының інжу-маржаны «Манас» батырлық эпосы болып саналады (ҚҰЭ).

Қырғыз өрме қамшы. э т н. *Өрімі қырғызша өрілген қамшы.* Қолымда бір *қ а м ш ы м* бар *қы р ғ ы з ө р м е*, Кісіге менен басқа көңіл бөлме. Мендағы жақсылардың тұқымы едім, Қалайша айтқан сөзім кетер желге (Қара өлен). Ал Молдекен болса, жиын-тойларда: «Ей, сасық! Өй, мешел!» – деп қалжыңдағансып, асаяғымен

әкемнің бүйірінен түртіп, *қы р ғ ы з ө р м е қ а м ш ы с ы м е н* тартып кететін (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырғыз тілі. *Түркі тілдерінің бірі болып табылатын қырғыз халқының ана тілі.* Қазақ тілі сияқты *қы р ғ ы з т і л і* де түркі тілдеріне жатады (Қазіргі қаз. тілі).

ҚЫРҒЫЗ = е т. **1.** *Қырып-жойғызу, күйрету, жоқ қылу.* – Арғы атаң Күншығыс, өскен соң кек қайтарады деп, жау жағының жас ұлдарын да *қы р ғ ы з ы п* тастайды екен (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Панаңды желден, күннен қорғап тұрған *Қ ы р ғ ы з ы п*, өзің жалғыз қалдың, – деді, Алланың арам пиғыл сүймес құлы, Отың өзің жаққан жандың, – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** *Тақырлап алғызу.* Оның үстіне шашын жаңадан *қы р ғ ы з с а* керек, күйкасы шыныша жылтырап қатып қапты (А.Сейдімбеков, Ақиық).

ҚЫРҒЫЗУ *Қырғыз етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҒЫЗША ү с т. *Қырғыз тілінде.* Ауылды *қы р ғ ы з ш а* айыл, жолды джол дейді (Қазіргі қаз. тілі). Қанеки, алыстама, қайта келші, Бар дертке бір өзіндей қайда емші. Қаз дауыс қазақшылап қосылайын, *Қ ы р ғ ы з ш а* ғашық әнін айта берші (К.Салықов, Жезкиік).

ҚЫРҒЫЗШАЛА = е т. *Қырғыз тілінде сөйлеу; қырғыз тіліне аудару.* Сатушы сұрағыма *қы р ғ ы з ш а л а п* жауап берді (Ауызекі).

ҚЫРҒЫЗШАЛАУ *Қырғызшала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҒЫЗШЫЛ с ы н. *Қырғыз ұлтын жақтаушы, соның мүддесін ойлаушы.* Міне, мәселе қайда, мырзалар. Қайталап айтам, мен орысшыл ғана емеспін, *қы р ғ ы з ш ы л*, өзбекшіл, тәжікшіл болып көрінермін. Өзге ұлтты сыйлау – өзінді жек көру емес (М.Мағауин, Шығ.).

ҚЫРҒЫН с ы н. **1.** *Қиян-кескі, қан төгілген (ұрыс).* Кейбір мәліметтерге қарағанда, ол бір *қы р ғ ы н* ұрыста ерлікпен қаза тауыпты (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Мырзағали басқарған 17-ші мотоатқыштар бригадасы, алда тұрған *қы р ғ ы н* соғысқа қызу өзірлік жасайды (С.Мәуленов, Шындағы.). Еске түсті «шұбырынды ақ табан», Отыз екінші жылдар ел-жұрт қақсаған. – Сақта жұттан қазағымды, – дедім мен, – Кеше *қы р ғ ы н* соғыста да сақтаған (К.Салықов, Жезкиік). **2.** а у ы с. *Көп адам қатысқан, дау-дамай-*

лы, тартысты. Осы қыргын мерекеде Наурызбай мен Байтабынға күресуге тура келген (І.Есенберлин, Қаһар). – Бұ да бәйге болып па? Мен Ақбозға мініп шапқандағы қыргын жарысты айтсаңшы! – деп, баяғы бір жарысты есіне түсірді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Он жылдықты бітірген соң Алматыға өзі жетектеп әкелді, Ол кезде қазіргі қыргын конкурстар жоқ (М.Мағауин, Бірата.). 3. ауыс. *Зор індетті, жаппай шарпыған.* Қалаға да жақын. Сөйте тұра, қыргын сүзекті мезгілінде докторға білдірмеуі кешілместей кінә, жуылмастай ұят (М.Дулатов, Шығ.). Ел тонағыш басқыншылар, жымысқы, Абылай ханның аруағынан ығысты. Қыргын жұттың ізі өшіп «ақ табан». Құт жайлады ақ дастарқан ырысты (К.Салықов, Жезкиік). Мүз жауып, қарды аяғымен теуіп оттай алмаса, қыргын жұттың болатыны сол (М.Дулатов, Шығ.). // *Қантөгіс, қиян-кескі ұрыс, сұрапыл соғыс.* Біреулер оралды Көріп қыргынды, Соғыстың даңқымен. Біреулер жоғалды, Соғыстан бұрынғы Сәби қалпымен (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сынық қыз сәл мұңайып, қысылды, Ол паспортын қарт ұстаға ұсынды. Ұста паспорттан өзінің есімін көрді, Есіне алды жорықты, есіл күндерді... Қара свастика, қыргын, үміт... Ол өлім ордасының есігін көрді (М.Мақатаев, Шығ.). Ат үстінен баланы алдына алып, Бір алданып тапқандай шал жұбанып. Қыргын көрген қызыл Күн қырдан асты, Қызыл күрең қанына тауды малып (М.Мақатаев, Шығ.). // *Қиян-кескі ұрыс, қантөгіс болан жер.* Кете барған, артына бұрылмаған, Аят оқып, ішінен сыбырлаған. Қозыкөш жер қыргыннан ұзағанда, Құлын дауыс естілді шырылдаған (М.Мақатаев, Шығ.).

Қызыл қыргын. т а р. *Кеңестік қоғам құру мақсатында бұрынғы КСРО елдерін шарпыған коммунистер жүргізген террорлық саясат салдарынан болған жаппай қантөгіс, кісі өлімі.* Дейтін бір қызыл қыргын, хан талапай Балқаш пен екі арасы Аңырақай, Ебінің есер желін бетіне алып, Аңырап ауды қалмақ қаралы айқай (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). Осыны көріп, назды ұлғайтамыз, Біріміз-бірімізге күнде айтамыз. Ақ патша, қызыл қыргын жайлап еді, Япырмау, енді арызды кімге айтамыз (К.Салықов, Жезкиік).

Қырғынға ұшырады. *Қырды, апатқа ұшырады.* Мына жақта Ыргыздан Торғайға жүрген солдаттардың жолын тосып, оны да

қыргынға ұшыратты (С.Шәріпов, Бекболат).

Қырғын келгір! қ а р ғ. *Жоқ болғыр, қырылып қалғыр! Қыргын келгір* қыздар қайда жүр!? (Ауызекі).

Қырғын тапты. *Қырылды, қаза болды, жойылды.* Білмесеңдер, бұл қыргын тауып жатқан біздің қазақ-қырғыз деген бірге туған бауырымыз («Абай»). Батпаққа аты жығылып, Үстіне біздер жұмылып, Қыргын тауып қалың қол, Қиылдан аққан қарақан Ойылға барып құйылған (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Қырық жыл қырғын болса да. *Қандай қиыншылық, ауыртпалық болса да.* Қырық жыл қыргын болса да халықтың қол созар мұратын қызғыштай қорғап, көпті үлкен жолынан тайдырмаған азамат қана бақытты (М.Дүзенов, Ақөже).

ҚЫРҒЫНДА= е т. *Қырғынға ұшырату; жою, құрту.* Оңбайды адам жөнсіз қыргын даған, Диірмен тілмен тартып, дырылдаған. Ғылымым қор болғанға жылай-жылай, Шықпаған жаным жатыр шырылдаған (Ақмолла ақын, Күндер.). Жосылтып банды жолға таңбасын сап, Қыргындап жолдағы елді шауып, тонап (С.Бегалин, Танд. шығ.). Білді көмек келгенін, Сергей тобы тасылды. Қыргындады әскерді, Қайысты жау, жасыды (Сәлем саған.). Өзімізді-өзіміз қыргындайтын заман болды-ау! (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш.).

ҚЫРҒЫНДАС= е т. *Соғысу, қан төгісу.* Ертеде сол асқардың сәулетіне, Қиыстай қыргындаасқан талай жұрты. Ақшұнақ, Жабағылы, Мыңшұқыр, Таз Бұлардың бөріні тізген жоңғар тұрқы (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРҒЫНДАСУ *Қырғындас етістігінің қимыл атауы.* Бергі Жоңғар жойқындарының ұзағырақ сайрандауына, содан қазақ батырларымен дамылсыз қыргындасуына бұл қақпа куә емесіне кім кепіл? (Ф.Қайырбеков, Ақжелкен).

ҚЫРҒЫНДАТ= е т. *Соғыстыру, қан төккізу.* Бізді жеңсе, сендерге өтіп, сендерді де қыргындататы (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Жығылып шаршаған ел ұйықтап жатқан, Азамат ат міне алмай қапы қайтқан. Жасанған жау қырмандап енжар елді, Бауыздап, қырып-жойып, қыргындатқан (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРҒЫНДАТУ *Қырғындат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҒЫНДАУ *Қырғында етістігінің қимыл атауы.* Жазалаушы отрядтың қатты қыргын дауы еңбекшілердің ашу-ызаасын күшейте түсті (ҚазССР тарихы).

ҚЫРҒЫН-СҮРГІН з.т. *Елтыныштығын кетірген шапқыншылық, бүлінішілік.* Елдің ертекші қартының бәрі сіздей бола берсе, бұл жұрт мұндай қыргын-сүргінге арандамас еді ғой (Д.Әбілев, Арман.). Батыр жігіт алысып қуғыншымен, Үлкен айқас болғанда Қыргын-сүргін. Оққа ұшыпты жас жігіт осы жерде, Бұлағы бар жер екен шөбі шүйгін (А.Тоқмағамбетов, Шағалалы.). Оған дейін қыргын-сүргіннен құтыла алмайсыздар. Сол тыныштық заманға тезірек жетуге қам қылу керек (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРҒЫНСЫЗ с.ы.н. *Қиян-кескі ұрыссыз, қантөгіссіз, соғыссыз.* Түн деген шашын жайған албасты екен, (Апыр-ай, таң кешігіп қалмас па екен?) Қияпетсіз, қыргынсыз, қан төгіссіз, Алма-кезек аспанда арбасты екеу (М.Мақатаев, Шығ.).

ҚЫРҒЫНШЫЛЫҚ з.а.т. *Қырып-жоюшылық, шапқыншылық.* Халқының қайғылы хабарын естіп, еліне келген олар хан сарайына келіп түссе, қан-жосық қыргыншылықты көреді (С.Қасиманов, Алтай.). Бұл жолда талай адам жанын қияды, қыргыншылыққа да ұшырайды (Ә.Шәріпов, Қапаста.). Бірақ қырғыздар арғы замандарда әр жұрттан шабыншылық, қыргыншылық көп көріп, тұқымы азайып қалған дейді (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫРҒЫШ з.а.т. *Бір нәрсені қыру үшін темірден жасалған құрал.* Ол да дамыл-дамыл темір қырғышпен қазан түбін шақырлатып, ірімшік қайнатып отыр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Бір топыраққа аунап өскен, бір бұлақтың суына шомылған, бір қырғыштан қаспақ жеген досым бар (Жыл он екі ай). Есік алдындағы жерошақтағы қара қазанның бетіндегі жабуды алып, оның ішін қырғышпен кырды да, Зәуреш қазанға дәм салды (Ә.Қалмырзаев, Қарлығаш).

ҚЫРҒЫШТА = е.т. *Қырғышпен қайта-қайта қыру.* Құрманғазы аттанып кеткен күннің кешінде нақ көзір апасы қырғыштап жатқан қазанда киік еті асылды (С.Бақбергенов, Қайран шешем). Аң терісін қырғыштамайды, қалың көк еттері мен майларын қолмен алып тастайды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚЫРҒЫШТАЙ с.ы.н. *Қырғыш сияқты.* Шыр-шыр етті Насика қызғыштай боп, Азып-тозып, ой ойлап, қырғыштай боп (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚЫРҒЫШТАУ *Қырғышта етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРДЫР = е.т. *Қырғызу, алғызу.* Ұстарамен кеше ғана тақырлап қырдырған басы күнгірт шам сәулесіне қозғалған сайын жылт-жылт ете қалды (Д.Исабеков, Мазасыз күн.). Қорамсақ сақал-мұртын жаңа ғана қырдырған сияқты, жылмиып отыр екен (Ж.Тілеков, От кешу). Бүгінге дейін тұрдырып, Осынша қолды қырдырып. Тұрғаның, ерлер, қалай? – деп, Келе батыр зарланды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚЫРДЫРТ = е.т. *Біреуге қырғызу, алдырту.* Ұстарамен қырдыртып, көк тастай етіп жылтыратып қойған дөп-дөңгелек бастың дәл ортасына шатынаған екі көз, қоңқақ мұрын, одан төмен салбыраған қылы-қара мұрт еңгезердей болып шыға келгенде Шарада зәре-күт қалмайды (Ә.Тарази, Кен.).

ҚЫРДЫРТУ *Қырдырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРДЫРУ *Қырдыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРЖИ = е.т. **1.** *Қатпарлану, бүктетілу, жиырылу.* «Мені қалай құр тастап кетесін?» дегендей боп, бұқаның мойнынша қыржиған көрі қайың арбамыздың мұрындығына жабысты (Б.Майлин, Шығ.). Күлдіретін Әміренің өнері, қыржиган беті, жұмылған көздері. Қысқасы, Әміренің артистігі дейді (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Көрілік қартайғанда бастан келер, Ағарып, басындағы шаштан келер, Жасында қандай көркем болсаң-дағы, Қыржиган қабақ, маңдай, қастан келер (Шал ақын, Өлеңд.).

2. *ауыс. Қабағын ашпау, ұнатпау; тыржию.* Інісінің ақылы көкейіне қонса да, Қаратаз қабағын бермей, әлі қыржиып отыр (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Балуан қыржиып, бұларды жаратпағандай мойнын есікке қарай бұра беріп еді, ортадан сөзге Қусырма араласты (Т.Нұрмағанбетов, Туған ауыл.). Қазақтың жауы – өткенде зорлық жасаған, бүгінде иектен отырған орыс емес. Қыржиып жүрген қырғыз, қожандап тұрған өзбек те емес. Іштегі жұрттар да, сырттағы көршілер де жаулықтан тыс (М.Мағауин, Ұлтсыздану ұраны).

ҚЫРЖИТ = е т. 1. Қатпарландыру, жиырылдыру. 2. а у ы с. Қисайту, тыржиту – Ә, солай ма, – деп жылтыр қара мойнын қыр-ж и т ы н, көзін сығырайта қарады (Ж.Еділбаев, Түркістан).

ҚЫРЖИТУ Қыржит етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРЖИЫС = е т. Бірігіп қнатпау, тыр-жиысу. Құдалар бұл жолы бергендерімізге риза болмай қ ы р ж и ы с ы н аттанды да, кейіннен тіпті берген сәлемімізді де алмайтын дәрежеге жетті («Мәдениет және тұрмыс»). Қатыным ұл тапты деп әкеміз көкпар берген шығар-ау, – дегенде қ ы р ж и ы с ы н жүрген жігіттер мойындары салбырап, сөзден қалыпты (Т.Нұрмағанбетов, Туған ауыл.).

ҚЫРЖИЫСУ Қыржиыс етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРЖИЮ Қыржи етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРЖУА з а т. с ө й л. Жуа өсімдігінің жабайы түрі. Олар [мал баққан ауылдар] таужуа, қ ы р ж у а аталатын шөптерді кеспеге турап та, шикі күйінде де жеген (С.Мұқанов, Таңд. шығ.).

ҚЫРЖЫҚ с ы н. 1. Көрер көзге қораш, қысқа, мыртық. Салпықовтың қ ы р ж ы қ мойыны бұрынғыдан да бетер ішіне кіріп, бас терісі аузына түсіп кеткен (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай). 2. а у ы с. Өз дегенінен басқаны істемейтін, қырсық, қыңыр. «Өзінен басқаны кісі санамай, кердеңдеп өскен қ ы р ж ы қ шал... Қарашы пәлесін», – деп ойлады (М.Сүндетов, Есексіз.). – Қайдан, қалай жинамақпыз, қолғабыс тигізер азаматтарды, – делінген сұрауға қ ы р ж ы қ, қыңыр шал бөгелген жоқ (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ҚЫРЖЫҢ е л і к. Жақтырмағанда адам бетінде болатын қысқа жеке қозғалысты бейнелейтін сөз.

Қыржың етті. Қыржыңдады, жақтырмады. Қыз азғана құлағын салып отырды да, тез жалыққан кісідей, қ ы р ж ы ң е т і н, бұл төренің сөзіне ықтияр қылмай, қолына бір кітапшаны алып, оқып отыра берді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРЖЫҢДА = е т. 1. Қыржың-қыржың ету, жақтырмау. Әлгі ұзын мойын зоотехник қ ы р ж ы ң д а н ауылдан шықпаушы еді, ол да безіп жоғалды, бәлем (К.Ахметбеков, Ақдала). Кейде содан өшім қайтатындай, тілін алмай қ ы р ж ы ң д а н, өзін мазактап жындандырып кетуші едім (Қ.Толыбаев,

Қайдасың.). 2. Денесімен, бет қозғалысымен жақтырмағанын, қнатпағанын көрсету; ыңғайсыз қозғалу. – Қойшы, апа! Жоқты айтпай! – деп қ ы р ж ы ң д а н жаратпады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бұрыл құнан болса желге қарсы жүргісі келмей қ ы р ж ы ң д а й-д ы (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ҚЫРЖЫҢДАТ = е т. Ыңғайсыз қозғалту.

Бір иығынан түсіп кеткен шолақ пальтосын кие алмай, жауырынын қ ы р ж ы ң д а т ы н барады (М.Сүндетов, От іші.).

ҚЫРЖЫҢДАТУ Қ ы р ж ы ң д а т етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРЖЫҢДАУ Қыржыңда етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРКҮЙЕК з а т. 1. Күнтізбелік жылдың 30 тәуліктен тұратын тоғызыншы айы, күздің бірінші айы. Жаңбырлы қ ы р к ү й-е к т і ң таңы алдында, Өзеннің қара пар-дай қабағында, Көп күткен арманының жұлдызындай Анамның жарқ етіппін жа-нарында (С.Мәуленов, Алыс кет.). Әлден уақытта айналаны қызыл сары түске бояп, қ ы р к ү й е к т і ң құла таңы атты (С.Досанов, Қыран.). Қ ы р к ү й е к т уа көген де жиналып, желілер сиреді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). Қ ы р к ү й е к т уа түстіктен сұп-суық жел соғып, ертеңгілікте бүкіл табиғат боз қыраудың ас-тында жатады (О.Бөкеев, Қайдасың.). 2. ә т н. Қошқар мен текеден күйек алынатын күздің басы. Қ ы р к ү й е к атауы малшаруашылығына байланысты шыққан. Қой мен ешкінің төлдеу мерзімін реттеу, яғни төлдеуді жылы айларға сәйкестеу және малды күйлі ету мақсатымен жылдың басында (көбіне отамалы айында) қошқар мен текелерге байланған күйек осы айда алынатын болған (ҚҰЭ).

ҚЫРҚА з а т. 1. Ойлы-қырлы, көп бе-лесті, майда өзекті жер бедері. Әйтеуір сол баяғы сұр қ ы р қ а – ойлы-қырлы. Егер сәті түсіп соның үстімен ұша қалсаң, таудың үсті бұдан гөрі өзгеше (Н.Қазыбеков, Дала өрнектері). Көшер болсаң, ей, бәдік, жүрқаға көш, Құлан, киік жайлаған қ ы р-қ а ғ а көш. Көш айласын білмесең, мен айтайын, Күресіннен күл шашқан бұқаға көш (Қара өлең). Төлеген үкідей ұшып ба-рып, жаумен екі ортада, қ ы р қ а н ы ң бер жағында тұрған жалғыз үйге өзі барып бекініп алды (Ә.Нұршайықов, Алтын.). Биік бір қ ы р қ а ғ а шығып алдым да, бар даусыммен бір есімді қайталап айқайладым (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). 2. г е о г. Қатарласа созылып

жатқан бірнеше қыраттардың жалпы атауы. Кейде төңірегіне қарағанда көтеріңкі, үстіртті жерді де *қырқа* деп атайды. Қырқалардың мореналық, құмқырқа т.б. түрлері болады (ҚҰЭ). *Қырқалар* – ауқымы, биіктігі және жаралау тегі жағынан сан түрлі болып келетін, бір-біріне тізбектеле созылған жон-жоталар жиынтығы (Қаз. тілі термин. Геология). 3. а у ы с. Белгілі бір кезең, адам өміріндегі елеулі шақ, белес. Қазір он жылдан астам уақыттың *қырқасын* а н көрінген сол қауырт күндердің албырт шағы дастанға айналды (С.Хайдаров, Жүрек.). Қырықтың *қырқасын* а н енді асқан, жігері жалын атқан жігіт негізгі жұмысы қыруар бола тұрса да, қоғамдық істе аз жұмыс атқарып жүрген жоқ (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.).

Қырақан шапты. *Сыртынан тиді, сыртынан шалды.* Теріс айналдырып жіберді, *қырқада* н *шауып*, доптай түсірді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРҚАҒЫ з а т. *Ауылдан сырт, шет жердегі.* Қостанайда ел жігіттері Сайым болысты өлтіріп жіберген, Атбасарда Есет болыстың ішін жарған, Торғай желігуге айналды, Ақтөбе уезінде *қырқаға* ы орыс тілмаштарды (песерлерді) өлтірген, екі қаланың арасындағы почтаны талаған (М.Дулатов, Шығ.).

ҚЫРҚАЙ¹ ү с т. *Бәрі, түгел; жаппай, шетінен.* Олар *қырқай* науан, балаларын оқытпасак та күн көреміз деп отыр (А.Жүнісов, Өмір.). Алған хабар, ашқан деректерін сүйсіне әңгімелеп жатып, *қырқай* ұйқыға кетті (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Қаһарлы елдің қайраты, Жауды *қырқай* қырады. Сусыған қара жыланды, Қыршынынан қияды (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚЫРҚАЙ¹: *қырқай шалу.* *Ту сыртынан, қапсыра екі аяғын қоса шалу.* Зука дау басталмай жатып мені *қырқай* *шалу* аяғын көлденең тартты (Б.Құсбегин, Зука батыр). Бел күші бар палуандар не кеудесі, саны бірдей, көбінде сүбелі, белді келеді. Мұндай палуандар қарсыласын көбінде мықынға салып, *қырқай*, іштей *шалып*, белден қайқайта бұрап жығады (Х.Нұркеұлы, Ұлттық мирас.).

ҚЫРҚАЛА= е т. *Қырқамен жүру.* «Алды» дейтіні жарты аралдың алқым тұсынан тауға көтеріліп, көлдің тас қабақ жарымен *қырқалай* жүретін сұрлеу (С.Мұқанов, Аққан

жұлдыз). Адырды *қырқалай* құстың ұшқан бетінен көз айырмай келе жатқан Шыңғыс, бір қырқада атының басын тартып тұра қалды (С.Бегалин, Бала Шоқан). Содан қырқаны *қырқалап* отырып Тереңөзектегі диірменге дейін жетті (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек).

ҚЫРҚАЛАН= е т. *Қырқа-қырқа болу, жоталану.* Көлдің желке жағынан жоталана көтерілген жүндес тау *қырқалана* созылып барып, Бурабайдың ең биігі – Көкшемен тұтасып кетеді (С.Мұқанов, Ботакөз). Осы ұшы-қиыры жоқ кеңістік, *қырқаланаға* н құмдар, реңсіз шағыл бір мылқау наһан сияқты көлбеу жата берді (Ж.Арыстанов, Жалынды.).

ҚЫРҚАЛАНУ *Қырқалан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚАЛАУ¹ с ы н. *Аздап қырқа, сәл ғана биіктеу.* Айсағали екеуміз ілгерірек озып, жолдың *қырқалау* шетіне шықтық (Б.Аманшин, Көкжар.).

ҚЫРҚАЛАУ² *Қырқала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚАЛЫ с ы н. *Қырқа-қырқа болып келген, қырқасы бар.* Оңтүстікке қарай көлбеу жатқан жер беті ойлы-қырлы шошақ төбелі, белес-белес жонды, *қырқалы* келеді (Б.Момышұлы, Шығ.). – Сендер отарды күздікке салыңдар. *Қырқалы* жерге жоламандар, – деді (М.Дүзенов, Әке.).

ҚЫРҚАР¹ з а т. к ө н е. *Қылыш.* Ұстап алды тұлпарын, Қос қанатты сұңқарын, Алтын балдақ аң алмас Алды қолға *қырқарын* (Көрұғлы). Бектер ішер шарапты, Тауып бер маған жаракты. Маған бергін *қырқарға*, Алтын айдар садақты (Ғашық-наме). Төңірі берсе қолыма Жерге бір сені таптар ем; Сандап сынды тұлпарың, Қынабы алтын *қырқарың* Я сенікі, Я менікі (Қыз Жібек).

ҚЫРҚАР² з а т. *Қырқым.* Ертістің екі жағы қалың терек, Көзіңе көрінеді қайың бөлек. Тартушы ек жазда *қырқар*, күзде пішен, Осының бәрі той ед, неге керек? (Қара өлең). Екі саулық, бір қозы, Берер едім *қырқарға*, Дүниедегі адамзат, Жан тоя ма іңкәрға? (Қобыланды батыр).

ҚЫРҚАР³ с ы н. ж е р г. *Қу, айлакер, айлалы.* Кенжеғара болса, ол бір *қырқар*, оңай жеңіле қойған емес-ті (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Біреу-міреу зауытқа жер сатып, зауыт шаптырып жатқан шығар? – деп, *қырқар* тұлкі тағы аңқаусырады (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке). Жамантай айтты: – Жігіт *қыр-*

қар екен, Қуілген айдын көлден Сұңқар екен, Алатын аспен тойда шаппай бәйге, Күрең ат топтан озар тұлпар екен (Н.Ахметбеков, Шығ.).

ҚЫРҚАРЛА = е т. к ө н е. *Бірінің ізімен бірі жүру, шұбау.* Сол Жұбай атын тастап қайта кетті, Кейінгі үшеуіне барып жетті. Қырқарлап қой өткендей әлгі үшеуін, Бір-бірлеп әлгі жерде тартып өтті (Батырлар жыры).

ҚЫРҚАРЛАН = е т. *Бірінің ізімен жүру, жұбалу.* Мінкен де мінкен, мінкен ер, Бұл сықылды неткен ер?! Көлденең жатқан Жайықтан Құралайдың күнінде, Еркек қойдай бөлініп, Қырқарлан өткен ер (XVIII–XIX ғғ. қаз. ақын). Ыстық сейтек Жәмбілдің Бесінде өтті деңінен. Қырқарланған ерлерді Жасанған жау деп түсініп, Жүрмеді жандар шенінен (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚЫРҚАРЛАНУ *Қырқарлан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚАРЛАУ *Қырқарла етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚАРЛЫҚ з а т. ж е р г. *Қулық, айлакерлік.* ≈ Қырқарлығын көрсетті.

ҚЫРҚАСЫН з а т. *Кішігірім қырқа; қырқашық.*

ҚЫРҚАСЫНДАУ с ы н. *Аздап биіктеу.*

ҚЫРҚАШ з а т. с ө й л. *Қырқашық.* Қырқашқа кейбіреулер жайып төсек, Баспалдақ табанына қойып кесек. Байғұстар бұл азапқа өкінбейді, Секілді машақаты – рақатқа есеп (Н.Ахметбеков, Шығ.).

ҚЫРҚАШЫҚ з а т. *Кішігірім қырқа; қырқасын.* Ай өзенінің қабағындағы қырқашық та, сыртын заман іздері айғыздап, қожырландырған жалғыз күмбез сырға бөгіп, мұңға бөленіп тұр (С.Бегалин, Шоқан асу.).

ҚЫРҚ-ҚЫРҚ е л і к. *Қайта-қайта жөткірінгенде шығатын дыбысқа ұқсас қайталама дыбысты білдіретін сөз.*

Қырқ-қырқ етті. *Қырқылдаған үн шығарды.* Құсқорадан үйректердің қырқ-қырқ еткен үні естіледі (Б.Соқпақбаев, Аяжан). Әлдеқайда қалың нудың ішінен қырқ-қырқ етін үйректердің мазасыз үні естіледі («Қаз. әдеб.»).

ҚЫРҚУ *Қырық етістігінің қимыл атауы; қию, кесу.* Осы бір ағаштың көшеге ендеп кіріңкіреп тұрғанын өзі де байқаушы еді, соны қырқуға кірісті (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Шегірінші басқа жерге көшіріп

отырғызуға және қырқуға икемді (М.Ахметов, Егін қорға.). Аяғы ұйып қалған екен, аздап бой жазып, қу ешкілердің жүнін қырқуға қолғабыс етпек болды (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

Қой қырқу. м а л ш а р. *Қойдың жүнін қырықтықпен қырқып алу.* Қой қырқу науқанын бір аптада аяқтаңдар (С.Шаймерденов, Өмір.). Дәл осы қой қырқу кезінде ұрысқаннан кейін шамасы бір ай болғанда Сәлім хат алды (А.Оразалин, Қайырлы.).

ҚЫРҚУШЫ з а т. *Бір нәрсені қырқатын адам.*

ҚЫРҚҰЛАҚ з а т. с ө й л. *Дәрумендер жетіспеушіліктен болатын ауру түрі.* Ішкен аста ұзақ уақыт витаминдер аз болса, адам қырқұлақ, мешел т.б. ауруларға шалдығады (С.Байжанов, Өкпе туберк.). Ол қозықұйрықтың, жуаның қырқұлақтан құлантаз айықтыратынын жақсы біледі («Мәдениет және тұрмыс»).

ҚЫРҚЫ з а т. э т н. *Марқұмның қайтыс болғанына қырық күн толуына байланысты берілетін құдайы ас.* ..Кешегі өзіңнен мидал алып, таза қызмет етіп жүрген болыстарың, тым болмаса сенің қырқыңды күтпей... (М.Дулатов, Шығ.). Жоктау өлеңдері өлген адамның қазасы үстінде немесе ескі салт бойынша жасалатын жетісі, қырқы, жылы деп аталатын кездерде айтылатын болған (М.Ғабдуллин, Қаз. ауыз. әдеб.). Қуантай қарттың қырқы секілді, бұл маңай үшін, үлкен жиындарда болмаса, жалғыз-жарым мал қарап жүріп кездескен кісілердің сөйлескен үндері өз құлақтарынан алысқа ұзамайды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қырқынан шығару. э т н. *Сәби дүниеге келгеннен кейін қырық күн өткенде ырымдап суға шомылдыратын ғұрып [Қалыптасқан дәстүр бойынша, нәрестенің қарын шашын ер кісі алған, ұрпағы өсіп-өнген қария әже 40 қасық суды баланың үстіне құйып тұрып 30 омыртқан жылдам бекісін, 40 қабырғаң жылдам қатсын деп тілек айтқан].* Баланы қырқынан шығару тойына жиналған адамдардың әрқайсысы нәрестені шомылдыратын ыдысқа ырымдатып 40 қасық су құяды, шомылдырған ыдысқа «күні күмістей жарқырап тұрсын» деп күміс сақина, жүзік сияқты әшекейлер салынады (ҚҰЭ). Оларға тез жету үшін, туған баламның қырқынан шығаруынасыға күтіп жүредім (С.Мұқанов,

Есею жыл.). Бала қы р қ ы н а н ш ы қ қ а н ш а еміздірді де, әрі қарай өздері бауырларына басты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Қырқын берді. Қайтыс болған адамның қырық күндігін ас-су беріп, атап өтті. Жәнібектің қы р қ ы н б е р і с і м е н ел жиылып, Бұрындықты ақ кигізге көтеріп хан сайлады (І.Есенберлин, Алмас.). Нұртайдың қы р қ ы н б е р м е й жатып, ас үйде ұйықтаған Күнтайға, ол түнде кеп қол салды (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Қырқын беру. э т н. Қайтыс болған адамның қырық күндігін атап өту. Қуантай марқұмның қы р қ ы н б е р у г е жиналған ауыл ақсақалдары, сөйтіп, өзер тараған-ды (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚЫРҚЫЛ= е т. 1. Кесілу, қиылу. Кеше түс қайтағы мен бүгін таңертеңгі екі салқынның есесін бір қайтарайын дегендей, Сейсімет құлаштап жатыр. Орағы қиюдан жұлға көшкен. Қияқ түбірлері қы р қ ы л г а н н а н гөрі күшпен үзілгенге көбірек ұқсайды, тарам-тарам, қиқы-жиқы (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Біз де өнерін қадірлейміз бұлбұлдың, Бірақ аз-мұз шатағы бар құрғырдың, Қараңдаршы, бір қанаты қы р қ ы л г а н, Балақ жүні ұйпаланған, жыртылған, Достарым-ау, жатқан жоқ па осында, Бет қызартар үлкен істің былығы? (М.Шаханов, Ғасырлар.). 2. а у ы с. Алыну, шабылу. Ал көреген көзге олардың кейбіреулерінің бастары отыз-қырық қадамнан кейін қы р қ ы л ы п отырғанын аңғару бәлендей қиын емес (І.Есенберлин, Шығ.). Кішкене Кентайдың оң қолының екі саусағы басынан қы р қ ы л ы п т ы (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). 3. Қырқын кезіндегі қой жүнінің қиылып алынуы. Қой қы р қ ы л ы п, жылқы күзеліп жатқан кез екен (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Қой семіз көрінеді қы р қ ы л м а г а н, Баласы сен біреудің былқылдаған. Барында талабыңның талпынып қал, Бос қалар жастық шақта ұмтылмаған (Қара өлең). 4. Тозығы жетіп жыртылу. Ол үндеген жоқ. Қалтасынан қағаз, қарындаш алды. Сия-қарындаштың ұшын тілімен жалап-жалап қойып, бүктесінен қы р қ ы л г а н сарғыш қағазға қарға-тұяқтап жаза бастады (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Күнқағарының айнала қырпуының матасы қы р қ ы л ы п, қағазы көрініп жүрген, кепкісі жапыра-жапыра бір құлағын жауып кетіпті. (Ж.Нәжімеденов, Даңк.).

Қанаты қырқылды. Тауы шағылды, беті қайтты. Өнерлінің бір қанаты – мақтау, енді сол қ а н а т ы қы р қ ы л г а н сияқты сезінгенде көзіне жас үйіріледі (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Теңіздей жағам жыртылды, Қ а н а т ы м қан боп қы р қ ы л д ы. Алба-жұлба бұлттарда Алба-жұлба күн тұрды (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚЫРҚЫЛҒЫР: жасың қырқылғыр. қ а р ғ. Өрем қап, өліп қал деген мағынада. – Әй, ж а с ы ң қы р қ ы л ғ ы р, қайтар ананы! (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

Тілің қырқылғыр. қ а р ғ. Тілің кесілгір деген мағынада. – Т і л і ң қы р қ ы л ғ ы р д ы ң сөзін қарашы, қарғадай болып, сен бүйтпесең Ырымбаладан туамысың, – деді Әнәпия Жаңылға (А.Хангелдин, Өткен күн.).

ҚЫРҚЫЛДА=е т. Қырқ-қырқ еткен дыбыс шығару. Қай жерде екені белгісіз, бакпа үйректің қы р қ ы л д а г а н үні шығады (Т.Әбдіков, Танд.).

ҚЫРҚЫЛДАҚ: қырқылдақ торғай. зоол. Шымшық тұқымдасына жататын кішкене құс. Қы р қ ы л д а қ т о р ғ а й Қазақстанда Орал, Ырғыз, Шу, Іле, Еміл, Қаратал өзендері және Алакөл алқабында кездеседі (КСЭ).

ҚЫРҚЫЛДАС= е т. Керідесу, керісу. Үйдің іші екіұдай болып кәдімгідей кіржіңдесіп, қы р қ ы л д а с ы п алды да сол қызмен далаға шықты (Ж. Нәжімеденов, Ақ шағыл). Өзіне тақ бұйырмаса да, Жәдік балаларының қы р қ ы л д а с қ а н ы н көрудің өзі оған аз ғанибет емес еді! (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚЫРҚЫЛДАСУ Қырқылдас етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРҚЫЛДАТ= е т. Қырқылдаған дыбыс шығарту, қырқ-қырқ еткізу. – Жаман, шірік... Тауықтың мойны құсатып, қы р қ ы л д а т ы п шаппасам ба мойныңды (Р.Токтаров, Ертіс.). – Қара тауықты қы р қ ы л д а т п а й, жатқызайыншы апа! – деді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.).

ҚЫРҚЫЛДАТУ Қырқылдат етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРҚЫЛДАУ Қырқылда етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРҚЫЛДАУЫҚ с ы н. Қырқылдай беретін, қырқылдағыш. Көктемде мұнда шағалалардың, қы р қ ы л д а у ы қ атайка үйректерінің, теңіздің көк ала

үйректерінің сансыз көп тобы ұшып келеді (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.).

ҚЫРҚЫЛЖЫҢ¹ з а т. *Келіспеушіліктен келіп шығатын ұрыс-керіс, қырғиқабақтық.* Осы қы р қ ы л ж ы ң н ы ң бәрі сол Бақыттың кесірінен болғалы отыр (С.Мұратбеков, Көкорай). Кетпей жүрген қ ы р қ ы л ж ы ң н ы ң зардабы ұрымтал жерде үдей түседі (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚЫРҚЫЛЖЫҢ² с ы н. *Жасы ұлғайып, егде тартқан мылжың, егде (адам).* Сол төренің өзі қ ы р қ ы л ж ы ң немесе болса да, тым қатынжанды деседі (З.Жәкенов, Таңсамалы). – Ой, әкесінің аузын... Қоштаспа! – деді қ ы р қ ы л ж ы ң шал (О.Бөкеев, Қайдасың.).

Қырқылжың тартты. *Жасы келіп, күш-қайраты кеміді.* Қыркүйектен асыпты, Қ ы р қ ы л ж ы ң т а р т ы п қалыпты, Ақ қырау басын шалыпты, – дегендей (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Сол кездегі бала едік, міне, бүгін қырықтан асып қ ы р қ ы л ж ы ң т а р т т ы қ (Н.Қазыбеков, Тұсау кесер). – Қырыққа келіп, қ ы р қ ы л ж ы ң т а р т қ а н мынау Сатқаның аузында бір тіс жоқ, – деді тана көз қара жігіт («Қаз. әдеб.»).

ҚЫРҚЫЛУ *Қырқыл етістігінің қимыл атауы; қиылу.* Жүннің сапалы қ ы р қ ы л у ы н қадағалау қырықтық пунктінің бастығы мен шопанның өзіне жүктелген (К.Бокасов, Әкеге.). Биыл қ ы р қ ы л у ғ а берілген отыз шақты мың қойдың әрқайсынан орта есеппен үш килограмнан жүн алынбақ (Б.Токтаров, Қыран.).

ҚЫРҚЫМ з а т. м а л ш а р. *Қой жүнін қырқатын науқан, қырықтық.* Біз сол еңбек қызған қ ы р қ ы м үстінен келіп түстік (С.Әлжіков, Дала.). Қ ы р қ ы м жайлауда жүргізілетін жағдайда, құрғақ және дөңді жерде арнаулы алаң жасалып, үстін брезентпен жабу керек (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Қ ы р қ ы м ғ а қыздар араласқалы пункт басындағы жұмыс қыза түсті, өнім де мол, еңбек те көңілді («Қазақст. мект.»).

ҚЫРҚЫМШЫ з а т. *Қой қырқатын адам.* Сол күні қырқым саңлақтары дем алды да, ертеңіне республика үздік қ ы р қ ы м ш ы л а р ы н ы ң конкурсы басталды («Лен. жас.»).

ҚЫРҚЫНДЫ¹ з а т. *Өрмек жіптерінің тоқуға келмей қалғандықтан қырқып алынған, ұзындықтары 35-40 см-дей жері.* Алашаның бойларын құрау үшін осы қ ы р қ ы н д ы н ы пайдаланған жөн (С.Қасиманов, Қаз. колөнері).

ҚЫРҚЫНДЫ² з а т. ж е р ғ. *Мал жегеннен сояуы шығып қалған қалдық шөп, кәшек.* Қорадағы қойларды шығарып қарлату, жылқы кертесіндегі қ ы р қ ы н д ы н ы соларға тастау, сиырларға су жылытып беру (Ж.Молдағалиев, Тыңдағылар). Шөп біткен. Қора маңында қыстайғы қ ы р қ ы н д ы л а р жататын (Қ.Сәрсекеев, Қараша.).

ҚЫРҚЫНШЫ с а н. *Қырық санының реттік түрі.* Қ ы р қ ы н ш ы жылдың май айы еді. Сисенбай қарттың үйіне адам сыйғанша жиналды. Бұл елдің ең соңынан келіп, отыратын орын таппай, есіктің алдында түреген тұрып үй ішіне көз жіберді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Қыршын жастық – сен менің ғашықтығым, Қ ы р қ ы н ш ы баспалдақ басып тұрмын. Қартаю қапелімде жоқ-тың менің, Қайтейін, ағалыққа асықтырдың (М.Мақатаев, Шығ.). Қ ы р қ ы н ш ы жылдардың мыңдаған жастары сияқты ол да ел басына күн туғанда қолына қару ұстады (Т.Ыдырысов, Жалынды.).

ҚЫР-ҚЫР е л і к. *Тұншыққанда, жаналқымға келіп қысылғанда т.б. жағдайлардағы дауыстың булығып, қырқылдағанын білдіретін сөз.*

Қыр-қыр етті. *Дауысы қырылдап шықты, қырылдады.* Желкесі күдірейіп, бұғағы әукеше салбырап, қарны шермиген біреу, барбиған сұқ қолын шошайта сөйлегенде, даусы қ ы р-қ ы р е т е д і (Ғ.Мұстафин, Қарағанды.). – Өлдім!.. – деді ол, бірақ даусы шықпай, аузынан ақ көбік ағып, қ ы р-қ ы р е т т і (Ә.Нұрпейісов, Сергелден.).

ҚЫРҚЫРА= е т. *Қыр-қыр ету, қырылдау.* Ақбілек дөңгелейді... Қасқыр құрілдейді. Ақбілек шырылдайды. Қасқыр қ ы р қ ы р а й д ы. Ақбілек шырқырайды...Сөйтіп Ақбілек көп қасқырмен көп соғысты (Ж.Аймауытов, Шығ.). Сорлылар қ ы р қ ы р а й д ы, қорқырайды, ышқынады, шыңғырады (Д.Әбілев, Ақын.). Тіпті көкпеңбек боп, түсі бұзылып қ ы р қ ы р а п кетіп барады (С.Мұратбеков, Көкорай.).

ҚЫРҚЫРАТ= е т. 1. *Қыр-қыр еткізу, қырылдану.* Сатан жалма-жан түсе қалып, қойды алып ұрды да, қ ы р қ ы р а т ы н бауыздап жіберді (І.Жансүгіров, Шығ.). 2. а у ы с. *О дүниелік қылу, көзін жою, құрту.* Атағанды ауызға ап, «Мынау қалай?» дегенді Қ ы р қ ы р а т ы н бауыздап, Талай «ұлтшыл» кеткен-ді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРҚЫРАТУ *Қырқырат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚЫРАУ *Қырқыра етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРҚЫС з а т. *Қиян-кескі ұрыс, соғыс.* Адам тарихында болмаған мұндай сұрапыл қ ы р қ ы с т а совет жауынгерлерінің көрсеткен ерлігіне ешбір теңеу айтуға болмайды (І.Омаров, Шабыт.). Сан арлан азулардың «қалыңдық» үшін қ ы р қ ы с ы басталған (С.Елубаев, Ойсыл қара). Жер-су реформасының жүзеге асуы нәтижесінде халықтар арасындағы қ ы р қ ы с жойылды (Р.Мылтықбаев, Түбі бірге.).

ҚЫРҚЫС= е т. *Өзара таласу, тартысу, қырықпышақ болу.* Оның үстіне алыс елдермен қарым-қатынас өзді-өзді қ ы р қ ы с ы п, кырги-қабақ отырған жергілікті билеушілердің беделін жұрт алдында көтеріп тастайтындай көрінді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). Қара жауың қайтадан шапса еліңді не етер ең? – Хас батырын бауыздап, қанын судай етер ем. Қатын болып күн кешіп жүргеннен де қ ы р қ ы с ы п, Қылша мойным талша боп, қанжығада кетер ем! (М.Мақатаев, Шығ.). Қайран тірлік, бақ пенен сор қ ы р қ ы с қ а н Түлкі сайға, Қыран өрге тырмысқан. Екеуіне алма-кезек көз тастап, Ұзақ, үнсіз, ойға шомды Шыңғыс хан (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ҚЫРҚЫСТЫР= е т. *Ұрыс-жанжал тудыру, айдап салу.* Екі елді қ ы р қ ы с т ы р ы п, алдына жүгіндірдің (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Ертең ағайын-туыстарды қыр соңыма салып қойып, қырық пышақ қып, қ ы р қ ы с т ы р ы п, қызығына қарап отырмақ кой (Б.Тілегенов, Аққайнар).

ҚЫРҚЫСТЫРУ *Қырқыстыр етістігінің қимыл атауы.* Аңқау да алаңғасар бауырларды бір-біріне аюша талатып, қ ы р қ ы с т ы р у ғ а қайтіп ары барады? (Д.Әбілев, Арман.). Ал патшаүкіметі таптықмүддесі, көздеген мақсаты бір халық бұқарасын өзара араздастыруға, қ ы р қ ы с т ы р у ғ а тырысып бақты (А.Нұрқанов, Мызғымас).

ҚЫРҚЫСУ *Қырқыс етістігінің қимыл атауы; жанжалдасу, қырықпышақ болу.* Ал дала алпауыттары бұрынғы кездеріндегідей өзара қ ы р қ ы с у л а р ы н қайта бастаған (Ә.Әлімжанов, Жаушы). Ру-тайпаға, тағы басқаларға бөлініп алып қ ы р қ ы с у дегендер біздің титтайымыздан көріп келе жатқан нәрселеріміз (Ө.Қанахин, Жер бас.).

ҚЫРЛА= е т. **1.** *Қыр шығару, қыр түсіру.* Әрбір тастың өзінде бейне жатады емес пе, ал адам оның ыңғайлы кескінін тауып қ ы р л а п қашауы тиіс (Ә.Әлімжанов, Отырар.). – Тас қ ы р л а п жатқан ешқайсың жоқ (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). **2.** с ө й л. *Қырмен жүру, қырқа лау.* Төрт-бес атты кісі қ ы р л а п келе жатыр (Ауызекі). **3.** а у ы с. *Қисынын келтіру, жүйелеу, ойластыру.* Сейсімет Темірәліге айтатын сөздерін ойша қиыстырып, қ ы р л а п әуре (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Сейсіметтің ләм деуге шамасы келер түрі көрінбейді. Бүгін бір ақтарыламын деп келіп еді. Жолай, осы үйге келе жатып айтатын әңгімелерін қ ы р л а п, қисындап алған (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚЫРЛАН= е т. **1.** *Қыр шығарылу, қыр түсірілу, дөңестену.* Тайқылау біткен тар маңдайы да, артық-ауыс жерлері қ ы р л а н ы п, қажетті қалыпқа түсірілген қою қара қасы да ұнасымды (М.Мағауин, Бір ата.). Кішкене мұрны бұрынғы түзу қалпымен созылып, көтеріле, қ ы р л а н а бастаған (С.Шаймерденов, Болашақ.). **2.** а у ы с. *Сайлану, жасану, буынып-түйіну.* Андаусызда жау тиді, үкпе тұстан жынданып. Ұл-қызым жауға аттанды, Қаруланып, қ ы р л а н ы п (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Жөнелді ерлер қ ы р л а н ы п, Сайыпқыран, саңлақтар Асынып қылып, винтовка, Тұяғымен тұлпардың Тезектей ұшып қатқан тоң Тасты саздай илетті (О.Шипин, Дастан.).

ҚЫРЛАНДЫР= е т. *Қыр түсіру, қырлы ету.* Әдетте, уықтың ұшын төрт бұрышты етіп қ ы р л а н д ы р ы п шығарады («Лен. жас»).

ҚЫРЛАНДЫРУ *Қырландыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРЛАНУ *Қырлан етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Қыры шығу, қыр салыну.* Өсімдік түріне қарай, олардағы сабақтың қ ы р л а н у ы да әрқилы болып кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). **2.** а у ы с. *Қыр көрсету, мақтану.* Мақтау естігенде қ ы р л а н у д ы ң орнына құты қашқан Назар: – Мен неме жетісіп қобыз қиқұлатпақпын, – депті (Т.Әлімқұлов, Кертолғау). Бұл кездегі Әшімнің қ ы р л а н у ы да бұрынғы әдеттеріне ұқсамайды (Қ.Оразалин, Ақ жазық).

ҚЫРЛАТ= е т. **1.** *Қыр салғызу, қыр түсірткізу.* Шалбарын қ ы р л а т ы п алды (Ауызекі). **2.** с ө й л. *Қырмен жүргізу, қырды бойлату.* Қорықшы: – Енді көзге түспей,

малыңды *қырлатып* жыт, – деді, өзі аулына қарай оралып (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚЫРЛАТУ *Қырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРЛАУ¹ *с ы н. Қыр болып келген, дөңестеу. Жотасы қ ы р л а у, кішірек мұрнының танаулары делдиген, жоғары ернінің үсті қарауытып түбіттен бастаған (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Суға қанған қойлар құдықтың қырлау беткейінде қаптап жатты (С.Алдабергенов, Жаңару).*

ҚЫРЛАУ² *Қырла етістігінің қимыл атауы; қыр шығару, қыр түсіру. Алмастың гауһар тасқа айналуы үшін, зергердің қолынан арнайы қ ы р л а у д а н өткізіледі (Н.Нұрахметов, Синтетика.). Европа зерттеушілерінің көпшілігі алмасты алмас ұнтағымен қ ы р л а у әдісін алғаш рет 1454 жылы Ван-Беркем ұсынған деседі (О.Бейсеков, Жеңімпаз.).*

ҚЫРЛЫ *с ы н. Бір немесе бірнеше қыры бар. Үй төбесінің дәл ортасынан орнатқан қырлы арқалықтағы шегеге ілген аспалы шам сәкіге тиер-тимес салбырайды (С.Омаров, Өмір.). Мен Қаз дауысты Қазыбек сөйлеп тұрған, Жасынның жарқырап түскен отында суарылған, Әуақтанған елімнің шашақты туларынан, Мен желекті найзаның жеребесі, Семсерлердің сегіз қ ы р л ы селебесі, Қазақтың Қаракесек руынан (С. Мәуленов, Алыс кет.). Алты қ ы р л ы ақ мылтық, Ата алмасам маған серт, Мен атқанда ұсынып, От алмасаң саған серт (Ер Тарғын). Елең-алаң, қараң-құраң бөлмеде жылт-мөлт етісіп, әр тұстан, әр аралықтан арақ толы қ ы р л ы стақандар мен әйелдердің сақина, сырғалары көрініп кетеді (Ж.Нәжімеденов, Даңқ.).*

Қырлы төсті құстар. *з о о л. <лат. neognathae> Желпуіш құйрықты құстардың отряд үсті тобы. Қ ы р л ы т ө с т і қ ұ с т а р жер шарының барлық аймақтарында кеңінен таралған әрі олардың түр құрамы да сан алуан (ҚҰЭ).*

Қырық [сан] қырлы. *Алуан түрлі, жан-жақты. Аһ, соғыс, соғыс, сенің көп кезеңің мен қ ы р ы қ қ ы р л ы, алуан түрлі құбылысың жауынгерлерге не көрсетіп, не сездірмеді (Б.Момышұлы, Москва.). Көп ұлтты совет әдебиетінің біздің прозамыз бен поэзиямыздың с а н қ ы р л ы болуына игі ықпал жасағанын жарқын жүзбен айтып бере алам (Ф.Мүсірепов, Достық.). Бір ерекше*

дүлей мінез тосып ек, Шіркін, адам табиғаты-ай с а н қ ы р л ы. Қанша ашулы болғанымен осы рет Әжем мені жазалаусыз қалдырды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сегіз қырлы, бір сырлы. *Әрістің жөн-жобасын, тетігін білетін, қабілетті, іскер, өнерлі, жан-жақты. Өте дұрыс, әрқайсымыздың с е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы болатын мезгіліміз әлдеқашан жетті (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). Кәдімгі айта беретін «с е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы» жігіт атандым (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Жігіт жан дейтін жігіт – С е г і з қ ы р л ы, б і р с ы р л ы болар (Шал акын, Өленд.).*

ҚЫРЛЫҚ *з а т. Сәл дөңестеу жер, қыр, қырат. Темір ауданының қ ы р л ы ғ ы н д а қардың қалыңдығы аттың омырауынан келді (С.Қалиев, Еңбек.). Павлодар облысының жағдайында картопты қ ы р л ы қ қ а салудың тиімсіз екенін көрсетеді (Н.Баяндин, Өзен алқабы.). // Қырға тән, қырда өсетін. Үсті-үстіне мал жайғандықтан, бұл жерде қой жейтін құмдық және қ ы р л ы қ өсімдіктер құрып кеткен («Қаз. ауылшаруаш.»). Мұның, әсіресе, қ ы р л ы қ шөбі қураған кезде сауын малын қондандыруға және сүттілігін арттыруға үлкен пайдасы бар («Соц. Қаз.»).*

ҚЫРЛЫЛАУ *с ы н. Аздап қыр болып келген, қыры бар. Қ ы р л ы л а у мұрынды, ұшы шекесіне қарай көтеріңкі біткен жіңішке қою қасты, сұлу бетті, толықша денелі кісі (С.Мұқанов, Алып адым.). «Шіркін, сәл қ ы р л ы л а у болып бітер ме еді?» деп те қояды ішінен (С.Бегалин, Уақыт).*

ҚЫРЛЫЛЫҚ *з а т. Қырлы болып келушілік. Орын үнемделеді, сонымен бірге алты қ ы р л ы л ы қ нәзік құрылыстың беріктілігін арттырады (Ж.Әбиев, Биология).*

Көп [сан] қырлылық. *Әр алуандылық, жан-жақтылық. Бұның қиындығы к ө п қ ы р л ы л ы ғ ы н д а (Ә.Тарази, Қиян). Орта-ғасырлық ұлы ойшылдың ғылыми мұрасын зерттеу үстінде көзге түсетін ерекшелік — оның творчествосының жан-жақтылығы мен к ө п қ ы р л ы л ы ғ ы («Қазақст. мект.»). Сол жарыста Жәнібек с а н қ ы р л ы л ы ғ ы м е н ерекше көзге түсті (Ғ.Тәшімбаев, Топжарған).*

ҚЫРЛЫШӨП *з а т. ө с. <лат. polygonatum> Лалагүлдер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік. Қ ы р л ы ш ө п т і ң гүлдері түтік тәрізді 1-4-тен жапырақ қынабынан жетіледі, қос жынысты*

ақшыл-жасыл, кейде күлгіндеу түсті келеді (ҚҰЭ).

ҚЫРМА¹ з а т. *Мал сойылатын жер; мал базары.* Үйде ташан таппайтын, Толтырмақ болар *қырмадан*. Дүзге шықса үдірейіп, Қарғыс тиіп шырмаған (Ақыт Үлімжіұлы, Шығ.).

ҚЫРМА² с ы н. *Қырып алғандай, тап-тақыр, аласа.* Оның үстіне екі-үш жылдан бергі дүрбелеңнің қырсығынан, былтыр жаз жұрт *қырма* шыққан шөптің өзін де шауып ала алмап еді (З.Ақышев, Ақ бел.). // *Аласа шөп.* Ашық, шуақты күндері өгізшелерді өлең шөбі ұйысып өскен ойпаңға жайса, жаңбырда малды бозы қалың бетегелі белдерге, *қырма* - с ы мол қыраңға шығарады («Қаз. әдеб.»).

Қырма сақал. *Жігіт ағасы болған, кексе тартқан.* Амандаса келген ағайын-туған, дос-жарандардың аяғы сейіле бергенде жіті басып *қырма сақал* бір жігіт кіріп келді (С.Шаймерденов, Мінез). Бізді қарсы алған *қырма сақалды* төпелтек қара кісі Жақанның әкесі болып шықты (С.Баязитов, Айдарлы.). Сол көптің ішінде жиырмаға жетпеген мен сияқты жастар да, отыздан асқан *қырма сақал* қырықжылдар да бар («Жұлдыз»).

Қырма таз. *Шашы түсіп, селдіреп, жұқарып қалған таз.* Университеттегі *қырма таз*, көзілдірікті ғұламалар да осылай оқытқан (О.Сәрсенбаев, Сағым). Сонда тұрып Шаншар хан «Төбел тазға төрт теңге, Айна тазға алты теңге, *Қырма тазға* а қырық теңге», – депті (Батырлар жыры).

ҚЫРМАЛА= е т. *Қайта-қайта қыру, тазарту.* Ол үйге кіріп келгенде әйелінің қазанды *қырмалап* жатқанын байқады (Ауызекі).

ҚЫРМАЛАУ *Қырмала етістігінің қимыл атауы.* Өтеберген аяғының ауырғанына қарамастан, алдымен кездікті өзі алды да, ұсақ тасы бар қатты жерді *қырмалауға* кірісті (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚЫРМАН [ир. خرمن] з а т. *Астық бастыратын, тазалайтын, кептіретін ашық алаң.* *Қырман* д ы тегіс, құрғақ жерде жасайды (ҚҰЭ). Көп адамды дос егім мен осынау аз жасымда, Бірін жолда кездестірдім, бірін *қырман* басында. Бірі үстінде туыстасты ту ұстаған жарыстың, Біреуімен бау ішінде бауыр болып табыстым (Т.Айбергенов, Мен саған.). Түске дейін шөпшілерде, түстен кейін *қырман* - д а, Оның тіпті араласпас жұмысы жоқ бұл манда: Жас дәуреннің қауметі зор дүмпуінен

нәр алып, Ауылымыз күннен-күнге өсе берді жаңарып (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ағылды ақ шөпшілер астық іздеп, Қой қалды *қырман* - д а ғ ы жүздеп-жүздеп. Киім мен киіздерді үстіне артқан Түйелер күн-түн келді көштей тізбек (О.Шипин, Дастан.).

Қызыл қырман. а) *Тазаланған астық, үйілген қырман.* Қайыспай ауыр сындарға, Жасампаз мынау жылдарда, Тер төккен Сәйда қарындас Барады *қызыл қырман* - ғ а (М.Хұсайын, Мен. перзент.). Жоталардың сағымды Жаутаң қағып тұрғаны. Қызыл құмдар кәдімгі – *Қызыл* бидай *қырман* ы (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) *Аспа-төкпе, мол, көп.* Ал *қызыл қырман* тойдың бүкіл барысында өзің орталық геройсың (Ү.Уайдин, Ендігі.). Зират көшесіндегі үйге келсе, қақпа іші *қызыл қырман* пара, жақтым күйе, жаптым жала (Ж.Жұмақанов, Соқпақ).

Қырман басты. *Дәнді қауызынан ажыратты, сабағынан бөлді.* Енді жеті-сегіз күнде астық жинап, *қырман басып*, мемлекетке де өткізіп үлгеруші еді (З.Шашкин, Өмір.). Қазақ ауылдарында егін ору, баулау, *қырман басу*, астық тазалау аса қиынға түсті (Ш.Байбатшаев, Бел-белес.).

Қырман қандау. к ө н е. ә т н. *Егін орылып болып, қырманға саларда мал сойып, тіл-көзден аман болсын деген ниетпен жасалатын ырым.* Диканшылық кәсібінде кездесетін келесі бір салт – *қырман қандау*. Бұл салт ертеректе Оңтүстік Қазақстанда ерекше орын алған. Дикан өз қырманының басында (бидай, тары т.б. бір жерге үйіліп, жиналған жері) бір малды құрбандыққа шалып, ауыл-аймағын шақырып, қырмантой жасайды (Қаз. әдет-ғұрып.).

Қырман салды. *Егістіктен жиналған дәнді бастырып, тазалады, қырман қызылға толды.* Мейлі сендер дұрыс деңдер, жоқ деңдер, Менің жаным ашылмаған көп кендер. Қыруар отпен *қырман салып*, тас қашап, Мен сендермен жарысамын басқаша (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қырман толсын [дарысын]. *Астық көбейсін деген мағынадағы тілек.* – *Қырман толсын*, Қияс аға, Әбдеке, – деп Ораз екі қартты қапсыра құшақтады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш).

ҚЫРМАНДА= е т. с ө й л. *Астықты төбелеп үю.* Сусын жұтып, Қырманды жаңалап шешеді. *Қырмандап* қыдыр дихан-

шы, Диханшы қызыл көшеді (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРМАНДАП ү с т. *Қырман-қырман етіп, молғып*. Екі аяқ тары салуға, *Қырмандап* тары алуға, Алайын ба мал үшін, Қоңыр шолақ өгізді (Батырлар жыры).

ҚЫРМАНДАУ *Қырманда етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРМАНТҮП з а т. *Қырман аяқталар кезде бөліске түсетін астық*.

ҚЫРМАНШЫ з а т. *Қырманда жұмыс істейтін адам*. Бір күні *қырманшылар* - *дың* тарқаған мезгілін күтіп тұрып, менің қасыма келді де, бетімнен сүйіп алды (М.Дүзенов, Ақәже). Енді бірде *қырманшы* айырын қолына алып, сабанды екшейді (С.Байжанов, Сыр.). Қырманға түскен алғашқы бидайдан бір қап үн тартқызып, *қырманшылар* нан пісірді («Лен. жас»).

ҚЫРМЫЗЫ [ир. قىزمى] с ы н. **1.** *Ашық қызыл (түс)*. Алқынған демін басып, сұлық күйде оқшау тұрған Зылиқа шешек атқан *қырмызы* - *зы* гүл көргендей, бұларға қызыға қарайды (С.Омаров, Өмір.). Сол екі арада шүйіле құлаған бүркіт көзді ашып-жұмғанша тұяғына іліккен *қырмызы* түлкіні шынтақ астында жаншыған көпшіктей бүктеп тастады («Қаз. әдеб.»). Сағымнан шөйі жамылған, *Қырмызы* тоты құстар-ай. Аулақтап жастық бағымнан, Көзімнен бұлбұл ұшқаны-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** а у ы с. *Өте сұлу, әдемі (жас)*. Шеткі үйден әдемі киініп тамылжи төгіліп *қырмызы* қыздар шықты (Д.Досжанов, Жібек.). Қылыштын жүзіндей қылшылдаған *қырмызы* қызыл жігіт еді-ау бір кезде (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). Ұрлана қарай берді қас-қабағы, Ушықтырған немене жас баланы? Қыран мүсін *қырмызы* бекзадағы, Жалт қарайды, жалтарып, жасқанады (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** а у ы с. *Бақытты өмір, қайғы-қасіретсіз, қуаныш пен шаттыққа толы заман*. Ұсынсам қолым жетер ме Қырдан асқан түлкідей, *Қырмызы* қызыл заманға (Бес ғасыр.). Сен жыладың, Сезімнің жасып ағып, Кіп-кішкентай балаңды қасыңа алып. *Қырмызы* күнім өтті деп (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Қырмызы тон. *Қыз-келіншектерге арнап қызыл масатыдан тігілетін қаптал шапан*. *Қырмызы тонды* қамзолдың немесе шапанның сыртынан киеді (ҚСӘ).

ҚЫРМЫЗЫГҮЛ з а т. өс. <лат. calendula> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын*

жартылай бұта; сабағы бұтақтанып өсетін, гүлі сары, біржылдық шөптесін өсімдік. Қырмызыгүл – дәрілік өсімдік. Одан медицинада антисептикалық дәрі-дәрмек алынады (ҚСӘ). Халықтық медицинада *қырмызыгүл* жара, безеу, шикан, ұшық және көз ауруларын емдеуге қолданылады (ҚҰЭ).

ҚЫРМЫЗЫДАЙ с ы н. *Қырмызы сияқты, қырмызы тәрізді*. Қысқасы, Жер жоғалмай! Дауасы жоқ дертімнің! Дәрігерін білемей! *Қырмызыдай* өртеңнің Қызыл тілі – бұл өлең! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Кермиығым, кербезім, Керіскендей шандозым. Құландай ащы дауыстым, құлжадай айбар мүйіздім, *Қырмызыдай* ажарлым, Хиуадай базарлым, Теңіздей терең ақылдым (Махамбет, Өленд.).

ҚЫРНА = е т. *Бір нәрсені қырып тазарту, артық нәрселерден арылту*. Артығын *қырнап* жонып, кемін жамап толтырып, Қаңтарбай ағам әдейі қолынан орнатты ма екен деп қалдым (З.Ақышев, Ақбел.). Дикандар ертемен тұрады, ескі арықтарды қайта *қырнайд* (Д.Досжанов, Жібек.). Тұрмыстың кедір-бұдырын сүргілеп, *қырнап* тастайық, жымдастырып шегелеп қойайық (С.Омаров, Өмір.).

Тамағын қырнады. *Көмейін кенеді, жөткірінді*. Қолдарын жуған жұрт жұтынып, *тамақтарын қырнап*, қызыл көрген қырғидай қомданып, дастарқанға қарай итіне отырысқан (Ө.Қанахин, Дәмелі). – Мен сізге оқып берейін, – деп ол *тамағын қырнап* алып дауыстап оқи бастады (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай). Шал *тамағын қырнап* жөтеліп қойып, жан-жағына қарап алып, қайтадан Орынбайға бұрылды (К.Баялиев, Нөсер).

ҚЫРНАҒЫШ з а т. *Асыл темірден жасалып, сүйек, тас өңдейтін құрал* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚЫРНАЛ = е т. *Қырылып, артық нәрселерден арылтылу, жонылу, қашалу*. Бейне болу үшін ол ең әуелі *қырнал* ы п қалыпқа түскен, кескін-келбеті жарымжан болмай, дербес, жеке адам болу керек (І.Омаров, Шабыт.). Азғана *қырнал* ы п, азғана жоңылған «Сұр шинель» үлкен газеттің көрнекті бетінен орын алды (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк).

ҚЫРНАЛУ *Қырнал етістігінің қимыл атауы*. **1.** *Қырылу, жонылу, қашалу*. **2.** а у ы с. *Жойылу, құртылу*. Ешкімді ренжітпей, жып-жылмағай мақала жазатын «типыл»

сыншылар типінің *қы р н а л у ы н а* да себеп осы (М.Қаратаев, Туған әдеб.).

ҚЫРНАП-ЖОН = е т. *Өңдеу, жөндеу.* ≈ Шығарманы *қы р н а п-ж о н д ы*.

ҚЫРНАП-ЖОНУ *Қырnap-жон етістігінің қимыл атауы.* Байқап қараса, Мәденнің орындауындағы «Япурай» біраз *қы р н а п-ж о н у д ы* қажет етеді екен (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

ҚЫРНАТ = е т. *Қырғызу, жонғызу, қашатқызу.* Саратанда қидырған, Салқын жерге жидырған, Тұтам жерін *қы р н а т қ а н*, Тұтам жерін сырлатқан (Манас).

ҚЫРНАТУ *Қырнат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРНАУ *Қырна етістігінің қимыл атауы; қашау, жону.* Тас қашаған шеберлердің осы тасты пышақтың қырындай жаңсақ шабуға, иненің жасуындай артық *қы р н а у ғ а* хақы болмаған (Т.Ахтанов, Үндістан.). Ол абайлап қана теңгенің бетін пышақ жүзімен *қы р н а у ғ а* кірісті (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Түпкі мореналар құрамында мұздықтың үйкеуі мен *қы р н а у ы н а н* пайда болған кесек жыныс - тар да кездеседі (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ҚЫРНАУШЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсені қырnap жонушылық.* Сол кездегі қалалар мен отырықшы қоныстарда зергерлік, *қы р н а у - ш ы л ы қ*, өрімшілік, тігіншілік, етікшілік және басқа кәсіптер мен қолөнердің пайда болғанын көрсетеді (ҚазССР тарихы).

ҚЫРНАУЫШ з а т. *Қырып тазалайтын, қырнайтын құрал.* Бұл өнерде бірсыпыра жаңа құралдар — бұрғылауыш, *қы р - н а у ы ш*, электр қуаты т. б. қолданылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚЫРНАУЫШТЫ с ы н. *Қырнауышы бар, қырнауыш орнатылған.* Ұсақтағыш камерадағы тордың астына *қы р н а у ы ш - т ы* тазалағыш орнатылған (С.Тілеуберген, Малшаруаш.).

ҚЫРӨЗЕК з а т. *Жұқпалы аурудың түрі.* Қарашаның 14-21 жұлдызы аралығында *қы р - ө з е к п е н* алты адамның ауырғаны мәлім болды («Жас Алаш»). Соңғы жылдарда қазақша *қы р ө з е к* деп аталатын жұқпалы аурудың осы түрі Қызылорда облысының әр жерінде бой көрсетіп қалып жүр («Жас Алаш»).

ҚЫРПҰ¹ з а т. *Бір нәрсенің бүктелген же - рі, жиегі.* Басында *қы р п у ы н а* алтын төккен ақ киіз қалпақ (Б.Аманшин, Көкжар). Ақан уыздай жас еді, апалақтап сасып әрең кірді.

Үстіндегі *қы р п у ы* бар күпісін сипай берді (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Әжекең төсегінің *қы р п у ы н* тырналай тінтіп, таспигы мен алты тал шуда жібін тауып алды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚЫРПУ² з а т. ж е р г. *Биік жер, дөңес, қырат.* Дүкеннің алды *қы р п у* екен (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚЫРПУ³ з а т. ж е р г. *Қолайлы кез, ыңғай, сәт.* *Қ ы р п у ы н* аңдып жатқан банды сұмырай Дәл көздеп Сленковты қалды басып (С.Бегалин, Таңд. шығ.).

Қырпуын тауып ұрды [соқты]. *Қолайын, ыңғайын келтіріп соққы жасады.* «*Қ ы р п у ы н т а у ы п ұ р*» дегенде найза даритын жұмсақ жерін тауып ұр деген мағынада айтылады (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Бағанадан Баймағамбет, Жансейіттермен Ақжелкенің сөйлескен сөздерін дұрыстап құлақ қойып тыңдамай, бір жерден *қы р п у ы н т а у ы п с о қ т ы ғ у ғ а*, бүлінуді күтіп тұрған ел мына сөзден соң барлық қызулы оты тоқталып, бәсеңдеп, сабасына түсе бастады (М.Әуезов, Қилы заман).

ҚЫРПУ⁴ с ы н. *Тәкаппар, астам.* Ерен бол, есің болса, болма *қы р п у*, Жаһанда арам істен абзал «қорқу». Қолыңды қолайсызға соза бермей, Кем-тарға көзінді сал, уәлә түлқу! (О.Шораяқов, Шайыр.).

ҚЫРПУ⁵ *Қырпы етістігінің қимыл атауы; қырқу, тегістеп кесу.* Есіктің алдындағы ағаштардың ұшын *қы р п у* — Мұхаттың міндеті (Ауызекі).

ҚЫРПУЛА¹ = е т. *Тегістеп кесу, қысқарту.* Шашыратып жібермей, сәл ғана *қы р п у л а ғ а н* салалы сақалы ағарып, ширатыла түскен жебелі мұрты ақ шулан тартып қалыпты (А.Тоқмағамбетов, Жыр.).

ҚЫРПУЛА² = е т. *Жиектеу, жағалау.* Жігіт Орынбор қаласының күнбатыс бетіндегі ұзын көпірдің шет жағын *қы р п у л а й* басып келе жатыр (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Жиырма шақты тауешкі ірілі-ұсақты болып шың басын *қы р п у л а н*, ары асып барады екен (М.Етекбаев, Жомарт.). Биік таудың бауырын *қы р п у л а й* ұшып, әр жартасқа көздерін салды (М.Етекбаев, Алатау.).

ҚЫРПУЛАУ *Қырпула етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРПЫ з а т. к ө н е. *Дулыға ішінен киетін бас киім.* *Қ ы р п ы* жақсы өңделген, жүні қырқылып жұқартылған қой терісінен жасалады (КСӘ).

ҚЫРПЫ = е т. *Бір нәрсенің қиын қырқу, тегістен кесу.* Егінді қиқалап ормай, қ ы р - п ы п орудың өнімді болатыны сияқты кетпенді де жеңіл ұстамай, батыл сілтеп, топырақты қомақты аударуға шеберлік керек (Б.Әбдіразақов, Серіліс).

ҚЫРПЫҚ с ы н. *Қыраң-қыратты.* Сонау ойда, айнала қ ы р п ы қ-қ ы р п ы қ кебір жоталар қоршаған ұзын-шуақ тайпақ қолқатта жаралының дастарқанына шашып тастаған бір уыс жүгерідей бығырай шашылып, қыстақ жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚЫРСАУ¹ з а т. с ө й л. *Қырсау.* Біреу шекесін қ ы р с а у м е н қысып тұрғандай, солқылдатып, шағып ауырады (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Темір қ ы р с а у бетін күміспен әшекейлейтін (Х.Арғынбаев, Қаз. ер-тұрман.). Жалына ет бітпеген сары ат пен қ ы р с а у ы кеткен шананы, тозығы жеткен құрал-сайманды берді (С.Қайдаров, Теңіз.).

ҚЫРСАУ² с ы н. ж е р г. **1.** *Жүрісі шабан, қыңыр, кезжір мінезді (мал).* Жолаушы кешкі самолетке ілікпек боп, қ ы р с а у аланы лоқылдата желді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.). Оң жақтағы қарынсау, қ ы р с а у қарагерді қамшымен қабырғадан шықпыртып жіберді (С.Бегалин, Қыран.). Өлімтіктің қолына шыбық та түспегенін қарасайшы!.. – деп Қара бәйбіше зығырланып, шабынса да, көштің орта кезіндегі қ ы р с а у қара атан мұрны созылып ауырған соң «Не де болса бәлесін бір-ақ көрейін» деген неместе кегең етіп, бас жібін (бұйдасын) шарт еткізді (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** *Қырсық, қыңыр мінезді (адам).* Әуел бастан иілгіш-құлағыш мінезі жоқ, тура бетке айтатын, «қ ы р с а у Қалмұрат» атанған запастағы старшина бөгеліп қалды (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). **3.** *Жай, баяу шығатын, әлсіз (дауыс, әуен).* Бәлкім, сол себептен де болар, жаңа ғана өзім жай сөйлейді екен деп ойлаған оқытушының дауыс екпіні тыңдауға қ ы р с а у сияқты боп көрінгенмен, менің әрқайсысы әрең бүгілетін, буындары шор-шор, барбиған, жуан саусақтарымның шапшаңдығынан әлдеқайда жылдам болып шықты (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚЫРСАУЛАН = е т. *Қырсығу, кезжірлену.* Бірақ мұндағылардың көбі қауіп-қатері мол ондай сапарға *қырсаулан*ып, әрең баратыны аңғарылды (А.Нұрманов, Құлан.). Сол адам үлкен көк көзді, аппақ қыз Валяны көргенде *қырсауланды* да қалды (Ж.Молдағалиев,

Сарыарқа.). Жанына батты ғой деймін, қ ы р - с а у л а н ы п тұрған неме бөксесін бір көтеріп тастап, желе жөнелді (Ақ бидай).

ҚЫРСАУЛАНУ *Қырсаулан етістігінің қимыл атауы.* Биыл жаздан бері Қасымбектің, шөпке салған жігіттерінің қ ы р с а у л а н у ы көбейіп кеткені рас еді (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚЫРСАУЛАУ с ы н. *Шабандау, жалқаулау; қырыстау, қыңырлау.* Біздің мінгеніміз – үстіне тоқыма кең қорап салған тарантас, жеккеніміз екі ат ортада жуан денелі, қ ы р - с а у л а у жүрісті, Боржабайдың торы аты (С.Мұқанов, Өмір мектебі). Жаздай бұзау бағуға мінілген кер құнан қамшыға еті үйреніп, қ ы р с а у л а у жүретін әдетімен аяғын керенау басады (С.Бегалин, Уақыт.).

ҚЫРСАУЛЫҚ з а т. *Жалқаулық, қыңырлық, қиқарлық, кезжірлік.* Талай жылдар үйренген бұл әдет, қ ы р с а у л ы қ, көз алдаушылық Бәйтеннің бойына мықты орнаған (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). – Арттарыңа жалтақтамай басыңдар ілгері, бұл қ ы р с а у л ы қ п е н таң атқанша да селоға жете алмаспыз (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Түп-түгел орнында түр есен-саулық, Әйтсе де қозғалтпайды бір қ ы р с а у л ы қ. Әлде бұл кәріліктің кебі ме екен, Кем-кемдеп төсек жаққа жүрген баулып? (Ә. Тәжібаев, Жартас).

ҚЫРСАУСУ *Қырсаусы етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРСАУСЫ = е т. с ө й л. *Кезжірлену, қырсаулану.* Түнгі жаңбырмен жердің беті шыланып, өздері қ ы р с а у с ы п келе жатқан сүр есек пен бүкіш торыға үлкен сылтау болды (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Екеуіміз жеделдеп біраз жүрген соң, өгіз тағы да қ ы р - с а у с ы н деп еді, Әли атын омыраулатып, шықпырта бастады (Ғ.Орманов, Жүрек.).

ҚЫРСЫҒУ *Қырсық етістігінің қимыл атауы.* Сейітназарда тұрған не бар, ол да өзіміз сықылды күнәкар пенде ғой, бәрі жолдың болмауы, тағдырдың қ ы р с ы ғ у ы деп ойлайтын (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). – Құдайдың күнінің қ ы р с ы ғ у ы н қарасайшы, енді не істейміз, – деді Ақмағанбет (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҚЫРСЫЗ с ы н. **1.** *Қыры жоқ, қыры шығарылмаған.* ≈ Қ ы р с ы з шалбар. **2.** а у ы с. *Еш нәрсеге ебі жоқ, икемсіз.* Ескі ауыл шаруа бағуға қандай қ ы р с ы з, қандай бейғам екендігін мен кейінірек түсіндім (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Жамантай шаруаға қ ы р с ы з болатын (Қ.Исабаев, Айқыз). – Ұзақов жолдас өзінің өмірге икемсіз, іске

қырсыз екенін танытты (Т.Тілеуханов, Шарапатты.).

Қырсыз төсті құстар. з о о л. <лат. gradietes> Желпуіш құйрықты құстардың отрядтан жоғары тобы. Қырсыз төсті құстардың кивитөрізділер, нандутөрізділер, түйеқұстөрізділер және казуартөрізділер деген 4 отряды бар (ҚҰЭ).

ҚЫРСЫЗДАН = е т. Қыры жоқ болу, икемсіздеу, ебі кету. Еңсеп те анасының көмейін түсініп, өзінің шынында да шаруаға қырсызданып бара жатқанын байқады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚЫРСЫЗДАНУ Қырсыздан етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРСЫЗДАУ с ы н. Икемсіздеу, епсіздеу. Бұқараға жататын жастар жағының қырсыздау шыққаны постановканың басты кемшілігі, бұл топ әлі біраз толықтыра түсуді тілейді (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Қыздардан қаламын деменіз, Көмекті аяйық неге біз. Жұмысқа қырсыздау болсаңдар, Шашыңды тықырлап береміз (Е.Ескендіров, Кең жайлау).

ҚЫРСЫЗДЫҚ з а т. Икемсіздік, епсіздік. Бірге оқитын құрбылары оның жұмысқа қырсыздығын, жалқаулығын бетіне басты (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Олардың шаруашылық басқарудағы қырсыздығын әшкере етеді (Қ.Сәрсекеев, Қараша.). Байыту процестерінің жетілмеуінен немесе қырсыздық тәрізді салдарынан көптеген құнды минералдар үйіндіге кетеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚЫРСЫҚ¹ з а т. м и ф. Адамның желкесіне отырып, игі істер жасауына кедергі болатын, кесір келтіретін, көзге көрінбейтін зиянды құш [Мифологиялық түсінік бойынша, қырсықты тек бүркіт қана көре алады]. Қырсық – қазақ елінің ислам діннен бұрынғы заманда табылған мифтік құдайының біреуі, ол жауыздық құдайы қарғыс, алғыс деген де осындай құдайлар. Бұндай құдайлар ерте кезде барлық елде де болған (С.Мұқанов, Қазақ қауымы).

ҚЫРСЫҚ² з а т. Адамға кездейсоқ кездесетін кесір, кедергі, кесепат, пәле. – Қандай пәле дерің бар ма? Әйтеуір, бір қырсыққа кезіккен ғой (Ә.Нәбиев, Ауыр.). Қырықтан жаңа асқанда үстіне тоқал алғызған осы дәулеттің қырсығы емес пе (З.Ақышев, Ақбел.). Есебін тауып елге жетудің орнына,

мынау тағы бір қырсыққа бастағалы тұр ғой, шамасы (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

Көк қырсық. Өз дегенінен қайтпайтын, нағыз қырсық. Шынымды айтсам бар ғой, өзің де нағыз көк қырсық екенсің («Лен. жас»).

Қырсығы тиді. Пәлеге қшырауға себепкер болды, залалы тиді. «Сенің елге қайтам деген қырсығың тиді» дейтін Мүстәжәп бертінде, қырық тоғызыншы жылы өлді (Ә.Нұршайықов, Жер тур.). Өндірістің экономикалық тиімділігін елемей шаруашылыққа қырсығын тигізді (С.Хайдаров, Жүрек.).

Қырсық айналдырды. Пәлеге қшырады, қырсық шалды. Жемшөп жетеді, бірақ малды бір қырсық айналдырып тұр (С.Шаймерденов, Өмір.). «Қырсық айналдырған сорлы едім-ау» – дей береді Ерубай (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

Қырсық сөз. Керісінше айтылған қыңыр сөз, кекесін. Қойшы баланың қырсық сөздерінен ыза болған жолаушы: – Салып кетейін бе? – деп қамшысын көтереді (Жыл он екі ай).

Қырсық шалды. Пәлеге тап болды, кедергіге қшырады, қырсық айналдырды. Кешір, Жамал. Жолымды қырсық шалған менің қолымнан қиялдан басқа не келеді (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). «Қырсық шалса, адам қырық жасында да таз болады» дегендей, күн ыстықта тұмауратып қалармыз ба? («Қаз. әдеб.»). Сонда батыр налыпты, Налымасқа болар ма – Бақыты ауып басынан, Әскері тарап қасынан, Қайтпас қырсық шалыпты (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚЫРСЫҚ³ с ы н. Өзінің айтқаны болмаса, басқаға көнбейтін бір бет, қыңыр, қиқар. Ал енді ол түсін жорып жата берсін. Қырсық әйел шығар (Б.Момышұлы, Москва.). Түйелі байды менсінбейтін қырсық қобызшының көкірегіне нан пісуші еді-ау! (Т.Әлімқұлов, Кертөлғау). Міне, сол қырсық мінезді қиын шалға ісі түскелі тұр (Қ.Қазыбаев, Ызғар).

ҚЫРСЫҚ = е т. Айтқанға көнбеу, қыңырлану, қиқарлану. Смағұл қырсығын жауап бергенімді сезіп қалды да, көзілдірігін түзеген боп, Сафураға бұрылды (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Еңбегіме әділ баға болмаған соң, кейде қырсығын қалатыным да рас еді (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Бәрібір кім мадақтап, кім сынады, Құрдастар «Горько» десіп қырсығады. Күйеудің қолын тар-

тып қалындығы, «Ауғаш-ау, ақырын» деп қымсынады (Н.Шакенов, Толқындар).

ҚЫРСЫҚ-КЕСЕПАТ з а т. с ө й л. *Кесір-кесепат*. Жаңқабаевтың теріс пиғылын осы мектептегі кейбір мұғалімдерге Асайын еккен *қырсық-кесепаттың* салдары деп түйді (С.Омаров, Өмір.).

ҚЫРСЫҚ-ҚЫҢЫР с ы н. *Жөнге көнбейтін, қисық*. – Сіз, – деді оған қарата сөйлеп, – былтыр да *қырсық-қыңыр* едіңіз, биыл одан да асып отырсыз (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ҚЫРСЫҚСЫЗ с ы н. *Қырсығы жоқ, кесір-кесепатсыз*. Түбін қайырлы қылсын! Арты *қырсықсыз* болсын! Ақыры ұшықсыз болсын! Ақырын берсін! – дегендер кездейсоқ кездескен ауыртпалықтың арты жақсылыққа ұштассын деген мағынада айтылады (Қаз. тілі тарихы.).

ҚЫРСЫҚТАН= е т. *Қыңырлану, қырсығу*. – Бұл әлгі аш-жалаңаштардың өмірі, – деді Кенжеқара *қырсықтанып* (Д.Әбілев, Баянауыл.). Әдейі *қырсықтанып*, сұм ниетпен Достоевскийдің үстіне екі адам кіргізген (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Бел бермеуге тырысып, сәл *қырсықтана* сөйледім (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ҚЫРСЫҚТАНУ *Қырсықтан етістігінің қимыл атауы*. Мұның бәрі техникалық бақылауда отырғандардың *қырсықтаныуынан* деп санады (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ҚЫРСЫҚТАУ с ы н. *Айтқанға көнбейтін, қыңырлау, аздап қырсық, қиқар мінезділеу*. – *Қырсықтау* еді, келе ме, келмей ме, – деп, кінәлі адамдай күлімсіреді (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл.).

ҚЫРСЫҚТЫ с ы н. *Қырсығы мол, кесір-кесепатты*. Осынау *қырсықты* дауыл кезінде байлаулы мал біршама жақсы жағдайда болды (І.Есенберлин, Көлеңке.). Сондай *қырсықты* кедергілер ұласып барып, заманына із қалдырған (С.Қирабаев, Октябрь.). Өңгеге мейірімді өмір, Сұлтанға дегенде *қырсықты* қырын көрсетуден жазбады (Ә.Тарази, Құйрықты.).

ҚЫРСЫҚТЫҚ з а т. *Қыңырлық, қисықтық, кесепаттық*. Көңілін босатпау үшін әншейінде әдейі *қырсықтықпен* есіне алмай жүрген көп күйік, көп қасірет кенет оның өзегін өртеп жіберді (Ә.Нұрпейісов, Сергелден). Жанұзақ та ақымақ емес, жігіттің *қырсықтығын* аңғарды (С.Еркебаев,

Жолдар.). Рас, оның бұл мінезін, сырын білмейтіндер *қырсықтыққа* да жоритын («Лен. жас»).

ҚЫРСЫҚТЫР= е т. *Қыңырландыру, қисайту, кесепаттандыру*. Әжесінің бауырында тәрбиеленіп, бірбет өскен баланы *қырсықтырып* алса, оның арты оңайға соқпасы тағы бар (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Әлібек әңгімені *қырсықтырғысы* келіп тұрды да, тағы да бөлеге ұшырап қалармын деп, райынан қайтты (Т.Нұрмағамбетов, Қарлығаш.).

ҚЫРСЫҚТЫРУ *Қырсықтыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРСЫҚШЫЛ с ы н. *Қырсығы мол, кесепатшыл*. Келемін әлі де алға, бұрылмастан, *қырсықшылық* қыңыр емен, қырын басқан (К.Аманкелдиев, Жылғалар.).

ҚЫР-СЫРЫ з а т. *Бір нәрсенің өзіне тән ерекшелігі, басқаға белгісіз қасиеті, жай-жапсары*. Бұл сабақтың *қырсырына* да ол өзгеше бір ынтамен үңіле түскендей еді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). Нұрипа шешей бізге қой жаюдың *қырсырына* жақсы-ақ үйретті (Жүлдегерлер). Біз қызылша өсірудің *қырсырына* жастайымыздан біліп өскендіктен, «ұятқа қаламыз-ау» деп күдіктенген жоқпыз («Білім және еңбек»).

ҚЫРТ¹ с ы н. *Мылжың, езбе, сөзуар (адам)*. Олардың біреуі Ырғызбайдың белгілі *қырт*ы Жұман, екіншісі бақырауық Мақа болатын (М.Әуезов, Абай жолы). Үлкен жорыққа жолдан қосыла кетпек болып, жол тосып жүрген жалқау-жампоз, *қырт* еркектер де бар екен (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Қылжың, қылжақ туысқан, *Қырт* пен мылжың ағайын. Бәрінен де дауасыз Өсекті қайтіп бағайын (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫРТ² е л і к. *Бір нәрсені сындырғанда, үзгенде шығатын дыбысты бейнелейтін сөз*. Қалпе шақпақ қанттан *қырт* дегізіп біртістеп, артынан шай ұрттады (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.).

Қырт етті. *Қүтір етті, ғырт етті*. Тәуіп оны сарымаймен сылап отырып, сондай бір тездікпен бұғананың тайған жерін бас бармағымен басып қалып еді, *қырт еткен* дыбыс шықты (Р.Райымқұлов, Жасыл белес.).

ҚЫРТ= е т. *Орынсыз сөйлеу, мылжыңдау; оттау*. Әлгінің *қырты*н отырғаны не?.. Ол тұмсығын неге көтереді? (Ж.Аймауытов,

Шығ.). – Жә, тоқтат, *қыртпа!* Жеңілегініңді білетін болсаң, сен бес қырт атанар ма едің? – деді Абай (М.Әуезов, Абай жолы). Қойшы-ей, Ханзада, *қыртпа й*. Іш анауыңды, – деді ызалана қараған Қаңбақбай (З.Жәкенов, Таң самалы).

ҚЫРТИ = е т. *Биртишо, өкпелеу, қырсығу*. – Жақсы болды-ау өзі. Қүсекең «шөбімді түсіріп бермедің» деп *қырти ып* жүр еді (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). Көп қиналғанда екі-үш күн *қырти ып*, ақыры пешке отырған мысықтай қымындап қайтып барасың ғой деп ойлады да, Қажымұрат мырс етіп күліп жіберді (Қ. Исқақов, Тұйық.).

ҚЫРТИМА с ы н. *Қыртияп қалғыш, қырсық*. – Жоқ-ә? Шалдың *қырти ма* мінезін айтқаным да (С.Санбаев, Аруана).

ҚЫРТИЮ *Қырти етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТ-ҚЫРТ е л і к. *Қаттырақ затты тістегенде не шайнағанда шығатын қайталама дыбыс*. Көк қантты да шайға малып, сары саталдамай, шекелетіп қана *қырт-қырт* тістейді (А.Сүлейменов, Бесін). Қара шай жасап, қатқан печеньені *қырт-қырт* шайнап, терлеп-тепшіп, бір жуан қара отыр екен (О.Сәрсенбаев, Бакыт.).

ҚЫРТПЫШ с ы н. *Есейген, тіс қаққан (жас бала жайлы)*. Өзі біразға келген екен. Қара құлақтанып қалған екен ғой! *Қыртпыш* екенсің ғой! (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бірде әдейі келіп: «Кескінің құрысын, *қыртпыш!*» деді (Ү. Уайдин, Енді.).

ҚЫРТТЫҚ з а т. *Бейшаралық, сорлылық*. Мен сен туғанда, өне, өзін мүсінін жасаған әкеңе «қайырлы болсын!» айтуға жарамағам. *Қырттығым* соған жеткен (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

ҚЫРТТЫР = е т. *Орынсыз, бос сөйлету, мылжыңдату, оттату*. – «Шежіре-межіре», «шындық-мындық» дегізіп Мәшһүрді *қырттырып* несін әуре боласындар? (Д.Әбілев, Арман.).

ҚЫРТТЫРУ *Қыртыр етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТУ *Қырт етістігінің қимыл атауы; мылжыңдау, әр нәрсені бір айтып оттау*. *Қыртуы* н қарашы (Ауызекі).

ҚЫРТЫЛ з а т. *Қыртылдаған көп сөз, тұқке тұрғысыз әңгіме, көп сөйлегендік*. «Арам» деген не? – Молдалардың *қыртылы!* (Ғ.Мүсірепов, Шұғыла). Бір-екі тасы

болған надандардың Түкке тұрмас *қыртылы* н тындап, мүлгіп. Бұлай болса хакімдік билеу болмас, Азат басты беру ғой қолдан құл ғып (XX ғ. қаз. ақын).

ҚЫРТЫНДА = е т. *Тыржиып жақтырмау, кіржіңдеу*. Тақыстардың мінезі, Жақтырмас сөзді *қыртыңдап*. Насихатты сөзімнен, Кез келгенде өзімнен, Қалса деймін бір тындап (Үш ғасыр.).

ҚЫРТЫНДАУ *Қыртыңда етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТЫС з а т. **1. Жердің үстіңгі қабаты, беті**. Экология тұрғысынан алғанда, мұнайлы аймақтарда жүргізілген жұмыстардың салдары – жер бетінің құнарлы *қыртысы* н ы ң біржола жойылуына, оның қойнауына орны толмас зиянын тигізіп, ауызсу тапшылығына апарып соғатыны белгілі («Егемен Қазақстан»). Теңіз деңгейінен биіктегі тау беткейлеріне қарай көтерілген сайын топырақ *қыртысы* да өзгеріп отырады (Ө.Орынбаев, Қазақст. орман.). Геологиялық объектілердің математикалық модельдерін құру арқылы жер *қыртысы* н д а ғ ы пайдалы қазбалардың орналасу заңдылығын және систематикасын білуге болады (Ә.Нысанбаев, Қазіргі матем.).

2. Заттың бүктелілуінен пайда болатын қатпар. Тік жағалы гимнастеркасына *қырттыс* жуытпай, етегін тарта береді (Ә.Бектемісов, Майдангер.). Смайыл орамалдың *қыртысын* жазып қайта бүктеді де, қалтасына салып қойды (Т.Дәуренбеков, Біз кездес.). Бастық болсаң бастықсың сен, менен басқа жұрт үшін, Жиырма жерден шығарайын Шалбарыңның *қыртысын!* (Қ.Мырзалиев, Көш.). **3. Адамның маңдайына, бетіне түсетін әжім, сызық**. *Қыртысым* сүймегенге шөл арықпын. Өзім деген кісіге тас бұлақпын (Қозы Көрпеш.). Қастары түйіскен жерде қос *қыртыс* пайда болды (Ж.Еділбаев, Түркістан.). **4. а у ы с. Сыр, құпия**. Крылов – өмірдің қат-қабат *қырттыс т а р ы н* барынша батыл қопарған ұлы сатирик (С.Мәуленов, Үркер.). Осы жолы бұл сөздің бар астарын, *қыртысын* түсініп қайттым (С.Бердіқұлов, Жұмыр жер.).

Қыртысы жазылды [тарады]. *Ашуы тарқады, қабағы ашылды*. Біздің қатынның *қыртысын* ж а з ы п, үш сом алғанша ішегіміз ширатылатын әуреден құтылып едік (Ғ.Қабышев, Мінездеме). Әлден соң барып қабағы жазылып, *қыртыс т а р ы т а р а п*, келгендердің кейбіреуін шырамытқандай болды (Б.Тілегенов, Аққайнар). Оның әлі де *қыр-*

тыстары түгелдей жазылып болмағанын іштей сезеді (Ө.Қанахин, Ауыр күн.).

ҚЫРТЫС-ҚЫРТЫС с ы н. *Қыртыстан-ған, қатпар-қатпар*. Оған қосымша мұнда да қ ы р т ы с-қ ы р т ы с қалың қыш қаба-тына кезіктік (Д.Досжанов, Құм жұтқан.). Молланұр қапқа ораған затын пеш үстіне қойды да, қысылған пішінмен қап-қара, қ ы р-т ы с-қ ы р т ы с қос алақанын өңіріне үйкеп, молдекеңе ұсынды (М.Гумеров, Хазірет.).

ҚЫРТЫССЫЗ с ы н. *Қыртысы жоқ, қыртыс түспеген, қыртыстанбаған*. Мұздай таза киінген, үстіндегі қ ы р т ы с с ы з ақ көйлек пен бұтында қыры қылыштай қара шалбар (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚЫРТЫСТА= е т. **1.** *Бір нәрсенің қырты-сын аршу, үстінен жұқалап алу*. Қалың көмірді қ ы р т ы с т а й сыдырып, үш-төрт адымдағыш экскаватор жүр (С.Мұқанов, Саяхаттар). **2.** *Бір нәрсені түбіне дейін қырып алу, түк қалдырмау, барынша сыпыру*. Қонышында жүрген кездікпен қ ы р т ы с т а п алып жейді еттен (С.Бегалин, Таңд.).

ҚЫРТЫСТАЛ= е т. *Қыртыс салыну, қыртыс түсу, қатпарлану*. Не қ ы р т ы с-т а л ы п қатпарланған таңба көрінбейді (Б.Тұрсынбаев, Ауылда.).

ҚЫРТЫСТАЛУ *Қыртыстал етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТЫСТАН= е т. *Қыртыс түсу, қатпарлану*. Сиырдың таңдайындай қ ы р-т ы с т а н ғ а н бетінен бір тамшы қан шауып өте шыққандай болды (О.Бөкеев, Қайдасың.). Мәсісінің қ ы р т ы с т а н-ғ а н қонышын созып, айналасын абайлап аз кідірді (З.Жәкенов, Таң самалы). Дүрсілдеп жүрегі аттай, басылмады, Қабағы қ ы р т ы с-т а н ы п, ашылмады. Жабығып, жауы абырой алғаннан соң, Көңілін гүлдей солған жасырмады (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚЫРТЫСТАНДЫР= е т. *Қатпарландыру, қыртыс түсіру*. Биік маңдайын қыртыстан-д ы р а жиырып, қою қасын түйіп алған күйі мені төмен тастап жіберді (Ө.Сәрсенбаев, Теңіз.). Өзі маңдайын қ ы р т ы с т а н д ы-р а қасын керіп, екі шынтағын стол үстіне салып, орындығында мығым отыр (М.Гумеров, Шыңырау).

ҚЫРТЫСТАНДЫРУ *Қыртыстандыр етістігінің қимыл атауы; жер қыртысын құнарландыру, егін егуге дайындау*. Секретарь егінің кең өңірді аралай жүре, жыртылған ойпаң жерлерді шөп егіп, тез қ ы р т ы с т а н-

д ы р у керек деп ақыл береді (Абзал жан-дар).

ҚЫРТЫСТАНУ *Қыртыстан етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТЫСТАУ *Қыртыста етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫРТЫСТЫ с ы н. *Қыртысы бар, қыртысы қалың*. Қалың қара қ ы р т ы с-т ы, ат шашасынан келетін қалың бозды жер байлықты айтып бусанып жатыр (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Жердің үсті қ ы р-т ы с т ы, асты майлы топырақ келеді екен (Б.Момышұлы, Москва.).

ҚЫРТЫС-ТЫРТЫС з а т. **1.** *Киімнің қатпарланған, тыртысқан жері*. Дүся басындағы көкала қапрон жаулығын қайта тартып байлап, көйлегінің қ ы р-т ы с-т ы р т ы с ы н жазып әуре боп қалды (А.Әлсеров, Алыста.). **2.** а у ы с. *Ашу, ыза; өкпе, реніш*. Төкең жай айтпаған ғой, бөріміздің де қ ы р т ы с-т ы р т ы с ы-мыз жазылып, сайрай бастадық (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ҚЫРУ¹ *Қыр етістігінің қимыл атауы*.

1. *Қырғыштау, қырнау, жұқалап алу, сыдыру*. Жарақаттанған тері қызара бастағанда, қ ы р у д ы тоқтатады (Ж.Сұлтанов, Аурулар.). **2.** *Сақал-мұртты, шашты ұстарамен сыпыру*. Сақалды күнде қ ы р у ғ а ыстық су болмайды (Б.Қожабеков, Көктөбе).

ҚЫРУ² *Қыр етістігінің қимыл атауы*.

1. *Қырып-жою, құрту, қырғынға шығарату*. Қатты қапаланған әрі мейлінше ашуланған хан құлан біткенді қ ы р у д ы бұйырады (І.Есенберлин, Қаһар). **2.** *Аңды ұстау, ату*. Бертінде вертолетпен киік қ ы р у ғ а қарсы сөз сөйлеп, әупіріммен аман қалған (Т.Әлімқұлов, Шежірелі.). **3.** *Зиянкестерді құрту, өлтіру*. Зиянды насекомдарды қ ы р у д а қырғауылдың да маңызы күшті. Бұл аса бағалы кәсіптік маңызы бар құс республикамыздың оңтүстік аудандарында таралған (Р. Әлімбаев,.. Құстар.).

ҚЫРУАР [ир. خروج] с ы н. *Сансыз көп, тола*. Азаматы қару алып, жауға аттанған елде қ ы р у а р шаруаны кемпір-шал, қатын-қалашпен алға бастыру да оңай емес еді (Қ.Салғарин, Жаныңда жүр.). «Жәдитшілдік» пен «жәдитшілдер» төңкерістер бұрын Түркістанда халықты прогресс жолына салуда қ ы р у а р жұмыстар атқарғаны кез келген түркістандыққа мәлім (М.Шоқай, Таңд.). Өткелі қ ы р у а р жолдарда жанға батқан да

шығар сан ызғар, Бір қасық суды аңсатқан шығар сан тарам сарша тамыздар, Бірақ та, жаным, өледі қыран қияға самғап баратып, Болғасын бейбақ өз жүрегінің сағынышына қарыздар (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚЫРУШЫЛЫҚ з а т. *Өлтірушілік, жоюшылық.* Бірқатар облыстарда оларды рұқсатсыз, мезгілсіз *қырушылық* байқалды (Х.Қыдырбеков, Дала көркі).

ҚЫРШ е л і к. *Қатты нәрсені кескенде, не тістегенде шыққан қысқа дыбысты бейнелейтін сөз.*

Қырш еткізді. *Қарш еткізді, ғырт еткізді.* Ол омырауыма еңкейіп, өзіне ұнаған тананы тісімен *қырш еткізіп* қиып алды (С.Мұратбеков, Жабайы.). Азалы ыза жүрек тұсынан *қырш еткізіп* шайнап алғандай зәрдей ащы (С.Нарымбетов, Тентек).

ҚЫРША с ы н. *Қырлы келген.* Хамит – ұзынша бойлы, жауырынды, тіп-тік, сұр жігіт. *Қырш* а мұрынды, шүңіректеу қара кер тобылғы көзді, қырқып жүретін сақалы, мұрты бар (С.Сейфуллин, Банды.).

ҚЫРШАҢҚЫ з а т. 1. в е т. <лат. *sarcoptesegui*> *Жылқы қотырының түрі (қышыма), жұқпалы тері ауруы.* Жылқының қапталы мен жая тұсының жүні сиреп, реңсізденіп басталатын «*қыршаңқы*» сырқатын ауру пайда болған сәтте көп түрмен емдеуге болады (Б.Қинаятұлы, Жауыр. тәсілдері). Жалғыз құнажын байталы көктемде *қыршаңқы* болып өзер жазылады (Майлықожа, Нақыл). Жылқының қотырын кейде *қыршаңқы* деп те атайды (С.Омаров, Мал терісі.). Түн асқан сайын өрлейтін Төрт аяқтан ақсады Томаға көзді боз тарлан Мойынынан жал кеткен соң *Қыршаңқы* болып қызынды (Дулат Бабабайұлы, Замана.). 2. а у ы с. *Қырсық, қыңыр, шақпа тілді (адам).* Қасқадан алаяқ туады, Қотырдан *қыршаңқы* туады (Макал).

Қыршаңқы тіл. *Кесір, қыңыр сөз, жанды жерге тигізіп, тістеп сөйлеушілік.* Балтабайдың өткір, *қыршаңқы тілмен* айтқан улы күлкіге толы әжуа сөздері ел арасына күннен-күнге кең жайылып барады (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). Отызға келгенше оңбай жүргенің осы қылжаңбас, *қыршаңқы тілің* ғой сенің (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.).

ҚЫРШАҢҚЫЛАН= е т. 1. *Қыршыт, тістелеу.* Қыршаңқыға шалдыққан жылқы

қышынып, қора-қопсыға, ағашқа т.б. сүйкенеді, мазасы кетіп, айналасындағыларды тістеп, «*қыршаңқыланатындықтан*» ауру осылай аталған (ҚҰЭ). 2. а у ы с. *Қыңырлану, қырсықтану, кесір сөйлеу.* – *Қыршаңқыланба*, жөніңді айт, кімсің деп сұрап тұрмын сенен! – деді, офицер Есейге (Ә.Нұрпейісов, Күрляндия). Мырзабай атамның сөзі *қыршаңқыланып* шығады (Т.Иманбеков, Үш ай). – Мен қайтппін! – Неғып *қыршаңқыланып* тұрсың өзің? (Б.Нұржекеев, Күтумен өт.).

ҚЫРШАҢҚЫЛАНУ *Қыршаңқылан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫРШАҢҚЫЛЫҚ з а т. *Қырсықтық, қыңырлық.* Ол мені тілімнің кейде шағып алатын *қыршаңқылығы* үшін жек көреді (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Халқымызды артта қалдырып келе жатқан да осы *қыршаңқылық* (Қ.Исабаев, Соңғы ерлік).

ҚЫРШ-ҚЫРШ е л і к. *Қатты затты тістегенде, шайнағанда шығатын қайталама дыбысты білдіретін сөз.* Алпысы шабуылдап қырдан асты, Асығып аттарына қамшы басты. Тұтқындар бармақтарын *қырш-қырш* шайнап, Ызалап көздерінен төкті жасты (О.Шипин, Екі дастан).

Қырш-қырш еткізді. *Қаршылдатты, қыршылдатып шайнады.*

ҚЫРШУ *Қыршы етістігінің қимыл атауы; тістеу, шабу, кесу.* Қу ағаш шыдасын ба *қыршуын* а-ай, Астынан шошып кетіп ыршуын-ай. Зорлықпенен иілген екі басы, Сырт етіп салып кетті тұмсығына-ай (Майлықожа, Нақыл).

ҚЫРШУЫШ з а т. т е х н. *Жер өңдейтін тісті құрал (мәшине).* Оларға химиялық жер тыңайтқыштар, *қыршуыш* жалпақ тіс машиналар көмектеседі (І.Есенберлин, Көлеңке.). Мұндай аңыздық ормасын құлатпай, топырақты босатып отыратын *қыршуыш* құралмен сыдыра өңдейді (А.Ажкеев, Қант қызылша.). – Арамшөп тамырын терең түбінен қырқатын *қыршуыш* құралдармен өңдеген болатынбыз, – деді Иван Петрович (Абзал жандар).

ҚЫРШЫ= е т. 1. *Тістеп жұлып алу.* Сондықтан ба екен үйтетін бастай мойны қылқиып тұрғаны. Бүтін арқаны Торшолаққа тағдыр жазған емес, қолыңды арқасына таман апарсаң, құлағын жымитып, артын қиқаң еткізіп, тізгінің аржақ тілін тартып тұрмасаң, қоң етіңнен *қыршып* алады (Ж.Аймауытов,

Шығ.). Тұяқов бір бүйірден, Сейтім шықты, Азғырып Әбдіғапарды иттей қыңсып. Қосылып алаш-ақпен Жанбосынов, Адамның қанын ішті, басын қырышып (О.Шипин, Дастан.). Істемейтін бәлесі жоқ мынаның, Соның бәрі қай жерінен шығарын, Әнеукүні басын сипап отырып, Біреуінің қырышып апты құлағын (С.Жиенбаев, Алтын қалам). 2. ж е р г. Жердің қыртысын алып, тегістеу, тазалап тастау, аршу. Оның отырған орнын, жүрген ізін қырышып тастамаса, қырсығы жұртқа жұғады (М.Дүйсенов, Мейман.). Телғараның даусынан кейін біреу кетпенін, біреу күрегін қолына ала жүгіріп, өз боқтықтарының сыртындағы шөп-шаламын қырышып бастады (А.Хангелдин, Гани.).

ҚЫРШЫЛ = е т. 1. Тегістелу, аршылу. Төңірегі темір күректің өткір жүзімен қырышылған жерошақта от маздап жануда (Ж.Мұзапаров, Каби қарт.). 2. Киімнің бүктелген, қайырылған жерлерінің әр нәрсеге тиіп, үйкеліп қырқылуды. Үстіндегі шекпенінің де жағасы мен жеңдері қырышылған (І.Есенберлин, Жанталас). Үстіміздегі киімдерім, жәй ауыл арасы болмаса, алыстағы сый елге, киіп баруға жарайтын емес. Арзанқол қытайы көк бешпет қырышылдып тозуға арналған («Жұлдыз»). 3. а у ы с. Жалқаулану, кезгесі кері тарту. Ол басында қырышылып жүріп артынан түзелді (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ҚЫРШЫЛДА = е т. Қырш-қырш ету, қыртылдау. Тістері қырышылдай оттаған аттар шөл көдені ауыздарын толтыра асаған сайын құныға түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫРШЫЛДАТ = е т. Қырш-қырш еткізу, қыртылдау. Тарғыл мысық бір торғайды ұстап алып, басын қырышылдататын шайнап жатыр екен (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Дәрігерлер өлетін башпайымен қоса қайшымен қырышылдататын кескенде, қыңқ етпеген жігіт аяғын енді ғана ауырсынды (Қ.Ысқақов, Тұйық).

ҚЫРШЫЛДАУ Қыршылда етістігінің қимыл атауы.

ҚЫРШЫН з а т. Бұғанасы қатпаған жасөспірім, боздақ. Қартқожа ойлады: өңкей қылқын кескендей қырышын жасты әкеткенде, бала-шаға, шал-кемпір неге тұлға болады (Ж.Аймауытов, Шығ.). Өлімнің дар ағашы құрылды бір, Қалықтап көтерілді азалы жыр. Қырылып жас қырышын д а р

құрбан болды, Атақты бір мың тоғыз жүз бесінші жыл. Ол жылдар халық үшін түсті сорға, Талайлар қалып қойды жарты жолда (О.Шипин, Дастан.). Жайына қалып өлі аруақ пенен тірі аруақ, Келеді бала есімін өзі ұрандап. Тірілер шошып, жағасын ұстап тұр аулақ, Өлгендер көрде түскен де болар бір аунап, Келеді қырышын есімін өзі ұрандап (М.Мақатаев, Шығ.).

Қыршын жас [жастық]. Өрімдей жас, жап-жас. Бауырластар елінде мәңгілікке көз жұмған қырышын жастардың еткен ерлігін, өмір жолын кім біледі? (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Жаулағандай құпия сыр көңілді, Талмау сәтте тамылжып жыр төгілді. Қылпылдадым жел жұлып әкелердей, Құлыншақтай қырышын жас гүл-өмірді (К.Салықов, Жезкиік). Қырышын жастық сен менің ғашықтығым, Қырқыншы баспалдақ басып тұрмын. Қартаю қапелімде жоқ-тын менің, Қайтейін, ағалыққа асықтырдың (М.Мақатаев, Шығ.).

Қыршын күйінде [кезінде]. Жас кезінде, жасөспірім шағында. Қараша соғып гүлінді Кеудеңе қара өрт кіріп, Жау оғы қырышын күйінде Кетті бір тағы мерт қылып (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

Қыршын [өмірден қыршын] кетті. Дүниеден жастай қайтты, мезгілсіз дүние салды. Бірнеше сабаздар қырышын кетті, олардың ерлігі ел құлағына жетіп те, жетпей де жатқан шығар (Б.Момышұлы, Шығ.). Өмірден қырышын кеттік, кінә қойма, Отан үшін қан төктік, оны да ойла (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.). Өмірден қырышын кеткен Адай досы туралы алматылық белгілі ғалым Сапарғали Омарбеков кезінде былай жазған еді (Қ.Әлім, Мұңды сапар).

Қыршынынан қиылды. Жастай мерт болды, өмірден ерте кетті. Енді ғана қанат жайып, дүние төрін еркін жайлауға ұмтылған қос жүрек қырышынынан қиылды деген хабар Ақшағымды дүр сілкіндіріп жіберіп еді (А.Байтанаев, Қансонар). Міне, осы өткен заман сұмдығы, Міне, осы өткен заман шындығы. Қысқа өмірде қыршынынан қиылған Жатыр мұнда махаббаттың мұңдығы (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қыршыныңнан қиылғыр! қ а р ғ. Дегеніңе жетпей кеткір, жуадай солғыр! – Жоғал әрі көзімнен, қырышын ң а н қиылғыр Ақыретте екі қолым жағанда (М.Әуезов, Танд. шығ.). Түйнеме келгір, жайрап қалғыр!

Қырышыныңнан қиылғыр! Ірге жақта дегенім қайда?! (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Талай қыршын өмірді текке қиды. *Талай боздақ мезгілсіз мерт болды, өмірін құрбан етті.* Бастаған батырлардың бәрін қырды, ұстатпай кейбіреуі қашып жүрді. Сұм патша тоз-тоз қылып есіл елді, *Талай қырышы өмірді текке қиды* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ҚЫРШЫНДАЙ с ы н. *Өрімдей, жап-жас.* Міне, мынау қомақты бір төбеде *қырышын-дай* он жігіт бар (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). *Қырышындай* қыздардың қол-аяғын матап тастап, үйлерінен қарыс адым аттатпай отырған шырмауық (М.Рашев, Бетің қисық.).

ҚЫРШЫНДЫҚ з а т. *Жастық, есеймегендік.* Қырса соғыс *қырышындықты*, Аңса көздің жасы көлдеп. Бұл әлдилеп тіршілікті, Жабады гүл – жасыл өрнек (Ә.Сәрсенбаев, Баспалдақ.).

ҚЫРШЫС = е т. *Тістеп жұлысу.* Бастары қосылса, сирақ шайнасып, құлақ *қырышы-сып* таласатын күн де көзден бір-бір ұшты (Ә.Кекілбаев, Дала.).

ҚЫРЫҚ с а н. **1.** *Отыз тоғыз бен қырық бірдің арасындағы есептік сан; 40 санының атауы.* *Қырық* градус, шамасы, Сол күнгі суық анық нақ. Дірдектеп мылтық ата алмай, Солдаттар тұрды тебініп, Құлақ, мұрнын укалап (О.Шипин, Дастан.). Бұзбайын бұрынғының қылған шартын, Сіздерге түк болмайды аздау алтын. *Қырық* түйе артатын құлыменен, Қалыңмалға әкелсін қырық түйе алтын (Ә.Найманбаев, Шығ.). Жас «мейманды» тас қораға жабыңдар! Ұмытардай болсын тіпті есімін. Арқасына алпыс дүре, Қарынына *қырық* дүре соғыңдар, Бас бармағын шабыңдар, Жәбірлендер, Әбден қорлап бағыңдар. Ал көнбесе, амал не, Қайсар басын қағыңдар! (М.Шаханов, Ғасырлар.). // *Қырық жас.* Отызда ойлы болар кемел жасың, *Қырық* күнде қылып суырмайсың. Елу жас – екі жастың тап ортасы, Бар болса ескі күштен сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көктем кетті, күз, міне, жуықтады, Бармысыңдар, бауырлар, *қырық* тағы? Бөрің тірі қалдың ба, қарығанда Қырқыншы жылдардың суықтары? (М.Мақатаев, Шығ.). Менің балам *қырықта*, Сенің балаң қырықта, Өсіп жатыр әйтеуір Астанада туып та (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). **2.** а у ы с. *Көп, мол, қыруар.* Көкпеңбек өрттің жылуы

Буланып жатты кек ойда. Шымшықтың *қырық* руы Бас қосты бүгін тоғайда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ей, Жастық! Сенің жаңа бұл жылыңды Құттықтап, Әкелдім мен гүлгүлімді. Бағыңа мен айналып соға берем, Байланған ағыта алмай кіндігімді. *Қырық* рет көктеген тірлігімді, Қияр ем, қисаң маған бір күніңді (М.Мақатаев, Шығ.).

Ауылынан [үйінен] қырық қадам [ұзап] шықты. *Ониша алыс емес, біраз жер жүрді, азғана ұзады.* Жолаушы өз *үйінен қырық қадам ұзап шыққаннан* кейін мүсәпір болады (Н.Ғабдуллин, Өмір.). Пара алып би, болыстар тарасады, Бұл қылық арсыздарға жарасады. *Ауылдан қырық қадам шыға беріп*, Олжаға шуылдасып таласады (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жүректер тебіренетін, тербелетін, Кеудені аймалап бір жел келетін. *Үйінен қырық қадам шықпайтын* дар Аралап тауды-тасты жер көретін (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қырық жамау [жамаулы]. *Тозығы жеткен, ескі.* *Қырық жамау*, мақталы шалбарымды ойласам, одан бетер қатты күйзелемін (Т.Бердияров, Солдат.). Ол келген сайын *қырық жамаулы* үйдің ішіне қайғы мен қасірет ала келеді (Ж.Саин, Жол үсті.).

Қырық жеті. к ө н е. э т н. *Айттырылған қызға төленетін қалыңмал мөлшері [Қырық жеті мынадай бөлікке бөлініп аталады: бас жақсы – 10 жылқы; құлынды бие – 16 жылқы; құнан; құнажын (3 жасар жылқы мен бие) – 7 бас; тай-құнан – 7 бас; жеке ту бие, жанама жақсы (жылқы немесе түйе); аяқ жақсы – 7 бас; барлығы – 47 бас].* *Қырық жетінің* нешеуін сұраса да бер деп, ағасын өзі жұмсап кетпек (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Беріп бәрін сұраған, *Қырық жеті* малдарын, Құда түсті байекең, Алма мойын, аршын төс, Аққудайын сұлудан, Байекең несін аясын (О.Шипин, Дастан.). Жақсылықтың жауабы: – *Қырық жеті* мал берсін Сонда маған жолайды (О.Шипин, Дастан.).

Қырық жыл [жылдай]. *Өте ұзақ уақыт, көп уақыт бойы.* Адамға аз жас емес жүз жыл деген. Қойнына қара жердің кім кірмеген? *Қырық жыл* жолдас болған қайран Жәке, Сағындым дауысыңды дүмбірлеген (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Қор болып қында жатып *қырық жылдай*, Біздер бір теміртекіз тозған

жүзі. Шыршықтан шығып жатқан сағасы жоқ, Секілді құр жылтырақ қақтың мұзы (О.Шораяқов, Шайыр.). Өлімнен қырық жыл бұрын Қорқыт қашқан, Оның да тыныш қылған жанын алып. Ақыры жалған дүние жолдас емес, Қылмалық төкашпарлық көңілге алып (Қабан жырау, Алтын қазық).

Қырық жыл қырғын болса да. Қандай қиямет, қиын-қыстау болса да. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демей ме қазақ мәтелі (Т.Ыдырысов, Жалынды.). Қырық жыл қырғын болса да, Ажал жетпей өлмеймін (Манас).

Қырық жілік болғыр! қ а р ғ. Сойылғыр, өлгір деген мағынада (І.Кенесбаев, Фраз. сөздік.).

Қырық күн қырғын, мың күн сүргін. Ауыр азапты, қасіретті. Бұл жолда қырық күн қырғын, мың күн сүргін, Иықта жатты жүгі талай жылдың. Сол күн бір ескерткіші сықылданып, Қағазда қалды ізі ізгі жырдың (О.Шипин, Дастан.).

Қырық күн шілде. Жаздың ең ыстық кезі [Маусым, шілде айында 40 күнге созылатын ыстық басталады. Осы аптапты күндерге орай халық арасында «қырық күн шілде» деп аталатын халықтық атау пайда болған]. Жаз болса жердің жүзі жайнап тұрған, Өн шырқап бұлбұл құстар сайрап тұрған. Болғанда қырық күн шілде, сарша тамыз, Ыстық боп жердің жүзі кайнап тұрған (Қаз. әндері). Қырық күн шілде түскенде, Түрлі жеміс піскенде, қарап тұрса тамаша, қайнаған еңбек түс кезде (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Өзен, дария белгісі – Қырық күйі шілде қыздырса, Түбі құрғап суалмас (Жердері Әбубәкір, Қазағым).

Қырық күншілік жер. Ұзақ, алыс жер. Қырық күншілік жерді бір күнде алатын Көксаңдақпен Гүлбаһрам Патшайымға жете алмай қалды (І.Есенберлин, Алмас.). Егер қырық кез мата үшін сонау қырық күншілік жердегі еліңізге жетер болсаңыз... (Ә.Әбішев, Найзағай.).

Қырық қабырғасы қайысты. Әбден күйзеліп, қайғырды. Амангелдімнен айырылып, Уықтай белім бүгіліп, Қайысты қырық қабырғам. Ақнық қыран бүркітті Ұшырдым алтын тұғырдан (О.Шипин, Дастан.).

Қырық қақпан құрды. Түрлі айла, амалшарғы жасады. Көйлектерің – шешпеген бір жұмбағым, Ал өзіңе арылмаған

мұңдарым Ақылды боп шығуға енді талпынам. Қылығыңмен қырық қақпан құрғаным, Мәрем сен ең – жеткенімше алқынам (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қырық қаншада. ж е р ғ. Қырықтың үстінде деген мағынада. Оның жасы қырық қаншада (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

Қырық құбылды. Санрет өзгерді, айныды. Қырық құбылып Ханшара, Солай қарай беттеді. Ойына алған тұспалы, Онша теріс кетпеді (Манас). Қысы – қара суық, қар түссе қызыл шұнақ аяз, қала берді қырық құбылып, түске дейін киіз, түстен кейін мүйізге айналады (Д.Қонаев, Өтті дәурен.).

Қырық құрау. а) Тозығы жеткен, ескі-құсқы. Әлі есімде, сол қырық құрау тақтайларды қыс бойы жаңартқан да жоқпыз, құрастырумен құтылып кеттік (Ф.Мүсірепов, Белдерде). Мен келгенде ауру ана ыстық, қапырық кепенің ішінде, қырық құрау көрпешенің үстінде бүк түсіп жатыр екен («Қаз. әдеб.»). ә) Одан-бұдан құралған, жан-жақтан жиылған, құрама. Құрастырған кітаптарымыз әр алуан, кітабымыз қырық құрау болғандықтан, сара жол, берік жүйе тұтындық деп айта алмаймыз (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Ноғай подрядчигінің ертіп жүрген жігіттері қырық құраудан жиылған жұмысшылар еді (І.Жансүгіров, Шығ.). Өлеңнің сөйлем құрылысы жағынан қырық құрау екені өзінен-өзі көрініп тұр (Е.Ысмайылов, Сын.).

Қырық пышақ. Араз, өш, өзара қырқысқан. Елінің есін кіргізер, Жерінен малын өргізер, Жауына зауал төнгізер, Қырық пышақ хандарды, Қылығына көнгізер. Бар қазақтан бір қазақ Тумас па екен, әулие?! (М.Мақатаев, Шығ.). Бұрынғы «ақ» пен «қараның» айтыс-тартысы аз екен, «Жаңа низамнан» соң болыс сайлауында – ру мен ру, ауылнай сайланған кезде аталық пен аталық арасында қырық пышақ қырқыс басталды да кетті («Түркістан»).

Қырық пышақ болды. Өзара таласып-тартысты, қырқысты. Сүйекке таласқан ауыл иттеріндей Алтын Орда ханы боламыз деп қырық пышақ боп қырылысты (І.Есенберлин, Алмас.). Бірақ айналасы 4 жылда Ресейдегі саяси ахуалдың адам танымастай өзгергені таңғалдырады. Әдетте ондаған саяси партия блок-блоктарға бірігіп,

қырық пышақ болып қырқысып жататын («Жас Алаш»).

Қырық пышақ қылды. Қырқыстырды, жауластырды. Ертең ағайын-туыстарды қыр соңыма салып қойып, қырық пышақ қып, қырқыстырып, қызығына қарап отырмақ қой (Б.Тілегенов, Аққайнар).

Қырық ру. Әр рудан құралған, әр жерден жиналған құрама. «Қарашы» аталатын қоңсы ауыл қырық рудан құралған кедейлер (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әрине, әр жерден жиналған қырық ру, әркім әртүрлі тәртіпке дағдыланған (Е.Оразақов, Дәрігер.). Соңғы келгенінде Дауыл Мақашқала маңында, қырық ру ел соғысқан жерде екенін, жағдайын жөндеп алғанын айтқан (Ә.Сараев, Ақ тымдық түн).

Қырық саққа жүгіртті. Сан түрлі құбылтты, түрлендірді. Іпші күйгендер сырттан өсекке таңып, ешкімнен зәбір көрмесе де, бұлардың жүрісін қырық саққа жүгірттіп, Ақанды кінәлай бастаған (С.Жүнісов, Ақан сері). Ал шыққан соң жолшыбай, Қырық саққа жүгірттіп, Отыз ауыз сөз айтар, Отыз түрлі құбылтып (Қ.Мұқашев, Орман).

Қырық сан қырым жұрты. Түрлі ру-тайпадан құралған ел. Ертеде қырғыз заманында бір Тарғын деген батыр өзінің қырғыз халқынан кісі өлтіріп, ханына қылмысты болып, қырық сан қырым жұртына қашып барыпты (Ер Тарғын).

Қырық серкеш. Әтн. Нағашы мен жиен арасындағы әзіл-қалжың, сыйластыққа негізделген туыстық қатынасқа байланысты ұрып. Қара жер хабар бермесін деп мен де балдыздығымды пайдаланып, сол әзілді жаңғыртып отырмын. Жиендерім қырғанда қырық серкешін даулар («Жұлдыз»). Ақылың жетсе, алдымен ағаштан түйін түй, балтаң қолыңнан түспесін: айлаң жетсе, нағашы түгіл албастыдан да қырық серкешіңді даулай жүр (Қ.Ысқақ, Келмес күндер.).

Қырық сідік. Жасырын жүрістен туған бала. Құдайым бала берсе де қырық сідік қып беретін болды ғой! – деді Ұмсындық (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны).

Қырық тесік. Бүтін жері жоқ, шұрқ-шұрқ. Демекұлдың әкесі Таңсық деген кісінің қырық тесік, ырымаға бір бүтін жері жоқ, кішкене ғана қара лашық, үйі болады екен (С.Ерубәев, Шығ.).

Қырық түрлі. Алуан түрлі, сан алуан. Жетісу жері де бай, елі де бай. Жемісі қырық түрлі кені де бай. Алыстан асқарына көз жіберсем, Арманым басылмайды ән шырқамай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Осындай Құмтөбеде болды қызық, Жүргендей аққу-қаздар көлде жүзіп. Тарқады алғыс айтып бүткіл әйел, Жегендей қырық түрлі жеміс үзіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

[Ғайып ерен] қырық шілтен. ді н. Діни түсінік бойынша, адамды қолдап жүретін, бірақ көзге көрінбейтін рух, қыдыр. Сөйлесіп көзі ашықпен болды жолым, Қырық шілтен қыдыр-мысың сенің өзің (Айтыс). Қыдыр ата жар болып, Қырық шілтен қолдай көр, Жолымды Құдай ондай көр (Батырлар жыры). – Шын тілеуім, шөберем, Сапарыңды оңдасын, Ғайып ерен қырық шілтен Әулие жар боп қолдасын, Танып апсың, қарағым, Өмірлік бөрте жолдасы (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Қырықтың бірі Қыдыр. Үйге келген адамның бірі болмаса бірі құт, береке әкелуші. Қонақ келсе, сыртыңа Жүгіріп шық, кешікпе. Қырықтың бірі Қыдыр-ды, Дұғасы тиер нешік те (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Қысқа күнде қырық рет қынжылты. Қайта-қайта ренжітті, шамдандырды. Ол өлердей – қона қалса маған бақ, Аузы жеткен аруақтарға жамандап. Қысқа күнде қырық рет қынжылтып, Кеше алдаған, күліп кетті және алдап (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫРЫҚ = е т. Өткір қарумен кесу, қию. Ашуланғанда ортасын қырқып тастағандықтан, делдіп тұрған мұртының жебесі тікелей қозғала беретін (Б.Майлин, Шығ.). Жұматай Нияздың үйін қырып, қанатын қырма деп отыр ғой (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Өкпем де жоқ емес-ау саған менің, Жосықсыз кінәшілсің – жаман Жерің. Төзгісіз қылығыңды қырқып тастап, Төзімді мінезіңмен қалар ма едің (М.Мақатаев, Шығ.). Шыр айнала қорған түр, Арты да өрт, алды да ор. Тілеген ақтан момын құр, Жанды жеген зұлым зор, Болатың босап болды бор, Аяғыңды қырықты Ашылмай қанды қақпан-ай! (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫРҚАЯҚ¹ з а т. з о о л. <лат. oniscoidea> Көбінесе дымқыл жерде болатын көп аяқты жәндік. Енді бір сәт өмірі өзін көрмеген қырықаяқтардың қоршауында

қаламын (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ақ соры бетіне шыққан босағаларда *қырықаяқ* дегеніңіз жосылып жүр (А.Жүнісов, Өмірізі). Енді біреулері ұсақ *қырықаяқтың* ізіндей жыбырлай түсіпті (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

ҚЫРЫҚАЯҚ² з а т. т е х. *Мәшиненің темірден немесе шойыннан жасалған, қырықаяққа ұқсас бөлшегі. Шынжырдың ұшына бекітілген шойын қырықаяқ сопаң етіп, қар бетіне шықты (М.Мағауин, Ақша қар). Көп бөлшектердің аты қазақша ұршық, қырықаяқ, иінді бал – құйып қойғандай дәл (От ортасы.).*

ҚЫРЫҚБУЫН з а т. ө с. <лат. eguisetum> *Қырықбуындар тұқымдасына жататын мәңгі жасыл, жерге жайылып буын-буын болып өсетін көпжылдық өсімдік. Қырықбуынның жапырақтары буынды, қабырғалы. Жапырақтары кішірейген, шоқтана орналасқан, бір-бірімен қосыла тісті қынапшаға айналған (Қаз. тілі термин. Биология). Қырықбуын – жабайы өсімдік. Шөбінің тұндырмасы мен қайнатындысы және сұйық сығындысы несеп айдайтын дәрі ретінде қолданылады (Шаңырақ энцикл.). Ермене мен ебелек, Басына қонар көбелек, Мал жегенге көп керек. Қырықбуын, жапырақ, Жаңбыр жауса көлтарап, Күренсе көде, тарақбоз (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).*

ҚЫРЫҚ-ЕЛУ с а н. *Қырық пен елудің төңірегіндегі болжалды сан. Қырық-елу қос бір жерден, қайтқан екен керуендер. Мал айдап барып әр елден, Сауда қылып жүргендер (Абай, Тол. жин.). Атаңыз қырық-елу жыл болған сардар, Келгенше сексен жасқа халқын қардар (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Билері бұрынғының болушы еді, Бөрі де қырық-елу де насқан адам (Кердері Әбубөкір, Қазағым).*

ҚЫРЫҚҚАБАТ з а т. ө с. <лат. brassica> *Тағам үшін қолданылатын айқасгүлділер тұқымдасына жататын бау-бақша өсімдігі. Қырыққабатты жуып, тазалап төртке бөледі де, түбірін алып тастайды («Қазақст. әйелдері»). Бұл кеселді емдеуге қырыққабат, сарымсақ, сельдерей, укроп, қара бүлдірген, шөңгіш жидегін пайдаланған тиімді («Жас Алаш»).*

ҚЫРЫҚҚҰЛАҚ з а т. б о т. <лат. polypodiaceae> *Жоғарғы сатыдағы споралы өсімдіктер бөліміне қарайтын көпжылдық шөптесін өсімдіктер тұқымдасы. Қырық-*

құлақ спорангийлері дөңгелек, сопақша. Жапырақтары жақсы жетілген, жабайы және үш салалы (Қаз. тілі термин. Биология). Әсіресе, бойында сапониндер бар өсімдіктің өнімдерін жууға болмайды (мысалы, қырыққұлақ өсімдігінің тамыр, көген тамыры) (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Қырыққұлақ Қазақстанда тау шренкі шыршасы өсетін жерлерде көп кездеседі. Тамыр сабағынан алынған қою сығындысы ішек құртына қарсы қолданылады (Шаңырақ энцикл.).

ҚЫРЫҚҚҰЛАҚТӘРІЗДІЛЕР з а т. б о т. <лат. polypodiophyta> *Жоғары сатыдағы споралы, дүниежүзіне кең тараған өсімдіктер. Қырыққұлақтәрізділер палеозой эрасында өскен ринофиттерден дамыған (ҚҰЭ).*

ҚЫРЫҚҚЫЗ = е т. *Басқа біреуге қырықтыру, қиғызу. Шашын едірейтіп, машинкамен қысқа қырыққызыпты (О.Сәрсенбаев, Сағым).*

ҚЫРЫҚ-ОТЫЗ с а н. *Отыз бен қырық аралығы. Ауылы Ханзаданы Қыркұдықта, Жиналған қырық-отыз үй бір құдыққа, Күн батып, шам жамырап, түн болған соң, Жөнелдік алты жигіт сол құдыққа (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).*

ҚЫРЫҚПА с ы н. *Қырқылған, қиылған. Асан далаға шығып кетіп, семізше келген қырықпа қызыл тоқтыны алып кіріп, заматта сойып, қазанға түгел салды (С.Мұқанов, Танд. шығ.). // Жүні қырқылған тері, елтірі. Өткен жаздан бері «есейіп қалдың, жалаңбұт жүрме, ұят болады» деп апам тоқтының қырықпа санына ншалбар тігіп берген (З.Ақышев, Ақбел.). Үстінен тоқтының қырықпа санына н тігіп берген қатырлауық шалбарды шешіп тастап, Есілге ағызып жіберген («Қаз. әдеб.»).*

Қырықпа мұртты. *Мұрттын қырқып жүретін (ер адам). Комбриг Дотольдің оң жағындағы қырықпа мұртты төртбақ адамның маршал Блюхер екенін бірден аңғардым (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).*

Қырықпа сақал. *Сақалын қырқып жүретін, жасы қырық-елу шамасындағы ер адам. Шай үстінде, түлкі ішігінің жағасын жайнатып, қырықпа сақал, семізше қара кісі Азаматты іздеп тапқанға қуанған адамдай, қолын ала жүгірді (Б.Майлин, Азамат.). – Әй, албасты-ау, мен болсам саған дейін екі қатынды қартайтып, қырыққа келген*

қырықпа сақал еркекпін (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

Қырықпа тон. *Жүні қырқылған теріден тігілген тон.* Қырқылғаннан кейін сойылып сыпырылған қозы терілерінен *қырықпа тон* иігіледі (Мұса Шорманов).

Қырықпа шалбар. *э т н. Жүні қырқылған теріден тігілген шалбар.* Қантардың қылшылдаған аязды бір кешінде, үстінде сарғылт түсті сеңсең тон, *қырықпа шалбардың* балағы байпақты етіктің ішіне салынған, ұзын бойлы бір адам жүрісті жеделдетіп келеді (А.Жұбанов, Замана.). Мал терілерінен жасалатын басты-басты бұйымдар: *қырықпа шалбар*, тон т.б. (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚЫРЫҚТАП ү с т. *Қырық-қырықтан; көптеп, молдап.* Бір жолы, осындай бір ашу үстінде: «Қоймадың ғой, қолқалап, отыздап ұл, *қырықтап* қыз тауып беретіннен жаман, ал да, арманыңа жетші!» – деді (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚЫРЫҚТЫҚ з а т. **1.** *Қой, ешкі малдарының жүнін қырқатын, айқастырылып, серіппелі етіп орнатылған қос пышақты құрал.* *Қырықтықтың* жүнді қырқатын бір жарым қарыс темір бөлігін қырықтық жетесі, ұшындағы мойынын қырықтық желкегі деп атайды. Екі қырықтық пышағын немесе жетесі есек деп аталатын тиекпен бір-біріне беттеседі (Эксп. матер.). Сәрсен ұстаның бұрынғы өнімі – *қырықтық*, пышақ, бай баласына тартуға апаратын кездік (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Қырықтық* кескен жерлері әлі жазылмай келеді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). **2.** *Қойды жаппай қырқу науқаны.* Қойдың жарақаттануы көбінесе жазғытұрғы және күзгі *қырықтықта* н кейін жиі кездеседі (Ғ.Әбішев, Мал. жарақат.). Қазір бұлардың бәрі Шіліктіде, *қырықтықтың* басында болуы керек (Б.Токтаров, Тауда.).

Қырықтық агрегаты. т е х. *Қой, ешкі т.б. малдардың жүнін қырқатын құрал.* *Қырықтық агрегаты* құрамына 1, 6 және 12 жұмыс күшіне арналған қой қырқатын қырықтық машинка, электрстанса, тарақ пен пышақтарды қайрайтын электрқайрақ (ДАС-350, ТА-1) т.б. жабдықтар кіреді (ҚҰЭ). Бір адамдық жұмыс күшіне арналған *қырықтықтық агрегаты* МСО-77Б қырықтық машинкасынан, аспалы электрқозғалтқышынан және ұзындығы 1600 мм иілгіш білігі бар жетектен тұрады (ҚҰЭ).

Электр қырықтық. т е х. *Электр қуатымен қой қырқатын аппарат.* Анау өздерің сырылдатып әп-сәтте тып-тықыр ғып қой қырқып жүрген *электр қырықтық* атымен жоқ болатын (Шопан сырласы). *Электр қырықтық* ғажайып, Жұлдыздай ағып жүгірді. Жүріп кеткен жерінде Жүн тау болып жиылды (О.Шипин, Туған жер).

ҚЫРЫҚТЫҚШЫ з а т. *Қырықтықпен қой қырқатын адам.* Ертең кешке сол жаққа қарай машина жүреді, *қырықтықшы* ла р жөнелтіледі (Т.Ақышев, Достар.). Күн сайын біздің үйде тамақтанатын *қырықтықшы* ағалар да өзге бір үйге кетті (М.Тиесов, Дала.). *Қырықтықшы* ла рдың республикалық ІХ конкурсының қорытындысын шығарар ақтық жарыс дабылы қағылмақ (Жүлдегерлер).

ҚЫРЫҚТЫҚШЫЛЫҚ з а т. *Қой қырқатын мамандық, кәсіп.* Шопан әкесіне көмектесіп жүріп, *қырықтықшылық* ты меңгеріп алыпты («Қазақст. өйелдері»). Шопандықпен қатар адам қауымына ауадай қажет *қырықтықшылық* ты меңгердім («Лен. жас»).

ҚЫРЫҚТЫР = е т. **1.** *Қой, ешкілердің жүнін біреуге алдыру.* Қойларын алдымен *қырықтырса*, сол шұрайлы өрісті бұрын қамтып алмақ (Қ.Боқасов, Әкеге қарап.). **2.** ж е р ғ. *Шашын кестіру, қидыру.* Шашын *қырықтырмай* желкесіне дейін жалбыратып жіберіпті (С.Мәуленов, Жер нәрі). Шашын да сонікіндей *қырықтырып*, мұртын да солай бастыратын (Ш.Мұртаза, Қызыл жебе).

ҚЫРЫҚТЫРУ *Қырықтыр етістігінің қимыл атауы; кестіру, қидыру.* Өш алғаннан кейін, Ойылдағы көп офицерге «есіктен төрге» ұмтылғандардың бастарын *қырықтырып* асықты (Х.Есенжанов, Тар кезен).

ҚЫРЫЛ з а т. *Тамақ ауырғанда не тыныс тарылғанда шығатын дыбыс.* Содан кейін көп сөйлеген шешендей болып, *қырылдап* біржола үнсіз қалады (Ө.Нұршайықов, Жер тур.). Жер тістеп ышқына ұмтылған сайын дем алысындағы ауыр *қырылы* жиілеп барады (С.Елубаев, Ойсыл қара).

ҚЫРЫЛ = е т. *Жаппай өлу, тегістей мерт болу.* *Қырылып* төрт түлік мал тау мен таста, Халықты жанды малдан ажыратты. Мың қойдан, мың жылқыдан жүзі қалмай, Талай бай кедей болды жалғыз

атты (Ә.Найманбаев, Шығ.). *Қырылған* елден қауласа ұлдар алсындай, Түтігіп түрі, тұлпары қатып қаншырдай, Қол бастауын қоймаған ерлер солар ғой, Қан тұмсық жебе қадалып жатса шаншудай (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қой, досым, айтпа мұның кешегісін, *Қырылып* кетіпті ғой неше кісі Әулекі әлдекімнің бақыты үшін, Қаңғырған қайдағы бір «көсем» үшін (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ҚЫРЫЛДА = е т. *Қыр-қыр етіп дыбыс шығару; тынысы тарылу*. Ауру бала әл үстінде екен, қатты *қырылдап* жатыр (З.Иманбаев, Айналайын.). Тамағым ісіп, *Қырылдап*, Оранып алып ішікке, Кофеңнің өзін бұрын да Жарытқан емен ішіп мен (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Күнде мешіттегі сақау болған құлындай *қырылдап* сопыға үш тиын бақырға дұға қылдырып қайтады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ҚЫРЫЛДАҚ¹ з а т. *Мүздаған жем, су мен жарақат салдарынан жұтына алмай күйісінен жаңылған мал пырылдап, тынысы тарылатын жұқпасыз ауру түрі* (Ж.Бабалықұлы, Мал ауру.).

ҚЫРЫЛДАҚ² с ы н. *Даусы қырылдап шығатын*. Әміраубай *қырылдақ* Дұшпан болыс болғанда Бұрынғы жолды сағынды. Түскенменен болмайды От алып қолға қамысқа (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Күйінішке толы, *қырылдақ* дауыспен қатты айқайлап жіберіп, алақанын жұдырығымен салып қалды (С.Санбаев, Аруана). Судаковтың *қырылдақ* даусы тарғылдана шықты (М.Сүндетов, Ескекіз.).

ҚЫРЫЛДАҢҚЫ с ы н. *Қырылдап қалған, қарлыққан (дауыс)*. Нұрмағанбеттің қоңыр даусы *қырылдаңқы* үнге ауысты (К.Оразалин, Абай.). – Әй, Медеш, қайдасың, қарағым? – деген *қырылдаңқы* дауыс шықты (А.Әлсеров, Ауыл.).

ҚЫРЫЛДАУЫҚ с ы н. *Қырылдаған, қырылдап шығатын (дауыс)*. Ажал сағатының хабаршысындай Каратавиннің құлаққа таныс *қырылдауық* үні тағы естілді (Б.Мәдиев, Өлең.). Әй, сен *қырылдауық* неме, мына хатты бірдеңе етсеңші (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.).

ҚЫРЫЛ-СЫРЫЛ з а т. *Қырылдаған, сырылдаған дыбыс*. Бала күнімнен әбден таныс қоңырқай ашық даусына да *қырыл-сырыл*, жарықшақ араласпапты (А.Бекбосынов, Ауылым.).

ҚЫРЫЛУ *Қырыл етістігінің қимыл атауы*. Қапыда *қырылу*, атыса да алмай қалатын аянышты халдер жиі кездесетін (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Ол колхозға қайтып оралғанша, сиыр малын асылдандыру тұрмақ, байырғыларына *қырылу* қаупі төнді (Ж.Тілеков, Шалғай шепте.).

ҚЫРЫЛЫС = е т. *Қырқысу, таласу, соғысу*. Жасығын бөлтіріктей таласып *қырылысып* тұрып жедік (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Бәрі де қарта құмар екен, кеше өзді-өзі бірін-бірі ұтып, *қырылысып* қала жаздады (С.Шәріпов, Бекболат). – Тағы да *қырылысты*. – Қанипа үлік ішіне басын сұқты да: – Өлтірді-ау, байғұсты өлтірді-ау! – деп бақырып жүгіре жөнелді (Ә.Сараев, Ақ тымық түн).

ҚЫРЫЛЫСТЫР = е т. *Өзара қырқыс - тыру, айтақтау*. Екі ауылды бір-біріне айдап сап, *қырылыстырып* қойып, қызығына көлденеңнен қарап отырмақсың-ау, шамасы (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). – Ойпырмай, Захар Петрович, қарап жүрмей, елді *қырылыстыра* жаздадыңыз-ау, – деді (К.Ахметбеков, Ақдала).

ҚЫРЫЛЫСУ *Қырылыс етістігінің қимыл атауы*. Орынбор маңындағы мұжық - тар көтерілген аласапыран кезде, қазақтармен *қырылысуды* дұрыс көрмеген (І.Есенберлин, Қаһар).

ҚЫРЫМ¹ з а т. *Алыс жер, қия шет*. Қос шамшырақ көздерді – Сұңқарша қарат *қырымға*! Қысқартып қадам өрісін – Айналып қалма жырымға! (О.Шораяқов, Шайыр). Қызың жақсы болса *қырымдағы* келер, ұлың жақсы болса рудағы келер, Бақыт бар деп базарға барма, Иман бар деп азанға барма. Адал еңбек – елдің досы. Бақ іздеудің жолы осы (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Ол жауыздар жүйрік жылқыны *қырымнан* таниды (З.Иманбаев, Нажағай.).

Қырымнан көрді [ізеді]. *Алыстан, көз ұшынан байқады, жердің түбінен іздеді*. Өзің білмесең, білгендерден үйрен, *қырымнан* *ізден* барсаң да жалғыз ауыз білімді (Шона Смаханұлы, Шығ.).

ҚЫРЫМ²: *қырым ет жоқ [етсіз]*. *Қырым алар еті жоқ, арық*. Өзі бұрыннан арық кісі, біржолата *қырым еті жоқ*, қара қатпа болыпты да қалыпты (Б.Момышұлы, Москва.). Мына шалдың *қырым етсіз* сүйегі ыз еткен самалға да алдыратын болса керек (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Қырым балақ. *Қырқылған балақ.* Тақтайдай жауырыны кең, көкіректі, Жоталы жолбарыстай сом білекті, Келте тон, күлте белбеу, *қырым балақ*, Жез қалпақ, жырма қоныш көк етікті (Н.Ахметбеков, Жасауыл.).

ҚЫРЫМОШАҒАН з а т. ө с. <лат. medicago minima> *Сортаң жерлерде өсетін, биіктігі 10-40 см-дей, көп бұтақты шөптесін өсімдік. Қырым ошаған* піскен кезде мал, әсіресе, қойдың жүніне жабысып, жүн сапасын кемітеді (ҚСЭ).

ҚЫРЫМПАЗ с ы н. *Жинақы, таза жүретін сылаң, кербез (адам).* Тұйықтан деген сөз бар бұйық туар, Бұйытан деген сөз бар қиық туар. Шешесі *қырымпаз* боп қыландаса, Баласы бір маймөңке бұзық туар (Айтыс).

ҚЫРЫМПАЗДАН= е т. *Жинақы, таза жүру, кербездену.* СМУ-дың бастығы қашан көрсең де мереке-тойға баруға әзірленіп жүрген адамдай *қырымпазданып*, кеудесін ілгері тастап, кербезсіп жүруші еді (Ж.Мұзапаров, Қабі қарт.)

ҚЫРЫМПАЗДАНУ *Қырымпаздан етістігінің қимыл атауы. ≈ Қырымпаздануын қоймады.*

ҚЫРЫМПАЗДЫҚ з а т. *Кербездік, әсемпаздық.* Абай өз өлеңдерінде әсемпаз, *қырымпаздықтан* халықты сақтандырып, дүниеге кірпіш боп қалануға үндейді (С.Мәуленов, Үркер.)

ҚЫРЫМПОЗ с ы н. с ө й л. *Қырымпаз.* Жандарбек те домбырашы, өлеңші, *қырым-поз* дегендей сері жігіт екен (С.Мұқанов, Есею жыл.). Осы ауылдың бурыл, ақ, қоңыр сақалдарымен қабат, *қырымпоз*, жігіт ағасы, жас жігіт, екі-үш әйелдері де бар еді (Ғ.Сланов, Жанар тау). Қылаң қыз қызыл жағалы *қырымпозға* тиіп, ұшты-күйлі жоғалыпты (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). *Қырымпоз* жігіт екен Қыдыралы, Көбірек қызды ауылды қыдырады. Түбінде үлкен ақын болар деймін, Көрінед басылмаған қызуы әлі (Сара, Тордағы тоты.).

ҚЫРЫН с ы н. **1.** *Оң не сол бүйірі алға қараған; басқа жақ.* Баршатәттің сұлтаны – Көңіліңді үйретпе. Шындықтан бөтен *қырынаға*! (О.Шораяқов, Шайыр). **2.** а у ы с. *Теріс, қисық, қиың.* – Ақанжан өзі бір төбе ғой, – деп Жаңыл *қырына* жауап беріп, ақырын миығынан күлді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қырын алдырмады. *Сыр бермеді; шыдады, төзді.* Демеу болса қыс бойы *қырына алдырмай* келді (Дала шұғыласы).

Қырын жүрді. *Бөлектенді, жуымады.* Шатқа төкпеді Ыбырай малдан шығын, Қарсы боп шенқұмарға *жүрді қырына*. Өзінің тума інісі Қошановтың Құмарға алып берді болыстығын (О.Шипин, Дастан.).

Қырын келді. *Жайсыз тиді, қолайсыз болды.* *Қырына келген* ол ма, әлде ғасыр ма, Уыз шақта, Жиырма тоғыз жасында, Шоқан солай екінші өмір бастады. Ең айдарлы жұлдызынан айырылды Аңқау қазақ аспаны (М.Шаханов, Ғасырлар.). Несі адамдар – не қылар *келгенде қырына*, Жер таба алмас күйлерін көмгенге мұның. ...Ауруға басын көтерткен, аруға – қасын, Домбыра көрге түспейді сендерден бұрын! (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қырын қарады. *Теріс қарады, жақтырмады.* Қыры кеткен кезеңде *қырына қараған* қатты батады әкеңе (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). Досым өтсе алдымнан *қырына қарап*, Бозторғайым кеудемде шырылдамақ. Естігісі келмейді бәтшағардың, Қорғасынмен құлағын тығындап ап (М.Мақатаев, Шығ.).

Қырын шауып, қиғаш қашты. *Орынсыз, лайықсыз қылық көрсетті, ұнамсыз іс қылды.* Ойыма бола қойса ұнамастай, Қой дермін *қырына шауып, қиғаш қашпай*. – Отырды Рүстем де күлімсіреп, – Көнеки, айта ғой, – деп, – аспай-саспай! (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ҚЫРЫН= е т. *Сақал-мұрттың ұстарамен алу.* Галстук байлап жейдеңе, Жақсылап тұрып *қырында*, Жұмысқа барғын, сөйлеме, Сөйлеген жанға бұрылма! (М.Мақатаев, Шығ.). Сүйеуші ең сүрінсем де, жығылсам да, Мәңгілік қоштастық па бүгін сонда. Қасымда сен барында бала едім мен, Мұртымды күнде ертемен *қырына* да (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚЫРЫНДА= е т. **1.** *Бір қырымен отыру, тұру.* Қас кере күліп, *қырындай* бұрып бетіңді, Қиылып тұрсың қылықпен әсем не түрлі. Кеш көрдің мені. Өлетін наукас сауығып Кеткенде келген кесірлі тәуіп секілді (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Қой ермей ат соңынан қойшы састы, *Қырында* п ат лезде ауылға асты. «Не көрсем малмен бірге көрейін» деп Өлуге қойшы қоймен қиды басты (О.Шипин, Дастан). Жеңгелері Биканың «Байға бар» – деп сыбырлап.

Малға құмар надандар, Ағайындар жыбырлап, Қырғыздар да қырындап, Жігіттері ұрындап, Манаптар мен байлар да Таппады бір тынымдап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

2. ауыс. Қызға ұнау үшін есебін тауып, көзіне түсе беру, кесе-көлденеңдеу, қылжақтау. Айтқұлдың Мақпалға қырындап, қылжақтап ойнай беретіні сондықтан (З.Ақышев, Жесірлер). Жеткенде он жетіге шыртып түкіріп, Қылжақтап, қызды ауылды қырындайсың. Қызықты, қызбалықты қызу күнің, Бір жерден ебін тауып ұрыңғайсың. Тау жүрек, тастан қайтпас тас түлек құс, Түлкі алып аяқтанып сығымдайсың (Ә.Найманбаев, Шығ.). Көңілде бір көктем келеді басталып, Біз өсте ол жайлы ойлаудан қашпалық. Жүруші екі бір кезде ұяла жасқанып, Міне, енді қыздарға қырындай бастадық (М.Шаханов, Фасырлар.).

ҚЫРЫНДАҢҚЫРА = ет. Аздап қырымен отыру, тұру. – Ой, не қыласың, ол бір сабаздың бейіті, – деп арбадан қырындаңқырап отырды (Б.Майлин, Шығ.). – Бір тостаған бидай үгіп алайыншы, – деді қыз, төргі үйдің босағасынан бері аттамай, қырындаңқырап, ұялшақтап тұрып (З.Ақышев, Ақбел.).

ҚЫРЫНДАП-ҚЫРЫНДАП үст. Бір қырын, қайта-қайта бұра тартып. Торғай сорлы есеңгіреп қалған екен: жығылып тұрып, жер бауырлап, қырындап-қырындап барып жөндікті: шыр етіп, шыбын-шіркей боп аспанға бір-ақ ұшты. Тулап жатқан жыланды Ақбілек табанда екі ұрды да, жөніне жүре берді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫРЫНДАС = ет. Бір-біріне көз қырын салып қылжақтасу. Ойжайлау атақоныс көп Дулатқа, Ат пен тон жарасады азаматқа, Ойжайлау. Айтысып қыз, бозбала қырындайсың, Серуендеп, тамаша еткен жастық шақта, Ойжайлау (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

ҚЫРЫНДАТ = ет. Бір жағына бұру, қырын жүру. Балалық, жігіттікпен өтер заулап, Өмірдің опасы жоқ көңілін аулап. Отжалын – күн шілдесі салқын тартып, Елу жас қырында тарт көптен аулақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Кеудеден соққан жел барған сайын қушейіп, қырында татып алып барады (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚЫРЫНДАУ¹ сы н. Сәл қырын, қырынырақ. Қыран қырындау жағынан шығып, тастың басына барып отырды (І.Есенберлин, Алмас.). Ол бізді көргесін сәл

қырындау бұрылып, анадай барып тоқтады (Р.Тоқтаров, Терістік.).

ҚЫРЫНДАУ² Қырында етістігінің қимыл атауы; қызға ұнап, көңілін табу үшін көзіне түсіп, қалжыңдасу. Жас жігіттің қызға қырындауы осы бір шақта басталады (Т.Ахтанов, Боран.). Қашқанның көңілін аулап, қатынына қырындауды ойлаған екен де сабаз (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас).

ҚЫРЫНДАУШЫ зат. Қырындаған адам; қылжақтаушы, сөз айтушы. Қала, дала жігіттерінен қырындаушылар, құдалық сөйлесушілер жиілеп барады (Ф.Мұстафин, Дауыл.). Қызы өскен үйге қырындаушы аз болмайтыны сияқты, Жанболатқа да сәлемдесуші көбейді (А.Хангелдин, Қараторғай).

ҚЫРЫНДЫ зат. Ішектің ішкі жағындағы ас қорытуға қажетті кілегей қабығы. Қырындысы әбден алып иірген қой ішегінің ар жағынан күн көрінетіндей (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Көкнәр ішіп, әбден ішегінің қырындысы қалмаған көкжөтел шалдар (А.Тоқмағамбетов, Ақ моншақ.). Ата-анасы да оқыған көрінеді. Бұған құдай келген-кеткендерінде ішегінің бар қырындысына дейін ақтарып, шер тарқатып қалатын бастас құда-құдағиды да қимапты (Ә.Кекілбаев, Таңд. шығ.).

Ішек қырындысына дейін біледі. Егжей-тегжейін жақсы біледі деген мағынада. Майданников әрбір шаруаның ішек қырындысына дейін біледі (І.Омаров, Шабыт.). Еріңнің ішек қырындысына дейін білем (З.Жәкенов, Таң самалы.).

ҚЫРЫНҚАБАҚ зат. Дұрдараз, реніш, кейіс. Жаңа жылға арналған балда Лермонтов патша әулетіне қырынқабақ екендігін ашық білдірді (Ф.Мүсірепов, Суреткер.). Фатима әке мен бала арасындағы қырынқабақты бұрыннан да сезетін (З.Шашкин, Ұядан ұш.).

ҚЫРЫНУ Қырын етістігінің қимыл атауы. Жуынып, қырынуға өлім келген сияқты (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар). Сидоров жолаушы ретінде станциядағы шаштаразға қырынуға келді (Е.Оразақов, Дәрігер.).

ҚЫРЫНУШЫ зат. Қырынатын адам. Жолаушы таситын поездар бұл станциядан тәулігіне екі-үш-акрет өтеді. Қырынушылар аз болады (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚЫРЫНШЫЛ сы н. Бір-біріне бұра тартып үйірсектеп жүретін. Қызыл ша-

пан кимедік, *Қырынышы* л ат мінбедік, Ноғайлының керме қас Жігіттей дәурен сүрмедік (Сайын батыр).

ҚЫРЫҢҚЫРА = е т. *Тықырлап алың - қырау, қыра түсу*. Илеп, етін сыдырып, *қырыңқырап*, жүнін ішіне қарата бүктеген екен (Ғ.Мұстафин, Дауыл.).

ҚЫРЫП-ЖОЙ = е т. *Жоққылу, құрту*. Ал Қожбан, қонақтар шекараны жай бұзып қашып келсе бір сәрі ғой, олар арт жағының бәрін *қырып-жойып* кеп отыр (З.Жәкенов, Таң самалы). Жас уақытымда да *қырып-жойығы* шамалы болатын (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Қаракең *қырып-жойып* Шуға барды, Ақмаққа құдай берген мұнша малды (Батырлар жыры).

ҚЫРЫП-ЖОУ *Қырым-жой етістігінің қимыл атауы*. Варфоломей түні – 1572 жылғы 24 тамызға қараған түнде Франциядағы католиктер протестант-гугеноттарды жаппай *қырып-жойып* кірісті. Париждің өзінде ғана 5 мыңға жуық адам өлтірілді («Парасат»). Мыңдаған жылдар бойы халиф, хан, патша, король, император, генсек атаулының бәрі өз елінің бес қаруы бойында болуын, жат жұрттықтарды жаппай *қырып-жойып* дайын тұруын көздеді (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

ҚЫРЫС с ы н. **1.** *Қырысып-тырысқан, қатпарланған*. Аяғын кердең басқан дөң жауырын, *қырыс* мойын жаңағы кісі (Б.Қыдырбекұлы, Ешкім.). Жап-жалпақ жайын жота, *қырыс* мойын Бұғағы бұқа келді салаңдаған (А.Тоқмағамбетов, Шығ.). **2.** *Астан-кестені шыққан, әлем-жәлем*. Сарбаздар шегінісе салды ұрыс, Жосадай жердің беті болды *қырыс*. Зіркілдеп зеңбірегі шыдатпады, Соғысты қайран ерлер, алмай тыныс (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** а у ы с. *Қисық, қыңыр, қырсық, қияңқы, тілазар*. Бұлардың ішінде кеше ғана ел ішіндегі бұлғақты қоздырған, әрқайсысы-ақ бүкіл қазаққа, тым құрыса, өз ұлына хан болғысы келген *қырыс* төрелер де бар еді (М.Мағауин, Аласапыран). – Кәпір, *қырыс*, тағы емес пе! Кеудесін бермейді, жасымайды! – деп ауыл аңыз қылады (М.Әуезов, Көксерек). Шамаларын келсе, көтеріп тастаңдар! – деп Жұман *қырыс* жауап берген де Байжан өзінің бұған бейімділігін аңғартқысы келді (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

Қырыс қабақ. *Кірбің қабақ, реніш, кейіс*. Доскей бір пәленің боларын білді, сезгені –

қырыс қабақ, қиыс қимыл еді (Д.Досжанов, Зауал). Ене болып маған *қырыс қабақ* танытпаған, кешірімшіл демеймін, кемістігін өзі білген пендені тағы да жерлеп, табалап жатпайтын, әйелге тән тыз етпе баялықты байсалдықпен басып отыратын ер мінезді болатын («Жұлдыз»).

Қырыс сөйледі. *Қисық жауап берді*. Мұнысына риза болып кеткен Сейіт кешеден бері мұнымен *қырыс сөйлесіп* жүргенін жуа жауап берді (Ғ.Мүсірепов, Таңд. шығ.).

Қырысы жазылды [тарады]. *Көңілі жадырады, қырсығы тарқады*. Құдайменденің *қырысы* осы бір әзілмен оп-оңай *жазылып* кетердей көрді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Екінші бөтелкені қаққанда бүкіл денесі бусанып, *қырысы тарап*, көңілденейін деді (Н.Сералиев, Қаңтар).

ҚЫРЫС = е т. *Біреуге көмектесіп, бірге қыру*. Олар өздерін де қоса *қырысты* (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ҚЫРЫСТА = е т. *Қабағы түсу, түнеру, қырсығу*. Әлдене айтқысы кеп кірді де, інісінің *қырыстаған* қабағын көріп, біраз отырды (Ә.Кекілбаев, Дала.). Әріпхан бұл жаққа ұнатпай, *қырыстап* қарағандай болып еді (Р.Токтаров, Ертіс.). Сырымбай сол *қырыстаған* бетінен таймай түнеріп тұр (М.Қуанышбаев, Кек қылышы).

ҚЫРЫСТАН = е т. *Ашулану, түксію*. Қабағы *қырыстанып*, мұңды кейіппен төңіректі шолып, біразға дейін ойға беріліп, үнсіз тұрды (А.Жақсыбаев, Бозарал). Өн бойымды ыза буып тұрған мен де *қырыстатан* қалдым (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

ҚЫРЫСТАНДЫР = е т. *Қабағын түйің - кіреу*. – Шынында, қыстау басына амалсыз тым ерте көшіп барамыз, – деді ақырын қабағын *қырыстандырып* (Ө.Ахметов, Алда күн.).

ҚЫРЫСТАНУ *Қырыстан етістігінің қимыл атауы*. Төлеубек көз алдына келіп, кешірім өтінгендей болса да, Қанипаның оған *қырыстануы* ұлғайды (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚЫРЫСТАУ с ы н. *Қисықтау, қыңырлау*. Төбе би оң қолын көтеріп, еңіреген қожаға қарап, *қырыстау* сауал қойды (О.Сәрсенбаев, Сағым).

ҚЫРЫСТЫҚ з а т. *Қыңырлық, қырсық - тық*. Оның Тәкежаннан бетер қастық етер қайраты бар, *қырыстығы* бар Әзімбайды

өзіне «жақын туыс», «жақын дос» етіп алған (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҚЫРЫСТЫР= е т. *Қатпарландыру, тырыстыру.* – Тірі болсаң, талайды көрерміз, – деп қара кемпір онсыз да әжім қаптаған бетін қырыстырып, кәдімгідей кейіді (А.Жақсыбаев, Қайырлы таң).

Қабағын қырыстырды. *Қабағын түйді, түксиді.* Сөз айтса жауап бермейтін сыңайын біліп, Ұмсын да үндемей қабағын қырыстырды («Қаз. әдеб.»).

ҚЫРЫС-ТЫРЫС з а т. *Бұктетілген, тырысқан, қатпарланған жер.* Көрлі қыс ақала бас бурадай басып адамның қырыстырысы н жаздырмайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Үстін қағып көйлегінің қырыстырысы н жазған болдым (М.Мағауин, Бір ата.).

Маңдайының қырыс-тырысы жазылды. *Реніші, кейісі тарқады; көңілденді, жадырады.* Жаңағыдай емес, Тартықтың тайқы маңдайының қырыс-тырысы жазылып, терісі кеңіп сала берді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

ҚЫРЫСУ= е т. *Бірге қыру, талқандау.* Жау жасағын талқандап, қырысуға жарадық. Азат өмір дүниесін құрысуға жарадық (Халық ақындары).

ҚЫС з а т. *Күзден кейін келетін, ең суық жыл мезгілі.* Жұт болып малдан айырылып, Арқадан құмды қыстай келген азғана ауыл бір қыс ішінде бар малды беріп, тақыр кедей болды (М.Әуезов, Өскен өркен). Түсі суық, у тілді, Қарға адым жер боп мұны, Үнемдеп жалап топырақ, Бұта көрсе тоқырап, қыс болса қатып сіресіп, Жаз өмірмен күресіп, Аяғы жоқ, еңбектеп, Күн көріп жүр жылан да (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Төрт мезгілім – жазым, қысым, көктем, күзім бар тағы. Жылытатын, суытатын өзім жүрген ортаны. Бірақ олар бірі-біріне кезек күтпей сөз беріп, Тұрады ылғи тек мақсатқа байланысты өзгеріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қыс бойы. *Ала қыстай.* Бірақ қыс бойы аңға салған бүркіттерін ол жаз шыға түлетуге кіріскен (І.Есенберлин, Алмас.).

Қыстан аман алып шықты. *Малды көктемге дейін аман жеткізді.* Молшылықтың бір көзі, екінші тың малда тұр. Қыст аман аман ап шығып, Мал өсімі алда тұр (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Қыстың көзі қырауда. *Қыстың суық кезінде, аязда.* Мен төрізді киімі жұқалтаң жанға қыс көзі қырауда ашық жүк машинасының

үстіне отырып сапар шегу оңай шаруа емес («Қаз. әдеб.»). *Қыстың көзі қырауда* Не мақұлық жансебіл, Халы келмес сұрауға Қалғандығын қанша өмір (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қыс шілдесі. *Қаңтардың соңғы күнде-ріндегі аяз [Қыс күшіне еніп, түкірік жерге түспейтін сақылдаған сары аязды қазақтар «қыс шілдесі» деп атайды].* Үркер мен Ай арасындағы бұрыш тіктөртбұрыш жасап орналасса, қыс шілдесі уақыты басталғаны (Эксп. матер.).

Қыс ызғар, жаз шаң тимеді. *Қиыншылық көрмеді, жаны қиналмады.* Қысызғар, жаз шаң тимес, Алатаудың аруы ем, Қараның қаны – бекзат ем. Сол басымнан күн өтті (І.Жансүгіров. Өлең.).

ҚЫС= е т. **1.** *Сығу, жаншу.* Ержанға ығысып, есік алдындағы ең бір таңдаулы жерден орын беріп еді, енді оны да қысып тастады (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Адамдар бір-бірімен қақтығысып, Әлділер, әлсіздер де жатты ығысып. Өмір-бақи тоймайтын кассаға өкеп, Адамдар әлгі аруды жатты қысып (М.Мақатаев, Шығ.). Техник жігіт папиро - сын саусағының арасына қысқа н күйінде қырынқарапқалыпты (К.Оразалин, Ақжазық). **2.** *Бауырына басу, қапсыра құшақтау.* Құлап кетпесін деді ме, тас қып қысып, қатып қалды (Ө.Қанахин, Жүрек.). Мінеки, ол да жігіт боп, Көңілін жұрттың бөледі. Қасыма менің күліп кеп, Құшақтап қыса береді (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ол сырттан кірген маған назар аудармай, қызын қыса құшақтап, жылай берді (А.Лекеров, Қырда.). **3.** а у ы с. *Қыстау, қинау, жан алқымға алу; қысым көрсету.* Осынша бізді қысқа н-дай, Біреудің несін алыппын! (Дастандар). Токтамай Еренбаққа барып түсті, Бұл кілем оқығанда аспанға ұшты. Алдынан қызды көріп досы шығып, Келді де ханышаны жаман қысты (Ә.Найманбаев, Шығ.). Аяғыңнан тартамыз – Көкке қарай ұшса да-ай! Неғып теріс қарайсың, Құдай мұнша қысқа н-дай! Біз бір елдің еркесі – Мұнша зәрен ұшқандай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Арам тер қысты. *Арам тері шықпай қиналды, терлей алмады.* Ектің деп қу кедейлер бұлаққа егін, Шықсын деп қысып жүрген арам терің, Тоғанға үйген шымды арқалатып, Тасытып аулақ жерге, алды кегін (О.Шипин, Дастан.).

Ашу қысты. *Ызасы келді, ашуға булықты.* Сол кезде айтты Әли *ашу қысып*, Жалын боп көздерінен жасыл ұшып: «Көргенмін орыстың да кедейлерін, Жатқанын туған жердің тасын құшып» (О.Шипин, Дастан.). Сондай кезде туысың, Досың қайда! Кеудесінде оты бар қосылмай ма?! Қаның қыз-қыз қайнайды, *Қысады ашу...* істеледі ерлік те осындайда! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). *Ашу қысып*, көзінен жасын сығып-сығып алды (А.Тоқмағамбетов, Әке.).

Аяз қысты. *Қыс қатты болды, аяз өңменінен өтті.* Аяз қысса мүйізді, Мүйіз қысып тұқылды... Қанталаса тұқылың, Алпыс екі тамырың Қаңсып қалған сықылды (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қыз қорыған, біз торыған, Кемпір-шалдар көлденең, Сонша аңдысып, *аяз қысып*, қысса да аяз өлмеген (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Дерт қысты. *Ауруы асқынды, меңдеді.* Көріп кет, келіп, Сәке, жан барында, Жан жатыр жергілікті аңғарында. Атыңды, сиатыңды сан жат еттім, Сарсылтып *дерт-тің қысқан* салдарында (О.Шораяқов, Шайыр).

Көз қысты. *Белгі берді, ымдады.* Төлеген үндемей қалды да, «айтушы болма» дегендей, Жұмажанға *көзін қысты* (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.). Жігітке *көзін қысып*, қасқабағымен ишарат білдіріп, Балзияны нұсқады (С.Омаров, Өмір.).

Күлкі қысты. *Күлкі кернеді, күлкіге булықты.* Ілиястың айтқанын естігенде анадай жерде тұрған балаларды *күлкі қысып* кетсе де, теріс қарап күлмеуге тырысты (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс.).

Қасірет қысты. *Қиналды, азап шекті.* *Қасірет қысып*, қарны ашып, Ұйқысы қашқан бабақтан. Асамаған бір асам Бай алдында табақтан (О.Шипин, Дастан.).

Қол қысты. а) *Амандасты, сәлем берді.* Сәлем беріп, *қолын қысам* атаның, Отыра қап өлең жазып жатамын. Қыруар еңбек... Көтереді күн шаққа. Ал сен болсаң зымырай-сың бұл шақта (Т.Айбергенов, Мен саған.). ә) *Қоштасу ишаратын жасады.* *Қолын қысып* қоштасып, Қала берді Андрей. Поезбенен көп жүрді, Жетті еліне Қырғызбай, Алып ұшты жүрегі, Көктемнің самал желіндей. Астына мінген атының Тежемей басын жіберді (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). б) *Құттықтап, құтты болсын айтып, ишарат етті.* Ат жетер жерден аңқылдап топтар келгенде, Аттарын

байлап мама ағаш тасқа, белдеуге, Құтты болсын деп *қол қысты* келіп, біздерді Миықтан күліп, мысқылдап жүрген ерлерде (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Құйрығын [артын, к...н] қысты. *Жым болды, үнін өшірді; тыныш жүрді.* «Күшігім» деген сайын ұяттан безбей, *құйрықтарын қысып* ұстаулары керек еді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жә, сөзді бөлмей, *артыңды қысып*, жайыңа отыр (І.Есенберлин, Қаһар). – Және бұдан кейін ауып келген ағайындарға соқтықпай, *артыңды қысып* жүр (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынысты, Құмары екеуінің сондай күшті. Күн қырындап жүргенде көк қожаңдап, Күйеу келді, ай, жұлдыз к... *ін қысты* (Абай, Тол. жин.).

Қысатын орта. к е н. *Кертпештің, блоктың, панельдің және т.б. қопаратын бөлігінде үңгубетке таяу жерде бұрын қопарылып, әлі жиналып алынбаған таужыныстар* (Қаз. тілі термин. Кен.).

Сындар қыспағына қысты. *Талай сынға түсті, ауыртпалық көрді, қиналды.* Үрейлі сенің атың «Барсакелмес», Тұрады көз алдыңда қаншама елес, *Қысса да қандай сындар қыспағына*, Адамның жақсы үміті – аңсауы өлмес (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Тер қысты. *Суық тиген адамның денесінен тер шықпай қиналды.* Денесі *тер қысқан* дай құрысып жазылар емес (С.Ғаббасов, Ана.). – *Тер қысып* жатыр, – дейді, ара-тұра қасыма келіп (Х.Рахимов, Қызғалдақ).

Толғақ қысты. *Толғағы жүйледі, босанатын уақыты таяды.* *Толғақ қысқан* Жаңылға Бақан құрды, ішінде Жатқандай бір арыстан (О.Шипин, Дастан.). Күндіз-түні колхозшылар нан пісіріп, пештің отымен алысқан анасы *толғақ қысқан* ша елемей жүре беріпті. Содан болар, Шолпан сап-сары жалқын болып туған екен (О.Бөкеев, Ән салады.).

Ұйқы қысты. *Көзге ұйқы тығылды, ұйықтағысы келді.* Күсеп қырат үстінде жантайған күйде *ұйқы қысып*, біраз маужырап мүлгіп алды (С.Мұратбеков, Дос ізден.). *Ұйқы қысқан* қойшы көп ұзамай қайтып келді (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл.).

Шөл қысты. *Әбден шөлдеді, аңқасы кепті.* Толған айдай төңкеріліп, толықсып, Жел тербесе, толқындайды көл лықсып. Сабатының самалына сергісің, Ұзақ жолдан барғаныңда *шөл қысып* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

ҚЫСА¹ з а т. с ө й л. *Құса*. Көрдік, міне, нысанды, Жалаңаш-жалпы шуылдап, Балашаға қотанда Алты ай қыс көрген *қыса-ны* (Пернедегі терме.). Сөгіп жатыр Баршагүлді бұрқырап, Ызасымен ішке толған *қыса-ны*ң (Көрұғлы).

ҚЫСА² з а т. с ө й л. *Бастан кешкен уақыға, хикая, қисса*. Сөйледі Әзім-дағы аянбай-ақ, Мен ғаріп бишарамын жүрген саяқ. Әуелде өзі көрген бар *қыса-ны* Сөйледі бірін қоймай бастан-аяқ (Абай, Тол. жин.).

ҚЫСА= е т. с ө й л. *Қыста*². *Қыса* п айтқан жоқ, жауабын да қайтартпай, мұны оңаша қалдырып, шығып кеткен (М.Құмарбеков, Асау.). Бірақ қорыққандығын білдіріп, атты *қысаған* жоқ (С.Мұратбеков, Дос іздеп.).

ҚЫСАҒА з а т. *Ет пен тердің ортасына ірің, сарысу пайда болдыратын, қотырдың жеңіл түріне саналатын ауру*. Содан ыстық-суықты болып, аяғы *қысағаға* шалдықты (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ҚЫСАЛАҢ ү с т. с ө й л. *Қысталаң*. Киселев пен Аймановтың қасындағы орысы бар, қазағы бар, біраз жолдастары *қысала-лаң* уақытта Ақтөбедегі соғыс майданынан қолдарындағы саймандарымен «Алашордаға» қашып барып кіріп кетті (С.Сейфуллин, Тар жол.). Жайнатып сол көңілін көктем-сынды, Марияш шертті қыстан өткен сырды. «Қыс тегі *қысала-лаң* бір тар кезең ғой, Нөсерде кешкендейсің өткел суды» (Қ.Бекхожин, Қайран жас.).

ҚЫСАН¹ с ы н. *Ені тар, еңсіз (жер)*. Екі жағын тау қусырған *қысала-лаң* шатқалды қақ жарып, күркіреп, сарқырама ағып жатыр (С.Омаров, Дала қызы). Қыз екі үйдің аралығындағы *қысала-лаң* жолмен жүгіре жөнелді (С.Мұратбеков, Дос іздеп.). // *Еңсіз, тар жер*. Алдымыздан кең жасыл алқап ашылып еді, он шақты шақырымнан кейін жол қайтадан *қысала-лаң* кірді (Т.Ахтанов, Үндістан.).

Қысаң дыбыс. л и н г. *Ауыз қуысының тар ашылуынан жасалған дауысты дыбыс*. Неге десеніз, бұл сөз жуан әрі ашық дыбыстарға құрылған, ал «жігіт» әрі жіңішке, әрі *қысала-лаң дыбыстар* мен шектелген (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.).

ҚЫСАН² ү с т. *Қысылтаян, қысылшаң; қысталаң*. – Құрметті жолдастар, достар! *Қысала-лаң* кезең болса да құрметтеріне Алматының ақбас Алатауындай алғыс айтам (Е.Оразақов,

Дәрігер.). Соғыста, *қысала-лаң* тұрмыста, Қиян-кескі ұрыста, Кезіп кеп долы даланы Орманнан тапсаң пананы (Қ.Аманжолов, Шығ. жин.).

ҚЫСАҢШЫЛЫҚ з а т. *Қиын-қыстау заман, тар кезең*. – Уақытты оздырмай, осындай *қысала-лаңшылықта* халықты қиындықтардан сақтап, тура жолға бастау керек (С.Сейфуллин, Тар жол.). Әрине, осындай *қысала-лаңшылықта* бере қоймайды (М.Мырзақұлов, Өмір.).

ҚЫСАП [ар. حساب]: *бір қысап. Тең, бірдей, бір есеп*. Жөнді-жөңсіз, Сөз теңеусіз, Бас пен аяқ *бір қысап*. Ұрысса орыс, Елге болыс Үйден үрген итке ұсап! (Абай, Тол. жин.).

ҚЫСАС [ар. قصاص] з а т. **1.** *Қас, өш*. Қол астындағы адамы бетіне келсе, онымен қырық жылға шейін *қысас* болып кететіндер бар (С.Алдабергенов, Жаңару). **2.** *Ерегіс, егес, қастық*. Бұл Еркежан мен Абайға қатар жасаған *қысас* еді (М.Әуезов, Абай жолы). Жас жігіт Саржанның 16-жыл сергелдеңінде Уәли байдың *қысас* қырсығынан әскерге алынды (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). Бірақ әжесінің мінезі өзіне аян: Ақық әжей адамға *қысас* жасағанды жақтырмайды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ.).

Қысас жазасы. э т н. *Нақақтан кісі өлтірушіге не оны мертіксіздігіне кек қайтару ретінде берілетін жаза*. *Қысас* жазасы барлық халықтарда ежелден кездеседі (ҚҰЭ). *Қысас* жазасын қолдану-қолданбауды жәбірленушінің туысқандары шешуге құқылы (ҚҰЭ).

Қысас қылды. *Қинады, азапқа салды*. Басқа да тағдыр бұған *қысас* қылды, Өзінен мықты жаудан күш асырып, Тарихта тұңғыш рет қазақ күресін Жіберді төңкеріске ұштастырып (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

ҚЫСАСТАН= е т. *Ерегісу, егесу*. Дәмежан-ның сөзіне Мұхаметжан *қысаста-ны* п, өршелене түсті (М.Әуезов, Абай жолы). Садақбай дастарқан үстінде де танауы қусырылып, тоңтеріс, *қысаста-на* отырған (О.Бөкеев, Қамшыгер.). Осы жылына жалғыз рет келген мерекені жолдастардың арасында қарсы алып, сонсоң аттануыма да болушы еді, бірақ калада жүргенде қарқ болар мекенім жөне атап шақырған ешкім болмаған соң *қысаста-ны* п, жылжи беруді жөн санағанмын (О.Бөкеев, Ән салады.).

ҚЫСАСТЫҚ з а т. *Қастық, өштік*. – Ия, мен де сенбеймін. Қаншама *қысастық*

жасаса да, тап осы Сапарға бұғанасы қатпаған баланы іліктірмес (С.Жүнісов, Өшп. іздер). *Қысқастығын* қоймаса – менсіз де басын жояды (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай). Өмірге бір сәт қадам да бастық, Көрмедік тойдан құр қалып. Ойлаған жоқпыз адамға қастық, *Қысқастық* жұртқа қылмадық (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫСҚА с ы н. 1. *Шолақ; ұзын емес.* Тақтайдай жауырыны бар, иығы тік, Екі алма кеудесінде қисаймайды. Сорақы ұзын да емес, *қысқа* да емес, Нәзік бел тал шыбықтай бұрандайды (Абай, Тол. жин.). Шынтауайтқа көшсек, қырық құбылатын *қысқа* сөзге не жетсін (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Өмір *қысқа*, қалады ерген еріп, Жүре алмайсың арқаны кеңге беріп. Жер бетінен өтеді дариялар Ағыстардың заңымен дөңгеленіп (Т.Айбергенов, Мен саған.). 2. *Ұзақ емес, аз уақыт.* Қол жазуды ермек ет, жатпа бекер, Бұл көңілсіз дүниеден көп жыл өтер. Өзі *қысқа*, өзі асау, тентек өмір Артағыға бір белгі қойса нетер? (Абай, Тол. жин.). Соның бәрі толғайды да тербейді, Қуаныштар көп күттірмей келмейді. *Қысқа* күнде қырық сұрақ өмірім, Шешім табу оңай бола бермейді (К.Салықов, Жезкиік). Киім сай, тамақ дайын – бәрі алдында. Мейірінен ата-ананың нәр алдым да, Жайқалып жас жауқазын өсе бердім, Ол күннің *қысқа* екенін біле алдым ба? (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ).

Ақылы қысқа. *Ақымақ, ойсыз.* «Тәртіпсіз, тартыпты, – дер, – бауырына», Опасыз адами-зат, *ақылы қысқа*. Жемінді, жері кеңіс, жейсің-дағы, Алқымға ауыз салып өзір қыспа! (О.Шораяқов, Шайыр). Жарандар, кеңес жазайын, Үшбу дәптер қағазға. Ақымаққа таяқ деген бар, *Ақылы қысқа* сабазға (Кердері Өбүбәкір, Қазақым).

Қолы қысқа. *Жоқтықтан еш нәрсе істей алмайтын; жарлы, кедей.* Өз үйіңнен тоярға *қолың қысқа*, Ас берер ауылды іздеп жүрсің босқа. Бір жілік пен бір аяқ қымыз берген Дереву сені жұмсайды бір жұмысқа (Абай, Тол. жин.). Тәрбиелеуші *қолы қысқа*, кембағал әкенің жұмысынан қиын көрінеді (Б.Момышұлы, Москва.).

Қысқа аяқты. а) ж е р г. *Атақ-даңқы жайылмаған, көпке белгісіз.* Жас күйші әрі *қысқа аяқты* адам болғасын ба, шешіліп шертпейді (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл.). ә) *Асырауға қиындық тудыратын (қой, ешкі, ұсақ мал).* Байқаймын. Олар «ірі қара олжамыз да жетер,

қысқа аяқты малды айдап жүріп қуғыншыға ілініп қалармыз» десе керек (Б.Құсбегин, Зуқа батыр).

Қысқа блок. и н ф. <ағыл. short block> *Стандартты блокқа қарағанда саны аздау логикалық жазбалары бар ұзындығы белгіленген блок* (Қаз. тілі термин. Информатика.).

Қысқа кертпеш. к е н. *Ұзындығы биіктігіне тең немесе сәл ғана айырмасы бар кертпеш.* *Қысқа кертпеш* төбе кертпеш жүйесінде босаң, орнықсыз таужыныстардан кен қазып алу жұмысында кездеседі (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қысқа күнде қырық жерге қойма қойды. *Құлық сауды, айла-шарғы жасады.* Ант ішіп күнде берген жаны құрсын, *Қысқа күнде қырық жерге қойма қойып*, Қу тілмен құлық сауған заңы құрсын (Абай, Тол. жин.).

Қысқа күнде қырық шапты. *Қайта-қайта қоқаңдап мазасын алды.* Егер Кене шын қазақ елінің қамын ойласа, маңайындағы қазақ руларын *қысқа күнде қырық рет шауып* неге маза бермеді? (С.Мұқанов, Шығ.).

Қысқа қарысу сызығы. к е н. *Оқтаманың центрінен таужыныстың ашық бетіне дейінгі ең төте, қысқа қашықтық.* *Қысқа қарысу сызығы* оқтаманың мөлшерін анықтауда негізгі параметрі болады (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қысқа мерзімді несие. э к о н. *Аз уақытқа берілетін несие түрлерінің бірі.* *Қысқа мерзімді несие*, әдетте бір жылға дейін, негізінен айналым құралдарын жасауға беріледі (Б.Жүнісов,... Нарық. экон. негіз.). *Қысқа мерзімді несие* несие алушының қарыз қаражатына қысқа мерзімді қажеттерін қанағаттандырады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қысқа мерзімді ноталар. э к о н. *Айналыстағы ақша массасын реттеуге және банк мекемелерінің балансын теңдестіруге арналған монетарлық саясат құралы* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қысқа мерзімді су бастыру. *Құріш дақылын суаруда пайдаланатын әдіс* (Қаз. тілі термин. Су.).

Қысқа мерзімді тратта. э к о н. *Талап ету бойынша немесе өте қысқа мерзімде төленуге тиіс тратта* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

Қысқа метражды фильм. кино. Көлемі 4-5 бөлімнен аспайтын (1200-1500 м) кино-фильм. *Қысқа метражды фильмді* кино-театрларда толық метражды көркем фильмнің алдынан қосып көрсетеді (Қаз. өнері энцикл.). Бірқатар елдерде (Польша, Германия т.б.) *қысқа метражды фильмдердің* ұлттық және халықтық фестивальдері өткізіледі (Қаз. өнері энцикл.).

Қысқа су ағыны. *Су бетінде бірінші қабыршық мұздың пайда болғанынан бастап немесе ауа температурасының тұрақты қысқы суыққа көшіп, көктемгі су бетінің мұздан арылғанға дейінгі жағдайы* (Қаз. тілі термин. Су.).

Қысқа тазартылыс үңгубеті. кен. Ұзындығы 10-15 м-ден аспайтын, кенді тазартып алатын жерасты қазбасы (Қаз. тілі термин. Кен.).

Қысқа тасқын. Өзендегі су деңгейінің жылдам көтеріліп қысқа мезгілде өтетін, қысқы жылымық кезінде қар еруінің нәтижесінде байқалатын тасқын (Қаз. тілі термин. Су.).

Қысқа толқын. Ұзындығы суқойма тереңдігінің жартысынан кем теңіз толқынына тең толқын. *Қысқа толқынның* таралу жылдамдығы теңіз тереңдігіне тәуелсіз, ал толқын ұзындығына тікелей тәуелді (Қаз. тілі термин. Су.).

Қысқа тұйықталу. ф и з. Электр тізбегіндегі сымдар өткізгіш тетіктерінің біріне-бірі кездейсоқ түйісуінен, оқшауламасының бүлінуінен немесе басқа себептерден тізбектегі кедергінің кенеттен мүлде азайып кетуі. Айнымалы ток қорабында *қысқа тұйықталу* фазалар арасында (2 және 3 фазалық) немесе фазаның жерге қосылуы салдарынан (бір фазалық) болуы мүмкін (ҚҰЭ). Тұрақты ток торабында *қысқа тұйықталу* полюстер арасында немесе полюс пен жер арасында болады (ҚҰЭ).

Тілі қысқа. Сөзге шорқақ, шешен емес. Ақылға сыймас ол Алла, Тағрипқа *тілім қысқа*, ah! Барлығына шүбәсіз, Неге мәужүт ол куә (Абай, Тол. жин.).

ҚЫСҚАБАЯН зат. 1. *Құжаттың неоның бөлігінің алғашқы мазмұнын негізгі нақтылы мәліметтермен және қорытындылармен қысқаша айтып беру. Қысқабаянда* жаңа мәліметтерге көңіл аударылады әрі құжатқа бой ұрудың орындылығы анықталады (Қаз. тілі. термин. Ғылымтану). 2. *Тақырып бойынша әдебиеттердің (кітап, мақала, баян-*

дама) мазмұнын қысқаша түрде жазбаша немесе ауызша мазмұндау (Қаз. тілі. термин. Ғылымтану).

ҚЫСҚАБАЯНДЫҚ сы н. *Қысқабаянға тән, қысқабаянға қатысты. Қысқабаяндық* ғылыми журнал ғылымның қандай да бір саласы бойынша ғылыми басылымдардың рефераттары берілетін мерзімдік ғылыми басылым (Қаз. тілі. термин. Ғылымтану).

Қысқабаяндық библиографиялық құрал. *Барлық немесе библиографиялық құрал жазбаның көпшілігін қамтитын құрал* (Қаз. тілі термин. Ғылымтану).

Қысқабаяндық журнал. *Қайсыбір саладағы пән, өзекті мәселе бойынша пәндік, авторлық және басқа да құжаттармен жабдықталған қысқабаяндық жарияланым. Қысқабаяндық журнал* ал жүйеленген түрде жарияланған журнал, мезгілжазба (Қаз. тілі термин. Ғылымтану).

ҚЫСҚА-ҚЫСҚА сы н. Ұзын (ұзақ) емес; келте, шолақ. Бұл рольдер *қысқақысқа* көріністермен аяқталып қалады (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Ол қағазда совдепке тез жетіңіз, жиналысқа қатынасыңыз деген *қысқақысқа* сөздер жазылған (С.Омаров, Қызыл.). Кемшілікті жоюға бағытталған *қысқақысқа* бұйрықтар берілді (Е.Естаев, Өмір.).

ҚЫСҚАЛАП ү с т. *Қысқартып, шолақ қайырып.* Әкесі басынан кешкен оқиғаларды қысқалапайтты (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). Сөз жазамын нұсқалап, Көп ұзамай *қысқалап* (Үш ғасыр.).

ҚЫСҚАЛАУ сы н. *Онша ұзын емес, келтелеу.* Құлағы орман тышқанының құлағына қарағанда *қысқалау* келеді (Х.Қыдырбаев,.. Зиянкес кеміргіш.). Атын *қысқалау* тұсап, отқа қоя беріп, жата кетіп еді, ұйықтап кетіпті (Х.Рахимов, Сенгір.).

ҚЫСҚАЛЫҚ зат. 1. *Келтелік, шолақтық.* Қысқа тізбекпен атса да, онша *қысқалық* қылмапты (С.Сейітов, Сөз сұра.). Созақ бүліншілерінің күлін көкке ұшырған өкіметтің құрығы Қызылқұмға да *қысқалық* ете қоймас (Ж.Еділбаев, Түркістан). 2. *Ұзақ еместік.* Әдетте Сарыарқа жазының *қысқалығы* - *н* *н* мұнда жүгері дәні пісе бермейді (Қ.Исабаев, Арман.).

ҚЫСҚАР е т. 1. *Қысқа болып қалу, шолтию.* Сөйлен қал, сөйле тілім, арыс келді, Алдыңа сөйлейтұғын намыс келді, Сөйлеп қал, қызыл тілім, осындайда *Қысқарып*

ұзын дүние қарыс келді (Шал ақын, Өленд.). Егер олар мінбелерден толғанса, *Қысқара-ды* қиын өткел, жол қанша? Бұл өмірде алынбайтын жоқ қамал, Егер олар байлам жасап, қолға алса! (М.Мақатаев, Шығ.). Келіншектің онсыз да онша мол тігілмеген көйлегі көлікке мінгесін, одан сайын жоғары шығып, *қысқарып* кеткен (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл).

2. Азаю, суреу. Өмір деген ап-ащы ермен бе еді! Қайда адамның жиғаны, Тергендері?! Сұрақтарды аркалап жауабы жоқ, Маршруттар *қысқарды* серуендегі (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Қазіргі математикада ашылған жаңалық пен оны практикада басқа ғылымдар саласында қолдану уақыты мұнан 20-30 жыл бұрынғы жағдайға қарағанда көп *қысқарды* (Ө.Нысанбаев, Қазіргі матем. филос. мәселе.).

Жол қысқарсын. *Жол үстінде уақытты тез өткізу үшін тыңдаушысын әңгімеге тартып, әңгімелесіп отырайық деген мағынада айтылатын сөзқолданыс.* *Жол қысқарсын* деп Далдабай немересіне ертегі айтып келе жатқан-ды (М.Дүйсенов, Мейман.). *Жол қысқарсын* дейміз-дағы жоқтан барды құрай кеп, Біз екеуміз Танақозді мазақтаушы ек былай деп: «Жанарыңнан жас кетпейтін жасық болсаң бағаң не? Тағы қиын өжет болсаң нарт-кызба» (М.Шаханов, Фасырлар.).

Күнқысқарды. *Түннің ұзаруына байланысты, қыс айларындағы күннің ұзақтығы азайды.* Қыстыгүні *күн қысқарғанда* алтыдан бастап, күн қараңғысына шейін жұмыс істете береді (С.Шәріпов, Бекболат). Түн ұзарды, *күн қысқарды*, Кетіп жатыр жыл құстары (Ә.Дүйсенбиев, Қаһарман.).

Қысқарған сөз. л и н г. *Күрделі атау сөздердің қысқартып барып бірігуінен жасалған сөз; аббревиатура.* Ал екі я одан да көп сөзден тұратын біріккен сөз, қос сөз, *қысқарған* сөз сияқтылар күрделі сөзге жатады («Қазақст. мект.»). *Қысқарған сөз* – күрделі сөздің бір түрі, бірнеше сөзден тіркескен күрделі атаулардың, мемлекет, мекеме, ұйым аттарының қысқартылып қолданылуы (ҚҰЭ).

Ұзын өріс қысқарып, кең қонысы тарылды. Өрісінен, қонысынан айырылды, жерінен ажырап қалды. Сындырды, елім, сағыңды; Қара ісше дем беріп, Қарайтты әдейі ағыңды; *Ұзын өріс қысқарып, кең қонысы тарылды* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫСҚАРАҚ с ы н. *Онша ұзын емес, қысқалау.* Өлшеуінің тым ұзын екен, өз салмағымен сынып кетсе, құр қол қаларсың, *қысқарақ* ұста (Ә.Әбішев, Пьеса.). Қолыңды күректің сағағына қарай жылжытыңқырай *қысқарақ* ұстасаң қолайлы (С.Шаймерденов, Болашақ.). Сол сияқты кеуде бітімінің мөлшері де ірі болады; қол-аяғы біршама *қысқарақ* болады (Семья тәрбиесі).

ҚЫСҚАРТ= е т. **1. Шектеу, азайту.** – Ал формасы жоқ балалар мен қыздар сендер үшін программаны *қысқарт* алмаймын (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Жаз өтті солай, Болды күз. Жететін жерді шолдыңыз. *Қысқарт* едік қиялап... Ұзартып алдық жолды біз (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

2. Сөзінді тоқтат, сөйлем деген мағынада. – *Қысқарт!* – деді оның сөзін бөліп Тоқтар (Т.Дәуренбеков, Біз. кездес.). – *Қысқарт* тілінді, жағына жылан жұмыртқалағыр! Досан біледі кімге тиіп, кімді қорғайтынын! – деді (А.Сатаев, Дала.).

Ісінқысқартты. *Қылмысты іс туралы тергеуді жапты, тексеруді тоқтатты.* Қалалық прокурордың тергеушісі де Абдрахманның төңірегінде біраз күн тексеру жүргізіп, қылмысты әрекеті дәлелденбегендіктен, *ісін қысқарт* тастады (Ж.Еділбаев, Тергеуші.). «Қазақтың ру таласынан туған жәй әңгіме» деген сылтаумен табанда Ораздың *ісін қысқарт* ады (Б.Аманшин, Көкжар).

ҚЫСҚАРТҚЫЗ= е т. *Қысқарттыру.*

ҚЫСҚАРТҚЫЗУ *Қысқартқыз етісті - гінің қимыл атауы.*

ҚЫСҚАРТТЫР= е т. *Қысқартқызу, азайттыру.* Өзгенің өмірін *қысқарттыр* мамаған! (О.Бодықов, Қанжар.). Дамыған капиталистік елдердің жұмысшылары ұзақ жылдар бойына табанды күрес жүргізу арқасында жұмыс күнін *қысқарттырды* (Қысқ. саяси экон.).

ҚЫСҚАРТТЫРУ *Қысқарттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСҚАРУ¹ *Қысқарт етістігінің қимыл атауы.* **1. Шектеу, азайту.** Көп колхоздарда жергілікті жағдайларды ескермей, көмекші шаруашылықты *қысқарту* байқалып жүр (С.Қаженбаев, Балық колхозы.). Осылармен бірге мемлекет жұмыс күшінің ұсынымын азайту үшін иммиграцияны шектеу, шетел жұмысшыларының репартациясын (Отанына қайту) ынталандыру, жұмыс аптасының ұзақтығын *қысқарту*, жұмыс орнын бөлу

және мерзімінен бұрын құрметті демалысқа шығару сияқты жұмыспен қамту саясатын жүргізеді (Б.Жүнісов,.. Нарық. экон. негіз.).

2. Санын кеміттіру. Сені штатты қысқарту тәртібімен шығарттырды. Үйренуші деген штат шеберханаға берілмейді дейді (І. Есенберлин, Маңғыстау.).

ҚЫСҚАРТУ² з а т. м а т. *Шектеу, азайту ұғымы.* Сондай-ақ онда азайту, қысқарту, теңдік сияқты ұғымдарды таңбалау да ұшырасады (А.Көбесов, Математика.).

ҚЫСҚАРТЫЛ= е т. **1. Азайтылу, саны кемітілу.** Сол кезеңдерден бастап, аталмыш сала жергілікті атқарушы биліктің құзырына беріліп, техникалық және кәсіптік оқу орындарының саны жаппай қысқартылды («Айқын»). **2. Біқшамдатылу, қысқа етілу.** Сол себепті, осы құралда топтастырылған мәтіндер мазмұны мен құрылымы жағынан оқуға жеңіл, түсінуге оңай болатындай, оқушылардың қазақ тілін білу деңгейіне бейімделініп, жеңілдетіліп, қысқартылды, дәлме-дәл, сөзбе-сөз алынбай, өзгертіліп берілген («Жас Алаш»). **3. Алынып тасталу; есептелмеу.** Кешігіп келген адамға штраф салынып, үш еңбек күні қысқартылды, әрі өзі нарядқа қатыстырылмайды (С.Шаймерденов, Сыбызғы.). Майдандағы Арманның артынан Алуаның іздеп бару көрінісі пьесада қысқартылған (Р.Нұрғалиев, Күретапыр).

ҚЫСҚАРТЫЛУ *Қысқартыл етістігінің қимыл атауы; азайтылу.* Колхоздарымыз бен совхоздарымыз жұмысшы күшінің, ауылшаруашылығы машиналарының жетіспеуіне, егістік көлемінің күрт қысқартылуына қарамастан, елімізге мол астық берді (Қ.Аманжолов, Қасиетті.). Егер мәселені кейінге қалдыруға болмайтын болса, Республика Президентінің талабы бойынша бұл мерзім он күнге дейін қысқартылуы мүмкін (ҚР Конституциясы).

ҚЫСҚАРТЫҢҚЫРА= е т. *Аздап қысқарту, қысқарта түсу.* Уәли қайтадан бастап, Аманқұлдың айтқанын қысқартыңқырап, қиналас да түсіндіріп айтып шықты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ҚЫСҚАРУ *Қысқар етістігінің қимыл атауы; азаю, сиреу.* – Ақсақал, сізді, егер сіз шын қуанған болсаңыз, сол қуанышыңызбен, жеті жылдың үш жылға түсіп, қысқартуымен құттықтаймын (С.Бақберген, Кентау). Мұндай қысқарту, яки білінбей

қалу және дамудың әртүрлі сатыларында болып отырады (Жалпы биология). Егер қозғалушы дененің жылдамдығы жарықтың таралу жылдамдығымен бірдей болса, онда оның қысқартуы шексіздікке айналады. Аналитикалық геометрияның аркасында осы қысқарудың формулалары берілді (О.А.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ҚЫСҚАСЫ м о д. *Сайып келгенде, тоқ етерін айтқанда.* Қысқасы, тамағы тоғайып, көйлегі көгеріп дегендей, ел санатына тез қосылып кетті (С.Омаров, Дала қызы). Қысқасы, дәрігер Есжан болмағанда менің Есжаным бұл дүниеде болмайтын да еді (Е.Оразақов, Қайта соқ.). Қарт Ембі мұнаймен маздап жатыр, Қырларда қыруар мал қоздап жатыр. Қысқасы, адым жерден кен толғатып, Бұл дала «жарылуға» жаздап жатыр (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Сөздің қысқасы. *Тоқ етері; сөздің тұрасы.* Ендігі сөздің қысқасы, Айтушы ердің ұстасы, Сығалап атқан ақ перен Қалаған жерден ұрады (Қыз Жібек).

ҚЫСҚАШ з а т. **1. Оттан шоқ алатын қысқыш құрал; шымышыр.** Есіктің дәл көзінде шашылып жатқан леген, қысқаш тәрізді заттарды ат тұяғына қаңғырлата басқызып, тістеніп айқай салдым (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). **2. Ұстаның қызған темірді ұстайтын құралы.** Ыбырайдың бір қолында үлкен балға, бір қолында ұзын қысқаш (С.Сейфуллин, Шығ. жин.). Қолындағы балғасын бір жаққа лақтырып, қысқашын шелектегі суға салды (С.Шәріпов, Бекболат). Тетігін тауып темір соқ, Қысқаш пенен балға бар. Өнеріне үйлесіп, Темірсіз болмас, таңдап ал (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ҚЫСҚАША¹ з а т. ж е р г. *Көрпе-төсек салып жатуға арналған жиһаз, төсекағаш.* Киім ілетін адалбақан, жас жұбайларға арнап шымылдық ұсталған төсекағаш (оны кей жерлерде қысқаша, төсекағаш деп те атайды) қойылатын (Ө.Жәнібеков, Жолайырықта).

ҚЫСҚАША² ү с т. *Тұжырымды, қысқа түрде; толық емес.* Жора Иванов менің қалай жараланғанымды қысқаша айтып берді (Ө.Нұршайықов, Алтын.). Сәрсеннен естігені мен өзінің тоғайда жатып көргендерін қысқаша баяндаған-ды (Ж.Тәшенов, Алғашқы.). – Біздің аудан үшін бұл жаңа бастама, – деді Шырынкүл, – бұған қысқаша ереже жазылып жатыр (С.Омаров, Өмір.).

ҚЫСҚАШАЛАП ү с т. *Қысқартып, төтесінен.* – Жарайсың, жігітім, сен енді аспай-саспай, қ ы с қ а ш а л а п айтып берші мұның тарихын, – деп, – Аманжолға жақындай түсті (А.Тоқмағамбетов, Жыр.). Хат мазмұны қ ы с қ а ш а л а п айтқанда мынандай (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Мен қ ы с қ а ш а л а п жөнімді айттым (З.Шүкіров, Жас жесір).

ҚЫСҚАШСЫЗ с ы н. *Қысқашы жоқ.* Қызған темірді қ ы с қ а ш с ы з ұстай алмайсың (Ауызекі).

ҚЫСҚЫ з а т. *Бір нәрсені қатты қысып ұстап тұратын құрал* (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).

ҚЫСҚЫ² с ы н. *Қысқа арналған. Қ ы с қ ы қораларға шөп тасытудың қамымен тағы да отар аралап кегіпті* (З.Шүкіров, Қиын түйін). Үш көлдің үшеуі де Талдықорған ауданының қ ы с қ ы мал отары (С.Мыңжасарова, Замандас.). // *Қыс кезіндегі. Қ ы с қ ы жолдай қимылды бәсеңдеткен. Аяз сүйіп, бозқырау әсемдеткен. Аппақ болып жатыр-ау осынау жол Қысқы жолдай... Майданға өкем кеткен* (К.Салықов, Жезкиік). *Қ ы с қ ы демалысқа шығып, жұрағаттарына қыдырыстап бара жатқан кейбір мектеп оқушылары әлгі ұлтандай боп қатқан сіреу мұзды тілімен жалап ерітіп, көздей тесік жасап алып, сығалайды* (О.Бөкеев, Ән салады.).

Қысқы ұйқы. б и о л. *Қолайсыз жағдайлардың әсерінен жануарлардың, өсімдіктердің уақытша зат алмасуын, тіршілік әрекетінің белгісін тоқтатып, уақытша тыныштықта болатын кезі.*

ҚЫСҚЫН з а т. *Қысым, қыспақ, қиындық.* Құтылды аман қамаудан, Қанды соғыс тонаудан. Нағыз қ ы с қ ы н келгенде Есінен кетті ерлердің Аз бенен көпті санаудан (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

ҚЫСҚЫШ з а т. *Бір нәрсені қысып қоятын құрал.* Үзілген сымның екі ұшын кере тартып, қ ы с қ ы ш п е н ұстатты (Самғау).

Қысқыш аяқ. б и о л. *Кейбір шаянтек-тестер мен өрмекшітектер өкілдерінің аяқтарының ұшындағы буында орналасқан жемтігін ұстауға, жауыннан қорғануға және денесін тазартуға арналған қысқаш тәрізді қармағыш мүше.*

Қысқыш ет. б и о л. *Денедегі табиғи тесіктер қабырғасында сақинаша орналасқан бұшық ет ол жиырылу арқылы тесікті қысып тарылтады. Қысқыш ет қарынның аш ішекке*

өтетін қақпалық тесігінде, тік ішек тесігінде орналасады.

ҚЫСПА з а т. *Жүрегі қысылып қалатын ауру.* – Бейшараның жүрегінің қ ы с п а с ы бар екен, бүгін таңнан бері екі мәрте талып қалыпты, – деп келді (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). – Жүрегінің қ ы с п а с ы бар ма еді? – деді Потанин (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ҚЫСПАЙ: көз қыспай бар. *Ымы-жымы бір.* Миронов Есейдің иығына қолын салып, бетіне бетін тақап тура қарап: «Білсемші, өзің біздің санинструктор қызбен көз қ ы с - п а й ы ң б а р ма еді?», – деп әзілдей сөйледі (Ә.Нұршайықов, Танд. шығ.).

ҚЫСПАҚ з а т. **1.** *Айналасы тұйықталған қоршау, қамау.* Алтын храм қаланың ортасында ескі үйлердің қ ы с п а г ы н д а екен (Т.Ахтанов, Үндістан.). // *Екі жағы қысылған, тар.* Құз бен шыңның арасындағы қ ы с - п а қ жолмен көп жүрдік (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ). Жазық жерлердегідей емес, жау танкілері қаланың шым-шытырық, тар, қ ы с - п а қ көшелерінде еркін бой жазып, соғыс сала алмайды (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **2.** а у ы с. *Қысым, зорлық, көрген қиыншылық.* Сондай қ ы с п а қ т а отырған даланың еңбекшілері, сіреңке тиюін ғана күтіп тұрған қу шөп сияқты (С.Мұқанов, Ботагөз). Европаның өз ішінде ұлттық құндылықтарға, дәстүрлерге және мүдделерге қайта оралу, америкаланған мәдениет қ ы с п а г ы н а н құтылу пиғылы күшейе түсті (Н.Назарбаев, Ғасырлар тоғ.). Қалаға келіп көрсем де қырттар қ ы с п а г ы н, Өзімді тауда жүргендей жайсаң ұстадым. Көгілдір орда, көзіңнің қарашығымын, Қарағай тулы кешегі Мағолстаным (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қыспаққа алды [салды]. *Қысты, қысым көрсетті.* Бұл кезде оларды ту сыртынан қазақтар келіп қ ы с п а қ қ а а л д ы (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Ертеңіне есін әлі дұрыстап жиып үлгермеген оны екі серігі екі жақтан қ ы с п а қ қ а а л д ы (Ө.Қанахин, Жүрек.). – Жетті тоқтатуың тамам жұртты! – деп, семіз сары мен паромшы бурыл сақал ноғайды қ ы с п а қ қ а с а л ы п тұр еді (М.Әуезов, Танд. шығ.).

Қыспаққа қысты. *Қиыншылық тудырды, қысымшылық көрсетті.* Үрейлі сенің атың «Барсақелмес», Тұрады көз алдында қаншама елес, Қ ы с с а да қандай сындар қ ы с п а г ы н а, Адамның жақсы үміті – аңсауы өлмес (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Қыспаққа түсті [ұшырады]. *Қысым көрді, жаны қиналды.* Гауһардың қысп ақ қатускен хабары келгенде біз сол ауылда едік (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Қысп ақ қатанша туссем де, Артылған жоқ сөз менен. Бір қасарсам қататын, Кіді еді жастан мінезім (О.Шипин, Дастан.).

Тар қыспақ. *Қиын-қыстау кез, қиыншылық.* Майдандасым, білетін сен едің ғой тар қысп ақ т а, Сызды жер, сасық үйдің лас ауасын Көп жұтып, ажал күткен қырсық шақта (Қ.Бекхожин, Әппақнаме).

ҚЫСПАҚТА= е т. **1.** *Екі жағынан қысу, қамау.* Мол сулы екі өзен жыл сайын тасып, екі жақтан қысп ақ т а п, тұрғандардың берекесін кетіретін («Қаз. әдеб.»). **2.** а у ы с. *Қыстау, қинау, қысымшылық көрсету.* Дәулет қашқалақтап мектепке бармады, ерке баласын әкесі қысп ақ т а м а д ы (С.Мұқанов, Сырдария). – Ішіп жібер тағы да, – деп Жазекең өзінің үш құрдасын қысп ақ т а й түсті (Ш.Ахметов, Айдарлы.). Қалмапты екі инедей етіктен нәл, Жолдасы темір таяқ қысп ақ т а т а р. Сақтаған жанын орыс поселкасы, Әлидей болмады онда неше адамдар (О.Шипин, Дастан.).

ҚЫСПАҚТАЛ= е т. *Қысылу, қамалу.* Тау мен жолдың екі арасы тап осы жерде көл жағасы мен қысп ақ т а л ғ а н тап-тар алқап еді (Х.Есенжанов, Тар кезең). Екі жақтан қысп ақ т а л ғ а н жау қарсыласуға шамасы келмей, Ілеге қарай қашты (Ж.Арыстанов, Сұңқар).

ҚЫСПАҚТАЛУ *Қыспақтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСПАҚТАУ *Қыспақта етістігінің қимыл атауы; қысымшылық көрсету.* Әлде бір есен қалған қыстақ бар ма, Тағы да жұртын талап қысп ақ т а у ғ а? (Қ.Бекхожин, Әппақнаме.).

ҚЫСПАЛА= е т. **1.** *Қысу, сығылыстыру.* Қысп а л а м а, тура жүр, шанаға ауыр болады (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). **2.** а у ы с. *Қинау, күйзелту; қыстау.* Кейде бір кетеді Ақша қар ұшпалап, Өкпек жел өтеді, Жаныңды қысп а л а п (С.Сейтхазин, Тереңде.).

ҚЫСПАЛАУ *Қыспала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСТА= е т. *Қыс бойы бір жерге қоныс тебу, қыстап шығу.* «Не керек, ең болмаса бір жыл қысп а п, қызығын да көрмеді» – деп, көзінің жасын іркетін шешем (А.Жұмаділдин,

Сең.). Ит жүгірген жоқ абалап, күшік те үрмеді, Кеудемді басты ұйықтасам ішіктер менің. Шыбықты дейтін бір жерді қысп а й - т ы н атам, Кешкі тамағын қонақсыз ішіп көрмеді (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қыста үш-төрт отар бір жерге қысп а й т ы н болып жүрміз (Тоғызыншы шежіре).

ҚЫСТА= е т. *Зорлау, қинау; жан алқымға алу.* Губернатор іш деп қысп а т а ғ а н мен, Асқар араққа ернін ғана тигізді (С.Мұқанов, Ботакөз). – Бізге балаңның орман ішіндегі тұрағын көрсет, – деп, қысп а й д ы (Н.Көшекбаев, Қарулас дос.). Екеуі келді шауып атты қысп а п, Түлкіні аламыз деп отпен ыстап. «Шылбырынан арқандап атты отқа қой, Тойып қалсын болғанша біз жұмыстап» (Шөкәрім, Өленд.).

ҚЫСТАЙ ү с т. *Қыс бойы, қыс өткенше.* Қара атанмен қалаға қысп а й тобылғы тасытын Шабанбай бұл маңды бөрінен қызғанушы еді (А.Жүнісов, Өмір.). Қар түскен соң қайдан алғандарын білмеймін, қысп а й осында астық тасыды (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). Үстіртте қар жұқа түсетіндіктен, жылқы қысп а й жайылып шығады (А.Иманғалиев, Адай жылқысы.).

Ала қыстай. *Бүкіл қыс бойы.* Мадияр ала - қысп а й қызметпен шұғылданып жүріп, қыстың өткенін сезбей қалып еді (С.Омаров, Өмір.). Ала қысп а й адам тұрмай, әбден шаң жұтқан қабырғалар бүгін аякасты асығыс айдақ-сайдақ ағартылғаны бірден көрініп тұр («Қаз. әдеб.».).

ҚЫСТАҚ з а т. **1.** *Ауылды жердегі елді мекен.* Орыс әскерлері кінәсіз Түркістанның бейбіт қысп а қ т а р ы н қылышпен кескіледі (М.Шоқай, Таңд. шығ.). Әлгі Ніл дариясының төңірегіндегі қалаларға түс-түс жақтағы қысп а қ т а р д а н араб бұқаралары ауқат іздеп келіп жатыр дейді («ТУТ»). Өттім сан басып қала, қысп а қ т а р д ы, Соқтырып көкірегімнен қыста ақпанды. Кім білсін... Бәлкім сені «қош» дегізбей, Менен де үлкен махаббат ұстап қалды (Т.Айбергенов, Мен саған.). **2.** *Мал қыстайтын орын, қыстау.* Таяу жердегі қысп а қ т а р д ы аралап жүріп, ол Мырзаған үйінде жатқан Төлеубекпен кездесті (К.Оразалин, Ақ жазық).

ҚЫСТАЛА= е т. *Қыштеу, қинау, зорлау.* Әсіресе қалың топ қоршап алып, қысп а л а - ғ а н д а жарқырап шығатын, қазақ қызын бірінші көргенім сол (Ғ.Мүсірепов, Белдерде).

Жоқ, Нүреке, мені бүйтіп жан алқымға алып қысталама (Е.Мырзахметов, Медет).

ҚЫСТАЛАҢ үст. *Қиын-қыстау, азапты, дүрбелең кезең.* Анаң да кең пейілін төкпегенді, Себебі, сол қысталаң көпке келді. Жұрт өзі ырза-хош боп тарайтұғын, Өздері жеткізе сап жетпегенді (М.Мақатаев, Шығ.). Абайдың тірі шағында мұндайлық қысталаңға ұшырап көрмеген оның маңдайынан тері моншақтаған сәті осы-ақ шығар (К.Оразалин, Абай.). // *Қысылтаяң, қысылшаң.* Ойсыз жерде кездескен екі түрлі қысталаң жағдай Мадиярдың ақыл-есін алып, тыпыр еткізбей шырмап тастады (С.Омаров, Өмір.).

ҚЫСТАЛАҢДЫҚ зат. *Қиыншылық, таршылық, ауыртпалық.* Жайлауға шығып, Қарабаспен ауылдас болғаннан бері әлдеқандай бір қысталаңдықты өкесінің ауқымынан танып жүр (К.Оразалин, Көктем.). Өмірінің осыншама қысталаңдығына, ащылығына, бақытсыздығына налып, өксіп-өксіп жылап жіберді (Бәйшешек).

ҚЫСТАЛАУ *Қыстала етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСТАМА зат. жерг. *Қыстау.* Калинин атындағы совхоздың бесінші фермасы қысталамаға осы бастан-ақ жан-жақты әзірлік жасауда («Жаңа өмір»).

ҚЫСТАС зат. *Мөр, ұршық, мұштек жасайтын, пышақпен жонып кесуге ыңғайлы жұмсақ тас.*

ҚЫСТАС ет. *Қыстап шығысу.* Дос та іздедім, Жау тисе болысатын, Қысты асып, жаз қонысатын (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ҚЫСТАСУ *Қыстас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫСТАТ ет. *Қыста қоныс тептіру.* Сүңгібайдың ақы-пұлсыз қыстатқаннан аузына түсіп жатқан дөңеңке де жоғын көріп-біліп отырған Ғани байдың ықыласына жығыла түсті (А.Хангелдин, Ғани.). Өткен қыста жүз үй кедейдің мал қыстатып отырған Қараөзек деген жеріне Қуанышбай өз жылқысын апарып салған (Б.Тұрсынбаев, Айнымас.). Ол кісінің отарын далашық жазығын көшіріп, мына жаңа қойды Сайдахмет шопанға беріп, Қурайлыға қыстатамыз, – деді (С.Бегалин, Уақыт).

ҚЫСТАТУ *Қыстат етістігінің қимыл атауы.* Октябрь айының бас кезінде колхоз орталығында мал қыстату жайында үлкен жиналыс болды (С.Бегалин, Уақыт.). Биылғы

егін жайын, мал саны қанша екенін, мал қыстатудың барысын сұрады (Ә.Нәбиев, Ауыр.).

ҚЫСТАТЫЛ ет. *Қыс айларында бағылу.* Үйректер қыста қатпайтын қарасудың бойындағы қораларда қыстатылды (Д.Қасенов, Ауыл.). Семей облысының шаруашылықтарында төрт миллионға жуық мал қыстатылғалы отыр («Лен. жас»).

ҚЫСТАТЫЛУ *Қыстатыл етістігінің қимыл атауы.* Қазір Мойынқұмның бұл тұсында біздің ауданның төрт жүз мыңға жуық малы қыстатылуда, – деді бас зоотехник (Саржайлау). Осының негізінде қоғамдық малдың ойдағыдай қыстатылуын қамтамасыз ету болып табылады делінген («Лен. жас»).

ҚЫСТАУ¹ зат. 1. *Малшылардың мал қыстатуға арналған қысқы мекен-жайы, қора-қопсысы.* Байлық қызметімен біреудің қыстауын сатып алмақ, ептеп алмақ, тартып алмақ (Абай, Тол. жин.). Әлгі кісі ең алыс түкпірлерде жатқан шопандар қыстауын көргісі келді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Күзге қарай айналып осында келеді де, қысты осы шаттың біріндегі қыстауда өткізеді (Т.Жармағамбетов, Сентябрь.).

2. *Қыста отыратын тұрақты баспана; қыстақ.* Абайдың қырда көне тұр қыстауы, ішінен байқалады тұрмыс-халі. Көтеріп Хан тағын көк сағымменен Алыста еңкейеді Шыңғыс тауы (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жүйткіген жазда киік, қыста құлан, Желпіген кеуденді күй, күшті ағын өн. Қазірде ғарыш жаққа кісі ұшады Қыпшақтың ежелгі бір қыстауынан (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Жағасы жайлау, төбесі қыстау. *Көңілі тоқ, жайбарақат, алаңсыз.* Сөйтіп жағасы жайлау, төбесі қыстау болып жүрген Кенесары күрт өзгерді (І.Есенберлин, Қаһар). Қазір Нұрбиінің жағасы жайлау, төбесі қыстау (Ө.Қанахин, Жер бас.). – Қарақұйрық қылт етсе, шіркін! – деп жағасы жайлау, төбесі қыстау боп жүргендері сабаздардың (М.Рашев, Бетің қисық.).

Жайлауынды жау алсын, қыстауынды өрт алсын. қарғ. *Қым-қуыт зобалаң шаққа душар бол деген мағынада айтылатын қарғыс.*

ҚЫСТАУ² *Қыста етістігінің қимыл атауы; қыстап шығу.* Қазақтың мал өсірушілеріне

қыста Орал мен Волганың аралығындағы жерлерге көшіп барып *қыстауға* мүмкіндік берілді (ҚазССР тарихы). Гасан – Кулийдегі Атректің бойына *қыстау* үшін өте көп дуадақтар жиналады. Олар үйір-үйір болып қыстыгүні өзен аңғарларында жайылып жүреді (Р.Әлімбаев, ... Құстар.). Онан соң Талды, Шақы, Бестөбелер, *Қыстауға* Қарабура бір жайлы жер. Жер-судың өзін білген бәрін айтсам, Қалмасын Жұлдыз бенен Адуынкер (Қара өлең).

ҚЫСТАУ³ *Қыста етістігінің қимыл атауы; қинау, зорлау, күштеу.* Алқымына тығылған ашудың *қыстауымен* тілі байланды, қолы қорбаң етіп есікті сілтеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Автоматчик болғысы келмегендерді *қыстаудың* қажеті жоқтығын, олай еткен күнде де олардың бәрі жақсы автоматчик болып шықпайтындығын түсіндім (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ҚЫСТАУДАЙ *сы н. Қыстау сияқты, қыстау тәрізді.* Бағзы көңіл – қуаныш шаңырағы Бос *қыстаудай* құлазып қаңырады. Бір кездегі шәрбаттан ауырған бас Бүгін енді түк ішпей ауырады! (К. Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚЫСТАУЛАС *сы н. Қыстауы бірге, көршілес, қоныстас.* Аға еді маған сый тұтар, *қыстаулас*, сулас, жайлаулас. Бәйгіде бірге құйғытар, Қалды ғой кейін қайран жас (Т.Есімжанов, Осы жақ.).

ҚЫСТАУЛЫ *сы н. Қыстауы бар.* Шыңғыстың ұлан-ұзақ, мол *қыстаулы* бөктері мен Қыдыр, Қызылшоқы, Борлы сияқты балаң шаруалары да, ауыр қатпарлары да ауыл-ауылға толы еді (М.Әуезов, Таңд. шығ.). *Қыстаулы* қойшы емес, тек қана тойшы (С.Мәуленов, Жер нәрі).

ҚЫСТАУЛЫҚ *сы н. Қыстау боларлық, мал қыстатуға жарарлық (жер).* – Бір Шыңғыс демесең, осы өңірде *қыстаулы* жерің аз да емес, олқы да емес еді ғой, Мырза! – деді Сүйіндік (М.Әуезов, Абай жолы). Қабада төлдің орны серке санды, Толтырған адырыңа түлік малды. *Қыстаулы* қ, егіндікке бәрі бірдей, Құжырты, Баянжүрек, Тайсойған-ды (Қара өлең). // *Қыстау, қыстақ.* Бір жағынан өзіне қарасты осы *қыстаулықтарды* көруді ниет еткен Сәдудің ат үстінде жүргеніне бүгін түп-тура бір апта (А.Жүнісов, Өмір.). Сары күздің салқын күндерінің бірінде Шоманбай

Әбжалов бір отар тоқтыны айдап, *қыстаулы* құлады (Б.Әбдіразақов, Серпіліс).

ҚЫСТАУСЫЗ *сы н. Қыстауы жоқ. Қыстаусыз, баспанасыз біреудің босағасын паналаудың қасиеті қанша? (С.Талжанов, Сейфулла.).*

ҚЫСТЫГҮНІ *ү с т. Қыс күндері, қыс кезі.* Жәнібектің *қыстыгүні* тымаурата беретіндігі, әсіресе, тамағы қарлыға беретіні бар (С.Мұқанов, Есею жыл.). Әлгі *қыстыгүні* боранда барып паналайтын лесник Омарың мен боламын (С.Сейтхазин, Хадиша). *Қыстыгүні* тоназытылған фасоль мен ас бұршақ қатықтары өте пайдалы (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Өлмеген кімнің бабасы, Өлмеген кімнің анасы, Өлмеген кімнің ағасы, Кімнің өлмес баласы? Тұлпардың да тозбай ма, Аяқта болат тағасы. Жаздыгүні толады, *Қыстыгүні* солады, Тоғайдың орман ағашы (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ҚЫСТЫҒУ *Қыстық етістігінің қимыл атауы; ашуға булығы, ыза кернеу.* Суықтан емес, қатты *қыстығудан* дірілдедім (Ә.Әлімжанов, Отырар.). Өзін өстіп қанша жұбатқанмен үйдің сиықсыз күйін көргенде Ұзақтың көңілі тағы бұзылды, әлгіндегі *қыстығу* қайта басталды (С.Мұратбеков, Отау үй).

ҚЫСТЫҚ *сы н. Қысқа арналған, қыста пайдаланатын.* Қазақ ол уақытта шөп шауып, *қыстық* қорын дайындап көрмеген (І.Есенберлин, Алмас.). Жайлаудағы артезиан суын тиімді пайдалану арқасында ол жерлерге егін егіп, *қыстық* мал шөбін дайындауға мүмкіндік туады (С.Әбдірайымов, Шөл жайылым.).

ҚЫСТЫҚ = е т. 1. *Ашуға булығы, ыза кернеу; қысылу.* Үнсіз тұрып-тұрып, *қыстығып* жылап жіберген баласын бауырына басып, маңдайынан иіскеді (К.Оразалин, Абай.). Қанағат өлімі жұрттың көкірегіне шер-шемен байланып, жүрегінің басына запыран толып, қамкөңіл боп, әбден *қыстығып* жүрген кезіне тап болды ма, әйтеуір, өзінің арыс азаматын бүкіл ел болып жоқтап, қалтықсыз қайғырып, салт атпен шығарып салды (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). Құдайға шүкір, бүгінгідей кірпияз дүниеде Қазақстанның аяқ алысына таңырқайтындар да, тамсана-тындар да, тіпті қаралай *қыстығатын-дар* да табылып жатыр (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік). 2. *Күлкіден булығы, жарыла жаздау.* Мұғалімдер иегімен соны нұсқап,

күлкіден қыстығатын (Т.Тілеуханов, Шарапатты.).

ҚЫСТЫР = е т. 1. *Арасына қысып қою.* Тағдыр желі ысқырған Бәлкім шаттық, Бәлкім мұң... Қолтығына қыстырған Градуснигімін халқымның! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Аяғын екі тастың арасына қыстырып алды («Лен. жас»). 2. *Бір нәрсені ілу, қысып қою, өткізу.* Темірбекке Бүркітбай қадала қарап еді, беліне қыстырған ақ балтаның жүзі жарқ-жүрқ етті (С.Мұқанов, Ботакөз). Мен шинелімнің етегін түріп, беліме қыстырдым (Б.Жетпісбаев, Жорық.). Күләпәра басымда, пұшпақ тымақ. Ішкі бауын өткізген тесік құлақ. Тобылғыдан кесіп ап, жіппен қадап, Артын белге қыстырған бар құрысқақ (Абай, Тол. жин.). 3. а у ы с. *Арасына қосып жіберу, қосып айту.* Екі сөзінің бірінде орыспаны қалай қыстырып жібергенін өзі де аңғармай қалады (К.Сейдаханов, Түркістан.).

Құйрығына қыстырмады [ілмеді]. Менсінбеді, елемеді, бит шаққандай көрмеді.

Құлағына қыстырмады. Тыңдамады, мән бермеді, елемеді. Мазақтағандай боп шақырған Жаманеркектің сөзін құлағына қыстырмады (Д.Досжанов, Зауал).

ҚЫСТЫРҒЫ з а т. *Бір нәрсені қыстырып қоятын зат.* Тактаның үстіңгі шетінен ұзына бойына сым өткізген жөн, картиналар ол сымға арнайы жасалған қыстырғылар арқылы іліп қойылады да, оқушыларға көрсетіліп болысымен, жинап алынады («Қазақст. мект.»).

ҚЫСТЫРҒЫШ: киім қыстырғыш. Киім ілетін арнаулы зат; киім ілгіш.

Кір қыстырғыш. Жіпке жайып ілінген кірді қысып ұстап тұратын зат. Жіптегі кір қыстырғыш желден түсіп қалыпты (Ауызекі).

ҚЫСТЫРМА¹ з а т. *Бас киімге бекітілетін әшекей.* Қасабаның маңдайына әртүрлі шытырлардан, інжу, маржан, перуза секілді тастардан тізілген дөңгелек табақшалармен бекітілген қыстырма ілінеді екен (Ө.Жәнібеков, Қазақ киімі).

ҚЫСТЫРМА² с ы н. *Бір нәрсенің арасына қосылған, қыстырылған.* – Қыстырма сұрағыңызға қысқаша да жауап бермей-ақ қояйын, бірер тәулік ішінде өмірдің өзі көрсетер, – деді комендант (Ж.Тілеков, От кешу). Оның үстіне бюро мүшелерінің «бұл қалай, маскара ғой» деген қыстыр-

ма сөздері де қағыта берді (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.). Бар, әрине, қыстырмасы, Қоспасы. Ағайындар арамызға сөз тасып, Ажырасып кеткен әріптестермен Үлгеруім керек қайта достасып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Қыстырма сөз. лингв. *Сөйлемдегі ойға, оның айтылу тәсіліне біреудің қалай қарайтынын білдіретін сөз.* Екі деген сан басқа сөздермен тіркесіп, не болмаса біріккен сөздердің құрамында тұрып, қыстырма сөздер қызметінде жұмсалады (Қазіргі қаз. тілі). Қыстырма сөздер сөйлем құрамындағы өзге сөздерден оқшауланып, айрықша интонациямен айтылады (Қаз. тілі энцикл.).

ҚЫСТЫРУ *Қыстыр етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені қысып қою, ілу, өткізу.* – Тағы да ұрсып жіберді ме? – деді әйелі Төкеннің киімін қыстыруға ұмтылып (М.Дүзенов, Ақәже).

ҚЫСТЫРЫЛ = е т. 1. *Іліну.* Бір жерде қыстырылған құлақшыны, Шығарып салатындай ол да мұны. Қиялмен түні бойы шаршаған ба, Бейхабар барлығынан жатыр ұлы (О.Шипин, Дастан.). 2. *Сығылысу, қысылысу.* Сөзге бөгет болғысы келмеген олар босаға жақтағы бір топ баланың арасына қыстырылып отыра кетті (С.Мұқанов, Таңд. шығ.). 3. а у ы с. *Өзіне қатысы жоқ іске орынсыз араласу.* Ол Раушан мен Ержан арасындағы сөзге жиі қыстырылып, орынсыз көп сөйледі (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.).

Қанжығасына қыстырылды. Біреуге олжа болды; иелігінде кетті. Қысқасы, әлдекімнің қанжығасына қыстырылып кетпей тұрғанда осындай салт басты сабаудай жігіттен айырылмаған жөн (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

Құйысқанға қыстырылған боқтай [бокқа ұсап]. Жөнсіз, ретсіз килікті деген мағынада.

Құйысқанға қыстырылды. Жөнсіз, ретсіз килікті. Бір қызығы, бұрын «әй, құйысы-қанға қыстырылып саған не жок, бар жәйіңе», – дегенді жиі естісем, енді мына мінезімді ешкім де ерсі демейтінге ұқсайды (С.Шаймерденов, Өмір.). – Құйысқанға қыстырылмай, өз жайыңмен неге жүрмейсің?! (Б.Тілегенов, Көктем.). – Сен оның құйысықанына қыстырылып, қадіріңді кетірме, – деді Абзал (Ә.Әбішев, Шығ.).

ҚЫСТЫРЫЛУ *Қыстырыл етістігінің қимыл атауы; сөзге араласу, килігу.* Сол сөзге *қыстырылуға* ойлаған Аманбай қақырып тастап, Мәмбетті болысқа таныстырды (І.Жансүгіров, Шығ.). – Басқа жер таппағандай, *қыстырылуын* қарашы жазғанның! – деп күңк етті (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Әңгіме бөгетке іргелес егістік жерге топырақ астынан су көзденіп тұрғаны жайлы еді. Бұл мәселеде саңылаусыз Жәпек *қыстырылудың* жөнін таппады (Ә.Сараев, Ақ тымық түн.).

ҚЫСУ *Қыс етістігінің қимыл атауы.*
1. *Бір нәрсені екі заттың аралығына не ішіне салып сығу.* Сен қолымды *қысуын* қыссаң да, сілікпедің және құшақ та жаймадың (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Жүйрік уақыт шаршаппай қоймас ақыр. Денемді сауыт-сайман *қысып* жатыр. Бұрын сені біреуге көп жұмсап ем. Енді өзіме шақырдым, ажал батыр (Абай, Тол. жин.). **2.** *Баурына басу, қапсыра құшақтау.* Құшағын жайып, бауырына *қысудың* орнына, амандасқалы қолын созып келе жатқаны несі (М.Дүйсенов, Гүлжан.). **3.** *ауыс. Қысым көрсету, зәрулікке душар ету.* Қайғы шығар ілімнен, Ыза шығар білімнен. Қайғы мен ыза *қысқан* соң, Зар шығады тілімнен (Абай, Тол. жин.). Тамақ, киімі, борыш... *қысқан* күні біреудің малын бұлдап қарызға алады (Абай, Тол. жин.).

Қысу коэффициенті. и н ф. <ағыл. compress ratio> *Мәліметтер көлемінің қатынасы; файлдың қысқару дейінгі көлемі мен қысқарған кейінгі көлемінің қатынастық өлшемі.*

ҚЫСУСАН *сын. ескі кіт. Жеке, оңаша.* *Қысусан* ойға көп алдым, Толтырып жасқа көздерді (Шора батыр // Бабалар сөзі).

ҚЫСЫ-ЖАЗЫ *үс т. Бүкіл жыл бойы.* Бояубай осы тазын жасырып, *қысы-жазы* бөркін алмайды (І.Жансүгіров, Шығ.). *Қысы-жазы* қой соңында жүріп, бүйірі шығып тамақ ішіп, иіні бүтін көйлек киіп көрмеді (Ж.Дүйсекеев, Гүлден.). Осы ауру болғалы *Қысы-жазы* отырдым Ақсап қалған құландай, Жаралы болған бұландай (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ҚЫСЫҚ *сын. Сығырайған, қысыңқы (көз).* Осыдан екі жыл бұрын басқа қаладан пединститут бітіріп келген бұйра шашты, әдеміше, *қысық* көз мұғалім кірді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Сығырайған *қысық* көзі андасанда жылт еткен кезде ғана әр нәрсені ой-

лап-пішіп отырғанын сезесің (Б.Тілегенов, Аққайнар). Ал қалың қарашаның арасындағы үркердей ғана қиғаш қабақ, *қысық* көз шүлдіреген төре тұқымда баяғыда әйгілі Шыңғыс ханның белінен тарапты-мыс дақпырттан басқа не қалды?! (Ә.Кекілбаев, Үркер).

ҚЫСЫҚТАУ *сын. Сығырайған, қысыңқы-қылау (көз).* Көзі *қысықтау*, бойы шағын, шашын желкесіне жинап тастаған қыз есік ашты (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). *Қысықтау* көздері ойнақшып, өңі лезде құбылады (А.Жақсыбаев, Егес). *Қысықтау* көздері тіпті қиғаштап, жүзінде зәрлі мысқыл ойнап, екіленіп кетті (Б.Нұржекеев, Күй толғақ).

ҚЫСЫҚТЫҚ *з т. Сығырайғандық, қысыңқылық.* Бір көзі үлкен, екінші көзі қысық. *Қысықтығын* аңба, қалай, сол көзі төменірек сияқты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Тек көзінің сәл *қысықтығы* демесең, тосын көрген кісіге онша бөденсіз де емес (С.Омаров, Өмір.).

ҚЫСЫҚША *сын. Қысықтау келген, сығырайған.* *Қысықша* қой көзі кенет ұшқындап-ұшқындап қалады (З.Қабдолов, Сыр.).

ҚЫСЫЛ= *ет. 1. Қыстырылу, сығылу, кептелу.* Қара лақ иттен қашамын деп, шие бұталарының арасына *қысылып* қалды («Қаз. әдеб.»). Судың ішіндегі дене қалай *қысылса* ауадағы дене де оның салмағымен солай қысылады (О. Жәутіков, Жаратылыстану.). **2.** *ауыс. Ұялу, қызару, ыңғайсыздану.* Бармайды бұрынғыдай іш ұрлыққа, Алдында арулардың *қысылдықта*. Екеуміз ерте көктеп, ерте гүлдеп, Ертерек жапырақты да ұшырдық па (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Ақсақал абдырады, састы, *қысылды* (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Ернім айтар көзіңе шөпілменен, Қызарғанын *қысылып* бетім неден. Кездеспедің кезімде жалаң қылыш, Өткір жүзі майырылып кетілмеген (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **3.** *ауыс. Сасу, қиналу.* Сыбыр боп сөзі, мәз болып өзі, Ойланар елдің сиқы жоқ. Баяғы құлық, бір алдау, *Қысылған* жерде – жан жалдау (Абай, Тол. жин.). Бекболат *қысылған*, сасқан, кейіген жерде Ақберген ақыл тауып, тоқтау айтып, демесін болушы еді, жазаласа, Бекболат оның тілін көбірек алушы еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ағайынның арына, Қарындастың қамына Қысқа күнде қырық шапқан, *Қысылғанның* панасы Асыл едің

Исатай, Ер Тайманның баласы (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет).

Жүрегі [өкпесі] қысылды. Демалысы қиындады, алқынды; жаны қиналды. Әлгінде *жүрегі қысылып*, ауруханаға алып кетті (С.Шаймерденов, Өмір.). Тамыздың қапырығынан *өкпесі қысылып*, өңі өзгеріп, сарғая бастады (О.Бодықов, Бұлбұл.).

ҚЫСЫЛА-ҚЫМСЫНА үст. сөйл. **Қысыла-қымтырыла.** Қашып бара жатқанын басқаларға сездірмеуге тырысқан Бағдагүл аяғын мысықша басып, *қысыла-қымсына* цехтан өзгер шықты (Ө.Қанахин, Дәмелі.).

ҚЫСЫЛА-ҚЫМТЫРЫЛА үст. **1. Қысылып, қымтырылып; әрең дегенде.** Ол әйелдер шуы естілісімен-ақ осылай қарай жылжыған екен, тар окопта *қысыла-қымтырыла* жеткені осы (Қ.Исабаев, Айқыз). Жолаушылар ұзақ та ызғарлы, жайсыз түнді *қысыла-қымтырыла*, бір жатып, бір тұрып әрең дегенде өткізгендей болды (Т.Жанкелдин, Партизан.). **2. ауыс. Ұяла, қызара, қымсына.** Олар үлкендерден *қысыл-ла-қымтырыла* келіп, бір шеттен отырысты («Қазақст. мұғ.»). Бұл сөзді балалардың *қысыл-ла-қымтырыла* айтуы мұндай жарамсыз жағдай мектепте әлі де бар екендігін көрсетеді («Қазақст. мұғ.»).

ҚЫСЫЛҒАНДЫҚ з. а. т. Ұялғандық, қымсынғандық; ыңғайсыздандық. Раушан стол басына келгендегі *қысылғандық* пішіннен жаңа арылып, еркіндеп отырған секілді болып еді (Б.Майлин, Шығ.). Сен болсаң жағанды жия алмай жүрсің, әлі де жаңағы *қысылғандық* басылмапты (Қ.Тұрсынқұлов, Есінде ме.).

ҚЫСЫЛДЫР=ет. **1. Састыру, қиналды - ру.** Осы бір көктеме жақын болған суық ұқыпты шопан Бөрібекті де біраз *қысылдырды* (Б.Тоқтаров, Қыран.). **2. Ұялту, ыңғайсыздандыру.** – Шеше, осы қызыңыз бар ғой, өзіңізге ұқсамаған, ұяң, ұялшақ, – деді одан сайын *қысылдыра* түсіп (Б.Баязитов, Айдарлы.).

ҚЫСЫЛДЫРУ Қысылдыр етістігінің қимыл атауы.

ҚЫСЫЛТ=ет. Ұялту, ыңғайсыздандыру, қымсынтту. Сырт мақтаған ештеңе емес, «құрметтіміз осы кісі-ау, әбден танып алайықшы» дегендей, қадалған көздер *қысылтады* екен адамды (Самғау). Оңды-солды алдына сап тағамын, *Қысылтады* сені аса

баптағаны – Бүгін мына басты ұста, алыстан келдің, Ертеңге бар кемпірдің сақтағаны (Ж.Нәжімеденов, Мезгіл.).

ҚЫСЫЛТАҢ үст. сөйл. **Қысылтаяң.** Оның да күткені осы *қысылтаңда* қызына құда түсіп, жауабын күтіп, үнсіз отырып алу еді (Т.Тобағабылов, Тағы бір.). Мен де жүзтанысымды *қысылтаң* шақта, есен-сау кездестіргеніме мәз болып жатырмын (Ә.Мендібаев, От.). Амал не, әкем оны сол бір *қысылтаң* жылы сатып жіберді (С.Сарғасқаев, Тәмпіш.).

ҚЫСЫЛТАЯҢ үст. **1. Аласапыран, қарбалас; қысылшаң.** Осындай *қысылтаяң* кезде уақытты босқа өлтіруге бола ма? (Ә.Нұрмаханова, Шығыс шынары.). Жоғарыда айтқанымдай, біз Ровно маңына түсерде арамызда жау тылында, *қысылтаяңда*, табан астында жол тауып кететін жігіттер аз болатын (Қ.Тұрсынқұлов, Алыста.). Бал арадай шықпайтын айналамнан, Бауыр, жолдас, дос, құрбы қайда қалған? *Қысылтаяң* кездерде пайдаланған, Жоқты қуған қайдасын, Қайран арман? (М.Мақатаев, Шығ.). **2. Ауыр, қиын-қыстау.** Олар өмірдің талай *қысылтаяңын* да бұған достық жәрдем берді (І.Омаров, Шабыт.).

Қысылтаяң күн туды. Қауіпті шақ туды, ауыртпалық түсті. *Қысылтаяң күн туса*, бірігіп кетерліктей жағдай жасады (І.Есенберлин, Тол. жин.).

ҚЫСЫЛТАЯҢДЫҚ з. а. т. Асығыстық, қарбаластық; қиыншылық. Жұмысшы саны 15-20-дан өзгермейтін қырманда қызу науқан *қысылтаяңдыққа* ұшырамай, бірқалыпты ырғақпен атқарылуда («Лен. жас»).

ҚЫСЫЛТУ Қысылт етістігінің қимыл атауы.

ҚЫСЫЛУ Қысылт етістігінің қимыл атауы. **1. Имену, жасқану, ыңғайсыздану.** Өңінде әңгімелеріңізді бұзып жібердім бе дегендей, *қысылу* сезімі бар (Ә.Қалмырзаев, Ар). **2. Қиналу, сасу.** Аманкүл тұйыққа тіреліп, содан шығар жол таба алмай *қысылуда* (М.Дүйсенов, Мейман.).

ҚЫСЫЛУШЫЛЫҚ з. а. т. Ұялушылық, қысылғандық.

ҚЫСЫЛШАҢ үст. **1. Аласапыран, қарбалас.** Осы *қысылшаң*, қарбалас кезде, астық облыс орталығына жеткенше қауіпсіз емес екенін біле тұра, Гауһарға жолығу үшін әдейі келеді (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). **2. Қиын-қыстау, ауыр.** Осынау *қысыл-*

ш а ң сәтте тек қана алаңсыз сүйіспеншілік медет бермесе, одан басқа лажы қалмады (С.Омаров, Өмір.). Осындай қ ы с ы л - ш а ң мезгілде әкесі келіп, баласын өлімнен құтқарған ғой (С.Талжанов, Ұлдай.).

ҚЫСЫЛШАҢДЫҚ з а т. *Ауыртпалық, қиыншылық, таршылық*. Айдаркиннің өте-мөте мазасы кетіп отырғаны осы бір қиюласпай тұрған қ ы с ы л ш а ң д ы қ (С.Бегалин, Уақыт.). Міне, бір тәуліктен бері сулары таусылып, шөл далада қ ы с ы л ш а ң - д ы қ қ а кездесті (К.Оразалин, Ақ жазық). Осы онкүндік тұсында біз уақыттың тым тығылтаяндығын, қ ы с ы л ш а ң д ы қ т ы сезіндік («Лен. жас»).

ҚЫСЫЛЫҢҚЫ с ы н. *Қысылған, қыялған, именген*. Тоғай менің қ ы с ы л ы ң қ ы жүзімнен «айыбымды» аңғарса керек, кенет шойын жұдырығын көтеріп алды да, кеудемнен түйіп жіберді (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Жасекең қ ы - с ы л ы ң қ ы күйімен тымағын қолына ұстап, кіре берісімен: —Ассалаумағалейкүм, — деп тұра қалып еді (Ф.Сармұрзин, Мейірім).

ҚЫСЫЛЫҢҚЫРА=ет. 1. *Тарығыңқырау, қиналыңқырау*. Бұл колхоз қыстан қысылыңқырырап шықты (С.Шаймерденов, Мезгіл). 2. *Аздап қыялу, именіңкіреу*. Көптің көзі бір өзіне қадалғанға енді қ ы с ы л ы ң қ ы р а п еді (М.Әуезов, Абай жолы). Қалай болса, солай, ұйқы-тұйқы жаюлы көрпенің үстіне отыра қалған Бекболаттар қ ы с ы л ы ң қ ы р а п отыр (С.Шәріпов, Бекболат). Қанша дегенмен өз командирі болған соң қ ы с ы л ы ң қ ы р а й - д ы (А.Байтанаев, Қансонар).

ҚЫСЫЛЫҢҚЫРАУ *Қысылыңқырау етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫСЫЛЫП-ҚЫМТЫЛ= е т. с ө й л. *Қысылып-қымтырылу*. *Қысылып-қымтырылып отырған ол жоқ* (С.Бақбергенов, Қарға там.). *Қысылып-қымтырылып, қолға қол тигенде жүрек су ете түседі де, дене тітіркеніп бейне бір электр тоғы жүріп өткендей сезінеміз* (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім).

ҚЫСЫЛЫП-ҚЫМТЫРЫЛ= е т. 1. *Қысылу, таршылық көру, сыйыспау*. — Әйелдердің общежитиясында екі баласымен қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л ы п әрең жатыр, — деп құлаққағыс қылды (С.Жүнісов, Жапанда.). Қазіргі жаңа пәтер ұзақ жыл барақта тұрып, қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л ы п келгендерге алдымен берілетін болыпты (А.Жақсыбаев, Егес). 2. а у ы с. *Ұялу, қымсыну, қымтырылу*. Оның даусы қаттырақ шығып

кетті, қатардағы жігіттер қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л ы п әрқайсысы өз басының мүлтіксіз болуына тырысты (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Анна бір стакан шайды қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л ы п әрең ішті (С.Адамбеков, Атылған қыз.). Кәмшат жібек шәлісін бүркеңіп, қ ы - с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л ы п, шай құйып отыр (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ҚЫСЫЛЫП-ҚЫМТЫРЫЛУ *Қысылып-қымтырыл етістігінің қимыл атауы; қыялу, қымсыну*. Тәртіптің түзеліп жетпеген уақыты болғандықтан ба, әлде қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л у д а н ба, әйтеуір өзара ұрысқан дыбырдан құлағың тұнады (С.Мұқанов, Есею жыл.). Орынсыз сыпайылық көрсетіп, достар арасында қ ы с ы л ы п-қ ы м т ы р ы л у д ы әбестік санады (А.Әлсеров, Алыстағы.).

ҚЫСЫЛЫС з а т. *Қысылғандық, қыялғандық*. Бірақ жүзінде мысқалдай қ ы с ы л ы с нышаны білінбейтін (С.Жүнісов, Ақан сері). Әйелдің бұл қ ы с ы л ы с ы н әркім-ақ байқады (Ш.Құмарова, Қос шынар).

Қысылыс тапты. *Ұялды, қымсынды*. Мен одан арғысын айта алмай қ ы с ы л ы с т а п - қ а н д а й м ы н (Т.Тобағабылов, Тағдыр).

ҚЫСЫЛЫС= е т. *Сығылысу, қыстырылысу*. Автобустың арт жағынан болса да, қ ы с ы л ы с ы п, орын алып үлгерді (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Қайсар мен Жетген жиналып қалған халық арасынан қ ы с ы л ы - с а өтіп, киімін сығып жатқан кісінің қасына келді (Е.Өтетілеуов, Бос шелек).

ҚЫСЫЛЫСУ *Қысылыс етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫСЫМ з а т. 1. ф и з. *Белгілі бір ауданға түсіп тұрған қиш, физикалық шама*. Жерді траектория бойынша екінші рет айналған сәтінде ауа қ ы с ы м ы н а төтеп бере алмай өртенген кемеңің құл-талқаны шықты (Т.Шаханов, Жоғалған.). Оның сабағындағы қ ы с ы м жүз атмосфераға дейін көтеріледі де, осыдан келіп қозықұйрық асфальтты жарып шығады (Естімеген елде көп). Бұл жер асты галереясында сыртқы ауаның температурасы да, ауа қ ы с ы м ы н ы ң өзгерістері де байқалмайды («Білім және еңбек»). 2. *Қыспақ, қинау*. Ұят деген — адамның өз бойындағы адамшылығы, иттігіңді ішіңнен өз мойныңа салып сөгіп қылған қ ы с ы м - н ы ң аты (Абай, Тол. жин.). 3. а у ы с. *Біреуге көрсетілген қиш, қорлық, зорлық, қыянат*. Қатты қ ы с ы м қылған соң, Басым сотқа айналар. Кірлі болып түскен соң Көрген күнім

не болар (Абай, Тол. жин.). Фашистер қысымында ол жырын ұшырып, әртүрлі жолмен еркіндікке, бостандыққа қол бұлғап жатты (С.Қирабаев, Октябрь.).

Қан қысымы. *Жүрек қызметі әсерінен қан тамырларындағы қанның қысым күші.* Жаланаңш денеге түсетін күн сәулесінің аздаған мөлшерінің өзі де өте көп пайда береді – дененің қызуын аздап жоғарылатады, қан қысымын төмендетеді, тынысты жиілетіп және тереңдете түседі (Б.Хабижанов, Бала.). Қараңғы түн. Екі көз оттай жанды. Қырға іліктік, Сөнді де, тоқтай қалды. Қан қысымы кетті ме көтеріліп, Машинаның жүрегі соқпай қалды (М.Мақатаев, Шығ.).

Қысымға алды. *Қысты, қорқытты, зәресін алды.* Күн сайын алды қысымға, Қысылған жанды ұғыңдар. Өлеңнің абақтысында Өлетін менің түрім бар (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бұл жөнінде басқарма айыпты кісілерді біраз қысымға алып, келер жылы жасалатын шараларды осы бастан мықтап белгілеп қойса керек (О.Сәрсенбаев, Баяқыт.).

Қысымға түсті. *Қысылды, қиналды.* Ұят қылық қылғандығыңды бөтен кісі білмесе де, өз ақылың, өз нысабың өзіңді сөккен соң, іштен ұят келіп, өзіне жаза тарттырады. Кірерге жер таба алмай, кісі бетіне қарай алмай біртүрлі қысымға тусесің (Абай, Тол. жин.).

Қысым көрді. *Зорлық көрді, қиыншылық тартты.* Жолбарыс терісіне бір ат беретін мырзалардың да басы биыл саудаға түсіп, қысым көріп жатқанға ұқсайды (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Патша үкіметі отаршылдық саясатты күшейте түсіп, қазақ еңбекшілері екі жақтан қысым көрді (XX ғ. қаз. ақын.).

Қысым көрсету топтары. с а я с. *Билік орталықтарына тұрақты түрде қандай да бір қысым көрсететін ортақ мүддедегі қоғамдық-саяси бірлестіктер.* Қысым көрсету топтарының билік органдарына ықпал етуінің негізгі тәсілдері: 1) билікті атқарушы және өкілетті органдарына өз мүшелерін сайлау, сондай-ақ әкімшілік акпараттың қызметшілері ретінде ұсыну (Саяси түсінді. сөздік).

Қысым шектеуіш. *Қысымды азайтатын құрылғы.* Тұрғын үйлерде сумен қамтамасыз ету жүйесінің жұмысы кезінде пайда болатын

шуды азайту үшін қысым шектеуішті қолдану керек (Т.Қалыбеков, Экология.).

ҚЫСЫМДЫ с ы н. *Қысымы мол, қысымы бар.* Кейбір жағдайларда қысымды ауаны пайдалануға да болады (Мал бордақылау.). Ыдыстың ішіне жоғары қысымды 9 литр су құйылады (Ғалам ғажап.).

ҚЫСЫМДЫЛЫҚ з а т. *Бір нәрсенің қысым күші, қысымы.* Өлең жазатындардың көңілі ауаның қысымдылығын өлшейтін аспап сияқты (Е.Әкімқұлов, Қош бол.). Қысымдылықтың өзгеруі, балықты басқа ыдысқа ауыстырып салу әрекеттері ықпал етеді (К.Күленов, Қазақст. балық.).

ҚЫСЫМСЫЗ с ы н. *Қысым жоқ.*

ҚЫСЫМШЫЛЫҚ з а т. *Біреу тарапынан көрсетілген жәбір-жапа, зорлық.* Патша қысымшылығына да қарсы тізе қосып, бірге күресе алады (І.Есенберлин, Қаһар). Оларды ескі қысымшылықтан босатып, жаңа дүниенің еркіндік сәулесін көрсету еді (Ш.Өтепов, Ғани.).

ҚЫСЫҢҚЫ с ы н. 1. *Сығырайған, қысық (көз).* Әбекен семіз бетіндегі қысыңқы көздерін күлімдетіп, Танакөзге қарай берді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). 2. *Ені тар, қушиған.* Денесінің екі бүйірі қысыңқы келген, басындағы шодырайған екі көзі ғажап орналасқан (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.). Әдетте, ердің алды қысыңқы болады да, арты енділеу келеді (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.).

ҚЫСЫҢҚЫЛАУ с ы н. *Сәл қысық, қысықтау.* Қыр мұрынды, шашы көмірдей қап-қара, сәл қысыңқылау келген көкшіл көзді, сұңғақ бойлы аққұба жігіт еді (С.Омаров, Дала қызы). Қысыңқылау келген көкшіл көздің жанарында мәңгі сөнбестей үшқын жатыр (А.Жұмаділдин, Сең.).

ҚЫСЫҢҚЫРА е т. *Аздап қысу, қыса түсу.* Сол қолымның алақанын оң бетіне тигізіп, екі бетінен қысыңқырай ұстап, сәл еңкейіп, маңдайынан сүйдім (Ә.Нұршайықов, Махабб. жыр.). Қашқын оның нәзік қолын қысыңқырап қойып, жымып күлді (Қ.Исабаев, Соңғы.). Көзін қысыңқырап, тұмсығын жоғарылатып сәл тұрды (С.Елубаев, Ойсыл қара.).

ҚЫСЫП-ҚЫСЫП ү с т. *Қайта-қайта қысып, бірнеше рет қысып.* Зейнеп бұдан жеті жыл бұрын бірінші рет қосылғанда Айдарбекті қысып-қысып сүйген Зейнеп секілденді (Б.Майлин, Шығ.). Менің қолымды жұп-

жұмсақ алақанымен *қысып-қысып* қойды (Т.Әбдіков, Ақиқат).

ҚЫСЫР с ы н. *Қаштай, төлдемей қалған, бойдақ (мал)*. Қайын атаң айтады саған сәлем, *Қысыр* бөліп жылқыдан әкел дейді (Батырлар жыры). Уызға жаңа тойған жас құлынды Шыңғыртып, жылқышылар ұстап, байлап, Азырақ күйлі шыққан *қысыр* тайын Балалар шапқыласқан, мініп жайдақ (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұрынғы жылдары жаз мінілмей семірген ат, айғыр мен *қысыр* қалған ту бие болмаса, құлындайтын биелер қолда тұратын (З.Ақышев, Жесірлер).

Қысыр әңгіме [кеңес, сөз]. *Бос сөз, жай әңгіме*. Ойын көруге жиналған балашаға аяқтарын созып, емін-еркін *қысыр әңгімеге* көшіпті (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). Осындай *қысыр кеңеспен* отырғанда ет пісті. Астаулап, тегенелеп, қазан-қазаннан буын бұрқыратып түсірген етті талтаңдасып, дедектеп бір жерге жинай бастады (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). *Қысыр сөзді* қысқартайын, әңгімеме жол тартайын. Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

Қысыр бұлт. *Жаумайтын көшпелі бұлт*. Көп ұзамай көк жүзін кілегей *қысыр бұлт* шарбылады (Ә.Нұрпейісов, Шығ.).

Қысыр емген. *Жұнттай, семіз (тай)*. Қалдыбай, сенің әкең ғой колхоздың жылқышысы, тойға әкелетінің *қысыр емген* тай болсын, – деді (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ). *Қысыр емген* құбақан жабағы тай есейе келе есік пен төрдей жақсы ат болды (З.Жәкенов, Таң самалы). Ақ үйден шыға келдің айдай болып, Енесін *қысыр емген* тайдай болып. Кетесің қолым тисе былық-сылық етіп, Қарынға салған сары майдай болып (Қара өлең).

Қысыр жыландай. *Қатып қалған, жіп-жіңішке*. Соңғы күндері ол *қысыр жыландай* қатып-семген осы бір кәрі серігімен көбірек сырласатын болған (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Текеш олардың осал жандар емес екенін сәнді киімдерінен, *қысыр жыландай* жарау аттарынан таныған еді (Ә.Әбішев, Найзағай).

Қысыр қиял. *Бос, құрғақ қиял*. *Қысыр қиял* тоқумен, Қыдырып босқа жүрумен, Сыңқылдап сұлу күлумен, Құлаққа сырға тағумен, Бетіне опа жағумен, Шашты бұрап түюмен, Киімді кербез киюмен, Әйелдің ісі

біте ме?! (М.Дулатов, Шығ.). Бірақ бұның бәрі тек құзғын құлақ халықтың қайдағыны қайдан қиыстырып жүрген *қысыр қиялы* ғана ма?! (Ә.Кекілбаев, Үркер).

Тоқты қысыр қалмайтын жер. *Оты-суы мол, берекелі жер. Тоқты қысыр қалмайтын жер* екен (Шешендік сөздер).

ҚЫСЫРА= е т. **1.** *Қысыр қалу, төлдемеу (мал жайында)*. Олардың жылқысы қыстай қар теуіп, биенің көбі *қысырап*, береке болушы ма еді? (І.Жансүгіров, Шығ.). Биелері іш тастап, өлім-жітім көбірек болып жұтаңқырап қалған үйірдің жылқыларын *қысыраған* жылқы дейді (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.). **2.** а у ы с. *Жеміс бермеу (өсімдік жайында)*. Қай ағаштың қашан отырғызылғанын, неше жыл жасағанын, қай жылы жеміс бергенін, қай жылы *қысыраған*ын айтып берді (С.Мұқанов, Сырдария). Биыл балғарағай *қысырап* қалыпты деседі ғой, бармай-ақ қойсаңдар кайтеді, – деп қарсы болды («Жұлдыз»). **3.** а у ы с. *Еш нәрсе өспей, тұсырау (жер жайында)*. Мұнда біз сусыздықтан *қысырап* жатқан көп жерді ұйымдасқан колхоз еңбегі арқылы қоғам байлығына айналдырып жатқандарды көреміз (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Нағыз қоңыр бұйра кең өріс суат жоқтықтан *қысырап* жатыр (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

ҚЫСЫРАҚ з а т. *Үйірге қосылмағандықтан қысыр қалып құлындамаған жас байтал не бие*. Көп жылқыны еріккен балаларға айда-тып, өзі де Түгелбай адырына мана жосып кеткен *қысырақ*ты қайырып, тымақтың желкесін мықырайта киіп, құрығын сүйретіп, жылқышы Домбай келе жатыр екен (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.). Жақсыбай марқұмның жалғызы Әділ байбатша құрбыларымен құдық қасындағы дөңде отырып: «Анау бәйге торы айғырдың торы төбелін биыл *қысыраққа* салдым. Анау торы төбелін ат қылып мінейін деп былтыр құнан күнінде піштіріп едім», – деп, әрқайсысы бір жылқыны мақтап отыр! (Ш.Құдайбердиев, Шығ. жин.). Осыдан екі жыл бұрын Әбілқайыр ханның Оңтүстікке айдамай алып қалған *қысырақ-тың* үйірлерін бағып жатқан қосқа аялдаған (І.Есенберлин, Алмас.).

ҚЫСЫРАТ= е т. *Қысыр қалдырту*. Ай өтті, ай соңынан қысы қатты; Жұтайтты, мал біткенді *қысыратты*, Алған жөн әзірінше түрікпеннен Олжаға отыз матау қысырақты (Х.Ерғалиев, Көбік шашқан).

ҚЫСЫРАТУ *Қысырат етістігінің қимыл атауы. 1. Қысыр қалдырту. 2. Қысқарту, азайту.* «Пыш-пыш» кеңестен қалып, бір ауылға барып қулық, сұмдық жасап жүріп, тегін тамақ жеп ыржыңдасуды *қысырату* - *ға* шыдамайды (Абай, Тол. жин.).

ҚЫСЫРАУ *Қысыра етістігінің қимыл атауы. 1. Қысыр қалу. 2. ауысу. Еш нәрсе өспеу.* Нағыз қоңыр бұйра кең өріс суат жоқтықтан *қысырап* жатыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ҚЫСЫС= е т. *Бірігіп қысу, қысуға жәрдем берісу.*

Көз қысысты. *Бір-біріне көзбен белгі берісуі.* Олардың бір-бірімен *көз қысысы* - *сып*, үнсіз мысқылдап отырғандары белгілі (А.Жағанова, Еркежан). Бір сәтте ашық омырауына көз жүгіртіп тұрып, өзімен де *көз қысысы* *сып* қалған (Х.Рахимов, Сеңгір.).

ҚЫСЫСУ *Қысыс етістігінің қимыл атауы.*

Көз қысысу. *Көз қысып, белгі берісу.* Күйеуімнің барында, кейбір *көз қысысу*, қабақ қағысулар болғанымен, одан әрісіне барып көрген емеспін (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚЫТ= е т. ж е р г. *Қысу, сығу.* Олар едірейте түрген шлемдерін одан бетер едірейтіп, ат тізгінін *қыт* а тартып, үзеңгіге шірене түсті (Х.Есенжанов, Тар кезең). Меңіреу дала белін қыл арқанмен *қыт* а бұған жылқышы қарттың тынысын тарылта түскендей сезінеді (С.Хайдаров, Теңіз.).

ҚЫТА з а т. ө д е б. *Екі жолды бәйіттерден тұратын түркі өлеңіне араб, парсы поэзиясынан ауысқан жанр.* Түркі әдебиетіндегі *қыт* а - *ны* ң шебері – XIV ғасырда «Мұхаббатнаме» дастанын жазған Хорезми ақын. *Қыт* а ұйқасын Хорезми, Рудакиден бастап көптеген шығыс ақындары пайдаланған (Түркістан энцикл.).

ҚЫТАЙ з а т. *Қытай Халық Республикасын мекендейтін негізгі халық, ұлт.* Сол қырғызды *қыт* а й л а р «брут» деп атайды, өз тауарихларына оның себебін, неліктен *қыт* а й л а р «брут» дегенін еш білдім дегенді көрмедім (Абай, Тол. жин.). Жапондар билеп тұрғанда, оларды көрсе *қыт* а й л а р д ы ң бас иетін әдеттері екен (Ә.Бектемісов, Жау жағадан.). *Қыт* а й жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесетұғын (Ы.Алтынсарин, Танд. шығ.). **2. Осы ұлттың өкілі.** Күлдіреп қарайып кеткен бетіне қарап

емес, басындағы дулығасына, үстіндегі сауытына немесе кеудесінен, не арқасынан қадалған садақ оғына қарап өліктің дос, қас екенін: ойрат, бұйрат, қалмақ, қазақ, моңғол, *қыт* а й, башқұрт, яки қырғыз екенін айырады (Ә.Әлімжанов, Жаушы).

Қытай [Ұлы Қытай] қорғаны. *Солтүс - тіктегі қошпелілерден қорғану үшін салынған қорған.* Аты шулы *қыт* а й қ о р ғ а н ы н салу немесе қытайдың ол шеті мен бұл шетін қосатын ұзындығы 1700 км канал қазу сияқты күрделі істер үлкен инженерлік-техникалық білім-дағдыларды, шеберлікті қажет етуі сөзсіз (А.Көбесов, Математика.). Ең ғажабы, Ғарыштан көрінетін Жер бетіндегі жалғыз нысан (әрине, адам қолымен тұрғызылғандарын айтамыз ғой) – осы *Ұлы Қытай қорғаны* (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

Қытай пияз. ө с. *Өткір иісті, өте ащы пияз; сарымсақ.* Екі қабат әйел қызыл бұрыш, *қыт* а й п и я з секілді өте ащы, сондай-ақ өте тәтті тағамдарды мейлінше аз жеуі керек («Қазақст. әйелдері»).

Қытай поэтикасы. *Ерте заманғы қытай өлең құрылысының негізінде тармақтың әртүрлі музыкалық тондармен кездесіп келу дәстүрі сақталып жасалған поэтикасы, олар бір-бірінен жоғарылығымен және дыбысталу сипаты арқылы ажыратылады.*

Қытай тілі. *Қытай-тибет тілдері тобына жататын Қытай мемлекетінің, өзге елдердегі қытай халқының тілі; дүниежүзіне кең тараған тіл.* *Қыт* а й т і л і – Қытай Халық Республикасының ресми тілі. Тайвань, Сингапур, Малайзия т.б. елдерде қолданылады (ҚСЭ). Қытай тіліне аударылған соң гвардияның әскери академиясында арнайы құрал ретінде зерттеліп, «Құпия кітап» аталды. Моңғолдар оны *қыт* а й т і л і н е н аударып отыр («Жұлдыз»).

Ұлық Ұрымға [Үрімге], қызың Қытайға шұбырсын [зытсын]. к а р ғ. *Үрім-бұтағың бытырап, тоз-тоз болсын деген мағынада.* Енді алдап шақырып алып, ақ патшаға ұстап бермек. *Ұлыңды Үрімге, қызыңды Қыт* а й ғ а з ы т ы р м а қ (Б.Аманшин, Шығ.).

ҚЫТАЙБҰРШАҚ з а т. ө с. *Дәнді бұршақты, аса бағалы майлы дақылға жататын, жарық, ылғал, жылылықты көп қажет ететін, біржылдық шөптесін өсімдік.* *Қыт* а й б ұ р ш а қ көптеген елде

өсіріледі. Әсіресе, АҚШ, Қытайда көп өсіріледі (Х.Тілемісов, ... Ауылшар. сөздігі).

ҚЫТАЙЛЫҚ з а т. *Қытай жерін мекеңдеуші, қытай тұрғыны*. Бұдан үш мың жылдар бұрын қ ы т а й л ы қ т а р оқ-дәрісін тауып, қатты жер тоңын аспанға атты (А.Нұрахметов, Синтетика.). Ертедегі қытай-лы қ т а р мен вавилондықтардың шежірелерінде адам жүдеп-жадап, жөтеліп, қақырық тастап ауыратындығы жөнінде көп айтылған (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ҚЫТАЙТАНУ з а т. <лат. *sina* – қытай, *logos* – сөз, ілім> **1.** *Қытай экономикасын, саясатын, философиясын, тілін, әдебиетін және мәдениетін зерттейтін ғылымдар жиын-тығы*. Қазақстанда қ ы т а й т а н у ғылымы өз өркенін жайып, қалыптасу кезеңінен өтті деп айтуға толық негіз бар («Қаз. әдеб.»). **2.** л и н г в. *Қытай тіл білімін, қытай тілі мен жазуын зерттейтін тіл білімінің саласы*. Қ ы т а й - т а н у Ресейде және басқа Еуропа елдерінде XVIII – XIX ғғ. аралығында, кейінірек – Жапонияда қытай тілінің сөздіктері мен грамматикалары жасалуына байланысты пайда болған (Ғ.Қалиев, Тіл біл. сөздігі).

ҚЫТАЙТАНУШЫ з а т. *Қытай тілін, мәдениетін, тарихын зерттеуші*. Қазақстан-да қ ы т а й т а н у ш ы л а р д ы қ қатары өсіп, қосыны ұлғайып келеді («Қаз. әдеб. »).

ҚЫТАЙША ү с т. *Қытай тілінде*. – Мен қ ы т а й ш а да айта аламын, – деп Дика онан сайын елірді (С.Жүнісов, Жапанда.). Қазақ арасында Қайынбай сияқты қ ы т а й ш а тіл білетін, оқыған адам өте қажет (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ҚЫТАЙШАЛА= е т. *Қытай тілінде сөйлеу; қытай тіліне аудару*.

ҚЫТАЙШАЛАУ *Қытайшала етістігінің қимыл атауы*.

ҚЫТҚА з а т. *Жер шарындағы алты құрлық (континент)*. Үш қ ы т қ а жерін түгел аралаған, жүрген жер жайларына сондай жорға (Ақыт Үлімжіұлы, Шығ.).

ҚЫТҚЫЛДА= е т. *Құстың қыт-қыт деген дыбыс шығаруы*. Құлаған мешіттің жоғарғы қуыс қойнауының бөрінде дамылсыз ұшып-қонып қ ы т қ ы л д а н жүрген көп түсті көк жасыл тотылар көз тартады (М.Әуезов, Индия очерк.). Кейде арыстан боп ақыра ма, есек боп бақыра ма, тауық боп қ ы т қ ы л д а й ма (Ж.Мусин, Үміт).

ҚЫТҚЫЛДАУ *Қытқылда етістігінің қимыл атауы*. Күн жылыған соң тауықтардың

қ ы т қ ы л д а у түйсігі пайда болады (Құс өсіруші.).

ҚЫТ-ҚЫТ е л і к. *Тауық тәрізді құстар шығаратын үн, дыбысты бейнелейтін сөз*. «Қыт-қыт... Мен аппақ жұмыртқа тудым!» – деп шығып бара жатқан ақ тауықтарды көзі шалады (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ҚЫТ-ҚЫТТА= е т. **1.** *Қыт-қыт деген дыбыс шығару*. Мен орнымнан атып тұрып, қ ы т - қ ы т т а н, қанатымен жер сабалағанына қарамай, қоразды терезеден далаға атып жібердім (М.Сүндетов, Құмдағы.). Ит үнінен шошыған қорадағы тауықтар қ ы т - қ ы т - т а н барып сап болды (С.Ақтаев, Қаппағай.). **2.** а у ы с. э к с п р. *Қиқ-шиқ етіп күлу*. – Әкең жақсы ма? Қаладан кәмпит әкеліп берді ме? Ә, ә! – деп қ ы т - қ ы т т а н күледі (Ө.Нұрпейісов, Қан мен тер). Көз де көп, мұны бас көріп, әдейі қ ы т - қ ы т т а й т ы н сияқты (Т.Қауыпбаев, Жазира).

ҚЫТ-ҚЫТТАУ *Қыт-қытта етістігінің қимыл атауы*. Қ ы т - қ ы т т а у ы н а қарап: «Бұл өзі су тауығы емес пе екен?» – деп қоятын кейде (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚЫТЫҚ з а т. *Қолтыққа, табанға не тамақ астына біреудің қолы тигенде болатын жайсыз сезім*. Әкесінің мұртынан қ ы т ы г ы келген Гани мен Гүлбаршын шек-сілесі қата сықылықтайды (А.Хангелдин, Гани.). Сақал-мұрты жыбыр-жыбыр еткізіп, қ ы т ы г ы н келтірді (М.Мағауин, Бір ата.). Біраздан соң әлгі қол қ ы т ы г ы н келтіріп, жоғары-төмен сұмандап, қыдыра бастады (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

Қытығы басылды. *Жуасыды, бастықты; үйренді*. Биелердің желіні жаншылып, қ ы т ы г ы б а с ы л ы п, жуасып қалған (Ғ.Мұстафин, Танд. шығ.).

Қытығына [қышуына] тиді. *Жынын қоздырды, намысына тиді; ызасын келтірді*. Осы топтың ішінде қарадан шыққан қос Беріштің қатар отыруы ғана оның қ ы т ы г ы н а т и і п, жынын қоздырды (Ө.Әлімжанов, Махамбет.). Бектұрсынның бұл сөзі Орынғалидың қ ы т ы г ы н а т и і п кетті (М.Дүйсенов, Мейман.). Омар туасы төбелескор емес, бірақ қ ы т ы г ы н а т и г е н - д і аямайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке).

Қытығын тапты. *Тілін, көңіл қалауын дұрыс тапты*. Алатаудан арындап Асқан судай құлатпай, Қыбыршыған көңілдің Қ ы т ы г ы н т а н п а й сұратпай (Жамбыл, Шығ. жин.).

ҚЫТЫҚСЫЗ с ы н. **1.** *Қытығы жоқ.* Ол ешбір қытықсыз жан еді, қанша қытықтасан да бір былқ етпейтін, күлмейтін (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Емін-еркін, қялмай-қысылмай.* Ахметтің шанша сөйлеген сөзіне Ұйтқыбек қытықсыз жауап қайырды (С.Талжанов, Сейфулла.). Қалыңдығын қатты қысып, құшақтап, жабысып сүйіп, қытықсыз араласып кетті (М.Әуезов, Қараш.). Жалтақтап жатырқаған жоқ, жабысып, қолтығына қытықсыз кіріп кетті (К.Тоқаев, Түнде.). **3.** а у ы с. *Шынайы, таза.* Жан шөлдер өзіндеймен танысқанша, Бірінен-бірі үлесіп алысқанша. Құмарланар, сүйісер жүрек тауып, Қытықсыз қылықпенен бас қосқанша (Абай, Тол. жин.).

ҚЫТЫҚСЫЗДЫҚ з а т. **1.** *Қытығы жоқтық.* Оның ең басты ерекшелігі – қытықсыздығы (Ауызекі). **2.** а у ы с. *Ұяты жоқтық, қымсынбаушылық.* Тегінде, жасы үлкен адаммен ертерек үйір болғандықтан, Кавказ мінезінде қытықсыздық, ашықтық басым, имену, ұялу өлшемі кемдеу боп кеткен сияқты (Ж.Жұмаканов, Мен жұмысшы.).

ҚЫТЫҚСЫН = е т. *Қытығы келу.* Баланың желкесінен сүймек-ті, анау қытықсынып, мойнын ішіне ала қойды (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай).

ҚЫТЫҚСЫНУ *Қытықсын етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҚТА = е т. **1.** *Қолтығының астын, тамағын қолмен жыбырлату; қытығын келтіру.* Ауыл жігіттері әулекі, таныспай жатып әзілдемек болады, қытықтамақ болады (Б.Әбдіразақов, Сандалкөк). Көктемнің саумал самалы жүзін айналады, өн бойын қытықтаған дай болды (С.Досымов, Директор.). **2.** а у ы с. *Желіктіру, үміттендіру.* Байқаймын осы тірлігің қордың тірлігі, Шығатын тауың, отырар орның тұр міні. Қыз – үміт жетіп қытықтайды кеп көңіліңді, Үзіліп кетіп қалам-ау демей бір күні (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Бір жолығып, елесті бір қуасың, Оқығандай боласың күн дұғасын. Көңілімді қытықтап күміс күлкі, Ыстық жасқа біресе булығысың (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

ҚЫТЫҚТАЛ = е т. *Қытығы келтірілу.* «Ойнап-күлме» деген кім бар? Ай – төреші, балқыды. Қытықталды, дене мұздар. Түннің қалай салқыны (Б.Майлин, Шығ.).

ҚЫТЫҚТАЛУ *Қытықтал етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҚТАН = е т. ж е р г. *Ыза болу, намыстану.* Қайрақбай да сөйтіп, «жаман әкеден тудың» дегенге қатты қытықтананып, кейбіреумен төбелесіп те қалатын (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). – Алайда сіздің үйдің қақ қасынан әкеліп үш бірдей машинасын салмаса керек еді, – деп, Жұманның қытықтананып отырған жеріне тағы бір түртіп қалды (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

ҚЫТЫҚТАНУ *Қытықтан етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҚТАС = е т. *Бір-бірін қытықтау.* Бірімізді-біріміз бүйрекке түртіп, қытықтасып, жырк-жырк күлумен боламыз (Б.Соқпақбаев, Балалық). – Керімсің ғой! – деп, екеуі тағы да сылқ-сылқ күліп, қытықтасып жатқан (Ә.Тарази, Қиян.).

ҚЫТЫҚТАСУ *Қытықтас етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҚТАТ = е т. *Қытығын келтіру, жыбырлаттыру.* Түнде соқыр шам жағып, керосин иісіне кеңсірігінді қытықтаатып отырасың (О.Сәрсенбаев, Сағым.).

ҚЫТЫҚТАТУ *Қытықтат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫҚТАУ *Қытықта етістігінің қимыл атауы; қытығын келтіру, жыбырлату.* Малдың тілін тартып, жұтқыншағы мен таңдайын қытықтау керек, сөйтіп оны кекірту арқылы ішіндегі газды шығаруға болады (Ғ.Әбішев, Мал жарақат.). Құлағының түптерін жұмсақ шөппен жыбырлатып сипап, қытықтауға кірістік (С.Мұратбеков, Жабайы.).

ҚЫТЫҚТЫ с ы н. **1.** *Қытығы бар.* Қалиша қытықты жан еді, жанына жақындасымен-ақ сықылықтап күле жөнелетін («Лен. жас»). **2.** а у ы с. *Намысына тиетін, ыза болатын.* Еламан топ басы болмаса да, мына жаман балықшылардың тәуірі сол еді ғой, – деп келіншектің қытықты жеріне тиіп өтті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Мен ол туралы бұған дейін де талай қытықты сөздер естігем (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.).

ҚЫТЫҚШЫ з а т. *Қытықтаушы адам.* Кіргендей кеудемізге бір қытықшы Күлеміз, күледі жан-жүрегіміз (Ж.Молдағалиев, Таңд. шығ.).

ҚЫТЫҚШЫЛ с ы н. *Қытығы тез келетін.* Бір қызығы, мен өте қытықшы адаммын, егер біреудің қытықтарын білсем, қолы тимей-ақ зәрем ұшып тұрады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Қытықшыл

Балым сығыраңдай күліп, қымсынған боп, жүзін алып қаша берді (М.Сүндетов, Құмда.). Қораға жетпей балағын Қорашыл төбет жыртқан-ды. Қазаққа бітпес тамағын *Қытық-ты қышыл* жөтел құртқан-ды (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ҚЫТЫҚШЫЛДЫҚ з а т. *Қытығы келушілік.*

ҚЫТЫМЫР с ы н. **1.** *Қатыгез, қатты, қатал.* Бұл кісі отбасында қаншама ызақор, *қытымыр* болғанымен, тым тамақсау (З.Жәкенов, Таңсамалы). Өзін кәдімгі бір *қытымыр* мұғалима сияқты салмақты ұстайды (Тұлпар). **2.** а у ы с. *Қатты, сараң.* Біз өзіміз тиынның сөлін ішкен *қытымыр* жан болып көрінуіміз мүмкін (С.Сарғасқаев, Сұлутөр.). **3.** а у ы с. *Суық, аязды, ызғарлы.* Қабағын түйген *қытымыр* күннен қаңтар айының таяу тұрған ашу көрі сезіледі (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Адам сыртқа шығуға бетінен басатын *қытымыр* қыс күндерінің бірінде Қабен үйінен суық хабар алды (З.Қабдолов, Жалын). Алтайдың талай *қытымыр* қысын көрген едік, соның бәрінен бұл ерекше болды (Дала шұғыласы).

ҚЫТЫМЫРЛАН= е т. *Қатыгездену, қаталдану; бір нәрсеге тарлық ету.* Балзия болса, *қытымырланып*, қасарып алған, оңайлықпен иігетін түрі жоқ (С.Омаров, Күншуақ). *Қытымырланып*, Жұмабектің жан-жүйесін тілгілеп барады (Ә.Әлішев, Батыр.).

ҚЫТЫМЫРЛАНУ *Қытымырлан етіс - тігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫМЫРЛАУ с ы н. *Қаттылау, қаталдау; ызғарлылау.* Есеннің өз анасы Сақып *қытымырлау* кісі еді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). – Жетер, былай тұрғын, – деп Жәкең кемпіріне *қытымырлау* қабақ қақты (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы). Суық ызғырықтай жанына *қытымырлау* тиген мына сөзді Сәндігүл жаратпады (Н.Әбдікәрімова, Сенім).

ҚЫТЫМЫРЛЫҚ з а т. *Қатыгездік, қаталдық, қаттылық.* Табиғат тән сұлулығын бермегенмен, жан сұлулығына *қытымырлы* қы жасамағандай (С.Еркебаев, Алғашқы.). Кемедегілер капитанның тәртіп сүйгіштігін әдепкіде *қытымырлықпен* шатастырған еді (Б.Әбдіразақов, Серпіліс). Келін мінезінің *қытымырлығы* кемпірге ғана емес, шалдың жанына да батады («Лен. жас»).

ҚЫТЫҢҚЫ с ы н. *Тарлау, жіңішке, қысыңқы.* Розаның үстінде кешегі ақ халат, ақ орамал жоқ, соңғы жылдары қала қыздары көп киетін белі *қытыңқы* сұр көйлек (Т.Ахтанов, Махаббат.).

ҚЫТЫҢҚЫРА= е т. *Тартыңқырау, тежеңкіреу, қысыңқырау.* Ұзақ тізгінін *қытыңқырап* ұстап, ер үстіне жайланыса түсті де, үзеңгіге шірене көтеріліп сөйледі (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ұрқия көкбұрыл биенің тізгінін *қытыңқырай* ұстап тебініп қалып жүріп кеткен (З.Ақышев, Жесірлер).

ҚЫТЫР е л і к. *Морт сынататын заттарды сындырғанда шығатын дыбысты бейнелейтін* сөз. Тіске басқан қаңттың *қытыры* ғана жауап бергендей болды (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚЫТЫР-ҚЫТЫР: *қытыр-қытыр етті. Қытырлаған дыбыс шықты, үсті-үстіне қытырлады.* Жел нығыздап тастаған қар ат тұяғының астында *қытыр-қытыр етеді* (Т.Ахтанов, Дала сыры). – Жанат, қандай тәтті десеңші, – деп, тартыны таңдайына сап сора, *қытыр-қытыр еткізді* (С.Ғаббасов, Ана).

ҚЫТЫРЛА= е т. *Қытыр-қытыр ету, қытырлаған дыбыс шығару.* Көзімді аша бергенім сол еді, қолыма *қытырлаған* қағаз алып келді (Ә.Қалдыбаев, Мишка.).

ҚЫТЫРЛАҚ с ы н. *Қытыр-қытыр ететін, қытырлайтын.* Табан астындағы *қытырлақ* мұздар ғана сиырлардың тік қадалған аша тұяқтарына шыдамай, шытынап ұшады (А.Мекебаев, Жезтырнақ). Дән *қытырлақ*, кеп-кебу, бірақ сабан дымқыл (Ш.Мұртазаев, Интернат.).

ҚЫТЫРЛАТ= е т. *Қытыр еткізу.* Бота - көздің әкеп берген бір түйір қантын Амантай аузына сап *қытырлататын* уатты да, түкірігін ақжемге бүрікті (С.Мұқанов, Ботакөз). Ұйықтағанда, құрғақ сөк жегендей, *қытырлататын* жатады (Ө.Қанахин, Жүрек.).

ҚЫТЫРЛАТУ *Қытырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫТЫРЛАУ *Қытырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШ [ир. خشت] з а т. **1.** *Балшықты отқа күйдіру арқылы алынған қатты зат.* Археологиялық қазбалардың және басқа тарихи зерттеулердің деректеріне қарағанда, сол кездердің өзінде бұл елде жер суландыру үшін каналдар қазу, қалалық су құбырларын жүргізу, мақтадан мата

тоқу, қыштан құмыра жасау өнері орын алған (А.Көбесов, Математика.). **2. ж е р г.** Күйдірілген кірпіш. Қызыл қыштан салынып, төбесі шиферланған он шақты ақ үйлер окшау көрінеді (С.Алдабергенов, Жаңару). Менің ауылымдағылар құйма қыш үйлердің беріктігі мен артықтығын тани бастаған (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).

Қыш құмыра. Балшықтан жасалып, отқа күйдірілген құмыра. Ала шұбар жыланды қыш құмыраға салып алып келеді (Д.Досжанов, Қыран.). Өсімдікті қыш құмырада топырағымен қоса қопарып алып, сіліккеннен кейін, оны көшеттеп отырғызуға болатынын айыруға болады (Шаңырақ энцикл.).

ҚЫША=ет.сөйл. *Қыстау, зорлау.* – Ендедеше атты көп қышам ай жайырақ айда, – деді Құсайын (І.Жансүгіров, Шығ.). Шөбере шопан Пұшанай! Рауаннан бүгін кеш өрдің. Жақпастық етсең, қышам ай, Күні ме күнө кешердің?! (Х.Ерғалиев, Дәуір.).

ҚЫША з а т. б о т. <лат. sinapis> **1.** Крест-гүлділер тұқымдасына жататын біржылдық техникалық дақыл. Қыша күнжарасынан асханада пайдаланылатын горчица өзірленеді (Агроном. анықтама.). Қыша күздіктен және дәнді бұршақ не отамалы дақылдардан кейін себіледі (ҚСЭ). **2.** Осы дақылдың дәнінен жасалатын ұнтақ дәрі. Бір шелек ыстық суға бір қасық қыша салып, жақсылап араластырып, оған жатар алдында аяқты малып отырған дұрыс (С.Жұмабаев, Ұзақ өмір.). Қышамен көбінесе бояуы оңғыш жүннен тоқылған бұйымдарды жуады, ал макта-мата және жібек заттар сирек жуылады (Шаңырақ энцикл.).

Қыша қағаз. Бір бетіне қыша жағылған дәрілік қағаз. Жөтелге қарсы дәрі ішкізіп, арқасына қыша қағаз жапсыру, болмаса банкі қойған жөн (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Сырқаттың аяқ-қолына жылы су қойып, кеудесіне қыша қағаз басады (Шопан сырласы). Қыша қағаз бен қыша эфир майының 2 проценттік ерітіндісі суық тигенде, қабынғанға және ревматизм ауруына қарсы қолданылады (Шаңырақ энцикл.).

Қыша майы. Қыша өсімдігінің тұқымынан алынатын сұйық, сары түсті май. Қышам айы тамақ өнеркәсібінде, кондитер ісінде, консерві жасауда, техникалық мақсаттарда пайдаланады, дәрі жасалады (ҚСЭ).

ҚЫШАБАС з а т. ө с. <лат. barbarea> Орамжапырақ тұқымдасына жататын екі не көпжылдық шөптесін өсімдік.

ҚЫШАУ Қыша етістігінің қимыл атауы.

ҚЫШКӘРЛЕН з а т. Керамикалық майда кеуекті, ақ түсті материалдан істелген шыныаяқ.

ҚЫШКЕР з а т. Қыш құюшы. Қыш құюшыларды қышкер деседі, қышкерлер өзінше бір ру, атам заманнан су бойын жайлап кәсіп қылған сунақтар (Д.Досжанов, Жібек.).

ҚЫШҚЫЛ¹ с ы н. Ашқылтым, кермек (дәм). Шөлдеген кісіні аңсатарлық қымыздың қышқылы қызықты иісі мұрныңды жарып, кеуденді атады (С.Сейфуллин, Тар жол.). Сен оған тауықтың сорпасын, варенье, қышқылы бірденелер әкел (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.). Екі қабат әйел тұзды, қышқылы тамақ жеп, сұйықты молырақ ішуі керек (Келіншектер.).

ҚЫШҚЫЛ² з а т. х и м. Құрамында сутегі бар, металдармен қосыла алатын, қышқылтым дәмді органикалық қоспа. Қоланы қышқылмен сұрткенде, қырып кетірген әріптердің орны көрінді (К.Тоқаев, Тасқын). Шаянов шапшаң қимылдап барып, қышқылы келетін түтікті тоқтатып тастады (Ә.Ибрагимов, Нағыз.).

Азот қышқылы. х и м. Өнеркәсіпте аммиакты ауадағы оттегімен тотықтыру арқылы алынатын түссіз сұйық зат. Азот қышқылы өте күшті тотықтырғыштың бірі (Б.Бірімжанов, Жалпы химия).

Алма қышқылы. х и м. Көптеген өсімдіктерде, әсіресе піскен шетен жемісі мен лимон шырынында көп болатын сұйық зат. Алма қышқылы – екі негізді органикалық қышқыл. Жасаңшөп тобына жататын өсімдіктерде ол түнде көп жиналады (ҚСЭ). Кәдімгі алмада бола бермейтін витаминдер көп болады ғой онда. Адамның өмірін ұзартатын да алма қышқылы («Парасат»).

Амин қышқылы. х и м. Өсімдіктердегі углеводтардан жасалатын сұйық зат. Атбас бұршақтың дәнінде организмге керекті түрлі амин қышқылдары бар (И.Жұмағұлов, Қой шаруаш.). Сүт белогының өте қоректі болатыны жақсы сіңетіндігіне ғана емес, сондай-ақ, ондағы амин қышқылдарының құрамына да байланысты (Қымыз). Топырақ

өсімдіктердің тамыры арқылы *а м и н қ ы ш - қ ы л ы*, амин қанты және т.б. органикалық заттармен құнарланады (Т.Омаров, Күн құбылыс.).

Аскорбин қышқылы. *Суда еритін, иіссіз, қышқыл дәмді, ақ ұнтақ. А с к о р б и н қ ы ш қ ы л ы* көптеген өсімдіктерден алынады. Ол – түрлі жарақаттар мен іріңді жараларды жазуға себепші болатын дәрі (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.). Бір жылдары жапон және орыс ғалымдары жылқының кейбір түрлерінің етінен адам ағзасына өте қажет *а с к о р б и н қ ы ш қ ы л ы* витаминін тапқан («Зерде»).

Бор қышқылы. *х и м. Суық суда баяу еритін кристалды ақ ұнтақ.*

Көмір қышқыл газы. *х и м. Қатты күйінде оңай бұзылатын заттарды сақтау мақсатында қолданылатын газ тектес тотық.* Аралардың ұясына *к ө м і р қ ы ш - қ ы л г а з ы* жиналып қалатын көрінеді (Ж.Әбиев, Биология.). *К ө м і р қ ы ш қ ы л г а з ы* жапыраққа жетпесе, өсімдіктер майды, крахмалды, қантты, тағы басқа органикалық заттарды синтездемейді (Ж.Жатқанбаев, Су.).

Күкірт қышқылы. *х и м. Май тәрізді, ауыр сұйық зат.* Заводта *к ү к і р т қ ы ш қ ы л ы* н өндіретін цех та іске қосылды (Ә.Жәмішев, Армысың.). Жалпы алғанда негізгі химиясыз, өте-мөте *к ү к і р т қ ы ш қ ы л ы* н с ы з химия өнеркәсібін дамыту мүмкін емес (СССР экон. геогр.). Бозшақөл рудаларын байыту үшін біріктірілген процестің – мыстың *к ү к і р т қ ы ш қ ы л д а р ы* м е н сілтіден тазартып, кеуек темірмен цементтеудің, оны кейіннен флотациялаудың тиімділігі дәлелденді (Қ.Сәтпаев, Қазақстан.).

Қарын сөлі қышқылы. *м е д. Адамның ішкен асын қорытуға себі тиетін дәрі. Қ а - р ы н с ө л і қ ы ш қ ы л ы* – дәмі бар, түссіз, мөлдір сұйық, асты жақсы сіңіретін дәрі (С.Сұбанбердин, Дәрі – дауа.).

Құмырсқа қышқылы. *Қалақай өсімдігінде, құмырсқада болатын өткір иісті сұйық зат. Қ ұ м ы р с қ а қ ы ш қ ы л ы* жараға түскен микробтарды құртады да, оның жазылуын тездетеді (Ғалам ғажап.).

Қышқыл сулар. *г е о л. Реакциясы анық қышқыл болып келетін сулар.*

Қышқыл таужыныс. *г е о л. Құрамындағы кремний қостотығының мөлшері 65%-дан асатын магмалық таужыныстар.*

Сірке қышқылы. *х и м. Бір негізді түссіз, сұйық, органикалық зат. С і р к е қ ы ш қ ы - л ы* әсіресе сауын сиыр желінінде сүт майын түзу үшін қарқынды түрде пайдаға асады (Н.Рақышев, Күйіс малы.). Ал химиктер бүлінген етте *с і р к е қ ы ш қ ы л ы* н ы ң болатындығын аңғарып, акулалардың сол иістен қашатындығын білген (Қ.Қайымов, Қызықты зоол.).

Тұз қышқылы. *х и м. Қишті иісті, түссіз сұйық зат.* Гиподерма клеткаларының қабықшалары онша қалыңдамаса да сүректеніп кетеді, сондықтан ол флороглюцин мен *т ұ з қ ы ш қ ы л ы* н ы ң әсерінен қызыл түске боялады (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Үшінші оқушы *т ұ з қ ы ш қ ы л ы* н ы ң мыс тотығымен және оның гидратымен әрекеттесуін демонстрациялады («Қазақст. мект.»).

Фосфор қышқылы. *х и м. Фосфор тотықтары негізінде түзілетін оттексті қышқыл.* Сүйек ұнында 30 процентке жуық *ф о с ф о р қ ы ш қ ы л ы* болады (Шопан кітабы). 3-таблицаны пайдаланып, 100 г топыраққа шаққандағы *ф о с ф о р қ ы ш қ ы л ы* мөлшерін анықтайды («Қазақст. мект.»).

ҚЫШҚЫЛДА= *е т. Ащылау, қышқылға құмарлығын қандыру.* Шіріген томарға илеу салар сары құмырсқаға алдыңғы табанын сулап салып қояды да, құмырсқа әбден үймелеген кезде, жалап *қ ы ш қ ы л д а й д ы* (О.Бөкеев, Мұзтау).

ҚЫШҚЫЛДАН= *е т. Қышқылы көбею, ащылану, сорлану.* Топырақ барған сайын *қ ы ш қ ы л д а н а д ы* да, тамыр жүйесінің зақымдануы ұлғая түседі (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). *Қ ы ш қ ы л д а н ы* п, бүліне бастаған азық төлдерді асқан ауруына шалдықтырады (Т.Сарбасов, Мал. азық.).

ҚЫШҚЫЛДАНДЫР = *е т. Қышқылын көбейттіру.* Ол майларды *қ ы ш қ ы л д а н д ы - р ы* п, ыдыратады да, май денеге жұқпайтын болады (М.Қайрақбаев, Ескерм. ауру).

ҚЫШҚЫЛДАНДЫРУ *Қышқылдандыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШҚЫЛДАНУ *Қышқылдан етістігінің қимыл атауы.* Топырақ жынысындағы қара шіріктің таралуына, *қ ы ш қ ы л д а н у* тереңдігіне әсер етеді (Агроном. анықтама.).

ҚЫШҚЫЛДАТ= *е т. 1. Ащылату, қышқылдан көбейту. 2. Ішімдік ішу.* Ілеш екеуіміз аздап *қ ы ш қ ы л д а т ы* п, бас жазып отыр едік (Ө.Ахметов, Адам бол.).

ҚЫШҚЫЛДАТУ *Қышқылдат етістігі -нің қимыл атауы.*

ҚЫШҚЫЛДАУ¹ с ы н. *Кермектеу, ащы -лау.* Ораз жерден қияқты жұлып алып, аузына салып, *қышқылдау* дәмін тамсанып-тамсанып, түкіріп тастайды (З.Шашкин, Теміртай). Ацидофилин мен ацидофильдік сүттің *қышқылдау* сүт дәмі және хош иісі болады (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). Су температурасы 24-28°C, жұмсақ, сәл *қышқылдау* суда өсетін, дене тұрқы 4 см, балық жолақ мөлдірқанат деп аталады (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚЫШҚЫЛДАУ² *Қышқылда етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШҚЫЛДЫ с ы н. *Кермек, ашқыл -тым.* Аравиялық кофеде шарап иісі болады, өте *қышқылды* келеді (С.Сұбоханбердин, Өсімдік – дәрі.). Сортаң, *қышқылды*, батпақты жерде соя нашар өседі (М.Ерлепесов, Тұқым өсіру.).

ҚЫШҚЫЛДЫҚ с ы н. *Кермектік, ащылық.* Әр топырақтың *қышқылды* қ дәрежесі де әртүрлі болып келеді (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Ашу процесі тоқтаусыз жүріп, қымыз өзінің тиісті *қышқылды* қ дәрежесіне жетеді (З.Сейітов, Сүт өңдеу.). Сутегінің көрсеткіші судағы сутегі иондарының шоғырлануын анықтайды және судың *қышқылды* қ немесе сілтілік қасиетін көрсетеді (Табиғат.). Ол суда еритіндіктен, су *қышқылды* ғы арта түседі (Қ.Қайымов, Суасты.).

Қышқылдық дәреже. *Қышқылдық көрсеткіші.* Судағы сутегі ионының концентрациясы судың *қышқылды* қ дәрежесі - сін сипаттайды да рН шамасымен белгіленеді (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚЫШҚЫЛТ с ы н. с ө й л. *Қышқылтым.* Мұрнына *қышқыл* т жұпар иіс келіп, көкіректі қытықтайды (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ҚЫШҚЫЛТЫМ с ы н. *Кермектеу келген, ашқылтым.* Ашымалдың *қышқыл* т ы м дәмі аузыма келіп, жұтынып қоямын (С.Сарғасқаев, Тәппіш қара.). Пісілген сары қымыздың *қышқыл* т ы м иісі мұрныңды алып, көмейді қапты (А.Сатаев, Дала.). Ауада тобарси бастаған қызылша жапырақтарының *қышқыл* т ы м тәтті иісі аңқиды (Ж.Бектенов, Қызылшашы.). Келтесабақ – температурасы 20-25°C *қышқыл* т ы м суда өсетін, Бразилиядағы Амазонка өзенінің су алқабында таралған әдемі өсімдік (Қ.Қайымов, Суасты.).

ҚЫШҚЫЛТЫМДАУ с ы н. *Ашқылтым -дау, кермектеу.* Құм ішінің сан алуан иісті, *қышқыл* т ы м да у жұпар ауасы ғана кісі көңілін сергіткендей (Б.Шаханов, Ғашық.). *Қышқыл* т ы м да у көк дәмі жанына жайлы тиді (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ҚЫШҚЫР= е т. с ө й л. *Қатты дауыстау, бақыру, айғайлау.* Стамбулдың жұрты Уеликий князьды құрмет қып, қуаныштықпен қарсы алып, орысша «ура» деп *қышқырып* ... өздерінің анық қуанғанын білгізді («ТУТ»). Алатаудай атаға Ұл қышқырса керекті... Сондай сорлы анаға Қыз *қышқыр* с а керекті (Ы.Алтынсарин, Қырғыз хрест.). Орнынан тұра шабасың, Атшабар келсе *қышқырып*. Ояз келсе, қайтер ең, Айдаһардай ысқырып (Абай, Тол. жин.). Асқартаудай өкеге Ұл *қышқырып* г а н замана. Қылсаң жұмыс бітпейді, Күн қысқарған замана (Шортанбай ақын, Өлеңд.).

ҚЫШҚЫРТ= е т. *Айқайлату, бақырту.* Гармондатып, өндетіп, Ысқыртып та *қышқыр* т ы н, Ну орманды өңгі етіп, Той басалды ышқынтып (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

ҚЫШҚЫРТУ *Қышқырт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШҚЫРЫУ *Қышқыр етістігінің қимыл атауы; қатты дауыспен бақыру, айқайлау.* Үнсіз жатқан ана мен қасірет сезген жас қыздар таңғы қораздың алғашқы *қышқырыуы* н да есітті (М.Әуезов, Абай жолы).

ҚЫШҚЫРЫС= е т. *Бақырысу, айқайласу.* Қанжарларын аузына тістеп алып, Керуенге тиіп кетті *қышқырысып* (Үш ғасыр.).

ҚЫШҚЫРЫСУ *Қышқырыс етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЛАҚ з а т. с ө й л. *Қыстақ*¹. *Қыш* л а қ кішкене ғана Иасы деген қышлақ... (М.Дулатұлы, Шығ. жин.). Барлық күшімізді ауыл мен *қыш* л а қ қ а, әлі ұйымға кірмеген жастарға жұмсауымыз керек (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). Олардың ұрынатыны бейбіт еңбек етіп жатқан адамдар, онаша *қыш* л а қ - т а р (Ж.Самұратов, Мәңгі.).

ҚЫШТА= е т. с ө й л. *Қыста* (қинау, жан алқымға алу). Бұл уақыттың ішінде Сәкен домбырашыны *қыш* т а м а й, өзіне ерік беріп қойған (Т.Әлімқұлов, Туған ауыл). Сол күні бәріміз *қыш* т а н, Дәмешке ән салдырдық (И.Жақанов, Екі жирен). Шын сұлулық – шықсам деген ұшпағым. Шығамын деп өзімді-өзім *қыш* т а д ы м. Жақсы жырға

тұра алмаймын қызықпай, Жырыңды сол, жазса-дағы дұшпаным! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ҚЫШУ *Қышы етістігінің қимыл атауы.* Кейбір адамдардың күнге бірінші қыздырығанда-ақ, терісі қызарып, ашып, қышуы мүмкін (Б.Хабижанов, Бала.). Қотырдың қышуына шыдамаған Қалдар айқай салды (А.Хангелдин, Өткен күн.).

Алақан қышуы басылған жоқ. Айызы қанбай, дегенін істей алмай, мұраттан бір шыға алмай қалды. Сол он бес жылдың ішінде қойдай көгендеп, тұтқын ұстағаны да осы. Алақан қышуы әлі басылған жоқ (Ғ.Мүсірепов, Тол. жин.).

Қышуына тиді. Ашуын келтірді, намысына тиді, шабына тұртті. Өзі бір келіскен аса үлкен аю екен деп Жарқұмар сөзінің аяғына әдейі Жөңгүдейдің қышуына тие сөйледі (С.Бегалин, Танд. шығ.).

ҚЫШШЫ з а т. Күйдірген балшықтан ыдыс т.б. бұйымдар жасайтын адам; қышкер. Қышшылар балшықтан түрлі шыныаяқ жасап шығарған (ҚазССР тарихы).

ҚЫШЫ = е т. Адам денесіндегі жүйке талшықтарының тітіркенуі. Теміреткі адамның жанын қинамайды, қышып мазалайды (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Масаның тұмсығы тиіп қышыған жерімен арпалысуды Алтынсары да қойды (С.Мұқанов, Аспаз). Кенет әлденеге мұрнының ұшындағы бармақтай сүйел ду етіп қышу қалды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

Арқасы [жоны] қышыды. Таяқ жегісі келді. – Жоны қышыма са қысқартсын, – деп зілденді (С.Бегалин, Шоқан.).

Аузы қышыды. Айтқысы, сөйлегісі келді. Ел осы мақтаны «ақ алтын» деп аузы қышығаннан айтып жүрген жоқ қой (А.Бекбосынов, Ауылым.). Әлгі ауыздары қышып, көкіп жүргендерін тезірек шынға шығаруы қажет (Ә.Кекілбаев, Бір уыс.).

Аузын [ернін] қышытты. Ызасын келтіріп, сөйлеуге итермеледі. Аузын қышытпа келіннің, өзі күйіп жүргенде тілі тиіп кетер (І.Кенесбаев, Қазақ тілі. фразеол. сөзд.). Қарап тұрмай, ернімді қышытқан несі, әй? (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Иегі қышыды. Дәмеленді, дәме етті. Олжаға иегі қышығандар құмалақ ашып, балгерлікпен әуреленді (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). – Дорбадағы балық емес, жазған,

оған иегің қышымай-ақ қойсын, – деді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

Қимасы қышыды. Бұйрегін бұрды, жаны ашыды. Рақыметтің осыған қимасы қышытын не жөні бар? (Б.Майлин, Шығ.). – Не қимам қышып барады менің (Х.Мұстафин, Қыр жігіті). Оған бола қиман қышыма-сын! Екі туып, бір қалғаның емес! (Қ.Ысқақов, Қараорман).

Қолы қышыды. Бір нәрсе істегісі келді, ерікті. Кейде қолы қышыған бай не болса соны желеу етіп, оны тепкілеп ұратын (Р.Райымқұлов, Болат.). – Темір көрсем қолым қышып тұрады дедім ғой (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

Қышыған жеріне тиді. Осал (жанды) жерін дөп басты. Әубәкірді мұқатқан әрбір сөз екеуінің қышыған жеріне тиді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Оның сөзі Ерденнің қышыған жеріне дәл тиді (Е.Мырзахметов, Медет).

Тілі қышыды. Сөйлегісі келді, айтуға құштар болды. Әйтеуір Айтқұл көрінсе, арқасы қозып, онымен сөйлеспесе, тілі қышып тұратын (З.Ақышев, Жесірлер). – Қайным-ау, сөйлегім келіп, тілім қышып тұр дейсің бе? – деп, Салиха күлген болды (А.Мекебаев, Жезтырнақ).

Тілін қышытты. Шабына тиіп, сөйлеуге итермеледі, ызасын келтіріп, сөйлеуге тұртпектеді. Иә, тілімді қышыта берме, сен қатын (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ҚЫШЫЛ з а т. ж е р ғ. Өң, түс, бояу. Жаңа киген етіктің бірте-бірте қышылы кете бастайды (Қаз. тілі. диалект. сөздігі.).

ҚЫШЫМА з а т. <лат. prurigo>

1. Жұқпалы тері ауруы, қотыр. Қой тегіс қырқылып болғаннан кейін кейбір қойдың терісінде қышыма, қотыр жараларының барлығы байқалады (Ш.Дәрмағамбетов, Менің замандас.). Бұрын жылы қораға үйренбеген қой тез терлейді, денесі қышымаға айналады (Шопан сырласы). Пісіп-жетілмеген жеміс бұрлеріндегі эфир майынан қышымаға жағатын дәрі дайындайды (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). **2. ауыс. Жөніне жүрмей, өзгелерге тиісіп жүретін адам.** – Екі елдің арасын бұзатын сендей қышыма алар ғой, – дегенде жұрт мырс-мырс күліп жіберді (С.Жүнісов, Ақан сері).

Қышыма келгір. қ а р ғ. Түйе малына айтылатын кейіс сөз.

Қышыма сөз. *Біреудің намысына тиетін, қағымпа, мұқатпа сөз.* Беркімбайды қышы-м а с ө з қытықтай берді (Т.Иманбеков, Тұт ағашы.).

ҚЫШЫМАЛЫ с ы н. *Қышымасы бар.* Атаның аруағын қор қыларсың, Қысаға қы-ш ы м а л ы қотыр тайлақ. Бәріңнің іздегенің сауап емес, Өлді десе, шабарсың ерсіз жайдақ (Үш ғасыр.). Теңге қотыр қышы-м а л ы, Жатқанда аяқ ысығаны, Шардәріден иіскетем, Қоя қояд қышығаны (Мың бір түн).

ҚЫШЫН= е т. **1.** *Жайсызданып қасыну, ұйкену.* Су көрмей кір басқан дене қышы-н ы н, өлтіре жаздайды (Е.Мырзахметов, Медет). Қотыр болған қой жайылудан қалады, өз-өзінен қышынып, мазасы кетеді (С.Тілеубергенов, Малшаруаш.). **2.** а у ы с. *Пәле іздеу.* Патша менен төреге Шығуға қарсы дерек деп, Үш алшынның баласын Басын қоспақ керек деп, Қаны қызып қышынды (Ы.Шөреков, Исатай-Махамбет). Тыныштық сүймей қышынып, Өтірікке тұшынып, Пәледен тұрмас шошынып, Тұл бойын желік жеңген-ді (Абай, Тол. жин.).

ҚЫШЫНТ= е т. *Жайсыздандыру, қасындыру, ұйкелдіру.*

ҚЫШЫНТУ *Қышынт етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЫНУ *Қышын етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Денесі қышып, жайсыз сезіну.* Қышыну күннің жылы кезінде, мал жылы қорада тұрғанда үдей түседі (С.Омаров, Мал терісі.). Ол иттің үлкен миы кінәратті болса, аяғымен қышынуы басылмайды, дамыл алмай, қаси береді, қаси-қаси бүйір жүнін түсіріп тастайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Пәле іздеу.*

ҚЫШЫР е л і к. *Қырш еткен дыбысты бейнелейтін сөз.* Үй іргесіндегі жеңді білектей бұлақтың қамсыз сылдыры, арадай көк шыбынның бейтаныс ордада уыжж-уыжж-уыжж жосығаны, арқа тұсы ат қора жақтан шығып жатқан темір қышыры ғана (А.Сүлейменов, Бесін).

Қышыр етті [еткізді]. *Қышырлады, шықырлады.* Мылтығын төмен түсіре берген болып, Таңжарықтың дәл кеудесіне таяп, тісін қышыр еткізіп, атып салды (Т.Жармағамбетов, Ақ жауын).

ҚЫШЫР-ҚЫШЫР е л і к. *Қышырлап шыққан дыбысты бейнелейтін сөз.* Шал селдір біткен сақалын қышыр-қышыр

шайнап қояды (Ғ.Сланов, Жанартау). Құла бесті ауыздығын қышыр-қышыр шайнады (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Қай жағыңа қарасаң да бұтақтары сынып кетердей болып иіліп, көзді арбаған ақ алма сықасып тұратын. Тістеріміз жарқырап, қышыр-қышыр шайнайтынбыз («Парасат»).

ҚЫШЫРЛА= е т. *Қышыр-қышыр ету, қышырлаған дыбыс шығару, шықырлау.* Аузы қышырлап, құлағы шыңылдай жөнелді (Д.Досжанов, Тұлпар). Соқталданған отыз тіс қарш-қарш қышырлаған жоқ (А.Сүлейменов, Бесін).

ҚЫШЫРЛАН= е т. *Қышыр-қышыр етілу, тістену.* Дегті батыр тісін қайрап, Қышыр-ла н ы п қиналғандай, Ер долданып, өршілті кек, жауына атар оғы қалмай (С.Бегалин, О, баллада).

ҚЫШЫРЛАНУ *Қышырлан етістігінің қимыл атауы.* ≈ Тістеніп қышырлану.

ҚЫШЫРЛАТ= е т. *Қышыр-қышыр еткізу, шықырлату.* Әкесі далада тас қайраққа қышырлатты пышағын қайрап жатыр (Т.Жармағамбетов, Нәзік.). Имаш тісін қышырлат кіжініп басын көтерді (С.Алдабергенов, Асу.). Ол екеуі тістерін қышырлатты, алма-кезек жұлқысып, айқайлап балағаттасып, ауылдың азан-қазанын шығарды (Қ.Мүсірепов, Гүлжазира).

ҚЫШЫРЛАТҚЫЗ= е т. *Қышырлаттыру.* ≈ Тісін қышырлатқызды.

ҚЫШЫРЛАТҚЫЗУ *Қышырлатқызу етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЫРЛАТУ *Қышырлат етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЫРЛАУ *Қышырла етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЫРЛЫ с ы н. ж е р ғ. *Құшті, тегеу-рінді, мықты.* Еті қалыңдап, семіріп кеткен бүркіттің уысы қышырлы болу үшін, табанының майын сорады деп, өткеншек етіп байланған жас терекке отырғызушы еді («Жұлдыз»).

ҚЫШЫТ= е т. *Қышу сезімін тудыру; жыбырлатып жайсыздандыру.* Бүлдірген кейбіреулердің денелерін қышыт ады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі.). Баланың жылағаны иегін қышытып, тамағының қытығын келтіреді (Р.Тоқтаров, Ертіс). Өртенген шөп, жусанның көңірсік иісі көзді ашытып, танауды қышытып, тынысты тарылтып барады (М.Жұмағұлов, Қыран.).

Аузымды [тілімді] қышытпа. *Жыныма тиме, ашуымды келтірме.* – *А у з ы м д ы қ ы ш ы т п а*, сөйлеп қоямын (Т.Тілеуханов, Шарапат.). – Әй, қыз, *т і л і м д і қ ы ш ы т а* берме (Т.Ахтанов, Дала сыры).

ҚЫШЫТТЫР = е т. *Қышытқызу.*

ҚЫШЫТТЫРУ *Қышыттыр етістігінің қимыл атауы.*

ҚЫШЫТУ *Қышыт етістігінің қимыл атауы.*

Л

Л л и н г в. 1. *Тіл ұшының қызыл иекке (альвеолға) тиюінен жасалатын үнді дауыс - сыз дыбыс; фонема.* *Л*-дан басталуға тиісті сөздің алдынан қалай да бір қысаң дауысты қосалқыланып отырады (Қазіргі қаз. тілі). **2.** *Қазақ әліпбиінің он алтыншы әрпі және сол әріптің жазылу таңбасы. Л* әрпі сөздің басында да, ортасында да, соңында да қолданыла береді (Қаз. тілі орфограф.). Кірме сөздер мен кейбір қазақ сөздерінің басында *Л* жазылғанымен, айтылуда оның алдында қысаң дауыстылардың бірі қыстырыла дыбысталады (Қаз. тілі энцикл.).

ЛАБАЗ з а т. с ө й л. *Лапас.* Сөйтіп жүріп шіркеуі бар бір алаңға жетсе, маңында сарай сияқты ұзынша бірдеме қараңдайды, жақындап барса, бергі қабырғасы жоқ *л а б а з* (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

ЛАБАЙ з а т. ж е р г. *Тоқылған қап.* Жүн салуға бірнеше *л а б а й* берші (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАБАЙЫМЕН ү с т. ж е р г. *Барлығы, бүтіндей, түгелімен.* Кейде биік таудың бетіндегі қар да *л а б а й ы м е н* құлай түседі (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАБАҚ з а т. с ө й л. *Абақты.* Көк шыбын қонсын қабаққа, Сухар беріп тамаққа, Жауып таста, Қарлыға, Бұл екеуін апарып, Кілт есікті *л а б а қ қ а* (Қобыланды батыр). Қарамен мен Қарлыға *л а б ы қ т ы ң* келіп алдына, Қыл шылбырмен сұрау сап Бұрыл аттың санына (Батырлар жыры). Екеуі жатса *л а б а қ т а*, Ай тумас жақтан ай туды, Күн тумас жақтан күн туды (Батырлар жыры).

ЛАБАҚТЫ з а т. к ө н е. *Абақты, түрме.* Ноғай жігіті *л а б а қ т ы ғ а* жабылды. Қыз жақындарына кепілдікке берілді («Айқап»). Ұры деп мал иесі бүгін сөксе, Ойлашы, қайтармас па назарыңды? Хакімдер *л а б а қ -*

т ы ғ а жаза салса Мұнда да мұқатпай ма ажарыңды (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

ЛАБЗАМ з а т. ж е р г. *Жел сөз, қауесет, лақап.* Сен, немене, өзің *л а б з а м* шашып халыққа! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАБИАЛИЗАЦИЯ [лат. labialis] з а т. л и н г в. *Дыбыстардың ерін қатысуымен жасалу құбылысы.*

ЛАБИРИНТ [грек. labyrinthos] з а т. **1.** *Шытырман құрылыс.* Өз павильонымыздан басқа Чехословакияның, Югославияның, Кубаның павильондарын, оған қоса синерама, *л а б и р и н т*, телефон деген арнаулы павильондарды көрдік (М.Мағауин, Ақша қар). **2.** *а н а т. Құлақтың ішкі қуысы.* Дабыл жарғағының тербелісі, рычаг ретінде әсер ететін бөлшектенген сүйектердің жәрдемімен құлақ *л а б и р и н т ы н ы ң* ішкі қуысын жауып тұратын сопақ тесік деп аталатынға беріледі (Қазақ тілі термин. Физиол.). Құлақ *л а б и р и н т ы н ы ң* есту нервiнiң механикалық тітіркенулерге сезімтал келетін ұштары орналасқан бөлігі сұйықпен – эндолимфамен толы болады (Қазақ тілі термин. Физиол.).

ЛАБЛЫҚ = е т. ж е р г. *Даурығу, дүрліктіру.* Малың ешқайда да кетпейді, жоғалады деп кісінің бейбітшілігін алып, *л а б л ы қ п а й* отырың! (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАБОРАНТ [лат. laborans] з а т. *Зертханашы (ғылыми-техникалық қызметкер; көмекші).* Сақыш әзірше *л а б о р а н т*, кейін Еділовпен сөйлесіп, ғылыми қызметкерлік орын алып берем деген Кенбайдың уәдесі бар (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Мен мединститутта *л а б о р а н т* болып істедім, Күлбіш жедел жәрдемде медсестра болды («Қаз. әдеб.»). Кімде-кім қырман меңгерушілерді, таразышыларды, астық кептірушілерді, электриктерді, *л а б о р а н т т а р д ы*, басқа да қызметкерлерді күні бұрын белгілесе, астық дайындау науқанының қызған кезінде табысқа жететіні де сол болады («Соц. Қаз.»).

ЛАБОРАНТТЫҚ з а т. *Зертханашылық (зертханашы қызметін атқарушылық).* Сақыш *л а б о р а н т т ы қ т а н* кіші ғылыми қызметкер болып, институттың Ғылыми кеңесінде тақырыбы да бекіді (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Көп жиналған материалдық базаның болуының арқасында, мектепте оқушыларды жалпы химия лабораториялары үшін *л а б о р а н т т ы қ қ а* үйрету ісі қолға

алынды (К.Шабдаров, Химия). Зейнептің негізгі өз мамандығы аппаратшы, *лаборант-тықты* қосымша меңгеріп алған («Лен. жас»).

ЛАБОРАТОРИЯ [лат. laboratorium] з а т. *Зертхана* (арнаулы жабдықтары бар, техникалық және ғылыми-зерттеу тәжірибелерін жүргізетін орын). Тұқымның өнгіштік проценті тұқым сапасын бақылау *лабораториясында* анықталады (А.Ажкеев, Қант. қызылша). Туберкулез ауруының диагнозын қою үшін үлкен тәжірибе, *лабораториялар* мен рентгендер керек (Ш.Көшербаев, Туберкулез.).

Творчестволық лаборатория. Шығармашылық зертхана (ой еңбегі қызметкерлерінің жұмыс істеу тәсілі, әдісі; тәжірибесі). Композитор бұл арада бұрынғы операларда пайдаланған тақырыптың бірін алып, өзінің *творчестволық лабораториясынан* өткізіп, жаңа өткір тіл, жедел ырғақпен байыта түседі (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев). Ол оркестр ойнауға тиісті халықтың ән-күйлерін өзінің *творчестволық лабораториясының* «қазанында» қайнатып, әбден өлшеп-пішіп барып оркестрге ұсынады (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов).

ЛАБОРАТОРИЯЛЫҚ с ы н. *Зертханалық* (зертханаға қатысты, зертханаға тән). Мектепте физика, химия, биология кабинеттерінің жұмыстары да жақсы жолға қойылған, *лабораториялық*, практикалық тәжірибелер өз дәрежесінде өтеді («Қазақст. мект.»). Капрологиялық зерттеу дегеніміз – малдың нәжісін *лабораториялық* жолмен зерттеу (Ә.Әбішев, Мал дәрігер.).

Лабораториялық сабақ [жұмыс]. п е д. *Зертханалық сабақ, зертханалық жұмыс* [Жалпы білім беретін, арнайы және жоғары мектептердегі оқушылардың теориялық білімдерін тереңдету және бекіту, өздігінен тәжірибе жүргізу дағдыларын дамыту мақсатымен жүргізілетін практикалық жұмыстар мен зерттеулер].

ЛАБОРАТОРЛЫҚ с ы н. с ө й л. *Зертханалық*. Мәселен, тұқымның *лабораторлық* өнгіштігі – 98,0%, тазалығы 99,0% (К.Боранғазиев, Жем-шөп).

ЛАВА¹ [итал. lava] з а т. г е о л. *Жанартау атқылаған кезде шығатын табиғи минералдардан құралған сұйық қоспа*. Жер астынан атылып шығып жататын жанартаулардың

құсығы қатты қызып, балқыған сұйық *лава* болады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Көтеріліп жер бетіне шыққан және газдардан арылған магма *лава* деп аталады (К.Сапарбайұлы, Геология.). *Лава* қатқан кезде одан вулкан саздары мен су бөлініп шығады (С.Жортанов, Өлке тану). Вулканның аузынан атқылаған ыстық *лава* аралды басып кетті («Лен. жас»).

ЛАВА² з а т. к е н. *Шахтадағы көмір қопаратын орын*. Пеш, штрек, *лава*, бремсберг, кваршлактарға бөлінген қым-қуыт қараңғы жол-проходкалар бірде су, бірде батпақ (Ғ.Мұстафин, Қарағанды). *Лава-ларда* көмір құлату, тасымалдау жүйелері комплексті механикаландырылды («Соц. Қаз.»).

ЛАВР [лат. laurus] з а т. ө с. *Суыққа төзімді, хош иісті, жапырақтары үнемі көгеріп тұратын ағаш, бұта*. Үй жағдайында әдемі жапырақты және әсем гүлді обутилон, *лавр* өсімдіктері өседі (С.Түрдиев, Үй өсімдік.). Біздің флорада кездесетін қылқан жапырақты ағаштар: қарағай, шырша, сібір самырсыны, емен, қайың және эвкалипт, жасмин, *лавр* өсімдіктері (Т.Таубаев, Жасыл әлем).

Лавр жапырағы. *Лавр ағашының тағамға пайдаланатын жапырағы*. Әрине *лавр жапырағы*, бұрыш, түз және басқалар да ұмытылмақ емес (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Қожекең *лавр жапырағын* салуды да ұмытпайды (Т.Бердияров, Солдат). *Лавр жапырағын* жабық ыдыста құрғақ жерде сақтау керек. Ол тағамға өзіндік дәм, иіс береді (Шаңырақ энцикл.).

ЛАВСАН з а т. 1. *Мұнайды қайта өңдегеннен алынатын ыстыққа төзімді, өңін бермейтін, өте мықты синтетикалық талшық*. *Лавсаннан* техникалық мақсат үшін машинаның қозғалтқыш қайысы, теңіз кемелерінің ауыр арқаны, балық аулайтын аулардың материалы, ауыр салмақты самолеттер мен жүк таситын автомобильдердің арқаны жасалады (Химия өнімдері.). Оның үштен екі бөлегі жүннен, бір бөлегі *лавсаннан* тоқылады («Лен. жас»). 2. *Осы талшықтан тоқылған мата*. *Лавсан* өз пішінін жақсы сақтайды, сондықтан одан жымырылып бүктелмейтін, қыры бұзылмайтын киімдер тігуге болады (Орган. химия.). – Саған тарту тартқаннан кейін күйеуіңе де бірдеңе тартуым керек қой, – деп, екінші бір бөлімнен Ақылбай Дәулетханның размеріне лайықтап,

еректің *ла в с а н* көйлегін де алып берді (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ЛАГ [ағыл. Lag] з а т. э к о н. *Уақыт аралығындағы әлдеқандай тиімділіктің бөлінуі, өткендегі дем беруші істің белгісі.*

ЛАГЕРЬ [нем. Lager] з а т. 1. *Әскерлердің елді мекеннен тысқары, уақытша орналасқан орны.* Кімнің қай *ла гер ь де н* қалай келгенін кейін тексеремін (Ш.Хұсайынов, Таныс адам). Қайсеновтің отряды екі күннен кейін қысқы *ла гер ь ге* оралды, араларында жаралы адамдар көп (К.Тоқаев, Көмескі із.). Бір күні партизан отряды *ла гер інің* жасырын тосқауылына шақырылды деген соң келсем, екі адам тұр екен («Лен. жас»). 2. *Мектеп оқушыларына арналған жазғы арнайы демалыс орны.* Жиып алды вожатый, Шақырылды жиылыс. *Ла гер ь дің* де тәртібін Түсіндірді ол дұрыс (О.Шипин, Дастан.). Қайтқаннан соң *ла гер ь де н* Хабар жетті алыстан. Олимпиада шақырған Өнерліні жарысқан (О.Шипин, Дастан.). 3. *с п о р т. Ашық аспанның астына орналасатын шатырлардан құрылған уақытша аялдама.* *Ла гер ь - л е р* альпинистердікі, туристердікі, жаттығу, жорықтар, спорттық-тынығу, үйрену үшін болып бөлінеді (Спорт атау. қаз.-ор. түс. сөздігі). 4. *ә с к. Соғыста қолға түскендерді, қылмысты деп табылған, айдалған адамдарды ұстап қамайтын жазалау, азаптау орыны; коң - ла гер ь.* Дәулетиярды жеңіл жұмыстарға пайдаланып, қарауылшылар *ла гер ь - де н* қашқандарды іздегенде жандарына ертіп жүретін (А.Жұмаділдин, Сең.). Мұның бәрі Польша жеріндегі Бяла Подляска деген *ла - гер ь де* болған, айнала тоқ жүргізілген темір қоршау (К.Қазыбаев, Ызғар). Кезекші парабеллумын қолына алып, үш тұтқынды *ла - гер ь де н* шығар есікке қарай айдап өкетті (Қ.Исабаев, Ажал құрсауы.). 5. *с а я с и. Белгілі бір мүддені жақтайтын қоғамдық-саяси ұйым, топ.* ≈ Социализм *ла гер і.*

Еңбек түзеу лагері. *Қоғамдық тәртіпті бұзған адамдарды еңбекпен тәрбиелейтін орын.* Бәукен теріс қылығының сазайын тартып, жылдан аса уақыт *еңбек түзеу ла гер інде* болып қайтқан еді (Р.Әутәліпов, Алтын.).

Пионер лагері. *совет. Мектеп пионерлері үшін арнайы жолдамамен баратын тынығу орны.* Ерболат Румыниядағы халықаралық *пионер ла гер іне* барып, бір ай демалып қайтқан (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). *Пи о -*

нер ла гер ь л е р інің жұмысын үлгілі дәрежеде ұйымдастыруда – кадр мәселесінің маңызы зор («Қазақст. әйелдері»).

ЛАҒАЗЫМ м о д. с ө й л. *Лазым.* Анасының күнөкер екеніне баласының көзін жеткізу керек. Сөйткен күнде ғана өлім жазасын Сүйіншік сұлтанға айтқызған *ла ғ а - з ы м*, – деп Әбілқайыр хан сыбырлауын тоқтатты (І.Есенберлин, Алмас.).

ЛАҒЗЫН з а т. к ө н е. *Доңыз, шошқа, қара киік.*

ЛАҒИН ш ы л. с ө й л. *Ләкин.* Босанып тұрды Манап майдан тартып, Ақырады жеркөкті қалтыратып. Манап *ла ғ и н* қолынан ұстап алып, Жіберді Әбусағидты аспанға атып (Қисса-и салсал // Бабалар сөзі).

ЛАҒЛЫ з а т. с ө й л. *Лағыл.* Өлікті жуып, әдемі киімін кигізе бастады. *Ла ғ л ы*, гауһар тасты қойын-қоншына толтырады (Мың бір түн). *Ла ғ л ы* дүр, меруерттен шашу шашып, Әркімнің ынғам етті, әліне шақ. Қойылып мерекесі қайтты кейін, Аң алған ақсұңқардай ілдіріп заң (Т.Ізтілеуов, Назым).

ЛАҒМАН з а т. т а м а қ. *Жіңішке етіп созылған кеспеге бөлек қуырылған ет қосып әзірленген дүнген халқының ұлттық тағамы.* Официант әуелі шөкі мен арақ, қайта барып үлкен тарелкамен *ла ғ м а н*, бір кесе манти өкеліп қойды (Ж.Тілеков, Жоңғар.). Дөңгелек столдың үстінде манти, самса, *ла ғ м а н*, бұрама сияқты дәмді өлшеулі тамақ бар (С.Шаймерденов, Болашақ.). Демдеп пісірілген ет тағамдарының түрі көп, манти, *ла ғ м а н*, пельмен де жеткілікті, салқын тағамдар да бар, сусын түрлері де жетеді (Самғау).

ЛАҒНАТ з а т. с ө й л. *Лағынет.* Бір кезде мұны шығарған менің опашыл Жан достым, менің желбас ғашығым, Дон Карлос. Сенің Дон Жуаның – дінсіз, *ла ғ н а т* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Еңбек осы ой-қиялды байлайтын, Еңбек осы, қартқа қол сап айдайтын. Сүйреп жүріп *ла ғ н а т* тың қамытын, Заман қайда мәңгі байрамды ойлайтын?! (М.Жұмабаев, Шығ.). Ботбайлар бітім қылып қайтып кетті, *Ла ғ н а т* халықтар да айтып кетті. Кенебай, Кербез сұру табылмады, Жыл жылжып, ай аяндап үш жыл өтті (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

ЛАҒНАТНАМА з а т. *Қарғыс хат.* Деп айтты басын шайқап: – Бабам ақымақ Қарайтқан Құдайымын деп, жүзін аппақ. Болар деп балаларым бәрі өзімдей, Жазыпты *ла ғ н а т н а м а* сонша нақтап (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ЛАҒНЕТ з а т. с ө й л. *Лағынет*. Тек соңғы күндерде Сармолла десе тұтана жөнелетін, белгілі халфе, қары, мәзін қысқа ғана бір-бір ауыз сөзбен Сармоллаға *лағынет* айтысты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). Сіз өзіңіз жазушы болған соң ұлы ақынды өлтірген жауызға *лағынет* айтып, жеркентін боларсыз (Ф.Мүсірепов, Достық.). Болмаса, өмірді маған көп көрсен, *Лағынет* деп мені жек көрсен. Өлейін, тез өлейін, Келсін ібіліс, у берсін! (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАҒУ *Лақ етістігінің қимыл атауы; не болса соны айту, бөсу, бос сөйлеу, көпіру*. Ондағы есебі Бакидың Мәдиге өзін таныта, Келбеттен үмітін үздіре түсу еді, ол ойының *лағу*екенін кейін сезді (Ә.Әбішев, Найзағай). Адам әрекет етудің орнына бос қиялға сүңгісе, бұл келешектің қиялы болмай, бос *лағу*, құрғақ қиял болар еді (Қ.Жарықбаев, Психология).

ЛАҒУШЫЛЫҚ з а т. *Бетімен кетушілік, бос жүрушілік, уақытты бос өткізушілік*. – Бұдан былай менің жоқтығымды пайдаланып *лағушылықты* доғарасыз (Д.Рамаданов, Тас түлек.).

ЛАҒЫЛ [ар. لعل] з а т. з е р г. <лат. gubeus>

1. *Сәнге жұмсалатын қызыл түсті асыл тас*. Оң саусағына салған қызыл алтын сом жүзігінің үстіндегі жалпита орнатқан жылан басындай қызыл *лағыл* тасы ұйыған адам қанына ұқсайды (І.Есенберлин, Қаһар). Қолөнершілер гауһар, жақұт, ақық, інжу, зүбіржат, *лағыл* сияқты тастарды кеңінен пайдаланған (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері).
2. *Лағылдан жасалған әшекей*. Біраз күн дүниеге қызықтырып, Үлде мен бүлдеге орап малындырар. Құрметтеп дүние шіркін айналдырып, Мойнына гауһар, *лағыл* тағындырар (Қабан жырау, Алтын қазық). // *Алқызыл шапақ*. Таң сыздана сарғайып сары белден, Сары белден сәулелі *лағыл* өрген, Сай-саладан салқын бір самал сокса, Таңдайына қымыздың дәмі келген (М.Мақатаев, Шығ.). // *Жарқыраған жұлдыз*. Адамның бағзы арманы Жұлдыздар қайда манағы? Аспанның *лағыл* маржаны, Мұхитқа батып барады (М.Мақатаев, Шығ.).

Лағыл алқа. *Лағыл тасты алқа, өңіржиек*. Топырағым торқадай, Тасым *лағыл алқа-дай* (Н.Байғанин, Шығ.).

Лағыл ерін. *Лағыл түсті қып-қызыл ерін*. Етегі ақ көйлектің ілмеленген, Қастарың

харіф мөттей сүрмеленген. Сүмбіл шаш, *лағыл ерін*, асыл қалқа, іш-бауырым ғашық отпен тілмеленген (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лағыл сырға. *Лағылдан көзі бар сырға*. *Лағыл сырға* құлаққа ілуші едің жар-жар, Барлық қыздың туындай асыл еркем, жар-жар (Ақан сері, Шығ.).

Лағыл тұмар. *Лағыл таспен әшекейленген алтынды тұмар*. Сізді іздеп бір жас оғлан келген-ді, Мойнына таққан алтын, *лағыл тұмарын* (Алпамыс).

ЛАҒЫЛДАЙ ү с т. *Лағыл секілді қып-қызыл, лағыл сияқты*. – Ойбай, әке, тұра тұр, мынаң кара, Кара сен де, қарашы, қыран дала! Талдау жасап жатыр ғой телеэкран Лорка жазған *лағылдай* шығармаға (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бұл ширазым – сол Шираз, Гүл, бұлбұлы мол Шираз, Гүлі қызыл *лағылдай*, Гүлге қонған бұлбұлы. Бұлбұлының бал үні Жазғы сұлу сағымдай (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАҒЫЛ-ЖАҒҰТ з а т. *Сәнге жұмсалатын қызыл, көк, жасыл, қызғылт түсті қымбат бағалы асыл тастар*. Гауһар шамнан орнатқан. Алтын мен күміс білезік. *Лағыл-жаһұт* көздері (Дастандар).

ЛАҒЫНАТ з а т. с ө й л. *Лағынет*. Жоқ, он атаңа *ағына ттың* қорлығы есімнен кетер емес, өзім теріме сыймай тарылып, Жарасбай аулына барымтаға аттандыралық жігіт жеткізе алмай, жаным, жиен, сен де Айтөстің ұлынан тумасаң да қызынан туған баласы едің ғой, мына жолға барып кел десем, үйінде үш бірдей аты тұрып, атым жоқ, шаншуым бар еді, бөлен еді, түген еді деп паңданып бармай қалғаны (М.Дулатов, Шығ.).

ЛАҒЫНЕТ [ар. لعنة] з а т. қ а р ғ. *Жек көрген адамға, жауына айтылатын жаман тілек; қарғыс*. Қыршын кетті асыл азамат! О, жауыздық, *лағынет*, саған лағынет! (М.Дүйсенов, Мейман.). Осы бір түннен бала болса жақсы, болмаса... мынау түн өмір бойы Шолпанның мойнында *лағынет* қамыты болмай ма? (М.Жұмабаев, Шығ.). Қамытын *лағынеттің* киген шайтан, шыңғырып болған сонда ойқан-тойқан. Бұтына қорқып сиіп жіберіпті Білмесең отағасы бұны байқан (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Атаңа лағынет. қ а р ғ. *Жек көрген адамының ата-бабасына дейін жамандық тілеу, ата-бабасын қарғау*. Қожан фрицке: «Ей, жауыз, өзілдеспе, көзімді шығарасың, *атаңа лағынет!*»– деп жаудың дәп

кіндік тұсынан сойып салды (Т.Бердияров, Солдат.). *А т а ң а л а ғ ы н е т* Бекежан, Қыз Жібектің сыртынан Көп ғашықтың бірі екен, Баяғы алпыс жігіт қасында, Төлеген енді келер деп, Қосабаның көлінде, Жолын тосып жүр екен (Қыз Жібек).

Лағынет айтты [жаудырды]. *Жамандық тіледі, қарғады.* Соғыс атаулыға *л а ғ ы н е т а й т ы ң д а р*, жұлдыздар, жер жұлдыздары – арулар, өйткені соғыс сендерді сүюден айырды, ғарып етті (Д.Досжанов, Тұлпар.). Өз қолымен отқа салған ата-анасына, аяу білмеген тасбауыр жақынына, жансыз ойыншық қылған, намыссыз күң қылған мұңдарларға қанды жас төгіп, *л а ғ ы н е т а й т а д ы* әйел (М.Жұмабаев, Шығ.). Осы мақалды шығарған кісіге *л а ғ ы н е т ж а у с ы н!* Лағынет!.. Жасаған-ау, өзің кеше гөр, бір өзің (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лағынет атсын! қ а р ғ. *Қарғыс атсын, қарғыс ұрсын!* – Тыңдамадың ғой! Ендеше, сен менің балам емессің! *Л а ғ ы н е т а т с ы н*, лағынет атқыр! (А.Сатаев, Ақын ізі.).

Лағынет қамытын киді. *Қарғыстың астында қалды, қарғысқа белшесінен батты, қарғыс арқалады.* – Қарғағаны – Қалқаман ба еді сол елдің? Жоқ, Көкенай еді. Сол Көкенай ел қарғысын алып, *л а ғ ы н е т қ а м ы т ы н к и і н* еді (М.Әуезов, Қараш.). Бүгін сенің төбең көкке тиген күн, Шын бостандық күле қарап иген күн. Шырық бұзар ішіндегі іріткі, Бай мен болыс *л а ғ ы н е т қ а м ы т к и г е н* күн (Б.Майлин, Шығ.).

Лағынет оқыды. *Қарғыс айтты, қарғады.* Сол қызғылықты тұрмысты бұзатын «талақты» шығарған Айдарбекке *л а ғ ы н е т о қ ы ғ ы с ы*, оны сөккісі келді (Б.Майлин, Шығ.). Соғыссыз – империализм, империализмсіз соғыс мүмкін емес. Горький жиырмасыншы ғасырда жазған бар шығармаларында бұл екеуіне, *л а ғ ы н е т о қ ы м а й* қалған емес (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.).

Лағынет соқсын. *Қарғыс атсын!* – Сені *л а ғ ы н е т с о қ с ы н*, тым болмаса мені адаммен алыстырмадың-ау, – деді де, Мәди қалғып келе жатқан Жекешке көз тастады (Ә.Әбішев, Найзағай).

ЛАҒЫНЕТТЕ = е т. *Балағаттау, тіл тигізу; қарғау.* Бізге қарай жүгірген екі кішкентай баланы *л а ғ ы н е т т е н* қуып келе жатқан өзіміздің көршіміз Сейілхан екен (Ә.Бүркітбаев, Мұғалім). Құрбан кебісті жастанып жатты, операция бөлмесіне дейін аяғына киіп барды, ал мен кебісті сыйламақ

түгіл *л а ғ ы н е т т е д і м* (Е.Оразақов, Қай-та соқ.). Тастады темір торға мықтап қамап, Тұрғызып ертеменен қойдай санап, Биі мен болыс, жандарм жауыздарды, Біз жаттық сол уақта *л а ғ ы н е т т е н* (Е.Қандеков, Өленд.).

ЛАҒЫНЕТТЕУ *Лағынетте етістігінің қимыл атауы.* Жапондар оны «Атом бомбасы әдебиеті» дейді, зар, нала, қайғы, қарғыс, *л а ғ ы н е т т е у*, жоқтау – осының бәрі сол әдебиетте айтылған (Р.Нұрғалиев, Күретапыр). – Ал осы сөз, Сидоркин айтқандай, бір *л а ғ ы н е т т е у*, каралау, айыптау сөзіне айналуға жол бар ма? (Ф.Оразаев, Басты тұлға).

ЛАҒЫҢҚЫРА = е т. *Жөн-жосықсыз бетімен кетіңкіреп қалу.* – Ия, сіздер аздап *л а - ғ ы ң қ ы р а н* кеттіңіздер. Қиялдарыңызды жарыстырып болсаңыздар, Арманнан басқаларыңыз кете беріңіздер (Ә.Әбішев, Ғаламат).

ЛАД ор. з а т. м у з. *Музыкалық дыбыстардың, ырғақтың өзара байланысу жүйесі.* *Л а д* – әртүрлі биіктіктегі дыбыстардың бірігіп, бірі екіншісіне, басқаша айтқанда, жеке бір дыбысқа (тоникаға) тартылулары (Хормен жұмыс). «Сұрша қыз» әнінде зілді көңілсіздіктің кескіні бар. Және де бұл ән минорлық *л а д т а* шығарылған («Қаз. әдеб.»).

ЛАДТЫҚ с ы н. *Ладқа тән.* Жаяу Мұсаның қазіргі уақытта алпыстан астам әндерінің музыкалық негіздері, *л а д т ы қ*, ырғақтық, интонациялық жақтары енді ғана шын мәнісіндегі ғылымдық тұрғыдан қаралуда («Қаз. әдеб.»).

ЛАДЬЯ з а т. с п о р т. *Шахматтың тігінен немесе көлденеңінен жүретін фигурасы, мұнара тәріздес тасы.* *Л а д ь я л а р* Олег князьдің Византияға соғыс ашып барған кезіндегі *л а д ь я л а р ғ а* ұқсайды (Естімеген елде көп). Қара ат ақ пешканың бұғалығына түсіп түреді. Пешка оны құлатса, ақ корольдің алды ашылып қалады. Құлатпаса, соқталдай *л а д ь я ғ а* шабуыл жасап тұр («Қаз. әдеб.»).

ЛАЖ¹ [ар. علاج] з а т. *Амал боларлық, айла етерлік шара; амал.* Қаламда лаухұлмахбұз ұмытқан ба? Қайтейін, пешенеме жазылған осы екен, соны көрмесе *л а ж* қанша, әкешенің қолына бар (Д.Исабеков, Таңд.). «Бармақ шайнау» – сөз біту, *Л а ж*, амал тау-сылу. Көрейін десең – көз біту, Қасірет-тұман

қаусыру (Ғ.Қайырбеков, Көнсадақ). *Ла-жы* құрыған атқамінерлер келіп, Шынардың туыстарынан, азаға жиналған көпшіліктен еріксіз кешірім сұрауға мәжбүр болыпты (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Лаж [лажы] бар [ма]. *Шарасы қалмады, амал-айласы таусылды.* «Қара құлақ – қасқырдың шамы» дегендей, «Мынау солай» – дегенге оғын қадаған. *Ла ж бар* ма болған соң заман осылай, Шақ болып тұр суңқарды құзғын талаған (М.Дулатов, Шығ.). Басымызға келіп тұрған үлкен мәселе, зор ауыртпалық осы. Апаттан аздап болса да аман қалуға қандай *ла ж бар*? Қауым бұған не айтасыздар? (Ж.Аймауытов, Шығ.). Басқа не *ла ж бар*, бар сырды шешесіне ашуға тура келді (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лаж [лажы] болса [болмаса]. *Ыңғайы келсе, мүмкін болса (болмаса).* Ол ел меніменен көбеймес те, азаймас та; *ла ж болса*, осы қалада қалдыруын өтіндім (Ө.Қанахин, Жер бас.). Сондықтан сізден тікелей орып-жинауға рұқсат сұраумен бірге директорға осыны түсіндіріп, жаңағы айтқан комбайндарды, *ла жы болса*, таңертең ерте жіберуді тағы да өтінем (Дала қырандары.). – *Ла жы болмаса* қайтеді? Ері далада жұмыста жүрсе, ата-енесі дімкес болса, үйде басқа бас көтерер кісісі болмаса не шара қылады (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Лаж жасай алмады. *Амал-айласын таппады, ретін келтіре алмады.* Шофер киімдерін шешіп тастап, суға түсіп, машинаның моторын әрі-бері шұқылап көріп, ешбір *ла ж жасай алмады* (Біздің оттар).

Лаж [лажы] жоқ. *Шарасыз, амалсыз.* Барынды беріп, құл болсаң да, кешегі Сәлмен айтқан кеселден сақтап қалар біреудің қолтығына кірмеске *ла ж жоқ* (М.Әуезов, Қараш.). Ояз бен ағасының кең отырып сөйлесе алатынына көзі жеткен Ұлықпанның тілмаш болмасқа енді *ла жы да жоқ-ты* (К.Оразалин, Абай.). Жазбапты бұл орынды көрмесіме. Қанбақпен салмағың тең бұл бір заман, *Ла ж жоқ* жел айдаса ермесіңе (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Лажы бітті. *Амалы таусылды, айласы құрыды.* Күшіктің мұнысы қамыққандай әбден *ла жы бітіп*, өзінің осынау кең дүниедегі әлсіздігіне мойынсұнғандай аянышты естілді (А.Сейдімбеков, Ақиық).

Лажы қалмады. *Лаж жасай алмады, амалы таусылды.* Ақырында пароход компа-

ниясы жігіттердің айтқанын қылмауға *ла жы қалмай*, амалсыз жүктің мың пұтына сексен сом беретін болды (І.Жансүгіров, Шығ.).

Лажы құрыды. *Лажы таусылды, амалы құрыды.* *Ла ж д а р ы қ ы р ы п*, тез елге шықпақ болып, күңіреніп тарқады (С.Сейфуллин, Тар жол.).

Лажын тапты. *Амалын тапты, ретін, орайын келтірді.* Бұл үшеуі де хабар тиген соң бармай қалудың *ла жы н т а б а* алмай, өздеріне қараған атқамінер кісілерін алып, Саумалкөл басындағы құрылған съезге келіп жетті (М.Дулатов, Шығ.). Осы кешке бір *ла-жы н т а п п а с а ң ы з*, ертең ерте кенжем Еркемді алып, болыс қасына көшпекші (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). – Шырақ, сен мән-жайыңды түгел айт! Мүмкін бір *ла жы н т а б а р м ы з*, – деді Хамит (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.).

ЛАЖ² з а т. э к о н. *Елдің ақша белгісімен (ақша өлшемімен) көрсетілген алтынның нарықтық бағасының, алтынның атаулы ресми бағамынан артуы, соның әсерінен алтынға қатысты қағаз ақшаның құнсыздану үдерісі.*

ЛАЖДА= е т. *Айлалап бір амалын істеу, ептеп-септеу.* Шаханның әйелі қызмет істейді екен, соның жалақысымен екеуі *ла ж-д а п*, тұрып жатқан жайы бар (Т.Ахтанов, Үндістан). Қайда барып күн көрмек? Осы аз отынды *ла ж д а п*, көктемге жетсек деген Айманкүлдің ішкі есебі бар (М.Дүйсенов, Мейман).

ЛАЖДАУ *Лажда етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЖСЫЗ с ы н. *Айла-амалы жоқ, шарасыз, амалсыз.* Балаларға иман, намаз үйрет, бұрынғы молдалардың оқытқан кітабын оқыт, біздің балаларға сол жетеді, басқалардың керегі жоқ, – деген соң, *ла ж-с ы з* олардың тілегенін оқытты (М.Дулатов, Шығ.). Абайдың мансапқұмар кісі болмағаны жұрттың бәріне шәксіз. Ол билік ісіне *ла ж-с ы з* араласқан (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз). *Ла ж-с ы з* қатын байғұс қызға барды, Дейді деп әкең солай хабар салды. «Атамды хан сөзінен құтқарам» – деп, Амал не, қыз бейшара қабыл алды (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЛАЖСЫЗДАН ү с т. *Басқа айла-шарасы болмағандықтан, амал жоқ.* Маржанкүл Түлкібайға осы қорқынышының себебін хатында ұяла отырып *ла ж с ы з д а н* білдіруге душар болды (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ).

Совет жауынгерлері соғыстың алғашқы айларында *ла ж с ы з д а н* шегінген шақтардың өзінде де дұшпанға күйрете соққы беріп, туған жеріміздің әрбір сүйемін табандылықпен қорғады (С.Сейітов, Сөз сұра).

ЛАЖСЫЗДАН = е т. *Айла-тәсілі қыру, амалы таусылу*. – Апай-ау, – дедім әбден *ла ж с ы з д а н ғ а н* кейпімді жасыра алмай, – отырмайтын болсақ, кісі үйінің еденін сырлап, әуреге түсіп неміз бар («Қаз. әдеб.»).

ЛАЖСЫЗДАНУ *Лажсыздан етістігінің қимыл атауы*.

ЛАЖСЫЗДЫҚ з а т. *Шарасыздық, амалсыздық, айласыздық*. Жәмілердің жүздерінде мына жұрттың не бұйырынын күткен *ла ж с ы з д ы қ* бар (Д.Әбілев, Арман.). Аманкелді өмірінде бірінші рет *ла ж с ы з д ы қ* - т ы басынан кешті (М.Жұмағұлов, Қыран.). Бұл сондай *ла ж с ы з д ы қ*, адамдардың бәріне ықпалын жүргізетін лажсыздық (Ж.Аймауытов, Шығ. жин.).

ЛАЖЫ з а т. з е р г. *Зергерлік бұйымдар мен түрлі заттарға өң, тұс беру тәсілінде қолданылатын тыныке, эмаль*. Солардың істен шыққандарының *ла ж ы с ы н* қағып алып, ұсақтап, түйіп, қайта қорытып іске жаратып жүрмін («Парасат»). Еліміздің XVII-XIX ғғ. *ла ж ы* қолданып жасаған зергерлік бұйымдар мен ат әбзелдері сақталған. Бәлкім, осы *ла ж ы* (эмаль) сөзі мен «амал» сөзі астарлас емес пе екен деген ойға қаламыз («Парасат»).

ЛАЖЫЛА = е т. *Көгілдір шыны тұстес ерітіндімен (тыныке) бояу*. ≈ Ыдысты *ла ж ы л а д ы*.

ЛАЖЫЛАУ *Лажыла етістігінің қимыл атауы; тыныкелеу*. Әртүрлі бұйымдар жасау үшін қолданылатын тәсілдер: ою, қашау, құю, шеку, нақыс салу, өрнектеу, бояу, бұрау, ширату, кесу, тесу, илеу, өру, тоқу, иіру, бедерлеу, тігу, сыру, шабу, қақтау, ыстау, *ла ж ы - л а у*, дәнекерлеу, құрсаулау т.с.с. болып кете береді (Р.Шойбеков, Қаз. зергер. сөздігі).

ЛАЗАРЕТ [франц. lazaret] з а т. м е д. *Көлемі шағындау, кішігірім әскери аурухана*. Антоненкомен 1916–17 жылдары Күнбатыс соғыс майданында жүргенде Асқар жараланған солдаттардың *ла з а р е т і н* - д е талай кездесіп еді (С.Мұқанов, Ботакөз). Ақыры түнде *ла з а р е т к е* бардым да, таң атқанша атқыштың қасында отырдым (Т.Бигелдинов, Аспанда).

ЛАЗӘУӘРД з а т. *Лазурит (түсі көкшіл, күкіртті әдемі минерал)*.

ЛАЗЕР [ағыл. laser] з а т. физ. *Атомдармен молекулалардан шығатын электромагниттік қуатты сәуле көзі; оптикалық кванттық генератор*. Соғыс мақсаттарына арналған спутниктер мен глобальды ракеталардың жасалып шығуы бұлармен қарсы күресудің жаңа әдістерін табуды қажет етті. Сол себепті де континентаралық баллистикалық ракеталарға қарсы күресуде радиациялық сәулелік физикалық құрал *ла з е р д і*ң атқаратын рөлі күшті (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). Кванттық генераторлардың көрінетін жарық және инфрақызыл сәулелер шығаратын түрі оптикалық кванттық генераторлар немесе *ла з е р л е р* деп аталады (П.Полатбеков, Оптика).

Лазер агротехникасы. а у ы л ш а р. *Топырақ өңдеуде, тыңайтқыштар шашуда, көшеттерді дайындап, өнімді жинаудағы тәсілдер жүйесі, егіншілік технологиясы*. *Ла з е р а г р о т е х н и к а с ы н ы*ң негізгі элементтеріне тұқымды және суды лазермен активациялау, өсімдіктердің әртүрлі ауруларға төзімділігін арттыру шаралары жатады (ҚҰЭ).

Лазер жобасы. *Лазерге тән жасалған жаңа нұсқа*. Америкалық бір фирма бір миллион градустан артық температура тудыратын күшті сәулесі бар *ла з е р - д і*ң *ж о б а с ы н* жасаған (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

Лазер күші. *Лазердің әсер ету энергиясының күш-қуаты, шамасы*. Бұл *ла з е р д і*ң *к ү ш і* м е н 320 километр қашықтықта келе жатқан ракеталарды өртеп, жоқ қып жібереді (О.Жәутіков, Жаратылыстану.).

ЛАЗЕРЛІ с ы н. *Электромагниттік сәуле көзі бар*. Жұлдызды соғыстар жалғаса бере ме? «Тополь-М», «С-300» деген қатерлі ядролық ракеталар, *ла з е р л і* зеңбіректер де бар. «С-300» деп аталатын қаһарлы ракеталық-ядролық кондырғы бүгінде Астана мен Алматының аспанын қорғап тұр («Егемен Қазақстан»).

ЛАЗУРИТ [лат. lazur] з а т. м и н. **Көктас** (*түрлі өшекейге қолданатын, жасылдау немесе көкшіл түсті, шыныдай жылтыр асыл тас*). Сонымен бірге ол өте қымбат минерал лала мен *ла з у р и т* т е н дайындалған алқаны, қола шамды тауып алды («Лен. жас»). Қысқасы, қатты родуситтен жасалған өшекей, *ла з у р и т*, малахит сияқты асыл тастардан жасалған өшекейлерден кем түспейді («Лен. жас»).

ЛАЗЫ з а т. ж е р г. *Қызыл бұрыш.* Тамақтың л а з ы с ы ашты болып кетіпті (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Бұрын л а з ы н ы келімдері деуші едік (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАЗЫМ [ар. *دائم*] м о д. *Солай болғаны дұрыс, сонысы жөн, солайы қажет; лайық.* Біле білсе, әйел – еркектің ермегі, қуыршағы, тек жары да емес, жаны қиналғанда анасы, жадырағанда қарындасы да болуы л а з ы м (М.Сүндетов, Ескексіз.). Қайсы шаһарда парменке базарларда қандай мал балан сауда қылмақты білмек саудакерларға л а з ы м дүр («ТУГ»). Райхандай безіп өстің гүл бау-шарбақ, Гүл жүзің, зифа бойың, етің шәрбәт. Әуелден көңілімді бердім саған, Нәзік бел, қиғаш қасты, қалам бармақ, Жігітке л а з ы м еді іздеп бармақ (Ақан сері, Шығ.). Оған жауап қайтармау үшін адам арын да, намысын да, әлеуметтік беделін де жоғалтқан болуы л а з ы м (М.Шоқай, Танд.).

ЛАЙ¹ з а т. *Үй салуға, кірпіш құюға арнап, арасына сабан немесе көң салып атпен, аяқ - пен иленген балшық.* Ақжаңыл құлагер бестінің құйрығын шарт түйіп, өзі мініп л а й басты (Д.Әбілев, Арман.). Ұзын бойлы, екі жауырыны қақпақтай Кәдір сабан қосылған л а й д ы араластырып жатыр еді (Қ.Қамбаров, Алтай). Біріміз жер қазып, біріміз қада қағып, енді біріміз л а й илеп жатырмыз («Лен. жас»).

Шипалы лай. *Емдік қасиеті бар, табиғи ыстық батпақ. Шипалы лай мен* емдеудің әсерінен қабынып ісінген жердің ісігі қайтады (К.Өтегенова, Бедеулік.). Күкіртті сутегінің родондық ваннасын қабылдаумен де және шипалы лай мен де емдейді (Н.Әжіғалиев, Мал ауру.).

ЛАЙ² с ы н. **1.** *Таза емес, тұнық емес.* Бақшаға ексек, қызғалдақ қуармаса, Таза бұлақ лай боп суалмаса, Майысқыш шартарапқа жас табиғат, Жарар еді жамандыққа бұралмаса (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бетінді оң жағыңа сала жүріп, Аман өт мынау жатқан л а й қақтан (А.Байтұрсынов, Шығ.). Құда, яки алашша айтсақ, Құдайдың құрметінен құр қалғанға жылаймын. Сен әулие бұлақтайын мөлдірсін, Қақтан таяз шалшық түбі – л а й - м ы н (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **2.** а у ы с. *Пиғылы жаман, арам ойлы.* Сырты тұнық, іші л а й жауың бар – Жаны аштын жақын сол деп малданба. Жұрттығыңды жоғалтпай

әлден, басын қос, Озу қиын көмбе жерге барғанда (М.Дулатов, Шығ.).

Лайсу. *Таза емес, балшық, топырақ аралас су.* Л а й с у д ы тағы да екі рет түйіле жұтып, жоғары қарасам, үстімде көпірдің қанатын көрдім (Б.Момышұлы, Шығ.). Қырық күн шілде – арық пен атыз кешеміз, Қоңыр л а й с у д а н рақат басқа тілемей. Қашсаң да болмай жатарда жуып шешеміз, Жарылған қолға жағатын еді кілегей (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Машина қар аралас л а й с у д ы сызып келе жатыр еді, бір заманда арты бұлғаңдап, қырындай тартты да, күрт тоқтады (С.Шаймерденов, Мінез).

Лай төккен жер. ж е р г. *Балықтардың көбірек топтанған, шоғырланған лайлы жері.* Балықшылар л а й т ө к к е н ж е р г е ау салса, балықты көп алады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАЙҚА з а т. *Өзен суының та - суы қайтқанында жайылмалық топырақ бетінде қалған лайлы тұнба* (Орыс.-қаз. топырактану түсін. сөздігі).

ЛАЙҚАТ с ы н. ескі кіт. *Лайық.* Қойып-ты қаһи құлын талпындырып, Л а й қ а т дәулет бермей әліне шақ. Асқарға асылғанмен қол жете ме? Көңіліне жаңқаланып түседі дақ (Кете Жүсіп, Өленд.). Айдынғали батырдың аты өзіне л а й қ а т (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАЙЛА=е т. **1.** *Суды лайлап, былғау.* Өзендегі, көлдегі суаттарды мал л а й л а п, батпақтамау үшін, малдың суға құлайтын жеріне құм немесе ұсақ қиыршық тас төсеген дұрыс (Ш.Бөрібаев, Сиыр малы.). Сол жерде шалшық суды аяғыммен л а й л а п жіберіп, жата қалып аунадым (Тұлпар). Мойныңды қазір жұлып алайын ба, суымды неге былғап, л а й л а й с ы ң (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені былғау, бүлдіру, бұзу.* Шешілмей жатқан сұрақ ең, Қоюшы ем үнсіз кейде ойға ап. Мөлдіреп аққан бұлақ ең Л а й л а п алдым мен бейбақ (Т.Молдағалиев, Жүрек.). Жер мен көкті л а й л а д ы, Бұзық, озбыр жалмауыз. Оқ пен қару сайлады, Ежелгі қорқау қанды ауыз (С.Машақов, Жылдарым.). Енді енжілді еш сөзбен л а й л а м а н, Күдіретсің, күдіретсіз... құлай ма адам? Мәңгі рақат, мәңгі азап кешсінші деп, Бір махаббат сыйлады Құдай маған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Тұнығын лайлады. *Тыныштығын бұзды, бүлдірді.* – Т ұ н ы ғ ы м д ы л а й л а ғ а н қандай ит едің! (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

– Ғатеке, қой. Мен ондай айуан емеспін, сенің *тұңығыңды лайлайтың* (М.Гумеров, Хазірет.).

ЛАЙЛАН = е т. **1.** *Былғану, батпақ болу.* Құдықтың маңайы ыбырсыған қызыл кір - піш, темір-терсек; күреңітіп *лайланған* суы да шағын (Р.Токтаров, Ертіс). Қызғанып қызғыш байғұс шыр айналды, Абыржып ана-көңіл мың ойланды. Ғазиздің көзінде емес, көңілінде, Айдын көл астаң-кестең *лайланды* (М.Мақатаев, Шығ.). **2.** *Күреңіту, қараю; қоюлану.* Хлорпикринді темір ыдысқа құйып сақтағанда түсі қоңыр тартып кетуі мүмкін және тоттың езілуінен *лайланып* тұрады (Ж.Лұқпанов, Химия). **3.** а у ы с. *Көңілі бұзылу.* Оңымнан туса болды ай, күндерім, Қайтер дейсің қажаған қайғың мені. *Лайланбай* ақ таңда жатса болды, Аққу жүзген көңілдің айдын көлі. Қайтер дейсің қажаған қайғың мені (М.Мақатаев, Шығ.).

Көзі [жанары] лайланды. *Көзі бұлдырады, мұңарланды, тұманданды.* Жігіт *көзі лайланып*, ақша керектігін айтып тұр (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Нұр шашқан талай *жанарлайланып*, Тұр бәрі, пен-дешілік былай қалып. Қабырғасы қайысқан көпті көріп, Қиналған болар, тегі «құдай да» анық (К.Жұмағалиев, Айнамкөз).

ЛАЙЛАНДЫР = е т. **1.** *Суды қоюландыру, былғау.* Егер микроорганизмдер өсетін орта сұйық бола қалса, оны *лайландырып* жібереді (Н.Шоқанов, Микроорганизм.). **2.** *Бұлдіру, ластандыру.* Туыстың да туысы бар, Жаны бірге білгейсің. Судың мөлдір күмісі бар, *Лайландырмай* жүргейсің (Н.Көбенов, Дала.).

ЛАЙЛАНДЫРУ *Лайландыр етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЙЛАНУ *Лайлан етістігінің қимыл атауы; былғану, лай көтерілу.* Мәселен, жағалауына ағаш отырғызылмаған каналдардың бойына арам шөптер өсіп, судың ағуына кедергі жасайды және *лайлануын* тездетеді (М.Ахметов, Егін. өсіру). Известь суының *лайлануы* бөлінген газдың, көміртегінің қос тотығы екендігін дәлелдейді (Орган. химия).

ЛАЙЛАТ = е т. *Суды лайландыру, былғату.* Қыз мөлдір көлді *лайлатып* алмайыншы деп ортамен ақырын, абайлап жүзеді («Мәдениет және тұрмыс»). Ер Естай – ерке ұлық думан құрған, Жазулы толқынында аты тұрған. Тобылдың *лайлатпаймын*

тұңығын деп, Өзін де, өмірін де етті құрбан (М.Хакімжанова, Таңд. өлеңд.).

ЛАЙЛАТТЫР = е т. *Суды лайлатқызу, былғаныш еттіру.*

ЛАЙЛАТТЫРУ *Лайлаттыр етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЙЛАТУ *Лайлат етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЙЛАУ¹ с ы н. *Таза емес, тұңық емес; былғаныштау.* Өне жерде де, мына жерде де шомпылдатып, *лайлау* өзенге рақаттана түсіп жатқан жұрт (Т.Әлімқұлов, Ақбоз ат). Санат шыдай алмады, жігіттердің «қой», «қой»-ына қарамастан шешіне салып күмп берді әрі *лайлау* суық суды қарны шартпағанша ішті (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

ЛАЙЛАУ² *Лайла етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Суды лайлап, былғау.* Қолынан келер дәрмені жоқ, бірақ сол суды *лайлаудың* өзі де оған көңілін орнықтыратын шешім тәрізді (І.Есенберлин, Қатерлі.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсені былғау, бұлдіру, бұзу.* Тегі, адам армандағанда, оған тұзақ құрып, адам аңсап сағынғанда, оған бұралық тастап, ұлы сезімнің тұңығын *лайлаудан* ебестік бар ма? (О.Бөкеев, Қайдасың.).

ЛАЙЛЫ с ы н. *Лай араласқан, батпақты, былғанышты.* *Лайлы* жолдың тартпа балшығынан құтылып, даңғыл тас жолға түстік (Б.Момышұлы, Шығ.). Тасқынның бірі – 1956 жылдың 7 августында таудағы Тұйықсу мұз бастауынан басталған *лайлы*, тасты ағынның қала көшелерінен бойлап өтіп, Ташкент аллеясына қарай құйылуы (Ж.Жұмақанов, Адам.).

ЛАЙЛЫЛЫҚ з а т. *Батпақтылық, былғаныштылық.*

ЛАЙНЕР з а т. т е х. *Өте биіктікте тез, жылдам ұшатын, көлемі үлкен әуе көлігі; үлкен ұшақ.* Күміс қанатты алып *лайнер* бұлтты тіліп, биікке көтеріліп, астанаға сапар тартты (С.Мәуленов, Жер нәрі). Осы күнге дейінгі *лайнерлер* сағатына 800–900 километр ұшса, «Ту-144» сағатына 2500 километр ұшады («Қазақст. мұғ.»).

ЛАЙСАН з а т. **1.** *Көктемгі, күзгі маусымда қардан, жауын-шашыннан миы шығып езіліп жатқан жер, батпақ.* Бір кезде мен осы жолдың бәрін көктемнің қара суығында, қар еріп жатқан *лайсаңда* өткенмін (А.Сатаев, Ақын ізі). *Лайсаң* болсын, оқыстан кейде қар жаусын, Абыр да сабыр

шаруа қайта қамдансын, Адамдар, мейлі, алдамшы күнге таңдансын, Сонда да, көктем, сонда да маған армансың (М.Мақатаев, Шығ.). Той басталды. Қоңыр күздің бір *лай-с аң* кезі еді, Өткел бермей тасып жатты ашулы Ақсу өзені (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. а у ы с.** *Жұртты асты-үстіне келтіретін лаң, қырғын-сүргін.* Бүліншілік, лаң, *ла й -с аң* дегендердің барлығы да қара бұқараның басына туды (І.Жансүгіров, Шығ.). Өткен күн алдымыздан елестеді, Тарихтың талай асу белестері, *Ла й с аң*, кешегі өткен лаң күндер, Тарихтың шын айғағы емес пе еді (Н.Ахметбеков, Аманкелді). *Ла й с аң* замана май батпақ, Жауыздық ботқасын қайнатпақ. И, арсыз! Ақсия күліп тұр. Адамды адамға айдап сап (М.Мақатаев, Шығ.).

ЛАЙСАНДАН = е т. *Лайға айналу, былғану.* Күн шуақтана түскен сайын, еріп, қосылған қар суымен көтеріле, *ла й с аң -д а н ы п* жатқан Қожамберлі өзеншігі осы өңірге кей кезде тасқын-толқынын ытқытып тастайтын (Б.Токтаров, Қыран.).

ЛАЙСАНДАНУ *Лайсаңдан етістігінің қимыл атауы.* Су көздерінің *ла й с аң -д а н у ы н а* көрінеу жол берген совхоздардың директорлары мен бас мамандарына айыптар да салынды («Лен. жас»).

ЛАЙСАНДЫ с ы н. *Балшығы бар, лайлы.* Көктем күнінің *лайсаңды* жауын-шашынына қарамастан, егіс ең қолайлы агротехникалық мерзімде өткізілді (Ж.Исмағұлов, Адам.). *Ла й с аң ды* қоңыр күз өте берді, қылышын сүйретіп қыс та келді (М.Рашев, Бетің қисық.).

ЛАЙСАНДЫҚ з а т. **1.** *Батпақ болғандық, былғаныштық; ластық.* Қожа күз күнінің *ла й с аң ды ғы н а* қабағын кіреукелендіре қарап өтті де, жел жұлмалаған шапанының етегін қымтана түсті (О.Бөкеев, Үркер). Қызылордадан шыққан жеңіл машина жердің *ла й с аң ды ғы н а* қарамастан «Қарақұм» совхозының орталығына апаратын қара жолмен суыт жүріп келеді («Лен. жас»). **2. а у ы с.** *Ел тыныштығын кетірген дау-жан-жал, лаң; бүліншілік.* Ақан ел «жақсыларына» қосылатын болыс, билердің пара жеп, халық ішінде *ла й с аң ды қ* тудырып, шен-шекпен үшін қандай сұмдық қылмысқа да бара алатынын көреді (А.Жұбанов, Замана.).

ЛАЙСЫЗ с ы н. *Мәлдір, тұнық, таза.*

ЛАЙТҮНБА з а т. с у ш а р. **1.** *Суару арнасында, бөгендерде ағыспен әкелінген*

тасындылардың шөгіндісі. 2. Жайылмаларға су тасындыларының немесе жыра аллювийлерінің шөгіндісі. 3. Құмды жерлерді мелиорациялау әдісі.

ЛАЙТ = е т. с ө й л. *Лайлату, лайландыру.* Өлгенін барған адам келді айтып, келмейтін болыпты деп мұнда қайтып. Қоштасып, тәжін алып жерге ұрып, Наһандай суды бұлқып кеткен *ла й т ы п* (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

ЛАЙХАТ с ы н. е с к і к і т. *Лайық, жөн, дұрыс.* Ішкі Ресейден Сібір жеріне келіп орналасып жатқан орыс қара шаруалары қатарында жерге орналасуға өз тарафынан ехтиярлы мағынада еттифақ білдірген қазақ ауылдарын да отырықшыландыру мәселесін сіздердің маслихаттыңызға салуды *ла й х а т* көріп, бізді жоғары мәртебелі дала генерал-губернаторы жіберіп отыр (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан).

ЛАЙЫҒЫНША ү с т. *Ойға алғандай, қажетінше.* «Олар несімен ұнайды?» – деп-сіздер. Ең алдымен үлкенді де, кішіні де *ла -й ы ғы н ш а* сыйлай білетіндігімен ұнайды («Лен. жас»). Қазақшадан орысшаға аудару бұрын бізде *ла й ы ғы н ш а* жолға қойылмай келген сала болатын («Қаз. әдеб.»).

ЛАЙЫҚ [ар. لائق] с ы н. *Ыңғайлы, дұрыс, сай.* Балалар дұрыс оқи алмай қиналған жерде, мұғалім өзі оқып көрсету *ла й ы қ*. Баяндап оқытудың асыл мақсаты һәм тәртібі, қысқа да болса осыдан андалса керек (М.Дулатов, Шығ.). Дін қызметіне лайықты адамдар даярлау үшін заманның рухына *ла -й ы қ* қылып медреселерді түзетуге һәм керек-ті орындарда жаңадан ашуға ерік берілсін (М.Дулатов, Шығ.). Жиырма үш жасымда Бұл өлең жазылған, Басында табылмай Өзіне *ла й ы қ* өн. Мұңлы, күйсіз, Жесір боп жатыр еді, Мінеки, ойланyp, Өз өні табылған (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Лайық емес. *Ыңғайлы, дұрыс, сай емес.* Оныңыз да дұрыс, жас кісі, жақын адамға жалына беру – сіздің бойыңызға *ла й ы қ е м е с* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ сырты әдепті кісінің жүрегі салқын болады деп ойлау *ла й ы қ е м е с*. Менің жүрегімде де ыстық қан бар. Мен махаббатты қатты білемін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Лайық көрді. *Дұрыс деп санады, ыңғайлы көрді.* – Сондықтан аурулардың әрқайсысын ежіктеп жеке-жеке таныстыруды *ла й ы қ к ө р д і* (Е.Оразақов, Дәрігер.). Жауапсыз қалғанды *ла й ы қ көрмей*, Мағаш Дәрменді

тоқтатарлық бір жауап айтты (М.Әуезов, Абай жолы). Бұлардың тілектері біздің қалың қазаққа да өрнек болуға жарарлықтай болған соң, бұл арада жазып өтуді *лайық көрдік* (М.Дулатов, Шығ.).

Лайық па. *Ыңғайлы ма, дұрыс па, сай ма.* Бауырым! Сен о жақта, мен бұ жақта, Қайғыдан қан жұтамыз. Біздің атқа *лайық па* құл боп тұру. Кел, кетелік Алтайға, ата мирас алтын таққа! (М.Жұмабаев, Шығ.). Жайың осы. Өңкей сұм жалынғаның, *лайық па* соларға табынғаның? Құдай берген малыңды қуға шашып, Осынша есер болғаның не қылғаның? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЛАЙЫҚАТТЫ сын. көне. *Лайықты.* Сонысы өліп орнына, *Лайықатты* ер іздеп, Қыдырған екен саланы (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ЛАЙЫҚСЫЗ сын. *Жөнсіз, ыңғайсыз, қолайсыз.* Ру намысын қорғаушы атқамінер ақындардың жауаптары Сәкеннің құлағына жетсе керек, бірақ олармен қайымдасуды азамат ақын өз бойына *лайықсыз* көрген сияқты (Ә.Көшімов, Лашын.). Салғыласып ұрсыса беру ердің ісі емес, саналы азаматқа *лайықсыз* нәрсе (А.Байтанаев, Жаңғыр.). Ақан секем алған ауыл ішіне келіп, көзге түсе беруді *лайықсыз* көрген, әсіресе, Ақтоқтыға сөз ермесе екен деп өзін-өзі ашық жүруден тыйған (С.Жүнісов, Ақан сері). Аллаға адал кісі барар тұзу, Ауыр бол, жеңіл, нашар, болма қызу. Жігітке есітуге *лайықсыз* Ала алмай жүріп ақын уағда бұзу (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЛАЙЫҚСЫЗДАУ сын. *Ыңғайсыздау, қолайсыздау, жөнсіздеу, өрескелдеу.* Абай өз ауылының жекеленіп көшкенін *лайықсыздау* көрсе де, іштен аса құпия түрде бір қуаныш сезді (М.Әуезов, Абай жолы). Михаил Ивановичтің тілімен айтқанда, «балық күлкілі» Атаман үлкен кісіге *лайықсыздау*, тым ерсі дауыспен сақылдап күлді (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ЛАЙЫҚСЫЗДЫҚ зат. *Ыңғайсыздық, қолайсыздық.*

ЛАЙЫҚСЫН ет. *Ыңғайлы санау, қолайлы деп табу.* – Сағындықтың ойын мен білем, – деді ол, – егін күзетінің бастығына Қорекенді *лайықсын* ба *иды* емес, қолы жазу білмейді, осы жағын айтады ол (Б.Майлин, Шығ. жин.).

ЛАЙЫҚСЫНУ *Лайықсын етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЙЫҚТА ет. 1. *Ыңғайлау, дұрыстау, сай ету.* Кенжетай домбырасын даусына *лайықтап* күйлендіріп алып, өзінің жатаған қоңыр даусымен «Гауһар тасты» жайлап, әсіресе сөздерін нақ-нақ жеткізіп айтып отыр (Д.Әбілев, Арман.). Терең ойлап сөзімнің түбін біл де, іштен жыла, шырағым, сырттан құл де. Сол есті елде киім бар мода деген Керегіне *лайықтап* киінбеген (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Екеуміз түске дейін жүріп, бұр жарып гүлдей бастаған тобылғыдан әрқайсымызға аркалап жүре алатындай етіп *лайықтап*, екі арқа тобылғы шауып алдық (С.Мұратбеков, Жабайы.). 2. *Дұрыс көру, қол көру, лайық деп санау.* Жанқұттының келінге *лайықтаған* адамы бар (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). Бір онсыз ғашықтық жоқ ер басында, Керекті және қостым жолдасына, Хауаны Адамменен жолдас қылып, Кім қылды *лайықтап* ол басында (Шал ақын, Өлең.).

ЛАЙЫҚТАЛ ет. *Ыңғайлатылу, дұрыс талу, сай етілу.* Жазалаудың кейбірі мына төмендегілер: біріншіден, жазалау әр уақытта әділ, баланың кінәсына *лайықталып* берілуі тиіс; екіншіден, жаза әр уақытта оқушы санасында із қалдырып, оны жақсы жолға итермелейтіндей етіп берілетін болсын (Қ.Жарықбаев, Психология). Арбалар да су тасуға *лайықталып* қайта жасалды (Қ.Әміров, Өшп. жұлдыз.).

ЛАЙЫҚТАЛУ *Лайықтал етістігінің қимыл атауы.*

ЛАЙЫҚТАН ет. *Ыңғайлы, дұрыс деп табылу, қол көріну.* Правлению председателдікке Ғали Ыбраев, казначейлікке Ережеп Қойайдаров сайланды. Серіктіктің есеп-қисабын басқаруға Нысанғали Бегімбетов *лайықтанды*. Серіктікке 50-60 шілен жазылды. Мұнан кейін де кірушілердің көп болатыны байқалды (М.Дулатов, Шығ.). Жұрттан земски сбор деп жиылатын ақша қазақтың бар керегіне *лайықтанып* бөлінеді һәм бір тиыны шетке ауыспай, өз пайдасына жұмсалады (М.Дулатов, Шығ.).

ЛАЙЫҚТАНДЫР ет. *Лайықты еткізу, сай еттіру.*

ЛАЙЫҚТАНДЫРУ *Лайықтандыр етістігінің қимыл атауы.* Ресей Қазақстанның саяси-аумақтық құрылымын өзгертуге асыққанымен, қалыптасқан мәдени-экономикалық үрдісін өз заманына *лайықтандыруға* тап онша асыға қоймады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛАЙЫҚТАУ¹ с ы н. *Өзінің қолайына ыңғайлырақ.* Нартай қолындағы сырнайын кере құлаш созып жіберді де, өзі білетін үнемі көкірегінде жүретін таныс, бейтаныс жуанды-жіңішкелі көп ырғақтық ішінен екпінді, күшті даусына *лайықтау* біреуін іздестіре бастады (О.Бодықов, Бұлбұл.).

ЛАЙЫҚТАУ² *Лайықта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ыңғайлау, сай ету.* Стихиялы нарықтың идеологы, әлемдік экономикалық теорияның негізін қалаушы Адам Смит өзінің «Халықтар байлығының табиғаты мен себептері туралы зерттеу» деген басты еңбегінде – жекеменшік иелерінің байлықты көбейтудегі мүддесі өндірісті дамытудың және оны қоғамдық қажеттіліктерге *лайықтау* деген жазған болатын (Б.Жүнісов,... Нарық, экон. негіз.). Кириллицаны тіліміздің табиғатына *лайықтау* қажеттілігі ескерілмей, бөгде әріптерді (ц, ч, щ, х, ф, ю, я, ь, ы) әліпбиімізге зорлықпен енгіздік («Қаз. әдеб.»). Жазушының инсценировкаға бүйрегі бұрмаса да, оның романдарын Вл.И.Немирович – Данченко сықылды ұлы режиссер театрға *лайықтауға* білек сыбанып кірісті (Р.Нұрғалиев, Күретамыр). 2. *Дұрыс көру, лайық деп санау.* Әділжанның қалай дегенде де өзінің болашақ балаларына Маркс қыздарының аттарын *лайықтауы* оның азаматтық асыл жүрегінің ыстық бір лүпілін танытқандай еді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Қандай қажеттер болыстың, қандай қажеттер патшалықтың күшімен өтеу жұрттың қалауымен, *лайықтауымен* болады (М.Дулатов, Шығ.).

ЛАЙЫҚТЫ с ы н. 1. *Сай, тең, паранап.* Бір адамда бес жасар бала болса, Біреуде бойжеткен қыз және болса. Осы екі бала қалай *лайықты*, Атасы ойламай ма, дана болса? (М.Дулатов, Шығ.). Аспан, жер суреті түр көзінде, Табиғат көрік берген бір өзіне. Сыпайы, кішіпейіл гүлдей нәзік, Көркіне *лайықты* мінезі де (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. *Ыңғайлы, оңтайлы.* Не денеге, не жанға жайлы емес қой, Осыған да дау айтып таласа ма? *Лайықты* киім жоқ па бұдан басқа, Керексіз кербезденіп бос шатаспа (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Бұл сөздің шешуін тауып, *лайықты* дәлел келтіру оңай іс емес (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Дұрыс, жөн.* Сақал-шашына өлден ақ еніп, егде тартып қалған кісі мына Айғанша секілді уыздай жас қызға жар болудан гөрі әке болуға

лайықты сияқтанып, ішінен қынжылып, үнсіз отырып қалды (Ә.Нұрпейісов, Сергелдең). Бірі жынды, біреуі жөнді болса, Баласын хайуанша сатты пұлға. Ақсақ, соқыр, таз болса, тағы жаман, Көріп сүйген *лайықты* әрбір құлға. Сүйікті бұтағыңа бүрлеп шыққан Құрметті жемісінді ысырап қылма! (Ә.Найманбаев, Шығ.). 4. *Қолайлы, жөнді.* Ғалия қармана қалып, қапелімде сүйіншіге *лайықты*, ештеме таба алмады білем, саусағындағы алтын сақинасын суырып алып ұсынып еді, қыз сәл ойланып, басын шайқады (Ж.Тілеков, От кешу). Бір адам үш анада сіздей болар, Бір кісі орын тапса талаппенен. Балаңыз *лайықты* лауазымға, Гүбірнә қылып қойды графпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Өкінем, өткен іске жоқты қарап, Отырам, орны болса барға санап. Әрине, еткен талап, ойлаған ой, Тұрса екен *лайықты* іске жарап (Шал ақын, Өлеңд.). // *Сай, тең жан, паранап нәрсе.* Қарамас енді маған мұнайып күн, Мен сені жақсы біліп, шынайы ұқтым. Жүр бері, гүл төселген соқпақтармен, Биікке тумысынан *лайықты* м (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Лайықты адам. *Бір нәрсеге, іс-әрекетке т.б. қолайлы, сай адам.* Дін қызметіне *лайықты адам* даярлау үшін заманның рухына лайық қылып медреселерді түзетуге һәм керекті орындарда жаңадан ашуға ерік берілсін (М.Дулатов, Шығ.).

ЛАЙЫҚТЫЛАУ с ы н. *Ыңғайлылау, сайлылау.* Бұл әннің айтылуы мен тартылуы мерекелік маршқа *лайықтылау* (Т.Оразов, Қаныш.).

ЛАЙЫҚТЫЛЫҚ з а т. *Қолайлылық, ыңғайлылық, жарамдылық.* Киімнің әдемілігі сыртқы көрінісінің қарапайымдылығы мен бояуының жақсы үйлесуінде, ақыр аяғында үстіне қонымды, *лайықтылығында* екенін бала түсінетін болсын (Семья тәрбиесі). Әрине, оқыту дәрежесінің *лайықтылығы* балаларға барлығы да оңай түсетін болсын деген сөз емес (Семья тәрбиесі).

ЛАЙЫМ [ар. *لايم*] ү с т. *Үнемі, әрдайым, әрқашан.* – Рақмет, оныңызға *лайым* солай болсын, – деді өзіне-өзі енді келген Жәния ақ халатты, ақ көңіл дәрігерге қарап (С.Шаймерденов, Өмір.). *Лайым*, құшақтарың жазылмасын дегендей, жандарынан жеңіл машинаның жарығы сызып өтті (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.).

ЛАЙЫМДА ұст. *Әрқашанда, әруақытта.* *Л а й ы м д а* елінің мандайына біткен еркек ұлы бол (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Егер бастарыңнан өткермеген іс болса, онда *л а - й ы м д а* ауыздарыңа алмағандарың темекі болсын! (Б.Соқпақбаев, Өзім тур.).

ЛАЙЫТ = е т. с ө й л. *Лайлату, лайланып бозғыл тарту (су туралы); суды лайлау.* Төңірегі сол баяғы қоймалжың. Әлгіндегідей мөлдір емес, *л а й ы т а* бастапты (Ә.Кекілбаев, Құс қанаты). Тоқтаған жері Қарасу, ішетін жылқы құмартып Күндіз-түні мал кетпей, Жатушы еді *л а й ы т ы п* (Едіге). Со *л а й ы т - қ а н* жерге балық топтанады. Көп балық бір жерге шоғырланса, су бетін *л а й ы т а* бастайды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАК [нем. Lack] з а т. х и м. *Металл, ағаш, әйнек, бығары т. б. заттарға әдемі өң беру үшін қолданылатын, даяр күйінде дүкендерде сатылатын түссіз шайыр ерітіндісі.* Қызыл *л а к п е н* боялған қарапайым рамадағы суреттер үй ішін көріктендіріп, гүл-гүл жайнайды (С.Омаров, Әңгім.). «Бүлдіріп алдым-ау» деген оймен Алматы қыздың *л а к* жалатқан жалтыр, біз өкше туфлііне көз қиығын салды (Т.Бердияров, Фарида). Лакталған мебельдің жылтырағы кетіп, күңгірттенсе, оны қайтадан қалпына келтіру үшін, бұрынғы *л а г і н* наждақты қағазбен кетіреді (Келіншектер.).

ЛАКМУС [голл. lakmoes] з а т. х и м. *Қышқылдың әсерімен қағазды қызыл түске, ал сілтінің әсерімен оны қайтадан көк түске өзгертетін өсімдіктен жасалған көк бояу.* Көк *л а к м у с* қағазды кез келген қышқылға батыру арқылы қызартуға болады (А.Мырзабаев, Химия). Метиламиннің және этиламиннің ерітінділері сілтілер сияқты, *л а к м у с т ы* көк түске бояйды (Орган. химия).

ЛАКОНИЗМ [грек. lakonismos] з а т. ө д е б. *Ойды аз сөзбен мейлінше тұжырымды, анық етіп жеткізу шеберлігі; ықшамдылық, айқындылық.* Осындай *л а к о н и з м* – қарапайымдылық, ойды ықшамды және айқын жеткізу шеберлігі қазақ әдебиетінде Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов әңгімелерінен анық байқалады (ҚСЭ). Ұсақтық, сезуарлық біздің көптеген шығармаларымыздың сапасына нұқсан келтіруде. Образ, тақырып, сюжет, тілдегі *л а к о н и з м* барлық жанр үшін қымбат («Қаз. әдеб.»).

ЛАКТА = е т. *Лак жағу, лакпен сырлау.* *Л а к т а п* қойғандай қап-қарасын (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ЛАКТАЛ = е т. *Лак жағылу, лакпен сырлану, жалт-жұлт ету.* Таяқтың өне бойы неше түрлі бояумен боялған, алтын мен күміс жалатқан жерлері де бар сияқты, *л а к - т а л ғ а н*, жалт-жұлт етеді (З.Ақышев, Достар.). Аяғына замш немесе *л а к т а л ғ а н* қара туфли киіп, беліне белдік буынып, ақ жағаның орнына өңіріне әдемі ақ гүл қадап алса – бұл киімі театрға бара беруге жарайды (С.Байжанов, Сыр.).

ЛАКТАЛУ *Лактал етістігінің қимыл атауы.*

ЛАКТАС = е т. *Лак жағысу, лакпен сырласу.*

ЛАКТАСУ *Лактас етістігінің қимыл атауы.*

ЛАКТАТ = е т. *Лак жаққызу, лакпен сырлатқызу.* Шкафты боятпай *л а к т а - т ы п* қана қойған екенсің, бұ да білгендік (Ғ.Сланов, Замана).

ЛАКТАТУ *Лактат етістігінің қимыл атауы.*

ЛАКТАУ *Лакта етістігінің қимыл атауы.*

ЛАКТАЦИЯ [лат. lactare] з а т. *Сүттену (сүт безінде сүттің түзілу, жиналу және оның мезгіл-мезгіл бөліну процесі).* *Л а к т а - ц и я* жүктілік кезінде белгілі даму сатысынан өткен сүт безінің альвеолдарында арнайы эпителий клеткаларында қаннан түзіледі (ҚҰЭ).

ЛАКТОЗА з а т. *Сүт қанты.* *Л а к т о - з а* айран, қымыз ашыту үшін және медицинада, бактериологияда қолданылады (ҚСЭ). Ең бастысы, онда холестерин мен *л а к т о з а* (сүттегі қант) атымен жоқ. Өзге тағамдармен калориясы деңгейлес, тіпті көбінен жоғары деуге болады («Парасат»).

ЛАҚ¹ з а т. *Ешкінің алты айға дейінгі төлі.* Шал-кемпір құншуақтап, көңілі жай боп, Өткен күн, өмірін айтып, күбірлесіп. Бота, құлын, бұзау, *л а қ*, қозы туып, Қуанып ойнақтайды, олар да өсіп. Сөйтсе де адам көзі бір тоймайды, Харекет берседағы қанша несіп (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ешкі сүйеді баласын «*л а ғ ы м*», – деп, Тастан таска секірген «шұнағым» – деп (С.Сейфуллин, Шығ.). Ақ ешкі зарланасың *л а ғ ы ң а*, Сүт берген емшегіңнен шырағыда, Қосылып, кел, екеуміз бір жылалық, «Төңірдің» жетер ме екен құлағына (К.Әзірбаев, Шығ.). Бала тым қорқақ келеді. Мұның себебі – баланың қиялы тым тірі һәм денесі әлсіз. Бала жел-

ден, сықырлаған есіктен қорқады, қозыдан, *ла қ т а н* қорқады, жат кісіге жоламайды (М.Жұмабаев, Шығ.).

Жарғақ лақ. *Енесін емін, жеткілікті ет жимаған әлжуаз лақ.* Әуеден алтын сәуле қарға құлап, Жанданды жазды көріп *жарғақ ла қ*. Жүгірді айдын-айдын айна бұлақ, Орғылап ойдым-ойдым ойға құлап (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Лақ құрлы. *Лақ сияқты, лақ тәрізді де санамау, бағаланбау.* Байқасақ, жезде, Бауыздар кезде, Үн шығу бар емес пе! Үндемей өлсек, Сүйекпен көмсек, Кейінгілер демес пе?! *Ла қ қ ұ р л ы* бақырмай, Өлген екен, апырым-ай! (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қасқыр тартқан кездерде Бақ ететін *Ла қ қ ұ р л ы* жоқпыз ба, Көкешім-ау!? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Лақ теке. *Тартылмаған алты айлық еркек лақ.* Қалқиып өсіп қалған *ла қ т е к е*, тушалар белгі болысымен ентелеп суатқа ұмтылды (А.Нұрманов, Құлан.). Жылдам киші. Боқыраудағы *ла қ т е к е д е й* сүзістіріп, қыраң күлкіге батайық (Қ.Қуанышбаев, Шаншарлар).

Лақ текедей бақылдап. бейн. *Әбден есті шығарып. Ла қ т е к е д е й ба қ ы л да п*, мазамды алдың шыдатпай (Айтыс).

Лақ текенің көзіндей. бейн. *Шадырайып, оқырайып.* Көзі *ла қ т е к е н і ң кө з і н д е й* шекарасынан шығып кетіпті (Ғ.Мұстафин, Таңд. шығ.).

Тышқақ лақ бітпеген [байламаған]. *Мал бітіп көрмеген, түгі жоқ, жарлы.* Ол – күні кешегі малайы Тоқтағай соқыр. Есігіне *ты ш қ а қ ла қ бі ті н* көрмеген қу кедей, қазір кісімсіп, қызылқоспақтың жуан белінде мардымсып барады (Р.Райымқұлов, Түйелі адам). Нүркен мұнан кейін өз алдына от жағып, есігіне *ты ш қ а қ ла қ ба й ла н* көрген емес (Б.Шаханов, Ғашық.).

ЛАҚ² е л і к. *Сұйық заттың кенеттен ақтарылғанын бейнелейтін сөз.*

Лақ дегізді. *Лоқ еткізді, құсты.* Тастады Ер Төстікті *ла қ дегізіп*, Тамағын анасының баласы езіп. Төстіктің басы алтын болып шықты, Қара құс тастай салды жарқ еткізіп (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Лақ еткізді [етті]. а) *Сұйық затты ақта - рып алды.* Қарақатын оттық іздеп жанталасып жүріп, жолда тұрған құманды қағып кетті де, *ла қ е т кі зі н* суын ақтарып алды (Ә.Нұрпейісов, Қанмен тер). Міне, бір бойжет-

кен тайып жығылып еді, ентелеп келіп қалған екі бозбала қыздың үстіне екі шелек суды *ла қ е т кі зі н* төге салды (М.Гумеров, Хазірет.). ә) *Ойындағысын айтып салды.* Серегін ибалы адам, әдеп сақтайды. *Ла қ е т кі зі н*, сырын шашып ап, ертеңінде ие бола алмай жүретін кісі емес (З.Шашкин, Теміртау). Мен де іштегі шерді *ла қ е т кі зі н* ақтара салған соң, құр сұлдерім қалып, сұлық отырмын (Ө.Қанахин, Жер бас.). Осы оқиғаны алдына бірден *ла қ е т кі зі н*, төге салмай, біртіндеп таныстырғым келді (С.Мұқанов, Таңд.).

ЛАҚ= е т. 1. *Басқа жаққа (айдалаға) беталды қашу, бас бермеу.* Және де бұл есектің көзі соқыр, Басшысыз соқыр қалай жүрсін оңға? *Ла ғ ы н* тура жолдан қаңғып кетті, Қисайып қыңыржақтап, шығып жонға (А.Байтұрсынов, Шығ.). Орыс шын сүюдің не екенін білмейді. Сендердің сүйулерің асау аттың бетімен *ла ғ ы н* тулап шабуы сықылды. Сол алғаныммен арқар мен құлжадай тату-тәтті тұрып жатқан жайым бар еді (М.Жұмабаев, Шығ.). Ұшқыр қарабедеумен қуған Ақан ысқырып шақырса да, Құлагер басындағы адамға бой бермей, *ла ғ ы н* кете берді (С.Жүнісов, Ақан сері).

2. а у ы с. *Тура жолдан кету, қағидаттарын ауыстыру.* Мұндай іс арасында болған емес, Көз салсақ бұрынғы өткен бабамызға. Атаның жолын қумай *ла қ қ а н да*, Тура жол сонан артық табамыз ба? (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3. *Барар бағытын білмей, беталбаты сансырап жүре беру.* Суатқа мал суғара барған малай, Келеді құлақ-мұрнын о да уқалай. Кенеттен бір мезгілде боран соғып, *Ла ғ ы н* құба жонға кеткен талай (М.Дулатов, Шығ.). Жайықтың бір имек қолтығына ойысып кеткен ғой бұлар. Сонда да, біз құсап адасып, *ла ғ ы н* жүрген машина көріне ме? (Б.Аманшин, Көкжар). – Қой, беталды *ла ғ а* бермей, бағытымызды білмесек болмас, – деп мен машинаны тоқтатқыздым («Қаз. әдеб.»).

4. *Айдалаға, аулаққа қашу, ешкімді көргісі келмей кетіп қалу.* Ол күні Қартқожа *ла ғ ы н* теріс шығып кетіп, далаға түнеген (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жатақхананың дәл жанынан өтетін ұйғыр көшесіне түсіп алып, Алатаудың алыстан көрінген ақ бас шыңын бетке ұстап, *ла ғ ы н* тарта бердім (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). 5. а у ы с. *Босқа қаңғу, сенделу.* *Ла - ғ ы н* босқа далаға, Қоспады қайта жол бізді, Қанша жыл өтті арада, Көре алмай кеттім сол қызды (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

6. а у ы с. *Не болса соны айту, әңгімеден ауытқу, бос сөйлеу, көпіру.* Сен билеттегі сұрақтарды айтудың орнына мүлдем *лағып* кетіпсің (С.Жүнісов, Өшп. із.). Кейбіреулер көпіріп бос *лаққанда* аузымен орақ орады (Р.Әутәліпов, Қыр әңгім.). Садық орынсыз *лағып* сөйлемейді, өзіне берілген сұрақ болса, қысқа, дәл жауап қайтарады (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). Босқа және басқа жаққала *ғасыз!* Ер қадірін назардан тасалаудан, Қай ел опа тауыпты? Иә, ерлікті жасамаудан Бағаламау әлдеқайда қауіпті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Түзуіне төтелеп тура жүру, Жөнді іске теріс *лағып* бөлен демес. Әр пенденің басында әртүрлі іс бар, Табылған барша жұрттан үшбу кеңес. Егерде жүрегінде талап болса, Қорғанбай көкке ұмтыл, бойды теңес (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЛАҚА з а т. з о о л. <лат. lota lota> *Мұртты, басы жалпақ, бауыры теңбілдеу қоңыр түсті үлкен балық.* Шұнақтың қолында жіпке тізілген үш-төрт мөңке балық және үп-үлкен *лақасы* бар (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.). Төлегеннің *лақаны* бірінші рет көруі: ұзыны екі құлаш, басы өгіздің басындай (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы). Бұл маңда кәсіптік маңызы күштілері сазан, үсіген, табан, торта, *лақа* және сельдтер (Ә.Бірмағамбетов, Қазақст. геогр.). Түлендей жылтыр балықшы достар жанықты. Көрдім мен сонда қап-қара *лақа* балықты. Ақынның көзі түспеген білем бұған да, Лақадан қазір кез келген бақа даңқты (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Лақа ауыз. *Күлгесі, не болса соған ыр-жиып күле беретін.* Езуінде жиек болмаған соң Әбдіжапар ел ішінде *лақа ауыз* атанып кетті (Қ.Ысқақов, Қара орман).

Лақа бас. *Доғалдау келген жалпақ басты.* Баяу сырғыған жылан бір кезде Сейтеннің сәл жұмулы алақанының арасына басын сұқты. *Лақабас*, білектей, жуан, қайрақтай тас түстес тау жыланының өзі (І.Есенберлин, Қаһар). Аяғындағы *лақабас* етігі мен үстіндегі қалың киімі ауыл адамы екенін аңғартқандай (Қ.Сатыбалдин, Қараторғай).

Лақа мұрт. *Мұртты едірейген, ыңғайсыздау.* Әңгіме толастай берген сәтте, *лақамұрт* жігіт орнынан қайта тұрып, Есімнің намысына тие сөйледі (М.Дүйсенов, Мейман). Байғыз бас қысқа мойын, *лақамұрт*, Ақ көңіл және де емес көңілің сара. Бұл айтқан сынауымның қатесі жоқ, Нанбасаң қолыңа айна алып қара (Айтыс).

ЛАҚАП [ар. لقب] з а т. **1.** *Алыпқашты сөз, өсек.* Біз естиміз, «бұл жұмысшылар шепке ұсталады, қатерлі жерлерге барады, бір кеткен соң, тірі қайту жоқ, онан да өз жерімізде өлеміз» деген ел арасында *лақап*, қорқыныш тараған, бұл бекер (М.Дулатов, Шығ.). Келмей жатып алдынан, Пәлен екен, деп пәлен, Түрлі *лақап*, сөз қашты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Менің сақ болу керек дейтін бір себебім: болысты орысша білгеннен сайлайды деген бір *лақап* бар ғой (Ж.Аймауытов, Шығ.). Бірақ Марияны жас күнінде оқытқан молдасы келіп: «Өлікке дауыс қылып жылаған обал» деп қойғызды деген *лақап* шығарса да, бірқатар ел «Мария байға тигелі жүр» деп өсек қылысты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

2. *Қауесет; дақпырт.* Құсалым, әлде қапалым, Қаншама бізде тағат бар? Шындықтың киіп шапанын Шығады төрге *лақаптар* (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Бұл *лақап* ғылым жолына шек емес. Игілік ісі тәрәкі, зат-мәдениет жолына байлаулы (М.Дулатов, Шығ.). Үшбу жыл Петрбордан алып қайттың, Қазақтың орыс алған қонысын да. Осы сөз әрбір жерге *лақап* болып, Мұсылман дұға қылды дабысына (Кердері Әбубәкір, Қазағым). «Қызыл отау әйелдерге теңдік әперіп жатыр» деген *лақаппен* Байқан үш көш жерден ат өктеп, қыздың арызын әкеп тұр екен (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3.** *Ат, атақ.* Сүймесе сері дер ме еді, қалың қарауыл Ақан-ға сері деп *лақап* береді (М.Жұмабаев, Шығ.). **4.** *Лақап ат.* Және бір аят: «Өздеріңізді өзіңіз қорлап, міндемеңіз хәм жаман ат қойып, *лақап* қылып шақырмаңыз ит, доңыз, көпір дегендей» (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты).

Лақабы жер жарған. э к с п р. м ы с қ ы л. *Атағы жер жарған, аты шулы.* Қоңсы қонған көп ауылдың жастары *лақабы жер жарып* келе жатқан асыл қонағын қарсы алуға бір обаның басына жиналған (С.Жүнісов, Ақан сері).

Лақап ат. *Жасырын, жалған ат, бүркенишік есім.* Пан-Жи-Зан қақан болған әділетті, Мейірімі өз халқына түгел жетті. *Лақапатын* «Мүнсін» деп атайды екен. Мағынасы: «ел атасы – Қақан» депті (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). «Қияспай» деген *лақапаты* «қыңыр» деп мінеп, бір көлденең ағайын қойыпты (М.Әуезов, Таңд. шығ.). «Әлімбаи» деген *лақапаты* пен Семей

саудагері Мұсабайды ертіп Шоқан батыс Түркістанға жол тартты (Н.Баяндин, Георг. ашу.). Сұрасаң шығарушының есім затын, Атайды молда көкей *ла қа п а т ы н...* Кеше ағам молда Шернияз бар күнінде, Мен аққа едім шайқаған айдын көлде (Көкей молда).

Лақап әңгіме. *к ө н е. ә д е б. Аңыз әңгіме.* Тарихи әңгіме тек *ла қа п әңгіме де н* мазмұнының шындығымен айырылады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Лақап сөз. *Ел ішіне жайылған дақпырт сөз, жалған хабар.* Әзімқанның келгеніне оншақты күн болмай-ақ бұны дабырайтқан, көтере мақтаған *ла қа п с ө з*, қошемет Тобықтының төрт болысының бар жайлауына жетті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Кеше кешкілікте «ертең сең жүреді» деген елдің *ла қа п с ө з і* нестіген Шоқан түнімен елегізіп аз ұйықтаған (С.Бегалин, Бала Шоқан).

Лақап тарады [жайылды]. *Әңгіме-өсек өрбіді, сөз болды.* Бірақ естіп жатқан сыбысқа, ап-қашты сөзге қарағанда өлтіруші бұзықты жеңіл жазаға кеседі деген *ла қа п т а р а п* тұр (М.Әуезов, Өскен өркен). Ел ішінде тілді бозбалалардың көзі түсе бастап шетелдерге де «Сәрсенбайда бек көркем бір ақыға қыз бар» деген *ла қа п ж а й ы л а* бастады (М.Дулатов, Шығ.).

Лақап таратты. *Өсек қылды, сыртынан күйе жағып әңгіме айтты.* Күндестері табаласа, дұшпандары қаралап *ла қа п т а р а т а* бастағанын Әшірдің өз құлағы да шалды (А.Хангелдин, Қараторғай.).

Лақап шашты. *Дақпырт, жалған хабар таратты.* Мақтанып Сарышымшық шалқып тасты, Теңізді өртеймін деп *ла қа п ш а ш т ы* (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ырғыз Шалқарды алып қойдық деп *ла қа п ш а ш а д ы* (М.Дулатов, Шығ.).

Лақап шашылады. *Жалған хабар тарайды.* Хан орысқа (патша үкіметіне) сатылады, хан сартқа сатылады (Қарауылды ел сарт дейді екен), хан ноғайға сатылды (ел Пәтима ханымды ноғай дейді екен) деген түрлі өсек жүреді. Жәңгірде қара қазақтан Нұралы мен Есім ханның өшін алам деген ой бар екен деген де *ла қа п ш а ш ы л а д ы* (Х.Досмұхамедұлы, Танд.).

ЛАҚАПТА= *е т. Жалған сөз, хабар, қауе - сет айту.*

ЛАҚАПТАУ *Лақапта етістігінің қимыл атауы.* Асан қайғы, Ер Тарғын, Қара қыпшақ Қобыланды, Қаз дауысты Қазыбек, Бұғабай басшы, Жиренше шешен, Орынбай ақын деген

лебіздерде қайғы, ер, қара қыпшақ, қаз дауысты, басшы, шешен, ақын деген сөздер *ла қа п - т а у* үшін айтылып тұр (А.Байтұрсынов, Шығ.). Асылында, айқындау нәрсені я көркейту үшін айтылады, я *ла қа п т а у* үшін айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЛАҚАТ [ар. لَحْظ] *з а т. Қабірдің өлік денесі қойылатын қуысы; ақым.* Күдіретіне құданың қайран қалып, «Иа! Ыу!» – деп, анда-санда демін алып. *Ла қа т* қылып қалаған кірпіштерін, Бір-бірлеп тауысыпты бәрін алып (Мәшһүр-Жүсіп, Шығ.). Қабірді қазғанда мүмкіндік болса *ла қа т* қылу керек. *Ла - қа т* деген қабірді тік қазып барып, құбыла жағынан кісінің денесі сиярлық қуыс қылып, өлікті соған қояды (Ш.Құдайбердіұлы, Мұсылмандық шарты). Тек ақ кебінге оралып, ақ киізбен табытталған мәйітті ұзыншақ, тар *ла қа т қа* түсірер алдында ғана ышқына дауыс көтеріп, жансыз, жат денені құша жығылып еді (М.Мағауин, Аласапыран). Басыма белгі тұрса болады да, Демеймін көк шатырлы үйім қалар. Қиыны жататұғын тар *ла қа т т а*, Сайраған құмыр бұлбұл тілім қалар (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).

ЛАҚАТТА= *е т. Қабірдің бір жақ қабырғасын кеуектеп, қуыстап қазу.* Аздан соң Максұтты жалғыз қабат ақ кебінге ораған күйінде *ла қа т т а п* қазған көрдің түбіне апарып салды (М.Әуезов, Қараш.). Өлікті жаназасын шығарып, сыдыртып бір аяттарды оқып барып, *ла қа т т а п* жерледі (Н.Әбуталиев, Құрдастар.).

ЛАҚАТТАУ *Лақатта етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҚАТШЫ *з а т. Лақат қазушы, жерлеуші адам.* Басшылық етіп бір хатшы, Белгілеп берсе жерімді; Қажыған кәрі *ла қа т - ш ы* Қиналмай қазса көрімді (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЛАҚАШ *з а т. ж е р г. Жайынның кішісі.*

ЛАҚҚЫ *с ы н. ж е р г. Күлдіргіш, масқарампаз.* Біздің елде *ла қ қ ы* деп аталатын күлдіргіш адамдарымыз бар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАҚҚЫШ *с ы н. Не болса, соны айта-тын, бөспе.* Мұның қайраткері көбінесе сасық пікір, пасық ой, адалдықты білмейтін, арамдықтан жиренбейтін нашар құлықты, адамгершілігі жоқ, сана-саңлауы кем, босқа *ла қ қ ы ш*, жоққа нанғыш, битке пышақ суырғандай, көздей істі көлдей қылып, босқа пысықсып, босқа жанып, қайратын, күшін,

өнерін жоққа сарп қылып, арам тер болып, босқа бусанып, босқа біленіп, босқа сабылатын адам (А.Байтұрсынов, Шығ.).

ЛАҚПА с ы н. *Лағып бетімен кететін; бос сөйлейтін.* Ол алды-артын аңдамайтын *лақпа* мінезден де құр емес (Б.Майлин, Шығ.). Білгіш ірі көңіл, *лақпа* жігіттер аз ба? (З.Шашкин, Сенім). // *Бос өңгіме, өсек.* Қалыңмал *лақпаға* күйіп ұзатылған еді (І.Жансүгіров, Күңнің өлімі).

ЛАҚСА¹ з а т. ө с. <лат. echinops>
1. *Күрделі зүлділер тұқымдасына жататын, мал жемейтін улы өсімдік.* Зайсан *лақса* сы, биік *лақса* сирек кездесетін өсімдіктер, қорғауға алынып, «Қызыл кітапқа» енгізілген (ҚҰЭ). **2.** *Түйе жейтін тікенді шөп.* *Лақса* - ның биіктігі тұсардан келеді, жапырағы жарбиып шығады, жұлғанда ағарып сүт шығады. Оны түйе жейді. *Лақса* жеген түйе өркеші үш аптада тік тұрады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАҚСА² с ы н. *Тісі түсіп, әбден қартайған (ат, ит, т.б.).* Ал енді бір атымыз бурыл. Оның өзі *лақса*, кәрі. Қарны салбырап, белі қайқайып, төтенше ұзарып кеткен (І.Жансүгіров, Шығ.). Айранкөз *лақса* төбеттей жылқы тебінінен көне бірденке мыңқ еткенде Бескемпір де қосауызын аспанға кезеп басып салды (Қ.Ысқақов, Қара орман). Аузында тісі жоқ *лақса* төбет (Қ.Ысқақов, Тұйық.). Жаңа келген агрономның атқа жүре алмайтынын ескеріп, колхоз ең шабан әрі жуас Байшұбар деп атайтын кәрі *лақсаны* беріпті (О.Бөкеев, Ән салады.).

ЛАҚТА= е т. *Ешкі малының, тауешкінің төлдеуі.* Егер қатар *лақтаған* жалқы ешкі болмай қалса, онда емізік беру, аңдып отырып кезек емізу – Мүслиманы мұрнынан шаншылдырады (С.Бегалин, Төлбасы.). Тау ешкісі апрель, май айларында *лақтайды* (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

ЛАҚТАЙ с ы н. *Лақ сияқты.* Көз тілімен, көріктім, Көңіліңе салдым ба ой? *Лағындай* еліктің Елең ете қалдың ғой (Т.Айбергенов, Мен саған.). Балаңның келсін алдына, Адаққан *лақтай* зарлатқан (Дастандар). Жә, жә, байсыз қалмассың, Бөртпе *лақтай* шошаңдаған албастым (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Бөрі өңгерген лақтай. *Қорбиып, ебедейсізденіп. Бөрі өңгерген лақтай* Келмембет қорқып сасады (Батырлар жыры).

Жарға ойнаған лақтай. *Ештемеден қорқуды білмейтін, алаңсыз, ойнап-құлген.* Он бес деген жас қайда *Жарға ойнаған лақтай*? Қайда кеттің жиырма жас Тастан шыққан бұлақтай? (Дулат Бабатайұлы, Зама-на.). Он бестегі жасым-ай, *Жарға ойнаған лақтай*. Жиырмадағы жасым-ай, Көлге біткен құрақтай (Шал ақын, Өлеңд.).

Жетім лақтай. *Жалтаңдап, жаутаңдап.* Ал қазір мына жағдайда қызды *жетім лақтай* өркімге телміртіп қоя алмаймыз ғой (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Киіктің [еліктің] лағындай. *Өте сүйкімді, сұлу; нәзік, талдырмаш.* Бізге жолықты ол қыз! *Киіктің лағындай* ойнап тұрған сұлу екен (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). – *Еліктің лағындай* еркешім. Міне, адам болдың (О.Төжиева, Жетім қыз).

Көкбар лағындай. *Лып еткізіп, оп-оңай.* Кәлен жеткенше, Ожырай ақтабан атпен шүлгіп келеді де, қызды *көкбар лағындай* іліп әкетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Көгендеулі лақтай. *Қол-аяғы байлаулы, тұсаулы, шектелген кісідей.* Сүймеген адамыма қосақтадың, қазірде *көгендеулі лақтаймын* (С.Мұқанов, Танд. шығ.).

Лақтай секірді. *Асыр салды, ойнақтады.* Сан тимеген жамандар, *Лақтай* басқа *секірді*. Боқ аударған қоңыздай Не жаманның баласы, Ханнан туған секілді (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЛАҚТАУ *Лақта етістігінің қимыл атауы.* Бөкендер *лақтау* үшін мына ауа райы жылы жаққа ойысып келген (Саятшылық).

ЛАҚТЫ с ы н. *Лағы бар.* Далабайдың отауындағы аяқты мал: бір ат, бір *лақты* ешкі (С.Мұқанов, Шығ.). Кеше Қожбан мырзасының *лақты* ешкісін осы жиеніне жетелетіпті (З.Жөкенов, Таң самалы.).

ЛАҚТЫҚ с ы н. *Лаққа тұрарлық, лаққа татырлық.* Баласы кеткен соң қотыр *лақты* құны жоқ шал мен кемпірді қайтсін Қасымбек (З.Ақышев, Ақбел.).

ЛАҚТЫР= е т. **1.** *Бір нәрсені қолдың күшімен алысырақ сермеп тастау.* Екеуі бірін-бірі сүйді, күшты, Қызығы басылмаған достық күшті! Ас үйден *лақтырған* бір омыртқа Солардың қақ жанына келіп түсті (А.Байтұрсынов, Шығ.). Бір мезгілде хатшы Иван, Бір жілік ап атшыдан, Есікке қарай *лақтырды*. Жілік жерге жалп берді, Жалп бергенде, тап берді. Тап бергенде,

шап берді (М.Жұмабаев, Шығ.). Күндерде бір күн бір тілмаш, Қужандаған қу тілмаш. Қағаздарын ақтарды Тымақты тысқа *ла қ - т ы р д ы* (Ж.Аймауытов, Шығ.). **2.** а у ы с. *Аластау, қашыру, жолатпау*. Ол кездерде Ашу бір құлап тұрып, Қызбалықты жіберген *ла қ т ы р ы н*. «Енді, – деді Даналық, – Сабыр! Сабыр! Сұлулыққа көрелік құлақ түріп!» (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қозғал, қазақ, білімге жүгір, кез келді, Қылыш алып «надандық» саған кезенді. Шетке *ла қ - т ы р*, тымақтай алып, тұра кеп, Ертеңді-кеш басына мініп-езгенді! (М.Жұмабаев, Шығ.). Түрік жері *ла қ т ы р ғ а н* сүйектей ортаға түскен соң, төртеуінің арасынан ит достығы шықты (Ө.Бөкейханов, Шығ.). **3.** *Алып цру, күшке салу*. Бетіне оның ешкім батып келмеді, Жалғыз өзі мықты болды жердегі. Қырық құлаш жерге үйіріп *ла қ т ы р ы н* Түйелерді түйме құрлы көрмеді (С.Мәуленов, Алыс кет.). **4.** а у ы с. *Тез өту (уақыт, мерзім)*. Тұманды аспан қар тастап, Түр еді кеше суытып, *Ла қ т ы р ы н* қысты жамбасқа ап, Күн шықты жерді жылытып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жанарында жаудырап бұлақ тұрса, Дейді арманың: «Мөлдіреп бір-ақ тұнсам». Тағдырыңа ризасың, Алға қарай Ғасырларды шұмақтап *ла қ т ы р с а ң* (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5.** *Тастау, пайдаланбау*. Көшер ме сені көріп қыс түнерген, Мылтығын *ла қ т ы р а р* ма сұсты мерген. Мен саған Алатауымды көрсетейін, Қасыңа қырық қыз ертіп шықшы бермен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **6.** *Қажетсіз етіп, алысқа тастау*. Түсірген жұрт еңсесін шер-мұңайтып, Сұлу қыз көре алмаған елді қайтып. *Ла қ т ы р ы н* тұңғыққа тұншықтырып, Толқындар көңіл айтқан кері қайтып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Қаратты да, шүріппесін баспады, Ана жатты қобырап аппақ шаштары. Ораулы сәбиді іліп алып найзаға Тұтқындарға *ла қ т ы р ы н* тастады (М.Мақатаев, Шығ.). Байғұс әйел үн-түнсіз жылап тұрды, Қарттың үні мең-зең ғып құлаққа ұрды, Қолындағы мылтығын құлаштап кеп, Бөгелмей Жетім көлге *ла қ - т ы р д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). **7.** с ө й л. *Оқыс, ыршытып жіберу, серпілту*. Бір ару автобуска жылап кірді. «Қайтем?» – деп қабағында сұрақ тұрды. Қасына енді жете бергенімде, Автобус мәңкіп кетіп, *ла қ т ы р д ы* (М.Мақатаев, Шығ.). **8.** *Шашу, аспанға ату*. Ауыл жатыр той жасап, Ат шаптырып, Атасының дәстүрін

мақсат біліп. Қырғыз-қазақ қарайды қыр басынан, *Ла қ т ы р ы н* шашуын, сақ-сақ күліп... (М.Мақатаев, Шығ.). **9.** а у ы с. *Үйіп-тоғу, аямау*. *Ла қ т ы р ғ а н* аспан саулатып, Жұлдыздай қардың ұшқыны, Тұрғандай жазды толғатып, Аязды, ойлы қыс күні (С.Мәуленов, Алыс кет.). Дүние тыныш еді «құлаққа ұрған», Талықсып тал бойында шуақ тұнған. Табиғат сонда саған, раушанға, Барынша бар жасауын *ла қ т ы р - ғ а н* (М.Мақатаев, Шығ.).

Арқасына бұрымын лақтырды. *Шашы ұзын, бұрымы тоқпақтай қыздың алдына түскен бұрымын артына тастаған жарасымды қимылы*. Албырап жүзі, ақсиган тісі пәк күліп, Бойжеткен қыздар біреуін көрсе аптығып, Сабағы жұмсақ сарғалдақ сайдан терді ме, *Ар қ а ғ а б ұ р ы м ла қ т ы р ы н?* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Қарлақтырды. *Қарды қолмен домалақтап алып атты*. *Қ а р ла қ т ы р ы н* көзіңе, Қариды қыс бетінді. Орманшының өзі де Аяз ата секілді (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Тас лақтырды. а) *Өштесті, жауласты*. Автор «Лениншіл жас» газетінің Оспанхан жаттықтырып жүрген «Сүзеген сөзіне» «*тас ла қ т ы р ы н*» жата қалып жауығыпты (Ғ.Қабышев, Мысық. сақал.). ә) *Көңілге қарамай, белден басып кете барды*. Біреуді сен сүйерсің құлап тұрып, Біреу сені сүйдім дер жылап тұрып, Ал сен сүйген періштең сені сүймей, Кете берер саған ол *тас ла қ т ы р ы н* (Бозінген).

Тас лақтырым жер. *Қашық емес, лақтырылған тас жететіндей жер*. Кешікпей соңыра өзек бойындағы *тас ла қ т ы р ы м ж е р* де н көрінген іркінді суға әлгі түлкі аял еткендей болды (А.Сейдімбеков, Ақиық). Олар *тас ла қ т ы р ы м ж е р - дегі* қораға сүріне-қабына жетіп, мән-жайды анықтағанша, түтеген боран ат ізін де жауып үлгірген (М.Ысқақбаев, Қырық қыз).

ЛАҚТЫРТ= е т. *Бір нәрсені қолдың күші - мен алысырақ сермеп тастатқызу*. Тоқа, аспандатып атсаң ғана ұзаққа кетеді, – деп Өміртай Тоқаңа қайта *ла қ т ы р т т ы* (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.).

ЛАҚТЫРТУ *Лақтырт етістігінің қимыл атауы*.

ЛАҚТЫРУ *Лақтыр етістігінің қимыл атауы; бір нәрсені қолдың күшімен сермеп тастау*. Төлеген оғы біткен соң жанындағы гранатасын *ла қ т ы р у ғ а* тұра бергенде,

жаудың үлкен калибрлі пулеметінен атылған оқ оның ішінен келіп тиді (Ол күндер.).

Лақтыру алаңы. с п о р т. *Аумағына спорт жабдығының тұсуі есепке алынатын лақтыруға арналған алаң.*

Тас лақтыру. с ө й л. *Шарикті алысқа ұзатып лақтыратын спорт түрінің сөйлеу тіліндегі атауы.* Әр алуан өнер жарыстырамыз: жүгіру, т а с л а қ т ы р у, биіктен, ұзындықтан секіру т. б. бар (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.).

ЛАҚТЫРЫЛ= е т. *Бір нәрсенің қолдың күшімен алысырақ сермеп тастатылуы.* Бір сөтауыз үйдің біз тұрған бұрышына қарай лақ-тырылған бір нәрсе сарт етіп, аяғымыздың астына кеп түсті (С.Мұратбеков, Жабайы.). *Лақ т ы р ы л ғ а н т а с а л ы с қ а түсті* (Д.Досжанов, Жібек.).

ЛАҚТЫРЫЛУ *Лақтырыл етістігінің қимыл атауы.* – Ал бұдан басқа бұл қанжардың лақ т ы р ы л у ы н а н не ұқтың? (І.Есенберлин, Алмас.).

ЛАҚТЫРЫС= е т. *Бір нәрсені қолдың күшімен алысырақ сермеп тастасу.* Балалар уралап, айғайласып, бір-біріне қап-қара батпақты лақ т ы р ы с ы п жатты (Қ.Жұмаділов, Қаздар.). Дүся жылынғысы келді ме, күреппен бетон лақ т ы р ы с ы п, маған едеуір көмектескен-ді (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

ЛАҚТЫРЫСУ *Лақтырыс етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҚУА с ы н. *Сөзшең, әзілкеш.* Жәнібек мұның соңы тегін кетпес деп түйген. Бүгін, міне, Тынышбек лақ у а сол күдігін растап, жанын мұздай етіп кетті (Б.Алдамжаров, Ұлы сел.).

ЛАҚША ү с т. *Лақтәрізді, лаққұсап.* Жігіттен онсыз да қымсынған қыз бұзауларын тез қамап, лақ ш а секіріп қора төбесіне шығып, шашын тарай бастады (Ж.Молдағалиев, Жүрек.).

Лақша бақыртты. *Бажылдатып, шырылдатып.* Осыдан жердің түбіне кіріп кетсе де, Оразбайды лақ ш а ба қ ы р т ы п байлатып алғызбай, тыным алмаспын! – деп ашынған еді (М.Әуезов, Шығ.).

Лақша бауыздады. *Аямады, қан-жоса етті.* – Жап аузыңды? – деп сыбыр аралас тыйым салып, – енді үніңді шығарсаң, сақалыңнан алып тұрып, лақ ш а ба у ы з - д ай м ы н (М.Әуезов, Шығ.). Жымысқы сау-дагерлерді Аққорған бекінісінің жазығында

лақ ш а ба у ы з д а т т ы, қанымен жусан суарды (Д.Досжанов, Жібек.).

ЛАҚЫ-МҰҚЫ з а т. ж е р г. *Ескі-құсқы, көне.* Лақ ы-м ұ қ ы киімді киіп жүре беру керек жастықта (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАҚЫЛДА= е т. 1. *Жиегінен, кемеінен асып төгілу.* Мұндайда таудың жылға сайы құтырады. Жаңбыр сар етіп құйылса-ақ, сайлар лақ ы л д а п таси жөнеледі (Д.Досжанов, Зауал). Кешікпей-ақ станция табанының қазан шұңқырына іркілген лай су сыртқа қарай лақ ы л д а й төгіліп жатты («Лен. жас»). 2. а у ы с. *Өршелене тұсу, лепіру.* Мен ол не сұраса да секем алып тартынбай, ақтан жарылып лақ ы л д а п айта беріппін ғой (Ө.Тұрманжанов, Адам.).

ЛАҚЫЛДАҚ с ы н. 1. *Лақ ете қалғыш, лепірме.* – Жілігінің майы жоқ, құр жеммен жүрген, қабырғасын жауып, жалтырап жүрген лақ ы л д а қ т а р емес пе! (А.Нұрманов, Құлан.). 2. *Көпірме, бос.* Әбдіжәміл Нұрпейісов – жарқылдақ теңеулерге де, лақ ы л д а қ сөйлемдерге де құштар емес («Қаз. әдеб.»).

ЛАҚЫЛДАС= е т. *Өршелене тұсису, лепірісу.* Секіріп жынша күліп сақылдасты, Сандарын шапалақтап лақ ы л д а с т ы. Таласып жас кептерге түн ішінде, Қан толып көздеріне бақылдасты (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЛАҚЫЛДАСУ *Лақылдас етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҚЫЛДАТ= е т. 1. *Лепірту, тоқтамай сөйлеу.* Бәдиша біраз шындықты есіктен кірмей жатып-ақ лақ ы л д а т ы п айтып берді (М.Дүзенов, Әке). 2. *Лоқсыту, лоқылдату.* Майданбектің шешесі балаға сары май салған ыстық сүт жұтқызып көріп еді, лақ ы л д а т ы п құсып тастады (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ЛАҚЫЛДАТУ *Лақылдат етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҚЫЛДАУ *Лақылда етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҚЫТ з а т. ж е р г. **Лақат.** Бас-аяғы бір табан Лақ ы т болар мекенің. Барған жері сол еді Бұрынғы өткен атаның (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Жиһанға шайық еді болған құтты, Қазаққа басшы болып аты шықты. Шақырған көп бұқара жиналғанша Кіргізбей лақ ы т жайға біраз күтті (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЛАЛАГҮЛ [ир. ⁴У] з а т. ө с. <лат. lilium> *Дара жарнақты, баданалы көпжылдық өсімдік. Ла л а г ү л* әсемдік үшін қолдан өсіріледі, медицинада дәрі жасалады, бояу

алынады, жуашығы жеуге жарамды (ҚСЭ). *Л а л а г ү л д і* өсіруге жапырақ аралас топырақ немесе желқаққан шымтезекті біршама жеңіл саз балшықты құм топырақ қолайлырақ болады (Шаңырақ энци.). Алшын мәнінде, *л а - л а г ү л* (немесе лала) деген де, лилия деген де бір өсімдіктің бірі қазақша, екіншісі орысша – екі түрлі атаулары ғана (Б.Қалиев, Қаз. тіліндегі өсімдік атауы.).

Лалагүл тұқымдасы. б о т. <лат. lilaceae> *Дара жарнақтыларға жататын көпжылдық түйнек қауашықты кейде тамырсабақты шөптесін, бұташылық өсімдіктер. Л а л а г ү л т ұ қ ы м д а с ы* дәм татымдық зат есебінде тағамға пайдаланылады, медицинада дәрі жасалады (ҚҰЭ).

ЛАЛАМ з а т. е с к і к і т. *Зергерлік асыл тастармен сауда жасаушы.* Иә, Хатым, мұнша малым бәрі кетті, Харамилер бәрі де қашып бітті. Талиғымның шырағы қайта жанып, Үндістанның бір *л а л а м* душар етті (Бабалар сөзі).

ЛАМА¹ [исп. lama] з а т. з о о л. *Сұтқоректілер тобы, көктабандылар отрядына жататын күйіс қайыратын өркеші жоқ, Оңтүстік Американы мекендейтін кішігірім жануар. Л а м а* таулы жерде жүк көлігі ретінде пайдаланылады, жүнінен арқан еседі, еті жеуге жарамды (ҚСЭ). *Л а м а н ы ң* түйелерден айырмашылығы – өркеші болмайды (ҚҰЭ).

ЛАМА² [тибет. blama] з а т. д і н и. *Будда дінінің сопысы, дін басы.* Қызыл кілемнің үстінде, қызыл ұштап шапан киген, басына екі айдаһар мен адамның бас сүйегінің суреттері салынған қалпағы бар *б а с л а - м а* отыр (Ғалам ғажап.). Үш ұлым бар. Бірі князь монастырында, екіншісі Урга монастырында діни қызмет атқарады – *л а м а л а р* (Н.Баяндин, Құм асты.).

ЛАМАИЗМ з а т. д і н и. *Тибет пен ішкі Моңғолияға, Моңғолия Республикасына, Непал мен Үндістанның кейбір аудандарына тараған буддизм дінінің бір тармағы. Л а - м а и з м* Тибетте VII ғ-да буддизм еніп, алғаш біртұтас мемлекет құрылған кезе қалыптаса бастады (ҚСЭ). Бұл кезеңде Моңғол империясы көптеген үлкенді-кішілі хандықтарға бөлініп, бір-біріне бағынбайтын болған. Бытыраған хандықтардың басын қосуға *л а м а и з м* (буддизмнің бір тармағын) жаксы қызмет атқарады («Парасат»).

ЛАМАЙЛА= е т. ж е р г. *Бытыстыру, сапырылыстыру, араластыру.* Көжеге тары қосып *л а м а й л а м а й* отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАМАЙЛАУ *Ламайла етістігінің қимыл атауы.*

ЛАМАНТИН [франц. lamantin] з а т. з о о л. *Сұтқоректілер класы сирендер отрядының құйрығы жүзбе қанат болып келетін, денесі қоңырқай, иілгіш ескек аяқтарымен су түбінде сырғып қозғалатын бір тұқымдасы. Л а м а н - т и н д і* су айдындарын өсімдіктерден тазарту үшін пайдаланады (ҚҰЭ).

ЛАМАРКИЗМ з а т. *Тірі табиғаттың дамуы жайындағы тұңғыш, біртұтас, эволюциялық ілім [Бұл ілімнің негізгі идеясы француз зерттеушісі, эволюциялық теорияны жасаушы Ж.Б.Ламарктің еңдегінде баяндалған]. Л а м а р к и з м н і ң* негізгі қағидасы – градация – барлық тірі организмнің «күрделене түсуге тырысуы» (ҚСЭ).

ЛАМПА [франц. lampe] з а т. *Шам (жарық түсіруге арналған шам).* Аласа кырлы пештің көрнезінде жанып тұрған жарығы мол үлкен *л а м п а* бар екен (М.Әуезов, Абай жолы). Күндегідей бір кеште көгілдір шынылы ондық *л а м п а н ы ң* жарығымен үшеуі отыр (С.Сейфуллин, Шығ.).

Қыздыру лампасы. т е х. *Түрлі мақсатта қолданылатын қыздырғыш шам.* Электровакуумды шыныларды, *қы з д ы р у л а м - п а л а р ы н*, электронды-сәулелі түтіктерді, газотрондарды, рентген түтіктерін, сынап түзеткіштерді жасауға қолданылады (Н.Нұрахметов, Синтетика).

ЛАМПЫ з а т. с ө й л. *Лампа. Л а м п ы* мынау – Күнің түр. Домалай ма? Домалайд! Құламай ма? – Құламайд! Бұл осымен болды ма?! Тоқтат мынау шіркінді, Басы жұмыр пенде енді Жерді де жұмыр қылды ма? Жоқ, ата, бұл – жағырафия (М.Жұмабаев, Шығ.). Төрде жетілік *л а м п ы* жағулы (Д.Әбілев, Ақын.). Ажар көресін *л а м п ы с ы н ы ң* жарығымен кітап оқуға кірісті (С.Мұқанов, Шығ.). Үстел ортасындағы *л а м п ы* екеуіміздің арамызда еді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛАНАТТА= е т. ж е р г. *Лағынетте.* Бір ауданның елі бетіне қарап отырған ерді *л а - н а т т а й м ы н* деп, бүкіл елден лағынет алды (Б.Қыдырбекұлы, Алатау).

ЛАНГЕТ [франц. languette] з а т. т а м а қ. *Малдың сан етін ағаш балғамен жаншып,*

жұмсақтап, қазанға қарып пісіретін тағам. Пышақпен кесіп жейтін тамақтар шницель, антрекот, *ландшамет* («Қаз. әдеб.»). Ет қуырылған табаға 2 ас қасық томат-пюре салып, оны қоюланғанша бұқтырады да, үстіне бір шай қасық ұн қосып, бір стақан сорпаға араластырып, 4-5 минут қайнатады. Осы дайындалған соусты *ландшамет* пен гарнирдің үстіне құйып береді (Шаңырақ энцикл.).

ЛАНДШАФТ [нем. Landschaft] з а т. геогр. **1.** Белгілі бір аймақтың жалпы көрінісі, жер бедері. Сары қарағайды егіс қорғайтын орман алқаптарына, сондай-ақ скверлер, шоқ тоғайлар парк *ландшафттарын* жасауға болады (М.Ахметов, Егін қорға.). Адам мекендеген тау етегінің алқаптарында мәдени *ландшафттар* жасалуда (Б.Муханов,... Қазақст. өсімдік.). **2.** Тау жыныстары, ауа, су, топырақ, өсімдік, жануарлар дүниесі бір-біріне тәуелді, өзара тығыз байланыста болып келетін территориялық кешен. Өліп бітіп бара жатқан жануарлары бар *ландшафттарды* сақтап қалу үшін қорықтар мен заказниктер құрылған (Жалпы биология). Атмосфераға шығарылатын мұндай заттардың экологиялық зардабы бар, яғни олар *ландшафтқа*, жануарлар мен өсімдіктер дүниесіне, адамға зиянды әсер етеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ландшафт геохимиясы. геогр. Географиялық ландшафттарда химиялық элементтердің химиялық құрамын және миграциясын (көшуін) зерттейтін геохимия мен физикалық географияның бөлімі. *Ландшафт геохимиясының* негізгі бағыттары.

Ландшафт құраушылар. геогр. Географиялық қабық пен кешенді құраушы жеке бөліктер. *Ландшафт құраушыларға* тау жыныстары, жер бетіндегі және астындағы сулар, ауа массалары, өсімдік және топырақ жамылғысы, жануарлар дүниесі жатады (ҚСЭ).

Ландшафт физикасы. геогр. Ландшафттанудың ландшафт процестерін физикалық жолмен айқын анықтайтын саласы. *Ландшафт физикасының* басты міндеті – табиғаттағы пайдалы биологиялық ортаның өнімділігін арттыру (ҚСЭ).

ЛАНДШАФТТАНУ з а т. геогр. Физикалық географияның табиғи аймақтық

кешендерін (геожүйелерді) зерттейтін ғылым саласы. Сонымен бірге, *ландшафттану* төменгі сатыдағы геожүйелер (жеке қоныс, т.б.) және жоғары сатылық геожүйелер (табиғи өлке, провинция т.б.) мәселелерімен де айналысады (ҚҰЭ).

ЛАНДШАФТТЫҚ с ы н. Ландшафтқа қатысты, ландшафтқа тән. Ірі тау-кен өнеркәсібі аудандары *ландшафтық*, климаттық, гидрогеологиялық және аэрологиялық өзгерістерге ұшырайды (Т.Қалыбеков, Экология.).

ЛАНДЫШ [лат. convallaria] з а т. ө с. Ұсақ ақ гүлдері бар, хош иісті өсімдік. Себілген алмас шықпен шын хош иіс, Сары алтын – ерте, яки қырмызы кеш. Бір топтың қолтығынан күліп қана Бас иіп есендесер күміс *ландыш* (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАНТАН [грек. lanthano] з а т. х и м. Элементтердің периодтық жүйесінің III тобындағы химиялық элемент. *Лантан* нылғал ауада тотығады (ҚҰЭ).

ЛАНЦЕТ [нем. Lanzette] з а т. м е д. Хирургияда қолданылатын ұшы сұйір, екі жүзді өткір кездікше. Шешек егетін қаламмен немесе *ланцетпен* тазартылған терінің жоғары сыртқы қабатын үш жерде қырады (Ж.Сұлтанов, Аурулар.).

ЛАНЦЕТНИКТЕР [лат. branchiostoma] з а т. з о о л. Жылы теңіздерде тіршілік ететін, денесі мөлдір, денесі ланцет тәрізді, хордалы жануарлардың, бассүйексіздер тип тармағының біртұқымдасы. 1774 ж. *ланцетниктерге* алғаш рет ғылыми сипаттама берген П.С.Паллас (ҚҰЭ).

ЛАНЦ¹ з а т. в е т. Малда, адамда кездесетін жұқпалы індет; ұшы. *Ланца* шалдыққан мал кенеттен құлап түседі; қалшылдап дірілдейді, аузынан қанды көбік ағады, артынан қан кетеді. Тынысы тарылып енгіледі (ҚСЭ). Ерттесе құнаны дөнен болды, құдай сақта *ланцан* деген болды (Қозы Көрпеш.).

ЛАНЦ² з а т. **1.** Елді дүрліктіретін, әлекке түсіретін, әбігер қылатын әрекет. Мәди Атамановтың бүгін осы елге келетінін де, келе жасақтарын молайтып алып, жолшыбайғы елге салып келген *ланцын* бұл елге де салып үдете түсетінін де біледі (Ә.Әбішев, Найзағай). Кешегі Кенесары, Жәңгірдің *ланцында* ұмыттыңдар ма? Адаппа, Жамағат! Адастырма, жақсылар! Нұрлан бастап көгертпейді. Көгертсе баяғыдан бері қайда жүр (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). Елге

лаң, ерге қайғы салған тоң мойын на-
дандар тағы да сол тұманның астында
сойыл сілтесіп, тіл безесіп, майдандасып
жатыр-ау (С.Жүнісов, Ақан сері). **2. Бүлік,
бүлінішілік.** Бұзылды фөленшенің қызы
десе, Өзіне көрінеді ар болғандай. Көлденең
ағайындар ұнатпайды, Халыққа соның үшін
лаң болғандай (М.Дулатов, Шығ.). Артықбай
батырдың ерекше бір ерліктерін (Есенеі)
еске түсірді. Ол бейбіт елді қайта-қайта ша-
уып, қайта-қайта талан-таражға салған Кене-
сары төренің лаңы болатын (Ф.Мүсірепов,
Ұлпан). **3. Кесір, кесанат.** Бәріне соғыстың
лаңы тиді, бәріне соғыс кесе-көлденең тұрды
(Т.Ыдырысов, Жалынды.). Осының бәрі
бір-ақ жылқының лаңы дегенге кім сенеді?
Жүйрік ат кімге не үшін керек болған, – деп
әлдекімге сұрау қойып тұрды (Т.Әлімқұлов,
Ақ боз ат). Қолыма түскен батыр тұтқиылдан,
Босатты өзі ойлардың тұтқынынан – Соны-
мен, – деді, даңқты Елу төртте қарсы алды
ақ борандар ұйытқып лаң (Ж.Молдағалиев,
Қыран дала.). **4. Бәле, бәлеміс.** Елді судай
сапырған, Белшесінен батырған, Шілдеде
мұзды қатырған, Толыны төгіп шайқаған
Берілді тізгін лаңға (Дулат Бабатайұлы,
Замана.). **5. Бүлінушілік, дау-шар.** Өтті
кездер басы – дау, Аяғы – лаң, Ендігі үміт
көрілік таяғынан. Бүгінде мен аз жазам
әлдеқайда, Бірақ құрмет молырақ баяғыдан
(Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Лаң салды. Әлек салды, ойрандады, зар -
дап шектірді. Аралбай Күлжекейге лаң са-
лып жатыр екен. «Қызынды Оспанға өзін
шығарып бердің, онымен ымы-жымың
бір» – деп, байғұстың шаңырағына қобыз
ойнатыпты (С.Омаров, Дала қызы). Сонда
оған сынып жатқан жылан келді: «Өзіңе
пәле тілеп алдың, – деді, – Қорғаушы
жаныңдағы ағаштардың Кінәсіз бәріне лаң
салдың», – деді (А.Байтұрсынов, Шығ.). 1942
жыл. Неміс-фашистерінің елімізге салған
лаңынан ел басына қайғы-қасірет төнген
кез («Қаз. әдеб.»).

Лаң тигендей. Аяқ астынан бірдеме
болғандай. Бәле келгендей ол Ожар Оспанның
дүмпуіне шыдай алмай, құдасының сәлемі
жеткен сәтте лаң тигендей үйін жығып,
асығыс жөнеп кетті (Ә.Нұрпейісов, Таңд.
шығ.).

Лаң түсті. Елдің тыныштығы кетті,
бүлінішілік болды. Төкежан Ербол мен Шұбарға
ағайын арасына лаң тұскелі отыр... –

деп барын айтқан (М.Әуезов, Шығ. жин.).
Өгізге туған күн бұзауға да туар. Бүгінгі менің
басыма тұскелі лаң ертең көп жұрттың
төбесіне төнер (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

Лаң шығару. Бәле салу, жоқ жерден бүлік
шығару. Қазір де бірдене деп лаң шығаруы
мүмкін (Ә.Кекілбаев, Бір шөкім.).

ЛАҢДА= е т. *Берекені алу, ойрандау,
бүлдіру.* – «Қайбір тегін келді дейсің, лаң-
дайын деп жүр де. Әйтпесе, апарып
орналастырған жап-жақсы жерден бір
емес, үш рет қашып келе ме», – деді әйел
(С.Мұратбеков, Жабайы.). Нәзира отының
басын лаңдаған Төлеутайды емес, мырза-
сын кінәлайды, әйелінің қабағынан бұл соны
таныды (Т.Тілеуханов, Өзге.).

ЛАҢДАТ= е т. *Ойрандатқызу, бүлдірту.*
Осылай азғын Лотов лаңдаттып, Жау
болды тон жамылған сырандатып: «Білдір-
мей өнерімді асырдым», – деп, Түлкідей
жүр құйрығын бұландатып (А.Нұртазин,
Орман.).

ЛАҢДАТУ *Лаңдат етістігінің қимыл
атауы.*

ЛАҢДАУ *Лаңда етістігінің қимыл атауы.*

ЛАҢКЕ з а т. *Сырт киімдік арзанқол
мата.*

Лаңке шапан. *Лаңкеден тігілген шапан.*
Ояна келсе баяғы жаман Қартқожа, баяғы
жапырайған жаман тымағы, бастама мәсісі,
бір жамбасына қисайған жаман кебісі, лаң-
кешапаны, мойнындағы кішкене қалтаға
салған тері сасыған «ісім ағзам» дұғасы
(Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛАҢКЕС з а т. қ оғ.-с а я с и. <лат.
terror> *Лаңкестік актіге қатысушы, қолдау
көрсетуші.* Жарылыс салдарынан концертке
келген 11 адам мен аталған қос лаңкес тіл
тартпай кетті («Егемен Қазақстан»). Сәтін
салғанда, бұл лаңкестер емес, жай әншейін
дүниеге ең бай мұнайлы елдің королі Фахд,
яғни толық атымен атасақ Фахд ибн Әбдел
әл Сауд болып шықты («Парасат»). Экстре-
мистік пиғылдағы шетелдік радиотелеарна-
лар да әлемдегі бүрк еткен әрбір дүмпулер
мен қақтығыстарды «Ислам экстремизміне»,
«Ислам лаңкестеріне» телуді дағдыға
айналдырғаны соншалық, тіпті бұған әдеттегі
өңгімедей құлағымыз да үйрене бастағандай
(«Парасат»).

ЛАҢКЕС-КАМИКАДЗЕ з а т. *Лаңкестік
актке қатысып, өлімге бел байлаушы, өзін-өзі*

өлімге қиюшы. Оны екі лаңкес-камикадзе әйел жүзеге асырды («Егемен Қазақстан»).

ЛАҢКЕСТІК з а т. қ о ғ.-с а я с и. <лат. terror> Саяси қарсыластарын қиш қолдану тәсілдері арқылы (артынан түсу, өлтіру, т.б.) басып-жанышу, қорқыту, үркіту саясаты қасақана жасалатын қылмыстық іс-әрекет. 19 ғ. 2-жартысынан бастап лаңкестік қоғамдық-саяси өмірге ықпал етуші тұрақты факторлардың біріне айналды (ҚҰӘ). Қазақстан АҚШ бастаған халықаралық лаңкестікке қарсы коалицияның Ауғанстандағы тұрақтылыққа қол жеткізуде шешуші рөл атқарғанын жоғары бағалайды («Егемен Қазақстан»). Біреулер күрестің тым ұшқары түрі – жанкештілік (шаһиттік) пен лаңкестікті (терроршылдық) таңдап алуда («Жас Алаш»).

Лаңкестік актілер. Қиш қолдану тәсілдері арқылы (артынан түсу, өлтіру т.б.) басып-жанышу іс-әрекеттері. Лаңкестік актілердің алдын алудан гөрі салдарымен күресуге бағытталған («Егемен Қазақстан»). АҚШ-тың Израильді біржақты қолдауы мұсылман елдері тарапынан наразылық тудырып отырғаны, лаңкестік актілердің АҚШ-қа қарсы жасалып жатқанының басты себебі («Жалын»).

Лаңкестік ұйым. Лаңкестік іс-әрекеттер мен актілерді қолданушы, ұйымдастырушы ұйым. Лаңкестік ұйым мүшелері қауіпсіздік қызметтерінен қару-жарақтарды электр құрылғылары үлгісінде жасап, айналысын асырмақ көрінеді («Егемен Қазақстан»).

Лаңкестік іс-әрекет [әрекет]. Саяси-әлеуметтік себептерге байланысты жеке адамға, көпшілікке немесе мемлекетке қысым жасау, үрей туғызу мақсатында қасақана жасалатын қылмыстық іс-әрекет. Кең көлемді лаңкестік іс-әрекетті өршіту алға қойған мақсат үдесінен шығудың маңызды бір құрамы деп қарала бастады («Егемен Қазақстан»). Иудей фундаментализмі де бүгін үлкен қауіптің ошағы. Израильде лаңкестік әрекеттерге бейім бірнеше саяси партиялар бар («Жалын»).

Халықаралық лаңкестік. Мемлекетаралық саяси қиштер, дін, саясат арасындағы алақоздік, қасақана қылмыстық іс-әрекет. Қазіргі заманның халықаралық лаңкестік, заңсыз көші-қон, есірткі тасымалы мен экологиялық апаттар сияқты қатерлерге қарсы күрестің жалғасуының маңыздылығы

аталып өтілді («Егемен Қазақстан»). Халықаралық лаңкестікпен күреске Қазақстанның қосып келе жатқан үлесін халықаралық қауымдастық, елдер мен ұйымдардың жетекшілері жоғары бағалауда («Түркістан»).

ЛАҢКЕСІШ з а т. с ө й л. *Лаңкес.* Жаппай қырып-жою қаруының лаңкесшілер қолына тию қаупі нақтылыққа айналып отыр. Мұның өзі халықаралық лаңкесшіліктің бүлдіру әлеуетін әлденеше есе күшейтеді («Егемен Қазақстан»).

ЛАҢКЕСІШ с ы н. *Лаңкестік әрекетке үйір, қолдаушы.* Лаңкесшіл топтарды есірткі жеткізілімдері арқылы тойындырып тұру ұлғая түсуде және бұл үшін Кабул үкіметін айыптаудың өзі қиын («Егемен Қазақстан»). Халықаралық лаңкесшіл ұйымдардың біздің аймақ арқылы Еуропаға ену мақсатымен Орталық Азия елдерінде тұратын адамдар қатарынан жаңа мүшелерді белсене тартуға кіріскен жәйті де алаңдаушылық туғызбай қоймайды («Түркістан»).

ЛАҢКЕСІШЛІК з а т. с а я с и. <лат. terror> Саяси мақсатқа жету үшін лаңкестікті (террорды) құрал етіп пайдаланушылық. Лаңкесшілдікке, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес жөніндегі Шанхай конвенциясына қол қойды («Егемен Қазақстан»). Қазақстан әу бастан-ақ АҚШ бастаған халықаралық коалицияның лаңкесшілдікке қарсы Ауғанстандағы акциясына шешуші түрде қолдау көрсетті («Егемен Қазақстан»).

ЛАҢСА з а т. ө с. <лат. echinops> Итсигек тұқымдасына жататын көпжылдық улы өсімдік. Әсіресе күрделі гүлділер тұқымдасына жататын өсімдік түрлерінде көптеп кездеседі. Мысалы, шашыратқы, шоңайна, лаңса, өгейшөп туыстарына жататын өсімдік түрлерінің тамырларында (М. Қажымұратов, ... Пайдалы өсімдік.). Ол кәдімгі тоқалтіс көбінесе қоңырбас, арпабас, жабайы арпа, бидайық, лаңса, жауқияқ, жоңышқа, тарғақ, беде, жабайы бұршақ, жусан сияқты жабайы өсімдіктермен қоректенеді (Х. Қыдырбаев, Зиянкес.).

ЛАҢШЫ з а т. *Лаң салушы, бүлдіруші.* Кенет бізге түйілді лаңшы тағы, Ұзын сымдай, найзадай тамшылары. Жауып жасак, қап-қара қабағы бұлт, Бейбіт жерді сабалап камшылады (Қ. Бекхожин, Дала комисс.).

ЛАҢШЫЛ сы н. *Жанжалқұмар, бүлікіш.* «Бақтияр шал жігітке: Сен пәлекеттің дәурені он жерден дүрбіп тұрса да, қызымды аламын деп аузың қисаймай-ақ қойсын! Қызымнан алты көш аулақ жүрсін! Сенің еліңнің, көрдің бе, итіне шейін *лаңшы* л келетінін» (Ө.Қанахин, Жас дәурен).

ЛАП е л і к. *Лезде жанған отты бейнелейтін сөз.* От болып жайна қара көк түндер! Басталар кез бұл сәулелі күндер! Біз – жас көсемі, жалшы ұлдары, *Лап* десе, тап бол, жастар ұраны (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Лап берді. а) *Бір нәрсеге жапа-тармағай тобымен ұмтылды.* Елең-алаңда, артиллерия дайындығынан кейін, алдымызға танктер салып әлгі деревняға *лап бердік* (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Дүшпанның екінші шабуылы Ермек пен Ләйләнің қарсысында шиеленіскен шайқаспен басталады. Снаряд, мина, оқты жаңбырша жаудырған жау, өздігінен жүретін зеңбіректің қолдауымен, *лап беріп* ілгері ұмтылады (Ә.Нұршайқов, Махабб.). Бұлтсыз көктен қарайды күн асылып, жағаны ұрып толқындар жүр асығып, еркіндікке жерік жұрт *лап бере-ді*, толқынға құлаш ұрып (Ф.Оңғарсынова, Сенің махаб.). ә) *Бірден отырылып тұсті.* Тауда қыстаушы елден үш үй, үш жүз қой, бірнеше сиыр көшкеге (қошке деп таудан *лап беріп* құлайтұғын қалың қарды айтады) кетіп, қар астында қалды («Айқап»). б) *Оқыстан, ойламаған жерден басталады.* Тұтқиылдан *лап беріп*, Томаға-тұйық шап келіп. Жауыңның есі кіргенше, Қара түнді қақ бөліп, ізінді жасыр жалт беріп (М.Мақатаев, Шығ.). Төндіріп қатер кемеңе, *Лап берсе* сансыз тірі қыр, Ойнақ сап тура төбеңе, Шапшиды үрей құрығыр (Т.Айбергенов, Мен саған.). в) *От бірден тұтанды, лезде жанды.* Отырған адамдардың көрмей көзі, *Лап беріп* шам жаққанша қыз да безді. Кенебай, Кербез қашып кете барсын, Басталық шетсіз тойдан енді сөзді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Лап беру. *Жапа-тармағай тобымен ұмтылуы.* Хан түнжырап кетті. «Жоқ, жоқ, өткізуге болмайды. Бүгін қара халық сұлтандардың аулын шауып дағдыланса, ертең ханның ордасына да *лап беруден* тайынбайды» (І.Есенберлин, Алмас.).

Лап етті. а) *Бірден, лезде тұтанды (от, өрт).* Алдыңғы танктың тұмсық жағын - дағы сауыты *лап ете* қалып, қою түтін

бұрқ етіп, жалыны аспанға өрлеп, жана бастайды (Б.Момышұлы, Москва.). Қарап тұрған қамысқа сіріңкенің отын жел үрлеп қалғанда, жалын *лап ете* түсті (С.Мұқанов, Балуан Шолақ.). Осы бір оттың жануы да қызық! Біркелкі маздап жанып тұрды да, кенет *лап етіп* аспанға көтерілді (Ж.Саин, Жол үстінд.). ә) *Төбедең тұскендей болды, ойламаған жерден келді (жамандық).* Сосын ба, сосын сағат қайғысы да сап болды. «Балапан басына, тұрымтай тұсына», – дегендей, соғыс деген *лап ет т і* ғой (С.Шаймерденов, Өмір нұры). б) *Санаға ой тұсті, идея пайда болды.* Кеуденді аш оймен үңіл қаламызға, тұтанар *лап етіп* от санамызға (Қ.Аманжолов, Нұрлы дүние). в) *Қызарып, ысып кетті (беті, тұла бойы).* Түнде сол еріннен сүйгені есіне түсіп, тұла бойы *лап ете* қалды (Ш.Мұртазаев, Мылтықсыз.). г) *Лаулап өршіді, бой бермеді (сезім).* *Лап ете* қалар махаббаты бар жалынның, Әлі де сәби ескер-тен тек сол ақын. О, менің алғаш сұлулық төңірін тануым, Қағаздан қара танудан бұрын болатын (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Тек лебіз шықса *лап ететіндей*, жақындаса жанып кеткендей үндемейді, бір-біріне тақалмайды. Назым сыртта сыбыс күте-күте жалықты (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). *Лап етіп* өшкен сезімнен қорқам, Түбіме менің жетеді-ау деп. Бәрінен де өзімнен қорқам, көп күнім бекер өтеді-ау деп (Т.Молдағалиев, Қош.). ғ) *Бірден басталды, бет қаратпады.* Теңіз толқын атады, Дауылменен күресіп. Ақ жалыны жатады Бір *лап етіп*, бір өшіп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Лап қойды. а) *Жапа-тармағай тұра ұмтылды.* Жап-жасыл Жыландының белесіне шыға келген қалың топқа қарай жұрт *лап қойды* (С.Жүнісов, Ақан сері). Сыртта, қақпа аузында тұрған төрт-бес адам жалынға қарап *лап қойды* (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Ат қоялық қырық жігіт ат қойды, Ат қойғанда *лап қойды* (Мұңлық-Зарлық). ә) *Бас салды, қимыл-әрекет құлшыныспен, қарқынмен басталды.* Осыдан кейін жігіттердің *лап қой-ған* алғашқы қимылдары, біреулердің өкірген даусы, қырылдаған, алқынған дыбыстар бір-бірімен араласты да кетті (Ж.Саин, Жол үсті.). Ә, дегенше болған жоқ, төрт салт атты Тіленге *лап қойды* (С.Мұқанов, Шығ.). б) *Бірден дендеді, жапа-тармағай жайлады.* Бүкіл батысты шарпып, жолындағысын жай-

пап келген соғыс өрті бейбіт жерімізге *лап қойғанда*, ол он бірге аяқ басқан бала еді (Ж.Мусин, Ақ алан). в) *Бас-көзге қарамай, бірден басып кірді, басып алды*. Соқтырып жеңіс сағатын, *лап қойдың* соңғы қамалға, оққа ұшты досым – Саматым, Қамалды бұзып аларда (М.Әлімбаев, Өленд.). Қайта жауып, жай оты шатырлаған, Қайта төнген тамұқтың сотын кара. Қара жауы қайтадан *лап қойды*, Кезек бермей пақырға, батырға да. Қазақ қанын сылқытып жатыр дала (М.Мақатаев, Шығ.).

Лап қойысты. *Тап берісті, тұра ымтыл-ды. Лап қойысты* мысыққа, Атып тұрып мысықта Тап-тапберді маңайға. Талай жүндер жүлінды, Талай жері тілінді, Ажал жетті талайға (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАП³ з а т. *Финн, карел жұрты*. Орманда орыс, тауда томан, қырда шеркес, ойда естек, суда *лапқа* дүниенің төрт бұрышын ғәділдікпен билеген хан (М.Мағауин, Ала-сапыран).

ЛАПАРСИЯ з а т. ж е р г. *Көк сия*. Документтерді *лапарсиямен* толтыруға болмайды (Қазақ тіл. аймақ. сөздігі).

ЛАПАС¹ [ар. لباس] з а т. *Үш жақ қабырғасы жабық, төбесі жеңіл-желпі жабылған, үй ауласындағы жай*. Байдың келіні Күлбарша, *лапастың* ішінде, лаулап жанған самаурынның жанында тұр еді (Б.Майлин, Шығ.). Жым-жырт, Төлеңгіттер шатыр жанындағы *лапастың* астында демалып жатыр (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Күнде қораның ішінде тұратын пәуеске, пысқырынып *лапастың* астында тұратын үш күрең ат, бір де бірі жоқ (С.Бегалин, Шоқан асу.). Кешке мен *лапастың* астында әңгіме жазып отырсам, Палладий мылтықты алып ойнап тұрып әкемді басып сапты (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАПАС² з а т. к ө н е. *Лыпа, киім*. Мына диуананың *лапастары* болмаса, дауысы менің бегімнің даусына ұқсайды екен (Алпамыс).

ЛАПАСТА = е т. *Лапас секілді етіп, жайдың төбесін жеңіл-желпі жауып қою*. Қырғын Текшенің, қарағайын қардың астында қалдырмай, қарағайшылар сол күні ағаш үйдің қасына текшелеп үйіп төбесін *лапастап* жауып тастады (Б.Дәулетбаев, Сүмбілшаш.).

ЛАПАСТАУ с ы н. *Лапас секілді төбесі жабылған*. Мәмбеттің жолдастары

Газбекқара, Нүрәділ, Көлке, тағы басқа жігіттер барлығы байдың қорасындағы үлкен казарма сықылды *лапастау* үйде жатады (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЛАПБАЙШЫЛ с ы н. с ө й л. *Ләббайшыл, барлық нәрсеге келісетін, құпшыл, мақұлшыл*. Төре түшкірсе «жәрекім алладан» аузы босамаған, шұлғауын сілкіп, кебісін салатын *лапбайшыл* көктеке неғып отыр? (Ш.Хұсайынов, Үкілі Ыбырай.).

ЛАПКЕ [ор. лавка] з а т. с ө й л. *Ләпке*. Мал да бар *лапкесінде*, мақтан да бар, Көзіңше мақтан алып жатқан да бар, Көңілдің жұбанышы – көп ойын бар. Ұстайтын дүспаныңды қақпан да бар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЛАПҚАЙ з а т. ж е р г. *Өтірікші, бос сөзді, мылжың*. Оның өзі *лапқай* екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАПҚОЙ с ы н. с ө й л. *Лепірме, даңғой*. *Лапқойдың* бірқатарын бақ көтеріп, Білгірдің білімге бай бірі шықты. Мазалы сөздеріңді жаз, – деген соң, Қиялдың қалайда да қыры шықты (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

ЛАП-ЛАП е л і к. *Лаулап, үсті-үстіне жалындап жанған оттың дыбысын, қимылын бейнелейтін сөз*.

Лап-лап етті. *Лаулап, лапылдап жанды*. Мен қолым жетпес алыстағы айды қойып, көз алдымда *лап-лап етіп* жанған әкем жаққан отқа жете алмай келем (С.Бақбергенев, Қарға там.). Қара түнді үркітіп, сүйір ұшты қызыл көрпе өрт әлсін-әлсін көкке *лап-лап етеді* (І.Есенберлин, Қатерлі өткел). Күні өтер төренің де, Қожаның да! Күні өтер арақшарап, Бозаның да! Пайдасы болса спирттің... Қиналмай біз Жанармыз *лап-лап етіп* тозағында! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

ЛАПЫ з а т. ж е р г. *Бос, болдырымпаз ат*. Мынау бір *лапы* мал екен, терлеп, болдырып тұр ғой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Алдында келіп сынасам, *Лапыдан* пайда болғандай, Сонау бір жалғыз кетер жол (Едіге.).

ЛАПЫЗ з а т. ө с. <лат. colchicum> *Лала-гүлділер тұқымдасына жататын сабағы қысқа, гүлі ірі, ашық түсті көпжылдық өсімдік*. Бұл басылымнан астық, қалақай, алқа, бақажапырақ тұқымдастары және 40-тан астам (тамыр дәрі, *лапыз*, сенсегүл, у қорғасын, у шырмауық, у қурай, у балдырған, сасыр, ошаған, т.б.) халыққа көбірек белгілі өсімдіктер алынып тасталды (М.Қажымұратов, ... Пайдалы өсімдік.). Егер *лапыз* жемісі піскен кезде жан-жануар сүйкенетін болса, сілемейімен

жабысады (Т.Мұсақұлов, Ботаника.). Тау беткейлерінде түрлі-түсті қызғалдақтың екі түрі, жарықгүл, желайдар, *лапыз*, шерменгүл сияқты өсімдіктер өседі (Қазақст. аң байлығы).

ЛАПЫЛ з а т. **1.** *Лаулап жанған оттың алауы.* Тереңдеу біткен тебіреншек көзінің жас шағындағы жалыны анау жанып жатқан қарағай отының *лапылынан* кем болмаған шығар деп ойлады (Д.Әбілев, Ақын арманы). Қызып алған оттың *лапылы* басылар емес (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). **2.** а у ы с. *Жүрек отының жалыны, сезім қуаты.* Әттең, қазақ - тың салқын көңіл суық жігіті-ай!.. Жүрегінде от сезімнің *лапылы* жоқ (М.Әуезов, Қараш.). Бірзалық *лапылына* толы денем, келемін баба-қиял жолыменен, Төзермін қайғы болсаң оған-дағы, көрермін бақыт болсаң оны да мен (Т.Айбергенов, Өлеңд. жин.). Аздаған Ақылым бар. Маздаған *Лапылы* м бар. Танбайтын Арманым бар. Талмайтын Тарланым бар. Жүктейтін Туысым бар. Бітпейтін Жұмысым бар. Келіспес Кездерім бар. Өрістес Өздерім бар (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Жағалауда қарсы алған жұрттың да қисабы жоқ. Барлығынан да ыстық сезімнің *лапылы*, сағынышты мауқы басылар емес (С.Мәуленов, Жер нәрі). **3.** а у ы с. *Қан соғыс, майдан.* Атыңды мен естідім дүр атылған, Зеңбіректің зуынан, сұрапылдан, бұйрығынан мұз мұртты генералдың, – Түсің түтеп шыққанда сен *лапылдап* (Қ.Бекхожин, Шардара.).

ЛАПЫЛДА = е т. **1.** *Оттың лаулап жанып, алаулап жоғары көтерілуі.* Ақсақал қазан аспаның аузында *лапылдап* жанып жатқан отты көріп, серпіліп өңгіме бастайтын (М.Әуезов, Шығ. жин.). Жалыны *лапылдаған* өрт лаулап аспанға көтерілді (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Кейбір үйлер майқарағайдай *лапылдап* өлі жанып жатыр (Ә.Нәбиев, Ауыр апта.). **2.** а у ы с. *Жалындау, қызуы басылмау, күйіп-жану; жастықтың қызуы жібермеу.* Ақын деген *лапылдаған* өрт екен, Ақындардың жанып өту серті екен. Бықсымаспын, шалам қалмас артымда, Жана алмасам, ерте келдім, ерте өтем (М.Мақатаев, Шығ.). Жүгіріп жатқан ағын бар, Құбылып жатқан сағым бар Сақылдап жатқан дауыл бар, *Лапылдап* жатқан жалын бар (С.Мәуленов, Алыс кет.). Бұл қазақта жігіттер бар мәрт-батыр. Жалаңаш батыр көбі оның. Аударып тастар сен үшін Алтын бар десең

астында мынау төбенің. Солардың аппақ ниетімен, Ақ қарға жаққан отымен *Лапылдап* менде келемін (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Лапылдап* жүрген шағымда Өртеген жалын-отпенен, Кездесіп жатыр арулар Көңілден өлі кетпеген (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Лапылдаған* алау жоқ, Азайған ба жылу да?! Бұрынғыдай қарау жоқ Бұрылып әр сұлуға (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **3.** а у ы с. *Дененің қызуы көтеріліп күйіп-жану.* Әбдірәлі төсекке жатқан бойда денесі *лапылдап* жанып, ыстығы көтерілді (Қ.Әміров, Революция.). Тұла бойым *лапылдап* барады (К.Баялиев, Дегелек.). Аспанбайдың өңі құп-қу, көзінің тереңінде *лапылдап* жап-жасыл от жанып тұрғандай, қызуы қатты болу керек, екі иінінен дем алып жатыр, оны көргенде қыздардың көзі бақырайып, естері шықты (Ә.Тарази, Тас жарған). **4.** а у ы с. *Жүректің алабұрттып, алып-қишуы.* *Лапылдадың*, жандың ғой, Тілегінді алдың ғой. Суекендеп, уішіп, Жаның жай боп қандың ғой (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қаматайдың солықы тартқан бетінен сүйіп едім, өзінен ондай жауап болмаған соң, алабұртқан, *лапылдаған* жүрегім аз-кем суып қалды (Ж. Жұмақанов, Үш бәйтерек.). **5.** *Өршу, күшею, үдеу.* Кей адамдарда сондай туған жеріне деген ыстық сезім, әсіресе қартайған кезінде сол сезім *лапылдап* жалын болып жанатын тәрізді (І.Есенберлин, Алтын.). Қызыл аттың қайықтай ескен аяңы жанын желпігендей ол *лапылдап*, лапыл қағып келеді (Ә.Әбішев, Найзағай). **6.** *Желігу, елігу, елеуреу.* Той дегенде жүрек оты *лапылдамас* жан бар ма? Әлденені есіне алып жымияды шалдар да (М.Шаханов, Ғасырлар.). Кеудемізде *лапылдаған* оттар жоқ, Бірақ би мен ән дегенде тоқтау жоқ. Іліп алар түгіміз жоқ біздердің, Жоқ нәрсеге ешқашан да сот та жоқ (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Мен осынау азын-аулақ жасымда Жүрегімнің *лапылдаған* отымен Сан жолдардан өтіп ем, Сан орманның ұшар басын идіріп (Т.Айбергенов, Мен саған.).

Бойдағы от лапылдап. поэт. *Жастықтың жалыны шартып, қызуланып.* Дөңбекшіміз, *от лапылдап бойдағы*, Басымызға ой келеді қайдағы. Міне, міне, жайлауына жанымның Тағы біреу атын әкеп байлады (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЛАПЫЛДАҚ сы н. *Лаулап жанғыш, алау-лағыш*. Зәулім-зәулім заңғар тау, Шығыс-батыс шегінде. *Лапылдақ* жалын, іші қау, От ойнақшып тегінде (І.Жансүгіров, Шығ.). Біз де жас болғамыз, жастық – *лапылдақ* жалын, ол кейде сөніп, кейде жанады (С.Талжанов, Ұлдай.).

ЛАПЫЛДАС = е т. *Көңіл қосысу, сезімге берілісу, жүректің алабыртып алып-қишыуы*. Болғандықтан мінезің жағымды ашық, келеді екен ұл саған батыл басып, Жайнайды екен сол кезде екеуіңнің көздеріңнен қуаныш *лапылдасып* (К.Қалиев, Саумал). Қос жалын бір-біріне *лапылдаасып*, қойғандай қаспен көзге ақылдасып, қалды ма, аңғармадым, шыныменен, еріндер бір-біріне жақындасып (Е.Ибраһим, Гөкку).

ЛАПЫЛДАСУ *Лапылдас етістігінің қимыл атауы*. ≈ Жалындап *лапылдасу*.

ЛАПЫЛДАТ = е т. 1. *Отты лаулатып жандыру, жалынын жоғары көтеру*. Біздің мемлекетіміз не деген бай, мына жанармайды аспаздың отқа лақылдатып құйып, *лапылда татып* жағып тұрғанын қарашы (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.). Қазан астындағы отын тым *лапылдатып* жаққасын бауырсақ пісіретін майы жалаулап, иісі маңайға жайылды (Р.Әутәліпов, Қыр. Әңгім.). 2. а у ы с. *Жігерлендіру, күшейту, өршіту*. *Лапылда татып* жанымның өр талабын, Оттан ыстық сендердің орталарың. Алыс жүрсем, сағынып хат алыстым, Жақын жүрсем, қасыңнан қатар ұштым (Т.Айбергенов, Мен саған.). Тентегім, бұның қалай аңсатқаның, Мен сені тау мен тастан қанша ақтардым, Отыршы, қарыс жерден бір көрейін, Тағы бір *лапылда татып* жан шоқтарын (Т.Айбергенов, Мен саған.). *Лапылдатып* жаққанмен отты неше, Жылдар бізден қайтеміз көп тілесе. Мүмкін емес дедің сен сенімменен, Мені біреу арзандап кетті десе (М.Шаханов, Ғасырлар.).

ЛАПЫЛДАТУ *Лапылдат етістігінің қимыл атауы; лаулап жанғызу, алаулату*. Зағипа шұлғауды «түнде маңыма қасқыр жолағандай болса, сіріңке қойып, *лапылда татуы* ма керек болар» деп, оңай алатындай етіп, салып қойды (Ж.Жұмақанов, Мен жұмысшы.).

ЛАПЫЛДАУ *Лапылда етістігінің қимыл атауы* 1. *Дененің қызуы көтеріліп күйіп-жануы*. 2. а у ы с. *Жалындау, жігерлену, қайраттану*. Ендеше мақсат-мұратың бықсымай, лау-лау *лапылдау* болуға тиіс (М.Әлімбаев,

Тәрбие.). 3. а у ы с. *Жүректің алабыртып, алып-қишуы*. Тоғызыншы-оныншы оқитын балалардың сағынуды, сыйлауды сезе бастаған жүрегі жазықсыз, нәзік сәуленің күшеюін, *лапылдауы* н тілейді (С.Хайдаров, Азамат.).

ЛАПЫЛДАУЫҚ з а т. ж е р г. *Қалтқы, ауддың қалқыма ағашы*. Балық аулайтын ауға *лапылдауық* байлады. Әрбір ауда лапылдауық болады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАПЫР = е т. к ө н е. *Ленір*. Білімді ел ішінде болам десең, Шешенсіп жоқты сөйлеп *лапыр*, інім. Қолыңнан мұның бірі келмес болса, Кісіміп ең болмаса қақыр, інім. Сөзіңді тыңдатайын десең жұртқа, Ет асып табақ-табақ, шақыр, інім (А.Байтұрсынов, Ақ жол.). Малқорада отырып, Шалдарменен тең болып Сөз сөйлесе *лапырып*. Сол секілді жігіттен Кемпір менен шал артық, Қайғыменен күн кешкен Күндіз-түні аһ ұрып (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

ЛАПЫТ сы н. ж е р г. *Беталды лағып сөйлейтін*. Ол бір *лапыт* адам (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛАР з а т. к ө н е. *Астық, ұн сақтайтын жәшік*. Танабай бай жасырынуға өзінің ұн толтырған үлкен *ларына* кіріп кетіп, үстібасы аппақ ұн болып, қайтадан шыға келіп, түшкіріп, сасқалақтап жүрді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЛАРВИЦИД [лат. larva – дернәсіл, dere - сәе – өлтіру] з а т. х и м. *Шыбын-шіркей, құмырсқалардың құрттарын өлтіретін инсектицидтер*. Личинка сатысындағы қан сорғыштарды қыру үшін май тәрізді және ұнтақ тәрізді *ларвицидтерді*, сондай-ақ оның суспензиялық және эмульсиялы ерітінділерін пайдаланады (Т.Досжанов, Зиянды насеком.).

ЛАРГО [итал. largo] з а т. м у з. *Музыкада қолданылатын ең баяу, жай екпін*.

ЛАРЕК ор. з а т. *Ұсақ-түйек заттар сататын кішкене дүкен*. Тәулік бойы сауда жасайтын киоскілер мен *ларектерден* піскен тағам, кондитер және шұжық тағамдарын, ет, балық өнімдерін сатып алуға болады («Соц. Қаз.»). Төртеуі перрондағы *ларектен* бір кружкадан сыра қағысты (Е.Оразақов, Дөрігер.).

ЛАРИ з а т. *Грузияның ақша өлшемі*. Оларда зейнетақы 14-15 *лар* аралығында. Бұл, шамамен, 7-8 доллар («Егемен Қазақстан»).

ЛАРИНГИТ [грек. larynx] з а т. м е д. *Көмей кілегей қабығының қабыныт ауыруы.* *Ларингит* кезінде саноринді 1-3 тамшыдан екі танауға да тамызады (С.Сұбханбердин, Дәрі – дауа.). Қарақат витаминнің неше алуан түріне бай болатындықтан жүрек, буын аурулары мен *ларингит*, бронхит, іш кебу, ішекқұрт секілді кеселдерге шипалы («Парасат»). Бұл дәріні көбінесе микробтар туғызатын, өте жұқпалы пневмония, дизентерия, скарлатина, баспа, *ларингит*, шикан т. б. ауруларға қарсы қолданады (ҚҰЭ).

ЛАРИНГОФОН [грек. larynx (laryngos) – көмей, phone – дыбыс] з а т. м е д. *Дыбыс тербелісін тексеретін аппарат.* Адам сөйлегенде немесе өлең айтқанда дыбыс сіңірлері домбыраның ішегіндей қозғалып, дыбыс береді. Бұл сіңірлердің тербелісін тамақтың астына *ларингофон* аппаратын қойып байқауға болады (М.Сисекенов, Өкпе ауру.).

ЛАС с ы н. **1.** *Таза емес, былғаныш, кір.* Ыбырсыған жүн-жұрқа, әртүрлі қажеттен қалған *лас* қағаз, құмға былғанған қауын-қарбыздың қабығы, кірер ауызға төге салынған күл (Ө.Қанахин, Жер бас.). Микроб дымқыл, *лас* жерге аса үйір (Ә.Дайырбеков, Мал ауру.). Аққан өзен суды, көл суын таза ұстау керек. Суға күл, бок, өлімтік секілді *лас* нәрселерді судың жағасына да тастау жарамайды (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **2.** *Тазалықты сақтамайтын, салақ.* Бибігүл жарықтық шығаннан шыққан салақ, олақ, *лас* адам еді (Б.Соқпақбаев, Балалық.). Орта дәуірдегі теңге қотырдың қызылша – бірінші түрі. Ешбір жерін ауыртпағандықтан, қызылшаны адамның бірқатары елемейді де, *Үсті лас*, кір адамдар көрмей де қалады (Х.Досмұхамедұлы, Таңд.). **3.** а у ы с. *Бықсық, пасық, арамза.* Іші *лас*, сырты таза залымдардың Алданып құр сыртының тазасына, Мәз болып байғазы алған балаларша, Сатылып жылтыраған танасына (А.Байтұрсынов, Шығ.). Халық күнкөрістен торыққан осы кезде Жантай мен Боқшабай сол баяғы *лас* кәсіптерін қайтадан естеріне алады (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). // *Арам іс, арамзалық.* Өз көңіліңді таза ұстасаң, оған жамандық, *лас* атаулы жолай ма? (Р.Тоқтаров, Ертіс.). // *Арамза кісі, арам ойлы адам.* Айтылмас қыздың жаз өні, Мұнда тек жанның азабы, келеді мұнда *ласта* р, кірлету үшін тазаны (Қ.Мырзалиев, Домбыра.).

Лас кеуде. *Арамза кісі, көркеуде.* Прагматиттерге еңіреп ерді, Конформистердің бәрі *лас кеуде*. Биіктей берді, семіре берді, «Ләббай, тақсыр, ол рас!» деумен (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Лас сөз. а) *Қарабайыр, қятсыз, әдепсіз* сөз. Осы февральдың 19-ында Досмайылдан бір хат алдық. Хатын оқып шыққаннан кейін көзімізге нанбадық, хажы, молда, ақсақал жазды дерлік емес. Бұрынғы хаттарына өзі: «хажы ақсақал Досмайыл» деп қол қойдырушы еді. Оның үстіне молда екендігін де сездіруші еді. Мұндағы сөзі кісіге айтуға, қағазға жазуға боларлық емес. Қазақ тілінде бар әдепсіз, көргенсіз, *лас сөз* – *де р д і ң* бәрі осында (М.Дулатов, Шығ.). ә) *Бөгде сөз, түсініксіз сөз.* Ал содан бастады Ахаң, тілден бәрін, Алғандай Айдан қуат, Күннен жалын, Тазартты *лас сөз* дең, кір-қоқыстан, Нәр құйды, тіл емдеудің білген заңын (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

ЛАСТА = е т. **1.** *Лас ету, былғау, кірлету.* – Бетім-ау, осынша *ласта* п былғаған кім, – деді Гүлнамыс (Ш.Хұсайынов, Таныс адам.). – Біздікінде жақсы пластинкалар бар, келсеңші. Тек жалғыз өзің, еденді *ластай* – *сы ң д а р* – деп мамам ұрады («Лен. жас»). **2.** *Өзен, көл, су, ауа т.с.с. қоршаған табиғи ортаны зиянды заттермен бұлдіру.* Жарылыс кезінде пайда болатын тозанды-газ бұлты карьерлер мен оның маңайындағы территорияның атмосферасын айтарлықтай *ластайды* (Т.Қалыбеков, Экология). **3.** а у ы с. *Ар-қятты аяққа басу, қятқа қалдыру.* Құртсын қарасын! Бұған дейін босағамды ешкім *ластам ағ а н!* – деп апам теріс қарап отырып алды (Б.Тоғысбаев, Алдыңғы.). Табылар достар қостайтын, Табылар дұшпан *ластайтын*, Табылмас, оңай жақсы жар, Аяққа арды баспайтын (Жас қанат). **4.** а у ы с. *Кір келтіру, дақ түсіру.* Нияздың кідіртуге құштар болмағынан (Ләззат) сезе қойды. Екеуі ең аяулы асыл сезімді *ласта* – *та* п алыпты (Т.Ахтанов, Махаббат мұңы.). Мен киелі Алашпын. Іргемді, сасық, *ласта* – *ма*. Ойнама, жолдас, менімен, Бар бұзыққа, басқаға (М.Жұмабаев, Шығ.). **5.** *Бұлдіру, бұзу.* Біреулер бар көкірегі қыс әлі, Мархабатсыз, махаббатсыз құшады, Еркексиді, жер астым-да жатыр деп, Гүлін таптап, *ластайды*, құсады (Ж.Молдағалиев, Шығ.). Өскенмен не болады қамыс бойлап? Абзалы, адамдыққа көңіл қоймақ. Көшесін жігіттіктің *ласта* п

жүр, Жамантік, Ит арамен жаман бойдақ (О.Шораяқов, Шайыр). Дүниенің *ласта-га* н көкірегін Дәніне ұқсас зұлымдық кекіренің. Босатыңыз, өмірге ертең келер Нәрестемнің атынан өтінемін (М.Шаханов, Ғасырлар.). Пайдаланып былығың-шылығыңды, Жауың кеп шырылдатты шыбыныңды. Жау да, өзің де *ласта* н тұнығыңды, Жаяу ұстап қолыңа құрығыңды, Қайда босып барасың, қайда, қайда? Ақтабан шұбырынды! Ақтабан шұбырынды!!! Ақтабан шұбырынды!!! (М.Мақатаев, Шығ.).

ЛАСТАН = е т. 1. *Былғану, кірлену.* Үсті-басың *ластан* ы п қалыпты ғой, әлде суға жығылғансың ба? – деп сұрады Есімбектен енесі (Е.Оразақов, Дәрігер.). – Сен неге айкайладың? – деді ол Оспанның балшықпен *ластан* ғ а н бойына қарап (С.Баязитов, Күтп. кездесу.). 2. э к о л. *Адамға табиғи зиянды ортаға әсер ететін заттектерден қоршаған ортаның залал шегуі.* Тау-кен кәсіпорындарының өнеркәсіптік қалдық сулары ластану сипаты жағынан: бөлшектермен және улы заттармен *ластан* ғ а н өнеркәсіптік қалдық сулар болып бөлінеді (Т.Қалыбеков, Экология.).

Ластаңған су. э к о л. *Құрамы мен физикалық қасиеті антропогендік әсерден нашарлаған су.*

ЛАСТАНДЫР = е т. *Былғату, кірлету.* Қолды *ластанды* р а т ы н жұмысты арнаулы қолғап киіп істеу қажет (О.Сейкетова, Теріні күту.).

ЛАСТАНДЫРУ *Ластандыр етістігінің қимыл атауы.*

ЛАСТАНУ¹ з а т. э к о л. *Адамға және табиғи экожүйеге зиянды әсер ететін физикалық-химиялық және биологиялық заттектердің, агенттердің қоршаған ортаға түсуі, залал келтіруі.* Қоры шағын, микро-организмдер және органикалық заттармен *ластану* ы себепті, ылғалдылық артық болу жағдайларында тұщы бола тұрғанымен, қалқыма суды техникалық мақсаттарға және ауызсуы ретінде пайдалануға болады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Тау-кен жұмыстарын жүргізу кезіндегі айналадағы ортаның *ластану* ы себептерін жан-жақты түсіну үшін бұл жұмыстың бүгінгі таңда қалай жүзеге асырылатынынан жақсы хабардар болу керек (Т.Қалыбеков, Экология.). Орман отырғызу жұмыстарының су көздерін

сарқылудан және *ластану* д а н сақтау шараларында алатын орны күннен-күнге күшеюде (Табиғат қорғау.).

Ластану деңгейі. э к о л. *Ортадағы ластағыш заттектер құрамының абсолютті немесе салыстырмалы көрсеткіші.*

Ластану көрсеткіші. т е х. *Қоршаған ортада ластағыштардың бар екенін, олардың жинақталуын, сандық және сапалық құрамының өзгеруін білдіретін көрсеткіш.*

ЛАСТАНУ² *Ластан етістігінің қимыл атау; былғану, кірлену.* Жүннің *ласта* - н у ы қойдың қырым ошағанының дөңдері төгілген жерлерге түнеуінен де болды (Шопан серігі). Жұмыртқа *ластан* б а у ы үшін ұядағы төсенішті жиі-жиі ауыстыру қажет (Құс өсіруші.).

ЛАСТАТ = е т. 1. *Былғату, кірлету.* 2. а у - ы с. *Ар-намысын аяққа таптату.* Еламанның төсегін қас жауына *ластат* ы п қоймайды. Оны қалай да қолға түсіріп, мойнына тас байлап, теңіз түбіне бір-ақ атады (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

ЛАСТАТУ *Ластат етістігінің қимыл атауы; кір келтірту, дақ түсірту.* Тарих мүддесін ойласақ, бұл материалдарды *ластат* н а у қамын ойласаң, біреудікің атау-сыз пайдалануына жол берілмегені жөн (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ЛАСТАУ¹ с ы н. *Былғаныштау, кірлеу.* – Тағы да, Әбен тағы да! – деді. Исатай көгерген *ластау* тістерін ырсыта күліп (С.Сейфуллин, Шығ.). – Әй, Фазыл, мынауыңды жуып кетпесең, уылдырығы *ласт* а у екен деп уылдырық цехының мастері Құмар қарқылдай күлді (Бал дәурен).

ЛАСТАУ² *Ласта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Ластету, былғау, кірлету.* Тауықтар бірін-бірі *ластам* а у үшін сөренің бәрі біркелкі биіктікте орнатылуы қажет (Зоология.). 2. *Өзен, көл, су, ауа т.с.с. қоршаған табиғи ортаны зиянды заттектермен бұлдіру.* Сондықтан дүниежүзінде, оның ішінде біздің елімізде де автомобиль транспортарының улы газбен ауаны *ласт* а у ы н азайтудың түрлі жолдары мен әдістері іздестірілуде (Т.Қалыбеков, Экология.). Дегенмен, су қоймаларын *ласт* а у - д а н сақтамайынша су проблемасын ойдағыдай шешуге болмайды («Лен. жас»). – Көріңізші, өзі тастай, тіс жарады, – деді Арман, – құр мақтан деп қалмаңыз. Бізде өзенді

ластау дегеніңіз, қазанды *ластаумен* бірдей (Қ.Найманбаев, Үміт өткелі).

ЛАСТАУШЫ с.ын. экол. *Зиян келтіруші, бүлдіруші*. Қоршаған ортаны ластағаны үшін төлем ставкасы қайта қаралатын болады, олардың мөлшері *ластаушы* заттардың көлемі мен түрлерін ескере отырып белгіленуі тиіс («Егемен Қазақстан»).

ЛАСТЕК зат. сөйл. **Ләстік**. Солардың қасында Бекболаттың әйелі жамар жері қалмаған түйе жүн шалбарының ішінде *ластек* камзолының етегін түріп, жалаң аяғының ұшын шәркеге сұғып, қырық жерінен сыммен орап тастаған аққұманды қолына ұстап, қайнап тұрған қаңылтыр шәйнектен ақ құманына су құйып, шай шығарып отыр екен (С.Шарипов, Бекболат).

ЛАСТЫҚ зат. 1. *Таза еместік, былғаныш - тық; настық*. Еңбек сүйгіш семьяда, таза цех пен таза үйге *ластық* қандай жат болса, жұмыссыздық та сондай жат (Семья тәрбиесі). 2. *Денсаулыққа зиянды заттар*. Қиындыққа көнетін бол, оқып білім алуға жетілуге аянба. Бірақ ескертемін, денсаулығыңды бұзып алмау үшін түрлі *ластықтан* сақтан (С.Байжанов, Сыр.). 3. *ауыс*. *Іші бықсыған насықтық, арамзалық*. Адам деген зауал шағында да осындай *ластыққа* барады екен-ау (Қ.Жұмаділов, Көкейкесті). – Қолдың кірі жуса кетеді. Ал ниеттің кірін, ардың *ластығын* немен кетіруге болады?! (А.Сатаев, Ақын.).

ЛАСЫ зат. кәс. *Қаракөл елтірісінің бұйрасы толық жетілмеген тықыр жүнді жылтыр жері*.

ЛАТ¹ зат. Латвияның ақша өлшемі.

ЛАТ² зат. 1. *Былғаныш, лас*. Бар екен бір асыл зат белін буған, Қаншама жиренбейді *лат* судан. Жаны жоқ кеудесінде болса дағы Қалмайды көп жиылған думан-тойдан. Шешуі – шылапшын (Жұмбақ өлең). 2. *ауыс*. *Кінә, айып*. Соған ғана қол артсаң әр *латтан*, құнсыз жауыздық, қастандықтардан биік бойлап, асып озып, артыла қарауға болады (М.Әуезов, Шығ.).

ЛАТАФАТ: *латафат бахры*. ескі кіт. Әдемілік, сұлулық теңізі. Көңілім қисса жазсам ашылады, *латат бат бахры* гүл шашылады, қиссасын Сейфүлмәлік талап етіп, жазуға көңіл хоштап асығады (Дастандар).

ЛАТЕРИТ [лат. later] зат. геол. *Ылғал тропиктер мен субтропиктік аймақтарға тән түсі қызыл, темірлі немесе темірлі*

алюминийлі тығыз саз, тас кейінгі шөгінділер. Тасты *латериттер* кеуек, шлак, бұршақ, микроконкрециялар түрінде болады, сазды латериттер үгілмелі болады (ҚСЭ).

ЛАТИМЕРИЯ [лат. latimeria chalumnae] зат. зоол. *Сүйекті балықтардың қалақ - қанаттылар класы тармағына жататын, денесі жуан, қабыршақтары жалпақ, көкі - рек және құрсақ жұп жүзбе қанаттары саусаққа ұқсас, сондықтан саусаққанатты балық деп аталатын балық*. *Латимери* алғаш рет 1938 ж. Оңтүстік Африка жағалауында ауға түсті (ҚҰЭ).

ЛАТИФ [ар. اللطيف] с.н. ескі кіт. *Қайырымды, ізгі*. Бір қайтты халәлімен сонда жатып, Салған үй қырық мың сом артық *латиф*. Айырылған анасынан қозыдайын Халықты кетіп еді жабырқатып. Жалтырап жасын киік жетіп келді, Қуантып бұқараны таңырқатып (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЛАТИФА [ар. اللطيفة] зат. әдеб. *Шығыс әдебиетінің термині, белгілі бір адамның атына байланысты айтылатын қызықты, күлкілі шағын әңгіме, анекдот*. *Латифа* белгілі бір адамның, кейіпкердің атына байланысты айтылады. Мысалы, тәжік әдебиетіндегі Мушфикиге, түрікмен әдебиетіндегі Кеминеге байланысты күлдіргі әңгімелер. Қазақтың Алдар көсе төңірегінде айтылатын күлдіргі әңгімелерімен ұқсастығы мол (Ө.Күмісбаев, Шығ.).

ЛАТИФУНДИЗМ [лат. latus – байтақ, fundus – поместье] зат. саяс. и. *Латифундияға негізделген жер иелену жүйесі*. *Латифундизм* дегеніміз алғашқы рет Ежелгі Римде пайда болды да, біздің заманымыздың 1- ғасырында барлық жерге тарады (КСЭ).

ЛАТИФУНДИСТ зат. *Ірі жер иеленуші, помещик*. Революциялық үкімет әскери қалашықтарды, казармалар мен полиция учаскелерін, жергілікті және шетел капиталистері мен *латифундистерінің* сәнді сарайлары мен тұрақты мекендерін мемлекеттерге алып берді («Қазақст. комм.»).

ЛАТИФУНДИЯ [лат. latifundium] зат. *Помещикке тән жер шаруашылығы, жеке меншікке негізделген ірі жер иелігі*. Құл иеленушілік құрылыстың ыдырауына байланысты *латифундия* ұсақталып, колондарға жалға берілді (ҚСЭ). Ең жоғарғы қабатын вице-король бастаған метрополия бюрократиясы мен конкистадорлар, одан кейін креол-

дар мен шахталарды және *латифундияларды* иемденетін энкомьендеро, одан кейін ассимиляциядан өрбіген ұрпақтар... құрады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛАТУНЬ [нем. Latun] з а т. м и н. *Тат баспайтын жез бен қола араласқан қоспа металл.* Окулярдың жиегі *латуньмен* көмкерілген және сырты қапталған болады (Т.Мұсақұлов, Өсімдік анат.). Металл сенің асылың, Қиысқан кеп қиыннан, Даңқымызсың сондағы, *Латунь* болып құйылған (С.Сейітов, Жаңғырық.).

ЛАТЫН: латын әліпбиі. Б.з.б. 7 ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болған, құрамында 25 әріп бар, таралуы жағынан дүниежүзінде бірінші орын алатын, ашық әліпби. *Латын әліпбиі* СССР-де 1926 жылдан 1940 жылға дейін түркі тектес халықтардың тілінде қолданылды (КСЭ). Орта ғасырда *латын әліпбиі* Еуропаға тарады, Африка, Америка халықтары пайдаланды (Қаз. тілі энцикл.).

Латын әрпі. а) *Латын әліпбиін пайдаланатын жазу жүйесі.* Шікімеде *латын әрпі* - меноқығамыз, ал сауатсыздарды орыс әрпінде үйрету керек (Б.Нұржекеев, Күй толғақ). Пішеншілердің кейбіреулері мүлде мектеп көрмеген, көбі көрседі бұрынғы *латын әрпі* - н і ң кезінде екі-үш класс бітірген, кейінгі алфавитті танымайтын адамдар-тын (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). ә) *Латын графикасы.* Сөзді қорыға келгенде, қаражат жағынан *латын* мен араб *әрпін* бізге қайсысы қолдануға лайықты, соны айталық (М.Дулатов, Шығ.). Ал енді *латын әрпін* қолдануға келсек, бұған шығатынақша есепсіз көп болмақ керек, *латын әрпін* өзгертеді екеміз, корректорларды *латынша* үйретеді екеміз, *латын әрпі* мен оқытатын мұғалімдер даярлайды екеміз, елде мектеп ашады екеміз, ... тағы да толып жатқан шығындары болады екен (М.Дулатов, Шығ.).

Латын жазуы. *Латын әрпін, графикасын пайдаланатын жазу жүйесі.* Ортақ тіл жасау мүмкін емес. Ал ортақ *латын жазуы* - на көшуіміз мүмкін. Себебі бұл жазу – бүгінгі дүниедегі дамып келе жатқан мемлекеттердің бөрінің қолданып жатқан жазуы («Парасат»). Ал КСРО түріктері үшін ислам өркениетімен тығыз байланысты араб жазуын бірден тікелей кириллицаға ауыстыруға сәл де болса қаймыққан Сталин уақытына *латын жа* -

зуы - н енгізіп, 1940 жылдың басында оларды кириллицаға көшуге мәжбүр еткен-ді («Түркістан»).

Латын тілі. лингв. *Үндіеуропа шоғырының италиялық тобына жататын көне тілдердің бірі.* X ғасырда *латын тілі* сөйлеу тілі ретінде жойылды, дегенмен XV-XV ғасырларға дейін Батыс Еуропа қоғамының, католик шіркеуінің, ішінара әдебиет пен ғылымның, дәрігерлік тәжірибенің жазба тілі болды (ҚҰЭ). Бұл лектің көшбасшысы әл-Фарабидің еңбектері сонау X ғасырдың өзінде *латын тіліне* аударылыпты (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛАТЫНША ү с т. 1. *Латын тілінде.* Ертеден кеш адам мүшелерінің *латынша* аттарын, аурулардың диагнозын, дәрі-дәрмектің дозасын жаттаумен болдым (З.Шашкин, Доктор.). Әл-Хорезмидің сандарды қандай цифрлар арқылы пайдаланғаны белгісіз, өйткені оның арифметикалық трактатының арабша қолжазбасы белгісіз, оның *латынша* аудармасы ғана бізге жеткен (А.Көбесов, Математика.). «Байтұрсынов пен Дулатов кітаптарын, шығармасын қазақ баласының тілін бұзады, мағына арабша, ғабырынша, *латынша*, ассалауыынша бөрібір, қазақша деген қайдан келді» – дейді (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Латын әліпбиінде.* Қазір *латынша* ның бұрынғы әрпімізден іс жүзінде артықтығы жоқтығын көре тұра, қаншалық қаражатты, толып жатқан кемшіліктерімізді түзетудің орнына аса ділгерлігі жоқ латынды кіргізу үшін жұмсауымыздың түк қисыны жоқ (М.Дулатов, Шығ.). 3. *Латын жазуында.* Арабшаны танымайсың, *латынша* Ала бер деп қағазыңа сен түртіп. Әкем өзі ағып тұрған ақынша Қоятұғын мені аузына телміртіп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Сөрелерде тұрған осынау архив қазыналарының жиырма сегізінші жылға дейінгісі көбіне араб әрпімен «төте оқумен» жазылған болып келеді де, бұдан кейінгісі *латынша* болып кетеді (Ә.Нәбиев, Ауыр апта).

ЛАТЫНШАЛА = е т. 1. *Латын тілінде сөйлеу.* 2. *Латын тіліне аудару.*

ЛАТЫНШАЛАУ *Латыншала етістігінің қимыл атауы.*

ЛАТЫНШЫЛДАР з а т. т а р. XX ғ. басындағы латын әліпбиін, латын жазуын қазақ жазба тіліне енуін қолдаушы топ. *Латыншылдар* қит етсе айырплан, аптамабел

мен қазақтың екі аяқты арбасын салыстырады (М.Дулатов, Шығ.).

ЛАТЫШ з а т. *Латвия мемлекетінің негізгі халқы.* Біздің еліміздегі ең ұзын бойлылар эстондар мен *л а т ы ш т а р*, олардың орта бойы 172 сантиметр (Ғалам ғажап.). Оккупацияланған Латыш жерінен қашып шыққан *л а т ы ш т ы ң* ұлдары мен қыздары осы дивизияға қарай ағылған (Ә.Әлішев, Батыр.). *Л а т ы ш* суретшісі Альберг Вадистің мыс бетіне бедерлеп салған «Бұл күндердің даңқы өшпейді» атты кең полотносынан біз осындай жайларды аңғарғандай болдық («Қаз. әдеб.»).

Латыш тілі. л и н г в. *Латыш халқының ана тілі.* СССР-де *л а т ы ш т і л і н д е* 1360 мыңдай адам сөйлейді (ҚСЭ). Латвиядағы білім беру жүйесін 1991 жылы-ақ реформалау қолға алынған. Ал 1995 жылы барлық мектептерде білім *л а т ы ш т і л і н д е* жүзеге асуын талап еткен («Түркістан»).

ЛАУ¹ з а т. к ө н е. *Қызмет бабымен жүрген лауазымды адамдарды бір ауылдан (бекетінен) екінші ауылға (бекетке) жеткізіп салатын құш-көлік.* Әлгі екеуі бірі стражник, бірі поштабай екен, төренің алдынан үй тіктіріп, *л а у* байлатып, қой сойдыруға шыққан (М.Дулатов, Шығ.). Мұны жүргізу үшін әділдікпен, тәртіппен *л а у* беріледі (М.Дулатов, Шығ.). Жүз елу шақырым жердегі Лепсі станциясына бірнеше шана *л а у* мен жөнелтіледі (К.Қазыбаев, Ызғар.). Бұрынғыдай төрелер қырып-жойып, керегінен артық *л а у* байлатқандай емес екеніне жұрт түсінген (М.Дулатов, Шығ.). Ат *л а у* ын жаңалап алып, қыстай жатып тынығып, жүзден аса кісі болып, жазғы салым Исатай Доңызтау, Борсықтағы Әлімге келеді (Х.Досмұхамедов, Шығ.).

Лау мінді. *Қызмет адамдарын таситын құш-көлікке отырды.* Жолшыбайдағы елдерден алма-кезек *л а у м і н і н*, араға бір қонып, шілде-тамыздың бір ыстық күнінде әрең жеттім (С.Омаров, Қайырлы.). Поштабайлар *л а у ғ а м і н е т і н* жиырма шақты атты қосақтап, суға қарай айдап бара жатыр екен (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.). Ұзамай сот та шықты ел аралап, Шешпекші елдің дауын, істі қарап. Алдынан шабармандар *л а у м і н і н*, Жылындай келе жатты жерді жалап (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

Лау тартқызды. *Жолаушы тасытты.* Бұрынғы аурулары аздай-ақ, соңғы бір-екі

жыл ішінде біздің ел тағы бірауру жамап алды. Пысықша бір адам бір жиналыста делегат болып сайланады. Жиналыста болып, сайлаған елдің жай-күйін айтып, елге пайдалы іс етейін деген оймен емес, жұмысқа айдамасын, *л а у т а р т қ ы з б а с ы н* деген сықылды ұсақ ойлармен. Осындай пысықшалардың елге келтірген зияны аз емес (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лау тартты. *Жолаушы тасыды.* – Дәуде болса, бұл келе жатқан *л а у т а р т қ а н* жәмшік шығар, – деді Жаманбай (С.Омаров, Қызыл.). Миномет полкі Журовка станциясында жаудың азық-түлік, қару-жарак қойған бірнеше қоймаларын қолға түсіріп, *л а у т а р т қ а н* 500 пар атты олжаланады (С.Мәуленов, Шыңда.).

ЛАУ² е л і к. *Бірден тұтанған, лауылдап жанған отты бейнелейтін сөз.* Тұрмыс, маған от шашып, Бар дүниені *л а у* қылшы! Түйдектеп үйіп қайғыңды, Абылай аспас тау қылшы! Таптырмастан емге дос, Бар әлемді жау қылшы! (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Лау етті. *От бірден жанды; лап етті.* Әлдекім қозды еңкейе беріп үрлеп жатыр. Камыс *л а у е т е* түсті (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Бейне тез *л а у е т і н* жанып біткен құрайдай қырғын шапшаң сөнді (М.Жұмағұлов, Қыран.). Сол қолыма бар күшімді жинап, мен танктың мотор жағына екі бутылканы тастап-тастап жібердім. *Л а у е т і н*, от жарқ ете түсті (М.Ғабдуллин, Сұрапыл.).

ЛАУАЗЫМ [ар. الوازم] з а т. **1.** *Мемлекеттік органдарда, жергілікті өзін-өзі басқару органдарында, қарулы күштер жүйесінде арнайы құзіреттілікпен тұрақты немесе уақытша билік өкілі қызметін атқаруды жүктейтін өкілеттілік.* Бір адам үш анадан сіздей болар, Бір кісі орын тапса талаппенен. Балаңыз лайықты *л а у а з ы м ғ а*, Гүбірнә қылып қойды графпенен (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Алғашқы қызметі Әулие-Ата уезіндегі ушасткови нашалник болып тұрған. Онан кейін Түркістан генерал-губернаторы кеңсесінде переводчик һәм военни губернаторы қасында шиновник особых порушени *л а у а з ы м ы н* атқарып тұрған. 1906 жылы Коллежски советник шенінде отставкаға шыққан (М.Дулатов, Шығ.). 1822-ші жыл уставы бойынша һәм ауылнайлыққа ақсүйек заттылар (төрелер) һәм наград алған қара қазақтар ғана сайланатын жол ғана қалып, әлгі айтылған *л а у а з ы м д а р ғ а* жасы

25-ке толған, елге қадірі бар һәм басы соттан аман әрбір қазақ сайлануға хақылы болды (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам). **2. Жоғары қызмет, атақ-дәреже.** Басына бақыт қонды буын-буын, Жақсыға төңірім шашар нұрдың суын. Ішінде Бес Шектінің батыр жаралған Дұшпанға жайған адам тілдің уын. Қалдырып ол Жарасты *лауазыммен* Түсіріп, он сегізде алдың құнын (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Мектеп директоры деген *лауазымның* өзі-ақ ауыл адамдарының арасында оның орнын әменде төрден сайлап тұрады (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек). *Лауазым* үлкен болғандықтан, капитан Неустров Рейхстаг ішіндегі ұрыстың басшылығын өз қолына алды («Қаз. әдеб.»).

Лауазым алды. Белгілі бір лауазымды қызмет иеленді. Мұнайма, құттықта, мына пақырыңды: *лауазым алып* келдім Алматыдан, бастықтың бірінші орынбасары мен болдым (Ж.Өмірбеков, Замандас.).

Лауазым иесі. Мемлекеттік органдарда істейтін өкім беру, ұйымдастыру т.б. өкілеттілігі бар қызмет иесі. Өткен ғасырдағы кейбір акын-жыраулар шығарған өлең-жырларын, жазушы-ғалымдар жазған еңбектерін *лауазым иелеріне* арнау арқылы олардан сыйақы алып отырған («Қаз. әдеб.»). Сол жиналыс бостандығын, көңіл көншітпейтінді сынау құқығын, қатардағы шенеуніктен бастап Елбасына дейінгі *лауазым иелерін* сынау еркіндігін түбегейлі меңгерген сияқтымыз («Егемен Қазақстан»). Сайлау һәм бекіту туралы өзгеріс болған соң, *лауазым иесі* адамдарды жазғыру, сотқа беру турасындағы обласной правлениенің қарауындағы істер крестьянский начальниктердің уездный сиезіне ауысарға керек (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

Лауазымын көкке шақыртты. Абырой-атағын, даңқын бір тиын құрлы көрмеді, аяғын аспаннан келтірді. Өздеріндей хандардың, қарны жуан билердің, Атандай даусын ақыртып, *Лауазымын көкке шақырттып*, Басын кессем деп едім (Махамбет, Өлеңд.).

Лауазымын пайдаланды. Қызмет бабын жеке басының қарекетіне пайдаланды. Ұйымдасқан қылмыспен күресте, шені мен *лауазымын пайдаланатындарға* ымырасыз болуға тырысамыз («Заң»).

ЛАУАЗЫМДЫ с.н.1. Қызметі жоғары, атақты, дәрежелі. Журналистің қасында

лауазымды кісі бар еді (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен). Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, *лауазымды* адамдар және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (ҚР Конституциясы). **2. Құзырлы.** Қалай дегенде *де лауазымды* мекемелер мен ата-аналар жұдырықтай жұмылып, себепсіз халықтың қалтасына түскен мектеп басшылары мен кейбір сынып жетекшілерін тәртіпке тартатын уақыттың жеткені анық («Егемен Қазақстан»).

Лауазымды адам. а) заң. Ұдайы, уақыт-ша немесе арнайы өкілеттік бойынша өкімет өкілінің міндеттерін жүзеге асыратын не мемлекеттік органдарда ұйымдастырушылық, өкім берушілік немесе өкімшілік-шаруашылық қызметтерді орындайтын адам. Мемлекеттік органдар, қоғамдық бірлестіктер, *лауазымды адамдар* және бұқаралық ақпарат құралдары әрбір азаматқа өзінің құқықтары мен мүдделеріне қатысты құжаттармен, шешімдермен және ақпарат көздерімен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті (ҚР Конституциясы). Мұндай қызмет нысанын практикаға енгізе отырып, мынадай талассыз қағиданы сақтау керек: сауал нақты бір ғана *лауазымды адамға* сұрақ коюмен шектелмеуі тиіс. Ол қоғамдық маңызы бар проблемаларды қозғауы керек (Қаз. парламентаризм.). ә) *Қызметтегі басшы адам.* *Лауазымды адам* болып, ел басқарғанды кім жек көрсін («Лен. жас»). – Сіз сияқты жоғары *лауазымды адам* үйіме келіп, қолымнан дәм татып отырғанына қуанып отырмын, – деді Мұстафа (С.Шаймерденов, Қарғаш).

Лауазымды қызмет. Атақ-дәрежесі жоғары, басшылық қызмет. Екінші жағынан, елдегі ең биік *лауазымды қызмет* иесі баламалы негізде сайлансын, Елбасы болатын адам өзінің бөсекелестерінен артықшылығын ашық таласта дәлелдесін әрі адамдардың өз таңдауын еркін жасауына мүмкіндік берілсін дегеннің де артық ештеңесі жоқ («Егемен Қазақстан»).

Лауазымды орын. Құзырлы орын, басшылық. Ол кездерде қарасүйектен шыққан адамдардың ішінде бұндай *лауазымды орындарда* билікке ие жұрт – өзбектен ғана шыққан немесе әскери жағынан тірек боларлықтай, саны көп ру өкілдері ғана отыра алатын (Х.Досмұхамедұлы, Таңд. шығ.).

Әрине, кейбір *лауазымды орындар* үшін сырт күштерді зор етіп, өздерін одан да мол етіп көрсету пайдалы да болар («Жалын»).

Лауазымды өкілеттік. з а н. *Заңдарда белгіленген құқықтары мен негізгі міндеттері бар мемлекеттік қызметшілер өз қызметін жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге жауап беретін, нақты мемлекеттік лауазыммен көзделген өкілеттік.*

Лауазымды тұлға. *Жоғары атақты, дәрежесі бар адам.* Алайда Корольдіктің өзге де жоғары *лауазымды тұлғалары* Н.Назарбаевпен кездесуге мүдделі екендіктерін мәлімдеді («Дала мен қала»). Өткен Парламент сайлауының қорытындысы бойынша, ел ішінде, кандидаттар мен саяси партиялардың өкілдерімен қатар, халықаралық бақылаушылар да атқарушы органдардың *лауазымды тұлғалары* немесе сайлау комиссияларының тарапынан орын алған сайлау туралы заңнаманы бұзушылықтарды атап көрсетті («Егемен Қазақстан»). Шындығында, мемлекеттік билік мемлекет басшысы, оның жоғарғы *лауазымды тұлғасы* болып табылатын Қазақстан Республикасының Президенті ерекше орын алады (Қаз. парламентаризм.).

ЛАУАЗЫМДЫҚ с ы н. *Лауазымға қатысты, лауазымды адамдарға тән.* Кейбір мәліметтерге қарағанда, биылғы жылдың өзінде экономикалық және коррупциялық қылмыспен күрес департаменті 500-ге жуық экономикалық және *лауазымдық* қылмыстарды тіркеген («Егемен Қазақстан»).

Лауазымдық міндеттер. з а н. *Лауазымды нұсқаулықта бекітілген орындалуға міндетті әрекеттер мен қызметтер тобы.* Еңбекті бағалау нәтижесі басшыға әрбір қызметкердің өзінің функцияларын орындау тиімділігін айқындауға, *лауазымдық міндеттерін* орындау деңгейі бойынша қызметкерлердің дифференциациясын жүргізуге мүмкіндік береді («Егемен Қазақстан»). Мемлекеттік қызметші лауазымына кандидатқа қойылатын талаптар *лауазымдық міндеттердің* сипатына ғана байланысты болады және заңмен белгіленеді (ҚР Конституциясы).

Лауазымдық нұсқаулық. *Ұйымдағы әртүрлі лауазымдардан дағды мен өкілетті талап ететін негізгі міндеттердің қысқаша мазмұндамасы.*

ЛАУАЗЫМШЫЛ с ы н. *Жоғары атаққа жаны құмар; дәрежесіл, шенііл.*

ЛАУҚҰЛМАҚПОЗ [ар. لوح المحفوظ] з а т. ді н и. *Тағдырдың жазуы жазылатын тақта.* «Жалпы еңбекші, қоғамдас!» – Майдың айқайы – ұраны. «Жалпы еңбекші, аралас» Майдың қару, құралы. Май кедейдің мақтаны, *Лауқұлмақпоз* тақтайы (І.Жансүгіров, Шығ.). Ізгілік жіберсе де, жауыздық берсе де Алла тағаланың еркінде бұл не болады дейсіз? *Лауқұлмақпозда* жазбаған болса, адамның бір түгі жерге түспекші емес (Ж.Аймауытов, Қартқожа).

ЛАУҚЫ з а т. с ө й л. *Лаух.* *Лауқы* үстінде ғаламды Не жақсылық, жамандық Жазулы сонда төмам-ды. Ғарсы, гүрсі көк пен жер, Жұмақ, тамұқ жаралды (Кердері Әбубәкір, Қазақым).

ЛАУЛА= е т. 1. *Қатты маздап жану, лапылдау.* Көп өтпей қарағай тамызық *лаулап* жанып, пеш дүрілдеп кетті (Х.Рахимов, Қарлығаш). Жұрт азан-қазан, маңай *лаулаған* өрт (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). 2. а у ы с. *Пайда болу; қаула, жалындау, өршу.* Өзегінде өзгеше алау *лаулады*, Болып бейне жер-дүние аумағы. Мөлдіреттің көздің ыстық бір селін, Бәлкім, мөлдір махаббатың бұл сенің (Т.Айбергенов, Мен саған.). Нақ сол тойда шаңын сілкіп көшенің Бір ақсақал қамшылаған есегін, Нағашыңның жақсылығын көп көргем деп, қоймастан қонақ етті неше күн. Жан екен ол нағашымнан аумаған. Жүрегінен жомарттығы, *лаулаған* (М.Шаханов, Ғасырлар.). Жер астынан күн алып, Жер бетіне шығарып, Жезқазған деп аталған Жатыр *лаулап* бір алып (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ақын – жел, өсер, гулер жүйрік желдей, Ақын – от, *лаулап* жанар аспанға өрлей. Қиялы, жан жүрегі – ойнаған от Ақынды аласұртар тыныштық бермей (М.Жұмабаев, Шығ.). 3. *Өсек, әңгіменің тез жайылуы, өрбуі.* Жігітек, Бөкеншілер: «Құнанбай кесіліп кетіпті. Ит жеккенге барады» деп бір сөйлеп, «жөк», Тескен тауға, Темірқан шораға кетеді» деп бір *лаулап*, неше саққа мінгізіп жатты (М.Әуезов, Танд. шығ.). 4. а у ы с. *Бал-бұл жану, балбырау.* Ай туған кезде ағарып алтын алқадай, Қыр жатқан кезде құлағын түріп, елеріп, Аппақ бір нұрға бөленіп, Мамырлы таңдай албырап, *лаулап* нұр жүзің, Биіктен жанып жұлдызың, Алғашқы жауған ақ қардай Орамал тартып басыңа, Келдің сен менің қасыма (М.Шаханов, Ғасырлар.). 5. а у ы с. *Атағы жайылу, даңқы көтерілу.* Қайран ерлер, қайтпаған шешімінен Дала даңқы *лаулаған* есімінен. Сендер шауып кірдіңдер ту көтеріп, Жиырмасыншы ғасырдың есігінен (М.Шаханов, Ғасырлар.).

6. а у ы с. *Үдеу, өршу, бой бермей кету (сезім).* Он сегізден он тоғызға жаңа шыққан кезімде, Құштарлықтың оты *лаулап* көзімде, Тоқтата алмай көңілімді аптыққан, Жарылардай шаттықтан, Өмір маған тосардай тек тұнығын, Шалқып ойнап иығымда бұрымым, Осы биік шаңыраққа Келін болып түсіп едім, құлыным (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ашынды ма әлде күйіктен, Кетті ме *лаулап* от-қаны, Бейтаныс әлгі жігітті Тандырып естен соққаны (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Ұмтылып нұрлы күнге алыстағы, Ел үшін тұтап, *лаулап* намыс-ары. Қасында Амангелді қызыл тумен Даланың тарта береді комиссары (О.Шипин, Дастан.). **7. а у ы с.** *Жастық шақтың жалынымен қызбалану, өршелену; бет қаратпау.* Мен де бір жасылып орман – жасыл жаным, *Лаулаған*, жалын атқан жасымдамын, Сенде егер адам сүйгіш жүрек болса, Мәңгілік мен де сенің қасындамын (Т.Айбергенов, Мен саған.). Мен сені көргем жырақ армандай *лаулаған*, Жырылап жатқанда тау маған. Сондағы тентек төкаппар аспан мен саған Шатырлап тұрып жаумаған! (Т.Айбергенов, Мен саған.). Назқоңыр, жаңа туған әнім бе едің, От па едің, *лаулап* тұрған жалын ба едің. Ырғағын тоғыз толқын толғандырып, Айтылмас бар сырымды мәлімдедің (К.Салықов, Жезкиік).

Лаулап жанды. а) *От қатты маздап жанды, өртенді.* Жүзге тарта сауын сиыр тұрған қамыс қора таң алдында *лаулап жанып*, малдың тең жартысы отқа күйіп өлді (М.Дүзенов, Әке.). Шығып кетті. Дәрігерді таба алмады ол бірақ. Көңілі жер боп қайтып келсе екі иіні салбырап... Үйі *лаулап жанып* жатыр, өліп жатыр жан жары, Екі жігіт өліп жатыр қанға бөгіп қанжары (М.Шаханов, Ғасырлар.). ә) *Өсті, өрбіді, өрледі.* Олардың бұл бұзық ойы Данконың жүрегінде қасірет туғызған соң, оның жүрегі, тіпті, *лаулап жанды* (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лаулап жану. *Атағы жайылу, аты қалу.* Мәңгі *лаулап жану* үшін ғаламда, Үлкен бақыт табу үшін ғаламда, Үлкен болып қалу үшін ғаламда, Үлкен арман керек екен адамға (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Өсек лаулады. *Әңгіме, алып-қашты сөз, дақпырт көбейді, өрттей қаулады.* Тағы шуыл, тағы дуыл, тағы өсек *лаулап* ала кетті дағы, онан басқа не дейсің? (С.Торайғыров, Шығ.). *Өсектер* оттай *лаулады*, Қоймадым құлақ ешкімге. Кірдім де кеттім артельге, Дұрыс деп солай шештім де (Ә.Тәжібаев, Шығ.).

ЛАУЛАН= е т. *Қызару, алаулану.* Көп кешікпей таң ағара түсіп, күншығыс жак

көкжиектене *лаулап* тұтанып, қызара бастады (І.Есенберлин, Қатерлі өткел).

ЛАУЛАТ= е т. **1.** *Отты қатты маздапты жағу, лапылдау.* Бұлақ басына мосы көтеріп, *лаулатып* от жаққан жүргіншілер шай кайнатудың қамына кіріскен (З.Жәкенов, Таң самалы). *Лаулатып* жиылып жұрт отты жақты, көреме көңілі ақтар күйік, дақты, Саяуым сау-саламат шыға келді, кезгендей өсіп ойы, бау мен бақты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). Шатырдың бет алдына *лаулатып* тұрып от жағылды (Б.Соқпақбаев, Қайда. Гауһар). **2. а у ы с.** *Жалындату, өршіту, үдету.* Ән сезім отын *лаулатып* қиялыңды қияға жетелейді (Б.Тәжібаев, Қараторғай.). Тірілер, өмір сүріндер, Әруағы үшін өлгеннің. Тірілер, тірі жүріңдер, *Лаулатып* отын сөнгеннің!!! (С.Мәуленов, Алыс кет.). *Лаулата* алмай бойдағы бар ұшқынды, Жүрген кезім армандап алыс қырды. Бірде мені Төлеген Айбергенов Тарлан ақын Тайырмен таныстырды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3.** *Қызарту, алаулату.* Қанжардай қанға малған ұзынша қақ. Батыс жақ нұр *лаулатып*, Жер Күнді қызылшақа Батырды құмға аулатып (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ЛАУЛАТУ *Лаулат етістігінің қимыл - атауы; отты қатты жағу, лапылдау.* Мартенді *лаулатуға* жалын құшып, Аналар барады, өне, алып-ұшып (Қ.Мүсірепов, Раушан.).

ЛАУЛАУ *Лаула етістігінің қимыл атауы.* **1.** *Жанып кету, өртену.* Қаулауға өзі, *лаулауға* өзі себеп таппай тұрған сақалға екі жездің дәрісін сеуіп от қойса, күлкіге мен мелдектемей, сен мелдектемекпісің (А.Сүлейменов, Бесін). **2.** *Үдеу, күшею.* Шын махаббат болуы үшін екі жүректегі сезімнің бірдей тұтанып, бірге *лаулауы* керек (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). **3.** а у ы с. *Көздің жауын алып құлпыру, жайнау.* Алдауын-ай гүлдердің, алдауын-ай, Жауын алып жанардың *лаулауын-ай!* Әсіреге алданып, алда құдай, Қырандардан көз жазып қалғаным-ай! (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Алаурау, алаулау.* Айдың тегіс *лаулауы* үшін, Лағыл ойлар тамсантады. Қайта сөніп қалмау үшін, Күйіп-пісем жансам дағы (Т.Айбергенов, Мен саған.).

ЛАУ-ЛАУ е л і к. *Оттың лапылдап жанғанын бейнелейтін сөз.*

Лау-лау етті. *Әңгіме, дау-дамай ду-ду етіп қыза түсті.* Ру аталас, бақталастың демі, үні сыяз басына келген, сөз қуған атқамінер, старшын, елубасылар, атшабар, қосшылар, қошаметшілер арасында осылайша *лау-лау етеді* (М.Әуезов, Танд. шығ.).

ЛАУМІНЕР з а т. *Қызмет бабымен лауатына, көлікке мінуші*. Біріншіден, бұдан былай май мерекесін тойлап тұрамыз. Қуаныш күні, шаттық күні деп тойлаймыз. Екіншіден, кейбір *лаумінер* милиционерлер халыққа зәбір көрсетеді екен, оларды ауыздықтау керек (Б.Момышұлы, Шығ.).

ЛАУРЕАТ [лат. laureatus] з а т. *Ғылым-техника, мәдениет т.б. салаларындағы аса үздік жетістіктері мен табыстары үшін берілетін құрметті атақ, арнайы жүлде*. Атақты жазушы, Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың *лауреаты* Мұхтар Әуезовтің Кентауға арнайы көңіл бөліп келгенін қала тұрғындары сүйсіне еске алады (Ө.Әмзеев, Кентау.). Амангелді Ғабсаттаров – еліміздің чемпионы және жастар мен студенттердің Бүкіл дүниежүзілік фестивалінің *лауреаты* атанды («Спорт»).

ЛАУРЕАТТЫҚ з а т. *Лауреат атағына ие болушылық, лауреат болғандық*. «Ана – Жер-Ана» спектаклінің Лениндік сыйлықтың *лауреаттығы*на ұсынылуы – республикамыздың театр өнеріндегі қуанышты оқиға («Қаз. әдеб.»).

ЛАУХ [ар. لوح] з а т. д і н и. *Туғанға дейін адамның тағдыры жазылған тақта*. Асыл тастан істелген бір *лаух* тұр, *лаух* та хат жазулы патша көрмес (Қасым-Жомарт, Қисса). Дүниенің басы әуелде меруерт тас саналған; аспан, жер содан жаралған; адам, *лаухы*, ғалам, абзал болып таралған он сегіз мың бұл ғалам: алтауы екен жәмәдат, алтауы екен нәбәдат, алтауы екен аюанат, үш алтыны қоса ғой – он сегіз мың жан болар, білмеген адам таң қалар (Қашаған ақын, Шығ.).

ЛАУШЫ з а т. *Лау айдаушы, лау тартаушы*. Болыс орталығынан алып келген *лаушы* Еркебұланды ақ отаудың қасына түсірді де, қос атты жетелеп алып кетіп қалды (Ғ.Мүсірепов, Кездесп. кет.). Үстінде сұр шекпені, басында көнетоз бөркі бар бұл жігіт Ақтай мырзаның солдаттарға ертіп жіберген *лаушысы* (Ә.Көшімов, Қысталаң.). Мынау *лаушы* ауылдан шыққалы да үш айдай болған (І.Жансүгіров, Бадырақ).

ЛАУЫҚ з а т. с ө й л. *Лаух*. Адамның дүниеда не боларын *Лауық* та жазған екен тумас бұрын (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЛАУЫЛДА = е т. с ө й л. *Лаула*. Жанболаттың баруы да мұң екен, ошақтағы бықси жанған от көресін қыйғандай *лауылдап* берді (С.Мұратбеков, Жабайы.). Жас еді Баубек жиырмада ғана, От еді, бірақ *лауыл* -

дап тұрған, Деуші еді оны «жалынды бала», Корчагин сынды дауылдан туған (Д.Әбілев, Жүрек.).

ЛАУЫЛДАТ = е т. *Лаулату, лапылдау*. Түкпір еді тұрған ұзақ үй қылып, Көп кітапты көп тезектей үйдіріп, Бір шетінен *лауылдаттып* от қойып, Кетермін-ау бәрін күл ғып күйдіріп (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛАУЫЛДАУ *Лауылда етістігінің қимыл атауы*. Жұлдызды өзің таққан, Тағамыз омырауға, Костерің өзін жаққан, Бүгін *делауылдауда* (Ж.Смаков, Қарақат.).

ЛАУЭГРАММА з а т. *Рентген сәулелерінің көмегімен алынған қозғалмайтын монокристалдың дифракциялық кескіні*. *Лауэграммадағы* дақтардың орналасу қарқындылығына қарай кристалдардың жетілгендік дәрежесі туралы айтуға, сөйтіп оның ақауларын анықтауға болады (ҚҰЭ).

ЛАФЕТ [нем. Laffette] з а т. *Пулемет, зеңбірек сияқты т.б. құралдар орнатылатын негіз, тірек*. Кемал қашшығын зеңбірек аузына іліп, өзі *лафет* тің үстіне отырып алды (Х.Рахимов, Полк туы.).

ЛАХАТ з а т. с ө й л. *Лақат*. Екі-ақ кісі қаңбақтай көтеріп аң, қабырға салды да, *лаха* *хат* аузын күйген қызыл кірпіштермен қалай бастады (З.Шашкин, Шығ.). Қазған қабірдің *лахаты* тар келіп, бір мәртаба оны қайтадан кеңітіпті (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Тірілмейді жалғыз-ақ Адамның сүйек денесі Тар *лахат* ты бей жайлаған. Атамыз адам пайғамбар, Содан бергі жандарды Жұтып лахат тоймаған (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

ЛАШЫҚ з а т. 1. *Кедей-кепшік, күң, қойшы, қызметші сияқты төменгі тап өкілдерінің тұратын жұрты, тозығы жеткен үйі*. Қойшының *лашығы*, Үй ішіндегі көзге түсерлік нәрсе: ақ шымылдық, керегенің басындағы көк биқасап шапан, жердегі қара ала сырқап, қызыл желең бүркенген ақ көйлекті, ақ жаулықты Рәбиға. Өзгенің бөрі – жіп-шу, көне ыдыс, көр-жер (Ж.Аймауытов, Шығ.). Арызын ақсақалдың қабыл алып: «Қайғырма! Үйіңе қайт!» – дейді Балық. Орнында *лашығы* ның ағаш үй тұр, Келеді шал қуанып, таңырқанып (А.Байтұрсынов, Шығ.). Темірбайдың ауылы жеті-ақ түтін. Бөрі саңырауқұлаққа ұсап жапырайып жатқан қара сұр *лашық* (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Уақытша тұруға арналған төбесі шошайтып жасалған баспана*. Халықтың көбісі қу қамыстан *лашық* тұрғызып, өлместің қамын жасап отыр (К.Ахметбеков, Сый орамал.). Сол кезде бұрғышылар уақытша баспана

еткен қалқима *лашықтарда* әлі күнге дейін адамдар тұрады (З.Қабдолов, Жалын.). Ауылға жеттік қайықпен Көкжиекке күн бата. Бір *лашықтарың* тұсына Тұра қалдық үн қата (М.Жұмабаев, Шығ.). Ауылдың онан басқа он шақты үйі қоңыр, қара үйлерден, қос *лашықтардан* құралған (І.Жансүгіров, Шығ.). Жар бойында бар екен жарты *лашық*, Қашып барып сақауың қорғалайды (Батырлар жыры). **3.** а у ы с. *Кедей тап, шаруалар табы. Лашықтарға* бейбітшілік осыдан 16 жыл бұрын большевиктер өкімет басына келісімен «Сарайларға соғыс, *лашықтарға* бейбітшілік» жариялаған болатын (М.Шоқай, Таңд.). **4.** а у ы с. *Үй, туған тұтін, қауіпсіз жер.* Осылай жатты ойлап кедей жазған, кішкене *лашығында* жерден қазған. Мен өскен *лашық* бір бөлме, бір бөлме, сенің іргенде, Білгенімді істеп жатушы ем Сонау бір алыс күндерде (М.Мақатаев, Шығ.). Өлең деген табылды оған жан серік, Білмейді ешкім *лашығында* қалса өліп. Аулақ қазір шуылдаған дүниеден, Жатын, мейлі, дария тоқтап, тау шөгіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Алыста, сонау алыста Маңдайын тамыз күнге ашып, Арқасын тіреп қамысқа, Тұратын еді бір *лашық* (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Қара лашық. а) *Ескі-құсқы, құрым киізден ілдалдалап жасаған кішкентай баспана.* Демеқұлдың әкесі Таңсық деген кісінің қырық тесік, ырымға бір бүтін жері жоқ, кішкене ғана *қара лашық* үйі болады екен (С.Ерубаев, Шығ.). Бейсеней көсіліп қалғанда аяғы *қара лашықтың* табалдырығына барып тірелді (Ғ.Мұстафин, Жиырма бес). Көшейдің Айқабақ шал бір кедейі, Кедей, кедей болғанда тым кедейі. *Қара лашық* шұрық тесік, қырық жамау, Бейнетпен жан жалдаған сұр кедейі (Ж.Сыздықов, Асулар). ә) *Туған үй, босаға.* Мен үйтпей-ақ, табылар байларға өгіз, Толып жатыр, көзіммен көрдім кеше. Кедейдің *қара лашық* жыртқышынан, Нанбасаң, сығалап көр, білгің келсе (С.Торайғыров, Алаш ұраны). Тапсырды *қара лашығын* Дауыл менен құйынға (О.Шипин, Дастан.).

Өмірін лашықта өткізген. *Ғұмыр бойы жоқшылықта, таршылықта өмір сүрген.* Мұндай салтанатты тұрмысты, әрине, *өмірін* құрым киізді *лашықта* өткізген Нұрланбай жалшы өңі түгіл түсінде де көрмеген болар (Ы.Тникин, Жомарт.).

ЛАШЫН з а т. **1.** з о о л. <лат. falco peregrinus> *Өте шапшаң ұшатын, ұшып жүріп торғай, қарға, кептер, шіл, кекілік, бұлдырық алатын, құсбегілер баулыт қаз-*

үйрек, дуадақ, тырна, ұлар аулайтын жыртқыш құс. Ақселеу мініп, Қылаңнан киіп, Қараған жанға көрінбей, ізденіп жарды, Пидә ғып жанды, Алыс деп ауыл ерінбей, Айдалы жолдас қасқа алып, Аң көрген *лашынын* бастанып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Ұйтасты оюмен торлап ап, Жас арша жаяды құлашын. Аядай аспаннан сорғалап, Лып етіп қайқайды *лашынын* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Дуасы жоқ *лашынын* – Артық емес қарғадан (Кердері Әбубәкір, Қазақым). **2.** *Сұңқар тұқымдасына жататын, қанатының үстіңгі беті сұр, асты ақ, аталығының салмағы 500-800 г, қыбасарының 540-1090 г-дай болатын жыртқыш құс.* Біздің қыран деп білетін құстарымыз: бүркіт, қаршыға, түйғын, түнжыр, *лашынын*, ителгі және қырғи («Қаз. әдеб.»). *Лашынынның* қанаттары ұзын және үшкір болып келеді. Мұндай қанаттар ашық далалы кеңістіктерде ұшуға бейімделген (Ж.М.Төреходжаев,... Жыртқыш құстар). *Лашынынның* тұмсығы қалыңдау, әлді, ал имегі молаңдау, қияғы өрі өткір. Танау тесігі дөп-дөңгелек (Ж.Бабалықұлы,... Қырандар). **3.** а у ы с. *Ержүрек, өжет адам.* «Екі азамат, сұлтаным, Екі *лашынын*, сұңқарым, Ауға түскен, алданған (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қазілген *лашынын* ем көлден, Жас өтті төрт пенен нөлден. Азайып от-жалын сөнген, Дарига, көрілік, қаза-ай (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Лашын құстай шүйілді. *Айбаттанды, қаһарланды, көрін тікті.* Қабағы тастай түйілген, *Лашынын құстай шүйілген*, Жеңсіз берен киінген, Жалғыз қара көрінді (Батырлар жыры). Ел аралаған ақынға, Болады әр кез той дайын, *Лашынын құстай шүйіліп*, Ителгідей түйіліп, Сұңқар құстай самғайын (XVIII ғ. қаз. ақын.).

ЛАШЫНДАЙ ү с т. *Лашын сияқты, лашын секілді.* Апырай, танктен атқан жоқ па екен деп ойладым мен. Өйткені танктен шыққан снаряд *лашындай* ұшқыр келеді, оның гүрс етіп стволдан шыққандағы дыбысы мен шарқ етіп нысанаға жетіп жарылғандағы үнінің арасындағы алшақтық азғантай ғана болды (Ә.Нұршайықов, Махабб.). Көктен түскен жасылдай, Дабыл қозғалды *лашындай*, Түйілсем тас жарғандай, Тұяғым жауға шапшылды-ай (Пернедегі термелер). Таудағы тас ұядан, *Лашындай* сарыққан қиядан Шалқып сөзім шығады (М.Жұмабаев, Шығ.). Есінді жиып, Иіскелеп сүйіп, Оған да көңілің басылмай, Тілекті алып, Тоятың қанып, Құйылып түскен *лашындай*, Арманың бітіп жымындап, Төсінде жатсаң тынымдап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЛАШЫНША ү с т. *Лашын тәрізді, лашын құсап*. Енді ол көктен аққан қара л а ш ы н - ш а түйілді (С.Сейфулин, Шығ.). Домбыраны алып, жас қыз ұшатын л а ш ы н ш а жөнделіп, қозғалып отырды (С.Сейфулин, Шығ.).

ЛӘ: лә мәкән [ар. لامكان]. *Жоқ, емес деген тәрізді болымсыз демеулік, жоқ мекен, яғни Алла тағаланың патшалығы, о дүние*. Бара-мын менің өзім лә мәкән ға Тұрамын менің өзім көрстанда (Абд-әл-Халим илә Мәлике.). Мекен берген, халық қылған ол лә мәкән... (Абай, Тол. жин.).

ЛӘБ [ир. لب] з а т. е с к і к і т. *Сөйлеген сөз, лебіз*. Шаһзада л ә б і ләгіл шекер балдай, Ойнайды толған айдай нұр жүзінде (Ғашықнаме). Кірпігі оқ, қамзасы шоқ, көзі нәркес, Ай мысал жаңа туған қиылған қас. Лағыл л ә б, аузы ғұнша, белі қылша, Дүниеде еш адам жоқ оған ұқсас (Орқа – Күлше // Бабалар сөзі).

ЛӘББАЙ [ар. لبى] о д. *Құп, мақұл, жақсы*. – Айттым ғой, сақалды болса да мыжып бара жатса, қайтер. Дұрысына л ә б б а й де (Қ.Исабаев, Өткелде.). – Л ә б б а й, сөз ығы қалай ауды осы? – деді манағы жүзге келген шырақшы шал (Д.Досжанов, Тұлпар.). Соқырдай етегінен мықтап ұстап, соғынан л ә б б а й деп ере берсең (М.Дулатов, Шығ.).

Ләббай, тақсыр. а) *Құп болады, айтқаның орындалады дегенде қолданылатын, тез келіскенде айтылатын сөз*. «Л ә б б а й, тақсыр!» – деп Перизат терезеден әрі қараңғы бөлмеге сүңгіп кетті (Ә.Тарази, Құйрықты.). *Ләббай, тақсыр*, аманмын, Бұрынғы құрбы заманым. Құдықтың тұрып түбінде Азын-аулақ дем алдым (Бабалар сөзі). ә) э т н. *Қазақ жастарының ұлттық ойындарының бірі*. Егделердің ескертуіне қарамастан, жастар жеке бір отауға жиналып алып, таң атқанша «Орамал тастамақ», «Белбеу соқ», «Л ә б б а й, тақсыр» ойындарын өткізген (Ә.Көшімов, Қысталаң.).

ЛӘБЛЕМЕ [ир. لبليو] з а т. ө с ж е р ғ. **Қызылша**. *Ләблеменің үлкені екі килодан да артық болады* (Қаз. тілі. диалек. сөздігі).

ЛӘҒАНАТ з а т. с ө й л. **Лағынет**. Молда Бикем түгел айтпады, ол л ә ғ а н а т т ы ң айтқан сөздері толып жатыр. Қазаққа мектеп ашып бермеді; соның үшін халықтың зекетін молдаларға бергізбей, өзіміз жинап, үкіметке білдірмей усул жадит мектебін ашалық... Тағы да сол секілді лағыуа сөздері көп (М.Дулатов, Шығ.).

ЛӘҒІЛ з а т. е с к і к і т. **Лағыл**. *Лебіләгіл шекердей шырындығы, Әлемде жоқ секілді сұлулығы* (Ғашықтық дастан.).

ЛӘЗЗАТ [ар. لذّة] з а т. 1. *Жан рақаты; рухани қанағат*. Өмірдің қызығын да, рақаты мен л ә з з а т ы н да еңбектен ғана табасың. (С.Шаймерденов, Болашақ.). 2. *Ләззаттанушылық, тәнін қанағаттандырушылық*. Шашың – кара, денең – ақ бұлт, жүзің – Ай, Тісің – меруерт, көзің сәулем, құралай. *Ләззат*, рақат, бақыт – бәрі қойнында, Сұрамаймын енді жұмақ – жақсы жай! (М.Жұмабаев, Шығ.). Бұл жарыққа шыққан соң, іздейді көңілім күн-түні, Қайдасың л ә з з а т, рахат деп, Таппады сал боп еш мұны (М.Жұмабаев, Шығ.). Тасытып жүрек жанын, көздің жасын, Сағынтып зарықтырсын, аямасын. *Л ә з з а т* қайғымыздан алар қанша? Жалғыз-ақ біздің тілек – соны аңғарсын (М.Дулатов, Шығ.). Алайық еске жастықты, *Л ә з з а т - т а н* өссін мерейің. Баяғы көрген шаттықты Қайталап саған көрейін (К.Салықов, Жезкиік). 3. *Жақсылық, тәтті сөз, қылық*. Болады жер бетінде сыйың өктем, Жарылқап ағыл-тегіл құйып өтсең. Сұлудай бар л ә з з а т ы н тіліне орап, Қымсынбай жұрт көзінше сүйіп өткен (К.Салықов, Жезкиік). 4. *Сезім, алып-ұшқан көңіл*. Отты л ә з з а т, тәтті шәрбат құндағын, Әнге орашы сағыныштың ырғағын. Келіп отыр көз жұмулы, көңіл мас, «Айттым сәлем, Қаламқасты» тыңдағым (К.Салықов, Жезкиік). Баланың түрлі оқудан бермеді алдын, *Л ә з з а т ы* бойын билеп ішкен балдың. Озды деп облыстың баласынан Жайылды сыртқа даңқы Ыбырайдың (О.Шипин, Дастан.). 5. *Ықылас, ниет, көңіл*. Не қазам кеп, қалармын ертең өліп, Қартаймай, жас өлгенді жүрмін көріп. Қолға түскен л ә з з а т п е н пайдаланып, Аз өмірде жүрген жөн көңіл бөліп (С.Торайғыров, Алаш ұраны).

Жанләззаты. *Марқайыт, рухани қанағаттанушылық, зейнетіне сүйсінушілік*. Кеңсеге барсам, неге екені белгісіз, көңіл күйім бұзылып, жақау тарта берем. Егін даласы – еңбек рақаты, *ж а н л ә з з а т ы* ғой, шіркін! (Дала қырандары). Әлемде бармысың шын ақ? Көріп көзің, нұрыңа қанса Барып *ж а н л ә з з а т ы* н алса Тәнім құрбан бола қалса (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Ләззат алды [тапты]. а) *Рақаттанды, тән сезімін қанағаттандырды, құмары қанды*. Мың, мың дыбыс аралас, Әуендесіп жататын. *Л ә з з а т а л с а қ*, шала мас Таң ұялып ататын (К.Салықов, Жезкиік). Жақсы қыз баға жетпес бір гауһар тас, Он алты, он жетіге жеткенде жас Жәннаттың пісіп тұрған алмасындай Қол жетсе, қандай жігіт *л ә з з а т а л м а с* (М.Дулатов, Шығ.).

Көңілі шаруасы мен баласында, Бүлінбес ер затына жағамын деп. Қаландай күнде сүйгіш көшпелі емес Өлгенше ерден *л ә з з а т т а - б а м ы н* деп (С.Торайғыров, Алаш ұраны). ә) *Дегеніне жетті, риза болды*. Өте сирек жасалар дана қадам! Ағайыңның жартысы шала надан. Кіріптар боп жылайды, Күйінеді... Кіріптар ғып, *Л ә з з а т а л а д ы* адам! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). б) *Сүйсінді, әсерленді*. Егерде ол жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден *л ә з з а т а л ы п*, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны жиреніп, жақсылықты жалпы тілеп тұратын құлықты болса, міне, осындай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы (М.Жұмабаев, Шығ.). в) *Жан рақатына бөленді, рухани байыды*. Өнер иесі кезекті туындысын дүниеге сыйлағанда, іштей керемет *л ә з з а т а л а - д ы*, сол сәтте одан бақытты ешкім жоқ сияктанады (М.Әлімбаев, Тәрбие тур.). Енді халық тыңдайды, мейірі қанады, *л ә з з а т т а б а д ы* (А.Хангелдин, Қараторғай).

Ләззат татты. *Тән рақатына батты; жан рақатына батты*. Бір кездестім... қызды бойда бар жалын, *Л ә з з а т т а т т ы м*, айту қиын ар жағын. Бір кездестім... Көл қорыған қызғыштай Енді қайтып қыр соңынан қалмадым (К.Салықов, Жезкиік).

Ләззаты кетті. *Қызығы азайды, сәні кетті*. Көрінбестен өмір көбі өткен шақ, Тіршіліктің сән, *л ә з з а т ы к е т к е н* шақ, Ойын-күлкі, мәжілістен, қызықтан Мезгіл қуып, «шық!» деп өмір еткен шақ (А.Байтұрсынов, Шығ.).

Рухани ләззат. *Жан ләззаты, жан-дүние, ой-санасын қанағаттандырушылық*. Әр мәселеден тиянақты, терең хабары бар Әбдірахманмен әңгімелесуден Абайдың *р у х а н и л ә з з а т*, нәр алып отырғанын аңғарамыз (Т.Әлімқұлов, Абай).

Тән ләззаты. *Ишү, жеу, киіну, нәпсі қызығына қанушылық*. Мәселен, өмірін *т ә н л ә з з а т ы м е н* өткізген күнәлі адамның жаны өлгеннен кейін шошқаға жан болса керек (М.Дулатов, Шығ.).

ЛӘЗЗАТҚҰМАР с ы н. *Бір нәрседен ләззат алуға ынттық, құмарпаз адам*. Өлден соң барып шырын сезімнің тұтқынынан әзер ес жиған Айбосын басын көтерді. Жүйке-жүйкесіне шапшыған *л ә з з а т қ ы м а р*

тұмса серпін шеке тамырын солқ-солқ ұрды (К.Ахметбеков, Ақдала.).

ЛӘЗЗАТТАН= е т. *Рақат табу, сүйсіну*. Сұлу табиғаттың көңілге күй салатын көркінен *л ә з з а т т а н ы п*, кең даланың жұпар ауасын мейірлене жұту қандай рақат десеңізші! (Ш.Айманов, Қыран тур.).

ЛӘЗЗАТТАНДЫР= е т. *Рақаттандыру, сүйсіндіру*. Асқан сұлулық тек қана *л ә з з а т - т а н д ы р ы п*, қуантып, әбден шаттандырып қоймайды, ол адамның адамгершілік қасиетін арттырады және адамды көтереді (Семья тәрбиесі).

ЛӘЗЗАТТАНДЫРУ *Ләззаттандыр етістігінің қимыл атауы*.

ЛӘЗЗАТТАНУ *Ләззаттан етістігінің қимыл атауы*.

ЛӘЗЗАТТЫ с ы н. *Ләззат аларлық, сүйсінерліктей*. Елжіретіп жүрегін, Әсер беріп, ән балқытсын бойын. Әсем әннен ғажап *л ә з з а т т ы* үн шығар (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Сүйкімді халайыққа көрінеді, Ботасы, қозысы бар құлындылар. Қашан болса халыққа сүйкімі бар, Ақ сөзді *л ә з з а т т ы* шырындылар (Қабан жырау, Алтын қазық).

ЛӘЗЗӘТ з а т. к ө н е. **Ләззат**. Аз біліп көпке ғашық болғандардың *Л ә з з ә т і* таңдайынан жүрген кетпей. Қанағат, көп білдім деп етпе өнерге, Көре бер басқалардың азын көптей (М.Дулатов, Шығ.). Дон Жуан. Тамызда... түнде. Оның мұңды көзінен, Кезерген ернінен біртүрлі жат *л ә з з ә т* алушы едім. Не ғажап екенін білмеймін (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Ләззәт алды [тапты]. *Рақаттанды, сүйсінді*. Бала күнімде оқи-оқи, қазақша басылған ескі кіссалардан басқа дәмді, мағыналы кітап болмаған соң, орысшаны былай қойғанда мен әлгі үйренген ноғай әдебиетінен *л ә з з ә т а л а* бастадым: ноғай газеті, кітаптарында көп ұшырайтын араб, фарсыны шын әдеби тіл осы екен деп аңғардым (М.Дулатов, Шығ.). Дүниенің қызығын кешіп өтіп, Тәттіліктің *ал-мадық еш л ә з з ә т і н*. Пәраудигар сопылардың жолыменен Құдайға құлшылықта ғибадатым Айырушы Алла бар, не қамым бар, Адамның ішкі сырын, заһыр, батын (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛӘЗЗӘТТІ с ы н. к ө н е. **Ләззатты**. Жымып тұрған жандарды Масайраған жүздерді, Күлсе аузынан гүл төгіп, Саңқылдаған үндерді Көрген сайын есіме Еріксіз бала түседі, Сондай қамсыз, сондай шат, Күлкісі тәтті, *л ә з з ә т т і* (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛӘЗІМ м о д. с ө й л. **Лазым**. Мехнәттан рахат болмай қалмас, Бір көрерсің пайдасын

ақыр, шырақ. Орысша білмек, қазаққа бек *л ә з і м*, Россияда болған соң біздің тұрақ (М.Дулатов, Шығ.). Бекерден-бекер басқа пәле тілегенше тоқал үйінің үстіне шығып жата кетуді *л ә з і м* көрдім (О.Бөкеев, Үркер). Бұл дүниенің мысалы Ұшып өткен құспен тең, Өмірде көрген жақсылық, Ұйықтап өткен түспен тең, Атадан мирас ақылың, Түзік айтқан мақұлың, *Л ә з і м* болған іспен тең (Шал ақын, Өленд.).

ЛӘЙКЕ з а т. ж е р г. *Қайықтың ішіне жиналған суды төгетін ыдыс*. Қолыңа бір *л ә й к е* ал да қайықтың суын төк (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі.).

ЛӘЙЛЕК з а т. з о о л. *Құтан* (сидам си - рақты құстар отрядына жататын жыл құсы). Келесі көктемде көкқұтан, *л ә й - л е к*, бірқазан сияқты ірі құстардың әмбесі үйреншікті мекеніне келді (І.Қожабаев, Ұя). Бір шымшық және бір құс деген – *л ә й л е к*, ұқсатып үй салады ағаш таңдап. Екеуі бір ағашты мекен етіп, Дос болды өздерінің әлін аңдап (Айтыс).

ЛӘЙЛҮ *Ләйлі етістігінің қимыл атауы.*

ЛӘЙЛІ з а т. ө с. с ө й л. *Құлқайыр* (көрік беру үшін отырғызылатын гүлдері әртүрлі құлқайыр тұқымдасына жата - тын көпжылдық өсімдік). Үй алдындағы аулалардың, гүлбақшалардың және бау - бақшалардың ішінде құлқайырға ұқсас *л ә й - л і* де өсіп тұрады (Б.Мұханов,... Қазақст. өсімдік.). Ұзын сабақты ақ *л ә й л і л е р - д і* ң басына қонып алып сар шымшықтар шайқалып шырылдап отыр (Ш.Уәлиханов, Мақала хат.).

ЛӘЙЛ = е т. 1. *Басы ауған жаққа лағып, бос жүру*. Нұрланды жылтылдаған қостың оты қызықтырды ма, әлде жаны қысылған соң *л ә й л і н*, басы ауған жағына қашты ма, бұлтармастан тура отқа қарай тарт - ты (З.Шашкин, Сенім.). – Немене, өзі адамдарыңыз біреулері үйлерінде ұйықтап, біреулері қырманда жантайып, бет-бетіне *л ә й - л і н* кеткен? – деді ол (Р.Орманов, Жүрек). 2. *Басы айналу, өзге шаруаны қуып кету*. На - мыссыз, жасық езіңнен Бөлектеу тұрар жағым - ды ұл. Басың айналып сезімнен *Ләйлі*п кететін шағың бұл! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). 3. *Арақ ішіп, мас болу, теңселу*. Бар, бар, жолыңнан қалма. Бірақ әліңе қарап іш, *л ә й - л і н* қалып жүрме тағы да, – деді Мақпал (Қ.Жұмаділов, Қаздар).

Ләйліп отыр. э к с п р. м ы с қ ы л. *Жағасы жайлауға кетіп, мас болып отыр.* «Шорманның Оқасы» деп шапты анталап, Бір үйді қырғыз алды – Шабдан манап, Оязы

Қараөткелдің Измаилов, Бір үйде *л ә й л і н* о т ы р ішіп арақ (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЛӘЙЛІК: *ләйлік нар*. *Жалғыз өркеші артына таман біткен, жіңішке денелі, шуда - сыз, суық пен ыстыққа шыдамсыз, бурасы кісі алатын (кісіге қарай шабады, жүгіреді, айбат қылады, кейде бауырына басып өлтіреді, жарақаттайды) нар* (Ш.Жанәбілов, Қаз. мал атау.).

ЛӘЙЛІТ = е т. 1. *Арақ ішкізу, мас қылу*. Құрышбай қасындағы Сәлімгерейге баса құйып, *л ә й л і т і* п алды (З.Шашкин, Тоқаш Бокин.). 2. *Шаруа істемей кету, не бос жүру, соған себепкер болу*.

ЛӘЙЛІТУ *Ләйліт етістігінің қимыл атауы.*

ЛӘЙІМ ү с т. с ө й л. *Лайым*. Осындай - хабарды естіп түйіскен жезде мен балдыздың ауыздарынан шыққан алғашқы сөз. – *Л ә - й і м* да шипасы болсын! (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз).

Ләйім, айтқаның келсін! *Біреуге ризалық білдіріп, дегенің болсын деген мағынадағы алғыс (бұл фразаның алдынан, кей уақыт артынан «аузыңа май» тәрізді тіркес те қосылып айтыла береді).* Түс деген сандырақ емес пе, қайтесіз соны еске түсіріп. Қалсын пәлекет сол бетімен түс болып. – *Л ә й і м, а й т - қ а н ы ң к е л с і н* (І.Есенберлин, Қаһар).

ЛӘКИН шы л. е с к і к і т. *Бірақ, бірақ та, дегенмен, алайда*. *Л ә к и н* өз дәулетінен артық киінбегі, не киімі артық болмаса да, көңіліне қуат тұтып, тым айналдырмақ – кербездің ісі (Абай, Тол. жин.). Бұл соғыста қан төгілмейді, *л ә к и н* қан төгілген соғыстан да ғақбыты жаманырақ (М.Сералин, Гүлқа - шима).

ЛӘМ з а т. *Араб әліпбиіндегі «л» әрпінің айтылуы*. *Л ә м* әрпі тіл ұшының екі жағы жоғарғы күрек тістердің етіне тиюі арқылы шығады (Е.Ыбырайымұлы, Н.Сайлаубайұлы Құран оқып үйренейік). *Л ә м* әрпі екі жағындағы әріптермен қосылып жазылады (Е.Ыбырайымұлы, Н.Сайлаубайұлы Құран оқып үйренейік). *Л ә м*, ләбіңнен ем қылсаң мен дерттіге, Мен, меһріңнен қалмас ед бар апатым (Абай, тол. жин.).

ЛӘМ: *ләм демеді*. *Үндемеді, жұмған аузын ашады, бір ауыз сөз айтпады*. Балхадиша күлімсіреп, жай ғана қарады да, *л ә м д е м е - ді* (С.Жүнісов, Ақан сері). Бірақ енді *л ә м д е - м е ді*. Басталған әңгіме аяқсыз қалмайтынын біліп, әліптің артын бағып, үнсіз отыра берді (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Сосын, *л ә м д е н* тіл қатпастан, еркін басып шеткері, Өзіне арнап орнатылған ақ шатырға беттеді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Сөз ләмі. *Сөз саптауы, сарыны, ай-тар ойы, емеуріні.* Келіншек Қабылды ақтағалы отыр. Оны Досан диспетчердің *сөз ләмінен* түсініп тұр (М.Әбдіхалықов, Қара тасқын.). Елеусіздің *сөз ләміне* қарағанда, қала маңындағы совхоздың алма сататын пысығы да, пұшығы да өзі боп шықты («Мәдениет және тұрмыс»).

ЛӘМБӨК з а т. *Сырт киімдік, судыраған жылтыр қарамата.* Төгілген жорға мінгеннің, *Ләмбөк*, мақпал кигенің (Шортанбайдың өсиеті). Сүйенген анасына Дөңбай еңкек, Шамдана шығып айтты – Ол қай тентек?! Жылтырақ жамылғаны қара *ләмбөк*, Басында селкілдейді ноғай телпек (Х.Ергалиев, Көбікшашқан.).

ЛӘМБҮК з а т. с ө й л. *Ләмбөк.* Жеңгелер ғана емес, төрде отырған бәйбішелердің алдына да бір-бір киімдік мәуіт, *ләмбүк*, қатипа төрізді асыл бұлдар тастады (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.).

ЛӘМКЕ [ор. лямка] з а т. с ө й л. *Иыққа киіп, ау тартатын қайыс, кендір бау.* Бұрын балықшылар ұзын ауды *ләмке* киіп тартатын (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Кешір, өзіңнің де оңып тұрғаның шамалы, бізге пар болып, күйкі тірліктің *ләмкесін* тарта-тарта аққаптал болғаныңды сезбейсің («Жұлдыз»).

ЛӘМ-МИМ: *ләм-мим демеді.* *Тіс жасырып сөз қатпады, жұмған аузын ашады; үндемеді.* Ішінен қайғыланып, жылағаннан басқа *ләм-мим деп* еш нәрсе айтқан жоқ (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қайтты да айналғандай есалаңға, *Ләм-мим деп* бір сөз қатпай тірі жанға, Күңіреніп жер бауырлап жатып алып, Ұйқысыз қосты Қорқыт танды таңға (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛӘНЕТ з а т. с ө й л. *Лагнет.* Біздің қасиетті жерімізге қасірет-қайғы әкелген жауды «қара қағаз» алған қанша семья қарғамады!? Қанша семья *ләнет* айтпады!? (Т.Бигелдинов, Аспандағы.). Ес білгеннен кейін мұңын жырлаған, Қиянатшы жауыздарды қарғаған. Патшашыл мен байшылдарға *ләнет* деп, Ерлігімен дүниежүзін шарлаған (И.Байзақов, Құралай.).

ЛӘНГІ з а т. о й ы н. *Қорғасынды теріге тігіп немесе жапсырып, аяқпен теуіп ойнайтын балалар ойыны.* Оқу десе, қабағы жабылатын Елемес *ләнгі* ойнағында тілмен айтып жеткізгісіз рақатқа батып, гүл-гүл жайнайды (Б.Соқпақбаев, Бастан кеш.). Айтжан үзіліс кезінде асық ойнап, *ләнгі* тебеді, қоңырау даусы шықты дегенше бәрін тастап класқа жүгіреді (К.Әміров, Революция.). Көктем желегі қолтықты қыз-қыз қытықтап, үйде отырғызбайды. Есік алдындағы тоқымдай

қарайған жер доп, *ләнгі* ойындарының базарына айналды («Лен. жас»).

ЛӘҢКЕ [ир. لنگ] з а т. *Сырт киімдік қалыңдау матаның бір түрі.* Таласбектің ескілеу көгөбай *ләнке* шапанының екі етегі тізелерінен жоғары сытырылып, жалп-жалп етеді (С.Сейфуллин, Шығ.). Жас жігіттің үстінде қырық жамаулы *ләнке* шапан, тері шалбар, бұзау бас сірі етік, көнетоз қоңыр бешпент (С.Талжанов, Ұлдай.). Ояна келсе баяғы Қартқожа, баяғы жапырайылған жаман тымағы, бастама мәсісі, шамажай, шалжиған, бір жамбасына қисайған жаман кебісі. *Ләнке* шапаны мойнындағы кішкене қалтаға салған тері сасыған, «ісім ағдам» дұғасы (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛӘПКЕ [ор. лавка] з а т. с ө й л. *Ұсақ-түйек сауда, күнделікті қажет заттар сатылатын шағын дүкен.* Талайдан бері жауын көрмей, ыстық күнде кеберсіп, қурап тұрған ағаш *ләпкелер*, тақтай шатырлар, қураған сырғауылдар қу шөптей, лаулап жана бастады (М.Әуезов, Қилы заман). Олардың барар алысы, шығар биігі, ауылдың орта тұсындағы дөңеске орналасқан, маңдайында «Азық-түлік *ләпкесі*» деген жазуы бар үй (Ж. Молдағалиев, Айналайын.). Рас, рас. Бақалшының *ләпкесінің* ісі шығады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Мал да бар *ләпкесінде*, мақтан да бар, Көзіңше мақтан алып жатқан да бар. Көңілдің жұбанышы көп ойын бар, Ұстайтын дұшпаныңды қақпан да бар (Ә.Найманбаев, Шығ.).

ЛӘП-ЛӘП о д. ж е р г. *Қазды жемге шақырғанда айтылатын сөз.*

ЛӘПЛІК з а т. к ө н е. *Жылқы төлінің құлпыны.* *Ләплігінде* баққан қазан ат, Еті семіз майдай (Едіге).

ЛӘПСІ з а т. с ө й л. *Нәпсі.* Сен сонда қақпаныма ілінерсің, ілінсең меніменен бірігерсің. Табылып көңіліңдегі бар арманың, *Ләпсіңіз* қарар тауып сүйінерсің (XX ғ. қаз. поэз.). Мөңірей жұртқа ой айтты Бұзауы өлген сиырдай. *Ләпсі* – төбет қабаған: Жемтік көрсе тұра ма Ырылдап танау жиырмай (Дулат Бабатайұлы, Замана.). Қолда барын қанағат, Кітаппенен айтамын Көңілім білмес күмәнді. Өзіміз *ләпсі* боламыз Дүнияға әуелі біздерді Таза қылып шығарды (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Сөйлесе құлқы шырын *ләпсі* балдай, Әр пенде табиғатта болмас ондай (Кердері Әбубәкір, Қазағым).

Ләпсінді тый. *Нәпсінді тый.* Қолда барың қанағат, Қолда жоққа құмартып, Әуреленбе *ләпсің тый* (Үшғасыр.). Құдайға құлшылық қыл, *ләпсіңді тый*, Қияметте болмайды

бұл күнгі күй. Жол ұзақ жеткізбейді, күні ыстық, Басың қайнап тұрады, төбеңде – ми (Шал ақын, Өлеңд.).

ЛӘСКЕР з а т. с ө й л. **Әскер.** Сыпатай қара *л ә с к е р*, қара кері, «Ойбай» деген қазақтан асқан сері, Үш жүзге ортақ Абылайдың тұқымы едің, Албан, Суанды Дулаттан жақын көр деп, Қайсы Лұқбан түсінде аян берді? (Айтыс).

ЛӘСТІК [ағыл. lasting] з а т. *Әдетте сырт киімнің астары, көрпелік ретінде көп қолданылатын, жылтыр мақта матаның бір сорты.* Дүкенде барқыт, мауыты жібек, тайғақ шәйі тағы немене еді, *л ә с т і к* – қисапсыз көп (С.Жүнісов, Өшп. із.). *Л ә с т і к т е р* құрылымы жағынан сәтенге ұқсас, бірақ одан ерекшелігі ол берік әрі үйкеліске төзімді (ҚҰЭ).

ЛӘТ з а т. *Айып боларлық кінә, қылмыс.* Бәлен деуге қылмыс жоқ, *Л ә т* болып жұғылған (Көкей Байшығанұлы Маралбаев, Екияның жоқтауынан).

ЛӘТТЕ з а т. *Сәуле, нұр.* Қуаншы сен, Ақ *л ә т т е м е н* шағылысып жанарың, Аппақ қырлар шашуы боп даланың, Бүгін міне орындалды ақ батасы бабаның (Ж.Дәрібаева, Гүлжайна).

ЛӘУҚИ с ы н. *Есалаң, нақұрыс.* – Ендеше, жағыңды таянып, тамсан да отыр. Ондай атсоқтыларды біздің жақта *л ә у қ и* дейді (О.Бөкеев, Ұйқым.).

ЛӘУЛІК з а т. *Асыл тастың түрі.* Бар ғаламды шарықта, Уа, дариға *л ә у л і к* тас. Бағдат, Мысыр, Шың Машын, Іздесем Қорлан табылмас (Естай // Екі мыңжылдық.).

Ләулік тәж. *Асыл тастармен өрнектелген тәж.* Пырақты алып жүрді мінеді деп, *Т ә ж л ә у л і к* алып жүрді киеді деп (Бабалар сөзі). Бөлек қой байқағанға ердің заты, Және де киген киім, мінген аты. Аты – Әмір, Бағдаттың асыл заты, Суретке аударғандай бере салды, Белдегі кемер белбеу, *л ә у л і к т ә ж і н* (Ә.Найманбаев, Әмірзада).

ЛӘУТЕ з а т. к ө н е. *Мұйізден жасалған шаш тарақ.* Қасым тұр қол қусырып қарсы алдында, Бір ләуте сұрады қыз тағы да. Піл тісінен амал тәркіб қылған, бір *л ә у т е* ап келді Қасым анда (Қасым-Жомарт, Қисса).

ЛӘХІТ з а т. с ө й л. **Лақат.** Толып жатыр жалғанда Жетім-жесір, кей бейбақ. Біреулердің шешесін Ерте алған *л ә х і т*. Кейбір балалар айырылған Анасынан бейуақ (М.Дулатов, Шығ.). Дүниеде кедейлік жоқ һүренпазға, түседі *л ә х і т қ а* бірге барып (М.Дулатов, Шығ.).

ЛӘШКЕР [ир. لشکر] з а т. к ө н е. *Сарбаз, қол, әскер.* Мақтана берме сен Сарбас, Ерегісіп Саурықпен, Байұзақтай батырдың Қоқандай *л ә ш к е р* құсбегі, Терекке байлап атылған, Бөлеге басы шатылған (Айтыс). Он мың *л ә ш к е р* палуанға, Боласың нағып тең? – дейді Ақ сұңқар құс мен, – дейді, Құладың құс сен, – дейді (Қамбар батыр). *Л ә ш к е р* тартып келеді Ауыздықпен алысып (Алпамыс). Тал – қан боп төрт жүз кемел *л ә ш к е р* батты, Шаһзада қайғы дәлін татып жатыр (Ғашықтық дастан.).

ЛЕБЕДКА з а т. т е х. *Ауыр жүк көтеретін тетік.* Өткен ғасырдың 70-жылдарында орыс инженерлері Баку кәсіпшілігіндегі бұрғышылардың ауыр еңбегін жеңілдету мақсатымен қол шығырын бұмен жасайтын *л е б е д к а* ға айналдырды (М.Маташев, Қара алтын.). Машина жүйткіп келіп құдықтың басына тұра қалды да, бортты ашып жіберіп насосты арнаулы *л е б е д к а м е н* құдыққа түсіреді (Шопан серігі). Капитан жарлығына ілесе *л е б е д к а* арқандары шикылдап, түбі сүйір қоржын тор қара қошқыл шыңырауға сүңгі жөнелді (Ә.Сәрсенбаев, Капитан.).

ЛЕБЕДКАШЫ з а т. *Лебедка тетігін іске қосушы адам.* *Л е б е д к а ш ы* қыз электр жарығының астында жоғарыдан төмен қарап тұр (С.Ерубасев, Менің құрдас.). Осылайша Бибіжамал моторшының оқуын бітірді. Кейіннен *л е б е д к а ш ы* – көтергіш машинаның машинисі мамандығын алды («Лен. жас»).

ЛЕБІЗ з а т. 1. *Сөйленген сөз, лепес.* Қартая келе босаңсыған көңіл жас жүректен риясыз шыққан шипалы *л е б і з* ді естіді де, баяғы күшін қайта сезінгендей болып, Есенеі аттанып кетті (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Әрқашан иманшылық хақтан сұрап, Аллаға көп дүр айтқан мінәжатым. Мәжіліс екіталай халық жиылса, Болады *л е б і з і м* де сенің атың (К.Әбубәкір, Қазағым). Бүлдіршін мүсін дене балдырғандай, Көзіңді тұтқын етіп талдырғандай. Тұрпаты көңіліңді бір тойдырып, *Л е б і з і* сусыныңды қандырғандай (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. *Ұн, дауыс.* Бір күні шошып тұрып көргендей түс, Кесіп ап қарағайдан қылды қобыз. Қыл тағып қобызына сөйлетіп ед, Алтайды күңіретіп шықты *л е б і з* (М.Жұмабаев, Шығ.). Елсізде аңмен бірге қаңғырыпты, Тау мен тас дауысына жаңғырықты. Жартаспен жаңғырыққан жауаптасып *Л е б і з і* тиген жерді жандырыпты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Нартайдың әнін, жырын, *л е б і з і н*, сағынғандар талай жерден ат сабылтып, шұбатылып жатқаны

(О.Бодықов, Бұлбұл.). **3. лингв.** *Айтылым, сөйлеу мағынасында.* Сөздің тысқы *л е б і з* мағынасына ішкі астыртын мағынасы қайшы келсе, кекесін болып шығады. Кекесінмен сөйлеуді кекесіндеу дейміз (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сондықтан алдыңғысы көрнекті *л е б і з* делініп, соңғысы жалаң *я* (көсе) *лебіз* делініп айтылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). **4. а у ы с.** *Ант, серт, уәде.* Әлемнен алып қашқан нұр қызым-ай! Серттескен *л е б і з ің н е н* бір бұзылмай, Мен үшін ата-анадан бөзіп едің, Қол жетпес аспандағы жұлдызым-ай! (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **5. а у ы с.** *Махаббат, сезім.* Ақ сұңқар шабытында үйрек ілді, Көк тырнақ көбесінен қанға батып, Талдағы шырмауықтай он бұралып, Айқасып, жұмарланып қалды қатып. Сол күйде екі ғашық қорынар ма, Тұрса да мылтық атып, қылыш тартып. Айқасып ғафу ғишрәт ойынменен, Құмарлық *л е б і з і н ің* оты шалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.). **6. а у ы с.** *Жанға жайлы жаймашуақ ауа райы туралы.* Сұлу жаздың *л е б і з і* Қар түгіл, мұзды балқытар. Көл, өзенін, теңізін Ойнатар, бәрін шалқытар. Төл үйдегі үйшікті Таста, бала, белді бу. Белден батып күртікке Енді ізде қызыл су (М.Жұмабаев, Шығ.).

Лебіз ашты. *Сөйледі, тілге келді.* Жан барда, *л е б і з а ш ы п*, сөйле, тілім, Денемсің, кең шарбақтың құлпындай-ақ! (О.Шораяқов, Шайыр).

Лебіз білдірді. *Пікір айтты, ойын ортаға салды, сөйледі.* Кезінде қазақтың өн-күйі туралы *л е б і з білдіріп*, лұғатты сөз айтқан инабатты кісілір көп (Т.Әлімқұлов, Қаз. әдеб.).

Лебізіне бекем. *Сөзінде тұратын, айтқан сөзін, берген уәдесін орындайтын (адам).* Сипап тұрып, Құрбақаның желбезегі сияқты Кенет ісіп шыға келген шекесін. Ол айтқанын орындады. *Л е б і з і н е б е к е м* екен, «азамат», Сондайлардың кейде жолы болатыны ғажап-ақ (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Лебізін естіді. *Сөзін тыңдады.* «Мейлі», жеңге, азаппен күн кешейін! Тілегімді орында, тілдесейін! *Л е б і з і н е с т и і н*, көрейін бір, Тым болмаса бір ауыз үндесейін!.. (М.Мақатаев, Шығ.).

Лебізін шашты. *Жақсы сөзін таратты.* Жұртқа ынтымақ тілеген *л е б і з ш а ш ы п с ың*. Осы бетіңнен танба, балам (Фразеол. сөзд.).

ЛЕБІЗДЕС = е т. *Өзара пікірлесу, сөйлесу.*

ЛЕБІЗДЕСУ *Лебіздес етістігінің қимыл атауы.* Дәрігер басы артық *л е б і з д е с у д е н* қашып, ол тәртіп бойынша керек мағлұматты тізіп, сұрап та жатпады (Х.Есенжанов, Тар кезен). Бану Жақыпбекпен *л е б і з д е с у - д і* соңғы күндері өте ұнатып тұратын болған (М.Иманжанов, Менің махаб.).

ЛЕВ з а т. э к о н. *100 стотинкке тең Болгарияның ақша бірлігі.* *Л е в* 1880 жылы ендірілген (КҰЭ).

ЛЕВОМИЦИТИН з а т. ф а р м. *Дизентерия, паратив т.б. жұқпалы ауруларды емдеуде қолданылатын антибиотиктік препарат.* *Л е в о м и ц и т и н* зиянды микроорганизмдердің белоктық рибосомасының синтезделуіне кедергі келтіреді (Қаз. тілі термин. Биология).

ЛЕГАЛИЗАЦИЯ [лат. legalis] з а т. э к о н. *Ұйымның, мекеменің қызметіне рұқсат ету, оны заңдастыру, құжаттардағы қолдың шын екенін растап, бекіту; ресмилендіру.* Шекарада құрылған немесе шет мемлекетте пайдалануға арналған құжаттар *л е г а л и з а - ц и я* ғ а жатады (Қаз. тілі термин. Зантану).

ЛЕГАТО [итал. legato] з а т. м у з. *Музыканы бір дыбыстан екінші дыбысқа үзіліссіз ұласу арқылы өзара байланысын үзбей орындау; нотаға қойылатын белгі.* Ысқышпен ойналатын шекті аспаптарға арналып жазылған музыкада ноталардың *л е г а т о* топтамасы бір ысқыш бойында, яки ысқыштың жоғары не төмен қозғалысымен орындалады (ҚҰЭ). Нота жазуында *л е г а т о* ерекше таңбамен немесе legato деген сөзбен белгіленеді (Қаз. өнері энцикл.).

ЛЕГЕН [ир. لڭن] з а т. **1.** *Қол жуатын жеңіл шылапшын.* Осы кезде үйге бір жас жігіт жез *л е г е н* мен ақ болыскей құман әкеп, жұртты жағалай, қолдарына су құя бастады (І.Есенберлин, Қатерлі.). Үйге иығында сулық орамалы, қолында *л е г е н і* мен құманы бар Мақұлбай енді (Т.Дәуренбеков, Біз әлі.). Көптен қаңырап төңкерулі жатқан ақ қалайы *л е г е н г е* су құйып, екі баланың көйлек-көншегін қалай жуғаны, сонан соң жүп-жұмыр білегінен жеңіл бу ұшып, ол кірлерді ауладағы жіпке қалай апарып жайғаны – бәрі-бәрі оның назарынан тыс қалған жоқ (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш). **2.** ж е р ғ. *Ет, палау, тағы басқа тағам салатын табақ.* Келген мейманға етті, күлшетайды *л е г е н - г е* салып береміз (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.). Шықты үйінен жүгіріп байдың ұлы, Бір *л е г е н г е* ас салып неше қилы, Еркек емес, суреті қыз сияқты, Бай ұлына көрінді ол бір қилы (Үш ғасыр.). Бірнеше адам *л е г е н* мен жеміс-жидек әкеліп қойды («Қаз. әдеб.»).

ЛЕГИОН [лат. legio] з а т. ә с к. *Ерекше әскери бөлім*. Б.з. IV ғасырынан бастап бытыраңқы жауынгерлік тәртіптің шығуына байланысты *легион* ауыр және жеңіл жау әскер түрлеріне бөлінді (ҚҰӘ). Құтқарыс, сен де тұр қатар, Жігітке жол көп тілегі оң. Жарақ ап жатыр тұтқындар, – Мұсылман, татар – *легион* (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес.). Фашистердің мұсылман халықтары тұтқындарын Түркістан *легионына* қатыстырмақ болған ниетін Мұсаның қабылдамауы өз алдына, оның жыры басқа тұтқындарды да бұл ұсыныстан бас тартқызады (С.Қирабаев, Октябрь.).

ЛЕГИРЛЕУ = е т. *Металл құймалардың құрамына балқыған күйінде легирлеуші элементтерді қосу*. *Легирлеу* қорытпаларға белгілі бір қажетті физикалық, химиялық, механикалық қасиеттерді дарыту үшін қолданылады (ҚҰӘ).

ЛЕГИРЛЕУШІ: легирлеуші элементтер. *Қорытпаға белгілі бір қасиеттер дарыту үшін оның құрамына енгізілетін химиялық элементтер, негізінен металдар*. Болат пен шойынға *легирлеуші элементтер* ретінде хром, никель, марганец, кремний, малибден, вольфрам, ванадий, титан, алюминий т.б. қосылады (ҚҰӘ).

ЛЕГИСЛАТУРА [лат. lex – заң, latus – енгізілген] з а т. *Заң шығаратын үкіметтің немесе сайланбалы қызмет иесінің уәкілдік мерзімі*. Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс Азия елдеріндегі саяси партиялар дағдарысын, аталмыш аймақ тарда жұртшылықты ылықтырудың плебисцитарлық түрлерінің дендеуін, ұлттық парламенттер мен жергілікті *легислатура*лардың қолжаулықтануын, қылмыскер топтардың жаһанданып, ұлттық заң жүйелеріне күш бермеуін, елден сыртқа кететін адамдар мен капитал жөңкілдерінің қарқындауын жатқызады (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛЕГИТИМДІЛІК [лат. legitimus] з а т. заң. *Қандай да бір құқықтың немесе өкілеттіктің заңдылығын мойындау, қуаттау, заңды деп тану және оның заңдылығын растайтын қужаттар*. Ол үшін бізде де қоғамның жоғарғы қабатында элитаның билікшілік және басқару қызметінің көп алдындағы мөлдірлігі мен *легитимділігін* күшейтіп, билік пен бизнестің аражігін ажыратып, әлеуметтік сенімділікті нығайту ауадай қажет болып отырғанын жасара алмаймыз («Егемен Қазақстан»).

Биліктің легитимділігі. с а с и. *Халықтың саяси билікті, оның заңдылығы мен шешім-*

дерін растауын білдіретін ұғым. *Биліктің легитимділігі* оның заңдар, құқықтық нормалар мен принциптер негізінде қызмет етуінен, билік пен саяси институттардың заңдылығынан, олардың қажеттілігі мен мақсатқа лайықтылығын танудан, мемлекеттің саясаты мен саяси бағытын қолдаудан тұрады (ҚҰӘ).

ЛЕДОКОЛ ор. з а т. *Мұзжарғыш*. *Ледокол* өтсе көк мұзды жарып, Жал толқын қаптап соңында қалып. Капитан тұрар көз алмай сонда, Өзінің ісін – ерлігін танып (М.Әлімбаев, Таңд. өлеңд.).

ЛЕЗ ү с т. с ө й л. *Лезде*. Көршіміз екеуміз Сашаны *лез* жұбатып алдық (Б.Соқпақбаев, Жекпе-жек.).

Лез болмай. Лезде. *Лез болмай* келіншек те келді еңтігіп (Ғ.Мұстафин, Өмір не өлім).

Лездің арасында. *Сол екі ортада, демде*. Сейіт *лездің арасында* не болып не қойғанын білмейді (Р.Райымқұлов, Түйелі адам.).

ЛЕЗГИН з а т. *Оңтүстік-шығыс Дағыстанда, Әзірбайжан Республикасының Дағыстанмен көршілес аудандарында тұратын еуропалық нәсілдің Балқан-кавказ тобына жататын ұлт*. *Лезгин* дер Солтүстік Кавказ тілдік туыстастығының нах-дағыстан тобының лезгин тармағында сөйлейді (ҚҰӘ).

ЛЕЗГИНКА з а т. *Лезгиндердің халық биі*. Кабарда, осетин, авар, шешен, ингуш, т.б. халықтардың әрқайсысында *лезгинканың* өзіндік түрлері бар (ҚҰӘ).

ЛЕЗДЕ ү с т. 1. *Тез, жылдам, шапшаң*. Ақанның әні – «Мақпал». Бертін шыққан *ән лезде* ауыздан ауызға тарап, қазір бүкіл Көкше жеріне мәшһүр болған. Жиын-той «Мақпалсыз» өтпейді (С.Жүнісов, Ақан сері). Жазық мандайы жарқырап, қыз тұрған жерінен сәл кейін шегінді де, менің бұзаубас керзі етікті аяғыма бір, әлі шаш өсе қоймаған тықырлау басыма бір қарап, шомбалдау боп біткен төпелтек бойымды *лезде* шолып өтті (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Бала үйреткенді *лезде* қағып алып, көрсеткенін бұлжытпай орындайтынына көзі жеткен соң тракторды баланың қолына беріп, өзі соқаның басын ұстады (С.Мыңжасарова, Замандас.). 2. *Көзді ашып-жұмғаныша, әне-міне дегенше, қысқа уақыт ішінде*. Қой ермей ат соңынан қойшы састы, Қырындап *ат лезде* ауылға асты. «Не көрсем малмен бірге көрейін» деп Өлуте қойшы қоймен қиды басты (О.Шипин, Дастан.). Құрыштай денесіне қол батпады,

Ойынсыз отырмады үйде жөнді. Өр кеуде арыстандай арпалысып, Жас батыр *л е з д е* е екі жасқа келді (О.Шипин, Дастан.).

3. Аяқ астынан, табан астында. Жанына сол бір нұры ұнап, *Л е з д е* қозып сайтаны, Батпақтан тасты жұлып ап, Бар күшпен суға шайқады (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Ақбала қарсы алдынан өзіне қадалған көзді сезіп, жабырқау жүзін жоғары көтере берді де, төбеге ұрғандай тоқтай қалды, оның да түсі *л е з д е* бұзылды (Ә.Нүрпейісов, Сергелден).

4. Бірден, демде. Қызғаншақтың, қылт-сылтты көп, сабырсыз, Қарамайға шомылғандай сабынсыз – Албасты боп шыға келдім *л е з д е* Қалыбайдың қара итінен қадірсіз (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5. Көп құттірмей, ұзаққа созбай.** Қаланы *л е з д е* ақтар алды ашып, Ақ қарға адам қанын судай шашып. Алуға Керуен сарайды кеңес құрған, Өліктің келді таптап үстін басып (О.Шипин, Дастан.).

ЛЕЗДЕМЕ з а т. **1.** *Күнбе-күнгі тығыз шаруаларды шешу үшін өткізілетін қысқа жиналыс.* Ол бейне бір газет *л е з д е м е с і н д е* пікір өрбітіп тұрған кәсіби журналист секілді сөз саптайды (Қ.Әлім,.. Қайта түлеген.). *Л е з д е м е* жиналыстарда редакция қызметкерлері өздері маңызды деп тапқан тақырыптарын еркін ұсынып, ортаға салатын («Қаз. әдеб.»).

2. ә с к. *Офицерлік құрамды тактика және оперативтік өнер бойынша дайындау түрі.* *Л е з д е м е* басшылық, штабтық, тылдық және арнайы болады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЛЕЗДЕТКІШ з а т. *Тамақты тез пісіруге арналған ерекше құрылмалы кәстрөл.* *Л е з д е т к і ш* жай кәстрөлге қарағанда 3-4 есе тез пісіреді. *Л е з д е т к і ш т е* пісірілген тамақтың жұғымдылығы мен дәмі сақталады (Қаз. тілі термин. Тамақ).

ЛЕЗДІК з а т. *Жылдамдық, шапшаңдық, тездік.* *С о ң ғ ы* шоқыраққа салған бетінде жас қыран *л е з д і к п е н* құйылып кеп, тап төбесінен бүріп түсті (Ж.Мусин, Ақ алаң.).

Лездік жарылыс. к е н. *Бірнеше оқтамнан тұратын бір топ оқтамның бір мезгілде лезде қоздырылу үдерісі.* *Л е з д і к ж а р ы л ы с* лезде әсер ететін электрлік тәсілмен немесе дүмпіткіш бау торабы арқылы орындалады (Қаз. тілі термин. Кен.).

ЛЕЙ [рум. leu] з а т. *100 банға бөлінетін Молдавияның, Румынияның ақша бірлігі.* *Л е й* айналымға 1867 ж. ендірілген (ҚҰӘ).

ЛЕЙБ-ГВАРДИЯ [нем. Leibgarde] з а т. көне. *Бірсытыра монархиялық мемлекеттерде ерекше жағдайларда пайдаланатын әскер.* Жігіт Орынбордағы миллионер

Хұсайыновтардың әулеті, *л е й б-г в а р д и я* офицері, сол жазда өз полкімен ішкі гүбірнелердің бірінен Қазанға ауысып келген екен (Б.Аманшин, Көкжар). Жұт кезінде пана-сыз шешесі лажсыздан сатып жіберген қазақ баласының орысша тәрбиелену арқасында *л е й б-г в а р д и я* школына шейін көтеріліп, граф Любскийдің қызымен жарасқанын оқып білгенде, неміс жастары қандай таңғалды екен («Қаз. әдеб.»).

ЛЕЙБОРИСТ [ағыл. labourite] з а т. с а я с и. т а р. *Саясатта реформашылдық бағытқа қосылатын ағылшын жұмысшы партиясының мүшесі.* 1945 жылы *л е й б о р и с т е р* үкіметі өнеркәсіптің бірсыпыра саласын национализациялады («Халық мұғ.»).

ЛЕЙБОРИСТІК с ы н. *Лейбористке тән, соған қатысты.* *≈ Л е й б о р и с т і к* үкімет.

ЛЕЙКОЗ [грек. leukos] з а т. м е д. *Қан құрамындағы эритроциттердің азаюынан болатын ауру; қанның ағаруы.* *Л е й к о з* (лейкемия) – қан түзетін органдар жүйесінің қатерлі ісіктері. Ісік жілік майындағы клеткалардың тоқтаусыз өсуімен және сол жердегі қалыпты қан жасалу процесінің бұзылуымен сипатталады. Соның негізінде қан түйіршіктерінің (эритроцит, тромбоцит) саны азайып, ал жетілмеген лейкоциттер саны көбейіп кетеді (ҚҰӘ). Қан пластинкалары – тромбоциттер де түрлі дерттерге шалдығады. Қанның бұл әле-ментінің азаюы қан аздық ауруында – *л е й к о з д а* жиі кездеседі (Т.Айтбаев, Қан. касиеті.). *Л е й к о з б е н* мал, құс және адам ауырады (Т.Телеуғалиев, Ет эксперт.).

ЛЕЙКОМА [грек. leukoma] з а т. м е д. *Көзді шел басып, көру қызметін төмендетуі; ноғала, көзсүйел деп аталатын көз ауруының түрі.*

ЛЕЙКОМИЯ з а т. м е д. *Лейкоз. ≈ Л е й к о м и я* ауруы.

ЛЕЙКОПЕНИЯ [грек. leukos – ақ, penia – кедейлік] з а т. м е д. *Қан құрамындағы лейкоциттердің, не олардың жеке түрлерінің азаюы; лейкоцит түзілуінің (лейкопоз) бұзылуынан, лейкоциттердің ыдырауынан пайда болатын дерт.*

ЛЕЙКОПЛАСТЫРЬ з а т. м е д. *Бір бетінде дәрілік қоспасы бар жарақатқа жапсыратын зат.* Зақымданған жерді дер кезінде дезинфекциялаушы ерітіндімен өңдеу және кей жағдайда оған дәке салу немесе *л е й к о п л а с т ы р ь* жапсыру іріңді процестің өршуін тоқтата алады (О.Сейкетова, Теріні күту.). Енділігі өртүрлі жай және дәріленіп тазартылған бинттер, алғашқы көмек көрсеткенде қолданылатын

пакет, горчичниктер, *лейкопластырь* - *лар* қажет (Семья тәрбиесі). *Лейкопластырь* ды тері сыдырылғанда және хирургиялық операция таңғышын қозғалтпау үшін пайдаланады (КСЭ).

ЛЕЙКОПОЭЗ [лат. leucocytopoiesis] з а т. м е д. *Қан жасау мүшелеріндегі лейкоциттердің түзілу үдерісі*. Ересек жануарлар организмінде *лейкопоэз* орталық қан жасау мүшесі – сүйектің қызыл кемігі майында басталып, лейкоциттердің көбею, жетілу, мамандану процестері басқа қан жасау мүшелерінде (айырша без, көкбауыр, лимфа түйіндері) аяқталады (Қаз. тілі термин. Биология.).

ЛЕЙКОЦИТ [грек. leucos – ақ, kytos – жасуша] з а т. а н а т. *Қанның ірі ядролы, белсенді қозғалатын тұссіз жасушалары, ақ түйіршіктері*. Қанның *лейкоциттері* амеба тәрізді қозғалып, қан тамырларының қабырғасы арқылы шығып, тканьдер арасын кезіп жүреді (Гистология). Қанында да эритроцит пен гемоглобин мөлшері азайып, *лейкоцит* көбейеді (С.Сыбанбаев, Сыыр. кокцидиозы). Ішкі құрылысына байланысты *лейкоциттер* түйіршікті (гранулоциттер) және түйіршіксіз (агранулоциттер) болып екі топқа бөлінеді (Қаз. тілі термин. Биология.).

ЛЕЙТЕНАНТ [франц. lieutenant] з а т. ә с к. **1.** *Әскери адамдар мен өкімет орындарында істейтін кейбір қызметкерлерге берілетін орта дәрежелі офицерлік атақ, шен*. 1943 жылы июльдің орта тұсында Махмет Қайырбаев осы училищені бітіріп, *лейтенант* атағын алып шықты (Ә.Нұршайықов, Батыр.). Әмір милиция қызметкері. *Лейтенант* атағы бар. Алматыдағы милиция қызметкерлері мектебін бітірген (С.Сарғасқаев, Сынған тіс.). **2.** *Осы атаққа ие әскери адам*. Қасымда біздің үшінші ротаның командирі *лейтенант* Попов (Ол күндер). Орталығы Донбастың Бүгін алды қаласын. Мұндай ерлік көрсеткен *Лейтенант*, солдат, генерал Жаса, герой жолда-сым! (К.Әзірбаев, Танд. шығ.).

Аға лейтенант. ә с к. *Дәрежесі лейтенанттан жоғары әскери атақ*. Ертеңінде ротаға жаңа командир келді. *Аға лейтенант* атағы бар. Уылжыған жап-жас, арық, ұзын бойлы, дөңгелек қоңыр көзді, аккұба қазақ жігіті (Е.Мырзахметов, Туған күн). Өмірзақ қарапайым милиция қызметкері қатарынан *аға лейтенант* дәрежесіне дейін көтерілді («Лен. жас»).

Кіші лейтенант. ә с к. *Дәрежесі лейтенанттан төмен әскери атақ*. Теңіз флотының *кіші лейтенанты* А.Майкельсон

(1852–1931) оптика саласында теңдесі жоқ табысқа жетті (А.Қалығұлов, Жарық.). Ноябрьдың аяқ шенінде командованиенің бұйрығы бойынша, Әлімбайға *кіші лейтенант* атағы берілді, сонымен бірге взвод командирі болып тағайындалды («Лен. жас»).

ЛЕЙТМОТИВ [нем. Leitmotiv] з а т. **1.** м у з. *Музыкалық шығармалардың өн бойында қайталанып отыратын шығарманың идеялық арқауын құрайтын негізгі әуен, басты сарын*. 19 ғ-дан бастап *лейтмотив* операда, балетте, аспапты бағдарламалы музыкада кеңінен қолданыс тапты (ҚҰӘ). М.Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсында Біржан өндері («Адасқақ», «Айтбай», «Жанбота»), Е.Г.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсында «Гәкку», «Жалбыр» операсында «Елім-ай» өндері *лейтмотив* етіп алынған (Қаз. өнер. энцикл.). Күй *лейтмотивіндегі* қарама-қарсы образ – мұң мен өршіл оптимизм өлең өрнегінде де орын тепкен («Қаз. әдеб.»). **2.** ә д е б. *Көркем шығармадағы желісін үзбейтін басты пікір, негізгі ой*. Әңгіме *лейтмотиві* н осылай тапқан жас талапкер Оралхан Бөкеев оны көрікті етіп шебер орындап та шыққан (Бәйшешек). *Лейтмотив* ұғымы әдеби шығармаларда кейіпкердің немесе оқиғаның сипатын ашу үшін үнемі қайталанып келіп отыратын бейнелі ойдың атауы ретінде қолданылады (ҚҰӘ).

ЛЕЙЦИТ [грек. leukos] з а т. к е н. *Каркас құрылымды аломосиликаттарға жататын минерал*. *Лейцит* калийдің мөлшері жоғары магмалық балкымаларында пайда болады (ҚҰӘ).

ЛЕЙШМАНИЯ [лат. leishmania] з а т. з о о л. *Қарапайымдардың талшықтылар класының кинетопластидалар отрядының бір туысы*. *Лейшмания* өте ұсақ, көлемі 2-4 мкм, паразитті тіршілік ететін бір клеткалы жануарлар. Адамның ішкі немесе висцеральді және тері лейшманиозы деген ауруларын қоздырушылар (Қаз. тілі термин. Биология.).

ЛЕК¹ [ир. لک] з а т. **1.** *Бірінен соң бірі тізбектелетін топтардың қатары, сап*. Күс жолы – түнгі дөдеге, Тал түсте құстар *легі*. Қаптады жасыл төбеге Қызғалдақ гүлдің, түмені (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Үнемі мазасыз реңім, Үзбеймін көп істің *легі* н. Ауырлық ауақшып түссе де. Жеңілдік күтпеші, білегім (К.Салықов, Жезкиік). Сендер мектеп бітіргенде, сый етуге бел байлап, Сақтап қойдык. Өтті жылдар ойлар *легі* н алға айдап (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** ә с к. <франц. colonne> *Әскер тобы; колон*

на. Әйтсе де түп көтерілсе, тас түйін аттанса үш *л е к* әскер шығаруға тиіс (М.Мағауин, Аласапыран). Гүрс-гүрс атылған артиллерия үні, танкілер *л е г і*, самолеттер тобы көктемгі сөгілген өзен тасқынындай – батысқа ағылып жатыр (Ж.Молдағалиев, Айналайын.). *Л е к т і*ң басынан аяғына дейінгі арақашықтық лектің ұзындығы деп аталады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Лек жолы. *ә с к. Әскерлердің жолдардан тыс қозғалысы үшін таңдалған және дайындалған жергілікті жердің алқабы.* *Л е к ж о л ы* жолдар жетпеген жағдайда немесе оларды пайдалануға болмайтын жағдайда салынады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

ЛЕК² з а т. 100 киндаркамнан тұратын 1947 ж. ендірілген Албанияның ақша бірлігі.

ЛЕК= е т. 1. *Жосу, жүйткү, екпіндеу, арындау.* Омар қожа *л е к і*п келе жатқан керуенді жанынан өткізіп, соңын тосты (Д.Досжанов, Жібек.). Сөзіме менің сылқылдай қатса ішегі, Аузынан *л е к і*п алқызыл гүлдер түседі (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). 2. *Үдей тұсу, күшею.* Ойдан өрге *л е к і*п соққан салқын самал, ендігі сәтте, ақжалдың құлағын көтерді (А.Сүлейменов, Бесін). Қырман басы жапырлап қайтадан қызу қимылға кірген шақта алыстан аңыратып келе жатқан бір жүйрік ән *л е к і*п қоя берді (Ф.Сланов, Жанартау). 3. а у ы с. *Желпіну, лепіру, есу.* Маржан осы екіарада Батыржанның иығынан нұқып қап күлді. Ешкімге сөз бермей *л е к і*п сөйлеп кетті (Р.Райымқұлов, Бұрылыстар).

ЛЕКАЖ [нем. Leckage] з а т. *Заттың, нәрсенің, тауардың тасымалдауда төгіліп не кетуін қалып, салмағын азайтуы.*

ЛЕКАЛО з а т. *Белгілі бір бұйымдарды жасаудағы даяр үлгі.* Қисықтығы тұрақты *л е к а л о* ағаш, пластмасса, кейде металдан жасалады (ҚСЭ).

ЛЕКЕР з а т. *Бірдемеге әсері тиетін дәнекер, себеп.* Оның тек *л е к е р* ғана болып тұрған әлсіз құлпын тәжірибелі шебер кілтсіз-ақ оңай ашты («Қаз. әдеб.»). Шуда жіппен күніне неше бүріп *л е к е р* ғе әзер жаратып жүрген бәйбіше де жоқ (А.Жүнісов, Өмір ізі).

ЛЕКЕРЛЕ= е т. *Дәнекерлеу, жымдастыру.* Қыз көйлегін жуып, айырылып кеткен жерлерін жіп-жіңішке қураған кендір шөппен *л е к е р л е*п қойды (Ә.Әлімжанов, Махамбет.). Тек шарбақ деген аты бар, әр жерінен талмен қоршап, *лекерлеп*, бір-біріне зордың күшімен іліндіріп қана қойған (Б.Тілегенов, Көктемде.).

ЛЕКЕРЛЕП ү с т. *Ентеп, үнемдеп, ила-лап.* Ақшасын *л е к е р л е*п бір айға жеткізді (Ауызекі).

ЛЕКЕРЛЕУ *Лекерле етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕКЕШ з а т. о й ы н. ж е р ғ. *Балалар ойынының бір түрі, әйкел.* Қаратай мен Досым *л е к е ш* ойнап жүр (Қазақ тілі. аймақ. сөзд.).

ЛЕКИН ш ы л. с ө й л. **Ләкин.** Арзулық айтқан мынау ақуалың, Көркейтті көрерге ішін көңіл-қаптың. Уа *л е к и* н өзім ойлап, ақылым қайнар Иірім соқтырғанға шығанақтың (Қаңлы Жүсіп).

ЛЕК-ЛЕГІМЕН ү с т. *Топ-тобымен, тізбек-тізбек болып.* Зәкіржан молда келінгі деп естісе, Төрттөбе елінің шалдары, шүйделі жуандары *л е к-л е г і* м е н шұбырады (Б.Майлин, Танд. шығ.). Тайға мініп жарысып, тыраңдап жүрген балалар. Қызыл-жасыл киініп, *л е к-л е г і* м е н сән түзеген қыз-бозбала (Н.Қазыбаев, Тұсаукесер). Қол-қоләскер *л е к-л е г і* м е н, әр мемлекеттен шығып, теңізді шарлап «Қытай қайдасың?» деп самсады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛЕК-ЛЕК ү с т. *Тізбек-тізбек, топ-топ.* Таң қалып тамашаны көреміз деп, Алыстан аңдар келді әдейі іздеп. Адам да түс-түс жақтан келе жатыр *Л е к-л е к* боп, топ-тобымен мыңдап-жүздеп (А.Байтұрсынов, Шығ.). Қарағай қайың жаққа көзін қысып, Белгілі алтын жүзік беріп жатыр. Бөлініп қыз-бозбала екі жаққа *Л е к-л е к* боп өткеншекті теуіп жатыр (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). *Л е к-л е к* балалар жарысып шуласып, құрақтан жұмыртқа алуға, қоға тартуға Майсорға кетіп барады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Лек-лекке бөлді. *Топқа айырды, бірнеше топ етті.* Сосын екі лекке бөлініп, алшақ кетісті... Қолды *л е к-л е к к е б ө л і*п жіктей бастады... Ошақбай лектің шетін ала ұрыс салды (Д.Досжанов, Жібек.).

ЛЕКСЕМА [грек. lexis] з а т. л и н г в. *Тұтас бір ұғымға не мағынаға ие сөз, сөз тізбегі; тілдің құрылымдық элементі.* *Л е к с е м а* терминін алғаш рет 1918 ж. А.М.Пешковский қолданды (ҚҰЭ). Лексикологиялық аспектіде сөз – *л е к с е м а* мен семеманың бірлігі, яғни лексема сөздің айтылуын, дыбыстық көрінісін, ал семема оның мағынасын білдіреді (Ф.Қалиев, Тіл білімі термин.). *Л е к с е м а* термині – нақты дыбыстар жиынтығынан тұратын «дыбыстық қабық» беретін семалардың жиынтығын атау үшін қолайлы аталым (Қаз. тілі эникл.).

ЛЕКСИКА [грек. *lexikos*] з а т. л и н г в. Белгілі бір тілдегі барлық сөздердің жалпы жиынтығы, тілдің сөздік құрамы. *Л е к - с и к а* – лексикология, семасиология және ономазиологияның зерттеу объектісі (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.). Қазақ *л е к - с и к а с ы* шығу тегі жағынан төл сөздер мен кірме сөздерден (араб-парсы, орыс т.б.) тұрады (ҚҰЭ). Қазіргі қазақ тілі *л е к с и к а - с ы* бай, грамматикасы жетік, стилистикалық жүйесі икемді ұлттық әдеби тіл болып қалыптасты («Қаз. әдеб.»).

ЛЕКСИКАЛАН = е т. *Өз алдына жеке мағынаға ие болу*. Тілдің тарихи өзгеріп дауымен байланысты өзгелік етістердің көпшілігі *л е к с и к а л а н ы н*, туынды етістікке айналып кеткен (Қазіргі қаз. тілі). Күрделі сөздердің бұл түрін *л е к с и к а л а н - ғ а н* құрама сөздер деп атап, оларға айбалта, ақсақал, асқазан, тасбақа... сияқтыларды жатқызуға болады (Қаз. тілі грам.).

ЛЕКСИКАЛАНУ¹ [грек. *lexikos*] з а т. л и н г в. *Сөз құрамындағы кейбір морфе - малардың немесе сөз тіркестерінің тұрақты сипат алуы нәтижесінде олардың жеке сөзге паранар қолданылу құбылысы*. Алайда тілдік бірліктердің бір бүтін, дербес атауыш сөзге ауысу сипаты барлық тілде бірдей дәрежеде емес. Сонымен бірге, *л е к с и к а л а н у* – баяу жүретін немесе белгілі бір қоғамдық-тарихи оқиғаларға байланысты туындайтын құбылыс (Қаз. тілі энцикл.).

ЛЕКСИКАЛАНУ² *Лексикалан етістігінің қимыл атауы*. Егер күрделі сөздер жай тіркестердің *л е к с и к а л а н у ы*, идиомала-нуы, грамматикалануы нәтижесінде қалып-тасқан формалар болса, олардың компонент-терінің құралу жүйелері де еркін сөз тіркес-терінің белгілі-белгілі үлгі-нұсқаларына сай келіп, солармен құрамдас болуы шарт (Қаз. тілі грам.).

ЛЕКСИКАЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Белгілі бір тілдің сөз байлығына, лексикасына қатысы барлық, соған тәндік*. Қазақ ақындарының ішінде *л е к с и к а л ы қ* қоры бай ақын да осы Ілияс (С.Мәуленов, Үркер.). Оқушылардың жеке дыбыстарды, буындарды, сөздерді, фонетикалық, *л е к с и к а л ы қ* жағынан дұрыс жаза және айта алуына қамқорлық жасау қажет (Қ.Жарықбаев, Психология). Қазақ тіліндегі қазіргі түбірлердің бәрі – *л е к с и - к а л ы қ*, грамматикалық және фонетикалық жақтарынан алғанда әбден қалыптасқан тұлғалар (Қаз. грамм.).

Лексикалық бірлік. л и н г в. *Негізгі мазмұнының сипаты жеке сөздерден көріне -*

тін тілдік бірлік. Лексикалық бірлік тіл бірлігінің құрамды бөліктерінің бірі болып табылады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

Лексикалық мағына. л и н г в. *Зат, құбылыс, іс-әрекеттің санада бейнеленіп тұрақталған ұғымының мазмұны. Л е к с и - к а л ы қ м а ғ ы н а* сөздерді бір-бірінен ажыратып танытатын ең негізгі мағына, ол арқылы сөз жеке-даралық (единицалық) сипатқа ие болады (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.). Сөздің *л е к с и к а л ы қ м а ғ ы н а с ы* талай рет қолданылудың нәтижесінде санамызда әбден қалыптасқан, ол сол тілдің сөздік құрамына еніп, семантикалық шеңбері анықталған. Сондықтан да ешбір контекстсіз-ақ ол (сөз) екі тілді сөздік т.б.) реестр сөз ретінде жеке беріліп, мағынасы көрсетіледі (С.Исаев, Қаз. грамматика. ұғым.).

Лексикалық тапсырма. п е д. *Вербал-ды ақпарат есте қалай сақталатынын бағамдау үшін қолданылатын эксперимент-тік әдістеме*. Субъект аз уақыттың ішінде *л е к с и к а л ы қ т а п с ы р м а н ы* тез орындауы керек. Көрсеткіштер лексикалық есті өлшеуге мүмкіндік береді (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЛЕКСИКОГРАФ з а т. л и н г в. *Сөздік жасауға маманданған адам. Л е к с и к о - г р а ф* – лексикография маманы, сөздікші (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).

ЛЕКСИКОГРАФИЯ [грек. *lexikos* – сөзге қатысты, *grapho* – жазамын] з а т. л и н г в. *Сөздік жасаудың теориясы мен практикасын зерттейтін тіл білімінің саласы*. Сөздік кітап болып, басылып шығуы да, қолжазба ретінде көшіріліп, тарауы да мүмкін. Мұндай сөздіктердің жинақты аты *л е к с и к о г р а ф и я* деп те аталынады (Қазіргі қаз. тілі). Алфавит пен орфография, лексикология мен *л е к с и к о г р а ф и я*, тілдің тарихы мен диалектологиясы, фонетика мен стилистика сияқты ұлттық тіл білімінің тарам-тарам бөлімдеріне тікелей немесе жанамалай қатысты қыруар ғылыми ізденістер жасалды, нәтижелі еңбектер шықты («Қазақст. мұғ.»). Қазіргі *л е к с и к о г р а - ф и я* теориясы лексиканы белгілі бір жүйеде түсіндіреді, сөздердің лексика-семантикалық құрылымын көрсетіп, олардың мағынасын диалект тұрғыда қарастырады (ҚҰЭ).

ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ з а т. *Лекси - кографияға тән*. Ерекше көңіл аударарлық *л е к с и к о г р а ф и я л ы қ* еңбек қалдырған академиктер В.В.Радлов пен Л.Будаговты атауға болады (Қазіргі қаз. тілі).

ЛЕКСИКОЛОГ з а т. лингв. *Тілдің сөздік құрамын, тілдегі сөз байлығын зерттейтін маман. Конференцияға лексиколог мамандар түгел қатысты (Ауызекі).*

ЛЕКСИКОЛОГИЯ [грек. *lexikos* – сөз, сөзге қатысты, *logos* – ілім] з а т. лингв. *Тілдің сөздік құрамы мен сөздік қорын зерттейтін тіл білімінің саласы. Оқулықтың басты бір мақсаты – тіл туралы мәлімет, стилистика мен лексикология, орфография мен орфоэпия, грамматика мен пунктуация, тіл тұстару негіздерін, сайып келгенде, стилистикаға бағындыра отырып, оқушыны сөйлете білу («Қазақст. мект.»). Тіл білімі фонетика, лексикология, семасиология, морфология, синтаксис тәрізді ірі-ірі арналы салалардан құралатын болса, стилистика осылардың барлығымен да еншілес («Қаз. әдеб.»). Лексикологияны ң бірнеше салалары бар: сөздерді мағыналық жағынан – семасиология, тұрақты сөз тіркестерін – фразеология, сөздердің шығу төркінін – этимология, жалқы есімдерді – ономастика, сөздік құрастыруды – лексикография саласы қарастырады (КҰЭ).*

ЛЕКСИКОН [грек. *lexikon*] з а т. **1.** *Жеке адам қолданатын сөздер жиынтығы, сөздік қор. Орыс тіліндегі жұрнақ-жалғау, предлог дегендер Әзия апайдың лексиконында атымен жоқ (Е.Домбаев, Ол адам.). 2. *к ө н е. Сөздік. Лексикон – ертеректе шыққан сөздіктердің атауы (Ғ.Қалиев, Тіл білімі термин.).**

ЛЕКТОР [лат. *lector*] з а т. *Лекция оқитын адам. Лектор – ұзын бойлы, жадыра жүзді, толық денелі жігіт ағасы боп қалған кісі (Е.Оразақов, Дәрігер.). Мысалы, шебер лектор лекция оқып тұрғанда, ол лекциясын тыңдаушылармен есептеспей, қалай болса солай, оқымайды (М.Мұқанов, Бақылау.). Құрамында лектор, дәрігер, шаштараз, тұрмыс бұйымдарын жөндеуші және өнерпаз жастар бар мәдени-үгіт бригадалары бірнеше рет қыстақтарға барып, малшыларға өнер көрсетті («Қазақст. комм.»).*

ЛЕКТОРИЙ [лат. *lectorium*] з а т. *Көпшілікке лекция оқуды ұйымдастыратын ұйым. Көптеген халық университеттері, лекторийлер, экономикалық курстар, коммунистік еңбек мектептері жұмыс істеуде («Соц. Қаз.»). Тұрақты жұмыс істейтін лекторийлер Жамбыл, Шығыс Қазақстан, Орал облыстарында кең өріс алған («Лен. жас»).*

ЛЕКТОРЛЫҚ з а т. *Лектор болушылық, лекция оқушылық. Қарт большевиктердің көп келуінен барлық жауапты қызметкерлерге*

партия мектептерінде лекторлық етуді жүктеген РКП (б) X съезі қаулысының жүзеге асқанын байқадық (Ж.Арыстанов, Естен кетп.).

ЛЕКЦИЯ [лат. *lectio*] з а т. *Оқу материалы бойынша немесе белгілі бір тақырыпқа жасалған арнаулы баяндама, дәріс. Сентябрьдің бірінде сабақ та басталды. Тіл, фольклор, әдебиет теориясы тағы басқа пәндерден лекция жүріп жатты (Қ.Жұмалиев, Жайсаң жан.). Сәті түсті. Кейін университет қабырғасында жүрген кезімде Қазақтың академиялық драма театрының артистеріне барып, партия тарихынан лекция оқуыма тура келді (С.Шаймерденов, Сыбызғы.).*

ЛЕКЦИЯЛЫҚ с ы н. *Лекцияға тән, лекция оқу арқылы жүзеге асатын. Калинин, Киров атындағы совхоздарда, Панфилов атындағы колхозда лекциялық насихат жолға қойылып, ғылыми атеизмді кең өрістетуге, діннің сарқыншақтарын жоюға күш салынууда («Лен. жас»).*

ЛЕКІЛДЕ = е т. **1.** *Жүйткү, жосу. Анандай лепіре, лекілдеп аққан тентек ағынның қасында, жол бойында мертліккен аттай теңкиіп жатқан неткен ерсі (Ә.Кекілбаев, Дала). 2.* *Еркіндеу, қарқындау, үдей түсу; күшею. Ақан серінің «Желдірмесі» лекілдеп, тез екпінде, үлкен жігермен жүреді, өлшеуі анық, мелодиясы өткір (А.Жұбанов, Замана.). Исаның бұл желдірмедегі лекілдеп, еркін төгіліп, құйылып тұратын сөз әуені, тақ-тұқ еткен сөз нақышы әдемі үйлескен (М.Ахметова, Қазақст. композит.). 3.* *а у ы с. Желігу, желтіну; лепіру. – Ой, жүгермек, жеңгені тапқан екенсің! Өзіңді тіпті аруақтар қолдап, лекілдеп қапсың ғой (Ш.Құмарова, Қос шынар). Тәк, тәк, пәтшағар, лекілдеп кеттің (К.Ахметбеков, Сый орамал).*

ЛЕКІЛДЕК с ы н. *Лекілдеген, солқ-солқ еткен. Доскейдің күні бойғы лекілдек желістен тақымы ашып, мал санаудан жағы қарысып, аттан жаңа әлгіде түскен (Д.Досжанов, Зауал).*

ЛЕКІЛДЕТ = е т. *Қарқындату, күшейту, үдету. Құлпыртып бәйшешекті кетті шалқып, Аққудай көкте күйлеп, көлде қалқып, Ақтарып, лекілдетіп, лепілдетіп, Талдырып, тамшылатып, сығып сарқып (І.Жансүгіров, Өлең.).*

ЛЕКІЛДЕТУ *Лекілдет етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕКІЛДЕУ *Лекілде етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕКІН шы л. с өй л. *Ләкин*. Атаққа ақымақ деген ұшырадым, Әуре боп көрінгенге әуестеніп. *Ле к і н* іс отқа түсіп, дал боламын, Бойымды тер қысқандай сірестіріп (Н.Наушабайұлы, Бесінші назым.). *Ле к і н* хайуандар да өздерінің науқастарын жазбаққа дәрі іздейді ғой («ДУГ»).

ЛЕКІТ = е т. 1. *Екпіндеу, жұйтқу*. Сары желдіріп жақындай берген Еркімбай тізгінін тартып, қасына арсалаңдап, *ле к і т і н* келуді лайықсыз санап, бұлаң құйрықпен таяна берді (С.Жүнісов, Ақан сері). 2. *Үдету, күшейту, қарқындату*. Кәкіма арасында сырнайды *ле к і т і н*, өршеленіп, алып қашқан аттай жер дүниеде тұрғызбай кетеді (А.Жұбанов, Замана.). 3. а у ы с. *Тоқтаусыз, лекілдету кұлу*. Майбасар қысылғаннан, үнсіз ғана *ле к і т і н* күле берді (М.Әуезов, Абай жолы). Кәкітай олардың күлкісін біраз еркіндетіп жіберіп, екі көзі күлімдеп, өзі де *ле к і т е* күлді (М.Әуезов, Абай жолы). Бәлем, үйден шыға алмай отырсын, – деп Байжұма *ле к і т е* күлді (Қ.Жұмаділов, Соңғы көш).

ЛЕКІТПЕ с ы н. *Есіп, жұйткіп кететін, төкпе (күй)*. *Ле к і т пе* күйдің шебері Өтеміс Ідіркенов – мұнай көсіпшілігінде жұмысшы (Н.Әбуталиев, Сахара.).

ЛЕКІТУ *Лекіт етістігінің қимыл атауы*.

ЛЕММА [грек. lemma] з а т. 1. *Әртүрлі тұжырымдарды дәлелдеу барысында қолданылатын көмекші сөйлем*. *Ле м м а* терминін ежелгі грек геометрлері енгізген; әсіресе, Архимед еңбектерінде жиі кездеседі (ҚҰЭ). 2. м а т. *Теореманы дәлелдеу үшін қажетті басқа бір теорема*. Дәлелдеуге кіріспес бұрын алдымен *ле м м а ны* қарастырайық («Қазақст. мект.»).

ЛЕММИНГ [норв. lemming] з а т. з о о л. *Алақоржын (Солтүстіктік мекендейтін кемірушілер отрядына жататын аң)*.

ЛЕМУР [лат. lemures] з а т. з о о л. Төменгі сатыдағы (жартылай) маймылдар отряды тармағының бір тұқымдасы. *Ле м у р л а р* жеке, кей түрі шағын, кей түрі үлкен топ құрып, көпшілігі ағаш басында, кейбіреулері жерде тіршілік етеді (ҚҰЭ). *Ле м у р л а р* мадагаскарлар және оған көршілес аралдарда мекендейді (Қаз. тілі термин. Биология).

ЛЕНДЛОРД [ағыл. landlord] з а т. *Фермерлерге жерді жалға беретін ағылшын ірі жер иеленушісі*.

ЛЕНТА з а т. 1. *Таспа (әртүрлі мата, қағаз т.б. материалдан өте жұқа етіп істелген жіңішке таспа тәрізді бұйым)*. Оқжетпестің найза денесі Ботагөзге түрлі-

түсті жібек *ле н т а* араластыра өрген қыздың тұлымына ұқсап кетті (С.Мұқанов, Ботагөз). Жаңағы кісі қызыл жібек *ле н т а л а р мен* әсем байланған үлкенді-кішілі екі қорапты да Миюданың қолына ұстатты (Ө.Қанахин, Бақыт.). Жер қозғалған кезде маятниктің қаламы алдындағы жүгіріп тұрған қағаз *ле н т а ға* ирек-ирек сызулар сызады (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). 2. *Магниттік тәсілмен дыбыс жазуға әрі ол дыбысты қайта шығаруға арналған арнаулы бұйым*. 1-ші Май күні қаламызға тағы бір үлкен қуаныш келді. Ол магнитофон *ле н т а сы на* жазылған Әміренің орындауында жеті халық әні еді (Ж.Шәкәрімов, Әміре). Автоклуб меңгерушісі озат малшылардың ақыл-кеңесін, тәжірибесін магнитофон *ле н т а сы на* жазып алып, басқа отарлардың малшыларына тыңдатады («Мәдениет және тұрмыс»). 3. а у ы с. *Фильм деген мағынада*. Бұлар («Отелло», «Гамлет», «Король Лир») бүкіл дүниежүзілік кино өнерінің алтын қорына қосылған *ле н т а л а р* («Соц. Қаз.»). Аңталық Қазақстанның кино көрушілерін басқа да көркемсуретті, документті, көпшілікке арналған ғылыми және мультипликациялық *ле н т а л а р мен* де таныстырады («Лен. жас»).

Лента кино. р е с м и. *Жаңа оқу жылын бастау немесе жаңа жұмыс орнының ашылу тұсауына салтанатында жасалатын рәсім*. Жаңа зауыттың *ле н т а сы н* облыс әкімі мен аудан әкімі *қи ы п*, құрылысшылар мен инвесторларға зор табыс тіледі («Қаз. әдеб.»).

ЛЕНТАЛЫ с ы н. *Лента байлаған, лента таққан*. Борис солдатқа жалт қарап, ыңғайсызданып қалды да, қызыл *ле н т а лы* қара кепкасын түзеп киіп, Серікті түртіп қалды (Қ.Қайсенов, Жау тылы.). Раушаны маған конфет сыйлаған жасыл *ле н т а лы* қыз да, Бақыты оның туған шешесі екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

ЛЕНТАЛЫҚ с ы н. *Лента боларлық, лентаға жарарлық, ≈ Ле н т а лы қ мата*.

ЛЕП з а т. 1. *Лүп етіп, ақырын білінген желпу*. Сергітіп тұла бойды майда *ле б і*, Айнадай жарқыраған Айнакөлі. Мөлдіреп аспан жүзген айдынында, Қазақтың Айнакөлдей қайда көлі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Жол жыландай иірілед, Шаң ерініп үйірілед. Ешбір *ле п* жоқ, тып-тымық. Аңсап есім жия алмай, Көзімнің жасын тыя алмай, Өлсем екен тұншығып! (М.Жұмабаев, Шығ.). 2. *Самал жел*. Ұзарып сарғайған селеу мен бозғыл көде, жусан бөрі де жел *ле б і не* е н қалтырайды (М.Әуезов, Абай жолы). Алғашқы жаңбыр

тамшысы, Алғашқы өмір әншісі, Бетімнен мұнда желпіген Алғашқы желдің *л е б і* кеп (С.Мәуленов, Алыс кет.). Көк жиектен арқан бойы көтеріліп қалғанымен, жайлаудың таңғы салқын *л е б і* әлі қайта қоймаған (Б.Шаханов, Ғашық.). Мақтайды сені, дүлдүлім, Соғады таудан майда *л е п*, Қоштайды бәрі бір-бірін: «Сәкендей болу қайда!» – деп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). **3.** *Үрлегенде, тыныс алғанда шығатын ауа, дем.* Шикандай қып-қызыл бетті қожа бесті бұқадай суға қарап: «Тіпүтіпү!» деп үшкіргенде, қожаның «қасиетті» *л е б і* шетке бытырамай, тура түгел ішіме барсын деп, жүрегі ойнап, жүзі бір қызарып, бір ағарып, бетін қожаның аузына тақап, тосып отырушы еді Шолпан (М.Жұмабаев, Шығ.). Тамаққа ыстық демнің *л е б і* тиіп, Ауыздан алған шығар бір-бір сүйіп. Марияның «жетер енді» – дегенімен, Екеуі әзер алды есін жиып (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4.** *а у ы с. Қызу, жалын, от.* Аптабы тандыр *л е б і* не н артық өңір бұл, Арысқа келіп аңырып қалған жерім бір. Инелік көрдім шұғынық, гүлдей қып-қызыл, Инелік көрдім тоты құстардай көгілдір (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Түнде жүріп келеді бір жалғыз қыз, Ғашық болды демейміз осыны біз. Сүйтсе де, махаббаттың *л е б і* тартып, Алып кетіп барады ықтиярсыз (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **5.** *а у ы с. Заман ағымы.* Отыз жыл өтіп кетті одан бері, От еді ол кездегі заман *л е б і*. Ақыл да отқа түсер көбелек қой, Барған жоқ ешкім айдап соған мені (Ф.Қайырбеков, Көксадақ). **6.** *а у ы с. Жақсылық хабар, жағымды хабар.* Майдан жақтан жылы *л е п* есе бастады. Совет жауынгерлері неміс-фашистерін тықсыра қуып, селолар мен қалаларды бірінен соң бірін азат етті («Қазақст. әйелдері»). **7.** *а у ы с. Бір нәрсенің белгісі, нышаны.* Көктем – ол қуаныштың ізгі *л е б і*, Қызғалдақ қыздарға арнап үзіледі. Аспанда жақсылықтың атын жазып, Тырналар қатар-қатар тізіледі (Т.Айбергенов, Мен саған.). Жалынған жанға айта ма Ай Желденген жылқы бағытын! Жолыңды тостым мен талай, Жақсылық *л е б і* – шабытым! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **8.** *а у ы с. Серпіліс, серпін.* Поэзия шегініп барады Адамның қанынан. Әлемге қажет бұл іске жаңа бір *л е п т і* сен де қос Орыстың қыран ақыны ер көңіл Евтушенко дос (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ұлтшылдар үкіметімен бетпе-бет келгеннен соң көп ұзамай Торғай даласына жаңаша бір *л е п* соқты (З.Мұхамеджанов, Торғай.).

Леп берді. *Қуаттандырды, әлдендірді; желіктірді.* Өмір жастар жалынындай құйқылжыта өн қоса, Тамылжытып бұлбұлдай

л е п б е р е д і жаным (А.Хангелдин, Табыс. тағдыр). Қасқа бедеудің тізгінін біраз босатып *л е п б е р д і* де, сыдырта жөнелді (М.Әуезов, Шығ.).

Леп белгісі. *л и н г в. Лепті сөйлемнің соңынан қойылатын тыныс белгісі.* Хаттың ең соңына: «Смерть фашистским захватчикам!!!» – деп, үш бірдей *л е п б е л г і с і* н қойыпты (Ж.Нәжімеденов, Ақ шағыл). Ана! Осы бір үш әріп – әрқашан да *л е п б е л г і с і* мен жазылуда тиісті сөз болса керек («Білім және еңбек»).

ЛЕПЕ *з а т. ж е р г. Жігер, ынта.* Осы табыстарға арнай, аймақтың басшы төрт ұйымы ұсынған құттықтау хат, ақшалай сыйлықты қабыл алған сұмын еңбекшілері жаңа *л е п е м е н* іске кірісті (Қаз. тілі диал. сөздігі).

ЛЕПЕС [ар. لفظ] *з а т. Айтылған сөз, лебіз.* Бір суық хабар естіп, суыт жүріп кеп едім. *Лепесің* жақсы екен (З.Шашкин, Тоқаш Бокин). Жақсы *л е п е с* жатпайды (Мақал-нама). Сойы – татар, заты зиялы Ф.Мансуровтың бұл ойы шынайы *л е п е с* еді («Жас Алаш»).

Жақсы лепес – жарым ырыс. *Жағымды сөз жанға демеу, медеу деген мағынада.* Байғұсым, *жақсы лепес – жарым ырыс* деп өзіңнің ниетінде жақсылықты ойлаған бірдеңе бар тәрізді-ау! (М.Әуезов, Қараш.). *Жақсы лепес – жарым ырыс* деген емеспе, сүйінші деген осындайда қандай жақсы лепес (Ғ.Сланов, Дөң асқан).

Лепес қылды. *Лебізін білдірді, игі тілек, жақсы ниет білдірді.* Секілді өмір қысқа жарты тұтам, Надандар деп ойлап жүр өмірді ұтам, Аз өмірді ақындық жолға бердім, *Лепес қып* түкірген соң молда Мұқан (С.Торайғыров, Мағынасыз.). *Лепес қып* өзі бастап, «ақын бол» деп, Дұғасын ықыласпен берді маған. Сондықтан бір мақсатым өлең жазу. Оқу менен бірге іздеп, қоса жазу (С.Торайғыров, Мағынасыз.).

Лепесі қабыл болды. *Дегені, айтқаны ем болды, айтқаны келді.* Нұрым тек ауылға басына шалма ораған біреу келсе: «Қырықтың бірі қыдыр деп, еді, *л е п е с і қабыл бол - м а с па* екен?» – деп, жанына мейіз, тағы сондай тәтті нәрселер алып, жүгіріп, үшкіртіп жүруші еді (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Намақұл сөздің мысалы: Аң көрмей ұшқан далаға, Алмайтын күспен тең *б о л а р, Л е п е с і қабыл* ғазиздің, Жақсының сөзі ем болар (О.Шораяқов, Шайыр).

ЛЕПИДОЗАВРЛАР [лат. lepidosauria] *з а т. з о о л. Бауырымен жорғалаушылар класс тармағына жататын қабыршақты*

кесірткелер. Кайнозой дәуірінде бауырымен жорғалаушылардың ішінде саны көп болғандары осы *лепидозаврлар* (Қаз. тілі термин. Биология).

ЛЕПИДОЛИТ [грек. *lepis*] з а т. к е н. *Түсі ашық күлгін, қызғылт, түссіз болып келетін силикаттар класының слюдалар тобына жататын минерал. Лепидолиттен литий және оның тұздары, кейде цезий өндіріледі (ҚҰЭ).*

ЛЕП-ЛЕЗДЕ ү с т. *Әне-міне дегенше, әпсәтте, тез.* Тек екі-үш-ақ солдат мылтық атуға жарады, *леп-лезде* жосытты да салды (І.Есенберлин, Қаһар). Аһ, дүние-ай, сол кезде, Айдосқа кеп оқ тиді, Өң бұзылып, *леп-лезде*, Бітіре алмай ол күйді (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.).

ЛЕПМАЙ з а т. ж е р г. *Керосин.* Қарсы промысында *лепмай* атауы болмай отыр (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Тас көмір, түз бен және бар, өндірістегі осылар, *лепмай*, мұнай сияқты көмбелер жүр көрінбей. О да бір күн ашылар (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛЕПТОСПИРОЗ [грек. *leptos* – жіңішке, *spira* – ирекше, бұрма] з а т. м е д. *Адамдарда, сүтқоректілерде, құстарда кездесетін тез жұғатын жұқпалы ауру.*

ЛЕПТІ с ы н. *Қарқыны қушті, екпінді.* Құстай түлкі алатын, Жайып алтын қанатын, Уылжыған от *лепті* Жігіттік жас келді де, Ойды біраз бөлді де, Тұрағы жоқ ол өтті (А.Байтұрсынов, Шығ.). Оның көз алдында дүниені қаптаған қалың бұлтты, қаһарлы толқынды, суық *лепті* үй жыққандай дүлей екпінді қап-қара топан басып келе жатты (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Ол *лепті* үнмен шешіле сөйлеп кетті (Т.Нұртазин, Мұрат).

Лепті сөз. *Рухты көтеру, жігерлендіру мақсатында көтеріңкі нақышпен айтылған жалынды лебіз.* Қан қыздырып, жігер толқытарлық отты, *лепті* сөз түйдегімен ақын, совет жауынгерлерінің, совет адамдарының туған жерге деген сүйіспеншілігін береді (Е.Ысмайылов, Ақындар).

Лепті сөйлем. л и н г в. *Қорқу, қуану, таңдану сияқты ерекше сезімді білдіретін немесе біреуге бір нәрсені бұйыра айтатын сөйлем.* «Сапасы қаншалық?» деген сұраулы сөйлемнің алдына «қажеті қанша!» – деген *лепті* сөйлем түсіп кетті (Уақыт және қаламгер). *Лепті сөйлем* адамның көңіл күйін, сезімін (бұйыру, қуану, ренжу, өкіну, ұран, таңдану тағы басқа) білдіреді («Қазақст. мұғ.»).

ЛЕПТІК з а т. с ө й л. *Бюсгальтер, лифчик.* Бұл пәлекет қатындардың шолақ дамбалы мен емшегін көтеріп алатын *лептік* сатып жүр (Т.Рыскелдиев, Ұлы көш).

ЛЕПТІЛІК з а т. *Көтеріңкі үнділік, екпінділік, қарқындылық.* Тыма күйшілігін ақын романтикалық *лептілікпен* жырлайды (С.Қирабаев, Октябрь.). Балалар поэзиясына бүгінгі күнде публицистикалық *лептілік* те өте қажет (Уақыт және қаламгер).

ЛЕПІЛДЕ = е т. *Алып-ұшып елпілдеу.* Кәрібоздың көңіліндегі талайғы салмағынан жеңілейіп, сергігендей бір ерекше *лепілдеген* елгезектік белгісі де байқалған сияқты (М.Әуезов, Қилы заман). Ғайыптан пайғамбарлары тіріліп келе жатқандай, соны қарсы алатындай естері шыға *лепілдейді* (Д.Әбілев, Арман.).

ЛЕПІЛДЕК¹ з а т. ж е р г. *Беті ашық, мойынсыз, торсыз, кішкене шам.* Бұрын базардан алып келгенде *лепілдек* шам жағатын едік. Қазір *лепілдектің* орнына электр шамы жағылатын болды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

ЛЕПІЛДЕК² с ы н. 1. *Елпілдеген, алып-ұшып.* Бұл бір ешкімге қиянаты жоқ, ешкімге кесір-кесапаты тимейтін, бірақ сонымен бірге мандытып іс тындырмайтын, мәнді сөз айтпайтын көк мылжын, *лепілдек*, күпілдек бейне («Қаз. әдеб.»). Күн асқан сайын Қартқожа жасақтың қалыпты бір азаматы болды. Кім жұмсаса да тілін қайырмайды. *Ле-пілдек*, елгезек-ақ (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *Екпінді, көтеріңкі, қарқынды.* Домбыра *лепілдек* көтеріңкі дыбыспен басталса да, ақырғы қайырмада еңсесі түсіп, күйзелгендей (С.Талжанов, Ұлдай.).

ЛЕПІЛДЕС = е т. *Алып-ұшып елпілдеу.* Содан кейін «Аузынан түскендей әкесінен аумай қалыпты, көз, мұрын, қас-қабақ, бәрі Қыдырәлінікі» десіп қуанысып, *лепілдес-ті* (Н.Сералиев, Қаңтар).

ЛЕПІЛДЕСУ *Лепілдес етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕПІЛДЕТ = е т. *Алып-ұшып елпілдету.* Талғам таразысы дұрыс. Сезімді *лепілдет-пей* ұстамды айтады. Сыртын сылап-сипайды (С.Мәуленов, Үркер.). Тың саптың «сарт-сұрт», «сарт-сұрт» *лепілдетте* адымдаған жүрісіне үйренген құлағым, мына сылбырды жақтырмай-ақ келеді (Ол күндер.).

ЛЕПІЛДЕТУ *Лепілдет етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕПІЛДЕУ *Лепілде етістігінің қимыл атауы.*

ЛЕПІР = е т. 1. *Күпсініп бөсіп сөйлеу, есу.* «Етек-жеңің кең еді... Бір сенгенім – сен еді...

Несиеге он сом бер...» Кебеже қарын кекірді, қарнын сипап *лепірді* (Ж.Аймауытов, Шығ.). Қымыз ішіп, қызып алғандар бұрынғыша *лепіріп* отырып ән тыңдағылары келеді (А.Хангелдин, Қараторғай). **2.** а у ы с. *Есерсоқтанып құтыру, еліру*. Әй, әй, жолдас, жас жігіт, Қику салған, *лепірген*, Кетті ме әлде жын соғып, Аузың мұнша көпірген! (М.Жұмабаев, Шығ.). Немістердің *лепіріп* алғандығы сонша, «ажал-апаттың» келгенін бастарына бомба жауғанда бір-ақ білді (Т.Бигелдин, Аспанда). **3.** а у ы с. *Қызу, күшею*. Тірлік-өзен ағады көпір бұзып. Лепіре бер *лепірсең*, Лепір қызып! Ойлағандай оқырман Кейде ақынды Қоймайды өмір тып-тыныш отырғызып! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). **4.** а у ы с. *Бұлқыну, буырқану*. *Лепіріп* жүрек, Бейне тас түлек. Ақ түйғындай, Аспанда шүйгіп, Қалықтап, жүйткіп. Сорғалады, шалқыды Буынсыз бармақ, Перне байлап, Жорғадай сызды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **5.** *Көбік шашу, толқу*. Айғай-шуды көбейтіп, ақ көбік атқылап, өз-өзінен *лепіріп* жатқан таяз өзенге біраз үнсіз қарап тұрдық (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). **6.** а у ы с. *Желігу, желпіну*. Сүтемген ақсақалдың баласын үйлендіріп, қашан қыстауға қайтқанша қырық күн ойын, қырық түн тойын өткіземіз деп *лепірген* жел көңіл су сепкендей басылды (С.Жүнісов, Ақан сері).

ЛЕПІРМЕ с ы н. *Құр күпсінген бөспе, еспе*. Жаны терең адам *лепірме* сөзден, орынсыз мақтанудан бойын аулақ салатын болса керек (Ж.Еділбаев, Бүгінгі ауыл.). Әйел күйеуінің бір көрген адамға аңқылдай сөйлейтін *лепірме* мінезінен қысылып, қызарып қалды (М.Дүзенов, Әке.). Мінезі теріс тер қатыр, *Лепірме* мақтау, кел батыр, Су жұқпайтын тап-тақыр, Атты алмалап ел сапыр (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ЛЕПІРМЕЛІ с ы н. *Босқа есіп кететін, көпірмелі*. *Лепірмелі* сөзі үшін атанды кешір, қалқам («Қазақст. әйелдері»). Тағы да *лепірмелі* өлеңдермен, Перінің зәрлі ерінін сүйе бердім (Ә.Сәрсенбаев, Жазыл. кітап).

ЛЕПІРМЕЛІК з а т. *Бөспелік, көпірмелік*. Мәлік повестің алғашқы беттерінен-ақ қайсар, бірбеткей болып көрінеді, бірақ оның мұнысы қыңырлықты, мақтаншақ *лепірме-лік* ті бейнелейді («Лен. жас»).

ЛЕПІРТ = е т. **1.** *Күпсініп бөсіп сөйлету, есірту*. Самат әңгімені *лепіртін* отыр (А.Шамкенов, Толқын.). **2.** а у ы с. *Күшейту, жандандыру, өрістету*. Кең дала, ат екпіні Жомарттың ойын кеңіте, *лепірте* түсті

(Ғ.Мұстафин, Миллионер). **3.** а у ы с. *Жүйткіту, заулату*. «Кері тартпа көрісің, Етек басу – бар ісің. Қой, сөзіңді, оттамай! Құй шарапты көпіртін! Бас, сырнайды, *лепіртін!* Тарт, күрілдет, тоқтама!» (М.Жұмабаев, Шығ.).

ЛЕПІРТУ *Лепірт етістігінің қимыл атауы*.

ЛЕПІРУ *Лепірт етістігінің қимыл атауы; күпсініп бөсіп сөйлеу, есу*. Әлібектің *лепіруіне* қарағанда саудасы немен бітерін кім білсін (Қ.Мұқамеджанов, Өзіме де.). Затында мылжындау, көбік ауыз мақтаншақ Шымырбай бүгінгі әйеліне сатып әперген шәлісін айтып, *лепірудің* ретін таба алмай қиналып, мазасы кетті (Б.Тілегенов, Көктем.).

ЛЕПІРІС з а т. *Лепіргендік, көңілі тасы-гандық*. Адам қуанғанда тіл ұшына көңіл *лепірісінің* айнасы боларлықтай ұтымды сөздің келе қоймайтыны белгілі ғой (Қ.Исабаев, Жұмбақ үй).

ЛЕТАРГИЯ [грек. lethargia] з а т. м е д. *Адам ағзасының әлсіреуімен сипатталатын патологиялық күй*. *Летаргияның* клиникалық белгісі мидың, көбінесе, оның бағаналы бөлімінің органикалық зақымдануымен түсіндіріледі (ҚҰЭ). *Летаргияға* қазіргі кезде истериялық ауытқу ретінде қарайды («Қаз. әдеб.»).

ЛЕТАРГИЯЛЫҚ с ы н. *Летаргияға тән, летаргияға қатысты*.

Летаргиялық ұйқы. *Ұзақ қимылсыз жатқан өлік сияқты аурулы күй*. Бұл аурудың көбіне көктем мен жазда, күзде басталатын алғашқы эпидемиялық түріне *летаргиялық ұйқы* жатады (М.Исамбаев, Мед. анықтама). Ғылым *летаргиялық ұйқыны* да жете тексерді. Ол мұндай жағдайдың ми қыртысындағы клеткалардың шаршап тозу салдарынан болатынын анықтады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). *Летаргиялық ұйқыда* жатқан адамның сіңір рефлексі сақталғанын, тері мен шырышты қабықтардың ауырсынуды сезінбеуін, қабағының білінер-білінбес дірілін байқауға болады (ҚҰЭ).

ЛИАНА [франц. lianes] з а т. ө с. *Маңын-дағы ағаш, бұта, басқа заттарға шырмалып, өрмелеп өсетін өсімдік; шырмауықтың бір түрі*. *Лианалар* деп сабақтары әрі жіңішке, әрі жеңіл, әрі ұзын болып өсетін өсімдіктерді айтады (Ботаника). Тоғайда бір нәрсе-ге оралып немесе өрмелеп өсетін сабағы бар өсімдіктерді *лиана* деп атайды (Б.Муханов, Қазақст. өсімдік.). *Лиана* басқа өсімдіктерді тірек етеді де, оларды айналдыра орап,

жоғары қарай өрмелей өседі (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі).

ЛИБЕРАЛ з а т. с а я с. *Либерализмді жақтаушы, соның жолын қуушы, либерал партиясының мүшесі.* Әскердің ішіндегі төңкеріс рухы әсіресе 19-шы полкте күшті. Мұндағы офицерлердің бірсыпырасы *либерал*, демократ (І.Жансүгіров, Шығ.). Ол маған «Одақ» еді, жауым еді, Басына күн туғанда «бауыр» еді. Ол Тыныштық атмосферасындағы бір мазасыз жауын еді... Ол өмір жолын *либерал* боп бастады, Консерватор боп тастады. Жұтты оны тыныштық аспаны (М.Мақатаев, Шығ.). Сенатта екі жүз елу сенатор болса, соның сексен бесі коммунистер. Басқалары – *либералдар*, социалистер, католиктер, республиканистер, тоғыз депутат фашистер де бар (Ғ.Мүсірепов, Достық.).

ЛИБЕРАЛДЫҚ з а т. *Либералға тән қасиет; ымырашылдық, келісімпаздық.* Біз Ә.Әбішев, Ғ.Сланов жолдастардың әрбір шығармаларындағы кемшіліктерін кезінде айқын көрсетіп, сын жәрдемін берудің орнына, көңіл жықпайтын *либералдық* жасап, маңдайдан сипап келдік (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). // *Либералға тән, либералға қатысты.* Дәстүрлі құндылықтар мен *либералдық* игіліктерді сіңіре білген идеологиялық схема ғана табысқа жетпек («Жас Алаш»). Бұл партия *либералдық* көзқарасты жақтайтын ұлт зиялыларынан құрылды және идеялық қағидасы жағынан Ресей кадеттер партиясына (конституциялық демократтар) жақын болды («Егемен Қазақстан»).

ЛИБЕРАЛИЗМ [лат. liberalis] з а т. с а я с. т а р. **1.** *Буржуазиялық бостандықты көксейтін идеологиялық және қоғамдық-саяси ағым.* *Либерализм* прогресшіл жас буржуазиямен буржуазияланған дворяндардың феодализмге қарсы күрес жағдайында пайда болды (ҚСЭ). *Либерализм* ағартушылық дәуірінің идеологиясы ретінде алғаш XVII-XVIII ғасырларда Англия мен АҚШ-та пайда болып, қалыптасты (ҚҰЭ). **2.** а у ы с. *Ымырашылдық, жұмсақтық, кешірімділік.* Тап жауларына кешірім жасап, селқос қарау да, ымырашылдық пен принципсіздік те *либерализм* деп аталады (Саяси сөздік). Тәжірибелі секретарь партия мүшелері мен мүшелікке кандидаттар жөніндегі кешірімділік пен *либерализм* көріністері жойылсын – деген қағиданы да жақсы біледі («Қазақст. мұғ.»).

ЛИБЕРАЛШЫЛ с ы н. *Либерализмді жақтаушы, соның жолын қуушы.*

ЛИБОР з а т. э к о н. *Лондон банктерінің 1,3,6 және 12 айға беретін несиелері бойынша мөлшерлеме.* *Либор* басқа халықаралық банктер үшін өздерінің несие пайызының есептік мөлшерлемелерінің базалық мөлшерлемесі ретінде пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИБРЕТТО [итал. libretto] з а т. м у з. *Музыкалық-драмалық шығармалардың (пьеса, опера, балет) сөз мәтіні немесе қысқаша мазмұны.* Белгілі бір опералық шығарманың сәтті шығуына оның *либретто*сын жазған адамның суреткерлігі тікелей әсер ететіні белгілі жай (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Жазушы Ғабит Мүсіреповтің *либретто*сы бойынша «Қыз Жібек» операсы сахнаға шықты («Қаз. әдеб.»). *Либретто* атауы көрермендерге арнайы таратылатын опера мәтіні жазылған кішкене кітапшаларға орай шыққан (ҚҰЭ).

ЛИБРЕТТОШЫ з а т. *Музыкалы драмалық шығарманың сөзін жазушы.* Біржан-Сара операсының ұтымды болуына үлкен роль атқарған *либреттошы* мен композитордың кейіпкерлерді қаттауы (А.Жұбанов, Мұқан Төлебаев).

ЛИГА¹ [лат. ligare] з а т. *Одақ, бірлестік.* 18 октябрь күні кешке Плеханов *лига*ға мүше большевиктердің кеңесіне түнжырап келді де: «Бітімге келу керек!» – деді (КПСС тарих. очерк.). Шетелдермен достық және мәдени байланыс жөніндегі қазақ қоғамының шақыруы бойынша цейлон-совет достығы *лигасының* делегациясы Алматыда болды («Қазақст. мұғ.»).

ЛИГА² [итал. liga] з а т. м у з. *Нота жазуында доға тәрізді сызықшамен (П үсті, У асты) қолданылатын шартты белгі.* *Лига* а қамтыған ноталар бір-бірімен байланыстырыла орындалады (легато) (ҚҰЭ).

ЛИГА³ [ағыл. league] з а т. *Ұлыбритания мен АҚШ-тағы ұзындық өлшемі.* ≈ Теңіз *лигасы*.

ЛИГАТУРА¹ [лат. ligatura] з а т. л и н г в. *Жазу жүйесіндегі екі графеманың қосылған құрамы немесе транскрипциялық таңба.* *Лигатура* әріптерді қысқарту (көп орын алмас үшін кей бөлігін жазбай кету) әрі әдемі жазу мақсатында өмірге келді (ҚҰЭ).

ЛИГНИН [лат. lignum] з а т. б и о л. *Түтіктері өсімдіктер жасушаларында кездесетін күрделі полимерлі қосылыс.* *Лигнин* молекуласы ароматты спирттердің полимерлену өнімдерінен тұрады; негізгі мономері – кониферил спирті (ҚҰЭ).

ЛИДЕР [ағыл. leader] з а т. 1. *Қоғамға, ұйымға немесе топқа ықпал етуге қабілетті тұлға, көшбасшы.* Кездесудің ең басты маңыздылығы сонда – екі ел *лидерлері* термоядролық қаруларды қолданудағы шиеленіс қатерін бәсеңдетуге келісті («Жас Алаш»). Британдық делегация екі мемлекет және оның *лидерлері* арасында қарым-қатынас орнату, парламентаралық байланыс жоспарын дамыта түсу мақсатында жыл сайын делегация алмасу ұсынасынын жасады («Алматы ақшамы»). Тилак бүкіл үнді масштабындағы ұлт-азаттық қозғалыстың *лидерінің* бірі болған адам (Т.Ахтанов, Үндістан.). 2. с п о р т. *Жарыстың бірінші орнында келе жатқан спортшы немесе команда.* Командалық есепте бірінші орын алған *лидер* түгіл келесі екі орын алғандардың да дөмелері зор («Спорт»).

ЛИДЕРЛІК с ы н. *Көшбасшыға тән, лидерге қатысты.* ≈ *Лидерлік қасиет.*

ЛИДИТ з а т. к е н. *Құрамы аздаған саз қосындылары, өте майда шашыранды көміртекті заттар мен битумнан тұратын, түсі қара, тығыз кремнилік тау жынысы.* Өндірісте *лидит* қайрақ тас ретінде қолданылады. Қазақстанда Қаратау, Ұлытау, т.б. аймақтарда көп кездеседі (ҚҰЭ).

ЛИЗИМЕТР [грек. kysis] з а т. с у ш а р. *Жер бетіндегі грунттопыраққа сіңетін су мөлшерін өлшейтін аспап. Лизиметр* арқылы аэрация белдеміндегі ылғал қорларының өзгерісі анықталады (ҚҰЭ).

ЛИЗИН [грек. lysis] з а т. х и м. *Алмастырылмайтын амин қышқылы. Лизин* барлық белоктардың құрамында болады (Қаз. тілі термин. Биология).

ЛИЗИНГ [ағыл. leasing] з а т. э к о н. *Заңды немесе жеке тұлғаның еңбек құралдарын сатып алу орнына басқа біреудің мүлкін пайдалануы; ұзақ пайдалануға тауар түрінде несие беру нысандарының бірі. Лизингтің* жалгерліктен негізгі айырмашылығы мынада: лизинг қолданылғанда үш тұлға қатысады, мүлікті лизингке өткізуді лизинг беруші емес, лизингтік компания жүзеге асырады, тараптардың өзара қатынасы сатып алу-сату шарттары негізінде құрылады, оның арнаулы тармағында машиналар мен жабдыққа техникалық күтімді *лизинг* алушы меншікті қаражаты есебінен жүзеге асырады деп көрсетіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИКЕР [франц. liqueur] з а т. т а м а қ. *Жеміс шырындары, какао, кофе, бал сияқты дәмі күшті өнімдер қосылып жасалатын спирт пен қанты мол ішімдік. Ликерлер* ішімдік

ретінде пайдаланылуымен қоса кондитерлік салада (кәмпиттерге, торттарға, кекстер мен кремдерге хош иіс беретін қоспалар ретінде) және кулинарияда (компоттарға, кисельдерге, балмұздақтарға, тұздықтарға қосылады) кеңінен қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). – Мен *ликер* сияқты тәтті шарапты ішпеуші едім, бірақ тілегіңіз осы ғана болса, бұған да келістік (Ж.Тілеков, От кешу). Тоқанның апасы анадай қабырғада тұрған серванттан *ликер* рөкеліп, қыздар мен өзіне құйды (Е.Домбаев, Ғашықтық.).

ЛИЛИПУТ з а т. *Адам тұқымның кішкене бойлысы; ергежейлі.* Мүмкін *лилит* атты халық бар шығар әлемде? Жок, олай емес. Лилипут дейтін халық жоқ (М.Қайрақбаев, Ескермеген.).

ЛИЛИЯ [лат. lilium] з а т. ө с. *Лалагүл (су ішінде өсетін ақ гүлді, ірі, жалпақ жапырақты өсімдік).* – Сосын әйел тайпақ қып табакқа су құйып, үстіне бір шоқ ақ гүл тастай салып еді, су шетінде гүлдеп тұрған бір шоқ *лилиядан* аумай қалды (Ә.Кекілбаев, Тырау.).

ЛИМАН [грек. limen] з а т. *Көлтабан (жағалық бөлігі төмендеген құрлықты теңіз басудан және өзен сағаларының жайылуынан пайда болған саяз шығанақ).* Бұған қоса ауылға баратын Шідерті магистралдық жүйелерін сақтап қалу және *лиман* аралықтарына су жіберіп отыру үшін жыл сайын 10-15 миллион текше метр су шығарып, тазалау – сауықтыру жұмыстарын жүргізбей тағы болмайды («Егемен Қазақстан»). Қамыс тұзды, сор *лимандарда* да, теңіз жағалауларында да, күкірт көлдерінің маңайында, өнеркәсіп ағындыларымен күшті ластанған су көздерінде де, сорғу алаңдарында және целлюлоза-қағаз кәсіпорындарының тоспаларында да өседі (Табиғат сулары.).

ЛИМИТ [лат. limes] з а т. *Бір нәрсенің шекті мөлшері, шектелім.* Әрбір бригада, ферма бастығына жылдық төте шығындар шығару *лимиті* көрсетілген чектік кітапша берілуге тиіс (С.Қаженбаев, Балық. кәсіп.). Шаруашылықаралық жоспарда көрсетілген су бөлгішке су беру тәртібі *лимит* болып есептеледі (Агроном. анықтама).

ЛИМИТТЕ = е т. *Бір нәрсеге лимит белгілеу, шектеу.*

ЛИМИТТЕУ *Лимитте етістігінің қимыл атауы.* ≈ Қаржы шығынын *лимиттеу*.

ЛИМИТТІ с ы н. *Шек қойылған, шектелген.*

ЛИМНОЛОГИЯ [грек. limne – көл, logos – сөз, ілім] з а т. с у ш а р. *Су алмасуы баяу жүретін континенттік суқоймаларды*

(көлдер, бөгендер) және олардағы физикалық, химиялық және биологиялық процестердің бүкіл кешенін зерттейтін гидрологияның бір тарауы. *Л и м н о л о г и я* – гидрологияның көлдерді, бөгендерді, су қоймаларын, оларда өтіп жататын физикалық, химиялық, биологиялық процестерді зерттейтін саласы (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі). *Л и м н о л о г и я* ның басты мақсаты – суқоймалардың дамуы мен жүргісін, көл шұңқырларының пайда болуын (олардың пішіні, мөлшері, суының, түптік тасындыларының физикалық, химиялық қасиеттері, су алмасуы, өсімдік және жануарлар әлемі) кешенді зерттеу (Қаз. тілі термин. Су.).

ЛИМОН [парс. limun] з а т. ө с. 1. *Мәңгі жасыл түсті цитрус тектес руталар тұқымдасына жататын жеміс ағашы.* Мақсұт терезенің алдында өсіп тұрған *л и м о н* ның қасына келді (С.Сарғасқаев, Көңілді бала.). *Л и м о н* жылу, жарық, ылғал сүйгіш, оны тұқымын, қалемшесі және өркендері арқылы көбейтеді (ҚҰЭ). 2. *Осы ағаштың қабығы қалың, дәмі қышқыл, сары түсті, хош иісті жемісі. Л и м о н* – пайдалы жеміс, шөлді тез басады, адамның тағамға тәбетін ашады (С.Сұбханбердин, Өсімдік – дәрі). *Л и м о н* ды пайдаланбас бұрын бірнеше секунд ыстық суға салып қойса немесе қайнаған сумен шайса, қабығының хош иісі күшейе түседі (Шаңырақ энцикл.).

Лимон қышқылы. х и м. *Суда жақсы еритін үш негізді органикалық қышқыл. Л и м о н қышқылы* цитрус өсімдіктерінің жемістерінде көп болуымен қатар, мүкжидекте, махорка жапырағында кездеседі (Т.Мұсақұлов, Ботаника). Шабдал жемісінің дәмдік сапасы өте жақсы, құрамында кант, алма мен *л и м о н қышқылы*, витаминдер, минералды тұздар бар (Ш.Хабибуллин, Алхоры.). *Л и м о н қышқылы* н жеміс суларына, көмпиттерге, дәрі-дәрмектерге үстеме ретінде және тамақ (қайнатпа, кисель, қырыққабат сорпасы, балық және т.б.) дайындағанда пайдаланады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ЛИМОНАД [франц. limonade] з а т. *Лимон немесе басқа жемістердің шырынынан жасалған салқын сусын.* Уақас екеуміз қыдырып шаршап келіп, ыстық самсаны екі ұртымызды томпита асап, салқын *л и м о н а д* ішіп, ұзақ отырғанымыз қайда, соны да ұмыттың ба, Сафура? (Р.Әутәліпов, Той тарқар). Жұрт залдағы буфет алдына ұмтылды, үй ыссы, бәрі де шөлдеген, *л и м о н а д* ішіп жатыр (Х.Рахимов, Қарлығаш).

ЛИМФА [лат. lymph] з а т. а н а т. *Адам мен жануарлар ағзасында болатын түссіз сұйықтық.* Қан мен клеткалардың арасындағы зат алмасуы тканаралық сұйық, яки *л и м ф а* арқылы жүріп отырады (Адам анат.). *Л и м ф а* организм ашықса мөлдір, ал тамақтанғаннан кейін ақ түсті болады (ҚСЭ). *Л и м ф а д а* тромбоцит болмайды, сондықтан ол өте баяу үйиды (ҚҰЭ).

Лимфа қылтамырлары. а н а т. *Пішіні саусақ тәрізді тұйық басталатын, тым жұқа қабырғалы лимфа тамырлар жүйесінің басталар бөлігі. Л и м ф а қылыт амырлары* ның қабырғасы бір қабат эндотелиоциттерден тұрады (Қаз. тілі термин. Биология.).

Лимфа түйіндері. а н а т. *Пішіні дөңгелек немесе сопақша келген, лимфа тамырларының бойында орналасқан, лимфоциттер түзілу процесі жүретін шеткі қантұзу мүшесі. Л и м ф а т үйіндері* сыртынан дәнекер ұлпалық қапшықпен қапталған (Қаз. тілі термин. Биология.).

ЛИНГАФОН [лат. lingua – тіл, грек. phone – дыбыс] з а т. *Тіл дыбыстарын жазатын аппарат.* Бірқатар мектептерде радиотарабы, *л и н г а ф о н* кабинеттері, киностудия жұмыс істейді («Қазақст. мект.»).

ЛИНГВИСТ з а т. *Тілші (тіл заңдылықтарын зерттеуші маман).* Тегінде, *л и н г в и с т*-ғалымның ең басты міндеті – белгілі бір тілдегі заңдылықты ашу, сол тілге лайық, дәстүрлі, қалыпты норманы анықтау, жаңа дәстүрді көрсете білу десек, бұл ретте де Қ. Жұбановтың пікірлері өте бағалы («Қаз. әдеб.»). Егер Шаляпин университеттің филология факультетіне түссе, жап-жақсы *л и н г в и с т* – тіл маманы болар еді («Білім және еңбек»).

ЛИНГВИСТИКА [франц. linguistique] з а т. *Тіл білімі (ғылымның тіл заңдылықтарын қарастыратын саласы).* Отызыншы жылдар – қазақ *лингвистикасы*ның әлі де болса буыны қатып, бұғанасы бекімеген балаң шағы еді («Қаз. әдеб.»). *Л и н г в и с т и к а* – әлемі тілдерінің құрылысын, әлеуметтік функциясын және тарихи дамуын, адамзаттың табиғи тілін, оның жалпы заңдылықтарын, қолданылуын және адам қоғамын зерттейтін гуманитарлық ғылым (Қазақ тілі энцикл.).

Компьютерлік лингвистика. л и н г в. *Тіл қызметін модельдеуге қатысты компьютерлік бағдарламалар мен тілдік деректерді өңдеу, қажетті компьютерлік технологияны жинақтау, басқа да тіл зерттеу жұмыстарымен байланысты қолданбалы лингвистиканың саласы.* Кең мағынада

алғанда, тіл білімі аясына қатысты теориялық және практикалық мәселелердің шешімін табуға байланысты компьютердің араласу жағдайларының бәрін бірдей *компьютерлік лингвистика* саласына жатқызуға болады (А.Жұбанов, Комп. лингв. кіріспе).

Мәтін лингвистикасы. лингв. *Мәтіннің өзіне тән болмысы, басқалардан ерекшелігі, объективті болмыстың мәтінде бейнеленуі, мәтіннің тілдік тұзу ерекшелігі, оны қабылдау сипаты, мәтіндегі автор мәселесі т.б. қарастыратын қазіргі тіл білімінің саласы. Мәтін лингвистикасы* қалыптасуы тілдік ілімдермен (лексикология, семасиология, морфология, синтаксис, стилистика) қандай байланысты болса, жалпы филологиялық (текстология, поэтика), тіпті филологиялық емес ілімдермен де байланысты (Қаз. тілі энцикл.).

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ сы н. *Лингвистикаға қатысты, лингвистикаға тән.* Ахмет Жұбанов Ленинград консерваториясының бірінші курсында оқи жүріп, Ленинградтың тарихи және *лингвистикалық* институтының тарихи-социологиялық факультетінің этнография бөлімінің студенттерімен бірге лекцияға қатысады (Ж.Рсалдин, Ахмет Жұбанов). Моргун, тегінде, *лингвистикалық* қабілеті де күшті жігіт (С.Жүнісов, Жапанда.). Сөз – тілдің негізгі бірлігі, *лингвистикалық* бірлік ретінде оның екі қыры бар: «мәнерлік» және «бейнелілік» («Қаз. әдеб.»).

Лингвистикалық әдіс. *Тіл ғылымында қолданылатын амал-тәсілдердің жиынтығы, жүйесі. Лингвистикалық әдістің* негізгі мақсаты – өз объектісін жан-жақты зерттеп білу, оның белгісіз сырларын, өзіндік заңдылығын ашу, айқындау (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

Лингвистикалық география. лингв. *Тілдік құбылыстардың аумақтық таралуын зерттейтін тіл білімінің саласы. Лингвистикалық география* 19 ғ-дың 2-жартысында француз, неміс ғалымдарының тәжірибесінен кейін диалектологиядан бөлініп шықты (Ф.Қалиев, Қазіргі қаз. тілі).

Лингвистикалық сөздік. *Тілдегі сөздердің мағыналары, шығу тегі, олардың қолданылуы мен жазылу нормаларын көрсететін сөздік. Лингвистикалық сөздіктердің* тілімізде бірнеше түрі бар: антонимдер сөздігі, диалектологиялық сөздік, орфографиялық сөздік, орфоэпиялық сөздік, синонимдер

сөздігі, терминологиялық сөздік, түсіндірме сөздік т.б. (Қазақ тілі энцикл.).

Лингвистикалық статистика. *Лингвостатистика. Лингвистикалық статистика* – тіл құрылысын, ондағы болып жатқан құбылыстарды есеп-санақ тұрғысынан қарастырып, одан алынатын сандық көрсеткіштерге (деректерге) сапалық талдау жасайтын, соның негізінде қажетті өз шешімдері мен болжамдарын қабылдайтын ғылым (Қазақ тілі энцикл.). *Лингвистикалық статистиканың* материалы мәтін мен оның грамматикалық бірліктері – әріп, дауыс, жалғау, жұрнақ, сөз, сөзтұлға, сөз тіркестері, сөйлемдер (ҚҰЭ).

Лингвистикалық терминдер сөздігі. *Тіл білімі сөздігі (тіл білімі терминдерін қамтып, олардың түсінігін беретін сөздік). Лингвистикалық терминдер сөздігі* материалдарды іріктеуіне қарай әліпбилік және тематикалық болып жасалады (Қазақ тілі энцикл.).

ЛИНГВОДИДАКТИКА зат. пед. *Тілді оқытудың жалпы теориясы. Лингводидактика* зерттейтін тілдің жалпы заңдылықтарын, мазмұнының өзіндік ерекшелігін, әдістері мен құралдарын белгілі бір тілді оқытудың дидактикалық мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес үйрететін материалдар (Қаз. тілі термин. Педагогика.).

ЛИНГВОМӘДЕНИ сы н. *Лингвомәдениеттануға қатысты. Лингвомәдени* бірлік терминін лингвомәдениеттануға В.В.Воробьев енгізді (Тілтанымдық зерттеулер). *Лингвомәдени* парадигма – бұл этникалық, әлеуметтік, тарихи, ғылыми дүниетанымның детерминделген категориясын бейнелейтін тілдік формалардың жиынтығы (Тілтанымдық зерттеулер).

ЛИНВОМӘДЕНИЕТТАНУ зат. лингв. *Тілдік таңбалардағы мәдени-ұлттық компоненттерді зерттейтін тіл білімінің саласы.* Қазіргі *лингвомәдениеттану* саласының басты мақсаты – тіл және мәдениет деп аталатын екі түрлі кодтың өзара арақатынасынан туындаған мәдени семантиканы танытатын тілдік таңбаларды жинақтау, тілдік көрінісін анықтау болып отыр (Тілтанымдық зерттеулер).

ЛИНГВОСТАТИСТИКА зат. лингв. *Тілдегі құбылыстарды математика ғылымының сандық заңдылықтарына сүйене отырып, статистикалық әдістермен қарастыратын тіл білімінің саласы. Жалпы лингвостатистика* ғылымы бағыт ретінде тілдегі лингвистикалық бірліктердің құрылымдық

сипаттарын, қолданылу көріністерін дәл, нақты ғылым деп табылатын тілді зерттеудің әдіс-тәсілдерін қолдану негізінде тануға, пысықтауға тырысу мақсатында келіп туды (Қазақ тілі энцикл.).

ЛИНГВОСТИЛИСТИКА з а т. л и н г в. *Сөздің қолданылу заңдылықтары мен тілдің стильдік тармақтарын тіл білімінде зерттейтін саласы.* Бүгінгі таңдағы *л и н г в о - с т и л и с т и к а* ның көпшілік табан тіреген теориялық пікірлеріне сүйенсек, оның басты екі бағытын немесе екі түрін атауға болады. Олар: 1) тіл ресурстарының стилистикасы немесе тіл стилистикасы (Қазақ тілі энцикл.).

ЛИНЗА [нем. Linse] з а т. *Екі жағы да жарық сәулесін сындыратын оптикалық әйнек.* Телескоп, фотоаппарат сияқты аспаптардағы *л и н з а* ның міндеті аспан денесінің небасқа бір нәрсенің кескінін түсіріп беру (Х.Әбішұлы, Халық астрон.). Жарықтың сыну және шағылысу заңдарын, *л и н з а - л а р* қасиеттерін зерттеуде Кеплер, Снелли, Гримальди т.б. жемісті еңбек етті, Ньютон мен Гюйенс өзара бәсекелесіп, жарықтың екі теориясын – корпускулдық және толқындық теориясын ұсынды (А.Көбесов, Математика.). *Л и н з а*, көбінесе, оптикалық немесе органикалық шыныдан жасалады (ҚҰЭ).

ЛИНКОР з а т. ә с к. *Қару-жарақпен жасақталған, үлкен соғыс кемесі.* Диксон аралын аралап жүріп Ұлы Отан соғысы жылдары жау *л и н к о р* ы мен айқаста ерлікпен қаза тапқан Совет теңізшілеріне орнатылған ескерткішті көрдік («Қаз. әдеб.»). Салу үшін жауға әлек, Шықты самғап самолет, Шықты *л и н к о р*, пулемет, – Тасыған судай гүрілдеп (Т.Жароков, Шығ. жин.).

ЛИНОГРАВИЮРА [лат. linum – зығыр, кездеме, oleum – май; грек. grapho – жазамын] з а т. *Линолеум немесе сол тектес материалға салынатын бедерлі өрнек, сурет.* *Л и н о г р а в ю р а* техникалық көркемдік жағынан ксилографияға ұқсас, ұзыннан тілінбеген, керісінше көлденеңінен кесілген қатты ағаштың кесіндісіне арнайы жоңғышты пайдаланып, өрнек бедерлеуге негізделген (ҚҰЭ). Қазақстанда *л и н о г р а в ю р а* саласында суретші-гравершілер жемісті еңбектерімен көзге түсті (Қаз. өнері энцикл.).

ЛИНОЛЕУМ [лат. linum – зығыр, кездеме oleum – май] з а т. қ ұ р. *Су өткізбеу үшін еден үстіне жайылатын қатты қалың төсеніш.* *Линолеум*нің барлық түрі төменгі температурада сынғыш келеді, сондықтан аязда тұрған линолеумді төсеместен бұрын жылы бөлмеде 2–3 тәулік ұстау керек (Шаңырақ энцикл.).

Линолеум төселген еденге мастика жағып сұрткен жақсы (Келіншектер.). Ағашқа немесе *линолеумге* бір түсті боямен түсірілген өрнекті бірнеше тақтайға басып шығаруға болады (Қаз. өнері энцикл.).

ЛИНОТИП [лат. linea – сызық, грек. typos – таңба із] з а т. т е х. *Бүтін бір жолды бір-ақ қыятын типографиялық әріп теру мәшинесі.* Түн ортасы жақындаса да, жұрт аяғы әлі басылмаған. Осы кезде газеттердің кезекті номерлері *л и н о т и п* машинасында құйылып жатыр (С.Мәуленов, Жер нәрі). *Л и н о т и п* сағатына 10–12 мың әріп теріп жүр. Оны басқару да автоматтандырылды («Мәдениет және тұрмыс»).

ЛИПОГРАММА [грек. leipo – бас тарту, грамма – әріп] з а т. ә д е б. *Бір немесе бірнеше дыбысты қолданбай жазылған мәтін.* Европа поэзиясында *л и п о г р а м м а* ежелден белгілі, бірақ аз таралған (Орыс.-каз. түсінд. сөздігі. Әдебиет).

ЛИПСИ з а т. х о р е о г р. *Көпшілік болып билейтін бидің бір түрі.* Біреу твист, біреу чарльстон, біреу *л и п с и*, біреу шейк, вальс, біреу жеке би билеп жатты (Е.Домбаев, Ғашықтық.). Шат-шадыман қызыққа толы кеш басталып та кетті. Вальс, танго, *л и п с и*, тағы, тағы би, музыка, ән («Лен. жас»).

ЛИРА¹ [грек. lyra] з а т. м у з. к ө н е. *Көне дәуірдегі музыкалық ішекті аспап.* Ол археологиялық айғақтарды алдымызға тарта отыра Орта Азияда *л и р а*, арфа сияқты аспаптардың халықтық музыка практикасында болғандығын айтты («Қаз. әдеб.»). Амалы құрыған Аполлон су перісінің жүрегінің дүрсілі естіліп тұрған зәйтүн ағашының бұтағын кесіп алып, алтын шекті *л и р а* с ы - н а тағады («Спорт»). Ежелгі гректерде *л и - р а* н ы ң төрт ішекті саусақпен іліп тартатын түрі кең тарады. Европа елдерінде бір ішекті ысқымен тартатын түрі де кездеседі (Қаз. өнері энцикл.).

ЛИРА² [итал. lira] з а т. 1. *Италияның ақша өлшемі.* 1962 жылы қоғамды мемлекет қаржысына көшіріп, үкімет жиырма миллион *л и р а* берген екен (Ғ.Мүсірепов, Достық.). Рим, Ватиканда жалпы құны бірнеше миллион *л и р а* болатын почта маркаларының ұрланғаны жарияланды («Жетісу»). 2. *Түркияның ақша бірлігі.* *Л и р а* алғаш Осман империясының Сұлтан Абдулхамид ханның билігі тұсында 1843 жылдың 5 қаңтарында шығарылды (ҚҰЭ).

ЛИРИЗМ з а т. *Нәзік сезімге толы көңіл күйі.* Суретші туған республикасының табиғаты туралы зор сүйіспеншілікпен және

нәзік *лиризм* ең сыр шертеді («Лен. жас»). Қазіргі дастандарда *лиризм* де, романтизм де, психологизм де бар («Қаз. әдеб.»). Чайковскийдің нәзік *лиризм* ге толы салтанатты әуені шалқи түсті («Қазақст. әйелдері»).

ЛИРИК з а т. ә д е б. *Лирикалық жанрда жазатын сыршыл ақын.* Әбділда – үлкен ойдың, сырлы сезімнің бастарын түйістірген нәзік *лирик* ақын болумен бірге, үлкен эпик ақын («Қаз. әдеб.»). Замандастарымыздың жарқын қасиеттерін, асыл мақсаттарын бейнелеген *лирик* ақын Қайрат Жұмағалиевтің «Ақжарма» кітабында өлеңдер, балладасымен бірге шет жұрт өміріне арналған «Шам шаһарында» деген поэма бар («Лен. жас»).

ЛИРИКА [грек. lyrikos] з а т. ә д е б. *Ақынның нәзік сезімін, көңіл күйін суреттейтін поэзия түрі, көркем әдебиет жанрының бірі.* Исаның сақталған қолжазбаларының ішінде қысқа *лирикалардың* да, поэма, дастандардың да кіріспелері, үзінділері кездеседі (С.Бегалин, Сахара.). Менің жаным *лирикаңның* жинағы Туларының биіктеткен мерейін. Менің кеудем ерекше бір күй бағы Бұлбұлыңның бүлкілдеткен көмейін (Т.Айбергенов, Мен саған.). Кел, ақын, керемет бір жазайық жыр. Тоғырық *лирика*, тоқтай тұршы, Толқынды толғау неге азайып жүр? Кел, ақын, керемет бір жазайық жыр (М.Мақатаев, Шығ.).

ЛИРИКАЛЫҚ с ы н. *Лирикалық.* Пушкин поэмаларын, *лирикалық* өлеңдерін әсіресе пионерлер мен мектеп оқушылары көп оқиды (Б.Бұлқышев, Адамзатқа.).

ЛИРИКАЛЫҚ с ы н. *Нәзік сезімге толы, сыршыл.* Кенжебек әнші, қоңыр даусы бар. Оны біздің тілімізде *лирикалық* тенор дауысты әнші дейді (Н.Сералиев, Қаңтар). Кештің соңында әлгі пластинкалар альбомынан артистердің орындауында Сәкеннің «Аққудың айырылуы» атты *лирикалық* поэмасын тыңдады («Қазақст. мект.»).

Лирикалық әндер. *Адамның ішкі тебіренісі, терең сүйіспеншілік сезіміне құрылған әндер. Лирикалық әндердің* әуені жанға жайлы, шуақты, әуезді болып келеді («Қаз. әдеб.»). Қазақ халқының музыка мәдениетінде *лирикалық әндердің* фольклорлық әрі авторлық үлгілері бар (ҚҰЭ).

Лирикалық проза. ә д е б. *Автордың көңіл күйі, сезім әсері негізінде жазылған прозалық шығармалар. Лирикалық прозада* кейіпкерлердің ой-сезімі, басқа адамдармен қарым-қатынасы, қайшылығы оқиғаға айналып, бір-бірімен жалғасып, астасып жатады

(ҚҰЭ). *Лирикалық проза* өз алдына жанр болып саналмайды, тек прозаның стильдік түрі ретінде қарастырылады (Әдебиет. термин. сөздігі).

Лирикалық шегініс. ә д е б. *Әдеби шығармада (мысалы, поэмада, не романда) уақиға желісін кенет үзіп, өзі жайлы немесе өзінің көңіліндегі басқа бір нәрсені айтып беру; негізгі уақиғаға тікелей қатысы бола қоймайтын әдеби шығармадағы көркемдік тәсіл. Лирикалық шегініс,* авторлық баяндау, оқиғаны бағалау, тағы басқа көптеген әдебиеттегі көркемдік құралдар сценарийде атымен пайдаланылмайды («Лен. жас»).

Лирикалық шығарма. ә д е б. *Автордың көңіл күйі, сезім әсері негізінде жазылған шығармалар (поэзия, проза, драма т.б.) жиынтығы.* Эпика жанры оқиғаны баяндауға негізделсе, *лирикалық шығарма* адамның түрлі құбылыстардан алған әсерін сыршылдықпен шебер бейнелейді (ҚҰЭ).

ЛИРО-ЭПИКАЛЫҚ с ы н. ә д е б. *Эпостық шығармалардың жиынтығына тән.* Түбі шығыстан таралып, қазақ әдебиетінің өз қазынасына айналып кеткен шығармалардың және бір шоғыры бар. Ол – *лиро-эпикалық* дастандар (Р.Бердібаев, Достық.). Халқымыздың ауыз әдебиетінің озық үлгісі, *лиро-эпикалық* дастан музыкалық сахналық спектакльге айналды («Қаз. әдеб.»). *Лиро-эпикалық* шығармада уақиғалар тізбегі мен кейіпкерлердің әрекетінде белгілі бір мақсат болады (Әдебиет. термин. сөздігі).

ЛИРО-ЭПОС з а т. ә д е б. *Эпостық және лирикалық суреттеу әдісі астасып келетін, өлеңмен жазылған шығармалар.* «Айман-Шолпанның» басқа *лиро-эпостардан* тақырыбы ғана емес, сюжет құрылысы, тартыс желісі, композициясы да бөлегірек (Қ.Жұмалиев, Қаз. эпос.). «Қыз Жібек» тәрізді қазақтың *лиро-эпостары* жарық көрді (Т.Сыдықов, Толғандыр.). Тәңір берсе сол тілегін пенденің, Шақырымнан жүрмін оны жиі өбіп. ...*Лиро-эпос* заманынан келгенін Жасырады шынтағына сүйеніп (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

ЛИРО-ЭПОСТЫҚ с ы н. ә д е б. *Лиро-эпикалық шығармаларға тән.* Қазақстандағы орыс мектептерінің IX–X кластарына арналған қазақ әдебиеті оқулығында Қозы мен Баян арасындағы шынайы махаббатты көрсетуге арналған параграф бар. Бірақ онда *лиро-эпостық* дастанға жалпы шолу ғана жасалады («Қазақст. мект.»).

Лиро-эпостық жырлар. ә д е б. *Лирикалық әрі эпикалық шығарма; гашықтық жырлар.*

Лиро-эпостық жырларда тұрмыс-салт жырларының айтыс, жоқтау, жар-жар, жұбату, жұмбақ айтыс, қоштасу, сыңсу сияқты түрлері кездеседі (ҚҰЭ).

ЛИСТИНГ [ағылш. list] з а т. э к о н. *Эмитенттің бағалы қағаздарын қор биржасындағы немесе бағалы қағаздардың басқа да ұйымдастырылған рыноктарындағы саудаға жіберу ережелері. Листингіге* тек белгілі бір белгілерге сай келетін және сараптамалық тексеруден өткен акциялар ғана жіберіледі (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИСТОВКА з а т. с а я с и. *Үндеухат.* Сол жай отының жарығында осы біз тұрған қараңғы қуыстан большевиктік ұрандар жазылған *листовкаларды* алып, қара бұлттың астында қараңғы үйлерге таратыпты (С.Мауленов, Шыңда). Уақытша жау басып алған деревнялар мен селоларға *листовкалар* мен үндеулер тарату керек болды (Е.Саликов, Алақан).

ЛИТАВРА [грек. poly – көп, tayrea – дабыл] з а т. м у з. *Оркестр құрамындағы соқпалы музыкалық аспап. Литавра* 17 ғасырдан оркестр құрамында қолданылып келеді. Дыбысы қазан іспеттес шанағының бетіне керілген теріні таяқпен соғу арқылы шығарылады (Қаз. өнері энцикл.). Композитор Мирзоянның шекті аспаптар мен *литавраға* арналған симфониясы оның есімін әлемге паш етті (І.Омаров, Серпін).

ЛИТВАН з а т. *Литва Республикасының негізгі халқы, ұлт. Литвандардың* жиынтық саны – 3,6 млн-ға жуық (1998). Оның 2,9 млн-ы Литвада, 150 мыңы ТМД елдерінде, 500 мыңнан астамы алыс шетелдерде тұрады (ҚҰЭ).

ЛИТИЙ [грек. lithos] з а т. х и м. *Менделеевтің периодтық жүйесінің 1 тобына жататын химиялық элемент, күміс түсті ақ, жеңіл металл. Литий –* екінші периодтың бастаушысы. Оның электрондар қабатында 3 электрон бар (Н.Нұрахметов, Химия.). Индикатор ретінде скважинаға ас тұзының ерітіндісі ретінде енгізілетін хлор ионы, хлорлы *литий*, хлорлы аммоний пайдаланылады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Көп асыл тастардың құрамына әдемілік беретін сирек кездесетін фтор, бор, бериллий, *литий* сияқты элементтер кіреді (Химия өнімі.).

Литий кентастары. *Литий металын және оның қосылыстарын экономикалық тиімді жолмен бөліп алуға мүмкіндік беретін минералдық шикізат. Литий кентастарына* литиймен бірге бериллий, тан-

тал, цезий, рубидий, қалайы сияқты пайдалы құраушылар бөлініп алынады (ҚҰЭ).

Литий қосылыстары. х и м. *Литий элементі түзетін химиялық қосылыстар. LiOH –* күшті негіз. Ол сілтілік аккумуляторларда, майлағыш заттар мен *литий қосылыстары* н алуда, суасты қайықтарында, ұшақтарда және ғарыш кемелерінде сіңіргіш ретінде қолданылады (ҚҰЭ).

ЛИТОГЕНЕЗ [грек. lithos – тас, genesis – пайда болу] з а т. г е о г р. *Шөгінді жыныстардың түзілу және одан өзгеру процестерінің жиынтығы. Литогенездің* негізгі факторлары – тектоникалық қозғалыстар мен климат. Көмір, мұнай, газ, темір және марганец кендері, боксит секілді көптеген пайдалы қазбалардың түзілу процесі *литогенездің* түрлі сатыларына байланысты (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі).

ЛИТОГРАФИЯ [грек. lithos – тас, grapho – жазамын] з а т. *Жайпақ баспаның көне тәсілі және осы тәсілмен түсірілген таңба.* Қазақстан суретшілерінен Ы.М.Сидоркиннің көптеген еңбектері *литографияға* жатады (ҚСЭ). *Литография* 18 ғасырдың басында графиканың ең негізгі түріне айналды. Түрлі түсті литография кескін алу үшін бояулар санына сәйкес баспалық пошым жасалады (Қаз. өнері энцикл.). *Литографияның* ағаш гравюра мен линогравюрадан ең басты айырмасы оның беті қашалмайды, тегіс күйінде қалады (Е.Каменева, Кемпірқосақтың түсі.).

ЛИТОЛОГИЯ [грек. lithos – тас, logos – сөз, ілім] з а т. г е о л. *Шөгінді таужыныстарды, олардың химиялық құрамын, құрылысы мен бітімін, орналасу жағдайын және таралу заңдарын зерттейтін ғылым. Литология* 19 ғ-дың аяғынан геологияның жеке саласы ретінде дамып, 20 ғ-дың 1-жартысында дербес ғылым болып қалыптасты (ҚҰЭ). *Литология* петрографиядан бөлініп шыққан (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі).

ЛИТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. *Литоологияға қатысты, литологияға тән.* Арнаулы геологиялық карталарға *литологиялық*, петрографиялық, құрылымдық-тектоникалық, гидрогеологиялық, геоморфологиялық, инженерлік-геологиялық және төрттік шөгінділердің карталары т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Тоңазыған грунттарда қазбалар жүргізгенде, жыныстардың *литологиялық* құрамына қарамастан қопару жұмыстарын пневматикалық шой балғаларды, бу инелерін т.б. жабдықтарды қолдануға тура келеді (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ЛИТОСФЕРА [грек. lithos – тас, sphaira – шар] з а т. г е о л. *Жер шарының сыртқы қатты қабаты, қыртысы.* Жер шарының үш түрлі қабығы: ауа қабығы (атмосфера), су қабығы (гидросфера), тас қабығы (*литосфера*) бірімен-бірі өзара жанасып, бірінің өзгерісіне бірі әсерін тигізіп, сан жылдар бойы бірге жасалып келеді (Х.Әбішұлы, Халық астр.). Жердің қатты қабаты, оның *литосферасы* Күннің активтік жағдайының әсеріне түспеуі керек (Т.Омаров, Күн құбылыс.). 50-70 км тереңдікке дейінгі Жердің сыртқы бөлігі *литосфера* деп аталатын қабаттан тұрады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

ЛИТОТА [грек. litotes] з а т. ә д е б. *Белгілі бір затты, құбылысты әдеттегісінен гөрі кішірейте суреттеу тәсілі.* Әсірелеудің бір түрі – *литота*. Әсірелеу (гипербола) мен литота бір нәрсенің екі жағы. Екеуінің айырмасы: әсірелеу бір құбылысты өте үлкейте суреттесе, литота бір құбылысты өте кішірейтіп суреттейді (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.). *Литота* теңеу, метафора тәсілдерімен жымдасып келе береді. *Литота* ертегілерде, эпостық жырларда көп кездеседі (Орыс.-қаз. түсін. сөздігі. Әдебиет).

ЛИТОФАГИЯ з а т. э к о л. *Адамдар мен жануарлардың биологиялық белсенді минералды заттектермен азықтануы.*

ЛИТОФИТТЕР [грек. lithos – тас, phytos – өсімдік] з а т. ө с. *Тастың, жартастың бетінде өсіп жетілетін өсімдіктер.* ≈ Тас бетіндегі *литофиттер*.

ЛИТР [франц. litre] з а т. *1000 куб см-ге тең сұйықтықтың мөлшері; сыйымдылық өлшеуші.* Ұзындықты біз метрмен өлшейміз, шелектің сыйымдылығын *литрмен* килограммен өлшейміз (К.Әбдіғапаров, Қызықты физ.). Адам бір күннің ішінде 11520 *литр* ауа жұтады (Ғалам ғажап.).

ЛИТРЛІК с ы н. *Литр боларлық, литрге тең.* Бектас артельдің мүлік сарайынан жарты *литрлік* қызғылт түсті сұйық у алды (С.Мұқанов, Бақташы). Қазіргі уақытта Қырғыздың халық шаруашылық советі 250 *литрлік* ашытқы ыдыстарын жасауды меңгерді (Күс өсіру.).

ЛИТУРГИЯ [грек. leiturgia] з а т. д і н и. *Христиан шіркеуіндегі көп дауысты діни ән айту салты.* Христиандықтың алғашқы ғасырларында *литургияны*ң бірнеше нұсқалары болған (ҚҰӘ).

ЛИТУРГИЯЛЫҚ с ы н. *Литургиямен байланысты, литургияға қатысты.*

Литургиялық драма. ә д е б. *Орта ғасырдағы католик дінімен байланысты шіркеулік драма.* Қала мәдениетінің дамуымен байланысты *литургиялық драма* шіркеу көлемінен асып, жартылай литургиялық драмаға айнала бастады (Орыс.-қаз. түсін. сөздігі. Әдебиет).

ЛИФО [ағылш. last-in-first-out сөздерінің қысқарған түрі] з а т. э к о н. *Тауар-материалдық құндылықтарды соңғы түскен немесе дайындалған топтаманың бағасы бойынша құндық тұлғада есептеу әдісі* (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИФТ [ағыл. lift] з а т. т е х. *Көп қабатты үйлер мен басқа да орындарда жоғары шығарып, төмен түсіретін жылжымалы құрылғы.* Екі-үш этажды үйлерден бастап, барлық биік үйлерге *лифтілер* орнату кең өріс алмақ («Білім және еңбек»). Шахта бастығы Жолдасбек Жақыпбеков екеуіміз сол құрылыстың ұшар төбесіне дейін көтерілдік. Әрине жаяу емес, осы заманғы *лифтімен* («Қаз. әдеб.»).

ЛИФТЕР з а т. *Лифт жүргізуші адам.*

ЛИЦЕЙ [грек. Lykeion] з а т.

1. *Революцияға дейінгі Ресейде дворян балаларына (ер балалар) білім беретін орта және жоғары оқу орны.* Қаладағы еңбекшілердің ерекше сүйетін, олардың әрқайсысына әрқашан ыстық көрінетін жер – ұлы ақын А.С.Пушкиннің оқыған *лицейі* (Б.Мадиев, Өрендер). 2. *Орта білім беретін оқу орнының түрі.* Үш деңгейлі оқу кешені, яғни ол кең профильді *лицейі*, индустриалды колледж және индустриалық-педагогикалық академи-яны құрайды («Егемен Қазақстан»).

ЛИЦЕНЗИАР [лат. licentia] з а т. э к о н. *Лицензиялық келісімде лицензия сатушы тарап ретінде әрекет етуші жеке немесе заңи тұлға, лицензия сатушы.* Жай лицензия, ол *лицензия* а р ғ а өнертабысты, техникалық білімді, т.б. өзінің пайдалануына немесе осындай лицензияны басқа бір мүдделі тұлғаларға беруіне құқық береді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИЦЕНЗИАТ [лат. licentia] з а т. э к о н. *Лицензиялық келісімде лицензия сатып алушы тарап ретінде әрекет етуші, лицензия алушы.* Айрықша лицензия *лицензия* з а т т ы ң технологияны (өнертабысты, т.б.) белгілі бір аумақта монополиялы түрде пайдалануын көздейді (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛИЦЕНЗИЯ [лат. licentia] з а т. э к о н.

1. *Мемлекет орындарының сыртқы сауда шараларын жүргізу үшін беретін*

рұқсаты, рұқсатнама. Сақтандыру ұйымы – ел заңнамасының талаптарына сәйкес уәкілетті мемлекеттік органның *лицензиясы* негізінде сақтандыру шарттарын жасасу және орындау жөніндегі қызметті жүзеге асыратын заңды тұлға (Қаз. тілі термин. Экономика.). Халықаралық саудасаттықтың да жартысы қалт етпейтін қырағы бақылауларында және жаңа технологияларға патент пен *лицензиялардың* 80 пайызы трансұлттық компаниялардың кебегелерінде сақтаулы («Түркістан»). **2. заң. Азаматқа немесе заңды тұлғаға белгілі бір қызмет түрімен айналысуға немесе белгілі бір іс-әрекет жасауға құзырлы мемлекеттік орган беретін рұқсат.** Оларға қоса ағылшын тілін, компьютерге үйрету сияқты *лицензиясында* қаралмаған заңсыз қызмет көрсетумен де айналысып келген («Егемен Қазақстан»). Бізде қойма салу үшін *лицензия* алуға 32 процедура талап етіледі, ал Данияда бір аптаға жетпейтін уақытта жасауға болатын бар болғаны 3 процедура жетерлік екен («Айқын»). **3. заң. Меншік иелеріне патенттермен қорғалатын өнертабыстарды, технологияларды, коммерциялық және басқа да ақпараттарды пайдалану құқығын беру.** Акционерлік қоғамның қызметіне, *лицензия* түрлері қызметіне рұқсат берудің айқындылығын қамтамасыз ету мақсатында шаралар қабылдануда («Егемен Қазақстан»). **4. Атуға тыйым салынған аңдарды аулау сияқты белгілі бір нәрсеге жеңілдетіліп берілетін құқық.** Ақбөкен тек *лицензия* бойынша ғана аулауға жататын аң (Х.Қыдырбаев, Дала көркі). Алтай аңшылары бұлғынды *лицензиямен* аулап отырады (Х.Қыдырбаев, Дала көркі).

ЛИЦЕНЗИЯЛАН= е т. *Лицензия берілу, рұқсат етілу.* Қарақшылық жолмен әкелінетін тауарлардың көп таралуымен бірге, жасырын цехтар ашылып, оларда *лицензияланған* өнімдер қолдан көп мөлшерде көбейтілуде. Бұл орайда да заңнамаларға елеулі өзгерістер енгізу қажет («Егемен Қазақстан»).

ЛИЦЕНЗИЯЛАНУ э к о н. *Лицензиялан етістігінің қимыл атауы.* Лицензия – қызметтің *лицензиялануға* тиіс алуан түрлерін жүзеге асыруға рұқсат; меншік иелеріне патенттермен қорғалатын өнертабыстарды, технологияларды, коммерциялық ақпаратты пайдалану құқығын беру (Қаржы-экон. сөздігі).

ЛИЦЕНЗИЯЛАУ з а т. э к о н. *Заңды тұлғалардың шаруашылық қызметін әкім-*

шілік реттеу әдісі. Ол сондай-ақ халық тұтынатын тауарлардың әкетілімін шектейтін, қатаң *лицензиялау* жүйесін көздейтін әдіс ретінде де пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.). Жобада БАҚ қызметкері саласындағы мемлекеттік реттеу, оның қызметін ұйымдастыру, телерадио хабарларын таратуды *лицензиялау*, журналистердің міндеті, оларды аккредитациялау, БАҚ туралы заңнаманы бұзғандығы үшін жауапкершілікке тарту, жауапкершіліктен босатылу жайлары кең түрде сипатталған («Түркістан»).

ЛИЦЕНЗИЯЛЫҚ с ы н. *Лицензиясы бар, лицензия алған.* Мұнда импортшы немесе экспортшы өзінің тауарларының әкелімі немесе әкетілімі құқығын сатып алу үшін жазбаша рұқсат (лицензия) алуға тиіс, бұл орайда, *лицензиялық* алым алынатын болса, осы алымды төлейді (Қаржы-экон. сөздігі).

ЛИЦЕНЗИЯСЫЗ с ы н. *Лицензиясы жоқ, лицензия алмаған.* Ол – ол ма! Дәл осы институт соңғы екі жыл көлемінде мемлекеттік *лицензиясыз* жұмыс істеген («Жас Алаш»). Сондай-ақ колледжде тиісті *лицензиясыз* сабақ берген сегіз шетелдік азамат елімізден шығарылды («Егемен Қазақстан»).

ЛИЧИНКА з а т. б и о л. *Дернәсіл (ұсақ құрт-құмырсқа, шыбын-шіркейлердің жұмыртқадан пайда болған құрты).* Шыбындар личинкадан, құрттан пайда болады, ал *личинка* л а р жұмыртқадан пайда болады (Жалпы биология). Бүргенің *личинкасы* н құрту үшін төсенішті жиі алмастырып, ластанғанын өртеп жіберіп, еденді әлсін-әлсін қарамай қосылған сумен жуып тазартады (С.Омаров, Мал терісі).

ЛОББИ [ағыл. lobby] з а т. с а я с и. *Жеке тұлғалардың, саяси субъектілер мен ұйымдардың белгілі бір заң жобаларына, қабылданатын шешімдерге ықпал ету мақсатында жасайтын іс-әрекетін білдіретін ұғым.* Л о б б и ұғымы алғаш рет 1808 жылы АҚШ Конгресінің хаттамаларында пайда болды (КҰЭ).

ЛОББИСТЕР з а т. с а я с и. *Заңшығарушы, заңды орындаушы лауазымды органдардағы қоғамдық күштердің, саяси және әлеуметтік топтардың мүдделерін қорғайтын және осы мүдделердің өкімет органдары арқылы заңдастырылуын қамтамасыз ететін адамдар тобы.* Әдетте, л о б б и с т е р өз мақсаттарына жету жолында ештеңеден тайынбайды: «ауыз бастырық», пара беру,

қызмет көрсету, қоқан-лоқы жасау, арандату және т.б. әрекеттерге дейін барады (Саяси түсінд. сөздік).

ЛОББИСТИК с ы н. с а я с и. *Лобби немесе лоббига жататын, лоббиге тән.* Сондай-ақ осы төңіректе *л о б б и с т і к* әрекеттердің орын алып жатқаны да байқалып қалды («Егемен Қазақстан»). 1864 ж. *л о б б и с т і к* іс-әрекет арқылы АҚШ Конгресіне қажетті шешім қабылдату мақсатымен сенаторлар дауысын ақшаға сатып алу орын алды (ҚҰЭ). Мысалы, Францияда *л о б б и с т і к* әрекет заңсыз болып танылса, Үндістанда сыбайлас жемқорлыққа теңдестірілген (Саяси түсінд. сөздік).

ЛОБИЯ [лат. *vigna*] з а т. ө с. **1.** *Сабағы шырмауық тәрізді, бұршақ тұқымдасына жататын шөптесін өсімдік; фасоль.* *Л о б и я* тұқымында белок мөлшері көп болады (Ботаника). **2.** *Осы өсімдіктің бүйрек пішіндес дәні.* Тұқымдық бұршақ, *л о б и я* және жүгері дәнінің қабығы жарылып кетпес үшін, бірте-бірте кептіріп, астық кептіргіштен өткізген сайын олардың ылғалдығын 3-4 процент кемітіп отырады (Агроном. анықтама.).

ЛОБЛУ *Лоблы етістігінің қимыл атауы; жүрегі айнып, лоқсу.* Апам анадағы бір хатында «сырқаттаныңқырап жүрмін» деп еді, айықты ма? Сол бұрынғы жүрек *л о б л у ы* емес пе тағы да? (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). Ішімде ас қалмай, өкпе-бауырым аузыма тығылса да, жүрегім *л о б л у ы н* қояр емес («Қазақст. әйелдері»).

ЛОБЛЫ= е т. **1.** *Жүрегі айнып, лоқсу.* Айжан сол қызына ауырғаннан айықпай, жүрегі *л о б л ы н* лоқси берді, бірақ қанша лоқсыса да құспады (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Оның басы зеңіп әкетіп барады, жүрегі *л о б л ы н*, құсқысы келгендей (Қ.Ыдырысов, Ел жатса.). Қасапшылар мал сойып тұрып, буы бұрқыраған жып-жылы қанды уыстап ұрттап жібереді дегенді естігенде жүрегі *л о б л ы н*, күні бойы құсқан (О.Бөкеев, Ән салады.). **2.** а у ы с. *Екі ойлы болып толқу, айну.* Екеуі бұрын серт байласқан екен. Әдікен жараланып келген соң Ғайныштың көңілі *л о б л ы н т ы* (Ә.Нұршыбайқов, Махаббат.). Тек ақын жігіт дәптерді алып, өз столына қарай кетіп бара жатқанда көңілі *л о б л ы н* қоя берді (Т.Ахтанов, Дала сыры). **3.** а у ы с. *Көңілі бұзылу, тынышы кету.* Ақан *л о б л ы д ы*. Өмірінің жалғасындай жалғыз баланы аяу керек пе, жоқ әлде Көкженттің көзіндей тағы қаршығаны аулау керек пе? (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Оспан мазасызданды. Жүрегі

л о б л ы н тынышы кете бастайтынды шығарды (С.Әбілқасымұлы, Оспан батыр). **4.** а у ы с. *Аласапыран, астан-кестен болу.* Ажалдың аңырата оғын шашып, Асылып бір-бірімен қарсыласып. Зіл-зала жердің жүзі *л о б л ы н* кетті, Маңынан шыдай алмай аңдар қашып (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.).

ЛОБЛЫҒУ *Лоблық етістігінің қимыл атауы.* Күні бойы жүрегім *л о б л ы ғ у м е н* болды. Қай ағайынның үйінде болып, не сөйлеп, не ішіп-жегенімді де аңғарғаным жоқ (К.Баялиев, Дегелек.).

ЛОБЛЫҚ= е т. с ө й л. *Лоблы (көңілі бұзылу, тынышы кету).* Кешеден бері сан рет ойлап жүрген ойыма тағы оралып едім, жүрегім *л о б л ы ғ ы н* кетті. Нар тәуекелге басып, таныс үйге беттедім (К.Баялиев, Дегелек.).

ЛОБЛЫТ= е т. **1.** *Жүрегін айныту, лоқсыту.* **2.** а у ы с. *Көңіліне қаяу салу, тынышын кетіру.* Оның жүрегін *л о б л ы т ы н*, көңіліне қаяу түсірген шым-шытырық ойлар жөңкіле жөнеліп жатыр (С.Ғаббасов, Қыран.). **3.** а у ы с. *Екі ойлы етіп толқыту, айныту.* Сол апасы былтыр келіп жатып бір азғырып алып кетпек болып, Гүлияны біраз *л о б л ы т ы н* кетіп еді (С.Сейфуллин, Шығ.).

ЛОБЛЫТУ *Лоблыт етістігінің қимыл атауы.*

ЛОГАРИФМ [грек. *logos* – қатынас, *arithmos* – сан] з а т. м а т. *Сандардың дәреже көрсеткішін есептеп шығару амалы.* Еуропа жеріне *л о г а р и ф м д е р* XVII ғасырдың басында енді (О.Жәутіков, Математика.). *Л о г а р и ф м* деген термин гректің екі сөзінен «логос» – қатынас, «аритмос» – сан, яғни «қатынастар саны» дегенді білдіреді (А.Көбесов, Математика.). Көп ұзамай, Непер таяқшаларының автоматтық, графиктік қасиеттері мен *л о г а р и ф м д е р* қасиеттерін ұштастыра келіп, жаңа жетілдірілген логарифмдік сызғыш деп аталатын құрал ойлап табады (А.Көбесов, Математика.).

Логарифм сызғышы. *Сандардың дәреже көрсеткішін есептеп шығаратын құрал.* Өстіп отырғанда Асайын қолындағы *л о г а р и ф м с ы з ғ ы ш ы н* жерге түсіріп алды (Ө.Қанахин, Бақыт.).

ЛОГАРИФМДЕ= е т. *Белгілі бір санның логарифмін табу.*

ЛОГАРИФМДЕУ *Логарифмде етістігінің қимыл атауы; сандық, алгебралық және т.б. өрнектердің логарифмін табу амалы.* Непер жүйесі бойынша *л о г а р и ф м д е у* ережелерінің қазіргіден өзгешелігі бар (А.Көбесов, Математика.).

ЛОГАРИФМДІК с ы н. *Логарифмге қатысты, логарифмге тән. Л о г а р и ф м д і к* функциялардың туындыларын оқып-үйренуге осы жоспармен бірге жарияланып отырған методикалық нұсқау көмек береді («Қазақст. мект.»). Бұл әдіс *логарифмдік* есептеу практикасында кең қолдау тауып, барлық елдерге тез таралды (А.Көбесов, Математика.). Осыдан кез келген нақты мәнді қабылдайтын көрсеткіштік функциясы мен оған кері *логарифмдік* функциясының қасиеттерін білу туындайды (А.Көбесов, Математика.).

ЛОГИКА [грек. logike] з а т. **1.** *Ойлаудың салдары мен оның формалары туралы ғылым.* Осы заманғы *логика* кең мағынасында бірқатар салалар мен бағыттарға, тарауларға бөлінеді (ҚСЭ). Евклидтің *логика*, геометрия туралы кітаптарымен, Птоломейдің астрономиялық трактаттарымен танысады. Оқу барысында Құсайын ан-Натилиді өзінің алғырлығымен, қабілеттілігімен таңқалдырады («Парасат»). **2.** *Ойлау барысы, ой қорытындысы, қисын.* Мен өлеңмен туып, өлеңмен өрбіп, өмір шегіп, өлеңмен көрге кіретін адамның баласы емеспін бе? *Логика* осы ғой (Ғ.Сланов, Арман.). Яғни, жекелеген ел демократия жағдайында тұра алмайды, оның артықшылығына қызықпайды деу *логикаға* сай келмейді («Түркістан»).

Диалектикалық логика. *Объективті шындықтың адам ойында тұтас бейнеленуі мен адам танымының жалпы заңдары мен пішімдері туралы ғылым.* Философия тарихында *диалектикалық логиканың* қалыптасып, дамуына Аристотель, И.Кант және Гегель көп үлес қосты (ҚҰЭ). Сол кезде академик бастаған бірнеше білікті мамандар *диалектикалық логика* мектебінің қалыптасуына себепкер болды, өзінің беделі жағынан бұрынғы Кеңес Одағына белгілі ғылыми орталықтардың қатарында болды («Жас Алаш»).

Математикалық [символикалық] логика. *Логикалық қорытындыларды қатаң символикалық тілдің негізіндегі логикалық есептеулер арқылы зерттейтін логиканың тармағы. Символикалық логиканың* негізін италиялық математик Дж. Пеано (1858-1932) жасады (ҚҰЭ).

Формалды логика. *Формализм принциптеріне негізделген логика; ой формалары мен олардың байланысу формаларын зерттейтін ғылым. Ф о р м а л д ы л о г и к а* – ой формаларын: ұғымды, пайымдауды, ой түйіндеуді, дәлелдеуді логикалық құрылымдық жақтан,

яғни ойдың нақты мазмұнына мән бермей және осы мазмұн бөліктері байланысының тек жалпы тәсілін жіктей отырып зерттейтін ғылым (ҚҰЭ).

ЛОГИКАЛЫ с ы н. *Қисынды, ойлы, жүйелі.* – Әңгіменің *логикалы* түбі осы ғой, – деді юрист Бақытжан Қаратаев (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Қиялды қозғай берсең, сөз жауады, сұлулық қарай берсең, көзге ауадысы ып-рас. *Өте л о г и к а л ы* айтылған (Ф.Оразаев, Басты.).

ЛОГИКАЛЫҚ с ы н. *Логикаға қатысты; ойға қонымды, қисынды.* Ою-өрнектерді әр түсті бояулармен алмастырып отырудың кейде мазмұнға байланысты *логикалы* құғымы да бар (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Егер бастапқы жорамал жалған болса, онда *логикалы* құралдар арқылы дұрыс емес қорытындыға келуге болады (К.Биекенов, ..Әлеумет. түсінд. сөздігі). Бір тілден екінші тілге аудару үшін жасалатын программа тіл мамандарынан тілдің ерекшелігін, ондағы заңдылықтарды математикалық және *логикалы* заңдылықтарға бейімдеуді талап етеді (О. Жәутіков, Жаратылыстану.).

Логикалық есептеу. *Логиканың танымдық мәселелерді шешу тәсілі. Л о г и к а л ы қ е с е п т е у л е р д і ң* жалпы теориясын жасауда Д.Гильберт, Г.Генцен, Э.Пост, Х.Карри, П.Лоренцен, А.Марков т.б. еңбек сіңірді (ҚҰЭ).

Логикалық заңдар. *Дұрыс пайымдаудың нормаларын, ережелерін, заңдылықтарын бейнелейтін ұғым.* Кең мағынасында *логикалы* заңдар объективті шындықты абстрактілі ой дәрежесінде бейнелеу әдістері мен формаларын, ұғымдар мен пікір байланысын және ойдың дамуы мен қалыптасуын анықтайды (ҚҰЭ).

Логикалық талдау. *Пікірлердің, ой қорытындысының логикалық құрылымын айқындайтын формалды логика тәсілі.* Символикалық логика, кибернетика, математикалық лингвистика, математика мен семантиканың дамуы және ақпараттық-логикалық мәшинелерді жетілдірудің нәтижесінде *логикалық талдаудың* маңызы артты (ҚҰЭ).

ЛОГИКАСЫЗ с ы н. *Қисынсыз, жүйесіз, ойсыз.* Әділбек Тоқтауыл болысында оязбен ашықтан-ашық сөз сайысына шықты-мыс, Сабыр Шарипов осылай жазды-мыс деу *логикасы* з ойдың жемісі (М.Тиесов, Ә.Майкотов).

ЛОГИСТИКА [ағыл. logistics] з а т. **1.** *м а т. Логиканы математикалық әдістер*

арқылы негіздеумен айналысатын математика саласы, математикалық логика. Ал күнделікті құрылыс, сәулет өнері, жер өлшеу, сауда-саттық, тағы басқа әрекеттердің мұқтаждығын математиканың *логистика*, геодезия сияқты тараулары орындап отырды (А.Көбесов, Математика.).

2. ф и л о с. Математика мен логиканы ұқсас деп түсіндіретін идеалистік көзқарас.

3. Материалдық-техникалық қамтамасыздық; материалдық, еңбек, энергетикалық және ақпарат тасқындарының қозғалысы процестерін жоспарлау, басқару және бақылау. *Логистика* өнеркәсіпте, саудада, қызметтер саласында, банк ісінде, көлікте, коммуналдық шаруашылықта және басқа салаларда шаруашылық және басқару процестерін оңтайландыру әдіснамасы ретінде кеңінен пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Экономика.).

ЛОГОГРАФИЯ [грек. logos – сөз, grapho – жазамын] з а т. л и н г в. *Сөзді не морфеманы білдіру үшін таңба белгілерді қолдануға негізделген кез келген жазу жүйесі.* *Логोगрафия* – *ға* мысал ретінде, майя, ежелгі египеттік жазу жүйелерін, қытай жазу жүйесін келтіруге болады (ҚҰЭ). *Логोगрафия* алғашқы кезде пиктографияны да пайдаланды. Кейін тек логограммалар, идеограммалар және морфемограммалардан ғана түзіліпті (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛОГОГРАФИЯЛЫҚ с ы н. л и н г в. *Логографияға тән, логографияға қатысты.* *Логोगрафиялық* және идеографиялық жазу шыққаннан бері оқу тек абыздарға, қағаз жазушыларға, ұлықтарға ғана тән еді (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

ЛОГОМЕТР [грек. logos – қатынас, metron – өлшем] з а т. *Электр тогының күшін өлшейтін аспап.* *Логометрдің* магнит электрлік, электр магниттік, электр динамикалық жүйелі түрлері бар (ҚСЭ).

ЛОГОПАТИЯ [грек. logos – қатынас, pathos – ауру] з а т. *Сөздің кез келген бұзылуының жалты атауы; тұтығу, кекештену, тілін шайнап сөйлеу, кейбір әріптерді дұрыс айтпау т.б.*

ЛОГОПЕД з а т. *Тіл кемістігін түзеумен шұғылданатын маман.* *Логопед* – адамның тұтықпа, кекеш сияқты т.б. кемістігін емдейді («Соц. Қаз.»).

ЛОГОПЕДИЯ [грек. logos – сөз, ілім; paideia – тәрбиелеу, оқыту] з а т. *Сөйлеу кемістіктерін зерттейтін, олардың алдын алу мен емдеудің әдіс-амалдарын талдайтын дефектология саласы.* *Логопедия*

мамандары педагогикалық институттардың дефектология факультеттерінде даярланады (ҚСЭ). *Логопедия* – бала тілінде болатын кемістіктерді зерттеп, оны жоюдың жолдарын іздестіретін арнайы педагогика тарауының бірі (ҚҰЭ).

ЛОГОТИП [грек. logos – сөз, ілім; typos – таңба, із] з а т. *Фирманың немесе ұйымның өз тауарын (өнімін, бұйымын) таңбалау үшін ұдайы пайдаланатын тауар белгісі.* *Логотип* өндірушінің мүдделерін дәл де анық білдіруге тиіс (Қаз. тілі термин. Экономика.). Отандық кәсіпорындар мен мекемелер өздерінің тауарлық белгілері мен *логотиптерін* қазақ елінің ұлттық ерекшелігін ескере отырып, тіркеуден өтуін бақылауға алу, қажет болған жағдайда ондай белгілерді бекіту тәртібін қайта қарауын сұраймыз («Егемен Қазақстан»).

ЛОДЖИЯ [итал. loggia] з а т. *Ғимарат бөлмесінің бір түрі.* *Лоджияның* ашық жағы арка немесе бағаналар тізбегімен бөлініп, жабық балкон, кейде ғимарат есігі рөлін атқарады (Қаз. өнері энцикл.).

ЛОКАТОР [лат. locare] з а т. *Дыбыстық не электро-магниттік толқындар арқылы нысанның орнын анықтауға арналған қондырғы.* Алай-дүлей борасын. Тастай қараңғыда көз түгіл жолдың әр бұрылысына дейін түп-тура көрсететін сәулеге сезгіш *локатордың* өзі іске аспай, бұзылып қалды (Т.Шаханов, Көгілдір.). Міне, мұнда ғажап сырға толы жымың қаққан *локаторлардың* алдында операторлар «бал ашуда» («Лен. жас»). *Локатордың* гидролокатор, радиолокатор және оптикалық локатор деп аталатын түрлері бар (ҚҰЭ).

ЛОКАУТ [ағыл. lockout] з а т. э к о н. *Жұмысшылардың қойып отырған талаптарынан бас тартуға және нашар еңбек жағдайларына келісуге мәжбүр ету мақсатымен кәсіпорындарды жабу және жұмысшыларды жаппай жұмыстан шығару.* ≈ *Локаут* жасау.

ЛОКАЦИЯ [грек. locatio] з а т. *Объектінің орнын табу, анықтау ісі.* *Локация* экранындағы кескін телевизиялық тартқыш электронды-сәулелік трубка арқылы радиотолқынға айналып, жан-жаққа таратылады (М.Бекбауов, Көгілдір.). Пайдаланылатын тәсілдеріне қарай *локация* дыбыстық, оптикалық және радиолокация болып ажыратылады (ҚҰЭ).

ЛОКОМОБИЛЬ [франц. locomobile] з а т. т е х. *Түрлі ауылшаруашылық машинелерін бу күшімен қозғалысқа келтіретін*

қондырғы; *бу қозғалтқышының айрықша түрі*. Ауылшаруашылығы мен орман шаруашылығында, сондай-ақ торфөндірісінде бу двигательдерінің айрықша түрі – *локомобиль* кең түрде қолданылады (Физика). Азық булағыш болмаған жағдайда буды әртүрлі жолдармен *локомобильден*, бу шығаруға арналып жасалған темір кеспектен алуға болады (Қ.Құсайынов, Сабан.). *Локомобильдің* құжымы және орнықты түрлері болады (ҚҰЭ). *Локомобильдің* отыны ретінде әртүрлі қалдықтар немесе жергілікті отындар (ағаш, көң т.б.) пайдаланылды (ҚҰЭ).

ЛОКОМОТИВ [франц. locomotive] зат.тех. *Рельсті жолдармен теміржол вагондарын сүйрейтін машина (паровоз, тепловоз, электровоз)*. Поездардың барлығы да ауыр салмақты, әрқайсысына екі-екіден тіркеуге *локомотив* жетер емес (Ы.Тникин, Турксиб.). Қазір ғалымдар мен конструкторлар жолаушы поездарын сағатына 200 километрден астам шапшаңдықпен жүргізетін *локомотивтің* жобасын жасауда (Ғалам ғажап.). Пайдалану мақсатына қарай *локомотив* магистралды және өнеркәсіптік локомативтерге ажыратылады (ҚҰЭ).

ЛОҚҚЫ зат.сөйл. *Лоқы*. *Лоқы* көбінесе иықтан болады да, үнемі ірің ағып тұрумен бірге іші өлі етке айналады да, өз бетімен еш уақытта жазылмайды (Х.Арғынбаев, Қаз. этногр.). Ауруды тудыратын себептер өзгерілмесе, онда сыздауық асқынып жауырға, тіпті *лоқыға* айналады (С.Омаров, Мал. гигиен.).

ЛОҚСУ *Лоқсы етістігінің қимыл атауы*. Жолдасыма қарағым келмейді, қарадым дегенше *лоқсуға* әзір отырмын (Р.Райымқұлов, Бұрылыс.). // *Ыстық өткеннен, ас қорыту жүйесі қызметінің бұзылуынан, т.б. себептерден болатын жайсыз күй*. Егер адам аза бастаса және кекірік, *лоқсу*, құсық сияқты белгілері басталса, тез дәрігерге көрініп, ауруханада жатып емделуі керек (А.Даиров, Хирург.).

ЛОҚСЫ = е.т. 1. *Жүрегі айну, көтерілу; құсқысы келу*. Жас бала бие сүтін ашырқанып, *лоқсып* құшып, жылап қалды (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер). Бір күні ауылдың бір-екі қатыны қабу қағып отыр еді, Ұрқия ауыз үйге барып, *лоқсып*, құсып келді (Ж.Аймауытов, Шығ.). 2. *ст.и.б.ауыс*. *Жүрек түкпірінде жатқан ішкі сырын ақтару*. Бірі әріден білгенсіп мысалдайды, Бірі өзінше түңіліп, күшар қайғы. Жүз *лоқсып* жүректе запыранын, Бірі іштен тынады, құса алмайды

(М.Мақатаев, Шығ.). Түспесін деп мезгілсіз жапырағым, Тамырымды суарып жатыр ағын. Өлең – менің шашылған күлкім емес, *Лоқсып* шыққан тереңнен запыраным! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

ЛОҚСЫҚ зат. *Жүрегі көтерілгендік, құсқысы келгендік*. Оны ізінше жүрегі көтеріліп, *лоқсық* қысады (Ө.Қанахин, Жас дәурен). Асқардың басы айналды. *Лоқсық* қысқан соң тұруға өрекеттенді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ЛОҚСЫТ = е.т. *Жүрегін айныту, құстыру*. Шофердің ішкен дәрісі жүрегін көтеріп, *лоқсыта* берді (Б.Дәулетбаев, Парыз).

ЛОҚСЫТУ *Лоқсыт етістігінің қимыл атауы*.

ЛОҚЫ зат.вет. *Мініс көрген жылқы малын ыстықтай отқа қойғандықтан ісіп шығатын қанды ірің, жара*. *Лоқы* қоздырғышы – жіңішке жұмыр гельминттер. Бұл ауруға көбінесе мініс аты жиі шалдығады (ҚСЭ). Шоқтығы шоқыдай боп өлі еттенген *лоқы* жауыр ... Жауырынының басын ірің қуалап қолтығына түскен де, мандамға айналған. Әр жерінен тесіп, анжы байлапты. Сонан аққан қанды ірің аға-аға қара тұяққа дейін сіріленіп қатыпты (Н.Қазыбеков, Саятшылық).

ЛОҚЫ = е.т. *Кернеп келіп, кілт тоқтау*. Ұмтылып еді, астындағы жануар қорс етіп, *лоқып* қалды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жолдастар бейіт барды Құран оқып, Көңіліне уайым мен сана тоқып. Зар еңіреп «бауырым» деп қия алмайды Жүруге көтерілді құйысқан *лоқып* (Қозы Көрпеш.). Дуана аяқ астынан үріккен жылқыша, жарқ беріп, *лоқып*, әнтек тұра қалды да, бұрылып Ақбілекке қарай жүрді (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛОҚЫЛДА = е.т. *Ішті солқылдата жайсыз желу*. *Лоқылда*й желген екі боз өлі қоюланып үлгермеген көштің көк торғынында аппақ қаздай көз тартады (Б.Аманшин, Көкжар). Астындағы сары аты да шаршағандай, қамшы сауырын тіліп өтсе, екіленбей, *лоқылда*й желеді (Т.Әлімқұлов, Сырлы наз). Қаппардың шұбар бестісі ылди-төмен *лоқылдап* іш ауыртты («Қаз. әдеб.»).

ЛОҚЫЛДАҚ с.ы.н. *Лоқ-лоқ етіп, ішті ауыртатын, желісі жайсыз (ат)*. Тарағай мінген сүйегі ірі апсиған қара қазан ат ере алар емес. Қалып қоя береді. Тебінсе – желеді. *Лоқылдақ* (Ә.Тарази, Асу.). Ақтотының астындағы – жаңа-жаңа шыр бітіп келе жатқан *лоқылдақ* ат. Не желіске, не аяңға жоқ (Б.Тоғысбаев, Асыл адам.).

ЛОҚЫЛДАТ = е т. *luti* солқылдата жай-сыз желдірту. – Бұл – қылмыс! Қылмыс! – деп ол, бастырмалата, Нұралының сөзін тыңдамай, жирен қасқаны *л о қ ы л д а т а* жөнелді (М.Ысқақбаев, Қырық қыз). Жолаушы кешкі самолетке ілікпек боп, қырсау аланы *л о қ ы л д а т а* желді (Т.Әлімқұлов, Сейтек.).

ЛОҚЫЛДАТУ *Лоқылдат етістігінің қимыл атауы.*

ЛОҚЫЛДАУ *Лоқылда етістігінің қимыл атауы.*

ЛОМ з а т. *Сүймен* (қатты жерді оятын, қиы сүйір, жуан темір). Жер жалғанда қатты. *Л о м* ды салғанда шақ етіп кейін серпеді (І.Жансүгіров, Шығ.). Қайла, *л о м*, күректерін алып, бейітке таман бара жатқандар да көрінеді (К.Оразалин, Жексен).

ЛОМБАРД з а т. *Жеке тұлғаларға кепілдікке мүлік алып, қарыз ақша беретін мекеме, несие орны. Л о м б а р д т а* кепілге алынған заттың 75 процентінің құны төленеді (ҚСЭ). Заттарды *л о м б а р д т а р д а* сақтау Кодекске сәйкес ломбардтың қалыпты уставы бойынша реттелінеді (ҚазССР азамат. кодексі). Кепілзатпен қамтамасыз етілген несие сомасы *л о м б а р д қ а* уақытында қайтарылмаған жағдайда ол нотариустың атқарушылық жазбасы негізінде кепілзатты сата алады (ҚҰЭ).

ЛОМБАРДТЫҚ с ы н. *Ломбардқа қатысты, ломбардпен байланысты.*

Ломбардтық несие. экон. *Ломбардтар немесе банктер вексельдерді, бағалы қағаздарды, оңай өткізілетін құндылықтарды, мүлікті, сондай-ақ, тауарлар мен тауар құжаттарын кепілге ала отырып беретін несие.* Егер *л о м б а р д т ы қ н е с и е* мерзімінде өтелмесе, меншік құқығы несиегерге ауысады, ол мүлікті өткізеді және түскен ақшадан борыш сомасын есептелген пайызбен бірге ұстап қалады (Қаржы-экон. сөздігі).

ЛОҢҚА з а т. *Лоқы.* Молда молақ қаламды жауыр аттың *л о ң қ а с ы н а* наққан қанды іріңдей, қызғылт сары сияға малып алып жүгіністі жазуға кірісті (І.Жансүгіров, Шығ.). Мынаны көрдің бе, Малдықтан кетіпті. Тақ түбіне жетіпті, Ыстық қойып, *л о ң қ а ғ а* шаптырып, Өкпесінен ері әбден өтіпті (І.Жансүгіров, Шығ.).

ЛОПАРДАЙ с ы н. *Дәу, ұлкен, зор.* «Саятқа» деген сөзді айта беріп Жұрынбайдың өңі қуқылданып, әлденеге тітіркене қалды. Оның *л о п а р д а й* денесі тезінен жалт бұрылып, бетін күнбатысқа қаратып алды (Б.Қыдырбекұлы, Мысық тұтқыны).

ЛОРД [ағыл. lord] з а т. *Ағылшын дворяндарына берілетін ең жоғары атақ (титұл) және сол атаққа ие адам.* Граф Шефстбери, басқаша айтқанда, *л о р д* Эшли, фабрикаларға қарсы аристократтық – филантроптық жорықтың басшысы болды (К.Маркс, Капитал). Жуан қарын өңкей *л о р д т а р*, Вьетнамды «қырық жілік» қып, Қырып-жойып бөліп жатады. Кінәсі жоқ мыңдаған жан, Бомба түсіп өліп жатады (А.Тоқмағамбетов, Шағалалы.).

ЛОСОСЬ з а т. з о о л. <лат. salmo> *Тек қана тұщы суларда ғана көбейетін, уылдырығы қызыл, өте бағалы ірі балық. Қазақстанның өзендерінде таяуда өткен жылдардың өзінде-ақ қызыл балықтар мен л о с о с ь тұқымдас балықтар мол болатын (К.Күленов, Қазақст. балық.). Киыр Шығыс суларындағы л о с о с т а р – кета мен горбуша өздеріне кішігірім қорған соғатыны анықталды (Ж.Әбиев, Биология.).*

ЛОСЬОН [франц. lotion] з а т. *Терісі құрғақ бетті сүртіп, тазартып, жұмсартуға арналған хош иісті сұйықтық.* Құрғақ бет арнайы күтімді тілейді. Оны ертелі-кеш *л о с ь о н* мен сүртіп тұрған жөн («Мәдениет және тұрмыс»). *Л о с ь о н д а р* майлы теріге, бірқалыпты және құрғақ теріге, сондай-ақ тым тершең кісілерге арналып шығарылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

ЛОТ¹ [ағыл. lot] з а т. э к о н. *Аукционға қойылған тауар.* Аукционшы *л о т* бойынша сауда-саттыққа қатысушылардың аукциондық нөмірлерін жариялайды, бағаны бекітеді және оны арттыруды ұсынады (Қаржы-экон. сөздігі). *Л о т* бойынша сауда-саттық бағаның барынша көп болуына дейін жүргізіледі («Егемен Қазақстан»). *Л о т* үшін ең жоғарғы баға ұсынған қатысушыны аукционшы жариялайды («Егемен Қазақстан»).

ЛОТ² [гол. lood] з а т. *Кеменің үстінде тұрып, теңіздің, өзеннің, көлдің тереңдігін өлшеуге арналған навигациялық аспап.* Қол *л о т ы*, механикалық лот және гидроакустикалық лот болады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі).

ЛОТ³ [нем. Lot] з а т. *Үш мысқалға немесе 12,8 гр тең салмақ өлшеуіші.*

ЛОТЕРЕЯ [франц. loterie] з а т. *Әртүрлі зат, ақша ұтып алуға болатын ойын және соның сатып алынған билеті.* Бұл *л о т е р е я* д а әртүрлі заттай ұтыстар ойналады («Қаз. әдеб.»). Ол көбінесе газеттердегі лотерея тираждары кестесіне үңіліп, өзінің *л о т е р е я* билеттерін тексерумен болған (Қ.Сауыркенов, Құмдағы.).

Лотерея билеттеріне ұтыстың шығуы кездейсоқ оқиға, сондықтан ұтысты ешкім де әдейі шығара алмайды (Қаржы-экон. сөздігі).

ЛОТО [франц. *loto*] з а т. о й ы н. *Нөмірлері бар ағаш кубиктермен соған орай нөмірленген қағаз дәстелерін (жолдарын) жауып ойнайтын ойын.* Шам жағылып, ел орынға отырған кез. Қажығали екеуіміз *л о т о* ойнап отырмыз (С.Омаров, Дала.). Шаң-шұң шіңкілдесіп, көндегі ақшаға таласып, бет жыртғысып, *л о т о* салынған күс дорбаны көкпар тартқандай жұлқыласып, сілкініп жатқан жеңгейлер айналаны бастарына көтерді (М.Рашев, Бетің қисық.). Беркін осы уақытқа дейін әлі бірде-бір рет *л о т о* ойнап көрген емес (М.Дүйсенов, Ант).

ЛОТОС [грек. *lotos*] з а т. ө с. *Шамгүл (жұпар иісті, ақ түсті, ірі гүлі бар су өсімдігі).* Біздің елімізде *л о т о с т ы ң* ең көп өсетін жері – Волганың Каспийге құятын маңайы (Т.Таубаев, Жасыл әлем.). *Л о т о с т ы ң* қоңыржай аймақ пен тропиктік жерлерде өсетін жаңғақты лотос және сары лотос деген түрлері бар (ҚҰЭ).

ЛОЦИЯ [гол. *loodsen*] з а т. 1. *Қайықтар, кемелердің суда жүзуімен байланысты теңіздер, су жолдары, жүзу сапорлары мен жағалауларды зерттейтін ғылым саласы.* 2. *Теңіздің, көлдің немесе өзеннің сипаттамасын беретін навигациялық құрал.* *Л о ц и я* кеме жүргізуде басшылыққа алынады, әуе жолында да қолданылады (Қ.Құрманов, Физ. геогр. сөздігі).

ЛОЦМАН [гол. *loodsman*] з а т. *Кеме жүзе алатын жерлерді жақсы білетін жол көрсетуші, жолбасшы.* Кемені судың бетімен ғана емес, ойқы-шұйқы теңіз түбімен жүргізе аларлықтай шебер басқара білгендер ғана *лоцман* саналады (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). Ол *лоцман* болып, кеменің мұхиттағы қатерлі жартастар арасынан өтуіне көмектеседі (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

ЛӨК з а т. с ө й л. *Үлек.* Шудалары сала құлаш желкілдеген қос өркешті бұралармен бірге, ор қояндай сидиған жаңа туған құлындай тықыр жүнді, арабы қызғылт нарларымен аралас, үстіне сегіз қанат ұй тиесең де мыңқ етпейтін *л ө к* тұқымдас аруаналар (І.Есенберлин, Қаһар). Аруана туар *л ө к т е н*, Ақиық туар түлектен, Тұлпар туар жүйріктен, Сұңқар шығар үйректен (К.Әзірбаев, Шығ.).

ЛӨКЕТ¹ з а т. *Үлкен жалпақ пышақ.* Қоңырқұла беліндегі *л ө к е т* пышағын суырып алып, дорбаның жібін кесіп жі-

берді (І.Есенберлин, Қаһар). Түйе жүндеу үшін арнайы жасалған құрал болмайды, оған күнделікті үй шаруасына пайдаланын үлкен *л ө к е т* пышақ қолданылады (Х.Арғынбаев, Этногр. очерк.). Дәл осы кезде Бөкенің ұлы Қадірбек осы күнге деп әдейі сақтаған бір ақсарбас ісек қойды сүйреп әкеліп, тоғанның ернеуіне шықты да, басын құбылаға қаратып, *л ө к е т* пышақпен орып жібереді (Қ.Жұмаділов, Тағдыр).

ЛӨКЕТ² з а т. ж е р г. *Соқаның жүзі.* Мына соқаның *л ө к е т і н* таптатып алу керек екен (Қазақ тілі.аймақ. сөздігі).

ЛӨККЕБАЙ [ор. *легковой*] з а т. с ө й л. *Жеңіл мәшине.* Қарекен «*л ө к к е б а й д ы ң* ізі ме, әлде күрзебайдың ізі ме екен» деп есегінің үстінен еңкейіп үңіліп кеп қалады. Бірақ ажырата алмады (Т.Нұрмағамбетов, Қош бол.). Анада көрдім-ау, *л ө к к е б а й д ы ң* үсті «тірі пейіш» екен ғой. Жүргенде мәртебеңді өсіріп, көңіліңді судай тасытып жібереді (І.Қожабаев, Қансонар).

ЛӨКТИР [ор. *доктор*] з а т. с ө й л. *Дәрігер.* Өлгенді тірілтпеді демесең, бүгінгі *л ө к - т і р і ң* қолынан келмейтіні жоқ сияқты ғой (Ж.Арыстанов, Естен кетп.). – Хасеке, Хасеке, *л ө к т і р і ң* *л ө к т і р* емес екен, – деп мысық мұртты сары жігіт санын шапақтап, ішін басып күліп, селкілдеп қалды (С.Адамбеков, Қожанасыр.).

ЛӨКІЛДЕ = е т. с ө й л. *Лоқылда.* Бұлар бірде *л ө к і л д е п* кеп зымыраса, бірде күшеніп тырмысады (Б.Нұржекеев, Бір ғана.).

ЛУНАХОД [ор. з а т. т е х. *Ай бетінде зерттеу жұмыстарын жүргізетін, өздігінен жылжитын автоматты станция.* 1973 жылғы 16 январьда «Луна-21» планетааралық автомат станциясы – Москва уақыты бойынша 4 сағат 14 минутта Айдың Айқындық теңізіне советтік екінші «*Л у н а х о д - 2*»-ні» түсірді (ҚСЭ).

ЛУПА [франц. *loupe*] з а т. *Ұсақ нәрсені үлкейтіп көрсететін оптикалық құрал; үлкейткіш шыны.* Өсімдіктің ірі-ұсақтығына қарай, олардың ішкі құрылысын жай көзбен де, *лу п а м е н* де және микроскоппен де көруге болады (Т.Мұсақұлов, Ботаника.). Жыныс құраушы минералдар *лу п а н ы ң* жәрдемінсіз-ақ оңай ажыратылатын түйірлерден тұрады (гранит) (К.Сапарбайұлы, Геология.). Әрбір жонудан кейін шебер алмасты үлкейткіш *лу п а м е н* қарап алып, қайта жона бастады (О.Бейсеев, Жөнімпаз.).

ЛУҒАТ [ар. *لغة*] з а т. е с к і к і т . 1. *Тіл, сөз, сөйлеу мағынасында.* Сөздің өзін танытатын белгі – тіл яки *л ғ а т* белгісі болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Сондықтан

сөз өнерінің ғылымы, шығарманың тіл өңі жағынан тіл *лұғат* қисыны болып, мазмұн жағынан қара сөз жүйесі, дарынды сөз жүйесі болып бөлінеді (А.Байтұрсынов, Шығ.). Өңін танымай яки аңғармай бірін-бірінің орнына айтса *лұғат* дәлдігіне кемшілік келтіреді (А.Байтұрсынов, Шығ.). **2. к ө н е.** **Сөздік.** Сөздікті көне түркі тілдерінде *лұғат* деп те атаған (І.Кеңесбаев, Тіл термин. сөздік.). Ғылымның көп тарауларының терминдерін түсіндіретін орысша-қазақша *лұғаттар* кейінгі жылдары көптеп басылып келеді («Қаз. әдеб.»). Оңай кітаптарын оқып көреді, ұқпаған сөздерін теріп, жазып алады, сұрастырады, *лұғаттан* қарайды, сөйлейін деп тыраштанады, бола қоймайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). **3. Кітап, жазба, заң, заңнама мәнінде.** Шұғылдан басқа кісі баласын орысша оқытпасын деген қай *лұғатта* жазылған. Жүніс еке? – деді Аманғали (Х.Есенжанов, Ақ Жайық).

ЛҰҒАТТЫ сын. с ө й л. **Ұлағатты.** Елдегенде сарқылмас қиялы бар, Ары таза, *лұғатты* ұялылар Төс қақпай-ақ доспын деп, дос боп өтер, Қандай жақсы болғаны зиялылар (К.Салықов, Жезкиік).

Лұғатты сөз. *Өнегелі, ойлы, парасатты сөз.* Мырза Тұрсын-заде Ташкентте жүріп шығыс әдебиетімен бірге батыс ойшылдарының *лұғатты сөздері* мен қаруланды (С.Мәуленов, Үркер.). Ол ұстаздық өнерінде жемісті еңбек етумен бірге, артына *лұғатты сөздер*мен байсалды да құнды пікірлер қалдырды («Қазақст. мұғ.»). Бір-екі рет *лұғатты сөз* сөйлеп ем. Содан бері іс талқылайтын жерге қоспай қойды... («Қаз. әдеб.»).

ЛҰҚСАТ з а т. с ө й л. **Рұқсат.** Екі солдат түнімен күзетіп отырды, тысқа *лұқсат* сұрап шығамыз (С.Сейфуллин, Тар жол.). – Отағасы-ай, жаурап келеміз. Үйіңе кіргізбесең де, қораңа түнеп шығуға *лұқсатың* болар ма екен? – деді қыздың шешесі (Ғ.Мүсірепов, Ұлпан). Император хазірет Түркістан жұртында Прогимназия деген екі медресе ашпаққа *лұқсат* беріпті («ТУГ»).

ЛҰҚСАТСЫЗ сын. с ө й л. **Рұқсатсыз.** Сарыбала Әділовтің кабинетіне *лұқсатсыз* кірді (Ғ.Мұстафин, Көз көрген). – Батырдың әйелін неге *лұқсатсыз* әкетіп бара жатырсыңдар? (М.Жұмағұлов, Қыран.).

ЛҰП: *лүп етті.* а) *Жүрек дір етіп, сезе қойды.* Алмастың жүрегі *лүп етті* де, ізінше дүрсілдеп, жиі соғып кетті (З.Қабдолов, Өмір.). Балағатқа толмаса да, үрген

торсықтай, аспан көз, әдемі қызды көргенде, жүрегі құрғыр *лүп ете* қалушы еді («Қаз. әдеб.»). ә) *Ақырын ғана леп есті, желміді. Лүп еткен* самалдай солса да бір көңіл толқытар ой бұған қонбайтын сияқты (Ұ.Доспанбетов, Сырғалы.).

ЛҰП-ЛҰП: *жүрегі лүп-лүп соқты [етті]. Алып-ұшып, үсті-үстіне дүрсілдеді.* Абайдың көңіліне Тоғжанның шолпысы шылдыр-шылдыр етіп, ап-анық естіліп бара жатқан сияқты. *Өз жүрегінің лүп-лүп соққан* қатты толқын ырғағы (М.Әуезов, Шығ.). Сұлтанмахмұттың *жүрегі* кешеден бері тіпті *лүп-лүп соғады* (Д.Әбілев, Ақын.). Ата-анасы ұлының Абыройын тіледі. Алыс сапар шығуы, *Лүп-лүп етті жүрегі* (О.Шипин, Дастан.).

ЛҰП = е т. с ө й л. **Лүпілде.** Мәлікенің жүрегі қазірде шектен тыс *лүпіл* соғып, әлдеқайда алып ұшқандай (Д.Әбілев, Арман.). Есейдің қазіргі кең тыныс алып, *лүпіл* соққан жүрегі бүкіл жаны бар әлеммен сырласып, таяудағы тақау тұрған қуанышын жырламақ па? (Ә.Нүрпейісов, Күткен күн.).

ЛҰПІЛ з а т. *Жүрек қағысының бүлкілі.* Жүрегінің соғуы жиілеп, *лүпіл* күшейген тәрізденеді (С.Сейтов, Сөз сұра.). Бар дыбыс сылқым, сұлу бітімімен Жүректің жаралады *лүпіліне*. Табады ол таңғы арайдан іздегенін, Таулардың тұманданған түтінінен (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Жүрек лүпілі. *Тыныс-тіршілік белгісі.* Сезім – *жүрек лүпілі*, Сезім – тілі төзімсіз. Тас болмадық, шүкірлік, Қатып қалған сезімсіз (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тіл – ұлтымның *жүрегі лүпілін* Алла қолдаған. Тіл – елдіктің тірегі Ежелден тағдыр жолдаған (К.Салықов, Жезкиік). Шыр бұзбастай үнсіз ғана күрсінген, Үндеседі еренғайып тылсыммен. Ұлы *жүрек* ұласып тұр *лүпілі* Менің шағын кеудемдегі дүрсілмен (К.Салықов, Жезкиік).

Лүпіл қақты. *Жүрек қағысы жиілеп кетті.* Ақықтың жүрегі біртүрлі *лүпіл қағып* кетті (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Маған қарап жымияды біреуі, Баяғы сол алабұртқан реңі. Жолға қарап... Жауап күтіп тұрғандай Әлі күнге *лүпіл қағып* жүрегі (С.Жиенбаев, Алтын қалам.).

ЛҰПІЛДЕ = е т. *Жүрек соғуы жиілеп, бүлкіл қағу.* Қуаныштан *лүпілдеп*, Жиі соқты жүрегі. Жас баланың осы еді, Бірінші ойы – тілегі (О.Шипин, Дастан.). Өлең деген – тіршіліктің тірегі. Іші толы жақсы адамдар нұр-өңі. Толғағында қос шумалың жатады Қыз бен жігіт *лүпілдеген* жүрегі

(К.Салықов, Жезкиік). Бар еді онда – жұпар гүлдің иісі, *л ү п і л д е г е н* жүректердің тынысы. Бар еді онда аққулардың үні мен Жұмақтағы зәмзәм бұлақ дыбысы (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

ЛҮПІЛДЕТ = е т. *Жүрек соғуын жиілету, лүпіл қаққызу*. Кенет бір ой Құрышпай жүрегін *л ү п і л д е т і н*, қаттырақ соқтырды (З.Шашкин, Теміртау). Адам өмірі кітаптан оқығанда жаның ауыра бермейтін, енді көзіңмен көргенде, сенің жүрегіңді *л ү п і л д е т і н*, сезімді оятпай қоймайды (Ж.Өмірбеков, Қызыл су).

ЛҮПІЛДЕТУ *Лүпілдет етістігінің қимыл атауы*. Кім біледі, қай аралық екенін, әйтеуір бір қамқорлықтың сен дегенде Жаксылық жүрегін *л ү п і л д е т у і* анық (Ф.Сланов, Арман.).

ЛҮПІЛДЕУ *Лүпілде етістігінің қимыл атауы; жүрек қағысы жиілеу*. Сезінген жамандықты бұрынғыдан бетер сезе түскендей, жүрегіміңді *л ү п і л д е у і* күшейген сияктанып, тынысым тарыла бастады (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.). Әлденені сезгендей үшеуінің де жүрегі *л ү п і л д е у д е* (Ә.Әбішев, Найзағай).

ЛЫҚ: лық етті. *Пәрмендеп келіп, кенет іркіле қалды*. Бір мезгілде астымдағы атым *л ы қ е т і н* шұқанаққа түсіп кеткендей болды да, мойнын созып жіберіп, жүзе жөнелді (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). Сонда ол сасқанынан саған қарсы кеудесін көтере берген кезде, *л ы қ е т і н* тірей қалсаң саған көп жеңілдік келеді (Қ.Бадыров, Өткендер.).

Жүрегі лық ете қалды [түсті]. *Қатты қорықты, үрейленді*. Кәмиляның да *ж ү р е г і л ы қ е т е қ а л д ы*. «Бүлдірген екем» деді іштей («Лен. жас»). Енді байқадым, анадай жерде Рүстем бастық түр екен. *Ж ү р е г і м л ы қ е т е т ү с т і* (Т.Иманбеков, Үш ай.).

Лық тойды. *Кеңірдегіне келгенше, ыңқия ішіп-жеді*. Жайлаудан қайтқалы айран-шалабымды алаңсыз ішкенім бүгін болар. Алмаға да шүкір, *л ы қ т о й д ы қ* (Ф.Мүсірепов, Оянған өлке).

Лық тойдырды. *Әбден ішкізіп-жегізді*. Мамасы Әминаны күндіз кілегей, қаймақ пен бөкпенге *л ы қ т о й д ы р ы н* тастайды (А.Жағанова, Еркежан).

Лық толды [толтырды]. *Қанасынан асты, меймілдеді*. Тап түс кезі болғанда, талайдан қаңырап иесізденіп тұрған жәрмеңкенің басы баяғысынша аттылы-жаяу болып кернеген ел тобына *л ы қ т о л д ы* (М.Әуезов, Қилы заман). Комиссар Егоровтың үйі шақырылған

адамдарға аузы-мұрнынан шығалық *т о л д ы* (Ә.Нұршайықов, Ақиқат.).

ЛЫҚА: лықа тойды. с ө й л. *Лық тойды*. Ет үстіне күрт езген сорпа ішіп, қонақтар әбден *л ы қ а т о й ы н*, қол жуып болған кезде барып Байқазы қайтадан сөз бастап, Мұхитқа сөйле дегендей белгі берді (М.Қаратаев, Далада.).

Лықа толды [толтырды]. с ө й л. *Лық толды*. Балалар клеенка қапшықтарын *л ы қ а т о л т ы р ы н*, аузын байлағанда күн таудан асып кетіп еді (Қ.Жаркенов, Тауда.).

ЛЫҚИ = е т. *Мейлінше ішіп-жеп ыңқия тою*. Ол бұдан бұрын *л ы қ и я* ішкен секілді (К.Тоқаев, Көмескі із.). Әкім екеуі дәу ағаш шарамен шүпілдетіп, күрт езген майлы сорпаны да сіміріп алып, *л ы қ и ы н* шегіне берді (Ә.Әзиев, Жез тау.). Кенжекеңнің үш жасар Нұрғожасы жаңа піскен сары бауырсаққа *л ы қ и я* тойып алғаннан кейін, онымен автопоезд ойнай бастады (Ердің даңқы.).

ЛЫҚИТ = е т. *Тойғызу, толтыру, ыңқиту*. – Әй, Шағай, чемоданың зілдей екен, күрт-майға *л ы қ и т қ а н с ы ң* ғой деймін! – деп жымыңдайды Нұри (М.Иманжанов, Көк белес.).

ЛЫҚИТУ *Лықит етістігінің қимыл атауы*.

ЛЫҚИЫС = е т. *Жапатармағай мейлінше ішіп-жеу, ыңқиысу*. Жарықтықтар тартатынын тартып, аузы-басын қисандасып, делбе болған мал секілді бірсыпыра селкілдеп, шұлғысып болған соң, екі сағаттай күтіп отырған етті жеп *л ы қ и ы с ы н* ұйықтады-ау (С.Торайғыров, Танд. шығ.).

ЛЫҚИЫСУ *Лықыыс етістігінің қимыл атауы*.

ЛЫҚИЮ *Лықи етістігінің қимыл атауы; ыңқия тою*.

ЛЫҚ-ЛЫҚ: лық-лық етті. *Аузы-мұрнынан шықты, сыймай кетті*. Емдеуші мұндай көп болар ма, үйге сыймай, *л ы қ л ы қ е т е д і* (С.Торайғыров, Мағынасыз.). Шағындау келген залдың іші ақ бандыларға *л ы қ л ы қ е т е д і* (Ә.Әбішев, Терең тамыр.).

ЛЫҚСУ *Лықсы етістігінің қимыл атауы*.

1. Кернеп келіп, кедеріден аса алмай, қайта ығысу. Аралдардың деңгейі төмендеген соң теңіздің *л ы қ с у ы* мен қайтуы да Венеция өмірінде кәдімгідей әсер ете бастаған – мұндай кезде су деңгейі көтеріліп, гондолалар аласа көпірлердің астынан өте алмай қалады екен (С.Абдрахманов, Елдік сыны).

2. Сырғу. Бұлардың ендігі бітірері – лифтімен жоғары көтеріліп, төмен *л ы қ с у*, таңсық дүниені тамашалау, өзара дауыстап сөлемдесу (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

ЛЫҚСЫ= е т. 1. *Кернеп келіп, кедергіден аса алмай, қайта ығысу.* Анау менің сойылым тиген ұры *лы қ с ы п* барып, аттың жалына жабысыпты (Қ.Шөкенов, Біздің Ілияс). Толған айдай төңкеріліп, толықсып, Жел тербесе, толқындайды көл *лы қ с ы п*. Сабатының самалына сергисің, Ұзақ жолдан барғаныңда шөл қысып (С.Мәуленов, Алыс кет.). 2. *Кенет сырғып барып, кілт тоқтау.* Сол жерден мұз құрсауын тесіп шыққан ағын су жаңағы тасқа келіп соғады да, күміс көбігін аспанға шашыратып, кейін *лы қ с и д ы* (С.Шаймерденов, Мінез). Күрекпен тыққыштап қабылдау бункерінің көмейін бетонмен толтырудамын. Бетон *лы қ с ы п* барып тағы тоқтайды (А.Жақсыбаев, Менің дос.). Пештің аузы ашылса *лы қ с ы п* ащы түгін тебеді. Үрлей-үрлей өңешің қызарады, көзіңнен жас парлайды (Б.Соқпақбаев, Балалық.). 3. а у ы с. *Бойды керней, түйдектеле келу (ой, сезім).* Саған ұқсас бір жел бар көңілімде, Саған ұқсас бір жел бар өмірімде. Әлсін-әлсін бір толқын *лы қ с ы п* келіп, Дауылдатып кетеді мені күнде (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Оралханың басын бір жаққа кербұғыша қисайтып алып, қасын кере көкке қарап ақырын шашын сілкіуі кейде ақырын ғана іліп қана кетіп, тауып айтқан өз сөзіне айызы қана миығынан жымиып тұруы, алқалы топтың алдында сөз тигенде бөгетті бұзған тасқын судай *лы қ с ы ғ а н* сезімнің жетегіне еріп, егілте, төгілте сөйлеуі – қайсыбірін айттайын-ай, бөрі-бөрі тек Оралханға ғана тән, жаратылысы ерек таза жанына жарасып тұрар бөлек мінез еді-ау («Қаз. әдеб.»). *Лы қ с ы п* келіп тығылды, Тулаған ойлар көмейге. «...Жұрт билесе егер мұнымды, Қарабет Ақжан демей ме?!» (М.Мақатаев, Шығ.). 4. а у ы с. *Жүйткү, ығысу, көшу, орын ауыстыру.* Көп адамның қосыла айтқан өні желді күні теңіздей толқып, вокзал үстіне көтерілді де кең проспектіні керней Алатауға қарай *лы қ с ы д ы* (Ә.Нұршайықов, Махаббат.). Ен қоныс, тоқты қоздап, тай құлындап, бір мың боп, ел *лы қ с ы п* қысы-жазы (Батырлар жыры).

ЛЫҚСЫТ= е т. 1. *Лық еткізу.* Тәуке сиыр мүйізінен істеген көк ала шақшаны ердің қасына қағып-қағып қойып, насыбайды алақанына *лы қ с ы т қ а н* сайын қасын кереді (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Оның үстіне ащы айранды таздың басына құймасаң, ішуге онша көңіл де шаба бермейді-ау, арпаның қауызды талқанына қосылған соң көкірегіңнің басын тіліп түсіп, аузына қара суды *лы қ с ы т а д ы* да тұрады («Жұлдыз»). 2. *Кенет бос жіберіп*

қалу. Серғали атын ысқыртып айдап, делбені бірде сірестіре тартып қалып, бірге *лы қ с ы т ы п* босатып жіберіп, шіреніп отыр (С.Омаров, Өмір.). 3. а у ы с. *Кернету, толтыру.* Ой, Сандықтас, Сандықтас – Атамның қонған жайлауы! Бал татыған бағланның Езілтіп етін шайнауы Сенің арқаң емес пе *Л ы қ с ы т ы п* малды айдауы (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

ЛЫҚСЫТУ *Лықсыт етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫҚУ *Лықы етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫҚЫ= е т. с ө й л. 1. *Лықсу, сырғу.* Шоқан аты еңіске төмендегенде басынан *лы қ ы п* түсіп қала жаздап, өрге тырмысқанда жаясынан сыпырылып қала жаздап, Оқжетпестің желкесіне әрең дегенде көтерілді (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Қуып жеткен сең қырындай өте беріп, қайықты жамбасынан сүзіп қалды. Қайық *лы қ ы п*, алдыңғы сеңнің үстіне шығып кетті (Н.Ғабдуллин, Қызық дәурен). 2. *Ернеуіне келу, лық-лық ету.* Жапал шлюзге төніп кеп, екі қолымен серіппені қапсыра ұстап ап жоғары серпе көтеріп қалғанда, *лы қ ы п* тұрған мөп-мөлдір ағын су лақ етті (А.Байтанаев, Қайнар.). Содан соң жағалауға ентелей емініп, одан суала шегініп, қайтадан *лы қ ы ғ а н* майда толқынға алақанымды тостым. Мәңгілік Хазар теңізі («Жұлдыз»).

ЛЫҚЫЛ з а т. *Бастың солқылдап ауруы.* Қайшының сытыры. Жүректің дүрсілі. Басымның *лы қ ы л ы*. Бөрі бірлей қаумалап мазамды алып қойғандай (Т.Иманбеков, Үш ай.). Жәгердің самайының *лы қ ы л ы*, жүрегі әлі аузына тығылып отыр екен (Қ.Ысқақов, Бұқтырма.).

ЛЫҚЫЛДА= е т. 1. *Босап кету, солқылдау.* Шөлдеген соң суы бар ма екен деп, әрі мынау кетпенімнің басы *лы қ ы л д а п* босай берген соң, кетпеніңіздің шүйдесімен ұрып алғалы келіп едім (А.Тоқмағамбетов, Жыр күмбез). Сабақ басталып кетті. Шындап ауыра бастағанымды сонда білдім. Шекем *лы қ ы л д а п*, жүрегім лоблыды (Б.Нұржекеев, Бір ғана.). 2. *Шүңілдеп толу, керней түсу.* Менің көкейімде айтар сөз көп, *лы қ ы л д а п* келіп тұр (З.Шүкіров, Сарша тамыз). Қара шанақтың көмейінен *лы қ ы л д а п* төгілген майда әуезге өзі де құлақ түріп, еліге тыңдап отыр (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

ЛЫҚЫЛДАТ= е т. *Аузы-мұрнынан шығарып толтыру.* Тасқара екі шелек алып шығып кетті де, біраздан кейін *лы қ ы л д а т ы п* алып келіп, сылқ еткізіп қоя салды (Т.Жармағанбетов, Сентябрь). Таң атысымен

шоферлар машиналарына тақтай, отынды *л ы қ ы л д а т а* тиеп, колхоз құрылысына жөнеліп жатады (Ақ бидай).

ЛЫҚЫЛДАТУ *Лықылдат етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫҚЫЛДАУ *Лықылда етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫҚЫЛЫҚТАП ү с т. *Ақырындап, жайлап.* Ақырын келіп еді *л ы қ ы л ы қ т а п*, Құйрығын тігіп алды шиыршықтап. Желіккен ат желге ермей тоқтасын ба, Ойын салып ұстатпай кетті зыптап (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

ЛЫҚЫТ = е т. *Лықсыту, сырғыту.* Қатар жегілген үш сұлу ат, делбе қағылып қалғанда қамыттарын *л ы қ ы т ы п* қап, алға тарта жөнелді (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Енді бір *л ы қ ы т с а* суға күмп беретін түрі бар (Т.Ахтанов, Үндістан.). Жақындадық, балақайым, жақындадық! – деп, диуана Ақбілекті тағы бір *л ы қ ы т ы п* жауырынына таман шығарды (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ЛЫҚЫТУ *Лықыт етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫП е л і к. *Тез, жылдам қимылды, қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Лып етті [берді]. *Жып берді, тез қимылдады.* Мен ысықырып қалсам – Қанды жауыз *л ы п е т і п*, Құрдай жорғалап жетіп кеп Сайқалданып, қолымды итше жалай, Әмірімді қылмасқа, Көзіме үңіліп қарайды (Ж.Аймауытов, Шығ.). Ол өз мінін өзі сезгендей *л ы п е т і п* ішке кірді де, ағасының қосауыз мылтығын жүре оқтап қайта шықты (Ә.Әбішев, Найзағай). Құмды құшқан қу тақыр баққа айналып, Суық аяз күйдірген оттай қарып, Әлсіз жүрек әл жиып алатындай, Аракідік *л ы п е т і п*, тоқтай қалып (М.Мақатаев, Шығ.). *Л ы п беріп* түйенің алдын орағытып өткен Құрбан қамшысын үйіре ұмтылды (Р.Райымқұлов, Қыз – айна).

ЛЫПА [ар. لباس] з а т. 1. *Әбден тозығы жеткен, көнетоз киім-кешек.* Көп керек пе адамға? Көп керек пе? Жоқ біреуде *л ы п а* да, Жоқ қорек те! Жапырағы және де бұтағы бар Жарлылардан байырақ көк терек те! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан). Қоңыр тон, шоқпыт бөрік, киіз етік *Л ы п а* жоқ тыр жалаңаш балалар да (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жарбиған жаман тымақ, тұлдыры қалмаған шидем шекпеннен бөтен *л ы п а ң н ы ң* бөрі үйде қалған-ды (Р.Райымқұлов, Болат.). Оның үстінде жыртық көйлектен басқа *л ы п а* болмағасын, өзіміз жайғастырған неміс офицерінің шинелін кигіздік (Ә.Нұрпейісов,

Күткен күн). 2. с ө й л. *Суға шомылғанда киетін киім.* Әйел пляжға келіп, сары ала атлас халатын сілкіп тастап, суға жүзер *л ы п а с ы м е н* ғана қалғанда жағадағылардың бөрі жалт қарады (Ш.Мұртаза, Жүрек.).

Лыпа болмады. *Пана болмады, қамсау болмады.* Көңіл қайратты болғанмен, көне шекпен етке *л ы п а б о л а м а?* (М.Әуезов, Абай жолы).

Лыпа қылды. *Қамсау етті, лекерледі.* Арестант шекпенін қайғылы денесіне *л ы п а қ ы п* кетіп бара жатқан жалғыз азамат, Абай көзінен қимас жас шығарды (М.Әуезов, Шығ.).

Лыпа таппады. *Лекері қалмады, қорғаныш таппады.* Бір мезет Қамбардың Әшіммен де жолығысқысы кеп лоблыды да, одан пана етерлік *л ы п а т а п п а д ы* (К.Оразалин, Абай.).

ЛЫП-ЛЫП е л і к. *Бірнеше рет тез, жылдам орындалған қимыл-қозғалысты бейнелейтін сөз.*

Лып-лып етті. *Шапшаң, тез, жылдам, ширақ қимылдады.* Сөйтіп қазаннан түскен ет, бір қолдан бір қолға *л ы п-л ы п е т і п*, салқындамай, тоңазымай лезде жетіп тұр (М.Әуезов, Шығ.). Таудай Қажымұқанның қасында қаршығадай боп *л ы п-л ы п е т і п* Әміре жүр (Қ.Бадыров, Өткендер.).

ЛЫПЫ = е т. *Аяғы-аяғына жүкпай, тез-тез басу, зымырау.* Теміржол топырағынан түсіп, табаным жерге тиісімен-ақ, өне бойым бірден жеңілденіп, сахнаға шыққан бишідей *л ы п ы п* келемін (Ә.Нұршайықов, Махаббат.).

Лыпып тұрды. *Нені болса да тез, жылдам істеді; ылдым-жылдым қимылдады.* Қожайынның ыңғайына қарай *л ы п ы п тұр-ған* Гүлсарының арқасында Танабай күреңнің жалына жатып алды (Ш.Айтматов, Қош бол.). Атасы – аңқылдақ, жайдақ, ал келіні болса, сол атасының ойын қасы-қабағынан танып, ыммен қимылдап, ұстарадай *л ы п ы п т ұ р а д ы* (Н.Сералиев, Ыстық күлше).

ЛЫПЫЛ з а т. *Тез-тез істелген шапшаң қимыл-әрекет.*

Лыпыл қақты. *Лып-лып етіп қолды-аяққа тұрмады, шапшаң қимылдады.* Әлмағамбеттің қасына *л ы п ы л қ а ғ ы п* Баймағамбет жетіп келді (М.Әуезов, Абай жолы). Сауда сөресінің ар жағында ақ халат киген ашаң қыздар тық-тық басып, *л ы п ы л қ а ғ а д ы* (М.Мағауин, Құмда.). Қыз бала *л ы п ы л қ а ғ ы п* көрпе төсеп жүргенде, Сәлімгерей мені үй ішімен таныстырды да, жеңілдеу қалшымен тысқа шығып кетті («Қаз. әдеб.»).

ЛЫПЫЛДА = е т. 1. *Зыр қағып, қолды-аяққа тұрмау.* Туған әке-шешесіне бүйтіп бәйек болмайтын Қанипа қолды-аяққа тұрмай, шай қойып, *л ы п ы л д а п* жүр (М.Дүйсенов, Мейман.). Қай жерге келсе де «бізден қателік болды, жөндейміз, орындаймыз, Қасеке, жұмылдырамыз», – деп бригадирлер алдына түсіп *л ы п ы л д а п* тұратын (Т.Ахтанов, Дала.). 2. *Өткір болып тұру, жалаңдау.* Тастың қыры пышақтай *л ы п ы л д а п* тұр екен, алақанын тіліп жіберді-ау (Х.Әдібаев, Таңбалы.). Жүзіндей *л ы п ы л д а й д ы* ұстараның, Құптай ма жаным, жайлы ұстағанын? Үркітіп алам ба деп жасқанасың, Бағында тамылжыған құстар әнін! (Е.Әукебаев, Таң шапағы). 3. *Сөніп барып, қайта жанып шалқу.* *Л ы п ы л д а ғ а н* сықсима шам, Түк көрсетпей, қарауытты жарығы (А.Тоқмағамбетов, Таңд. шығ.). Үлкен қос төрт іргесін жерден қазған, Босаға дал-дал болып құлап тозған. *Л ы п ы л д а п* білте шамы мырс-мырс күліп, Бір төмен, бір жоғары мазақ «жазған» (И.Байзақов, Құралай.).

ЛЫПЫЛДАТ = е т. *Зыр қағып, жылдамдатып қозғалу.* Екі шофер өне-міне дегенше *л ы п ы л д а т ы п*, қуырдақты да алып келді (Ш.Мұртазаев, Қара маржан).

ЛЫПЫЛДАТУ *Лыпылдат етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫПЫЛДАУ *Лыпылда етістігінің қимыл атауы; қолды-аяққа тұрмай тез-тез қозғалу.*

ЛЫПЫҢ: *лыпың қақты. Шапшаң қимылдады, тез-тез қозғалды.* Сиса көйлектері тізесінен жоғары; шаштарына ақ, көк, сары түсті бантик байлаған. *Л ы п ы ң қ а ғ а д ы* (Р.Тоқтаров, Ертіс).

ЛЫПЫҢДА = е т. *Ылдым-жылдым қозғалу, лыпың қағу.*

ЛЫПЫҢДАТ = е т. *Лыпың-лыпың еткізу, лыпың қаққызу.* Ол көзін қылмындатып, танауын *л ы п ы ң д а т ы п*, аузын арандай ашып, тісін ыржитты (І.Жансүгіров, Өңгім.).

ЛЫПЫҢДАТУ *Лыпыңдат етістігінің қимыл атауы.*

ЛЫПЫҢДАУ *Лыпыңда етістігінің қимыл атауы.*

ЛЮК [гол. luik] з а т. *Кеме, танк, ұшақ ішіне кіріп-шығуға арналған қақпағы бар ашық есік. Л ю к т е н* басымды көтерсем, қос

желкенді бір дәу кеме келіп-ақ қалған екен (Ә.Сәрсенбаев, Толқында). Есқара бастаған танкистер *л ю к т і* ашып қарғып түсіп, жалынның ішін жара, балалар үні естілген жерге ұмтылды (С.Бегалин, Жеткіншек). Ұшқыш орманды жерді бірнеше айналып, жан-жағын бағдарлап алды да, самолеттің *л ю г і н* ашты (Ә.Шәріпов, Қапаста.).

ЛЮКС [франц. luxe] с ы н. *Жақсы жабдықталған қонақүй (бөлме), вагон, салон т.б.* Алдыңғы күні Досбек қонақүйде *л ю к с к е* жайғасқан болатын (Қ.Исабеков, Сұңқар.). *Л ю к с т е р д і* дайындатып лифтімен төменге түскен Өтеуәлі сыртқы есікке жетпей-ақ үкімет басшыларын қарсы алды (С.Бегалин, Уақыт.).

ЛЮСТРА [франц. lustre] з а т. *Бір не бірнеше лампа орнатуға болатын аспалы шам; шамдал.* Әр кластың төбесінде жанған тоғыз шамды *л ю с т р а н ы ң* жарығы күндізгідей (С.Мұқанов, Алып. адым.). Төбеде ақ боз үйдің шаңырағындай хрусталь *л ю с т р а* (Т.Тобағабылов, Тағы бір.). *Л ю с т р а* та таңдағанда үйдегі басқа жабдықтарға үйлесетіндей формасын да ескерген жөн («Мәдениет және тұрмыс»).

ЛЮТНЯ [поляк. lutnia] з а т. м у з. *Шертпелі музыка аспабы. Л ю т н я н ы ң* шанағы домбыраға, мойны қобызға ұқсас, 6-16 шек (кейде 24-ке дейін) тағылады (ҚҰЭ). *Л ю т н я н ы ң* шығу төркіні араб, иран елдерінің уд деп аталатын музыка аспабынан басталады. Орта ғасырдың аяғында *л ю т н я* Испания мен Сицилияға, оның сәл өзгеріске ұшыраған түрі Батыс, кейін Шығыс Еуропа елдеріне тарады (Қаз. өнері энцикл.).

ЛЯКРОСС [франц. lacrosse] з а т. с п о р т. *Қалақша таяқпен ойнайтын командалық спорт ойыны.* Канадалық үндістерден тараған *л я к р о с с* ойыны 1904 және 1908 жылдары олимпиялық ойындардың бағдарламасына енді (Спорт. атау. қаз.-орыс. түс. сөздігі).

ЛЯН з а т. к ө н е. 1. *XIX ғасырдың соңы, XX ғасырдың басында Қытайда қолданған күміс ақша бірлігі.* Өткен жылы күзде қытай-жапон соғысында Цин армиясының құл-талқаны шығып, нәтижеде Кореяны қолдан берудің сыртында, миллиондаған *л я н* айып төледі (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). Сіз әлі өкіметке *л я н* төкпейтін бе едіңіз? – деді Демежан оның бетіне қарап (Қ.Жұмаділов, Тағдыр.). 2. *Қытайдағы 31,25 г. тең салмақ өлшемі.*

М

М з а т. лингв. *Қазақ әліпбиінің он жетінші әрпі және осы әрпі таңбалайтын қос ерін тоғысыңқы үнді дауыссыз дыбыс. М* дыбысын айтқанда екі ерін бір-біріне нық тиіп, жымдасады да, фонациялық ауа мұрыннан шығады: бұл да – мұрын жолды үнді. Бұл фонема сөздің қай шенінде болса да келе береді. Мысалы: Мал, мен, мағына, мың, мырс, кеме, темекі, сөйлем, шам т.б. (Қазіргі қаз. тілі). Жұрнақтарда да, шылау сөздерде де, жалғауларда да, *м* жиі кездесіп отырады. Жалғаулардан: тәуелдікте (бала-м, үй-ім, бала-мыз, үй-іміз), жіктікте (бала-мын, инженер-мін), көмектес септікте (балға-мен, қар-мен) т.б. кездесе береді (Қазіргі қаз. тілі). *М* қос еріннің бір-біріне толық жымдасуынан жасалатын мұрын жолды дауыссыз дыбысты белгілейтін әрпіп (Қаз. тілі энцикл.).

Мсаны. физ. *Салыстырмалы жылдамдықты, яғни ұшу жылдамдығының дыбыс жылдамдығына қатысын білдіретін шекті сан (340 м/сек. немесе 1224 км/сағ.). М* ұшу с а н ы н а н асса, дыбыстан төмен жылдамдықтан дыбыстан жоғары жылдамдыққа өтеді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

М а е с і м. **1.** *Біреуден бір нәрсе жайлы сұрау, сұрақ қою кезінде қолданылатын көмекші сөз. Жаңа ашылған гүл едім, Көріне түсіп солам ба? Сізден жәрдем тілеймін Көз жасыммен, ағажан, Күлімдеп көкте жұлдызым Атар м а е к е н маған таң?..* (О.Шипин, Дастан.). Жігіт пе атқа топты жарғызбаған, Әнеки, көкпар кетті андыздаған. Дүркіреп тартып берді қуып соны, Қала м а мұндай кезде қан қызбаған (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бір кезде халықтың алтын жүзігі едік, Дарияның толқынды өріне жүзіп едік, Көнбеген тағдырына пенде бар м а, Несіне өткен күнге кіжінелік (Базар жырау, Шығ.). **2.** линг. *Баяндауыш қызметінде айтылған сөздерден кейін, кейде күрделі баяндауыштың ортасында тұрып, сұраулық мағына тудыратын демеулік; ба/бе, па/пе шылауының фонетикалық варианты. Сұраулы сөйлем: м а, ме, па, пе сұраулы шылаулары, сұрау есімдіктері, болар, шығар, қайтеді сияқты көмекші етістіктердің қатысы, сұрау мағыналы ғой, ау, ше шылаулары, ә, сірә сияқты окшау сөздер, сұрау интонациясы арқылы жасалады* (Қаз. тілі. энцикл.).

М а б а д а шығ. көне. *Мүбәде.* Бұдан кейін жамандық Қайсың қылсаң м а б а д а Аруақ ұрсын құран мен, Қияметке дейін оңалма.

Ұрық, нәсілдің құрсын, Ағаштай бол қуар да (Қазанғап Байболұлы, Еңсегей бойлы.).

М а в з о л е й [лат. mausoleum] з а т. с ө у л е т. *Кесене* (қабір үстіне тұрғызылған монументті құрылыс). Статистикалық дерек бойынша діни мерекелер мен атаулы күндерде Иранның түпкір-түпкірінен және шығыстың басқа елдерінен Мешхед қаласына қажылыққа келгендердің саны 2-2,5 миллионнан асып кететін көрінеді. Ал бір Мешхедтегі имам Реза м а в з о л е й і н д е үш мың адам жұмыс істейді («Парасат»). Саттардың бұдан былайғы өмірі Түркістан шаһарымен тығыз байланысты өріледі. Оған айрықша әсер еткен зәулім ескерткіш – Қожа Ахмет Иассауи м а в з о л е й і («Зерде»). Самарқандта Ақсақ Темірдің анасының м а в з о л е й і бар екен (Ж.Алтайбаев, Ұят-ай).

М а в р [лат. mauri] з а т. **1.** көне. *Ежелгі римдіктердің Мавритания мен Солтүстік Африканың батысындағы тұрғындарға берген атауы. 2.* Мавритания мемлекетінің жергілікті тұрғындары. *М а в р* халқының жалпы саны – 2,6 млн-дай. Негізгі бөлігі Мавританияда, қалғандары Сенегал, Бат, Сахара, Мали, Марокко, Нигерия, Гамбия, Гвинеяда тұрады (ҚҰЭ).

М а г а з и н з а т. **1.** көне. *Зат қоюға, сақтауға арналған орын; қойма, қамба. 2. Дүкен* (тұрмысқа қажетті заттарды сататын сауда үйі, орны). Селонның Москва көшесімен жүрсеңіз универмагты, асхананы, кітап м а г а з и н і н табасыз (Ж.Ертілесов, Туған жер.). Тұтынушылар қоғамының бастығы түрегеліп, Тексенов деген м а г а з и н бастығын бұдан былай бұл қызметке қоя алмайтынын айтты (Қ.Исабаев, Соңғы.). Қазір осыдан бір ай бұрын сельпо м а г а з и н і н д е тұрған жеңіл сары туфлиді Есеналы жібек носкимен киіп келе жатыр (Ж.Тілеков, Қайнар). **3.** *Бір жерге жинақталған бір түрлі элементтер, бұйымдар жинағы.*

М а г и с т р [лат. magister] з а т. **1.** көне. т а р. *Ежелгі Римдегі қызмет лауазымы. 2.* п е д. *Жоғары кәсіби білім бағдарламасын меңгерген тұлғаға тағайындалатын біліктілік және академиялық дәреже. М а г и с т р* – университет немесе оған теңестірілген жоғары оқу орнын бітіріп, бакалавр дәрежесін алған соң, екі жыл қосымша курстан өтіп, ғылым саласы бойынша диссертация қорғағандарға берілетін ғылыми дәреже (ҚҰЭ). **3.** *Осы ғылыми дәрежеге ие адам. 1906 жылы м а г и с т р* М.Я.Голвялоның жүргізген ғылыми химиялық зерттеуі женьшеньнің әсерлі заттары туралы мәселені біржолата шеше алмады (С.Сүбханбердин, Өсімдік – дәрі.).

МАГИСТРАНТ з а т. п е д. *Магистр дәрежесінің емтихандарын тапсырған, бірақ диссертация қорғамаған тұлға.* Жоғары мектептің қазақ тілді студенттері мен *магистранттарына* жоғарыда жасалып жатқан игілікті істердің шапағаты мол боларына сенімдіміз («Жас Алаш»). Бұрынғы кейінтегі жалаң рационалдыққа сүйенген философиядан гөрі адами мәселелерді тереңірек ашып көрсететін, рухани болмыстың қыр-сырын анықтайтын жаңа формадағы, гуманистік негіздегі теорияның студенттер мен *магистранттарға* дәрістелгенін қалаймын («Жас Алаш»).

МАГИСТРАЛЬ [лат. *magistralis*] з а т. *Жол қатынастары, электр, су, телеграф, газ құбыры, канализация жүйесіндегі негізгі бас торап.* Жүк мәшинесін тоқтатып: – Сенің түрің таныс-ей. Не шамалары жетпей мәшинелер қозғала алмай қалғанда көрші Шымкентте қар жаумағандай отырған. Шақпақтың желі ысқырып соғып, Алматы-Термез *магистралін* қалың қар басып қалған («Егемен Қазақстан»). Темір жол *магистральдарының* жеткілікті дамымауы, негізгі қорлар мен жылжымалы құрамның 60 пайыздан астамға тозуы саланың күрделі проблемалары болып табылады («Егемен Қазақстан»). // *Қаланың барлық аудандары арқылы өтетін, көлік көп жүретін үлкен көше.* Қайта құрылымдау кезінде: қалалардың аумағындағы ғимараттарды инсоляциялау және желдетуді сатылап жақсарту әдісімен сауықтыру; аудандар аралығындағы транспорт қатынасын жақсарту үшін ескі көшелерді кеңейту, жаңа магистральдар өткізу; *магистральдар* мен көшелерді жөндеу арқылы қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету (тоннель, өткел, басқа да қосымша құрылыстар салу) қарастырылады («Парасат»).

МАГИСТРАЛЬДЫҚ с ы н. *Ең негізгі, тораптық.* Республикада өткен жылдың өзінде ғана 214 мың киловатт жаңа қуаттар, қырық километр *магистральдық* жылу жүйелері, 16 мың километр электр сым линиялары іске қосылды («Соц. Қаз.»). Бұған қоса ауылға баратын Шідерті *магистральдық* жүйелерін сақтап қалу және лиман аралықтарына су жіберіп отыру үшін жыл сайын 10-15 миллион текшеметр су шығарып, тазалау-сауықтыру жұмыстарын жүргізбей тағы болмайды («Егемен Қазақстан»). «Қазаныңың еркі бар, қайдан құлақ шығарса» демекші, екі шлюз – шүмекке: Майқайың стансасының түбіндегі №3 және

№4 насос стансаларының арасынан шығатын Шідерті *магистральдық* каналының шлюз қақпасы мен Шідерті стансасының түбіндегі №1 плотина-бөгет гидроузелге қожайын Ертіс-Қарағанды каналы 1992 жылдан суға берілетін дотация көзі жабылғаннан бері суды тегін тоғытуды тоқтатып, судың әр текшеметрине баға қойды («Егемен Қазақстан»).

МАГИСТРАТ [лат. *magistratus*] з а т. т а р. *Ежелгі Римде мемлекеттік лауазымдағы адам, биліктің өкілі.* Оны грек қалаларында *магистраттар*, атап айтқанда, Афинде архонттар, Спартада эфорлар анықтаған (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МАГИСТРАТУРА з а т. п е д. *Жоғары білімді бакалавр дәрежесі бар мамандарды магистрлік диссертация қорғауға дайындайтын оқу жүйесі.* *Магистратура* жоғары кәсіптік білімнің үшінші сатысында ғылымның нақты саласы бойынша мамандарға тереңдетілген кәсіптік білім беру міндетін атқарады (ҚҰЭ).

МАГИСТРЛІК с ы н. п е д. *Магистратура жүйесіне қатысты.* Ректорлар [---] жаңадан ашылып отырған халықаралық *магистрлік* бағдарламаларға табыс тілеп, жақсы тілектерін білдірді («Қазақст. мект.»).

МАГИЯ [лат. *magia*] з а т. *Сиқыр (белгілі бір әрекетке және сөздерге кереметтей қасиет беріп дәріптеуші ерекше күш; алғашқы қауымдық дін формаларының бірі).* Ең ертедегі адамдардың діни нанымдарының бірі – *магия* (Х.Ақназаров, Ғылыми атеизм.). *Магия* алғашқы қауым адамы ойының көрінісі және жаратылыстан тыс күштерге деген сенімнің күшейе түсуімен тікелей байланысты болды (Мәдени-филос. энцикл. сөздік). *Магия* мен байланысты дүние туралы түсініктер ежелгі натурфилософиялық ілімдер мен алуан түрлі «құпия ілімдер» негізінде алынды (ҚҰЭ).

МАГИЯЛЫҚ с ы н. *Сиқырлы (магияға тән).* «Тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген нақылда шешендікке, оның текті құралы тілге *магиялық* мағына – күш берген («Қазақст. мұғ.»). *Магиялық* тәсілдер арқылы ауру, індет, пәле-жаладан «сақтандырған» және «емдеген». Ондай тәсілдер – үшкіру, ұру, ұшықтау, жел ұшық, көшіру, адастыру, арбау, оқу, қақтыру, ырымдау (сақтандыратын тотем не фетиштік қасиетті заттар көмегімен) байлау, дарулау (дарымдау), аптау, аластау, адастыру т.с.с. (Экспед. матер.). Табиғат күштеріне бағынышты ежелгі адам күрделі мәселелерді шеше алмағандықтан құпия, тылсым күштерге

арқа сүйеп, *магмалық* іс-әрекеттер жасады (ҚҰӘ).

Магиялық поэзия. ә д е б. *Әртүрлі құбылыстарға табиғаттан тыс күштер арқылы әсер етуге болады дейтін наным-сенімнен туған сиқырлау, дуалау мақсатымен айтылатын ғұрып өлеңдері.* Қазақ фольклорындағы бөдік, арбау-байлау өлеңдері, бақсы сарыны т.б. *магмалық поэзия* жанрларына жатады (Әдеб. термин. сөздігі).

МАГМА [грек. *magma*] з а т. г е о л. *Жердің терең қойнауларында пайда болатын қоймалжың зат; силикат құрамды балқыған масса.* Жердің төменгі қабатында *магма* деп аталатын балқыған заттың бар екендігі жайында орта мектепте түсінік беріледі (С.Жортанов, Өлке тану.). Тау құрылуының негізгі себебі жер астынан *магманың* көтерілуі деген де пікір бар (С.Орынбаева, Геогр. ғажайып.). *Магма* жерді терең қойнауында пайда болады және газ күйіндегі әртүрлі заттар мен су буына қаныққан силикатты күрделі балқыма болып табылады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МАГМАЛЫҚ с ы н. г е о л. *Магмаға тән, магма тәрізді.* Ішкі күштердің әсерімен жоғары көтерілген сұйық магманың қатаюы арқылы *магмалық* жыныстар жаралған (М.Бакенов, Қазақст. ресурс.). Жер бетін құрайтын жыныстар құрылысына қарай – шөгінді, *магмалық* және метаморфозды жыныстар болып үшке бөлінеді (С.Жортанов, Өлке тану.). Кристалдық тактатастар шөгінді (паратактатастар) және *магмалық* (ортактактатастар) жыныстарды қайта кристалдану жолымен пайда болатын толық кристалды метаморфтық жыныстар (К.Сапарбайұлы, Геология.).

Магмалық жапсар. г е о л. *Магмалық денелер (интрузиялар, кірінділер т.б.) есебінен қалыптасқан таужыныстардың кіріктіруші таужыныстармен жапсарласу өңірі.* Магмалық *жапсарларға* әдетте шымырлану белдемі айрықша тән (Қаз. тілі термин. Геология.).

Магмалық кендер. г е о л. *Магма әрекетіне байланысты пайда болған кендер.* *Магмалық кендер* магма балқымасының құрамына байланысты (ҚҰӘ).

Магмалық таужыныстары. *Магма немесе жанартаулық атқылаулардан жер бетіне төгілген лаваның суынуынан және кристалдануынан пайда болған тау жыныстары.* *Магмалық таужыныстарының* өте маңызды бөлшектері силикаттар мен кварц (ҚҰӘ).

МАГМАТИЗМ з а т. г е о л. *Жер қойнауындағы магманың пайда болуын сипаттай-*

тын эндогендік геологиялық үдеріс. Егер магма жер қыртысына енсе, интрузиялы магматизм немесе плутонизм, ал магма (лава) жер бетіне төгілген жағдайда эффузивтік *магматизм* немесе вулканизм процестері байқалады (К.Сапарбайұлы, Геология.). Эндогендік геологиялы процестерге *магматизмнен* басқа метаморфизмді, жер сілкінудің, жер қыртысының тектоникалық қозғалыстарын жатқызады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МАГНАТ [лат. *magnatus*] з а т. *Алпауыт* (мол байлық пен жердің, ірі өндірістің иесі). Профессор Абе Хаккайдодан шыққан бір өндіріс *магматының* баласы еді (С.Ерубаяев, Менің құрдас.). Президент бұдан бұрын да «Қазақ пен қазақ қазақша сөйлессін», «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде» деді. Бұдан артық қазаққа қандай сөз керек. Әсіресе ел басқарып отырған әкімдер мен министрлерге, бизнесмендер мен мұнай *магнаттарына* іліп әкетер жолнұсқа осы емес пе? («Егемен Қазақстан»). Ескі команда мүшелерінің арасында «жарты құдайға» айналған миллиардер *магнаттар* топырлап жүргені және белгілі («Жас Алаш»).

МАГНЕЗИТ [лат. *magnesia*] з а т. х и м. *Карбонаттар класына жататын минерал.* *Магнетиттің* түсі ақ, сарғыш, сұрғылт, суда ерімейді, қышқылда баяу ериді (Қаз. тілі термин. Химия). *Магнетит* гипспен бірге тұзды шөгінділерде, талькпен аралас магмалық ультрагендізді тау жыныстары арасында кездеседі (ҚҰӘ).

МАГНЕЗИЯ [лат. *magnesia*] з а т. м е д. *Магнийдің тотығы не тұзынан тұратын ақ ұнтақ.* Ағылшын тұзы дегеніміз күкіртті *магнезия*; оның екі ас қасығын жарты стакан жылы суға салып ерітеді, суыған соң 2 ас қасығын ішуге болады (Ж.Қодаров, Жас ана.). Гипертонияның ауруы ұстағанда, күкірт қышқылды *магнезияның* әсері күшті болады (Р.Сәтбаева, Гипертония.).

МАГНЕЗИЯЛЫ с ы н. *Магнезия қосылған, магнезия араластырған.* *Магнезиялы* цемент – магний тотығын хлорлы магнийдің қанық ерітіндісімен араластыру арқылы алынады (Б.Бірімжанов, Жалпы химия.).

МАГНЕТИЗМ [франц. *magnetisme*] з а т. ф и з. **1.** *Электр токтар арасындағы, ток пен магнит арасындағы және магниттер арасындағы өзара әсерлесу түрі.* Жалпы түрде *магнетизмді* қозғалыстағы электрлік зарядталған бөлшектердің арасындағы материалдық өзара әсерлесудің формасы түрінде анықтауға болады (ҚҰӘ). Австрия дәрігері Месмер (XIII ғ.) *маг-*

нетизмнің таңғаларлық емдік қасиеттері туралы айып, «жандар магнетизмі» деп аталатын термин енгізген (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

2. Физиканың денелердегі магниттік құбылыстар мен қасиеттерін қарастыратын бөлімі. Электротехника мен магнетизм саласында зерттеу жұмысы да жүргізіледі («Халық мұғ.»).

3. Магниттік құбылыстардың жиынтығы.

МАГНЕТОДИНАМИКА з а т. Үздіксіз өзгеріп отыратын өрістегі магниттелу процестерін қарастыратын магнетизм туралы ілімнің саласы. Қазіргі кезде ғылыми әдебиеттерде магнетодинамика термині өте сирек қолданылады (ҚҰЭ).

МАГНЕТОН з а т. ф и з. Магниттік сәттің атомдық және ядролық физикада қабылданған өлшеу бірлігі. Электронның магниттік сәті жуықтап алғанда Бордың бір магнетонына тең болды (П.Полатбеков, Оптика). Ядролық магнетонды өрнектейтін формулада Бор магнетонындағы электрон массасының орнына протон массасы алынады (ҚҰЭ).

МАГНИЙ [лат. magnesium] з а т. х и м. Жеңіл, күміс түсті, жұмсақ ақ металл. Магний (Mg) – химиялық элемент, рет нөмірі 12, массалық сандары 20-30 аралығында болатын 11 изотопы белгілі, тотығу дәрежесі +2. 1808 жылы ағылшын химигі Р.Рэви ашқан (Қаз. тілі термин. Химия). Магний – күміс тәрізді ақ түсті жылтыр металл. Таза күйінде жұмсақ және пластикалық зат (К.Нұрымбетов, Металл.). Кейбір зерттеушілер ядро темір метеориттеріне ұқсас темір мен никельден құралған десе, ал өзгелері ядро да мантияға ұқсас темір мен магнийдің силикаттарынан тұрады деп санайды (К.Сапарбайұлы Геология.).

Магний қорытпалар. к е н. Магний негізіндегі алюминий, мырыш, марганец, цирконий, литий т.б. да элементтер қосылатын құймалық және деформацияланатын қорытпалар. Магний қорытпа алардың тығыздығы 1360-2000 кг/м³, яғни болаттан шамамен 4 есе, алюминий мен оның қорытпаларынан 1,5 есе аз (Қаз. тілі термин. Кен.).

МАГНИТ [грек. magnetis] з а т. **1.** Темір немесе болаттан істелген нәрсені өзіне тартып алатын қасиеті бар темір рудасының бір кесегі. Егер темір мен күкірт қоспасына магнитті жақындатса, тек темір ғана тартылады, ал күкірт қағаз бетінде қалады (Химия). Көктегі самолеттің аппаратындағы магнит тілдерін жер астында жатқан темір магнитті тартыпты (С.Мәуленов, Жер нәрі). Магниттің қасиеттері магнит дайындалған материалдың

магниттік гистерезис тұзағы тармақтарының магнитсіздендіру сипатымен анықталады (ҚҰЭ). **2.** ауыс. Адамды өзіне тартып тұратын қасиет. Магниті сұлу қыздың күшті емес пе, Жігітті көңілі сүйген қайтіп тартпас, Астынан ақ тамақтың демінді алсаң, Мойныңнан ақ білекті қайтіп артпас?! (М.Дулатов, Шығ.). Сіздің магнитіңіз бар ғой деп ойлаймын (жеңгесі) (Ж.Аймауытов, Шығ.). Құлпырып масатыдай су жиегі, Жарасып оған қарап қыз иегі, Магниті сұлу қыздың қандай күшті, Алыстан айдаһардай тартты мені (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Магнит аномалиясы. Магниттік аномалия. Бұрын Шығыс-Сибирь магнит аномалиясының көзі атмосфераның жоғарғы қабатында деп келген болса, қазір спутниктер арқылы зерттеудің нәтижесінде ол пікір теріске шығарылып, магнит аномалиясының әсері жоғарылаған сайын бірте-бірте бәсеңдейтіні анықталды (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Магнит дауылы. Магниттік дауыл. Магнитке жақындатылған компас тілінің шыр айналуы магнит дауылы деп есептеледі (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Көп жылғы ғылыми бақылаулардың нәтижесінде Күн дақтары әрбір 11 жыл сайын көбейіп, әрі күшейіп (максимум) тұратындығы байқалған. Ең соңғы максимум 1957-1958, 1959 жылдары болды. Күн бетінде болып тұратын мұндай максимумдар – радио толқындардың берілуі, поляр жарқылы, магнит дауылы, ауа райы, климат т.б. көптеген атмосфералық құбылыстарға әсерін тигізді (М.Құдайқұлов, Ғылым. дін. тур.).

Магнит өрісі. Магнетизмнің атомдық тасымалдаушыларының қозғалысынан туған электр зарядтарының әсерінен пайда болған өріс түрі. Магнит күші мен магнит өрісі әсер ететін кеңістікті біз көре алмаймыз, бірақ сол әсер күшін сеземіз (Т.Омаров, Күн. құбылыс.). Соңғы уақытта өзінше магнит өрісі бар тұмандықтар табылды. Осыған байланысты ғалымдар галактикалардағы газды заттарды шашыратпай, ұстап тұрарлық және Әлемдегі басқа да процестреге әсер етерлік Әлемдік магнит өрісінің рөлін анықтады (М.Құдайқұлов, Ғылым дін. тур.). Кеңістікпен бөлінген денелердің арасында магниттік өзара әсерлесуді қамтамасыз ететін, оны бір денеден екіншісіне жеткізетін – магнит өрісі (ҚҰЭ).

Магнит таспасы. т е х. Магниттік тәсілмен дыбыс жазуға әрі ол дыбысты қайта шығаруға арналған жабдық. Исабаев жолдас өткен жылы мемориалды тақтамен бірге Габельбах музейіне магнит таспасына жазылған «Қараңғы

түнде тау қалғып» әнін де тапсырған («Қаз. әдеб.»).

МАГНИТОБИОЛОГИЯ [грек. magnetis – магний, грек. bios – тіршілік, logos – ілім] з а т. ф и з. *Магнитобиология* – табиғаттанудың дамушы бір саласы. Магнитобиологияның қалыптаса бастағанына 15-17 жыл ғана болды (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МАГНИТОГРАФ [грек. magnetis – магнит, grapho – жазу] з а т. г е о л. *Жердің магнит өрісінің өзгерісін үздіксіз тіркейтін құрал.*

МАГНИТОЛА з а т. т е х. *Құрылымы бойынша радиохабарларын таратушы қабылдағыш пен магнитофонды біріктіретін құрылғы. Магнитолоның радиохабарды магнитті таспаға тікелей жазуға ыңғайлылығы, көлемі мен массасы шағын магнитофондардың көпшілігімен салыстырғанда дыбыс жаңғыртуының жоғары сапалылығы негізгі артықшылығы болып табылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).*

МАГНИТОЛОГИЯЛЫҚ с ы н. т е р м. *Жер магнетизмін зерттейтін, соған қатысты. Материялық катаклизмдер арақашықтығын зерттейтін магнитологиялық тәсіл қалыптасса, әлеуметтік катаклизмдерді алдын ала болжайтын саяси магнитология әлі жоқ (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).*

МАГНИТОМЕТР [грек. magnetis – магнит, франц. metre – өлшеу] з а т. ф и з. *Магнит өрісінің сипаттамаларын және заттың магниттік қасиетін өлшейтін құрал.* Салмағы екі тоннадан астам ғарыштық аппаратта күрделі және өте көп ғылыми қондырғылар орналасады. Онда, атап айтқанда, бейне көріністерді жолдайтын жарықсүзгілерімен қамтыған камера, түрлі диапазондағы электромагниттік толқындар спектрін өлшеуіштер, планетааралық ұсақ бөлшектер мен ғарыш тозаңдары екпінін қадағалайтын аспаптар, *магнитометр*, радиолокатор, масс-спекторлар, басқа да аспаптар бар еді («Зерде»).

МАГНИТОМЕТРИЯ [грек. magnetis – магнит, грек. metron – өлшеймін] з а т. *Геофизиканың жер магнетизмін, олардың аномалиясын зерттейтін бөлімі.*

МАГНИТОМЕТРИЯЛЫҚ с ы н. *Магнитометрияға тән, қатысты, магнитометрияға негізделген. Магнитометриялық әдістер тау жыныстарының әртүрлі магнит өткізгіштігінен туатын магнит өрісінің аномалияларын анықтауға негізделген (К.Сапарбайұлы, Геология.).*

МАГНИТОСФЕРА з а т. *Жердің (ғаламшардың) айналасындағы магниттік өріс жатқан*

кеңістік. Бірақ бұл да Жердің шекарасы емес. Жердің айналасын магнит өрісі алып жатыр, оны *магнитосфера* деп атайды (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МАГНИТОФОН з а т. ф и з. *Магниттік тәсілмен дыбыс жазуға әрі оны қайта тыңдауға арналған тетік.* Қазіргі уақытта радиодан берілетін хабарлардың 90 проценті дерлік алдын ала *магнитофонға* жазылып, сонан соң эфирге беріледі (О.Сәрсенбаев, Радио әлемі.). Жастар жағы *магнитофон* ойнатып, баж-баж еткен джаз әуендеріне құлық қойыпты (О.Сәрсенбаев, Бақыт.). *Магнитофонның* көсіптік, тұрмыстық, момо және стереофондық, орауышты, кассеталы түрлері болады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАГНИТСІЗ с ы н. *Магниті жоқ, магниті болмаған.*

МАГНИТСІЗДЕН= е т. ф и з. *Магниттен ада болу, ажырау.* Бұл дыбысты өшіру үшін электромагниттің орамдарына жоғары жиілікті ток жіберсе болғаны. Ол *магнитсізденіп* шыға келеді (М.Бекбауов, Көгілдір.).

МАГНИТСІЗДЕНУ *Магнитсізден етістігінің қимыл атауы. ≈ Магнитсіздену құбылысы.*

МАГНИТТЕ= е т. ф и з. *Магниттендіру, магнит жіберу.* Егер дроссельдің 1 орамына тұрақты ток импульсін беріп, дроссельді *магниттесек*, онда оның магниттелгіштігі мен индуктивтік кедергісі азая түседі, осының нәтижесінде II орамда ток артады (К.Айманов, Физика.). Ферромагниттік лентаны *магниттейтін* электромагнитті – жазғыш электромагнит деп атайды (М.Бекбауов, Көгілдір.).

МАГНИТТЕЙ с ы н. *Магнит сияқты. Магниттей* көкірек көзін ұстайсың, Бұл тірлікте сен есімнен шықпайсың, Бұл күндегі алпыс асқан ақсақал – Бір кездегі балам ед, – деп ұққайсың (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ.).

МАГНИТТЕЛ= е т. ф и з. *Магниттік қасиетке ие болу.* Ол сақинаның лентаға жанасатын ашық жерінде жоғары жиілікке өзгертін магнит өрісі пайда болады да, лента сондай жиілікпен *магниттеледі* (О.Сәрсенбаев, Радио әлемі.).

МАГНИТТЕЛУ *Магниттел етістігінің қимыл атауы.*

МАГНИТТЕЛУШІЛІК з а т. ф и з. *Макроскопиялық дененің магниттік күйін сипаттайтын физикалық шама.* Денелердің *магниттелушілігі* сыртқы магниттік өрісіне,

сол дененің магниттік қасиеттеріне, оның пішініне, сыртқы өрістегі оның орналасуына, температураға тәуелді болады (ҚҰЭ).

МАГНИТТЕН= е т. ф и з. *Магниттік қасиетке ие болу.* Бірақ «*магниттенген*» су өте аз «кілегейленеді». Оның электрлік қасиеттерімен бірге диэлектрлік өзгергіштігі де өзгереді (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МАГНИТТЕНДІР= е т. ф и з. *Магнит жіберу, магниттік қасиетке ие ету, магниттеу.* Роботты өзімізге тартып алуымыз керек. – Осыны айтты дағы, астронавт кеме корпусының сыртқы қабатын *магниттендіретін* түймені басты (А.Мархабаев, Фарышта.).

МАГНИТТЕНДІРУ *Магниттендіретістігінің қимыл атауы.*

МАГНИТТЕНУ *Магниттен етістігінің қимыл атауы.*

МАГНИТТЕУ *Магнитте етістігінің қимыл атауы.*

МАГНИТТҮТҚЫ з а т. т е х. *Сусымалы өнімдердегі (цн, қант, астық т.б.) майда магнитті қоспаларды ажыратуға арналған қондырғы.*

МАГНИТТІ с ы н. ф и з. *Магниті бар, магниттелген.* Кнопкалардың бірін басып қалсаңыз, *магниттік* пленкаға жазып алынған деректерді естуге болады (С.Мұқанов, Естімеген.). Азықтық заттар арнаулы елеуіштен өтіп, норий арқылы *магниттік* сепаратор қойылған дозаторға түседі (Қ.Құсайынов, Жүгері.).

МАГНИТТІК с ы н. *Магниттелген, магнит жүргізілген.* Кернеу камерасы *магниттік* қуатты өрістің ішінде тұрады (Р.Сәтбаева, Өңеш рағы). Математик мұғалімдердің көбі *магниттік* тақтаны пайдаланады («Қазақст. мұғ.»).

Магниттік алғырлық. ф и з. *Заттың магниттелушілігі мен магнит өрісі арасындағы байланысты сипаттайтын физикалық шама.* Анизотропты денелердің (ферро- және ферромагнетиктердің) *магниттік алғырлығы* – тензор. Ферромагнетиктердің магниттік алғырлығы айнымалы магнит өрісінің жиілігіне тәуелді (ҚҰЭ).

Магниттік аномалия. *Жер бетіндегі магнит өрісі мәндерінің өзінің қалыпты мәндерінен ауытқуы.* Картада *магниттік аномалия* жер магниттілігінің (магнетизмінің) кейбір элементтерінің мәндері бірдей нүктелерін қосатын сызықтар арқылы (бұрылу – изогондармен, еңкею – изоклиндермен, толық вектордың не оның құраушыларының кернеулігі – изодинамдармен) кескінделеді (ҚҰЭ).

Магниттік дауыл. ф и з. *Жердің магнит өрісінің Құнның активті аймағынан бөлінген плазма ағыны салдарынан күшті ұйтқуы.* *Магниттік дауыл* бірнеше сағаттан бірнеше тәулікке дейін созылады әрі ол жер бетінің барлық нүктесінде бір мезгілде өтеді; өте үлкен қарқындылығы жоғары ендіктерде байқалады (ҚҰЭ). Мұндай *магниттік дауылды* ғалымдар XVIII ғасырда байқаған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Магниттік күшейткіш. т е х. *Қуаты біршама үлкен айнымалы тоқты қуаты шағын тұрақты токпен немесе басқа жиіліктегі айнымалы токпен) басқаруға арналған электромагнитті құрылғы.* *Магниттік күшейткіштің* өзекшесіне тұрақты (басқару орамдары) және айнымалы (бірінші реттік орамдары) ток орамдары оралады (ҚҰЭ).

Магниттік меридиан. г е о г р. *Геомагнит өрісінің күш сызығының жер бетіндегі проекциясы.* *Магниттік меридиан* күрделі қисық сызықтар түрінде Жердің оңтүстік және солтүстік магниттік полюсіне жиналады (ҚҰЭ). Компас өзінің жай күйінде, басқа сырт заттар әсер етпесе, *магниттік меридиан* бағытын көрсетіп тұрады (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Магниттік момент. ф и з. *Заттың магниттік қасиеттерін сипаттайтын негізгі шама.* Электромагниттік құбылыстардың классикалық теориясына сәйкес магнетизмнің (*магниттік моментінің*) көзі электрлік макро- және микротоктар (атомдық) болып табылады (ҚҰЭ).

Магниттік оптика. *Оптикадың магнит өрісі әсерінен заттың оптикалық қасиеттерінің өзгерістерін зерттейтін саласы; магнетооптика.* *Магниттік оптикалық* құбылыстардың басым көпшілігі атомның энергетикалық деңгейлерінің жіктелуімен (азғындалудың жойылуы) тікелей байланысты (ҚҰЭ).

Магниттік өріс. *Магнит өрісі.* Мұндай *магниттік өріс* жасау үшін электр тогының күшін биллион ампер күшімен өлшеу керек (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

Магниттік полюс. ф и з. *Жер бетіндегі магниттік еңкеюі 90°-қа тең, бұрылу сызықтары (изогоналар), яғни магниттік меридиандары түйісетін нүктелер.* *Магниттік полюсті* жер магнетизмін зерттеуге байланысты қарастырады (ҚҰЭ).

Магниттік таспа. т е х. *Магниттік қасиеті бар ұнтақ жсалатылған жұқа әрі иілгіш таспа түріндегі дыбыс тасығыш; магниттік жазу кезінде (мыс. магнитофонда, видеоманито-*

фонда) пайдаланылатын ақпарат таратқыш құрылғы. *Магниттік таспа* көп қабатты болып келеді. Жанбайтын икемді берік негізге магнитті қабат, оның бетіне электрстатикалық разрядты азайтатын жұқа ток өткізгіш қабат жалатылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.). *Магниттік таспа* әртүрлі сигналдарды магниттік тәсілмен жазу мақсатында (дыбысты кинода, кескін сигналы мен дыбыс сигналын жазу, есептеу техникасында, ақпарат жазуда) қолданылады (ҚҰЭ).

Магниттік тізбек. *ф и з.* Магниттік ағын өтетіндей болып жалғанған магнетиктер тізбегі; құрамы ферромагниттік заттардан тұратын құрылғылар жиынтығы. Егер *магниттік тізбектегі* магнит ағыны тұрақты магнит арқылы қоздырылатын болса, мұндай тізбекті поляризацияланған магниттік тізбек, тұрақты магнит қатыспайтыны – бейтарап магниттік тізбек деп аталады (ҚҰЭ).

Магниттік ұстағыш. *ф и з.* Кеңістіктің белгілі бір көлемінде зарядты бөлшектерді ұзақ уақыт ұстап тұратын магнит өрісінің конфигурациясы. Лабораториялық жағдайда *магниттік ұстағыш* көмегімен негізінен саны орасан көп оң және теріс зарядталған бөлшектердің қоспасы – плазма зерттеледі (ҚҰЭ).

Магниттік химия. *Физикалық химияның* заттың электрондық, молекулалық және кристалдық құрылысымен магниттік қасиеттері арасындағы өзара байланысты зерттейтін саласы; *магнетохимия*. Магниттік химия америкалық физик Дж. Ван Флектің (1899-1980) магнетизм теориясына негізделеді (1932) және магниттік алғырлықтың температураға теориялық және эксперименттік тәуелділігін салыстыруға сүйенеді (ҚҰЭ).

Магниттік экватор. *геоғр.* Жер шарында магниттік еңкеуі нөлге тең нүктелерді өзара қосатын сызық. Геомагниттік өрістің ғасырлық өзгерулері әсерінен *магниттік экватордың* орналасу қалпы біртіндеп ауытқып отырады (ҚҰЭ).

МАГНИТТІЛІК *з а т. ф и з.* Магниттік қасиетке ие болушылық. Минералдарды басты физикалық қасиеттеріне: қаттылық, түс, сызығының (дағының) түсі, жылтыры, жымдастығы, сынғыштығы, тығыздығы, меншікті салмағы, мөлдірлігі, *магниттілігі* т.б. жатады (К.Сапарбайұлы, Геология.).

МАГНИТШЕ *ү с т.* Магнит сияқтанып, магнитке ұқсас. Абдолла қайда жүрсе де өзінің адалдығы, кішкпейілдігімен дос, жолдастарын *магнитше* тартып тұрушы еді (Ж.Арыстанов,

Естен кет.). Жарықтық шын педагогтар ұнамды да, тартымды да келеді ғой, *магнитше* тартып барады (Б.Момышұлы, Шығ.).

МАГНОЛИЯ [лат. magnolia] *з а т. ө с.* *Гүлі хош иісті, ірі, мәңгі жасыл ағаш.* Аса өсем гүл – *магнолия* өсімдігінің гүлі. Ағаш атаулының алып гүлдісі де осы *магнолия* (Т.Таубаев, Жасыл өлем.). Үй жағдайында өдемі жапырақты және өсем гүлді *магнолия* өсімдігі өседі (С.Түрдиев, Үй өсімдік.).

МАГНОН *з а т. ф и з.* Магниттік реттелген орталардағы спиндердің толқынына сәйкес келетін квазибөлшектер. *Магнон* заттардың жылулық, жоғары жиілікті т.б. қасиеттерінде білінеді. Температурасы $T=0\text{K}$ болғанда ортада магнон болмайды, температура жоғарылаған сайын магнон саны да өсе түседі (ҚҰЭ).

МАҒАРИФ [ар. معارف] *з а т. е с к і к і т.* Білім, ғылым, өнер. Баспахана шықты кітап басатұғын, халыққа һүнер, *мағариф* шашатұғын (М.Дулатов, Шығ.). Йесеге ат шаптырымдай қашықтықтағы мәдениет, *мағариф* орталықтарынан шыққан Фарабилер, Отырарилер, Сығанақилер, Таразилер, Шашилер, Баласағұнилер т.т. тізімін жасауға осы мақаланың көлемі шақ келмейді (М.Бұлытай, Дін және ұлт).

МАҒДЫР [ар. مقدر] *з а т.* *Құш, қуат, әл.*

Мағдыры құрыды. *жерг. Діңкеледі, дәрмені құрыды.* *Мағдыры* әбден *құрып*, ақырғы дәрменімен Нартайлақты, Нартайлақ екеуінің аудан орталығынан қайтқандағы кезін ғана ойлап өтті (А.Жүнісов, Өмір.).

МАҒДЫРСЫЗ *с ы н.* *Қуатсыз, әлсіз, дәрменсіз.* Көңіл бүйтті тағдырды Тексере алмай, бас қатты Өмір өтті *мағдырсыз*, Көксей алмай жас ақты (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАҒДЫРСЫЗДАН *= е т. жерг. Дәрменсіздену, діңкелеу.* Аяғымның *мағдырсыздан*ып қақсап бара жатқаны жанымды көзіме көрсетті («Айқап»).

МАҒЗҰМ [ар. معزوم] *з а т. д і н и.* 1. *Мейман.* Сен де, мен де *мағзұм* быз, қарашы («Түркістан»). 2. *Молданың баласы.* Он екі қажы және оннан астам басқа да ишандар мен *мағзұмдар* бар (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). Көксауға қысырдың қымызы мен салқын ауа мың да бір дауа, мұны өзінің пірі бала *мағзұм* айтады екен (С.Талжанов, Ұлдай.).

МАҒЗҰР [ар. معزور] *с ы н. көне.* *Ескерілген, айрықша.* *Мағзұр* мынына сап қылып қарасаңыз, Біз байғұс биіктерден аласамыз. Кішіртсеңіз кішірейерге мен жараймын, Өзіңіз зораюға жарасаңыз! Маған теңлі ер жоқ деп,

Мағзұр болған күшімен. Аты шыққан ерлікке (Бабалар сөзі).

МАҒИШАТ [ар. معيشت] зат. ескі кіт. *Өмір, тұрмыс, тіршілік, жағдай.* Қазақтың қандай еді *мағишата*ты. Бір күнде көшіп-қонған рақаты. Қайғы жоқ, хасірет жоқ қыз-бозбала, Түзеген бөсекемен салтанаты (М.Дулатов, Шығ.). Мұндағылар ұзақ жылдар өмір өткізіп, ғылымды пайдасыз ұзақ бахастар бірлән күнін өткізіп, *мағишата*т дүниеде надан бір ессіз адам болып шығады да, қарекетке лайқаты жоқ болған соң, адам аулауға, адам алдауға салынады (Абай, Тол. жин.).

МАҒЛҰМ [ар. معلوم] сын. ескі кіт. 1. *Анық, аян, белгілі.* *Мағлұм* бір түйткел болып көптен, Сол түйткіл қазір оған келіп жеткен (С.Торайғыров, Өленд.). Ендігі менің бұл кеңесті жаңғыртудағы мақсатым, өзіме *мағлұм*, қазірше көшпелілік тараптарының пікірін халыққа паш етіп, өздерінің сүйенген дәлелдерін бекітуін күту дүр (М.Дулатов, Шығ.). Қай-қай жерменен келгендігі, қанша жылда келгендігі *мағлұм* емес. Әйтеуір Алатаудың бөктерінен келіп, мекендеп тоқтапты (Абай, Тол. жин.). 2. *Аты, атағы елге кең тараған.* Үш жүзге болған *мағлұм* – атым Мұса, Жігіттер, шешен болсаң маған ұқса. Сыртымнан мені қазақ қашқын дейді, Көрер ем қашқындықты күнім туса (Қаз. әндері). Нұрмұхамбет – Балуан Шолақ менің атым, Бар елге *мағлұм* болған асыл затым (XX ғ. қаз. әдеб.). Бір қайның үш Табынның Ашабегі, Болыпты жұртқа *мағлұм* Тұрыс, Тоқпан, Баласы Сығайыңның асыл тегі. Қаражан атқа мініп жүрген шақта Кетпеген Ашабектің арман, кегі (Кердері Әбубөкір, Қазағым).

Мағлұм болды. *Мәлім болды.* Жас балаларын бір шелек бидайға, бір тоятын тамаққа сатып, қатын, қыздарын бір қойдың пұлына айырбастап, естиярлары мойнына дорба салып, тіленші болып кеткендігі *мағлұм болып* отыр (М.Дулатов, Шығ.). Озып тұр алты алаштан мал мен бағың, Алғандай Шыңғыс ханның алтын тағын. Ат, есімің жеті жұртқа *мағлұм болды*, Аспанға шарқ ұрды аруағың (Кердері Әбубөкір, Қазағым.).

Мағлұм қылды. *Мәлімдеді, хабарлады.* Осы телеграммаға Ішкі істер министрі, «жерге мүжық жіберме дегенің дәлелсіз болғандықтан аяқсыз қалды» деп *мағлұм қылып* муфти һәм депутат деген тілекті жым-жырт қойған (Ә.Бөкейханов, Шығ.).

МАҒЛҰМАТ [ар. معلومات] зат. 1. *Бір нәрсе туралы толық хабар, жан-жақты білім.* Оқыған пайда берер жастарымыз, һәр істен болса

мәгер *мағлұмат*ы (М.Дулатов, Шығ.). Ең бағалы көрінген кітапты баланың өзіне оқуға беру керек. Бала керекті *мағлұматтар*мен танысып, кітаппен пайдалануды үйренер еді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Мен ол жайлы ұқтым талай *мағлұмат*, Жақсылығын жұғысты ету бар мұрат. Ақиқатшыл сүйдім ашық мінезін, Діншілдікпен жүрмесем де қалжырап (К.Салықов, Жезкиік). Ертедегі грек математикасының бағыты, күйі және қандай дәрежеде болғаны туралы *мағлұматтарды* зерттеуге және оларды терең түсінуге Эвклидтің бұл еңбегі шешуші кілт болып табылады (О.Жәутіков, Жаратылыстану.). 2. *Ақпар, мәлімет.* Соған орай сол кітапты оқырман талабына орай қайта өңдеп, халық тәжірибесінен жиналған жаңа *мағлұматтарды* қоса отырып, жаңартып жазып шықтық (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.). Сол себепті тарихқа керекті кейбір *мағлұматтарды* елдегі көрікұлақ қариялардан, білімді азаматтардан сұрауға тура келіп отыр. Маған керегі – қазақтың, қырғыздың анық шежіресі (М.Дулатов, Шығ.). Әуезе жыр мен тарихи жырдың арасындағы айырмасы сол, тарих жырындағы адамдар, уақиғалар турасында сөйлеген сөздер тарихтағы *мағлұматтардың* арнасынан да аса алмайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). 3. *Көрген-түйгені, оқыған-тоқығаны.* Һәркім өз қолында барында жомарт болғаны секілді, мен де өз *мағлұмат*ымыш а, бишара халқымызға орайда келтірмек әмліһилә үшбу рисәләһы жаздым (М.Дулатов, Шығ.). Қайғылы, көзі жасты қарындастар, Жұмсалған мал орнынан есіл жастар. Қарағым қазақ қызы – қарындасым, Еркіндік есе алатын болды басын. Іштегі ел бастығы азаматтар Былай деп жазып отыр *мағлұмат*ын (Ә.Найманбаев, Шығ.).

Мағлұмат берді. *Бір мәселе туралы айтты, түсіндірді, хабардар етті.* Ақындар ғалымдар сияқты болған уақиғаны яки нәрсені болған күйінде, тұрған қалпында бұлжытпастан айтты, дұрыс *мағлұмат* беріп, қақиқаттауға тырыспайды (А.Байтұрсынов, Шығ.). Ашуға бел байлаған адамдар болса, қалай ашу жайынан толық *мағлұмат* беруге білгенімізді мұнан кейін де аямаймыз (А.Байтұрсынұлы, Жаңа низам).

МАҒЛҰМАТНАМА [ар.ир. معلومات نامه] зат. *Анықтамалық.* «Күнделікті тұрмысқа қажетті пайдалы деректер», «Дәрігерді тосып отырсаң» тәрізді *мағлұматнама* шығаруға әрекет етуде («Жұлдыз»).

МАҒЛҰМАТСЫЗ сын. *Мағлұматы жоқ, мәліметсіз, хабарсыз.* Көңілім сендерді ойлап

сары уайым, Ескермей кете ме деп ғылым жайын. Өз басым *мағлұматсыз* болғаным жоқ, Надан болып қалдыңдар не қылайын (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

МАҒЛҰМАТСЫЗДЫҚ з а т. *Мағлұматы жоқтық, мәліметсіздік, хабарсыздық.*

МАҒЛҰМАТТЫ с ы н. *Әр нәрседен хабары бар, білімдар.* Баяғыда мен Шымкент қаласында орта мектепті бітіргелі жүргенімде ол жоғары *мағлұматты*, қызмет істеп жүргендердің біреуі болатын (Б.Момышұлы, Москва.).

МАҒЛҰМАТТЫҚ с ы н. *Әр нәрседен мағлұмат беретін, білім беретін.* Пушкин мен Лермонтовтан, тағы басқа орыс ақындарынан алған шығармалардан табиғат тану, Отанды сүю, азап шегіп, бостандық тілеу сияқты *мағлұматтық* және жалпы әлеуметтік мәні бар заттарды көреміз (І.Омаров, Шабыт.).

МАҒЛҰМДА = е т. *Мәлімдеу, хабарлау.* Әнеүкүні барып өзіңізге жағдайды түгел *мағлұмдаған* едім (Д.Досжанов, Зауал). Жақсы, жақсы ақсақал. Мен қазір *мағлұмдаймын* (Х.Есенжанов, Көп жыл.). Хисамеддин келіп, халқының күліп тұрғанын, батырларының тосылып отырғанын *мағлұмдады* (Д.Досжанов, Жібек.).

МАҒЛҰМДАМА з а т. *Мәлімдеме, хабарлама.* Қазір сіздерге мына Батырбек жасақшылар советінің *мағлұмдамасы* оқиды, тынышталыңыздар (Х. Есенжанов, Ақ Жайық.).

МАҒЛҰМДАН = е т. *Белгілену, анықталу.* Біз білмейміз қолма-қол бермеген соң, Көрініп күнә артыңнан ермеген соң. Арық, семіз екенің *мағлұмданар*, Махшарда әділ патша тергеген соң (Бабалар сөзі).

МАҒЛҰМДАУ *Мағлұмда етістігінің қимыл атауы.*

МАҒЛҰМСЫЗ с ы н. *Беймәлім, бейхабар, белгісіз.* Ал біздің әйелдің кеселі не, осының қайсысына жатады, бұл жағы күні бүгін *мағлұмсыз* (Ж.Алтайбаев, Ұятай). Тым артық кедей болсаң оқығаның, Білгенге қиын емес кету байып, *Мағлұмсыз* мал дәулеті уақытша, Бүгін бай, ғажап емес, ертең ғәриб (М.Дулатов, Шығ.). Тыпыршып тие бердің, тентек басша, Көшеде боза, пиуа ішкен масша... *Мағлұмсыз* мақрұм тастар, бала емессің, жобаға, айтқан сөзің, шамаласша (О.Шораяқов, Шайыр).

МАҒМҰР [ар. معمر] з а т. **1.** *Өңделген егістік жер.* **2.** а у ы с. *Игерілген, мәденилендірілген, абаттандырылған қоныс.*

МАҒМҰРЛЫҚ з а т. *Мәденилендірілгендік, абаттанғандық.* Дүниенің *мағмұрлығы* –

біртүрлі ақылға нұр беріп тұратұғын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады (Абай, Тол. жин.).

МАҒРИП [ар. مغرب] з а т. ескі кіт. **1.** *Құн бататын жақ, батыс.* Батырды жолдас қылған талай мықты, жағынан *мағриптің* бұлт шықты (Қисса-дастан.). Машрықтан *мағрипқа* дейін барша мемлекеттерді алып, дұшпандарына зәбір таптырған хан (М.Мағауин, Аласапыран). Сіз сонда да намазыңызды бұздыңыз, әдейі іздеп *мағрип* пен машырықтан келіп тұрған мына бес жүз мұсылманның намазын аяқтатпай, тоқтатып тастап, обалдарына қалдыңыз (М.Исқаков, Математика.). Күдіреттен құтылар ма пенде үркіп, Машрықтан *мағрип* қашса, желіп жортып, Ғазизім Баймұхаммет еске түссең, Жүрермін жылай-сықтай көзім сүртіп (М.Сералин, Гүлқашима). Бұл өткелден бұрын *мағрип* пен машырықтың екі арасында әрлі-берлі тыным таппайтын керуендер болмаса бүгінгідей жер қайысқан ауыр қол өтіп көрмеген-ді (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.). **2.** тар. *Солтүстік Африка (Ливия, Тунис, Алжир, Марокко) елдері.* Жеті ықылым шаһар, дария, мен айтайын, Күлеке, зейін жетсе, қара аңдап... Жетінші – *Мағриптің* дариясы, шығарсың оны издесең, отыз айда (Кердері Әбубәкір, Қазағым). Күнгейдегі бай елді шапқандағы мол байлықты да, кешегі *мағрип* елдерінен түскен мол олжаны да ол қолбасылары мен ержүрек жауынгерлеріне аямай-ақ үлестіріп баққан-ды (Ә.Кекілбаев, Шығ. жин.).

МАҒРИФАТ [ар. مغرفة] к і т. з а т. **1.** *Білім толысуымен байланысты сопылық сатының бірі.* Сопы рухани халдерді басынан өткеру кезінде рухани және құдайлық ақиқаттарды танып, ішкі тәжірибе (экзотер, тәжірибе) арқылы *мағрифатта* болады (ҚҰЭ). «Кемел адам» қалпына жетіп, жаратқан хақпен дидарласып, әлемдік ақыл-оймен бірігу үшін төрт сатыдан өту қажет, олар: 1) Шариат; 2) Тарикат; 3) Хақиқат; 4) *Мағрифат* (ҚҰЭ). *Мағрифат* сатысындағы сопы о дүниелік рухтармен еркін дидарласып, дүние сыры да, жаратушысы да адамның өз «менінде» жатқандығын таниды. Бұл жайында Қожа Ахмет Иассауи «өзіңді танығаның хақты танығаның» дейді (ҚҰЭ). Бұл хақимдерден мұрад-мұсылман хақимдері, болмаса ғайри діннің хақимдері – әгәрше фатлұбна тәжидуни демесе де, дүниенің һәм адам ұғлы өмірінің сырына жетсе де, деннің хақ *мағрифаты* не жете алмағандар (Абай, Тол. жин.). Жалпы жұмыр басты пенденің бөрінен ақи-тақи ақиқатты айтуды талап ете

беру де жөнсіз. Араб философиясында тағрифат, *мағрифат*, хақиқат текке сатыланбаған («Егемен Қазақстан»). **2. Білім, ағарту, ғылым, өнер.** Келер ме өздігінен бізді іздеп, қол созып ұмытылмаймыз *мағрифатқа* (М.Дулатов, Шығ.). Осы істерді алып барудың тағы үлкен ... жолы бар – *мағрифат* жолы, яғни білім таратушы – ұстаздық жол, – деді Ибн Жүнейд (А.Машанов, Әл-Фараби). Қала бол, жер өзіңе болсын дейді. Сүйген жерін мекен қып қойсын дейді. Почта жүріп, газета, журнал оқып, *Мағрифатқа* адамдар толсын дейді (Мақыш).

МАҒРҰП [ар. معروف] с ы н. **1. Белгілі, атағы жалтыға мәлім.** Айтпаққа әмір *мағрұп* шықпасам да, Бекер ме бірадарлық сөз айтпақтың? «Әуелі өзіңді біл» деп айтыпсың, Сөзінен көрсетіп жол хикаяттың (Қаңлы Жүсіп). Таға – жұп сол сөзіме күлкім келді. Өлеңді деп жүрсіз бе ғазаттықтан. Ол жөннен Әмри *мағрұп* айттым сізге: «Шалсын» деп жері бар ма, мен сын таққан (О.Шораяқов, Шайыр). Басқа тілде білім алу – негізінен, элиталық ежелгі *мағрұп* арабтардың тілімен айтқандай хассалық білім алуға тән құбылыс (Ә.Кекілбаев, Таңд.). **2. Қайырымды.** Жүргізіп әмір *мағрұп* өз жұмысын, Капитал қазынасын халық апты. Езілген, дәулеті жоқ кедей табы Жерді алып алпауыттан егін сапты (Ә.Тәңірбергенов, Ұмытпа.).

МАҒРҰР [ар. مغرور] с ы н. *Алданған, көрмейтін.* *Мағрұр* болмай жастыққа, Барарлы сөзден пайда қыл, Боларсың кеңес нұбында, Жорға мініп жостырып, шалқақтайтын шақ емес, Тақтырып үкі тұлымға (О.Шораяқов, Шайыр). Біз жерде, сіз көктегі ай болыпсыз, Біз кедей, сіз өлеңге бай болыпсыз. Өзіңнің *мағрұр* болып өнеріңе, Кәміл жоқ еш нәрседен жай болыпсыз (Ақын жырлары).

МАҒРЫБ зат. ескі кіт. *Мағрун.* Таптырмас болғаныңмен таза ғауһар, Топырақпен тең боларсың бір күн сіңіп. Хазірет Ескендірдің жүрген үкімі, Машрық, *мағрыб* пен шамал, жүнүб (Т.Ізтілеуов, Шығ.).

МАҒҰР [ар. مغرور] с ы н. *Менменшіл, мақтаншақ, төқаппар.* Келгелі бұл көп жыл өткен елінен, Байлығының саны да асқан шегінен, Өз жұртына қайтып көшіп кете алмай *Мағұр* болған дүниесінің көбінен (Көрұғылы).

МАҒҰРЛАН = е т. ж е р г. *Асқақтау, мақтану, дандайсу.* Ол ұлын ерекше қадір тұтатын. Ақмолаға келген сайын одан замана ақуалын сұрап, сауалдар беріп, баласының оған орай қайтарған жауабына мерейі өсіп, *мағұрлан* а н а отырады еді (А.Жұмаділдин, Сең.). Үміт

әлдебір төтті үміттің дәмі тіліне тигендей тамсанып, ернін жалап, құндақтаулы нәрестесіне күлімдей, *мағұрлан* а аунап түсті (Б.Әшімов, Қаражал).

МАҒҰРЛАНУ *Мағұрлан етістігінің қимыл атауы.*

МАҒФУЗ [ар. محفوظ] зат. ескі кіт. *Лауық махфуз, яғни ислам діни ұғымындағы әр адамның тағдыры күні бұрын жазылып қойылған тақта, тізім кесте.* Жарлы қып жаратса Алла шараң бар ма, Тағдырға не боламыз көнбеген соң. *Мағфуз* д а тәңірім солай жазған болса. Қолыңнан талпынғанмен құр не келсін (Н.Ахметбеков, Жасауыл).

МАҒШАР [ар. مشر] зат. тар. діни. *Махшар* (адамдардың о дүниедегі күнәсін тексеретін орын). Саған айтпай сөзімді кімге айтайын, Ұялмай үйге қайтіп бос қайтайын. Өлсем де атып берші, бір тояйын. *Мағшарда* ғ ы күнәсін мен тартайын (Батырлар жыры). Арыстаным, жөнелсең, Жұбайым бар деп еске алсаң, Сұлтаным, сонда мені ізде, Табысайық *мағшарда* (Қобыланды батыр). Міндетті ауыр жүкті шын көтерсең, *Мағшарда* а отырасың қоңыр жайда (М.Сералин, Гүлқашима).

МАҒШҰҚ [ар. معشوق] с ы н. ескі кіт. **1. Сүйікті, ғашық, махаббат.** Бар болса бұл дүниеде болар хабар *Мағшұқ* ғ ы н ғашық пенде іздеп табар (Қисса-дастан.). Балалық – көктемдегі көлге айналып, Жыл құсы жинау қонған шыңкылдай-ақ. Жігітке жиырма бес жас үлкен зейнет, *Мағшұқ* т ы н маржан таққан зұлпындай-ақ (О.Шораяқов, Шайыр). Шапақтың кешке батқан қызылындай, Төрт құбылаң тең жаралған дегдар шарып, Махаббат базарыңа *мақшұқ* ғ ы н д а, Құзырдан құрмет күткен мен бір ғарып (Ақан сері, Шығ.). **2. Ынтық, құмар.** Соны айтып, сол кісінің пәтуалы аузынан шыққан таптырмас асыл ақылын өз құлағымен естуге *мағшұқ* болып едім (Х.Есенжанов, Шығ.).

МАҒШҰҚТЫҚ зат. *Ғашықтық, сүйіспеншілік.* – Мұхаммедтің өзі емеспін ғой мен діни *мағшұқтық* ты насихаттайтын, – деді (Х.Есенжанов, Шығ.). Ғашық – *мағшұқтық* қ а халық бірлән махлұқ ортасы мүнәсибәтсіз Алла тағаланың пендесін махаббат уа мархамат бірлән жаратқанын біліп, махаббатына махаббат бірлән ғана елжіремекті Құдайға ғашық болады дейміз (Абай, Тол. жин.).

МАҒЫНА [ар. معنى] зат. **1. Белгілі бір сөзге тән ұғым, түсінік.** Сөз *мағына* с ы мен оны бірдіретін ұғым арасында белгілі дәрежеде тығыз байланыс болады, бірақ бұл екеуі тең емес (Қазақ тілі. энци.). «Қолөнер» деген сөз ою-

өрнек, әшекейлеу *мағынасында* ғана қалмай, қолмен істеліп, өрнектелетін заттар түрлерін де қамтиды (С.Қасиманов, Қаз. қолөнері). Сескенбе, енді қорқып не қыласың, – Бәрібір сен қасымнан табыласың. Бала едім шолмақ кекіл, «жалаң аяқ» Білмеймін «жау» дегеннің *мағынасы* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). **2. Мән, маңыз.** Ал мен бар болайын, тірі болайын, қатын алайын, бала сүйейін. Онда қандай *мағына* бар? (О.Сәрсенбаев, Таңбалы тас). Сауыққа жас болған соң келіп едік, Құсанның зор деген соң тамашасы. Шыдамай қыз сөзіне үлкен-кішің, Не болмақ бұл ашудың *мағынасы* – деді Балағаз (И.Байзақов, Құралай.). Айта алмай шын сөзіңді қорғалайсың, туғаның бүйгіп қор боп құрысын да! Бар пайдаң өз басыңнан артылмаса, мал ғұрлы *мағына* жоқ тұрысында (А.Байтұрсынов, Шығ.). Жанып тұрған жас өмір – алқызыл гүл, Сипаттауға қызығын жетпейді тіл. Жауқазын желбіреген – жастық шағың, Өмірдің *мағынасы* түсіне біл! (Ә.Найманбаев, Шығ.). **3. Негіз, себеп.** Ендеше, мұнда *мағына* бар екен! Екеуі құда болады деген сыбыс менің құлағыма ертеде бір шалынып еді. Оған нанбап едім. Енді қысыны келді (М.Дулатов, Шығ.). Тапқыш ой ғой ақылдың *мағынасы*, Түбі – жүрек, болады мида басы. Орынсызға ұмтылtpай тоқтатуға, Талаптың алты түрлі бар ноктасы (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **4. Мазмұн.** Мұғалім маған қазақша үш кітап берді. «Әзірге *мағынасы*на түсінбесең де, тілінді жаттықтыра бер» – дейді (С.Омаров, Өмір.). Бұл өлең қызық емес, көрер көзге, Сырты мұз, іші жалын, *мағынасы* өзге. Жамағат құлақ салмай, ойыңды сал, Ләйлінің хатындағы мынау сөзге (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Грамматикалық мағына. лингв. *Сөздің жалпы немесе әртүрлі грамматикалық тұлғалар арқылы түрленуінің нәтижесінде я басқа сөздермен әр алуан қатынасқа түсу салдарынан пайда болатын мағынасы.* Грамматикалық *мағына* грамматикалық форманың мазмұны да, грамматикалық форма грамматикалық мағынаның сыртқы жағы, көрінісі, берілу жолы болып табылады (Қазақ тілі. энци.). Грамматикалық категорияның болуы грамматикалық *мағына* мен грамматикалық форманың өзара бірлігімен, тұтастығымен, сәйкестігімен, яғни олар арасындағы диалектикалық сәйкестікпен, ондағы жүйелілікпен байланысты (Қаз.грамм.).

Лексикалық мағына. лингв. *Зат, құбылыс, қасиет, іс-әрекет туралы түсініктің адамның ой-санасында бейнеленуіне және орнығуына*

ықпал ететін мағынасы. Лексикалық *мағынаның* құрылымы екі аспектіге ажыратылады: сингникативті және денотатты (Қазақ тілі. энци.). Сөзжасам ісіндегі түбірдің негізгі нұсқа болып саналатын себебі түбір сөздің лексикалық мағынасы жаңа сөздің лексикалық *мағынасы*на арқау болады, негіз болады, өйткені тілде бір лексикалық мағына екінші лексикалық мағынаның негізінде жасалады (Қаз. грамм.).

Сөздің ауыспалы [келтірінді] мағынасы. лингв. *Сөздің әдеттегіден тыс, табиғи емес мағынасы; қолданылу барысында пайда болатын туынды мағына.* Бір зат пен екінші бір заттың, бір құбылыс пен екінші құбылыстың форма, сыртқы түр, түс ұқсастығы, қызмет сәйкестігі *сөздің ауыспалы мағынасы*ның жасалуына негіз болады (Қазақ тілі. энци.).

Сөздің тура мағынасы. лингв. *Затпен тікелей бірліктегі әрекет пен құбылысты, адамның ойымен байланысты түсініктерді, түйсікті білдіретін негізгі мағына.* Сөздердің *тура*, негізгі *мағына*ларын тұрақты сөз тіркестерінде де бар (Қазақ тілі. энци.).

МАҒЫНАЛА= е т. *Сөзге мән, мазмұн беру.* Сөйлейін бір мәселе тыңда, жұртым, Көңілдің әңгіме ашар қайғы бұлтын. Шығарып асыл сөзден *мағына*лап, Келтірсек ашуына сөздің кілтін (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАҒЫНАЛАН= е т. *Мәні құшею, маңызы арту.* Жаның жайлаудай, құлпырып, өмірдің мән-мазмұны тереңдей, *мағына*лап түседі (Ердің даңқы.).

МАҒЫНАЛАНДЫР= е т. *Мән беру, ерекше назар аудару.* Кемпірдің көзі Ақаннан ауғанда оның көзі тек Ғазизада болып отыр. Көңіліне орнаған ойын қараған сайын пішінімен *мағына*ландырып, Ғазизаға білдірмек те (М.Әуезов, Қорғансыздың күні).

МАҒЫНАЛАНДЫРУ Мағыналандыр етістігінің қимыл атауы.

МАҒЫНАЛАНУ Мағыналан етістігінің қимыл атауы.

МАҒЫНАЛАС сы н. *Мағына жағынан жақын, үйлес, мәндес.* Мағыналық жағынан қосымшалар *мағына*лас жақын мағыналарды білдіретін синоним қосымшалар да, мағыналары бір-біріне қарама-қарсы антоним қосымшалар да болады (Қаз. грамм.). Біздіңше, мұндағы баламалар бір-бірінен алшақ мәндес сөздер емес, жақын *мағына*лас атаулар (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Қазіргі біз қолданып жүрген «синоним» деген термин гректің, біздіңше, «*мағына*лас», «мәндес» деген сөзінен алынған (Ә.Болғанбаев, Қаз. тілі. синоним.).

МАҒЫНАЛЫ с ы н. **1.** *Мағынасы терең, кең, әсерлі.* Жаңағы кісінің екі өмірді шолып айтқан сөздері қандай *мағыналы* (Ғ.Сармұрзин, Мейірім). Жазу кезінде адам қатты зейін қойып, әр сөзін ойлап құрастырады, *мағыналы* сөз іздейді (Қ.Жарықбаев, Психология). Сөйлесе, өзі әдепті һәм *мағыналы*, Күлкісі бейне бұлбұл құс сайрайды. Жүп-жұмыр, ақ торғындай мойыны бар, Үлбіреген тамағын күн шалмайды (А.Құнанбаев, Шығ.). **2.** *Мәнді, маңызды, мазмұнды.* Жұптық өмір – адам өмірінің ең *мағыналы* кезеңі. Сол өмірді қалай бастауға керек? (Н.Ғабдуллин, Сар. жапырақ). Адамға бір-ақ рет берілетін ғұмырды *мағыналы*, еліне пайда келтіретіндей етіп өткізіндер демекпін («Білім және еңбек»). Тыңдап отырып, әкемнің *мағыналы* өмірін көз алдымнан өткізуге тырыстым (А.Жақсыбаев, Менің дос.).

МАҒЫНАЛЫҚ с ы н. *Мағынаға тән, мағынаға қатысты.* Қосымшалар *мағыналы* қ және тұлғалық дербестігі болмай, жеке тұрып өз бетімен ешбір мән бере алмай, түбірсіз жеке қолданыла алмай және түбірдің ыңғайына қарай вариантталып отырса да, мағыналық және құрамдық жағынан жеке сөздерге, лексикаға тән полисемиялық-моносемиялық, антонимдік-синонимдік, омонимдік, төл-кірме, бір құрамдық-көп құрамдық сияқты қасиеттерде жұмсалады (Қаз. грамм.). Қазақ тіліндегі сөздер *мағыналы* қ тұрғыдан жалаң және күрделі болып екіге бөлінеді (Қазақ тілі энцикл.). Аударма үстінде әрбір контекстің ыңғайына қарап, мәндес сөздердің нәзік *мағыналық* ерекшеліктерін – нюанстарын үңіле аңғарған кісі шебер пайдалана алады (М.Әлімбаев, Өрнекті сөз.). Әбдікәрім кейде оң жамбасына келмей қалған сөздерді аудармай тастап кетіп, түпнұсқаның *мағыналы* қ, көркемдік жақтарын әлсіретіп жібереді (С.Мәуленов, Үркер.).

МАҒЫНАЛЫЛЫҚ з а т. *Мән-мазмұны күшті болушылық.* Баяндамашы мен лектор сөзінің *мағыналылығы* мен түсініктілігіне ерекше көңіл бөлінеді (Қ.Жарықбаев, Психология).

МАҒЫНАСЫЗ с ы н. **1.** л и н г в. *Лексикалық мағына білдірмейтін, мағынасы жоқ (сөздер).* *Мағынасыз* сөздерге шылау, демеу, демеуліктер, одағайлар жатады (І.Кеңесбаев,... Қазіргі қазақ тілі). **2.** *Түсініксіз, ұғымсыз.* Ғали Орманов қысқа өлеңге шеберленген ақынымыздың біреуі ғой. Оның өлеңінде *мағынасыз*, көріксіз сөздер аз болады (С.Мұқанов, Өсу жол.). Болады кейбіреулер көз қаранды, Ұғымсыз, *мағынасыз* сөз қаранды. Үйретсең жаман әдет жастайынан,

Өскенде тия алмайсың өз балаңды (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3.** *Жөн-жосықсыз, беталды.* Председательдің сөзіне *мағынасыз* бас изей салды (Н.Әбдікерімова, Сенім). – Атың кім? – деп, бүкірден бай сұрады, – Атым, – Вадим, – деп еді, байға ұнады. Қошеметтің жөні деп қос жалшысы, *Мағынасыз* беталды ыржаңдады (А.Құнанбаев, Шығ.). **4.** *Мақсатсыз, мазмұнсыз, мәнсіз.* Өзгерт онда шабандықты. Сен үшін бұл қиын іс пе соншалық? Шабандықта қырсық жатыр қаншалық. Біздер ұзақ, *мағынасыз* ғұмырдың іш пыстырар мінезінен шаршадық (М.Шаханов, Ғасырлар.). Алуаштың көзіне жас үйірілді. Кірпігін қақса болды сау етіп төгілетінін білді де, терезеге *мағынасыз* қадалды (М.Қаназов, Жер кіндігі).

МАҒЫНАСЫЗДАН = е т. *Мәнсіздену, мағынасы, мән-мазмұны кету.*

МАҒЫНАСЫЗДАНУ *Мағынасыздан етістігінің қимыл атауы.* Бір өкініштісі, бұл дүниедегі тіршіліктің мұндай «*мағынасыздануын*» шегінен шыға асқынған экономикалық пайдакүнемдік пен саяси көрсесбасарлықтан емес, өз теңдігі мен бостандығына ұмтылатындықтан көргісі келетіндердің аз еместігі жоғарыда келтірілген пікірлерде жеткілікті қылаң бергендей (Ә.Кекілбай, Тіл және тәуелсіздік).

МАҒЫНАСЫЗДЫҚ з а т. *Мағынасы жоқтық, мәнсіздік.* Жаңа сөздер табу *мағынасыздықты*, бей-берекеттікті көтермейді. Яғни жаңа сөздер тууының өзіндік қатаң заңдылықтары бар («Қаз. әдеб.»).

МАДА [ир. ماده] с ы н. *Жолбарыстың ұрғашысы.* Азулы, қаһарлы; күш-қуаты тасыған. Қолымдағы *мада* жолбарыс, Ұмтылды соған талпынып, Ұрысар деп босаттым, Тұрған соң күшпен жұлқынып (Бабалар сөзі// Хикаялық дастандар). *Мада* жолбарыс мада гүліңіз, аузын сүйсе аймалап, Қосылар соған қызыңыз. Өлімнен қызың ап қалар (Бабалар сөзі). Қолымдағы *мада* жолбарыс Көлденең тұрды ол шығып, Араға түскен ұқсады, Көзінің жасы жосылып (Қарқабат).

МАДАҚ [ар. مدح] з а т. *Істелген іске, қол жеткен табысқа, ізгі қасиетке берілетін жоғары баға, мақтау сөз.* Жазамын атағыңды арып-талмай, Қаншама айтсам, *мадағыңыз* болмас тамам. Сіз – гүлсіз, қарағанның көзі талды-ай (Ақан сері, Шығ.). Жоқ! Бұл пікірің болғанымен қиысты Тек ізгі ойлар қолдау көрсін. Тек ізгі ойлар жұрттан *мадақ* есітуге тиісті (М.Шаханов, Ғасырлар.). Көңіл үшін айтылғаны, көтерме үшін айтылғаны бар, жәреуке ауыз, жарамсақ

тілден шыққаны бар – *ма да қ та н*, алғыстан құлағы тұнды (М.Мағауин, Аласапыран).

Мадақ етті [айтты]. *Мақтан етті, дәріптеді.* Оқушылар халқымыздың тарихи ерлік істеріне сүйсініп, қазіргі замандағы тіршілігі мен еңбегін *ма да қ е т е ді* (С.Көбеев, Орынд. арман). Аздап қазақ тарихынан баяндап, ол ертедегі батырлар ісін *ма да қ е т т і* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Жыраулар да мені *ма да қ е т е ді*. Кемеңгер де бір өзіме құл болады. Езгілік те, тынымы жоқ еңбек те, мәлиіп кеп менен бір сый күтеді (Ж.Аймауытов, Шығ.). Жыршының сөзінен жұрт шыр айналды, Шатырға *ма да қ а й т ы п* шулай қалды. Ақынға қадап көзін шақырайған Тоқталды Темір сонда қалып қайран (Қ.Бекхожин, Жеті дастан).

Мадақ өлең. *ә д е б. Салтанатты оқиганы жырлауға немесе біреуді қошеметтеуге арналған мақтау өлең.* Махамбеттің «Исатай деген ағам бар», Орынбай Кертағұлының «Ассалаумағалейкүм, батыр Ерден» атты өлеңін *ма да қ ө л е қ н і*ң таңдаулы нұсқалары дей аламыз (Әдебиет. термин. сөздігі). Абай сөз қадірін кетірген қошаменшіл ақындарды «Мақтау өлең айтыпты өркімге арнап... Қайдабай мақтаншаққа барған маңдап» деп сынап, *ма да қ ө л е қ н і*ң осал жақтары болатынын да жақсы аңғартқан (ҚҰӘ).

Мадақ сөз. *Мақтау* сөз. Сізге, сіздің жүзіңізге қызығып біер *ма да қ с ө з* айтсақ, оған өзіңіздің көріктілігіңіз, күн жүзіндей нұрыңыз айыпты (С.Жүнісов, Ақан сері).

МАДАҚНАМА [ар. ир. مدحنامه] *з а т. Грамота, марапат хат. Белгілі бір істегі жетістігі үшін берілетін құжат.* 1359 ж. шамасында Бұлатшы Құндызда Тұғлық-Темір ханнан моғол тілінде және моғол әрпінде жазылған грамота (*ма да қ н а м а*) алды (ҚСӘ).

МАДАҚТА = е т. **1.** *Біреудің ерлігін, еңбегін, өнерін, игі қылықтарын мақтап, көкке көтеру.* Бұл сапарда да халық Жамалды *ма да қ та п*, «екінші Сара мұнан шықты, енді мұнымен айтысарлық Біржан қайдан шығар екен» деп тарапты (М.Дулатов, Шығ.). Нарым деп *ма да қ та й м ы н* мен де сені, Қырандар аспанда емес, жерде өседі, Түсінем, Димаш, қалқам сен болмасаң, Кеудеме күн шуағы, еңбес еді (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Мазасыздық бұлты солай серпілді Алас-күлес шаттық күйі шертілді. Шадыман жұрт хан көтере *ма да қ та п*, Патша алдына алып келді кемпірді (М.Шаханов, Ғасырлар.). Күзғынға емес, Қырандарға оқаттың. Тілі де бар, Зілі де бар бұ хаттың. Шалаларды шамырқана *ма да қ та п*, Даналарды сол арқылы мұқаттың! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

2. *Елінің, жерінің т.б. қадір-қасиетін біліп, даңқын шығару, мақтан ету, мәртебесін көтеру.* Басқа өзеннің артық санап ағынын, Басқа таудың *ма да қ та й с ы ң* жауынын. Өз жерінді күнде көріп жүрген соң, Мүмкін оның білмеуін де қадірін (С.Мәуленов, Алыс кет.). Ал, ақын, ақтара гөр халқыңа сыр, Бөле жырға, еліңнің даңқын асыр. Бір отауы Отанның – Қазақстан, іргесін көтергелі жарты ғасыр, Сен соны *ма да қ та й* біл, даңқын асыр (М.Мақатаев, Шығ.). **3.** *Дәріптеу.* Махаббаттың *ма да қ та п* ашық күнін, Күйлеріне түсірді ғашық тілін. Ғасырларды шығарды сахнаға, Ұмыттырып араның қашықтығын (С.Мәуленов, Алыс кет.). Болашаққа жол тартқан Бір шашау жоқ көшімде. Өзің айтқан өсиет Жаудың оғын қағатын Қалқан болды төсімде. *Ма да қ та ған* шындықты Сөздерің мәңгі есімде (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).

МАДАҚТАЛ = е т. *Жоғары бағаға, мақтауға ие болу.* Нұркия апай Сәлімнің жұмыста жұрт аузына ілініп, *ма да қ та л ы п* жүргенін одан бұрын да естіп, риза болып отыр еді (А.Оразалин, Қайырлы.). Өмірлерінің көбін еңбек соңында өткізіп, жаз шағында, жау торуылы көбейетін кездерде қосылып жайылатын жылқыға сақшы боп жүретін [жау түсіргіш] ер жылқышы, атпал азамат [ат үсті] бағлан боп *ма да қ та л а д ы* (М.Әуезов, Шығ.). Өлген адамның әйелі немесе шешесі мен қарындасы оны күніне екі рет [таңның атуы, күннің батуы] жоқтауға тиіс болған. Оған арналып шығарылған жоқтау өлеңде оның қадір-қасиеті *ма да қ та л а д ы*, оның қазасының орны толмас өкініші, ауыртпалығы айтылады (М.Әуезов, Шығ.).

МАДАҚТАЛУ *Мадақтал етістігінің қимыл атауы.*

МАДАҚТАН = е т. *Мақтан ету, мақтаныш көру.* Ол атақты прокурормен жүзбе-жүз сөйлескеніне *ма да қ та н ы п*, сұйықтау шоқша сақалын сипалап-сипалап қойды (Х.Есенжанов, Көп жыл.).

МАДАҚТАНУ *Мадақтан етістігінің қимыл атауы.*

МАДАҚТАС = е т. *Біреудің не қоғамдағы игі істерді айттып, мадақ етісу.* Бәрі іздеп, дүние салған адамның аруағын *ма да қ та с ы п* жатыр (Ж.Молдағалиев, Торғай.). Нөсердей жауған оққа қарсы ұмтылғандарын *ма да қ та с т ы* (М.Жұмағұлов, Қыран.). Соғысымды жыраулар *ма да қ та с ы п* жыр етті, Жат ерлік, жат күшімнің себебі қандай екенін, онда ешкім білмеді? (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАДАҚТАСУ *Мадақтас етістігінің қимыл атауы; мадақ етісу.*

МАДАҚТАУ *Мадақта етістігінің қимыл атауы.* 1. *Мадақ ету, дәріптеу.* Ел үшін жан аямай жауға шапқан ерлерді *м а д а қ т а у* қазақтың батырлар жырларында да айрықша мол (Р.Бердібаев, Гүлстан.). 2. *Мақтау, марапаттау.* Мектепте озаттарды *м а д а қ т а у*-ға көңіл бөлінеді, үздік ұстаздар мен үлгілі ата-аналар үшін стенділер ұйымдастырылды («Қазақст. мұғ.»).

МАДАҚШЫ з а т. *Мадақ айтушы, дәріптеуші.* Олар арнаулы мәжіліс жаршысы емес, қымыз қызуындағы ел арасының мырзасымақтарының шашбауын көтерген *м а д а қ ш ы л а с а м* тәрізді сезіледі (С.Бегалин, Бала Шоқан.).

МАДАҚШЫЛ с ы н. *Әсіре мақталған, көтермеленген.* Қалижан Бекхожин ақынның жаңа кітабы («Өппақ-намә» дастаны) кейбір кемшіліктерден құр емес. Ол, әсіресе, кей тұстарда тіркес қайталау, құрғақ баяндау, әсіресе *м а д а қ ш ы л* шумақтардан көбірек байқалады (Т.Ибрагимов, Өлең өрісі).

МАДАҚЫЛА = е т. *Қайта-қайта мадақтау.* Көрдім бір күн қызық бір күн қонып, Айтар сөз *м а д а қ ш ы л а с а м* жатыр толып. Сөзімді көңілдегі жаза алмадым – Аттың жалы, атанның қомы болып (Ақан сері, Шығ.).

МАДДҰҒА з а т. д і н. *Қабыл болған, Құдай қабыл еткен тілек-дұға.* Неше жыл құрғамаған көздің жасы, Үшбу күн болды түгел *м а д д ұ ғ а с ы* (Бабалар сөзі). Тоқсаннан Мұхтар патша асқан жасы, Сол күнде күллі Исламның халифасы. Үстінде бұл секілді қуаныштың Халқына сондағы айтқан *м а д д ұ ғ а с ы* (Бабалар сөзі).

МАДИЫҚТАН = е т. ж е р г. *Мақтау, масаттану.* Өзгенің телміре қараған сұсты жанарынан қысылып, қымтырылмаған, өзгенің өз қолынан шыққан бұйымына тамсана қарағанына іштей масайрап *м а д и ы қ т а н ы п* қалмайтын қынжылым мінезден шебер шықпақшы емес (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Кирилов өз ойына өзі *м а д и ы қ т а н ы п*, қабағы жазылып, маңдайынан тер шұбыра түсті (Ә.Кекілбаев, Шығ.). Бірақ осынау әбден басы ашық ақиқаттың өзіне бара-бар уақытта *м а д и ы қ т а н ы п*, масаттана қоймайтынымыз тағы рас (Ә.Кекілбаев, Заманмен сұхбат).

МАДЫРА = е т. ж е р г. *Жаңылу, абдырау.* Ақан сөзінен *м а д ы р а п* қалды (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАДЫРЛА = е т. ж е р г. *Бұзылу, қисаю.* Шаңырақтың кейбір жері *м а д ы р л а п* ішке майысса, сол жерінен тіреуішпен ашасын

шаңыраққа қаратып, тіреп қояды (Г.Раймханова, Ата кәсіп.).

МАДЬЯР з а т. *Тегі түркілік венгр халқының өзіндік атауы.*

МАЖАЗИ [ар. مجازی] з а т. е с к і к і т. *Тұспал, жорамал; аллегория.* Әлем руханияты бұл арқылы адамға тіршіліктің мәнін, махаббат пен гадауаттың мәңгілік майданын, екі дүниенің жанды сынар сәтін, өлінің – тірі, тірінің – өлі хақындағы *м а ж а з и* мен мұғайынын жеткізуді көздейді («Жас Алаш»).

МАЖАЛ [ар. محال] з а т. ж е р г. *Мұрша, шама, әл.* Көрінгеннің қолында, Әркімге бір «қор болып», Аты қалған жиырма бес. Бір шамаға келгенде, Қолдан келер амал жоқ, қимылдауға «*м а ж а л*» жоқ Жатып алған жиырма бес (Базар жырау, Шығ.). Көргеннен қорлық қалайда, Анығында жоқ еді Тырп етуге *м а ж а л ы ң* «Ойма тазға – он теңге Қырма тазға – қырық теңге» Деп салық сап, сөз малып Айтушы еді ғазалын (Т.Ізтілеуов, Назым). Шах түбінде қалғаның, Алланың көріп салғанын, Атажан, жауап беріңіз, Сөйлеуге келсе *м а ж а л ы ң* (Бабалар сөзі).

МАЖАЛДА = е т. ж е р г. *Шамалау, болжамдау.*

МАЖАЛДАУ *Мажалда етістігінің қимыл атауы.* Өткеннің берік тарих топырағы жауып, әмбесін көне тарттырып, көбін көміп, біздің бүгінгі тірлік-тіршілік өмірімізден шығарып тастаған соң ол ұмыт болады немесе оны біз жасымыздан өзіміз керекқұлақ болып өскендігімізден-ау деп *м а ж а л д а у ғ а* болады (Б.Қыдырбекұлы, Түгел сөз.).

МАЖАЛЫ [ар. محالی] м о д. *Шамасы.* Енді *м а ж а л ы* осыларға да оралатын шақ туды білем (Қазыбек би).

МАЖОР [лат. major] з а т. м у з. *Үлкен (мажорлық) үш дыбыстылық аккордқа және осы үш дыбыстылықтың өзіндік мәнеріне негізделген лад. М а ж о р д ы ң* минорға қарама-қарсылығы музыкадағы бейнеліліктің негізгі эстетикалық құралдарының бірі болып табылады (ҚҰЭ).

МАЖУСА [ар. مجوسی] з а т. д і н. *Көпқұдайға табынушы, алдамшы.* «Етем, – деп, – енді қалай», – қорқып састы, Халқымен құрып кеңес ақылдасты. Отырып бір *м а ж у с а* былай деді, Көтеріп көп ішінде көкке басты (Т.Ізтілеуов, Рүстем.).

МАЖЫРА¹ з а т. ө с. <лат. somagum> *Раушангүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдіктер. М а ж ы р а - н ы ң* құрамында органикалық қышқылдар, С витамині, каротин, илік заттар, флавоноидтар

кездеседі. Емдік мақсатқа *ма ж ы р а н ы ң* жазда жиналған шөбі мен күзде алынатын сабағын, тамырын пайдаланады (ҚҰЭ).

МАЖЫРА² з а т. ж е р г. *Қалып, жай, жайбарақат күй.* Су қамтып *ма ж ы р а с ы - н а* келе бастады (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі). Қамшылап қатты шапты қағынғандай, өртүрлі ой жіберіп *ма ж ы р а ғ а* (Т.Ізтілеуов, Жолаушы.).

МАЖЫРА= е т. ж е р г. **1.** *Құн райы жайма-шуақтанып ашылып, жыли бастау, жарқырау.* Шыбын жан шүберекке түйілді... Артынан айығып ашылды да, *ма ж ы р а п* күн көрінеді, жердің беті тобарсиды да, құлпыра түседі (С.Талжанов, Адам тур.). Маужырап мизан, *ма ж ы р а п*, Қоңыр күз келді жадырап, Атырап шаршап азырақ, Кетердей қалғып қазір-ақ (Қ.Шаңғытбаев, Аққу.). **2.** *Қалыпқа тұсу, жайбарақат күйге ену.* Қайсыбір майбөкселердің жұмсақ креслода *ма ж ы р а* боп манаурап отырып қиялына қашқан талай бөдік ойлары оп-оңай жүзеге асып жатады (Ә.Кекілбаев, Шығ.). **3.** *ауыс. Жадырау, көңілдену.* Қойдың төбе-төбеге күннің жылысына жадырап, көсіле жайылғанын көріп көңілі *ма ж ы р а ғ а н* қойшы ақ шарбы бұлттан жылт еткен күнге қай уақ болды екен деп, сығырайған көзін қадай қойды (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАЖЫРАЖАЙ с ы н. *Жайма-шуақ, жарқын, жайдары.* Көгілдір кеш көлбейді көл үстінде, Көгілдір алқап ұйып келісті үнге. Үйір-үйір жұлдызға *ма ж ы р а ж а й*, Болып тұр алқара көк өріс түнге (А.Нысаналин, Көзайым). – Қай-қайдағыны айтады екенсіз, – деді Арын. – Сенсеңіз осындай *ма ж ы р а ж а й* сұхбатты сағынып келіп ем (Қ.Найманбаев, Үміт.).

МАЖЫРАС= е т. ж е р г. *Бір-біріне қуанып кездесу, жарқын күйде бірге отыру.* Абайлар отырып, үй ішімен ақырын ғана амандасты. *Ма ж ы р а с ы п* қарсы алған үй іші де болған жоқ (М.Әуезов, Танд. шығ.). Енді бүгін кешке өзім дегендердің бәрі келіп бас қосып, *ма ж ы р а с ы п* отыр (А.Лекеров, Түз гүлі). Көптен көрмеген досым келіп, *ма ж ы р а с ы п* қалдым (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЖЫРАСУ *Мажырас етістігінің қимыл атауы.*

МАЖЫРАУ *Мажыра етістігінің қимыл атауы.*

МАЗА [ир. مزه] з а т. *Тыныштық, дамыл.* Домбыраға күндіз де *ма з а* жоқ, түнде де маза жоқ, өзіме де маза жоқ (С.Аққошқаров, Бақыт.). Мына бір тұманның ызғары жас төлдерге тиіп

кете ме деп, *ма з а* болмай тұр («Қаз. әдеб.»). Осы жолы да ол, жігіттер қайтып оралғанша *ма з а* көрмейтінін, онан да бірге кеткені артық екенін айтып, еріп шыққан (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.).

Маза бермеді. *Мазалап, тынышын кетірді.* «Сұм Нұрбай, *ма з а б е р м е д і ң* Әйел менен балаға. Жайылым мал шықпайды, Үштөбе деген далаға (Қ.Жапсарбаев, Сөйле.). Іші арам, көп көзіне сырты «таза», Тапқызбас тал бойынан ешбір жаза, Бастыққа не қылса да жағып алып, *Б е р м е й д і* құрғақ сөзбен жұртқа *ма з а* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Жалындап, жанын өртеп сарылған күй, Қылқылдап қызға қатты жалынған күй, Ерте-кеш маза көрмей, *ма з а б е р м е й*, Аһылап арманыңда жарылған күй (І.Жансүгіров, Шығ.). Күз келе жатыр тағы да Жапырақтарды сарғайтып. *Б е р м е й м і н ма з а* жаныма, Жүректе жүрген әнді айтып (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мазаны алды [кетірді]. *Тынышын алды, маза бермеді.* Қырғызбай би, болысқа назаланды, Нахақ ер жазықсыздан жазаланды. Өртеніп ет жүрегі жатыр жанып, Қинады ел қайғысы *ма з а н ы а л д ы* (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Тылсым ойлар масадай *ма з а н ы а л ы п*, Тағы бір сөз көңілсіз жазары анық. Қойдым енді мына бұлт ол да қойсын, Себе бермей кір жаңбыр азаланып. Сенемін мен күн шығар Алатаудан, Жайнап аспан ашылар тазаланып (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып, Аязбенен қызарып ажарланды. Бұлттай қасы жауып екі көзін, Басын сілкісе, қар жауып, *ма з а ң д ы а л д ы* (Абай, Тол. жин.). Ел едік қатар жатқан Ысты, Дулат, Төскейде мал, төсекте аунап-қунап. Есіме алып ертерек шақырмасам, *К е т і р е р с і ң ма з а м д ы* бөрің шулап (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Шаруа, момын ауылдың Иті де момын секілді. Сыбыры бөрі қауымның, *Ма з а с ы н* түннің *к е т і р д і* (М.Мақатаев, Шығ.).

Мазасы болмады [қашты]. *Тынышы кетті, мазаланды.* Жатқансын да Құмардың *ма з а с ы б о л м а д ы* (Р.Нұрманов, Аққу.). Бір күні түн ауған кезде біртүрлі ұйқым келмей *ма з а м қ а ш ы п*, тау жаққа аяңдадым (Ө.Күмісбаев, Жапырақ.). Түбі жоқ, дүние бір тесік қазан, Бер жағы, ар жағы да азан-қазан. Дәл сондай шуы болмаса, дүние болмас, Қаншама *қ а ш қ а н ы м е н* сенің *ма з а ң* (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Мазасы жоқ. *Көңілсіз, шырқы бұзылған.* Өміріммен өтер болды-ау бұл өлең, Бір *ма з а ж о қ*, кілем тоқып, гүл өрем. Асқар тауға ақша бұлт боп қонақтап, Қара жерге қара аспандай

түнерем. Өміріммен өтер болды бұл өлең (М.Мақатаев, Шығ.). Құттықтап құстар сайрап, сөйлеседі, Құдайдан келген әлде дерек пе екен?! Айтыңдар, *мазасы жоқ* бұл ғаламға, Алысып аспан мен жер тулағанда, Адамнан бір құрбандық керек пе екен? (М.Мақатаев, Шығ.).

Мазасы кетті. *Тынышы кетті, шырқы бұзылды.* Жыбырлап судың беті шимайланып, балық кеп: «Не айтасың?» – деді қартқа. Шал айтты қол қусырып, тағзым етіп: «Кемпірім ұрсып, әбден *мазам кетіп*, жаңа астау сұрайын деп келдім, тақсыр!» (А.Байтұрсынов, Шығ.). *Мазасы кеткен* бірдей іштен, сырттан, Азапты көрген хорлық күшті жұрттан. Екі сұңқар таласса құзғынға жем, Берекесін бұл қазақ сүйтіп құртқан (М.Дулатов, Шығ.). Шайқап қарттық кемесі, *Кетеді* ғой *мазам* да. Елу жылда келесі Жазбаймын ба? Жазам ба? (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Маза тапты. *Тынышталды, тынышды.* Тау бүркіт қылығына жаза тапты, Азырақ момын аңдар *мазат апты*, Лақтырған тірліктей боп көлге күміп, Қан-қан боп, қанқұмар ер қаза тапты (С.Сейфуллин, Шығ.). Ұстасы дара сөздің, сара сөздің, Атаулы бірі еді ғой дарабоздың. Жол құтты-ау, махаббаттан *мазат апнас*, Толқытты-ау, жанын талай қаракөздің (К.Салықов, Жезкиік).

МАЗАЖ [ар. مزاج] з а т. к ө н е. *Мүмкіндік.* Күрескен Дариғақыз, қолыңды жаз, Оқиын тауға барып қаза намаз. Намазым қаза болған себебінен, Жығуға енді сені болмас *мазаж* (Бабалар сөзі // Қисса-и Шаһизинда).

МАЗАҚ [ир. مزاج] з а т. 1. *Келеке, келемеж, күлкі.* Іс қылады таптым деп біздің қазақ, Онан көрген пайдасы болады аз-ақ. Аяғында ол ісі зиян шығып, Көрінгенге күлкімен болар *маз а қ* (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Жастардың бұл қылығы елге *маз а қ*, Екеуін елден безген дейді көззап. Көп жұрттың надан кезі дінге уланған, Білмейді махаббаттың жайын қазақ (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Адам ауырлайтын да, ауырламайтын да күлкі бар. Ауыр күлкінің аты – *маз а қ*, мысқыл болады да, жеңіл күлкінің аты – сықақ, қулық болады (А.Байтұрсынов, Шығ.). 2. а у ы с. *Тағдыр тәлкегі, жазмыш.* Жетемін бе көңілдің Құштарына мен бірде. *Маз а ғы ң а* өмірдің, Әлде өмірге келдім бе? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сыну деген немене бұл, қасірет пе, *маз а қ* па? Тірі жүрсем жібермеймін оны мұндай азапқа (М.Шаханов, Ғасырлар.). Атар таң мен батар күн, Он тоғызда «жесір әйел» атандым. Көтердім мен тағдырымның *маз а ғы н*, Үзілдердей жұлыным, Ол күндердің қасіретті

азабын, Сен сұрама, мен айтпайын, құлыным! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мазақ болды. *Күлкілі халге ұшырады.* Қанденге бір ит кездей боп, Деді: «Әліңді білсеңші, Пілмен ұрысар сыйқың жоқ. *Маз а қ болмай*, қой, көнші» (Абай, Тол. жин.). Талай ару *маз а қ боп*, Ыстық қанын жамылды. Тау мен тасқа тығылып, Жұрт шұбырып ағылған. Ұл атадан айырылып, Ми далада қаңғырған (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Қара түнді көп кешсем де азалы, Және ешкімнің *болған* жоқпын *маз а ғы*. Маған жаза тартқызамын дегеннің Өзі тартты жазаны (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Мазаққа қалды. *Күлкі болды.* Бір күн той-са тамағың, Тасқын судай тасасың; Қарның ашса бір түске, Солбырайып солғандай *қа л а сы ң* сүйтіп *маз а қ қа* (Дулат Бабатайұлы, Замана.).

Мазаққа қосты. *Күлкіге, қалжыңға, мазаққа айналдырды.* Жолықтым қашан ғана бұл азапқа, Бір өзі қасірет те, ләззат та. Самайға ақ түскенде мұның не деп Жан досым, *қос қа н* мені бір *маз а қ қа* (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мазақ қылды [етті]. *Келемеж қылды, күлкі етті.* Масқаралап мені тағдыр, *қы л ды ма з а қ* не шара? Менің үшін сен жауап бер, Менде сөз, бишара (Абай, Тол. жин.). Жолаушымын бір жүрген елім қырда, Қазыке, жөңіңе жүр, *қы л ма маз а қ*. Парыздың инша алла бәрін білем, Көңілім бегіректе сенен таза-ақ. Еркек көрсе қызады деп есітемін, Қара сарт ойлап тұрсам ақылың аз-ақ (Кердері Әбубөкір, Қазағым). Біздің қазақ әркімді *қы л ар маз а қ*, Деп жүрме екен өзімнің бойым таза-ақ. Осы жұрттың байқасаң беті қалай, Қайда қаңғып барады осы қазақ? (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). Қызым соны білмейді ме? Біледі! Біле тұра селт етпейді жүрегі. Небір жайсаң жігіттерді төредей *Маз а қ етін* кетпеді ме елемей?! (М.Шаханов, Ғасырлар.). Таңырқатсам сені, қазақ, Өлең өріп көктемгі бір жасыннан. *Е т п е ш і* деп мені *маз а қ*, Өтінемін асыл қарындасымнан (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

МАЗАҚТА = е т. 1. *Біреудің қытығына тиіп келекелеу, келемеждеу.* Әрине, Байдалы шал алыстан мұның бет-аузын қисандатып *маз а қ та ғ а ны н* да, айтқан сөздерін де көріп, естіп тұрған жоқ (С.Мұратбеков, Жабайы.). Бала мінез ойыншы бұрынғылар Аңқау екен, *маз а қ т а п* соны сынар, Артқа қарап, ақ бейіл шалға күліп, Абұйырсыз, атақсыз көрге құлар (Абай, Тол. жин.). Жаулары сыртта гуілдеп, Жатқандай соны *маз а қ т а п*. Көтерді басын дірілдеп, Жынданып кетуге аз-ақ қап

(С.Жиенбаев, Алтын қалам). Амал қанша! Бүкір болсам бүкір де! *М а з а қ т а й* бер, Бар осындай пікір де. Амал қанша! Өргенсе де өзегім, Өзім жайлы айтқандарға төземін (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). **2. Күлкі қылу, әзіл-қалжыңға айналдыру.** «Қап, мынаны-ай, тағы да қызғаншақ деп *м а з а қ т а н*, көзімді шұқитын болды-ау» деп өкіндім (Н.Сералиев, Қанат). Қуаныш бар, көрер талай азап бар, Сүрінгенде дұшпан күліп *м а з а қ т а р*. Дүниеден мен кеткенде бір күні, Мен жайында не дейді екен қазақтар? (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Қыз-келіншек аралас бозбалалар, Қуып ұрса кім мені арашала, Шоқпыт тон мен астымда атты көріп, Мен байқұсты *м а з а қ т а п* тамашалар (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). **3. а у ы с. Тағдыр тәлкегіне түсіру.** Олар да біздей сорлы азаптағы, Оларға тағдыр күліп *м а з а қ т а д ы*. Солардай көрген күні жапан түзде Даланың өзің айтқан қазақтары (О.Шипин, Дастан.). Ол да бізді аямайтын. Жоқтан барды құрай кеп, Менің қалқан құлағымды *м а з а қ т а й т ы н* былай деп: «Білесің бе, өмір деген өрекіпген бір ағын, Әркім содан өзіне тән сыбағасын даулайды» (М.Шаханов, Ғасырлар.). **4. а у ы с. о к к а з. с т и л ь. Берілмеу, жеңілмеу, күші қайтпау.** Қаншама рет құдық қазып көрсетсе де ел тегеурін, Басын шайқап *м а з а қ т а д ы*, берілмеді бедеу күм (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЗАҚТАҒЫШ с ы н. *Мазақ еткіш, келемеждегіш.* Момын жұртты *м а з а қ т а ғ ы ш*, қалжыңбас жандайшаптар, мыжырайып отырған Сандыбайды көріп: – Өй, үйті, сен де бір басып қал, – деп қолға алды (Ғ.Мүсірепов, Оянған өлке).

МАЗАҚТАМА з а т. ө н е р. <ағыл. sketch> **Скетч** (әзіл-оспаққа құрылған қысқаша эстрадалық пьеса). *М а з а қ т а м а л а р д а* мәз қылатын күлкі, әзіл-қалжың болуы шарт («Қазақст. мұғ.»).

МАЗАҚТАЛ= е т. *Мазаққа қырыау, мазаққа қалу.* *М а з а қ т а л ғ а н* көп аттан ажыратып, Ат қойды Көкторғай деп елің, Көкше (Б.Бигелдиев, Балқаш.).

МАЗАҚТАЛУ *Мазақтал етістігінің қимыл атауы; келемеж, күлкі болу.* О, табиғат, әдемілікті қорлану үшін, *м а з а қ т а л у* үшін берген бе едің (Ә.Сәрсенбаев, Жауынгер.).

МАЗАҚТАС= е т. *Біреуге қосылып мазақ қылу, күлкі қылысу, мазақ етісу.* Кейде жусан өзара сырласып бас изесіп, Жел соққылаған шиді *м а з а қ т а с ы н* жатқандай («Қаз. әдеб.»).

МАЗАҚТАСУ *Мазақтас етістігінің қимыл атауы.*

МАЗАҚТАТ= е т. *Мазақ қылдыру, күлкі, келемеж еткізу.* Аққу-қаз, бір ғарышты көрдім деме, Шетінде жатыр екен көлдің деме. Қор етіп көрінгенге *м а з а қ т а т ы н*, Құдай-ау, шыбын жанды бердің неге? (Б.Бигелдиев, Балқаш.).

МАЗАҚТАТУ *Мазақтат етістігінің қимыл атауы.*

МАЗАҚТАУ *Мазақта етістігінің қимыл атауы; мазақ қылу, күлкі, келемеж ету.* Мұны балалар да байқап қалды. Менің әлжуаздығымды айтып, *м а з а қ т а у д ы* шығарды («Білім және еңбек»). Сол күлкі еткеннен біз Нұрымбайды Алматыға жеткенше күлкі етіп, *м а з а қ т а у м е н* болдық (Б.Соқпақбаев, Өлгендер.). Жол қысқарсын дейміз-дағы жоқтан барды құрай кеп, Біз екеуміз Танақөзді *м а з а қ т а у ш ы* ек былай деп: «Жанарыңнан жас кетпейтін жасық болсаң бағаң не? Тағы қиын өжет болсаң нартқызба» (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЗАҚШЫЛ с ы н. *Мазақ еткіш, қорлағыш.* Сезген-ді, сезгені рас ана жүрек! Жүгіріп келе жатты ана жүдеп. Құлады ол бауырына басып ұлын, *М а з а қ ш ы л* немелерге жаза тілеп (Ә.Сәрсенбаев, Жазылм. кітап). *М а з а қ ш ы л* серігін қостаған Шыңғыс ат ақылы тайыз арзан күлкісімен қарқ ете қалды (Ә.Сәрсенбаев, Толқында.).

МАЗАЛА= е т. **1. Тыным таптырмау, тыныштық бермеу.** Көрі ханды қажалап, Енді өзгелер *м а з а л а н*, Жай жатқызып қоймапты (А.Байтұрсынов, Шығ.). Міне, ғажап, сорлы Енжарлық жерді тіреп төсімен, Езуінен көбігі ағып, талып жатыр есінен. – Біттім, – деді ол есін жиып, – көп *м а з а л а й* бермендер, Мүмкін болса енді мені осы араға жерлеңдер (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. Ойдан шықпау, көкейден кетпеу.** Бусанған атымды аяқ жортатқа салып, өзімді *м а з а л а ғ а н* ой толқынында тербеліп, үнсіз келемін (Е.Салихов, Алақан). Содан бастап мені «Біз еліміздің көне тарихына назар аудармасак, жаңа тарихтың бізге де назар аудармауы мүмкін екен-ау» деген ой жиі *м а з а л а й т ы н* болды (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. Ойын бөлу.** Өмірден көп ала ма, аз ала ма, Қырандай қанаттарын жаза ала ма. Он бесте, оныншыда ол оқып жүр Ойшыл ол, ойын бұзба, *м а з а л а м а* (Т.Молдағалиев, Шақырады.). **4. Ызыңдап, құлақ құрттын жеу.** *М а з а л а й д ы* масадай ызыңдаған, Көрсетпейді антұрған жүзін маған, Мені жолға шық – дейді, қайрайды ылғи, Жеткізбейтін шегіне ұзын ғалам (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Күміс бұлттар көкті сирек бүркейді, Күн сәулесі ак

мұнарды тіркейді Жанап ұшып, Жалмап өтер қарлығаш Жолаушыны *мазалаған* шіркейді (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Келтірер емес ұйқыны, *Мазалап* бітті кісіні. Басылар емес шиқылы, Толастар емес құс үні (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). **5.** а у ы с. *Айту, ескерту*. Жатпаса да *мазалап*, Біз өзіміз жөн көріп: Күндіз қора тазалап, Қозы-лаққа жем беріп (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Көп жыл бойы Шоқанның Бір топ орыс достары Ұлы адамның ұлы рухын азалап, Қайта-қайта ұлықтарды *мазалап*, Сонау Ташкент қаласынан алдыртып, Қырат үстін балға үнімен жаңғыртып, Мөрмөр тастан белгі орнатты басына, «Достан – дұға» осы да (М.Шаханов, Ғасырлар.). **6.** *Әр нәрсені бір сұрағыштап не қайта-қайта кіріп-шығып мазасын алу*. Жұмыс істеп отырғанда *мазалай* бермендерші, – деді апасы (Ауызекі). **7.** а у ы с. *Айналдырып, басын қатыру*. – Ал мен таптым Тоғжан сынды пәк жанды, – деді ол масаң діріл қосып сөзіне, – Өзің Абай болмаған соң *Мазалама* Тоғжанды, – деді сіңлің жас үйіріп көзіне. (М.Шаханов, Ғасырлар.). **8.** *Tuicin, тұрткіштеу*. О, жастық шақ, гүлді аймақ, аңыз аймақ, Жүрсем сенде он айлап, тоғыз айлап. Мынау Тұман азды деп сол достарым, *Мазалайды-ау* үстімнен арыз айдап (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Жасы алпыстан асып кеткенін біліп жүрсе де, қарт жылқышыны пенсияға шық деп *мазаламады* (М.Хасенов, Тұлпар.).

МАЗАЛАН= е т. *Тынышсыздану, көңілі алаң болу*. Осы бала бір нәрсеге *мазаланып* жүрген сияқты (С.Мыңжасарова, Қыр қыз.). – Ой, тәңір-ай, *мазаланатын* не бар (С.Ғаббасов, Ана.). Көңіліңді ренжу қып *мазалап* ба, Мейірбан патша едіңіз жұртқа тұлға. Жалғызым ғайып болып дәм бұйырып, Татып ем мен де күйік табан жылға (Ө.Найманбаев, Шығ.). – Жай ғой, апа, *мазаланба!* – деп бірауық тосылды, Бойын ауыр сырқат меңдеп жүргендігін жасырды (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЗАЛАНДЫР= е т. *Тыныштығын бұзу, көңілін алаңдату*. Бұл Қосайды қуантты да. Бірақ өзге бір нәрсе қатты *мазаландырды* («Лен. жас»).

МАЗАЛАНДЫРУ *Мазаландыр етістігінің қимыл атауы*.

МАЗАЛАНУ *Мазалан етістігінің қимыл атауы*. Қалығұлов «Шолпанат» атты әңгімесінде жас ғалым Ақан Бүркітовтың жаңалық ашқанша тыным көрмей *мазалануынан* жан дүниесінің өзгеруін тартымды суреттеген (Т.Сүлейменов, Қиял.).

МАЗАЛАҢҚЫРА= е т. *Аздап мазалау, тынышын алу*. «Жәке, не болған сізге?» дегендерге жауабы қысқа. – Жүрегім шаншып, *мазалаңқырап* тұрғаны (С.Шаймерденов, Өмір.).

МАЗАЛАУ *Мазала етістігінің қимыл атауы; мазасын алу, тыныштық бермеу, көңілін алаң қылу*. «Бала шалалық істеп, қолға түсіп қалмаса игі еді», деген ой мұны да манадан бері *мазалауды* еді (Т.Ахтанов, Қаһарлы күн.). Оқырманды ойым жоқ *мазалауға*. Оның қазір ертеңге назары ауған. О жасаған! Кім білген болатынын Адамдарды тоқтықпен жазалауға! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Балғын жылдар барады өтіп, Арман, арман тыншымады. Көңілімді алаң етіп, *Мазалаумен* жүрсін әлі (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЗАЛИМ [ар. مظالم] з а т. ді н и. құ қ ы к. *Көптеген мұсылман мемлекеттеріндегі орын алған әділетсіздікке байланысты мемлекет басшысы немесе оның өкілетті өкілі қарайтын шағым соты, құқықтық бақылау* (Ислам энцикл.).

МАЗАЛЫ с ы н. *Жайлы, тыныш*. – Сендердің жұмыстарың да онша *мазалы* емес-ау деймін (Т.Қойшыманов, Тынымсыз.). Ажарлы күндер өтті, *Мазалы* түндер өтті. Бір бақыт күнде келді, Бір бақыт күнде кетті (Б.Аманшин, Маңғыстау.). Сағынып Сарыарқаны қайта көшті, *Мазалы* ел ішінде рахат көрмей (Батырлар жыры).

МАЗАҢ с ы н. *Беймаза, мазасыз*. Осы кезде ғана дабыр-дұбырға толы *мазаң* шақ аяқталып, жұрт аяғы сирей бастайды (Ғ.Мүсірепов, Белдерде). Байбөрі көп сөйлейтін, келсін-келмесін боратып өлең жаза беретін *мазаң* қарт болатын (С.Шаймерденов, Өмір.). Желтең, *мазаң* ойменен Жүргендеймін кейде мен Барселона аэропортында Бір кез әлгі орманшы кеп қасыма Балап мені баласының досына Мейіріммен күлімсіреп жанары: – Өне, ұлым, Уақыттың талабы Ерте, кеш пе, бәрін жөнге салады (М.Шаханов, Ғасырлар.). Ай аспанда тағадай, Өзендер киген көк көйлек. Жел бір *мазаң* баладай, Қатырған басты көп сөйлеп (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МАЗАҢДЫҚ з а т. *Мазасыздық, беймазалық*. Ортаға да, ошақ басына да *мазаңдығыңызды* көбіне өзіңіз де сезесіз. Бірақ оны үнемі кеш, қолды сілтеп қалғаннан соң ұғасыз (Е.Әкімқұлов, Қош бол). Бейсен Нұрпейістің үй тұрмысынан дүниеқоңыз, *мазаңды* қ мінез және таппай дал (О. Сәрсенбаев, Сағым).

МАЗАР [ар. مزار] з а т. **1.** *Атақты, әулие адамның қабірі үстіне тұрғызылған сәнді*

құрылыс, ескерткіш. Қазақ жеріндегі *м а з а р - л а р д ы ң* пішіні, негізінен, шаршы немесе шеңбер үлгісінде келіп, төбесі күмбезделіп өрілетін болған. Қабырғасы шикі немесе күйдірілген кірпіштен қаланып, әрлеу жұмысына өрнекті кірпіш, терракот тақтайша және жылтыр бор тас материалдарын қолданған (ҚҰЭ). Шапқыншылар Қожа Ахмет Яссауи *м а з а р ы н* күзетуші шаихтардың дүниесіне қоса «әулиеге» тиісті мүлікті де алып кетеді (О.Дастанов, Әулие.). Кең тоскейде бір көтеріп көңілді, Алаша хан кесенесі көрінді. Арғы бетте Жошы ханның *м а з а р ы* Қос иықтап көтеріп тұр өңірді (К.Салықов, Жезкиік).

2. д і н и. *Зиярат ететін орын.* Өткен күн құл мен күннің базарындай, Қан кешкен халық бар ма, қазағындай? Хан заман – қараңғылық, ойран заман – Түнерген Түркістанның *м а з а р ы н д а й* (І.Жансүгіров, Шығ.).

3. Мола. Торлама әжім түсірсе күндер ажара, Тосқауыл бар ма араны жаман ажалға? Өсіріп ұрпақ, өткеріп барлық міндетін, Өтеді ана, кетеді ана *м а з а р ғ а* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Кімге тастап кетеді олар ата-баба *м а з а р ы н*, Олар кетсе туған жерге кім бұрады назарын? (М.Шаханов, Ғасырлар.).

4. а у ы с. *Балалардың асыр салып ойнағаны, ұлап-шулағаны, күлкісі естілмейтін ұй, отбасы туралы айтылады.* Балалы ұй базар, баласыз ұй *м а з а р* (Мақал).

5. а у ы с. *Ақылсыз, ақыл-парасаты кем деген мағынада.* Шамалы екен ақылың салсам назар. Әр жерде ақылы аздан көңілі азар. Түспедің айтқан сөзге ақылданып, Екенсіз жанды құрал, тірі *м а з а р* (Мәлике қыз).

МАЗАРАТ [ар. مزارات] з а т с ө й л. **Мазар** (қабір үстіне тұрғызылған сәнді ескерткіш). Мола таяқ тастам-ды. Еңкеңдеп жүгірген бойда екеуі адам батып кіре қоймайтын көне *м а з а р а т т ы ң* үңірейген жалғыз тесігіне суырдай сүңгіп жоқ болды (Ә.Әзиев, Оянған ар). Сұқтанарлық өзге жұрт Кезеңсіз деп *м а з а р а т*. Өлген мұнда көз жұмып Қолбасы ер азамат (С.Мәуленов, Қызыл арша). Жылаумен күні өтсін деп, бір *м а з а р а т* көрінеді (Дастандар).

МАЗАСЫЗ с ы н 1. *Тынышсыз, тыным таппайтын, өзіне де, өзгеге де маза бермейтін.* Атымтай дегеннің үйіне пәтерге түстік. Кемпірі *м а з а с ы з*, шаң-шұң ұрыстың адамы екен (С.Мәуленов, Үркер.). Түтінбай мал десе жанын беретін *м а з а с ы з* адам ғой (К.Қазыбаев, Дәуір.). Біздің *м а з а с ы з* көршіміз Рабиға жеңгей «Света» – деп балконнан тұрып әлдебіреу талап жатқандай тарғыл-тарғыл даусымен бақырғанда есіктің алдына жаңағы тоғыз Светаның кем дегенде үшеуі келеді (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

2. Әрлі-берлі сапырылысқан, тынымсыз, қарбалас (шақ). Малдың да, малшының да *м а з а с ы з* күйі басталды, созылып кетпей, тәулігіне тына қалса, игі болмас па?! (Б.Тоқтаров, Қыран.). Көше *м а з а с ы з*, жүріс көп. Троллейбустар, автобустар, әрқилы машиналар ағылып жатады (К.Тоқаев, Көмескі із).

3. Тыныш отыра алмайтын, дамыл таппайтын (бала туралы). – Бала мұнша бола ма екен *м а з а с ы з*, Қане, қайсың көзәйнекті сындырған? – деді әжеміз, – қалдырмаймын жазасыз, Сындырған кім? Алдыма кеп тұр жылдам! (М.Шаханов, Ғасырлар.).

4. Жайсыз, ыңғайсыз, жағдайсыз. Әрі кеш жатып, әрі тар жерде қысылып, *м а з а с ы з* ұйықтап шыққан екі жігітті таңертең қызыл бөрікті оятты (Қ.Исабаев, Өткелде). Өтті күндер назалы да назасыз, Өтті күндер жазалы да жазасыз. Сенсің менің бұлтсыз ашық күндерім, Сенсің менің түндерім де *м а з а с ы з*? (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

5. а у ы с. *Абыр-жулы, сырқасыз (оң, әлпет).* Үнемі *м а з а с ы з* реңім, Тыныштық таппайды жүрегім. Жасымда көп ойнап көрмедім, Әлі де тым аздау күлемін (К.Салықов, Жезкиік). Үнемі *м а з а с ы з* реңім, Үзбеймін көп істің легін. Ауырлық аунақшып түссе де. Жеңілдік күтпенші, білегім (К.Салықов, Жезкиік).

6. а у ы с. *Ішті жегідей жеген, күйдіріп, жандыран сезім, махаббат туралы.* Керімсал құлын білек, Жайлы құшақ, *М а з а с ы з* махаббатқа сайлы құшақ. Сырт бүтін, іші түтін, телміресің Қызыққан ханшайымға жарлыға ұқсап (К.Салықов, Жезкиік). Махаббатты *м а з а с ы з* майданда уат, Алғандай екеуіміз айдан қуат. Құшақтасып ақырын келе жатқан Қайта оралмай кетті ғой қайран уақ (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

7. Әр саққа жүгірген (ой, уайым). Тәтті ұйқыңды қашырған кім, жан ана, Кімді іздейсің, неге жүрсің далада? – Күндіз кеткен қызым менің әлі жоқ, Кешікпеймін дегеніне нанып ек. Келмейді ұйқым, *м а з а с ы з* бір ойдамын, Көрдің бе сен, қызым менің қайда жүр? (М.Шаханов, Ғасырлар.). Қасболат *м а з а с ы з* ойдан серпілгісі келіп, еңсесін көтеріп сыртқа көз тастады (Т.Ахтанов, Боран).

8. а у ы с. *Бойға желік бітіп алып-ұшып тұрған (шақ, кезең).* Жігіттіктің *м а з а с ы з* бір шағы да, Желіктірген қызылы да, ағы да. Шеттетті деп ағайындар біздерді, Шақырмаса ренжимін тағы да! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан).

МАЗАСЫЗДАН = е т. *Мазасы кету, тыным таппау, тынышсыздану, алаңдау.* Операциядан кейін төртінші күн. Күтпеген жерден науқас адам қайта *м а з а с ы з д а н ы п*, іші кебе бастады (Е.Оразақов, Қайта соқ.). «Саян шіркін

мамасын сағынып жыламаса жарар еді» деп *мазасызданамын* (С.Шаймерденов, Өмір.). Қырыққұлақпен уланған жылқының жүріс-тұрысы бұзылып, үріккіш келеді, басын тік ұстап, екі құлағын қайшылап, *мазасыздан ады* (М.Қажымұратов, Пайдалы өсімдік.).

МАЗАСЫЗДАНДЫР= е т. *Алаңдатқызу, тынышын кетіру*. Соңғы күндер бұл ауылдарды *мазасыздандырған* жай Жидебайдың жаңа қоныстанушыларға берілетіндігі туралы хабар (К.Оразалин, Абай.). Ескі мазардың қожасы – көрі бүркітті де, жас қыранды да алғашында Құрманғазының дабылды күйі қорқытып, *мазасыздандырып* еді (Ә.Әлімжанов, Махамбет.).

МАЗАСЫЗДАНДЫРУ *Мазасыздандыру етістігінің қимыл атауы*. Тіпті қалқан бездің едәуір ұлғаюы ол адамның тек түрін бұзу жағынан ғана *мазасыздандыруы* мүмкін (С.Табынбаев, Жемсау.).

МАЗАСЫЗДАНУ *Мазасыздан етістігінің қимыл атауы*. Жас жігіт бұл сапардың оңға басына басқалардан гөрі мүдделі болғанымен, ол үшін *мазасызданудан* мүлде аулақ-тын (Ә.Сараев, Боз қырау). Қу тірлікте бірдеңесі жетіспей, сол қалай болар екен деп *мазасыздану* болады (Р.Тоқтаров, Ертіс.).

МАЗАСЫЗДАУ с ы н. *Тынышсыздау, беймазалау*. Түсіне қоян, түлкі, қырғауыл еніп, кейде қыңсылап, кейде үріп, *мазасыздау* ұйықтады (С.Бақбергенов, Қарға там.). Подполковник Курганов – бір жерде отыра алмайтын өрі *мазасыздау* кісі (Б.Момышұлы, Москва.).

МАЗАСЫЗДЫҚ з а т. *Тынышсыздық, беймазалық, әбгершілік*. Бақытжаннан хат тоқтағалы бері көңілі алабұртып, жүрегінде үлкен бір *мазасыздық* пайда болған (М.Дүйсенов, Гүлжан.). Күздің бүгінгі түнінде адам жанын күйзелтіп, бойын бұйықтырып, еңсе басқандай бір *мазасыздық* бар еді (Ә.Нұрпейісов, Күткен күн.). *Мазасыздық* күйі бұлты солай серпілді Алас-күлес шаттық күйі шертілді. Шадыман жұрт хан көтере мадақтап, Патша алдына алып келді кемпірді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

МАЗАТСУ *Мазатсы етістігінің қимыл атауы*.

МАЗАТСЫ= е т. ж е р г. **1.** *Масаттану, шаттану*. Бір ағашқа қонды да, Асықпай жемек болды да, *Мазатсын* қарады Оңына, солына (Абай, Шығ. жин.). – Жұрттың тілеуі тегіс-ау бұрылды білем біздің мырзаға, – деп Майбасар *мазатсын* қойды (М.Әуезов, Абай жолы).

2. *Рахаттану, масайрау*. Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар, Мал *мазатсын*, қуанып, аунап-қунар. Жыршы құстар әуеде өлең айтып, Қиу салар көлдегі қаз бен қулар (Абай, Тол. жин.).

МАЗАТТАН= е т. ж е р г. *Шат-шадыман болу, масайрау*. Бұл шырақ өшпек түгіл, лаулап жанар, Шақ келмес жарығына миллион фонарь. Бұл күнгі талай құлдар, талай күндер Ұзамас, қатарға енер, *мазаттанар* (С.Дөңентаев, Танд. шығ.).

МАЗАТТАНДЫР= е т. ж е р г. *Дандайсыту, есірту*. Соңыра балаң алдамшы болса, кімнен көресің? «Боқта!» деп, біреуді боқтатып, оны *мазаттандырып*, әбден тентектікке үйретіп қояды (Абай, Шығ. жин.).

МАЗАТТАНДЫРУ *Мазаттандыру етістігінің қимыл атауы*.

МАЗАТТАНУ *Мазаттан етістігінің қимыл атауы*.

МАЗДА= е т. **1.** *Жалындамай, бықсымай бірқалыпты жану*. Сексен ақбоз үйдің қасында сексен қоңыр үй. Әр үйдің алдында *мазда-ған* от, өр ошақтың басы қыбырлаған адам, даң-дұң дауыс (О.Бодықов, Бұлбұл). Тірліктен талай қол үздім, От болып кейде *маздады* м. Арқырап ұшқан поездың Астына түсе жаздадым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). *Маздап* жанған қидың оты, қызуын үлкен үйге кең жайып, даланың салқынын бұл мекенге кіргізбей тұр (М.Әуезов, Танд. шығ.). Көзімді алмай *маздап* жанған оттардан Саған сенем, Саған сенім артамын. Қорықпаймын түсінігі жоқтардан Жүрегі жок адамдардан қорқамын! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2.** а у ы с. *Жайнау, жарқырау*. Әнебір жұлдыз жарқырап кеп *маздап* жанды да, артынша көз жасындай моншақтап ағып түсті (О.Сәрсенбаев, Сағым.). **3.** а у ы с. *Пайда болу, тұтану*. Асылы, көкіректе *маздаған* қуаныш шырағы адам жүзіне көрік беретін болса керек (Ә.Сәрсенбаев, Теңіз.). **4.** а у ы с. *Түрлі-түсті болып құлтыру; толу, орану*. Қарт Ембі мұнаймен *маздап* жатыр, Қырларда қыруар мал қоздап жатыр. Қысқасы, адым жерден кен толғатып, Бұл дала «жарылуға» жаздап жатыр (Т.Айбергенов, Мен саған.). Қыр *маздап* қызыл-жасыл гүлдерменен, Бақтарда бұлбұл тілі күрмелмеген. Тағалап жатқан мынау аспан жақты Ғашықын қара зергер түндерге мен (Т.Айбергенов, Мен саған.). **5.** а у ы с. *Қиял жетегінде кету*. Әрине, бұл шақ есіктен Құшақтап кірем ғаламды. Қиялдың *маздап* ой-қыры, Келемін болып тас керек (Т.Айбергенов, Мен саған.). **6.** а у ы с. *Құлай*

сюю, ғашық болу. Сен десе маған жаңғырық жетіп бір өктем, Жарқылдап көкке шаншылып та ұштым түнектен. Мен сені сүйіп келемін *м а з д а н*, аяулым, Аналық алып құрсақтан Күндақтап шыққан жүрекпен (Т.Айбергенов, Мен саған.). *М а з д а н* ұшқан махаббаттың отынан Жүрегінде қалықтады батыл ән. Тұңғыш рет өзің сүйген қызға арнап, Өлең жаздың өз досыңның атынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). 7. а у ы с. *Көңілі өсіп, масайрау.* Көңілінде бір өсіп, Қуанасың, *м а з д а й с ы ң*. Қонағыңа ілесіп, Кетіп қала жаздайсың (Т.Молдағалиев, Шақырады.). 8. а у ы с. *Жан біту.* Сөз аз еді Әлкей Марғұлан жазбаған, Кең далада жер аз еді ол қазбаған. Ол барғанда ескерткіштер тіріліп, Ошағында қайтадан от *м а з д а ғ а н* (С.Мәуленов, Алыс кет.). 9. а у ы с. *Үміттену, құдерін үзбеу, сенім арту.* Тәтті арманын көңіліне тоқ санап, Күте берді сағат санап, сәт санап. Кейде аусар тағдырына нала боп Көкірегінде *м а з д а н*, ұйтқып жанады от (М.Шаханов, Ғасырлар.). 10. а у ы с. *Шабьттану, рухтану, жалындау.* Жұртыңа күткен Түбінде Жеттің-ау, Жеттің, жақсылық! Жазың өткен кезде де Жалындасаң, *м а з д а с а ң*... Ұнамайды өзгеге Өзің үшін жазбасаң! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). Мақтанасың, Шоқтанасың, *М а з д а й с ы ң*... Сосын жерге кіріп кете жаздайсың. Өзіңді-өзің аямай бір сөгесің, Сен туралы газеттегі аздай сын! (Қ.Мырзалиев, Мөңгі майдан). 11. а у ы с. *Өлең-жырға, әнге бөлену.* Жансын деп жақсы орталарында *м а з д а н* өн, Қалсын деп жақсы көңілдер ойды қозғаған, Тік тұрып қарсы ал, о, туған елім тілектес, Тілектестікпен қойныңа кірді өз балаң (Т.Айбергенов, Мен саған.). 12. а у ы с. *Ашық аспан, бейбітшілік заман туралы.* Жанардың отты жарқылындасың, Көгімде мөңгі *м а з д а р* күн. Шағалалардың шаңқылындасың, Қаңқылындасын қаздардың (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАЗДАҚ з а т. *Маздап жанған жалынды от.* Осынау ақ жалқын, қызыл жалқын оттар *м а з д а ғ ы* бізге Меруерт тауын көтерген алып қаһармандардың, тұрлаулы жандардың жалынды жүрегіндей елестеді (Ғ.Сланов, Замана.). Біз аунаған шандақтардан Біздер жаққан *м а з д а қ т а р д а н*, Лаулап жалын, сөйлеп, қоныс, Өрт шалқыды ардақтардан (С.Баймолдин, Қызыл іңір).

МАЗДАН= е т. *Бірқалыпты, ақырын жану.* Толтыра салған тас көмір *м а з д а н а* жанып жатыр (І.Есенберлин, Катерлі.). Көктемгі күндей

м а з д а н ы н түгіндік бықсиды. Бетке алагеуім жылтылдақ сәуле шашырайды (Ә.Сараев, Қараша.).

МАЗДАНУ *Маздан етістігінің қимыл атауы.*

МАЗДАТ= е т. 1. *Отты тұтандырып жағу.* Қызметші үйге отын кіргізіп, пештің қақпағын ашып, *м а з д а т ы н* жағып жіберді (М. Әуезов, Таңд. шығ.). Отты *м а з д а т ы н* жағып берді де қыз далаға шығып кетті (С.Талжанов, Ұлдай.). 2. а у ы с. *Жаны жай таппау, тыным көрмеу.* Жанымның отын *м а з д а т ы н*, Түнде де дамыл көрмеймін. Қалғыма, әлем, мен саған Бәрібір тыным бермеймін (Т.Айбергенов, Мен саған.). 3. а у ы с. *Қиш-қуат беру, жігерлендіру, рухтандыру.* Сілкіле құлай жаздатып, Толқыныңменен қағып өт. Жіберші мені *м а з д а т ы н*, Кеудеме жалын жағып от (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАЗДАТУ *Маздат етістігінің қимыл атауы.* Туған күнді тойлау деген – тірлік отын *м а з д а т у* екен (Ж. Мусин, Үміт.).

МАЗДАТЫС= е т. а у ы с. *Әңгімені қыздыру.* Тағы да әр жақтан атқамінерлер келе бастады. Әкімдерді қаумалап, әңгіменің отын *м а з д а т ы с т ы* (Т.Әлімқұлов, Күрең өзен).

МАЗДАТЫСУ *Маздатыс етістігінің қимыл атауы.*

МАЗДАУ *Мазда етістігінің қимыл атауы.*

1. *Оттың бірқалыпты жануы.* Температураның одан ары артуында әлгі тас көмірдің *м а з д а у ы* күшейіп, нағыз ақ жалынға айналады (А.Қалығұлов, Сан сырлы.). 2. а у ы с. *Өз орнын табу, мұра қалдыру.* Келеді адам өмірге *м а з д а у* үшін, Толқын іздеп өтеді өз бауы үшін. Қапталыңнан желеді қарағайлар Оқтын-оқтын қайталап қаз дауысын (Т.Айбергенов, Мен саған.).

МАЗЛҰМ[ар. مزارات]з а т. ескі кіт. *Қиналған, жәбірленген, мүсәпір адам.* Ағызды *м а з л ұ м* жұрттан қызыл қанды (С.Бегалин, Таңд. өлеңд.). *М а з л ұ м ғ а* жаның ашып, ішің күйсін, Харекет қыл, пайдасы көпке тисін (Абай, Тол. жин.). Аяғына жығылып жалынайық, Арамызда бар еді бір *м а з л ұ м* жан (Ғашықтық дастан.). Біз көндік мұндай халге құдай салды, панасыз *м а з л ұ м ы н* мен бір зарлы (М.Дулатов, Шығ.).

МАЗМҰН¹[ар. مضمون]з а т. 1. *Белгілі бір шығармадағы өмір шындығын, құбылыстарын бейнелі түрде көрсетіп, ой-сезімге әсер беретін мағыналылық.* Ырғағы сарыны заманның, дәуірдің сарын-күйіне қарай, өлеңнің, жырдың *м а з м ұ н ы н а*, тақырыбына қарай түрлі ән мен күйлер шыққан (С.Сейфуллин, Шығ.). Шоқан кей хаттың *м а з м ұ н ы н* ауызша ай-

татын (С.Мұқанов, Аққан жұлдыз). Әдетте шығармадағы *мазмұн* көркем ой көрігінен түрленіп шыққан өмір шындығы делінеді (Әдебиет. термин. сөздігі). **2. Мағына, мән.** Өлеңнің сөзі – қысқа, *мазмұны* – терең (Мақал). Біздің қоғамымызда еңбектің түрі емес, *мазмұны* шешуші рөл атқарады (Е.Байзақов, Еңбек.). Қазір осы ұлттық ойындардың бірқатары жаңа түр, жаңа *мазмұнға* ие болды (Ф.Тәшімбетов, Топжарған.). Пәстеу соғып сырт көркі *мазмұнына*, Бекер болды-ау мезгілсіз тозды бір өн. Мыстан құйдық тұлғасын ұлылардың, Жер бетінде алтынның аздығынан (М.Шаханов, Ғасырлар.). **3. а у ы с.** *Бір нәрсенің парқы, жөн-жосығы.* Қай уақытта болса да адам озбақ, ілгері озып шықпақ ісі пара. Білер менің білместің *мазмұнына*, Айырмаққа парқын ішін қара (Ә.Найманбаев, Шығ.).

МАЗМҰНДА = е т. *Шығарманың, мәтінінің мазмұнын баяндап айтып беру.* Шоқанға қазақтың ертегі, жырларын айтқызып, басқа балаларға өзі орысшалап *мазмұндап* айтып береді (С.Бегалин, Шоқан асу.). Жатар алдында Омар Титанға оқыған кітабын *мазмұндап*, хикая шерте бастайды (О.Сәрсенбаев, Жалғыз күрке). Болған оқиғадан бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете *мазмұндап*, мағлұмат беру – әуезе болады (А.Байтұрсынов, Шығ.).

МАЗМҰНДАМА з а т. п е д. *Оқушылардың шығарма мазмұнын жазбаша түрде баяндап, жазып шығатын жазба жұмысы.* Ұлы Отан соғысы туралы әр класта шығармалар, *мазмұндама* л а р, диктанттар жаздырылды («Қазақст. мект.»). Сабақ беру практикасының барысында оқушылардың диктант, *мазмұндама*, шығарма сияқты жазба жұмысынан жіберетін қателері әр алуан болып келеді («Қазақст. мұғ.»).

МАЗМҰНДАН = е т. *Мәнге ие болу, маңызы арту.* Осылайша тас шежіресі ұрпаққа өтер еді және ғасырлар өткен сайын ол кеңейіп, молығып байып, *мазмұндап* а н а түсетін (М.Сәрсекеев, Жетіжылдық.). 1970 жылы Жапонияда болатын көрмеде осы балапан павилондардың қанаттанып, ұлғайып, *мазмұндап* а т ы н ы н а күмән жоқ (І.Омаров, Серпін).

МАЗМҰНДАНДЫР = е т. *Мазмұнын толықтыру, қосымша мән беру.* Әдебиетті *мазмұндандырып*, сапаландырып, белден белге асыруда сынның маңызын ерекше бағалады («Қаз. әдеб.»).

МАЗМҰНДАНДЫРУ *Мазмұндандыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЗМҰНДАНУ *Мазмұндан етістігінің қимыл атауы; мәнге ие болу.*

МАЗМҰНДАС с ы н. *Мазмұны үйлес, ұқсас.* Бұлармен қатар башқұрт, татар, алтайлықтар тәрізді түркі тілдес халықтарда осы аттас, *мазмұндас* жырлар ұшырайды (К.Сейдаханов, Қаһарман.).

МАЗМҰНДАУ *Мазмұнда етістігінің қимыл атауы; мазмұнын айтып беру.* *Мазмұндау* – шығарманың мазмұны болмайды. Мазмұнның қорытуында, *мазмұндауын* да айтылған пікірдің қорытылып, маңызы шығарылады (А.Байтұрсынов, Шығ.). Фабула латынша – әңгімелеу, баяндау, тарихтан айтып беру, көркем шығармада суреттелген оқиғаны рет-ретімен жүйелеу, *мазмұндау* (З.Қабдолов, Әдебиет теориясы.).

МАЗМҰНДЫ с ы н. *Мәнді, маңызды, мағыналы.* Оның өмірлік мақсат-мұраты биік, ол шын мәнінде *мазмұнды* да қызықты өмір сүргісі келеді (С.Байжанов, Сыр.).

МАЗМҰНДЫҚ с ы н. *Мазмұнға лайық, мазмұнға сай.* Ә.Марғұлан эпостың *мазмұндық* желісінің көне нұсқаларын (соның ішінде Шоқан жазып алған нұсқаны) қарастыра отырып, қырғыз халқының ерте замандағы тұрмыс күйінен, көшкен, қонған жерінен, араласқан елдерінен, салт-санасынан көп дерек келтіреді (Р.Бердібаев, Дәстүр.).

МАЗМҰНДЫЛЫҚ з а т. *Мазмұнының жоғары болушылығы, тереңдігі.* Лермонтов поэзиясының саяси *мазмұндылығы*, адам баласының тағдыры мен шын праволары жайындағы мәселелері өте-мөте қойылды (Ғ.Мүсірепов, Суреткер.). Студенттік кезеңнің төттілігін, *мазмұндылығын* дер кезі түсінгенге не жетсін («Білім және еңбек»). Мұның басты себебі – Мұқановтың жеке өз өмірінің *мазмұндылығы*, көрген-білгенінің көл-көсірлігі, өз тәжірибесінің байлығы, жазар тақырыбының молдығы (З.Қабдолов, Біз жанбасақ.).

МАЗМҰНДЫРАҚ с ы н. *Мазмұны тереңірек, кеңірек.* Әдебиетші І.Жарылғапов әдеби жыл қорытындыларына арналған ғылыми-теориялық жиналысты *мазмұндырақ*, қызықтырақ етіп өткізу жөнінде пікір қозғады («Қаз. әдеб.»).

МАЗМҰНСЫЗ с ы н. *Мәнсіз, мағынасыз.* Адам да тіршіліктің бір баласы, ылғи жарқыраған ешкімнің өмірі жоқ, болған болса ол да қадірсіз, ол да *мазмұнсыз* (Р.Қайырбеков, Қарқаралы.).

МАЗМҰНСЫЗДЫҚ з а т. *Мазмұны жоқтық, мағынасыздық.*

МАЗУРКА [поляк. mazurek] з а т. м у з. *Жылдам екпіндете биленетін поляқтың халық биі. Губернатормен м а з у р к а билеп жүрген әйел кім анау? (Б.Аманшин, Жар мұңы). Алғашқыда поляк шаруаларының билері негіз болған м а з у р к а 19 ғасырда Еуропа елдерінде бал биі түрінде және музыкалық шығармаларда көркем жанр ретінде қалыптасты (ҚҰӘ).*

МАЗУТ з а т. т е х. *Мұнайдан керосинді, бензинді және газолінді айырып алғаннан кейінгі қалдық май. М а з у т т ы ң физикалық қасиеттері мен химиялық құрамы бастапқы мұнай құрамына (парафинді, күкіртті, шайырлы т.б.) және жеңіл фракцияларды бөлу әдістеріне байланысты болып келеді (ҚҰӘ). Угрюмовтың бетінің алдынан қарабай қалқанына м а з у т тамған жаман кепкесін сілтеп қалды (І.Есенберлин, Шығ.).*

МАЙ¹ з а т. 1. т а м а қ. *Әртүрлі өсімдік түрлерінен (жержаңғақ, зәйтүн, қалампыр, қарағай, қыша, жүгері, үпілмәлік т.б.) алынған жоғары сапалы сұйық май. Жүгері м а й ы н д а токоферол күнбағыс майынан 3–4 есе, зәйтүн майынан 10 есе, сары май мен мал майынан 100 есе көп (С.Сұханбердин, Өсімдік – дәрі). Тамақ әртүрлі продуктыдан құралады, оған көбінесе: ет, нан, сүт, м а й, жұмыртқа, овоцтар мен жемістер кіреді (Т.Дарқанбаев, Витамин.).*
2. *Жан-жануарлардың, құстың денесіне жиналатын етке жабысқан ақ-сары түсті жұмсақ тағамдық зат. Қойдың еті мен м а й ы – өте сапалы тамақ (М.Ермаков, Қазақст.). Той істеп ел шақырды ер Қабылтай, Қой сойып, жылқы сойып жегізіп м а й, Айтысып қыз-бозбала бір күн, бір түн, Разы боп кемпір-шалдар көңілі жәй. Ұзатып Насиқаны елге апарып, Қуанып той жасадым мен де осындай (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.). Сіз менен аясаң да аттың майын, Мен сізден аямаспын жақтың майын Қыстағы сұр, жаздағы бағлан қозы, Сыбағам, ішкен қымыз, жеген м а й ы м, Бай бар ма сиыршыда сізден өтер Басқа елдің не қылайын Қарынбайын?! (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).
3. *Малдың сүтінен алынатын сары май. Сылап-сипап тайынды Баптап жүрмін, құлдығым. Сен жесін деп м а й ы м-д ы Сақтап жүрмін, құлдығым (С.Жиенбаев, Алтын қалам). Қайнатқан қызыл шайы жоқ, Не құрты, не м а й ы жоқ. Қонақтың барған жайы жоқ, Төренің үйі көр екен (Бақтыбай ақын, Жел қобыз).* «Не қасиет бар дейсің, осы күзде», – Деп айтқан әркімнің есімізде. Ет, майы мен тоқашын қолтықтап ап, Байлық, ырыс*

әкелген осы бізге (М.Мақатаев, Шығ.). **4.** *Көлік жүргізуде, қозғалтқыштарды іске қосу, майлау т.б. жағдайларда қолданылатын сұйық отын (бензин, керосин т.б.).* **5.** з т н. *Көлік күші. Маған бір жаксы ат беріңіз, м а й ы н мінем де, басын қайырам (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Жер жыртуға, шөп жинауға көлік м а й ы н, көже қатықсызы – сауын алатын болса, күнін салмай қайтеді (Ж.Арыстанов, Таң жұлдызы). Көп жерлерде бай бір тулақтың да м а й ы н қимай, қойшыны өріске жаяу айдайтын (Тарту).* **6.** з т н. *Жалға берген жердің құны. Осы айтылған жер салып отырған егін-жай, шауып отырған пішендіктен беріледі, бұл жерді қазақ біреуге жалдамай, м а й ы н сатпай, өз еңбегімен пайда шығарып отырса (Ә.Бөкейханов, Шығ.). Не төлеген м а й ы ң жоқ, не мекенімді қайыра ойың жоқ (К.Сегізбаев, Беласқан).* **7.** а у ы с. *Құнарлы. Көзім көрді Сарыарқа, Қай жерінде кемің бар. Жерің алтын, шөбің м а й, Қайда сенің теңің бар (Қ.Жаппсарбаев, Сөйле.). Малға жан, егінге бай, топырағы м а й, Несібе ағыл-тегіл еңбекші елге. Жайсаңнан бері қарай жоталасаң, Мал менен көзің тояр көк егінге (К.Әзірбаев, Таңд. шығ.).*

Авиациялық майлар. *Авиациялық қозғалтқыштарды майлауға қолданылатын тазаланған мұнай майлары.*

Аузынан ақ май ағызды. *Ішкені алдында, іштегені артында болды, не ішіп, не жейін демеді. Аузы ң а н а қ м а й а ғ ы з с а да, қайтейін, басың бірікпей, шіл боғындай бытырап бара жатқаныңды көргесін, – деп... негі кемсеңдеп кетті (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).*

Аузыңа май. т і л е к. *Айтқаның келсін, айтқаның қабыл болсын деген мағынада. Шалдың үміт-тілегін қанаттандырып жібергім келіп: – Түк те етпейді жазыласыз, – дедім. – Аузы ң а м а й қарағым! – деді шал (С.Омаров, Қайырлы.). Ол жігіт Шыңғыстаудан жуырда ғана келген екен. Енді де нанбайсың ба? – Аузы ң а м а й, қарағым! – деді шешем жасқа булығып (С.Мұқанов, Мөлдір махабб.).*

Бір ұрты май, бір ұрты қан. а) *Бірін жарылқап жатса, екіншісін тонап жататын залым (адам). Әбен – бір ұрты н д а м а й ы, бір ұрты н д а қ а н ы бар зұлымның өзі. Қанай Қабанбаевтың жездесі. Қызмет бабын пайдаланып, ойда орыс, қырда қазақ еңбекшілерін қан қақсатқан аты шулы ала аяқ (С.Омаров, Шығ.).* ә) *Жақсы да, жаман да қылығы бар. Қалың елім, қазағым, қайран жұртым, Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың. Жақсы менен жаманды айырмадың. Бірі қан, бірі м а й б о п е н-ді екі ұрты ң (Абай, Шығ. жин.).*

Дизель майлары. Автотрактордың және кемеңің қозғалтқыштарын майлауға қолданылатын мұнай майлары.

Жануарлар майы. б и о л. Жануарлардың денесінде жиналатын майлар.

Жержаңғақ майы. Құрамында біраз мөлшерде органикалық қышқылдары бар, кеппейтін өсімдік майы. Ж е р ж а ң ғ а қ м а й ы тамақ өнеркәсібінде, сонымен қатар медицина майларын байланыстырушы ретінде қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Зәйтүн майы. Зәйтүн сүйектерінен алынатын, кеппейтін өсімдік майы. З ә й т ұ н м а й ы тамақ өнімі ретінде, арнаулы сабындар, косметикалық заттар алу үшін қолданылады (Қаз. тілі термин. Химия).

Көз майын ағызды [тауысты]. Сарсылып көп отырып еңбек етті. Жылайын, жырлайын, А ғ ы з ы п к ө з м а й ы н, Айтуға келгенде, қалқама сөз дайын (Абай, Тол. жин.). Әйелдері де өздерінің түн бойы к ө з м а й ы н т а у ы - с ы п тіккен киімдерін сандық түбінен алып шығады (Қ.Әміров, Революция). Еркектің көп шабынның бірі емес, тіптінектеп, к ө з м а й ы н т а у ы с ы п, бойына нәр жинап жүргенін Жұмабек кейінірек білді (Т.Ахтанов, Қызғаныш).

Қарағай майы. б о т. Қарағай жас шыбықтарынан және қылқанынан алынатын эфир майы. Қ а р а ғ а й м а й ы – қарағай ағашынан алынатын, скипидар шикізатын фракциялық айдағандағы өнімі, негізінен, терпен спиртермен тұрады (Қаз. тілі термин. Химия).

Қыша майы. Қыша тұқымдасынан алынатын тамақ өнімі және шикізат ретінде пайдаланылатын өсімдік майы. Қ ы ш а м а й ы н ы ң құрамында олеин мен линол қышқылдары бар (Қаз. тілі термин. Химия).

Май алмасу. б и о л. Тамақпен ағзаға енген майлардың ішек-қарында ферменттер әсерінен ыдырауы.

Май ана. э т н. Отқа май құйып, тілек тілеу кезінде айтылатын сөз. Келін түскенде үлкен үйдің отына май құйып: «От ана, м а й а н а, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді (Абай, Тол. жин.).

Май басты. Қатты семірді. Арақты көп ішетін адамдардың жүрегін м а й б а с а д ы (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Біздің баспымыз – соңғы жылдарда денесін м а й б а с ы п кеткен ауыр денелі, шүйделі келген Жағалбай Көпжасаров (Ж.Жұмақанов, Жазылм. кітап). Алқа-салқа пішілген Ақылыма қонбайды, Сайып қыран ішінде М а й б а с қ а н ы болмайды! (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Май безі. а н а т. <лат. handulae sebaciae> Құрылысы жағынан қарапайым май сөлін бөлетін бездер. М а й б е з і н і ң секторлық бөлімін көп қабатты безді эпителий құрайды, без қуысы болмайды (Қаз. тілі термин. Биология).

Майға бөкті. Денесін әбден май басып, семірді. Қаратаз іркіт құйған местей, м а й ғ а б ө г і п лақылдап тұрған денесін шайқап, ырқырқ күлді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер).

Майдан қылшық суыргандай. Жайлап, ақырындап, баппен. Қара бұжыр тракторшы жол ортасына барғанда: «Аудандағы училищені бітіріп келесіндер ме?» – деп жалғыз сұрақ қойды. М а й д а н қ ы л ш ы қ с у ы р ғ а н д а й баппен сөйлейтін кісі екен («Лен. жас»).

Май жасушасы. б и о л. <лат. zipocytus> Ағзадағы қорланған май ұлпасын түзетін клеткалар. Жануарлар ағзасында м а й ж а с у ш а - с ы ақ және қоңыр май ұлпаларын түзеді (Қаз. тілі термин. Биология).

Май жұтты. Қайғы-қасіретке батты. Көзімнен, міне, ағып тұр қанды жасым, Ғашықтың қайғылы оты – ішкен асым. Көзіңнің қаны түгіл жасы да жоқ, Жанғансын түні бойы м а й ж ұ т а с ы ң (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Май көт болды. Майлы аяқ болды, жолы болды. Бір малшының келді әйелі жүгіріп: – Әу, Әсемжан, той жасайық бірігіп. Машаң сенің м а й к ө т б о л д ы емес пе, Қояйыншы көз тимесін түкіріп (Г.Сейілжанова, Алқоңыр). Осының ішінде м а й к ө т б о л ғ а н екі адам отыр, солар шықса екен деймін! (Б.Майлин, Шығ.).

Май қап! э т н. Түкірігіне немесе тамаққа шашалған кезде адамға айтылатын тілек.

Май құйрық. Құйрықтың майлы, жұмсақ тұсы. Дәл Абайлар кіре бергенде Байдалы бір кішкене қара пұшық қызды м а й құ й ы р ы қ т а н шапалақпен ұрып, итеріп тастады (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

Май табан. а) Қалың май басқан табан. Аяғымды бассам м а й т а б а н ы м а тікенек қадалғандай боламын (Қ.Тайшықов, Окт. ұшқыны). Асханаларда істеп жүріп, тыңқиып, семіріп алған талай м а й т а б а н жігіттерді көргенмін үлкен қалалардан (Т.Бердияров, Солдат.). ә) э т н. Тұйе табанының артынан алдына қарай соқпақтала алып жатқан өте жақсы жетілген қыртысты бөлігі.

Май тоңғысыз. Жайма-шуақ, жылы күн. Ертеңіне де күн м а й т о ң ғ ы с ы з боп, жадырап-ақ тұрған (Саржайлау). Қыс күндері Сарыарқада м а й т о ң ғ ы с ы з Жадыраған

жаймашуақ күндер болады (Р.Әутәліпов, Алматы).

Май ұлпасы. б и о л. <лат. textus adiposus> *Май жасушалары липоциттерден құралған дәнекер ұлпасының бір түрі.* Жануарлар ағзасында қолданылатын *м а й ұ л п а с ы* құрылысы мен боялу ерекшеліктеріне байланысты екі: ақ және қоңыр май ұлпаларына ажыратылады (Қаз. тілі термин. Биология).

Май шуақ. *Жаймашуақ, жадыраған күн.* Көктемнің *м а й ш у а қ* күндерінде қазақтың өңшең бір қара домалақ балаларын жинап ап, көл жағасына барушы ем (Х.Ерғалиев, Шыңдық.).

Майын мінді [берді]. *Құш-көлікті біреуден уақытша сұрап алып пайдаланды.* Ол ауылдан бұл ауылға, біреуден бір жылқының *м а й ы н м і н і*п алып, тамақ асырап, болмаса, сөз аңдып, қулық, сұмдықпенен адам аздырмақ үшін, яки азғырушылардың кеңесіне кірмек үшін, пайдасыз, жұмыссыз қаңғырып жүруге құмар (Абай, Тол. жин.). Маған бір жақсы ат беріңіз, *майын мінемде*, басын қайырам (Ф.Мұстафин, Шығ.). Ол жоқ болса, бір аттың *берші майын*, Дұспаным мақтанып, жаз жайлайын. Екеуінің біреуін бермесеңіз, Қасарысқан бір жолың, мен не айтайын (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

Майын тамызды [ағызды]. *Сөзді, әңгімені мәнерлеп, шебер сөйледі.* Тілдің *м а й ы н т а м ы з а р* Төгіп кеуде – сарайдан. Қос өзенді ағызар Әлішер мен Абайдан (С.Мәуленов, Алыс кет.). Туу, ит-ай! Сонша ұмытпай жүрер ме бәрін! Әңгіменің *м а й ы н т а м ы з д ы* (С.Сейфуллин, Шығ.). Сәкен Азияның *майын ағызды*п мақтаса, Нәзір де сойтіп, Еуропаға кір жуытқысы келмеді (С.Мұқанов, Өсу жол.).

Майы шықты. *Қара тер болды.* Осылайша ұмтылады асуға, Осылайша жабылады шашуға. ...Жез денеден *м а й ы ш ы ғ ы*п жігіттер, Сексен үйге төсек-орын тасуда (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә).

Мотор майлары. т е х. *Іштен тұтанатын қозғалт-қыштардың майлауға қолданылады.*

Отқа май құйды. *Дау-дамайлы жайды өршіте тұсті, жел берді.* Темір аға! Салғаннан ашып айтайын, менің екібастан бір-ақ түрлі жауым бар, солардың *о т ы н а м а й қ ұ й - м а й* ашық айтуыңызды өтінемін (Ә.Әбішев, Жас түлек.). Өше қалған әңгімені Күдері де өршіткісі келмеді. Бірақ Тойтық сөніп бара жатқан *о т қ а* қайтадан *м а й қ ұ й ы*п, өршітіп жіберді (М.Иманжанов, Алғашқы.).

Отқа май құю. э т н. *Бұрынғы кезде келін тұскенде жасалатын ырым.* Келін түскенде

үлкен үйдің *о т ы н а м а й қ ұ й ы*п «от ана, май ана, жарылқа!» дегізіп, бас ұрғызған секілді (Абай, Тол. жин.). Одан кейін *о т қ а м а й қ ұ я д ы*, сонда келіншек бірнеше рет, оған бас иіп: «От – ана, май ана, жарылқа!» – деп жалбарынады (Ш.Уәлиханов, Шығ.).

Өсімдік майлары. *Өсімдіктер құрамында жиналатын майлар.* *Ө с і м д і к м а й - л а р ы* – негізінде, майлы қышқылдардың триглицеридінен тұратын және өсімдік жемістері мен тұқымдарынан өндірілген өнім (Қаз. тілі термин. Химия).

Самырсын майы. *Самырсынның жас бұтақтарынан және жас шыбықтарынан су буымен айдалып алынатын қылқанды эфир майы.*

Сөздің майын тамызды. *Әдемі, қисынын келтіріп, қызықты, жағымды етіп сөйледі.* Иван өз жауабында *с ө з д ің м а й ы н т а м ы з ы*п, тәптіштей жазып келіп, сөзінің соңында «Ал, Сақан, менімен жарысқа түсуге қалайсың?» – деген сыңай танытыпты (М.Сатыбалдиев, Шығ.).

Түгін тартсаң, майы шығады. а) *Құтты қоныс, құнарлы жер.* Несін айта бересің, *т ү г і н т а р т с а ң, м а й ы ш ы қ қ а н* жер екен бұл ара (Т.Ахтанов, Шығ.). Айнала топ-топ болып қызғалдақ ұшырасады. Жер от, *т ү г і н т а р т - с а ң, м а й ы ш ы ғ а т ы н* (Р.Токтаров, Терістік.). ә) *Өте семіз мал туралы айтылады.* Келбеттің жері жазық, шөбі шалғын, *т ү г і н е н м а й ы ш ы ғ а д* семіз малдың. Тас құдық, мұз бұлағы ағып жатад, Сылдырап табаныңда биік жардың (С.Торайғыров, Шығ.).

Эфир майлары. *Өсімдіктерден өндірілетін және соларға тән иісті сақтайтын чиққыш органикалық қосылыстардың қоспасы.*

МАЙ² з а т. *Құнтізбелік бір жылдың бесінші айы; мамыр.* Аңызак жел оңтүстік-батыс, оңтүстік және оңтүстік-шығыс бағыттан соғады және *м а й*, июнь және июль айларында болады (М.Ахметов, Егін қорға.). Күз бенен қыс жылысып, *М а й* да келді масайрап. Бүкіл адам керегін Келіп қалды жаз сайлап (О.Шипин, Дастан.). Жаңбырлы *м а й*, қайдасың, жаңбырлы май, Жаңбыр тілеп тұрады жаным ыңғай. Жаңбыр тілеп тұрады жаным ұдай, Сусап тұрған гүлдердің тамырындай (С.Мәуленов, Алыс кет.).

МАЙБАЛЫҚ з а т. з о о л. <лат. chalcaburnus chalcoides> *Тұқытәрізділер отрядына жататын балықтың түрі. М а й б а л ы қ* Қара, Каспий, Арал теңіздерінің су алаптарында таралған. Өрістейтін және тұшы суда кездесетін формала-

ры да бар (ҚҰӘ). *М а й б а л ы қ* Арал теңізінен кәсіптік балық ретінде 1960 жылдарға дейін көп ауланған. Қазір олардың саны жылдан-жылға азайып келеді (ҚҰӘ). 11 жылдық цикл кейбір балықтардың да (нәлім (треска), *м а й б а л ы қ*, қызыл балық, тыран (лещ) және тағы басқалардың өсіп-өнуінде де байқалған (Т.Омаров, Күн. құбылыс.).

МАЙБАЛШЫҚ з а т. қ ұ р. *Цемент және басқа да байланыстырғыш заттар қосылған жабысқақ, қоюлау келген қоспа; сылақ жүргізу үшін арнайы жасалатын лай.* Мен өзім үш жылдан бері сылақшылар звеносында еңбек етіп келемін. Маған *м а й б а л ш ы қ т ы ң* дайындалуына көбірек назар аударуға тура келеді («Лен. жас»).

МАЙДА с ы н. **1.** *Ұсақ-ұсақ, кішірек.* Сафура күлген кезде оң жақ қасы сәл жоғары көтеріліп, шиедей еріндерінің ар жағынан тізіліп апшақта *м а й д а* тістері көрінетін (Д.Исабеков, Қара шаңырақ). Тоқты жайылатын жердің шөбі әрі *м а й д а*, әрі жұмсақ болуы қолайлы болады (М.Ермеков, Қазақст.). Гинаш алар газетін алғанмен, қалтасынан *м а й д а* ақша іздеп таппады (А.Байтанаев, Қансонар). **2.** *Биязы, жұмсақ (жүн, шаш, мата т.б.).* Ұзын бойлы, қара торы жас жігіт. Үстіне киген *м а й д а* тоқылған түйе жүн шекпенінің белін қыл шылыбырмен буып алыпты (І.Есенберлин, Қатерлі.). **3.** а у ы с. *Борап, ұйтқып жауған ұсақ (қар).* Ұйтқып келіп бетке жабысқан *м а й д а* қар көзді ашқызбайды (М.Әуезов, Танд. шығ.). **4.** а у ы с. *Баяу соққан жылы леп, самал жел.* Сенің ғана әуеніңе тербелем, Сен болмасаң, шығар ма едім терге мен. *М а й д а* желдей менің жұмсақ жаным Асыл анам ақын бол деп бердің өлең (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Сергітіп тұла бойды *м а й д а* лебі, Айнадай жарқыраған Айнакөлі. Мөлдіреп аспан жүзген айдынында, Қазақтың Айнакөлдей қайда көлі (С.Мәуленов, Алыс кет.). Тау жақтан ескен *м а й д а* самал сол қапырықтың қалдығын ыдыратқысы келгендей түнгі даланы тербеп тұр (Т.Иманбеков, Үш ай.). **5.** а у ы с. *Сытайы, әдепті, жайдары мінезді.* Дәрменнің *м а й д а* мінезін құптай отырып мазақтағанды (М.Әуезов, Танд. шығ.). Анадан, асыл құрбым, тудың артық, Күлөндам, Сару, Шырам – қызға тартып, Мүләйім мінезіңнің *м а й д а* с ы н а Тұрады лебізіңнен жан құмартып. Әншейін адам тұрғай мінезіңе, Құс түнер төбеңізге қанат қалқып (Ә.Найманбаев, Шығ.). Кедей болып өттім деп, Жыланбаған Сәрсекем. Ашуы жоқ айлалы, *М а й д а* тілді Сәрсекем (К.Әзірбаев, Танд. шығ.). Кейбіреуі *м а й д а* айтып, елжіретті,

жылатты қайсыбірі қайғы айтып, үміттің үйін құлатты (Ш.Құдайбердиев, Шығ.). **6.** а у ы с. *Құлаққа жағымды (үн, дауыс).* Полонездің алғашқы ноталарын сыдырта бір сипап өтті де, жеп-жеңіл *м а й д а* үнді аккордтарды желдірте, серпілте ойнап кетті (И.Жақанов, Қайта орал.). **7.** а у ы с. *Кішігірім, елеусіз.* Аспаннан сүйіп жүрсе егер қырқаны қыран, Оны да сонау атамның ұрпағы қылам. Ақшамда келіп, аулына атыңды айтып, Киіз туырлықты қазақтың Шырқадым бір ән Ақаны құсап, елемей жердегі *м а й д а* Поп-музыкаларды. Қайтейін, көрмедін, Ләйлә (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә). Бірақ бізді бөгер ме Даудың ірі, *м а й д а* с ы! Солардың да өнерде Тиді маған пайдасы (Қ.Мырзалиев, Мәңгі майдан).

Майда қол. *Жақсы мінез, жағымды қылық.* Сынық көңілім көп кешер, *М а й д а* қ о л м е н ұстасаң. Көңілге түрлі ой түсер, Әр тереңге нұсқасаң (Абай, Тол. жин.).

Майда қоңыр. а) *Қоңыр салқын (ауа райы, күн).* Түрілген іргеден *м а й д а* қ о ң ы р самал соғып тұр (Т.Әлімқұлов, Ақбозат). Солтүстіктен *м а й д а* қ о ң ы р жел есті (Т. Бердияров, Солдат.). Сырымбетте сыры тұнық көлмісің, Әлде мөлдір, *м а й д а* қ о ң ы р желмісің, Ақандарға арман болған сенбісің, Сөкендерге сәуле болған сенбісің (С.Мәуленов, Алыс кет.). Соларды көрген сайын қалам өсіп, Жүргендей кең жазира дала көшіп, Тұрады көкөрайдың иісі аңқып, Жүзінен *м а й д а* қ о ң ы р самал есіп (С.Жиенбаев, Алтын қалам). ә) *Жанға жайлы (үн, дыбыс).* Міне, осы минутте естілген *м а й д а* қ о ң ы р дыбыс әлдилеп демей түседі, ұзын-сонар бұлдыр ойларды ыдыратып жібереді (С.Талжанов, Ұлдай.). Өзі де оның ұйықтамады бұл күні, Құлағымда *м а й д а* қ о ң ы р тұрды үні... – Сіз боласыз! – деді маған, – Анасы, Осы Жердің ең құрметті тұрғыны! (С.Жиенбаев, Алтын қалам).

МАЙДАБИКЕ: *майдабикеге салды. Мәймөңкеледі, жігін жатқызды.* Құсайынды көрген соң қу құйрық Шалматай әңгімені ушықтырмай *м а й д а б и к е г е* с а л ы п, бұл шіркіннің дәм татқан құдыққа түкіргеніне өкпелегендігін айтқан да, оны енді Құсайын араласқан соң «тастадым» деген (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАЙДАГЕР з а т. т е р м. *Ұсақ қолөнерімен шұғылданатын адам. М а й д а г е р л е р д і ң* меншігінде тек өзінің ғана еңбегіне негізделген кәсіп істеуге керекті ұсақ құралдар мен өндіріс құрал-жабдықтары болуы мүмкін (ҚазССР

тарихы). Бала жасынан күнгейдің қан базарларын көріп өскен маған әр жерде шатты-бұтты бірдемелерді сатып отырған *майдагерлері* оншалық таңсық көрінбейді (О.Сәрсенбаев, Бақыт.).

МАЙДАГЕРЛІК з а т. т е р м. *Ұсақ қолөнерімен шұғылданушылық*. Совет мемлекеті *майдагерлік* өндірісті қалпына келтіру ісін көтермелеп отырды (ҚазССР тарихы). Верный түбіндегі шұға фабрикасы, екі мақта заводы, *майдагерлік* бірнеше былғары шеберханасы бар еді (Халық бақыты.).

МАЙДАЖЕЛЕК з а т. ө с. <лат. erigeron> *Күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп (кейде бір) жылдық шөптесін өсімдіктер*. *Майдажелектің* Қазақстанда жазық жерлер мен қыратты далаларда, алып шалғындарында өсетін 31 түрі бар. Бұлардың биіктігі 1 м-дей. Тамыры өзекті, ұршық тәрізді. Сабағы бұтақты, тұзу, қабықты. Жапырақтары қияқ тәрізді, ұзынша әрі сүйір, олар сабаққа қарама-қарсы орналасады (КҰЭ).

МАЙДАЙ с ы н. *Жағымды, жайлы, сүйкімді*. Мені кінәлауға келгенде жеткізбейсің. Сөзің сүйегімнен өтеді. Бірақ соның өзі маған *майдай* (Ә.Сараев, Тосқауыл). Жайдармен қара көз, Жақсы құрбым *майдай* сөз (Қаз. әндері). Маған онша батып тұрған жоқ, қайта қыздың қолы *майдай* тиіп, тұла бойымды шымырлатып жіберді (А.Тоқмағамбетов, Ақмоншақ).

Майдай еріді [балқыды]. *Көңілденді, шаттанды, қуанышқа бөленді*. Біз болсақ Қара көсенің жылы сөзіне *майдай еріп*, мәз-майрамбыз (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.). Тоқатай соған еліткен, *майдай балқыған* қалыпта келеді (Р.Райымқұлов, Болат.).

Майдай жақты. *Жанға жақты, елітті, сүйсіндірді*. – *Майдай жағын* барады-ау! Көңіл жарасын қуғандай! Май сылаудай дәрім мынау! Дәрмен ғой! – деп Базаралы ынтыға тыңдап отыр (М.Әуезов, Абай жолы). Көңілі ашық, ойы дария қарияның мазмұнды сөзі сырт көз жігіттердің жанына *майдай жағын* барады (Т.Қаупынбаев, Жазира).

Мінезі майдай. *Мінезі жайлы*. Гауһардай көзі, бұлбұлдай сөзі, Жаннан асқан бір пері. Жүзі бар айдай, *мінезі майдай*, өзгеден артық сол жері (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАЙДАЛА = е т. 1. *Ұсақтау, бөлшектеу, үзу*. Қол шайған соң Сыздық асықпай отырып, үйеме табақ етті *майдалап* тұрады (А.Сейдімбеков, Ақиық). Кейбір адамдардың тістері бұзылғандықтан, ет, құрт тағамдарын

майдалай алмайды (Е.Оразақов, Дәрігерлік.). Келіншек нанды *майдалап* тұрап, біздің алдымызға ысырып тастап жатыр (Н.Сералиев, Ыстық күлше). Жұмылды мынау іске барлық халық, Жететін арық тартты атпен талып, Тіспен жыртып, кетпенмен *майдалаған* Атыз, тап ай да бітті аяқталып (О.Шипин, Дастан.). 2. а у ы с. *Жайлап, сыпайылап сөйлеу, миназдау*. Абай баласының *майдалап* айтса да, туралып, сынап отырған ажарына қарап, күле түсті (М.Әуезов, Танд. шығ.). Менің мына бір ойымды Қанекене *майдалап* айтсақ қайтеді? (С.Бегалин, Уақыт.). 3. а у ы с. *Әнді бәсең әуенмен біртіндеп бастау*. Мұңлы үнмен басын *майдалап*, Ортасын шырқат «айдалап». Тағы да баяулап, сызылтып сайрат. Жебей басып, құбылтып, түрлендіріп, тынар жерде жайнат! (Ш.Құдайбердиев, Шығ.).

МАЙДАЛАН = е т. 1. *Ұсақталу, үгілу, уатылу*. Мала бірер жүргенге ұқсайды, бірақ *майдаланған* шым жоқ (Ғ.Мұстафин, Дауыл.). Біз күн ілгері астауларға *майдаланған* ұсақ тұз салып қоямыз (Абзал жандар). 2. а у ы с. *Ұсақталып кету, күйбең тіршілік кешу*. Мұншалықты *майдаланып* кеткенің, қалған өмірімнің қасіреті болмаса жарар еді (Қ.Мұхаметжанов, Өзіме де.). – Заман өзгеріп, төрелер *майдаланған* екен ғой? (С.Шәріпов, Бекболат).

МАЙДАЛАНУ *Майдалан етістігінің қимыл атауы; ұсақтау уатылу*. Сүткөректілердің сары уызсыз жұмыртқасының *майдалануы* толық, бірақ біркелкі болмайды (Қ.Нұғматжанов, Гистология.).

МАЙДАЛАУ *Майдала етістігінің қимыл атауы; ұсақтау, уату*. Майдың орта кезінде сирек шыққан жерлерге қосымша тұқым септік. Сол кезде топырағын *майдалау* үшін екі рет тырмаланады (З.Ақышев, Біздің шамш.). Ылғалдылығы жоғары болса, суперфосфаттың әсіресе төменгі қабаттары қатты нығыздалып қалады да, кейін уақтап *майдалауға* тура келеді (Қ.Иманғазиев, Минерал.).

МАЙДАЛЫҚ з а т. 1. *Ұсақтық, майдагерлік*. Бір жылпос *майдалықпен* жағынам деп, Қызметін бір ниетпен алар жойып (XVIII-XIX ғғ. қаз. ақын.). Туу, шіркін-ай өзіңе осы Қайдан жұққан *майдалық* Үйге келсең бас не боп, Отырмайсың жайланып (Т.Иманбеков, Бұлақ.). 2. а у ы с. *Жұмсақтық, момындық, биязылық*. Ол мені өзгеше бір момындық, жуастың *майдалығымен* тұсағандай болады (М.Әуезов, Қараш.). 3. *Сыпайылық, әдептілік*. Әуелден сұлу

жайы бізге мәлім: Жігітті жұрт мақтаған қыз жақтаған. Кей жігіт мақтан үшін қылық қылмай, Бойына *майдалықпен* сыр сақтаған (Абай, Тол. жин.).

МАЙДАН [ир. میدان] з а т. 1. *Соғыс; кескілескен ұрыс, шайқас.* Сүйкімді болат қанжар тұрсын жайнап, Ыстық, суық *майдан* да шығады ойнап (Абай, Тол. жин.). Өзінің тілегі бойынша *майдан* ға аттанған жалғыз ұлы да Отан үшін жанын қиған (Н.Әбуталиев, Жаңарған.). Кедейдің сорын қайнатып, *майдан* ға жасын айдатып, Тіл жоқ, көз жоқ, басшы жоқ, өлімге басын байлатып. Жібберерде жаным-ау, жанашыр жақын, қайда едің (М.Дулатов, Шығ.). 2. *Әск. Қарулы күштердің белгілі бір бағытта соғыс қимылдарын жүргізу үшін бір қолбасшының қарауына оперативті топтастырылуы.* 3. *Әск. Әскер сапының маңдайшеп қатары.* 4. *Әск. Соғыс қимылдары жүріп жатқан аймақ.* Олар *майдан* ішінде, Түзетті бұлар ұрысты (Алпамыс). Болат қайнау да шынығады, батыр *майдан* да шынығады (Мақал). 5. *Кең алаң, айдын жер.* Әуелеп ұшқан алты қаз, Етің шекер, сорпаң бал, Атайын десем оғым аз, Қонар болсаң жануар, Міне, *майдан*, міне, саз (Батырлар жыры). Астында дария – көк *майдан*, үстінде сәуле, алтын күн. Қарашы, ол бүлік, Құдайдан Сұрайды дауыл күні-түн (Абай, Тол. жин.). 6. *жерг. Алаң, егістік жер.* 7. *жерг. Сырт көше, дала.* 8. *көне. ауыс. Сән-салтанат, шеру.* Алдынан өтті көріктен, Қыз Назымның *майданы*. Әр топтың болды базары (Батырлар жыры).

Алапат майдан. *Қауіп-қатерлі кезең, кескілескен сұрапыл соғыс.* Оның бірі – аты аңызға айналған Алты ай бойы Отырарды Құтқарам деп арпалысқан қайраннан Аман өткен сан *алапат майданнан*, Жүрек шамы ізгіліксіз жанбайтын Қанаттыны талаптыға жалғайтып, Фараби мен Яссауидің жырларын Таңнан таңға жатқа айтудан талмайтын, Әрі өзгеше ел басқару мәнері Отырардың Қайыр атты ханы еді (М.Шаханов, Ғасырлар.).

Басы майданға байланды. *Басын қауіп-қатерге тігіп, соғысқа аттанды.* Е, е дескен ерегіс, Қан майданға айналды; Еңіреген ел үшін *Басы майданға байланды* (О.Шипин, Дастан.).

Ғарасат [қарасат] майдан. а) діни. *Мұсылман діні ұғымында барлық өлген адамдар қайта тірілгеннен кейін ақырзаманның маш-хар күніндегі жиналатын орны, ғарасат.* Қош енді, бірге жүрген құрдасым-ай, тар жерде талай жолдас сырласым-ай! Енді мені

көрмесің, разы болған, *ғарасат майданы* ның күні ашылмай (С.Торайғыров, Шығ.). ә) *Сұрапыл соғыс.* Қанды тастың үстінде, Қайран қыршын сорлылар Қан жоса боп қақсады. *Қарасат майдан* болды да, Айдады, қырды, ластады (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). Кездесіп тоғызыншы май мейрамында, Алысқан *ғарасаттың майданында*. Еске алып ескі жорық асуларын, Қанатын қараушы еді жайған туға (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Еңбек майданы. г а з е т и. *Қызу еңбек саласы.* Еліміз соғыс шебінде де, *еңбек майданында* да жеңістен жеңіске жетіп жатқан кез (Ә.Жәмішев, Дала.).

Жекпе-жек майданы. *Батырлардың жекпе-жекке шығып шайқасуы.* *Майданы* басталғанда *жекпе-жек* тің, Көтеріп ауыр салмақ жеткен екпін, Сарт етіп соғылғанда жау-жартасқа, Жанжалы қайнағанда жер мен көктің (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ).

Қан [қанды] майдан [қырғын]. а) *Жан беріп, жан алысқан, кескілескен соғыс.* Біздің докторлар бұл кісінің *қан майданда* алған жарақаттарын тексерді (Б.Момышұлы, Москва.). Сай келсін қаруыңа қару қайдан! Мынау бір көз көрмеген *қанды майдан*, Не керек тау шағылды, мыс құрыды, Кеткендей аруақ көшіп Абылайдан (Ғ.Қайырбеков, Көксадақ). *Қанды қырғын майданда* Амангелді батырдың Көрген соң артық қайратын, Бастық қылып сайлады, Он үш болыс Торғайға (О.Шипин, Дастан.). ә) *Қан төгіс, ұрыс-төбелес.* Мал ашуы жан ашуы. Малының қамы үшін бұл топ *қан майдан* ға а шығуға да бар (І.Есенберлин, Қатерлі.).

Қан майданнан қағыс болды. *Соғысқа кірмеді, қатыспады.* Мыстан кемпір сықылды Екі беті құнысқан, *Қан майданнан қағыс боп*, Әбдіғапар жылысқан (О.Шипин, Дастан.).

Қызу майдан. *Соғыстың яки еңбектің қызған шағы.* Өмірдің ағысына берілмедім, Тау-тастан шыға келдім тебінде едім. Кенші ақын *қызу майдан* ортасында, Есердің жетегіне жегілмедім (К.Салықов, Жезкиік).

Майдан авиациясы. ә с к. *Әскери-әуе күштерінің соғыс операцияларына қатысушы бір бөлігі. Майдан авиациясы* қарсыластың оперативтік тылына авиациялық соққы беру, флотқа әуеден көмектесу, әскер мен өртүрлі нысандарды қарсылас авиациясы шабуылынан қорғау үшін және т.б. арнайы мақсаттарда пайдаланылады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Майдан авиациясы бомбалаушы, жойғыш-бомбалаушы, жойғыш барлаушы, көліктік және арнайы авиация түрлерінен тұрады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Майданға түсті. *Күреске, айқасқа бел шешіп кірді.* Суарған семсер сияқты, Жастықта жатпа, жайранда, Найзағай алтын қияқты, *Майданға тус іп* маймаңда (Б.Күлеев, Айтшы.). *Майданға тустік* жауменен, Майдан болсын ақтық сөз, Қан жауса да бұл жолда Қайтпас жүрек, таймас көз (О.Шипин, Дастан.).

Майдандағы армия. әск. *Ұрыс майданында әрекет етуге белгіленген әскер.* *Майдандағы армия* құрамына құрлықтағы, әскери-теңіз және әуе күштеріндегі бөлімдер, құрамалар, олардың штабы, тылдағы бөлімдер кіреді (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Майдандық артиллериялық топ. әск. тар. *Батареяға қарсы күрес үшін, майдан әскерлерін терең топтастыру мүддесі үшін Ұлы Отан соғысы кезінде құрылған бөлім.* *Майдандық артиллериялық топ* операция кезінде армияның терең топтасуы мүддесіндегі міндеттерді – қарсыластың артиллериясы мен ядролық шабуыл құралдарына қарсы күресу, оның резервтерін, басқару пункттерін және басқа маңызды нысаналарды жою, басты бағыттағы күштердің атысын күшейту міндеттерін орындауға арналады (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Майдан ені. әск. *Шабуылшы немесе қорғанышы бөлімнің (бөлімшенің) екі қаптал аралығындағы қашықтық.* Бөлімнің (бөлімшенің) шабуыл кезіндегі *майдан* ені жоғары басшылықтың қойған міндетіне, бөлімнің (бөлімшенің) қуаты мен құрал-жабдықтарына, қарсыластың күші мен қорғаныс қабілетіне, оны ядролық және басқа да қарулармен жою мүмкіндігіне, сондай-ақ жергілікті жерге байланысты (Қаз. тілі термин. Әскери.).

Майданның қақ төрінде. *Сұрапыл соғыс ортасында, соғыстың алғы шебінде.* Келем *майдан қақ төрінде*, Кеуде тосып мың оққа. Мың бірінші оқ аттың сен, Жығылмаспын бір оққа (С.Мәуленов, Алыс кет.).

Майдан соқ жасады. *Жанжал шығарды, ұрыс салды.* – Бүгін бір *майдан соқ жасай* ы ба осы? Тоқалдың қай жақсылығын қимаймын, – деді ол өзінен-өзі (М. Әуезов, Қараш.).

Майдан шебі. әск. *Шабуыл кезінде әскердің алдыңғы бөлімі алған немесе қорғаныс кезінде орналасқан шеп.*

Махаббат майданы. поэт. *Ғашықтық оты, сезім әлемі.* Әкем болса, нем бар менің қой бағып, Жастық қызу жүректі алып, бойды алып *Махаббаттың майданында* бас тігіп, Өлем-ау деп жатпас ем ғой ойланып (Т.Молдағалиев, Шақырады.). Дабылдатам, дамылсыз кернейлетем, Тізе бүгем тілге де келмей бөтен. Батырына *махаббат майданының* Алтын жұлдыз қалайша бермейді екен (Т.Молдағалиев, Шақырады.).

Мидай майдан. *Теп-тегіс ашық алаң, дала.* Шалғыны қанға шылқымай болар жайлауға Қаттасып қазақ, әскері қанат жайғанда, Мылтықты мерген, садақты сарбаз аңдыған Шыбын да шықпас ортасы *мидай майданға* (Ж.Жақыпбаев, Ләйлә.).

Саясат майданы. *Саяси көзқарас пен мүдделілердің тартыс ортасы.* *Саясат майданы* қазандай қайнады. Ескілік пен жаңалық қан майданға шықты (С.Сейфуллин, Тар жол.).

МАЙДАНГЕР [ир. میدانگر] зат. терм. **1. Жауынгер, кескілескен ұрысқа қатысқан сарбаз.** Оларнағыз *майдангерлер*, батырлар. Олар фашистпен бетпе-бет кездеседі (Т.Бердияров, Солдат.). Көптеген ірі-ірі ұрыстарға қатысып, сұрапыл майдан жолдарынан өткен *майдангер* бірнеше үкімет наградасын өңіріне тағып, елге жеңіспен оралысымен, соғыстан қатты күйзелген шаруашылықтың экономикасын көтеруге белсене кірісті («Лен. жас»). Арма, Торғай даласы! Армысың сен жасарып, жайнаған жер, Бұлбұлдары булықпай сайраған жер, Сайларында сәйгүлік ойнаған жер, Май гүліндей маздаған *майдангерлер* Қапылыста мерт болған қайран ерлер! (М.Шаханов, Ғасырлар.). **2. Майданда болған адам.** Күллі қаза тапқан *майдангерлердің* суретін көкке көтеріп шықса, жер бетіндегі жау атаулы шошынып, арам ниеттерінен қайтар еді деп ойлайды (М.Сатыбалдиев, Қоңыр қозы).

МАЙДАНДА = ет. *Үстем болу; жайлап алу.* «Өзіңе тілегенді біреуге де тіле», «адам баласын бауыр тұт» деген көркем тілек далада қалып, тұрмыс күресі, қанішерлік *майданда* п тұр (Ж.Аймауытов, Шығ.).

МАЙДАНДАС сы н. *Майданда бірге болған (әскери дос), бірге соғысқан (жолдас).* Әйтсе де қиын-қыстау, тар кезеңдерде істес болған, не жорықтарда *майдандас* болған қанды көйлек жолдастың да орны ерекше бола ма деймін (Ғ.Сланов, Замана.). Автоматчиктердің жақсы

досы, *майдандас* бауыры Төлеген ауыр қазаға ұшырасты (Ол күндер.). – Бәйбіше, біздің құрдас келді. Бұл өзі бір жағы қанды көйлек *май-дандас* досым (Т.Ахтанов, Дала сыры).

МАЙДАНДАС = е т. 1. *Соғысу, алысу, айқасу*. Комиссар Жангельдин – қазақтан шыққан ең бірінші большевик. Қызылдар мен ақтардың *майдандасқан* жерінен шығып, өзі сол майданның жуан ортасында болған кісі (С.Сейфуллин, Тар жол.). 2. а у ы с. *Арпалысу, тартысу*. – Мен сияқты тентектермен талай *майдандасқан* күндерді Елизавета Сергеевна қайдан ұмытсын, – деді Сәтен (М.Иманжанов, Көк белес). Өлсем орным қара жер сыз болмай ма? Өткір тіл бір ұялшақ қыз болмай ма? Махаббат, ғадауатпен *майдандасқан*, Қайран менің жүрегім мұз болмай ма? (Абай, Тол. жин.).

МАЙДАНДАСТЫР = е т. *Соғыстыру*. Жазушы екі таптың өкілдерін кейде астыртын, кейде ашық бетпе-бет *майдандастырады* (Қ.Жұмалиев, Әдеб. теор.).

МАЙДАНДАСТЫРУ *Майдандастыр етістігінің қимыл атауы.*

МАЙДАНДАСУ *Майдандас етістігінің қимыл атауы; арпалысу, тартысу*. Бір күні мұғалімнің қарасы көзден таса болып, жол айырығына жеткен кезде, дағдылы *майдандасу* басталды (Б.Сокпақбаев, Бастан кеш.). Қазақ әнінің жәй көзге беймәлім қасиеттерін тасадан алып шығып, тәрбие көдесіне жарату – өскелең өмір шарты, сұлулықтың ұсқынсыздықпен *майдандасуына* ұсынар қаруымыз (С.Ақатай, Інжу-маржан.).

МАЙДАНДЫ с ы н. *Сойқанды, лаңды*. «Аттандаған» дауыс үйден естіледі. Ести, анықтай келсе, Желкілдек күйеуін сабап жатыр. Мұндай *майданды* кезде ол әсте жалғыз болып көрген жоқ-ты (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

МАЙДАНДЫҚ с ы н. *Майданға тән, майдан шебіндегі*. Соғыс-әуе күштері: *майдандық*, алысқа ұшатын және әскери-транспорт авиациясы сияқты негізгі үш саладан тұрады (Ө.Қанахин, Өз ақылы.). *Майдандық* газетте ол аудармашы әрі тілшілік қызметін атқарды (Ө.Бектемісов, Майдангер.).

МАЙДАНШЫ з а т. с ө й л. *Майдангер*. Енді міне соғыс бітіп, *майданшылардың* алды елге орала бастады (А.Хангелдин, Өткен күн.). Соғыс ауыртпалығын бүкіл ел болып бөле көтердіңіз. *Майданшылардың* арқа сүйер тірегі болдыңыздар (Ө.Сәрсенбаев, Теңіз.).

МАЙДАНШЫЛ с ы н. *Майдан құмар, майдангер болғыш*. Сап соңында қалып қоюдан ұят не бар. «*Майданшылар* жігітіміздің сиқы осы ма», – деп көзге шұқып күлмесіне кім кепіл (С.Сарғасқаев, Біз төртеу.).

МАЙДАСЫН = е т. 1. э к с п р. м е н с і н б е у. *Майда санау, кіші, жас деп білу*. Шынарға еріп баратыныма қуандым. Бізді үлкендер *майдасынады*. Тойда біздің орнымыз босаға (Н.Сералиев, Қаңтар). 2. *Кішкене, аласа, төмен болып көріну*. Қалың жау қарағайы найза асынған, Қайыңы – арашасы, *майдасынған*. Тастары – оқ, туы – тұман сықылданып, Шақшиса асқар көзі – ай басынан (І.Жансүгіров, Шығ.).

МАЙДАСЫНУ *Майдасын етістігінің қимыл атауы.*

МАЙДА-ШУАҚ с ы н. *Жайма-шуақ, жайма-қоңыр*. Қосылса әсем күй мен жырдың үні, Төгілсе *майда-шуақ* күннің нұры, ішінде масайраған көп халықтың Сен де күл, ойна, жайна қырдың ұлы (С.Машақов, Жылдарым.). Қар, мұз еріп, ағады Шулы өзеннің суымен, Күн қыздырды даланы *майда-шуақ* нұрымен (Қ. Шөкенов, Гудок.).

МАЙДА-ШҮЙДЕ с ы н. *Уақ-түйек, болмашы*. Үлкен кісі болып, балалардың *майда-шүйдесіне* араласпай-ақ қойса қайтер еді (М.Дүйсенов, Ант.). // *Ұсақ-түйек зат*. Шағын бөлмедегі шашылып жатқан *майда-шүйдесі* болмаса, тіпті осында өзгеше бір оқиға болды дегенге сенбестей (Қ.Мұханбетқалиев, Жұлдызды.).

МАЙЖАҚПА з а т. э т н. та ма қ. *Ашымаған қамырдан жаймалап пісіріп, бетіне май жағып қабаттап жейтін шелпек*.

МАЙЖЕГІШ с ы н. *Майды көп тұтынатын*. Бұл бір *майжегіш* мәшине болды (Ауызекі.). // *Майды жақсы жейтін адам*. Бұл үйдің баласы – шетінен *майжегіш* (Ауызекі.).

МАЙЗОРЫҚ з а т. э т н. *Семіз жылқының міністен зорыққаннан болатын ауруы*. Күздігүні семіз жылқыны күтімсіз мінгеннен *майзорлық* ауруына шалдықса, оған бір шыны күрішті шүберекке түйіп отқа жағып, шаймен араластырып жұтқызады. Сонымен қатар 5-7 күн аралығында 2-3 рет ыстауға болады (Қ.Беделхан, Халықтық.).

МАЙКА з а т. *Мәйкі (тоқыма материалдан тігілген жұқа ішкөйлек)*. Кейбіреулері жеңсіз *майка*, ұзын шалбар киген қыздар Қайырбаевқа жарыса сәлем беріп, дауыстап жатыр (Ә.Нұршайықов, Тың астығы). Тағы бір артельдің дүкенінде артель «шеберлері»

тігіп шығарған жеңді *м а й к а* ілулі түр (А.Тоқмағамбетов, Фельетон.).

МАЙКАЛЫ с ы н. *Мәйкілі* (*мәйкі киген, мәйкішен*). Өскен шөпке жайқалып Жауған жаңбыр сел еді. Валя көкшіл *м а й к а л ы* Өне салют береді (М.Әлімбаев, Бал дәурен).

МАЙКАШЕҢ с ы н. *Мәйкішен* (*мәйкі киген, мәйкілі*). *М а й к а ш е ң* отырған арық жігіт үй иесі сияқты. Орнынан тұрып, «төрге шығыңыз» деді (М.Дүйсенов, Мейман.). Бірнеше минуттан кейін киімдерін шешіп ыңғайланған көйлекшен, *м а й к а ш е ң*, шалбарларының балақтарын балтырына түрген бір топ бала сапта тұрды («Лен. жас»).

МАЙКЕНЕ з а т. ө с. <лат. *gicinus*> *Сүт-тігендер тұқымдасына жататын көпжылдық ағаштәріздес өсімдік; майлы дақыл. М а й к е н е* тұқымында 48-55% майкене майы, барлық бөлігінде рицин белогы мен рицинин алкалоиды бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

Майкене майы. з а т. т а м а қ. *Майкене өсімдігінен алынатын бағалы май. М а й к е н е м а й ы* құрамындағы себацин қышқылы – химия өнеркәсібінде жоғары сапалы, арктикалық аяздарға да шыдайтын нейлон, кабельдердің тысын және турбореактивті қозғалтқыштарға қажетті синтетикалық жағармай алуда қолданылады (Қаз. тілі термин. Тамақ.).

МАЙКӨТ з а т. з о о л. *Дене тұрқы шымшықтан кішірек ащылы-сарсозанды жерлерде мекендейтін дала торғайы.* Көлді, ащылы-сарсозанды жерді жылпылдақ, *м а й к ө т* деген шымшықтардан да кішкентай торғайлар болады екен. Олар ала шұбар емес, құбақансұр, қоңыр, көкшіл қоңыр. Жүндері әрі ұсақ, әрі май жаққандай жұмсақ жылпылдаған тайғақ келеді екен. Бар болғаны 10-15 метр ғана қонбай ұша алады. Оны құстың қоры жапалақ, байғыз да жем қылады (С.Қасиманов, Алтай аңыздары).

МАЙҚАН' з а т. *Қырмандағы әлі тазарып, қызылданбаған астық.* Қырман корабалы мол қырман болғанымен, ұшырылып дайын тұрған қызыл біріер мәшине әрең толғандай аз екен де, ұшырылмаған *м а й қ а н* қырманның бір жағын ала, төбе болып үйіліп қалыпты (Ф.Орманов, Жүрек.). Әсіресе етегіне жеткенше салған екі кең қалта *м а й қ а н* кезінде кеусенқұлақ сұрай келген жалқаудың ат дорбасындай аузы ырсып кетіпті (Б.Қыдырбекұлы, Шойынқұлақ).

МАЙҚАН' м е д. ж е р г. *Семіздік.* Мықыны жараланып, тоқ құрсағы томардай көкірегін тіреп қапты, мәйектеніп, *м а й қ а н ы н а н* ма-

мырлай бастаған денесі сере сауырлы бестідей түп-тұтас боп көрінді (Қ.Ысқаков, Қара орман). Мына қойың *м а й қ а н ы н а н* жарылғалы түр екен (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі).

МАЙҚАН': *майқан балық.* з о о л. *Албырт-тар тұқымдасына жататын, ұзындығы – 46-70 см, салмағы 1-8 кг болатын балықтардың бір түрі.*

МАЙҚАНА' з а т. ж е р г. *Үлгі, өнеге, тәртіп, тәрбие.* ≈ *М а й қ а н а* көрмеген.

МАЙҚАНА' з а т. к ө н е. *Әңгіме-дүкен, сауық құруға болатын, әртүрлі тағам мәзірі бар көңіл көтеретін көпшілік орын, мейрамхана.* Шонжарлар *м а й қ а н а* д а басын қосқан, Бірі айтып, тірі тыңдап, сөзін тосқан. Құлдықта талайлардың күні кешіп, Байлауда өткен қолы болмай бостан (Н.Ахметбеков, Амангелді). *М а й қ а н а* туыстас өзбек тілінде «тамақтанатын орын, үй» дегенді білдіреді («Ана тілі»)

МАЙҚАНДА= е т. **1.** *Қырмандағы астықтың бетін сыпырып тазалау, желге ұшырып тұрып шөп-шардан ажырату.* Қырман шетінде топанды аударыстырып қырманшы шал жүр. Маңдайын күнге төсеп, белін қайыстыра, қайқая тұрып, құлаштай сілтеп дән ұшырады, *м а й қ а н д а й д ы* (С.Байжанов, Сыр.). **2.** а у ы с. *Бір нәрсенің ұйпа-тұйпасын шығару, жаныу, таптау.* «Егінді *м а й қ а н д а* п тастайтын болды-ау» деген ой басымды сықырлатып жібергендей (Т.Иманбеков, Үш ай.).

МАЙҚАНДАЛ= е т. *Қырмандағы астықтың тазалануы.* Қырман ортасында тазаланып, *м а й қ а н д а л ы* п жатқан астықтан өте беріп, автомәшиненің комбайннан әкелген астықты өлшемей төгіп жатқанын да председатель көре кетті (Б.Қыдырбекұлы, Ұры.).

МАЙҚАНДАЛУ *Майқандал етістігінің қимыл атауы.*

МАЙҚАНДАУ *Майқанда етістігінің қимыл атауы.*

МАЙҚАРА з а т. ө с. <лат. *artemisia arenaria*> *Шөл, шөлейтті жерлерде өсетін жусан туысына жататын шала бұта.* Торғай облысында май айында бозшағыр, еркекшөп, *м а й қ а р а*, қоңырбас, қазоты шығатын жерлер бар («Айқап»). Қыс болса бастары мұз ұстамайтын *м а й қ а р а*, жусан, бұйырғын, көпекті жайылымды таңдаймыз (С.Қалиев, Еңбек.). Тептегіс жазық, көптен бері тұяқ баспай, тіс тимей қақалып өскен *м а й қ а р а* жусан (Ә.Кекілбаев, Шығ.).

Баспаға А. Байтұрсынұлы атындағы
Тіл білімі институтының Ғалымдар
кеңесі ұсынған

ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛІНІҢ СӨЗДІГІ

X том

Редакторы
Ш. ЖАМЫҚАЕВА

Суретші
Е. ҚОЖАБАЕВ

Техникалық редакторы
Д. ОМАРҒАЛИЕВА

Компьютерде беттеген
Ә. МОМЫНОВА

Теруге 24.10.2011 берілді. Басуға 27.10.2011 қол
қойылды. Пішімі 70х100 $\frac{1}{16}$, Офсеттік қағаз. Қаріп
түрі «Arys». Офсеттік басылыс. Шартты баспа
табағы 61,1. Есептік баспа табағы 80,5.
Баспа табағы 47. Таралымы 10 000 дана.
Тапсырыс № 1445.

Тапсырыс дайын файылдан басылды

ISBN 978-601-7293-21-5

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.
E-mail: rpik-dauir81@mail.ru

ЕСКЕРТПЕ ҮШІН